A.A. VASILIEV

ISTORIA IMPERIULUI BIZANTIN

POLIROM

A.A. VASILIEV

ISTORIA IMPERIULUI BIZANTIN

Contribuţia traducătorilor:
Ionuţ-Alexandru Tudorie: capitolele I, V, VI şi prefaţa
Vasile-Adrian Carabă: capitolele II, III, IV şi VII
Sebastian-Laurenţiu Nazâru: capitolele VIII şi IX

A.A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, vol. I-II
© 1952; in Canada, 1952
The Regents of the University of Wisconsin
All rights reserved

© 2010 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37; P.O. BOX 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

VASILIEV, ALEKSANDR ALEKSANDROVICŮ

Istoria Imperiului bizantin / Aleksandr Vasiliev; studiu introd. de Ionuţ-Alexandru Tudorie; trad. de Ionuţ-Alexandru Tudorie, Vasile-Adrian Carabă, Sebastian-Laurenţiu Nazâru. – Iaşi: Polirom, 2010

Bibliogr.
Index

ISBN: 978-973-46-0791-4

I. Tudorie, Ionuţ-Alexandru (studiu introd.; trad.)
II. Carabă, Vasile-Adrian (trad.)
III. Nazâru, Sebastian-Laurenţiu (trad.)

94(495.02)"03/10"

Printed in ROMANIA

A.A. VASILIEV

ISTORIA IMPERIULUI BIZANTIN

Traducere şi note de Ionuț-Alexandru Tudorie, Vasile-Adrian Carabă, Sebastian-Laurențiu Nazâru

Studiu introductiv de Ionuț-Alexandru Tudorie

POLIROM
2010

Prezentarea traducătorilor

Ionuţ-Alexandru Tudorie (n. 1977) este doctor în Teologie al Universităţii din Bucureşti şi doctorand al Facultăţii de Istorie din Bucureşti, specialitatea *Istoria Bizanţului*. Licenţiat în Teologie Ortodoxă la Bucureşti; master în *Teologie istorică* şi *Istoria sud-estului Europei (sec. XI-XV)* la Universitatea din Bucureşti. În prezent este lector, specialitatea *Istoria bisericească universală*, la Facultatea de Teologie Ortodoxă din Bucureşti şi secretar al redacţiei revistei *Studii Teologice*.

Vasile-Adrian Carabă (n. 1972) este doctor în Filosofie al Universităţii *Martin Luther* Halle-Wittenberg, Institutul de Orientalistică, Catedra *Orientul creştin şi Bizanţul*. Licenţiat în Teologie Ortodoxă la Bucureşti; master în *Teologie practică* la Universitatea din Bucureşti. În prezent este asistent, specialitatea *Istoria şi spiritualitatea Bizanţului*, la Facultatea de Teologie Ortodoxă din Bucureşti.

Sebastian-Laurenţiu Nazâru (n. 1981) este doctorand în Teologie şi Istorie (specialitatea *Istoria Bizanţului*) al Universităţii din Bucureşti. Licenţiat în Teologie Ortodoxă şi Istorie la Bucureşti; master în *Teologie istorică* la Universitatea din Bucureşti. În prezent suplineşte un post de asistent, specialitatea *Istoria şi spiritualitatea Bizanţului*, la Facultatea de Teologie Ortodoxă din Bucureşti.

Cuprins

Nota traducătorilor 9
Aleksandr Aleksandrovici Vasiliev (1867-1953) – patriarhul studiilor bizantine (Ionuţ-Alexandru Tudorie) 13
Lista publicaţiilor lui A.A. Vasiliev (Ionuţ-Alexandru Tudorie) 35

Prefaţă 49

Capitolul I. Studiul istoriei bizantine 51
Erudiţia vest-europeană 51
Rolul jucat de Franţa 51
Secolul al XVIII-lea şi epoca napoleoniană 53
De la mijlocul secolului al XIX-lea până în prezent 60
Studiile bizantine în Rusia 77
Secolul al XIX-lea 77
Secolul XX 79
Periodice, referinţe generale şi papirologie 85

Capitolul II. Imperiul din timpul lui Constantin cel Mare până la Iustinian cel Mare 89
Constantin şi creştinismul 89
Convertirea lui Constantin 90
Aşa-numitul Edict de la Mediolanum 96
Atitudinea lui Constantin faţă de Biserică 98
Arianismul şi Sinodul de la Niceea 99
Întemeierea Constantinopolului 101
Reformele lui Diocleţian şi Constantin 104
Împăraţii şi societatea, de la Constantin cel Mare până la începutul secolului al VI-lea 108
Constantius (337-361) 110
Iulian Apostatul (361-363) 111
Biserica şi Statul la sfârşitul secolului al IV-lea 119
Arcadius (395-408) 128
Teodosie al II-lea cel Tânăr (408-450) 133
Marcian (450-457) şi Leon I (457-474). Aspar 140
Zenon (474-491). Odoacru şi Teodoric Ostrogotul 142
Anastasius I (491-518) 144
Rezumat 149
Literatura, învăţământul, ştiinţa şi arta 150

Capitolul III. Iustinian cel Mare şi succesorii săi imediaţi (518-610) 163
Iustin I 164

Domnia lui Iustinian şi a Teodorei 165
Politica externă a lui Iustinian şi ideologia sa 166
Opera legislativă a lui Iustinian şi Tribonian 174
Politica bisericească a lui Iustinian 178
Politica internă a lui Iustinian 184
Comerţul sub Iustinian 191
Succesorii imediaţi ai lui Iustinian 195
Războaiele cu perşii 196
Slavii şi avarii 197
Problemele religioase 199
Formarea exarhatelor şi revoluţia din 610 200
Chestiunea slavilor în Grecia 201
Literatura, învăţământul şi arta 204

Capitolul IV. Epoca heraclidă (610-717) 215
Problemele externe 216
Războaiele cu perşii şi campaniile avarilor şi slavilor 216
Arabii 220
Înaintarea slavilor în Peninsula Balcanică şi în Asia Mică şi începutul regatului bulgar 235
Politica religioasă a dinastiei 238
Monotelismul şi „Mărturisirea de credinţă" 238
„Regula de credinţă" a lui Constans al II-lea 239
Al VI-lea Sinod Ecumenic şi pacea religioasă 240
Originea şi dezvoltarea organizării themelor 242
Perioada de anarhie (711-717) 245
Literatura, învăţământul şi arta 245

Capitolul V. Epoca iconoclastă (717-867) 249
Dinastia isauriană sau siriană 249
Atitudinea faţă de arabi, bulgari şi slavi 251
Activităţile interne ale împăraţilor din dinastia isauriană sau siriană 254
Controverse religioase şi prima perioadă a iconoclasmului 263
Încoronarea lui Carol cel Mare şi semnificaţia acestui eveniment pentru Imperiul bizantin 277
Rezumat al acţiunilor dinastiei isauriene 280
Succesorii isaurienilor şi dinastia amoriană sau frigiană (802-867) 282
Împăraţii din anii 802-867 şi originea lor 282
Relaţiile externe ale Imperiului bizantin 284
A doua perioadă iconoclastă şi restaurarea Ortodoxiei. Separarea Bisericilor în secolul al IX-lea 292
Literatura, învăţământul şi arta 299

Capitolul VI. Epoca macedoneană (867-1081) 309
Originea dinastiei 309
Afacerile externe ale împăraţilor macedoneni 312
Relaţiile bizantine cu arabii şi Armenia 312
Relaţiile Imperiului bizantin cu bulgarii şi ungurii 322
Imperiul bizantin şi Rusia 326
Problema pecenegă 329
Raporturile cu Italia şi Europa Occidentală 331
Evoluţii sociale şi politice 334
Probleme religioase 334

Legislația împăraților macedoneni și relațiile sociale și economice din Imperiu 342
Administrația provincială 351
O perioadă de agitații (1056-1081) 352
Împărații 352
Turcii selgiucizi 355
Pecenegii 359
Normanzii 360
Cultura, învățământul, literatura și arta 361

Capitolul VII. Bizanțul și cruciadele 375
Împărații Comneni și politica lor externă 375
Alexios I și relațiile externe înainte de prima cruciadă 378
Prima cruciadă și Bizanțul 386
Politica externă a lui Ioan al II-lea 404
Politica lui Manuel I și cruciada a II-a 407
Politica externă a ultimilor Comneni, Alexios al II-lea și Andronic I 419
Politica externă a Angelilor 424
Caracteristici ale împăraților din casa Angelilor 424
Relațiile cu normanzii și turcii și formarea celui de-al doilea Imperiu bulgar 426
Cruciada a III-a și Bizanțul 429
Henric al VI-lea și planurile sale în Orient 431
Cruciada a IV-a și Bizanțul 433
Viața internă sub Comneni și Angeli 448
Probleme bisericești 448
Situația internă 455
Învățământul, științele, literatura și arta 463

Capitolul VIII. Imperiul de Niceea (1204-1261) 479
Noile state întemeiate pe teritoriul bizantin 479
Începuturile Imperiului de Niceea și Lascarizii 481
Politica externă a Lascarizilor și restaurarea Imperiului bizantin 487
Turcii selgiucizi 488
Imperiul latin 489
Ioan al III-lea Ducas Vatatzes (1222-1254) 491
Despotatul Epirului și raporturile cu Imperiul de Niceea 492
Tesalonic și Niceea 496
Rolul Bulgariei în Răsăritul creștin sub Ioan Asan al II-lea 496
Alianța lui Ioan Vatatzes cu Frederic al II-lea Hohenstaufen 500
Invazia mongolă și alianța împotriva mongolilor 504
Însemnătatea politicii externe a lui Ioan Vatatzes 505
Teodor și Ioan Lascaris și restaurarea Imperiului bizantin 507
Relațiile ecleziastice cu Imperiile niceean și latin 512
Condițiile sociale și economice în Imperiul de Niceea 519
Cultura, învățământul, literatura și arta 521
Feudalismul bizantin 536

Capitolul IX. Căderea Bizanțului 551
Politica externă a Paleologilor 551
Situația generală a Imperiului 551
Politica externă a lui Mihail al VIII-lea 563
Politica externă a Bizanțului în timpul domniei celor doi Andronici 573

Ioan al V-lea (1341-1391), Ioan al VI-lea Cantacuzino (1341-1354) şi apogeul puterii sârbe sub Ştefan Dušan 583
Politicile bizantine în a doua jumătate a secolului al XIV-lea 586
Manuel al II-lea (1391-1425) şi turcii 593
Problemele ecleziastice sub Paleologi 618
Condiţiile politice şi sociale din Imperiu 642
Educaţia, literatura, ştiinţa şi arta 650
Bizanţul şi Renaşterea italiană 681

Tabele cronologice 689
Tabele genealogice ale dinastiilor bizantine 715
Hărţi 721
Bibliografie 727
Index 783

Nota traducătorilor

Traducerea în limba română a ultimei ediţii în limba engleză a *Istoriei Imperiului bizantin* semnată de Aleksandr A. Vasiliev este rezultatul unor gânduri şi frământări pe care traducătorii, prin intermediul acestei scurte note introductive, doresc să le împărtăşească cititorilor. Punctul de plecare al acestui proiect de traducere se află într-o scurtă analiză a sintezelor de istorie bizantină publicate în limba română (a se vedea textul în revista *Studii teologice*, SN, I - 2005, 3, pp. 120-128). În concluziile investigaţiei amintite, după ce au fost prezentate şi evaluate în mod succint publicaţiile care se încadrau în tiparul respectiv, autorul încerca să identifice şi să schiţeze planul unei revigorări a studiilor de istorie bizantină: „Fiind interesaţi de aprofundarea studiilor bizantine în istoriografia românească, suntem obligaţi să ne aplecăm atenţia, în primul rând, spre reluarea traducerilor sistematice, în ediţii critice, a izvoarelor perioadei (330-1453). În al doilea rând, traducerile din istoriografia bizantină străină ar trebui să aibă în vedere lucrările de referinţă în domeniu: interesul pentru autori precum Charles Diehl sau Paul Lemerle este explicabil până la un punct, însă sfera cercetărilor academice trebuie să includă cu necesitate sintezele clasice furnizate de G. Ostrogorsky şi A. Vasiliev. [...] Perioada recentă indică faptul că singura modalitate de a produce o sinteză valoroasă, care să împlinească toate criteriile academice, este reunirea şi coordonarea unui colectiv de reputaţi cercetători în domeniu. Suntem pe deplin încrezători că şi şcoala românească de Bizantinologie are resursele intelectuale necesare pentru a oferi o sinteză laborios structurată, o lucrare de referinţă care să se înscrie pe linia demersurilor ştiinţifice ale predecesorilor (Nicolae Iorga şi Nicolae Bănescu)".

Faţă de momentul în care au fost redactate aceste rânduri situaţia nu s-a schimbat în mod radical, deşi notăm aici cu bucurie apariţia sintezei profesorului Stelian Brezeanu (*Istoria Imperiului bizantin*, Bucureşti, [1]2004 şi [2]2007). Astfel, dintre cele trei direcţii identificate în 2005 ca posibile soluţii în vederea impulsionării reale a studiului istoriei bizantine în România, cea mai potrivită şi mai eficientă la momentul respectiv a părut să fie varianta traducerii unei lucrări de referinţă. Între cele două sinteze clasice din domeniul Bizantinologiei am optat fără rezerve în favoarea lucrării lui Aleksandr A. Vasiliev. Fără să fi cunoscut la momentul acestei alegeri prea multe detalii despre biografiile celor doi savanţi ruşi care să influenţeze decizia, argumentul forte pentru traducerea lucrării lui A.A. Vasiliev în raport cu cealaltă sinteză clasică semnată de Georg Ostrogorsky a fost capacitatea celui dintâi de a surprinde un spectru mai larg, aprofundat totodată, al vieţii societăţii bizantine. Stilul evenimenţial al sintezei *contracandidatului* lui Vasiliev nu putea răspunde tuturor exigenţelor unui cititor modern, care aşteaptă să descopere, dincolo de evenimentele politice sau militare, consecinţele acestora în domeniul culturii, artei sau diplomaţiei. Ulterior, inspiraţia acestei alegeri a fost confirmată nu doar de calitatea materialului pe care îl traduceam, ci şi prin documentarea pe care am realizat-o în privinţa lucrării de faţă. Astfel, am descoperit că suntem în faţa unei lucrări cu o *istorie* deosebită, începută în 1917 şi finalizată abia în 1952: ediţia princeps a fost publicată în rusă (1917-1925), apoi completată pentru versiunea engleză (1928-1929), revizuită pentru ediţia franceză (1932) şi, în final, adăugită pentru ediţia a doua în limba engleză (1952). De asemenea, recenziile semnate de eminenţi bizantinologi, care prezentau în cuvinte

elogioase ediţiile succesive ale sintezei lui Vasiliev, au constituit un nou impuls pentru traducători în vederea finalizării cu succes a acestei iniţiative. De la Louis Bréhier şi Franz Dölger, până la Joan Hussey şi Steven Runciman, majoritatea recenzenţilor au considerat că lucrarea savantului rus este una de referinţă, fiind utilă în special pentru calitatea autorului de a apela cu precizie la izvoare, pe care le studiase în prealabil în original[1].

Odată identificat materialul de lucru nu mai rămânea decât alegerea unei edituri care să îşi asume publicarea unei astfel de sinteze. Prima discuţie asupra acestui proiect am avut-o cu Editura Polirom, reprezentată la momentul respectiv de pr. Ioan-Florin Florescu, care a acceptat fără rezerve propunerea traducătorilor. Profităm cu acest prilej pentru a mulţumi echipei coordonate de dl Adrian Şerban, director editorial al editurii, care ne-a ajutat să creştem calitatea formei finale a traducerii în limba română.

Munca efectivă de traducere ne-a pus în faţa unor dificultăţi concrete pentru rezolvarea cărora au fost nevoie de numeroase runde de dezbateri. Prima mare problemă în cazul acestei traduceri a fost reprezentată de grafia numelor proprii provenite din greaca bizantină. Deşi am fost tentaţi la un moment dat să optăm pentru transliterarea formei greceşti în toate situaţiile, pe măsură ce întâlneam mai multe forme deja consacrate în limba română într-o formă uşor diferită de cea transliterată, am luat decizia de a folosi o metodă hibridă, care să utilizeze, în unele situaţii, forma cunoscută deja cititorilor români (de exemplu, Atanasie, Constantin, Dimitrie, Filotei, Grigorie, Irina, Teodosie etc.), iar în toate celelalte cazuri să transliterăm forma grecească (de exemplu, Arsenios, Euthymios, Hesychios etc.). O atare soluţie de compromis şi-a găsit serioase argumente în soluţiile similare pe care le-au aplicat doi dintre cei mai reputaţi traducători din greaca antică: Dan Sluşanschi (a se vedea *Postfaţa* ediţiei în limba română a lui Homer, *Odysseia*, Bucureşti, 1997, pp. 387-392) şi Petru Creţia (a se vedea *Prescurtările* ediţiei în limba română a lui Platon, *Opere* III, Bucureşti, 1978, pp. 1-4). În situaţii similare, deşi cei doi traducători/editori ar fi optat pentru transliterarea formelor greceşti ale tuturor numelor proprii, totuşi au fost obligaţi, de „o lungă şi unanimă tradiţie" şi de „acele nume care s-au (rău) încetăţenit sub o formă de nemodificat", să aleagă soluţia de compromis.

Cea de-a doua dificultate cu care ne-am confruntat a fost legată de faptul că autorul sintezei a optat pentru traducerea în limba engleză a tuturor indicaţiilor bibliografice (titluri de lucrări, publicaţii periodice şi articole) din limba rusă, sârbă şi bulgară. În această situaţie, soluţia ideală ar fi fost identificarea şi înlocuirea respectivelor note cu varianta originală. Dezavantajul major în acest caz nu ar fi constat doar în întârzierea nejustificată a momentului apariţiei traducerii, ci şi în faptul că cititorul român de astăzi nu mai este obişnuit să descifreze cu uşurinţă alfabetul slav. Evitând şi cealaltă extremă, reprezentată de posibilitatea traducerii indicaţiilor bibliografice respective în limba română, aplicând astfel metoda neprofesionistă a *traducerii după traducere*, am decis să atragem atenţia cititorului asupra acestui aspect în fiecare caz, prin adăugarea menţiunii *în rusă*, *în sârbă* şi, respectiv, *în bulgară* între paranteze drepte. Numele autorilor respectivelor indicaţii bibliografice au fost transliterate în limba română conform uzanţelor academice, cu câteva excepţii (Ostrogorsky în loc de Ostrogorski, *Vizantiyskiy vremennik/Vizantiyskiy sbornik/Vizantiyskoe obozrerie* în loc de *Vizantiiskii vremennik/Vizantiiskii sbornik/Vizantiiskoe obozrenie* şi Kazhdan în loc de Kajdan).

1. Dintre numeroşii autori de recenzii ale ediţiilor sintezei lui Vasiliev îi amintim pe următorii: Louis Bréhier (*Revue Historique*, 47 - 1922, CXXXIX/1, 64-68; 51 - 1926, CLIII/2, 196-197), Ernst Stein (*Byzantinische Zeitschrift*, XXIX - 1929-1930, 3-4, 347-360), Robert P. Blake (*The American Historical Review*, 34 - 1929, 2, 307-308), Samuel H. Cross (*Speculum*, 6 - 1931, 2, 317-318), R.M. Dawkins (*The English Historical Review*, 46 - 1931, 184, 639-640), W. Enßlin (*Byzantinische Zeitschrift*, 36 - 1936, 2, 429-430), F. Dölger (*Byzantinische Zeitschrift*, 46 - 1953, 1, 149-151), Joan M. Hussey (*The English Historical Review*, 70 - 1955, 277, 629-630) şi Steven Runciman (*The Classical Review*, NS, 4 - 1954, 3-4, 284-285).

Nu în ultimul rând, fără a avea pretenţia de a ne putea substitui reputatului bizantinolog rus, am decis că textul are nevoie de o actualizare ştiinţifică, atât în ce priveşte indicaţiile bibliografice – aducând astfel la zi, pe cât posibil, acest important aspect al unei lucrări de sinteză –, cât şi în privinţa unor probleme istorice care au fost soluţionate diferit în deceniile scurse între momentul publicării şi cel al apariţiei acestei traduceri. Toate aceste comentarii şi note bibliografice sunt marcate corespunzător în subsolul paginilor prin obişnuita abreviere *n. trad.* În plus, cu acordul editurii Universităţii din Wisconsin, care deţine drepturile de autor ale ediţiei în limba engleză, forma finală a traducerii în limba română a *Istoriei Imperiului bizantin* semnată de Aleksandr A. Vasiliev include şi un amplu studiu bio-bibliografic dedicat autorului, precum şi completarea listei împăraţilor bizantini de la finalul volumului cu numeroase alte tabele cronologice de suverani persani, arabi (dinastiile umayyadă şi abbasidă) şi turci (dinastiile selgiucidă şi otomană), hani bulgari şi mongoli, ţari ai Serbiei şi Rusiei, regi maghiari, împăraţi occidentali, dogi veneţieni, arhiepiscopi/patriarhi de Constantinopol şi papi romani. În cazul structurilor politice şi bisericeşti care au continuat să existe şi după căderea Constantinopolului, *oraşul cel păzit de Dumnezeu*, aceste tabele cronologice au avut ca punct de referinţă anul 1453.

Traducerea actualizată ştiinţific, în măsura competenţelor noastre, pe care o propunem cititorului nădăjduim nu doar să suplinească necesitatea unei lucrări de sinteză bizantină în spaţiul cultural românesc şi nevoia de informaţie coerentă a studenţilor de la facultăţile de istorie şi, respectiv, de teologie ortodoxă din ţară (aceste instituţii de învăţământ fiind cele în cadrul cărora există interes direct pentru perioada bizantină), ci să fie totodată o lectură agreabilă, care să suscite emoţie şi pasiune faţă de tot ce a însemnat lumea bizantină. Evident, toate meritele acestei ediţii i se cuvin autorului, iar orice eventuale neajunsuri aparţin în exclusivitate traducătorilor.

Aleksandr Aleksandrovici Vasiliev (1867-1953) – patriarhul studiilor bizantine*

Ionuţ-Alexandru Tudorie

Consider că pentru cultura unei naţiuni este important şi interesant să avem memoriile şi amintirile, nu doar ale monarhilor încoronaţi, ale miniştrilor acestora, ale diplomaţilor, generalilor, scriitorilor remarcabili, muzicienilor şi pictorilor, ci şi memoriile unui om obişnuit, care însă nu a trecut fără folos prin viaţă. Dacă avem la dispoziţie un număr însemnat de memorii şi amintiri din această ultimă categorie, multe zone ale culturii noastre, pe care zadarnic încercăm să le descoperim în scrierile primei categorii, ar putea fi clarificate. Spun aceasta gândindu-mă la mine însumi. Nu reprezint niciuna dintre tipologiile menţionate în prima categorie. Am fost un simplu dascăl într-un gimnaziu rusesc, un profesor universitar în Rusia şi în Statele Unite ale Americii, devotat muzicii cu toată inima, călător neobosit şi un iubitor convins al vieţii[1].

Acesta este primul paragraf, redactat în ziua de luni, 2 decembrie 1940, al unei ample autobiografii pe care Aleksandr Aleksandrovici Vasiliev intenţiona să o redacteze în ultima parte a vieţii[2]. Din nefericire, în acest sens nu a reuşit decât să pună pe hârtie câteva schiţe, aflate în prezent în custodia bibliotecii Centrului de Studii Bizantine de la Dumbarton Oaks din Washington DC, care însă completează puţinele surse bibliografice disponibile[3]. Într-adevăr, profesorul Vasiliev

---

* Sentimentele mele de gratitudine se îndreaptă spre toţi prietenii care m-au ajutat în colectarea bibliografiei necesare pentru redactarea acestui studiu. De asemenea, îi mulţumesc în special lui Alice-Mary Talbot, fosta directoare a Centrului de Studii Bizantine de la Dumbarton Oaks, care mi-a oferit posibilitatea să controlez şi să completez lista publicaţiilor lui Aleksandr A. Vasiliev prin cele două stagii de cercetare de la Washington DC din anii 2008-2009. O precizare tehnică: indicaţiile bibliografice, de altfel frecvente, la sursele de informare din limba rusă nu respectă modalitatea specifică de citare observată în spaţiul de limbă slavă. Am evitat să utilizez scrierea cursivă în cazul numelor autorilor (conform normelor academice de citare în limba rusă) pentru a înlesni descifrarea acestor surse de un ochi mai puţin avizat.

1. John W. Barker, „Vasiliev in Madison", *Byzantinische Forschungen (Internationale Zeitschrift für Byzantinistik)*, XXVII (2002), 264-265.
2. Intenţia declarată a lui A.A. Vasiliev era aceea de a-şi redacta memoriile împărţite în patru secţiuni, conform celor mai importante aspecte ale vieţii sale: muzica, activitatea didactică, călătoriile şi viaţa privată.
3. În creionarea portretului reputatului bizantinolog am utilizat următoarele materiale bibliografice, pe care le redau în ordinea cronologică a apariţiei lor: Alexander A. Vasiliev, „Byzantine Studies in Russia, Past and Present", *The American Historical Review*, 32 (1927), 3, 539-545; „Васильев, Александр Александрович" [Vasiliev, Aleksandr Aleksandrovici], în О.Ю. Шмидт (редактор), Большая Советская Энциклопедия [*Marea Enciclopedie Sovietică*], том IX (Варлен-Венглейн), Москва, 1928, 53-54; Г. Вернадский, „А.А. Васильев (к семидесятилетию его) (родился 22 сентября 1867 года)" [A.A. Vasiliev, la împlinirea a 70 de

nu a trecut fără folos prin viaţă, marele Alexandru sau *magistrul* meritând pe deplin afecţiunea cu care l-au înconjurat şi cuvintele pe care i le-au adresat colegii săi bizantinologi la ultimul Congres Internaţional de Studii Bizantine la care a participat (Tesalonic, 12-19 aprilie 1953).

Aleksandr Aleksandrovici Vasiliev s-a născut la Sankt-Petersburg în ziua de 22 septembrie 1867, într-o familie cu trei copii, doi băieţi şi o fată. Tatăl său, Aleksandr Stepanovici Vasiliev, a fost militar de carieră, ajungând până la gradul de locotenent-colonel în armata rusă. Datorită naturii serviciului, după o anumită perioadă de timp era detaşat într-un alt oraş, astfel încât până la moartea lui (în anul 1880) familia Vasiliev a fost nevoită să se mute din Sankt-Petersburg la Petropavlovsk (1874-1877), apoi la Viazma şi Sicevka (1877-1879; ultimele două localităţi din gubernia Smolensk). Mama sa, Olga Aleksandrovna, provenea din familia Celpanov, familie de negustori, care deţinea un magazin de obiecte militare în Sankt-Petersburg.

---

ani, născut în 22 septembrie, anul 1867], *Annales de l'Institut Kondakov* (*Seminarium Kondakovianum*), X (1938), 1-11; Henri Grégoire, „Alexandre Alexandrovič Vasiliev", *Byzantion*, XXII (1952), 526-531; Semavi Eyice, „Aleksandr Aleksandroviç Vasiliev", *Tarih Dergisi*, IV (1952), 7, 164; „A Russian Scholar", *The New York Times*, 3 June 1953, 30; М. Карпович, „М.И. Ростовцев и А.А. Васильев" [M.I. Rostovţev şi A.A. Vasiliev], Новый Журнал (*The New Review. Russian Quarterly*), 1953, 34, 287-293; M. Canard, „Alexandre Alexandrovitch Vasiliev", *Revue de la Méditerranée*, 13 (1953), 58 (6), 693-696; Milton V. Anastos, „Alexander A. Vasiliev: A Personal Sketch", *The Russian Review*, XIII (1954), 1, 59-63; Sirarpie der Nersessian, Albert M. Friend Jr. şi George LaPiana, „Alexander Alexandrovich Vasiliev", *Speculum*, 29 (1954), 3, 650-652; Sirarpie der Nersessian, „Alexander Alexandrovich Vasiliev (1867-1953)", *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10 (1955-1956), 1-21; И.П. Медведев, „Васильев, Александр Александрович" [Vasiliev, Aleksandr Aleksandrovici], în Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь [*Ştiinţa despre slavi în Rusia pre-revoluţionară. Dicţionar bibliografic*], Москва, Изд. „Наука", 1979, 92-93; А.Г. Герцен, „О двух рукописях сочинения А.А. Васильева в архиве ЛОИА АН СССР" [Despre două manuscrise ale lui A.A. Vasiliev din Arhiva secţiei din Leningrad a Institutului de Arheologie din cadrul Academiei de Ştiinţe a URSS], Византийский Временник, 40 (1979), 191-192; Е.Ю. Басаргина, „А.А. Васильев и Русский Археологический Институт в Константинополе" [A.A. Vasiliev şi Institutul Rus de Arheologie din Constantinopol], în В.П. Борисов (редактор), Российские Ученые и Инженеры в Эмиграции [*Savanţii şi inginerii ruşi din emigraţie*], Москва, ПО „Перспектива", 1993, 127-135; А.Г. Герцен, „А.А. Васильев как этнолог" [A.A. Vasiliev ca etnolog], în Г.Г. Литаврин (редактор), Российское Византиноведение. Итоги и перспективы [*Cercetările bizantinologiei ruseşti. Rezultate şi perspective*], Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994, 37-39; И.В. Куклина, „А.А. Васильев: «труды и дни» ученого в свете неизданной переписки" [A.A. Vasiliev: *munci şi zile* ale savantului în lumina corespondenţei inedite], în И.П. Медведев(редактор), Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге [*Arhivele bizantinologilor ruşi din Sankt-Petersburg*], Санкт-Петербург, Изд. „Дмитрий Буланин", 1995, 313-338; Г.М. Бонгард-Левин, И.В. Тункина, „М.И. Ростовцев и А.А. Васильев (новые архивные материалы)" [M.I. Rostovţev şi A.A. Vasiliev (noi materiale de arhivă)], Вестник Древней Истории (*Journal of Ancient History*), 1996, 4 (219), 168-188; Г.М. Бонгард-Левин, И.В. Тункина, „М.И. Ростовцев и А.А. Васильев: Шесть десятилетий дружбы и творческого сотрудничества" [M.I. Rostovţev şi A.A. Vasiliev: şase decenii de prietenie şi colaborare ştiinţifică], în Г.М. Бонгард-Левин (редактор), Скифский роман [*Romanul scit*], Москва, Росспэн, 1997, 259-286; А.Г. Грушевой, „К переизданию цикла общих работ А.А. Васильева по истории Византии" [Cu ocazia reeditării seriei de lucrări generale de istorie a Bizanţului a lui A.A. Vasiliev], în A.A. Васильев, История Византийской Империи (324-1453) [*Istoria Imperiului bizantin (324-1453)*], Вступительная статья, примечания, научная редакция, перевод с английского языка и именной указатель А.Г. Грушевого [Studiu introductiv, note, redactare ştiinţifică şi indice de nume de A.G. Gruşevoi], издание второе, исправленное [ediţia a II-a, corectată], Серия Византийская Библиотека, том 1, Санкт-Петербург, Изд. „Алетейа", 2000, 5-18; John W. Barker, „Vasiliev in Madison", *Byzantinische Forschungen (Internationale Zeitschrift für Byzantinistik)*, XXVII (2002), 243-275.

În anul 1880, odată stabiliţi în capitala Imperiului, Aleksandr Aleksandrovici a fost înscris în clasa a II-a a Gimnaziului nr. 1, pe care l-a absolvit ca premiant în anul 1887. Încă din perioada gimnaziului şi-a concentrat atenţia spre limbile clasice (în aceşti ani îşi redacta jurnalul în limba latină) şi spre muzică. Astfel, după ce, de la vârsta de cinci ani, oarecum împotriva voinţei sale, începuse să ia lecţii de pian (de la o profesoară de origine ruso-germană, Ecaterina Henrikovna Twelkmeier), A.A. Vasiliev a ajuns ca în ultimii ani de gimnaziu (1884-1887) să interpreteze zilnic, în intimitatea camerei sale, diverse opere muzicale:

> Începeam la ora 8.00 PM şi, urmând exemplul celebrului nostru dirijor dl Napravnik, mă înclinam spre stânga şi spre dreapta în faţa auditoriului meu imaginar. Cu o uşoară mişcare a capului, dădeam semnalul fiecărui muzicant din orchestra mea. Perioadele de pauză durau 15 minute, iar atunci îmi pregăteam lecţiile pentru gimnaziu. Aveam o agendă în care ţineam evidenţa fiecărei opere interpretate. Astfel, în perioada acelor patru ani, am sărbătorit jubileul operei *Evgheni Oneghin* de Ceaikovski, pe care am interpretat-o de 100 de ori, precum şi jubileul pieselor: *Hughenoţii*, *Faust*, *Tannhäuser* şi al altor opere, pe fiecare interpretându-o de 50 de ori. [...] În fiecare zi de sâmbătă organizam în casa noastră mici serate muzicale, la care participau prietenii de şcoală şi tineri studenţi, care cântau sau interpretau la diferite instrumente, romanţe sau producţiile muzicale ale celebrilor noştri compozitori, precum Glinka, Ceaikovski, Dragomijski, Borodin şi alţii[4].

Mai mult decât atât, A.A. Vasiliev şi-a exersat şi valenţele de compozitor asupra poemului *Boierul Orşa* al lui Mihail Lermontov şi asupra operei lui Mihail Glinka *O viaţă pentru ţar*.

În anul 1887 a fost admis la Facultatea de Istorie şi Filologie din cadrul Universităţii de Stat din Sankt-Petersburg, însă după numai câteva săptămâni A.A. Vasiliev a hotărât să se transfere la Facultatea de Limbi Orientale (specializarea Limba arabă). În cadrul acestei facultăţi a studiat cu doi profesori renumiţi: baronul Victor R. Rosen (limba arabă) şi Valentin A. Jukovski (limba persană). La sfârşitul primului an de studiu (1888) a decis să se reînscrie la Facultatea de Istorie şi Filologie, limbile orientale urmând să le aprofundeze ca student audient. Aici s-a reîntâlnit cu fostul său coleg de gimnaziu V.N. Zlatarski, cu care ulterior a păstrat legătura[5].

Conform standardelor învăţământului universitar din Rusia acelei perioade, primii doi ani de studiu erau dedicaţi disciplinelor generale ale unui domeniu, urmând ca ultimii doi ani să constituie specializarea pe un anumit segment. Astfel, la sfârşitul anului universitar 1889-1890, A.A. Vasiliev trebuia să opteze pentru una dintre următoarele specializări: Antichitate clasică, Istorie, Literatură rusă şi Literatură occidentală. În cazul său, dificultatea acestei alegeri nu era dată doar de opţiuni, ci în special de faptul că la momentul respectiv era atras de studiul muzicii. În acest sens, încă din primul an de facultate (1887) se înscrisese în paralel şi la Conservator, unde a studiat timp de un an cu profesorul N.F. Soloviev (autorul operei *Cordelia*), susţinând chiar unele examene. Deşi ulterior a fost nevoit să renunţe la aceste cursuri, pasiunea sa pentru muzică a rămas şi a cântărit greu în decizia pe care a trebuit să o ia.

Deoarece limbile clasice constituiau o altă veche pasiune a sa, în cele din urmă, A.A. Vasiliev era înclinat să aleagă specializarea Antichitate clasică. Însă, după cum el însuşi a mărturisit, un moment providenţial i-a schimbat planul iniţial:

> Profesorul nostru de limba turcă [V.D. Smirnov] a organizat o seară dansantă; unii dintre profesorii Facultăţii de Limbi Orientale erau acolo. Între două dansuri, baronul Rosen m-a întrebat: „Ce ai de gând să urmezi anul viitor? Ce specializare ai ales?". I-am răspuns deschis şi fără prea mult entuziasm: „Probabil voi alege specializarea Limbilor clasice". Atunci Rosen mi-a spus: „Îngăduie-mi să îţi dau un mic sfat. Tu cunoşti greaca, latina şi araba. Mergi şi vorbeşte cu profesorul Vasilievski

4. John W. Barker, „Vasiliev in Madison", *Byzantinische Forschungen (Internationale Zeitschrift für Byzantinistik)*, XXVII (2002), 268-269.
5. Vezi A.A. Васильев, „Памяти В.Н. Златарского" [În amintirea lui V.N. Zlatarski], *Annales de l'Institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum)*, VIII (1936), 280-282.

şi studiază bizantinologia". La acel moment, pentru mine cuvântul *bizantinologie* nu avea un înţeles foarte exact. Câteva zile mai apoi am mers şi m-am întâlnit cu Vasilievski. L-am găsit într-un cartier periferic din Sankt-Petersburg, într-un apartament foarte modest, înconjurat de cărţi. Nu m-a descurajat când i-am spus că nu cunosc nimic despre Bizanţ. M-a întrebat ce intenţionez să fac în vara următoare. I-am spus că voi merge cu trei fete la Marienbad [denumirea germană a oraşului ceh Mariánské Lázně], iar apoi în Elveţia. „Ai citit lucrarea lui Gibbon *Declinul şi prăbuşirea Imperiului roman*?", m-a întrebat. „Nu", i-am răspuns. „Atunci du-te în străinătate cu cele trei fete, însă ia-l pe Gibbon cu tine şi încearcă să-l citeşti." Aceasta am şi făcut; l-am citit pe Gibbon, probabil nu cu multă atenţie, datorită circumstanţelor, care nu au legătură cu această celebră lucrare, şi din acel moment am devenit bizantinist[6].

Într-adevăr, din acel moment A.A. Vasiliev s-a dedicat studiului istoriei Imperiului cu capitala pe Bosfor. Mai târziu, în decembrie 1936, le prezenta studenţilor Universităţii din Wisconsin (SUA) atracţia sa faţă de Orient prin următoarele cuvinte:

Din zilele tinereţii mele, când am început să fiu atras de istorie şi să studiez, atenţia mea a fost întotdeauna îndreptată spre istoria Orientului Apropiat, atât creştin, cât şi islamic, spre Peninsula Balcanică, Grecia, Constantinopol, Asia Mică, Siria, Palestina, Egipt, Arabia şi aşa mai departe. La început această atracţie nu a fost cu adevărat îndreptată spre studiu. Toate aceste locuri îmi păreau, în visele mele de adolescent, atât de noi, de vii, de necunoscute, aprinzându-mi fascinaţia; unul dintre visele mele era să merg cât mai departe de lumea civilizată, într-un deşert din Arabia, să trăiesc acolo printre beduini, să particip la expediţiile şi raidurile acestora, să le urmez caravanele. [...] Aceste idei vagi, dar seducătoare, s-au transformat treptat într-o abordare mai realistă, iar în final în cercetare. De când am început să studiez Orientul Apropiat nu mi-am pierdut niciodată apetitul faţă de diferitele probleme legate de această zonă, chestiuni ce sunt atât de numeroase, de complexe şi de captivante. Mi-am dedicat viaţa mea de cercetător Orientului Apropiat nu doar de dragul acestuia, nici pentru farmecul şi magia lui, ci, de asemenea, pentru importanţa deosebită în răspândirea culturii elenistice în Orient după campaniile lui Alexandru cel Mare; precum şi pentru moştenirea bogată a culturii elenistice pentru civilizaţia noastră a secolelor XIX-XX[7].

O asemenea pasiune i-a oferit tânărului student satisfacţii imediate. În ultimul an de facultate (1891-1892) a participat la un concurs studenţesc cu referatul: *Domnia împăratului Anastasios I*, întocmit sub coordonarea profesorului Vasilievski, pentru care a fost premiat cu cea mai înaltă distincţie (*medalia de aur*).

Dintre profesorii care l-au îndrumat în perioada aceasta, în afara lui V.G. Vasilievski şi a baronului V.R. Rosen, îi amintim şi pe clasicistul P.V. Nikitin şi istoricul S.F. Platonov. De asemenea, în perioada studenţiei, A.A. Vasiliev a avut şi colegi de excepţie, care s-au remarcat ulterior în aria disciplinelor istorico-filologice: A.E. Presnyakov, N.P. Pavlov-Silvanski, I.I. Lappo (Istoria Rusiei), B.M. Melioranski (Istoria Bisericii), V.N. Zlatarski (Istoria Bizanţului), P.M. Melioranski (Limbi orientale), A.I. Smirnov şi M.I. Rostovţev.

În anul 1892, după absolvirea facultăţii, a primit postul de profesor de Limba latină în cadrul Gimnaziului nr. 1. Fiind vorba de instituţia de învăţământ unde el însuşi fusese elev (1880-1887),

---

6. Cu foarte mici diferenţe, acest moment al primului contact cu prof. Vasilievski este prezentat atât de G. Vernadski (*Annales de l'Institut Kondakov - Seminarium Kondakovianum*, X, 1938, 3-4), cât şi de Vasiliev însuşi („Мои воспоминания о В.Г. Васильевского" [Amintirile mele despre V.G. Vasilievski], *Annales de l'Institut Kondakov - Seminarium Kondakovianum*, XI, 1940, 207-208). De asemenea, paragrafele din studiul lui Vasiliev care descriu acest moment au fost traduse ulterior de Henri Grégoire (*Byzantion*, XXII, 1952, 528-529). Aici am optat pentru mărturia directă a lui Vasiliev, prezentată auditoriului cu ocazia inaugurării Camerei Bizantine a Bibliotecii Regale din Bruxelles, în anul 1934 (cf. Sirarpie der Nersessian, „Alexander Alexandrovich Vasiliev [1867-1953]", *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10, 1955-1956, 5-6).

7. Sirarpie der Nersessian, „Alexander Alexandrovich Vasiliev (1867-1953)", *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10 (1955-1956), 6.

A.A. Vasiliev era cunoscut şi apreciat de o mare parte a profesorilor. Din această cauză, dar şi ca urmare a rezultatelor sale, norma sa didactică a crescut de la 6 la 24 de ore pe săptămână.

Această activitate didactică încărcată, la care adăugăm şi orele pe care le dedica zilnic studiului muzicii, l-a îndepărtat pentru o scurtă perioadă de preocupările pe care profesorul Vasilievski i le indicase. Totuşi, în anii 1893-1894 a reuşit să dea curs cererilor repetate ale magistrului său şi a publicat primele sale cercetări ştiinţifice în domeniul istoriei[8]. Apariţia periodicului de specialitate *Vizantiyskiy vremennik*, începând cu anul 1894, a constituit o puternică motivaţie publicistică pentru tânărul Vasiliev, care a fost cooptat de profesorul Vasilievski în echipa editorială[9]

Un alt moment important al carierei lui A.A. Vasiliev a avut loc în anul 1895, când P.V. Nikitin, fostul său profesor de limba greacă, ajuns rector al Universităţii din Sankt-Petersburg, l-a convins să completeze o cerere pentru o bursă de cercetare în străinătate în vederea obţinerii titlului de profesor. Ideea magistrului Nikitin a fost susţinută şi de V.G. Vasilievski şi I. Pomialovski, astfel încât răspunsul a fost unul favorabil: A.A. Vasiliev a obţinut un stipendiu anual de 600 de ruble, care ulterior a crescut la 1.500 de ruble, pentru o perioadă de trei ani de studii în străinătate (1897-1900).

Plecând cu şase luni mai devreme decât perioada subvenţionată, Vasiliev s-a îndreptat spre Paris, unde şi-a aprofundat cunoştinţele de arabă şi turcă (în cadrul *École de langues orientales vivantes*, cu profesorul Darembourg), precum şi de etiopiană (în cadrul celebrei *Université de Paris-Sorbonne*, cu profesorul Joseph Halévy)[10]. Spre sfârşitul anului 1897 a plecat la Londra, unde şi-a redactat disertaţia de *magisteriu*[11]. Deşi ar fi dorit să rămână o perioadă mai îndelungată la Londra, la insistenţele profesorului Vasilievski a plecat la Viena, pentru a intra în contact cu renumitul slavist Konstantin Jireček. Aici a rămas un întreg semestru (prima parte a anului 1898), însă cursurile lui Jireček nu l-au fascinat. Apoi, după scurte stagii petrecute în Praga, Paris şi Londra, la sfârşitul primului an petrecut în străinătate (1898), Vasiliev a revenit în Sankt-Petersburg pentru doar trei săptămâni, cu scopul de a-şi depune disertaţia la facultate în vederea evaluării.

---

8. Din punct de vedere cronologic, primele pagini pe care le-a semnat A.A. Vasiliev cuprindeau o recenzie: „И. Помяловский, Житие иже во святых отца нашего Феодора, архиепископа Едесского" [I. Pomialovski, *Viaţa celui întru Sfinţi Părintelui nostru Teodor, arhiepiscopul Edesei*], Журнал Министерства Народного Просвещения, CCLXXXVI (1893), 201-210. Primul său studiu ştiinţific a apărut în anul următor (1894): „Вопрос о славянском происхождении Юстиниана" [Chestiunea originii slave a lui Iustinian], Византийский Временник, I (1894), 469-492.
9. O simplă parcurgere a primelor fascicule din *Vizantiyskiy vremennik* ne demonstrează implicarea lui A.A. Vasiliev în acest proiect editorial. În afara studiilor şi recenziilor publicate cu regularitate în fiecare fascicul, el avea în grijă şi cronica evenimentelor şi prezentarea ultimelor lucrări de specialitate publicate în străinătate. Astfel, în perioada 1895-1908 el a putut lua contact cu cele mai importante titluri publicate în străinătate, pe care le prezenta succint în acest celebru periodic rus de bizantinologie.
10. În aceste luni petrecute la Paris a descoperit, la Biblioteca Naţională, un manuscris grecesc ce cuprindea *Viaţa celor 42 de martiri din Amorion*, pe care l-a şi editat în anul următor: „Греческий текст жития сорока двух аморийских мучеников по рукописи Парижской Национальной Библиотеки № 1534" [Textul grecesc al *Vieţii celor 42 de martiri din Amorion* conform manuscrisului nr. 1534 al Bibliotecii Naţionale din Paris], Записки Императорской Академии Наук (*Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*), VIIIe Série, III (1898), 3, 1-17.
11. Această lucrare a fost publicată ulterior: Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии [*Bizanţul şi arabii. Relaţiile politice dintre Bizanţ şi arabi în timpul dinastiei amoriene*] (магистерская диссертация), Записки истор.-филолог. Факультета, СПб Университета, часть LVI, Санкт-Петербург, Типография И.Н. Скороходова, 1900. Înainte însă de a fi tipărită în această formă, A.A. Vasiliev deja publicase două părţi importante ca studii separate: „Византийско-арабские отношения в царствование Михаила III (842-867)" [Relaţiile dintre Bizanţ şi arabi în timpul domniei lui Mihail al III-lea (842-867)], Журнал Министерства Народного Просвещения, CCCXXIV (1899), 1-55; „Византия и арабы при императоре Феофиле (829-842)" [Bizanţul şi arabii în timpul domniei împăratului Teofil (829-842)], Византийский Временник, VI (1899), 380-447.

Următorul an de studiu l-a petrecut în Orientul Apropiat, mai exact la Institutul Rus de Arheologie din Constantinopol, instituţie ce fusese fondată în anul 1894[12]. Venit în ianuarie 1899, A.A. Vasiliev a avut oportunitatea de a lucra cu F. Uspenski şi B. Farmakovski, directorul şi, respectiv, secretarul institutului. Însă, mai mult decât întâlnirea cu aceşti doi reputaţi istorici, această perioadă i-a oferit posibilitatea de a face cercetare arheologică *in situ*. Astfel, a efectuat studii pe teren în Atena şi insulele Mării Egee (împreună cu profesorul Dörpfeld, directorul Institutului German din Atena), în Asia Mică (împreună cu M.I. Rostovţev, pentru a vizita ruinele cetăţii bizantine Amorion – Hisar)[13] şi în Macedonia (împreună cu B. Farmakovski, pentru a studia necropolele din Pateli – Amyntaio)[14].

Din nefericire, în primăvara anului 1899, A.A. Vasiliev l-a pierdut pe prietenul şi profesorul Vasilievski. Acesta, bolnav de mai mult timp, a încercat să se trateze într-un spital din Italia, însă a murit la Florenţa (unde a şi fost înmormântat) în ziua de 13 mai 1899[15].

Anul calendaristic 1900, ultimul an de studii în străinătate, l-a petrecut în Occident: mai întâi a mers la Berlin, unde a cercetat diferite manuscrise arabe, iar ulterior la Paris şi Londra. În această perioadă a reuşit să-şi finalizeze teza de doctorat[16], o continuare cronologică a temei abordate în disertaţia de *magisteriu*, pe care de altfel încă nu o susţinuse în faţa comisiei.

În această perioadă petrecută în străinătate (1897-1900), deşi a fost preocupat în special de documentarea şi redactarea celor două teze finale deja amintite (magisteriu şi doctorat), tânărul Vasiliev a reuşit să publice în periodicul *Vizantiyskiy vremennik* şi câteva studii interesante: pasiunea sa pentru muzică l-a apropiat de studiul cântării bisericeşti greceşti şi de figura celui mai proeminent melod bizantin, Sf. Roman[17]; excursiile de studii efectuate în Grecia şi Macedonia l-au

12. Pentru informaţii suplimentare despre scurta istorie a Institutului Rus de Arheologie din Constantinopol (1894-1914; din anul 1914 a fost mutat în Rusia, unde a mai funcţionat nominal până în anul 1920), vezi: К.К. Παπουλιδης, *Το Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κωνσταντινουπόλεως (1894-1914)* [*Institutul Rus de Arheologie din Constantinopol (1894-1914)*] Θεσσαλονίκη, 1987; С.А. Ершов, Ю.А. Пятницкий, К.Н. Юзбашян, „Русский Археологический Институт в Константинополе (к 90-летию со дня основания)" [Institutul Rus de Arheologie din Constantinopol (la 90 de ani de la înfiinţare)], Палестинский Сборник, 29(92), 1987, 3-12; Е.Ю. Басаргина, „Русский Археологический Институт в Константинополе: архивные фонды" [Institutul Rus de Arheologie din Constantinopol: fonduri de arhivă], în И.П. Медведев (редактор), Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге [*Arhivele bizantinologilor ruşi din Sankt-Petersburg*], Санкт-Петербург, Изд. „Дмитрий Буланин", 1995, 62-92.
13. Pentru detalii despre această excursie de studiu, vezi: Г. Вернадский, „М.И. Ростовцев (к шестидесятилетию его)" [M.I. Rostovţev, la împlinirea a 60 de ani], *Seminarium Kondakovianum* (*Recueil d'Études. Archéologie. Histoire de l'Art. Études byzantines*), IV (1931), 241-242.
14. Pentru o scurtă prezentare a săpăturilor efectuate la Pateli, vezi: А.А. Васильев, „Экскурсия в Македонию Русского Археологического Института в Константинополе осенью 1899 года" [Excursia Institutului Rus de Arheologie din Constantinopol în Macedonia în toamna anului 1899], Византийский Временник, VII (1900), 588-590; „Отчет о деятельности Русского Археологического Института в Константинополе: Раскопки" [Raport despre activitatea Institutului Rus de Arheologie din Constantinopol: Săpături], Известия Русского Археологического Института в Константинополе, VI (1901), 2-3, 472-477.
15. Vezi: А.А. Васильев, „Мои воспоминания о В.Г. Васильевского" [Amintirile mele despre V.G. Vasilievski], *Annales de l'Institut Kondakov* (*Seminarium Kondakovianum*), XI (1940), 207-214; И.П. Медведев, „*Honor sepulcri* (размышления А.А. Васильева у могилы В.Г. Васильевского)" [*Honor sepulcri* (meditaţia lui A.A. Vasiliev la mormântul lui V.G. Vasilievski)], Византийский Временник, 55 (80), 1994, 24-26.
16. Ca şi în cazul disertaţiei, şi această lucrare a fost ulterior publicată: Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Македонской династии, 867-959 [*Bizanţul şi arabii. Relaţiile politice dintre Bizanţ şi arabi în timpul dinastiei macedonene, 867-959*] (докторская диссертация), Записки истор.-филолог. Факультета СПб Университета, часть LXVI, Санкт-Петербург, Типография И.Н. Скороходова, 1902.
17. „О греческих церковных песнопениях" [Despre cântările bisericeşti greceşti], Византийский Временник, III (1896), 582-633; „Время жизни Романа Сладкопевца" [Perioada lui Roman Melodul], Византийский Временник, VIII (1901), 435-478.

impulsionat pentru o evaluare a situaţiei slavilor în Peninsula grecească[18]; de asemenea, a tradus în limba rusă *Viaţa Sf. Filaret cel Milostiv*[19].

Întors în Sankt-Petersburg, în anul 1901 A.A. Vasiliev şi-a susţinut disertaţia, obţinând astfel titlul de *magisteriu*. În acelaşi an (1901) şi-a reluat activitatea didactică în cadrul Gimnaziului nr. 1, însă nu ca profesor de limba latină, ci de istorie generală, în locul fostului său profesor, A.A. Kondratiev. În anul următor (1902) şi-a susţinut public şi teza de doctorat, fiind proclamat *Doctor în Istorie*. După obţinerea acestui titlu academic, a fost invitat să predea şi cursul de *Istoria Imperiului bizantin* la Universitatea de Stat din Sankt-Petersburg, ca *docent privat*[20]. Catedra aceasta rămăsese neocupată după moartea profesorului V.G. Vasilievski.

În anul 1902, împreună cu profesorul Nikolai Iakovlevici Marr[21], a efectuat o excursie de studiu în Sinai[22], unde, la sugestia baronului V.R. Rosen, a căutat şi a aflat în biblioteca mănăstirii Sf. Ecaterina manuscrisele *Istoriei universale* a lui Agapius de Mabbug (Hierapolis). După ce a studiat şi celelalte două variante în manuscris ale acestei lucrări, la Florenţa în anul 1903 (în Biblioteca Medicea Laurenziana) şi, respectiv, la Oxford în anul 1907, A.A. Vasiliev a editat critic şi a tradus textul în limba franceză, publicându-l în prestigioasa colecţie *Patrologia Orientalis*[23].

În anul 1904 a promovat de la învăţământul gimnazial-liceal spre cel universitar, fiind numit profesor titular al Catedrei de Istorie modernă la Universitatea din Iuriev (Dorpat sau Tartu, astăzi în Estonia). Însă în paralel, până în anul 1912, când a renunţat la catedra de la Iuriev, a predat şi un curs de *Istorie medievală* la Institutul Pedagogic de fete din Sankt-Petersburg, fiind astfel obligat să vină de două ori pe lună în capitală.

În această perioadă (1904-1912), prof. Vasiliev a continuat susţinut colaborarea la periodicul de specialitate *Vizantiyskiy vremennik*, oferind câteva noi studii cu o tematică inedită: istoricul arab creştin Agapius de Mabbug, originea întemeietorului dinastiei macedonene, personalitatea Sf. Gregentius, episcopul omiriţilor, şi noi manuscrise sinaite cu conţinut hagiografic[24].

---

18. „Славяне в Греции" [Slavii în Grecia], Византийский Временник, V (1898), 404-438, 626-670.
19. „Житие Филарета Милостивого" [*Viaţa Sfântului Filaret cel Milostiv*], Известия Русского Археологического Института в Константинополе, V (1900), 49-86.
20. Titlul acesta este cunoscut în lumea universitară, fiind specific sistemelor educaţionale din spaţiul germanic; este obţinut de cel care urmează o carieră academică şi deţine toate calificările necesare pentru a fi promovat profesor universitar. Titlul de *docent privat* este conferit în urma unei conferinţe susţinute în faţa membrilor departamentului/catedrei de specialitate dintr-o instituţie de învăţământ universitar. În foarte rare situaţii acest titlu poate fi retras.
21. Nikolai Iakovlevici Marr (1964-1934) este cunoscut ca promotorul teoriei monogenetice a limbilor (teoria iafetică), conform căreia toate limbile vorbite provin dintr-o singură proto-limbă. Această teorie a constituit baza ideologică a şcolii sovietice de lingvistică până în anul 1950, când a fost respinsă de I.V. Stalin. Vezi traducerea în limba română a refutaţiei acestei teorii de către I. Stalin: *Marxismul şi problemele lingvisticii*, Bucureşti, Editura Partidului Muncitoresc Român, 1951.
22. Vezi reflecţiile lui A.A. Vasiliev pe marginea acestei excursii în: „Ученая поездка на Синай в 1902 году" [Excursie de studiu la Muntele Sinai în anul 1902], Византийский Временник, IX (1902), 635; „Ученая поездка на Синай в 1902 году" [Excursie de studiu la Muntele Sinai în anul 1902], Сообщения Императорского Православного Палестинского Общества, XV (1904), 173-252 (reportaj extins publicat şi în extras: Поездка на Синай в 1902 году. Путевые наброски [Excursie la Muntele Sinai în anul 1902. Însemnări de călătorie], С. Петербург, Типография В.Т. Киршбаума, 1904, 88 стр.).
23. „Kitab al-'Unvan, *Histoire universelle*, écrite par Agapius (Mahboub) de Menbidj", éditée et traduite en français par Alexandre Vasiliev, coll. *Patrologia Orientalis*, V (1910), 4, 559-692; VII (1911), 4, 457-591; VIII (1912), 3, 399-550; XI (1916), 1, 1-144.
24. „Агапий Манбиджийский, христианский арабский историк X века" [Agapius de Manbidj (Hierapolis), un istoric arab creştin din secolul al X-lea], Византийский Временник, XI (1904), 574-587; „Происхождение императора Василия Македонянина" [Originea împăratului Vasile Macedoneanul], Византийский Временник, XII (1905), 148-165; „Житие св. Григентия, епископа Омиритского" [*Viaţa Sfântului Gregentius, episcopul omiriţilor*], Византийский Временник, XIV (1907), 23-67; „Заметки о некоторых греческих рукописях житий святых на Синае" [Însemnări despre câteva manuscrise greceşti sinaite ale *Vieţilor Sfinţilor*], Византийский Временник, XIV (1907), 276-333.

Pe lângă activitatea didactică şi de cercetare, marele bizantinolog şi-a urmărit şi pasiunea pentru muzică, lucrând intens cu profesorul V.P. Kalafat de la Conservatorul din Iuriev, în special pe marginea cursului acestuia de *Teorie şi compoziţie muzicală*. De asemenea, A.A. Vasiliev nu şi-a neglijat nici bucuria călătoriilor în cele mai îndepărtate zone geografice. Astfel, fără a contabiliza peregrinările aproape anuale prin Europa, a reuşit să viziteze parţial trei continente diferite : în anul 1905 a vizitat Algeria, cu ocazia Congresului Internaţional al Orientaliştilor[25] ; în 1906 a participat la semicentenarul Universităţii din Melbourne (Australia)[26], pe drum oprindu-se şi în insula Tahiti, din Polinezia franceză ; iar în anul 1910 a călătorit în Argentina, pentru a onora invitaţia de a participa la Congresul Internaţional al Arheologiei Americane[27] (de aici a mers în Chile şi Peru pentru a vedea peisajele naturale din Anzii Cordilieri).

În anul 1912 a renunţat la catedra universitară de la Iuriev, devenind profesor titular şi decan al Institutul Pedagogic de fete din capitală, preluând în schimb şi cursul de *Istoria antică* la Universitatea de Stat din Sankt-Petersburg, în continuare ca *docent privat*. Tot în acest an (1912) este consemnată şi o pierdere irecuperabilă în plan sentimental – mama sa, Olga Aleksandrovna Vasiliev, trecând la Domnul.

O nouă modificare a statutului său universitar se petrece în anul 1917, când a devenit profesor titular la Universitatea de Stat din Petrograd (între anii 1914 şi 1924 acesta a fost oficial numele oraşului Sankt-Petersburg ; ulterior, în perioada 1924-1991, numele oraşului a fost Leningrad). Ca o recunoaştere a activităţii sale didactice şi ştiinţifice, în anul 1918, când a fost creată Academia de Istorie a culturii materiale la Petrograd, A.A. Vasiliev a fost selectat ca membru al acesteia încă de la înfiinţare. De fapt, această nouă instituţie era fosta Comisie Arheologică a Academiei Ruse de Ştiinţe, considerabil modificată la nivelul structurii şi al numărului membrilor. Existau trei departamente în cadrul acestei Academii : Etnografie, Arheologie şi Artă. La rândul lor, fiecare departament era subîmpărţit pe secţiuni. În cadrul Departamentul de Arheologie, prof. Vasiliev a colaborat ca *cercetător principal* la secţiunea intitulată *Arheologia creştină timpurie şi bizantină*, fiind ales chiar preşedintele acestei secţiuni, în perioada 1920-1922. Tot pe această linie a recunoaşterii meritelor sale ştiinţifice, în anul 1919 a fost ales membru corespondent al Academiei Ruse de Ştiinţe din Moscova. Ultima referinţă importantă cu privire la cariera sa universitară din Rusia este legată de anul 1922, când a fost desfiinţat Institutul Pedagogic de fete, prof. Vasiliev rămânând din momentul respectiv numai cu catedra de la Universitatea de Stat din Petrograd.

În perioada 1912-1925, făcând abstracţie de dificultăţile generate de primul război mondial, de schimbările politice care au marcat istoriei Rusiei în secolul XX, precum şi de inevitabilele lipsuri materiale, marele bizantinolog şi orientalist rus a reuşit să publice o serie de lucrări absolut necesare studenţilor. Astfel, amintim cursul şi manualul de *Istorie medievală*[28], precum şi cele patru volume dedicate perioadei bizantine[29]. De asemenea, în colaborare cu

25. Vezi cronicile semnate de A.A. Vasiliev : „Le XIVe Congrès International des Orientalistes. VIe Section : Grèce et Orient", *Revue Africaine*, XLIX (1905), 3-4 (258-259), 337-339 ; „XIV-й интернациональный конгресс ориенталистов в 1905 году" [Al XIV-lea Congres Internaţional al Orientaliştilor din anul 1905], Византийский Временник, XII (1905), 573-576.
26. Vezi reflecţiile bizantinologului rus în urma acestei experienţe : „Пятидесятилетній юбилей Мельбурнского Университета (1856-1906)" [A 50-a aniversare a Universităţii din Melbourne (1856-1906)], Журнал Министерства Народного Просвещения, н.с., VIII (1907), 29-46.
27. Pentru mai multe informaţii cu privire la acest eveniment, vezi : „Семнадцатый международный конгресс американистов в Буэнос-Айресе с 16/3 по 21/8 мая 1910 года" [Al XVII-lea Congres Internaţional al Arheologiei Americane, Buenos Aires, 16/3-21/8 mai 1910], Журнал Министерства Народного Просвещения, н.с., XXX (1910), 19-35.
28. Курс истории Средних Веков. Средневековая культура [*Curs de istoria Evului Mediu : Cultura medievală*], Москва, Изд. Сытина, 1915, 208 стр. ; Учебник истории Средних Веков [*Manual de istorie medievală*], Москва, Изд. Сытина, 1915, 223 стр.
29. Лекции по истории Византии, I. Время до эпохи Крестовых Походов (до 1081 года) [*Prelegeri de istorie a Bizanţului. I. Perioada anterioară cruciadelor (până în anul 1081)*], Петроград, Типография А.

prietenul său apropiat I. Kracikovski, a reuşit să publice şi prima parte a *Istoriei* lui Yahya-ibn-Said[30].

Cu totul surprinzător pentru această perioadă de închidere politică a Rusiei post-revoluţionare, îl descoperim pe prof. Vasiliev între colaboratorii primei ediţii a prestigioasei lucrări *The Cambridge Medieval History*[31]. Studiile sale publicate în special înainte de declanşarea primului război mondial (între anii 1912 şi 1914) au fost dedicate perioadei de sfârşit a istoriei bizantine[32], cu o singură excepţie, care ni-l descoperă pe autor încă fascinat de relaţiile dintre creştini şi musulmani[33].

În ultima parte a perioadei amintite (anii 1918-1925) tema sa predilectă de cercetare în cadrul secţiunii Departamentului de Arheologie – Academia de Istorie a culturii materiale a fost legată de zona Crimeei[34].

Pentru un mic grup de membri am ales studierea arheologică şi istorică a Crimeei medievale, mult timp o provincie a Imperiului bizantin, şi a teritoriului din proximitate. Monumentele din Crimeea din Evul Mediu – greceşti, romanice, gotice, bizantine, italiene (genevoze şi veneţiene) – nu au fost studiate sistematic. Acest mic grup era format din dl A. Smirnov şi trei tinere: domnişoarele N. Izmailova, H. Skrzinskaia şi M. Tihanova. Eu am luat asupră-mi studiul problemei goţilor în Crimeea şi al dezvoltării coloniei veneţiene medievale din Tana, de la Gurile Donului. Smirnov a început să adune materiale pentru istoria şi arheologia Peninsulei Tmutarakan (Taman), din estul Crimeei; dra Izmailova a studiat monumentele cetăţii Cherson (Korsun), unde prinţul rus Vladimir a fost convertit la creştinism; dra Skrzinskaia: monumentele italiene, în special genoveze, din Sudak şi Theodosia, două mici fortăreţe pe ţărmul sudic al Crimeei; iar dra Tihanova: istoria şi tradiţia arheologică a oraşului Kerci (Bosfor), în partea opusă Peninsulei Tmutarakan. De-a lungul tuturor acestor ani a fost o mare consolare şi încurajare pentru mine să vin în camera noastră fără căldură şi să îi văd pe aceşti tineri cum, în ciuda foamei şi frigului, lucrau susţinut şi cu motivaţie.

Башмакова и ко., 1917, VIII+355 стр.; История Византии. Византия и Крестоносцы. Эпоха Комнинов (1081-1185) и Ангелов (1185-1204) [*Istoria Bizanţului. Bizanţul şi cruciaţii. Perioada Comnenilor (1081-1185) şi a Angelilor (1185-1204)*], Петербург, „Academia", 1923, 120 стр.; История Византии. Латинское владычество на Востоке. Эпоха Никейской и Латинской империй (1204-1261) [*Istoria Bizanţului. Dominaţia latină în Levant. Perioada Imperiului latin şi a celui de la Niceea (1204-1261)*], Петроград: „Academia", 1923, 76 стр.; История Византии. Падение Византии. Эпоха Палеологов (1261-1453) [*Istoria Bizanţului. Căderea Bizanţului. Perioada Paleologilor (1261-1453)*], Ленинград, „Academia", 1925, 143 стр.

30. „Histoire de Yahya-ibn-Sa'îd d'Antioche, continuateur de Sa'îd-ibn-Bitriq", éditée et traduite en français par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev, coll. *Patrologia Orientalis*, XVIII (1924), 5, 701-833.
31. „The Struggle [of Byzantium] with the Saracens (867-1057)", în *The Cambridge Medieval History*, IV. *The Eastern Roman Empire (717-1453)*, Cambridge, The University Press, 1923, 138-150.
32. „Путешествие византийского императора Мануила II Палеолога по Западной Европе (1399-1403 г.)" [Călătoria împăratului bizantin Manuel al II-lea Paleologul în Europa Apuseană (anii 1399-1403)], Журнал Министерства Народного Просвещения, н.с., XXXIX (1912), 41-78, 260-304; „Ласкар Канан, византийский путешественник XV века по Северной Европе и Исландию" [Lascaris Kananos, un călător bizantin din secolul al XV-lea în nordul Europei şi Islanda], în Сборник Харьковского Истор.-филолог. Об-ва в честь проф. В.П. Бузескула [*Culegere a Societăţii istorico-filologice Prof. V.P. Buzescu din Harkov*], Харьков, Типография „ПечатноеДело" Конторская, 1914, 397-402; „Передача Андреемъ Палеологомъ своихъ правъ на Византию французскому королю Карлу VIII" [Transmiterea drepturilor asupra Bizanţului din partea lui Andrei Paleologul către regele Carol al VIII-lea al Franţei], în Николаю Ивановичу Карьеву (1873-1913). Ученики и товарищи по научной работе [*Lui Nikolai Ivanovici Kariev (1873-1913). Discipolii şi colegii de cercetare ştiinţifică*], С.-Петербургъ, 1914, 273-278.
33. „Карл Великий и Харун-ал-Рашид" [Carol cel Mare şi Harun ar-Raşid], Византийский Временник, XX (1913), 63-116.
34. Pentru câteva informaţii succinte despre activitatea prof. Vasiliev în zona Crimeei, vezi: А.Г. Герцен, „А.А. Васильев как этнолог" [A.A. Vasiliev ca etnolog], în Г.Г. Литаврин (редактор), Российское Византиноведение. Итоги и перспективы [*Cercetările bizantinologiei ruseşti. Rezultate şi perspective*], Москва, Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994, 37-39.

În aceste circumstanţe, întreg materialul disponibil a fost adunat, iar în anul 1924, doi membri ai grupului meu au putut în cele din urmă, pentru prima dată de la înfiinţarea grupului, să meargă în Crimeea şi să studieze *in situ* vestigiile arheologice din perioada Evului Mediu. În anul 1925, trei membri ai secţiunii mele au mers în Crimeea. Dra Skrzinskaia a măsurat toate fortificaţiile genoveze din Sudak şi a făcut noi copii ale tuturor inscripţiilor italiene, care vor fi publicate la Genoa in *Atti della Società Ligure di Storia Patria*[35] De asemenea, domnişoarele Izmailova şi Tihanova au adunat materiale foarte interesante despre Cherson şi Kerci[36].

Cercetările lui Vasiliev cu privire la Crimeea s-au materializat prin publicarea a trei studii inedite pe această temă[37]

Aceleaşi dificultăţi le-a întâmpinat bizantinologul rus şi în privinţa libertăţii de circulaţie. Înainte de primul război mondial a reuşit să continue obişnuitele sale vizite anuale de studiu în Europa: Grecia (1912), Italia (1913) şi Franţa (1914). După încheierea conflagraţiei, dar mai ales după Revoluţia bolşevică (1917), prof. Vasiliev nu a mai putut părăsi teritoriul Rusiei/URSS decât pentru o scurtă perioadă, în vara anului 1924, când a vizitat Germania, Franţa şi Belgia. Cel mai probabil aceste restricţii (dificultatea de a continua cercetarea ştiinţifică la nivel înalt fără bibliografie şi fără contacte cu lumea academică din domeniu) l-au făcut pe A.A. Vasiliev să fie deschis oricărei propuneri din străinătate. Iar o asemenea ofertă nu a întârziat să apară.

Uneori, vieţile noastre ne oferă experienţe extraordinare; [...]. Rostovţev părăsise Rusia în anul 1918. Abia în 1924, după zece ani de izolare în Rusia pe timpul Marelui Război şi al Revoluţiei, am reuşit să părăsesc ţara pentru o scurtă perioadă şi să merg în Germania şi Franţa. Iar în vara aceea, după şase ani de despărţire, l-am întâlnit pe Rostovţev la Paris. Atunci am auzit că a părăsit [postul de profesor de la] Madison pentru New Haven [Yale University]. Sub formă de glumă, Sofia [dna Rostovţev] mi-a spus: „Ar fi frumos dacă ai putea merge la Madison să iei locul soţului meu". Am râs şi am zis: „Bineînţeles că ar fi frumos, dar este imposibil". De-a lungul acelei veri această întrebare ciudată a revenit în mai multe rânduri în discuţiile dintre mine şi Rostovţev[38].

Ca urmare a acestor discuţii, reîntors în SUA, prof. Rostovţev i-a adresat decanului George C. Sellery o scrisoare, datată 4 noiembrie 1924, prin care îl recomanda pe Vasiliev pentru Catedra de Istorie antică, prin următoarea caracterizare succintă:

Din punct de vedere social este un om foarte plăcut, un excelent muzician, un om cu o largă cunoaştere atât a Europei, cât şi a Orientului Apropiat. De asemenea, a vizitat SUA [cu siguranţă că

35. Studiul anunţat de A.A. Vasiliev a fost publicat cu o mică întârziere: Elena Skrzinska, „Inscriptions latines des colonies génoises en Crimée (Théodosie – Soudak - Balaklava)", în *Iscrizioni genovesi in Crimea ed in Constantinopoli*, coll. *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, LVI (1928), Genova, Società Ligure di Storia Patria, 1928, 1-141.
36. Alexander A. Vasiliev, „Byzantine Studies in Russia, Past and Present", *The American Historical Review*, 32 (1927), 3, 543-544.
37. „Готы в Крыму" [Goţii în Crimeea], Известия Российской Академии Истории Материальной Культуры, I (1921), 247-344 (din cauza lipsei fondurilor, partea a doua a acestui studiu a fost publicată cu întârziere, în anul 1927; de asemenea, ultima parte a acestui amplu studiu, care se ocupă de perioada secolelor XIII-XVIII, rămasă nepublicată în limba rusă, a fost descoperită de cercetătorul A.G. Gerţen în fondul *N.I. Repnikov* din Arhiva Institutului de Arheologie, filiala din Leningrad/Sankt-Petersburg: А.Г. Герцен, „О двух рукописях сочинения А.А. Васильева в архиве ЛОИА АН СССР" [Despre două manuscrise ale lui A.A. Vasiliev din Arhiva secţiei din Leningrad a Institutului de Arheologie din cadrul Academiei de Ştiinţe a URSS], Византийский Временник, 40 [1979], 191-192); „Описание византийских гирь и эксагиев, хранящихся в Академии" [Descrierea sistemului bizantin de greutăţi şi *exagia* în Academie], Известия Российской Академии Истории Материальной Культуры, II (1922), 237-240; „Проблема средневекового Крыма" [Problema Crimeei medievale], Новый Восток, III (1923), 378-386.
38. Sirarpie der Nersessian, „Alexander Alexandrovich Vasiliev (1867-1953)", *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10 (1955-1956), 9-10.

această informaţie este incorectă; probabil a confundat vizita prof. Vasiliev în America de Sud cu o călătorie în SUA (*sic!*)] şi Australia [...]. Cred că Vasiliev ar putea fi foarte util Universităţii din Wisconsin atât ca profesor pentru un an, cât şi ca membru permanent al catedrei. Cunoştinţele lui de engleză sunt bune şi nu va avea dificultăţi în a se face înţeles de studenţi[39].

Decizia favorabilă a fost luată în a doua parte a lunii decembrie 1924, iar după Crăciun, bizantinologul rus deja primise o scrisoare care, în termeni voalaţi, îl anunţa cu privire la o iminentă invitaţie din partea Universităţii din Wisconsin.

A fost un miracol că am putut părăsi Rusia din nou în luna mai [1925]. Pe 9 iunie ajunsesem în Paris. Pe 10 iunie am primit un telefon de la Fish [Carl Russell Fish, şeful Departamentului de Istorie al universităţii amintite]. În aceeaşi zi, la ora 4.00 PM, cineva a bătut la uşa modestei mele camere din Rue de Beaune, 13. Am deschis uşa, iar în faţa mea era Paxton [Frederic L. Paxton, profesor de istorie la aceeaşi universitate americană]. A intrat şi m-a felicitat ca fiind deja colegul lui. Spre sfârşitul lui august am ajuns în New York, iar după două săptămâni savuroase petrecute cu Rostovţev la Princeton, am ajuns pe 15 septembrie la Madison. Bineînţeles că a fost cea mai minunată poveste pe care am experimentat-o în viaţa mea[40].

În acest an universitar (1925-1926), când a fost angajat pe o perioadă determinată la Universitatea din Wisconsin, prof. Vasiliev a depăşit inerentele probleme de limbă şi s-a acomodat cu rigorile învăţământului superior american. Astfel, a predat două cursuri: *Istoria antică* (History 10) şi *Istoria Bizanţului şi a arabilor* (History 135), precum şi un seminar, toate acestea fiind desfăşurate în ambele semestre. Odată acomodat cu noul statut şi stil de viaţă, total diferit de ce lăsase în urmă în Rusia ultimilor ani (1917-1925), marele bizantinolog a început să se intereseze de o poziţie universitară vacantă şi stabilă. În acest sens, în ianuarie 1926 a trimis un dosar complet pentru Catedra de Istorie, limbă şi literatură bizantină şi neo-greacă din cadrul celebrului *King's College* (Universitatea din Londra), ocupată până atunci de Arnold Toynbee. Concomitent, a menţinut o corespondenţă pe aceeaşi temă cu prof. Henri Grégoire, decanul *Université Egyptienne du Caire*. În sfârşit, şi-a depus candidatura şi la *Columbia University* din New York pentru o poziţie vacantă. Deja în februarie 1926 primise confirmarea acceptării sale atât la Cairo, cât şi la New York, însă, pentru că la începutul lunii martie Universitatea din Wisconsin a decis să îi ofere o poziţie de profesor permanent, Vasiliev a refuzat cele două oferte, deşi salariile, în ambele situaţii, erau considerabil mai mari.

Astfel, între anii 1926 şi 1938 el şi-a continuat activitatea didactică la *University of Wisconsin*, una dintre cele mai cunoscute universităţi americane. În aceşti ani a avut doar două perioade de absenţă de la catedră: semestrul al doilea al anului universitar 1933-1934, dedicat în exclusivitate activităţii de cercetare ştiinţifică, şi întregul an universitar 1935-1936, când a predat temporar ca *visiting professor* la *Columbia University*. Principalele cursuri pe care le-a predat au fost: *Istoria antică*, *Istoria bizantină*, *Civilizaţie elenistică* şi *Viaţa şi lucrul în Roma antică*. Cu fluctuaţii, numărul celor înscrişi la cursurile sale s-a situat între 200 şi 350 de studenţi, cu o scădere drastică în perioada 1932-1936. Începând din anul 1932 a primit şi dreptul de a avea un asistent pentru cursul de *Istorie antică*, primul ales fiind Peter Charanis, cel mai apropiat ucenic, printre puţinii studenţi care au reuşit să-şi finalizeze teza de doctorat sub coordonarea profesorului Aleksandr A. Vasiliev[41].

39. John W. Barker, „Vasiliev in Madison", *Byzantinische Forschungen (Internationale Zeitschrift für Byzantinistik)*, XXVII (2002), 246.
40. Sirarpie der Nersessian, „Alexander Alexandrovich Vasiliev (1867-1953)", *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10 (1955-1956), 10.
41. În baza de date a Universităţii din Wisconsin (http://history.wisc.edu/databases/db_asp/phd.asp, 29.05.2010) sunt indicaţi numai cinci studenţi care au obţinut titlul de *Doctor în Istorie* sub coordonarea profesorului Vasiliev, iar dintre aceştia doar doi discipoli au lucrat teme de istorie bizantină. În ordine cronologică, cei cinci cercetători merituoşi sunt: John Schneider (*The Scope and Content of and Some Reflections upon the Papyri for the Period of Diocletian as found in the Oxyrhynchus Collection* – iunie 1931); Hazel Ramsay (*The* Scriptores Historiae Augustae *: A Critical Study of the Reliability as a Source of the* Vita Alexandri Severi – iunie 1933); Nels Bailkey (*The Rise and Development of Individualism in*

Implicarea şi devotamentul său total faţă de activitatea didactică s-au păstrat întipărite în mintea şi inima celor care s-au bucurat să îl aibă ca profesor. Astfel, pe lângă faptul că a devenit faimos pentru că nu a lipsit de la niciun curs în toţi anii petrecuţi la Madison, Vasiliev a fost şi un exemplu de experiere personală a informaţiilor transmise. La finalul cursului anual de *Istorie bizantină*, într-un an oarecare, unul dintre colegi l-a întâlnit pe holul universităţii, la scurt timp după ce ieşise din sala de curs. Observându-i privirea agitată, l-a întrebat dacă se simte bine, moment în care profesorul Vasiliev i-a răspuns cu tristeţe: *Bizanţul a căzut!*

Punctele de referinţă ale activităţii sale de cercetare în aceşti ani sunt legate de trei mari proiecte pe care le iniţiase încă din Rusia: *Istoria Imperiului bizantin*, care a apărut în două versiuni, engleză şi franceză, ambele revăzute de autor[42]; *Bizanţul şi arabii. Dinastia de Amorium*, publicată într-o ediţie extinsă în limba franceză[43]; *Goţii în Crimeea*, temă căreia îi dedicase ultimii ani petrecuţi la Petrograd/Leningrad (Sankt-Petersburg), înainte de venirea în SUA, şi care fusese publicată parţial în limba rusă[44]. De asemenea, notăm colaborarea la *Encyclopaedia of the Social Sciences*, editată de Edwin R.A. Seligman şi Alwin Johnson[45]. Studiile publicate în aceşti ani au fost concentrate în jurul următoarelor teme: istoria Trebizondei/Trapezuntului[46], relaţiile dintre Rusia kieveană şi Imperiul bizantin[47], călătoria în Italia a basileului Ioan al V-lea Paleologul[48],

---

Sumerian Civilization: A Contribution to the History of Education – mai 1934); Peter Charanis (*The Religious Policy of Anastasius I: Emperor of a Later Roman Empire, 491-518* – mai 1935); Kostis Argoe (*John Kyriotes Geometres: A Tenth Century Byzantine Writer* – mai 1938).

42. *History of the Byzantine Empire*, translated from the Russian by Mrs. S. Ragozin (*University of Wisconsin Studies in the Social Sciences and History*, no. 13-14), 2 vol., Madison, 1928-1929, 457+502 p.; *Histoire de l'Empire Byzantin*, traduit du russe par P. Brodin et A. Bourguina, préface de M.Ch. Diehl, 2 vol., Paris, A. Picard, 1932, 498+482 p.
43. *Byzance et les Arabes*, 1: *La dynastie d'Amorium (820-867)*, édition française préparée par Henri Grégoire et Marius Canard, avec le concours de C. Nallino, E. Honigmann et Claude Backvis (*Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae*, 1), Bruxelles, Éditions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales, 1935, XV+451 p. Al doilea volum al acestei serii a apărut în anul 1950: *Byzance et les Arabes*, 2.2: *La dynastie macédonienne (867-959). Extraits des sources arabes*, édition française préparée par Henri Grégoire et Marius Canard (*Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae*, 2.2), Bruxelles, Éditions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, 1950, X+440 p., iar al treilea a fost publicat abia după moartea profesorului Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, 2.1: *Les relations politiques de Byzance et des Arabes à l'époque de la dynastie macédonienne: les empereurs Basile I, Léon le Sage et Constantin VII Porphyrogénète (867-959)* (*Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae*, 2.1), Bruxelles, Fondation Byzantine, 1968, VIII+471 p.
44. *The Goths in the Crimea* (*Monographs of the Mediaeval Academy of America*, no. 11), Cambridge, Mass., The Mediaeval Academy of America, 1936, X+292 p.
45. În această enciclopedie a redactat articolele dedicate următoarelor personalităţi: Jacob Philip Fallmerayer, George Finlay, Karl Krumbacher, Fedor Ivanovici Uspenski, Vasili Grigorevici Vasilievski, precum şi portretele basileilor bizantini Teodosie I şi Teodosie al II-lea.
46. „Zur Geschichte von Trapezunt unter Justinian dem Grossen", *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-1930), 381-386; „Notes on the History of Trebizond in the Seventh Century", în *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Ἀθῆναι, 1935, 29-34; „The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, XI (1936), 1, 3-37.
47. „La Russie primitive et Byzance", în *L'art byzantin chez les Slaves*, I. *Les Balkans* (Premier recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij), première partie (coll. *Orient et Byzance*, études d'art médiévale publiées sous la direction de Gabriel Millet, IV), Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1930, 9-19; „Economic Relations between Bzyantium and Old Russia", *Journal of Economic and Business History*, IV (1932), 2, 314-334; „Was Old Russia a Vassal State of Byzantium?", *Speculum*, VII (1932), 3, 350-360.
48. „Il viaggio dell'imperatore bizantino Giovanni V Paleologo in Italia (1369-1371) e l'unione di Roma del 1369", *Studi bizantini e neoellenici*, III (1931), 151-193.

călătorul spaniol Pero Tafur[49], relaţiile împăratului Iustin I cu Abisinia (nord-vestul Etiopiei)[50], descrierea capitalei bizantine de către Harun-ibn-Yahya[51], acomodarea principiilor feudale în spaţiul bizantin[52], venirea anglo-saxonilor în Răsărit[53] şi un tratat de geografie din secolul al IV-lea[54].

Întreaga sa activitate ştiinţifică l-a recomandat pentru a fi selectat ca membru atât al Academiei de Ştiinţe din Belgrad (în anul 1934), cât şi al Medieval Academy of America (în anul 1936). De asemenea, a fost ales şi ca preşedinte al Institutului N.P. Kondakov din Praga (în anul 1936), care edita încă din 1927 periodicul *Annales de l'Institut Kondakov / Seminarium Kondakovianum*. În anul 1938 a primit distincţia academică *Doctor honoris causa* din partea Universităţii din Atena.

Această frumoasă perioadă de la Madison nu ar fi fost nicidecum împlinită dacă atenţia prof. Vasiliev nu s-ar fi îndreptat şi spre cealaltă pasiune a vieţii sale : muzica. Arhiva Universităţii din Wisconsin păstrează afişul prin care cei interesaţi erau invitaţi la o seară memorabilă în data de 19 mai 1926 :

> Profesorul A.A. Vasiliev din cadrul Departamentului de Istorie şi profesorul C.F. Gillen din cadrul Departamentului de Limba franceză vor prezenta publicului un monolog muzical original, aflat încă în formă nepublicată. Muzica este o compoziţie proprie a profesorului Vasiliev şi va fi interpretată la pian de el însuşi, în timp ce profesorul Gillen va citi replicile adaptate din piesa lui Turgheniev *Câteva pagini din jurnalul unui autor răposat.* Reprezentaţia este împărţită în opt mici secţiuni, iar toate împreună vor constitui o interpretare plină de culoare a Rusiei[55].

La această reprezentaţie cu totul inedită a existat şi o modică taxă de intrare (0,50 $), suma strânsă urmând să fie donată în fondul universităţii. În anul 1934, acest recital a fost reluat în beneficiul *Student Loan Fund*. Întreaga compoziţie muzicală i-a aparţinut şi de această dată prof. Vasiliev, iar pe lângă piesa lui Ivan Turgheniev a fost adăugat şi cunoscutul poem al lordului Alfred Tennyson *The Lady of Shalott*[56]. Din nefericire, niciuna dintre compoziţiile muzicale ale orientalistului rus nu s-a păstrat.

Aceşti ani au consemnat şi reluarea călătoriilor de studii ale profesorului Vasiliev. Astfel, a vizitat în mai multe rânduri Mexicul (1929 şi 1930), precum şi Alaska (1930). De asemenea, a călătorit mult în interiorul Statelor Unite, din Florida (1926) până în California. Între desele reveniri în Europa au fost trei care merită atenţie : în anul 1931 a vizitat Italia, trecând şi pe la Florenţa, la mormântul mentorului său[57] ; în 1934 a participat la al IV-lea Congres Internaţional de Studii Bizantine, organizat la Sofia (Bulgaria)[58] ; în vara anului 1938 a efectuat un turneu nostalgic în

---

49. „Pero Tafur, a Spanish Traveller of the Fifteenth Century and his Visit to Constantinople, Trebizond, and Italy", *Byzantion*, VII (1932), 1, 75-122 ; „A Note on Pero Tafur", *Byzantion*, X (1935), 1, 65-66.
50. „Justin I (518-527) and Abyssinia", *Byzantinische Zeitschrift*, XXXIII (1933), 1, 67-77.
51. „Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", *Annales de l'Institut Kondakov* (*Seminarium Kondakovianum*), V (1932), 149-163.
52. „On the Question of Byzantine Feudalism", *Byzantion*, VIII (1933), 2, 584-604.
53. „The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century", *Annales de l'Institut Kondakov* (*Seminarium Kondakovianum*), IX (1937), 39-70.
54. „*Exposition totius mundi.* An Anonymous Geographic Treatise of the Fourth Century A.D.", *Annales de l'Institut Kondakov* (*Seminarium Kondakovianum*), VIII (1936), 1-39.
55. John W. Barker, „Vasiliev in Madison", *Byzantinische Forschungen (Internationale Zeitschrift für Byzantinistik)*, XXVII (2002), 256.
56. Pentru detalii privind activitatea muzicală a prof. Vasiliev în perioada petrecută la Madison, vezi : John W. Barker, „Vasiliev in Madison", *Byzantinische Forschungen (Internationale Zeitschrift für Byzantinistik)*, XXVII (2002), 255-258, 273-275.
57. Pe lângă vizitele de studiu efectuate la Ravenna şi Veneţia, acolo unde erau păstrate vestigii bizantine importante, bizantinologul rus s-a recules şi la mormântul prof. V.G. Vasilievski : И.П. Медведев, „*Honor sepulcri* (размышления А.А. Васильева у могилы В.Г. Васильевского)" [*Honor sepulcri* (meditaţia lui A.A. Vasiliev la mormântul lui V.G. Vasilievski)], Византийский Временник, 55 (80), 1994, 24-26.
58. Cu această ocazie, prof. Vasiliev a prezentat referatul : *Les trois fondateurs de la byzantinologie russe* – care, din păcate, nu a fost publicat în *Actele Congresului*. De asemenea, la şedinţa de deschidere din 9 septembrie a luat cuvântul în numele savanţilor ruşi din exil, iar apoi, în data de 15 septembrie, a prezidat

partea de nord a bătrânului continent, vizitând Danemarca, Suedia, Finlanda, Estonia şi Letonia. Cele opt zile petrecute la mănăstirea Valaam, situată pe principala insulă din lacul Ladoga (aflată până în iunie 1940 în graniţele teritoriale ale Finlandei), şi vizita făcută în oraşul Tartu (fostul Iuriev/Dorpat), unde fusese profesor în perioada 1904-1912, i-au răscolit cu siguranţă numeroase amintiri. Se pare că stabilise cu sora lui, cu care a reuşit să menţină legătura după *evadarea* în SUA, să se apropie cât mai mult posibil de un anumit punct situat pe frontiera impenetrabilă a Rusiei bolşevice, iar el să fie de cealaltă parte ; acesta a fost punctul maxim de proximitate între cei doi fraţi pe care situaţia politică îl putea îngădui la momentul respectiv.

Relaţiile cu Rusia natală nu au fost rupte în chip brutal de la început : în vara anului 1925, ca urmare a invitaţiei oficiale din partea Universităţii din Wisconsin ca *visiting professor* pentru anul universitar 1925-1926, prof. Vasiliev a solicitat autorităţilor de stat prelungirea delegaţiei în străinătate. Răspunsul a fost pozitiv, fapt ce l-a încurajat pe bizantinolog să ceară prelungirea şi în următorii doi ani universitari. În cele din urmă, data de 1 iulie 1928 a fost fixată de autorităţile bolşevice ca termen-limită pentru întoarcerea lui Vasiliev la Leningrad (Sankt-Petersburg). Cum acest termen ultimativ a fost depăşit, el a fost perceput din momentul respectiv ca *trădător*, bunurile fiindu-i confiscate, inclusiv biblioteca. Într-o comandă de cărţi pe care a primit-o din Rusia, Steven Runciman a găsit mai multe volume din biblioteca orientalistului rus.

Dacă autorităţile de stat i-au prelungit delegaţia în străinătate până în vara anului 1928, nu la fel de îngăduitori au fost colegii săi de la Academia Rusă de Ştiinţe, unde Vasiliev era membru corespondent încă din anul 1919. Astfel, în şedinţa din 2 iunie 1925 el a fost exclus dintre membrii Academiei, fiind reabilitat *post-mortem* la 22 martie 1990.

Deşi a primit cetăţenia americană la 16 februarie 1931, când a depus jurământul de credinţă ca cetăţean american în faţa autorităţilor juridice din Dane County (Wisconsin), prof. Vasiliev a rămas întotdeauna devotat ţării sale natale. Astfel, la toate întâlnirile şi recepţiile la care participa, primele sale cuvinte într-o conversaţie cu cei care nu îl cunoşteau erau următoarele : *Numele meu este Vasiliev. Vorbiţi ruseşte ?*[59] De asemenea, în spatele figurii sale permanent jovial exista o doză de tristeţe, caracteristică întregului exil rusesc. Ca o exprimare discretă a acestui sentiment, de fiecare dată când ajungea la Paris mergea cu regularitate într-un anume parc public, se aşeza întotdeauna pe aceeaşi bancă şi medita în solitudine. Cele mai solide prietenii le-a legat tot cu câţiva conaţionali, precum reiese şi din fondurile de arhivă care au conservat corespondenţa prof. Vasiliev[60].

Serghei Aleksandrovici Jebelev (1867-1941), istoric, membru al Academiei Ruse de Ştiinţe (din anul 1927) şi vicepreşedinte al Academiei de Istorie a culturii materiale (în perioada 1923-1928), a fost unul dintre apropiaţii profesorului de la Madison, cu care a întreţinut o bogată corespondenţă[61].

şedinţa de închidere a congresului împreună cu cercetătorul german Franz Dölger. Pentru mai multe detalii, vezi : *Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines, Sofia, Septembre 1934*, publiés sous la rédaction de Bogdan D. Filov, coll. Известия на Българския Археологически Институтъ (*Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare*), IX (1935), X (1936), Sofia, Imprimerie de la Cour, 1935-1936.

59. Milton V. Anastos, „Alexander A. Vasiliev : A Personal Sketch", *The Russian Review*, XIII (1954), 1, 62-63.

60. În SUA s-au păstrat două fonduri de arhivă care sunt interesante pentru biografia lui Aleksandr A. Vasiliev. În primul rând, la Universitatea din Wisconsin (Division of Archives. College of Letters and Science. Department of History. General Correspondence) există şapte cutii care conţin scrisorile primite de profesor între anii 1925 şi 1935 (fondul A.A. Vasiliev, no. 7/16/16, Box 1-7). În al doilea rând, la *Duke University* (Special Collections Department. William R. Perkins Library) se păstrează patru dosare care compun *fondul Rostovţev* (Box 3, Folders 1-4). De asemenea, la Moscova, în Arhiva Academiei Ruse de Ştiinţe se păstrează câteva dintre scrisorile lui Vasiliev în fondurile de arhivă ale celor cu care el a corespondat frecvent : Serghei Aleksandrovici Jebelev (ПФА РАН, Ф. 729, Оп. 2, Д. 18) şi Ignatie Iulianovici Kracikovski (ПФА РАН, Ф. 1026, Оп. 3, Д. 207).

61. În acest sens, vezi : И.В. Куклина, „А.А. Васильев: «труды и дни» ученого в свете неизданной переписки" [A.A. Vasiliev: *munci şi zile* ale savantului în lumina corespondenţei inedite], în И.П. Медведев (редактор), Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге [*Arhivele bizantinologilor ruşi din Sankt-Petersburg*], Санкт-Петербург, Изд. „Дмитрий Буланин", 1995, 313-338.

De Ignatie Iulianovici Kracikovski (1883-1951), fondatorul şcolii ruseşti de studii arabe, membru al Academiei Ruse de Ştiinţă (din anul 1921), a fost legat prin pasiunea comună pentru orientalistică[62]. De altfel, cei doi publicaseră deja în anul 1924 traducerea în limba franceză a primei părţi a *Istoriei* lui Yahya-ibn-Said. Colaborarea dintre ei nu a fost îngrădită nicidecum de noul statut de *trădător* cu care era etichetat prof. Vasiliev de către autorităţile de stat, iar rodul acestei relaţii de prietenie a fost publicarea celei de-a doua părţi a lucrării istoricului creştin arab din Antiohia în anul 1932[63].

Însă, cu certitudine, cel mai profund ataşament l-a simţit faţă de prof. Mihail Ivanovici Rostovţev (1870-1952)[64], cu care fusese apropiat încă din perioada studenţiei. Ulterior, realizaseră împreună primele investigaţii arheologice în perioada petrecută la Institutul Rus de Arheologie din Constantinopol, iar apoi ajunseseră amândoi profesori la Universitatea de Stat din Sankt-Petersburg/ Petrograd. După părăsirea Rusiei în anul 1918, prof. Rostovţev a predat la Universitatea din Madison (până în anul 1925), iar apoi la *Yale University*, perioadă în care a şi publicat două lucrări care i-au asigurat notorietatea: *The Social and Economic History of the Roman Empire* (Oxford, 1926) şi *The Social and Economic History of the Hellenistic World* (3 vol., Oxford, 1941). Relaţia dintre cei doi savanţi ruşi a fost foarte apropiată, mai ales după venirea prof. Vasiliev în SUA. Corespondenţa dintre cei doi este o mărturie elocventă a acestui fapt[65].

Împlinind vârsta de 70 de ani în septembrie 1937, prof. Vasiliev a fost obligat prin lege să renunţe la catedra de la Universitatea din Wisconsin, deşi forma fizică i-ar fi permis să continue

---

62. Vezi scrisoarea pe care i-a adresat-o la 3 septembrie 1931, în care abordează subiecte de orientalistică (*Kebra Nagast*, celebra lucrare considerată inspirată de către creştinii etiopieni): И.В. Куклина, „А.А. Васильев: «труды и дни» ученого в свете неизданной переписки" [A.A. Vasiliev: *munci şi zile* ale savantului în lumina corespondenţei inedite], în И.П. Медведев (редактор), Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге [*Arhivele bizantinologilor ruşi din Sankt-Petersburg*], Санкт-Петербург, Изд. „Дмитрий Буланин", 1995, 337-338.

63. „Histoire de Yahya-ibn-Sa'ïd d'Antioche, continuateur de Sa'ïd-ibn-Bitriq", éditée et traduite en français par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev, coll. *Patrologia Orientalis*, XXIII (1932), 3, 347-520. Ultima parte a acestei lucrări, deşi pregătită de Kracikovski şi Vasiliev încă din noiembrie 1936, a fost publicată abia în anul 1997: „Histoire de Yahya-ibn-Sa'ïd d'Antioche, édition critique du texte arab préparée par † Ignace Kratchkovsky et traduction française annotée par Françoise Micheau et Gérard Troupeau", coll. *Patrologia Orientalis*, XLVII (1997), 4, 371-599. După cum se poate observa, s-a renunţat la traducerea în limba franceză a lui A.A. Vasiliev, păstrându-se din vechiul manuscris doar ediţia critică stabilită de I. Kracikovski.

64. Pentru mai multe detalii despre viaţa şi activitatea acestui mare savant rus din diaspora, vezi: Г. Вернадский, „М.И. Ростовцев (к шестидесятилетию его)" [M.I. Rostovţev, la împlinirea a 60 de ani], *Seminarium Kondakovianum* (*Recueil d'Études. Archéologie. Histoire de l'Art. Études byzantines*), IV (1931), 239-252; Marinus A. Wes, *Michael Rostovtzeff, Historian in Exile: Russian Roots in an American Context*, coll. *Historia. Einzelschriften* 65, Stuttgart, Franz Steiner, 1990; Г.М. Бонгард-Левин (редактор), Скифский роман [*Romanul scit*], Москва, Росспэн, 1997; Arnaldo Marcone (a cura di), *Rostovtzeff e l'Italia*, Napoli/Perugia, Edizione scientifiche italiane / Università degli studi di Perugia, 1999; Г.М. Бонгард-Левин, Изгнание в вечность: великий русский историк М.И. Ростовцев в США [*Exil spre eternitate: marele istoric rus M.I. Rostovţev în SUA*], Lewiston, NY, Edwin Mellen Press, 1999; Jean Andreau & Wladimir Berelowitch (sous la direction), *Michel Ivanovitch Rostovtzeff*, coll. *Pragmateiai* 14, Bari, Edipuglia, 2008.

65. Toate scrisorile primite de la Rostovţev între anii 1925 şi 1935 au fost păstrate cu multă grijă de prof. Vasiliev, iar în prezent au fost publicate: Г.М. Бонгард-Левин, И.В. Тункина, „М.И. Ростовцев и А.А. Васильев: Шестьдесятилетий дружбы и творческого сотрудничества" [M.I. Rostovţev şi A.A. Vasiliev: şase decenii de prietenie şi colaborare ştiinţifică], în Г.М. Бонгард-Левин (редактор), Скифский роман [*Romanul scit*], Москва, Росспэн, 1997, 259-286 (în special pp. 262-274). De asemenea, o parte din această corespondenţă fusese publicată anterior de către aceiaşi cercetători: Г.М. Бонгард-Левин, И.В. Тункина, „М.И. Ростовцев и А.А. Васильев (новые архивные материалы)" [M.I. Rostovţev şi A.A. Vasiliev (noi materiale de arhivă)], Вестник Древней Истории (*Journal of Ancient History*), 1996, 4 (219), 168-188 (în special pp. 176-188).

fără îndoială. Cuvintele scrisorii de mulţumire din partea Departamentului de Istorie, datată 31 mai 1938 şi semnată de prof. Paul Knaplund, depăşesc formalismul unei astfel de adrese:

> Prin urmare, profit de această oportunitate să Vă transmit, în numele întregului Departament, mulţumirile şi aprecierea noastră sinceră pentru slujirea devotată şi competentă a acestui Departament şi a Universităţii în ultimii 13 ani. Toţi am simţit că ne-aţi oferit strălucire şi distincţie. Aţi fost singurul dintre noi care putea să-şi atribuie o reputaţie mondială ca profesor şi cercetător. Nu ştiu dacă am reuşit, de atât de multe ori pe cât ne-am dorit, să Vă facem să înţelegeţi cât de mult Vă respectăm ca persoană şi cât de mult preţuim efortul pe care l-aţi depus alături de noi şi pentru noi, însă doresc să las această mărturie scrisă [...][66].

Ca *Professor Emeritus* al Universităţii din Wisconsin, din 1938 Aleksandr A. Vasiliev a decis să rămână în continuare în Madison. În anul 1942 a fost invitat ca *Haskell lecturer* la *Oberlin College* (Ohio), iar din octombrie 1944 a părăsit oraşul său american de adopţie în favoarea Washington DC: primise propunerea incitantă de a veni ca *Senior Scholar* la Centrul de Studii Bizantine de la Dumbarton Oaks şi de a-şi stabili reşedinţa permanentă aici. Ulterior, începând din 1949, a devenit *Scholar Emeritus* în cadrul aceleiaşi instituţii, afiliată la *Harvard University*.

Având la dispoziţie o bibliotecă de excepţie, precum cea de la Dumbarton Oaks, dar şi mai mult timp dedicat exclusiv cercetării, rezultatele ştiinţifice ale prof. Vasiliev din ultimii ani ai vieţii (1938-1953) au fost remarcabile. În această perioadă a publicat două monografii deosebit de apreciate: prima dedicată relaţiilor dintre ruşii kieveni şi bizantini în secolul al IX-lea, cu o focalizare pe atacul declanşat de slavi asupra *oraşului păzit de Dumnezeu*[67], iar în a doua s-a ocupat de personalitatea basileului Iustin I (518-527)[68]. Ultimul volum a şi fost premiat în anul 1952 cu *Haskins Medal* de către *Medieval Academy of America*. Membrii comisiei care au evaluat lucrarea şi au propus-o pentru premiere subliniau în textul raportului:

> [Vasiliev] a început cercetarea înainte ca mulţi dintre membrii Academiei să se fi născut, şi a desăvârşit-o cu excelenta monografie dedicată lui Iustin I. Bogăţia informaţiei, amploarea cercetării, bibliografia impresionantă transformă această lucrare aproape într-o enciclopedie de istorie bizantină pentru începutul secolului al VI-lea[69].

Următorul proiect de cercetare căruia i-a dedicat o perioadă importantă în aceşti ultimi ani a fost revizuirea şi actualizarea primei ediţii în limba engleză a *Istoriei Imperiului bizantin*. Beneficiind de sprijinul financiar necondiţionat din partea Universităţii din Wisconsin, precum şi de ajutorul important al ucenicului său apropiat, Peter Charanis, în vara anului 1945, la Madison, a început această necesară revizuire. Dar întârzierile cauzate de dificultatea actualizării bibliografice pentru un volum de informaţie atât de extins au făcut ca lucrarea să fie publicată în formă finală abia în anul 1952[70]. De asemenea, ca o mărturie a valorii incontestabile şi a aprecierii de care s-au bucurat chiar şi ediţiile anterioare ale acestei lucrări, notăm pentru această perioadă şi apariţia traducerilor în limbile turcă şi spaniolă[71].

---

66. John W. Barker, „Vasiliev in Madison", *Byzantinische Forschungen (Internationale Zeitschrift für Byzantinistik)*, XXVII (2002), 262-263.
67. *The Russian Attack on Constantinople in 860* (*Publications of the Mediaeval Academy of America*, no. 46), Cambridge, Mass., The Mediaeval Academy of America, 1946, XII+245 p.
68. *Justin the First: An Introduction to the Epoch of Justinian the Great* (*Dumbarton Oaks Studies*, 1), Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1950, VIII+439 p.
69. Sirarpie der Nersessian, Albert M. Friend Jr. & George LaPiana, „Alexander Alexandrovich Vasiliev", *Speculum*, 29 (1954), 3, 651.
70. *History of the Byzantine Empire (324-1453)*, 2nd English edition, Madison, The University of Wisconsin Press, 1952, XI+846 p. Începând din anul 1958, această ediţie a fost retipărită în două volume, păstrându-se însă paginaţia iniţială.
71. *Bizans Imperatorluğu Tarihi*, çeviren: Arif Müfid Mansel, vol. I, Ankara: Maarif Matbaasi, 1943, VIII+540 s. [traducere în limba turcă a ediţiei în limba franceză; din motive necunoscute, al doilea volum

Tematica abordată în studiile publicate în perioada 1938-1953 indică o aprofundare a unor probleme atinse anterior, dar şi unele subiecte inedite. Astfel, deşi problemele de hagiografie se pare că au fost cele mai atractive subiecte în aceşti ani[72], prof. Vasiliev a abordat şi unele aspecte ale activităţii împăraţilor Iustinian I[73], Iustinian al II-lea[74] şi Mihail al III-lea[75], a revenit la chestiunea Imperiului de Trebizonda/Trapezunt[76] şi a atacurilor ruşilor asupra capitalei bizantine[77], iar nota de originalitate a fost asigurată de teme precum: sfârşitul lumii în viziunea autorilor medievali[78] şi analizarea sarcofagelor imperiale şi a monumentelor din *spina* hipodromului constantinopolitan[79].

Însă în ultimii ani ai vieţii se dedicase şi altui proiect editorial major, care era legat de tema sa predilectă: relaţiile dintre bizantini şi arabi. Astfel, în anul 1948, în raportul prezentat comitetului ştiinţific de la Dumbarton Oaks, prof. Vasiliev îşi destăinuia intenţiile:

> Lucrez pe tema generală *Bizanţul şi arabii în timpul lui Mahomed şi al primilor patru succesori, aşa-numiţii califi ortodocşi (622-661)*. Sunt încă la stadiul de cercetare preliminară, fiind bucuros că am biruit cele 12 voluminoase tomuri *in folio* ale lucrării lui Caetani *Annali dell'Islam*, fără care este absolut imposibil să începi studiul asupra acestei probleme speciale. Cercetarea mea merge şi va merge un timp destul de încet, deoarece izvoarele pentru această perioadă, în special sursele arabe, sunt atât de confuze şi de contradictorii, încât o concluzie sau alta poate fi formulată numai după o examinare atentă, meticuloasă şi precisă. Însă trebuie să admit că sunt profund concentrat asupra acestei probleme, care îmi aminteşte de zilele tinereţii mele, când am publicat cele două volume în rusă: *Bizanţul şi arabii în secolele IX-X*, care au apărut acum într-o ediţie revizuită în limba franceză[80].

În anul 1951, raportul prezentat de prof. Vasiliev în faţa cercetătorilor de la Dumbarton Oaks dovedeşte progresul muncii sale în această chestiune:

> Am ajuns la concluzia că în viitoarea mea lucrare nu va fi necesar numai un capitol introductiv despre izvoare şi o expunere a unor probleme complicate cu privire la istoria de început a Islamului, ci va trebui să fie prezentată şi o parte specială, intitulată *Arabii în Siria [inclusiv Palestina] şi în deşertul sirian înainte de Islam*, pentru o înţelegere mai bună a surprinzătoarei perioade a cuceririlor arabe din secolul al VII-lea. Cu cât aprofundez mai mult această epocă, cu atât mai mult înţeleg cât de importantă şi de indispensabilă este perioada pre-islamică în vederea clarificării epocii penetrării incredibile a arabilor, care, la rândul ei, este extrem de importantă pentru istoria Bizanţului[81].

---

nu a mai fost tradus]; *Historia del Imperio Bizantino*, traducción de la edición francesa por Juan G. de Luaces, revisada y anotada por Juan Ramón Masoliver, 2 vols., Barcelona, Iberia-Joaquin Gil, 1946, 462+423 p.

72. „The Life of St. Theodore of Edessa", *Byzantion*, XVI (1942-1943), 1, 165-225; „Life of David of Thessalonica", *Traditio*, IV (1946), 115-147; „The *Life* of St. Peter of Argos and its Historical Significance", *Traditio*, V (1947), 163-191.
73. „Justinian's Digest. In Commemoration of the 1400th Anniversary of the Publication of the Digest (A.D. 533-1933)", *Studi bizantini e neoellenici (Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Roma, 20-26 settembre 1936*, I. *Storia - Filologia - Diritto*), V (1939), 711-734.
74. „An Edict of the Emperor Justinian II, September 688", *Speculum*, XVIII (1943), 1, 1-13; „L'entrée triomphale de l'empereur Justinian II à Thessalonique en 688", *Orientalia Christiana Periodica*, XIII (1947), 1-2, 355-368.
75. „The Emperor Michael III in Apocryphal Literature", *Byzantina-Metabyzantina*, I (1946), 1, 237-248.
76. „The Empire of Trebizond in History and Literature", *Byzantion*, XV (1940-1941), 316-377.
77. „The Second Russian Attack on Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, 6 (1951), 161-225.
78. „Mediaeval Ideas of the End of the World: West and East", *Byzantion*, XVI (1942-1943), 2, 462-502.
79. „Imperial Porphyry Sarcophagi in Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, 4 (1948), 1-26; „The Monument of Porphyrius in the Hippodrome at Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, 4 (1948), 27-49.
80. Sirarpie der Nersessian, „Alexander Alexandrovich Vasiliev (1867-1953)", *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10 (1955-1956), 7.
81. *Ibidem*, 7-8.

Din păcate, acest plan nu a mai putut fi împlinit de bizantinologul rus, însă postum au fost publicate două studii care reflectă interesul său direct pentru tema amintită, precum şi stadiul cercetării sale[82]. Foarte probabil, tot între anii 1947 şi 1953 prof. Vasiliev a definitivat şi o lucrare publicabilă, dar păstrată încă în manuscris în biblioteca Centrului de Studii Bizantine de la Dumbarton Oaks[83].

În calitatea sa de *Senior Scholar*, iar apoi de *Scholar Emeritus* în cadrul celebrului Centru american de Studii Bizantine, prof. Vasiliev a participat şi la simpozioanele ştiinţifice anuale organizate la Dumbarton Oaks, alături de cei mai reputaţi cercetători ai momentului: Ernst Kitzinger, George LaPiana, Francis Dvornik, Otto Demus, Andrè Grabar, Robert P. Blake, Albert M. Friend Jr., Sirarpie der Nersessian[84]. De asemenea, în anul 1946 a fost personajul determinant care a condus la organizarea la New York a primului congres bizantino-slavo-oriental (până la momentul respectiv toţi cercetătorii analizau separat relaţiile dintre bizantini şi slavi şi, respectiv, dintre bizantini şi orientali)[85].

---

82. „The Iconoclastic Edict of the Caliph Yazid II, A.D. 721", *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10 (1955-1956), 23-47; „Notes on some Episodes concerning the Relations between the Arabs and the Byzantine Empire from the Fourth to the Sixth Century", *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10 (1955-1956), 306-316. Ulterior, planul lui Aleksandr A. Vasiliev în ce priveşte perioada pre-islamică a fost împlinit de valoroasele lucrări ale lui Irfan Shahid: *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*, Washington DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1984; *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century*, Washington DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1989; *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, I.1 (*Political and Military History*), I.2 (*Ecclesiastical History*), II.1 (*Toponymy, Monuments, Historical Geography, and Studies*), II.2 (*Economic, Social, and Cultural History*), Washington DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1995-2009. De asemenea, în aceeaşi chestiune vezi şi: Irfan Shahid, *Byzantium and the Arabs: Late Antiquity*, 3 vols., coll. *Bibliothèque de Byzantion* 7-9, Bruxelles, Byzantion, 2005-2006. O serie de studii extrem de interesante cu privire la relaţiile bizantino-arabe pot fi consultate în volumele lui Marius Canard: *Byzance et les musulmans du Proche Orient*, Préface de Claude Cahen, London, Variorum Reprints, 1973; *Miscellanea Orientalia*, Préface de Charles Pellat, London, Variorum Reprints, 1973; *L'expansion arabo-islamique et ses répercussions*, London, Variorum Reprints, 1974. De asemenea, vezi şi: Walter E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge/New York, Cambridge University Press, 1992; Averil Cameron & Lawrence I. Conrad (eds.), *The Byzantine and Early Islamic Near East*, I (*Problems in the Literary Source Material. Papers of the First Workshop on Late Antiquity and Early Islam*), coll. *Studies in Late Antiquity and Early Islam* 1, Princeton, New Jersey, The Darwin Press Inc., 1992; G.R.D. King & Averil Cameron (eds.), *The Byzantine and Early Islamic Near East*, II (*Land Use and Settlement Patterns. Papers of the Second Workshop on Late Antiquity and Early Islam*), coll. *Studies in Late Antiquity and Early Islam* 1, Princeton, New Jersey, The Darwin Press Inc., 1994; Averil Cameron (ed.), *The Byzantine and Early Islamic Near East*, III (*States, Resources and Armies. Papers of the Third Workshop on Late Antiquity and Early Islam*), coll. *Studies in Late Antiquity and Early Islam* 1, Princeton, New Jersey: The Darwin Press Inc., 1995; John Haldon & Lawrence I. Conrad (eds.), *The Byzantine and Early Islamic Near East*, VI (*Elites Old and New in the Byzantine and Early Islamic Near East. Papers of the Sixth Workshop on Late Antiquity and Early Islam*), coll. *Studies in Late Antiquity and Early Islam* 1, Princeton, New Jersey, The Darwin Press Inc., 2004.

83. Acest document poartă titlul: *Prester John: Legend and History*, [s.l., s.n., s.a.], VII+262 f. Un mic fragment a fost extras din ansamblul lucrării, prelucrat şi editat de W.F. Ryan: A.A. Vasiliev, „Prester John and Russia" (edited by W.F. Ryan), în Charles F. Beckingham & Bernard Hamilton (eds.), *Prester John, the Mongols and the Ten Lost Tribes*, Aldershot/Brookfield, Variorum, 1996, 187-196.

84. La Simpozionul din anul 1946 a prezentat temele: *Hagia Sophia in History* şi *Hagia Sophia in Legend*, la cel din anul 1947: *The Contribution made by the Russians and Slavs to Byzantine Scholarship*, iar în anul 1949 a prezentat o parte a proiectului său dedicat relaţiilor bizantino-arabe: *Byzantium and the East, 622-661 AD. Causes of the Loss of the Byzantine Provinces to the Arabs*.

85. „The Opening Address to the First Congress of Byzantino-Slavo-Oriental Studies (New York, April 1946)", *Byzantion*, XVIII (1946-1948), 217-221.

În această ultimă parte a vieţii a continuat să fie profund ataşat de muzică. În timpul stagiunii anuale, în fiecare seară de sâmbătă, camera de zi din *Fellows Building* de la Dumbarton Oaks era rezervată audiţiilor radio de la *Metropolitan Opera* din New York. Mai mult decât atât, fondatorii centrului de excelenţă în cercetare de la Dumbarton Oaks, Mildred şi Robert Wood Bliss, ei înşişi mari iubitori de muzică clasică, au iniţiat începând din anul 1946 o serie de concerte de cameră, intitulată *Friends of Music at Dumbarton Oaks*, în sala special amenajată în acest sens (*Music Room*). Cu siguranţă că prof. Vasiliev nu a ratat niciun prilej de a se bucura de aceste serate muzicale.

Deşi aflat în al optulea deceniu de viaţă, nu a renunţat nici la bucuria călătoriilor. În câteva scrisori adresate prietenului său I. Kracikovski din perioada anilor 1941-1945, îi povestea acestuia despre experienţele trăite în vizitele sale în Alaska, Mexic, Cuba, Honduras şi Guatemala. Unul dintre punctele de referinţă în privinţa călătoriilor sale din aceşti ani era croaziera anuală de la începutul primăverii pe fluviul Mississippi, între St. Louis şi New Orleans. Prof. Vasiliev era cel care dădea startul petrecerii din prima seară, dansând cu mama căpitanului. Deşi nu a fost căsătorit niciodată, întotdeauna sublinia cu eleganţă faptul că nu a fost nicidecum un misogin.

Ultimele luni ale vieţii au fost marcate de participarea sa la al IX-lea Congres Internaţional de Studii Bizantine (Tesalonic, 12-25 aprilie 1953)[86]. Descrierea sesiunii oficiale de deschidere a congresului a fost prezentată de prof. Vasiliev cu următoarele cuvinte:

> De la locul meu, de la distanţă, înainte de începutul şedinţei, îl văzusem deja pe Grégoire, însă el nu ştia că eu sunt în sală. Momentul lui de a se adresa (Belgia) a fost înaintea mea (SUA). Spre marea mea surpriză, în cuvântul lui, după adresările formale către Majestatea Sa etc., Grégoire aproape dintr-o dată a menţionat numele meu în forma Aleksandr Aleksandrovici Vasiliev, urmat de o mulţime de elogii. A fost un moment incomod pentru mine, pentru că toţi au început să se uite la mine. Mi-am prezentat cuvântul în engleză şi cred că aceasta a fost o greşeală, pentru că mulţi dintre colegii mei greci, pe care i-am felicitat cu căldură în scurta mea alocuţiune, cunoşteau limba franceza, iar unii limba germană, însă nu engleza, astfel încât complimentele şi gândurile mele bune nu au fost înţelese[87]. Când am coborât de pe podium pentru a merge la locul meu, Grégoire s-a grăbit spre mine şi, în prezenţa Majestăţii Sale şi a întregii audienţe, m-a îmbrăţişat. Aplauze frenetice! Nu ştiu cum s-a întâmplat că unii dintre ceilalţi vorbitori, urmând probabil exemplul lui Grégoire, au amintit de asemenea numele meu în mod laudativ. Şedinţa s-a încheiat cu alocuţiunea secretarului general Zepos. Regele a plecat. După sfârşitul acestei şedinţe profesorul Zakythinos mi-a spus în limba franceză: *C'est l'apothéose de Vasiliev!* [88]

86. Henri Grégoire, „Notes et Informations. Le IXe Congrès des Études Byzantines, Thessalonique, 12-25 avril 1953", *Byzantion*, XXII (1952), 405-436; V. Grumel, „Le IXe Congrès International des Études Byzantines (Thessalonique, 12-25 avril 1953)", *Revue des Études Byzantines*, XII (1954), 214-217; Στ. Κυριακίδης, Α. Ξυγγόπουλος, Π. Ζέπος (ἐπιμ.), *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοὺς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 ἀπριλίου 1953)*, Τόμος Α' (*Ὀργάνωσις, πρόγραμμα καὶ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου. Ἀνακοινώσεις: Α' Ἀρχαιολογία*), Τόμος Β' (Ἀνακοινώσεις: Β' Δίκαιον, Γ' Θεολογία, Δ' Ἱστορία), Τόμος Γ' (*Ἀνακοινώσεις: Ε' Λαογραφία, ς' Φιλολογία Βυζαντινή, Ζ' Φιλολογία Μεταβυζαντινή*), Ἐκδόσεις Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Περιόδικον *Ἑλληνικά*, Παράρτημα Ἀριθ. 7 καί 9, Ἀθῆναι, Τυπογράφειον Μυρτίδη, 1955-1958.

87. Mesajele lui Henri Grégoire şi Aleksandr Vasiliev rostite la şedinţa de deschidere a congresului pot fi consultate în Στ. Κυριακίδης, Α. Ξυγγόπουλος, Π. Ζέπος (ἐπιμ.), *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοὺς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 ἀπριλίου 1953)*, Τόμος Α' (*Ὀργάνωσις, πρόγραμμα καὶ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου. Ἀνακοινώσεις: Α' Ἀρχαιολογία*), Ἐκδόσεις Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Περιόδικον *Ἑλληνικά*, Παράρτημα Ἀριθ. 7, Ἀθῆναι, Τυπογράφειον Μυρτίδη, 1955, 64-65, 69.

88. Sirarpie der Nersessian, „Alexander Alexandrovich Vasiliev (1867-1953)", *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10 (1955-1956), 11. În completarea acestui pasaj sugestiv, în privinţa recunoaşterii unanime de care se bucura prof. Vasiliev în lumea bizantinologilor amintim faptul că încă din timpul vieţii i-au fost închinate două volume anuale ale unor celebre periodice de specialitate: *Seminarium Kondakovianum* (X, 1938) şi *Byzantion* (XVII, 1944-1945).

Implicarea lui Vasiliev în lucrările congresului a fost totală : pe 13 aprilie a susţinut comunicarea cu titlul : *Alexandre le Grand, Byzance et l'Islam*[89], a participat la o dezbatere interesantă pe marginea *Θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου* (*Miracula Sancti Demetrii*) alături de G. Sotiriou, St. Kyriakidis, P. Lemerle, F. Barišič şi H. Grégoire, a luat cuvântul la sesiunea de închidere a lucrărilor şi a participat la excursiile de studii de la sfârşitul congresului[90]. Cu această ocazie, în 21 aprilie 1953, la Kastoria, alături de prietenul său Henri Grégoire, a primit titlul de cetăţean de onoare al „oraşului cu 62 de biserici".

În ziua de 23 aprilie a zburat spre Istanbul, unde nu a rămas decât câteva zile, după care a călătorit spre Paris. Se pare că aici a suferit un stop cardiac minor, care însă i-a zdruncinat sănătatea sa de fier până în momentul respectiv. În afara unei operaţii de cataractă, pe care a suferit-o în ultima parte a vieţii, el nu avusese probleme de sănătate, obişnuind să glumească cum că nu ştie ce înseamnă o durere de cap. S-a grăbit să ajungă *acasă*, la Dumbarton Oaks (25 mai 1953), deşi, conform planului iniţial, ar fi trebuit să mai zăbovească la prietenii din New York[91]. Mai mult decât atât, a reuşit să participe la un prânz festiv patronat de dna Bliss, unde a fost în centrul atenţiei, ca de obicei (26 mai 1953). La câteva zile după acest moment, în noaptea de 29-30 mai 1953, când tocmai se împlineau 500 de ani de la căderea Constantinopolului, prof. Vasiliev a trecut la cele veşnice.

Printre cei mai apropiaţi prieteni pe care i-a avut în anii petrecuţi la Washington DC a fost familia prof. Robert Van Valzah, cu care fusese coleg la Universitatea din Wisconsin. Deşi prof. Van Valzah murise în anul 1946, A.A. Vasiliev a menţinut contactul cu soţia acestuia, Aglae, pe care o numea *bunica mea*, deşi era mai tânără decât el cu aproximativ 20 de ani. Aglae Van Valzah a fost persoana care şi-a asumat responsabilitatea serviciului funerar, care a fost oficiat în rit ortodox la capela rusească din interiorul *Washington Cathedral*. A fost înmormântat în cavoul familiei Van Valzah din interiorul *City Cemetery* din Fredericksburg, Virginia.

Dincolo de propriile studii, profesorul Vasiliev va fi pomenit pentru calităţile sale personale. A fost un profesor iubit, abundând de umor de calitate şi dragoste de viaţă. Pasiunea sa pentru muzică a egalat entuziasmul pentru cercetarea ştiinţifică, iar dragostea de viaţă se pare că le depăşea pe amândouă[92].

Simplu, modest, vesel şi optimist incurabil, Vasiliev a fost un om fără ranchiună sau gând rău. A fost unul dintre acele caractere rare pe care le priveşti imediat cu admiraţie şi afecţiune. Este de neconceput ca cineva să nu îl fi plăcut. Lumea a cunoscut atât de puţini oameni ca el şi nu se întrevede să apară curând un altul[93].

---

89. Din păcate acest ultim studiu al *magistrului* Vasiliev nu a fost inclus în *Actele Congresului* decât într-o formă rezumativă : Στ. Κυριακίδης, Α. Ξυγγόπουλος, Π. Ζέπος (ἐπιμ.), *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοὺς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 ἀπριλίου 1953)*, Τόμος Β' (*Ἀνακοινώσεις : Β' Δίκαιον, Γ' Θεολογία, Δ' Ἱστορία*), Ἐκδόσεις Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Περιόδικον *Ἑλληνικά*, Παράρτημα Ἀριθ. 9, Ἀθῆναι, Τυπογράφειον Μυρτίδη, 1956, 630.
90. În perioada 20-22 aprilie s-a organizat o primă excursie în care au fost vizitate următoarele localităţi : Verŏia (Veria), Kozani, Kastoria, Florina şi Edessa (Vodena). Între 23 şi 25 aprilie s-a desfăşurat o a doua călătorie de studii pe Muntele Athos (mănăstirile Dohiariu, Dionisiu şi Vatopediu), în Thasos, Kavala, Philippi şi Serres.
91. În ultima perioadă a vieţii, prof. Vasiliev legase o strânsă prietenie cu un rafinat bancher newyorkez pornind de la o corespondenţă pe tema festinurilor bizantine cu caviar şi ciuperci. De fiecare dată când trecea prin New York, cei doi se întâlneau negreşit pentru dezbateri pe teme de artă culinară, însoţite, evident, de adevărate ospeţe.
92. Pasaj extras din editorialul („A Russian Scholar") publicat în cotidianul *The New York Times*, 3 iunie 1953 (p. 30).
93. Ultimul paragraf din articolul dedicat memoriei profesorului Vasiliev, redactat de unul dintre colaboratorii săi apropiaţi de la Dumbarton Oaks, Milton V. Anastos : „Alexander A. Vasiliev : A Personal Sketch", *The Russian Review*, XIII (1954), 1, 63.

Profesorul Vasiliev nu a fost căsătorit niciodată şi nu a lăsat în urmă nicio rudă apropiată, dar este regretat de o mulţime de studenţi, prieteni şi admiratori în diferite locuri[94].

Roma, 29 mai 2010

94. Pasaj extras din documentul oficial emis de Universitatea din Wisconsin la 5 octombrie 1953 : John W. Barker, „Vasiliev in Madison", *Byzantinische Forschungen (Internationale Zeitschrift für Byzantinistik)*, XXVII (2002), 262.

Lista publicaţiilor lui A.A. Vasiliev[1]

Monografii

1. Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии [*Bizanţul şi arabii. Relaţiile politice dintre Bizanţ şi arabi în timpul dinastiei amoriene*], (магистерская диссертация), Записки истор.-филолог. Факультета, СПб Университета, часть LVI, Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1900, XII+210+183 стр.
2. Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Македонской династии, 867-959 [*Bizanţul şi arabii. Relaţiile politice dintre Bizanţ şi arabi în timpul dinastiei macedonene, 867-959*] (докторская диссертация), Записки истор.-филолог. Факультета СПб Университета, часть LXVI, Санкт-Петербург, Типография И.Н. Скороходова, 1902, XII+320+220 стр.
3. Арабская версия жития св. Иоанна Дамаскина [*O versiune arabă a Vieţii Sf. Ioan Damaschin*], Санкт-Петербург, Типография М. Меркугшева, 1913, 22 стр.
4. Курс истории Средних Веков. Средневековая культура [*Curs de istoria Evului Mediu : Cultura medievală*], Москва, Изд. Сытина, 1915, 208 стр.
5. Учебник истории Средних Веков [*Manual de istorie medievală*], Москва, Изд. Сытина, 1915, 223 стр.
6. Лекции по истории Византии, I. Время до эпохи Крестовых Походов (до 1081 года) [*Prelegeri de istorie a Bizanţului. I. Perioada anterioară cruciadelor (până în anul 1081)*], Петроград, Типография А. Башмакова и ко., 1917, VIII+355 стр.
7. История Византии. Византия и Крестоносцы. Эпоха Комнинов (1081-1185) и Ангелов (1185-1204) [*Istoria Bizanţului. Bizanţul şi cruciaţii. Perioada Comnenilor (1081-1185) şi a Angelilor (1185-1204)*], Петербург, „Academia", 1923, 120 стр.
8. История Византии. Латинское владычество на Востоке. Эпоха Никейской и Латинской империй (1204-1261) [*Istoria Bizanţului. Dominaţia latină în Levant. Perioada Imperiul latin şi a celui de la Niceea (1204-1261)*], Петроград, „Academia", 1923, 76 стр.

---

1. Pentru alcătuirea acestei bibliografii am consultat următoarele surse: Г.А. Старицкий, „Список трудов А.А. Васильева" [Lista lucrărilor lui A.A. Vasiliev], *Annales de l'Institut Kondakov* (*Seminarium Kondakovianum*), X (1938), 12-17; Peter W. Topping (in consultation with Prof. Vasiliev), „The Writings of A.A. Vasiliev", *Byzantion*, XVII (1944-1945), 439-446; Sirarpie der Nersessian (with the assistance of Mr. George Soulis), „Alexander Alexandrovich Vasiliev (1867-1953)", *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10 (1955-1956), 13-21; А.Г. Грушевой, „Список трудов А.А. Васильева" [Lista lucrărilor lui A.A. Vasiliev], în А.А. Васильев, История Византийской Империи (324-1453) [*Istoria Imperiului bizantin (324-1453)*], Вступительная статья, примечания, научная редакция, перевод с английского языка и именной указатель А.Г. Грушевого [Studiu introductiv, note, redactare ştiinţifică şi indice de nume de A.G. Gruşevoi], издание второе, исправленное [ediţia a II-a, corectată], Серия Византийская Библиотека, том 1, Санкт-Петербург, Изд. „Алетейа", 2000, 18-28.

9. История Византии. Падение Византии. Эпоха Палеологов (1261-1453) [*Istoria Bizanţului. Căderea Bizanţului. Perioada Paleologilor (1261-1453)*], Ленинград, „Academia", 1925, 143 стр.
10. *History of the Byzantine Empire*, translated from the Russian by Mrs. S. Ragozin (*University of Wisconsin Studies in the Social Sciences and History*, no. 13-14), 2 vols., Madison, 1928-1929, 457+502 p.
11. *Histoire de l'Empire Byzantin*, traduit du russe par P. Brodin et A. Bourguina, préface de M.Ch. Diehl, 2 vol., Paris, A. Picard, 1932, 498+482 p.
12. *Byzance et les Arabes*, 1 : *La dynastie d'Amorium (820-867)*, édition française préparée par Henri Grégoire et Marius Canard, avec le concours de C. Nallino, E. Honigmann et Claude Backvis (*Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae*, 1), Bruxelles, Éditions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales, 1935, XV+451 p.
13. *The Goths in the Crimea* (*Monographs of the Mediaeval Academy of America*, no. 11), Cambridge, Mass., The Mediaeval Academy of America, 1936, X+292 p.
14. *Bizans Imperatorluğu Tarihi*, çeviren : Arif Müfid Mansel, vol. I, Ankara, Maarif Matbaasi, 1943, VIII+540 s. [traducere în limba turcă a ediţiei în limba franceză].
15. *Historia del Imperio Bizantino*, traducción de la edición francesa por Juan G. de Luaces, revisada y anotada por Juan Ramón Masoliver, 2 vols., Barcelona, Iberia-Joaquin Gil, 1946, 462+423 p.
16. *The Russian Attack on Constantinople in 860* (*Publications of the Mediaeval Academy of America*, no. 46), Cambridge, Mass., The Mediaeval Academy of America, 1946, XII+245 p.
17. *Η ἵδρυση τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντας, 1204-1222* [*Întemeierea Imperiului de Trapezunt, 1204-1222*] (Ποντιακά, 1), Ἀθῆναι, 1947, 71 p. [traducere în limba greacă, de I. Pampoukis, a studiului lui A.A. Vasiliev publicat iniţial în limba engleză : „The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, XI (1936), 3-37].
18. *Justin the First : An Introduction to the Epoch of Justinian the Great* (*Dumbarton Oaks Studies*, 1), Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1950, VIII+439 p.
19. *Byzance et les Arabes*, 2.2 : *La dynastie macédonienne (867-959). Extraits des sources arabes*, édition française préparée par Henri Grégoire et Marius Canard (*Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae*, 2.2), Bruxelles, Éditions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, 1950, X+440 p.
20. *History of the Byzantine Empire (324-1453)*, 2nd English edition, Madison, The University of Wisconsin Press, 1952, XI+846 p. [începând cu anul 1958, această ediţie a fost retipărită în două volume, păstrându-se însă paginaţia iniţială].
21. *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (324-1453)* [*Istoria Imperiului Bizantin (324-1453)*], μτφ. Δημοσθένους Σαβράμη, 2 τ., Ἀθῆναι : Ἐκδόσεις Μπεργαδη, 1954 [traducere în limba greacă a ediţiei a II-a în limba engleză (Madison, 1952)].
22. *Byzance et les Arabes*, 2.1 : *Les relations politiques de Byzance et des Arabes à l'époque de la dynastie macédonienne : les empereurs Basile I, Léon le Sage et Constantin VII Porphyrogénète (867-959)* (*Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae*, 2.1), Bruxelles, Fondation Byzantine, 1968, VIII+471 p.[2]
23. История Средних Веков [*Istoria Evului Mediu*], Москва, Изд. „Республика", 1994, c. 243-459 (această lucrare a fost retipărită într-un singur volum, împreună cu lucrarea lui P.Ю. Виппер, История древнего мира [*Istoria lumii antice*], c. 7-242).

---

2. Deşi numele lui A.A. Vasiliev apare pe pagina de titlu şi a ultimului volum al acestei serii (3), publicat încă din anul 1935, totuşi savantul rus nu a avut o contribuţie efectivă, autorul exclusiv fiind Ernst Honigmann : *Byzance et les Arabes*, 3 : *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen* (*Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae*, 3), Bruxelles, Éditions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales, 1935, 269 p.

24. История Византийской Империи (324-1453) [*Istoria Imperiului bizantin (324-1453)*], Вступительная статья, примечания, научная редакция, перевод с английского языка и именной указатель А.Г. Грушевого [Studiu introductiv, note, redactare ştiinţifică şi indice de nume de A.G. Gruşevoi], Серия Византийская Библиотека, 2 тома, Санкт-Петербург, Изд. „Алетейа", 1998.
25. История Византийской Империи (324-1453) [*Istoria Imperiului bizantin (324-1453)*], Вступительная статья, примечания, научная редакция, перевод с английского языка и именной указатель А.Г. Грушевого [Studiu introductiv, note, redactare ştiinţifică şi indice de nume de A.G. Gruşevoi], издание второе, исправленное [ediţia a II-a, corectată], Серия Византийская Библиотека, 2 тома, Санкт-Петербург, Изд. „Алетейа", 2000.

În afara acestor lucrări, în biblioteca Centrului de Studii Bizantine de la Dumbarton Oaks (Washington DC), locul unde A.A. Vasiliev şi-a petrecut ultimii ani ai vieţii (1944-1953), se păstrează o lucrare dactilografiată, rămasă încă nepublicată, care îi aparţine marelui savant: *Prester John : Legend and History*, [s.l., s.n., s.a.], VII+262 f. Cea mai probabilă datare a acestei lucrări este perioada anilor 1947-1953. Forma respectivă este publicabilă, dar necesită totuşi o minimă revizuire. Un fragment din această lucrare a fost editat de W.F. Ryan în anul 1996 (vezi *infra* secţiunea „Studii şi articole", n. 67).

Ediţii critice

1. „Kitab al-'Unvan, *Histoire universelle*, écrite par Agapius (Mahboub) de Menbidj", éditée et traduite en français par Alexandre Vasiliev, coll. *Patrologia Orientalis*, V (1910), 4, 559-692; VII (1911), 4, 457-591; VIII (1912), 3, 399-550; XI (1916), 1, 1-144.
2. „*Histoire* de Yahya-ibn-Sa'ïd d'Antioche, continuateur de Sa'ïd-ibn-Bitriq", éditée et traduite en français par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev, coll. *Patrologia Orientalis*, XVIII (1924), 5, 701-833; XXIII (1932), 3, 347-520[3].

3. Conform Г. Вернадский, „А.А. Васильев (к семидесятилетию его), (родился 22 сентября 1867 года)" [A.A. Vasiliev, la împlinirea a 70 de ani, născut în 22 septembrie, anul 1867], *Annales de l'Institut Kondakov* (*Seminarium Kondakovianum*), X (1938), p. 10, n. 7, încă din noiembrie 1936, Kracikovski şi Vasiliev finalizaseră textul şi, respectiv, traducerea în limba franceză a ultimei părţi din această *Istorie*, pe care o şi trimiseseră spre publicare editorului colecţiei *Patrologia Orientalis*. De asemenea, conform Sirarpie der Nersessian, „Alexander Alexandrovich Vasiliev (1867-1953)", *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10 (1955-1956), 6, în anul 1956, această ultimă parte încă aştepta să fie publicată. În cele din urmă, acest fragment al *Istoriei* lui Yahya a fost publicată abia în anul 1997: „Histoire de Yahya-ibn-Sa'ïd d'Antioche, édition critique du texte arab préparée par † Ignace Kratchkovsky et traduction française annotée par Françoise Micheau et Gérard Troupeau", coll. *Patrologia Orientalis*, XLVII (1997), 4, 371-599. Este surprinzător faptul că numele lui A.A. Vasiliev este omis de pe pagina de titlu, fiind păstrat numai cel al lui I. Kracikovski, însă explicaţiile pentru această situaţie sunt oferite în *Introducerea* ce însoţeşte textul (*Patrologia Orientalis*, XLVII, 1997, 4, 379): traducerea în limba franceză prezentată iniţial de orientalistul rus a fost refăcută până la un punct de către Marius Canard, care însă a abandonat acest proiect. Astfel, abia în anul 1980 acest dosar a intrat în posesia lui Gérard Troupeau, care, împreună cu Françoise Micheau, a considerat că traducerea în limba franceză a ediţiei critice stabilite de I. Kracikovski trebuie revizuită integral.

Studii şi articole

1. „Вопрос о славянском происхождении Юстиниана (Bryce, *Life of Justinian by Theophilus*)" [Chestiunea originii slave a lui Iustinian (Bryce, *Viaţa lui Iustinian scrisă de Teofil*)], Византийский Временник, I (1894), 469-492.
2. „О греческих церковных песнопениях" [Despre cântările bisericeşti greceşti], Византийский Временник, III (1896), 582-633.
3. „Недавно открытая палестинская мозаика" [Un mozaic palestinian descoperit recent], Византийский Временник, IV (1897), 763.
4. „Новое издание памятников византийского искусства" [O nouă ediţie a *Monumentelor de artă bizantină*], Византийский Временник, V (1898), 357.
5. „Славяне в Греции" [Slavii în Grecia], Византийский Временник, V (1898), 404-438, 626-670.
6. „Греческий текст жития сорока двух аморийских мучеников по рукописи Парижской Национальной Библиотеки № 1534" [Textul grecesc al *Vieţii celor 42 de martiri din Amorion* conform manuscrisului nr. 1534 al Bibliotecii Naţionale din Paris], Записки Императорской Академии Наук (*Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*), VIIIe Série, III (1898), 3, 1-17.
7. „Византийско-арабские отношения в царствование Михаила III (842-867)" [Relaţiile dintre Bizanţ şi arabi în timpul domniei lui Mihail al III-lea (842-867)], Журнал Министерства Народного Просвещения, CCCXXIV (1899), 1-55.
8. „Византия и арабы при императоре Феофиле (829-842)" [Bizanţul şi arabii în timpul domniei împăratului Teofil (829-842)], Византийский Временник, VI (1899), 380-447.
9. „Житие Филарета Милостивого" [*Viaţa Sfântului Filaret cel Milostiv*], Известия Русского Археологического Института в Константинополе, V (1900), 49-86.
10. „Время жизни Романа Сладкопевца" [Perioada lui Roman Melodul], Византийский Временник, VIII (1901), 435-478.
11. „Предполагаемое издание греческих актов" [Ediţia propusă de documente greceşti], Византийский Временник, X (1903), 664-666.
12. „Агапий Манбиджийский, христианский арабский историк X века" [Agapius de Manbidj (Hierapolis), un istoric arab creştin din secolul al X-lea], Византийский Временник, XI (1904), 574-587.
13. „Арабский синаксар о болгарском походе императора Никифора I" [Un *Sinaxar* arab despre campania bulgară a împăratului Nichifor I], în Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В.И. Ламанского [*Noua culegere de articole de slavistică, alcătuită şi editată de discipolii lui V.I. Lamanski*], Санкт-Петербург, 1905, 361-362.
14. „Происхождение императора Василия Македонянина" [Originea împăratului Vasile Macedoneanul], Византийский Временник, XII (1905), 148-165.
15. „Житие св. Григентия, епископа Омиритского" [*Viaţa Sfântului Gregentius, episcopul omiriţilor*], Византийский Временник, XIV (1907), 23-67.
16. „Заметки о некоторых греческих рукописях житий святых на Синае" [Însemnări despre câteva manuscrise greceşti sinaite ale *Vieţilor Sfinţilor*], Византийский Временник, XIV (1907), 276-333.
17. „История Византии (Ответ проф. Ю. Кулаковскому)" [Istoria Bizanţului. Un răspuns profesorului I. Kulakovski], Журнал Министерства Народного Просвещения, н.с., XXXVI (1911), 190-195.
18. „Несколько замечаний по поводу появления статьи Г. Земеля : Э. Долэ в исторической литературе" [Câteva observaţii în legătură cu publicarea articolului lui G. Zemel : *E. Dolet*

în literatura istorică], Ученыя записки Императорскаго Юрьевскаго Университета (*Acta et commentationes Imp. Universitatis Jurievensis – olim Dorpatensis*), 20 (1912), 4, 1-16.

19. „Путешествие византийского императора Мануила II Палеолога по Западной Европе (1399-1403 г.)" [Călătoria împăratului bizantin Manuel al II-lea Paleologul în Europa Apuseană (anii 1399-1403)], Журнал Министерства Народного Просвещения, н.с., XXXIX (1912), 41-78, 260-304.
20. „Карл Великий и Харун-ал-Рашид" [Carol cel Mare şi Harun ar-Raşid], Византийский Временник, XX (1913), 63-116.
21. „Мавзолей, как одно из чудес мира, у Агапия Мандбиджийского" [Mausoleul, una dintre minunile lumii la Agapius de Manbidj], Христианский Восток, II (1913), 1, 152-154.
22. „Ласкар Канан, византийский путешественник XV века по Северной Европе и Исландию" [Lascaris Kananos, un călător bizantin din secolul al XV-lea în nordul Europei şi Islanda], în Сборник Харьковского Истор.-филолог. Об-ва в честь проф. В.П. Бузескула [*Culegere a Societăţii istorico-filologice Prof. V.P. Buzescu din Harkov*], Харьков, Типография „Печатное Дело" Конторская, 1914, 397-402.
23. „Передача Андреемъ Палеологомъ своихъ правъ на Византию французскому королю Карлу VIII" [Transmiterea drepturilor asupra Bizanţului din partea lui Andrei Paleologul către regele Carol al VIII-lea al Franţei], în Николаю Ивановичу Карьеву (1873-1913). Ученики и товарищи по научной работе [*Lui Nikolai Ivanovici Kariev (1873-1913). Discipolii şi colegii de cercetare ştiinţifică*], С.-Петербургъ, 1914, 273-278.
24. „Готы в Крыму" [Goţii în Crimeea], Известия Российской Академии Истории Материальной Культуры, I (1921), 247-344 ; V (1927), 179-282.
25. „Описание византийских гирь и эксагиев, хранящихся в Академии" [Descrierea sistemului bizantin de greutăţi şi *exagia* în Academie], Известия Российской Академии Истории Материальной Культуры, II (1922), 237-240.
26. „The Struggle [of Byzantium] with the Saracens (867-1057)", în *The Cambridge Medieval History*, IV. *The Eastern Roman Empire (717-1453)*, Cambridge, The University Press, 1923, 138-150.
27. „Проблема средневекового Крыма" [Problema Crimeei medievale], Новый Восток, III (1923), 378-386.
28. „La guerre de Cent Ans et Jeanne d'Arc dans la tradition byzantine", *Byzantion*, III (1926), 1, 241-250.
29. „Софоклис. Грек-профессор в американском университете. Заметка" [Sofocle. Profesor grec la o universitate americană. Notă], în Сборник статей в честь Сергея Александровича Жебелева [*Culegere de articole în cinstea lui Serghei Aleksandrovici Jebelev*], [Ленинград], 1926, 365-369.
30. „Byzantine Studies in Russia : Past and Present", *The American Historical Review*, XXXII (1927), 3, 539-545.
31. „Das genaue Datum der Schlacht von Myriokephalon", *Byzantinische Zeitschrift*, XXVII (1927), 3-4, 288-290.
32. „Manuel Comnenus and Henry Plantagenet", *Byzantinische Zeitschrift*, XXIX (1929-1930), 3-4, 233-244.
33. „Zur Geschichte von Trapezunt unter Justinian dem Grossen", *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-1930), 381-386.
34. „La Russie primitive et Byzance", în *L'art byzantin chez les Slaves*, I. *Les Balkans* (Premier recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij), première partie (coll. *Orient et Byzance*, études d'art médiévale publiées sous la direction de Gabriel Millet, IV), Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1930, 9-19.
35. „Quelques remarques sur les voyageurs du Moyen Âge à Constantinople", în *Mélanges Charles Diehl : Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance*, I (*Histoire*), Paris, Librairie Ernest Leroux, 1930, 293-298.

36. „Il viaggio dell'imperatore bizantino Giovanni V Paleologo in Italia (1369-1371) e l'unione di Roma del 1369", *Studi bizantini e neoellenici*, III (1931), 151-193.
37. „Pero Tafur, a Spanish Traveller of the Fifteenth Century and his Visit to Constantinople, Trebizond, and Italy", *Byzantion*, VII (1932), 1, 75-122.
38. „Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", *Annales de l'Institut Kondakov* (*Seminarium Kondakovianum*), V (1932), 149-163.
39. „Economic Relations between Bzyantium and Old Russia", *Journal of Economic and Business History*, IV (1932), 2, 314-334.
40. „Was Old Russia a Vassal State of Byzantium?", *Speculum*, VII (1932), 3, 350-360.
41. „Justin I (518-527) and Abyssinia", *Byzantinische Zeitschrift*, XXXIII (1933), 1, 67-77.
42. „On the Question of Byzantine Feudalism", *Byzantion*, VIII (1933), 2, 584-604.
43. „Notes on the History of Trebizond in the Seventh Century", în *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Ἀθῆναι, 1935, 29-34.
44. „A Note on Pero Tafur", *Byzantion*, X (1935), 1, 65-66.
45. „Jörg of Nuremberg, a Writer contemporary with the Fall of Constantinople (1453)", *Byzantion*, X (1935), 1, 205-209.
46. „The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, XI (1936), 1, 3-37.
47. „*Exposition totius mundi*. An Anonymous Geographic Treatise of the Fourth Century A.D.", *Annales de l'Institut Kondakov* (*Seminarium Kondakovianum*), VIII (1936), 1-39.
48. „The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century", *Annales de l'Institut Kondakov* (*Seminarium Kondakovianum*), IX (1937), 39-70.
49. „Mesarites as a Source", *Speculum*, XIII (1938), 2, 180-182.
50. „Justinian's Digest. In Commemoration of the 1400th Anniversary of the Publication of the Digest (A.D. 533-1933)", *Studi bizantini e neoellenici* (*Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Roma, 20-26 settembre 1936*, I. *Storia - Filologia - Diritto*), V (1939), 711-734.
51. „The Empire of Trebizond in History and Literature", *Byzantion*, XV (1940-1941), 316-377.
52. „The Life of St. Theodore of Edessa", *Byzantion*, XVI (1942-1943), 1, 165-225.
53. „Mediaeval Ideas of the End of the World: West and East", *Byzantion*, XVI (1942-1943), 2, 462-502.
54. „An Edict of the Emperor Justinian II, September 688", *Speculum*, XVIII (1943), 1, 1-13.
55. „Life of David of Thessalonica", *Traditio*, IV (1946), 115-147.
56. „The Emperor Michael III in Apocryphal Literature", *Byzantina-Metabyzantina*, I (1946), 1, 237-248.
57. „The *Life* of St. Peter of Argos and its Historical Significance", *Traditio*, V (1947), 163-191.
58. „L'entrée triomphale de l'empereur Justinian II à Thessalonique en 688", *Orientalia Christiana Periodica*, XIII (1947), 1-2, 355-368.
59. „Byzantium and Islam", în Norman H. Baynes & H.St.L.B. Moss (eds.), *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*, Oxford, Clarendon Press, 1948, 308-325.
60. „Imperial Porphyry Sarcophagi in Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, 4 (1948), 1-26.
61. „The Monument of Porphyrius in the Hippodrome at Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, 4 (1948), 27-49.
62. „The Historical Significance of the Mosaic of Saint Demetrius at Sassoferrato", *Dumbarton Oaks Papers*, 5 (1950), 29-39.
63. „The Second Russian Attack on Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, 6 (1951), 161-225.
64. „Hugh Capet of France and Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers*, 6 (1951), 227-251.
65. „The Iconoclastic Edict of the Caliph Yazid II, A.D. 721", *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10 (1955-1956), 23-47.

66. „Notes on some Episodes concerning the Relations between the Arabs and the Byzantine Empire from the Fourth to the Sixth Century", *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10 (1955-1956), 306-316.
67. „Prester John and Russia" (edited by W.F. Ryan), în Charles F. Beckingham & Bernard Hamilton (eds.), *Prester John, the Mongols and the Ten Lost Tribes*, Aldershot/Brookfield : Variorum, 1996, 187-196[4].

Pe lângă studiile şi articolele menţionate, atât Sirarpie der Nersessian (în *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10, 1955-1956, 18), cât şi A.G. Gruşevoi (în А.А. Васильев, История Византийской Империи, 324-1453 [*Istoria Imperiului bizantin, 324-1453*], издание второе, исправленное [ediţia a II-a, corectată], том 1, Санкт-Петербург, Изд. „Алетейа", 2000, p. 24) menţionează ca ultim studiu al lui A.A. Vasiliev comunicarea susţinută în cadrul lucrărilor celui de-al IX-lea Congres Internaţional de Studii Bizantine (Tesalonic, 12-19 aprilie 1953). Cu toate acestea, informaţia este eronată, deoarece ediţia publicată a *Actelor Congresului* nu cuprinde decât un scurt rezumat al prelegerii intitulate „Alexandre le Grand, Byzance et l'Islam". În acest sens, vezi : Στ. Κυριακίδης, Α. Ξυγγόπουλος, Π. Ζέπος (ἐπιμ.), *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοὺς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 ἀπριλίου 1953)*, Τόμος Β' (*Ἀνακοινώσεις : Β' Δίκαιον, Γ' Θεολογία, Δ' Ἱστορία*), Ἐκδόσεις Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Περιόδικον *Ἑλληνικά*, Παράρτημα Ἀριθ. 9, Ἀθῆναι, Τυπογράφειον Μυρτίδη, 1956, 630.

Reportaje

1. „Одиннадцатый интернациональный конгресс ориенталистов в Париже" [Al XI-lea Congres Internaţional al Orientaliştilor la Paris], Византийский Временник, IV (1897), 759-762.
2. „Двенадцатый интернациональный конгресс ориенталистов" [Al XII-lea Congres Internaţional al Orientaliştilor], Византийский Временник, V (1898), 356.
3. „XII-й конгресс ориенталистов" [Al XII-lea Congres al Orientaliştilor], Византийский Временник, VI (1899), 617-619.
4. „Экскурсия в Македонию Русского Археологического Института в Константинополе осенью 1899 года" [Excursia Institutului Rus de Arheologie din Constantinopol în Macedonia, în toamna anului 1899], Византийский Временник, VII (1900), 588-590.
5. „Ученая поездка на Синай в 1902 году" [Excursie de studiu la Muntele Sinai, în anul 1902], Византийский Временник, IX (1902), 635.
6. „Ученая поездка на Синай в 1902 году" [Excursie de studiu la Muntele Sinai, în anul 1902], Сообщения Императорского Православного Палестинского Общества, XV (1904), 173-252 (publicat şi în extras : Поездка на Синай в 1902 году. Путевые наброски [Excursie la Muntele Sinai, în anul 1902. Însemnări de călătorie], С.-Петербург, Типография В.Т. Киршбаума, 1904, 88 стр.).
7. „Le XIVe Congrès International des Orientalistes. VIe Section : Grèce et Orient", *Revue Africaine*, XLIX (1905), 3-4 (258-259), 337-339.
8. „XIV-й интернациональный конгресс ориенталистов в 1905 году" [Al XIV-lea Congres Internaţional al Orientaliştilor din anul 1905], Византийский Временник, XII (1905), 573-576.

4. După cum am menţionat deja, acest studiu este un extras, prelucrat la nivelul limbii şi actualizat bibliografic de către W.F. Ryan (Warburg Institute, London), din lucrarea nepublicată a lui A.A. Vasiliev *Prester John : Legend and History*, care se păstrează în biblioteca Centrului de Studii Bizantine de la Dumbarton Oaks (Washington DC).

9. „Пятидесятилетній юбилей Мельбурнского Университета (1856-1906)" [A 50-a aniversare a Universităţii din Melbourne (1856-1906)], Журнал Министерства Народного Просвещения, н.с., VIII (1907), 29-46.
10. „Семнадцатый международный конгресс американистов в Буэнос-Айресе с 16/3 по 21/8 мая 1910 года" [Al XVII-lea Congres Internaţional al Arheologiei Americane, Buenos Aires, 16/3-21/8 mai 1910], Журнал Министерства Народного Просвещения, н.с., XXX (1910), 19-35.

Prezentări biobibliografice

1. „Alexius I. Comnenus", în Peter Richard Rohden & Georg Ostrogorsky (hrsg.), *Menschen die Geschichte machten : Viertausend Jahre Weltgeschichte in Zeit- und Lebensbildern*, II. Band, Wien, Verlag L.W. Seidel & Sohn, 1931, 36-40.
2. „Fallmerayer, Jacob Philip", în Edwin R.A. Seligman & Alwin Johnson (eds.), *Encyclopaedia of the Social Sciences*, vol. VI, New York, Macmillan Co., 1931, 64-65.
3. „Finlay, George", în Edwin R.A. Seligman & Alwin Johnson (eds.), *Encyclopaedia of the Social Sciences*, vol. VI, New York, Macmillan Co., 1931, 253.
4. „Krumbacher, Karl", în Edwin R.A. Seligman & Alwin Johnson (eds.), *Encyclopaedia of the Social Sciences*, vol. VIII, London, Macmillan & Co., 1932, 605.
5. „Theodosius I", în Edwin R.A. Seligman & Alwin Johnson (eds.), *Encyclopaedia of the Social Sciences*, vol. XIV, New York, Macmillan Co., 1934, 615-616.
6. „Theodosius II", în Edwin R.A. Seligman & Alwin Johnson (eds.), *Encyclopaedia of the Social Sciences*, vol. XIV, New York, Macmillan Co., 1934, 616.
7. „Uspensky, Fedor Ivanovich", în Edwin R.A. Seligman & Alwin Johnson (eds.), *Encyclopaedia of the Social Sciences*, vol. XV, New York, Macmillan Co., 1935, 193.
8. „Vasilevsky, Vasily Grigorevich", în Edwin R.A. Seligman & Alwin Johnson (eds.), *Encyclopaedia of the Social Sciences*, vol. XV, New York, Macmillan Co., 1935, 231-232.

Necrologuri şi cuvântări

1. „† Павел Каллигас" [† Pavel Kalligas], Византийский Временник, IV (1897), 313-314.
2. „† Никифор Калогерас" [† Nichifor Kalogeras], Византийский Временник, IV (1897), 314.
3. „Альфред Рамбо (некролог)" [Alfred Rambaud (necrolog)], Византийский Временник, XII (1906), 577-579.
4. „† Генрих Гельцер" [† Heinrich Gelzer], Византийский Временник, XIV (1907), 210-214.
5. „Барон Виктор Романович Розен (род. 21-го февраля 1849, † 10 января 1908 г.) (некролог)" [Baron Victor Romanovici Rosen (născut 21 febr. 1849 – † 10 ian. 1908) (necrolog)], Византийский Временник, XIV (1907), 483-492.
6. „Карл Крумбахер († 12-го декабря 1909 г. нов. ст.) (некролог)" [Karl Krumbacher († 12 decembrie 1909) (necrolog)], Журнал Министерства Народного Просвещения, н.с., XXV (1910), 88-101.
7. „Памяти П.А. Яковенко" [În amintirea lui P.A. Iakovenko], Анналы, Журнал всеобщей истории издаваемый Российской Академией Наук, 1922, 2, 258-259.
8. „В.Н. Златарский (памятка)" [V.N. Zlatarski (amintire)], *Annales de l'Institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum)*, VIII (1936), 280-282.

9. „Memoirs of Fellows and Corresponding Fellows of the Mediaeval Academy : Vasili Mikhailovich Istrin", *Speculum*, XIV (1939), 3, 416-417 [semnează împreună cu R.P. Blake şi F.P. Magoun Jr. (Chairman)].
10. „Мои воспоминания о В.Г. Васильевского" [Amintirile mele despre V.G. Vasilievski], *Annales de l'Institut Kondakov* (*Seminarium Kondakovianum*), XI (1940), 207-214.
11. „Григорий Леонидович Лозинский" [Grigorii Leonidovici Lozinski], Новый Журнал (*The New Review. Russian Quarterly*), 1943, 4, 364-366.
12. „A la mémoire de Charles Diehl", *Byzantion*, XVII (1944-1945), 414-417.
13. „The Opening Address to the First Congress of Byzantino-Slavo-Oriental Studies (New York, April 1946)", *Byzantion*, XVIII (1946-1948), 217-221.

Recenzii şi prezentări bibliografice

1. „Житие иже во святых отца нашего Феодора, архиепископа Едесскаго. По двумъ рукоимснмъ Московской синодалной библіотеки издалъ И. Помяловский. С.-Пб. 1892" [*Viaţa celui întru Sfinţi Părintelui nostru Teodor, arhiepiscopul Edesei*, I. Pomialovski, Sankt-Petersburg, 1892], Журнал Министерства Народного Просвещения, CCLXXXVI (1893), 201-210.
2. „Библиография: Франция, Англия" [Bibliografie : Franţa, Anglia], Византийский Временник, II (1895), 268-280.
3. „Библиография: Франция, Италия, Англия" [Bibliografie : Franţa, Italia, Anglia], Византийский Временник, III (1896), 418-421, 709-715.
4. „Библиография: Франция, Италия, Англия" [Bibliografie : Franţa, Italia, Anglia], Византийский Временник, IV (1897), 278-284, 711-726.
5. „Charles Diehl, *L'Afrique Byzantine. Histoire de la domination byzantine en Afrique (533-709)*, ouvrage couronné par l'Académie des inscriptions et belles-lettres, Paris, Ernest Leroux, 1896, 8°, XV+644 стр.", Византийский Временник, V (1898), 220-227.
6. „Gustave Schlumberger, *L'Epopée Byzantine à la fin du dixième siècle. Jean Tzimiscès. Les jeunes années de Basile II le Tueur de Bulgares (969-989)*, Paris, Hachette et C-ie, VI+799 стр.", Византийский Временник, V (1898), 494-508.
7. „Библиография: Франция, Италия, Англия" [Bibliografie : Franţa, Italia, Anglia], Византийский Временник, V (1898), 322-335, 778-793.
8. „Adolf Stoll, *Der Geschichtschreiber Friedrich Wilken. Mit einem Anhang, enthaltend Aufzeichnungen von Karoline Wilken, geb. Tischbein, über ihren Vater Johann Friedrich August Tischbein und ihr eignes Jugendleben, sowie 5 Porträts*, Cassel, Th.G. Fischer & Co., 1896, 8°, 350 стр.", Византийский Временник, VI (1899), 147-152.
9. „Gerhard Rauschen, *Jahrbücher der christlichen Kirche unter dem Kaiser Theodosius dem Grossen. Versuch einer Erneuerung der Annales Ecclesiastici des Baronius für die Jahre 378-395*, Freiburg im Breisgau, Herder'sche Verlagshandlung, 1897, XVII+609 стр., 8°", Византийский Временник, VI (1899), 152-156.
10. „Karl Krumbacher, *Studien zu Romanos*, München, 1898. Aus den *Sitzungsberichten der philos.-philol. und der histor. Classe der k. bayerischen Akademie der Wissenschaften*, 1898, B. II, Heft 1, S. 69-268", Византийский Временник, VI (1899), 468-475.
11. „Библиография: Франция, Италия, Англия, Испания" [Bibliografie : Franţa, Italia, Anglia, Spania], Византийский Временник, VI (1899), 251-264, 598-613.
12. „Reinhold Röhricht, *Regesta regni Hierosolymitani (MXCVII-MCCXCI)*, Oeniponti, Libraria academica Wagneriana, 1893, II+523 стр., 8° ; Reinhold Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem (1100-1291)*, Innsbruck, Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1898, XXVIII+1105 стр., 8°", Византийский Временник, VII (1900), 152-155.

13. „Heinrich Gelzer, *Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie*, Leipzig, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1898, 8°. Erster Theil: die Chronographie des Julius Africanus, Leipzig, 1880, 283 стр. Zweiter Theil, erste Abtheilung: die Nachfolger des Julius Africanus, Leipzig, 1885, VIII+425 стр. Zweiter Theil, zweite Abtheilung: Nachträge, Leipzig, 1898, стр. 426-500", Византийский Временник, VII (1900), 726-732.
14. „Библиография: Франция, Италия, Англия, Испания, Португалия, Голландия" [Bibliografie: Franţa, Italia, Anglia, Spania, Portugalia, Olanda], Византийский Временник, VII (1900), 238-250, 536-571, 781-793.
15. „Dr. Ernst Gerland, *Das Archiv der Herzogs von Kandia im Königl. Staatsarchiv zu Venedig*, Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner, 1899, 148 стр., 8°", Византийский Временник, VIII (1901), 143-152.
16. „Alexander van Millingen, M.A., *Byzantine Constantinople: the walls of the city and adjoining historical sites, with maps, plans, and illustrations*, London, John Murray, Albemarle Street, 1899, XII+361 стр., 8°", Византийский Временник, VIII (1901), 568-572.
17. „Библиография: Франция, Италия, Англия, Голландия, Швеция, Финляндия, Испания" [Bibliografie: Franţa, Italia, Anglia, Olanda, Suedia, Finlanda, Spania], Византийский Временник, VIII (1901), 250-267, 656-674.
18. „Библиография: Франция, Италия, Англия, Голландия, Швеция, Португалия" [Bibliografie: Franţa, Italia, Anglia, Olanda, Suedia, Portugalia], Византийский Временник, IX (1902), 243-265, 577-609.
19. „P. Hermann Bourier, *Ueber die Quellen der ersten vierzehn Bücher des Joannes Malalas*. Erster Teil: Programm des kgl. humanistischen Gymnasiums St. Stephan in Augsburg zum Schlusse des Schuljahres 1898/99, Augsburg, 1899, 47 стр., 8°; Zweiter Teil: Inaugural--Dissertation bei der Hohen philosophischen Fakultät der königl. bayer. Ludwig-Maximilians--Universität München, Augsburg, 1900, 67 стр., 8°", Византийский Временник, X (1903), 190-193.
20. „H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig, 1899, 134 стр., 8° (Des XVIII. Bandes der *Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, No. V)", Византийский Временник, X (1903), 194-203.
21. „Gustave Schlumberger, *L'Epopée Byzantine à la fin du dixième siècle*, seconde partie: *Basile II le Tueur de Bulgares*, Paris, Hachette et C-ie, 1900, VI+655 стр., 4°", Византийский Временник, X (1903), 532-535.
22. „Библиография: Франция, Италия, Англия, Голландия, Швеция, Испания, Португалия, Германия" [Bibliografie: Franţa, Italia, Anglia, Olanda, Suedia, Spania, Portugalia, Germania], Византийский Временник, X (1903), 239-265, 559-592.
23. „A. Heisenberg, *Analecta. Mitteilungen aus italienischen Handschriften byzantinischer Chronographen*, Programm des K. Luitpold-Gymnasiums in München für das Studienjahre 1900-1901, München, 1901, 45 стр., 8°", Византийский Временник, XI (1904), 115-118.
24. „Karl Krumbacher, *Romanos und Kyriakos*. Separat-Abdruck aus den *Sitzungsberichten der philos-philol. und der histor. Classe der kgl. bayer. Akademie der Wissenschaften*, 1901, Heft V, S. 693-766, München, 1901", Византийский Временник, XI (1904), 619-620.
25. „Friedrich Westberg, *Die Fragmente des Toparcha Goticus (Anonymus Tauricus) aus dem 10. Jahrhundert*, Mit 10 Tafeln, Записки Императорской Академіи Наукъ по Историко-Филологическому отделенію, т. V, n° 2, 1901, 126 стр.", Византийский Временник, XI (1904), 620-622.
26. „Библиография: Россия и Западная Европа (Богословие, История и География)" [Bibliografie: Rusia şi Europa Occidentală (Teologie, Istorie şi Geografie)], Византийский Временник, XI (1904), 184-193, 229-245, 646-656, 675-685.
27. „В.А. Панченко, Крестьянская собственность въ Византіи, Земледелъческіи законъ и монастырскіе документы, Софія, 1903, XII+234 стр., 8° (Извлечено изъ т. IX Известій

Русскаго Археологическаго Института въ Константинополе)" [V.A. Pancenko, *Proprietatea ţărănească în Bizanţ*], Журнал Министерства Народного Просвещения, CCCLIX (1905), 444-454.

28. „F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Paris, A. Picard et Fils (éditeurs), 1900, LII+346 стр., 8° (*Mémoires et documents publiés par la Société de l'Ecole des Chartes*, IV)", Византийский Временник, XII (1906), 266-270.
29. „Charles Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*, Paris, Ernest Leroux (éditeur), 1901, XL+696 стр., 4° (*Monuments de l'art byzantin publiés sous les auspices du ministère de l'instruction publique et des beaux-arts*)", Византийский Временник, XII (1906), 270-272.
30. „Библиография: Россия и Западная Европа (История и География)" [Bibliografie : Rusia şi Europa Occidentală (Istorie şi Geografie)], Византийский Временник, XII (1906), 336-347.
31. „Библиография: Россия и Западная Европа (История и География)" [Bibliografie : Rusia şi Europa Occidentală (Istorie şi Geografie)], Византийский Временник, XIII (1906), 573-589.
32. „A.J. Butler, D. Litt., F.S.A., *The Arab Conquest of Egypt and the last thirty years of the Roman Dominion*, Oxford, Clarendon Press, 1902, XXXIV+563 p., 8°", Журнал Министерства Народного Просвещения, н.с., IX (1907), 208-212.
33. „Gustave Schlumberger, *L'Epopée Byzantine à la fin du dixième siècle*, troisième partie : *Les Porphyrogénètes Zoé et Théodora. Règnes de Constantin VIII, de Zoé avec son premier mari Romain III Argyros, son second mari Michel IV le Paphlagonien, son fils adoptif Michel V le Kalaphate, sa sœur Théodora, son troisième mari enfin Constantin IX Monomaque, de Théodora seule, de Michel VI Stratiotikos ; avènement d'Isaac Comnène (1025-1057)*, Paris, Hachette et C-ie, 1905, VIII+847 p., 4°", Византийский Временник, XIV (1907), 390-393.
34. „Edwin Pears, L.B., *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks, with maps and illustrations*, Longmans, Green and Co., New York and Bombay, 1903, XXV+476 стр., 8°", Византийский Временник, XIV (1907), 393-397.
35. „A. Wächter, *Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XIV. Jahrhundert*, Leipzig, 1903, II+70 стр., 8°", Византийский Временник, XIV (1907), 397-398.
36. „Библиография: Россия и Западная Европа (История и География)" [Bibliografie : Rusia şi Europa Occidentală (Istorie şi Geografie)], Византийский Временник, XIV (1907), 567-580.
37. „Д. Петрушевский, Очерки из истории средневекового общества и государства, 1907, Москва, Изданіе «Научнаго Слова», VI+325 стр., 8°" [D. Petruşevskiy, *Schiţe din istoria statului şi societăţii medievale*], Журнал Министерства Народного Просвещения, н.с., XVII (1908), 180-185.
38. „Библиография: Россия и Западная Европа (История и География)" [Bibliografie : Rusia şi Europa Occidentală (Istorie şi Geografie)], Византийский Временник, XV (1908), 514-532.
39. „П.А. Яковенко, К истории иммунитета в Византии, Юрьевъ, 1908, 8°, 72 стр." [P.A. Iakovenko, *Despre istoria imunităţii în Bizanţ*], Журнал Министерства Народного Просвещения, н.с., XX (1909), 430-436.
40. „Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Политическое состояніе на основе нахарарскаго строя, С.-Пб., 1908 (Тексты и разысканія по армяно-грузинской филологіи, Кн. XI)" [N. Adontz, *Armenia în timpul lui Justinian*], Журнал Министерства Народного Просвещения, н.с., XXV (1910), 412-418.
41. „Ю. Кулаковский, История Византии. Томъ I (395-518) съ двумя картами, планомъ Константинополя и разрезомъ его стенъ, Кіевъ, 1910, XVI+536 стр." [I. Kulakovski,

Istoria Bizanţului, I], Журнал Министерства Народного Просвещения, н.с., XXXIII (1911), 337-351.

42. „J.B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802-867)*, London, Macmillan and Co., 1912, XVI+530 S., 8°", *Byzantinische Zeitschrift*, XXII (1913), 3-4, 501-503.
43. „Ferdinand Chalandon, *Les Comnènes. Etudes sur l'Empire Byzantin au XIe et au XIIe siècles.* II: *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris, Librairie A. Picard et Fils, 1912, LXIII+709 стр., 8°", Византийский Временник, XXI (1914), II, 1-3.
44. „Ф.И. Успенский, История Византийской Империи, Томъ первый, Изданіе Брокгаузъ--Ефронъ, С.-Петербургъ, XIV+872 стр., 4°" [F.I. Uspenski, *Istoria Imperiului bizantin*, I], Вестникъ Европы, XLIX (1914), 2, 389-395.
45. „Ф.И. Успенский, История Византийской Империи, Томъ первый, Изданіе Брокгаузъ-Ефронъ, С.-Пб., XIV+872 стр., 4°" [F.I. Uspenski, *Istoria Imperiului Bizantin*, I], Журнал Министерства Народного Просвещения, н.с., LV (1915), 227-241.
46. „Историческия Известия, издаваемыя Историческимъ Обществомъ при Императорскомъ Университета, 1916, No. 1, Москва, 1916, 199 стр., 8°" [*Buletin istoric*, I (1916)], Журнал Министерства Народного Просвещения, н.с., LXVII (1917), 219-221.
47. „Charles Diehl, *Histoire de l'Empire Byzantin*, ouvrage illustré de 15 planches hors texte et de 4 cartes, Paris, Auguste Picard (éditeur), 1920, XI+247 p., 16°", Анналы, Журнал всеобщей истории издаваемый Российской Академией Наук, 1922, 2, 271-272.
48. „Conrad Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire byzantin (1261-1282)*, E. Figuière, éditeur, Paris, 1926, 234 p.", *Revue de l'Orient Chrétien*, XXV (1925-1926), 1-2, 220-221.
49. „*Russische Wirtschaftsgeschichte* von Dr. Joseph Kulischer, Professor an der Universität Leningrad, Erster Band (Jena: Gustav Fischer, 1925, XXII+458 p.)", *The American Historical Review*, XXXII (1927), 2, 306-308.
50. „*Historic Origin and Social Development of Family Life in Russia* by Elaine Elnett, Ph.D. (New York, Columbia University Press, 1926, XI+151 p.)", *The American Historical Review*, XXXII (1927), 4, 911.
51. „André M. Andréadès, *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας ἀπὸ των ἡρωϊκῶν χρόνον μέχρι τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Βασιλείου* (Σύστημα Δημοσίας Οἰκονομικῆς, τόμος Α', Μέρος Β'), Athènes, 1918, XII+624+VI p., 8°" [André M. Andréadès, *Istoria finanţelor publice greceşti din timpurile eroice până la întemeierea Regatului Grec* (Sistemul Finanţelor Publice, vol. I, partea a II-a)], *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, V (1926-1927), 3-4, 442-444.
52. „Marius Canard, «Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende», *Journal Asiatique*, vol. 208 (1926), 61-121", *Byzantinische Zeitschrift*, XXVIII (1928), 1-2, 142-143.
53. „V.N. Zlatarski, История на Българската Държава презъ средните векове. Томъ I, Първо Българско Царство, часть 2. Отъ славенизацията на Държавата до падането на първото царство (*Geschichte des bulgarischen Reiches im Mittelalter*, I. Bd.: *Das erste bulgarische Reich*, 2. Teil: *Von der Slavisierung des Reiches bis zum Falle des ersten Reiches*), Sofia, 1927, XIV+893 S., 8°" [V.N. Zlatarski, *Istoria Imperiului bulgar în Evul Mediu*, vol. I: *Primul Imperiu bulgar*, partea a II-a: *De la slavizarea Imperiului până la căderea primului Imperiu*], *Byzantinische Zeitschrift*, XXVIII (1928), 3-4, 407-411.
54. „*Geschichte des Spätrömischen Reiches* von Ernst Stein, Band I: *Vom Römischen zum Byzantinischen Staate* (Vienna, L.W. Seidel and Son, 1928, XXII+591 p., with 10 plates and 4 maps)", *The American Historical Review*, XXXV (1929), 1, 90-91.
55. „*Harunu'l Rashid and Charles the Great* by F.W. Buckler, M.A., sometime Fellow of Trinity Hall and Allen Scholar in the University of Cambridge, Professor of Church History in the

Graduate School of Theology, Oberlin College [*Monographs of the Mediaeval Academy of America*, no. 2] (Cambridge, Mediaeval Academy of America, 1931, VII+64 p.)", *The American Historical Review*, XXXVII (1932), 3, 583-584.

56. „*De saeculi quarti exeuntis historiarum scriptoribus quaestiones* by Werner Hartke (Dissertatio inauguralis), Lipsiae : typis B.G. Teubneri, MCMXXXII, 8°, 69 p.", *Classical Philology*, XXIX (1934), 2, 173.
57. „*Geld und Wirtschaft im Römischen Reich des vierten Jahrhunderts n. Chr.* by Gunnar Mickwitz (Societas Scientiarum Fennica – *Commentationes humanarum litterarum*, IV, no. 2), Helsingfors, Akademische Buchhandlung, Leipzig, Otto Harrassowitz, 1932, 8°, XV+238 p.", *Classical Philology*, XXIX (1934), 3, 259-261.
58. „Christianity in the Balkans : *A History of Christianity in the Balkans. A Study in the Spread of Byzantine Culture among the Slavs* by Matthew Spinka (*Studies in Church History*, vol. I, Matthew Spinka & Robert Hastings Nichols, editors), Chicago, American Society of Church History, 1933, 202 pages", *The Journal of Religion*, XIV (1934), 2, 215-216.
59. „*Histoire grecque*, Tome III : *La Grèce au IVe siècle : La lutte pour l'hégémonie, 404-336*, par Gustave Glotz, membre de l'Institut, professeur à la Sorbonne, avec la collaboration de Robert Cohen, professeur au Lycée Henry IV [*Histoire générale*, sous la direction de Gustave Glotz, *Histoire ancienne*, deuxième partie] (Paris, Presses Universitaires de France, 1936, 538 p.)", *The American Historical Review*, XLII (1937), 4, 712-713.
60. „*L'empereur dans l'art byzantin : Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient* by André Grabar [La Faculté des lettres de l'Université de Strasbourg] (Paris, Les Belles Lettres, 1936, VIII+296 p., XL plates)", *The American Historical Review*, XLIII (1937), 1, 108-109.
61. „*Byzantine Painting at Trebizond* by Gabriel Millet & D. Talbot Rice, 182 p., with 57 plates in collotype, London, Allen and Unwin, 1936", *Classical Weekly*, XXX (1937), 21, 238.
62. „Charles Diehl et Georges Marçais, *Le monde oriental de 395 à 1081*, *Histoire générale* publiée sous la direction de Gustave Glotz, membre de l'Institut, *Histoire du Moyen Age*, tome III, Paris, Presses Universitaires de France, 1936, XXIII+628 p.", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, XIII (1937), 1, 114-119.
63. „J.M. Hussey, *Church and Learning in the Byzantine Empire, 867-1185*, London, Oxford University Press, 1937, XIV+259 p.", *Speculum*, XII (1937), 4, 524-525.
64. „Foreword", în Nina Andronikova Toumanova, *Anton Chekhov : the Voice of Twilight Russia*, New York, Columbia University Press, 1937, VII-VIII.
65. „*Michaelis Pselli scripta minora*, vol. I : *Orationes et dissertations*, Magnam partem adhuc inedita edidit recognovitque Eduardus Kurtz ex schedis ejus relictis in lucem emisit Franciscus Drexl, Milano, Società editrice *Vita e pensiero*, 1936 (Orbis Romanus : Biblioteca di testi medievali), XIX+513 p., 8°", *Classical Philology*, XXXIII (1938), 3, 333-334.
66. „*Les Bulgares de la Volga et les Slaves du Danube : Le problème des races et les Barbares* par Christian Gérard (Paris, Librairie Orientale et Américaine G.-P. Maisonneuve, 1939, 294 p.)", *The American Historical Review*, XLVI (1940), 1, 108-109.
67. „M.V. Levchenko, *A History of Byzantium : A Brief Sketch* [М.В. Левченко, История Византии. Краткий очерк], Moscow-Leningrad, 1940, 263 p., map of the Empire in the sixth-seventh century, many illustrations", *Byzantion*, XV (1940-1941), 489-495.
68. „Vernadsky George, *Ancient Russia* (*A History of Russia* by George Vernadsky and Michael Karpovich, volume I), New Haven, Yale University Press, 1943, 425 p.", *The Russian Review*, III (1944), 2, 109-111.
69. „Sirarpie der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire. A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Preface by Henri Grégoire, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1945, XXI+148 p., XXXII plates", *Speculum*, XX (1945), 4, 491-494.
70. „M.V. Levchenko (ed.), *Vizantiyskiy sbornik*, Moscow-Leningrad, The Academy of Sciences of the SSSR – The Institute of History, 1945, 274 p.", *Speculum*, XXII (1947), 1, 95-100.

71. „*The Early Osmanlis : A Contribution to the Problem of the Fall of Hellenism in Asia Minor (1282-1337)* [in Greek] by G. Georgiades Arnakis, Professor of History at Pierce College, Athens, Greece [Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie, Nr. 41] (Athens, Author, 1947, V+247 p.)", *The American Historical Review*, LIV (1948), 1, 183-184.
72. „*Das Zweikaiserproblem im früheren Mittelalter : Die Bedeutung des byzantinischen Reiches für die Entwicklung der Staatsidee in Europa* by Werner Ohnsorge (Hildesheim, August Lax Verlag, 1947, 141 p.)", *The American Historical Review*, LIV (1949), 2, 411.
73. „*L'Empire chrétien (325-395)* by André Piganiol (vol. IV, part II of *Histoire romaine* in Gustave Glotz, *Histoire générale*), Paris, Presses Universitaires de France, 1947, XVI+446 p.", *Classical Philology*, XLIII (1948), 1, 51-52.
74. „Kenneth M. Setton, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, Cambridge, Massachusetts, Mediaeval Academy of America, 1948, XV+323 p., 8 plates", *Speculum*, XXIV (1949), 2, 298-300.
75. „*Le Monde Byzantin* by Louis Bréhier. Volume II : *Les Institutions de l'Empire Byzantin* [L'évolution de l'humanité, Synthèse collective, XXXII] (Paris, Éditions Albin Michel, 1949, XVIII+631 p.)", *The American Historical Review*, LV (1949), 1, 107-108.
76. „*The Bogomils : A Study in Balkan Neo-Manichaeism* by Dmitri Obolensky, Fellow of Trinity College, Cambridge, University Lecturer in Slavonic Studies (New York, Cambridge University Press, 1949, XIV+317 p.)", *The American Historical Review*, LV (1950), 3, 657.
77. „Ernest Stein, *Histoire du Bas-Empire*, II : *De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565)*, publié par Jean-Remy Palanque, Paris, Brussels, Amsterdam, Desclée de Brouwer, 1949, XXXIV+900 p., 3 maps", *Speculum*, XXVI (1951), 1, 211-215.

Prefaţă

Lucrarea mea *Istoria Imperiului bizantin*, care acum apare într-o nouă ediţie în limba engleză, are o cronică destul de îndelungată. Textul original a fost publicat în limba rusă, în Rusia. Primul volum era în tipografie în ultimele luni ale Rusiei ţariste şi în zilele de început ale primei faze a Revoluţiei, apărând în anul 1917, fără note de subsol, cu titlul : *Prelegeri de istorie a Bizanţului (până la cruciade)*. Al doilea volum, în trei părţi separate : *Bizanţul şi cruciaţii, Dominaţia latină în Levant* şi *Căderea Bizanţului*, a fost tipărit în anii 1923-1925, fiind completat cu referinţe la izvoare şi lucrări secundare. În prezent, ediţia rusească este complet depăşită.

Prima ediţie în limba engleză a apărut acum 23 de ani (1928-1929) în două volume, în colecţia *University of Wisconsin Studies*. Pentru textul acelei ediţii, am pornit de la originalul în limba rusă, pe care l-am revizuit, suplimentat şi actualizat în mod exhaustiv. Însă respectiva ediţie este epuizată de mult timp.

În anul 1932 am revizuit şi extins în mod considerabil acest text pentru ediţia în limba franceză, care a apărut la Paris în acelaşi an şi care, de asemenea, este epuizată în prezent. Mai târziu am introdus doar câteva modificări pentru ediţia în limba spaniolă, care a fost publicată la Barcelona în anul 1948. Ediţia în limba turcă a primului volum al acestei lucrări, care a apărut la Ankara în 1943, este o traducere după ediţia franceză. Destul de surprinzător, această ediţie este epuizată în întregime, astfel încât eu însumi, autorul, nu am un exemplar propriu, ci am consultat unul la Biblioteca Congresului American (*Library of the Congress*).

Această a doua ediţie în limba engleză are la bază textul celei în limba franceză. Însă, din 1932, când a apărut ediţia franceză, au trecut 19 ani, iar în această perioadă au fost publicate multe lucrări de mare valoare, care trebuie incluse în noua ediţie. În anul 1945, în concordanţă cu dorinţa Universităţii din Wisconsin, am revizuit din nou textul pentru o nouă ediţie şi chiar am adăugat un capitol special despre feudalismul bizantin. În orice caz, această revizuire a fost realizată în anul 1945, iar în perioada 1945-1951 au apărut multe publicaţii importante. Am încercat să fac totul pentru a definitiva o listă a modificărilor şi adăugirilor necesare ; totuşi, aceasta a fost făcută în mod sporadic, nu sistematic, şi mă tem că pot fi descoperite mai multe lacune esenţiale pentru perioada recentă.

În ultimii doi ani, Peter Charanis, fostul meu student şi actualul distins profesor la Universitatea Rutgers, mi-a fost de mare ajutor, în special în alcătuirea bibliografiei, şi este datoria şi plăcerea mea să îi transmit sincere aprecieri. În orice caz, după cum am spus şi în prefaţa primei ediţii în limba engleză, intenţia mea nu este aceea de a oferi o bibliografie completă asupra subiectului, astfel încât, atât în text, cât şi în bibliografia finală, prezint doar cele mai importante şi cele mai recente publicaţii.

Deşi pe deplin conştient că schema cronologică a lucrării mele prezintă uneori inconvenienţe serioase, nu am modificat-o în această nouă ediţie ; pentru a face acest lucru, ar fi trebuit să scriu o cu totul nouă carte.

Transmit mulţumirile mele cordiale dlui Robert L. Reynolds, profesor de istorie la Universitatea din Wisconsin, precum şi Departamentului de Geografie al Universităţii din Wisconsin, care a fost

foarte înţelegător şi cooperant cu editorii acestei lucrări pentru alcătuirea hărţilor. De asemenea, prezint mulţumirile mele călduroase dnei Ednah Shepard Thomas, care, cu remarcabilă conştiinciozitate, mi-a revizuit manuscrisul şi mi-a corectat expresiile inadecvate în limba engleză. În sfârşit, aş dori să-i mulţumesc dlui Kimon T. Giocarinis pentru dificila misiune de a compila un index pentru această lucrare.

A.A. Vasiliev
Dumbarton Oaks,
Harvard University
Washington, D.C.

Capitolul I

Studiul istoriei bizantine

Erudiţia vest-europeană

Perioada Renaşterii italiene a fost focalizată în principal pe literatura clasică a Greciei şi a Romei. Literatura bizantină era aproape necunoscută în Italia şi nu părea să existe o dorinţă puternică de a o cunoaşte. Această atitudine de neglijare a literaturii medivale greceşti s-a modificat treptat ca rezultat al frecventelor vizite în Orient în căutarea manuscriselor greceşti şi al studiului serios al limbii greceşti, însă, de-a lungul secolelor XIV-XV, interesul faţă de literatura bizantină a fost doar unul accidental, fiind eclipsat complet de interesul faţă de lumea clasică.

Totuşi, de-a lungul secolului al XVI-lea, interesul faţă de literatura şi istoria bizantină a devenit mai pronunţat. În acest secol, numeroase lucrări ale scriitorilor bizantini, deşi inegale ca importanţă şi alese la întâmplare, au fost publicate în diferite părţi ale Europei: în Germania de Hieronymus Wolf, în Olanda de Meursius, iar în Italia de doi greci: Alemannus şi Allatius.

Rolul jucat de Franţa

Studiul cu adevărat ştiinţific al perioadei bizantine a început în secolul al XVII-lea, în Franţa. Erudiţia bizantină a fost aşezată la loc de cinste în Franţa abia în timpul perioadei strălucite a lui Ludovic al XIV-lea – epoca în care literatura bizantină devenise un model pentru întreaga Europă, când regii, miniştrii, episcopii şi persoane particulare erau în competiţie unii cu alţii pentru constituirea de biblioteci şi colecţii de manuscrise, atunci când toate favorurile şi atenţiile erau oferite din plin oamenilor învăţaţi.

În prima parte a secolului al XVII-lea, Ludovic al XIII-lea a tradus în limba franceză, după originalul grecesc, preceptele diaconului Agapetus adresate lui Iustinian. Cardinalul Mazarin, un iubitor de carte şi un neobosit colecţionar de manuscrise, a întemeiat o bogată bibliotecă ce includea numeroase scrieri greceşti. După moartea sa, această colecţie a intrat în posesia Bibliotecii Regale din Paris (în prezent Biblioteca Naţională), care fusese înfiinţată în secolul al XVI-lea de către Francisc I. Celebrul ministru al lui Ludovic al XIV-lea, Colbert, care a fost şi director al bibliotecii regale, a căutat permanent să îi sporească tezaurul literar şi să obţină manuscrise din străinătate. În secolul al XVIII-lea, regele a achiziţionat pentru Biblioteca Regală bogata colecţie particulară a lui Colbert, care conţinea un mare număr de manuscrise greceşti. Cardinalul Richelieu a înfiinţat Tipografia Regală din Paris (tipografia

Louvre) cu scopul de a publica în condiţii acceptabile lucrările scriitorilor eminenţi. Fontul utilizat de această tipografie, cunoscut drept greacă regală, este remarcabil prin frumuseţea lui. În anul 1648, sub patronajul lui Ludovic al XIV-lea şi Colbert, editura regală a publicat un volum al primei colecţii de lucrări ale cronicarilor bizantini. Până în anul 1711 au fost publicate 34 de volume *in folio* ale acestei colecţii. Ediţia a fost o mare realizare a timpului respectiv şi nu a fost înlocuită în întregime nici până astăzi. La momentul apariţiei primului volum din această colecţie, editorul şi savantul francez Labbé (Labbaeus) a lansat un apel (*Protreptikon*) către toţi iubitorii de istorie bizantină, în care subliniază importanţa istoriei Imperiului grec de Răsărit, „atât de surprinzător prin numărul de evenimente, atât de atrăgător prin diversitatea lui, atât de remarcabil prin durata lui". El îi îndemna pe cercetătorii europeni să descopere şi să publice documentele îngropate în praful bibliotecilor, promiţând tuturor colaboratorilor faima veşnică, „mai durabilă decât marmura şi alama"[1].

Du Cange. Principalul savant francez al secolului al XVII-lea a fost celebrul Du Cange (1610-1688), ale cărui numeroase şi variate scrieri şi-au păstrat vitalitatea şi importanţa. Istoric şi filolog, arheolog şi numismat, grafician, Du Cange a fost un lucrător foarte bine pregătit în toate aceste direcţii, un neobosit şi riguros savant. S-a născut la Amiens în anul 1610 şi a fost trimis de către tatăl său la un colegiu iezuit. După câţiva ani petrecuţi la Orléans şi Paris ca avocat, s-a întors în oraşul natal. S-a căsătorit şi a fost tatăl a 10 copii. În 1668, obligat de o epidemie să părăsească oraşul Amiens, s-a stabilit la Paris, unde a trăit până la moartea sa, survenită pe 23 octombrie 1688. Este surprinzător că până la vârsta de 45 de ani nu a publicat nimic, iar numele său era puţin cunoscut în afara oraşului Amiens. El şi-a realizat opera monumentală în ultimii 33 de ani ai vieţii. Numărul lucrărilor sale literare ar fi greu de crezut, dacă originalele, toate cu scrisul său, nu ar fi existant încă. Biograful său scrie : „Un savant din secolul al XVIII-lea a izbucnit într-un bizar acces de entuziasm : *Cum poţi să citeşti atât, să gândeşti atât, să scrii atât şi să fii 50 de ani căsătorit şi tată al unei numeroase familii ?* "[2]. Lucrările excepţionale ale lui Du Cange în domeniul istoriei bizantine sunt : *Istoria Imperiului de Constantinopol sub împăraţii francezi* (*Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français*), revizuită de Du Cange spre sfârşitul vieţii, dar care nu a fost publicată în această formă până în secolul al XIX-lea ; *Despre familiile bizantine* (*De familiis byzantinis*), conţinând un bogat material genealogic ; *Constantinopolul creştin* (*Constantinopolis christiana*), lucrare înţesată de informaţii detaliate exacte cu privire la topografia Constantinopolului până în anul 1453 d.Hr. Ultimele două lucrări sunt cunoscute sub un titlu comun : *Historia Byzantina duplici commentario illustrata*. Cu trei luni înainte de moarte, Du Cange a publicat două volume (*in folio*) ale *Dicţionarului limbii greceşti medievale* (*Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*), care, conform savantului bizantinolog rus V.G. Vasilievski, „este o lucrare unică, la culegerea căreia ar fi putut foarte bine să fie angajată o echipă de cercetători"[3]. Chiar şi astăzi, acest glosar este indispensabil tuturor cercetătorilor în istorie medievală bizantină, precum şi în

1. Ph. Labbé, *De byzantinae historiae scriptoribus ad omnes per orbem eruditos* προτρεπτικόν, 5-6.
2. L. Feugère, *Étude sur la vie et les ouvrages du Ducange*, 9.
3. V. Vasilievski, *A Survey of Works on Byzantine History*, 139 [în rusă]. Vezi scrisorile editorului, Jean Anisson, către Du Cange în H. Omont, „Le Glossaire grec du Du Cange. Lettres d'Anisson à Du Cange relatives à l'impression du Glossaire (1682-1688)", *Revue des études grecques*, V (1892), 212-249.

istorie medievală în general. În afara tuturor acestor lucrări originale, Du Cange a îngrijit numeroase ediţii standard ale scrierilor remarcabililor cronicari bizantini. Aceste ediţii sunt valoroase în special datorită comentariilor erudite. De foarte mare importanţă pentru cercetătorii bizantinişti este o altă lucrare colosală a lui Du Cange, *Dicţionarul limbii latine medievale* (*Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*). După o viaţă în care s-a bucurat de o sănătate excelentă, Du Cange s-a îmbolnăvit subit în iunie 1688 şi a murit în luna octombrie, la vârsta de 78 de ani, înconjurat de familie şi de prieteni. A fost înmormântat la biserica Saint Gervais. Nicio urmă nu a rămas despre mormântul lui. O îngustă şi izolată stradă pariziană este încă numită „Rue Du Cange"[4].

Alţi scriitori francezi. Du Cange nu a fost singurul scriitor în acest domeniu. În aceeaşi perioadă, Mabillon (1632-1707) a scris lucrarea perenă *Diplomaticele* (*De re diplomatica*), care a inaugurat o ştiinţă complet nouă, a documentelor şi cartelor*. Prima parte a secolului al XVIII-lea a consemnat publicarea celei mai importante lucrări a lui Montfaucon (1655-1741), *Paleografia greacă* [*Palaeographia Graeca* – n. trad.], care continuă să fie valoroasă. De asemenea, în aceeaşi perioadă a apărut şi lucrarea voluminoasă a călugărului benedictin Banduri (1670-1743) din Ragusa, care a trăit şi a scris în Paris. Lucrarea sa, *Imperiul Oriental* (*Imperium Orientale*), publicată în anul 1711, include o mulţime de informaţii cu privire la geografia istorică, topografia istorică şi arheologia perioadei bizantine. Aproape contemporan cu această lucrare este studiul exhaustiv al călugărului dominican Le Quien (1661-1733) *Orientul creştin* (*Oriens christianus*), care constituie o bogată colecţie de informaţii istorice cu un accent special asupra Bisericii Orientului creştin[5]. Astfel, până la mijlocul secolului al XVIII-lea, Franţa a fost principalul centru de cercetare bizantină şi multe lucrări în limba franceză din acea perioadă sunt încă de mare valoare.

Secolul al XVIII-lea şi epoca napoleoniană

În acelaşi secol, în Franţa, situaţia s-a schimbat. Epoca raţiunii, caracterizată prin negarea trecutului, prin scepticism faţă de religie, printr-un puternic criticism faţă de puterea clericală şi monarhia absolută, nu putea descoperi nimic interesant în Imperiul bizantin. Istoria medievală era percepută ca o istorie a unei perioade „gotice, barbare", ca un izvor al întunericului şi ignoranţei. Fără un studiu asupra acelei perioade, unele dintre cele mai

4. Vezi Feugère, *Étude sur la vie et les ouvrages du Ducange*, 67-71. O scrisoare foarte interesantă cu privire la boala şi moartea sa, scrisă de un cercetător contemporan, Étienne Baluze, a apărut în ediţia de la Bonn a *Chronicon Paschale*, II, 67-71. Nu există o biografie acceptabilă a lui Du Cange. [O lucrare recentă care prezintă parţial corespondenţa acestui savant francez este : *Pierre François Chifflet, Charles Du Cange et les Bollandistes. Correspondance*, Présentation, édition et commentaires par Bernard Joassart (*Tabularium Hagiographicum* 4), Bruxelles, Société des Bollandistes, 2005 – n. trad.]

* Cartele sunt documente emise de suverani cu privire la privilegiile şi libertăţile fundamentale ale unor clase sociale (n. trad.)

5. Vezi J.U. Bergkamp, *Dom Jean Mabillon and the Benedictine Historical School of Saint Maur*, bibliografie bogată, 116-119 ; S. Salaville, „Le second centenaire de Michel le Quien (1733-1933)", *Échos d'Orient*, XXXII (1933), 257-266 ; James Westfall Thompson, „The Age of Mabillon and Montfaucon", *American Historical Review*, XLVII (1942), 225-244.

sclipitoare minți ale secolului al XVIII-lea au avansat critici severe față de istoria greacă medievală. Voltaire, criticând epoca imperială a istoriei romane, adăuga: „Există o altă istorie și mai caraghioasă [*ridicule*] decât istoria Romei din timpul lui Tacitus: este istoria Bizanțului. Această colecție [*recueil*] fără folos nu include altceva decât declamații și miracole. Este o dezonoare pentru mintea umană"[6]. Montesquieu, un istoric sobru, a scris că, începând cu prima parte a secolului al VII-lea, „istoria Imperiului grecesc nu este altceva decât o țesătură de rebeliuni, ilegalități și trădări"[7]. De asemenea, lucrările istoricului englez Gibbon au fost influențate în mare măsură de ideologia secolului al XVIII-lea. Această atitudine defavorabilă și negativă față de istoria bizantină, care s-a dezvoltat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a supraviețuit perioadei Revoluției Franceze și a persistat de-a lungul primei părți a secolului al XIX-lea. Spre exemplu, cunoscutul filosof german Hegel (1770-1831) a scris în *Prelegeri de filosofia istoriei*: „Imperiul bizantin era afectat *din interior* de pasiuni de tot felul, iar *din exterior* a fost presat de barbari – în fața cărora împărații puteau manifesta doar o slabă rezistență. Imperiul era într-o situație de insecuritate permanentă. Aspectul general descoperă o imagine dezgustătoare a degradării; mizeria, scleroza și pasiunile subjugau dezvoltarea a tot ceea ce este nobil în gânduri, fapte și persoane. Revolta din partea generalilor, detronarea împăraților prin intermediul acestora sau prin intrigile celor de la curte, asasinarea sau otrăvirea împăraților de către soțiile și fiii lor, femei care se lăsau pradă desfrânărilor și faptelor abominabile de toate felurile – acestea sunt scenele pe care istoria de aici le aduce înaintea noastră; până la urmă, spre mijlocul secolului al XV-lea (1453 d.Hr.), edificiul decăzut al Imperiului de Răsărit s-a spart în bucăți în fața puterii energicilor turci"[8]. Oamenii politici se refereau la Bizanț ca la un exemplu negativ. Astfel, Napoleon I, în timpul celor 100 de zile, în discursul său adresat Camerelor în iunie 1815, spunea: „Ajutați-mă să salvez țara noastră. [...] Să nu urmăm exemplul Imperiului bizantin [*n'imitons pas l'exemple du Bas-Empire*], care, fiind presat din toate părțile de barbari, a devenit subiectul de amuzament al posterității, deoarece era preocupat cu dispute minore în timp ce berbecul de asalt spărgea porțile orașului"[9].

În cercurile savante, atitudinea față de istoria medievală s-a schimbat abia spre mijlocul secolului al XIX-lea. După furtunile perioadei revoluționare și a războaielor napoleoniene, europenii percepeau Evul Mediu în mod diferit. Era o trezire a interesului față de studiul acestei perioade „gotice, barbare". Încă o dată, istoria bizantină a devenit un domeniu pentru o cercetare savantă serioasă.

Montesquieu. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, celebrul reprezentant al epocii rațiunii, Montesquieu (1689-1755), a scris *Considerații asupra cauzelor măririi și decăderii romanilor* (*Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*), publicată în anul 1734. Prima parte a acestei lucrări oferă o scurtă, foarte interesantă și admirabilă descriere a creșterii Imperiului roman, începând cu fondarea Romei, în timp ce ultimele patru capitole sunt dedicate perioadei bizantine, încheindu-se cu ocuparea Constantinopolului de către turci în anul 1453 d.Hr. Această lucrare, scrisă în mod firesc sub influența ideilor

6. *Le pyrrhonisme de l'histoire*, capitolul XV.
7. *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, trad. J. Baker, capitolul XXI, 437.
8. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, III, partea a III-a, „Kapitel". Vezi și *Lectures on the Philosophy of History*, trad. J. Sibree, 353.
9. *Moniteur*, 13 Juin, 1815. Vezi H. Houssaye, *1815*, I, 622-623.

secolului al XVIII-lea, demonstrează foarte clar că Montesquieu a avut un punct de vedere corect asupra istoriei acestei perioade ; el considera istoria bizantină ca o continuare a istoriei romane. După cum afirmă, a început să numească Imperiul roman numai din a doua jumătate a secolului al VI-lea „Imperiu grec". Atitudinea sa faţă de istoria acestui Imperiu era foarte dură. El afirma că Imperiul bizantin avea atât de multe disfuncţionalităţi organice în structura socială, în viaţa religioasă, în acţiunile conflictuale, încât este greu de înţeles cum o politică atât de coruptă a putut să reziste până la mijlocul secolului al XV-lea. Această problemă a părut să fie de mare importanţă pentru el, Montesquieu consacrând ultimul capitol unei prezentări a factorilor cărora li s-a datorat existenţa îndelungată a Imperiului. El a evidenţiat drept principale cauze ale vieţii îndelungate a Imperiului de Răsărit : conflictul dintre arabii victorioşi, inventarea „focului grecesc", comerţul prosper al Constantinopolului, stabilirea barbarilor în regiunile dunărene, care astfel protejau Imperiul împotriva unor noi invazii. El scria : „Astfel, în timp ce Imperiul era destabilizat din pricina slabei guvernări, era ajutat din exterior de situaţii neobişnuite". Imperiul sub ultimii Paleologi, ameninţat de turci, îi amintea lui Montesquieu de Rin, „care seamănă cu un mic râu atunci când se pierde în ocean".

Deşi interesul principal al lui Montesquieu a fost altul decât istoria bizantină şi deşi el a împărtăşit pe deplin dispreţul timpului său faţă de istoria medievală, totuşi a lăsat pagini cu gânduri incitante, care şi astăzi pot fi citite cu mare interes. Unul dintre discipolii moderni ai lui Montesquieu, savantul francez A. Sorel, a numit capitolele acestuia dedicate Imperiului bizantin „o descriere inteligentă şi un model de interpretare"[10].

Gibbon. De asemenea, secolului al XVIII-lea îi aparţine şi istoricul englez Edward Gibbon (1737-1794), autorul celebrei *Istorii a declinului şi prăbuşirii Imperiului roman* (*History of the Decline and Fall of the Roman Empire*). Gibbon s-a născut la 27 aprilie 1737. Educaţia primară a primit-o parţial la Westminster şi parţial prin grija tutorilor, iar în anul 1752 s-a înscris la Oxford, la Magdalen College. După o scurtă perioadă petrecută aici a mers la Lausanne, în Elveţia, unde a fost rânduit sub ascultare de un calvin [reformat – n. trad.]. Aici a rămas pentru o perioadă de cinci ani, petrecând o mare parte a timpului studiind limba franceză şi citind literatura clasică, precum şi importante lucrări istorice şi filosofice. Această perioadă îndelungată a produs o impresie puternică şi de durată asupra minţii tânărului Gibbon, Elveţia devenindu-i a doua patrie. Precum a scris ulterior : „Am renunţat să fiu un englez. Într-o perioadă flexibilă a tinereţii, de la vârsta de 16 şi până la 21 de ani, opiniile, obiceiurile şi sentimentele mele au fost formate într-o matrice străină ; amintirea depărtată şi estompată a Angliei a fost aproape ştearsă ; limba mea maternă îmi era mai puţin familiară ; iar eu ar fi trebuit să accept cu bucurie oferta unei averi moderate independente în condiţiile exilului perpetuu". La Lausanne, Gibbon „a avut satisfacţia să îl vadă pe cel mai cunoscut om al timpului – un poet, un istoric, un filosof", Voltaire[11].

În 1761, după întoarcerea sa la Londra, Gibbon şi-a publicat prima lucrare, redactată în limba franceză, *Eseu despre studiul literaturii* (*Essai sur l'étude de la litérature*), care a fost primită cu interes în Franţa şi Olanda, însă cu indiferenţă în Anglia. Următorii doi ani şi jumătate i-a petrecut alături de trupele civile din Hampshire, instituite în timpul Războiului de 7 ani dintre Franţa şi Anglia, iar în 1763 s-a întors, pe drumul spre Paris, în scumpul său

10. *Montesquieu* (ed. a II-a, 1889), 64.
11. *The Autobiographies of Edward Gibbon*, ed. J. Murray, 148, 152.

Lausanne. În cursul acelui an a călătorit prin Italia, vizitând Florența, Roma, Napoli, Veneția și alte orașe italiene. Perioada petrecută la Roma a avut o importanță deosebită pentru cariera ulterioară a lui Gibbon, deoarece i-a sugerat ideea de a scrie o istorie a Cetății Eterne. „La Roma", scria el, „pe 15 octombrie 1764, pe când meditam între ruinele Capitoliului, în timp ce *frații desculți* săvârșeau Vecernia în templul lui Jupiter, ideea de a așterne în scris declinul și prăbușirea orașului a apărut pentru prima oară în mintea mea"[12]. Planul inițial al lui Gibbon a fost acela de a scrie doar despre orașul Roma ; abia mai târziu proiectul a fost dezvoltat într-o istorie a întregului Imperiu roman, atât occidental, cât și oriental, până la căderea Constantinopolului în anul 1453.

După a doua întoarcere în Londra, Gibbon a început o căutare foarte asiduă a materialelor pentru această potențială lucrare. Primul volum al *Istoriei*, care începe din vremea lui Augustus, a apărut în anul 1776. Succesul a fost imediat. În câteva zile, prima ediție a fost epuizată. Conform lui Gibbon, „cartea [lui] era pe fiecare masă și aproape în fiecare toaletă"[13]. Volumele următoare, în care era evident că vederile sale religioase erau în concordanță cu spiritul secolului al XVIII-lea, au produs o furtună de proteste, în special printre catolicii italieni.

Gibbon a avut o dorință stăruitoare : ca Lausanne, școala tinereții sale, să îi adăpostească ultimii ani ai vieții. În sfârșit, la 20 de ani după cea de-a doua vizită la Lausanne, Gibbon a acumulat mijloacele suficiente pentru o existență independentă. S-a întors în orașul său preferat și acolo și-a încheiat *Istoria*. El însuși a descris momentul finalizării strădaniei sale de mulți ani :

> A fost în ziua ori mai degrabă în noaptea de 27 iunie 1787, între orele 11 și 12, când am scris ultimele rânduri ale ultimei pagini în casa de vară din grădina mea. După ce am lăsat jos condeiul, m-am dat de câteva ori într-un leagăn sau m-am plimbat pe sub acacii, care m-au îndemnat spre o scrutare a țării, lacului și munților. Aerul era temperat, cerul era senin, globul de argint al lunii era reflectat de ape și întreaga natură era liniștită. Nu voi ascunde primele sentimente de bucurie la redescoperirea libertății și probabil la consacrarea celebrității mele. Însă mândria mea a fost curând umilită și o sobră melancolie mi s-a răspândit în minte la gîndul că am fost părăsit pentru totdeauna de un bătrân și agreabil însoțitor și că, indiferent care ar fi viitoarea întâlnire a istoriei mele, viața unui istoric trebuie să fie scurtă și dificilă[14].

Evenimentele rapide ale Revoluției Franceze l-au obligat pe Gibbon să se întoarcă în Anglia, unde a murit în ianuarie 1794.

Gibbon este unul dintre puținii scriitori care au ocupat un loc remarcabil atât în literatură, cât și în istorie. Eleganța stilului său l-a determinat pe un istoric contemporan să îl compare cu Tucidide și Tacitus. Gibbon a lăsat o excelentă autobiografie, despre care editorul englez Birkbeck Hill a spus : „Este atât de concisă, încât poate fi citită la lumina a două lumânări ; este atât de interesantă în conținut și atât de atractivă în stil și în planul gândirii, încât poate fi citită a doua și a treia oară cu la fel de multă bucurie ca și prima dată".

Reflectând gândirea timpului său, Gibbon a subliniat în istoria sa următoarea idee : „Am descris triumful barbarismului și al religiei". Cu alte cuvinte, Gibbon a considerat că

12. *The Autobiographies of Edward Gibbon*, ed. J. Murray, 302.
13. *Ibidem*, 311.
14. *Ibidem*, 333-334.

dezvoltarea istorică a societăţii umane începând cu secolul al II-lea d.Hr. a fost o mişcare regresivă. Desigur, în prezent, capitolele despre creştinism ale lui Gibbon sunt de puţin interes în afara aspectului istoric.

Numeroşi factori afectează judecăţile moderne asupra lui Gibbon. După perioada lui, informaţiile istorice au fost mult mai abundente, problemele istoriei s-au schimbat, cercetarea izvoarelor a devenit mult mai critică, chestiunea coroborării izvoarelor este definită mai clar şi ştiinţe noi, precum numismatica, epigrafia, sigilografia (ştiinţa sigiliilor) şi papirologia, au fost pe deplin integrate în domeniul istoriei. Mai mult decât atât, Gibbon nu era expert în limba greacă. Pentru informaţiile despre perioada dinainte de anul 518 d.Hr., adică până la moartea împăratului Anastasius I, el a fost tributar admirabilului său predecesor, savantul francez Tillemont, autorul unei lucrări binecunoscute la timpul ei, *Istoria împăraţilor* (*Histoire des Empereurs*), publicată la Bruxelles începând din 1692. Prin urmare, discursul lui Gibbon asupra acestei perioade este mai detaliat şi precis decât istoria celorlalte perioade.

În abordarea perioadei următoare, cea a istoriei Imperiului roman de Răsărit sau bizantin, Gibbon nu a fost foarte convingător. Aceasta s-a datorat în parte faptului că nu a avut acces la unele dintre izvoarele originale, iar pe de altă parte puternicei influenţe a ideilor perioadei sale, atât de potrivnice istoriei bizantine. După cum scria istoricul englez Freeman:

> Acum, cu toată puterea extraordinară a lui Gibbon de a grupa şi condensa, care nu este prezentă niciunde mai intens decât în capitolele sale bizantine, cu toată descrierea realistă şi încă mai convingător prin arta insinuării, stilul său de expunere nu este cu siguranţă unul care să îndemne la respect faţă de persoanele sau perioada pe care le descrie ori să atragă pe mai mulţi spre un studiu amănunţit al acestora. De asemenea, capacitatea excepţională a subaprecierii sale şi a sarcasmului său este utilizată constant în lucrare; totodată, el este îndrăgostit de anecdote, care prezintă slăbiciunea şi ridicolul unei persoane sau perioade; el nu este capabil de admiraţie entuziastă pentru un lucru sau o persoană. Aproape orice istorie abordată în această manieră ar întipări mai ales partea defăimătoare în imaginaţia cititorului. Probabil nicio istorie nu ar putea trece intactă printr-o astfel de încercare; dintre toate acestea, istoria bizantină a fost cel mai puţin capabilă să suporte un asemenea mod de abordare[15].

Istoria bizantină astfel expusă este pusă într-o lumină nefavorabilă. Istoriile personale şi afacerile interne ale tuturor împăraţilor, de la fiul lui Heraclius până la Isaac Angelos, sunt comprimate într-un singur capitol. J.B. Bury remarca: „Acest mod de abordare a subiectului este în acord cu atitudinea plină de dispreţ a autorului faţă de Imperiul *bizantin* sau *târziu*"[16]. Interpretarea lui Gibbon asupra istoriei interne a Imperiului după Heraclius nu este doar superficială, ci, mai mult, oferă un tablou cu totul fals al evenimentelor. Oricum, Gibbon a fost limitat de faptul că în vremea sa perioade întregi ale istoriei, precum epoca iconoclastă sau istoria socială a secolelor X-XI, au rămas neexplorate şi neexplicate. În ciuda acestor lipsuri şi erori – sau mai degrabă cu recunoaşterea totală a acestora –, lucrarea lui Gibbon este astăzi deopotrivă interesantă şi valoroasă.

Prima ediţie a *Istoriei declinului şi prăbuşirii Imperiului roman* a fost publicată la Londra, în şase volume, între anii 1776 şi 1788. De atunci, a apărut în numeroase ediţii. La sfârşitul secolului al XIX-lea, savantul şi bizantinologul englez J.B. Bury a publicat o nouă ediţie a lucrării, adăugându-i comentarii extrem de valoroase, multe note interesante şi

15. *Historical Essays* (seria a III-a, 1879), 234-235.
16. Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J.B. Bury, I, liii.

actualizate cu privire la numeroase probleme, precum şi un excelent index. Adăugirile lui Bury includ rezultatele cercetării istorice de după perioada lui Gibbon. Practic, această lucrare a fost tradusă în toate limbile europene* Înainte de apariţia ediţiei lui Bury, traducerea în limba franceză a celebrului istoric şi politician Guizot (13 volume), publicată la Paris în anul 1828, a fost foarte importantă datorită notelor ei critice şi istorice. O traducere în limba rusă de către Nevedomski a fost publicată la Moscova, între anii 1883 şi 1886[17].

Lebeau. Atitudinea depreciativă faţă de Bizanţ din partea scriitorilor francezi ai secolului al XVIII-lea nu l-a oprit pe francezul Charles Lebeau să prezinte în detaliu evenimentele istoriei bizantine[18]. El avea puţine cunoştinţe de limbă greacă, astfel că a trebuit să se bazeze pe traducerile în limba latină ale izvoarelor originale, pe care le-a utilizat fără discernământ critic. Lebeau şi-a intitulat compilaţia *Istoria Imperiului târziu începând de la Constantin cel Mare* (*Histoire du Bas-Empire en commençant à Constantin le Grand*), iar pentru o lungă perioadă de timp acest titlu a slujit drept simbol al atitudinii generale de dispreţ faţă de Imperiul bizantin[19]. Deşi în anii 1757-1786 au fost publicate 21 de volume, lucrarea nu a fost încheiată. Ulterior, a fost completată cu alte şase volume, însă lucrarea finalizată este de mică importanţă astăzi. În secolul al XIX-lea a fost revizuită şi completată de doi orientalişti, M. de Saint-Martin, un specialist în istoria armeană, şi M. Brosset, un specialist în istoria georgiană. Saint-Martin scria: „Aceasta nu este doar o nouă ediţie a lucrării lui Lebeau pe care o anunţăm, ci de fapt o nouă lucrare a cărei importanţă nu poate fi tăgăduită de cineva interesat de propăşirea studiilor istorice"[20]. Această nouă ediţie (Paris, 1824-1836), cu titlul *Istoria Imperiului târziu* (*Histoire du Bas-Empire*), poate avea o importanţă chiar şi în prezent datorită adaosurilor abundente din izvoare orientale, în special armene.

Nougaret. În anul 1799, un scriitor francez, P.J.B. Nougaret, a publicat o lucrare în cinci volume cu un titlu foarte lung, a cărui prescurtare este: *Istorii despre Constantinopol sau Imperiul târziu, din timpul domniei lui Constantin, fondatorul lui, până la cucerirea Constantinopolului de către Mahomed al II-lea şi până în zilele noastre [...] cu cele mai surprinzătoare exemple ale vicisitudinilor hazardului şi cele mai teribile revoluţii*** . Această

---

* Această celebră lucrare a fost tradusă parţial şi în limba română: Edward Gibbon, *Istoria declinului şi prăbuşirii Imperiului roman*, 3 vol., antologie, traducere şi prefaţă de Dan Hurmuzescu, Bucureşti, Editura Minerva, 1976 (n. trad.).

17. Vezi William Chamberlain, „On Rereading Gibbon", *The Atlantic Monthly*, CLXXIV (octombrie 1944), 65-70, pentru reacţiile unui cititor modern.
18. Printre numeroasele biografii ale lui Lebeau, vezi „Éloge de Lebeau par Dupuy", în *Works*, ed. M. de Saint-Martin şi M. Brosset, I, xiii-xxvii.
19. În limba franceză, adjectivul *bas* are un înţeles dublu: *de jos* ca poziţie şi *târziu* ca timp. Lebeau a avut în minte ultimul înţeles.
20. *Histoire du Bas-Empire*, I, xi. În anul 1847 a fost publicată o abreviere în cinci volume a lucrării lui Lebeau, editată de F. Delarue, *Abrégé de l'histoire du Bas-Empire de Lebeau*. Primele 22 de volume ale primei ediţii au fost traduse în limba germană de J.A. Hiller. Vezi E. Gerland, *Das Studium der byzantinischen Geschichte vom Humanismus bis zur Jetzseit*, 9. Conform lui N. Iorga, lucrarea lui Lebeau a fost tradusă şi în limba italiană – vezi *Revue historique du sud-est européen*, IX (1932), 428, n. 3.

** Titlul complet în varianta originală este: *Anecdotes de Constantinople ou du Bas-Empire, depuis le règne de Constantin, son fondateur, jusqu'à la prise de Constantinople, par Mahomet II,*

lucrare este doar o compilaţie de extrase din diferite scrieri, în special din *Istoria Imperiului târziu* a lui Lebeau, şi nu are nicio valoare istorică. În prefaţă, Nougaret reflecta temerile politice ale vremii sale; el anticipa „o catastrofă, ce pare să se pregătească înaintea ochilor noştri şi care poate face ca a doua Romă să cadă în mâinile tătarilor, pe care noi acum îi numim ruşi. [...] Acum se vorbeşte adesea despre Constantinopol, de când o monstruoasă coaliţie i-a unit pe turci şi ruşi împotriva Franţei"[21].

În 1811, Nougaret a rezumat această lucrare în cinci volume într-un singur volum, pe care l-a publicat cu titlul: *Frumuseţile istoriei Imperiului târziu, cuprinzând cele mai curioase şi interesante descrieri de la Constantin cel Mare până la cucerirea Constantinopolului de către Mahomet al II-lea** El a dedicat lucrarea instruirii tineretului: „Aceste scene sângeroase şi catastrofice", scria autorul, „aceste evenimente memorabile vor inspira tinerilor noştri cititori cele mai productive reflecţii; ei vor simţi cât de nobilă este virtutea, observând că viciul şi crima foarte adesea dăunează oamenilor; ei vor binecuvânta Cerul pentru că trăiesc într-o perioadă când revoluţiile sunt cunoscute doar prin intermediul istoriei; şi vor fi capabili să aprecieze fericirea unui popor care este condus de un prinţ mărinimos şi ocrotitor al supuşilor lui"[22].

Royou. În timpul perioadei napoleoniene, J.C. Royou, un jurnalist care a devenit avocat în perioada Directoratului şi cenzor în perioada Restauraţiei, a scris cele nouă volume ale *Istoriei Imperiului târziu din timpul lui Constantin până la ocuparea Constantinopolului în anul 1453* (*Histoire du Bas-Empire depuis Constantin jusqu'à la prise de Constantinople en 1453*). Multe dintre istoriile existente, scrise în limba franceză, necesită revizuiri, a spus Royou, în special cele ale „Imperiului târziu", iar Lebeau, „deşi are unele calităţi, este greu de parcurs". În opinia lui Royou, Lebeau a uitat că „istoria nu trebuie să fie o înşiruire a tot ceea ce s-a petrecut în lume, ci mai degrabă o înregistrare doar a acelor evenimente care sunt de interes; ce nu ne oferă educaţie sau plăcere trebuie să fie sacrificat fără ezitare". El credea că „prin studierea cauzelor căderii imperiilor pot fi descoperite mijloace pentru prevenirea sau cel puţin întârzierea căderii acestora în viitor. [...] În sfârşit, într-o oarecare măsură, putem observa cu bucurie în Constantinopol umbra Imperiului roman. Spectacolul este fascinant până în ultimul moment al existenţei lui"[23]. Adesea, istoria amuzantă a lui Royou nu este fundamentată pe izvoare originale şi nici nu este completată cu vreo altă referinţă. Citatele de mai sus reprezintă o indicaţie corectă a valorii lucrării.

La scurt timp după lucrarea lui Royou a apărut *Istoria Imperiului târziu* (*Histoire du Bas-Empire*), redactată de un încântător şi prolific scriitor francez, contele de Ségur [Louis-Philippe de Ségur – n. trad.]. Studiul său asupra întregii perioade a istoriei bizantine

---

et jusqu'à nos jours contenant l'origine, les mœurs, les usages, les principaux traits de l'histoire de tous les peuples qui figurent maintenant en Europe, et des particularités curieuses sur des Nations célèbres, aujourd'hui disparues de la surface de notre globe, ou qui existent sous d'autres noms : avec les exemples les plus frappants des vicissitudes de la fortune, et les Révolutions les plus extraordinaires (n. trad.).

21. *Anecdotes* (ed. a II-a, 1814), I, xiv-xv.

* Titlul complet în varianta originală este: *Beautés de l'histoire du Bas-Empire, contenant les traits les plus curieux et les plus intéressants, depuis Constantin le Grand jusques après la prise de Constantinople par Mahomet II* (n. trad.).

22. *Anecdotes* (ed. a II-a, 1814), I, 6.

23. *Histoire du Bas-Empire*, prefaţa.

nu are valoare istorică, dar s-a bucurat de o largă popularitate printre cititorii francezi şi a apărut în mai multe ediţii[24].

De la mijlocul secolului al XIX-lea până în prezent

Abia la mijlocul secolului al XIX-lea au început să apară lucrări generale serioase de istorie a Imperiului bizantin.

Finlay. Studiul istoriei bizantine a fost puternic impulsionat de lucrarea istoricului englez George Finlay, *O istorie a Greciei de la cucerirea romanilor până în prezent (146 î.Hr. – 1864 d.Hr.)* (*A History of Greece from the Conquest by the Romans to the Present Time, B.C. 146 – A.D. 1864*). Precum Gibbon, şi Finlay a lăsat o autobiografie care aduce multă lumină asupra factorilor din interesanta sa viaţă care i-au influenţat munca. S-a născut în Anglia, în anul 1799, primind aici educaţia elementară. Ulterior, alegând avocatura pentru cariera sa viitoare, a mers în oraşul german Göttingen pentru a-şi finaliza studiile de drept roman. Atunci când tânărul Finlay şi-a luat rămas-bun de la unchiul său, acesta din urmă i-a spus: „Ei bine, George, sper că vei studia asiduu dreptul roman, însă presupun că îi vei vizita pe greci înainte să ne revedem"[25]. Aceste cuvinte s-au dovedit a fi profetice.

Revoluţia greacă ce a izbucnit în acea perioadă a atras atenţia întregii Europe. În loc să studieze cu sârguinţă dreptul roman, Finlay a citit mult despre istoria Greciei, a studiat limba greacă, iar în anul 1823 a decis să viziteze Grecia pentru a cunoaşte viaţa acestui popor. De asemenea, dorea să observe el însuşi ce şanse de succes avea rebeliunea greacă. În perioada petrecută în Grecia, între anii 1823 şi 1824 s-a întâlnit frecvent cu lordul Byron, care venise în această ţară pentru a participa la lupta de eliberare naţională şi care a murit aici prematur. În anul 1827, după o scurtă vizită în Anglia, Finlay s-a întors în Grecia şi a luat parte la pregătirea expediţiei conduse de generalul Gordon pentru a ridica asediul asupra Atenei. Conform lui Finlay, instalarea contelui Capodistria drept conducător al Greciei şi protecţia celor trei mari puteri europene au acordat Greciei o perioadă de pace şi progres. Filoelen din convingere, crezând implicit în viitorul noului stat, Finlay a fost cuprins de o astfel de pasiune pentru Grecia, încât a decis ca pământul Eladei să îi fie casă pentru totdeauna. A cumpărat o proprietate funciară, cheltuindu-şi toţi banii pe achiziţia şi amenajarea acesteia. În această perioadă a început să se gândească la scrierea unei istorii a revoluţiei greceşti; în pregătirea acesteia, a început să studieze trecutul ţării. Treptat, de sub pana sa au apărut o serie de volume despre istoria Greciei. Lucrarea sa *Grecia sub romani* (*Greece under the Romans*), acoperind evenimentele din perioada 146 î.Hr. – 717 d.Hr., a fost publicată în anul 1844. Zece ani mai târziu a apărut *Istoria Imperiilor bizantin şi grecesc din anul 716 până în anul 1453* (*History of the Byzantine and Greek Empires from 716 to 1453*). Acestea au fost urmate de două lucrări de istorie greacă modernă şi contemporană. Ulterior, şi-a revizuit cu atenţie toate volumele şi a decis să le pregătească pentru o nouă ediţie, însă a murit la Atena, în ianuarie 1875, înainte de finalizarea proiectului. Lucrarea generală *O istorie a Greciei de la cucerirea ei de către romani până în prezent (146 î.Hr. – 1864 d.Hr.)* a fost publicată în 1877, într-o ediţie în şapte volume, de către H.F. Tozer, care

24. *Histoire du Bas-Empire*, prefaţa. Vezi „Bibliografia", pentru diferitele ediţii. Am folosit ediţia a VII-a.

25. Vezi autobiografia lui Finlay în primul volum al *History of Greece*, ed. H.F. Tozer, I, xxxix-xlvi.

a inserat la începutul primului volum şi autobiografia lui Finlay. Această ultimă ediţie este cea care ar trebui să fie utilizată astăzi.

În opinia lui Finlay, istoria Greciei pe parcursul a 20 de secole de dominaţie străină înregistrează degradarea şi suferinţele naţiunii care deţinea cel mai înalt nivel de civilizaţie în lumea antică. Totuşi, nici caracterul ei naţional nu a fost distrus, nici ambiţia naţională nu i-a fost anihilată. Istoricii nu ar trebui să ignore istoria unui popor care după aceste vicisitudini are încă energia de a constitui un stat independent. Finlay observă că, pe parcursul lungii perioade de ocupaţie, situaţia Greciei nu a fost una de uniformă decadenţă. Sub romani, iar ulterior sub otomani, grecii constituiau doar o porţiune insignifiantă dintr-un vast Imperiu. Caracterul lor paşnic le-a adus o importanţă politică redusă, iar multe dintre marile schimbări şi revoluţii care s-au produs în perioadele de dominaţie ale împăraţilor romani şi ale sultanilor nu au avut o influenţă directă asupra Greciei. În consecinţă, nici istoria generală a romanilor şi nici cea a Imperiului otoman nu constituie o parte din istoria Greciei. Sub împăraţii bizantini situaţia a fost diferită, pentru că grecii s-au identificat cu administraţia imperială. Diferenţa între poziţiile politice ale naţiunii greceşti de-a lungul acestor perioade obligă un istoric la o abordare distinctă pentru a-i explica trăsăturile definitorii[26].

Finlay a împărţit istoria grecilor ca naţiune subjugată în şase perioade: (1) perioada dominaţiei romane, care nu s-a încheiat decât în prima jumătate a secolului al VIII-lea, odată cu urcarea pe tron a lui Leon Isaurianul, care a impus un nou caracter administraţiei Constantinopolului; (2) a doua perioadă cuprinde istoria Imperiului roman de Răsărit în noua lui formă, cu titlul convenţional de Imperiul bizantin. Informaţiile despre această guvernare, modificată, refăcută şi revigorată de către împăraţii iconoclaşti, constituie una dintre cele mai remarcabile şi instructive lecţii din istoria instituţiilor monarhice. De-a lungul acestei perioade, istoria grecilor este intim legată de analele guvernării imperiale, astfel încât istoria Imperiului bizantin constituie o parte a istoriei naţiunii greceşti. Istoria bizantină se întinde de la urcarea pe tron a lui Leon Isaurianul, în 716, până la cucerirea Constantinopolului de către cruciaţi, în anul 1204; (3) după distrugerea Imperiului roman de Răsărit, istoria greacă se desparte în mai multe direcţii. Greco-romanii exilaţi din Constantinopol s-au retras în Asia şi şi-au stabilit capitala la Niceea; ei au continuat în unele provincii administraţia imperială conform vechiului model şi cu vechile denumiri. În mai puţin de 60 de ani, au reluat controlul asupra Constantinopolului; însă, deşi forma de guvernare pe care au instituit-o a păstrat impozantul titlu de Imperiu roman, era doar o replică foarte modestă chiar şi a statului bizantin. Finlay numeşte această a treia perioadă *Imperiul grec de Constantinopol*. Existenţa sa fragilă a fost curmată de turcii otomani, care au cucerit Constantinopolul în anul 1453; (4) când cruciaţii au ocupat cea mai mare parte a Imperiului bizantin, şi-au împărţit cuceririle cu veneţienii şi au fondat Imperiul latin al Romaniei, cu principate de tip feudal în Grecia. Dominaţia latinilor a însemnat declinul influenţei greceşti în Orient şi a cauzat o diminuare rapidă a bunăstării şi a populaţiei greceşti. Această perioadă se întinde de la cucerirea Constantinopolului, în anul 1204, până la cucerirea insulei Naxos de către turcii otomani, în 1566; (5) cucerirea Constantinopolului în 1204 a provocat fondarea unui nou stat grecesc în provinciile orientale ale Imperiului bizantin, numit Imperiul de Trapezunt. Acesta reprezintă un episod interesant în istoria greacă. Administraţia sa avea o puternică similitudine cu monarhiile georgiană şi armeană, indicând mai degrabă o influenţă asiatică decât modele europene. Totuşi, pentru două secole

26. *History of Greece*, ed. H.F. Tozer, I, xv-xvii.

şi jumătate a exercitat o influenţă considerabilă, bazată pe resursele şi poziţia comercială mai mult decât pe puterea politică sau civilizaţia greacă. A avut prea puţină influenţă pentru soarta Greciei, iar cucerirea lui, în anul 1461, nu a provocat multă compasiune ; (6) a şasea şi ultima perioadă a istoriei Greciei sub dominaţie străină se întinde din 1453 până în 1821, cuprinzând atât guvernarea otomană, cât şi ocupaţia temporară a Peloponesului de către Republica veneţiană, între anii 1685 şi 1715[27]

Finlay a avut o mare contribuţie la studiul istoriei bizantine. Deşi împărţirea în perioade a istoriei greceşti este un procedeu discutabil, ca orice împărţire schematică, totuşi el a avut meritul indiscutabil de a fi fost primul care şi-a îndreptat atenţia spre istoria internă a statului bizantin, cu direcţiile acesteia : juridică, socială şi economică. Desigur, acest interes nu a însemnat o serie de analize originale profunde ; astfel de investigaţii sunt încă de dorit asupra multor subiecte. Cele mai multe dintre prezentările de istorie internă ale lui Finlay sunt fundamentate pe consideraţii generale şi pe analogii cu evenimente istorice recente. Misiunea sa a fost să ridice multe întrebări interesante cu privire la istoria internă a Imperiului bizantin. Lucrarea lui Finlay este interesantă chiar şi astăzi, în ciuda faptului că el a studiat istoria bizantină doar ca o pregătire pentru a scrie o istorie a Greciei moderne.

În 1855, istoricul englez Freeman a evaluat lucrarea lui Finlay. El a spus că pentru cercetarea profundă şi originală, pentru percepţia exhaustivă asupra subiectului şi, peste toate, pentru un spirit de cercetare independent şi îndrăzneţ, Finlay poate fi aşezat printre marii istorici ai timpului său. În lumina scopului ei extins şi a dificultăţilor de realizare, lucrarea poate fi privită drept cea mai importantă producţie a literaturii istorice în Marea Britanie după perioada lui Gibbon. Finlay şi-a petrecut viaţa pe meleagurile şi printre oamenii despre care a scris. Probabil că niciodată o lucrare istorică nu şi-a datorat originea atât de direct unor evenimente ale lumii contemporane. Un om cu minte ageră şi perspicace, mai degrabă un cercetător în drept şi economie politică decât un savant de profesie, Finlay a reflectat profund asupra stării ţinuturilor în care a trăit şi a urmărit cauzele a ceea ce a văzut către originea lor, 2.000 de ani mai devreme. Lucrările lui au avut şi de câştigat, însă şi de pierdut de pe urma circumstanţelor specifice în care au fost scrise. Freeman a conchis că nicio lucrare redactată de un cercetător sau de un politician obişnuit nu s-ar putea apropia de puterea genuină şi originalitatea lucrării acestui gânditor solitar, care a studiat, a utilizat şi a înregistrat evenimentele dintr-o perioadă de 2.000 de ani pentru a rezolva problemele pe care le-a văzut cu propriii ochi[28]. Freeman a demonstrat o înţelegere corectă a meritului lui Finlay, anume încercarea de a explica prin intermediul vechilor reminiscenţe din trecut fenomenele corespondente din prezent[29]

Paparrigopoulos. Spre mijlocul secolului al XIX-lea, atenţia celor interesaţi de istoria bizantină s-a îndreptat spre lucrările lui K. Paparrigopoulos, un riguros cercetător grec şi profesor la Universitatea din Atena, care şi-a dedicat întreaga viaţă studiului trecutului Greciei. Încă din deceniile al treilea şi al patrulea ale secolului al XIX-lea, a publicat unele

27. *History of Greece*, ed. H.F. Tozer, I, xvii-xix.
28. Freeman, *Historical Essays* (ed. I, 1871), III, 241-243.
29. Despre Finlay, vezi : W. Miller, „The Finlay Library", *Annual of the British School at Athens*, XXVI (1923-1925), 46-66 ; W. Miller, „The Finlay Papers, George Finlay as a Journalist and The Journals of Finlay and Jarvis", *English Historical Review*, XXXIX (1924), 386-398, 552-567 ; XLI (1926), 514-525. În autobiografia publicată de Tozer, moartea lui Finlay este datată incorect (anul 1876 în loc de 1875). *Cf. English National Biography*.

lucrări istorice schematice, dar interesante – spre exemplu, *Despre aşezarea unor triburi slave în Pelopones**, publicată la Atena în anul 1843. Însă aceştia au fost doar paşi pregătitori pentru lucrarea sa de mai mare întindere. Principala iniţiativă a vieţii sale a fost redactarea istoriei poporului său. Rezultatul efortului de 30 de ani a fost lucrarea în cinci volume *Istoria poporului grec din cele mai vechi timpuri până în anii de pe urmă***, publicată la Atena între anii 1860 şi 1877. Au fost publicate mai multe ediţii, cea mai recentă fiind editată de Karolides şi publicată la Atena, în 1925. Această lucrare prezintă istoria poporului grec până în anul 1832. Redactată în limba greacă modernă, lucrarea, mai degrabă voluminoasă, nu a fost uşor accesibilă, iar mai târziu Paparrigopoulos a decis să rezume cele mai importante concluzii într-un singur volum, scris în limba franceză şi intitulat *Istoria civilizaţiei elene* (*Histoire de la civilisation hellénique*), publicat la Paris, în anul 1878. Spre sfârşitul vieţii a încercat să publice un volum similar în limba greacă, însă a murit înainte de a finaliza această carte. După moartea sa, lucrarea a fost publicată cu titlul *Cele mai educative concluzii ale istoriei poporului grec**** (Atena, 1899). Aceasta reprezintă un rezumat sau o schiţă, cu unele revizuiri, a materialului pe care l-a prezentat în detaliu în cele cinci volume ale *Istoriei* sale. Ultimele patru volume ale acestei lucrări se ocupă de istoria bizantină.

În ciuda puternicului ei caracter subiectiv, lucrarea lui Paparrigopoulos merită multă atenţie. Autorul priveşte istoria din punctul de vedere pur naţionalist al unui înflăcărat patriot grec. În toate evenimentele importante el vede o origine greacă ; consideră influenţa romană ca fiind doar superficială şi accidentală. A acordat o atenţie specială perioadei sale predilecte, epoca împăraţilor iconoclaşti. Fără a se limita la aspectele religioase ale perioadei, Paparrigopoulos a văzut în această mişcare o încercare de a produce o reală reformă socială venită din cele mai intime profunzimi ale spiritului elen. El a susţinut cu entuziasm că, „lăsând deoparte dogmele religioase fundamentale, reformele elene ale secolului al VIII-lea au fost, din punctul de vedere al schimbărilor sociale, mult mai profunde şi mult mai sistematice decât cele mai recente reforme europene occidentale, susţinând principii şi dogme care, spre marea noastră surprindere, sunt stabilite în secolul al VII-lea"[30]. Însă aceste reforme au fost prea îndrăzneţe şi radicale pentru societatea bizantină ; astfel, epoca iconoclastă a fost urmată de o perioadă reacţionară. Aceasta explică de ce dinastia macedoneană a urmat o politică conservatoare. Elenismul şi-a menţinut importanţa de-a lungul întregii perioade medievale. Nu au fost cauze interne pentru căderea Constantinopolului în anul 1204 ; capitala Imperiului a cedat doar în faţa implacabilei forţe fizice a cruciaţilor. Iar dacă evenimentul trist din anul 1204 a dat o grea lovitură „elenismului bizantin", la scurt timp o influenţă dominantă a fost exercitată de către „elenismul modern" din care descind direct grecii moderni ai secolului al XIX-lea. Astfel, în opinia lui Paparrigopoulos, într-o formă sau alta, elenismul a continuat o existenţă salutară de-a lungul întregii perioade bizantine. Deşi opera acestui cercetător reflectă în mod natural entuziasmul unui patriot grec, *Istoria poporului grec* în forma extinsă, precum şi *Istoria civilizaţiei elene*

---

* Titlul în varianta originală este : *Περὶ τῆς ἐποικήσεως σλαβικῶν τινῶν φυλῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον* (n. trad.)

** Titlul în varianta originală este : *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεοτέρων* (n. trad.).

*** Titlul în varianta originală este : *Τὰ Διδακτικώτερα Πορίσματα τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (n. trad.).

30. *Histoire de la civilisation hellénique*, 194.

în limba franceză sunt lucrări foarte valoroase. Meritul principal al lui Paparrigopoulos a fost acela de a sublinia importanţa majoră şi complexitatea mişcării iconoclaste. Lucrarea sa nu poate fi utilizată cu uşurinţă deoarece îi lipsesc indexul şi referinţele; verificarea faptelor şi a concluziilor este foarte dificilă şi incomodă.

Hopf. Profesorul german Carl Hopf (1823-1873) aparţine grupului din secolul al XIX-lea de cercetători neobosiţi şi riguroşi în domeniul istoriei bizantine. Născut în Westfalen, Hopf a fost fiul unui învăţător de şcoală secundară. De la o vârstă foarte fragedă a dovedit o memorie remarcabilă şi aptitudini pentru limbile străine. După încheierea studiilor în cadrul Universităţii din Bonn, a rămas aici ca asistent, dedicându-se cu pasiune rezolvării celei mai importante chestiuni ştiinţifice, anume studiul istoriei Greciei sub dominaţie franceză, perioada după anul 1204 d.Hr. În anii 1853-1854 a întreprins prima sa călătorie; a mers pe drumul spre Viena în nordul Italiei, care la momentul respectiv era încă în posesia Austriei. Aici a lucrat asiduu, dedicându-şi o mare parte a timpului unor arhive particulare de familie. Cercetările sale au avut ca rezultat publicarea unor documente de arhivă şi a monografiilor consacrate istoriei insulelor Mării Egee şi a diferitelor regate franceze în Grecia. În perioada în care a fost profesor la Greifswald, apoi bibliotecar-şef şi profesor la Königsberg*, Hopf a continuat studiul asupra Evului Mediu. A întreprins o a doua călătorie (1861-1863) în Genova, Napoli, Palermo, Malta, Corfu, Zakynthos, Syros, Naxos şi Grecia, de unde a adunat un număr impresionant de manuscrise. La întoarcerea sa, Hopf a început munca de organizare a acestor documente, dar sănătatea i s-a şubrezit şi a murit la Wiesbaden, în anul 1873, în floarea vârstei şi la apogeul carierei de cercetare creativă. A publicat un număr considerabil de monografii şi articole, precum şi numeroase colecţii de izvoare cu privire la perioada dominaţiei franceze.

Cea mai importantă şi valoroasă lucrare a lui Hopf este *Istoria Greciei de la începuturile Evului Mediu şi până în vremea noastră* (*Geschichte Griechenlands vom Beginne des Mittelalters bis auf unsere Zeit*), publicată în anii 1867-1868. Această lucrare, în special partea bazată pe manuscrisele adunate de Hopf însuşi, demonstrează din partea autorului o mare familiaritate cu izvoarele originale. Acesta a consacrat mare parte din lucrare perioadei dominaţiei franceze în Orient; fundamentându-şi prezentarea pe multe documente de arhivă, a fost primul care a oferit o expunere detaliată a istoriei externe a acestei dominaţii, nu doar în centrele importante, ci şi în micile insule din Marea Egee. Nu toate manuscrisele adunate de Hopf au fost publicate; prin urmare, anumite părţi ale lucrării lui bazate pe acestea pot fi considerate o veritabilă sursă primară. *Istoria* lui Hopf analizează în detaliu chestiunea slavilor în Grecia. El avansează fapte şi argumente împotriva celebrei teorii a lui Fallmerayer, care susţinea că sângele grecilor de astăzi nu conţine niciun strop din sângele vechilor eleni, precum şi că grecii moderni sunt descendenţii slavilor şi albanezilor care au invadat Grecia în Evul Mediu[31]. Din păcate, valoroasa lucrare a lui Hopf a fost publicată în vechea *Enciclopedie Generală de Ştiinţă şi Artă* (Ersch-Gruber, *Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste*, vol. LXXXV-LXXXVI), care a cunoscut o circulaţie foarte restrânsă. Acestei nereuşite ediţii îi lipsesc instrumente indispensabile, precum un index şi un cuprins. Mai mult decât atât, cartea nu a fost finalizată în întregime de către autor, informaţia nu este aranjată după niciun plan, iar stilul este rigid şi greoi. Însă numărul

* Denumirea actuală a acestui oraş este Kaliningrad, port la Marea Baltică, situat în enclava rusească dintre Polonia şi Lituania (n. trad.).

31. Această problemă este discutată pe larg *infra*, la pp. 201-204.

impresionant de informaţii actuale şi inedite a deschis pagini cu totul noi în istoria medievală a Greciei din timpul dominaţiei franceze. În prezent, colecţia de manuscrise a lui Hopf poate fi cercetată la Biblioteca Naţională din Berlin. Acestea constituie o sursă de informare foarte valoroasă pentru istorici.

În anii următori, mai mulţi cercetători germani au folosit lucrarea lui Hopf pentru redactarea unor descrieri ale istoriei bizantine sau medievale greceşti mai uşor de citit. Dintre aceşti istorici, cel puţin doi ar trebui să fie menţionaţi: Hertzberg şi Gregorovius.

Hertzberg. G.F. Hertzberg a fost, pentru o perioadă, un cercetător în domeniul istoriei Greciei antice şi a celei romane. Ulterior, a devenit interesat de Evul Mediu, scriind două lucrări cu caracter general: *Istoria Greciei de la dispariţia vieţii antice până în prezent* (*Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart*), în patru volume, publicate la Gotha, în anii 1876-1879; şi *Istoria bizantinilor şi a Imperiului otoman până la sfârşitul secolului al XVI-lea* (*Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen Ende des sechzehnten Jahrhunderts*), publicată la Berlin, în 1883. Fără a fi originale întru totul, cele două lucrări au introdus multe dintre concluziile lui Hopf într-un cerc mai larg de cititori, în special datorită stilului uşor şi direct. Cea de-a doua lucrare a fost publicată în traducere în limba rusă de către P.V. Bezobrazov (Moscova, 1896). În comparaţie cu originalul în limba germană, această traducere este valoroasă în special pentru că Bezobrazov nu a indicat doar literatura disponibilă pe un anumit subiect, ci a adăugat şi unele adnotări, care prezintă principalele concluzii ale cercetărilor realizate de istoricii ruşi în domeniul istoriei interne bizantine. Aceste adnotări privesc subiecte neglijate de Hertzberg, precum ceremonialul de la curte şi de la palatul imperial, corporaţiile negustorilor şi manufacturierilor, ţăranii, comunitatea ţărănească şi *Codul rural*, măsurile pentru protejarea proprietăţilor ţărăneşti şi şerbia ţăranilor, poziţia şerbilor, loturile ţărăneşti, taxa de registru, sistemul de impozitare şi abuzurile colectorilor de taxe. Această lucrare este foarte importantă pentru o acomodare elementară cu istoria bizantină.

Gregorovius. Un alt cercetător care a utilizat investigaţiile lui Hopf ca fundament pentru propria lucrare a fost F. Gregorovius, celebru pentru opera sa de mare întindere despre istoria Romei în Evul Mediu. Această lucrare i-a indus autorului ideea de a studia istoria medievală a Atenei, un alt centru al civilizaţiei antice. Rezultatele acestui studiu au fost cele două volume ale *Istoriei oraşului Atena în Evul Mediu* (*Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*), publicate la Stuttgart, în anul 1889. Lucrarea este fondată pe cercetările lui Hopf, care, conform lui Gregorovius, constituie o bază solidă pentru toate investigaţiile realizate după Hopf, precum şi pentru oricare dintre cele ce vor putea fi întreprinse în viitor[32]. Însă Gregorovius s-a ocupat şi de viaţa culturală a statului, un subiect neglijat de Hopf. El a lămurit problema în chip strălucit. Adăugând informaţia descoperită după Hopf, a oferit o excelentă descriere a istoriei Atenei medievale, pe un fundal al istoriei generale a Bizanţului. Şi-a continuat prezentarea până în secolul al XIX-lea, în momentul constituirii regatului grec. Importanţa şi valoarea lucrării lui se menţin încă.

Bury. J.B. Bury (1861-1927) a fost profesor la Universitatea din Cambridge. Dincolo de alte cărţi în domeniul studiilor bizantine, a scris trei volume de istorie generală a Imperiului

32. *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter von der Zeit Justinian's bis zur türkischen Eroberung*, I, xviii-xix.

bizantin, cuprinzând evenimentele din perioada 395-867. Primele două volume au fost publicate în 1889 cu titlul *O istorie a Imperiului roman târziu de la Arcadius la Irina* (*A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene*). Aceste două volume prezintă evenimentele până în anul 800 d.Hr., adică până la încoronarea lui Carol cel Mare de către papa Leon al III-lea la Roma. N.H. Baynes a spus: „Nimeni nu putea fi pregătit pentru revelarea amplitudinii şi profunzimii studiilor bizantine ale lui Bury din anul 1889, când au apărut cele două volume ale *Istoriei Imperiului târziu*. Acestea au constituit o remarcabilă lucrare de pionierat, prin care Bury şi-a câştigat poziţia sa ca istoric"[33]. Al treilea volum a fost publicat 23 de ani mai târziu, fiind intitulat *O istorie a Imperiului roman de Răsărit de la căderea Irinei şi până la urcarea pe tron a lui Vasile I* (*A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Ascension of Basil I*, Londra, 1912). Acest volum se ocupă de perioada cuprinsă între anii 802 şi 867. În 1923 a fost publicată a doua ediţie a primelor două volume, care acoperă doar evenimentele până la sfârşitul domniei lui Iustinian cel Mare (565 d.Hr.). Fiind mai mult decât o ediţie revizuită şi adăugită, este mai degrabă o nouă lucrare asupra istoriei timpurii a Imperiului bizantin. După cuvintele autorului, primul dintre aceste două volume poate fi intitulat „Cucerirea germană a Europei Occidentale", iar al doilea – „Epoca lui Iustinian"[34]. Istoria perioadei dintre anii 565 şi 800 nu a fost încă reeditată. În mod evident, Bury a intenţionat să scrie o istorie bizantină de mare amploare, însă din păcate a murit la Roma, la 1 iunie 1927, fără a-şi mai finaliza proiectul.

În lucrarea sa, Bury a susţinut o idee clară cu privire la Imperiul roman: existenţa sa continuă din secolul I şi până în secolul al XV-lea. Nu există o altă perioadă în istorie, afirmă Bury în prefaţa primei ediţii, care să fie atât de întunecată prin titulaturi false şi incorecte precum perioada Imperiului roman târziu. Faptul că semnificaţia acestei perioade este atât de frecvent greşit percepută şi caracterul ei este reprezentat adesea inexact se datorează unei titulaturi improprii, mai mult decât ar putea cineva presupune la prima vedere. Primul pas spre înţelegerea istoriei acestor secole prin care Antichitatea a evoluat spre lumea modernă este perceperea faptului că vechiul Imperiu roman nu a încetat să existe până în anul 1453. Linia împăraţilor romani a continuat într-o succesiune neîntreruptă de la Octavian Augustus până la Constantin Paleologul, ultimul dintre împăraţii bizantini. Din cauza aplicării apelativelor de „bizantin" sau „grec", în perioadele ulterioare ale Imperiului, acest fapt fundamental este acum confuz. Istoricii care folosesc sintagma „Imperiu bizantin" în general nu sunt de acord asupra datei când se sfârşeşte „Imperiul roman" şi începe „Imperiul bizantin". Uneori, linia de demarcaţie este trasată odată cu fondarea Constantinopolului de către Constantin cel Mare, alteori la moartea lui Teodosie cel Mare, alteori odată cu domnia lui Iustinian, alteori (cum face Finlay) la urcarea pe tron a lui Leon Isaurianul; iar istoricii care îmbrăţişează un moment de demarcaţie nu pot afirma că istoricul ce adoptă un moment diferit greşeşte, deoarece toate aceste împărţiri sunt complet arbitrare. Imperiul roman nu şi-a încetat existenţa până în anul 1453, iar expresii precum „bizantin", „grec", „roman" sau „Imperiu greco-roman" nu fac decât să ascundă un fapt important şi să perpetueze o greşeală gravă. Totuşi, în anul 1923, Bury afirma că o nouă perioadă a istoriei, care este numită în mod convenţional istorie bizantină, a început odată cu perioada lui Constantin cel Mare. Bury şi-a început primul volum al *Istoriei Imperiului roman târziu* cu această aserţiune:

33. N.H. Baynes (ed.), *A Bibliography of the Works of J.B. Bury*, 5-6. Este o lucrare excelentă. O biografie a lui Bury este cuprinsă în paginile 1-124; o bibliografie completă a lucrărilor lui Bury, 125-175.

34. Bury, *Later Roman Empire*, Preface, vii.

Continuitatea istoriei, care înseamnă examinarea prezentului şi viitorului din perspectiva trecutului, a devenit un loc comun, iar limitele cronologice, care au fost considerate importante, sunt acum recunoscute ca având o semnificaţie redusă, poate numai ca borne convenabile în descrierea istorică. În plus, există ceea ce noi putem numi epoci de apogeu, în care tendinţele acumulate în trecut, atingând un anumit punct, produc cu rapiditate o transformare vizibilă, ce pare să întoarcă lumea spre o nouă direcţie. O astfel de perioadă de apogeu a apărut în istoria Imperiului roman la începutul secolului al IV-lea. Domnia lui Constantin cel Mare a inaugurat o nouă epocă într-un sens mult mai amplu decât domnia lui Augustus, fondatorul Imperiului[35].

Din aceste motive, Bury şi-a intitulat prima ediţie a celor două volume, care acoperă perioada anterioară anului 800 d.Hr., *O istorie a Imperiului roman târziu*. În anul 800, Carol cel Mare a fost proclamat împărat al Romei. Astfel, din acest moment este corect să distingem între cele două imperii rivale, adăugându-le adjectivele *occidental* şi *oriental*. Însă, din nefericire, sintagma „Imperiul roman oriental" nu este circumscrisă acestei utilizări legitime. Auzim despre un Imperiu roman occidental şi unul oriental pentru secolul al V-lea; referinţele sunt legate de căderea Imperiului occidental în anul 476. Un asemenea limbaj, deşi are girul unor nume cunoscute, este incorect în sine şi conduce mai târziu la o confuzie. Este incorect deoarece a fost unul, nedespărţit, în secolul al V-lea, şi deşi erau, la modul general, mai mulţi împăraţi în loc de unul singur, nu au fost niciodată două imperii. A vorbi despre două imperii în secolul al V-lea înseamnă a prezenta greşit, în cea mai grosolană manieră, teoria structurii imperiale. În zilele lui Constantius şi Constans (succesorii lui Constantin cel Mare) nimeni nu vorbea despre două imperii romane; apoi, relaţiile dintre Arcadius şi Honorius, dintre Teodosie al II-lea şi Valentinian al III-lea, dintre Leon I şi Anthemios au fost exact aceleaşi ca şi relaţiile politice care fuseseră între fiii lui Constantin. Oricât de independenţi sau chiar ostili au putut fi conducătorii din timp în timp, în mod teoretic, Imperiul pe care îl conduceau nu a fost afectat. Niciun imperiu nu a căzut în anul 476; acest an marchează numai o etapă, şi nici măcar cea mai importantă, în procesul de dezintegrare care s-a întins pe durata întregului secol. Destituirea lui Romulus Augustulus nici măcar nu a zdruncinat Imperiul roman; cu atât mai puţin se poate afirma că aceasta a cauzat căderea unui imperiu. Prin urmare, este nepotrivit că Gibbon a vorbit despre „căderea Imperiului occidental" şi că mulţi scriitori moderni au aprobat această sintagmă.

Astfel, Imperiul roman a existat din secolul I î.Hr. până în secolul al XV-lea d.Hr. Numai după anul 800 poate fi denumit Imperiul roman de Răsărit, din cauza fondării unui alt Imperiu roman în Occident[36]. Drept urmare, Bury şi-a intitulat al treilea volum, publicat în anul 1912 şi prezentând evenimentele începând din anul 802, *O istorie a Imperiului roman de Răsărit*, pentru a-l deosebi de primele două volume.

Bury sublinia maniera superficială în care a fost abordată istoria bizantină de către filosofii şi scriitorii din secolul al XVIII-lea şi nota faptul că aceşti oameni remarcabili au ignorat cu desăvârşire unul dintre cei mai importanţi şi decisivi factori în dezvoltarea civilizaţiei europene occidentale, anume influenţa Imperiului roman târziu şi a Noii Rome[37].

35. Bury, *Later Roman Empire*, I, i. Vezi G. Ostrogorsky, „Die Perioden der byzantinischen Geschichte", *Historische Zeitschrift*, CLXIII (1941), 235, n. 1.
36. Bury, *Later Roman Empire*, I, v-vii. Această introducere a fost omisă în a doua ediţie, însă susţine perspectiva noastră istorică. Vezi F. Dölger, „Review: Bury", *Byzantinische Zeitschrift*, XXVI (1926), 1-2, 97.

Desigur, punctul de vedere al lui Bury nu era nou. Ideea continuităţii Imperiului roman a fost recunoscută înaintea perioadei lui de oameni precum Montesquieu, în *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*. Însă Bury a promovat această teză cu o tenacitate deosebită şi a făcut-o convingătoare.

Istoria lui merită o atenţie specială. În timp ce prezintă istoria părţii orientale a Imperiului, până în anul 800, el urmăreşte şi evenimentele din partea occidentală. Desigur, acest fapt este legat de ideea lui de unitate a Imperiului roman. Bury nu se limitează la istoria politică; capitole întregi ale lucrării lui sunt dedicate problemelor de administraţie, literaturii, vieţii sociale, geografiei şi artei. Primele două capitole ale celei de-a doua ediţii, dedicate constituirii monarhiei şi aparatului administrativ, sunt considerate de către un specialist foarte cunoscut în istoria Imperiului roman a fi cea mai bună descriere succintă a condiţiilor generale care prevalau în Imperiul roman târziu[38]. Bury cunoştea limba rusă, precum şi alte limbi slave, din moment ce a folosit şi a evaluat întreaga literatură rusă şi bulgară în legătură cu istoria Bizanţului.

Lampros. Spyridon Lampros (Λάμπρος), cercetător grec şi profesor la Universitatea din Atena, a fost un harnic editor al manuscriselor şi textelor istorice, precum şi autorul unui catalog de manuscrise greceşti de la Athos. Principala lui contribuţie a fost o lucrare în şase volume, începută în 1866 şi finalizată în 1908, cu nouă ani înainte de moartea sa: *Istoria în imagini a Greciei din cele mai vechi timpuri şi până la cucerirea Constantinopolului* (*Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος μετ' εἰκόνων ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*). Această lucrare, destinată mai degrabă unui cerc larg de cititori decât unuia academic, prezintă cu claritate şi discernământ evenimentele istoriei bizantine până la sfârşitul existenţei Imperiului. Autorul nu îşi indică sursele. Textul lui este însoţit de numeroase ilustraţii[39]

Gelzer. Răposatul H. Gelzer, profesor al Universităţii din Jena, a scris o *Schiţă a istoriei imperiale bizantine* (*Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, München, 1897) pentru a doua ediţie a *Istoriei literaturii bizantine* (*Geschichte der byzantinischen Litteratur*) a lui Krumbacher. Părţi ale acestei schiţe, dedicată în principal istoriei relaţiilor externe, sunt dependente în mod direct de lucrările lui Hertzberg. Uneori, ca activist politic, Gelzer a permis ca simpatia sau antipatia personală să dicteze în evaluarea evenimentelor istorice ale perioadei bizantine. Schiţa sa poate fi de folos ca referinţă de bază.

Este interesant să citim de sub peniţa acestui cercetător german următoarea declaraţie drept concluzie a schiţei sale:

> Ţarul rus s-a căsătorit cu o prinţesă din dinastia Paleologilor; coroana lui Constantin Monomahul a fost aşezată în Kremlin peste autocratorul întregii Rusii. Statul rus reprezintă o continuare directă a Imperiului bizantin. Iar dacă Sf. Sofia s-ar întoarce vreodată la

37. Bury, *Later Roman Empire*, I, v-vii.
38. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, 628.
39. Vezi volumul omagial dedicat lui Lampros în greaca modernă *Σπυρίδων Π. Λάμπρος, 1851-1919*, editat de A.N. Skias, 5-29; bibliografia lucrărilor lui Lampros, 35-85; manuscrise nepublicate descoperite după moartea lui, 86-138. Vezi şi: E. Stephanou, „Spyridon Lambros (1851-1919); Xénophon Sidérides (1851-1929)", *Échos d'Orient*, XXIX (1930), 73-79. Cercetarea lui Lampros în domeniul istoriei bizantine nu a fost evaluată corespunzător.

adevărata credinţă, dacă Asia Mică ar scăpa din mâinile detestabile ale turcilor, acestea se vor înfăptui numai de către ţarul rus. Intervenţia britanică este împotriva naturii şi istoriei şi, cu siguranţă, deşi probabil cu dificultate, va fi oprită. Numai ţarul rus, protectorul religiei ortodoxe greceşti, poate deveni împăratul Constantinopolului, atunci când el va realiza, la modul serios, marile răspunderi legate de această sarcină[40].

Hesseling. În 1902, D.C. Hesseling, profesor la Universitatea din Leiden (Olanda), a publicat *Imperiul bizantin: studii cu privire la civilizaţia noastră din timpul fondării Constantinopolului* (*Byzantium : Studien over onze beschaving na de stichting van Konstantinopel*, Haarlem, 1902). Din moment ce limba olandeză nu este o limbă citită de foarte mulţi, această lucrare a fost inaccesibilă multora până în anul 1907, când a apărut o traducere în limba franceză intitulată *Essai sur la civilisation byzantine par D.C. Hesseling*. Traducerea a fost realizată de un cercetător francez binecunoscut şi membru al Academiei, G. Schlumberger, care sugera, într-o manieră enigmatică, faptul că „traducerea este adaptată după gustul publicului cititor francez".

Totuşi, scurta şi densa lucrare a lui Hesseling descrie civilizaţia bizantină în termeni generali şi are în vedere toate faţetele vieţii complexe a Imperiului de Răsărit. Dintre evenimentele politice, autorul le-a selectat doar pe cele care lămuresc unele aspecte ale civilizaţiei bizantine, iar dintre numele şi faptele singulare apar numai acelea care sunt în relaţie cu ideile generale. Hesseling a acordat multă atenţie literaturii şi artei. Acest *Studiu despre civilizaţia bizantină*, deşi întru câtva elementar pentru specialişti, este de folos pentru cei care încearcă să se familiarizeze cu importanţa în general a perioadei bizantine prin intermediul unei descrieri clare, care este în acelaşi timp bine fundamentată.

Bussell. Cele două volume ale lucrării lui F.W. Bussell *The Roman Empire : Essays on the Constitutional History from the Accession of Domitian (81 A.D.) to the Retirement of Nicephorus III (1081 A.D.)* au fost publicate în anul 1910 la Londra. Deşi acestei lucrări nu îi lipsesc ideile şi analogiile interesante, ea suferă din cauza unei naraţiuni confuze, a repetiţiei şi a lipsei de claritate în plan, astfel încât uneori ideile valoroase se pierd. Cadrul cronologic al acestei investigaţii este ales la întâmplare, deşi autorul a încercat să ofere câteva lămuriri (vezi vol. I, 1-2, 13-17). În al doilea volum, cititorul descoperă cu surprindere o schiţă a istoriei relaţiilor dintre Armenia şi Imperiul bizantin între anii 520 şi 1120. Cartea lui Bussell este greu de parcurs. Nu are nicio referinţă. Ideea principală a autorului este aceea că formele republicane ale structurii imperiale romane, destul de evidente de-a lungul perioadei de început, continuă să existe într-un fel sau altul până în perioada Comnenilor, mai precis până în anul 1081, când au fost înlocuite definitiv de forma bizantină de autocraţie, despotismul.

The Cambridge Medieval History. O istorie exhaustivă a Imperiului bizantin, completată cu o excelentă bibliografie, este disponibilă în *Cambridge Medieval History*. Volumul I cuprinde capitolele istoriei de la Constantin cel Mare până la moartea lui Anastasius, în anul 518; în volumul al II-lea sunt capitolele perioadei de la urcarea pe tron a lui Iustin I, în 518, până în timpul iconoclaştilor; volumul al IV-lea este dedicat integral istoriei Imperiului bizantin din anii 717-1453 în relaţie cu istoria vechilor slavi, a Armeniei, a mongolilor şi a statelor balcanice. Nu există un capitol special pentru perioada Paleologilor. Această istorie

40. *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1067.

universală a Evului Mediu a fost editată sub coordonarea răposatului J.B. Bury şi este lucrarea comună a unor cercetători europeni reputaţi*

Romein. În 1928, Jan Romein a publicat în limba olandeză o expunere foarte bună a istoriei bizantine, intitulată *Bizanţul. O revizuire istorică asupra statului şi civilizaţiei din Imperiul roman de Răsărit* (*Byzantium. Geschiedkundig Overzicht van Staat en Beschaving in het Oost-Romeinsche Rijk*). Este o lucrare foarte serioasă şi, deşi nu sunt indicate referinţele, este fundamentată pe surse originale. Nu se ocupă doar de istoria politică, ci şi de dezvoltarea socială, economică şi culturală a Imperiului. Conţine 35 de ilustraţii excelente.

Vasiliev. *Istoria Imperiului bizantin* a lui A.A. Vasiliev a fost publicată la Madison, Wisconsin, în anii 1928-1929. Această lucrare acoperă întreaga istorie a Imperiului, din secolul al IV-lea până la căderea din anul 1453. În 1932, lucrarea a fost publicată în limba franceză într-o ediţie revizuită şi adăugită cu ilustraţii şi hărţi, mai degrabă nepotrivite. Această ediţie în limba franceză a fost prefaţată de un galant *Cuvânt înainte* scris de răposatul Charles Diehl[41], reputatul bizantinolog francez.

---

* A doua ediţie a *The Cambridge Medieval History* a inclus un volum special (publicat în două părţi) dedicat istoriei Imperiului bizantin: vol. IV – *The Byzantine Empire*, I. *Byzantium and Its Neighbours*, II. *Government, Church and Civilisation*, edited by J.M. Hussey with the Editorial Assistance of D.M. Nicol & G. Cowan, Cambridge, University Press, 1966-1967. Între anii 1995 şi 2005 a fost publicată o nouă ediţie a acestei colecţii prestigioase, intitulată *The New Cambridge Medieval History*, care însă a adoptat o strictă abordare cronologică, astfel că nu a mai inclus un volum dedicat special istoriei bizantine. Totuşi, pentru a veni în întâmpinarea celor interesaţi exclusiv de acest subiect, în anul 2008, profesorul Jonathan Shepard a editat volumul *The Cambridge History of the Byzantine Empire (c. 500-1492)*, Cambridge, University Press (n. trad.).

41. A.A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, trad. din limba rusă de P. Brodin şi A. Bourguina; editată de A. Picard, cu o prefaţă de Charles Diehl. Declaraţia de pe pagina de titlu, anume că lucrarea a fost tradusă din limba rusă, este inexactă; a fost tradusă după ediţia în limba engleză, însă traducătorii au putut utiliza şi învechita ediţie rusească. Vezi „Bibliografia", pentru diferite ediţii. [Până în prezent, această lucrare a cunoscut o nouă ediţie şi mai multe traduceri, prezentate aici în ordine cronologică: *Bizans Imperatorluğu Tarihi*, çeviren: Arif Müfid Mansel, vol. I, Ankara, Maarif Matbaasi, 1943 (traducere în limba turcă a primului volum al ediţiei în limba franceză); *Historia del Imperio Bizantino*, traducción de la edición francesa por Juan G. de Luaces, revisada y anotada por Juan Ramón Masoliver, 2 vols., Barcelona, Iberia-Joaquin Gil, 1946; *History of the Byzantine Empire (324-1453)*, 2nd English edition, Madison, The University of Wisconsin Press, 1952; *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (324-1453)*, μτφ. Δημοσθένους Σαβράμη, 2 τ., Ἀθῆναι, Ἐκδόσεις Μπεργαδη, 1954 (traducere în limba greacă a ediţiei a II-a în limba engleză); История Византийской Империи (324-1453), Вступительная статья, примечания, научная редакция, перевод с английского языка и именной указатель А.Г. Грушевого, Серия Византийская Библиотека, 2 тома, Санкт-Петербург, Изд. „Алетейа", 1998; История Византийской Империи (324-1453), Вступительная статья, примечания, научная редакция, перевод с английского языка и именной указатель А.Г Грушевого, издание второе, исправленное, Серия Византийская Библиотека, 2 тома, Санкт-Петербург, Изд. „Алетейа", 2000 – n. trad.]

Runciman. Valoroasa lucrare *Byzantine Civilization* a lui Steven Runciman a apărut în 1933. Runciman îşi începea lucrarea cu o discuţie despre fondarea Constantinopolului ; în capitolele următoare, el oferea o schiţă foarte scurtă, însă exactă, a istoriei politice, a structurii imperiale, a administraţiei, a religiei şi Bisericii, a armatei şi flotei, a serviciului diplomatic, a comerţului, a vieţii rurale şi urbane, a educaţiei şi învăţământului, a literaturii şi artei şi, în final, o dezbatere despre „Bizanţ şi lumea din proximitate". Este o lucrare interesantă şi foarte bine scrisă[42].

Iorga. În anul 1934, răposatul istoric român N. Iorga a publicat, în limba franceză, *Istoria vieţii bizantine. Imperiu şi civilizaţie* (*Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation*)*. Autorul împarte istoria Imperiului bizantin în trei perioade : (1) de la Iustinian până la moartea lui Heraclius, „Imperiul ecumenic" (*l'empire œcuménique*) ; (2) din timpul lui Heraclius până în perioada Comnenilor, „Imperiul de mijloc al civilizaţiei elenice" (*l'empire moyen de civilisation hellénique*) ; (3) perioada Comnenilor şi Paleologilor, „Imperiul pătrunderii latine" (*l'empire de pénétration latine*). Lucrarea cuprinde o sumă considerabilă de informaţii din toate aspectele istoriei bizantine, precum şi numeroase idei originale şi observaţii incisive, uneori discutabile. Este completată cu o bibliografie foarte amplă şi exhaustivă.

Diehl şi Marçais. *Le Monde oriental de 395 à 1081* de Charles Diehl şi Georges Marçais a fost publicată la Paris, în 1936, ca volum în seria *Histoire générale*, sub coordonarea lui Gustave Glotz. Pentru prima dată în cadrul studiilor bizantine, istoria lumii musulmane, al cărei destin este legat indisolubil de Imperiul de Răsărit, a fost inclusă într-o lucrare ce aborda istoria Bizanţului. Doi cercetători atât de remarcabili au asigurat o lucrare excelentă. Desigur, Diehl a fost dependent în totalitate de lucrările sale anterioare. În conformitate cu planul seriei, Diehl a început lucrarea cu anul 395, astfel încât secolul al IV-lea în totalitate, o perioadă atât de importantă pentru studiile bizantine, nu a fost acoperit. Diehl a continuat istoria Bizanţului până în anul 1081, până la epoca cruciadelor, când începe o perioadă cu totul nouă în istoria Orientului Apropiat. Lucrarea oferă o prezentare excelentă nu doar a istoriei politice a Imperiului, ci şi a vieţii interne, a structurii economice şi sociale, a legislaţiei şi, în final, a civilizaţiei variate şi pitoreşti. Lucrarea include o excelentă bibliografie a surselor de bază, precum şi a lucrărilor moderne[43].

Al doilea volum din *Le Monde oriental* a fost scris de Charles Diehl, Rodolphe Guilland, Lysimaque Oeconomos şi René Grousset, cu titlul *L'Europe Orientale de 1081 à 1453*.

---

42. Vezi recenzia lucrării lui Runciman *Byzantine Civilization* de către Charles Diehl în *Byzantinische Zeitschrift*, XXXIV (1934), 127-130. Diehl indică unele greşeli, însă conchide prin formularea : *lucrare excelentă*.

* Această lucrare a fost tradusă şi în limba română : Nicolae Iorga, *Istoria vieţii bizantine. Imperiul şi civilizaţia după izvoare*, traducere de Maria Holban, Bucureşti, Editura Enciclopedică Română, 1974 (n. trad.).

43. E. Stein remarca într-o recenzie faptul că „toţi criticii serioşi sunt în acord, regretând profund că *Istoria Bizanţului* a lui Ch. Diehl a apărut în colecţia lui Glotz" : *Revue belge de philologie et d'histoire*, XVII (1938), 1024-1044. Această afirmaţie nu este numai nedreaptă, ci şi incorectă. Vezi protestul energic al lui Henri Grégoire în *Byzantion*, XIII (1938), 2, 749-757, care se referă la recenzia laudativă a lui G. Ostrogorsky asupra cărţii lui Diehl, scrisă în sârbo-croată şi tradusă de Grégoire.

Acesta a fost publicat în anul 1945. Diehl, în colaborare cu Oeconomos, a descris perioada 1081-1204; Guilland a prezentat istoria Bizanţului dintre anii 1204 şi 1453; Grousset s-a ocupat de istoria Orientului latin. Lucrarea include schiţe ale istoriilor popoarelor vecine, precum bulgarii, sârbii, turcii otomani, civilizaţia Veneţiei şi Genovei, Imperiul de Trapezunt, regatul Ciprului, regatul armean din Cilicia şi posesiunile latine în apele Greciei. Este o contribuţie importantă şi foarte folositoare[44].

Heichelheim. În anul 1938, Fritz Heichelheim a publicat în limba germană două volume mari despre *Istoria economică a Antichităţii din epoca paleolitică până la migraţia germanilor, slavilor şi arabilor* (*Wirtschaftsgeschichte des Altertums von Paläolitickum bis zur Völkerwanderung der Germanen, Slaven und Arabes*). Două capitole sunt interesante în mod special astăzi: capitolul VIII – „Perioada de la Augustus la Diocleţian" – şi capitolul IX – „Antichitatea târzie de la Diocleţian la Heraclius, ca protector al comorii civilizaţiei antice pentru viitor". Lucrarea cuprinde multe informaţii variate despre condiţiile sociale şi economice ale Imperiului în secolele IV-VII; totuşi, acestea sunt prezentate într-o formă neclară, astfel încât este dificil să o folosim drept operă de referinţă. Lucrarea este redactată într-un stil german greoi, dar secţiunea bizantină este demnă de o examinare atentă şi ar merita un raport critic detaliat din partea unui bizantinolog.

Amantos. Constantin Amantos (Ἀμαντος), un cercetător grec, a publicat în anul 1939 primul volum al *Istoriei Imperiului bizantin* (*Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*). Volumul acoperă perioada dintre anii 395 şi 867, anume până la ascensiunea dinastiei macedonene. La începutul lucrării sale, Amantos oferă un tablou frumos asupra situaţiei din Imperiu în secolul al IV-lea, punând accent pe triumful creştinismului, fondarea Constantinopolului şi invaziile germanice. Este o lucrare foarte serioasă, cu numeroase observaţii importante. Ea demonstrează că grecii de astăzi sunt interesaţi în mod serios nu doar de studiile clasice şi politicile moderne, ci şi de Evul Mediu în Orientul Apropiat, care are o importanţă majoră pentru istoria Greciei. Al doilea volum al lui Amantos, care acoperă perioada 867-1204, a apărut în anul 1947*

Ostrogorsky. În anul 1940, un cercetător rus, care locuieşte în prezent la Belgrad, Gheorghi Ostrogorsky, a publicat în limba germană *Istoria statului bizantin* (*Geschichte des byzantinischen Staates*)[45]. Aceasta este o lucrare de primă mână. Acoperă întreaga perioadă a istoriei

---

44. Charles Diehl a murit la Paris, pe 4 noiembrie 1944. Cu privire la lucrările lui Diehl şi importanţa acestora, vezi V. Laurent, „Charles Diehl, historien de Byzance", şi G. Brătianu, „Charles Diehl et la Roumanie", *Revue historique du sud-est européen*, XXII (1945), 5-36.

* Ulterior, Constantin Amantos a revizuit cele două volume ale acestei lucrări şi a publicat o nouă ediţie, cu acelaşi titlu, între anii 1953 şi 1957 (n. trad.).

45. Lucrarea lui Ostrogorsky este prima parte a volumului al II-lea din *Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertumwissenschaft*, ed. Walter Otto. Nici primul volum şi nici partea a doua a volumului al II-lea nu au apărut încă. [Pe lângă lucrarea lui Ostrogorsky, în prezent această colecţie cuprinde următoarele titluri: Hans Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München, Beck, 1959; Hans Georg Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, Beck, 1971; Franz Dölger, *Byzantinische Urkundenlehre*, München, Beck, 1968; Erich Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, München, C.H. Beck, 1970; Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*,

bizantine până la căderea Imperiului. Ostrogorsky inserează un tablou excelent al dezvoltării studiilor istorice bizantine începând cu secolul al XVI-lea. Prima perioadă a Imperiului, 324-610, este doar schiţată succint, în concordanţă cu planul manualului în care a apărut. Textul, completat cu note şi referinţe extrem de folositoare şi bine alese, oferă o imagine foarte corectă a istoriei Imperiului de Răsărit. După cum indică şi titlul, ţinta principală a autorului a fost să prezinte dezvoltarea statului bizantin şi cum a fost acesta influenţat de schimbările politice interne şi externe. Prin urmare, istoria politică predomină în lucrare, deşi este luată în considerare şi activitatea culturală, economică şi socială. Ca supliment la acest volum, excelentul capitol al lui Ostrogorsky despre „Condiţiile agrare în Imperiul bizantin în Evul Mediu", publicat în primul volum din *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire*, poate fi recomandat călduros. Lucrarea lui Ostrogorsky este un excelent manual de predare şi este absolut indispensabilă pentru un specialist în istoria bizantină[46]. În anii 1947-1950 au fost publicate cele trei volume ale distinsului bizantinolog francez Louis Bréhier (care a murit în octombrie 1950), cu titlul *Le Monde byzantin* : I. *Vie et mort de Byzance* ; II. *Les Institutions de l'Empire Byzantin* ; III. *La Civilisation byzantine*

Schiţe generale concise. Între alte lucrări istorice, mai multe abordări asupra istoriei bizantine sunt îndreptate spre publicul cititor larg. Multe dintre acestea nu au valoare ştiinţifică reală sau au doar una redusă, deşi aceste descrieri populare, rareori cu adevărat originale, sunt valoroase prin trezirea în unii cititori a dorinţei pentru studiul aprofundat al istoriei Imperiului bizantin. O mare parte dintre acestea sunt scrise în limba engleză.

Byzantine Empire de C.W. Oman (ed. a III-a, Londra, 1892) este vie şi bine ilustrată. F. Harrison, în schiţa sa *Byzantine History in the Early Middle Ages* (Londra, 1900, 63 p.),

---

München, Beck, 1978. Până la moartea sa, în data de 24 octombrie 1976, Gheorghi Ostrogorsky a revizuit în două rânduri textul *Istoriei* sale, care a cunoscut astfel trei ediţii : 1940, 1952 şi 1963. Între anii 1965 şi 1996 au apărut mai multe republicări ale ediţiei a III-a (München, 1963), însă fără aparatul critic. Între numeroasele traduceri ale *Istoriei statului bizantin* a lui Gheorghi Ostrogorsky notăm : *Histoire de l'Etat byzantin*, traduction française de J. Gouillard, enrichie de nombreuses additions par l'auteur, Préface de Paul Lemerle, Paris, Payot, 1956 (retipărită în anul 1983) ; *History of the Byzantine State*, translated by Joan Hussey, Oxford, Blackwell, 1956 (retipărită cu un *Cuvânt înainte* de Peter Charanis : New Brunswick, Rutgers University Press, 1957 ; o ediţie revizuită a acestei traduceri în limba engleză a fost publicată la : Oxford, Blackwell, 1968 şi, respectiv, New Brunswick, Rutgers University Press, 1969) ; *Istorija Vizantije*, Beograd, Prosveta, 1969 ; *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, 3 τ., μτφ. Ἰωάννης Παναγόπουλος, ἐπιστημονική ἐποπτεία Εὐάγγελος Κ. Χρυσος, Ἀθῆναι, Ἱστορικές Ἐκδόσεις Στεφάνος Βασιλόπουλος, 1978-1981. În sfârşit, în anul 2006 a fost publicată o traducere în limba chineză a ediţiei, fără aparat critic (*Baizhanting di guo*, Xining Shi, 2006) – n. trad.]

46. Vezi recenzia foarte bună a lui H. Grégoire la cartea lui Ostrogorsky în *Byzantion*, XVI (1944), 2, 545-555. Vezi şi consideraţiile foarte interesante asupra acestei lucrări ale lui Germaine Rouillard, „À propos d'un ouvrage récent sur l'histoire de l'État byzantin", *Revue de philologie*, seria a III-a, XIV (1942), 169-180.
Ultimul volum al acestei trilogii istorice a fost tradus şi în limba română : Louis Bréhier, *Civilizaţia bizantină*, traducere de Nicolae Spincescu, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1994 (n. trad.).

încearcă, pe baza investigaţiilor lui Finlay şi Bury, să determine importanţa Imperiului bizantin din punctul de vedere al civilizaţiei europene occidentale[47]. Francezul Pierre Grenier, niciodată un erudit riguros al istoriei bizantine, a întreprins o surprinzătoare încercare de a oferi o imagine a evoluţiei politice şi sociale a Imperiului bizantin. Lucrarea lui a fost publicată în două volume intitulate *Imperiul bizantin : evoluţia lui socială şi politică* (*L'Empire byzantin : son évolution sociale et politique*, Paris, 1904). Abordarea generală a lui Grenier nu este întotdeauna satisfăcătoare, el făcând atât greşeli minore, cât şi majore, pardonabile pentru un nespecialist ; însă lucrarea lui este interesantă deoarece oferă un mare număr de informaţii variate. O scurtă, dar densă istorie a Constantinopolului în relaţie cu istoria generală a Imperiului este *Constantinople : The Story of the Old Capital of the Empire* a lui W.N. Hutton, publicată la Londra, în 1904.

K. Roth oferă o abordare foarte aridă şi succintă a istoriei bizantine în *Istoria Imperiului bizantin* (*Geschichte des Byzantinischen Reiches*, Leipzig, 1904). De asemenea, în 1917 a publicat o scurtă *Istorie socială şi culturală a Imperiului bizantin* (*Sozial und Kulturgeschichte des Byzantinischen Reiches*). Profesorul R. von Scala a scris o analiză foarte densă a istoriei bizantine, fondată pe o bună cunoaştere a surselor originale şi a literaturii asupra subiectului, pentru a fi inclusă în *Istoria universală* a lui Helmholt* El şi-a intitulat această secţiune „Elenismul din timpul lui Alexandru cel Mare" (*Das Griechentum seit Alexander dem Grossen*). În această abordare, Scala şi-a îndreptat atenţia asupra analizării şi determinării importanţei civilizaţiei bizantine. Există şi o altă lucrare în limba engleză, concisă, dar temeinică şi bine concepută, a istoricului român N. Iorga, intitulată *The Byzantine Empire*, publicată la Londra, în 1907. Lucrarea lui E. Foord *The Byzantine Empire – the Rearguard of European Civilization*, scrisă într-un stil vioi şi bine ilustrată, a apărut în anul 1911. Este regretabil că această lucrare oferă doar o descriere foarte scurtă şi superficială a istoriei Imperiului bizantin în perioada căderii acestuia – mai precis, perioada de după anul 1204.

O altă abordare succintă a istoriei bizantine este inclusă în *Istoria universală din secolul al IV-lea până în timpurile noastre* (*Histoire générale du IVe siècle à nos jours*) a lui E. Lavisse şi A. Rambaud. Lucrarea italiană *La civiltà bizantina* (Torino, 1915) a lui N. Turchi este o descriere valoroasă a culturii bizantine.

În anul 1919, Charles Diehl a publicat *Istoria Imperiului bizantin* (*Histoire de l'Empire Byzantin*)**. În această lucrare Diehl îndrăznea mai mult decât o abordare a istoriei politice a Imperiului bizantin ; el a oferit o prezentare a proceselor interne mai importante şi o descriere a însemnătăţii civilizaţiei bizantine. Lucrarea include o scurtă bibliografie, precum şi multe hărţi şi ilustraţii. A cunoscut mai multe ediţii în Franţa. O traducere în engleză a fost publicată în America în anul 1925 (*History of the Byzantine Empire*), traducere din limba franceză de G. Ives.

În *Byzance. Grandeur et décadence* (Paris, 1919)***, Charles Diehl a proiectat o imagine superbă a vieţii interne bizantine. El a dezbătut cauzele măreţiei şi căderii Imperiului,

---

47. Ulterior republicată în F. Harrison, *Among My Books : Centenaries, Reviews, Memoirs*, 180-231.

* Autorul se referă aici la colecţia coordonată de Hans Ferdinand Helmholt, intitulată *Weltgeschichte*, apărută în 9 volume la Leipzig, între anii 1899 şi 1907 (n. trad.).

** Această lucrare a fost tradusă şi în limba română : Charles Diehl, *Istoria Imperiului bizantin*, traducere de Carmen Roşulescu, Craiova, Editura Scorilo, 1999 (n. trad.).

*** Încă din prima jumătate a secolului trecut, şi această lucrare a fost tradusă în limba română : Charles Diehl, *Bizanţ : mărire şi decădere*, traducere de I. Biciolla, Bucureşti, Editura Naţională-Ciornei, 1940 (n. trad.).

influenţa civilizaţiei bizantine asupra popoarelor din proximitate şi moştenirea bizantină în Turcia, Rusia şi statele balcanice[48] August Heisenberg a oferit descrieri riguroase şi bine scrise asupra vieţii şi civilizaţiei în *Staat und Geselschaft des Byzantinischen Reiches*, care a format o parte din *Die Kultur der Gegenwart*, editată de P. Hinneberg. Norman H. Baynes a propus o imagine similară în *Byzantine Empire* (Londra, 1926), care acoperă perioada din secolul al IV-lea până la ocuparea Constantinopolului de către cruciaţi, în anul 1204. Istoria Imperiului bizantin până la sfârşitul secolului al XI-lea a fost abordată sumar în *Les Barbares – des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle* (Paris, 1926) de L. Halphen; este prezentată şi puţină bibliografie. O lucrare recentă de nuanţă generalistă este *The Byzantine Achievement. An Historical Perspective. A.D. 330-1453* (Londra, 1929) a lui Robert Byron. O cărţulie apărută în limba franceză, *Byzance* (Paris, 1939)*, de Auguste Bailly, cuprinzând întreaga istorie a Imperiului, într-un stil accesibil, nu este doar folositoare, ci şi o lectură agreabilă. *Imperial Byzantium*, o ediţie în limba engleză a unei lucrări la origine în limba germană a Berthei Diener, a apărut în 1938[49] Dependentă de bizantinologii moderni pentru evenimente, aceasta prezintă istoria Imperiului într-un stil oarecum pitoresc, după cum o sugerează şi titlurile capitolelor. Al treilea capitol este intitulat „Îngeri şi eunuci", iar ultimul capitol, care include o perspectivă generală asupra situaţiei Imperiului după cruciada a IV-a, este denumit corespunzător: „Visul unei nopţi de vară". O succintă, însă foarte bună *Istorie a Bizanţului* (*Histoire du Byzance*)** a lui Paul Lemerle a fost publicată la Paris, în anul 1943[50]. Descrieri generale meritorii şi dense asupra istoriei bizantine au fost oferite de E. Gerland în *Catholic Encyclopedia* şi de J.B. Bury în ediţia a XI-a a *Encyclopaedia Britannica*.

O excelentă introducere în istoria Bizanţului este monumentala lucrare a lui O. Seeck *Istoria căderii lumii antice* (*Geschichte des Untergangs der antiken Welt*), publicată în perioada 1895-1920, care prezintă evenimentele până în anul 476. Alte două introduceri, foarte folositoare pentru istoria bizantină, sunt: E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, şi F. Lot, *La Fin du monde antique et le début du Moyen Âge* (Paris, 1927), care include perioada lui Iustinian cel Mare. Al doilea volum al lui Stein, publicat în limba franceză, *Histoire du Bas-Empire*, care acoperă perioada 476-565, a apărut în anul 1949.

Literatura bizantină. O indispensabilă lucrare de referinţă despre literatura bizantină este ediţia a II-a a excelentei *Istorii a literaturii bizantine de la Iustinian până la sfârşitul*

48. Substanţa acestei cărţi a slujit ca fundament pentru lucrarea lui Diehl din *Cambridge Medieval History*, IV, capitolele XXIII şi XXIV. Aceasta apare într-o formă mai concisă în *Les grands problèmes de l'histoire byzantine*, 178.

* Această lucrare este disponibilă şi în limba română: Auguste Bailly, *Istoria Bizanţului*, 2 vol., traducere de Constantin Ionescu-Boeru, Bucureşti, Editura Prietenii Cărţii, 2000-2001 (n. trad.).

49. Ediţia originală în limba germană din 1937 a fost intitulată *Byzanz. Von Kaisern, Engeln und Eunuchen* şi a apărut sub pseudonimul „Sir Galahad". O ediţie în limba franceză a fost publicată în acelaşi an.

** Predilecţia pentru traducerea în limba română a lucrărilor bizantinologilor francezi este întărită şi de acest exemplu: Paul Lemerle, *Istoria Bizanţului*, traducere de Nicolae-Şerban Tanaşoca, Bucureşti, Editura Teora, 1998 (n. trad.).

50. Vezi o recenzie foarte favorabilă a lui V. Grumel la această lucrare: *Études byzantines*, II (1945), 275.

Imperiului roman de Răsărit (*Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches*, München, 1897), publicată de Karl Krumbacher, fost profesor la Universitatea din München. În această ediţie, literatura teologică a fost adunată de profesorul A. Ehrhard. Aceeaşi ediţie include *Schiţa istoriei imperiale bizantine* (*Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*) a lui H. Gelzer. Volumul lui Krumbacher este cea mai importantă lucrare de referinţă existentă pentru studiul literaturii bizantine. Acesta conţine un material vast şi este o dovadă a erudiţiei profunde şi a productivităţii neobişnuite a autorului. Din moment ce Krumbacher a fost un bun cunoscător al limbii ruse şi al altor limbi slave, el a folosit izvoare în aceste limbi. Desigur, lucrarea lui este destinată exclusiv specialiştilor, şi nu cititorului obişnuit. Oricum, pentru un cerc mai larg de cititori el a scris o istorie a literaturii bizantine într-o cărţulie de 50 de pagini, mult mai accesibilă : *Literatura greacă a Evului Mediu* (*Die Griechische Literatur des Mittelalters*), în colecţia *Die Kultur der Gegenwart*, editată de P. Hinneberg. Lucrarea lui K. Dieterich *Istoria literaturii bizantine şi greceşti moderne* (*Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur*, Leipzig, 1902) este de oarecare importanţă. Informaţie valoroasă este cuprinsă în succinta istorie a literaturii bizantine scrisă în limba italiană de G. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina (324-1453)*, publicată în *Manuali Hoepli, serie scientifica*, Milano, 1916. Această lucrare nu este o dublură a volumului lui Krumbacher ; a fost publicată 19 ani mai târziu şi include o mare cantitate de informaţii noi. S. Mercati a scris o recenzie detaliată, care identifică multe erori (*Roma e l'Oriente*, VIII, 1918, 171-183). Analiza succintă asupra literaturii bizantine în limba polonză a lui Jan Saidak, *Litteratura Bizantynska* (Varşovia, 1933), nu este serioasă. Foarte folositoare pentru perioada timpurie a literaturii bizantine, din secolul al IV-lea d.Hr., este *Geschichte der Griechischen Literatur* (vol. II, München, 1924) a lui W. Christ. Alte trei lucrări sunt de valoare : F.A. Wright, *A History of Later Greek Literature from the Death of Alexander in 323 B.C. to the Death of Justinian in 565 A.D.* (New York, 1932) ; Otto Bardenhewer, *Patrologie* (ed. a III-a, Freiburg, 1910) ; şi Bardenhewer, *Geschichte der altkirchlichen Literatur* (Freiburg, 1910, 5 vol.). Cele trei volume finale ale ultimei lucrări menţionate, care acoperă perioada secolelor IV-VIII, sunt deosebit de importante. N. Iorga a analizat succint literatura bizantină în „La littérature byzantine, son sens, ses divisions, sa portée", *Revue historique du sud-est européen*, II (1925), 370-397*

* Dintre prezentările în limba română pe tema dezvoltării studiilor de istorie bizantină amintim : Nicolae-Şerban Tanaşoca, „Introducere", în *Literatura Bizanţului. Studii*, Bucureşti, Editura Univers, 1971, 5-36 ; Emilian Popescu, „Istoricul cercetărilor de bizantinologie", în Emilian Popescu, *Curs de bizantinologie* (Universitatea din Bucureşti, Facultatea de Teologie Ortodoxă), nepublicat, Bucureşti, 1996, 5-17 ; Vasile V. Muntean, „Apariţia şi dezvoltarea Bizantinisticii", în Vasile V. Muntean, *Bizantinologie*, vol. I, Timişoara, Editura Învierea, 1999, 34-39 ; Stelian Brezeanu, „Evoluţia studiilor de istorie bizantină", în Stelian Brezeanu, *Istoria Imperiului bizantin*, Bucureşti, Editura Meronia, 2007, 397-404 ; Emanoil Băbuş, „Istoriografie bizantină modernă şi contemporană", *Studii Teologice*, NS, IV (2008), 4, 31-54 (n. trad.).

Studiile bizantine în Rusia

Secolul al XIX-lea

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cercetătorii ruşi au început să manifeste un interes susţinut faţă de istoria bizantină.

Academicieni germani. De-a lungul primei jumătăţi a secolului al XIX-lea, unele studii în această direcţie au fost realizate de cercetătorii germani din Rusia care au fost aleşi membri ai Academiei Ruse de Ştiinţe şi s-au stabilit permanent la Petrograd. Aceşti cercetători germani au fost interesaţi în special să determine importanţa Bizanţului şi a izvoarelor bizantine în istoria Rusiei. Dintre aceşti academicieni merită menţionaţi Ph. Krug (1764-1844) şi A. Kunik (1814-1899).

Pro-occidentali şi slavofili. Pentru reprezentanţii remarcabili ai gânditorilor ruşi din prima jumătate a secolului al XIX-lea, adesea istoria bizantină servea ca izvor pentru susţinerea unei anumite mişcări sociale. Spre exemplu, unii slavofili[51] extrag din istoria Imperiului bizantin fapte care le susţin şi justifică teoriile. Pro-occidentalii preiau din aceleaşi izvoare fapte care ar fi trebuit să demonstreze influenţa distructivă a istoriei bizantine şi să puncteze clar marele pericol care i-ar ameninţa dacă Rusia ar decide să urmeze tradiţiile Imperiului în declin. Într-una dintre lucrările lui, Herzen scria:

> Grecia antică a încetat să existe atunci când dominaţia romană a intervenit şi a salvat-o, precum lava şi cenuşa au salvat Pompei şi Herculaneum. Perioada bizantină a deschis capacul sicriului, însă corpul neînsufleţit a rămas inert; precum orice alt mormânt, a fost preluat de către preoţi (papi) şi călugări şi a fost administrat corespunzător de către eunuci, acei adevăraţi reprezentanţi ai sterilităţii. [...] Imperiul bizantin ar fi putut trăi, însă rolul lui s-a încheiat; şi, în general, istoria este interesată de popoare numai când acestea sunt pe scenă, mai exact, atunci când acestea fac ceva[52].

Un alt pro-occidental, P.I. Ceaadaev, scria în prima sa scrisoare filosofică: „Urmând soarta noastră rea, ne-am întors spre execrabilul, profund detestabilul Imperiu bizantin pentru un cod moral, care urma să fie fundamentul educaţiei noastre"[53]. Însă aceste declaraţii nu au nicio valoare istorică. Oricât de înzestraţi şi de bine educaţi au fost, în mod incontestabil, aceşti gânditori, ei nu au fost cu adevărat specialişti în istoria bizantină.

O recunoaştere a importanţei studiului istoriei bizantine a fost foarte evidentă la mijlocul secolului al XIX-lea. Un slavofil fervent, A.S. Homiakov, scria în deceniul al şaselea al

---

51. Slavofilii admirau Biserica Ortodoxă Rusă şi vechile instituţii politice şi sociale anterioare perioadei lui Petru cel Mare, ale cărui reforme, credeau aceştia, au condus Rusia pe căi greşite. Pro-occidentalii, dimpotrivă, susţineau că ruşii ar trebui să trăiască în relaţie strânsă cu Vestul Europei şi că Rusia a devenit o ţară civilizată numai după reformele lui Petru cel Mare.
52. *The Past and Thoughts Venezia la Bella*, X, 53-54 [în rusă].
53. *Works and Letters*, ed. Herschensohn, II, 118 [în rusă]; ed. în limba franceză, I, 85. O exprimare chiar mai frapantă este disponibilă într-o versiune diferită a acestei scrisori, II, 13 (ed. Herschensohn).

secolului respectiv: „În opinia noastră, a vorbi cu dispreţ despre Imperiul bizantin înseamnă a-ţi divulga propria ignoranţă"[54]. În anul 1850, T.N. Granovski, celebrul profesor al Universităţii din Moscova, scria:

> Mai avem nevoie să vorbim despre importanţa istoriei bizantine pentru noi, ruşii? Noi am preluat de la Ţarigrad[55] cea mai importantă parte a culturii naţionale, anume credinţele noastre religioase şi începuturile civilizaţiei. Imperiul de Răsărit a introdus Rusia în familia naţiunilor creştine. Însă dincolo de aceste conexiuni suntem legaţi în mod inevitabil de Imperiul bizantin prin simplul fapt că suntem slavi. Această parte a problemei nu a fost şi nu poate fi apreciată în totalitate de cercetătorii străini[56].

În opinia lui Granovski, în timpul său, soluţia corectă a problemelor principale ale istoriei bizantine putea fi descoperită numai de cercetătorii ruşi sau slavi: „Este datoria noastră să studiem fenomenul căruia îi suntem atât de îndatoraţi"[57].

Vasilievski. Adevăratul fondator al studiului ştiinţific asupra istoriei bizantine la scară largă a fost V.G. Vasilievski (1838-1899), profesor la Universitatea din Petrograd şi membru al Academiei Ruse de Ştiinţe. El a publicat un mare număr de lucrări remarcabile despre probleme speciale în istoria bizantină, atât interne, cât şi externe, dedicându-şi mare parte din energia şi deosebita sa abilitate analitică studiului relaţiilor ruso-bizantine. Unele dintre lucrările lui Vasilievski sunt de mare valoare în domeniul istoriei universale. Spre exemplu, mulţi savanţi europeni admit faptul că lucrarea lui Vasilievski *Bizanţul şi pecenegii** este indispensabilă oricărui cercetător al primei cruciade[58]. De asemenea, răposatul profesor N.P. Kondakov, care a murit în 1925, şi academicianul F.I. Uspenski sunt savanţi care s-au distins, primul în domeniul artei bizantine, iar ultimul în sfera istoriei sociale bizantine. Nicio discuţie sau evaluare a operelor acestor trei istorici nu apare aici, deoarece Vasilievski a publicat exclusiv lucrări pe probleme speciale, iar cele ale lui Kondakov au abordat în principal probleme de artă bizantină[59]; această analiză încearcă să indice lucrările generale asupra istoriei bizantine. Într-un fel, Uspenski este o excepţie; mai multe informaţii despre

54. „The Voice of a Greek in Defense of Byzantium", *Works* (ed. a IV-a, 1914), III, 366, în notă [în rusă].
55. Nume rusesc pentru Constantinopol.
56. „The Latin Empire: A Review of Medovikov's Work", *Complete Works of T.N. Granovski* (ed. a IV-a, 1900), 378 [în rusă].
57. *Ibidem*, 379.
* Acest studiu a fost publicat iniţial sub titlul Византия и печенеги (1048-1094), Журнал Министерства народного просвещения, Часть 164 (1872), Отд. II, 116-165, 243-332; ulterior, republicat în Труды В. Василевского, т. 1, С.-ПБ., 1908 (n. trad.).
58. Centenarul naşterii lui Vasilievski a fost în anul 1938. Vezi A.A. Vasiliev, „My Reminiscences of V.G. Vasilievski", şi G. Ostrogorsky, „V.G. Vasilievski as Byzantinologist and Creator of Modern Russia Byzantinology", ambele studii în *Annales de l'Institut Kondakov*, XI (1940), 207-214, 227-235 [în rusă]. Un articol foarte bun de N.S. Lebedev despre Vasilievski şi importanţa activităţii lui a apărut în Rusia Sovietică: *Istoriceski Journal*, 1944 [în rusă].
59. Totuşi, vezi lucrarea postumă a lui Kondakov *Sketches and Notes on the History of Mediaeval Art and Culture*, III, 455 [în rusă].

cele două volume ale istoriei generale a Imperiului, care au apărut în anii 1914 şi 1927, vor fi prezentate ceva mai jos.

În concluzie, principala contribuţie a savanţilor ruşi până la începutul secolului XX a fost cercetarea lor laborioasă, care a adus multă lumină asupra unor chestiuni speciale, la acel moment extrem de importante[60].

Ertov. În anul 1837, I. Ertov a publicat în limba rusă cele două volume ale *Istoriei Imperiului roman de Răsărit sau constantinopolitan, extrasă din Istoria universală** Ultimele cuvinte ale titlului indică faptul că această lucrare era numai un extras din *Istoria universală şi continuarea istoriei universale a migraţiei popoarelor şi fondarea unor noi state în Europa, Asia şi Africa, din perioada formării statului rus şi până la distrugerea Imperiului roman de Răsărit***, în 15 volume, publicate în perioada 1830-1834. Ertov, fiul unui comerciant, a fost un autodidact. În redactarea acestei istorii a Imperiului bizantin a fost condus de ideea că „cititorul rus are nevoie, mai presus de toate, de o istorie narativă". El a declarat că a folosit ca izvoare, „dincolo de multe fragmente din numeroase cărţi şi periodice [în limba franceză], *Istoria* lui Royou, *Istoria* abreviată a Imperiului roman de Răsărit a lui Lebeau şi traducerea în rezumat a *Istoriei* lui Gibbon de către Adam"[61].

Secolul XX

Kulakovski. Prima încercare de a scrie o istorie generală meticuloasă a Imperiului bizantin a fost întreprinsă de răposatul I.A. Kulakovski, profesor la Universitatea din Kiev. Specialitatea sa era literatura latină, însă a predat la universitate istoria romană şi a scris multe lucrări în domeniul antichităţilor romane şi istoriei instituţiilor romane în epoca imperială. De-a lungul perioadei de după 1890 şi-a dedicat o parte din timp studiului arheologiei creştine şi istoriei bizantine. La începutul secolului XX (1906-1908) a tradus lucrarea celebrului istoric roman păgân din secolul al IV-lea d.Hr. Ammianus Marcellinus, iar această traducere i-a fost un fel de introducere pentru studiile bizantine ulterioare. În anul 1910 a publicat primul volum al *Istoriei Bizanţului****, acoperind perioada 395-518 d.Hr. Al doilea volum a apărut în 1912, iar al treilea în 1915. Acestea au cuprins istoria Imperiului între anii 518 şi 717 d.Hr., mai precis până la perioada iconoclastă. O ediţie revizuită a primului volum a apărut încă din 1913. Autorul, cu o productivitate neobişnuită şi o energie neobosită, a studiat izvoarele

60. În anul 1926, un istoric englez, Norman H. Baynes, scria: „Întreaga literatură despre proprietatea funciară şi fiscalitate este foarte tehnică şi cele mai multe dintre cele mai bune lucrări sunt în limba rusă", *The Byzantine Empire*, 248.

* Titlul în varianta originală este История Восточно-Римской или Контантинопольской империи, выбранная из всеобщей истории, С.-Пб., 1837 (n. trad.).

** Titlul acestei colecţii în varianta originală este următorul: Всеобщая история и Продолжение всеобщей истории о переселении народов и образовании новых государств в Европе, Азии и Африке, от основания государства российского до разрушения восточной греческой империи (n. trad.).

61. *History of the Eastern Roman or Constantinopolitan Empire*, Introduction [în rusă].

*** Această lucrare (în original: История Византий) în 3 volume a profesorului I. Kulakovski a fost republicată în limba rusă (Londra, Variorum Reprint, 1973), cu o introducere în limba engleză semnată de Ivan Dujčev (n. trad.).

izvoarele bizantine, greceşti, latine şi orientale (în traducere), iar pe baza tuturor acestora şi cu o bună cunoaştere a literaturii perioadei a scris istoria în detaliu a Imperiului bizantin până în anul 717. În lucrarea sa, profesorul Kulakovski abordează câteva aspecte ale vieţii interne, însă acestea sunt pe alocuri pierdute în noianul detaliilor ce privesc viaţa politică externă. În special volumul al III-lea este de mare valoare şi interes. Conform propriei declaraţii din prefaţa primului volum, Kulakovski a încercat, printr-o descriere vie şi realistă, să facă posibilă pentru cititor perceperea spiritului acestor perioade antice. „Trecutul nostru rusesc", spunea Kulakovski, „este legat de Imperiul bizantin prin conexiuni indestructibile; şi, în virtutea acestei unităţi, conştiinţa noastră rusească naţională s-a definit pe ea însăşi". El îşi exprima cu amărăciune regretul pentru desfiinţarea studiului limbii greceşti în şcolile ruseşti secundare: „Probabil într-o zi şi noi, ruşii, vom înţelege, precum o fac alţii în Europa de Vest, că nu ultimul cuvânt al grecului modern, ci primul cuvânt al elenului cuprinde începuturile creative ale civilizaţiei europene". În prefaţa celui de-al treilea volum, autorul defineşte din nou planul istoriei sale bizantine: „Scopul meu era să prezint o imagine succesivă, exactă din punct de vedere cronologic şi, pe cât posibil, completă a vieţii Imperiului, fondată pe un studiu direct al izvoarelor şi o cercetare modernă a informaţiilor, aşa cum apar ele în monografiile referitoare la această perioadă şi în numeroasele studii pe teme particulare, disponibile în diferite periodice dedicate problemelor bizantine". Lucrarea profesorului Kulakovski este de mare valoare pentru evenimentele istoriei bizantine şi pentru descrierile unor izvoare originale. De asemenea, ea cuprinde concluzii şi teorii importante ale istoricilor moderni asupra principalelor probleme sociale, dar şi politice ale istoriei bizantine. Descrierea de către Kulakovski a evenimentelor istorice este foarte detaliată; aceasta explică faptul că trei volume, cuprinzând aproximativ 1.400 de pagini, acoperă istoria Imperiului numai până la începutul secolului al VIII-lea.

F.I. Uspenski. Primul volum al *Istoriei Imperiului bizantin* [История Византийской Империи – n. trad.] a academicianului rus F.I. Uspenski, fost director al Institutului Rus de Arheologie din Constantinopol, a apărut în 1914. Această lucrare excelentă, cu numeroase hărţi, gravuri şi imagini, oferă o descriere a evenimentelor istorice din secolul al IV-lea şi până la începutul secolului al VIII-lea, mai precis până la perioada iconoclastă. Volumul reprezintă prima încercare întreprinsă de un specialist în acest domeniu de a scrie o istorie generală a Imperiului bizantin. Omul care a încercat acest lucru a fost unul dintre cei mai remarcabili cercetători în domeniul istoriei şi culturii bizantine. Şi-a dedicat lunga şi productiva sa viaţă aproape în exclusivitate studierii diferitelor aspecte şi epoci ale istoriei complexe a Imperiului. A murit la Leningrad, în 1928, la vârsta de 83 de ani. Dorindu-şi să prezinte o istorie narativă accesibilă unui public larg, Uspenski nu şi-a completat lucrarea cu multe referinţe, atât în notele de subsol, cât şi la sfârşitul capitolelor, ci s-a autolimitat, menţionând doar izvoarele şi lucrările secundare. Prima parte a celui de-al doilea volum, publicat în 1927, cuprinde o prezentare a perioadei iconoclaste şi tema Apostolilor slavilor, Chiril (Constantin) şi Metodie.

Primul volum al lui Uspenski a jucat rolul unei introduceri generale pentru istoria Imperiului în momentul în care s-au creat principalele elemente ale „bizantinismului" şi s-a format complexa cultură bizantină. Autorul nu s-a putut abţine să nu descopere în anumite evenimente trecute ale istoriei bizantine unele „lecţii" pentru viaţa contemporană. Atunci când vorbeşte despre importanţa determinantă a provinciilor orientale bizantine şi evidenţiază că, în Imperiul de la Niceea, mai precis în Asia Mică, s-a dezvoltat şi s-a împlinit ideea

restaurării Imperiului bizantin în secolul al XIII-lea, Uspenski concluzionează că „lecţia istoriei trebuie cercetată cu rigoare" şi trebuie judecată de către contemporanii săi, care aşteptau împărţirea moştenirii „periculosului pacient bolnav de pe Bosfor"[62]. El comenta mai departe :

> Noi am greşi profund dacă am insista că stă în puterile noastre să evităm a juca un rol activ în stabilirea lucrurilor legate de moştenirea bizantină. Deşi în mod obişnuit depinde de moştenitor să accepte sau să refuze moştenirea lăsată lui, totuşi rolul Rusiei în problema orientală a fost stipulat prin testament de istorie şi nu poate fi modificat voluntar decât dacă un şoc neaşteptat ne-ar oferi libertatea de a uita şi de a şterge memoria lucrurilor care ne-au făcut să trăim, să luptăm şi să suferim[63].

De-a lungul întregii sale lucrări, Uspenski a încercat să explice problema relaţiilor bizantino-slave, iar la finalul introducerii sale, scrisă în octombrie 1912, îi indica cititorului capitolele asupra istoriei slavilor sudici pentru elucidarea „tristelor evenimente de astăzi din Peninsula Balcanică", anume evenimentele celui de-al doilea război balcanic[64]. Uspenski a explicat că scopul său a fost să-i ofere cititorului rus informaţii clare, care să-l ajute să ajungă la o înţelegere corectă a sistemului, unul echilibrat şi bine conceput. În plus, el a sperat că cititorii lui ar aprecia convingerea sa că un studiu exhaustiv al istoriei bizantine şi al relaţiilor cu trecutul Rusiei nu este numai indispensabil educaţiei ruseşti, ci şi, în aceeaşi măsură, necesar pentru formarea şi îndrumarea corectă a conştiinţei politice şi naţionale ruseşti.

Ca adept al „bizantinismului"*, Uspenski a arătat o grijă deosebită pentru definirea acestui termen. În gândirea sa, elementele esenţiale care au dat naştere bizantinismului au fost intruziunea barbarilor în Imperiu şi criza culturală şi religioasă din secolele III-IV[65]. „Bizantinismul este un principiu istoric, al cărui efect este vizibil în istoria popoarelor din Europa de Sud şi de Est ; acest principiu a determinat dezvoltarea multor state, chiar şi în timpurile noastre ; el se exprimă într-un ansamblu special de idei şi instituţii politice, iar cineva ar putea afirma că şi în forme deosebite de organizare de clasă şi relaţii funciare[66]". Prin bizantinism, care este rezultatul fuziunii dintre romanism şi culturile anterioare, precum cea iudaică, cea persană şi cea greacă, „este desemnată, în principal, combinaţia tuturor elementelor care au influenţat reformarea treptată a Imperiului roman din secolul al V-lea până în secolul al VIII-lea, înainte să fie transformat în Imperiul bizantin"[67]. „Multe schimbări au fost cauzate de pătrunderea germanilor şi slavilor, producând reforme în structura socială şi economică şi în sistemul militar al Imperiului. Noile elemente au exercitat o mare influenţă pentru reformarea Imperiului roman din Răsărit, cauzând adoptarea treptată a caracteristicilor bizantinismului"[68]. Acesta se exprimă prin următoarele procese :

62. *History of the Byzantine Empire*, I, xii [în rusă].
63. *Ibidem*, 46-47.
64. *Ibidem*, xiv.
* Pentru o dezbatere mai amplă a acestei probleme, vezi traducerea în limba română a lucrării lui Konstantin Leontiev *Bizantinismul şi lumea slavă*, traducere de Elena Pîrvu, cu un cuvânt introductiv de Claudio Mutti, Bucureşti, Editura Anastasia, 1999 (n. trad.).
65. *History of the Byzantine Empire*, I, 47-48 [în rusă].
66. *Ibidem*, 16.
67. *Ibidem*, 39.
68. *Ibidem*, 39-40.

„(1) o suprimare fermă a prevalenţei limbii latine şi înlocuirea ei treptată cu limba greacă sau, mai corect, cu greaca bizantină; (2) lupta etniilor pentru supremaţie politică; (3) o nouă dezvoltare a artei, apariţia unor noi elemente, care au contribuit la crearea unor noi monumente, precum şi lucrări deosebite în domeniul literaturii, unde o nouă şi originală metodă este dezvoltată gradual sub influenţa tiparelor şi tradiţiilor culturii orientale"[69].

Opinia lui Uspenski că Imperiul roman în Răsărit a adoptat liniile specifice bizantinismului prin secolul al VIII-lea este în acord cu cea a bizantinologului englez Finlay. Tezele generale ale lui Uspenski nu sunt demonstrate în primul volum; acestea vor putea fi evaluate corect numai atunci când va fi disponibilă o istorie completă a Imperiului bizantin sau cel puţin o istorie până la cucerirea latină.

Principalele teme propuse de primul volum sunt următoarele: (1) pătrunderea slavă în Peninsula Balcanică şi efectele acesteia asupra vieţii bizantine; (2) proprietatea funciară în Imperiul bizantin; şi (3) sistemul themelor, anume administraţia provincială a Imperiului. Deşi în lucrarea lui Uspenski nu s-a oferit un răspuns final la aceste dileme, interpretările pe care el le-a prezentat indică necesitatea unui studiu ulterior al acestor probleme complexe.

Acest volum al lui Uspenski a fost conceput cu mai bine de 25 de ani înainte de publicare şi a fost scris într-o perioadă lungă de timp; diferitele părţi se deosebesc mult ca valoare. În contrast cu capitole noi, interesante şi vivace, există şi capitole axate pe informaţii depăşite, cu mult sub nivelul atins de cercetătorii moderni. Analizele asupra arabilor şi mahomedanilor sunt exemple ale acestui ultim tipar. Uspenski a dedicat mult spaţiu vieţii sociale a Imperiului, însă aceasta este principala calitate a lucrării. Volumul face posibilă pentru cititor o apropiere de perioada timpurie a istoriei bizantine; propune o expunere clară a unui specialist care şi-a dedicat viaţa ştiinţifică aproape în exclusivitate studiului perioadei bizantine. În anul 1948 a apărut al treilea volum al *Istoriei* sale, care acoperă perioada 1081-1453. A doua parte a celui de-a doilea volum nu a fost publicată încă*

Şestakov. În 1913, S.P. Şestakov şi-a publicat *Prelegerile de istorie a Bizanţului* [Лекций по истории Византии – n. trad.]. Autorul era profesor la Universitatea din Kazan. O a doua ediţie revizuită şi adăugită a acestor prelegeri a apărut în anul 1915. Volumul se ocupă de evenimentele istorice începând cu pătrunderea barbarilor în interiorul Imperiului roman de Răsărit şi de Apus în secolele III-V şi încheindu-se cu încoronarea lui Carol cel Mare în anul 800. Autorul prezintă numeroase fapte legate de problemele politice externe şi viaţa socială a Imperiului, oferind şi unele informaţii despre istoriografia şi literatura acestei ramuri a istoriei. Informaţia nu este întotdeauna exactă, iar naraţiunea este foarte precipitată.

C.N. Uspenski. O impresie foarte tonică şi intensă este produsă de *Discuţii despre istoria bizantină* [Очерки по истории Византии – n. trad.], lucrare publicată la Moscova, în anul 1917, de către cercetătorul rus C.N. Uspenski[70]. Volumul, cu doar 268 de pagini, cuprinde o introducere generală foarte interesantă şi examinează evoluţia socială şi economică a Imperiului roman. El pune cititorul în contact cu problemele interne importante ale perioadei

69. *History of the Byzantine Empire*, I, 40 [în rusă].

* Această parte care rămăsese nepublicată a fost integrată în reeditarea *Istoriei Imperiului bizantin* a lui F.I. Uspenski: История Византийской Империи, 3 тома, Москва, Изд. „Мысль", 1996-1997 (n. trad.).

70. A murit la Moscova în anul 1917.

bizantine. Prezentarea se încheie cu perioada iconoclastă târzie şi restaurarea cultului icoanei în anul 843, în timpul domniei Teodorei. Caracteristica distinctivă a *Discuţiilor* este accentul pus pe problemele organizării interne a Imperiului şi pe evoluţia socială şi religioasă ; evenimentele politice sunt prezentate doar atunci când autorul le găseşte valoroase pentru explicarea anumitor fenomene ale vieţii sociale. Uspenski îşi dezvoltă cu grijă ideea principală şi pe deplin corectă despre natura elenistică a Imperiilor roman şi, respectiv, bizantin. El face o încercare interesantă de a investiga procesele de feudalizare a vieţii bizantine în domeniul proprietăţilor funciare monahale, precum şi al celor laice. Uspenski a fost interesat în mod deosebit de perioada iconoclastă, iar ultimele capitole ale *Discuţiilor* lui merită o atenţie specială. El a analizat formarea primelor regate barbare în interiorul Imperiului, reformele administrative şi managementul financiar sub Iustinian, organizarea themelor, ţărănimea în secolele VI-VIII şi aşa-numitul „cod rural", problemele proprietarilor de pământ şi *exkousseia* (imunitatea bizantină). Redusă ca întindere, dar bogată în conţinut, această lucrare este de o foarte mare valoare.

Vasiliev. Istoria Imperiului bizantin (*History of the Byzantine Empire*) a lui A.A. Vasiliev a fost iniţial o lucrare în limba rusă, publicată în Rusia. Lucrarea completă are două volume şi cuprinde întreaga istorie a Imperiului bizantin. Primul volum a fost publicat în 1917 cu titlul *Prelegeri de istorie a Bizanţului*, vol. I: *Perioada până la începutul cruciadelor (până în anul 1081)*[*]. Al doilea volum, acoperind istoria de la cruciade până la căderea Constantinopolului, a fost publicat în trei părţi : 1) *Bizanţul şi cruciaţii* (Petrograd, 1923)[**] ; 2) *Dominaţia latină în Levant* (Petrograd, 1923)[***] ; şi 3) *Căderea Bizanţului* (Leningrad, 1925)[****] Informaţii despre traducerile şi ediţiile revizuite şi adăugite ale acestei lucrări au fost incluse în bibliografia generală a acestui volum[*****]

Bezobrazov. Discuţii despre cultura bizantină [Очерки Византийской культуры – n. trad.], un studiu postum al lui P.V. Bezobrazov, care a murit în octombrie 1918, a fost publicat la Petrograd, în anul 1919. Această lucrare redactată într-un stil alert este marcată de abordarea rece a autorului faţă de multe aspecte ale vieţii bizantine, pe care le descrie mai degrabă în culori întunecate. El a prezentat împăraţi şi împărătese, clerici şi oficiali guvernamentali, proprietari funciari, meşteşugari, literatura, spectacolele şi distracţiile, precum şi problemele juridice. Bezobrazov a fost un cercetător foarte capabil, iar lucrarea lui este plăcută şi folositoare.

---

* Titlul în varianta originală este Лекции по истории Византии, I. Время до эпохи Крестовых Походов (до 1081 года), Петроград, Типография А. Башмакова и ко., 1917, VIII+355 стр. (n. trad.).

** Titlul în varianta originală este История Византии. Византия и Крестоносцы. Эпоха Комнинов (1081-1185) и Ангелов (1185-1204), Петербург, „Academia", 1923, 120 стр. (n. trad.).

*** Titlul în varianta originală este История Византии. Латинское владычество на Востоке. Эпоха Никейской и Латинской империй (1204-1261), Петроград, „Academia", 1923, 76 стр. (n. trad.)

**** Titlul în varianta originală este История Византии. Падение Византии. Эпоха Палеологов (1261-1453), Ленинград, „Academia", 1925, 143 стр. (n. trad.)

***** Pentru trecerea în revistă a tuturor ediţiilor şi traducerilor acestei *Istorii*, vezi *supra* nota 41 (n. trad.).

Levcenko. Prima încercare de a aborda istoria bizantină dintr-un punct de vedere marxist a apărut în Rusia sovietică în anul 1940; este vorba despre scurta *Istorie a Bizanţului* [История Византий. Краткий очерк – n. trad.] a lui M. V. Levcenko (Moscova şi Leningrad, 1940). Lăsând deoparte atacurile obişnuite ale autorului asupra „bizantinologilor burghezi", care, în mod evident, sunt obligatorii în Rusia sovietică, volumul demonstrează o bună cunoaştere a informaţiei, oferă o selecţie interesantă, deşi într-un fel părtinitoare, a fragmentelor din izvoare şi acordă multă atenţie istoriei interne, în special problemelor socio-economice, pe care Levcenko le-a legat de interesele maselor. Autorul scria: „Rusia a primit creştinismul de la Bizanţ. Împreună cu creştinismul, slavii şi-au însuşit scrierea şi unele elemente ale înaltei culturi bizantine. Clasele muncitoare ale patriei noastre sunt, în mod evident, îndreptăţite să fie interesate de istoria Imperiului bizantin, iar istoricii sovietici trebuie să satisfacă acest interes şi să ofere o istorie educativă a Bizanţului, construită pe baza metodologiei marxist-leniniste" (p. 4)*

* Şcoala românească de bizantinologie a fost reprezentată de cercetători renumiţi, precum Nicolae Iorga, Vasile Grecu, Gheorghe Brătianu, Nicolae Bănescu, Alexandru Elian etc. Pentru prezentarea unora dintre personalităţile marcante ale acestui domeniu în România, vezi: *Nicolae Iorga – istoric al Bizanţului*, culegere de studii îngrijită de Eugen Stănescu, Bucureşti, Editura Academiei, 1971; Nicolae-Şerban Tanaşoca, *Balcanologi şi bizantinişti români*, Bucureşti, Editura Fundaţiei Pro, 2002 (George Murnu, Nicolae Bănescu, Theodor Capidan, Victor Papacostea); Victor Spinei, „Geneza sintezei lui Gheorghe I. Brătianu despre spaţiul pontic", în Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, ed. a II-a revăzută, traducere de Michaela Spinei, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi bibliografie de Victor Spinei, Iaşi, Editura Polirom, 1999, 13-49; Ioan Moldoveanu, „Vasile Grecu, istoric al Bizanţului şi al Bisericii Române", *Studii Teologice*, NS, IV (2008), 4, 55-73; Tudor Teoteoi, „Nicolae Bănescu (1878-1971) şi sinteza sa de istorie bizantină", în Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. I (*Imperiul creştin şi asaltul invaziilor, 313-610*), Bucureşti, Editura Anastasia, 2000, 5-27; Adrian Gabor, „Profesorul acad. dr. doc. Alexandru Elian (1910-1998)", în Adrian Gabor, *Studia Ecclesiastica. Contribuţii în domeniul Istoriei Bisericeşti ale profesorilor de la Facultatea de Teologie Ortodoxă din Bucureşti (1881-1989)*, Bucureşti, Editura Bizantină, 2003, 205-235. Dintre bizantinologii români contemporani amintim pe: Răzvan Theodorescu, Emilian Popescu, Stelian Brezeanu, Tudor Teoteoi, Nicolae-Şerban Tanaşoca şi Victor Spinei. Dintre contribuţiile unora dintre cei menţionaţi amintim: „Biobibliografie", în *Arta istoriei – Istoria artei. Academicianul Răzvan Theodorescu la 65 de ani*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, [2004], 7-15; Constantin C. Petolescu, Tudor Teoteoi, „Profesorul Emilian Popescu la 75 de ani", şi Adrian Gabor, „Activitatea ştiinţifică, didactică şi universitară a profesorului Emilian Popescu", în *Studia Historica et Theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu*, Iaşi, Editura Trinitas, 2003, 23-57; Tudor Teoteoi, „Profesorul Stelian Brezeanu la 60 de ani" şi „Bibliografie selectivă a profesorului Stelian Brezeanu", în *Istorie şi ideologie. Omagiu profesorului Stelian Brezeanu la 60 de ani*, coordonator Manuela Dobre, Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, 2002, 5-12; Ion Ţurcanu, „Restitutor temporis acti" şi „Bibliografia lucrărilor lui Victor Spinei", în Dumitru Ţeicu şi Ionel Cândea (coord.), *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin şi Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, Brăila, Editura Istros, 2008, 11-51. Vezi şi: Emilian Popescu, *Curs de bizantinologie* (Universitatea din Bucureşti, Facultatea de Teologie Ortodoxă), nepublicat, Bucureşti, 1996, 18-26; Vasile V. Muntean, „Bizantinologia românească", în Vasile V. Muntean, *Bizantinologie*, vol. I, Timişoara, Editura Învierea, 1999, 40-45; Ionuţ-Alexandru Tudorie, „Sinteze de istorie bizantină publicate în ultimul deceniu în limba română", *Studii Teologice*, NS, I (2005), 3, 120-128 (n. trad.).

Periodice, referinţe generale şi papirologie

Primul periodic dedicat studiilor bizantine, *Byzantinische Zeitschrift* (*Revista bizantină*), a apărut în Germania în 1892. În completarea numeroaselor articole şi recenzii de carte, acesta cuprinde o bibliografie detaliată a tuturor publicaţiilor legate de istoria bizantină. Un spaţiu larg este dedicat tuturor publicaţiilor slave şi ruseşti. Profesorul Karl Krumbacher a fost fondatorul şi primul editor al acestei publicaţii. Până în 1914 au apărut 22 de volume, iar un excelent indice analitic al primelor 12 volume a fost publicat în anul 1909. De-a lungul primului război mondial, *Byzantinische Zeitschrift* a fost întrerupt, însă publicarea a fost reluată după război. În prezent, revista este editată de Franz Dölger*

În 1894, Academia Rusă de Ştiinţe a început publicarea revistei *Vizantiyskiy vremennik* [Византийский Временник – n. trad.] (*Anale bizantine*), editată de V.G. Vasilievski şi V.E. Regel. Această revistă a urmat aceleaşi linii ca şi predecesoarea ei din Germania. În secţiunea bibliografică este oferit mult spaţiu lucrărilor legate de istoria popoarelor slave şi a populaţiilor creştine din Orientul Apropiat. Revista este scrisă în limba rusă, însă ocazional include şi articole în limbile franceză sau greacă modernă. Publicarea ei a fost suspendată în timpul primului război mondial. Până în 1917 au fost publicate 22 de volume, însă al XXIII-lea nu a apărut decât în anul 1923, iar al XXV-lea a fost publicat în 1928. Al XVI-lea volum include un index analitic al primelor 15 volume, cules de P.V. Bezobrazov. F.I. Uspenski a editat *Vizantiyskiy vremennik* până la moartea sa. După 1947, în Rusia sovietică a fost iniţiată o nouă serie a *Vizantiyskiy vremennik*; în anul 1951 a apărut al IV-lea volum**

Alt periodic bizantin, *Byzantis* (*Βυζαντίς*), a fost iniţiat în anul 1909 de către Societatea Bizantină din Atena. Au apărut doar două volume. Din 1915 au fost publicate, de către Facultatea de Istorie şi Filologie a Universităţii din Iuriev (Dorpat), trei volume ale unui nou periodic rusesc, *Vizantiyskoe obozrenie* [Византийское обозрение – n. trad.] (*Recenzie bizantină*), sub coordonarea editorială generală a lui V.E. Regel. Al III-lea [şi totodată ultimul – n. trad.] volum a apărut în 1917.

În 1920, N.A. Bees a iniţiat la Berlin publicarea *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, ale cărui ţinte generale coincid cu cele ale *Byzantinische Zeitschrift*. Începând cu al V-lea volum, această revistă a fost publicată la Atena, unde Bees este profesor universitar. Volumul al XVII-lea a apărut în anul 1944***

La al V-lea Congres Internaţional de Istorie desfăşurat la Bruxelles în 1923, secţiunea de studii bizantine şi-a exprimat dorinţa de a produce o nouă revistă internaţională de bizantinologie. La Primul Congres Internaţional al Bizantinologilor de la Bucureşti, în 1924****, ultimele

---

* În prezent, această primă revistă dedicată studiilor bizantine a ajuns la volumul 101 (2008). Sunt publicate câte două numere în fiecare an, însumând aproximativ 1.200 de pagini. Este editată în prezent de prof. Albrecht Berger (n. trad.).

** În prezent, acest celebru periodic de specialitate din spaţiul rusesc a ajuns la volumul 67 (2008) (n. trad.).

*** Ultimele volume ale acestui periodic au apărut cu foarte mare dificultate, la intervale de timp neregulate. Astfel, ultimul volum (vol. XXII) a apărut în 1985, având pe copertă indicaţia anilor 1977-1984 (n. trad.).

**** O prezentare recentă a acestui eveniment este disponibilă la: Florina Fodac, „Le premier Congrès International d'Études Byzantines (Bucarest, 14-20 avril 1924). Prémisses et contexte historiques d'organisation", în Emilian Popescu et Tudor Teoteoi, *Études Byzantines et Post-Byzantines*, V, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2006, 509-522 (n. trad.).

detalii în vederea publicării unui astfel de periodic au fost finalizate, iar în anul 1925 a apărut primul volum. A fost intitulat *Byzantion. An International Review of Byzantine Studies* (*Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines*) şi a fost editat de Paul Graindor şi Henri Grégoire. Acest volum a fost dedicat reputatului cercetător rus N.P. Kondakov pentru a comemora a 80-a sa aniversare, însă în primele zile după publicare a apărut ştirea morţii lui Kondakov (16 februarie 1925).

Între anii 1924 şi 1950 au fost publicate, la Atena, 20 de volume ale unui noi publicaţii în limba greacă, *Anuarul Societăţii de Studii Bizantine* (*Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*). Multe articole publicate în acest *Anuar* sunt importante şi interesante.

În completarea materialelor oferite în aceste periodice speciale, multă informaţie valoroasă şi relevantă pentru studiul perioadei bizantine poate fi descoperită în reviste care nu sunt direct preocupate de erudiţia bizantină. Importante în mod special pentru studiile bizantine sunt: periodicul grecesc *Νέος Ἑλληνομνήμων*, editat de S. Lampros din anul 1904 şi continuat după moartea lui de diferiţi cercetători greci, *Échos d'Orient* şi *Revue de l'Orient Chrétien*.

O lucrare fundamentală cu privire la dreptul bizantin este *Istoria dreptului greco-roman* (*Geschichte des griechisch-römischen Rechts*), scrisă de reputatul cercetător german în drept Karl Eduard Zachariä von Lingenthal. Ediţia a III-a a apărut la Berlin, în 1892. Printre primele lucrări de drept se numără ediţia lui Jacques Godefroy a *Codex Theodosianus*. Godefroy (Gothofredus, 1587-1652), jurist, s-a născut la Geneva şi a fost trimis în Franţa pentru a studia drept şi istorie. După 30 de ani de muncă, a finalizat ediţia *Codex Theodosianus* şi a îmbunătăţit-o cu note şi comentarii substanţiale, care sunt încă extrem de valoroase pentru perioada de început a dreptului bizantin. Lucrarea sa a fost tipărită pentru prima dată la 13 ani după moartea lui. Alte lucrări importante sunt: *Istoria dreptului bizantin* (*Histoire du droit byzantin*) a lui Mortreuil, în limba franceză, în trei volume, publicată la Paris între anii 1843 şi 1847; o analiză în limba germană a lui E. Heimbach în *Ersch und Gruber Encyclopedia* (LXXXVI, 191-471) lucrarea în limba rusă *Despre studiul erudit al dreptului greco-roman, cu o analiză a celei mai recente literaturi** a lui August Engelman, o „încercare de introducere în studiul istoriei juridice bizantine", publicată în 1857. Acest ultim studiu este acum depăşit, însă deoarece este menţionat foarte rar şi este mai degrabă inaccesibil, o schiţă a cuprinsului îi poate interesa pe erudiţi: importanţa istoriei Bizanţului şi a dreptului greco-roman, analiza istoriei literaturii dreptului greco-roman, conceptul şi dimensiunea istoriei juridice greco-romane, împărţirea dreptului în perioade şi caracteristicile fiecărei perioade, ţintele principale ale studierii dreptului greco-roman în prezent şi analiza literaturii dreptului greco-roman după anul 1824. O altă lucrare în limba rusă este *O istorie a dreptului bizantin*** (două părţi, Iaroslavl, 1876-1877) a lui Azarevici. O analiză pătrunzătoare, însoţită de note bibliografice valoroase, a fost publicată în 1906 de către cercetătorul italian L. Siciliano, în *Enciclopedia juridică italiană* (*Enciclopedia Giuridica Italiana*, vol. IV, partea a V-a, fasc. 451 şi 460). Aceasta a fost publicată şi separat la Milano, în anul 1906. De asemenea, folositor este şi Aldo Albertoni, *Per una esposizione del diritto bizantino con*

---

* Titlul în varianta originală este Об ученой обработке греко-римского права с обозрением новейшей его литературы: Опыт введения в изучение Византийской юридической истории, С.-Пб., Б.и., 1857 (n. trad.).

** Titlul în varianta originală este История византийского права. 1: История греко-римского права, от Юстиниана до Василия Македонянина: От 534-867 г.; 2: История византийского права: Период 2 (от 867-1458 г.), Ярославль, Тип. Г Фальк, 1876-1877 (n. trad.).

riguardo all' Italia (Imola, 1927), împreună cu unele completări ale lui Norman Baynes în *Byzantinische Zeitschrift* (XXVIII, 1928, 474-476) şi H. v. Wittken, *Die Entwicklung des Rechtes nach Justinian in Byzanz* (Halle, 1928).

Cele mai importante lucrări despre arta bizantină sunt: N.P. Kondakov, *Istoria artei şi iconografiei bizantine după miniaturile manuscriselor greceşti** (Odessa, 1876; Atlas, 1877; ediţia revizuită în limba franceză: Paris, 1886-1891, în două volume); Bayet, *Arta bizantină* („L'Art byzantin", în *Istoria franceză a artei***, culeasă de A. Michel, vol. I şi III, Paris, 1905 şi 1908); Charles Diehl, *Un manual de artă bizantină* (*Manuel d'art byzantin*, Paris, 1910; ediţie revizuită şi adăugită, în două volume, 1925-1926); O.M. Dalton, *Byzantine Art and Archeology* (Oxford, 1911); O.M. Dalton, *East Christian Art: A Survey of the Monuments* (Oxford, 1925; această lucrare a lui Dalton include o secţiune despre arhitectură); L. Bréhier, *L'Art byzantin* (Paris, 1924); H. Peirce şi R. Tyler, *L'Art byzantin* (două volume, Paris, 1932-1934).

Printre lucrările de cronologie bizantină, cele de mare importanţă sunt: H.F. Clinton, *Fasti Romani* (ediţia în limba engleză, două volume, Oxford, 1845-1850), prezentând evenimentele istorice până la moartea împăratului Heraclius în anul 641 d.Hr.; Muralt, *Studiu de cronografie bizantină* (*Essai de chronographie byzantine*, două volume, Sankt--Petersburg şi Basel, 1855 şi 1871), lucrare ce acoperă întreaga istorie bizantină până în anul 1453, însă ar trebui utilizată cu multă precauţie; Otto Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 N. Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der christlichen Kaiserzeit* (Stuttgart, 1919) este foarte utilă; la fel şi Franz Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches* (München şi Berlin, 1924-1932)***, în *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit* (Akademien der Wissenschaften in München und Wien); vezi şi V. Grumel, *Les Régestes des Actes du Patriarcat de Constantinople* (Istanbul, 1932 şi 1936), acoperind anii 381-1043**** Un nou studiu ştiinţific asupra cronologiei bizantine este una dintre problemele reale ale bizantinologiei contemporane.

---

* Titlul în varianta originală este История византийского искусства и иконография по миниатюрам греческих рукописей, Одесса, 1876 (n. trad.).

** Autorul se referă aici la colecţia intitulată *Histoire de l'art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'à nos jours*, publiée sous la direction de André Michel, 8 vol., Paris, A. Colin, 1905-1929 (n. trad.).

*** Primele trei volume ale acestei colecţii, la care se referă aici A.A. Vasiliev, acopereau numai perioada anilor 565-1282. Ultimele două volume au apărut ulterior: *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reichs von 565-1453*, bearbeitet von Franz Dölger, 4. Teil (*Regesten von 1282-1341*), München/Berlin, Verlag C.H. Beck, 1960; 5. Teil (*Regesten von 1341-1453*), unter verantwortlicher Mitarbeit von Peter Wirth, München/Berlin, Verlag C.H. Beck, 1965. Începând cu anul 1977 s-a iniţiat o revizuire a acestei ediţii, din care au fost editate până în prezent următoarele volume: *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reichs von 565-1453*, bearbeitet von Franz Dölger, 1. Teil, 2. Halbband (*Regesten von 867-1025*), Zweite Auflage neu bearbeitet von Andreas E. Müller, unter verantwortlicher Mitarbeit von Alexander Beihammer, München, Verlag C.H. Beck, 2003; 2. Teil (*Regesten von 1025-1204*), Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von Peter Wirth. Mit Nachträgen zu Regesten Faszikel 3, München, Verlag C.H. Beck, 1995; 3. Teil (*Regesten von 1204-1282*), Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von Peter Wirth, München, Verlag C.H. Beck, 1977 (n. trad.).

**** Între anii 1971 şi 1991, această colecţie a fost reeditată şi continuată de Venance Grumel, Vitalien Laurent şi Jean Darrouzès: *Les Régestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*,

Informaţii bibliografice la nivel general despre celelalte ramuri ale studiilor bizantine, precum numismatica, sigilografia şi papirologia, pot fi găsite în *Istoria literaturii bizantine* (*Geschichte der byzantinischen Litteratur*) a lui Karl Krumbacher, precum şi în secţiunile bibliografice ale periodicelor speciale de bizantinologie.

Numai în ultimii 30-40 de ani au fost recunoscute la modul general importanţa reală şi interesul palpabil ale perioadei bizantine în domeniul papirologiei. Generaţiile anterioare de papirologi, spunea unul dintre cei mai buni cercetători moderni ai acestui domeniu, H.I. Bell, se uitau spre perioada bizantină mai degrabă cu privirea unei mame vitrege, concentrându-şi atenţia în principal spre perioadele ptolemeică şi romană[71].

vol. I (*Les Actes des Patriarches*), fasc. I (*Les Régestes de 381 à 715*), par V. Grumel, deuxième édition revue et corrigée, Paris, Institut Français d'Études Byzantines, 1972 ; fasc. II-III (*Les Régestes de 715 à 1206*), par Venance Grumel, deuxième édition revue et corrigée par Jean Darrouzès, Paris, Institut Français d'Études Byzantines, 1989 ; fasc. IV (*Les Régestes de 1208 à 1309*), par V. Laurent, Paris, Institut Français d'Études Byzantines, 1971 ; fasc. V (*Les Régestes de 1310 à 1376*), par J. Darrouzès, Paris, Institut Français d'Études Byzantines, 1977 ; fasc. VI (*Les Régestes de 1377 à 1410*), par J. Darrouzès, Paris, Institut Français d'Études Byzantines, 1979 ; fasc. VII (*Les Régestes de 1410 à 1453*), par Jean Darrouzès, Paris, Institut Français d'Études Byzantines, 1991 (n. trad.).

71. Bell, „The Decay of a Civilization", *Journal of Egyptian Archaeology*, X (1924).

Capitolul II

Imperiul din timpul lui Constantin cel Mare până la Iustinian cel Mare

Constantin şi creştinismul

Criza culturală şi religioasă prin care a trecut Imperiul roman în secolul al IV-lea reprezintă unul dintre cele mai importante evenimente din istoria lumii. Vechea cultură păgână s-a ciocnit cu creştinismul, care a primit recunoaştere oficială în timpul domniei lui Constantin la începutul secolului al IV-lea şi care a fost declarat religie dominantă de stat de către Teodosie cel Mare la sfârşitul aceluiaşi secol. Se poate ca la început să se fi crezut că aceste două elemente care se ciocnesc, reprezentând două puncte de vedere diametral opuse, nu vor găsi niciodată un element de coeziune pentru o înţelegere reciprocă. Însă creştinismul şi elenismul păgân au interferat treptat, formând o cultură răsăriteană greco-creştină cunoscută mai târziu ca bizantină. Centrul ei a fost noua capitală a Imperiului roman, Constantinopolul.

Persoana responsabilă în cea mai mare măsură de multele schimbări din Imperiu a fost Constantin cel Mare. În timpul domniei sale, creştinismul a păşit pentru prima dată pe terenul stabil al recunoaşterii oficiale. De acum înainte, vechiul imperiu păgân avea să devină treptat un imperiu creştin. Convertirea la creştinism a naţiunilor sau a statelor a avut loc, în mod obişnuit, pe parcursul stadiului timpuriu al existenţei lor istorice, când trecutul nu crease nicio tradiţie statornic constituită, ci doar unele obiceiuri şi forme de guvernământ brute şi primitive. În astfel de cazuri, convertirea nu a produs nicio criză de proporţii în viaţa poporului. Însă acest lucru nu a fost caracteristic pentru Imperiul roman în secolul al IV-lea. Acesta poseda deja o veche cultură universală şi a dezvoltat forme de guvernământ perfecte pentru timpul său. Avea un trecut măreţ şi un tezaur imens de idei care a fost asimilat de populaţie. Acest Imperiu, transformându-se în secolul al IV-lea într-un stat creştin, intră într-o eră în care trecutul era contrazis, iar uneori complet negat, ceea ce avea să ducă indubitabil la o criză extrem de acută şi dificilă. Evident că vechea lume păgână, cel puţin în domeniul religiei, nu mai satisfăcea de mult pretenţiile naţionale. Au apărut noi nevoi şi noi dorinţe, pe care doar creştinismul putea să le satisfacă.

Când un moment de o importanţă neobişnuită este asociat cu un personaj care se întâmplă să joace un rol principal în contextul lui, despre acesta se creează o întreagă literatură, care caută să evalueze importanţa sa pentru perioada dată şi încearcă să pătrundă în regiunile cele mai profunde ale vieţii sale spirituale. Pentru secolul al IV-lea, acest personaj important a fost Constantin cel Mare.

Constantin s-a născut în oraşul Naissus (în prezent Niš). Pe linie paternă, Constantin aparţinea probabil unei familii ilire. Mama sa, Elena, a fost creştină şi avea să devină mai târziu Sfânta Elena. Ea a întreprins un pelerinaj în Palestina, unde, conform tradiţiei, a găsit adevărata cruce pe care a fost răstignit Hristos[1]. În 305, după ce Diocleţian şi Maximian renunţaseră la rangurile lor imperiale, potrivit înţelegerii stabilite, şi se retraseseră în viaţa privată, Galerius deveni august în Răsărit, iar Constantius, tatăl lui Constantin, luă titlul de august în Apus. Anul următor, Constantius muri în Britania, iar legiunile sale îl proclamară august pe fiul său, Constantin. În acest timp izbucni o răscoală la Roma. Armata şi populaţia răzvrătite l-au respins pe Galerius şi l-au proclamat împărat pe Maxentius, fiul lui Maximian, care renunţase la puterea imperială. Bătrânul Maximian se alătură fiului său şi acceptă din nou titlul imperial. A urmat o perioadă de război civil în timpul căruia atât Maximian, cât şi Galerius muriră. Atunci Constantin formă o alianţă cu unul dintre noii augusţi, Licinius, şi îl birui pe Maxentius în 312, într-o bătălie decisivă, aproape de Roma. Maxentius s-a înecat în Tibru în timp ce încerca să fugă de inamic (la Saxa Rubra, aproape de podul Milvius de pe Tibru). Cei doi împăraţi victorioşi, Constantin şi Licinius, s-au întâlnit la Mediolanum*, unde, conform tradiţiei istorice, au proclamat faimosul Edict de la Mediolanum. Totuşi, relaţiile paşnice dintre cei doi împăraţi nu au durat foarte mult. Între ei izbucni o luptă care se sfârşi cu o victorie decisivă pentru Constantin. Licinius a fost omorât în 324 d.Hr., iar Constantin a devenit singurul conducător al Imperiului roman.

Cele două evenimente principale ale domniei lui Constantin, care au avut o importanţă capitală pentru cursul ulterior al istoriei, sunt recunoaşterea oficială a creştinismului şi mutarea capitalei de pe malurile Tibrului pe cele ale Bosforului, din vechea Romă la Constantinopol, „Noua Romă". Studiind situaţia creştinismului din timpul lui Constantin, cercetătorii s-au axat cu precădere asupra a două probleme: „convertirea lui Constantin şi Edictul de la Mediolanum"[2].

Convertirea lui Constantin

Istoricii şi teologii au fost în primul rând interesaţi de cauzele „convertirii" lui Constantin. De ce a favorizat Constantin creştinismul? Trebuie privită atitudinea sa ca un semn al înţelepciunii sale politice? A văzut el în creştinism doar un mijloc de a-şi atinge scopurile

1. Vezi, spre exemplu, H. Vincent şi F.M. Abel, *Jérusalem. Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire*, II, 202-203.
   Autorul foloseşte forma modernă Milano, dar în traducere am optat pentru varianta antică a numelui, fiind în concordanţă cu evenimentul istoric (n. trad.).
2. Pentru informaţii generale despre ceea ce s-a publicat recent cu privire la problemele referitoare la Constantin cel Mare, vezi articolul foarte util al lui A. Piganiol „L'état actuel de la question constantinienne 1930/1949", *Historia*, I (1950), 82-96. [În original, această notă avea numărul 1a. În prezenta ediţie am optat pentru corectarea acestor dublări în numerotarea notelor de subsol, astfel încât următoarele note vor fi decalate cu o unitate. Între lucrările monografice de ultimă oră: Charles Matson Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, London/New York, 2004; ediţia românească: *Constantin şi imperiul creştin*, traducere de Mihaela Pop, Bucureşti, Editura All, 2006; Raymond Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine*, Cambridge University Press, 2008; pentru ceea ce înseamnă noile direcţii de cercetare, o deosebită atenţie merită lucrarea editată de Heinrich Schlange-Schöningen *Konstantin und das Christentum. Neue Wege der Forschung*, Darmstadt, 2007 – n. trad.]

politice? Sau a îmbrăţişat creştinismul datorită propriei sale convingeri intime? Sau, în fine, această „convingere" a fost influenţată atât de motive politice, cât şi de înclinaţia spirituală către creştinism?

Dificultatea principală în rezolvarea acestei probleme constă în informaţiile contradictorii găsite în izvoare. Constantin, aşa cum a fost el descris de episcopul creştin Eusebiu, nu seamănă nici pe departe cu Constantin cel creat de pana scriitorului păgân Zosimos. Istoricii au găsit ocazii suficiente de a răspunde la această chestiune încâlcită în conformitate cu propriile idei preconcepute. Istoricul francez Boissier scria în lucrarea sa *Sfârşitul păgânismului* [*La fin du paganisme : étude sur les dernières luttes religieuses en Occident au quatrième siècle*, Paris, Hachette, 1891 – n. trad.]:

> Din nefericire, când avem de-a face cu aceste mari personaje care joacă în istorie rolurile principale şi încercăm să le studiem viaţa şi să le explicăm comportamentul, cu greu ne mulţumesc explicaţiile cele mai fireşti. Pentru că au reputaţia de a fi oameni extraordinari, nu vrem să credem niciodată că ei au acţionat ca toţi ceilalţi. Noi căutăm raţiuni ascunse în acţiunile lor cele mai simple. Le atribuim subtilităţi, combinaţii, profunzimi, perfidii la care ei nu s-au gândit. Aşa s-a întâmplat şi cu Constantin. Există deja o convingere preconcepută cum că acest politician capabil a dorit să ne păcălească – deoarece, cu cât îl vedem mai mult ocupându-se cu ardoare de chestiunile religioase şi afirmându-se drept credincios adevărat, cu atât suntem mai tentaţi să presupunem că a fost un indiferent, un sceptic, care, în fond, nu a fost interesat de nicio religie, preferând-o pe aceea care, gândea el, i-ar aduce cele mai multe beneficii[3].

Pentru o lungă perioadă de timp, punctul de vedere istoric a fost influenţat în mare măsură de judecata sceptică a bine-cunoscutului istoric german Jacob Burckhardt, exprimată în strălucita sa lucrare *Epoca lui Constantin cel Mare* [*Die Zeit Constantin's des Grossen*, Leipzig, E.A. Seemann, 1853 – n. trad.]. Acesta îl prezintă pe Constantin ca fiind un om de stat de geniu, stăpânit de ambiţii înalte şi de o puternică dorinţă de putere, un om care a sacrificat totul pentru îndeplinirea visurilor sale lumeşti. „S-a încercat adesea", scria Burckhardt, „să se pătrundă în conştiinţa religioasă a lui Constantin, pentru a se obţine o imagine a schimbărilor survenite în concepţiile sale religioase. Este o strădanie inutilă. La un om genial, pe care ambiţia şi dorinţa de putere îl mistuiau în fiecare oră a existenţei sale, nu poate fi deloc vorba despre creştinism sau păgânism, religiozitate conştientă sau ireligiozitate; unul ca acesta este întru totul nereligios [*unreligiös*]. [...] Iar dacă el ar fi devenit pentru un moment conştient de adevărata sa mărturisire de credinţă, atunci ar fi fost fatal". Acest „teribil egocentric", înţelegând că religia creştină era pe cale să devină o forţă universală, s-a folosit de ea în mod sigur din acel punct de vedere. În această recunoaştere, potrivit lui Burckhardt, constă marele merit al lui Constantin. El a oferit privilegii foarte precise atât păgânismului, cât şi creştinismului. În zadar am căuta vreun sistem în acţiunile acestui om inconsecvent; totul a fost doar şansă. Constantin, „un egoist în veşmânt de purpură, [...] raportează şi socoteşte totul doar la mărirea puterii proprii". Burckhardt a folosit ca sursă principală *Viaţa lui Constantin* (*De vita Constantini*) scrisă de Eusebiu, neluând în seamă faptul că această lucrare nu este autentică[4]. Opinia lui Burckhardt, redată pe scurt aici, nu ţine seama de niciun sentiment religios sincer din partea împăratului.

---

3. I, 24-25.
4. J. Burckhardt, *Die Zeit Constantin's des Grossen* (ediţia a III-a, 1898), 326, 369-370, 387, 407. [Astăzi nu mai există niciun dubiu că această lucrare a fost scrisă de Eusebiu de Cezareea

Sprijinindu-şi argumentele pe baze diferite, teologul german Adolf Harnack, în *Misiunea şi răspândirea creştinismului în primele trei secole* (*Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig, J.C. Hinrichs, 1902)[5], a ajuns la concluzii similare. După o cercetare a situaţiei creştinismului în provinciile Imperiului, el a admis imposibilitatea de a determina numărul exact al creştinilor şi a conchis că, deşi erau numeroşi şi influenţi în Imperiu în jurul secolului al IV-lea, nu alcătuiau majoritatea populaţiei. El remarca mai departe :

> Nu e obligatoriu ca forţa numerică şi influenţa reală să coincidă de fiecare dată ; un cerc restrâns de oameni poate exercita o influenţă foarte puternică dacă membrii lui sunt în bună parte proveniţi din clasele conducătoare, în timp ce un număr mare de oameni poate avea chiar o mai mică influenţă dacă aceştia sunt recrutaţi din clasele inferioare sau în special din zonele rurale. Creştinismul era o religie a oraşelor ; cu cât era mai mare oraşul, cu atât mai mare era numărul creştinilor. Acesta a fost un mare avantaj. Mai mult, creştinismul pătrunsese deja adânc în regiunile rurale, complet într-un număr mare de provincii, aşa cum ştim despre majoritatea provinciilor din Asia Mică, dar şi în ceea ce priveşte Armenia, Siria, Egipt, Palestina şi Africa de Nord (cu oraşele ei de provincie).

Împărţind toate provinciile Imperiului în patru categorii, în funcţie de întinderea mai mare sau mai mică a creştinismului, Harnack a analizat situaţia creştinismului în fiecare categorie şi a tras concluzia că sediul central al Bisericii creştine la începutul secolului al IV-lea se afla în Asia Mică. Este bine cunoscut că, înainte cu câţiva ani de faimosul său „zbor" către Galia, Constantin a locuit la curtea lui Diocleţian din Nicomedia. Impresiile sale din Asia au devenit evidente în Galia, sub forma unor consideraţii politice care l-au condus spre decizia definitivă : el ar fi putut să se folosească de sprijinul ferm şi puternic al Bisericii şi al episcopatului. Ar fi inutil să ne întrebăm dacă Biserica şi-ar fi dobândit victoria şi fără Constantin. Un Constantin sau altul şi-ar fi făcut oricum apariţia pe scenă. În orice caz, victoria creştinismului asupra întregii Asii Mici a fost dobândită înainte să ajungă pe scenă Constantin şi a fost asigurată în alte provincii. Nu era nevoie de nicio iluminare specială şi de niciun mesager militar ceresc ca să înfăptuiască ceea ce deja exista. Era necesar doar un om de stat ager şi puternic, care să fie interesat în mod esenţial de situaţia religioasă. Un astfel de om a fost Constantin. El a fost capabil, deoarece a recunoscut şi a pus stăpânire cu fermitate pe ceea ce era inevitabil[6].

şi că este autentică. Vasiliev urmează aici lui Henri Grégoire, unul dintre savanţii care au ridicat multe semne de întrebare cu privire la persoana împăratului Constantin şi la raportul acestuia cu creştinismul. În acest sens, vezi : Henri Grégoire, „Eusèbe n'est pas l'auteur de la *Vita Constantini* dans sa forme actuelle, et Constantin ne s'est pas *converti* en 312", *Byzantion*, XIII (1938), 561-583 şi Idem, „L'authenticité et l'historicité de la *Vita Constantini*, attribuée à Eusèbe", *Bulletin de la Classe de lettres de l'Académie royale de Belgique*, XXXIX (1953), 462-479. Vezi şi : Friedhelm Winkelmann, *Die Textbezeugung der Vita Constantini des Eusebius von Cäsarea*, Berlin, 1962 - lucrarea de doctorat susţinută la Universitatea din Halle, cu titlul *Die Vita Constantini des Eusebius. Ihre Autentizität, ihre Textbezeugungen*, Halle, 1959 ; Idem, „Zur Geschichte des Authentizitätsproblems der Vita Constantini", *Klio*, XL (1962), 178-243 - n. trad.]

5. Traducere în limba engleză de J. Moffatt, 1904 ; ediţia a IV-a adăugită şi revizuită, în originalul german, 1925.
6. A. Harnack, *Die Mission und die Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten* (ed. a II-a, 1906), II, 276-285 ; trad. Moffatt, 452-466.

Este destul de evident că Harnack l-a văzut pe Constantin doar ca pe un bărbat de stat înzestrat. Firește, iese din discuție chiar și o estimare statistică aproximativă a numărului de creștini din acea perioadă. Oricum, unii dintre cei mai moderni savanți admit că păgânismul era încă elementul dominant în stat și societate, în timp ce creștinii se aflau categoric în minoritate. Potrivit calculelor profesorului V. Bolotov, care au coincis cu estimările altor câțiva cercetători, „este probabil că, la începutul epocii lui Constantin cel Mare, creștinii constituiau o zecime din întreaga populație; probabil chiar și această cifră trebuie redusă. Unii consideră că este neîntemeiat a susține că numărul creștinilor depășea o zecime din numărul populației"[7]. În prezent, se pare că există un acord general că în timpul lui Constantin cel Mare creștinii erau în minoritate. Dacă acest lucru este adevărat, atunci pura teorie politică cu privire la atitudinea lui Constantin față de creștinism trebuie să fie abandonată. Un mare om de stat nu ar fi îngăduit ca planurile sale politice măreție să depindă de zecimea aceasta de populație care, în acel timp, nu participa la viața politică.

Duruy, autorul *Istoriei Romei și a poporului roman* [*History of Rome and of the Roman People from Its Origin to the Invasion of the Barbarians*, translated by M.M. Ripley & W.J. Clarke, edited by J.P. Mahaffy, 8 vols., Boston, C.F. Jewett, 1883; lucrarea a fost publicată inițial în limba franceză: *Histoire romaine jusqu'à l'invasion des barbares*, 9e éd., Paris, Hachette, 1867 – n. trad.], evaluând preocupările lui Constantin, a scris într-o anumită măsură sub influența lui Burckhardt; el făcea aluzie la „deismul onest și clar care forma religia lui Constantin". Potrivit lui Duruy, Constantin, „foarte curând, a devenit conștient de faptul că creștinismul, prin dogmele sale fundamentale, se potrivește cu credința sa într-un singur Dumnezeu"[8]. Însă, în ciuda acestui fapt, continua Duruy, considerentele politice au primat la Constantin:

> Așa cum Bonaparte a căutat să împace Biserica și revoluția, tot așa și Constantin și-a propus să aibă vechea și noua religie împreună, în pace, favorizând-o în același timp pe cea din urmă. El a înțeles în ce direcție se mișca lumea și i-a sprijinit mișcarea fără a o grăbi. Este spre cinstea acestui împărat că a îndreptățit pretenția titlului asumat de el pe arcul său de triumf: *quietis custos* (custodele/păstrătorul păcii) [...] Am căutat să pătrundem până în străfundurile minții lui Constantin și am aflat acolo mai curând o politică de guvernare decât o convingere religioasă[9]

Totuși, Duruy observa altundeva că acel „Constantin descris de Eusebiu vedea adesea între pământ și cer lucruri pe care nimeni altul nu le-a observat vreodată"[10].

Două dintre numeroasele publicații care au apărut în 1913 în legătură cu sărbătorirea a 1.600 de ani de la așa-numitul Edict de la Mediolanum au fost: *Kaiser Konstantin und die christliche Kirche* (*Împăratul Constantin și Biserica creștină*), scrisă de E. Schwartz, și *Studii alese* (*Gesammelte Studien*), editate de F. Dölger. Schwartz a afirmat că împăratul Constantin, „cu perspicacitatea diabolică a unui stăpân universal, a înțeles importanța pe care alianța cu Biserica o avea pentru monarhia universală pe care el plănuia să o construiască și a avut curajul și energia să ducă la bun sfârșit această unire împotriva tuturor tradițiilor cezarismului"[11]. E. Krebs, în *Studiile* editate de F. Dölger, scria că toți pașii făcuți de

7. *Lectures on the History of the Ancient Church*, III, 29.
8. *Histoire des Romains*, VII, 102; trad. engl. M.M. Ripley, VII, 517.
9. *Histoire des Romains*, VII, 86, 88; trad. engl. M.M. Ripley, VII, 519-520.
10. *Histoire des Romains*, trad. engl. M.M. Ripley, VI, 602.
11. *Kaiser Konstantin und die christliche Kirche*, 2.

Constantin spre creştinism erau doar cauze secundare ale accelerării victoriei Bisericii; cauza principală se află în puterea supranaturală a creştinismului însuşi[12].

Opiniile diverşilor cercetători cu privire la acest subiect diferă în mod considerabil. P. Batiffol a apărat sinceritatea convertirii lui Constantin[13], iar mai recent J. Maurice, un bine-cunoscut cercetător în domeniul numismaticii din timpul lui Constantin, a încercat să demonstreze elementul miraculos în convertirea sa[14]. Boissier nota că, pentru omul de stat Constantin, a se preda el însuşi în mâinile creştinilor care constituiau o minoritate şi nu aveau nicio importanţă politică ar fi însemnat un experiment riscant. De aceea, întrucât el nu şi-a schimbat credinţa din raţiuni politice, trebuie să acceptăm că a făcut-o din convingere[15]. F. Lot a fost înclinat să accepte sinceritatea convertirii lui Constantin[16]. E. Stein a susţinut un motiv politic. Cel mai important aspect al politicii religioase a lui Constantin, spunea Stein, este introducerea Bisericii creştine în organismul statului şi, presupunea el, faptul că [împăratul] Constantin a fost influenţat într-o anumită măsură de exemplul bisericii de stat zoroastriene din Persia[17]. H. Grégoire scria că politica are întotdeauna prioritate faţă de religie, cu precădere politica externă[18]. A. Piganiol spunea că împăratul Constantin a fost creştin fără să ştie[19].

Cu toate acestea, „convertirea" lui Constantin, îndeobşte asociată cu victoria sa asupra lui Maxentius din 312, nu trebuie considerată drept convertirea sa reală la creştinism; în realitate, el a îmbrăţişat religia [creştină – n. trad.] în anul morţii sale. Pe toată durata domniei sale, Constantin a rămas *pontifex maximus*; el niciodată nu a numit duminica altfel decât „ziua soarelui" (*dies solis*); iar „soarele neînvins" (*sol invictus*), în acea perioadă, era considerat zeul persan Mithra, al cărui cult se răspândise în tot Imperiul, atât în Răsărit, cât şi în Apus. Uneori, acest cult al soarelui era un rival serios al creştinismului. Este cert că împăratul Constantin era un susţinător al cultului soarelui; o astfel de evlavie era ereditară în familia sa. După toate probabilităţile, Apollo era al său *Sol invictus*. Maurice a observat că această religie solară i-a conferit o imensă popularitate în Imperiu[20].

Recent, câţiva istorici au făcut o încercare interesantă de a-l prezenta pe Constantin mai degrabă ca pe un simplu continuator şi desăvârşitor al politicii iniţiate de alţii decât ca pe singurul campion al creştinismului. Potrivit lui Grégoire, Licinius, înainte de Constantin, a iniţiat o politică de toleranţă faţă de creştinism. Istoricul german Schoenebeck a pus la îndoială opinia lui Grégoire; el l-a considerat pe Maxentius un campion al creştinismului în partea sa de Imperiu şi un personaj care a reprezentat un model de urmat pentru Constantin[21].

---

12. „Konstantin der Grosse und seine Zeit", *Gesammelte Studien*, ed. F. Dölger, 2.
13. *La Paix Constantinienne et la Catholicisme*, 256-259 (în legătură cu discuţia lui O. Seeck cu privire la acelaşi subiect).
14. *Constantin le Grand. L'Origine de la civilisation chrétienne*, 30-36.
15. G. Boissier, *La fin du paganisme; étude sur les dernières luttes religieuses en Occident au quatrième siècle*, I, 28; H. Leclercq, „Constantin", *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, III (2), col. 2669.
16. *La fin du monde antique*, 32-38.
17. *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, 146-147. Despre lucrările lui Lot şi Stein, vezi o observaţie interesantă a lui N. Baynes în *Journal of Roman Studies*, XVIII (1928), 220.
18. „La *conversion* de Constantin", *Revue de l'Université de Bruxelles*, XXXVI (1930-1931), 264.
19. *L'Empereur Constantin*, 75.
20. *Numismatique constantinienne*, II, viii, xii, xx-xlviii.
21. Grégoire, „La *conversion* de Constantin", *Revue de l'Université de Bruxelles*, XXXVI (1930-1931), 231-232; Hans von Schoenebeck, *Beiträge zur Religionspolitik des Maxentius und Constantin*, 1-5, 14, 22, 27.

Acceptând înclinaţia lui Constantin spre creştinism, totuşi planurile sale politice trebuiau să aibă o influenţă dominantă asupra atitudinii sale faţă de acesta, care îi putea fi de ajutor în multe moduri. Constantin a înţeles că în viitor creştinismul ar putea fi elementul principal de unificare a raselor Imperiului. „El dorea să consolideze unitatea Imperiului printr-o unitate a Bisericii[22]".

Convertirea lui Constantin este asociată în mod obişnuit cu istoria celebră a apariţiei crucii luminoase pe cer, în timpul bătăliei dintre acesta şi Maxentius; una dintre cauzele convertirii este astfel elementul miraculos. În orice caz, izvoarele legate de această întâmplare provoacă multă polemică între istorici. Ştirea cea mai timpurie despre minune îi aparţine unui creştin contemporan lui Constantin, Lactantius, care, în cartea sa *Despre moartea persecutorilor* (*De mortibus persecutorum*), vorbeşte doar despre avertismentul pe care Constantin l-a primit în somn de a grava pe scuturile sale chipul semnului dumnezeiesc al lui Hristos (*coeleste signum Dei*)[23]. Lactantius nu spune nimic despre viziunea dumnezeiască pe care Constantin se presupune că o va fi avut.

Un alt contemporan al lui Constantin, Eusebiu de Cezareea, scrie în două dintre operele sale despre victoria asupra lui Maxentius. În *Istoria bisericească* (*Historia ecclesiastica*), lucrarea sa mai de început, Eusebiu amintea doar că împăratul Constantin, propunându-şi să salveze Roma, „a invocat în rugăciune pe Dumnezeul Cerului şi al Cuvântului Său, pe Iisus Hristos, Mântuitorul tuturor"[24]. Din câte se pare, aici nu s-a spus nimic despre vis sau despre semnele de pe scuturi. O altă lucrare, *Viaţa lui Constantin*, a fost scrisă la peste 25 de ani de la victoria asupra lui Maxentius şi este atribuită de obicei, probabil totuşi greşit, lui Eusebiu. Această lucrare relatează că împăratul însuşi a spus şi a confirmat prin jurământ celebra istorie despre cum a văzut el, în timpul marşului împotriva lui Maxentius, pe cer, la asfinţitul soarelui, o cruce luminoasă însoţită de cuvintele „prin aceasta vei învinge" (τούτῳ νίκα). El şi legiunile sale au fost cuprinşi de uimire la o asemenea viziune. În noaptea următoare, Hristos îi apăru în somn lui Constantin, purtând acelaşi semn, şi-i porunci să facă o imagine a crucii şi cu ea să pornească împotriva duşmanilor. Imediat ce se iviră zorii, împăratul făcu cunoscut prietenilor săi uimitorul vis şi apoi, chemând împreună meşteri, le descrise schiţele din viziunea pe care o avusese şi le porunci să confecţioneze stindardul[25], care este cunoscut ca *labarum*[26]. Acesta era o cruce lungă ca o lance (suliţă). De bara transversală atârna o flamură de mătase, brodată cu aur şi împodobită cu pietre preţioase, purtând chipurile lui Constantin şi ale celor doi fii ai săi; la vârful crucii se afla o coroană (cunună) din aur, înconjurând monograma lui Hristos[27]. Din timpul lui Constantin, *labarum*-ul a devenit steagul Imperiului bizantin. Aluzia cu privire la teofanie şi la armatele mărşăluind

22. E. Trubezkoy, *Religious and Social Ideals of Western Christianity in the Fifth Century*, I, 2.
23. *De mortibus persecutorum*, 44.
24. *Historia ecclesiastica*, ix, 9, 2. Vezi *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, ed. P. Schaff, H. Wace *et alii*, seria a II-a, I, 38-40.
25. Eusebiu, *Vita Constantini*, I, 38-40.
26. Misterul originii acestui cuvânt a fost dezlegat în cele din urmă de H. Grégoire, „L'Étymologie de *Labarum*", *Byzantion*, IV (1929), 477-482; acesta este cuvântul latin *laureum*, în sensul de *signum* sau *vexillum*. Aşadar, vezi *Byzantion*, XI (1937) şi XIII (1939), 583. Etimologia lui Grégoire pentru *labarum* a fost devansată de către Valesius (H. Valois) în secolul al XVII-lea.
27. Imaginea *labarum*-ului se poate vedea pe monedele din epoca lui Constantin. Vezi, spre exemplu, Maurice, *Numismatique constantinienne*, I, 2, şi ilustraţia IX.

în cer, care au fost trimise de Dumnezeu ca să-l ajute pe Constantin în luptă, poate fi întâlnită şi în lucrările altor scriitori. Informaţia despre această chestiune este atât de confuză şi contradictorie, încât nu poate fi corect evaluată din punct de vedere istoric. Unii scriitori merg atât de departe, încât afirmă că minunea a avut loc nu în timpul marşului împotriva lui Maxentius, ci înaintea plecării lui Constantin din Galia.

Aşa-numitul Edict de la Mediolanum

În timpul domniei lui Constantin cel Mare, creştinismul a primit permisiunea oficială de a exista şi de a se dezvolta. Primul decret care favorizează creştinismul a fost dat în 311 de către Galerius, care fusese unul dintre cei mai aprigi persecutori ai lui. Acest decret îi ierta pe creştini pentru opoziţia lor încăpăţânată de odinioară faţă de hotărârile cârmuirii menite a-i întoarce la păgânism şi anunţa dreptul lor legal de a exista. Decretul declara: „Creştinilor li se permite să existe iarăşi şi au voie să-şi organizeze întâlnirile, cu condiţia de a nu se deda la vreun act contrar ordinii publice. [...] De aceea, în urma iertării pe care noi le-o acordăm, creştinii trebuie să se roage Dumnezeului lor pentru sănătatea noastră, pentru bunăstarea generală şi pentru a lor proprie"[28].

Doi ani mai târziu, după victoria sa asupra lui Maxentius şi înţelegerea cu Licinius, Constantin s-a întâlnit cu Licinius la Mediolanum, unde au elaborat un foarte important document, incorect numit Edictul de la Mediolanum. Textul original al documentului nu ni s-a păstrat, ci doar un rescript latin al lui Licinius trimis prefectului de Nicomedia, consemnat de Lactantius. O traducere grecească a originalului este dată de Eusebiu în a sa *Istorie bisericească*.

Potrivit acestui document, creştinilor şi adepţilor altor religii li se dădea libertatea deplină să urmeze orice religie voiau. Toate măsurile îndreptate împotriva creştinilor erau declarate nule şi neavenite:

> De acum înainte, oricare dintre cei ce nutresc voinţa de a urma religia creştinilor să o poată face în mod liber şi pe faţă, departe de orice temere şi tulburare [din afară]. Am crezut că este necesar să aducem la cunoştinţa solicitudinii tale [adică *praeses* al Bithyniei] aceste decizii cât mai pe larg, spre a te convinge că am acordat numiţilor creştini îngăduinţa deplină de a-şi practica religia. Excelenţa voastră dându-şi seama că le oferim acest drept, înţelege că aceeaşi posibilitate de a-şi cinsti religia şi credinţa este garantată şi pentru ceilalţi cetăţeni, la fel de liber şi complet – cum se cuvine epocii noastre de pace –, încât fiecare să se bucure de neîngrădita oportunitate de a practica acel cult pe care l-a ales[29].

De asemenea, documentul poruncea ca bisericile şi clădirile private confiscate mai înainte de la creştini să le fie redate acestora în mod liber şi fără rezerve.

În 1891, învăţatul german O. Seeck avansa teoria că nu a existat niciun Edict de la Mediolanum. Singurul edict care a apărut vreodată, spunea el, a fost edictul de toleranţă emis de Galerius

---

28. Lactantius, *De mortibus persecutorum*, 34, 4-5; Eusebiu, *Historia ecclesiastica*, viii, 17, 9-10. [Pentru traducerea acestui text am folosit şi traducerea românească a *Istoriei bisericeşti* a lui Eusebiu de pr. prof. T. Bodogae (*Părinţi şi Scriitori Bisericeşti* 13), Bucureşti, 1987, 338 – n. trad.]
29. Lactantius, *De mortibus persecutorum*, 48, 4-8 [textul în limba română aparţine traducerii lui Claudiu Arieşan, Timişoara, Editura Amarcord, 2001 – n. trad.]; Eusebiu, *Historia ecclesiastica*, x, 5, 6-9. [Vezi şi col. *Părinţi şi Scriitori Bisericeşti* 13, 380-381 – n. trad.]

în 311[30]. Mult timp, majoritatea istoricilor nu au acceptat această opinie. În 1913, a fost solemn sărbătorită în multe ţări aniversarea a 1.600 de ani de la Edictul de la Mediolanum şi s-a publicat o vastă literatură despre acest subiect. Totuşi, în realitate, edictul citat mai sus, promulgat la Nicomedia de către Licinius în 313, a fost o confirmare a edictului lui Galerius din 311, care, evident, nu a fost dus la bun sfârşit în mod satisfăcător. Documentul promulgat la Mediolanum în martie 313 de către Constantin şi Licinius nu a fost un edict propriu-zis, ci o scrisoare adresată guvernatorilor provinciilor din Asia Mică şi din Răsărit în general, în care li se explica şi li se indica cum să-i trateze pe creştini[31].

Concluzia, pe baza acestui edict, este că împăratul Constantin şi Licinius au dat creştinismului aceleaşi drepturi de care se bucurau celelalte religii, inclusiv păgânismul. Este prematur să se vorbească despre triumful creştinismului în timpul lui Constantin. Acestuia, creştinismul i se părea compatibil cu păgânismul. Marea importanţă a actului său este că el nu doar a permis creştinismului să existe, ci, mai mult, l-a aşezat sub protecţia statului. Acest fapt a reprezentat un moment extrem de important pentru istoria creştinismului timpuriu. Edictul de la Nicomedia nu oferă totuşi niciun temei afirmaţiei unor istorici că în timpul regimului lui Constantin creştinismul a fost situat deasupra tuturor celorlalte religii, că acestea din urmă au fost doar tolerate[32], şi că „Edictul de la Mediolanum" proclama nu o politică de toleranţă, ci superioritatea creştinismului[33]. Atunci când se ridică problema cu privire la superioritatea sau la egalitatea în drepturi a creştinismului, răspunsul trebuie să fie în favoarea egalităţii de drepturi. Totuşi, importanţa Edictului de la Nicomedia este mare. Aşa cum a spus un istoric, „în realitate, fără vreo exagerare inutilă, importanţa «Edictului de la Mediolanum» rămâne indiscutabil mare, căci a fost un act care a pus capăt poziţiei ilegale a creştinilor în Imperiu şi a declarat, în acelaşi timp, libertate religioasă absolută, reducând astfel *de jure* păgânismul de la statutul său iniţial de singură religie de stat la rangul de egalitate cu toate celelalte religii"[34].

---

30. „Das sogenannte Edikt von Mailand", *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, XII (1891), 381-386. Vezi şi a sa *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* (ed. a II-a, 1897), 495.
31. Voi da doar câteva exemple de comentarii ale unor învăţaţi: J. Knipfing, „Das angebliche *Mailander Edikt* v. J. 313 im Lichte der neueren Forschung", *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, XL (1922), 218: „Existenţa pretinsului Edict de la Mediolanum trebuie negată"; N. Baynes, *Journal of Roman Studies*, XVIII (1928), 228: „Acum noi ştim că nu a existat niciun *Edict de la Mediolanum*"; E. Caspar, *Geschichte des Papsttum*, I, 105, n. 3: „Un *Edict de la Mediolanum* trebuie şters din istorie"; Grégoire, „La *conversion* de Constantin", *Revue de l'Université de Bruxelles*, XXXVI (1930-1931), 263: „Edictul de toleranţă din martie 313, promulgat de Constantin la Mediolanum, nu este un edict, ci un rescript sau o scrisoare către guvernatorii provinciilor din Asia şi din Orient".
32. A. Lebedev, *The Epoch of Christian Persecutions*, ed. a III-a, St. Petersburg, 1904.
33. N. Grossu, „The Edict of Milan", *Publications of the Spiritual Academy of Kiev*, 1913, 29-30.
34. A. Brilliantov, *Emperor Constantine the Great and the Edict of Milan*, 157; *Cf.* M.A. Huttman, *The Establishment of Christianity and the Proscription of Paganism*, 123: „Deşi putem să-l privim pe Constantin ca pe primul împărat creştin şi primul care a pus creştinismul pe aceeaşi poziţie cu păgânismul, el nu a fost primul care să facă din creştinism o religie legală, căci Galerius a făcut acest lucru în 311". Evidenţa izbitoare a coexistenţei libere a creştinismului şi a cultelor păgâne este susţinută de monede. Vezi Maurice, *Numismatique constantinienne*, II, iv.

Atitudinea lui Constantin faţă de Biserică

Constantin a dat mai mult decât drepturi egale creştinismului ca doctrină religioasă precisă. Clerului creştin (*clerici*) i s-au acordat toate privilegiile recunoscute preoţilor păgâni. Membrii lui erau scutiţi de la plata taxelor şi a datoriilor faţă de stat, precum şi de la serviciile în folosul statului care puteau să-i abată de la îndeplinirea obligaţiilor lor religioase (dreptul de imunitate). Fiecare om putea să-şi lase proprietatea ca moştenire Bisericii, care dobândea astfel dreptul de patrimoniu. În felul acesta, concomitent cu proclamarea libertăţii religioase, comunităţile creştine erau recunoscute ca entităţi juridice legale ; din punct de vedere legal, creştinismul a fost aşezat pe o poziţie total nouă.

Privilegii foarte importante au fost acordate tribunalelor episcopale. Orice om avea dreptul, dacă adversarul său accepta, să mute un proces civil la o curte episcopală, chiar după ce procedurile din acel proces începuseră deja la curtea civilă. Spre sfârşitul domniei lui Constantin, autoritatea curţilor episcopale a fost lărgită şi mai mult : (1) decizia episcopului trebuia să fie acceptată ca definitivă în cazuri privind oameni de orice vârstă ; (2) orice caz civil putea fi mutat la curtea episcopală în orice stadiu al procesului, chiar dacă partea adversă nu era de acord ; (3) deciziile curţii episcopale trebuiau să fie sancţionate de judecători civili. Toate aceste privilegii judiciare au mărit autoritatea episcopilor în societate, însă, în acelaşi timp, adăugau la responsabilităţile lor o povară grea, creând multe complicaţii. Partea care pierdea, ţinând seama de ilegalitatea de a contesta decizia episcopului, care nu putea fi întotdeauna corectă, rămânea adesea nemulţumită şi supărată. De asemenea, aceste îndatoriri suplimentare au făcut să apară prea multe interese de ordin lumesc în viaţa episcopilor.

În acelaşi timp, Biserica se îmbogăţea din punct de vedere material prin daruri în proprietăţi funciare, provenind din resursele statului, sau prin donaţii de bani şi grâne. Creştinii nu puteau fi obligaţi să ia parte la sărbătorile păgâne. Totodată, influenţa creştină a adus o anumită îmblânzire a pedepselor pentru criminali.

În plus, numele lui Constantin este legat de construirea multor biserici în toate părţile imensului său imperiu. Basilica Sf. Petru şi Basilica din Lateran (Roma) îi sunt atribuite lui. În mod special s-a interesat de Palestina, unde mama sa, Elena, aşa cum se presupune, a descoperit adevărata Cruce. În Ierusalim, pe locul unde Hristos a fost îngropat, a fost ridicată biserica Sfântului Mormânt ; pe Muntele Măslinilor, Constantin a construit biserica Înălţării, iar la Betleem, biserica Naşterii. Noua capitală, Constantinopolul, şi suburbiile ei au fost de asemenea înfrumuseţate cu noi biserici, cele mai importante fiind biserica Sfinţilor Apostoli şi biserica Sfânta Irina ; este posibil ca temelia Sfintei Sofia să fi fost pusă de Constantin şi aceasta să fi fost terminată de succesorul său, Constantius. În timpul domniei lui Constantin s-au construit multe biserici şi în alte locuri – în Antiohia, Nicomedia şi în nordul Africii[35].

După domnia lui Constantin s-au dezvoltat trei centre importante creştine : vechea Romă creştină, în Italia, deşi simpatia pentru păgânism şi tradiţia păgână au continuat să existe pentru o vreme ; Constantinopolul creştin, care foarte curând a devenit o a doua Romă în ochii creştinilor din Răsărit ; şi, în cele din urmă, Ierusalimul creştin. După distrugerea

35. Vezi, spre exemplu, despre Nicomedia : J. Sölch, „Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen. Nikomedia, Nizäa, Prusa", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 267-268 ; despre Africa : D. Gsell, *Les Monuments antiques de l'Algérie*, II, 239.

Ierusalimului de către Titus în 70 d.Hr. şi ridicarea în locul lui a coloniei romane Aelia Capitolina în timpul împăratului Hadrian, în secolul al II-lea d.Hr., vechiul Ierusalim îşi pierduse importanţa, chiar dacă era Biserica mamă a creştinismului şi centrul primei predici apostolice. Ierusalimul creştin a fost chemat la o nouă viaţă în timpul lui Constantin. Din punct de vedere politic, Cezareea – şi nu Aelia – era capitala provinciei. Bisericile înălţate în această perioadă în cele trei centre erau simboluri ale triumfului Bisericii creştine pe pământ. Această Biserică a devenit curând Biserică de stat. Noua idee a Imperiului ceresc pe pământ intra în contradicţie directă cu concepţia originară despre creştinism ca împărăţie „nu din lumea aceasta" şi despre apropierea iminentă a sfârşitului lumii[36].

Arianismul şi Sinodul de la Niceea

Din cauza noilor condiţii apărute în prima parte a secolului al IV-lea, Biserica creştină a trecut printr-o perioadă de intensă activitate, care s-a concentrat în special pe tărâmul dogmei. În secolul al IV-lea, problemele de dogmă nu preocupau doar persoane izolate, aşa cum a fost cazul în secolul al III-lea cu Tertulian sau Origen, ci chiar pe toţi cetăţenii, constituiţi în grupuri mari şi bine organizate de persoane.

În secolul al IV-lea, sinoadele au devenit un eveniment obişnuit şi erau considerate singurele mijloace efective pentru aplanarea controverselor. Dar, în această desfăşurare a evenimentelor, în relaţiile dintre Biserică şi stat îşi face apariţia un nou element, având o mare importanţă pentru istoria ulterioară a relaţiilor dintre puterea spirituală şi cea temporală. Începând de la Constantin cel Mare, statul a luat parte la disputele religioase şi le-a condus aşa cum a crezut de cuviinţă. În multe cazuri, evident, interesele statului nu au corespuns cu cele ale Bisericii.

Pentru multe secole, centrul cultural al Răsăritului a fost oraşul egiptean Alexandria, unde activitatea intelectuală a erupt într-un curent puternic. Destul de natural, noile tendinţe dogmatice şi-au avut obârşia în Alexandria, care, potrivit prof. A Spasski, „a devenit centrul evoluţiei teologice în Răsărit şi a dobândit în lumea creştină faima particulară de biserică filosofică, neobosită în studierea problemelor înalte de teologie şi ştiinţă"[37]. Chiar dacă a existat un preot alexandrin, Arie, care a dat numele său celei mai importante învăţături „eretice" a epocii lui Constantin, doctrina aceasta îşi avea rădăcinile în a doua jumătate a secolului al III-lea, în Antiohia (Siria), unde Lucian, unul dintre cei mai instruiţi oameni ai timpului, fondase o şcoală de exegeză teologică. Această şcoală, aşa cum spunea A. Harnack, „este pepiniera doctrinei ariene, iar Lucian, capul ei, este Arie înainte de Arie"[38].

Arie a emis ideea că Fiul lui Dumnezeu era o fiinţă creată. Această idee forma baza ereziei ariene. Dincolo de hotarele Egiptului, Eusebiu, episcop de Cezareea, şi Eusebiu, episcop de Nicomedia, erau de partea lui Arie. Pasiunile se dezlănţuiră. Lui Arie, în ciuda eforturilor susţinătorilor săi, i s-a refuzat Sf. Euharistie de către Alexandru, episcop de Alexandria. Eforturile locale de a linişti spiritele în Biserică nu au avut succes.

Constantin, care tocmai îl birui pe Licinius, devenind singur împărat, sosi la Nicomedia în 324, unde primi o mulţime de plângeri, atât de la adversarii, cât şi de la susţinătorii lui

36. V. Barthold, în *Transactions of the Oriental College*, 1 (1925), 463.
37. *The History of the Dogmatic Movements during the Period of the Ecumenical Councils*, 137.
38. *Lehrbuch der Dogmengeschichte* (ed. a IV-a, 1919), II, 187.

Arie. Dorind mai mult decât orice menţinerea păcii religioase în Imperiu şi neînţelegând întreaga importanţă a controversei dogmatice, împăratul trimise o scrisoare episcopului Alexandru şi lui Arie, somându-i să ajungă la o înţelegere. El dădu drept exemplu pe filosofi, care, în ciuda polemicilor lor, trăiau în pace. De asemenea, Constantin arătă în scrisoarea sa că lor nu le-ar fi dificil să ajungă la o înţelegere, de vreme ce amândoi cred în Dumnezeiasca Providenţă şi în Iisus Hristos. „Redaţi-mi tihnitele zile şi nopţile ocolite de griji, ca să-mi rămână şi mie măcar cât de puţin din bucuria pe care o zămisleşte lumina cea neîntinată şi o viaţă de linişte", scria el în scrisoarea sa[39].

Scrisoarea aceasta a fost dusă la Alexandria de către episcopul Hosius (Osius) de Córdoba (Spania), pe care Constantin îl preţuia foarte mult. El dădu scrisoarea, cercetă întreaga chestiune şi, la întoarcere, îi explică împăratului întreaga importanţă a mişcării ariene. Numai atunci Constantin a decis convocarea unui sinod.

Primul Sinod Ecumenic a fost convocat prin edicte imperiale în oraşul Niceea din provincia Bithynia. Numărul exact al participanţilor la acest sinod nu este cunoscut; numărul părinţilor niceeni este adesea estimat la 318[40]. Cei mai mulţi dintre ei erau episcopi răsăriteni. Bătrânul episcop de Roma a trimis în locul său doi preoţi. Dintre chestiunile dezbătute de sinod, cea mai importantă era disputa ariană. Împăratul a prezidat sinodul şi, uneori, chiar a condus discuţiile.

Actele Sinodului de la Niceea nu ni s-au păstrat. Unii se îndoiesc că ar fi existat vreo consemnare a protocoalelor. Informaţii despre sinod vin din scrierile celor care au participat la el, precum şi din relatările istoricilor[41]. Cel mai entuziast şi capabil adversar al lui Arie a fost Atanasie, arhidiaconul din Biserica alexandrină. După discuţii aprinse, sinodul a condamnat erezia lui Arie şi, după introducerea câtorva corecturi şi adaosuri, a adoptat Crezul, în care, contrar învăţăturilor lui Arie, Iisus Hristos era mărturisit ca Fiu al lui Dumnezeu, necreat şi consubstanţial (deofiinţă) cu Tatăl Său. Crezul niceean a fost semnat de mulţi dintre episcopii arieni. Cei mai vehemenţi dintre ei, inclusiv Arie, au fost exilaţi şi privaţi de libertate. Una dintre autorităţile cele mai importante în problema arianismului scria: „Arianismul debutase în forţă, promiţând un viitor măreţ, şi, doar în câţiva ani, părea un pretendent inegalabil pentru supremaţia Răsăritului. Dar trăinicia sa se prăbuşi în momentul în care sinodul se adună, istovită de respingerea generală a lumii creştine. [...] Când sinodul se termină, arianismul părea zdrobit, fără speranţă"[42]. Declaraţia solemnă a sinodului făcea cunoscută tuturor comunităţilor starea nouă de armonie şi pace din interiorul Bisericii. Constantin scria: „Diavolul nu va mai avea nicio putere asupra noastră, căci tot

39. Eusebiu, *Vita Constantini*, II, 72; ed. I. von Heikel, *Eusebius Werke*, 71; *Nicene and Post-Nicene Fathers*, I, 518. [Aici, traducerea românească a lui Radu Alexandrescu (*Părinţi şi Scriitori Bisericeşti* 14), Bucureşti, 1991, 121 – n. trad.]

40. Cifre diferite au fost date de Batiffol, *La Paix constantinienne* (ed. a III-a, 1914), 321-322. Vezi E. Honigmann, „La liste originale des Pères de Nicée", *Byzantion*, XIV (1939), 17-76; Honigmann, „The Original Lists of the Members of the Council of Nicaea, the Rober-Synod and the Council of Chalcedon", *Byzantion*, XVI (1944), 1, 20-80. [M. Aubineau a reconstituit drumul care a dus la numărul de 318 Părinţi în studiul său „Les 318 serviteurs d'Abraham (Gen. XIV, 14) et le nombre des Pères au concile de Nicée (325)", *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 61 (1966), 5-43, publicat şi în *Recherches patristiques*, Amsterdam, 1974 – n. trad.]

41. S.A. Wilkenhauser, „Zur Frage der Existenz von Nizänischen Synodalprotocolen", în *Gesammelte Studien*, ed. F. Dölger, 122-142.

42. H. Gwatkin, *Studies on Arianism* (ed. a II-a, 1900), 1-2.

ceea ce el a născocit din răutate spre distrugerea noastră a fost răsturnat din temelii. Strălucirea Adevărului a spulberat la porunca lui Dumnezeu acele vrajbe, schisme, neliniști și, ca să spunem așa, otrava ucigătoare a discordiei"[43].

Realitatea nu a împlinit speranțele lui Constantin. Sinodul de la Niceea, prin condamnarea arianismului, nu doar că nu a reușit să pună capăt disputelor ariene, ci a generat noi mișcări asemănătoare și complicații. Chiar în atitudinea lui Constantin a avut loc o schimbare evidentă în favoarea arienilor. La câțiva ani după sinod, Arie și cei mai fervenți adepți ai săi au fost rechemați din exil[44]. Însă reabilitarea lui Arie a fost prevenită de moartea sa subită. Locul său din exil a fost luat de liderii care susțineau Crezul niceean. Și cu toate că acest crez nu a fost niciodată oficial revocat și condamnat, el a fost uitat intenționat și, în parte, înlocuit cu alte formule.

Este foarte dificil de explicat originea rezistenței puternice față de Sinodul de la Niceea și cauza schimbării atitudinii lui Constantin. Probabil că, printre multele explicații, cum ar fi influența la curte, relații familiale intime și altele de acest fel, trebuie luat în considerare și următorul punct de vedere: când Constantin a încercat să soluționeze problema ariană, el nu avea cunoștință de situația religioasă din Răsărit, unde sentimentul dominant era în favoarea arianismului; împăratul era educat în Apus și influențat de liderii apuseni, cum ar fi Osius, episcopul de Córdoba, drept pentru care se hotărî în favoarea Crezului niceean. Acesta era în armonie cu viziunea sa din acel timp, dar nu era potrivit concepțiilor din Răsărit. Mai târziu, când a înțeles că deciziile de la Niceea erau în contradicție cu spiritul majorității Bisericii și că se afla în conflict cu dorințele maselor din Răsărit, el adoptă o atitudine mai conciliantă față de arianism. În timpul ultimilor ani ai domniei lui Constantin, arianismul a pătruns chiar la curte și a devenit cu fiecare an mai bine ancorat în partea răsăriteană a Imperiului. Mulți dintre partizanii Crezului de la Niceea au fost depuși din scaune și trimiși în exil. Istoria predominării arianismului în timpul acelei perioade nu este încă destul de clară, din cauza situației nesatisfăcătoare a izvoarelor[45].

Constantin a rămas un păgân până în ultimul an al vieții sale. Doar pe patul de moarte a fost botezat de Eusebiu, episcopul de Nicomedia, un arian; dar A. Spasski nota că el a murit după ce hotărâse ca Atanasie, celebrul adversar al lui Arie, să fie chemat din exil[46]. Constantin și-a făcut fiii creștini.

Întemeierea Constantinopolului

Al doilea eveniment de primă însemnătate din timpul domniei lui Constantin, după recunoașterea creștinismului, a fost întemeierea noii capitale pe țărmul european al Bosforului, la intrarea în Propontis (Marea Marmara), pe locul fostei colonii megariene Byzantium (Βυζάντιον).

Cu mult înainte de Constantin, anticii deveniseră pe deplin conștienți de avantajele strategice și comerciale ale Byzantium-ului, având în vedere situarea sa la granița Asiei și

43. Socratis, *Historia ecclesiastica*, I, 9. Vezi *Nicene and Post-Nicene Fathers*, seria a II-a, II, 13.
44. Vezi două articole foarte interesante ale lui N. Baynes: „Athanasiana", *Journal of Egyptian Archaeology*, XI (1925), 58-69; „Alexandria and Constantinople: A Study in Ecclesiastical Diplomacy", *Journal of Egyptian Archaeology*, XII (1926), 149.
45. Vezi, spre exemplu, încercarea lui Gwatkin de a explica noua atitudine a lui Constantin față de arianism prin trimiterea la conservatorismul din Asia, în *Studies on Arianism* (ed. a II-a, 1900), 57, 96.
46. *Dogmatic Movements*, 258.

Europei, supraveghind intrarea în două mări, Marea Neagră şi Marea Mediterană. Era aşadar aproape de izvoarele principale ale glorioaselor culturi antice. Judecând după izvoare, în prima jumătate a secolului al VII-lea î.Hr., megarienii întemeiaseră o colonie numită Calcedon pe ţărmul asiatic al limitei sudice a Bosforului, de cealaltă parte a locului unde avea să fie construit Constantinopolul peste ani. După câţiva ani de la apariţia acestei colonii, un alt grup de megarieni au înfiinţat o colonie pe ţărmul european al Bosforului, numită Byzantium, după numele căpeteniei expediţiei megariene, Byzas (Βύζας). Avantajele Byzantium-ului faţă de Calcedon au fost bine înţelese de către cei din vechime. Istoricul grec din secolul al V-lea î.Hr. Herodot (iv, 144) scria că generalul persan Megabazus, ajungând la Byzantium, îi numi pe locuitorii Calcedonului popor orb, deoarece, trebuind să aleagă locul pentru oraşul lor, au ales locul cel mai rău dintre cele două posibile, neluând în seamă amplasamentul cel mai bun, unde a fost întemeiat Byzantium-ul după doar câţiva ani. Mai târziu, tradiţia literară, inclusiv Strabon (vii, 6, c. 320) şi istoricul roman Tacitus (*Ann.* xii, 63), atribuie această afirmaţie a lui Megabazus, într-o formă uşor modificată, lui Apollo Pythius care, întrebat de megarieni unde să-şi construiască cetatea, răspunse să şi-o stabilească pe partea opusă ţării orbilor. Byzantium a jucat un rol important în epoca războaielor greco-persane şi în timpul lui Filip al Macedoniei. Istoricul grec din secolul al II-lea î.Hr. Polybius a analizat amănunţit poziţia politică şi economică a Byzantium-ului. Înţelegând importanţa relaţiilor comerciale dintre Grecia şi oraşele situate pe ţărmul Mării Negre, el scria că, fără consimţământul locuitorilor din Byzantium, niciun vas comercial nu putea intra sau ieşi din Marea Neagră şi că bizantinii controlau toate mărfurile indispensabile ale Pontului[47]

După ce Roma încetă să mai fie o republică, împăraţii au dorit de mai multe ori să mute capitala Imperiului din Roma cea orientată spre sistemul de conducere republican în Răsărit. Conform istoricului roman Suetoniu (I, 79), Iulius Caesar intenţiona să se mute de la Roma în Alexandria sau în Ilion (Troia de odinioară). În primele secole ale erei creştine, împăraţii părăseau adesea Roma perioade mari de timp, pentru campanii militare vaste şi călătorii prin Imperiu. La sfârşitul secolului al II-lea, oraşul Byzantium a primit o lovitură puternică : Septimius Severus, după înfrângerea rivalului său, Pescennius Niger, care fusese susţinut de Byzantium, supuse oraşul unui jaf îngrozitor şi unei distrugeri aproape totale. Între timp, Răsăritul continuă să-i atragă pe împăraţi. Diocleţian (284-305) a preferat să locuiască în Asia Mică, în Nicomedia, oraş din Bithynia, pe care l-a înfrumuseţat cu edificii noi, somptuoase.

Când Constantin s-a hotărât să creeze o nouă capitală, el nu a ales din prima Byzantium-ul. Cel puţin pentru o perioadă, a avut în vedere Naissus (Niš), unde se născuse, Sardica (Sofia) şi Tesalonicul. Atenţia i s-a îndreptat în special spre Troia, oraşul lui Aeneas, care, potrivit tradiţiei, a venit în Latium, în Italia, şi a pus temelia noului stat roman. Împăratul se duse personal în celebrul loc, unde stabili el însuşi limitele viitorului oraş. Porţile fuseseră deja construite, aşa cum relatează Sozomen, scriitorul creştin din veacul al V-lea, când, într-o noapte, Dumnezeu îi apăru în vis lui Constantin şi-l convinse să caute alt loc pentru capitala sa. După aceasta, atenţia lui Constantin se îndreptă definitiv spre Byzantium. Chiar şi un secol mai târziu, călătorii care navigau aproape de ţărmurile Troiei puteau încă să vadă construcţiile începute de Constantin şi neterminate[48].

47. Polybius, *Historia*, IV, 38, 44.
48. Sozomenis, *Historia ecclesiastica*, II, 3.

Byzantium-ul, care nu se refăcuse încă total după distrugerea severă cauzată de Septimius Severus, era în acel timp pur şi simplu un sat şi ocupa doar partea promontorie care se întindea până la Marea Marmara. În 324 d.Hr. se hotărî să întemeieze noua capitală, iar în 325 începu construirea clădirilor principale[49]. Legenda creştină spune că împăratul, cu lancea în mână, trasa conturul suprafeţei oraşului când, deodată, curtenii săi, uimiţi de dimensiunile foarte mari plănuite pentru capitală, îl întrebară: „Stăpâne, cât timp vei mai merge?". El răspunse: „Voi merge tot înainte până ce Acela care merge în faţa mea se va opri"[50]. Dorea să lase să se înţeleagă că o anume putere divină îl călăuzea. Erau aduşi lucrători din toate părţile, la fel şi materiale. Pentru a înfrumuseţa noua capitală, au fost folosite monumente păgâne din Roma, Atena, Alexandria, Efes şi Antiohia. Patruzeci de mii de soldaţi goţi, aşa-numiţii *foederati*, au participat la construirea noilor clădiri. Noii capitale i-au fost acordate multe privilegii comerciale şi financiare, cu scopul de a atrage populaţia în număr cât mai mare. La începutul primăverii anului 330 d.Hr. lucrul progresase într-o aşa măsură, încât Constantin consideră posibilă inaugurarea oficială a noii capitale. Inaugurarea a avut loc pe 11 mai 330 şi a fost urmată de ceremonii şi festivităţi care au durat 40 de zile. În acest an, Constantinopolul creştin a înlocuit păgânul Byzantium[51].

Este dificil de evaluat mărimea oraşului din timpul lui Constantin, dar este cert că el depăşea de departe întinderea Byzantium-ului de odinioară. Nu există o cifră exactă a populaţiei Constantinopolului din secolul al IV-lea; o simplă presupunere ne duce cu gândul că va fi depăşit 200.000 de oameni[52]. Pentru apărarea împotriva inamicilor de pe uscat, Constantin a construit un zid care se întindea de la Cornul de Aur până la Marea Marmara.

În ultimii ani, Byzantium-ul a devenit capitala unui imperiu universal şi a fost numit „Oraşul lui Constantin" sau Constantinopol. Capitala a adoptat sistemul municipal al Romei şi a fost împărţită în 14 sectoare sau regiuni, dintre care două se aflau în afara zidurilor oraşului. Dintre monumentele epocii lui Constantin, aproape niciunul nu a supravieţuit până în zilele noastre. Totuşi, biserica Sfintei Irina, care a fost reconstruită de două ori în timpul lui Iustinian cel Mare şi Leon al III-lea, datează din timpul lui Constantin şi se mai păstrează încă. Mica, dar celebra columnă din Delfi în formă de şarpe (secolul al V-lea î.Hr.), ridicată în amintirea bătăliei de la Plataea, mutată de Constantin în noua capitală şi fixată de el în hipodrom, se mai află şi astăzi acolo, fiind totuşi într-o stare de degradare avansată.

---

49. Vezi J. Maurice, *Les Origines de Constantinople*, 289-292; L. Bréhier, „Constantin et la fondation de Constantinople", *Revue historique*, CXIX (1915), 248; D. Lathoud, „La consécration et la dédicace de Constantinople", *Échos d'Orient*, XXIII (1924), 289-294; C. Émereau, „Notes sur les origines et la fondation de Constantinople", *Revue archéologique*, XXI (1925), 1-25; E. Gerland, „Byzantion und die Gründung der Stadt Konstantinopel", *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, X (1933), 93-105; R. Janin, *Constantinople Byzantine*, Paris, 27-37. [O lucrare clasică este cea a lui A. van Millingen, *Byzantine Constantinople*, Londra, 1899. Dintre lucrările mai recente care sunt astăzi de referinţă amintim: Gilbert Dagron, *Naissance d'une capitale*, Paris, 1974; C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople*, Paris, 1985 – n. trad.]
50. Philostorgii, *Historia ecclesiastica*, II, 9; ed. J. Bidez, 20-21, şi alte surse.
51. N. Baynes, *The Byzantine Empire*, 18.
52. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, 196; Lot, *La fin du monde antique*, 81. A. Andreades înclină să accepte o cifră de aproximativ 700-800.000: „De la population de Constantinople sous les empereurs byzantins", *Metron*, I (1920), 80. Vezi şi J.B. Bury, *A History of the Later Roman Empire* (ed. a II-a, 1931), I, 88.

Constantin, cu viziune de geniu, a înţeles toate avantajele oferite de poziţia oraşului, atât din punct de vedere politic, cât şi din punct de vedere economic şi cultural. Din punct de vedere politic, Constantinopolul sau „Noua Romă", aşa cum a fost numit adesea, dispunea de un avantaj excepţional pentru a rezista în faţa inamicilor externi. Era inaccesibil de pe mare ; pe uscat era protejat de ziduri. Economic, Constantinopolul controla întregul comerţ al Mării Negre cu Marea Egee şi Marea Mediterană şi era destinat astfel să devină intermediarul comercial între Europa şi Asia. În sfârşit, pe plan cultural, Constantinopolul avea marele avantaj de a fi situat aproape de cele mai importante centre ale culturii elenistice, care, sub influenţa creştină, au dus la apariţia unei noi culturi creştine greco-romane sau „bizantine". F.I. Uspenski scria :

> Alegerea locului pentru noua capitală, construirea Constantinopolului şi crearea unui oraş istoric şi universal reprezintă una dintre realizările definitive ale geniului politic şi administrativ al lui Constantin. Nu în edictul de toleranţă religioasă se află marele serviciu adus lumii de către Constantin : dacă nu el, succesorii săi imediaţi ar fi fost obligaţi să recunoască creştinismului poziţia sa victorioasă, iar întârzierea nu i-ar fi adus niciun prejudiciu acestuia. Însă, prin mutarea la timp a capitalei universale la Constantinopol, el a salvat cultura antică şi a creat un mediu favorabil pentru răspândirea creştinismului[53].

Începând cu epoca lui Constantin cel Mare, Constantinopolul a devenit centrul politic, religios, economic şi cultural al Imperiului[54].

Reformele lui Diocleţian şi Constantin

Reformele lui Diocleţian şi Constantin s-au caracterizat prin centralizarea strictă a puterii, prin introducerea unei vaste birocraţii şi prin separarea clară a puterilor civilă şi militară. Aceste reforme nu erau noi şi neaşteptate. Încă din vremea lui Augustus, Imperiul roman începuse să se îndrepte spre o centralizare a puterii. În paralel cu absorbirea de către Roma a noilor regiuni ale Răsăritului elenistic care dezvoltaseră de-a lungul secolelor o cultură superioară şi forme mai vechi de guvernământ, în special în provinciile Egiptului ptolemeic, a avut loc, treptat, un împrumut din obiceiurile vii şi din idealurile elenistice ale acestor ţări nou-cucerite. Caracteristica definitorie a statelor construite pe ruinele imperiului lui Alexandru cel Mare al Macedoniei, ale Pergamonului Atalizilor, ale Siriei Seleucizilor şi ale Egiptului Ptolemeilor era puterea nelimitată şi divinizată a monarhilor, exprimată în forme compacte şi clare, în special în Egipt. Pentru populaţia egipteană, Augustus, cuceritorul acestui teritoriu, şi succesorii săi au fost monarhi cu puteri nelimitate şi veneraţi ca zei, aşa

53. *History of the Byzantine Empire*, I, 60-62.

54. Remarcăm uneori o tendinţă de a diminua importanţa întemeierii Constantinopolului. Vezi Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* (ed. a II-a, 1921), III, 426-428. Stein îl urmează : *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, 2-3, 193 n. 6 ; de asemenea, în *Gnomon*, IV (1928), 411-412. Însă *cf.* E. Stein, „Ein Kapital vom persischen und vom byzantinischen Staate", *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 86. Lot afirmă că, din orice punct de vedere, întemeierea Constantinopolului este un eveniment istoric foarte important, însă o numeşte „o enigmă", adăugând că oraşul s-a născut din capriciul unui despot potrivit intensei exaltări religioase ; vezi *La fin du monde antique*, 39-40, 43.

cum fuseseră înaintea lor şi Ptolemeii. Era tocmai opusul concepţiei romane despre puterea primilor principi, o încercare de a realiza un compromis între instituţiile republicane ale Romei şi noile forme ale puterii de guvernare care tocmai se dezvoltau. În orice caz, influenţele politice ale Răsăritului elenistic au schimbat treptat situaţia iniţială a puterii principilor romani care, foarte curând, şi-au arătat preferinţa pentru Orient şi pentru concepţiile lui despre puterea imperială. Suetoniu spunea despre Caligula, împăratul din secolul I, că era gata să accepte coroana imperială, diadema[55]; conform izvoarelor, Heliogabalus, împărat din prima jumătate a secolului al III-lea, purta deja diadema în cercuri restrânse[56]. Este bine cunoscut faptul că Aurelian, împărat în cea de-a doua jumătate a secolului al III-lea, a fost primul care a purtat diadema în public, inscripţiile şi monedele numindu-l „Zeu" şi „Domn" (*Deus Aurelianus, Imperator Deus et Dominus Aurelianus Augustus*)[57]. Aurelian a fost acela care a stabilit forma autocrată de guvernământ în Imperiul roman.

Procesul de dezvoltare a puterii imperiale, în primul rând pe baza concepţiei Egiptului Ptolemeilor şi mai apoi sub influenţa aceleia a Persiei sasanide, s-a încheiat în linii mari în secolul al IV-lea. Diocleţian şi Constantin, dorind să ducă la bun sfârşit organizarea monarhiei, au înlocuit pur şi simplu în acest scop instituţii romane cu obiceiuri şi practici care predominau în Orientul elenistic şi care erau deja cunoscute la Roma, mai ales după epoca lui Aurelian.

Vremurile de restrişte şi de anarhie militară din secolul al III-lea au zdruncinat şi dezintegrat organizarea internă a Imperiului. Pentru un timp, Aurelian a refăcut unitatea Imperiului, iar pentru această realizare documentele şi inscripţiile din vremea sa îi acordă titlul de „restaurator al Imperiului" (*Restitutor Orbis*). Însă, după moartea sa, a urmat o perioadă tumultuoasă. Diocleţian a fost acela care şi-a fixat drept ţintă controlul întregului organism de stat, aşezându-l pe un făgaş normal şi disciplinat. La drept vorbind, el a realizat, pur şi simplu, o uriaşă reformă administrativă. Totuşi, atât Diocleţian, cât şi Constantin au introdus schimbări administrative de o importanţă extremă pentru organizarea internă a Imperiului, încât ei pot fi consideraţi adevăraţii fondatori ai noului tip de monarhie creat sub puternica influenţă a Orientului.

Diocleţian, care a petrecut mult timp în Nicomedia şi care a fost sedus întru totul de Orient, a împrumutat multe dintre particularităţile monarhiilor orientale. El a fost un adevărat autocrat, un împărat-zeu, care a purtat diadema imperială. Luxul oriental şi ceremonialul complex au fost introduse la curtea sa. Supuşii săi, când obţineau o audienţă, trebuiau să cadă în genunchi înainte să îndrăznească a-şi ridica ochii pentru a-l vedea pe suveranul lor. Tot ceea ce avea legătură cu împăratul era considerat sacru – cuvintele sale, curtea sa, tezaurul său; el însuşi era o persoană sacră. Curtea sa, pe care Constantin a mutat-o mai târziu la Constantinopol, a cheltuit sume imense de bani şi a devenit centrul a numeroase conspiraţii şi intrigi, cauzând complicaţii foarte serioase în epocile ulterioare ale istoriei bizantine. Astfel, autocraţia, într-o formă foarte asemănătoare cu despotismul oriental, a fost definitiv introdusă de Diocleţian şi a devenit una dintre trăsăturile de bază ale structurii de guvernare în Imperiul bizantin.

Ca să pună ordine în administraţia vastului Imperiu, care includea multe rase, Diocleţian a introdus sistemul tetrarhiei, „al puterii celor patru persoane". Puterea administrativă a fost

55. *Caligula*, 22: *nec multum afuit quin statim diadema sumeret.*
56. Lampridius, *Antonini Heliogabali Vita*, 23, 5: *quo (diademate gemmato) et usus est domni.*
57. L. Homo, *Essais sur le règne de l'empereur Aurélien*, 191-193.

împărţită între doi augusti care aveau plenipotenţă egală. Unul dintre ei trebuia să locuiască în partea de răsărit, iar celălalt în cea de apus a Imperiului; dar amândoi trebuiau să lucreze pentru interesele statului roman, care era *unul*. Imperiul rămânea nedivizat; numirea a doi augusti indica totuşi că statul recunoştea chiar şi în acele zile că exista o diferenţă între Răsăritul grecesc şi Apusul latin şi că administrarea ambelor părţi nu putea fi încredinţată aceleiaşi persoane. Fiecare august avea să fie secondat de un cezar, care, în cazul morţii sau retragerii augustului, devenea august şi îşi alegea un nou cezar. S-a creat astfel un fel de sistem dinastic artificial prin care se dorea înlăturarea conflictelor şi a conspiraţiilor, care îşi aveau rădăcinile în ambiţiile diverşilor rivali. De asemenea, acest sistem era menit să priveze legiunile de influenţa decisivă în momentul alegerii noului împărat. Primii augusti au fost Diocleţian şi Maximian, iar cezarii lor au fost Galerius şi Constantius Chlorus, tatăl lui Constantin cel Mare. Diocleţian şi-a păstrat provinciile asiatice şi Egiptul, având cartierul general la Nicomedia; Maximian stăpânea peste Italia, Africa şi Spania, având-şi cartierul general la Mediolanum (Milano); Galerius a primit Peninsula Balcanică şi provinciile danubiene învecinate, alegându-şi drept centru Sirmium, pe râul Sava (în prezent aproape de Mitroviţa), iar Constantius Chlorus a stăpânit peste Galia şi Britania, cu centrele la Augusta Treverorum (Trier, Trèves) şi Eboracum (York). Cei patru erau consideraţi conducătorii unui singur imperiu şi toate decretele de stat erau date în numele tuturor celor patru. Chiar dacă, teoretic, cei doi augusti aveau puteri egale, Diocleţian, ca împărat, avea totuşi un avantaj categoric. Cezarii erau supuşi augustilor. După o perioadă anume de timp, augustii trebuiau să renunţe la titlurile lor şi să le transmită cezarilor. În realitate, Diocleţian şi Maximian au renunţat la titlurile lor în 305 şi s-au retras în viaţa privată. Galerius şi Constantius Chlorus au devenit augusti. Dar necazurile care au urmat au pus capăt sistemului artificial al tetrarhiei, care deja încetase să existe la începutul secolului al IV-lea.

Diocleţian a introdus schimbări majore în sistemul de guvernare a provinciilor. În timpul domniei sale a dispărut distincţia dintre provinciile senatoriale şi cele imperiale; toate provinciile erau dependente direct de împărat. Odinioară, provinciile fiind relativ puţine şi, din punct de vedere teritorial, foarte mari, guvernatorii deţineau o putere enormă. Această stare de fapt crease multe situaţii periculoase pentru conducerea de la centru; revoltele erau frecvente şi guvernatorii acestor provincii uriaşe, susţinuţi de legiunile lor, erau adesea pretendenţi la tronul imperial. Diocleţian, dorind să scape de ameninţarea politică a marilor provincii, s-a decis să le împartă în unităţi mai mici. Cele 57 de provincii care existau în momentul urcării sale pe tron au fost împărţite în 96, probabil chiar mai multe. În plus, aceste provincii erau conduse de guvernatori ale căror puteri erau pur civile. Din cauza informaţiilor sumare oferite de izvoare, nu cunoaştem numărul exact al provinciilor mai mici înfiinţate de Diocleţian. Izvorul principal cu privire la organizarea provincială a Imperiului din această perioadă este aşa-numita *Notitia dignitatum*. Această listă oficială a curţii, cu funcţiile civile şi militare, conţine şi o listă a provinciilor. Potrivit cercetărilor ştiinţifice, acest document nedatat se referă la prima jumătate a secolului al V-lea, motiv pentru care include schimbările introduse în sistemul de conducere provincial de către succesorii lui Diocleţian. *Notitia dignitatum* numără 120 de provincii. Alte liste, de asemenea îndoielnice, însă datate anterior, indică un număr mai mic de provincii[58]. Astfel, în timpul

58. Între 426 şi 437. Vezi J.B. Bury, „The Notitia Dignitatum", *Journal of Roman Studies*, X (1920), 153; Bury, „The Provincial List of Verona", *Journal of Roman Studies*, XIII (1923), 127-151.

lui Diocleţian, un anumit număr de mici noi provincii învecinate au fost grupate într-o singură unitate, numită dioceză, care se afla sub conducerea unui funcţionar ale cărui puteri erau pur civile. Existau 13 dioceze. Ca întindere, diocezele semănau cu vechile provincii. În cele din urmă, în cursul secolului al IV-lea, diocezele erau grupate în patru (uneori trei) unităţi mari (prefecturi) aflate sub conducerea unor prefecţi pretorieni, care erau cei mai importanţi funcţionari din acel timp. După ce Constantin i-a deposedat de funcţiile militare, ei s-au aflat în fruntea întregii administraţii civile şi îi controlau atât pe guvernatorii diocezani, cât şi pe cei provinciali. Spre sfârşitul secolului al IV-lea, în scopul guvernării civile, Imperiul era împărţit în patru mari părţi (prefecturi) : (1) *Galia*, cuprinzând Britania, Galia, Spania şi colţul nord-vestic al Africii ; (2) *Italia*, cuprinzând Africa, Italia, provinciile dintre Alpi şi Dunăre şi partea nord-vestică a Peninsulei Balcanice ; (3) *Illyricum*, cea mai mică dintre prefecturi, care aduna provinciile Dacia, Macedonia şi Grecia[59] ; şi (4) *Orient*, care îngloba teritoriul asiatic, precum şi Tracia europeană în nord şi Egiptul în sud.

Multe detalii ale reformelor lui Diocleţian nu sunt încă disponibile din cauza lipsei izvoarelor suficiente despre subiect. Trebuie subliniat totuşi că, pentru a-şi asigura puterea şi mai mult faţă de posibilele complicaţii provinciale, Diocleţian a separat în mod expres autoritatea militară de cea civilă ; începând de la el, guvernatorii provinciilor aveau doar funcţii judiciare şi administrative. Reformele lui Diocleţian cu privire la provincii au afectat în special Italia ; dintr-un district de conducere, aceasta a fost transformată într-o simplă provincie. Reformele administrative au avut drept consecinţă crearea unui număr mare de noi funcţionari şi a unui sistem birocratic complex, cu stricta subordonare a funcţionarilor inferiori faţă de cei cu rang înalt. Mai târziu, Constantin cel Mare a dezvoltat şi extins în anumite privinţe reorganizarea Imperiului începută de Diocleţian.

Astfel, trăsăturile principale ale reformelor lui Diocleţian şi Constantin au fost organizarea definitivă a puterii monarhice absolute şi separarea strictă a funcţiilor militare de cele civile, care au dus la apariţia unei birocraţii imense şi complexe. În timpul perioadei bizantine, prima trăsătură a fost păstrată ; cea de-a doua a trecut printr-o mare schimbare, din cauza unei tendinţe constante de a concentra autoritatea militară şi civilă în aceleaşi mâini. În Imperiul bizantin au fost păstrate numeroasele funcţii sau titluri. Acest sistem birocratic a supravieţuit până în ultimii ani ai Imperiului, dar au avut loc multe schimbări structurale ale funcţiilor şi titlurilor demnitarilor. Multe dintre titlurile latine au fost schimbate cu unele greceşti ; multe funcţii au degenerat în simple titluri şi ranguri ; iar în perioadele următoare a fost creat un anumit număr de funcţii şi demnităţi noi.

Un factor important în istoria Imperiului din secolul al IV-lea a fost imigraţia treptată a barbarilor, mai precis a germanilor (goţilor). O examinare detaliată a acestei chestiuni va avea loc după dezbaterea condiţiilor generale din secolul al IV-lea.

Constantin cel Mare a murit în 337 d.Hr. El s-a bucurat de o deosebită şi adâncă apreciere din multe puncte de vedere diferite. Conform lui Eutropius, istoricul din secolul

59. Despre istoria complicată a Illyricum-ului la sfârşitul secolului al IV-lea, când Illyricum era unit cu *Præfectura praetoris Italiae et Africae*, vezi E. Stein, „Untersuchungen zur spätrömischen Verwaltungsgeschichte", *Rheinisches Museum für Philologie*, NS LXXIV (1925), 347-354. Vezi şi harta la Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, „Imperium Romanum anno 390 P.Ch.N" (trei prefecturi). Vezi J.-R. Palanque, *Essai sur la préfecture du prétoire du Bas-Empire* ; critica foarte extinsă a lui E. Stein în *Byzantion*, IX (1934), 327-353. Răspunsul lui Palanque : „Sur la liste des préfets du prétoire du IVe siècle. Réponse à M. Ernest Stein", *Byzantion*, IX (1934), 703-713.

al IV-lea, Senatul roman l-a trecut în rândul zeilor[60]; istoria l-a numit „cel Mare", iar Biserica l-a proclamat sfânt şi întocmai cu Apostolii (*Isoapostolic*)* Unii istorici moderni l-au comparat cu Petru al Rusiei[61] şi cu Napoleon[62].

Eusebiu a scris „Panegiricul lui Constantin" pentru a glorifica triumful creştinismului, punând capăt creaţiilor lui Satan, ale falşilor zei şi distrugând statele păgâne:

> Un singur Dumnezeu a fost proclamat la tot neamul omenesc. În acelaşi timp, o singură putere universală, Imperiul roman, a răsărit şi a înflorit. Tot în acelaşi timp, prin hotărârea aceluiaşi Dumnezeu, două rădăcini ale binecuvântării, Imperiul roman şi învăţătura evlaviei creştine, au izvorât împreună, în folosul oamenilor [...]. Două puteri grandioase, pornind din acelaşi punct, Imperiul roman condus de un singur suveran şi religia creştină, au supus şi au împăcat toate aceste elemente rivale[63].

Împăraţii şi societatea, de la Constantin cel Mare până la începutul secolului al VI-lea

După moartea lui Constantin, toţi cei trei fii ai săi, Constantin, Constantius şi Constans, şi-au luat titlul de *augustus* şi au împărţit între ei conducerea Imperiului. Curând, între cei trei conducători a izbucnit o dispută, în cursul căreia doi dintre fraţi au fost omorâţi, Constantin în anul 340, iar Constans, zece ani mai târziu. Astfel, Constantius a devenit singurul stăpân al Imperiului şi a domnit până în 361. Nu a avut urmaşi, iar după moartea fraţilor săi a fost tulburat foarte mult de lipsa unui succesor la tron. Politica sa de nimicire a tuturor membrilor familiei sale a cruţat doar doi veri, pe Gallus şi pe Iulian, pe care i-a ţinut departe de capitală.

---

60. *Breviarum historiae Romanae*, X, 8.

* Titulatura de ισαπόστολος (întocmai cu Apostolii) i-a fost atribuită lui Constantin de către Biserică după moarte. Se constată din timpul vieţii sale titulaturi neconforme cu învăţătura creştină, precum *vicarius Christi* sau chiar ἰσόχριστος (întocmai cu Hristos), probabil apărute încă sub influenţa concepţiei păgâne despre împărat ca *Dominus et Deus*. Totuşi, Constantin s-a dovedit a fi nu împărat şi zeu, ci împărat din mila lui Dumnezeu, formulă impusă de Wilhelm Ensslin, *Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden* (Sitzungsber. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Kl. phil.-hist., Heft 6), München, 1943. Vezi şi R. Leeb, *Konstantin und Christus. Die Verchristlichung der imperialen Repräsentation unter Konstantin dem Großen als Spiegel seiner Kirchenpolitik und seines Selbstverständnisses als christlicher Kaiser* (Arbeiten zur Kirchengeschichte 58), Berlin/New York, 1992, în special 121 ş.u.; Ralph Johannes Lilie, *Byzanz. Kaiser und Reich*, Köln/Weimar/Wien, 1994, în special 5-7 (n. 6-8) (n. trad.).

61. „Constantin I", *A Dictionary of Christian Biography*, 644: „Dacă ar fi să-l comparăm pe Constantin cu oricare dintre marii bărbaţi ai timpurilor moderne, ar fi mai degrabă potrivit cu Petru al Rusiei, apoi cu Napoleon". *Cf.* Duruy, *Histoire des Romains*, VII, 88; trad. engl. Ripley, VII, 2, 519.

62. Grégoire, „La *conversion* de Constantin", *Revue de l'Université de Bruxelles*, XXXVI (1930-1931), 270: „Printr-o comparaţie care este justificată datorită geniului său militar, Constantin a fost un Napoleon al măreţei revoluţii religioase din secolul al IV-lea".

63. *De laudibus Constantini*, XVI, 3-5; ed. Heikel, I, 249; *Nicene and Post-Nicene Fathers*, seria a II-a, I, 606.

Preocupat totuşi să apere tronul pentru dinastia sa, el îl făcu pe Gallus cezar. Însă acesta din urmă atrase suspiciunile împăratului şi fu asasinat în 354.

Aceasta era situaţia când fratele lui Gallus, Iulian, a fost chemat la curtea lui Constantius, unde a primit titlul de cezar (355) şi s-a căsătorit cu Elena, sora lui Constantius. Scurta domnie a lui Iulian (361-363), a cărui moarte a pus capăt dinastiei lui Constantin cel Mare, a fost urmată de domnia la fel de scurtă a succesorului său, comandantul de odinioară al gărzilor curţii, Iovian (363-364), care a fost ales august de către armată. După moartea acestuia, noua alegere căzu pe Valentinian I (364-375), care, imediat după ce a fost ales, a fost obligat, la cererea soldaţilor săi, să-l numească pe fratele său, Valens, august şi co-imperator (364-378). Valentinian a stăpânit peste partea apuseană a Imperiului şi a încredinţat partea răsăriteană lui Valens. Lui Valentinian i-a urmat în Apus fiul său, Gratian (375-383), dar armata, în acelaşi timp, l-a proclamat august pe Valentinian al II-lea (375-392), fratele vitreg de doar patru ani al lui Gratian. După moartea lui Valens (378), Gratian l-a numit pe Teodosie în înalta poziţie de august şi l-a împuternicit să stăpânească peste jumătatea răsăriteană a Imperiului şi peste o mare parte din Illyricum. Teodosie, originar din Apusul îndepărtat (Spania), a fost primul împărat din dinastia care a ocupat tronul până la moartea lui Teodosie cel Tânăr din 450 d.Hr.

După moartea lui Teodosie, fiii săi, Arcadius şi Honorius, au împărţit domnia Imperiului ; Arcadius a domnit în Răsărit, iar Honorius în Apus. Ca şi în exemplele precedente din secolul al IV-lea, sub domnia comună a lui Valens şi Valentinian I sau Teodosie, Gratian şi Valentinian al II-lea, când împărţirea puterii nu a distrus unitatea Imperiului, unitatea s-a menţinut şi sub Arcadius şi Honorius : existau doi domni ai unui singur stat. Cu siguranţă că în această lumină au înţeles contemporanii situaţia. Istoricul din secolul al V-lea Orosius, autorul *Istoriei împotriva păgânilor* (*Historiarum adversus paganos*), scria : „Arcadius şi Honorius au început să ţină Imperiul întreg, având împărţite doar reşedinţele"[64].

Dintre împăraţii care au stăpânit în partea răsăriteană a Imperiului, pe parcursul perioadei 395-518, primii au fost descendenţi ai lui Teodosie cel Mare : fiul său, Arcadius (395-408), care s-a căsătorit cu Eudoxia, fiica unei căpetenii germane (france), şi fiul acestuia, Teodosie cel Tânăr (408-450), a cărui soţie, Athenaïs, era fiica unui filosof atenian şi a fost numită Evdochia atunci când s-a botezat. După moartea lui Teodosie al II-lea, sora sa, Pulcheria, s-a căsătorit cu Marcian, originar din Tracia, care a devenit împărat (450-457). Astfel, în 450 d.Hr. a luat sfârşit linia bărbătească a dinastiei spaniole a lui Teodosie. După moartea lui Marcian, a fost ales împărat Leon I (457-474), un tribun militar născut în Tracia sau „Dacia din Illyricum", adică din prefectura Illyricum-ului. Ariadna, fiica lui Leon I, care s-a căsătorit cu isaurianul Zenon, a avut un fiu, pe Leon, care, după moartea bunicului său, a devenit împărat la vârsta de şase ani. A murit câteva luni mai târziu, după ce a reuşit să-l numească pe tatăl său Zenon, din tribul sălbatic al isaurienilor, locuitori ai Munţilor Taurus din Asia Mică, co-imperator. Acest Leon este cunoscut în istorie ca Leon al II-lea cel Tânăr. Tatăl său, Zenon, a domnit între 474 şi 491. Când Zenon muri, soţia sa Ariadna se căsători cu un silenţiar[65], cu vârstnicul Anastasie, originar din Dyrrachium (Durazzo), din Iliria (actuala Albanie). A fost proclamat împărat în 491 şi a domnit ca Anastasie I până în 518.

Această listă de împăraţi indică faptul că, de la moartea lui Constantin cel Mare până în 518 d.Hr., tronul din Constantinopol a fost ocupat mai întâi de dinastia dardaniană a lui Constantin sau mai degrabă de dinastia tatălui său, care, probabil, a aparţinut unui trib

64. *Historiae adversum paganos*, VII, 36, I.

65. Silenţiarii erau vestitori la uşile palatului imperial.

barbar romanizat din Peninsula Balcanică; apoi de un număr de romani – Iovian şi familia lui Valentinian I; apoi de trei membri ai dinastiei spaniole a lui Teodosie, urmaţi de împăraţi ocazionali, aparţinând unor triburi diverse: traci, un isaurian şi un ilir (probabil albanez). În toată această perioadă, tronul nu a fost ocupat niciodată de un grec.

Constantius (337-361)

Fiii lui Constantin au stăpânit Imperiul împreună după moartea tatălui lor. Duşmănia dintre cei trei fraţi care împărţiseră conducerea Imperiului a fost amplificată şi mai mult de războiul dificil dus împotriva perşilor şi a germanilor, cărora Imperiul trebuia să le facă faţă pe atunci. Fraţii au fost ţinuţi departe unul de celălalt nu doar de diferendele politice, ci şi de cele religioase. În timp ce Constantin şi Constans erau adepţi ai Crezului niceean, Constantius*, continuând politica religioasă a ultimilor ani ai vieţii tatălui său, se situa în mod deschis de partea arienilor. În timpul războiului civil care a urmat, Constantin şi, câţiva ani mai târziu, Constans au fost ucişi. Constantius devenea unicul împărat al Imperiului.

Ca adept înflăcărat al arianismului, Constantius a dus o politică ariană susţinută împotriva păgânismului. Unul dintre decretele lui Constantius proclama: „Să se pună capăt oricărei superstiţii şi să fie smulsă din rădăcină nebunia sacrificiilor"[66]. Dar templele păgâne din afara zidurilor oraşului au rămas încă neatinse pentru o perioadă. Câţiva ani mai târziu, un decret poruncea ca templele să fie închise, interzicea intrarea în ele şi oprea aducerea de jertfe în toate localităţile şi oraşele Imperiului, sub ameninţarea cu moartea şi confiscarea averii. Un alt edict afirma că sub incidenţa pedepsei capitale ar cădea oricine ar oferi jertfe sau s-ar închina zeilor[67] Când Constantius, dorind să sărbătorească 20 de ani de domnie, sosi pentru prima dată la Roma, inspectă numeroasele monumente sub îndrumarea senatorilor, care încă erau păgâni, şi porunci ca altarul Victoriei, care personifica pentru păgânism toată măreţia de odinioară a Romei, să fie înlăturat din Senat. Acest lucru a produs o puternică impresie asupra păgânilor, căci ei au intuit că se apropiau ultimele zile ale existenţei lor. Sub Constantius, scutirile clerului au fost extinse; episcopii au fost exceptaţi de la procesele civile.

În ciuda măsurilor severe îndreptate împotriva păgânismului, acesta nu doar că a continuat să existe alături de creştinism, dar uneori chiar a găsit protecţie din partea statului. Astfel, Constantius nu a alungat vestalele şi preoţii din Roma, iar într-unul din edicte chiar a poruncit alegerea unui preot (*sacerdos*) pentru Africa. Până la sfârşitul vieţii, Constantius a purtat titlul de *pontifex maximus*. În linii mari, pe timpul domniei sale, păgânismul a trecut prin experienţa unor înfrângeri, în timp ce creştinismul, în interpretarea sa ariană, a progresat.

---

* Pentru informaţii suplimentare: Nicholas J. Henck, *Images of Constantius II: The Philanthropic Emperor and Imperial Propaganda in the 4th Century A.D.*, Oxford, 1998; pentru relaţia Stat-Biserică în timpul său, vezi Timothy D. Barnes, *Athanasius and Constantius: Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1993; Pedro A. Barceló, *Constantius II. und seine Zeit: die Anfänge des Staatskirchentums*, Stuttgart, Klett-Cotta, 2004 (n. trad.).

66. *Codex Theodosianus*, XVI, 10, 2.

67. *Ibidem*, 10, 3-6.

Politica accentuat ariană a lui Constantius a dus la divergenţe serioase între el şi niceeni. În special, el s-a arătat vehement în disputa cu celebrul lider al niceenilor, Atanasie al Alexandriei. Constantius a murit în 361, şi nici niceenii, nici păgânii nu au putut să jelească în mod sincer moartea împăratului lor. Păgânii au jubilat pentru că tronul avea să fie ocupat de Iulian, un adept pe faţă al păgânismului. Sentimentele părţii creştine în chestiunea morţii lui Constantius au fost exprimate în cuvinte de către Sf. Ieronim: „Domnul nostru se trezeşte, porunceşte furtunii; fiara moare, iar liniştea este reinstaurată"[68]. Constantius a murit în timpul campaniei din Persia, în Cilicia, dar trupul său a fost dus la Constantinopol. Funeraliile sale fastuoase au avut loc în prezenţa noului împărat, Iulian, în biserica Sfinţilor Apostoli, care se presupune că a fost ridicată de Constantin cel Mare[69] Senatul îl trecu pe împăratul decedat în rândul zeilor.

Iulian Apostatul (361-363)

Numele lui Iulian, succesorul lui Constantius, este strâns legat de ultima încercare de restaurare a păgânismului în Imperiu. Iulian a fost o personalitate extrem de interesantă, care, pentru mult timp, a atras atenţia învăţaţilor şi scriitorilor. Literatura cu privire la el este foarte abundentă* Scrierile lui Iulian însuşi, care s-au păstrat, oferă un bogat material pentru o analiză critică a filosofiei şi a faptelor sale. Scopul principal al cercetătorilor din acest câmp a fost acela de a-l înţelege şi interpreta pe acest entuziast „elin", atât de ferm convins de justeţea şi succesul acţiunilor sale, pe omul care, în a doua jumătate a secolului al IV-lea, a pornit să restaureze, să reînvie păgânismul şi să-l facă fundamentul vieţii religioase a Imperiului.

Iulian şi-a pierdut părinţii la o vârstă foarte fragedă: mama sa a murit la câteva luni de la naşterea lui, tatăl său a murit când el avea doar şase ani. A primit o educaţie foarte aleasă. Cel mai influent îndrumător şi sfetnicul lui în toate a fost Mardonios, om foarte instruit în literatura şi filosofia greacă, ce predase pe Homer şi Hesiod mamei lui Iulian. În timp ce Mardonios îl familiariza pe Iulian cu capodoperele literaturii clasice, un cleric creştin, probabil Eusebiu, episcop de Nicomedia şi mai târziu de Constantinopol, un arian convins, îl introducea în studiul Sfintei Scripturi. Astfel, conform unui istoric[70], Iulian a primit două tipuri diferite de educaţie care, alături, sălăşluiau în el fără a se influenţa reciproc. Iulian a fost botezat de tânăr. În ultimii ani, el îşi amintea de acest moment ca de un coşmar pe care trebuia să încerce să-l uite.

---

68. Hieronymi, *Altercatio Luciferiani et Orthodoxi*, 19; ed. J.P. Migne, *Patrologia Latina*, XXIII, 181.
69. Această biserică este atribuită de unele izvoare lui Constantin cel Mare, în timp ce altele o atribuie lui Constantius. G. Downey, „The Builder of the Original Church of the Apostles at Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, VI (1951), 51-80.

* Semnalăm câteva monografii de ultimă oră: Marion Giebel, *Kaiser Julian Apostata: die Wiederkehr der alten Götter*, Düsseldorf, Artemis & Winkler, 2002; Shaun Tougher, *Julian the Apostate*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007. O lucrare colectivă cu privire la atitudinea filosofică a împăratului Iulian Apostatul faţă de creştinism: Christian Schäfer (ed.), *Kaiser Julian „Apostata" und die philosophische Reaktion gegen das Christentum*, Berlin/New York, Walter de Gruyter, 2008 (n. trad.).

70. P. Allard, *Julien l'Apostat*, I, 269.

Primii ani ai vieţii lui Iulian au fost marcaţi de o frică teribilă şi de incertitudine. Constantius, privindu-l ca pe un potenţial rival şi suspectându-l că ar avea planuri pentru tron, din când în când îl trimitea în provincii, departe de capitală, într-un fel de exil, iar uneori îl chema în capitală pentru a-l ţine sub observaţie. Conştient de masacrarea multor membri ai familiei sale, care fuseseră măcelăriţi din ordinul lui Constantius, Iulian trăia în permanenţă cu frica morţii. Constantius l-a obligat să-şi petreacă câţiva ani în Capadocia, unde a continuat studierea scriitorilor antici sub îndrumarea lui Mardonios, care l-a însoţit, şi unde s-a familiarizat bine cu Biblia [ebraică – n. trad.] şi Evangheliile. Mai târziu, Constantius l-a mutat pe Iulian mai întâi la Constantinopol, iar apoi la Nicomedia, unde şi-a continuat studiile şi unde, pentru prima dată, a arătat că avea serioase înclinaţii spre păgânism.

Cel mai mare retor al timpului, Libanius, ţinea în acea perioadă prelegeri în Nicomedia. Acesta era adevăratul conducător al elenismului care refuza să înveţe latina, privind-o cu dispreţ. Dispreţuia creştinismul şi atribuia elenismului rezolvarea tuturor problemelor. Entuziasmul său pentru păgânism nu cunoştea limite, iar prelegerile sale erau extrem de populare în Nicomedia. Când Constantius s-a decis să-l trimită pe Iulian acolo, probabil a anticipat ce impresii de neuitat puteau trezi în mintea tânărului student prelegerile entuziaste ale lui Libanius şi i-a interzis lui Iulian să participe la cursurile faimosului retor. Nu se poate spune că Iulian nu a respectat din punct de vedere formal această hotărâre, însă el a studiat scrierile lui Libanius, a analizat prelegerile uimitorului profesor împreună cu cei care le ascultaseră şi a îmbrăţişat stilul şi moda scrierilor acestuia într-o aşa măsură încât după aceea s-a vorbit de el ca despre un ucenic al lui Libanius. Astfel, la Nicomedia, Iulian a studiat cu entuziasm învăţăturile oculte ale neoplatonismului care, în acel timp, intenţionau ca pe viitor să se răspândească printr-o practică de invocare, cu ajutorul anumitor formule speciale, nu doar a morţilor obişnuiţi, ci chiar şi a zeilor (teurgie). Învăţatul filosof Maxim de Efes l-a influenţat foarte mult pe Iulian în această chestiune.

După ce a supravieţuit perioadei periculoase a morţii fratelui său, Gallus, ucis din ordinul lui Constantius, Iulian a fost chemat la curtea din Mediolanum pentru a fi absolvit de vină, apoi a fost exilat la Atena. Aceasta, celebră pentru trecutul său, nu mai era decât un oraş destul de provincial, unde faimoasa şcoală păgână stătea drept amintire a glorioaselor zile de demult. Şederea lui Iulian la Atena a fost marcată de un profund interes. Spre sfârşitul vieţii, într-o scrisoare, el „evoca cu mare plăcere discursurile atice [...], grădinile şi suburbiile Atenei pline de mirt şi umila locuinţă a lui Socrate"[71]. Mulţi istorici afirmă că Iulian, pe când se afla la Atena, a fost iniţiat de un hierofant în vechile mistere de la Eleusis. Această iniţiere, potrivit lui Boissier, a reprezentat un fel de botez al sufletului nou-convertit[72]. Totuşi, unii specialişti şi-au exprimat îndoiala cu privire la convertirea lui Iulian la misterele de la Eleusis[73]

În 355, Constantius l-a făcut pe Iulian cezar, l-a căsătorit cu sora sa, Elena, şi l-a trimis comandant al armatei în Galia, pentru a fi de ajutor în campania lungă şi dificilă dusă

71. Iulian, *Quae supersunt omnia*, ed. F.C. Herlein, I, 328, 335; *The Works of the Emperor Julian*, ed. W.C. Wright, II, 217.

72. *La fin du paganisme*, I, 98. Vezi J. Geffcken, *Kaiser Julianus*, 21-22: autorul nu are nicio îndoială cu privire la iniţierea lui Iulian. Vezi G. Negri, *Julian the Apostate*, trad. de ducesa Litta-Visconti-Arese, I, 47.

73. Allard, *Julien*, I, 330. Despre ultimii ani ai lui Iulian, vezi N.H. Baynes, „The Early Life of Julian the Apostate", *Journal of Hellenic Studies*, XLV (1925), 251-254.

împotriva germanilor invadatori, care devastau teritoriul, distrugând oraşele şi ucigând populaţia. Iulian îşi îndeplini cu succes dificila misiune de a salva Galia şi-i înfrânse pe germani în apropiere de Argentoratum (viitorul Strasbourg). Reşedinţa principală a lui Iulian în Galia a fost la Lutetia (Lutetia Parisiorum, viitorul Paris). În acel timp, era doar un mic oraş pe o insulă a Senei, care încă purta numele de La Cité (lat. *civitas*), un oraş care era legat de ambele maluri ale râului prin poduri de lemn. Pe partea stângă a Senei, deja ocupată de multe case şi grădini, se afla palatul ridicat probabil de Constantius Chlorus; rămăşiţele acestuia încă mai pot fi văzute în apropierea Muzeului Cluny din Paris. Iulian şi-a ales ca reşedinţă acest palat. Îi plăcea Lutetia, iar într-una din scrisorile sale de mai târziu el evoca petrecerea iernii în „îndrăgita sa Lutetia"[74].

Iulian a avut succes în alungarea dincolo de Rin a germanilor. „De trei ori pe când încă eram cezar", scria el, „am trecut Rinul; 20.000 de persoane, care erau ţinute captive pe partea cealaltă a Rinului, am cerut şi le-am primit înapoi [...]. Cu ajutorul zeilor, am recucerit acum toate oraşele, încă de atunci recâştigasem deja aproape 40"[75]. Printre soldaţii săi, Iulian se bucura de o mare dragoste şi admiraţie.

Constantius privea succesul lui Iulian cu suspiciune şi invidie. În timpul campaniei din Persia, el îi ceru lui Iulian să-i trimită întăriri dintre legiunile din Galia. Soldaţii din Galia se revoltară împotriva acestei cereri şi, ridicându-l pe Iulian pe un scut, îl proclamară august. Noul august îi ceru lui Constantius să recunoască acest *fait accompli*, dar Constantius refuză. Un război civil părea să fie inevitabil. Dar, chiar în acest timp, Constantius muri. În 361, Iulian a fost recunoscut ca împărat în întreg Imperiul. Adepţii şi favoriţii lui Constantius au fost condamnaţi la pedepse şi persecuţii drastice, instigate de noul împărat.

Iulian era de mult timp un adept înflăcărat al păgânismului, dar până la moartea lui Constantius fusese obligat să-şi ascundă convingerile religioase. După ce deveni stăpân absolut al Imperiului, începu să-şi realizeze visul sacru de restaurare a religiei sale favorite. În primele săptămâni care au urmat urcării sale pe tron, Iulian promulgă un edict în legătură cu planul nutrit de el. Istoricul Ammianus Marcellinus descria această perioadă astfel:

> Chiar dacă din fragedă pruncie Iulian era înclinat spre închinarea la zei şi, treptat, când s-a maturizat, a devenit mult mai ataşat de aceasta, acum era dominat de multe temeri, care l-au făcut să acţioneze în chestiuni legate de acest lucru pe cât de tainic putu. Dar, când temerile sale găsiră un sfârşit şi el se regăsi pe sine în libertatea de a face tot ce poftea, îşi arătă pe faţă înclinaţiile secrete şi, prin decrete clare şi precise, porunci ca templele să fie deschise şi să fie aduse la altare jertfe pentru adorarea zeilor[76].

Acest edict nu era surprinzător pentru cine cunoştea înclinaţiile lui Iulian spre păgânism. Bucuria păgânilor nu cunoştea margini; pentru ei, restaurarea păgânismului nu însemna doar libertate religioasă, ci şi victorie religioasă.

În momentul urcării lui Iulian pe tron nu exista nici măcar un singur templu în Constantinopol şi, întrucât era imposibil să se ridice temple în scurt timp, este foarte probabil ca Iulian să-şi fi adus jertfele solemne în basilica principală, iniţial proiectată pentru promenade şi conferinţe şi împodobită din vremea lui Constantin cu statuia zeiţei

74. Iulian, *Opera*, II, 438; ed. Wright, II, 429.
75. Iulian, *Opera*, I, 361; ed. Wright, II, 273.
76. *Res Gestae*, XXII, 5, 1-2.

norocului (Fortuna). Potrivit istoricului bisericesc Sozomen, în această basilică a avut loc următorul incident: un orb în vârstă, condus de un copil, s-a apropiat de împărat şi l-a numit în public necredincios, ateu şi apostat. Iulian i-a răspuns: „Tu eşti orb, iar Galileanul, Dumnezeul tău, nu te va vindeca". Bărbatul în vârstă răspunse la rândul lui: „Mulţumesc lui Dumnezeu pentru orbirea mea, căci mă fereşte de a vedea hula ta". Iulian trecu peste această replică îndrăzneaţă fără vreun comentariu şi continuă să aducă jertfe[77].

În intenţia sa de a reînvia păgânismul, Iulian era foarte conştient de faptul că era imposibil să-l restaureze pur şi simplu în forma sa reală de odinioară; era necesar ca păgânismul să fie reformat şi îmbunătăţit în multe privinţe, pentru a putea crea o organizaţie capabilă să lupte împotriva Bisericii creştine. În acest scop, împăratul se hotărî să împrumute multe elemente din organizarea creştină, cu care era foarte familiarizat. El organiză preoţia păgână pe principiul ierarhiei Bisericii creştine; interioarele templelor păgâne au fost organizate după exemplul templelor creştine; păgânii trebuiau să ţină cuvântări şi să citească despre misterele înţelepciunii greceşti (exista aici o asemănare cu predicile creştine); cântatul a fost introdus în slujbele păgâne; se cerea un mod de viaţă ireproşabil din partea preoţilor; poruncile erau însoţite de ameninţarea cu excomunicarea şi cu pedeapsa. Cu alte cuvinte, ca să reînvie şi să adapteze păgânismul restaurat, Iulian a apelat la o sursă pe care o dispreţuia profund.

Numărul de animale sacrificate pe altarele zeilor era atât de mare, încât, mai târziu, a atras suspiciune şi o anumită doză de dispreţ chiar din partea păgânilor. Împăratul însuşi lua parte activ la aducerea jertfelor şi nu detesta nici cea mai josnică muncă legată de aceste ritualuri. Potrivit lui Libanius, el alerga în jurul altarului, aţâţa focul, mânuia cuţitul, sacrifica păsările şi cunoştea totul despre intestinele lor[78]. În legătură cu numărul nefiresc de mare de animale folosite pentru sacrificii, epigrama odinioară adresată unui alt împărat, filosofului Marcus Aurelius, deveni iarăşi actuală: „Vaca albă către Marcus Aurelius, salutare! Dacă învingi, există un sfârşit pentru noi"[79].

Această victorie aparentă a păgânismului era pe cale să afecteze puternic poziţia creştinilor în Imperiu. Iniţial părea că nicio ameninţare serioasă nu punea în pericol creştinismul. Iulian invita la palat conducători disidenţi ai diverselor partide şi comunităţi religioase şi îi anunţa că, odată ce se pusese capăt rivalităţilor civile, orice om putea să practice religia preferată fără vreo piedică sau frică. Astfel, proclamaţia de toleranţă religioasă a fost una dintre primele acţiuni ale domniei independente a lui Iulian. Uneori, creştinii ar fi început disputele în prezenţa lui Iulian, pentru ca apoi împăratul să spună, în cuvintele lui Marcus Aurelius: „Ascultaţi la mine, la cel de care alamanii şi francii au ascultat"[80]. Imediat după urcarea pe tron a lui Iulian, un edict rechema toţi episcopii exilaţi pe timpul domniei lui Constantius, indiferent de convingerile lor religioase, redându-le proprietăţile care le fuseseră confiscate.

Din cauză că aceşti conducători religioşi chemaţi din exil aparţineau unor diferite partide religioase şi erau de nezdruncinat în părerile lor, ei nu puteau trăi împreună în pace, iar curând s-au implicat în dispute foarte serioase. În mod clar, Iulian luase în considerare tocmai o astfel de evoluţie a situaţiei. Deşi, aparent, a acordat libertate religioasă tuturor, el era foarte familiarizat cu psihologia creştinilor şi a simţit cu siguranţă că discordia avea să

77. Sozomenis, *Historia ecclesiastica*, V, 4; Socratis, *Historia ecclesiastica*, III, 2.
78. *Oratio*, „Εἰς Ἰουλιανὸν αὐτοκράτορα ὕπατον", XII, 82; ed. R. Förster, II, 38.
79. Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, XXV, 4, 17.
80. *Ibidem*, XXII, 5, 3-4.

urmeze imediat; o Biserică creştină dezbinată nu putea fi o ameninţare serioasă pentru păgânism. În acelaşi timp, Iulian oferea mari privilegii acelora care ar fi consimţit să renunţe la creştinism. Au existat multe cazuri de apostazie. Sf. Ieronim numea această politică a lui Iulian „o persecuţie blajină care atrăgea, mai degrabă, decât forţa oamenii să ia parte la aducerea jertfelor"[81].

În acest timp, creştinii erau destituiţi treptat din posturile civile şi militare, iar locurile lor erau luate de păgâni. Celebrul *labarum* al lui Constantin, care folosea drept steag în armată, a fost desfiinţat, iar crucile strălucitoare de pe scuturile soldaţilor au fost înlocuite cu simboluri păgâne.

Dar cea mai dureroasă lovitură pentru creştinism a fost reforma şcolară a lui Iulian. Primul edict privea numirea profesorilor în oraşele principale ale Imperiului. Candidaţii aveau să fie aleşi de oraşe, dar orice alegere trebuia să fie supusă împăratului spre aprobare. Acesta din urmă putea astfel să refuze sancţionarea alegerii oricărui profesor pe care nu-l plăcea. Odinioară, numirea profesorilor ţinea de competenţa oraşului. Şi mai important era al doilea decret, care s-a păstrat în scrisorile lui Iulian. Acesta declara că „toţi cei care vor să predea, indiferent ce, trebuie să fie oameni cu caracter integru şi nu trebuie să nutrească în sufletele lor opinii incompatibile cu spiritul statului"[82]. Prin „spiritul statului", acest decret înţelegea tendinţele păgâne ale împăratului însuşi. În această hotărâre, Iulian considera că era absurd ca oamenii care interpretau operele lui Homer, Hesiod, Demostene, Herodot şi ale altor autori clasici să dispreţuiască zeii pe care aceşti scriitori îi cinsteau:

> Le ofer acestora următoarea alegere – ori să nu predea ceea ce ei nu gândesc că este admirabil, ori, dacă doresc să predea, să-i convingă mai întâi cu adevărat pe elevi că nici Homer, nici Hesiod, nici altul dintre aceşti scriitori pe care ei îi tâlcuiesc şi despre care au declarat că sunt vinovaţi de impietate, absurditate şi eroare cu privire la zei nu se fac vinovaţi de ceea ce declară ei. Întrucât îşi fac un mijloc de trai şi primesc plată de pe urma operelor acestor scriitori, să mărturisească aşadar că, în mod neruşinat, ei sunt cei mai lacomi de câştig şi că, pentru doar câteva drahme, ar fi în stare de orice. Este adevărat că, până acum, mulţi au fost iertaţi pentru faptul de a nu fi frecventat templele, iar teroarea care ameninţa din toate părţile i-a absolvit pe oameni de vina tăinuirii celor mai adevărate credinţe despre zei. Dar, de când zeii ne-au dat libertate, mie îmi pare absurd ca oamenii să predea ceea ce ei nu cred a fi sănătos. Însă, dacă ei cred că aceia ai căror tâlcuitori sunt şi pe care îi reprezintă, ca să spunem aşa, în scaunul de profeţi erau oameni înţelepţi, să fie primii care să se întreacă în evlavia faţă de zei. Totuşi, dacă ei cred că acei scriitori s-au aflat în eroare cu privire la cei mai veneraţi zei, să se dedice bisericilor galileenilor şi să-i interpreteze pe Matei şi Luca [...]. Aceasta este hotărârea generală pentru profesorii de religie sau laici [...]. Cu toate acestea, într-adevăr este indicat să-i vindecăm pe aceştia, chiar împotriva voinţei lor, aşa cum se vindecă nebunia, cu excepţia faptului că noi oferim indulgenţă tuturor pentru o astfel de boală. Căci nouă ni se cuvine, mă gândesc, să arătăm şi nu să pedepsim ceea ce este nebunesc[83].

Ammianus Marcellinus, prieten al lui Iulian şi însoţitor al acestuia în campaniile militare, a explicat pe scurt edictul: „[Iulian] a interzis profesorilor creştini de gramatică-retorică să

81. Hieronymi, *Chronicon, ad Olympiad*, 285; ed. Migne, *Patrologia Latina*, XXVII, 691-692.
82. Iulian, *Opera*, II, 544 ş.u. *Epistola* 42; ed. Wright, III, 117-123.
83. *Ibidem*.

predea, în afară de cazul când treceau la venerarea zeilor"[84] – altfel spus, în afară de cazul când deveneau păgâni. Pe baza referirilor făcute de anumiţi scriitori creştini ai timpului, unii presupun că Iulian a promulgat un al doilea decret, interzicând creştinilor nu doar să predea, ci chiar să studieze în şcolile publice. Sf. Augustin scria: „Şi nu a persecutat Biserica Iulian, cel care a interzis creştinilor să predea şi să studieze artele liberale (*liberales litteras*)?"[85]. Dar textul celui de-al doilea decret nu s-a păstrat; este posibil ca un asemenea decret să nu fi fost niciodată emis, mai ales că primul decret, care interzicea creştinilor să predea, implica indirect şi restricţia asupra studiului. După publicarea edictului cu privire la învăţământ, creştinii puteau să-şi trimită copiii doar la şcolile de gramatică şi retorică cu doctrină păgână şi astfel, din cauză că se temeau că pe parcursul unei generaţii sau două de instrucţie păgână tineretul creştin putea să se întoarcă la păgânism, majoritatea creştinilor nu au dat curs posibilităţii. Pe de altă parte, dacă creştinii nu puteau dobândi o cultură generală, ci erau condamnaţi să devină, din punct de vedere intelectual, inferiori păgânilor. Astfel, decretul lui Iulian, chiar dacă a existat doar unul singur, avea o mare importanţă pentru creştini, întrucât periclita extrem de mult viitorul creştinismului. Gibbon a remarcat foarte just: „Creştinilor le era interzis *în mod direct* să predea; *indirect*, le era interzis să studieze, deoarece ei nu puteau [din punct de vedere moral] să frecventeze şcoli păgâne"[86].

O majoritate copleşitoare de retori şi gramaticieni creştini au preferat să-şi părăsească profesia decât să se întoarcă la păgânism. Chiar printre păgâni, atitudinea faţă de edictul lui Iulian a cunoscut variaţii. Scriitorul păgân Ammianus Marcellinus scria cu privire la acesta: „Dar interdicţia lui Iulian făcută profesorilor de retorică şi gramatică de a-i instrui pe creştini a fost o faptă crudă şi care merită să fie îngropată în veşnică uitare"[87]

Este interesant de amintit modul în care creştinii au reacţionat la acest edict. O seamă dintre ei s-au bucurat cu naivitate că împăratul a îngreunat studierea scriitorilor păgâni de către unii credincioşi. Ca să înlocuiască literatura păgână interzisă, scriitorii creştini ai timpului, în special Apolinarie cel Bătrân şi Apolinarie cel Tânăr, tată şi fiu, au propus crearea pentru uzul şcolar a unei literaturii proprii. Având în vedere acest scop, ei au tradus psalmii în forme asemănătoare cu odele lui Pindar; Pentateuhul lui Moise l-au redat în hexametri; Evangheliile au fost rescrise în stilul dialogurilor lui Platon. Din această neaşteptată literatură, care nu putea să aibă vreo calitate artistică genuină, nu a supravieţuit nimic. A dispărut imediat după moartea lui Iulian, când decretul său şi-a pierdut relevanţa.

În vara anului 362 Iulian a întreprins o călătorie prin provinciile orientale şi s-a oprit la Antiohia, unde populaţia, potrivit lui Iulian însuşi, „a ales ateismul"[88], adică creştinismul. Predominarea creştinilor explică de ce la primirea oficială triumfală făcută împăratului la Antiohia s-a simţit, iar uneori s-a manifestat o anumită răceală şi chiar ură. Şederea lui Iulian în Antiohia este foarte importantă, deoarece l-a convins de dificultatea şi chiar imposibilitatea restaurării păgânismului. Capitala siriană a rămas complet nemişcată de simpatiile religioase ale împăratului venit în vizită. Iulian redă istoria vizitei sale în lucrarea

84. *Res Gestae*, XXV, 4, 20.
85. *De civitate Dei*, XVIII, 52.
86. *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J. Bury, capitolul 23. Vezi Negri, *Julian*, II, 411-414.
87. *Res Gestae*, XXII, 10, 7.
88. Iulian, *Opera*, II, 461; ed. Wright, II, 475.

sa satirică *Misopogon* sau *Dispreţuitorul bărbii*[89]. În timpul unei sărbători păgâne importante, el s-a aşteptat să vadă la templul lui Apollo din Daphne, suburbia Antiohiei, o mare mulţime de oameni, animale pentru sacrificii, libaţii, tămâie şi alte obiecte simbolice ale festivalului păgân. După ce intră în templu, împăratul găsi, spre marea lui surprindere, doar un preot cu o singură gâscă pentru sacrificiu. În versiunea lui Iulian:

> Potrivit calculului tău, în cea de-a zecea lună – Loos cred că o numiţi – există un festival înfiinţat de strămoşii tăi în cinstea acestui zeu [Helios, Soarele Zeu, Apollo], şi era de datoria ta să fii doritor de a vizita Daphne. Prin urmare, m-am grăbit într-acolo de la templul lui Zeus Kasios, gândind ca la Daphne, mai mult decât oriunde, să mă bucur de vederea bogăţiei tale şi a spiritului tău popular. Şi mi-am imaginat tipul de procesiune care ar avea loc asemeni unuia ce are viziuni în vis, animale pentru sacrificii, libaţii, coruri în cinstea zeului, tămâie şi pe tinerii oraşului tău acolo, înconjurând sanctuarul, sufletele lor împodobite cu toată sfinţenia şi ei înşişi înveşmântaţi în straie albe şi strălucitoare. Dar, când am intrat în sanctuar, nu am găsit nicio tămâie, nu mai mult decât o bucăţică, nici măcar un singur animal pentru sacrificiu. Pe moment am fost uimit şi m-am gândit că mă aflam încă în afara sanctuarului şi că tu aşteptai semnalul de la mine, făcându-mi mie onoarea pentru că eu sunt Pontifex Maximus. Dar când am început să întreb ce sacrificiu intenţiona oraşul să ofere ca să celebreze festivalul anual în cinstea zeului, preotul a răspuns: „Am adus cu mine din casa mea o gâscă drept jertfă pentru zeu, dar oraşul, de data aceasta, nu a făcut nicio pregătire"[90].

Astfel, Antiohia nu a reuşit să răspundă la această ocazie festivă. Întâmplări similare i-au provocat lui Iulian ura împotriva creştinilor. Iritarea lui a crescut şi mai mult atunci când un foc neaşteptat izbucni în templul din Daphne. Fireşte, creştinii au fost suspectaţi că au incendiat templul. Înfuriat peste măsură de această nenorocire, Iulian a poruncit să fie pedepsiţi creştinii prin închiderea bisericii principale din Antiohia, care, la scurt timp, a fost jefuită de odoare şi pângărită. Acest exemplu a fost urmat în multe alte oraşe. Situaţia devenea foarte gravă. La rândul lor, creştinii distrugeau imagini ale zeilor. Unii dintre conducătorii creştini au suferit martiriul. Anarhia totală ameninţa Imperiul.

În primăvara anului 363 Iulian părăsi Antiohia şi porni campania împotriva perşilor, în timpul căreia a fost rănit de o suliţă. A murit la puţin timp după ce a fost transportat în cortul său. Nimeni nu a ştiut exact cine a dat lovitura fatală, iar mai târziu s-au răspândit multe versiuni ale acestui incident. Printre ele, bineînţeles, circula şi versiunea că împăratul a fost ucis de creştini. În orice caz, istoricii creştini povestesc bine-cunoscuta legendă „că împăratul aruncă un pumn din propriu-i sânge [din rana sa] spre cer şi exclamă: *Ai învins, Galileene!*"[91].

Generalii armatei sale şi prietenii apropiaţi s-au adunat în jurul împăratului muribund, în cortul acestuia, iar Iulian le-a adresat mesajul său de rămas-bun. Această cuvântare s-a păstrat în scrierile lui Ammianus Marcellinus (xxv, 3, 15-20). Anticipându-şi moartea cu calm filosofic, împăratul făcu o apologie a vieţii şi faptelor sale şi, simţind că puterea îi era pe sfârşite, îşi exprimă speranţa că se va găsi un suveran capabil care să-i ia locul. În orice

89. Iulian avea o barbă lungă, care era destul de neobişnuită pentru un împărat, şi adesea populaţia râdea de el. Despre *Misopogon*, vezi Negri, *Julian*, II, 430-470 (cea mai mare parte din *Misopogon* este tradusă aici).
90. Iulian, *Opera*, II, 467; ed. Wright, II, 487-489.
91. Theodoreti, *Historia ecclesiastica*, III, 7; ed. L. Parmentier, 204-205, şi alte izvoare.

caz, Iulian nu a numit niciun succesor. Observând că toţi din jurul său plângeau, el îi mustră cu autoritate încă neştirbită, spunând că este umilitor să se jelească un împărat care era deja unit cu cerul şi stelele. A murit la miezul nopţii, pe 26 iunie 363, în vârstă de 32 de ani. Celebrul retor Libanius a comparat moartea lui Iulian cu cea a lui Socrate[92].

Armata a proclamat ca împărat pe căpetenia gărzii de curte, Iovian, un creştin mărturisitor al Crezului niceean. Obligat de regele persan, Iovian avea să semneze un tratat de pace pe baza căruia Persia obţinea câteva provincii pe malul răsăritean al Tigrului. Moartea lui Iulian a fost salutată cu bucurie de către creştini. Scriitorii creştini l-au numit pe împărat „balaur", „Nabucodonosor", „Irod" şi „monstru". Totuşi, el a fost îngropat în biserica Sfinţilor Apostoli, într-un sarcofag din porfiră.

Iulian a lăsat un număr de scrieri care oferă posibilitatea de a-l cunoaşte mai bine. În centrul convingerilor sale religioase se afla cultul soarelui, apărut sub influenţa directă a cultului zeului luminos Mithra şi a ideilor unui platonism degenerat. Din fragedă pruncie, Iulian iubea natura şi în special cerul. În discursul său despre „Regele Soare"[93], principalul izvor pentru filosofia sa religioasă, el scria că din fragedă copilărie un dor extraordinar pentru razele divinei planete i-a pătruns adânc în suflet. Şi nu a dorit doar să privească cu atenţie soarele pe timpul zilei, ci chiar în nopţile senine ar fi abandonat totul, fără excepţie, şi ar fi renunţat şi la sine însuşi pentru frumuseţile cerului. Cufundat în meditaţiile sale, el nu i-ar fi auzit pe cei care îi vorbeau şi, uneori, ar fi fost inconştient de ceea ce făcea. Potrivit relatării destul de obscure a lui Iulian cu privire la teoriile sale religioase, filosofia sa religioasă se reducea la credinţa în existenţa a trei lumi sub forma a trei sori. Primul soare este soarele suprem, ideea întregii fiinţe, întregul inteligibil (νοητός) spiritual; este întruparea adevărului absolut, regatul principiilor supreme şi al cauzelor prime. Lumea sensibilă şi soarele vizibil, adică lumea materială, este doar o oglindire a lumii prime, dar nu una directă. Între aceste două lumi, cea inteligibilă şi cea materială, se află lumea intelectuală (νοερός) cu un soare pentru ea însăşi. Astfel, se formează o triadă de sori: cel inteligibil sau spiritual, cel intelectual şi cel material. Lumea intelectuală este o reflexie a celei inteligibile sau spirituale şi, la rândul ei, serveşte ca exemplu pentru lumea materială, care, în acest fel, este o reflexie a reflexiei, o reproducere inferioară a modelului absolut. Soarele suprem este inaccesibil omului. Soarele fizic este prea material pentru deificare. Aşadar, Iulian şi-a concentrat toată atenţia asupra soarelui intelectual central. El l-a numit „Regele Soare" şi l-a adorat.

În ciuda entuziasmului său, Iulian a înţeles că restaurarea păgânismului implica enorm de multe dificultăţi. Într-una din scrisorile sale, el scria: „Am nevoie de multe ca să mă ajute să înalţ iarăşi ceea ce a căzut în zilele nefaste"[94]. Dar Iulian nu a înţeles că păgânismul căzut nu mai putea să se ridice din cauză că era mort. Acţiunea sa era sortită eşecului. „Opera sa", scria Boissier, „putea eşua, lumea nu avea nimic a pierde din asta"[95]. „Acest filoelen entuziast", scria Geffcken, „este pe jumătate oriental şi *Frühbyzantiner* [bizantin timpuriu – n. trad.]"[96]. Un alt biograf spunea că „împăratul Iulian pare o prezenţă efemeră

92. *Oratio*, „Ἐπιτάφιος ἐπὶ Ἰουλιανῷ", XVIII, 272; ed. Förster, II, 355. Vezi N. Baynes, „The Death of Julian the Apostate in a Christian Legend", *Journal of Roman Studies*, XVII (1928), 22-29.
93. Iulian, *Opera*, I, 168-169, *Opera*, IV; ed. Wright, I, 353-355.
94. Iulian, *Opera*, II, 520, *Epistola*, 21; ed. Wright, III, 17.
95. *La fin du paganisme*, I, 142.
96. *Kaiser Julianus*, 126.

şi luminoasă pe linia orizontului sub care tocmai dispăruse o stea a acelei Grecii care pentru el a fost Ţara Sfântă a civilizaţiei, maica a tot ceea ce a fost bun şi minunat în lume, a acelei Grecii pe care, cu devoţiune filială şi entuziastă, el o numea singura sa ţară adevărată"[97].

Biserica şi Statul la sfârşitul secolului al IV-lea

Teodosie cel Mare şi triumful creştinismului. De-a lungul domniei succesorului lui Iulian, Iovian (363-364), un devotat adept al Crezului niceean, creştinismul a fost restaurat în forma sa de odinioară. Totuşi, această restaurare nu a implicat persecuţii noi ale păgânilor, a căror frică s-a dovedit a fi nefondată sub domnia lui Iovian. Acesta a avut drept scop restabilirea pe întreg cuprinsul Imperiului a ordinii care existase înainte de Iulian. El a proclamat o toleranţă religioasă totală. A permis păgânilor să-şi redeschidă templele şi să continue aducerea de jertfe. Deşi ataşat de doctrina niceeană, nu a iniţiat nicio legislaţie coercitivă împotriva altor partide bisericeşti. Exilaţii creştini de diferite secte s-au întors din surghiun. *Labarum*-ul a reapărut în armată. Iovian a domnit doar câteva luni, dar activitatea sa în sfera problemelor ecleziastice a produs o puternică impresie asupra contemporanilor. Istoricul creştin din secolul al V-lea Filostorgiu, un arian, remarca: „Împăratul Iovian a redat bisericile întrebuinţării lor originare şi le-a eliberat de persecuţiile pricinuite de Apostat"[98].

Iovian a murit subit în februarie 364. A fost urmat de doi fraţi, Valentinian I (364-375) şi Valens (364-378), care au împărţit conducerea Imperiului: Valentinian a devenit stăpânul jumătăţii de vest a Imperiului, iar lui Valens i s-a încredinţat conducerea părţii de răsărit. În privinţa concepţiilor religioase, fraţii difereau fundamental. Valentinian era adept al Crezului niceean; Valens era arian. Însă loialitatea faţă de Niceea a lui Valentinian nu l-a făcut să fie intolerant faţă de alte mărturisiri de credinţă, iar în timpul domniei sale libertatea religioasă a fost mai sigură şi mai mare decât înainte. La începutul domniei, el a emis un decret care dădea oricărui om „libertatea de a se închina la orice îi dicta conştiinţa"[99]. Păgânismul era tolerat cu generozitate. Totuşi, Valentinian, printr-un număr de măsuri, a dovedit că este un împărat creştin; una dintre ele restaura toate privilegiile date clerului creştin de către Constantin cel Mare. Valens a urmat o cu totul altă politică* După ce s-a declarat el însuşi adept al arianismului, a devenit intolerant faţă de toate celelalte doctrine creştine şi, chiar dacă persecuţiile sale nu au fost nici severe, nici sistematice, poporul din partea de răsărit a Imperiului a trecut printr-o perioadă de mare nelinişte şi temere pe toată durata domniei sale.

În privinţa politicii externe, fraţii erau obligaţi să facă faţă unui război foarte dur cu germanicii. Valens a murit prematur în campania sa împotriva goţilor. Valentinian a fost urmat în Apus de fiii săi, Gratian (375-383) şi copilul Valentinian al II-lea (375-392). După moartea lui Valens (378), Gratian l-a numit pe Teodosie august în Răsărit şi Illyricum.

---

97. Negri, *Julian*, II, 632. Despre politica financiară a lui Iulian, vezi studiul interesant al lui E. Condurachi „La politique financière de l'empereur Julien", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XXII (1941), 2, 1-59.
98. *Historia ecclesiastica*, VIII, 5; ed. Bidez, 106-107.
99. *Codex Theodosianus*, IX, 16, 9.

* Unul dintre cei mai buni specialişti de astăzi în perioada lui Valens este Noel Emmanuel Lenski, *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley, University of California Press, 2002 – lucrarea este de fapt dezvoltarea tezei sale de doctorat: *Valens and the Fourth Century Empire*, Princeton University, 1995 (n. trad.).

Neluându-l în seamă pe tânărul şi şovăielnicul Valentinian al II-lea, adept al arienilor, care nu a jucat niciun rol important în politica internă a Imperiului, guvernarea Imperiului sub Gratian şi Teodosie a părăsit aproape definitiv politica toleranţei religioase şi a manifestat o înclinaţie hotărâtă spre Crezul niceean. De o importanţă deosebită în această privinţă a fost politica conducătorului din Răsărit, Teodosie, supranumit „cel Mare" (379-395), al cărui nume este întotdeauna asociat cu triumful creştinismului. Preferinţa sa hotărâtă pentru Crezul de la Niceea nu a lăsat niciun spaţiu pentru tolerarea păgânismului.

Familia lui Teodosie a apărut în prim-plan în a doua jumătate a secolului, ca rezultat al eforturilor depuse de tatăl împăratului, numit şi el Teodosie, care a fost unul dintre străluciţii generali ai armatei în Apus, în timpul domniei lui Valentinian I. Înaintea numirii sale în înaltul rang de august, Teodosie era prea puţin interesat de ideile creştine ; dar, în anii care au urmat numirii sale, el a fost botezat în Tesalonic de către episcopul cetăţii, Ascholios, un niceean.

Teodosie are de înfruntat două probleme dificile : (1) restabilirea unităţii în interiorul Imperiului, care fusese destrămată de partidele religioase divergente ; şi (2) apărarea Imperiului de năvălirile continue ale barbarilor germanici, ale goţilor, care, în timpul lui Teodosie, ameninţau însăşi existenţa Imperiului.

În timpul domniei lui Valens, arianismul a jucat rolul dominant. După moartea lui Valens, mai ales în absenţa unui conducător pe timpul scurtei perioade care a precedat alegerii lui Teodosie, disputele religioase au izbucnit din nou, iar uneori au luat forme foarte dure. Aceste mişcări alarmante s-au simţit cu precădere în Constantinopol. Disputele cu privire la dogmă, care au trecut dincolo de cercul restrâns al clericilor, erau provocate de toate clasele societăţii şi erau întreţinute chiar de mulţimea de pe stradă. Problema naturii Fiului lui Dumnezeu a stârnit discuţii aprinse oriunde, începând cu mijlocul secolului al IV-lea : în catedrale şi biserici, în palatul imperial, în colibele eremiţilor, în pieţe şi în târguri. Grigorie, episcop de Nyssa, scria, nu fără sarcasm, despre situaţia generală din a doua jumătate a secolului al IV-lea : „Totul este plin de acei care vorbesc despre lucruri de neînţeles – străzi, târguri, pieţe, intersecţii. Întreb câţi oboli trebuie să plătesc ; în răspuns, ei filosofează despre născut şi nenăscut ; vreau să ştiu preţul pâinii, unul îmi răspunde : *Tatăl este mai mare decât Fiul* ; întreb dacă baia mea este pregătită, unul spune : *Fiul a fost creat din nimic*"[100].

Situaţia s-a schimbat după urcarea pe tron a lui Teodosie*. După ce a sosit în Constantinopol, acesta i-a propus episcopului arian să renunţe la arianism şi să se alăture Crezului niceean. Totuşi, episcopul a refuzat şi a preferat să părăsească capitala şi să locuiască în afara porţilor cetăţii, unde a continuat să ţină întâlniri ariene. Toate bisericile din Constantinopol au fost predate niceenilor.

Teodosie s-a confruntat cu problema stabilirii de relaţii cu ereticii şi păgânii. Încă din vremea lui Constantin, Biserica catolică (adică universală) – *Ecclesia catholica* – se delimitase de eretici (*haeretici*). În timpul lui Teodosie, distincţia dintre catolic şi eretic a

100. *Oratio de Deitate Filii et Spiritus Sancti* ; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, XLVI, 557.

* Pentru informaţii suplimentare, vezi şi : Adolf Lippold, *Theodosius der Grosse und seine Zeit*, München, C.H. Beck, 1980 ; Kenneth G. Holum, *Theodosian Empresses : Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Berkeley, University of California Press, 1982 ; Stephen Williams & Gerard Friell, *Theodosius : The Empire at Bay*, London, Batsford, 1994 ; Hartmut Leppin, *Theodosius der Grosse*, Darmstadt, 2003 (n. trad.).

fost definitiv stabilită prin lege : catolic era adeptul Crezului niceean ; adepţii altor tendinţe religioase erau eretici. Păgânii (*pagani*) erau băgaţi într-o categorie separată.

După ce Teodosie însuşi s-a declarat în mod deschis adept al Crezului de la Niceea, el a început o lungă şi persistentă luptă cu păgânii şi ereticii, aplicându-le pedepse care s-au înăsprit din ce în ce mai mult odată cu timpul. Prin decretul din 380 d.Hr., doar aceia care credeau în Treimea Tatăl, Fiul şi Duhul Sfânt, aşa cum a fost predicată de scrierile apostolice şi de Evanghelii, erau consideraţi catolici ; ceilalţi, „lumea cea nebună şi nesăbuită", care au aderat la „ticăloasa doctrină eretică", nu aveau dreptul de a-şi numi locurile de întâlnire biserici şi erau pasibili de pedepse aspre[101]. Potrivit unui istoric, acest decret arată clar că Teodosie „a fost primul dintre împăraţi care a stabilit de dragul său, şi nu de dragul Bisericii, corpul obligatoriu al doctrinei creştine pentru supuşii săi"[102]. Teodosie a dat alte câteva decrete care au interzis definitiv ereticilor să ţină adunări atât publice, cât şi private ; dreptul la adunări a fost rezervat doar adepţilor Simbolului niceean, care aveau să primească toate bisericile din capitală şi din întregul Imperiu. Drepturile civile ale ereticilor au fost din ce în ce mai mult restrânse, în special cele care priveau testamentele şi moştenirile.

Pentru toţi partizanii săi, Teodosie era nerăbdător să restabilească pacea şi înţelegerea în Biserica creştină. În acest scop, el a convocat un sinod în anul 381 la Constantinopol, la care au participat doar membri ai Bisericii Răsăritene. Acest sinod este cunoscut drept cel de-al doilea Sinod Ecumenic. Despre niciun alt Sinod Ecumenic informaţiile nu sunt atât de insuficiente. Documentele acestuia nu ne sunt cunoscute. Pentru un timp, nici măcar nu a fost recunoscut ca Sinod Ecumenic ; abia în anul 451, la un Sinod Ecumenic ulterior, a fost sancţionat oficial ca atare. Problema religioasă principală discutată la Sinodul al II-lea Ecumenic a fost erezia lui Macedonie, un semi-arian care a încercat să demonstreze că Duhul Sfânt era creat. Sinodul a condamnat erezia lui Macedonie, precum şi un număr de alte erezii care aveau la bază arianismul ; a întărit hotărârea Simbolului niceean despre Tatăl şi Fiul şi a adoptat învăţătura că Duhul Sfânt este deofiinţă cu Tatăl şi cu Fiul. Din cauză că informaţiile despre acest sinod sunt atât de puţine, unii specialişti apuseni sunt sceptici cu privire la Crezul de la Constantinopol, care nu a devenit doar crezul dominant, ci şi simbolul oficial pentru toate denominaţiile creştine, în ciuda diferendelor cu privire la dogmă. Unii specialişti au afirmat că acest nou crez nu a fost şi nu putea fi opera celui de-al doilea Sinod Ecumenic, ci este neautentic (apocrif). Alţii au încercat să demonstreze că el a fost compus fie înainte, fie după acest sinod. Totuşi, majoritatea savanţilor, în special istoricii ruşi ai Bisericii, acceptă ideea că mărturisirea de credinţă de la Constantinopol a fost de fapt concepută de Părinţii Sinodului al II-lea, dar că s-a răspândit doar după victoria Ortodoxiei de la Sinodul din Calcedon.

Astfel, al doilea Sinod a stabilit rangul patriarhului de Constantinopol în relaţie cu episcopul Romei. Canonul trei al sinodului statorniceşte : „Iar după episcopul Romei, întâietatea cinstei [primatul de onoare – n. trad.] să o aibă episcopul Constantinopolului, pentru că această cetate este a doua Romă", datorită superiorităţii politice a cetăţii în calitatea sa de capitală a Imperiului. Patriarhii vechilor scaune din Răsărit au obiectat împotriva ridicării în rang a patriarhului de Constantinopol.

Scaunul de la Constantinopol era ocupat în acel timp de Grigorie de Nazianz, Teologul, care jucase un rol foarte important în capitală în primii ani de domnie ai lui Teodosie. El nu

101. *Codex Theodosianus*, XVI, 1, 2.
102. N. Cerniavski, *The Emperor Theodosius the Great and his Religious Policy*, 188-189.

a fost în stare să se impună în faţa numeroaselor partide divergente prezente la sinod şi a fost obligat mai târziu să se retragă din scaun, să părăsească sinodul şi să plece din Constantinopol. Locul său a fost luat de Nectarie, un om de lume, cu cunoştinţe teologice limitate, care ştia să întreţină bune relaţii cu împăratul. Nectarie a devenit preşedintele sinodului, care şi-a închis şedinţele în vara anului 381.

În atitudinea sa faţă de cler în general, adică faţă de clerul ortodox (niceean), Teodosie a fost destul de generos. El a păstrat şi, uneori, a lărgit privilegiile acordate de unii dintre predecesorii săi episcopilor şi preoţilor, privilegii care priveau datoriile personale, responsabilităţile faţă de curte şi altele ca acestea. A avut grijă, în orice caz, ca toate aceste privilegii să nu contravină intereselor statului. Astfel, printr-un edict, Teodosie a impus Bisericii datorii neobişnuite faţă de stat (*extraordinaria munera*)[103]. Utilizarea Bisericii ca refugiu pentru răufăcătorii urmăriţi de stat a fost în bună parte limitată, din cauza abuzurilor frecvente faţă de acest privilegiu. Mai ales celor îndatoraţi statului le era interzis să caute protecţie în biserici împotriva colectorilor de datorii, iar clerului îi era interzis să-i ascundă[104].

Teodosie căuta să fie singurul arbitru în chestiunile bisericeşti ale Imperiului şi, în linii mari, şi-a atins scopul. Totuşi, el a intrat o singură dată în conflict serios cu unul dintre distinşii conducători ai Bisericii Apusene, Ambrozie, episcop de Mediolanum (Milano). Teodosie şi Ambrozie aveau vederi diametral opuse cu privire la relaţia dintre Biserică şi Stat: primul pleda pentru supremaţia Statului asupra Bisericii; cel din urmă considera că Biserica nu poate fi supusă puterii temporale.

Conflictul avea la bază masacrele petrecute în Tesalonic. În acest oraş bogat şi dens populat erau încartiruite un număr mare de trupe germanice, conduse de un comandant lipsit de tact şi ineficient, care nu a întreprins nimic pentru a preîntâmpina violenţele soldaţilor. Populaţia oraşului, înfuriată de atrocităţile germanicilor, s-a revoltat în cele din urmă şi a ucis ofiţerii de rang înalt, precum şi mulţi soldaţi. Mâniat, Teodosie, favorabil germanicilor (aceştia ocupau ranguri înalte în armata sa), porni împotriva cetăţenilor Tesalonicului un masacru sângeros în care nu arătă milă faţă de nimeni, indiferent de sex sau vârstă; ordinele împăratului au fost duse la îndeplinire de către germanici. Fapta aceasta oribilă nu a rămas nepedepsită. Ambrozie îl excomunică pe Teodosie; în ciuda puterii sale, acesta fu obligat să-şi recunoască vina în mod public şi apoi să facă pocăinţa impusă de Ambrozie, care îi interzise să poarte însemnele imperiale pe toată durata penitenţei.

În timpul luptei nemiloase duse cu ereticii, Teodosie făcu paşi decisivi şi împotriva păgânilor. Câteva decrete au interzis sacrificiile, ghicitul în intestinele animalelor jertfite şi frecventarea templelor. Practic, aceste interdicţii au dus la închiderea multor temple, unele dintre ele fiind folosite mai apoi de către stat, în timp ce altele au fost dărâmate aproape complet, iar toate bogăţiile şi comorile lor de artă distruse de gloata fanatică. Distrugerea templului faimos al zeului Serapis, Serapeum, care încă rămăsese centrul cultului păgân din Alexandria, este deosebit de semnificativă. Ultimul decret împotriva păgânilor a fost promulgat de Teodosie în 392. Decretul interzicea definitiv sacrificiile, arderea de tămâie, atârnarea ghirlandelor, libaţiile, divinaţiile ş.a.m.d. El îi declara pe toţi cei care încălcau aceste ordine vinovaţi de ofensă adusă împăratului şi sacrilegiu; ca atare, cei în cauză erau pasibili de pedepse severe. Acest decret făcea referire la vechea religie ca la „o superstiţie păgână" (*gentilicia superstitio*)[105].

103. *Codex Theodosianus*, XI, 16, 18.
104. *Ibidem*, IX, 45, 1.
105. *Ibidem*.

Un istoric numea acest edict din 392 „cântecul funebru al păgânismului"[106]. În Răsărit, acesta a fost ultimul pas făcut de Teodosie în războiul său contra păgânismului.

În partea apuseană a Imperiului a avut loc un episod bine cunoscut din timpul luptei lui Gratian, Valentinian al II-lea şi Teodosie împotriva păgânismului, şi anume scoaterea altarului Victoriei din Senatul roman. Altarul fusese scos din timpul domniei lui Constantin, dar a fost reintrodus de Iulian Apostatul. Senatorii, dintre care jumătate încă erau păgâni, vedeau în această mutare forţată a altarului ruinarea definitivă a măreţiei de odinioară a Romei. Faimosul orator păgân Symmachus a fost trimis la împărat cu rugămintea de a se reintroduce statuia în Senat. F.I. Uspenki vorbea despre această rugăminte ca despre „ultimul cântec al păgânismului muribund care, timid şi plin de jale, cerşea milă de la tânărul împărat (Valentinian al II-lea) pentru credinţa căreia strămbunii săi îi erau datori pentru faima lor, iar Roma pentru măreţia ei"[107]. Symmachus nu a avut succes. Anul 393 a văzut ultima celebrare a Jocurilor olimpice. Printre alte monumente ale Antichităţii, statuia lui Zeus, opera lui Phidias, a fost transferată din Olimpia la Constantinopol.

În consecinţă, politica religioasă a lui Teodosie s-a deosebit mult de cea a predecesorilor săi care, favorizând o anumită grupare creştină sau păgână (aşa cum a făcut Iulian), au dus într-o anumită măsură o politică de toleranţă faţă de alte orientări religioase. *De jure*, egalitatea credinţelor religioase continua încă. Dar, prin declararea Crezului niceean drept singura mărturisire de credinţă legală, Teodosie a dat un *veto* absolut faţă de toate celelalte tendinţe din turma creştină, precum şi faţă de păgânism. Teodosie a fost unul dintre acei împăraţi care au crezut că autoritatea lor trebuie să se extindă asupra Bisericii şi a vieţii religioase a supuşilor săi. Scopul vieţii sale a fost acela de a crea o singură Biserică, niceeană. Totuşi, în ciuda eforturilor sale, nu a reuşit. Disputele religioase, departe de a se fi încheiat, s-au înteţit şi s-au răspândit foarte repede, făcând viaţa religioasă din secolul al V-lea foarte tumultuoasă şi pătimaşă. Asupra păgânismului, Teodosie a repurtat o victorie definitivă. Privat de şansa de a-şi mărturisi deschis credinţa, păgânismul a încetat să mai existe ca un întreg organizat. Au mai existat păgâni, bineînţeles; doar ca familii separate sau indivizi izolaţi ei au mai nutrit în taină la trecutul iubit al religiei lor muribunde. Totuşi, faimoasa şcoală păgână din Atena nu a fost afectată de niciun decret al lui Teodosie; ea şi-a continuat lucrarea de a face cunoscută literatura clasică studenţilor ei.

Problema germanică (gotică) în secolul al IV-lea. Chestiunea germanică a reprezentat cea mai acută problemă a Imperiului la sfârşitul secolului al IV-lea. Din motive încă necunoscute, goţii, care la începutul erei creştine ocupaseră ţărmul sudic al Mării Baltice, au migrat, probabil în a doua parte a secolului al II-lea, şi mai departe spre sud, înspre teritoriul sudic de astăzi al Rusiei. Ei au ajuns până pe ţărmurile Mării Negre şi s-au aşezat pe teritoriul dintre Don şi Dunărea de Jos. Nistrul îi împărţea pe goţi în două tabere: goţii estici, de altfel numiţi şi ostrogoţi, şi goţii vestici sau vizigoţi. Ca toate celelalte triburi germanice ale acestei perioade, goţii erau barbari. În noul lor teritoriu, ei au descoperit condiţii culturale foarte favorabile. Ţărmul nordic al Mării Negre, cu mult timp înainte de era creştină, fusese acoperit de numeroase colonii greceşti bogate, al căror nivel cultural era foarte ridicat. Influenţa lor, aşa cum arată datele arheologice, se întindea departe spre nord şi s-a simţit chiar şi secole mai târziu, în cursul perioadei creştine timpurii. În vremea

106. G. Rauschen, *Jahrbücher der christlichen Kirche unter dem Kaiser Theodosius dem Grossen*, 376.

107. *Byzantine Empire*, I, 140.

migraţiei gotice spre ţărmurile Mării Negre, Crimeea era ocupată de regatul bogat şi civilizat al Bosforului. Prin contactul cu aceste vechi colonii greceşti şi cu regatul de pe Bosfor, goţii au cunoscut cultura clasică a Antichităţii, în timp ce prin apropierea continuă de Imperiul roman în Peninsula Balcanică ei au intrat în legătură cu descoperirile mai recente ale civilizaţiei. Ca rezultat al acestei influenţe, goţii, când au apărut mai târziu în Europa de Vest, erau din punct de vedere cultural superiori tuturor celorlalte triburi germanice, care îşi făcuseră apariţia pe scena istorică în Apus într-un stadiu de barbarie absolută.

În secolul al III-lea, după aşezarea lor în sud, în apropiere de Marea Neagră, goţii şi-au îndreptat preocupările în două direcţii distincte : pe de o parte, au fost atraşi de mare şi de posibilităţile pe care aceasta le oferea pentru incursiunea asupra oraşelor situate de-a lungul litoralului ei ; pe de altă parte, în sud-vest, goţii au ajuns la graniţele Imperiului roman la Dunăre şi au venit în contact cu acesta.

Goţii au câştigat mai întâi un teritoriu în nordul litoralului Mării Negre, apoi, în secolul al III-lea, au invadat cea mai mare parte a Crimeei şi regatul de Bosfor. În a doua jumătate a secolului al III-lea, ei au întreprins o serie de raiduri piraterești folosind vasele regatului de Bosfor. În repetate rânduri, au jefuit ţărmul bogat al Caucazului şi al Asiei Mici. Ţinând ţărmul vestic al Mării Negre, goţii au ajuns la Dunăre şi, traversând marea, ei chiar şi-au făcut cale, prin Bosfor, spre Propontis (Marea Marmara), iar prin Helespont (Dardanele), spre Arhipelag. În cursul acestor raiduri, au prădat Byzantium, Chrysopolis (pe ţărmul asiatic, în faţa Byzantium-ului ; Scutari în prezent), Cizic, Nicomedia şi insulele Arhipelagului. Piraţii goţi au mers chiar mai departe : au atacat Efesul şi Tesalonicul şi, după ce au atins ţărmurile greceşti, au jefuit Argosul, Corintul şi, probabil, Atena. Totuşi, din fericire, monumentele nepreţuite ale artei clasice din Atena au fost cruţate. Insulele Creta, Rodos şi chiar îndepărtatul Cipru au suferit din cauza câtorva atacuri ale goţilor. Însă toate aceste expediţii maritime s-au limitat la jaf, după care vasele goţilor se întorceau acasă, pe litoralul nordic al Mării Negre. Multe dintre aceste bande de tâlhari maritimi au fost ori exterminate pe ţărmuri străine, ori capturate de trupele romane.

Mult mai serioase au fost relaţiile goţilor cu Imperiul pe uscat. Profitând de necazurile şi anarhia din Imperiu în secolul al III-lea, goţii au început să traverseze Dunărea şi să pătrundă pe teritoriul acestuia încă din prima jumătate a secolului. Împăratul Gordian a fost silit să le plătească goţilor tribut anual. Dar nici aceasta nu a fost destul. Puţin mai târziu, goţii au pătruns din nou pe teritoriul Imperiului şi au mărşăluit peste Macedonia şi Tracia. Împăratul Decius a pornit împotriva lor şi a căzut în bătălie în 251. În 269, Claudius reuşi să-i înfrângă pe goţi în apropiere de Naissus (Niš). Din numărul mare de prizonieri capturaţi în această bătălie, unii au fost primiţi în armată, în timp ce alţii au fost aşezaţi *coloni* în provinciile romane depopulate. Pentru această victorie asupra goţilor, Claudius a fost supranumit Goticul (Gothicus). Dar Aurelian, care a restaurat pentru scurt timp Imperiul (270-275), a fost forţat să lase Dacia barbarilor şi să transfere populaţia acesteia în Moesia. În secolul al IV-lea avem informaţii frecvente legate de prezenţa goţilor în armată. Potrivit istoricului Iordanes, o divizie de goţi a slujit cu credinţă în armata romană în timpul domniei lui Maximian[108]. Este bine cunoscut faptul că goţii din armata lui Constantin cel Mare l-au ajutat în bătălia sa împotriva lui Licinius. În timpul lui Constantin, vizigoţii au fost de acord să-i ofere împăratului 40.000 de soldaţi. Tot astfel, a existat un regiment gotic în armata lui Iulian.

108. *Getica*, XXI, 110 ; ed. T. Mommsen, 86.

În secolul al III-lea, creştinismul a început să se răspândească printre goţi; cel mai probabil a fost importat prin prizonierii creştini capturaţi din Asia Mică în cursul numeroaselor raiduri maritime. Goţii creştini au fost chiar reprezentaţi la primul Sinod Ecumenic de la Niceea de către episcopul lor, Teofil, unul dintre semnatarii Simbolului niceean*. Adevăratul luminător al goţilor de la Dunăre, în secolul al IV-lea, a fost Ulfila (Wulfila), presupus de unii a fi fost de neam grec, dar născut pe pământ gotic. A petrecut un timp la Constantinopol, unde a fost mai târziu hirotonit episcop de către un episcop arian. Când s-a întors la goţi, a predicat creştinismul, potrivit învăţăturii ariene, pentru un număr de ani. Ca să vestească Evanghelia în rândul poporului său, el a inventat alfabetul gotic, bazat în parte pe cel grec, şi a tradus Biblia în limba gotică. Răspândirea creştinismului arian printre goţi a avut o mare importanţă pentru evoluţia lor istorică, deoarece, după stabilirea lor pe teritoriul Imperiului roman, convingerile religioase diferite i-au împiedicat să se amestece cu populaţia autohtonă, care era adepta Crezului niceean. Goţii din Crimeea au rămas ortodocşi.

Relaţiile paşnice dintre goţi şi Imperiu au încetat în 376, din cauza înaintării hunilor din Asia. Aceştia erau un popor sălbatic din neamul mongolilor[109]. În marşul lor spre vest, hunii i-au înfrânt pe goţii estici (ostrogoţi) şi, împreună cu ei, au mers mai departe, ajungând în teritoriile ocupate de vizigoţi. Aceştia din urmă, aşezaţi ca popor de graniţă în faţa năvălirilor şi nefiind capabili să facă faţă hunilor, ale căror masacre oribile nu au cruţat nici măcar femeile şi copiii goţilor, au fost constrânşi să treacă graniţa şi să intre pe teritoriul Imperiului roman. Izvoarele povestesc că goţii stăteau pe malul de nord al Dunării şi, plângând cu amar, rugau stăruitor autorităţile romane să le permită să treacă râul. În schimbul stabilirii lor în Tracia şi în Moesia, barbarii se arătau dispuşi să lucreze pământul şi promiteau să ofere soldaţi pentru armată şi să se supună tuturor poruncilor Imperiului, aşa cum făceau toţi supuşii acestuia. A fost trimisă o delegaţie la împărat pentru a prezenta situaţia goţilor. Majoritatea funcţionarilor romani de rang înalt, ca şi generalii, s-au arătat favorabili primirii goţilor, deoarece au înţeles toate avantajele pe care statul le-ar fi obţinut astfel. Mai întâi ei s-au gândit la o cale avantajoasă de a reabilita zonele agricole şi armata. Apoi, de asemenea, noii supuşi aveau să apere Imperiul, în timp ce locuitorii vechi ai provinciilor puteau fi scutiţi de serviciul militar prin plata unei taxe în bani, care trebuia să sporească în mod considerabil veniturile statului. Cei care au fost în favoarea primirii goţilor au avut câştig de cauză, iar barbarii au primit permisiunea oficială de a trece Dunărea. „Astfel", spunea Fustel de Coulanges, „400-500.000 de barbari, dintre care jumătate erau oameni capabili să ţină arma în mână, au trecut în Imperiu"[110]. Chiar dacă imaginea aceasta ar fi o exagerare,

---

* Cu privire la localizarea eparhiei pe care a reprezentat-o la Sinodul I Ecumenic episcopul Teofil, vezi: Emilian Popescu, „Theophilus Gothiae episcop în Crimeea ori la Dunărea de Jos?", *Studii Teologice*, XXXIX (1987), 5, 73-81 (varianta în limba germană: „Theophilus Gothiae, Bischof in der Krim oder an der unteren Donau?", *Byzantina*, XIV, 1988, 237-249; E. Popescu, *Christianitas Daco-Romana*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1994, 178-186) (n. trad.).

109. Există trei teorii principale despre originea rasei hunilor: mongolă, turcică şi fino-ugrică. Vezi Inostrantzev, *Hunnu and Huns* (ed. a II-a, 1926), 103-109. Este un studiu foarte valoros. Istoricul rus Ilovaiski (mort în 1920), în toată cariera sa ştiinţifică, a afirmat cu o încăpăţânare de neînţeles originea slavă a hunilor. Un scriitor rus care a trăit cu mai bine de o sută de ani în urmă (Weltman, în 1858) chiar îl numea pe Attila „autocrat a toată Rusia"! [Vezi şi O. Mänchen-Helfen, *Die Welt der Hunnen*, Wien, 1978 – n. trad.]

110. *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France* (ed. a II-a, 1904), 408.

rămâne faptul că numărul goţilor care s-au aşezat în Moesia a fost foarte mare. La început, aceşti barbari duceau o viaţă foarte paşnică, dar cu timpul au început să fie nemulţumiţi şi supăraţi din cauza deturnării fondurilor de către generali şi funcţionari, care îşi făcuseră o practică din a ascunde o parte din fondurile destinate nevoilor coloniştilor. Nu doar că aceşti înalţi funcţionari i-au hrănit foarte prost pe goţi, dar îi maltratau pe bărbaţi, le batjocoreau femeile şi copiii. Mulţi dintre goţi au fost trecuţi peste mare în Asia Mică. Nemulţumirile goţilor nu au fost luate în seamă şi, în cele din urmă, barbarii s-au răsculat. Au primit ajutor din partea alanilor şi a hunilor, au pătruns în Tracia şi s-au îndreptat spre Constantinopol. În acel timp, împăratul Valens ducea o campanie împotriva perşilor, dar în momentul în care veştile despre revolta goţilor au ajuns la urechile sale, a părăsit Antiohia şi a pornit imediat spre Constantinopol. Bătălia decisivă a avut loc lângă Adrianopol, în 378; Valens a fost omorât, iar armata romană înfrântă total.

Drumul spre capitală le era larg deschis goţilor, care au traversat Peninsula Balcanică, ajungând lângă zidurile Constantinopolului – dar, în mod evident, nu aveau niciun plan general de atacare a Imperiului. Succesorul lui Valens, Teodosie, ajutat de propriile trupe de goţi, a reuşit să-i înfrângă şi să oprească raidurile lor în interiorul Imperiului. Astfel, în timp ce un grup de goţi lupta împotriva Imperiului, un altul era gata să slujească în armata imperială şi să lupte împotriva unora din propria seminţie. Istoricul păgân din secolul al V-lea Zosimos povesteşte că, după victoria lui Teodosie, „pacea a fost restabilită în Tracia, pentru că barbarii care se găseau acolo pieriseră"[111]. Victoria goţilor de la Adrianopol nu i-a ajutat să se stabilească în vreuna dintre provinciile Imperiului.

Pe de altă parte, din acest moment, germanicii au început să influenţeze viaţa Imperiului în mod paşnic. Teodosie era conştient că nu-i putea stăpâni pe barbari prin forţă în interiorul Imperiului şi s-a decis să întreţină relaţii paşnice cu goţii, să introducă în rândurile lor unele elemente ale culturii romane şi să-i atragă în armata romană. În decursul timpului, armata, a cărei datorie era aceea de a apăra Imperiul, s-a transformat treptat în mare parte într-una germanică, ai cărei soldaţi trebuiau adesea să apere Imperiul împotriva celor din neamul lor. Influenţa gotică s-a simţit la nivelul conducerii superioare a armatei, precum şi în administraţie. Multe dintre posturile de responsabilitate erau în mâinile germanicilor. Teodosie, urmându-şi politica germanofilă, nu a reuşit să înţeleagă faptul că dezvoltarea nestânjenită a elementului germanic putea ameninţa chiar existenţa Imperiului. Lipsa de viziune a lui Teodosie s-a dovedit în special în faptul că a lăsat apărarea Imperiului în mâinile germanicilor. În timpul cuvenit, goţii au învăţat arta militară romană, tacticile şi metodele de luptă romane şi nu peste multă vreme aveau să devină o forţă redutabilă, capabilă în orice moment să atace Imperiul. Populaţia autohtonă greco-romană, obligată să treacă în plan secund, privea cu nelinişte dezvoltarea puterii germanice. Apăru un sentiment antigermanic, care putea cauza crize foarte grave în viaţa Imperiului.

Teodosie a murit în 395 la Mediolanum; trupul său îmbălsămat a fost transportat la Constantinopol şi îngropat în biserica Sfinţilor Apostoli. Pentru marele serviciu făcut creştinismului în lupta cu păgânismul, Teodosie a fost supranumit „cel Mare". Cei doi fii ai săi, prea tineri şi slabi, au fost proclamaţi conducători ai Imperiului; Arcadius a devenit împărat al Răsăritului, iar Honorius a stăpânit peste Apus.

Teodosie nu a reuşit să rezolve problema principală a epocii sale. Sinodul al II-lea Ecumenic, prin proclamarea Crezului niceean ca formă dominantă a creştinismului, nu a reuşit să realizeze unitatea Bisericii. Arianismul, în diversele lui manifestări, a continuat să

111. *Historia nova*, IV, 25; ed. L. Mendelssohn, 181.

existe, iar în evoluţia sa ulterioară a produs noi mişcări religioase care, în secolul al V-lea, nu doar au trezit interese religioase în Imperiu, dar chiar au atras în acestea viaţa socială a timpului. Aşa s-a întâmplat îndeosebi în provinciile răsăritene, în Siria şi în Egipt, unde evoluţia ulterioară a mişcărilor religioase a avut consecinţe extrem de grave. În realitate, Teodosie, în ultimii ani de viaţă, a fost nevoit să renunţe la poziţia sa fermă niceeană de odinioară. A fost silit să facă unele concesii germanicilor arieni care, între timp, reprezentau majoritatea covârşitoare în armată. Astfel, pe tărâm religios, precum şi în domeniile administrativ şi militar, goţii exercitau o influenţă puternică. Centrul principal al puterii lor era reprezentat de capitala însăşi, Peninsula Balcanică şi o parte din Asia Mică. Provinciile răsăritene, Siria, Palestina şi Egiptul, nu au simţit în niciun fel influenţa goţilor. Din motive religioase, ca şi din motive rasiale, nemulţumirea populaţiei autohtone a crescut foarte mult. Pe scurt, Teodosie a eşuat în rezolvarea celor două probleme foarte importante ale domniei sale: crearea unei Biserici unice şi unitare şi stabilirea de relaţii armonioase cu barbarii. Aceste probleme extrem de complicate au rămas în seama succesorilor săi.

Problemele naţionale şi religioase în secolul al V-lea. Această epocă este de mare importanţă în special pentru modul în care au fost abordate problemele naţionale şi religioase de primă însemnătate. Problema naţională a fost privită cu neîncredere printre diferitele etnii existente în interiorul Imperiului, ca şi conflictele cu triburile care-l atacau din exterior.

Se părea că elenismul ar fi fost principala forţă unificatoare a populaţiei eterogene din partea răsăriteană a Imperiului, dar în realitate nu a fost aşa. Influenţa elenistică putea fi găsită în Răsărit până la Eufrat, iar în Egipt încă din timpul lui Alexandru Macedon şi al succesorilor săi. Alexandru însuşi considera colonizarea ca unul dintre cele mai bune mijloace de a transplanta elenismul; se spune că el însuşi a fondat mai mult de 70 de oraşe în Răsărit. Succesorii săi au continuat această politică de colonizare. Ariile în care elenismul se răspândise într-o oarecare măsură se întind până în Armenia, în nord, spre sud până la Marea Roşie, iar spre est până în Persia şi Mesopotamia. Elenismul nu a trecut dincolo de aceste provincii. Centrul principal al culturii elenistice a devenit oraşul egiptean Alexandria. Cultura elenistică a fost predominantă de-a lungul coastei Mării Mediterane, în Asia Mică, Siria şi Egipt. Dintre aceste trei zone, Asia Mică a fost probabil cel mai elenizată. Litoralul ei a fost ocupat pentru mult timp de colonii greceşti, iar influenţa lor a pătruns treptat, deşi nu uşor, în interiorul regiunii.

Elenizarea Siriei, unde cultura elină a atins doar clasa superioară educată, a fost mult mai slabă. Marea masă a populaţiei, nefamiliarizată cu limba greacă, a continuat să vorbească limbile autohtone, siriaca sau araba. Un învăţat orientalist scria: „Dacă şi într-un oraş atât de cosmopolit ca Antiohia omul obişnuit încă vorbea aramaica, adică siriaca, atunci este de presupus că în interiorul provinciei limba greacă nu era limba clasei educate, ci doar limba acelora care făceau un studiu special din ea"[112]. Cartea de drept siriaco-roman din secolul al V-lea a fost o dovadă izbitoare a faptului că limba autohtonă siriacă era folosită în mare măsură în Răsărit[113]. Cel mai vechi manuscris siriac păstrat al acestei cărţi de drept a fost scris în prima parte a secolului al VI-lea, înainte de epoca lui Iustinian. Acest text siriac, care a fost probabil scris în partea de nord-est a Siriei, este o traducere din greacă. Originalul grecesc nu a fost descoperit încă, dar, pe baza câtorva date existente, el trebuie să fi fost scris undeva prin anii '70 ai secolului al V-lea. În orice caz, traducerea siriacă a

112. Th. Nöldeke, „Ueber Mommsen's Darstellung der römischen Herrschaft und römischen Politik im Orient", *Zeitschrift der morgenländischen Gesellschaft*, XXXIX (1885), 334.
113. K.G. Bruns şi E. Sachau, *Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert.*

apărut aproape imediat după publicarea originalului grecesc. Pe lângă textul siriac, există şi versiuni arabe şi armeneşti ale cărţii de drept, care arată că aceasta era foarte probabil de origine bisericească, atât timp cât ea analizează detaliat obiectele dreptului familiei şi dreptului succesoral şi promovează cu îndrăzneală drepturile clerului. Faptul că ea a fost larg difuzată şi aplicată condiţiilor de trai în Orient, în teritoriul dintre Armenia şi Egipt, aşa cum au demonstrat numeroasele sale versiuni, precum şi împrumuturile din ea găsite în multe lucrări siriace şi arabe din secolele XIII-XIV, arată predominarea neîntreruptă a limbilor autohtone. Mai târziu, când legislaţia lui Iustinian a devenit obligatorie în întregul Imperiu, codul său de legi s-a dovedit a fi prea voluminos şi dificil de înţeles pentru provinciile orientale, astfel încât în practica lor curentă acestea au continuat să utilizeze ca substitut pentru codex cartea de drept siriacă. În secolul al VII-lea, după cucerirea provinciilor răsăritene, ea a fost larg folosită chiar şi sub stăpânirea musulmană. Faptul că această carte de drept a fost tradusă în siriacă încă din a doua jumătate a secolului al V-lea arată în mod clar că marea masă a populaţiei nu era încă familiarizată cu greaca sau latina şi rămăsese credincioasă limbii siriace autohtone.

În Egipt, în ciuda apropiatei Alexandrii, adevăratul centru al culturii universale, elenismul s-a răspândit doar în rândul clasei superioare conducătoare, printre oamenii de vază din viaţa socială şi religioasă a provinciei. Poporul a continuat să vorbească limba maternă egipteană (copta).

Conducerea centrală a întâmpinat dificultăţi în rezolvarea problemelor din provinciile orientale, nu doar din cauza compoziţiei variate din punct de vedere rasial a populaţiei, ci şi pentru că marea majoritate a populaţiei din Siria şi Egipt şi o anumită parte din Asia Mică a ţinut cu tărie la doctrina ariană, cu ramificaţiile sale ulterioare. Complexa problemă rasială a devenit şi mai complicată în secolul al V-lea, din cauza noilor evoluţii importante în viaţa religioasă a acestor provincii.

În provinciile vestice ale părţii răsăritene a Imperiului, adică în Peninsula Balcanică, în capitală şi în partea de vest a Asiei Mici, problema principală a acestei perioade o reprezenta puterea germanică ce ameninţa însăşi existenţa Imperiului. După ce această problemă a fost rezolvată în avantajul statului, pentru un timp, la mijlocul secolului al V-lea, sălbaticii isaurieni păreau a ocupa în capitală poziţii de comandă similare celor ale goţilor. În Orient, războiul cu perşii a continuat, în timp ce în partea de nord a Peninsulei Balcanice, bulgarii, popor de origine hunică (turcică)[114], şi slavii îşi începură atacurile devastatoare.

Arcadius (395-408)

Arcadius* avea doar 17 ani când a urcat pe tron. El nu avea nici experienţa, nici voinţa necesară pentru o astfel de poziţie şi curând a ajuns să fie dominat de favoriţii săi, care

114. Despre originea primilor bulgari, vezi V. Zlatarski, *A History of the State of Bulgaria*, I, 23 ş.u.; L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, I, 100; J. Moravcsik, „Zur Geschichte der Onoguren", *Ungarische Jahrbücher*, X, 68-69.

* Cele mai recente contribuţii asupra domniei lui Arcadius sunt: J.H.W.G. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops: Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford/New York, Clarendon Press/Oxford University Press, 1990; Alan Cameron şi Jacqueline Long (with a contribution by Lee Sherry), *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius*, Berkeley, University of California Press, 1993 (n. trad.).

conduceau afacerile Imperiului într-o manieră avantajoasă pentru interesele lor personale şi ale partidelor lor. Primul favorit foarte influent a fost Rufinus, numit din timpul vieţii lui Teodosie educator al lui Arcadius. Rufinus a fost asasinat curând, iar doi ani mai târziu eunucul Eutropius exercita cea mai mare influenţă asupra împăratului. Ascensiunea rapidă a acestui favorit s-a datorat în principal succesului său în punerea la cale a căsătoriei lui Arcadius cu Eudoxia, fiica unui ofiţer franc din armata romană. Honorius, fratele mai tânăr al lui Arcadius, a fost pus de tatăl său sub supravegherea lui Stilichon, general capabil, un exemplu concret de barbar germanic romanizat, care a adus mari servicii Imperiului în timpul luptei cu propriul său popor.

Rezolvarea chestiunii gotice. Problema centrală a statului în timpul lui Arcadius a fost cea germanică. Vizigoţii, care se aşezaseră cu ceva timp în urmă în partea de nord a Peninsulei Balcanice, erau conduşi acum de o nouă căpetenie ambiţioasă, Alaric Balta. La începutul domniei lui Arcadius, Alaric porni cu poporul său spre Moesia, Tracia şi Macedonia, ameninţând chiar şi capitala. Intervenţia diplomatică a lui Rufinus a produs o schimbare în planul iniţial al lui Alaric, de atac asupra Constantinopolului. Atenţia goţilor a fost îndreptată spre Grecia. Alaric traversă Tesalia şi înaintă în Grecia Meridională prin Termopile.

Populaţia Greciei în acea perioadă era aproape sută la sută greacă şi, în linii mari, aproape la fel cum o cunoscuseră Pausanias şi Plutarh. Conform lui Gregorovius, limba veche, religia, obiceiurile şi legile strămoşilor rămaseseră aproape neschimbate în oraşe şi sate. În ciuda faptului că creştinismul fusese numit religie dominantă, iar cultul zeilor, condamnat şi interzis de stat, era sortit extincţiei, Grecia antică încă mai purta pecetea spirituală şi artistică a păgânismului, în special datorită păstrării monumentelor Antichităţii[115].

În marşul lor prin Grecia, goţii au jefuit şi devastat Beotia şi Attica. Portul atenian Pireu a ajuns în mâinile lor. Din fericire, au cruţat Atena. Istoricul păgân din secolul al V-lea Zosimos povesteşte cum Alaric, înconjurând zidurile Atenei cu armata sa, îi zări pe zeiţa Atena Promachos în armură şi pe eroul troian Ahile stând în faţa zidului. Atât de uimit a fost Alaric de această apariţie, încât abandonă ideea de a ataca Atena[116]. Peloponesul a suferit foarte mult de pe urma acestei invazii a goţilor, pentru că vizigoţii jefuiră oraşele Corint, Argos, Sparta şi alte câteva. Stilichon porni să apere Grecia şi debarcă cu trupele sale în golful Corint, pe istm, tăindu-i retragerea lui Alaric prin Grecia Centrală. Cu mare greutate, Alaric se îndreptă spre nord, spre Epir. După câte se pare, împăratul Arcadius nu s-a ruşinat să răsplătească cu titlul militar de Magister al armatei din Illyricum (*Magister militum per Illyricum*) pe omul care devastase provinciile greceşti ale Imperiului. După acest moment, Alaric a încetat să mai ameninţe partea răsăriteană a Imperiului şi şi-a îndreptat întreaga atenţie spre Italia.

Pe lângă ameninţarea goţilor din Peninsula Balcanică şi Grecia, influenţa covârşitoare a goţilor s-a simţit încă din timpul lui Teodosie cel Mare în capitală, unde posturile militare de răspundere şi multe alte poziţii administrative ajunseseră în mâinile germanicilor.

Când Arcadius a urcat pe tron, partidul cel mai influent din capitală era cel germanic, condus de unul dintre cei mai de seamă generali ai armatei imperiale, şi anume gotul Gainas. În jurul lui erau adunaţi soldaţi de origine gotică şi reprezentanţi ai curentului pro-germanic. Slăbiciunea acestei grupări o reprezenta faptul că majoritatea goţilor erau

115. Gregorovius, *Geschichte der Staat Athen*, I, 35.
116. Zosimos, V, 6; ed. Mendelssohn, 222-223.

arieni. Al doilea ca putere în primii ani de domnie ai lui Arcadius a fost partidul influentului eunuc Eutropius, favoritul împăratului. Acesta era susţinut de diverşi linguşitori ambiţioşi, care erau de partea sa doar pentru că putea să-i ajute să-şi realizeze interesele personale avide. Gainas şi Eutropius nu puteau trăi în pace unul cu celălalt, atât timp cât amândoi concurau pentru putere. În afară de aceste două partide, istoricii vorbesc şi despre un al treilea, ostil atât germanicilor, cât şi lui Eutropius. Membrii lui erau formaţi din senatori, miniştri şi din majoritatea clericilor. Acest partid reprezenta ideologia naţionalistă şi religioasă orientată împotriva creşterii influenţei barbare şi străine. Această mişcare, în mod firesc, refuza să ofere sprijin brutalului şi lacomului Eutropius. Liderul ei era prefectul oraşului, Aurelian[117]

Mulţi oameni din acel timp erau conştienţi de pericolul reprezentat de dominaţia germanică, iar statul a fost ultimul care a devenit conştient de acest lucru. Un document remarcabil, care ni s-a păstrat, descrie într-o formă foarte vie reacţia unui anumit grup social faţă de problema germanică. Acest document este cuvântarea lui Synesius despre „Puterea imperială" sau, aşa cum este tradusă uneori, „Despre datoriile împăratului" [*De Regno ad Arcadium Imperatorem* – n. trad.], care i-a fost prezentată sau probabil chiar citită lui Arcadius. Synesius, originar din Cyrene, oraş din nordul Africii, era un filosof neoplatonic foarte erudit care se convertise la creştinism. În 399 d.Hr., el plecă la Constantinopol pentru a-i cere împăratului să scutească de taxe oraşul său natal. Mai târziu, după întoarcerea sa acasă, a fost ales episcop al oraşului nord-african Ptolemais. În timpul şederii sale de trei ani la Constantinopol, Synesius a înţeles foarte bine pericolul germanic pentru Imperiu şi a scris o cuvântare care, potrivit unui istoric, poate fi considerată manifestul anti-germanic al partidului naţionalist al lui Aurelian[118]. Synesius îl avertiza pe împărat:

> Cel mai mic pretext va fi folosit de [barbarii] înarmaţi pentru a lua puterea şi a deveni conducătorii cetăţenilor. Iar apoi, cei neînarmaţi vor trebui să lupte cu oameni experimentaţi în campaniile militare. Mai întâi de toate, aceştia [străinii] trebuie să fie îndepărtaţi din poziţiile de comandă şi deposedaţi de rangul de senator. Ceea ce romanii considerau în vremurile de altădată a fi la mare cinste a devenit dezonorant din cauza influenţei străinilor. Ca în multe alte situaţii, şi în aceasta sunt uimit de prostia noastră. În orice casă mai mult sau mai puţin bogată găsim un sclav scit [got]. Ei slujesc ca bucătari şi paharnici. Astfel, cei care merg pe stradă cu scăunele în spate şi le oferă oamenilor care doresc să se odihnească afară sunt sciţi. Dar nu este foarte surprinzător că aceiaşi barbari blonzi cu frizuri eubeice, care în viaţa privată îndeplinesc funcţii de slugi, sunt conducătorii noştri în viaţa politică? Împăratul trebuie să epureze trupele aşa cum curăţăm măsura de grâu, dând la o parte pleava şi toate celelalte paie care, odată lăsate să încolţească, strică sămânţa bună. Tatăl tău, din prea multă milă, i-a primit prieteneşte şi cu bunăvoinţă, le-a dat titlul de aliaţi, le-a conferit drepturi şi onoruri politice şi, cu generozitate, le-a dăruit pământuri. Dar aceste fapte nobile nu au fost înţelese de barbari ca acte de generozitate; ei le-au interpretat ca un semn de slăbiciune din partea noastră, ceea ce i-a făcut să fie mai dispreţuitori şi mai îngâmfaţi. Prin ridicarea de recruţi din rândul celor din neamul nostru şi, astfel, prin întărirea propriei noastre armate şi a curajului nostru trebuie să săvârşeşti lucrurile de care Imperiul are nevoie. Împotriva acestor oameni trebuie arătată perseverenţă. Ori lasă-i pe barbari să lucreze pământul după exemplul vechilor mesenieni, care au depus armele şi au trudit ca sclavi pentru spartani, ori lasă-i să se ducă pe drumul pe care au

117. Bury, *Later Roman Empire*, I, 127.
118. *Ibidem*, 129; (1889), 83.

venit, vestindu-le celor care trăiesc pe partea cealaltă a râului [Dunărea] că romanii nu mai au bunăvoinţă faţă de ei şi că sunt conduşi de un tânăr nobil![119]

Ceea ce susţinea Synesius în faţa statului cu privire la pericolul germanic era expulzarea goţilor din armată, formarea unei armate indigene şi sedentarizarea goţilor ca lucrători ai pământului. În cazul în care goţii se arătau ostili faţă de acest program, Synesius sugera ca romanii să-şi cureţe teritoriul de goţi, prin împingerea lor dincolo de Dunăre, locul de unde proveneau.

Cel mai influent general din armata imperială, gotul Gainas, nu putea privi detaşat influenţa exclusivă a favoritului Eutropius, iar curând apăru ocazia de a acţiona. În acest timp, goţii din Frigia, care fuseseră aşezaţi în această provincie a Asiei Mici de Teodosie cel Mare, s-au răsculat şi au început să devasteze ţara sub conducerea căpeteniei lor, Tribigild. Gainas porni împotriva acestui rebel periculos care, mai târziu, se dovedi a fi aliatul său secret. Dând mână cu Tribigild, el puse la cale atacarea trupelor imperiale trimise pentru a înăbuşi revolta. Cei doi goţi deveniră stăpâni pe situaţie. Ei trimiseră împăratului o cerere ca Eutropius să fie îndepărtat şi predat lor. Nemulţumiri faţă de Eutropius veneau şi din partea Eudoxiei, soţia lui Arcadius, şi din partea partidului lui Aurelian. Arcadius, presat de succesul germanicilor, fu nevoit să cedeze şi îl trimise pe Eutropius în exil (399 d.Hr.). Dar acest fapt nu a satisfăcut dorinţa goţilor victorioşi. Ei i-au impus împăratului să-l aducă pe Eutropius înapoi în capitală, pentru a fi judecat şi executat. Odată dusă la îndeplinire această dorinţă, Gainas pretinse împăratului să accepte ca goţii arieni să folosească una dintre bisericile capitalei pentru slujbele lor. Din partea episcopului Constantinopolului, Ioan Hrisostom (Gură de Aur), veni un protest categoric. Ştiind că nu doar întreaga capitală, dar şi majoritatea populaţiei Imperiului se afla de partea episcopului, Gainas nu insistă asuprea acestei cereri.

Odată bine instalaţi în capitală, goţii au devenit stăpâni definitivi pe soarta Imperiului. Arcadius şi populaţia capitalei erau perfect conştienţi de gravitatea situaţiei. Dar Gainas, în ciuda tuturor succeselor repurtate, s-a dovedit incapabil de a se menţine într-o poziţie privilegiată în Constantinopol. În timp ce era plecat din oraş, izbucni subit o răscoală în timpul căreia mulţi goţi au fost ucişi, iar el nu a fost în stare să se întoarcă în capitală. Arcadius, încurajat de noul curs al evenimentelor, îl trimise împotriva lui Gainas pe favoritul său, Fravitta, got păgân, care îl înfrânse pe Gainas în timp ce acesta încerca să treacă cu corabia în Asia Mică. Gainas a căutat refugiu în Tracia, dar acolo a căzut în mâinile regelui hunilor, care îl decapită şi-i trimise capul lui Arcadius în dar. Astfel, pericolul gotic a fost îndepărtat cu ajutorul unui germanic, Fravitta, care a fost numit consul în schimbul marelui serviciu adus Imperiului. Problema goţilor de la începutul secolului al V-lea a fost în cele din urmă rezolvată în favoarea statului. Eforturile ulterioare ale goţilor de a-şi recâştiga influenţa iniţială nu au fost de anvergură.

Ioan Gură de Aur. Pe fondul dificultăţilor provocate de germanici s-a remarcat personalitatea deosebită a patriarhului Constantinopolului, Ioan Gură de Aur[120]. Acesta s-a născut în Antiohia

119. „Περὶ Βασιλείας", *Opera*, 14-15; ed. Migne, *Patrologia Graeca,* LXVII, 1092-1097. Vezi Bury, *Later Roman Empire*, I, 129-130. A. Fitzgerald, în *The Essays and Hymns of Synesius of Cyrene*, include cuvântarea către împăratul Arcadius şi discursurile politice; trad. în lb. engleză (1930), I, 134-139; note cu privire la cuvântarea „On the Kingship", 206-209.

120. În 1926, N. Baynes scria: „Într-adevăr, este foarte curios că nu există nicio biografie a lui Hrisostom". Vezi „Alexandria and Constantinople: A Study in Ecclesiastical Diplomacy",

şi a studiat cu celebrul retor Libanius, având intenţia de a face o carieră lumească. Mai târziu, a abandonat această idee şi, după botez, s-a dedicat în totalitate predicării în Antiohia, unde a rămas pentru un număr de ani preot. După moartea lui Nectarie, Eutropius l-a ales ca patriarh pe acest predicator din Antiohia, a cărui faimă se răspândise deja. A fost adus în capitală în secret, de frica populaţiei din Antiohia, care, devotată predicatorului ei, s-ar fi putut opune plecării sale. În ciuda intrigilor lui Teofil, episcop de Alexandria, Ioan a fost hirotonit episcop şi i s-a dat scaunul capitalei în anul 398. Astfel, pe scaunul episcopal a ajuns un om neobişnuit de experimentat în arta oratoriei, un idealist ale cărui fapte s-au aflat întotdeauna în armonie cu teoriile sale şi un apărător al principiilor morale foarte severe. Adversar neîmpăcat al luxului excesiv şi apărător ferm al doctrinei niceene, Ioan şi-a făcut foarte mulţi duşmani printre cei din „turma" sa. Unul dintre adversarii săi cei mai de temut a fost împărăteasa Eudoxia, o adoratoare a luxului şi a plăcerii, pe care Ioan a acuzat-o în mod public în cuvântările sale. El a mers atât de departe în predicile sale, încât a comparat-o cu Isabela şi Irodiada[121]. Politica lui severă faţă de goţii arieni i-a atras mulţi duşmani ; el a fost acela care s-a opus făţiş cedării goţilor în scop liturgic a uneia dintre cele mai mari biserici din Constantinopol. În orice caz, mai târziu, goţii s-au împăcat cu refuzul împăratului şi au continuat să folosească biserica încredinţată lor din afara zidurilor cetăţii. Ioan a fost foarte prudent cu goţii ortodocşi, cărora le-a dat una dintre bisericile oraşului, i-a vizitat foarte des şi le-a ţinut în mod frecvent cuvântări cu ajutorul unui traducător.

Credinţa sa fermă, voinţa de a nu face compromisuri nimănui şi critica dură îndreptată împotriva luxului au dus la creşterea numărului inamicilor săi. Împăratul însuşi a căzut curând sub influenţa celor care se opuneau patriarhului şi s-a exprimat în mod deschis împotriva lui Ioan. Această opoziţie făţişă a cauzat plecarea lui Ioan în Asia Mică, dar revolta stârnită în rândul maselor capitalei după plecarea iubitului patriarh l-a determinat pe

---

Journal of Egyptian Archaeology, XII (1926), 150. Astăzi avem o biografie riguros documentată, în două volume, scrisă de un benedictin, P. Chrysostomus Baur, *Der heilige Johannes Chrysostomus und seine Zeit* [München, M. Hueber, 1929-1930 – n. trad.]. Nicăieri nu am găsit vreo menţiune cu privire la biografia foarte detaliată a lui Hrisostom, plină de referinţe cu privire la izvoare, publicată în *Œuvres complètes de Saint Jean Chrysostome*, trad. de M. Jeannin. Vezi şi N. Turchi, *La civilta bizantina*, 225-227. Acest articol nu este menţionat în bibliografia cărţii lui Baur. L. Meyer, *S. Jean Chrysostome, maître de perfection chrétienne* ; A. Crillo de Albornoz, *Juan Crisostomo y su influencia social en el imperio bizantino*, 187 ; S. Attwater, *St. John Chrysostome*, 113. Vezi *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, ed. A. Fliche şi V. Martin, IV, 129-148. [Până la apariţia celebrei lucrări a lui Baur au mai existat încercări de reconstituire a unei biografii a marelui antiohian : W.R.W. Stephens, *Saint John Chrysostom. His Life and Times : A Sketch of the Church and the Empire in the Fourth Century*, Londra, 1871 (ed. a II-a, Londra, John Murray, 1880 ; ed. a III-a, 1883). Aceasta este în schimb o perspectivă anglicană. O lucrare omisă de Vasiliev este cea a lui A. Moulard, *Saint Chrysostome : sa vie – son œuvre*, Paris, 1941. Cu privire la stadiul cercetării vieţii şi operei Sf. Ioan Gură de Aur, vezi lucrarea lui D.C. Burger *A Complete Bibliography of the Scholarship on the Life and Works of St. John Chrysostom*, Evanston, Ill., 1964. O lucrare românească recentă : D. Popa, *Opera şi bibliografia Sfântului Ioan Gură de Aur*, Cluj-Napoca, Editura Renaşterea, 2002 – n. trad.]

121. Autenticitatea unora dintre aceste predici este pusă sub semnul întrebării. Vezi Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, V, 365, 583 ; Baur, *Der heilige Johannes Chrysostomus*, II, 144-145, 196, 237 ; Bury, *Later Roman Empire*, I, 155.

împărat să-l cheme din exil. Oricum, noua pace dintre stat şi patriarh nu a durat foarte mult. Ceremoniile de inaugurare a unei statui dedicate împărătesei i-au oferit lui Ioan o nouă ocazie pentru o cuvântare înflăcărată, în care critica viciile împărătesei. A fost din nou dat jos din scaun, iar adepţii săi, ioaniţii, au fost foarte sever persecutaţi. În cele din urmă, Ioan a fost exilat în 404 în oraşul capadocian Koukousos, unde a ajuns după o lungă şi obositoare călătorie, un oraş pe care el îl descria ca fiind „cel mai pustiu loc din univers"[122]. Trei ani mai târziu, a fost trimis într-un alt loc de exil, aflat pe îndepărtatul ţărm răsăritean al Mării Negre, dar a murit în timpul călătoriei. Astfel s-a sfârşit viaţa unuia dintre cei mai remarcabili lideri ai Bisericii Răsăritene din Evul Mediu timpuriu. Papa şi împăratul din Apus, Honorius, au intervenit amândoi, în încercarea de a opri persecuţiile îndreptate împotriva lui Ioan şi a ioaniţilor, dar fără succes.

Ioan a lăsat în urma sa o bogată comoară literară, conţinând o descriere vie a vieţii sociale şi religioase a timpului său. A fost unul dintre foarte puţinii oameni care nu s-au temut să se exprime deschis împotriva pretenţiilor ariene ale preaputernicului Gainas şi a apărat cu convingere şi fermitate idealurile Bisericii apostolice. A fost considerat unul dintre cele mai remarcabile exemple de moralitate pe care umanitatea le-a avut vreodată. „A fost neiertător faţă de păcat şi preamilostiv faţă de păcătos."[123]

Arcadius a murit în 408, când soţia sa, Eudoxia, răposase deja, iar fiul şi succesorul său, Teodosie, avea doar şapte ani.

Teodosie al II-lea cel Tânăr (408-450)

Potrivit unor izvoare, Arcadius a lăsat un testament în care numea ca tutore pentru tânărul său succesor pe regele persan Yazdigird I, căci se temea că cei influenţi de la curte l-ar fi putut înlătura pe Teodosie de la tron. Regele Persiei îndeplini cu devotament datoria ce-i fusese încredinţată şi, printr-unul din oamenii săi fideli, îl apără pe Teodosie de intrigile de la curte. Mulţi specialişti neagă autenticitatea acestei istorii, dar nu există ca esenţă nimic

122. Ioan Gură de Aur, *Epistola 234*; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, LII, 739.

123. Autenticitatea ei este uneori pusă sub semnul întrebării de un izvor contemporan fascinant care descrie relaţiile dintre Hrisostom şi împărăteasă, dând o imagine generală a vieţii de la curte din timpul lui Arcadius, *Vita Porphyrii*, episcop de Gaza, scrisă de Marcu Diaconul, tovarăşul şi prietenul său. Însă, fără doar şi poate, documentul are o fundamentare foarte credibilă din punct de vedere istoric. Vezi H. Grégoire şi M.-A. Kugener, „La vie de Porphyre, évêque de Gaza, est-elle authentique ? ", *Revue de l'Université de Bruxelles*, XXXV (1929-1930), 53-60. Vezi şi introducerea remarcabilă la ediţia lor şi traducerea vieţii lui Porfir : *Marc le Diacre, Vie de Porphyre évêque de Gaza*, ix-cix. Extrase lungi din *Vita* în Bury, *Later Roman Empire*, I, 142-148. Baur consideră *Vita* ca fiind un izvor de foarte mare încredere (I, xvi ; dar *cf.* II, 157-160). Chestiunea merită investigaţii viitoare. [Relaţia dintre Sf. Ioan şi împărăteasa Eudoxia este exprimată conform acestui izvor de Sf. Ioan însuşi. El este rugat de Porfir, episcopul de Gaza, să mijlocească la împărat ca să-i permită acestuia din urmă să închidă un templu păgân din Gaza. Sf. Ioan îi răspunde că îi este imposibil să o facă, din cauza răcirii relaţiei sale cu împărăteasa, ca urmare a faptului de a-i fi reproşat acesteia că a obţinut un bun în mod ilegal ; *Vita Porphyrii*, 37, 12-15, ed. H. Grégoire şi M.-A. Kugener. Cei doi editori sunt de părere că textul care ni s-a păstrat al acestei *Vita* este de fapt o prelucrare din secolul al VI-lea. Vezi mai mult la Karl-Heinz Uthemann, „Porphyrius, Bischof von Gaza", *Biographisch--Bibliographisches Kirchenlexikon*, vol. VII, 848-854 – n. trad.]

improbabil în ea. De vreme ce situaţii similare se întâmplă şi în alte perioade ale istoriei, pare să nu existe niciun motiv pentru a o respinge[124].

Relaţiile armonioase dintre cele două imperii explică poziţia neobişnuit de favorabilă a creştinismului în Persia pe timpul domniei lui Yazdigird I. Tradiţia persană, care reflectă starea de spirit a magilor şi a nobililor, îl numeşte Yazdigird „Apostatul", „cel Hain", prietenul Romei şi al creştinilor şi persecutor al magilor. În schimb, izvoarele creştine îl laudă pentru bunătatea, milostenia şi generozitate sa şi, uneori, afirmă că a fost chiar pe punctul de a se converti la creştinism. În realitate, totuşi, Yazdigird I, asemenea lui Constantin cel Mare, a înţeles cât de important era elementul creştin din imperiul său pentru planurile sale politice. În 409, el a oferit formal creştinilor permisiunea de a-şi ţine slujbele în mod public şi de a-şi reface bisericile. Unii istorici numesc acest decret Edictul de la Mediolanum pentru Biserica Asiriană[125].

În 410, în Seleucia a avut loc un sinod la care s-au pus bazele organizării Bisericii creştine din Persia. Episcopul din Seleucia (Ctesiphon) a fost ales drept cap al Bisericii. I s-a dat titlul de „catolicos" şi avea să locuiască în capitala Imperiului persan. Membrii sinodului au făcut următoarea declaraţie: „Noi toţi, într-un glas, rugăm pe Milostivul Dumnezeu să înmulţească zilele biruitorului şi luminatului rege Yazdigird, rege al regilor, iar anii lui să sporească din neam în neam şi din veac în veac"[126]. Creştinii nu aveau să se bucure mult timp de pace deplină. Persecuţiile au fost reluate în ultimii ani de domnie ai lui Yazdigird.

Teodosie al II-lea nu era un om politic dăruit şi nici nu era interesat în mod special de chestiuni legate de guvernare* În toată lunga sa domnie, el s-a ţinut departe de treburile statului şi a dus o viaţă singuratică, de tip monahal. Dedicându-şi cea mai mare parte a timpului caligrafiei, a copiat multe manuscrise vechi în foarte frumoasa sa grafie[127]. Dar în jurul lui Teodosie s-au aflat oameni foarte capabili şi energici, care au contribuit mult la încununarea epocii sale cu evenimente atât de importante pentru viaţa internă a Imperiului, încât istoricii au încetat să-l mai privească pe Teodosie ca pe un împărat slab şi nefericit. Una dintre cele mai influente persoane din timpul domniei lui Teodosie a fost sora sa, Pulcheria. Ea a fost aceea care a pus la cale căsătoria lui Teodosie cu Athenaïs (mai târziu botezată Evdochia), fiica unui filosof atenian şi o femeie de înaltă ţinută culturală, cu un real

124. Bury, *Later Roman Empire*, II, 2 şi n. 1.

125. Vezi J. Labourt, *Le Christianisme dans l'Empire Perse sous la dynastie Sassanide* (ed. a II-a, 1904), 93; W.A. Wigram, *An Introduction to the History of the Assyrian Church*, 89. [O lucrare modernă, sintetică, ce abordează chestiunea istoriei Bisericii Asiriene sau Nestoriene şi oferă o bibliografie bogată, la: Wilhelm Baum şi Dietmar W. Winkler, *Die Apostolische Kirche des Ostens*, Klagenfurt, Kitab, 2000, şi în traducere engleză de Miranda G. Henry, *The Church of the East: A Concise History*, London/New York, Routledge/Curzon, 2003 – n. trad.]

126. *Synodicon Orientale ou Recueil de Synodes Nestoriens*, ed. J.B. Chabot, în *Notices et extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, XXXVII (1902), 258.
Pentru informaţii suplimentare, vezi: Colm Luibhéid, *The Religious Policies of Theodosius II*, Princeton, NJ, 1961; Kenneth G. Holum, *Theodosian Empresses: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Berkeley, University of California Press, 1982; Christine Angelidi, *Pulcheria: la castità al potere (c. 399-c. 455)*, Milano, Jaca Book, 1996; Fergus Millar, *A Greek Roman Empire Power and Belief under Theodosius II (408-450)*, Berkeley, University of California Press, 2006 (n. trad.).

127. Vezi L. Bréhier, „Les empereurs byzantins dans leur vie privée", *Revue historique*, CLXXXVIII (1940), 203-204.

talent literar. Evdochia a scris un număr de lucrări, tratând în special teme religioase, dar reflectând şi câteva evenimente politice.

În luptele externe, în timpul domniei lui Teodosie al II-lea, jumătatea răsăriteană a Imperiului a fost mult mai norocoasă decât cea apuseană. În Răsărit nu s-a organizat nicio campanie care să fi solicitat eforturi imense, în schimb Vestul a trecut prin crize foarte severe din cauza migraţiei germanice. Cel mai dur şoc pentru romani a fost intrarea în Roma, fosta capitală a Imperiului roman păgân, a căpeteniei vizigoţilor, Alaric. Puţin după aceea, barbarii şi-au organizat primele regate pe teritoriul roman din Europa de Vest şi din Africa de Nord. Partea răsăriteană a Imperiului a fost ameninţată o vreme de huni, care au atacat teritoriul bizantin şi au înaintat până aproape de zidurile Constantinopolului. Până s-au stabilit relaţii prieteneşti, împăratul a fost nevoit să le plătească o mare sumă de bani şi să le cedeze teritoriul de la sud de Dunăre. Mai târziu, a fost trimisă o ambasadă din Constantinopol în Panonia, condusă de Maximin. Priscus, prietenul său care l-a însoţit, a lăsat o relatare extrem de importantă şi detaliată despre ambasadă, descriind curtea lui Attila şi multe obiceiuri şi moravuri ale hunilor. Această descriere este deosebit de preţioasă pentru lumina pe care o aruncă nu doar asupra hunilor, ci şi asupra slavilor de pe Dunărea Mijlocie, pe care hunii îi cuceriseră[128].

Disputele teologice şi cel de-al III-lea Sinod Ecumenic. Primele două sinoade ecumenice au fixat definitiv învăţătura că Iisus Hristos este atât Dumnezeu, cât şi om. Dar această soluţie nu a satisfăcut spiritele avide de teologie, obsedate de problema felului cum trebuie înţeleasă unirea firii dumnezeieşti a lui Iisus Hristos cu cea umană. În Antiohia, la sfârşitul secolului al IV-lea, a apărut învăţătura conform căreia nu a existat o unire deplină în Hristos a celor două firi. În evoluţia ei ulterioară, această învăţătură a încercat să demonstreze independenţa absolută a firii umane în Hristos atât înainte, cât şi după unirea ei cu firea dumnezeiască. Atât timp cât această învăţătură a rămas în interiorul unui cerc restrâns de oameni, ea nu a produs nicio tulburare serioasă în Biserică. Dar, odată cu alegerea pe tronul patriarhal din Constantinopol a preotului antiohian Nestorie, un înfocat partizan al acestei noi învăţături, situaţia s-a schimbat considerabil, deoarece el dorea să impună Bisericii învăţătura antiohiană. Faimos pentru elocinţa sa, Nestorie i se adresă împăratului imediat după hirotonie cu următoarele cuvinte: „Dă-mi, Stăpâne, un pământ curăţat de eretici, iar eu îţi voi da în schimb cerul ca răsplată. Ajută-mă să-i nimicesc pe eretici, iar eu am să te ajut să-i înfrângi pe perşi"[129]. Prin eretici, Nestorie înţelegea pe toţi aceia care nu împărtăşeau concepţia lui cu privire la independenţa firii umane în Iisus Hristos. Numele pe care Nestorie îl folosea pentru Fecioara Maria nu era „Maica Domnului", ci „Maica lui Hristos", „Maica omului".

Persecutarea adversarilor de către Nestorie a stârnit o mare furtună în Biserică. Puternic a fost îndeosebi protestul patriarhului Alexandriei, Chiril, şi al papei Celestin, care a condamnat noua învăţătură eretică într-un sinod convocat la Roma. Teodosie, dorind să pună capăt acestei dispute din sânul Bisericii, a convocat la Efes, în anul 431, al III-lea Sinod Ecumenic, care a condamnat doctrina nestoriană. Nestorie a fost exilat în Egipt, unde a trăit până la sfârşitul vieţii.

128. Există o traducere liberă a relatării lui Priscus la Bury, *Later Roman Empire*, I, 279-288. Vezi şi W. Ennslin, „Maximinus und sein Begleiter, der Historiker Priskos", *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, V (1926), 1-9.

129. Socratis, *Historia ecclesiastica*, VII, 29; în *Nicene and Post-Nicene Fathers*, II, 169.

Condamnarea nestorianismului nu a însemnat sfârşitul său ; numeroşi adepţi ai acestei învăţături au rămas în Siria şi Mesopotamia, iar împăratul a poruncit administraţiei acestor provincii să ia măsuri severe împotriva lor. Centrul principal al nestorianismului era Edesa, unde se afla o celebră şcoală care a răspândit ideile Antiohiei. În anul 489, în timpul stăpânirii lui Zenon, această şcoală a fost distrusă, iar profesorii şi discipolii săi au fost alungaţi din oraş. Ei au mers în Persia şi au întemeiat acolo o nouă şcoală, la Nisibis. Regele Persiei i-a primit pe nestorieni cu bunăvoinţă şi le-a oferit protecţie, căci, odată ce îi considera duşmani ai Imperiului, miza pe ideea de a-i folosi în avantajul său atunci când avea să apară ocazia. Biserica persană a creştinilor nestorieni sau siro-chaldeeni a fost condusă de un episcop care purta titlul de „catolicos". Din Persia, creştinismul, în forma sa nestoriană, s-a răspândit până departe în Asia Centrală şi a fost îmbrăţişat de un număr considerabil de adepţi în India.

Sinodul de la Efes a fost urmat, în Biserica bizantină şi în cea din Alexandria în special, de apariţia unor noi mişcări care s-au opus nestorianismului. Adepţii lui Chiril din Alexandria, mărturisind superioritatea firii divine asupra celei umane în Iisus Hristos, au ajuns la concluzia că firea umană a fost complet absorbită de cea dumnezeiască ; prin urmare, Iisus Hristos avea doar o singură fire – cea dumnezeiască. Această nouă învăţătură a fost numită monofizitism sau doctrină monofizită, iar adepţii ei sunt cunoscuţi drept monofiziţi (de la grecescul μόνος, „unu", şi φύσις, „fire"). Monofizitismul s-a dezvoltat foarte mult datorită sprijinului a doi monofiziţi înflăcăraţi, episcopul alexandrin Dioscor şi Eutihie, arhimandritul unei mănăstiri din Constantinopol. Împăratul s-a situat de partea lui Dioscor, pe care îl considera un apărător al ideilor lui Chiril de Alexandria. Noua învăţătură şi-a găsit adversari în patriarhul de Constantinopol şi în papa Leon I cel Mare. Dioscor l-a convins pe împărat să convoace un sinod în 449 la Efes, care este cunoscut ca „Sinodul Tâlhăresc". Partidul alexandrin al monofiziţilor, condus de Dioscor, preşedintele sinodului, i-a silit pe membrii acestuia din urmă, care nu erau de acord cu ei, să recunoască învăţătura lui Eutihie (monofizitismul) ca ortodoxă şi să-i condamne pe adversarii noii doctrine. Împăratul a ratificat hotărârile sinodului, recunoscându-l oficial drept sinod ecumenic. Firește, sinodul nu a fost în stare să readucă pacea în Biserică. A urmat o perioadă de dispute furtunoase, în timpul cărora Teodosie a murit, lăsând în seama succesorilor săi rezolvarea problemei monofizitismului, chestiune de o foarte mare importanţă în istoria Bizanţului.

În afară de importantele şi furtunoasele evenimente religioase din timpul lui Teodosie, în viaţa internă a Imperiului au existat un număr de evenimente care fac ca această epocă să fie considerată importantă din punct de vedere istoric.

Şcoala superioară din Constantinopol. Organizarea unei universităţi la Constantinopol şi publicarea *Codex Theodosianus*, evenimente care au avut loc în timpul domniei lui Teodosie, au fost de o mare importanţă pentru viaţa Imperiului bizantin.

Până în secolul al V-lea, oraşul Atena, căminul faimoasei şcoli filosofice, era centrul principal al învăţământului păgân din Imperiul roman. Profesori greci de retorică şi filosofie, mai cunoscuţi sub numele de sofişti, veneau acolo din toate părţile Imperiului, unii ca să-şi etaleze cunoştinţele şi arta oratorică, alţii cu speranţa de a face carieră în lumea profesoratului. Aceşti profesori erau plătiţi în parte din bugetul de stat, în parte din bugetele diverselor oraşe. Învăţământul particular şi cel public erau mai bine plătite în Atena decât oriunde altundeva. Triumful creştinismului la sfârşitul secolului al IV-lea a dat şcolii ateniene o lovitură grea, iar viaţa intelectuală a oraşului a fost afectată considerabil spre sfârşitul secolului de incursiunile devastatoare ale vizigoţilor în Grecia. Chiar şi mult după plecarea

lui Alaric şi a vizigoţilor, şcoala atenianã nu a mai atins nivelul ei de odinioarã. Numărul filosofilor a scăzut mult. Cea mai dură lovitură dată şcolii ateniene a fost organizarea unei şcoli superioare (universităţi) la Constantinopol.

Când Constantinopolul a devenit capitala Imperiului, mulţi retori şi filosofi au venit în noul oraş, încât se poate crede că încă dinainte de Teodosie al II-lea trebuie să fi existat acolo un fel de şcoală superioară. Profesori şi învăţaţi erau invitaţi în Constantinopol din Africa, Siria şi din alte locuri. Sf. Ieronim remarca în *Cronica* sa (360-362 d.Hr.): „Euanthius, cel mai savant gramatician, a murit la Constantinopol, iar în locul său a fost adus Charisius din Africa"[130]. De aceea, un cercetător recent al chestiunii şcolii superioare din Constantinopolul Evului Mediu afirmă că sub Teodosie al II-lea nu a fost fondată, ci reorganizată o şcoală superioară[131]. În 425, Teodosie al II-lea emise un decret care prevedea organizarea Universităţii[132]. Aveau să fie 31 de profesori care să predea gramatica, retorica, dreptul şi filosofia. Trei retori (*oratores*) şi zece gramaticieni aveau să-şi ţină cursurile în latină, iar cinci retori sau sofişti (*sofistae*) şi zece gramaticieni, în greacă. În plus, acest decret stabilea câte o catedră pentru filosofie şi două catedre pentru drept. Chiar dacă latina rămânea încă limba oficială a Imperiului, organizarea catedrelor de limbă greacă la Universitate arată faptul că împăratul începea să înţeleagă că, în noua capitală, greaca era inecontestabil limba cea mai vorbită şi înţeleasă în partea răsăriteană a Imperiului. Numărul retorilor greci depăşea numărul celor latini cu doi. Noii şcoli superioare i s-a dat o clădire separată, cu săli mari de cursuri. Profesorilor le era interzis să ţină lecţii particulare la ei acasă; ei trebuiau să-şi dedice tot timpul şi efortul activităţii didactice la Universitate. Li s-a fixat un salariu definitiv din vistieria imperială şi puteau să acceadă la cele mai înalte ranguri. Acest centru educaţional din Constantinopol deveni un rival periculos al şcolii păgâne din Atena, care se afla într-un declin continuu. În istoria ulterioară a Imperiului bizantin, Universitatea lui Teodosie al II-lea a fost pentru mult timp centrul care reunea cele mai puternice forţe culturale ale Imperiului.

Codex Theodosianus. Din vremea lui Teodosie al II-lea datează şi cea mai veche colecţie de decrete ale împăraţilor romani care ni s-a păstrat. De mult timp se simţea nevoia unei astfel de colecţii, din cauză că numeroase decrete au fost uitate cu uşurinţă sau pierdute, ceea ce a generat multă confuzie în practicile juridice ale zilei şi a creat multe dificultăţi juriştilor. Existau două colecţii de decrete mai vechi, codexurile Gregorian şi Hermogenian (*Codex Gregorianus* şi *Codex Hermogenianus*), numite astfel probabil după numele autorilor lor, Grigorie şi Hermogene, despre care se ştie foarte puţin. Datarea primei colecţii ajunge până în epoca lui Diocleţian şi probabil că aceasta conţinea decrete date din timpul lui Hadrian până în cel al lui Diocleţian. A doua colecţie, redactată sub domniile succesorilor lui Diocleţian din secolul al IV-lea, conţinea decrete datând din ultima parte a secolului al III-lea până în al şaselea deceniu al secolului al IV-lea. Niciuna dintre cele două colecţii

130. *Chronicon*; ed. Migne, *Patrologia Latina*, XXVII, 689-690. Vezi H. Usener, „Vier Lateinische Grammatiker", *Rheinisches Museum für Philologie*, XXIII (1868), 492.

131. Vezi F. Fuchs, *Die Höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, 2. [O lucrare modernă care susţine ideea unui învăţământ anterior lui Teodosie al II-lea, chiar din perioada lui Constantin cel Mare, este cea a lui Heinrich Schlange-Schöningen *Kaisertum und Bildungswesen im spätantiken Konstantinopel*, Stuttgart, 1995 – n. trad.]

132. *Codex Theodosianus*, XIV, 9, 3.

nu a supraviețuit; ambele sunt cunoscute doar prin intermediul micilor fragmente care ni s-au păstrat.

Ideea lui Teodosie a fost de a redacta o culegere de legi după modelul celor două colecții anterioare. Avea să conțină decrete date de împărații creștini, de la Constantin cel Mare până la Teodosie al II-lea inclusiv. Comisia numită de împărat a redactat în latină, după opt ani de lucru, așa-numitul *Codex Theodosianus*. A fost publicat în 438 în Răsărit, iar puțin după aceea a fost introdus și în partea apuseană a Imperiului. Codexul lui Teodosie este împărțit în 16 cărți, care, la rândul lor, sunt subîmpărțite într-un număr exact de titluri (*tituli*). Fiecare carte vorbește despre o anumită latură a guvernării, cum ar fi cea a administrației, cea a chestiunilor militare sau cea a vieții religioase. În fiecare titlu, decretele sunt ordonate cronologic. Decretele apărute după publicarea codexului au fost numite novele (*leges novellae*)[133].

Codexul lui Teodosie are o mare importanță istorică. În primul rând, este cel mai prețios izvor cu privire la istoria internă a secolelor IV-V. De vreme ce cuprinde și perioada când creștinismul a devenit religie de stat, această culegere de legi poate fi considerată un fel de sumar a ceea ce a realizat noua religie pe tărâm juridic și a ceea ce a adus ea nou în practicile juridice. În plus, împreună cu colecțiile anterioare, acest codex a constituit o bază solidă pentru activitățile juridice ulterioare ale lui Iustinian. În sfârșit, Codexul lui Teodosie, introdus în Occident în perioada migrațiilor germanice, împreună cu cele două codexuri anterioare, novelele ulterioare și cu alte câteva monumente juridice ale Romei imperiale (*Instituțiile* lui Gaius, spre exemplu), a exercitat o influență puternică, atât directă, cât și indirectă, asupra legislației barbare. Faimoasa „Lege romană a vizigoților" (*Lex Romana Visigothorum*), destinată supușilor romani din regatul vizigot, nu este decât un rezumat al Codexului lui Teodosie și al celorlalte izvoare menționate. Din acest motiv, „Legea romană a vizigoților" este numită și „Breviarul lui Alaric" (*Breviarium Alaricianum*), adică un rezumat publicat de regele vizigot Alaric al II-lea în prima parte a secolului al VI-lea. Aceasta este o dovadă a influenței directe exercitate de Codexul lui Teodosie asupra legislației barbare. Însă el a avut mult mai adesea o influență indirectă, prin intermediul codexului vizigot. În Evul Mediu timpuriu, incluzând și epoca lui Carol cel Mare, legislația europeană occidentală a fost influențată de *Breviarium*, care a devenit izvorul principal al dreptului roman în Apus. Aceasta arată în mod clar că dreptul roman a influențat Europa Apuseană, dar nu prin intermediul Codexului lui Iustinian, care s-a răspândit în Apus mult mai târziu, în jurul secolului al XII-lea. Acest lucru este uneori trecut cu vederea de către specialiști, și chiar un istoric renumit ca Fustel de Coulanges afirma: „Codurile de legi ale lui Iustinian, s-a demonstrat, au avut putere de lege în Galia până târziu în Evul Mediu"[134]. Influența codexului a mers chiar mai departe, căci *Breviarium*-ul lui Alaric a jucat în mod evident un rol important într-o anumită perioadă a istoriei Bulgariei. Cel puțin aceasta este părerea eruditului croat Bogišič, ale cărui argumente au fost dezvoltate și confirmate mai târziu de cercetătorul bulgar Bobcev, conform căruia *Breviarium Alaricianum* a fost trimis de către

133. O. Seeck, „Die Quellen des Codex Theodosianus", *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, 1-18. [Vezi și: Gian Gualberto Archi, *Teodosio II e la sua codificazione*, Napoli, 1976; J. Harries și I. Wood (ed.), *The Theodosian Code: Studies in the Imperial Law of Late Antiquity*, Londra, 1993; Dirk Schlinkert, „Between Emperor, Court and Senatorial Order: the Codification of the Codex Theodosianus", *Ancient Society*, XXXII (2002), 283-294 – n. trad.]

134. *Histoire des institutions politiques* (ed. a II-a, 1904), 513.

papa Nicolae I regelui bulgar Boris, după ce acesta ceruse papei, în 886, să trimită în Bulgaria „legile pământeşti" (*leges mundanae*). Ca răspuns la această dorinţă, papa, în ale sale „Răspunsuri la întrebările bulgarilor" (*Responsa papae Nicolai ad consulta Bulgarorum*), făcea cunoscut că el le trimitea „legile venerabile ale romanilor" (*venerandae Romanorum leges*), despre care Bogišič şi Bobcev considerau că ar fi Breviarul lui Alaric[135]. Chiar de-ar fi aşa, importanţa acestui cod în viaţa vechilor bulgari nu trebuie exagerată, deoarece Boris, după numai câţiva ani, s-a rupt de curia romană şi s-a apropiat mai mult de Constantinopol. Dar simplul fapt că papa a trimis acest *Breviarium* arată importanţa lui în viaţa Europei de-a lungul secolului al IX-lea. Toate aceste exemple dovedesc în mod clar puternica şi larga influenţă pe care o avea *Codex Theodosianus*[136].

Zidurile Constantinopolului. Printre evenimentele importante din timpul lui Teodosie se numără şi construirea zidurilor Constantinopolului. Constantin cel Mare înconjurase noua capitală cu un zid. În epoca lui Teodosie al II-lea, oraşul depăşise cu mult perimetrul zidului. Apăruse necesitatea de a găsi noi mijloace de apărare a oraşului împotriva atacurilor inamicilor. Soarta Romei, cucerită de Alaric în 410, deveni un avertisment serios pentru Constantinopol, de vreme ce şi el fusese ameninţat în prima jumătate a secolului al V-lea de hunii sălbatici.

Rezolvarea acestei probleme foarte dificile a fost găsită de câţiva dintre oamenii energici şi capabili de la curtea lui Teodosie. Zidurile fuseseră construite în două rânduri. În 413, pe când Teodosie era copil, prefectul pretoriului, Antim, care în acel timp era regent, a ridicat un zid prevăzut cu multe turnuri şi care se întindea de la Marea Marmara, până la Cornul de Aur, fiind situat ceva mai la vest de zidul lui Constantin. Acest zid al lui Antim, care a salvat capitala de atacul lui Attila, există şi astăzi la nord de Marea Marmara, până la ruinele palatului bizantin cunoscut acum ca Tekfour Serai. După un cutremur violent care a distrus zidul, prefectul pretoriului, Constantin, l-a reparat şi, cu această ocazie, a construit în jurul lui un alt zid cu multe turnuri şi protejat de un şanţ adânc, plin cu apă. Astfel, pe ţărm, Constantinopolul avea o linie triplă de fortificaţii, cele două ziduri separate de o terasă şi şanţul adânc care înconjura zidul exterior. Sub administraţia lui Cyrus, prefect al oraşului, ziduri noi au fost construite de-a lungul litoralului. Cele două inscripţii de pe ziduri, care datează din această perioadă, una în greacă şi cealaltă în latină, vorbesc despre activitatea de constructor a lui Teodosie. Ele sunt şi astăzi lizibile. Numele lui Cyrus este asociat, de asemenea, cu introducerea iluminatului nocturn al străzilor capitalei[137]

135. V. Bogišič, *Pisani Zakoni na slovenskom jugu. U. Zagrebu*, 11-13; S. Bobcev, *History of the Ancient Bulgarian Law*, 117-120.

136. Există o traducere completă în limba engleză a Codului făcută de Clyde Pharr în colaborare cu T.S. Davidson şi M.B. Pharr, Princeton University Press, 1951 [*Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutiones*, Princeton, 1952 (reprint 1970) – n. trad.]. Vezi şi Adolph Berger şi A. Arthur Schiller, *Bibliography of Anglo-American Studies in Roman, Greek, and Greco-Egyptian Law and Related Sciences*, 75-94. O publicaţie foarte folositoare. Multe articole se ocupă de perioada bizantină.

137. Vezi *Chronicon Paschale*, I, 588. Despre activitatea de constructori a lui Cyrus şi Constantin, vezi Bury, *Later Roman Empire*, I, 70, 72 şi n. 2. *Cf.* A. Van Millingen, *Byzantine Constantinople, the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 48; B. Meyer-Plath şi A.M. Schneider, *Die Landmauer von Konstantinopel*, Berlin, 1943. O nouă informaţie despre biografia lui Cyrus, care nu a fost folosită de Bury, este dată în „Viaţa Sf. Daniel Stilitul", ed. H. Delehaye,

Teodosie al II-lea a murit în anul 450. În ciuda slăbiciunii sale şi a lipsei de abilitate ca om de stat, lunga sa domnie a fost foarte importantă pentru istoria ulterioară, mai ales din punct de vedere cultural. Printr-o alegere fericită a înalţilor funcţionari, Teodosie a reuşit să aibă rezultate măreţe. Universitatea din Constantinopol şi Codexul lui Teodosie încă rămân monumentele splendide ale mişcării culturale din prima jumătate a secolului al V-lea. Zidurile oraşului, construite în această perioadă, au făcut Constantinopolul inexpugnabil în faţa inamicilor Imperiului pentru multe secole. N.H. Baynes remarca: „Într-un anumit sens, zidurile Constantinopolului au reprezentat pentru Răsărit arma şi praful de puşcă, din lipsa cărora a pierit Imperiul în Apus"[138].

Marcian (450-457) şi Leon I (457-474). Aspar

Teodosie a murit fără să lase vreun moştenitor. Sora sa mai mare, Pulcheria, a acceptat să devină formal soţia lui Marcian, trac de origine, care a fost proclamat mai târziu împărat. Marcian era un soldat foarte capabil, dar modest, şi a urcat pe tron doar datorită stăruinţelor influentului general Aspar, care era de origine alană.

Problema gotică, ce devenise – la sfârşitul secolului al IV-lea şi în prima parte a secolului al V-lea – un real pericol pentru stat, a fost rezolvată în timpul lui Arcadius, în favoarea statului. Totuşi, elementul gotic a continuat să fie influent în Imperiu, deşi într-o mai mică măsură. La mijlocul secolului al V-lea, barbarul Aspar, susţinut de goţi, a făcut un ultim efort de restaurare a puterii de odinioară a goţilor. Şi a reuşit pentru un timp. Doi împăraţi, Marcian şi Leon I, au ajuns pe tron prin strădania lui Aspar, ale cărui înclinaţii ariene erau singurul obstacol în calea ascensiunii sale la tron. Încă o dată, capitala a început să-şi arate nemulţumirea faţă de Aspar, faţă de familia sa şi, în linii mari, faţă de influenţa barbară din armată. Două evenimente au accentuat tensiunea dintre goţi şi populaţia capitalei. Expediţia maritimă din Africa de Nord împotriva vandalilor, pe care Leon I a organizat-o cu mari cheltuieli financiare şi eforturi, s-a dovedit a fi un eşec total. Populaţia l-a acuzat pe Aspar de trădare, pentru că iniţial se opusese acesteia, ceea ce era destul de firesc, odată ce scopul era de a-i zdrobi pe vandali, adică tot pe germanici. Apoi Aspar a obţinut de la Leon, pentru fiul său, titlul de *caesar*, cel mai înalt rang din Imperiu. Împăratul se decise să scape de puterea germanică şi, cu ajutorul unui număr de războinici isaurieni încartiruiţi în capitală, îl ucise pe Aspar şi o parte a familiei sale, dând o lovitură finală influenţei germanice la curtea din Constantinopol. Pentru aceste crime, Leon I a primit din partea contemporanilor săi porecla de *Makelles*, adică „măcelarul"; totuşi, istoricul F.I. Uspenski afirma că fie şi numai acest lucru este suficient pentru a justifica supranumele de „cel Mare" dat uneori lui Leon, deoarece acesta a făcut un pas important în direcţia naţionalizării armatei şi a slăbirii dominaţiei trupelor barbare[139].

Hunii, care reprezentau un pericol extraordinar de mare pentru Imperiu, la începutul domniei lui Marcian s-au mutat de pe Dunărea Mijlocie în provinciile vestice ale Imperiului,

---

Analecta Bollandiana, XXXII (1913), 150; Delehaye, *Les Saints Stylites*, 30-31. Vezi şi N. Baynes, „The Vita S. Danielis", *English Historical Review*, XL (1925), 397. [Vezi şi Gilbert Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974, 268-272; Demetrios J. Constantelos, „Kyros Panopolites, rebuilder of Constantinople", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, XII (1971), 451-464 – n. trad.]

138. *The Byzantine Empire*, 27.

139. *Byzantine Empire*, I, 330.

unde mai târziu au dat faimoasa bătălie de pe Câmpiile Catalaunice. La puţin timp după acest eveniment, Attila a murit. Enormul său imperiu se prefăcu în ruină, astfel încât pericolul hunic dispăru în ultimii ani de domnie ai lui Marcian.

Al IV-lea Sinod Ecumenic. Marcian a moştenit de la predecesorul său o situaţie bisericească foarte complicată. Monofiziţii erau acum triumfători. Marcian, partizan al primelor două sinoade ecumenice, nu putea să se împace cu acest triumf şi, în 451, convocă al IV-lea Sinod Ecumenic la Calcedon, care s-a dovedit a avea o mare importanţă pentru toată istoria ulterioară. Numărul delegaţilor la acest sinod a fost foarte mare şi a cuprins şi reprezentanţi ai papei.

Sinodul a condamnat faptele „Sinodului Tâlhăresc" de la Efes şi l-a depus din scaun pe Dioscor. Apoi a elaborat o nouă formulă religioasă, care respingea în întregime doctrina monofizită şi era în acord total cu concepţia papei de la Roma. Sinodul mărturisea „pe Unul şi Acelaşi Hristos în două firi neamestecate şi neschimbate, neîmpărţite şi nedespărţite". Învăţătura recunoscută de acest sinod, care confirma triumfător învăţăturile principale ale primelor sinoade ecumenice, deveni temelia învăţăturilor teologice ale Bisericii Ortodoxe.

Hotărârile Sinodului de la Calcedon au fost, de asemenea, de mare importanţă din punct de vedere politic în istoria bizantină. Statul bizantin, opunându-se în secolul al V-lea în mod deschis monofizitismului, şi-a îndepărtat provinciile răsăritene, Siria şi Egiptul, unde majoritatea populaţiei era monofizită. Monofiziţii au rămas fideli învăţăturii lor chiar şi după condamnările sinodului din 451 şi s-au arătat ostili oricărui compromis. Biserica egipteană a abandonat folosirea limbii greceşti în cult şi a introdus limba autohtonă egipteană (coptă). Tulburările religioase din Ierusalim, Alexandria şi Antiohia, cauzate de introducerea silită a hotărârilor sinodului, au căpătat caracterul serios de revolte naţionale şi au fost înăbuşite de autorităţile civile şi militare doar după multă vărsare de sânge. În orice caz, înăbuşirea acestor revolte nu a rezolvat problemele fundamentale ale timpului. În spatele acestor dispute religioase, care deveneau din ce în ce mai acute, se cristalizau în mod clar contradicţii rasiale, în special în Siria şi Egipt. Populaţia autohtonă din Egipt şi Siria ajunsese treptat la convingerea necesităţii separării de Imperiul bizantin. Tulburările religioase din provinciile răsăritene, ajutate de structura populaţiei, au creat condiţii care, în secolul al VII-lea, au facilitat transferul acestor regiuni bogate şi civilizate în mâinile perşilor, iar mai târziu în cele ale arabilor.

Canonul 28 al Sinodului de la Calcedon, care a provocat un schimb de scrisori între împărat şi papă, a avut o mare importanţă. Deşi neconfirmat de papă, acest canon a fost acceptat pretutindeni în Răsărit. El ridica problema rangului patriarhului din Constantinopol în relaţie cu papa de la Roma, o problemă deja hotărâtă de canonul 3 al Sinodului al II-lea Ecumenic. Urmând această hotărâre, canonul 28 al Sinodului din Calcedon a conferit „privilegii egale Preasfântului scaun al Romei celei Noi, socotind a fi cu dreptate cetatea care a fost onorată cu împărăţia şi cu senatul şi care a dobândit privilegii egale cu ale vechii Rome împărăteşti; întocmai ca şi aceea să se facă de mare şi în lucrurile cele bisericeşti fiind a doua după aceea"[140]. În plus, acelaşi canon acorda arhiepiscopului de Constantinopol dreptul de a hirotoni episcopi pentru provinciile Pont, Asia şi Tracia, populate de popoare

140. J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* (1726), VII, 445. [În româneşte după ediţia îngrijită de Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericeşti Ortodoxe. Note şi comentarii*, Sibiu, 2005, 101 – n. trad.]

din seminţii diferite. „Este suficient să amintim", spunea F.I. Uspenski, „că aceste trei nume au cuprins toate misiunile creştine din Răsărit, din sudul Rusiei şi din Peninsula Balcanică, precum şi toate acele achiziţii ale clerului răsăritean care puteau fi făcute eventual în regiunile amintite. Cel puţin aceasta este părerea canoniştilor greci de mai târziu, care au apărat drepturile patriarhului de Constantinopol. Aceasta este, pe scurt, importanţa istorică universală a canonului 28"[141]. La urma urmelor, atât Marcian, cât şi Leon au fost împăraţi în spirit strict ortodox.

Zenon (474-491). Odoacru şi Teodoric Ostrogotul

După moartea lui Leon I (474), tronul a revenit nepotului său în vârstă de doar şase ani, Leon [nepot de bunic – n. trad.], care a murit în acelaşi an, după ce-i acordă rangul imperial tatălui său, Zenon. După moartea fiului său, Zenon deveni unic împărat (474-491)* Urcarea sa pe tron marchează înlocuirea influenţei germanice de odinioară la curte cu o nouă influenţă barbară, aceea a isaurienilor, o rasă sălbatică din care Zenon făcea parte. Acum isaurienii ocupau cele mai bune poziţii şi cele mai înalte posturi din capitală. Foarte curând, Zenon şi-a dat seama că şi printre oamenii săi erau unii care complotau împotriva lui şi s-a dovedit foarte hotărât în înăbuşirea revoltei care izbucnise în munţii Isauriei, obligându-i pe locuitori să-şi dărâme cea mai mare parte a fortificaţiilor. În orice caz, influenţa isaurienilor a continuat în Imperiu pe toată perioada vieţii lui Zenon.

În timpul domniei lui Zenon, în Italia au avut loc evenimente foarte importante. În a doua jumătate a secolului al V-lea, importanţa conducătorilor trupelor germanice a crescut semnificativ, până acolo încât voinţa lor ajunsese aproape decisivă în numirea sau înlăturarea împăraţilor romani din Apus. În 476, unul dintre aceşti şefi barbari, Odoacru, l-a înlăturat pe ultimul împărat apusean, tânărul Romulus Augustulus, şi a devenit conducător peste Italia. Ca să-şi facă domnia mai sigură, a trimis la Zenon ambasadori din Senatul roman cu asigurarea că Italia nu avea nevoie de un împărat separat şi că Zenon putea fi stăpânul întregului Imperiu. În acelaşi timp, Odoacru îi cerea lui Zenon să-i confere titlul de patrician roman şi să-i încredinţeze administrarea Italiei. Rugămintea i-a fost ascultată, iar Odoacru a devenit conducătorul Italiei, numit legal. Anul 476 a fost considerat în mod formal cel al căderii Imperiului roman de Apus, dar acest lucru nu este corect, deoarece în secolul al V-lea nu a existat un Imperiu roman apusean independent. A existat, ca şi înainte, un singur Imperiu roman condus de doi împăraţi, unul în partea răsăriteană, celălalt în partea apuseană. În 476 a existat iarăşi un singur împărat în Imperiu, anume Zenon, conducătorul părţii răsăritene.

Odată devenit conducător al Italiei, Odoacru adoptă o atitudine de vizibilă independenţă. Zenon deveni pe deplin conştient de aceasta; incapabil să-l atace pe Odoacru în mod deschis, el se decise să acţioneze prin intermediul ostrogoţilor. Aceştia, după dispariţia imperiului lui Attila, rămăseseră în Panonia şi, sub conducerea căpeteniei lor, Teodoric, organizau raiduri devastatoare în Peninsula Balcanică, ameninţând chiar capitala Imperiului. Zenon reuşi să-i abată atenţia lui Teodoric spre provinciile bogate ale Italiei, omorând astfel doi iepuri dintr-o lovitură: scăpă de vecinii săi periculoşi din nord şi soluţionă neînţelegerile

141. *Byzantine Empire*, I, 276.

* Pentru o bibliografie detaliată cu privire la Zenon, vezi articolul lui Klaus-Peter Todt din *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, vol. XIV (1998), 418-427 (n. trad.).

cauzate de nedoritul conducător al Italiei prin intermediul altuia. În orice caz, Teodoric era mai puţin periculos pentru Zenon în Italia decât dacă ar fi rămas în Peninsula Balcanică.

Teodoric se îndreptă deci spre Italia, îl învinse pe Odoacru şi puse mâna pe capitala principală, Ravenna, iar după moartea lui Zenon îşi înfiinţă regatul ostrogot pe teritoriul Italiei, cu capitala tot la Ravenna. În felul acesta, pericolul ostrogot a fost îndepărtat din Peninsula Balcanică.

Henoticonul. Problema internă principală din timpul lui Zenon a fost una religioasă, care continua să cauzeze multă nelinişte. În Egipt şi Siria – şi, într-o oarecare măsură, în Palestina şi Asia Mică – populaţia ţinea cu tărie la doctrina despre o singură fire. Politica ferm ortodoxă a celor doi împăraţi precursori ai lui Zenon nu a stârnit entuziasm în provinciile orientale. Capii Bisericii erau foarte conştienţi de seriozitatea situaţiei. Patriarhul Constantinopolului, Acacius, la început adept al hotărârilor de la Calcedon, şi patriarhul Alexandriei, Petru Mongos, erau preocupaţi să găsească o cale de a împăca partidele din Biserică aflate în conflict. Ei i-au propus lui Zenon să încerce să-i facă pe adversari să ajungă la o înţelegere reciprocă prin concesii de ambele părţi. Zenon acceptă această propunere şi, în 482, emise un act de unire sau Henoticon (Ἑνωτικόν), care se adresa Bisericilor aflate sub jurisdicţia patriarhului din Alexandria. În acest act, el încerca înainte de toate să ocolească orice semn de ofensă, atât faţă de învăţătura ortodoxă, cât şi faţă de cea monofizită, cu privire la unirea celor două firi, dumnezeiască şi omenească, în Iisus Hristos. Henoticonul recunoştea ca suficiente principiile teologice dezvoltate la primul şi la cel de-al doilea sinod ecumenic şi ratificate la cel de-al treilea; el îi anatemiza pe Nestorie şi Eutihie, precum şi pe adepţii lor, şi afirma că Iisus Hristos era „deofiinţă cu Tatăl după Dumnezeire şi de aceeaşi fire cu noi după omenitate". În continuare, evita în mod evident folosirea expresiilor „o fire" sau „două firi" şi nu a menţionat hotărârea Sinodului de la Calcedon cu privire la unirea celor două firi în Hristos. Sinodul de la Calcedon este amintit doar o singură dată în Henoticon, în această declaraţie: „Aici anatemizăm pe toţi aceia care au susţinut sau susţin, acum sau cu altă ocazie, la Calcedon sau oriunde la alt sinod, o altă credinţă"[142].

La început, Henoticonul părea să îmbunătăţească situaţia din Alexandria, dar pe termen lung nu a reuşit să-i mulţumească pe ortodocşi, nici pe monofiziţi. Cei dintâi nu puteau să se împace cu concesiile făcute monofiziţilor; ceilalţi, din cauza lipsei de claritate a afirmaţiilor Henoticonului, considerau concesiile ca fiind insuficiente şi că, în felul acesta, erau introduse noi complicaţii în viaţa religioasă a Imperiului. Numărul partidelor religioase deveni mai mare. O parte din cler împărtăşea ideea reconcilierii şi sprijinea actul de unire, în timp ce extremiştii, atât ortodocşi, cât şi monofiziţi, erau neînduplecaţi faţă de orice compromis. Ortodocşii care se arătau intransigenţi erau numiţi *akoimetoi*, adică „neadormiţi", deoarece ţineau slujbele în mănăstirile lor fără întrerupere, zi şi noapte, încât a trebuit să se împartă în trei grupe; monofiziţii extremişti erau numiţi *akephaloi*, adică „fără cap", deoarece nu recunoşteau autoritatea patriarhului de Alexandria, care acceptase Henoticonul. Şi papa de la Roma a protestat împotriva Henoticonului. El a analizat plângerile clerului răsăritean nemulţumit din cauza decretului, apoi a studiat actul însuşi de unire şi a hotărât să-l excomunice şi să-l anatemizeze pe patriarhul de Constantinopol, Acacius, la un sinod întrunit la Roma. Ca răspuns, Acacius a încetat să-l mai pomenească pe papă în rugăciunile sale. Aceasta a fost prima ruptură serioasă dintre Bisericile Răsăriteană şi Apuseană; ea a

142. Evagrii, *Historia ecclesiastica*, III, 14; ed. J. Bidez şi L. Parmentier, 113. *Cronica siriacă*, cunoscută şi sub titlul de *Cronica lui Zaharia de Mitylene*, V, 8; trad. engl. F.J. Hamilton şi E.W. Brooks, 123.

continuat până în anul 518, când Iustinian I a urcat pe tron[143]. Astfel, ruptura politică dintre partea răsăriteană şi cea apuseană a Imperiului, scoasă în evidenţă de apariţia în secolul al V-lea a regatelor barbare germanice din Apus, a devenit mai pronunţată în timpul lui Zenon, din cauza schismei religioase.

Anastasius I (491-518)

Rezolvarea problemei isauriene. Războiul persan. Atacurile bulgarilor şi ale slavilor. Zidul lung. Relaţiile cu Vestul. După moartea lui Zenon, văduva sa, Ariadna, l-a ales pe bătrânul Anastasius*, originar din Dyrrachium, care deţinea la curte o funcţie destul de modestă, şi anume de silenţiar (*silentiarius*)[144]. Anastasius a fost încoronat împărat doar după ce a făcut o promisiune în scris că nu va introduce nicio inovaţie bisericească, promisiune care i-a fost smulsă de patriarhul Constantinopolului, înflăcărat partizan al Sinodului de la Calcedon.

Prima problemă a lui Anastasius a fost să încheie socotelile cu isaurienii, care câştigaseră atât de multă autoritate pe perioada domniei lui Zenon. Poziţia lor privilegiată irita populaţia capitalei, iar când a aflat că după moartea lui Zenon ei complotau împotriva noului împărat, Anastasius acţionă imediat: îi îndepărtă din posturile de responsabilitate, le confiscă proprietăţile şi îi expulză din capitală. După această acţiune a urmat un război dur şi lung şi abia după şase ani de lupte isaurienii au fost înfrânţi definitiv în Isauria natală. Mulţi dintre ei au fost transplantaţi în Tracia. Marele serviciu făcut Imperiului de Anastasius a fost această rezolvare definitivă a problemei isauriene.

Dintre evenimentele externe, pe lângă războiul epuizant şi fără rezultat dus împotriva Persiei, situaţia de la frontiera dunăreană a atras consecinţe serioase pentru istoria ulterioară. După plecarea ostrogoţilor în Italia, pe timpul domniei lui Anastasius au fost întreprinse incursiuni de jaf împotriva frontierei nordice de către bulgari, geţi şi sciţi. Bulgarii, care au năvălit pe teritoriul Imperiului bizantin, erau un popor de origine hunică (turcică). Ei sunt menţionaţi pentru prima dată în Peninsula Balcanică pe timpul lui Zenon, în legătură cu migraţiile ostrogoţilor înspre partea de nord a Imperiului bizantin.

În legătură cu numele destul de neclare de „geţi" şi „sciţi", cronicarii acelui timp nu erau prea bine informaţi cu privire la structura etnografică a popoarelor de la nord; de aceea, este foarte probabil ca acestea să fi fost nume colective, iar istoricii consideră posibil ca anumite triburi slave să fi fost incluse între ele. Teofilact, scriitor bizantin din prima jumătate a secolului al VII-lea, identifica întru totul pe geţi cu slavii[145]. Astfel, în timpul

143. Vezi S. Salaville, „L'Affaire de l'Hénotique ou le premier schisme byzantin au Ve siècle", *Échos d'Orient*, XVIII (1916), 225-265, 389-397; XIX (1920), 49-68, 415-433. Regimul lui Anastasie este inclus în discuţie. [Vezi şi W.T. Townsend, „The Henotikon Schism and the Roman Church", *Journal of Religion*, XVI (1936), 78-86 – n. trad.]
Cele mai recente monografii dedicate lui Anastasius sunt: C. Capizzi, *L'imperatore Anastasio I (491-518)*, Roma, 1960; P. Charanis, *Church and State in the Late Roman Empire: The Religious Policy of Anastasius I, 491-518*, Tesalonic, 1974; Mischa Meier, *Anastasios I. Die Entstehung des Byzantinischen Reiches*, Stuttgart, Klett-Cotta Verlag, 2009 – o teorie nouă care vizează periodizarea Imperiului bizantin (n. trad.).

144. Silenţiarii erau aprozii care stăteau de pază la uşi în timpul întâlnirilor consiliului imperial şi al audienţelor imperiale. [Vezi R. Guilland, *Titres et fonctions de l'Empire byzantin*, Londra, 1976 – n. trad.]

145. *Historiae*, III, 4, 7; ed. C. de Boor, 116; vezi Bury, *Later Roman Empire*, I, 434-436.

domniei lui Anastasius, slavii împreună cu bulgarii şi-au început năvălirile în Peninsula Balcanică. Potrivit unei surse, „o cavalerie getică" a devastat Macedonia, Tesalia şi Epirul şi a ajuns până la Termopile[146]. Unii cercetători chiar au avansat teoria că slavii ar fi intrat în Peninsula Balcanică mai devreme. Savantul rus Drinov, spre exemplu, pe baza studiului făcut asupra toponimelor şi antroponimelor din peninsulă, plasa aşezarea slavilor în Peninsula Balcanică la sfârşitul secolului al II-lea d.Hr.[147]

Atacurile bulgarilor şi ale slavilor din timpul domniei lui Anastasius nu au fost de mare importanţă pentru acea vreme, deoarece aceste bande de barbari, după ce jefuiau populaţia bizantină, se întorceau în locurile de unde veniseră. Aceste raiduri erau prevestitoarele marilor năvăliri slave în Peninsula Balcanică din secolul al VI-lea, din timpul domniei lui Iustinian.

Ca să protejeze capitala împotriva barbarilor din nord, Anastasius a ridicat în Tracia, la aproape 65 Km vest de Constantinopol, aşa-numitul „zid lung", care se întindea de la Marea Marmara până la Marea Neagră, „făcând oraşul de fapt", spunea un izvor, „o insulă, în loc de peninsulă"[148]. Oricum, acest zid nu şi-a îndeplinit scopul pentru care a fost înălţat. Din cauza construirii la repezeală şi a spărturilor făcute de cutremurele de pământ, zidul nu a servit drept barieră reală împotriva apropierii inamicului de oraş. Fortificaţiile moderne turceşti de la Chataldja, ridicate aproape pe acelaşi loc, corespund foarte mult cu zidul lui Anastasius, ale cărui urme mai pot fi văzute şi astăzi.

În timpul lui Anastasius au avut loc mult mai multe schimbări importante în Apus. Teodoric a devenit rege al Italiei, iar în Nord-Vestul îndepărtat Clovis întemeiase, chiar înainte de urcarea pe tron a lui Anastasie, un puternic regat franc. Aceste două regate existau pe un teritoriu care, teoretic, aparţinea împăratului roman, în acest caz bizantin. Fireşte că îndepărtatul regat franc nu putea fi în niciun caz dependent de Constantinopol; dar, în ochii populaţiei autohtone cucerite, puterea nou-sosiţilor a avut autoritate reală doar după aprobarea venită de pe ţărmurile Bosforului. Astfel, când goţii l-au proclamat pe Teodoric rege al Italiei „fără a aştepta instrucţiunile din partea noului principe [Anastasius]"[149], scria un cronicar din epocă, Teodoric a cerut totuşi din partea acestuia să-i trimită însemnele puterii imperiale, care mai înainte se întorseseră la Zenon prin intermediul lui Odoacru. După lungi negocieri şi după trimiterea câtorva ambasade la Constantinopol, Anastasius l-a recunoscut drept stăpân peste Italia pe Teodoric, care deveni apoi suveranul de drept în ochii populaţiei autohtone[150]. Credinţa ariană a goţilor stătea în calea unei strânse prietenii între aceştia şi populaţia autohtonă din Italia.

146. Comitis Marcellini, *Chronicon, ad anum 517*; ed. T. Mommsen, II, 100.

147. *The Slavic Occupation of the Balkan Peninsula*. În prezent, în Uniunea Sovietică se arată un interes foarte mare faţă de pătrunderea timpurie a slavilor în Peninsula Balcanică. Au fost publicate multe studii despre acest subiect, iar teoria lui Drinov este reconsiderată în mod favorabil. Cartea lui Drinov a fost retipărită într-o nouă ediţie a operei sale, editată de V. Zlatarski, I, 139-364. [Marin Stepanovici Drinov (1838-1906), aşa cum mai este el cunoscut în Rusia, este un cercetător de origine bulgară care şi-a petrecut o bună parte din viaţă în Rusia. Este considerat unul dintre creatorii istoriografiei bulgare şi membru fondator al Academiei Bulgare de Ştiinţe. Lucrarea în cauză a fost publicată pentru prima dată la Moscova, în 1873 – n. trad.]

148. Evagrii, *Historia ecclesiastica*, III, 38; ed. J. Bidez şi L. Parmentier, 136.

149. Anonymous Valesianus, par. 57; ed. V. Gardhausen, 295; T. Mommsen, *Chronica Minora*, I, 322.

150. Vezi J. Sundwell, *Abhandlungen zur Geschichte des ausgehenden Römertums*, 190-229.

Anastasius i-a trimis lui Clovis, regele francilor, o diplomă prin care îi conferea titlul de consul, titlu pe care Clovis l-a primit cu recunoştinţă[151]. Fireşte, era doar un consulat onorific, care nu implica exercitarea datoriilor specifice acestei poziţii. În orice caz, acesta a avut o mare importanţă pentru Clovis. Populaţia romană din Galia îl considera pe împăratul Răsăritului deţinătorul autorităţii supreme, singurul care putea oferi toate celelalte demnităţi. Diploma lui Anastasius, care conferea titlul de consul, confirma populaţiei galice legalitatea domniei lui Clovis asupra ei. Aceasta îl făcea un fel de vicerege al provinciei, care, din punct de vedere teoretic, rămânea parte a Imperiului roman.

Aceste relaţii ale împăratului bizantin cu regatul germanic dovedesc în mod clar că, la sfârşitul secolului al V-lea şi începutul celui de-al VI-lea, ideea unui singur imperiu era încă foarte puternică.

Politica religioasă a lui Anastasius. Revolta lui Vitalian. Reforme interne. În ciuda promisiunii făcute patriarhului Constantinopolului de a nu introduce inovaţii bisericeşti, Anastasius, în politica sa religioasă, i-a favorizat pe monofiziţi. Puţin mai târziu s-a arătat a fi pe faţă de partea monofiziţilor. Acest gest a fost salutat cu bucurie în Egipt şi Siria, unde monofizitismul se răspândise foarte mult. În orice caz, înclinaţiile monofizite ale împăratului au creat o mare confuzie în capitală, iar când Anastasius, după exemplul Antiohiei, a poruncit ca Trisaghionul (*Sfânt, Sfânt, Sfânt Domnul Savaot*) să fie cântat cu adaosul „care s-a răstignit pentru noi" (adică: „Sfinte Dumnezeule, Sfinte Tare, Sfinte Fără de Moarte, care Te-ai răstignit pentru noi, miluieşte-ne pe noi"), în Constantinopol au izbucnit tulburări care aproape că au dus la detronarea împăratului.

Politica religioasă a lui Anastasius a dus la rebeliunea lui Vitalian în Tracia. În fruntea unei mari armate compuse din bulgari, huni şi, probabil, slavi şi ajutat de o flotă considerabilă, Vitalian s-a îndreptat spre capitală. Scopul său era unul politic: dorea să-l detroneze pe împărat. Însă Vitalian vesti lumii că s-a ridicat pentru a apăra Biserica Ortodoxă asuprită. După o luptă lungă şi cruntă, revolta a fost în cele din urmă înăbuşită. Această revoltă nu a fost de mică importanţă în istorie. „Aducându-şi în trei rânduri trupele eterogene aproape de Constantinopol şi obţinând din partea statului sume enorme de bani", spune F.I. Uspenski, „Vitalian a arătat barbarilor slăbiciunea Imperiului şi imensele bogăţii ale Constantinopolului şi i-a învăţat câte ceva despre acţiunea combinată pe uscat şi pe mare"[152].

Politica internă a lui Anastasius, încă insuficient studiată sau evaluată în literatura istorică de specialitate, a fost marcată de o activitate intensă şi a influenţat problemele economice şi financiare ale Imperiului.

Una dintre reformele sale financiare foarte importante a fost abolirea detestatului *chrysargyron*, o taxă plătită în aur şi argint (în latină a fost numită *lustralis collatio* sau, uneori, mai complet, *lustralis auri argentive collatio*). Această taxă, al cărei început data din prima parte a secolului al IV-lea, se aplica tuturor meşteşugurilor şi profesiunilor din Imperiu, chiar şi servitorilor, cerşetorilor şi prostituatelor. Se aplica probabil şi pentru uneltele şi animalele fermierilor, precum caii, catârii, măgarii şi câinii. În special cei săraci sufereau din cauza poverii *chrysargyron*-ului. Oficial, această taxă trebuia să se colecteze doar o dată la cinci ani, dar de fapt data colectării ei era fixată de administraţie în mod

151. Gregorii Turonensis Episcopi, *Historia Francorum*, II, 38 (XXVIII); ed. H. Omont şi G. Collon, 72.

152. *Byzantine Empire*, I, 352.

arbitrar şi neregulat, iar această încasare frecventă ducea populaţia uneori la disperare[153]. Deşi aducea câştiguri mari pentru trezoreria statului, Anastasius a abolit-o definitiv şi a ars în public toate documentele referitoare la ea. Populaţia a salutat desfiinţarea acestei taxe cu mare bucurie. Conform unui istoric din secolul al VI-lea, pentru a descrie favoarea imperială „e nevoie de elocinţa lui Tucidide sau chiar de una şi mai aleasă şi mai frumoasă"[154]. Un izvor siriac din secolul al VI-lea descria bucuria cu care a fost primit edictul de abolire în oraşul Edesa:

> Întregul oraş se bucura şi toţi îmbrăcară veşminte albe, atât cei mici, cât şi cei mari, şi purtau cu ei lumânări aprinse şi cădelniţe pline cu tămâie arzând şi s-au îndreptat, cântând psalmi şi imnuri, mulţumind lui Dumnezeu şi lăudând pe împărat, spre biserica Sf. Serghie şi Simeon, unde au primit Sfânta Euharistie. Apoi s-au întors în oraş şi, plini de bucurie, au organizat un festival care a durat întreaga săptămână şi au hotărât să-l serbeze în fiecare an. Toţi meşteşugarii se odihneau şi îşi arătau bucuria, îmbăindu-se şi ospătându-se în curtea marii biserici şi în toate porticurile oraşului.

Contribuţia Edesei de pe urma *chrysargyron*-ului se ridica la 140 de livre de aur la fiecare patru ani[155]. Desfiinţarea taxei a mulţumit în special Biserica, deoarece, prin impozitarea veniturilor prostituatelor, se legaliza implicit desfrâul[156].

Bineînţeles, abolirea *chrysargyron*-ului priva vistieria statului de o sumă considerabilă, dar această pierdere a fost foarte curând compensată prin introducerea unei taxe noi, *chrysoteleia* (χρυσοτέλεια), o „taxă de aur" sau o „taxă în aur", o taxă în numerar în loc de o taxă în natură. Probabil a fost o taxă funciară pe care Anastasius o colecta pentru susţinerea armatei. Aceasta apăsa greu pe clasele mai sărace, astfel încât întreaga reformă financiară a avut în vedere o distribuire mai riguroasă a poverii taxelor, în loc de o diminuare reală a lor[157]. Probabil că cea mai importantă reformă financiară a lui Anastasius a fost desfiinţarea sistemului prin care corporaţiile oraşelor (*curiae*) erau responsabile de strângerea taxelor municipalităţii, reformă făcută la îndemnul prefectului pretoriului, omul

153. O. Seeck, „Collatio lustralis", *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, ed. A.F. Pauly, G. Wissowa *et alii*, IV, 370-376. [Singurii scutiţi de această taxă instituită de Constantin cel Mare erau doctorii şi profesorii. Vezi şi: J. Karayannopulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München, 1958, 129-137; Torben Damsholt, „Das Zeitalter des Zosimos: Euagrios, Eustathios und die Aufhebung des chrysargyron", *Analecta Romana Instituti Danici*, VIII (1977), 89-102; Roger S. Bagnall, „The Periodicity and Collection of the Chrysargyron", *Tyche: Beiträge zur alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik*, VII (1992), 15-17 – n. trad.]

154. Evagrii, *Historia ecclesiastica*, III, 39; ed. Bidez şi Parmentier, 137; E.W. Brooks, *Cambridge Medieval History*, I, 484, numeşte *chrysargyron*-ul „a tax on all kinds of stock and plant in trade", iar Bury, *Later Roman Empire*, I, 441, „the tax on receipts".

155. *The Chronicle of Joshua the Stylite*, trad. în lb. engleză de W. Wright, capitolul XXXI, 22. [Vezi şi noua traducere în lb. engleză de Frank R. Trombley şi John W. Watt, *The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*, Liverpool, 2000; o altă traducere modernă, însoţită de un studiu ştiinţific amănunţit, este cea a lui Andreas Luther, *Die syrische Chronik des Josua Stylites*, Berlin, Gruyter, 1997 – n. trad.]

156. Bury, *Later Roman Empire*, I, 442 n.

157. E.W. Brooks, „The Eastern Provinces from Arcadius to Anastasius", *Cambridge Medieval History*, I, 484; E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches*, 146.

său de încredere, sirianul Marinus; Anastasius a dat această sarcină funcţionarilor numiţi *vindices*, care probabil erau numiţi de prefectul pretoriului. Deşi acest nou sistem de colectare a taxelor a sporit considerabil veniturile vistieriei imperiale, el a fost modificat în timpul următoarelor domnii. Sub domnia lui Anastasius, problema pământurilor aride pare să fi devenit mai acută ca niciodată. Povara taxelor suplimentare cădea pe umerii persoanelor incapabile de plată, precum şi asupra pământului neproductiv. Proprietarii de pământuri productive deveneau astfel responsabili pentru plata întreagă a taxelor către stat. Această obligaţie suplimentară, numită în greacă *epibole* (ἐπιβολή), adică „creştere", „suprataxă", era o instituţie foarte veche, mergând în timp până în Egiptul Ptolemeilor. A fost adoptată cu deosebită fermitate în timpul lui Iustinian cel Mare[158]. Anastasius decreta astfel că un ţăran liber arendaş care a trăit în acelaşi loc timp de 30 de ani devenea *colonus*, un om legat de pământ, dar care nu-şi pierdea libertatea personală şi dreptul la proprietate.

Perioada lui Anastasius I a fost dominată şi de reforma monetară. În anul 489 a fost introdusă moneda de bronz *follis*, împreună cu subdiviziunile ei. Noua monedă a fost bine primită, în special de cetăţenii mai săraci, deoarece moneda din cupru care se afla în circulaţie devenise din ce în ce mai rară, era de o calitate inferioară şi nu avea pe ea nicio indicaţie a valorii. Noile monede erau bătute în trei fabrici aflate sub autoritatea lui Anastasius, la Constantinopol, Nicomedia şi Antiohia. Moneda de bronz introdusă de Anastasius a rămas modelul pentru moneda imperială până la jumătatea secolului al VII-lea[159].

La lista reformelor umanitare ale lui Anastasius se adaugă un decret de interzicere a luptelor din circ între oameni şi animale.

Deşi Anastasius a oferit adesea reduceri de impozite multor provincii şi oraşe, în special acelora din răsărit, devastate de războiul persan, şi chiar dacă a dus la bun sfârşit un program de construcţii incluzând Zidul cel Lung, apeducte, farul din Alexandria, precum şi alte proiecte, statul dispunea spre sfârşitul domniei sale de rezerve mari, pe care istoricul Procopius le estima, probabil cu o anumită exagerare, la 320.000 livre de aur, echivalentul

158. Despre *epibole*, suplimentar faţă de studiul lui H. Monnier „Études de droit byzantin", *Nouvelle Revue historique du droit*, XVI (1892), 497-542, 637-672, vezi: F. Dölger, *Beiträge zur Gechichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, 128-133; G. Ostrogorsky, „A Byzantine Treatise on Taxation", *Recueil d'études dédiées à N.P. Kondakov*, 114-115; Ostrogorsky, „Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert", *Vierteljahrschrift für sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XX (1927), 25-27. Aceste trei studii oferă o bună bibliografie. [Vezi şi P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway, 1979, 46 ş.u. – n. trad.]

159. Vezi W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, I, xiii-xiv, lxxvii; Bury, *Later Roman Empire*, I, 446-447. Cel mai recent studiu este cel al lui R.P. Blake, „The Monetary Reform of Anastasius I and Its Economic Implications", *Studies in the History of Culture*, 84-97. Blake scria: „Preţurile ridicate ale secolului al IV-lea au dispărut şi un nivel modest stabil pare să fi fost atins; cât de mult a ajutat în realitate în această chestiune reforma lui Anastasius nu se ştie încă sigur din cauza absenţei informaţiilor suplimentare" (p. 97). [Despre politica economică a lui Anastasius, vezi lucrarea colectivă editată de Alfred R. Bellinger şi Philip Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, 5 vol., Washington DC, 1966-1999. Pentru epoca lui Anastasius, vezi vol. I, Alfred R. Bellinger, *Anastasius I to Maurice, 491-602*, Washington DC, Dumbarton Oaks Center, 1966. Vezi şi Simon Bendall, „The First Reformed Follis of Anastasius I", *Spink numismatic circular*, CVIII (2000), 307 – n. trad.]

a aproximativ 65-70.000.000 $[160]. Economia făcută de Anastasius a avut o mare importanţă pentru activităţile prolifice ale celui de-al doilea succesor al său, Iustinian cel Mare. Perioada lui Anastasius a fost o măreaţă introducere în epoca lui Iustinian.

Rezumat

Interesul principal al epocii care începe cu Arcadius şi se termină cu Anastasius (395-418) constă în problemele naţionale şi religioase şi în evenimentele politice, care întotdeauna sunt strâns legate de mişcările religioase. Tirania germanică – sau, mai exact, cea gotică – a crescut foarte mult în capitală şi în a doua jumătate a secolului al IV-lea a ameninţat întregul stat. Ea a fost complicată şi mai mult de înclinaţiile ariene ale goţilor. Ameninţarea a scăzut la începutul secolului al V-lea sub Arcadius şi a fost înlăturată definitiv de către Leon I mai târziu, la mijlocul secolului al V-lea, când răbufnirea s-a dovedit a avea o intensitate mult mai mică. Apoi, la sfârşitul secolului, a apărut dinspre nord noua ameninţare ostrogotă, care a fost deviată cu succes de Zenon spre Italia. Astfel, problema germanică din partea de răsărit a Imperiului a fost rezolvată în favoarea statului.

În a doua jumătate a secolului al V-lea, partea răsăriteană a Imperiului a reuşit să rezolve cu succes o altă problemă naţională, mai puţin acută şi semnificativă, şi anume aceea a supremaţiei isauriene. În această perioadă, bulgarii şi slavii abia îşi începeau atacurile împotriva Imperiului, trecând graniţa, şi încă nu era posibil să se intuiască rolul important pe care aceste popoare aveau să-l joace în istoria Imperiului bizantin. Perioada lui Anastasius poate fi văzută doar ca o introducere în epoca slavă din Peninsula Balcanică.

Problema religioasă a acestei epoci se împarte în două faze: cea ortodoxă, până în timpul lui Zenon, şi cea monofizită, sub Zenon şi Anastasius. Atitudinea favorabilă a lui Zenon faţă de monofiziţi şi simpatiile monofizite evidente ale lui Anastasius au fost importante nu doar din punct de vedere dogmatic, ci şi din punct de vedere politic. La sfârşitul secolului al V-lea, partea apuseană a Imperiului, în ciuda unităţii recunoscute din punct de vedere teoretic, s-a desprins practic de Constantinopol. În Galia, Spania şi în nordul Africii au apărut noi regate barbare; în realitate, Italia era condusă de căpetenii germanice, iar la sfârşitul secolului al V-lea pe teritoriul italian se înfiinţa regatul ostrogot. Această stare de fapt explică de ce provinciile orientale – Egiptul, Palestina şi Siria – au căpătat o importanţă extrem de mare pentru jumătatea răsăriteană a Imperiului. Marele merit al celor doi, Zenon şi Anastasius, constă în faptul de a fi înţeles că centrul de gravitate se mutase şi, văzând importanţa provinciilor orientale, s-au folosit de toate mijloacele posibile pentru a găsi o cale să le lege de capitală. De vreme ce aceste provincii, în special Egiptul şi Siria, erau ataşate în general de doctrina monofizită, exista doar o singură cale pentru Imperiu, şi anume să facă pace cu orice preţ cu monofiziţii. Aşa se explică imprecizia şi, mai degrabă, obscuritatea premeditată a Henoticonului lui Zenon. A fost unul dintre

160. *Historia quae dicitur Arcana*, 19, 7-8; ed. J. Haury, 121 [„după o domnie de peste 27 de ani asupra romanilor, Anastasius a lăsat statului aur în greutate de 3.200 de cântare" – Procopius din Caesarea, *Istoria secretă*, ediţie critică, traducere şi introducere de H. Mihăescu, Bucureşti, 1972, 157; despre valoarea reală a acestei cantităţi de aur, vezi *infra*, capitolul „Iustinian cel Mare şi succesorii săi imediaţi (518-610)", nota 39 – n. trad.]; Delehaye, „Life of Daniel the Stylite", *Analecta Bollandiana*, XXXII (1913), 206; ed. franc., 86. Vezi Baynes, „Vita S. Danielis", *English Historical Review*, XL (1925), 402.

primii paşi spre împăcarea cu monofiziţii. Când această încercare nu a dat rezultate, Anastasius s-a hotărât să urmeze o politică monofizită declarată. Aceşti doi împăraţi au fost, din punct de vedere politic, conducători vizionari în comparaţie cu împăraţii din perioada ulterioară. În politica lor monofizită, ambii s-au confruntat cu mişcarea ortodoxă puternic susţinută în capitală, în Peninsula Balcanică, în cele mai multe provincii din Asia Mică, în insule şi în anumite zone ale Palestinei. Ortodoxia a fost apărată şi de papă, care a rupt toate relaţiile cu Constantinopolul din cauza Henoticonului. Imposibilitatea de a evita ciocnirea dintre politică şi religie explică transformările interne religioase din timpul lui Anastasius. El nu a reuşit să restabilească pacea şi armonia în interiorul Imperiului. În plus, succesorii săi au condus Imperiul în direcţii total diferite, iar îndepărtarea provinciilor orientale a început să se simtă deja la sfârşitul acestei perioade.

În linii mari, a fost o perioadă a conflictelor generate de etnii diferite, animate de scopuri şi speranţe foarte variate: germanicii şi isaurienii doreau să obţină supremaţia politică, în timp ce copţii din Egipt şi sirienii erau preocupaţi în principal de triumful doctrinelor lor religioase.

Literatura, învăţământul, ştiinţa şi arta

Dezvoltarea literaturii, a ştiinţei şi a educaţiei în perioada dintre secolul al IV-lea şi începutul celui de-al VI-lea este strâns legată de relaţiile care s-au stabilit între creştinism şi lumea antică păgână, cu marea ei cultură. Disputele apologeţilor creştini din secolele II-III în jurul chestiunii dacă ar fi permis sau nu unui creştin să se folosească de moştenirea păgână nu au dus la concluzii clare. În timp ce unii apologeţi găseau merite culturii greceşti şi considerau că aceasta poate să se împace cu creştinismul, alţii negau că Antichitatea păgână ar avea vreo importanţă pentru creştinism şi o respingeau. O altă atitudine a prevalat în Alexandria, vechiul centru al aprinselor dispute filosofice şi religioase, unde discuţiile cu privire la compatibilitatea păgânismului antic cu creştinismul tindeau să aducă împreună aceste două elemente aparent ireconciliabile. Clement din Alexandria, spre exemplu, celebrul scriitor din secolul al II-lea, spunea: „Filosofia, slujind drept călăuză, îi pregăteşte pe aceia care sunt chemaţi de Hristos la desăvârşire"[161]. Totuşi, problema relaţiei dintre cultura păgână şi creştinism nu a fost în niciun caz rezolvată prin dezbaterile din primele trei secole ale erei creştine.

Dar viaţa şi-a urmat cursul ei, iar societatea păgână a fost convertită treptat la creştinism, care a primit un imbold deosebit în secolul al IV-lea. A fost ajutat, pe de o parte, de protecţia statului, iar pe de alta, de numeroasele aşa-zise „erezii", care au provocat controverse intelectuale, au aprins discuţii pătimaşe şi au creat o serie de noi probleme importante. Între timp, creştinismul asimila treptat multe dintre elementele culturii păgâne, încât, potrivit lui Krumbacher, „conţinutul creştin se îmbrăca inconştient în veşmânt păgân"[162]. Literatura creştină din secolele IV-V s-a îmbogăţit prin operele marilor scriitori din domeniul prozei, precum şi din cel al poeziei. În acelaşi timp, tradiţiile păgâne au fost continuate şi dezvoltate de reprezentanţi ai gândirii păgâne.

161. *Stromata*, I, 5; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, VIII, 717-720.

162. *Die griechische Literatur des Mittelalters. Die Kultur der Gegenwart: ihre Entwicklung und ihre Ziele* (ed. a III-a, 1912), 337.

În vastul spaţiu al Imperiului roman, în interiorul hotarelor care au existat până la cuceririle persane şi arabe din secolul al VII-lea, Orientul creştin din secolele IV-V poseda numeroase centre literare, diverse şi bine cunoscute, ale căror scriitori de seamă exercitau o influenţă foarte mare, care trecea mult dincolo de marginile oraşelor şi provinciilor natale. Capadocia din Asia Mică îi avea în secolul al IV-lea pe cei trei „capadocieni" faimoşi, Vasile cel Mare, prietenul său Grigorie Teologul şi Grigorie de Nyssa, fratele mai tânăr al lui Vasile. Centrele culturale importante din Siria erau oraşele Antiohia şi Berytus (Beirut), aflate pe litoral ; cel din urmă a fost renumit în special pentru studiile de drept, iar perioada lui de strălucire a durat din 200 până în 551 d.Hr.[163] Pe atunci, în Palestina, Ierusalimul încă nu se refăcuse complet de pe urma distrugerii din timpul lui Titus şi, în consecinţă, nu putea juca un rol foarte important în viaţa culturală a secolelor IV-V. Dar Cezareea şi, spre sfârşitul secolului al IV-lea, oraşul din partea de sud a Palestinei, Gaza, cu înfloritoarea sa şcoală de retori şi poeţi faimoşi, au contribuit mult la tezaurul ştiinţific şi literar din această perioadă. Peste toate acestea însă, oraşul egiptean Alexandria a rămas centrul care a exercitat cea mai vastă şi profundă influenţă asupra Orientului asiatic. Noul oraş Constantinopol, menit să aibă un viitor strălucit în timpul lui Iustinian, abia începea să dea semne de activitate literară. Aici, protecţia oficială a limbii latine, întru câtva ruptă de viaţa cotidiană, era evidentă. De o oarecare importanţă generală pentru mişcările culturale şi literare ale acestei epoci au fost şi alte două centre apusene ale Imperiului de Răsărit, Tesalonicul şi Atena, ultimul cu academia sa păgână, care a apus în ultimii ani din cauza rivalei sale victorioase, Universitatea din Constantinopol.

Compararea evoluţiilor culturale din provinciile răsăritene şi apusene dezvăluie un fenomen interesant : în Grecia europeană, cu vechea ei populaţie, activitatea spirituală şi creativitatea erau infinit mai reduse în comparaţie cu evoluţiile din provinciile asiatice şi africane, în ciuda faptului că cea mai mare parte a acestor provincii, potrivit lui Krumbacher, au fost „descoperite" şi colonizate abia din timpul lui Alexandru cel Mare. Acelaşi savant, recurgând la „limba noastră favorită, cea a numerelor", afirmă că grupul european al provinciilor bizantine nu reprezenta decât o zecime din producţia culturală generală a vremii[164]. Într-adevăr, majoritatea scriitorilor din această epocă veneau din Asia şi Africa, în timp ce, după fondarea Constantinopolului, aproape toţi istoricii erau greci. Literatura patristică a atins apogeul în secolul al IV-lea şi în prima parte a secolului al V-lea.

Capadocienii Vasile cel Mare şi Grigorie de Nazianz au primit o instrucţie admirabilă în cele mai bune şcoli de retorică din Atena şi Alexandria. Din păcate, nu există nicio informaţie precisă despre educaţia primară primită de fratele mai tânăr al lui Vasile cel Mare, Grigorie de Nyssa, cel mai profund gânditor dintre cei trei. Toţi erau buni cunoscători ai literaturii clasice şi reprezentau aşa-numita mişcare „neo-alexandrină". Această mişcare, folosindu-se de moştenirea gândirii filosofice, milita pentru un rol al raţiunii în studierea dogmelor religioase şi refuza să adopte excesele mişcării mistico-alegorice a aşa-numitei „şcoli alexandrine", fără a se îndepărta de tradiţia bisericească. Pe lângă valoroasele lucrări literare cu caracter pur teologic, în care apărau cu înflăcărare ortodoxia aflată în luptă cu arianismul, cei trei scriitori au mai lăsat şi o mare colecţie de predici şi scrisori, una dintre cele mai valoroase surse culturale pentru această epocă, dar care nu a fost încă pe deplin exploatată din punct de vedere istoriografic. Grigorie de Nazianz a lăsat şi un număr de

163. Vezi P. Collinet, *Histoire de l'École de droit de Beyrouth*, 305.
164. *Die griechische Literatur des Mittelalters*, 330.

poeme care au în special caracter teologic, dogmatic şi didactic, dar într-o oarecare măsură şi istoric. Lungul său poem *Despre viaţa sa* (*De vita sua*) ar trebui să ocupe un loc important în domeniul literaturii în general datorită formei şi conţinutului. Strălucitori cum au fost, aceşti trei scriitori sunt singurii reprezentanţi ai oraşului lor. „Atunci când aceste trei genii nobile s-au petrecut din viaţă, Capadocia a reintrat în obscuritatea din care ei o scoseseră[165]".

Antiohia, centrul de cultură sirian, spre deosebire de şcoala alexandrină, a dat naştere unei mişcări originale care a susţinut înţelesul literal al Sfintei Scripturi, fără interpretări alegorice. Această mişcare a fost condusă de Ioan Hrisostom, un om de acţiune atât de neobişnuit ca ucenic al lui Libanius şi preferat al Antiohiei. El împletea vasta educaţie clasică cu neobişnuita capacitate stilistică şi oratorică, iar operele sale numeroase constituie una dintre cele mai măreţe comori ale literaturii universale. Generaţii ulterioare au căzut sub vraja geniului său şi a înaltelor sale calităţi morale, iar mişcări literare din perioadele următoare au împrumutat idei, imagini şi expresii din operele sale ca dintr-un izvor nesecat. Atât de mare a fost faima sa, încât, în timp, multe opere ale unor autori necunoscuţi i-au fost atribuite ; dar lucrările sale autentice, predicile, cuvântările şi mai mult de 200 de scrisori, scrise în special în timpul exilului său, reprezintă un izvor foarte valoros cu privire la viaţa internă a Imperiului[166]. Atitudinea posterităţii este bine descrisă de un scriitor bizantin din secolul al XIV-lea, Nichifor Calist, care scria : „Am citit mai bine de o mie de predici ale lui, care revarsă o dulceaţă de negrăit. Din tinereţea mea l-am iubit şi i-am ascultat vocea ca şi cum ar fi fost a lui Dumnezeu. Iar ceea ce ştiu şi ceea ce sunt îi datorez lui"[167].

Din Cezareea Palestinei a venit „părintele istoriei bisericeşti", Eusebiu, care a trăit în a doua parte a secolului al III-lea şi prima parte a secolului al IV-lea. A murit în jurul anului 340. El a fost menţionat mai sus drept sursa principală cu privire la Constantin cel Mare. Eusebiu a trăit la începutul a două epoci de mare semnificaţie : pe de o parte, a fost martor la persecuţiile dure ale lui Diocleţian şi ale urmaşilor acestuia şi personal a suferit mult din cauza convingerilor sale creştine ; pe de altă parte, după edictul lui Galerius, a trecut prin perioada trimfului treptat al creştinismului sub Constantin şi a luat parte la disputele ariene, înclinând uneori spre arianism. Mai târziu, a devenit unul dintre cei mai de încredere şi mai intimi prieteni ai împăratului. Eusebiu a scris multe opere teologice şi istorice : *Pregătirea evanghelică* (Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή, *Preparatio evangelica*), vastă lucrare în care îi apără pe creştini de atacurile religioase ale păgânilor ; *Demonstraţia evanghelică* (Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις), în care discută despre importanţa doar provizorie a Legii mozaice şi despre împlinirea profeţiilor Vechiului Testament în Iisus Hristos ; scrierile sale pe tărâmul criticii şi interpretării Sfintei Scripturi, precum şi alte câteva lucrări îl situează pe un loc de onoare în domeniul literaturii teologice. Scrierile sale conţin şi citate din lucrări mai vechi, care s-au pierdut mai târziu.

Pentru acest studiu, scrierile istorice ale lui Eusebiu sunt de mare importanţă. *Cronica* (*Chronicon*), scrisă se pare înainte de persecuţiile lui Diocleţian, conţine o scurtă trecere în revistă a istoriei chaldeenilor, asirienilor, evreilor, egiptenilor, grecilor şi romanilor, iar în partea sa principală oferă tabele cronologice ale celor mai importante evenimente istorice.

---

165. E. Fialon, *Étude historique et littéraire sur Saint Basile* (ed. a II-a, 1869), 284.
166. Vezi J.M. Vance, *Beiträge zur byzantinischen Kulturgeschichte am Ausgange des IV. Jahrhunderts aus den Schriften des Johannes Chrysostomos*.
167. *Historia ecclesiastica*, XIII, 2 ; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXLVI, 933. Cu acest splendid pasaj începe P. Baur biografia lui Hrisostom, I, vii.

Din păcate, ea a supravieţuit doar într-o traducere armeană şi doar fragmentar într-o adaptare latină făcută de Sf. Ieronim. Drept urmare, nu avem astăzi o idee precisă despre forma şi conţinutul originalului, mai ales că traducerile care au supravieţuit au fost făcute nu după originalul grec, ci după o adaptare a *Cronicii*, care a apărut la scurt timp de la moartea lui Eusebiu.

Opera sa cea mai de seamă este *Istoria bisericească* (*Historia ecclesiastica*), în zece cărţi, care acoperă perioada de la Hristos la victoria lui Constantin asupra lui Licinius. Potrivit spuselor sale, el nu a intenţionat să vorbească despre războaie şi despre victoriile generalilor, ci mai degrabă să înregistreze „în slove veşnice [...] şi anume războaiele liniştite pentru pacea sufletului şi numele oamenilor care au avut curajul să se lupte pentru adevăr mai curând decât pentru patrie, pentru credinţă mai curând decât pentru cei pe care-i iubim mai mult"[168]. Sub pana lui Eusebiu, *Istoria bisericească* a devenit istoria martiriului şi a persecuţiilor, cu toată teroarea şi cruzimea care le însoţeau. Datorită informaţiilor bogate de ordin documentar, istoria sa trebuie considerată unul dintre cele mai importante izvoare pentru primele trei secole ale erei creştine. În afară de aceasta, Eusebiu este important şi pentru că el a fost primul care a scris o istorie a creştinismului, abordând subiectul sub toate aspectele posibile. *Istoria bisericească*, lucrare care i-a adus multă faimă, a devenit temelia operelor multor istorici bisericeşti de mai târziu şi a fost adesea imitată. Încă din secolul al IV-lea, ea s-a răspândit foarte mult în Occident, prin traducerea latină a lui Rufin[169]

Viaţa lui Constantin (*De vita Constantini*), scrisă de Eusebiu mai târziu – în caz că a fost scrisă de el –, a provocat multe şi variate interpretări şi evaluări în lumea savanţilor. Nu trebuie încadrată atât printre tipurile de scriere cu caracter pur istoric, cât mai ales printre cele cu caracter panegiric. Constantin este prezentat ca împăratul ales de Dumnezeu, înzestrat cu darul înainte-vederii, noul Moise hărăzit să conducă poporul lui Dumnezeu spre libertate. În interpretarea lui Eusebiu, cei trei fii ai lui Constantin întruchipau Sfânta Treime, în timp ce Constantin însuşi era adevăratul binefăcător al creştinilor, care şi-au împlinit acum înaltul ideal la care odinioară doar visau. Ca să nu distrugă armonia scrierii sale, Eusebiu nu a făcut referire la părţile mai întunecate ale epocii, nu a divulgat evenimentele sinistre ale timpului, ci a dat curs liber penei în a-l lăuda şi slăvi pe eroul său. Acum, printr-o folosire îndemânatică a acestei opere, se poate obţine o imagine importantă a epocii lui Constantin, mai ales datorită faptului că ea conţine multe documente oficiale, care probabil au fost inserate după ce a fost scrisă prima versiune[170]. În ciuda talentului său

168. Eusebiu, *Historia ecclesiastica*, introducere la cartea a V-a, *Nicene and Post-Nicene Fathers*, I, 211. [Traducere în limba română după ediţia *Istoria Bisericească. Mărturii din Palestina*, traducere, studiu, note şi comentarii de Teodor Bodogae (*Părinţi şi Scriitori Bisericeşti* 14), Bucureşti, 1987, 180 – n. trad.]

169. Printre multe alte scrieri despre *Istoria* lui Eusebiu, vezi R. Laqeur, *Eusebius als Historiker seiner Zeit*. Autorul a arătat importanţa istorică a ultimelor trei cărţi ale lui Eusebiu, VIII-X. [Tema i-a pasionat şi încă îi pasionează pe istoricii moderni. Semnalăm două lucrări în acest sens: R.M. Grant, *Eusebius as Church Historian*, Oxford, 1980; M. Gödecke, *Geschichte als Mythos: Eusebs „Kirchengeschichte"*, Frankfurt/New York, 1987 – n. trad.]

170. Consider că în 1938 H. Grégoire a dovedit într-o manieră convingătoare că Eusebiu nu a fost autorul *Vieţii lui Constantin* în forma în care ea a ajuns la noi: *Byzantion*, XIII (1938), 568-583; XIV (1939), 318-319. [H. Grégoire nu este primul contestatar al paternităţii lui Eusebiu; primul care a pus autorul sub semnul întrebării a fost Jacobus Gothofredus, în

literar mediocru, Eusebiu trebuie considerat unul dintre cei mai mari eruditi creştini ai Evului Mediu timpuriu şi un scriitor care a influenţat puternic literatura creştină medievală.

Un grup întreg de istorici au continuat ceea ce Eusebiu a început. Socrates din Constantinopol a continuat *Istoria bisericească* până în 439; Sozomen, originar din zona învecinată oraşului palestinian Gaza, a fost autorul altei *Istorii bisericeşti*, dusă tot până în 439; Teodoret, episcop de Cyr, născut în Antiohia, a scris o istorie asemănătoare, acoperind perioada de la Sinodul din Niceea până în anul 428; şi, în cele din urmă, arianul Filostorgiu, ale cărui scrieri au supravieţuit doar fragmentar, a povestit, din punctul său de vedere arian, întâmplări datate până în 425.

Cea mai intensă şi mai variată viaţa intelectuală se desfăşura în această epocă în Egipt, în special în centrul său progresist, Alexandria.

O figură neobişnuită şi interesantă în viaţa literară de la sfârşitul secolului al IV-lea şi începutul secolului al V-lea a fost Synesius din Cyrene. Descendent al unei familii păgâne foarte vechi, cu studii făcute în Alexandria şi mai târziu introdus în misterele filosofiei neoplatonice, şi-a schimbat loialitatea de la Platon la Hristos, s-a căsătorit cu o fată creştină şi, în ultimii ani ai vieţii, a devenit episcop de Ptolemais. Cu toate acestea, probabil că Synesius s-a simţit întotdeauna mai mult păgân decât creştin. Misiunea sa la Constantinopol şi cuvântarea despre „Puterea imperială" arată interesul său pentru politică. Nu a fost în primul rând un istoric, deşi a lăsat un număr extrem de important de materiale istorice, mai precis 156 de scrisori care reflectă cunoştinţele sale sclipitoare de filosofie şi retorică şi care fixează standardul stilului Evului Mediu bizantin. Imnurile sale, scrise în metrul şi stilul poeziei clasice, dezvăluie un amestec special de concepţii filosofice şi creştine. Acest episcop filosof a simţit că de fapt cultura clasică, atât de dragă lui, se apropia treptat de apusul ei[171].

În cursul controversei lungi şi dure cu arianismul s-a distins figura strălucită a înfocatului niceean Atanasie, episcop de Alexandria, care a lăsat în urma sa un număr de scrieri consacrate disputelor teologice din secolul al IV-lea. De asemenea, a scris *Viaţa Sfântului Antonie* (*Vita Antonii*), unul dintre întemeietorii monahismului răsăritean, zugrăvind în paginile ei o imagine ideală a vieţii ascetice. Această lucrare a contribuit enorm la răspândirea monahismului. Secolului al V-lea îi aparţine şi faimosul istoric al monahismului egiptean Paladie de Helenopolis, născut în Asia Mică, dar un bun cunoscător al vieţii monahale egiptene datorită unei şederi de aproape zece ani în lumea monastică egipteană. Sub influenţa lui Atanasie din Alexandria, Paladie a prezentat idealurile vieţii monahale, introducând

---

secolul al XVII-lea. H. Grégoire este savantul modern care a ridicat cele mai severe obiecţii cu privire la această chestiune; despre acest subiect, vezi Emilian Popescu, „Studiu introductiv", în *Viaţa lui Constantin*, trad. şi note de Radu Alexandrescu (*Părinţi şi Scriitori Bisericeşti* 13), Bucureşti, 1991, 5-59, aici 24-37 – n. trad.]

171. Fitzgerald, *Letters of Synesius*, 11-69; Fitzgerald, *Essays and Hymns of Synesius*, 1-102 (o amplă introducere); 103-107 (o bibliografie excelentă). De asemenea, C.H. Coster, „Synesius, a Curialis of the Time of the Emperor Arcadius", *Byzantion*, XV (1940-1941), 10-38. O bună documentare. [Vezi şi: J. Bregman, *Synesius of Cyrene*, Berkeley/Los Angeles, 1982; J. Vogt, *Begegnung mit Synesios, dem Philosophen, Priester und Feldherrn*, Darmstadt, 1985, precum şi voluminoasa lucrare de peste 800 de pagini a lui Tassilo Schmitt, *Die Bekehrung des Synesios von Kyrene: Politik und Philosophie, Hof und Provinz als Handlungsräume eines Aristokraten bis zu seiner Wahl zum Metropoliten von Ptolemais*, München, 2001 – n. trad.]

în istoria sa un element de legendă. Neîndurătorul adversar al lui Nestorie, Chiril, episcopul Alexandriei, a trăit tot în această perioadă. În cursul vieţii sale furtunoase şi greu încercate, el a scris un mare număr de scrisori şi de predici pe care unii episcopi greci de mai târziu le învăţau pe de rost. De asemenea, a lăsat un număr de tratate dogmatice, polemice şi exegetice care constituie unul dintre izvoarele principale cu privire la istoria bisericească din secolul al V-lea. Potrivit propriei mărturisiri, instrucţia sa retorică a fost insuficientă şi nu putea să se mândrească cu puritatea atică a stilului său.

O altă figură foarte interesantă a acestei epoci este femeia filosof Hypatia, care a fost asasinată de gloata fanatică a Alexandriei, undeva la începutul secolului al V-lea. Era o femeie de o frumuseţe excepţională şi de o instrucţie intelectuală neobişnuită. Prin tatăl ei, un faimos matematician alexandrin, a fost iniţiată în ştiinţele matematice şi în filosofia clasică. A dobândit o mare reputaţie prin activitatea sa remarcabilă de profesor. Printre ucenicii ei s-au aflat importanţi oameni de litere, precum Synesius din Cyrene, care menţionează numele Hypatiei în multe dintre scrisorile sale. Un izvor spunea cum „purtând mantie, ea obişnuia să cutreiere oraşul şi să expună ascultătorilor binevoitori operele lui Platon, ale lui Aristotel sau ale altor filosofi"[172].

Literatura greacă a înflorit în Egipt până în anul 451, când Sinodul de la Calcedon a condamnat doctrina monofizită. Din momentul în care această doctrină a devenit religia egipteană oficială, rezultatul sinodului a atras după sine înlăturarea limbii greceşti din Biserică şi înlocuirea ei cu copta. Literatura coptă care s-a dezvoltat după acest eveniment are o oarecare importanţă chiar şi pentru literatura greacă, deoarece anumite opere greceşti originale pierdute s-au păstrat până în prezent doar prin intermediul traducerilor copte.

Această perioadă a fost martora dezvoltării genului literar al imnurilor religioase. Scriitorii de imnuri au părăsit treptat obiceiul iniţial de a imita metrii clasici şi au dezvoltat forme proprii. Aceste forme erau destul de originale şi, pentru o perioadă de timp, au fost

172. Suidae, *Lexicon*, *s.v.* Ὑπατία. Foarte cunoscutul roman al lui Charles Kingsley *Hypatia, or New Foes with an Old Face* poate fi citit cu mare interes şi cu mult folos. [Acest roman al pastorului anglican Charles Kingsley, care a reuşit să impună posterităţii un chip nu foarte istoric al Hypatiei şi al Sfântului Chiril al Alexandriei, înscriindu-se pe linia lui John Toland (1670-1722), Voltaire (1694-1778) sau Edward Gibbon (1737-1794), s-a bucurat şi de o receptare în lumea ştiinţifică: P. Bernardus Merker, *Die historischen Quellen zu Kingsleys Roman „Hypatia"*, Heiligenstadt, Eichsfeld, 1909. Vezi şi lucrările ştiinţifice: R. Hoche, „Hypatia, die Tochter des Theon", *Philologus*, XV (1860), 435-474; S. Wolf, *Hypatia, die Philosophin von Alexandrien. Ihr Leben, Wirken und Lebensende nach den Quellenschriften dargestellt*, Viena-Cernăuţi, 1879; Nicolae Bănescu, „Hypatia, martiră a filosofiei păgâne", în *Chipuri din istoria Bizanţului*, Bucureşti, 1971, 15-19; W.R. Konrr, *Textual Studies in Ancient and Medieval Geometry*, Boston, 1989, 753-804 (capitolul 11: „On Hypatia of Alexandria"); Mary Ellen Waithe, „Hypatia of Alexandria", în idem (ed.), *A History of Women Philosophers*, vol. I, Dordrecht, 1987, 169-195; Maria Dzielska, *Hypatia z Aleksandrii*, Cracovia, 1993, şi în trad. engl. a lui F. Lyra, *Hypatia of Alexandria*, Cambridge, 1995. Prejudecata cu privire la o atare implicare a Sfântului Chiril al Alexandriei în soarta tragică a Hypatiei este dominantă în cadrul acestei abundente literaturi şi cu greu astăzi cineva care nu a studiat izvoarele cu atenţie şi totodată *sine ira et studio* ar putea crede altceva despre Sfântul Chiril. Totuşi, un punct de vedere diferit vezi la J.M. Rist, „Hypatia", *Phoenix*, XIX (1965), 3, 214-225; în limba română, Vasile Adrian Carabă, „Hypatia din Alexandria (cca 370-415) sau apusul unei tradiţii paideice: Mouseion-ul", *Studii Teologice*, IV (2008), 4, 101-148 – n. trad.]

considerate doar proză. Aceşti metri au fost parţial explicaţi doar într-o epocă relativ recentă. Ei sunt marcaţi de tipuri diverse de acrostihuri şi rime. Din păcate, se cunoaşte foarte puţin despre imnurile religioase din secolele IV-V, iar istoria evoluţiei lor treptate este şi ea obscură. Astăzi este destul de evident că această evoluţie a fost puternică. În timp ce Grigorie Teologul a rămas fidel metrilor antici în cele mai multe dintre imnurile sale poetice, Roman Melodul („Imnograful"), ale cărui opere au apărut în prima parte a secolului al VI-lea, sub Anastasius I, a folosit noile forme şi a făcut uz de acrostihuri şi rime.

Savanţii au polemizat mult timp cu privire la problema dacă Roman a trăit în secolul al VI-lea sau al VIII-lea. Scurta sa *Viaţă* face referire la Constantinopolul din perioada regimului împăratului Anastasius, dar mult timp a fost imposibil de determinat dacă este vorba de Anastasius I (491-518) sau despre Anastasius al II-lea (713-716). Lumea ştiinţifică, după o lungă cercetare a scrierilor lui Roman, a căzut de acord în cele din urmă că este vorba de Anastasius I[173]. Roman Melodul este numit uneori cel mai mare poet al epocii bizantine. Acest „Pindar al poeziei ritmice"[174], „cel mai mare geniu religios", „Dante al neo-elinilor"[175] este autorul unui număr considerabil de imnuri superbe, printre care se numără şi faimosul imn creştin „Fecioara astăzi pe Cel mai presus de fire naşte"[176]. Poetul s-a născut în Siria şi este foarte probabil ca dezvoltarea geniului său să fi avut loc în perioada domniei lui Iustinian, deoarece, potrivit *Vieţii* sale, el era un diacon tânăr atunci când a venit din Siria la Constantinopol, unde, miraculos, a primit din cer darul imnografiei. Opera excelentă a lui Roman din secolul al VI-lea pare să arate că poezia religioasă din secolul al V-lea a atins un nivel înalt de dezvoltare; din păcate, datele cu privire la această chestiune sunt insuficiente. Acest poet extraordinar din secolul al VI-lea este cu siguranţă dificil de înţeles fără să ne imaginăm o evoluţie anterioară a poeziei bisericeşti. Astfel, din păcate, el nu poate fi apreciat în totalitate din cauză că multe dintre imnurile sale sunt încă nepublicate[177].

---

173. Vezi A.A. Vasiliev, „The Lifetime of Romanus the Melode", *Vizantiyskiy vremennik*, VIII (1901), 435-478; P. Maas, „Die Chronologie der Hymnen des Romanos", *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 1-44. Studii mai recente: M. Carpenter, „The Paper that Romanos Swallowed", *Speculum*, VII (1932), 3-22; „Romanos and the Mystery Play of the East", *The University of Missouri Studies*, XI (1936), 3; E. Mioni, *Romano il Melode. Saggio critico e dieci inni inediti*, VI, 230 (nu cunoaşte studiul lui Vasiliev); G. Cammelli, *Romano il Melode*.
174. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 663.
175. H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, 76. Gelzer a crezut că Roman a trăit în secolul al VIII-lea. *Cf.* E. Stein, în *Gnomon*, IV (1928), 413: „Poetul bisericesc Roman îmi pare pur şi simplu plictisitor [*langweilig*]".
176. Vezi G. Cammelli, „L'inno per la natività de Romano il Melode", *Studi Bizantini* (1925), 45-48; Cammelli, *Romano il Melode*, 88.
177. O ediţie critică a operelor lui Roman a fost realizată de P. Maas. Vezi *Byzantinische Zeitschrift*, XXIV (1924), 284. [Ediţii şi traduceri mai importante: *Romanos der Melode. Festgesänge*, trad. de Gabriel Henning Bultmann, 1960 (germ.); *Cantica Genuina*, ed. P. Maas şi C.A. Trypanis, Oxford, 1963; *Cantica Dubia*, ed. P. Maas şi C.A. Trypanis, Oxford, 1970; *Roman le Melode, Hymnes*, introducere, text critic, traducere note de José Grosdidier de Matons, 5 vol., Paris, 1964-1981 (din cauza decesului editorului în 1983, avem o ediţie incompletă; în total, 56 de imnuri); *Kontakia of Romanus, Byzantine Melodist*, trad. de Marjorie Carpenter, 2 vol., Columbia, 1970-1973 (engl.); Hans-Georg Beck, *Byzantinisches Lesebuch*, 1982, 281-284 (germ.); între altele, o traducere bună românească este Roman Melodul, *Imne*, traducere, studiu introductiv şi note de Cristina Rogobete şi Sabin Preda, Bucureşti, Editura Bizantină, 2007 – n. trad.]

Lactantius, un eminent scriitor creştin din Africa de Nord, din prima jumătate a secolului al IV-lea, a scris în latină. El este important în special ca autor al lucrării *De mortibus persecutorum*. Aceasta oferă informaţii interesante despre timpul lui Diocleţian şi Constantin, până la aşa-numitul rescript de la Milano[178].

Literatura creştină din această perioadă este reprezentată de câţiva autori remarcabili, dar nici literatura păgână nu rămâne mult în urma ei. Şi printre reprezentanţii acesteia s-au aflat o serie de bărbaţi talentaţi şi interesanţi, dintre care unul a fost Themistios din Paflagonia, care a trăit în a doua jumătate a secolului al IV-lea. Versat în filosofie, el a fost conducătorul şcolii din Constantinopol, orator al curţii şi un senator foarte apreciat atât de păgâni, cât şi de creştini. A scris o serie impresionantă de *Parafraze la Aristotel* (*Paraphrases Aristotelis librorum quae supersunt*), în care caută să explice ideile mai complicate ale filosofului grec. Este şi autorul a aproximativ 40 de discursuri care dau informaţii abundente despre evenimentele importante ale epocii, precum şi despre viaţa sa personală. Cel mai mare profesor păgân al secolului al IV-lea a fost Libanius din Antiohia, care şi-a influenţat contemporanii mai mult decât oricare altul din această epocă. Printre ucenicii săi s-au numărat şi Ioan Hrisostom, Vasile cel Mare şi Grigorie de Nazianz, iar prelegerile lui au fost studiate cu entuziasm de tânărul Iulian înainte de a ajunge pe tron. Cele 65 de discursuri publice ale lui Libanius au o importanţă deosebită şi oferă un material bogat cu privire la viaţa de zi cu zi a epocii. Nu mai puţin importantă este colecţia sa de scrisori care, prin bogăţia conţinutului şi prin spiritul remarcabil, poate fi comparată cu cea a lui Synesius din Cyrene.

Împăratul Iulian a fost o personalitate extraordinară a vieţii intelectuale a secolului al IV-lea şi, în ciuda scurtimii carierei sale, şi-a dovedit în mod clar talentul în diferite domenii ale literaturii. Discursurile sale, care-i reflectă speculaţiile obscure filosofice şi religioase, cum ar fi „Către Regele Soare" (Εἰς τὸν βασιλέα Ἥλιον πρὸς Σαλούστιον), scrisorile sale, *Contra creştinilor* (*Adversus christianos*), care s-a păstrat doar fragmentar, lucrarea sa satirică *Misopogon* (*Dispreţuitorul bărbii*)[179], scrisă împotriva populaţiei din Antiohia, importantă ca sursă biografică – toate acestea îl dezvăluie pe Iulian ca fiind un scriitor, istoric, gânditor, satiric şi moralist înzestrat. Am arătat măsura în care operele lui s-au împletit cu realităţile epocii. Moartea timpurie şi subită a acestui tânăr împărat a împiedicat dezvoltarea completă a geniului său ieşit din comun.

Literatura păgână a secolelor V-VI este reprezentată şi de câţiva scriitori din domeniul pur al istoriei. Printre cei mai importanţi se numără autorul bine cunoscutei serii de biografii a împăraţilor romani, scrisă în latină în secolul al IV-lea şi cunoscută sub titlul *Scriptores Historiae Augustae*. Identitatea autorului, timpul în care a fost scrisă şi valoarea ei istorică

178. Vezi M. Schanz, *Geschichte der römischen Literatur* (ed. a III-a, 1922), III, 413-437; despre *De mortibus persecutorum*, 462-467; (ed. a III-a), 427 ş.u. Cea mai bună lucrare despre Lactantius îi aparţine lui R. Pichon, *Lactance. Étude sur le mouvement philosophique et religieux sous le règne de Constantin*. Cea mai recentă bibliografie se găseşte în K. Roller, *Die Kaisergeschichte in Laktanz De mortibus persecutorum*, 41; trad. engl. de W. Fletcher, *Ante-Nicene Christian Library*, XXI-XXII. [Există şi o traducere românească: Lactantius, *De mortibus persecutorum – Despre morţile persecutorilor*, traducere, studiu introductiv, note şi comentarii de Claudiu T. Arieşan, Timişoara, Editura Amarcord, 2000. Vezi şi lucrarea colectivă editată de J. Fontaine şi M. Perrin *Lactance et son temps*, Paris, 1978 – n. trad.]

179. Poporul din Antiohia ridiculiza barba lui Iulian.

sunt controversate şi au suscitat o literatură enormă[180]. Dar, în 1923, un istoric englez scria: „Timpul şi osteneala cheltuite pentru *Istoria augustă* [...] sunt copleşitoare, iar rezultatele lor, în măsura în care există vreun folos practic pentru istorie, sunt cu siguranţă nule"[181]. N. Baynes a făcut de curând o încercare foarte interesantă de a demonstra că această colecţie a fost scrisă sub Iulian Apostatul cu un scop foarte exact: să facă propagandă pentru Iulian, pentru întreaga sa administraţie şi pentru politica sa religioasă[182]. Acest punct de vedere nu a fost acceptat de savanţi[183].

Priscus din Tracia, istoric din secolul al V-lea şi membru al ambasadei trimise la huni, este un alt exemplu care a avut contribuţii semnificative. *Istoria bizantină* (*Historia byzantina*), care a supravieţuit doar fragmentar, şi informaţiile sale despre viaţa şi obiceiurile hunilor sunt extrem de interesante şi valoroase. În realitate, Priscus este sursa principală pentru istoricii latini din secolul al VI-lea Cassiodor şi Iordanes cu privire la istoria lui Attila şi a hunilor. Zosimos, care a trăit în secolul al V-lea şi în prima jumătate a secolului al VI-lea, a scris *Istoria nouă* (*Nova Historia*), ducându-şi expunerea până la asedierea Romei de către Alaric în anul 410. Ca zelos credincios al zeilor antici, el a explicat căderea Imperiului roman ca pe o consecinţă a furiei zeilor că au fost fost părăsiţi de romani, învinuindu-l mai presus de orice pe Constantin cel Mare. Părerea sa despre Iulian a fost una foarte bună. Potrivit unui scriitor recent, Zosimos nu este doar un istoric al „declinului Romei", ci şi un teoretician al Republicii, pe care o apără şi o slăveşte; el este singurul „republican" al secolului al V-lea[184].

Ammianus Marcellinus, grec sirian născut în Antiohia, a scris la sfârşitul secolului al IV-lea *Res Gestae*, o istorie a Imperiului roman în latină. El şi-a propus ca această lucrare să fie o continuare a istoriei scrise de Tacitus, mergând cu naraţiunea din timpul lui Nerva până la moartea lui Valens (96-378). Doar ultimele 18 cărţi ale acestei istorii au supravieţuit, acoperind evenimente istorice dintre 353 şi 378. Autorul a profitat de aspra sa experienţă militară din campania lui Iulian dusă împotriva perşilor şi a dat informaţii de primă mână despre evenimentele din vremea sa. Chiar dacă a rămas păgân până la sfârşitul vieţii, el a arătat mare toleranţă faţă de creştinism. Istoria sa este un izvor important pentru perioada lui Iulian şi Valens, precum şi pentru istoria gotică şi hună timpurie. Geniul său literar este apreciat foarte mult de savanţii de astăzi. Stein l-a numit cel mai mare geniu literar din lume de la Tacitus până la Dante[185], iar N. Baynes l-a numit ultimul mare istoric al Romei[186].

Atena, oraşul gândirii clasice decadente, era în secolul al V-lea căminul celui din urmă distins reprezentant al neoplatonismului, al lui Proclus din Constantinopol, care a predat şi

180. Vezi M. Schanz, *Geschichte der römischen Literatur* (ed. a II-a, 1905), III, 83-90; A. Gercke şi E. Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft* (ed. a II-a, 1914), III, 255-256; A. Rosenberg, *Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte*, 231-241.

181. B. Henderson, *The Life and Principate of the Emperor Hadrian*, 275.

182. *The Historia Augusta: Its Date and Purpose*, 57-58; o foarte bună bibliografie, 7-16. Autorul îşi începe cartea cu pasajul citat din Henderson.

183. N. Baynes, „*The Historia Augusta: Its Date and Purpose*. A Replay to Criticism", *The Classical Quarterly*, XXII (1928), 166. Autorul însuşi remarcă faptul că presupunerea sa are în general „a bad press".

184. E. Condurachi, „Les idées politiques de Zosime", *Revista Clasică*, XIII-XIV (1941-1942), 125, 127.

185. *Geschichte der spätrömischen Reiches*, I, 331.

186. *Journal of Roman Studies*, XVIII (1928), 2, 224.

a scris acolo o lungă perioadă de timp. A fost şi locul de naştere al soţiei lui Teodosie al II-lea, Evdochia Athenaïs, care era înzestrată cu talent literar şi care a şi scris câteva lucrări.

Literatura vest-europeană a acestei perioade, care a fost reprezentată în mod ilustru de scrierile remarcabile ale Sfântului Augustin şi de diverşi alţi talentaţi scriitori de proză şi poezie, nu intră aici în discuţie.

După mutarea capitalei la Constantinopol, latina a rămas în continuare limba oficială în Imperiu în secolele IV-V. Era folosită la redactarea tuturor decretelor imperiale adunate în Codexul lui Teodosie, precum şi a decretelor de mai târziu, din secolul al V-lea şi de la începutul celui de-al VI-lea. Însă în programa Universităţii din Constantinopol din timpul lui Teodosie al II-lea se observă un declin al supremaţiei latinei şi o preferinţă evidentă pentru greacă, care era, până la urmă, limba cea mai vorbită în partea de răsărit a Imperiului. Tradiţia greacă era susţinută şi de şcoala păgână din Atena.

Perioada dintre secolele al IV-lea şi al VI-lea este una în care s-au îmbinat treptat elemente diverse, rezultând o nouă artă, care poartă numele de bizantină sau creştin-orientală. În măsura în care ştiinţa istoriei sondează mai adânc rădăcinile acesteia, devine din ce în ce mai clar că Orientul şi tradiţiile sale au jucat un rol predominant în dezvoltarea artei bizantine. Pe la sfârşitul secolului al XIX-lea, unii savanţi germani susţineau teoria că „arta Imperiului roman" (*Römische Reichskunst*), care se dezvoltase în Apus în primele două secole ale Imperiului, a înlocuit vechea cultură elenistică a Răsăritului, care se afla în declin, şi, ca să spunem aşa, a furnizat piatra unghiulară pentru arta creştină a secolelor IV-V. În prezent, această teorie este respinsă. De la apariţia în 1900 a faimoasei cărţi a lui D.V. Ainalov *Originile elenistice ale artei bizantine* [Эллинистические основы византийского искусства. Исследования в области истории ранневизантийского искусства, Санкт-Петербург; *The Hellenistic Origins of Byzantine Art*, translated from the Russian by Elizabeth Sobolevitch and Serge Sobolevitch, Edited by Cyril Mango, New Brunswick NJ, Rutgers University Press, 1961 – n. trad.] şi de la publicarea în 1901 a lucrării remarcabile a savantului austriac J. Strzygowski *Orient sau Roma* [*Orient oder Rom : Beiträge zur Geschichte der spätantiken und frühchristlichen Kunst*, Leipzig, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung – n. trad.], problema originii artei bizantine a luat un aspect cu totul nou ; este de la sine înţeles că rolul principal în dezvoltarea artei creştino-orientale aparţine Răsăritului, iar problema constă doar în a determina ce anume se înţelege prin termenul „Orient" şi influenţele răsăritene. Într-un mare număr de lucrări foarte importante, neobositul Strzygowski discută despre enorma influenţă exercitată de Orientul antic. În primul rând, el a căutat centrul influenţei în Constantinopol ; mai târziu, s-a îndreptat spre Egipt, Asia Mică şi Siria şi, mergând mai departe, spre est şi nord, a trecut de graniţele Mesopotamiei şi a căutat rădăcinile influenţelor principale pe platoul şi în munţii Altai-Iran şi în Armenia. El a afirmat : „Ceea ce a fost Elada pentru arta Antichităţii a fost şi Iranul pentru arta noii lumi creştine"[187]. A continuat, de asemenea, cu India şi Turkestanul chinez, pentru o mai bună lămurire a problemei. Deşi i se recunosc marile servicii făcute în cercetarea originii artei bizantine, ştiinţa istorică contemporană este încă foarte precaută în privinţa celor mai noi ipoteze ale sale[188].

187. *Ursprung der christlichen Kirchenkunst*, 18 ; traducerea în engleză de O. Dalton şi H. Braunhotz, *Origin of Christian Church Art*, 21 ; o listă a operelor lui Strzygowski, 253-259.

188. Vezi, spre exemplu, C. Diehl, *Manuel d'art byzantin* (ed. a II-a, 1925-1926), I, 16-21 ; O. Dalton, *East Christian Art*, 10-23 şi în special 366-376.

Secolul al IV-lea a fost o perioadă foarte importantă pentru istoria artei bizantine. Noul statut al religiei creştine în Imperiul roman, mai întâi ca religie acceptată, iar mai târziu ca religie de stat, a dus foarte repede la dezvoltarea creştinismului. Trei elemente – creştinismul, elenismul şi Orientul – s-au întâlnit în secolul al IV-lea şi din unirea lor a rezultat ceea ce se înţelege prin arta creştin-orientală.

Ajuns centru politic al Imperiului, Constantinopolul a devenit treptat şi centrul intelectual şi artistic. Aceasta nu s-a întâmplat dintr-odată. „Constantinopolul nu avea o cultură preexistentă care să reziste sau să controleze invazia de forţe exotice; el a trebuit mai întâi să cântărească şi să asimileze noile influenţe, lucru pentru care a fost nevoie de cel puţin o sută de ani[189]".

Siria şi Antiohia, Egiptul, călăuzit de Alexandria, şi Asia Mică, reflectând în viaţa lor artistică influenţele mai multor tradiţii antice, au exercitat o influenţă foarte puternică şi benefică asupra dezvoltării artei creştin-orientale. Arhitectura siriană a înflorit pe întreg parcursul secolelor al IV-lea, al V-lea şi al VI-lea. Bisericile măreţe din Ierusalim şi Betleem, precum şi câteva biserici din Nazaret au fost ridicate încă din timpul domniei lui Constantin cel Mare. Grandoarea extraordinară a caracterizat bisericile din Antiohia şi Siria. „Antiohia, centrul unei splendide civilizaţii, a luat în mod firesc conducerea artei creştine în Siria."[190] Din păcate, pentru o lungă perioadă de timp, foarte puţine informaţii au fost accesibile cu privire la arta din Antiohia, iar frumuseţea şi importanţa ei au început să fie mai bine cunoscute doar în ultima vreme[191]. „Oraşele moarte" ale Siriei Centrale, descoperite între 1860 şi 1861 de către M. de Vogue, oferă o anumită idee despre ceea ce a reprezentat arhitectura secolelor al IV-lea, al V-lea şi al VI-lea. Una dintre cele mai remarcabile realizări de la sfârşitul secolului al V-lea este faimoasa mănăstire a Sfântului Simeon Stâlpnicul (Kalat Seman), aşezată între Antiohia şi Alep, impresionantă chiar şi astăzi prin ruinele ei măreţe[192]. Bine cunoscuta frizăa din Mschatta, la est de Iordan, acum în Muzeul Kaiser Friedrich din Berlin [azi Bodemuseum – n. trad.], este de asemenea, se pare, o lucrare din secolele IV-VI[193]. Începutului de secol V îi aparţine o bazilică din Egipt ridicată de împăratul Arcadius peste mormântul lui Mina, un sfânt egiptean recunoscut. Ruinele sale au fost excavate cu puţin timp în urmă şi studiate de C.M. Kaufmann[194]. În domeniul mozaicului, al portretisticii, al tapiseriei (mătăsuri brodate din perioada creştinismului timpuriu) şi aşa mai departe există câteva produse interesante din prima parte a erei bizantine.

Zidurile care împrejmuiau Constantinopolul în secolul al V-lea au supravieţuit până în prezent. Poarta de aur (Porta Aurea), prin care împăraţii îşi făceau intrarea oficială în Constantinopol, a fost construită la sfârşitul secolului al IV-lea sau în prima parte a secolului al V-lea; remarcabilă prin arhitectura sa splendidă, ea există şi astăzi.

189. O. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, 10.
190. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 26.
191. Vezi C.R. Morey, *The Mosaics of Antioch*, precum şi cele trei volume splendide *Antioch-on-the-Orontes*.
192. Vezi planul şi picturile în Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 36-37, 45-47; J. Mattern, „À travers les villes mortes de Haute-Syrie", *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, XVIII (1933), 1, 175; despre biserica Sf. Simeon, 87-104; multe ilustraţii. O nouă ediţie a acestei cărţi, *Villes mortes de Haute-Syrie*, 1944, 115-138.
193. Despre discrepanţa cronologică, vezi Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 53; Dalton, *East Christian Art*, 109, n. 1.
194. *Die Menasstadt*, I.

De numele lui Constantin se leagă construirea bisericii Sfintei Irina şi a bisericii Sfinţilor Apostoli din Constantinopol. Sfânta Sofia, a cărei construcţie trebuie să fi început în această perioadă, a fost terminată în timpul fiului său Constantius. Aceste biserici au fost reconstruite în secolul al VI-lea de către Iustinian. În secolul al V-lea, o altă biserică împodobea noua capitală, biserica Sfântul Ioan din Stoudios, care astăzi este moscheea Mir-Achor djami.

Un număr de monumente aparţinând artei bizantine timpurii s-au păstrat în părţile apusene ale Imperiului. Printre acestea sunt câteva biserici în Tesalonic (Salonika); palatul lui Diocleţian de la Spalato, în Dalmaţia (începutul secolului al IV-lea); câteva picturi în Santa Maria Antiqua la Roma, datând se pare de la sfârşitul secolului al V-lea[195]; mausoleul Galla Placidia şi baptisteriul ortodox din Ravenna (secolul al V-lea); şi câteva monumente în Africa de Nord.

În istoria artei, secolele IV-V trebuie văzute ca o perioadă pregătitoare pentru epoca lui Iustinian cel Mare, când „capitala a atins conştiinţa deplină de sine şi şi-a asumat puterea conducătoare", perioadă care a şi fost numită „prima Epocă de Aur a artei bizantine"[196].

195. Dalton, *East Christian Art*, 249; *cf.* Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 352.
196. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, 10.

Capitolul III

Iustinian cel Mare şi succesorii săi imediaţi (518-610)

În politica lor externă, ca şi în cea religioasă, succesorii lui Zenon şi Anastasie au urmat o cale total opusă faţă de cea a predecesorilor lor, căci ei şi-au întors privirea dinspre răsărit spre apus.

Între 518 şi 578, tronul a fost ocupat de următoarele persoane: Iustin cel Bătrân (518-527), şef al gărzii imperiale (comite al excubiţilor[1]), care a fost ales pur şi simplu accidental să urce pe tron după moartea lui Anastasie; nepotul său ilustru, Iustinian cel Mare (527-565); şi un nepot al acestuia din urmă, Iustin al II-lea, numit şi „cel Tânăr" (565-578). Numele lui Iustin şi Iustinian sunt strâns legate de chestiunea originii lor slave, care a fost mult timp privită de savanţi ca un fapt istoric. Această teorie se baza pe *Viaţa* împăratului Iustinian scrisă de egumenul Teofil, profesor al lui Iustinian, şi publicată de custodele Bibliotecii Vaticanului, Nicolaus Alemannus, la începutul secolului al XVII-lea. *Viaţa* menţionează nume speciale pentru Iustinian şi rudele sale, prin care aceştia erau cunoscuţi în ţara lor de origine şi care, în opinia celor mai înalte autorităţi ale slavisticii, erau nume slave – de exemplu, numele lui Iustinian de Upravda, „adevărul, dreptatea". Când manuscrisul folosit de Alemannus a fost găsit la sfârşitul secolului al XIX-lea (1883) şi studiat de către savantul englez Bryce, acesta a dovedit că textul a fost compus în prima parte a secolului al XVII-lea, având caracter pur legendar şi fiind deci fără valoare istorică. În consecinţă, astăzi trebuie să se renunţe la teoria originii slave a lui Iustinian[2]. Iustin şi Iustinian erau probabil iliri sau albanezi. Iustinian s-a născut într-unul dintre oraşele Macedoniei Superioare, nu departe de oraşul de astăzi Uskub, de la frontiera albaneză. Unii savanţi merg cu rădăcinile familiei lui Iustinian în timp până la coloniştii romani din Dardania, adică Macedonia Superioară[3]. În orice caz, primii trei împăraţi ai acestei epoci au fost iliri sau albanezi – bineînţeles, romanizaţi –, iar limba lor maternă era latina.

1. Excubiţii erau un regiment al gărzii bizantine.
2. J. Bryce, „Life of Justinian by Theophilus", *Archivio della Reale Società Romana di Storia Patria*, X (1887), 137-171; şi în *English Historical Review*, II (1887), 657-684.
3. C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 36; J.B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, II, 18, n. 3. Despre originea lui Iustinian, vezi A.A. Vasiliev, „The Problem of Justinian's Slavic Origin", *Vizantiyskiy vremennik*, I (1894), 469-492. Există multe articole noi despre originea lui Iustinian.

Iustin al II-lea, cel slab la minte şi fără de copii, l-a adoptat pe tracul Tiberiu, comandant în armată, pe care l-a numit cezar. Cu această ocazie, el a rostit o cuvântare foarte interesantă, care a făcut o impresie puternică asupra contemporanilor prin tonul sincer şi pocăinţa afişate[4]. Deoarece cuvântarea a fost transcrisă de către scribi, ea ni s-a păstrat în forma originală. După moartea lui Iustin al II-lea, Tiberiu a domnit sub numele de Tiberiu al II-lea (578-582). Odată cu moartea sa a luat sfârşit şi dinastia iustiniană, pentru că lui i-a urmat soţul fiicei sale, Mauricius (582-602). Izvoarele sunt divergente cu privire la originea lui Mauricius; unii consideră casa şi familia sa ca fiind îndepărtatul oraş Arabissus[5] din Capadocia, în timp ce alţii, chiar dacă îl numesc capadocian, îl consideră primul grec pe tronul bizantin[6]. În fapt, nu există aici o contradicţie în termeni, căci este posibil ca el să se fi născut într-adevăr în Capadocia, dar să fi fost de origine greacă[7]. O altă tradiţie pretinde că Mauricius a fost roman[8]. I.A. Kulakovski considera că este posibil ca el să fi fost de origine armeană, populaţia autohtonă din Capadocia fiind armeană[9] Mauricius a fost detronat de tiranul trac Phokas (602-610), ultimul împărat al acestei epoci.

Iustin I

Imediat după ce a urcat pe tron, Iustin s-a desprins de politica religioasă a celor doi predecesori ai săi, trecând definitiv de partea adepţilor Sinodului de la Calcedon şi deschizând o perioadă de persecuţii dure împotriva monofiziţilor. Au fost stabilite relaţii paşnice cu Roma, iar neînţelegerea dintre Bisericile din Răsărit şi Apus, care data încă din timpul Henoticonului lui Zenon, a luat sfârşit. Politica religioasă a împăraţilor din această perioadă este una ortodoxă. Acest fapt a îndepărtat şi mai mult provinciile orientale, iar un indiciu foarte interesant de moderaţie a apărut într-o scrisoare trimisă papei Hormisdas, în 520, de către nepotul lui Iustin, Iustinian, a cărui influenţă s-a simţit din primul an de domnie al unchiului său. Plin de tact, el propune bunăvoinţă faţă de disidenţi: „Tu vei împăca poporul cu Domnul nostru nu prin persecuţii şi vărsare de sânge, ci prin răbdare, ca nu cumva, dorind să câştigăm suflete, să pierdem trupurile multor oameni, precum şi sufletele lor. Căci este [mai] potrivit să corectăm greşelile vechi cu moderaţie şi cu blândeţe. Acel doctor este pe bună dreptate lăudat, care cu zel se străduieşte să vindece bolile cronice

4. Textul cuvântării este reprodus în Theofilact Symokatta, *Historia*, III, 11; ed. C. de Boor, 132-133; Evagrii, *Historia ecclesiastica*, V, 13; ed. J. Bidez şi L. Parmentier, 208-209; Ioan de Efes, *Ecclesiastical History*, III, 5; trad. engl. R. Payne-Smith, 172-176; trad. engl. E.W. Brooks, 93-94. Într-un articol interesant despre această cuvântare, un savant rus, V. Valdenberg, afirmă că textele celor trei scriitori sunt versiuni diferite ale aceleiaşi cuvântări: „An Oration of Justin II to Tiberius", *Bulletin de l'Académie des sciences de l'Union des Républiques socialistes soviétiques*, 2 (1928), 129. Trad. engl. Bury, *Later Roman Empire*, II, 77-78.
5. Evagrii, *Historia ecclesiastica*, V, 19; Ioan de Efes, *Ecclesiastical History*, V, 21; trad. Payne-Smith, 361.
6. Pauli Diaconi, *Historia Langobardorum*, III, 15.
7. E. Stein, *Studien aus Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius Constantinus*, 100, n. 2.
8. Evagrii, *Historia ecclesiastica*, V, 19.
9. *History of Byzantium*, II, 419.

într-un aşa fel încât să nu apară răni noi din ele"[10]. Este cu atât mai interesant să vedem un astfel de sfat din partea lui Iustinian, de vreme ce în ultimii ani, adesea, el însuşi nu l-a urmat.

La prima vedere apare o oarecare inconsecvenţă în relaţiile lui Iustinian cu îndepărtatul regat abisinian de Axum. În războiul său împotriva regelui Yemenului, protectorul iudaismului, regele Abisiniei, cu sprijin efectiv din partea lui Iustin şi Iustinian, a pus piciorul bine în Yemen, şi-a stabilit cartierul general în partea de sud-vest a Arabiei, dincolo de strâmtoarea Bab el Mandeb, şi a restaurat creştinismul în această ţară. De la bun început ne surprinde faptul că Iustin ortodoxul, cel care a aderat la învăţătura Calcedonului şi care s-a îndreptat împotriva monofiziţilor din interiorul imperiului său, a putut să-l sprijine pe regele abisinian monofizit. Dar, în afara graniţelor oficiale ale Imperiului, împăratul bizantin proteja creştinismul în general, indiferent dacă era sau nu în acord cu dogmele sale religioase. Din punctul de vedere al politicii externe, împăraţii bizantini priveau orice victorie pentru creştinism ca pe un potenţial avantaj politic şi, probabil, economic.

Această *apropiere* dintre Iustin şi regele abisinian s-a reflectat surprinzător mai târziu. În Abisinia, în secolul al XIV-lea, a fost alcătuită una dintre cele mai importante opere ale literaturii abisiniene (etiopiene), *Kebra Nagast* (*Gloria regilor*), cuprinzând o colecţie foarte interesantă de legende. Ea afirmă că dinastia domnitoare abisiniană îşi are rădăcinile în vremea lui Solomon şi a reginei din Saba; şi, într-adevăr, în prezent Abisinia pretinde a fi guvernată de cea mai veche dinastie din lume. Etiopienii, după *Kebra Nagast*, sunt un popor ales, un nou Israel; regatul lor este mai nobil decât Imperiul roman. Cei doi regi, Iustin, regele Romei, şi Kaleb, regele Etiopiei, se vor întâlni la Ierusalim şi vor împărţi pământul între ei. Această legendă foarte interesantă arată în mod clar impresia profundă făcută de epoca lui Iustin asupra tradiţiei istorice abisiniene[11].

Domnia lui Iustinian şi a Teodorei

Urmaşul lui Iustin, nepotul său Iustinian (527-565), este figura centrală a acestei epoci* Numele său este strâns legat de numele soţiei sale, împărăteasa Teodora, una dintre cele mai interesante şi mai capabile femei din epoca bizantină. *Istoria secretă*, care a ieşit de sub pana lui Procopius, istoricul epocii lui Iustinian, zugrăveşte în culori exagerate viaţa pervertită a Teodorei în tinereţe, când, ca fiică de paznic de urşi în amfiteatru, a trăit în

10. *Collectio Avellana*, nr. 196, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, XXXV (1895), 655-656.

11. Vezi A.A. Vasiliev, „Justin I (518-527) and Abyssinia", *Byzantinische Zeitschrift*, XXXIII (1933), 67-77. De asemenea, de acelaşi autor, *Justin the First*, 299-302.
S-a scris enorm despre Iustinian, însă ne vom rezuma la trei lucrări, cele mai actuale, dar şi foarte valoroase: prima, de referinţă astăzi, este cea a lui Mischa Meier, *Das andere Zeitalter Justinians: Kontingenzerfahrung und Kontingenzbewältigung im 6. Jahrhundert nach Chr.*, Göttingen, 2004; din spaţiul de limbă franceză, semnalăm lucrarea profesorului de istorie antică şi arheologie de la Universitatea Versailles-Saint-Quentin Georges Tate, *Justinien: l'épopée de l'Empire d'Orient*, Paris, Fayard, 2004 – din motive de ordin editorial, s-a renunţat, din păcate, la notele bibliografice; din seria *Cambridge Companion*, vezi Michael Maas (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge, 2005 (n. trad.).

atmosfera coruptă din punct de vedere moral a teatrului acelei vremi, devenind o femeie care, cu generozitate, îşi împărţea dragostea multor bărbaţi. Natura o înzestrase cu frumuseţe, eleganţă, inteligenţă şi umor. Potrivit unui istoric (Diehl), „ea a distrat, încântat şi scandalizat Constantinopolul"[12]. Procopius spune că oamenii care o întâlneau pe Teodora pe stradă se dădeau îndărăt din faţa ei, de frică să nu-şi murdărească hainele prin atingerea de ea[13]. Dar aceste detalii întunecate despre anii de tinereţe ai viitoarei împărătese trebuie privite cu un anumit scepticism, căci toate vin de la Procopius, al cărui scop principal în *Istoria secretă* era acela de a-i defăima pe Iustinian şi Teodora. După perioada foarte tumultuoasă a tinereţii, Teodora a dispărut din capitală şi a locuit câţiva ani în Africa. Când s-a întors în Constantinopol, nu mai era actriţa frivolă de odinioară. Atunci când Iustinian a văzut-o pentru prima dată, ea părăsise scena şi ducea o viaţă singuratică, consacrându-şi din timp împletitului lânii şi arătând un mare interes pentru chestiunile religioase. Frumuseţea ei l-a impresionat profund, încât a luat-o la curte, a ridicat-o la rangul de patriciană şi, nu după mult timp, s-a căsătorit cu ea. Prin urcarea lui pe tron, Teodora a devenit împărăteasa Imperiului bizantin. Ea s-a dovedit a fi potrivită pentru noul şi nobilul rol. A rămas o soţie devotată şi a arătat mult interes pentru treburile politice, dovedind o înţelegere pătrunzătoare şi exercitând o mare influenţă asupra tuturor acţiunilor lui Iustinian. În timpul răscoalei din 532, despre care va fi vorba mai târziu, Teodora a jucat unul dintre rolurile cele mai importante. Cu sânge rece şi cu o energie extraordinară, ea a salvat probabil Imperiul de viitoare convulsii. În ceea ce priveşte preferinţele religioase, i-a favorizat deschis pe monofiziţi şi s-a situat astfel la polul opus faţă de soţul ei indecis. Acesta a rămas fidel ortodoxiei pe tot parcursul domniei sale, chiar dacă a făcut câteva concesii monofizitismului. Ea a dovedit o mai bună înţelegere decât el a importanţei provinciilor orientale monofizite, care erau în fapt zonele vitale ale Imperiului, şi, în mod categoric, a urmărit să întreţină relaţii paşnice cu ele. Teodora a murit de cancer în 548, mult înainte de sfârşitul lui Iustinian[14]. În celebrul mozaic din biserica San Vitale din Ravenna, datând din secolul al VI-lea, Teodora este reprezentată în haine împărăteşti, înconjurată de curtea sa. Istorici bisericeşti contemporani Teodorei, ca şi alţii de mai târziu, sunt foarte severi cu privire la caracterul ei. Cu toate acestea, în calendarul ortodox, pe 14 noiembrie apare „Adormirea împăratului ortodox Iustinian şi pomenirea împărătesei Teodora"[15]. Ea a fost înmormântată în biserica Sfinţilor Apostoli.

Politica externă a lui Iustinian şi ideologia sa

Numeroasele războaie ale lui Iustinian au fost în parte ofensive, în parte defensive. Primele au fost purtate împotriva statelor germanice barbare din Europa de Vest; ultimele au fost duse împotriva Persiei, în Răsărit, şi a slavilor, în Nord.

12. Charles Diehl, *Figures byzantines*, I, 56; trad. engl. H. Bell, *Byzantine Portraits*, 54. [Trad. rom. Ileana Zara, *Figuri bizantine*, I, 220 – n. trad.]
13. *Historia arcana*, 9, 25; ed. J. Haury, 60-61. [Ed. rom. H. Mihăescu, 87 – n. trad.]
14. Victoris Tonnennensis, *Chronica, s.a. 549*: Theodora Augusta Chalcedonsis synodi inimica canceris plaga corpore toto perfusa vitam prodigiose finivit; în *Chronica Minora*, editura T. Mommsen, II, 202.
15. Arh. Serghie, *The Complete Liturgical Calendar (Menologion) of the Orient* (ed. a II-a, 1901), II, 1, 354.

Forţele principale au fost îndreptate spre vest, unde activitatea militară bizantină a fost încununată de succese răsunătoare. Vandalii, ostrogoţii şi, într-o oarecare măsură, vizigoţii au fost forţaţi să se supună împăratului bizantin. Marea Mediterană aproape că a fost transformată într-un lac bizantin. În decretele sale, Iustinian se numea pe sine Caesar Flavius Iustinian, Alamannicus, Gothicus, Francicus, Germanicus, Anticus, Alanicus, Vandalicus, Africanus. Dar această strălucire exterioară şi-a avut reversul ei. Succesul a fost obţinut cu un preţ prea scump pentru Imperiu, deoarece a avut drept consecinţă epuizarea economică a statului bizantin. Având în vedere faptul că armata a fost transferată în Vest, Estul şi Nordul au rămas deschise atacurilor din partea perşilor, slavilor şi hunilor.

Inamicii principali ai Imperiului, din punctul de vedere al lui Iustinian, erau germanii. Astfel, chestiunea germanică a reapărut în Imperiul bizantin în secolul al VI-lea, cu diferenţa că în secolul al V-lea germanii atacau Imperiul, pe când în secolul al VI-lea Imperiul era acela care făcea presiuni asupra germanilor.

Iustinian a urcat pe tron cu idealurile unui împărat deopotrivă roman şi creştin. Considerându-se urmaş al cezarilor romani, el înţelegea ca pe o datorie sfântă refacerea unităţii Imperiului, în aceleaşi graniţe avute în secolele I-II. Ca împărat creştin, nu le putea permite germanilor arieni să persecute populaţia ortodoxă. Împăraţii din Constantinopol, ca succesori legitimi ai cezarilor, aveau drepturi istorice asupra Europei Occidentale, care era ocupată în acel timp de barbari. Regii germani erau doar vasali ai împăratului bizantin, care-i delegase să conducă în Apus. Regele franc Clovis primise rangul de consul din partea lui Anastasie; acelaşi împărat l-a recunoscut oficial pe regele ostrogot Teodoric. Când s-a hotărât să-i pedepsească cu război pe goţi, Iustinian scria: „Goţii, punând stăpânire cu forţa pe Italia noastră, au refuzat să o dea înapoi"[16]. El a rămas – aşa se considera – suzeranul firesc al tuturor conducătorilor din interiorul graniţelor Imperiului roman. Ca împărat creştin, Iustinian avea misiunea de a răspândi credinţa adevărată printre necredincioşi, indiferent dacă erau eretici sau păgâni. Această concepţie, exprimată de Eusebiu de Cezareea în secolul al IV-lea, era încă vie în secolul al VI-lea. Era temelia crezului lui Iustinian cu privire la datoria de a reface un Imperiu roman unitar, care, în termenii unei novele[17], ajungea odinioară pe ţărmurile a două oceane şi pe care romanii l-au pierdut din cauza nepăsării lor. Din această veche idee s-a născut credinţa lui Iustinian că avea datoria de a impune în Imperiul restaurat o singură credinţă creştină, atât printre schismatici, cât şi printre păgâni. Aceasta era ideologia lui Iustinian, care l-a făcut pe atotcuprinzătorul şi cruciatul om de stat să viseze la cucerirea întregii lumi cunoscute.

Trebuie însă amintit că pretenţiile grandioase cu privire la vechile teritorii ale Imperiului roman nu erau doar viziunile sale personale. Ele păreau destul de fireşti pentru populaţia provinciilor ocupate de barbari. Autohtonii din provinciile care căzuseră în mâinile arienilor vedeau în Iustinian singurul lor protector. Condiţiile din Africa de Nord, aflată sub vandali, erau deosebit de dificile, deoarece aceşti barbari declanşaseră persecuţii severe împotriva populaţiei autohtone ortodoxe şi aruncaseră în închisoare mulţi cetăţeni şi membri ai clerului, confiscând multe dintre proprietăţile lor. Refugiaţi şi exilaţi din Africa, inclusiv mulţi episcopi ortodocşi, soseau la Constantinopol şi-l implorau pe împărat să pornească o campanie împotriva vandalilor, dându-i asigurări că ar urma o revoltă generală a populaţiei indigene.

16. Procopius, *De bello gothico*, I, 5, 8; ed. J. Haury, II, 6.
17. Iustinian, *Novellae Constitutiones*, nr. 30 (44), II; ed. K.E. Zachariä von Lingenthal, I, 276.

O situaţie asemănătoare domnea în Italia, unde populaţia indigenă, în ciuda unei perioade prelungite de toleranţă religioasă a lui Teodoric şi a gustului său pentru civilizaţia romană, continua să păstreze o nemulţumire ascunsă şi chiar îşi îndreptă privirea spre Constantinopol, aşteptând de acolo ajutor pentru eliberarea ţării lor de nou-veniţi şi restabilirea credinţei ortodoxe.

Şi mai interesant este faptul că înşişi regii barbari susţineau planurile ambiţioase ale împăratului. Ei continuau să-şi exprime respectul profund pentru Imperiu manifestându-şi în multe feluri servilismul faţă de împărat, străduindu-se să obţină prin orice mijloace ranguri romane înalte, imprimând imaginea împăratului pe monedele lor etc. Savantul francez Diehl[18] spunea că ei ar fi repetat de bunăvoie cuvintele căpeteniei vizigote, care afirma: „Împăratul este fără doar şi poate Dumnezeu pe pământ, iar cel ce ridică mâna asupra lui trebuie să plătească cu propriul sânge"[19].

Şi totuşi, în ciuda faptului că situaţia din Africa şi Italia era favorabilă lui Iustinian, campaniile duse împotriva vandalilor şi ostrogoţilor au fost extrem de dificile şi au durat mult timp.

Războaiele împotriva vandalilor, ostrogoţilor şi vizigoţilor. Consecinţele acestor războaie. Persia. Slavii. Expediţia împotriva vandalilor nu a fost deloc o problemă uşoară. A implicat transferul pe mare, în nordul Africii, al unei armate numeroase, ce avea să lupte împotriva unui popor care stăpânea o flotă foarte puternică şi care, la mijlocul secolului al V-lea, reuşise chiar să invadeze Roma. În plus, transferarea unei forţe militare principale în Vest avea să atragă consecinţe serioase în Răsărit, unde Persia, cel mai periculos inamic al Imperiului, ducea un război continuu împotriva Constantinopolului. Procopius dă o informaţie interesantă despre consiliul la care s-a discutat pentru prima dată chestiunea expediţiei în Africa[20]. Cei mai loiali consilieri ai împăratului şi-au exprimat îndoiala cu privire la posibilitatea ca acest plan să aibă succes şi îl considerau pripit. Iustinian însuşi începu să ezite; în cele din urmă îşi învinse această slăbiciune temporară şi insistă asupra proiectului său iniţial. Expediţia a fost hotărâtă categoric. Între timp, în casa conducătoare persană a avut loc o schimbare, iar în 532 Iustinian reuşi să încheie o pace „eternă" cu noul conducător, cu condiţia umilitoare ca Imperiul bizantin să plătească un tribut anual foarte mare regelui Persiei. Totuşi, acest tratat i-a oferit lui Iustinian posibilitatea să acţioneze mult mai liber în Est şi Sud. În fruntea marii armate şi a flotei, el l-a numit pe capabilul general Belizarie, care era ajutorul cel mai de încredere al împăratului în acţiunile sale militare şi care, cu puţin înainte de această numire, reuşise să înăbuşe periculoasa revoltă internă *Nika*, despre care vom vorbi mai târziu.

În această perioadă, vandalii şi ostrogoţii nu mai reprezentau de mult inamicii periculoşi de altădată. Neobişnuiţi cu clima deprimantă din Sud şi influenţaţi de civilizaţia romană, ei şi-au pierdut foarte repede energia şi tăria de odinioară. Credinţa ariană a acestor germanici a dus la relaţii neprietenoase cu populaţia romană autohtonă. Revoltele triburilor berbere au contribuit, de asemenea, în mare măsură la slăbirea vandalilor. Iustinian înţelegea foarte bine situaţia şi, printr-o diplomaţie abilă, a aţâţat neînţelegerile interne dintre vandali, ştiind precis că regatele germanice nu s-ar uni niciodată pentru a i se opune, deoarece ostrogoţii se aflau în relaţii duşmănoase cu vandalii, francii ortodocşi duceau permanent lupte cu

18. *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*, 137.
19. Iordanes, *Getica*, XXVIII; ed. T. Mommsen, 95.
20. *De bello vandalico*, I, 10; ed. Haury, I, 355-360; trad. engl. de H.B. Dewing, II, 90-101.

ostrogoţii, iar vizigoţii din Spania se aflau prea departe pentru a lua cu adevărat parte la război. Toate acestea îi întăreau lui Iustinian speranţa de a învinge separat orice inamic. Războiul cu vandalii a durat, exceptând câteva momente de pace, din 533 până în 548[21]. Printr-o serie de victorii strălucite, Belizarie cuceri rapid întregul regat vandal, încât Iustinian a putut proclama triumfător: „Dumnezeu, în milostenia Sa, nu ne-a dat doar Africa şi toate provinciile ei, ci ne-a şi înapoiat însemnele noastre imperiale care fuseseră luate de vandali atunci când au cucerit Roma"[22]. Considerând războiul terminat, împăratul l-a chemat înapoi la Constantinopol pe Belizarie împreună cu cea mai mare parte a armatei. Curând după aceasta, maurii (un trib berber autohton) au pornit o rebeliune teribilă, iar trupele rămase au fost nevoite să se angajeze într-o luptă copleşitoare. Succesorul lui Belizarie, Solomon, a suferit o înfrângere totală şi a fost măcelărit. Epuizantul război a durat până în anul 548, când puterea imperială a fost restaurată definitiv printr-o victorie decisivă repurtată de Ioan Troglita, bun diplomat şi general capabil. Cel de-al treilea erou al recuceririi Africii a asigurat liniştea totală acolo, pentru aproximativ 14 ani. Faptele sale au fost povestite de poetul contemporan african Corippus, în lucrarea sa istorică *Iohannis*[23].

Aceste cuceriri nu au împlinit întru totul idealurile lui Iustinian, deoarece, cu excepţia puternicei fortăreţe din Septum, aproape de Coloanele lui Hercule (astăzi fortăreaţa spaniolă Ceuta), regiunea vestică a Africii de Nord, care se întinde până la Oceanul Atlantic, nu a fost recucerită. De acum înainte, cea mai mare parte din nordul Africii, Corsica, Sardinia şi Insulele Baleare erau parte a Imperiului, iar Iustinian cheltui multă energie ca să reinstaureze ordinea în aceste ţinuturi cucerite. Chiar şi astăzi, ruinele impresionante ale numeroaselor fortăreţe şi fortificaţii bizantine dau mărturie despre eforturile considerabile depuse de împărat pentru apărarea ţării sale.

Mult mai epuizantă a fost campania împotriva ostrogoţilor, care a durat, incluzând intervalele de pace, din 535 până în 554. Pe durata primilor 13 ani, aceasta a fost contemporană cu războiul împotriva vandalilor. Iustinian a deschis campania militară prin imixtiunea în rivalitatea internă dintre ostrogoţi. O armată începu cucerirea Dalmaţiei, care, în această perioadă, făcea parte din regatul ostrogot. O alta, transportată pe mare şi condusă de Belizarie, puse stăpânire pe Sicilia fără mare dificultate. Mai târziu, odată mutată în Italia, această armată cuceri Napoli şi Roma. Puţin după aceea, în 540, capitala ostrogotă, Ravenna, îi deschise porţile lui Belizarie, care la scurt timp părăsi Italia în direcţia Constantinopolului, luându-l cu sine, captiv, pe regele ostrogot. Iustinian şi-a adăugat la titlurile de „Africanus" şi „Vandalicus" pe cel de „Gothicus". Italia părea cucerită definitiv de Imperiul bizantin.

---

21. Despre acest război, vezi Charles Diehl, *L'Afrique byzantine*, 3-33, 333-381 ; Diehl, *Justinien*, 173-180 ; W. Holmes, *The Age of Justinian and Theodora* (ed. a II-a, 1912), II, 489-526 ; Bury, *Later Roman Empire*, II, 124-148.
22. *Codex Iustinianus*, I, 27, 1, 7.
23. Vezi Bury, *Later Roman Empire*, II, 147. [Amintind de stilul lui Virgiliu, Iohannis descrie în opt cărţi, înainte de toate, războaiele duse de romani cu maurii. Această epopee a fost redescoperită târziu, în 1820 ; vezi şi F.R.D. Goodyear, „Notes on the *Iohannis* of Corippus", *Vigiliae Christianae*, XVI (1962), 1, 34-41 ; James Diggle, „Notes on the *Iohannis* of Corippus", *The Classical Quarterly*, XVIII (1968), 132-141 ; Averil M. Cameron, „Corippus' *Iohannis*: epic of Byzantium Africa", în Averil M. Cameron, *Changing Cultures in Early Byzantium*, Aldershot, 1996, 167-180 – n. trad.]

Totuşi, în acest timp apăru printre goţi un rege energic şi capabil, Totila, ultimul apărător al independenţei ostrogoţilor. Cu repeziciune şi hotărâre, el a schimbat situaţia. Succesele sale militare au fost atât de mari, încât Belizarie a fost chemat din Persia pentru a le face faţă şi trimis în Italia pentru a prelua comanda supremă. Şi totuşi, Belizarie s-a dovedit incapabil să facă faţă situaţiei. Unele după altele, teritoriile cucerite de armata bizantină în Italia şi cele din insule au fost redobândite de ostrogoţi. Nefericita Romă, care în decursul a câţiva ani trecuse când la ostrogoţi, când la romani, a fost transformată într-un morman de ruine. După ce eşecurile lui Belizarie i-au atras chemarea înapoi din Italia, succesorul său, Narses, un alt general bizantin capabil, reuşi în cele din urmă să-i înfrângă pe goţi, printr-o serie de operaţiuni care au dovedit o capacitate strategică excepţională. Armata lui Totila a fost înfrântă în 552 în bătălia de la Busta Gallorum, în Umbria. Totila a scăpat cu fuga, dar în zadar[24]. „Hainele sale pătate de sânge şi coiful său împodobit cu pietre preţioase, pe care le purtase, i-au fost aduse lui Narses, care le-a trimis la Constantinopol, unde au fost aşezate la picioarele împăratului, ca dovadă incontestabilă că duşmanul care îi sfidase puterea nu mai era[25]". În 554, după 20 de ani de război devastator, Italia, Dalmaţia şi Sicilia au fost realipite Imperiului. *Pragmatica Sanctio*, publicată de Iustinian în acelaşi an, înapoia marii aristocraţii funciare a Italiei şi Bisericii domeniile luate de ostrogoţi şi reinstaura toate vechile lor privilegii ; de asemenea, indica un număr de măsuri destinate să reducă poverile ce apăsau asupra populaţiei ruinate. Dar războaiele cu ostrogoţii au împiedicat pentru o perioadă îndelungată dezvoltarea industriei şi a comerţului în Italia şi, ca rezultat al lipsei forţei de muncă, multe terenuri au rămas necultivate. Pentru un timp, Roma a devenit un oraş de mâna a doua, ruinat, fără vreo importanţă politică. Totuşi, papa l-a ales ca refugiu al său.

Ultima operaţiune militară a lui Iustinian a fost îndreptată împotriva vizigoţilor din Peninsula Iberică. Profitând de războiul civil dintre diferiţii pretendenţi la tronul vizigot, el a trimis o expediţie navală în Spania, în 550. Chiar dacă armamentul trebuie să fi fost redus, expediţia a fost un mare succes. Multe oraşe şi forturi maritime au fost capturate, iar în cele din urmă Iustinian a reuşit să ia de la vizigoţi colţul sud-estic al peninsulei, cu oraşele Cartagina, Malaga şi Córdoba, şi apoi să-şi extindă teritoriul care, în final, se întindea de la capul St. Vincent, la vest, până dincolo de Cartagina, la est[26]. Cu câteva modificări, provincia imperială întemeiată în Spania a rămas sub dominaţia Constantinopolului aproape 70 de ani. Nu este întru totul clar dacă această provincie era independentă sau subordonată guvernatorului Africii[27]. Câteva biserici şi alte monumente arhitecturale ale artei bizantine

24. Descrierea cea mai detaliată a acestei bătălii, la Bury, *Later Roman Empire*, II, 261-269, 288-291.
25. *Chronicle of John Malalas*, 486; Theophanes, *Chronographia s.a. 6044*; ed. C. de Boor, 228. Vezi Bury, *Later Roman Empire*, II, 268.
26. Diehl, *Justinien*, 204-206; Bury, *Later Roman Empire*, II, 287; Georgii Cyprii, *Descriptio Orbis Romani*, ed. H. Gelzer, xxxii-xxxv; F. Görres, „Die byzantinischen Besitzungen an den Küsten des spanischwestgotischen Reiches (554-624)", *Byzantinische Zeitschrift*, XVI (1907), 516; E. Bouchier, *Spain under the Roman Empire*, 54-55; R. Altamira, *The Cambridge Medieval History*, II, 163-164; P. Goubert, „Byzance et l'Espagne wisigothique (554-711)", *Études byzantines*, II (1945), 5-78.
27. Bury, *Later Roman Empire*, II, 287; Goubert, „Byzance et l'Espagne", *Études byzantines*, II (1945), 76-77 (până în 624).

au fost descoperite de curând în Spania, dar, în măsura în care se poate estima, ele nu sunt de mare importanţă[28].

Rezultatul tuturor acestor războaie ofensive a fost dublarea imperiului lui Iustinian. Dalmaţia, Italia, partea de est a Africii de Nord (azi, parte din Algeria şi Tunisia), sud-estul Spaniei, Sicilia, Sardinia, Corsica şi Insulele Baleare, toate au devenit parte a Imperiului. Mediterana a devenit din nou, practic, un lac roman. Graniţele Imperiului se întindeau de la Coloanele lui Hercule sau Strâmtorile din Gades până la Eufrat. Dar, în ciuda acestui succes enorm, împlinirile lui Iustinian erau departe de speranţele sale. El nu a reuşit să recucerească întregul Imperiu roman de Apus. Partea de vest a Africii de Nord, Peninsula Iberică, regiunea nordică a regatului ostrogot, la nord de Alpi (vechile provincii Rhaetia şi Noricum), au rămas în afara stăpânirii sale. Întreaga provincie galică nu doar că a rămas total independentă de Imperiul bizantin, ci, într-o oarecare măsură, chiar a triumfat asupra lui, căci Iustinian a fost silit să cedeze Provence regelui francilor. De asemenea, trebuie amintit că puterea împăratului nu era la fel de solidă pe tot întinsul teritoriu de curând cucerit. Statul nu avea nici autoritatea şi nici mijloacele de a se instala mai puternic. Or, aceste teritorii nu puteau fi păstrate decât prin forţă. Acest fapt explică de ce succesul extern strălucit al războaielor ofensive ale lui Iustinian a atras după sine începuturile unor viitoare complicaţii serioase, atât de ordin politic, cât şi economic.

Războaiele defensive ale lui Iustinian au fost mult mai puţin încununate de succes, uneori fiind chiar umilitoare. Aceste războaie au fost duse împotriva Persiei în Est şi a slavilor şi hunilor în Nord.

Cele două mari puteri ale secolului al VI-lea, Imperiul bizantin şi Persia, erau angajate de secole în războaie sângeroase la graniţa de răsărit. După pacea „eternă" cu Persia, regele persan Chosroes Anuşirvan [Cel cu sufletul nemuritor – n. trad.], un conducător talentat şi capabil, înţelese marile ambiţii ale lui Iustinian în Apus şi profită de situaţie[29]. Conştient de interesele importante pe care le avea în provinciile de graniţă, el se folosi de o cerere de ajutor din partea ostrogoţilor ca ocazie de a rupe pacea „eternă" şi de a deschide ostilităţile împotriva Imperiului bizantin[30]. A urmat un război sângeros, cu o victorie evidentă de partea perşilor. Belizarie a fost chemat din Italia, dar s-a dovedit incapabil să stopeze înaintarea lui Chosroes, care s-a năpustit în Siria şi a jefuit şi distrus Antiohia, „oraşul care era atât vechi, cât şi de mare importanţă, primul dintre toate oraşele pe care le aveau romanii în Răsărit, atât prin bogăţie şi mărime, cât şi prin populaţie, frumuseţe şi prosperitate de orice fel"[31]. În marşul său victorios, Chosroes a ajuns pe ţărmul Mării Mediterane. În nord, persanii au încercat să-şi croiască drum spre Marea Neagră, dar au întâmpinat rezistenţă din partea

28. Vezi J. Puigi i Cadafalch, „L'Architecture religieuse dans le domaine byzantin en Espagne", *Byzantion*, I (1924), 530.

29. E. Stein l-a apreciat foarte mult pe Chosroes, şi nu doar pe el, ci şi pe tatăl său, Kawadh (Kavadh), pe care l-a considerat un om de geniu. El l-a comparat pe Kawadh cu Filip al Macedoniei şi Friedrich Wilhelm I al Prusiei, oameni ai căror celebri fii, prin propriile lor succese, au pus în umbră realizările părinţilor, mai puţin răsunătoare, dar poate mai grele, pe care ei şi-au clădit opera. Stein, „Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate", *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 64.

30. Despre războiul persan sub Iustinian, vezi Diehl, *Justinien*, 208-17; Holmes, *Justinian and Theodora*, II, 365-419, 584-604; Bury, *Later Roman Empire*, II, 79-123; I.A. Kulakovski, *History of Byzantium*, II, 188-208.

31. Procopius, *De bello persico*, II, 8, 23; ed. Haury, I, 188; ed. Dewing, I, 330-331.

lazilor din provincia caucaziană Lazica (astăzi Lazistan), care în acea vreme era dependentă de Imperiul bizantin. După mari eforturi, Iustinian a reuşit în cele din urmă să cumpere un armistiţiu pentru cinci ani, iar apoi a fost obligat să plătească o sumă mare de bani pentru el. Dar însuşi Chosroes a obosit din cauza luptelor interminabile şi, în 561 sau 562, Imperiul bizantin şi Persia au ajuns la o înţelegere care stabilea o pace pe 50 de ani. Istoricul Menandru[32] a scris cu exactitate şi a dat informaţii detaliate despre negocierile şi termenii acestui tratat. Împăratul se angaja să plătească Persiei anual o sumă foarte mare de bani, în timp ce regele persan promitea să garanteze toleranţă religioasă pentru creştini, cu condiţia strictă ca aceştia să se abţină de la prozelitism. Comercianţii romani şi persani, indiferent de mărfuri, trebuiau să facă negoţ doar în anumite locuri prestabilite, unde se aflau punctele vamale. Pentru Imperiul bizantin, cel mai important punct din acest tratat era înţelegerea ca persanii să părăsească Lazica, provincia de pe ţărmul sud-estic al Mării Negre, şi să o cedeze romanilor. Cu alte cuvinte, perşii nu au reuşit să câştige o poziţie întărită pe ţărmurile Mării Negre; ea a rămas în deplina stăpânire a Imperiului bizantin, ceea ce era un fapt de mare importanţă politică şi economică[33].

Destul de diferită a fost natura războaielor de apărare din Nord, din Peninsula Balcanică. Popoarele barbare din Nord, bulgarii şi slavii, devastaseră provinciile din peninsulă încă din vremea domniei lui Anastasie. În timpul lui Iustinian, slavii apar pentru prima dată sub numele lor propriu, „sclavini", la Procopius. Hoarde imense de slavi şi bulgari, pe care Procopius îi numeşte huni, treceau Dunărea aproape în fiecare an şi pătrundeau adânc în teritoriile bizantine, trecând totul prin foc şi sabie. Pe de o parte, ei au ajuns până la periferia capitalei şi au pătruns până în Hellespont; pe de altă parte, au traversat Grecia până la Istmul Corint şi litoralul Mării Adriatice în vest. În timpul domniei lui Iustinian, slavii au început să-şi arate în mod clar intenţia de a se îndrepta spre litoralul Mării Egee. În încercarea lor de a ajunge la această mare, ei au ameninţat Tesalonicul, unul dintre cele mai importante oraşe ale Imperiului, care, împreună cu împrejurimile sale, a devenit curând unul dintre principalele centre slave din Peninsula Balcanică. Trupele imperiale au opus o rezistenţă disperată invaziilor slave şi adesea i-au silit pe slavi să se retragă dincolo de Dunăre. Însă nu toţi slavii s-au retras. Trupele lui Iustinian, implicate în alte campanii importante, nu au reuşit să pună capăt definitiv incursiunilor anuale ale slavilor în Peninsula Balcanică şi câţiva slavi au rămas acolo. Trebuie pus în evidenţă începutul problemei slave în Peninsula Balcanică din această perioadă; problema avea să devină una foarte importantă pentru Imperiu la sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul celui de-al VII-lea.

În afară de slavi, gepizii germanici şi cutrigurii, o ramură a hunilor, au invadat Peninsula Balcanică dinspre nord. În iarna 558-559, cutrigurii, conduşi de Zabergan, au pătruns în Tracia. De acolo, o parte a fost trimisă ca să devasteze Grecia, o alta a invadat Chersonesul Tracic, iar o a treia, formată din cavalerie, s-a îndreptat (sub conducerea lui Zabergan însuşi) spre Constantinopol. Ţara a fost pustiită. Panica domnea în Constantinopol. Bisericile din provinciile devastate şi-au trimis tezaurul în capitală ori, pe mare, pe ţărmul asiatic al Bosforului. Iustinian a apelat la Belizarie pentru a salva Constantinopolul din această criză.

32. Menandru, *Excerpta*; B.G. Niebuhr, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonn, 1829), 346 ş.u. Această colecţie este menţionată de acum încolo ca ed. Bonn. *Excerpta historica jussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*, ed. C. de Boor, I, 175 ş.u.

33. Despre detaliile tratatului, vezi K. Güterbock, *Byzanz und Persien in ihren diplomatisch-völkerrechtlichen Beziehungen im Zeitalter Justinians*, 57-105; Bury, *Later Roman Empire*, II, 120-23; anul tratatului, 562 (2 şi 28, n. 3).

În cele din urmă, cutrigurii au fost înfrânţi în cele trei puncte de atac, însă Tracia, Macedonia şi Tesalia au suferit un puternic regres economic din cauza invaziei[34].

Pericolul hunic nu s-a simţit doar în Peninsula Balcanică, ci şi în Crimeea, în izolata peninsulă Taurica [Tauris, Taurida – n. trad.], situată în Marea Neagră şi care în parte era a Imperiului. Două oraşe din această peninsulă, Cherson şi Bosporus, erau renumite pentru păstrarea civilizaţiei greceşti de secole într-o lume barbară şi ele au jucat un rol important în comerţul dintre Imperiu şi teritoriul Rusiei de astăzi. Către sfârşitul secolului al V-lea, hunii ocupaseră câmpiile peninsulei şi începuseră să ameninţe posesiunile bizantine de acolo, precum şi o mică aşezare gotică cu centrul principal la Dory (Doru), situat în munţi şi aflat sub protecţie bizantină. Sub presiunea pericolului hunic, Iustinian a construit şi a restaurat câteva forturi şi a ridicat ziduri lungi, ale căror urme se văd şi astăzi[35], un fel de *limes Tauricus*, care au oferit protecţie suficientă[36].

În sfârşit, zelul misionar al lui Iustinian şi al Teodorei nu a ocolit popoarele africane care trăiau pe Nilul Superior, între Egipt şi Abisinia, deasupra primei cascade, blemizii şi nobazii (nubienii), vecinii lor de la sud. Graţie energiei şi abilităţii Teodorei, nobazii, împreună cu regele lor, Silko, s-au convertit la creştinismul monofizit, iar regele convertit s-a alăturat unui general bizantin pentru a-i obliga pe blemizi să îmbrăţişeze aceeaşi credinţă. Ca să sărbătorească victoria, Silko a pus să se graveze o inscripţie despre care Bury remarca: „Lauda de sine a acestui monarh mărunt ar suna mai bine din gura lui Attila sau a lui Tamerlan"[37] Inscripţia era: „Eu, Silko, căpetenie (βασιλίσκος)* a nobazilor şi a tuturor etiopienilor"[38]

Importanţa politicii externe a lui Iustinian. Ca să sintetizăm întreaga politică externă a lui Iustinian, trebuie să spunem că aceste războaie interminabile şi epuizante, care nu au reuşit să realizeze toate speranţele şi proiectele sale, au avut consecinţe fatale pentru Imperiu în general. În primul rând, aceste campanii gigantice pretindeau cheltuieli enorme. Procopius, în a *Istoria secretă*, evalua, probabil cu oarecare exagerare, că Anastasie a lăsat o rezervă enormă pentru timpul acela, care însuma cam 320.000 livre de aur (aproximativ 65.000.000 sau 70.000.000 $**), iar Iustinian se presupune că i-ar fi cheltuit chiar din timpul domniei unchiului său[39] Potrivit altui izvor din secolul al VI-lea, sirianul Ioan de

34. Vezi Bury, *Later Roman Empire*, II, 298-308.
35. W. Tomaschek, *Die Goten in Taurica*, 15-16; A.A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, 70-73. Chestiunea ruinelor zidurilor lui Iustinian trebuie studiată *in situ*.
36. Vasiliev, *Goths in the Crimea*, 75; I.A. Kulakovski, *The Past of the Tauris* (ed. a II-a, 1914), 60-62. Taurica este vechiul nume al Crimeei. Bury, *Later Roman Empire*, II, 310-312.
37. Bury, *Later Roman Empire*, II, 330.
* Literal: „regişor". Nu credem că acesta este sensul aici, ci acela de căpetenie (n. trad.).
38. *Corpus Inscriptionum Graecarum*, III, 5072 (486); G. Lefebvre, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Égypte*, 628.
** La valoarea din perioada interbelică (n. trad.).
39. Procopius, *Historia arcana*, 19, 7-8; ed. Haury, 121. [În ediţia H. Mihăescu, 157. Procopius vorbeşte despre 3.200 cântare de aur (διακόσια καὶ τρισχίλια χρυσοῦ κεντηνάρια). Un κεντηνάριον era o unitate de măsură romană (centenarium) şi era echivalentul a 100 *logarikai*, Litrai = 32 kg. 102,4 t de aur este o cantitate exagerată pentru acel timp. Pentru mai multe detalii, vezi E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, München, 1970, 109 şi 174; G. Dagron, C. Morisson, „Le *Kentenarion* dans les sources byzantines", *Revue numismatique*, XVII (1975), 145-162 – n. trad.]

Efes[40], rezerva lui Anastasie nu a fost complet epuizată până în timpul domniei lui Iustin al II-lea, după moartea lui Iustinian; această afirmaţie, în orice caz, este incorectă. Rezerva lăsată de Anastasie, evident mai mică decât ar vrea Procopius să credem, trebuie să fi fost de mare importanţă pentru Iustinian în campaniile sale. Dar aceasta nu putea să-i fie suficientă. Noile taxe au fost mai mari decât putea plăti populaţia epuizată. Încercările împăraţilor de a reduce cheltuielile statului făcând economie în ceea ce privea întreţinerea armatei au dus la o reducere a numărului de soldaţi, ceea ce, în mod firesc, a făcut ca provinciile vestice cucerite să fie foarte nesigure.

Din punctul de vedere roman al lui Iustinian, campaniile sale apusene sunt uşor de înţeles şi fireşti, dar din punctul de vedere al bunăstării Imperiului ele trebuie considerate inutile şi dăunătoare. Prăpastia dintre Răsărit şi Apus în secolul al VI-lea era deja atât de mare, încât simpla idee de a le reuni reprezenta un anacronism. O unire reală era în afara discuţiei. Provinciile cucerite puteau fi păstrate doar prin forţă, iar Imperiul nu deţinea nici puterea şi nici mijloacele necesare. Ameţit de visele sale irealizabile, Iustinian nu a înţeles importanţa graniţei şi a provinciilor răsăritene, care reprezentau realmente interesele vitale ale Imperiului bizantin. Campaniile vestice, manifestare doar a voinţei personale a împăratului, nu au putut aduce rezultate de durată, iar planul restaurării unui Imperiu roman unic a murit odată cu Iustinian, chiar dacă nu pentru totdeauna. Între timp, întreaga sa politică externă a cauzat Imperiului o criză economică internă extrem de severă.

Opera legislativă a lui Iustinian şi Tribonian

Iustinian îşi datorează celebritatea universală operei sale legislative, remarcabilă prin amploarea ei. Convingerea sa era că un împărat „nu trebuie să se glorifice doar prin arme, ci trebuie să fie înarmat cu legi, ca să fie în stare să guverneze în timp de război, ca şi în timp de pace; trebuie să fie puternicul protector al legii, precum şi biruitor asupra inamicului"[41]. În plus, el credea că Dumnezeu i-a rânduit pe împăraţi cu dreptul de a legifera şi interpreta legile. Împăratul trebuie să fie un legislator, un drept care este sancţionat de divinitate. Dar, bineînţeles, în afară de aceste fundamente teoretice, împăratul era condus şi de consideraţii de ordin practic, căci a înţeles perfect că legislaţia romană din timpul său se afla într-o situaţie foarte haotică.

În epoca Imperiului roman păgân, când puterea legislativă se afla total în mâinile împăratului, singura formă de legislaţie era publicarea constituţiilor imperiale, numite legi sau reglementări legislative (*leges*). Spre deosebire de acestea, toate legile create de legislaţia anterioară şi dezvoltate de juriştii perioadei clasice erau numite *jus vetus* sau *jus antiquum*. Începând cu mijlocul secolului al III-lea d.Hr., jurisprudenţa a intrat într-un proces foarte rapid de decadenţă. Publicaţiile juridice se limitau doar la compilaţii destinate să-i ajute pe acei judecători incapabili să studieze întreaga literatură juridică, oferindu-le colecţii de extrase din constituţiile imperiale şi opere ale juriştilor vechi, universal recunoscuţi. Dar aceste colecţii erau de natură privată şi nu aveau nicio valoare oficială, încât în practica reală un judecător trebuia să caute în toate constituţiile imperiale şi în toată literatura clasică, o sarcină peste puterile oricărui om. Nu exista niciun organ central pentru publicarea constituţiilor imperiale. Crescând în cantitate an de an, împrăştiate în diverse arhive, ele nu puteau fi folosite cu uşurinţă în practică, mai ales când edicte noi anulau sau modificau foarte adesea

40. *Ecclesiastical History*, V, 20; trad. engl. Payne-Smith, 358; trad. engl. Brooks, 205.
41. Iustinian, *Institutiones*, introd., trad. engl. J.T. Abdy şi B. Walker, xxi.

altele vechi. Toate acestea explică necesitatea acută a unei singure colecţii de edicte imperiale care să fie accesibilă acelora care erau nevoiţi să o folosească. S-a făcut mult în această direcţie înainte de Iustinian. În opera sa legislativă, el s-a folosit foarte mult de codurile mai vechi : *Codex Gregorianus*, *Codex Hermogenianus* şi *Codex Theodosianus*. Pentru a înlesni folosirea literaturii clasice (*jus vetus*), în timpul lui Teodosie al II-lea şi al contemporanului său apusean, Valentinian al III-lea, s-a dat un decret care acorda autoritate supremă doar operelor a cinci jurişti, cei mai celebri. Ceilalţi autori de literatură juridică puteau fi trecuţi cu vederea. Bineînţeles, a fost doar o rezolvare formală a chestiunii, mai ales că nu era deloc uşor să găseşti în lucrările celor cinci jurişti aleşi decizii adecvate pentru cazul în speţă, deoarece juriştii se contraziceau adesea unul pe celălalt şi, pe de altă parte, deciziile juriştilor clasici erau mult prea învechite pentru a fi practice în condiţiile noi de viaţă. Revizuirea oficială a întregului sistem legislativ şi bilanţul dezvoltării sale de-a lungul secolelor erau absolut necesare.

Codexurile mai vechi conţineau doar constituţiile imperiale publicate într-o anumită perioadă şi nu făceau referire la literatura juridică. Iustinian şi-a asumat enorma misiune de a întocmi un codex de constituţii imperiale datate până în timpul său şi de a revizui scrierile juridice. Principalul său asistent în această misiune şi sufletul întregii întreprinderi a fost Tribonian.

Lucrările au avansat cu o uimitoare repeziciune. În februarie 528, împăratul a reunit o comisie de zece experţi, inclusiv pe Tribonian, „mâna dreaptă a împăratului în acest mare proiect legislativ şi probabil cel care l-a inspirat în parte", şi pe Teofil, profesor de drept în Constantinopol[42]. Datoria comisiei era să revizuiască cele trei codexuri vechi, să elimine din ele tot ce era învechit şi să sistematizeze constituţiile care apăruseră după publicarea Codexului lui Teodosie. Rezultatele acestor strădanii aveau să fie reunite într-o singură colecţie. Codexul lui Iustinian (*Codex Iustinianus*) a fost publicat cel mai devreme în aprilie 529. A fost împărţit în zece cărţi, conţinând constituţiile din timpul domniei împăratului Hadrian până în cel al domniei lui Iustinian ; a devenit singurul codex de legi obligatoriu în Imperiu, anulând cele trei codexuri anterioare. Deşi redactarea Codexului lui Iustinian a fost facilitată în mare măsură de vechile codexuri, încercarea de a revizui *jus vetus* a reprezentat o întreprindere originală a împăratului. În 530, Tribonian a fost însărcinat să adune o comisie care să revizuiască operele tuturor juriştilor clasici, să scoată extrase din ele, să elimine toate elementele caduce, toate contradicţiile şi, în final, să pună toate materialele adunate într-o anumită ordine. În acest scop, comisia trebuia să citească şi să studieze aproape 2.000 de cărţi, conţinând aproape 3.000.000 de rânduri. Această muncă enormă despre care, potrivit cuvintelor lui Iustinian, „mai înainte de această poruncă nu s-a sperat sau bănuit vreodată că ar fi posibilă pentru strădania omenească"[43] şi „care a eliberat întregul *jus vetus* de surplusul inutil"[44] a fost dusă la bun sfârşit în trei ani.

Noul codex, publicat în anul 533, a fost împărţit în 50 de cărţi şi a fost intitulat *Digeste* (*Digestum*) sau *Pandecte* (*Pandectae*). El şi-a găsit imediat aplicaţie în practicile legale ale Imperiului[45].

---

42. Bury, *Later Roman Empire*, II, 396.
43. *Constitutio Tanta*, prefaţă ; ed. P. Krüger, 13 ; trad. C.H. Monro, I, xxv.
44. *Codex Justiniani, de emendatione Codicis*, ed. P. Krüger, 4.
45. Vezi A.A. Vasiliev, „Justinian's Digest. In commemoration of the 1400th anniversary of the publication of the Digest (A.D. 533-1933)", *Studi bizantini e neoellenici*, V (1939), 711-734. [Vezi şi Tony Honoré, „How Tribonian organised the Compilation of Justinian's Digest", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte : Romanistische Abteilung*, CXXI (2004), 1-43 – n. trad.]

Cu toate că aceste *Digeste* ale lui Iustinian sunt de o mare importanţă, graba cu care au fost realizate a făcut, în mod firesc, ca opera să fie deficitară în anumite privinţe. Conţineau multe repetiţii, contradicţii şi câteva decizii destul de învechite. Pe lângă acestea, puterea absolută dată comisiei în chestiunea prescurtării textelor, a interpretării lor şi a condensării anumitor texte într-unul singur a produs o anumită arbitrarietate în rezultatele finale, care a dus uneori chiar la mutilarea textelor vechi. Exista o lipsă evidentă de unitate a acestei opere. Această greşeală i-a făcut pe juriştii eruditi din secolul al XIX-lea, care aveau o mare admiraţie pentru dreptul roman clasic, să judece foarte sever *Digestele* lui Iustinian. Totuşi, în ciuda tuturor acestor lipsuri, *Digestele* au avut din punct de vedere practic o valoare enormă. De asemenea, ele au păstrat pentru posteritate o bogăţie de materiale extrase din scrierile juridice clasice romane care nu au ajuns până la noi.

În perioada alcătuirii *Digestelor*, Tribonian şi cei doi asistenţi eruditi, Teofil, profesor în Constantinopol, şi Dorotheos, profesor în Beirut (Siria), au fost însărcinaţi cu rezolvarea altei probleme. Potrivit lui Iustinian, „nu toţi erau în stare să poarte povara unei atât de mari erudiţii", adică a *Codexului* şi a *Digestelor*. Tinerii, spre exemplu, „care, aflându-se în anticamera dreptului, sunt plini de năzuinţa de a pătrunde în tainele acestuia"[46], nu puteau spera să cunoască întreg conţinutul celor două mari opere şi a fost necesară inventarea pentru ei a unui manual util din punct de vedere practic. Acest manual de drept civil, menit să servească în primul rând studenţilor, a fost publicat în 533. A fost împărţit în patru cărţi şi a fost intitulat *Instituţiile* (*Institutiones*) sau *Institutele*. Conform lui Iustinian, acestea erau concepute să ducă „toate izvoarele tulburi ale *jus vetus* într-un singur lac limpede"[47] Decretul imperial care a sancţionat *Instituţiile* se adresa „tineretului dornic să cunoască legile" (*cupidae legum juventuti*)[48].

În timp ce se redactau *Digestele* şi *Instituţiile*, legislaţia curentă nu stătea pe loc. S-au publicat multe decrete noi, iar un număr de probleme a trebuit să fie revizuite. Pe scurt, Codexul, în ediţia sa din 529, părea în multe părţi învechit şi a fost întreprinsă o nouă revizuire, care a fost terminată în 534. În noiembrie a fost publicată a doua ediţie a Codexului revizuit şi adăugit, împărţit în 12 cărţi, sub titlul *Codex repetitae praelectionis*. Această ediţie o anula pe cea din 529 şi conţinea decrete din perioada cuprinsă între epoca lui Hadrian şi anul 534. Această lucrare încheia redactarea corpusului. Prima ediţie a Codexului nu s-a păstrat.

Decretele publicate după 534 au fost numite *Novele* (*Novellae leges*). În timp ce *Codexul*, *Digestele* şi *Instituţiile* au fost scrise în latină, o mare parte dintre novele au fost redactate în greacă. Acest lucru a reprezentat o concesie importantă făcută noilor cerinţe ale realităţii cotidiene din partea unui împărat ancorat în tradiţia romană. Într-o novelă, Iustinian scria: „Noi am scris această lege nu în limba maternă, ci în greaca vorbită, ca să fie cunoscută de către toţi prin uşurinţa înţelegerii"[49]. În ciuda intenţiei lui Iustinian de a aduna toate novelele într-un singur corp de texte, el nu a reuşit, chiar dacă unele compilaţii private ale novelelor au fost făcute în timpul domniei sale. *Novelele* sunt considerate ultima parte a operei legislative a lui Iustinian şi reprezintă unul dintre principalele izvoare cu privire la istoria internă a epocii sale.

Iustinian a înţeles că cele patru colecţii indicate, şi anume: *Codexul*, *Digestele*, *Instituţiile* şi *Novelele*, trebuie să alcătuiască un singur corpus de legi, dar acest lucru nu a

46. *Constitutio Tanta*, ii; ed. Krüger, 18; trad. Monro, xxx.
47. *Constitutio Omnem*, 2; ed. Krüger, 10; trad. Monro, xx.
48. *Institutiones*, ed. Krüger, xix; trad. Abdy, xxi.
49. *Novella 7* (15) a; ed. K.E. Zachariä von Lingenthal, I, 80.

devenit realitate în timpul său. Doar mult mai târziu, în Evul Mediu, începând cu secolul al XII-lea, cu ocazia renaşterii studiului dreptului roman în Europa, toate operele legislative ale lui Iustinian au ajuns cunoscute drept *Corpus juris civilis* (Corpus de drept civil). Chiar şi astăzi ele sunt cunoscute sub acest nume.

Masivitatea operei legislative a lui Iustinian şi faptul că a fost redactată în latină, puţin înţeleasă de majoritatea populaţiei, au dus la apariţia unui număr de comentarii şi rezumate greceşti ale câtorva părţi din *Codex*, precum şi a unor traduceri mai mult sau mai puţin literale (parafraze) ale *Instituţiilor* şi ale *Digestelor*, cu note explicative. Aceste mici colecţii de legi publicate în greacă, cerute de nevoile timpului şi din consideraţii practice, conţineau numeroase greşeli şi omisiuni faţă de textul latin original ; chiar şi aşa, ele au pus în umbră originalele şi aproape că le-au înlocuit[50].

În conformitate cu noile opere legislative, a fost reformat şi învăţământul juridic. Au fost introduse noi programe de studiu. Cursurile au fost repartizate pe durata a cinci ani. Materia principală de studiu pentru primul an erau *Instituţiile*; pentru al doilea, al treilea şi al patrulea an, *Digestele*; şi, în final, în anul al cincilea, *Codexul*. Iustinian scria în legătură cu noul program : „Când toate secretele dreptului vor fi descifrate, nimic nu va mai fi ascuns studenţilor şi, după citirea tuturor operelor adunate pentru noi de Tribonian şi de alţii, ei vor ieşi avocaţi distinşi şi slujitori ai justiţiei, cei mai capabili şi mai fericiţi dintre oamenii din toate timpurile şi locurile"[51]. Adresându-se profesorilor, Iustinian scria : „Începeţi acum, sub providenţa lui Dumnezeu, să-i învăţaţi pe studenţi dreptul şi să le arătaţi calea găsită de noi, ca ei, urmând această cale, să devină slujitori desăvârşiţi ai justiţiei şi ai statului şi ca asupra voastră să fie cea mai mare cinste posibilă în veacurile ce au să vină"[52]. În cuvântarea sa către studenţi, împăratul scria : „Primiţi cu toată osteneala şi cu mare atenţie aceste legi ale noastre şi dovediţi-vă atât de bine pricepuţi cu ele, încât speranţa curată să vă însufleţească de a fi în stare, atunci când cursul complet al studiilor voastre juridice s-a sfârşit, să guvernaţi imperiul nostru în regiunile care vă vor fi încredinţate"[53]. Învăţământul însuşi a fost redus la simpla cunoaştere a textelor predate şi la interpretările bazate pe aceste texte. Verificarea sau reinterpretarea textului prin citarea operelor originale ale juriştilor clasici erau interzise. Studenţilor le era permis să facă doar traduceri literale şi să compună scurte parafraze şi rezumate.

În ciuda tuturor imperfecţiunilor fireşti de execuţie şi a numeroaselor defecte de metodă, uimitoarea operă legislativă a secolului al VI-lea s-a dovedit a fi de importanţă universală şi durabilă. Codexul lui Iustinian a conservat dreptul roman, care a dat principiile juridice de bază ce guvernează cea mai mare parte a societăţii moderne. „Voinţa lui Iustinian", spunea Diehl, „a împlinit una dintre operele cele mai fecunde pentru progresul umanităţii"[54]. În secolul al XII-lea, când studiul dreptului roman sau, aşa cum este numit în mod obişnuit acest fenomen, receptarea dreptului roman a început în vestul Europei, codul de drept civil al lui Iustinian a devenit în multe locuri adevărata lege. „Dreptul roman", spunea profesorul

50. Vezi K.E. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts* (ed. a III-a, 1892), 5-7. *Cf.* P. Collinet, „Byzantine Legislation from Justinian (565) to 1453", *Cambridge Medieval History*, IV, 707 ; Collinet, *Histoire de l'école de droit de Beyrouth*, 186-188, 303.
51. *Constitutio Omnem*, 6 ; ed. Krüger, 11 ; trad. Monro, xxiii.
52. *Constitutio Omnem*, 11 ; ed. Krüger, 12 ; trad. Monro, xxiv.
53. *Constitutio Imperatoriam majestatem*, 7 ; ed. Krüger ; trad. Abdy, xxiv. Acesta este un decret care priveşte *Instituţiile*.
54. *Justinien*, 248.

I.A. Pokrovski, „a trezit la o nouă viaţă şi a unit pentru a doua oară universul. Toate dezvoltările dreptului în Europa de Vest, chiar şi acelea din ziua de astăzi, continuă să stea sub influenţa dreptului roman [...]. Fondul cel mai valoros al legislaţiei romane a fost introdus în paragrafele şi capitolele codurilor contemporane şi a funcţionat sub numele acestor coduri"[55].

O interesantă schimbare de perspectivă în studiul operei legislative a lui Iustinian a avut loc de curând. Până acum, această operă, cu excepţia *Novelelor*, a fost considerată în primul rând un ajutor pentru o mai bună cunoaştere a dreptului roman, fiind adică de o importanţă secundară, şi nu principală. *Codexul* nu a fost studiat în sine şi niciodată nu a făcut obiectul unei investigaţii „independente". Din acest punct de vedere s-a reproşat că Iustinian – sau mai degrabă Tribonian – a desfigurat dreptul clasic prin prescurtarea sau completarea textului original. Astăzi, totuşi, problema care se pune este dacă opera lui Iustinian a corespuns sau nu nevoilor timpului şi în ce măsură. Schimbările textului clasic nu sunt de fapt atribuite samavolniciei compilatorului, ci unei dorinţe de a adapta dreptul roman la condiţiile de viaţă din Imperiul de Răsărit în secolul al VI-lea. Succesul *Codexului* în atingerea acestui scop trebuie studiat având în vedere condiţiile sociale generale ale timpului. Atât elenismul, cât şi creştinismul trebuie să fi influenţat opera compilatorilor, iar obiceiurile cotidiene răsăritene trebuie să se fi răsfrânt în revizuirile dreptului roman antic. Ca urmare, unii savanţi vorbesc despre caracterul răsăritean al operei legislative a lui Iustinian. Problema ştiinţei istorico-juridice contemporane este de a stabili şi evalua influenţele bizantine în *Codexul*, *Digestele* şi *Instituţiile* lui Iustinian[56]. *Novelele* lui Iustinian, ca produs al legislaţiei curente, reflectă în mod firesc condiţiile şi nevoile vieţii din acea vreme.

În timpul lui Iustinian au înflorit trei şcoli de drept: una în Constantinopol, una în Roma şi una în Beirut. Toate celelalte şcoli au fost suprimate de teamă să nu servească drept anticamere ale păgânismului. În 551, oraşul Beirut (Berytus) a fost distrus de un cutremur groaznic, urmat de un val uriaş de inundaţii şi incendii. Şcoala din Beirut a fost transferată în Sidon, dar nu a mai avut vreo importanţă pentru viitor.

În Rusia, sub ţarul Fedor Alekseevici (1676-1682), s-a pus în mişcare un proiect de traducere în rusă a *Corpus Juris* al lui Iustinian. Un savant german a publicat un raport contemporan despre subiect şi a intitulat proiectul „o faptă demnă de Hercule" (*hoc opus Hercule dignum*) – dar acesta, din păcate, nu a fost dus la bun sfârşit[57]

Politica bisericească a lui Iustinian

Ca succesor al cezarilor romani, Iustinian a considerat o datorie restaurarea Imperiului roman şi a dorit în acelaşi timp să stabilească în interiorul Imperiului o lege şi o credinţă. „Un stat, o lege, o Biserică" – aceasta a fost formula sintetică a întregii cariere politice a lui Iustinian. Fundamentându-şi concepţiile pe principiul puterii absolute, el a considerat că într-un stat bine organizat oricine este supus autorităţii împăratului. Conştient pe deplin de faptul că Biserica ar putea sluji ca armă puternică în mâinile statului, el s-a folosit de toate mijloacele pentru a şi-o subordona. Istoricii au încercat să descopere motivele care au

55. *History of Roman Law* (ed. a II-a, 1915), 4.
56. Vezi P. Collinet, *Études historiques sur le droit de Justinien*, I, 7-44.
57. Vezi G. Ostrogorsky, „Das Projekt einer Rangtabelle aus der Zeit des Caren Fedor Alekseevič", *Jahrbuch für Kultur und Geschichte der Slaven*, IX (1933), 133, n. 131, cu privire la L. Loewenson, *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, N.S. II, part. 2, 234 ş.u.

condus la politica bisericească a lui Iustinian; unii au ajuns la concluzia că pentru el politica a fost de primă importanţă, iar religia doar o slujitoare a statului[58], în timp ce alţii considerau că acest „al doilea Constantin cel Mare era gata să uite de datoriile sale administrative oricând erau puse în joc problemele Bisericii"[59]. În dorinţa sa de a fi stăpân absolut al Bisericii, Iustinian nu doar şi-a propus să ţină în propriile mâini administraţia internă şi soarta clerului, inclusiv a celui de rang înalt, ci a considerat, de asemenea, un drept al său stabilirea dogmei pentru supuşii săi. Orice orientare religioasă a împăratului trebuia adoptată şi de supuşii săi. Împăratul bizantin avea dreptul să rânduiască viaţa clerului, să facă numiri în posturile bisericeşti cele mai înalte potrivit judecăţii sale, să se prezinte ca mediator şi judecător în treburile clerului. A avut o atitudine favorabilă faţă de Biserică, protejând preoţimea şi construind noi biserici şi mănăstiri, cărora le-a acordat privilegii speciale. De asemenea, a depus mult efort în încercarea de a stabili unitatea de credinţă printre supuşii săi. Adesea lua parte la disputele doctrinare, impunând decizii definitive în chestiunile controversate de doctrină. Această politică de amestec al puterii seculare în chestiunile religioase şi bisericeşti, pătrunzând în cele mai adânci regiuni ale convingerilor religioase personale ale indivizilor, este cunoscută în istorie sub numele de cezaropapism, iar Iustinian poate fi considerat unul dintre reprezentanţii cei mai tipici ai tendinţei cezaropapiste[60]. În concepţia sa, conducătorul trebuia să fie atât cezar, cât şi papă.

58. Vezi, spre exemplu, A. Knecht, *Die Religions-Politik Kaiser Justinians*, 53, 147; J. Lebon, *Le monophysisme sévérien*, 73-83; Kulakovski, *Byzantium*, II, 233-262; Bury, *Later Roman Empire*, II, 360-394.

59. A. Lebedev, *The Ecumenical Councils of the Sixth, Seventh and Eighth Centuries* (ed. a III-a, 1904), 16.

60. Despre cezaropapismul din Bizanţ, vezi G. Ostrogorsky, „Relation Between the Church and the State in Byzantium", *Annales de l'Institut Kondakov*, IV (1931), 121-123. Vezi şi Biondo Biondi, *Giustiniano Primo Principe e Legislatore Cattolico*, 11-13. [Vezi şi: J.M. Sansterre, „Eusèbe de Césarée et la naissance de la théorie *césaropapiste*", *Byzantion*, XLII (1972), 131-195; S. Runciman, *The Byzantine Theocracy*, Cambridge, 1977; Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre : étude sur le «césaropapisme» byzantin*, Paris, Gallimard, 1996. Astăzi, mulţi dintre bizantinologi nu mai împărtăşesc ideea unui aşa-numit cezaropapism bizantin. În acest sens, amintim studiul lui Deno John Geanakoplos „Church and State in the Byzantine Empire : a reconsideration of the problem of Caesaropapism", *Church History*, XXXIV (1965), 381-403. Geanakoplos respinge total folosirea termenului de „cezaropapism"; el repune în discuţie chestiunea în cauză, dar pentru prima dată de pe alte poziţii, reuşind să determine o nouă aplecare asupra temei şi o schimbare radicală de părere. Chiar şi opinia exprimată de unii autori bizantini cum că împăratul s-ar situa deasupra canoanelor Bisericii este astăzi în mare parte respinsă; vezi H.-G. Beck, „Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz", *Sitzungsberichte – Österreichische Akademie der Wissenschaften*, Philosophisch-Historische Klasse, vol. 384, Viena, 1981. Un alt critic al teoriei cezaropapise este şi prof. Ralph-Johannes Lilie. În cartea sa *Byzanz. Kaiser und Reich*, Köln, 1994, acesta dedică un subcapitol cezaropapismului (41-44) în legătură cu tema „Biserică şi Stat" (31-44). Prin argumente pertinente, el neagă existenţa unui „cezaropapism bizantin", aşa cum a fost acesta formulat în trecut, considerând că „ar trebui lăsat definitiv în sertarul istoriei", concept care este de fapt „un copil al Iluminismului, cu un puternic subton peiorativ" (44). Totodată, nu se poate vorbi nici de un papocezarism în Bizanţ, aşa cum s-a întâmplat în Apus, deoarece separarea funcţiilor bisericeşti de cele lumeşti a fost întotdeauna o regulă (H.-G. Beck, „Kirche und Klerus im staatlichen Byzanz", *Revue des Études Byzantines*, XXIV, 1966, 1-24) – n. trad.]

El trebuia să reunească în persoana sa întreaga putere seculară şi spirituală. Istoricii care accentuează partea politică a activităţilor lui Iustinian afirmă că motivul principal al cezaropapismului său a fost dorinţa de a-şi asigura puterea politică, de a întări guvernarea şi de a găsi sprijin religios pentru tronul său, obţinut doar prin pură întâmplare.

Iustinian primise o bună educaţie religioasă. Cunoştea Scripturile foarte bine, îi plăcea să participe la discuţii teologice şi a scris un număr de imnuri religioase. Conflictele religioase îi păreau periculoase, chiar din punct de vedere politic, deoarece ameninţau unitatea Imperiului.

Chiar dacă doi dintre predecesorii lor, Zenon şi Anastasie, urmaseră calea relaţiilor paşnice cu Biserica monofizită orientală, îndepărtându-se astfel de Biserica romană, Iustin şi Iustinian au favorizat clar Biserica romană şi, prieteneşte, au reînnoit relaţiile cu ea. Această stare de fapt avea să ducă la îndepărtarea provinciilor orientale, o realitate ce nu a coincis cu proiectele lui Iustinian, care era foarte preocupat să restabilească o credinţă unitară în interiorul vastului său imperiu. Realizarea unei unităţi bisericeşti între Răsărit şi Apus, între Alexandria, Antiohia şi Roma, era imposibilă. „Cârmuirea lui Iustinian", spunea un istoric, „era în politica ei bisericească un Ianus cu două feţe : una întoarsă spre Apus, întrebând de Roma, în timp ce cealaltă, privind spre Răsărit, căuta adevărul la călugării sirieni şi egipteni"[61].

Scopul principal al politicii bisericeşti a lui Iustinian a fost încă de la începutul domniei sale stabilirea de relaţii strânse cu Roma ; de aceea, el avea să fie apărătorul Sinodului de la Calcedon, ale cărui decizii erau respinse total de provinciile orientale. În timpul domniei lui Iustinian, scaunul Romei s-a bucurat de o autoritate bisericească supremă. În scrisorile sale către episcopul Romei, Iustinian i se adresa cu apelativul „papă", „papă al Romei", „părinte apostolic", „papă şi patriarh" etc., iar titlul de papă era folosit exclusiv pentru episcopul Romei. Într-una dintre epistole, împăratul îi spunea papei „cap al tuturor Bisericilor sfinte" (*caput omnium sanctarum ecclesiarum*)[62], iar într-una dintre novelele sale el hotăra clar că „preafericitul scaun al arhiepiscopului de Constantinopol, Noua Romă, ocupă locul al doilea după sfântul scaun apostolic al Vechii Rome"[63]

Iustinian a intrat în conflict cu evreii, păgânii şi ereticii. Cei din urmă îi includeau pe maniheişti, nestorieni, monofiziţi, arieni şi pe reprezentanţii altor doctrine religioase mai puţin importante. Arianismul era foarte răspândit în Apus, în rândul triburilor germanice. Supravieţuitori ai păgânismului se aflau în diferite părţi ale Imperiului, iar păgânii îşi îndreptau privirile spre şcoala ateniană ca spre centrul lor principal. Evreii şi adepţii unor mişcări eretice minore erau concentraţi în special în provinciile răsăritene. Cea mai răspândită erezie era, bineînţeles, monofizitismul. Lupta cu arienii din Apus a căpătat o formă militară care s-a sfârşit printr-o înfrângere totală sau parţială a regatelor germanice. Având

61. A. Diakonov, *John of Ephesus and His Ecclesiastical-Historical Works*, 52-53.

62. Knecht, *Die Religions-Politik Kaiser Justinians*, 62-65.

63. *Novella 131 β* ; Zachariä von Lingenthal, II, 267. [Iustinian nu hotărăşte de fapt de la sine nimic, căci această novelă nu vine decât să întărească din punct de vedere politic cele hotărâte de Biserică prin canonul 3 de la Sinodul al II-lea Ecumenic de la Constantinopol, din 381, şi canonul 28 al Sinodului al IV-lea Ecumenic de la Calcedon, din 451. Această hotărâre a celor două canoane amintite, care privesc întâietatea de onoare a Constantinopolului după Roma, va fi întărită şi prin canonul 36 de la Quinisextum – Constantinopol (691-692). Prin novela 131 ß, Iustinian nu subordonează scaunul de Constantinopol celui de la Roma, ci confirmă autoritatea celui din Noua Romă – n. trad.]

în vedere convingerea lui Iustinian despre necesitatea unei credinţe unitare în Imperiu, nu putea exista toleranţă faţă de liderii altor credinţe şi învăţături eretice, care au fost supuşi pe perioada domniei sale la persecuţii severe puse în aplicare cu ajutorul autorităţilor militare şi civile.

Închiderea şcolii ateniene. Pentru a stârpi complet urmele păgânismului, Iustinian a închis în 529 faimoasa şcoală filosofică din Atena, ultimul bastion al unui păgânism epuizat, al cărui declin începuse odată cu organizarea Universităţii din Constantinopol, în secolul al V-lea, în timpul domniei lui Teodosie al II-lea. Mulţi dintre profesori au fost exilaţi, iar proprietăţile şcolii au fost confiscate. Un istoric scrie : „În acelaşi an când Sfântul Benedict a distrus ultimul sanctuar păgân naţional din Italia, templul lui Apollo din dumbrava sacră de pe Monte Cassino, şi fortăreaţa păgânismului clasic din Grecia a cunoscut distrugerea"[64]. Din acest moment, Atena şi-a pierdut pentru totdeauna importanţa de centru cultural pe care o avea odinioară, devenind un oraş tăcut şi de mâna a doua. Unii dintre filosofii şcolii închise s-au decis să emigreze în Persia, unde, auziseră ei, regele Chosroes era interesat de filosofie. Au fost primiţi în Persia cu mari onoruri, dar viaţa într-o ţară străină era pentru aceşti greci insuportabilă, drept pentru care Chosroes s-a hotărât să-i lase să se întoarcă în ţara lor, încheind mai întâi o înţelegere cu Iustinian, prin care acesta promitea să nu-i persecute sau să-i oblige să treacă la creştinism. Iustinian şi-a ţinut promisiunea şi filosofii păgâni şi-au petrecut restul vieţii în Imperiul bizantin, în pace şi siguranţă totală. Iustinian a eşuat în încercarea de a eradica păgânismul, care a continuat să existe în secret în regiuni îndepărtate.

Evreii şi rudele lor religioase, samaritenii din Palestina, nemaisuportând persecuţiile statului, s-au răzvrătit, dar au fost reprimaţi cu o brutalitate inimaginabilă. Multe sinagogi au fost distruse, iar în cele rămase în picioare s-a interzis citirea Vechiului Testament din textul ebraic, care avea să fie înlocuit cu versiunea grecească a celor 70 de traducători (aşa-numita *Septuaginta*). Drepturile civile ale populaţiei au fost reduse. La fel de sever au fost persecutaţi şi nestorienii.

Problemele religioase şi Sinodul al V-lea Ecumenic. De maximă importanţă a fost atitudinea lui Iustinian faţă de monofiziţi. Întâi de toate, relaţiile sale cu ei au avut o mare importanţă politică şi au implicat chestiunea foarte însemnată a provinciilor orientale, Egiptul, Siria şi Palestina. În al doilea rând, monofiziţii erau susţinuţi de soţia lui Iustinian, Teodora, care exercita o influenţă considerabilă asupra sa. Un scriitor monofizit din acea vreme (Ioan de Efes) a numit-o „femeie iubitoare de Hristos, plină de zel" şi „preacreştina împărătească trimisă de Dumnezeu în timp de restrişte, ca să-i protejeze pe cei prigoniţi"[65].

Urmând sfatul ei, Iustinian a încercat încă de la începutul domniei să stabilească relaţii paşnice cu monofiziţii. El le-a permis episcopilor exilaţi în timpul lui Iustin şi la începutul domniei sale să se întoarcă acasă. A invitat mulţi monofiziţi în capitală la o conferinţă religioasă cu scop de împăcare, la care, potrivit spuselor unui martor ocular, le-a cerut să discute toate chestiunile controversate cu adversarii lor „cu toată blândeţea şi îngăduinţa, aşa cum se cuvine unui popor ortodox şi evlavios"[66]. A dat găzduire la 500 de călugări

64. Knecht, *Die Religions-Politik Kaiser Justinians*, 36.

65. *Commentarii de Beatis Orientalibus*, ed. W.J. van Douwen şi J.P.N. Land, 114, 247; ed. E.W. Brooks, *Patrologia Orientalis*, XVIII (1924), 634 (432), 677 (475), 679 (477). Vezi A. Diakonov, *John of Ephesus*, 63.

66. J.D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio* (1762), VIII, 817; Caesari Baronii, *Annales ecclesiastici*, ed. A. Theiner, IX, 32 (*s.a. 532*), 419.

monofiziţi într-unul din palatele capitalei; aceştia au fost comparaţi cu „un mare şi minunat deşert de eremiţi"[67]. În 535, Sever, liderul şi „adevăratul legislator al monofizitismului", a sosit în Constantinopol, unde a rămas un an[68]. „La începutul anului 535, capitala Imperiului lua întru câtva înfăţişarea pe care o avusese sub domnia lui Anastasie."[69] Scaunul de Constantinopol i-a fost încredinţat episcopului de Trapezunt (Trebizonda), Antim, celebru pentru politica sa conciliantă faţă de monofiziţi. Aceştia păreau a fi biruitori.

Totuşi, lucrurile s-au schimbat foarte curând. Papa Agapet şi partida achimiţilor (ortodocşi extremişti), ajungând în Constantinopol, au pornit un protest împotriva flexibilităţii religioase a lui Antim, încât Iustinian, plin de regret, a fost nevoit să-şi schimbe politica. Antim a fost depus, iar locul lui a fost luat de un preot ortodox, Mina. Un izvor relatează următoarea conversaţie dintre împărat şi papă: „Te voi obliga să fii de acord cu noi, altminteri te voi trimite în exil", spunea Iustinian, căruia Agapet îi răspunse: „Am dorit să vin la cel mai creştin dintre toţi împăraţii, Iustinian, şi iată, am găsit un Diocleţian; totuşi, nu mă tem de ameninţările tale"[70]. Este foarte probabil ca îngăduinţa împăratului faţă de papă să fi fost determinată în parte de faptul că, în acel timp, în Italia începea războiul cu ostrogoţii, iar Iustinian avea nevoie de sprijinul Apusului.

În ciuda acestei concesii, Iustinian nu a abandonat încercările de împăcare cu monofiziţii. În acest timp, el a ridicat faimoasa problemă a celor Trei Capitole. Chestiunea privea trei scriitori bisericeşti din secolul al V-lea: Teodor de Mopsuestia, Teodoret de Cir şi Ibas de Edesa. Monofiziţii acuzau Sinodul de la Calcedon că nu i-a condamnat pe aceşti trei scriitori, în ciuda ideilor nestoriene împărtăşite de ei. Papa şi achimiţii le-au opus o rezistenţă foarte puternică. Iustinian, iritat peste măsură, a declarat că în acest caz monofiziţii au dreptate, iar ortodocşii trebuie să fie de acord cu ei. El a emis la începutul deceniului cinci un edict care anatemiza operele celor trei scriitori şi ameninţa să facă la fel cu toţi cei care ar fi îndrăznit să-i apere sau să-i aprobe[71].

Iustinian a dorit să facă acest edict obligatoriu pentru toate bisericile din Imperiu şi a poruncit ca el să fie semnat de toţi patriarhii şi episcopii. Dar acest lucru nu era uşor de înfăptuit. Apusul se temea că semnarea acestui edict imperial ar putea însemna uzurparea autorităţii Sinodului de la Calcedon. Un învăţat diacon din Cartagina scria: „Dacă definiţiile Sinodului de la Calcedon sunt puse în discuţie, atunci nu este posibil ca şi Sinodul de la Niceea să fie ameninţat de un pericol similar?"[72]. Pe lângă aceasta, s-a pus întrebarea dacă ar fi posibil ca nişte oameni morţi să fie condamnaţi, de vreme ce toţi cei trei scriitori muriseră în secolul precedent. În cele din urmă, unii ierarhi din Apus au fost de părere că prin acest edict împăratul siluia conştiinţa membrilor Bisericii. Această opinie nu a fost împărtăşită în Biserica Răsăriteană, unde intervenţia puterii imperiale în soluţionarea

67. Ioan de Efes, *Commentarii*, 155; ed. Brooks, II, 677 (475). Vezi A. Diakonov, *John of Ephesus*, 58.
68. J. Maspero, *Histoire des patriarches d'Alexandrie*, 3, 100, 110; Lebon, *Monophysisme sévérien*, 74-77.
69. Maspero, *Patriarches d'Alexandrie*, 110.
70. *Vita Agapeti papae*, ed. L. Duchesne, *Liber Pontificalis*, I, 287; Mansi, *Amplissima Collectio Conciliorum*, VIII, 843.
71. Edictul celor Trei Capitole a fost numit astfel deoarece conţinea trei capitole sau paragrafe consacrate celor trei scriitori sus-amintiţi, dar sensul originar al cuvântului a fost uitat curând, şi prin „Cele Trei Capitole" avea să se înţeleagă mai târziu: Teodor, Teodoret şi Ibas.
72. Fulgentii Ferrandi, *Epistola*, VI, 7; ed. J.P. Migne, *Patrologia Latina*, LXVII, 926.

disputelor dogmatice era acceptată printr-o îndelungată practică. Biserica Răsăriteană îl dădea ca exemplu pe regele Iosia din Vechiul Testament, care nu doar că i-a jertfit de vii pe preoţii idolatri, ci a şi deschis mormintele celor care muriseră cu mult înainte de domnia sa şi le-a ars oasele pe altar (*IV Regi* 23, 16). Astfel, Biserica Răsăriteană era dispusă să accepte edictul şi să condamne cele Trei Capitole, spre deosebire de Biserica Apuseană. În cele din urmă, decretul lui Iustinian nu a primit niciodată recunoaştere bisericească unanimă.

Ca să atragă Biserica Apuseană de partea sa, Iustinian trebuia să se asigure de aprobarea papei de la Roma. Drept urmare, papa din acea perioadă, Vigilius, a fost invitat la Constantinopol, unde a rămas mai bine de şapte ani. De la sosire, el a declarat deschis că era împotriva edictului şi l-a excomunicat pe patriarhul de Constantinopol, Mina. Dar, treptat, a cedat sub influenţa lui Iustinian şi a Teodorei şi, în 548, a semnat condamnarea celor Trei Capitole sau aşa-numitul „Judicatum", adăugându-şi astfel vocea voturilor celor patru patriarhi orientali. Era ultimul triumf al Teodorei, care a fost convinsă de inevitabila victorie finală a monofizitismului. Ea a murit în acelaşi an. La invitaţia lui Vigilius, preoţii Bisericii Apusene trebuiau să facă rugăciuni neîncetate pentru „cei mai îndurători principi, Iustinian şi Teodora"[73].

Biserica Apuseană nu a acceptat totuşi concesia făcută de Vigilius. Episcopii africani, convocând un sinod, au mers chiar până la a-l excomunica. Tulburat de aceste întâmplări, papa a revenit asupra deciziei şi a retractat Judicatum-ul. Iustinian se hotărî să recurgă la ajutorul unui sinod ecumenic, care a fost convocat la Constantinopol în anul 553.

Problema acestui al V-lea Sinod Ecumenic a fost mult mai simplă decât problemele sinoadelor anterioare. Nu a avut de-a face cu erezii noi; s-a confruntat doar cu precizarea câtorva chestiuni legate de deciziile sinoadelor III şi IV, privind în parte nestorianismul, dar în primul rând credinţa monofizită. Împăratul era foarte dornic ca papa, care se afla în acel timp în Constantinopol, să fie prezent la sinod, dar, invocând diverse scuze, Vigilius a evitat să participe şi toate şedinţele sinodului au avut loc fără el. Sinodul a examinat operele celor trei scriitori disputaţi şi a fost de acord cu opinia împăratului. Hotărârea sinodului a condamnat şi anatemizat „pe necuviinciosul Teodoret, care a fost episcop de Mopsuestia, împreună cu necuviincioasele sale scrieri şi tot ceea ce Teodoret a scris blasfemator, şi necuviincioasa scrisoare atribuită lui Ibas şi pe toţi aceia care au scris sau scriu în apărarea lor (*ad defensionem eorum*)"[74]. Hotărârile acestui sinod au fost declarate obligatorii, iar Iustinian a instaurat o politică de persecutare şi exilare a episcopilor care nu au fost de acord cu condamnarea celor Trei Capitole. Papa Vigilius a fost exilat pe una dintre insulele din Marea Marmara. În cele din urmă, el a consimţit să semneze condamnarea şi i s-a permis apoi să se întoarcă la Roma, dar a murit pe drum, în Siracusa. Apusul nu a acceptat hotărârile sinodului din 553 până la sfârşitul secolului al VI-lea şi abia când Grigorie I cel Mare (590-604) a proclamat că „la sinodul care s-a ocupat de cele Trei Capitole nu a fost încălcat sau schimbat nimic în materie de religie"[75], iar sinodul din 553 a fost recunoscut în tot Apusul ca sinod ecumenic, alături de primele patru sinoade.

Disputa religioasă intensă la care se aştepta Iustinian pentru împăcarea monofiziţilor cu ortodocşii nu a dat rezultatele sperate. Monofiziţii nu păreau a fi mulţumiţi cu concesiile

73. *Monumenta Germaniae Historica. Epistolarum*, III, 62 (nr. 41).
74. Mansi, *Amplissima Collectio Conciliorum*, IX, 376.
75. *Epistolae Gregorii Magni*, II, 36; Mansi, *Amplissima Collectio Conciliorum*, IX, 1105; *Gregorii I papae Registrum epistolarum*, ed. L.M. Hartmann, II, 49, în *Monumenta Germaniae Historica. Epistolarum*, I, 151.

care le fuseseră făcute. În ultimii ani de viaţă, Iustinian, se pare, i-a favorizat pe monofiziţi. Episcopii care nu au fost de acord cu el au fost trimişi în exil. Monofizitismul putea deveni religie de stat, obligatorie pentru toţi, iar aceasta ar fi dus la noi complicaţii extrem de serioase. Dar între timp bătrânul împărat muri, iar odată cu dispariţia lui s-a produs şi o schimbare în politica religioasă a statului.

Rezumând politica religioasă şi bisericească a lui Iustinian, se poate pune întrebarea dacă el a reuşit sau nu să realizeze o Biserică unitară în Imperiu. Răspunsul trebuie să fie, bineînţeles, unul negativ. Ortodoxia şi monofizitismul nu s-au împăcat; nestorianismul, maniheismul, iudaismul şi, într-o oarecare măsură, păgânismul au continuat să existe. Nu s-a realizat o unitate religioasă, iar încercarea lui Iustinian de a o înfăptui trebuie considerată un eşec.

Dar, vorbind despre politica religioasă a lui Iustinian, nu trebuie trecută cu vederea activitatea sa misionară. Ca împărat creştin, considera de datoria lui să răspândească creştinismul dincolo de graniţele imperiului său. Convertirea herulilor de la Dunăre şi a câtorva triburi caucaziene, precum şi a triburilor autohtone din Africa de Nord şi de pe Nilul mijlociu a avut loc în timpul său[76].

Politica internă a lui Iustinian

Răscoala Nika. În momentul urcării pe tron a lui Iustinian, viaţa internă a Imperiului se afla într-o stare de dezordine şi anarhie. Sărăcia era foarte răspândită, mai ales în provincii; impozitele nu se plăteau cu regularitate. Facţiunile din circ, marii proprietari de pământuri, rude ale lui Anastasie lipsite de dreptul lor la tron şi, în fine, grupurile religioase disidente au amplificat nenorocirile interne şi au creat o situaţie îngrijorătoare.

Când a urcat pe tron, Iustinian a înţeles foarte clar că Imperiul avea nevoie urgent de reforme interne şi a abordat această problemă cu mult curaj. Izvoarele principale care se referă la această fază a activităţii lui Iustinian sunt novelele sale, tratatul lui Ioan Lydos *Despre administrarea* (*Magistrates*) *statului roman* şi *Istoria secretă* a contemporanului Procopius. Papirusurile descoperite recent reprezintă un material foarte preţios.

Încă de la începutul domniei, Iustinian a fost martorul unei răscoale teribile care a izbucnit în capitală şi care aproape că l-a detronat. Cartierul central din Constantinopol a fost circul sau hipodromul, locul favorit de întâlnire al locuitorilor capitalei, atât de îndrăgit pentru întrecerile cu care de lupte. În mod obişnuit, noul împărat se arăta după încoronare în hipodrom, în loja imperială, *Kathisma*, pentru a primi ovaţiile mulţimii. Vizitiii purtau haine în patru culori diferite: verde, albastru, alb şi roşu. Întrecerile cu care de luptă rămăseseră spectacolul favorit al circului încă de când Biserica creştină timpurie interzisese luptele de gladiatori. Partidele, bine organizate, se aflau în jurul vizitiilor fiecărei culori. Aceste grupuri aveau propriile case de finanţare a vizitiilor, cailor şi carelor şi, întotdeauna, se aflau în rivalitate şi dispută cu partidele reprezentate de celelalte culori. Curând, partidele au devenit cunoscute sub numele de Verzi, Albaştri, Albi şi Roşii. Circul şi întrecerile, ca şi partidele, îşi aveau originea în Imperiul roman, de unde trecuseră în Imperiul bizantin, iar o tradiţie literară târzie plasează apariţia lor în timpurile mitice ale lui Romulus şi Remus. Semnificaţia originară a numelor celor patru partide nu este prea clară. Izvoarele din secolul

76. Vezi Maspero, *Patriarches d'Alexandrie*, 135. Maspero oferă o istorie foarte clară a problemei monofizite sub Iustinian, 102-165. De asemenea, Diakonov, *John of Ephesus*, 51-87.

al VI-lea, din timpul lui Iustinian, afirmă că aceste nume corespundeau celor patru elemente ale naturii : pământul (verde), apa (albastră), aerul (alb) şi focul (roşu). Festivităţile din circ se distingeau printr-o somptuozitate extraordinară, iar numărul spectatorilor ajungea uneori la 50.000.

Partidele din circ, numite în perioada bizantină *demes* s-au transformat treptat în partide politice, care reprezentau diverse tendinţe politice, sociale sau religioase. Vocea mulţimii din circ a devenit un fel de opinie publică şi de voce a naţiunii. „În lipsa presei tipărite", spunea F.I. Uspenski, „hipodromul a devenit singurul loc de exprimare liberă a opiniei publice care, uneori, îşi impunea voinţa statului"[77] Însuşi împăratul era obligat uneori să apară în circ spre a oferi explicaţii poporului pentru acţiunile sale.

În secolul al VI-lea, cel mai influent partid era cel al Albaştrilor (Venetoi), susţinători ai ortodoxiei, adepţi ai Sinodului de la Calcedon, drept pentru care erau numiţi calcedonieni ; apoi venea cel al Verzilor (Prasinoi), susţinători ai monofizitismului. În timpul lui Anastasie izbucnise o răscoală împotriva Verzilor, pe care împăratul monofizit îi favoriza. După devastări şi distrugeri teribile, partidul ortodox a proclamat un alt împărat şi s-a năpustit în hipodrom, unde Anastasie, înspăimântat, apăru fără diademă şi le porunci heralzilor să anunţe poporul că este gata să renunţe la coroană. Când mulţimea îl văzu pe împărat într-o situaţie atât de lamentabilă se calmă şi, în felul acesta, revolta luă sfârşit. Episodul evidenţiază influenţa exercitată de hipodrom şi de mulţimea capitalei asupra statului şi chiar a împăratului însuşi. Odată cu urcarea pe tron a lui Iustin şi Iustinian, ortodoxia a repurtat o victorie, iar Albaştrii au triumfat. Dar Teodora i-a favorizat pe Verzi, astfel încât chiar şi pe tronul imperial exista divizare.

Este aproape sigur că demele nu reprezentau doar tendinţe politice şi religioase, ci şi diverse interese de clasă. Albaştrii pot fi consideraţi partidul clasei superioare, iar Verzii – cel al clasei de jos. Dacă acest lucru este adevărat, atunci partidele bizantine dobândesc o nouă şi foarte importantă semnificaţie ca element social[78].

O repetare interesantă a modelului se găseşte în faptul că, la începutul secolului al VI-lea, în Roma, sub Teodoric cel Mare, două partide rivale, Verzii şi Albaştrii, continuau să se lupte, Albaştrii reprezentând clasa superioară, iar Verzii pe cea de jos[79]

O nouă abordare a acestei probleme a fost subliniată şi discutată de curând. Un savant rus, regretatul A. Diakonov, a atras atenţia asupra „erorii de metodă" a lui Rambaud, Manojlović şi a altora, care nu au reuşit să facă deosebire între deme şi partide, în condiţiile

77. F.I. Uspenski, *History of the Byzantine Empire*, I, 506.

78. Vezi monografia foarte importantă a lui M. Manojlović, publicată iniţial în sârbo-croată, în 1904, şi aproape niciodată amintită. H. Grégoire a tradus-o în limba franceză cu titlul „Le peuple de Constantinople", *Byzantion*, XI (1936), 617-716. Teza lui Manojlović nu a fost general acceptată. F. Dölger este de acord cu ea (*Byzantinische Zeitschrift*, XXXVII, 1937, 542) ; Ostrogorsky o respinge (*Geschichte des byzantinischen Staates*, 41, n. 1). E. Stein a respins-o în 1920 (el nu a citit textul original sârbo-croat), dar a acceptat-o în 1930 (*Byzantinische Zeitschrift*, XXX, 1930, 378). Eu însumi cred că Manojlović a demonstrat în mod convingător această teză.

79. Vezi E. Condurachi, „Factions et jeux de cirque à Rome au début du VIe siècle", *Revue historique du sud-est européen*, XVIII (1941), 95-102, în special 96-98. Izvorul pentru această concluzie importantă este opera lui Cassiodor *Variae*. *Cf.* observaţia în cauză a lui Manojlović, nesprijinită de nicio referinţă : „Această *cristalizare* [a claselor] şi-a avut originea în circul bătrânei Rome", *Byzantion*, XI (1936), 642, 711-712.

în care, bineînţeles, acestea nu sunt deloc identice şi trebuie tratate separat. Scopul studiului lui Diakonov nu a fost acela de a rezolva problema, ci de a o pune din nou, astfel încât această nouă abordare să-şi găsească pe viitor locul în lucrări mult mai detaliate[80].

Cauzele teribilei rebeliuni care a avut loc în 532, în capitală, au fost numeroase şi diverse. Opoziţia împotriva lui Iustinian a fost întreită: dinastică, publică şi religioasă. Nepoţii lui Anastasie simţeau că fuseseră amăgiţi de urcarea pe tron a lui Iustin şi, mai târziu, a lui Iustinian şi, susţinuţi de partida filomonofizită a Verzilor, au căutat să-l înlăture pe Iustinian. Adversitatea publică a apărut din aversiunea generală faţă de înalţii funcţionari, în special faţă de faimosul jurist Tribonian şi de prefectul pretoriului, Ioan de Capadocia, care au generat mare nemulţumire în popor prin încălcarea legii, prin extorcări scandaloase şi prin cruzime. În fine, opoziţia religioasă venea din partea monofiziţilor, care suferiseră mari constrângeri în primii ani ai domniei lui Iustinian. Toate aceste cauze au dus împreună la o revoltă a populaţiei capitalei şi este important de subliniat că Albaştrii şi Verzii, renunţând pentru un timp la dezacordurile lor religioase, s-au unit împotriva guvernării pe care o detestau. Împăratul a purtat tratative cu poporul aflat în hipodrom, prin intermediul heralzilor, dar nu s-a ajuns la nicio înţelegere[81]. Revolta s-a răspândit cu repeziciune în tot oraşul, iar cele mai frumoase edificii şi monumente de artă au fost distruse şi incendiate. A fost incendiată şi basilica Sfânta Sofia, al cărei amplasament a fost ales mai târziu pentru faimoasa catedrală Sfânta Sofia. Strigătul de adunare al răsculaţilor, *Nika*, însemnând „victorie" sau „biruinţă", a dat acestei răscoale numele de Nika. Promisiunea lui Iustinian de a-i demite pe Tribonian şi pe Ioan de Capadocia şi apelul său personal către mulţimea din hipodrom au rămas fără niciun rezultat. Un nepot al lui Anastasie a fost proclamat împărat. Adăpostiţi în palat, Iustinian şi consilierii săi se gândeau deja la fugă, când Teodora se dovedi a fi la înălţimea situaţiei. Cuvintele ei exacte sunt redate în *Istoria secretă* a lui Procopius: „Este imposibil pentru om, odată ce a venit în lume, să nu moară; dar pentru

80. „The Byzantine Demes and Factions [τὰ μέρη] in the Fifth to the Seventh Centuries", *Vizantiyskiy sbornik*, 1945, ed. M.V. Levcenko, 144-227; introducere, 144-149. Un studiu excelent, care trebuie să servească drept bază indispensabilă pentru viitoarele studii cu privire la această chestiune. Despre istoria demelor şi a partidelor din ultimele perioade, în special din secolul al VII-lea, când importanţa partidelor scăzuse treptat, vezi G. Brătianu, „La fin du régime des partis à Byzance et la crise antisémite du VIIe siècle", *Revue historique du sud-est européen*, XVIII (1941), 49-57; Diakonov, „Byzantine Demes", *Vizantiyskiy sbornik*, 1945, 226-227. Este posibil ca Grégoire să fie inexact în afirmaţia sa: „Este o realitate că după 641 nu se mai întâlneşte nicio urmă viitoare a rolului politic al culorilor din circ [des couleurs du Cirque]" – „Notules épigraphiques", *Byzantion*, XIII (1938), 175; F. Dvornik, „The Circus Parties in Byzantium", *Byzantina Metabyzantina*, I (1946), 119-133. [Vezi şi: Jacques Jarry, „Hérésies et factions à Constantinople du Ve au VIIe siècle", *Syria: revue d'art oriental et d'archéologie*, XXXVII (1960), 348-371; Alan D.E. Cameron, „Demes and factions", *Byzantinische Zeitschrift*, LXVIII (1974), 74-91; Athanasios S. Fotiou, „Byzantine circus factions and their riots", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, XXVII (1978), 1-10 – n. trad.]

81. Vezi o discuţie stranie între împărat şi Verzi, dusă prin intermediul unui herald sau *mandator*, în Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 181-184; de asemenea, *Chronicon Paschale*, 620-621. *Cf.* P. Maas, „Metrische Akklamationen der Byzantiner", *Byzantinische Zeitschrift*, XXI (1912), 31-33, 46-51. Bury consideră că aceasta s-ar referi la o altă perioadă din domnia lui Iustinian; vezi *Later Roman Empire*, II, 40 şi n. 3, 72. Bury dă o traducere în limba engleză a conversaţiei, 72-74.

cel care a domnit este de neacceptat să ajungă în exil. [...] Dacă vrei, o, împărate, să scapi, nu există nicio dificultate : avem mulţi bani ; acolo sunt marea şi corăbiile. Însă chibzuieşte dacă, odată ce ai fugit într-un loc sigur, nu vei prefera moartea în locul salvării. Eu sunt de acord cu vechea zicală care spune că purpura este un frumos linţoliu"[82]. Împăratul îşi recăpătă forţele şi îi încredinţă lui Belizarie misiunea de a reprima răscoala, care dura deja de şase zile. Generalul îi mână pe răsculaţi în hipodrom, îi închise acolo şi ucise între 30.000 şi 40.000 de oameni. Răscoala a fost reprimată, nepoţii lui Anastasie au fost executaţi, iar Iustinian şezu iarăşi pe un tron de neclintit[83].

Impozitul şi problemele financiare. Una dintre caracteristicile principale ale politicii interne a lui Iustinian a fost lupta sa înverşunată, încă neelucidată total, cu marii proprietari de pământuri. Acest conflict este prezentat în novele şi în papirusuri, precum şi în *Istoria secretă* a lui Procopius ; deşi apără punctele de vedere ale nobilimii şi cu toate că înţeasă acest pamflet cu acuzaţii absurde împotriva lui Iustinian, care în ochii lui este un parvenit pe tronul imperial, Procopius oferă un tablou foarte interesant al conflictelor sociale din secolul al VI-lea. Statul simţea că cei mai periculoşi rivali şi inamici ai săi erau marii proprietari de pământuri, care îşi administrau averile fără a fi interesaţi câtuşi de puţin de puterea centrală. Una dintre novelele lui Iustinian, deplângând situaţia alarmantă a proprietăţilor funciare aparţinând statului sau particularilor din provinciile aflate sub conducerea arbitrară a magnaţilor locali, dădea proconsulului Capadociei următoarele directive importante : „Am primit veşti despre abuzuri extrem de grave [care au loc] în provincii, încât îndreptarea lor cu greu poate fi săvârşită de o persoană de rang înalt. Şi chiar ne este ruşine să spunem cu câtă nepăsare se plimbă administratorii pământurilor moşierilor, înconjuraţi de gărzi de corp, cum în urma lor merg mari mase de oameni şi cum jefuiesc cu neruşinare orice [...]. Averea statului a ajuns aproape în totalitate în stăpânire privată, deoarece a fost furată şi jefuită, inclusiv de toate hergheliile de cai, şi nici măcar un singur om nu a ridicat glasul împotriva acestui lucru, pentru că toate gurile erau astupate cu aur"[84]. Reiese că magnaţii capadocieni aveau autoritate absolută în provinciile lor, că întreţineau trupe pe cheltuiala lor, oameni înarmaţi şi gărzi de corp, şi aveau în stăpânire atât pământurile private, cât şi pe cele ale statului. Este foarte interesant de subliniat şi că această novelă a fost emisă la patru ani după răscoala Nika. Informaţii similare despre Egiptul epocii lui Iustinian se găsesc în papirusuri. Un membru al unei celebre familii aristocrate egiptene, Apion, avea în stăpânire (în secolul al VI-lea) vaste proprietăţi funciare în diferite părţi ale Egiptului. Sate întregi făceau parte din posesiunile sale. Reşedinţa sa era aproape una regală. Avea secretarii şi intendenţii săi, armatele sale de muncitori, propriii consilieri şi colectori de impozite, trezorierii săi, poliţia sa, chiar şi serviciu poştal propriu. Astfel de magnaţi aveau propriile lor închisori şi întreţineau trupe personale[85]. Mari domenii erau concentrate şi în mâinile bisericilor şi mănăstirilor.

---

82. *De bello persico*, I, 24, 35-37 ; ed. Haury, I, 130 ; ed. Dewing, I, 230-233. [În text, Vasiliev face o mică eroare, spunând că această intervenţie a Teodorei s-ar afla consemnată în *Istoria secretă*, deşi citează sursa corectă – n. trad.]
83. Despre răscoala Nika, vezi remarcile lui Diakonov din „The Byzantine Demes", *Vizantiyskiy sbornik*, 1945, 209-212.
84. *Novella 30* (44), 5 ; ed. Zachariä von Lingenthal, I, 268.
85. Vezi H. Bell, „The Byzantine Servile State in Egypt", *Journal of Egyptian Archaeology*, IV (1917), 101-102. Bell, „An Epoch in the Agrarian History of Egypt", *Études égyptologiques*

Împotriva acestor mari stăpâni de pământuri, Iustinian a dus o luptă nemiloasă. Prin imixtiunea în problemele de moştenire, prin donaţii forţate, uneori chiar false, către împărat, prin confiscarea pentru mărturii mincinoase sau prin instigarea unor procese religioase cu scopul de a deposeda Biserica de pământurile ei, Iustinian, în mod conştient şi stăruitor, avea drept obiectiv distrugerea marii proprietăţi funciare. Numeroase confiscări au avut loc cu precădere după tentativa revoluţionară din 532. În orice caz, Iustinian nu a reuşit să distrugă în totalitate aristocraţia funciară, aceasta rămânând una dintre trăsăturile constante ale vieţii Imperiului până în perioadele târzii.

Iustinian a văzut şi a înţeles defectele administraţiei, exprimate în venalitate, hoţie şi extorcare, care au cauzat atâta sărăcie şi ruină şi care, inevitabil, au dat naştere la neplăceri interne. A înţeles că o astfel de situaţie internă a Imperiului avea efecte negative asupra securităţii sociale, a veniturilor orăşeneşti şi a agriculturii şi că dezordinea financiară producea confuzie generală în viaţa Imperiului. El era cu adevărat preocupat să remedieze situaţia existentă. A înţeles că este de datoria împăratului să facă reforme noi şi profunde, pe care le considera o obligaţie a funcţiei imperiale şi un act de recunoştinţă faţă de Dumnezeu, Care revărsa peste împărat toată bunăvoinţa Sa. Dar, ca un reprezentant convins al puterii imperiale absolute, Iustinian a considerat că o administraţie centralizată cu funcţionari competenţi şi complet obedienţi reprezenta singurul mijloc de îmbunătăţire a situaţiei Imperiului.

Atenţia lui s-a îndreptat în primul rând către situaţia financiară a Imperiului, care, pe bună dreptate, trezea temeri extrem de serioase. Campaniile militare pretindeau costuri enorme, iar impozitele ajungeau în vistieria statului cu tot mai mare dificultate. Acest fapt l-a alarmat pe împărat, care într-una din novelele sale scria că, ţinând cont de cheltuielile mari de război, supuşii săi „trebuie să plătească taxele faţă de stat de bunăvoie şi integral"[86]. Astfel, pe de o parte, el se arăta campionul inviolabilităţii drepturilor vistieriei, iar pe de altă parte se proclama pe sine apărătorul contribuabililor în faţa extorcării funcţionarilor.

Două novele din anul 535 sunt de o importanţă deosebită pentru studierea reformelor lui Iustinian. Ele conţin principiile esenţiale ale reformelor administrative şi precizări cu privire la noile datorii ale funcţionarilor de stat. O novelă porunceşte guvernatorilor „să trateze cu înţelegere părintească pe toţi cetăţenii loiali, să-i protejeze pe cetăţeni de persecuţie, să refuze mita, să fie drepţi în sentinţe şi în decizii administrative, să pedepsească fărădelegea, să-i protejeze pe cei nevinovaţi şi să pedepsească vina în conformitate cu legea şi, în general, să se poarte cu cetăţenii aşa cum s-ar purta părintele cu propriii săi copii"[87]. Dar, în acelaşi timp, funcţionarii, „păzindu-şi mâinile curate [de orice mită] oriunde", trebuiau să se îngrijească cu atenţie de venitul statului, „mărind vistieria statului şi depunând tot efortul posibil în folosul ei"[88]. Având în vedere cucerirea Africii şi supunerea vandalilor, precum şi recentele campanii planificate, novela spune: „Este obligatoriu ca taxele faţă de stat să fie plătite integral şi de bunăvoie la data stabilită. Astfel, dacă veţi întâmpina guvernatorii în mod înţelept şi îi veţi ajuta să colecteze pentru noi impozitele cu uşurinţă şi să isprăvească repede, atunci noi îi vom lăuda pe funcţionari pentru zelul lor şi pe voi pentru

dédiées à Jean-François Champollion, 236; M. Gelzer, *Studien zur byzantinischen Verwaltung Aegyptens*, 32, 89-90; A.E.R. Boak, „Byzantine Imperialism in Egypt", *American Historical Review*, XXXIV (1928), 6.

86. *Novella 8* (16), 10; ed. Zachariä von Lingenthal, I, 104.
87. *Novella 8* (16), 8; ed. Zachariä von Lingenthal, I, 102.
88. *Novella 28* (31), 5; ed. Zachariä von Lingenthal, I, 197.

înţelepciunea voastră; şi va domni peste tot, între conducători şi supuşi, o armonie minunată şi plină de pace"[89] Funcţionarii trebuiau să depună un jurământ solemn că-şi vor împlini datoria în mod cinstit, dar în acelaşi timp erau făcuţi răspunzători pentru plata integrală a taxelor din provinciile încredinţate lor. Episcopii trebuiau să supravegheze comportamentul funcţionarilor. Cei care erau găsiţi vinovaţi de abuz erau supuşi unor pedepse severe, în timp ce acelora care îşi îndeplineau datoriile cu onestitate li se promitea promovarea. Astfel, datoria funcţionarilor de stat şi a plătitorilor de impozite faţă de stat era foarte simplă în concepţia lui Iustinian: primii trebuiau să fie oameni cinstiţi; cei din urmă trebuiau să plătească impozitele benevol, integral şi cu regularitate. În decretele următoare, împăratul se referea adesea la aceste principii de bază ale reformelor sale administrative.

Nu toate provinciile Imperiului erau guvernate la fel. Existau unele, mai ales cele aflate la graniţă, care, fiind populate cu autohtoni îndărătnici, necesitau o administraţie mai fermă decât altele. Reformele lui Diocleţian şi Constantin au amplificat în mod excesiv fragmentarea provincială şi au creat un corp imens de funcţionari, separând foarte clar autoritatea civilă de cea militară. În timpul lui Iustinian, în unele cazuri s-a produs o rupere de acest sistem şi o întoarcere la sistemul anterior, pre-Diocleţian. Iustinian a introdus practica de a reuni mai multe provincii mici, în special din Orient, în unităţi mai mari, în timp ce în unele provincii din Asia Mică, date fiind dezacordurile frecvente şi conflictele dintre autorităţile militare şi civile, el a poruncit reunirea celor două funcţii în mâinile unei singure persoane, guvernatorul, care a fost numit *praetor*. Împăratul acorda o atenţie specială Egiptului, mai ales Alexandriei, care aproviziona Constantinopolul cu grâu. Potrivit unei novele, organizarea comerţului în Egipt şi aprovizionarea cu grâu a capitalei erau foarte deficitare[90]. Cu scopul de a reorganiza acest domeniu extrem de important pentru viaţa Imperiului, Iustinian a învestit un funcţionar civil, numit *augustalis* (*vir spectabilis Augustalis*), cu autoritate militară asupra celor două provincii egiptene[91], precum şi asupra Alexandriei, oraş dens populat şi neliniştit. Dar aceste încercări de reorganizare a teritoriilor şi de centralizare a puterii în provincii nu au avut un caracter sistematic sub regimul său.

Punând în practică ideea fuzionării autorităţii în unele provincii orientale, Iustinian a păstrat în Apus vechea separaţie a puterii civile de cea militară, mai ales în prefecturile cucerite de curând în Africa de Nord şi Italia.

Împăratul spera că numeroasele sale decrete emise la repezeală au îndreptat toate neajunsurile interne ale administraţiei şi „au dat Imperiului, prin întreprinderile sale splendide, o nouă perioadă de înflorire"[92]. Se înşela. Oricâte decrete ar fi emis, acestea nu-i puteau schimba pe oameni. Din novelele sale ulterioare reiese foarte clar că revoltele, extorcarea şi ruinarea au continuat. Era necesar să se republice în mod constant decrete imperiale pentru a reaminti populaţiei de existenţa lor, iar în unele provincii, din când în când, era nevoie să se proclame legea marţială.

Uneori, când nevoia de bani era foarte urgentă, Iustinian se folosea chiar de mijloacele interzise de decretele sale. Vindea funcţii pentru sume mari de bani şi, în ciuda promisiunilor făcute, introducea noi taxe, deşi novelele sale arătau clar că era pe deplin conştient de incapacitatea populaţiei de a le face faţă. Sub presiunea dificultăţilor financiare, el a recurs

89. *Novella 8* (16), 10; ed. Zachariä von Lingenthal, I, 106.
90. *Edictum 13* (96), introducere; ed. Zachariä von Lingenthal, I, 529-530.
91. Gelzer, *Studien zur byzantinischen Verwaltung Aegyptens*, 21-36; Bury, *Later Roman Empire*, II, 342-343; G. Rouillard, *L'Administration civile de l'Égypte byzantine* (ed. a II-a, 1928), 30.
92. *Novella 33* (54), introducere; ed. Zachariä von Lingenthal, I, 360.

la devalorizarea monedei şi a bătut monede depreciate; dar atitudinea populaţiei a devenit atât de ameninţătoare, încât a fost nevoit să-şi revoce măsurile aproape imediat[93]. Toate mijloacele posibile erau folosite pentru a umple vistieria statului, fiscul, „care lua locul unui stomac ce alimentează toate părţile corpului", aşa cum spunea Corippus, un poet din secolul al VI-lea[94]. Măsurile stricte instaurate pentru colectarea impozitelor atingeau limite extreme şi aveau un efect dezastruos asupra populaţiei epuizate. Un contemporan spune că „o invazie străină li se părea mai puţin cumplită contribuabililor decât sosirea funcţionarilor fiscali"[95]. Oraşele au devenit sărace şi pustii din cauză că locuitorii lor au fugit pentru a scăpa de împilarea statului. Producţia solului era redusă la zero. În diferite localităţi izbucniră revolte.

Înţelegând că Imperiul era ruinat şi că economia era singurul mijloc de salvare, Iustinian a refăcut-o prin măsurile cele mai periculoase. A redus efectivele armatei şi foarte des întârzia cu plata. Dar armata, constând în principal din mercenari, se revolta adesea împotriva acestei practici şi se răzbuna pe populaţia fără apărare. Reducerea armatei a avut alte consecinţe majore: ea lăsa graniţa descoperită, iar barbarii treceau frontierele bizantine nestingheriţi, pentru a întreprinde campanii de jefuire. Fortăreţele construite de Iustinian nu erau întreţinute. Incapabil să se opună barbarilor prin forţă, Iustinian a trebuit să recurgă la mită, ceea ce implica noi cheltuieli imense. Potrivit savantului francez Diehl, aceasta a cauzat un cerc vicios. Lipsa banilor a impus diminuarea armatei; insuficienţa soldaţilor făcea să fie nevoie de mai mulţi bani pentru a-i plăti pe inamici[96].

Când la toate acestea s-au adăugat perioade de foamete, epidemii şi cutremure de pământ, care au ruinat populaţia şi au înmulţit cererile de ajutor din partea statului, situaţia Imperiului şi sfârşitul domniei lui Iustinian au devenit într-adevăr de plâns. Printre aceste calamităţi trebuie menţionată şi ciuma devastatoare din 542. Ea a început în apropierea oraşului Pelusium, la graniţa egipteană. Insinuarea unei origini etiopiene este nedemonstrată; exista un fel de suspiciune antică tradiţională că maladiile îşi aveau originile de obicei în Etiopia. Aşa cum Tucidide a analizat ciuma din Atena de la începutul războiului peloponesiac, la fel şi istoricul Procopius, care a fost martorul răspândirii ei în Constantinopol, a descris natura şi efectele ciumei bubonice. Din Egipt, molima s-a răspândit înspre nord, în Palestina şi Siria; anul următor a ajuns în Constantinopol, apoi s-a răspândit în Asia Mică şi, prin Mesopotamia, în Persia. Trecând marea, ea a invadat Italia şi Sicilia. În Constantinopol, năpasta a durat patru luni. Mortalitatea a fost enormă; oraşe şi sate erau abandonate, agricultura stopată, iar foametea, spaima şi fuga multora din zonele infectate au aruncat Imperiul în haos. Întreaga activitate a curţii era dată peste cap. Împăratul însuşi era atins de ciumă, chiar dacă lovitura nu s-a dovedit a-i fi fatală[97]. Acesta a fost doar un factor care a contribuit la imaginea sumbră reflectată în prima novelă a lui Iustin al II-lea, unde acesta vorbeşte despre „vistieria statului împovărată de multe datorii şi adusă la sărăcie extremă"

93. *Chronicle of John Malalas*, 486. Dacă nu mă înşel, Bury nu menţionează acest text.
94. *De laudibus Justini*, II, 249-250.
95. Joannis Lydi, *De Magistratibus*, III, 70; ed. Bekker, ediţia de la Bonn, 264; ed. R. Wuensch, *Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum Teubneriana*, 162.
96. *Justinien*, 311.
97. Autoritatea cea mai indicată şi de primă mână este Procopius, care a trăit în Constantinopol în timpul acestei epidemii. *De bello persico*, II, 22-23. Vezi Bury, *Later Roman Empire*, 62-66; descrierea lui Procopius este reprodusă la paginile 63-64. H. Zinsser, *Rats, Lice and History*, 144-149; traducere din Procopius, 145-147.

şi „despre o armată lipsită de toate cele necesare, încât Imperiul era cu uşurinţă şi în mod frecvent atacat şi devastat de barbari"[98].

Încercările lui Iustinian pe tărâmul reformei administrative au fost un eşec total. Financiar, Imperiul se afla pe marginea prăpastiei. Exista o strânsă legătură între politica internă şi cea externă a împăratului; campaniile sale vaste din Occident, care au necesitat cheltuieli colosale, au ruinat Răsăritul şi au lăsat succesorilor săi o moştenire dezastruoasă. Aşa cum se observă din primele novele, Iustinian a intenţionat sincer să instaureze ordinea în Imperiu şi să ridice standardele morale ale instituţiilor statului, dar aceste intenţii nobile s-au lovit de militarismul dictat de concepţia sa cu privire la datoriile ce-i reveneau în calitate de moştenitor al cezarilor romani.

Comerţul sub Iustinian

Epoca lui Iustinian a lăsat urme adânci în istoria comerţului bizantin. În perioada creştină, ca şi în zilele Imperiului roman păgân, comerţul cel mai important se făcea cu Răsăritul. Obiectele comerciale cele mai rare şi mai valoroase soseau din ţări îndepărtate, cum ar fi China şi India. Europa apuseană a Evului Mediu timpuriu, în perioada formării noilor state germanice, dintre care unele au fost cucerite de generalii lui Iustinian, trăia în condiţii extrem de nefavorabile pentru dezvoltarea vieţii economice proprii. Imperiul roman de Răsărit, cu capitala sa atât de avantajos situată, a devenit, prin forţa lucrurilor, intermediarul între Apus şi Orient şi şi-a păstrat această poziţie până în epoca cruciadelor.

Totuşi, relaţiile comerciale ale Imperiului bizantin cu popoarele din Orientul îndepărtat nu erau directe; intermediarul era Imperiul persan al Sasanizilor, care obţinea profituri enorme în urma tranzacţiilor comerciale ale negustorilor bizantini. În acea vreme existau două căi comerciale principale: una terestră, iar cealaltă maritimă. Calea pe uscat a caravanelor mergea de la graniţele vestice ale Chinei, prin Sogdiana (azi Bohara sau Buhara), până la graniţa persană, unde mărfurile erau transferate de negustorii chinezi persanilor, care le transportau mai departe, până la punctele vamale de la frontiera bizantină. Calea maritimă folosită era următoarea: negustorii chinezi îşi transportau mărfurile pe corăbiile lor până în insula Taprobane (azi Ceylon [Sri Lanka – n. trad.]), aflată la sud de peninsula Hindustan. Acolo, mărfurile chineze şti erau reîncărcate mai ales în corăbii persane, care le transportau prin Oceanul Indian şi Golful Persic până la gurile Tigrului şi ale Eufratului, de unde erau duse mai departe pe Eufrat, până la punctul vamal bizantin situat pe acest fluviu. Comerţul bizantin cu Orientul depindea foarte mult de relaţiile dintre Bizanţ şi Persia şi, dat fiind că războaiele cu Persia au devenit în viaţa bizantină un eveniment obişnuit, relaţiile comerciale cu Orientul au suferit întreruperi constante şi pagube imense. Articolul principal de negoţ era mătasea chinezească, a cărei fabricare era ţinută în secret total de China. Având în vedere dificultăţile de producţie, preţurile mătăsii şi ale ţesăturilor din mătase, foarte cerute pe pieţele bizantine, ajungeau uneori la sume inimaginabile. În afară de mătasea chinezească, China şi India exportau în Apus parfumuri, mirodenii, bumbac, pietre preţioase şi alte articole cerute în primul rând în Imperiul bizantin. Nemulţumit de dependenţa economică a Imperiului bizantin de Persia, Iustinian îşi fixă ca scop găsirea unei rute comerciale spre China şi India care să se situeze în afara zonei de influenţă persane.

98. K.E. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanorum*, III, 3.

Cosmas Indicopleustes. În această perioadă şi-a făcut apariţia o operă literară remarcabilă, *Topografia creştină* sau *Cosmografia*, scrisă de Cosmas Indicopleustes[99] la mijlocul secolului al VI-lea. Această lucrare este extrem de valoroasă pentru informaţiile conţinute despre geografia bazinului Mării Roşii şi a Oceanului Indian, precum şi despre relaţiile comerciale cu India şi China.

Cosmas s-a născut în Egipt, foarte probabil în Alexandria. S-a ocupat de negoţ de când era foarte tânăr, dar, nemulţumit de condiţiile comerţului din ţara sa, a întreprins un număr de călătorii spre locuri îndepărtate, în cursul cărora a vizitat litoralul Mării Roşii, Peninsula Sinai, Etiopia (Abisinia) şi, probabil, a ajuns până în Ceylon. Era creştin nestorian, iar spre sfârşitul vieţii a intrat în monahism. Supranumele său grecesc de Indicopleustes se regăseşte chiar şi în versiunile foarte vechi ale operei sale.

Scopul fundamental al *Topografiei creştine* este de a le demonstra creştinilor că, în ciuda sistemului lui Ptolemeu, Pământul nu are forma unei sfere, ci mai degrabă a unui cufăr dreptunghiular, alungit, asemenea cu altarul Tabernacolului lui Moise, iar întreg universul are o formă asemănătoare cu cea a Tabernacolului. Dar marea importanţă istorică a acestei lucrări constă în informaţiile de ordin geografic şi comercial. Autorul, conştient, îşi informează cititorul cu privire la izvoarele folosite şi le evaluează pe fiecare în totalitate. El face deosebire între observaţiile proprii, ca martor ocular, şi informaţiile primite de la martori oculari şi faptele aflate din auzite. Pe baza propriei experienţe, descrie palatul regelui abisinian din oraşul Axum (din aşa-numitul regat de Axum) şi oferă informaţii exacte despre câteva inscripţii din Nubia şi de pe litoralul Mării Roşii. El vorbeşte şi despre animale indiene şi africane şi, cel mai important, dă informaţii foarte preţioase despre insula Taprobane (Ceylon), explicând importanţa ei comercială de-a lungul Evului Mediu timpuriu. Din această relatare reiese că în secolul al VI-lea Ceylon era centrul comerţului internaţional dintre China, pe de o parte, şi Africa Răsăriteană, Persia şi, prin Persia, Imperiul bizantin, pe de altă parte. După Cosmas, „insula, fiind aşa cum este ea în poziţie centrală, este foarte vizitată de nave venite din toate părţile Indiei şi din Persia şi Etiopia"[100]. Creştinii persani, care au rămas în permanenţă pe această insulă, erau de credinţă nestoriană şi aveau propria Biserică şi propria ierarhie.

Este foarte important de amintit că, în ciuda unei lipse aproape totale de relaţii comerciale directe între Imperiul bizantin şi India, monede bizantine din epoca lui Constantin cel Mare apar pe pieţele indiene, aduse probabil nu de negustori bizantini, ci de intermediari persani şi abisinieni (axumiţi). Monede cu nume de împăraţi bizantini din secolele IV-VI – Arcadius, Teodosie al II-lea, Marcian, Leon I, Zenon, Anastasie I, Iustin I – au fost găsite în sudul şi în nordul Indiei[101]. În viaţa economică internaţională a

99. Indicopleustes înseamnă „navigator spre India" sau „navigator pe Oceanul Indian". Această lucrare a fost tradusă în engleză de J. MacCrindle, *The Christian Topography of Cosmas, an Egyptian Monk*. Vezi C. Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, I, 190-196, 273-303. Cel mai complet şi mai edificator fragment al operei lui Cosma, potrivit lui E. Winstedt, *The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, vi ; M.V. Anastos, „The Alexandrian Origin of the *Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*", *Dumbarton Oaks Papers*, III (1946), 75-80. [*Topographie chrétienne*, I-III (Livres I-XII, Index). Introduction, traduction et notes par Wanda Wolska-Conus, 1968-1973 – n. trad.]

100. Cosmas Indicopleustes, *Topographia christiana*, XI ; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, LXXXVIII, 445 ; ed. Winstedt, 322 ; ed. MacCrindle, 365.

101. Vezi R. Sewell, „Roman Coins in India", *Journal of the Royal Asiatic Society*, XXXVI (1904), 620-621 ; M. Hvostov, *History of the Commerce in Greco-Roman Egypt*, 230 ; E. Warmington, *The Commerce Between the Roman Empire and India*, 140.

secolului al VI-lea, Imperiul bizantin a jucat un rol atât de important încât, potrivit lui Cosmas, „toate popoarele îşi făceau tranzacţiile în monedă romană (moneda de aur bizantină, *nomisma* sau *solidus*), de la un capăt la celălalt al pământului. Această monedă este privită cu respect de toţi oamenii, din orice regat ar fi, căci nu există niciun alt stat în care să se găsească ceva asemănător"[102].

Cosmas relatează o istorie interesantă care arată respectul profund de care se bucura în India moneda de aur bizantină (*nomisma*):

> Regele Ceylonului, după ce primi în audienţă un negustor bizantin, Sopatrus, şi câţiva persani, şi după ce primi salutul lor, le ceru să ia loc. Apoi îi întrebă: „În ce situaţie se află ţările voastre şi cum merg treburile acolo?". La aceasta, ei răspunseră: „Merg bine". Mai târziu, în timpul conversaţiei, regele întrebă: „Care dintre regii voştri este cel mai mare şi mai puternic?". Persanul mai în vârstă, luând cuvântul, răspunse: „Regele nostru este atât cel mai puternic, cât şi mai mare şi mai bogat şi într-adevăr este regele regilor şi orice doreşte poate înfăptui". Sopatrus, pe de altă parte, rămase mut. Astfel, regele întrebă: „Tu, romanule, nu ai nimic de spus?". „Ce aş avea eu de spus", replică el, „când cel de colo a spus astfel de lucruri? Dar dacă vrei să afli adevărul, [iată] îi ai aici pe cei doi regi. Cercetează-i şi vei afla care este mai mare şi mai puternic". Regele, auzind acestea, se minună de cuvintele sale şi îl întrebă: „Cum spui tu că eu îi am pe cei doi regi aici?". „Ai", răspunse Sopatrus, „monedele celor doi – *nomisma* unuia şi drahma, adică miliarision, a celuilalt. Cercetează chipul fiecăruia şi vei vedea adevărul [...]". După ce-i cercetă, regele spuse că romanii erau un popor cu adevărat minunat, puternic şi înţelept. Astfel, el porunci să i se aducă înalte onoruri lui Sopatrus, îl urcă pe un elefant şi-l purtă în jurul oraşului în sunet de tambur şi în mare cinste. Aceste întâmplări ne-au fost povestite de Sopatrus însuşi şi de tovarăşii săi care l-au însoţit în acea insulă din Adule; şi după cum au povestit ei, persanul a fost cuprins de adâncă amărăciune din cauza celor întâmplate[103].

Pe lângă valoarea ei istorico-geografică, lucrarea lui Cosmas este valoroasă şi din punct de vedere artistic, datorită numeroaselor imagini (miniaturi) care îi împodobesc textul. Se pare că unele dintre aceste imagini au fost făcute de autorul însuşi. Manuscrisul originar din secolul al VI-lea nu a supravieţuit, dar manuscrisele ulterioare ale *Topografiei creştine* conţin cópii ale miniaturilor originale, constituind astfel un izvor valoros pentru istoria artei bizantine timpurii, mai ales a celei alexandrine. „Miniaturile din lucrarea lui Cosmas", spunea N.P. Kondakov, „sunt mai specifice artei bizantine din perioada lui Iustinian, sau mai curând din perioada luminoasă a regimului său, decât oricare alt monument al acelui timp, cu excepţia câtorva mozaicuri din Ravenna"[104].

Lucrarea lui Cosmas a fost tradusă mai târziu în slavonă şi s-a răspândit foarte mult printre slavi. Există numeroase versiuni ruseşti ale *Topografiei creştine*, însoţite de portretul

---

102. *Topographia christiana*, II; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, LXXXVIII, 116; ed. Winstedt, 81; ed. MacCrindle, 73.

103. *Topographia christiana*, XXI, ed. Migne, 448-449; ed. MacCrindle, 368-370. Această istorie pare să fie tradiţională, deoarece Plinius a povestit o anecdotă oarecum similară despre ambasadorii în Ceylon din timpul lui Claudius: Plinius, *Naturalis Historia*, VI, 85. Vezi J.E. Tennent, *Ceylon* (ed. a V-a, 1860), I, 566.

104. *Histoire de l'art byzantin considéré principalement dans les miniatures*, I, 138; ed. rusă (1876), 88.

lui Cosmas Indicopleustes şi de numeroase picturi şi miniaturi care sunt de mare interes pentru istoria artei ruseşti vechi[105].

Protejarea comerţului bizantin. Iustinian şi-a făcut un scop din eliberarea comerţului bizantin de dependenţa faţă de Persia. Această eliberare implica stabilirea de relaţii directe cu India, prin Marea Roşie. Colţul nord-estic al Mării Roşii (în Golful Akaba) era stăpânit de portul bizantin Ayla, de unde mărfurile indiene puteau fi transportate pe uscat, prin Palestina şi Siria, până la Marea Mediterană. Un alt port, Clysma (aproape de actualul Suez), era situat pe ţărmul nord-vestic al Mării Roşii şi de aici se făcea direct legătura cu Marea Mediterană. Pe una dintre insulele de la intrarea în Golful Akaba, Iotabe (azi Tiran), aproape de extremitatea sudică a Peninsulei Sinai, a fost stabilit în timpul lui Iustinian un punct vamal pentru trecerea corăbiilor[106]. Dar numărul corăbiilor bizantine din Marea Roşie nu a fost suficient pentru a întreţine un comerţ regulat. Această situaţie l-a determinat pe Iustinian să stabilească relaţii cu creştinii abisinieni din regatul de Axum, impulsionându-i să cumpere mătase din India şi apoi să o revândă Imperiului bizantin. El dorea, se pare, ca aceştia să joace în materie de comerţ rolul de intermediari între Imperiul bizantin şi India, aşa cum făcuseră perşii până atunci. Dar aceste încercări ale împăratului nu au avut succes, deoarece negustorii abisinieni nu puteau concura influenţa persană din India şi monopolul mătăsii de cumpărat a rămas în continuare în mâinile negustorilor persani. În cele din urmă, Iustinian nu a reuşit să deschidă noi rute pentru un comerţ direct cu Orientul. În perioadele de pace, perşii au rămas intermediari în comerţul cel mai important şi au continuat să obţină mari profituri.

Şansa a venit în sprijinul lui Iustinian şi l-a ajutat să rezolve problema de maximă importanţă a comerţului imperial cu mătase. O persoană sau anumite persoane[107] au reuşit să înşele vigilenţa inspectorilor chinezi şi au introdus în Imperiul bizantin câteva ouă de viermi de mătase din Serinda, care au format baza unei noi industrii pentru greci. Ei au progresat repede. Au răsărit întinse plantaţii de duzi şi au fost construite rapid multe fabrici pentru ţesutul mătăsii. Cea mai importantă dintre ţesătoriile de mătase era situată în Constantinopol; altele au fost înfiinţate în oraşele Siriei, precum Beirut, Tyr şi Antiohia, şi, mai târziu, în Grecia, în special în Teba. Una exista în Alexandria (în Egipt), iar îmbrăcămintea egipteană se vindea în Constantinopol[108]. Industria mătăsii a devenit monopol de stat şi a adus statului

105. Vezi E. Redin, *The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes from Greek and Russian Versions*, ed. D.V. Ainalov [în rusă].

106. Vezi W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, I, 10; Diehl, *Justinien*, 390; R.P.F.-M. Abel, „L'Isle de Jotabe", *Revue biblique*, XLVII (1938), 520-524.

107. Izvoarele diferă în acest punct. Procopius (*De bello gothico*, IV, 17; ed. Haury, II, 576) atribuie isprava unor călugări. În *Excerpta e Theophanis Historia* (ed. Bonn, 484; ed. L. Dindorf, *Historici Graeci minores*, I, 447), persoana cu pricina este un persan. Confuzie totală de fapte şi nume domneşte în F. Richthofen, *China. Ergebnisse einer Reise und darauf gegründeter Studien*, I, 528-529, 550. Serinda lui Procopius este uneori identificată cu Khotan. Richthofen, *China*, I, 550-551; Heyd, I, 12; Bury, *Later Roman Empire*, II, 332 şi n. 1. Despre istoria industriei mătăsii în Imperiul bizantin, vezi în general articolul foarte important al lui R.E. Lopez „Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, XX (1945), 1-42 (cu câteva ilustraţii).

108. J. Ebersolt, *Les Arts somptuaires de Byzance*, 12-13; G. Rouillard, *L'Administration de l'Égypte* (ed. a II-a, 1928), 83.

un mare venit, care nu a fost totuşi suficient ca să amelioreze situaţia financiară critică a Imperiului. Articolele bizantine din mătase au ajuns în toate părţile Europei de Vest şi au împodobit palatele regilor apuseni şi locuinţele negustorilor bogaţi. Acest lucru a dus la câteva schimbări importante în comerţul din timpul lui Iustinian, iar succesorul său, Iustin al II-lea, i-a putut arăta unui ambasador turc care se afla la curtea sa procesul de fabricaţie în plină desfăşurare[109].

Iustinian şi-a asumat colosala misiune de a apăra Imperiul de atacurile inamicilor, construind numeroase fortăreţe şi limesuri bine protejate. În câţiva ani, el a ridicat pe toate graniţele Imperiului o linie aproape neîntreruptă de fortificaţii (*castella*), în nordul Africii, pe malurile Dunării şi ale Eufratului, în munţii Armeniei şi în îndepărtata peninsulă a Crimeei, refăcând şi lărgind astfel un sistem de apărare remarcabil creat de Roma într-o perioadă anterioară. Prin această operă de construcţie, Iustinian, potrivit lui Procopius, „a salvat Imperiul"[110]. „Dacă ar fi să enumerăm fortăreţele", scria Procopius în *Despre edificii*, „care au fost ridicate aici de către împăratul Iustinian pentru oamenii care trăiesc în ţări străine îndepărtate, lipsiţi de posibilitatea de a verifica personal cuvintele noastre, eu sunt convins că numărul construcţiilor le-ar părea fabulos şi absolut de necrezut"[111]. Chiar şi astăzi, ruinele existente ale numeroaselor fortăreţe situate de-a lungul graniţelor Imperiului bizantin de odinioară impresionează călătorul modern. Iustinian nu şi-a limitat activitatea de constructor doar la fortificaţii. Ca împărat creştin, el s-a îngrijit de construirea multor biserici, dintre care incomparabila Sfânta Sofia din Constantinopol se evidenţiază ca simbol care a făcut epocă în istoria artei bizantine. Sfânta Sofia va fi descrisă mai încolo. Foarte probabil, Iustinian a mers cu activitatea de constructor până în munţii din îndepărtata Crimee şi a ridicat acolo o biserică monumentală (*basilica*) în Dory, în centrul coloniei gotice. Un fragment de inscripţie cu numele său a ieşit la iveală în timpul săpăturilor[112].

Succesorii imediaţi ai lui Iustinian

Când puternica personalitate a lui Iustinian a dispărut de pe scena istoriei, întregul său sistem artificial de guvernare, care pentru un timp ţinuse Imperiul în echilibru, căzu în ruină. „La moartea sa", spunea Bury, „vânturile s-au dezlănţuit, elementele dezintegratoare au început să lucreze cu mare putere; sistemul artificial se prăbuşi, iar metamorfoza Imperiului, începută cu mult timp în urmă, deşi mascată de evenimentele extraordinare ale domniei tumultuoase a lui Iustinian, începu acum să se manifeste rapid şi vizibil"[113]. Perioada dintre 565 şi 610 aparţine uneia dintre cele mai triste epoci din istoria bizantină, când anarhia, sărăcia şi nenorocirile s-au dezlănţuit în întreg Imperiul. Dezordinea din această perioadă l-a făcut pe Ioan de Efes, istoricul epocii lui Iustin al II-lea, să vorbească despre apropierea sfârşitului lumii[114]. „Nu există, probabil, nicio perioadă a istoriei",

109. *Excerpta e Theophanis Historia*, ed. Bonn, 484; *Fragmenta Historicorum Graecorum*, IV, 270.
110. *De aedificiis*, II, 1, 3; ed. Bonn, 209; ed. Haury, III, 2, 46.
111. *De aedificiis*, IV, 4, 1; ed. Bonn, 277; ed. Haury, III, 2, 116.
112. Vasiliev, *Goths in the Crimea*, 71.
113. *Later Roman Empire*, II, 67.
114. *Ecclesiastical History*, I, 3; ed. Payne-Smith, 3; ed. Brooks, 1-2.

spunea Finlay, „în care vreo societate să mai fi fost într-o situaţie de demoralizare atât de generală"[115]. Evenimentele epocii arată totuşi că această imagine deplorabilă este într-o oarecare măsură exagerată şi de aceea trebuie rectificată.

Succesorii lui Iustinian au fost: Iustin al II-lea cel Tânăr (565-578), Tiberiu al II-lea (578-582)*, Mauricius (582-602) şi Phokas (602-610). Cel mai de seamă dintre cei patru împăraţi a fost energicul soldat şi capabilul lider Mauricius. Sofia, energica soţie a lui Iustin al II-lea, care semăna foarte mult cu Teodora, a exercitat o influenţă foarte puternică asupra treburilor statului. Cele mai importante evenimente din politica externă a Imperiului în această perioadă au fost războiul cu perşii, luptele cu slavii şi avarii din Peninsula Balcanică şi cucerirea Italiei de către longobarzi. În viaţa internă a Imperiului, semnificative au fost politica ferm ortodoxă a împăraţilor şi crearea a două exarhate.

Războaiele cu perşii

Pacea de 50 de ani cu Persia, încheiată de Iustinian în 562, a fost încălcată de Iustin al II-lea, care a refuzat să mai plătească suma anuală fixată. Ostilitatea comună faţă de Persia a dus la dezvoltarea unor relaţii interesante între Imperiul bizantin şi turci, care cu puţin timp în urmă îşi făcuseră apariţia în vestul Asiei şi de-a lungul litoralului Mării Caspice. Ei ocupau teritoriul dintre China şi Persia; pe aceasta din urmă au văzut-o ca pe inamicul lor principal. Ambasadori turci au trecut Munţii Caucazului, iar după o lungă călătorie au ajuns în Constantinopol, unde li s-a făcut o primire prietenească. Au început să se dezvolte planuri de încercare a unei alianţe ofensive şi defensive turco-bizantine îndreptate împotriva Persiei. Ambasada turcă a făcut statului bizantin o propunere foarte interesantă, şi anume de a mijloci comerţul cu mătase între China şi Bizanţ, evitându-se imixtiunea Persiei – tocmai ceea ce Iustinian năzuia să realizeze, cu singura diferenţă că Iustinian sperase să o facă pe o rută maritimă sudică cu ajutorul abisinienilor, în timp ce turcii se gândeau la o rută terestră prin nord. Negocierile nu au dus la formarea unei alianţe reale în scopul unei acţiuni combinate împotriva Persiei, deoarece Imperiul bizantin, la sfârşitul secolului al VI-lea, era preocupat mai mult de chestiunile apusene, în special de Italia, pe care longobarzii o atacau. În plus, Iustin considera forţele militare turceşti ca fiind insuficiente.

Rezultatul prieteniei turco-bizantine de scurtă durată a fost acutizarea tensiunii dintre Bizanţ şi Persia[116]. Sub domniile lui Iustin, Tiberiu şi Mauricius s-a purtat un război aproape continuu cu perşii. Sub domnia lui Iustin al II-lea acesta a fost foarte păgubitor pentru Bizanţ. Asediul oraşului Nisibis a fost abandonat, avarii de dincolo de Dunăre au invadat teritoriile bizantine din Balcani, iar Dara, un important oraş fortificat de graniţă, a ajuns în mâinile perşilor după un asediu de şase luni. Pierderea l-a tulburat foarte tare pe indecisul Iustin, încât acesta îşi pierdu minţile, iar împărăteasa Sofia a fost cea care, contra a 45.000 de

115. *A History of Greece*, ed. H.F. Tozer, I, 298. K. Amantos consideră că această imagine deplorabilă este oarecum exagerată: Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, I, 260.
Pentru informaţii suplimentare, vezi şi Harry-Norman Turtledove, *The Immediate Successors of Justinian: A Study of the Persian Problem and of Continuity and Change in Internal Secular Affairs in the Later Roman Empire during the Reigns of Justin II and Tiberius II Constantine (A.D. 565-582)*, PhD thesis, University of California, 1977 (n. trad.).

116. Bury, *Later Roman Empire*, 97; Kulakovski, *Byzantium*, II, 359; Stein, *Justinus II. und Tiberius*, 21; S. Vailhé, „Projet d'alliance turco-byzantine au VIe siècle", *Échos d'Orient*, XII (1909), 206-214.

monede de aur, a obţinut răgazul unui armistiţiu de un an (574)[117]. O cronică siriană din secolul al XII-lea, bazată, bineînţeles, pe un izvor anterior, remarca: „Aflând că Dara a fost capturată [...] împăratul căzu în disperare. Porunci ca magazinele să fie închise, iar comerţul să înceteze"[118].

Războiul cu perşii purtat sub Tiberiu şi Mauricius s-a soldat cu un succes mai mare pentru Imperiul bizantin, deoarece în sprijinul capacităţii de guvernare a lui Mauricius au venit şi disputele interne pentru tron din Persia[119] Tratatul de pace al lui Mauricius a avut o mare importanţă: Armenia persană şi Mesopotamia orientală, cu oraşul Dara, au fost cedate Bizanţului; umilitorul tribut anual a fost anulat şi, în sfârşit, Imperiul, eliberat de pericolul persan, a fost capabil să se concentreze asupra chestiunilor apusene, în special asupra atacurilor necontenite ale avarilor şi slavilor din Peninsula Balcanică[120]. Un alt război cu Persia a început sub domnia lui Phokas, dar amânăm deocamdată discuţia despre acest război deoarece, deşi de foarte mare importanţă pentru Imperiul bizantin, el a luat sfârşit sub domnia lui Heraclius.

Slavii şi avarii

În Peninsula Balcanică, după moartea lui Iustinian au avut loc evenimente foarte importante, chiar dacă, din păcate, informaţiile actuale despre ele sunt limitate de materialul fragmentar ce apare în izvoare. Sub Iustinian, slavii au atacat adesea provinciile din Peninsula Balcanică, pătrunzând adânc în sud şi ameninţând uneori chiar Tesalonicul. Aceste năvăliri au continuat şi după moartea lui Iustinian. Un mare număr de slavi au rămas în provinciile bizantine şi, treptat, au ocupat peninsula. În atacurile lor, au fost ajutaţi de avari, un popor de origine turcică ce trăia în acel timp în Panonia. Slavii şi avarii ameninţau capitala, litoralul Mării Marmara şi cel al Mării Egee şi au pătruns în Grecia până în Peloponeş. Zvonul acestor invazii s-a răspândit până în Egipt, unde Ioan, episcop de Nikiu, scria în secolul al VII-lea, în timpul domniei lui Phokas: „Se povesteşte că regii din acea vreme, cu ajutorul barbarilor şi al popoarelor străine şi al ilirilor, ar fi devastat oraşe creştine şi au luat în robie pe locuitorii acestora şi că niciun oraş nu a scăpat, cu excepţia Tesalonicului; pentru că zidurile sale erau puternice şi, cu ajutorul lui Dumnezeu, neamurile nu au fost în stare să pună mâna pe el"[121]. Un savant german de la începutul secolului al XIX-lea a lansat teoria,

117. Despre acest război, vezi Bury, *Later Roman Empire*, II, 95-101; Kulakovski, *Byzantium*, II, 360-369; Stein, *Justinus II. und Tiberius*, 38-55.
118. *Chronique de Michel le Syrien*, trad. fr. J.B. Chabot, II, 312.
119. Despre acest război, vezi Stein, *Justinus II. und Tiberius*, 58-86 (sub Tiberiu în calitate de cezar), 87-102 (sub Tiberiu ca august).
120. Despre războiul persan sub Tiberiu şi Mauricius: Kulakovski, *Byzantium*, II, 383-394, 426-446; M.J. Higgins, *The Persian War of the Emperor Maurice. I. The Chronology, with a Brief History of the Persian Calendar*; Higgins, „International Relations at the Close of the Sixth Century", *The Catholic Historical Review*, XXVII (1941), 279-315. Eroul lui Higgins este Tiberiu, „o falnică personalitate, care este demnă să stea alături de marile personalităţi din lungile anale ale Imperiului" (315); V. Minorski, „Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XI (1944), 244-248 (campania din 591 d.Hr.); P. Goubert, *Byzance avant l'Islam*, 80-117.
121. *Chronicle of John, bishop of Nikiu*, trad. engl. M. Zotenberg, *Notice et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, XXIV (1883), capitolul CIX, 430; trad. engl. R.H. Charles, 175-176.

discutată pe larg mai încolo, că la sfârşitul secolului al VI-lea grecii au fost distruşi în totalitate de către slavi. Studiile cu privire la problema colonizării slavilor în Peninsula Balcanică se bazează foarte mult pe *Faptele* martirului Dimitrie, protectorul Tesalonicului, unul dintre principalele centre ale slavilor din peninsulă[122].

La sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al VII-lea, migraţia continuă a slavilor şi avarilor spre sud, pe care trupele bizantine nu au fost capabile să o stopeze, a produs în peninsulă o schimbare etnografică serioasă, prin faptul că aceasta a fost ocupată în mare măsură de slavi. Scriitorii din epocă au, în general, informaţii foarte sărace despre triburile nordice şi îi confundă pe slavi cu avarii, din cauză că aceştia atacau Imperiul împreună.

După moartea lui Iustinian, Italia era protejată insuficient de atacurile inamice, ceea ce explică uşurinţa şi repeziciunea cu care a fost cucerită de un nou trib germanic, longobarzii, care şi-au făcut apariţia acolo la doar câţiva ani după ce Iustinian distrusese regatul ostrogot. La mijlocul secolului al VI-lea, longobarzii, în alianţă cu avarii, au distrus regatul tribului barbar al gepizilor de pe Dunărea Mijlocie. Mai târziu, probabil de frica propriilor aliaţi, au înaintat din Panonia spre Italia, sub conducerea regelui (*konung*) lor Alboin, împreună cu femeile şi copiii lor. Ei cuprindeau diferite triburi, dintre care saxonii erau deosebit de numeroşi. Tradiţia populară l-a învinuit pe Narses, bătrânul guvernator al Italiei, odinioară general în armata lui Iustinian, că i-ar fi chemat pe longobarzi în provincia lui, dar această acuzaţie trebuie considerată nefondată. După urcarea pe tron a lui Iustin al II-lea, el s-a retras din cauza vârstei înaintate şi a murit în scurtă vreme, la Roma.

În 568, longobarzii au pătruns în nordul Italiei. Hoardă sălbatică barbară, de credinţă ariană, ei au pustiit toate localităţile prin care au trecut. Curând au cucerit partea de nord a Italiei, care a devenit cunoscută de acum înainte ca Longobardia (Lombardia). Guvernatorul bizantin, neavând suficiente mijloace de a face faţă longobarzilor, a rămas în interiorul zidurilor Ravennei, pe care barbarii au ocolit-o în marşul lor spre sud. Hoardele lor numeroase s-au împrăştiat în aproape toată peninsula, ocupând cu mare uşurinţă oraşele neapărate. Ei au ajuns în sudul Italiei şi, la scurt timp, au ocupat Benevento (Beneventum). Deşi nu au pus stăpânire pe Roma, ei au înconjurat provincia romană din trei părţi : dinspre nord, est şi sud. Au împiedicat orice legătură între Ravenna şi Roma, astfel încât Roma nu putea spera la niciun ajutor de acolo, şi mai puţin de la împăraţii din Constantinopol, aflaţi la o distanţă şi mai mare şi care treceau printr-una din cele mai dificile şi tulburi perioade din istoria Răsăritului. Longobarzii au întemeiat curând în Italia un mare regat germanic. Tiberiu şi, chiar mai serios, Mauricius au încercat să facă o alianţă cu regele franc Childebert al II-lea (570-595), cu speranţa de a-l angaja în conflictele deschise din Italia împotriva longobarzilor, dar încercarea s-a sfârşit printr-un eşec. S-au schimbat câteva ambasade, iar Childebert a trimis de câteva ori trupe în Italia, dar întotdeauna mai degrabă cu scopul de a recuceri vechile posesiuni france pentru sine decât cu intenţia de a veni în ajutorul lui Mauricius. Avea să treacă mai mult de un secol şi jumătate până ce regii franci, chemaţi de papă, şi nu de împărat, reuşeau să distrugă dominaţia longobardă din Italia[123]. Lăsată la voia întâmplării, Roma, care a rezistat de mai multe ori asediului longobard, îşi găsi protectorul

122. Vezi, spre exemplu, O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIVe siècle*, 101-108. [Ediţia critică a *Miracula Sancti Demetrii* a fost oferită de Paul Lemerle : *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Demetrius et la penetration des Slaves dans les Balkans*, vol. I-II, Paris, Éditions du CNRS, 1979-1981 – n. trad.]

123. Vezi Bury, *Later Roman Empire*, II, 160-166 ; G. Reverdy, „Les Relations de Childebert II et de Byzance", *Revue historique*, CXIV (1913), 61-85.

în persoana papei, care era nevoit nu doar să poarte de grijă populaţiei romane din punct de vedere spiritual, ci şi să organizeze apărarea oraşului în faţa atacurilor longobarzilor. În această perioadă, la sfârşitul secolului al VI-lea, Biserica romană a dat pe unul dintre cei mai de seamă conducători ai ei, papa Grigorie I cel Mare. Fusese înainte *apocrisiarius* papal sau nunţiu la Constantinopol, unde a locuit timp de şase ani, fără a reuşi să deprindă nici măcar greaca elementară[124]. Dar, în ciuda acestei deficienţe lingvistice, el cunoştea bine politica şi viaţa Constantinopolului.

Cucerirea Italiei de către longobarzi a arătat foarte clar eşecul politicii externe a lui Iustinian în Apus, unde Imperiul nu a dispus de mijloace suficiente pentru a păstra regatul ostrogot cucerit. Aceasta a pus aşadar bazele îndepărtării treptate a Italiei de Imperiul bizantin şi ale slăbirii autorităţii politicii imperiale în Italia.

Problemele religioase

Succesorii lui Iustinian au favorizat ortodoxia, iar monofiziţii au suferit uneori – ca în timpul lui Iustin al II-lea – persecuţii extrem de severe. Este interesant să urmărim relaţiile dintre Imperiul bizantin şi Biserica romană sub Mauricius şi Phokas. Grigorie a protestat împotriva asumării titlului de „ecumenic" de către episcopul Constantinopolului, iar într-o scrisoare către Mauricius îl acuza pe patriarhul Ioan Postitorul de trufie :

> Sunt nevoit să strig tare şi să spun *o tempora ! o mores !* [acum] când întreaga Europă a căzut sub stăpânirea barbarilor, când sunt distruse oraşe, fortăreţe rase din temelii, provincii depopulate, când ţăranii nu mai muncesc pământul, când închinătorii la idoli se dezlănţuie şi luptă pentru zdrobirea credincioşilor – şi când preoţii, care s-ar cuveni să plângă aruncaţi la pământ şi în cenuşă, caută pentru ei înşişi nume de vanitate şi de slavă în titluri noi şi profane. Să-mi apăr eu, în această situaţie, preaevlavioase Doamne, cauza proprie ? Am eu de răzbunat o nedreptate personală ? Nu, eu apăr cauza Atotţiitorului Dumnezeu, a Bisericii universale. Să fie depus cel care aduce ofensă Sfintei Biserici Universale, cel care se mândreşte în inima sa, care râvneşte în numele unicităţii, care se pune pe sine deasupra demnităţii imperiului tău prin titlul său personal[125].

Papa nu a avut câştig de cauză şi, pentru un timp, chiar a încetat să-şi trimită reprezentantul la Constantinopol. Când, în 602, a izbucnit o revoltă în Constantinopol împotriva lui Mauricius, papa Grigorie a trimis o scrisoare noului împărat, Phokas, în termeni destul de nepotriviţi faţă de acest tiran absurd aflat pe tronul bizantin :

> Slavă lui Dumnezeu întru cei de sus. [...] Să se veselească cerurile şi să se bucure pământul (*Ps* 95, 11). Tot poporul republicii, profund întristat până acum, să se bucure de faptele voastre cele bune ! [...] Fiecare să se bucure de libertatea adusă în cele din urmă sub sceptrul evlaviosului împărat. Căci iată diferenţa care există între regii altor naţiuni şi

124. Despre şederea lui Grigorie la Constantinopol, vezi F. Dudden, *Gregory the Great : His Place in History and Thought*, I, 123-157. Probabil că Grigorie a fost chemat înapoi la Roma în 586 (156-157).

125. *Epistolae*, V, 20 ; ed. Migne, *Patrologia Latina*, LXXVII, 746-747 ; *Monumenta Germaniae Historica, Epistolarum*, I, 322 (V, 37) ; trad. engl. *Nicene and Post-Nicene Fathers*, XII, 170-171.

împăraţi: regii sunt domni peste sclavi, în timp ce împăraţii statului roman sunt domni peste oameni liberi[126].

Phokas a fost în mod evident satisfăcut, căci mai târziu i-a interzis patriarhului de Constantinopol să poarte titlul de „ecumenic", declarând că „tronul apostolic al binecuvântatului apostol Petru era capul tuturor Bisericilor"[127].

Astfel, în timp ce Phokas a eşuat în toate acţiunile sale externe şi interne şi a provocat indignarea şi iritarea supuşilor săi, relaţiile sale cu Roma, bazate pe concesiile făcute papei, au fost paşnice şi prieteneşti pe toată durata domniei sale. În amintirea acestor relaţii prieteneşti, exarhul de Ravenna a ridicat în Forumul roman o columnă cu inscripţii de laudă la adresa lui Phokas. Acest monument mai există şi astăzi.

Formarea exarhatelor şi revoluţia din 610

În legătură cu cucerirea longobardă, în conducerea Italiei a avut loc o schimbare importantă, care, împreună cu o inovaţie contemporană similară din administraţia Africii de Nord, a pus temelia unei noi administraţii provinciale a Imperiului: a aşa-numitului sistem al *themelor*.

Autorităţile bizantine din Italia nu fuseseră în stare să opună o rezistenţă satisfăcătoare longobarzilor, care au cucerit cu mare uşurinţă două treimi din peninsulă. În consecinţă, în faţa unui mare pericol, statul bizantin s-a hotărât să-şi consolideze puterea în Italia, concentrând funcţiile administrative civile în mâinile conducătorilor militari. Administraţia bizantină din Italia trebuia să fie condusă de un general-guvernator militar, exarhul, care avea să conducă toate activităţile funcţionarilor civili din reşedinţa sa din Ravenna. Formarea exarhatului Ravennei datează încă de la sfârşitul secolului al VI-lea, din perioada împăratului Mauricius. Combinarea funcţiilor administrative şi judiciare cu autoritatea militară nu a implicat dispariţia imediată a funcţionarilor civili. Abia mai târziu se pare că funcţionarii civili au fost înlocuiţi total de autorităţi militare. Ei au continuat să existe în paralel cu autorităţile militare, dar funcţionau doar sub supravegherea exarhului militar. Exarhul, ca reprezentant al puterii imperiale, a introdus în guvernarea sa câteva principii ale cezaropapismului atât de promovat de împăraţi. Această politică a fost exprimată în fapte de tipul interferenţei, ca autoritate ultimă, în chestiunile religioase ale exarhatului. Exarhului, nelimitat în puterea sa, i se dădeau onoruri imperiale. Palatul său din Ravenna era considerat sacru şi numit *Sacrum palatium*, denumire folosită în mod obişnuit doar pentru reşedinţa imperială. Ori de câte ori ajungea la Roma, i se făcea o primire imperială: Senatul, clerul şi populaţia îl întâmpinau în afara zidurilor oraşului, în procesiune solemnă. Toate problemele militare, întreaga administraţie, chestiunile judiciare şi financiare – toate erau de competenţa exarhului[128].

Aşa cum exarhatul de Ravenna a apărut din cauza atacurilor longobarzilor în Italia, tot aşa şi formarea exarhatului african, pe locul regatului vandal de odinioară, a fost determinată de o ameninţare similară din partea maurilor africani autohtoni – sau, aşa cum sunt ei numiţi uneori de către izvoare, maurusii (berberi) –, care se răsculau în mod frecvent

126. *Epistolae*, XIII, 31; ed. Migne, *Patrologia Latina*, LXXVII, 1281-1282; *Mon. Germ. Hist., Epistolarum*, I, 322 (V, 37); *Nicene and Post-Nicene Fathers*, XIII, 99.
127. *Liber Pontificalis*, ed. L. Duchesne, I, 316.
128. Despre formarea exarhatului Ravennei, vezi Ch. Diehl, *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568-751)*, 3-31.

împotriva trupelor bizantine ce ocupau ţara. Începutul exarhatului african sau cartaginez (adeseori numit aşa deoarece reşedinţa exarhului se afla în Cartagina) se situează la sfârşitul secolului al VI-lea, în timpul împăratului Mauricius. Exarhatul Africii a fost întemeiat pe aceleaşi principii ca predecesorul său din Ravenna şi a fost înzestrat cu puteri nelimitate similare[129]

Fireşte, doar necesitatea extremă l-a putut determina pe împărat să creeze o funcţie cu puteri atât de mari ca aceea de exarh, care, dacă dorea şi profita de anumite condiţii, putea deveni un rival extrem de periculos pentru împăratul însuşi. De fapt, exarhul african avea să ridice stindardul revoltei împotriva lui Phokas, iar fiul exarhului avea să devină împărat în anul 610. În Africa, exarhii erau aleşi cu chibzuinţă de către Mauricius şi au dovedit multă abilitate şi energie în guvernarea provinciei, apărând-o cu succes împotriva atacurilor autohtonilor. Pe de altă parte, exarhii din Ravenna erau incapabili să stopeze ameninţarea longobardă.

Potrivit bizantinologului francez Ch. Diehl[130], cele două exarhate trebuie văzute ca începutul organizării themelor (provincii sau districte), al acelei reforme provinciale din Imperiul bizantin care a debutat în secolul al VII-lea şi s-a răspândit treptat pe tot teritoriul Imperiului. Trăsătura distinctivă a acesteia era predominarea treptată a autorităţii militare asupra celei civile. Dacă atacurile longobarzilor şi ale maurilor au dus la sfârşitul secolului al VI-lea la schimbări importante în Vest şi Sud, atacurile perşilor şi ale arabilor au dus, mai târziu, la introducerea de măsuri similare în Orient, iar atacurile violente ale slavilor şi bulgarilor au produs aceleaşi reforme în Peninsula Balcanică.

Politica externă nefericită a lui Phokas cu privire la avari şi perşi, precum şi teroarea sângeroasă, care era singurul său mijloc de a-şi menţine puterea, au cauzat în cele din urmă revolta exarhului african Heraclius. Curând, Egiptul s-a alăturat revoltei, iar flota africană aflată sub conducerea fiului exarhului, numit tot Heraclius, a navigat spre capitală, care s-a dezis de Phokas şi a trecut de partea lui Heraclius. Phokas a fost prins şi executat. Heraclius, fiul, urcă pe tronul bizantin şi astfel începu o nouă dinastie.

Chestiunea slavilor în Grecia

Ca urmare a cercetării izvoarelor cu privire la invazia slavă în Peninsula Balcanică din a doua jumătate a secolului al VI-lea, în prima parte a secolului al XIX-lea s-a născut o teorie despre slavizarea completă a Greciei, care a provocat dispute aprinse între savanţi.

În deceniul al treilea al veacului trecut [al XIX-lea – n. trad.], când întreaga Europă era aprinsă de o profundă simpatie pentru cauza grecilor care ridicaseră stindardul revoltei împotriva jugului turcesc, când aceşti campioni ai libertăţii, prin rezistenţa lor eroică, au reuşit să-şi păstreze independenţa şi au creat cu ajutorul puterilor europene un regat grec independent, când societatea europeană entuziastă vedea în aceşti eroi pe fiii vechii Elade şi recunoştea în ei trăsăturile lui Leonidas, Epaminondas şi Philopoemen – atunci, dintr-un mic oraş german, s-a auzit o voce care a consternat Europa, declarând că niciun strop de sânge elen nu curge prin venele locuitorilor noului regat grec ; că toată motivaţia nobilă a Europei pentru a sprijini cauza copiilor sfintei Elade era întemeiată pe neînţelegere ; şi că elementul vechi grecesc dispăruse cu mult timp în urmă şi fusese înlocuit cu elemente noi, total străine

129. Diehl, *L'Afrique byzantine*, 453-502.
130. Diehl, *Études byzantines*, 277 („L'Origine du régime des thèmes").

etnografic, în special de origine slavă şi albaneză. Omul care a îndrăznit public şi curajos să promoveze această nouă teorie, care a şocat în cel mai înalt grad credinţele Europei contemporane, a fost Fallmerayer, pe atunci profesor de istorie universală într-un liceu german.

În primul volum al lucrării sale *Istoria Peninsulei Moreea în Evul Mediu*, care a apărut în 1830, Fallmerayer scria:

> Rasa elenă a fost exterminată complet din Europa. Frumuseţea fizică, sublimitatea spiritului, simplitatea obiceiurilor, creativitatea artistică, întrecerile, oraşele şi satele, splendoarea columnelor şi a templelor, chiar numele poporului însuşi au dispărut de pe pământul grecesc. Un strat dublu de ruine şi clisa a două rase diferite acoperă mormintele grecilor antici. Operele nemuritoare ale spiritului Eladei şi câteva ruine antice de pe pământul autohton al Greciei sunt astăzi singura evidenţă a faptului că în urmă cu mult timp a existat acest popor al elenilor. Şi de n-ar fi aceste ruine, movile funerare şi mausolee, şi de n-ar fi aşezarea şi soarta demnă de plâns a locuitorilor ei, asupra cărora europenii de astăzi, printr-o izbucnire a emoţiilor umane, şi-au revărsat toată tandreţea, admiraţia, lacrimile şi elocvenţa lor, noi am avea de spus că a fost doar o pură închipuire, o imagine fără viaţă, aflându-se în afara naturii lucrurilor care s-au născut în adâncimile cele mai mari ale sufletului lor. Căci niciun singur strop de sânge real pur elen nu curge prin venele populaţiei creştine a Greciei moderne. Un uragan groaznic a împrăştiat pe toată suprafaţa dintre Dunăre şi cel mai îndepărtat colţ al Peloponesului un nou trib înrudit cu rasa slavă. Slavii scitici, ilirii albanezi, copii ai ţărilor din nord, fraţii de sânge ai sârbilor şi ai bulgarilor, ai dalmaţilor şi ai moscoviţilor – aceştia sunt cei pe care noi îi numim în prezent greci, şi a căror genealogie, spre marea lor mirare, şi-au trasat-o în istorie până la Pericle şi Philopoemen. [...] O populaţie cu trăsături faciale slave, cu gene întoarse şi cu trăsăturile tăioase ale ciobanilor albanezi de la munte nu se trage, fireşte, din sângele lui Narcis, Alcibiade şi Antinous; şi doar o imaginaţie romantică zeloasă mai poate visa la renaşterea în zilele noastre a elenilor antici cu ai lor Sofocle şi Platon[131].

Opinia lui Fallmerayer era că invaziile slave din secolul al VI-lea au creat o situaţie în care Imperiul bizantin, fără să fi pierdut de fapt nici măcar o singură provincie, putea considera drept supuşi ai săi doar populaţiile provinciilor de pe litoral şi ale oraşelor fortificate. Apariţia avarilor în Europa a fost un eveniment epocal în istoria Greciei, deoarece ei au adus cu dânşii pe slavi, pe care i-au împins să cucerească pământul sfânt al Eladei şi al Peloponesului.

Fallmerayer îşi baza teoria în primul rând pe informaţiile găsite în scrierile istoricului bisericesc din ultima parte a secolului al VI-lea Evagrie, care scria: „Avarii au făcut incursiuni de două ori până la Marele Zid şi au pus stăpânire pe Singidunum [Belgrad], pe Anchialos şi pe toată Grecia, împreună cu alte oraşe şi fortăreţe, trecând totul prin foc şi sabie, într-un moment când forţele Imperiului erau concentrate în Orient"[132]. Menţiunea făcută de Evagrie cu privire la toată Grecia a reprezentat pentru Fallmerayer baza pentru a vorbi despre exterminarea naţiunii greceşti din Peloponez. „Avarii" lui Evagrie nu au fost confundaţi de Fallmerayer, pentru că în acea perioadă avarii atacau Imperiul bizantin mână în mână cu slavii. Această invazie deosebită, pe care Fallmerayer o plasează în anul 589, nu i-a exterminat în totalitate pe greci. Lovitura finală dată populaţiei greceşti a venit, crede

131. *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, I, iii-xiv.
132. *Historia ecclesiastica*, VI, 10; ed. Bidez şi Parmentier, 228.

Fallmerayer, odată cu importarea ciumei din Italia, în 746. O menţiune cu privire la aceasta se găseşte într-un celebru citat al scriitorului împărat Constantin Porfirogenetul, care nota că, după teribila ciumă, „întreg teritoriul a fost slavizat şi s-a barbarizat"[133]. Anul morţii împăratului Constantin Copronimul (775) poate fi considerat, după Fallmerayer, data-limită la care teritoriul părăsit a fost populat, într-o manieră totală şi definitivă, de către slavi, care, treptat, au cuprins toată Grecia cu noile ei oraşe, metropole şi sate[134].

Într-o lucrare ulterioară, Fallmerayer îşi folosea concluziile pentru cazul Atticii, fără nicio bază reală. În al doilea volum din *Istoria Peninsulei Moreea*, el prezenta o nouă teorie „albaneză", potrivit căreia greco-slavii care populau Grecia au fost strămutaţi şi zdrobiţi de coloni albanezi în al doilea sfert al secolului al XIV-lea, încât revoluţia grecească din secolul al XIX-lea a fost în realitate o operă a albanezilor.

Primul adversar serios al lui Fallmerayer a fost istoricul german Carl Hopf, care a studiat în amănunt chestiunea slavilor din Grecia şi a publicat în 1867 o *Istorie a Greciei de la începutul Evului Mediu până în vremea noastră*. Dar Hopf a căzut într-o altă extremă, din cauza dorinţei sale de a reduce cu orice preţ importanţa elementului slav din Grecia. În concepţia sa, colonii slave au existat propriu-zis în Grecia doar din 750 până în 807; anterior anului 750 nu a existat niciuna. Hopf arăta că părerile lui Fallmerayer cu privire la slavizarea Atticii erau bazate pe un document fals[135]

Literatura bogată cu privire la acest subiect, adesea contradictorie şi eterogenă în felul ei, oferă totuşi temeiuri suficiente pentru a trage concluzia că în Grecia au existat colonii slave de mărimi considerabile încă de la sfârşitul secolului al VI-lea, chiar dacă ele nu au antrenat nici pan-slavizarea, nici completa exterminare a grecilor, izvoare diferite menţionând prezenţa slavilor în Grecia, în special în Peloponeş, pe parcursul întregului Ev Mediu, până în secolul al XV-lea[136].

Cel mai important izvor cu privire la pătrunderea slavilor în Peninsula Balcanică îl reprezintă *Acta* [*Faptele*] Sfântului Dimitrie, text menţionat mai sus. Acesta nu a fost folosit cum se cuvine nici de Fallmerayer şi nici de Hopf. De fapt, nu a fost cercetat corespunzător nici până astăzi[137]

Savanţii au discutat adesea chestiunea originalităţii teoriei lui Fallmerayer. Părerea sa nu era o noutate. S-a vorbit despre influenţa slavă în Grecia, înainte de el, totuşi el a fost primul care şi-a exprimat părerile tranşant şi direct. În 1913, un savant rus afirma, sprijinindu-se pe temeiuri solide, că iniţiatorul real al teoriei lui Fallmerayer a fost Kopitar, un savant slavist din Viena, din secolul al XIX-lea, care, în scrierile sale, a dezvoltat ideea rolului important jucat de elementul slav în formarea noii naţiuni greceşti. Într-adevăr, Kopitar nu a aprofundat

133. *De Thematibus*, II, 53. Uneori găsim o altă traducere: „Întreg teritoriul a fost adus la sclavie şi s-a barbarizat", deoarece Constantin foloseşte aici un verb neuzual, ἐσθλαβώθη, care este înţeles ori ca „a fost slavizat", ori ca „a fost adus la sclavie". Eu prefer primul înţeles.

134. *Geschichte der Halbinsel Morea*, I, 208-210.

135. *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit*, I, 103-119.

136. A.A. Vasiliev, „The Slavs in Greece", *Vizantiyskiy vremennik*, V (1898), 416-438. Din 1898 a apărut o vastă literatură despre această chestiune controversată; o listă detaliată a acestor publicaţii poate fi găsită în lucrarea foarte recentă a lui A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin* (Paris, 1951), 30-31. [O prezentare a teoriei lui Jakob Philipp Fallmerayer şi o critică a acesteia la F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris, 1926, 44 – n. trad.]

137. Vezi capitolul foarte interesant despre importanţa *Acta sancti Demetrii* la Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, 42-64. De asemenea, Tafrali, *Thessalonique*, 101.

această teorie în detaliu şi nici nu a dorit să emită un paradox antiştiinţific[138]. „Excesele teoriei lui Fallmerayer", spunea Petrovski, „nu pot fi apărate în prezent după studierea aprofundată a problemelor care ţin de ea ; dar teoria însăşi, armonios şi viu expusă de autor, are dreptul de a atrage atenţia chiar şi acelor istorici care sunt în dezacord total sau parţial cu ea"[139]. Fără doar şi poate, această teorie, în ciuda unor exagerări evidente, a jucat un rol foarte important în ştiinţa istorică, prin îndreptarea atenţiei savanţilor spre o chestiune foarte interesantă şi în acelaşi timp foarte obscură, cea a prezenţei slavilor în Grecia de-a lungul Evului Mediu. Scrierile lui Fallmerayer implică o şi mai mare importanţă istorică, dacă sunt văzute ca opera primului savant care şi-a îndreptat atenţia asupra transformărilor etnografice, de-a lungul Evului Mediu, nu doar în Grecia, ci în Peninsula Balcanică în general. În prezent, în Rusia Sovietică, teza pătrunderii şi aşezării timpurii a slavilor în Peninsula Balcanică este susţinută foarte puternic. În revistele ruseşti contemporane, ca *Jurnalul Istoric* [Исторический журнал – n. trad.] şi *Mesagerul Istoriei Antice* [Вестник Древней Истории – n. trad.], au apărut câteva articole pe această temă. Fallmerayer este foarte popular printre istoricii ruşi, care au afirmat că opera sa nu a fost apreciată corespunzător. Mişcarea slavofilă din Rusia Sovietică pare să fie chiar mai puternică decât mişcarea similară de acum aproximativ 100 de ani, menţionată în primul capitol al acestei cărţi.

Literatura, învăţământul şi arta

Reflectând activităţile felurite ale lui Iustinian, care au impresionat chiar şi pe contemporani, epoca dintre 518 şi 610 a lăsat posterităţii o moştenire bogată în diverse domenii ale învăţământului şi literaturii. Împăratul însuşi a încercat creaţii literare în domeniul dogmaticii şi al imnografiei. Mauricius a arătat şi el gust pentru literatură. El nu doar a patronat, ci a şi încurajat literatura, iar uneori petrecea o mare parte din noapte discutând şi meditând la chestiuni de poetică şi istorie[140] Epoca a dat mulţi istorici, cărora faptele lui Iustinian le-au oferit un material bogat.

Istoricul principal al perioadei lui Iustinian a fost Procopius de Cezareea, care a oferit un tablou complet şi bine conturat al domniei. Cu studii de drept, Procopius a fost numit consilier şi secretar al faimosului general Belizarie, împreună cu care a luat parte la campaniile împotriva vandalilor, goţilor şi perşilor. El se evidenţiază atât ca istoric, cât şi ca scriitor. Ca istoric, s-a aflat în situaţia cea mai avantajoasă în ce priveşte izvoarele şi informaţiile de primă mână. Apropierea sa de Belizarie i-a înlesnit accesul la toate documentele oficiale ţinute în cancelarii şi în arhive, în timp ce participarea sa activă la campanii şi cunoaşterea excelentă a ţării i-au oferit un material viu şi foarte preţios, bazat pe observaţie personală şi pe informaţii obţinute de la contemporani.

138. N. Petrovski, „On the Problem of the Genesis of Fallmerayer's Theory", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, (1913), 143, 149.

139. *Ibidem*, 104. [Studii mai noi cu privire la această chestiune : Gustav Auernheimer, „Fallmerayer, Huntington, und die Diskussion um die neugriechische Identität", *Südost-Europa*, XLVII (1988), 1-17 ; Nikolas Wenturis, „Kritische Bemerkungen zu der Diskussion um die neugriechische Identität am Beispiel Fallmerayer, Huntington und Auernheimer", *Südost-Europa*, XLXIX (2000), 308-324 – n. trad.]

140. Menandru, *Excerpta*, ed. Bonn, 439 ; *Fragmenta Historicorum Graecorum*, IV, 202 ; Theofilact Symokatta, *Historia*, VIII, 13, 16 ; ed. de Boor, 311 ; Bury, *Later Roman Empire*, II, 182.

În stil şi expunere, Procopius îi imită frecvent pe istoricii clasici, în special pe Herodot şi pe Tucidide. În ciuda dependenţei sale de limba greacă veche a istoricilor antici şi în pofida unei artificialităţi a expunerii, Procopius are un stil figurativ, lucid şi viguros. El a scris trei lucrări principale. Cea mai mare dintre acestea este *Istoria în opt cărţi*, care conţine informaţii despre războaiele lui Iustinian cu perşii, cu vandalii şi cu goţii, precum şi informaţii din multe alte domenii ale vieţii Imperiului. Autorul vorbeşte despre împărat destul de laudativ, dar în anumite situaţii prezintă adevărul crud. Această lucrare poate fi considerată o istorie generală a epocii lui Iustinian. A doua lucrare a lui Procopius, *Despre edificii*, este un panegiric al împăratului, probabil scris la porunca acestuia, scopul principal fiind acela de a prezenta şi descrie numeroasele construcţii ridicate de Iustinian pe întreg teritoriul vastului său Imperiu. În ciuda exagerărilor cu caracter retoric şi a laudei excesive, această scriere are un conţinut bogat de informaţii de ordin geografic, topografic şi financiar şi, de aceea, este considerată un izvor preţios pentru studiul istoriei sociale şi economice a Imperiului. Cea de-a treia operă a lui Procopius, *Anecdota* sau *Istoria secretă* (*Historia Arcana*), este total diferită de celelalte două. Este un pamflet grosolan scris împotriva domniei despotice a lui Iustinian şi a soţiei sale, Teodora, în care autorul aruncă cu noroi nu doar asupra cuplului imperial, ci şi asupra lui Belizarie şi a soţiei acestuia şi în care Iustinian este prezentat ca autorul tuturor nenorocirilor care au avut loc în Imperiu în această perioadă. Contrastul dintre această lucrare şi celelalte două este atât de izbitor, încât unii savanţi au pus sub semnul întrebării autenticitatea *Istoriei secrete*, deoarece pare imposibil ca toate cele trei opere să fi fost compuse de unul şi acelaşi om. Doar după un atent studiu comparativ al *Istoriei secrete* şi al tuturor celorlalte izvoare care privesc epoca lui Iustinian s-a stabilit definitiv că opera reprezintă o scriere autentică a lui Procopius. Bine folosită, această lucrare este un izvor extrem de valoros pentru istoria internă a Imperiului bizantin din secolul al VI-lea. Astfel, toate scrierile lui Procopius, în ciuda exagerărilor lor despre meritele sau deficienţele faptelor lui Iustinian, alcătuiesc un izvor contemporan foarte important pentru o cunoaştere mai bună a vieţii acelei epoci. Dar asta nu este totul. Istoria slavă şi Antichitatea slavă găsesc la Procopius informaţii nepreţuite despre viaţa şi credinţele slavilor, în timp ce popoarele germanice adună de la el fapte cu privire la istoria lor veche.

Un contemporan al lui Iustinian şi Procopius, istoricul Petru Patricianul, un extraordinar jurist şi diplomat, a fost trimis în repetate rânduri ca ambasador în Imperiul persan şi la curtea ostrogotă, unde a fost ţinut ca prizonier trei ani. Scrierile sale se reduc la *Istorii* sau *O istorie a Imperiului roman*, în care sunt relatate, după cum se poate deduce din fragmentele extinse care au supravieţuit, evenimentele din timpul celui de-al doilea triumvirat (de la Augustus) până în vremea lui Iulian Apostatul, şi la un tratat intitulat *Despre constituţia statului* (*Katastasis* sau *Cartea ceremoniilor*), din care o parte a fost inclusă în celebra lucrare din secolul al X-lea, din timpul lui Constantin Porfirogenetul, *Cartea ceremoniilor curţii (bizantine)*.

De la Procopius până în prima parte a secolului al VII-lea a existat o linie neîntreruptă de scrieri istorice, iar fiecare istoric continuă opera predecesorilor săi.

Procopius a fost continuat direct de Agathias, jurist cultivat, provenind din Asia Mică, ce a lăsat, pe lângă câteva poeme scurte şi epigrame, lucrarea, întru câtva artificială, *Despre domnia lui Iustinian*, care cuprinde perioada din 552 până în 558. După Agathias, Menandru Protectorul a scris, în timpul lui Mauricius, *Istoria*, care era o continuare a operei lui Agathias şi care relata evenimente dintre anii 558 şi 582, adică până în anul urcării pe tron a lui Mauricius. Astăzi mai există doar fragmente din această scriere, însă ele reprezintă o

bază suficientă pentru a înţelege importanţa acestui izvor, în special din punct de vedere geografic şi etnografic. Ele dau indicaţii suficiente încât să înţelegem că Menandru a fost un istoric mai bun decât Agathias. Opera lui a fost continuată de Teofilact Symokatta, egiptean de origine, care a trăit în timpul lui Heraclius şi a deţinut funcţia de secretar imperial. În afară de o lucrare de proporţii reduse despre ştiinţele naturale şi o colecţie de scrisori, el a scris şi o lucrare cu caracter istoric despre epoca lui Mauricius (582-602). Stilul lui Teofilact este mai împovărat cu alegorii şi expresii artificiale decât al predecesorilor săi imediaţi. „Comparat cu Procopius şi Agathias", spune Krumbacher, „el reprezintă punctul culminant al unei linii rapid ascendente. Istoricul lui Belizarie, în ciuda amplorii, este încă simplu şi natural; mult mai generos în floricele şi expresii poetice este poetul Agathias; dar amândoi par neputincioşi pe lângă Teofilact; acesta surprinde în fiecare moment, printr-o rafală de imagini studiate, alegorii, aforisme şi alte subtilităţi mitologice"[141]. Dar, cu toate acestea, Teofilact este un excelent izvor pentru epoca lui Mauricius, dând şi el informaţii extrem de preţioase despre Persia şi slavii din Peninsula Balcanică de la sfârşitul secolului al VI-lea.

Ambasadorul lui Iustinian la saracini* şi abisinieni, Nonnosos, a redactat o descriere a îndepărtatei sale călătorii. Timpul a cruţat doar un singur fragment, care se găseşte în lucrările patriarhului Fotie; dar chiar şi acest fragment dă informaţii excelente despre natura şi etnografia ţărilor vizitate. Fotie a păstrat şi un fragment din istoria lui Teofan de Bizanţ, care a scris la sfârşitul secolului al VI-lea şi care probabil acoperea în opera sa perioada de la Iustinian până în primii ani ai domniei lui Mauricius. Acest fragment este important pentru că este o dovadă cu privire la introducerea sericulturii în Imperiul bizantin şi include, de asemenea, una dintre primele aluzii cu privire la turci. Un alt izvor deosebit de important pentru istoria bisericească din secolele V-VI este lucrarea lui Evagrie din Siria, care a murit la sfârşitul secolului al VI-lea. *Istoria bisericească* în şase cărţi scrisă de el este o continuare a istoriilor scrise de Socrate, Sozomen şi Teodoret. Conţine un registru de evenimente începând cu Sinodul de la Efes, din 431, până în 593. Pe lângă relatările evenimentelor cu caracter bisericesc, ea conţine şi informaţii interesante despre istoria generală a epocii.

Ioan Lydos s-a remarcat prin înalta sa educaţie, iar Iustinian l-a apreciat atât de mult, încât l-a mandatat să scrie un panegiric imperial. Printre alte lucrări, Ioan a lăsat tratatul *Despre administraţia (magistrates) statului roman*, care încă nu a fost studiat şi evaluat suficient. Conţine numeroase fapte interesante despre organizarea internă a Imperiului şi poate fi considerat un supliment valoros al *Istoriei secrete* a lui Procopius[142].

Importanţa multiplă a *Topografiei creştine* a lui Cosmas Indicopleustes, a cărei amploare geografică corespundea atât de mult cu planurile vaste ale lui Iustinian, a fost evidenţiată deja. Domeniului geografiei îi aparţine şi studiul statistic al Imperiului roman de Răsărit din

141. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 249.

* Mult mai cunoscutului termen *sarazini*, preferăm varianata *saracini*, formă mult mai apropiată de cea întrebuinţată de bizantini (*sarakinoi*). Cu privire la etimologia acestui termen, vezi: Irfan Shahid, „The Term *saraceni* and the Image of the Arabs", în Idem, *Rome and the Arabs. A Prolegomenon to the Study of Byzantium and the Arabs*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 1984, 123-141 (n. tr.).

142. Mai multe informaţii despre lucrarea lui Ioan Lydos şi importanţa ei pot fi găsite la E. Stein, *Untersuchungen über das Officium der Prätorianenpräfektur seit Diokletian*.

perioada lui Iustinian, ieşit de sub pana grămăticului Hierocles şi care poartă titlul de *Împreună-călător cu Hierocles* (Συνέκδημος; *Synecdemus*; *Vademecum*). Autorul nu-şi concentrează studiul asupra geografiei bisericeşti, ci asupra geografiei politice a Imperiului, cu cele 64 de provincii şi 912 oraşe ale sale. Este greu de stabilit dacă acest studiu este rezultatul iniţiativei lui Hierocles sau al muncii unei comisii desemnate de o autoritate superioară. În orice caz, studiul sec al lui Hierocles este pentru noi un izvor excelent, care ne permite să determinăm situaţia politică din Imperiu la începutul domniei lui Iustinian[143]. Hierocles a fost izvorul principal în materie de geografie pentru Constantin Porfirogenetul.

Pe lângă aceşti istorici şi geografi, secolul al VI-lea a avut cronicarii săi. Epoca lui Iustinian a rămas încă puternic ataşată de literatura clasică, iar cronicile universale aride, care s-au dezvoltat foarte mult în perioada bizantină târzie, nu au apărut în această perioadă decât ca rare excepţii.

O poziţie intermediară între istorici şi cronicari a fost ocupată de Hesychios din Milet, care a trăit, foarte probabil, în timpul lui Iustinian. Operele sale supravieţuiesc doar în fragmente conservate în scrierile lui Fotie şi în lexicograful din secolul al X-lea Suidas. Ţinând cont de aceste fragmente, se pare că Hesychios a scris o istorie universală în forma unei cronici, cuprinzând perioada dintre epoca Asiriei antice şi moartea lui Anastasius (518). Din această operă a supravieţuit un fragment care tratează istoria timpurie a Bizanţului, chiar dinainte de epoca lui Constantin cel Mare. Hesychios a scris şi o istorie a epocii lui Iustin I şi a perioadei de început a domniei lui Iustinian, care se deosebeşte foarte mult în stil şi concepţie de prima lucrare şi care conţinea o relatare detaliată a evenimentelor contemporane cu autorul. A treia lucrare a lui Hesychios era un dicţionar de scriitori greci renumiţi din diferite domenii ale cunoaşterii. De vreme ce nu a inclus scriitori creştini, unii savanţi au afirmat că Hesychios a fost probabil păgân. Această părere nu este totuşi unanim acceptată[144].

Adevăratul cronicar al secolului al VI-lea a fost Ioan Malalas, sirian fără studii din Antiohia, autorul unei cronici greceşti despre istoria lumii care, judecând după singurul manuscris păstrat, relatează evenimente din timpurile legendare ale istoriei Egiptului până la sfârşitul domniei lui Iustinian. Probabil că ea conţinea şi informaţii despre o perioadă mai târzie[145]. Cronica este creştină şi apologetică în scop, expunând foarte evident tendinţele monarhiste ale autorului. Confuză în conţinut, amestecând legende şi fapte reale, evenimente importante şi incidente minore, evident, ea a fost destinată nu cititorilor educaţi, ci maselor, bisericeşti şi profane, pe seama cărora autorul pune diferite fapte amuzante. „Astfel, lucrarea este o broşură istorică de popularizare în adevăratul sens al cuvântului."[146] Stilul este, peste toate acestea, demn de luat în considerare, deoarece este prima lucrare importantă scrisă în greaca vorbită, în dialectul grec vulgar, popular, din Orient, care amesteca elemente greceşti cu expresii latine şi orientale. Întrucât răspundea gustului şi mentalităţii maselor, această cronică a exercitat o influenţă enormă asupra cronografiei bizantine, răsăritene şi slave.

143. Lucrarea lui Hierocles a fost scrisă înainte de anul 535. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 417; G. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 63-64.
144. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 63-64.
145. Probabil cronica lui Ioan Malalas a fost terminată în primii ani ai domniei lui Iustinian şi i s-a adăugat o scriere ulterioară ori de către autorul însuşi, ori de o altă mână; vezi Bury, *Later Roman Empire*, II, 435.
146. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 326.

Numeroasele antologii şi traduceri slave ale scrierilor lui Malalas sunt de mare importanţă pentru refacerea textului grec originar al acestei cronici[147]

În afară de numărul în creştere de opere scrise în greacă, din această epocă (518-610) datează şi scrierile siriene ale lui Ioan de Efes, care a murit în ultima parte a secolului al VI-lea (probabil în anul 586)[148]. Născut în Mesopotamia Superioară, monofizit convins, Ioan a petrecut mulţi ani din viaţă în Constantinopol şi în Asia Mică, unde a ocupat scaunul de Efes şi i-a cunoscut personal pe Iustinian şi Teodora. A fost autorul scrierii *Vieţile sfinţilor orientali* sau *Poveşti despre căile vieţii binecuvântaţilor din Orient* (*Commentarii de Beatis Orientalibus*) şi al *Istoriei bisericeşti* (în siriacă), care, iniţial, cuprindea perioada de la Iulius Caesar până în anul 585. Din ultima lucrare a supravieţuit doar partea – importantă şi originală – care tratează evenimentele din 521 până în 585. Este un izvor nepreţuit pentru această epocă. Scrisă dintr-un punct de vedere monofizit, această istorie a lui Ioan de Efes dezvăluie nu atât bazele dogmatice ale disputelor monofizite, cât substratul lor naţional şi cultural. Potrivit unui savant care s-a dedicat în special studiului operei lui Ioan de Efes, *Istoria bisericească* „aruncă multă lumină asupra ultimelor faze ale disputei dintre creştinism şi păgânism şi prin dezvăluirea fundamentelor culturale ale acestei dispute". Este, de asemenea, „de mare importanţă pentru istoria politică şi culturală a Imperiului bizantin din secolul al VI-lea, în special în ceea ce priveşte stabilirea proporţiei influenţelor orientale. În povestirile sale, autorul intră în amănunte inutile de viaţă, oferind astfel un material bogat pentru o cunoaştere mai precisă a moravurilor, obiceiurilor şi arheologiei epocii"[149]

Disputele monofizite, care au durat tot secolul al VI-lea, au generat o activitate literară bogată pe tărâmul dogmaticii şi al polemicii. Nici Iustinian nu s-a putut abţine să nu se implice în aceste controverse literare. Scrierile originale în greacă ale partidei monofizite nu ni s-au păstrat. Ele pot fi apreciate ori din citate care se găsesc la scriitorii partidei adverse, ori din traducerile păstrate în literatura siriacă şi arabă. Printre scriitorii partidei ortodoxe se află un contemporan al lui Iustin şi Iustinian, Leontios de Bizanţ, care a lăsat mai multe

147. Cărţile VIII-XVIII ale versiunii slavone a cronicii lui Malalas au fost traduse în engleză de M. Spinka în colaborare cu G. Downey. În revista sa, A.T. Olmstead scria: „Ioan Malalas este indiscutabil cel mai prost cronicar al lumii. Istoricul poate să blesteme neroziile sale, dar trebuie să-l folosească, deoarece Malalas a păstrat o mare cantitate de informaţii de foarte mare importanţă, care altminteri s-ar fi pierdut", *The Chicago Theological Seminary Register*, XXXI, 4 (1942), 22. [Imaginea negativă a lui Ioan Malalas a fost impusă posterităţii de savantul german Heinrich Gelzer: „Este un semn de îndoială pentru erudiţia monahală că o astfel de lucrare făcută de mântuială s-a bucurat de un atât de mare prestigiu" (*Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie*, vol. II, Leipzig, 1885 – ND, Hildesheim, 1978, 129). Nu trebuie uitat faptul că, mult timp, Malalas nu a beneficiat de o ediţie foarte bună a *Cronografiei* sale; însuşi J.B. Bury acuza în 1897 multe greşeli ale textului normativ de până atunci al lui L. Dindorf, din 1831 (J.B. Bury, „Johannes Malalas: the Text of the Codex Baroccianus", *Byzantinische Zeitschrift*, 6, 1897, 219-230). Această proastă faimă a lui Malalas tinde astăzi să scadă, mai ales după ultima ediţie a *Cronografiei* sale: Ioannis Malalae, *Chronographia* (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, 35), Berlin/New York, 2000; vezi recenzia făcută de Mischa Meier în *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft*, 4 (2001), 1073-1081. O echipă de cercetători australieni contestă astăzi ideea că autorul ar fi fost monah; vezi E. Jeffreys, B. Croke şi R. Scott, *Studies in John Malalas*, Sydney 1990, în special B. Croke, „Malalas, the Man and his Work", 1-25 – n. trad.]

148. E.W. Brooks, în *Patrologia Orientalis*, XVII (1923), vi.

149. Diakonov, *John of Ephesus*, 359.

lucrări îndreptate împotriva nestorienilor, monofiziţilor şi a altora. Despre viaţa acestui dogmatist şi polemist există informaţii insuficiente[150]. El iese în relief ca exemplu al unui fenomen interesant din timpul lui Iustinian, şi anume faptul că influenţa lui Platon asupra Părinţilor Bisericii începea deja să facă loc influenţei lui Aristotel[151].

Dezvoltarea vieţii monahale şi a celei eremitice în Răsărit, în secolul al VI-lea, a lăsat urme în operele de literatură ascetică, mistică şi hagiografică. Ioan Scărarul – Climacus (ὁ τῆς κλίμακος) a trăit în singurătate pe Muntele Sinai timp de mulţi ani şi a scris lucrarea cunoscută sub titlul de *Climax – Scara duhovnicească* (*Scala Paradisi*)[152] –, compusă din 30 de capitole sau „trepte", în care descrie treptele urcuşului duhovnicesc spre perfecţiunea morală. Lucrarea a devenit o lectură favorită printre călugării bizantini, slujind drept călăuză în dobândirea desăvârşirii ascetice şi duhovniceşti. Dar popularitatea remarcabilă a *Scării/Climax* nu s-a limitat în niciun caz doar la Răsărit; există multe traduceri în siriacă, greacă modernă, latină, italiană, spaniolă, franceză şi slavonă. Câteva dintre manuscrisele *Scării/Climax* conţin multe ilustraţii interesante (miniaturi) referitoare la viaţa religioasă şi monahală[153].

În fruntea scriitorilor hagiografici din secolul al VI-lea trebuie aşezat Chiril din Scythopolis, un palestinian care şi-a petrecut ultimii ani din viaţă în faimoasa lavră palestiniană Sfântul Sava. Chiril a dorit să redacteze o mare colecţie de *Vieţi* de monahi, dar nu a reuşit să-şi ducă proiectul la capăt, probabil din cauza morţii sale premature. Multe dintre scrierile sale au supravieţuit. Printre acestea se numără vieţile Sfântului Eftimie şi Sfântului Sava şi, de asemenea, mai multe vieţi de sfinţi mai puţin importanţi. Datorită acurateţii povestirii şi foarte bunei înţelegeri a vieţii monahale de către autor, precum şi a simplităţii stilului, toate operele care au supravieţuit sunt izvoare foarte valoroase pentru istoria culturală a perioadei bizantine timpurii[154]. Ioan Moschos, tot palestinian, care a trăit la sfârşitul secolului al VI-lea şi în prima parte a secolului al VII-lea, şi-a scris celebra operă *Pratum Spirituale* (Λειμών) sau *Livada duhovnicească* în greceşte, având la bază experienţa dobândită în urma numeroaselor sale călătorii la mănăstirile din Palestina, Egipt, Muntele Sinai, Siria, Asia Mică şi din insulele mărilor Mediterană şi Egee. Opera conţine impresiile de călătorie ale autorului şi o informaţie variată şi abundentă despre mănăstiri şi monahi. În anumite privinţe, conţinutul lucrării *Pratum Spirituale* este de mare interes pentru istoria civilizaţiei. Mai târziu, ea a devenit o carte preferată nu doar în Imperiul bizantin, ci şi în alte ţări, în special în vechea Rusie.

---

150. Vezi F. Loofs, *Leontius von Byzanz*, 297-303; W. Rügamer, *Leontius von Byzanz*, 49-72.
151. Rügamer, *Leontius von Byzanz*, 72.
152. Titlul de aici face referire la „scara cerească" din Biblie văzută de Iacob în visul său (*Fc* 28, 12). Genitivul grecesc ὁ τῆς κλίμακος a fost latinizat în „Climacus", aşa încât Ioan Climacus este apelativul tradiţional în Vest.
153. Pentru reproducerile multelor miniaturi *Climax*, vezi C.R. Morey, *East Christian Paintings in the Freer Collection*, 1-30. Vezi şi O.M. Dalton, *East Christian Art*, 316. [Şi în limba română dispunem de mai multe traduceri. Se ştie că prima traducere este cea a mitropolitului Varlaam, intitulată *Leastviţa* (*Scara*), făcută înainte de 1618, pe când era călugăr la mănăstirea Secu; ea nu a văzut însă lumina tiparului. Astăzi, cea mai cunoscută traducere este cea a părintelui Stăniloae, publicată în *Filocalia* (vol. IX), dar şi separat. Pentru mai multe detalii despre traducerile în limba română a *Scării*, vezi introducerea la versiunea în limba română a *Scării* de pr. prof. dr. Dumitru Stăniloae, Bucureşti, 1980 şi 1992, 16-28 – n. trad.]
154. Vezi Eduard Schwartz, *Kyrillos von Skythopolis*.

Literatura poetică a acestei epoci a avut şi ea mai mulţi reprezentanţi. Este destul de sigur că Roman Melodul („imnograful"), faimos pentru cântările sale bisericeşti, s-a aflat la apogeul carierei sale creative în timpul lui Iustinian. În aceeaşi perioadă, Paul Silenţiarul a compus cele două descrieri poetice (în vers grec) ale Sfintei Sofii şi ale frumosului ei amvon (*ambo*). Aceste opere sunt de mare interes pentru istoria artei[155] şi au fost lăudate de istoricul Agathias[156], contemporanul său, menţionat mai sus. În sfârşit, Corippus din Africa de Nord, care mai târziu s-a stabilit la Constantinopol, un om cu un talent poetic limitat, a scris două lucrări în vers latin. Prima dintre acestea, *Johannis*, scrisă în onoarea şi spre lauda generalului bizantin Ioan (Johannes) Troglita, care a înăbuşit revolta împotriva Imperiului a indigenilor din nordul Africii, conţine informaţii nepreţuite despre geografia şi etnografia Africii de Nord, precum şi despre războiul african. Întâmplările relatate de Corippus sunt uneori mai vrednice de crezare decât cele ale lui Procopius. Cea de-a doua lucrare a lui Corippus, *Panegiricul* sau *Elogiul lui Iustin* (*in laudem Iustini*), care descrie într-un stil bombastic urcarea pe tron a lui Iustin al II-lea cel Tânăr şi primele evenimente ale domniei sale, este inferioară primului poem, relatând totuşi multe evenimente interesante cu privire la ceremonialul curţii bizantine din secolul al VI-lea.

Papirusurile au scos la lumină pe un anume Dioscor, care a trăit în secolul al VI-lea într-un mic oraş din Egiptul Superior, Aphrodito. De origine coptă, se pare că a dobândit o bună cultură generală şi o instrucţie juridică serioasă; a avut şi ambiţii literare. Deşi numeroasele sale lucrări, împreună cu alte papirusuri, oferă multe informaţii preţioase cu privire la istoria socială şi administrativă a epocii, poemele sale nu contribuie cu nimic la renumele poeziei elenistice; ele reprezintă opera unui amator care este „plină de greşeli izbitoare, atât de gramatică, cât şi de prozodie". Potrivit lui H. Bell, el a citit o cantitate cel puţin suficientă de literatură greacă, dar a scris versuri execrabile[157]. J. Maspero îl numeşte pe Dioscor ultimul poet grec al Egiptului, precum şi ultimul reprezentant al elenismului din Valea Nilului[158].

Închiderea academiei păgâne din Atena în timpul regimului lui Iustinian nu a afectat foarte serios literatura şi educaţia din această perioadă, pentru că academiei îi trecuse deja vremea. De mult nu mai juca un rol important în Imperiul creştin. Comorile literaturii clasice au pătruns treptat, adesea doar superficial, în producţiile literaturii creştine. Universitatea din Constantinopol, întemeiată de Teodosie al II-lea, a continuat să funcţioneze în epoca lui Iustinian. Operele noi de jurisprudenţă dovedesc importanţa studiului dreptului în această perioadă. Acesta s-a rezumat totuşi la stăpânirea formală a traducerilor literale de texte de jurisprudenţă şi la scrierea de scurte parafraze şi excerpte. Nu avem informaţii exacte despre modul cum s-a dezvoltat instrucţia juridică după moartea lui Iustinian. În timp ce împăratul Mauricius a arătat mult interes pentru învăţământ, succesorul său, Phokas, a reprezentat o frână, pe cât se pare, pentru activităţile Universităţii[159]

155. Vezi ediţia recentă a ambelor opere ale lui P. Friedländer, *Johannes von Gaza und Paul Silentiarius*, 227-265, comentariu, 267-305.
156. *Historiae*, V, 9; ed. Bonn, 296-297; ed. L.A. Dindorf, *Historici Graeci Minores*, II, 362.
157. „Byzantine Servile State", *Journal of Egyptian Archaeology*, IV (1917), 104-105; Bell, „Greek Papyri in the British Museum", *Journal of Egyptian Archaeology*, V (1917), iii-iv. Vezi şi W. Schubart, *Einführung in die Papyruskunde*, 145-47, 495.
158. „Un dernier poète d'Égypte: Dioscore, fils d'Apollôs", *Revue des études grecques*, XXIV (1911), 426, 456, 469.
159. Vezi Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel*, 7-8.

În domeniul artei, perioada lui Iustinian poartă numele de Prima Epocă de Aur. Arhitectura timpului a creat un monument unic în felul său – biserica Sfânta Sofia[160].

Sfânta Sofia sau Marea Biserică, aşa cum a fost numită în tot Răsăritul, a fost construită la porunca lui Iustinian pe locul unei mici bazilici numite Sfânta Sofia („înţelepciunea divină"), care fusese incendiată în timpul răscoalei Nika (532). Ca să facă din acest lăcaş un edificiu de o splendoare extraordinară, Iustinian, potrivit tradiţiei târzii, a poruncit guvernatorilor provinciilor să trimită în capitală cele mai frumoase piese din monumentele antice. Cantităţi enorme de marmură de diferite culori şi nuanţe, din exploatările cele mai bogate, au fost astfel transportate în capitală. Argint, aur, fildeş şi pietre preţioase au fost aduse pentru a da şi mai multă splendoare noului lăcaş.

Împăratul a ales pentru executarea acestui proiect grandios doi arhitecţi talentaţi, Antim şi Isidor. Ambii erau din Asia Mică : Antim din oraşul Tralles, iar Isidor din Milet. Ei şi-au asumat sarcina cu mult entuziasm şi au coordonat cu pricepere activitatea a 10.000 de muncitori. Împăratul inspecta personal construcţia, urmărindu-i evoluţia cu viu interes, dând sfaturi şi impulsionând zelul muncitorilor. Construcţia a fost terminată în cinci ani. Inaugurarea solemnă a Sfintei Sofii a avut loc în ziua de Crăciun a anului 537, în prezenţa împăratului. Unele izvoare de mai târziu povestesc că împăratul, copleşit de realizarea sa, a spus în momentul intrării în biserică : „Slavă lui Dumnezeu, Care m-a socotit vrednic de această faptă ! Te-am biruit, Solomon ! "[161]. Cu această ocazie solemnă, populaţia a beneficiat de multe favoruri, iar în capitală au fost organizate festivităţi impresionante.

La exterior, Sfânta Sofia este foarte simplă, datorită faptului că zidurilor din cărămidă goală le lipsea orice ornamentaţie. Chiar faimoasa cupolă părea din afară întru câtva greoaie. În prezent, Sfânta Sofia se pierde printre casele turceşti care o înconjoară. Ca să poată fi apreciată cum se cuvine în toată măreţia şi splendoarea ei, biserica trebuie văzută din interior.

La început, lăcaşul avea o curte spaţioasă, atriumul, înconjurată de porticuri, în centrul căreia se afla o frumoasă fântână din marmură. A patra parte a atriumului, care se învecina cu biserica, era un fel de portic exterior sau o galerie închisă (nartex), comunicând prin cinci uşi cu al doilea portic interior. Nouă uşi de bronz duceau din acest portic în biserică ; uşa centrală imperială, cea mai mare şi mai înaltă, era destinată împăratului. Lăcaşul însuşi, apropiindu-se prin arhitectură de tipul „bazilicii cu cupolă", formează un dreptunghi foarte mare cu o magnifică navă centrală, deasupra căreia este suspendată o cupolă imensă, cu o circumferinţă de 31 de metri, ridicată cu dificultăţi enorme la 50 de metri deasupra solului. Patruzeci de ferestre mari, aflate la baza cupolei, permit să pătrundă lumină din belşug în interiorul catedralei. De-a lungul ambelor părţi ale navei centrale au fost construite arcade pe două etaje, bogat decorate, cu coloane. Podeaua şi coloanele sunt din marmură multicoloră, care a fost folosită şi pentru unele părţi din ziduri. Mozaicuri minunate, care au fost acoperite cu zugrăveală în perioada turcească, încântau odinioară ochii vizitatorilor. În mod deosebit, făcea o impresie profundă asupra pelerinilor crucea enormă aflată în vârful cupolei, care strălucea deasupra unui cer înstelat din mozaic. Chiar şi astăzi pot fi observate sub zugrăveala turcească, în partea inferioară a cupolei, înalte siluete de îngeri înaripaţi.

160. Cea mai recentă lucrare despre Sf. Sofia este cea a lui E.H. Swift, *Hagia Sophia*. Vezi şi *Preliminary Report of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul* de Thomas Whittemore, care începe cu anul 1933.

161. Vezi *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, ed. T. Preger, I, 105.

Sarcina cea mai dificilă a constructorilor Sfintei Sofii, o chestiune pe care nici arhitectura modernă nu a rezolvat-o, a fost ridicarea unei cupole imense şi în acelaşi timp uşoare. Sarcina a fost dusă la bun sfârşit, dar remarcabila cupolă nu a rezistat foarte mult; s-a prăbuşit chiar în timpul lui Iustinian şi a trebuit să fie reconstruită la sfârşitul domniei sale, în limite mai puţin îndrăzneţe. Contemporanii lui Iustinian vorbeau despre Sfânta Sofia cu foarte mult entuziasm, aşa cum au făcut-o şi generaţiile ulterioare, inclusiv cea prezentă. Pelerinul rus din secolul al XIV-lea Ştefan din Novgorod scria în *Călătorii la Ţarigrad* (Constantinopol): „Cât despre Sf. Sofia, Dumnezeiasca Înţelepciune, mintea omenească nu poate nici să o spună, nici să o descrie"[162]. În ciuda cutremurelor frecvente şi violente, Sfânta Sofia stă neclintită chiar şi în zilele noastre. A fost transformată în moschee în 1453. Strzygowski spunea: „În concepţie, biserica [Sfânta Sofia] este pur şi simplu armenească"[163].

Cu timpul, povestea adevărată a ridicării Sfintei Sofii a fost transformată de literatură într-un fel de legendă, însoţită de un mare număr de detalii miraculoase. Din Imperiul bizantin, aceste legende şi-au croit drum în literatura sud-slavă, rusă, precum şi în cea mahomedană, arabă şi turcă. Versiunile slavone şi mahomedane oferă un material foarte interesant pentru istoria influenţelor literare internaţionale[164].

A doua biserică celebră ridicată de Iustinian este biserica Sfinţilor Apostoli. Aceasta fusese construită de Constantin cel Mare sau de Constantius, dar în jurul secolului al VI-lea se afla într-o stare de ruină totală. Iustinian a demolat-o şi a reconstruit-o la o scară mai mare, mai somptuoasă. Era o biserică în formă de cruce, cu patru braţe egale şi cu o cupolă centrală situată între alte patru cupole. Arhitecţii au fost tot Antim din Tralles şi Isidor cel Tânăr. Când Constantinopolul a fost cucerit de către turci, biserica a fost distrusă pentru a face loc moscheii lui Mahomed al II-lea Cuceritorul. O imagine mai clară despre cum arăta biserica Sfinţilor Apostoli poate fi obţinută dacă ne uităm la cea a Sfântului Marcu din Veneţia, care a fost construită după modelul ei. A fost copiată şi de biserica Sfântul Ioan din Efes, iar pe pământ francez de St. Front din Périgueux. Minunatul mozaic, astăzi pierdut, a fost descris de Nicolae Mesarites, episcop de Efes, la începutul secolului al XIII-lea, şi a fost studiat foarte serios de A. Heisenberg[165] Biserica Apostolilor este cunoscută ca fiind locul de înmormântare al împăraţilor bizantini, de la Constantin cel Mare până în secolul al XI-lea.

Influenţa construcţiilor constantinopolitane s-a simţit în Răsărit, spre exemplu în Siria, şi în Apus, în Parenzo, în Istria şi în special la Ravenna.

Sfânta Sofia impresionează şi fascinează astăzi prin cupola ei, prin ornamentele sculptate ale coloanelor, prin marmura multicoloră a zidurilor şi a pardoselii, dar şi mai mult prin ingeniozitatea execuţiei arhitecturale; însă mozaicurile minunate ale acestui extraordinar lăcaş de cult au rămas până astăzi inaccesibile, deoarece au fost acoperite cu zugrăveală în perioada turcească. O nouă epocă în istoria Sfintei Sofii a început totuşi de curând, prin

162. „The Pilgrimage of Stephen of Novgorod", *Tales of the Russian People*, ed. T. Sakharov, II, 52; M.N. Speranski, *From the Ancient Novgorod Literature of the Fourteenth Century*, 50-76; cuvintele citate, 53.

163. *Ursprung der christlichen Kirchenkunst*, trad. engl. O. Dalton şi Braunholtz, 46. Vezi Dalton, *East Christian Art*, 93.

164. Vezi, spre exemplu, M.N. Speranski, „The South-Slavonic and Russian Texts of the Tale of the Construction of the Church of St. Sophia of Tzarigrad", *Memorial Volume in Honor of V.N. Zlatarski*, 413-422; V.D. Smirnov, *Turkish Legends on Saint Sophia*.

165. *Die Apostelkirche in Konstantinopel*, 10 ş.u.

politica luminată a modernei republici turce, sub conducerea lui Mustafa Kemal Atatürk. Clădirea a fost deschisă arheologilor şi savanţilor străini. O hotărâre a guvernului turc din 1931 a dat posibilitatea Institutului American de Bizantinologie să dezvelească şi să conserve mozaicurile din Sfânta Sofia. Profesorul Thomas Whittemore, directorul institutului, a obţinut permisiunea de a dezveli şi restaura mozaicurile, iar în 1933 a început lucrul în nartex. În decembrie 1934, Mustafa Kemal Atatürk a anunţat că edificiul a fost închis ca moschee şi va funcţiona de acum înainte ca muzeu şi monument de artă bizantină. Datorită muncii neobosite şi sistematice a lui Thomas Whittemore, mozaicurile Sfintei Sofii au reapărut treptat în toată splendoarea şi frumuseţea lor. După moartea lui Whittemore, survenită în 1950, munca sa a fost continuată de prof. Paul A. Underwood.

O concepţie extraordinară de mozaicuri bizantine există în Apus, în nordul Italiei, la Ravenna. În urmă cu 15 secole, Ravenna era un oraş prosper pe coasta Adriaticii. În secolul al V-lea, ea a folosit drept refugiu pentru ultimii împăraţi romani din Apus ; în secolul al VI-lea a devenit capitala regatului ostrogot şi, în sfârşit, de la mijlocul secolului al VI-lea până la mijlocul secolului al VIII-lea, a fost centrul administrativ al Italiei bizantine recucerite din mâinile ostrogoţilor de către Iustinian. Era reşedinţa viceregelui sau exarhului bizantin. Această ultimă perioadă a reprezentat epoca strălucitoare a Ravennei, când activitatea politică, economică, intelectuală şi artistică a atins apogeul.

Monumentele artistice ale Ravennei sunt legate de memoria a trei persoane : Galla Placidia, fiica lui Teodosie cel Mare şi mama împăratului roman apusean Valentinian al III-lea, Teodoric cel Mare şi Iustinian. Lăsând la o parte monumentele mai vechi din timpul Gallei Placidia şi al lui Teodoric, vom vorbi pe scurt doar despre monumentele Ravennei din timpul lui Iustinian.

Pe toată durata lungii sale domnii, Iustinian a fost foarte interesat să încurajeze construirea de monumente de arhitectură civilă şi religioasă pe întreg teritoriul vastului său Imperiu. După cucerirea Ravennei, el a terminat construirea bisericilor începute sub dominaţia ostrogotă. Între aceste biserici, două sunt de o importanţă deosebită din punct de vedere artistic : biserica San Vitale şi biserica San Apollinare in Classe (în portul Ravennei, Classis). Principala valoare artistică a acestor biserici constă în mozaicurile lor.

La cinci kilometri de Ravenna, într-un loc pustiu şi mocirlos, ocupat în Evul Mediu de bogatul port comercial al oraşului, se înalţă, simplă la vedere, biserica San Apollinare in Classe, veritabilă bazilică antică creştină ca formă. Lângă această biserică se află clopotniţa rotundă construită mai târziu. Interiorul este compus din trei nave. Sarcofagele vechi, decorate cu imagini sculpturale şi situate de-a lungul zidurilor bisericii, conţin rămăşiţele celor mai celebri arhiepiscopi ai Ravennei. Mozaicul din secolul al VI-lea poate fi văzut în partea inferioară a absidei. El îl reprezintă pe Sfântul Apolinarie, protectorul Ravennei, stând cu braţele ridicate, înconjurat de miei, în mijlocul unui peisaj plin de pace ; deasupra lui, pe un cer albastru înstelat, al unui mare medalion, străluceşte o cruce acoperită de pietre preţioase. Celelalte mozaicuri ale bisericii datează dintr-o perioadă mai târzie[166].

Pentru studiul realizărilor artistice ale epocii lui Iustinian, biserica San Vitale din Ravenna conţine materialele cele mai preţioase. Mozaicurile din secolul al VI-lea s-au păstrat aici aproape intacte. Biserica cu cupolă San Vitale este acoperită în interior, de sus până jos, cu frumoase decoraţiuni sculptate şi în mozaic. Absida acestei biserici este bine-cunoscută datorită celor două mozaicuri celebre care se găsesc pe cele două ziduri

166. Dalton, *East Christian Art*, 77-78.

laterale. Unul dintre ele îl reprezintă pe Iustinian înconjurat de episcop, preoţi şi curtea sa; celălalt o arată pe soţia sa, Teodora, împreună cu doamnele de la curte. Veşmintele personajelor din aceste imagini strălucesc de un fast uimitor. Ravenna, numită uneori „Pompeiul italo-bizantin" sau „La Byzance occidentale"[167], ne oferă cel mai preţios material pentru evaluarea artei bizantine timpurii din secolele V-VI.

Activitatea de constructor a lui Iustinian nu s-a limitat doar la ridicarea de fortificaţii şi biserici. El a construit şi multe mănăstiri, palate, poduri, cisterne, apeducte, băi publice şi spitale. În provinciile îndepărtate ale Imperiului, numele lui Iustinian este legat de construirea mănăstirii Sfânta Ecaterina de pe Muntele Sinai. În absida ei se află un mozaic celebru din secolul al VI-lea[168], reprezentând Schimbarea la Faţă.

Au supravieţuit şi câteva miniaturi foarte importante şi ţesături din acea epocă[169]. Sculptura, deşi sub influenţa Bisericii, se afla în general într-o perioadă de declin; găsim un mare număr de sculpturi în fildeş foarte frumoase şi graţioase, mai ales printre diptice şi în special printre cele consulare, seriile începând cu secolul al V-lea şi sfârşind cu abolirea consulatului în 541.

Aproape toţi scriitorii acestei perioade şi constructorii Sfintei Sofii şi ai bisericii Sfinţilor Apostoli erau originari din Asia şi din nordul Africii. Orientul elenistic civilizat a continuat să fertilizeze viaţa intelectuală şi artistică a Imperiului bizantin.

O evaluare a domniei lungi, variate şi complicate a lui Iustinian arată că, în majoritatea proiectelor sale, el nu a obţinut rezultatele dorite. Este destul de evident că strălucitele campanii militare din vest, consecinţe directe ale ideologiei sale ca împărat roman, care-l obliga să recucerească teritoriile pierdute ale Imperiului, nu au fost în cele din urmă încoronate de succes. Ele nu au fost în deplină armonie cu adevăratele interese ale Imperiului, centrate în principal pe Orient; de aceea, au contribuit mult la declinul şi ruinarea ţării. Lipsa mijloacelor, urmată de micşorarea armatei, a făcut ca lui Iustinian să-i fie imposibil să impună o ocupaţie durabilă în noile provincii de curând cucerite, iar consecinţele s-au simţit clar sub domniile succesorilor săi. Politica religioasă a împăratului a fost şi ea un eşec, căci nu a dus la o unitate religioasă, dând naştere doar la noi dispute în provinciile orientale. Iustinian a eşuat total în privinţa reformelor sale administrative, întreprinse cu intenţii curate şi sincere, dar care au dus la pauperizarea şi depopularea oraşelor, mai ales din cauza impozitelor excesive şi a extorcărilor din partea funcţionarilor locali.

Totuşi, două dintre realizările lui Iustinian au lăsat o urmă adâncă în istoria civilizaţiei umane şi îi justifică întru totul supranumele de „cel Mare". Este vorba de Codexul său de drept civil şi catedrala Sfânta Sofia.

167. Vezi, spre exemplu, Charles Diehl, *Ravenne*, 8, 132.
168. Despre această chestiune, vezi articolul lui V. Beneševič „Sur la date de la mosaïque de la Transfiguration au Mont Sinaï", *Byzantion*, I (1924), 145-172.
169. Vezi Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 230-277.

Capitolul IV

Epoca heraclidă (610-717)

Heraclius şi succesorii săi imediaţi pe tronul bizantin formează o dinastie ale cărei rădăcini au fost probabil de origine armeană. Cel puţin asta se poate deduce din relatările istoricului armean din secolul al VII-lea Sebeos, izvorul nepreţuit al epocii lui Heraclius, care scria că familia acestuia era înrudită cu faimoasa casă armeană a Arsacizilor[1]. Într-o anumită măsură, această afirmaţie este contrazisă de mărturiile mai multor izvoare cu privire la părul blond-auriu al lui Heraclius[2]. El a domnit între 610 şi 641. De la prima sa soţie, Evdochia, a avut un fiu, pe Constantin, care a domnit după moartea tatălui său doar câteva luni şi a murit tot în anul 641. Acesta este cunoscut în istorie drept Constantin al III-lea (unul dintre fiii lui Constantin cel Mare fiind considerat Constantin al II-lea). După moartea lui Constantin al III-lea, tronul a fost ocupat pentru câteva luni de Heracleonas (Heracleon), un fiu al lui Heraclius de la cea de-a doua soţie, Martina. A fost detronat în toamna anului 641, iar fiul lui Constantin al III-lea, Constans al II-lea, a fost proclamat împărat şi a domnit din 641 până în 668. Forma grecească a numelui său, Constas (lat. – Constans), este probabil un diminutiv de la Constantin, numele său oficial; pe unele monede bizantine, în câteva documente oficiale apusene ale perioadei şi chiar în câteva izvoare bizantine, el este numit Constantin. Se pare că poporul îl numea Constans. A fost urmat de energicul său fiu Constantin al IV-lea (668-685). Constantin al IV-lea este numit în mod obişnuit Pogonatul, adică „bărbosul", dar istoriografia modernă atribuie supranumele mai degrabă tatălui decât fiului[3]. Cu moartea lui Constantin al IV-lea în 685 se încheie cea mai prolifică perioadă a dinastiei heraclide, chiar dacă fiul său, ultimul împărat al acestei dinastii, Iustinian al II-lea, supranumit Rhinotmetos („cu nasul tăiat"), a domnit de două ori, din 685 până în 695 şi din 705 până în 711. Perioada lui Iustinian al II-lea, care s-a evidenţiat prin numeroase atrocităţi, nu a fost încă studiată suficient. Pare rezonabil să presupunem că tratamentul crud aplicat de împărat reprezentanţilor nobilimii nu a avut drept cauză doar arbitrarul, ci şi nemulţumirea secretă a acelor membri ai aristocraţiei care refuzau să accepte voinţa lui autoritară şi politica lui extrem de autocratică şi care se străduiau să-l detroneze. Câteva izvoare arată clar existenţa

1. *The History of the Emperor Heraclius*, capitolul XXXII; ediţia rusă (1862), 129; trad. fr. F. Macler, 108.
2. Vezi A. Pernice, *L'Imperatore Eraclio*, 44; H. Grégoire, „An Armenian Dynasty on the Byzantine Throne", *Armenian Quarterly*, I (1946), 4-21. El numeşte toată perioada dintre 582 şi 713 „prima eră armeană din istoria Bizanţului".
3. Vezi E.W. Brooks, „Who was Constantine Pogonatus?", *Byzantinische Zeitschrift*, XVII (1908), 460-462.

unei tendinţe ostile tradiţionale faţă de Iustinian al II-lea. Acesta a fost detronat în 695. Nasul şi limba i-au fost tăiate[4] şi a fost exilat în oraşul Cherson din Crimeea; el a fugit la khaganul (hanul) chazarilor, cu a cărui soră s-a căsătorit ulterior. Mult mai târziu, cu ajutorul bulgarilor, a reuşit să recâştige tronul bizantin, iar după ce s-a întors în capitală s-a răzbunat crunt pe toţi cei care participaseră la înlăturarea sa. Această tiranie a provocat o revoluţie în 711, în cursul căreia Iustinian şi familia lui au fost masacraţi. Anul 711 marchează sfârşitul dinastiei heraclide. În perioada dintre cele două domnii ale lui Iustinian al II-lea au existat doi împăraţi incidentali: şeful militar din Isauria, Leontios (695-698), şi Apsimar, care şi-a luat numele de Tiberiu după urcarea sa pe tron (Tiberiu al III-lea, 698-705). Unii savanţi înclină să-l considere pe Apsimar-Tiberiu de origine goto-greacă[5]. După detronarea sângeroasă a lui Iustinian al II-lea în 711, pentru o perioadă de şase ani (711-717) tronul bizantin a fost ocupat de trei domnii accidentale: armeanul Bardanes sau Philippikos (711-713); Artemios, rebotezat Anastasie în timpul ceremoniei de încoronare (Anastasios al II-lea, 713-715); şi Teodosie al III-lea (715-717). Starea de anarhie care domnea din anul 695 în Imperiu s-a sfârşit în 717, odată cu urcarea pe tron a faimosului împărat Leon al III-lea, care a deschis o nouă perioadă în istoria Imperiului bizantin.

Problemele externe

Războaiele cu perşii şi campaniile avarilor şi slavilor

După tiranul Phokas, Heraclius, un împărat foarte priceput şi activ, s-a dovedit practic suveranul ideal. El a declarat că „puterea trebuie să strălucească mai mult în dragoste decât în teroare", relata poetul Georgios Pisides, un contemporan care, în versuri de o calitate deosebită, a descris campaniile împăratului împotriva perşilor şi invazia avarilor[6]. „Heraclius a fost creatorul Bizanţului Medieval", spunea Ostrogorsky, „a cărui concepţie despre stat este romană, ale cărui limbă şi cultură sunt greceşti, a cărui credinţă este creştină"[7]. Realizările lui Heraclius sunt cu atât mai remarcabile cu cât în momentul urcării sale pe tron Imperiul se găsea într-o situaţie extrem de periculoasă. Perşii îl ameninţau dinspre est, avarii şi slavii dinspre nord, iar politica internă, după domnia nefericită a lui Phokas, se afla într-o stare de completă anarhie. Noul împărat nu avea nici bani şi nici forţe militare suficiente, iar Imperiul a fost zguduit de tulburări profunde în prima parte a domniei sale.

În 611, perşii au pornit să cucerească Siria, ocupând Antiohia, principalul oraş din provinciile bizantine orientale. Curând după aceasta a căzut şi Damascul. Odată încheiată cucerirea Siriei, s-au îndreptat spre Palestina, iar în anul 614 a început asediul Ierusalimului, care a ţinut 20 de zile. Apoi turnurile şi berbecii perşilor au străpuns zidul oraşului şi, aşa cum spune un izvor, „blestemaţii inamici au pătruns în oraş cu o mânie care semăna cu cea a animalelor întărâtate şi a dragonilor înfuriaţi"[8]. Au jefuit oraşul şi au distrus sanctuarele

4. Nu de tot, astfel încât să-l împiedice să vorbească.
5. J.B. Bury, *A History of the Later Roman Empire*, II, 354.
6. *De expeditione persica*, vss. 90-91; ed. I. Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, 17. Această colecţie va fi menţionată ca ediţia de la Bonn.
7. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 96.
8. Antiochus Strategus, *The Capture of Jerusalem by the Persians in the Year 614*, trad. N. Marr, 15; trad. F.C. Conybeare, *English Historical Review*, XXV (1910), 506; P. Peeters, „La Prise de Jerusalem par les Perses", *Mélanges de l'Université de Saint-Joseph*, IX (1923).

creştine. Biserica Sfântului Mormânt, construită de Constantin cel Mare şi Elena, a fost jefuită de tezaur şi incendiată. Creştinii au căzut pradă violenţei nemiloase şi masacrului. Evreii din Ierusalim au trecut de partea perşilor şi au participat activ la masacre, în timpul cărora, potrivit unor izvoare, au pierit 60.000 de creştini. Multe comori ale Oraşului Sfânt au fost transportate în Persia, iar una dintre relicvele cele mai preţioase ale creştinismului, Sfânta Cruce, a fost dusă în Ctesiphon. Numeroşi prizonieri au fost trimişi în Persia, inclusiv patriarhul Ierusalimului, Zaharia[9]

Această devastatoare cucerire a Palestinei de către perşi şi jefuirea Ierusalimului reprezintă un punct de cotitură în istoria acestei provincii.

> Acesta a fost un dezastru nemaiauzit de la cucerirea Ierusalimului sub domnia lui Titus, dar de astă dată nu s-a putut aduce vindecare nenorocirii. Nicicând nu a mai cunoscut acest oraş o perioadă similară epocii strălucite a lui Constantin, iar clădirile magnifice din interiorul zidurilor lui, precum Moscheea lui Omar, niciodată nu au mai făcut epocă în istorie. Din acest moment, oraşul şi clădirile sale au intrat într-un declin constant, pas cu pas, şi chiar cruciadele, atât de bogate în consecinţe şi în prăzi felurite pentru Europa, n-au produs altceva decât necaz, confuzie şi degenerare în viaţa Ierusalimului. Invazia persană a îndepărtat imediat efectele civilizaţiei artificiale greco-romane importate în Palestina. A ruinat agricultura, a depopulat oraşele, a distrus pentru un timp sau pentru totdeauna multe mănăstiri şi lavre şi a stopat orice dezvoltare a comerţului. Această invazie a eliberat năvalnicele triburi arabe de orice convenţie de care erau legate şi de teama care le reţinea, iar acestea au început să se unifice, ceea ce a făcut cu putinţă marile lor invazii ulterioare. Din acest moment, dezvoltarea culturală a ţării a luat sfârşit. Palestina intră după aceasta într-o perioadă tulbure, care, în mod firesc, ar putea fi numită Ev Mediu, dacă nu s-ar fi prelungit până în zilele noastre[10].

Uşurinţa cu care perşii au cucerit Siria şi Palestina poate fi explicată în parte de condiţiile religioase din aceste provincii. Majoritatea populaţiei, în special din Siria, nu a aderat la credinţa ortodoxă oficială susţinută de conducerea centrală. Nestorienii şi, mai târziu, monofiziţii din aceste provincii erau persecutaţi dur de statul bizantin; de aceea, ei preferau în mod aproape natural dominaţia perşilor adoratori ai focului, în a căror ţară nestorienii s-au bucurat de relativă pace religioasă.

Invazia persană nu s-a limitat la Siria şi Palestina. O parte a armatei persane, după ce a traversat toată Asia Mică şi a cucerit Calcedonul, aflat la Marea Marmara, aproape de Bosfor, şi-a aşezat tabăra aproape de Chrysopolis (în prezent Scutari), în faţa Constantinopolului, în timp ce altă armată persană a pornit să cucerească Egiptul. Alexandria a căzut probabil în 618 sau 619. În Egipt, la fel ca în Siria şi Palestina, populaţia monofizită prefera din toată inima dominaţia persană în locul celei bizantine. Pierderea Egiptului a fost o grea lovitură dată Imperiului bizantin, deoarece Egiptul era grânarul Constantinopolului. Stoparea aprovizionării cu grâul egiptean avea repercusiuni grave asupra condiţiilor economice din capitală.

După pierderile dezastruoase din sud şi est, cauzate de războaiele cu perşii, din nord a apărut o altă mare ameninţare pentru Imperiul bizantin. Hoardele avaro-slave din Peninsula Balcanică, conduse de khaganul avar, s-au îndreptat spre sud, prădând şi distrugând provinciile nordice, şi au ajuns până la Constantinopol, unde au fost opriţi de zidurile

9. Vezi H. Vincent, F.M. Abel, *Jérusalem. Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire*, II, partea a IV-a, 926-928.
10. N.P. Kondakov, *An Archeological Journey through Syria and Palestine*, 173-174 [în rusă].

oraşului. Această expediţie nu a fost o campanie propriu-zisă, ci mai degrabă o serie de raiduri, care i-au furnizat khaganului numeroşi prizonieri şi prăzi bogate, pe care le-a dus cu sine în Nord[11]. Aceşti invadatori sunt menţionaţi în scrierile lui Isidor, episcop de Sevilla, contemporanul lui Heraclius, care remarca în cronica sa că „Heraclius intră în cel de-al şaisprezecelea (cincilea) an al domniei sale, la începutul căruia slavii au luat Grecia de la romani, iar perşii au luat Siria, Egiptul şi multe provincii"[12]. Aproximativ în această perioadă (624) Bizanţul pierdea ultimele posesiuni din Spania, unde cuceririle vizigote erau duse la bun sfârşit de regele Suinthila (Swinthila). Insulele Baleare au rămas în mâinile lui Heraclius[13].

După câteva ezitări, împăratul se hotărî să înceapă războiul cu Persia. Având în vedere că vistieria era goală, Heraclius a recurs la obiectele preţioase ale bisericilor din capitală şi din provincii şi a poruncit să fie transformate într-un număr mare de monede de aur şi argint. Aşa cum anticipase, el a reuşit să înlăture ameninţarea venită din partea khaganului avarilor din nord trimiţându-i acestuia ostatici de obârşie nobilă şi o sumă mare de bani. În primăvara anului 622, Heraclius trecu în Asia Mică, unde a recrutat un mare număr de soldaţi şi i-a instruit timp de câteva luni. Campania persană, care în mod secundar viza recâştigarea Sfintei Cruci şi a sfântului oraş al Ierusalimului, luă forma unei cruciade.

Istoricii moderni consideră ca probabilă ipoteza că Heraclius a purtat trei campanii împotriva perşilor, între anii 622 şi 628. Toate trei au fost încununate de un strălucit succes. Un poet contemporan, Georgios Pisides, a compus un *Epinikion* (cântec de biruinţă) cu această ocazie, intitulat *Heraclias* [Ἡρακλειὰς ἤτοι εἰς τὴν τελείαν πτῶσιν Χοσρόου βασιλέως Περσῶν – n. trad.]; într-un alt poem, *Hexaemeron* (*Şase zile*) [Ἑξαήμερον – n. trad.], despre crearea lumii, el face aluzie la războiul de şase ani în care Heraclius i-a învins pe perşi. Un istoric din secolul XX, F.I. Uspenski, compara războiul lui Heraclius cu campaniile glorioase ale lui Alexandru cel Mare[14]. Heraclius şi-a asigurat sprijinul triburilor caucaziene şi a făcut o alianţă cu chazarii. Provinciile persane nordice, care se învecinează cu Caucazul, au reprezentat unul dintre teatrele principale de operaţiuni militare pentru această domnie.

În timp ce împăratul era absent, fiind ocupat cu conducerea armatelor în campaniile militare îndepărtate, capitala a fost expusă unui pericol foarte serios. Khaganul avarilor rupse înţelegerea cu împăratul şi, în 626, înaintă spre Constantinopol, însoţit de imense hoarde de avari şi slavi. El făcu, de asemenea, o înţelegere cu perşii, care trimiseră imediat o parte din armata lor spre Calcedon. Hoardele avaro-slave au asediat Constantinopolul, spre marea îngrijorare a populaţiei, dar contraatacul garnizoanei oraşului a fost plin de succes, punând inamicul pe fugă. Imediat ce au auzit de această respingere, perşii şi-au

11. Probabil că această invazie avară a avut loc în anul 617. Vezi N. Baynes, „The Date of the Avar Surprise", *Byzantinische Zeitschrift*, XXI (1912), 110-128.
12. Cronologia lui Isidor nu este exactă: Isidori Hispalensis, *Chronica Majora*; ed. J.P. Migne, *Patrologia Latina*, LXXXIII, 1056 (al cincilea an de domnie); ed. T. Mommsen, *Monumenta Germaniae Historica, Auctorum Antiquissimorum*, XI, *Chronica Minora*, II, 479 (al şaisprezecelea an de domnie).
13. Vezi F. Görres, „Die byzantinischen Besitzungen an den Küsten des spanisch-westgotischen Reiches (554-624)", *Byzantinische Zeitschrift*, XVI (1907), 530-532; E. Bouchier, *Spain Under the Roman Empire*, 59-60; P. Goubert, „Byzance et l'Espagne wisigothique (554-711)", *Études byzantines*, II (1945), 48-49, 76-77.
14. F.I. Uspenski, *History of the Byzantine Empire*, I, 684 [în rusă].

retras armata din Calcedon şi au trimis-o în Siria. Victoria bizantinilor, în anul 626, asupra avarilor aflaţi la porţile Constantinopolului a reprezentat una dintre cauzele principale ale slăbirii sălbaticului regat avar[15].

Între timp, la sfârşitul lui 627, Heraclius i-a învins definitiv pe perşi, într-o bătălie care a avut loc în apropiere de ruinele anticei Ninive (în vecinătatea modernului Mosul de pe Tigru), şi a înaintat în interiorul provinciilor persane centrale, adunând prăzi bogate. El a trimis la Constantinopol un lung manifest de triumf, în care descria succesele repurtate împotriva perşilor şi anunţa sfârşitul războiului şi victoria sa strălucită[16]. „În 629, gloria lui Heraclius era definitivă; soarele geniului său risipi întunericul care cobora asupra Imperiului, iar acum, în ochii tuturor, părea să înceapă o eră glorioasă de pace şi măreţie. Eternul şi temutul inamic persan era căzut la pământ pe vecie; la Dunăre, puterea avarilor se afla într-un declin rapid. Aşadar, cine putea să facă faţă armatelor bizantine? Cine putea ameninţa imperiul?"[17] În acest timp, regele Chosroes fu detronat şi ucis, iar succesorul său, Kawadh Siroes, porni negocieri de pace cu Heraclius. Potrivit înţelegerii lor, perşii înapoiau Imperiului bizantin provinciile cucerite - Siria, Palestina şi Egiptul -, precum şi Sfânta Cruce. Heraclius s-a întors în capitală triumfător, iar în 630, împreună cu soţia sa Martina, plecă la Ierusalim, unde Sfânta Cruce a fost reaşezată la locul ei de odinioară, spre marea bucurie a întregii lumi creştine. Istoricul armean contemporan Sebeos scria cu această ocazie:

> A fost o mare bucurie la intrarea lor în Ierusalim: zgomot de plânset şi suspin, şuvoaie de lacrimi, flăcări arzând în inimi, mare entuziasm din partea împăratului, a prinţilor, a tuturor soldaţilor şi locuitorilor oraşului; şi nimeni nu putea cânta imnurile Domnului din cauza emoţiei mari şi covârşitoare a împăratului şi a întregii mulţimi. Împăratul repuse [Crucea] la locul ei şi toate obiectele bisericeşti la locul lor; făcu daruri tuturor bisericilor şi locuitorilor oraşului şi dădu bani pentru tămâie[18].

Este interesant de subliniat faptul că victoria lui Heraclius asupra perşilor este menţionată în *Coran*. „Grecii au fost înfrânţi de perşi în cea mai apropiată parte de nord-est a ţării; dar după înfrângerea lor, ei vor birui la rândul lor pe alţii, în câţiva ani."[19]

---

15. Pernice, *L'Imperatore Eraclio*, 141-148; I.A. Kulakovski, *History of Byzantium*, III, 76-87 [în rusă].
16. Acest manifest se păstrează în *Chronicon Paschale*, 727-734; traducere italiană la Pernice, *L'Imperatore Eraclio*, 167-171.
17. Pernice, *L'Imperatore Eraclio*, 179. Vezi V. Minorski, „Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XI (1944), 2, 248-251 (campaniile lui Heraclius din 626 şi 628 d.Hr.).
18. *Emperor Heraclius*, trad. [în rusă] Patkanov, 111; trad. [în franceză] F. Macler, 91. În ultima propoziţie, ambii traducători scriu „binecuvântare" în loc de „daruri". Vezi Kulakovski, *Byzantium*, III, 118, n. 1 [în rusă].
19. *Coranul*, XXX, 1; în sura intitulată „Grecii"; trad. G. Sale, 330-331. [„Bizantinii au fost înfrânţi în ţinutul apropiat, însă după înfrângerea lor, ei vor înfrânge în câţiva ani", *Coranul*, trad. rom. de George Grigore, Bucureşti, 2006, 282. Titlul acestei sure este tradus în cele mai multe cazuri prin „Grecii" sau „Bizantinii", dar titlul arab este „Surat Al-Rum", capitolul despre *romani* (1-5); arabii, iar mai târziu turcii, nu i-au numit pe bizantini niciodată greci, iar termenul *bizantin* le-a fost străin. Cu privire la această sură, vezi Nadia Maria El Cheikh, „Surat al-Rum: a study of the exegetical literature", *Journal of the American Oriental Society*, CXVIII (1998), 356-364 - n. trad.]

Importanţa campaniilor lui Heraclius împotriva perşilor. Războiul persan reprezintă o epocă foarte importantă din istoria Imperiului bizantin. Dintre cele două principale puteri mondiale ale Evului Mediu timpuriu, Imperiul bizantin şi Persia, cea de-a doua şi-a pierdut definitiv importanţa de odinioară şi a devenit un stat slab, care curând şi-a încetat existenţa politică din cauza atacurilor arabilor. Victoriosul Imperiu bizantin dăduse lovitura mortală inamicului său permanent, recuperase toate provinciile orientale pierdute, înapoiase Sfânta Cruce lumii creştine şi, în acelaşi timp, îşi eliberase capitala de ameninţarea formidabilă a hoardelor avaro-slave. Imperiul bizantin părea că se află în culmea gloriei şi a puterii. Suveranul Indiei îi trimise lui Heraclius felicitările sale pentru victoria repurtată asupra perşilor, împreună cu o mare cantitate de pietre preţioase[20]. Regele francilor, Dagobert, trimise ambasadori speciali pentru a încheia o pace eternă cu Imperiul[21]. În cele din urmă, în 630, regina perşilor, Borane, se pare că a trimis soli speciali la Heraclius şi a încheiat o pace oficială[22].

Heraclius îşi luă oficial titlul de *basileus* pentru prima dată după rezultatul plin de succes al războiului persan din 629. Acest titlu exista în Orient de secole, în special în Egipt, iar odată cu secolul al IV-lea a devenit obişnuit în părţile de limbă greacă ale Imperiului, dar nu fusese recunoscut mai înainte ca unul oficial. Până în secolul al VII-lea, echivalentul grecesc al latinescului „împărat" (*imperator*) era termenul „autocrator" (αὐτοκράτωρ), adică autocrat, care nu corespunde din punct de vedere etimologic lui *imperator*. Singurul conducător străin căruia împăratul bizantin consimţea să îi acorde titlul de *basileus*, cu excepţia îndepărtatului rege al Abisiniei, era regele Persiei. Bury scria: „Atât timp cât exista un mare basileu independent în afara graniţelor Imperiului roman, împăraţii se abţineau să adopte un titlu pe care l-ar fi împărţit cu alt monarh. Însă, imediat ce monarhul a fost redus la condiţia unui vasal dependent şi nu mai exista o competiţie, împăratul scoase în evidenţă evenimentele prin asumarea în mod oficial a titlului care îi era atribuit de câteva secole în mod neoficial"[23].

Arabii

Provinciile recuperate ale Siriei, Palestinei şi Egiptului, cu populaţia lor preponderent monofizită, au readus în prim-plan chestiunea sensibilă şi extrem de gravă a atitudinii statului faţă de monofiziţi. Lupta îndârjită şi îndelungată dusă de Heraclius cu perşii, în ciuda rezultatului final strălucit, avea să provoace, din cauza marilor pierderi de vieţi omeneşti şi a marilor cheltuieli financiare, slăbirea temporară a puterii militare a Imperiului

20. Theophanes, *Chronographia*; ed. C. de Boor, 335.
21. *Chronicarum quae dicunter Fredegarii Scholastici*, IV, 62; *Mon. Germ. Hist. Scriptores rerum merovingicarum*, II, 151. Compară şi cu *Gesta Dagoberti I regis Francorum*, 24; *Mon. Germ. Hist.*, 409.
22. *Chronica Minora*, I; trad. Guidi, *Corpus scriptorum christianorum orientalium, Scriptores Syri*, ser. III, iv; Agapius (Mahboub) de Menbidj, *Histoire universelle*; ed. A.A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis*, VIII (1912), II (2), 453 (193); *Chronique de Michel le Syrien*, trad. J.B. Chabot, II, 420. Vezi T. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, 391-392; Nöldeke, *Aufsätze zur persischen Geschichte*, 129.
23. *The Constitution of the Later Roman Empire*, 20; J.B. Bury, *Selected Essays*, ed. H. Temperley, 109. Acest punct de vedere a fost pus sub semnul întrebării de E. Stein, *Byzantinische Zeitschrift*, XXIX (1930), 353.

bizantin. Dar Imperiul nu a avut parte de mult dorita perioadă de liniște, pentru că la scurt timp după încheierea războiului persan a apărut o amenințare cumplită, complet neașteptată și, în primă instanță, neînțeleasă la justa valoare: arabii. Aceștia au deschis o nouă eră în istoria lumii, prin atacurile lor împotriva Imperiului bizantin și a Persiei.

Gibbon vorbește despre înaintarea arabilor astfel: „În timp ce împăratul triumfa la Constantinopol sau Ierusalim, un oraș obscur de la granița cu Siria a fost jefuit de saracini, care au măcelărit câteva trupe ce veniseră în ajutorul lui; incident banal și derizoriu dacă nu ar fi fost preludiul unei formidabile revoluții. Acești tâlhari erau apostolii lui Mahomed; vitejia lor ieșise la lumină din deșert; iar în ultimii opt ani ai regimului său, Heraclius a pierdut în favoarea arabilor aceleași provincii pe care le redobândise de la perși"[24].

Mahomed și Islamul. Cu mult înainte de era creștină, arabii, popor de origine semită, ocupau Peninsula Arabică și deșertul Siriei, care se află în partea de nord a acesteia și se întinde până la fluviul Eufrat. Peninsula Arabică, cuprinzând un spațiu egal cu aproximativ o pătrime din Europa, este înconjurată de Golful Persic la est, Oceanul Indian la sud și Marea Roșie la vest; în nord, ea se unește treptat cu deșertul sirian. Din punct de vedere istoric, cel mai bine cunoscute provincii ale peninsulei erau: (1) Nedjd, pe platoul central; (2) Yemen, sau Arabia Felix, în partea de sud-vest a peninsulei; (3) Hidjaz, o fâșie îngustă de-a lungul coastei Mării Roșii, care se întinde din nordul peninsulei până în Yemen. Teritoriul arid nu era locuibil pretutindeni, iar arabii, popor nomad, ocupau mai ales Arabia Centrală și de Nord. Beduinii, care erau nomazi, se considerau reprezentanții veritabili și puri ai rasei arabe și adevărații deținători ai demnității și curajului ei personal. Ei îi tratau cu aroganță și chiar cu dispreț pe locuitorii sedentari ai puținelor orașe și cătune.

Imperiul roman avea să intre inevitabil în conflict cu triburile arabe de la frontiera orientală siriană, pe care era obligat să o apere. În acest scop, împărații romani au ridicat o linie de fortificații de frontieră, așa-numitul *limes* sirian, care aducea – bineînțeles, la o scară redusă – cu faimosul *limes romanus* de pe frontiera dunăreană, construit cu scopul de a respinge atacurile germanice. Câteva ruine ale principalelor fortificații romane aflate de-a lungul granței siriene au supraviețuit până în prezent[25]

Încă din secolul al II-lea î.Hr. au început să se formeze state independente printre arabii din Siria. Ele erau influențate foarte puternic de civilizațiile aramaică și greacă; de aceea, sunt numite uneori regate elenistice arabo-aramaice. Dintre orașe, Petra a devenit deosebit de bogat și important datorită situării sale avantajoase la întretăierea marilor drumuri comerciale. Magnificele ruine ale acestui oraș atrag chiar și astăzi atenția istoricilor și arheologilor.

Din punct de vedere cultural și politic, cel mai important dintre regatele siriano-arabe din epoca Imperiului roman a fost Palmyra, a cărui regină curajoasă, cu educație elenistă, Zenovia, așa cum o numesc scriitorii romani și greci, a întemeiat un mare stat în a doua jumătate a secolului al III-lea d.Hr. prin cucerirea Egiptului și a celei mai mari părți a Asiei Mici. Potrivit lui B.A. Turaev[26], aceasta a fost prima manifestare a reacției Orientului și prima rupere în două a Imperiului, în cel de Răsărit și cel de Apus. Împăratul Aurelian a refăcut unitatea Imperiului, iar în anul 273 regina înfrântă a trebuit să meargă în urma

24. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J.B. Bury, capitolul 46.
25. Despre limesul sirian, vezi R. Dussaud, *Les arabes en Syrie avant l'islam*, 24-56.
26. *History of the Ancient East*, ed. a II-a, 1914, II, 373 [în rusă].

carelor triumfale ale cuceritorului, atunci când acesta a intrat în Roma. Regatul rebel al Palmyrei a fost distrus. Totuşi impunătoarele sale ruine, ca şi cele ale oraşului Petra, atrag încă savanţi şi turişti. Faimosul monument epigrafic din Palmyra, tariful din Palmyra, gravat pe o piatră de mărimi enorme şi care cuprinde informaţii foarte importante despre comerţul şi economia oraşului, a fost dus în Rusia şi se află acum la Muzeul Ermitaj, în Sankt--Petersburg*

Două dinastii arabe s-au evidenţiat foarte mult în perioada bizantină. Prima, dinastia Ghassānizilor din Siria, monofizită în tendinţele religioase şi dependentă de împăraţii bizantini, a devenit puternică cu precădere în secolul al VI-lea sub Iustinian, când a ajutat Imperiul bizantin în campaniile sale militare duse în Orient. Această dinastie a încetat probabil să existe la începutul secolului al VII-lea, când Persia a cucerit Siria şi Palestina. A doua dinastie arabă a fost cea a Lakhmizilor, cu centrul în oraşul Hira de pe Eufrat. Din cauza relaţiilor de vasalitate cu Persia Sasanizilor, Lakhmizii erau adversarii Ghassānizilor. Şi această dinastie a încetat să existe la începutul secolului al VII-lea. În oraşul Hira, creştinismul, în forma sa nestoriană, avea un grup de adepţi şi fusese îmbrăţişat chiar de unii din membrii dinastiei lakhmide. Ambele dinastii trebuiau să apere frontiera regatului lor, Ghassānizii pe partea bizantină şi Lakhmizii pe cea persană. Se pare că ambele state vasale au dispărut la începutul secolului al VII-lea, căci în timpul expansiunii lui Mahomed nu exista nicio structură politică în interiorul Peninsulei Arabice şi în deşertul Siriei care să poate fi numită stat. Existase în Yemen, de la sfârşitul secolului al II-lea î.Hr., regatul sabeenilor-himiariţi (homeriţilor). Dar în jurul anului 570 Yemenul a fost cucerit de perşi[27]

Înainte de epoca lui Mahomed, vechii arabi trăiau în organizaţii tribale. Legăturile de sânge erau singurele care puteau naşte interese comune, limitate aproape exclusiv la loialitate, protecţie, ajutor şi răzbunare pe inamici pentru insultele suferite de trib. Cea mai mică ocazie era suficientă pentru a declanşa lupte lungi şi sângeroase între triburi. Aluzii la aceste timpuri şi obiceiuri străvechi se găsesc în poezia veche arabă, precum şi în proză. Ura şi aroganţa erau cele două elemente predominante în relaţiile mutuale dintre diferitele triburi ale vechii Arabii.

Concepţiile religioase ale vechilor arabi erau primitive. Triburile aveau zeităţi proprii şi obiectele lor sacre, precum pietre, copaci şi izvoare, prin care năzuiau să ghicească viitorul. În anumite părţi ale Arabiei predomina cultul stelelor. Potrivit unui expert în Antichitatea

---

* În original era indicat numele oraşului la momentul respectiv, Leningrad (n. trad.).

27. *Excerpta e Theophanis Historia*, ed. Bonn, 485; vezi Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber*, 249-250; C. Conti Rossini, *Storia d'Etiopia*, 199. [Tribul arab al Ghassānizilor nu dispare odată cu cucerirea Siriei şi a Palestinei de către perşi la începutul secolului al VII-lea, deoarece mai târziu, în 636, îi găsim alături de bizantini în bătălia de pe râul Yarmuk, unde, se pare, îi vor trăda pe aceştia, trecând de partea arabilor; în acest sens, vezi Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. I, Cambridge University Press, 1987, 16 şi n. 1 (aici sunt date şi izvoarele); pentru mai multe informaţii despre dinastiile arabe preislamice ale Ghassānizilor şi Lakhmizilor, vezi: M. Sartre, *Trois études sur l'Arabie romaine et Byzantine*, Bruxelles, 1982; Irfan Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., 1984; I. Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., 1989; I. Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, vol. I, părţile 1 şi 2, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., 1995 – n. trad.]

arabă, în experienţele lor religioase, vechii arabi abia dacă se ridicau deasupra sentimentelor de tip fetiş în faţa obiectului adorat[28]. Ei credeau în existenţa forţelor bune şi, mai frecvent, în a celor rele, pe care le numeau *djinn* (demoni). Printre arabi, concepţia unei puteri mai mari, nevăzute, a lui Allah era vagă. Rugăciunea, ca formă de cult, se pare că le era necunoscută, iar când se adresau zeităţilor, invocaţia lor era în mod obişnuit o cerere de ajutor pentru a răzbuna vreo ofensă sau nedreptate suferită din partea duşmanului. Goldziher afirmă, de asemenea, că „poemele preislamice care au supravieţuit nu conţin nicio aluzie la vreo năzuinţă către divinitate, nici măcar din partea celor mai sublime suflete, şi dau doar indicaţii neînsemnate despre atitudinea faţă de tradiţiile religioase ale poporului lor"[29].

Fireşte, viaţa nomadă a beduinilor nu era favorabilă dezvoltării unor lăcaşuri distincte şi permanente pentru practicarea cultului religios, fie şi într-o formă foarte primitivă. Dar, în afară de beduini, existau şi locuitori sedentari în oraşe şi sate, care apăruseră şi se dezvoltaseră de-a lungul drumurilor comerciale, în special pe drumul caravanelor care ducea din sud spre nord, din Yemen în Palestina, Siria şi Peninsula Sinai. Cel mai bogat dintre oraşele situate de-a lungul acestui drum era Mecca (Macoraba, în scrierile antice), faimoasă cu mult timp înainte de apariţia lui Mahomed. Al doilea ca importanţă era oraşul Yathrib, viitorul oraş Medina, situat mult mai la nord. Aceste oraşe reprezentau locuri avantajoase de popas pentru caravanele de negustori care călătoreau din nord spre sud. Erau mulţi evrei printre negustorii din Mecca şi Yathrib, precum şi în rândul populaţiei din alte părţi ale peninsulei, ca de exemplu în Hidjaz şi Yemen. Din provinciile romano-bizantine ale Palestinei şi Siriei în nord şi din Abisinia prin Yemen în sud, în peninsulă pătrunseseră mulţi creştini. Mecca deveni punctul central de întâlnire pentru populaţia eterogenă a peninsulei. Din timpuri străvechi, exista în Mecca sanctuarul Kaaba (Cubul), care la origine era în mod clar non-arab. Era o construcţie din piatră, în formă de cub, înaltă de aproximativ 35 de picioare, ascunzând obiectul principal de cult, piatra neagră. Tradiţia pretindea că această piatră fusese trimisă din cer şi asocia construcţia sanctuarului cu numele lui Avraam. Datorită poziţiei sale comerciale avantajoase, Mecca era vizitată de negustori din toate triburile arabe. Unele legende afirmă că, în scopul de a atrage mai mulţi vizitatori ai oraşului, au fost aşezaţi în Kaaba idoli ai diferitelor triburi, pentru ca reprezentanţii fiecărui trib să-şi poată venera divinitatea favorită pe perioada şederii lor în Mecca. Numărul pelerinilor creştea constant, fiind mare cu precădere în perioada sacră a „Păcii lui Dumnezeu", o datină ce garanta (mai mult sau mai puţin) inviolabilitatea teritorială a triburilor care îşi trimiteau reprezentanţii la Mecca. Perioada sărbătorilor religioase coincidea cu marele târg din Mecca, unde arabi şi negustori străini încheiau tranzacţii comerciale care aduceau Meccăi profituri enorme. Oraşul se îmbogăţi rapid. În jurul secolului al V-lea d.Hr., un trib vestit, cel al qurayshiţilor, începu să se impună în oraş. Interesele materiale ale locuitorilor iubitori de bani ai Meccăi nu au fost neglijate, iar colectele sacre erau folosite adesea de cetăţeni pentru satisfacerea propriilor interese egoiste. Potrivit unui savant, „odată cu dominaţia nobilimii, însărcinată cu îndeplinirea ceremoniilor tradiţionale, oraşul a căpătat un caracter materialist, arogant şi plutocrat, iar o mulţumire religioasă profundă nu putea fi găsită acolo"[30].

---

28. I. Goldziher, „Die Religion des Islams", în *Die Kultur der Gegenwart: Die Religionen des Orients*, ed. P. Hinnenberg, III, I, part 2, 102.
29. *Ibidem*.
30. *Ibidem*, 103. Vezi şi P.H. Lammens, „La Mecque à la veille de l'hégire", *Mélanges de l'Université de Saint-Joseph*, IX (1924), 439; Lammens, „Les sanctuaires préislamiques dans

Sub influenţa iudaismului şi a creştinismului, cu care arabii au avut multe ocazii de a face cunoştinţă în Mecca, au apărut dinainte de Mahomed persoane izolate, inspirate cu adevărat de idealuri religioase complet diferite de ritualul sec al practicilor religioase vechi. Aspiraţia spre monoteism şi acceptarea unei forme de viaţă ascetice reprezentau idealurile distinctive ale acestor apostoli modeşti. Ei au găsit mulţumire în experienţele lor religioase personale, dar nu au influenţat sau convertit populaţia din jurul lor. Omul care i-a unit pe arabi şi a întemeiat o religie universală a fost Mahomed. Dintr-un modest predicator al pocăinţei, acesta a devenit mai întâi profet, iar mai târziu conducătorul unei comunităţi politice.

Mahomed s-a născut în jurul anului 570. Era membru al clanului haşemit, unul dintre clanurile cele mai sărace ale tribului qurayshiţilor. Părinţii săi au murit pe când era încă foarte mic şi a fost nevoit să-şi câştige existenţa de pe urma meseriei de călăuză pentru cămile, în cadrul caravanelor comerciale ale unei bogate văduve pe nume Khadidja. Situaţia lui materială s-a îmbunătăţit considerabil atunci când s-a căsătorit cu ea. Din fragedă copilărie, avea un temperament sensibil şi bolnăvicios, iar sub influenţa contactelor sale cu evreii şi creştinii începu să mediteze din ce în ce mai mult asupra structurii religioase din Mecca. Îndoielile, care adesea i se năşteau în minte, i-au pricinuit multe momente de deznădejde şi de suferinţă interminabilă, Mahomed fiind expus atacurilor nervoase. În timpul plimbărilor sale singuratice prin împrejurimile Meccăi, a fost tulburat de viziuni care i-au întărit convingerea că Dumnezeu l-ar fi trimis să-I salveze poporul aflat pe calea greşită.

Mahomed avea 40 de ani când s-a hotărât să-şi facă cunoscute în mod public concepţiile, mai întâi ca modest predicator al moralităţii în cadrul propriei familii. Mai târziu, a început să predice unui grup restrâns de oameni din clasele de jos, iar curând după aceea unor cetăţeni distinşi. Totuşi, căpeteniile qurayshiţilor s-au declarat în mod deschis împotriva lui Mahomed şi i-au făcut imposibilă şederea în Mecca. El a plecat în secret din oraşul natal împreună cu adepţii săi, în anul 622, şi a mers în nord, în oraşul Yathrib, ai cărui locuitori, inclusiv evreii, îl rugaseră în repetate rânduri să vină acolo, promiţându-i condiţii de trai mult mai favorabile. Aceştia i-au primit pe el şi pe adepţii săi cu prietenie, iar mai târziu au schimbat numele oraşului lor în Medina, care înseamnă „oraşul profetului".

Anul migraţiei – sau, aşa cum este numit mai frecvent, dar incorect, anul fugii (*hidjra* în arabă, deformat de europeni în *hegira*) – lui Mahomed de la Mecca la Medina marchează era mahomedană[31]. Arabii şi toate celelalte popoare musulmane îşi socotesc cronologia începând cu 622, folosind ca unitate anul lunar, care este într-un câtva mai mic decât anul

---

l'Arabie Occidentale", *Mélanges de l'Université de Saint-Joseph*, XI (1926), 173. [O lucrare valoroasă şi modernă cu privire la originile Islamului este cea a lui Alfred-Louis de Prémare, *Les Fondations de l'Islam : Entre écriture et histoire*, Paris, 2002 ; varianta în limba română : *Originile Islamului. Între scriitură şi istorie*, trad. de Mircea Anghelescu, Chişinău, 2004 – n. trad.]

31. Este mai bine să nu traducem cuvântul *hidjra* prin „fugă", deoarece „a fugi" nu este inclus în rădăcina arabă *hadjara*, care înseamnă „a rupe relaţiile, a abandona un trib, a emigra" ; vezi *Encyclopédie de l'Islam*, II, 320-321. [Cu privire la începutul erei islamice, vezi : B. Spuler, „Con amore, oder : Einige Bemerkungen zur islamischen Zeitrechnung", *Der Islam*, XXXVIII (1962), 154-160 ; Peter Heine, „Kalender", în Adel Theodor Khoury, Ludwig Hagemann, Peter Heine, *Lexikon des Islam*, vol. II, Herder Verlag, 1991, 428 – n. trad.]

solar. Mahomedanii consideră în mod obişnuit ziua de vineri 16 iulie 622 începutul primilor ani ai *hegirei*. Totuşi, cronologia a fost introdusă abia în al şaisprezecelea an, calculând din 622.

Izvoarele originale care se referă la mahomedanism sunt insuficiente. Nu există aproape nicio informaţie autentică despre perioada meccană timpurie a vieţii lui Mahomed. Pe atunci, învăţătura sa era de o natură atât de vagă, aproape haotică, încât nu era posibil să fie luată drept o nouă religie.

În Medina, Mahomed a devenit conducătorul unei mari comunităţi şi a început să întemeieze pe baze religioase un stat politic. După ce a dezvoltat principiile de bază ale religiei sale, el a introdus câteva ceremonii religioase, şi-a întărit poziţia politică şi în anul 630 a pornit să cucerească Mecca. După ce a intrat în oraş, i-a distrus imediat idolii şi a îndepărtat toate resturile politeismului. Cultul unui singur Dumnezeu – Allah – reprezenta baza noii religii. Mahomed a oferit tuturor inamicilor săi un fel de amnistie şi nu a permis nicio crimă şi niciun jaf. Din acel moment, Mahomed şi adepţii săi au putut să facă în mod liber pelerinaje la Mecca şi să practice noile ritualuri. Mahomed a murit în 632.

El nu a fost un logician; de aceea, învăţătura sa religioasă abia dacă poate fi prezentată într-un mod sistematic. Această gândire nu a fost o creaţie originală; s-a dezvoltat sub influenţa altor religii – creştinism, iudaism şi, într-o oarecare măsură, parsism (zoroastrism), religia regatului persan al Sasanizilor din acea vreme. Mulţi istorici au ajuns la concluzia că, „în contradicţie cu opinia mai veche, comunitatea mahomedană originară era mai ataşată de creştinism decât de iudaism"[32]. Mahomed a intrat în contact cu alte religii în tinereţea sa, în timpul călătoriilor cu caravanele, dar şi mai târziu, la Mecca şi Yathrib (Medina). Trăsătura specială a învăţăturii sale o constituie realizarea unei dependenţe totale a omului de Dumnezeu şi o supunere oarbă faţă de voinţa Lui. Credinţa este stric monoteistă, iar Dumnezeu este considerat ca fiind nemărginit în putere faţă de creaturile Sale. Religia mahomedană şi-a luat numele de Islam, care înseamnă „a te abandona sau a fi supus lui Dumnezeu", iar adepţii Islamului sunt numiţi musulmani sau mahomedani. La baza acestei religii se află ideea precisă a unui singur Dumnezeu, Allah. Mărturisirea „Există un singur Dumnezeu, iar Mahomed este profetul său" este unul dintre principiile fundamentale ale Islamului. Atât Moise, cât şi Iisus Hristos au fost recunoscuţi ca profeţi, Hristos fiind penultimul profet, dar noua învăţătură pretindea că niciunul nu a fost la fel de mare ca Mahomed. În timpul şederii lui în Medina, Mahomed declara că învăţătura sa religioasă reprezenta restaurarea în puritatea ei a religiei lui Avraam, coruptă de creştini şi evrei. Una dintre primele probleme ale lui Mahomed a fost aceea de a-i scoate pe arabi din starea lor de barbarism (*Djahiliyya* în arabă) şi de a le insufla principii morale mai înalte. În locul groaznicului obicei foarte răspândit al răzbunării, el a predicat poporului său pacea, dragostea şi autocontrolul. Mahomed are rolul de a fi pus capăt obiceiului – care prevala printre anumite triburi arabe – de a îngropa de vii fete nou-născute. El a încercat, de asemenea, să reglementeze relaţiile matrimoniale şi să limiteze poligamia, prin reducerea numărului legal permis de soţii la patru, permiţându-şi doar sieşi mai multă libertate în această chestiune. În locul vechilor concepţii tribale, el a avansat ideea drepturilor personale, incluzând dreptul de moştenire. Mahomed a introdus câteva practici cu privire la rugăciune şi post; în timpul rugăciunii era necesară întoarcerea către Kaaba, iar marea perioadă de

32. Vezi V. Barthold, „The Orientation of the First Muslim Mosques", *Annual Publications of the Russian Institute of Art History*, I (1922), 116 [în rusă]; C.H. Becker, *Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt: Islamstudien*, I, 429.

post a fost fixată în luna a noua, numită Ramadan. Vinerea a fost fixată drept sărbătoarea săptămânală. Noua religie interzicea consumarea sângelui, a vinului, a cărnii de porc şi a cărnii animalelor care au avut o moarte naturală sau care au fost folosite pentru sacrificiile aduse idolilor păgâni. Jocurile de noroc au fost şi ele interzise. Credinţa în îngeri şi în diavol era obligatorie pentru toţi musulmanii, iar concepţiile despre rai şi iad, despre înviere şi Judecata de Apoi erau în mod evident de natură materialistă. Elementele de bază ale acestor concepţii se regăsesc în literatura apocrifă iudeo-creştină. Mahomed a introdus în învăţătura sa mila lui Dumnezeu, pocăinţa pentru păcate şi răsplata pentru faptele bune. Reguli şi prescripţii religioase moderne s-au dezvoltat treptat, unele după moartea lui Mahomed. Astfel, spre exemplu, rugăciunea la oră fixă nu fusese încă strict stabilită nici măcar în timpul Umayyazilor (Omayyazi, Omiazi)[33]. Practicile prescrise pot fi reduse la cinci: (1) mărturisirea de credinţă a unui singur Dumnezeu, Allah, şi a profetului Său, Mahomed; (2) respectarea rugăciunilor stabilite la oră fixă, cu îndeplinirea strictă a ritualurilor prescrise; (3) contribuirea cu o sumă de bani pentru cheltuielile armatei şi pentru actele caritabile ale comunităţii mahomedane; (4) postirea în luna Ramadan; şi (5) pelerinajul la Kaaba, în Mecca (acest pelerinaj este numit în arabă *hadji*). Toate principiile fundamentale şi regulile religiei mahomedane sunt consemnate în cartea sfântă a revelaţiilor lui Mahomed, *Coranul*, care este subîmpărţit în 114 capitole (*sura*, în arabă). Povestirile cu privire la învăţătura şi faptele lui Mahomed, reunite mai târziu în diferite cărţi, poartă numele de *sunna*.

Istoria începutului Islamului în epoca lui Mahomed este obscură şi controversată, din cauza stadiului actual al surselor care privesc această perioadă. Şi totuşi, pentru istoria Imperiului bizantin din secolul al VII-lea, această problemă este de maximă importanţă, deoarece rezolvarea ei corespunzătoare poate avea o influenţă mare asupra explicării succesului militar neobişnuit şi rapid al arabilor, care au luat de la Imperiul bizantin provinciile estice şi sudice: Siria, Palestina, Egiptul şi Africa de Nord.

Observaţiile a trei savanţi demonstrează predominarea opiniilor contradictorii cu privire la Islam în lumea ştiinţifică. Goldziher scria că „nu există niciun dubiu că Mahomed s-a gândit la răspândirea religiei sale dincolo de graniţele Arabiei şi la transformarea învăţăturii sale, iniţial transmisă doar rudelor apropiate, într-o forţă care să domine întreaga lume"[34]. Grimme afirma că, dacă ne bazăm pe *Coran*, vom ajunge la concluzia că scopul final al Islamului era „stăpânirea completă a Arabiei"[35]. Caetani scria că profetul niciodată nu a visat să convertească întregul pământ al Arabiei şi pe toţi arabii[36].

În timpul vieţii lui Mahomed nu toată Arabia a ajuns sub dominaţia sa. În general, se poate spune că Arabia, în toată existenţa ei, nu a recunoscut niciodată un singur stăpân peste întreg teritoriul. În realitate, Mahomed a stăpânit un teritoriu care reprezenta probabil mai puţin de o treime din peninsulă. Această zonă a fost puternic influenţată de noile idei ale Islamului, dar restul Arabiei a persistat într-o organizare politică şi religioasă ce se deosebea foarte puţin de aceea care existase înainte de apariţia lui Mahomed. Creştinismul prevala în partea de sud-vest a peninsulei, în Yemen. Triburile din partea de nord-est a Arabiei îmbrăţişaseră şi ele credinţa creştină, care curând deveni religia predominantă în Mesopotamia şi în provinciile arabe aflate de-a lungul fluviului Eufrat. În acest timp, religia oficială

33. I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 20.
34. Goldziher, „Die Religion des Islam", în *Die Kultur der Gegenwart: Die Religionen des Orients*, ed. P. Hinneberg, III, I, 106.
35. Grimme, *Mohammed*, I, 123; Ch. Diehl, G. Marçais, *Le Monde oriental de 395 à 1018*, 176.
36. Caetani, *Studi di storia orientale*, III, 236, 257.

persană se afla într-un declin constant şi rapid. Astfel, la moartea sa, Mahomed nu era nici conducătorul politic al întregii Arabii, nici liderul ei religios.

Este interesant de subliniat faptul că, la început, Imperiul bizantin a perceput Islamul ca pe un fel de arianism şi l-a situat pe aceeaşi treaptă cu alte secte creştine. Literatura polemică şi apologetică bizantină combate Islamul în acelaşi fel cum o face împotriva monofiziţilor, monoteliţilor şi adepţilor altor învăţături eretice. Astfel, Ioan Damaschin, membru al unei familii saracine, care a trăit la curtea mahomedană în secolul al VIII-lea, nu privea Islamul ca pe o nouă religie, ci îl considera doar un exemplu de îndepărtare de la adevărata credinţă creştină, de natură asemănătoare cu a altor erezii precedente. Istoricii bizantini au arătat foarte puţin interes pentru apariţia lui Mahomed şi pentru mişcarea politică pe care el o iniţiase[37]. Primul cronicar care consemnează câteva lucruri despre viaţa lui Mahomed, „conducătorul saracinilor şi pseudo-profetul", a fost Teofan, care a scris în prima parte a secolului al IX-lea[38]. În concepţia Europei Apusene medievale, Islamul nu era o religie diferită, ci o sectă creştină apropiată în dogmele ei de arianism; şi chiar în ultima parte a Evului Mediu, Dante, în *Divina Comedie*, îl considera pe Mahomed eretic şi îl numea „semănător de scandal şi schismă" (*Seminator di scandalo e di scisma* [*Infernul*, XXVIII, 31-36]).

Cauzele cuceririlor arabe din secolul al VII-lea. Se obişnuieşte să se sublinieze entuziasmul religios al musulmanilor, care atinge frecvent gradul suprem de fanatism religios şi de intoleranţă, cu unul dintre motivele principale pentru succesele militare extraordinare ale arabilor în luptele lor cu Persia şi cu Imperiul bizantin din secolul al VII-lea. Se presupune că arabii au năvălit în provinciile asiatice şi africane decişi să îndeplinească voinţa profetului lor, care prescrisese convertirea întregii lumi la noua credinţă. Victoriile arabilor sunt explicate în general prin entuziasmul religios, care îi pregătea pe musulmanii fanatici să privească moartea cu dispreţ şi îi făcea invincibili.

Această concepţie trebuie privită ca nefondată. La moartea lui Mahomed erau puţini musulmani convinşi şi tot puţin numeroşi au rămas în Medina până la sfârşitul primelor mari cuceriri. Foarte puţini dintre adepţii lui Mahomed au luptat în Siria şi Persia. Marea majoritate a luptătorilor arabi erau beduini, care cunoşteau Islamul doar din auzite. Ei nu erau preocupaţi de nimic altceva în afară de beneficii materiale, lumeşti, dorindu-şi prăzi şi plăceri trupeşti nelimitate. Entuziasm religios nu se găsea la ei. În plus, Islamul, la începuturile lui, era în mod esenţial tolerant. *Coranul* afirmă direct că „Dumnezeu nu forţează pe nimeni dincolo de puterile lui" (II, 286). Atitudinea binevoitoare a Islamului timpuriu faţă de creştinism şi iudaism este bine-cunoscută. *Coranul* vorbeşte despre îngăduinţa lui Dumnezeu pentru alte credinţe: „Dacă Dumnezeu ar fi voit, i-ar fi făcut pe oameni ca pe o singură comunitate religioasă" (XVI, 93). Fanatismul religios şi intoleranţa musulmanilor sunt fenomene ulterioare, străine poporului arab, şi explicabile prin influenţa prozeliţilor musulmani. Cuceririle victorioase ale arabilor din secolul al VII-lea nu pot fi puse pe seama entuziasmului religios şi a fanatismului.

---

37. Vezi K. Güterbock, *Der Islam im Lichte der byzantinischen Polemik*, 6, 7, 11, 67-68.
38. *Chronographia*, ed. de Boor, 333. Vezi W. Eichner, „Die Nachrichten über den Islam bei den Byzantinern", *Der Islam*, XXIII (1936), 133-162, 197-244. [Primul apologet şi polemist creştin antiislamic notabil a fost Sfântul Ioan Damaschin, urmat de Theodor Abù Qurra. Vezi Johannes Damaskenos, Theodor Abù Qurra, *Schriften zum Islam*. Kommentierte griechisch--deutsche Textausgabe von Reinhold Glei und Adel Th. Khoury, Altenberge, 1995. Despre cunoaşterea Islamului de către bizantini, vezi: Adel-Th. Khoury, *Les Théologiens byzantins et l'Islam. Textes et auteurs (VIIIe-XIIIe s.)*, Münster, 1966; Adel-Th. Khoury, *Polémique byzantine contre l'Islam (VIIIe-XIIIe s.)*, Leiden, E.J. Brill, 1972 – n. trad.]

Conform unor studii recente, precum cel al lui Caetani, cauzele reale ale ofensivei de neoprit a arabilor ar fi fost de ordin materialist. Arabia, săracă în resurse naturale, nu mai putea satisface nevoile materiale ale populaţiei sale, iar arabii, ameninţaţi de pauperitate şi de foamete, au fost nevoiţi să facă o încercare disperată să se elibereze „din înăbuşitoarea închisoare a deşertului". Condiţiile de trai insuportabile au fost responsabile pentru forţa zdrobitoare cu care arabii s-au năpustit asupra Imperiului bizantin şi a Persiei. Nu a existat niciun element religios în această mişcare[39].

Totuşi, această opinie este valabilă doar într-o anumită măsură, pentru că explicaţia completă a succesului militar al arabilor nu se poate găsi doar în nevoile materiale. De asemenea, între cauzele implicite se numărau condiţiile interne din provinciile bizantine răsăritene şi sudice, Siria, Palestina şi Egiptul, ocupate cu atâta uşurinţă de arabi. Amplificarea nemulţumirii lor religioase a fost subliniată în repetate rânduri. Monofizite şi, în parte, nestorienie în convingerile lor, ele au intrat în conflict continuu cu conducerea centrală neiertătoare, în special după moartea lui Iustinian cel Mare. Politica rigidă a împăraţilor bizantini a făcut ca provinciile Siria, Palestina şi Egipt să se înstrăineze rapid de Imperiul bizantin, intrând în stăpânirea arabilor, care erau cunoscuţi pentru toleranţa lor religioasă şi care erau interesaţi doar de obţinerea taxelor regulate din provinciile cucerite. Convingerile religioase ale popoarelor cucerite nu îi prea preocupau pe arabi.

Pe de altă parte, tabăra ortodoxă din provinciile orientale era şi ea nemulţumită de politica autorităţilor centrale, din cauza unor concesii făcute monofiziţilor, mai ales în secolul al VII-lea. În legătură cu tendinţa monotelită a lui Heraclius, Eutihie, istoric creştin arab din secolul al X-lea, spunea că cetăţenii oraşului Emesa (Hims) îl numeau pe împărat „maronit (monotelit) şi inamic al credinţei noastre"[40], iar Beladsori, un alt istoric arab din secolul al IX-lea, afirma că ei li s-au adresat arabilor spunându-le: „Stăpânirea voastră şi dreptatea voastră ne sunt mai favorabile decât această tiranie şi insultele la care am fost supuşi"[41]. Bineînţeles, aceasta este o mărturie mahomedană, dar ea exprimă în mod clar starea de spirit a populaţiei ortodoxe. Majoritatea populaţiei din provinciile bizantine ale Siriei şi Palestinei era de origine semită şi, în mare măsură, de descendenţă arabă, aşa încât cuceritorii au întâlnit în provinciile cucerite o populaţie din neamul lor, care le vorbea limba. După un savant, „nu a fost aşadar vorba de cucerirea unui teritoriu străin, ale cărui taxe ar reprezenta singurul câştig direct, ci de recuperarea unei părţi din propria patrie, care căzuse sub jug străin"[42]. Pe lângă nemulţumirea generală religioasă şi înrudirea cu arabii, Imperiul bizantin şi armata sa erau slăbite în urma campaniilor îndelungate – deşi, în final, pline de succes – duse împotriva perşilor şi nu au putut să opună o rezistenţă adecvată armatelor arabe odihnite.

În Egipt existau cauze speciale pentru slaba rezistenţă opusă arabilor. Motivul principal trebuie căutat în condiţiile generale care domneau în armata bizantină. Din punct de vedere

39. Caetani, *Studi di storia orientale*, I, 368. [Cele două indicaţii din *Coran* menţionate în paragraful anterior au fost corectate, indicaţiile autorului (II, 257 şi, respectiv, XI, 120) fiind eronate – n. trad.]
40. *Annales*, ed. L. Cheikho, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptorum Arabici*, II, 5, 1.4; trad. latină: Migne, *Patrologia Graeca*, CIX, 1088.
41. *Liber expugnationum regionum*, ed. M.J. De Goeje, 137; trad. engl. P. Hitti, *The Origins of the Islamic State*, I, 211. Vezi Barthold, în *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 468 [în rusă].
42. M.J. De Goeje, *Mémoire sur la conquête de la Syrie*, ed. a II-a, 1900, *apud* C. Becker, „The Expansion of the Saracens – the East", *Cambridge Medieval History*, II, 345.

numeric, trupele erau probabil suficient de puternice, dar organizarea generală a armatei era precară. Aceasta era împărţită în multe unităţi comandate de cinci conducători diferiţi sau duci (*duces*), învestiţi cu puteri egale. Nu exista o unitate de acţiune între comandanţi. Indiferenţa lor faţă de problemele generale ale provinciei, rivalităţile personale, lipsa de solidaritate şi de coordonare spre o ţintă comună şi incompetenţa lor militară au paralizat rezistenţa. Soldaţii nu erau mai buni decât conducătorii lor. Aşa numeroasă cum a fost armata egipteană, conducerea precară şi slaba ei instrucţie au făcut-o să nu fie de încredere şi au generat în sânul ei o pornire spre dezertare. „Nu există niciun dubiu că sunt mai multe cauze care explică înspăimântătoarele succese ale arabilor", spunea Maspero, „dar principala cauză a înfrângerii Bizanţului pe Valea Nilului a fost calitatea proastă a armatei căreia i s-a încredinţat, contrar tuturor aşteptărilor, misiunea de a apăra Egiptul"[43]. Pe baza studierii papirusurilor, Gelzer credea că privilegiata clasă a marilor proprietari de pământuri, care apăruse în Egipt înainte de perioada cuceririlor arabe, a devenit practic independentă faţă de conducerea centrală şi, chiar dacă nu a creat un corp local propriu-zis de conducere, a reprezentat una dintre cauzele principale ale prăbuşirii dominaţiei bizantine[44]. Amélineau, tot pe baza studierii papirusurilor, propunea ca un alt factor important care a facilitat cucerirea arabă administraţia civilă inadecvată a Egiptului[45]. Papirologul englez H.I. Bell considera cucerirea Egiptului de către arabi ca „nefiind vreun miracol sau exemplu de răzbunare divină din cauza creştinismului eretic ; a fost pur şi simplu colapsul inevitabil al unei structuri putrede în interior"[46]. De asemenea, lista cauzelor principale ale succesului arab include condiţiile religioase din Siria, Palestina şi Egipt, înrudirea rasială a populaţiei primelor două ţări cu poporul Arabiei, inferioritatea forţelor militare, organizarea ineficientă a armatei, administraţia civilă ineficientă şi relaţiile de clasă din Egipt.

Tradiţia istorică bizantină şi cea arabă exagerează foarte mult forţa numerică a trupelor ambelor părţi. În realitate, armatele celor două părţi beligerante nu erau foarte mari. Unii cercetători evaluează numărul soldaţilor arabi care au luat parte la campaniile din Siria şi Palestina la 27.000 şi se tem că până şi această cifră este o exagerare a numărului real[47] Armata bizantină era probabil chiar mai puţin numeroasă. Aşadar, operaţiunile militare au fost întreprinse nu doar de arabii din peninsulă, ci şi de arabii din deşertul sirian, care se aflau la graniţa persano-bizantină.

Cercetarea mai profundă a Islamului timpuriu situează elementul religios în umbra evenimentelor politice ale perioadei. „Islamul s-a transformat într-o forţă politică, pentru că doar aşa putea triumfa asupra inamicilor săi. Dacă Islamul rămânea pentru totdeauna o simplă învăţătură morală şi religioasă, existenţa lui ar fi luat sfârşit rapid în Arabia sceptică şi materialistă, mai ales în atmosfera ostilă de la Mecca."[48] „Campionii Islamului au fost nevoiţi să se ocupe nu atât de convertirea necredincioşilor, cât de *supunerea* lor."[49]

---

43. Maspero, *Organisation militaire de l'Égypte byzantine*, 119-132 ; A.E.R. Boak, „Byzantine Imperialism in Egypt", *American Historical Review*, XXXIV (1928), 8.
44. Gelzer, *Studien zur byzantinischen Verwaltung Aegyptens*, 2.
45. Amélineau, „La conquête de l'Égypte par les Arabes", *Revue historique*, CXIX (1915), 282 ; G. Rouillard, *L'Administration civile de l'Égypte byzantine*, ed. a II-a, 1928, 241-248.
46. H.I. Bell, „The Byzantine Servile State in Egypt", *Journal of Égyptian Archaeology*, IV (1917), 106.
47. Caetani, *Studi di storia orientale*, I, 370-371.
48. *Ibidem*, III, 3.
49. I. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, 25.

Cuceririle arabe până la începutul secolului al VIII-lea. Constantin al IV-lea şi asedierea Constantinopolului de către arabi. Iustinian al II-lea şi arabii. După moartea lui Mahomed (632), ruda sa, Abu Bakr (Abu Bekr), a fost ales conducător al musulmanilor cu titlul de calif (*khalifa*), care înseamnă „vicar". Următorii trei califi, Omar, Othman şi Ali, au fost de asemenea ridicaţi la acest rang prin alegere, dar nu au creat o dinastie. Aceşti patru succesori imediaţi ai lui Mahomed sunt cunoscuţi sub numele de „califi ortodocşi". Cele mai importante cuceriri făcute de arabi pe teritoriul bizantin au avut loc în timpul califului Omar.

Că Mahomed ar fi scris conducătorilor altor ţări, inclusiv lui Heraclius, propunându-le să se convertească la Islam, şi că Heraclius ar fi răspuns favorabil este un lucru recunoscut astăzi ca o invenţie târzie fără bază istorică[50]. Oricum, există chiar şi astăzi învăţaţi care acceptă această corespondenţă ca fapt istoric[51].

În timpul vieţii lui Mahomed au trecut graniţa bizantină doar detaşamente izolate de beduini. Dar în timpul celui de-al doilea calif, Omar, evenimentele s-au precipitat. Cronologia evenimentelor militare din deceniile patru şi cinci ale secolului al VII-lea este incertă şi confuză, dar probabil că ele s-au desfăşurat în următoarea ordine: în 634, arabii au pus stăpânire pe fortăreaţa Bothra (Bosra), aflată dincolo de Iordan; în 635 a căzut oraşul sirian Damasc; în 636, bătălia de pe râul Yarmuk a dus la cucerirea de către arabi a întregii provincii siriene; iar în 637 sau 638 Ierusalimul s-a predat după un asediu care a durat doi ani. Cele două roluri principale au fost jucate în acest asediu de califul Omar, pe de o parte, şi de celebrul apărător al ortodoxiei, patriarhul Sofronie al Ierusalimului, pe de alta. Textul înţelegerii prin care Sofronie a predat Ierusalimul lui Omar şi care stabilea anumite garanţii religioase şi sociale pentru populaţia creştină a oraşului a supravieţuit, din păcate, cu câteva modificări târzii. Creştinii au reuşit să scoată Sfânta Cruce din Ierusalim înainte ca arabii să intre în oraş şi să o trimită la Constantinopol. Cucerirea Mesopotamiei şi Persiei, care a avut loc simultan cu aceste ocupări de teritorii bizantine, a încheiat prima perioadă a cuceririlor arabe în Asia. La sfârşitul deceniului patru, generalul arab Amr a apărut la graniţa de răsărit a Egiptului şi a început cucerirea lui. După moartea lui Heraclius, în 641 sau 642, arabii au ocupat Alexandria, iar victoriosul Amr a trimis următorul mesaj lui Omar în Medina: „Am capturat un oraş de la a cărui descriere am să mă abţin. Este suficient să îţi spun că am pus aici stăpânire pe 4.000 de vile cu 4.000 de băi, 40.000 de evrei plătitori de capitaţie şi 400 de locuri de distracţie pentru capete încoronate"[52]. Spre sfârşitul celui de-al cincilea deceniu, Imperiul bizantin a fost nevoit să abandoneze Egiptul pentru totdeauna. Cucerirea Egiptului a fost urmată de înaintări ale arabilor spre ţărmurile vestice ale Africii de Nord. În jurul anului 650, Siria, o parte a Asiei Mici şi Mesopotamia Superioară, Palestina, Egiptul şi o parte a provinciilor bizantine din nordul Africii se aflau deja sub dominaţie arabă.

Cuceririle, care i-au adus pe arabi până la ţărmul Mării Mediterane, le-au scos în faţă probleme noi, de natură maritimă. Nu aveau flotă şi erau neputincioşi împotriva numeroaselor vase bizantine, cărora noile provincii arabe aflate de-a lungul litoralului le

50. Vezi L. Caetani, *Annali dell'Islam*, I, 731-734. Huart consideră ambasada trimisă de Mahomed la „cezarul Bizanţului" drept îndoielnică; *cf.* Huart, *Histoire des Arabes*, I, 145-155. J. Maspero consideră apelul lui Mahomed „o legendă arabă, care probabil are un sâmbure istoric"; *Histoire des patriarches d'Alexandrie*, 23; Diehl, Marçais, *Le Monde oriental*, 174.

51. Bury, *Constitution of the Later Roman Empire*, II, 261; Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, 139 ş.u.

52. P.K. Hitti, *History of the Arabs*, 164-165.

erau foarte accesibile. Arabii au înţeles foarte repede gravitatea situaţiei. Guvernatorul sirian şi viitorul calif Muawiya (Moawiya) a început în mod susţinut construirea de vase ale căror echipaje aveau să fie recrutate mai întâi din rândul populaţiei native, greco-siriene, obişnuită cu navigaţia. Studii recente făcute pe papirusuri au scos la iveală faptul că la sfârşitul secolului al VII-lea construirea de nave şi dotarea lor cu echipaje de marinari experimentaţi au reprezentat una dintre problemele majore ale administraţiei egiptene[53].

Încă din deceniul cinci al secolului al VII-lea, în timpul lui Constans al II-lea, navele arabe ale lui Muawiya şi-au început atacurile împotriva districtelor bizantine şi au ocupat un centru maritim important, insula Cipru. Aproape de coasta Asiei Mici, ei au înfrânt flota bizantină comandată de împăratul însuşi, au pus stăpânire pe insula Rodos, distrugând faimosul Colos din Rodos, şi au ajuns până în Creta şi Sicilia, ameninţând Marea Egee şi, în mod evident, înaintând spre capitala Imperiului. Captivii luaţi în timpul acestei expediţii, în special cei din Sicilia, au fost transportaţi în oraşul arab Damasc.

Cuceririle arabe din secolul al VII-lea au deposedat Imperiul bizantin de provinciile răsăritene şi sudice şi l-au făcut să-şi piardă locul de cea mai mare putere mondială. Redus din punct de vedere teritorial, Imperiul bizantin a devenit un stat cu o populaţie predominant grecească, totuşi nu în totalitate, aşa cum au crezut unii savanţi. Regiunile unde grecii se aflau în mare majoritate erau Asia Mică, cu insulele învecinate din Marea Egee, şi Constantinopolul, împreună cu provinciile înconjurătoare. În acest timp, Peninsula Balcanică în general, inclusiv Peloponesul, îşi schimbase considerabil compoziţia etnografică din cauza apariţiei multor aşezări slave. În Apus, Imperiul bizantin avea încă în stăpânire părţile independente ale Italiei, care nu erau incluse în regatul longobard, şi anume partea sudică a Italiei cu Sicilia şi cu alte câteva insule învecinate din Marea Mediterană, Roma şi exarhatul Ravennei. Populaţia grecească, concentrată în special în partea de sud a acestor posesiuni bizantine din Italia, s-a mărit considerabil în secolul al VII-lea, când Italia a devenit refugiu pentru mulţi dintre locuitorii din Egipt şi nordul Africii, care nu au dorit să ajungă supuşi ai cuceritorilor arabi. Se poate spune că Imperiul roman s-a transformat în această perioadă în Imperiul bizantin, ale cărui probleme vitale s-au restrâns şi şi-au pierdut amploarea de odinioară. Unii istorici, spre exemplu Gelzer, consideră că pierderile teritoriale grele au fost, indirect, chiar benefice pentru Imperiul bizantin, deoarece ele au îndepărtat din punct de vedere etnic elementele străine, în timp ce „populaţia Asiei Mici şi a acelor părţi ale Peninsulei Balcanice care recunoşteau încă autoritatea împăratului forma, prin credinţă şi limbă, o masă perfect unitară, de o loialitate de nezdruncinat"[54]. De la mijlocul secolului al VII-lea, atenţia Imperiului avea să se îndrepte în principal spre Constantinopol, Asia Mică şi Peninsula Balcanică. Dar chiar şi aceste teritorii reduse erau constant ameninţate de longobarzi, slavi, bulgari şi arabi. L. Bréhier scria că „această epocă a marcat pentru Constantinopol începutul acestui rol istoric de apărare permanentă, care a continuat până în secolul al XV-lea, cu perioade alternative de repliere şi expansiune"[55].

În legătură cu repercusiunile cuceririlor arabe, este extrem de important să se ia în considerare în mod serios informaţiile textelor hagiografice bizantine, un izvor care până acum a fost trecut cu vederea sau neglijat. Hagiografia bizantină oferă o imagine vie şi extraordinară a proporţiilor migraţiei bizantine dinspre graniţe spre centrul Imperiului, sub

53. Vezi Becker, *Cambridge Medieval History*, II, 352; Becker, *Islamstudien*, I, 96; P. Kahle, „Zur Geschichte des mittelalterlichen Alexandria", *Der Islam*, XII (1922), 32-33, 35.

54. Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 951.

55. L. Bréhier, „La Transformation de l'Empire byzantin sous les Héraclides", *Journal des Savants*, NS, XV (1917), 402.

presiunea invaziilor arabe de pe uscat şi mare. Hagiografia confirmă, sporeşte şi ilustrează bine acele indicii extrem de sumare pe care le furnizează istoricii şi cronicarii. Importanţa maximă a pericolului arab drept cauză a supraaglomerării şi a concentrării populaţiei în regiunile centrale ale Imperiului poate fi considerată de acum înainte ca fiind întru totul demonstrată[56].

Cuceririle arabe ulterioare din Africa de Nord au fost stopate pentru un timp de rezistenţa energică a berberilor. Activitatea militară arabă a fost de asemenea întreruptă din cauza unui conflict intern care a erupt între ultimul „calif ortodox", Ali, şi guvernatorul sirian Muawiya. Acest conflict sângeros a luat sfârşit în 661 prin masacrarea lui Ali şi triumful lui Muawiya care, prin urcarea pe tron, inaugură noua dinastie a Umayyazilor (Omayyazilor). Noul calif a ales Damascul drept capitala regatului său.

După ce a reuşit să-şi întărească puterea la el acasă, Muawiya a reluat războiul ofensiv împotriva Imperiului bizantin prin trimiterea flotei sale împotriva capitalei Bizanţului şi prin reînvierea marşului spre vest pe teritoriul nord-african.

Imperiul bizantin a trecut prin cea mai grea perioadă în timpul lui Constantin al IV-lea (668-685), când flota arabă a traversat Marea Egee şi Hellespontul, a pătruns în Propontis şi s-a stabilit în oraşul Cizic. Folosind acest port ca bază, arabii, în mod repetat, chiar dacă fără succes, au asediat Constantinopolul. Ei întreprindeau asediile anual, de obicei în lunile de vară. Principalul motiv pentru care arabii nu au cucerit capitala a fost acela că împăratul a ştiut să pregătească oraşul pentru a opune rezistenţa necesară. Apărarea încununată de succes a armatei bizantine s-a datorat în principal folosirii „focului grecesc", numit şi foc „lichid" sau „marin", inventat de arhitectul Kallinikos, un emigrant grec din Siria. Numele comun al acestei invenţii a dus la câteva neînţelegeri. „Focul grecesc" era un fel de amestec exploziv, împins afară prin tuburi speciale sau sifoane, care se aprindea în momentul când loveau nava inamică. Flota bizantină cuprindea vase speciale „siphonophore", care produceau o panică groaznică printre arabi. Mai existau şi alte metode de a împroşca inamicul cu acest „foc artificial". Calitatea specifică a acestui foc era de fapt aceea că ardea chiar şi pe apă. Pentru o perioadă considerabilă de timp, secretul compoziţiei focului grecesc a fost păzit cu străşnicie de către stat, deoarece această nouă armă a contribuit la succesul flotei bizantine în numeroase situaţii[57]

---

56. Vezi A.P. Rudakov, *Outlines in Byzantine Culture based on Data from Greek Hagiography*, 65 [în rusă].

57. Reţeta focului grecesc este păstrată într-un tratat atribuit unui anume Marcu Grecul şi care, fără doar şi poate, a fost scris în greacă cel târziu în secolul al IX-lea şi publicat într-o versiune latină sub titlul *Liber ignium a Marco Graeco descriptus*. Cea mai bună ediţie este aceea a lui M. Berthelot, *La Chimie au moyen âge*, I, 100-135, cu o traducere în limba franceză şi o disertaţie precisă asupra tratatului. O ediţie mai recentă: Henry W.L. Hime, *The Origin of Artillery*, 45-63. Vezi şi *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 636-637, par. 9, şi Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. Bury, VI, 10, n. 22, 539-540. Ei nu cunosc ediţia lui Berthelot şi citează vechea ediţie a lui F. Höfer, *Histoire de la chimie*, I, 491-497. Vezi şi Max Jähns, *Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Uhrzeit bis zur Renaissance*, 512-514; C. Oman, *A History of the Art of War in the Middle Ages*, ed. a II-a, 1924, II, 206, 209-210; C. Zenghelis, „Le Feu grégeois", *Byzantion*, VII (1932), 265-286; Nicholas D. Cheronis, „Chemical Warfare in the Middle Ages. Kallinikos Prepared Fire", *Journal of Chemical Education*, XIV, 8 (1937), 360-365: Kallinikos a descoperit că adaosul de salpetru la amestecurile explozive cunoscute mărea puterea de combustie (p. 364). [Semnalăm o lucrare foarte recentă: Jochen Gartz, *Vom griechischen Feuer zum Dynamit- eine Kulturgeschichte der Explosivstoffe*, Hamburg, E.S. Mittler & Sohn, 2007 – n. trad.]

Toate încercările arabilor de a captura Constantinopolul au eşuat. În 677, flota inamică a plecat, navigând spre ţărmurile Siriei. În drumul ei, dincolo de coasta sudică a Asiei Mici, a fost distrusă de o furtună puternică. Nici operaţiunile militare desfăşurate pe uscat de arabi nu au avut succes. Bătrânul Muawiya a fost nevoit să negocieze un tratat de pace cu împăratul bizantin, prin care i se impunea condiţia să-i plătească acestuia un tribut anual fix[58].

Prin respingerea cu succes a arabilor din apropierea Constantinopolului şi prin tratatul avantajos de pace, Constantin a făcut un mare serviciu nu doar Imperiului său, ci şi Europei Apusene, care a fost astfel protejată de ameninţarea musulmană. Este important să subliniem faptul că succesul lui Constantin a făcut o impresie puternică în Apus. Potrivit unui cronicar, când veştile despre realizările lui Constantin au ajuns la urechile khaganului avarilor şi ale altor căpetenii apusene, „aceştia au trimis la împărat ambasadori cu daruri şi l-au implorat să încheie cu ei relaţii de pace şi prietenie [...] şi a început o perioadă de mare pace în Răsărit şi Apus"[59].

În timpul primei domnii a lui Iustinian al II-lea (685-695), succesorul lui Constantin al IV-lea, la frontiera orientală arabă a avut loc un eveniment de mare importanţă pentru dezvoltarea ulterioară a relaţiilor arabo-bizantine. Munţii Libanului sirian erau locuiţi de mult timp de aşa-numiţii mardaiţi, al căror nume poate fi tradus prin „rebeli", „apostaţi" sau „bandiţi". Aceştia erau organizaţi ca o armată şi serveau ca bastion al autorităţilor bizantine în regiune. După cucerirea Siriei de către arabi, mardaiţii s-au refugiat în nord, înspre graniţa arabo-bizantină, şi au produs arabilor multe necazuri şi spaimă din cauza raidurilor lor regulate asupra regiunilor învecinate. Potrivit unei cronici, mardaiţii formau „un zid de apărare"[60] care proteja Asia Mică de năvălirile arabe. Prin tratatul de pace negociat sub Iustinian al II-lea, împăratul a fost de acord să-i oblige pe mardaiţi să se stabilească în provinciile din interiorul Imperiului, iar pentru această favoare califul promitea să plătească un anumit tribut. Acest pas făcut de împărat „a distrus zidul de apărare". Mai târziu, mardaiţii au fost descoperiţi ca marinari în Pamfilia (în sudul Asiei Mici), în Peloponez, în insula Cephalonia (Kephalenia) şi în alte câteva regiuni. Îndepărtarea lor de la frontiera arabă a întărit fără discuţii poziţia arabilor în provinciile cucerite de curând şi a facilitat viitoarele ofensive arabe în interiorul Asiei Mici. Nu există dovezi suficiente pentru a privi acest eveniment, aşa cum o făcea profesorul Kulakovski, ca pe un act cauzat „de grija împăratului pentru creştinii care erau conduşi de oameni de credinţă străină"[61]. Motivul transmigraţiei mardaiţilor a fost unul pur şi simplu de ordin politic.

În deceniul şapte al secolului al VII-lea, simultan cu încercările de a pune stăpânire în est pe Constantinopol, armata arabă şi-a început în vest înaintarea în Africa de Nord. La sfârşitul secolului al VII-lea, arabii au luat Cartagina, capitala exarhatului Africii, iar la începutul secolului al VIII-lea au ocupat Septem (astăzi fortăreaţa spaniolă Ceuta), aflat în apropierea Coloanelor lui Hercule. Aproximativ în aceeaşi perioadă, sub conducerea generalului Tarik, arabii au trecut din Africa în Spania şi au cucerit rapid de la vizigoţi cea mai mare parte din peninsulă. De la numele lui Tarik a derivat numele arabic modern de Gibraltar, însemnând „muntele lui Tarik". Astfel, în prima parte a secolului al VIII-lea,

58. Vezi M. Canard, „Les Expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende", *Journal Asiatique*, CCVIII (1926), 63-80; Kahle, „Zur Geschichte der mittelalterlichen Alexandria", *Der Islam*, XII (1922), 33.
59. Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 356.
60. *Ibidem*, 364.
61. Kulakovski, *Byzantium*, III, 255.

amenințarea mahomedană a apărut în Europa Apuseană dintr-o direcție opusă, și anume dinspre Peninsula Iberică.

Este important să subliniem cât de rapid și de adânc s-au răspândit limba și cultura arabă în Spania. Un mare număr de creștini citadini au adoptat cultura arabă, deși nu s-au convertit la Islam ; aceștia erau suficienți încât să constituie o clasă socială și au fost numiți, printr-un epitet de origine arabă, mozarabi, adică „arabizați". În secolul al IX-lea, episcopul de Córdoba, Alvaro, se plângea într-una din predicile sale :

> Mulți dintre coreligionarii mei citesc versuri și povești ale arabilor, studiază operele filosofilor și teologilor arabi nu ca să le combată, ci de fapt ca să învețe să se exprime în limba arabă mai corect și mai elegant. Care dintre ei studiază Evangheliile, profeții și apostolii ? Vai ! Toți tinerii creștini talentați cunosc doar limba și literatura arabilor, citesc și studiază cu zel cărțile arabilor. [...] Dacă cineva vorbește despre cărțile creștine, ei răspund cu dispreț că nu merită nicio atenție (*quasi vilissima contemnentes*). Vai și amar ! Creștinii și-au uitat propria limbă și cu greu se găsește unul dintr-o mie care să poată scrie unui prieten o modestă scrisoare de salut în latină. În schimb, există o nenumărată mulțime care se exprimă cel mai elegant în arabă și compun în această limbă versuri de o mai mare frumusețe și cu mai mult talent decât arabii înșiși[62].

Un proces similar se poate observa în Egipt. Anul 699, când limba arabă a fost introdusă obligatoriu în comunicarea publică, marchează sfârșitul literaturilor greacă și egipteană pe tărâm egiptean. După această dată avem de-a face cu era traducerilor operelor copte în limba arabă[63].

Raporturile stabilite între arabi și populația din Siria, Palestina și Egipt erau mult diferite de cele stabilite în Africa de Nord, în teritoriile modernului Tripoli, Tunisia, Algeria și Maroc. În Siria, Palestina și Egipt, arabii nu au întâlnit nicio rezistență solidă din partea populației, ci mai degrabă sprijin și simpatie din partea celor cuceriți. În schimb, arabii i-au tratat pe noii supuși cu mare toleranță. Cu câteva excepții, ei le-au lăsat creștinilor bisericile și dreptul de a-și practica cultul religios, cerându-le în schimb doar plata regulată a unui impozit fix și loialitate politică față de conducătorii arabi. Ierusalimul, ca unul dintre locurile cele mai venerate de creștini, a rămas deschis pelerinilor care veneau în Palestina din punctele îndepărtate ale Europei Apusene pentru a se închina la Locurile Sfinte. Ierusalimul și-a păstrat casele de oaspeți și spitalele pentru acești pelerini. Trebuie de asemenea amintit că în Siria, Palestina și Egipt arabii au intrat în contact cu civilizația bizantină, a cărei influență asupra cuceritorilor a devenit curând evidentă. Pe scurt, în Siria și Palestina, cuceritorii și cei cuceriți au stabilit relații pașnice care au durat o bună perioadă de timp. Mai puțin satisfăcătoare a fost situația din Egipt ; dar chiar și acolo atitudinea față de creștini a fost destul de tolerantă, cel puțin în primii ani ai stăpânirii arabe.

După cucerirea arabă, patriarhatele provinciilor ocupate au căzut în mâinile monofiziților. Cu toate acestea, conducătorii musulmani au acordat anumite privilegii populației ortodoxe din Siria, Palestina și Egipt, iar după o perioadă de timp, patriarhatele ortodoxe de Antiohia și Alexandria au fost reînființate. Patriarhatele există și astăzi. Masudi, istoriograf și geograf

62. *Alvari Cordubensis opera. Indiculus luminosus* ; ed. F.H. Florez, *Espagna Sagrada*, XI (1753), 274. Vezi I. Kracikovski, *The Arab Culture in Spain*, 11-12 [în rusă].

63. N. Baynes, *Journal of Egyptian Archaeology*, XVIII (1932), 90. El face referire la L. Lefort, „La Littérature égyptienne aux derniers siècles avant l'invasion arabe", *Chronique d'Égypte*, VI (1931), 315-323.

arab din secolul al X-lea, spunea că sub dominaţia arabă toţi cei patru munţi sfinţi – Muntele Sinai, Horeb, Muntele Măslinilor din apropierea Ierusalimului şi „Muntele Iordanului" (Muntele Tabor) – au rămas în mâinile ortodocşilor. Treptat, monofiziţii şi alţi „eretici", inclusiv musulmanii, au împrumutat de la ortodocşi cultul Ierusalimului şi al Locurilor Sfinte. Alături de Mecca şi Medina, Ierusalimul a fost recunoscut mai târziu ca oraş sfânt musulman. Pentru mahomedani, semnificaţia sacră a oraşului a fost stabilită de faptul că Muawiya şi-a luat titlul de calif în Ierusalim[64].

Situaţia din nordul Africii a fost mult diferită. Marea majoritate a triburilor berbere, în ciuda adoptării oficiale a creştinismului, rămăseseră la stadiul lor primar de barbarism şi au opus o rezistenţă foarte puternică armatelor arabe, care au răsplătit această opoziţie cu raiduri teribile şi devastări în teritoriile berbere. Mii de captivi au fost duşi în Est şi vânduţi ca sclavi. „În oraşele moarte din Tunisia", spunea Diehl, „care astăzi, în cele mai multe cazuri, se află în aceeaşi stare în care au fost lăsate de invazia arabă, se observă la orice pas urmele ravagiilor groaznice"[65]. Când, în cele din urmă, arabii au reuşit să cucerească provinciile nord-africane, mulţi dintre autohtoni au emigrat în Italia şi Galia. Biserica africană, odinioară atât de faimoasă în analele istoriei creştine, a suferit o lovitură foarte grea. Iată ce spune Diehl cu privire la evenimentele din această perioadă: „Timp de aproape două secole, Imperiul bizantin a conservat în aceste regiuni dificila moştenire romană; timp de aproape două secole, Imperiul a asigurat regiunii un mare şi constant progres prin protecţia eficientă a fortăreţelor sale; timp de aproape două secole, el a menţinut în această parte a Africii de Nord tradiţiile civilizaţiei clasice şi, prin propaganda sa religioasă, i-a iniţiat pe berberi într-o cultură superioară. În 50 de ani, invazia arabă a dus la ruină toate aceste împliniri"[66]. Totuşi, în ciuda răspândirii rapide a Islamului printre berberi, creştinismul a continuat să existe în rândul lor şi chiar în secolul al XIV-lea auzim de „câteva mici insule creştine" în nordul Africii[67]

Înaintarea slavilor în Peninsula Balcanică şi în Asia Mică şi începutul regatului bulgar

Din a doua jumătate a secolului al VI-lea, slavii nu doar au atacat şi jefuit în mod constant posesiunile bizantine din Peninsula Balcanică, ci, mai mult, au ajuns până în Hellespont, Tesalonic, în sudul Greciei şi pe litoralul Mării Adriatice şi s-au stabilit acolo în număr foarte mare. Atacul avaro-slav asupra capitalei a avut loc în anul 626, în timpul domniei lui

64. Vezi J. Wellhausen, *Das Arabische Reich und sein Sturz*, 133; Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 468-469. [Ierusalimul este important în tradiţia islamică şi prin faptul că aminteşte de călătoria nocturnă a lui Mahomed de la moscheea din Mecca la „cea îndepărtată" (*Coran*, XVII, 1). Această călătorie nu este un fapt real, ci o viziune a profetului Islamului. Localizarea „moscheii îndepărtate" este fixată de teologii musulmani în Ierusalim. Locul a fost contestat de unii savanţi, dar astăzi mulţi specialişti consideră Ierusalimul drept locul vizat de *Coran*. Vezi *Der Koran. Kommentar und Konkordanz* von Rudi Paret, ed. a V-a, Stuttgart/Berlin/Köln, W. Kohlhammer, 1993, 295; de asemenea, „Jerusalem", în Khoury, *Lexikon des Islam*, vol. II, 415-416 – n. trad.]

65. Diehl, *L'Afrique byzantine*, 590.

66. *Ibidem*, 592; E. Mercier, *Histoire de l'Afrique septentrionale*, I, 218.

67. Vezi Leclerq, *L'Afrique chrétienne*, II, 312-323. R. Basset spune că ultimii creştini indigeni dintre berberi au dispărut în secolul al XII-lea (*Encyclopédie de l'Islam*, I, 721).

Heraclius; în perioada dinastiei heraclide, slavii au continuat să pătrundă în Peninsula Balcanică şi au început să o populeze foarte dens. Tesalonicul a fost înconjurat de triburi slave, iar populaţia sa cu greu a putut să se apere de atacurile acestora chiar şi în interiorul puternicelor ziduri ale oraşului.

Cu vasele lor, slavii au ajuns până în Marea Egee, atacând flota bizantină şi blocând frecvent aprovizionarea capitalei. Împăratul Constans al II-lea a fost obligat să întreprindă o campanie „împotriva sclaviniei"[68]. Din această perioadă datează migraţia maselor mari de slavi spre Asia Mică şi Siria. Sub Iustinian al II-lea, o hoardă de slavi, numărând nu mai puţin de 80.000 de oameni, potrivit lui V.I. Lamanski[69], a fost transportată în Opsikion, una din themele Asiei Mici. O parte dintre ei (în jur de 30.000) au fost mobilizaţi de împărat, iar mai târziu au luat parte la războiul dus împotriva arabilor, în cursul căruia au dezertat şi au trecut de partea mahomedanilor. Din cauza acestei imense ofense, slavii rămaşi în Opsikion au fost supuşi unor masacre teribile. Un sigiliu al unei colonii militare slave din Bithynia, o provincie a themei Opsikion, a supravieţuit din acea vreme. Este un monument de mare valoare, „un nou fragment de istorie tribală slavă", care aruncă „o rază de lumină asupra crepusculului marilor migraţii", aşa cum considera B.A. Pancenko, cel care a publicat şi a interpretat acest sigiliu[70]. Începând cu secolul al VII-lea, problema coloniilor slave din Asia Mică dobândeşte o importanţă excepţională.

A doua jumătate a secolului al VII-lea a fost marcată de formarea noului regat bulgar la frontiera nordică a Imperiului bizantin, de-a lungul ţărmului Dunării de Jos, un stat a cărui istorie ulterioară a fost de o extremă importanţă pentru soarta Imperiului. În această perioadă avem de-a face cu o populaţie bulgară veche, un popor de origine hunică (turcică), înrudit foarte mult cu triburile onogurice. Sub Constans al II-lea, o hoardă de bulgari, conduşi de Asparuch (Isperich), obligaţi de chazari să migreze spre vest din stepele din apropierea Mării de Azov, s-a aşezat la gurile Dunării, iar mai târziu a avansat mai spre sud, pătrunzând în teritoriul bizantin cunoscut acum sub numele de Dobrogea. Aceşti bulgari, afirma V.N. Zlatarski, au încheiat iniţial o înţelegere cu Imperiul bizantin, prin care, ca aliaţi ai Imperiului, se obligau să protejeze frontiera dunăreană împotriva atacurilor altor barbari[71]. Este dificil de stabilit dacă această afirmaţie este corectă sau nu, deoarece se cunoaşte foarte puţin despre istoria timpurie a bulgarilor. Chiar dacă a existat cu adevărat un astfel de acord, el nu a durat foarte mult. Hoarda bulgarilor l-a îngrijorat foarte tare pe împărat, astfel încât în 679 Constantin al IV-lea a întreprins o campanie împotriva lor. Expediţia s-a soldat cu înfrângerea totală a armatei bizantine, iar împăratul a fost nevoit să negocieze un tratat potrivit căruia se obliga să plătească un tribut anual bulgarilor şi să le cedeze teritoriul dintre Dunăre şi Balcani, mai precis, provincia Moesia de odinioară şi Sciţia Mică (azi Dobrogea). Gurile Dunării şi o parte a litoralului Mării Negre au rămas în

68. Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 347.

69. V.I. Lamanski, *The Slavs in Asia Minor, Africa and Spain*, 3 [în rusă].

70. B.A. Panchenko, „The Slavonic Monument in Bithynia of the Seventh Century", *Transactions of the Russian Archeological Institute in Constantinople*, VIII, 1-2 (1902), 15 [în rusă].

71. V.N. Zlatarski, „Bulgarian Chronology", *Izvestiia otdeleniia russkogo iazîka i slovesnosti Akademii Nauk*, XVII (1912), 2, 40 [în rusă]; Zlatarski, *A History of the State of Bulgaria in the Middle Ages*, I, 19-122, 135-136 [în bulgară]. Zlatarski afirmă că Isperich s-a aşezat cu bulgarii săi în nordul Dobrogei actuale în al şaptelea deceniu al secolului al VII-lea, dar înainte de 668, anul când a murit Constans al II-lea (p. 138). J. Moravcsik, „Zur Geschichte der Onoguren", *Ungarische Jahrbücher*, X (1930), 72-73, 80, 84, 89.

mâinile bulgarilor. Noul regat, recunoscut vrând-nevrând de Imperiul bizantin, deveni un vecin periculos.

După ce s-au afirmat din punct de vedere politic, bulgarii şi-au extins treptat posesiunile teritoriale şi au intrat în conflict cu populaţia slavă compactă din provinciile învecinate. Bulgarii nou-veniţi au introdus organizarea militară şi disciplina printre slavi. Acţionând ca element unificator printre triburile slave din peninsulă, care trăiseră până în acel moment în grupuri separate, bulgarii au dezvoltat treptat un stat puternic care a devenit, în mod firesc, o mare ameninţare pentru Imperiul bizantin. În epocile următoare, suveranii bizantini au fost obligaţi să organizeze numeroase campanii militare împotriva bulgarilor şi slavilor. Inferioară numeric slavilor, hoarda bulgară a lui Asparuch s-a trezit curând sub influenţa puternică a atmosferei slave. Au avut loc schimbări rasiale majore printre aceşti bulgari; puţin câte puţin, ei şi-au pierdut originea hunică (turcică) şi s-au slavizat aproape total pe la mijlocul secolului al IX-lea, chiar dacă şi astăzi mai poartă vechiul lor nume de bulgari[72].

În 1899 şi 1900, Institutul Rus de Arheologie din Constantinopol a făcut săpături pe presupusul amplasament al unei reşedinţe bulgare (aul) şi a descoperit vestigii extrem de importante. Pe amplasamentul vechii capitale a regatului bulgar (Pliska sau Pliskova), în apropierea satului modern Aboba, în partea de nord-est a Bulgariei, undeva la nord-est de oraşul Şumla (Shumen), s-au descoperit fundaţia palatului primilor hani ai Bulgariei şi o parte a zidurilor lui cu turnuri şi porţi, fundaţia unei mari biserici, inscripţii, multe obiecte artistice şi ornamentale, monede de bronz şi aur şi sigilii de plumb[73]. Din păcate, aceste materiale nu pot fi evaluate corespunzător, deoarece izvoarele care se referă la ele sunt rare. Trebuie să ne limităm la ora actuală la ipoteze şi presupuneri. F.I. Uspenski, care a coordonat săpăturile, a afirmat că „descoperirile făcute de institut în situl din apropierea oraşului Şumla au adus la lumină informaţii foarte importante, care oferă o bază suficientă pentru formarea unei idei clare cu privire la hoarda bulgară ce s-a stabilit în Balcani şi despre transformările graduale cauzate de influenţa relaţiilor cu Imperiul bizantin"[74]. „Aşa cum au demonstrat primele documente cu privire la moravurile şi obiceiurile bulgarilor, descoperite în timpul săpăturilor la vechea lor capitală", spunea acelaşi savant, „bulgarii au suferit curând influenţa culturală a Constantinopolului, iar hanii au preluat treptat la curtea lor obiceiurile şi ceremoniile curţii bizantine"[75] Mare parte a obiectelor dezgropate în timpul săpăturilor aparţin unei epoci mai recente decât cea a lui Asparuch, mergând în special către secolele VIII-IX. Săpăturile sunt departe de a fi terminate.

Propunerea de a muta capitala Imperiului. La mijlocul secolului al VII-lea, situaţia Constantinopolului s-a schimbat radical. Cucerirea de către arabi a provinciilor bizantine estice şi sud-estice, atacurile arabe frecvente asupra provinciilor din Asia Mică, expediţiile victorioase ale flotei arabe din Marea Mediterană şi Marea Egee şi, pe de altă parte, apariţia regatului bulgar la graniţa de nord, înaintarea progresivă a slavilor balcanici spre capitală, spre litoralul egeean şi pătrunderea lor în Grecia au creat condiţii de viaţă noi şi particulare în Constantinopol, care de acum nu se mai simţea în siguranţă. Capitala îşi trăsese întotdeauna seva din provinciile orientale, iar acum o parte dintre ele fuseseră pierdute de Imperiu, în timp ce restul lor erau expuse pericolului şi ameninţărilor din multe direcţii.

72. Vezi L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, 100-101.
73. Vezi „Materials of Bulgarian Antiquity. Aboba-Pliska", *Transactions of the Russian Archeological Institute in Constantinople*, X (1905) [în rusă].
74. F.I. Uspenski, *Byzantine Empire*, I, 777 [în rusă].
75. *Ibidem*, 729.

Doar având în vedere aceste noi condiţii putem înţelege corect dorinţa lui Constans al II-lea de a părăsi Constantinopolul şi de a muta capitala înapoi în vechea Romă sau în alt loc din Italia. Cronicarii explică părăsirea capitalei de către împărat prin faptul că acesta a fost nevoit să fugă din cauza poporului plin de ură, revoltat pentru că şi-a ucis fratele[76], dar această explicaţie poate fi cu greu acceptată din punct de vedere istoric.

Motivul adevărat a fost că împăratul nu s-a mai considerat în siguranţă în Constantinopol. De altfel, este foarte verosimil ca el să fi înţeles apropierea inevitabilă a pericolului arab de Italia şi Sicilia, venit din Africa de Nord, şi a decis să întărească puterea Imperiului în vestul Mării Mediterane prin prezenţa sa, fapt ce l-ar fi ajutat să ia toate măsurile pentru a opri continuarea cuceririi arabe dincolo de graniţele Egiptului. Este posibil ca împăratul să nu fi intenţionat să abandoneze pentru totdeauna Constantinopolul, ci doar să fi dorit să stabilească pentru Imperiu un al doilea punct de comandă în Apus, aşa cum se întâmplase în secolul al IV-lea, sperând ca acesta să poată ajuta la stoparea expansiunii viitoare a arabilor. În orice caz, în ştiinţa modernă a istoriei, atracţia exercitată de Apus asupra lui Constans al II-lea, oarecum enigmatică la prima vedere, nu este explicată de vreo sensibilitate personală a împăratului, ci de condiţiile politice.

Totuşi, situaţia din Italia nu era deloc încurajatoare. Exarhii din Ravenna, care încetaseră să mai simtă voinţa puternică a împăratului din cauza distanţei mari care îi despărţea de Constantinopol şi a condiţiilor extrem de complexe din Răsărit, tindeau în mod deschis spre nesupunere. Longobarzii aveau în stăpânire o mare parte din Italia. Autoritatea imperială era totuşi recunoscută la Roma, Neapolis, Sicilia şi în aproape toată partea de sud a Italiei, unde populaţia era predominant grecească.

După ce a părăsit Constantinopolul, Constans al II-lea a pornit spre Italia trecând prin Atena şi, după o şedere la Roma, Neapolis şi în partea de sud a Italiei, s-a stabilit în oraşul sicilian Siracusa. A petrecut ultimii cinci ani ai domniei sale în Italia, fără a reuşi să-şi ducă la bun sfârşit proiectele iniţiale. Războiul său cu longobarzii nu s-a soldat cu o victorie. Sicilia era în continuare ameninţată constant de arabi. S-a ţesut un complot împotriva împăratului şi acesta a fost ucis într-un chip vrednic de milă, într-o baie din Siracusa. După moartea sa, ideea transferării capitalei în Apus a fost abandonată, iar fiul său, Constantin al IV-lea, a rămas în Constantinopol.

Politica religioasă a dinastiei

Monotelismul şi „Mărturisirea de credinţă"

Campaniile lui Heraclius împotriva perşilor, care au recâştigat pentru Imperiu provinciile monofizite – Siria, Palestina şi Egiptul –, au readus în prim-plan vechea problemă a atitudinii statului faţă de monofiziţi. Chiar în timpul campaniilor sale, Heraclius a început negocierile cu episcopii monofiziţi din provinciile orientale în vederea realizării unui tip de unitate bisericească prin intermediul anumitor concesii de ordin dogmatic*. Părea că unitatea

76. Georgius Cedrenus, *Historiarum compendium*; ed. Bonn, I, 762.

* Semnalăm două volume apărute în limba română care constituie bibliografie obligatorie pentru disputele hristologice din prima jumătate a secolului al VII-lea: *Sfântul Maxim Mărturisitorul şi tovarăşii săi întru martiriu: papa Martin, Anastasios Monahul şi Anastasios Apocrisiarul*, traducere şi prezentare de diac. Ioan Ică jr., Sibiu, 2004; Christoph von Schönborn, *Sofronie al*

ar fi posibilă cu condiţia ca Biserica Ortodoxă să recunoască faptul că Iisus Hristos avea două firi şi o singură lucrare (energie, ἐνέργεια) sau o singură voinţă (θέλημα). De la ultimul cuvânt grecesc a derivat numele de monotelism sub care această învăţătură este cunoscută în istorie[77] Antiohia şi Alexandria, reprezentate de patriarhii lor monofiziţi numiţi de Heraclius, erau dispuse să lucreze pentru acord, aşa cum trebuia să facă şi patriarhul Serghie al Constantinopolului. Dar împotriva doctrinei monotelite s-a ridicat călugărul palestinian Sofronie, care trăia în Alexandria, iar argumentele sale impresionante împotriva noii învăţături ameninţau să submineze politica de conciliere a lui Heraclius. Papa de la Roma, Honorius, care înţelegea pericolul tuturor disputelor dogmatice ce nu fuseseră rezolvate prin sinoade ecumenice, hotărî că învăţătura despre o singură voinţă este corectă. Sofronie, care a urcat până la treapta de patriarh al Ierusalimului, poziţie care îi oferea oportunităţi ample pentru a exercita o influenţă şi mai mare şi mai puternică, a trimis o scrisoare sinodală episcopului din Constantinopol, în care argumenta cu o vastă pricepere teologică neortodoxia învăţăturii monotelite. Anticipând apropierea unor mari dispute bisericeşti, Heraclius a promulgat un *Ekthesis* (ἔκθεσις) sau expunere a credinţei, care recunoştea două firi şi o singură voinţă în Iisus Hristos. Partea hristologică a acestui document era compusă de patriarhul Serghie. Împăratul spera ca *Ekthesis*-ul să contribuie mult la împăcarea monofiziţilor cu ortodocşii, dar speranţele sale nu s-au împlinit. Noul papă nu a aprobat *Ekthesis*-ul şi, încercând să apere învăţătura existenţei a două voinţe şi a două lucrări, a denunţat învăţătura monotelită ca erezie. Acest fapt a produs o duşmănie neaşteptată între papă şi împărat. Pe de altă parte, *Ekthesis*-ul a fost publicat într-un moment când nu a putut avea marele efect aşteptat de împărat. Scopul principal al împăratului era să împace provinciile orientale monofizite cu ortodoxia. Dar, în anul 638, când *Ekthesis*-ul a fost publicat, Siria, Palestina şi partea bizantină a Mesopotamiei nu mai făceau parte din Imperiul bizantin, pentru că fuseseră ocupate de arabi. Încă mai exista provincia Egiptului, dar şi zilele ei erau numărate. Chestiunea monofizită şi-a pierdut importanţa politică, iar decretul lui Heraclius nu a avut nicio consecinţă. În această privinţă, încercările similare anterioare de compromis religios nu au dus niciodată la rezultate satisfăcătoare şi niciodată nu au reuşit să rezolve problemele principale, în special din cauza încăpăţânării constante a majorităţii de ambele părţi.

„Regula de credinţă" a lui Constans al II-lea

După moartea lui Heraclius, sub domnia lui Constans al II-lea, politica religioasă s-a dezvoltat după cum urmează. Împăratul a rămas ataşat de monotelism, în ciuda faptului că mişcarea îşi pierduse importanţa politică şi stătea în calea relaţiilor de prietenie cu scaunul papal. După pierderea Egiptului, cucerit de arabi în deceniul al cincilea, împăratul a făcut o serie de încercări de împăcare cu papa, oferindu-se să întreprindă câteva modificări în învăţătura monotelită. Având acest scop în vedere, Constans al II-lea a promulgat în anul 648 *Typos*-ul (τύπος) sau „Regula de credinţă", care interzicea „tuturor supuşilor ortodocşi ce se află în credinţa creştină nepătată şi aparţin Bisericii universale şi apostolice să se lupte sau să se

Ierusalimului. Viaţa monahală şi mărturisirea doctrinară, traducere de Măriuca şi Adrian Alexandrescu, ediţie îngrijită de Octavian Gheorghe Gordon, Bucureşti, 2007 (n. trad.).

77. Un articol foarte bun despre monotelism poate fi găsit în *Dictionnaire de théologie catholique*, ed. Vacant şi Amann, X, 2, col. 2307-2323.

certe unii cu alţii cu privire la o voinţă sau o lucrare [energie] ori două lucrări [energii] şi două voinţe"[78]. În afară de interzicerea disputelor, *Typos*-ul hotăra interzicerea dezbaterilor scrise cu privire la această chestiune, care însemna *Ekthesis*-ul lui Heraclius afişat în nartexul Sfintei Sofia. Dar această măsură a lui Constans al II-lea nu a avut ca efect pacea religioasă dorită. În prezenţa reprezentanţilor clerului grec, la Conciliul din Lateran, papa Martin a condamnat „preanelegiuitul *Ekthesis* [*impiissima Ecthesis*]" şi „ticălosul *Typos* [*scelerosus Typus*]" şi i-a declarat pe toţi acei al căror nume era legat de compunerea celor două decrete vinovaţi de erezie[79]. Eminentul teolog al secolului al VII-lea Maxim Mărturisitorul s-a opus cu fermitate *Typos*-ului, precum şi învăţăturii monotelite în general. Marea nemulţumire faţă de politica religioasă a împăratului creştea din ce în ce mai mult în Biserica Răsăriteană.

Înfuriat de ceea ce făcuse papa la Conciliul din Lateran, Constans al II-lea porunci exarhului din Ravenna să-l aresteze pe Martin şi să-l trimită la Constantinopol. Exarhul îndeplini porunca şi Martin a fost condamnat la Constantinopol pentru că ar fi încercat să provoace o revoltă împotriva împăratului în provinciile apusene. A fost supus la umilinţe teribile şi aruncat în închisoare. Puţin mai târziu a fost trimis în îndepărtatul oraş Cherson de pe coasta de sud a Crimeei, locul obişnuit de exil pentru cei căzuţi în dizgraţie în perioada bizantină. A murit la scurt timp după ce a ajuns în oraş. În scrisorile sale din Cherson, papa se plângea de condiţiile grele de viaţă şi îşi ruga prietenii să-i trimită mâncare, mai ales pâine, „despre care se vorbeşte, dar care nu a fost văzută niciodată"[80]. Din păcate, scrisorile lui Martin ne oferă puţine informaţii interesante cu privire la viaţa culturală şi economică a Chersonului din veacul al VII-lea.

Împăratul şi patriarhul din Constantinopol au continuat negocierile cu succesorii lui Martin pe scaunul papal şi, în cele din urmă, au făcut pace cu cel de-al doilea succesor, Vitalian. Schisma încetă în Biserică. Această reconciliere religioasă cu Roma era importantă din punct de vedere politic pentru Imperiul bizantin, deoarece ea întărea poziţia împăratului în Italia.

Maxim Mărturisitorul, celebrul adversar al monotelismului, a fost arestat de exarhul italian şi trimis la Constantinopol, unde a fost condamnat de un tribunal şi mutilat cu cruzime. Maxim a murit ca martir în îndepărtatul exil.

Al VI-lea Sinod Ecumenic şi pacea religioasă

Deşi monotelismul îşi pierduse din importanţa politică, el a continuat să semene discordie între oameni chiar şi după interdicţia formulată în *Typos*. Atunci, succesorul lui Constans al II-lea, Constantin al IV-lea, dornic să instaureze pacea deplină în Imperiu, a convocat în anul 680, la Constantinopol, cel de-al VI-lea Sinod Ecumenic, care a condamnat monotelismul şi a recunoscut două firi în Iisus Hristos, manifestate într-un singur ipostas, şi „două voinţe şi lucrări ale firilor [energii] coexistând armonios pentru mântuirea umanităţii"[81].

---

78. J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, X, 1029-1032; în engleză, K.J. von Hefele, *A History of the Councils of the Church*, 1896, V, 95-96.
79. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, X, 1157-1158; în engleză, K.J. von Hefele, *A History of the Councils of the Church*, 112-113.
80. Martini Papae, *Epistola XVI*; ed. Migne, *Patrologia Latina*, LXXXVII, 202. Vezi H.K. Mann, *The Lives of the Popes in the Early Middle Ages*, ed. a II-a, 1925, I, partea I, 400.
81. Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XI, 629-640; Hefele, *Councils of the Church*, V, 175.

Pacea cu Roma a fost refăcută definitiv. Adresa trimisă papei de Sinodul al VI-lea îl numea „capul primului scaun al Bisericii Universale, care stă pe piatra neclintită a credinţei" şi afirma că mesajul papei către împărat expunea principiile adevărate ale religiei[82].

Astfel, în timpul lui Constantin al IV-lea, statul bizantin s-a exprimat definitiv împotriva monofizitismului şi a monotelismului. Patriarhiile Alexandriei, Ierusalimului şi Antiohiei, smulse Imperiului din cauza cuceririi arabe, au luat totuşi parte la Sinodul al VI-lea Ecumenic prin trimiterea de reprezentanţi. Patriarhul Antiohiei, Macarie, care, după câte s-ar părea, trăia în Constantinopol şi îşi exercita jurisdicţia doar în Cilicia şi Isauria[83], a apărat cauza monotelismului la sinod şi, pentru această poziţie, a fost depus şi excomunicat. Hotărârile Sinodului al VI-lea dovedeau Siriei, Palestinei şi Egiptului că dorinţa de a găsi o cale de împăcare religioasă cu provinciile care nu mai făceau parte din Imperiul bizantin fusese abandonată de Constantinopol. Pacea religioasă cu Roma a fost obţinută prin îndepărtarea hotărâtă de populaţiile monofizite şi monotelite ale provinciilor orientale, un fapt care a ajutat foarte mult la întărirea puterii arabe în aceste provincii. Siria, Palestina şi Egiptul au fost astfel separate definitiv de Imperiul bizantin.

Nu se poate spune că înţelegerea la care s-a ajuns cu Roma prin Sinodul al VI-lea Ecumenic a fost de foarte lungă durată. Chiar sub domnia lui Iustinian al II-lea, succesorul lui Constantin al IV-lea, relaţiile dintre Imperiul bizantin şi Roma au devenit din nou încordate. Dornic să ducă la bun sfârşit misiunea Sinoadelor V şi VI Ecumenice, Iustinian al II-lea a convocat în 691 un sinod la Constantinopol, care a fost ţinut în Sala Boltită. Acest sinod a fost numit Trulan[84], după locul şedinţelor sale, sau Quinisext (*Quinisextum*), deoarece încheia misiunea celor două Sinoade Ecumenice anterioare. El s-a autointitulat ecumenic. Papa Sergiu a refuzat să semneze actele sinodului din cauza anumitor clauze, cum ar fi interzicerea postului sâmbăta şi permiterea căsătoriei preoţilor. Urmând exemplul lui Constans al II-lea, care l-a exilat pe Martin în Crimeea, Iustinian a poruncit ca Sergiu să fie arestat şi adus la Constantinopol. Armata din Italia l-a apărat însă împotriva comisarului împăratului, care şi-ar fi pierdut viaţa dacă nu ar fi intervenit papa[85]

În timpul celei de-a doua domnii a lui Iustinian al II-lea (705-711), papa Constantin a venit la Constantinopol la invitaţia împăratului; acesta a fost ultimul papă chemat în capitala Imperiului bizantin. A fost tratat cu mari onoruri de către Iustinian, care, pretinde biograful papei, s-a prosternat în faţa papei cu coroana imperială pe cap şi i-a sărutat piciorul[86]. Iustinian şi papa au ajuns la un compromis satisfăcător, însă nu există nicio informaţie exactă cu privire la acesta. Papa Constantin, aşa cum sublinia istoricul bisericesc german Hefele, a urmat fără doar şi poate această justă cale de mijloc pe care papa Ioan al VIII-lea (872-882) a adoptat-o ulterior, declarând că „el a acceptat toate canoanele care nu au contrazis adevărata credinţă, bunele moravuri şi hotărârile Romei"[87]. Papa Constantin s-a întors la Roma în siguranţă şi a fost întâmpinat de popor cu mare bucurie. Pacea religioasă părea să se fi instaurat în cele din urmă în interiorul graniţelor simţitor reduse ale Imperiului.

82. Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XI, 683-688.
83. Vezi E.W. Brooks, *English Historical Review*, XXXIV (1919), 117.
84. În greacă, ὁ τροῦλλος înseamnă „boltă" sau „cupolă".
85. Vezi F. Görres, „Justinian II und das römische Papsttum", *Byzantinische Zeitschrift*, XVII (1908), 440-450.
86. *Liber Pontificalis*, ed. L. Duchesne, I, 391.
87. Hefele, *Councils of the Church*, V, 240.

Originea şi dezvoltarea organizării themelor

În istoria bizantină, organizarea themelor este legată de obicei de epoca dinastiei heraclide. Prin organizarea themelor înţelegem acea organizare specială a provinciilor, dictată de condiţiile timpului, a cărei trăsătură principală a reprezentat-o creşterea puterii militare a guvernatorilor provinciilor şi, ca rezultat, deplina superioritate a acestora asupra autorităţilor civile. Acest proces nu s-a produs subit, ci gradual. Pentru o perioadă lungă de timp, cuvântul grecesc *thema* (τὸ θέμα) a însemnat o unitate militară staţionată într-o provincie, şi doar mai târziu, probabil în secolul al VIII-lea, a început să fie folosit pentru a desemna nu numai corpul de armată, ci şi provincia în care acesta era staţionat. Astfel, el a început să fie aplicat şi unităţilor administrative ale Imperiului.

Principalul izvor bizantin cu privire la chestiunea themelor este *Despre theme*, scrisă de Constantin Porfirogenetul, împărat din secolul al X-lea, şi datând astfel dintr-o perioadă mult ulterioară celei a dinastiei heraclide. Această scriere are şi dezavantajul de a se fi bazat în anumite locuri pe lucrări de geografie din secolele V-VI, pe care le-a folosit foarte superficial sau le-a copiat cuvânt cu cuvânt. Dar chiar dacă nu oferă multe informaţii despre organizarea themelor din secolul al VII-lea, ea leagă începutul sistemului de numele lui Heraclius. Împăratul a spus: „Din timpul lui Heraclius Libianul (adică africanul), Imperiul roman s-a redus ca întindere şi a fost mutilat atât în Răsărit, cât şi în Apus"[88]. Există date foarte interesante cu privire la această problemă, deşi nu întru totul explicate, în operele geografilor arabi Ibn-Khurdādhbeh (Khordadbeh), din prima jumătate a secolului al IX-lea, şi Kudama, din prima parte a secolului al X-lea, deşi aceşti oameni nu au fost, bineînţeles, contemporani cu dinastia heraclidă. Pentru studierea perioadei de început a sistemului themelor, istoricii s-au folosit de remarci ocazionale ale cronicarilor şi, în special, de mesajul în limba latină al lui Iustinian al II-lea către papă, care datează din anul 687, cu privire la confirmarea celui de-al VI-lea Sinod Ecumenic. Această scrisoare conţine o listă a districtelor militare din epoca respectivă, care nu sunt numite theme, ci prin cuvântul latin *exercitus* (armată)[89]. În izvoarele istorice ale timpului, cuvântul latin *exercitus* şi cel grecesc στρατιὰς sau uneori στράτευμα erau folosite cu sensul de teritoriu sau provincie cu administraţie militară.

Adevăratele precursoare ale organizării themelor au fost exarhatele de Ravenna şi Cartagina (Africa), formate la sfârşitul secolului al VI-lea. Atacurile longobarzilor au produs o schimbare radicală în administrarea Italiei, aşa cum au făcut şi cele ale berberilor (mauri) în Africa de Nord. Cu gândul de a crea o apărare mai eficientă împotriva inamicilor, conducerea centrală a încercat să organizeze în provinciile de graniţă unităţi teritoriale mari cu autorităţi militare puternice. Cuceririle persane şi mai apoi arabe din secolul al VII-lea, care au deposedat Imperiul bizantin de provinciile sale orientale, au schimbat total condiţiile din Asia Mică. Dintr-un teritoriu care practic nu a avut nevoie niciodată de vreo apărare serioasă, ea s-a transformat într-un teritoriu ameninţat grav şi continuu de vecinii musulmani. Statul bizantin a fost obligat să ia măsuri ferme la graniţa orientală: au fost regrupate forţele militare şi au fost stabilite noi unităţi administrative, acordându-se prioritate autorităţilor

88. *De thematibus*, 12.
89. Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XI, 737-738. Vezi şi H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, 10-17.

militare, ale căror servicii erau în această perioadă de mare importanţă. La fel de mare a fost ameninţarea şi din partea nou-construitei flote arabe, care aproape dobândise supremaţia în Marea Mediterană încă din secolul al VII-lea şi ameninţa litoralul Asiei Mici, insulele arhipelagului şi chiar ţărmurile Italiei şi Siciliei. În partea de nord-vest a Imperiului, slavii au pus stăpânire pe o parte considerabilă din Peninsula Balcanică şi au pătruns adânc în Grecia, inclusiv în Peloponeş. La graniţa de nord se năştea regatul bulgar (în a doua jumătate a secolului al VII-lea). Aceste noi condiţii au obligat Imperiul să recurgă, în cele mai nesigure provincii, la crearea unor unităţi administrative extinse, conduse de o forţă militară puternică, asemeni exarhatelor. Imperiul s-a militarizat[90].

Faptul că themele nu au fost rezultatul unui act legislativ înseamnă că fiecare themă are istoria ei, uneori chiar destul de lungă. Problema originii themelor poate fi rezolvată doar printr-o cercetare specială cu privire la fiecare dintre ele. Scrierile lui Kulakovski sunt de mare interes în acest sens. Măsurile militare luate de Heraclius după victoria sa asupra Persiei erau, credea el, punctul de pornire al noului regim administrativ. Bréhier l-a susţinut pe Kulakovski în această chestiune. Armenia poate fi un exemplu pentru militarizarea Imperiului sub presiunea pericolului persan, deoarece Heraclius, atunci când a reorganizat Armenia, nu a numit o administraţie civilă. Autoritatea a fost pur militară. Astfel, sistemul themelor a reprezentat pur şi simplu aplicarea în celelalte provincii a regimului instituit în Armenia[91]. F. Uspenski a atras atenţia asupra slavilor. Când au năvălit în Peninsula Balcanică, aproximativ în epoca formării themelor, spunea el, aceştia „au contribuit la formarea themelor în Asia Mică prin furnizarea unui număr considerabil de voluntari pentru colonizarea Bithyniei"[92]. Totuşi, această afirmaţie trebuie privită cu prudenţă, deoarece nu există nicio dovadă despre o imigraţie în masă a slavilor în Asia Mică înainte de transferarea a 80.000 de slavi în Opsikion, sub Iustinian al II-lea, la sfârşitul secolului al VII-lea.

Se ştie foarte bine că, pentru a face faţă unui pericol iminent, în secolul al VII-lea au fost organizate în Orient următoarele patru mari zone militare, numite mai târziu theme: (1) a armeniacilor (Armeniakoi), în partea de nord-est a Asiei Mici, la graniţa cu Armenia; (2) a anatolicilor (Anatolikoi, de la grecescul ἀνατολή, „răsărit"); (3) „De Dumnezeu păzitul Opsikion" (în greceşte: ὀψίκιον, în latină: *obsequium*), în Asia Mică, lângă Marea Marmara; şi (4) thema maritimă Caravisionorum, numită mai târziu, probabil în secolul al VIII-lea, a kibyrraioţilor (Kibyrraioton), aflată pe litoralul sudic al Asiei Mici şi în insulele învecinate. Primele două, care ocupau toată partea de mijloc a Asiei Mici, de la frontiera cu Cilicia, în est, până la litoralul Mării Egee, în vest, erau destinate să servească drept protecţie împotriva arabilor. A treia avea să apere capitala de inamicii externi. Cea de-a patra, thema maritimă, era destinată să fie un scut de apărare împotriva flotei arabe.

Între organizarea acestor theme şi militarizarea Imperiului persan al Sasanizilor sub regii Kawadh şi Chosroes Anuşirvan, în secolul al VI-lea, există o asemănare izbitoare. Şi în Persia a fost împărţit întreg teritoriul în patru comandamente militare. Asemănarea este atât de mare, încât Stein a explicat-o prin intenţia deliberată a împăratului de a adopta

90. Vezi Stein, „Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate", *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 76, 84; E. Darkó, „La militarizatione dell'Impero Bizantino", *Studi bizantini e neoellenici*, V (1939), 88-99.

91. Vezi articolele lui Kulakovski despre această problemă, *Byzantium*, III, 287-431 [în rusă]. Vezi L. Bréhier, *Journal des Savants*, NS, XV (1917), 412, 505.

92. F. Uspenski, *Byzantine Empire*, I, 685-686 [în rusă]; Kulakovski, *Byzantium*, III, 395 [în rusă].

reforma persană. Izvoarele, spunea el, ne dau motive să credem că Heraclius a studiat reformele ambilor monarhi persani şi probabil chiar a avut acces la câteva documente din arhivele persane. „A învăţa de la unul dintre inamici a fost întotdeauna dorinţa tuturor oamenilor de stat adevăraţi."[93]

În Peninsula Balcanică a fost creată thema Traciei împotriva slavilor şi bulgarilor, iar mai târziu, probabil la sfârşitul secolului al VII-lea, a fost organizat comandamentul militar grecesc al Eladei sau al helladicilor (Helladikoi) împotriva năvălirii în Grecia a slavilor. Probabil aproape în acelaşi timp a fost organizat comandamentul Siciliei împotriva atacurilor maritime ale arabilor, care începeau să ameninţe partea de vest a Mării Mediterane. Cu puţine excepţii, aceste comandamente sau theme erau guvernate de strategi (*strategoi*). Conducătorul themei kibyrraioţilor (kibyrrhaiţilor) era numit *drungarius* (viceamiral), iar guvernatorul themei Opsikion purta titlul de *comes*.

Organizarea themelor îşi are începutul în momentul încercării lui Heraclius de a militariza Imperiul sub presiunea pericolului persan. În orice caz, el a reuşit, după câte se cunoaşte, să ducă la bun sfârşit doar reorganizarea Armeniei. Victoria strălucită asupra Persiei, care a dus la recâştigarea Siriei, Palestinei şi Egiptului, a determinat nevoia urgentă de a reorganiza aceste provincii. Totuşi, Heraclius nu a avut timp să ducă acest plan la bun sfârşit, pentru că le-a pierdut la scurt timp din nou, ele ajungând în mâinile arabilor. Pericolul persan fusese eliminat, dar unul nou, mai ameninţător, şi anume cel arab, îi luă locul. Succesorii lui Heraclius, urmându-i calea, au creat regiuni militare (mai târziu numite theme) împotriva arabilor. În acelaşi timp, împăraţii, din cauza creşterii pericolului slav şi bulgar în nordul Imperiului, au fost nevoiţi să extindă aceste metode de apărare şi protecţie la Peninsula Balcanică şi Grecia.

În aceste districte militare şi în exarhate, autorităţile civile nu au cedat puterea imediat conducătorilor militari. Administraţia civilă, provinciile civile (eparhiile) au continuat să existe sub această nouă ordine în majoritatea regiunilor. Totuşi, influenţa autorităţilor militare, învestite cu putere deplină în problema pericolelor externe, a început să se facă simţită din ce în ce mai mult în administraţia civilă. „Sămânţa lui Heraclius", remarca Stein, „a rodit în chip uimitor"[94].

Heraclius a lăsat câteva urme în legislaţia bizantină. În colecţia publicată a *Novelelor*, perioada sa este reprezentată de patru asemenea acte, care abordează diferite chestiuni cu privire la cler şi sunt datate din perioada 612-629. Există câteva informaţii şi cu privire la alte legi ale lui Heraclius, care nu s-au păstrat integral, dar din care avem câteva rămăşiţe, şi este posibil de demonstrat că unele dintre aceste legi au fost acceptate şi introduse în legislaţia apuseană de către germani, iar în Orient de către arabi. Acest lucru poate fi dovedit cel puţin pentru câteva legi care se referă la falsificarea monedelor, a sigiliilor oficiale şi a documentelor publice[95].

93. Stein, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 84-85.

94. E. Stein, *Studien der Justinus II und Tiberius*, 140; G. Ostrogorsky, „Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Issaurier", *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-1930), 397-400.

95. Vezi R. Lopez, „Byzantine Law in the Seventh Century and its Reception by the Germans and the Arabs", *Byzantion*, XVI (1944), 2, 441-461. Textele *Novelelor* lui Heraclius la K.E. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 38-48; J. şi P. Zepos, *Jus graeco-romanum*, I, 27-39.

Perioada de anarhie (711-717)

Cei trei împăraţi incidentali, Bardanes sau Philippikos, Anastasios al II-lea şi Teodosie al III-lea, care au ocupat tronul după Iustinian al II-lea au fost detronaţi în foarte scurt timp. În întreg Imperiul domneau anarhia şi răzvrătirea. Prin favorizarea monotelismului, Bardanes a rupt legăturile de pace cu Roma. Anastasios a reuşit totuşi să restabilească înţelegerea iniţială cu papa. Imperiul a avut insuccese în special în politica externă. Bulgarii, hotărâţi să răzbune uciderea lui Iustinian, care le arătase prietenie, au mărşăluit spre sud până la Constantinopol. La rândul lor, arabii, înaintând continuu pe uscat, prin Asia Mică, şi pe apă, pe Marea Egee şi prin Propontis, ameninţau capitala. Imperiul trecea printr-o perioadă foarte critică, asemănătoare celei care a precedat revolta din 610, şi avea din nou nevoie de un om capabil şi energic care să îl poată salva de la o prăbuşire iminentă. Un astfel de om a fost strategul themei anatolicilor, Leon, care avea foarte mulţi susţinători. Slabul Teodosie al III-lea, înţelegându-şi totala neputinţă în faţa pericolului iminent, a renunţat la rangul său imperial, iar în 717 Leon intră în Constantinopol în procesiune solemnă şi este încoronat împărat de către patriarh în biserica Sfânta Sofia. El îi cruţă viaţa lui Teodosie al III-lea. Astfel, Leon, unul dintre guvernatorii militari învestiţi cu puteri sporite de sistemul de organizare a themelor, urcă până la rangul de împărat.

Literatura, învăţământul şi arta

În ceea ce priveşte literatura şi arta, perioada dintre 610 şi 717 reprezintă cea mai întunecată epocă din întreaga existenţă a Imperiului. După activitatea fecundă a secolului precedent, creativitatea intelectuală pare să se fi stins complet. Cauza principală a neproductivităţii acestei perioade trebuie căutată în condiţiile politice ale Imperiului, care a fost nevoit să-şi îndrepte toate energiile împotriva inamicilor externi. Cucerirea persană, iar mai târziu cea arabă, a provinciilor orientale, Siria, Palestina, Egiptul şi nordul Africii, avansate cultural şi productive intelectual, ameninţarea arabă asupra Asiei Mici, a insulelor din Marea Mediterană şi chiar a capitalei, ameninţarea avaro-slavă din Peninsula Balcanică – acest ansamblu de cauze reunite a inhibat total orice activitate intelectuală şi artistică. Condiţiile defavorabile au fost preponderente nu doar în provinciile pierdute de Imperiu, ci şi în cele care încă făceau parte din el.

Pe tot parcursul acestei perioade, Imperiul bizantin nu a avut nici măcar un singur istoric. Doar diaconul de la Sfânta Sofia, Georgios din Pisidia (o provincie din Asia Mică), care a trăit în zilele lui Heraclius, a descris în versuri potrivite şi pline de armonie campaniile militare ale lui Heraclius împotriva perşilor şi avarilor. El a lăsat trei opere istorice: (1) *Despre campania împăratului Heraclius împotriva perşilor* [Εἰς τὴν κατὰ τῶν Περσῶν ἐκστρατείαν Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως – n. trad.]; (2) *Despre atacul avarilor asupra Constantinopolului din anul 626 şi despre înfrângerea lor datorită intervenţiei Sfintei Fecioare* [Εἰς τὴν γενομένην ἔφοδον τῶν βαρβάρων – n. trad.]; şi (3) *Heraclias* [Ἡρακλειὰς ἤτοι εἰς τὴν τελείαν πτῶσιν Χοσρόου βασιλέως Περσῶν – n. trad.], un panegiric în onoarea împăratului cu ocazia ultimei sale victorii asupra perşilor. Printre alte opere cu caracter polemic, elegiac şi teologic putem aminti *Hexaimeronul* (*Şase zile*) [Ἑξαήμερον – n. trad.], un fel de poem didactic filosofico-teologic despre crearea

universului, cu aluzii la epoca în care a fost scrisă. Această lucrare, care tratează o temă predilectă a scriitorilor creştini, s-a răspândit dincolo de graniţele Imperiului bizantin; spre exemplu, cunoaştem o traducere slavo-rusă din secolul al XIV-lea. Geniul poetic al lui Georgios Pisides a fost apreciat în veacurile următoare, iar în secolul al XI-lea celebrul istoric şi filosof bizantin Mihail Psellos a fost chiar rugat să rezolve problema: „Cine a scris mai bine în versuri, Euripide sau Georgios Pisides?". Lumea savantă modernă îl consideră pe Georgios Pisides ca fiind cel mai bun poet profan din perioada bizantină[96].

Printre cronicari se numără Ioan de Antiohia şi anonimul autor al lucrării *Chronicon Paschale* [Χρονικόν Πάσχαλιον – n. trad.] (*Cronica Pascală*). Ioan de Antiohia, care a trăit probabil în timpul lui Heraclius, a scris o *Cronică universală* [Ἱστορία Χρονική – n. trad.] ce include perioada de la Adam până la moartea împăratului Phokas (610). Având în vedere faptul că această cronică ni s-a păstrat doar fragmentar, au apărut mari discuţii printre savanţi cu privire la identitatea autorului. Uneori, acesta a fost identificat cu Ioan Malalas, şi el un nativ sirian din Antiohia. După ceea ce ne oferă fragmentele rămase, opera lui Ioan de Antiohia trebuie privită ca superioară celei a lui Malalas, căci ea nu judecă istoria universală din punctul de vedere îngust al unui locuitor al Antiohiei, ci are un scop istoric mai cuprinzător. De asemenea, primul dintre cei doi foloseşte izvoarele mai vechi cu mai multă dibăcie. Tot în timpul lui Heraclius, un cleric anonim a compus aşa-numita *Cronică Pascală* (*Chronicon Paschale*) care, deşi nu este decât o înşiruire de evenimente de la Adam până în 629, conţine câteva remarci istorice destul de interesante. Valoarea principală a acestei opere lipsite de originalitate constă în precizarea izvoarelor folosite şi în partea care se ocupă de evenimentele contemporane autorului.

Pe tărâmul teologiei, disputele monotelite din secolul al VII-lea, la fel ca acelea monofizite din secolele anterioare, au dat naştere unei literaturi foarte vaste, care totuşi nu s-a păstrat, fiind condamnată de sinoadele secolului al VII-lea şi sortită dispariţiei rapide într-o manieră asemănătoare cu cea a scrierilor monofizite. Această literatură trebuie analizată aproape exclusiv pe baza actelor Sinodului al VI-lea Ecumenic şi a lucrărilor lui Maxim Mărturisitorul, care citează fragmente din aceste opere dispărute în timp ce le combate.

Maxim Mărturisitorul a fost unul dintre cei mai de seamă teologi bizantini. Contemporan cu Heraclius şi Constans al II-lea, el a fost un ferm apărător al ortodoxiei în perioada disputelor monotelite din secolul al VII-lea. Pentru convingerile sale, a fost aruncat în închisoare şi, după numeroase torturi, exilat în îndepărtata provincie caucaziană Lazika, unde a rămas până la sfârşitul vieţii. În scrierile sale polemice, exegetice, ascetice, mistice şi liturgice se observă influenţa în special a trei Părinţi celebri ai Bisericii – Atanasie cel Mare, Grigorie de Nazianz şi Grigorie de Nyssa –, precum şi a concepţiilor mistice ale aşa-numitului „Dionisie Areopagitul" (Pseudo-Areopagitul), larg răspândite în Evul Mediu. Scrierile lui Maxim Mărturisitorul au fost importante mai ales pentru dezvoltarea misticii bizantine. „Combinând mistica aridă, speculativă a lui Dionisie Areopagitul", scria unul dintre cercetătorii moderni ai lui Maxim, „cu problemele morale, vii ale ascetismului contemplativ, fericitul Maxim a creat în Bizanţ un tip viu de mistică ce a reapărut în lucrările a numeroşi asceţi de mai târziu. Astfel, el trebuie considerat creatorul misticii bizantine în sensul deplin al cuvântului"[97]. Din păcate, Maxim nu a lăsat o expunere

96. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 709.

97. S. Epifanovich, *The Blessed Maximus Confessor and Byzantine Theology*, 137 [în rusă]; Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 63, 141.

sistematică a concepţiilor sale, iar ele trebuie cernute din numeroasele sale scrieri. În afară de scrierile teologice şi mistice, Maxim a mai lăsat şi un mare număr de scrisori interesante.

Influenţa şi importanţa scrierilor lui Maxim nu s-au limitat doar la Răsărit. S-au răspândit în Apus, iar mai târziu au găsit ecou în scrierile celebrului gânditor apusean din secolul al IX-lea Ioan Scotus Eriugena (Johannes Scotus Eriugena), care era preocupat în mare măsură şi de operele lui Dionisie Areopagitul şi care a declarat mai târziu că nu a reuşit să înţeleagă ideile „cele mai obscure" ale lui Dionisie decât graţie „felului minunat" în care au fost explicate de Maxim, pe care Eriugena îl numeşte „filosoful divin", „omniscientul", „cel mai eminent dintre învăţători" etc. Opera lui Maxim despre Grigorie Teologul a fost tradusă de Eriugena în latină[98]. Un contemporan mai tânăr al lui Maxim, Anastasios Sinaitul (de la Muntele Sinai), şi-a scris operele literare polemice şi exegetice într-o manieră asemănătoare cu cea a lui Maxim, dovedind totuşi mult mai puţin geniu.

În domeniul hagiografiei poate fi amintit patriarhul Ierusalimului, Sofronie, care a trăit asediul arab al oraşului sfânt şi a scris o *Istorie* detaliată a martiriului şi minunilor sfinţilor naţionali egipteni Chir şi Ioan [Διήγησις θαυμάτων ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου – n. trad.]. Această lucrare conţine multe informaţii cu privire la geografie, istoria moravurilor şi a obiceiurilor. Mult mai interesante sunt scrierile lui Leontios, episcopul de Neapolis din Cipru, care a trăit şi el în secolul al VII-lea. Este autorul câtorva *Vieţi*, printre care *Viaţa lui Ioan Milostivul* [Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος – n. trad.], arhiepiscop al Alexandriei în veacul al VII-lea, valoroasă în special pentru istoria vieţii sociale şi economice a epocii. Leontios de Neapolis se deosebeşte de marea majoritate a hagiografilor prin faptul că a scris *Vieţile Sfinţilor* pentru masele de locuitori. De aceea, limba sa reflectă o puternică influenţă din partea limbii populare vorbite[99].

În domeniul imnografiei bisericeşti, secolul al VII-lea este reprezentat de Andrei (Andreas) din Creta, născut în Damasc, care şi-a petrecut cea mai mare parte din viaţă în Siria şi Palestina după cucerirea arabă. Mai târziu a fost numit arhiepiscop de Creta. Ca imnograf, el este celebru în primul rând pentru *Canonul cel Mare* [Μέγας Κανών – n. trad.], care şi astăzi este citit în Biserica Ortodoxă de două ori în timpul Postului Mare. Anumite părţi ale Canonului dovedesc influenţa lui Roman Imnograful (Melodul). Canonul prezintă principalele evenimente din Vechiul Testament, începând cu căderea în păcat a lui Adam şi cu cuvintele şi faptele Mântuitorului.

Această scurtă schiţă a evenimentelor literare din anii întunecaţi şi încercaţi ai dinastiei heraclide arată că cei mai mulţi din numărul limitat de scriitori bizantini ai epocii provin din provinciile orientale, dintre care unele se găseau deja sub noua stăpânire a cuceritorilor musulmani.

Ţinând cont de evenimentele externe din timpul dinastiei heraclide, nu este surprinzător că astăzi nu mai există niciun monument de artă din acea perioadă. Totuşi, puţinul care ne-a parvenit din secolul al VII-lea demonstrează foarte clar soliditatea bazelor artistice puse în Bizanţ în epoca de aur a lui Iustinian cel Mare. Deşi începând cu a doua jumătate a secolului al VI-lea arta bizantină se face simţită doar foarte puţin în Imperiu, influenţa sa în secolul al VII-lea se observă foarte clar dincolo de graniţele acestuia. Un număr de biserici vechi

98. Vezi Brilliantov, *The Influence of Eastern Theology upon Western as Evidenced by the Works of John the Scot Eriugena*, 50-52 [în rusă].

99. Vezi H. Gelzer, *Leontios' von Neapolis Leben des heiligen Johannes des Barmherzigen Erzbischofs von Alexandrien*, xli.

armeneşti sunt splendide exemple ale influenţei bizantine. Printre ele se află catedrala din Ecimiadzin, restaurată în anii 611-628, şi biserica din fortăreaţa de la Ani (622). Moscheea lui Omar din Ierusalim, construită între 687 şi 690, este o operă pur bizantină. Câteva fresce din Santa Maria Antica de la Roma aparţin secolului al VII-lea sau începutului de secol VIII[100].

100. Vezi Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 329-359.

Capitolul V

Epoca iconoclastă (717-867)

Dinastia isauriană sau siriană

Până recent, împăratul Leon al III-lea (717-741), fondatorul noii dinastii, era numit în lucrările istorice Isaurianul, iar descendenţii lui erau desemnaţi în mod obişnuit prin sintagma *dinastia isauriană*. Totuşi, la sfârşitul secolului al XIX-lea, a fost exprimată opinia că Leon al III-lea nu a fost isaurian de origine, ci sirian[1]. Această opinie este acceptată în prezent de câţiva cercetători[2], dar este contestată de alţii[3] Originea confuziei asupra acestui detaliu poate fi descoperită la cronicarul Teofan de la începutul secolului al IX-lea, autorul izvorului principal în ceea ce priveşte originea lui Leon. El a consemnat: „Leon Isaurianul era originar din Germaniceea, dar era în realitate din Isauria"[4]. Bibliotecarul papal Anastasius, care l-a tradus pe Teofan în latină în a doua jumătate a secolului al IX-lea, nu a făcut nicio menţiune referitoare la Isauria, dar a afirmat că Leon provenea din populaţia Germaniceei şi că a fost sirian prin naştere (*genere Syrus*)[5] De asemenea, *Viaţa* lui Ştefan cel Tânăr îl numeşte pe Leon „sirian de origine" (ὁ συρογενής)[6]. Germaniceea era situată în interiorul frontierelor de nord ale Siriei şi la est de Cilicia. Un izvor arab se referă la Leon ca la un „locuitor creştin al oraşului Marash" (Germaniceea), care putea vorbi corect şi fluent limbile arabă şi latină[7] Nu există vreun motiv să presupunem că Teofan a confundat Germaniceea siriană cu Germanicopolis, un oraş situat în provincia Isauria[8]. Originea siriană a lui Leon este cât se poate de verosimilă.

1. Vezi K. Schenk, „Kaiser Leo III Walten im Innern", *Byzantinische Zeitschrift*, V (1896), 296 ş.u. [Pentru informaţii suplimentare cu privire la fondatorul dinastiei isauriene şi promotorul iconoclasmului, vezi Stephen Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III with Particular Attention to the Oriental Sources* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 346, Subsidia 41), Louvain, Peeters, 1973 – n. trad.]
2. Vezi N. Iorga, „Les origines de l'iconoclasme", *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, XI (1924), 147.
3. I.A. Kulakovski, *History of Byzantium*, III, 319 [în rusă].
4. *Chronographia*, ed. C. de Boor, 391.
5. *Chronographia tripertita*, ed. C. de Boor, 251.
6. Ed. J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, C, 1084.
7. Vezi E.W. Brooks, „The Campaign of 716-718 from Arabic Sources", *Journal of Hellenic Studies*, XIX (1899), 21-22.
8. Vezi F.I. Uspenski, *History of the Byzantine Empire*, II (1), 5 [în rusă].

Fiul lui Leon al III-lea, Constantin al V-lea Copronimul (741-775)*, s-a căsătorit cu Irina, fiica khaganului chazarilor. De la ea a avut un fiu, Leon al IV-lea, adesea numit Chazarul, care a domnit între anii 775 şi 780. Leon al IV-lea s-a căsătorit cu o grecoaică din Atena, o altă Irina, care, la moartea acestuia, a devenit suveran al Imperiului, pentru că fiul său, Constantin al VI-lea**, proclamat împărat între anii 780 şi 797, era minor. Irina, femeie foarte puternică şi ambiţioasă, a intrat într-o luptă pentru putere cu fiul său atunci când acesta a ajuns la majorat şi a ieşit victorioasă; ea l-a detronat şi orbit pe fiul său şi a devenit suveran unic al Imperiului (797-802)*** Cazul acesta exemplifică disputa cu privire la posibilitatea femeilor de a exercita puterea suverană pe tron în Imperiul bizantin, adică de a fi suverani ai Imperiului în sensul deplin al termenului. Din vremea întemeierii Imperiului, soţiile împăraţilor purtaseră titlul de „Augusta", iar în cazul minoratelor fiilor lor îndepliniseră funcţiile puterii imperiale, dar întotdeauna în numele acestora. În secolul al V-lea, Pulcheria, sora lui Teodosie, s-a aflat în fruntea regenţei în timpul minoratului fratelui său. Teodora, soţia lui Iustinian cel Mare, a ocupat o poziţie influentă excepţională în chestiunile politice. Însă influenţa politică a Teodorei depindea în întregime de voinţa soţului ei, iar toate celelalte femei au guvernat în numele unui fiu sau al unui frate. Cazul Irinei este primul din istoria bizantină când o femeie guvernează cu întreaga autoritate a puterii supreme. Ea a fost un veritabil autocrator, guvernând în nume propriu, şi a reprezentat o inovaţie care a contrazis tradiţiile seculare ale Imperiului. Este interesant de subliniat faptul că în documentele şi decretele oficiale nu era numită „împărătească", ci „Irina, împărat (*basileus*) evlavios"[9]. Deoarece concepţia acelei epoci era că numai un împărat, un bărbat, putea fi legiuitor oficial, a fost necesar să se accepte ficţiunea că Irina era un împărat. A fost detronată în 802 printr-o revoluţie iniţiată şi condusă de unul dintre cei mai înalţi funcţionari civili, Nichifor, şi a murit mai târziu în exil. Nichifor a urcat pe tron şi astfel, odată cu detronarea Irinei s-a sfârşit dinastia isauriană sau siriană. În perioada 717-820, Imperiul bizantin a fost condus de o dinastie de origine orientală, din Asia Mică sau Siria septentrională, amestecată cu sânge chazar prin căsătoria lui Constantin al V-lea.

---

* Cele mai importante monografii despre domnia lui Constantin al V-lea sunt: Stephen Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V with Particular Attention to the Oriental Sources* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 384, Subsidia 52), Louvain, Peeters, 1977; Ilse Rochaw, *Kaiser Konstantin V (741-775): Materialen zu seinen Leben und Nachleben* (Berliner Byzantinistishe Studien 1), Frankfurt am Main, Peter Lang, 1994; Nicola Bergamo, *Constantino V imperatore di Bizantio*, Rimini, Il Cerchio, 2007 (n. trad.). Pentru informaţii suplimentare despre acest nefericit împărat bizantin, vezi: Paul Speck, *Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft*, 2 vol., München, 1978; Warren Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford, Stanford University Press, 1988, 60-110 (n. trad.).

*** Pentru informaţii suplimentare, vezi: Steven Runciman, „The Empress Irene the Athenian", în *Medieval Women: Essays Dedicated and Presented to Professor Rosalind M.T. Hill*, ed. D. Baker, Oxford, Blackwell, 1978, 101-118; R.-J. Lilie, *Byzanz unter Eirene und Konstantin VI. (780-802). Mit einem Kapitel über Leon IV. (775-780) von Ilse Rochow*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1996; Lynda Garland, *Byzantine Empresses: Women and Power in Byzantium, A.D. 527-1204*, London, Routledge, 1999, 73-94; Warren Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford, Stanford University Press, 1988, 60-126 (n. trad.).

9. Vezi K.E. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 55; J. şi P. Zepos, *Jus graeco-romanum*, I, 45.

Atitudinea faţă de arabi, bulgari şi slavi

În momentul urcării lui Leon pe tron, Imperiul bizantin traversa una dintre cele mai critice perioade din istoria sa. La anarhia internă înspăimântătoare, provocată de lupta împăratului cu reprezentanţii aristocraţiei bizantine, cea mai violentă de după momentul primei detronări a lui Iustinian al II-lea, se adăuga ameninţarea arabilor din Orient, care se apropiau de capitală. Situaţia era similară cu cea din deceniul şapte al secolului al VII-lea, sub Constantin al IV-lea, şi părea chiar mai critică în multe privinţe.

Forţele terestre arabe au traversat întreaga Asie Mică spre vest, chiar în timpul domniei celor doi predecesori ai lui Leon, şi au ocupat Sardis şi Pergam, situate aproape de ţărmurile Mării Egee. În fruntea trupelor arabe se afla un general remarcabil, Maslamah. La numai câteva luni după intrarea lui Leon în Constantinopol în anul 717, arabii, plecând din Pergam, au înaintat spre nord, au cucerit Abydosul în Hellespont şi, după ce au trecut pe ţărmul european, s-au aflat curând sub zidurile capitalei. În acelaşi timp, o puternică flotă arabă, compusă din 1.800 de ambarcaţiuni de diferite tipuri, potrivit cronicii lui Teofan, a navigat prin Hellespont şi Propontida şi a încercuit capitala dinspre mare. A urmat un adevărat asediu al Constantinopolului. Totuşi, Leon şi-a demonstrat strălucita capacitate prin pregătirea excelentă a capitalei pentru asediu. Încă o dată, folosirea abilă a „focului grecesc" a provocat daune majore flotei arabe, în timp ce foametea şi iarna foarte aspră din anii 717-718 au întregit înfrângerea decisivă a armatei musulmane. În virtutea unui acord semnat cu Leon al III-lea, precum şi pentru a se apăra pe ei înşişi, bulgarii au luptat împotriva arabilor pe teritoriul Traciei, provocând pierderi însemnate în rândurile armatei. La puţin peste un an de la declanşarea asediului, arabii s-au retras din faţa capitalei, care a fost salvată astfel prin geniul şi energia lui Leon al III-lea. Prima menţionare a lanţului care împiedica accesul corăbiilor inamice în Cornul de Aur a fost făcută în legătură cu acest asediu.

Istoricii acordă acestui eşec al musulmanilor de a ocupa Constantinopolul o importanţă foarte mare. Recent s-a afirmat că, prin rezistenţa sa încununată de succes, Leon al III-lea a salvat nu numai Imperiul bizantin şi lumea creştină orientală, ci şi întreaga civilizaţie europeană apuseană. Savantul britanic Bury numeşte anul 718 „un moment ecumenic". Istoricul grec Lampros compară aceste evenimente cu războaiele persane ale Greciei antice şi îl numeşte pe Leon „Miltiade al elenismului medieval". Dacă Constantin al IV-lea i-a oprit pe arabi sub zidurile Constantinopolului, Leon al III-lea cu siguranţă i-a obligat să se retragă. Acesta a fost ultimul atac al arabilor asupra oraşului „păzit de Dumnezeu". Văzută din această perspectivă, victoria lui Leon are o semnificaţie istorică universală. Expediţia arabilor împotriva Constantinopolului, precum şi numele lui Maslamah au lăsat o amprentă profundă în tradiţia legendară mahomedană târzie ; de asemenea, numele generalului arab este asociat cu o moschee, pe care, după tradiţie, ar fi construit-o la Constantinopol[10].

---

10. J.B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, II, 405 ; S. Lampros, *Ἱστορία Ἑλλάδος*, III, 729. Pentru cea mai recentă şi detaliată prezentare a acestui asediu şi a tradiţiei legendare, vezi M. Canard, „Les expéditions des Arabes contre Constantinople", *Journal Asiatique*, CCVIII (1926), 80-102. De asemenea, Constantin Porfirogenetul a atribuit construirea unei moschei din Constantinopol lui Maslamah : *De administrando Imperio*, ed. J.J. Reiske şi I. Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, 101-102 ; ed. Moravcsik-Jenkins (1949), 92 ; P. Kahle, „Zur Geschichte der mittelalterlichen Alexandria", *Der Islam*, XII (1922), 34 ; X.A. Nomiku, „Τὸ πρῶτο τζαμὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως", *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, I (1924), 199-201.

Totuşi, aceasta a fost una dintre cele mai strălucite epoci din istoria califatului timpuriu. Puternicul calif al-Walid I (705-715), un contemporan al perioadei de anarhie din Imperiul bizantin, putea rivaliza cu împăraţii în privinţa realizărilor edilitare. Astfel, la Damasc a fost construită o moschee care, asemenea Sfintei Sofia pentru creştini, a rămas pentru multă vreme cel mai impresionant edificiu al lumii musulmane. Mormântul lui Mahomed de la Medina era la fel de grandios precum Sfântul Mormânt de la Ierusalim. Este interesant de notat că, pentru musulmani, aceste construcţii erau asociate cu legende privitoare nu numai la Mahomed, ci şi la Hristos. Tradiţia musulmană susţine că prima chemare a lui Iisus după revenirea Sa pe pământ se va face dintr-unul din minaretele moscheii din Damasc, iar locul liber de lângă mormântul lui Mahomed de la Medina va servi drept loc de înhumare pentru Hristos, atunci când va muri după a doua Sa venire[11].

Lupta dintre Imperiu şi calif a îmbrăcat treptat caracterul unui război sfânt. Rezultatele nu au fost satisfăcătoare nici pentru greci, nici pentru arabi, pentru că grecii nu au cucerit Ierusalimul şi nici arabii Constantinopolul. „Sub influenţa acestui deznodământ", a susţinut V. Barthold, „printre creştini, ca şi printre musulmani, ideea unui stat victorios a lăsat locul celei a pocăinţei şi împreună aşteptau sfârşitul lumii. Acestor doi adversari li se părea că obiectivele statelor lor puteau fi atinse numai înainte de sfârşitul lumii. În lumea latină, ca şi în cea greacă, s-a răspândit o legendă că, înainte de sfârşitul universului, suveranul creştin (regele franc sau împăratul bizantin) va intra în Ierusalim şi va înmâna Mântuitorului coroana sa lumească, în timp ce musulmanii se aşteptau ca sfârşitul lumii să fie precedat de căderea Constantinopolului[12]. Nu întâmplător domnia *singurului evlavios* calif umayyad, Omar al II-lea (717-720), s-a desfăşurat la aproape un secol de la *hegira* (către anul 720), atunci când sfârşitul statului musulman şi, în acelaşi timp, sfârşitul lumii erau aşteptate după asediul nereuşit al Constantinopolului în timpul califului precedent, Suleiman"[13].

În 732, la 14 ani după asediu, ofensiva arabă dinspre Spania spre Europa Occidentală a fost oprită cu succes la Poitiers de Carol Martel, atotputernicul majordom al incapabilului rege franc[14].

După înfrângerea lor în 718, arabii nu au întreprins alte acţiuni militare importante împotriva Imperiului în timpul lui Leon al III-lea, în special pentru că erau aparent ameninţaţi în nord de chazari. Leon al III-lea negociase căsătoria fiului şi succesorului său, Constantin al V-lea, cu fiica khaganului chazarilor şi a început să-şi sprijine noua rudă. Astfel, în lupta sa cu arabii, Leon a găsit doi aliaţi: mai întâi pe bulgari, iar mai târziu pe chazari. Oricum, arabii nu au rămas liniştiţi, ci şi-au continuat atacurile asupra Asiei Mici şi au pătruns frecvent departe spre vest, ajungând până la Niceea, aproape atingând ţărmurile Propontidei. La sfârşitul domniei sale, Leon al III-lea a reuşit să-i înfrângă pe arabi la Acroinon (actualul Afiun-Qara-Hisar, pe calea ferată spre Konia), în Frigia. Această înfrângere i-a obligat pe arabi să evacueze partea occidentală a Asiei Mici şi să se retragă spre est. Musulmanii

11. Vezi V. Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 469-470 [în rusă].
12. Vezi H. Lammens, *Études sur le regne du calife Omaiyade Moawia*, I, 444.
13. Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 470-471 [în rusă]; A.A. Vasiliev, „Medieval Ideas of the End of the World: West and East", *Byzantion*, XVI (1942-1943), 2, 472-473.
14. În ediţia în limba rusă şi prima ediţie în limba engleză a lucrării mele *Istoria Imperiului bizantin* am supraestimat semnificaţia bătăliei de la Poitiers; ediţia rusă (1917), 222; prima ediţie engleză (1928), I, 290. Vezi, de exemplu, A. Dopsch, *Wirthschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung* (ediţia a II-a, 1924), II, 298.

asociază bătălia de la Acroinon cu legenda eroului naţional turc Saiyid Battal Ghazi, campion al Islamului, al cărui mormânt se poate vedea şi astăzi într-unul din satele de la sud de Eskishehr (medievalul Dorylaeum). Figura istorică ce a personificat acest erou a fost campionul mahomedanismului, Abdallah al-Battal, care a căzut în bătălia de la Acroinon[15]. Problema luptei cu arabii a fost rezolvată deci în mod strălucit de către Leon.

La mijlocul secolului al VIII-lea, în califatul arab au apărut grave tulburări interne datorate schimbării de dinastii, când Umayyazii (Omeiazii) au fost detronaţi de către Abbasizi. Aceştia din urmă au transferat capitala şi centrul guvernării lor de la Damasc la Bagdad, pe Tigru, foarte departe de frontiera bizantină. Această situaţie i-a permis lui Constantin al V-lea, succesorul lui Leon al III-lea, deplasarea frontierei imperiale mai departe spre est, de-a lungul întregii graniţe a Asiei Mici, în urma unei serii de campanii victorioase.

Însă în timpul Irinei, sub califul al-Mahdi, arabii au reluat ofensiva victorioasă în Asia Mică şi, în anii 782-783, împărăteasa a fost obligată să implore pace. Acordul încheiat, semnat pe trei ani, a fost foarte umilitor pentru Imperiu. Împărăteasa şi-a luat obligaţia de a plăti arabilor un tribut anual de 97.000 de dinari (*denarii*), în două rate pe an. Este verosimil ca trupele trimise de Irina în acelaşi an (783) în Macedonia, Grecia şi Peloponesul pentru a înăbuşi revolta slavă să fi fost dislocate de pe frontul oriental, slăbind astfel poziţia bizantină în Asia Mică. În 798, după operaţiunile victorioase ale armatei arabe sub califul Harun ar-Raşid, un nou acord de pace a fost semnat cu Imperiul bizantin, care urma să plătească tribut, ca pe timpul lui al-Mahdi.

Între împăraţii dinastiei isauriene şi bulgari au existat relaţii foarte animate. Ultimii, la scurt timp după ce obţinuseră o fortăreaţă pe Dunărea de Jos, au fost obligaţi, mai presus de orice, să-şi apere existenţa politică împotriva încercărilor bizantine de a distruge realizările lui Asparuch. Condiţiile interne ale regatului bulgar în secolul al VIII-lea au fost foarte complicate. Căpeteniile bulgare şi-au disputat între ele titlul suprem de han şi au iniţiat multe agitaţii dinastice ; pe de altă parte, bulgarii, ca noi cuceritori, au fost obligaţi să se lupte cu slavii cuceriţi din peninsulă. Hanii bulgari de la sfârşitul secolului al VII-lea şi începutul celui următor au dovedit o mare abilitate în manevrarea raporturilor cu cel mai periculos adversar, Imperiul bizantin. Bulgarii l-au ajutat pe Iustinian al II-lea în revendicarea tronului şi i-au acordat asistenţă lui Leon al III-lea în efortul său de a-i îndepărta pe arabi de Constantinopol. Apoi, pentru o perioadă de peste trei decenii, scriitorii bizantini nu amintesc nimic despre bulgari. Pe timpul domniei lui Leon al III-lea, regatul bulgar a reuşit să menţină pacea cu Imperiul.

Relaţiile cu Imperiul bizantin au devenit încordate în timpul domniei lui Constantin al V-lea. Cu ajutorul sirienilor şi armenilor, care au fost deplasaţi de la frontiera orientală şi colonizaţi în Tracia, împăratul a construit o serie de fortificaţii de-a lungul frontierei bulgare. Constantin l-a tratat cu dispreţ pe ambasadorul bulgar la Constantinopol. După aceasta,

15. Vezi J. Wellhausen, *Die Kämpfe der Araber mit den Romäern in der Zeit der Umaijiden*, 444-445 ; un articol special dedicat lui Battal în *Encyclopédie de l'Islam*, I, 698. Vezi şi : Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 470 [în rusă] ; D.B. Macdonald, „The Earlier History of Arabian Nights", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1924), 281 ; Canard, „Les expéditions des Arabes contre Constantinople", *Journal Asiatique*, CCVIII (1926), 116-118 ; W.M. Ramsay, „The Attempts of the Arabs to Conquer Asia Minor (641-964 A.D.) and the Causes of its Failure", *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, XI (1924), 2. Vom rezuma istoria despre al-Battal în relaţie cu epopeea lui Digenis Akritas.

bulgarii au început operațiunile militare. Constantin a condus opt sau nouă campanii împotriva bulgarilor, atât pe uscat, cât și pe mare, cu scopul de a anihila regatul bulgar. Aceste expediții au continuat cu rezultate fluctuante. În cele din urmă, Constantin nu a reușit să-și atingă scopul, dar unii istorici îl numesc „primul omorâtor al bulgarilor" (*Boulgaroktonos*)[16], datorită luptei sale energice împotriva bulgarilor și din cauza numeroaselor fortăreţe pe care le-a construit împotriva lor.

Până la sfârșitul secolului al IX-lea, tulburările dinastice din interiorul Bulgariei au încetat, iar puternicul antagonism dintre bulgari și slavi s-a atenuat. Pe scurt, aceasta a fost constituirea graduală a Bulgariei în secolul al IX-lea, slavizată și transformată într-un stat puternic, nutrind proiecte ofensive precise în privința Imperiului bizantin. Această politică ofensivă a devenit evidentă la sfârșitul secolului al VIII-lea, în timpul lui Constantin al VI-lea și al Irinei, mama sa, atunci când Imperiul bizantin, după nereușitele sale militare, a fost obligat să consimtă să plătească tribut bulgarilor.

În ciocnirile militare dintre Imperiu și bulgari din secolul al VIII-lea, forțele bulgare îi cuprindeau și pe slavii care făceau parte din regatul lor. Ocuparea Peninsulei Balcanice de către slavi a continuat și în secolul al VIII-lea. Un pelerin occidental la Locurile Sfinte, contemporan cu Leon al III-lea, a vizitat orașul peloponesiac Monemvasia și a scris că era situat în teritoriu slav (*in Slawinia terrae*)[17]. Există menționări ale prezenței slavilor în Dyrrachium și Atena în secolul al VIII-lea[18]. Următoarele rânduri bine cunoscute (citate și într-un capitol anterior al acestei lucrări) din scrierea lui Constantin Porfirogenetul *Despre theme* se referă, de asemenea, la epoca lui Constantin al V-lea: „Când ciuma s-a răspândit peste tot universul, întreg Peloponesul a fost slavizat și s-a barbarizat"[19]. Autorul se referă la teribila epidemie din anii 746-747, importată din Italia, care a devastat în special sudul Greciei și Constantinopolul. Într-o încercare de a repopula capitala după epidemie, Constantin a adus în Constantinopol populații din diferite provincii. Chiar și în opinia populară, Peloponesul a fost slavizat cel mai devreme la mijlocul secolului al VIII-lea; la aceeași perioadă trebuie raportată afluența noilor colonii fondate în Grecia în locul comunităților a căror populație a fost fie decimată de epidemie, fie transferată în capitală, atunci când s-a făcut efortul de a o repopula. La sfârșitul secolului al VIII-lea, împărăteasa Irina a trimis o expediție specială „împotriva triburilor slave" din Grecia, Tesalonic și Peloponeș[20]. Mai târziu, acești slavi din Grecia au jucat un rol activ în complotul împotriva Irinei. Acest fapt arată limpede că, în secolul al VIII-lea, slavii din Peninsula Balcanică, incluzând întreaga Grecie, nu numai că se implantaseră definitiv și puternic aici, dar chiar au participat la viața politică a Imperiului. În secolul al IX-lea, bulgarii și slavii au devenit inamici redutabili ai Imperiului.

Activitățile interne ale împăraților din dinastia isauriană sau siriană

Legislația. Leon al III-lea nu a fost numai un conducător înzestrat și un apărător energic al Imperiului împotriva inamicilor externi, ci și un capabil legislator. Chiar în vremea lui Iustinian cel Mare, în secolul al VI-lea, textul latin al *Codexului* său, al *Digestelor* și

16. A. Lombard, *Études d'histoire byzantine : Constantin V, empereur des Romains*, 59.
17. Willibaldi, *Vita*, ed. G.H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, XV, 93.
18. A.A. Vasiliev, „The Slavs in Greece", *Vizantiyskiy vremennik*, V (1898), 416-417 [în rusă].
19. *De Thematibus*, 53-54.
20. Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 456-457.

Instituţiilor era înţeles prea puţin sau chiar deloc în majoritatea provinciilor. În multe regiuni, în special în Orient, vechile cutume locale erau preferate statutelor oficiale, după cum o demonstrează limpede popularitatea *Cărţii legislative siriene* din secolul al V-lea. *Novelele* (*Novellae*) promulgate în limba greacă nu vizau decât legislaţia curentă. Între timp, în secolul al VII-lea, pe măsură ce Imperiul pierdea treptat Siria, Palestina şi Egiptul în Orient, Africa de Nord în sud, partea septentrională a Peninsulei Balcanice în nord, devenea din ce în ce mai mult un imperiu grec de limbă greacă. Pentru uzul larg şi general a devenit necesar să se elaboreze un cod legislativ în greceşte care să cuprindă toate modificările survenite în condiţiile de viaţă din timpul lui Iustinian.

Înţelegând perfect necesitatea unui astfel de cod, Leon a încredinţat misiunea de a-l compila unei comisii ai cărei membri i-a selectat personal. Eforturile acestui organism au avut ca rezultat publicarea unui cod intitulat *Ecloga*, emis în numele „înţelepţilor şi pioşilor împăraţi Leon şi Constantin". Există o oarecare incertitudine în ce priveşte data exactă a publicării lui. Unii savanţi occidentali o datează către sfârşitul domniei lui Leon (739-740)[21], deşi bizantinologul rus V.G. Vasilievski este înclinat să îi atribuie o dată mai apropiată de începutul domniei sale (către anul 726)[22]. Recent, s-a pus la îndoială faptul că *Ecloga* ar fi fost publicată în timpul lui Leon şi Constantin[23]. În prezent, majoritatea cercetătorilor moderni ai acestei probleme stabilesc ca dată a publicării luna martie a anului 726[24].

Titlul *Eclogei* (însemnând „selecţie" sau „extragere") îi indică izvoarele. Titlul complet este următorul: „O selecţie prescurtată a legilor, organizată de Leon şi Constantin, împăraţi înţelepţi şi pioşi, din *Instituţiile*, *Digestele*, *Codexul* şi *Novelele* marelui Iustinian şi revizuită în spiritul unei mai mari filantropii" (în greacă: εἰς τὸ φιλανθρωπότερον) sau, după traducerea altora, „cu intenţia unei îmbunătăţiri"[25]. Preambulul subliniază că decretele emise de împăraţii precedenţi au fost redactate în diferite cărţi şi că sensul lor, dificil de înţeles pentru unii, este complet incomprehensibil pentru alţii, în special pentru cei care nu trăiesc în oraşul imperial „păzit de Dumnezeu"[26]. Sintagma „diferite cărţi" se referă la traducerile şi comentariile cărţilor juridice ale lui Iustinian, care erau folosite în practica curentă, înlocuind frecvent originalele latine. Însă foarte puţini înţelegeau aceste traduceri şi comentarii greceşti. Numărul mare de cărţi, inconsecvenţele şi divergenţele pe care le

21. K.E. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts* (ediţia a III-a, 1892), 16; P. Collinet, „Byzantine Legislation from Justinian (565) to 1453", *Cambridge Medieval History*, IV, 708 (martie 740); V. Grumel, „La date de la promulgation de l'Ecloge de Léon III", *Échos d'Orient*, XXXIV (1935), 331 (martie 741).
22. „Legislation of the Iconoclasts", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CXCIX (1878), 279-280 [în rusă]; de asemenea, în *Works of V.G. Vasilievski*, IV, 163 [în rusă].
23. Vezi C.N. Uspenski, *Outlines of the History of Byzantium*, I, 216-218 [în rusă].
24. D. Ginnis, „Das promulgationsjahr der Isaurischen Ecloge", *Byzantinische Zeitschrift*, XXIV (1924), 356-357; *A Manual of Roman Law, the Ecloga published by the Emperors Leo III and Constantine V of Isauria at Constantinople A.D. 726*, ed. E.H. Freshfield, 2; C.A. Spulber, *L'Eclogue des Isauriens*, 83 (discuţie detaliată despre data promulgării Eclogei, 81-86); G. Ostrogorsky, „Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrhundert", *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, VII (1930), 6, n. Vezi şi E.H. Freshfield, *Roman Law in the Later Roman Empire. The Isaurian Period*.
25. K.E. Zachariä von Lingenthal (ed.), *Collectio librorum juris graeco-romani ineditorum. Ecloga Leonis et Constantini*; Zepos, *Jus graeco-romanum*, II, 11.
26. *Ecloga*, par. 11; Zepos, *Jus graeco-romanum*, II, 13.

conţineau au produs o confuzie considerabilă în dreptul civil al Imperiului bizantin. Leon al III-lea a observat această situaţie şi şi-a propus să o remedieze. Principiile *Eclogei*, enunţate în introducere, sunt impregnate de ideile justiţiei şi dreptăţii. Ele proclamă că judecătorii trebuie să se „înfrâneze de la toate patimile omeneşti şi să ia decizii în spiritul adevăratei dreptăţi, câştigată printr-o judecată limpede ; ei nu trebuie să-l dispreţuiască pe cel nevoiaş sau să-l lase nepedepsit pe omul puternic vinovat de crimă. [...] Ei trebuie să se abţină de la a lua daruri". Toţi funcţionarii din serviciul judiciar trebuiau să primească salarii fixe de la „pioasa trezorerie" imperială, astfel încât „să nu primească ceva de la vreo persoană care a ajuns sub jurisdicţia lor, ca să nu se împlinească prezicerea profetului : *Au vândut pe cel drept pentru argint* (*Amos* 2, 6) şi să nu cadă asupra noastră mânia lui Dumnezeu pentru că au devenit călcători ai poruncilor Sale"[27].

Cuprinsul *Eclogei*, subîmpărţit în 18 titluri, tratează în principal despre dreptul civil şi numai într-o mică măsură despre dreptul penal. Titlurile tratează despre căsătorie, logodnă, zestre, testamente şi situaţiile în care acestea lipsesc, tutelă, eliberarea sclavilor, despre mărturii, despre riscurile legate de vânzare, cumpărare, arendă etc. Un singur titlu conţine un capitol de drept penal despre pedepse.

Ecloga era diferită în multe privinţe de *Codexul* lui Iustinian şi chiar l-a contrazis uneori prin acceptarea hotărârilor dreptului cutumiar şi a practicilor judiciare care existau în paralel cu lucrările legislative oficiale ale lui Iustinian. În comparaţie cu acestea din urmă, *Ecloga* reprezintă un considerabil progres în multe aspecte. De pildă, legile sale matrimoniale au inclus introducerea unor concepte creştine superioare. Într-adevăr, capitolul despre pedepse abundă în sentinţe care prescriu mutilarea trupului, precum amputarea unei mâini, tăierea limbii, a nasului sau orbirea condamnatului. Dar acest fapt nu permite cuiva să considere *Ecloga* o lege barbară, pentru că, în cele mai multe cazuri, astfel de pedepse erau menite a se substitui pedepsei capitale. În această privinţă, împăraţii isaurieni au avut dreptate să susţină că realizările lor legislative au fost „mai umane" decât opera împăraţilor precedenţi. De asemenea, *Ecloga* a prescris tratament egal pentru nobil sau omul obişnuit, pentru bogat sau sărac, în timp ce legislaţia lui Iustinian a instituit frecvent pedepse diferite fără o bază reală pentru discriminare. *Ecloga* se remarcă printr-o abundenţă a referinţelor scripturistice menite a confirma diferite principii juridice. „Spiritul dreptului roman a fost transformat în atmosfera religioasă a creştinismului."[28] În secolele VIII-IX, până în momentul urcării pe tron a dinastiei macedonene (867), *Ecloga* a servit ca manual pentru predarea dreptului, înlocuind *Instituţiile* lui Iustinian, şi a fost revizuită de mai multe ori ; spre exemplu, exista o *Ecloga* privată (*Ecloga privata*) şi o *Ecloga* privată dezvoltată (*Ecloga privata aucta*)[29] După ascensiunea lui Vasile Macedoneanul, când s-a produs o schimbare

27. *Ecloga*, par. 11, 13 ; traducerea în limba rusă : Vasilievski, „Legislation of the Iconoclasts", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CXCIX (1878), 283-285 [în rusă] ; şi *Works*, IV, 168-169 [în rusă] ; Spulber, *L'Eclogue*, 5-9 ; Freshfield, *Roman Law*, 68-70. Ambii oferă o traducere în limba engleză. Zepos, *Jus graeco-romanum*, II, 14, 16-17.
28. Bury, *Constitution of the Later Roman Empire*, II, 414.
29. Data este discutabilă, însă probabil că ele ar trebui atribuite unui moment anterior urcării pe tron a lui Vasile I Macedoneanul din anul 867. Vezi Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, IV, 4 ; E.H. Freshfield, *A revised Manual of Roman Law. Ecloga privata aucta*, 2 ; Spulber, *L'Eclogue*, 94-95. Despre *Ecloga privata aucta* în Italia sudică sub dominaţie normandă, cf. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts* (ediţia a III-a, 1892), 36.

în favoarea dreptului lui Iustinian, actele legislative ale împăraţilor isaurieni au fost oficial declarate absurde (literal, „flecăreală prostească"), contrazicând dogma dumnezeiască şi ruinând legile mântuitoare[30]. Totuşi, împăraţii din dinastia macedoneană au împrumutat în propriile lucrări legislative multe capitole din blamatul cod legislativ şi, chiar în epoca lor, *Ecloga* a fost revizuită din nou.

Este interesant de remarcat că *Ecloga* lui Leon şi Constantin a constituit, mai târziu, o parte a colecţiilor juridice ale Bisericii Ortodoxe, în special în Rusia. Se regăseşte în ediţia publicată în limba rusă *Kormceaia Kniga*, mai exact *Cartea Regulilor* sau *Codul Administrativ*, sub titlul „Capitolele celor mai înţelepţi ţari, Leon şi Constantin, cei doi împăraţi evlavioşi"[31]. Există şi alte urme ale influenţei *Eclogei* asupra documentelor legislaţiei slavone vechi.

Ecloga nu poate fi considerată o „inovaţie extrem de îndrăzneaţă", cum a pretins bizantinologul grec Paparrigopoulos, un admirator entuziast al împăraţilor iconoclaşti. După el, „în prezent, când principiile enunţate de către compilatorii *Eclogei* sunt acceptate de legislaţia civilă a celor mai progresiste naţiuni, a venit momentul să preţuim geniul oamenilor care, acum un mileniu, au luptat pentru impunerea învăţăturilor ce au triumfat abia în zilele noastre"[32]. Acestea sunt comentariile unui patriot elen entuziast, dar, fără îndoială, lumea modernă ar trebui să recunoască importanţa considerabilă a *Eclogei* în iniţierea unei noi perioade în istoria dreptului greco-roman sau bizantin, o perioadă care a durat până la ascensiunea dinastiei macedonene, când dreptul lui Iustinian a fost reaşezat la locul său iniţial, dar cu multe modificări esenţiale. Mai presus de orice, *Ecloga* lui Leon al III-lea a fost menită să răspundă necesităţilor generate de realităţile concrete ale perioadei.

În relaţie cu dinastia isaurianã, şi în special cu numele lui Leon al III-lea, cercetătorii amintesc şi alte trei documente legislative : *Codul Rural* sau *Legea agricultorului* (νόμος γεωργικός), *Codul Militar* (νόμος στρατιωτικός) şi *Legea maritimă rodiană* (νόμος ῥοδίων ναυτικός). Versiuni diferite ale acestor trei documente apar, de obicei, în numeroase manuscrise care s-au păstrat după *Ecloga* sau după alte lucrări juridice, fără indicarea numelor autorilor sau a datei primei publicări. Prin urmare, plasarea acestor coduri într-o perioadă sau alta depinde de mărturiile interne, de evaluarea conţinutului şi a limbii şi de comparaţia cu alte documente similare.

Dintre cele trei lucrări, *Codul Rural* (νόμος γεωργικός) a atras cel mai mult atenţia. Savantul german Zachariä von Lingenthal, cea mai mare autoritate în dreptul bizantin, s-a răzgândit în privinţa acestuia. El a început prin a-l considera lucrarea unei persoane private şi l-a datat în secolele VIII-IX. A crezut că a fost compilat parţial din legislaţia lui Iustinian, parţial din cutumele locale[33]. Mai târziu, a înclinat să creadă că acest *Cod Rural* a fost un produs al activităţii legislative a împăraţilor Leon şi Constantin şi că a fost publicat simultan cu *Ecloga* sau curând după apariţia ei[34]. A fost de acord cu savanţii ruşi V.G. Vasilievski şi F.I. Uspenski, ce au caracterizat acest document drept o colecţie de ordonanţe ale poliţiei

30. Zachariä von Lingenthal, *Collectio librorum*, 62 ; Zepos, *Jus graeco-romanum*, II, 237.
31. În această carte, cunoscută în Rusia la scurt timp după primirea creştinismului în secolul al X-lea, erau consemnate canoanele apostolice ale Bisericii, canoanele Sinoadelor Ecumenice, precum şi legile civile ale împăraţilor ortodocşi ai Bizanţului.
32. *Histoire de la civilisation hellénique*, 205, 209.
33. *Historiae Juris Graeco-Romani Delineatio*, 32.
34. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des Griechisch-römischen Rechts* (ediţia a III-a, 1892), 250. Această opinie a fost împărtăşită şi de Vasilievski, „Legislation of the Iconoclasts", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CXCIX (1878), 97 [în rusă] ; *Works*, IV, 199 [în rusă].

rurale, având ca obiect infracţiunile comune printre agricultori. În primul rând, se referă la diferitele categorii de furturi de cherestea, de fructe de pe câmpuri sau din livezi, încălcări ale proprietăţii şi neglijenţe ale văcarilor, la răul făcut animalelor şi paguba provocată de vite. Cercetătorul rus B.A. Pancenko, care a dedicat un studiu special acestui document, a numit *Codul Rural* „o înregistrare adiţională la dreptul cutumiar practicat printre ţărani; ea este consacrată acestui drept [consuetudinar] atât de necesar ţăranilor, care nu-şi găsea expresia în legislaţie"[35].

Lucrarea nu este datată. Unii cercetători o atribuie epocii lui Leon al III-lea. Trebuie să admitem însă că problema este departe de a fi soluţionată definitiv. Potrivit lui Pancenko, „nevoia unei astfel de legi s-ar fi putut resimţi chiar în secolul al VII-lea; caracterul acestei lucrări juridice, barbară şi naiv empirică, este mai apropiat în spirit de epoca celui mai mare declin al civilizaţiei bizantine decât de cea a compilării *Eclogei*"[36]. Nu s-a dovedit că *Legea Rurală* a fost publicată în secolul al VIII-lea şi este posibil să se demonstreze că publicarea ei s-a petrecut într-o epocă anterioară. Vernadski şi Ostrogorsky au declarat că *Legea Rurală* „a fost elaborată" sub Iustinian al II-lea, la sfârşitul secolului al VII-lea[37]. Ultimul cuvânt în această chestiune a fost spus de istoricul rus E. Lipshitz în 1945. După ce a reconsiderat toate opiniile anterioare, acesta a fost înclinat să accepte că cel mai probabil *Codul Rural* a fost publicat în doua jumătate a secolului al VIII-lea; cu alte cuvinte, a confirmat vechea opinie a lui Zachariä von Lingenthal şi Vasilievski[38].

De asemenea, *Codul Rural* a atras atenţia cercetătorilor pentru faptul că nu conţine nicio referire la colonat sau sclavie, care predominau în Imperiul roman târziu. Totuşi, el conţine indicaţii cu privire la diferite fenomene noi: proprietatea ţărănească privată, proprietatea obştească, abolirea muncii obligatorii şi introducerea libertăţii de mişcare. Acestea sunt de obicei asociate de cercetători cu stabilirea masivă a slavilor în Imperiu, care probabil au împrumutat acestuia condiţiile speciale ale vieţii lor, în special obştea. Teza susţinută de Pancenko potrivit căreia *Codul Rural* nu se referă la obşte este contestată pe bună dreptate de literatura modernă. Totuşi, F.I. Uspenski a supraestimat importanţa acestui cod atunci când i-a conferit semnificaţia unei măsuri generale pentru întreg Imperiul şi chiar a susţinut că „trebuie să servească drept punct de plecare în istoria dezvoltării economice a Orientului", în ceea ce priveşte clasa ţăranilor liberi şi cea a micilor proprietari funciari[39]. Această opinie ar putea produce impresia că sclavia a fost abolită la modul general în secolele VII-VIII, ceea ce, într-adevăr, nu s-a întâmplat[40]. Diehl, care în a sa *Istorie a Imperiului bizantin*

35. *Peasant Property in the Byzantine Empire. The Rural Code and Monastic Documents*, 86 [în rusă].
36. *Ibidem*, 30.
37. G. Vernadski, „Sur les origines de la Loi agraire byzantine", *Byzantion*, II (1925), 173; G. Ostrogorsky, „Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungs-grundlagen des byzantinisches Reiches", *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaft Geschichte*, XXII (1929), 133. De asemenea, E. Stein este tentat să adopte această datare, *Byzantinische Zeitschrift*, XXIX (1930), 355. F. Dölger respinge această teorie, *Historische Zeitschrift*, CXLI (1929), 112-113.
38. E. Lipschitz, „The Byzantine Peasantry and Slavonic Colonization (Particularly upon the Data of the Rural Code)", *Vizantiyskiy sbornik*, 1945, 104-105 [în rusă].
39. *Byzantine Empire*, I, 28 [în rusă]. Vezi şi A. Vogt, *Basile Ier empereur de Byzance (867-886) et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle*, 378.
40. De asemenea, Runciman a afirmat că împăraţii isaurieni au completat aceste inovaţii cu politica decisă de abolire a sclaviei. Vezi Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign*, 225.

(*Histoire de l'Empire Byzantin*) a considerat *Codul Rural* opera lui Leon şi a fiului său, a mers mai degrabă prea departe declarând că acesta „a fost menit să restrângă dezvoltarea îngrijorătoare a marilor domenii, să oprească dispariţia micilor proprietăţi libere şi să asigure ţăranilor condiţii de viaţă mai bune"[41].

Savantul englez W. Ashburner a editat, tradus şi investigat cu minuţiozitate *Codul Rural*, deşi nu cunoştea limba rusă şi nu era familiarizat cu rezultatele cercetătorilor ruşi. Ashburner era înclinat să fie de acord cu Zachariä von Lingenthal că acest cod, aşa cum s-a păstrat, constituie o parte a legislaţiei iconoclaştilor şi că este în mare măsură o compilaţie a cutumelor existente. Dar, în acelaşi timp, Ashburner s-a deosebit de Zachariä von Lingenthal în trei puncte importante: (1) originea legii; (2) situaţia legală a clasei agricultorilor sub această lege; (3) caracterul economic al celor două forme de arendare la care se referă. El a susţinut că dependenţa *Codului Rural* de *Ecloga* nu a fost atât de strânsă pe cât a considerat-o Zachariä von Lingenthal şi a crezut că, în societatea descrisă de *Codul Rural*, fermierul se putea deplasa liber dintr-un loc în altul. Totuşi, Ashburner a fost de acord cu savantul german că „tonul imperativ" al acestei legi sugerează că ea nu este produsul unei persoane private, ci o lucrare a autorităţii legislative[42].

Teoria înrâuririi excepţionale a slavilor asupra cutumelor interne ale Imperiului bizantin, căreia autoritatea lui Zachariä von Lingenthal i-a dat greutate, susţinută şi de remarcabili cercetători ruşi în domeniul istoriei bizantine, a ajuns să ocupe un loc de neclintit în literatura istorică. În completarea relatărilor generale despre stabilirea slavilor în Imperiu, aceşti istorici au invocat ca principal argument pentru teoria lor faptul că dreptului roman îi erau străine concepţia micii proprietăţi ţărăneşti libere şi cea a proprietăţii obşteşti; aşadar, ele trebuie să fi fost introduse în viaţa bizantină de un factor străin, în acest caz cel slav. V.N. Zlatarski a susţinut recent teoria influenţei slave asupra *Codului Rural*, pe care i l-a atribuit lui Leon, explicând-o prin politica bulgară a lui Leon al III-lea. Acesta a constatat că slavii de sub autoritatea sa erau foarte tentaţi să treacă de partea bulgarilor şi să încheie cu ei o alianţă bulgaro-slavă. Prin urmare, el a introdus în legislaţia sa obiceiuri şi cutume slave, sperând să prezinte astfel condiţii mai atractive pentru slavi[43]. O studiere aprofundată a *Codexurilor* lui Teodosie şi Iustinian, a *Novelelor* ultimului şi, în vremuri mai aproape de noi, a informaţiilor din papirusuri şi a *Vieţilor Sfinţilor* dovedeşte însă clar că au existat în Imperiul roman sate populate de proprietari liberi şi că proprietatea obştească a existat din vremuri străvechi. Aşadar, pe baza *Codului Rural* nu se poate formula nicio concluzie generală; poate sluji numai ca o dovadă în plus a faptului că, în Imperiul bizantin, mica proprietate ţărănească liberă şi proprietatea comunităţilor rurale libere au existat în paralel cu sclavia. Teoria influenţei slave trebuie respinsă şi atenţia ar trebui îndreptată spre studierea problemei micii ţărănimi libere şi a obştii ţărăneşti în perioada Imperiului timpuriu şi târziu, atât pe baza materialelor vechi, cât şi a celor noi, care au fost insuficient folosite[44].

41. *Histoire de l'Empire Byzantin*, 69; trad. G.B. Ives, 56. Vezi scurta remarcă a lui Diehl asupra importanţei *Codului Rural* pentru secolul al VIII-lea în Charles Diehl şi G. Marçais, *Le Monde Oriental de 396 à 1018*, 256 şi n. 23.
42. „The Farmer's Law", *Journal of Hellenic Studies*, XXX (1910), 84; XXXII (1912), 68-83. Text editat de C. Ferrini, *Byzantinische Zeitschrift*, VII (1898), 558-571; republicat în *Opera di Contardo Ferrini*, I, 375-395.
43. V.N. Zlatarski, *A History of the State of Bulgaria in the Middle Ages*, I, 197-200 [în bulgară].
44. Vezi capitolele foarte interesante asupra acestui subiect din două lucrări în limba rusă practic necunoscute cercetătorilor americani şi europeni: C.N. Uspenski, „The So-Called *Rural*

Recent, s-au făcut câteva încercări interesante de a compara *Codul Rural* cu textele papirusurilor bizantine[45], dar numai pe baza simplei asemănări în frazeologie, foarte izbitoare uneori, nu se poate trage nicio concluzie precisă în ce priveşte un împrumut. Această asemănare, a declarat Ashburner, dovedeşte numai ceea ce nu trebuie dovedit: că juriştii aceleiaşi epoci folosesc aceleaşi fraze[46].

Codul Rural este de mare interes din punctul de vedere al studiilor slave. O veche traducere în limba rusă a acestui cod face parte dintr-o compilaţie extrem de valoroasă pentru conţinutul şi semnificaţia istorică, purtând titlul: *Cartea juridică pe baza căreia toţi principii ortodocşi trebuie să-şi orânduiască toate problemele.* Celebrul canonist rus A.S. Pavlov a publicat o ediţie critică a versiunii ruseşti a *Codului Rural*. De asemenea, acesta este întâlnit şi în vechile lucrări juridice sârbeşti.

În manuscrisele lucrărilor juridice, *Legea Maritimă* şi *Legea Militară* sunt frecvent anexate *Eclogei* sau altor documente juridice. Ambele legi sunt nedatate, dar, pe baza anumitor deducţii care oricum nu rezolvă definitiv problema, sunt atribuite de unii cercetători perioadei dinastiei isauriene.

Legea Maritimă (νόμος ναυτικός, *leges navales*) sau, aşa cum este menţionată uneori în manuscrise, *Legea maritimă rodiană*, este un statut ce reglementează navigaţia comercială. Unii cercetători presupun că această lege a fost extrasă din capitolul II al celei de-a XIV-a cărţi a *Digestelor*, care conţine un împrumut aproape exact din dreptul grecesc al aşa-numitei *Legi rodiene de aruncare a încărcăturii peste bord* (*lex Rhodia de jactu*), tratând despre împărţirea pagubelor între proprietarul corăbiei şi proprietarul încărcăturii în cazurile în care o parte a acesteia a trebuit să fie aruncată peste bord pentru a salva ambarcaţiunea. În prezent, dependenţa *Legii rodiene* de *Digeste*, precum şi conexiunea ei cu *Ecloga*, care a fost subliniată de Zachariä von Lingenthal, nu sunt acceptate de cercetători[47].

Acest cod, în forma în care ne-a parvenit, este rezultatul compilării unor materiale din epoci distincte şi de natură diferită; cea mai mare parte a lui trebuie să-şi fi avut originea în cutumele locale. Ashburner a afirmat că partea a treia a *Legii Maritime* a fost evident destinată să fie o parte a cărţii LIII din *Basilicale*[48], conchizând că o a doua ediţie a *Legii Maritime* a fost făcută de către cei care au compilat *Basilicalele* sau sub îndrumarea acestora. Textele care există astăzi reprezintă în esenţă a doua ediţie[49]

Stilul *Legii Maritime* este mai degrabă cel al unui document oficial, în timp ce sub raportul conţinutului ea diferă de *Digestele* lui Iustinian, pentru că reflectă evident o

---

Code", *Outlines in the History of Byzantium*, 162-182 [în rusă]; A.P. Rudakov, *Outlines in the Byzantine Culture Based on Data of Greek Hagiography*, 176-198 [în rusă]. Vezi şi G. Vernadski, „Notes on the Peasant Community in Byzantium", *Uceniia Zapiski osnovanniia Russkoi Ucebnoy Kollegiei v Prage*, I, 2 (1924), 81-97 [în rusă]. Vernadski nu cunoştea cele două lucrări precedente. Vezi şi N.A. Constantinescu, „Réforme sociale ou réforme fiscale?", *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, XI (1924), 95-96.

45. G. Vernadski, „Sur les origines de la Loi agraire byzantine", *Byzantion*, II (1925), 178-179.
46. „The Farmer's Law", *Journal of Hellenic Studies*, XXXII (1912), 71. [Pentru informaţii suplimentare, vezi: J. Karayannopulos, „Entstehung und Bedeutung des *Nomos Georgikos*", *Byzantinische Zeitschrift*, LI (1958), 357-373; N. Pantazopoulos, „Peculiar Institutions of Byzantine Law in the *Georgikos Nomos*", *Revue des études sud-est européennes*, IX (1971), 541-547 – n. trad.]
47. Vezi W. Ashburner, *The Rhodian Sea Law*, LXVIII, LXXVIII, CXIII.
48. Despre acest cod din epoca macedoneană, vezi în special *infra*, pp. 344-346.
49. *Rhodian Sea Law*, CXII, CXIII.

anumită influenţă a vremurilor mai târzii. Astfel, de exemplu, această lege stabileşte responsabilitatea armatorului, a negustorului care a închiriat vasul şi a pasagerilor pentru siguranţa corăbiei şi a încărcăturii. În caz de furtună sau piraterie, ei trebuiau să împartă pierderile. Această măsură de precauţie a fost menită a servi ca un fel de asigurare şi, împreună cu alte ordonanţe speciale, a fost efectul faptului că începând din timpul lui Heraclius, în secolul al VII-lea, comerţul maritim şi navigaţia în general erau grav periclitate de raidurile navale ale piraţilor arabi şi slavi. Pirateria devenise un fenomen atât de obişnuit, încât armatorii şi negustorii nu îşi puteau continua activităţile comerciale decât prin asumarea unui risc comun.

Data compilării *Legii Maritime* nu poate fi determinată decât cu aproximaţie. Probabil a fost alcătuită neoficial între anii 600 şi 800 d.Hr. În orice caz, nu există niciun motiv pentru a atribui o origine comună celor trei cărţi : *Legea Maritimă*, *Codul Rural* şi *Legea Militară*[50]

În pofida revenirii dinastiei macedonene la normele dreptului lui Iustinian, *Legea Maritimă* a rămas în uz şi a influenţat câţiva jurişti bizantini din secolele X-XII. Această persistenţă indică faptul că navigaţia comercială bizantină nu s-a refăcut după secolele VII-VIII. Italienii, care mai târziu au monopolizat comerţul din Marea Mediterană, aveau propriile statute maritime. Odată cu declinul comerţului maritim bizantin, *Legea Maritimă* a devenit caducă, astfel că nu mai există referiri la ea în documentele juridice ale secolelor XIII-XIV[51].

Legea Militară sau *Legea soldatului* (νόμος στρατιωτικός, *leges militares*) este formată din extrase din parafrazele greceşti ale *Digestelor* şi *Codexului* lui Iustinian, din *Ecloga* şi din multe alte izvoare care s-au adăugat legii în vremuri mai târzii. Ea constă în principal într-o enumerare de pedepse aplicate bărbaţilor din serviciul militar pentru infracţiuni precum revolta, insubordonarea, dezertarea, adulterul. Pedepsele prevăzute sunt extrem de aspre. Dacă s-ar dovedi corectă opinia cercetătorilor potrivit căreia legea ar aparţine epocii dinastiei isauriene[52], acesta ar fi un excelent indiciu despre rigoarea disciplinei militare introduse de Leon al III-lea. Din nefericire, insuficienţa informaţiei nu susţine afirmaţia că legea aparţine acestei perioade. În fapt, tot ce s-a spus despre *Codul Rural*, *Legea Maritimă* şi *Legea Militară* trebuie rezumat în concluzia că niciunul dintre aceste trei mici coduri nu poate fi considerat cu certitudine opera împăraţilor isaurieni[53]

---

50. *Rhodian Sea Law*, CXII, CXIV.

51. Vezi un articol foarte exact asupra *Legii rodiene* semnat de H. Kreller, „Lex Rhodia. Untersuchungen zur Quellengeschichte des römischen Seerechtes", *Zeitschrift für das Gesamte Handelsrecht und Konkursrecht*, XXV (1921), 257-367. [Pentru informaţii suplimentare, vezi : M. Suzumov, „Morskoi zakon", *Anticinaia drevnost' i srednie veka*, VI (1969), 3-54 ; I. Spatharakis, „The Text of Chapter 30 of the Lex Nautica", *Ἑλληνικά*, XXVI (1973), 207-215 – n. trad.]

52. Vezi Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechische-römischen Rechts* (ediţia a III-a, 1892), 16-17 ; Zachariä von Lingenthal, „Wissenschaft und Recht für das Heer vom 6. bis zum Anfang des 10. Jahrhunderts", *Byzantinische Zeitschrift*, III (1894), 448-449. [Pentru informaţii suplimentare, vezi : P. Verri, *Le leggi penali militari dell'impero bizantino nell'alto Medioevo*, Roma, 1978 ; W. Ashburner, „The Byzantine Mutiny Act", *Journal of Hellenic Studies*, XLVI (1926), 80-109 ; G. Famiglietti, *Ex Ruffo leges militares*, Milano, 1980 ; V.V. Kucima, „Nomos stratiotikos", *Vizantiyskiy vremennik*, XXXII (1971), 276-284 – n. trad.]

53. Diehl şi Collinet au exprimat opinia că cele trei legi au fost opera dinastiei isauriene, *Cambridge Medieval History*, IV, 4-5, 708-710. Dar, în Introducere (xiii), Bury afirmă că, după opinia sa, conform investigaţiilor lui Ashburner, o asemenea părere nu mai poate fi susţinută, cel puţin în privinţa primelor două coduri.

Themele. Majoritatea cercetătorilor, începând cu Finlay, raportează reorganizarea şi desăvârşirea sistemului provincial al themelor, care îşi are originile în secolele VII-VIII, uneori la epoca lui Leon în particular. Finlay a scris: „O nouă dispunere geografică a themelor [...] a fost organizată de Leon şi a durat la fel de mult cât guvernarea bizantină"[54]. Gelzer a fost deosebit de categoric în această privinţă: „Leon i-a înlocuit definitiv pe funcţionarii civili şi a transferat puterea civilă din provincii în mâinile reprezentanţilor militari"[55] F.I. Uspenski a scris: „Numai pe timpul lui Leon Isaurianul are loc o schimbare radicală în favoarea consolidării puterii acordate strategului themei, în detrimentul administraţiei civile provinciale"[56]. Rămâne însă faptul că nu există informaţii asupra realizărilor lui Leon în domeniul organizării provinciale. Deţinem o listă a themelor, conţinând şi unele informaţii despre organizarea lor, care aparţine geografului arab Ibn-Khurdādhbeh (Ibn-Khordadbeh), din prima jumătate a secolului al IX-lea[57]. Comparând informaţiile acestuia cu informaţiile despre theme din secolul al VII-lea, cercetătorii au ajuns la unele concluzii privind anumite modificări aduse acestei organizări în secolul al VIII-lea, în timpul dinastiei isauriene. Se pare că în Asia Mică, pe lângă cele trei theme din secolul al VII-lea au fost create două noi theme în secolul al VIII-lea, probabil în timpul lui Leon al III-lea: (1) thema *Thrakesion*, în partea occidentală a Asiei Mici, constituită din provinciile apusene ale vastei theme a anatolicilor şi numită astfel din cauza garnizoanelor europene din Tracia cantonate acolo; (2) thema *Boukellarion*, în partea răsăriteană a vastei theme Opsikion, al cărei nume deriva de la *bucellarii*, acele trupe romane sau străine angajate de Imperiu sau de către persoane particulare. Constantin Porfirogenetul a spus că *bucellarii* urmau armata, asigurându-i proviziile[58]. Astfel, la începutul secolului al IX-lea, Asia Mică a avut cinci theme, pe care izvoarele din această perioadă le desemnează sub numele de „cele cinci theme orientale" (de pildă, în anul 803)[59]. Se pare că pe teritoriul european erau numai patru provincii la sfârşitul secolului al VIII-lea: Tracia, Macedonia, Hellas [Grecia] şi Sicilia. Dacă problema numărului themelor din Asia Mică în prima parte a secolului al IX-lea poate fi considerată rezolvată, problemele legate de înlocuirea completă a autorităţilor civile şi transferul funcţiilor lor către guvernatorii militari rămân încă incerte. Contribuţia decisivă a lui Leon al III-lea la organizarea themelor nu poate fi probată; ea nu este decât o simplă ipoteză[60].

54. *History of the Byzantine Empire from DCXIV to MLVII* (ediţia a II-a, 1856), 13-14; ed. H.F. Tozer, II, 29.
55. *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, 75.
56. *Byzantine Empire*, I, 812; II, 55-56 [în rusă].
57. Textul arab al lui Ibn-Khurdādhbeh, cu o traducere franceză, M.J. de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, VI, 77 ş.u. Vezi Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, 82 ş.u.; E.W. Brooks, „Arabic Lists of Byzantine Themes", *Journal of Hellenic Studies*, XXI (1901), 67 ş.u. De asemenea, vezi o listă a themelor bizantine dintr-o *Geografie* persană de la sfârşitul secolului al X-lea în *Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H. - 982 A.D.*, trad. de V. Minorski, 156-158, 421-422.
58. *De Thematibus*, 28.
59. Theophanes Continuatus, *Historia*, ed. Bonn, 6.
60. Vezi Kulakovski, *Byzantium*, III, 391-392 [în rusă]; E. Stein, „Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate", *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 75-77; G. Ostrogorsky, „Uber die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier", *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-1930), 397; Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 105 şi n. 4; Diehl şi Marçais, *Le Monde oriental*, 256.

Desăvârşirea şi extinderea sistemului themelor în timpul dinastiei isauriene sunt indisolubil legate de pericolele externe şi interne care ameninţau Imperiul. Constituirea de noi theme prin divizarea teritoriilor imense ale themelor anterioare era dictată de raţiuni politice. Din experienţa proprie, Leon ştia foarte bine cât de periculos era să lase un teritoriu prea întins în mâinile unui atotputernic guvernator miliar care putea să se revolte şi să revendice titlul imperial. Astfel, pericolul extern necesita consolidarea puterii militare centralizate, în special în provinciile ameninţate de adversarii Imperiului – arabii, slavii, bulgarii ; iar pe de altă parte, pericolul intern venit din partea preaputernicilor guvernatori militari (*strategi*), a căror independenţă faţă de puterea centrală era adesea asemănătoare relaţiilor de vasalitate, a impus reducerea întinderii teritoriului aflat sub autoritatea lor.

Dorind să sporească şi să reglementeze resursele financiare ale Imperiului, indispensabile pentru diversele sale acţiuni, Leon al III-lea a crescut capitaţia în Sicilia şi Calabria cu o treime faţă de suma iniţială ; pentru a aplica efectiv această directivă, a dispus să fie ţinut un registru al naşterilor tuturor copiilor de sex masculin. Cronicarul, care este ostil iconoclaştilor, a comparat această măsură cu tratamentul aplicat evreilor de către faraonul egiptean[61]. Aproape de sfârşitul domniei sale, Leon al III-lea a impus tuturor supuşilor Imperiului o taxă pentru repararea zidurilor Constantinopolului, distruse de seisme frecvente şi violente. Că această sarcină a fost împlinită în timpul său o dovedeşte faptul că numeroase inscripţii gravate pe turnurile şi zidurile interne ale Constantinopolului poartă numele lui Leon şi al fiului şi co-împăratului Constantin[62].

Controverse religioase şi prima perioadă a iconoclasmului

Istoria mişcării iconoclaste[63] se împarte în două perioade. Prima a durat din 726 până în 780 şi s-a încheiat oficial cu Sinodul al VII-lea Ecumenic ; a doua a durat din 813 până în 843 şi s-a încheiat prin aşa-numita „restaurare a Ortodoxiei".

Studierea epocii iconoclaste prezintă mari dificultăţi din cauza situaţiei actuale a izvoarelor. Toate lucrările iconoclaştilor, decretele imperiale, actele sinoadelor iconoclaste din anii 753-754 şi 815, tratatele teologice ale distrugătorilor icoanelor etc. au fost distruse de iconodulii victorioşi. Câteva resturi ale literaturii iconoclaste ne sunt cunoscute numai din fragmentele citate în lucrările iconodulilor cu scopul de a fi combătute. Astfel, decretul sinodului iconoclast din 753-754 a fost conservat în actele Sinodului al VII-lea Ecumenic, deşi poate nu în forma sa originală completă* Decretul sinodului din anul 815 a fost descoperit într-unul din tratatele patriarhului Nichifor, în timp ce numeroase fragmente de

61. Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 410. Vezi F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, I, 36 (nr. 300) ; E. Stein, *Byzantinische Zeitschrift*, XXIX (1930), 355.
62. Vezi A. van Millingen, *Byzantine Constantinople*, 98-99, şi ilustraţiile dintre aceste pagini.
63. Iconoclast este termenul grecesc pentru „distrugător de icoană" ; iconodul, „închinător la icoană".
Cercetări recente au evidenţiat că nu există niciun indiciu că sinodul niceean (787) ar fi dat citire unui *horos* adulterat, iar structura internă a hotărârii sinodale de la Hiereia este identică cu definiţii dogmatice similare, astfel încât putem admite fără rezerve că este cea mai fidelă oglindire a teologiei iconoclaste. Vezi : M.V. Anastos, „The argument for Iconoclasm As Presented by the Iconoclastic Council of 754", în *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Matthias Friend Jr.*, edited by K. Weitzmann, Princeton, Princeton University Press, 1955, 178 (n. trad.).

literatură iconoclastă se găsesc în tratatele teologice şi polemice ale adversarilor mişcării. Deosebit de importante în această privinţă sunt cele trei celebre tratate *Împotriva celor care defăimează Sfintele Icoane* ale renumitului teolog şi imnograf Ioan Damaschin (din Damasc), contemporan al primilor doi împăraţi iconoclaşti. Pentru a-şi disemina ideile, iconoclaştii au recurs uneori la scrierea de lucrări apocrife. Aşadar, izvoarele care ne-au parvenit despre iconoclasm sunt influenţate de ostilitatea faţă de această mişcare; de aceea, mai târziu, cercetătorii au emis aprecieri atât de diferite despre perioada iconoclastă.

În primul rând, cercetătorii şi-au îndreptat atenţia asupra problemei originilor acestei mişcări împotriva icoanelor care a durat, cu unele întreruperi, mai mult de un secol şi a avut consecinţe foarte grave pentru Imperiu. Unii cercetători ai perioadei menţionate au identificat în această politică a împăraţilor iconoclaşti cauze religioase, în timp ce alţii au considerat cauzele ca fiind în principal de ordin politic. S-a crezut că Leon al III-lea s-a decis să distrugă icoanele pentru că a sperat că, prin această măsură, va înlătura unul dintre obstacolele principale spre o relaţie mai apropiată a creştinilor cu evreii şi mahomedanii, care dezaprobau icoanele. S-a considerat că ar fi crezut că o mai strânsă afinitate religioasă cu aceste două religii ar facilita supunerea lor faţă de Imperiu. Un studiu foarte amănunţit al perioadei iconoclaste a fost realizat de către un bine-cunoscut istoric grec, Paparrigopoulos, ale cărui opinii subiective în ce priveşte *Ecloga* au fost semnalate. Potrivit acestuia, este impropriu să aplicăm epocii calificativul de „iconoclastă", pentru că nu defineşte perioada în plenitudinea ei. Convingerea sa este că, în paralel cu reforma religioasă care a condamnat icoanele, a interzis relicvele şi a redus numărul mănăstirilor, dar a lăsat totuşi intacte dogmele esenţiale ale credinţei creştine, a existat şi o reformă socială şi politică. Împăraţii iconoclaşti aveau intenţia de a scoate învăţământul public din mâinile clerului. Aceşti suverani au acţionat nu din capricii personale sau dinastice, ci pe baza unor chibzuinţe mature şi îndelungate, cu o înţelegere evidentă a necesităţilor societăţii şi a cerinţelor opiniei publice. Ele au fost susţinute de elementele cele mai luminate ale societăţii, de majoritatea clerului înalt şi de armată. Eşecul final al reformelor iconoclaste ar trebui pus pe seama faptului că mulţi oameni au rămas ataşaţi cu devotament de vechea credinţă, fiind deci extrem de înverşunaţi împotriva reformelor. Acest grup a inclus îndeosebi poporul de rând, femeile şi numărul mare al monahilor. Leon al III-lea a fost aparent incapabil să educe poporul în noul spirit[64]. Pe scurt, acestea sunt opiniile lui Paparrigopoulos cu privire la această epocă; dar este neîndoielnic că el a exagerat atunci când a considerat activităţile reformatoare ale împăraţilor secolului al VIII-lea drept o încercare remarcabilă de revoluţie socială, politică şi religioasă. Totuşi, a fost primul savant care a semnalat importanţa şi complexitatea perioadei iconoclaste, convingându-i astfel şi pe alţii să îi acorde o atenţie mai mare. Unii au crezut că politica iconoclastă a împăraţilor a fost motivată atât de consideraţii religioase, cât şi politice, cu predominanţa celor din urmă; aceştia au susţinut că Leon al III-lea, dornic să fie singur suveran autocrat în toate aspectele vieţii, a sperat ca, prin interzicerea cinstirii icoanelor, să elibereze poporul de influenţa puternică a Bisericii, care folosea venerarea icoanelor ca pe unul dintre cele mai eficiente instrumente pentru a-şi asigura supunerea laicatului. Idealul final al lui Leon era să obţină puterea nelimitată asupra unui popor unit din punct de vedere religios. Viaţa religioasă a Imperiului urma să fie reglementată de politica iconoclastă a împăraţilor, care era menită să contribuie la realizarea idealurilor politice ale suveranilor

64. Paparrigopoulos, *Histoire de la civilisation héllenique*, 188-191. Aceleaşi opinii au fost expuse de autor şi mai devreme în lucrarea sa *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, III.

„înconjuraţi de aureola zelului reformator"[65]. Recent, unii cercetători (de exemplu, francezul Lombard) au început să considere iconoclasmul drept o reformă exclusiv religioasă, destinată să prevină „progresul reînvierii păgânismului" sub forma excesivei cinstiri a icoanelor şi „să restabilească creştinismul în puritatea sa originară". Lombard a crezut că această reformă religioasă s-a dezvoltat în paralel cu schimbările politice, dar a avut o istorie proprie[66]. Bizantinistul francez Bréhier a atras atenţia asupra faptului că iconoclasmul comportă două chestiuni diferite: (1) problema cinstirii icoanei înseşi, discutată în mod obişnuit; (2) problema legalităţii artei religioase, mai precis problema dacă este permis sau nu să se recurgă la artă ca mijloc de zugrăvire a lumii supranaturale şi de reprezentare a Sfinţilor, a Sfintei Fecioare şi a lui Iisus Hristos. Cu alte cuvinte, Bréhier a ridicat problema influenţei iconoclasmului asupra artei bizantine[67] În sfârşit, C.N. Uspenski a deplasat accentul de la iconoclasm către politica guvernului împotriva dezvoltării şi extinderii proprietăţii funciare a mănăstirilor. El a susţinut că:

> Măsurile administrative ale lui Leon erau îndreptate în principal şi în mod esenţial, încă de la început, împotriva mănăstirilor, care au ocupat, către sfârşitul veacului al VIII-lea, o poziţie foarte nefirească în Imperiu. În scopurile sale esenţiale, politica lui Leon al III-lea nu a fost fundamentată pe vreun considerent religios, dar obştile monahale persecutate, apărătorii feudalismului monastic, au socotit în avantajul lor să transfere disputa pe tărâm teologic, pentru a putea susţine că activitatea împăraţilor era atee şi eretică, discreditând în felul acesta mişcarea şi subminând încrederea maselor în împăratul lor. Astfel, adevărata natură a mişcării a fost abil mascată şi poate fi redescoperită numai cu foarte mare efort[68].

Având în vedere aceste opinii diverse, este evident că mişcarea iconoclastă a fost un fenomen extrem de complex; din nefericire, situaţia izvoarelor împiedică încă desluşirea sa[69].

---

65. K. Schwarzlose, *Der Bilderstreit, ein Kampf der Griechischen Kirche um ihre Eigenart und ihre Freiheit*, 42, 46, 48, 50.
66. *Constantin V*, 105, 124, 127, 128.
67. *La Querelle des images*, 3-4.
68. C.N. Uspenski, *Outlines in the History of Byzantium*, 213, 237 [în rusă]. Vezi Iorga, „Sur les origines de l'iconoclasme", *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, XII (1924), 147-148. G. Ostrogorsky respinge vehement teoria lui C.N. Uspenski, *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-1930), 399 şi n. 2.
69. Studii generale recente asupra mişcării iconoclaste au fost realizate de H. Leclercq, „Images", *Dictionnaire d'archéologie chrétienne*, VII, 180-302, şi F.I. Uspenski, *Byzantine Empire*, II, 22-53, 89-109; 157-174 [în rusă]. Vezi şi E.J. Martin, *History of the Iconoclastic Controversy*; J. Marx, *Der Bilderstreit der byzantinischen Kaiser*; G.B. Ladner, „Origin and Significance of the Byzantine Iconoclastic Controversy", *Medieval Studies*, II (1940), 127-149; L. Bréhier, „Iconoclasme", *Histoire de l'Église*, ed. A. Fliche & V. Martin, V, 431-470 (până în anul 754); foarte importantă, bibliografie excelentă. [În ultimele decenii s-au adăugat bibliografiei iconoclasmului bizantin următoarele titluri: Paul J. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinopole. Ecclesiatical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire*, Oxford, Clarendon Press, 1958 (reed. Oxford, Sandpiper Books, 2001); Joan M. Hussey, „The Iconoclast Controversy", în *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford, Clarendon Press, 1986, 30-68; Milton V. Anastos, „Iconoclasm and Imperial Rule (717-842)", în *The Cambridge Medieval History*, IV.1. *Byzantium and Its Neighbours*, edited by J.M. Hussey, with the editorial assistance of D.M. Nicol and G. Cowan, Cambridge,

În primul rând, toţi împăraţii iconoclaşti au fost de origine orientală: Leon al III-lea şi dinastia sa erau isaurieni sau, poate, sirieni; restauratorii iconoclasmului în secolul al IX-lea au fost Leon al V-lea, un armean, şi Mihail al II-lea şi fiul său, Teofil, originari din provincia Frigia, aflată în centrul Asiei Mici. Restauratorii cultului icoanelor au fost de sex feminin, Irina şi Teodora; Irina, cu o ascendenţă greacă, iar Teodora, din Paflagonia (în Asia Mică), o provincie situată pe litoralul Mării Negre, învecinându-se cu Bithynia şi nu foarte departe de capitală. Niciuna dintre ele nu provenea din părţile centrale ale peninsulei. Locul de origine al suveranilor iconoclaşti nu poate fi văzut ca neesenţial. Originea orientală a acestor suverani ne poate ajuta să ajungem la o înţelegere mai clară atât a rolului lor în această mişcare, cât şi a sensului mişcării înseşi.

Opoziţia faţă de cultul icoanelor în secolele VIII-IX nu a fost o mişcare în întregime nouă şi neprevăzută. Trecuse deja printr-o lungă perioadă de evoluţie. Arta creştină, prin reprezentarea imaginii umane în mozaicuri, fresce, sculpturi sau gravuri, preocupase de mult timp minţile a numeroşi oameni profund religioşi datorită asemănării ei cu practicile păgânismului abandonat. Chiar la începutul secolului al IV-lea, Sinodul de la Elvira (în Spania) a hotărât că „nu trebuie să fie picturi (*picturas*) în biserică, zidurile nu trebuie să poarte icoane a ceea ce este venerat şi adorat" (*ne quod colitur et adoratur in parietibus depingatur*)[70].

Cambridge University Press, 1966, 61-104; Stephen Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III with Particular Attention to the Oriental Sources* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 346, Subsidia 41), Louvain, Peeters, 1973; Stephen Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V with Particular Attention to the Oriental Sources* (Corpus Scriptorum Scriptorum Orientalium 384, Subsidia 52), Louvain, Peeters, 1977; *Iconoclasm: Papers Given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Anthony Bryer and Judith Herrin, eds., University of Birmingham, March 1975, Birmingham, Centre for Byzantine Studies, University of Birmingham, 1977; *Nicée II (787-1987). Douze siècles d'images religieuses*, Actes du Colloque international Nicée II tenu au Collège de France, Paris les 2, 3, 4 octobre 1986, édités par François Bœspflug et Nicolas Lossky, Paris, Les Éditions du Cerf, 1987; Gilbert Dagron, „L'iconoclasme et l'établissement de l'Orthodoxie (726-847)", în *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*, sous la direction de J.-M. Mayeur *et alii*, tome IV. *Évêques, Moines et Empereurs (610-1054)*, sous la responsabilité de Gilbert Dagron, P. Riché et André Vauchez, Paris, Desclée, 1993, 93-165; Vincent Deroche, „Le Mouvement Iconoclaste et son Rejet", în *Entre Rome et l'Islam. Les Chrétientés d'Orient, 610-1054* (Regards sur l'Histoire), Paris, SEDES, 1996, 147-226; Leslie Brubaker, John Haldon & Robert Ousterhout, *Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680–850) : The Sources : An Annotated Survey*, Aldershot, Ashgate, 2001; Marie-France Auzépy, *L'iconoclasme* (Que sais-je?), Paris, PUF, 2006; Marie-France Auzépy, *L'histoire des iconoclastes* (Bilans des recherches 2), Paris, Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, 2007 – n. trad.]

70. J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, II, 11 (*Consilium Liberitanum*, XXXVI). Pentru o interpretare diferită a acestui text, vezi Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne*, VII, 215. Însă textul este limpede. Asupra autenticităţii actului Sinodului de la Elvira, vezi, de exemplu, A. Harnack, *Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebis*, II. *Die Chronologie*, II, 450: „ihre Echtheit [...] bedarf keiner Beweisfuhrung". În ceea ce priveşte data conciliului, vezi A. Piganiol, *L'empereur Constantin le Grand*, 81-82. [Pentru informaţii suplimentare, vezi: R. Grigg, „Aniconic Worship and the Apologetic Tradition: A Note on Canon 36 of the Council of Elvira", *Church History*, XLV (1976), 4, 428-433 – n. trad.]

În secolul al IV-lea, când creştinismul a primit statut legal şi a devenit mai târziu religie de stat, bisericile au început să fie împodobite cu icoane. În secolele IV-V, cultul icoanelor a apărut şi s-a dezvoltat în Biserica creştină. Confuzia cu privire la această practică a persistat. Eusebiu de Cezareea, istoric ecleziastic din secolul al IV-lea, s-a referit la venerarea icoanelor lui Iisus Hristos şi ale apostolilor Petru şi Pavel ca la „un obicei al ne-evreilor"[71]. Tot în secolul al IV-lea, Epifanie din Cipru a relatat într-o scrisoare că sfâşiase o bucată de ţesătură (*velum*) imprimată cu chipul lui Iisus Hristos sau al unuia dintre Sfinţi pentru că „pângărea biserica"[72]. În secolul al V-lea, un episcop sirian, înainte de a fi instituit în această înaltă funcţie, a denunţat icoanele. În secolul al VI-lea, o puternică revoltă în Antiohia a fost îndreptată împotriva cinstirii icoanelor, iar în Edessa soldaţii rebeli au aruncat cu pietre spre icoana făcătoare de minuni a lui Hristos. Au existat cazuri de atacuri asupra icoanelor şi de distrugere a unora dintre ele şi în secolul al VII-lea. În Europa Apuseană, la sfârşitul secolului al VI-lea, episcopul de Massilia (Marsilia) a dispus ca toate icoanele să fie îndepărtate din biserici şi distruse. Papa Grigorie I cel Mare i-a adresat o scrisoare, lăudându-l pentru zelul său în pledoaria ca nimic creat de mâna omului să nu slujească drept obiect de adorare (*nequid manufactum adorari posset*), dar, în acelaşi timp, admonestându-l pentru distrugerea icoanelor, deoarece el a îndepărtat astfel orice oportunitate pentru educaţia istorică a ignoranţilor, care „puteau citi cel puţin privind pe pereţi ceea ce nu puteau citi în cărţi"[73] Într-o altă scrisoare adresată aceluiaşi episcop, papa a scris: „În ce priveşte interzicerea adorării lor, noi te lăudăm întru totul; dar te mustrăm pentru că le-ai distrus. [...] A adora o icoană este un lucru (*picturam adorare*), iar a învăţa ceea ce trebuie adorat prin istorisirea acelei picturi este altceva"[74]. Deci, în opinia lui Grigorie cel Mare şi a altora, icoanele serveau ca mijloace pentru educarea poporului.

Tendinţele iconoclaste ale provinciilor răsăritene au fost influenţate întru câtva de evrei, a căror credinţă interzicea cultul icoanelor şi care, din când în când, au atacat cu multă

71. *Historia ecclesiastica*, VII, 18, 4.

72. Textul grec la G. Ostrogorsky, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 74; *cf.* versiunea latină, *ibidem*, 74, 86; P. Maas, „Die ikonoclastiche Episode in dem Briefe des Epiphanios an Johannes", *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-1930), 282; Migne, *Patrologia Graeca*, XLIII, 390. Împotriva autenticităţii se pronunţă D. Serruys, în *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, I, 1904, 361-363; Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 83-88. Vezi şi H. Grégoire, *Byzantion*, IV (1927-1928), 769-770; F. Dölger, în *Göttingische gelehrte Anzeigen* (1929), 357-358 (recenzie foarte interesantă a cărţii lui Ostrogorsky); Maas, *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-1930), 279, 286; Stein, *Byzantinische Zeitschrift*, XXIX (1928), 356. [Pentru informaţii suplimentare, vezi: P. Maraval, „Épiphane, *Docteur des iconoclastes*", în *Nicée II, 787-1987. Douze siècles d'images religieuses. Actes du Colloque International Nicée II, tenu au Collége de France, Paris les 2, 3, 4 octobre 1986*, édités par F. Bœspflug et N. Lossky, Paris, Les Éditions du Cerf, 1987, 51-62; N. Chifăr, „Poate fi considerat Sfântul Epifanie al Salaminei un promotor al iconoclasmului?", în *Teologie şi spiritualitate patristică*, Iaşi, Editura Trinitas, 2002, 99-115 – n. trad.]

73. *Epistolae*, IX, 105, ed. Migne, *Patrologia Latina*, LXXVII, 105; ed. L.M. Hartmann, *Mon. Germ. Hist., Epistolarum*, II, 195; trad. engl. *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, ed. P. Schaff *et alii*, Seria a II-a, XIII, 23.

74. *Epistolae*, XI, 13, ed. Migne, LXXVII, 1128; ed. Hartmann, VI, 10; *Nicene and Post-Nicene Fathers*, XIII, 54.

violenţă orice formă de asemenea venerare. O influenţă similară a început să fie exercitată din a doua jumătate a secolului al VII-lea de către musulmani, care, călăuziţi de cuvintele Coranului: „Icoanele sunt un lucru dezgustător şi o lucrare a lui Satan" (V, 92)*, au considerat cinstirea icoanei drept o formă de idolatrie. Istoricii au afirmat frecvent că Yazīd al II-lea, califul arab, a publicat un decret pentru statul său, cu trei ani înainte de edictul lui Leon, prescriind prin acesta distrugerea icoanelor din bisericile supuşilor săi creştini; autenticitatea acestei istorii este uneori pusă la îndoială, fără prea multe argumente[75]. În orice caz, influenţa mahomedană asupra provinciilor răsăritene trebuie luată în considerare în orice studiu al mişcării împotriva icoanelor. Un cronicar se referă la împăratul Leon ca la un „cugetător la cele ale saracinilor" (σαρακηνόφρων)[76], deşi, în realitate, sunt puţine argumente pentru a pretinde că a fost direct influenţat de Islam. În sfârşit, una dintre cel mai larg răspândite secte orientale medievale, pavlicienii, care locuiau în partea central-răsăriteană a Asiei Mici, s-a opus vehement cultului icoanelor. Pe scurt, în provinciile răsăritene bizantine din Asia Mică, în timpul lui Leon, s-a dezvoltat o puternică mişcare iconoclastă. Unul dintre istoricii ecleziastici ruşi, A.P. Lebedev, a scris: „Se poate afirma categoric că numărul luptătorilor împotriva icoanelor înainte de perioada iconoclastă [secolul al VIII-lea] a fost mare şi că ei erau o forţă de care Biserica însăşi a avut motive serioase să se teamă"[77] Unul dintre focarele principale ale mişcării iconoclaste a fost Frigia, una dintre provinciile centrale ale Asiei Mici.

Între timp, cultul icoanelor se răspândise pretutindeni şi devenise foarte puternic. Icoane ale lui Iisus Hristos, ale Sfintei Fecioare şi ale unor diferiţi Sfinţi, precum şi reprezentarea unor scene vechi sau nou-testamentare erau folosite din abundenţă pentru a decora sanctuarele creştine. Icoanele aşezate în diferitele biserici ale epocii erau atât mozaicuri, cât şi fresce

---

* De fapt, textul citat din Coran se regăseşte în sura V (*Masa*), versetul 90, nefiind o exprimare explicită cu privire la icoane: „O, voi cei ce credeţi! Vinul, jocul de noroc, pietrele înălţate şi săgeţile de ghicit sunt o întinare şi o lucrare a diavolului" (*Coranul*, traducere din limba arabă, introducere şi note de George Grigore, Bucureşti, Editura Herald, 2006, 92-93). Tema principală o constituie interzicerea consumării vinului şi oprirea jocului de noroc (*maisir*), fapt întărit de versetele următoare, şi nu pietrele înălţate sau de jertfă. Textul reia tema din sura II (*Vaca*), versetul 219 („Când te întreabă despre vin şi jocul de noroc, spune-le: *în amândouă, oamenii află un mare păcat...*"). Prin „pietre înălţate" sau „pietre de jertfă", cum găsim în alte traduceri, prin extensie, pot fi înţelese şi icoanele pe care Islamul timpuriu le-a respins; însă cuvântul „icoană" în formă arabă nu apare în Coran. Pe de altă parte, nu există nicăieri în Coran un text care să interzică explicit cinstirea icoanelor. Vezi P. Heines, „Bild und Bilderverbot", în Adel Theodor Khoury, Ludwig Hagemann & Peter Heine, *Lexikon des Islam*, vol. I, Freiburg/Basel/Wien, Herder, 1991, 127. Vezi şi lucrarea lui M. Ipşiroglu, *Das Bild im Islam. Ein Verbot und seine Folgen*, Wien/München, Anton Schroll & Co., 1971, 174 p. (n. trad.).

75. Vezi, de exemplu, C. Becker, *Vom Werden und Wesen der Islamichen Welt: Islamstudien*, I, 446 (susţine că edictul lui Yazīd a fost promulgat). [A.A. Vasiliev s-a ocupat în mod special de acest subiect, fiindu-i publicat postum studiul dedicat campaniei iconoclaste a califului Yazīd al II-lea: „The Iconoclastic Edict of the Caliph Yazid II, A.D. 721", *Dumbarton Oaks Papers*, IX-X (1955-1956), 23-47 – n. trad.]
76. Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 405; Iorga a socotit acest epitet o „poreclă şi o calomnie": *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, XI (1924), 143, n. 3.
77. *Ecumenical Councils of the Sixth, Seventh and Eight Centuries* (ediţia a III-a, 1904), 142.

sau gravuri în fildeş, lemn sau bronz – cu alte cuvinte, erau atât icoane pictate, cât şi icoane sculptate, în timp ce numeroase picturi mici erau reproduse în manuscrise ilustrate (miniaturi). Veneraţia a fost deosebit de profundă faţă de aşa-numitele „icoane nefăcute de mână omenească", despre care credincioşii considerau că deţin puteri miraculoase. Icoanele şi-au găsit loc şi în viaţa familială, pentru că ele erau alese uneori drept naşi pentru copii, iar icoanele brodate ale Sfinţilor decorau vestimentaţia de paradă a aristocraţiei bizantine. Toga unuia dintre senatori era decorată cu icoane reprezentând istoria întregii vieţi a lui Iisus Hristos.

Uneori, cei care cinsteau icoanele au luat prea literal acest act, adorând nu persoana sau ideea reprezentată în icoană, ci icoana însăşi sau materialul din care era făcută. Acest fapt reprezenta o mare tentaţie pentru mulţi dintre credincioşi, care erau atraşi spre această venerare a obiectelor neînsufleţite din cauza înrudirii ei cu practicile păgâne. După părerea lui N.P. Kondakov, „în vremea aceea, în capitală s-a constatat o creştere specifică a numărului mănăstirilor, al obştilor monahale şi al comunităţilor de orice fel, care s-au înmulţit foarte rapid şi au atins o amploare incredibilă la sfârşitul secolului al VIII-lea (poate, mai corect, spre sfârşitul secolului al VIII-lea)"[78]. În opinia lui I.D. Andreev, numărul monahilor bizantini în perioada iconoclastă poate fi estimat, fără vreo exagerare, la 100.000. Acest savant spune: „Amintind că în Rusia actuală [aceste rânduri au fost scrise în anul 1907], cu populaţia sa de 120.000.000 locuitori, răspândită pe un vast teritoriu, sunt numai aproximativ 40.000 de monahi şi monahii, este uşor de imaginat cât de densă trebuie să fi fost reţeaua de mănăstiri ce acoperea teritoriul relativ restrâns al Imperiului bizantin"[79]

În timp ce, pe de o parte, venerarea icoanelor, obişnuite sau făcătoare de minuni, şi a relicvelor i-a tulburat pe mulţi oameni, care au crescut sub influenţele predominante ale perioadei, pe de altă parte, excesiva dezvoltare a monahismului şi rapida creştere a mănăstirilor s-au ciocnit cu interesele seculare ale statului bizantin. Având în vedere faptul că un mare număr de tineri sănătoşi au îmbrăţişat viaţa spirituală, Imperiul pierdea resurse necesare pentru armata, agricultura şi industria sa. Adeseori, monahismul şi mănăstirile au servit drept refugiu pentru cei care au dorit să se sustragă obligaţiilor guvernamentale; prin urmare, mulţi dintre monahi nu erau oameni care au fost dispuşi să se retragă din viaţa seculară sub impulsul dorinţei sincere de a urmări idealuri mai înalte. Două aspecte trebuie distinse în viaţa ecleziastică a secolului al VIII-lea: cel religios şi cel secular.

Împăraţii iconoclaşti, născuţi în Orient, au fost familiarizaţi cu opiniile religioase predominante în provinciile răsăritene; au fost educaţi în aceste opinii, pe care şi le-au însuşit în modul cel mai intim. La urcarea pe tronul bizantin, şi-au adus propriile orientări în capitală şi le-au transformat în fundamentul politicii lor bisericeşti. Aceşti împăraţi nu au fost nici necredincioşi, nici raţionalişti, cum s-a susţinut de obicei. Dimpotrivă, au fost oameni cu o credinţă sinceră şi statornică şi au dorit să purifice religia de erorile care au pătruns-o şi au deturnat-o de la direcţia ei autentică[80]. Din punctul lor de vedere, cultul icoanelor şi cel al relicvelor erau rămăşiţe ale păgânismului, care trebuiau abolite cu orice preţ pentru a se restabili credinţa creştină în forma sa pură originară. „Sunt împărat şi

78. *Iconography of the Holy Virgin*, II, 3 [în rusă].

79. *Germanus and Tarasius, Patriarchs of Constantinople*, 79 [în rusă].

80. În legătură cu interesanta corespondenţă dintre califul 'Umar al II-lea şi Leon al III-lea asupra problemelor doctrinare, care a fost păstrată de istoricul armean Ghevond şi ar putea fi falsă, vezi un studiu precis de A. Jeffery, „Ghevond's Text of the Correspondence between 'Umar II and Leo III", *Harvard Theological Review*, XXXVII (1944), 269-332.

preot", i-a scris Leon al III-lea papei Grigorie al II-lea[81]. Pornind de la acest principiu, Leon al III-lea considera că este dreptul său legal să-şi impună propriile concepţii religioase tuturor supuşilor săi. Această atitudine nu poate fi văzută ca o inovaţie. Era cezaropapismul acceptat al împăraţilor bizantini, predominant mai ales în vremea lui Iustinian cel Mare, care se considerase singura autoritate atât în problemele spirituale, cât şi în cele temporale. De asemenea, Leon al III-lea a fost un reprezentant convins al ideii cezaropapiste.

Primii nouă ani ai domniei sale, dedicaţi respingerii inamicilor externi şi consolidării tronului, nu au fost marcaţi de nicio măsură în privinţa icoanelor. Activitatea ecleziastică a împăratului din această perioadă s-a manifestat numai în solicitarea ca evreii, precum şi secta orientală a montaniştilor să fie botezaţi.

Abia în al zecelea an al domniei sale, mai precis în 726, împăratul, potrivit cronicarului Teofan, „a început să vorbească de distrugerea Sfintelor Icoane venerate de toţi"[82]. Majoritatea cercetătorilor contemporani consideră că primul edict împotriva icoanelor a fost promulgat în 726 sau poate în 725. Din nefericire, textul acestui decret nu este cunoscut[83]. Curând după promulgarea acestui edict, Leon al III-lea a dispus distrugerea veneratei gravuri a lui Hristos situată deasupra uneia dintre porţile intrării Chalke, cum era numită impunătoarea intrare în palatul imperial. Distrugerea acestei icoane a provocat o agitaţie, la care femeile au fost participanţii principali. Ofiţerul imperial delegat să distrugă această icoană a fost ucis, dar omuciderea a fost răzbunată prin pedepsirea severă de către împărat a apărătorilor gravurii. Aceste victime au fost primii martiri ai cultului icoanelor*

Ostilitatea lui Leon faţă de cultul icoanelor a provocat o opoziţie foarte puternică. Gherman**, patriarhul Constantinopolului, şi Grigorie al II-lea, papă al Romei, au protestat

---

81. Gregorii II, *Epistola*, XIII: *ad Leonem Isaurum imperatorem*; Migne, *Patrologia Latina*, LXXXIX, 521 (*imperator sum et sacerdos*). Problema dacă aceste scrisori sunt apocrife (vezi L. Guerard, „Les lettres de Grégoire à Léon l'Isaurien", *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, X, 1890, 44-60) sau autentice (vezi, de exemplu, H. Mann, *The Lives of the Popes*, ediţia a II-a, 1925, I, 498-502) nu este foarte importantă pentru obiectivul nostru. În orice caz, scrisoarea a fost redactată sau fabricată pe baza unei mărturii foarte bune. Vezi J.B. Bury, *Appendix* 14 la vol. V al ediţiei sale a lui Gibbon; Hefele-Leclercq, *Histoire des conciles*, III (2), 659-664; Cabrol, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne*, VII (I), 248. O nouă ediţie a scrisorilor lui Grigorie al II-lea a fost realizată de către E. Caspar, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, LII (1933), 29-89, în special 76. Mai multe studii recente sunt mai degrabă în favoarea autenticităţii epistolelor. [Ediţia critică a epistolelor papei Grigorie al II-lea adresate împăratului Leon al III-lea i se datorează lui J. Gouillard, „Aux origines de l'iconoclasme: Le témoignage de Grégoire II?", *Travaux et Mémoires*, III (1968), 243-307 – n. trad.]

82. *Chronographia*, ed. de Boor, 404.

83. Vezi, de exemplu, dintre publicaţiile recente, Charles Diehl, „Leo III and Isaurian Dinasty (717-802)", *Cambridge Medieval History*, IV, 9; Leclercq, în *Dictionnaire d'archéologie chrétienne*, VII (I), 240-241; F.I. Uspenski, *Byzantine History*, II, 25 ş.u. [în rusă]. [Un excelent studiu asupra acestei chestiuni la M.V. Anastos, „Leo III's Edict against the Images in the year 726-727 and Italo-Byzantine Relations between 726 and 730", *Byzantinische Forschungen*, III (1968), 5-41 – n. trad.]
Asupra acestui episod al disputei iconoclaste, vezi: M.-F. Auzépy, „La destruction de l'icône du Christ de la Chalce par Léon III", *Byzantion*, LX (1990), 445-492 (n. trad.).

** Pentru informaţii suplimentare, vezi: L. Lamza, *Patriarch Germanos I. von Konstantinopel (715-730). Versuch einer endgültigen chronologischen Fixierung des Lebens und Wirkens des Patriarchen: mit dem griechisch-deutschen Text der „Vita Germani" am Schluss der Arbeit*,

vehement faţă de politica împăratului. În Grecia şi în insulele Mării Egee a izbucnit o revoltă în apărarea icoanelor* Deşi a fost rapid reprimată de către armata lui Leon al III-lea, această puternică reacţie din partea populaţiei a făcut imposibilă întreprinderea altor măsuri decisive de către împărat.

În sfârşit, în 730, împăratul a convocat un fel de consiliu care a promulgat un alt edict împotriva Sfintelor Icoane. Foarte probabil, acest consiliu nu a produs un nou edict, ci numai a repus în vigoare edictul din 725 sau 726[84]. Gherman, care a refuzat să contrasemneze acest decret, a fost depus şi obligat să se retragă la proprietatea sa, unde şi-a petrecut liniştit ultimii ani din viaţă. Scaunul patriarhal a fost ocupat de Anastasios**, care a consimţit să semneze edictul. Astfel, decretul împotriva icoanelor nu era emis numai în numele împăratului, ci şi în numele Bisericii, dat fiind că era sancţionat prin semnătura patriarhului. Această autoritate era de mare valoare pentru Leon.

Izvoarele păstrează tăcerea în ce priveşte persecuţia împotriva icoanelor în referirile la perioada care a urmat proclamării acestui edict, adică ultimii 11 ani ai domniei lui Leon. Aparent nu au existat cazuri de violenţe. Oricum, persecuţia sistematică a icoanelor în timpul domniei lui Leon al III-lea este exclusă. Cel mult au fost doar câteva situaţii izolate de distrugere publică a icoanelor. Potrivit unui cercetător, „epoca lui Leon al III-lea a fost mai degrabă o *pregătire* pentru persecuţia icoanelor şi a cinstitorilor lor decât o reală persecuţie"[85].

Aserţiunea că mişcarea de distrugere a icoanelor din secolul al VIII-lea a început nu prin distrugerea icoanelor, ci prin aşezarea lor cât mai sus pentru a le sustrage venerării credincioşilor trebuie respinsă, deoarece majoritatea icoanelor din bisericile bizantine erau fresce sau mozaicuri, care nu puteau fi deplasate şi transferate de pe pereţii bisericilor.

Politica ostilă icoanelor a lui Leon a fost reflectată în cele trei celebre tratate *Împotriva celor care defăimează Sfintele Icoane* ale lui Ioan Damaschin, care a trăit în vremea primului împărat iconoclast, în interiorul frontierelor califatului arab. După toată probabilităţile, două din aceste tratate au fost scrise în timpul lui Leon. Datarea celui de-al treilea nu poate fi determinată cu exactitate.

Papei Grigorie al II-lea, care s-a opus politicii lui Leon de distrugere a icoanelor, i-a succedat papa Grigorie al III-lea, care a convocat un sinod la Roma şi i-a anatemizat pe iconoclaşti. După acest eveniment, Italia centrală s-a detaşat de Imperiul bizantin şi a ajuns să fie controlată complet de interesele papale şi occidentale. Italia meridională a rămas încă sub dominaţie bizantină.

Cu totul diferit a fost tabloul în timpul domniei lui Constantin al V-lea Copronimul (741-775), succesorul lui Leon al III-lea. Educat de tatăl său, Constantin a urmat o politică iconoclastă inflexibilă şi, în ultimii ani ai domniei sale, a iniţiat persecuţia împotriva

---

Würzburg, Augustinus-Verlag, 1975; D. Stein, „Germanos (715-730)", în *Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit, Germanos I. – Methodios I. (715-847)*, hrsg. R.-J. Lilie, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1999, 5-21 (n. trad.).

Semnificaţia religioasă a acestei sediţiuni a themei Helladikon şi a flotei Cicladelor a fost negată de Θ. Κορρὲς, „Τὸ κἰνημα τών «Ἑλλαδικών»", *Βυζαντιακά*, I (1981), 37-49 (n. trad.).

84. Vezi Leclercq, „Constantin", *Dictionnaire d'archéologie chrétienne*, III, 248 (el datează acest al doilea edict în anul 729).

** Asupra patriarhatului său, vezi şi: I. Rochow, „Anastasios (730-754)", în *Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit, Germanos I. – Methodios I. (715-847)*, hrsg. R.-J. Lilie, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1999, 22-29 (n. trad.).

85. Andreev, *Germanus and Tarasius*, 71 [în rusă].

mănăstirilor şi a monahilor. Niciun alt suveran iconoclast nu a fost atât de calomniat în lucrările iconodulilor precum acest „balaur cu multe capete", „crud prigonitor al tagmei monahale", numit „Ahab şi Irod". În consecinţă, este foarte dificil să se stabilească o opinie obiectivă despre Constantin. Exagerând întru câtva, E. Stein l-a considerat cel mai îndrăzneţ şi cel mai liber gânditor din întreaga istorie romană orientală[86].

Sinodul din 754 şi consecinţele lui. În momentul urcării pe tron a lui Constantin, provinciile europene erau încă devotate cultului icoanelor, în timp ce provinciile din Asia Mică aveau în rândurile populaţiei lor un mare număr de iconoclaşti. Constantin a petrecut primii doi ani ai domniei sale în conflict continuu cu Artavasdos, cumnatul său, care conducea o rebeliune în favoarea icoanelor. Artavasdos a reuşit să-l forţeze pe Constantin să părăsească Constantinopolul şi a fost proclamat împărat. În decursul anului în care a guvernat Imperiul, el a restabilit cultul icoanelor. Totuşi, Constantin a reuşit să-l depună pe Artavasdos, a revendicat tronul şi i-a pedepsit aspru pe instigatorii revoltei. Dar încercarea lui Artavasdos i-a demonstrat lui Constantin că era posibil să se restabilească, fără mari dificultăţi, cultul icoanelor şi l-a obligat să facă mai mulţi paşi decisivi pentru a întări legitimitatea punctelor de vedere iconoclaste în conştiinţa maselor.

În acest scop, Constantin a decis să convoace un sinod care să stabilească bazele unei politici iconoclaste, să-i sancţioneze validitatea şi să creeze astfel în rândul poporului convingerea că măsurile împăratului erau legitime. Acest sinod, la care au participat mai mult de 300 de episcopi, s-a reunit în palatul Hieria, pe ţărmul asiatic al Bosforului, în faţa Constantinopolului. S-a întrunit în anul 754[87] Niciun patriarh nu se afla printre membrii sinodului, pentru că scaunul de Constantinopol era vacant în acel moment, în timp ce titularii scaunelor Antiohiei, Ierusalimului şi Alexandriei au refuzat să participe, iar legaţii papali nu au reuşit să ajungă la şedinţe. Ulterior, adversarii acestui sinod au invocat aceste fapte ca argument suficient pentru a susţine că deciziile sale nu au fost valide. După mai multe luni de la deschiderea sesiunilor, sinodul a fost transferat în Constantinopol, unde avusese loc între timp alegerea unui nou patriarh.

Decretul sinodului din anul 754, care este păstrat în actele Sinodului al VII-lea Ecumenic (poate nu integral, ori poate într-o formă modificată), a condamnat categoric cultul icoanelor, proclamând următoarele :

> Întemeiaţi pe Sfintele Scripturi şi pe [Sfinţii] Părinţi, declarăm în unanimitate, în numele Sfintei Treimi, că va fi respins şi îndepărtat şi anatemizat din Biserica creştină orice chip indiferent din ce materie este făcut prin arta condamnabilă a pictorilor. Oricine va îndrăzni pe viitor să facă un astfel de lucru, sau să-l venereze, sau să-l aşeze într-o biserică ori într-o casă privată, sau să-l deţină în secret, să fie depus din treaptă, dacă este episcop, preot sau diacon, iar dacă este monah sau laic, va fi anatemizat şi pasibil să fie judecat de legile seculare ca un adversar al lui Dumnezeu şi duşman al învăţăturilor propovăduite de către [Sfinţii] Părinţi.

Dincolo de importanţa generală a acestei hotărâri pentru cultul icoanelor, decretul este remarcabil pentru dispoziţia ca persoanele vinovate de cinstirea icoanelor să fie judecate după legile imperiale, aşezându-i astfel pe iconoduli sub jurisdicţia puterii temporale.

86. *Studien zur Geschichte des byzantinisches Reiches*, 140.

87. Asupra datei, vezi Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 14, n. 1 ; *Histoire de l'Église*, ed. Fliche-Martin, V, 468. Anul 753 fusese acceptat în mod obişnuit până recent.

Membrii Sinodului al VII-lea Ecumenic au explicat mai târziu prin acest fapt rigoarea extraordinară pe care unii dintre împăraţi au manifestat-o faţă de Biserică şi monahi. A fost pronunţată anatema împotriva oricărei persoane care „îndrăzneşte să reprezinte în culori materiale icoana dumnezeiască a Logosului după Întrupare [...] şi chipurile Sfinţilor în picturi neînsufleţite, în culori materiale, care sunt fără valoare, pentru că această noţiune este greşită şi introdusă de diavol". Decretul se încheie cu următoarele cuvinte: „Noului Constantin şi celui mai pios, mulţi ani! [...] Celei mai cucernice şi ortodoxe [împărătese], mulţi ani! [...] Aţi întărit dogmele celor şase Sfinte Sinoade Ecumenice. Aţi distrus toată idolatria [...]". A fost proclamată anatema împotriva patriarhului Gherman, „adoratorul lemnului", şi a lui Mansur, adică Sfântul Ioan Damaschin, „prozelit al mahomedanismului, inamicul Imperiului, învăţătorul impietăţii, falsificatorul Scripturilor"[88].

Decretul unanim al sinodului a produs o impresie foarte puternică asupra poporului. Profesorul Andreev a remarcat: „Mulţi care fuseseră tulburaţi de o vagă impresie că iconoclaştii greşeau se puteau calma acum; mulţi care şovăiseră înainte între cele două mişcări puteau acum, în virtutea argumentului convingător al deciziilor sinodului, să-şi formeze opinii iconoclaste categorice"[89] Masei poporului i s-a cerut insistent să presteze un jurământ că va renunţa la cinstirea icoanelor.

88. Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XIII, 323, 327, 346, 354, 355; Hefele, *History of the Councils of the Church*, V, 313-315. Vezi o interesantă discuţie despre influenţa lucrărilor lui Constantin împotriva iconodulilor asupra actelor sinodului din anul 754 la: Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 7-29. [Textul definiţiei dogmatice a fost editat în Mansi XIII, col. 204 A-364 E; Hardouin IV, col. 325-444; reeditat de H. Hennephof, *Textus byzantinos ad iconomachian pertinentes in usum academicum*, Leiden, J. Brill, 1969, 61-75. Traducerea integrală în limba engleză a definiţiei sinodului a fost oferită de S. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V, with Particular Attention to the Oriental Sources*, Louvain, Peeters, 1977, 68-94; şi de D. Sahas, *Icon and Logos. Sources in Eighth-Century Iconoclasm. An Annotated Translation of the Sixth Session of the Seventh Ecumenical Council (Nicea, 787), containing the Definition of the Council of Constantinople (754) and its Refutation and the Definition of the Seventh Ecumenical Council*, Toronto, University of Toronto Press, 1986, 47-175. Traducerea în limba germană a *horosului* este prefaţată de o introducere şi urmată de un amplu comentariu: *Die ikonoklastische Synode von Hiereia 754. Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar ihres Horos*, besorgt von Torsten Krannich, Christoph Schubert und Claudia Sode, Tübingen, Mohr Siebeck, 2002. Pentru teologia sinodului, vezi: M.V. Anastos, „The argument for Iconoclasm as Presented by the Iconoclastic Council of 754", în *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Matthias Friend Jr.*, edited by K. Weitzmann, Princeton, Princeton University Press, 1955, 177-188; S. Gero, *Byzantine Iconoclasm...*, 95-110; Th. Sideris, „The Theological Arguments of the Iconoclasts during the Iconoclastic Controversy", *Byzantine Studies*, VI (1979), 1-2, 178-192; C. Schönborn, *L'icône du Christ. Fondements théologiques, 4e édition*, Paris, Les Éditions du Cerf, 2003, 149-179; N. Chifăr, „Teologia iconoclastă a împăratului Constantin al V-lea şi Sinodul de la Hiereia (754)", în *Studia historica et theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu*, Iaşi, Editura Trinitas, 2003, 289-299; N. Chifăr, „Sinodul de la Hiereia (754) şi sinodul de la Niceea (787). O comparaţie istorică", în *Cinstirea icoanelor în Ortodoxie. Retrospectivă istorică, momente cruciale de stabilire a teologiei icoanei şi de criză majoră*, Iaşi, Editura Trinitas, 2008, 124-141; Sebastian Nazâru & Ilie Toader, „Hotărârea sinodală de la Hiereia (754) - Summa gândirii iconoclaste. Prezentare şi traducere", *Studii Teologice*, IV (2008), 4, 195-235 - n. trad.]

89. Andreev, *Germanus and Tarasius*, 96 [în rusă].

După sinod, distrugerea icoanelor a devenit cruntă. Icoanele au fost distruse, arse, acoperite cu var şi expuse multor insulte. Deosebit de violentă a fost persecuţia cultului Sfintei Fecioare[90]. Mulţi închinători la icoane au fost executaţi, torturaţi sau încarceraţi, iar proprietăţile lor confiscate. Mulţi au fost proscrişi şi exilaţi în provincii îndepărtate. Picturi reprezentând arbori, păsări, animale, scene de vânătoare şi curse hipice au înlocuit Sfintele Icoane în biserici. Potrivit *Vieţii* Sfântului Ştefan cel Tânăr, biserica Sfintei Fecioare din Blachernae, în Constantinopol, despuiată de strălucirea anterioară şi acoperită cu noi picturi, a fost transformată într-o „grădină şi volieră"[91]. În această distrugere a icoanelor pictate (mozaicuri sau fresce) şi a gravurilor, multe monumente valoroase de artă au dispărut. De asemenea, numărul manuscriselor ilustrate distruse a fost foarte mare.

Distrugerea icoanelor a fost însoţită de distrugerea relicvelor. S-a păstrat o satiră din perioada iconoclastă despre excesiva venerare a relicvelor, în care autorul vorbeşte de 10 mâini ale martirului Procopie, 15 mandibule ale Sfântului Teodor, 4 capete ale Sfântului Gheorghe etc.[92]

Constantin al V-lea a manifestat o intoleranţă extremă în privinţa mănăstirilor şi a iniţiat o cruciadă împotriva monahilor „idolatri şi iubitori ai întunericului"[93]. Lupta sa cu monahismul a fost atât de înverşunată, încât unii cercetători consideră că problema definirii mai exacte a reformelor din această perioadă e discutabilă, susţinând că este dificil de determinat dacă a fost o luptă împotriva icoanelor sau un război îndreptat împotriva monahilor; C.N. Uspenski a afirmat clar că „istoricii şi teologii denaturează deliberat realitatea faptelor susţinând mai degrabă *iconomahia* decât *monahomahia* acestei perioade"[94]. Persecuţia împotriva monahilor s-a manifestat prin multe măsuri severe. Au fost siliţi să poarte veşminte lumeşti, iar unii au fost constrânşi, prin violenţă şi ameninţări, să se căsătorească. Într-o împrejurare, au fost obligaţi să defileze încolonaţi în hipodrom, fiecare ţinând o femeie de mână, în batjocurile şi insultele mulţimii spectatorilor. Cronicarul Teofan relatează că un guvernator din Asia Mică i-a adunat la Efes pe monahii şi monahiile din provincia sa şi le-a zis: „Lăsaţi pe cei care doresc să se supună împăratului şi nouă să îmbrace veşmânt alb şi să-şi aleagă o soţie numaidecât; cei care nu fac astfel vor fi orbiţi şi exilaţi în Cipru"; guvernatorul a fost felicitat de Constantin al V-lea, care i-a scris: „Te-am găsit om după inima mea, care împlineşte toate dorinţele mele"[95]. Se pare că Ciprul a fost pentru împărat unul dintre

90. Vezi Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 29-40.
91. Migne, *Patrologia Graeca*, C, 1120; V.G. Vasilievski, „The Life of Stephen the Younger", *Works*, II, 324 [în rusă].
92. Paparrigopoulos, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ed. P. Karolides, III, 703-707. Această satiră îi aparţine unui poet din prima jumătate a secolului al XI-lea, Hristofor de Mytilene. Vezi *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, ed. E. Kurtz, 76-80 (nr. 114); traducerea în limba rusă: D. Şestakov, „The Three Poets of the Byzantine Renaissance", *Transactions of the University of Kazan*, LXXIII, 11-14 [în rusă].
93. V.G. Vasilievski, „The Life of Stephen the Younger", *Works*, II, 322 [în rusă].
94. C.N. Uspenski, *History of Byzantium*, I, 228 [în rusă]. [Despre faza antimonastică a iconoclasmului, vezi şi: S. Gero, „Byzantine Iconoclasm and Monachomachy", *Journal of Ecclesiastical History*, XXVIII (1977), 3, 241-248; P.J. Alexander, „Religious Persecution and Persistance in the Byzantine Empire of the Eighth an Ninth Centuries: Methods and Justifications", *Speculum*, LII (1977), 2, 245-252 – n. trad.]
95. Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 445, 446. Informaţii similare sunt oferite şi în *Viaţa Sfântului Roman Neomartirul*: P. Peeters, „S. Romain le Néomartyr († 1 mai 780) d'après un document géorgien", *Analecta Bollandiana*, XXX (1911), 413; Sfântul Romanus,

locurile de exilare a monahilor recalcitranţi. Se relatează că cinci monahi au reuşit să evadeze de acolo, au ajuns pe teritoriul califatului şi au fost duşi la Bagdad[96]. Mănăstirile le-au fost luate monahilor şi transformate în cazărmi şi arsenale. Proprietăţile mănăstireşti au fost confiscate. Laicilor li s-a interzis să se refugieze în viaţa contemplativă. Toate aceste măsuri au condus la o masivă emigrare a monahilor către provinciile neafectate de persecuţiile iconoclaste ale împăratului. Potrivit unor cercetători, în timpul lui Leon şi Constantin numai Italia a primit aproape 50.000 dintre aceşti refugiaţi[97] Acest eveniment a avut o importanţă enormă pentru destinul Italiei sudice medievale, pentru că a susţinut acolo predominanţa naţionalităţii greceşti şi a Bisericii Ortodoxe. Dar nici sudul Italiei se pare că nu a rămas complet neafectat de tulburările iconoclaste. Există cel puţin o menţiune foarte interesantă potrivit căreia, în secolul al IX-lea, Sfântul Grigorie Decapolitul a căzut în mâinile unui episcop iconoclast din oraşul sud-italian Hydrus (actualul Otranto)[98]. Mulţi monahi au emigrat, de asemenea, pe ţărmurile nordice ale Euxinului (Mării Negre) şi către coastele Siriei şi Palestinei. Dintre martirii care au suferit sub Constantin al V-lea, unul dintre cei mai cunoscuţi este Ştefan cel Tânăr.

În timpul domniei lui Leon al IV-lea Chazarul (775-780), viaţa internă a Imperiului a fost mai calmă în comparaţie cu cea din timpul tatălui său, Constantin al V-lea. Deşi Leon a fost şi el un adept al iconoclasmului, nu a simţit nicio adversitate profundă împotriva monahilor, care şi-au redobândit o oarecare influenţă. În scurta sa domnie, nu s-a manifestat ca un iconoclast fanatic. Foarte probabil, a fost influenţat într-o oarecare măsură de tânăra sa soţie, Irina, o ateniană cunoscută pentru devoţiunea ei faţă de cultul icoanelor şi către care toţi cinstitorii icoanelor din Imperiu îşi îndreptau speranţele. Ostrogorsky a explicat că: „Atitudinea sa moderată în controversa asupra icoanei a fost o tranziţie potrivită între măsurile lui Constantin al V-lea şi restaurarea Sfintelor Icoane sub împărăteasa Irina"[99]. Odată cu moartea lui Leon, în anul 780, s-a încheiat prima perioadă a iconoclasmului. Deoarece fiul său, Constantin al VI-lea, era minor, guvernarea Imperiului a fost încredinţată Irinei, care era decisă să restabilească cinstirea icoanelor.

În primii trei ani ai domniei sale, în pofida ataşamentului său evident faţă de cultul icoanelor, Irina nu a întreprins nicio măsură decisivă în direcţia restabilirii lui oficiale. Această amânare s-a datorat faptului că toate forţele Imperiului au trebuit să fie mobilizate spre lupta internă cu pretendentul la tron şi spre lupta externă cu slavii, care se stabiliseră în Grecia. Mai mult, restaurarea cinstirii icoanelor trebuia să fie pregătită cu deosebită prudenţă, pentru că mare parte din armată era favorabilă iconoclasmului, iar canoanele sinodului iconoclast din 754, declarate legi imperiale de către Constantin, au continuat să exercite o puternică influenţă asupra multor oameni în Imperiul bizantin. Totuşi, este foarte verosimil că mulţi membri ai clerului înalt acceptaseră decretele sinodului iconoclast mai mult din constrângere decât din convingere; aşadar, ei au constituit, potrivit profesorului Andreev, „un element care s-a supus prompt dispoziţiilor reformatoare ale împăraţilor iconoclaşti, dar care nu va constitui o opoziţie reală la măsurile unei tendinţe adverse"[100].

născut în Galatia (cca 730), şi-a părăsit patria plecând în Orient, a fost capturat de arabi şi a suferit martiriul pe malurile Eufratului în anul 780.

96. *Analecta Bollandiana*, XXX (1911), 419.
97. Andreev, *Germanus and Tarasius*, 78 [în rusă].
98. Vezi F. Dvornik, *La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves Macédoniens au IXe siècle*, 41, 58.
99. *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 38.
100. Andreev, *Germanus and Tarasius*, 98 [în rusă].

În al patrulea an al domniei Irinei, scaunul din Constantinopol a fost acordat lui Tarasie*, care a declarat că era necesar să se convoace un Sinod Ecumenic menit să restaureze cinstirea icoanelor. Papa Adrian I a fost invitat să participe şi să-şi trimită legaţii. Sinodul s-a întrunit în anul 786, în biserica Sfinţilor Apostoli. Dar contingentele din capitală, ostile cultului icoanelor, s-au repezit în sanctuar cu săbiile scoase şi au obligat sinodul să se dizolve. Se părea că partidul iconoclast triumfase încă o dată, dar victoria a fost de scurtă durată. Irina a înlocuit cu abilitate aceste trupe insubordonate cu noi soldaţi, mai loiali idealurilor ei.

În anul următor (787), sinodul s-a reunit în oraşul bithynian Niceea, unde se desfăşurase Sinodul I Ecumenic. Şapte şedinţe ale sinodului, de la care împăratul şi împărăteasa au absentat, s-au ţinut la Niceea. A opta şi ultima şedinţă a avut loc în palatul imperial din Constantinopol. Peste 300 de ierarhi au participat la acest sinod. Acesta a fost Sinodul al VII-lea Ecumenic şi ultimul din istoria Bisericii Răsăritene.

Cultul icoanelor a fost restabilit prin decretul acestui sinod. Cinstirea Sfintelor Icoane a fost confirmată, iar cei care nu au recunoscut decizia sinodului au fost anatemizaţi. De asemenea, au fost excomunicaţi „cei care au numit Sfintele Icoane idoli şi cei care afirmau că urmaşii lui Hristos recurgeau la icoane ca şi când acestea ar fi dumnezei sau că Biserica universală acceptase vreodată idoli". Episcopii sinodului i-au aclamat „pe noul Constantin şi pe noua Elena"[101]. S-a hotărât că trebuie să fie aşezate relicve în toate lăcaşurile restaurate din care lipseau aceste semne distinctive ale unei biserici ortodoxe. Transformarea mănăstirilor în aşezăminte lumeşti a fost condamnată sever şi au fost emise dispoziţii să fie refăcute toate mănăstirile desfiinţate şi secularizate de iconoclaşti. Sinodul a acordat multă atenţie ridicării moralităţii clerului, condamnând cumpărarea demnităţilor ecleziastice cu bani (simonie) etc. De asemenea, s-a interzis existenţa mănăstirilor mixte (comune pentru ambele sexe).

Marea importanţă a sinodului niceean nu rezidă numai în restabilirea cultului icoanelor. Acest sinod a creat pentru iconoduli organizarea care le-a lipsit în lupta anterioară cu

---

* Pentru informaţii suplimentare, vezi: G. de Costa-Louillet, „Saints de Constantinople aux VIIIe, IXe, et Xe siècles", *Byzantion*, XXIV (1955-1956), 217-229; C. Ludwig, T. Pratsch, „Tarasios (784-806)", în *Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit, Germanos I. – Methodios I. (715-847)*, hrsg. R.-J. Lilie, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1999, 57-108 (n. trad.).

101. Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XIII, 739-740. [Apariţia integrală a ediţiei critice a actelor Sinodului al VII-lea Ecumenic este încă aşteptată. Până în prezent au fost publicate doar actele primelor trei şedinţe: *Acta conciliorum oecumenicorum. Series Secunda*, Hrsq. v. Bayer Akad. d. Wissenschaften, vol. III: *Concilium Universale Nicaenum Secundum*, Pars 1: *Concilii Actiones I-III*, Hrsq. v. Erich Lamberz, Berlin/New York, 2008. Traducerea integrală a actelor sinodale a fost oferită de J. Mendham, *The Seventh General Council, the Second of Nicaea, Held AD 787: in Which the Worship of Images was Established, with Copious Notes from the „Caroline Books" compiled by Order of Charlemagne for Its Confutation*, London, William Edward Painter, 1850. Traducerea în limba engleză a sesiunii a şasea îi aparţine lui D.J. Sahas, *Icon and Logos. Sources in Eighth-Century Iconoclasm. An Annotated Translation of the Sixth Session of the Seventh Ecumenical Council (Nicea, 787), containing the Definition of the Council of Constantinople (754) and its Refutation and the Definition of the Seventh Ecumenical Council*, Toronto, University of Toronto Press, 1986. Pentru o prezentare mai amplă a sinodului niceean, vezi: Fernanda de'Maffei, *Icona, pittore e arte al Concilio niceno II e la questione della scialbatura delle imagini, con particolare riferimento agli angeli della chiesa della Dormizione di Nicea*, Roma, Bulzoni, 1974; Gervais Dumeige, *Nicée II* (Histoire des conciles œcuméniques, 4), Paris, Éditions de l'Orante, 1978; Ambrosios Giakalis, *Images of the Divine: the Theology of Icons at the Seventh Ecumenical Council*, revised edition (Studies in the History of Christian Traditions, 122), Leiden, E.J. Brill, 2005 – n. trad.]

oponenţii lor ; a strâns toate argumentele teologice în favoarea icoanelor, care au putut fi folosite, mai târziu, de către iconoduli în disputele lor cu iconoclaştii. Pe scurt, a pus la dispoziţia partidei iconodule o armă care a uşurat toate viitoarele lupte cu adversarii săi, atunci când a debutat a doua perioadă a mişcării iconoclaste.

Aşa-numitele activităţi „iconoclaste" ale împăraţilor din secolul al VIII-lea au constituit numai un aspect, poate nu cel mai important, al acelei perioade. Cea mai mare parte a informaţiilor asupra acestei perioade aparţine unei tradiţii literare posterioare şi unilaterale a partidului victorios al închinătorilor la icoane, care a distrus practic toate documentele iconoclaste. Dar, prin prisma informaţiilor ocazionale şi risipite care ne-au parvenit, cineva ar putea conchide că Leon al III-lea şi Constantin al V-lea şi-au îndreptat în principal energia spre secularizarea marii proprietăţi funciare mănăstireşti şi spre limitarea numărului imens de monahi, adică împotriva elementelor care, scăpând controlului statului şi funcţionând aproape complet independent, au subminat forţele vitale şi unitatea Imperiului.

Încoronarea lui Carol cel Mare şi semnificaţia acestui eveniment pentru Imperiul bizantin

„Încoronarea lui Carol nu este numai evenimentul central al Evului Mediu, ci şi unul dintre acele puţine evenimente despre care, luate izolat, se poate spune că, dacă nu s-ar fi petrecut, istoria lumii ar fi fost diferită." [102] Pentru noi, acest eveniment este important în primul rând deoarece el priveşte şi Imperiul bizantin.

În concepţia omului medieval, Imperiul roman era un imperiu unic, astfel încât, în secolele anterioare, doi sau mai mulţi împăraţi erau priviţi ca doi suverani administrând un Imperiu unic. Este impropriu să discutăm despre prăbuşirea Imperiului roman de Apus în 476. În secolul al VI-lea, ideea imperiului unic se afla în spatele politicii militariste a lui Iustinian, iar această idee era încă vie în anul 800, atunci când a avut loc celebra încoronare imperială a lui Carol cel Mare la Roma.

Deşi teoretic concepţia imperiului unic domina încă ideologia Evului Mediu, în realitate, această concepţie era desuetă. Lumea răsăriteană sau greco-slavă bizantină de la sfârşitul secolului al VIII-lea şi lumea occidentală romano-germanică din aceeaşi perioadă au fost evident diferite între ele şi separate în privinţa limbii, a structurii etnografice şi a problemelor culturale. Ideea imperiului unic era perimată şi este un anacronism istoric din punctul de vedere al modernităţii, dar nu şi în opinia Evului Mediu.

Iconoclasmul a contribuit la pregătirea evenimentului din anul 800. Papalitatea, care a protestat energic împotriva măsurilor iconoclaste ale împăraţilor bizantini şi i-a excomunicat pe iconoclaşti, s-a îndreptat către Occident, în speranţa de a-şi asigura prietenia şi protecţia regatului franc, pe lângă puternicii majordomi ai palatului, ulterior regi ai dinastiei carolingiene. La sfârşitul secolului al VIII-lea, tronul franc a fost ocupat de cel mai ilustru reprezentant al acestei dinastii, Carol cel Mare. Alcuin, un savant şi magistru la curtea sa, i-a scris acestuia o celebră scrisoare în iunie 799 :

> Până acum au fost trei persoane excepţionale în lume. [Primul este] Eminenţa Apostolică, care conduce în locul său scaunul binecuvântatului Petru, primul dintre Apostoli. [...] Altul este demnitarul imperial şi conducătorul secular al celei de-a doua Rome ; dar vestea despre cât de nedrept a fost detronat conducătorul acelui Imperiu, nu prin străini, ci prin

102. J. Bryce, *The Holy Roman Empire*, 50.

propriii săi supuşi[103], s-a răspândit pretutindeni. Al treilea este [deţinătorul] demnităţii regale care, prin voia Domnului nostru Iisus Hristos, ţi s-a încredinţat ţie ca suveran al poporului creştin, mai impunător prin putere decât ceilalţi demnitari, mai vestit în înţelepciune, mai sublim prin demnitatea regatului. Tu eşti răzbunătorul crimelor, conducătorul celor care s-au abătut de la calea cea dreaptă, mângâietorul celor care sunt în suferinţă, ţie ţi s-a dat să preamăreşti Binele[104].

Chestiunea intereselor reciproce ale papei şi, respectiv, ale regelui francilor, care au condus în final la încoronarea acestuia din urmă, este una complexă, apreciată diferit în literatura istorică. Evenimentul în sine este bine-cunoscut. În ziua Naşterii Domnului din anul 800, în timpul serviciului solemn în catedrala Sfântul Petru, papa Leon al III-lea a aşezat coroana imperială pe capul îngenuncheatului Carol. Oamenii prezenţi în biserică au proclamat: „Lui Carol, cel mai evlavios Augustus încoronat de Dumnezeu, celui Mare şi Dătător de pace, mulţi ani şi victorie!"

Savanţii au exprimat opinii diferite despre semnificaţia acceptării de către Carol a titlului imperial. Unii au considerat că titlul imperial nu i-a acordat drepturi noi şi că, în realitate, el a rămas, ca şi mai înainte, doar „rege al francilor şi al longobarzilor şi un patrician roman"[105] – adică, prin primirea coroanei, Carol şi-a asumat numai un titlu nou. Alţii au crezut că prin încoronarea lui Carol, în anul 800, s-a creat un nou Imperiu Occidental, care era complet independent de existenţa Imperiului bizantin sau răsăritean. A percepe evenimentul din anul 800 în oricare dintre aceste feluri ar însemna să introducem în această analiză opinii posterioare. La sfârşitul secolului al VIII-lea nu exista şi nu putea exista vreo problemă a unui împărat „titular" sau a formării unui Imperiu Occidental distinct. Încoronarea lui Carol trebuie analizată din punctul de vedere al epocii, adică aşa cum a fost percepută de către participanţii la eveniment, de către Carol cel Mare şi Leon al III-lea.

Niciunul dintre aceşti suverani nu a visat să întemeieze un Imperiu Occidental care să contrabalanseze Imperiul Răsăritean. Carol a fost neîndoielnic încredinţat că, primind titlul imperial în 800, a devenit singurul suveran şi succesor al Imperiului roman unic. Evenimentul însemna doar că Roma revendica de la Constantinopol dreptul alegerii imperiale. Mentalitatea epocii nu putea accepta existenţa simultană a două Imperii; prin însăşi esenţa sa, Imperiul era unic. „Doctrina imperială a Imperiului unic se fundamenta pe dogma unui singur Dumnezeu, din moment ce numai în calitatea sa de locţiitor temporal al lui Dumnezeu împăratul putea să exercite autoritatea divină pe pământ."[106] Starea de fapt dominantă în această perioadă a facilitat acceptarea de către popor a acestei concepţii asupra puterii imperiale, care era singura posibilă în epocă.

Relaţiile dintre Carol şi împăratul bizantin începuseră mult înainte de anul 800. În 781 fusese negociată o căsătorie între Rothruda, fiica lui Carol, pe care grecii o numea Erythro, şi Constantin, împăratul Bizanţului, la vremea aceea în vârstă de aproape 12 ani, a cărui mamă, Irina, era suveranul efectiv al Imperiului[107]. Paul Diaconul, un istoric occidental al acestei perioade, i-a scris lui Carol: „Sunt fericit că frumoasa ta fiică poate merge peste mări şi primi sceptrul, pentru ca prin ea forţa Imperiului să fie direcţionată spre Asia"[108].

103. Alcuin se referă aici la detronarea şi orbirea împăratului Constantin al VI-lea de către mama sa, Irina.
104. *Mon. Germ. Hist.*, *Epistolarum*, IV; *Epistolae Carolini Aevi*, II, 288 (nr. 173).
105. W. Sickel, „Die Kaiserwahl Karls der Grossen. Eine rechtsgeschichtliche Erörterung", *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, XX (1899), 1-2, 3.
106. A. Gasquet, *L'Empire byzantin et la monarchie franque*, 284-285.
107. Dölger, *Regesten*, I, 41 (nr. 339); sunt indicate izvoare şi literatură.
108. „Versus Pauli Diaconi, XII", *Poetae latini aevi carolini*, I, 50.

Faptul că în Imperiul bizantin, în anul 797, Irina l-a detronat pe împăratul legitim şi fiul său, Constantin, şi a devenit suveran autocrat al Imperiului era în contradicţie flagrantă cu tradiţiile Imperiului roman, în care nicio femeie nu guvernase vreodată cu autoritate imperială deplină. Prin urmare, din punctul de vedere al lui Carol şi al papei Leon, tronul imperial era vacant şi, acceptând coroana imperială, Carol a urcat pe acest tron vacant al Imperiului roman indivizibil şi a devenit succesor legitim nu al lui Romulus Augustulus, ci al lui Leon al IV-lea, Heraclius, Iustinian, Teodosie şi Constantin cel Mare, împăraţii din linia orientală. O confirmare interesantă a acestei concepţii se găseşte în faptul că în analele apusene care se referă la anul 800 şi la cei următori, în care evenimentele erau înregistrate după anii (de domnie) ai împăraţilor bizantini, numele lui Carol urmează imediat după numele lui Constantin al VI-lea.

Dacă aceasta era concepţia lui Carol despre titlul său imperial, atunci care a fost atitudinea bizantinilor la încoronarea sa? Imperiul Oriental a tratat această încoronare conform cu ideile dominante ale epocii. Susţinând drepturile Irinei la tron, Imperiul bizantin a privit evenimentul din anul 800 ca pe una din numeroasele tentative de rebeliune împotriva suveranului legitim şi s-a temut, nu fără motiv, că recent proclamatul împărat, urmând exemplul altor insurgenţi, s-ar putea decide să înainteze spre Constantinopol pentru a o detrona pe Irina şi a ocupa prin forţă tronul imperial. În ochii guvernului bizantin, acest eveniment era numai o revoltă a câtorva provincii occidentale împotriva suveranului legitim al Imperiului[109].

Desigur, Carol a fost pe deplin conştient de precaritatea situaţiei sale şi de faptul că încoronarea nu rezolva chestiunea dominaţiei sale asupra zonelor orientale ale Imperiului. Istoricul german P. Schramm, care a numit încoronarea lui Carol „un act brutal, care leza drepturile basileului", a semnalat faptul că acesta nu s-a intitulat „împărat al romanilor", titlul oficial al împăraţilor bizantini, ci „*imperium Romanum gubernans*"[110]. Carol a înţeles că, după Irina, Imperiul bizantin îşi va alege un alt împărat, al cărui drept la titlul imperial va fi perceput ca incontestabil în Răsărit. Anticipând aceste complicaţii, Carol a început negocierile cu Irina, propunându-i o căsătorie, „sperând astfel să unească provinciile răsăritene şi apusene"[111]. Cu alte cuvinte, Carol a înţeles că titlul său însemna foarte puţin dacă nu era recunoscut de către Imperiul bizantin. Irina a acceptat propunerea de căsătorie, dar la scurt timp a fost detronată şi exilată (în 802), astfel încât proiectul nu s-a realizat.

După căderea Irinei, sceptrul bizantin i-a revenit lui Nichifor, iar negocierile au continuat între Carol şi acesta, probabil în privinţa recunoaşterii titlului imperial al lui Carol. Însă

109. În 1893, J.B. Bury a publicat un studiu foarte interesant şi îndrăzneţ despre Carol cel Mare şi Irina, în care a încercat să sugereze că ideea inedită a încoronării imperiale din anul 800 a venit de la Irina însăşi: Bury, „Charles the Great and Irene", *Hermathena*, VIII (1893), 17-37. Acest studiu a rămas practic necunoscut cercetătorilor şi chiar Bury însuşi, deşi nu şi-a respins explicit propria sugestie, a omis să-l menţioneze în lucrarea sa *History of the Eastern Roman Empire*, 317-321, unde a discutat despre negocierile dintre Carol şi curtea bizantină. Vezi N. Baynes, *A Bibliography of the Works of J.B. Bury*, 7-8, 136. Baynes a observat omisiunea lui Bury: „Este păcat: s-ar crede că este o teorie care ar fi trebuit să fie adevărată".

110. *Kaiser, Rom und Renovatio*, I, 12-13.

111. Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 475. Diehl respinge existenţa acestor negocieri, *Cambridge Medieval History*, IV, 24. În 800, Irina avea 50 de ani. Vezi Bury, „Charles the Great and Irene", *Hermathena*, VIII (1893), 24; Irina avea doar 44 de ani în 794. Ostrogorsky îşi exprimă îndoiala în privinţa acestor negocieri: *Geschichte des byzantinischen Staates*, 128, n. 2.

abia în 812, la Aix-la-Chapelle (Aachen), legaţii împăratului bizantin Mihail I Rangabe l-au salutat pe Carol cu titlul de împărat. În sfârşit, acest fapt a legalizat alegerea imperială din anul 800. Probabil din 812, ca o contrapondere la titlul cedat lui Carol cel Mare, titlul de „împărat al romanilor" (βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων) a început să fie folosit oficial în Bizanţ, desemnându-l pe suveranul legitim din Constantinopol, ca simbol al puterii supreme a împăraţilor bizantini[112]. Începând cu 812, au fost doi împăraţi romani, în pofida faptului că, în teorie, exista încă un singur Imperiu roman. „Cu alte cuvinte", a remarcat Bury, „actul din anul 812 a reînviat, teoretic, situaţia din secolul al V-lea. Mihail I şi Carol, Leon al V-lea şi Ludovic cel Pios stăteau unul lângă celălalt precum Arcadius şi Honorius, precum Valentinian al III-lea şi Teodosie al III-lea; *imperium Romanum* se întindea de la hotarele Armeniei până pe malurile Atlanticului"[113] Este evident că această unitate a Imperiului exista doar cu numele şi era pur teoretică. Cele două imperii duceau vieţi distincte şi diferite. Mai mult, însăşi ideea unităţii era uitată în Occident.

Titlul imperial obţinut de Carol pentru Occident nu a avut o carieră prea lungă. În timpul tulburărilor care au urmat, precedate de dezintegrarea monarhiei lui Carol, titlul a trecut în mâinile unor deţinători ocazionali. A dispărut complet în prima jumătate a secolului al X-lea, pentru a reapărea în a doua jumătate a aceluiaşi secol, de data aceasta în forma sa mai puţin istorică: „Sfântul Imperiu roman de naţiune germană"

Numai după anul 800 este posibil să discutăm despre Imperiul roman Oriental, iar J.B. Bury a făcut-o, intitulând *O istorie a Imperiului roman Oriental* [*A History of the Eastern Roman Empire*] volumul al treilea al lucrării sale *Istoria Imperiului bizantin* [*History of the Byzantine Empire*], volum care cuprinde evenimentele din 802 (anul detronării Irinei) până la începutul dinastiei macedonene, pe când primele două volume ale lucrării poartă titlul: *O istorie a Imperiului roman târziu* [*A History of the Later Roman Empire*].

Rezumat al acţiunilor dinastiei isauriene

Istoricii evaluează pozitiv serviciile primilor suverani ai dinastiei isauriene; îndeosebi împlinirile lui Leon al III-lea sunt apreciate în mod justificat, pentru că acesta, urcând pe tron după o perioadă de anarhie foarte agitată, s-a dovedit a fi un general eminent, un administrator înzestrat şi un legislator înţelept, care a înţeles problemele timpului său. Politica religioasă

112. Vezi F. Dölger, „Bulgarisches Cartun und byzantinisches Kaisertum", *Actes du IVe Congrès international des études byzantines* (septembrie, 1934), *Bulletin de l'Institut archéologique Bulgare*, IX (1935), 61; G. Brătianu, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, 193.

113. *Eastern Roman Empire*, 325. De asemenea, vezi L. Halphen, *Les barbares des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle*, 243-250. Titlul de „împărat al romanilor" a fost descoperit pe un sigiliu imperial din secolul al VIII-lea. Cu referire la acesta, Dölger a declarat că titlul solemn de „împărat al romanilor" apare frecvent în documentele oficiale de după anul 812, dar ar fi putut fi folosit ocazional şi înainte de această dată: Dölger, *Byzantinische Zeitschrift*, XXXVII (1937), 579; Grégoire, *Byzantion*, XI (1936), 482. Pentru o discuţie generală a acestei probleme, vezi Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 137, n. 2. [Pentru o privire de ansamblu asupra acestei chestiuni, vezi: Stelian Brezeanu, „Ideea de Imperiu în Occidentul medieval în lumina cercetărilor din ultimele decenii", *Revista de istorie*, XXXI (1978), 2, 273-298 (republicat în Stelian Brezeanu, *Imperiu universal şi monarhie naţională în Europa creştină: studii de gândire politică medievală*, Bucureşti, Editura Meronia, 2005, 55-90) – n. trad.]

a iconoclaştilor se poziţionează cu totul separat faţă de celelalte activităţi. În majoritatea tratatelor de istorie, Leon al III-lea primeşte cele mai multe elogii. De pildă, grecii îl consideră „unul dintre cei mai mari suverani ai Imperiului Răsăritean şi unul dintre binefăcătorii umanităţii"[114], iar germanii, „unul dintre cei mai remarcabili oameni de pe tronul imperial", care a înţeles limpede necesitatea „unei reforme radicale *in capite et membris*"[115], „un om sortit să restabilească Imperiul prin fier şi sânge, o persoană de mare geniu militar"[116] Un savant britanic s-a referit la realizările lui Leon ca la „regenerarea Imperiului roman"[117], în timp ce un istoric francez a caracterizat acţiunile împăraţilor isaurieni drept „unele dintre cele mai importante şi mai admirabile eforturi care au fost întreprinse vreodată pentru ridicarea nivelului moral, material şi intelectual al poporului" şi a comparat importanţa „acestei ample încercări de organizare cu măsurile adoptate de Carol cel Mare"[118] Mai recent, Charles Diehl a declarat că „din guvernarea împăraţilor isaurieni a izvorât un nou principiu de viaţă care avea să îmbogăţească lumea pentru totdeauna"[119]. În judecăţile ocazionale ale savanţilor ruşi, care, cu excepţia istoricilor Bisericii, nu au avut nicio încercare de studiu în detaliu al istoriei generale a împăraţilor isaurieni, nu există elogii excesive la adresa acestor suverani. Cele trei volume ale lui I.A. Kulakovski tratează numai despre evenimentele până la perioada împăraţilor iconoclaşti. Primul volum al *Prelegerilor de istorie a Bizanţului* [în limba rusă], semnat de S.P. Şestakov, care acoperă această perioadă, nu conţine nicio apreciere. O evaluare recentă şi foarte interesantă a mişcării împotriva mănăstirilor şi monahilor poate fi găsită în lucrarea lui C.N. Uspenski *Discuţii despre istoria bizantină* [în limba rusă]. În sfârşit, F.I. Uspenski a remarcat: „Leon Isaurianul este mai degrabă responsabil pentru modul violent în care guvernul a abandonat delicata problemă a credinţei şi adorării lui Dumnezeu în mâinile autorităţilor militare şi poliţieneşti, care au ofensat sentimentul religios al poporului şi au transformat o problemă locală într-un important eveniment de stat"[120].

Recunoscând energia neobişnuită şi geniul administrativ al primilor doi împăraţi iconoclaşti şi admiţând că Leon al III-lea, în mod incontestabil, a salvat Imperiul, trebuie să ne abţinem totuşi ca, pe baza informaţiilor istorice disponibile, să lăudăm excesiv dinastia isaurianâ. Politica ei, deşi sinceră în ceea ce o priveşte, a introdus mari dezordini interne în viaţa Imperiului, care a fost serios tulburată pentru mai bine de un secol. Chiar din prima sa fază din secolul al VIII-lea, mişcarea iconoclastă a înstrăinat Italia şi a generat relaţii foarte tensionate cu papa, care i-a excomunicat pe iconoclaşti şi s-a îndreptat spre Occident pentru ajutor şi protecţie. Prietenia rezultată cu suveranii franci a deschis o nouă şi importantă perioadă a istoriei medievale. În acelaşi timp, treptat, au fost create premisele viitoarei rupturi definitive între Biserici. În timpul dinastiei isauriene, Imperiul bizantin a pierdut Italia centrală, inclusiv exarhatul de Ravenna, care a fost cucerit la jumătatea secolului al VIII-lea de către longobarzi, iar mai târziu a fost donat papei de către Pepin cel Scurt.

114. Paparrigopoulos, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, III, 467.
115. K. Schenk, „Kaiser Leons III Walten im Innern", *Byzantinische Zeitschrift*, V (1896), 289, 296.
116. H. Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 960.
117. Bury, *Later Roman Empire*, II, 410.
118. Lombard, *Constantin V*, 169.
119. *Cambridge Medieval History*, IV, 26.
120. F.I. Uspenski, *Byzantine Empire*, II, 22 [în rusă].

Totuşi, nu s-a scris încă o istorie generală completă a dinastiei isauriene şi multe probleme importante ale acestei perioade rămân nerezolvate. De pildă, problema reducerii numărului de monahi şi mănăstiri, precum şi secularizarea, după câte se pare frecventă, a pământurilor mănăstirilor merită a fi aprofundate. În acest moment, un studiu complet al aspectului social din cadrul politicii iconoclaste a împăraţilor isaurieni este una dintre problemele esenţiale ale istoriei bizantine. O cercetare minuţioasă asupra acestei chestiuni poate să proiecteze multă lumină asupra întregii epoci numite „iconoclastă" şi să descopere sensul ei mai profund şi, cel mai important, semnificaţia sa istorică universală.

Succesorii isaurienilor şi dinastia amoriană sau frigiană (802-867)

Împăraţii din anii 802-867 şi originea lor

Istoricii consideră perioada cuprinsă între începutul secolului al IX-lea şi urcarea dinastiei macedonene pe tron, în 867, drept una de tranziţie de la epoca revigorării Imperiului sub împăraţii isaurieni către epoca strălucită a împăraţilor macedoneni. Însă studiile cele mai recente demonstrează că această perioadă nu este doar un simplu epilog şi este totodată mai mult decât un prolog. Apare ca având o importanţă proprie şi marchează o nouă fază în cultura bizantină[121].

Revoluţia din 802 a detronat-o pe Irina şi l-a ridicat pe tronul bizantin pe Nichifor I (802-811). Potrivit surselor orientale, Nichifor era de origine arabă[122]. Unul dintre ascendenţii săi a emigrat în Pisidia, o provincie a Asiei Mici, unde mai târziu s-a născut Nichifor. Prin caracterul său, revoluţia din 802 a fost un caz rar întâlnit în analele istoriei bizantine. Majoritatea covârşitoare a rebeliunilor politice din Imperiul bizantin au fost organizate şi conduse de generali militari, comandanţi ai armatei. Cazul lui Nichifor a fost o excepţie de la această regulă generală, pentru că el nu a fost legat în vreun fel de armată, ci ocupa doar înalta demnitate de ministru de finanţe. Acest împărat a căzut în bătălia cu bulgarii din 811 şi tronul a trecut, pentru câteva luni, fiului său, Staurakios, care fusese şi el grav rănit în campania bulgară. Staurakios a murit în acelaşi an (811), dar chiar înaintea morţii el a fost detronat în favoarea *kouropalat*-ului Mihail I, un membru al familiei greceşti Rangabe, căsătorit cu Procopia, sora nefericitului Staurakios şi fiica lui Nichifor I. Dar şi Mihail I a guvernat doar pentru o scurtă perioadă (811-813), el fiind detronat, în principal din cauza campaniei eşuate împotriva bulgarilor, de către comandantul militar Leon, armean de

121. Bury, *Eastern Roman Empire*, VIII.

122. Vezi, de exemplu: Tabari, *Annales*, III (2), 695; *Chronique de Michel le Syrien*, trad. de J.B. Chabot, III (I), 15; E.W. Brooks, „Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids", *English Historical Review*, XV (1900), 743; *cf.* Brătianu, *Études byzantines*, 187, 191-195 (despre politica în ansamblu a lui Nichifor). [Pentru informaţii suplimentare asupra acestui basileu cu o reputaţie detestabilă în istoriografia bizantină, vezi: Paulos E. Niavis, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (AD 802-811)*, Athens, 1987; Warren Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford, Stanford University Press, 1988, 127-195 – n. trad.]

origine, cunoscut în istorie drept Leon al V-lea Armeanul (813-820)* În 820, Leon al V-lea a fost asasinat şi tronul a revenit unuia dintre comandanţii gărzilor, Mihail al II-lea (820-829), poreclit „Gângavul"** Era originar din fortăreaţa Amorion, în Frigia, o provincie a Asiei Mici ; drept urmare, dinastia sa (820-867), reprezentată de trei suverani, este numită amoriană sau frigiană. Mihai al II-lea era un provincial grobian şi ignorant care-şi petrecuse tinereţea în Frigia, „printre eretici, evrei şi frigieni semielenizaţi"[123]. Un izvor sirian târziu afirmă chiar că era evreu prin naştere[124]. Când a murit, tronul a trecut fiului său, Teofil (829-842)***, care a fost căsătorit cu celebra restauratoare a Ortodoxiei, Teodora, originară din Paflagonia, în Asia Mică. Ultimul membru al acestei dinastii a fost fiul lor, depravatul şi incapabilul Mihail al III-lea (842-867), care a rămas cunoscut peste veacuri cu supranumele infam de „Beţivul"

Niciun împărat bizantin nu a avut parte de un tratament aşa de rău, atât în tradiţia bizantină, cât şi în literatura mai târzie, precum Mihail al III-lea „Beţivul", „un Caligula bizantin" Frivolitatea sa inimaginabilă, starea sa de beţie permanentă, impietatea sa dezgustătoare şi mojicia sa respingătoare au fost descrise în multe rânduri. Totuşi, de curând, H. Grégoire a început o viguroasă campanie pentru a reabilita reputaţia lui Mihail. El a semnalat mai multe evenimente ale epocii lui Mihail al III-lea, în special lupta energică şi victorioasă împotriva arabilor orientali, şi a declarat că acest ultim suveran al dinastiei amoriene a avut temperamentul unui geniu şi că a inaugurat cu adevărat etapa triumfătoare a istoriei bizantine (843-1025)[125]. Nu se poate merge, precum Grégoire, până la a-l caracteriza pe Mihail drept un geniu ; într-adevăr, dat fiind că a fost asasinat la vârsta de 28 de ani, poate că nu a trăit suficient de mult pentru a da întreaga măsură a capacităţilor sale. Deşi avea unele însuşiri foarte neplăcute, se poate afirma că avea energie şi iniţiativă şi, în plus – iar acesta este probabil lucrul cel mai important –, a reuşit să aleagă şi să păstreze lângă el consilieri şi executanţi talentaţi şi competenţi. Grégoire tocmai a subliniat impresia profundă lăsată în tradiţia şi cântecele populare de acţiunile sale militare victorioase împotriva arabilor orientali. Victoria sa în nord asupra ruşilor în anii 860-861 a lăsat urme la fel de adânci[126].

---

* Asupra domniei lui Leon Armeanul, vezi : P.J. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiatical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire*, Oxford, Clarendon Press, 1958, 125-147 ; Venance Grumel, „Les relations politiques-religieuses entre Byzance et Rome sous le règne de Lèon V l'Arménien", *Revue des Études Byzantines*, XVIII (1960), 19-44 ; Warren Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford, Stanford University Press, 1988, 196-225. Asupra asasinării sale, vezi : Dmitri Afinogenov, „The Conspiracy of Michael Traulos and Assassination of Leon V : History and Fiction", *Dumbarton Oaks Papers*, LV (2001), 329-338 (n. trad.).

Pentru informaţii suplimentare despre fondatorul dinastiei amoriene, vezi : Warren Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford, Stanford University Press, 1988, 223-262 (n. trad.).

123. Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 78.

124. *Chronique de Michel le Syrien*, trad. Chabot, III (I), 72.

*** Asupra domniei lui Teofil, vezi : John H. Rosser, *Theophilus „the Unlucky" (829-842). A study of the Tragic and Brilliant Reign of Byzantium's Last Iconoclastic Emperor*, PhD Thesis, Rutgers University, 1972 ; John Rosser, „Theophilus (829-842) : Popular Sovereign, Hated Persecutor", *Βυζαντιακά*, III (1983), 37-56 ; Warren Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford, Stanford University Press, 1988, 263-329 (n. trad.).

125. Vezi H. Grégoire, „Du nouveau sur le patriarche Photius", *Bulletin de la classe des lettres de l'Académie Royale de Belgique*, XX (1934), 38-39. Grégoire subliniază aceeaşi idee în alte câteva articole şi studii.

126. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860.*

Pe timpul minoratului lui Mihail al III-lea, mama sa, Teodora, a fost suveranul oficial al Imperiului timp de 14 ani; ea a încredinţat toate problemele guvernamentale favoritului său, Teoctist. Când a ajuns la majorat, Mihail a ordonat ca Teoctist să fie asasinat, a constrâns-o pe mama lui să intre în monahism şi a preluat conducerea Imperiului. Această răsturnare dramatică a fost instigată şi condusă în special de Bardas, unchiul împăratului şi fratele Teodorei, care a avansat în scurtă vreme la cele mai înalte ranguri de *kouropalates* şi *Caesar*, devenind foarte influent în toate problemele guvernamentale. Un ambasador arab căruia Mihail i-a acordat o audienţă a lăsat o imagine interesantă despre indiferenţa sa totală faţă de problemele statului. Ambasadorul a consemnat: „Nu am auzit nici măcar un singur cuvânt de pe buzele lui de la sosirea şi până la plecarea mea. Numai interpretul a vorbit, împăratul a ascultat şi şi-a exprimat consimţământul sau dezaprobarea prin mişcări ale capului. Unchiul lui îi administra toate problemele"[127]. Foarte înzestrat în multe privinţe, Bardas a luptat cu succes împotriva inamicilor Imperiului şi a demonstrat o înţelegere corectă a intereselor Bisericii. El s-a străduit, în mod sincer, să răspândească mai multă cultură şi educaţie în rândul poporului. Dar şi el a fost ucis în urma unei trădări, din cauza intrigilor noului favorit al curţii, Vasile, viitorul fondator al dinastiei macedonene. După moartea lui Bardas, Mihail l-a adoptat pe Vasile şi l-a încoronat cu diadema imperială. Guvernarea lor comună a durat doar puţin peste un an, pentru că Vasile, suspectând că Mihail complota împotriva lui, a convins câţiva prieteni să-l ucidă pe binefăcătorul său după unul dintre festinurile de la curte. Atunci Vasile a devenit singur suveran al Imperiului şi fondatorul celei mai celebre dinastii din istoria bizantină.

Astfel, în perioada 802-867, tronul a fost ocupat de doi arabi sau semiţi; de un grec, Mihail I, căsătorit cu o fiică a lui Nichifor I, un arab; de un armean; şi, în sfârşit, de trei frigieni sau, cum ar putea să spună cineva, greci numai pe jumătate. Era pentru prima dată în istoria bizantină când tronul Imperiului a căzut în mâinile rasei semitice. Este limpede că, în timpul acestei perioade, elementele orientale au jucat un rol foarte important în guvernarea Imperiului.

Relaţiile externe ale Imperiului bizantin

Arabii, slavii şi insurecţia lui Toma Slavul. În secolul al IX-lea, ostilităţile dintre Imperiul bizantin şi arabi au fost aproape neîntrerupte. Pe linia frontierei orientale, aceste ostilităţi au luat aspectul unor repetate ciocniri, care se petreceau cu o regularitate aproape anuală şi erau însoţite de frecvente schimburi de prizonieri. De partea mahomedană a graniţei a fost construită o linie de fortificaţii din Siria până la hotarele Armeniei, gândită ca o apărare împotriva atacurilor armatei bizantine. Oraşe fortificate similare se aflau şi de partea bizantină. Toate fortificaţiile constituiau un fel de *limes* în Asia Mică. În secolul al IX-lea, numai în câteva situaţii ciocnirile de-a lungul frontierei orientale au îmbrăcat forma unor campanii importante în interiorul teritoriului advers. În acest secol, concomitent cu declinul politic progresiv şi slăbirea puterii califatului, care au apărut ca rezultat al tulburărilor

127. Acest episod a fost consemnat de istoricul arab Tabari, *Annales*, ed. de Goeje, III, 1451; trad. în limba rusă: A.A. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, I, 188, Anexe, 58 [în rusă]; V.R. Rosen, *The Emperor Basil Bulgaroctonus*, 147 [în rusă]; traducerea în limba franceză: A.A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, I, 321-322; Diehl & Marçais, *Le Monde oriental*, I, 320, n. 135; în limba engleză: Bury, *Eastern Roman Empire*, 280-281.

interne grave şi al preeminenţei perşilor, iar mai târziu a turcilor, atacurile continue ale musulmanilor din Orient asupra Imperiului bizantin au încetat să mai ameninţe, aşa cum o făcuseră în secolele VII-VIII, însăşi existenţa Imperiului. Totuşi, aceste atacuri au continuat să producă mari pagube provinciilor de frontieră prin afectarea prosperităţii populaţiei, prin reducerea capacităţii lor de a-şi achita impozitele şi prin uciderea multora dintre locuitori. Primele trei decenii ale secolului al IX-lea au fost dominate de domniile celebrilor califi Harun ar-Raşid (786-809) şi Mamun (813-833), în timpul cărora influenţa persană a beneficiat de o preponderenţă aproape exclusivă şi a obligat naţionalitatea arabă să treacă în plan secundar. În ceea ce priveşte ideile lor politice, califii secolului al IX-lea, în special Mamun, s-au asemănat împăraţilor bizantini prin faptul că ei considerau că autoritatea lor este nelimitată în toate manifestările vieţii statului lor.

Deşi ciocnirile bizantino-arabe din Orient, cu foarte puţine excepţii, nu au avut consecinţe semnificative pentru vreuna dintre părţi, de o extremă importanţă au fost operaţiunile flotei musulmane în Marea Mediterană, care au condus la ocuparea Cretei, a celei mai mari părţi din Sicilia şi a unui număr de puncte importante în sudul Italiei.

Unul dintre cele mai interesante episoade ale raporturilor bizantino-arabe din prima jumătate a secolului al IX-lea a fost participarea arabilor la insurecţia lui Toma, în timpul domniei lui Mihail al II-lea*. Această insurecţie a fost organizată în Asia Mică de către Toma, slav de origine, şi a luat proporţiile unui grav război civil care a durat mai mult de doi ani. A fost evenimentul central al epocii lui Mihail al II-lea şi este de mare interes din punct de vedere politic, religios şi social. A fost semnificativă din punct de vedere politic pentru că Toma a reuşit să-şi ralieze întreaga Asie Mică, cu excepţia trupelor celor două theme. Potrivit unor izvoare, sub stindardele sale au fost adunate diferite naţionalităţi din Asia Mică şi de la hotarele Caucazului. În afara compatrioţilor săi slavi, care constituiseră imense colonii în Asia Mică după emigrările lor masive de pe continentul european, armata lui Toma cuprindea perşi, armeni, georgieni, precum şi membri ai diferitelor triburi caucaziene[128]. Această forţă, în fruntea căreia se afla Toma, era atât de redutabilă, încât califul Mamun nu a ezitat să încheie o strânsă alianţă cu el pentru a-l ajuta la detronarea lui Mihail, ajutor în schimbul căruia arabilor le erau promise anumite teritorii bizantine de frontieră. Cu consimţământul sau la îndemnul lui Mamun, Toma a fost încoronat *basileus* al romanilor la Antiohia de către Iov, patriarhul oraşului, iar împăratul bizantin a trebuit să înfrunte un rival foarte periculos şi redutabil. Se pare că arabii orientali erau foarte interesaţi în dezvoltarea acestei mişcări insurgente.

Din punct de vedere religios, insurecţia este foarte interesantă pentru că Toma a exploatat nemulţumirea unei mari părţi a populaţiei generată de reluarea politicii iconoclaste şi a anunţat că era un partizan al cinstirii icoanelor, pretinzând chiar că ar fi fost Constantin, fiul Irinei, care restabilise Ortodoxia într-o perioadă anterioară. Această politică i-a adus numeroşi suporteri.

Din această mişcare a rezultat un conflict social. Astfel, colectorii de impozite din Asia Mică s-au raliat lui Toma şi s-a produs, potrivit unui izvor, o răscoală a „sclavilor împotriva

---

* Pentru rebeliunea lui Toma Slavul, vezi: P. Lemerle, „Thomas le Slave", *Travaux et Mémoires*, I (1965), 255-297; H. Köpstein, *Rebell und Gegenkaiser in Byzanz*, Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschsften, 1986 (n. trad.).

128. Epistola împăratului Mihail adresată împăratului occidental Ludovic cel Pios: Baronii, *Annales ecclesiastici*, ed. Theiner, XIV, 63; Genesius, ed. Bonn, 33.

stăpânilor"[129]. Păturile sociale inferioare s-au ridicat împotriva proprietarilor funciari, opresorii lor, dintr-o dorinţă de a-şi construi un viitor mai bun şi mai luminos. Potrivit aceluiaşi izvor, războiul civil ce a urmat, „asemenea unor cataracte repezi de pe Nil, a inundat pământul, nu cu apă, ci cu sânge"[130].

Susţinut de flota din Marea Egee, Toma şi-a îndreptat forţele împotriva Constantinopolului. În drumul său, a înfrânt uşor rezistenţa opusă de trupele lui Mihail şi a asediat capitala atât pe uscat, cât şi pe mare. Când a ajuns pe ţărmurile europene ale Bosforului, slavii din Tracia şi Macedonia s-au alăturat forţelor sale. Asediul Constantinopolului a durat un an întreg. Mihail a fost foarte presat, dar a triumfat ca urmare a două evenimente. Pe de o parte, a reuşit să înfrângă flota lui Toma ; pe de alta, a fost ajutat de bulgari, care au apărut pe neaşteptate dinspre nord, sub conducerea regelui lor, Omurtag, şi au înfrânt forţele terestre ale insurgenţilor. Toma nu şi-a putut recăpăta forţa de mai înainte şi era condamnat să eşueze. A fost obligat să se retragă în grabă şi, mai târziu, a fost capturat şi executat ; resturile forţelor sale au fost distruse cu uşurinţă. Această revoluţie complexă, care a durat mai bine de doi ani, a fost complet zdrobită în 823 ; din acel moment, Mihail se putea simţi în siguranţă pe tronul său[131].

Pentru Imperiul bizantin, deznodământul acestei insurecţii a fost de o importanţă excepţională. Eşecul ei era, în acelaşi timp, eşecul restabilirii cultului icoanelor. Înfrângerea lui Toma însemna şi înfrângerea califului Mamun în proiectele sale ofensive împotriva Imperiului bizantin. Mai mult, această răscoală, după toate probabilităţile, a produs transformări sociale foarte importante în Asia Mică. În secolul al VI-lea, pe timpul lui Iustinian cel Mare, s-a răspândit pe scară largă în Imperiu regimul marilor proprietăţi funciare cultivate de ţărani aflaţi într-o condiţie de servitute. În izvoarele din secolele următoare există câteva menţiuni despre proprietăţile funciare reduse şi despre micii proprietari ţărani. Totuşi, în secolul al X-lea a reapărut predominanţa marii proprietăţi funciare, în special în Asia Mică. Aceasta ar putea fi o consecinţă a răscoalei lui Toma, care a provocat neîndoielnic ruina unui mare număr de mici proprietari funciari, ce au devenit incapabili să achite apăsătoarele impozite guvernamentale şi au fost siliţi astfel să-şi cedeze proprietatea vecinilor lor bogaţi. Oricare ar fi cauza, reapariţia marilor proprietăţi în secolul al X-lea a început chiar să ameninţe puterea imperială. Această situaţie s-a făcut simţită în special în Asia Mică[132].

Până la sfârşitul deceniului trei al secolului al IX-lea, ciocnirile bizantinilor cu arabii nu au avut consecinţe grave. În acel moment, califatul traversa mari dezordini interne care erau agravate câteodată de intervenţia abilă a guvernului bizantin. Fiul lui Mihail al II-lea, Teofil, a fost înfrânt în Asia Mică în 830, dar în anul următor (831) a obţinut o victorie în Cilicia împotriva unei armate arabe a trupelor de frontieră şi, pentru succesul său, i s-a acordat un strălucitor triumf la Constantinopol[133]. Anii următori nu au fost încununaţi de succese pentru

129. Theophanes Continuatus, *Historia*, ed. Bonn, 53.
130. *Ibidem*.
131. Pentru cea mai detaliată relatare critică a insurecţiei lui Toma, vezi Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, 21-43 [în rusă] ; traducerea franceză, 22-49 ; Bury, *Eastern Roman Empire*, 84-110 ; F.I. Uspenski, *Byzantine Empire*, II (I), 279-292 [în rusă]. Editorii versiunii franceze a cărţii mele afirmă că eu îl consider pe Toma de origine armeană (p. 26). Nu este cazul. Îl consider în continuare slav.
132. Finlay, *History of Greece*, ed. Tozer, II, 133 ; Bury, *Eastern Roman Empire*, II, 110.
133. Vezi Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, 82-92 [în rusă] ; în franceză, 103-114 ; Bury, *Eastern Roman Empire*, 254, 472-477. Despre celebrarea triumfului, la Constantin Porfirogenetul, *De ceremoniis aulae byzantinae*, 503-507.

Teofil. Un istoric arab chiar declară că Mamun era nerăbdător să subjuge complet Imperiul[134]. Teofil a trimis la Mamun o ambasadă cu oferte de pace. Dar, în 833, Mamun a murit şi i-a succedat fratele său, Mutasim. În primii ani ai guvernării sale, ostilităţile au fost suspendate. În 837, Teofil a reluat ofensiva, care a fost încununată de succese. A capturat şi incendiat fortăreaţa Zapetra şi a invadat alte localităţi. A primit pentru această victorie un triumf, care a fost o repetare a procesiunilor şi ceremoniei ce au însoţit revenirea sa în capitală cu şase ani înainte[135]. Totuşi, în 838, Mutasim a echipat o armată numeroasă care a pătruns adânc în Asia Mică şi, după un lung asediu, a ocupat importanta fortăreaţă Amorion, în Frigia, locul de origine al dinastiei conducătoare, „ochiul şi temelia creştinismului", în cuvintele exagerate ale unei cronici arabe. După ocuparea cu succes a cetăţii Amorion, Mutasim urma să mărşăluiască spre Constantinopol, dar, primind veşti alarmante despre o conspiraţie militară în patrie, a fost obligat să-şi abandoneze proiectele şi să revină în Siria[136].

În analele Bisericii greceşti, asediul cetăţii Amorion este asociat cu istoria miraculoasă a celor 42 de distinşi prizonieri martiri care, refuzând să îmbrăţişeze Islamul, au fost duşi pe malul fluviului Tigru şi decapitaţi. Trupurile lor au fost aruncate în fluviu, dar pluteau în chip minunat la suprafaţa apei; atunci, au fost recuperate din râu de câţiva creştini şi li s-a oferit o înmormântare solemnă[137]

Dezastrul de la Amorion i-a produs o puternică impresie lui Teofil. Acesta a pierdut orice speranţă de a ţine piept atacurilor arabe cu forţe proprii şi, temându-se că va pierde capitala, s-a îndreptat către statele occidentale pentru ajutor. Ambasadorii săi au ajuns la Veneţia, la Ingelheim, la curtea regelui franc Ludovic cel Pios, ba chiar şi în Occidentul îndepărtat, în Spania, la curtea emirului umayyad. Toţi suveranii occidentali i-au primit ambasadorii cu prietenie, însă nu i-au acordat lui Teofil un ajutor efectiv.

În restul perioadei dinastiei amoriene, în ultimii ani ai domniei lui Teofil şi pe durata domniei lui Mihail al III-lea, luptele intestine din califat i-au împiedicat pe arabii orientali să-şi reia campaniile serioase împotriva Imperiului bizantin. Într-adevăr, în mai multe situaţii, trupele bizantine au reuşit să-i înfrângă pe arabi. În 863, Omar, emirul (guvernatorul) cetăţii Melitene, a jefuit oraşul bizantin Amisus (Samsun), pe litoralul Mării Negre, şi, înfuriat că marea punea hotar înaintării sale, ar fi biciuit apa, se spune, asemenea lui Xerxes. Dar, în acelaşi an, la înapoiere, a fost interceptat şi încercuit de trupele bizantine aflate sub

134. Yaqubi, *Historiae*, ed. M.Th. Houtsma, II, 573; Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, apendice, 9 [în rusă]; ediţia franceză, 274.

135. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, 113-117 [în rusă]; în franceză, 37-43; Bury, *Eastern Roman Empire*, 260-262. Despre triumf, la Constantin Porfirogenetul, *De ceremoniis*, 507-508.

136. Tabari, *Annales*, III, 1236; în rusă: Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, apendice, 30; în franceză, 294-295. Cea mai detaliată relatare a campaniei amoriene în cronica arabă a lui Tabari, *Annales*, III, 1236-1256; în rusă, 30-46; în franceză, 295-310. Despre campanie în general: în rusă, 119-140; în franceză, 144-177; Bury, *Eastern Roman Empire*, 262-272; Bury, „Mutasim's March through Cappadocia in A.D. 838", *Journal of Hellenic Studies*, XXIX (1909), 120-129.

137. Vezi *Acta 42 martyrum Amoriensium*, ed. V.G. Vasilievski şi P. Nikitin, *Transactions of the Imperial Academy of Sciences*, VIII Ser., VII, 2 (1905), 35. Textul grec şi comentariu detaliat în limba rusă. *Acta* oferă material istoric interesant. Vezi Bury, *The Eastern Roman Empire*, 271-272. De asemenea, *A Greek Text of the Life of 42 Martyrs of Amorion*, after the MSS of the Bibliothèque Nationale de Paris, No. 1534, ed. A.A. Vasiliev, *Transactions*, VIII Ser., III, 3 (1898), 16 [în rusă].

comanda lui Petronas. Astfel, a avut loc bătălia de la Poson (nu a fost identificat cu precizie locul acestei bătălii), iar forţele arabe au fost aproape anihilate şi Omar însuşi a fost ucis[138]. Această victorie strălucită a armatelor bizantine a răsunat în hipodromul din Constantinopol şi un cântec special, care a fost păstrat în izvoare, vorbea despre moartea emirului pe câmpul de luptă[139].

Primul atac rus asupra Constantinopolului. În mijlocul acestor conflicte anuale cu arabii, izvoarele au menţionat subit un prim atac al *rossi*-lor sau ruşilor asupra Constantinopolului. Până relativ recent, acest eveniment era datat de marea majoritate a cercetătorilor în anul 865 sau 866 şi era frecvent asociat cu campania principilor ruşi Askold şi Dyr. Dar după 1894, când o scurtă cronică anonimă, descoperită la Bruxelles, a fost publicată de savantul belgian Franz Cumont, această opinie a fost recunoscută ca fiind eronată. Această cronică oferă informaţii foarte exacte : pe 18 iunie 860, ruşii s-au apropiat de Constantinopol cu 200 de corăbii, dar au fost înfrânţi categoric şi au pierdut multe din ambarcaţiunile lor[140]. Însă, cu mult înainte de publicarea acestei cronici anonime, unii cercetători au fost reticenţi faţă de datările anterioare ale evenimentului şi, pe baza a diferite calcule cronologice, au fost înclinaţi să creadă că data exactă era anul 860. Astfel, Assemani, celebrul savant italian din secolul al XVIII-lea, a datat această primă expediţie a ruşilor împotriva Constantinopolului către sfârşitul anului 859 sau începutul lui 860, deşi cercetătorii ulteriori au uitat complet rezultatul investigaţiei lui[141]. De asemenea, cu 14 ani înainte de apariţia cronicii anonime de la Bruxelles, absolut independent de Assemani, istoricul ecleziastic rus Golubinski a ajuns la concluzia că acest atac s-a petrecut fie în 860, fie la începutul lui 861[142].

Într-una din omiliile sale, patriarhul Fotie, un contemporan al acestui eveniment, se referă la ruşi ca la „un popor scit, barbar şi necioplit", iar la atacul lor ca la o „mare barbară, îndârjită şi înspăimântătoare" şi o „teribilă furtună nordică"[143].

Conflictele cu arabii occidentali. Concomitent cu operaţiunile militare orientale, Imperiul se confrunta şi cu arabii occidentali. Africa de Nord, cucerită de arabi cu atâta dificultate în secolul al VII-lea, s-a eliberat curând de sub dominaţia califilor orientali, astfel că, după anul 800, califii abbasizi au încetat să mai exercite vreo autoritate asupra provinciilor de la vest de Egipt, iar o dinastie aghlabidă independentă, care avea o flotă puternică, s-a afirmat în Tunis, la începutul secolului al IX-lea (în anul 800).

Toate posesiunile bizantine din Marea Mediterană au fost serios ameninţate de arabi în această perioadă. Chiar în prima parte a secolului al IX-lea, în vremea lui Nichifor I, arabii africani i-au ajutat pe slavii din Peloponez în insurecţia lor şi în asedierea oraşului Patrae (Patras). În timpul domniei lui Mihail al II-lea, Imperiul bizantin a pierdut insula Creta, de o

138. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, I, 199-201 [în rusă] ; Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 283-284.
139. Constantin Porfirogenetul, *De ceremoniis aulae byzantinae*, I, 69 ; ed. Bonn, 332-333. Vezi J.B. Bury, „The Ceremonial Book of the Constantine Porphyrogennetos", *English Historical Review*, XXII (1907), 434.
140. *Anecdota Bruxellensia*, I. *Chroniques byzantines du Manuscrit 11376*, ed. F. Cumont, 33.
141. *Kalendaria Ecclesiae Universae*, I, 240-243 ; IV, 9.
142. *A History of the Russian Church*, I (I), 21-22 [în rusă] ; (ediţia a II-a, 1901) II, (I), 40 [în rusă].
143. *In Rossorum incursionem Homiliae*, I-II. *Lexicon Vindobonense*, ed. A. Nauck, 201, 209, 221.

deosebită importanţă strategică şi comercială, care a fost ocupată de emigranţi arabi din Spania; aceştia au căutat iniţial refugiu în Egipt şi, după aceea, s-au îndreptat spre Creta. Conducătorul lor a fondat un nou oraş pe această insulă şi l-a înconjurat cu un şanţ adânc – *handak*, în arabă – de unde derivă şi noul nume al insulei, Chandax sau Candia[144]. De atunci înainte, Creta a devenit cuibul bandelor piraterești, care au declanşat raiduri şi au devastat insulele Mării Egee, precum şi provinciile de pe litoral, provocând astfel mari tulburări politice şi economice în Imperiul bizantin.

Pierderea Siciliei a fost şi mai importantă pentru Imperiul bizantin. Încă din secolele VII-VIII, această insulă a devenit ţinta atacurilor arabe, deşi ele nu au fost foarte serioase. Însă, în timpul dinastiei amoriene, condiţiile s-au schimbat. La sfârşitul domniei lui Mihail al II-lea, un bărbat pe nume Euphemios a organizat o rebeliune împotriva împăratului, iar mai târziu a fost proclamat suveran al Imperiului. Curând, el a intuit că propriile forţe erau insuficiente pentru a rezista trupelor imperiale şi a apelat pentru ajutor la arabii africani. Aceştia au debarcat în Sicilia; dar, în loc să-l ajute pe Euphemios, au început cucerirea insulei, iar acesta a fost ucis de către susţinătorii împăratului[145]. După opinia istoricului italian Gabotto, Euphemios a fost un visător, un idealist, un brav luptător pentru independenţa ţării sale şi un continuator al politicii tradiţionale de înfiinţare în Italia a unui stat independent, „Imperiul roman italian" (*Impero romano italiano*). Cu toate acestea, caracterizarea făcută lui Euphemios de către Gabotto nu este confirmată de mărturii[146]. Arabii s-au stabilit în Panormos (Palermo) şi au ocupat progresiv cea mai mare parte a Siciliei, inclusiv Messina, astfel că până la sfârşitul dinastiei amoriene, dintre toate oraşele importante siciliene, numai Siracusa a rămas în mâinile creştinilor. Din Sicilia, următorul pas pentru arabi a fost să avanseze în teritoriile bizantine din Italia meridională.

Peninsula Italică are în extremitatea sudică alte două mici peninsule: cea dinspre sud-est a fost cunoscută în Antichitate drept Calabria, iar cealaltă, dinspre sud-vest, drept Bruttium. În perioada bizantină a intervenit o schimbare de terminologie. De la mijlocul secolului al VII-lea, numele Bruttium a fost din ce în ce mai puţin folosit, fiind înlocuit treptat cu Calabria, care a început să desemneze ambele mici peninsule; cu alte cuvinte, Calabria desemna toate posesiunile bizantine din Italia sudică, în jurul golfului Tarentum[147]

În secolul al IX-lea, situaţia politică în Italia era următoarea: Imperiul bizantin a păstrat Veneţia, cea mai parte a Campaniei, cu ducatul de Napoli şi celelalte două ducate, precum şi cele două mici peninsule meridionale. Veneţia şi Campania erau în mică măsură dependente politic de Imperiul bizantin, pentru că fiecare avea un guvern autonom propriu. Sudul Italiei

144. Nu este cert dacă insula Creta a fost cucerită de arabi în 823 sau în 825. Vezi Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, 45-53 [în rusă]; asupra datei, 49, n. 1; în franceză, 49-61; Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 287-291. Într-un articol foarte important asupra analizei critice a izvoarelor, E. Brooks a datat cucerirea în anul 828: „The Arab Occupation of Crete", *English Historical Review*, XXVIII (1913), 432.

145. Asupra revoltei lui Euphemios: F. Gabotto, *Eufemio il movimento separatista nella Italia bizantina*. Vezi şi Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, 56-75 [în rusă]; în franceză, 61-88; Bury, *Eastern Roman Empire*, 294-302, 478-80. Bineînţeles, lucrarea fundamentală a lui Amari este indispensabilă.

146. Gabotto, *Eufemio il movimento separatista nella Italia bizantina*, 6-7; Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, 73-74 [în rusă]; în franceză, 85. *Cf.* M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, I, 282 (ediţia a II-a, 1933), 412.

147. Vezi J. Gay, *L'Italie Méridionale et l'Empire Byzantin*, 5-6.

era supus direct Imperiului. Cea mai mare parte a Italiei se afla în mâinile longobarzilor. La sfârşitul secolului al VII-lea, ducatul longobard de Beneventum a cucerit Tarentum, care aparţinea Imperiului bizantin; astfel, longobarzii s-au întins până pe malurile golfului şi au separat cele două provincii bizantine una de cealaltă, astfel încât, după această cucerire, cele două mici peninsule nu puteau să comunice decât pe mare. După cuceririle italiene ale lui Carol cel Mare şi după încoronarea sa ca împărat la Roma, întreaga Peninsulă Italică, cu excepţia teritoriilor bizantine, a trecut teoretic sub autoritatea împăratului occidental; cu toate acestea, în realitate, puterea sa în sud nu a depăşit frontierele statului pontifical şi cele ale ducatului de Spoleto. Ducatul de Beneventum a rămas un stat independent.

Concomitent cu progresiva cucerire a Siciliei, flota arabă a început să întreprindă incursiuni şi asupra coastelor italiene. Ocuparea oraşului Tarentum în timpul lui Teofil a constituit o ameninţare directă şi gravă la adresa provinciilor bizantine din Italia meridională. Flota veneţiană care a venit în ajutorul împăratului în golful Tarentum a suferit o grea înfrângere. Între timp, arabii au ocupat importantul oraş fortificat Bari, de pe litoralul oriental al peninsulei, şi, de acolo, şi-au direcţionat cuceririle spre provinciile italiene din interior. Împăratul occidental Ludovic al II-lea a descins aici cu armata sa, dar a fost înfrânt şi obligat să se retragă. În acelaşi timp, în deceniul patru al secolului al IX-lea, piraţii arabi au apărut la gura Tibrului şi au ameninţat Roma, dar, după ce au capturat o pradă bogată, s-au îndepărtat de vechea capitală. Bazilicile romane ale Sfântului Petru şi Sfântului Pavel, situate în afara zidurilor Romei, au fost puternic deteriorate în timpul acestui atac.

În concluzie, relaţiile arabo-bizantine în perioada dinastiei amoriene s-au soldat cu eşecul Imperiului bizantin în Occident. Creta şi Sicilia au fost pierdute; prima numai până în anul 961, iar a doua definitiv. Un număr important de centre din Italia meridională au trecut şi ele în mâinile arabilor, deşi, către mijlocul secolului al IX-lea, aceste posesiuni nu alcătuiau un teritoriu continuu şi vast. Pe frontul oriental, rezultatele luptei cu arabii au fost foarte diferite. Aici, Imperiul a reuşit să-şi păstreze aproape intacte teritoriile. Câteva modificări nesemnificative de-a lungul acestei frontiere nu au influenţat cursul general al evenimentelor. În această privinţă, eforturile dinastiei amoriene au fost de importanţă deosebită pentru Imperiu, deoarece, timp de 47 de ani, împăraţii acestei dinastii au fost capabili să reziste operaţiunilor agresive ale arabilor orientali şi să păstreze, în ansamblu, integritatea teritoriului bizantin în Asia Mică.

Imperiul bizantin şi bulgarii în perioada dinastiei amoriene. La începutul secolului al IX-lea, tronul bulgar a fost ocupat de Krum, un abil războinic şi înţelept organizator, care s-a dovedit a fi foarte periculos pentru Imperiul bizantin. Nichifor I, intuind în el un adversar puternic, capabil să-şi ralieze populaţia slavă a Macedoniei şi Tesaliei, a transferat mulţi colonişti din alte părţi ale Imperiului în aceste două provincii. Prin această măsură, care, potrivit unui izvor, a provocat multă nemulţumire printre emigranţi, împăratul a sperat să prevină pericolul unei alianţe între bulgari şi slavii din provinciile menţionate[148].

În 811, după mai multe ciocniri cu bulgarii, Nichifor a întreprins o amplă expediţie împotriva lui Krum, în cursul căreia a fost atras cu armata sa într-o ambuscadă şi a suferit o gravă înfrângere* Însuşi Nichifor a căzut în bătălie, fiul său Staurakios a fost grav rănit,

148. Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 486.

* Cu privire la expediţia bulgară a împăratului Nichifor I şi la împrejurările dramatice în care şi-a pierdut viaţa, vezi: I. Dujčev, „La chronique byzantine de l'an 811", *Travaux et Mémoires*, I (1965), 205-254. Pentru informaţii suplimentare asupra întregii sale domnii şi

iar armata aproape complet masacrată. De la celebra bătălie de lângă Adrianopol din anul 378, în cursul căreia Valens a fost ucis pe câmpul de bătălie împotriva vizigoţilor, şi până la Nichifor nu a mai existat o altă situaţie în care un împărat să fie omorât într-o luptă împotriva barbarilor. Krum a făcut din craniul împăratului o cupă şi „boierii bulgari" (nobilii)[149] erau obligaţi să bea din ea.

În 813 Krum l-a înfrânt şi pe Mihail I, care înainta în direcţia sa în fruntea unei armate destul de puternice, întrucât şi trupele asiatice fuseseră retrase de la frontiera orientală pentru a o întări. Dar superioritatea numerică a trupelor bizantine a fost zadarnică; ele au fost înfrânte decisiv şi obligate să se retragă până sub zidurile Constantinopolului. În acelaşi an, la scurt timp după urcarea pe tron a lui Leon al V-lea Armeanul, Krum a condus ofensiva spre Constantinopol, asediind oraşul pentru „a-şi înfige suliţa în Poarta de Aur" (zidurile Constantinopolului), după cum spune un izvor[150]. Cu toate acestea, înaintarea sa victorioasă a fost oprită aici. A murit subit, oferind Imperiului un răgaz temporar din partea ameninţării bulgare[151].

În timpul domniei lui Leon al V-lea, unul dintre succesorii imediaţi ai lui Krum, Omurtag, „una din figurile cele mai remarcabile din istoria timpurie a Bulgariei"[152], a încheiat cu Imperiul bizantin un acord de pace pentru 30 de ani. În principal, acordul s-a ocupat de problema delimitării frontierelor dintre cele două state în provincia Tracia. Vestigii ale acestor frontiere pot fi observate şi astăzi sub forma unor rămăşiţe din palisade de pământ[153]. După ce pacea cu bulgarii a fost definitiv încheiată, Leon al V-lea a reconstruit câteva dintre oraşele ruinate ale Traciei şi Macedoniei. De asemenea, a ridicat un nou zid mai puternic împrejurul capitalei, pentru o apărare mai sigură împotriva eventualelor atacuri ale bulgarilor.

Relaţiile bizantino-bulgare ulterioare nu au fost marcate de alte evenimente notabile până la începutul deceniului cinci al secolului al IX-lea, când tronul bulgar a trecut în mâinile lui Boris (Bogoris, 852-889), al cărui nume este strâns legat de istoria convertirii bulgarilor la creştinism.

Credinţa creştină pătrunsese în Bulgaria cu mult înaintea perioadei de domnie a lui Boris, în principal prin captivii bizantini luaţi de bulgari în înfruntările cu trupele imperiale. Hanii bulgari păgâni i-au persecutat cu cruzime pe „pervertiţi şi pervertitori". F.I. Uspenski a afirmat că „nu încape nicio îndoială că în Bulgaria creştinismul a început să se propage foarte de timpuriu. [...] Încă din secolul al VIII-lea existau câţiva creştini în palatele prinţilor. Conflictele dintre partidele creştin şi păgân au fost responsabile pentru multe dintre evenimentele tulburi din istoria bulgară, precum şi pentru frecventele schimbări de hani"[154].

---

opere reformatoare, vezi: P.E. Niavis, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (AD 802-811)*, Athens, 1987; W. Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford, Stanford University Press, 1988, 127-195 (n. trad.)

149. Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 491; Cedreni, *Historiarum compendium*, ed. Bonn, II, 42.
150. Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 503.
151. Vezi Bury, *Eastern Roman Empire*, 339-354; F.I. Uspenski, *Byzantine Empire*, II (I), 250-263 [în rusă]; S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, 51-70.
152. Uspenski, *Byzantine Empire*, II (I), 263 [în rusă].
153. Vezi J.B. Bury, „The Bulgarian Treaty of A.D. 814 and the Great Fence of Thrace", *English Historical Review*, XXV (1910), 276-287.
154. „Materials for Bulgarian Antiquities, Aboba-Plisca", *Bulletin of the Russian Archeological Institute in Constantinople*, X (1905), 197 [în rusă]. Vezi şi Uspenski, *Byzantine Empire*, II (I), 453 [în rusă].

Convertirea lui Boris la creştinism a fost dictată de situaţia politică din Bulgaria, care l-a obligat să stabilească relaţii mai strânse cu Imperiul bizantin. Clerul grec a venit în Bulgaria pentru a propaga creştinismul printre indigeni. Către anul 864, hanul Boris a fost botezat şi a luat numele de Mihail, iar curând după aceea poporul său a adoptat creştinismul. Istoria potrivit căreia fraţii Chiril şi Metodie, cei doi celebri misionari ai slavilor, au participat direct la botezul lui Boris nu este confirmată de mărturii autentice. Faptul că bulgarii au primit botezul prin mâinile clerului grec a contribuit la sporirea prestigiului şi influenţei Imperiului bizantin în Peninsula Balcanică. Însă Boris a înţeles curând că Imperiul nu dorea să acorde independenţă completă Bisericii bulgare. El a dorit să păstreze dreptul de călăuzire a vieţii spirituale a Bulgariei şi s-a temut, de asemenea, că regatul său ar putea deveni dependent politic de Imperiul bizantin. Boris a decis să încheie o alianţă ecleziastică cu Roma. A trimis o delegaţie la papa Nicolae I, rugându-l să trimită preoţi latini în Bulgaria. Papa era foarte fericit să consimtă la această cerere. În scurt timp, episcopii şi preoţii latini au venit în Bulgaria, iar clerul grec a fost îndepărtat. Totuşi, triumful papei a fost de scurtă durată, pentru că Bulgaria s-a îndreptat din nou către Biserica bizantină, dar acest eveniment s-a petrecut mai târziu, în timpul dinastiei macedonene[155].

Deşi relaţiile dintre Constantinopol şi Roma erau foarte tensionate în timpul fluctuaţiilor religioase ale lui Boris, încă nu era o schismă declarată în Biserică. Cererile trimise de Boris către clerul grec şi latin nu au semnificat o alegere a Ortodoxiei sau a Catolicismului. Oficial, Biserica acestei perioade era încă Una şi Universală.

A doua perioadă iconoclastă şi restaurarea Ortodoxiei. Separarea Bisericilor în secolul al IX-lea

Primii împăraţi ai perioadei 802-867 nu au urmat o politică iconoclastă şi se părea deja că cinstirea icoanelor, restaurată de Irina, s-ar putea consolida treptat şi că nu va fi supusă la noi încercări. Politica lui Nichifor a fost una de toleranţă religioasă combinată cu ideea dominaţiei puterii temporale asupra Bisericii. Deşi el a recunoscut deciziile Sinodului de la Niceea şi victoria partizanilor icoanelor, nu a fost un adept entuziast al acestei mişcări. Pentru adevăraţii zeloţi ai cultului icoanelor, politica tolerantă a lui Nichifor a părut la fel de nefastă ca o erezie. Foarte probabil, problemele religioase îl interesau pe împărat foarte puţin. Nu aveau importanţă decât în măsura în care interesau statul. Totuşi, în vremea lui Nichifor, monahismul a trecut prin câteva momente de nelinişte, în special atunci când preacinstitul patriarh Tarasie, foarte iubit de întreg poporul său, a fost înlocuit cu noul patriarh Nichifor, care a fost avansat la această înaltă demnitate direct dintre laici, prin voinţa împăratului. Această alegere a fost contestată vehement de celebrul Teodor Studitul şi partizanii săi, studiţii, care au fost mai târziu trimişi în exil.

Mihail I Rangabe a guvernat doar o scurtă perioadă (811-813) şi s-a aflat sub influenţa constantă a patriarhului şi a monahilor. El a fost un supus fiu al Bisericii şi un apărător

155. Pentru cele mai recente relatări ale convertirii Bulgariei, vezi F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, 184-195; V. Zlatarski, *History of Bulgaria in the Middle Ages*, I (2), 31-152 [în bulgară]; S. Runciman, *First Bulgarian Empire*, 104 (în septembrie 865; se referă la lucrarea lui Zlatarski); A. Vaillant, M. Lascaris, „La Date de la conversion des Bulgares", *Revue des études slaves*, XIII (1933), 13 (în anul 864); F.I. Uspenski, *Byzantine Empire*, II, 451-479 (convertire în anul 865) [în rusă].

al intereselor acesteia. În timpul domniei sale, Teodor şi studiţii au fost rechemaţi din exil.

Trecuse un sfert de secol de când Irina restaurase cultul icoanelor, însă mişcarea iconoclastă era încă vie în provinciile orientale ale Asiei Mici şi în rândurile armatei. În 813, Leon, un comandant militar de origine armeană, a uzurpat titlul imperial. În timpul predecesorilor săi, Leon s-a bucurat de o mare reputaţie ca general capabil şi a avut grijă să-şi ascundă opiniile iconoclaste ; dar, imediat după ce l-a detronat pe Mihail I Rangabe şi şi-a consolidat poziţia pe tron, el a început să promoveze deschis o politică iconoclastă*. Un izvor îi atribuie următoarele cuvinte : „Poţi observa că toţi împăraţii care au acceptat icoanele şi le-au cinstit au murit fie în exil, fie în bătălie. Numai cei care nu au venerat icoanele au murit de moarte naturală, pe când încă purtau titlul imperial. Toţi aceşti împăraţi au fost aşezaţi în mormintele imperiale cu cele mai mari onoruri şi înmormântaţi în biserica Sfinţilor Apostoli. Eu vreau să le urmez exemplul şi să distrug icoanele, astfel încât, după ce se va fi sfârşit viaţa mea îndelungată şi cea a fiului meu, dinastia noastră să continue până la a patra şi a cincea generaţie"[156].

Măsurile iconoclaste ale lui Leon al V-lea au fost contestate vehement de patriarhul Nichifor, care ulterior a fost depus de împărat. Titlul de arhiepiscop al Constantinopolului a fost acordat lui Teodot**, care era în deplin acord cu politica religioasă a lui Leon. În 815, un al doilea sinod iconoclast s-a întrunit în biserica Sfânta Sofia din Constantinopol. Actele acestui sinod au fost distruse după restaurarea cultului icoanelor, dar decretul său a fost păstrat într-una din lucrările apologetice ale patriarhului Nichifor, fiind astfel publicat[157].

„După ce am stabilit şi confirmat învăţătura dumnezeiască primită prin Sfinţii Părinţi şi în conformitate cu cele şase Sfinte Sinoade Ecumenice", acest sinod „a condamnat practica zadarnică, neîndreptăţită de Tradiţie, a producerii şi cinstirii icoanelor, preferând adorarea în duh şi în adevăr". Decretul a indicat mai departe că, odată cu schimbarea guvernării masculine cu una feminină (Irina), „naivitatea muierească" a restabilit cinstirea „figurilor moarte" şi a „icoanelor fără viaţă", practica aprinderii de lumânări şi a arderii de tămâie. Sinodul a interzis „producerea ilegală a celor numite în mod fals icoane ale Bisericii universale", a respins venerarea icoanelor confirmată de patriarhul Tarasie şi a condamnat aprinderea de lumânări şi candele, precum şi ofranda de tămâie înaintea icoanelor. În esenţă, acest decret era o reproducere a principalelor idei ale sinodului iconoclast din 754, ale cărui acte le confirmă. Sinodul a declarat că cinstirea icoanelor era interzisă, iar

---

* Pentru restaurarea iconoclasmului de către împăratul Leon al V-lea Armeanul, vezi : P.J. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire*, Oxford, Clarendon Press, 1958, 125-140 (n. trad.).

156. *Scriptor incertus de Leone Bardae filio*, ed. Bonn, 349.

** Asupra patriarhatului lui Teodot I Melissenos Kassiteras, vezi : T. Pratsch, „Theodotos I. (Melissenos *Kassiteras*) (815-821)", în *Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit, Germanos I. Methodios I. (715-847)*, hrsg. R.-J. Lilie, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1999, 148-155 (n. trad.).

157. Asupra acestui sinod, vezi Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 46-60. [Actele acestui sinod au fost distruse după restaurarea venerării icoanelor, dar *horosul* a fost reconstituit integral dintr-o refutaţie a patriarhului Nichifor, *Refutatio et Eversio*, păstrată în Codex Parisinus Graecus 1250, fol. 173-332, şi Coislinianus 93, fol. 1-158 bis, şi editată recent de J. Featherstone : *Nicephori Patriarchae Constantinopolitani Refutatio et eversio definitionis synodalis anni 815*, Turnhout, Brepols, 1997 – n. trad.]

producerea lor era inutilă. Dat fiind că „a evitat să numească icoanele idoli, pentru că există diferite trepte ale răului"[158], uneori acest sinod a fost considerat mai tolerant decât primul sinod iconoclast. Însă, recent, a fost avansată opinia că a doua mişcare iconoclastă, în special în timpul lui Leon al V-lea şi Teofil, nu a fost mai moderată şi nici mai tolerantă decât cea din timpul lui Leon al III-lea şi Constantin al V-lea, ci „doar mai săracă din punct de vedere spiritual"[159].

Împăraţii iconoclaşti ai acestei a doua perioade, Leon al V-lea Armeanul, Mihail al II-lea Gângavul şi Teofil, au fost obligaţi să-şi ducă la bun sfârşit politica religioasă în condiţii mult diferite comparativ cu cele care au dominat în prima perioadă. A doua perioadă a durat doar aproximativ trei decenii (815-843), fiind astfel mult mai scurtă decât prima, care durase mai bine de cinci decenii. Iconoclaştii primei perioade i-au prins pe iconoduli, cum s-ar zice, pe nepregătite. Aceştia nu au fost suficient de organizaţi şi nici pregătiţi pentru luptă. Măsurile nemiloase împotriva icoanelor i-au obligat să strângă rândurile, să-şi fortifice credinţa, să-şi dezvolte strategii de luptă, să-şi adune tot materialul dogmatic şi polemic. Aşadar, iconoclaştii celei de-a doua perioade au întâmpinat o rezistenţă mult mai mare decât predecesorii lor. Conflictul a devenit mai dificil pentru ei. Deosebit de puternică a fost rezistenţa opusă de Teodor, starețul mănăstirii Stoudios, şi discipolii săi, studiţii, apologeţi devotaţi ai cinstirii icoanelor, care au exercitat o mare influenţă asupra masei poporului. Mai mult, Teodor a scris şi vorbit deschis împotriva intervenţiei puterii imperiale în problemele Bisericii şi a apărat principiile independenţei Bisericii şi libertăţii de conştiinţă. Iritat de atitudinea şi activitatea lui Teodor, împăratul l-a trimis într-un exil îndepărtat şi i-a surghiunit pe mulţi dintre discipolii săi.

Potrivit izvoarelor ce au supravieţuit, care sunt aproape fără excepţie ostile iconoclaştilor, persecuţia împotriva icoanelor şi a închinătorilor lor a fost foarte severă în timpul lui Leon al V-lea. Aceste izvoare menţionează numele martirilor care au suferit în acea perioadă. Pe de altă parte, chiar şi cei mai vehemenţi adversari ai lui Leon al V-lea recunosc că a fost foarte eficient şi abil în apărarea Imperiului şi înţelept în hotărârile sale administrative. Potrivit unui istoric, patriarhul Nichifor, depus de Leon, „după moartea acestuia, a spus că statul romanilor a pierdut un suveran foarte mare, deşi lipsit de evlavie"[160]. Alţi contemporani îl numesc însă pe Leon „şarpe târâtor" şi compară domnia sa cu „o iarnă şi o ceaţă deasă"[161].

Opiniile diferă foarte mult în ceea ce priveşte ideile religioase ale succesorului lui Leon, Mihail al II-lea. În timp ce unii istorici îl consideră neutru sau indiferent şi un om care „a urmat calea toleranţei şi a proclamat marile principii ale libertăţii de conştiinţă"[162], alţii îl numesc „un iconoclast fervent, deşi nu un fanatic", „decis să susţină reformele iconoclaste ale lui Leon pentru că erau în armonie cu propriile convingeri, refuzând în acelaşi timp să

158. M.D. Serruys, „Les actes du Concile Iconoclaste de l'an 815", *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, XXIII (1903), 348-349. O ediţie mai recentă şi mai bună în Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 48-51. [Pe lângă cele câteva fragmente colectate şi publicate de D. Serruys şi ediţia revizuită şi îmbunătăţită a lui G. Ostrogorsky, P.J. Alexander a identificat alte câteva fragmente inedite ale *horosului* şi o frântură din florilegiul anexat deciziei dogmatice: „The Iconoclastic Council at St. Sophia (815) and Its Definition (Horos)", *Dumbarton Oaks Papers*, VII (1953), 58-60 – n. trad.]

159. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 56.

160. Genesius, *Regna*, ed. Bonn, 17-18; vezi şi Theophanes Continuatus, *Historia*, ed. Bonn, 30.

161. Vezi A. Dobroklonski, *Blessed Theodore the Confessor and Abbot of Studion*, I, 850 [în rusă].

162. Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 967; Schwarzlose, *Der Bilderstreit*, 72; Ternovski, *The Graeco-Eastern Church*, 487 [în rusă].

continue persecuţia împotriva cultului icoanelor"[163]. Un cercetător contemporan a considerat că „programul politic [al lui Mihail] a constat într-o încercare de pacificare a tuturor disputelor religioase, chiar dacă aceasta implica impunerea unei tăceri forţate asupra chestiunilor controversate şi a unei atitudini tolerante faţă de fiecare dintre elementele disidente"[164].

În pofida tendinţelor sale iconoclaste, Mihail nu a iniţiat o altă perioadă de persecuţie împotriva cinstitorilor icoanelor, deşi, atunci când Metodie, care a devenit mai târziu patriarh al Constantinopolului, i-a remis împăratului scrisoarea pontificală şi l-a implorat să restabilească venerarea icoanelor, acesta a fost supus unei flagelări nemiloase şi închis într-un mormânt. Comparând perioada lui Leon al V-lea cu domnia lui Mihail al II-lea, contemporanii folosesc următoarele sintagme: „focul a fost stins, dar încă fumegă", „ca un şarpe târâtor, coada ereziei nu este încă răpusă şi încă se zvârcoleşte", „iarna s-a sfârşit, dar adevărata primăvara nu a venit încă" etc.[165] Moartea lui Teodor Studitul, celebrul apologet al icoanelor şi al libertăţii Bisericii, a survenit în timpul domniei lui Mihail al II-lea.

Teofil, succesorul lui Mihail al II-lea şi ultimul împărat iconoclast, a fost un om bine pregătit în problemele teologice, care se distingea prin cinstirea ferventă a Fecioarei şi a Sfinţilor şi ca autor al mai multor imnuri bisericeşti. Opiniile istoricilor asupra lui Teofil sunt extrem de contradictorii, mergând de la declaraţiile cele mai reprobabile până la cele mai elogioase. În privinţa iconoclasmului, domnia lui Teofil a fost cel mai aspru moment al celei de-a doua perioade a mişcării* Principalul consilier al împăratului şi liderul mişcării iconoclaste a fost Ioan Gramaticianul**, mai târziu patriarh al Constantinopolului, cel mai luminat om al acestei perioade, care a fost acuzat, cum s-a întâmplat frecvent cu oamenii învăţaţi ai Evului Mediu, de practicarea vrăjitoriei şi magiei. Monahii, dintre care mulţi erau pictori de icoane, au fost supuşi la pedepse severe. De exemplu, palmele monahului Lazăr, un meşter iconar, au fost arse cu fierul înroşit; pentru că au apărat cu zel icoanele, cei doi fraţi Teofan şi Teodor au fost flagelaţi, iar frunţile le-au fost tatuate cu anumite versuri greceşti calomnioase, compuse de însuşi Teofil în acest scop, astfel că au primit supranumele de „cei marcaţi" (*graptoi*).

---

163. N. Grossu, *The Blessed Theodore of Studion*, 151 [în rusă].
164. Dobroklonski, *Theodore the Confessor*, I, 849 [în rusă].
165. *Ibidem*, 850.

* Asupra politicii sale iconoclaste, vezi: J. Rosser, „Theophilus (829-842): Popular Sovereign, Hated Persecutor", *Βυζαντιακά*, III (1983), 37-56. Despre reabilitarea sa: A. Markopoulos, „The Rehabilitation of the Emperor Theophilos", *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive?*, ed. L. Brubaker, Aldershot, Ashgate/Variorum, 1998, 37-49; P. Karlin-Hayter, „Restoration of Orthodoxy, the Pardon of Theophilos and the Acta Davidis, Symeonis et Georgii Patricia", în *Byzantine Style, Religion and Civilization. In Honour of Sir Steven Runciman*, ed. E. Jeffreys, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 361-373 (n. trad.) Asupra lui Ioan Morocharzamios Grammatikos (Hylilas, Iannes, Lekanomantis), vezi: P. Lemerle, *Premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris, Presses Universitaires de France, 1971, 135-147; S. Gero, „John the Grammarian, the Last Iconoclastic Patriarch of Constantinople. The Man and the Legend", *Byzantina* (Nordisk tidskrift för bysantinologi), III-IV (1974-1975) [Uppsala, 1977], 25-35; R.-J. Lilie, „Ioannes VII. (837-843)", în *Die Patriarchen der ikonoklasstischen Zeit, Germanos I. – Methodios I. (715-847)*, hrsg. R.-J. Lilie, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1999, 169-182 (n. trad.).

Totuşi, o examinare mai critică a izvoarelor care ne-au parvenit despre Teofil i-ar putea obliga pe istorici să renunţe la teza că persecuţiile au fost excesiv de severe în vremea sa. Sunt foarte puţine informaţii care să dea mărturie despre tratamentul crud aplicat iconodulilor. Bury a crezut că persecuţiile religioase ale lui Teofil nu au depăşit o anumită limită geografică, deoarece împăratul a insistat pentru distrugerea icoanelor numai în capitală şi în imediata vecinătate. De asemenea, el a opinat şi că, pe toată durata celei de-a doua perioade iconoclaste, cultul icoanelor a înflorit în Grecia şi în insulele şi pe coastele Asiei Mici. Acest fapt nu a fost suficient apreciat de istorici. De asemenea, savantul englez a crezut că împăratul a recurs la pedepse severe numai în câteva cazuri excepţionale[166]. Mai rămân încă multe de făcut pentru o corectă apreciere istorică a celei de-a doua perioade a mişcării iconoclaste.

Teodora, soţia lui Teofil, era o susţinătoare înfocată a cinstirii icoanelor şi orientările sale religioase îi erau cunoscute soţului ei. Atunci când Teofil a murit, în 842, Teodora a devenit suveranul oficial al Imperiului datorită minoratului fiului ei, Mihail. Prima sa problemă a fost să restabilească cinstirea icoanelor. Fără îndoială, opoziţia iconoclaştilor nu a fost la fel de puternică în 842 precum în vremea Irinei, prima restauratoare a cultului icoanelor, pentru că Teodorei i-a luat doar puţin peste un an convocarea unui sinod care să confirme orientările sale religioase, în timp ce Irina a consacrat şapte ani aceleiaşi misiuni. Ioan Gramaticianul a fost depus de pe tronul patriarhal şi scaunul de Constantinopol i-a fost acordat lui Metodie*, care suferise mult în vremea lui Mihail. Actele sinodului convocat de Teodora nu s-au păstrat**, dar alte surse arată că au confirmat canoanele Sinodului de la Niceea şi au restaurat cultul icoanelor. Atunci când sinodul şi-a încheiat lucrările, un serviciu solemn a fost oficiat în biserica Sfânta Sofia, în prima duminică a Postului Mare, pe 11 martie 843. În Biserica Ortodoxă Greacă, această zi este încă păstrată ca sărbătoare a Ortodoxiei. Până foarte recent, anul 842 era în general acceptat ca dată corectă pentru restaurarea cultului icoanelor[167].

În Orientul Apropiat, a doua perioadă iconoclastă a fost marcată de publicarea unei scrisori comune în favoarea icoanelor, sub numele celor trei patriarhi orientali din secolul al IX-lea, Hristofor al Alexandriei, Iov al Antiohiei şi Vasile al Ierusalimului.

---

166. Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 140-141.

* Despre patriarhatul său, vezi şi: V. Laurent, „Méthode de Constantinople (saint)", în *Dictionnaire de Théologie Catholique*, X.2 (1929), 1597-1604; V. Grumel, „La politique religieuse du patriarche saint Méthode", *Échos d'Orient*, XXXVIII (1935), 385-401; S. Marino, „Considerazioni sulla personalità di Metodio I, patriarca da Costantinopoli", în *Culto delle imagini e crisi iconoclasta*, Palermo, 1986, 117-126; J. Darrouzès, „Le patriarche Méthode contre les iconoclastes et les studites", *Revue des Études Byzantines*, XLV (1987), 59-75 (n. trad.).

** *Horosul* acestui sinod a fost reconstituit de J. Gouillard: „Le Synodikon de l'Orthodoxie: Édition et commentaire. Appendice I: Décret du synode tenu sous Michel et Théodore sa mère", *Travaux et Mémoires*, II (1967), 291-298 (n. trad.).

167. Vezi C. de Boor, „Der Angriff der Rhos auf Byzanz", *Byzantinische Zeitschrift*, IV (1895), 449-453; Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, apendice, 142-146 [în rusă]; în franceză, 418-421 (în anul restaurării Ortodoxiei). Pe baza câtorva mărturii, C. Loparev a afirmat că restaurarea Ortodoxiei a avut loc nu pe 11 martie, ci pe 11 februarie 843: „Hagiography of the Eight and Ninth Centuries as a Source of Byzantine History", *Revue Byzantine*, II (1916), 172, n. 1.

În rezumat: forţele grupării iconoclaste au fost reprezentate în principal de partidul de la curte şi de armată, inclusiv generalii importanţi, dintre care unii au reuşit să obţină înaltul titlu imperial, cum au făcut Leon al III-lea, Leon al V-lea şi Mihail al II-lea. Orientările iconoclaste ale armatei sunt explicate de unii cercetători prin faptul că cei mai mulţi soldaţi erau recrutaţi dintre naţionalităţile orientale, armeni în principal, care fuseseră colonizaţi de către guvern în număr mare în provinciile occidentale, mai ales în Tracia. Deci majoritatea armatei era iconoclastă din convingere. Potrivit unui savant, „acestor soldaţi orientali, cultul ortodox le-a făcut impresia unei religii străine şi au considerant legitimă folosirea oricărui tip de violenţă împotriva celor pe care-i numeau idolatri"[168]. Cât despre partidul de la curte şi clerul înalt, se poate spune că funcţionarii guvernamentali şi un mare număr de episcopi nu urmau ce le dicta propria conştiinţă, ci profesau opinii în acord cu temerile şi ambiţiile lor. Populaţia Constantinopolului şi marea majoritate a clerului au susţinut venerarea icoanelor. Împăraţii iconoclaşti erau atât războinici înzestraţi, cât şi administratori înţelepţi, victorioşi asupra arabilor şi bulgarilor, iar despre unii dintre ei se poate spune chiar că au salvat creştinismul şi civilizaţia occidentală în formare; dar ei nu au persecutat icoanele în numele obiectivelor şi ambiţiilor politice. Măsurile lor religioase erau inspirate mai degrabă de convingerea sinceră că lucrau pentru propăşirea Bisericii şi purificarea creştinismului. Uneori, reformele religioase ale acestor împăraţi erau chiar în detrimentul împlinirii operei lor politice chibzuite. Lupta cu iconodulii a produs mari agitaţii interne şi a slăbit puterea politică a Imperiului. De asemenea, a condus la ruperea relaţiilor cu Biserica Apuseană şi la îndepărtarea progresivă a Italiei de Imperiul bizantin. Numai orientarea promovată de împăraţii iconoclaşti faţă de mănăstiri şi monahi trebuie explicată prin raţiuni politice. Este foarte dificil să se formuleze o judecată generală asupra doctrinei teologice a iconoclaştilor, pentru că aproape întreaga literatură referitoare la problemele învăţăturii iconoclaste a fost distrusă de iconoduli. Chiar printre iconoclaşti erau oameni cu tendinţe moderate, dar şi radical extremiste. Pictarea icoanelor era considerată o potenţială cauză pentru două posibile pericole: întoarcerea la păgânism sau revenirea la una dintre ereziile condamnate de Sinoadele Ecumenice. În legătură cu a doua perioadă a mişcării iconoclaste este important de subliniat că, dacă în secolul al VIII-lea isaurienii au fost întotdeauna sprijiniţi de provinciile orientale ale Asiei Mici, acest lucru nu s-a mai întâmplat şi în secolul al IX-lea. În timpul celei de-a doua perioade iconoclaste, „entuziasmul pentru ideile iconoclaste slăbeşte complet; mişcarea era deja istovită spiritual"[169].

Partidul iconodul era constituit din populaţia provinciilor occidentale, a Italiei şi a Greciei, de toţi monahii şi de cea mai mare parte a clerului, de majoritatea locuitorilor Constantinopolului, deşi aceştia au fost obligaţi uneori de circumstanţe să simuleze că susţineau iconoclasmul, şi, în sfârşit, de populaţia altor regiuni ale Imperiului, precum insulele egeene şi câteva din provinciile de coastă ale Asiei Mici. Doctrina teologică a cinstitorilor icoanelor, aşa cum a fost dezvoltată de conducători precum Ioan Damaschin şi Teodor Studitul, se întemeia pe Sfânta Scriptură. Ei nu numai că au considerat icoanele mijloace pentru luminarea poporului, ci au şi crezut că, păstrând sfinţenia şi virtuţile prototipurilor lor – Hristos, Fecioara şi Sfinţii –, icoanele posedau puteri minunate.

Perioada iconoclastă a lăsat urme adânci în viaţa artistică a epocii. Numeroase monumente impozante de artă, mozaicuri, fresce, gravuri şi miniaturi au fost distruse în timpul războiului

168. Bréhier, *La Querelle des images*, 40.

169. Uspenski, *Byzantine Empire*, II (I), 358 [în rusă]; Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 53, 59.

purtat împotriva icoanelor. Pereţii bogat decoraţi ai bisericilor au fost fie acoperiţi cu tencuială, fie ornamentaţi din nou. N.P. Kondakov a spus: „Pe scurt, viaţa bisericească a capitalei a devenit subiectul acestei dezolări protestante, care era destinată să înlocuiască, mai devreme sau mai târziu, întreaga viaţă artistică a Bizanţului. [...] Un mare număr de oameni educaţi şi bogaţi au emigrat cu familiile lor în Italia; mii de monahi şi-au întemeiat chilii şi sihăstrii în peşteri, pe toată întinderea teritoriului vast al Italiei meridionale, Asiei Mici şi Capadociei, care au fost pictate de artişti greci. Deci, iconografia şi arta greacă a secolelor VIII-IX trebuie căutată în afara Imperiului bizantin: în Asia Mică sau în Italia centrală şi meridională"[170]. Dar, în paralel cu distrugerea monumentelor artistice purtând imaginile lui Hristos, ale Fecioarei şi Sfinţilor, iconoclaştii au început să creeze un nou tip de artă, orientându-se către subiecte noi. Ei au introdus arta decorativă şi au început să prezinte picturi de gen, precum tablouri vânătoreşti, ale Hipodromului, ale arborilor, păsărilor sau animalelor sălbatice. De asemenea, din timpul mişcării iconoclaste ne-au parvenit câteva remarcabile opere de artă în fildeş, emailuri şi un număr de miniaturi interesante. În general, istoricii de artă au văzut tendinţele artistice ale iconoclaştilor ca o revenire la tradiţiile clasice ale Alexandriei şi ca o înclinaţie semnificativă către realism şi observarea naturii[171]. O importantă consecinţă a epocii iconoclaste a fost dispariţia reprezentărilor sculpturale ale persoanelor sfinte sau ale scenelor sfinte din Biserica Orientală. Oficial, nici Biserica, nici statul nu au interzis aceste icoane; ele au dispărut prin acordul lor tacit. Acest fapt este considerat de unii istorici drept o victorie parţială a iconoclaştilor asupra iconodulilor extremişti[172].

De asemenea, influenţe iconoclaste s-au manifestat şi asupra monedelor şi sigiliilor bizantine. Un tip complet inedit de monede şi sigilii s-a dezvoltat în secolul al VIII-lea sub semnul ideilor iconoclaste. Noile sigilii şi monede poartă uneori doar legende, fără vreo imagine a lui Hristos, a Fecioarei sau a Sfinţilor; alteori, a fost folosită o cruce sau o monogramă cruciformă. În general, gravura de pe monede era limitată aproape exclusiv la reprezentări ale crucii şi ale familiei imperiale. Portretistica umană nu este cu nimic mai bună decât imaginile sfinte din epocile precedente: ea este în întregime convenţională[173]. Mai târziu, când cultul icoanelor a fost restaurat, imaginile lui Hristos, ale Fecioarei şi ale Sfinţilor au reapărut pe monede şi sigilii.

Iconoclasmul a îndepărtat Italia şi papalitatea de Imperiu şi a constituit una dintre cauzele principale ale rupturii finale din secolul al IX-lea. Încoronarea lui Carol cel Mare din anul 800 a sporit şi mai mult înstrăinarea între papă şi Imperiul bizantin. Ruptura finală s-a petrecut în a doua jumătate a secolului al IX-lea, în timpul domniei lui Mihail al III-lea, la apariţia celebrului caz al lui Fotie şi Ignatie în Constantinopol.

Ignatie, bine cunoscut în vremea sa prin zelul în apărarea icoanelor, a fost depus de pe tronul patriarhal, iar acest rang înalt i-a fost conferit lui Fotie, un laic, cel mai învăţat bărbat al vremii. Două partide s-au format atunci în Imperiul bizantin: una l-a susţinut pe Fotie, iar cealaltă pe Ignatie, care a refuzat să renunţe benevol la titlul său. Ei s-au anatemizat neîncetat unul pe celălalt şi disputele lor aprinse l-au obligat în final pe Mihail al III-lea să convoace un sinod. Papa Nicolae I, care era de partea lui Ignatie, a fost invitat să participe, însă el a trimis numai legaţi. Aceştia, sub influenţa mituirilor şi ameninţărilor, au confirmat, împotriva dorinţei papei, depunerea lui Ignatie şi alegerea lui Fotie ca patriarh de Constantinopol.

170. N.P. Kondakov, *Iconography of the Holy Virgin*, II, 5 [în rusă].
171. Vezi Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, 340; (ediţia a II-a, 1925), I, 366.
172. Vezi Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 430.
173. Vezi W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, I, XCIII; O.M. Dalton, *East Christian Art*, 224.

În dezacord cu această decizie, papa Nicolae a convocat un sinod la Roma care l-a anatemizat pe Fotie şi l-a restabilit pe Ignatie. Mihail nu a acordat atenţie deciziei acestui sinod roman şi, într-o scurtă notă adresată papei, a declarat că Biserica din Constantinopol a respins revendicările sale la supremaţie în Biserica universală. Acest incident a apărut simultan cu convertirea hanului bulgar Boris la creştinism, în cadrul căreia interesele Constantinopolului şi Romei s-au ciocnit sever, după cum am arătat în altă parte. În anul 867 (anul morţii lui Mihail), la Constantinopol a fost convocat un alt sinod, care l-a condamnat şi anatemizat pe papă pentru învăţătura lui eretică (adaosul *filioque* la Simbolul de credinţă), precum şi pentru intervenţia ilegală în problemele Bisericii din Constantinopol. La rândul lor, papa şi patriarhul s-au anatemizat reciproc şi astfel s-a produs ruptura din Biserică. Odată cu moartea lui Mihail al III-lea, situaţia s-a modificat. Noul împărat, Vasile I, şi-a început domnia prin depunerea lui Fotie şi restabilirea lui Ignatie[174].

Literatura, învăţământul şi arta

O mişcare atât de profundă, complexă şi intensă precum cea iconoclastă trebuia să producă o vastă activitate literară. Totuşi, din nefericire, literatura iconoclaştilor a fost distrusă aproape în întregime de către iconofilii victorioşi, fiind cunoscută astăzi numai prin fragmentele sumare păstrate în lucrările oponenţilor iconoclasmului, care le-au citat cu scopul refutării. Prin urmare, se poate spune că practic toate lucrările literare care au supravieţuit din perioada iconoclastă reprezintă doar un singur punct de vedere.

Ca şi perioada precedentă a dinastiei heraclide, epoca iconoclastă nu a avut istorici, deşi cronicarii acestei perioade au lăsat numeroase lucrări, folositoare pentru înţelegerea corectă a cronografiei bizantine şi a izvoarelor ei şi, de asemenea, foarte valoroase pentru studierea perioadei iconoclaste. George Synkellos[175], care a murit în prima parte a secolului al IX-lea, ne-a lăsat *Cronografia* de la crearea universului până la domnia lui Diocleţian (anul 284), pe care a scris-o în timpul şederii sale într-o mănăstire. Deşi nu proiectează o lumină asupra perioadei iconoclaste, pentru că autorul nu tratează despre evenimentele contemporane, această lucrare este de o valoare considerabilă pentru elucidarea unor probleme ale cronografiei vechi greceşti, ale cărei lucrări le-a utilizat drept izvoare.

La solicitarea lui George Synkellos, cronica sa a fost continuată în prima jumătate a aceluiaşi secol de către Teofan Mărturisitorul, prietenul său, cronicar a cărui influenţă asupra literaturii epocilor următoare a fost foarte mare. El a fost un adversar vehement al iconoclaştilor în a doua perioadă a mişcării. A fost supus de Leon al V-lea Armeanul unei anchete şi, după ce a fost întemniţat câtva timp, a fost exilat într-una din insulele Mării

174. Despre Fotie, vezi monumentala lucrare a lui F. Dvornik *The Photian Schism. History and Legend* (Cambridge, 1948). [În original, această notă avea numărul 173a. În prezenta ediţie am optat pentru corectarea acestor dublări în numerotarea notelor de subsol, astfel încât următoarele note până la sfârşitul capitolului vor fi decalate cu o unitate – n. trad.]

175. Synkellos : un înalt oficiu ecleziastic (titlu) în Imperiul bizantin. Literal, înseamnă „coleg de chilie". [Pentru mai multe informaţii despre George Synkellos, vezi : W. Adler, *Time Immemorial : Archaic History and Its Sources in Christian Chronografy from Julius Africanus to George Syncellus*, Washington, D.C., 1989, 132-234 ; G.L. Huxley, „On the Erudition of George the Synkellos", *Proceedings of the Royal Irish Academy*, Section C, 81 (1981), 6, 207-217 – n. trad.]

Egee, unde a murit în 817. Cronica lui Teofan relatează evenimentele cuprinse între domnia lui Diocleţian, acolo unde George Synkellos a rămas cu înregistrarea evenimentelor, şi căderea lui Mihail I Rangabe, în anul 813. În ciuda punctului de vedere ortodox răsăritean exprimat limpede, de altfel foarte evident în analiza evenimentelor şi personalităţilor istorice, precum şi în pofida naturii partizane a istorisirii, lucrarea lui Teofan este foarte valoroasă, nu numai datorită bogatului material din izvoarele precedente, dintre care unele nu s-au păstrat, ci şi pentru că, fiind un izvor contemporan mişcării iconoclaste, îi dedică mai mult spaţiu decât alţi cronicari bizantini. Lucrarea lui Teofan a fost izvorul preferat al următorilor cronicari. Traducerea latină a acestei cronici, realizată de bibliotecarul papal Anastasius în a doua jumătate a secolului al IX-lea, a fost la fel de valoroasă pentru cronografia medievală a Apusului pe cât a fost originalul grecesc pentru Răsărit[176].

Un alt scriitor important al acestei perioade a fost Nichifor, patriarh al Constantinopolului în prima parte a secolului al IX-lea. A fost depus şi exilat din cauza opoziţiei curajoase faţă de iconoclasm în epoca lui Leon Armeanul. În lucrările sale teologice, dintre care unele sunt încă nepublicate, Nichifor apără cu o remarcabilă forţă, bazată pe convingerea sa profundă, corectitudinea opiniilor iconodule. El combate argumentele iconoclaştilor în principal în cele trei „Refutaţii ale absurdităţilor ignorante şi fără de Dumnezeu ale celui lipsit de evlavie Mamon [numele cu care i se adresa lui Constantin al V-lea], împotriva folositoarei Întrupări a Cuvântului lui Dumnezeu"[177]. Din punct de vedere istoric, *Scurta istorie*, care narează evenimentele de la moartea împăratului Mauricius, în 602, până în 769, prezintă un interes considerabil. Deşi a încercat să facă din această lucrare o prezentare populară accesibilă unui cerc mai larg de cititori, Nichifor i-a dat un caracter oarecum didactic; totuşi, ea rămâne un izvor important, deoarece cuprinde multe fapte interesante privind istoria politică şi bisericească a perioadei. Similitudinea izbitoare dintre această *Istorie* şi lucrarea lui Teofan poate fi explicată prin faptul că cei doi s-au folosit de un izvor comun[178].

176. Asupra lui Teofan, vezi Ostrogorsky, „Theophanes", *Real-Encyclopädie der Classichen Altertumswissenschaft*, ed. A.F. Pauly, G. Wissova *et alii*, II (1934), 2127-2132. [Pentru mai multe informaţii despre Teofan Mărturisitorul (Confesorul), vezi: I. Ciciurov, „Mesto *Hronografii* Feofana V rannevizantiiskoi istoriograficeskoi tradiţii", *Drevneişie gosudarstva na territorii SSSR*, Moscova, 1981, 5-146; A.S. Proudfoot, „The Sources of Theophanes for the Heraclian Dynasty", *Byzantion*, 44 (1974), 367-439. Semnalăm aici traducerea integrală în limba engleză: *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, translation with introduction and commentary by C. Mango and R. Scott, with the assistance of G. Greatrex, Oxford, Clarendon Press, 1997; de asemenea, două traduceri parţiale: *The Chronicle of Theophanes. An English Translation of Anni Mundi 6095-6305 (A.D. 602-813)*, with introduction and notes by H. Turtledove, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1982; *Bilderstreit und Arabersturm in Byzanz: das 8. Jahrhundert (717-813) aus der Weltchronik des Theophanes*, ubersetzt, eingeleitet und erklart von Leopold Breyer, Graz, Verlag Styria, 1964 – n. trad.]

177. Vezi Migne, *Patrologia Graeca*, C, 205 ş.u. [Vezi mai recent: Nicéphore, *Discours contre les iconoclastes. Traduction, présentation et notes par Marie-José Mondzain-Baudinet*, Paris, Éditions Klincksieck, 1989 – n. trad.]

178. R. Blake, „Note sur l'activité littéraire de Nicéphore Ier, patriarche de Constantinople", *Byzantion*, XIV (1939), 1-15. [Pentru mai multe informaţii despre patriarhul de Constantinopol Nichifor I, vezi: P.J. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople*, Oxford, 1958; P. O'Connell, *The Ecclesiology of St. Nicephorus I*, Roma, 1972; J. Travis, *In Defense*

În sfârşit, George Monahul (Monachos) Hamartolos, şi el un adversar convins al iconoclaştilor, a lăsat o cronică universală de la Adam până la moartea împăratului Teofil, în anul 842, cu alte cuvinte, până la victoria finală a cinstirii icoanelor. Această lucrare este foarte importantă pentru istoria culturală a perioadei, deoarece cuprinde multe dezbateri asupra problemelor care îi preocupau atunci pe monahii bizantini, mai precis, despre natura monahismului, propagarea ereziei iconoclaste şi răspândirea credinţei islamice. De asemenea, oferă o descriere vie a aspiraţiilor şi gusturilor monahilor bizantini din secolul al IX-lea. Cronica lui Hamartolos a constituit baza istoriilor universale bizantine posterioare şi a exercitat o influenţă enormă asupra începuturilor literaturii slavone şi, în special, ale celei ruseşti. Este suficient să menţionăm că începutul cronicilor ruseşti este foarte strâns legat de lucrarea lui Hamartolos. Un manuscris al vechii traducerii slavo-ruseşti a lucrării lui Hamartolos, care nu a fost încă atent studiat şi valorificat, conţine 127 de miniaturi, fiind de cea mai mare importanţă pentru istoria artei ruseşti şi bizantine a secolului al XIII-lea. Acest manuscris este singura copie ilustrată a *Cronicii* lui Hamartolos care ne-a parvenit[179] Cu excepţia autorului anonim care a scris despre împăratul Leon al V-lea Armeanul[180], Hamartolos este singurul cronicar contemporan al perioadei 813-842. El a tratat această perioadă din perspectiva monahală limitată, folosind în principal mărturii orale ale contemporanilor şi observaţii personale. Manuscrisul lucrării sale, care a fost modificat şi completat de mai multe ori în decursul secolelor următoare, ne-a parvenit într-o formă atât de complicată şi încâlcită, încât reconstituirea textului original autentic constituie una din cele mai dificile probleme ale filologiei bizantine. Abia la începutul secolului XX a fost publicată o ediţie critică a textului grecesc al lui Hamartolos[181] Recent, a apărut o ediţie critică a vechii traduceri slavo-ruseşti a cronicii sale, cu un apendice cuprinzând textul grecesc al continuării acestei cronici, care a constituit baza pentru traducerea slavă[182].

---

of the Faith : the Theology of Patriarch Nikephoros of Constantinople, Brookline, Mass., 1984 ; A.J. Visser, *Nikephoros und der Bilderstreit. Eine Untersuchung über die Stellung des Konstantinopler Patriarchen Nikephoros innerhalb der ikonoklastischen Wirren*, Haag, 1952. Ediţia critică a *Istoriei* sale a fost oferită de C. Mango : *Nikephoros, Patriarch of Constantinople, Short History. Text, Translation, and Commentary by Cyril Mango*, Washington, D.C., Dumbarton Oaks, 1990 – n. trad.]

179. D. Aïnalov, „La Chronique de George Hamartolus", *Compte-rendu du deuxième Congrès international des études byzantines*, 1927, 127-133. [Pentru mai multe informaţii despre George Monahul (Georgios Hamartolos), vezi : A. Dostál, „Slovanský překlad byzantské kroniky Georgia Hamartola", *Slavia*, XXXII (1963), 375-384 ; O.I. Podobedova, „Otrajenie vizantiiskih illiustrirovannîh hronik v Tverskom (Troiţkom) spiske Hroniki Georgiia Amartola", în *Actes du XIVe Congrès International des études byzantines, Bucarest, 6-12 september 1971*, publiés par les soins de M. Berza et S. Stănescu, vol. I, Bucureşti, Ed. Academiei, 1974, 373-390 ; G.V. Popov, „Zametki o Tverskoi rukopisi Hroniki Georgiia Amartola", *Vizantiyskiy vremennik*, XXXIX (1978), 124-147 – n. trad.]
180. Asupra acestui important izvor contemporan, vezi H. Grégoire, „Un nouveau fragment du *Scriptor incertus de Leone Armenio*", *Byzantion*, XI (1936), 417-428 ; Grégoire, „Du nouveau sur la Chronographie byzantine : le *Scriptor incertus de Leone Armenio* est le dernier continuateur de Malalas", *Bulletin de la classe des lettres de l'Académie Royale de Belgique*, XII (1936), 420-436.
181. Georgius Monachus, *Chronikon*, ed. C. de Boor.
182. V.M. Istrin, *The Chronicle of George Hamartolus in Its Old Sloveno-Russian Version* [în rusă].

Literatura iconoclastă a fost aproape complet distrusă de triumfătorii închinători la icoane; totuşi, o parte a actelor extinse ale sinodului iconoclast din 754 au supravieţuit în actele Sinodului al VII-lea Ecumenic. Fragmente dintr-o amplă lucrare împotriva cinstirii icoanelor, scrisă de Constantin al V-lea Copronimul, s-au păstrat în cele trei *Refutaţii* ale patriarhului Nichifor. Acelaşi împărat a fost şi autorul altor câteva lucrări literare[183]. Leon al V-lea a ordonat compilarea unei lucrări generale favorabile iconoclasmului, bazată pe Scriptură şi Părinţii Bisericii, iar un proiect similar fusese propus la sinodul iconoclast din 754; niciuna dintre aceste scrieri nu a supravieţuit. Unele poeme iconoclaste s-au păstrat în lucrările lui Teodor Studitul. Sinodul al VII-lea Ecumenic a decretat ca întreaga literatură iconoclastă să fie distrusă, după cum citim în canonul 9: „Toate jocurile infantile, batjocurile furioase şi falsele scrieri îndreptate împotriva cinstitelor icoane trebuie să fie prezentate episcopatului din Constantinopol şi acolo să fie adăugate tuturor celorlalte lucrări ale ereticilor. Cine va fi găsit vinovat de tăinuirea acestor lucrări, dacă va fi episcop, sau preot, sau diacon, va fi depus; dacă va fi monah sau laic, va fi excomunicat"[184].

O imensă cantitate de material literar care tratează despre apologia cinstirii icoanelor, foarte important prin influenţa sa asupra scrierilor din perioadele ulterioare, a fost lăsată de un om care şi-a petrecut întreaga viaţă într-o provincie ce nu mai făcea parte din Imperiu. Este vorba despre Ioan Damaschin, de origine siriană, provincie aflată pe atunci sub dominaţie arabă. El a fost ministru al califului din Damasc şi a murit către anul 750 d.Hr. în celebra lavră palestiniană a Sfântului Sava. A lăsat multe lucrări în domeniile dogmaticii, polemicii, istoriei, filosofiei, retoricii şi poeziei. Lucrarea sa principală este *Izvorul cunoştinţei*, a cărei a treia parte, intitulată „O expunere exactă a credinţei ortodoxe", a fost o încercare de prezentare sistematică a principiilor esenţiale ale credinţei şi dogmaticii creştine. Prin această expunere, Sfântul Ioan a furnizat închinătorilor la icoane o puternică armă în lupta cu oponenţii lor, o armă care le lipsise în prima parte a mişcării iconoclaste. Mai târziu, în secolul al XIII-lea, această lucrare a fost folosită de Toma d'Aquino, celebrul Părinte al Bisericii Apusene, ca model pentru *Summa Theologiae*. Printre lucrările polemice ale Sfântului Ioan Damaschin trebuie semnalate cele trei tratate *Împotriva celor care defăimează Sfintele Icoane*, în care autorul apără cu fermitate şi cu îndrăzneală cinstirea icoanelor. În literatura bisericească, Sfântul Ioan este celebru în special pentru imnurile sale bisericeşti, care sunt ceva mai complicate ca formă decât cele ale lui Roman Imnograful (Melodul), dar care, prin profunzimea forţei poetice şi adâncimea doctrinei, sunt printre cele mai frumoase imnuri ale Bisericii creştine. De asemenea, Sfântul Ioan a fost autorul multor frumoase cântări pentru praznicele Domnului, despre Sfânta Fecioară şi în cinstea profeţilor, apostolilor şi martirilor. Slujba pascală este deosebit de solemnă, cântările exprimând bucuria profundă a credincioşilor pentru victoria lui Hristos asupra morţii şi iadului. Sub pana lui Ioan, imnurile bisericeşti au atins punctul culminant al dezvoltării şi

183. Vezi Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 7-14. [Puţinele fragmente care au supravieţuit din opusculele teologice (*peuseis*) ale împăratului Constantin al V-lea au fost publicate şi de H. Hennephof, *Textus byzantinos ad iconomachian pertinentes in usum academicum*, Leiden, J. Brill, 1969, 52-57. Pretinsele citate identificate de Hennephof în *Antirrhetikos III* dintr-o a treia *peusis* aparţin în realitate unui teolog iconoclast din secolul al IX-lea. H.-J. Geischer (*Der byzantinische Bilderstreit*, Gütersloh, G. Mohn, 1968, 41-53) a reeditat fragmentele identificate de Ostrogorsky – n. trad.]

184. Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XIII, 430.

al frumuseţii lor. După el, nu au mai fost scriitori remarcabili în domeniul poeziei bisericeşti bizantine[185].

De asemenea, numele lui Ioan Damaschin este strâns legat de romanul *Varlaam şi Iosafat*, care s-a bucurat de cea mai largă popularitate în toate limbile, pe toată durata Evului Mediu. Fără îndoială, intriga acestei poveşti a derivat din bine cunoscuta legendă a lui Buddha. Foarte probabil, istorisirea a fost doar o simplă variantă a vieţii lui Buddha, adoptată de creştinii din Răsărit pentru folosul propriu ; autorul însuşi ne asigură că povestea i-a fost adusă din India. Din Evul Mediu până în vremurile recente, romanul a fost atribuit aproape unanim lui Ioan Damaschin, dar, în 1866, orientalistul francez H. Zotenberg a prezentat câteva dovezi că Ioan nu a putut fi autorul, iar mulţi scriitori i-au acceptat concluziile[186]. În ultimii ani, cercetătorii acestui subiect sunt mai puţin decişi şi înclină mai mult spre teoria mai veche. Astfel, în timp ce autorul articolului despre Ioan Damaschin publicat în 1910 în *Catholic Encyclopedia* spune că atribuirea romanului *Varlaam şi Iosafat* lui Ioan[187] este îndoielnică, cei mai recenţi editori şi traducători ai romanului consideră că numele Sfântului Ioan Damaschin are încă dreptul să apară pe pagina de titlu a ediţiei lor[188].

A doua perioadă a iconoclasmului a fost marcată de activitatea lui Teodor Studitul*, bine-cunoscut apărător al cinstirii icoanelor şi stareţul unei celebre mănăstiri din Constantinopol, care intrase în declin în timpul lui Constantin al V-lea, dar a fost reînviată sub administrarea lui Teodor. Sub îndrumarea sa, a fost elaborată o nouă pravilă pentru mănăstire, pe baza vieţii de obşte (cenobitice) ; pentru îndeplinirea nevoilor intelectuale ale monahilor, în

185. M. Jugie, „La vie de S. Jean Damascène", *Échos d'Orient*, XXIII (1924), 137-161 ; O. Bardenhewer, *Geschichte der altkirlichen Literatur*, V, 51-65. [Ca studii de referinţă despre atitudinea Sfântului Ioan Damaschin faţă de iconoclaşti, vezi : V. Fazzo, „Rifiuto delle icone e difesa cristologica nei discorsi di Giovanni Damasceno", *Vetera Christianorum*, XX (1983), 25-45 ; T.F.X. Noble, „John Damascene and the History of the Iconoclastic Controversy", în *Religion, Culture and Society in the Early Middle Ages : Studies in Honor of Richard E. Sullivan*, Kalamazoo, 1987, 95-116 – n. trad.]

186. Vezi K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 886-890.

187. J.B. O'Conner, „John Damascene", *Catholic Encyclopedia*, VIII, 459-461.

188. St. John Damascene, *Barlaam and Joasaph*, cu o traducere în engleză de C.R. Woodward şi H. Mattingly, xii. [În această chestiune, autorii articolului de specialitate „Barlaam and Ioasaph", în Alexander P. Kazhdan *et alii* (eds.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, New York/Oxford, Oxford University Press, 1991, 256-257, sunt înclinaţi să acorde paternitatea acestei lucrări unui anume Ioan din Mar Saba, din secolul al IX-lea, al cărui nume apare frecvent pe manuscrisele ce conţin acest text. Vezi : A. Kazhdan, „Where, when and by whom was the Greek *Barlaam and Ioasaph* not written", în *Zu Alexander d. Gr. Festschrift G. Wirth zum 60. Geburtstag am 9.12.1986*, vol. II, Amsterdam, 1988, 1187-1209. De asemenea, a se consulta traducerea în limba română : Sf. Ioan Damaschin, *Varlaam şi Ioasaf*, cuvânt înainte de acad. Virgil Cândea, Bucureşti, Editura România creştină, 1999 – n. trad.]
Cele mai importante monografii asupra Sfântului Teodor Studitul apărute în ultimele decenii sunt : P.J. Hatlie, *Abbot Theodore and the Stoudites. A Case Study in Monastic Social Groupings and Religious Conflict in Constantinople (787-826)*, Thesis (Ph.D.), Fordham University, 1993 ; T. Pratsch, *Theodoros Studites (759-826), Zwischen Dogma und Pragma : der Abt des Studiosklosters in Konstantinopel im Spannungsfeld von Patriarch, Kaiser und eigenem Anspruch*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1998 ; R. Cholij, *Theodore the Stoudite : The Ordering of Holiness*, Oxford, Oxford University Press, 2002 ; S. Nazâru, *Sfântul Teodor Studitul sau despre datoria de a mărturisi*, Bucureşti, Editura Omonia, 2008 (n. trad.)

mănăstire a fost întemeiată o şcoală. Monahii urmau să fie instruiţi să citească, să scrie şi să copieze manuscrise, să studieze Sfintele Scripturi şi operele Părinţilor Bisericii, precum şi în arta compunerii imnurilor, pe care le cântau în timpul slujbelor bisericeşti.

Teodor, unul dintre cei mai mari oameni de acţiune în plan social şi religios în furtunoasa perioadă iconoclastă, şi-a demonstrat abilitatea ca scriitor eminent în diferite domenii ale literaturii. Lucrările sale dogmatico-polemice erau menite să dezvolte tezele fundamentale privind icoanele şi cinstirea lor. Numeroasele sale predici, care constituie aşa-numitele *Cateheze Mici* şi *Cateheze Mari*, s-au dovedit a fi cele mai populare dintre scrierile sale. De asemenea, a lăsat un număr de epigrame, acrostihuri şi imnuri. Ultimele nu pot fi studiate şi analizate cum se cuvine, pentru că unele dintre ele sunt încă nepublicate, în timp ce altele au apărut în ediţii neştiinţifice, precum cărţile ruseşti de ritual. Colecţia sa masivă de scrisori cu caracter religios-canonic şi social este de foarte mare valoare pentru istoria culturală a epocii.

Ultimele două domnii ale acestei epoci au fost marcate de activitatea creatoare a interesantei personalităţi a Kasiei, singura poetesă înzestrată a perioadei bizantine. Când Teofil s-a decis să-şi aleagă o soţie, în capitală a fost organizat un concurs pentru alegerea miresei, iar cele mai frumoase fete din toate provinciile au fost adunate la Constantinopol. Kasia a fost una dintre ele. Împăratul trebuia să treacă printre rândurile de fete cu un măr de aur şi să îl dăruiască celei pe care dorea să o aleagă drept soţie. Era pe punctul să-l dea Kasiei, care îi plăcea mai mult decât oricare dintre fete, însă răspunsul ei mai degrabă îndrăzneţ la întrebarea sa l-a făcut să-şi schimbe părerea şi să o aleagă pe Teodora, viitoarea restauratoare a Ortodoxiei. Mai târziu, Kasia a întemeiat o mănăstire, unde şi-a petrecut restul vieţii. Poemele bisericeşti ale Kasiei şi epigramele care s-au păstrat se disting prin gândirea originală şi stilul vioi. Potrivit lui Krumbacher, care a dedicat un studiu special poemelor ei, „era o femeie înţeleaptă, dar neobişnuită, care combina sensibilitatea fină şi profunda religiozitate cu o francheţe energică şi cu o uşoară tendinţă spre bârfă femeiască"[189].

Persecuţia împotriva cinstitorilor icoanelor, glorificată în perioadele următoare de iconodulii învingători, a oferit material bogat pentru numeroase vieţi de sfinţi şi a dat naştere unei perioade strălucite a hagiografiei bizantine.

În timpul dinastiei amoriene, în Imperiul bizantin s-a înregistrat un oarecare progres în domeniul învăţământului superior şi în diferitele ramuri ale ştiinţei. Sub Mihail al III-lea, unchiul său, *caesar*-ul Bardas, a organizat o şcoală superioară în Constantinopol[190] Această şcoală superioară era amplasată în palat; *curriculum*-ul ei era format din cele şapte arte principale, introduse în perioada păgână şi adoptate mai târziu de şcolile bizantine şi occidentale. Acestea sunt desemnate în mod obişnuit drept „cele şapte arte liberale" (*septem artes liberales*),

189. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 716; vezi şi Bury, *The Eastern Roman Empire*, 81-83. [Pentru mai multe informaţii despre Kasia (Kassia, Kassiane), vezi: I. Rochow, *Studien zu der Person, den Werken und den Nachleben der Dichterin Kassia*, Berlin, 1967; E. Catafygiotu Topping, „Women Hymnographers in Byzantium", *Δίπτυχα*, III (1982-1983), 107-110 – n. trad.]

190. *Cf.* F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, 18; Fuchs a crezut că Universitatea lui Bardas a fost o instituţie nouă. Istoria care spune că Leon al III-lea a incendiat Universitatea din Constantinopol, împreună cu biblioteca şi profesorii ei, nu este decât o legendă târzie. Vezi L. Bréhier, „Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople", *Byzantion*, III (1926), 74-75; IV (1927-1928), 13-28; Fuchs, *Die höheren Schulen*, 9-10 (bibliografie).

divizate în două grupe: *trivium*-ul (gramatica, retorica şi dialectica) şi *quadrivium*-ul (aritmetica, geometria, astronomia şi muzica). De asemenea, în această şcoală se studiau filosofia şi scriitorii clasici antici. Încercând să facă educaţia accesibilă tuturor, Bardas a declarat că şcoala va fi gratuită; profesorii erau bine plătiţi din trezoreria guvernului. Fotie, celebrul savant al acestei perioade, a fost unul dintre profesorii şcolii superioare a lui Bardas.

Această şcoală a devenit un centru în jurul căruia se adunau minţile cele mai strălucite ale Imperiului în epoca următoare a dinastiei macedonene. Fotie, al cărui prim patriarhat s-a desfăşurat în timpul lui Mihail al III-lea, a devenit exponentul principal al mişcării literare şi intelectuale din a doua jumătate a secolului al IX-lea. Excepţional înzestrat, cu o mare pasiune pentru cunoaştere şi o excelentă educaţie, şi-a dedicat mai târziu întreaga atenţie şi energie educării celorlalţi. Educaţia lui fusese polivalentă, iar pregătirea sa era extinsă nu doar în domeniul teologiei, ci şi în gramatică, filosofie, ştiinţe naturale, drept şi medicină. A adunat în jurul său un grup de oameni dornici să-şi îmbogăţească cunoştinţele. Fotie, un om de vastă cultură ştiinţifică, a fost acuzat (lucru obişnuit în perioada medievală) că s-ar fi dedicat studierii ştiinţelor interzise, astrologiei şi divinaţiei. Tradiţia legendară susţine că în tinereţea sa şi-a vândut sufletul unui mag evreu[191] şi astfel, potrivit lui Bury, „patriarhul apare ca unul dintre predecesorii lui Faust"[192]. Ca unul ce era cel mai învăţat om al vremii sale, nu s-a limitat doar la predare, ci şi-a dedicat mult din timpul său scrisului şi a lăsat o moştenire literară bogată şi variată.

Dintre lucrările lui Fotie, *Bibliotheca* sau *Myriobiblon* (mii de cărţi), aşa cum este frecvent numită, prezintă o importanţă particulară. Circumstanţele care au inspirat această operă sunt foarte interesante. Se pare că a existat un fel de club de lectură la locuinţa lui Fotie, unde un cerc restrâns de prieteni ai acestuia se adunau pentru a citi cu voce tare literatură de toate genurile, profană şi religioasă, păgână şi creştină. Bogata bibliotecă a lui Fotie era pusă la dispoziţia prietenilor săi. Cedând insistenţelor lor, el a început să scrie

191. Symeon Magister, *De Mihaele et Theodora*, capitolul XXXI, 670. [Pentru informaţii suplimentare legate de personalitatea şi activitatea Sfântului Fotie, patriarhul Constantinopolului, în afara voluminoasei monografii a lui J. Hergenröther (*Photius, Patriarch von Konstantinopel*, 3 vol., Regensburg, 1867-1869), a se consulta: P. Stéphanou, „La violation du compromis entre Photius et les Ignatiens", *Orientalia Christiana Periodica*, XXI (1955), 221-307; C. Mango, *The Homelies of Photius, Patriarch of Constantinople. English Translation, Introduction and Commentary*, Cambridge, Mass., 1958; H. Ahrweiller, „Sur la carrière de Photius avant son patriarcat", *Byzantinische Zeitschrift*, LVIII (1965), 348-363; J. Darrouzès, „Deux lettres inédites de Photius aux Arméniens", *Revue des Études Byzantines*, XXIX (1971), 137-181; F. Dvornik, „Photius, Nicholas I and Hadrian II", *Byzantinoslavica*, XXXIV (1973), 33-50; J.L. Wieczynski, „The anti-papal conspiracy of the patriarch Photius in 867", *Byzantine Studies*, I (1974), 180-228; J. Meijer, *A Successful Council of Union. A Theological Analysis of the Photian Synod 879-880*, Thesaloniki, 1975; W.T. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca of Photius*, Washington, DC, 1980; D. White Stratoudaki, *Patriarch Photios of Constantinople. His Life, Scholarly Contribution and Correspondance, together with a Translation of Fifty-Two of His Letters*, Brookline, Mass., 1982; D. White Stratoudaki & J.R. Berrigan Jr., *The Patriarch and the Prince. The Letter of Patriarch Photius of Constantinople to Khan Boris of Bulgaria*, Brookline, Mass., 1982; J. Schamp, *Photius historien des lettres. La* Bibliothèque *et ses notices biographiques* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 248), Paris, Les Belles Lettres, 1987; G. Dagron, *Empereur et Prêtre: étude sur le „césaropapisme" byzantin*, Paris, Gallimard, 1995, 229-242 – n. trad.]

192. Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 445.

recenzii ale lucrărilor care fuseseră lecturate[193]. În *Bibliotheca*, Fotie oferă extrase din numeroase lucrări, uneori scurte, alteori extinse, precum şi eseuri proprii bazate pe aceste excerpte şi comentarii critice asupra lor. Aici se găsesc multe informaţii despre gramaticieni, oratori, istorici, naturalişti, Părinţi, sinoade şi vieţi ale Sfinţilor. Cea mai mare valoare a acestei cărţi constă în faptul că a conservat fragmente din scrieri care au dispărut. *Bibliotheca* se ocupă doar de prozatori. Restul numeroaselor lucrări ale lui Fotie aparţin domeniului teologiei sau gramaticii; de asemenea, a lăsat multe omilii şi scrisori. În două dintre predicile sale, el se referă la primul atac al ruşilor asupra Constantinopolului din anul 860, la care a fost martor ocular.

Prin universalitatea izbitoare a cunoştinţelor sale şi insistenţa studierii scriitorilor antici, Fotie a fost reprezentantul acelei mişcări intelectuale din Imperiul bizantin care a devenit foarte evidentă, în special în capitală, la mijlocul secolului al IX-lea şi a fost exprimată în evenimente precum deschiderea Universităţii lui Bardas, în care Fotie însuşi şi-a dedicat mult timp pentru a preda. În timpul vieţii sale şi ca rezultat al influenţei pe care a exercitat-o, s-a dezvoltat o relaţie mai strânsă între ştiinţa profană şi teologie. În relaţiile cu alţi oameni, Fotie era un om cu vederi largi, astfel încât chiar şi un suveran mahomedan (emir) al Cretei putea fi prietenul său. Unul dintre discipolii săi, Nicolae Misticul, patriarh al Constantinopolului în secolul al X-lea, într-o scrisoare adresată fiului şi succesorului emirului, a scris că Fotie „ştia bine că, deşi diferenţa de religie este un obstacol, înţelepciunea, bunătatea şi alte calităţi ce împodobesc şi dau demnitate naturii umane atrag afecţiunea celor care iubesc lucrurile bune; şi, de aceea, în ciuda diferenţei dintre credinţe, l-a iubit pe tatăl vostru, care era înzestrat cu aceste calităţi"[194].

Patriarhul Ioan Gramaticianul, un iconoclast, i-a impresionat pe contemporanii lui prin varietatea şi profunzimea cunoştinţelor sale şi a fost chiar acuzat că ar fi magician. Un alt om însemnat a fost Leon, un remarcabil matematician din epoca lui Teofil. El a devenit atât de celebru peste graniţă datorită discipolilor lui, încât califul Mamun, permanent interesat de promovarea educaţiei, l-a implorat să vină la curtea sa. Când Teofil a auzit de această invitaţie, i-a oferit lui Leon un salariu şi l-a numit profesor de stat într-una din bisericile constantinopolitane. Deşi Mamun îi adresase o epistolă personală lui Teofil, implorându-l să-l trimită pe Leon la Bagdad pentru o scurtă şedere, spunându-i că ar considera acest lucru drept un act de prietenie şi oferind pentru această favoare, după cum afirmă tradiţia, o pace eternă şi 2.000 de livre de aur, împăratul a refuzat să-i satisfacă cererea. În acest caz, Teofil a apreciat ştiinţa „ca şi cum ar fi un secret ce trebuie păstrat, precum producerea focului grecesc, considerând că luminarea barbarilor este o politică greşită"[195]. În următorii ani, Leon a fost ales arhiepiscop al Tesalonicului. Când a fost depus în vremea Teodorei pentru vederile sale iconoclaste, Leon a continuat să predea la Constantinopol şi a devenit conducătorul şcolii superioare organizate de Bardas. Este bine să reamintim că apostolul slavilor, Constantin (Chiril), a studiat sub conducerea lui Fotie şi Leon şi, înainte de misiunea chazară, a ocupat catedra de filosofie a şcolii superioare din capitală.

193. Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 446.

194. *Epistola II*, ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXI, 37; vezi Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 439.

195. Theophanes Continuatus, *Historia*, ed. Bonn, 190; Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 436-438. [Pentru informaţii suplimentare despre Leon Matematicianul (Leon Filosoful), vezi: N.G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, Baltimore, 1983, 79-84; P. Lemerle, *Byzantine Humanism: the First Phase*, Canberra, 1986, 171-204 – n. trad.]

Această scurtă expunere este suficientă pentru a indica faptul că viaţa literară şi intelectuală a înflorit în timpul mişcării iconoclaste şi aceasta ar fi fost văzută fără îndoială ca fiind mult mai intensă şi variată dacă lucrările iconoclaştilor ar fi supravieţuit peste ani.

În legătură cu schimbul epistolar dintre Teofil şi Mamun cu privire la Leon Matematicianul, este interesant de semnalat problema relaţiilor culturale reciproce dintre califat şi Imperiu în prima jumătate a secolului al IX-lea. Califatul, guvernat pe atunci de Harun ar-Raşid şi Mamun, trecea printr-o perioadă de strălucită dezvoltare a învăţământului şi ştiinţei. În dorinţa sa de a concura gloriile Bagdadului, Teofil a construit un palat imitând modelele arabe. Anumite dovezi sugerează că influenţa Bagdadului asupra Imperiului bizantin a fost foarte stimulantă[196], dar această problemă dificilă depăşeşte limitele lucrării de faţă.

S-a susţinut frecvent că, în sfera artei, epoca iconoclastă a avut rezultate exclusiv negative. Este adevărat că numeroase monumente de artă valoroase au fost distruse de către iconoclaşti. „Violenţa lor este deplorabilă ; vandalismul lor a sărăcit nu numai secolele în care s-a manifestat, ci şi pe cele în care trăim noi."[197] Dar, pe de altă parte, epoca iconoclastă a adus o revigorare în arta bizantină prin reînvierea modelelor elenistice, în special a celor alexandrine, şi prin introducerea decoraţiunii orientale împrumutate de la arabi, care la rândul lor au împrumutat-o din Persia. Deşi iconoclaştii au suprimat din arta religioasă icoanele lui Hristos, ale Fecioarei şi Sfinţilor, ei au fost toleranţi în privinţa reprezentării figurii umane în general, care a devenit mai realistă în această epocă, sub influenţa modelelor elenistice. Picturile de gen din viaţa cotidiană au devenit subiectul favorit al artiştilor şi, în ansamblu, a existat o predominanţă clară a artei strict profane. Un exemplu pentru această tendinţă este faptul că, în locul frescei reprezentând Sinodul al VI-lea Ecumenic, Constantin al V-lea Copronimul a comandat un portret al vizitiului său favorit.

Monumentele de artă ale epocii, atât religioase, cât şi profane, au pierit aproape complet. Unele dintre mozaicurile bisericilor din Tesalonic (Salonic) pot data din această perioadă. O serie de sculpturi în fildeş, în special casete din fildeş, pot fi atribuite, de asemenea, secolului al IX-lea. Manuscrisele ilustrate ale epocii iconoclaste, ale căror detalii sunt opera monahilor bizantini, demonstrează noul spirit care pătrunsese în artă. Din punctul de vedere al ilustraţiilor marginale, Psaltirea Khludoff (Khludov) prezintă un mare interes. Această psaltire, cea mai veche dintre psaltirile ilustrate, a fost păstrată la Moscova[198]. Este foarte regretabil însă că există atât de puţine informaţii pentru studiul artei în perioada iconoclastă. Multe dintre materialele care ne-au parvenit sunt atribuite epocii iconoclaste numai pe baza unor dovezi probabile, şi nu cu deplină certitudine.

Diehl apreciază astfel semnificaţia epocii iconoclaste pentru perioada următoare a celei de-a doua *epoci de aur* a artei bizantine sub dinastia macedoneană :

> A doua epocă de aur [a artei bizantine] şi-a datorat caracteristicile esenţiale perioadei iconoclaste. Din epoca iconoclastă provin două tendinţe opuse care marchează perioada macedoneană. Dacă atunci a înflorit o artă imperială, inspirată din tradiţia clasică şi marcată de interesul crescând pentru portretistică şi viaţa cotidiană, care şi-a impus ideile dominante asupra artei religioase, dacă în opoziţie cu această artă oficială şi profană a

196. Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 438 ; *cf.* Fuchs, *Die höheren Schulen*, 18.
197. O.M. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, 14.
198. Diehl, *Manuel d'art byzantin* (ediţia a II-a, 1925), I, 379-381 ; Dalton, *East Christian Art*, 309.

existat o artă monastică mai strictă, mai teologică, mai legată de tradiţie, dacă din interacţiunea celor două a rezultat o lungă serie de capodopere, motivul este acela că în perioada iconoclasmului au fost sădite seminţele acestei excepţionale recolte. Această perioadă merită o atenţie specială în istoria artei bizantine nu doar pentru realizările sale, ci şi pentru influenţa sa asupra viitorului[199].

199. *Manuel d'art byzantin* (ediţia a II-a, 1925), I, 385-386; Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, 16; vezi şi Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 429-434.

Capitolul VI

Epoca macedoneană (867-1081)

Istoria dinastiei macedonene cuprinde două perioade, inegale ca importanţă şi durată. Prima perioadă se întinde între anii 867 şi 1025 – anul morţii împăratului Vasile al II-lea; a doua, mai scurtă, între anii 1025 şi 1056 – anul când a murit împărăteasa Teodora, ultimul membru al dinastiei.

Prima perioadă a fost epoca cea mai strălucită din existenţa politică a Imperiului. În a doua jumătate a secolului al X-lea şi la începutul celui de-al XI-lea, conflictul în Orient şi în nord cu arabii, bulgarii şi ruşii a fost încununat de un strălucit succes al armatei bizantine, şi asta în pofida unor eşecuri la sfârşitul secolului al IX-lea şi în prima parte a secolului al X-lea. Acest triumf al Imperiului bizantin a fost deosebit sub împăraţii Nichifor Phokas şi Ioan Tzimiskes, atingând punctul culminant în vremea domniei lui Vasile al II-lea. În timpul său, mişcările separatiste din Asia Mică au fost suprimate; influenţa bizantină în Siria a fost consolidată; Armenia a fost parţial anexată Imperiului şi parţial redusă la vasalitate; Bulgaria a fost transformată într-o provincie bizantină; iar Rusia, după ce a primit creştinismul de la Bizanţ, a intrat în relaţii religioase, politice, comerciale şi culturale mai strânse cu Imperiul. Acesta a fost momentul de maximă autoritate şi glorie al Imperiului. Opera legislativă considerabilă, manifestată în publicarea unui cod gigantic, cel al *Basilicalelor*, şi a unui număr de *Novele* celebre, orientate împotriva extinderii dăunătoare a marii proprietăţi funciare, precum şi progresul intelectual, asociat cu numele patriarhului Fotie şi al lui Constantin Porfirogenetul, adaugă şi mai multă glorie şi însemnătate primei perioade a dinastiei macedonene.

După 1025, când personalitatea puternică a lui Vasile al II-lea a dispărut de pe scena istoriei, Imperiul a intrat într-o perioadă de anarhie şi frecvente revoluţii de palat, care au condus către perioada de tulburări dintre anii 1056 şi 1081. Odată cu preluarea puterii de către primul dintre Comneni, care a uzurpat tronul în 1081, Imperiul şi-a recăpătat forţa. Ordinea internă a fost restabilită, iar activitatea artistică şi intelectuală a înflorit din nou pentru o perioadă.

Originea dinastiei

Chestiunea originii fondatorului dinastiei macedonene a prilejuit exprimarea multor opinii contradictorii, în principal pentru că izvoarele diferă foarte mult asupra acestui subiect. În timp ce sursele greceşti vorbesc de originea armeană sau macedoneană a lui Vasile I, iar

sursele armene susţin că acesta avea o ascendenţă pur armeană, sursele arabe îl consideră slav. Pe de o parte, numele, acceptat în mod obişnuit, de „macedoneană" este aplicat acestei dinastii ; pe de altă parte, unii savanţi încă îl consideră pe Vasile armean, iar alţii, în special istoricii ruşi dinainte de deceniul opt al secolului al XIX-lea, vorbesc despre el ca despre un slav. Majoritatea cercetătorilor îl consideră pe Vasile un armean care s-a stabilit în Macedonia şi vorbesc despre dinastia lui ca despre dinastia armeană. Dar, având în vedere faptul că existau mulţi armeni şi slavi în populaţia Macedoniei, ar putea fi corect să presupunem că Vasile a avut o origine mixtă armeano-slavă[1]. Potrivit unui istoric care a dedicat un studiu special epocii lui Vasile I, familia sa ar fi putut avea obârşie armeană ; ea s-a unit mai târziu prin legături de căsătorie cu slavii, care erau foarte numeroşi în această parte a Europei (Macedonia), şi progresiv a devenit foarte slavizată[2]. O denumire mai exactă a dinastiei macedonene din punctul de vedere al componenţei etnografice ar fi aceea de armeano-slavă. În ultimii ani, cercetătorii au reuşit să determine că Vasile I s-a născut în oraşul macedonean Charioupolis[3].

Viaţa lui Vasile anterior alegerii sale pe tron a fost foarte neobişnuită. A venit la Constantinopol ca un tânăr anonim pentru a-şi încerca norocul, iar aici a atras atenţia curtenilor prin statura sa înaltă, forţa sa imensă şi abilitatea de a îmblânzi cei mai sălbatici căi. Zvonurile despre tânărul Vasile au ajuns la urechile lui Mihail al III-lea. Acesta l-a luat la curte, iar mai târziu a fost complet dominat de noul său favorit, proclamat curând co-împărat şi încoronat cu diadema imperială în biserica Sfânta Sofia. Vasile a răsplătit foarte brutal aceste favoruri ale împăratului : când a remarcat că împăratul devenise suspicios faţă de el, a ordonat propriilor oameni să-l asasineze pe binefăcătorul său, iar apoi s-a proclamat împărat (867-886). După el, tronul a trecut la fiii săi, Leon al VI-lea Filosoful sau Înţeleptul (886-912)[4] şi Alexandru (886-913)* Fiul lui Leon, Constantin al VII-lea Porfirogenetul, a rămas indiferent faţă de problemele statului, consacrându-şi timpul operei literare, în mijlocul celor mai învăţaţi oameni ai vremii. Puterea administrativă era în

1. Vezi A.A. Vasiliev, „The Origin of Emperor Basil the Macedonian", *Vizantiyskiy vremennik*, XII (1906), 148-165 [în rusă]. [Pentru informaţii suplimentare cu privire la fondatorul dinastiei macedonene, vezi : Gyula Moravcsik, „Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I.", *Dumbarton Oaks Papers*, 15 (1961), 59-126 ; Norman Tobias, *Basil I, Founder of the Macedonian Dynasty A Study of the Political and Military History of the Byzantine Empire in the Ninth Century*, Lewiston NY, Edwin Mellen Press, 2007 – n. trad.]
2. A. Vogt, *Basile I et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle*, 21, n. 3. Vezi N. Adonz, „L'âge et l'origine de l'empereur Basile I (867-886), *Byzantion*, IX (1934), 223-260 (origine armeană) ; Sirarpie der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire*, 20 : „Originea armeană a lui Vasile I este acum îndeobşte acceptată".
3. A. Papadopoulos-Kerameus, *Fontes historiae Imperii Trapezuntini*, 79. Vezi N.A. Bees, „Eine unbeachtete Quelle über die Abstammung des Kaisers Basilios I., des Mazedoniers", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, IV (1923), 76.
4. A. Vogt, „La jeunesse de Leon VI le Sage", *Revue Historique*, CLXXIV (1934), 389-428. [Pentru informaţii suplimentare cu privire la împăratul tetragam, vezi : C. Mango, „The Legend of Leo the Wise", *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, 6 (1960), 59-93 ; Shaun Tougher, *The Reign of Leo VI (886-912) Politics and People*, Leiden/New York, Brill, 1997 – n. trad.]

   Pentru informaţii suplimentare despre figura acestui împărat bizantin, vezi : P. Karlin-Hayter, „The Emperor Alexander's Bad Name", *Speculum*, 44 (1969), 4, 585-596 (n. trad.)

mâinile socrului său, abilul şi energicul amiral Roman Lecapenos (919-944)[5] În 944, fiii lui Roman Lecapenos l-au obligat pe tatăl lor să abdice şi să se retragă într-o mănăstire, autoproclamându-se împăraţi. Ei au fost detronaţi în 945 de către Constantin Porfirogenetul, care a guvernat independent între anii 945 şi 959* Fiul său, Roman al II-lea, a domnit doar patru ani (959-963), la moartea sa lăsând-o pe văduva Teofano cu doi fii minori, Vasile şi Constantin. Aceasta s-a căsătorit cu capabilul general Nichifor Phokas, care a fost proclamat împărat (Nichifor al II-lea Phokas, 963-969)** Guvernarea sa a încetat în momentul în care a fost asasinat, iar tronul a fost ocupat de către Ioan Tzimiskes (969-976)***, care a revendicat titlul imperial pentru că se căsătorise cu Teodora, soră a lui Roman al II-lea şi fiică a lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul. Numai după moartea lui Ioan Tzimiskes cei doi fii ai lui Roman al II-lea, Vasile al II-lea, supranumit Bulgaroctonul („omorâtor al bulgarilor", 976-1025)****, şi Constantin al VIII-lea (976-1028), au devenit conducători ai Imperiului. Puterea administrativă era concentrată în principal în mâinile lui Vasile al II-lea, în timpul căruia Imperiul a atins apogeul puterii şi strălucirii sale. Odată cu moartea sa a început perioada de declin pentru dinastia macedoneană***** După moartea lui Constantin al VIII-lea,

---

5. O părere extrem de favorabilă asupra personalităţii şi activităţii lui Roman Lecapenos, în cartea lui S. Runciman *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign*, 238-245. [Pentru o dezbatere cu privire la legitimitatea intruziunii lui Roman I în dinastia macedoneană, vezi: Otto Kresten & Andreas E. Müller, *Samtherrschaft, Legitimationsprinzip und kaiserlischer Urkundentitel in Byzanz in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995 – n. trad.]
O monografie excelentă dedicată împăratului Constantin al VII-lea este cea semnată de Arnold Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World*, London/New York, Oxford University Press, 1973 (n. trad.).

** În afara celebrei monografii semnate de Gustave Schlumberger (*Un empereur byzantin au dixième siècle : Nicéphore Phocas*, Paris, 1923) şi a numeroaselor ediţii ale *Relatio de legatione constantinopolitana* a lui Liutprand de Cremona, vezi: *Le dit de l'empereur Nicéphore II Phocas et de son épouse Théophano*, Introduction, textes slaves, traduction et commentaires par Émile Turdeanu, Thessalonique, Association Hellénique d'Études Slaves, 1976; R. Morris, „The two faces of Nikephoros Phokas", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 12 (1988), 83-115; *Νικηφορος Φωκας «(Ελ) Νικφούρ» εκ των Λέοντος του Διακόνου, Κεδρηνού, Abou'l Mahacen, Ζωναρά, Ibn El Athir, Γλυκά, Aboulfeda,* κ.ά., 2 τ., Ιστορική Μελέτη Ιωάννη Μελισσείδη και Πουλχερίας Ζαβολέα-Μελισσείδη, Αθήνα, Εκδόσεις Βεργινα, 2001 (n. trad.).
Dincolo de impozanta lucrare a lui Gustave Schlumberger dedicată sfârşitului de secol XX şi, implicit, basileului Ioan I Tzimiskes (*L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, vol. I, Paris, 1896), vezi: V. Tŭpkova-Zaimova, „Les frontières ocidentales des territoires conquis par Tzimiscès", *Recherches de géographie historique*, 2 (1975), 113-118; Nicole Thierry, „Un portrait de Jean Tzimiskès en Cappadoce", *Travaux et Mémoire*, 9 (1985), 475-484; Nicola Cariello, *Bisanzio, Roma e Kiev al tempo dell'imperatore Giovanni Tzimisce : Antologia di documenti (969-976)*, Roma, 2008 (n. trad.).

**** Pentru informaţii complementare despre ultimul împărat-general, Vasile al II-lea Bulgaroctonul, pe lângă volumul II al lucrării lui Gustave Schlumberger (*L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, Paris, 1900), vezi: Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford/New York, Oxford University Press, 2005 (n. trad.).

***** Această perioadă (1028-1056) este prezentată excelent de către Gustave Schlumberger (*L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, vol. III, Paris, 1905. Complementar, vezi

vârstnicul senator Roman Argyros s-a căsătorit cu fiica lui Constantin, Zoe, a devenit împărat şi a guvernat în perioada 1028-1034. Zoe i-a supravieţuit, iar la vârsta de aproape 56 de ani s-a căsătorit cu amantul ei, Mihail Paflagonianul, care a fost proclamat împărat la insistenţa soţiei sale, guvernând sub numele de Mihail al IV-lea Paflagonianul între anii 1034 şi 1041. În timpul domniei sale şi al scurtei domnii a nepotului său, Mihail al V-lea Kalaphates (1041-1042), altă figură secundară şi nesemnificativă, în Imperiu a fost multă agitaţie şi nemulţumire violentă, care s-a încheiat prin detronarea şi orbirea lui Mihail al V-lea. Pentru aproape două luni, Imperiul bizantin a fost guvernat prin neobişnuita combinare a autorităţii în mâinile Zoei, văduvă pentru a doua oară, şi ale surorii sale mai tinere, Teodora. În acelaşi an (1042), Zoe s-a căsătorit pentru a treia oară şi noul ei soţ a fost proclamat împărat. A guvernat sub numele de Constantin al IX-lea Monomahul între anii 1042 şi 1055. Zoe a murit înaintea celui de-al treilea soţ al ei, dar Teodora i-a supravieţuit lui Constantin Monomahul şi a devenit unic suveran al Imperiului după moartea acestuia (1055-1056). După domnia Irinei, celebra restauratoare a cinstirii icoanelor la sfârşitul secolului al VIII-lea şi începutul celui următor, domnia Zoei şi a Teodorei marchează cea de-a doua şi ultima situaţie de guvernare feminină. Fiecare dintre ele a ocupat tronul ca *basilissa* (împărătească a romanilor) autocrată şi suverană. Cu puţin înainte de moartea sa, Teodora a cedat solicitărilor partidului de la curte şi l-a desemnat drept succesor al ei pe vârstnicul patrician Mihail Stratiotikos. Acesta a urcat pe tron după moartea Teodorei în 1056. Teodora a fost ultimul suveran al dinastiei macedonene, care ocupase tronul pentru o perioadă de 189 de ani.

Afacerile externe ale împăraţilor macedoneni

Relaţiile bizantine cu arabii şi Armenia

Problema principală a politicii externe a lui Vasile I, fondatorul dinastiei macedonene, a fost lupta cu lumea musulmană. Condiţiile erau deosebit de favorabile pentru mari reuşite în acest conflict, pentru că, în vremea sa, Imperiul întreţinea relaţii paşnice cu Armenia în răsărit, cu Rusia şi Bulgaria în nord şi cu Veneţia şi împăratul occidental în vest. La aceste avantaje s-au adăugat disensiunile interne din califatul oriental, provocate de influenţa crescândă a turcilor la curtea arabă, secesiunea Egiptului, unde dinastia independentă a Tulunizilor s-a afirmat în anul 868, războaiele civile dintre arabii nord-africani şi situaţia dificilă a Umayyazilor spanioli în mijlocul populaţiei locale creştine. Astfel, situaţia lui Vasile era foarte favorabilă pentru o luptă victorioasă cu arabii orientali şi occidentali. Însă, deşi a luptat împotriva arabilor aproape fără întrerupere pe toată durata domniei lui Vasile I, Imperiul nu a profitat până la capăt de condiţiile externe favorabile.

Campania militară victorioasă declanşată la începutul deceniului al şaptelea, în partea orientală a Asiei Mici, împotriva adepţilor sectei pavlicienilor s-a încheiat prin ocuparea de

---

Speros Vryonis Jr., „Byzantine δημοκρατία and the Guilds in the Eleventh Century", *Dumbarton Oaks Papers*, 17 (1963), 287-314; Stefano Caruso, „Michele IV Paflagone in una fonte agiografica italo-greca", 261-284, în *Studi albanologici, balcanici, bizantini e orientali in onore di Giuseppe Valentini SJ* (*Studi albanesi*, *Studi e Testi*, VI), Firenze, Leo S. Olschki, 1986; Michael Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204: A Political History*, Second Edition, London/New York, Longman, 1997, 15-114 (n. trad.).

către împărat a oraşului lor principal, Tephrike. Această cucerire nu a însemnat numai extinderea teritoriului bizantin, ci l-a pus totodată pe Vasile în contact direct cu arabii orientali. După mai multe lupte încrâncenate, conflictele dintre cele două părţi au îmbrăcat forma unor obişnuite ciocniri anuale, fără prea mari consecinţe. Victoria era uneori de partea bizantinilor, alteori de partea arabilor, dar, în final, frontiera bizantină în Asia Mică s-a mutat considerabil spre est.

Mult mai importante au fost relaţiile lui Vasile cu arabii occidentali, care în acel moment deţineau cea mai mare parte a Siciliei şi ocupaseră câteva centre importante în Italia meridională. Situaţia tulbure din Italia a provocat intervenţia împăratului occidental, Ludovic al II-lea, care a ocupat importantul oraş Bari. Vasile I a încheiat cu acest suveran o alianţă pentru o acţiune combinată care să-i expulzeze pe arabii occidentali din Italia şi Sicilia. Însă această alianţă nu a reuşit şi a fost curând dizolvată. După moartea lui Ludovic al II-lea, populaţia a predat oraşul Bari funcţionarilor bizantini.

Între timp, arabii au ocupat importanta insulă strategică Malta, la sud de Sicilia, iar în 878 au ocupat prin asalt Siracusa, după un asediu de nouă luni. O interesantă relatare a asediului Siracusei a fost scrisă de un martor ocular, monahul Teodosie, care locuia în acel moment acolo şi care, după cucerirea oraşului, a fost întemniţat de arabi la Palermo. El a relatat că, în timpul asediului, foametea s-a dezlănţuit în oraş, iar locuitorii au fost obligaţi să mănânce iarbă, piei de animale, oase din pământ amestecate cu apă şi chiar cadavre. Această foamete a provocat o epidemie care a cauzat moartea unei mari părţi a populaţiei[6]. După pierderea Siracusei, dintre toate centrele importante din Sicilia, Imperiul bizantin mai controla doar oraşul Tauromenium sau Taormina, pe coasta orientală a insulei. Această pierdere a fost un moment de cotitură în politica externă a lui Vasile. Proiectele sale pentru un atac general împotriva arabilor nu mai puteau fi realizate. Ocuparea cetăţii Tarentum, în Italia meridională, de către detaşamentele bizantine şi înaintarea victorioasă a acestora în interiorul provinciei sub comanda generalului lor, Nichifor Phokas, în timpul ultimilor ani ai domniei lui Vasile poate fi considerată o consolare relativă după eşecul de la Siracusa.

În pofida rezultatului negativ al alianţei occidentale împotriva arabilor, Vasile a încercat o altă alianţă cu regele armean Ašot Bagratidul (Bagratuni), cu scopul de a-i înfrânge pe arabii orientali. Vasile a murit chiar în timp ce această alianţă se închega. În ciuda pierderii Siracusei şi a campaniilor nefericite împotriva arabilor, Vasile a reuşit întru câtva extinderea posesiunilor bizantine în Asia Mică şi a restaurat autoritatea bizantină pierdută în Italia meridională. Un cercetător recent al perioadei domniei sale a afirmat: „Bătrânul Vasile putea să moară în pace. El împlinise, atât în Orient, cât şi în Occident, o misiune militară foarte însemnată, care era în acelaşi timp şi o misiune civilizatoare. Imperiul lăsat de Vasile era mai puternic şi mai impunător decât acela pe care-l moştenise"[7].

Relaţiile paşnice menţinute de Vasile cu toţi vecinii, cu excepţia arabilor, au fost rupte în timpul succesorului său, Leon al VI-lea Înţeleptul (886-912). A izbucnit un război cu bulgarii, care s-a încheiat cu victoria celor din urmă. În timpul acestui război, ungurii (maghiarii) şi-au făcut pentru prima dată apariţia în istoria bizantină. Către sfârşitul domniei lui Leon, ruşii se aflau în proximitatea Constantinopolului. Armenia, aliatul Imperiului bizantin, expusă invaziilor arabe neîntrerupte, nu a primit ajutorul pe care-l aştepta de la Bizanţ. Pe

6. *Θεοδοσίου Μοναχοῦ τοῦ καὶ γραμματικοῦ ἐπιστολὴ πρὸς Λέοντα Διάκονον περὶ τῆς Ἁλώσεως Συρακούσης*, ed. Hase, 180-181; ed. C. Zuretti, 167. Vezi A.A. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, II, 59-68 [în rusă].
7. Vogt, *Basile Ier*, 337; *cf. Cambridge Medieval History*, IV, 54.

lângă toate acestea, chestiunea celei de-a patra căsătorii a împăratului a provocat puternice dezordini interne. Ca rezultat al acestor complicaţii interne şi externe, problema conflictului cu Islamul a devenit mai complexă şi mai dificilă pentru Imperiu.

În general, în timpul lui Leon al VI-lea, campaniile împotriva arabilor au fost ineficiente. În ciocnirile militare de la frontierele orientale, arabii erau câteodată la fel de victorioşi precum bizantinii. Nicio parte nu a obţinut foarte mult din aceste ciocniri. În vest, musulmanii au ocupat oraşul Rhegium (Reggio), pe litoralul italian al strâmtorii Messina, după care strâmtoarea a intrat complet în mâinile arabilor. În 902 au cucerit Tauromenium sau Taormina, ultimul important punct fortificat al Siciliei bizantine. După cucerirea acestui oraş, Sicilia era, am putea zice, în întregime în mâinile arabilor, deoarece oraşele mai mici care încă aparţineau bizantinilor au fost neînsemnate pentru istoria ulterioară a Imperiului. Politica orientală a lui Leon al VI-lea, în a doua jumătate a domniei sale, a fost absolut independentă de relaţiile cu arabii sicilieni.

Începutul secolului al X-lea a fost marcat de operaţiunile intense ale flotei musulmane. Încă de la sfârşitul secolului al IX-lea, piraţii cretani întreprindeau repetate raiduri pe coastele Peloponesului şi în insulele Mării Egee. Aceste raiduri maritime ale arabilor au devenit chiar mai periculoase atunci când flota siriană şi cea cretană au început să acţioneze împreună. Atacul flotei musulmane asupra Tesalonicului, comandat de un renegat grec, Leon de Tripolis, în 904, este cea mai celebră acţiune militară a arabilor în această perioadă. Oraşul a fost ocupat numai după un lung şi dificil asediu, dar, la câteva zile după căderea lui, cuceritorii au plecat cu un mare număr de prizonieri şi prăzi bogate, navigând spre răsărit, către Siria. Doar după acest dezastru guvernul bizantin a început fortificarea Tesalonicului. O descriere detaliată a raidului arab asupra oraşului a fost făcută de Ioan Kaminiates, un preot care a fost martor şi a trăit toate suferinţele asediului[8].

Operaţiunile navale de succes ale arabilor i-au constrâns pe împăraţii bizantini să acorde mai multă atenţie îmbunătăţirii propriei flote. Rezultatul a fost că, în 906, amiralul bizantin Himerios a obţinut o victorie strălucită asupra arabilor în Marea Egee. În 911, marea expediţie navală a lui Leon al VI-lea împotriva alianţei dintre arabii orientali şi cei cretani, condusă de acelaşi Himerios, s-a sfârşit printr-o catastrofă completă pentru Imperiu. În analiza detaliată pe care a făcut-o despre componenţa acestei expediţii, Constantin Porfirogenetul vorbeşte de prezenţa a 700 de ruşi[9].

Astfel, în timpul domniei lui Leon al VI-lea, lupta bizantinilor cu arabii a eşuat complet: în vest, Sicilia a fost definitiv pierdută; în Italia meridională, trupele bizantine nu au reuşit să realizeze nimic după revocarea lui Nichifor Phokas; la frontiera orientală, arabii înaintau încet, dar perseverent; pe mare, flota bizantină a suferit câteva înfrângeri grave.

În ciuda animozităţii religioase faţă de arabi şi a ciocnirilor militare cu aceştia, documentele oficiale se referă la ei în termeni foarte amicali. Astfel, patriarhul Constantinopolului din această perioadă, Nicolae Misticul, i-a scris „celui mai ilustru, onorabilului şi preaiubitului" emir al insulei Creta că „cele două puteri ale întregului univers, puterea saracinilor şi cea a romanilor, se disting şi strălucesc precum cei doi mari aştri de pe bolta cerească. Chiar şi

8. *De excidio Thessalonicensi narratio*, ed. I. Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, 487-600. Vezi Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, II, 143-153 [în rusă]; A. Struck, „Die Eroberung Thessalonikes durch die Sarszenen im Jahre 904", *Byzantinische Zeitschrift*, XIV (1905), 535-562; O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIVe siècle*, 143-156.
9. *De Cerimoniis aulae byzantinae*, II, 44; ed. Bonn, 651.

numai pentru acest motiv, trebuie să trăim în comun precum fraţii, deşi suntem diferiţi prin obiceiuri, moravuri şi religie"[10].

În timpul îndelungatei domnii a lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913-959) şi Roman I Lecapenos (919-944), Imperiul bizantin nu a putut lupta eficace cu arabii până la sfârşitul celui de-al treilea deceniu al secolului al X-lea, pentru că toate forţele sale erau mobilizate în războiul împotriva bulgarilor. Din fericire pentru Imperiu, califatul trecea la momentul respectiv printr-o perioadă de dezintegrare şi lupte intestine, apărând câteva dinastii independente. Totuşi, poate fi menţionată o operaţiune de succes a flotei bizantine: în 917, piratul renegat Leon de Tripolis, care în 904 capturase Tesalonicul, a suferit o înfrângere zdrobitoare la Lemnos[11].

După campania împotriva bulgarilor, atât în armata bizantină, cât şi în cea arabă, s-au distins generali foarte capabili. Domesticul grec Ioan Kourkouas a fost, potrivit cuvintelor cronicarului, „al doilea Traian sau Belizarie" şi cuceritorul a „câteva mii de oraşe". Chiar i-a fost dedicată o lucrare specială, care nu s-a păstrat[12]. Geniul său a adus un nou „început la frontiera orientală"; odată cu el părea să existe „un nou spirit în politica orientală imperială, un spirit de luptă cu îndrăzneală"[13]. La rândul lor, arabii aveau un capabil conducător în persoana lui Sayf-al-Dawla, un membru al dinastiei independente a Hamdanizilor, care guverna Alepul. Curtea sa a devenit un centru al activităţii literare înfloritoare şi domnia sa a fost numită de contemporani „Epoca de Aur". Către mijlocul secolului al X-lea, Kourkouas a obţinut numeroase victorii în Armenia arabă şi a ocupat multe oraşe în Mesopotamia superioară. În 933, Melitene a fost capturată de Kourkouas, iar în 944 Edessa a fost obligată să renunţe la o preţioasă relicvă, icoana făcătoare de minuni a Mântuitorului (*mandilion*, τὸ μανδίλιον), care a fost transportată cu mult fast la Constantinopol. A fost ultimul triumf al lui Kourkouas. Aceste succese au făcut din el „eroul momentului"[14], dar popularitatea sa alarma guvernul şi a fost destituit din funcţie. În acel moment, Roman Lecapenos a pierdut tronul, iar în lunile următoare fiii săi au fost şi ei detronaţi. Constantin Porfirogenetul a devenit singur suveran. „Era sfârşitul unei epoci; noi actori defilau pe scenă."[15]

Epoca lui Roman Lecapenos a fost de mare importanţă pentru politica orientală bizantină. După trei secole de defensivă, sub conducerea lui Roman I şi Ioan Kourkouas, Imperiul a întreprins o ofensivă şi a început să triumfe. Frontiera era într-o situaţie foarte diferită de cea din momentul urcării pe tron a lui Roman. Provinciile de frontieră erau relativ neamenințate de raidurile arabe. În ultimii 12 ani ai domniei lui Roman, invadatorii mahomedani nu au trecut frontiera decât de două ori. Roman l-a numit comandant pe Kourkouas, „cel mai strălucit soldat pe care Imperiul îl produsese de mai multe generaţii. El a insuflat un nou spirit armatelor imperiale şi le-a condus victorioase adânc în ţara infidelilor. [...] Ioan Kourkouas a fost primul dintr-o serie de mari cuceritori şi, fiind

10. *Epistola*, I, ed. J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, CXI, 28. Vezi J. Hergenröther, *Photius, Patriarch von Konstantinopel*, II, 600; Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, apendice, 197 [în rusă].
11. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, apendice, 219 [în rusă].
12. Theophanes Continuatus, *Historia*, ed. Bonn, 427-428.
13. Runciman, *Romanus Lecapenus*, 69, 135, 241-249.
14. *Ibidem*, 145. O bogată colecţie de izvoare arabe privitoare la Sayf-al-Dawla, la M. Canard, *Sayf al Daula*.
15. Runciman, *Romanus Lecapenus*, 146.

primul, este demn de mare cinste. O parte a acestor elogii trebuie să-i revină lui Roman Lecapenos, Imperiul datorând discernământului său serviciile lui [Kourkouas] şi cunoscând sub guvernarea sa aceşti 20 de ani glorioşi"[16].

Ultimii ani ai lui Constantin Porfirogenetul au fost marcaţi de bătălii disperate cu Sayf-al-Dawla şi, deşi grecii au fost înfrânţi în mai multe dintre aceste ciocniri, deznodământul luptei a fost înfrângerea arabilor în Mesopotamia septentrională şi trecerea Eufratului de către armata bizantină. În aceşti ani de conflict, Ioan Tzimiskes, viitorul împărat, s-a distins printr-o conducere capabilă. Însă marea expediţie navală organizată împotriva arabilor cretani în 949 s-a sfârşit printr-o înfrângere completă şi pierderea a numeroase ambarcaţiuni. Printre combatanţii bizantini care au participat la această campanie erau şi 629 de ruşi[17] Conflictele regulate între greci şi musulmani în vest, în Italia şi Sicilia, nu au influenţat cursul general al evenimentelor.

Cuceririle orientale ale lui Ioan Kourkouas şi Ioan Tzimiskes, care au extins frontierele Imperiului dincolo de Eufrat, au inaugurat o strălucită perioadă de victorii bizantine asupra musulmanilor. În cuvintele istoricului francez Rambaud, „toate eşecurile lui Vasile I erau răzbunate ; drumul către Tars, Antiohia, Cipru şi Ierusalim era deschis. [...] Înainte de moartea sa, Constantin putea fi fericit pentru că în timpul domniei sale atâtea acţiuni însemnate fuseseră duse la bun sfârşit pentru cauza lui Hristos. El a deschis perioada cruciadelor atât pentru Orient, cât şi pentru Occident, atât pentru eleni, cât şi pentru franci [pentru naţiunile Europei Occidentale]"[18].

În timpul scurtei domnii a lui Roman al II-lea (959-963), energicul şi capabilul general Nichifor Phokas, viitorul împărat, a ocupat insula Creta, distrugând astfel cuibul piraţilor arabi, care terorizaseră populaţia insulelor şi coastelor Mării Egee. Prin recucerirea Cretei, Imperiul a recâştigat un important punct strategic şi comercial în Marea Mediterană[19] Nichifor Phokas a fost la fel de victorios în războiul ce a urmat cu Sayf-al-Dawla în Orient. După un asediu dificil, a reuşit să ocupe temporar Alepul, reşedinţa Hamdanizilor.

Succesele împăraţilor Nichifor Phokas, Ioan Tzimiskes şi Vasile al II-lea Bulgaroctonul constituie cele mai strălucite pagini ale istoriei militare a Imperiului în conflictul său cu Islamul. În timpul domniei sale de şase ani (963-969), Nichifor Phokas şi-a concentrat atenţia spre Orient, deşi ea a fost solicitată în anumite momente de acţiunile ostile ale bulgarilor, care au devenit mai ameninţătoare din cauza intervenţiei prinţului rus Sviatoslav. De asemenea, unele din forţele împăratului au fost angajate în confruntările cu împăratul german Otto cel Mare în Italia. În Orient, după cucerirea Tarsului, trupele bizantine au continuat cu ocuparea Ciliciei, în timp ce flota a reuşit să răpească arabilor importanta insulă Cipru. În legătură cu ocuparea Tarsului, Yāqût, geograf arab din secolul al XIII-lea, relatează o povestire interesantă bazată pe relatările refugiaţilor. El spune că, sub zidurile Tarsului, Nichifor Phokas a ordonat ca două stindarde să fie ridicate drept embleme, una pentru „pământul romanilor", cealaltă pentru „pământul Islamului", şi a poruncit crainicilor să anunţe că în jurul primului stindard trebuie să se adune toţi cei ce doresc dreptatea, obiectivitatea, securitatea bunurilor, a vieţii de familie, a copiilor, drumuri bune, legi drepte şi tratament blând, iar în jurul celui de-al doilea, toţi cei care doresc

16. Runciman, *Romanus Lecapenus*, 146-150.
17. Despre această expediţie, vezi Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, II, 279-286 [în rusă].
18. *L'Empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénete*, 436.
19. A.M. Shepard, *The Byzantine Reconquest of Crete (A.D. 960)*, 1121-1130.

adulterul, legislaţia opresivă, violenţa, tirania, rechiziţionarea pământurilor şi confiscarea proprietăţii[20].

Ocuparea Ciliciei şi a Ciprului i-a deschis lui Nichifor drumul spre Siria, şi acesta a început să acţioneze pentru realizarea visului său: cucerirea Antiohiei, inima Siriei. După o descindere preliminară în Siria, Nichifor a asediat Antiohia, iar când a fost evident că asediul va dura timp îndelungat, împăratul şi-a părăsit armata şi a revenit în capitală. În absenţa lui, în ultimul an al domniei sale (969), soldaţii bizantini au cucerit Antiohia şi au luat prăzi imense, împlinind astfel marea sa ambiţie. „Astfel au recucerit soldaţii creştini marele oraş al Antiohiei, gloriosul Theoupolis [numele dat oraşului de către Iustinian cel Mare], acel vechi rival al Bizanţului în Orient, oraşul marilor patriarhi şi al marilor Sfinţi, al sinoadelor şi ereziilor."[21] Curând după căderea Antiohiei, trupele bizantine au cucerit încă un important centru sirian, oraşul Alep, reşedinţa Hamdanizilor. Există un interesant text al acordului dintre generalul bizantin şi guvernatorul Alepului[22]. Acest tratat delimitează foarte exact frontierele şi indică numele provinciilor siriene cedate împăratului bizantin, precum şi ale acelora asupra cărora urma să devină suzeran. Primul între centrele cucerite era Antiohia. Oraşul Alep (Haleb, în arabă) a devenit un stat vasal Imperiului. Populaţia musulmană trebuia să plătească impozit Bizanţului, în timp ce creştinii din provinciile vasale erau exceptaţi de la orice obligaţie fiscală. Suveranul Alepului (emir) a consimţit să acorde ajutor împăratului în cazul unui război cu nemahomedanii din acele provincii. De asemenea, s-a angajat să ofere protecţie caravanelor comerciale bizantine, care puteau intra pe teritoriul său. A fost garantată creştinilor reconstruirea bisericilor distruse. De asemenea, a fost garantată libertatea de convertire de la creştinism la mahomedanism sau invers.

Tratatul a fost încheiat după moartea lui Nichifor Phokas, asasinat la sfârşitul anului 969. Niciodată musulmanii nu au fost supuşi unei umilinţe atât de mari. Cilicia şi o parte a Siriei cu Antiohia le-au fost răpite şi o mare parte a teritoriului lor a fost plasată sub suzeranitatea Imperiului.

Yahyā de Antiohia, istoric arab din secolul al XI-lea, scrie că populaţia musulmană era convinsă că Nichifor Phokas ar fi cucerit întreaga Sirie şi alte provincii. Acest cronicar a consemnat că „incursiunile lui Nichifor deveniseră o plăcere pentru soldaţii săi, fiindcă nimeni nu îi ataca sau li se opunea; el mărşăluia încotro dorea şi distrugea orice voia, fără a întâlni niciun musulman sau pe oricine altcineva care să-l abată din drum sau să-l împiedice să facă ceea ce dorea. [...] Nimeni nu îi putea rezista"[23]. Istoricul grec al vremii, Leon Diaconul, a scris că, dacă Nichifor nu ar fi fost asasinat, ar fi fost capabil să „stabilească graniţele Imperiului lor [grec] în răsărit până în India, iar în vest până la marginile lumii" – cu alte cuvinte, Oceanul Atlantic[24].

---

20. *Geographiches Wörterbuch*, ed. Wüstenfeld, III, 527. Vezi V. Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 476 [în rusă].
21. G. Schlumberger, *Un empereur byzantin au dixième siècle. Nicéphore Phocas*, 723.
22. În lucrările lui Kamal-al-Din, istoric arab din secolul al XIII-lea. Vezi G. Freytag, *Regnum Saahd-Aldaulae in oppido Halebo*, 9-14. Traducerea în limba latină, Leon Diaconul, *Historiae*, ed. Bonn, 391-394.
23. *Histoire de Yahya-ibn-Said d'Antioche*, ed. şi trad. I. Kracikovski şi A.A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis*, XVIII (1924), 825-826 (127-128); ed. L. Cheikho, 135.
24. *Historiae*, V, 4; ed. Bonn, 81.

În Occident, politica lui Nichifor Phokas a fost o catastrofă. În timpul domniei sale, ultimele centre care mai aparţineau Imperiului în Sicilia au fost cucerite de musulmani, astfel încât Sicilia a căzut cu totul în mâinile lor. Principala problemă a lui Ioan Tzimiskes (969-976), care i-a succedat lui Phokas, era să menţină cuceririle din Cilicia şi Siria. În primii ani de domnie nu a putut participa personal la operaţiunile militare de la frontiera orientală, pentru că războaiele cu ruşii şi bulgarii, dar şi insurecţia lui Bardas Phokas, necesitau deplina atenţie. A fost victorios în războaiele de pe frontul septentrional şi a reuşit suprimarea rebeliunii lui Bardas Phokas. Complicaţiile italiene au fost rezolvate prin căsătoria prinţesei bizantine Teofano cu moştenitorul tronului german, viitorul împărat Otto al II-lea. Numai atunci a fost posibil ca Ioan Tzimiskes să se întoarcă spre problemele orientale.

Campaniile sale împotriva musulmanilor orientali au fost încununate de mare succes. Un izvor interesant pentru ultima sa campanie este scrisoarea adresată de el aliatului său Ašot al III-lea, rege al Armeniei, păstrată în lucrările istoricului armean Matei din Edessa[25]. Această scrisoare demonstrează că împăratul, propunându-şi ca obiectiv final eliberarea Ierusalimului din mâinile musulmanilor, a întreprins o adevărată cruciadă. A plecat cu armata sa din Antiohia, a intrat în Damasc şi, îndreptându-se către sud, a înaintat în Palestina, unde oraşele Nazaret şi Cezareea s-au predat de bunăvoie împăratului; chiar şi Ierusalimul a început să implore milă. „Dacă păgânii africani care locuiau acolo", a scris împăratul în epistola adresată lui Ašot, „nu s-ar fi refugiat de teama noastră în fortăreţele de pe litoral, noi am fi intrat, cu ajutorul lui Dumnezeu, în sfântul oraş al Ierusalimului şi ne-am fi rugat lui Dumnezeu la Locurile Sfinte"[26]. Însă, înainte de a ajunge în faţa Ierusalimului, Ioan Tzimiskes şi-a îndreptat forţele înspre nord, de-a lungul coastei, cucerind multe oraşe în drumul său. În aceeaşi scrisoare, împăratul mai spune: „Astăzi Fenicia întreagă, Palestina şi Siria sunt eliberate de sub jugul musulman şi recunosc autoritatea grecilor bizantini"[27]. Desigur, această scrisoare conţine multe exagerări. Când este confruntată cu mărturia informaţiilor autentice oferite de istoricul creştin arab Yahyā de Antiohia, este evident că rezultatele campaniei palestiniene au fost mult mai puţin notabile. După toate probabilităţile, armata bizantină nu a mers mult mai departe dincolo de frontierele Siriei[28].

Când soldaţii bizantini au revenit în Antiohia, împăratul a plecat spre Constantinopol, unde a murit la începutul anului 976. Un cronicar bizantin a scris: „Toate naţiunile erau îngrozite din pricina atacurilor lui Ioan Tzimiskes; el a extins pământul romanilor; saracinii şi armenii au fugit, iar perşii se temeau de el; oameni din toate părţile îi ofereau daruri, implorându-l să facă pace cu ei; a înaintat până departe la Edessa şi fluviul Eufrat, iar

25. E. Dulaurier, „Chronique de Matthieu d'Édesse", *Bibliothèque historique arménienne*, 16-24; Hr. Kuciuk-Ioannesov, „The Letter of Emperor John Tzimiskes to the Armenian King Ashot III", *Vizantiyskiy vremennik*, X (1903), 93-101 [în rusă].
26. Dulaurier, „Chronique de Matthieu d'Édesse", *Bibliothèque historique arménienne*, 20; Kuciuk-Ioannesov, „The Letter of Emperor John Tzimiskes to the Armenian King Ashot III", *Vizantiyskiy vremennik*, X (1903), 98 [în rusă].
27. Dulaurier, „Chronique de Matthieu d'Édesse", *Bibliothèque historique arménienne*, 22; Kuciuk-Ioannesov, „The Letter of Emperor John Tzimiskes to the Armenian King Ashot III", *Vizantiyskiy vremennik*, X (1903), 100 [în rusă].
28. Vezi Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 466-467 [în rusă]. El consideră că întreaga istorisire a invadării Palestinei ţine de domeniul fanteziei.

pământul s-a umplut de armatele bizantine; Siria şi Fenicia au fost călcate de caii romani şi a obţinut mari victorii; sabia creştinului tăia precum o secure"[29]. Totuşi, această ultimă campanie a lui Ioan Tzimiskes nu a reuşit anexarea provinciilor cucerite pentru că armata lui s-a întors în Antiohia, care a devenit principala bază pentru forţele militare bizantine din Orient în ultima parte a secolului al X-lea.

Sub succesorul lui Ioan Tzimiskes, Vasile al II-lea (976-1025), circumstanţele erau nefavorabile pentru o politică orientală agresivă. Insurecţiile ameninţătoare ale lui Bardas Skleros şi Bardas Phokas în Asia Mică şi războiul neîntrerupt cu bulgarii necesitau întreaga sa atenţie. După ce rebeliunile au fost reprimate, împăratul a participat frecvent la conflictul cu musulmanii, chiar dacă războiul bulgar nu încetase. Posesiunile siriene ale Imperiului erau grav ameninţate de califul Egiptului, iar oraşul vasal Alep a fost ocupat de mai multe ori de armata inamicului. Prin apariţia sa în Siria, uneori inopinată, Vasile al II-lea a reuşit frecvent să restabilească influenţa bizantină în această provincie, dar nu a putut face noi cuceriri semnificative. La începutul secolului al XI-lea, un tratat de pace a fost încheiat între împărat şi califul egiptean al-Hakim din dinastia Fatimizilor. De-a lungul domniei lui Vasile nu au mai fost alte confruntări serioase cu arabii orientali. În acest timp, Alepul s-a eliberat de vasalitatea faţă de Imperiul bizantin.

Deşi între Vasile şi califul al-Hakim erau stabilite relaţii paşnice oficiale, ultimul a promovat uneori o politică de crudă persecuţie a creştinilor, care neîndoielnic l-a întristat mult pe Vasile ca împărat creştin. În 1009, al-Hakim a ordonat distrugerea bisericii Sfântului Mormânt şi a Golgotei din Ierusalim. Relicvele bisericii şi bogăţiile au fost confiscate, monahii au fost exilaţi şi pelerinii persecutaţi. Istoricul arab contemporan Yahyā de Antiohia spune că executantul severei voinţe a lui al-Hakim „a dorit chiar să distrugă Sfântul Mormânt şi să-l şteargă de pe faţa pământului; el a sfărâmat în bucăţi cea mai mare parte a acestuia şi l-a distrus"[30]. Creştini şi evrei îngroziţi s-au îmbulzit la cancelariile musulmane, promiţând să-şi renege credinţa şi să îmbrăţişeze Islamul. Decretul lui al-Hakim ce ordona distrugerea sanctuarului a fost contrasemnat de ministrul său creştin.

Aparent, Vasile al II-lea nu a făcut nimic pentru apărarea creştinilor persecutaţi şi a sanctuarelor lor. După moartea lui al-Hakim (1021) s-a instalat o perioadă de toleranţă faţă de creştini şi, în anul 1023, patriarhul Ierusalimului, Nichifor, a fost trimis la Constantinopol să anunţe că bisericile şi proprietăţile le-au fost restituite creştinilor, că biserica Sfântului Mormânt şi toate bisericile distruse în Egipt şi Siria fuseseră reconstruite şi că, în general, creştinii erau în siguranţă în provinciile aflate sub autoritatea califului[31]. Desigur, aceste istorisiri ale restaurării sanctuarelor într-o perioadă de timp atât de scurtă sunt exagerate.

În Occident, arabii sicilieni şi-au continuat raidurile asupra Italiei meridionale, iar guvernul bizantin, preocupat să rezolve alte probleme, nu a putut întreprinde nimic împotriva lor. Intervenţia împăratului german Otto al II-lea (înrudit cu tronul bizantin) în afacerile italiene s-a încheiat, după câteva succese, cu o înfrângere severă din partea arabilor. Către sfârşitul domniei, Vasile al II-lea a început să proiecteze o mare expediţie pentru recucerirea Siciliei, însă a murit în timpul pregătirilor.

29. George Hamartolos, *Continuator*, ed. E. Muralt, 865.
30. V. Rosen, *The Emperor Basil Bulgaroctonus*, 46 [în originalul arab]; în limba rusă, 48; *Annales Yahia Ibn Said Antiochensis*, ed. L. Cheikho, 196.
31. Vezi Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 477 [în rusă]. Cel mai bun izvor pentru acest eveniment este Yahyā.

Anarhia care s-a instalat după moartea lui Vasile i-a încurajat pe musulmani să inițieze o serie de mișcări ofensive, care au fost deosebit de victorioase în împrejurimile Alepului. Situația s-a ameliorat întru câtva pentru Imperiu grație tânărului și înzestratului general Georgios Maniakes, care a reușit să ocupe Edessa, la începutul deceniului trei al secolului al XI-lea, capturând și a doua sa relicvă, scrisoarea apocrifă a lui Iisus Hristos adresată lui Abgar, regele Edessei[32]. După cucerirea acestui oraș, împăratul Roman al III-lea le-a propus un tratat de pace musulmanilor. Primele două clauze ale acestuia, privind orașul Ierusalim, merită o atenție specială. Mai întâi, creștinii urmau să primească dreptul de a-și reconstrui toate bisericile distruse, iar biserica Sfântului Mormânt trebuia să fie restaurată pe cheltuiala trezoreriei imperiale. A doua dispoziție era aceea că împăratul trebuia să-și păstreze dreptul de a-l numi pe patriarhul Ierusalimului. Ca urmare a dezacordurilor asupra mai multor clauze ale tratatului, negocierile au trenat multă vreme. Califul se pare că nu s-a opus celor două solicitări. În 1036, când acordul final a fost încheiat, împăratului i s-a acordat dreptul de a restaura biserica Sfântului Mormânt pe cheltuiala sa[33], iar în 1046 călătorul persan Nasir-i-Khusraw, care a vizitat biserica reclădită, a descris-o ca pe cea mai spațioasă construcție, cu o capacitate de 8.000 de persoane ; edificiul, a consemnat el, a fost construit cu cea mai avansată măiestrie, cu marmură colorată, cu ornamente și sculpturi ; interiorul era împodobit peste tot cu icoane și brocarturi bizantine lucrate în aur. Legenda consemnată de acest călător persan spunea că împăratul însuși a venit la Ierusalim, dar în secret, astfel încât nimeni să nu-l recunoască. Persanul relatează : „În zilele în care al-Hakim domnea peste Egipt, *caesar*-ul grec a venit astfel la Ierusalim. Atunci când al-Hakim a primit știrea despre această sosire, a trimis după unul dintre paharnicii săi și i-a zis : «Este un om cu un astfel de chip și de o astfel de condiție pe care-l vei găsi șezând în moscheea Sfântului Oraș ; deci, mergi tu și apropie-te de el și spune-i că al-Hakim te-a trimis la dânsul, ca nu cumva să creadă că eu, al-Hakim, nu am știut de venirea lui ; dar spune-i să fie bucuros, pentru că nu am vreo intenție rea față de el»"[34].

Încercările Imperiului de a recuceri Sicilia nu au dus la rezultate precise, în pofida faptului că Georgios Maniakes a fost victorios în mai multe bătălii. Este interesant de știut că expediția siciliană din această perioadă includea drujina (compania) varego-rusă, care era în serviciul Imperiului. Celebrul erou dintr-o saga scandinavă, Harald Haardraade, a participat la această campanie. La mijlocul secolului al XI-lea, Imperiul bizantin se confrunta cu un nou inamic, turcii selgiucizi, care au jucat un rol important în următoarea perioadă a istoriei bizantine.

Astfel, în timpul dinastiei macedonene, în pofida perioadei de tulburări care a urmat morții împăratului Vasile al II-lea, eforturile lui Ioan Kourkouas, Nichifor Phokas, Ioan Tzimiskes și Vasile al II-lea au extins frontierele orientale ale Imperiului până la Eufrat, iar Siria, cu Antiohia, era din nou parte a teritoriului bizantin. Aceasta a fost cea mai strălucită perioadă din istoria relațiilor bizantine cu musulmanii orientali.

În aceeași perioadă, raporturi foarte importante și animate s-au dezvoltat între Imperiu și Armenia. Acest teritoriu fusese de mai multe secole mărul discordiei între Roma și

32. Pentru o discuție despre prima relicvă din Edessa, icoana făcătoare de minuni a Mântuitorului, vezi *supra*, p. 315.
33. Yahyā, *Annales*, ed. Cheikho, 270-271 ; Ibn-al-Athir, ed. Tornberg, IX, 313. Vezi Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 477-478 [în rusă].
34. Nasir-i-Khusrau, *A Diary of a Journey through Syria and Palestine*, trad. Guy le Strange, 59-60.

Persia. Vechiul lor conflict pentru acest stat tampon a condus în cele din urmă la împărţirea Armeniei între ele la sfârşitul secolului al IV-lea. Partea occidentală, mai redusă teritorial, cu oraşul Theodosioupolis (actualul Erzurum), a fost ocupată de Imperiul roman; partea orientală, mai extinsă, a revenit perşilor sasanizi şi a fost cunoscută în Orient ca Persarmenia. Potrivit unui istoric, divizarea politică a Armeniei „în două părţi, orientală şi occidentală, a provocat o ruptură culturală în viaţa poporului armean, datorată diferenţei dintre dominaţia bizantină şi cea iraniană"[35]. Iustinian cel Mare a introdus importante reforme civile şi militare în Armenia cu scopul de a distruge unele dintre cutumele locale care supravieţuiseră şi de a transforma Armenia într-o provincie imperială obişnuită.

În secolul al VII-lea, după cucerirea Siriei şi înfrângerea Persiei, arabii au ocupat Armenia. Izvoarele armene, greceşti şi arabe oferă relatări contradictorii asupra acestui eveniment. Mai târziu, armenii au încercat să profite de afacerile tulburi ale califatului, care deturnau frecvent atenţia arabilor de la problemele armene, şi au făcut mai multe încercări de a înlătura noul jug. Aceste încercări de revoltă au fost pedepsite de către arabi prin devastări teribile. N. Marr a apreciat că, la începutul secolului al VIII-lea, Armenia era complet ruinată de către arabi: „Feudalii locali au fost exterminaţi cu cea mai mare cruzime şi realizările glorioase ale arhitecturii creştine au fost distruse. Pe scurt, rodul tuturor eforturilor civilizatoare ale secolelor precedente a fost anulat"[36].

La mijlocul secolului al X-lea, când avea cea mai mare nevoie de ajutor armean în lupta lui cu Imperiul bizantin, califul arab i-a conferit suveranului armean Ašot, din familia Bagratizilor, titlul de „Prinţul Prinţilor". Administrarea înţeleaptă a acestui conducător a primit aprecieri generale şi, către sfârşitul secolului al IX-lea, califul i-a conferit titlul de rege. Prin acest act, un nou regat armean, condus de dinastia Bagratizilor, era definitiv întemeiat. Când veştile despre acest eveniment au ajuns la Vasile I, cu puţin înainte de moartea sa, împăratul s-a grăbit să-i acorde o onoare similară noului rege al Armeniei, trimiţându-i o coroană regală şi încheind cu el un tratat de prietenie şi alianţă. Într-o epistolă, Vasile îl numea pe Ašot „fiul său iubit" şi îl asigura că, dintre toate statele, Armenia va rămâne totdeauna cel mai apropiat aliat al Imperiului[37]. Acest fapt demonstrează limpede că atât împăratul, cât şi califul au încercat să-şi asigure alianţa lui Ašot Bagratidul în lupta unuia împotriva celuilalt[38].

Anarhia care s-a instalat după moartea lui Ašot i-a forţat pe musulmani să intervină în treburile interne ale Armeniei şi abia în timpul domniei lui Ašot al II-lea „cel de Fier", în prima jumătate a secolului al X-lea[39], teritoriul armean a fost într-o oarecare măsură eliberat de arabi, cu ajutorul armatei bizantine şi cu asistenţa regelui Iviriei (Georgia, Gruzia). Ašot însuşi a vizitat curtea lui Roman I Lecapenos la Constantinopol, fiindu-i acordată o primire triumfală. El a fost primul suveran care şi-a asumat titlul de *şahinşah* („Regele Regilor") al Armeniei. În a doua jumătate a secolului al X-lea, succesorul său, Ašot al III-lea, a transferat capitala oficială a regatului său în fortăreaţa Ani, unde, în

35. N. Adonz, *Armenia in the Epoch of Justinian*, 3-4 [în rusă].
36. „The Caucasian Cultural World and Armenia", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, LVII (1915), 313-314 [în rusă]; vezi Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 467 [în rusă].
37. Ioan Catolicos, *Histoire d'Arménie*, trad. A.J. Saint-Martin, 126.
38. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, 83-84 [în rusă]; J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, 282-283; Grousset, *Histoire de l'Arménie* (Paris, 1947), 394-397.
39. Asupra acestei perioade, vezi Runciman, *Romanus Lecapenus*, 125-133, 151-174.

perioada următoare, au fost construite multe edificii superbe. Oraşul care s-a dezvoltat aici a devenit un bogat centru de civilizaţie. Până la primul război mondial, ruinele cetăţii Ani se aflau în interiorul graniţelor Rusiei, savantul rus N. Marr dedicându-le multă atenţie. Excavaţiile sale au dus la descoperiri excepţionale, de cea mai mare importanţă nu doar pentru istoria Armeniei şi a civilizaţiei popoarelor caucaziene în general, ci şi pentru o înţelegere mai clară a influenţei bizantine în Răsăritul creştin.

Noile agitaţii din Armenia, legate de invaziile turcilor selgiucizi, l-au obligat pe Vasile al II-lea să-şi asume comanda imediat ce războiul bulgar s-a încheiat. Ca rezultat, o parte a Armeniei a fost anexată Imperiului, iar o alta a fost supusă legăturilor de vasalitate. Această nouă expansiune a Imperiului în răsărit, pentru care capitala i-a acordat lui Vasile o primire triumfală, a fost ultima victorie militară a domniei active şi glorioase a vârstnicului *basileus*[40]. În deceniul patru al secolului al XI-lea, sub Constantin al IX-lea Monomahul, Ani, noua capitală a Armeniei, a fost ocupată de Imperiu. Aceasta a însemnat sfârşitul domniei Bagratizilor (Bagratuni). Ultimul membru al dinastiei a fost invitat să vină la Constantinopol, unde a primit, în locul regatului pierdut, proprietăţi funciare în Capadocia, o pensie şi un palat pe Bosfor. Totuşi, Imperiul bizantin nu şi-a putut menţine dominaţia în Armenia, pentru că poporul era foarte nemulţumit atât de politica administrativă, cât şi de cea religioasă a guvernului central. Mai mult decât atât, majoritatea trupelor bizantine care ocupau Armenia au fost dislocate şi rechemate în Europa pentru a-l apăra pe Constantin Monomahul mai întâi împotriva insurecţiei lui Leon Tornikios, iar apoi împotriva patzinakilor (pecenegilor). Turcii, profitând de situaţia existentă, au efectuat incursiuni repetate în Armenia şi au cucerit-o progresiv.

Relaţiile Imperiului bizantin cu bulgarii şi ungurii

În timpul împăraţilor macedoneni, relaţiile cu Bulgaria au fost extrem de însemnate pentru Imperiu. Deşi în timpul regelui Simeon Bulgaria a devenit un adversar redutabil al Imperiului bizantin, ameninţând chiar capitala şi puterea imperială, suveranii din dinastia macedoneană au supus complet acest regat şi l-au transformat într-o provincie bizantină.

În timpul domniei lui Vasile I au fost menţinute relaţii paşnice cu Bulgaria. Imediat după moartea lui Mihail al III-lea, negocierile privind restabilirea armoniei dintre Bisericile greacă şi bulgară au ajuns la un final fericit. Regele Boris a mers până acolo încât l-a trimis pe fiul său, Simeon, spre a fi educat la Constantinopol. Aceste relaţii amicale au fost foarte profitabile pentru ambele părţi. Eliberat de neliniştile în privinţa frontierelor nordice, Vasile îşi putea mobiliza toate forţele în conflictul cu arabii orientali în inima Asiei Mici şi cu musulmanii occidentali în Italia. La rândul său, Boris avea nevoie de pace pentru organizarea internă a regatului, care adoptase creştinismul de curând.

După urcarea pe tron a lui Leon al VI-lea (886), pacea cu Bulgaria a fost denunţată imediat din cauza unei dispute privind anumite obligaţii tradiţionale, care prejudiciau în cel mai înalt grad comerţul bulgar. În acea perioadă, Bulgaria era guvernată de celebrul său rege Simeon, fiul lui Boris. „Pasiunea pentru cunoaştere l-a condus la recitirea cărţilor [autorilor] antici"[41], iar în domeniul culturii şi educaţiei el a adus mari servicii regatului

40. J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*, 16-18. Asupra detaliilor acestei expediţii în Armenia şi asupra relaţiilor lui Vasile cu Abasgia şi Iviria, vezi G. Schlumberger, *L'Épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, II, 498-536; Grousset, *Histoire de l'Arménie*, 547-580.

41. Nicolai Mystici, *Epistola*, XX; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXI, 133.

său. Ambiţioasele sale proiecte politice urmau să fie realizate în dauna Imperiului bizantin. Leon al VI-lea, conştient de faptul că era incapabil să îi opună suficientă rezistenţă lui Simeon, deoarece armata bizantină era angajată în campaniile arabe, a apelat pentru ajutor la barbarii unguri. Aceştia din urmă au consimţit să invadeze subit Bulgaria dinspre nord pentru a-i distrage atenţia lui Simeon de la frontierele bizantine.

Acesta a fost un eveniment foarte important în istoria Europei. La sfârşitul secolului al IX-lea, pentru prima dată, un nou popor, ungurii (maghiarii; sursele bizantine îi numesc frecvent „turci", iar sursele occidentale se referă la ei ca la „avari")[42], s-a implicat în relaţiile internaţionale ale statelor europene – sau, după cum spune C. Grot, aceasta a fost „prima apariţie a ungurilor în arena războaielor europene ca aliaţi ai uneia dintre naţiunile cele mai civilizate"[43]. Simeon a fost înfrânt de către unguri în câteva bătălii de început, însă a demonstrat multă abilitate în gestionarea acestei situaţii dificile, încercând să câştige timp prin negocieri cu Imperiul bizantin, în timpul cărora a reuşit să-i atragă de partea sa pe pecenegi. Cu ajutorul acestora, i-a înfrânt pe unguri şi i-a forţat să se deplaseze spre nord, spre locul viitorului lor stat, pe valea Dunării Mijlocii. După această victorie, Simeon şi-a îndreptat atenţia spre Imperiul bizantin. O victorie decisivă asupra trupelor bizantine l-a adus chiar sub zidurile capitalei. Împăratul înfrânt a reuşit să negocieze un tratat de pace, potrivit căruia s-a angajat să se abţină de la orice acţiune ostilă împotriva bulgarilor şi să-i trimită anual bogate daruri lui Simeon.

După asediul arab şi devastarea Tesalonicului în 904, Simeon a devenit foarte dornic să anexeze regatului său acest important oraş. Leon al VI-lea a reuşit să prevină realizarea acestui proiect numai prin cedarea către bulgari a altor teritorii ale Imperiului. Piatra de hotar aşezată între Bulgaria şi Imperiul bizantin în 904 se poate vedea încă. Ea poartă o interesantă inscripţie privind acordul între cele două puteri[44], pe marginea căruia istoricul bulgar Zlatarski a comentat: „Potrivit acestui acord, toate ţinuturile slave ale Macedoniei sudice şi Albaniei meridionale actuale, care aparţinuseră până la acel moment Imperiului bizantin, acum [în anul 904] au devenit parte a regatului bulgar; cu alte cuvinte, prin acest tratat Simeon a unit sub sceptrul bulgar toate acele triburi slave din Peninsula Balcanică, ceea ce a dat naţionalităţii bulgare cea mai importantă caracteristică"[45]. De la încheierea tratatului până la sfârşitul domniei lui Leon al VI-lea, între Bulgaria şi Imperiul bizantin nu s-au mai produs alte ciocniri.

42. Problema originii ungurilor este foarte complicată. Este dificil de determinat dacă sunt de origine fino-ugrică sau turcică. Vezi. J.B. Bury, *History of the Eastern Empire*, III, 492; *Cambridge Medieval History*, IV, 194-195; G. Moravcsik, „Zur Geschichte der Onoguren", *Ungarische Jahrbücher*, X (1930), 86, 89; C.A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, 176-188 (în special). Nu am consultat o carte a lui J. Szinnyei, *Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur*.
43. *Moravia and the Magyars from the Ninth until the Beginning of the Tenth Centuries*, 291.
44. F.I. Uspenski, „The Boundary Stone between Byzantium and Bulgaria under Simeon", *Transactions of the Russian Archeological Institute at Constantinople*, III (1898), 184-194 [în rusă].
45. „Accounts of the Bulgarians in the Chronicle of Simeon Metaphrastes and Logothete", *Sbornik za narodni umotvoreniia, nauka i knijnina*, XXIV (1908), 160 [în bulgară]. De asemenea, vezi Zlatarski, *A History of the State of Bulgaria in the Middle Ages*, I (2), 339-342 [în bulgară].

În perioada dintre moartea lui Leon al VI-lea şi moartea lui Simeon al Bulgariei în anul 927, între Imperiu şi Bulgaria a fost o stare aproape continuă de război, Simeon străduindu-se cu hotărâre să cucerească Constantinopolul. Zadarnic patriarhul Nicolae Misticul i-a adresat epistole disperate, scrise „nu cu cerneală, ci cu lacrimi"[46]. Uneori, patriarhul încerca să-l descurajeze pe Simeon, ameninţându-l că Imperiul bizantin va încheia o alianţă cu ruşii, pecenegii, alanii şi turcii occidentali, adică maghiarii sau ungurii[47] Simeon era conştient însă că alianţele proiectate nu vor putea fi realizate şi, drept urmare, ameninţările nu au avut niciun efect asupra sa. Armata bulgară a repurtat mai multe victorii asupra bizantinilor. Pierderile grecilor au fost deosebit de grave în 917, când trupele bizantine au fost anihilate pe râul Achelous, în apropiere de Anchialos (în Tracia). Istoricul Leon Diaconul a vizitat locul bătăliei la sfârşitul secolului al X-lea şi a consemnat: „Chiar şi acum se pot vedea mormane de oseminte aproape de Anchialos, acolo unde armata romană, fugind în dezordine, a fost tăiată în bucăţi într-un mod ruşinos"[48]. După bătălia de pe Achelous, calea spre Constantinopol i se deschidea lui Simeon. În 918, armatele bulgare erau mobilizate în Serbia[49]. În 919, energicul şi abilul amiral Roman Lecapenos a devenit împărat. Între timp, bulgarii şi-au croit drum către sud până la Dardanele[50], iar în 922 au ocupat Adrianopolul (Odrin). De aici, trupele lor au pătruns, pe de o parte, până în Grecia centrală, iar pe de altă parte, până sub zidurile Constantinopolului, pe care ameninţau să-l ocupe în orice moment. Palatele împăratului din suburbii au fost incendiate. Între timp, Simeon a încercat să încheie o alianţă cu arabii africani în vederea unui asediu comun al capitalei. Tracia şi Macedonia, cu excepţia Constantinopolului şi Tesalonicului, erau în mâinile forţelor bulgare. Excavaţiile efectuate lângă Aboba, în nord-estul Bulgariei, de către Institutul Rus de Arheologie de la Constantinopol au scos la iveală mai multe coloane destinate marii biserici de lângă palatul regal; interesul lor istoric rezidă în inscripţiile care înşiră numele oraşelor bizantine ocupate de Simeon. Parţial, acesta îşi fundamenta dreptul de a se intitula „împărat al bulgarilor şi grecilor" şi pe stăpânirea celei mai mari părţi a teritoriului bizantin din Peninsula Balcanică.

În 923 sau 924 a avut loc celebra întrevedere dintre Roman Lecapenos şi Simeon sub zidurile capitalei. Împăratul, care a ajuns primul, a coborât din corabia imperială, iar Simeon a venit dinspre uscat. Cei doi monarhi s-au salutat reciproc şi au avut o conversaţie; cuvântarea lui Roman a fost păstrată[51]. Un fel de armistiţiu a fost încheiat, cu condiţii nu foarte aspre, deşi Roman era obligat la plata unui tribut anual. Cu toate acestea, Simeon a fost constrâns să se retragă din faţa Constantinopolului, pentru că a prevăzut marele pericol

46. Nicolai Mystici, *Epistola*, V; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXI, 45.
47. Nicolai Mystici, *Epistola*, XXIII; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXI, 149-152.
48. *Historiae*, VII, 7; ed. Bonn, 124.
49. Asupra Serbiei şi Bizanţului în prima jumătate a secolului al X-lea, vezi C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 199-202; F. Šišić, *Geschichte der Croaten*, I, 127-129, 140-143; S. Stanojević, *History of the Serbian People* (ediţia a III-a, 1926), 52-53 [în sârbă].
50. Zlatarski, *Bulgaria in the Middle Ages*, I (2), 412 (în anul 920) [în bulgară]; Runciman, *Romanus Lecapenus*, 87 (în anul 919); *cf.* Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, 163 (Dardanelele nu sunt menţionate).
51. Theophanes Continuatus, *Historia*, ed. Bonn, 408-409; Symeon Magister, ed. Bonn, 737-738. Vezi Zlatarski, *Bulgaria in the Middle Ages*, I (2), 464-469, în special p. 467, n. 1 (sunt indicate izvoarele) [în bulgară]; Runciman, *First Bulgarian Empire*, 169-172; Runciman, *Romanus Lecapenus*, 90-93, 246-248 (în anul 924).

reprezentat de recent întemeiatul regat sârbesc, care purta negocieri cu Imperiul bizantin, şi, de asemenea, pentru că nu obţinuse rezultate satisfăcătoare în negocierile cu arabii. Mai târziu, el a început să organizeze o nouă campanie împotriva Constantinopolului, dar a murit în toiul pregătirilor (927).

Teritoriul bulgar a cunoscut o expansiune extraordinară în timpul lui Simeon. S-a extins de pe ţărmurile Mării Negre până pe coasta Adriaticii şi de la Dunărea Inferioară până în Tracia centrală şi Macedonia, până la Tesalonic. Pentru aceste realizări, numele lui Simeon este important în contextul primei încercări de înlocuire a dominaţiei greceşti cu hegemonia slavă în Peninsula Balcanică.

Lui Simeon i-a succedat docilul Petru, care, prin căsătorie, s-a înrudit cu împăratul bizantin. Tratatul de pace care a fost semnat cu Imperiul i-a recunoscut titlul regal, precum şi patriarhatul bulgar întemeiat de Simeon. Această pace a durat aproape patru decenii. După lunga serie de strălucite victorii bulgare, termenii acestei păci, foarte satisfăcători pentru Bizanţ, „ascundeau cu greu faptul că puterea bulgară era în declin"[52]. Acest tratat a reprezentat un real succes al politicii înţelepte şi energice a lui Roman Lecapenos. „Bulgaria Mare" din timpul lui Simeon era sfâşiată în bucăţi de conflictul intern din timpul domniei lui Petru. În relaţie cu prăbuşirea puterii politice a Bulgariei, în 934 ungurii şi pecenegii au invadat Tracia şi au înaintat până la Constantinopol. Ei au reapărut în Tracia în 943. Roman Lecapenos a încheiat cu ei o pace pe o perioadă de cinci ani, care a fost reînnoită după căderea lui şi prelungită pe toată durata domniei lui Constantin Porfirogenetul[53]. Mai târziu, în a doua jumătate a secolului al X-lea, ungurii au invadat Peninsula Balcanică în mai multe rânduri. Declinul puterii bulgare a fost foarte profitabil pentru Imperiul bizantin. Nichifor Phokas şi Ioan Tzimiskes au continuat să se războiască aproape neîntrerupt cu bulgarii şi au fost ajutaţi, la invitaţia lui Nichifor Phokas, de prinţul rus Sviatoslav. Totuşi, când victoriile repurtate de armatele ruse în Bulgaria l-au adus pe Sviatoslav chiar la frontierele Imperiului, împăratul a devenit foarte agitat, nu fără motiv, pentru că trupele ruse au avansat ulterior atât de mult în teritoriul bizantin, încât un cronicar rus relatează că Sviatoslav „aproape atinsese zidurile Ţarigradului (Constantinopolului)"[54]. Ioan Tzimiskes şi-a îndreptat forţele împotriva ruşilor, sub pretextul apărării Bulgariei de atacul teribil al noilor cuceritori. L-a înfrânt pe Sviatoslav, a cucerit Bulgaria orientală şi a capturat întreaga dinastie bulgară. Aşadar, anexarea Bulgariei răsăritene a fost desăvârşită în timpul lui Ioan Tzimiskes.

După moartea sa, bulgarii au profitat de complicaţiile interne în Imperiu şi s-au răzvrătit împotriva dominaţiei bizantine. Remarcabilul conducător al acestei perioade a fost Samuel, energicul suveran al Bulgariei occidentale independente şi, probabil, fondatorul unei noi dinastii, „unul dintre cei mai eminenţi suverani ai Primului Imperiu bulgar"[55]. Pentru mult timp, conflictul dintre Vasile al II-lea şi Samuel s-a derulat în defavoarea Imperiului bizantin,

52. Runciman, *Romanus Lecapenus*, 100.
53. Vezi J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 60-74 (asupra invaziei din 934); Runciman, *Romanus Lecapenus*, 103-108.
54. *Laurentian Chronicle*, înainte de anul 971.
55. Vezi aprecierea entuziastă a activităţii lui Samuel la Zlatarski, *Bulgaria in the Middle Ages*, I (2), 742-743 [în bulgară]. Asupra lui Samuel, vezi şi Runciman, *First Bulgarian Empire*, 241-243. Statutul Bulgariei occidentale şi orientale la acel moment este discutabil şi constituie o problemă foarte dificilă. Recent, s-a emis ipoteza că Ioan Tzimiskes a cucerit întregul Imperiu bulgar, atât partea răsăriteană, cât şi cea occidentală, şi numai după moartea sa, în timpul tulburărilor interne din Bizanţ, Samuel s-a revoltat în partea apuseană şi a reuşit să întemeieze acest imperiu slavo-macedonean. Vezi S. Anastasijević, „A Hypothesis of Western

în principal pentru că forţele acestuia erau angajate în războaiele orientale. Samuel a cucerit multe noi provincii şi s-a autoproclamat rege al Bulgariei. Abia la începutul secolului al XI-lea norocul a început să-i surâdă lui Vasile. Atât de crudă a fost lupta sa cu bulgarii, încât i s-a dat numele de Bulgaroctonul („omorâtorul bulgarilor"). Când Samuel i-a văzut pe cei 14.000 de bulgari orbiţi de Vasile al II-lea şi trimişi înapoi în patria lor, nu a supravieţuit şocului produs de această privelişte cumplită. În 1014, după moartea sa, Bulgaria era prea slabă pentru a rezista în faţa bizantinilor şi a fost cucerită curând de Imperiu. În 1018, primul regat bulgar a încetat să mai existe, fiind transformat într-o provincie bizantină condusă de un guvernator imperial. Totuşi, într-o oarecare măsură, îşi păstra autonomia internă.

Rebeliunea bulgară care a izbucnit împotriva Imperiului către jumătatea secolului al XI-lea, sub conducerea lui Petru Delianos, a fost reprimată şi a avut ca rezultat suprimarea autonomiei bulgare. În perioada dominaţiei bizantine, districtele populate de bulgari au fost progresiv penetrate de cultura elenă. Totuşi, poporul bulgar şi-a conservat naţionalitatea, care a atins o forţă deosebită atunci când s-a constituit al doilea regat bulgar în secolul al XII-lea.

Potrivit unui istoric austriac, „căderea regatului bulgar în 1018 este unul dintre evenimentele cele mai importante şi decisive ale secolului al XI-lea şi, în general, ale Evului Mediu. Imperiul roman (bizantin) era încă o dată consolidat şi extins de la Adriatica la Marea Neagră, de la Dunăre la extremitatea sudică a Peloponesului"[56].

Imperiul bizantin şi Rusia

În timpul dinastiei macedonene s-au dezvoltat relaţii foarte animate între Rusia şi Bizanţ. Potrivit *Cronicii* ruse, în timpul lui Leon al VI-lea Înţeleptul, în anul 907, prinţul rus Oleg a apărut sub zidurile Constantinopolului cu o numeroasă flotă. După ce a devastat împrejurimile capitalei şi a masacrat un mare număr de oameni, Oleg l-a obligat pe împărat să iniţieze negocieri şi să semneze un acord final. Deşi nicio sursă bizantină, occidentală sau orientală cunoscută până azi nu menţionează această expediţie sau numele lui Oleg, relatarea cronicarului rus, chiar însumând şi detalii legendare, este bazată pe evenimente istorice reale. Este foarte probabil ca acest acord preliminar din 907 să fi fost confirmat în 911 printr-un tratat formal, care, potrivit autorului vechii *Cronici* ruse, acorda ruşilor importante privilegii comerciale[57]

Bulgaria", *Bulletin de la Société Scientifique de Skoplje*, III (1927), 1-12 [în sârbă]; în franceză, *Mélanges Uspenski*. Vezi şi I. Ivanov, „The Origin of the Family of the Tsar Samuel", *Volume in Honor of V.N. Zlatarski*, 55 [în bulgară].

56. K.R. von Höfler, *Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte*, I, 229.

57. Vezi G. Ostrogorsky, „L'expédition du prince Oleg contre Constantinople", *Annales de l'Institut Kondakov*, XI (1940), 47-62. Ostrogorsky a demonstrat încă o dată că expediţia lui Oleg a fost un fapt istoric real. Doresc să subliniez declaraţia mea, pentru că, în prezent, studierea istoriei vechi a Rusiei trece din nou printr-o perioadă critică. Un val de criticism exagerat s-a abătut peste minţile câtorva savanţi occidentali. Ei îl consideră pe Oleg o figură de legendă, conducând o campanie „legendară" împotriva Constantinopolului. Istoria reală a Rusiei se presupune a fi început în anul 941, odată cu expediţia prinţului Igor împotriva Constantinopolului; anterior acestei date, totul este considerat o legendă şi tradiţie amestecată cu ficţiune. Vezi H. Grégoire, „La légende d'Oleg et l'expédition d'Igor", *Bulletin de la classe des lettres de l'Académie Royale de Belgique*, XXIII (1937), 80-94. Ar fi deplasat să înşir aici numele susţinătorilor acestor idei. Vezi şi Vasiliev, „The Second Russian Attack on Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, VI (1951), 161-225.

Celebra *istorie* a lui Leon Diaconul, o sursă nepreţuită pentru a doua jumătate a secolului al X-lea, conţine un pasaj foarte interesant căruia nu i se acordă atenţia cuvenită, deşi, în prezent, trebuie considerat drept singurul indiciu descoperit în sursele greceşti asupra tratatelor lui Oleg. Acest indiciu este ameninţarea adresată lui Sviatoslav, pe care Leon Diaconul o pune în gura lui Ioan Tzimiskes : „Sper că n-ai uitat înfrângerea suferită de tatăl tău, Igor, care, *denunţând tratatele întărite prin jurământ* (τὰς ἐνόρκους σπονδάς), a venit pe mare către oraşul imperial cu o mare armată şi numeroase ambarcaţiuni"[58]. Aceste „tratate întărite prin jurământ" încheiate cu Imperiul bizantin înainte de domnia lui Igor trebuie să fi fost acordurile cu Oleg pe care le menţionează cronicarul rus. Ar putea fi interesant să comparăm referinţa menţionată mai sus cu relatările din izvoarele bizantine despre prezenţa trupelor auxiliare ruseşti în armata bizantină încă de la începutul secolului al X-lea şi cu clauza corespunzătoare a tratatului din anul 911 (după cum consemnează în *Cronica* rusă), care îngăduie ruşilor, dacă doresc, să slujească în armata împăratului bizantin[59].

În 1912, un savant evreu din America, Schechter, a editat şi tradus în limba engleză fragmentele păstrate ale unui interesant text medieval evreiesc asupra relaţiilor chazaro--ruso-bizantine din secolul al X-lea. Valoarea acestui document este deosebit de mare deoarece menţionează numele lui „Helgu [Oleg], Regele Rusiei" şi conţine câteva mărturii noi despre el, precum relatarea expediţiei sale nereuşite asupra Constantinopolului[60]. Dificultăţile cronologice şi topografice pe care le prezintă textul sunt încă în stadiul investigaţiei preliminare ; deci este prematur să avansăm o judecată definitivă asupra acestui document fără îndoială interesant. În orice caz, publicarea acestui text a determinat o nouă încercare de reexaminare a cronologiei lui Oleg oferite de vechile cronici ruseşti.

În timpul lui Roman Lecapenos, capitala a fost atacată de două ori de prinţul rus Igor. Numele său s-a păstrat nu numai în cronicile ruseşti, ci şi în izvoarele greceşti şi latineşti. Prima sa campanie din 941 a fost întreprinsă cu numeroase ambarcaţiuni, care au navigat către coasta bithyniană a Mării Negre până la Bosfor. Aici, ruşii au devastat litoralul şi au înaintat de-a lungul ţărmului asiatic al strâmtorii până la Chrysopolis (actualul Scutari/ Üsküdar, în faţa Constantinopolului), dar expediţia s-a sfârşit printr-o înfrângere completă a lui Igor. Un mare număr de vase ruseşti au fost distruse de focul grecesc, iar resturile flotei lui Igor s-au retras către nord. Prizonierii ruşi capturaţi de greci au fost executaţi.

---

58. *Historiae*, VI, 10 ; ed. Bonn, 106. Vezi Rambaud, *L'empire grec au dixième siècle*, 374 ; A. Kunik, *On the Report of the Toparchus Gothicus*, 87 [în rusă] ; M. Suzumov, „On the Sources of Leo the Deacon and Scylitzes", *Vizantiyskoe obozrenie*, II (1916), 1, 165 [în rusă].
59. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, II, 166-167 [în rusă].
60. S. Schechter, „An Unknown Khazar Document", *Jewish Quarterly Review*, N.S. III (1912-1913), 181-219 ; numele Helgu, 217-218. Vezi P.C. Kokovţov, „A New Jewish Document on the Khazars and the Khazaro-Russo-Byzantine Relations in the Tenth Century", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, XLVIII (1913), 150-172 [în rusă] ; Kokovţov, „A note on the Judeo-Khazar Manuscripts at Cambridge and Oxford", *Comptes-rendus de l'Académie de Sciences de l'Union des Républiques Soviétiques Socialistes*, 1926, 121-124 [în rusă]. O nouă interpretare a acestei scrisori este oferită de V.A. Moşin, „Again on the Newly Discovered Khazar Document", *Publications of the Russian Archeological Society in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*, I (1927), 41-60 [în rusă] ; autorul contestă numele lui Oleg şi atribuie datele acestui document evenimentelor ulterioare din anii 943-945. O nouă traducere în limba rusă a acestui document a fost oferită de Kokovţov, *A Hebrew-Khazar Correspondence of the Tenth Century*, XXVI-XXXVI, 113-123.

Forţele lui Igor pentru a doua campanie, în 944, au fost mult mai importante decât cele ale expediţiei precedente. Cronicarul rus relatează că Igor a organizat o mare armată de „varegi, ruşi, poliani, slavi, krivici, tiverieni şi pecenegi"[61]. Împăratul bizantin, înspăimântat de aceste pregătiri, a trimis elita aristocraţiei sale (boierii) la Igor şi la pecenegi, oferindu-le daruri scumpe şi promiţând să-i plătească lui Igor un tribut similar celui primit de Oleg. Cu toate acestea, Igor s-a pus în mişcare către Constantinopol, dar când a atins malurile Dunării şi-a consultat drujina (compania) şi a decis să accepte condiţiile propuse de Imperiu şi să revină la Kiev. În anul următor, grecii şi ruşii au negociat un tratat ale cărui clauze au fost mai puţin favorabile ruşilor decât cele oferite lui Oleg. Acordul de pace era menit să dureze „atâta vreme cât soarele va străluci şi lumea va dura, în secolele prezente şi în veacurile ce vor urma"[62].

Relaţiile amicale stabilite prin acest tratat au fost exprimate mai concret sub Constantin al VII-lea Porfirogenetul, în 957, atunci când marea prinţesă rusă Olga (Elga) a ajuns în Constantinopol şi i s-a oferit o primire grandioasă de către împărat, împărăteasă şi moştenitorul tronului. Primirea Olgăi a fost descrisă în detaliu într-un document oficial contemporan, celebra lucrare din secolul al X-lea *Despre ceremoniile curţii bizantine* (*De ceremoniis aulae byzantinae*)[63]. Relaţiile lui Nichifor Phokas şi Ioan Tzimiskes cu prinţul rus Sviatoslav au fost discutate în legătură cu războaiele bulgare.

Şi mai importante au fost relaţiile lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul cu prinţul rus Vladimir, al cărui nume este strâns legat de convertirea Rusiei la creştinism. În deceniul nouă al secolului al X-lea, situaţia împăratului şi a dinastiei sale părea foarte critică. Bardas Phokas, liderul rebeliunii împotriva lui Vasile, a câştigat de partea sa aproape întreaga Asie Mică şi s-a apropiat de capitală ; în acelaşi timp, provinciile nordice ale Imperiului erau în pericol de a fi invadate de bulgarii victorioşi. Vasile a apelat pentru ajutor la prinţul nordic Vladimir şi a reuşit să încheie o alianţă cu el, sub condiţia ca Vladimir să-i trimită în ajutor 6.000 de soldaţi – ajutor pentru care urma să primească mâna surorii împăratului, Ana – şi să promită acceptarea creştinismului şi convertirea propriului popor. Cu ajutorul acestui regiment auxiliar rus, aşa-numita „drujina (compania) varego-rusă", insurecţia lui Bardas Phokas a fost reprimată şi conducătorul acesteia ucis. Însă, după câte s-ar părea, Vasile nu era dornic să-şi respecte promisiunea de a aranja căsătoria surorii sale Ana cu Vladimir. Atunci, prinţul rus a asediat şi ocupat importantul oraş bizantin Cherson (Chersonesos sau Korsun), în Crimeea, obligându-l pe Vasile să cedeze şi să-şi împlinească promisiunea iniţială. Vladimir a fost botezat şi s-a căsătorit cu prinţesa bizantină Ana. Nu se ştie când s-a petrecut cu exactitate convertirea Rusiei la creştinism, dacă aceasta a avut loc în 988 sau 989. Unii cercetători acceptă prima dată ; alţii pe ultima. Relaţii paşnice şi prieteneşti s-au

61. Polianii, krivicii şi tiverienii (tiverţii) sunt triburi aparţinând ramurii orientale a slavilor răsăriteni, care s-au stabilit pe văile râului Nipru şi ale afluenţilor acestuia, precum şi pe văile Nistrului.

62. *Cronica Laurentina*, înainte de anul 945 (la încheierea tratatului) ; A. Şahmatov, *The Story of the Current Times*, I, 60 [în rusă] ; în engleză, S.H. Cross, *Russian Primary Chronicle*, 160-163. Există o vastă literatură despre tratatele dintre Bizanţ şi Rusia, în special în limba rusă. Vezi Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, II, 164-167, 246-249, 255-256 [în rusă] ; J. Kulischer, *Russische Wirthschaftsgeschichte*, I, 20-30 ; K. Bartova, „Igor's Expedition on Tsargrad in 941", *Byzantinoslavica*, VIII (1939-1946), 87-108 [în rusă].

63. Constantin Porfirogenetul, *De Cerimoniis aulae byzantinae*, II, 15 ; ed. Bonn, 594-598. De asemenea, vezi Cross, *Russian Primary Chronicle*, 168-169.

stabilit între Rusia şi Imperiul bizantin şi ele au durat o perioadă de timp considerabilă. Ambele state s-au angajat liber în ample activităţi comerciale reciproce.

Potrivit unui izvor, în timpul domniei lui Constantin Monomahul, în 1043, „negustorii sciţi" (ruşi) din Constantinopol şi cei greci au avut un diferend, în cursul căruia unul dintre nobilii ruşi a fost ucis[64]. Este foarte probabil că acest incident a fost invocat de Rusia ca pretext pentru o nouă campanie împotriva Imperiului bizantin. Marele principe rus Iaroslav cel Înţelept l-a trimis pe fiul său cel mare, Vladimir, cu o mare armată şi flotă numeroasă către ţărmurile bizantine. Flota rusă a fost aproape complet distrusă de forţele imperiale cu ajutorul focului grecesc. Resturile armatei lui Vladimir s-au grăbit să se retragă[65]. Această expediţie a fost ultima întreprinsă de ruşi împotriva Constantinopolului în Evul Mediu. Schimbările etnografice care s-au petrecut în stepele din sudul Rusiei actuale, la mijlocul secolului al XI-lea, din cauza apariţiei tribului turcic al polovţilor, au anulat posibilitatea unor relaţii nemijlocite între Rusia şi Imperiul bizantin.

Problema pecenegă

În secolul al XI-lea, patzinakii (în izvoarele greceşti) sau pecenegii (în cronicile ruseşti) au exercitat o influenţă enormă asupra destinului Imperiului pentru o bună perioadă de timp. A existat chiar un moment, puţin înainte de prima cruciadă, când pecenegii au jucat, pentru singura dată în existenţa lor istorică scurtă şi barbară, un rol considerabil în istoria mondială.

Imperiul bizantin îi cunoscuse pe pecenegi de foarte multă vreme. Cândva, în cursul secolului al IX-lea, aceştia se stabiliseră pe teritoriul Valahiei (Munteniei) moderne, la nord de Dunărea Inferioară, şi în câmpiile Rusiei sudice actuale, astfel că teritoriul lor se întindea de la Dunărea de Jos până pe malurile Niprului şi, uneori, chiar dincolo de acest râu. La vest, frontiera dintre teritoriul lor şi regatul bulgar a fost fixată definitiv, însă la est nu putea avea limite stabile, pentru că pecenegii erau obligaţi constant să se deplaseze spre vest de alte triburi nomade barbare, în special de către uzi şi cumani sau polovţi. Pecenegii, uzii şi cumanii erau de origine turcică şi, prin urmare, înrudiţi cu turcii selgiucizi, care au început să ameninţe posesiunile bizantine din Asia Mică în secolul al XI-lea. Dicţionarul sau lexiconul cuman care s-a păstrat până astăzi demonstrează convingător că limba cumanilor sau polovţilor este strâns înrudită cu alte limbi turcice, iar diferenţa dintre ele este numai cea dintre dialecte. Această înrudire dintre pecenegi şi turcii selgiucizi a fost de o mare însemnătate pentru evenimentele istorice ulterioare.

Suveranii bizantini i-au considerat pe pecenegi drept cel mai important vecin nordic, pentru că erau elementul esenţial pentru păstrarea echilibrului în relaţiile Imperiului cu ruşii, ungurii şi bulgarii. Constantin Porfirogenetul a acordat multă atenţie pecenegilor în lucrarea sa *Despre administrarea imperiului* (*De administrando Imperio*), scrisă în secolul al X-lea şi dedicată fiului său, Roman, care urma să-i succeadă pe tronul bizantin. Împăratul literat îl avertizează pe fiul său în primul rând să menţină relaţii paşnice şi amicale cu pecenegii în beneficiul Imperiului; pentru că, atâta vreme cât pecenegii rămân prieteni ai

64. Georgii Cedreni, *Historiarum compendium*, ed. Bonn, II, 551.

65. Izvoarele principale: Mihail Psellos, *Chronographia*, ed. C. Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, IV, 143-147; ed. E. Renauld, II, 8-13; Georgii Cedreni, *Historiarum compendium*, ed. Bonn, II, 551-555. Vezi V.G. Vasilievski, *Works*, I, 303-308 [în rusă]; Schlumberger, *L'Épopée byzantine*, III, 462-476.

Imperiului, nici ruşii, nici ungurii şi nici bulgarii nu vor putea să atace teritoriul bizantin. De asemenea, din multele lucruri consemnate de Constantin în această operă reiese evident că pecenegii au servit şi ca intermediari în relaţiile comerciale ale provinciilor bizantine din Crimeea (thema Cherson) cu Rusia, Chazaria şi alte state învecinate[66]. Deci, în secolul al X-lea, pecenegii au fost extrem de importanţi pentru Imperiul bizantin, atât din punct de vedere politic, cât şi economic.

În a doua jumătate a secolului al X-lea şi în prima parte a secolului al XI-lea, condiţiile s-au schimbat. Bulgaria răsăriteană a fost cucerită de Ioan Tzimiskes, iar Vasile al II-lea a continuat cucerirea până când întreaga Bulgarie a fost adusă sub dominaţie bizantină. Pecenegii, care anterior erau separaţi de Imperiul bizantin prin regatul bulgar, acum au devenit vecini direcţi ai Imperiului. Aceşti noi vecini erau atât de puternici, numeroşi şi agresivi, încât Imperiul a fost incapabil să opună rezistenţa necesară la atacul lor, provocat de presiunea din spate a polovţilor. Teofilact al Bulgariei, scriitor bisericesc din secolul al XI-lea, a vorbit despre incursiunile pecenegilor, pe care el i-a numit sciţi: „Invazia lor este o sclipire de fulger; retragerea lor este şi grea, şi uşoară în acelaşi timp: grea din pricina prăzilor bogate şi rapidă prin viteza retragerii lor grabnice. [...] Cel mai teribil lucru despre ei este că sunt mai mulţi ca albinele primăverii şi încă nu ştie nimeni câte mii sau zeci de mii numără; numărul lor este dificil de calculat"[67]. Totuşi, până spre mijlocul secolului al XI-lea, s-ar părea că Imperiul nu a avut niciun motiv să se teamă de pecenegi. Ei au devenit periculoşi numai atunci când, la mijlocul aceluiaşi secol, au trecut Dunărea.

V.G. Vasilievski, primul dintre cercetători care a lămurit importanţa istorică a pecenegilor, în 1872, a scris în privinţa înaintării lor în teritoriul bizantin: „Acest eveniment, care a scăpat atenţiei tuturor lucrărilor istorice moderne, a avut o importanţă enormă pentru istoria umanităţii. Consecinţele lui au fost aproape la fel de importante precum trecerea Dunării de către goţii apuseni, care au inaugurat aşa-numita migraţiune a popoarelor"[68].

Constantin Monomahul (1042-1055) a desemnat pentru aşezarea pecenegilor anumite provincii bulgare şi le-a acordat trei fortăreţe pe malul Dunării. A devenit obligaţia coloniştilor pecenegi să apere frontierele Imperiului de atacurile celor înrudiţi cu ei care rămăseseră de cealaltă parte a fluviului, precum şi împotriva campaniilor principilor ruşi.

Însă pecenegii de pe malurile nordice ale Dunării avansau stăruitor către sud. În prima perioadă a incursiunilor lor, aceştia au traversat Dunărea în număr mare (unele izvoare vorbesc despre 800.000 de persoane)[69] şi au coborât până la Adrianopol, în timp ce unele mici detaşamente au ajuns în faţa capitalei. Totuşi, trupele lui Constantin Monomahul au fost capabile să reziste acestor hoarde şi să le provoace înfrângeri dureroase. Însă, spre sfârşitul domniei lui Constantin, a fost mai dificil să se opună înaintării pecenegilor. Expediţia organizată de împărat către sfârşitul domniei sale s-a încheiat cu anihilarea completă a armatei bizantine. „În noaptea groaznică a masacrului, regimentele bizantine zdrobite au fost distruse de barbari aproape fără nicio rezistenţă; numai un mic număr dintre ei au scăpat cumva şi au ajuns la Adrianopol. Toate câştigurile aduse de victoriile precedente au fost pierdute."[70]

66. Constantin Porfirogenetul, *De administrando Imperio*, 64-74; ed. Moravcsik-Jenkins, 48-56.
67. *Oratio in Imperatorem Alexium Comnenum*, ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXXVI, 292-293.
68. Vasilievski, „Byzantium and the Patzinaks", *Works*, I, 7-8 [în rusă].
69. Georgii Cedreni, *Historiarum compendium*, ed. Bonn, 585.
70. Vasilievski, „Byzantium and the Patzinaks", *Works*, I, 24 [în rusă].

Această înfrângere completă a făcut imposibilă pentru Imperiu începerea unei noi confruntări cu pecenegii, iar împăratul a fost obligat să cumpere pacea cu un preţ foarte scump. Darurile lui generoase i-au determinat pe pecenegi să promită că vor trăi paşnic în provinciile lor din nordul Balcanilor. De asemenea, Imperiul a acordat prinţilor pecenegi titluri aulice bizantine. Astfel, în ultimii ani ai dinastiei macedonene, în special în timpul lui Constantin Monomahul, pecenegii erau cel mai periculos inamic al Imperiului în nord.

Raporturile cu Italia şi Europa Occidentală

În această perioadă, evenimentele din Italia au constat, în principal, în campanii încununate de succes împotriva arabilor în Sicilia şi Italia meridională. Spre jumătatea secolului al IX-lea, Republica *San Marco* (Veneţia) s-a eliberat complet de sub dominaţia bizantină şi a devenit stat independent. Imperiul şi acest nou stat s-au tratat reciproc ca două guverne independente în toate afacerile diplomatice care au apărut ulterior, precum, spre exemplu, în timpul lui Vasile I. În secolul al IX-lea, interesele lor au coincis în multe privinţe, în special în privinţa mişcării agresive a arabilor occidentali şi a slavilor adriatici.

Din timpul domniei lui Vasile I s-a păstrat o interesantă corespondenţă cu Ludovic al II-lea. Din schimbul epistolar al acestor doi suverani reiese că erau angajaţi într-o aprinsă dispută în jurul adoptării ilegale a titlului imperial de către Ludovic al II-lea. Astfel, chiar şi în a doua jumătate a secolului al IX-lea, efectele încoronării din anul 800 erau încă evidente. Deşi unii istorici au susţinut că epistola lui Ludovic al II-lea către Vasile I este apocrifă[71], istoricii mai recenţi nu împărtăşesc această opinie[72]. Tentativa lui Vasile de a constitui o alianţă cu Ludovic al II-lea a eşuat. Ocuparea de către bizantini a oraşelor Bari şi Tarentum şi operaţiunile încununate de succes ale lui Nichifor Phokas împotriva arabilor în Italia meridională au sporit influenţa bizantină în acest teritoriu spre sfârşitul domniei lui Vasile. State italiene reduse teritorial, precum ducatele de Napoli, Beneventum, Spoleto, principatul de Salerno şi altele, şi-au schimbat frecvent atitudinea faţă de Imperiul bizantin în funcţie de derularea campaniei bizantine împotriva arabilor. Ignorând schisma recentă cu Biserica Orientală, papa Ioan al VIII-lea a iniţiat negocieri intense cu Vasile I, pentru că intuise creşterea ameninţării arabe la adresa Romei. Străduindu-se să încheie o alianţă politică cu Imperiul de Răsărit, papa şi-a arătat disponibilitatea de a face multe concesii. Unii cercetători merg până acolo încât explică absenţa unui împărat în Occident pentru trei ani şi jumătate, după moartea lui Carol cel Pleşuv (877), prin faptul că Ioan al VIII-lea a amânat deliberat încoronarea suveranului occidental pentru a evita să rănească sentimentele împăratului bizantin, al cărui ajutor era atât de necesar Romei[73]

În timpul domniei lui Leon al VI-lea, posesiunile bizantine din Italia au fost divizate în două theme: Calabria şi Longobardia. Thema Calabria era tot ceea ce mai rămăsese din vasta themă Sicilia, pentru că, prin căderea Siracusei şi Taorminei, Sicilia era în întregime în mâinile arabilor. Ca urmare a succesului repurtat de armatele bizantine în

71. Vezi, de exemplu, M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, I, 381; (ediţia a II-a, 1933), I, 522-523; A. Kleinclausz, *L'Empire Carolingien : ses origines et ses transformations*, 443 ş.u.
72. J. Gay, *L'Italie Méridionale et l'Empire Byzantin*, 84, 87, 88; L.M. Hartmann, *Geschichte Italiens im Mittelalter*, III (I), 306-307; F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, 220-221.
73. A. Gasquet, *L'Empire byzantin et la monarchie franque*, 459-460.

Italia, Leon al VI-lea a separat definitiv Longobardia de thema Kephallenia sau a Insulelor Ionice, constituind o temă independentă, cu un strateg propriu. Din cauza permanentei stări de conflict, în care forţele bizantine nu au fost întotdeauna victorioase, frontierele Calabriei şi Longobardiei s-au modificat frecvent. În secolul al X-lea, odată cu creşterea influenţei bizantine în Italia meridională, s-a constatat o înmulţire notabilă a numărului de mănăstiri şi biserici greceşti, dintre care unele au devenit mai târziu centre culturale însemnate.

În cursul aceluiaşi secol, Imperiul bizantin şi Italia au fost martorii ascensiunii unui puternic rival în persoana suveranului german Otto I, încoronat cu diadema imperială la Roma de către papa Ioan al XII-lea, în 962. El este cunoscut în istorie drept fondatorul „Sfântului Imperiu roman de naţiune germană". După ce-şi asumase titlul imperial, Otto s-a străduit să devină stăpânul întregii Italii. Desigur, aceasta era o lezare directă a intereselor bizantine, îndeosebi în Longobardia. Negocierile dintre Otto şi împăratul oriental Nichifor Phokas, care în acel moment visa la o alianţă ofensivă cu împăratul german îndreptată împotriva musulmanilor, progresau foarte lent, iar Otto a întreprins brusc o incursiune nereuşită în provinciile bizantine din sudul Italiei.

Pentru alte negocieri cu împăratul oriental, suveranul german l-a trimis la Constantinopol pe legatul său, Liutprand, episcop de Cremona, care mai înainte, în timpul lui Constantin Porfirogenetul, fusese ambasador la curtea bizantină. Populaţia de pe malurile Bosforului nu l-a întâmpinat cu respectul cuvenit, acesta fiind expus unei mari umilinţe şi multor insulte. El a descris mai târziu această a doua şedere la curtea constantinopolitană sub forma unui opuscul maliţios, care contrasta flagrant cu descrierea elogioasă făcută după prima sa vizită în capitala orientală. Din cea de-a doua prezentare, cunoscută în mod obişnuit sub titlul *Relatare despre legaţia constantinopolitană* (*Relatio de legatione constantinopolitana*), reiese că Imperiul bizantin a continuat vechile dispute în jurul titlului de *basileus* însuşit de suveranul occidental. Liutprand i-a acuzat pe bizantini că sunt vulnerabili şi indolenţi, justificând revendicările suveranului său. Într-un capitol al lucrării sale, a scris: „Cui slujeşte Roma, despre a cărei eliberare faci atâta zgomot? Către cine plăteşte oraşul impozite? Iar în trecut acest străvechi oraş nu slujea curtezanelor? Iar atunci când toţi erau adormiţi sau chiar neputincioşi, suveranul meu, cel mai august împărat, a eliberat Roma din această ruşinoasă robie"[74]. Când a devenit conştient de faptul că grecii prelungeau intenţionat negocierile ca să câştige timp pentru organizarea unei expediţii în Italia, interzicându-i între timp să ţină legătura cu împăratul său, Liutprand a depus toate eforturile pentru a părăsi Constantinopolul, reuşind acest lucru numai după mari dificultăţi şi o lungă întârziere.

Ruptura între cele două imperii era împlinită şi Otto I a invadat provincia Apulia. Totuşi, noul împărat bizantin Ioan Tzimiskes a modificat radical politica bizantină în privinţa Italiei. Nu numai că a încheiat un tratat de pace cu suveranul german, dar a şi consolidat relaţiile cu acesta prin aranjarea căsătoriei între fiul şi moştenitorul lui Otto, Otto al II-lea, şi prinţesa bizantină Teofano. Astfel, în sfârşit, între cele două imperii s-a încheiat o alianţă. Atacurile arabe asupra sudului Italiei, împotriva cărora succesorul lui Ioan Tzimiskes, Vasile al II-lea, nu a putut face nimic pentru că atenţia îi era absorbită de dezordinile interne din Imperiul bizantin, l-au obligat pe tânărul împărat Otto al II-lea (973-983) să organizeze o campanie împotriva arabilor. Într-una dintre bătălii a fost înfrânt şi a murit la scurt timp. Din acest moment, înaintarea germană în themele bizantine italiene a încetat pentru multă vreme.

74. *Legatio*, capitolul XVII.

La sfârşitul secolului al X-lea, în Italia bizantină s-a aplicat o reformă administrativă. Fostul strateg al Longobardiei a fost înlocuit de catepanul Italiei, care-şi avea reşedinţa la Bari. Atât timp cât diferitele regate italiene erau angajate în conflicte unele cu altele, catepanul bizantin a fost capabil să se ocupe de dificila problemă a apărării litoralului meridional al Italiei împotriva saracinilor.

Fiul prinţesei Teofano, Otto al III-lea (983-1002), educat într-un spirit de reverenţă profundă faţă de Imperiul bizantin şi cultura clasică, a fost contemporan şi rudă cu Vasile al II-lea, dar şi discipol al celebrului erudit Gerbert, devenit mai târziu papa Silvestru al II-lea. Otto al III-lea nu a făcut un secret din aversiunea faţă de grosolănia germană şi a visat la o restaurare a Imperiului antic, cu vechea Romă drept capitală. Potrivit lui James Bryce, „nimeni cu excepţia sa nu dorea să facă din oraşul celor şapte coline stăpâna lumii, reducând Germania, Lombardia şi Grecia la statutul legal de provincii supuse. De asemenea, nimeni altcineva nu a uitat prezentul pentru a trăi în lumina ordinii antice ; niciun alt suflet nu a fost într-atât de sedus de acest misticism fervent şi de această reverenţă faţă de gloriile trecutului, pe care se fundamenta ideea Imperiului medieval"[75]. Deşi prestigiul vechii Rome a fost considerabil în imaginaţia lui Otto, totuşi, în principal, el era atras de Roma orientală, de magnificenţa feerică a acelei curţi, unde se născuse şi fusese educată mama sa. Numai pe urmele suveranilor bizantini putea Otto al III-lea să spere la restabilirea tronului imperial la Roma. S-a intitulat *imperator romanorum* şi s-a referit la viitoarea monarhie universală ca la *Orbis romanum*. Acest tânăr entuziast, ale cărui proiecte utopice promiteau să provoace agitaţie şi să creeze dificultăţi în viaţa Imperiului bizantin, a murit subit la începutul secolului al XI-lea, la vârsta de 22 de ani (1002).

Dacă la începutul secolului al XI-lea provinciile bizantine din sudul Italiei erau protejate de atacurile arabe prin intervenţia flotei veneţiene, curând ele au devenit expuse pericolului din partea unui nou şi formidabil inamic, normanzii, care, mai târziu, au început să ameninţe Imperiul Oriental. Primul detaşament numeros de normanzi a ajuns în Italia la începutul secolului al XI-lea, la invitaţia lui Meles, care s-a răzvrătit împotriva dominaţiei bizantine. Totuşi, normanzii şi forţele aliate ale lui Meles au fost înfrânţi lângă Cannae, loc atât de celebru în istorie de la victoria lui Hannibal în timpul celui de-al doilea război punic. Vasile al II-lea datora parţial succesul său în această bătălie cu normanzii soldaţilor ruşi care slujeau în armata bizantină. Victoria de la Cannae a consolidat poziţia Bizanţului în sudul Italiei în aşa măsură încât, în deceniul patru al secolului al XI-lea, împăratul Mihail al IV-lea Paflagonianul a pregătit o expediţie pentru recucerirea Siciliei din mâinile arabilor. Expediţia a fost condusă de Georgios Maniakes. Din armata sa făceau parte eroul scandinav Harald Haardraade şi drujina (compania) varego-rusă. Deşi această campanie a fost victorioasă şi a reuşit, printre altele, ocuparea Messinei, totuşi, recucerirea Siciliei nu a fost realizată, în principal pentru că Georgios Maniakes a fost revocat atunci când a fost suspectat că nutrea proiecte ambiţioase[76].

În perioada de conflict dintre Bizanţ şi Roma, care s-a încheiat cu schisma Bisericilor în anul 1054, normanzii s-au aflat de partea Romei şi au început să avanseze, lent, dar

75. J. Bryce, *The Holy Roman Empire*, 148.

76. Despre Harald în armata lui Georgios Maniakes, vezi V.G. Vasilievski, „The Varangian-Russian and Varangian-English Company (druzina) in Constantinople", *Works*, I, 289-290 [în rusă] ; R.M. Dawkins, „Greeks and Northmen", *Custom is King : Essays Presented to Dr. R.R. Marett*, 45-46.

constant, în Italia bizantină. La sfârşitul acestei perioade, adică pe la mijlocul secolului al XI-lea, s-a distins printre normanzii din Italia un comandant capabil şi energic, Robert Guiscard, ale cărui acţiuni majore s-au desfăşurat în perioada ce a urmat dinastiei macedonene.

Evoluţii sociale şi politice

Probleme religioase

Evenimentul capital în viaţa bisericească a Imperiului bizantin în timpul dinastiei macedonene a fost scindarea definitivă a Bisericii creştine în cea Ortodoxă răsăriteană şi cea Catolică apuseană, care s-a produs la jumătatea secolului al XI-lea, după dispute ce au durat aproape două secole.

Prima acţiune a lui Vasile I în domeniul problemelor ecleziastice a fost depunerea patriarhului Fotie şi restabilirea lui Ignatie, care fusese depus în timpul lui Mihail al III-lea. Prin această măsură, Vasile a sperat să-şi consolideze poziţia pe tronul care nu-i aparţinea legitim. El a crezut că prin restabilirea lui Ignatie atingea un dublu scop: menţinerea relaţiilor paşnice cu pontiful şi câştigarea sprijinului poporului bizantin, din care o mare parte, după cum bine ştia, era partizană a depusului Ignatie. În epistolele adresate papei, atât Vasile, cât şi Ignatie îi recunoşteau autoritatea şi influenţa în problemele Bisericii Răsăritene. Spre exemplu, împăratul scria: „Părinte spiritual şi dumnezeiesc preot pontif! Grăbeşte desăvârşirea Bisericii noastre şi, prin împiedicarea nedreptăţii, dă-ne mulţimea binefacerilor, anume unitatea adevărată şi comuniunea spirituală neviciată de vreun conflict sau vreo schismă, o Biserică Una în Hristos şi o turmă ascultătoare unui singur păstor". Ignatie a trimis papei o scrisoare plină de umilinţă, solicitând ca episcopul roman să-şi trimită vicarii la Constantinopol. În ultima parte a scris: „Cu ei [vicarii] vom organiza bine şi în chip potrivit Biserica noastră, pe care noi am primit-o prin providenţa dumnezeiască manifestată prin mijlocirea Sfântului Petru şi prin solicitarea şi intervenţia voastră"[77]. Aceste scrisori indică un moment de triumf aparent al papalităţii în Răsărit, dar pontiful Nicolae I nu a trăit pentru a fi martor la această victorie, deoarece scrisorile adresate lui din Bizanţ au ajuns după moartea sa şi au fost primite de succesorul său, Adrian al II-lea.

La conciliile romane şi, mai târziu, la cel de la Constantinopol din 869, în prezenţa legaţilor pontificali, Fotie a fost depus şi anatemizat împreună cu partizanii săi. Sinodul constantinopolitan din 869 a fost recunoscut de Biserica Apuseană ca Sinod Ecumenic, fiind considerat astfel până azi.

În propria viaţă bisericească, Imperiul a cedat papei în toate privinţele. Atitudinea împăratului a fost diferită în privinţa problemelor religioase din Bulgaria, unde clerul latin triumfase la sfârşitul domniei lui Mihail al III-lea. În pofida indignării papei şi a opoziţiei legaţilor papali, Vasile I a reuşit să obţină expulzarea preoţilor latini din Bulgaria, regele bulgar Boris intrând din nou în relaţie cu Biserica Răsăriteană. Acest eveniment a exercitat o mare influenţă asupra destinului istoric ulterior al poporului bulgar.

În timpul exilului său, în care a fost supus la mari privaţiuni, Fotie, deşi depus şi excomunicat, a continuat să beneficieze de admiraţia partizanilor săi, care i-au rămas loiali pe durata patriarhatului lui Ignatie. Vasile însuşi a recunoscut în scurtă vreme că atitudinea

77. J. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, XVI, 47, 49. Vezi A. Lebedev, *A History of the Separation of the Churches in the Ninth, Tenth and Eleventh Centuries* (ediţia a II-a, 1905), 117, 120 [în rusă]; Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, 136 ş.u.

lui față de Fotie a fost greșită și a încercat să o corecteze. A început prin a-l rechema pe Fotie și a-l readuce la curtea bizantină, unde acestuia i s-a încredințat educația copiilor împăratului. Mai târziu, când Ignatie a murit la o vârstă foarte înaintată, Vasile i-a oferit lui Fotie scaunul patriarhal. Reinstalarea lui Fotie a marcat începutul unei noi politici față de papă.

În 879, la Constantinopol a fost convocat un sinod. În ceea ce privește numărul ierarhilor participanți și, în general, fastul cu care a fost organizat, el a depășit chiar unele dintre Sinoadele Ecumenice. Potrivit unui istoric, acest sinod „a fost, în ansamblu, un eveniment într-adevăr grandios, așa cum nu se mai văzuse de pe timpul Sinodului de la Calcedon"[78]. Legații pontifului Ioan al VIII-lea au participat la sinod și au fost obligați nu numai să consimtă la absolvirea lui Fotie și la restabilirea comuniunii cu Biserica Romei, ci și să asculte, fără a protesta, citirea Simbolului niceo-constantinopolitan, fără adaosul *filioque*, atât de larg răspândit în Apus. La ultima sesiune a acestui sinod, legații au exclamat: „Dacă cineva refuză să-l recunoască pe Fotie ca Sfânt Patriarh și nu acceptă să fie în comuniune cu el, soarta lui va fi asemenea cu a lui Iuda și nu va fi socotit printre creștini!". Un istoric catolic a scris că „elogiile adresate lui Fotie au constituit declarațiile preliminare ale sinodului, iar sesiunile acestuia s-au încheiat cu glorificarea patriarhului"[79]. De asemenea, acest sinod a declarat că papa este un patriarh precum toți ceilalți, că nu posedă o autoritate asupra întregii Biserici și, în consecință, că nu este necesar ca patriarhul Constantinopolului să primească confirmarea pontifului roman. Foarte înfuriat, Ioan al VIII-lea a trimis un legat la Constantinopol să insiste pentru anularea oricărei hotărâri adoptate de sinod care nu convenea papei. De asemenea, legatul trebuia să obțină anumite concesii în privința Bisericii bulgare. Vasile și Fotie au refuzat să cedeze în vreuna dintre aceste chestiuni și au mers chiar până acolo încât l-au arestat pe legat. Până de curând s-a crezut că, atunci când știrea despre acest act de sfidare a ajuns la Ioan al VIII-lea, acesta l-a anatemizat pe Fotie într-o ceremonie solemnă în bazilica Sfântul Petru, în prezența unei mari părți a turmei sale, ținând în mâini Sfânta Evanghelie. Aceasta a fost așa-numita a doua schismă a lui Fotie. Totuși, investigațiile recente întreprinse de Amann, Dvornik și Grumel au demonstrat că a doua schismă a lui Fotie nu a existat și că nici Ioan al VIII-lea, nici succesorii săi nu l-au anatemizat pe Fotie[80]. Dacă relațiile dintre Imperiu și Roma nu au încetat complet, ele au devenit totuși ocazionale și vagi. Fotie nu a ocupat scaunul patriarhal până la sfârșitul vieții, pentru că a fost obligat să-l părăsească în 886, când elevul său, Leon al VI-lea, i-a succedat lui Vasile I. Fotie a murit cinci ani mai târziu. Pe toată durata vieții sale îndelungate, a avut un rol considerabil atât în viața religioasă, cât și în cea intelectuală a Imperiului bizantin.

De asemenea, domnia lui Vasile I a fost marcată de o serie de încercări în vederea răspândirii creștinismului printre popoarele păgâne și heterodoxe. Probabil în timpul său, Imperiul s-a străduit să-i convertească pe ruși la creștinism, însă puțină lumină a fost proiectată asupra acestui subiect. Un izvor afirmă că Vasile i-a convins pe ruși „să ia parte la Botezul binefăcător"[81] și să-l accepte pe arhiepiscopul hirotonit de Ignatie. Este dificil de determinat la care ruși se referă autorul acestui izvor. Convertirea celei mai mari părți a triburilor slave stabilite în Peloponesos s-a petrecut în timpul lui Vasile I; slavii păgâni au

78. Hergenröther, *Photius*, II, 462.
79. Hergenröther, *Photius*, II, 524. Vezi Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, 187.
80. Vezi remarcabila sinteză asupra acestei chestiuni a lui H. Grégoire, „Du nouveau sur le patriarche Photius", *Bulletin de la classe des lettres de l'Académie Royale de Belgique*, XX (1934), 36-53; Dvornik, *The Photian Schism*, 202-236.
81. Theophanes Continuatus, *Historia*, ed. Bonn, 342-343.

rămas în munţii Taygetos. De asemenea, este cunoscut faptul că Vasile i-a obligat pe evreii din Imperiu să accepte creştinismul.

Depunerea lui Fotie de către Leon al VI-lea poate fi explicată prin teama acestuia din urmă de influenţa politică crescândă a patriarhului şi a partidului său, precum şi prin dorinţa lui Leon de a-l ridica pe fratele său, Ştefan, pe scaunul patriarhal. Prin această a doua măsură, a sperat să obţină autoritate nelimitată în treburile bisericeşti ale Imperiului; personalitatea puternică a lui Fotie s-ar fi opus tendinţei împăratului de a controla problemele ecleziastice. Sub succesorii lui Leon, s-a constatat un efort notabil de reconciliere cu Biserica Romei prin concesii reciproce.

Dificultăţile ecleziastice ale Imperiului bizantin s-au agravat la începutul secolului al X-lea, în timpul patriarhatului lui Nicolae Misticul, rudă şi discipol al lui Fotie şi cel mai remarcabil dintre succesorii săi. Potrivit unui istoric, „trăsăturile cele mai nobile ale lui Fotie erau întruchipate de elevul său, Nicolae Misticul, care, mai mult decât oricine altcineva, se străduia să urmeze exemplul ideal al patriarhului reprezentat de Fotie"[82]. Acest patriarh a lăsat o foarte interesantă colecţie de scrisori, nepreţuită din punct de vedere istoric şi ecleziastic.

Între Leon şi Nicolae Misticul au apărut divergenţe puternice în chestiunea celei de-a patra căsătorii a împăratului, căreia patriarhul i se opunea vehement pe temeiul că era contrară tuturor canoanelor bisericeşti[83]. Împotriva acestora, împăratul l-a obligat pe un

82. Hergenröther, *Photius*, III, 655.

83. Vezi un important articol asupra celor patru căsătorii ale lui Leon Înţeleptul la Charles Diehl, *Figures byzantines* (ediţia a IV-a, 1909), I, 181-215; traducere în limba engleză de H. Bell, *Byzantine Portaits*, 172-205. [În a doua jumătate a secolului XX, bibliografia în chestiunea tetragamiei împăratului Leon al VI-lea a fost completată în primul rând prin publicarea ediţiilor critice ale izvoarelor directe: P. Karlin-Hayter, *Vita Euthymii Patriarchae CP.* (*Bibliothèque de Byzantion*, 3), Bruxelles, Éditions de Byzantion, 1970, 267 p.; *Nicholas I, Patriarch of Constantinople: Miscellaneous Writings*, Greek text and English translation by L.G. Westerink (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, 20), Washington, DC, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1981, XXIV + 175 p. Aceste două izvoare principale au fost completate de editarea critică a unor corespondenţe: R.J.H. Jenkins, Basil Laourdas, „Eight Letters of Arethas on the Fourth Marriage of Leo the Wise", *Ἑλληνικά*, 14 (1956), 293-372; R.J.H. Jenkins, „Three Documents concerning the *Tetragamy*", *Dumbarton Oaks Papers*, 16 (1962), 229-241; P. Karlin-Hayter, „Texts for the Historical Study of the *Vita Euthymii*", *Byzantion*, XXVIII (1958), 363-389; P. Karlin-Hayter, „New Arethas Texts for the Historical Study of the *Vita Euthymii*", *Byzantion*, XXXI (1961), 2, 273-307; P. Karlin-Hayter, „New Arethas Documents III", *Byzantion*, XXXII (1962), 1, 117-127; P. Karlin-Hayter, „New Arethas Documents IV", *Byzantion*, XXXII (1962), 2, 387-487; P. Karlin-Hayter, „New Arethas Documents V", *Byzantion*, XXXIV (1964), 1, 49-67. Din literatura secundară dedicată acestui subiect, vezi: N. Oikonomides, „La dernière volonté de Léon VI au sujet de la tétragamie (mai 912)", *Byzantinische Zeitschrift*, 56 (1963), 46-52; P. Karlin-Hayter, „Le Synode à Constantinople de 886 à 912 et le rôle de Nicolas le Mistique dans l'affaire de la tétragamie", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, XIX (1970), 59-101; Nicholas G. Itsines, *Patriarch Nicholas Mysticos and the Fourth Marriage of Leo VI the Wise* (doctoral dissertation), Fordham University, 1973; J.L. Boojamra, „The Eastern Schism of 907 and the Affair of the Tetragamia", *The Journal of Ecclesiastical History*, XXV (1974), 2, 113-133; N. Oikonomides, „Leo VI and the Nartex Mosaic of Saint Sophia", *Dumbarton Oaks Papers*, 30 (1976), 151-172; N. Oikonomides, „Leo VI's Legislation of 907 forbidding Fourth Marriages: An Interpolation in the *Procheiros Nomos* (IV, 25-27)", *Dumbarton Oaks Papers*, 30 (1976), 173-193 – n. trad.]

preot să oficieze ritualul căsătoriei sale cu Zoe, care a devenit astfel cea de-a patra sa soţie (primele trei au decedat într-o succesiune rapidă). După ce nunta a fost oficiată în absenţa patriarhului, Leon însuşi a aşezat coroana imperială pe capul Zoei; acest fapt i-a oferit lui Nicolae Misticul ocazia să declare că împăratul a fost pentru Zoe „atât mire, cât şi episcop"[84]. Patriarhii răsăriteni, atunci când au fost chestionaţi asupra acestei probleme, s-au exprimat în favoarea încuviinţării celei de-a patra căsătorii a lui Leon[85]. Această căsătorie a provocat multă confuzie în rândul populaţiei Imperiului. Recalcitrantul Nicolae Misticul a fost depus şi exilat. La sinodul constantinopolitan s-a decis să se acorde împăratului o dispensă, fără a se desface cea de-a patra căsătorie. După lungi deliberări, demnitatea patriarhală i-a fost acordată lui Euthymios.

Sinodul nu a restabilit armonia în Imperiu. Clerul bizantin s-a scindat în două grupări. Prima, care s-a raliat lui Nicolae Misticul, a fost împotriva confirmării celei de-a patra căsătorii a împăratului şi l-a denunţat pe noul patriarh Euthymios. Cealaltă, o partidă minoritară, a aprobat decizia sinodului privind căsătoria împăratului şi îl recunoştea pe Euthymios drept conducător legitim al Bisericii. Disensiunea dintre aceste două partide s-a propagat din capitală în provincii şi pretutindeni s-a dezlănţuit o luptă înverşunată între nicolaiţi şi euthymiţi. Unii cercetători consideră acest conflict drept o continuare a animozităţii anterioare dintre fotieni (sau fotinieni) şi ignatieni, care fusese potolită doar pentru o scurtă perioadă de timp[86]. În final, împăratul a înţeles că numai energicul şi experimentatul Nicolae Misticul putea remedia situaţia şi, puţin înainte de moartea sa (912), Leon al VI-lea l-a rechemat pe Nicolae din exil, l-a depus pe Euthymios şi l-a reaşezat pe primul pe scaunul patriarhal[87].

În interesul păcii religioase în Imperiu, Nicolae Misticul s-a străduit să restabilească relaţii amicale cu Roma, relaţii care fuseseră deteriorate din cauza aprobării papale a celei de-a patra căsătorii a lui Leon. În perioada regenţei lui Zoe, care a guvernat în timpul minoratului fiului său, Constantin al VII-lea Porfirogenetul, Nicolae Misticul a fost privat de influenţă. Însă, în 919, când guvernarea a fost transferată socrului lui Constantin, Roman I Lecapenos, iar Zoe a fost obligată să îmbrăţişeze viaţa monahală, Nicolae Misticul şi-a recăpătat influenta sa poziţie anterioară. Evenimentul major al ultimilor ani ai patriarhatului său a fost convocarea, în 920, a unui sinod la Constantinopol, la care au participat atât nicolaiţi, cât şi euthymiţi. Ei au compus *Tomul de unire* (ὁ τόμος τῆς ἑνώσεως), aprobat de întreaga adunare. Acest act a proclamat că a patra căsătorie este „neîndoielnic nelegitimă şi nulă, pentru că a fost interzisă de Biserică şi este intolerabilă într-un teritoriu creştin"[88]. Tomul nu conţinea nicio referinţă directă la căsătoria a patra a lui Leon al VI-lea Înţeleptul. Ambele părţi au fost satisfăcute de decizia sinodului. Este probabil ca, după cum a presupus Drinov, reconcilierea dintre nicolaiţi şi euthymiţi să fi fost precipitată de „teroarea generată în rândul populaţiei bizantine de victoriile armatelor bulgare"[89]. După sinod a avut loc un

84. *Epistola*, XXXII; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXI, 197.
85. Eutychii Alexandrini patriarchae, *Annales*; ed. L. Cheikho, B. Carra de Vaux, H. Zayyat, II, 74; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXI, 1145.
86. N. Popov, *The Emperor Leo VI the Wise*, 160 [în rusă].
87. Un izvor important asupra celei de-a patra căsătorii a lui Leon şi pentru istoria generală a perioadei este *Vita Euthymii: Ein Anecdoton zur Geschichte Leo's des Wiesen A.D. 886-912*, ed. C. de Boor; alături de textul grec, C. de Boor este şi autorul unui studiu valoros asupra acestei *Vita* din punct de vedere istoric.
88. Popov, *Leo VI*, 184 [în rusă]; *cf.* Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XVIII, 337-338.
89. *The Southern Slavs and Byzantium in the Tenth Century*, 21 [în bulgară]; republicat în *Works of M.S. Drinov*, ed. V.N. Zlatarski, I, 365-520 [în bulgară].

schimb de scrisori cu papa, care a consimţit să trimită în capitală doi episcopi pentru a condamna conflictele provocate de a patra căsătorie a lui Leon. Astfel, între Biserica Romei şi cea a Constantinopolului a fost restabilită comunicarea directă. Istoricul bisericesc rus A.P. Lebedev a rezumat consecinţele acestei perioade: „Patriarhul Nicolae a ieşit deplin învingător în acest nou conflict între Bisericile Constantinopolului şi Romei. Biserica romană a trebuit să cedeze în faţa Bisericii constantinopolitane şi să-şi condamne propriile acte"[90]. După moartea lui Nicolae Misticul în anul 925, Roman Lecapenos a câştigat controlul complet asupra Bisericii şi, cum a afirmat Runciman, „cezaropapismul a ieşit încă o dată victorios"[91].

Din punct de vedere ecleziastic, personalitatea împăratului Nichifor Phokas a fost extrem de interesantă. Acest soldat foarte capabil, al cărui nume este asociat cu cele mai strălucite pagini ale istoriei militare bizantine, dedicase mult timp şi atenţie, în special înainte de urcarea sa pe tron, idealurilor monahale. El chiar purta o cămaşă din păr şi păstra legături strânse cu Sfântul Atanasie Athonitul, celebrul fondator al marii mănăstiri de la Muntele Athos. *Viaţa* Sfântului Atanasie relatează că odată, într-un acces de înflăcărare religioasă, Nichifor i-ar fi mărturisit lui Atanasie visul său sfânt de a abandona toată deşertăciunea lumească pentru a se dedica slujirii lui Dumnezeu[92]. Istoricul bizantin Leon Diaconul a scris că Nichifor dovedea „o tărie de neclintit în închinarea sa nocturnă şi în rugăciunile către Dumnezeu; el arată sentimente foarte înalte în cântările sale bisericeşti şi nu avea vreo înclinaţie spre deşertăciune"[93]. Nichifor Phokas era pe jumătate soldat, pe jumătate eremit[94]. Mulţi bizantini au fost foarte surprinşi când împăratul aplecat spre asceză s-a căsătorit cu tânăra şi frumoasa Teofano, văduva împăratului Roman al II-lea, care avea o reputaţie foarte dubioasă. Urme ale acestui sentiment pot fi găsite în inscripţia gravată pe sarcofagul lui Nichifor, care spune că acest împărat „a învins toate, cu excepţia femeii"[95].

Cea mai importantă dispoziţie ecleziastică a lui Nichifor a fost celebra novelă din 964 cu privire la mănăstiri şi instituţiile filantropice asociate acestora. În timpul dinastiei macedonene, proprietatea funciară monastică luase proporţii neobişnuite şi se extindea continuu în dauna proprietăţilor ţărănimii libere, apărate de mai mulţi împăraţi ai acestei dinastii. Încă dinainte de perioada iconoclastă, înainte de sfârşitul secolului al VII-lea şi începutul celui de-al VIII-lea, Biserica Răsăriteană se aflase deja în posesia unor proprietăţi funciare enorme. Acest lucru i-a împins pe unii cercetători să compare posesiunile Bisericii Răsăritene cu averea funciară similară a Bisericii Apusene din epoca regilor franci, care se lamentau văzându-şi trezoreria golită prin transferul proprietăţilor lor în mâinile clerului. Împăraţii iconoclaşti ai secolului al VIII-lea au dus o campanie împotriva mănăstirilor. Unele au fost închise, iar posesiunile lor confiscate de trezorerie. Această reformă a fost concomitentă cu secularizarea analoagă a proprietăţilor ecleziastice în regatul franc occidental, în timpul celebrului majordom Carol Martel. După înfrângerea iconoclasmului şi ridicarea dinastiei macedonene, numărul mănăstirilor şi întinderea proprietăţilor lor funciare au început să crească foarte rapid.

90. *Separation of the Churches* (ediţia a II-a, 1905), 325 [în rusă].
91. Runciman, *Romanus Lecapenus*, 70, 243.
92. *Vie de Saint Athanase l'Athonite*, ed. L. Petit, *Analecta Bollandiana*, XXV (1906), 21.
93. *Historiae*, V, 8; ed. Bonn, 89.
94. Schlumberger, *Nicéphore Phocas*, 366.
95. Un epitaf al lui Ioan, episcop de Melitene, pentru Nichifor Phokas. Este publicat în ediţia de la Bonn a lui Leon Diaconul, *Historiae*, 453, şi în ediţia lui Cedrenus, *Historiarum compendium*, II, 378. Vezi K. Krumbacher, *Geschichte des byzantinischen Litteratur*, 368.

Novela lui Roman I Lecapenos exprimase deja intenţia de a limita, într-o oarecare măsură, extinderea proprietăţilor funciare ale mănăstirilor. Un pas decisiv în această direcţie a fost făcut de Nichifor Phokas în 964, când şi-a publicat novela.

Această novelă declară că, din moment ce „boala evidentă" a excesivei cupidităţi a ajuns să fie larg răspândită în mănăstiri şi în „alte instituţii sfinte" şi dat fiind că „achiziţia unor proprietăţi imense, de mai multe mii de acri, şi a numeroase livezi de pomi fructiferi" nu poate fi considerată drept o poruncă a Apostolilor sau o tradiţie a Părinţilor, împăratul doreşte „să dezrădăcineze răul ambiţiei urât de Dumnezeu" şi, pentru a-şi atinge acest scop, interzice întemeierea de noi mănăstiri, înzestrările şi donaţiile pentru întreţinerea vechilor mănăstiri, a spitalelor şi azilurilor, dar şi darurile în favoarea mitropoliţilor şi episcopilor[96].

Acest decret aspru, care trebuie să fi provocat multă nemulţumire în rândurile populaţiei religioase, deşi neaplicat până la capăt, nu a putut rămâne în vigoare prea multă vreme. Vasile al II-lea a abrogat novela lui Nichifor Phokas „ca pe o lege jignitoare şi neplăcută nu numai bisericilor şi azilurilor, ci şi lui Dumnezeu Însuşi"[97]. El a restabilit legile în privinţa mănăstirilor din timpul lui Vasile I şi Leon al VI-lea Înţeleptul, adică *Basilicalele* şi novela lui Constantin Porfirogenetul. Una dintre raţiunile abolirii de către Vasile a novelei lui Nichifor Phokas a fost convingerea că această lege a provocat mânia lui Dumnezeu împotriva Imperiului spre sfârşitul secolului al X-lea, atunci când complicaţiile interne şi externe au adus Imperiul în pragul ruinei.

Nichifor Phokas a făcut un pas important în consolidarea organizării ecleziastice bizantine în Apulia şi Calabria, provinciile Italiei meridionale, acolo unde influenţa papală şi apuseană devenise foarte vizibilă în a doua jumătate a secolului al X-lea, în special după încoronarea regelui german Otto I şi după creşterea puterii lombarde în partea sudică a Italiei. Prin patriarhul său, Nichifor Phokas a interzis ritul latin în Apulia şi Calabria şi a dispus respectarea ritualului bisericesc bizantin. Această măsură a fost una dintre multele cauze care au sporit înstrăinarea papalităţii faţă de Imperiul bizantin. În ultimii ani ai domniei lui Nichifor, papa a început să i se adreseze cu titlul de „împărat al grecilor", în timp ce titlul de „împărat al romanilor", un titlu oficial al suveranilor bizantini, a fost transferat lui Otto al Germaniei. De asemenea, este interesant de remarcat iniţiativa lui Nichifor Phokas de a venera drept martiri pe toţi soldaţii căzuţi în lupta cu necredincioşii. Această încercare a fost contestată vehement de patriarh şi episcopi, iar împăratul a fost obligat să renunţe la acest proiect.

Numele lui Nichifor Phokas şi Ioan Tzimiskes sunt asociate cu începutul unei noi perioade în viaţa Muntelui Athos, celebru pentru mănăstirile sale. Eremiţii se retrăseseră pe acest munte încă de la începutul monahismului, în secolul al IV-lea, iar câteva mănăstiri mici şi sărăcăcioase s-au întemeiat aici în jurul secolului al VII-lea. În perioada agitaţiilor iconoclaste din secolul al VIII-lea, regiunile inaccesibile ale Muntelui Athos au servit drept refugiu pentru mulţi dintre persecutaţii închinători la icoane, care au adus cu ei numeroase obiecte liturgice, relicve şi manuscrise. Viaţa pe Muntele Athos nu era sigură însă din cauza raidurilor maritime repetate ale arabilor, în cursul cărora mulţi monahi au fost ucişi sau luaţi

96. K.E. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 292-296; V.G. Vasilievski, „Materials for the Internal History of Byzantium: Measures in Favor of Peasant Landownership", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCII (1879), 224 ş.u. [în rusă]; J. şi P. Zepos, *Jus graeco-romanum*, I, 249-252.

97. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 303; V.G. Vasilievski, *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCII (1879), 220 [în rusă]; Zepos, *Jus graeco-romanum*, I, 259.

prizonieri. Până la jumătatea secolului al X-lea, Muntele Athos trecuse prin mai multe perioade de devastare. În timpul lui Nichifor Phokas, aşezămintele monahale athonite au devenit mult mai puternice, în special când Sfântul Atanasie a întemeiat prima mare mănăstire cu organizare cenobitică şi o nouă rânduială (*typikon*, în greacă, numele obişnuit pentru pravilele monahale în Imperiul bizantin), care a influenţat viaţa viitoare a mănăstirii. Eremiţii (anahoreţii) din Muntele Athos, neacceptând introducerea monahismului de tip cenobitic, i-au adresat lui Ioan Tzimiskes, succesorul lui Nichifor Phokas, o plângere împotriva lui Atanasie, acuzându-l pe acesta de distrugerea vechilor rânduieli ale Sfântului Munte (cum este numit Athosul în *typikon*-ul lui Atanasie). Tzimiskes a investigat această plângere şi a confirmat vechea regulă athonită, care tolera existenţa simultană a anahoreţilor şi a cenobiţilor. Urmând exemplul Sfântului Atanasie, au fost întemeiate multe mănăstiri noi, ale grecilor şi ale altora. În timpul lui Vasile al II-lea exista deja o mănăstire ivireană sau georgiană; emigranţi din Italia au întemeiat două mănăstiri, una romană, iar alta amalfitană. Episcopul Porfirie Uspenski, un profund cercetător rus al Răsăritului creştin, a susţinut că, în momentul morţii vârstnicului Atanasie (către anul 1000 d.Hr.), la Muntele Athos erau 3.000 de „diferiţi monahi"[98]. Încă din secolul al XI-lea a existat o lavră rusească pe acest munte. Numele de Sfântul Munte pentru Muntele Athos, ca denumire oficială, apare pentru prima dată în al doilea set de reguli (*typikon*) promulgat de împăratul Constantin al IX-lea Monomahul, spre mijlocul secolului al XI-lea[99]. Administrarea mănăstirilor a fost încredinţată unui consiliu al stareţilor (egumeni), prezidat de primul dintre ei, *protos*-ul (de la grecescul πρῶτος, „primul"). Acest consiliu era cunoscut sub numele de *protaton*. Astfel, în timpul dinastiei macedonene, Muntele Athos a devenit un centru cultural foarte însemnat, nu numai pentru Imperiul bizantin, ci pentru lumea întreagă.

Problema schismei Bisericilor, care s-a acutizat în secolul al IX-lea, a fost definitiv încheiată la jumătatea secolului al XI-lea. Deşi cauzele principale ale acestei rupturi au fost de ordin doctrinar, ruptura finală a fost neîndoielnic accelerată de schimbarea situaţiei din Italia la jumătatea secolului al XI-lea. În pofida interdicţiilor lui Nichifor Phokas, influenţa Bisericii romane a continuat să pătrundă în organizarea bisericească a Apuliei şi Calabriei. La jumătatea secolului al XI-lea, scaunul pontifical era ocupat de Leon al IX-lea, ale cărui preocupări nu erau limitate doar la cele ecleziastice, ci se întindeau şi în zona intereselor politice. Mişcarea cluniacensă, care a cuprins cercuri largi ale clerului apusean european, s-a dezvoltat sub directa protecţie a papei. Scopul acestei mişcări a fost reformarea Bisericii, ridicarea moralităţii, întărirea disciplinei şi eliminarea moravurilor şi obiceiurilor profane care pătrunseseră în viaţa bisericească (precum simonia, concubinajul clerului, învestitura temporală etc.). De fiecare dată când susţinătorii acestei mişcări pătrundeau într-o provincie, plasau viaţa ei spirituală sub directa dependenţă de papă. Progresul remarcabil făcut de mişcarea cluniacensă în sudul Italiei a indignat profund Biserica Răsăriteană. Leon al IX-lea era convins că avea şi o bază politică solidă pentru intervenţia în problemele Italiei meridionale. De exemplu, în schimbul epistolar dintre papă şi patriarhul Constantinopolului (Mihail Cerularie), papa s-a referit la celebra *Donaţie a lui Constantin* (*Donatio Constantini*), care acorda episcopului Romei o autoritate nu numai spirituală, ci şi temporală. Totuşi, în ciuda complicaţiilor diverse apărute între Răsărit şi Apus, o ruptură între Biserici nu era previzibilă

98. *History of Athos*, III (1), 154 [în rusă].
99. *History of Athos*, III (1), 93, 170-171 [în rusă]; P. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklosters*, 153.

în viitorul apropiat, mai ales că împăratul bizantin Constantin al IX-lea Monomahul era dispus să caute o soluţie paşnică la această problemă.

La Constantinopol au fost trimişi legaţi pontificali, printre ei aflându-se şi foarte arogantul cardinal Humbert. Aceştia, dar în special Humbert, s-au manifestat insolent şi arogant faţă de patriarh, obligându-l astfel să refuze să continue negocierile cu ei. De asemenea, patriarhul a refuzat să facă orice concesie Romei. Apoi, în vara anului 1054, legaţii au depus pe altarul Sfintei Sofia o bulă de excomunicare care proclama anatema asupra patriarhului „Mihail şi a partizanilor săi, vinovat de sus-menţionatele erori şi obrăznicii, [...] împreună cu toţi ereticii, împreună cu diavolul şi îngerii săi"[100]. În replică la această acţiune, Mihail Cerularie a convocat un sinod în care i-a excomunicat pe legaţii romani şi pe toţi cei care, împreună cu ei, veniseră „în oraşul păzit de Dumnezeu ca un tunet, ca o furtună, ca o foamete sau, şi mai bine, ca nişte porci sălbatici, pentru a răsturna adevărul"[101].

Astfel s-a produs schisma definitivă dintre Bisericile Răsăriteană şi Apuseană în anul 1054. Atitudinea celor trei patriarhi orientali faţă de această ruptură a fost extrem de importantă pentru Mihail Cerularie. Prin patriarhul Antiohiei, el i-a anunţat pe patriarhii Ierusalimului şi Alexandriei despre separarea Bisericilor, însoţind ştirile cu explicaţiile cuvenite. În ciuda raritătii izvoarelor asupra acestui subiect, se poate afirma cu certitudine că cei trei patriarhi orientali au rămas loiali Ortodoxiei şi l-au susţinut pe patriarhul din Constantinopol[102].

Pentru patriarhul constantinopolitan, schisma din 1054 a putut fi considerată o mare victorie care l-a făcut complet independent de pretenţiile papalităţii din Apus. Autoritatea sa a sporit considerabil în lumea slavă şi în cele trei patriarhate orientale. Însă, pentru viaţa politică a Imperiului, această ruptură a fost fatală întrucât a distrus definitiv orice posibilitate de viitoare înţelegere politică durabilă între Imperiu şi Occident, care a rămas sub puternica

100. Migne, *Patrologia Latina*, CXLIII, 1004.

101. Lebedev, *Separation of the Churches*, 347 [în rusă].

102. Vezi L. Bréhier, *Le Schisme oriental du XIe siècle*, 232-241. [Perspectiva abordării acestui subiect, în special în mediile ecleziastice romano-catolice şi ortodoxe, a depăşit faza *agresivă* din prima jumătate a secolului XX (vezi lucrările lui A. Michel, M. Jugie, E. Amann, T.M. Popescu, D. Stăniloae). Astfel, înainte, dar mai ales după momentul ridicării anatemelor din anul 1054 prin citirea declaraţiei comune de către papa Paul al VI-lea şi patriarhul ecumenic Atenagora I la 7 decembrie 1965, evaluarea acestui important subiect în mediile ecleziastice a încetat să mai aibă o miză polemică. În acest sens, vezi: Y. Congar, *Neuf cents ans après: notes sur le „Schisme oriental"*, Chevetogne, Éditions de Chevetogne, 1954, 95 p.; S. Runciman, *The Eastern Schism: A Study of the Papacy and the Eastern Churches during the Eleventh and Twelfth Centuries*, London, Oxford University Press, 1955, 188 p. (versiunea în limba franceză: *Le Schisme d'Orient: la papauté et les Églises d'Orient, XIe-XIIe siècles*, traduit de l'anglais par Hugues Defrance, Paris, Les Belles Lettres, 204 p.); Mahlon H. Smith, *„And taking Bread...". Cerularius and the Azyme Controversy of 1054* (*Théologie historique*, 47), Paris, Éditions Beauchesne, 1978, 188 p.; J.H. Erickson, „Leavened and Unleavened: Some Theological Implications of the Schism of 1054", *St. Vladimir's Theological Quarterly*, 14 (1970), 3, 155-176 (republicat în John H. Erickson, *The Challenge of Our Past: Studies in Orthodox Canon Law and Church History*, Crestwood NY, St. Vladimir's Seminary Press, 1991, 133-155); Ioan I. Ică Jr., „950 de ani de la *Marea Schismă*: interpretări şi documente", *Revista Teologică*, SN, XIV (2004), 3, 8-41 (I); 4, 79-113 (II) – n. trad.]

influenţă a papalităţii. Şi a fost fatală pentru că Imperiul bizantin a avut uneori nevoie disperată de ajutor occidental, în special atunci când a apărut ameninţarea turcilor răsăriteni. Aprecierea lui Bréhier asupra consecinţelor acestei rupturi a fost următoarea: „Această schismă, făcând sterile toate eforturile de reconciliere între Imperiul din Constantinopol şi Apus, a pregătit terenul pentru prăbuşirea Imperiului"[103].

Ruptura finală din 1054 a fost resimţită imediat doar în cercurile oficiale ale clerului şi guvernului. Marea masă a populaţiei a reacţionat foarte calm la această separare şi, pentru o perioadă, chiar a ignorat divergenţele de doctrină dintre Constantinopol şi Roma. Atitudinea Rusiei faţă de acest eveniment a fost interesantă. Mitropoliţii ruşi ai secolului al XI-lea, numiţi sau confirmaţi de Constantinopol, au acceptat cât se poate de natural punctul de vedere bizantin, însă masa poporului rus nu avea vreun motiv de nemulţumire faţă de Biserica Romană şi nu putea găsi erori în învăţăturile ei. De exemplu, un prinţ rus din secolul al XI-lea a apelat la papă pentru ajutor împotriva unui uzurpator, iar apelul său nu a stârnit surprindere sau proteste[104].

Legislaţia împăraţilor macedoneni şi relaţiile sociale şi economice din Imperiu

Procheiron şi Epanagoga. Epoca dinastiei macedonene a fost una de activitate legislativă intensă. Vasile I a dorit să creeze un cod general de drept greco-roman sau bizantin, care să conţină, într-o dispunere cronologică, actele legislative vechi şi noi. Cu alte cuvinte, a intenţionat să restaureze opera legislativă a lui Iustinian, prin adaptarea la noile condiţii, şi să o completeze, adăugându-i legile publicate ulterior. Cele patru părţi ale *Codexului* lui Iustinian, scrise în mare parte în limba latină şi foarte voluminoase, erau studiate de regulă numai în versiunile greceşti prescurtate sau în expuneri, extrase şi comentarii ale originalului latin. Multe dintre acestea, deşi utilizate pe scară largă, erau foarte inexacte şi mutilau frecvent textele originale. Vasile I a intenţionat să elimine legile vechi abrogate de novele ulterioare şi să introducă o serie de legi noi. Noţiunile şi expresiile latineşti menţinute în noul cod au fost explicate în limba greacă, deoarece aceasta a fost limba lucrării legislative a lui Vasile. Împăratul însuşi a caracterizat această încercare de reformă în domeniul juridic drept o „purificare a legilor vechi" (ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων)[105].

Ştiind că realizarea codului proiectat putea dura multă vreme, Vasile a publicat între timp o lucrare mai redusă intitulată *Procheiron* (ὁ πρόχειρος νόμος), un manual de ştiinţe juridice. Acesta trebuia să furnizeze oamenilor interesaţi de lucrările legislative o prezentare succintă a legilor prin care era guvernat Imperiul. Prefaţa *Procheiron*-ului se referă la aceste legi ca la unele ce instituie dreptatea în Imperiu, „singura – potrivit lui Solomon – prin care o naţiune este înălţată"(*Pilde* 14, 34)[106]. *Procheiron*-ul era subîmpărţit în 40 de titluri (*tituli*)

103. „The Greek Church", *Cambridge Medieval History*, IV, 273. De asemenea, vezi J. Gay, *Les papes du XIe siècle et la chrétienté*, 166-167; M. Jugie, „Le Schisme de Michel Cérulaire", *Échos d'Orient*, XXXVI (1937), 440-473.

104. Asupra acestui subiect există multe informaţii interesante în lucrarea lui B. Leib, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle*, 18-19, 51, 70.

105. *Imperatorem Basilii Constantini et Leonis Prochiron*, ed. K.E. Zachariä von Lingenthal, par. 3, 10; E. Freshfield, *A Manual of Eastern Roman Law*, 51; Zepos, *Jus graeco-romanum*, II, 117.

106. Zachariä von Lingenthal, par. 4.

şi conţinea principalele norme de drept civil, precum şi o listă completă de pedepse pentru diferite crime şi delicte. Izvorul său principal, în special pentru primele 21 de secţiuni, au fost *Instituţiile* lui Iustinian. Alte părţi ale *Codexului* lui Iustinian erau folosite într-un grad mai redus. Atât de uzuală era recurgerea la versiunile greceşti revizuite şi abreviate ale acestui cod mai vechi, încât chiar şi compilatorii *Procheiron*-ului le-au utilizat mai mult decât originalele latine. *Procheiron*-ul se referă la *Ecloga* lui Leon şi Constantin ca la o „subminare a bunelor legi care a fost inutilă pentru Imperiu" şi declară că „ar fi neînţelept să fie menţinută în vigoare"[107] Totuşi, în ciuda acestei judecăţi aspre, *Ecloga* împăraţilor isaurieni era, se pare, atât de practică şi de populară, încât *Procheiron*-ul a folosit mare parte din conţinutul ei, mai ales în ultimele 19 titluri. Potrivit preambulului la *Procheiron*, toate persoanele interesate de studierea mai aprofundată a dreptului în vigoare aveau la dispoziţie codul mai voluminos al celor 60 de cărţi, compilat şi acesta în timpul lui Vasile[108].

Către sfârşitul domniei lui Vasile, un nou volum de legi a fost compilat şi publicat sub titlul de *Epanagoga* (ἡ ἐπαναγογή, „introducere"). Mai mulţi cercetători au considerat în mod oarecum eronat această lucrare legislativă un simplu *Procheiron* revizuit şi adăugit[109] Potrivit prefeţei sale, *Epanagoga* era o introducere la cele 40 de volume de legi vechi „purificate"[110], compilate în timpul lui Vasile ; de asemenea, această lucrare era divizată şi ea în 40 de titluri. Nu este sigur ce reprezentau aceste două colecţii – una în 60 de cărţi pe care o menţionează *Procheiron*-ul, cealaltă în 40 de cărţi, menţionată de *Epanagoga*. Probabil nu au fost gata pentru publicare în timpul lui Vasile, dar constituiau fundamentul *Basilicalelor*, publicate de către succesorul său, Leon al VI-lea. Unii savanţi cred că *Epanagoga* nu a fost publicată niciodată, rămânând doar în stadiul de proiect[111], în timp ce alţii susţin că această lucrare a fost o lege publicată oficial[112].

Epanagoga diferă foarte mult de *Procheiron*. În primul rând, prima sa parte conţine capitole în întregime noi şi foarte interesante despre autoritatea imperială, despre puterea patriarhului, despre prerogativele altor funcţionari civili sau ecleziastici, care oferă o imagine foarte clară a fundamentelor structurii publice şi sociale a Imperiului şi a relaţiilor dintre Biserică şi Stat[113]. În al doilea rând, materialele împrumutate din *Procheiron* în

107. Zachariä von Lingenthal, par. 9 ; Freshfield, *A Manual of Eastern Roman Law*, 51 ; Zepos, *Jus graeco-romanum*, II, 116.

108. În secolul al XII-lea a apărut *Ecloga ad Prochiron mutata*, adresată supuşilor elenofoni din regatul normand al Siciliei. Vezi K.E. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts* (ediţia a III-a, 1892), 36 ; E. Freshfield, *A Manual of Later Roman Law – the Ecloga ad Prochiron mutata*, I ; Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, IV, 35. Autorul acestui cod a trăit între secolele X-XII. [Pentru informaţii suplimentare în legătură cu *Procheiron*-ul, vezi : Σ.Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του Βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα, 1986, 103-107 – n. trad.]

109. Vogt, *Basile Ier*, 134 ; *Cambridge Medieval History*, IV, 712.

110. *Collectio librorum juris graeco-romani ineditorum*, ed. Zachariä von Lingenthal, 62 ; Zepos, *Jus graeco-romanum*, II, 237.

111. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, 22.

112. V. Sokolski, „Concerning the Nature and Meaning of the Epanagoge", *Vizantiyskiy vremennik*, I (1894), 26-27 [în rusă]. De asemenea, vezi G. Vernadski, „The Tactics of Leo the Wise and the Epanagoge", *Byzantion*, VI (1931), 333-335.

113. Vezi G. Vernadski, „Die kirchlich-politische Lehre der Epanagoge und ihr Einfluss auf das russische Leben im XVII. Jahrhundert", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, VI (1928), 121-125. [Pentru informaţii suplimentare în legătură cu *Epanagoga*, vezi : J. Scharf,

Epanagoga sunt aranjate într-o nouă ordine. Este aproape sigur că patriarhul Fotie a participat la compilarea *Epanagogei*, iar influenţa sa este evidentă mai ales în definirea raporturilor dintre puterea imperială şi puterea patriarhală, precum şi în soluţionarea problemei poziţiei ocupate de către patriarhul ecumenic al Noii Rome în raport cu toţi ceilalţi patriarhi, care urmau să fie consideraţi doar ierarhi locali. Pe urmele *Procheiron*-ului, introducerea la *Epanagoga* se referă la *Ecloga* împăraţilor iconoclaşti ca la „clevetirea isaurienilor, menită a se opune învăţăturii divine şi a distruge legile binefăcătoare"[114]. Deşi această parte din *Epanagoga* vorbeşte despre abrogarea completă a *Eclogei*, ea foloseşte totuşi unele din materialele sale.

Poate fi menţionat aici faptul că *Epanagoga*, împreună cu un număr de alte colecţii juridice bizantine, a fost tradusă în limba slavă, iar multe extrase din ea se pot găsi în codurile slave şi în *Cartea Regulilor* (aşa-numita *Kormceaia Kniga*) sau *Codul administrativ*, menţionat cel mai devreme în secolul al X-lea. Ideile exprimate în *Epanagoga* au exercitat o mare influenţă asupra istoriei viitoare a Rusiei. De exemplu, documentele privind speţa patriarhului Nikon, în timpul ţarului Aleksei Mihailovici (secolul al XVII-lea), conţin citate directe din decretele *Epanagogei* referitoare la autoritatea împăratului[115].

Procheiron-ul şi *Epanagoga*, împreună cu lucrarea de „purificare a dreptului vechi", reprezintă împliniri ale guvernării lui Vasile I. Am putea spune că, întorcându-se la elementele oarecum neglijate ale dreptului roman, Vasile a reînviat dreptul lui Iustinian şi l-a adaptat vieţii timpului său, adăugându-i legile mai târzii cerute de noile condiţii sociale şi economice.

Basilicalele şi Tipoukeitos. Împlinirile lui Vasile în sfera dreptului au făcut posibilă publicarea *Basilicalelor* (τὰ βασιλικά), cel mai complet monument al dreptului greco-roman sau bizantin, de către fiul şi succesorul său, Leon al VI-lea Înţeleptul. În *Basilicale*, toate părţile *Codexului* lui Iustinian sunt reformulate şi combinate într-un singur cod redactat în limba greacă. O comisie de jurisconsulţi competenţi a fost numită în acest scop. Numele *Basilicalelor* nu deriva, cum incorect s-a presupus iniţial, de la numele lui Vasile I, în timpul căruia fusese pregătit mult material pentru realizarea lor, ci de la termenul grecesc *basileus*, însemnând „monarh, împărat"; deci, traducerea adecvată a titlului ar fi cea de „Legi imperiale".

Compilaţia lui Leon al VI-lea, subîmpărţită în 60 de cărţi, a urmărit scopul fixat de Vasile I: a căutat să reînvie opera legislativă a lui Iustinian, omiţând legile care căzuseră în desuetudine şi erau inaplicabile în condiţiile modificate ale vieţii bizantine. Deci, *Basilicalele* nu reprezintă o traducere completă şi literală a *Codexului* lui Iustinian, ci o adaptare a acestuia la noile condiţii de viaţă. Unele novele şi alte documente juridice publicate după Iustinian, inclusiv chiar unele din novelele lui Vasile I şi Leon al VI-lea, au fost folosite ca

„Photios und die Epanagoge", *Byzantinische Zeitschrift*, XLIX (1956), 385-400; J. Scharf, „Quellenstudien zum Prooimion der Epanagoge", *Byzantinische Zeitschrift*, LII (1959), 68-81; Σ.Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του Βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα, 1986, 100-103 – n. trad.]

114. Zachariä von Lingenthal, ed., *Collectio librorum juris*, 62; Zepos, *Jus graeco-romanum*, II, 237.

115. G. Vernadski, „Die kirchlich-politische Lehre der Epanagoge und ihr Einfluss auf das russische Leben im XVII. Jahrhundert", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, VI (1928), 127-142. Autorul vorbeşte despre influenţa ideilor din *Epanagoga* asupra epocii patriarhilor Filaret (1619-1631) şi Nikon (1652-1658).

surse pentru *Basilicale*[116]. Niciun manuscris nu a conservat integral textul *Basilicalelor*, dar diferite manuscrise au prezervat fragmente, astfel încât există mai mult de două treimi din întreaga lucrare.

Pentru reconstituirea cărţilor pierdute ale *Basilicalelor*, este foarte importantă o lucrare din secolele XI-XII, *Tipoukeitos* (Τιπούκειτος)[117], atribuită unui jurisconsult bizantin, Patzes[118]. Cartea este o tablă de materii a *Basilicalelor*, oferind rubricile şi indicând cele mai importante capitole ale fiecărui titlu, precum şi pasaje analoage în toate cărţile. *Tipoukeitos* nu a fost încă publicat integral[119].

Totuşi, codul clasic restaurat al *Basilicalelor*, adaptat atent la condiţiile existente, a rămas încă artificial şi inadecvat. De aceea, multe părţi ale *Eclogei* au rămas în vigoare chiar şi după apariţia *Basilicalelor*, fiind revizuite şi adăugite de mai multe ori. Cu toate acestea, *Basilicalele* sunt o realizare colosală în domeniul jurisprudenţei şi culturii bizantine, ocupând locul al doilea imediat după *Corpus Juris Civilis*. Ele reprezintă încă o carte pecetluită cu şapte peceţi*,

116. Vezi edictul (*proemium* [lat. ; *prooimion*, gr. – n. trad.]) descoperit în preambulul *Basilicalelor*, în *Basilicorum Libri LX*, ed. G. Heimbach, I, xxi-xxii ; ed. I.D. Zepos, I (1896), 3. Data exactă a apariţiei *Basilicalelor* nu a fost determinată definitiv (între anii 886 şi 892, mai exact în anul 888, 889 sau 890). Vezi G. Heimbach, „Ueber die angebliche neueste Redaction der Basiliken durch Constantinus Porphyrigeneta", *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*, VIII (1869), 417 ; Heimbach, *Basilicorum Libri LX*, VI. Prolegomena et Manuale Basilicorum continens, 111 ; P. Collinet, „Byzantine Legislation from the Death of Justinian (565) to 1453", *Cambridge Medieval History*, IV, 713. [Pentru informaţii suplimentare în legătură cu *Basilicalele*, vezi : H.J. Scheltema, N. van der Wal, D. Holwerda (ed.), *Basilicorum libri LX* (Text, 8 vol. ; Scholia, 9 vol.), Groningen, 1953-1988 ; A. Schminck, *„Frömmigkeit ziere das Werk* : Zur Datierung der 60 Bücher Leons VI", *Subseciva Groningana*, III (1989), 90-93 ; H.J. Scheltema, „Über die Natur der Basiliken", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XXIII (1955), 287-310 ; N. van der Wal, „Der Basilikentext und die griechischen Kommentare des sechsten Jahrhunderts", *Synteleia Vincenzo Arangio-Ruiz*, vol. II, Napoli, 1964, 1158-1165 – n. trad.]

117. Titlul este derivat din cuvintele greceşti Τί ποῦ κεῖται, în limba latină *quid ubi invenitur?*

118. Despre autorul lucrării *Tipoukeitos*, vezi Τιπούκειτος *sive Librorum LX Basilicorum Summarium prefatio*, în *Studi e testi*, XXV ; G. Ferrari, în *Byzantinische Zeitschrift*, XXVII (1927), 165-166. P. Collinet a susţinut că *Tipoukeitos* este o lucrare a unui autor anonim (*Cambridge Medieval History*, IV, 722). Vezi şi P. Noailles, „Tipucitus", *Mélanges de Droit Romain dédiés à Georges Cornil*, II, 175-196 ; A. Berger, „Tipoukeitos : The Origin of a Name", *Traditio*, III (1945), 394-402. Berger a scris : „Dacă ne amintim de enciclopediile moderne cunoscute sub numele *Who's Who*, putem traduce titlul lucrării lui Patzes prin : *Ce este şi unde*" (p. 400). Studiu foarte folositor.

119. Un rezumat al cărţilor I-XII, ed. C. Ferrini şi J. Mercati ; un sumar al cărţilor XIII-XXIII, în *Librorum LX Basilicorum Summarium* ; Books XIII-XXIII, ed. F. Dölger, în *Studi e testi*, LI. Câteva articole de Ferrini asupra manuscriselor şi reconstituirii *Basilicalelor*, în *Opere di Contardo Ferrini*, I, 349-363. [Între timp, şi ultimele cărţi ale lucrării *Tipoukeitos* au fost editate de St. Hoermann şi E. Seidl (*Studi e testi*, CVII, cărţile XXIV-XXXVIII, Roma, 1943 ; *Studi e testi*, CXCIII, cărţile XXXIX-LX, Roma, 1957) – n. trad.]
Referindu-se la lipsa unor studii serioase dedicate acestei lucrări, A.A. Vasiliev parafrazează textul din *Apoc.* 5, 1-4, unde Sfântul Apostol Ioan vorbeşte despre cartea pecetluită cu şapte peceţi ce se află în mâna dreaptă a Celui ce şade pe tron, nimeni nefiind găsit vrednic să o deschidă şi să se uite în ea (n. trad.).

iar un studiu ştiinţific şi exhaustiv al acesteia va revela, fără îndoială, noi orizonturi şi perspective largi[120].

Cartea Eparhului. După toate probabilităţile, trebuie să datăm în epoca lui Leon al VI-lea un document interesant, „o comoară nepreţuită pentru istoria internă a Constantinopolului"[121], aşa-numita *Carte a Eparhului* sau *Carte a Prefectului*, descoperită la Geneva de către cercetătorul elveţian Nicole, la sfârşitul secolului al XIX-lea[122]. Datarea acestui document nu a fost stabilită definitiv. Este posibil să fi fost compilat în timpul lui Leon al VI-lea sau mai târziu, în secolul al X-lea, poate chiar în timpul lui Nichifor Phokas (după 963)[123].

Titlul de eparh sau prefect al Constantinopolului a fost aplicat în Imperiul bizantin guvernatorului capitalei ; acesta fusese învestit cu o autoritate aproape nelimitată şi ocupa, am putea spune, cel mai înalt rang pe scara birocraţiei bizantine. Prima sa obligaţie era aceea de a menţine ordinea publică şi securitatea în capitală, iar în acest scop avea la dispoziţia sa un corp numeros de angajaţi, cunoscuţi drept *secretum*-ul eparhului. În afară de aceste îndatoriri, avea drept de jurisdicţie asupra corporaţiilor şi asociaţiilor meşteşugarilor şi comercianţilor din capitală. *Cartea Eparhului* proiectează o lumină asupra acestui aspect al vieţii constantinopolitane, aproape deloc atins de izvoarele anterioare. Ea enumeră diferitele categorii de meşteşugari şi comercianţi, oferind o descriere a organizării interne a asociaţiilor acestora, a atitudinii administraţiei faţă de ele etc. Lista corporaţiilor din acest document este deschisă de o organizaţie care, potrivit concepţiei moderne, nu ar fi inclusă în categoria generală a asociaţiilor comerciale sau de meşteşugari, anume corporaţia notarilor (οἱ ταβουλλάριοι, *tabularii*), cărora, printre altele, li se pretindea să cunoască cele 60 de cărţi ale *Basilicalelor*. După aceasta urmează ghilda bijutierilor, producătorilor de mătase,

120. Vezi rândurile introductive ale studiului lui Lawson despre *Basilicale* : această lucrare ocupă locul central în dreptul bizantin, însă, cu toate acestea, este cunoscută doar specialiştilor : F.H. Lawson, „The Basilica", *The Law Quarterly Review*, XLVI (1930), 486 [studiul acesta continuă cu o a doua parte publicată în *The Law Quarterly Review*, XLVII (1931), 536-556 – n. trad.] ; A.A. Vasiliev, „Justinian's Digest", *Studi bizantini e neoellenici*, V (1939), 734. Informaţii foarte utile despre *Basilicale* se găsesc în A. Albertoni, *Per una esposizione del diritto bizantino*, 43, 55-57.

121. F.I. Uspenski, „The Eparch of Constantinople", *Transactions of the Russian Archeological Institute at Constantinople*, IV, 2 (1890), 90 [în rusă].

122. *Le Livre du préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople*, ed. J. Nicole. Pentru alte ediţii, vezi bibliografia.

123. În 1935, istoricul grec A.P. Christophilopoulos a stabilit data exactă : între 1 septembrie 911 şi 11 mai 912 : *Τὸ ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέντος Τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ*, 13. În recenzia sa asupra cărţii, G. Mickwitz a declarat că autorul grec a rezolvat controversa : *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, XII (1936), 369. De asemenea, vezi Mickwitz, *Die Kartellfunktionen der Zünfte*, 205. Însă Christophilopoulos şi-a fundamentat concluzia pe descrierea eronată prezentată de Papadopoulos-Kerameus asupra unui manuscris grecesc păstrat în Constantinopol. Potrivit lui Papadopoulos-Kerameus, acest manuscris cuprindea *Cartea Prefectului*, dar acum ştim că nu este adevărat. El conţinea unele decrete ale arhitectului palestinian Iulian Ascalonites. Astfel, *descoperirea* lui Christophilopoulos trebuie să fie respinsă. Vezi D. Gkines, „Τὸ ἐπαρχικὸν Βιβλίον καὶ οἱ νόμοι Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου", *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, XIII (1937), 183-191, în special 183-185. Textul grec al manuscrisului, 187-191.

ţesătorilor de mătase, producătorilor de in, producătorilor de ceară, de săpun, a pielarilor şi a brutarilor. Lista comercianţilor oferită de *Cartea Eparhului* vorbeşte de schimbători de bani, comercianţi cu produse de mătase şi veşminte, negustori de mătase neprelucrată, vânzători de parfumuri, ceară şi săpun, băcani, măcelari, vânzători de porci, peşte, cai şi pâine, precum şi cârciumari. Fiecare corporaţie se bucura de un monopol, fiind prevăzute pedepse severe pentru cei care încercau să se îndeletnicească cu două ocupaţii, chiar dacă acestea erau înrudite. Viaţa internă a ghildelor, organizarea şi munca acestora, concesiunea pieţelor, regularizarea preţurilor şi profitului, exportul şi importul din şi în capitală, precum şi multe alte probleme au fost reglementate sub supravegherea foarte strictă a guvernului. Libertatea comerţului şi libera producţie erau necunoscute în Imperiul bizantin. Eparhul Constantinopolului era singurul înalt funcţionar care avea dreptul de a interveni personal sau prin reprezentanţii lui în viaţa ghildelor şi de a reglementa producţia sau comerţul acestora[124]. Prezentarea asociaţiilor bizantine pe care o descoperim în acest izvor oferă informaţii pentru o comparaţie interesantă cu ghildele medievale din Europa Occidentală.

Din perioada de domnie a lui Leon al VI-lea există peste 100 de novele, care furnizează material bogat asupra istoriei interne a Imperiului bizantin la sfârşitul secolului al IX-lea şi începutul celui de-al X-lea, şi care nu au fost studiate şi utilizate adecvat[125].

„Puternicul" şi „săracul" Lucrările legislative ale lui Vasile I şi Leon al VI-lea, în secolele IX-X, au produs un reviriment temporar în domeniul literaturii juridice, care s-a manifestat, pe de o parte, prin apariţia a numeroase comentarii şi interpretări ale *Basilicalelor* (asemenea comentarii sunt cunoscute sub numele de *scholia*), iar pe de altă parte, prin publicarea de diverse colecţii prescurtate şi manuale. De asemenea, secolul al X-lea a fost marcat de o tendinţă extrem de interesantă în opera legislativă a împăraţilor bizantini, care au fost constrânşi să exprime, prin intermediul unui număr de novele, reacţia lor faţă de una dintre cele mai acute probleme din viaţa economică şi socială a acestei perioade, anume problema dezvoltării excesive a marii proprietăţi funciare în detrimentul major al micii proprietăţi ţărăneşti şi al comunităţilor rurale libere.

---

124. Există o vastă literatură despre *Cartea Eparhului* ; ea este indicată de Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinisches Staates*, 177, n. 3. Cel mai bun studiu este cel al lui A. Stöckle, *Spätromische und byzantinische Zünfte*, 147-148 (asupra datării). În limba rusă, P.V. Bezobrazov, *Vizantiyskiy vremennik*, XVIII (1911), 33-36 ; de asemenea, apendicele la traducerea în ruseşte a lui G.F. Hertzberg, *Geschichte der Byzantiner*. [Pentru informaţii suplimentare în legătură cu *Cartea Eparhului*, vezi : Σ.Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του Βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα, 1986, 135-137 – n. trad.]

125. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 65-226 ; Zepos, *Jus graeco-romanum*, I, 54-191. Vezi şi H. Monnier, *Les nouvelles de Léon le Sage* [Bordeaux-Paris, 1923 – n. trad.] ; C.A. Spulber, *Les nouvelles de Léon le Sage* [Cernăuţi, 1934 – n. trad.]. De asemenea, vezi observaţiile lui Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 172. [Este vorba despre o colecţie de 113 novele redactate de împăratul Leon al VI-lea şi adresate, în mare parte, lui Stylianos Zaoutzes. Dacă luăm în calcul faptul că Zaoutzes a murit în anul 899, înseamnă că novelele au fost publicate înainte de această dată. Nu este foarte evident dacă au fost publicate într-un corp unitar sau pe rând, în funcţie de apariţia situaţiilor concrete care le-ar fi generat. Pentru informaţii suplimentare în legătură cu acest subiect, vezi : P. Noailles, A. Dain (eds.), *Les nouvelles de Léon le Sage*, Paris, 1944 ; M.Th. Fögen, „Legislation und Kodification des Kaisers Leon VI", *Subseciva Groningana*, III (1989), 23-35 – n. trad.]

În epoca dinastiei macedonene, clasa „puternicilor" (δυνατοί) sau a magnaţilor devenise din nou foarte importantă. La cealaltă extremă a scării sociale se afla clasa „săracilor" (πένητες), care poate fi comparată cu populaţia săracă (*pauperes*) a Europei Occidentale medievale, precum şi cu orfanii (*siroti*) perioadei moscovite din istoria Rusiei. Săracii secolului al X-lea din Imperiul bizantin erau acei mici proprietari rurali şi membrii comunelor organizate pe care impozitele apăsătoare şi alte diverse îndatoriri îi obligau să apeleze pentru protecţie la puternicii magnaţi şi să plătească pentru această protecţie preţul libertăţii şi independenţei lor.

Extinderea puternicilor în secolul al X-lea, care apare ca fiind subită la o primă vedere, poate fi explicată parţial prin efectele insurecţiei lui Toma din deceniul trei al secolului al IX-lea. Această explicaţie este valabilă mai ales pentru Asia Mică, unde numărul marilor proprietari funciari a atins proporţii considerabile în secolul al X-lea. Caracterul sever şi durabil al acestei insurecţii a provocat ruina unui număr însemnat de mici proprietari, obligându-i să-şi transfere proprietatea vecinilor lor bogaţi. Însă aceasta a fost numai una dintre multiplele cauze ale dezvoltării marilor proprietăţi. În ansamblu, problema extinderii marii proprietăţi funciare în Imperiul bizantin în secolele IX-X nu a fost încă suficient elucidată.

Suveranii dinastiei macedonene, cel puţin cei care s-au succedat începând cu Roman I Lecapenos (919-944) şi sfârşind cu Vasile al II-lea, care a murit în 1025, au susţinut cu tărie cauza micilor proprietari şi a comunităţilor rurale împotriva abuzurilor celor puternici. Raţiunile trebuie căutate în creşterea excesivă a marii proprietăţi. Puternicii, care dispuneau de un număr mare de şerbi şi de proprietăţi funciare imense, puteau cu uşurinţă organiza şi subvenţiona armate compuse din oamenii dependenţi de ei şi, astfel, erau capabili să conspire împotriva conducerii de la centru. Împăraţii, prin eforturile lor de a zdrobi forţa celor puternici şi a susţine interesele ţărănimii mici şi comunei ţărăneşti, îşi apărau în acelaşi timp tronul şi propria putere, serios ameninţate în secolul al X-lea, mai ales în Asia Mică.

De asemenea, împăraţii erau constrânşi să apere şi aşa-numitele „proprietăţi militare". Chiar în timpul lui Roman Lecapenos, se obişnuise să se distribuie proprietăţi funciare soldaţilor la frontierele Imperiului, iar uneori chiar în interiorul Imperiului, cu condiţia ca aceştia să continue să servească în armată. Aceste distribuiri de loturi au supravieţuit până în secolul al X-lea, deşi practica a căzut în declin. Şi aceste proprietăţi militare au fost ameninţate în secolele IX-X de cei puternici, care se străduiau să le achiziţioneze, la fel cum procedaseră cu micile proprietăţi ţărăneşti. Împăraţii din această perioadă au făcut încercări de a proteja aceste fiefuri militare.

Măsurile adoptate de suveranii din dinastia macedoneană pentru apărarea proprietăţii ţărăneşti şi militare au fost în realitate foarte simple. Ei le interziceau celor puternici să cumpere pământurile comunităţilor rurale sau să achiziţioneze loturile militare şi ţărăneşti. Campania administraţiei în această direcţie a fost iniţiată prin publicarea unei novele în 922 de către Roman I Lecapenos, co-regentul lui Constantin Porfirogenetul. Această novelă propunea trei reglementări : (1) la orice vânzare şi concesiune temporară sau ereditară de bunuri imobile, adică pământuri, clădiri, podgorii etc., dreptul de preempţiune aparţinea ţăranilor şi comunităţii lor libere ; (2) celui puternic nu i se permitea să dobândească prin nicio metodă proprietatea celui sărac : prin donaţie, testament, protecţie, cumpărare, arendă sau schimb ; (3) loturile militare înstrăinate prin orice strategie în ultimii 30 de ani şi cele care erau pe punctul de a fi înstrăinate erau restituite proprietarilor iniţiali fără vreo despăgubire a deţinătorilor.

Teribilele calamităţi care s-au abătut asupra Imperiului la scurt timp după publicarea în 922 a novelei au supus aceste directive ale lui Roman unei dificile încercări. Îngheţurile premature, foametea cumplită şi epidemia de ciumă au făcut soarta ţăranilor foarte grea. Puternicii au profitat de situaţia disperată a ţăranilor şi le-au cumpărat proprietăţile la preţuri foarte scăzute sau pe neînsemnate cantităţi de hrană. Această violare evidentă a legii de către cei puternici l-a obligat pe Roman să publice, în 934, o a doua novelă în care condamna aspru aviditatea nemiloasă a clasei bogate, declarând că ei erau „pentru satele nefericite precum o ciumă sau o cangrenă, care a pătruns în trupul satului, aducându-l mai aproape de dispariţia finală"[126]. Această novelă a prevăzut ca ţăranii de la care cei puternici cumpăraseră ilegal pământurile, în timpul anului de foamete sau după aceea, să îşi poată răscumpăra proprietăţile la preţul cu care le vânduseră; noii proprietari urmau să fie înlăturaţi imediat după ce plata era făcută de ţăran. După o remarcă succintă despre operaţiunile victorioase ale armatei bizantine, novela conţinea următoarea afirmaţie finală: „Dacă am obţinut acest succes în lupta noastră cu duşmanii externi, cum nu vom putea să-i zdrobim pe duşmanii noştri interni şi lăuntrici ai naturii, ai omului şi ai bunei rânduieli, prin dorinţa noastră legitimă de libertate şi aplicarea inflexibilă a prezentei legi?"[127]

Însă acest decret al lui Roman nu a reuşit să prevină dezvoltarea marii proprietăţi şi disoluţia micilor comunităţi şi proprietăţi ţărăneşti. Într-o novelă ulterioară, Constantin Porfirogenetul a constatat oficial că legile mai vechi nu erau respectate. În timpul domniei lui Constantin al VII-lea, restricţiile care-i vizau pe bogaţi le-au depăşit în severitate pe cele ale lui Roman. Nichifor Phokas, care a urcat pe tron prin căsătoria sa cu văduva lui Roman al II-lea, era un membru al clasei celor puternici şi, destul de firesc, înţelegea şi favoriza interesele acestei clase mai mult decât oricare dintre predecesorii săi. În cuvintele lui V.G. Vasilievski, novela lui Nichifor Phokas „indică neîndoielnic o oarecare reacţie în domeniul legislativ în favoarea clasei celor puternici, chiar dacă vorbeşte doar de o tratare la fel de corectă a ambelor părţi"[128]. Această novelă a declarat că „vechii legislatori au considerat toţi suveranii drept campioni ai dreptăţii, numindu-i o binefacere generală şi egală pentru toţi", susţinând că predecesorii lui Nichifor Phokas s-au abătut de la acest ideal primordial. „Ei au neglijat complet să se preocupe de prosperitatea celor puternici şi nu le-au permis nici măcar să rămână în posesia a ceea ce deja achiziţionaseră."[129] Prin abrogarea măsurilor anterioare, Nichifor Phokas a dat curs liber ilegalităţilor şi dezvoltării clasei celor puternici.

Cel mai ferm adversar al clasei puternicilor a fost Vasile al II-lea Bulgaroctonul. Doi lideri ai familiilor puternicilor din Asia Mică, Bardas Phokas şi Bardas Skleros, au organizat o rebeliune împotriva împăratului şi aproape au reuşit să-l detroneze. Numai intervenţia detaşamentelor auxiliare ruseşti trimise de prinţul Vladimir a prevenit căderea împăratului. Prin urmare, nu este surprinzător că Vasile al II-lea i-a considerat pe marii proprietari drept cei mai periculoşi adversari ai săi, fiind foarte aspru şi lipsit de scrupule în tratamentul aplicat acestora. Odată, trecând prin Capadocia, Vasile şi întreaga sa armată au fost somptuos

126. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 247; Zepos, *Jus graeco-romanum*, I, 210.
127. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 252; V.G. Vasilievski, „Materials for the Internal History of Byzantium", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCII (1879), 188 [în rusă]; *Works*, IV, 281 [în rusă]; Zepos, *Jus graeco-romanum*, I, 214.
128. Vasilievski, „Materials for the Internal History of Byzantium", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCII (1879), 206 [în rusă]; *Works*, IV, 302 [în rusă].
129. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 297; Zepos, *Jus graeco-romanum*, I, 253-254.

întreţinuţi pe proprietăţile imense ale lui Eustatie Maleinos. Suspectând că gazda sa ar putea fi un rival şi temându-se că ar putea încerca să meargă pe urmele lui Phokas şi Skleros, împăratul l-a luat ostatic în capitală şi l-a obligat să rămână acolo până la sfârşitul zilelor sale. După moartea lui Maleinos, vastele proprietăţi ale acestuia au fost confiscate. Un incident similar este relatat chiar în novelă. Istorisirea spune că împăratul a auzit că un anume Philokales din Asia Mică, ţăran sărac prin naştere, devenise celebru şi bogat, dobândise un rang înalt în serviciu, ocupase satul în care trăia şi îl transformase în proprietatea sa, schimbându-i până şi numele. Vasile a ordonat ca toate edificiile somptuoase care-i aparţineau lui Philokales să fie complet distruse şi rase din temelii, iar pământul să fie restituit săracilor. Prin directivele împăratului, Philokales însuşi a fost readus la condiţia de ţăran modest[130]. Nu încape nicio îndoială că familiile Phokas, Skleros şi Maleinos sau persoane precum Philokales erau numai câteva exemple din clasa marilor proprietari funciari din Asia Mică.

Celebra novelă din 996 a abolit prescripţia de 40 de ani ce proteja drepturile celor puternici care dobândiseră ilegal proprietăţile ţărăneşti şi care încercau „să prelungească acest termen fie prin daruri, fie prin violenţă, pentru a obţine proprietatea finală asupra a ceea ce achiziţionaseră de la săraci prin mijloace necinstite"[131]. Proprietăţile achiziţionate de cei puternici de la comunităţile rurale anterior datei la care fusese emisă prima lege a lui Roman rămâneau în posesia celor puternici numai dacă aceştia puteau proba drepturile lor de proprietate prin mărturie scrisă sau printr-un număr suficient de martori. Novela a declarat că nevoile trezoreriei nu puteau lua în considerare nicio prescripţie; aşadar statul „putea să-şi revendice drepturile până în epoca lui Caesar Augustus"[132]. De asemenea, problema fiefurilor militare i-a constrâns pe suveranii macedoneni să emită mai multe novele.

Pe lângă novela din 996, Vasile al II-lea a emis un decret privind impozitul *allelengyon*, însemnând „garanţie mutuală" (ἀλληλέγγιον). Cel mai devreme la începutul secolului al IX-lea (după cum arată o scurtă menţiune asupra acestui aspect într-unul din izvoare)[133], împăratul Nichifor I a emis dispoziţii conform cărora vecinii bogaţi ai săracilor erau responsabili de achitarea integrală a impozitelor acestora. *Allelengyon*-ul ca impozit nu era o dispoziţie inedită. El reprezenta o continuare – dar şi o transformare – a sistemului roman târziu a obligaţiei *epibole* (vezi în legătură cu împăratul Anastasius): „Sistemul de achitare a impozitului *allelengyon* a impus sarcini excesiv de apăsătoare asupra ţărănimii, ceea ce explică îndeajuns de ce calitatea de membru al comunităţii rurale era socotită împovărătoare şi de ce un ţăran prefera, în mod obişnuit, să deţină o proprietate separată"[134]. Ordinele lui

130. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 310; Vasilievski, „Materials", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCII (1879), 217 [în rusă]; *Works*, IV, 314-315 [în rusă]; Zepos, *Jus graeco-romanum*, I, 265.

131. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 308; Vasilievski, „Materials", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCII (1879), 215-216 [în rusă]; Vasilievski, *Works*, IV, 312-313 [în rusă]; Zepos, *Jus graeco-romanum*, I, 263.

132. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 315; Vasilievski, „Materials", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCII (1879), 220 [în rusă]; Vasilievski, *Works*, IV, 317 [în rusă]; Zepos, *Jus graeco-romanum*, I, 269.

133. Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 486; Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 214.

134. G. Ostrogorsky, „Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages", *Cambridge Economic History*, I, 202-203. Problema conexiunii dintre *epibole* şi *allelengyon* este încă discutabilă. Vezi F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung*

Nichifor I au stârnit atât de multă ură față de împărat, încât succesorii săi se pare că au fost constrânși să renunțe la acest impozit. În timpul lui Vasile al II-lea, când necesitățile financiare pentru susținerea războiului bulgar au devenit foarte mari și crescuse considerabil dorința de a da celor puternici o lovitură grea, împăratul a restabilit legea care îi făcea responsabili pe proprietarii bogați de impozitele celor săraci, în caz că aceștia din urmă erau incapabili să le achite. Dacă această dispoziție, atât de puternic apărată de Vasile al II-lea, ar fi rămas în vigoare vreme îndelungată, ar fi putut sfârși prin a-i ruina pe puternicii deținători ecleziastici și seculari de proprietăți. Însă *allelengyon*-ul a fost aplicat cu rigoare doar o scurtă perioadă de timp. În prima jumătate a secolului al XI-lea, Roman al III-lea Argyros, care a obținut tronul prin căsătoria cu Zoe, fiica lui Constantin al VIII-lea, impulsionat de interesul său pentru bunăstarea celor puternici și de dorința sa de a descoperi o cale de reconciliere cu clerul înalt și aristocrația funciară, a abrogat detestatul *allelengyon*.

În concluzie, decretele împăraților macedoneni din secolul al X-lea, deși au limitat într-o oarecare măsură abuzurile celor puternici, au avut rezultate efective modeste. În secolul al XI-lea, celebrele novele au fost uitate și abandonate progresiv. Același secol a fost martorul unei schimbări radicale în politica internă a împăraților bizantini, care au început să favorizeze și să protejeze deschis marea proprietate, accelerând larga dezvoltare a servituții. Totuși, comunitățile țărănești libere și micii proprietari nu au dispărut în întregime din Imperiu. Aceste instituții au persistat și vor fi discutate în legătură cu perioadele mai târzii.

Administrația provincială

Administrația provincială a Imperiului în secolul al IX-lea și în timpul dinastiei macedonene a fost marcată de dezvoltarea sistemului themelor, discutat într-un capitol anterior. Această dezvoltare s-a manifestat, pe de o parte, prin fragmentarea progresivă a themelor mai vechi și, în consecință, prin creșterea numărului themelor, iar pe de altă parte, prin ridicarea la statutul de temă a districtelor care anterior purtaseră alte nume, precum *clisurae*.

Cele două exarhate, care sunt considerate de istorici adevăratele precursoare ale themelor, se înstrăinaseră de Imperiu : exarhatul cartaginez sau african a fost cucerit de arabi la jumătatea secolului al VII-lea, în timp ce exarhatul de Ravenna a fost ocupat în prima jumătate a secolului al VIII-lea de către longobarzi, care au fost curând obligați să cedeze regelui franc Pepin cel Scurt teritoriile cucerite ale acestui exarhat. La rândul său, Pepin l-a predat papei în 754, punând astfel bazele faimosului stat pontifical medieval. În secolul al VII-lea, Imperiul bizantin a avut, pe lângă exarhate, cinci districte militare, care nu purtau încă numele de theme. La începutul secolului al IX-lea sunt menționate 10 theme : cinci asiatice, patru europene și una maritimă. Pe baza informațiilor furnizate de lucrările geografului arab Ibn-Khurdādhbeh, din secolul al IX-lea, și de alte surse, istoricii estimează că în secolul al IX-lea existau 25 de districte militare, însă nu toate erau theme. Între ele erau incluse două *clisurarchiae*, un *ducatus* și două *archontatus*. Tratatul ceremonial care

---

besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, 129-130. De asemenea, vezi G. Brătianu, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, 197-201. [Pentru informații suplimentare legate de acest tip de impozitare, vezi : A. Segré, „L'*allelengye*", *Aegyptus*, V (1924), 185-201 ; P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway, 1979, 78-80 – n. trad.]

stabilea ordinea la curte, redactat de Philotheos, mareşalul curţii (*atriclines*), în 899, dar inserat în mod obişnuit în aşa-numita carte *Despre ceremoniile curţii bizantine* (*De ceremoniis aulae byzantinae*) din timpul lui Constantin Porfirogenetul, enumeră 25 de theme[135]. În lucrarea sa *Despre theme* (*De Thematibus*) (secolul al X-lea), Constantin Porfirogenetul oferă o listă de 29 de theme : 17 asiatice, inclusiv 4 theme maritime, şi 12 europene, incluzând aici thema siciliană, o parte a acesteia din urmă constituind thema Calabria, în secolul al X-lea, după cucerirea arabă a Siciliei propriu-zise. De asemenea, printre cele 12 theme europene se afla şi thema Cherson (Korsun), în Crimeea, întemeiată probabil cel mai devreme în secolul al IX-lea, numită frecvent „Klimata" sau „Klimata gotică". Lista publicată de V. Beneševič şi atribuită domniei lui Roman Lecapenos, înainte de anii 921-927, indică 30 de theme[136]. În secolul al XI-lea, numărul lor a crescut la 38[137]. Majoritatea acestora erau conduse de un guvernator militar, *strategos*. Din cauza numeroaselor modificări ale numărului themelor şi a absenţei izvoarelor referitoare la dezvoltarea istorică a sistemului lor de organizare, cunoaşterea acestui important aspect al vieţii bizantine este încă foarte limitată şi inexactă.

Ar trebui spus ceva şi despre *clisurae* şi *clisurarhi*. Termenul *clisura*, care până astăzi înseamnă în limba greacă „trecătoare montană", a desemnat în epoca bizantină o „fortăreaţă de frontieră" cu o porţiune din teritoriul învecinat sau, mai general, o „mică provincie" guvernată de un *clisurarh*, a cărui autoritate nu era la fel de mare precum cea a unui *strategos* şi care, după toate probabilităţile, nu cumula responsabilităţile militare cu cele civile. Unele dintre *clisurae*, de pildă cele ale Seleuciei şi Sevastiei în Asia Mică şi alte câteva, au crescut în importanţă, fiind transformate în theme.

Strategii aflaţi în fruntea themelor aveau un mare număr de subordonaţi. Cel puţin în timpul lui Leon al VI-lea Înţeleptul, strategii themelor orientale, inclusiv ai themelor maritime, au primit mijloace de trai precise din partea trezoreriei imperiale, în timp ce strategii themelor occidentale erau întreţinuţi din veniturile districtelor respective, şi nu de către trezorerie.

Organizarea themelor a atins cel mai înalt stadiu al dezvoltării sale în timpul dinastiei macedonene. După această perioadă, sistemul a intrat treptat în declin, parţial din cauza cuceririlor reuşite de turcii selgiucizi în Asia Mică, parţial din cauza schimbărilor care au survenit în viaţa bizantină în perioada cruciadelor.

O perioadă de agitaţii (1056-1081)

Împăraţii

Încă din 1025, după moartea lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul, Imperiul a intrat într-o perioadă de agitaţii, de schimbări frecvente ale unor suverani mediocri şi de început de declin. Împărăteasa Zoe a reuşit să ridice pe tron pe fiecare dintre cei trei soţi ai săi. În 1056, odată

135. J.B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*, 146-147.

136. V. Beneševič, „Die byzantinischen Ranglisten nach dem *Kletorologion Philothei*", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, V (1926), 118-122 ; cu privire la datare, 164-165.

137. Vezi N. Skabalanovici, *The Byzantine State and Church in the Eleventh Century*, 193-230 [în rusă].

cu moartea împărătesei Teodora, sora Zoei, dinastia macedoneană se stingea definitiv. S-a instalat o perioadă de grave dezordini, care a durat 25 de ani (1056-1081). Ea s-a încheiat odată cu urcarea pe tron a lui Alexios Comnenul, fondatorul celebrei dinastii a Comnenilor.

Această perioadă, caracterizată prin frecvente schimbări la tron, care a fost ocupat în cea mai mare parte de împăraţi incapabili, a fost una semnificativă în istoria Imperiului bizantin, pentru că în aceşti 25 de ani s-au dezvoltat în Imperiu condiţiile ce au provocat cruciadele în Occident.

În cursul acestei perioade, adversarii externi ai Imperiului bizantin au exercitat presiune din toate direcţiile: normanzii erau activi în vest, pecenegii şi uzii în nord, iar turcii selgiucizi în est. La sfârşit, teritoriul Imperiului bizantin a fost considerabil restrâns.

O altă trăsătură distinctivă a perioadei a fost conflictul purtat de elementul militar şi numeroasa aristocraţie funciară (în special cea din Asia Mică) împotriva administraţiei centrale birocratice. Acest conflict între provincii şi capitală s-a încheiat, după un număr de fluctuaţii, cu victoria armatei şi a proprietarilor funciari, care a fost o victorie a provinciilor asupra capitalei. Alexios Comnenul s-a aflat în fruntea partidei victorioase.

Toţi împăraţii perioadei de tulburări din secolul al XI-lea au fost de origine greacă. În 1056, bătrâna împărăteasă Teodora a fost forţată de către partidul de la curte să-l aleagă drept succesor pe vârstnicul patrician Mihail Stratiotikos. Teodora a murit la scurt timp după ce a făcut alegerea, iar Mihail Stratiotikos, candidatul partidului de la curte, a rămas pe tron pentru aproape un an (1056-1057). Împotriva lui s-a constituit o opoziţie, condusă de armata din Asia Mică, ce l-a proclamat împărat pe generalul Isaac Comnenul, reprezentant al unei mari familii a aristocraţiei funciare, celebră pentru lupta sa împotriva turcilor* A fost prima victorie a partidului militar asupra guvernului central în timpul acestei perioade agitate. Mihail Stratiotikos a fost obligat să abdice şi să-şi petreacă restul zilelor ca simplu cetăţean.

Victoria partidului militar a fost de scurtă durată. Isaac Comnenul a guvernat doar între anii 1057 şi 1059, după care a renunţat la tron şi a intrat în monahism. Motivele abdicării sale nu sunt încă foarte clare. Este posibil ca Isaac Comnenul să fi fost victima unei conspiraţii abile a celor nemulţumiţi de guvernarea sa independentă şi activă. Se ştie că a considerat interesele trezoreriei ca fiind prioritare şi, pentru a-i spori veniturile, a confiscat proprietăţile dobândite ilegal de către marii proprietari seculari şi ecleziastici şi a redus retribuţiile înalţilor funcţionari**. Este probabil ca Mihail Psellos, celebrul savant şi om de stat, să fi fost implicat în această conspiraţie împotriva lui Isaac Comnenul.

Lui Isaac i-a urmat Constantin al X-lea Ducas (1059-1067). Acest înzestrat finanţist şi apărător al ideii de justiţie echidistantă şi-a dedicat întreaga atenţie problemelor guvernării

---

* Pentru interpretarea acestui moment, vezi: Speros Vryonis Jr., *The Internal History of Byzantium during the „Time of Troubles" (1057-1081)*, unpublished Ph.D. dissertation, Harvard University, 1956, 26-49; M.D. Spadaro, „La deposizione di Michele VI: un episodio di *concordia discors* fra Chiesa e militari?", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 37 (1987), 153–171; J. Shepard, „Isaac Comnenus' Coronation Day", *Byzantinoslavica*, 38 (1977), 22-30 (n. trad.).

** Pentru mai multe detalii legate de reformele primului împărat din familia Comnenilor, vezi: Speros Vryonis Jr., *The Internal History of Byzantium during the „Time of Troubles" (1057-1081)*, unpublished Ph.D. dissertation, Harvard University, 1956, 50-65; E. Stănescu, „Les réformes d'Isaac Comnène", *Revue des études sud-est européennes*, 4 (1966), 35-69 (n. trad.).

civile. Armata şi chestiunile militare l-au interesat foarte puţin. Domnia sa poate fi considerată ca o reacţie a administraţiei civile împotriva elementului militar, care triumfase în timpul lui Isaac Comnenul, sau ca o reacţie a capitalei împotriva provinciilor. A fost „vremea nefericită de dominaţie a birocraţilor, retorilor şi eruditilor"[138]. Înaintările ameninţătoare ale pecenegilor şi uzilor dinspre nord şi ale turcilor selgiucizi dinspre est nu justificau caracterul antimilitar al administraţiei lui Constantin. Imperiul avea nevoie urgentă de un suveran care să poată organiza rezistenţa necesară în faţa inamicului. Chiar un pacifist al secolului al XI-lea precum Mihail Psellos a scris: „Armata este coloana vertebrală a statului roman"[139]. Ca atare, o puternică opoziţie s-a format împotriva împăratului. Atunci când el a murit, în 1067, autoritatea imperială a fost trecută, pentru câteva luni, soţiei sale, Evdokia Makrembolitissa. Partidul militar a constrâns-o să se căsătorească cu capabilul general Roman Diogenes, capadocian de origine. El a urcat pe tron ca Roman al IV-lea Diogenes şi a domnit între anii 1067 şi 1071*

Urcarea sa pe tron marchează a doua victorie a partidului militar. Domnia de patru ani a acestui împărat-soldat s-a sfârşit foarte tragic, el fiind capturat şi devenind prizonier al sultanului turc. Atunci când s-a primit vestea despre captivitatea împăratului, în capitală s-a produs o mare agitaţie. După câteva ezitări, a fost proclamat un nou împărat: fiul Evdokiei Makrembolitissa şi al lui Constantin Ducas, primul ei soţ, şi discipolul lui Mihail Psellos. Acesta este cunoscut în istorie ca Mihail al VII-lea Ducas, supranumit Parapinakes[140]. Evdokia

138. Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1006.

139. K. Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, IV, 58. [Pentru alte informaţii despre basileul Constantin al X-lea, vezi: Speros Vryonis Jr., *The Internal History of Byzantium during the „Time of Troubles" (1057-1081)*, unpublished Ph.D. dissertation, Harvard University, 1956, 66-88 – n. trad.]
Pentru mai multe informaţii despre activitatea acestui împărat, vezi: Speros Vryonis Jr., *The Internal History of Byzantium during the „Time of Troubles" (1057-1081)*, unpublished Ph.D. dissertation, Harvard University, 1956, 89-110; Semavi Eyice, *Malazgirt savaşini kaybeden: IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*, Ankara, Türk tarih Kurumu Basimevi, 1971; Speros Vryonis Jr., „The Greek and Arab Sources on the Battle of Mantzikert, 1071 A.D.", în Speros Vryonis Jr. (ed.), *Byzantine Studies: Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, New Rochelle NY, 1992, 125-140; S. Vryonis Jr., „The Greek and Arabic Sources on the Eight Day Captivity of the Emperor Romanos IV in the Camp of the Sultan Arslan after the Battle of Mantzikert", în C. Sode & Sarolta Takács (eds.), *Novum Millennium: Studies on Byzantine History and Culture Dedicated to Paul Speck*, Aldershot/Burlington, Ashgate, 2001, 439-450; S. Vryonis Jr., „Michael Psellus, Michael Attaleiates: the Blinding of Romanus IV at Kotyaion (29 June 1072) and His Death on Proti (4 August)", în J. Herrin *et alii* (eds.), *Porphyrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot/Burlington, Ashgate, 2003, 3-14 (n. trad.).

140. Supranumele acestui împărat îşi avea originea în faptul că, din cauza slabelor recolte care s-au înregistrat în timpul domniei sale, cu o *nomisma* (moneda bizantină de aur) se vindea nu un întreg *medimnus* (măsură) de pâine, ci un *pinakion*, aşa cum era numit un sfert de *medimnus*. [Pentru activitatea împăratului Mihail al VII-lea Ducas, elogiat excesiv de către Mihail Psellos, vezi: Speros Vryonis Jr., *The Internal History of Byzantium during the „Time of Troubles" (1057-1081)*, unpublished Ph.D. dissertation, Harvard University, 1956, 111-150; A. Tuilier, „Michel VII et le pape Grégoire VII: Byzance et la réforme grégorienne", în *XVe Congrès International d'études byzantines (Athènes, 5-11 septembre 1976): Rapports et co-rapports*, IV, Athènes, 1980, 350-364; A.A. Δημοσθένους, *Μιχαήλ Ζ' Δούκας (1071-1078). Ο ανίκανος αυτοκράτορας*, Αθήνα, 2005 – n. trad.]

a aflat protecţie îmbrăcând veşmântul monahal. Când Roman a fost eliberat de sultan şi a revenit în capitală, a găsit tronul ocupat de un nou suveran şi, deşi îi fuseseră date asigurări în privinţa securităţii personale înainte de întoarcerea sa, a fost orbit în mod barbar şi a murit la scurt timp după aceea.

Mihail al VII-lea Ducas Parapinakes (1071-1078) iubea literele, disputele savante şi compunerea de versuri, nefiind absolut deloc aplecat spre activitatea militară. El a restabilit regimul birocratic al tatălui său, Constantin Ducas, care era nepotrivit pentru situaţia externă a Imperiului. Noile succese ale turcilor şi pecenegilor impuneau ca Imperiul să fie condus de un împărat-soldat sprijinit de armată, singurul capabil să-l salveze de la ruină. În această privinţă, „purtătorul de cuvânt al nevoilor populare, care oferea speranţe pentru împlinirea lor"[141], a fost strategul uneia dintre themele Asiei Mici, Nichifor Botaniates* Acesta a fost proclamat împărat în Asia Mică şi l-a obligat pe Parapinakes să îmbrace veşmântul monahal şi să se retragă în mănăstire. Abia după aceea a intrat în capitală şi a fost încoronat de către patriarh. A rămas pe tron între anii 1078 şi 1081, dar, din cauza vârstei înaintate şi a slăbiciunii fizice, a fost incapabil să se ocupe de dificultăţile interne sau externe. În acelaşi timp, marea aristocraţie funciară din provincii nu i-a recunoscut drepturile la tron şi astfel, în diferite regiuni ale Imperiului, au apărut mai mulţi pretendenţi care îşi disputau aceste drepturi. Unul dintre ei, Alexios Comnenul, un nepot al fostului împărat Isaac Comnenul, care era înrudit şi cu familia Ducas, a demonstrat multă abilitate în exploatarea condiţiilor existente pentru a-şi atinge scopul, tronul. Botaniates a abdicat şi s-a retras la mănăstire, intrând mai târziu în monahism. În 1081, Alexios Comnenul a fost încoronat împărat şi a pus capăt acestei perioade de anarhie. Intronizarea acestui prim suveran din dinastia Comnenilor, în secolul al XI-lea, marchează încă o victorie a partidului militar şi al marilor proprietari funciari.

Era foarte natural ca, în timpul acestor schimbări frecvente de suverani şi al luptei continue în ascuns sau pe faţă pentru tron, politica externă a Imperiului să sufere mult, iar Bizanţul să coboare de pe înalta poziţie pe care o ocupase în lumea medievală. Acest declin a fost accelerat de condiţiile externe periculoase şi complicate provocate de operaţiunile victorioase ale principalilor inamici ai Imperiului : turcii selgiucizi în est, pecenegii şi uzii în nord şi normanzii în vest.

Turcii selgiucizi

Imperiul bizantin îi cunoscuse pe turci de multă vreme. Proiectul unei alianţe turco-bizantine a existat încă din a doua jumătate a secolului al VI-lea. De asemenea, turcii au slujit în Bizanţ ca mercenari, precum şi în garda imperială[142]. Erau numeroşi în rândurile armatei

141. Skabalanovich, *Byzantine State and Church*, 115 [în rusă].

* Pe lângă monografia în neogreacă de la începutul secolului XX semnată de G.P. Begleres – Γ.Π. Βεγλερής, *Ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Νικηφόρος ὁ Βοτανειάτης (πρωτοπρόεδρος καὶ δούξ Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου)*, Ἀθήναις, 1916 –, informaţii suplimentare despre împăratul Nichifor al III-lea pot fi consultate în: Speros Vryonis Jr., *The Internal History of Byzantium during the „Time of Troubles" (1057-1081)*, unpublished Ph.D. dissertation, Harvard University, 1956, 151-171 ; B. Leib, „Nicéphore III Botaniates (1078-1081) et Marie d'Alanie", în *Actes du VIe Congrès International d'études byzantines (Paris, 27 juillet – 2 août 1948)*, I, Paris, 1950, 129-140 (n. trad.).

142. Vezi Constantin Porfirogenetul, *De cerimoniis aulae byzantinae*, ed. Bonn, 661. Harun-ibn-Yahya (în secolul al IX-lea), în M. de Goeje, *Bibliotheca geographorum arabicorum*, VII, 121, 124.

arabe de la frontiera orientală a Imperiului şi au luat parte activ la cucerirea şi jefuirea cetăţii Amorion în 838. Dar aceste relaţii şi conflicte cu turcii au avut consecinţe minore sau nule pentru Imperiu până în secolul al XI-lea. Odată cu apariţia turcilor selgiucizi la graniţa orientală, în prima jumătate a secolului al XI-lea, condiţiile s-au schimbat[143].

Selgiucii sau selgiucizii erau descendenţii prinţului turc Selgiuk, care a fost în serviciul unui han din Turkestan în jurul anului 1000. Din stepele kîrgîze, Selgiuk a emigrat cu tribul său în Transoxiana, lângă Buhara, unde el şi poporul său au îmbrăţişat Islamul. Într-o scurtă perioadă de timp, forţa selgiucizilor a sporit în aşa măsură încât doi dintre nepoţii lui Selgiuk au fost capabili să conducă hoardele turcice sălbatice în atacurile împotriva Khorasanului (Khurasan).

Mişcarea ofensivă a selgiucizilor în Asia Occidentală a deschis o nouă epocă în istoria musulmană, dar şi bizantină. În secolul al XI-lea, califatul nu mai era un întreg unitar. Spania, Africa şi Egiptul duseseră de multă vreme o viaţă politică independentă de califul din Bagdad. De asemenea, Siria, Mesopotamia şi Persia erau divizate între suverani autonomi şi diferite dinastii independente. După cucerirea Persiei la mijlocul veacului al XI-lea, selgiucizii au pătruns în Mesopotamia şi au intrat în Bagdad. De acum înainte, califul Bagdadului s-a aflat sub protecţia selgiucizilor, ai căror sultani nu şi-au avut reşedinţa la Bagdad, dar şi-au exercitat autoritatea în acest important oraş prin intermediul unui general. La scurt timp după aceea, când forţa turcilor selgiucizi a sporit datorită sosirii noilor triburi turcice, ei au cucerit întreaga Asie Occidentală, din Afganistan până la graniţele Imperiului bizantin în Asia Mică, precum şi califatul egiptean al Fatimizilor.

De la jumătatea secolului al XI-lea, selgiucizii au devenit un factor esenţial în istoria Imperiului bizantin, pentru că au început să ameninţe provinciile de graniţă din Asia Mică şi din Caucaz. În deceniul patru al secolului al XI-lea, Constantin al IX-lea Monomahul a anexat Imperiului Armenia şi noua sa capitală, Ani. Drept urmare, Armenia nu a mai fost un stat-tampon între Imperiu şi turci; când ea a fost atacată, teritoriul bizantin a fost atacat. Mai mult decât atât, turcii au avut succes în acest atac. De asemenea, trupele turceşti au avansat şi în Asia Mică.

În timpul domniei foarte active – deşi foarte scurtă – a lui Isaac Comnenul, frontiera orientală a fost bine apărată împotriva atacurilor selgiucizilor. Dar, după căderea sa, politica antimilitară a lui Constantin Ducas a slăbit puterea militară a Asiei Mici şi a facilitat înaintarea turcilor în provinciile bizantine. Potrivit unui istoric, este probabil ca guvernul să fi perceput „nenorocirile acestor provincii insubordonate şi arogante" cu oarecare satisfacţie. „Răsăritul, ca şi Italia, plătea un preţ foarte mare pentru greşelile administraţiei centrale."[144] Sub Constantin al X-lea Ducas şi sub domnia următoare de şapte luni a soţiei sale, Evdokia Makrembolitissa, al doilea sultan selgiucid, Alp Arslan, a cucerit Armenia şi a devastat o parte a Siriei, Cilicia şi Capadocia. În Cezareea, capitala Capadociei, turcii au jefuit

---

Descrierea Constantinopolului făcută de Harun-ibn-Yahya este inserată în lucrarea arabă de geografie a lui [Ahmad – n. trad.] Ibn-Rustah (din secolul al X-lea): A.A. Vasiliev, „Harun-ibn--Yahya and his Description of Constantinople", *Annales de l'Institut Kondakov*, V (1932), 156, 158; Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 216, 219, 227.

143. Vezi P. Wittek, „Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie", *Byzantion*, X (1935), 12-53; Wittek, „Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum", *Byzantion*, XI (1936), 285-302.

144. C. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches von den Kreuzzügen*, 107; în limba franceză, 104.

principalul sanctuar al oraşului, biserica Sfântului Vasile cel Mare, unde erau păstrate moaştele Sfântului[145] Un cronicar bizantin a scris despre domnia lui Mihail Parapinakes (1071-1078): „Sub acest împărat, aproape întreaga lume, pe uscat şi pe apă, cotropită de către necredincioşii barbari, a fost distrusă şi depopulată, pentru că toţi creştinii fuseseră măcelăriţi de aceştia, toate locuinţele şi aşezările cu bisericile lor au fost devastate în întreg Răsăritul, nimicite complet şi şterse de pe faţa pământului"[146].

Partidul militar a găsit un soţ pentru Evdokia în persoana lui Roman Diogenes. Noul împărat a condus mai multe campanii împotriva turcilor şi a obţinut unele succese în primele bătălii. Armatei lui, constituită din soldaţi de diferite etnii – slavi macedoneni, bulgari, uzi, pecenegi, varegi şi franci (nume ce era aplicat în această perioadă tuturor etniilor europene din Occident) –, i-au lipsit antrenamentul şi o organizare solidă, astfel încât nu a fost capabilă să opună o rezistenţă serioasă mobilităţii deosebite a cavaleriei turceşti şi atacurilor de tip nomadic, rapide şi îndrăzneţe. Cel mai puţin demnă de încredere parte a armatei bizantine era cavaleria uşoară a uzilor şi pecenegilor, care, în cursul conflictelor cu turcii, resimţea imediat o înrudire de trib cu aceştia din urmă.

Ultima campanie a lui Roman Diogenes s-a sfârşit cu bătălia fatală din anul 1071, lângă Mantzikert (Manazkert, actualul Melazgherd), în Armenia, la nord de lacul Van. Puţin înainte de luptă, detaşamentul uzilor, împreună cu comandantul lor, a trecut de partea turcilor. Acest fapt a provocat o mare neliniştе în rândurile armatei lui Roman Diogenes. În momentul decisiv al bătăliei, unul dintre generalii bizantini a răspândit zvonul că armata imperială a fost înfrântă. Soldaţii au fost cuprinşi de panică şi au căutat să se salveze prin fugă. Roman, care s-a luptat eroic pe toată durata bătăliei, a fost capturat de turci şi, la sosirea sa în tabăra inamică, a fost întâmpinat cu mari onoruri de Alp Arslan.

Învingătorul şi învinsul au negociat o pace „eternă" şi un tratat de alianţă ale cărui clauze principale, după cum au fost indicate de izvoarele arabe, erau: (1) Roman Diogenes obţinea eliberarea prin achitarea unei răscumpărări; (2) Bizanţul trebuia să plătească un tribut anual substanţial lui Alp Arslan; (3) Bizanţul trebuia să restituie toţi captivii turci[147] La revenirea sa în Constantinopol, Roman a găsit tronul ocupat de Mihail al VII-lea Ducas; Roman a fost orbit de către adversarii săi şi a murit la scurt timp după aceasta.

Bătălia de la Mantzikert a avut consecinţe importante pentru Imperiu. Deşi, potrivit tratatului, Imperiul bizantin nu a cedat probabil niciun teritoriu lui Alp Arslan[148], pierderile sale erau foarte mari, pentru că armata care a apărat frontierele Asiei Mici a fost complet distrusă, iar Imperiul era incapabil să reziste viitoarelor înaintări ale turcilor. Situaţia jalnică a Imperiului a fost agravată şi mai mult de administraţia antimilitară slabă a lui

145. Michaelis Attaliotae, *Historia*, 94; Joannis Scylitzae, *Historia*, 661.

146. 'Ανονύμου, *Σύνοψις Χρονική*; Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, VII, 169. Despre devastările turceşti din secolul al XI-lea, înainte de 1071, vezi şi *Chronique de Michel le Syrien*, trad. Chabot, III, 158-165.

147. Vezi G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 115-116; J. Laurent, „Byzance et les Turcs Seldjoucides en Asie Mineure, leur traités antérieurs à Alexis Comnène", *Βυζαντίς*, II (1911-1912), 106-126. Un articol excelent de G. Cahen, „La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes", *Byzantion*, IX (1934), 613-642.

148. J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*, 95: tratatul „impunea probabil şi o cesiune teritorială", însă nu cunoaştem clauzele detaliate ale acestei înţelegeri (p. 95, n. 1). De asemenea, vezi Cahen, „La campagne de Mantzikert", *Byzantion*, IX (1934), 637-638.

Mihail al VII-lea Ducas. Înfrângerea de la Mantzikert a fost o lovitură mortală dată dominaţiei bizantine în Asia Mică, o parte esenţială a Imperiului bizantin. După 1071 nu mai exista o armată bizantină care să reziste turcilor. Un cercetător merge atât de departe încât afirmă că, după această bătălie, întreg statul bizantin a fost în mâinile turcilor[149]. Un alt istoric numeşte bătălia „ceasul morţii marelui Imperiu bizantin" şi declară că, „deşi consecinţele sale, în toate aspectele lor cele mai oribile, nu au fost resimţite imediat, partea de est a Asiei Mici, Armenia şi Capadocia – provincii care au fost patria atâtor împăraţi şi soldaţi celebri şi care constituiau forţa principală a Imperiului – au fost definitiv pierdute şi turcii şi-au instalat corturile lor nomade pe ruinele gloriei romane străvechi. Leagănul civilizaţiei a căzut pradă barbariei islamice şi brutalizării complete"[150].

În anii ce s-au scurs între catastrofa din 1071 şi urcarea pe tron a lui Alexios Comnenul în 1081, turcii au profitat de situaţia vulnerabilă a Imperiului şi de lupta internă între partide, care cereau frecvent ajutor, şi au pătruns şi mai adânc în viaţa Bizanţului. Detaşamente izolate turceşti au ajuns până în provinciile occidentale ale Asiei Mici. Trupele turce care l-au ajutat pe Nichifor Botaniates să-şi ocupe tronul l-au însoţit până la Niceea şi Chrysopolis (astăzi Scutari).

Mai mult, după moartea lui Roman Diogenes şi Alp Arslan, nici turcii şi nici Imperiul nu s-au considerat obligaţi de tratatul negociat de aceşti suverani. Turcii au folosit orice ocazie pentru a prăda provinciile bizantine din Asia Mică şi, potrivit unui cronicar bizantin din epocă, au intrat în aceste provincii nu ca briganzi pasageri, ci ca stăpâni definitivi[151]. Totuşi, această mărturie este exagerată, cel puţin pentru perioada anterioară anului 1081. După cum a afirmat J. Laurent, „în 1080, la şapte ani după prima lor apariţie pe malurile Bosforului, turcii nu se stabiliseră încă undeva; nu întemeiaseră niciun stat; ei fuseseră întotdeauna simpli tâlhari rătăcitori şi dezordonaţi"[152]. Succesorul lui Alp Arslan a încredinţat comanda militară în Asia Mică lui Süleyman-ibn-Kutulmuş, care a ocupat partea centrală a Asiei Mici şi a întemeiat, mai târziu, Sultanatul de Rum sau din Asia Mică[153]. Deoarece capitala sa, Iconium (actualul Konia), era cel mai frumos şi prosper oraş bizantin din Asia Mică, acest stat al selgiucizilor este numit adesea Sultanatul de Iconium[154]. Din poziţia sa centrală în Asia Mică, noul sultanat s-a extins către Marea Neagră în nord şi coasta mediteraneană în sud şi a devenit un periculos rival pentru Imperiu. Trupele turceşti au continuat să se deplaseze mai departe către vest, iar forţele Imperiului bizantin nu erau suficient de puternice pentru a li se opune.

Mişcarea de înaintare a selgiucizilor şi probabil înaintarea ameninţătoare a uzilor şi pecenegilor dinspre nord către capitală l-au constrâns pe Mihail al VII-lea Ducas Parapinakes, în prima parte a domniei, să solicite ajutorul occidental prin trimiterea unui mesaj papei

149. A. Gfrörer, *Byzantinische Geschichten*, III, 791.
150. Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1010.
151. Joannis Scylitzae, *Historia*, ed. Bonn, 708.
152. Laurent, *Byzance et les Turcs*, 13-26, 97 (în special n. 3), 110-111.
153. Termenul *Rum*, care nu este altceva decât o formă coruptă a cuvântului *romani*, a fost folosit de scriitorii musulmani pentru a-i desemna pe grecii bizantini şi posesiunile lor; de asemenea, *Rum* era folosit şi pentru a indica Asia Mică.
154. Pentru această perioadă timpurie, Iconium este indicat drept capitală de izvoarele orientale; izvoarele greceşti indică Niceea drept reşedinţă a lui Süleyman: Laurent, *Byzance et les Turcs*, 8 (n. 1), 11 (n. 1); Laurent, „Byzance et l'origine du sultanat de Roum", *Mélanges Charles Diehl*, I, 177-182.

Grigorie al VII-lea, promiţând să răsplătească asistenţa pontificală prin realizarea unirii Bisericilor. Grigorie al VII-lea a reacţionat favorabil şi a trimis o serie de mesaje principilor Europei Apusene şi „tuturor creştinilor" (*ad omnes christianos*), în care declara că „păgânii exercitau o mare presiune asupra Imperiului creştin şi devastaseră tot până la zidurile Constantinopolului, cu nemaiauzită cruzime"[155]. Apelurile lui Grigorie nu au avut rezultate palpabile şi niciun ajutor nu a fost trimis din Apus. Între timp, papa a fost implicat în lunga şi teribila ceartă pentru învestitură cu regele german Henric al IV-lea. În momentul urcării pe tron a lui Alexios Comnenul, a fost evident că înaintarea spre vest a selgiucizilor era cea mai periculoasă ameninţare pentru Imperiu.

Pecenegii

Către sfârşitul perioadei macedonene, pecenegii deveniseră cei mai periculoşi dintre adversarii nordici ai Imperiului bizantin. Administraţia imperială le-a dat permisiunea de a se stabili în regiunile de la nord de Balcani şi le-a acordat titluri aulice bizantine mai multor prinţi pecenegi. Dar aceste măsuri nu au oferit o soluţie reală problemei pecenege, în primul rând pentru că pecenegii nu s-au putut adapta vieţii sedentare şi, apoi, pentru că noi hoarde de pecenegi şi uzi, înrudiţi cu ei, veneau continuu de dincolo de Dunăre, îndreptându-şi întreaga atenţie spre sud, unde puteau efectua raiduri în teritoriul bizantin. Isaac Comnenul a reuşit să se opună cu succes înaintării pecenegilor, „care se târâseră afară din peşterile lor"[156]. El a restabilit autoritatea bizantină la Dunăre şi, de asemenea, a putut să opună o rezistenţă puternică atacurilor turcilor.

În timpul lui Constantin Ducas, uzii au apărut la Dunăre. „A fost o adevărată migraţie; un întreg trib, numărând 600.000 de persoane, cu toate bunurile şi averile lor, s-a îngrămădit pe malul stâng al fluviului. Toate eforturile de a împiedica trecerea lor au fost zadarnice."[157] Regiunea Tesalonicului, Macedonia, Tracia şi chiar Grecia au devenit ţintele unei teribile devastări. Un istoric bizantin contemporan aprecia chiar că „întreaga populaţie a Europei se gândea (în acel moment) la perspectiva emigrării"[158]. Când această ameninţare teribilă a fost înlăturată, masele populare au atribuit salvarea unui ajutor supranatural. Unii dintre uzi au intrat chiar în serviciul împăratului şi au primit de la guvern anumite proprietăţi funciare în Macedonia. Pecenegii şi uzii care au slujit în armata bizantină au jucat un rol important în fatala bătălie de la Mantzikert.

Noua politică financiară a lui Mihail al VII-lea Ducas Parapinakes, care, la sfatul primului-ministru, a redus darurile în bani trimise în mod obişnuit oraşelor de la Dunăre, a stârnit frământare printre pecenegii şi uzii din regiunile dunărene. Ei au constituit o alianţă cu nomazii de pe celălalt mal al fluviului, au ajuns la un acord cu unul dintre generalii bizantini, care s-a răzvrătit împotriva împăratului, şi, împreună cu alte triburi, probabil inclusiv slavi, s-au deplasat către sud, au devastat regiunea Adrianopol şi au asediat Constantinopolul, care a suferit mult din cauza lipsei proviziilor. În acest moment critic, Mihail Parapinakes, sub presiunea atacurilor selgiucizilor şi pecenegilor, a adresat cererea sa de ajutor papei Grigorie al VII-lea.

155. Migne, *Patrologia Latina*, CXLVIII, 329.
156. Joannis Scylitzae, *Historia*, ed. Bonn, 645.
157. Vasilievski, „Byzantium and the Patzinaks", *Works*, I, 26 [în rusă].
158. Michaelis Attaliotae, *Historia*, 84.

Se pare că abilitatea diplomaţiei bizantine a reuşit să semene discordie între forţele aliate care încercuiau capitala. Asediul a fost ridicat şi acestea s-au întors pe malurile Dunării cu prăzi bogate. Către sfârşitul acestei perioade, pecenegii au fost participanţi activi în lupta pentru tronul bizantin dintre Nichifor Botaniates şi Alexios Comnenul.

Problema uzo-pecenegă nu a fost rezolvată în perioada tulbure care a precedat epoca dinastiei comnene. Această ameninţare turcică dinspre nord, care, din când în când, a pus în pericol capitala însăşi, a fost transmisă dinastiei Comnenilor.

Normanzii

Către sfârşitul perioadei dinastiei macedonene, normanzii au apărut în Italia şi, profitând de dificultăţile interne ale Imperiului bizantin şi de ruptura cu Roma, au început să înainteze cu succes pe teritoriul posesiunilor Imperiului din Italia meridională. Guvernul oriental nu a putut face nimic împotriva acestei ameninţări, pentru că toate forţele sale erau implicate în lupta cu turcii selgiucizi, care, împreună cu pecenegii şi uzii din nord, păreau a fi aliaţii naturali ai normanzilor. Ca să folosim cuvintele lui Neumann, „Imperiul s-a apărat în Italia folosind numai braţul lui stâng"[159]. O armă puternică a normanzilor în lupta lor cu Imperiul bizantin a fost flota, care într-o perioadă ulterioară a fost de mare ajutor forţelor terestre normande. La mijlocul secolului al XI-lea, normanzii aveau un conducător foarte capabil în persoana lui Robert Guiscard, „care, de la un şef de briganzi, s-a ridicat la rangul unui fondator de Imperiu"[160].

Principalul obiectiv al lui Robert Guiscard era cucerirea Italiei meridionale bizantine. Deşi Imperiul bizantin se confrunta cu multe şi mari dificultăţi, lupta în Italia în deceniile cinci şi şase ale secolului al XI-lea a continuat cu victorii alternante. Robert a cucerit Brindisi, Tarentum şi Reggio (Rhegium); totuşi, câţiva ani mai târziu, primele două oraşe au fost recucerite de trupele bizantine trimise la Bari, care includeau şi varegi printre efectivele lor. Într-o perioadă mai târzie a acestei lupte, succesul a fost de partea normanzilor.

Robert Guiscard a asediat Bari, care a fost în acea perioadă centrul principal al dominaţiei bizantine în Italia meridională şi unul dintre cel mai bine fortificate oraşe din peninsulă. Numai prin metode ingenioase, în secolul al IX-lea, musulmanii au reuşit să ocupe Bari pentru o perioadă scurtă de timp. În acelaşi secol, oraşul a opus o rezistenţă înverşunată împăratului occidental Ludovic al II-lea. Asedierea oraşului Bari de către Robert a fost o întreprindere militară dificilă, susţinută puternic de flota normandă, care a supus portul unei blocade. Asediul a durat trei ani şi s-a încheiat în primăvara lui 1071, când cetatea Bari a fost silită să se supună lui Robert[161].

Căderea oraşului Bari a însemnat sfârşitul dominaţiei bizantine în Italia meridională. Din această bază importantă din Apulia, Robert a putut rapid să cucerească definitiv ultimele mici posesiuni bizantine în regiunile din interiorul Italiei. De asemenea, această cucerire a Italiei meridionale a eliberat forţele lui Robert pentru *reconquista* Siciliei de la musulmani.

Cucerirea sudului Italiei de către normanzi nu a distrus complet influenţa bizantină. Admiraţia pentru Imperiul Oriental, pentru tradiţiile şi splendoarea sa a continuat să se

159. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches*, 103; în limba franceză, 100.
160. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches*, 102; în limba franceză, 99.
161. Asupra izvoarelor: Gay, *L'Italie Méridionale*, 536, n. 3.

resimtă foarte puternic peste tot în Occident. Imperiul Apusean al lui Carol cel Mare sau cel al lui Otto al Germaniei reprezentau în multe privinţe o reflectare a obiceiurilor, ideilor şi condiţiilor de viaţă exterioare din Orient, consacrate de multe secole. Cuceritorii normanzi ai Italiei meridionale, precum Robert Guiscard, trebuie să fi simţit o şi mai mare fascinaţie pentru Imperiul bizantin.

Robert, duce de Apulia, care se considera succesor legitim al împăraţilor bizantini, a menţinut organizarea administrativă bizantină în regiunile cucerite. Astfel, descoperim că documentele normande menţionează thema Calabria, precizând că oraşele erau guvernate de strategi sau exarhi şi că normanzii aspirau să obţină titluri bizantine. Limba greacă s-a păstrat în serviciul liturgic al bisericilor din Calabria, iar în anumite regiuni era chiar folosită ca limbă oficială în perioada normandă. În general, cuceritori şi cuceriţi conviețuiau fără a se amesteca, păstrându-şi propria limbă, propriile moravuri şi obiceiuri.

Proiectele ambiţioase ale lui Robert Guiscard au mers mai departe de teritoriile limitate ale Italiei sudice. Deplin conştient de slăbiciunea internă a Imperiului bizantin şi de gravele lui probleme externe, cuceritorul normand a început să viseze că va uzurpa coroana imperială a basileului.

Căderea oraşului Bari, în primăvara anului 1071, şi bătălia fatală de la Mantzikert, în luna august a aceluiaşi an, au arătat că 1071 a fost una dintre cele mai importante date din întreg cursul istoriei bizantine. Italia meridională a fost definitiv pierdută în vest, iar în est dominaţia Imperiului în Asia Mică era condamnată. Redus teritorial şi privat de izvorul său vital principal, Asia Mică, Imperiul Oriental a intrat într-o perioadă de evident declin începând cu a doua jumătate a secolului al XI-lea. În ciuda unui oarecare revirimnent sub Comneni, Imperiul ceda treptat importanţa sa politică, dar şi economică, statelor Europei Occidentale.

Împăratul Mihail al VII-lea Ducas Parapinakes a înţeles pe deplin creşterea ameninţării din partea lui Robert asupra Imperiului şi a dorit să o îndepărteze prin mijlocirea unei căsătorii între cele două case regale. Fiul împăratului s-a logodit cu fiica lui Robert. Dar aceasta nu a însemnat ameliorarea situaţiei existente şi, după depunerea lui Mihail, normanzii şi-au reluat ostilităţile împotriva Imperiului. În momentul urcării pe tron a Comnenilor, ei se pregăteau deja să-şi transfere atacurile militare din Italia către coasta răsăriteană a Mării Adriatice. Perioada de tulburări, ce s-a caracterizat printr-o dispută internă aproape neîntreruptă şi a avut ca efect reculul puterii imperiale pe toate frontierele, atât în Asia, cât şi în Europa, a lăsat noii dinastii a Comnenilor o moştenire politică foarte grea.

Cultura, învăţământul, literatura şi arta

Epoca dinastiei macedonene, marcată de o activitate intensă în domeniul afacerilor externe şi interne, a fost şi o perioadă de dezvoltare remarcabilă în sfera învăţământului, literaturii, culturii şi artei. Această epocă a fost martora celor mai evidente manifestări ale trăsăturilor caracteristice ale culturii bizantine, exprimată în dezvoltarea unei relaţii mai intime între elementele profane şi cele teologice sau în reconcilierea înţelepciunii antice păgâne cu noile idei ale creştinismului, în dezvoltarea cunoaşterii generale şi enciclopedice şi, în sfârşit, în lipsa originalităţii şi geniului creator. În cursul acestei perioade, Universitatea din Constantinopol a fost încă o dată un centru de cultură, educaţie şi literatură în jurul căruia s-au adunat cele mai importante forţe culturale ale Imperiului.

Împăratul Leon al VI-lea Înţeleptul, un discipol al lui Fotie, deşi nu a fost înzestrat cu mare geniu literar, a scris mai multe omilii, imnuri bisericeşti şi alte lucrări. Cel mai mare merit al său a fost acela că s-a străduit să susţină atmosfera intelectuală creată de Fotie, astfel că, în cuvintele unui istoric, „şi-a asigurat un loc de cinste în istoria culturii bizantine în general şi a culturii bisericeşti în particular"[162]. Leon i-a sprijinit şi protejat pe toţi oamenii de cultură şi litere ; în timpul său, „palatul imperial a fost transformat uneori într-o nouă Academie şi un nou Gimnaziu"[163].

Cea mai remarcabilă personalitate a mişcării culturale din secolul al X-lea a fost împăratul Constantin al VII-lea Porfirogenetul, care a contribuit mult la progresul intelectual al Bizanţului, nu numai prin protejarea culturii, ci şi prin multe scrieri originale. Constantin a lăsat toate treburile domniei în sarcina lui Roman Lecapenos, dedicându-şi cea mai mare parte a timpului domeniului care îl interesa. A reuşit să devină inima unei intense mişcări ştiinţifice şi literare, la care a contribuit din plin printr-o participare activă. A scris mult, i-a convins şi pe alţii să scrie şi a încercat să ridice nivelul de cultură al poporului. Numele său este asociat cu construcţia multor edificii somptuoase ; era pasionat de artă şi muzică şi a cheltuit sume mari de bani pentru compilarea de antologii din scriitorii antici.

S-au păstrat un mare număr de lucrări din epoca lui Constantin al VII-lea, din secolul al X-lea. Unele dintre ele au fost redactate de Constantin însuşi, altele cu contribuţia sa, în timp ce altele, sub forma antologiilor de texte antice şi a enciclopediilor cu excerpte despre diferite subiecte, au fost compilate la sugestia sa. Printre lucrările personale se înscrie şi biografia panegirică a bunicului său, Vasile I. O altă lucrare, *Despre administrarea Imperiului* (*De administrando Imperio*), dedicată fiului şi succesorului său, conţine informaţii interesante şi valoroase despre geografia statelor străine, despre relaţiile Imperiului bizantin cu naţiunile vecine şi despre diplomaţia bizantină. Primele capitole ale acestei lucrări sunt dedicate popoarelor nordice, pecenegii, ruşii, uzii, chazarii, ungurii (turcii), care – în special primele două – au jucat un rol dominant în viaţa economică şi politică a secolului al X-lea. De asemenea, tratează despre arabi, armeni, bulgari, dalmaţi, franci, italienii meridionali, veneţieni şi alte câteva popoare. Lucrarea menţionează şi numele cascadelor de pe Nipru, redate în două limbi, slavonă şi rusă, adică scandinavă. Este unul dintre cele mai importante fundamente pe care se sprijină teoria originii scandinave a primilor principi „ruşi". Lucrarea a fost compusă în anii 948-952 (sau 951) şi redactată în altă manieră decât textul modern publicat. Bury, care a scris un studiu special asupra acestui tratat, îl consideră un mozaic[164]. Totuşi, transmite o imagine impresionantă a puterii politice, diplomatice şi economice a Imperiului în secolul al X-lea[165]. De asemenea, multă informaţie geografică se găseşte într-o a treia lucrare a lui Constantin, *Despre theme* (*De Thematibus*), bazată parţial pe

162. Popov, *Leo VI*, 232 [în rusă].
163. *Ibidem*.
164. J.B. Bury, „The Treatise *De administrando Imperio*", *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 517-577 ; G. Manojlović din Zagreb a publicat în sârbo-croată patru studii interesante asupra acestui tratat : *Publications of the Academy of Zagreb*, CLXXXII, CLXXXVI-VII (1910-1911). Autorul a sintetizat cele patru studii în limba franceză la Congresul Internaţional de Studii Bizantine de la Belgrad din anul 1927 ; vezi *Compte-rendu du Congrès* (1929), 45-47.
165. Avem la dispoziţie o nouă ediţie critică a lucrării *De administrando Imperio*, semnată de G. Moravcsik, cu o traducere engleză de R. Jenkins (1949). [Pentru mai multe detalii legate de împăratul Constantin al VII-lea şi opera sa, vezi : P. Lemerle, *Byzantine Humanism : the First Phase*, Canberra, 1986, 309-346 – n. trad.]

lucrările geografice din secolele V-VI. Tot în vremea sa a fost compilată ampla lucrare *Despre ceremoniile curţii bizantine* (*De ceremoniis aulae byzantinae*). În principal, aceasta era o descriere detaliată a codului complicat al vieţii la curtea imperială şi aproape că poate fi considerată o carte a „regulilor de la curte". A fost compilată în special pe baza arhivelor oficiale de la curte din diferite perioade, iar informaţiile descoperite aici despre botezul, căsătoria, încoronarea, înmormântarea împăraţilor, despre diverse servicii religioase, primirea ambasadorilor străini, despre echiparea expediţiilor militare, despre funcţii şi titluri şi multe alte aspecte ale vieţii sunt un nepreţuit izvor pentru studierea nu doar a vieţii de la curte, ci şi a vieţii sociale a întregului Imperiu. Ceremonialul curţii bizantine, care provenea şi s-a dezvoltat din ceremoniile curţii în Imperiul roman târziu din epoca lui Diocleţian şi Constantin cel Mare, a pătruns mai târziu în viaţa de curte din Europa Occidentală şi a statelor slave, inclusiv Rusia. Chiar şi unele dintre ceremoniile curţii otomane din secolul XX poartă urmele influenţei bizantine. De asemenea, lui Constantin i se datorează descrierea detaliată a transferului triumfal al icoanei făcătoare de minuni a Mântuitorului de la Edessa la Constantinopol, în anul 944. Tradiţia populară pretindea că această icoană fusese iniţial trimisă de Hristos prinţului Edessei.

Din cercul literaţilor şi savanţilor adunaţi în jurul lui Constantin făceau parte şi istoricul Iosif Genesios, autorul unei istorii a perioadei cuprinse între domniile lui Leon al V-lea şi Leon al VI-lea (813-886), şi Teodor Daphnopates, care a scris o lucrare istorică ce nu s-a păstrat, câteva scrisori diplomatice, mai multe predici la sărbătorile creştine şi o serie de biografii. La solicitarea împăratului, Constantin din Rodos a redactat o descriere poetică a bisericii Sfinţilor Apostoli, care este deosebit de valoroasă pentru că oferă o imagine a acestui celebru lăcaş distrus mai târziu de către turci.

Printre enciclopediile care au apărut în epoca lui Constantin s-a numărat şi celebra colecţie a *Vieţilor Sfinţilor*, compilată de Simeon Metafrastul. De asemenea, primei jumătăţi a secolului al X-lea îi aparţine *Anthologia Palatina*, compilată de Constantin Kephalas. Numele său derivă de la singurul manuscris, *Codex Palatinus*, care se păstrează astăzi la Heidelberg (Germania). Ipoteza unor cercetători care-l identifică pe Constantin Kephalas cu Constantin din Rodos trebuie considerată improbabilă. *Anthologia Palatina* este o amplă colecţie de poeme scurte din perioada păgână şi creştină, stând mărturie pentru gustul literar rafinat din secolul al X-lea[166].

Epoca lui Constantin Porfirogenetul a fost martora compilării celebrului *Lexicon* al lui Suidas. Nu există informaţii despre viaţa şi personalitatea autorului acestui lexicon, care este cea mai bogată sursă în ceea ce priveşte explicarea termenilor, a numelor proprii, precum şi alte lucruri de interes general. Articolele literare şi istorice privind lucrările care nu au supravieţuit au o valoare considerabilă. În ciuda multor insuficienţe, „*Lexiconul* lui Suidas este un document admirabil al efortului de compilare al savanţilor bizantini într-o epocă în care activitatea literară în restul Europei se afla în declin complet. El constituie o nouă mărturie care demonstrează în ce măsură Imperiul bizantin, cu toate dificultăţile interne şi externe, a conservat şi dezvoltat ceea ce a supravieţuit din cultura antică"[167].

Altă personalitate eminentă a perioadei dinastiei macedonene a fost Arethas, arhiepiscop de Cezareea, în prima parte a secolului al X-lea. Cultura vastă şi interesul său profund

166. Vezi Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 727; Montelatici, *Storia della letteratura byzantina*, 120, 125.

167. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 568. Asupra studiilor recente, vezi bibliografia.

pentru lucrările literare ecleziastice şi profane s-au reflectat în lucrările personale. Comentariul său la Apocalipsă, redactat în limba greacă, primul care este cunoscut, însemnările sale despre Platon, Lucian şi Eusebiu şi, în sfârşit, colecţia valoroasă de scrisori, păstrată într-unul din manuscrisele moscovite şi încă nepublicată, indică faptul că Arethas de Cezareea era o personalitate distinsă a mişcării culturale a secolului al X-lea[168].

Patriarhul Nicolae Misticul, bine-cunoscut pentru rolul său activ în viaţa ecleziastică a acestei perioade, a lăsat o colecţie valoroasă de peste 150 de scrisori. Ea conţine epistole adresate emirului arab al Cretei, lui Simeon al Bulgariei, papilor, împăratului Roman Lecapenos, episcopilor, monahilor şi diferiţilor funcţionari ai administraţiei civile. Ele ne oferă o documentaţie foarte bogată pentru istoria politică şi internă a secolului al X-lea.

Leon Diaconul, contemporan al lui Vasile al II-lea şi martor ocular al evenimentelor din războiul bulgar, a lăsat o istorie în 10 cărţi, care acoperă perioada anilor 959-975 şi conţine relatări ale campaniilor arabe, bulgare şi ruse ale Imperiului. Această istorie este şi mai valoroasă între toate deoarece constituie singurul izvor grec contemporan ce tratează despre epoca strălucită a lui Nichifor Phokas şi Ioan Tzimiskes. Opera lui Leon Diaconul este nepreţuită şi pentru primele pagini ale istoriei ruse, datorită informaţiilor bogate despre Sviatoslav şi războiul său împotriva grecilor.

A fost deja menţionată monografia lui Ioan Kaminiates, un preot din Tesalonic, despre cucerirea arabă a Tesalonicului în anul 904, la care Kaminiates a fost martor ocular.

Printre cronicarii acestei perioade trebuie menţionat şi continuatorul anonim al lui Teofan (*Theophanes Continuatus*), care descrie evenimentele din anii 813-961 pe baza lucrărilor lui Genesios, ale lui Constantin Porfirogenetul şi ale continuatorului lui George Hamartolos. Problema identităţii autorului acestei compilaţii este încă nesoluţionată[169].

Grupul cronicarilor secolului al X-lea este în mod obişnuit reprezentat de patru nume: Leon Gramaticianul, Teodosie de Melitene, continuatorul anonim al lui George Hamartolos, Simeon Logothetes şi Magister, aşa-numitul Pseudo-Simeon Magister. Dar aceştia nu sunt scriitori originali; toţi sunt copişti, abreviatori sau corectori ai cronicii lui Simeon Logothetes, al cărei text grecesc integral este încă inedit. Totuşi, a fost publicată o versiune a acestuia în vechea slavonă, astfel încât ne putem forma o imagine destul de bună asupra textului grec nepublicat[170].

---

168. Despre Arethas şi mediul său, vezi câteva informaţii foarte interesante în M.A. Şanguin, „Byzantine Political Personalities of the First Half of the Tenth Century", *Vizantiyskiy sbornik* (1945), 228-236 [în rusă]. [Pentru informaţii suplimentare despre Arethas al Cezareei, vezi: L. Westerink (ed.), *Scripta minora*, 2 vol., Leipzig, 1968-1972; P. Lemerle, *Humanism: the First Phase*, Canberra, 1986, 237-280; Σ.Β. Κουγέας, *Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸν ἔργον αὐτοῦ*, Ἀθήναις, 1913; A. Meschini, *Il Codice vallicelliano di Areta*, Padua, 1972 – n. trad.]

169. S.P. Şestakov din Kazan este convins că autorul *Continuării lui Teofan* a fost Teodor Daphnopates. Vezi, de exemplu: „The Question of the Author of the *Continuation of Theophanes*", *Compte-rendu du deuxième Congrès international des études byzantines* (1929), 35-45 [în rusă]. Vezi H.G. Nickles, „The Continuatio Theophanis", *Transactions of the American Philological Association*, LXVIII (1937), 221-227. [Pentru informaţii suplimentare legate de continuatorul *Cronicii* lui Teofan, vezi: H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, vol. I, München, 1978, 339-343; A. Kazhdan, „Iz istorii vizantiiskoi hronografii X v. 1", *Vizantiyskiy vremennik*, XIX (1961), 76-96 – n. trad.].

170. Această problemă complicată a fost pentru prima dată elucidată, în 1895, de Vasilievski şi a fost recent discutată mai amănunţit şi explicată limpede de Ostrogorsky: Vasilievski, „The

De asemenea, secolului al X-lea îi aparţine o foarte interesantă personalitate în istoria literaturii bizantine, Ioan Kyriotes, cunoscut în mod obişnuit cu supranumele Geometres. Punctul culminant al activităţii sale literare a fost atins în epoca lui Nichifor Phokas, Ioan Tzimiskes şi Vasile al II-lea. Primul dintre aceştia a fost eroul său favorit. A lăsat o colecţie de epigrame şi poeme ocazionale, o lucrare versificată despre ascetism (*Paradisul*) şi câteva imnuri despre Sfânta Fecioară. Epigramele şi poemele sale ocazionale sunt strâns legate de evenimentele politice importante ale perioadei, precum dispariţiile lui Nichifor Phokas şi Ioan Tzimiskes, insurecţia lui Bardas Skleros şi Bardas Phokas (în poemul său *Rebeliunea*), războiul bulgar etc. Toate acestea prezintă mare interes pentru oricare cercetător al epocii respective. Un poem asupra călătoriei sale de la Constantinopol la Selymbria, prin regiunile devastate de război, oferă o descriere patetică şi extrem de puternică a suferinţelor şi ruinei populaţiei rurale[171]. Krumbacher avea fără îndoială dreptate când afirma că Ioan Geometres este unul dintre scriitorii remarcabili ai literaturii bizantine[172]. Multe dintre poemele sale merită a fi traduse în limbile moderne. Lucrările sale în proză, de natură retorică, exegetică şi oratorică, sunt mai puţin interesante decât poemele sale.

În timpul domniei lui Nichifor Phokas a fost compilat dialogul lui Pseudo-Lucian, *Philopatris*. S-a afirmat că acesta reprezintă o „formă bizantină a umanismului" şi, pentru secolul al X-lea, revelează „o renaştere a spiritului grecesc şi a gusturilor clasice"[173].

Unul dintre cei mai importanţi poeţi bizantini, Hristofor de Mytilene, care abia recent a devenit cunoscut, a trăit în prima jumătate a secolului al X-lea. Lucrările sale scurte, scrise în principal în trimetrul iambic, sub forma epigramelor sau cuvântărilor către

---

Chronicle of Logothetes in Slavonic and Greek", *Vizantiyskiy vremennik*, II (1895), 78-151 [în rusă]; Ostrogorsky, „A Slavonic Version of the Chronicle of Symeon Logothete", *Annales de l'Institut Kondakov*, V (1932), 17-36. Vezi şi un scurt, dar foarte bun rezumat în limba franceză despre această chestiune, semnat de Ostrogorsky, „L'Expédition du Prince Oleg contre Constantinople en 907", *Annales de l'Institut Kondakov*, XI (1939), 50. [Pentru informaţii suplimentare legate de cronicarul Simeon Logothetes, vezi: J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, Paris, 1960, 99-163; H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, vol. I, München, 1978, 354-357; A. Kazhdan, „Hronika Simeona Logofeta", *Vizantiyskiy vremennik*, XV (1959), 125-143; W. Treadgold, „The Chronological Accuracy of the Chronicle of Symeon the Logothete for the years 813-845", *Dumbarton Oaks Papers*, 33 (1979), 157-197 – n. trad.]

171. Vezi Migne, *Patrologia Graeca*, CVI, 956-959; Vasilievski, *Works*, II, 121-122 [în rusă].

172. Vezi Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 734. Răposatul filolog polonez J. Saidak a lucrat pe scrierile lui Ioan Geometres, în special pe imnurile sale închinate Fecioarei: Saidak, „Que signifie Κυριώτης Γεωμέτρης?", *Byzantion*, VI (1931), 343-353. Vezi şi succintul articol despre Ioan Geometres semnat de Saidak în lucrarea sa *Literatura Bizantyńska*, 725-726. [Pentru informaţii suplimentare despre poetul Ioan Geometres, vezi: A.R. Littlewood (ed.), *The Progymnasmata*, Amsterdam, 1972; F. Scheidweiler, „Studien zu Johannes Geometres", *Byzantinische Zeitschrift*, XLV (1952), 277-319 – n. trad.]

173. S. Reinach, „Le christianisme à Byzance et la question du Philopatris", în *Cultes, mythes et religions* (ediţia a III-a, 1922), I, 368, 391. [Pentru informaţii suplimentare despre dialogul *Philopatris*, vezi: *Lucian*, vol. VIII, ed. şi trad. M.D. Macleod, Cambridge/London, 1967, 416-465; H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, vol. II, München, 1978, 149-151; R. Anastasi, „Sul testo del *Philopatris* e del *Charidemus*", *Siculorum gymnasium*, XX (1967), 111-117 – n. trad.]

diferite persoane, inclusiv împăraţi contemporani, se disting prin stilul graţios şi ironia subtilă[174].

În secolul al X-lea, când civilizaţia bizantină traversa o perioadă de dezvoltare formidabilă, reprezentanţii Occidentului barbar veneau la Bosfor, dornici să se instruiască. Dar la sfârşitul secolului al X-lea şi începutul celui de-al XI-lea, când întreaga atenţie a Imperiului era absorbită de campaniile care l-au ridicat pe culmea faimei militare, activitatea intelectuală şi creatoare a intrat oarecum în declin. Vasile al II-lea îi trata pe savanţi cu dispreţ. Anna Comnena, o scriitoare din secolul al XII-lea, a remarcat că „de la domnia lui Vasile Porfirogenetul (Vasile al II-lea Bulgaroctonul) până la cea a lui (Constantin) Monomahul, deşi învăţământul a fost neglijat de majoritatea poporului, nu a decăzut complet, iar mai târziu a început să strălucească din nou"[175]. Persoane izolate au continuat să lucreze asiduu şi să-şi petreacă nopţile aplecate asupra cărţilor, la lumina lămpilor[176]. Învăţământul superior subvenţionat serios de guvern a fost revitalizat la jumătatea secolului al XI-lea, sub Constantin Monomahul, când un grup de savanţi, în fruntea cărora se afla tânărul Constantin Psellos, au stârnit interesul împăratului pentru proiectele lor şi au exercitat o puternică influenţă la curte. Au început dispute aprinse privind natura reformelor învăţământului superior. În timp ce o facţiune dorea o şcoală de drept, cealaltă cerea o şcoală de filosofie, adică o şcoală de cultură generală. Agitaţia a crescut constant şi a îmbrăcat chiar forma demonstraţiilor de stradă. Împăratul a găsit o soluţie de ieşire din această situaţie prin organizarea unei facultăţi de filosofie şi a unei şcoli juridice. A urmat întemeierea Universităţii în anul 1045. S-a păstrat novela care abordează chestiunea întemeierii şcolii de drept. În cadrul departamentului de filosofie, condus de celebrul savant şi scriitor Psellos, se preda filosofia şi se urmărea oferirea unei vaste culturi generale. Şcoala de drept era un fel de gimnaziu sau de academie juridică.

Administraţia bizantină a resimţit o mare nevoie de funcţionari instruiţi şi experimentaţi, în mod deosebit jurişti. În absenţa şcolilor juridice speciale, tinerii deprindeau ştiinţa dreptului de la jurişti practicanţi, notari, jurisconsulţi, care în puţine cazuri deţineau o cunoaştere profundă şi vastă în acest domeniu. Şcoala juridică fondată în timpul lui Constantin Monomahul era menită să satisfacă această nevoie urgentă. Liceul era condus de Ioan Xiphilinos, contemporan celebru şi prieten al lui Psellos. Ca şi mai înainte, învăţământul era gratuit. Profesorii primeau salarii mari de la guvern, veşminte de mătase, cele necesare traiului şi daruri de Paşti. Toţi cei care doreau să se înscrie la şcoala juridică o puteau face, indiferent de condiţia socială sau financiară, cerându-li-se să aibă o pregătire suficientă. Novela în legătură cu întemeierea academiei juridice oferă o percepţie asupra viziunii guvernului despre educaţie şi ştiinţa juridică. Şcoala de drept a secolului al XI-lea avea

174. Vezi Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 737-738; Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 128-130; *Die Gedichte des Christophoros Mytilenaios*, ed. E. Kurtz. [Pentru informaţii suplimentare legate de poetul Hristofor de Mytilene, vezi: E. Follieri, *I calendari in metro innografico di Cristoforo Mitileneo*, 2 vol., Bruxelles, 1980; E. Follieri, „Le poesie di Cristoforo Mitileneo come fonte storica", *Zbornik radova Vizantološkog Instituta*, VIII (1964), 2, 133-148 – n. trad.]

175. Anna Comnena, *Alexiada*, V, 8; ed. A. Reifferscheid, I, 177-178; trad. de E.A.S. Dawes, 132. Vezi G. Buckler, *Anna Comnena. A Study*, 262. De asemenea, vezi Mihail Psellos, *Chronography*, ed. Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, IV, 19; ed. E. Renauld, I, 19.

176. Vezi F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, 24-25.

scopuri practice evidente, pentru că se aştepta să pregătească funcţionari competenţi, familiarizaţi cu legile Imperiului[177].

Conducătorul şcolii de filosofie, Constantin Psellos, cunoscut mai ales sub numele său de monah, Mihail, s-a născut în prima jumătate a secolului al XI-lea. Graţie excelentei sale educaţii, cunoştinţelor vaste şi abilităţii sale remarcabile, a devenit foarte apreciat de contemporanii săi şi una dintre personalităţile cele mai influente ale Imperiului. A fost invitat la curte şi a primit funcţii importante şi titluri înalte. În acelaşi timp, a predat filosofie şi retorică unui mare număr de studenţi. Într-una din scrisorile sale, Psellos scria: „I-am fermecat pe celţi [popoarele Europei Occidentale] şi arabi; şi au venit la gloria noastră cei de pe două continente; Nilul irigă pământul egiptenilor, iar limba mea [irigă] spiritul lor. [...] Un popor mă numeşte lumină a înţelepciunii, altul [mă numeşte] un astru, al treilea mă onorează cu cele mai frumoase nume"[178]. Urmând exemplul prietenului său Xiphilinos, conducătorul academiei de drept, a îmbrăcat veşmântul monahal sub numele de Mihail şi a petrecut o vreme într-o mănăstire. Însă viaţa monahală solitară nu se potrivea caracterului lui Psellos. A părăsit mănăstirea şi a revenit în capitală, recăpătându-şi importanta funcţie de la curte. Către sfârşitul vieţii, a avansat până la înalta funcţie de prim-ministru. A murit către sfârşitul secolului al XI-lea, probabil în 1078[179].

Trăind în această perioadă de frământare şi declin a Imperiului, însoţită de frecvente schimbări la tron ce însemnau adesea modificări în politică, Psellos a demonstrat o mare abilitate de a se adapta la condiţiile schimbătoare de viaţă. Pe durata serviciului său, desfăşurat sub nouă împăraţi, a continuat să avanseze în rang şi să-şi sporească influenţa. Psellos nu a ezitat să linguşească, să se umilească şi să ofere mită pentru a-şi asigura bunăstarea. Nu se poate spune că deţinea calităţi morale foarte înalte, deşi în această privinţă nu era diferit de un mare număr de persoane din această perioadă agitată şi dificilă.

Totuşi, era înzestrat cu numeroase calităţi care-l situează mult deasupra contemporanilor săi. Era un om foarte educat, care cunoştea multe, citea enorm şi lucra asiduu. A realizat multe în timpul vieţii şi este autorul a numeroase lucrări de teologie, filosofie (în care îl urma pe Platon), ştiinţe naturale, filologie, istorie şi drept, a câteva poezii, a unei serii de cuvântări şi a unei vaste corespondenţe. *Istoria* sa, relatând evenimentele de la moartea lui Ioan Tzimiskes până în ultimii ani ai vieţii lui Psellos (976-1077), este un izvor foarte preţios pentru istoria secolului al XI-lea, în ciuda subiectivităţii manifestate de autor. Întreaga sa activitate literară ni-l descoperă pe Psellos ca pe un reprezentant al culturii profane impregnate de elenism. Este foarte evident că nu era prea modest în opiniile despre sine. În cronografia sa a scris: „M-au asigurat că graiul meu a fost înfrumuseţat cu flori

177. F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, 24-25. Conţine informaţii detaliate despre aceste două şcoli superioare.

178. Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, V, 508.

179. Renauld, *Michel Psellos*: *Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance, 976-1077*, I, ix. [Pentru informaţii suplimentare despre viaţa şi activitatea lui Mihail Psellos, vezi: *Cronografia: Un veac de istorie bizantină (976-1077)*, traducere în limba română de Radu Alexandrescu, Iaşi, Editura Polirom, 1998; H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, vol. I, München, 1978, 372-382; G. Weiss, *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos*, München, 1973; L. Benakis, „Michael Psellos' Kritik an Aristoteles", *Byzantinische Zeitschrift*, LVI (1963), 213-227; C. Chamberlain, „The Theory and Practice of Imperial Panegyric in Michael Psellus", *Byzantion*, LVI (1986), 16-27 – n. trad.]

chiar şi în cele mai simple exprimări; şi, fără niciun efort, dulceaţa naturală picură din el"[180]. În alt loc, Psellos a declarat că împăratul Constantin al IX-lea „îi admira excesiv elocinţa, iar urechile lui erau mereu receptive la graiul său"; că Mihail al VI-lea „îl admira profund şi gusta, cum se cuvenea, mierea care curgea de pe buzele sale"; că împăratul Constantin al X-lea „s-a îndestulat din cuvintele sale precum dintr-un nectar"; că Evdokia „îl considera un dumnezeu"[181]. Istoricii sunt încă în dezacord în judecăţile lor asupra personalităţii şi activităţii lui Psellos. Totuşi, el a ocupat incontestabil un loc la fel de înalt în viaţa culturală bizantină a secolului al XI-lea precum Fotie în secolul al IX-lea şi Constantin Porfirogenetul în secolul al X-lea[182].

Epoca dinastiei macedonene, în special secolul al X-lea, este considerată perioada dezvoltării poeziei epice şi a cântecelor populare bizantine, al căror erou principal a fost Vasile Digenis Akritas. Viaţa intensă de la frontiera orientală, cu ostilităţi aproape permanente, oferea un câmp vast pentru fapte curajoase şi aventuri periculoase. Vasile Digenis Akritas, eroul acestor provincii de frontieră, a lăsat cea mai profundă şi durabilă impresie în memoria poporului. Se pare că adevăratul nume al acestui erou epic era Vasile; Digenis şi Akritas sunt doar supranume. Numele „Digenis" poate fi tradus ca „născut din două popoare" şi îşi avea originea în faptul că tatăl său era arab mahomedan, iar mama lui, grecoaică creştină. În mod obişnuit, numele Digenis era purtat de toţi copiii născuţi din părinţi de rase diferite. Akritas (plural *Akritai*) era un termen care îi desemna, în timpul perioadei bizantine, pe apărătorii frontierelor extreme ale Imperiului, de la termenul grecesc *akra* (ἄκρα), însemnând „graniţă". Uneori, *akritai* se bucurau de un oarecare grad de independenţă faţă de administraţia centrală şi sunt comparaţi cu comiţii din Europa Apuseană (stăpâni ai provinciilor de frontieră, ai mărcilor) şi cu cazacii ucraineni (*ukraina* însemnând, de asemenea, „graniţă") din istoria Rusiei.

Eroul epic Digenis Akritas şi-a dedicat toată viaţa luptei cu musulmanii şi cu *apelatai*. Ultimul termen, care îi desemna la origine pe „cei care împrăştie turmele", iar mai târziu pe „tâlhari", era aplicat la frontiera orientală a Imperiului bizantin briganzilor de munte, „acei indivizi curajoşi, puternici în trup şi spirit, pe jumătate hoţi şi pe jumătate eroi"[183], care nu recunoşteau nici autoritatea împăratului, nici pe cea a califului şi devastau pământurile ambilor suverani. Pe timp de pace, creştinii şi musulmanii îşi uneau eforturile împotriva acestor tâlhari, iar pe timp de război, fiecare parte se străduia să câştige sprijinul acestor oameni îndrăzneţi. Rambaud a declarat că, în regiunile de frontieră, „cineva se simţea departe de Imperiul bizantin şi ar fi putut avea impresia că nu se afla în provinciile unei monarhii luminate, ci în mijlocul anarhiei feudale din Apus"[184].

---

180. Renauld, *Michel Psellos*: *Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance, 976-1077*, I, 139; Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, IV, 123-124.
181. E. Renauld, *Étude de la langue et du style de Michel Psellos*, 432-433; Renauld, *Psellos: Chronographie*, I, xiv-xv.
182. J. Hussey, „Michael Psellus", *Speculum*, X (1935), 81-90; Hussey, *Church and Learning in the Byzantine Empire, 867-1185*, 73-88; M. Jugie, „Michael Psellus", *Dictionnaire de théologie catholique*, XIII (1936), 1149-1158; V. Valdenberg, „The Philosophical Ideas of Michael Psellus", *Vizantiyskiy sbornik* (1945), 249-255 [în rusă].
183. A.N. Veselovski, „The Poem of Digenes", *Vestnik Evropy* (1875), 753 [în rusă]. [Acest poem epic a fost tradus şi în limba română: *Dighenis Akritas*, traducere de N.I. Pintilie şi Nikos Gaidagis, prefaţă şi note de Nicolae-Şerban Tanaşoca, Bucureşti, Editura Univers, 1974 – n. trad.].
184. Rambaud, *Études sur l'histoire byzantine*, 73.

Pe baza diferitelor indicii găsite pretutindeni în poemul lui Digenis Akritas, se poate afirma că evenimentul real pe care se întemeiază s-a petrecut la jumătatea secolului al X-lea, în Capadocia şi în regiunile Eufratului. În epopee, Digenis săvârşeşte acţiuni importante şi fapte de arme pentru cauza creştinilor şi pentru Imperiu; în concepţia sa, Ortodoxia şi Romania (Imperiul bizantin) sunt inseparabile. Descrierea palatului lui Digenis oferă o imagine mai clară a magnificenţei şi opulenţei ce se putea constata printre marii proprietari funciari din Asia Mică, atât de dispreţuiţi de Vasile al II-lea Bulgaroctonul. Totuşi, s-a afirmat că prototipul originar al lui Digenis Akritas nu a fost un creştin, ci un campion semilegendar al Islamului, Sayyid Battal Ghazi*, al cărui nume este legat de bătălia de la Akroinon din anul 740. Numele lui Digenis a rămas popular chiar şi în ultimii ani ai Imperiului bizantin. Teodor Prodromos, poet din secolul al XII-lea, când a încercat să îi prezinte elogiul cuvenit împăratului Manuel Comnenul, nu a putut găsi un titlu mai bun pentru el decât „noul Akritas"[185].

Potrivit lui Bury, „după cum Homer reflectă toate aspectele primei faze a civilizaţiei greceşti, după cum *Cântecul Nibelungilor* oglindeşte civilizaţia germanilor în perioada migraţiilor, tot aşa ciclul Digenis prezintă o imagine pătrunzătoare a lumii bizantine din Asia Mică şi a vieţii de frontieră"[186]. Acest poem a supravieţuit Imperiului bizantin. Până astăzi, oamenii din Asia Mică şi din Cipru cântă despre acest celebru erou bizantin[187]. În apropiere de Trebizonda, călătorilor încă le este arătat mormântul său, care, potrivit tradiţiei populare, se crede că îi protejează pe nou-născuţi de farmecele rele. Prin conţinutul său, poemul seamănă foarte mult cu celebrele poeme epice ale Europei Occidentale, precum *Cântecul lui Roland* din epoca lui Carol cel Mare sau *Cidul*, ambele avându-şi originea în lupta dintre creştinism şi mahomedanism.

Poemul lui Digenis Akritas se păstrează în mai multe manuscrise, cel mai vechi datând din secolul al XIV-lea[188]. Studierea sa a intrat recent într-o nouă fază prin cercetările

---

* Figura războinicului pentru credinţă (*ghazi*) Abd Allah al-Battal din perioada dinastiei Umayyazilor, remarcat în războaiele purtate împotriva bizantinilor, a fost preluată de literatura turcă, ce l-a plasat însă într-o altă perioadă istorică, cea a dinastiei Abbasizilor. Acest motiv epic apare în două lucrări romanţate: una de origine arabă (*Dhat al-Himma*), iar cealaltă de origine turcă (*Battalnama*). Pentru informaţii suplimentare în legătură cu acest subiect, vezi: M. Canard, „Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende", *Journal Asiatique*, 208 (1926), 61-121; H. Grégoire, „L'Épopée byzantine et ses rapports avec l'épopée turque", *Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques de l'Académie Royale de Belge*, XVII (1931), 463-481; M. Canard, „Delhemma, Sayyid Battal et 'Omar-an-No'man", *Byzantion*, XII (1937), 183-188; M. Canard, „Les principaux personnages du roman de chevalerie arabe *Dat al-Himma wa-l-Battal*", *Arabica*, 8 (1961), 2, 158-173; H.A.R. Gibb *et alii* (eds.), *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, vol. I, Leiden, E.J. Brill, 1986, 1103-1104 (*al-Battal*); John Renard, *Islam and the Heroic Image*, Macon, Mercer University Press, 1999 (n. trad.).

185. *Bibliothèque grecque vulgaire*, ed. E. Legrand, I, 83 (v. 180), 96 (v. 546). *Cf. Poèmes Prodromiques en grec vulgaire*, ed. D.C. Hesseling şi H. Pernot, 55 (v. 164); E. Jeanselme & L. Oeconomos, „La satire contre les higoumènes", *Byzantion*, I (1924), 328.
186. J.B. Bury, *Romances of Chivalry on Greek Soil*, 18-19.
187. Câteva cântece „acritice" au fost publicate de S. Kyriakides, *Ο Διγένης Ακρίτας* (1926), 119-150.
188. Vezi D.C. Hesseling, *La plus ancienne rédaction du poème épique sur Digenis Akritas*, 1-22.

concludente inițiate de H. Grégoire și strălucit finalizate de colaboratorii săi M. Canard și R. Goossens. Este aproape sigur că prototipul istoric al lui Digenis a fost Diogenes, *tourmarches* al themei Anatolicilor, în Asia Mică, care a murit în 788, luptând împotriva arabilor. Multe dintre elementele poemului datează din secolul al X-lea, când trupele bizantine s-au instalat pe Eufrat, iar mormântul lui Digenis a fost identificat în jurul anului 940, lângă Samosata. Conexiuni foarte interesante au fost stabilite între epopeea bizantină și poemele epice arabe și turcești, ba chiar și cu *Povestea celor o mie și una de nopți*. Această epopee, cu fundalul său istoric și ramificațiile sale în sfera poemelor epice orientale, se prezintă ca una dintre cele mai fascinante probleme ale literaturii bizantine[189].

Poemele epice bizantine, sub forma baladelor populare, s-au reflectat în monumentele epice rusești, iar epopeea lui Digenis Akritas are locul său distinct aici. În literatura veche rusă figurează *Viața și faptele lui Digenis Akritas*; această lucrare a fost cunoscută și de istoricul rus Karamzin (începutul secolului al XIX-lea), care a considerat-o inițial un basm rusesc. A avut o importanță considerabilă în dezvoltarea literaturii vechi ruseşti, pentru că literatura și viața veche rusă au fost profund afectate de influența bizantină, atât seculară, cât și ecleziastică. Este interesant de notat că versiunea rusească a poemului despre Digenis conține câteva episoade care nu au fost încă identificate în versurile grecești[190].

Viața artistică și intelectuală a Imperiului în vremurile dificile și tulburi a continuat să se dezvolte urmând coordonatele epocii macedonene. Activitatea lui Mihail Psellos, de exemplu, a fost neîntreruptă. Chiar și numai acest fapt dovedește că viața culturală a Imperiului nu a încetat să existe. Psellos a fost favorizat de suveranii mediocri ai acestei perioade la fel de mult ca și de reprezentanții casei macedonene.

Mihail Attaleiates se distinge între scriitorii notabili ai acestei perioade. S-a născut în Asia Mică, dar mai târziu s-a stabilit la Constantinopol, unde a ales o carieră de jurist. Lucrările sale care s-au păstrat aparțin domeniului istoriei și jurisprudenței. *Istoria* sa, cuprinzând perioada anilor 1034-1079, bazată pe experiența personală, oferă o imagine fidelă a epocii ultimilor suverani macedoneni și a anilor perioadei agitate. Stilul lui Mihail Attaleiates poartă deja urmele renașterii artificiale a clasicismului, care a devenit atât de răspândit sub Comneni. Tratatul juridic al lui Mihail, inspirat în întregime din *Basilicale*, s-a bucurat de mare popularitate. Scopul său a fost să editeze un foarte succint manual de

189. În 1942, H. Grégoire a publicat un excelent rezumat în greaca modernă al studiilor dedicate poemului în *Digenis Akritas : The Byzantine Epic in the History of Poetry*. Pentru că această lucrare indispensabilă este redactată în neogreacă și accesibilă unui număr restrâns de cititori, o traducere engleză sau franceză ar fi foarte utilă. Printre numeroasele studii ale lui Grégoire asupra acestui subiect, vreau să semnalez două care sunt extrem de folositoare ca introducere : „Le tombeau et la date de Digenis Akritas" și „Autour de Digenis Akritas", ambele în *Byzantion*, VI (1931) 481-508 ; VII (1932), 287-320. [Pentru informații suplimentare legate de acest poem epic, vezi : H.-G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971, 63-97 ; H. Grégoire, *Autour de l'épopée byzantine*, London, 1975 ; N. Oikonomides, „L'*épopée* de Digénis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles", *Travaux et mémoires*, VII (1979), 375-397 – n. trad.]

190. Vezi un foarte important studiu asupra acestui subiect semnat de M. Speranski, „Digenis' Deeds", *Sbornik Otdeleniia Russkogo Iazîka i Slovesnosti*, XCIX, 7 (1922) [în rusă] ; în limba franceză, P. Pascal, „Le *Digenis* slave ou la *Geste de Devgenij*", *Byzantion*, X (1935), 301-334.

drept accesibil tuturor. Informaţii foarte preţioase asupra vieţii culturale a Imperiului bizantin în secolul al XI-lea se găsesc în statutul compus de Mihail pentru mănăstirea şi azilul de săraci pe care le-a întemeiat. Acest statut conţine un inventar al bunurilor azilului şi ale mănăstirii, care includea, printre altele, o listă a cărţilor pe care le-a donat bibliotecii mănăstirii.

Epoca dinastiei macedonene a fost de mare importanţă pentru istoria artei bizantine. Perioada de la jumătatea secolului al IX-lea până în secolul al XII-lea, inclusiv perioada dinastiei următoare a Comnenilor, este caracterizată de cercetători drept a doua epocă de aur a artei bizantine, prima fiind cea a lui Iustinian cel Mare. Criza iconoclastă a eliberat arta bizantină de influenţele ecleziastice şi monastice restrictive şi a arătat noi tendinţe, străine de domeniul religiei. Aceste noi tendinţe au dus la revenirea tradiţiei primelor modele alexandrine, la dezvoltarea ornamentaţiei, împrumutată de la arabi şi înrudită îndeaproape cu ornamentaţia Islamului, precum şi la substituirea subiectelor bisericeşti cu motive istorice şi profane, care erau tratate cu mai mult realism. Însă creaţiile artistice din perioada dinastiei macedonene nu s-au limitat la simpla imitare sau copiere a acestor subiecte, ci au introdus ceva propriu lor, original.

> Stilul grec reînviat al perioadelor macedoneană şi comnenă a dat ceva mai mult decât graţia fizică a manierei elenistice a secolului al IV-lea; el şi-a însuşit o parte importantă a gravităţii şi forţei secolelor precedente. Aceste calităţi şi-au pus amprenta asupra stilului medieval bizantin. Influenţa lor a eliminat formele stângace ale secolului al VI-lea, care au mai fost văzute doar în centrele religioase ale provinciilor îndepărtate, unde nu se simţea puterea capitalei. A rezultat un amestec de demnitate şi graţie, moderaţie şi echilibru, un rafinament nederanjant, care au devenit caracteristicile artei bizantine în perioada maturităţii sale. Aceste opere au îmbinat armonia şi emoţia religioasă; au avut o seriozitate pe care lucrările perioadei elenistice nu au avut-o. Este poate exagerat să afirmăm că, în ultimele sale secole, arta bizantină a fost sistematic şi progresiv elenizată, deşi este cert că o orientalizare profundă şi completă nu mai era posibilă[191].

Celebrul istoric austriac al artei J. Strzygowski a încercat să demonstreze o teorie strâns legată de perioada dinastiei macedonene. După opinia sa, urcarea pe tron a primului suveran al acestei dinastii, armean de origine, a marcat o nouă etapă în istoria artei bizantine, anume perioada influenţei directe a artei armene asupra creaţiilor artistice ale Bizanţului. Cu alte cuvinte, în locul vechii teorii că Armenia s-a aflat sub puternica influenţă a artei bizantine, Strzygowski a încercat să demonstreze exact contrariul. Este adevărat că influenţa armeană s-a resimţit puternic în timpul dinastiei macedonene şi că mulţi artişti şi arhitecţi armeni au lucrat în Bizanţ. Biserica Nouă, construită de Vasile I, este posibil să fi fost realizată după un plan armean; atunci când, în secolul al X-lea, cupola Sfintei Sofia a fost distrusă de un seism, lucrarea de restaurare a fost încredinţată unui arhitect armean, constructor al catedralei din Ani, în Armenia. Deşi în teoriile lui Strzygowski, după cum a spus C. Diehl, sunt „multe lucruri ingenioase şi seducătoare", ele nu pot fi acceptate în întregime[192].

Vasile I a fost un mare constructor. A ridicat Noua Biserică, *Nea Ekklesia*, eveniment la fel de important în politica edilitară a lui Vasile I precum construirea Sfintei Sofia în cea a

191. O.M. Dalton, *East Christian Art*, 17-18.

192. J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*. Vezi Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 476-478; Dalton, *East Christian Art*, 34-35.

lui Iustinian. A construit un nou palat*, *Kainourgion*, pe care l-a decorat cu mozaicuri deosebite. De asemenea, Vasile I a renovat şi împodobit Sfânta Sofia şi biserica Sfinţilor Apostoli. Sfânta Sofia, avariată de cutremurul din 989, a fost ţinta interesului împăraţilor din secolele X-XI.

Sub împăraţii macedoneni au apărut pentru prima dată şcolile imperiale de meşteri iconari, care nu numai că au produs un mare număr de icoane şi au decorat pereţii bisericilor, dar s-au ocupat şi de ilustrarea manuscriselor. În timpul lui Vasile al II-lea a apărut celebrul *Menologium de la Vatican* sau *Menologiu*, cu frumoase miniaturi – ilustraţii executate de opt miniaturişti, ale căror nume sunt consemnate pe margine[193]. De asemenea, acestei epoci îi aparţin multe alte miniaturi interesante, originale şi fin executate.

Centrul principal al evenimentelor artistice a fost oraşul Constantinopol, însă şi provinciile bizantine ale acestei perioade au păstrat importante monumente ale artei, precum: atestata „biserică din Skripu" (anul 874), în Beotia; un grup de biserici la Muntele Athos, datând din secolul al X-lea sau de la începutul celui de-al XI-lea; Sfântul Luca din Stiris, în Phocida (începutul secolului al XI-lea); *Nea Moni* în Chios (mijlocul secolului al XI-lea); biserica mănăstirii din Daphni, în Attica (sfârşitul secolului al XI-lea). În Asia Mică, numeroasele biserici capadociene, tăiate în stâncă, au păstrat un mare număr de fresce foarte interesante, multe dintre ele aparţinând secolelor IX-XI. Descoperirea şi studierea acestor fresce capadociene, care „revelează o bogăţie surprinzătoare a picturii murale"[194], sunt strâns asociate cu numele lui G. de Jerphanion SJ care şi-a dedicat aproape întreaga viaţă minuţioasei investigaţii a Capadociei, „o nouă provincie a artei bizantine"[195].

Influenţa artei bizantine din perioada macedoneană s-a întins dincolo de frontierele Imperiului. Cele mai recente picturi în faimoasa Santa Maria Antica din Roma, atribuite secolelor IX-X, pot fi puse alături de cele mai remarcabile creaţii ale Renaşterii macedonene[196]. Sfânta Sofia din Kiev (1037), în Rusia, precum şi multe alte biserici ruseşti aparţin, de asemenea, acestei tradiţii „bizantine" din epoca împăraţilor macedoneni.

Cea mai strălucită perioadă a dinastiei macedonene (867-1025) a fost şi cea mai valoroasă epocă a istoriei artei bizantine, din punctul de vedere al vitalităţii şi originalităţii artistice. În perioada următoare, măcinată de tulburări, precum şi în epoca dinastiei Comnenilor, începând cu 1081, se observă apariţia unei arte total diferite, mai săracă şi mai rigidă.

---

* În realitate nu este vorba despre construirea unui nou palat imperial în Constantinopol, după cum lasă A.A. Vasiliev să se înţeleagă, ci despre ridicarea unei noi aripi în Marele Palat, care includea: camere rezidenţiale (*Kainourgion* şi *Pentakoubouklon*), Noua Biserică (*Nea Ekklesia*), cu mai multe capele, şi un teren de polo (*Tzykanisterion*), un sport în care împăratul Vasile I excela. Vezi: Alexander P. Kazhdan *et alii* (eds.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, New York/Oxford, Oxford University Press, 1991, 869-870 (*Great Palace*); III, 1624 (*Pentakoubouklon*); III, 1939-1940 (*Sports*); III, 2137 (*Tzykanisterion*) (n. trad.).

193. Vezi Sirarpie der Nersessian, „Remarks on the Date of the Menologium and the Psalter written for Basil II", *Byzantion*, XV (1940-1941), 104-125.

194. Dalton, *East Christian Art*, 250.

195. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 567-579. Vezi G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*, I, partea I, cu un album cu ilustraţii deosebite; Diehl (*Manuel d'art byzantin* [ediţia a II-a, 1925-1926], II, 908-909) nu a putut folosi această lucrare.

196. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 585.

Valorile bizantine, care au fost aduse (în timpul lui Vasile al II-lea) în Armenia, au fost progresiv pierdute; în schimb au fost preluate cele ale turcilor selgiucizi. Acasă domnea acel spirit de imobilitate care-şi găseşte expresia în ceremonii şi parade, spiritul unui Alexios Comnenul şi al curţii sale. Toate acestea s-au reflectat în arta secolului care a precedat invazia cruciaţilor din Apus. Izvoarele progresului au secătuit; nu a mai existat o putere creatoare organică; singura schimbare posibilă era acum o acceptare pasivă a forţelor externe. Fervoarea religioasă a fost absorbită de preocupări formale. Cadrul liturgic, prin controlul picturii, a avut ca rezultat producerea manualelor şi ghidurilor de pictură, în care tiparul de urmat era trasat cu exactitate; compoziţia a devenit stereotipă; chiar şi culorile au fost prestabilite[197].

197. Dalton, *East Christian Art*, 18-19.

Capitolul VII

Bizanţul şi cruciadele

Împăraţii Comneni şi politica lor externă

Revoluţia de la 1081 l-a ridicat pe tron pe Alexios Comnenul, al cărui unchi, Isaac, fusese împărat pentru scurt timp la sfârşitul celui de-al şaselea deceniu al secolului al XI-lea (1057-1059). Numele grec de Comneni, menţionat în izvoare pentru prima dată sub Vasile al II-lea, provenea de la un sat situat nu departe de Adrianopol. Mai târziu, Comnenii au devenit mari proprietari de pământuri în Asia Mică[1]. Atât Isaac, cât şi nepotul său, Alexios, s-au evidenţiat prin talent militar. Sub Alexios, partidul militar şi marii proprietari de pământ din provincii au triumfat asupra birocraţilor şi a regimului politic din capitală ; în acelaşi timp, epoca tulburărilor a luat sfârşit. Primii trei Comneni au reuşit să păstreze tronul pentru un secol şi să îl transmită din tată în fiu.

Prin domnia sa energică şi pricepută, Alexios I (1081-1118) a ştiut să protejeze Imperiul în faţa pericolelor externe serioase care, uneori, ameninţau existenţa acestuia ca stat. Dar succesiunea la tron a creat dificultăţi. Cu mult înainte de moartea sa, Alexios l-a numit pe fiul său, Ioan, moştenitor la tronul imperial şi a nemulţumit-o astfel pe fiica sa cea mare, Ana, celebra autoare a operei istorice *Alexiada*. Ea a urzit un complot complicat pentru a-l îndepărta pe Ioan şi a forţa recunoaşterea ca moştenitor la tron a soţului ei, Nichifor Bryennios, care şi el era istoric. Totuşi, bătrânul Alexios a rămas ferm în hotărârea sa, iar după moartea lui, Ioan a fost proclamat împărat.

Imediat după ce a urcat pe tron, Ioan al II-lea (1118-1143) a trebuit să treacă printr-o experienţă neplăcută. A fost descoperit un complot organizat împotriva lui, sub conducerea surorii sale Ana, în care era implicată şi mama lui. Conspiraţia a căzut, dar Ioan îi tratã pe conspiratori cu multă îngăduinţă, pedepsindu-i pe majoritatea doar prin deposedarea de averi. Datorită înaltelor sale calităţi morale, Ioan s-a bucurat de un respect general. El a fost numit Caloioan (Caloyan), adică Ioan cel Bun (sau „cel Frumos"). Atât scriitorii greci, cât şi cei latini sunt unanimi în aprecierea personalităţii lui Ioan. Nicetas Choniates spunea : „A fost modelul (κορωνίς) cel mai desăvârşit dintre toţi împăraţii din familia Comnenilor care au stat vreodată pe tronul roman"[2]. Gibbon, care întotdeauna s-a arătat sever în aprecierea

1. Vezi F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène*, 21. De curând a fost emisă o ipoteză despre originea vlahă a Comnenilor : G. Murnu, „L'origine des Comnenes", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924), 212-216.
2. Nicetas Choniates, *Historia* ; ed. I. Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, 64-65 ; de acum înainte va fi citată ca ed. Bonn.

împăraţilor bizantini, scria despre „cel mai bun şi mai mare dintre prinţii Comneni" că nici „filosoful Marcus (Aurelius) nu ar fi neglijat virtuţile fireşti ale acestui succesor, care îşi aveau rădăcina în inima sa şi nu erau împrumutate din vreo şcoală"[3]

Inamic al luxului extravagant şi al cheltuielilor excesive, Ioan şi-a pus amprenta asupra curţii, care, sub domnia sa, a dus o viaţă strictă şi cumpătată. Nu au mai existat distracţii, festivităţi, cheltuieli enorme. Pe de altă parte, domnia acestui împărat milostiv, calm şi de o înaltă moralitate a fost dominată de campanii militare.

Fiul şi succesorul său, Manuel I (1143-1180), s-a dovedit a fi total diferit de Ioan. Noul împărat, un admirator convins al Occidentului, care îşi alesese ca tip de ideal cavalerul occidental, a schimbat imediat viaţa severă a curţii impusă de tatăl său. Veselia, dragostea, recepţiile, festivităţile somptuoase, vânătoarea după model occidental, turnirurile s-au răspândit peste tot în Constantinopol. Vizitele făcute în capitală de suverani străini, ca regii Germaniei şi Franţei, sultanul de Iconium şi câţiva prinţi latini din Orient, în frunte cu regele Ierusalimului, au necesitat cheltuieli enorme.

Un foarte mare număr de europeni occidentali şi-au făcut apariţia la curtea bizantină, iar funcţiile cele mai profitabile şi mai înalte au început să treacă în mâinile lor. Manuel a fost căsătorit de două ori, de fiecare dată cu o prinţesă occidentală. Prima sa soţie, Bertha de Sulzbach, al cărei nume a fost schimbat în Bizanţ în Irina, era cumnata regelui Germaniei, Conrad al III-lea. Cea de-a doua sa soţie, Maria, era o franţuzoaică de o rară frumuseţe, fiica prinţului Antiohiei. Întreaga domnie a lui Manuel a fost dominată de idealurile sale occidentale, precum şi de visul său iluzoriu de a restaura unitatea de odinioară a Imperiului roman. În acest scop, el a sperat ca prin ajutorul papei să-l lipsească pe regele Conrad al III-lea al Germaniei de coroana imperială, iar pentru aceasta era dispus chiar să facă unirea cu Biserica Apuseană. Totuşi, asuprirea latină şi neglijarea intereselor naţionale au provocat o nemulţumire generală în rândul populaţiei, dând naştere unei dorinţe acerbe de schimbare a sistemului. Manuel a murit însă înainte de a vedea prăbuşirea politicii sale.

Alexios al II-lea (1180-1183), fiul şi succesorul lui Manuel, avea 12 ani la moartea tatălui său. Mama sa, Maria de Antiohia, a fost numită regentă. Dar, practic, toată puterea a trecut în mâinile preferatului regentei, Alexios Comnenul, nepotul lui Manuel. Noua conducere s-a bazat pe sprijinul elementului latin detestat. Din această cauză, exasperarea populaţiei a crescut. Împărăteasa Maria, odinioară atât de populară, era considerată acum „străină". Istoricul francez Diehl compara situaţia Mariei cu cea a Mariei Antoaneta, pe care, în timpul Revoluţiei Franceze, populaţia o numea, în mod asemănător, „austriaca"[4].

O grupare serioasă apăru împotriva atotputernicului favorit Alexios Comnenul. În fruntea acestei grupări se afla Andronic Comnenul, unul dintre cele mai stranii personaje din analele istoriei bizantine, care trezesc atât interesul istoricilor, cât şi al romancierilor. Andronic, nepot al lui Ioan al II-lea şi văr al lui Manuel I, aparţinea ramurii tinere a Comnenilor, care fusese îndepărtată de la tron şi care se remarcase printr-o energie extraordinară, uneori greşit direcţionată. Mai târziu, în a treia generaţie, această ramură va da suveranii Imperiului din Trebizonda, cunoscuţi în istorie ca dinastia Marilor Comneni. „Prinţ surghiunit" din secolul al XII-lea, „viitorul Richard al III-lea al istoriei bizantine", care avea în el „ceva din sufletul lui Cesare Borgia", „Alcibiade al Imperiului medio-bizantin", Andronic reprezenta „tipul perfect al bizantinului secolului al XII-lea, cu toate virtuţile şi viciile sale"[5]. Frumos,

3. E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* ; ed. J.B. Bury, V, 229.
4. Charles Diehl, *Figures byzantines*, ed. a IV-a, 1909, II, 112.
5. V. Vasilievski, „The Alliance of the Two Empires", *Slavianskii sbornik*, II (1877), 255-257 ; în *Works of V.G. Vasilievski*, IV, 68-70 [în rusă] ; Diehl, *Figures byzantines*, II, 90, 93 ;

elegant şi spiritual, atlet şi războinic, bine educat şi fermecător, în special pentru femeile care îl adorau, frivol şi pasional, sceptic şi, la nevoie, ipocrit şi sperjur, conspirator ambiţios şi intrigant, teribil în ultimele sale zile prin ferocitatea sa, Andronic, aşa cum spunea Diehl, fiind un geniu din fire, ar fi putut deveni salvatorul şi regeneratorul Imperiului bizantin epuizat, numai că i-a lipsit pentru aceasta, „probabil, un minim simţ moral"[6].

Un istoric contemporan cu Andronic, Nicetas Choniates, scria despre el: „Cine este făcut dintr-o rocă atât de dură sau cu o inimă dăltuită pe o astfel de nicovală încât să nu se înmoaie în faţa torentelor de lacrimi ale lui Andronic ori să nu fie fermecat de amăgirea cuvintelor pe care el le revărsa ca dintr-un izvor întunecat?". Acelaşi istoric îl compara pe Andronic cu „multiformul Proteus"[7]

În ciuda unei aparente prietenii cu Manuel, Andronic a fost suspectat de acesta şi nu a găsit nicio cale de a se prezenta în Bizanţ în adevărata sa lumină. În cea mai mare parte a domniei lui Manuel, el a petrecut călătorind în diferite ţări din Europa şi Asia. Fiind trimis de împărat mai întâi în Cilicia şi apoi la frontiera cu Ungaria, Andronic a fost acuzat de trădare politică şi de complot împotriva vieţii lui Manuel. A fost aruncat într-o închisoare din Constantinopol, unde a stat câţiva ani. După multe aventuri extraordinare, el a reuşit să evadeze printr-un canal de evacuare abandonat. A fost prins apoi din nou şi încarcerat pentru mai mulţi ani. A reuşit iarăşi să evadeze şi a fugit spre nord, găsind azil în sud-vestul Rusiei, aproape de prinţul Iaroslav de Galiţia. Legat de anul 1165, un cronicar rus scria: „Vărul împăratului, Kir (Domnul) Andronic, găsi refugiu din Ţarigrad la Iaroslav de Galiţia; iar Iaroslav îl primi cu mare dragoste şi îi dădu câteva oraşe ca mângâiere"[8]. Aşa cum mărturisesc izvoarele bizantine, Andronic a fost primit cu prietenie de Iaroslav, a stat în casa lui Iaroslav, a mâncat şi a vânat împreună cu el şi chiar a luat parte la întrunirile sale cu boierii (nobilimea rusă)[9]. Dar şederea lui Andronic la curtea prinţului din Galiţia i se părea lui Manuel periculoasă, căci rubedenia sa neastâmpărată intrase deja în negocieri cu Ungaria, cu care Bizanţul începuse un război. Drept urmare, Manuel a fost obligat să îl ierte pe Andronic, pe care Iaroslav l-a lăsat să plece din Galiţia la Constantinopol „în mare cinste", aşa cum spune un cronicar rus[10].

Numit duce de Cilicia, în Asia Mică, Andronic nu a petrecut mult timp acolo. El plecă în Palestina *via* Antiohia; acolo se îndrăgosti de Teodora, rudă a împăratului şi văduvă a regelui Ierusalimului, care răspunse solicitărilor sale. Împăratul, înfuriat, porunci ca Andronic să fie orbit, dar, prevenit la timp de pericol, acesta fugi peste graniţă împreună cu Teodora şi duse o viaţă de pribegie pentru câţiva ani în Siria, Mesopotamia şi Armenia, petrecând puţin timp chiar şi în îndepărtata Iberie (Georgia sau Gruzia, în Caucaz).

În cele din urmă, trimişii lui Manuel reuşiră să pună mâna pe îndrăgostita Teodora şi pe copiii pe care aceasta îi născuse lui Andronic. Incapabil să suporte această pierdere, el se hotărî să se supună lui Manuel. I se acordă iertare, iar Andronic, după câte se pare, se căi de

---

R. von Scala, „Das Griechentum seit Alexander dem Grossen", în H.F. Helmolt, *Weltgeschichte*, V, 95.

6. *Figures byzantines*, II, 93; L. Bréhier, „Andronic (Comnène)", *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, II, 1782.
7. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 317, 319.
8. *Ipatievskaia Letopis* (Cronică) pentru anul 6673, p. 359 = *Voskresenskaia Letopis*, pentru acelaşi an, în *Complete Collection of Russian Chronicles*, VII, 78 [în rusă].
9. Ioannis Cinnami, *Historia*; ed. Bonn, 232; Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 172.
10. *Ipatievskaia Letopis* = *Voskresenskaia Letopis*.

nebuniile vieţii sale tumultuoase. Numirea sa ca guvernator al Pontului, în Asia Mică, pe ţărmul Mării Negre, a fost un mod onorabil de a exila o rudă periculoasă. În 1180, Manuel muri, iar fiul său Alexios al II-lea, un copil de 12 ani, deveni împărat. Andronic avea 60 de ani.

Aceasta a fost biografia unui om în care populaţia capitalei, exasperată de politica latinofilă a împărătesei regente Maria de Antiohia şi a preferatului ei, Alexios Comnenul, îşi puse toată nădejdea. Foarte abil, pretinzându-se protector al drepturilor încălcate ale minorului Alexios al II-lea, care se afla în mâinile unor conducători slabi, şi „prieten al romeilor" (φιλορώμαιος), Andronic reuşi să cucerească inima populaţiei ajunse la limită, care îl adoră. Un contemporan, Eustathios din Tesalonic, spunea că Andronic „era pentru majoritatea populaţiei mai iubit decât Dumnezeu însuşi" sau, cel puţin, „urmându-l în ordine imediată"[11].

După ce pregăti în capitală starea de spirit, Andronic porni spre Constantinopol. La aflarea veştii despre venirea sa, populaţia capitalei dădu frâu liber urii faţă de latini. O gloată înfuriată năvăli în cartierul latin şi începu masacrarea acestora fără să facă deosebire de sex sau vârstă. Gloata înfuriată nu jefui doar casele particulare, ci şi bisericile latine şi instituţiile caritabile; într-un spital, pacienţii aflaţi la pat au fost omorâţi. Legatul papal a fost batjocorit şi decapitat. Mulţi latini au fost vânduţi ca sclavi pe pieţele turceşti. Acest masacru al latinilor din 1182, aşa cum spunea F. Uspenski, „dacă nu a semănat germenul urii dintre Apus şi Răsărit, a contribuit la creşterea lui"[12]. Atotputernicul împărat Alexios Comnenul a fost aruncat în închisoare şi orbit. Andronic intră în capitală triumfător. Ca să-şi consolideze poziţia, el începu să facă să dispară toate rudele lui Manuel şi porunci ca împărăteasa-mamă, Maria de Antiohia, să fie sugrumată. Apoi Andronic se proclamă co-imperator cu Alexios al II-lea. Câteva zile mai târziu, în ciuda promisiunii solemne de a proteja viaţa lui Alexios, porunci ca acesta să fie sugrumat în secret. Astfel, în 1183, Andronic deveni, la 63 de ani, unic împărat atotputernic.

Urcând pe tron cu planuri care deveniră evidente mai târziu, Andronic reuşi să-şi menţină puterea doar printr-un sistem de teroare şi cruzime de nedescris. În politica externă nu a arătat nici energie, nici iniţiativă. Mânia populaţiei s-a întors împotriva sa. În 1185 izbucni o revoltă care îl urcă pe tron pe Isaac Angelos. Încercarea lui Andronic de a scăpa se soldă cu un eşec. Detronat, el îndură torturi groaznice şi batjocură cu un curaj supraomenesc. În timpul suferinţelor sale atroce, repetă de multe ori: „Doamne, ai milă de mine! De ce vă năpustiţi asupra unei trestii frânte?"[13] Noul împărat nici măcar nu a permis ca rămăşiţele mutilate să fie îngropate. Cu această tragedie, ultima dinastie bizantină strălucitoare îşi găsi sfârşitul.

Alexios I şi relaţiile externe înainte de prima cruciadă

Anna Comnena, educata şi dăruita fiică a noului împărat Alexios, spunea că tatăl ei, la începutul domniei sale, „îşi dădu seama că Imperiul se afla în agonie"[14] din cauza pericolului

11. Eustathii, *De Thessalonica a Latinis capta*; ed. Bonn, 388.
12. F. Uspenski, „Emperors Alexius II and Andronicus Comneni", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXIV (1881), 73 [în rusă]; Uspenski, „The Last Comneni, Beginnings of Reaction", *Vizantiyskiy vremennik*, XXV (1927-1928), 14 [în rusă].
13. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 458. Numeroasele izvoare cu privire la moartea lui Andronic sunt dezbătute în N. Radojčić, *Dva posljednja Komnena na corigradskom prijestola*, 94, n. 1 [în sârbă].
14. Anna Comnena, *Alexias*, III, 9; ed. A. Reifferschied, I, 117. [*Alexiada*, trad. de Maria Marinescu, Bucureşti, BPT, 1977, vol. I, 137 – n. trad.]

turc de la răsărit şi a celui normand de la apus. Situaţia externă a Imperiului era foarte gravă şi, treptat, deveni chiar mai dificilă şi mai complicată.

Războiul normand. Ducele de Apulia, Robert Guiscard, după ce cuceri posesiunile bizantine din sudul Italiei, făcu planuri de o mai mare anvergură. Dorind să lovească chiar în inima Bizanţului, el transferă ostilităţile pe coasta Adriaticii, a Peninsulei Balcanice. Lăsă conducerea Apuliei în mâna fratelui său mai tânăr, Roger, şi, împreună cu mai vârstnicul său frate Bohémond, bine-cunoscut ca participant la prima cruciadă, navigă împotriva lui Alexios, înconjurat de o flotă impresionantă. Scopul său principal imediat era să pună stăpânire pe oraşul maritim Dyrrachium (vechiul Epidamnus; în slavonă Drach [Drač], astăzi Durazzo) din Iliria. Dyrrachium, capitala themei Dyrrachium, care fusese organizată sub Vasile al II-lea Bulgaroctonul, era foarte bine fortificată şi considerată pe bună dreptate cheia Imperiului în Apus. Celebrul drum militar al lui Egnatius (*via Egnatia*), construit în epoca romană, ducea din Dyrrachium la Tesalonic şi de aici mai departe spre est, până la Constantinopol. De aceea, era absolut firesc ca atenţia lui Robert să fie îndreptată în principal asupra oraşului Dyrrachium. Această expediţie a reprezentat „preludiul cruciadelor şi pregătirea (*Vorbereitung*) pentru dominaţia francă în Grecia"[15], „pre-cruciada lui Robert Guiscard, marele lui război împotriva lui Alexios Comnenul"[16].

Înţelegând că prin forţe proprii era incapabil să îndepărteze pericolul normand, Alexios Comnenul ceru ajutor în Apus, iar printre alţi regi apelă la Henric al IV-lea al Germaniei. Henric, care pe atunci avea probleme în interiorul propriului imperiu şi nu terminase încă lupta cu papa Grigorie al VII-lea, nu era în stare să-i ofere sprijin împăratului bizantin. Dar Veneţia, urmărindu-şi propriile interese, răspunse favorabil chemării lui Alexios. În schimbul ajutorului flotei, împăratul promise Republicii Sfântul Marcu privilegii comerciale enorme. Veneţia avea tot interesul să-l ajute pe împăratul răsăritean în războiul său împotriva normanzilor, deoarece, în cazul unui succes militar, normanzii puteau pune imediat stăpânire pe rutele comerciale spre Bizanţ şi Orient – cu alte cuvinte, puteau pune mâna pe ceea ce veneţienii înşişi sperau să controleze cu timpul. În plus, Veneţia avea în faţă un pericol real şi iminent: stăpânirea de către normanzi a insulelor ioniene, în special a insulelor Corfu şi Cephalonia şi a coastei vestice a Peninsulei Balcanice, ar fi îngrădit accesul în Adriatica al vaselor veneţiene care navigau în Mediterana.

După capturarea insulei Corfu, normanzii au asediat Dyrrachium de pe mare şi de pe uscat. Cu toate că navele veneţiene au venit în ajutorul oraşului asediat dinspre mare, armata terestră condusă de Alexios, compusă din slavi macedoneni, turci, garda imperială varego-engleză şi din alte câteva naţionalităţi, suferi o înfrângere foarte grea. La începutul anului 1082, Dyrrachium îi deschise porţile lui Robert. Însă o revoltă care izbucnise în sudul Italiei îl obligă pe Robert să plece. Bohémond, căruia îi fusese încredinţată comanda trupelor expediţionare de către fratele său, fu definitiv înfrânt[17] O nouă expediţie întreprinsă de Robert împotriva Bizanţului avu succes, dar în rândul trupelor sale izbucni o epidemie, iar Robert însuşi căzu victimă maladiei. El muri în 1085 în nordul insulei Cephalonia. Chiar şi astăzi, un mic golf şi un sat din insulă, Fiscardo (Guiscardo, Portus Wiscardi, în Evul Mediu, de la numele lui Robert Guiscard), amintesc de numele puternicului duce de Apulia.

15. C. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginne des Mittelalters bis auf die neuere Zeit*, I, 141.
16. H. Grégoire, R. de Keyser, „La Chanson de Roland et Byzance ou de l'utilité du grec pour les romanistes", *Byzantion*, XIV (1939), 274.
17. Vezi R.B. Yewdale, *Bohemond I, Prince of Antioch*, 18-22.

Odată cu moartea lui Robert, invazia normandă a teritoriului bizantin încetă, iar Dyrrachium trecu iar în stăpânirea grecilor[18].

Politica agresivă a lui Robert Guiscard în Peninsula Balcanică a dat greş. Dar, sub el, problema posesiunilor bizantine din sudul Italiei a fost rezolvată definitiv. Robert a înfiinţat statul italian normand, deoarece el a fost primul care a reuşit să unifice diferitele ţări întemeiate de compatrioţii săi şi să formeze ducatul de Apulia, care în timpul său a cunoscut o perioadă de strălucire. Declinul ducatului, care s-a produs după moartea lui Robert, a durat aproape 50 de ani, până în momentul când întemeierea regatului Siciliei a deschis o nouă eră în istoria normanzilor italieni. Robert Guiscard, afirma istoricul francez Chalandon, „a deschis un nou drum ambiţiei descendenţilor săi: după el, normanzii italieni aveau să-şi îndrepte privirea spre Orient; în Orient şi pe cheltuiala Imperiului grec, 12 ani mai târziu, Bohémond avea să creeze un principat pentru sine însuşi"[19].

În schimbul ajutorului dat de flota ei, Veneţia primi din partea împăratului privilegii comerciale enorme, care îi asigurară Republicii Sfântul Marcu o poziţie absolut extraordinară în Imperiu. În afară de darurile bogate oferite bisericilor veneţiene şi de titlurile onorifice dublate de un salariu fix pentru doge şi patriarhul Veneţiei, ca şi pentru succesorii lor, hrisovul imperial al lui Alexios (sau *chrysoboullon*, adică decretul întărit de un sigiliu imperial de aur) din mai 1082 acorda negustorilor veneţieni dreptul de a cumpăra şi vinde pe tot întinsul Imperiului şi îi scutea de toate taxele portuare, maritime sau de alt fel care aveau legătură cu comerţul. Vameşii bizantini nu aveau dreptul de a le controla mărfurile. În capitală, veneţienii au primit un cartier întins cu multe magazine şi depozite, precum şi trei locuri de acostare în port, care erau numite în Răsărit scări (*maritimas tres scalas*), unde navele veneţiene puteau încărca şi descărca nestingherit. Hrisovul lui Alexios ne dă o listă interesantă de locuri din Imperiu, care erau din punct de vedere comercial cele mai importante de pe litoralul estic şi din interior, care erau deschise veneţienilor în Asia Mică, în Peninsula Balcanică şi Grecia şi în insulele din Marea Egee, sfârşind cu Constantinopolul, care este numit în acest document Megalopolis, adică Marele Oraş. În schimb, veneţienii promiteau să fie supuşi fideli Imperiului[20]. Prin privilegiile acordate de hrisov negustorilor veneţieni, aceştia erau trataţi mult mai favorabil decât înşişi negustorii bizantini. Prin hrisovul lui Alexios Comnenul a fost pusă o temelie solidă puterii coloniale veneţiene în Răsărit şi se creau condiţii atât de favorabile preponderenţei ei în Bizanţ, încât orice concurenţă părea imposibilă pentru mult timp. Dar aceleaşi privilegii economice excepţionale oferite Veneţiei au reprezentat în cursul timpului, în împrejurări diferite, una dintre cauzele conflictelor politice dintre Imperiul de Răsărit şi Republica Sfântului Marcu.

Războiul Imperiului împotriva turcilor şi pecenegilor. Pericolul turcesc dinspre est şi nord, din partea selgiucizilor şi pecenegilor, care se manifestase deja sub predecesorii lui Alexios Comnenul, crescu în intensitate în timpul acestui monarh. Victoria asupra normanzilor şi moartea lui Guiscard îi permiseseră lui Alexios să refacă teritoriul în vest, până pe coasta

18. Chalandon, *Alexis Ier Comnène*, 64-92; F. Chalandon, „The Earlier Comneni", *Cambridge Medieval History*, IV, 329-330. Locul morţii lui Guiscard nu este stabilit definitiv: Chalandon, *Alexis Ier Comnène*, 93, n. 9. Yewdale (*Bohemond I*, 23) spune că Guiscard a murit la Cassiope, în Corfu.

19. Chalandon, *Alexis Ier Comnène*, 94.

20. G.L.F. Tafel, G.M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, I, 51-54. Vezi F. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit*, I (I), 27-28; conţine o foarte bună bibliografie.

Adriaticii, însă la alte frontiere, din cauza atacurilor eficiente ale turcilor şi pecenegilor, teritoriul Imperiului a fost redus considerabil. Anna Comnena afirma retoric că, în acea vreme, „în Orient Bosforul, care este aproape, şi în Occident cetatea Adrianopolului erau graniţele puterii romeice"[21].

În Asia Mică, cucerită aproape integral de turcii selgiucizi, circumstanţele păreau a se configura favorabil pentru Imperiu, datorită faptului că între emirii turci izbucnise o luptă pentru putere care slăbea forţa de reacţie a acestora şi ducea ţara într-o stare de anarhie. Dar Alexios a fost incapabil să profite întru totul de avantajul oferit de disensiunile dintre turci, din cauza atacurilor pecenegilor venite dinspre nord.

În conflictul cu Bizanţul, pecenegii şi-au găsit aliaţi în interiorul Imperiului în pavlicienii care locuiau în Peninsula Balcanică[22]. Pavlicienii erau o sectă religioasă dualistă din Orient, una dintre ramurile principale ale maniheismului, care fusese creată în secolul al III-lea d.Hr. de către Pavel de Samosata şi reformată în secolul al XI-lea. Trăind în Asia Mică, la graniţa de est a Imperiului, fermi apărători ai doctrinei lor, ei provocau uneori necazuri statului bizantin prin acţiunile lor belicoase. Una dintre metodele obişnuite ale politicii interne bizantine era mutarea de populaţii diferite dintr-un loc într-altul; spre exemplu, au fost mutaţi slavi în Asia Mică şi armeni în Peninsula Balcanică. În secolul al VIII-lea, pavlicienii fuseseră mutaţi în număr mare de la graniţa de est în Tracia, de către Constantin al V-lea Copronimul, iar în secolul al X-lea, de către Ioan Tzimiskes. Oraşul Philippopolis din Peninsula Balcanică devenise centrul pavlicienilor. Tzimiskes, prin aşezarea coloniei în vecinătatea oraşului, a reuşit mai întâi să-i mute pe sectanţii încăpăţânaţi din fortăreţele şi castelele lor de la graniţa de est, unde erau foarte dificil de controlat, sperând astfel ca din noua lor colonie pavlicienii să servească drept bastion împotriva invaziilor repetate ale barbarilor „sciţi" din nord. În secolul al X-lea, doctrina pavliciană fusese adusă în Bulgaria de către reformatorul ei, preotul Bogomil, după numele căruia scriitorii bizantini i-au numit pe adepţii săi bogomili. Din Bulgaria, doctrina bogomilă a trecut în Serbia şi Bosnia mai târziu, iar apoi în Europa de Vest, unde adepţii doctrinei dualiste au purtat diferite nume: patari în Italia, cathari în Germania şi Italia, poblicani (adică pavlicieni) şi albigenzi în Franţa.

Puterea bizantină a fost dezamăgită de sectanţii orientali colonizaţi în Peninsula Balcanică. Înainte de toate, răspândirea neaşteptată a ereziei a fost rapidă şi vastă. În al doilea rând, adepţii doctrinei bogomile au devenit purtătorii de cuvânt ai opoziţiei politice naţionale slave împotriva administraţiei bizantine severe, atât în chestiunile bisericeşti, cât şi în cele seculare, mai ales în interiorul Bulgariei, care fusese cucerită de Vasile al II-lea. Din această cauză, în loc să apere teritoriul bizantin în faţa barbarilor din nord, bogomilii i-au chemat pe pecenegi să lupte împotriva Bizanţului. Cumanii (polovţii) s-au alăturat pecenegilor.

Războiul cu pecenegii, în ciuda câtorva victorii de moment, a secătuit Bizanţul de putere. La sfârşitul deceniului al nouălea, Alexios Comnenul a suferit o înfrângere teribilă la Dristra (Durostolus, Silistra), pe Dunărea de Jos, şi aproape că era să fie capturat el însuşi. Doar cearta iscată între pecenegi şi cumani pentru împărţirea prăzii i-a împiedicat pe primii să profite pe deplin de victoria lor.

După o scurtă destindere cumpărată de la pecenegi, Bizanţul avea să treacă prin perioada dificilă a anilor 1090-1091. Pecenegii, după o luptă încrâncenată, ajunseră în apropierea

21. *Alexias*, VI, 11, [3]; ed. Reifferschied, I, 214-215 [trad. Maria Marinescu, vol. I, 248 – n. trad.].

22. Vezi *supra*, p. 268.

Constantinopolului. Anna Comnena povesteşte că, în ziua prăznuirii martirului Teodor Tiron, locuitorilor capitalei le-a fost cu neputinţă să meargă, după obicei, în număr mare în pelerinaj la biserica martirului dintr-o suburbie aflată dincolo de zidurile oraşului. Porţile oraşului nu puteau fi deschise, deoarece pecenegii se aflau sub zidurile sale[23].

Situaţia Imperiului deveni şi mai critică atunci când un pirat turc, Tzachas, a început să ameninţe capitala dinspre sud. Acesta îşi petrecuse tinereţea la Constantinopol, la curtea lui Nichifor Botaniates, obţinuse un rang înalt bizantin, iar la urcarea pe tron a lui Alexios Comnenul fugise în Asia Mică. După ce puse stăpânire cu ajutorul flotei sale pe Smirna şi pe alte oraşe de pe litoralul vestic al Asiei Mici, precum şi pe câteva insule din Marea Egee, Tzachas, cu îndrăzneală, îşi fixă ca scop atacarea Constantinopolului de pe mare, lipsindu-l de toate mijloacele de aprovizionare. Pentru a asigura reuşita planului său, el intră în negocieri cu pecenegii din nord şi cu selgiucizii din est. Convins de succesul operaţiunii sale, Tzachas îşi luă deja titlul de împărat (*basileus*) şi îşi puse însemnele rangului imperial, visând să facă din Constantinopol centrul statului său. Atât pecenegii, cât şi selgiucizii erau turci care, datorită relaţiilor lor militare şi politice, au ajuns să conştientizeze faptul că sunt înrudiţi din punct de vedere etnic. Savantul rus V. Vasilievski afirma că „în persoana lui Tzachas a apărut un duşman al Bizanţului în care obrăznicia unui barbar se combina cu rafinamentul educaţiei bizantine şi cunoaşterea excelentă a tuturor relaţiilor politice ale Europei de Răsărit din acel timp; el plănuia să devină sufletul mişcării generale a turcilor şi să dea un scop precis şi clar şi un plan general de acţiune pribegiilor şi năvălirilor dezordonate ale pecenegilor"[24]. Părea că pe ruinele Imperiului de Răsărit avea să se formeze acum un stat al selgiucizilor şi al pecenegilor. „Imperiul bizantin", aşa cum spunea Vasilievski mai departe, „se scufunda din cauza invaziei turceşti"[25]. Un alt istoric rus, F. Uspenski, scria: „În iarna dintre 1090 şi 1091, situaţia lui Alexios Comnenul poate fi comparată doar cu cea din ultimii ani ai Imperiului, când turcii otomani înconjuraseră Constantinopolul din toate părţile şi îi tăiase orice legătură cu exteriorul"[26].

Înţelegând situaţia disperată a Imperiului, Alexios se folosi de tacticile diplomatice bizantine obişnuite pentru a-i întârâta pe unii barbari împotriva altora: apelă la hanii (conducătorii) cumanilor (polovţi), la acei „aliaţi ai disperării", rugându-i să-i dea ajutor împotriva pecenegilor. Sălbaticii şi înspăimântătorii hani cumani Tugorhan şi Boniak, foarte cunoscuţi de cronicile ruseşti[27], au fost invitaţi la Constantinopol, unde au fost primiţi în cel mai măgulitor mod şi cazaţi în lux. Împăratul bizantin ceru umil ajutorul barbarilor, care erau foarte mândri că se situau pe picior de egalitate cu împăratul. Hanii cumani şi-au dat cuvântul lui Alexios şi l-au ţinut. Pe 29 aprilie 1091 avu loc o bătălie sângeroasă; după toate probabilităţile, ruşii şi cumanii au participat la aceasta. Pecenegii au fost zdrobiţi şi nimiciţi fără milă. Anna Comnena consemna: „S-a putut vedea un lucru nemaicunoscut până

23. *Alexias*, VIII, 3; ed. Reifferschied, II, 6-7 [trad. Maria Marinescu, vol. II, 11 – n. trad.].
24. V.G. Vasilievski, „Byzantium and the Patzinaks", *Works*, I, 76 [în rusă]. Există un monograf turc al lui Tzachas, Akdes Nimet Kurat Çaka.
25. V.G. Vasilievski, „Byzantium and the Patzinaks", *Works*, I, 77 [în rusă].
26. F. Uspenski, *The History of the Crusades*, 8 [în rusă].
27. Anna Comnena, *Alexias*, VIII, 4; ed. Reifferschied, II, 9: ὁ Τογορτάκ, ὁ Μανιάκ [trad. Maria Marinescu, vol. II, 14 – n. trad.]. Vezi în acest sens V.G. Vasilievski, „Byzantium and the Patzinaks", *Works*, I, 98, n. 2. [De asemenea, Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, vol. II: *Sprachreste der Turkvölker in den byzantinischen Quellen*, Berlin, 1958, 181, 316. – n. trad.]

atunci. Un neam întreg, nu foarte numeros, ci de-a dreptul de nenumărat, cu femei şi copii, a fost complet nimicit în acea zi". Această bătălie a lăsat urme şi într-un cântec bizantin din acea vreme: „Din pricina unei singure zile, sciţii (aşa îi numeşte Anna Comnena pe pecenegi) nu au mai văzut luna mai"[28]. Prin intervenţia lor în sprijinul Bizanţului, cumanii au făcut lumii creştine un serviciu enorm. „Căpeteniile lor, Boniak şi Tugorhan, trebuie socotite printre salvatorii Imperiului bizantin."[29]

Alexios s-a întors în capitală triumfător. Doar o mică parte dintre pecenegii capturaţi au scăpat cu viaţă. Această rămăşiţă a înfiorătoarei hoarde s-a stabilit în Peninsula Balcanică, la est de râul Vardar, iar mai târziu a intrat în armata bizantină, în care forma un contingent aparte. Pecenegii care reuşiseră să scape fugind dincolo de Balcani erau atât de slăbiţi, încât timp de 30 de ani nu au fost în stare să întreprindă nimic împotriva Bizanţului.

Tzachas, care îngrozise Bizanţul, dar nu reuşise să îi sprijine pe pecenegi cu flota sa, pierdu o parte dintre cuceririle sale în conflictul cu forţele maritime greceşti. Apoi, împăratul îl instigă împotriva lui pe sultanul de Niceea, care îl invită pe Tzachas la o sărbătoare şi îl ucise cu mâna lui. După aceasta, sultanul încheie o înţelegere de pace cu Alexios. Astfel, situaţia critică din anul 1091 a fost rezolvată de o manieră avantajoasă pentru Imperiu, iar următorul an, 1092, a debutat în condiţii destul de diferite.

În zilele disperate ale anului 1091, Alexios căutase aliaţi nu doar printre barbarii cumani, ci, pe cât se pare, şi printre latinii din Apus. Anna Comnena scrie că Alexios „a făcut tot ce era cu putinţă pentru a-i chema de pretutindeni printr-o scrisoare, cât mai repede, pe mercenari"[30]. Că astfel de mesaje au fost răspândite şi în Occident reiese din alte pasaje ale aceleiaşi autoare, care afirma că, imediat după aceasta, Alexios „aştepta mercenari de la Roma"[31].

În legătură cu aceste evenimente, istoricii, în mod obişnuit, vorbesc despre problema apelului trimis de Alexios Comnenul vechiului său prieten, contele Robert de Flandra, care, cu câţiva ani înainte, trecuse prin Constantinopol în drumul său de întoarcere din Ţara Sfântă. În scrisoarea sa, împăratul descria situaţia disperată „a celui mai sfânt imperiu al creştinilor greci, care este apăsat de pecenegi şi de turci", vorbind despre umilirea şi uciderea creştinilor, copii, tineri, femei şi fete, precum şi despre ocuparea aproape a întregului teritoriu al Imperiului de către inamici; „nu a mai rămas decât Constantinopolul, pe care inamicii noştri ameninţă să ni-l ia în viitorul foarte apropiat, dacă nu vom primi ajutor imediat de la Dumnezeu şi de la creştinii credincioşi latini"; împăratul „fuge din faţa turcilor şi pecenegilor" dintr-un oraş într-altul şi preferă să lase Constantinopolul în mâinile latinilor decât în cele ale păgânilor. Ca să stimuleze zelul latinilor, apelul dă o listă lungă de moaşte care se află în capitală şi aminteşte contelui de imensa bogăţie şi nenumăratele comori adunate acolo. „De aceea, grăbeşte-te cu întreg poporul tău; adună-ţi toate forţele ca să împiedici ca aceste comori să cadă în mâinile turcilor şi ale pecenegilor. [...] Sileşte-te, cât mai este timp, ca Imperiul creştin şi, ceea ce este şi mai important, Sfântul

28. *Alexias*, VIII, 5; ed. Reifferschied, II, 9 [trad. Maria Marinescu, vol. II, 20 – n. trad.]. Bătălia a avut loc pe 29 aprilie 1091, doar cu o zi înainte de luna mai. În ediţia sa la *Alexiada*, Elizabeth Dawes a tradus acest cântec: „Just by one day the Scythians missed seeing the month of May" („Doar o zi le-ar mai fi trebuit sciţilor şi ar fi văzut luna lui mai").
29. V.G. Vasilievski, „Byzantium and the Patzinaks", *Works*, I, 107 [în rusă].
30. *Alexias*, VIII, 3; ed. Reifferschied, II, 7 [trad. Maria Marinescu, vol. II, 12 – n. trad.].
31. *Alexias*, VIII, 5; ed. Reifferschied, II, 7 [trad. Maria Marinescu, vol. II, 17 – n. trad.].

Mormânt să nu fie pierdute pentru tine, ci ca să primeşti în cer nu osândă, ci răsplată. Amin!"[32]

V. Vasilievski, care datează acest apel în anul 1091, scria: „În 1091, de pe ţărmurile Bosforului se auzi până în Europa Apuseană un vaiet real de disperare, un adevărat urlet al unui om care se îneca, ce era deja nesigur dacă să i se întindă spre a se salva o mână prietenească sau neprietenească. Împăratul bizantin nu a ezitat acum să înfăţişeze înaintea ochilor străinilor profunda ruşine, dezonoare şi umilinţă în care se prăbuşise imperiul creştinilor greci"[33].

Acest document, care descrie în culori vii situaţia critică a Bizanţului în jurul anului 1091, a generat multe discuţii între savanţi. El a supravieţuit doar într-o versiune latină. Părerile sunt împărţite: unii, spre exemplu savanţii ruşi V. Vasilievski şi F. Uspenski, consideră scrisoarea autentică. Alţii, spre exemplu savantul francez Riant, au considerat-o falsă. Savanţii contemporani, care au fost interesaţi de această problemă, înclină să recunoască, cu anumite limite, autenticitatea apelului, adică admit existenţa textului apelului original, care nu ni s-a păstrat, adresat de Alexios lui Robert de Flandra. Istoricul francez Chalandon consideră că partea de mijloc a apelului a fost compusă pe baza scrisorii originale; dar apelul latin a fost compus de unii din Vest, pentru a-i încuraja pe cruciaţi cu puţin timp înainte de prima cruciadă (în forma unui *excitatorium*)[34]. Cel mai recent editor şi cercetător al scrisorii, savantul german Hagenmeyer, este de acord în fond cu opinia lui Vasilievski cu privire la autenticitatea apelului lui Alexios, dar cu câteva rezerve[35]. În 1924, B. Leib scria că această scrisoare nu era decât o amplificare făcută la scurt timp după Conciliul de la Clermont şi că a fost, fără doar şi poate, inspirată de apelul autentic pe care împăratul l-a trimis lui Robert ca să-i reamintească de întăririle promise[36]. În sfârşit, Bréhier scria: „Este posibil, urmând ipoteza lui Chalandon, ca Robert, după întoarcerea sa în Flandra, să fi uitat promisiunea făcută; apoi, Alexios a trimis o ambasadă la el cu o scrisoare, dar, bineînţeles, total diferită de textul care ne-a parvenit. Cât despre acest document apocrif, el va fi fost compus, probabil, cu ajutorul scrisorii originale în momentul asediului Antiohiei, în 1098, pentru a cere întăriri din Vest. Aşadar, scrisoarea lui Alexios nu are nimic de-a face cu originile cruciadei"[37]. În lucrarea sa *Istoria primei cruciade*, H. Sybel considera

32. P.E. Riant, *Alexii I Comneni ad Robertum I Flandriae comitem epistola spuria*, 10-11; H. Hagenmeyer, *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100*, 130-136; Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 39-40 (nr. 1152).
33. V.G. Vasilievski, „Byzantium and the Patzinaks", *Works*, I, 90 [în rusă].
34. Chalandon, *Alexis Ier Comnène*, apendice, 325-336; în special, vezi 331, 334 şi 336. Istoria problemei scrisorii lui Alexios către contele de Flandra este şi ea prezentată.
35. Hagenmeyer, „Der Brief des Kaisers Alexios I Komnenos an den Grafen Robert I von Flandren", *Byzantinische Zeitschrift*, VI (1897), 26; Hagenmeyer, *Die Kreuzzugsbriefe*, 38-40. Vezi H. Pirenne, „À propos de la lettre d'Alexis Comnène à Robert le Frison, comte de Flandre", *Revue de l'instruction publique en Belgique*, L (1907), 217-227; G. Caro, „Die Berichterstattung auf dem ersten Kreuzzuge", *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, XXIX (1912), 50-62.
36. B. Leib, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle*, 122; o versiune franceză scurtă a scrisorii, 188-189.
37. L. Bréhier, *L'Église et l'Orient du moyen âge. Les Croisades*, ed. a V-a, 1928, 58; N. Iorga, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, II, 276-277; Iorga respinge orice semnificaţie a acestei scrisori. G. Buckler (*Anna Comnena. A Study*, 457, n. 1) declara scrisoarea ca fiind

scrisoarea lui Alexios către Robert de Flandra drept un document oficial care se referă la cruciadă[38].

S-a acordat mult timp chestiunii mesajului trimis de Alexios Comnenul lui Robert de Flandra, deoarece de el este legată în parte problema dacă împăratul a cerut ajutor din Vest sau nu. Afirmaţia contemporanei Anna Comnena că Alexios a trimis apeluri în Apus întăreşte ideea că el trebuie să fi trimis un apel lui Robert de Flandra şi probabilitatea ca acest apel să fie baza textului latin împodobit care există astăzi. Este foarte posibil ca textul original să fi fost trimis de Alexios în criticul an 1091[39]. Este foarte posibil ca între 1088 şi 1089 să fi fost trimis un mesaj regelui croat Zvonimir, pentru a-l ruga să participe la lupta lui Alexios Comnenul „împotriva păgânilor şi a necredincioşilor"[40].

Succesul lui Alexios împotriva inamicilor externi a fost urmat de succesul similar împotriva inamicilor interni. Conspiratorii şi prefăcuţii, care doreau să profite de situaţia dificilă a Imperiului bizantin, au fost descoperiţi şi pedepsiţi.

Pe lângă popoarele menţionate, sârbii şi maghiarii (ungurii) începuseră să capete importanţă sub Alexios Comnenul înainte de prima cruciadă. În a doua jumătate a secolului al XI-lea, Serbia a devenit independentă, iar independenţa ei a fost pecetluită de adoptarea de către prinţul sârb a titlului de rege (*kral*). Al lui a fost primul regat al Serbiei cu capitala la Scodra (Skadar, Scutari). Sârbii făcuseră parte din armata lui Alexios Comnenul în timpul războiului purtat de acesta împotriva normanzilor şi îl abandonaseră în momentul crucial. Dar, după ce Dyrrachium a fost recucerit de bizantini din mâinile normanzilor, ostilităţile dintre Alexios şi Serbia se deschiseră, iar în situaţia dificilă în care se afla Imperiul ele nu puteau fi foarte fericite pentru împărat. Cu puţin timp înainte de cruciadă a fost încheiată totuşi o pace între sârbi şi Imperiu.

Relaţiile cu Ungaria (Ugria), care luase parte activă în trecut la războiul bulgaro-bizantin din secolul al X-lea sub Simeon, deveniră încordate în timpul domniei lui Alexios. La sfârşitul secolului al XI-lea, Ungaria continentală, sub regii dinastiei arpadiene, începu să se extindă în sud spre mare, până pe coasta Dalmaţiei. Aceasta a cauzat nemulţumirea atât a Veneţiei, cât şi a Bizanţului. Astfel, politica internaţională a Imperiului din perioada primei cruciade deveni mult mai extinsă şi mai complicată şi atrase după sine noi probleme.

Aproape de sfârşitul secolului al XI-lea, Alexios Comnenul, care biruise numeroase pericole ce-l ameninţau şi care, se pare, crease condiţii de pace pentru Imperiu, putea începe să se pregătească pentru lupta cu selgiucizii orientali. Având în vedere acest război, împăratul întreprinse un număr de acţiuni ofensive. Dar, în acel moment, află de apropierea

---

apocrifă, dacă nu în totalitate, cel puţin în mare parte. Vezi şi C. Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*, 365: nu este foarte important dacă o piesă autentică a scrierii a slujit sau nu ca bază pentru textul falsificat. [P. Schreiner, „Der Brief des Alexios I: Komnenos an den Grafen Robert von Flandren und das Problem gefälschter byzantinischer Kaiserschreiben in den westlichen Quellen", în G. de Gregorio, O. Kresten (eds.), *Documenti medievali greci e latini. Studi comparativi*, Spoleto, 1998, 111-140; Christian Gastgeber, „Das Schreiben Alexios' I. Komnenos an Robert I. von Flandern. Sprachliche Untersuchung", în G. de Gregorio, O. Kresten (eds.), *Documenti medievali greci e latini. Studi comparativi*, Spoleto, 1998, 141-185 – n. trad.]

38. H. Sybel, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, ed. a III-a, 1881, 7-9.
39. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 39 (nr. 1152), estimează scrisoarea ca datând din 1088.
40. Vezi F. Šišic, *Geschichte der Kroaten*, I, 315-316.

trupelor cruciate de frontierele Imperiului său. Prima cruciadă începuse; aceasta i-a schimbat lui Alexios planurile şi l-a purtat, împreună cu Imperiul, pe noi căi care mai târziu aveau să se dovedească a fi fatale pentru Bizanţ.

Prima cruciadă şi Bizanţul

Epoca cruciadelor este una dintre cele mai importante din istoria lumii, mai ales din punctul de vedere al istoriei economice şi al culturii în general. Pentru o perioadă îndelungată de timp, problema religioasă a împins în plan secund celelalte aspecte ale acestei mişcări complexe şi diverse. Prima ţară care a înţeles importanţa deplină a cruciadelor a fost Franţa, unde, în 1806, Academia Franceză şi apoi Institutul Naţional ofereau un premiu pentru cea mai bună lucrare care avea drept scop „examinarea influenţei cruciadelor asupra libertăţii cetăţeneşti a popoarelor Europei, asupra civilizaţiei lor şi a progresului cunoaşterii, comerţului şi industriei". Bineînţeles, la începutul secolului al XIX-lea era prematur să se analizeze în totalitate o astfel de problemă. Ea nu a fost rezolvată nici măcar în ziua de astăzi. Însă este important de arătat că epoca cruciadelor a încetat să mai fie analizată exclusiv din punctul de vedere mai îngust al mişcărilor religioase ale Evului Mediu. Două volume au fost premiate în 1808 de Academia Franceză: o lucrare a unui german, A. Heeren, care a fost publicată în acelaşi timp în germană şi franceză cu titlul *Eseu despre influenţa cruciadelor asupra Europei* (*Versuch einer Entwickelung der Folgen der Kreuzzüge für Europa*); şi lucrarea francezului M. de Choiseul-Daillecourt *Despre influenţa cruciadelor asupra stării popoarelor Europei* (*De l'influence des croisades sur l'état des peuples de l'Europe*). Chiar dacă aceste două lucrări sunt astăzi depăşite, interesul faţă de ele nu lipseşte, mai ales faţă de prima.

Firește, cruciadele sunt cea mai importantă epocă din istoria războaielor dintre cele două lumi religioase, creştină şi islamică, războaie care au fost duse din secolul al VII-lea. Dar în această evoluţie nu au fost implicate doar motive religioase idealiste. Chiar la prima cruciadă, care a scos cel mai mult în evidenţă idealurile mişcării cruciate de a smulge Ţara Sfântă din mâinile necredincioşilor, scopurile şi interesele lumeşti sunt deja evidente. „Existau două partide printre cruciaţi, unul al celor motivaţi religios şi celălalt al politicienilor."[41] Citând aceste cuvinte ale savantului german Kugler, istoricul francez Chalandon adăuga: „Această afirmaţie a lui Kugler este absolut adevărată"[42]. Mai mulţi cercetători de astăzi examinează condiţiile de viaţă ale Europei Apusene din secolul al XI-lea, în special dezvoltarea economică a oraşelor italiene din acel timp, iar o bună parte dintre ei sunt convinşi că fenomenul economic a jucat şi el un rol foarte important în pregătirea şi declanşarea primei cruciade. Cu fiecare nouă cruciadă, duhul lumesc se simţea din ce în ce mai puternic; în cele din urmă, acest punct de vedere secular a învins definitiv ideea iniţială a mişcării, aşa cum au demonstrat-o cucerirea Constantinopolului şi întemeierea Imperiului latin de către cruciaţii din 1204.

Bizanţul a jucat un rol atât de important în acea epocă, încât cunoaşterea Imperiului de Răsărit este necesară pentru înţelegerea completă a originii şi evoluţiei cruciadelor. În plus, majoritatea celor care au studiat cruciadele au tratat problema dintr-un punct de vedere prea

41. B. Kugler, „Kaiser Alexios und Albert von Aachen", *Forschungen zur deutschen Geschichte*, XXIII (1883), 486.

42. *Alexis Ier Comnène*, 16; Chalandon, „Earlier Comneni", *Cambridge Medieval History*, IV, 334.

„occidental", având tendinţa de a face din Imperiul grec „ţapul ispăşitor pentru toate greşelile cruciadelor"[43].

De la prima lor apariţie pe scena istoriei lumii, în deceniul patru al secolului al VII-lea, arabii, cu o rapiditate extraordinară, au cucerit teritorii ale Imperiului de Răsărit, ca Siria, Palestina, Mesopotamia, regiunile estice ale Asiei Mici, Egiptul, litoralul nordic al Africii şi apoi Spania, din care cea mai mare parte fusese deţinută de vizigoţi. În a doua jumătate a secolului al VII-lea şi la începutul celui de-al VIII-lea, arabii au asediat de două ori Constantinopolul, care a fost salvat, nu fără dificultate, de energia şi talentul împăraţilor Constantin al IV-lea şi Leon al III-lea Isaurul. În 732, arabii, care invadaseră Galia traversând Pirineii, au fost opriţi de Carol Martel în apropiere de Poitiers. În secolul al IX-lea, ei cuceresc Creta, iar la începutul celui de-al X-lea, Sicilia şi cea mai mare parte a posesiunilor Imperiului de Răsărit din sudul Italiei ajung în mâinile lor.

Aceste cuceriri arabe au avut o importanţă foarte mare pentru situaţia politică şi economică a Europei. Ofensiva uluitoare a arabilor, aşa cum spunea H. Pirenne, „a schimbat faţa lumii. Invazia lor neaşteptată a bulversat vechea Europă. Ea a pus capăt uniunii mediteraneene în care consta forţa ei. [...] Mediterana devenise un lac roman; acum, în cea mai mare parte, a devenit un lac musulman"[44]. Această afirmaţie a savantului belgian trebuie acceptată cu câteva rezerve. Relaţiile comerciale dintre Europa de Vest şi ţările răsăritene au fost restricţionate de musulmani, dar nu suspendate. Negustori şi pelerini au continuat să călătorească dintr-o parte într-alta, iar produsele orientale exotice puteau fi găsite în Europa, spre exemplu în Galia[45].

Islamul s-a evidenţiat la început prin toleranţă. Câteva cazuri izolate de violenţe îndreptate împotriva unor biserici şi creştini au avut loc în secolul al X-lea, dar ele nu au avut motive religioase, încât astfel de incidente nefericite au fost doar sporadice. În regiunile cucerite, arabii, cel mai adesea, au lăsat bisericile şi slujbele creştine să existe în continuare. Ei nu au interzis practicarea caritătii de către creştini. La începutul secolului al IX-lea, în epoca lui Carol cel Mare, în Palestina existau hanuri şi spitale pentru pelerini; au fost restaurate şi construite noi biserici şi mănăstiri, iar în acest scop Carol cel Mare a făcut în Palestina „danii" bogate. Au fost organizate biblioteci în mănăstiri. Pelerinii vizitau Ţara Sfântă nestingheriţi. Aceste relaţii dintre Imperiul franc al lui Carol cel Mare şi Palestina, în legătură cu schimbul de ambasade între monarhul apusean şi califul Harun ar-Raşid, i-au făcut pe unii savanţi să tragă concluzia că a existat un fel de protectorat franc în Palestina, sub Carol cel Mare, care urmărea interesele creştine în Ţara Sfântă, puterea politică a califului în acel teritoriu rămânând neatinsă[46]. Pe de altă parte, un alt grup de istorici,

43. F. Chalandon, *Histoire de la première croisade*, 1. Lucrarea de doctorat în germană a lui A. Gruhn *Die byzantinische Politik zur Zeit der Kreuzzüge* nu este importantă. Nu există indicaţii referitoare la izvoare.

44. H. Pirenne, „Mahomet et Charlemagne", *Revue belge de philologie et d'histoire*, I (1922), 85. „Fără Islam, Imperiul franc probabil nu ar fi existat niciodată, iar Carol cel Mare, fără Mahomed, nu ar fi de închipuit" (86); Pirenne, *Medieval Cities*, 24, 26; în franceză, 25, 28. Vezi R.S. Lopez, „Mohammed and Charlemagne: A Revision", *Speculum*, XVIII (1943), 14-38.

45. Vezi L. Halphen, „La Conquête de la Méditerranée par les Européens au XIe et XIIe siècle", *Mélanges d'histoire offerts à H. Pirenne*, I, 175; J. Ebersolt, *Orient et Occident*, I, 56-57; N. Iorga, în *Revue historique du sud-est européen*, VI (1929), 77.

46. Vezi A.A. Vasiliev, „Charlemagne and Harun ar-Rashid", *Vizantiyskiy Vremennik*, XX (1913), 63-116 [în rusă]; Bréhier, *Les Croisades*, ed. a V-a, 1928, 22-34; Bréhier, „Charlemagne et la Palestine", *Revue historique*, CLVII (1928), 277-291; Bréhier dă întreaga bibliografie a problemei.

negând importanţa acestor relaţii, spun că nu a fost niciodată stabilit un „protectorat" şi că „el este un mit destul de asemănător cu legenda cruciadei lui Carol cel Mare în Ţara Sfântă"[47]. Titlul unui articol recent cu privire la acest subiect este „Legenda protectoratului lui Carol cel Mare în Ţara Sfântă"[48]. Expresia „protectorat franc", ca şi alţi mulţi termeni, este convenţională şi mai degrabă vagă, dar o cercetare a sa este importantă pentru a arăta că la începutul secolului al IX-lea Imperiul franc avea deja interese foarte importante în Palestina, un fapt care este de mare semnificaţie pentru evoluţia relaţiilor internaţionale ce preced cruciadele. În a doua jumătate a secolului al X-lea, victoriile strălucite ale trupelor bizantine comandate de Nichifor Phokas şi Ioan Tzimiskes asupra arabilor din est au făcut din Alep şi Antiohia în Siria vasale ale Imperiului, după care armata bizantină a intrat probabil în Palestina[49]. Aceste succese militare ale Bizanţului au avut urmări în Ierusalim, încât istoricul francez Bréhier considera că este posibil să se vorbească de un protectorat bizantin peste Ţara Sfântă care a pus capăt celui franc[50].

Când, în a doua jumătate a secolului al X-lea (în 969), Palestina a trecut sub stăpânirea dinastiei egiptene a Fatimizilor, noua situaţie a ţării pare să nu fi determinat, cel puţin la început, nicio schimbare substanţială în viaţa creştinilor din Orient, iar pelerinii au continuat să vină în Palestina în siguranţă. Dar în secolul al XI-lea situaţia s-a schimbat. Nebunul calif fatimid Hakim, „un Nero al egiptenilor"[51], începu o persecuţie violentă împotriva creştinilor şi evreilor pe întreg teritoriul controlat de el. În 1009, Hakim puse să fie distrusă biserica Învierii şi a Golgotei din Ierusalim. Se opri din furia sa de a distruge biserici doar din cauză că îi era teamă ca moscheile din teritoriile creştine să nu aibă parte de o soartă similară[52].

Când L. Bréhier scria despre protectoratul bizantin asupra Ţării Sfinte, el avea în vedere afirmaţia unui istoric arab din secolul al XI-lea, Yahya din Antiohia. Acesta din urmă spune că, în 1012, o căpetenie a beduinilor, care se revoltase împotriva califului Hakim şi pusese stăpânire peste Siria, îi obligă pe creştini să reconstruiască biserica Învierii din Ierusalim şi îl făcu pe un episcop patriarhul Ierusalimului ; apoi, beduinul „îl ajută să ridice biserica Învierii şi să restaureze multe locuri pe cât îi stătu în putinţă"[53]. Savantul rus V. Rosen, interpretând acest text, afirma că beduinul a acţionat astfel „probabil ca să câştige bunăvoinţa împăratului grec"[54]. Bréhier a pus ipoteza lui Rosen pe seama textului lui Yahya. De vreme ce această afirmaţie importantă despre motivul beduinului nu-i aparţine lui Yahya, nu poate

47. E. Joranson, „The Alleged Frankish Protectorate in Palestine", *American Historical Review*, XXXII (1927), 260. Vezi şi V. Barthold, „Charlemagne and Harun ar-Rashid", *Hristianskii Vostok*, I (1912), 69-94 [în rusă].
48. A. Kleinclausz, „La Légende du protectorat de Charlemagne sur la Terre Sainte", *Syria*, VII (1926), 211-233 ; S. Runciman, „Charlemagne and Palestine", *English Historical Review*, L (1935), 606-619 ; teoria drepturilor protecţioniste ale lui Carol cel Mare în Palestina trebuie considerată un mit (p. 619).
49. Vezi pp.
50. Bréhier, „Charlemagne et la Palestine", *Revue historique*, CLVII (1928), 38-39.
51. G. Schlumberger, *L'Épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, II, 442.
52. M. Canard, „Les Expéditions des arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende", *Journal Asiatique*, CCVIII (1926), 94.
53. V. Rosen, *The Emperor Basil Bulgaroctonus*, 47 ; în rusă, 49. Yahia Ibn Said Antiochensis, *Annales* ; ed. Cheikho, 201.
54. V. Rosen, *Basil Bulgaroctonus*, 356.

fi susţinută teoria lui Bréhier cu privire la protectoratul asupra Palestinei, aşa cum o face el în cartea sa[55].

În orice caz, acesta a fost doar începutul restaurării Ţării Sfinte. După moartea lui Hakim urmă o perioadă de toleranţă pentru creştini. Între Bizanţ şi Fatimizi a fost încheiată o pace, iar împăraţii bizantini reuşiră cu adevărat să restaureze biserica Învierii. Restaurarea bisericii a fost terminată la mijlocul secolului al XI-lea, sub împăratul Constantin Monomahul. Cartierul creştin fu înconjurat cu un zid puternic. Pelerinii puteau iarăşi să meargă în Ţara Sfântă, iar printre alţi pelerini menţionaţi în izvoare se află şi unul foarte celebru, Robert Diavolul, duce de Normandia, care a murit în Niceea în 1035, pe drumul de întoarcere din Ţara Sfântă[56]. Probabil în acelaşi timp, în deceniul patru al secolului al XI-lea, celebrul vareg Harald Haardraade, susţinut de corpul de scandinavi care sosise împreună cu el din nord, veni la Ierusalim şi luptă împotriva musulmanilor din Siria şi Asia Mică[57]. Persecuţiile împotriva creştinilor au reînceput curând. În 1056, Sfântul Mormânt a fost închis, iar mai mult de 300 de creştini au fost alungaţi din Ierusalim[58].

Biserica Învierii distrusă a fost restaurată în toată măreţia ei. Un pelerin rus, stareţul (*hegoumenos*) Daniel, care a vizitat Palestina în primii ani ai secolului al XII-lea, puţin după apariţia Regatului de Ierusalim în 1099, numără coloanele bisericii, vorbeşte despre pardoseala ei de marmură decorată şi despre cele şase uşi şi dă informaţii interesante despre mozaicurile acesteia. El descrie şi multe biserici, moaşte şi locuri sfinte din Palestina menţionate în Noul Testament[59] Daniel şi un pelerin contemporan anglo-saxon, Saewulf, povestesc cum „saracinii păgâni" (adică arabii), ascunzându-se în munţi şi peşteri, îi atacau şi tâlhăreau uneori pe pelerini. „Saracinii, care întind mereu capcane creştinilor, stau ascunşi în locuri scobite în munţi şi în cavernele stâncilor, supraveghează zi şi noapte şi îi urmăresc mereu pe cei pe care îi pot ataca."[60]

Toleranţa arabilor faţă de creştini s-a manifestat şi în Occident. Spre exemplu, la sfârşitul secolului al XI-lea, când spaniolii au cucerit Toledo din mâinile arabilor, au fost surprinşi să găsească în oraş biserici neatinse şi să afle că slujbele religioase continuaseră acolo fără a fi interzise. La fel, la sfârşitul secolului al XI-lea, când normanzii au pus stăpânire pe Sicilia, au găsit, în ciuda a două secole şi mai bine de stăpânire arabă a insulei, un foarte mare număr de creştini care îşi practicau credinţa în mod liber. Astfel, primul incident care i-a impresionat dureros pe creştinii din Occident a fost distrugerea în 1009 a

55. Bréhier preia afirmaţia lui Yahya de la Schlumberger, *L'Épopée byzantine*, II, 448. Schlumberger, care a luat istoria lui Yahya de la Rosen, a dat informaţia corectă în ceea ce priveşte ipoteza lui Rosen.
56. Vezi E. Freeman, *The History of the Norman Conquest of England*, I, 473; II, 187; Ebersolt, *Orient et Occident*, 79; Bréhier, „Charlemagne et la Palestine", *Revue historique*, CLVII (1928), 45.
57. Vezi V.G. Vasilievski, „The Varangian-Russian and Varangian-English Company (druzina) in Constantinople in the Eleventh and Twelfth Centuries", *Works*, I, 265-266 [în rusă]; K. Gjerset, *History of the Norwegian People*, I, 278.
58. *Miracula S. Wulframni*, ed. D.T. Mabillon, 381-382. Vezi Ebersolt, *Orient et Occident*, 74.
59. „Life and Pilgrimage of Daniel, igumen of the Russian Land", *Pravoslavnîi palestinskii sbornik*, 3 (1887), 15-15; ed. B de Khitrowo, I, 12 ş.u. Vezi H. Vincent şi N. Abel, *Jérusalem. Recherches de topographie, d'archéologie et d'historie*, II, 258.
60. „Life and Pilgrimage of Daniel", ed. de Khitrowo, I, 12 ş.u.; *Pilgrimage of Saewulf to Jerusalem and the Holy Land*, 8.

bisericii Învierii şi a Golgotei. Alt eveniment care are legătură cu Ţara Sfântă a avut loc în a doua jumătate a secolului al XI-lea.

Turcii selgiucizi, după ce zdrobiseră trupele bizantine la Manzikert în 1071, au înfiinţat Sultanatul de Rum sau de Iconium în Asia Mică şi au continuat să avanseze în toate direcţiile. Succesele lor militare aveau repercusiuni la Ierusalim: în 1070, un general turc, Atzig, a traversat Palestina şi a cucerit Ierusalimul. Puţin după aceea, oraşul s-a revoltat, încât Atzig a trebuit să-l pună din nou sub asediu. Ierusalimul a fost recucerit şi devastat într-un mod înfiorător. Apoi turcii au cucerit Antiohia în Siria, s-au stabilit la Niceea, Cizic şi Smirna în Asia Mică şi au ocupat insulele Chios, Lesbos, Samos şi Rodos. Situaţia pelerinilor europeni la Ierusalim s-a înrăutăţit. Chiar dacă persecuţiile împotriva creştinilor şi insultele pe care mulţi savanţi le pun pe seama turcilor sunt exagerate, este foarte dificil să fim de acord cu opinia lui W. Ramsay cu privire la blândeţea turcilor faţă de creştini: „Sultanii selgiucizi îi guvernau pe supuşii lor creştini cu cea mai mare îngăduinţă şi toleranţă, şi chiar istoricii bizantini subiectivi fac câteva aluzii la faptul că, în multe cazuri, creştinii preferau domniei împăraţilor pe cea a sultanilor. [...] Creştinii aflaţi sub jugul selgiucid erau mai fericiţi decât sub cel al Imperiului bizantin, iar cei mai nefericiţi dintre ei erau cei aflaţi la frontiera bizantină, supuşi campaniilor continue de cucerire. Cât despre o persecuţie religioasă, nu există nicio urmă care să o ateste în perioada selgiucidă"[61].

Distrugerea bisericii Învierii în 1009 şi cucerirea Ierusalimului de către turci în deceniul opt al secolului al XI-lea au afectat profund masele de credincioşi apuseni şi au trezit în aceştia un entuziasm religios foarte puternic. Mai mult decât atât, mulţi europeni au înţeles că, dacă Bizanţul cade sub presiunea turcă, întregul Apus creştin ar putea fi expus unui pericol îngrozitor. „După atâtea secole de teroare şi dezastre", scria un istoric francez, „va sucomba lumea mediteraneană iarăşi din cauza invaziilor barbare? Aceasta este întrebarea arzătoare care apăru în jurul anului 1075. Europa Apuseană, refăcută cu greu în decursul secolului al XI-lea, va fi preocupată să găsească replica: împotriva atacurilor în masă ale turcilor, ea se pregăteşte să răspundă printr-o cruciadă"[62].

Dar cel mai iminent pericol l-au simţit împăraţii bizantini, care, după înfrângerea de la Manzikert, păreau să nu fie în stare să opună rezistenţă turcilor prin forţe proprii. Ochii lor erau aţintiţi spre Apus, în special către papă, liderul spiritual al Europei Occidentale, care putea, prin influenţa lui, să determine populaţia acesteia să ofere Bizanţului un sprijin potrivit. Uneori, aşa cum o dovedeşte mesajul lui Alexios către Robert de Flandra, împăraţii au apelat şi la conducători laici din Apus. Dar Alexios avea în plan doar câteva trupe auxiliare, şi nu armate puternice şi bine organizate.

Papii au răspuns foarte favorabil la apelurile împăraţilor răsăriteni. Dincolo de partea pur idealistă a problemei – ajutor pentru Bizanţ şi, implicit, pentru întreaga lume creştină, precum şi eliberarea Ţării Sfinte –, papii aveau în vedere, bineînţeles, interesele Bisericii Apusene; în cazul în care întreprinderea avea succes, papii puteau spera la o şi mai mare

61. *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, I, 16, 27. Concepţia lui este împărtăşită de J.W. Thomson, *An Economic and Social History of the Middle Ages*, 391, unde se găseşte o referinţă eronată cu privire la articolul lui W. Ramsay „The War of Moslem and Christian for the Possession of Asia Minor", *Contemporary Review*, XC (1906), 1-15. Despre turcii din Palestina la sfârşitul secolului al XI-lea, vezi, spre exemplu, P.E. Riant, „Inventaire critique des lettres historiques des croisades", *Archives de l'orient latin*, I (1881), 65.

62. L. Halphen, *Les Barbares: des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle*, 387. Vezi şi Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedanken*, în special 363-377.

creştere a influenţei lor şi la readucerea Bisericii Răsăritene în sânul Bisericii Romane. Ei nu puteau uita schisma din 1054. Ideea iniţială a împăratului bizantin de a primi câteva trupe auxiliare apusene de mercenari evoluă treptat, în special sub influenţa apelurilor papale, spre o idee de cruciadă, adică o idee de mişcare în masă a populaţiilor Europei Occidentale, uneori sub conducerea suveranilor şi a celor mai eminenţi lideri militari.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, savanţii credeau că prima idee de cruciadă şi prima chemare au fost exprimate la sfârşitul secolului al X-lea de celebrul Gerbert, mai târziu papa Silvestru al II-lea. Printre scrisorile sale există una „din partea Bisericii ruinate a Ierusalimului către Biserica Universală" ; în această scrisoare, Biserica din Ierusalim apelează la Biserica Universală, rugând-o să vină în ajutorul ei. Astăzi, cei mai buni specialişti în privinţa lui Gerbert consideră această scrisoare o operă autentică a lui Gerbert, scrisă înainte ca el să ajungă papă, dar nu văd în ea niciun proiect de cruciadă, ci doar un mesaj obişnuit către credincioşi, prin care le cere să trimită ajutoare instituţiilor creştine din Ierusalim[63]. La sfârşitul secolului al X-lea, situaţia creştinilor din Ierusalim nu reclama atât de mult o mişcare cruciată.

Încă dinainte de Comneni, din cauza ameninţării selgiucide şi pecenege, împăratul Mihail al VII-lea Ducas trimisese un mesaj papei Grigorie al VII-lea, prin care îi cerea ajutor şi îi promitea reunificarea Bisericilor. Astfel, papa trimise mai multe scrisori în care îi îndemna pe destinatarii lor să sprijine Imperiul ameninţat. În scrisoarea către ducele de Burgundia, el scria : „Sperăm [...] că, după cucerirea normanzilor, vom trece dincolo de Constantinopol ca să-i ajutăm pe creştinii care, fiind mult încercaţi din cauza atacurilor frecvente ale saracinilor, cu teamă imploră să le întindem o mână de ajutor"[64]. Într-o altă scrisoare, Grigorie al VII-lea vorbea „despre destinul vrednic de milă al unui imperiu atât de măreţ"[65] Într-o scrisoare către regele german Henric al IV-lea, papa scria că „cea mai mare parte a creştinătăţii aflate dincolo de mare este distrusă de păgâni printr-o serie de raiduri nimicitoare şi, asemenea vitelor, creştinii sunt ucişi în fiecare zi, iar spiţa lor este exterminată" ; cu smerenie, ei imploră ajutor „ca religia creştină să nu dispară definitiv în zilele noastre, lucru pe care Cerul îl interzice" ; urmând imboldurile papei, italienii şi alţi europeni (*ultramontani*) organizează o armată de mai bine de 50.000 de soldaţi şi plănuiesc ca, în măsura în care ar fi posibil, să-l pună pe papă în fruntea expediţiei ; ei sunt gata să se ridice împotriva duşmanilor lui Dumnezeu şi să ajungă la Mormântul Sfânt. „Sunt hotărât să fac aşa", a continuat papa, „deoarece Biserica din Constantinopol, care este în dezacord cu noi în privinţa Sfântului Duh, doreşte să ajungă la o înţelegere cu Scaunul Apostolic"[66].

În aceste scrisori, problema nu era doar a unei cruciade care să elibereze Ţara Sfântă. Grigorie al VII-lea plănuia o expediţie spre Constantinopol ca să salveze Bizanţul, principalul apărător al creştinătăţii în Răsărit. Ajutorul oferit de papă trebuia să aibă drept rezultat reunirea Bisericilor şi întoarcerea Bisericii Răsăritene „schismatice" în sânul „adevăratei" Biserici Universale. Se degajă impresia că în aceste scrisori este vorba mai degrabă de

63. T. Havet, *Lettres de Gerbert (983-97)*, 22 şi n. 3 ; N. Bubnov, *The Collection of Gerbert's Letters as a Historical Source*, II, 230 şi n. 137 [în rusă]. Vezi şi H. Sybel, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, ed. a II-a, 1881, 458-459. [Vezi şi capitolul „Das Papsttum und die Entstehung der Kreuzzüge" din lucrarea lui Adolf Waas *Geschichte der Kreuzzüge*, I, Erftstadt, 2005², 53-75 – n. trad.]

64. J.P. Migne, *Patrologia Latina*, CXLVIII, 326.

65. *Ibidem*, 329.

66. *Ibidem*, 386.

apărarea Constantinopolului decât de recucerirea Ţării Sfinte. În plus, ele au fost redactate înainte de deceniul opt al secolului al XI-lea, când Ierusalimul cădea în mâinile turcilor şi când poziţia creştinilor din Palestina se înrăutăţea. Astfel, în planurile lui Grigorie, războiul sfânt împotriva Islamului pare să se fi situat pe un loc secundar; se pare că, prin înarmarea creştinilor apuseni pentru războiul cu Orientul musulman, papa avea în vedere Răsăritul „schismatic". Acesta din urmă îi părea lui Grigorie mai odios decât Islamul. Într-una din scrisorile în care se vorbeşte despre teritoriile ocupate de către maurii spanioli, papa declară deschis că ar prefera să lase aceste teritorii în mâinile necredincioşilor, adică ale mahomedanilor, decât să le vadă căzând în mâinile fiilor neascultători ai Bisericii[67] Dacă mesajele lui Grigorie al VII-lea reprezintă primul plan de cruciadă, ele arată legătura dintre acest plan şi schisma Bisericilor din 1054.

La fel ca Mihail al VII-lea, Alexios Comnenul, mai ales sub influenţa evenimentelor teribile din 1091, apelează şi el la Occident, cerând să i se trimită trupe de mercenari. Dar intervenţia cumanilor şi moartea violentă a piratului turc Tzachas au pus capăt pericolului, astfel încât în 1092, din punctul de vedere al lui Alexios, trupele apusene păreau inutile pentru Imperiu. Între timp, mişcarea creată în Apus de Grigorie al VII-lea se răspândi foarte mult în special datorită încrezătorului şi activului papă Urban al II-lea. Trupele modeste cerute de către Alexios căzură în uitare. Acum era o chestiune de mişcare de mase.

Prima cercetare critică a istoricului german H. Sybel, publicată pentru prima dată în 1841, avansa drept cauze principale ale cruciadei din punctul de vedere apusean[68]: (1) spiritul religios al Evului Mediu, care s-a intensificat în secolul al XI-lea datorită mişcării de la Cluny. Într-o societate deprimată de conştiinţa păcatelor ei există o tendinţă spre ascetism, spre o viaţă eremită, spre fapte cu caracter moral şi spre pelerinaj; teologia şi filosofia timpului sufereau profund aceeaşi influenţă. Acest spirit a fost prima cauză generală care a ridicat masele pentru eliberarea Sfântului Mormânt. (2) Creşterea puterii papale în secolul al XI-lea, mai ales sub Grigorie al VII-lea. Cruciadele li se păreau papilor a fi foarte oportune, deoarece deschideau orizonturi largi pentru dezvoltarea ulterioară a puterii şi autorităţii papale; dacă reuşeau în această acţiune, ai cărei iniţiatori şi mentori spirituali aveau să devină, papii şi-ar fi lărgit autoritatea asupra multor noi teritorii şi ar fi readus Bizanţul „schismatic" în sânul Bisericii Apusene. Astfel, aspiraţiile lor idealiste de a-i ajuta pe creştinii răsăriteni şi de a salva Ţara Sfântă se combinau cu dorinţa lor de a-şi mări puterea şi autoritatea. (3) Interesele lumeşti, profane, au jucat un rol important în cazul diferitelor clase sociale. Împărtăşind un elan religios general, nobilimea feudală, baronii şi cavalerii erau pătrunşi de spiritul de aventură şi de pasiunea pentru război. O expediţie împotriva Orientului era o ocazie unică de a-şi satisface ambiţia şi dorinţa de război şi de a-şi spori averile. Cât priveşte clasele de jos, ţăranii, împilaţi de obligaţiile faţă de despotismul feudal şi entuziasmaţi de un sentiment religios rudimentar, vedeau în cruciade o eliberare cel puţin momentană de oprimarea feudală, o amânare a plăţii datoriilor pe care le aveau, o anumită siguranţă pentru familiile şi averile lor şi iertarea de păcate. Mai târziu, au fost scoase în evidenţă de către savanţi şi alte fenomene legate de originea primei cruciade.

În secolul al XI-lea, pelerinajele apusenilor în Ţara Sfântă erau destul de numeroase. Uneori erau întreprinse pelerinaje de grupuri foarte numeroase. Pe lângă pelerinajele individuale în Ţara Sfântă aveau loc reale expediţii. În 1026-1027, 700 de pelerini, în frunte cu un abate francez şi printre care se aflau mulţi cavaleri normanzi, au vizitat Palestina. În

67. J.P. Migne, *Patrologia Latina*, CXLVIII, 290. Vezi C. Kohler, în *Revue historique*, LXXXIII (1903), 156-157; Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*, 149.

68. Sybel, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, ed. a II-a, 1881.

acelaşi an, Guillaume, conte de Angoulême, însoţit de câţiva abaţi din vestul Franţei şi de un număr mare de nobili, a întreprins o călătorie la Ierusalim. În 1033, la Sfântul Mormânt exista o aglomeraţie de pelerini cum nu se mai văzuse până atunci. Dar cel mai celebru pelerinaj avut loc în 1064-1065, când peste 7.000 de persoane (în general se spune că ar fi fost peste 12.000), sub conducerea lui Günther, episcop de Bamberg, în Germania, au întreprins un pelerinaj. Pelerinii au trecut prin Constantinopol şi Asia Mică şi, după multe aventuri şi pierderi, au ajuns la Ierusalim. Izvoarele cu privire la acest mare pelerinaj afirmă că „dintre cei 7.000 nu s-au mai întors 2.000", iar cei care s-au întors erau „în mod vădit sărăciţi". Günther însuşi, căpetenia pelerinajului, a murit prematur, „una dintre multele vieţi pierdute în această aventură"[69]. În legătură cu aceste pelerinaje paşnice pre-cruciate s-a ridicat întrebarea dacă secolul al XI-lea poate fi privit, aşa cum de altfel s-a întâmplat adesea, ca o perioadă de tranziţie de la pelerinajele paşnice la expediţiile militare ale epocii cruciadelor. Mulţi savanţi au încercat să demonstreze că, din cauza noilor condiţii apărute în Palestina după cucerirea turcă, au început să se formeze trupe de pelerini înarmaţi pentru a fi în stare să se apere împotriva unor posibile atacuri. Astăzi, datorită lui E. Joranson, s-a stabilit că cel mai mare pelerinaj din secolul al XI-lea a fost întreprins de oameni neînarmaţi; în acest sens, se ridică inevitabil întrebarea „dacă a avut loc într-adevăr în perioada pre-cruciată vreo expediţie militară"[70]. Bineînţeles, unii dintre cavalerii pelerini erau înarmaţi, dar „chiar dacă o seamă dintre ei purtau cămaşă de zale, erau încă pelerini paşnici", şi nu cruciaţi[71]. În orice caz, ei au jucat un rol considerabil în istoria originii cruciadelor, căci au informat populaţia Europei Apusene despre situaţia din Ţara Sfântă, trezindu-i şi menţinându-i interesul pentru ea[72]. Toate aceste pelerinaje au avut loc înainte ca turcii să cucerească Palestina. Unul dintre rezultatele unei investigaţii mai recente cu privire la pelerinajele din secolul al XI-lea întreprinse înainte de cucerirea turcă este descoperirea faptului că, cu mulţi ani înainte de ocupaţia selgiucidă a ţării, pelerinii din Palestina erau uneori maltrataţi de către arabi[73], încât afirmaţia că „atât timp cât arabii au deţinut Ierusalimul, pelerinii creştini din Europa au putut trece nemolestaţi"[74] trebuie considerată astăzi prea optimistă.

Nu există nicio informaţie despre pelerinajele din Bizanţ spre Ţara Sfântă în secolul al XI-lea. Un călugăr bizantin, Epifanie, autorul primelor note greceşti de călătorie în Ţara Sfântă, descria Palestina în perioada pre-cruciată, dar perioada în care a trăit nu poate fi fixată cu precizie, savanţii plasând-o diferit, între sfârşitul secolului al VIII-lea şi secolul al XI-lea[75].

Înainte de prima cruciadă, Europa experimentase de fapt trei cruciade veritabile: războaiele din Spania împotriva maurilor, cucerirea normandă a Apuliei şi Siciliei şi

69. Vezi E. Joranson, „The Great German Pilgrimage of 1064-65", în *The Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro*, 30.
70. E. Joranson, „The Great German Pilgrimage of 1064-65", în *The Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro*, 40.
71. O. Dobiaş-Rojdestvenskaia, *The Epoch of the Crusades; the West in the Crusading Movement*, 16 [în rusă].
72. Pentru pelerinajele din secolul al XI-lea, vezi Bréhier, *Les Croisades*, 42-50. *Cf.* Joranson, „The Great German Pilgrimage", *Crusades and Other Essays*, 4, n. 3; 40, n. 141. În *The Legacy of the Middle Ages*, ed. C. Crump, E. Jacob, 63, există afirmaţia greşită: „Perioada pelerinajelor a adâncit interesul, iar cruciadele au urmat".
73. Joranson, „The Great German Pilgrimage", *Crusades and Other Essays*, 42.
74. H. Loewe, „The Seljúqs", *Cambridge Medieval History*, IV, 316.
75. Vezi, spre exemplu, K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 420; Vincent, Abel, *Jérusalem*, II, xxxvii.

cucerirea normandă a Angliei în 1066. Pe lângă acestea, în secolul al XI-lea a avut loc o mişcare cu caracter politic şi economic în Italia, cu focarul în Veneţia. Întărirea păcii pe litoralul adriatic a pus bazele unei fundaţii solide pentru puterea maritimă a Veneţiei, iar celebrul privilegiu din 1082 oferit Veneţiei de către Alexios Comnenul a deschis Republicii Sfântul Marcu accesul la pieţele bizantine. „Din acea zi a început comerţul mondial al Veneţiei."[76] În acea perioadă, asemeni altor câteva oraşe din sudul Italiei, care se aflau încă sub stăpânirea Bizanţului, ea nu a ezitat să facă negoţ cu porturile mahomedane. În acelaşi timp, Genova şi Pisa, care în secolul al X-lea şi la începutul celui următor fuseseră călcate de nenumărate ori de piraţii musulmani din Africa, au întreprins în 1015-1016 o expediţie împotriva Sardiniei, care aparţinea mahomedanilor. Ele au reuşit să cucerească Sardinia şi Corsica. Vasele acestor două oraşe s-au îmbulzit asupra porturilor de pe coasta africană opusă, iar în 1087, încurajate de papă, au atacat cu succes Mehdia, aflată pe coasta de nord a Africii. Toate aceste expediţii împotriva necredincioşilor aveau la bază nu doar entuziasmul religios sau spiritul de aventură, ci şi raţiuni economice.

Un alt factor în istoria Europei Apusene care este asociat cu originea cruciadelor îl constituie creşterea populaţiei din anumite ţări, care a început în jurul anului 1100. Este bine cunoscut că populaţia a crescut în Flandra şi în Franţa. Un aspect al mişcării maselor la sfârşitul secolului al XI-lea l-a reprezentat expansiunea colonială medievală din câteva ţări ale Europei Occidentale, în special din Franţa. Secolul al XI-lea în Franţa a fost o perioadă de foamete şi secetă frecvente, de epidemii violente şi ierni aspre. Aceste condiţii dure de viaţă au făcut populaţia să se gândească la ţările îndepărtate, pline de bogăţie şi prosperitate. Având în vedere toţi aceşti factori, se poate trage o singură concluzie, şi anume că la sfârşitul secolului al XI-lea Europa, din punct de vedere mental şi economic, era pregătită pentru a întreprinde o cruciadă de mare anvergură.

Situaţia generală înaintea primei cruciade era total diferită de situaţia dinainte de cea de-a doua. Aceşti 51 de ani (1096-1147) au reprezentat una dintre cele mai importante epoci ale istoriei. Situaţia economică, religioasă şi, de o manieră generală, civilizaţia Europei s-au schimbat acum radical; o nouă lume i se deschidea Europei Occidentale. Cruciadele care au urmat nu au contribuit cu foarte mult faţă de realizările acestei epoci. Ele au continuat doar procesul desfăşurat în cei 51 de ani. Şi este cu adevărat curios că un istoric italian numeşte primele cruciade „nebunii inutile" (*sterili insanie*)[77].

Prima cruciadă reprezintă cea dintâi ofensivă organizată a lumii creştine împotriva necredincioşilor, iar această acţiune nu s-a limitat la Europa Centrală, la Italia şi Bizanţ. A început în colţul sud-vestic al Europei, în Spania, şi s-a încheiat în stepele nesfârşite ale Rusiei.

Cu privire la Spania, papa Urban al II-lea, în scrisoarea sa din 1089 către conţii, episcopii, *vice comites* şi alţi nobili şi puternici spanioli, le permitea acestora ca în loc să meargă la Ierusalim, să rămână în ţara lor şi să-şi concentreze puterile pentru restaurarea bisericilor creştine distruse de mauri[78]. Acesta a fost flancul drept al mişcării cruciate împotriva necredincioşilor.

---

76. Charles Diehl, *Une république patricienne : Venise*, 33.
77. F. Cerone, „La politica orientale di Alfonso d'Aragona", *Archivio storico per le provincie Napoletane*, XXVII (1902), 425.
78. *Bulla Urbani II*, iulie 1, 1089, Romae, în J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, XX, 701; Migne, *Patrologia Latina,* CLI, 302-303; P. Jaffé, *Regesta Pontificum Romanorum*, I, 663 (nr. 5401). Vezi Riant, „Inventaire critique", *Archives de l'orient latin*, I (1881), 68-69; Riant se îndoia de autenticitatea acestei bule, dar fără a avea vreun argument plauzibil. Vezi Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*, 295 şi n. 38.

În nord-est, Rusia se apăra cu disperare împotriva hoardelor barbare ale polovţilor (cumani), care îşi făcură apariţia în stepele din sud aproximativ la mijlocul secolului al XI-lea, pustiind ţara şi blocând comerţul prin ocuparea tuturor rutelor de legătură ale Rusiei cu Sudul şi Estul. Istoricul rus Kliucevski scria: „Această luptă dintre ruşi şi polovţi – o luptă care a durat două secole – aparţine istoriei europene; căci, în timp ce Occidentul era angajat în cruciadele împotriva forţelor asiatico-orientale, iar o mişcare similară era pe cale să apară în Peninsula Iberică împotriva maurilor, ruşii acopereau flancul estic al Europei. Acest serviciu istoric i-a costat scump, de vreme ce au trebuit să părăsească locurile pe care le ocupau de mult timp în bazinul Niprului. Acest lucru a schimbat însă toată viaţa Rusiei"[79]. Astfel, Rusia a participat la mişcarea cruciată generală din Europa; apărându-se pe sine însăşi, ea a apărat în acelaşi timp Europa de necredincioşii barbari. „Dacă ruşii s-ar fi gândit să ia Crucea", spunea Leib, „ei ar fi trebuit să afirme că prima lor datorie era de a sluji creştinătăţii prin apărarea propriei ţări, aşa cum le scria papa spaniolilor."[80]

Şi regatele scandinave au luat parte la prima cruciadă, însă scandinavii s-au alăturat armatei principale în grupuri restrânse. În 1097, un nobil danez, Svein, a condus un grup de cruciaţi înspre Palestina. În Nord nu s-a auzit nimic de vreun entuziasm religios de proporţii şi, atât cât se ştie, cei mai mulţi cruciaţi scandinavi erau mânaţi nu atât de zelul creştin, cât mai ales de plăcerea de a lupta, de aventură şi de perspectiva câştigului şi a gloriei[81].

Existau două ţări creştine în Caucaz, Armenia şi Georgia, dar, după înfrângerea armatei bizantine la Manzikert în 1071, Armenia a ajuns sub stăpânirea turcească, încât nu se poate pune problema participării armenilor caucazieni la prima cruciadă. Cât priveşte Georgia, selgiucizii puseseră stăpânire pe ea în secolul al XI-lea şi doar după cucerirea Ierusalimului de către cruciaţi în 1099 regele Georgiei, David Restauratorul, i-a alungat pe turci. Aceasta s-a întâmplat în jurul anului 1100 sau, aşa cum afirma o cronică georgiană, când „o armată a francilor se porni în marş şi cu ajutorul lui Dumnezeu puse stăpânire pe Ierusalim şi Antiohia, Georgia se eliberă, iar David deveni puternic"[82].

Când, în 1095, în legătură cu complicaţiile din Europa Apuseană şi cu reformele planificate, victoriosul papă Urban al II-lea convoca un sinod la Piacenza, acolo era prezentă o ambasadă a lui Alexios Comnenul pentru a cere ajutor. Acest fapt a fost negat de unii savanţi. Însă cercetătorii mai recenţi ai acestei probleme au ajuns la concluzia că Alexios a cerut într-adevăr ajutor la Piacenza[83]. Bineînţeles, nu acesta a fost „impulsul final" care a

79. V.O. Kliucevski, *A History of Russia*, trad. C.J. Hogarth, I, 192 (ed. a II-a, în rusă, 1906), I, 344-345. Vezi Leib, *Rome, Kiev et Byzance*, 276 n. 1, 277. Deşi cronicarii ruşi nu spun nimic despre cruciadă, mişcarea cruciată trebuie să fi fost cunoscută în Rusia în secolul al XI-lea. N. Iorga, *Choses d'Orient et de Roumanie*, 39-40, respingea orice relaţie a Rusiei cu cruciadele. D.A. Rasovski, „Polovtzi, Military History of Polovtzi", *Annales de l'Institut Kondakov*, XI (1940), 98 [în bulgară].
80. Leib, *Rome, Kiev et Byzance*, 276 n. 1.
81. Gjerset, *Norwegian People*, I, 313-314. Vezi P.E. Riant, *Expéditions et pelerinages des Scandinaves en Terre Sainte*, 127-171.
82. M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 352-53. Vezi şi A. Dirr, „Géorgie", *Encyclopédie de l'Islam*, II, 139-140; W.E.D. Allen, *A History of the Georgian People*, 95-97.
83. Vezi D.C. Munro, „Did the Emperor Alexius I Ask for Aid at the Council of Piacenza, 1095?", *American Historical Review*, XXVII (1922), 731-733; J. Gay, *Les Papes du XIe siècle et la chrétienté*, 366; Leib, *Rome, Kiev et Byzance*, 180; Bréhier, „Charlemagne et la Palestine", *Revue historique*, CLVII (1928), 61-62; Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 43 (nr. 1176); bibliografie bună. Chalandon, *La première croisade*, I, 156, credea că

declanşat prima cruciadă, aşa cum afirma Sybel[84]. Ca şi mai înainte, dacă a cerut ajutor la Piacenza, Alexios nu a visat la o mişcare cruciată; el nu dorea o cruciadă, ci doar mercenari împotriva turcilor, care pe parcursul a trei ani deveniseră o mare ameninţare prin înaintarea lor cu succes în Asia Mică. În jurul anului 1095, Kilidj-Arslan fusese ales sultan la Niceea. „El trimise după femeile şi copiii bărbaţilor care se aflau în Niceea şi le porunci să locuiască acolo şi făcu oraşul acesta locul de reşedinţă, adică al sultanilor."[85] Cu alte cuvinte, Kilidj-Arslan a făcut din Niceea capitala sa. În legătură cu aceste succese ale turcilor, trebuie ca Alexios să fi cerut ajutor la Piacenza. Dar intenţia sa nu era de a declanşa o cruciadă spre Ţara Sfântă, ci de a primi ajutor împotriva turcilor. Cererea sa a fost primită favorabil la Piacenza. Din păcate, există puţine date despre acest episod. Un istoric recent remarca faptul că, „de la Conciliul din Piacenza până la sosirea cruciaţilor în Imperiul bizantin, relaţiile dintre Răsărit şi Apus sunt acoperite de întuneric"[86].

În noiembrie 1095 avu loc celebrul Conciliu de la Clermont (în Auvergne, în centrul Franţei). La această întâlnire s-au adunat atât de mulţi oameni, încât nu s-a găsit suficient spaţiu în oraş pentru toţi vizitatorii, iar mulţimea a trebuit să doarmă sub cerul liber. După închiderea conciliului, la care au fost discutate cele mai importante chestiuni strict bisericeşti ale timpului, Urban al II-lea a ţinut o cuvântare înflăcărată, al cărei text s-a pierdut. Câţiva martori la conciliu, care mai târziu au consemnat din memorie cuvântarea, oferă texte care diferă foarte mult unul de celălalt[87]. Vorbind cu însufleţire despre persecuţiile împotriva creştinilor din Ţara Sfântă, papa îndemna mulţimea să pună mâna pe arme pentru a elibera Mormântul Sfânt şi pe creştinii din Orient. Cu strigăte de *Deus lo volt* („Dumnezeu vrea asta" sau „Aceasta este voinţa lui Dumnezeu"), mulţimea entuziasmată îl aclama pe papă. La propunerea acestuia, a fost adoptată ca emblemă a viitorilor cruciaţi o cruce roşie, care avea să fie purtată pe umărul drept (de aici şi numele de „cruciaţi"). Li s-a promis iertarea păcatelor, ştergerea datoriilor şi protecţia averilor pe durata absenţei lor. Nu au existat constrângeri, dar nici nu mai exista cale de întoarcere, iar renegatul avea să fie excomunicat şi privit ca proscris. Din Franţa, entuziasmul se răspândi în toată Italia, Germania şi Anglia. Luă naştere o amplă mişcare, având ca direcţie Orientul, ale cărei proporţii şi importanţă nu puteau fi anticipate sau înţelese la Conciliul de la Clermont.

Aşadar, mişcarea apărută la Conciliul de la Clermont, care în anul următor luă forma unei cruciade, era opera personală a lui Urban al II-lea; pentru realizarea proiectului său, acesta găsi condiţiile favorabile în viaţa secolului al XI-lea nu doar din punct de vedere religios, ci şi politic şi economic.

În timp ce pericolul apărut în Asia Mică devenea din ce în ce mai iminent, prima cruciadă fusese practic hotărâtă la Clermont. Veştile despre această decizie ajunseră la Alexios ca o surpriză neaşteptată şi şocantă; şocantă, deoarece el nu aştepta sau nu dorea

---

ambasada lui Alexios a venit la Piacenza pentru a relua negocierile cu privire la reunirea Bisericilor; vezi şi pp. 17-18. R. Grousset, *Histoire des Croisades et du royaume franc de Jerusalem*, I, 5. La mijlocul secolului al XIX-lea, F. Palgrave imagina fantastica teorie cum că legaţii greci erau în fapt agenţi deghizaţi ai lui Bohémond de Tarent: *The History of Normandy and of England*, IV, 509-510. Vezi Yewdale, *Bohemond I*, 34, n. 1.

84. Sybel, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, 182.
85. Anna Comnena, *Alexias*, VI, 12; ed. Reifferscheid, I, 220; ed. Dawes, 163.
86. F. Duncalf, „The Pope's Plan for the First Crusade", *Crusades and Other Essays*, 49-49.
87. Vezi D.C. Munro, „Speech of Pope Urban II at Clermont, 1095", *American Historical Review*, XI (1906), 231-242.

ajutorul sub forma unei cruciade. Atunci când Alexios a cerut mercenari din Apus, el i-a cerut pentru protecţia Constantinopolului, adică a propriului său stat; iar ideea eliberării Ţării Sfinte, care nu mai făcea parte din planurile Imperiului de mai bine de patru secole, avea pentru el o importanţă secundară.

Problema unei cruciade nu exista pentru Bizanţ în secolul al XI-lea. Nu exista entuziasm religios din partea maselor şi a împăratului şi nu existau nici predicatori ai cruciadei. Pentru Bizanţ, problema politică a salvării Imperiului de inamicii săi din est şi nord nu avea nimic de-a face cu îndepărtata expediţie în Ţara Sfântă. Imperiul de Răsărit fusese martorul propriilor „cruciade". Avuseseră loc strălucitele şi victorioasele campanii ale lui Heraclius împotriva Persiei din secolul al VII-lea, când Ţara Sfântă şi Sfânta Cruce au ajuns din nou în stăpânirea Imperiului. Apoi, campaniile victorioase sub conducerea lui Nichifor Phokas, Ioan Tzimiskes şi Vasile al II-lea împotriva arabilor din Siria, când împăraţii plănuiseră clar recucerirea Ierusalimului. Acest plan nu s-a realizat niciodată, iar Bizanţul, sub presiunea ameninţătoare a succeselor copleşitoare ale turcilor din Asia Mică în secolul al XI-lea, abandonă orice speranţă de recuperare a Ţării Sfinte. Problema Palestinei în acea epocă era pentru Bizanţ prea abstractă; nu avea legătură cu interesele vitale ale Imperiului. În 1090-1091, Imperiul se afla pe marginea prăpastiei, iar când a cerut trupe auxiliare apusene şi i s-a răspuns prin venirea cruciaţilor, scopul împăratului era de a salva Imperiul. În *Muzele* (*Μούσαι*) lui Alexios, scrise în metru iambic şi considerate a fi un fel de testament politic către fiul şi moştenitorul său, Ioan, există următoarele rânduri interesante despre prima cruciadă:

> Nu-ţi aminteşti ce mi s-a întâmplat? Nu reuşeşti să reflectezi şi să realizezi [ce a însemnat] mişcarea Occidentului către această ţară? Rezultatul ei este că timpul atotputernic va aduce ruşine şi dezonoare înaltei sublimităţi a Noii Rome şi a demnităţii tronului ei! Aşadar, fiul meu, trebuie să-ţi pui în gând să acumulezi suficient ca să umpli gurile căscate ale barbarilor care suflă ură asupra noastră, pentru cazul când se va ridica împotrivă-ne o armată numeroasă, azvârlind cu ură fulgere peste noi, în timp ce mulţi dintre duşmanii noştri ne vor împresura oraşul[88].

Cu acest fragment din *Muzele* lui Alexios poate fi comparat următorul pasaj din *Alexiada* (*Ἀλεξιάς*) Annei Comnena, tot despre prima cruciadă:

> S-a petrecut atunci o dislocare, atât de bărbaţi, cât şi de femei, cum nimeni nu-şi mai aminteşte să fi văzut vreodată; oamenii cei mai simpli erau, într-adevăr, împinşi de dorinţa de a se închina la mormântul Domnului şi de a merge la Locurile Sfinte; dar alţi ticăloşi, ca Bohémond mai ales şi tovarăşii săi, aveau în adâncul inimii un alt plan şi speranţa că, în trecere, vor putea cuceri chiar Cetatea cetăţilor, după ce vor fi găsit un pretext să o facă[89]

88. P. Maas, „Die Musen des Kaisers Alexios I", *Byzantinische Zeitschrift*, XXII (1913), 357-358, rândurile 328-329. Dacă nu mă înşel, acest pasaj nu a fost folosit încă în legătură cu istoria primei cruciade.
89. Anna Comnena, *Alexias*, X, 5; ed. Reifferscheid, II, 76; ed. Dawes, 250. Dawes a tradus ultimele cuvinte prin: „privind aceasta ca pe un fel de corolar". [Anna Comnena, *Alexiada*, Bucureşti, 1977, vol. II, 87-88; ultimul pasaj, tradus în varianta românească prin „găsind acolo un izvor de bogăţii" (p. 88), l-am modificat în spiritul textului redat de Vasiliev, în restul paragrafului utilizând textul ediţiei româneşti – n. trad.]

Aceste două mărturii venite din partea împăratului însuşi şi a educatei sale fiice oferă o imagine excelentă a atitudinii reale a Bizanţului faţă de cruciaţi şi de cruciada însăşi. În mintea lui Alexios, cruciaţii erau de aceeaşi speţă cu barbarii care ameninţau Imperiul, cu turcii şi pecenegii. Anna Comnena face doar o menţiune în treacăt cu privire la „oamenii simpli" dintre cruciaţi, care doreau cu adevărat să viziteze Ţara Sfântă. Ideea unei cruciade era total străină mentalităţii bizantine de la sfârşitul secolului al XI-lea. O singură dorinţă prevala covârşitor în cercurile de putere bizantine – îndepărtarea pericolului turcesc din est şi nord. De aceea, prima cruciadă a fost o acţiune exclusiv occidentală, puţin legată din punct de vedere politic de Bizanţ. Într-adevăr, Imperiul de Răsărit a dat cruciaţilor ceva trupe, dar aceste trupe bizantine nu au trecut dincolo de Asia Mică. Bizanţul nu a luat parte la cucerirea Siriei şi a Palestinei[90].

În primăvara anului 1096, datorită predicii lui Petru de Amiens, cel care este numit adesea Petru Eremitul şi căruia o legendă istorică, astăzi respinsă, îi atribuia iniţiativa mişcării cruciate, s-a adunat în Franţa o mulţime formată în special din oameni săraci, cavaleri de rang inferior, vagabonzi fără căpătâi, aproape fără arme, care a trecut prin Germania, Ungaria şi Bulgaria spre Constantinopol. Aceste bande indisciplinate aflate sub conducerea lui Petru de Amiens şi a altor predicatori, ca Walter cel Sărac, neînţelegând prin ce ţări treceau şi nefiind obişnuite cu ascultarea şi ordinea, au prădat şi distrus locurile întâlnite în cale. Alexios Comnenul află cu nemulţumire de apropierea cruciaţilor, iar această nemulţumire se schimbă în panică atunci când fu informat despre tâlhăriile şi distrugerile provocate de cruciaţi în marşul lor. Apropiindu-se de Constantinopol, cruciaţii, ca de obicei, s-au dedat la tâlhării. Alexios Comnenul se grăbi să-i treacă dincolo de Bosfor, în Asia Mică, unde, în apropiere de Niceea, aproape toţi au fost ucişi de către turci. Petru Eremitul s-a întors în Constantinopol înainte de catastrofă.

Întâmplarea cu Petru Eremitul şi bandele sale a fost un fel de introducere în prima cruciadă. Impresia urâtă lăsată în Bizanţ de aceste bande s-a repercutat asupra cruciaţilor de mai târziu. Cât despre turci, reuşind să anihileze atât de uşor bandele lui Petru, aceştia erau siguri că vor învinge şi alte trupe cruciate.

În vara lui 1096, în Europa Occidentală începea mişcarea cruciată a conţilor, ducilor şi prinţilor ; cu alte cuvinte, se organiza o armată reală. Niciunul dintre suveranii Europei de Vest nu a luat parte la cruciadă. Henric al IV-lea al Germaniei era prins cu totul de disputa pentru învestitură cu papii. Filip I al Franţei era excomunicat pentru că divorţase de soţia sa legitimă şi se căsătorise cu altă femeie. Regele englez William al II-lea Rufus [cel Roşu – n. trad.] era implicat într-o luptă continuă împotriva vasalilor săi, împotriva Bisericii şi a poporului şi se afla la putere în condiţii nesigure.

Dintre conducătorii armatei cruciate trebuie menţionaţi câţiva. Primul este Godefroy de Bouillon, duce de Lorena de Jos, căruia o legendă târzie îi atribuia un caracter atât de pios, încât este dificil să discernem care sunt trăsăturile sale reale ; în realitate, el era un soldat curajos şi capabil şi un om religios care dorea prin această expediţie să compenseze pierderile suferite în posesiuni europene. Cei doi fraţi ai săi au luat parte la expediţie, iar unul dintre ei, Balduin, avea să devină mai târziu regele Ierusalimului. Armata din Lorena s-a aflat sub comanda lui Godefroy. Robert, duce de Normandia, fiul lui Guillaume (William) Cuceritorul şi fratele regelui Angliei, William Rufus, a luat parte la cruciadă, dar nu din

90. Vezi studiul interesant al lui M. Canard „La Guerre sainte dans le monde islamique et dans le monde chrétien", *Revue africaine*, LXXIX (1936), 605-623. Canard a accentuat faptul că ideea de cruciadă ca război sfânt nu exista în Bizanţ în secolul al XI-lea.

motive religioase sau cavalereşti; el era nemulţumit de puterea redusă din ducatul său, pe care, înainte de a pleca, îl lăsase gaj fratelui său pentru o anumită sumă de bani. Hugues, conte de Vermandois, fratele regelui Franţei, plin de ambiţie, aspira la glorie şi la noi posesiuni şi a fost foarte respectat de către cruciaţi. Grosolanul şi irascibilul Robert al II-lea, conte de Flandra, fiul lui Robert de Flandra, a luat, de asemenea, parte la expediţie, iar pentru faptele sale de vitejie a fost numit Ierusalimiteanul[91]. În fruntea a trei armate s-au aflat următorii: Hugues de Vermandois în fruntea armatei provenind din Franţa centrală; Robert de Normandia şi Robert de Flandra în fruntea a două armate provenind din nordul Franţei. În fruntea armatei din sudul Franţei se afla Raymond, conte de Toulouse, un luptător bine cunoscut din războaiele împotriva arabilor din Spania, conducător talentat şi om profund religios. În fine, Bohémond de Tarent, fiu al lui Robert Guiscard, şi nepotul său Tancred, care comanda armata normandă din sudul Italiei, nu erau interesaţi de religie, sperând probabil să-şi regleze cu prima ocazie conturile cu Bizanţul, ai cărui inamici încăpăţânaţi erau, iar Bohémond, în mod clar, îşi fixase deja ambiţiile asupra regiunii Antiohiei[92]. Astfel, normanzii au introdus în cruciadă un element pur lumesc şi politic, care era în contradicţie cu ideea originară a mişcării cruciate. Pentru o astfel de expediţie, probabil că armata lui Bohémond era cel mai bine pregătită dintre toate detaşamentele cruciate, „deoarece erau mulţi soldaţi care intraseră în contact atât cu saracinii în Sicilia, cât şi cu grecii în sudul Italiei"[93] Fiecare armată cruciată îşi urmărea propriul interes. Nu exista vreun plan şi nici vreun comandant suprem. Rolul principal în prima cruciadă l-a avut Franţa.

O parte din armata cruciată s-a îndreptat spre Constantinopol pe uscat, iar o alta pe mare. Ca şi bandele lui Petru Eremitul, cruciaţii au prădat locurile pe unde au trecut şi s-au dedat la tot felul de violenţe. Un martor al trecerii cruciaţilor, Teofilact, arhiepiscopul Bulgariei, explica într-o scrisoare motivul tăcerii sale îndelungate şi prin aceasta îi acuza pe cruciaţi; el scria: „Buzele mele sunt pecetluite; înainte de toate, trecerea francilor sau invazia lor sau nu ştiu cum poate fi numită aceasta ne-a afectat şi surprins pe toţi atât de mult, încât ne-am pierdut conştiinţa de sine. Am băut suficient din amara cupă a invaziei. [...] Obişnuiţi cu batjocura francilor, suportăm acum cu mai multă uşurinţă nenorocirile decât înainte, căci timpul este un bun sfetnic pentru toţi"[94].

Este evident că Alexios Comnenul avea motive întemeiate să nu aibă încredere în aceşti apărători ai ideii cruciate. Împăratul aştepta cu supărare şi nelinişte armatele cruciate care se apropiau din toate părţile de capitala sa şi care depăşeau ca număr modestele trupe auxiliare pe care el le ceruse Apusului. Unii istorici i-au acuzat pe Alexios şi pe greci de perfidie şi lipsă de loialitate faţă de cruciaţi. Astfel de acuzaţii trebuie respinse, mai ales având în vedere jafurile, tâlhăriile şi incendierile săvârşite de cruciaţi în marşul lor. La fel trebuie respinsă astăzi şi caracterizarea severă şi antiistorică făcută de Gibbon, care scria:

91. Despre Robert al II-lea de Flandra, vezi articolul lui M.M. Knappen „Robert II of Flanders in the First Crusade", *Crusades and Other Essays*, 79-100.
92. Vezi Yewdale, *Bohemond I*, 44; pe durata marşului său prin Peninsula Balcanică spre Constantinopol, Bohémond a încercat să împlinească pe cât posibil dorinţele exprimate de Alexios şi reprezentanţii săi (p. 40). Dar Yewdale observa: „Care erau exact planurile lui Bohémond şi care era finalitatea exactă pe care o urmărea atunci când a luat Crucea, dincolo de scopul prea general al îmbogăţirii personale, nu vom şti probabil niciodată" (p. 44).
93. Yewdale, *Bohemond I*, 38.
94. *Epistola XI*; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXXVI, 324-325.

„Într-un stil mai puţin grav decât cel al istoriei, l-aş compara pe împăratul Alexios cu un şacal, care, se spune, merge pe urmele leului şi îi devorează resturile"[95]. Bineînţeles, Alexios nu era omul care să culeagă cu umilinţă cele rămase de la cruciaţi. Alexios Comnenul s-a dovedit a fi un om de stat care a înţeles pericolul pe care îl reprezentau cruciaţii pentru existenţa Imperiului său ; de aceea, primul său gând a fost acela de a-i trece în Asia Mică cât mai repede posibil pe aceşti agitaţi şi periculoşi nou-veniţi, unde trebuiau să-şi îndeplinească misiunea pentru care veniseră în Răsărit, adică să lupte împotriva necredincioşilor. Între latini şi greci a apărut un sentiment de neîncredere reciprocă şi de rea-voinţă. Nu mai avea loc doar întâlnirea unor schismatici, ci şi a unor adversari politici, care trebuiau mai târziu să-şi rezolve disputa prin puterea sabiei. Un patriot grec educat şi un cărturar din secolul al XIX-lea, Bikélas, scria :

> În ochii apusenilor, cruciaţii se prezintă sub cea mai nobilă formă a unei mişcări măreţe, având la bază motive pur religioase, când Europa [...] apare ca un campion al jertfei de sine pentru creştinătate şi civilizaţie, în vigoarea tinereţii şi a gloriei intelectualităţii ei de mâine. Este firesc ca o astfel de distinsă mândrie să inspire încă orice familie a aristocraţiei latine, care îşi poate duce genealogia până la aceia care au luptat sub stindardul Crucii. Dar, când răsăritenii vedeau furnicarul de barbari inculţi prădând şi jefuind provinciile Imperiului roman şi creştin, iar pe oamenii care se numeau pe ei înşişi campioni ai credinţei ucigând preoţi ai lui Hristos pe motiv că erau schismatici, era firesc ca ei să uite că o astfel de mişcare fusese iniţial inspirată de un ţel religios şi că avusese un caracter prin excelenţă creştin. [...] Apariţia (cruciaţilor) pe scena istoriei este primul act al tragediei finale a Imperiului[96].

Istoricul cel mai avizat al perioadei lui Alexios Comnenul, Chalandon, înclina să aplice, cel puţin în parte, tuturor cruciaţilor, caracteristicile atribuite de Gibbon adepţilor lui Petru Eremitul : „Tâlharii care l-au urmat pe Petru Eremitul erau bestii sălbatice fără conştiinţă şi omenie"[97]

Astfel, în 1096 a început epoca cruciadelor, cu consecinţe considerabile şi multiple, care a avut o importanţă extrem de mare atât pentru Bizanţ şi Orient, cât şi pentru Europa Occidentală.

Prima relatare a impresiei făcute asupra populaţiei din Orient de începutul mişcării cruciate ne-a parvenit de la un istoric arab din secolul al XII-lea, Ibn al-Qalanisi : „În acest an (490 după Hegira = 19 decembrie 1096 – 8 decembrie 1097) au început să apară o serie de informaţii că armate ale francilor au venit pe mare din direcţia Constantinopolului cu o mulţime de forţe greu de estimat. Cât priveşte aceste informaţii, ele veneau una după alta şi s-au răspândit din gură în gură în toate părţile, iar poporul s-a speriat şi s-a tulburat"[98].

---

95. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. Bury, capitolul 59.
96. D. Bikélas, *La Grèce byzantine et moderne*, 29 ; Bikélas, *Seven Essays on Christian Greece*, trad. John, Marquess of Bute, 35-36.
97. Chalandon, *La première croisade*, 159-160.
98. *The Damascus Chronicle of the Crusaders*, trad. H.A.R. Gibb, 41. [Hamza ibn Asad abu Ya'la ibn al-Qalanisi este unul dintre importanţii politicieni şi cronicari ai secolului al XII-lea. Provenea din tribul Banu Tamim şi aparţinea unei familii nobiliare foarte educate din Damasc. Cu o vastă instrucţie teologică, literară şi juridică, Ibn al-Qalanisi a ocupat mai întâi funcţia de secretar al cancelariei din Damasc (Diwan al-Rasa'il), ca mai apoi să ajungă chiar şeful acesteia. Cronica sa *Dhail* sau *Mudhayyal Ta'rikh Dimashq* (*Continuarea cronicii Damascului*)

După ce cruciaţii se adunaseră treptat în Constantinopol, Alexios Comnenul, considerând trupele lor drept unităţi auxiliare de mercenari, îşi exprimă dorinţa de a fi recunoscut cap al expediţiei şi insistă să îi fie depus un jurământ de vasalitate de către cruciaţi. A fost încheiat un tratat formal între Alexios şi căpeteniile cruciaţilor, care promiteau să-i înapoieze lui Alexios, seniorul lor, orice oraş cucerit de ei şi care odinioară făcea parte din Imperiul bizantin. Din păcate, textul jurământului de vasalitate depus de liderii cruciaţilor nu ni s-a păstrat în forma originală. După toate probabilităţile, cererile lui Alexios nu erau la fel pentru toate regiunile. El căuta achiziţii directe în regiunile Asiei Mici care, cu puţin timp înainte, fuseseră pierdute de către Imperiu după înfrângerea de la Manzikert (1071) şi care reprezentau elemente indispensabile pentru puterea şi securitatea Imperiului bizantin şi a naţiunii greceşti. Cât priveşte Siria şi Palestina, pierdute cu mult timp în urmă, împăratul nu le-a revendicat în aceeaşi manieră, ci s-a limitat la a-şi exprima pretenţiile de senior[99].

După ce au trecut în Asia Mică, cruciaţii deschiseră ostilităţile. După un asediu, în iunie 1097 Niceea li s-a predat, iar în virtutea tratatului făcut cu Alexios i-a fost restituită acestuia. Următoarea victorie a cruciaţilor de la Dorylaeum (Eski-Shehr) i-a forţat pe turci să părăsească partea apuseană a Asiei Mici şi să se retragă în interiorul ţării ; după aceasta, Bizanţul a avut o ocazie excelentă de a-şi restaura puterea pe coasta Asiei Mici. În ciuda dificultăţilor de ordin natural, a condiţiilor climatice şi a rezistenţei opuse de musulmani, cruciaţii avansară mult spre est şi sud-est. Balduin luă cetatea Edessei, în Mesopotamia Superioară, şi curând îşi stabili acolo principatul, care deveni primul stat latin în Orient, un bastion al creştinilor împotriva atacurilor turcilor din Asia. Dar exemplul lui Balduin a reprezentat şi reversul medaliei : alţi baroni puteau să-i urmeze exemplul şi să întemeieze principate, care, bineînţeles, ar fi deturnat cruciada de la scopul ei principal. Mai târziu, aşa se şi întâmplă.

După un asediu îndelungat şi epuizant, oraşul principal al Siriei, Antiohia, o fortăreaţă foarte puternică, s-a predat cruciaţilor. Drumul spre Ierusalim era deschis. Dar între căpetenii izbucni o luptă violentă pentru împărţirea Antiohiei, care se sfârşi când Bohémond de Tarent, urmând exemplul lui Balduin, se lăsă încoronat prinţ al Antiohiei[100]. Cruciaţii nu au depus jurământ de vasalitate faţă de Alexios Comnenul nici în Edessa şi nici în Antiohia. Cea mai mare parte a trupelor a rămas cu conducătorii care înfiinţaseră principate ; doar puţini dintre soldaţi, între 20.000 şi 25.000, au ajuns la Ierusalim, epuizaţi şi întru totul slăbiţi.

În acel timp Ierusalimul trecuse din mâinile selgiucizilor în cele ale puternicului calif de Egipt din dinastia Fatimizilor. După un puternic asediu, pe 15 iulie 1099 cruciaţii au luat Oraşul Sfânt, săvârşind aici un măcel teribil. L-au jefuit în întregime şi au luat multe comori. Celebra Moschee a lui Omar a fost jefuită. Teritoriul cucerit, care se întindea pe o fâşie îngustă de litoral în regiunea Siriei şi Palestinei, primi numele de Regatul de Ierusalim. Godefroy de Bouillon, care a consimţit să primească titlul de „Apărător al Sfântului Mormânt", a fost ales rege de Ierusalim. Noul stat a fost organizat după modelul feudal apusean.

---

este de fapt o continuare a cronicii lui Hilal bin al-Muhassin al-Sabi', acoperind perioada de la venirea la putere a Fatimizilor până în anul morţii sale. Deşi om matur în momentul sosirii cruciaţilor, Ibn al-Qalanisi scrie mai mult ca un colecţionar de informaţii şi mai puţin ca martor ocular – n. trad.]

99. *Cf.* Yewdale, *Bohemond I*, 44 ; G. de Jerphanion, „Les Inscriptions cappadociennes et l'histoire de l'Empire Grec de Nicée", *Orientalia Christiana Periodica*, I (1935), 244-245.
100. Pentru detalii, vezi Yewdale, *Bohemond I*, 52-84 ; Chalandon, *La première croisade*, 177-249.

Prima cruciadă, care s-a încheiat prin formarea Regatului de Ierusalim şi a câtorva posesiuni latine independente în Orient, a generat o situaţie politică complicată. Bizanţul, mulţumit de slăbirea puterii turceşti în Asia Mică şi de revenirea unei părţi considerabile din teritoriu la Imperiu, era totuşi neliniştit de apariţia principatelor de Antiohia, Edessa şi Tripoli, care deveneau pentru el noi ameninţări. Neîncrederea Imperiului crescu treptat în asemenea măsură, încât Bizanţul, în secolul al XII-lea, deschizând ostilităţile împotriva aliaţilor de odinioară, cruciaţii, nu ezită să facă alianţă cu inamicii iniţiali, turcii. La rândul lor, cruciaţii, care se stabiliră pe noile lor posesiuni, de frica unei creşteri a puterii Imperiului în Asia Mică, încheiară şi ei alianţe cu turcii împotriva Bizanţului. În secolul al XII-lea era deja evident că ideea iniţială a cruciadei degenerase complet. Nu se poate vorbi de o ruptură totală între Alexios Comnenul şi cruciaţi. Firește, împăratul era absolut nemulţumit de formarea posesiunilor latine în Orient, posesiuni care nu au făcut niciun jurământ de vasalitate faţă de el. Totuşi, nu a refuzat să le dea cruciaţilor ajutorul corespunzător, spre exemplu, pentru trecerea lor dinspre Orient spre Occident pe drumul spre casă. Ruptura a avut loc între împărat şi Bohémond de Tarent care, din punctul de vedere al Bizanţului, devenise extrem de puternic în Antiohia pe seama vecinilor, a neputincioşilor emiri turci şi a teritoriului bizantin. Din acest motiv, Antiohia a devenit scopul principal al lui Alexios. Raymond de Toulouse, comandantul trupelor provensale, nemulţumit de poziţia sa în Orient şi privindu-l pe Bohémond ca pe rivalul său principal, se apropie de Alexios. Soarta Ierusalimului prezenta pentru Alexios un interes secundar. Un război între împărat şi Bohémond era inevitabil. Un prilej favorabil se ivi pentru Alexios atunci când Bohémond fu capturat pe neaşteptate de către turci, adică de către emirul Malik Ghazi din dinastia Danişmendizilor, care cucerise la finele secolului al XI-lea Capadocia şi formase acolo o posesiune independentă ce avea totuşi să fie distrusă de selgiucizi în a doua jumătate a secolului al XII-lea. Alexios purtă tratative cu emirul ca acesta să i-l predea pe Bohémond în schimbul unei sume de bani, dar negocierile nu au dus la niciun rezultat. Bohémond a fost răscumpărat de alţii şi s-a întors la Antiohia. Pe baza tratatului încheiat cu cruciaţii, Alexios ceru ca Bohémond să-i înapoieze Antiohia, dar acesta refuză în mod hotărât.

În 1104, musulmanii repurtară o mare victorie asupra lui Bohémond şi a unui alt prinţ latin la Harran, în sudul Edessei. Această înfrângere a cruciaţilor a dus aproape la dispariţia dominaţiei creştine din Siria şi a făcut să renască atât speranţele lui Alexios, cât şi ale musulmanilor, care au prevăzut cu plăcere declinul inevitabil al lui Bohémond. Bătălia de la Harran i-a distrus planurile de înfiinţare în Orient a unui stat normand puternic. Şi-a dat seama că nu avea suficientă putere să pornească din nou război împotriva musulmanilor şi a împăratului, duşmanul său declarat. Rămânerea în Orient îi părea a nu avea viitor. Pentru a zdrobi puterea Bizanţului, trebuia să se îndrepte spre Constantinopol cu trupe noi, recrutate în Europa. După ce i-a încredinţat nepotului său, Tancred, regenţa Antiohiei, se îmbarcă şi navigă spre Apulia. Anna Comnena face o relatare curioasă, scrisă nu fără umor, despre faptul că Bohémond, pentru a se pune la adăpost de navele greceşti, simulă moartea, fiind pus într-un sicriu şi reuşind astfel să traverseze marea până în Italia[101].

Întoarcerea lui Bohémond în Italia a fost salutată cu mare entuziasm. Oamenii s-au năpustit să-l vadă, spunea un autor medieval, „de parcă se duceau să-L vadă pe Însuşi

101. Anna Comnena, *Alexias*, XI, 12; ed. Reifferscheid, II, 140-141. Vezi Chalandon, *La première croisade*, I, 236, n. 6; Yewdale, *Bohemond I*, 102, n. 99. Această legendă s-a răspândit în Apus, unde, în Evul Mediu, sunt relatate în câteva izvoare povestiri despre morţi şi funeralii închipuite ale unor persoane de vază. Vezi Vasilievski, *Works*, I, 234-235 [în rusă].

Hristos"[102]. După ce a recrutat trupe, Bohémond a deschis ostilităţile împotriva Bizanţului. Papa susţinea planurile lui Bohémond. Expediţia împotriva lui Alexios, spunea un savant american, „încetă să mai fie o mişcare pur politică; ea primise acum aprobarea Bisericii şi căpătă valoare de cruciadă"[103].

Trupele lui Bohémond erau recrutate probabil în cea mai mare parte din Franţa şi Italia, dar în armata sa existau, după toate probabilităţile, şi englezi, germani şi spanioli. Planul lui era să ducă la bun sfârşit campania tatălui său, Robert Guiscard, din 1081, să pună stăpânire pe Dyrrachium (Durazzo), iar apoi să înainteze prin Tesalia spre Constantinopol. Dar campania s-a întors împotriva lui Bohémond. El a fost înfrânt la Dyrrachium şi a fost forţat să încheie pace cu Alexios în condiţii umilitoare. Clauzele principale ale înţelegerii dintre Bohémond şi Alexios erau: Bohémond promitea să se considere vasalul lui Alexios şi al fiului acestuia, Ioan, să lupte împotriva inamicilor împăratului şi să-i cedeze lui Alexios toate teritoriile cucerite care odinioară aparţinuseră Imperiului. Teritoriile care nu făcuseră niciodată parte din Imperiu şi pe care Bohémond le câştigase indiferent prin ce mijloace aveau să fie păstrate de el ca şi cum i-ar fi fost cedate de împărat. Promitea să pornească război împotriva nepotului său, Tancred, dacă acesta nu accepta să se supună împăratului. Patriarhul Antiohiei avea să fie numit de împărat dintre persoane aparţinând Bisericii Răsăritene greceşti, astfel încât să nu existe niciun patriarh latin de Antiohia. Oraşele şi provinciile cedate lui Bohémond sunt enumerate în înţelegere[104]. Odată cu prăbuşirea planurilor vaste şi agresive ale lui Bohémond îşi găsi sfârşitul şi cariera sa furtunoasă, probabil fatală pentru mişcarea cruciată. În ultimii săi trei ani de viaţă, persoana lui Bohémond nu mai atrase atenţia sub nicio formă. Muri în Apulia, în 1111.

Moartea lui Bohémond i-a periclitat poziţia lui Alexios, din cauză că Tancred refuza să pună în aplicare înţelegerea unchiului său şi să treacă Antiohia în mâinile împăratului. Alexios trebuia să ia totul de la capăt. Planul unei expediţii împotriva Antiohiei era în discuţie, dar nu a fost niciodată pus în aplicare. Era evident faptul că Imperiul nu era capabil în acel moment să materializeze dificilul proiect. Moartea lui Tancred, survenită la puţin timp după cea a lui Bohémond, nu simplifică planul campaniei împotriva Antiohiei. Ultimii ani ai domniei lui Alexios au fost dominaţi în special de războaiele aproape anuale cu turcii în Asia Mică, războaie din care Imperiul a ieşit în dese rânduri învingător.

În politica externă a Imperiului, Alexios a reuşit într-o chestiune foarte dificilă. Activitatea lui Alexios a fost judecată foarte adesea din punctul de vedere al relaţiilor sale cu cruciaţii, şi nu din perspectiva întregii sale politici externe. Un asemenea punct de vedere este incontestabil greşit. Într-una din scrisorile sale, Teofilact, arhiepiscopul Bulgariei, contemporan cu Alexios, reluând cuvintele unui psalm (79, 13), compară provincia Bulgaria cu o viţă-de-vie pe care „o culeg toţi cei ce trec pe cale"[105]. Această comparaţie, aşa cum afirmă

102. „Historia belli sacri (Tudebodus imitatus et continuatus)"; ed. D. Bouquet, *Recueil des historiens des croisades*, III, 228. Vezi Yewdale, *Bohemond I*, 106.

103. Yewdale, *Bohemond I*, 108, 115. Această părere este susţinută de A.C. Krey, „A Neglected Passage in the *Gesta* and Its Bearing on the Literature of the First Crusade", *Crusades and Other Essays*, 76-77.

104. Documentul lui Bohémond, compus după o schiţă originală, se găseşte la Anna Comnena, *Alexias*, XIII, 12; ed. Reifferscheid, II, 209-221; ed. Dawes, 348-357 [*Alexiada*, trad. Maria Marinescu, vol. II, 239-252 – n. trad.]. Vezi Yewdale, *Bohemond I*, 127-129; Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 51-52 (nr. 1243); bibliografie consistentă.

105. *Epistola XVI*; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXXVI, 529.

istoricul francez Chalandon, poate fi aplicată şi Imperiului de Răsărit din timpul lui Alexios[106]. Toţi vecinii săi încercau să profite de pe urma slăbiciunii Imperiului şi să-şi mărească teritoriile. Normanzii, pecenegii, selgiucizii şi cruciaţii ameninţau Bizanţul. Alexios, care moştenise Imperiul aflat într-o stare de slăbiciune, a reuşit să opună o rezistenţă serioasă tuturor acestora şi să întârzie astfel procesul de dezintegrare a Bizanţului. Sub Alexios, frontierele statului au fost mărite atât în Europa, cât şi în Asia. Inamicii Imperiului au fost nevoiţi să bată în retragere peste tot, aşa încât, din punct de vedere teritorial, domnia sa reprezintă un progres incontestabil. Acuzaţiile aduse atât de des lui Alexios cu privire la relaţiile sale cu cruciaţii trebuie respinse dacă îl privim pe acesta ca pe un suveran care îşi apără statul, pentru care apusenii, foarte dornici de a tâlhări şi jefui, reprezentau un pericol serios. Astfel, în politica sa externă, Alexios a depăşit cu succes dificultăţile, a întărit poziţia internaţională a Imperiului, i-a extins graniţele şi, pentru un timp, a oprit înaintarea numeroşilor inamici care se năpusteau asupra acestuia din toate părţile.

Politica externă a lui Ioan al II-lea

Intensificarea contactelor cu statele apusene. Fiul şi succesorul lui Alexios, Ioan al II-lea, a fost tipul împăratului-soldat care şi-a petrecut cea mai mare parte a domniei în mijlocul trupelor sale, în campanii militare. Politica sa externă a continuat-o în special pe cea a tatălui său, care se orientase deja spre toate problemele arzătoare, atât europene, cât şi asiatice, care preocupau Imperiul în acel timp. Ioan îşi fixă ca scop să urmeze căile politicii trasate de tatăl său. Acesta împiedicase inamicii să invadeze Bizanţul ; fiul năzuia „să ia de la vecini provinciile greceşti pierdute şi visa să readucă Imperiul bizantin la strălucirea sa de odinioară"[107]

Deşi a înţeles foarte bine situaţia europeană, Ioan era puţin interesat de chestiunile europene. Din când în când a trebuit să poarte război în Europa, dar războaiele sale de acolo au avut un caracter strict defensiv. Doar spre sfârşitul domniei sale, din cauza ascensiunii ameninţătoare a normanzilor, care s-a concretizat în unirea Sudului Italiei cu Sicilia şi în apariţia Regatului Siciliei, politica europeană a devenit foarte importantă pentru Bizanţ. Interesul principal al politicii externe a lui Ioan îl reprezenta Asia Mică. Cât priveşte relaţiile lui Ioan cu Apusul, a existat un număr tot mai mare de state cu care Bizanţul a trebuit să intre în contact.

Ameninţarea normandă l-a determinat pe Alexios să se apropie de Veneţia, care se obligase să sprijine Bizanţul cu flota ei ; în schimb, Alexios oferise Republicii Sfântului Marcu privilegii comerciale excepţionale. Veneţienii, care au venit grămadă în Imperiu, în special în Constantinopol, s-au îmbogăţit şi au format curând în capitală o colonie veneţiană atât de numeroasă şi bogată, încât au devenit foarte importanţi. Treptat, uitând că nu se aflau nici în ţara lor de baştină şi nici într-una cucerită, veneţienii începură să se comporte atât de arogant şi impertinent – nu doar faţă de clasele de jos, ci şi faţă de înalţii funcţionari şi de nobilime –, încât provocară o mare nemulţumire în Imperiu. Puţinele privilegii comerciale acordate Pisei de către Alexios nu erau atât de importante ca să alarmeze Veneţia.

Pe timpul vieţii lui Alexios, relaţiile dintre bizantini şi veneţieni nu au fost prea tensionate. Dar, odată cu moartea sa, situaţia avea să se schimbe. La vestea că Apulia normandă avea

106. Chalandon, *La première croisade,* I, 321-322.
107. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l'Empire byzantin aux XIe et XIIe siècles*, II, 10.

probleme interne şi pericolul normand dispărea astfel pentru Bizanţ, Ioan se hotărî să abroge tratatul comercial pe care tatăl său îl încheiase cu Veneţia. Nu peste mult timp, veneţienii, enervaţi, îşi trimiseră flota să atace insulele bizantine din Marea Adriatică şi din Marea Egee. Văzând că este imposibil să opună o rezistenţă serioasă vaselor veneţiene, Ioan fu nevoit, chiar din primii ani ai domniei sale, să înceapă negocieri cu Veneţia, care au dus la restabilirea totală a tratatului comercial din 1082. Sub Ioan s-au bucurat de privilegii comerciale şi alte oraşe maritime, precum Pisa şi Genova, care, bineînţeles, nu pot fi comparate cu cele ale Veneţiei.

Tot în primii ani ai domniei lui Ioan a fost rezolvată şi problema pecenegilor. Zdrobiţi în timpul lui Alexios Comnenul de către cumani (polovţi), aceştia nu au mai făcut incursiuni în Imperiu timp de 30 de ani. Dar, la începutul domniei lui Ioan, pecenegii, refăcuţi după acea înfrângere, au trecut Dunărea şi au invadat teritoriul bizantin. Armata imperială repurtă asupra lor o victorie grea, dar decisivă. În amintirea victoriei sale, Ioan a instituit o „sărbătoare pecenegă" specială care, aşa cum spunea istoricul bizantin Nicetas Choniates, „încă mai era sărbătorită la sfârşitul secolului al XII-lea"[108]. După această înfrângere, pecenegii nu au mai jucat un rol important în istoria externă a Bizanţului. Totuşi, pecenegii capturaţi şi cei care s-au stabilit în interiorul Imperiului au reprezentat un grup separat în armata bizantină, care avea să lupte de partea Bizanţului.

Dorinţa Ungariei (Ugria) de a-şi extinde teritoriul până pe coasta Mării Adriatice provocase deja nemulţumirea lui Alexios Comnenul şi tensionase relaţiile acestuia cu ungurii. Se pare că mariajul lui Ioan cu o prinţesă maghiară trebuia să îmbunătăţească relaţiile. „Dar această relaţie", spunea istoricul rus C. Grot, „nu putea distruge sentimentul de neîncredere reciprocă şi rivalitate care apăru în cursul timpului între cele două state"[109]. Dincolo de stabilirea ungurilor (maghiarilor) pe coasta Dalmaţiei, care era foarte periculoasă pentru Bizanţ, apropierea tot mai mare dintre Ungaria şi Serbia reprezenta o sursă de nemulţumire pentru Imperiu. Sârbii, care împreună cu bulgarii au fost nevoiţi să se supună Bizanţului la începutul secolului al XI-lea, în timpul lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul, începuseră deja pe la mijlocul acestui veac să se revolte. Sfârşitul secolului al XI-lea şi începutul celui de-al XII-lea a fost momentul primei eliberări a Serbiei de sub puterea bizantină. Sub Ioan se observă o apropiere deosebită între Serbia şi Ungaria, care era pregătită să ajute Serbia la dobândirea independenţei. O prinţesă sârboaică a fost dată în căsătorie unui prinţ ungur. Astfel, spre sfârşitul domniei lui Ioan, în partea de nord-vest, Ungaria şi Serbia formară un nou bloc, periculos pentru Bizanţ.

Acţiunile militare întreprinse de Ioan împotriva lor au fost încununate de succes, dar nu au dus la un rezultat definitiv. Un panegirist anonim al lui Ioan lăuda acţiunile sale militare în aceşti termeni bombastici: „Cât de glorioase sunt campaniile tale împotriva popoarelor Europei! El [Ioan] a înfrânt pe dalmaţi, a înspăimântat pe sciţi şi normanzi, pe acest întreg popor care locuieşte în căruţe, masă dezorganizată; el a colorat Dunărea cu sânge abundent şi multe râuri curgătoare au fost umplute de sânge"[110].

În ultimii zece ani ai domniei lui Ioan, relaţiile cu Italia meridională s-au schimbat total. Perioada de necazuri pe care o cunoscuse aceasta a fost urmată de o nouă epocă marcată de

108. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 23.

109. C. Grot, *From the History of Ugria (Hungary) and the Slavs in the Twelfth Century*, 26-27.

110. *Fontes rerum byzantinarum*, ed. W. Regel, II, 334. Până acum, nimeni nu a folosit acest izvor. Prin sciţi şi nomazi, panegiristul înţelegea pecenegii şi alte triburi nordice care invadau teritoriul bizantin.

putere şi glorie. Roger al II-lea reuni în mâinile sale Sicilia şi partea de sud a Italiei, iar în ziua de Crăciun a anului 1130 i se puse pe cap coroana regală, într-o ceremonie solemnă care a avut loc la Palermo. Datorită unirii acestor două teritorii, Roger al II-lea devenea dintr-odată unul dintre cei mai puternici suverani ai Europei. A fost o lovitură puternică pentru Bizanţ. Împăratul revendica încă teoretic teritoriile din sudul Italiei şi considera ocuparea lor de către normanzi ca fiind provizorie. Recâştigarea Italiei a fost visul predilect al împăraţilor din secolul al XII-lea. Asumarea titlului regal de către Roger era o ofensă adusă demnităţii imperiale; a recunoaşte acest titlu ar fi însemnat renunţarea la toate drepturile asupra provinciilor italiene.

Ascensiunea neaşteptată a lui Roger păru de neacceptat nu doar pentru Bizanţ, ci şi pentru suveranul german, care avea interese importante în Italia. Dat fiind pericolul comun, Ioan al II-lea încheie un acord mai întâi cu Lothar al Germaniei, iar după moartea acestuia cu Conrad al III-lea Hohenstaufen; mai târziu, acest acord se transformă într-o alianţă reală a celor două imperii. Scopul principal al acestui acord, devenit mai târziu alianţă, era distrugerea puterii normande în Italia. Această alianţă a devenit foarte importantă în timpul succesorului lui Ioan, Manuel. Dacă Ioan a eşuat în distrugerea puterii lui Roger, el a reuşit cel puţin să-l împiedice să invadeze Bizanţul. Războaiele care au urmat între Roger şi Manuel au arătat clar că astfel de proiecte de invazie nu-i erau străine. Elementele cele mai importante ale politicii externe a lui Ioan în Apus au fost atitudinea sa faţă de apariţia Regatului Siciliei şi crearea alianţei dintre cele două imperii.

Relaţiile lui Ioan cu Orientul. În Asia Mică, Ioan a întreprins aproape an de an expediţii încununate de succes, încât în deceniul patru al secolului al XII-lea el reuşi să aducă înapoi Imperiului teritoriile pe care acesta le pierduse cu mult timp în urmă. Mai apoi, gândindu-se că puterea turcilor fusese distrusă în bună măsură, Ioan crezu că ar putea, fără să pună în pericol interesele statului, să întrerupă ostilităţile împotriva acestora şi să întreprindă o campanie nouă şi mai îndepărtată în sud-est, împotriva Ciliciei armene şi a principatului cruciat al Antiohiei.

Cilicia armeană sau Armenia Minor fusese înfiinţată la sfârşitul secolului al XI-lea de către refugiaţi din Armenia propriu-zisă, din nord, care fugiseră din ţara lor din cauza înaintării turceşti. Printre alte familii nobile armene se distinse o familie numită Rupen (Ruben), care începu să joace un rol important în guvernarea noii ţări. Armenia Minor, care îşi extinsese teritoriul în detrimentul Bizanţului, dezvoltă relaţii strânse cu principii latini din Orient, arătând astfel ostilitate Imperiului. Atunci, Ioan Comnenul îşi iniţie campania, decis să pedepsească Armenia Minor revoltată şi în acelaşi timp să rezolve chestiunea principatului Antiohiei, care nu depusese jurământ de vasalitate faţă de împărat în timpul primei cruciade, iar mai târziu refuzase să se supună lui Ioan, în ciuda tratatului încheiat de Alexios Comnenul şi Bohémond.

Campania lui Ioan a fost încununată de un succes complet. Cilicia a fost cucerită, iar regele Armeniei, împreună cu fiul său, a fost trimis la Constantinopol. Teritoriul bizantin, lărgit prin anexarea Armeniei Minor, atingea frontiera principatului de Antiohia. În lupta cu acesta din urmă, Ioan obţinu un succes definitiv. Înfrântă, Antiohia a fost nevoită să ceară pace, pe care Ioan a oferit-o cu condiţia ca principele Antiohiei să recunoască suzeranitatea Imperiului. Principele acceptă să depună jurământ de loialitate faţă de împărat şi, ca semn al supunerii sale, să ridice stindardul imperial deasupra fortăreţei. Un an mai târziu, cu ocazia întoarcerii sale în Antiohia, împăratul, ca suzeran, intră solemn în oraş, înconjurat de fiii săi, de curteni, de demnitari şi soldaţi. Procesiunea triumfală defila pe străzile împodobite ale oraşului. Lângă împărat, de parcă ar fi fost armurierul său, călărea principele

Antiohiei. La poarta cetăţii, împăratul fu întâmpinat de patriarh, înconjurat de clericii săi ; apoi, printr-o mare mulţime de popor care cânta imnuri şi psalmi, Ioan merse mai întâi la catedrală şi apoi la palat[111].

Panegiristul lui Ioan spunea : „[Antiohia] Te primeşte ca iubitor de Hristos, ca atlet al Domnului, ca stăruitor apărător împotriva barbarilor, ca purtător al sabiei lui Ilie ; ea îţi şterge sudoarea şi te îmbrăţişează cu drag. Toată populaţia oraşului a ieşit [întru întâmpinare] ; oameni de toate vârstele şi de ambele sexe au pornit în splendide procesiuni. Un mare triumf îţi este oferit [...]. Ovaţiile au fost amestecate şi în multe limbi : aici italieni, acolo asirieni [...]. Aici comandanţi, acolo ofiţeri, iar în mijlocul lor tu străluceşti ca steaua cea mai strălucitoare"[112].

Planurile împăratului au mers mai departe. Potrivit izvoarelor, el visa la refacerea puterii bizantine în Valea Eufratului şi se pare că ar fi avut intenţia să se amestece în treburile Regatului de Ierusalim[113] ; este de presupus că în mintea lui Ioan proiectul unui astfel de amestec s-ar fi bazat pe posibilitatea recunoaşterii suzeranităţii imperiale din partea regelui Ierusalimului, aşa cum făcuse şi principele Antiohiei. Făcând aluzie la aceste proiecte, panegiristul spune : „Curaj, tu, bărbat iubitor de Hristos, şi voi care sunteţi călători şi străini [pe pământ] de dragul lui Hristos" (*cf. Evrei* 11, 13). „Să nu vă mai fie frică de mâinile ucigaşe ; împăratul iubitor de Hristos le-a ferecat în lanţuri şi a rupt în bucăţi sabia nedreptăţii. Tu le-ai arătat calea spre Ierusalimul cel pământesc şi văzut şi ţi-ai deschis o altă cale mai dumnezeiască şi mai largă, cea spre Ierusalimul cel ceresc şi sfânt."[114]

Totuşi, aceste planuri au eşuat. În 1143, într-o campanie împotriva turcilor, în timpul unei partide de vânătoare în munţii Ciliciei, Ioan s-a rănit accidental la braţ cu o săgeată otrăvită şi a murit, departe de capitală. Pe patul de moarte, el l-a numit drept succesor pe fiul său mai mic, Manuel. În tot timpul domniei sale, Ioan s-a dedicat războaielor împotriva inamicilor Imperiului. El a lăsat moştenitorului său un stat chiar mai puternic şi mai întins decât cel pe care îl primise el de la energicul şi talentatul său tată. Panegiristul lui Ioan, considerându-l superior lui Alexandru Macedon şi lui Hannibal, exclama : „Puternic era stejarul celtic, iar tu l-ai scos [cu totul] din rădăcini ; înalt era cedrul cilician, iar tu, în faţa noastră, l-ai dezgropat şi l-ai frânt ! "[115].

Politica lui Manuel I şi cruciada a II-a

Relaţiile cu turcii. Dacă Ioan, prin politica sa externă, şi-a îndreptat atenţia în special către Orient, succesorul său, Manuel, cu precădere pe baza relaţiilor sale cu normanzii şi a simpatiilor sale pentru Apus, s-a angajat într-o politică înainte de toate occidentală, fapt ce a avut consecinţe dezastruoase pentru Imperiu. Pericolul selgiucid, care nu a întâmpinat o rezistenţă serioasă, începu să devină din ce în ce mai ameninţător la graniţa de răsărit.

111. William de Tyr, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, XV, 3 ; în *Recueil des historiens des croisades*, I, 658-659 ; în engleză de E.A. Babcock şi A.C. Krey, II, 97.
112. Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, II, 358-359.
113. Ioannis Cinnamus, *Historia* ; ed. Bonn, 25 ; Nicetas Choniates, *Historia* ; ed. Bonn, 56 ; William de Tyr, *Historia*, XV, 21 ; în *Recueil des historiens*, I, 691 ; în engleză, II, 126.
114. Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, II, 338, 339.
115. *Ibidem*, 336, 346, 347, 353. Eu cred că prin stejarul celtic panegiristul înţelege ducatul francez de Antiohia.

Teritoriul de graniţă din Asia Mică era expus continuu incursiunilor devastatoare ale musulmanilor, care exterminau sau alungau populaţia creştină. Manuel trebuia să asigure ordinea şi paza în regiunile de graniţă; în acest scop, el a ridicat şi restaurat un număr de fortăreţe, în special în locurile pe care inamicul le invada cel mai des.

Nu se poate spune totuşi că ostilităţile împotriva turcilor au avut succes. În primii ani de domnie, Manuel încheie o alianţă cu emirul mahomedan de Capadocia, din sus-menţionata familie a Danişmendizilor, şi începu un război împotriva inamicului său din Asia Mică, sultanul de Iconium sau de Rum. Trupele imperiale au ajuns cu succes în capitala sultanatului, la Iconium (Konia), dar, probabil din cauză că ştiau că sultanul primise întăriri, s-au mulţumit să jefuiască suburbiile oraşului şi apoi s-au retras. Pe drumul de întoarcere, au suferit din partea selgiucizilor o înfrângere severă, care a produs o adevărată catastrofă în rândurile armatei aflate în retragere. Dar veştile despre o cruciadă, care îi ameninţa atât pe împărat, cât şi pe sultan, i-au determinat pe cei doi adversari să caute pacea şi astfel se încheie o înţelegere.

Alianţa celor două imperii. În primii ani ai domniei lui Manuel, politica sa occidentală, la fel ca a predecesorului său, era dominată de ideea alianţei cu Germania, care fusese realizată sub presiunea pericolului comun al creşterii puterii normanzilor din Italia. Negocierile cu Conrad al III-lea al Germaniei, întrerupte din cauza morţii lui Ioan, au fost reluate. A fost pusă din nou şi problema căsătoriei lui Manuel cu cumnata lui Conrad, Bertha de Sulzbach, care fusese propusă în timpul lui Ioan. În scrisoarea sa către Manuel, Conrad scria că această căsătorie trebuie să fie o garanţie „a unei alianţe permanente şi a unei prietenii statornice", că suveranul german a promis să fie „prietenul prietenilor împăratului şi inamicul inamicilor săi"[116] şi, în caz de pericol pentru Imperiu, să-i vină în ajutor nu doar cu câteva trupe auxiliare, ci, la nevoie, în persoană şi cu toate forţele statului german. Căsătoria lui Manuel cu Bertha, care în Bizanţ primise numele de Irina, a pecetluit alianţa dintre cele două imperii. Această alianţă i-a dat lui Manuel speranţa de a scăpa de pericolul care ameninţa Imperiul, pericol reprezentat de Roger al II-lea. Bineînţeles, trebuind să facă faţă la doi adversari, suveranii Bizanţului şi Germaniei, Roger nu putea risca să înceapă război cu Bizanţul sperând să aibă succesul de odinioară[117].

Dar un eveniment neaşteptat a distrus brusc visurile lui Manuel şi speculaţiile politice. Cea de-a doua cruciadă a schimbat total situaţia, cel puţin pentru un timp; ea a deposedat Bizanţul de sprijinul german şi a expus Imperiul unui pericol dublu, din partea cruciaţilor şi din partea normanzilor.

Cruciada a II-a. După prima cruciadă, conducătorii creştini din Orient, adică împăratul bizantin şi principii latini de Antiohia, de Edessa şi de Tripoli, precum şi regele Ierusalimului, în loc să se străduiască să distrugă puterea musulmană unindu-şi forţele, erau preocupaţi de disensiunile interne şi priveau cu neîncredere progresele politice ale vecinilor lor. Relaţiile ostile dintre Bizanţ, pe de o parte, şi Antiohia şi Edessa, pe de altă parte, au fost dezastruoase în special pentru situaţia generală. Aceste condiţii i-au ajutat pe musulmani, slăbiţi şi retraşi după prima cruciadă, să se revigoreze şi să ameninţe din nou posesiunile creştine din Mesopotamia.

În 1144, Zangi, unul dintre conducătorii mahomedani sau atabegi de Mosul, cum erau numiţi guvernatorii selgiucizi care deveniseră independenţi, puse pe neaşteptate mâna pe

116. Otto von Freising, *Gesta Friderici I. imperatoris*, I, 24 (25); ed. G. Waitz, 33.
117. Vezi E. Caspar, *Roger II (1101-1154) und die Gründung der normanisch-sicilischen Monarchie*, 265.

Edessa. O cronică siriacă anonimă, de curând tradusă în franceză, relatează detaliat asediul şi cucerirea Edessei de către Zangi. Acesta din urmă, aşa cum spune cronica, „părăsi Edessa după patru zile de la capturarea oraşului. [...] Locuitorii Edessei s-au dus să-şi răscumpere prizonierii, iar oraşul a fost repopulat. Guvernatorul Zain-ed-Din, care era un om bun din fire, se purtă cu ei foarte bine"[118] Dar, după moartea lui Zangi în 1146, contele de odinioară al Edessei, Joscelin, recuceri cetatea. Fiul lui Zangi, Nur-ad-Din, o recuceri cu uşurinţă şi apoi îi masacră pe creştini, femeile şi copiii fiind vânduţi ca sclavi, iar oraşul rămase aproape în întregime distrus. A fost o lovitură foarte grea dată cauzei creştine în Orient, deoarece, datorită poziţiei geografice, Edessa reprezenta un stat-tampon al cruciaţilor, care trebuia să întâmpine primele valuri ale asalturilor musulmane. Nici Ierusalimul şi nici Antiohia ori Tripoli nu l-au putut ajuta pe principele de Edessa. După căderea Edessei, posesiunile latine, în special Antiohia, începură să fie ameninţate foarte serios.

Căderea Edessei produse o impresie profundă în Occident şi reînvie interesul pentru Ţara Sfântă. Dar papa din acea vreme, Eugenius al III-lea, nu a putut iniţia sau susţine o nouă mişcare cruciată din cauza mişcării democratice care izbucnise în deceniul al cincilea la Roma şi la care luase parte celebrul Arnaldo da Brescia, mişcare ce periclită poziţia papei în „Cetatea eternă" şi chiar îl obligă să părăsească pentru un timp Roma. Se pare că adevăratul iniţiator al cruciadei a fost regele Franţei, Ludovic al VII-lea, iar predicatorul ei, cel care a pus în mişcare ideea, a fost călugărul Bernard de Clairvaux, care, prin apelurile sale înflăcărate, cuceri în primul rând Franţa. Apoi trecu în Germania, unde îl convinse pe Conrad al III-lea să ia Crucea şi îi îndemnă pe germani să participe la expediţie.

Dar popoarele occidentale, care învăţaseră ce este prudenţa din experienţa amară a primei cruciade şi fuseseră foarte dezamăgite de rezultatele finale ale acesteia, nu au mai manifestat entuziasmul de odinioară, iar la întâlnirea de la Vézelay, în Burgundia, feudalii francezi s-au arătat ostili cruciadei. Nu fără dificultate, Bernard i-a câştigat graţie oratoriei sale înflăcărate şi convingătoare. În concepţia lui Bernard, planul lui Ludovic al VII-lea se lărgise. Datorită lui Bernard, simultan cu cruciada din Orient, au fost organizate alte două expediţii : prima împotriva musulmanilor care, în acel timp, stăpâneau Lisabona, în Peninsula Iberică, iar cealaltă împotriva slavilor păgâni din nord, de pe fluviul Elba (Laba).

Istoricii dezaprobă cu vehemenţă ideea lui Bernard de a antrena Germania în cruciadă. Savantul german Kugler, care s-a ocupat în special de cruciada a II-a, o considera „cea mai nefericită idee"[119] ; istoricul rus F. Uspenski o numea „un pas fatal şi o mare eroare a Sf. Bernard" şi atribuia rezultatele dezastruoase ale cruciadei participării germanilor[120]. Într-adevăr, ostilitatea dintre francezi şi germani pe parcursul cruciadei a fost una din caracteristicile ei speciale, care, bineînţeles, nu putea contribui la succesul ei.

Veştile despre o nouă cruciadă l-au alarmat pe Manuel, care vedea în aceasta un pericol pentru statul său şi pentru influenţa sa asupra principilor latini din Orient, în special din Antiohia, care, având sprijin din Occident, puteau ignora Imperiul bizantin. Aşadar, participarea Germaniei la cruciadă a lipsit Bizanţul de garanţia pe care se baza alianţa celor două imperii. Dacă regele Germaniei părăsea ţara pentru mult timp, aflându-se în Orient, el nu putea să apere interesele occidentale ale Imperiului bizantin, care rămânea astfel expus planurilor ambiţioase ale lui Roger. Ştiind cât de periculoşi fuseseră pentru capitală primii

118. J. Chabot, „Un Épisode de l'histoire des croisades", *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, I, 179.
119. Kulger, *Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges*, 96.
120. F. Uspenski, *A History of the Crusades*, 55, 57 [în rusă].

cruciaţi, Manuel porunci să fie restaurate zidurile şi turnurile acesteia, neavând, în mod evident, încredere în relaţiile de prietenie şi de rudenie care îl legau pe Conrad de el.

Potrivit lui V. Vasilievski, „Manuel spera fără doar şi poate să stea în fruntea întregii armate creştine împotriva inamicilor comuni ai Creştinătăţii"[121]. Dincolo de faptul că Bizanţul era foarte interesat de destinul Islamului în Orient, Manuel, în timpul celei de-a doua cruciade, avea câteva motive speciale să nutrească această speranţă: în acea vreme, lumea creştină avea doar un singur împărat, şi anume pe Manuel, deoarece Conrad al III-lea Hohenstaufen nu fusese încoronat de papă la Roma, astfel încât nu purta titlul de împărat.

În 1147, liderii cruciadei au hotărât să se îndrepte spre Constantinopol pe uscat, pe drumul pe care merseseră şi primii cruciaţi. Primul porni Conrad, prin Ungaria; o lună mai târziu, Ludovic alese acelaşi drum. Marşul cruciaţilor spre Constantinopol a fost însoţit de aceleaşi violenţe şi tâlhării ca şi în cazul primei cruciade.

Când trupele germane îşi aşezară tabăra sub zidurile capitalei, Manuel întreprinse tot ce-i stătu în putinţă ca să-i treacă în Asia înainte de sosirea armatei franceze; în cele din urmă, după câteva altercaţii cu ruda şi aliatul său, Conrad, reuşi. În Asia Mică, germanii au început curând să sufere din cauza lipsei alimentelor, iar apoi au fost atacaţi de turci şi nimiciţi. Doar o minusculă armată germană s-a mai întors la Niceea. Unii istorici pun eşecul expediţiei germane pe seama intrigilor lui Manuel, insinuând că ar fi făcut o înţelegere cu musulmanii, stârnindu-i să-i atace pe cruciaţi. Unii istorici, ca de exemplu Sybel şi, urmându-i acestuia, F. Uspenski, vorbeau chiar de o alianţă între Manuel şi selgiucizi[122]. Savanţi mai recenţi sunt înclinaţi să creadă însă că astfel de acuzaţii nu au temeiuri solide şi că el nu trebuie considerat vinovat de eşecul germanilor[123]

Francezii, care au ajuns aproape de capitală la scurt timp după trecerea germanilor în Asia Mică, l-au alarmat şi mai tare pe Manuel. Acesta avea dubii în special faţă de Ludovic, cu care Roger, cu puţin timp înainte de cruciadă, intrase în negocieri, determinându-l să se îndrepte spre Orient prin teritoriile sale italiene. Pe Ludovic, Manuel îl suspecta că ar fi un aliat secret al lui Roger „sau aliatul oficial al Siciliei"[124], iar bănuielile împăratului aveau un temei serios.

Ştiind că în acel moment Manuel era cu totul absorbit de cruciadă şi de relaţiile sale cu cruciaţii, Roger abandonă interesele generale ale creştinătăţii, urmărindu-şi doar scopurile politice; brusc, el cuceri insula Corfu şi devastă alte câteva insule bizantine. Apoi, normanzii debarcară în Grecia şi ocupară Teba şi Corintul, care în vremea aceea erau faimoase pentru atelierele de mătăsuri şi producţia de mătase. Nemulţumiţi doar cu capturarea unei mari cantităţi de mătăsuri, „normanzii, printre numeroşi prizonieri, au dus în Sicilia pe cei mai mulţi dintre meşterii ţesători, atât bărbaţi, cât şi femei". Nu este totuşi adevărat ceea ce se afirmă uneori în operele istorice, anume că aceşti ţesători care au fost transportaţi la Palermo au fost creatorii producţiei de mătase şi ai industriei mătăsii în Sicilia; în realitate, producţia de mătase şi creşterea viermilor de mătase erau cunoscute acolo dinainte. Dar

121. V. Vasilievski, „The Alliance of the Two Empires", *Slavianskii sbornik*, II (1877), 214 [în rusă]; *Works*, IV, 22-23 [în rusă].

122. H. Sybel, *Ueber den zweiten Kreuzzug*, 441; Uspenski, *The Crusades*, 61 [în rusă]; Uspenski, „The Eastern Policy of Manuel Comnenus", *Accounts of the Russian Palestine Society*, XXIX (1926), 114 [în rusă]. *Cf.* Kugler, *Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges*, 166, n. 60.

123. Chalandon, *Les Comnène*, 287.

124. E. Curtis, *Roger of Sicily and the Normans in Lower Italy 1016-1154*, 227.

grecoaicele prizoniere care au sosit acolo au dat un nou impuls industriei[125]. Nici Atena nu a fost ocolită de normanzi[126].

În momentul în care ştirile cu privire la invazia plină de succes a normanzilor în Grecia au ajuns la urechile francezilor care se aflau sub zidurile Constantinopolului, aceştia, supăraţi de zvonurile cu privire la o înţelegere între Manuel şi turci, începură să se agite. Câţiva dintre generalii lui Ludovic l-au sfătuit să ia Constantinopolul. În faţa acestui pericol, împăratul îşi îndreptă atenţia spre transportarea francezilor în Asia Mică. Circula un zvon cum că germanii repurtaseră o victorie în Asia Mică şi Ludovic consimţi să treacă la rândul său Bosforul şi chiar depuse jurământ de vasalitate faţă de Manuel. Doar când Ludovic îşi făcu apariţia în Asia Mică află adevărul despre dezastrul armatei germane. Suveranii se întâlniră şi merseră mai departe împreună. Se cunoaşte faptul că trupele franco-germane au suferit o înfrângere totală la Damasc. Conrad, dezamăgit, părăsi Palestina pe o corabie grecească şi navigă spre Tesalonic, unde Manuel, care se pregătea să înceapă luptele cu normanzii, îşi avea atunci cartierul general. Manuel şi Conrad s-au întâlnit acolo, au examinat situaţia generală şi au încheiat o alianţă împotriva lui Roger, după care Conrad s-a întors în Germania.

Între timp, cruciada nu realizase nimic. Ludovic, care rămăsese în Orient, înţelegând că este absolut imposibil să facă ceva prin propriile forţe, s-a întors câteva luni mai târziu în Franţa trecând prin sudul Italiei, unde s-a întâlnit cu Roger.

Astfel, cea de-a doua cruciadă, care debutase atât de strălucit, sfârşi în cel mai lamentabil mod. Turcii din Orient nu au putut fi slăbiţi ; dimpotrivă, ei prinseră curaj şi începură să spere chiar la distrugerea posesiunilor creştine din Orient. În plus, rivalitatea dintre armatele franceze şi germane, precum şi dintre creştinii palestinieni şi europeni nu au făcut cinste cruciaţilor. Manuel însuşi s-a bucurat să vadă cruciada distrusă, deoarece acum, întărit prin încheierea formală a alianţei cu Germania, era liber să acţioneze în politica occidentală împotriva lui Roger. Totuşi, ar fi nedrept să-l învinuim pe împărat pentru întregul eşec al cruciadei ; eşecul acţiunii trebuie pus mai degrabă pe seama proastei organizări şi a disciplinei generale precare a cruciaţilor. Aşadar, prin atacul său asupra insulelor din Marea Adriatică şi asupra Greciei continentale, Roger influenţase în mod fatal proiectul cruciadei. Vorbind la modul general, motivele religioase ale mişcării cruciate au trecut în plan secund, iar cele de ordin politic, secular, au devenit din ce în ce mai evidente.

Politica externă a lui Manuel după cea de-a doua cruciadă. În timpul cruciadei, Manuel luase deja măsuri serioase pentru un război împotriva lui Roger, prin care el dorea să se răzbune pentru atacul perfid întreprins asupra insulelor din Adriatica şi a teritoriului Greciei şi pentru ţinerea sub ocupaţie a insulei Corfu. Veneţia, care mai înainte privea la creşterea puterii normanzilor cu oarecare teamă, consimţi de bunăvoie să sprijine acţiunea Bizanţului cu flota ei, iar pentru ajutorul acesta primi noi privilegii comerciale în Imperiu ; în afară de cartierele şi cheiurile (*scalas*) din Constantinopol care le fuseseră acordate prin tratatele comerciale anterioare veneţienilor, le-au fost alocate alte terenuri şi încă un chei[127]. În timp

125. Referitor la acest subiect, vezi F. Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, II, 135-137. Vezi şi Caspar, *Roger II*, 376-384.

126. Doar izvoarele apusene menţionează capturarea şi jefuirea Atenei. Vezi Caspar, *Roger II*, 382, n. 5.

127. Textul tratatului, la Tafel, Thomas, *Urkunden zur alten Handels- und Staatsgeschichte*, I, 109-113 ; Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 525-529.

ce se desfăşurau negocierile, împăratul se pregătea de război împotriva „balaurului apusean", „a noului Amalec"[128], „dragonul insulei (adică Sicilia), care era pe cale să arunce flăcările urii sale mai puternic decât vulcanul Etna", aşa cum îl caracterizau pe Roger unele izvoare contemporane[129] Planurile lui Manuel nu se limitau doar la a-l scoate pe inamic de pe teritoriul bizantin; împăratul spera ca mai târziu să transfere ostilităţile în Italia şi să încerce restaurarea puterii bizantine acolo.

Pentru un timp, tocmai când pregătirile sale erau aproape complete, Manuel a fost deturnat de la planurile lui de trecerea Dunării de către cumani (polovţi) şi de invadarea teritoriului bizantin; dar reuşi cu rapiditate să-i ajungă. Apoi, susţinut de navele veneţiene, Manuel puse stăpânire pe Corfu.

Roger a înţeles ce pericol îl pândea din cauza alianţei Bizanţului cu Germania, care promisese să-i trimită împăratului o armată terestră, şi cu Veneţia, care deja trimisese flota. Roger întreprinse o campanie diplomatică abilă pentru a-i crea Bizanţului toate dificultăţile posibile. Datorită flotei siciliene şi intrigilor, ducele Welf, un vechi inamic al Hohenstaufenilor, se ridică în Germania împotriva lui Conrad, împiedicându-l să pornească în Italia în sprijinul lui Manuel; apoi, sârbii susţinuţi de unguri (*ugrieni*) porniră atacuri împotriva lui Manuel, a cărui atenţie fu astfel abătută spre nord. În fine, Ludovic al VII-lea, tulburat de eşecul cruciadei şi supărat pe greci, venea, pe calea de întoarcere din Orient, pentru o înţelegere prietenească cu Roger şi pregătea o nouă cruciadă care reprezenta un pericol iminent pentru Bizanţ. Abatele Suger, care guvernase Franţa pe timpul absenţei lui Ludovic, era iniţiatorul unei noi acţiuni cruciate, iar celebrul Bernard de Clairvaux era chiar pregătit să se aşeze în fruntea armatei. Un abate francez îi scria regelui Siciliei: „Inimile noastre, inimile aproape ale tuturor francezilor, bat cu ardoare şi dragoste pentru pacea cu tine; ne determină josnica trădare fără precedent a grecilor şi a detestabilului lor rege (*regis*) faţă de pelerinii noştri. [...] Ridică-te să ajuţi poporul lui Dumnezeu [...] răzbună aceste ofense teribile"[130]. Roger îşi consolidă relaţiile şi cu papa. În general, Apusul privea cu nemulţumire alianţa dintre suveranul „ortodox" al Germaniei şi împăratul „schismatic" al Bizanţului. În Italia se credea că neascultarea grecească îl afectase deja pe Conrad, iar curia papală făcea din acest motiv încercări de a-l readuce pe calea cea dreaptă şi la ascultarea faţă de Biserica Romană. Papa Eugenius al III-lea, abatele Suger şi Bernard de Clairvaux lucrau la distrugerea alianţei dintre cele două imperii. Astfel, explică V. Vasilievski, la mijlocul secolului al XII-lea „era pe cale să ia naştere o coaliţie puternică împotriva lui Manuel şi a Bizanţului, în fruntea căreia stătea regele Roger, de partea căruia se aflau deja Ungaria şi Serbia, căreia erau pe cale să i se alăture Franţa şi papalitatea şi în care se încerca atragerea Germaniei împreună cu regele ei. Dacă această coaliţie s-ar fi realizat, evenimentul din 1204 ar fi ameninţat Constantinopolul încă de pe acum"[131].

Totuşi, pericolul pentru Imperiu nu s-a dovedit a fi mare. Planul regelui Franţei nu a fost pus în aplicare, pe de o parte din cauza atitudinii rezervate a cavalerilor francezi, iar pe de altă parte din cauză că Suger muri la scurt timp. Conrad rămase loial alianţei cu Imperiul de Răsărit.

---

128. *Cf. Ieşirea*, 17, 8-14.
129. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 443; *Eustathii Thessalonicensis Manuelis Comneni Laudatio funebris*, par. 17; Migne, *Patrologia Graeca*, CXXXV, 984.
130. Petru Venerabilul, *Epistolae VI*; ed. Migne, *Patrologia Latina*, CLXXXIX, 424.
131. V. Vasilievski, „The Alliance of the Two Empires", *Slavianskii sbornik*, II (1877), 244 [în rusă]; *Works*, IV, 55-56 [în rusă].

Dar, în momentul în care Manuel s-ar fi aşteptat la un avantaj personal din această alianţă cu Germania, Conrad muri (1152). Această moarte, survenită chiar când campania în Italia fusese hotărâtă, a trezit suspiciuni în Germania, conform cărora regele ar fi fost otrăvit de către medicii de la curte. Aceştia veniseră în Germania din Italia, de la faimoasa şcoală de medicină din Salerno, care se afla în acel timp sub stăpânirea lui Roger. Succesorul lui Conrad, Frederic I Barbarossa, urcă pe tron cu credinţa în puterea imperială nelimitată dăruită lui de Dumnezeu; el nu putea accepta să împartă puterea în Italia cu împăratul de la Răsărit. Într-un tratat cu papa, încheiat la scurt timp după ce urcase pe tronul Germaniei, Frederic, numindu-l pe Manuel *rex*, şi nu *imperator*, aşa cum i se adresase Conrad, îşi lua angajamentul de a-l scoate pe împăratul răsăritean din Italia. Dar puţin după aceea, din motive necunoscute, Frederic şi-a schimbat planurile şi se pare că a avut intenţia de a se întoarce la ideea alianţei cu Bizanţul.

În 1154, Roger al II-lea, teribila ameninţare pentru Bizanţ, muri. Noul rege al Siciliei, Guillaume I, şi-a fixat drept scop principal distrugerea coaliţiei celor două imperii şi a înţelegerii dintre Bizanţ şi Veneţia. Republica Sfântului Marcu, conştientă de planurile lui Manuel de a se instala în Italia, nu le putea accepta. Pentru Veneţia ar fi fost ca şi cum normanzii s-ar fi stabilit pe cele două ţărmuri ale Adriaticii, ceea ce ar fi făcut să treacă în mâinile aceleiaşi puteri ambele coaste, blocând accesul navelor veneţiene în Adriatica şi în Mediterana. În această situaţie, Veneţia a rupt alianţa cu Bizanţul şi, obţinând privilegii comerciale importante în Regatul Siciliei, încheie alianţă cu Guillaume I.

După câteva succese repurtate de armatele bizantine în sudul Italiei, cum ar fi luarea oraşului Bari şi a altor oraşe, Guillaume reuşi să înfrângă decisiv trupele lui Manuel la Brindisi în 1156, anihilând astfel toate rezultatele expediţiei bizantine. În acelaşi an, capitala Apuliei, Bari, a fost distrusă la ordinul lui Guillaume. Un contemporan scria: „Capitala Apulia, faimoasă pentru gloria sa, puternică datorită bogăţiei sale, mândră prin originea nobilă şi aristocratică a cetăţenilor ei, obiect de admiraţie generală datorită frumuseţii clădirilor, este acum un morman de pietre"[132].

Campania nefericită a lui Manuel în Italia i-a dovedit clar lui Frederic Barbarossa că împăratul bizantin avea în vedere cucerirea acestei ţări. De aceea, el rupse definitiv alianţa cu Bizanţul. Un istoric contemporan cu Frederic, Otto von Freising, scria: „Chiar dacă [Frederic] îl ura pe Guillaume, el nu a dorit totuşi ca străinii să pună stăpânire pe teritoriul Imperiului său care fusese smuls pe nedrept de violenta tiranie a lui Roger"[133]. Orice speranţă de împăcare cu Barbarossa dispăru şi, în felul acesta, dispăru şi orice speranţă a lui Manuel de recucerire a Italiei. În 1158 a fost încheiată o pace între Manuel şi Guillaume de Sicilia. Această pace, ale cărei condiţii ne sunt necunoscute, însemna abandonarea de către Bizanţ a strălucitoarelor planuri nutrite de mult, precum şi „destrămarea unei prietenii şi a alianţei dintre cele două imperii care existaseră sub Lothar al Saxoniei şi Ioan Comnenul şi care fuseseră consolidate de relaţiile personale dintre Conrad şi Manuel". Armata bizantină nu a mai văzut vreodată Italia[134]

În noile condiţii, scopurile politicii bizantine se schimbară. Acum trebuia să se opună tendinţei Hohenstaufenilor de a anexa Italia, care, credea Frederic Barbarossa, trebuia să îi recunoască supremaţia. Diplomaţii bizantini au început să fie activi în noul context.

132. Hugo Falcandus, *Historia sicula*, în L.A. Muratori, *Scriptores rerum italicarum*, VII, 269.
133. Otto von Freising, *Gesta Friderici I*, II, 49.
134. V.G. Vasilievski, „The South Italian War (1156-1157)", *Slavianskii sbornik*, III (1876), 400 [în rusă]; *Works*, 138 [în rusă].

Manuel, dorind să distrugă relaţiile dintre Frederic şi papă, căută sprijinul curiei papale pentru viitoarea sa dispută cu Frederic şi îl seduse pe papă prin insinuări ale unei posibile uniri dintre Bisericile Răsăritului şi Apusului. Prin provocarea unui conflict între papă şi regele Germaniei, Manuel spera „să restabilească Imperiul de Răsărit în deplinătatea drepturilor sale şi să pună capăt anomaliei care exista sub forma Imperiului de Apus"[135]. Dar negocierile au eşuat din cauză că papa nu avea deloc intenţia să treacă de la dependenţa faţă de un împărat la cea faţă de altul ; dimpotrivă, papii secolului al XII-lea, pătrunşi de idei teocratice, îşi doreau să-i domine pe împăraţii bizantini.

Când începu războiul dintre Frederic Barbarossa şi oraşele din nordul Italiei, Manuel le susţinu în mod activ cu bani pe cele din urmă. Zidurile Milanului, demolate de Frederic, au fost refăcute cu ajutorul împăratului bizantin. Bătălia de la Legnano din 29 mai 1176, care se sfârşi cu înfrângerea totală a lui Frederic şi cu triumful oraşelor din nordul Italiei şi al aliaţilor acestora, părea papei mai degrabă o îmbunătăţire a poziţiei lui Manuel în Italia. Relaţiile au fost active în special cu Genova, Pisa şi Veneţia ; sub presiunea pericolului german, cele din urmă trecură din nou de partea Bizanţului. Dar Manuel, dorind să profite de bogăţia negustorilor veneţieni, probabil din cauza lipsei de mijloace materiale, ordonă brusc arestarea tuturor veneţienilor din Bizanţ şi confiscarea averilor lor. Fireşte, Veneţia, indignată, trimise împotriva Bizanţului o flotă care, din cauza unei epidemii, fu nevoită să se întoarcă fără vreun succes notabil. După toate probabilităţile, relaţiile de prietenie dintre Bizanţ şi Veneţia nu au fost restabilite pe timpul vieţii lui Manuel.

Dorind să dea o replică politicii bizantine din Italia în acelaşi mod, Frederic Barbarossa intră în negocieri cu cel mai aprig duşman din Orient al Bizanţului, sultanul de Iconium, Kilij Arslan, şi încercă să-l convingă să invadeze Imperiul grec cu speranţa ca dificultăţile din Asia Mică să-i deturneze atenţia lui Manuel de la problemele europene.

Între timp, situaţia din Asia Mică deveni din ce în ce mai ameninţătoare. În Cilicia, cucerită de Ioan Comnenul, izbucni o revoltă sub conducerea lui Thoros. Două dintre armatele trimise de Manuel nu izbutiră să o înăbuşe. Situaţia deveni şi mai alarmantă când Thoros făcu alianţă cu inamicul său de odinioară, principele de Antiohia, Reginald de Chatillon, şi împreună porniră împotriva grecilor. În acelaşi timp, lui Reginald îi reuşi un atac împotriva Ciprului. Manuel veni în Cilicia în persoană. Sosirea sa fu atât de neaşteptată, încât Thoros evită cu greu captivitatea şi scăpă doar cu fuga. În 1158, Manuel deveni iarăşi stăpân peste Cilicia. Thoros se supuse de bunăvoie împăratului şi fu iertat de acesta. Acum sună ceasul Antiohiei.

Reginald de Chatillon, văzând că este incapabil să reziste forţelor bizantine, se hotărî să-i ceară iertare lui Manuel. Împăratul se găsea la Mopsuestia (Mamistra cruciaţilor), în Cilicia ; Reginald „apăru acolo ca un implorator în faţa marelui Comnen"[136]. Avu loc cea mai umilitoare scenă : desculţ, se prosternă în faţa împăratului, îi oferi mânerul sabiei sale şi se lăsă la mila acestuia. „În acelaşi timp", spune Guillaume de Tyr „plângea implorând milă, şi a plâns atât de mult că fiecăruia i se făcu scârbă de el, iar francezii l-au dispreţuit şi blamat pentru acest lucru"[137] La spectacol au fost prezenţi ambasadori ai celor mai multe

135. Chalandon, *Les Comnène*, II, 557.

136. G. Schlumberger, *Renaud de Chatillon*, 107.

137. *Historia*, XVIII, 23 ; în *Recueil des historiens*, I, 860-861 ; ed. M. Paulin, II, 32. Versiunea latină spune : „Imediat după ce predă sabia, se aruncă la pământ, la picioarele împăratului, unde stătu prosternat până ce tuturor li se făcură scârbă, iar gloria latinilor se transformă în ruşine" Guillaume de Tyr, *Historia*, trad. E.A. Babcock şi A.C. Krey, II, 277 ; despre acelaşi subiect, vezi poemul lui Prodromos în *Recueil des historiens*, II, 305-310.

dintre popoarele orientale, inclusiv din îndepărtatele Abhazia şi Iberia, care rămaseră profund impresionaţi[138]. „Această scenă i-a făcut pe latini vrednici de dispreţ în toată Asia."[139] Reginald se recunoscu vasal al Imperiului, încât mai târziu (1178-1179) un anume Robert a fost trimis la curtea lui Henric al II-lea, regele Angliei, ca ambasador împuternicit de cele două state, Bizanţul şi Antiohia[140]. Regele Ierusalimului, Balduin al III-lea, merse personal la Mopsuestia, unde, în tabăra lui Manuel, fu primit politicos de împărat. Dar Balduin a fost obligat să încheie un tratat cu acesta şi se obliga să-i furnizeze trupe. Eustathios din Tesalonic, în cuvântarea sa către Manuel, îl menţionă pe regele care „alergă la noi din Ierusalim, uimit de renumele şi faptele împăratului şi recunoscând de departe măreţia lui"[141].

Apoi, în aprilie 1159, Manuel îşi făcu intrarea solemnă în Antiohia. Escortat de Reginald de Chatillon şi de alţi prinţi latini pedeştri şi neînarmaţi, în timp ce regele Ierusalimului mergea în urma calului său, de asemenea neînarmat, împăratul trecu pe străzile împodobite cu covoare, draperii şi flori, în sunetul trâmbiţelor şi al tobelor şi în răsunetul imnurilor, şi fu dus la catedrală de către patriarhul Antiohiei îmbrăcat în veşmintele sale de arhiereu. Timp de opt zile, steagurile imperiale au fluturat pe zidurile cetăţii[142].

Supunerea lui Reginald de Chatillon şi intrarea lui Manuel în Antiohia în 1159 marchează triumful politicii bizantine faţă de latini. Era rezultatul a peste 60 de ani de eforturi şi luptă. În ciuda multor dificultăţi şi războaie, împăratul bizantin „nu a pierdut niciodată din vedere problema Antiohiei - problemă apărută în timpul primei cruciade şi de atunci niciodată rezolvată"[143].

În biserica Naşterii Domnului de la Betleem s-a păstrat o inscripţie datată 1169 care spune: „Această lucrare a fost terminată de către pictorul şi mozaistul Efrem în timpul domniei împăratului Manuel Porfirogenetul Comnenul şi în zilele marelui rege al Ierusalimului, Amaury, şi ale Preasfinţitului Episcop al Sfântului Betleem, Raoul, în anul 6677, indictionul 2" (= 1169)[144]. Numele lui Manuel pus alături de cel al lui Amaury poate indica faptul că un fel de suzeranitate a împăratului grec a fost stabilită şi asupra regelui Ierusalimului[145].

Cât priveşte raporturile lui Manuel cu prinţii mahomedani, el şi Kilij Arslan avuseseră pentru câţiva ani relaţii de prietenie, iar în 1161-1162 sultanul chiar venise la Constantinopol, unde i s-a acordat o primire solemnă de către împărat. Toată bogăţia oraşului şi toate

138. Ioannes Cinnamus, *Historia*, IV, 18; ed. Bonn, 183.

139. Schlumberger, *Renaud de Chatillon*, 110, 111; Guillaume de Tyr, *Historia*, XVIII, 23; în *Recueil des historiens*, I, 861 Latinitatis gloriam verteret in opprobium.

140. *The Great Roll of the Reign of King Henry the Second*, 125. Colecţia va fi amintită pe viitor ca *Pipe Rolls*.

141. Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, I, 39.

142. Chalandon, *Les Comnène*, II, 451-452.

143. Chalandon, *Les Comnène*, II, 446.

144. Vezi M. de Vogüé, *Les Églises de la Terre Sainte*, 99; *Corpus inscriptorum graecorum*, IV, 339 (nr. 8736); H. Vincent, F.N. Abel, *Bethléem: Le Sanctuaire de la Nativité*, 157-161.

145. Chalandon, *Les Comnène*, II, 449; Bréhier, *Les croisades*, ed. a V-a, 1928, 109: Bréhier dă o dată greşită, 1172. Ideea suzeranităţii lui Manuel este negată de Vincent şi Abel (*Bethléem*, 160), dar susţinută cu tărie de G. de Jerphanion („Les inscriptions cappadociennes", *Orientalia Christiana Periodica*, I, 1935, 245-246) şi respinsă de J.L. LaMonte („To What Extent Was the Byzantine Empire the Suzerain of the Latin Crusading States?", *Byzantion*, VII, 1932, 253-264, în special 263: această mărturie epigrafică nu este mai mult decât darul unui prinţ generos şi evlavios către o biserică ce era unul dintre cele mai venerate altare în creştinism).

comorile au fost ostentativ arătate celebrului oaspete. Orbit de strălucirea recepţiei de la palat, Kilij Arslan nici măcar nu a îndrăznit să se aşeze lângă împărat. Turniruri, competiţii şi chiar o festivitate navală cu o demonstraţie a celebrului „foc grecesc" au fost organizate în onoarea sultanului. De două ori pe zi, mâncarea îi era adusă în vase de aur şi argint, iar acestea nu erau luate înapoi, ci lăsate la dispoziţia oaspetelui. Într-o zi, când împăratul şi sultanul luau cina împreună, toată vesela şi podoabele i-au fost oferite în dar lui Kilij Arslan[146].

În 1171, regele Ierusalimului sosi la Constantinopol, unde i se făcu o primire magnifică. Guillaume de Tyr a povestit în detaliu această vizită[147]. Era punctul culminant al gloriei internaţionale şi al puterii copleşitoare a lui Manuel în Orientul Apropiat.

Rezultatele politice ale vizitei lui Kilij Arslan în capitală nu au fost însă foarte importante; s-a încheiat un tratat de prietenie, dar acesta nu a fost de lungă durată. Câţiva ani mai târziu, sultanul declara prietenilor şi apropiaţilor săi că el, cu cât a făcut mai mult rău Imperiului, cu atât a primit mai multe daruri de la împărat.

În aceste condiţii, pacea nu putea dura prea mult la graniţa orientală. Ostilităţile izbucniră atât ca urmare a unor cauze locale, cât şi, probabil, în urma instigaţiilor lui Frederic. Manuel însuşi porni în fruntea trupelor sale. Scopul campaniei era capturarea capitalei sultanatului, Iconium (Konia). În 1176, armata bizantină pătrunse în munţii Frigiei, unde se găsea, nu departe de frontieră, fortăreaţa Myriokephalon. Turcii îi atacară pe neaşteptate din toate părţile, iar pe 17 septembrie 1176[148] îi înfrânseră definitiv. Istoricul bizantin Nicetas Choniates scria: „Spectacolul era într-adevăr vrednic de plâns sau, mai bine spus, dezastrul a fost atât de mare că nu se putea plânge suficient; gropile erau pline vârf de trupuri; în trecători erau mormane de cadavre; în tufişuri, munţi de morţi. [...] Nimeni nu trecea fără să plângă sau să suspine; ci toţi suspinau şi îşi chemau pe nume prietenii şi rudele căzute"[149]

Un istoric din acea perioadă care a petrecut câtva timp la Constantinopol în anul 1179 descrie starea sufletească a lui Manuel după înfrângerea de la Myriokephalon în felul următor:

> Din acea zi, se spune că împăratul va fi purtat adânc întipărită în inima sa amintirea acelui dezastru fatal. Niciodată după aceea nu şi-a mai arătat buna-dispoziţie care-i fusese atât de caracteristică sau nu s-a mai arătat vesel în faţa poporului, oricât de mult ar fi încercat oamenii să-l înveselească. Niciodată cât a mai trăit nu s-a mai bucurat de vigoarea corporală pe care o avusese înainte de acel moment într-o măsură atât de remarcabilă. Pe scurt, atotprezenta amintire a acelei înfrângeri l-a chinuit atât de mult, încât niciodată nu s-a mai bucurat de pacea sufletului sau de obişnuita sa bună-dispoziţie[150].

146. Ioannes Cinnamus, *Historia*, V, 3; ed. Bonn, 204-208; Nicetas Choniates, *Historia*, III, 5-6; ed. Bonn, 154-158. *Chronique de Michel le Syrien*, trad. Chabot, III, 319; de la el, Gregorii Abulpharagii sive Bar-Hebraei, *Chronicon Syriacum*, ed. Bruns şi Kirsch, 358-359. Vezi Chalandon, *Les Comnène*, II, 463-466; F.I. Uspenski, „The Eastern Policy of Manuel Comnenus", *Accounts of the Russian Palestine Society*, XXIX (1926), 115-117 [în rusă].
147. Guillaume de Tyr, *Historia*, XX, 22-24; în *Recueil des historiens*, I, 981-987; trad. Babcock şi Krey, II, 377-383. Vezi G. Schlumberger, *Campagnes du roi Amaury Ier de Jérusalem en Égypte, au XIIe siècle*, 311-331; Chalandon, *Les Comnène*, II, 546-549.
148. Cu privire la această dată, vezi A.A. Vasiliev, „Das genaue Datum der Schlacht von Myriokephalon", *Byzantinische Zeitschrift*, XXVII (1927), 288-290.
149. Nicetas Choniates, *Historia*, 247.
150. Guillaume de Tyr, *Historia*, XXI, 12; în *Recueil des historiens*, I, 1025; trad. Babcock şi Krey, II, 415.

Într-o lungă scrisoare către prietenul său apusean, regele Henric al II-lea Plantagenet al Angliei, Manuel îl înştiinţa de recentul dezastru şi, în mod vădit, încerca să îl atenueze puţin. Avem în această scrisoare o povestire detaliată a bătăliei făcută de împărat ; printre alte lucruri, el dă informaţii interesante cu privire la participarea la bătălie a englezilor care, după 1066, erau în serviciul împăratului bizantin, în special în garda imperială[151] În ciuda înfrângerii zdrobitoare de la Myriokephalon, un panegirist anonim al lui Manuel transformă fuga împăratului din faţa turcilor într-una din strălucitele sale fapte când spune : „După o ciocnire cu o masă de atacatori ismaeliţi [adică turci], el [Manuel] se năpusti în fugă singur, fără să se teamă de multele săbii, săgeţi şi lănci"[152]. Un nepot al lui Manuel şi-a împodobit noua locuinţă cu tablouri, iar printre alte picturi „el porunci să fie pictate şi faptele sultanului (de Iconium), ilustrând astfel pereţii casei sale cu ceea ce trebuia mai degrabă ţinut în întuneric"[153]. După toate probabilităţile, această pictură reprezenta fatidica bătălie de la Myriokephalon.

Dar, din motive încă necunoscute, Kilij Arslan folosi victoria sa cu moderaţie şi deschise cu împăratul negocieri care au dus la încheierea unei păci suportabile. Câteva dintre fortificaţiile bizantine din Asia Mică au fost distruse.

Bătălia de la Manzikert din 1071 fusese deja o lovitură mortală pentru dominaţia bizantină în Asia Mică. Dar contemporanii nu înţeleseră acest lucru şi sperau tot timpul să restabilească situaţia şi să îndepărteze pericolul selgiucid. Primele două cruciade nu micşoraseră acest pericol. Bătălia de la Myriokephalon din 1176 a distrus definitiv ultima speranţă a Bizanţului de a-i elimina pe turci din Asia Mică. După aceasta, Imperiului nu i-a mai stat în putinţă să abordeze o politică ofensivă în Orient. El mai putea doar să îşi protejeze graniţa orientală şi să respingă hoardele selgiucide care pătrundeau continuu pe teritoriul său. „Bătălia de la Myriokephalon", afirma Kugler, „a decis pentru totdeauna destinul întregului Orient"[154].

Curând după această înfrângere, Manuel i-a trimis o scrisoare şi lui Frederic Barbarossa, în care îi vorbea despre situaţia umilă a sultanului ; dar Frederic fusese deja informat despre adevăr – despre zdrobitoarea înfrângere a lui Manuel[155]. Răspunzându-i, Frederic declara că împăraţii germani, care primiseră puterea de la glorioşii împăraţi romani, trebuiau să conducă nu doar Imperiul roman, ci şi „regatul grecesc" (*ut non solum Romanum imperium nostro disponatur moderamine, verum etiam regnum Grecie ad nutum nostrum regi et sub nostro gubernari debeat imperio*) ; apoi, el îl invita pe Manuel să recunoască autoritatea împăratului apusean şi să se supună autorităţii papei şi încheia cu declaraţia că, pe viitor, el şi-ar adapta conduita după cea a lui Manuel, care în van a aruncat sămânţa discordiei printre vasalii Imperiului de Apus[156] Astfel, în concepţia autoritară a Hohenstaufenului, împăratul bizantin ar fi trebuit să i se supună lui în calitatea sa de împărat al Apusului. Ideea unui

151. Această scrisoare este inserată în Roger of Hoveden, *Chronica* ; ed. W. Stubbs, II, 102-104.
152. S. Lampros, „Ὁ Μαρκιανὸς Κώδιξ", Νέος Ἑλληνομνήμων, VIII (1911), 149. Vezi şi S.P. Şestakov, „Notes to the Poems of the Codex Marcianus gr. 524", *Vizantiyskiy vremennik*, XXIV (1923-1926), 46-47 [în rusă].
153. Ioannes Cinnamus, *Historia* ; ed. Bonn, 267. Vezi Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 405.
154. Kugler, *Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges*, 222.
155. Un fragment din această scrisoare se păstrează în *Annales Stadenses*, ed. K. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XVI, 349. Este greşit considerată ca datând din 1179. Vezi H. von Kap-Herr, *Die abendländische Politik Kaiser Manuels*, 104, n. 6.
156. *Annales Stadenses*, ed. K. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XVI, 156-157, pentru textul acestei scrisori.

Imperiu unic nu a încetat să existe în secolul al XII-lea. Manuel este cel dintâi care a reamintit-o, iar mai târziu, când situaţia deveni nefavorabilă Bizanţului, Frederic începu să viseze la un singur Imperiu.

În 1177, Congresul de la Veneţia, care fusese organizat de Frederic, de papă şi de reprezentanţii oraşelor italiene victorioase, a confirmat independenţa acestora din urmă şi l-a împăcat pe suveranul german cu papa. Cu alte cuvinte, Tratatul de la Veneţia a pus capăt ostilităţii care existase între Germania, comunităţile longobarde şi curia papală, pe care Manuel o folosise pentru calculele sale diplomatice. „Congresul de la Veneţia a reprezentat o lovitură dată Imperiului bizantin, echivalentă cu înfrângerea suferită de acesta din partea sultanului de Iconium la Myriokephalon", spunea F. Uspenski. „După ce a împăcat elementele din Occident care erau ostile Bizanţului, congresul a fost un prognostic al coaliţiei ce avea să cucerească Constantinopolul în 1204 şi să înfiinţeze state latine în Răsărit."[157]

Congresul din 1177 a avut o importanţă excepţională pentru Veneţia, unde se adunase o societate europeană strălucitoare avându-i în frunte pe împăratul Apusului şi pe papă. Peste 10.000 de străini au venit la Veneţia şi toţi au admirat frumuseţea, bogăţia şi puterea acestui oraş. Un istoric contemporan, adresându-se poporului veneţian, scria: „O, cât de fericit eşti tu datorită acestei păci care a putut fi făcută în ţara ta. Va fi o glorie eternă în numele tău"[158].

Puţin înainte de moartea sa, Manuel obţinu un ultim succes diplomatic: îl căsători pe fiul şi succesorul său, Alexios, cu fiica în vârstă de opt ani a regelui Franţei, Ludovic al VII-lea. Mica prinţesă Agnes primi în Bizanţ numele de Ana. Datorită acestei căsătorii, relaţiile întru câtva tensionate care apăruseră între Bizanţ şi Franţa după cea de-a doua cruciadă par să se fi îmbunătăţit. Eustathios de Tesalonic a scris o cuvântare elogioasă cu ocazia sosirii în Megalopolis, adică în Constantinopol, a miresei imperiale din Franţa[159].

Mai mult decât atât, de la celebra scrisoare trimisă de Manuel regelui Angliei Henric al II-lea după dezastrul de la Myriokephalon, relaţiile dintre aceşti doi suverani au devenit foarte prieteneşti, iar din ultimii ani de domnie ai lui Manuel avem câteva dovezi care atestă că la Westminster au apărut trimişi bizantini, iar un englez, Geoffrey de Haie (Galfridus de Haia), a fost însărcinat de Henric al II-lea cu primirea ambasadorilor greci; acelaşi Geoffrey de Haie a fost trimis în schimb la Constantinopol[160]. Henric II, foarte bine informat despre sporturile favorite ale lui Manuel, între care vânătoarea nu era cel din urmă, îi trimise chiar o haită de câini cu o corabie care naviga dinspre Bremen[161].

Sintetizând, putem spune că politica lui Manuel a fost foarte diferită de politica precaută şi înţeleaptă a bunicului şi a tatălui său. Absorbit de visul său amăgitor de a reface unitatea Imperiului ca moştenitor al lui Augustus, Constantin şi Iustinian, dar cu puternice gusturi, obiceiuri şi maniere occidentale, el s-a implicat până la extrem în lupta cu Italia şi Ungaria, precum şi în relaţiile cu Imperiul de Apus, cu Franţa, cu Veneţia şi cu alte oraşe italiene.

157. F. Uspenski, „Alexius II and Andronicus", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXII (1880), 123-124 [în rusă].

158. *Historia ducum Veneticorum, s.a. 1177*; Pertz, *Monumenta Germaniae Historica*, XIV, 83. Vezi H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, I, 268; W.C. Hazlitt, *The Venetian Republic: Its Rise, Its Growth, and Its Fall*, I, 231-232; Diehl, *Venise*, 45-46.

159. Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, I, 80-92; vezi şi xiii-xiv.

160. *Pipe Rolls*, XXVI, 166, 187, 192, 208; XXVIII, 125.

161. *Pipe Rolls*, XXVII, 19.

Părăsind Orientul fără a-i consacra atenţia cuvenită, nu a fost în stare să împiedice progresul ulterior al sultanatului de Iconium, iar în final a fost martorul prăbuşirii tuturor speranţelor Imperiului în Asia Mică, după dezastrul de la Myriokephalon. Primindu-i pe străini cu braţele deschise şi oferindu-le posturile cele mai importante şi mai avantajoase, a provocat o mare nemulţumire printre supuşii săi, încât conflicte sângeroase aveau să apară cu prima ocazie.

Istoricul principal al epocii lui Manuel evalua politica aceasta, comentând astfel: „Manuel a avut şansa să moară destul de repede ca să nu mai vadă consecinţele dezastruoase ale politicii sale, consecinţe pe care minţile clarvăzătoare ale unora dintre contemporani le-au văzut deja. A fost greu să primeşti moştenirea împăratului şi niciunul dintre succesorii săi nu a fost în stare să mai refacă situaţia Imperiului. În cursul anilor, declinul Imperiului avea să vină cu repeziciune: este corect să se spună că declinul a început cu domnia lui Manuel"[162].

Şi mai corect ar fi să se spună că declinul Imperiului începuse mult mai devreme, în epoca dinastiei Macedonenilor, după moartea lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul în 1025. Primii doi Comneni au reuşit să încetinească declinul, dar nu au reuşit să-l oprească. Politica eronată a lui Manuel a dus iarăşi Imperiul pe panta declinului, iar de data aceasta spre un declin ireversibil. Hertzberg comenta: „Odată cu Manuel, vechea măreţie şi vechea splendoare a Bizanţului au fost îngropate pentru totdeauna"[163]. Această opinie a istoricului din secolul al XIX-lea este în acord cu cuvintele bine-cunoscutului scriitor de la sfârşitul secolului al XII-lea, contemporan cu Comnenii şi Angelii, Eustathios de Tesalonic: „După voinţa lui Dumnezeu, odată cu moartea împăratului Manuel Comnenul a pierit tot ce mai rămăsese intact de la romani, iar întunericul a învăluit toată ţara noastră, de parcă se afla în eclipsă de soare"[164]

O figură atât de colorată precum cea a lui Manuel Comnenul nu putea să nu facă o impresie puternică departe de graniţele Imperiului bizantin. Numele şi isprăvile sale, ultima fiind cea mai legendară, erau bine cunoscute în epopeile şi în cântecele din Rusia, precum şi în analele Rusiei. Manuel a trimis prinţesei de Poloţk, Eufrosina, o icoană a Maicii Domnului din Efes[165] Nu trebuie uitat că scrisoarea celebră, dar legendară, a preotului Ioan era adresată lui Manuel.

Politica externă a ultimilor Comneni, Alexios al II-lea şi Andronic I

„Ultimii cinci ani, care cuprind domnia ultimilor doi Comneni, Alexios şi Andronic", scria istoricul rus F. Uspenski, „sunt interesanţi în special ca o epocă de reacţie şi de reforme care au avut baze pur raţionale şi care au fost determinate de înţelegerea foarte bună a defectelor vechiului sistem administrativ"[166]. După moartea lui Manuel a urcat pe tron fiul său de doar

162. Chalandon, *Les Comnène*, II, 607-608. Vezi şi F. Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno*, 216.
163. Hertzberg, *Geschichte der Byzantiner*, 318.
164. *De Thessalinica a Latinis capta*; ed. Bonn, 380.
165. Vezi A. Sedelnikov, „The Epic Tradition Concerning Manuel Comnenus", *Slavia*, III (1924-1925), 608-618 [în rusă].
166. F.I. Uspenski, „Alexius II and Andronicus", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXII (1880), 100 [în rusă].

12 ani, Alexios al II-lea (1180-1183), iar mama sa, Maria de Antiohia, a fost numită regentă; favoritul ei, Alexios Comnenul, nepotul lui Manuel, primi totuşi conducerea treburilor statului. Disputa violentă dintre partidele de la curte, precum şi continua preponderenţă latină au dus la chemarea în capitală a celebrului Andronic. Acesta era de mult timp dominat de ambiţia de a pune mâna pe tronul imperial. El profită de oportunitate şi apăru ca apărător al slabului împărat Alexios al II-lea, înconjurat de consilieri incapabili, şi ca protector al intereselor naţionale greceşti. La scurt timp după intrarea sa în capitală, avu loc masacrarea latinilor. Izvoarele veneţiene trec sub tăcere masacrul din 1182. Fără îndoială că negustorii veneţieni au avut totuşi de suferit în mod considerabil.

În acelaşi an, 1182, Andronic intra în Constantinopol şi, în ciuda promisiunilor făcute solemn, începu în mod deschis să ţintească spre o dominaţie proprie. La porunca sa, puternicul Alexios Comnenul a fost arestat şi orbit; apoi, regenta Maria de Antiohia şi, puţin după ea, nefericitul împărat Alexios al II-lea au fost sugrumaţi. În 1183, Andronic, în vârstă de 63 de ani, devenea atotputernicul suveran al Imperiului. Ca să-şi consolideze poziţia, el se căsători cu văduva lui Alexios al II-lea, Agnes (Ana) de Franţa, care, la moartea soţului ei de doar 14 ani, abia dacă avea 12 ani.

Entuziasmul cu care l-a primit populaţia pe Andronic este explicat de speranţele pe care aceasta şi le-a pus în noul împărat. Andronic s-a confruntat cu cele două probleme principale ale vieţii interne a Imperiului: în primul rând, trebuia să stabilească o conducere naţională şi să scape Bizanţul de preponderenţa latină; în al doilea rând, avea să slăbească aristocraţia înalţilor funcţionari şi a marilor proprietari de pământ, a căror preponderenţă dusese aproape la ruinarea şi distrugerea claselor agricole formate din ţărani. Un astfel de program, totuşi greu de pus în practică, trezi mare simpatie în rândul populaţiei.

Arhiepiscopul Atenei, Mihail Acominatus (Choniates), unul dintre izvoarele cele mai importante cu privire la situaţia internă a Imperiului în secolul al XII-lea, scria în termeni laudativi: „Şi înainte de toate aş vrea să amintesc cum, în această epocă încercată şi îndurerată, Imperiul roman făcu apel la vechiul său favorit, marele Andronic, pentru a răsturna tirania latină care, asemenea neghinei, s-a altoit pe vlăstarul tânăr al regatului. Şi el nu a adus cu sine vreun corp de armată de pedestraşi şi cavaleri, ci, înarmat doar cu dreptatea, veni încet în oraşul care îl iubea. [...] Primul lucru pe care el l-a dat capitalei în schimbul dragostei curate a fost eliberarea de tirania obrăzniciei latine şi curăţarea Imperiului de impurităţile barbare"[167]

„Cu Andronic veni la putere o nouă facţiune."[168] „Acest ultim reprezentant al dinastiei Comnenilor", spunea F. Uspenski, „părea cel puţin a fi un rege popular, un rege al ţăranilor. Poporul îi consacra cântece şi inventa poveşti în versuri despre el, ale căror urme s-au păstrat în anale şi în notele marginale ale manuscriselor nepublicate ale *Istoriei* lui Nicetas Choniates"[169] Printre altele, Nicetas scria că Andronic porunci ca statuia lui să fie ridicată în apropiere de poarta nordică a bisericii Celor 40 de Mucenici, iar aceasta nu-l

167. *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τά σωζόμενα*, ed. S. Lampros, I, 157. Vezi F.I. Uspenski, „The Last Comneni. The Beginning of Reaction", *Vizantiyskiy vremennik*, XXV (1927-1928), 20 [în rusă].

168. L. Bréhier, „Andronic (Comnene)", *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, II, 1780.

169. Uspenski, „Alexius II and Andronicus", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXII (1880), 18, 21 [în rusă].

reprezenta pe împărat îmbrăcat în veşminte imperiale şi fără să poarte ornamente de aur ca suveran, ci ca un muncitor, un lucrător oropsit, în haină ponosită, ţinând în mână o coasă[170].

Andronic se puse pe treabă cu ardoare. Salariul multor funcţionari a fost mărit ca să-i facă să fie mai puţin tentaţi de corupţie; judecători au fost numiţi oameni onești şi incoruptibili; poverile taxelor au fost micşorate considerabil, iar pentru colectorii de taxe care îşi urmăreau doar interesele personale Andronic ordonă pedepse severe. Împotriva marilor proprietari de pământuri au fost luate măsuri dure, iar mulţi membri ai aristocraţiei bizantine au fost condamnaţi la moarte. Mihail Acominatus scria: „Cu mult timp în urmă, am fost convinşi că tu eşti blând cu cei săraci, dur cu cei lacomi, că eşti protectorul celor slabi şi duşmanul răufăcătorilor, că nu înclini balanţa lui Themis nici spre dreapta, nici spre stânga şi că ai mâinile nepătate de corupţie"[171].

Lupta lui Andronic cu clasa aristocratică bizantină, atât cu cea de sânge, cât şi cu cea îmboğăţită, îi amintea istoricului italian Cognasso de lupta ţarului Ivan cel Groaznic din secolul al XVI-lea cu nobilimea rusă. El scria:

> Aşa cum Andronic şi-a propus să distrugă preponderenţa aristocraţiei bizantine, la fel şi Ivan şi-a propus să distrugă puterea boierimii, şi ambii, dar ţarul rus într-o mai mare măsură, au fost nevoiţi să recurgă la măsuri violente. Dar aceasta a fost o situaţie nefericită, căci, prin slăbirea aristocraţiei, amândoi au slăbit statul: Ivan al IV-lea s-a văzut neputincios în faţa polonezilor lui Ştefan Báthory, iar lui Andronic i s-a întâmplat la fel în faţa normanzilor lui Guillaume al II-lea. Ivan, suveran al unui popor tânăr şi puternic, reuşi prin mijloace rapide să salveze Rusia; Andronic a căzut înainte ca Imperiul să se reformeze şi să se întărească. Vechiul organism nu mai putea fi susţinut pentru mult timp, iar un nou trup organic, la care Andronic visa, a fost încredinţat prea repede unor mâini neexperimentate[172].

Bineînţeles, Andronic era incapabil să ducă la bun sfârşit o reformă radicală a unui sistem social care era rezultatul unui proces istoric îndelungat. Unii reprezentanţi ai aristocraţiei funciare persecutate aşteptau doar momentul când aveau să se descotorosească de conducătorul pe care-l urau şi să-l înlocuiască cu o persoană care să continue politica socială a primilor trei Comneni. Suspectând pretutindeni trădări şi comploturi, Andronic adoptă un sistem de teroare, care nu făcea distincţie între vinovat şi nevinovat, şi nu doar în rândul claselor înalte; în rândul populaţiei apăru treptat o atmosferă de neîncredere şi duşmănie faţă de împărat. Poporul, care de curând îşi primise favoritul cu aclamaţii frenetice, se îndepărtă de el şi se gândea deja la un nou pretendent la tron. Nicetas Choniates oferă o imagine frapantă a furiei nestatornice a populaţiei din Constantinopol din acea epocă: „În oricare alt oraş populaţia este iraţională şi neînduplecată în acţiunile ei violente; dar gloata din Constantinopol este deosebit de zgomotoasă, violentă şi *cu un comportament imprevizibil*, pentru că este compusă din popoare diferite. [...] Indiferenţa faţă de împăraţi este un rău înnăscut la ei; pe cel pe care îl ridică astăzi pe tron ca stăpân legitim al lor, anul următor îl vor împroşca cu ocări ca pe un criminal"[173]

170. Uspenski, „Alexius II and Andronicus", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXII (1880), 15 [în rusă]: Uspenski nu vorbeşte despre o statuie, ci despre o pictură, probabil un mozaic. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 432.
171. Uspenski, „Alexius II and Andronicus", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXII (1880), 19 [în rusă]; Mihail Akominatos, *Operae*; ed. S. Lampros, 142.
172. Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio*, 290 (78).
173. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 304-305.

Situaţia internă complicată şi ameninţătoare deveni din ce în ce mai gravă din cauza eşecului politicii externe. Andronic ajunse la concluzia că o politică de izolare a Imperiului era greşită din punctul de vedere al intereselor sale esenţiale şi vitale; ca să salveze situaţia, el trebui să reia relaţiile cu puterile apusene pe care le dispreţuia atât de ostentativ.

Şi, într-adevăr, atitudinea Apusului faţă de Bizanţ era extrem de ameninţătoare. După moartea lui Manuel, existau doi inamici ai Bizanţului în Apus: Germania şi Regatul Siciliei. Alianţa celor două imperii, care pentru o perioadă avusese la bază politica apuseană a lui Manuel, ajunse la final. În acelaşi timp, ajutorul oferit de Bizanţ oraşelor longobarde în lupta lor împotriva lui Frederic Barbarossa îl făcu pe acesta inamic al Imperiului de Răsărit, care, treptat, înclină spre o apropiere din ce în ce mai mare faţă de Regatul Siciliei.

Pe de altă parte, latinii care scăpaseră din masacrul organizat în 1182 la Constantinopol se întorceau în Apus, în ţările lor, şi povesteau ororile la care asistaseră, cerând răzbunare pentru insultele şi pagubele suferite. Foarte furioase erau republicile italiene comerciale, care suferiseră cele mai multe pierderi financiare. Apoi, fugiseră în Italia şi reprezentanţi ai unor familii nobiliare bizantine persecutate de Andronic, care încercau să sugereze statelor italiene să deschidă ostilităţile împotriva Bizanţului.

Între timp, pericolul apusean deveni din ce în ce mai ameninţător pentru Imperiul de Răsărit. Frederic Barbarossa îşi căsători fiul şi moştenitorul, Henric, cu moştenitoarea Regatului Siciliei, Constance; logodna fusese anunţată în Germania în 1184, cu un an înainte de moartea lui Andronic. Evenimentul era foarte important, pentru că succesorul lui Frederic, după moartea acestuia, putea să anexeze Napoli şi Sicilia posesiunilor regelui Germaniei. Din doi inamici separaţi ai Bizanţului s-ar fi creat unul singur şi teribil, ale cărui interese politice nu puteau să se împace cu cele ale Imperiului de Răsărit. Este foarte probabil ca această alianţă matrimonială cu casa regală normandă să fi fost încheiată pentru a crea o bază de operaţii în Regatul Siciliei pentru planurile împăratului apusean împotriva Bizanţului, astfel încât acesta să cucerească mai uşor, cu ajutorul normanzilor, „regatul" grecilor. În orice caz, un istoric apusean remarca: „Împăratul ostil regatului grecilor [*regno Grecorum infestus*] se străduia s-o unească pe fiica lui Roger cu fiul său"[174].

Regele Siciliei, Guillaume al II-lea, contemporan cu Andronic, profitând de disputele interne ale Bizanţului, organiză o mare campanie împotriva acestuia din urmă, al cărei scop nu era cu siguranţă doar dorinţa de a se răzbuna pentru masacrul din 1182 sau de a susţine vreun posibil pretendent la tronul bizantin, ci şi de a pune stăpânire pe tronul bizantin pentru sine. Andronic se decise să deschidă negocieri atât cu Apusul, cât şi cu Orientul.

El încheie un tratat cu Veneţia înainte de începutul anului 1185[175] În acest tratat încheiat cu Republica Sfântului Marcu „pentru a sprijini Imperiul" (*pro firmatione Imperii*), Andronic, se spune, consimţea să-i elibereze pe veneţienii închişi în Constantinopol după masacrul din 1182 şi promitea compensaţii în plăţi anuale pentru pierderile suferite. El începu cu adevărat să se achite de aceste obligaţii, iar prima rată fu plătită în 1185[176]. Încercă să se apropie şi de papa de la Roma, din partea căruia spera, fără îndoială, să primească sprijin, angajându-se

174. *Annales Colonienses Maximi, s.a. 1185*, în Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XVII, 791.

175. Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio*, 294-295 (82-83); Bréhier, „Andronic (Comnène)", *Dictionnaire d'histoire*, II, 1781.

176. Andrea Dandoli, *Chronicon*; ed. Muratori, *Rerum italicarum scriptores*, XII, 309 (s.a. 1182). Vezi şi H.F. Brown, „The Venetians and the Venetian Quarter in Constantinople to the Close of the Twelfth Century", *Journal of Hellenic Studies*, XL (1920), 86.

să ofere unele privilegii Bisericii Apusene. La sfârşitul anului 1182, papa Lucius al III-lea trimise un legat la Constantinopol[177]. În plus, un cronicar apusean oferă o mărturie interesantă, conform căreia, în 1185, Andronic, împotriva voinţei patriarhului, construi o biserică înaltă în Constantinopol, căreia îi acordă beneficii considerabile şi în care preoţii latini săvârşeau slujbele conform ritului lor; „din acea zi, acea biserică se numeşte biserica latină"[178].

În sfârşit, cu puţin timp înaintea morţii sale, Andronic încheie o alianţă formală cu sultanul Egiptului, Saladin. Aşa cum ne informează un cronicar apusean, „presat de durere şi epuizare, (Andronic) a găsit scăparea în sfatul şi sprijinul lui Saladin"[179]. Iată care au fost condiţiile acestei alianţe pecetluite prin jurământ: dacă Saladin, având consilierea şi ajutorul împăratului, reuşea să cucerească Ierusalimul, păstra pentru sine orice altă ţară pe care ei ar fi cucerit-o, Ierusalimul şi tot litoralul cu excepţia Ascalonului, care devenea liber; dar el stăpânea aceste teritorii sub suzeranitatea lui Andronic; împăratul intra în posesia tuturor teritoriilor cucerite de sultanul de Iconium până în Antiohia şi Armenia Mică, dacă aliaţii erau în stare să le anexeze. Dar, „împiedicat de moarte, Andronic nu putu duce la îndeplinire acest plan"[180]. Astfel, potrivit acordului, Andronic era pregătit să-i cedeze Palestina lui Saladin, cu condiţia ca acesta din urmă să recunoască suzeranitatea Imperiului. Dar nici tratatul cu Veneţia, nici propunerile făcute papei, nici alianţa cu Saladin nu au putut să salveze situaţia sau să păstreze puterea în mâinile lui Andronic.

În partea de răsărit a Mediteranei, guvernatorul insulei Cipru, Isaac Comnenul, se rupse de Imperiu şi proclamă independenţa insulei sub conducerea sa. Neavând o flotă corespunzătoare, Andronic nu reuşi să înfrângă revolta. Cipru era pierdut. Pierderea aceasta era o lovitură severă dată Imperiului, deoarece Bizanţul ar fi beneficiat acolo de un punct strategic şi comercial important, care ar fi adus mari venituri vistieriei, mai ales în urma comerţului cu statele latine din Orient.

Dar lovitura principală şi decisivă a venit dinspre vest, când campania bine organizată a lui Guillaume al II-lea de Sicilia porni împotriva Imperiului. Ca de obicei, ostilităţile începură la Durazzo, care trecu repede în mâinile normanzilor; aceştia au mers apoi mai departe, pe calea Egnatia (*via Egnatia*), şi s-au îndreptat spre Tesalonic. Puternica flotă normandă ajunse şi ea aici. În acest război, Veneţia se pare că a avut o poziţie strict neutră.

Bine cunoscutul asediu de zece zile al Tesalonicului pe uscat şi pe apă începu. O istorisire a acestui asediu, mai degrabă retorică, dar valoroasă totuşi, a fost scrisă de un martor ocular, arhiepiscopul Tesalonicului, Eustathios. În august 1185, Tesalonicul, al doilea oraş

177. Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio*, 294-295 (86-87); Bréhier, „Andronic (Comnène)", *Dictionnaire d'histoire*, II, 1781.

178. Benedicti Abbatis, *Gesta regis Henrici Secundi*, ed. W. Stubbs, I, 257: „construxerat ecclesiam quandam nobilem in civitate Constantinopolis, et eam honore et redditibus multis ditaverat, et clericos Latinos in ea instituit secundum consuetudinem Latinorum, quae usque hodie dicitur Latina" Vezi aceeaşi istorisire şi în Roger of Hoveden, *Chronica*; ed. Stubbs, II, 205.

179. *Chronicon Magni Presbiteri* (*Annales Reicherspergenses*); ed. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XVII, 511.

180. *Chronicon Magni Presbiteri* (*Annales Reicherspergenses*); ed. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XVII, 511. Vezi R. Rohricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem (1100-1291)*, 494 (ein förmliches Bündniss); N. Radojčić, *Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolju*, 85; Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio*, 297 (85); Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 91 (nr. 1563); Bréhier, „Andronic (Comnène)", *Dictionnaire d'histoire*, II, 1781.

după Constantinopol ca importanţă, a fost capturat de către normanzi, care au provocat distrugeri imense şi un adevărat carnagiu, drept răzbunare pentru masacrul din 1182. Un istoric bizantin din acel timp, Nicetas Choniates, spunea: „Astfel, între noi şi ei [latini] s-a căscat un abis de duşmănie; nu ne putem împăca în sufletele noastre şi suntem în dezacord unii cu alţii, chiar dacă relaţiile noastre exterioare continuă şi adesea trăim în aceeaşi casă"[181]. După câteva zile de jaf şi omor, trupele normande plecară mai departe spre răsărit, spre Constantinopol.

Când veştile despre cucerirea Tesalonicului şi apropierea armatei normande de capitală au ajuns în Constantinopol, populaţia porni o revoltă, acuzându-l pe Andronic că nu a pregătit apărarea împotriva inamicului. Cu o rapiditate neaşteptată, Isaac Angelos fu proclamat împărat. Andronic fu detronat şi muri în urma unor torturi groaznice. Odată cu revolta din 1185 se încheie epoca bizantină a Comnenilor.

Scurta domnie a lui Andronic I, care la urcarea sa pe tron îşi propusese drept scop protejarea claselor agricole sau ţărăneşti împotriva dominaţiei arbitrare a marilor proprietari de pământuri şi eliberarea statului de preponderenţa latină, diferă izbitor, prin caracteristicile sale, de domnia oricărui alt Comnen. Fie şi numai din acest motiv, domnia lui Andronic merită o cercetare ştiinţifică intensă şi strictă. În anumite privinţe, în special în sfera problemelor şi intereselor sociale, epoca lui Andronic, care nu a fost elucidată până acum în mod satisfăcător, reprezintă un domeniu fascinant pentru cercetările viitoare.

Politica externă a Angelilor

Caracteristici ale împăraţilor din casa Angelilor

Dinastia Angelilor, ridicată pe tron în urma revoltei din 1185, descindea dintr-un contemporan al lui Alexios Comnenul, Constantin Angelos, din oraşul Philadelphia din Asia Mică, un om de origine modestă, care se căsătorise cu o fiică a împăratului Alexios; el a fost bunicul lui Isaac al II-lea Angelos, primul împărat din această casă, ce era legat astfel pe linie feminină de Comneni.

Unul dintre scopurile lui Andronic fusese acela de a stabili un guvern naţional; evident, el nu a reuşit să-şi îndeplinească proiectul şi la sfârşitul domniei sale începuse să-şi îndrepte atenţia spre Apus. După moartea lui se simţea clar nevoia unui guvern naţional, încât, aşa cum spunea un istoric recent al lui Isaac Angelos, Cognasso, „revoluţia din septembrie (1185) deveni în mod esenţial naţională şi aristocratică în planurile sale; astfel, toate clasele sociale au fost excluse de la obţinerea vreunui profit de pe urma revoluţiei, cu excepţia aristocraţiei bizantine"[182]

Isaac al II-lea (1185-1195), care reprezenta, ca să-l citâm pe Gelzer, „conştiinţa diabolică întrupată ce şedea pe tronul putred al cezarilor"[183], nu avea deloc calităţi administrative. Luxul excesiv şi risipa de la curte, samavolnicia, jecmănirea şi violenţa insuportabile, lipsa de voinţă politică şi a oricărui plan precis în conducerea statului în chestiunile sale politice externe, în special în Peninsula Balcanică, unde apăru un nou pericol pentru Imperiu, şi

181. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 391-392.
182. Cognasso, „Un imperatore Bizantino della decadenza Isacco II Angelo", *Bessarione,* XXXI (1915), 44; extras, 18.
183. Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1032.

anume cel de-al doilea Imperiu bulgar, precum şi în Asia Mică, unde turcii îşi continuau înaintarea plină de succes, nestingheriţi de zadarnica cruciadă a III-a – toate acestea au creat o atmosferă de nemulţumire şi agitaţie în ţară. Dar probabil că motivul principal de nemulţumire era „oboseala populaţiei, care nu mai putea îndura cele două rele bine observate de Andronic: instabilitatea administraţiei fiscale şi aroganţa celor bogaţi"[184]. În final, în 1195, se organiză un complot împotriva lui Isaac, condus de fratele său Alexios, care, cu sprijinul unei părţi a nobilimii şi a armatei, îl detronă pe împărat. Isaac a fost orbit şi aruncat în închisoare, iar fratele său Alexios deveni împărat. Acesta este cunoscut ca Alexios al III-lea Angelos (1195-1203) sau Angelos Comnenos, uneori supranumit Bambacoratius (Βαμβακοράββης)[185]

În privinţa calităţilor şi a capacităţii, noul împărat nu diferea prea mult de fratele său. Aceeaşi risipă nebunească, aceeaşi lipsă completă de talent sau interes politic, aceeaşi lipsă de talent militar au dus Imperiul cu paşi repezi departe pe calea spre dezintegrare şi umilinţă. Nu fără ironie maliţioasă, Nicetas Choniates observa în legătură cu Alexios al III-lea: „Oricare ar fi fost hârtia prezentată spre semnare împăratului, el o semna imediat; nu conta dacă pe acea hârtie erau înşirate o grămadă de cuvinte fără sens ori dacă solicitantul cerea să se navigheze pe uscat, să se are pe mare, ca munţii să fie transferaţi în mijlocul mărilor sau, aşa cum spune o poveste, ca Athosul să fie aşezat peste Olimp"[186]. Comportamentul împăratului găsi imitatori printre nobilii din capitală, care încercau să concureze unii cu alţii în lux şi risipă indiferent de preţ. Tulburări au apărut atât în capitală, cât şi în provincii. Străinii care locuiau în Constantinopol, veneţieni şi pisani, aveau adesea conflicte sângeroase pe străzile capitalei. Relaţiile externe nu aveau niciun succes.

Între timp, fiul detronatului Isaac al II-lea, tânărul prinţ Alexios, reuşise să scape din Bizanţ cu ajutorul unei corăbii din Pisa şi să ajungă în Italia. El merse apoi în Germania, la curtea lui Filip de Suabia, regele Germaniei, care era căsătorit cu sora sa Irina, fiica lui Isaac Angelos. Venise timpul celei de-a patra cruciade. După multe complicaţii, Alexios reuşi să-i determine pe cruciaţi să se îndrepte cu navele veneţiene spre Constantinopol, şi nu spre Egipt. În 1203, cruciaţii puseră stăpânire pe capitala Bizanţului, îl detronară pe Alexios al III-lea şi îl repuseră pe tron pe bătrânul şi orbul Isaac (1203-1204). Apoi îl aşezară pe Alexios lângă tatăl său ca împărat asociat (Alexios al IV-lea). Cruciaţii îşi ridicară tabăra aproape de Constantinopol, aşteptând îndeplinirea angajamentelor promise.

Dar împăraţilor le era imposibil să se ţină de cuvânt, iar obedienţa lor exagerată faţă de cruciaţi dădu naştere unei revolte în capitală, care duse la proclamarea ca împărat a unui anume Alexios al V-lea Ducas Mourtzouphlos, înrudit cu familia Angelilor şi căsătorit cu o fată a lui Alexios al III-lea. Isaac al II-lea şi Alexios al IV-lea muriră în timpul revoltei. Cruciaţii, văzând că prin moartea celor doi împăraţi şi-au pierdut sprijinul principal din Constantinopol şi înţelegând că Mourtzouphlos, care ridicase stindardul mişcării antilatine, le era inamic, hotărâră să ia Constantinopolul pentru ei înşişi. După un atac perseverent al latinilor şi o rezistenţă disperată a locuitorilor capitalei, pe 13 aprilie 1204 Constantinopolul căzu în mâinile cavalerilor apuseni şi fu abandonat unei teribile devastări. Imperiul bizantin căzu. În locul lui se formă un Imperiu latin cu capitala la Constantinopol şi un număr de state vasale în diferite regiuni ale Imperiului de Răsărit.

184. Cognasso, „Un imperatore Bizantino della decadenza Isacco II Angelo", *Bessarione*, XXXI (1915), 59; extras, 33.

185. Vezi N.A. Bees, „Bambacoratius, ein Beiname des Kaisers Alexios III. Angelos (1195-1203)", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, III (1922), 285-86.

186. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 599-600.

Dinastia Angelilor sau a Angelo-Comnenilor, de origine greacă, nu a dat Imperiului niciun împărat capabil ; ea a accelerat doar prăbuşirea Imperiului, deja slăbit din exterior şi dezbinat în interior.

Relaţiile cu normanzii şi turcii şi formarea celui de-al doilea Imperiu bulgar

În 1185, anul revoluţiei care l-a detronat pe Andronic I şi l-a ridicat pe tron pe Isaac Angelos, situaţia Imperiului era foarte dificilă. După luarea Tesalonicului, armata normandă de uscat porni spre capitală, unde flota ajunsese deja. Dar, îmbătaţi de succesul lor, normanzii au început să jefuiască regiunile ocupate ; prea încrezători în ei înşişi şi subapreciind armata bizantină, au fost înfrânţi şi forţaţi să părăsească Tesalonicul şi Dyrrachium. Această înfrângere a normanzilor pe uscat obligă navele lor să părăsească Constantinopolul. Între Isaac Angelos şi Guillaume al II-lea a fost încheiat un tratat de pace, care puse capăt războiului cu normanzii. Cât priveşte pericolul selgiucid din Asia Mică, Isaac Angelos reuşi să-l reducă pentru un timp graţie darurilor bogate şi tributului anual plătit sultanului.

Pentru Isaac Angelos chiar şi o întrerupere temporară a ostilităţilor împotriva normanzilor reprezenta un mare avantaj, deoarece în primii ani ai domniei sale avuseseră loc în Peninsula Balcanică evenimente de o mare importanţă pentru Imperiu. Bulgaria, care fusese cucerită de Vasile al II-lea Bulgaroctonul în 1018, după câteva încercări nereuşite de a-şi dobândi independenţa, reuşi în cele din urmă să se elibereze de jugul bizantin şi în 1186 organiză aşa-numitul al doilea Imperiu bulgar.

În fruntea acestei mişcări se aflau Petru sau Kalopetru şi Asen (Asan). Chestiunea originii lor şi a participării elementului vlah la insurecţia din 1186 a fost în dese rânduri dezbătută, iar istoricii de altădată credeau că aceşti fraţi crescuseră printre vlahi şi îşi însuşiseră limba lor. „În persoanele liderilor", spunea V. Vasilievski, „era întrupată perfect fuziunea într-o unitate a două naţionalităţi, bulgară şi vlahă, care se vede clar din descrierile luptei pentru libertate, evidenţiată de istoricii moderni"[187]. Astăzi, istoricii bulgari consideră că, prin originea lor, Petru şi Asan aparţin elementelor cumano-bulgare din nord, negând participarea elementului vlaho-român la insurecţia din 1186, şi că înfiinţarea celui de-al doilea Imperiu bulgar de Tîrnovo constituie o realizare naţională bulgară[188]. Totuşi, istoricii români moderni afirmă cu vehemenţă importanţa rolului jucat de vlahi la formarea celui de-al doilea Imperiu bulgar, considerând că dinastia noului Imperiu era de origine vlahă, adică română[189]

În această chestiune au fost amestecate elemente de naţionalism bulgar şi românesc, încât este necesar ca ea să fie reconsiderată cu toată obiectivitatea ştiinţifică posibilă şi cu

187. Recenzia lui V.G. Vasilievski, în *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCIV (1879), 181 [în rusă].

188. Vezi, spre exemplu, P. Mutafchiev, *The Rulers of Prosec. Pages from the History of Bulgaria at the End of the Twelfth and the Beginning of the Thirteenth Century*, 6-7 [în bulgară] ; V. Zlatarski, *The Origin of Peter and Asen, the Leaders of the Insurrection in 1185*, 427 [în bulgară] ; P. Nikov, *Second Bulgarian Empire 1186-1396*, 23 [în bulgară].

189. Vezi G. Brătianu, „Vicina I. Contribution à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, X (1923), 136 ; Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, 93.

imparţialitate. Pe baza dovezilor incontestabile, concluzia este că mişcarea de eliberare din Balcani din cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea a fost pornită şi dusă cu vigoare la sfârşit de către vlahi, strămoşii românilor de astăzi; acestora li s-au alăturat bulgarii şi, într-o anumită măsură, cumanii de dincolo de Dunăre. Participarea vlahă la acest eveniment important nu poate fi trecută cu vederea. Cel mai bun izvor grecesc din epocă, Nicetas Choniates, a afirmat cu claritate că insurecţia a fost începută de vlahi (Blachi); că Petru şi Asan, liderii lor, aparţineau aceluiaşi neam; că cea de-a doua campanie bizantină din această perioadă a fost îndreptată împotriva vlahilor şi că, după moartea lui Petru şi Asan, Imperiul vlah a trecut în mâinile mai tânărului frate Ioan. Atunci când Nicetas îi menţionează pe bulgari, le dă numele împreună cu cel al vlahilor: bulgarii şi vlahii[190].

Prelatul apusean Ansbert, care l-a urmat pe împăratul Frederic Barbarossa în cruciadă (1189-1190), povesteşte că în Balcani împăratul a trebuit să lupte împotriva grecilor şi a vlahilor şi îl numeşte pe Petru sau Kalopetru fie „împărat al vlahilor şi al celei mai mari părţi dintre bulgari" (*Blacorum et maxime partis Bulgarorum dominus*), fie „*imperator* al vlahilor şi cumanilor", fie simplu, „împărat al vlahilor care a fost numit de ei împărat al Greciei" (*Kalopetrus Bachorum* [*Blachorum*] *dominus itemque a suis dictus imperator Grecie*)[191]. În fine, papa Inocenţiu al III-lea, în scrisoarea sa către regele bulgar Ioan (*Calojoannes*) din 1204, îl numea „rege al bulgarilor şi vlahilor" (*Bulgarorum et Blacorum rex*); în răspunsul către papă, Ioan se numea pe sine *imperator omnium Bulgarorum et Blacorum*, dar semna *imperator Bulgariae Calojoannes*; arhiepiscopul de Tîrnovo se numea pe sine însuşi *totius Bulgariae et Blaciae Primas*[192].

Chiar dacă vlahii au iniţiat mişcarea de eliberare, este incontestabil faptul că bulgarii au luat parte activă alături de ei şi probabil că au contribuit în mare măsură la organizarea internă a noului Imperiu. Şi cumanii au participat la mişcare. Din punct de vedere etnic, noul Imperiu bulgar era un stat vlaho-bulgaro-cuman, dinastia lui fiind una vlahă, în caz că afirmaţia lui Nicetas Choniates se acceptă[193]

Cauza revoltei au reprezentat-o nemulţumirea vlahilor şi bulgarilor faţă de dominaţia bizantină şi dorinţa lor de libertate. Timpul părea a fi de partea lor, întrucât Imperiul, care încă suporta consecinţele nenorocirilor epocii lui Andronic şi ale revoluţiei din 1185, era incapabil să ia măsurile potrivite pentru înăbuşirea revoltei. Nicetas Choniates spunea cu naivitate că revolta fusese cauzată de confiscarea vitelor vlahilor pentru festivităţile ţinute cu ocazia căsătoriei lui Isaac Angelos cu o fiică a regelui Ungariei[194].

---

190. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 482, 485, 487-489, 516, 622.
191. *Historia de expeditione Frederici Imperatoris*, Ansbertus, 26, 44, 48, 54.
192. Inocenţiu III, *Epistolae VII*; ed. Migne, *Patrologia Latina*, CCXV, în special col. 287; *VI*, 290; *VIII*, 292-293; *IX*, 294; *XI*, 295; *XII*, 295-296.
193. Despre formarea celui de-al doilea Imperiu bulgar, vezi vechea, dar foarte subtila monografie a lui K.R. von Höfler; dacă nu greşesc, această monografie nu a fost menţionată niciodată înainte de 1943 de către savanţii care se ocupă de chestiunea aceasta: *Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte. I. Die Wallachen als Begründer des zweiten bulgarischen Reiches, der Asaniden, 1186-1257*, 229-245; N. Bănescu, *Un problème d'histoire médiévale: Création et caractère du Second Empire Bulgare*, 84-93. Ostrogorsky observa de curând că în mişcarea declanşată de Petru şi Asan cumanii şi vlahii participaseră într-o mare măsură: *Geschichte des byzantinischen Staates*, 287 şi n. 3. R.L. Wolf, „The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204", *Speculum* (1949), 167-206.
194. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 481.

Petru, acest „renegat şi odios sclav", aşa cum îl numea mitropolitul Atenei, Mihail Acominatus[195], şi Asan au suferit la început câteva înfrângeri din partea armatei bizantine; ei au reuşit să primească însă ajutor de la cumanii care trăiau dincolo de Dunăre. Lupta se dovedi dificilă pentru Imperiu, iar Petru şi Asan reuşiră să încheie un fel de tratat. Petru îşi luase deja titlul de ţar la izbucnirea revoltei şi începuse să poarte veşminte imperiale. Acum, statul bizantin era recunoscut ca independent din punct de vedere politic faţă de Bizanţ, având capitala la Tîrnovo şi o Biserică naţională independentă[196]. Noul imperiu a fost recunoscut ca Imperiul de Tîrnovo[197]

Concomitent cu insurecţia bulgară izbucni pe teritoriul sârb o mişcare similară, iar întemeietorul dinastiei Nemanja, „marele jupan" (mare conducător) Ştefan Nemanja, care pusese bazele unificării Serbiei, făcu o alianţă cu Petru al Bulgariei pentru a lupta împreună împotriva Imperiului[198]

În 1189, ca participant la cea de-a treia cruciadă, Frederic Barbarossa al Germaniei, în drumul său către Ţara Sfântă, traversă Peninsula Balcanică spre Constantinopol. Sârbii şi bulgarii urmăreau să se folosească de această ocazie favorabilă şi să-şi atingă scopul cu ajutorul lui Frederic. Pe timpul şederii sale la Niš, Frederic a primit soli sârbi şi chiar pe marele jupan Ştefan Nemanja; simultan, a deschis negocieri cu bulgarii. Sârbii şi bulgarii i-au propus lui Frederic o alianţă împotriva împăratului Bizanţului, dar cu condiţia ca Frederic să permită Serbiei anexarea Dalmaţiei şi păstrarea regiunilor pe care le cucerise de la bizantini, precum şi să-i lase pe asanizi să stăpânească pentru totdeauna Bulgaria şi să-i asigure lui Petru titlul de împărat. Frederic nu le dădu un răspuns decisiv şi îşi continuă marşul[199]. În legătură cu această problemă, un istoric din secolul al XIX-lea, V. Vasilievski, remarca: „A fost un moment când rezolvarea chestiunii slave din Peninsula Balcanică s-a aflat în mâinile împăratului apusean; a fost momentul când Barbarossa era pe cale să primească ajutorul căpeteniilor sârbe şi bulgare împotriva Bizanţului, care, incontestabil, ar fi dus la prăbuşirea Imperiului grec"[200].

La scurt timp după trecerea în Asia Mică a cruciaţilor, armata bizantină suferi o înfrângere severă din partea bulgarilor. Împăratul însuşi abia reuşi să scape. Un izvor contemporan spunea: „Pierderile numeroase de oameni umplură oraşele de bocete, iar satele de cântece triste"[201].

În 1195 avu loc în Bizanţ o revoluţie care-l lăsă pe Isaac fără tron şi fără vedere şi-l făcu împărat pe fratele său, Alexios. Înainte de toate, Alexios trebuia să-şi consolideze puterea, drept pentru care deschise negocieri cu bulgarii. Dar aceştia puseră condiţii inacceptabile. Puţin după aceea, în 1196, cei doi fraţi, Asan şi, mai târziu, Petru, au fost asasinaţi în urma

195. Μιχαὴλ 'Ακομινάτου τοῦ Χωνιάτου τά σωζόμενα, ed. S. Lampros, I, 246-247.
196. P. Nikov, *Studies in the Historical Sources of Bulgaria and in the History of the Bulgarian Church*, 8-13 [în bulgară]; V. Zlatarski, *History of the Bulgarian Empire*, II, 441-483 [în bulgară].
197. P. Nikov, *Studies in the Historical Sources of Bulgaria and in the History of the Bulgarian Church*, 8-13 [în bulgară]; V. Zlatarski, *History of the Bulgarian Empire*, II, 441-483 [în bulgară]. Vezi şi P. Nikov, *Bulgarian Diplomacy from the Beginning of the Thirteenth Century*, 76-77 [în bulgară].
198. Vezi C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 270.
199. C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 271-272.
200. Vasilievski, *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCIV (1879), 196-197 [în rusă].
201. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 565.

intrigilor greceşti. Fratele lor mai mic, Ioan, care trăise înainte la Constantinopol ca ostatic şi care cunoştea bine obiceiurile bizantine, deveni împărat al Bulgariei. El a fost faimosul ţar Caloian, „din 1196 teroarea grecilor, iar apoi a latinilor"[202]. Bizanţul nu reuşi să se descurce cu noul ţar bulgar, care, intrând în negocieri cu papa Inocenţiu al III-lea, primise coroana imperială prin trimisul acestuia. Bulgarii îl recunoscură pe papă drept capul lor, iar arhiepiscopul de Tîrnovo fu ridicat la rangul de primat.

Astfel, în timpul dinastiei Angelilor, în Peninsula Balcanică apăru un rival puternic al Bizanţului în persoana împăratului bulgar. Al doilea Imperiu bulgar, a cărui putere crescu la sfârşitul domniei Angelilor, deveni o ameninţare reală pentru Imperiul latin care fusese întemeiat în locul Imperiului bizantin.

Cruciada a III-a şi Bizanţul

După cea de-a doua cruciadă, care nu avusese niciun rezultat, situaţia statelor creştine din Orient continua să dea motive serioase de teamă: luptele intestine dintre prinţi, intrigile de la curte, certurile dintre ordinele religioase militare şi urmărirea intereselor personale – toate acestea slăbeau creştinătatea din ce în ce mai mult şi facilitau înaintarea musulmanilor. Cele mai importante centre ale posesiunilor creştine, Antiohia şi Ierusalimul, nu erau suficient de puternice pentru a se putea apăra cu succes. Energicul conducător al Siriei, Nur-ad-Din Mahmud, care la mijlocul secolului al XII-lea cucerise Damascul, începu să ameninţe Antiohia. În plus, o ameninţare reală venea dinspre Egipt, unde kurdul Saladin, conducător talentat şi politician fin cu planuri ambiţioase, îl detronase pe conducătorul aparţinând dinastiei Fatimizilor, luase în stăpânire Egiptul la sfârşitul deceniului şapte al secolului al XII-lea şi înfiinţase dinastia Ayyubizilor. Profitând de moartea lui Nur-ad-Din, Saladin cuceri Siria şi cea mai mare parte din Mesopotamia, iar apoi împresură Regatul de Ierusalim dinspre sud, est şi nord.

În acel timp existau probleme serioase în Ierusalim, despre care Saladin avea cunoştinţă. Aflând că una dintre caravanele musulmane, cu care călătorea şi sora sa, fusese jefuită de către creştini, Saladin pătrunse pe teritoriul Regatului de Ierusalim şi în 1187, în bătălia de la Hittin (Hattin), în apropiere de Tiberiada, învinse armata creştină. Regele Ierusalimului, împreună cu mulţi alţi prinţi creştini, căzu în mâinile lui Saladin. Acesta cuceri apoi o serie de aşezări aflate pe litoral, precum Beirut, Sidon, Jaffa ş.a.m.d., tăindu-le astfel creştinilor posibilitatea de a primi întăriri pe mare. După aceea, Saladin porni în marş spre Ierusalim şi în toamna aceluiaşi an (1187), fără mare dificultate, captură Oraşul Sfânt. Toate sacrificiile făcute de Europa şi tot entuziasmul ei religios s-au dovedit a fi inutile. Era nevoie de o nouă cruciadă.

Papa lucra intens în Occident în favoarea unei noi cruciade. El reuşi să atragă de partea sa trei suverani: pe Filip al II-lea August, rege al Franţei, pe Richard I Inimă de Leu (Cœur-de-Lion), regele Angliei, şi pe Frederic I Barbarossa, regele Germaniei. Dar în cruciada care începuse atât de promiţător nu exista nicio idee directoare. Participanţii la cruciadă s-au străduit, înainte de toate, să-şi asigure bune relaţii cu suveranii ţărilor prin care aveau să treacă. Filip August şi Richard se îndreptară spre Sicilia, drept pentru care trebuiau să se afle în bune relaţii cu regele Siciliei. Intenţionând să meargă spre est prin Peninsula Balcanică, Frederic Barbarossa deschise negocieri cu regele Ungariei, cu marele

202. Vasilievski, *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCIV (1879), 203 [în rusă].

jupan al Serbiei, cu împăratul Isaac Angelos şi chiar cu sultanul de Iconium din Asia Mică, inamicul lui Saladin, un musulman. Combinaţiile şi calculele politice îi interziceau suveranului cruciat să-şi privească aliatul musulman cu îngâmfare sau indiferenţă. În acelaşi timp, creştinii nu aveau în faţa lor nişte unităţi musulmane dezbinate, aşa cum se întâmplase înainte, ci pe Saladin, biruitor – în special după luarea Ierusalimului –, talentat şi energic, care concentra în mâinile sale forţele Egiptului, Palestinei şi Siriei. Auzind de cruciada proiectată, el chemă pe musulmani la o luptă energică şi neobosită împotriva creştinilor, aceşti „câini lătrători" şi „oameni nebuni", cum îi numea într-o scrisoare către fratele său[203]. Era un fel de contra-cruciadă împotriva creştinilor. O legendă medievală povesteşte că Saladin făcuse un tur al Europei ca să cunoască situaţia ţărilor creştine[204]. Un istoric modern afirma: „Nicio cruciadă nu avusese vreodată un caracter atât de clar de duel între Creştinătate şi Islam"[205]

Frederic Barbarossa traversă în siguranţă Ungaria şi, apropiindu-se de Peninsula Balcanică, intră în tratative cu sârbii şi bulgarii. Pentru succesul continuării marşului său, extrem de important a fost faptul că fuseseră stabilite relaţii amicale între el şi Isaac Angelos.

De la masacrarea latinilor din Constantinopol în 1182, relaţiile dintre creştinii răsăriteni şi cei apuseni deveniseră încordate. Relaţia de prietenie dintre Frederic Barbarossa şi normanzi, care luase forma unei căsătorii între fiul său şi moştenitoarea Regatului Siciliei, îl obligă pe Isaac să-l privească cu şi mai mare suspiciune. În ciuda tratatului încheiat la Nürnberg de un ambasador al împăratului bizantin cu Frederic, înainte ca acesta să plece în cruciadă, Isaac Angelos deschise tratative cu Saladin, împotriva căruia se îndrepta cruciada. Ambasadorii lui Saladin îşi făcură apariţia la curtea lui Isaac. Ei încheiară o alianţă împotriva sultanului de Iconium, conform căreia Isaac, în măsura în care putea, trebuia să-l împiedice pe Frederic să înainteze spre Orient; în acelaşi timp, Saladin promitea să înapoieze Ţara Sfântă grecilor. Atitudinea lui Isaac faţă de Frederic deveni foarte echivocă. Negocierile lui Frederic cu sârbii şi cu bulgarii, evident porniţi împotriva Bizanţului, nu puteau decât să-l alarmeze pe Isaac.

Între timp, armata cruciată a lui Frederic ocupă Philippopolis. În mesajul său către împăratul apusean, Isaac îl numea „regele Alemaniei"[206], în timp ce pe sine însuşi se numea „împărat al romanilor"[207] îl acuza că intenţiona să cucerească Imperiul de Răsărit, dar îi promitea să-l ajute să traverseze Helespontul dacă Frederic îi dădea ca ostatici nobili germani şi dacă făgăduia să-i dea jumătate din teritoriul cucerit de germani în Asia. Ambasadorii germani aflaţi în Constantinopol au fost arestaţi. Lucrurile merseră atât de departe încât Frederic era deja decis să pună mâna pe Constantinopol. El îi scrise fiului său Henric să adune flota în Italia şi să-l determine pe papă să predice cruciada împotriva grecilor. Între timp, după luarea Adrianopolului, trupele lui Frederic ocupară Tracia, aproape

203. Vezi Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem*, 491.
204. Vezi Fr.J. da Aquis, *Cronaca dell' imagine mondo*, în *Monumenta Historiae Patria Scriptorum*, III, 1561. Vezi şi G. Paris, „La Légende de Saladin", *Journal des Savants* (1893), 7-34; A. Thomas, „La Légende de Saladin en Poitou", *Journal des Savants* (1908), 467-471.
205. Bréhier, *Les Croisades*, ed. a V-a, 1928, 121.
206. Nicetas Akominatos îl numeşte, de asemenea, pe Frederic Φρεδέρικος ὁ τῶν Ἀλαμανῶν ῥήξ.
207. *Historia de expeditione Frederici Imperatoris*; ed. Ansbertus, *Fontes rerum austriacarum, I, Scriptores*, V, 37.

până la zidurile Constantinopolului. Un izvor spunea : „întreg oraşul Constantinopol tremură la gândul că distrugerea şi exterminarea populaţiei sale sunt aproape"[208].

În acest moment critic, Isaac cedă. El încheie o pace cu Frederic la Adrianopol, ale cărei condiţii principale erau : Isaac oferea vase pentru trecerea trupelor lui Frederic prin Helespont în Asia Mică, îi dădea ostatici şi promitea să furnizeze cruciaţilor alimente. În primăvara lui 1190, armata germană trecu Helespontul.

Se ştie că expediţia lui Frederic s-a sfârşit cu o înfrângere totală. După un marş epuizant prin Asia Mică, armata cruciată ajunse la frontierele Armeniei Mici, în Cilicia. Aici, în 1190, împăratul se înecă accidental într-un râu ; după aceasta, armata sa se împrăştie. Astfel dispăru cel mai de temut adversar al lui Saladin.

Expediţia celorlalţi doi suverani apuseni occidentali, Filip al II-lea August şi Richard I Inimă de Leu, care se îndreptaseră spre Palestina dinspre Sicilia, pe mare, a atins mult mai puţin interesele Bizanţului. În orice caz, de numele lui Richard este strâns legată chestiunea pierderii definitive de către Bizanţ a insulei Cipru, care era un punct strategic important în partea răsăriteană a Mediteranei.

În timpul tiraniei lui Andronic I, Isaac Comnenul se rupse de Imperiu, se proclamă suveran independent al Ciprului şi făcu o înţelegere cu regele Siciliei. Încercarea lui Isaac Angelos de a recâştiga insula dădu greş. În timpul expediţiei în Orient, Richard Inimă de Leu se înfurie din cauza atitudinii suveranului Ciprului faţă de vasele care le purtau pe sora şi pe mireasa lui Richard şi care naufragiaseră pe malurile insulei. Richard debarcă în Cipru şi, după înfrângerea şi detronarea lui Isaac, a predat insula lui Guy de Lusignan, fostul rege al Ierusalimului. Acesta din urmă deveni în 1192 conducătorul Ciprului şi fondă acolo dinastia de Lusignan, renunţând la drepturile iluzorii asupra Regatului de Ierusalim care, în acea vreme, nu mai aparţinea creştinilor. Se pare că noul stat latin din Cipru trebuia să joace un rol foarte important ca bază strategică de operaţiuni pentru viitoarele campanii creştine în Orient.

Cruciada nu realiză nimic. Fără să fi obţinut vreun rezultat, cei doi suverani se întoarseră în Europa. Ierusalimul rămase în mâinile mahomedanilor. Creştinii au păstrat doar o fâşie de pământ îngustă pe litoral, de la Jaffa până la Tyr. Saladin era stăpân pe situaţie.

Henric al VI-lea şi planurile sale în Orient

Dacă pericolul fusese mare pentru Bizanţ în timpul lui Frederic Barbarossa, el deveni mult mai ameninţător sub fiul şi succesorul său, Henric al VI-lea. Acesta din urmă, pătruns de ideea – caracteristică Hohenstaufenilor – a puterii nelimitate conferite lui de către Dumnezeu, nu putea să aibă o atitudine prietenoasă faţă de un alt împărat care pretindea să aibă aceeaşi putere absolută, aşa cum se întâmpla cu împăratul Bizanţului. În plus, el moştenea, ca soţ al prinţesei normande Constance, Regatul celor două Sicilii ; totodată, moştenea şi duşmănia înverşunată a normanzilor faţă de Bizanţ şi planurile lor agresive. Părea că destinul lui Henric era de a se ocupa de ceea ce tatăl său nu făcuse, adică de a anexa Bizanţul Imperiului de Apus. A fost trimis la Constantinopol un fel de ultimatum. Prin acesta, Henric îl soma pe Isaac să cedeze teritoriul din Peninsula Balcanică dintre Dyrrachium şi Tesalonic care fusese cucerit de normanzi, iar mai apoi recucerit de către Bizanţ. În acelaşi document se

208. *Historia peregrinorum*, în K. Zimmert, „Der deutsch-Byzantinische Konflikt vom Juli 1189 bis Februar 1190", *Byzantinische Zeitschrift*, XII (1903), 63, n. 2.

punea problema compensaţiei pentru pierderile suferite de Frederic Barbarossa pe timpul cruciadei şi a unui ajutor pe care Henric trebuia să-l primească din partea flotei bizantine pentru expediţia sa în Palestina[209] Isaac îi trimise lui Henric o ambasadă, dar în 1195 fu detronat şi orbit de către fratele său, Alexios al III-lea.

După această lovitură de stat, atitudinea lui Henric al VI-lea deveni şi mai ameninţătoare. El puse la cale căsătoria fratelui său, Filip de Suabia, cu Irina, fiica împăratului detronat Isaac, şi dobândi astfel pentru fratele său anumite drepturi asupra Bizanţului. În persoana lui Henric al VI-lea noul împărat bizantin „avea să-l vadă cu teamă nu doar pe împăratul apusean, pe succesorul regilor normanzi şi cruciaţi, ci şi, înainte de toate, pe răzbunătorul împăratului detronat Isaac şi al familiei acestuia"[210]. Obiectivul cruciadei pregătite de Henric era mai mult Constantinopolul decât Palestina. Planurile sale cuprindeau întreg teritoriul Orientului creştin, inclusiv Bizanţul. Circumstanţele păreau favorabile scopului său: o ambasadă trimisă de suveranul Ciprului veni la Henric, rugându-l pe împărat să-i confere titlul de rege, exprimându-şi dorinţa de a fi „pentru totdeauna omul (adică vasalul) Imperiului roman" (*homo imperii esse Romani*)[211]. Suveranul Armeniei Mici îi adresă lui Henric o rugăminte asemănătoare pentru a primi din partea lui titlul de rege. Dacă Henric ar fi reuşit să se stabilească în Siria, ar fi putut să încercuiască întreg Imperiul bizantin.

În acest moment critic, papa se situă de partea Bizanţului. El a înţeles foarte bine că, dacă visul Hohenstaufenilor cu privire la o monarhie universală care să includă şi Bizanţul s-ar fi realizat, papalitatea ar fi fost condamnată la o neputinţă veşnică. De aceea, papa făcu toate eforturile posibile pentru a-l abate pe Henric de la planurile sale ofensive împotriva Imperiului de Răsărit; credinţa schismatică a împăratului bizantin pare să nu-l fi alarmat pe succesorul Sfântului Petru. Probabil pentru prima dată în istorie, aşa cum sugera Norden, problema grecească îşi pierdu aproape în întregime pentru papalitate caracterul religios şi deveni aproape exclusiv una politică. „Ce ar semnifica o victorie spirituală pentru curie dacă ea ar fi plătită cu preţul lichidării politice a papalităţii?" Pentru papalitate, chestiunea dacă Bizanţul, un stat-tampon împotriva imperialismului apusean, era un stat catolic sau schismatic, dacă pe tronul bizantin stătea un împărat grec legitim sau un uzurpator părea secundară; pentru papalitatea de la sfârşitul secolului al XII-lea, chestiunea principală era ca statul bizantin să-şi păstreze independenţa[212].

Între timp, Henric îi trimise lui Alexios al III-lea un mesaj ameninţător, similar celui trimis cu ceva timp în urmă lui Isaac. Alexios putea cumpăra pacea doar plătindu-i lui Henric o sumă enormă de bani; în acest scop, Alexios introduse pe tot teritoriul statului o nouă taxă specială, care se numea „alamanica" (ἀλαμανικόν), şi ridică ornamentele preţioase de pe mormintele imperiale[213] Doar printr-o astfel de umilinţă el reuşi să cumpere pacea de la adversarul său de temut. La sfârşitul verii anului 1197, Henric sosea la Messina pentru a asista personal la începerea cruciadei. Fusese organizată o flotă enormă, al cărei scop era, probabil, nu Ţara Sfântă, ci Constantinopolul. Dar chiar în acel moment tânărul şi vigurosul Henric căzu bolnav la pat şi muri în toamna aceluiaşi an, 1197. Odată cu moartea lui Henric, planurile sale ambiţioase se prăbuşiră; pentru a doua oară într-o

209. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 627-628.
210. W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 128.
211. *Annales Marbacenses*; G.N. Pertz (ed.), *Monumenta Germaniae Historica*, XVII, 167.
212. W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 130, 132.
213. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 631-632.

perioadă scurtă de timp, Răsăritul scăpă de Hohenstaufeni. Bizanţul primi vestea morţii lui Henric şi desfiinţarea „taxei alamanice" cu mare bucurie. Papa răsuflă şi el uşurat.

Activitatea lui Henric, care a exprimat triumful total al ideilor politice din campaniile cruciate, a avut o importanţă deosebită pentru soarta viitoare a Bizanţului. „Henric a pus în mod deschis problema Imperiului bizantin, a cărei soluţionare avea să devină curând o condiţie preliminară a succesului cruciadelor."[214]

Faptul că Henric al VI-lea ar fi visat la o monarhie universală şi la cucerirea Constantinopolului este astăzi contestat categoric de unii istorici, care subliniază că o astfel de afirmaţie se bazează doar pe autoritatea istoricului bizantin al epocii, Nicetas Choniates, şi că izvoarele apusene nu oferă nicio dovadă în acest sens. Aceştia susţin că afirmaţia accentuată de Norden, urmat de Bréhier, nu este autentică; ei cred că, în 1196, Henric nu avea niciun gând serios de a ataca Bizanţul. În opinia lor, cruciada lui Henric nu a avut nimic de-a face cu politica bizantină, iar fondarea de către Henric a unei monarhii universale este de domeniul fantasticului[215]. Nu poate fi negată însă mărturia contemporanului Nicetas Choniates, care a expus clar planurile ofensive ale lui Henric împotriva Bizanţului. Totuşi, o astfel de politică a reprezentat continuarea şi consecinţa celei duse de tatăl său, Frederic Barbarossa; în cursul celei de-a treia cruciade, Frederic a fost pe punctul de a cuceri Constantinopolul[216]. De aceea, politica lui Henric al VI-lea nu a fost doar politica unui cruciat, ci şi a unui om absorbit de ideea iluzorie de a crea o monarhie universală, în care Bizanţul urma să joace rolul cel mai important.

*Cruciada a IV-a şi Bizanţul**

Cruciada a IV-a este un fenomen extrem de complicat, în care se întâlnesc cele mai diverse interese şi sentimente: sentimentul religios foarte înalt, nădejdea în răsplata vieţii viitoare, râvna lucrului duhovnicesc şi împlinirea obligaţiilor asumate faţă de cruciadă s-au amestecat cu dorinţa de aventură şi câştig, cu pasiunea pentru călătorie şi cu obiceiul feudal de a trăi viaţa în război. Preponderenţa intereselor materiale şi a sentimentelor lumeşti faţă de cele religioase şi spirituale, care s-a făcut simţită în timpul cruciadelor anterioare, a fost foarte evidentă în timpul celei de-a IV-a; acest lucru a fost demonstrat de cucerirea Constantinopolului de către cruciaţi în 1204 şi de înfiinţarea Imperiului latin.

214. Bréhier, *Les Croisades*, 143.

215. Vezi E. Traub, *Der Kreuzzugsplan Kaiser Heinrichs VI im Zusammenhang mit der Politik der Jahre 1195-97*, 51-52, 60; E. Leonhardt, *Der Kreuzzugsplan Kaiser Heinrichs VI*, 63, 67, 89. *Cf.* Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 101 (nr. 1619). Punctul de vedere al lui Leonhardt este adoptat de J. Haller, „Kaiser Heinrich VI", *Historische Zeitschrift*, CXIII (1914), 488-489 şi, în special, 503.

216. Vezi, spre exemplu, scrisoarea lui Frederic Barbarossa trimisă de la Philippopolis cu puţin timp înainte de moartea sa, în 1189, fiului şi succesorului său, în J.F. Böhmer, *Acta imperii selecta*, 152.
Cele mai importante cronici latine care descriu momentul căderii Constantinopolului în mâinile cruciţilor au fost traduse în limba română: Geoffroy de Villehardouin, *Cucerirea Constantinopolului*, traducere şi note de Tatiana Ana Fluieraru, ediţie îngrijită şi prefaţă de Ovidiu Pecican, Cluj-Napoca, 2002; Robert de Clari, *Cei care au cucerit Constantinopolul*, traducere de Tatiana Ana Fluieraru, ediţie de Tatiana Ana Fluieraru şi Ovidiu Pecican, Cluj-Napoca, 2005 (n. trad.).

La sfârşitul secolului al XII-lea şi în special în epoca lui Henric al VI-lea, influenţa germană era preponderentă în Italia, iar planurile lui Henric cu privire la Orient erau o ameninţare teribilă pentru Imperiul de Răsărit. După moartea sa subită, situaţia s-a schimbat. Noul papă ales în 1198, celebrul Inocenţiu al III-lea, îşi fixă ca scop redobândirea totală a autorităţii papale, care fusese subminată de politica suveranilor germani, şi organizarea unei mişcări creştine împotriva Islamului, în fruntea căreia să se afle el însuşi. Italia se afla de partea papei în lupta acestuia împotriva influenţei germane. Văzând în Hohenstaufeni principalii duşmani ai papalităţii şi ai Italiei, papa începu să-l sprijine în Germania pe Otto de Braunschweig, ales împărat de o parte dintre germani împotriva lui Filip Hohenstaufen de Suabia, fratele lui Henric al VI-lea. Pentru Imperiul bizantin părea să fi apărut o ocazie favorabilă pentru realizarea planurilor Comnenilor de a înlocui statul universal german cu unul universal bizantin. Având probabil în minte acest gând, împăratul Alexios al III-lea îi scrie lui Inocenţiu al III-lea în anul alegerii acestuia pe scaunul papal: „noi suntem cele două puteri lumeşti: singura Biserică Romană şi singurul Imperiu al succesorilor lui Iustinian; de aceea, trebuie să ne unim şi să încercăm să prevenim o nouă creştere a puterii împăratului apusean, rivalul nostru"[217]. În fapt, situaţia complicată a Bizanţului, atât cea externă, cât şi cea internă, nu lăsa nicio speranţă pentru reuşita unor astfel de planuri ambiţioase.

Dar Inocenţiu al III-lea nu dorea să aibă în împăratul Răsăritului un schismatic; el deschise negocierile pentru unire. Acestea au progresat încet, deoarece, într-una dintre scrisorile către Alexios, papa, enervat, ameninţa să susţină, în caz de împotrivire, dreptul la tronul bizantin al familiei lui Isaac[218], cel care fusese detronat şi orbit şi a cărui fiică se căsătorise cu împăratul german Filip de Suabia; probabil că papa nu s-a gândit să meargă mai departe de o ameninţare. În orice caz, Alexios al III-lea nu a fost de acord cu propunerea de unire şi, într-una dintre scrisorile sale, chiar a continuat să afirme că puterea imperială era superioară celei spirituale[219] După aceasta, relaţiile dintre Bizanţ şi Roma deveniră oarecum încordate.

În timp ce purta negocieri cu Constantinopolul şi făcea propagandă subtilă în Germania, Inocenţiu al III-lea ducea o activitate extraordinară pentru organizarea unei cruciade generale în care creştinii, apuseni şi răsăriteni, să se unească în vederea scopului comun – eliberarea Ţării Sfinte din mâinile necredincioşilor. Legaţii papali călătoreau prin toată Europa şi promiteau participanţilor la cruciadă iertarea păcatelor şi multe avantaje lumeşti concrete; predicatori cu putere de convingere încurajau masele. Într-o scrisoare, Inocenţiu al III-lea descria situaţia tristă a Ţării Sfinte şi îşi exprima indignarea faţă de suveranii şi prinţii epocii sale care îşi consacrau timpul plăcerilor şi certurilor neînsemnate. El descria ceea ce musulmanii, pe care îi numeşte în scrisoarea sa păgâni, gândesc şi spun despre creştini. Papa scria:

> Duşmanii noştri ne insultă şi spun: „Unde este Dumnezeul vostru, care nu poate să se elibereze pe El Însuşi şi nici să vă elibereze pe voi din mâinile noastre? Am pângărit altarele voastre, am ridicat mâna asupra obiectelor voastre de venerare şi cu mânie am atacat locurile sfinte. Împotriva voinţei voastre, noi stăpânim peste leagănul superstiţiei părinţilor voştri. Am micşorat şi rupt lăncile francilor, eforturile englezilor, puterea germanilor, eroismul spaniolilor. La ce a dus toată această vitejie cu care voi aţi venit

217. W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 134; o astfel de concluzie a fost desprinsă de Norden din scrisoarea lui Inocenţiu al III-lea către Alexios al III-lea: Inocenţiu al III-lea, *Epistolae I*, 353; J.P. Migne (ed.), *Patrologia Latina*, CCXIV, 326-327.

218. *Epistolae V*, 122; J.P. Migne (ed.), *Patrologia Latina*, CCXIV, 1123-1124.

219. J.P. Migne (ed.), *Patrologia Latina*, CCXIV, 1082-1083.

împotriva noastră? Unde este Dumnezeul vostru? Să Se ridice şi să vă ajute! Să arate cum vă apără pe voi şi pe El Însuşi! [...] Nu ne-a mai rămas decât, după exterminarea luptătorilor lăsaţi de voi pentru apărarea ţării, să vă atacăm propria ţară ca să stârpim numele vostru şi amintirea voastră". Cum să răspundem noi la o astfel de agresivitate? Cum respingem noi insultele acestea? Într-adevăr, ceea ce spun ei este, în parte, adevărul gol-goluţ. [...] Când păgânii îşi dezlănţuie furia nestingheriţi în toată ţara, creştinii nu mai îndrăznesc să iasă din oraşele lor. Nici măcar nu pot sta în ele fără să tremure. Sabia [necredincioşilor] îi aşteaptă în afară; în interior, ei sunt încremeniţi de frică[220].

Niciunul dintre suveranii europeni importanţi nu a dat răspuns chemării lui Inocenţiu al III-lea. Filip al II-lea August al Franţei fusese excomunicat de Biserică din cauză că divorţase de soţie; Ioan Fără-de-Ţară al Angliei, care abia urcase pe tron, trebuia, înainte de toate, să-şi afirme puterea şi era prins într-o luptă crâncenă cu baronii; în fine, în Germania izbucnise lupta pentru tron între Otto de Braunschweig şi Filip de Suabia, astfel încât niciunul dintre ei nu putea părăsi ţara. Singurul dintre suverani care a luat Crucea a fost regele Ungariei. Totuşi, cei mai aleşi dintre cavalerii apuseni, în special din nordul Franţei, au luat parte la cruciadă. Thibaut, conte de Champagne, Balduin de Flandra, Louis de Blois şi mulţi alţii luară Crucea. Armata cruciată era compusă din francezi, flamanzi, englezi, germani şi sicilieni.

Figura centrală a cruciadei a fost însă dogele veneţian Enrico Dandolo, un veneţian tipic prin gândire şi caracter. Chiar dacă în momentul urcării sale pe tron avea deja 80 de ani, dacă nu şi mai mult, el aducea cu un bărbat tânăr prin energia sa debordantă, prin patriotismul înflăcărat şi prin înţelegerea exactă a celor mai importante scopuri ale Veneţiei, în special a celor economice. Atunci când măreţia, prosperitatea şi câştigul Republicii Sfântului Marcu erau puse în joc, Dandolo nu avea scrupule cu privire la mijloace. Stăpânind arta comunicării cu oamenii şi dovedind o extraordinară voinţă şi circumspecţie, era un remarcabil om de stat, un diplomat subtil şi, în acelaşi timp, un negustor experimentat[221].

La începutul celei de-a IV-a cruciade, relaţiile dintre Bizanţ şi Veneţia nu erau tocmai prieteneşti. O legendă povesteşte că, înainte cu aproximativ 30 de ani, în timpul şederii sale în Constantinopol ca ostatic, Dandolo fusese orbit în mod perfid de către greci cu ajutorul unei oglinzi concave care reflecta foarte puternic razele soarelui; acesta era motivul pentru care Dandolo ura profund Bizanţul. Fireşte, neîncrederea reciprocă şi rivalitatea dintre Bizanţ şi Veneţia aveau la bază motive mai serioase. Dandolo înţelegea foarte bine ce sursă inepuizabilă de bogăţie reprezenta Orientul în general, creştin şi mahomendan, pentru dezvoltarea economică a Republicii; el îşi îndreptă atenţia mai întâi spre rivalul său cel mai apropiat, Bizanţul. El pretindea ca toate privilegiile comerciale pe care Veneţia le obţinuse în Bizanţ şi care fuseseră întru câtva diminuate sub ultimii Comneni, începând cu Manuel, să fie restaurate în întregime. Dandolo avea în primul rând în vedere arestarea negustorilor veneţieni şi confiscarea navelor şi proprietăţilor lor în timpul lui Manuel, precum şi masacrarea latinilor în 1182. Dogele nu putea fi deloc de acord, după atâţia ani de monopol comercial veneţian în Imperiul de Răsărit, cu acordarea de privilegii comerciale altor oraşe italiene, precum Pisa şi Genova, din cauza cărora prosperitatea comercială veneţiană scăzuse considerabil. Treptat, în mintea vicleanului şi inteligentului Dandolo încolţi planul cuceririi Bizanţului, pentru a asigura astfel definitiv Veneţiei piaţa orientală. Asemenea

220. *Epistolae I*, 336; J.P. Migne (ed.), *Patrologia Latina*, CCXIV, 309.
221. Vezi Ch. Diehl, *Venise*, 47-48.

lui Inocenţiu al III-lea, Dandolo îl ameninţă pe Alexios al III-lea că va susţine drepturile familiei lui Isaac Angelos, cel detronat şi orbit, la tronul bizantin.

Astfel, în ajunul cruciadei a IV-a, doi oameni erau de primă importanţă : papa Inocenţiu al III-lea, ca reprezentant al elementului spiritual din cruciadă, dorea cu sinceritate să smulgă Ţara Sfântă din mâinile mahomedanilor şi era absorbit de ideea unirii ; dogele Enrico Dandolo, ca reprezentant al elementului secular, lumesc, avea în primul rând scopuri materiale, comerciale. Alţi doi oameni au exercitat o influenţă considerabilă asupra cursului cruciadei : prinţul bizantin Alexios, fiul detronatului Isaac Angelos, care evadase din Constantinopol şi fugise în Apus, şi Filip de Suabia al Germaniei, care se căsătorise cu fiica lui Isaac Angelos, sora prinţului Alexios.

Thibaut, conte de Champagne, a fost ales în fruntea armatei cruciate. Iubit şi foarte respectat de către toţi, el a fost inima campaniei. Dar, din păcate, Thibaut muri subit înainte să pornească cruciada. Lipsiţi de conducător, cruciaţii aleseră o nouă căpetenie în persoana lui Bonifaciu, marchiz de Montferrat. Rolul conducător în cadrul cruciadei trecea astfel de la un prinţ francez la unul italian.

În acea vreme, Palestina aparţinea dinastiei egiptene a Ayyubizilor, în rândul căreia, la sfârşitul secolului al XII-lea, după moartea faimosului Saladin (martie 1193), izbucniră neînţelegeri şi conflicte. Aceste circumstanţe păreau să favorizeze misiunea cruciaţilor. În apropierea declanşării celei de-a IV-a cruciade, în Siria şi Palestina se găseau în mâinile creştinilor două centre industriale importante, Antiohia şi Tripoli, precum şi o fortăreaţă de coastă, Acra (Saint-Jean-d'Acre).

Cruciaţii trebuiau să se întâlnească în Veneţia, care, pentru o anumită sumă de bani, se oferea să-i transporte pe vasele ei spre Orient. Obiectivul cel mai apropiat al cruciaţilor era Egiptul, sub stăpânirea căruia se afla atunci Palestina ; se intenţiona mai întâi cucerirea Egiptului, pentru ca apoi, având acest avantaj, să se obţină de la musulmani Palestina. În orice caz, Veneţia nu dorea să înceapă transportul cruciaţilor până ce suma stabilită în acest sens nu avea să fie plătită în întregime. Nedispunând de această sumă, cruciaţii au fost în cele din urmă nevoiţi să accepte propunerea dogelui de a-l sprijini în recucerirea oraşului Zara (Zadr), situat pe coasta dalmată a Adriaticii, care se rupsese de Veneţia şi trecuse sub stăpânirea regelui Ungariei. Acesta din urmă luase şi el Crucea. Totuşi, cruciaţii au fost de acord cu propunerea dogelui şi s-au îmbarcat spre Zara, oraş care avea să participe la cruciadă. Astfel, echipată împotriva necredincioşilor, cruciada a debutat cu asediul unui oraş în care locuiau cruciaţi. În ciuda indignării papei şi a ameninţărilor de excomunicare a armatei cruciate, aceasta a atacat Zara pentru Veneţia şi a distrus-o. Crucifixele expuse pe zidurile cetăţii de către locuitorii ei nu i-au împiedicat pe atacatori. Un istoric exclama : „frumos început pentru o cruciadă ! "[222]. Cazul Zara a dat o grea lovitură prestigiului cruciaţilor, dar i-a oferit lui Dandolo ocazia de a sărbători prima sa victorie în calitate de cruciat.

Când papa a aflat de cucerirea oraşului Zara şi a primit plângerile regelui Ungariei împotriva aliaţilor, adică a cruciaţilor şi a veneţienilor, i-a excomunicat pe aceştia. Inocenţiu le scria cruciaţilor :

> în loc să ajungeţi în Ţara Făgăduinţei, voi aţi fost însetaţi de sângele fratelui vostru. Satana, ispititorul lumii, v-a amăgit. ş...ţ Locuitorii Zarei au atârnat de ziduri crucifixe. Neţinând cont de Cel Răstignit, v-aţi năpustit asupra oraşului şi l-aţi obligat să se predea. [...] De frica anatemei, opriţi-vă din distrugere şi daţi înapoi trimişilor regelui Ungariei tot

222. F. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, I, 290.

ceea ce aţi luat de la ei. Dacă nu veţi face întocmai, să ştiţi că vă veţi atrage excomunicarea şi veţi fi deposedaţi de privilegiile oferite cruciaţilor[223].

Ameninţările papei şi excomunicarea nu au avut niciun efect asupra veneţienilor. Dar cruciaţii – aşa-numiţii franci – au folosit toate mijloacele pentru a obţine anularea excomunicării. În cele din urmă, făcându-i-se milă de ei, papa anulă excomunicarea, dar îi lăsă pe veneţieni sub anatemă. Totuşi, nu le-a interzis total cruciaţilor, care fuseseră iertaţi, să aibă legături cu veneţienii. Aceştia au continuat acţiunea împreună.

În timpul asediului şi al cuceririi cetăţii Zara, un nou personaj îşi făcu apariţia pe scena istoriei cruciadei a IV-a – prinţul bizantin Alexios Angelos, fiul lui Isaac cel detronat şi orbit. Alexios evadase din închisoare şi fugise în Apus ca să obţină ajutor în vederea recâştigării tronului pentru nefericitul său tată. După o întâlnire, la Roma, cu papa, care nu se soldă cu niciun rezultat, prinţul se îndreptă spre nord, în Germania, mergând la cumnatul său Filip de Suabia, care era căsătorit cu Irina, sora lui Alexios şi fiica lui Isaac. Irina îşi imploră soţul să-i dea ajutor fratelui ei care, „fără adăpost şi ţară, călătorea asemenea stelelor căzătoare, neavând cu el nimic în afară de propriul corp"[224]. Filip, care era preocupat pe atunci de lupta cu Otto de Braunschweig, nu a fost capabil să îl ajute efectiv pe Alexios, dar a trimis un ambasador la Zara, rugând Veneţia şi pe cruciaţi să-i ajute pe Isaac şi pe fiul său, dându-le înapoi tronul Bizanţului. Pentru acel ajutor, Alexios promitea să subordoneze Bizanţul Romei în privinţa religiei, să plătească o sumă considerabilă de bani şi, după recâştigarea tronului de către tatăl său, să ia personal parte la cruciadă.

Astfel, s-a pus problema posibilităţii de a schimba complet direcţia şi caracterul cruciadei. Dogele Dandolo a înţeles imediat toate avantajele care decurgeau pentru Veneţia din propunerea lui Filip. Rolul-cheie în expediţia împotriva Constantinopolului şi în repunerea pe tron a lui Isaac cel detronat îi deschidea dogelui orizonturi largi. Pentru o perioadă de timp, cruciaţii nu au acceptat schimbarea propusă şi au pretins ca expediţia să nu fie deturnată de la scopul ei iniţial. Dar, pînă la urmă, cele două părţi căzură de acord.

Cei mai mulţi dintre cruciaţi s-au hotărât să participe la expediţia împotriva Constantinopolului şi, după o scurtă şedere acolo, să-şi continue drumul spre Egipt, aşa cum fusese planul iniţial. Astfel, la Zara a fost încheiat un tratat între Veneţia şi cruciaţi în vederea cuceririi Constantinopolului. Însuşi prinţul Alexios veni în tabăra de la Zara. În luna mai a anului 1203, flota care îi transporta pe Dandolo, Bonifaciu de Montferrat şi prinţul Alexios plecă din Zara, iar o lună mai târziu îşi făcu apariţia în faţa Constantinopolului.

O cronică rusă din Novgorod, încă nestudiată suficient, în care se păstrează o relatare detaliată a cruciadei a IV-a şi a întemeierii Imperiului latin, remarca: „francii şi toate căpeteniile lor au iubit aurul şi argintul promis de fiul lui Isaac şi au uitat dispoziţiile împăratului şi ale papei"[225]. Astfel, punctul de vedere rusesc îi condamnă pe cruciaţi pentru devierea de la planul iniţial. Cel mai recent cercetător al relatării cronicii din Novgorod, P. Bizilli, o consideră foarte importantă şi spune că ea prezintă o teorie explicativă a cruciadei împotriva Bizanţului pe care nicio sursă europeană nu o menţionează, şi anume că „această cruciadă a fost hotărâtă împreună de papă şi de Filip de Suabia"[226].

---

223. În linii mari, acesta este conţinutul scrisorii lui Inocenţiu al III-lea: *Epistolae V*, 161; J.P. Migne (ed.), *Patrologia Latina*, CCXIV, 1178-1179. Vezi A. Luchaire, *Innocent III: la question d'Orient*, 103-105.
224. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 712.
225. *The Chronicle of Novgorod*, în rusă, 181; în latină la C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, 94.
226. P. Bazilli, „The Version of Novgorod of the Fourth Crusade", *Istoriceskiia Izvestiia*, fasc. 3-4, 55 [în rusă].

Mulţi savanţi s-au aplecat asupra chestiunii cruciadei a IV-a. Atenţia lor s-a îndreptat în principal spre cauzele schimbării direcţiei cruciadei. O parte dintre savanţi au explicat toată desfăşurarea neobişnuită a campaniei cruciate prin circumstanţe accidentale, devenind reprezentanţii aşa-numitei „teorii a întâmplărilor". Un grup advers de savanţi au văzut cauza schimbării în politica premeditată a Veneţiei şi a Germaniei, devenind partizanii aşa-numitei „teorii a premeditării"[227]

Până în jurul anului 1860 nu a existat nicio dispută cu privire la această chestiune, deoarece toţi istoricii depindeau în special de afirmaţiile izvorului apusean principal pentru cruciada a IV-a, istoricul francez Geoffroy de Villehardouin, care luase parte la expediţie. În expunerea sa, evenimentele cruciadei se derulează într-o manieră simplă şi accidentală : neavând nave, cruciaţii le-au închiriat de la Veneţia şi, din acest motiv, s-au adunat acolo ; după ce au închiriat navele, ei nu au putut plăti Republicii Sfântului Marcu întreaga sumă stabilită şi au fost obligaţi să-i sprijine pe veneţieni în lupta lor împotriva cetăţii Zara ; apoi apăru prinţul Alexios, care îi antrenă pe cruciaţi într-o expediţie împotriva Bizanţului. Astfel, nu a existat problema vreunei trădări sau a vreunei intrigi politice complicate.

În 1861, pentru prima dată, un savant francez, Mas-Latrie, autorul bine-cunoscutei *Istorii a insulei Cipru*, a acuzat Veneţia, care avea interese comerciale importante în Egipt, că a încheiat un tratat secret cu sultanul Egiptului şi că i-a determinat într-un mod foarte inteligent pe cruciaţi să abandoneze planul iniţial al expediţiei împotriva Egiptului şi să se îndrepte împotriva Bizanţului[228]. Apoi, istoricul german Karl Hopf a părut să demonstreze definitiv trădarea de către veneţieni a cauzei creştine, afirmând că tratatul dintre Veneţia şi sultanul Egiptului a fost încheiat pe 13 mai 1202[229] Chiar dacă Hopf nu a oferit niciun text al tratatului şi nici măcar nu a indicat locul unde putea fi găsit acest text, autoritatea savantului german era atât de mare, încât mulţi savanţi au adoptat punctul său de vedere fără vreo obiecţie. La puţină vreme s-a dovedit că Hopf nu avusese în mâinile sale vreun document nou şi că data aceea era pur arbitrară. Un istoric francez, Hanotaux, care avea să studieze problema puţin mai târziu, a respins teoria trădării Veneţiei şi, în consecinţă, „teoria premeditării" Conform aceluiaşi savant, dacă veneţienii au fost instigatorii principali pentru devierea celei de-a IV-a cruciade, ei au avut motive evidente : dorinţa de a supune Zara, care se revoltase ; dorinţa de a-l repune pe tronul Bizanţului pe candidatul lor, precum şi de a se răzbuna pe Bizanţ pentru simpatia lui Alexios al III-lea faţă de pisani şi, posibil, speranţa de a obţine anumite profituri în cazul fărâmiţării Imperiului[230]. Teoria lui Hopf este astăzi respinsă. Dacă veneţienii pot fi acuzaţi într-adevăr de trădare, ei au devenit trădători nu din cauza vreunui tratat secret cu musulmanii, ci pur şi simplu pentru că nu au avut în vedere decât interesele lor comerciale în Imperiul bizantin.

Dar reprezentanţii „teoriei premeditării" nu s-au limitat doar la încercarea de a demonstra trădarea Veneţiei. În 1875 a apărut un nou motiv, invocat de savantul francez Count de

227. Cu privire la istoria acestei chestiuni, vezi P. Mitrofanov, „The Change of the Direction of the Fourth Crusade", *Vizantiyskiy vremennik*, IV (1897), 461-523 [în rusă] ; E. Gerland, „Der vierte Kreuzzug und seine Probleme", *Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum*, XIII (1904), 505-514 ; Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, I, 480-489.

228. Mas-Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, I, 162-163.

229. Karl Hopf, *Geschichte Griechenlands*, I, 188.

230. G. Hanotaux, „Les Vénitiens ont-ils trahi la chrétienté en 1202 ?", *Revue historique*, IV (1887), 74-102. Vezi şi L. Streit, *Venedig und die Wendung des vierten Kreuzzuges gegen Konstantinopel*, 33-34 : Dandolo a fost „auctor rerum", apărătorul şi răzbunătorul Veneţiei.

Riant, care încerca să demonstreze că instigatorul principal în ceea ce priveşte schimbarea direcţiei cruciadei a IV-a nu a fost Dandolo, ci regele Germaniei, Filip de Suabia, ginerele lui Isaac Angelos. În Germania se urzise o intrigă politică abilă care avea să-i conducă pe cruciaţi spre Constantinopol. Bonifaciu de Montferrat a îndeplinit planurile lui Filip în Răsărit. În schimbarea direcţiei cruciadei, Riant vede unul dintre episoadele îndelungatei bătălii dintre papalitate şi Imperiu[231]. Prin rolul său conducător în cadrul cruciadei, Filip l-a umilit pe papă şi a falsificat concepţia acestuia despre cruciadă; Filip, care trebuia să vadă în împăratul bizantin repus în drepturi un aliat, putea spera într-o victorie asupra papei şi a rivalului său din Germania, Otto de Braunschweig[232]. Dar această teorie a lui Riant a fost respinsă de cercetarea lui Vasilievski, care a arătat că fuga prinţului Alexios în Apus nu a avut loc în 1201, aşa cum credeau toţi istoricii, ci în 1202, aşa încât „Filip nu a mai avut nici spaţiu şi nici timp" pentru o intrigă politică complexă, premeditată de la depărtare; „astfel, intriga germană poate fi dovedită ca fiind la fel de ireală ca şi cea veneţiană"[233]. Cercetarea exactă a unui francez, Tessier, pe baza studierii izvoarelor din epocă, a respins teoria cu privire la rolul suveranului german şi s-a întors spre o evaluare care acordă o mai mare valoare relatării lui Villehandouin, adică a revenit la opinia care prevala înainte de 1860, şi anume „teoria întâmplărilor" Tessier spunea că cea de-a IV-a cruciadă a fost una franceză, iar cucerirea Constantinopolului nu a fost o realizare germană, nici veneţiană, ci franceză[234]. Din teoria premeditării a lui Riant rămâne doar faptul că Filip de Suabia a luat parte la schimbarea direcţiei cruciadei şi, asemenea lui Henric al VI-lea, a avut pretenţii asupra Imperiului de Răsărit. Dar izvoarele nu justifică afirmarea existenţei unui plan de conducere subtil al lui Filip, de care putea depinde destinul întregii cruciade a IV-a.

La sfârşitul secolului al XIX-lea, istoricul german W. Norden, respingând definitiv „teoria premeditării" şi raliindu-se, în principiu, „teoriei întâmplărilor", a căutat să o analizeze mai profund, judecând problema cruciadei a IV-a în lumina relaţiilor economice şi religioase dintre Apus şi Răsărit, şi să explice legătura internă dintre cruciada a IV-a şi istoria celor 150 de ani anteriori[235]

În concluzie, în istoria complexă a celei de-a IV-a cruciade au intervenit factori diverşi: papalitatea, Veneţia şi Imperiul german, în Apus, precum şi factori care îşi aveau rădăcina în condiţiile externe şi interne ale Bizanţului, în Răsărit. Interacţiunea acestor factori a creat un fenomen extrem de complex, care nu a fost întru totul elucidat, în unele privinţe, nici până în ziua de azi. „Acesta", spunea istoricul francez Luchaire, „nu va fi niciodată înţeles, iar ştiinţa are şi altceva mai bun de făcut decât să poarte discuţii interminabile într-o

231. Se ştie că Inocenţiu al III-lea l-a susţinut pe Otto de Braunschweig, rivalul lui Filip de Suabia.

232. Vezi P.E. Riant, „Innocent III, Philippe de Souabe et Boniface de Montferrat", *Revue des questions historiques*, XVII (1875), 321-374; XVIII (1875), 5-75; Riant, „Le Changement de direction de la quatrième croisade d'après quelques travaux récents", *Revue des questions historiques*, XXIII (1878), 71-114.

233. *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCIV (1879), 340 [în rusă]. Opinia lui Vasilievski a fost adoptată de savanţii apuseni. Vezi E. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, I, 483.

234. *Quatrième croisade. La diversion sur Zara et Constantinople*, în special 183-184. În legătură cu cartea lui Tessier, vezi şi interesantul articol al lui F. Cerone „Il Papa ed i Veneziani nella quarta crociata", *Archivio Veneto*, XXXVI (1888), 57-70, 287-297.

235. W. Norden, *Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz*, 105-108; W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 152-255.

chestiune fără răspuns"[236]. Grégoire a mers de curând chiar până acolo încât să declare că „nu există realmente nicio problemă cu privire la cruciada a IV-a"[237]

Dar, între toate planurile, speranţele şi complicaţiile, rămâne clar că peste toate a prevalat dorinţa fermă a lui Dandolo şi hotărârea sa neînduplecată de a dezvolta activitatea comercială a Veneţiei, pentru care stăpânirea pieţelor orientale anticipa prosperitatea nelimitată şi un viitor strălucit. În plus, Dandolo era foarte alarmat de creşterea puterii economice a Genovei care, în acea vreme, începea să pună, cu hotărâre, piciorul în Orientul Apropiat, în general, şi în Constantinopol, în special. Atunci când se discută chestiunea cruciadei a IV-a, trebuie luată în considerare competiţia economică dintre Veneţia şi Genova[238]. În cele din urmă, datoria neplătită Veneţiei de către Bizanţ pentru proprietatea veneţiană confiscată de către Manuel Comnenul nu a fost străină de devierea cruciadei a IV-a[239].

La sfârşitul lunii iunie a anului 1203, flota cruciată apăru în faţa Constantinopolului care, în acea perioadă, în ochii Europei Occidentale „se asemăna perfect cu Sybaris, bine-cunoscut pentru efeminarea lui", spunea Nicetas Choniates[240]. Un participant la cruciadă, scriitorul francez Villehardouin, descria impresia puternică produsă asupra cruciaţilor de vederea capitalei bizantine:

> Vă puteţi imagina cu câtă uimire priveau Constantinopolul cei care nu-l mai văzuseră până atunci, căci nu şi-au închipuit vreodată că putea fi în toată lumea un oraş atât de bogat, când au văzut zidurile înalte şi turnurile impunătoare ce-l înconjurau, palatele bogate şi bisericile măreţe, care erau atât de multe încât nimeni nu putea să creadă dacă nu ar fi văzut cu ochii lui, dar şi lungimea şi lărgimea acelui oraş care, în comparaţie cu toate celelalte, era suveran. Şi să ştiţi că nu s-a găsit un om atât de curajos al cărui trup să nu tremure; şi nu este de mirare, căci nimeni, de la facerea lumii, nu a înfăptuit vreodată o operă atât de mare[241].

Se pare că, foarte bine fortificată, capitala putea să reziste cu succes atacurilor cruciaţilor, care nu erau foarte numeroşi. Dar aceştia din urmă, după ce au debarcat pe ţărmul european şi au pus stăpânire pe suburbia numită Galata, aflată pe malul stâng al Cornului de Aur, au forţat lanţul de fier care apăra intrarea acestuia, au pătruns în Cornul de Aur şi au incendiat un mare număr de vase bizantine. În acelaşi timp, cavaleria luă cu asalt oraşul. În ciuda unei rezistenţe disperate, opusă în special de trupele de mercenari varegi, cruciaţii au reuşit să ia oraşul în iulie. Alexios al III-lea, neavând nici energie şi nici voinţă, abandonă capitala şi

---

236. *Innocent III : la question d'Orient*, 97. Vezi şi Ch. Diehl, „The Fourth Crusade and the Latin Empire", *Cambridge Medieval History*, IV, 417.
237. Grégoire, „The Question of the Diversion of the Fourth Crusade", *Byzantion*, XV (1941), 166.
238. Vezi J.K. Fotheringham, „Genoa and the Fourth Crusade", *English Historical Review*, XXV (1910), 20-57. Aceeaşi concepţie este repetată de autor în *Marco Sanudo Conqueror of the Archipelago*, 16-20.
239. Brown, „Venetians and the Venetian Quarter", *Journal of Hellenic Studies*, XL (1920), 86; el se referă la cartea lui E. Besta *La cattura dei Veneziani in Oriente*, 19. Nu am văzut această carte.
240. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 717.
241. *La Conquete de Constantinople*, par. 128; N. de Wailly (ed.), 72-73; E. Faral (ed.), I, 130-131. Vezi studiul foarte amănunţit al lui Faral, al cărui scop este să arate temeinicia şi veridicitatea spuselor lui Villehardouin; „Geoffroy de Villehardouin. La Question de la sincérité", *Revue historique*, CLXXVII (1936), 530-582. Câteva critici la Grégoire, „The Question of the Diversion of the Fourth Crusade", *Byzantion*, XV (1941), 159-165.

fugi, luând cu sine tezaurul statului şi bijuteriile coroanei. Isaac al II-lea a fost eliberat din închisoare şi repus pe tron ; fiul său, prinţul Alexios, care sosise cu cruciaţii, a fost proclamat co-regent (Alexios al IV-lea). Acest asediu şi această primă cucerire a Constantinopolului de către cruciaţi au avut ca scop repunerea pe tron a lui Isaac al II-lea.

După ce l-au repus pe tron pe Isaac, cruciaţii, cu Dandolo în fruntea lor îi cerură fiului împăratului să-şi îndeplinească promisiunile făcute, adică să le plătească suma mare de bani şi să pornească cu ei în cruciadă. Alexios al IV-lea îi convinse pe cruciaţi să nu rămână în Constantinopol, ci să îşi facă tabăra în afara zidurilor, în suburbiile oraşului, şi, incapabil să plătească întreaga sumă, îi implorâ să-i acorde un răgaz. Acest lucru a dus la relaţii încordate între latini şi greci. Între timp, în oraş, nemulţumirea populaţiei faţă de politica împăraţilor creştea, acesta acuzându-i că ar fi predat Imperiul cruciaţilor. În oraş izbucni revolta. Cumnatul împăratului Alexios al III-lea, ambiţiosul Alexios Dukas Mourtzouphlos, fu proclamat împărat la începutul anului 1204. Isaac al II-lea şi Alexios al IV-lea au fost detronaţi. Isaac muri curând în închisoare, iar Alexios al IV-lea, la porunca lui Mourtzouphlos, fu sugrumat.

Mourtzouphlos, cunoscut ca împăratul Alexios al V-lea, era produsul partidului popular, care era ostil cruciaţilor. Cruciaţii nu aveau nicio relaţie cu el şi, după moartea lui Isaac şi a lui Alexios al IV-lea, s-au considerat eliberaţi de orice obligaţie faţă de Bizanţ. Conflictul dintre greci şi cruciaţi era inevitabil. Cruciaţii începură să dezbată planul cuceririi Constantinopolului pentru ei înşişi. În martie acelaşi an, 1204, a fost pus la cale şi semnat un tratat între Veneţia şi cruciaţi cu privire la împărţirea Imperiului după cucerire. Primele cuvinte ale tratatului erau impresionante : „Înainte de toate, chemând numele lui Hristos, trebuie să cucerim oraşul cu armele în mâini ! "[242]. Punctele principale ale tratatului erau : conducerea latină avea să se instaleze în oraşul cucerit ; aliaţii aveau să împartă între ei prada din Constantinopol potrivit înţelegerii ; apoi, un comitet format din şase veneţieni şi şase francezi trebuia să aleagă ca împărat acel bărbat care, în opinia lor, putea să guverneze cel mai bine ţara „spre slava lui Dumnezeu şi a Sfintei Biserici Romane şi a Imperiului" ; împăratul trebuia să primească un sfert din teritoriul cucerit din interiorul şi din exteriorul capitalei, precum şi două palate în capitală ; celelalte trei sferturi din teritoriul cucerit aveau să fie împărţite în mod egal între Veneţia şi cruciaţi ; stăpânirea Sfintei Sofii şi alegerea noului patriarh nu-l priveau pe împărat ; toţi cruciaţii care primeau teritorii, mari sau mici, trebuiau să depună jurământ faţă de împărat ; singur dogele Dandolo era scutit de acest jurământ[243] Aceasta era temelia pe care avea să fie aşezat viitorul Imperiu latin.

După ce au căzut de acord asupra acestor condiţii de împărţire a Imperiului, cruciaţii începură asaltul asupra Constantinopolului, atacându-l de pe uscat şi de pe mare. Capitala se apără cu încăpăţânare câteva zile. În cele din urmă veni şi ziua fatală de 13 aprilie 1204, când cruciaţii reuşiră să pună stăpânire pe Constantinopol. Împăratul Alexios al V-lea Dukas Mourtzouphlos fugi de frică să nu fie prins şi „să cadă în dinţii latinilor ca o delicatesă sau ca un desert"[244]. Constantinopolul intră în posesia cruciaţilor. Capitala Imperiului bizantin „căzu sub loviturile acelei expediţii de aventurieri, cruciada a IV-a"[245].

Prezentând evenimentele din această perioadă, Nicetas Choniates scria : „În ce stare de spirit, fireşte, trebuie să fie cel care povesteşte dezastrele publice care s-au abătut peste acest rege al oraşelor [Constantinopolul] în timpul domniei îngerilor pământeşti [Angelilor] ! "[246].

242. Tafel, Thomas, *Urkunden zur ältern Handels- und Staatsgeschichte*, I, 446, 449.
243. Tafel, Thomas, *Urkunden zur ältern Handels- und Staatsgeschichte*, I, 446-452.
244. Nicetas Choniates, *Historia* ; ed. Bonn, 755.
245. N.H. Baynes, „Byzantine Civilization", *History*, X (1926), 289.
246. Nicetas Choniates, *Historia* ; ed. Bonn, 710.

După cucerirea oraşului, latinii l-au supus timp de trei zile unei groaznice devastări şi l-au jefuit de tot ceea ce fusese strâns în Constantinopol de multe secole. Nici bisericile, nici moaştele, nici monumentele de artă, nici proprietăţile private nu au fost cruţate sau respectate. Cavalerii apuseni, împreună cu soldaţii lor, precum şi călugării şi stareţii latini au luat parte la jefuire.

Nicetas Choniates, martor ocular la capturarea Constantinopolului, oferă o imagine frapantă a odioaselor jafuri, violuri, sacrilegii şi distrugeri făcute de cruciaţi în capitala Imperiului; chiar şi mahomedanii fuseseră mai milostivi faţă de creştini după cucerirea Ierusalimului decât aceşti oameni care se pretindeau a fi soldaţii lui Hristos[247]. O altă descriere emoţionantă a cuceririi Constantinopolului de către cruciaţi a fost făcută de un alt martor ocular, Nicolae Mesarites, mitropolit de Efes, în necrologul ţinut la moartea fratelui său mai mare[248].

În acele zile în care le-a fost permis cruciaţilor să jefuiască Constantinopolul, un mare număr de monumente de artă au fost distruse, multe biblioteci au fost prădate, manuscrise au fost distruse. Sfânta Sofia a fost jefuită fără milă. Contemporanul Villehardouin remarca: „de când a fost creată lumea nu s-a pus mâna în vreun oraş pe atâta pradă!"[249] Cronica rusă de la Novgorod descrie în detaliu scenele jefuirii bisericilor şi a mănăstirilor[250]. Dezastrul din 1204 este menţionat şi în „cronografiile ruseşti"[251].

Prada a fost adunată şi împărţită între latini, atât laici, cât şi clerici. După această cruciadă toată Europa Apuseană s-a îmbogăţit cu comorile aduse din Constantinopol; cele mai multe dintre bisericile apusene au primit câte ceva din „moaştele sfinte" ale Constantinopolului[252]. Cea mai mare parte dintre relicve, care se aflau în mănăstirile din Franţa, au fost distruse în timpul Revoluţiei Franceze. Cei patru cai din bronz care datau din Antichitate şi care constituiau unul dintre cele mai frumoase ornamente ale hipodromului constantinopolitan au fost duşi de Dandolo la Veneţia, unde împodobesc şi astăzi portalul catedralei San Marco.

Nicetas Choniates, într-o tânguire grăitoare, descria şi plângea distrugerea oraşului, imitând plângerile biblice ale profetului Ieremia şi psalmii: „O, tu oraş, oraş, ochi al tuturor oraşelor, obiect al povestitorilor din întreaga lume, spectacol mai presus de lume, reazem al bisericilor, cap al credinţei, sfetnic al ortodoxiei, protector al educaţiei, sălaş al tuturor binefacerilor! Tu ai băut din cupa mâniei divine a Domnului şi ai fost trecut printr-un foc mai aprig decât acela care s-a abătut odinioară asupra celor cinci oraşe (Pentapolis)"[253]. În acest timp, cuceritorii se confruntau cu problema organizării teritoriului capturat. Ei se hotărâră să înfiinţeze un imperiu după modelul celui care existase înainte. Apăru problema alegerii împăratului. Un singur om părea a fi destinat să ocupe tronul – căpetenia cruciaţilor, marchizul Bonifaciu de Montferrat. Dar se pare că Dandolo s-a opus acestei candidaturi. El îl considera pe Bonifaciu prea puternic, iar posesiunile sale erau situate prea aproape de Veneţia. Drept urmare, Bonifaciu a fost trecut cu vederea. Dandolo,

247. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 757-763.
248. A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, I, 41-48.
249. *La Conquête de Constantinople*; ed. de Wailly, par. 250, 147.
250. *Cronica din Novgorod*, pentru 1204, 186-187; ed. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites*, 97.
251. *The Russian Chronography* (versiunea din 1512), 391-392.
252. C. Riant, *Exuviae sacrae constantinopolitanae*, I, xl-xlviii.
253. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 763.

ca doge al Republicii Veneţia, nu a putut pretinde coroana imperială. Colegiul electoral se adună pentru a-l alege pe noul împărat şi-l desemnă, nu fără a fi influenţat de Dandolo, pe Balduin, contele de Flandra ; posesiunile sale erau mai îndepărtate de Veneţia, iar el era mai puţin puternic decât Bonifaciu. Balduin a fost ales în mod corect împărat şi încoronat în Sfânta Sofia cu mare fast.

În momentul urcării pe tron a lui Balduin trăiau trei conducători greci : cei doi împăraţi, Alexios al III-lea Angelos şi Alexios al V-lea Dukas Mourtzouphlos, şi Teodor Lascaris, care era despot al Niceei. Balduin reuşi să-i atragă de partea sa pe cei doi împăraţi ; relaţiile Imperiului latin cu Teodor Lascaris, care a înfiinţat un imperiu la Niceea, ţin de un alt capitol.

După alegerea împăratului a apărut o altă problemă, şi anume cum să se împartă teritoriul cucerit între participanţii la cruciadă. „Împărţirea Romaniei" (*Partitio Romanie*), aşa cum numeau latinii şi grecii în mod obişnuit Imperiul de Răsărit, a fost realizată în mare pe baza condiţiilor fixate în martie 1204[254]. Constantinopolul a fost împărţit între Balduin şi Dandolo. Împăratul primi cinci optimi din oraş, iar dogele Dandolo celelalte trei optimi şi Sfânta Sofia. În afară de cele cinci optimi, Balduin a primit teritoriul din sudul Traciei şi o mică parte din nord-vestul Asiei Mici, învecinată cu Bosforul, cu Marea Marmara şi cu Helespontul ; câteva dintre cele mai mari insule din Marea Egee (arhipelagul), spre exemplu Lesbos, Chios, Samos şi altele câteva, i-au fost date tot lui. Astfel, ambele ţărmuri ale Bosforului şi Helespontului au ajuns în stăpânirea lui Balduin.

Lui Bonifaciu de Montferrat, drept compensaţie pentru faptul de a fi pierdut coroana imperială, i s-au promis câteva posesiuni în Asia Mică, dar în realitate a primit Tesalonicul cu teritoriul învecinat din Macedonia şi nordul Tesaliei, care forma Regatul de Tesalonic, peste care stăpânea ca vasal al lui Balduin.

Veneţia şi-a asigurat partea leului la împărţirea Romaniei. Republica Sf. Marcu a primit câteva locuri pe litoralul Adriaticii, spre exemplu Dyrrachium, insulele ioniene, cea mai mare parte a insulelor din Marea Egee, câteva locuri din Peloponeş, insula Creta, câteva porturi maritime în Tracia, împreună cu Gallipoli din Helespont şi o serie de teritorii aflate în interiorul Traciei. Dandolo şi-a luat titlul bizantin de despot, a fost scutit de jurământul de vasalitate faţă de împărat şi s-a intitulat pe sine „domn al unui sfert şi jumătate din întreg Imperiul Romaniei", adică a trei optimi din Imperiu (*quartae partis et dimidiae totius imperii Romanie dominator*) ; acest titlu a fost folosit de dogi până la mijlocul secolului al XIV-lea. Potrivit tratatului, Sfânta Sofia aparţinea clerului veneţian, şi tot un veneţian, Tommaso Morosini, a fost ridicat pe scaunul patriarhal şi a devenit capul Bisericii latine din noul Imperiu. Istoricul bizantin Nicetas Choniates, adept convins al Bisericii Ortodoxe, îi face în *Istoria* sa lui Tommaso Morosini un portret foarte negativ[255].

Este evident că, din cauza achiziţiilor făcute de Veneţia, noul Imperiu era foarte slab în comparaţie cu puternica Republică, a cărei poziţie în Răsărit deveni dominantă. Partea cea mai bună a teritoriilor bizantine a trecut în mâinile Republicii Sf. Marcu, la fel şi cele mai bune porturi, zonele cele mai importante din punct de vedere strategic şi multe teritorii fertile ; calea maritimă de la Veneţia la Constantinopol se afla în întregime în mâinile Republicii. Cea de-a IV-a cruciadă, care a creat în Răsărit „imperiul colonial" al Veneţiei,

254. Tratatul din 1204 la : Tafel, Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte*, I, 464-488. [Editarea critică a acestui document, însoţită de comentarii pertinente, este disponibilă în Antonio Carile, „Partitio Terrarum Imperii Romanie", *Studi Veneziani*, VII (1965), 125-305 – n. trad.]

255. Nicetas Choniates, *Historia* ; ed. Bonn, 824, 854-855.

a oferit Republicii nenumărate avantaje comerciale şi a dus-o la apogeul puterii ei politice şi economice. A fost o victorie totală a politicii pertinente, precaute şi egoist patriotice a dogelui Dandolo.

Imperiul latin a fost aşezat pe baze feudale. Teritoriul cucerit a fost împărţit de împărat într-un mare număr de feude, mai mari sau mai mici, ale căror posesori trebuiau să depună jurământ de vasalitate faţă de împăratul latin de Constantinopol.

Bonifaciu de Montferrat, regele Tesalonicului, porni prin Tesalia, se îndreptă spre sud-vestul Greciei şi cuceri Atena. În Evul Mediu, Atena era un oraş provincial aproape abandonat, unde, pe Acropole, în locul vechiului Panteon, se ridica o catedrală ortodoxă în cinstea Sfintei Fecioare Maria. În momentul cuceririi latine, la începutul secolului al XIII-lea, arhiepiscop de Atena era, de aproape 30 de ani, Mihail Acominatus (Choniates). El a lăsat în urma sa o bogată moştenire literară cuprinzând cuvântări, poezii şi scrisori, care oferă informaţii precise despre istoria internă a Imperiului sub Comneni şi Angeli, precum şi cu privire la Attica şi Atena în Evul Mediu. Toate aceste provincii sunt prezentate în opera lui Mihail în culori foarte închise, având o populaţie barbară, probabil în parte de origine slavă, în jurul Atenei vorbindu-se o limbă barbară, provincia Attica fiind abandonată, iar populaţia ei sărăcită. „După ce am stat o perioadă lungă de timp în Atena, am devenit barbar", scria Mihail şi compara oraşul lui Pericle cu Tartarul[256]. Apărător zelos al Atenei medievale, Mihail, care dedicase mult timp şi multă trudă pentru turma sa săracă, înţelegând imposibilitatea de a rezista în faţa trupelor lui Bonifaciu, îşi abandonă scaunul şi îşi petrecu restul vieţii în singurătatea uneia dintre insulele apropiate de ţărmul Atticii. Latinii cuceriră Atena, pe care, împreună cu Teba, au oferit-o cavalerului burgund Othon de la Roche, care îşi luă titlul de duce al Atenei şi Tebei (*dux Athenarum atque Thebarum*). Catedrala de pe Acropole trecu în mâinile clerului latin.

În timp ce în Grecia centrală apărea ducatul de Atena şi Teba, în partea de sud a Greciei, adică în Peloponesul, care în acea vreme era numit adesea Moreea, un nume a cărui origine nu este clară, apărea principatul de Achaia, care a fost organizat de francezi.

Geoffroi de Villehardouin, nepotul faimosului istoric, părăsea ţărmul Siriei în momentul în care a aflat de capturarea Constantinopolului de către cruciaţi ; el se grăbi într-acolo, dar fu deviat de vremea rea spre ţărmul sudic al Peloponesului. Acostă acolo şi cuceri o parte din teritoriu. Dar, simţind că nu ar putea să se menţină doar prin forţe proprii, ceru ajutor regelui Tesalonicului, Bonifaciu, care în acel moment se afla în Attica. Acesta din urmă îngăduise unuia dintre cavalerii săi, francezul Guillaume de Champlitte, din familia conţilor de Champagne, să cucerească Moreea. În decurs de doi ani, el şi Villehardouin cuceriră întregul ţinut. Astfel, la începutul secolului al XIII-lea, Peloponesul bizantin se transformase într-un principat francez de Achaia, avându-l în frunte pe prinţul Guillaume ; acesta a fost împărţit în 12 baronii şi a adoptat organizarea feudală a Europei Occidentale. După Guillaume, puterea princiară reveni casei de Villehardouin. Curtea prinţului de Achaia se distingea prin fastuozitate şi „părea mai mare decât curtea oricărui alt mare rege"[257]. „Franceza se vorbea la fel ca la Paris."[258] La aproximativ 20 de ani de la formarea statelor şi posesiunilor feudale latine pe teritoriul bizantin, papa Honorius al III-lea, în scrisoare sa către Blanche, regina Franţei, vorbea despre apariţia în Răsărit „a unui fel de nouă Franţă" (*ibique noviter quasi nova Francia est creata*)[259]

256. Mihail Akominatos, ed. Lampros, II, 44, 127.
257. Marino Sanudo, *Istoria del regno di Romania*, în C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, 94.
258. *Chronique de Ramon Muntaner*, capitolul 261 ; ed. J.A. Buchon, *Chroniques étrangères*, 502 ; ed. K. Lanz, 468-469 ; ed. Lady Goodenough, 627.
259. *Epistolae Honorii III* (20 mai, 1224), în *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, XIX, 754.

Statele feudale din Peloponeș au ridicat fortăreţe cu turnuri şi ziduri după modelul Europei Apusene; cea mai cunoscută dintre ele este Mistra, la poalele Muntelui Tayget, în Lakonia antică, aproape de vechea Spartă. Această construcţie medievală feudală a devenit în a doua jumătate a secolului al XIII-lea capitala despoţilor greco-bizantini din Peloponeș, atunci când Paleologii au cucerit Mistra din mâinile francilor. Chiar şi astăzi Mistra îi uimeşte pe savanţi şi turişti prin impozantele clădiri aflate pe jumătate în ruină, reprezentând unul dintre cele mai rare monumente ale Europei, şi conservă în bisericile ei frescele de mare valoare ale secolelor XIV-XV, extrem de importante pentru istoria artei bizantine târzii. În partea de vest a peninsulei se afla castelul puternic fortificat al lui Clermont, care s-a păstrat aproape intact până în deceniul al treilea al secolului al XIX-lea, când a fost distrus de turci. Un cronicar grec scria despre acest castel că, dacă francii ar fi pierdut Moreea, posesiunea lui Clermont ar fi fost suficientă pentru a recuceri întreaga peninsulă[260]. Francii au mai construit şi alte câteva cetăţi.

În Peloponeș, francii reuşiră să se stabilească ferm în două dintre cele trei peninsule din sud; dar în partea centrală, deşi au construit două castele fortificate, nu au reuşit niciodată să înfrângă rezistenţa încăpăţânată a slavilor (triburile din Melangeia) care trăiau în munţi. Grecii din Moreea – sau, în orice caz, majoritatea lor – au putut vedea în stăpânirea francă o eliberare binevenită de sub presiunea fiscală a statului bizantin[261].

În sudul Peloponesului, Veneţia deţinea două porturi importante, Modon şi Coron, care reprezentau locuri excelente de escală pentru vasele veneţiene aflate în drum spre Orient şi, în acelaşi timp, puncte de urmărire a comerţului maritim din Levant. Acestea erau „cei doi ochi principali ai Comunei" (*oculi capitales communis*)[262].

Cu privire la epoca dominaţiei latine în Peloponeș se găsesc informaţii interesante în diferite izvoare, în special în aşa-numita *Cronică a Moreei* (secolul XIV), care a supravieţuit în mai multe variante, greacă (în versuri), franceză, italiană şi spaniolă. Dacă din punctul de vedere al expunerii exacte a faptelor *Cronica Moreei* nu poate ocupa un loc de frunte între celelalte izvoare, ea oferă totuşi un număr mare de informaţii preţioase despre condiţiile de viaţă din epoca dominaţiei france în Peloponeș, despre instituţii, despre viaţa privată din acea vreme şi, în fine, despre geografia Moreei. *Cronica Moreei*, ca izvor extrem de bogat şi variat în informaţii cu privire la viaţa internă şi istoria culturală a epocii, când elementele greco-bizantine şi cele feudale-apusene s-au întâlnit şi au creat condiţii foarte interesante de viaţă, merită o atenţie specială.

Câţiva savanţi cred[263] că dominaţia francă din Moreea şi, probabil, chiar *Cronica Moreei* l-au influenţat pe Goethe, care, în cel de-al treilea act al părţii a II-a din tragedia sa *Faust*, transportă acţiunea în Grecia, la Sparta, unde are loc povestea de dragoste dintre Faust şi Elena. Faust este reprezentat aici ca prinţ al Peloponesului cucerit, înconjurat de feude; caracterul regimului său ne aminteşte întru câtva de unul dintre Villehardouin-i, amintit în *Cronica Moreei*. Într-o discuţie dintre Mefisto, întruchipat de Phorkias, şi Elena, J. Schmitt consideră că este descrisă fără nicio umbră de îndoială Mistra, care fusese construită cu siguranţă în timpul dominaţiei latine din Moreea. Phorkias spune:

Mulţi ani a văii coastă părăsită-a fost,
Ea dincolo de Sparta urcă înspre nord

260. *The Chronicle of Morea*; ed. J. Schmitt, v. 2712-2713; ed. P. Kalonares, 114.
261. Vezi W. Miller, *The Latins in the Levant*, 6.
262. Vezi Hopf, *Geschichte Griechenlands*, II, 10.
263. Vezi, spre exemplu, *Chronicle of Morea*; ed. Schmitt, lviii-lxvi.

Şi-n spate stă Tayget, cu sprintenul pârâu
Eurotas, care se lărgeşte mult spre stuf,
Ca-n valea noastră să hrănească lebede.
Acolo îndărăt, pe plai s-a aşezat
Un neam semeţ, de prin cimeriene nopţi,
Cetate trainică-a-nălţat, de netrecut,
Silind pământuri, ca şi oameni, după plac*

Apoi găsim descrierea unui castel care, cu coloane, pilaştri, arcade, terase, galerii, armurerie, are aspectul unui veritabil castel medieval. Tot acest pasaj din tragedie pare să fi fost scris sub influenţa *Cronicii Moreei*. Cucerirea acesteia de către franci a inspirat multe scene poetice din marea operă a lui Goethe, *Faust*[264]. Luarea Constantinopolului de către cruciaţi şi apariţia Imperiului latin l-au pus pe papă într-o situaţie dificilă. Inocenţiu al III-lea se opusese devierii cruciadei şi îi excomunicase pe cruciaţi şi pe veneţieni după capturarea cetăţii Zara; dar, după căderea capitalei Imperiului bizantin, el se afla în faţa unui fapt împlinit.

Împăratul Balduin, care în scrisoarea sa către papă se intitula „din mila lui Dumnezeu, împărat al Constantinopolei şi veşnic Augustus", precum şi „vasal al papei" (*miles suus*)[265], îl anunţa pe acesta din urmă despre luarea capitalei bizantine şi despre alegerea sa. În răspunsul său, Inocenţiu al III-lea uita total de atitudinea sa anterioară. El „se-nveseleşte în Domnul" (*gravisi sumus in Domino*) de minunea săvârşită „spre lauda şi slava numelui Său, spre cinstea şi folosul scaunului apostolic şi spre folosul şi preamărirea poporului creştin"[266]. Papa făcea apel la întregul cler, la toţi suveranii şi la toate popoarele ca să sprijine cauza lui Balduin şi îşi exprima speranţa că, după cucerirea Constantinopolului, recucerirea Ţării

---

* Am redat textul după varianta românească a lui Mihail Nemeş, Ed. Paralela 45, Piteşti, 2005, 392 – n. trad.

264. Această teorie este uneori respinsă. Vezi, spre exemplu, O. Pniower, *Deutsche Literaturzeitung*, XXV (1904), 2739-2741. Dar cei mai mulţi dintre savanţi, inclusiv eu însumi, sunt convinşi că Goethe a avut în minte Mistra când a scris acest pasaj special: E. Gerland, „Die Quellen der Helenaepisode in Goethes Faust", *Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum*, XXV (1910), 735-739; A. Struck, *Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt*, 17-18; H. Grégoire, *Byzantion*, V (1930), 781. De curând a fost lansată o nouă teorie: izvorul lui Goethe nu a fost *Cronica Moreei*, ci o *Cronică* bizantină târzie a lui Dorotei de Monemvasia: J. Moravcsik, „Zur Quellenfrage der Helenaepisode in Goethes Faust", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, VIII (1931), 41-56 [publicată mai târziu şi în Gyula Moravcsik, *Studia Byzantina*, Amsterdam 1967, 428-438 – n. trad.]; H. Grégoire, „Une Source byzantine du second Faust", *Revue de l'Université de Bruxelles*, XXXVI (1930-1931), 348-354; F. Dölger, „Die neuentdeckte Quelle zur Helenaszene in Goethes Faust. Die Prophylaen", *Beilage zur Münchener Zeitung*, XXVIII (1931), 289-290. [Vezi şi: Richard Busch-Zantner, *Die Stätte von Mistra: eine Faust-Wirklichkeit*, Leipzig, 1921; Richard Hauschild, *Mistra–Die Faustburg Goethes. Erinnerungen an eine Griechenlandfahrt*, Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-historische Klasse, Bd 54, Heft 4, Berlin, 1963; Martin Dolch, „Goethe und die mittelalterlichen Quellen", în Jürgen Keddigkeit (ed.), *Vestigiis historiae Palatinae: Festschrift für Karl Scherer zum 65. Geburtstag* (Beiträge zur pfälzischen Geschichte 20), Kaiserslautern, 2002, 113-121 – n. trad.]

265. Tafel, Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte*, I, 502.

266. Tafel, Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte*, I, 516-517.

Sfinte din mâinile necredincioşilor va fi mai uşor de înfăptuit ; la sfârşitul scrisorii, papa îl sfătuia pe Balduin să fie un fiu credincios şi supus al Bisericii Romane[267] Într-o altă scrisoare, Inocenţiu scria : „Fireşte, chiar dacă ne bucurăm să aflăm de întoarcerea Constantinopolului la ascultarea faţă de maica sa, Sfânta Biserică Romană, am fi fost şi mai bucuroşi dacă Ierusalimul ar fi revenit în mâinile poporului creştin"[268].

Dar atitudinea papei s-a schimbat atunci când a aflat în detaliu despre toate ororile jefuirii Constantinopolului şi despre textul tratatului cu privire la împărţirea Imperiului. Tratatul avea un caracter pur secular, cu o tendinţă clară de a elimina implicarea Bisericii. Balduin nu ceruse papei să-i fie recunoscut titlul imperial ; Balduin şi Dandolo tranşaseră independent chestiunea Sfintei Sofii, a alegerii patriarhului, a proprietăţii bisericeşti şi a celorlalte probleme religioase. În timpul jefuirii Constantinopolului, multe biserici şi mănăstiri au fost pângărite. Toate acestea i-au umplut papei inima de amărăciune şi de nemulţumire faţă de cruciaţi. El îi scria marchizului de Montferrat : „neavând nici drept şi nici putere asupra grecilor, pari să te fi îndepărtat cu nechibzuinţă de la jurământul tău curat atunci când nu te-ai îndreptat împotriva saracinilor, ci împotriva creştinilor, neavând intenţia de a recuceri Ierusalimul, ci Constantinopolul, preferând bogăţiilor cereşti pe cele pământeşti. Dar mai grav este că unii (dintre cruciaţi) nu au ţinut cont nici de credinţă, nici de vârstă, nici de sex [...]"[269]

Astfel, Imperiul latin de Răsărit, întemeiat pe baze feudale, nu avea mare putere politică. Mai mult, în chestiunile bisericeşti, în relaţiile dintre Imperiu şi curia papală, statul bizantin a fost incapabil pentru un timp să stabilească legături satisfăcătoare.

Scopul cavalerilor apuseni şi al comercianţilor nu a fost atins în totalitate, deoarece nu toate teritoriile bizantinilor au ajuns în mâinile noilor formaţiuni politice latine din Răsărit. După 1204, existau trei state greceşti independente. Imperiul de la Niceea, sub conducerea dinastiei Lascarizilor, aflat în partea apuseană a Asiei Mici, între formaţiunile latine din Asia Mică şi teritoriile Sultanatului de Iconium sau Rum, posedând şi o parte a ţărmului Mării Egee, era cel mai mare centru grecesc independent şi rivalul cel mai periculos al Imperiului latin. Apoi, în partea apuseană a Peninsulei Balcanice, în Epir, a fost întemeiat Despotatul de Epir sub conducerea dinastiei Comneno-Angelilor. În fine, mult mai departe, pe ţărmul sud-estic al Mării Negre, fusese înfiinţat în 1204 Imperiul de Trebizonda sub conducerea dinastiei „Marilor Comneni".

Dacă latinii nu au ajuns în Răsărit la nicio unitate politică, ei nu au ajuns nici la vreuna religioasă, căci aceste trei state greceşti au rămas credincioase învăţăturii şi practicii Bisericii greceşti răsăritene ; astfel, din punctul de vedere politic al papei, ei erau schismatici. Niceea îi displăcea în mod deosebit papei ; acolo, episcopul grec, nerecunoscându-l deloc pe patriarhul latin din Constantinopol, se intitula pe sine însuşi patriarh al Constantinopolului. În plus, grecii din Imperiul latin, în ciuda subjugării lor politice de către latini, nu au adoptat credinţa romană. Ocuparea militară a ţării nu a însemnat şi unirea bisericească.

Consecinţele cruciadei a IV-a au fost fatale atât pentru Imperiul bizantin, cât şi pentru viitorul cruciadelor. Imperiul nu a mai putut să-şi revină niciodată după lovitura primită în 1204 ; el a pierdut pentru totdeauna rolul de putere politică universală. Din punct de vedere politic, Imperiul de Răsărit a încetat să mai existe ca unitate organică ; el a făcut loc unui

267. Inocenţiu III, *Epistolae VII*, 153 ; ed. Migne, *Patrologia Latina,* CCXV, 455.
268. Inocenţiu III, *Epistolae IX*, 139 ; ed. Migne, *Patrologia Latina,* CCXV, 957-958.
269. Inocenţiu III, *Epistolae VIII*, 133 ; ed. Migne, *Patrologia Latina,* CCXV, 712.

număr de state feudale şi niciodată, nici măcar după refacerea sa de către Paleologi, nu şi-a mai recâştigat strălucirea şi influenţa de odinioară.

Cu privire la semnificaţia cruciadei a IV-a în cadrul mişcării cruciate în ansamblu, aceasta a arătat, înainte de toate, cât se poate de clar, că ideea de cruciadă a devenit în totalitate una seculară; în al doilea rând, ea a scindat singura cauză care atrăsese la început popoarele apusene spre Orient. După 1204, apusenii au trebuit să-şi concentreze forţele nu doar împotriva musulmanilor din Palestina şi Egipt, ci, la o scară mai mare, spre noile formaţiuni ale acestora aflate pe teritoriul Imperiului de Răsărit, pentru a-şi putea menţine aici puterea. Rezultatul a fost, bineînţeles, întârzierea luptei împotriva musulmanilor din Ţara Sfântă.

Viaţa internă sub Comneni şi Angeli

Probleme bisericeşti

Viaţa bisericească din Bizanţul Comnenilor şi Angelilor este importantă în special pentru două aspecte: în primul rând, pentru efortul de a rezolva unele probleme religioase ale societăţii bizantine care au fost de o importanţă vitală pentru epoca respectivă; în al doilea rând, pentru relaţiile Bisericii Răsăritene cu cea Apuseană, a Patriarhiei de Constantinopol cu papalitatea.

În atitudinea faţă de Biserică, împăraţii din dinastiile Comnenilor şi Angelilor au adoptat în mod ferm concepţia cezaropapistă, atât de caracteristică Bizanţului. Într-una dintre versiunile *Istoriei* lui Nicetas Choniates întâlnim cuvintele următoare ale lui Isaac Angelos: „Pe pământ nu există nicio diferenţă de putere între Dumnezeu şi împărat; împăraţilor le este îngăduit să facă orice şi pot să folosească absolut tot ceea ce aparţine lui Dumnezeu, împreună cu ceea ce este al lor, căci ei au primit puterea imperială de la Dumnezeu, iar între Dumnezeu şi ei nu există vreo diferenţă"[270]. Acelaşi scriitor, vorbind despre politica bisericească a lui Manuel Comnenul, descrie concepţia generală a împăraţilor bizantini, care se considerau „judecători fără de greşeală în chestiunile legate de Dumnezeu şi de oameni"[271]. Această concepţie a fost susţinută în a doua jumătate a secolului al XII-lea de către cler. Celebrul canonist grec şi comentator al aşa-numitului *Nomocanon* al lui Pseudo-Fotie (o colecţie de canoane cuprinzând 14 capitole), patriarhul Antiohiei, Teodor Balsamon, care a trăit în timpul ultimului Comnen şi al primului Angelos, scria: „Împăraţii şi patriarhii trebuie respectaţi ca învăţători ai Bisericii datorită ungerii lor sfinte. De aceea, împăraţii ortodocşi au puterea să înveţe poporul creştin şi, asemeni preoţilor, să tămâieze ca act de slujire a lui Dumnezeu". Gloria lor constă în aceea că, la fel ca soarele, luminează lumea dintr-un capăt într-altul datorită strălucirii ortodoxiei lor. „Puterea şi activitatea împăraţilor privesc trupul şi sufletul (omului), în timp ce puterea şi activitatea patriarhului se răsfrâng doar asupra sufletului."[272] Acelaşi autor afirma: „Împăratul nu se supune nici legilor şi nici canoanelor"[273].

270. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 583.
271. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 274.
273. Ῥάλλη καὶ Πότλη, Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων, IV, 544, 545.
274. Theodori Balsamonis, *In canonem XVI Concilii Carthaginiensis*; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXXXVIII, 93. Vezi G. Vernadski, „Die kirchlich-politische Lehre der Epanagoge und ihr Einfluss auf das russische Leben im XVII. Jahrhundert", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, VI (1928), 120.

Viaţa bisericească sub Comneni şi Angeli a oferit împăraţilor posibilitatea de a-şi aplica ideile cezaropapiste: pe de o parte, multe „erezii" şi „false învăţături" au agitat foarte puternic spiritele în rândul populaţiei. Pe de altă parte, ameninţarea venită din partea turcilor şi pecenegilor şi noile relaţii dintre Răsărit şi Apus apărute în urma cruciadelor au început să ameninţe existenţa însăşi a Bizanţului ca stat independent şi i-au obligat pe împăraţi să ia în considerare cu atenţie şi să examineze serios problema unirii cu Biserica Romană, care, prin persoana papei, putea să prevină pericolul politic ce ameninţa Răsăritul dinspre Apus.

Cât priveşte chestiunile religioase, primii doi Comneni au fost în general apărători ai credinţei şi Bisericii Ortodoxe Răsăritene; totuşi, în urma unor presiuni politice, ei au făcut câteva concesii Bisericii Apusene. Fiica lui Alexios Comnenul, Ana, entuziasmată de activitatea tatălui ei, îl numeşte pe acesta în *Alexiada*, indiscutabil cu exagerare, „cel de-al treisprezecelea apostol"; or, dacă această onoare trebuie să aparţină lui Constantin cel Mare, Alexios Comnenul poate „fi pus în acelaşi rând cu Constantin sau, dacă cineva are vreo obiecţie, imediat după Constantin"[274]. Cel de-al treilea Comnen, Manuel, a pricinuit multe necazuri Bisericii Răsăritene din cauza politicii sale utopice orientate spre Apus.

În viaţa bisericească internă a Imperiului, împăraţii şi-au îndreptat atenţia în special spre combaterea erorilor dogmatice şi a mişcărilor eretice din timpul lor. Pe de altă parte, împăraţii au fost alarmaţi de creşterea excesivă a proprietăţii bisericeşti şi mănăstireşti, împotriva căreia statul a luat din când în când măsuri corespunzătoare.

Ca să ofere fonduri pentru apărarea statului şi pentru a-şi recompensa susţinătorii, Alexios Comnenul a confiscat o parte din bunurile mănăstireşti şi a transformat câteva vase de cult în monede. Dar, ca să astâmpere nemulţumirile prilejuite de măsurile luate, împăratul a returnat bisericilor o sumă egală cu valoarea vaselor şi a condamnat propria-i acţiune printr-o novelă specială, „interzicând folosirea vaselor de cult pentru nevoi publice"[275]. Prin repunerea în vigoare a novelei abrogate a lui Nichifor Phokas (964), Manuel limita din nou creşterea proprietăţii bisericeşti şi mănăstireşti; dar, în cele din urmă, printr-o serie de alte novele, el a fost nevoit să îmblânzească, pe cât posibil, consecinţele severe ale acestui decret.

Dezordinea şi declinul moral al clerului îl alarmară pe Alexios Comnenul, care, într-una dintre novelele sale, declara că, „deoarece clerul devine pe zi ce trece tot mai rău, credinţa creştină se află în pericol"[276]; el a plănuit câteva măsuri pentru a ridica nivelul moral al membrilor clerului prin ameliorarea vieţii lor, potrivit regulilor canonice, prin creşterea nivelului educaţiei, prin intensificarea activităţii pastorale ş.a.m.d. Din păcate, din cauza condiţiilor generale ale timpului, nu a reuşit întotdeauna să-şi ducă la bun sfârşit frumoasele sale proiecte.

Comnenii, care uneori se declarau totuşi împotriva creşterii excesive a proprietăţii Bisericii, erau în acelaşi timp protectori şi întemeietori de mănăstiri. În timpul lui Alexios, Muntele Athos a fost scutit de către împărat pentru totdeauna de taxe şi de orice alte

274. Anna Comnena, *Alexias*, XIV, 8 [8]; ed. Reifferscheid, II, 259 [Anna Comnena, *Alexiada*, Bucureşti, 1977, vol. II, 293; am adaptat traducerea textului la cel redat de Vasiliev, renunţând parţial la varianta românească – n. trad.].

275. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 355-358. Vezi V. Grumel, „L'Affaire de Léon de Chalcédoine. Le chrysobulle d'Alexis Ier sur les objets sacrés", *Études byzantines*, II (1945), 126-133.

276. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 414.

presiuni; „funcţionarii civili nu trebuie să aibă de-a face cu Sfântul Munte"[277]. Ca şi înainte, Athosul nu era dependent de vreun episcop; *protosul*, adică preşedintele consiliului egumenilor (stareţi, priori) mănăstirilor atonite, era numit de împăratul însuşi, încât Athosul depindea direct de el. Sub Manuel, ruşii, care se găseau deja pe Muntele Athos şi care deţineau o mică mănăstire, au primit din ordinul consiliului egumenilor (*protaton*) mănăstirea Sfântul Pantelimon, care se bucură până în ziua de astăzi de un mare renume.

Alexios Comnenul l-a sprijinit şi pe Sfântul Hristodul să întemeieze pe insula Patmos, unde, potrivit tradiţiei, Sfântul Ioan a scris Apocalipsa, o mănăstire cu hramul acestui sfânt, care există şi astăzi. În *chrysoboullon*-ul promulgat în legătură cu această chestiune, împăratul îi dădea lui Hristodul această insulă ca proprietate permanentă şi inalienabilă, scutită de orice taxă; de asemenea, se interzicea oricărui funcţionar să apară pe insulă[278]. În viaţa mănăstirii a fost introdus un regim strict[279] Chalandon spune că „insula Patmos a devenit o mică republică ecleziastică şi aproape independentă, unde doar călugării puteau trăi"[280]. Atacurile selgiucizilor asupra insulelor arhipelagului i-au obligat pe Hristodul şi călugării săi să părăsească Patmosul şi să se refugieze în Eubeea, unde Hristodul muri la sfârşitul secolului al XI-lea. Reformele lui Hristodul nu i-au supravieţuit, iar încercarea sa din Patmos s-a sfârşit cu un eşec total[281]

Ioan Comnenul a construit în Constantinopol mănăstirea Pantocrator (Atotţiitorul) şi a instituit acolo un spital foarte bine organizat, pentru săraci, care avea 50 de paturi. Ordinea internă a acestuia este descrisă detaliat în statutul (*typikon*) promulgat de împărat în legătură cu spitalul[282] şi este exemplul „probabil cel mai impresionant pe care l-a păstrat istoria cu privire la ideile umanitare din societatea bizantină"[283].

---

277. P. Uspenski, *The Christian Orient. Athos*, III (I), 226-227 [în rusă]; P. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, 172.
278. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 370-371; F. Miklosich, J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, VI, 45.
279. Vezi *Regula pro monasterio S. Ioannis Teologi in insula Patmo*, în F. Miklosich, J. Müller, *Acta et diplomata*, VI, 59-80, şi în K. Boines, Ἀκολουθία ἱερὰ τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Χριστοδούλου.
280. Chalandon, *Alexis Ier Comnène*, 289. Vezi şi P. Iakovenko, *On the History of the Immunity in Byzantium*, 10-11 [în rusă].
281. Vezi E. LeBarbier, *Saint Christodule et la réforme des couvents grecs au XIe siècle*, ed. a II-a, 1863, 51-56; această ultimă bibliografie conţine multe erori. R.P. Dom P. Renaudin, „Christodoule, higoumene de Saint-Jean, à Patmos (1020-1101)", *Revue de l'orient chrétien*, V (1900), 215-246; Oeconomos, *La Vie religieuse dans l'empire byzantin au temps des Comnènes et des Anges*, 142-152.
282. Textul grec al statutului (*typikon*) a fost publicat de A. Dmitrievski, *The Description of the Liturgical Manuscripts Preserved in the Libraries of the Orthodox East*, I (I), 682-687 [în rusă şi greacă].
283. F.I. Uspenski, „The Tendency of Conservative Byzantium to Adopt Western Influences", *Vizantiyskiy vremennik*, XXII (1916), 26 [în rusă]. Vezi şi L. Oeconomos, *La Vie religieuse dans l'empire byzantin*, 193-210; E. Jeanselme, L. Oeconomos, *Les Œuvres d'assistance et les hôpitaux byzantins au siècle des Comnènes*, 11-18; Charles Diehl, „La Société byzantine à l'époque des Comnènes", *Revue historique du sud-est européen*, VI (1929), 242-249; extras, 52-57. Pan S. Codellas, „The Pantocrator, the Imperial Byzantine Medical Center of the Twelfth Century A.D. in Constantinople", *Bulletin of the History of Medicine*, XII, 2 (1942), 392-410.

Viaţa intelectuală a epocii Comnenilor s-a evidenţiat printr-o activitate intensă. Unii savanţi au numit chiar această perioadă „epoca renaşterii elene", înfăptuită de atâţia oameni eminenţi ai Imperiului, ca, spre exemplu, Mihail Psellos. Această renaştere intelectuală s-a exprimat în timpul Comnenilor în moduri diferite, inclusiv prin apariţia unor doctrine eretice şi erori dogmatice cu care împăraţii, ca protectori ai credinţei ortodoxe, aveau să intre în dispută. Această trăsătură a epocii Comnenilor se reflectă în aşa-numitul *Synodicon*, adică în lista cu numele ereticilor şi ale doctrinelor antibisericeşti, care se citeşte încă în fiecare an în Biserica Ortodoxă Răsăriteană în timpul primei săptămâni din Postul Mare, când este pronunţată anatema împotriva ereticilor şi a învăţăturilor antibisericeşti în general; un număr considerabil dintre numele şi doctrinele anatemizate în *Synodicon* îşi au originea în timpul lui Alexios şi Manuel Comnenul[284].

Alexios şi-a îndreptat energia împotriva pavlicienilor şi a bogomililor, care se stabiliseră de mult timp în Peninsula Balcanică, în special în regiunea Philippopolis. Dar nici persecutarea ereticilor, nici disputele publice organizate de împărat, nici arderea pe rug a liderului bogomililor, călugărul Vasile, nu au putut stârpi doctrinele lor, care, fără să se fi răspândit prea mult în Europa, au continuat să existe. Apoi, împăratul a apelat la călugărul Eftimie Zigaben, un om instruit în gramatică şi retorică, comentator al cărţilor Noului Testament şi al Epistolelor Sfântului Pavel, rugându-l să prezinte toate învăţăturile eretice existente, în special pe cea bogomilă, şi să le combată pe baza învăţăturii Părinţilor Bisericii. În conformitate cu dorinţa împăratului, Zigaben întocmi un tratat intitulat *Panoplia dogmatică a credinţei ortodoxe* [Πανοπλία δογματική – n.trad.], care, cuprinzând toate dovezile ştiinţifice potrivite pentru a combate argumentele ereticilor şi pentru a arăta deşertăciunea lor, avea să servească drept manual pentru lupta împotriva învăţăturilor eretice[285]. În ciuda acestui fapt, sub Manuel, nimic nu l-a împiedicat pe călugărul Nifon să predice învăţătura bogomilă[286].

Între alte evenimente ale vieţii intelectuale bizantine din timpul lui Alexios Comnenul s-a numărat şi pe faptul că eruditul filosof Ioan Italos (originar din Italia), ucenicul lui Mihail Psellos, a fost acuzat că a sugerat „auditoriului său teoriile false şi învăţăturile eretice, condamnate de Biserică şi contrare Scripturii şi tradiţiei Părinţilor Bisericii, de a nu cinsti sfintele icoane"[287] ş.a.m.d. Actele oficiale ale acuzării lui Ioan Italos de erezie, publicate şi interpretate de savantul rus F. Uspenski, deschid o pagină interesantă în viaţa intelectuală a epocii primului Comnen. La sinodul care a analizat cazul lui Italos nu a fost judecat doar un eretic care predica o învăţătură periculoasă pentru Biserică, ci şi un profesor al unei şcoli înalte, care preda unor oameni maturi şi care era influenţat de ideile lui Aristotel, ale lui Platon (în parte) şi ale altor filosofi. Au fost convocaţi şi câţiva dintre discipolii săi la curte. După ce a analizat concepţiile lui Italos, sinodul i-a declarat amăgitori şi eretici. Patriarhul, în grija căruia fusese dat Italos pentru a fi adus la adevăr, a devenit el însuşi, scandalizând Biserica şi populaţia, adept al doctrinei lui Italos. Mai apoi, printr-o poruncă a împăratului, s-a alcătuit o listă cu ereziile lui Italos. În cele din urmă, a fost pronunţată anatema împotriva a 11 puncte ale doctrinei sale şi împotriva ereticului însuşi[288].

284. Despre *Synodicon*, vezi F.I. Uspenski, *Essays on the History of Byzantine Civilization*, 89-145 [în rusă].
285. Migne, *Patrologia Graeca*, CXXX, 9-1362.
286. Oeconomos, *La Vie religieuse dans l'empire byzantin*, 38-47.
287. F.I. Uspenski, „The Official Report on the Accusation of John Italus of Heresy", *Transactions of the Russian Archeological Institute in Constantinople*, II (1897), 3, 10 [în rusă].
288. Cele 11 puncte au fost publicate de F.I. Uspenski, *Synodikon for the First Sunday of Lent*, 14-18 [în rusă]; în franceză, la Oeconomos, *La Vie religieuse dans l'empire byzantin*, 25-28.

De vreme ce nu toate operele lui Italos sunt publicate, este imposibil să ne formăm o părere fermă cu privire la persoana şi doctrina sa. De aceea, există o anumită lipsă de unitate a părerilor printre savanţi cu privire la această chestiune. În timp ce, aşa cum scria F. Uspenski, „libertatea gândirii filosofice era limitată de autoritatea supremă a Scripturilor şi a operelor Sfinţilor Părinţi ai Bisericii"[289], Italos, după cum afirmă câţiva cercetători, ca de exemplu Bezobrazov şi Brianzev, „considera posibil ca în [rezolvarea] anumitor probleme să fie preferată filosofia păgână în locul învăţăturii creştine"[290]; el separa domeniul teologiei de cel al filosofiei şi admitea posibilitatea împărtăşirii unei păreri autonome într-un domeniu sau altul"[291]. În cele din urmă, în legătură cu cazul Italos, N. Marr a ridicat „cea mai importantă problemă şi anume dacă iniţiatorii procesului lui Italos erau la acelaşi nivel intelectual cu cel care pretindea separarea filosofiei de teologie şi dacă, după ce l-au condamnat pe gânditor pentru intruziune în domeniul teologiei, i-au acordat libertatea de gândire în domeniul pur al filosofiei"[292]. Bineînţeles, răspunsul este negativ: în acea vreme, o astfel de libertate era imposibilă. Dar Italos nu poate fi considerat doar teolog. „El a fost un filosof condamnat din cauză că sistemul său filosofic nu era în acord cu doctrina Bisericii"[293]; iar cel mai recent cercetător al vieţii religioase din timpul Comnenilor spune că toate informaţiile arată clar că Italos aparţinea şcolii neoplatonice[294]. Toate discrepanţele şi diferenţele de opinie arată cât de importantă este problema lui Ioan Italos din punctul de vedere al istoriei culturii bizantine de la sfârşitul secolului al XI-lea şi începutul celui de-al XII-lea.

Dar asta nu e tot. Atenţia s-a îndreptat spre doctrinele care au apărut în filosofia europeană apuseană în timpul vieţii lui Ioan Italos şi care semănau cu învăţăturile acestuia; spre exemplu, o astfel de asemănare poate fi găsită în doctrina lui Abelard, faimosul savant şi profesor francez din prima jumătate a secolului al XII-lea, a cărui autobiografie, *Historia calamitatum*, încă este citită cu viu interes. Având în vedere problema complicată şi insuficient cercetată a influenţelor reciproce dintre Răsărit şi Apus în această epocă, ar fi pripit să afirmăm că scolastica europeană apuseană a fost dependentă de cea a Bizanţului; se poate afirma însă că „cercul ideilor cu care opera gândirea europeană în secolele XI-XIII era acelaşi pe care îl găsim şi în Bizanţ"[295].

În politica externă bisericească, epoca primilor trei Comneni a fost caracterizată de relaţiile active cu papalitatea şi cu Biserica Apuseană. Motivul principal al acestor relaţii, aşa cum arată apelul împăratului Mihail al VII-lea Parapinakes către papă, a fost pericolul turc şi peceneg care ameninţa Bizanţul din exterior. Acest pericol i-a obligat pe împăraţi să caute ajutor în Apus, chiar cu preţul unirii Bisericilor. Aşadar, tendinţa Comnenilor de a înfăptui unirea cu Biserica Romei se explică doar prin cauze politice pur externe.

În perioada cea mai dificilă, adică la sfârşitul deceniul al optulea şi începutul celui de-al nouălea ale secolului al XI-lea, Alexios Comnenul a întins mâna spre împăcare şi înţelegere

289. *Essays on Byzantine Civilization*, 171 [în rusă].
290. P. Bezobrazov, *Vizantiyskiy vremennik*, III (1896), 128 [în rusă].
291. D. Brianzev, „John Italus", *Vera i Razum*, II, I (1904), 328 [în rusă].
292. N. Marr, „John Petritzi, Iberian (Gruzinian) Neoplatonist of the Eleventh and Twelfth Centuries", *Zapiski Vostochnago otdeleniya russkago Archeologicheskago Obchestwa*, XIX (1909), 107 [în rusă].
293. Chalandon, *Alexis Ier Comnène*, 316; Oeconomos, *La Vie religieuse dans l'empire byzantin*, 29.
294. Oeconomos, *La Vie religieuse dans l'empire byzantin*, 29. Autorul francez continuă în cartea sa opera lui Uspenski.
295. Uspenski, *Essays on Byzantine Civilization*, 178, 181, 183 [în rusă].

cu papa Urban al II-lea, promiţându-i să convoace un sinod la Constantinopol pentru a discuta problema azimelor şi alte subiecte care separau cele două Biserici. În 1089 a avut loc la Constantinopol un sinod al episcopilor greci, prezidat de Alexios I. La acest sinod s-a pus în discuţie dorinţa lui Urban al II-lea de a fi trecut din nou în dîptice şi pomenit la slujbe şi, ca urmare a presiunii făcute de împărat, această problemă delicată şi-a găsit o rezolvare pozitivă[296]. Probabil că din această epocă datează tratatul lui Teofilact al Bulgariei *Despre rătăcirile latinilor*, în care V. Vasilievski vedea un semn al timpului[297] Ideea principală a tratatului este extraordinară. Autorul nu împărtăşea părerea generală cu privire la separarea definitivă a Bisericilor, nici nu admitea că rătăcirile latinilor sunt atât de numeroase încât schisma să fie inevitabilă; el se exprima împotriva spiritului de intoleranţă teologică şi a trufiei, care predomina printre contemporanii săi învăţaţi. Într-un cuvânt, Teofilact era dispus la concesii rezonabile în multe chestiuni. Dar în Simbolul de Credinţă nu puteau fi acceptate nicio ambiguitate şi niciun adaos; altfel spus, era imposibil de acceptat *filioque* în Simbolul de Credinţă al Bisericii Răsăritene.

Situaţia critică a Imperiului şi dificultăţile întâmpinate de Urban al II-lea la Roma, unde fusese ales un antipapă, au împiedicat însă convocarea sinodului planificat. Prima cruciadă, care a avut loc câţiva ani mai târziu, şi disputele ce s-au iscat, însoţite de neîncrederea reciprocă apărută între greci şi cruciaţi, au fost nefavorabile unei înţelegeri între cele două Biserici. Sub Ioan Comnenul, negocierile cu privire la unire au fost continuate între împărat şi papii Calixt al II-lea şi Honorius al II-lea; există două scrisori trimise de Ioan acestor papi. Trimişii papali, investiţi cu puteri depline pentru a trata această chestiune, sosiră în Constantinopol[298] Ei nu au izbutit să ajungă însă la vreun rezultat concret. Pe de altă parte, câţiva dintre învăţaţii latini din Apus luau parte la disputele teologice din Constantinopol. Un german, Anselm von Havelberg, care a scris în jurul anului 1150, ne-a lăsat o relatare a unei dispute, desfăşurată în prezenţa lui Ioan Comnenul în 1136, „la care erau prezenţi nu puţini latini, între care trei bărbaţi înţelepţi, versaţi în cele două limbi şi foarte instruiţi în literatură, şi anume: Iacob, un venetian, Burgundio, un pisan, şi al treilea, cel mai faimos între greci şi latini, mult deasupra tuturor pentru cunoaşterea ambelor literaturi, Moise după nume, un italian din oraşul Bergamo, pe care toată lumea l-a ales să fie interpret fidel pentru cele două partide"[299]

Relaţiile au devenit şi mai strânse sub succesorul latinofil al lui Ioan, Manuel I. Acesta, plin de speranţa refacerii Imperiului roman unic şi convins că nu poate primi coroana imperială decât de la Roma, oferi papei unirea dorită. Prin urmare, este evident că motivul negocierii unirii a fost de ordin pur politic. Istoricul german Norden remarca just că „[împăraţii] dinastiei Comnenilor sperau să ajungă să stăpânească Apusul cu ajutorul papei

296. Vezi articolul foarte interesant al lui W. Holtzmann „Die Unionsverhandlungen zwischen Alexios I und Papst Urban II. im Jahre 1089", *Byzantinische Zeitschrift*, XXVIII (1928), 40; autorul oferă trei texte greceşti nepublicate; textul cu privire la sinodul din 1089, 60-62.

297. Vasilievski, „Byzantium and the Patzinaks", *Works*, I, 83-85 [în rusă]. Tratatul se găseşte în Migne, *Patrologia Graeca*, CXXVI, 226-250.

298. Kap-Herr, *Die abendländische Politik Kaiser Manuels*, 9; Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 91; Chalandon, *Alexis Ier Comnène*; II, x-xi, 162-163; Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 59 (nr. 1302, 1303).

299. Anselmi Havelbergensis, *Dialogi*, II, capitolul I; ed. Migne, *Patrologia Latina*, CLXXXVIII, 1163. Vezi C.H. Haskins, *Studies in the History of Medieval Science*, 144, 197; Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, 294.

şi, în felul acesta, pe papa însuşi ; papii sperau ca prin sprijinul oferit de Comneni să poată ajunge stăpâni peste Biserica bizantină şi, prin aceasta, peste Imperiul bizantin"[300].

După cea de-a doua cruciadă, Manuel a corespondat cu câţiva papi. Papii înşişi erau uneori gata să întindă o mână prietenească împăratului, mai ales papa Adrian al IV-lea, care se afla în război cu regele Siciliei şi era supărat pe împăratul Frederic Barbarossa, care fusese de curând încoronat. În scrisoarea sa către arhiepiscopul Tesalonicului, Vasile, Adrian al IV-lea îşi exprima dorinţa „de a ajuta la aducerea tuturor fraţilor în sânul Bisericii celei Una" şi compara Biserica Răsăriteană cu drahma cea pierdută, cu oaia cea rătăcită şi cu Lazăr cel mort[301].

La scurt timp după aceasta, Manuel, prin intermediul trimişilor săi oficiali, a promis papei Alexandru unirea Bisericilor, cu condiţia ca papa să-i trimită înapoi coroana Imperiului roman care, împotriva oricărui drept, se afla în mâinile regelui german Frederic ; în cazul în care papa ar fi avut nevoie de bani sau sprijin militar în acest scop, Manuel i-ar fi trimis din abundenţă. Dar Alexandru al III-lea, a cărui situaţie în Italia se îmbunătăţise întrucâtva, îi refuză oferta.

Împăratul convocă în capitală un sinod pentru a pune capăt diverselor cauze de neînţelegere dintre latini şi greci şi a găsi câteva mijloace pentru a pregăti unirea Bisericilor. Manuel făcu tot posibilul pentru a-l convinge pe patriarh de necesitatea concesiilor. „Discuţia" de la sinod dintre Manuel şi patriarh este un document foarte interesant pentru că ne dezvăluie opiniile celor doi participanţi principali la sinod. În această „conversaţie", patriarhul spune că papa „pute a necredinţă" şi că preferă jugul „agarenilor" [mahomedanilor] celui al latinilor. Această afirmaţie a patriarhului, care reflectă în mod evident sentimentul bisericesc şi public al epocii, avea să fie repetată de multe ori în viitor, spre exemplu în secolul al XV-lea, în timpul căderii Bizanţului. Manuel fu nevoit să renunţe şi declară că ar fugi de latini „ca de otrava unui şarpe"[302]. Astfel, toate discuţiile purtate la sinod nu au dus la niciun rezultat. Ba chiar s-a hotărât să se rupă definitiv orice relaţie cu papa şi cu partizanii lui.

În felul acesta, Manuel eşuă total atât în politica sa externă laică, cât şi în cea bisericească. Acest eşec se explică prin faptul că politica împăratului în cele două domenii a fost una pur personală, nefiind întemeiată real şi solid pe opinia publică. Refacerea Imperiului unic era de mult timp imposibilă, iar tendinţele uniatiste ale lui Manuel nu au fost primite cu simpatie de populaţia Imperiului.

În ultimii cinci ani ai domniei Comnenilor (1180-1185), mai ales sub Andronic I, interesele bisericeşti au trecut în plan secund, de prim interes fiind situaţia externă şi internă a Imperiului. Andronic, inamic al politicii filolatine a predecesorului său, nu putea fi la începutul domniei sale un partizan al unirii cu Biserica Apuseană. În ceea ce priveşte chestiunile bisericeşti interne, el s-a purtat dur cu patriarhul Constantinopolului şi nu a

300. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 101.

301. Migne, *Patrologia Graeca*, CXIX, 928-929. [Corespondenţa dintre papa Adrian al IV-lea şi arhiepiscopul Vasile al Tesalonicului a fost detaliată şi tradusă în limba română încă din perioada interbelică : Teodor M. Popescu, „La o sută de ani de la schismă. I. O iniţiativă papală de unire a Bisericilor. II. Epistola lui Adrian al IV-lea către Vasile Ahridanul şi răspunsul acestuia (1155)", *Studii Teologice*, VII (1938-1939), 46-89 ; Teodor M. Popescu, „La o sută de ani după schismă. III. Consideraţiuni asupra scrisorilor schimbate între papa Adrian al IV-lea şi Vasile Ahridanul", *Studii Teologice*, VIII (1940), 77-104 – n. trad.]

301. C. Loparev, „Concerning the Unitarian Tendencies of Manuel Comnenus", *Vizantiyskiy vremennik*, XIV (1907), 339, 341, 342-43 ; 350, 353, 355 [în rusă].

admis disputele referitoare la credinţă[303] *Dialogul împotriva iudeilor*, care îi este adesea atribuit, aparţine unei epoci ulterioare.

În epoca Angelilor, plină de tulburări politice, viaţa bisericească s-a dovedit a fi la fel de tulburată. Împăraţii acestei case se simţeau stăpâni pe situaţie. Isaac, primul Angelos, îi depunea din scaun, după bunul său plac, unul după altul, pe patriarhii Constantinopolului.

În Bizanţ, sub Angeli, a izbucnit violenta controversă teologică în chestiunea Euharistiei. Împăratul însuşi luă parte la ea. Un istoric al epocii, Nicetas Choniates, spunea că problema era „dacă trupul lui Hristos, din care noi ne împărtăşim, este nestricăcios (ἄφθαρτον), aşa cum a devenit după Patimile şi Învierea Sa, sau stricăcios (φθαρτόν), aşa cum a fost înainte de Patimi"[304]. Aşadar, în această dispută, problema era „dacă Euharistia, din care ne împărtăşim, este supusă proceselor fiziologice firești, aşa cum se întâmplă cu orice aliment pe care omul îl consumă, sau nu este supusă acestor procese"[305]. Alexios Comnenul a fost apărătorul adevărului „întinat cu impertinenţă" şi a susţinut doctrina „incoruptibilităţii" Euharistiei. O astfel de controversă apărută în Bizanţ la sfârşitul secolului al XII-lea poate fi explicată prin influenţa apuseană, care era foarte puternică în Răsăritul creştin în epoca cruciadelor. După cum se ştie, astfel de dispute apăruseră în Apus cu mult timp în urmă ; chiar şi în secolul al IX-lea existaseră oameni care învăţau că Euharistia se supune aceloraşi procese ca oricare alt aliment.

În privinţa relaţiilor Angelilor cu papalitatea, ştim deja că papii erau ghidaţi de interesele lor politice, dorind, bineînţeles, să oblige Biserica Răsăriteană să accepte unirea. Planul papal a fost sortit eşecului. Situaţia internaţională extrem de complicată, mai ales cea care a precedat cruciada a IV-a, l-a adus în prim-plan pe regele Germaniei, care părea să joace un rol important în rezolvarea chestiunii bizantine. Or, regele Germaniei era cel mai periculos inamic al papalităţii, drept pentru care papa, pentru a-l împiedica pe împăratul apusean să pună stăpânire pe Imperiul de Răsărit, s-a străduit prin toate mijloacele să-l sprijine pe împăratul răsăritean „schismatic", chiar dacă acesta era un uzurpator ca Alexios al III-lea, care îl detronase pe fratele său Isaac. Inocenţiu al III-lea, în timpul cruciadei a IV-a, s-a trezit într-o situaţie mai degrabă penibilă atunci când, după ce s-a opus cu fermitate devierii cruciadei, capul Bisericii Apusene a fost nevoit să-şi schimbe treptat convingerea şi să recunoască în cucerirea Constantinopolului de către cruciaţi, fapt de o barbarie fără precedent, pedeapsa lui Dumnezeu.

În concluzie, viaţa religioasă sub domniile Comnenilor şi Angelilor, care s-au întins pe o perioadă de 123 de ani (1081-1204), a fost marcată de o activitate intensă în domeniul relaţiilor externe, iar în interior de o mare efervescenţă. Fără doar şi poate, din punct de vedere religios, această epocă are o mare importanţă şi trezeşte un interes profund[306].

Situaţia internă

Condiţiile financiare şi sociale. Se poate afirma ca teză generală că situaţia internă a Imperiului bizantin şi sistemul administrativ s-au schimbat puţin în cursul secolului al XII-lea. Deşi istoria Bisericii bizantine sub Comneni şi Angeli a fost insuficient cercetată, situaţia

303. Despre relaţia lui Andronic cu patriarhul şi cu Biserica în general, vezi Oeconomos, *La Vie religieuse dans l'empire byzantin*, 113-118.

304. Nicetas Choniates, *Historia* ; ed. Bonn, 682.

305. A. Lebedev, *The Situation of the Byzantine Eastern Church from the End of the Eleventh Century to the Middle of the Fifteenth Century*, ed. a II-a, 1902, 153 [în rusă].

306. Vezi Oeconomos, *La Vie religieuse dans l'empire byzantin*, 222.

este destul de diferită pentru viaţa socială şi economică. Şi dacă istoria vieţii interne a Bizanţului a fost cercetată insuficient, există în special o lipsă a cercetării asupra perioadei care începe cu epoca dinastiei Comnenilor. Chiar şi astăzi, istoriile consacră în mod obişnuit puţine capitole acestei teme, bazate uneori doar pe speculaţii generale, câteva remarci ocazionale ori o digresiune sau, în cel mai bun caz, mici articole cu privire la o problemă sau alta, încât, cel puţin în prezent, nu există o imagine corespunzătoare a istoriei interne a acestei epoci. Cel mai recent cercetător al perioadei, savantul francez Chalandon, a murit înainte să poată să publice continuarea promisă a cărţii sale, în care avea să fie discutată complet problema vieţii interne a Bizanţului în secolul al XII-lea[307]

Reprezentant al marii nobilimi funciare din Asia Mică, Alexios Comnenul devenea împărat al unui stat în care sistemul financiar era total dezorganizat atât din cauza numeroaselor campanii militare, cât şi din cauza tulburărilor interne ale unei perioade anterioare. În ciuda situaţiei financiare de nerezolvat, Alexios, în special în anii de început ai domniei sale, trebui să-şi răsplătească partizanii care-l susţinuseră pentru câştigarea tronului şi să-i umple de daruri bogate pe membrii familie sale. Războaiele aprige cu turcii, pecenegii şi normanzii şi chiar evenimentele legate de prima cruciadă cereau costuri enorme. Averile marilor proprietari de pământuri şi ale mănăstirilor slujeau ca mijloace pentru reumplerea vistieriei.

După câte se poate estima din informaţiile fragmentare ale izvoarelor, Alexios nu avea remuşcări în a confisca averile marilor proprietari de pământuri ; chiar şi în cazul conspiraţiei politice, pedeapsa cu moartea era adesea înlocuită de confiscarea pământului. Şi pământurile mănăstireşti, care erau oferite ca daruri (în greacă *charistikia*) pe viaţă şi ai căror beneficiari numiţi din această cauză *charistikaroi*, erau ameninţate de aceeaşi soartă a confiscării.

Sistemul numit *charistikia* nu a fost inventat de către Comneni, dar aceştia, din cauza dificultăţilor financiare prin care treceau, s-au folosit de el probabil mult mai des decât oricare alţii. Şi în secolele XI-XII întâlnim în uz sistemul *charistikia*. Mănăstirile erau dăruite atât clerului, cât şi mirenilor, chiar şi femeilor, şi se întâmpla uneori ca mănăstiri pentru bărbaţi să fie date unor femei şi mănăstiri pentru femei să fie date unor bărbaţi. Din partea celui numit *charistikarios* se aştepta ca acesta să apere interesele mănăstirii date în grija lui, să vegheze asupra ei pentru a o proteja de capriciile guvernatorului sau ale colectorilor de taxe şi de taxele ilegale şi să administreze cu pricepere câştigurile mănăstireşti, însuşindu-şi ca beneficii proprii veniturile ce rămâneau după îndeplinirea obligaţiilor. Bineînţeles, el îşi negocia în fapt datoriile, iar donaţiile mănăstireşti nu erau în general nimic altceva decât o sursă de venit şi profit. În acest sens, averea mănăstirească se diminua şi mănăstirile sărăceau. *Charistikia* erau foarte profitabile pentru cei care le primeau, iar înalţii funcţionari bizantini le căutau cu înflăcărare. Hotărârea lui Alexios de a transforma anumite odoare bisericeşti în bani a fost abrogată mai târziu de el însuşi.

Dar confiscările de pământuri erau prea puţine ca să poată îmbunătăţi situaţia financiară. Pe lângă acestea, Alexios a recurs la, probabil, cea mai proastă măsură din punct de vedere financiar : deprecierea banilor, devalorizarea monetară, pentru care izvoarele îl condamnă foarte aspru. Pe lângă monezile de odinioară făcute în întregime din aur, care erau numite *nomisma*, *hyperpyron* sau *solidus*, el a pus în circulaţie o monedă dintr-un aliaj de cupru şi aur sau argint şi aur numită *nomisma*, care era cotată la aceeaşi paritate cu moneda iniţială.

307. Chalandon, *Alexis Ier Comnene*, II, 316. Vezi câteva informaţii cu privire la politica internă, financiară şi economică a lui Alexios, sprijinite pe izvoare diplomatice, în special din documentele de la Muntele Athos, în Germaine Rouillard, „À propos d'un ouvrage récent sur l'histoire de l'État byzantin", *Revue de philologie* (octombrie 1942), 175-180.

Noua *nomisma*, în comparaţie cu prima, care valora cât 12 monede de argint sau *miliarisia*, era echivalentul doar a patru monezi de argint, deci valora doar o treime[308]. Dar Alexios a pretins ca taxele să fie plătite în monedă autentică. Astfel de măsuri au produs o confuzie şi mai mare în sistemul financiar al Imperiului şi au nemulţumit populaţia.

Situaţia externă dificilă şi falimentul financiar aproape complet în care se afla ţara, în ciuda măsurilor luate, au obligat statul să adune taxele cu mare severitate. Şi cum marii proprietari de pământuri, atât cei laici, cât şi cei bisericeşti, erau scutiţi de impozite, toată povara taxelor cădea pe umerii claselor inferioare, care erau sleite complet sub presiunea insuportabilă a nevoilor fiscale. Colectorii de impozite, care erau numiţi de un scriitor din a doua parte a secolului al XI-lea şi prima parte a celui de-al XII-lea, arhiepiscopul Bulgariei, Teofilact, „mai degrabă tâlhari decât colectori, dispreţuind atât poruncile divine, cât şi pe cele imperiale", făceau ravagii printre oameni[309].

Domnia precaută a lui Ioan Comnenul a îmbunătăţit întrucâtva situaţia financiară a statului, în ciuda războaielor aproape continue. Dar domnia succesorului său, Manuel, a adus ţara din nou aproape de faliment. În acest timp, populaţia Imperiului se diminuase şi, în consecinţă, capacitatea populaţiei de a plăti taxe scăzuse. Câteva regiuni din Asia Mică au fost abandonate din cauza invaziilor mahomedanilor. O parte a populaţiei lor a fost luată în captivitate, cealaltă parte a scăpat fugind în oraşele de pe litoral. Teritoriile abandonate nu puteau, bineînţeles, plăti impozite. Situaţia era similară în Peninsula Balcanică din cauza atacurilor ungurilor, sârbilor şi ale populaţiilor aflate dincolo de Dunăre.

Între timp, cheltuielile creşteau. Pe lângă cheltuielile pentru campaniile militare, Manuel cheltuia sume enorme de bani pentru o mulţime de străini care veniseră în Bizanţ datorită latinofiliei împăratului. În acelaşi timp, el cerea bani pentru clădiri, pentru a susţine luxul absurd de la curte şi pentru răsplătirea favoriţilor, atât bărbaţi, cât şi femei.

Istoricul Nicetas Choniates a prezentat în culori vii nemulţumirea generală provocată de politica financiară a lui Manuel[310]. Grecii din insulele Mării Ionice, neputând să mai suporte povara impozitelor, se predară normanzilor. Asemeni lui Alexios Comnenul, Manuel a încercat să îmbunătăţească situaţia financiară prin metoda confiscării averilor seculare şi bisericeşti şi a pus în vigoare celebra novelă a lui Nichifor Phokas din 964 cu privire la proprietatea funciară bisericească şi mănăstirească.

Doar în timpul ultimului Comnen, Andronic I, a cărui scurtă domnie a fost marcată de o reacţie împotriva politicii lui Manuel, s-a îmbunătăţit situaţia claselor impozabile. Andronic este cunoscut pentru că s-a evidenţiat drept protector al intereselor naţionale şi al claselor de jos împotriva politicii latinofile a lui Manuel şi împotriva marilor proprietari de pământuri. Marii proprietari de pământuri au fost aspru traşi la răspundere; guvernatorii provinciilor au început să primească salarii mari din bugetul de stat; vânzarea funcţiilor publice a încetat. Un istoric contemporan cu Andronic, Nicetas Choniates, zugrăvea această imagine idilică:

---

308. Valoarea aproximativă a *nomismei* (*hyperpyron* sau *solidus*) era de doi dolari, iar a unui *miliaresion*, de aproximativ 15-18 cenţi. [Dolarul la care se raportează A.A. Vasiliev este cel din perioada interbelică. Greutatea *nomismei* era de 4,55 g, cotată la 20,5-21 karate; vezi: P. Grierson, *Byzantine Coins*, London, 1982, 215-217; M.F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy C. 300-1450*, Cambridge, 1985, 513-517 – n. trad.]
309. *Epistola XXIV*; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXXVI, 405.
310. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 265-268.

Fiecare, ca să citez un profet, stătea liniştit la umbra copacilor săi şi după ce aduna strugurii şi roadele pământului le mânca cu bucurie şi dormea liniştit, fără frica colectorilor de impozite, fără să se gândească la rapacitatea sau avariţia agenţilor fiscali, fără să se uite cruciş la culegătorul din via sa sau să fie suspicios faţă de cel ce-i adună grâul ; el, care dădu Cezarului ce este al Cezarului, nu mai fu obligat cu nimic faţă de acesta ; nu a fost lipsit, aşa cum era obişnuit, şi de ultima cămaşă şi nu a fost adus în pragul morţii, aşa cum se întâmpla adesea odinioară[311].

Izvoarele bizantine oferă imagini dezolante ale vieţii interne a ţării sub Manuel, iar condiţiile, bineînţeles, nu au putut fi îmbunătăţite prea mult în timpul scurtei şi tumultuoasei domnii a lui Andronic. Dar călătorul evreu Benjamin, originar din oraşul spaniol Tudela, care vizitase Bizanţul în deceniul opt al secolului al XII-lea, adică în timpul lui Manuel, aduce în însemnările sale de călătorie o laudă fierbinte Constantinopolului, rezultat al observaţiei sale personale şi al comunicărilor sale orale. Benjamin scria cu privire la Constantinopol :

Din toate părţile Imperiului grecesc se aduce aici tribut an de an, iar cetăţile sunt pline de confecţii din mătase, purpură şi aur. Astfel de depozite şi bogăţie nu se găsesc nicăieri în lume. Se spune că impozitele capitalei aduc în fiecare an în jur de 20.000 de monezi de aur, provenite atât din închirierea de magazine şi pieţe, cât şi din taxele negustorilor care intră pe mare sau pe uscat. Locuitorii greci sunt foarte bogaţi în aur şi pietre preţioase şi merg îmbrăcaţi în veşminte de mătase cu broderii din aur, călăresc pe cai şi arată a prinţi. Într-adevăr, ţara este foarte bogată în tot felul de stofe, în pâine, carne şi vin. Bogăţie ca aceea din Constantinopol nu este de găsit nicăieri în toată lumea. Aici sunt şi oameni versaţi în întreaga literatură greacă şi fiecare mănâncă şi bea sub bolta lui de vie şi sub smochinul său[312].

Acelaşi călător spune în alt loc : „Tot felul de negustori vin aici din Ţara Babilonului, din Ţara Shinar (Mesopotamia), din Persia, Media şi din atotsuveranul Egipt, din Ţara Canaan şi din Imperiul Rusiei, din Ungaria, Pecenegia, Chazaria şi din Ţara Lombardiei şi Sepharad (Spania). Este un oraş aglomerat, iar negustorii vin aici din orice ţară, pe apă şi uscat, şi nu există altul ca el în lume cu excepţia Bagdadului, marele oraş al Islamului"[313]. Tot sub Manuel, al-Harawy (sau el-Herewy), călător arab, vizitează Constantinopolul, unde este bine primit de împărat. În cartea sa, el descrie cele mai importante monumente ale capitalei şi remarcă : „Constantinopolul este un oraş mai mare decât ne spune renumele său. Fie ca Dumnezeu, prin harul şi milostenia Sa, să facă din el capitala Islamului ! "[314]. Probabil că descrierea lui Benjamin de Tudela ar putea fi comparată cu câteva versuri ale lui Ioan Tzetzes, poet din timpul Comnenilor, care vorbesc despre Constantinopol. Parodiind

311. Nicetas Choniates, *Historia* ; ed. Bonn, 421-422.
312. Benjamin de Tudela, *Oriental Travels*, trad. M.N. Adler, 13 ; ed. L. Grünhut, M.N. Adler, 17-18 ; ed. M. Komroff, în *Contemporaries of Marco Polo*, 265-266.
313. Benjamin de Tudela, *Oriental Travels*, ed. Adler, 12 ; ed. Grünhut, Adler, 16. Despre Bagdad : Benjamin de Tudela, *Oriental Travels*, ed. Adler, 35-42 ; ed. Grünhut, Adler, 48-75 ; ed. Komroff, 264. Cf. G. Le Strange, *Bagdad During the Abbasid Caliphate*, 332.
314. *Indications sur les lieux de pèlerinage*, trad. C. Schefer, în *Archives de l'orient latin*, I, 589 ; A.A. Vasiliev, „Quelques Remarques sur les voyageurs du moyen âge a Constantinople", *Mélanges Charles Diehl*, I, 294-296.

două versuri ale lui Homer din *Iliada* (IV, 437-438), „căci ei (locuitorii din Troia) nu aparţin unui popor, nici unei singure limbi, ci limbile lor erau amestecate, iar ei erau aduşi de pretutindeni", Ioan Tzetzes spunea, nu fără amărăciune şi iritare: „Oamenii care locuiesc în oraşul lui Constantin sunt mari tâlhari; ei nu aparţin unei singure limbi, nici unui singur popor, ci sunt un amestec de limbi străine şi sunt oameni foarte răi: cretani şi turci, alani, oameni din Rodos şi Chios [...] toţi, hoţi şi corupţi, sunt consideraţi sfinţi în Constantinopol"[315]. Viaţa splendidă şi tumultuoasă a Constantinopolului sub Manuel îi amintea lui A. Andreades de viaţa unor capitale, precum Parisul din ultimii ani ai Imperiului, în ajunul catastrofei[316].

Este dificil de spus cu exactitate care era cifra populaţiei capitalei în acea vreme. Se poate presupune, dar nu este decât o ipoteză, că populaţia Constantinopolului la sfârşitul secolului al XII-lea număra între 800.000 şi 1.000.000 de locuitori[317].

În legătură cu înmulţirea proprietăţilor în timpul Comnenilor şi al Angelilor, proprietarii de pământuri au câştigat din ce în ce mai multă putere şi au devenit mai puţin dependenţi de conducerea centrală; feudalitatea progresa în Imperiu. Referindu-se la epoca ultimilor doi Comneni şi la cea a lui Isaac al II-lea Angelos, Cognasso scria: „Feudalismul acoperea de acum întreaga Europă, iar împăratul trebuia să se lupte cu marii seniori ai provinciilor, care nu consimt întotdeauna să furnizeze soldaţi cu generozitatea arătată, spre exemplu, pentru lupta împotriva normanzilor. [...] Fiind distrus echilibrul dintre elementele care formau platforma socială şi politică a Imperiului, aristocraţia ajunse să domine, iar în cele din urmă Imperiul căzu în mâinile ei. Monarhia este deposedată de putere şi bogăţie în favoarea aristocraţiei" Imperiul se grăbea spre propria-i ruină[318].

Epocii lui Manuel îi aparţine un foarte interesant *chrysoboullon* care interzicea transferul către orice altă persoană decât funcţionarul de rang senatorial sau militar al proprietăţii imobile acordate de către împărat. Dacă totuşi, contrar acestei reguli, avea loc un transfer, bunul în chestiune intra în proprietatea statului[319]. Această interdicţie a lui Manuel, care priva clasele de jos de şansa de a obţine donaţii funciare imperiale, a făcut din aristocraţi stăpâni peste teritorii imense[320]. Acest *chrysoboullon* a fost abrogat în decembrie 1182 de către Alexios al II-lea Comnenul. Abrogarea a fost semnată de acesta din urmă, dar, fără îndoială, a fost redactată sub presiunea atotputernicului regent Andronic. Începând cu 1182, donaţiile imperiale în proprietăţi imobile puteau fi transferate oricui, indiferent de statutul social[321].

Chrysoboullon-ul din 1182 trebuie interpretat în legătură cu noua politică a lui Andronic faţă de aristocraţia bizantină şi de marii proprietari de pământuri, împotriva cărora acesta

315. *Historiarum variarum Chiliades*; ed. T. Kiessling, Chilias XIII, vrs. 360-368, p. 496. Ioan Tzetzes este prezentat mai târziu.
316. A. Andreadès, „De la population de Constantinople sous les empereurs byzantins", *Metron*, I, 2 (1920), 97.
317. A. Andreadès, „De la population de Constantinople sous les empereurs byzantins", *Metron*, I, 2 (1920), 101.
318. Cognasso, „Un Imperatore bizantino della decadenza Isacco II Angelo", *Bessarione*, XXI (1915), 52-53, 59-60, 269-289; extras, 26-27, 33-34, 56-76.
319. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 457; câţiva ani mai târziu acest *chrysoboullon* a fost repetat (Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 498). Datarea acestui *chrysoboullon* este discutabilă; vezi: Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 457, 498; F. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 62-63 (nr. 1333) şi 70 (nr. 1398).
320. Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio*, 284 (72).
321. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 507.

avea să pornească o luptă încrâncenată. Alexios al II-lea Comnenul, semnând legea, a fost mai degrabă purtătorul de cuvânt al voinţei lui Andronic. De aceea nu poate fi acceptată opinia unor savanţi care consideră că interdicţia lui Manuel îi ţintise în mod evident pe franci şi ar fi împiedicat cumpărarea de terenuri de către negustorii străini şi că abrogarea interdicţiei a fost un act francofil şi în acord total cu politica lui Alexios al II-lea Comnenul[322]. Într-adevăr, aparatul de conducere al lui Alexios al II-lea, care era un copil, şi al mamei sale căutase sprijin în elementele latine detestate, dar, după intrarea în Constantinopol a lui Andronic şi proclamarea acestuia ca regent, situaţia s-a schimbat; conducerea statului a căzut în mâinile sale, iar spre sfârşitul anului 1182 politica acestuia era deja făţiş ostilă latinilor.

Apărarea şi comerţul. Din cauza ostilităţilor aproape permanente din timpul Comnenilor, armata costa statul sume enorme de bani, iar Comnenii s-au îngrijit de refacerea şi întărirea ei. În afară de elementele indigene furnizate de *theme*, armata era formată dintr-un număr mare de mercenari proveniţi din cele mai diferite popoare. Sub Comneni a apărut în armată un nou element naţional, anglo-saxonii.

Cauza apariţiei anglo-saxonilor în Bizanţ a fost cucerirea Angliei de către normanzi sub Wilhelm Cuceritorul în 1066, când catastrofa produsă în Anglia după bătălia de la Senlac, la câţiva kilometri nord de Hastings, a aruncat ţara în mâinile aprigului cuceritor. Încercările de răzvrătire ale anglo-saxonilor împotriva noului conducător au fost reprimate cu cruzime prin execuţii şi înecate într-o baie de sânge. Mulţi anglo-saxoni, disperaţi, şi-au abandonat patria. Pentru deceniul al nouălea al secolului al XI-lea, la începutul domniei lui Alexios Comnenul, avem, aşa cum remarca istoricul englez Freeman în celebra sa operă despre cucerirea Angliei de către normanzi, un anumit număr de fapte care probează clar existenţa unei emigraţii anglo-saxone în Imperiul grec[323]. Un cronicar apusean din prima jumătate a secolului al XII-lea scria: „după ce şi-au pierdut libertatea, anglii au fost profund tulburaţi. [...] Unii dintre ei, strălucind prin frumuseţea tinereţii, s-au dus în ţări îndepărtate şi, cu îndrăzneală, s-au înrolat în serviciul militar al împăratului constantinopolitan Alexios"[324]. Acesta a fost momentul apariţiei „gărzii varego-engleze" care, în istoria Bizanţului din secolul al XII-lea, a jucat un rol important, la fel ca „drujina (companie militară) varego-rusă" în secolele X-XI. Se pare că niciodată nu a mai existat în Bizanţ un număr atât de mare de trupe de mercenari ca în timpul domniei lui Manuel.

În ceea ce priveşte flota, forţele maritime, care fuseseră bine organizate de către Alexios, par să-şi fi pierdut treptat valoarea militară, încât sub Manuel ele s-au aflat în stare totală de declin. Nicetas Choniates, în *Istoria* sa, îl condamnă aspru pe Manuel pentru distrugerea forţei maritime a Imperiului[325] Sub Comneni, vasele veneţiene, ca urmare a alianţei Veneţiei cu Imperiul, au ajutat puternic Bizanţul, dar, bineînţeles, cu preţul independenţei economice a acestuia.

Manuel a restaurat şi întărit câteva locuri care se aflau în ruină. El a fortificat un oraş-cetate foarte important, Attalia (Satalia), aflat pe litoralul sudic al Asiei Mici[326]. A

322. Vezi F. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 89 (nr. 1553). *Cf.* Bréhier, „Andronic (Comnène)", *Dictionnaire d'histoire*, II, 1780.
323. *Norman Conquest*, IV, 628; A.A. Vasiliev, „The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century", *Annales de l'Institut Kondakov*, IX (1937), 39-70.
324. Orderici Vitalis, *Historia ecclesiastica*; ed. Migne, *Patrologia Latina*, CLXXXVIII, 309.
325. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 75.
326. Benedicti Abbatis, *Gesta regis Henrici Secundi*; ed. Stubbs, II, 195. Aceeaşi informaţie în Roger of Hoveden, *Chronica magisteri*; ed. Stubbs, II, 157.

ridicat şi fortificaţii şi a construit un pod la Abydos, la intrarea în Hellespont[327], unde se afla una dintre cele mai importante vămi bizantine şi unde, încă din timpul Comnenilor, veneţienii şi rivalii lor, genovezii şi pisanii, îşi aveau cartierele de locuinţe.

Chestiunea administraţiei provinciale din timpul Comnenilor nu a fost încă suficient cercetată. Este cunoscut faptul că în secolul al XI-lea numărul *themelor* a ajuns la 38[328]. Micşorarea teritoriului Imperiului din secolele XI-XII a făcut ca frontierele provinciilor şi numărul lor să se modifice. Despre această problemă pot fi găsite informaţii în novela lui Alexios III Angelos din noiembrie 1198[329], unde sunt prezentate privilegiile comerciale acordate Veneţiei de către împărat şi sunt enumerate „provinciile care se aflau sub stăpânirea Romaniei şi unde (veneţienii) îşi puteau desfăşura afacerile"[330]. Această listă dată în novelă, un izvor încă insuficient cercetat, oferă o idee aproximativă asupra schimbărilor survenite în împărţirea pe provincii a Imperiului în cursul secolului al XII-lea.

Cele mai multe dintre *theme* au fost conduse de guvernatori militari sau *strategi*. Mai târziu, mai ales după bătălia de la Manzikert din 1071 şi apoi în cursul secolului al XII-lea, în urma creşterii pericolului turcesc din Asia Mică şi a desprinderii Bulgariei din 1186, teritoriul Imperiului s-a redus considerabil. Din cauza micşorării teritoriului, titlul foarte important de *strategus*, dat generalului guvernator al *themelor* spre sfârşitul secolului al XI-lea, a căzut în desuetudine. Titlul de *strategus* a dispărut total sub Comneni, deoarece a devenit neadecvat pentru întinderea mică a provinciilor, şi a fost înlocuit treptat cu cel de *dux*, un titlu care era purtat încă din secolul al IX-lea şi chiar mai devreme de guvernatorii unor provincii mici[331].

Situaţia comercială a Imperiului sub dinastia Comnenilor a trecut printr-o schimbare foarte importantă, ca rezultat al influenţei cruciadelor : Apusul şi Orientul au început să se angajeze în relaţii economice directe, iar Bizanţul şi-a pierdut rolul de mediator comercial între cele două părţi[332]. A fost o lovitură puternică dată puterii economice internaţionale a Imperiului de Răsărit. Pe de altă parte, în capitală, ca şi în alte câteva oraşe, Veneţia şi-a asigurat la începutul domniei lui Alexios Comnenul o poziţie foarte avantajoasă. Sub acelaşi împărat, pisanii au obţinut privilegii comerciale foarte importante în Constantinopol ; au primit aici un loc de acostare (*scala*) şi un cartier special cu prăvălii şi case private pentru negustorii lor ; pisanilor le-au fost rezervate locuri speciale în Sfânta Sofia, pentru participarea

327. Vezi cele două scurte poeme ale lui Teodor Prodromos în *Recueil des historiens*, II, 541-542.
328. Vezi Skabalanovici, *Byzantine State and Church in the Eleventh Century*, 186, 193-230 [în rusă].
329. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 560-561 (pentru anul 1199) ; Tafel, Thomas, *Urkunden zur ältern Handels- und Staatsgeschichte*, I, 258-272 (tot pentru anul 1199). Data corectă este noiembrie 1198 ; acest document este datat exact. Vezi Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 565 ; Tafel, Thomas, *Urkunden zur ältern Handels- und Staatsgeschichte*, I, 258.
330. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 560 ; Tafel, Thomas, *Urkunden zur ältern Handels- und Staatsgeschichte*, I, 258.
331. E. Stein, „Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte", *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, II (1924), 21 (paginaţia reprintului) ; vezi şi nota lui Stein cu privire la *chrysoboullon*-ul din noiembrie 1198 (p. 20, n. 11).
332. Cea mai bună informaţie despre relaţiile economice dintre Bizanţ şi republicile italiene în timpul Comnenilor şi al Angelilor poate fi găsită în W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen âge*, I, 190-264. Vezi Chalandon, *Alexis Ier Comnène*, II, 625-627 ; Thompson, *Economic and Social History of the Middle Ages*, 380-439.

la slujbe, şi în Hipodrom, pentru spectacolele publice[333]. Spre sfârşitul domniei lui Ioan Comnenul, genovezii au deschis pentru prima dată negocieri cu Bizanţul şi este cert că motivul principal al acestor negocieri este legat de interese comerciale. Politica lui Manuel a fost întotdeauna strâns legată de interesele comerciale ale Veneţiei, Pisei şi Genovei, care, subminând puterea economică a Imperiului, erau, la rândul lor, pe picior de permanentă competiţie comercială. În 1169, Genova a obţinut privilegii comerciale extrem de avantajoase pe întreg teritoriul Imperiului, cu excepţia a două locuri aflate pe litoralul nordic al Mării Negre şi al Mării de Azov[334].

După teribila masacrare a latinilor din 1182, situaţia lor a redevenit favorabilă sub dinastia Angelilor; în fine, în 1198, Alexios al III-lea Angelos acorda Veneţiei, împotriva voinţei sale, un *chrysoboullon* care reconfirma bula precedentă a lui Isaac Angelos cu privire la alianţa cu Veneţia, reînnoind privilegiile comerciale şi adăugând un număr de noi prevederi. Graniţele cartierului veneţian au rămas neatinse[335]. Potrivit unui scriitor, câteva dintre clauzele acestui tratat au exercitat o influenţă foarte mare asupra instituţiei autorităţii consulare din Imperiul Otoman[336].

Veneţienii, pisanii şi genovezii s-au bucurat deplin de privilegiile lor comerciale şi au avut cartierul lor propriu nu doar în capitală, ci şi în multe alte oraşe provinciale şi insule ale Imperiului. Tesalonicul (Salonicul) era, după Constantinopol, cel mai important centru economic al Imperiului. Acolo, aşa cum mărturiseşte un izvor din secolul al XII-lea, avea loc an de an, la sfârşitul lui octombrie, cu ocazia praznicului Sfântul Dimitrie, patronul oraşului, un celebru târg; atunci, grecii şi slavii, italienii, spaniolii (ibericii) şi portughezii (lusitanii), „celţii de dincolo de Alpi" (francezii) şi oameni care veneau de pe ţărmurile îndepărtate ale Atlanticului roiau spre Tesalonic pentru a face afaceri[337]. Oraşele Teba, Corint şi Patras din Grecia erau celebre pentru mătăsurile lor. Adrianopolul şi Philippopolisul, în Peninsula Balcanică, erau de asemenea centre comerciale importante. Insulele din Marea Egee erau angajate în industria şi comerţul timpului.

Pe măsură ce se apropia anul fatal 1204, importanţa comercială a Bizanţului a intrat total în declin, din cauza eficienţei şi a iniţiativei comerciale ale republicilor italiene Veneţia, Genova şi Pisa. Veneţia ocupa primul loc. Monarhia şi-a pierdut, aşa cum spunea istoricul italian Cognasso, „puterea şi bogăţia în favoarea aristocraţiei chiar în momentul când era

333. Textul la: Miklosich, Müller, *Acta et diplomata graeca*, III, 9-13; de asemenea, J. Müller, *Documenti sulle relazioni della citta Toscane coll' Oriente cristiano e coi Turchi*, 43-45, 52-54. Vezi Heyd, *Histoire du commerce*, I, 193-94; Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 53-54 (nr. 1255). Vezi şi A. Schaube, *Handelsgeschichte der Romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge*, 247-274.

334. „Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll' Imperio Bizantino", ed. A. Sanguineti, G. Bertolotto, *Atti della Societa ligure di storia patria*, XXVIII (1896-1898), 351, 355, 360; Miklosich, Müller, *Acta et diplomata graeca*, III, 35. Vezi Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 82 (nr. 1488); G. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, 65-66.

335. Cu privire la acest *chrysoboullon*, vezi mai sus. Vezi şi Brown, „Venetians and the Venetian Quarter", *Journal of Hellenic Studies*, XL (1920), 88.

336. Mustafa Hamid, „Das Fremdenrecht in der Türkei", *Die Welt des Islam*, VII (1919), 26-27.

337. *Timario sive De passionibus ejus. Dialogus Satyricus*, ed. M. Hase, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, IX (1813), partea a 2-a, 171-174; ed. A. Ellissen, *Anelecten der mittel- und neugriechischen Literatur*, IV (I), 46-53.

forţată să piardă şi multe alte drepturi în favoarea clasei comerciale cosmopolite din marile oraşe ale Imperiului"[338].

Învăţământul, ştiinţele, literatura şi arta

Perioada dinastiei macedonene a fost marcată de o activitate culturală intensă pe tărâmul educaţiei, literaturii, ştiinţelor şi artei. Activitatea unor oameni ca Fotie, în secolul al IX-lea, Constantin Porfirogenetul, în secolul al X-lea, şi Mihail Psellos, în cel de-al XI-lea, mediul cultural în care au trăit, precum şi reapariţia Universităţii din Constantinopol, care a fost reorganizată în secolul al XI-lea, au creat cadrul favorabil renaşterii culturale din timpul Comnenilor şi al Angelilor. Entuziasmul pentru literatura antică a fost o trăsătură specială a timpului. Hesiod, Homer, Platon, istoricii Tucidide şi Polybius, retorii Isocrate şi Demostene, tragedienii greci şi Aristofan, precum şi alţi reprezentanţi eminenţi ai diferitelor domenii ale literaturii antice erau studiaţi şi imitaţi de scriitorii secolului al XII-lea şi de cei de la începutul celui de-al XIII-lea. Această imitare se întâlnea cu precădere în limbă, care, din cauza tendinţei excesive de a atinge puritatea dialectului attic, devenise artificială, grandilocventă, uneori greu de citit şi de înţeles, total diferită de limba vie vorbită. Ea aparţinea literaţilor care, aşa cum spunea savantul englez Bury, „erau sclavii tradiţiei; era o sclavie faţă de un stăpân nobil, dar tot sclavie era"[339] Câţiva scriitori foarte versaţi în frumuseţile limbii clasice nu au neglijat totuşi limba populară vorbită a timpului lor şi ne-au lăsat mărturii foarte interesante din limba vie a secolului al XII-lea. Scriitorii epocii Comnenilor şi Angelilor au înţeles superioritatea culturii bizantine faţă de cultura popoarelor apusene, pe care un izvor le numea „acele triburi obscure şi migratoare care, în cea mai mare parte, dacă nu au fost născute de Constantinopol, au fost cel puţin ridicate şi hrănite de el şi printre care nu-şi găsesc adăpost nici harul şi nici muzele", cărora un cântec suav li se pare „un ţipăt de vultur sau un croncănit de cioară"[340].

În domeniul literaturii, această epocă numără mulţi scriitori interesanţi şi valoroşi, atât în cercurile bisericeşti, cât şi în cele laice. Mişcarea culturală a atins însăşi familia Comnenilor, dintre care mulţi membri, sub influenţa mediului în care au trăit, şi-au dedicat o parte a timpului ştiinţelor şi literaturii[341]. Mama lui Alexios I Comnenul, Ana Dalassena, o femeie foarte instruită şi inteligentă, despre care nepoata sa, Anna Comnena, spune că „era la mare cinste nu numai în faţa femeilor, ci şi în faţa bărbaţilor şi era o glorie a naturii umane", venea adesea la cinele festive cu o carte în mâini şi discuta acolo probleme dogmatice ale Părinţilor Bisericii, vorbind în special despre filosoful şi martirul Maxim[342]. Chiar împăratul Alexios Comnenul a scris câteva tratate teologice împotriva ereticilor; *Muzele* [Μούσαι – n. trad.] lui Alexios, scrise de acesta cu puţin timp înainte de moarte,

338. Cognasso, „Un imperatore bizantino della decadenza Isaaco II Angelo", *Bessarione*, XXXI (1915), 60; extras, 34.
339. Bury, *Romances of Chivalry*, 3.
340. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 391, 764, 791.
341. Despre acest subiect, vezi articolul de popularizare foarte important şi interesant al lui Charles Diehl „La Société byzantine à l'époque des Comnènes", *Revue historique du sud-est européen*, VI (1929), 198-280.
342. Anna Comnena, *Alexias*, III, 8 [2]; V, 9 [3]; ed. Reifferscheid, I, 113, 181-182 [*Alexiada*, trad. Maria Marinescu, vol. I, 133, 211 – n. trad.].

au fost publicate în 1913. Au fost scrise în metru iambic, sub formă de „exortaţie", şi dedicate fiului şi moştenitorului său, Ioan[343]. *Muzele* reprezentau un fel de voinţă politică, preocupată nu doar de problemele abstracte ale moralităţii, ci şi de multe evenimente istorice contemporane, aşa cum a fost prima cruciadă.

Fiica lui Alexios şi soţul ei ocupă în istoriografia bizantină un loc onorabil. Nichifor Bryennios, care i-a supravieţuit lui Alexios şi care a jucat un rol important în politica statului sub acesta şi sub fiul său Ioan, avea în plan să scrie o istorie a vieţii lui Alexios Comnenul. Moartea l-a împiedicat pe Nichifor să-şi ducă planul la îndeplinire, dar el a reuşit să compună un fel de cronică de familie sau de memorii [Ὕλη ἱστορίας – n. trad.], prin care dorea să arate cauzele ridicării pe tron a casei Comnenilor şi pe care a dus-o până aproape de urcarea pe tron a lui Alexios. Povestea detaliată a lui Bryennios prezintă evenimentele cuprinse între 1070 şi 1079, adică până la începutul domniei lui Nichifor al III-lea Botaniates ; de vreme ce el a prezentat activitatea membrilor casei Comnenilor, opera sa este marcată de o anumită părtinire. Stilul lui Bryennios este destul de simplu şi lipsit de orice artificialitate, spre deosebire, de exemplu, de stilul eruditei sale soţii. Influenţa lui Xenofon este evidentă în opera sa. Scrierea lui Bryennios este de foarte mare importanţă atât pentru istoria vieţii curţii imperiale, cât şi pentru politica externă şi aruncă o lumină specială asupra creşterii ameninţării turceşti.

Soţia lui Bryennios, o femeie talentată şi foarte instruită, fiica cea mare a împăratului Alexios, Anna Comnena, este autoarea *Alexiadei* [Ἀλεξιάς – n. trad.], poem epic în proză[344]. Această primă realizare importantă a renaşterii literaturii în perioada Comnenilor se consacră descrierii domniei glorioase a tatălui Anei, „marele Alexios, strălucirea universului, soarele Anei"[345] Unul dintre biografii Anei remarca : „aproape până în secolul al XIX-lea, o femeie istoric a fost într-adevăr o *rara avis*. De aceea, când o prinţesă creşte într-una dintre cele mai spectaculoase mişcări din istoria umanităţii, ea merită cu siguranţă atenţia respectuoasă a posterităţii"[346]. În cartea a XV-a din opera sa, Ana descrie perioada dintre 1069 şi 1118 ; ea oferă o imagine a ascensiunii treptate a familiei Comnenilor din perioada dinaintea urcării pe tron a lui Alexios şi merge cu povestirea până la moartea acestuia, realizând astfel o completare şi o continuare a operei soţului ei, Nichifor Bryennios. Tendinţa de a-i face un panegiric tatălui ei este evidentă pe tot parcursul *Alexiadei*, care se străduieşte să arate cititorului superioritatea lui Alexios, acest „al treisprezecelea apostol"[347], faţă de alţi membri ai casei Comnenilor. Ana primise o excelentă educaţie şi îi citise pe mulţi dintre cei mai distinşi scriitori ai Antichităţii, ca Homer, pe scriitorii lirici, pe tragedieni, pe Aristofan, pe istoricii Tucidide şi Polybius, pe oratorii Isocrate şi Demostene, pe filosofii Aristotel şi Platon. Toate aceste lecturi au influenţat stilul *Alexiadei*, în care Ana a adoptat forma exterioară a limbii greceşti vechi, aşa cum spunea Krumbacher, o limbă artificială, „o limbă de şcoală, aproape complet mumificată, diametral opusă limbii populare care era folosită în literatura acelui timp"[348] Ana chiar se scuză faţă de cititori când se întâmplă să dea numele barbare ale liderilor apuseni sau ruşi (sciţi), care „mânjesc urzeala

343. Maas, „Die Musen des Kaisers Alexios I", *Byzantinische Zeitschrift*, XXII (1913), 348-367.
344. Hesseling, *Byzantium*, 336 ; în franceză, 321 ; traducerea engleză completă de E. Dawes (1928).
345. Anna Comnena, *Alexias*, XV, 11 ; ed. Reifferscheid, 315, 316 [*Alexiada*, trad. Maria Marinescu, vol. II, 343 – n. trad.].
346. F.J. Foakes-Jackson, „Anna Comnena", *Hibbert Journal*, XXXIII (1934-1935), 430.
347. Anna Comnena, *Alexias*, XIV, 8 ; ed. Reifferscheid, II, 259 [*Alexiada*, trad. Maria Marinescu, vol. II, 293 – n. trad.].
348. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 277.

istoriei noastre"[349] Dincolo de părtinirea pentru tatăl ei, Ana a lăsat o operă extrem de importantă din punct de vedere istoric, o operă bazată nu doar pe observaţii personale şi mărturii orale, ci şi pe documente din arhivele statului, pe corespondenţa diplomatică şi pe decretele imperiale. *Alexiada* este unul dintre cele mai importante izvoare pentru prima cruciadă. Istoricii moderni recunosc că, „în ciuda tuturor defectelor, aceste amintiri ale fiicei despre tată rămân una dintre operele cele mai remarcabile ale istoriografiei medievale greceşti"[350] şi „vor rămâne pentru totdeauna documentul cel mai nobil" al statului grec restaurat de Alexios Comnenul[351].

Nu ştim dacă fiul şi succesorul lui Alexios, Ioan, care şi-a petrecut aproape întreaga viaţă în campanii militare, împărtăşea sau nu gusturile literare ale anturajului său. Dar ştim foarte bine că fratele mai tânăr al lui Ioan, *sebastocratorul* Isaac, nu a fost doar un om instruit şi deprins cu literatura, ci şi autorul a două mici lucrări despre istoria transformării epopeii homerice în Evul Mediu, precum şi al unei introduceri la aşa-numitul Cod Constantinopolitan al Octateuhului aflat în biblioteca din Seraglio. Câteva cercetări recente ne permit să presupunem că scrierile *sebastocratorului* Isaac Comnenul au fost mult mai variate decât se poate judeca după cele două sau trei texte publicate, de dimensiuni reduse, şi că în el avem un scriitor nou, care trezeşte interesul din diferite puncte de vedere[352].

Împăratul Manuel, care era pasionat de astrologie, a scris o *Apologie* „a ştiinţei astronomice", adică a astrologiei, împotriva atacurilor venite din partea clerului, el fiind şi autorul câtorva texte teologice şi al unor cuvântări imperiale publice[353]. Datorită studiilor teologice ale lui Manuel, panegiristul său, Eustathios de Tesalonic, numeşte domnia sa o „preoţie imperială" sau „un regat al preoţilor" (*cf.* Ieşirea 19, 6)[354]. Manuel nu a fost doar interesat de literatură şi teologie, ci le-a stârnit şi altora interesul în acest sens. El a trimis în dar regelui Siciliei celebra operă a lui Ptolemeu, *Almagest*; şi alte manuscrise din biblioteca lui Manuel din Constantinopol au fost aduse în Sicilia. Prima versiune latină după *Almagest* a fost făcută după manuscrisul datat în jurul anului 1160[355] Cumnata lui Manuel,

349. Anna Comnena, *Alexias*, X, 8; VI, 14; ed. Reifferscheid, I, 122; II, 81 [*Alexiada*, trad. Maria Marinescu, vol. I, 257; II, 93 – n. trad.].
350. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 276.
351. C. Neumann, *Griechische Geschichtschreiber und Geschichtsquellen im zwölften Jahrhundert*, 28. Pentru multă vreme, Anna Comnena a fost cunoscută în special datorită apariţiei numelui ei în cartea lui Sir Walter Scott *Count Robert of Paris*, dar ea a fost atât de mult transformată „de atingerea Vrăjitorului din Nord", încât este destul de greu de recunoscut. Într-una dintre scenele romanului (capitolul V), Anna citeşte un pasaj din istoria sa, povestea despre retragerea din Laodiceea, care nu apare în *Alexiada*. Foakes-Jackson, „Anna Comnena", *Hibbert Journal*, XXXIII (1934-1935), 441.
352. F.I. Uspenski, „The Constantinopolitan Code of Seraglio", *Transactions of the Russian Archeological Institute at Constantinople*, XII (1907), 30-31 [în rusă]. [Vezi şi Jeffrey C. Anderson, „The Seraglio Octateuch and the Kokkinobaphos Master", *Dumbarton Oaks Papers*, XXXVI (1982), 83-114 – n. trad.]
353. Cinnamus, *Historia*; ed. Bonn, 290; Nicetas Choniates, *De Manuele*, VII, 5; ed. Bonn, 274-275. Apologia astrologiei a lui Manuel este scrisă sub forma unei scrisori către un călugăr care „blamase ştiinţa astronomiei şi considera studierea ei blasfemie" şi este publicată în *Catalogus codicum astrologorum*, V (I), 108-125.
354. *Fontes rerum byzantinarum*, I (I), 6; vezi şi vii.
355. Vezi C.H. Haskins, „The Spread of Ideas in the Middle Ages", *Speculum*, I (1926), 24; Haskins, *Studies in Medieval Science*, 143, 161; Haskins, *The Renaissance of the Twelfth*

Irina, s-a remarcat prin pasiunea pentru ştiinţă şi prin talent literar. Teodor Prodromos, care a fost poetul ei particular şi, probabil, profesorul ei, i-a dedicat multe versuri, iar Constantin Manasses a compus o cronică în versuri în onoarea ei, numind-o în prolog „adevărată prietenă a literaturii" (φιλολογωτάτη)[356]. Un *Dialog împotriva evreilor*, care este atribuit uneori perioadei lui Andronic I, aparţine unei epoci ulterioare.

Această scurtă prezentare arată cât de puternic a fost pătrunsă familia imperială a Comnenilor de interesul pentru literatură. Dar, bineînţeles, acest fenomen reflectă elanul intelectual general care şi-a găsit expresie în special în dezvoltarea literaturii şi a fost una dintre trăsăturile esenţiale ale epocii Comnenilor. Istoricii, poeţii, scriitorii din domeniul teologiei, precum şi cei din diversele domenii care se ocupă de Antichitatea clasică şi, în cele din urmă, cronicarii vremii ne-au lăsat opere care ne deschid orizontul înţelegerii vieţii literare din perioada Comnenilor şi a Angelilor.

Ioan Kinnamos, un contemporan al Comnenilor, a scris o *Istorie* [Ἐπιτομή – n. trad.] despre domnia lui Ioan şi a lui Manuel (1118-1176) care este o continuare a operei Annei Comnena. Această istorie a fost concepută în stilul lui Herodot şi al lui Xenofon şi a fost influenţată şi de cel al lui Procopius. Personajul central al evident neterminatei *Istorii* este Manuel ; de aceea, ea este întru câtva un panegiric. Kinnamos a fost un apărător zelos al drepturilor Imperiului roman de Răsărit şi un adversar declarat al pretenţiilor papei, precum şi al pretenţiilor imperiale ridicate de regii germani. L-a ales drept erou al său pe Manuel, pe care l-a tratat cu deosebită consideraţie ; totuşi, el a lăsat o istorisire demnă de încredere, bazată pe studierea izvoarelor serioase, şi a scris într-o greacă excelentă, „în stilul unui soldat onest, pătruns de un entuziasm firesc şi nedisimulat pentru împărat"[357].

Mihail şi Nicetas Akominatos, doi fraţi din oraşul frigian Chonae (în Asia Mică), au fost figuri proeminente în literatura secolului al XII-lea şi în cea a începutului de secol XIII. Ei sunt uneori supranumiţi Choniatae, după numele oraşului lor natal. Fratele mai mare, Mihail, care dobândise o educaţie excelentă în Constantinopol cu Eustathios, episcop de Tesalonic, a ales cariera religioasă şi pentru mai bine de 30 de ani a fost arhiepiscop al Atenei[358]. Admirator înflăcărat al Antichităţii greceşti, locuia în reşedinţa episcopală aflată pe Acropole, unde, în Evul Mediu, în interiorul Panteonului se afla catedrala Sfintei Fecioare. Mihail se simţea foarte fericit că reşedinţa sa se afla pe Acropole, de unde i se părea că atinge „înaltul cerului". Catedrala era pentru el un izvor constant de bucurie şi entuziasm. Privea oraşul şi populaţia lui de parcă ar fi fost contemporanul lui Platon şi se arăta total indignat de prăpastia enormă care separa populaţia Atenei din timpul său de elenii

Century, 292. [Vezi şi : Charles Homer Haskins, Dean Putnam Lockwood, „The Sicilian translators of the twelfth century and the first Latin version of Ptolemy's Almagest", *Harvard studies in classical philology*, XXI (1910), 75-102. *Almagest* sau *Sintaxa Matematică* a lui Ptolemeu (secolul II d.Hr.) este o formă coruptă a titlului arab „al-kitabu-l-mijisti", adică *marea carte* – n. trad.]

356. *Compendium chronicum* ; ed. Bonn, 3, v. 3.

357. Neumann, *Griechische Geschichtschreiber und Geschichtsquellen*, 99; Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 280.

358. Cea mai importantă biografie, Georg Stadmüller, „Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca. 1138-ca. 1222)", *Orientalia Christiana*, XXXIII (1934), 2, 125-325 ; Ida Carleton Thallon, *A Medieval Humanist : Michael Akominatos*, 273-314 ; un studiu foarte bun, bazat pe corespondenţa lui Mihail. Un alt studiu valoros este cel al lui Kenneth M. Setton, „Athens in the Later Twelfth Century", *Speculum*, XIX (1944), 179-207.

Antichităţii. Mihail era un idealist şi, în primul rând, nu se dovedea capabil să înţeleagă la justa valoare procesul încheiat al transformării etnografice din Grecia. Idealismul său se lovea de realitatea tristă. El a putut spune: „Locuiesc în Atena, dar nu văd nicăieri atenieni".

Splendida sa cuvântare inaugurală, ţinută în faţa atenienilor adunaţi în Panteon, a fost, susţinea el, un model de simplitate a stilului. În cuvântul său, Mihail amintea auditoriului de măreţia apusă a oraşului, maica elocvenţei şi a înţelepciunii, îşi exprima ferma convingere că există o continuitate genealogică neîntreruptă a atenienilor din Antichitate până în zilele sale şi le sugera atenienilor să păstreze obiceiurile nobile ale înaintaşilor lor, dând ca exemple pe Aristide, Aiax, Diogene, Pericle, Temistocle şi pe alţii[359]. Dar acest discurs, compus de fapt într-un stil elevat, plin de citate antice şi biblice, împodobit cu metafore şi tropi, a rămas de neînţeles şi obscur pentru auditoriul noului mitropolit; era peste înţelegerea atenienilor din secolul al XII-lea, iar Mihail a simţit acest lucru. Într-una din predicile sale de mai târziu, el exclama cu adâncă tristeţe: „O, tu, oraş al Atenei! Maică a înţelepciunii! În ce ignoranţă te-ai cufundat! [...] când m-am adresat ţie prin discursul meu inaugural, care era foarte simplu şi firesc, părea că vorbesc despre ceva de neînţeles, într-o limbă străină, persană sau scită"[360]. Curând, învăţatul Mihail Acominatus încetă să mai vadă în atenienii contemporani pe descendenţii direcţi ai vechilor eleni. El scria: „S-a păstrat farmecul locurilor, Hymettos bogat în miere, Pireul cel liniştit, Eleusis, misterioasă cândva, câmpia Maratonului, Acropolele, dar generaţiile care iubeau ştiinţele au dispărut, iar locul lor a fost luat de o generaţie ignorantă şi slabă la minte şi la trup"[361]. Înconjurat de barbari, Mihail se temea să nu ajungă el însuşi ignorant şi barbar; el se plângea de alterarea limbii greceşti, care devenise un fel de dialect barbar, şi pe care a reuşit s-o înţeleagă doar după o şedere de trei ani în Atena[362]. Este posibil ca lamentările lui să fie exagerate. Totuşi, el nu se afla departe de adevăr atunci când scria că Atena fusese un oraş glorios, dar care nu mai exista de mult. Adevăratul nume al Atenei s-ar fi şters din memoria oamenilor, existenţa ei nu ar fi fost garantată de faptele de vitejie ale trecutului şi de celebrele locuri ca Acropole, Hymettos şi Pireu, care, asemeni unor opere nepieritoare ale naturii, se aflau dincolo de invidie sau de eroziunea timpului[363]. Mihail a rămas în Atena până la începutul secolului al XIII-lea. După cucerirea oraşului de către franci în 1204, a fost obligat să cedeze scaunul unui episcop latin şi şi-a petrecut ultimii ani din viaţă pe mica insulă Keos, aproape de ţărmul Atticii, unde a murit şi a fost înmormântat în jurul anului 1220 sau 1222.

Mihail Acominatus a lăsat o bogată moştenire literară, care cuprinde predici şi cuvântări pe diverse teme, precum şi un mare număr de scrisori şi câteva poeme, care dau informaţii foarte valoroase despre condiţiile politice, sociale şi literare ale timpului. Între poemele sale, primul loc îl ocupă o elegie în metru iambic compusă în cinstea oraşului Atena, „prima şi totodată singura plângere care a ajuns până la noi despre ruinele vechiului oraş glorios"[364]. Gregorovius îl numea pe Mihail Acominatus rază de soare ce strălucea în întunericul Atenei medievale, „ultimul mare cetăţean şi ultima glorie a acestui oraş al înţelepciunii"[365]. Un alt

359. Mihail Akominatos, ed. Lampros, I, 93-106.
360. Mihail Akominatos, ed. Lampros, I, 124.
361. Mihail Akominatos, ed. Lampros, II, 12.
362. Mihail Akominatos, ed. Lampros, II, 44.
363. Mihail Akominatos, ed. Lampros, I, 316. Vezi Setton, „Athens in the Later Twelfth Century", *Speculum*, XIX (1944), 207.
364. Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*, I, 243.
365. Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*, I, 204.

scriitor spunea: „Străin prin naştere, el s-a identificat cu casa adoptivă, încât putem să-l numim ultimul dintre marii atenieni, vrednic să stea alături de acele nobile figuri pe care cu atâta înflăcărare le-a dat drept pildă poporului său"[366].

În barbaria care înconjura Atena şi despre care Mihail scria, precum şi în alterarea limbii greceşti trebuie văzute urmele influenţei slave. Mai mult chiar, unii savanţi, ca de exemplu F. Uspenski, considera că se poate afirma, pe baza operelor lui Mihail, existenţa în secolul al XII-lea în jurul Atenei a unei comunităţi slave şi a unei proprietăţi funciare ţărăneşti libere[367] Nu pot fi de acord cu această afirmaţie.

Fratele mai tânăr al lui Mihail, Nicetas Akominatos sau Choniates, ocupă cel mai important loc între istoricii secolului al XII-lea şi începutul celui de-al XIII-lea. Născut aproximativ la mijlocul secolului al XII-lea în oraşul frigian Chonae, Nicetas, asemeni fratelui său, fusese trimis în copilărie la Constantinopol, unde a studiat sub supravegherea lui, Mihail. În timp ce acesta din urmă s-a dedicat carierei bisericeşti, Nicetas a optat pentru cariera laică de funcţionar; începând, se pare, cu ultimii ani ai domniei lui Manuel şi urcând ierarhic mai ales sub Angeli, el a fost adus la curte, unde a dobândit cele mai înalte funcţii administrative. Obligat să fugă din capitală după cucerirea ei de către cruciaţi în 1204, a căutat refugiu la curtea împăratului din Niceea, Teodor Lascaris, care l-a tratat cu respect, redându-i toate onorurile şi distincţiile pierdute, şi care i-a dat posibilitatea de a-şi consacra ultimii ani din viaţă operelor literare favorite şi de a putea să ducă la bun sfârşit marea sa operă istorică. Nicetas a murit la Niceea, puţin după 1210. Mihail i-a supravieţuit lui Nicetas şi a scris la moartea acestuia un emoţionant necrolog, care este foarte important din punctul de vedere al biografiei lui Nicetas.

Opera literară principală a lui Nicetas Akominatos este voluminoasa *Istorie* [Χρονικὴ διήγησις – n. trad.] în 20 de cărţi, care prezintă evenimentele cuprinse între urcarea pe tron a lui Ioan Comnenul şi primii ani ai Imperiului latin (1118-1206). Opera istorică a lui Nicetas este un izvor nepreţuit în ceea ce priveşte epoca lui Manuel, domnia interesantă a lui Andronic, epoca Angelilor, cruciada a IV-a şi cucerirea Constantinopolului de către cruciaţi în 1204. Începutul *Istoriei* sale, care vorbeşte despre epoca lui Ioan Comnenul, este foarte scurt. Lucrarea se întrerupe brusc, cu un eveniment minor, şi, în consecinţă, nu reuşeşte să fie un tot unitar; probabil, aşa cum presupunea F. Uspenski, nu a fost încă publicată integral[368]. Pentru *Istoria* sa, Nicetas nu acceptă decât două izvoare: povestirile martorilor oculari şi observaţiile personale. Opiniile savanţilor diferă în problema dacă Nicetas l-a folosit sau nu drept sursă pe Ioan Kinnamos[369] *Istoria* lui Nicetas este scrisă într-un stil bombastic, elocvent şi pitoresc; expunerea sa dovedeşte o cunoaştere profundă atât a literaturii antice, cât şi a teologiei. Totuşi, autorul a avut o opinie destul de diferită despre stilul său; în introducere, el scrie: „Nu m-a preocupat ideea unei povestiri pompoase, plină de cuvinte obscure şi expresii elevate, chiar dacă unii o consideră aşa [...] Cum am

366. Thallon, *A Medieval Humanist*, 314.

367. F. Uspenski, „On the History of the Peasant Landownership in Byzantium", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXV (1883), 85-86 [în rusă].

368. F. Uspenski, *A Byzantine Writer Nicetas Acominatus of Chonae*, 128 [în rusă].

369. F. Uspenski, *A Byzantine Writer Nicetas Acominatus of Chonae*, 153-160 [în rusă]; Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 283. [Vezi şi Vasile Grecu, „Nicétas Choniates a-t-il connu l'histoire de Jean Cinnamos?", *Revue des Études Byzantines*, VII (1949), 194-204 – n. trad.]

afirmat deja, stilul artificial şi obscur este cel mai detestabil pentru istorie, care, dimpotrivă, iubeşte relatarea simplă, firească şi uşor de înţeles"[370].

În ciuda unei anumite subiectivităţi în expunerea evenimentelor din perioada unei domnii sau a alteia, Nicetas, care era ferm convins de deplina superioritate culturală a „romanului" faţă de „barbarul" apusean, merită ca istoric o mare încredere şi o atenţie profundă. În monografia sa despre Nicetas Choniates, F. Uspenski scria: „Nicetas merită să fie studiat fie şi doar pentru că el, în istoria sa, se ocupă de cea mai importantă epocă a Evului Mediu, când relaţiile de ostilitate dintre Apus şi Orient au atins punctul culminant şi au dat naştere cruciadelor şi Imperiului latin de Ţarigrad (Constantinopol). Opiniile sale despre cruciaţii apuseni şi despre relaţiile reciproce dintre Occident şi Orient se disting prin justeţea lor profundă şi printr-o analiză istorică sinceră, pe care nu o găsim nici în cele mai bune lucrări ale literaturii apusene medievale"[371]. În afară de *Istorie*, lui Nicetas îi mai aparţine probabil un mic tratat despre operele de artă distruse de latini în Constantinopol, în 1204; de asemenea câteva scrieri cu caracter retoric, un număr de panegirice despre diferiţi împăraţi şi un tratat teologic, care încă nu a fost publicat în întregime, şi anume *Tezaurul Ortodoxiei* (Θησαυρὸς 'ορΘοδοξίας); această lucrare, care este o continuare a *Panopliei* [Πανοπλία δογματική – n. trad.] lui Eftimie Zigabenul, a fost scrisă după studierea a numeroase scrieri şi are drept scop combaterea unui mare număr de erori dogmatice.

Printre figurile renumite ale secolului al XII-lea din domeniul culturii se numără şi talentatul profesor şi prietenul lui Mihail Acominatus, arhiepiscopul Tesalonicului, Eustathios, „lumina cea mai strălucitoare a lumii culturale bizantine de la Mihail Psellos"[372]. Acesta a studiat în Constantinopol, a devenit diacon la Sfânta Sofia şi a fost profesor de retorică. Cele mai multe dintre opere le-a scris în Constantinopol, dar opera istorică şi diferitele lucrări ocazionale au fost scrise mai târziu, la Tesalonic. Casa din Constantinopol a lui Eustathios era un fel de şcoală pentru tinerii studenţi; a devenit un centru în jurul căruia se adunau cele mai strălucite minţi ale capitalei şi tinerii dornici de învăţătură[373]. Ca lider religios al Tesalonicului, al doilea oraş ca importanţă după capitală, Eustathios a dedicat mult din energia sa ridicării spirituale şi morale a nivelului vieţii monahale din acea vreme, ceea ce uneori i-a creat adversari în rândul monahilor[374]. Foarte interesante din punct de vedere cultural sunt apelurile sale repetate la adresa monahilor de a nu risipi tezaurele bibliotecilor; el scria: „Vai mie! Pentru ce vrei tu, săracule cu duhul, să compari o bibliotecă monahală cu sufletul tău? Iar dacă tu nu ai niciun fel de cunoştinţe, vrei tu să privezi biblioteca şi de resursele ei ştiinţifice? Să păstrăm comorile ei. După tine vor veni ori învăţaţi, ori doritori de a cunoaşte, iar primii, după ce vor fi petrecut un timp în bibliotecă, vor deveni mai înţelepţi decât au fost înainte; ceilalţi, ruşinaţi de completa lor neştiinţă, vor găsi, prin citirea de cărţi, ceea ce căutau"[375] Eustathios a murit între 1192 şi 1194. Ucenicul şi prietenul său Mihail Acominatus, mitropolitul Atenei, i-a cinstit memoria printr-un necrolog emoţionant.

370. Nicetas Choniates, *Historia*; ed. Bonn, 6.
371. F. Uspenski, *A Byzantine Writer*, v [în rusă].
372. Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen*, I, 205, 207.
373. Vezi articolul execelent despre Eustathios scris de Cohn în: *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft*, ed. A.F. Pauly, G. Wissowa *et al.*, VI, 1454.
374. Vezi Oeconomos, *La Vie religieuse dans l'Empire byzantin*, 153-165 (după informaţiile furnizate de opera lui Eustathios, *De emendanda vita monachica*; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXXXV, 729-910).
375. Migne, *Patrologia Graeca*, CXXXV, 836.

Fin observator al vieţii politice a epocii sale, teolog instruit care a criticat cu îndrăzneală corupţia din viaţa monahală, dar şi un mare savant a cărui cunoaştere a literaturii antice i-a oferit un loc de cinste nu doar în istoria civilizaţiei bizantine, ci şi în istoria filologiei clasice, Eustathios este fără doar şi poate una dintre personalităţile proeminente ale vieţii culturale bizantine din secolul al XII-lea. Moştenirea sa literară poate fi împărţită în două grupe: în prima grupă se înscriu vastele şi profundele sale comentarii despre *Iliada* şi *Odiseea*, despre Pindar şi despre alţi câţiva autori; în cea de-a doua se încadrează operele scrise la Tesalonic: o *Istorie a cuceririi Tesalonicului de către normanzi* în 1185 [Ἱστορία τῆς ἁλώσεως τῆς θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν – n. trad.], corespondenţa sa foarte importantă, celebrul tratat despre reformele vieţii monahale, o cuvântare scrisă cu ocazia morţii împăratului Manuel [Μονῳδία εἰς τὸν θάνατου τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ – n. trad.] şi alte scrieri. Scrierile lui Eustathios nu au fost încă folosite corespunzător pentru studierea istoriei politice şi culturale a Bizanţului[376].

La sfârşitul secolului al XI-lea şi începutul secolului al XII-lea a trăit un teolog remarcabil, Teofilact, arhiepiscop de Ahrida (Ohrida), în Bulgaria. S-a născut în insula Eubeea, iar pentru o perioadă de timp a slujit ca diacon în biserica Sfânta Sofia din Constantinopol. A studiat cu faimosul Mihail Psellos, dobândind o instrucţie excelentă. Apoi, probabil în timpul lui Alexios I Comnenul, a fost numit arhiepiscop de Ohrida în Bulgaria, care în acel timp se afla sub stăpânire bizantină. Viaţa dură şi barbară din această ţară nu a reuşit să-l facă să uite viaţa petrecută odinioară în Constantinopol şi Teofilact şi-a dorit din tot sufletul să se întoarcă în capitală. Această dorinţă nu i s-a împlinit niciodată. A murit în Bulgaria la începutul secolului al XII-lea (în jurul anului 1108, deşi data exactă nu este cunoscută). A fost autorul a câteva lucrări de teologie, cunoscute fiind în special comentariile sale la cărţile Vechiului şi Noului Testament. Dar, dintr-un punct de vedere modern, cea mai importantă moştenire literară a sa sunt scrisorile şi cartea *Despre erorile latinilor*. Aproape toate scrisorile sale au fost scrise între 1091 şi 1108[377], oferind o imagine extrem de importantă a vieţii provinciale bizantine şi meritând o atenţie deosebită. Ele nu au fost studiate complet din punctul de vedere al istoriei vieţii interne a Imperiului. Cartea sa *Despre erorile latinilor* se remarca printr-o atitudine conciliantă faţă de Biserica Apuseană[378].

---

376. Vezi Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 536-541; *Fontes rerum byzantinarum*, I (I), xi-xvii. Despre activitatea literară a lui Eustathios, vezi articolul interesant, scris în neogreacă, al lui P. Koukoules „Λαογραφικαὶ εἰδήσεις παρὰ τῷ θεσσαλονίκης Εὐσταθίῳ", Ἐπετηρὶς Ἑταιρειας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, I (1924), 5-40.
377. Vezi cercetarea lui Vasilievski despre Teofilact al Bulgariei şi operele sale în studiul „Byzantium and the Patzinaks", *Works*, I, 138 [în rusă]; Chalandon, *Alexis Ier Comnène*, I, xxvii (bazat pe Vasilievski). Vezi şi Leib, *Rome, Kiev et Byzance*, 42.
378. Cel mai bun studiu despre Teofilact al Bulgariei sau al Ohridei este al lui Vasilievski, *Works*, 134-149 [în rusă]; Chalandon, *Alexis Ier Comnène*, îi urmează. Vezi Leib, *Rome, Kiev et Byzance*, 41-50; Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 133-35, 463-465 (cronologia este incorectă); A. Leroy-Molinghen, „Prolégomenes a une édition critique des lettres de Théophylacte de Bulgarie", *Byzantion*, XIII (1938), 253-262. Vezi S.G. Mercati, „Poesie de Teofilatto de Bulgaria", *Studi Bizantini e neoellenici*, I (1924), 173-194. *Scrisorile lui Teofilact de Ohrida* au fost traduse în limba bulgară în 1931 de către mitropolitul Simeon de Varna şi Preslava, *Sbornik of the Bulgarian Academy of Sciences*, XXVII (1931); vii-xxxii pentru biografia lui Teofilact. [Vezi şi Margaret E. Mullett, *Theophylact of Ochrid: reading the letters of a Byzantine archbishop* (Birmingham Byzantine and Ottoman monographs, 2), Aldershot, Variorum, 1997 – n. trad.]

În timpul domniei lui Manuel a trăit şi a scris Mihail din Tesalonic. Acesta şi-a început cariera ca diacon şi profesor de exegeză a Evangheliilor la Sfânta Sofia din Constantinopol, apoi a primit titlul onorabil de maestru al retorilor şi, în cele din urmă, a fost condamnat ca adept al ereziei lui Soterikos Panteugenos şi privat de titlurile sale[379] Mihail a compus câteva discursuri în cinstea lui Manuel, dintre care cinci au fost publicate ; ultimul a fost rostit ca necrolog la câteva zile după moartea împăratului[380]. Discursurile lui oferă câteva informaţii interesante despre evenimentele istorice ale timpului ; ultimele două discursuri nu au fost folosite încă de niciun savant.

La mijlocul secolului al XII-lea a fost scrisă una dintre numeroasele imitaţii bizantine ale operei lui Lucian *Dialogurile morţilor* [Νεκρικών διαλόγων – n. trad.], şi anume *Timarion* [Τιμάριον – n. trad.]. În mod obişnuit, această operă este considerată anonimă, dar, probabil, Timarion a fost numele real al autorului[381]. Timarion povesteşte călătoria sa în infern şi reproduce conversaţiile sale cu morţii pe care i-a întâlnit în iad. Acolo l-a văzut pe împăratul Roman Diogenes, pe Ioan Italos, pe Mihail Psellos, pe împăratul iconoclast Teofil ş.a.m.d. *Timarion*, fără îndoială cea mai bună realizare bizantină în domeniul literaturii imitaţiilor lui Lucian, este un text plin de vigoare şi umor. Dar, dincolo de calitatea sa pur literară, *Timarion* este important pentru descrierile vieţii reale, aşa cum este celebra descriere a târgului din Tesalonic. De aceea, această scriere din timpul Comnenilor este un izvor principal pentru istoria vieţii interne a Bizanţului[382].

---

379. Vezi Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 473 ; Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, I (I), xvii ; Chalandon, II, xlviii ; V. Laurent, „Michel de Thessalonica", *Dictionnaire de théologie et liturgie catholique*, X (2), 1719-20. [Erezia lui Soterikos Panteugenos consta în negarea faptului că jertfa lui Hristos a fost adusă tuturor persoanelor Sfintei Treimi. El considera că Tatăl este singurul primitor al jertfei Fiului, drept pentru care şi Jertfa Euharistică tot doar Tatălui Îi este adusă ; sinodul convocat pe 26 ianuarie 1156 în capitala Imperiului, sub preşedinţia patriarhului Constantin al IV-lea (1154-1157), a acceptat şi declarat ca ortodoxă învăţătura mitropolitului ales al Rusiei, Constantin, conform căreia patimile lui Hristos sunt jertfă adusă nu doar Tatălui, ci şi Sieşi şi Duhului Sfânt, deoarece Sfânta Treime este indivizibilă ; de aceea, Sfânta Euharistie este jertfă adusă întregii Sfinte Treimi. Această hotărâre a fost întărită de un alt sinod, convocat şi prezidat de împărat pe data de 12 mai 1157, în palatul Blacherne. Vezi Klaus-Peter Todt, „Soterichos Panteugenos", *Biographisch--Bibliographisches Kirchenlexikon*, vol. X (1995), 828-830 – n. trad.]

380. Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, I (I), 132-182 (primele trei discursuri) ; I (2), 183-228 (discursurile 4 şi 5, publicate în 1917).

381. Vezi J. Dräseke, „Byzantinische Hadesfahrten", *Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum*, XXIX (1912), 353.

382. Vezi Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 467-468 ; Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 258-259 ; H. Tozer, „Byzantine Satire", *Journal of Hellenic Studies*, II (1881), 241-257 ; Dräseke, „Byzantinische Hadesfahrten", *Neue Jahrbücher*, XXIX (1912), 343-366. O introducere excelentă la această operă şi o interpretare a ei este oferită de M. Hase în *Notices et extraits des manuscrits*, IX (2), 125-268. Charles Diehl, „La Légende de l'empereur Théophile", *Annales de l'Institut Kondakov*, IV (1931), 33-37. [Vezi şi Barry Baldwin, „The Authorship of the Timarion", *Byzantinische Zeitschrift*, 77 (1984), 233-237 (retipărit în : Barry Baldwin, *Roman and Byzantine Papers*, Amsterdam, 1989, 324--328) ; Diether Roderich Reinsch, „Zum überlieferten Text des *Timarion*", în *Philophronema. Festschrift für Martin Sicherl zum 75. Geburtstag*, Paderborn, 1990, 161-170 ; Erich Trapp, „Byzantinische Hadesfahrten als historische Quellen", în Wolf-Dieter Lange (ed.), *Diesseits- und Jenseitsreisen im Mittelalter* (Studium universale/14), Bonn, 1992, 215-225 – n. trad.]

Un alt contemporan al Comnenilor, Ioan Tzetzes, care a murit probabil la sfârşitul secolului al XII-lea, este foarte important din punct de vedere literar, istoric şi cultural, precum şi din punctul de vedere al Antichităţii clasice. A primit o bună educaţie filologică în capitală, iar pentru o perioadă a fost profesor de gramatică. Apoi s-a dedicat activităţii literare, cu ajutorul căreia a putut să-şi câştige existenţa. În scrierile sale, Ioan Tzetzes nu a pierdut nicio ocazie de a vorbi despre anumite evenimente din viaţa sa ; el ne arată un om al secolului al XII-lea care trăieşte din activitatea literară, care se plânge constant de sărăcie şi mizerie, aflat în slujba bogaţilor şi a nobililor, cărora le dedica scrisul său, şi care îşi exprimă adesea indignarea faţă de prea puţina recunoştinţă arătată de aceştia pentru serviciile sale. La un moment dat sărăci atât de mult că, din toate cărţile sale, rămase doar cu Plutarh. Neavând bani, uneori îi lipseau cărţile necesare şi, din cauză că se baza prea mult pe memorie, a comis în scrierile sale multe greşeli elementare de ordin istoric. Într-una dintre operele sale scria : „Mie, capul îmi este bibliotecă ; lipsiţi fiind total de bani, nu avem nicio carte. Din această cauză, nu pot da cu exactitate numele autorului"[383]. În altă lucrare el vorbea despre memoria sa : „Dumnezeu nu a creat în viaţa aceasta vreun om, fie în trecut, fie astăzi, care să aibă o memorie mai bună decât a lui Tzetzes"[384]. Cunoaşterea de către Tzetzes a scriitorilor antici şi bizantini a fost într-adevăr remarcabilă ; era familiarizat cu mulţi poeţi, dramaturgi, istorici, oratori, filosofi, geografi şi literaţi, în special cu Lucian. Operele lui Tzetzes sunt scrise în stil retoric, împovărate de citate din mitologie şi istorie, pline de elogii la adresa propriei persoane, dificile şi puţin interesante de citit. Printre numeroasele sale scrieri, colecţia sa de 107 scrisori este, în ciuda defectelor literare, de o oarecare importanţă atât pentru biografia autorului, cât şi pentru biografiile destinatarilor. *Carte de istorii* (Βίβλος ἱστοριῶν), scrisă în versuri numite politice sau populare[385], operă poetică cu caracter istorico-filologic, cuprinde mai mult de 12.000 de versuri. Din timpul primului său editor, care, pentru înlesnirea citării, a împărţit opera în 12 părţi a câte o mie de versuri, ea este cunoscută în mod obişnuit sub titlul de *Chiliade* (*Mii*) [Χιλιάδες - n. trad.]. *Istoriile* sau *Chiliadele* lui Ioan Tzetzes au fost descrise de Krumbacher ca fiind „nimic altceva decât un imens comentariu în versuri la propriile-i scrisori, care, bucată cu bucată, sunt interpretate, în parte, în una dintre istorii. Atât de strânsă este legătura dintre scrisori şi *Chiliade*, încât primele pot fi considerate drept un index detaliat al celor din urmă"[386]. Acest fapt privează *Chiliadele* de orice valoare literară. Un alt savant, V. Vasilievski, observa cu severitate : „*Chiliadele* reprezintă din punct de vedere literar o absurditate totală, dar, uneori, ele explică ceea ce rămâne obscur în proză"[387], adică în scrisorile lui Tzetzes. *Alegoriile* la *Iliada* şi *Odiseea* [Περί Ὁμηρικῶν ἀλληγοριών - n. trad.] sunt o altă operă de mari dimensiuni a lui Ioan Tzetzes, scrisă în vers politic. Lucrarea este dedicată soţiei împăratului Manuel, prinţesa germană Bertha-Irina, care a fost numită de autor „cea mai homerică dintre împărătese" (ὁμηρικώτατη)[388], adică cea mai mare

383. *Argumentum et allegoriae in Iliadem*, XV, 87-89 ; ed. Matranga, *Anecdota Graeca*, I, 120.
384. *Chiliades*, I, vers. 277-278 ; ed. Kiesseling, 12.
385. Particularitatea versurilor politice este completa dispariţie a silabelor lungi şi scurte şi repetiţia continuă a versurilor compuse din acelaşi număr de silabe.
386. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 528 ; Montelaci, *Storia della letteratura bizantina*, 261.
387. V. Vasilievski, „An Unpublished Funeral Oration of Basil of Ochrida", *Vizantiyskiy vremennik*, I (1894), 92 [în rusă].
388. Longinus, neoplatonic, filolog şi retor din secolul al III-lea d.Hr, îl numeşte pe Herodot ὁμηρικώτατος. Vezi J.B. Bury, *The Ancient Greek Historians*, 42, n. 1.

admiratoare „a atotînţeleptului Homer, marea de cuvinte", „strălucirea lunii pline, aducătoarea luminii care se înfăţişează curăţată nu doar de valurile oceanului, ci şi de lumină-aducătorul [soare] ce răsare în splendoarea sa din patul de purpură"[389] Expunând conţinutul poemelor lui Homer, scopul lui Tzetzes era de a le explica, mai ales din punctul de vedere al interpretării alegorice a lumii zeilor descrise de Homer. La începutul *Alegoriilor* sale, Tzetzes spune cu aroganţă: „Astfel, îmi încep misiunea şi, după ce-l voi fi atins pe Homer cu bagheta cuvintelor mele, îl voi face accesibil tuturor, iar abisurile sale nevăzute vor apărea în faţa, fiecăruia"[390]. Şi acestei opere, spunea Vasilievski, îi lipseşte „nu doar bunul-gust, ci şi bunul-simţ"[391]. În afară de aceste lucrări, Tzetzes a mai lăsat câteva scrieri despre Homer şi Hesiod, scolii (note marginale critice sau explicative) la Hesiod şi Aristofan, câteva poezii ş.a.m.d. Nu toate operele lui Ioan Tzetzes au fost publicate şi se pare că unele dintre ele s-au pierdut.

În legătură cu aceste comentarii se poate pune întrebarea dacă Ioan Tzetzes reprezintă într-adevăr o forţă culturală în secolul al XII-lea. Dar, ţinând cont de zelul său extraordinar şi de perseverenţa cu care adună documentele, scrierile sale sunt o sursă de informaţii valoroase de arhivă, foarte importante pentru literatura clasică. În plus, metoda folosită de autor şi vasta sa cunoaştere a literaturii clasice fac posibile câteva concluzii despre caracterul „renaşterii" literare din epoca dinastiei Comnenilor.

Despre fratele său mai mare, care s-a ocupat de filologie şi metrică, Isaac Tzetzes, ne-am putea abţine să vorbim dacă nu s-ar face în filologie atât de des referire la „fraţii Tzetzes", încât li se acordă amândurora valoare egală. În fapt, Isaac Tzetzes nu s-a remarcat în niciun domeniu şi, din această cauză, ar fi mai potrivit să renunţăm să ne mai referim la „fraţii Tzetzes"

O personalitate foarte interesantă şi tipică a epocii primilor trei Comneni, în special a vremii lui Ioan şi Manuel, este un foarte erudit poet Teodor Prodromos sau Ptochoprodromos (Prodromos cel sărac), aşa cum se numeşte uneori pe sine pentru a trezi compasiune, de fapt printr-o falsă smerenie. Operele diverse ale lui Prodromos oferă mult material pentru cunoaşterea filologului şi filosofului, teologului şi istoricului. Chiar dacă operele publicate atribuite cu mai mult sau mai puţin temei lui Prodromos sunt numeroase, totuşi s-au păstrat printre manuscrisele diferitelor biblioteci din Apus sau Răsărit un număr mare de lucrări care încă nu au văzut lumina tiparului. În prezent, personalitatea acestuia provoacă printre savanţi mari divergenţe de opinie, din cauză că nu este clar cui aparţin de fapt numeroasele scrieri în manuscris atribuite lui Prodromos. Un grup de savanţi consideră că sunt doi scriitori cu numele de Prodromos, un alt grup, trei, iar un al treilea grup chiar cred că este doar unul singur[392]. Problema nu a fost încă rezolvată şi, probabil, o soluţie va fi posibilă doar când va fi publicată întreaga moştenire literară legată de numele lui Prodromos.

Cea mai prolifică perioadă a activităţii lui Prodromos a fost prima jumătate a secolului al XII-lea. Unchiul său, cu numele monahal Ioan, a fost mitropolit de Kiev (Ioan al II-lea), în Rusia, iar un cronicar rus spunea în 1089 despre acesta că a fost „un om priceput în ale

389. Johannis Tzetzis, *Allegoriae*, prooemium, vers. 1-4, 28; ed. Matranga, *Anecdota Graeca*, I, I, 2.
390. Johannis Tzetzis, *Allegoriae*, prooemium, vers. 32-34, ed. Matranga, *Anecdota Graeca*, I, 2.
391. V. Vasilievski, „An Unpublished Funeral Oration of Basil of Ochrida", *Vizantiyskiy vremennik*, I, 91 [în rusă].
392. Vezi S. Papadimitriu, *Theodor Prodromus*, xix-xxi şi I şi urm.; Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 760; Montelaci, *Storia della letteratura bizantina*, 197.

cărţii şi învăţat, milostiv cu cei săraci şi cu văduvele"[393]. După toate probabilităţile, Prodromos a murit în jurul anului 1150.

Prodromos aparţinea, spunea Diehl, unei clase degenerate din Constantinopol, „proletariat al literelor, compus din oameni inteligenţi, instruiţi, distinşi chiar, dar pe care viaţa cu lipsurile ei îi înjosise în mod ciudat, fără a socoti viciul care, adăugându-se mizeriei, îi făcuse să se rătăcească şi-i declasase"[394]. Familiarizaţi cu cercurile de la curte şi având relaţii cu familia imperială şi cu înalţii şi puternicii funcţionari, scriitorii pauperi se străduiau din răsputeri să câştige un protector care, prin generozitatea sa, ar fi putut să le asigure subzistenţa. Toată viaţa lui Prodromos s-a consumat în căutarea unui astfel de protector, în permanentă lamentare, din cauza sărăciei şi a bolii sau a vârstei înaintate, şi în cereri de ajutor. Pentru a-şi atinge acest scop el nu s-a dat înapoi de la nicio linguşire sau umilire, indiferent de cel căruia trebuia să-i ceară sprijinul şi de cel pe care trebuia să-l linguşească. Dar lui Prodromos trebuie să i recunoască meritul de a fi rămas aproape întotdeauna fidel unei singure persoane, chiar şi în momentele de dizgraţie şi nefericire: această persoană a fost cumnata lui Manuel, Irina. Situaţia oamenilor de litere ca Prodromos era uneori foarte grea; spre exemplu, într-una dintre operele în versuri atribuite odinioară lui Prodromos, autorul îşi exprimă regretul că nu era cizmar sau croitor, zugrav sau brutar, deoarece aceştia au uneori ce să mănânce; dar autorul îl aude pe primul venit ridiculizându-l: „Mănâncă-ţi scrierile şi hrăneşte-te cu ele, dragul meu! Mestecă-ţi cu poftă scrierile! Dă jos rasa de pe tine şi fă-te muncitor!"[395].

S-au păstrat sub numele lui Prodromos un număr foarte mare de scrieri cu diferite teme. Prodromos a fost romancier, hagiograf, orator, autor de scrisori şi al unui poem astrologic, de poeme religioase şi opere filosofice, de satire şi de piese comice. Multe dintre ele sunt compoziţii ocazionale care vorbesc despre victorii, naştere, moarte, căsătorie etc. şi sunt foarte valoroase pentru aluziile la personalităţi şi evenimente, precum şi pentru informaţiile cu privire la viaţa clasei de jos din capitală. Prodromos şi-a atras adesea critici severe din partea savanţilor care subliniază „sărăcia lamentabilă a temelor sale" şi „aspectul dezgustător al exerciţiilor sale poetice"[396], afirmând că „nu se poate pretinde poezie adevărată din partea unui autor care scrie pentru a câştiga o pâine"[397] Dar această atitudine nefavorabilă se explică prin faptul că pentru mult timp Prodromos a fost judecat după scrierile sale cele mai slabe, care, din păcate, au fost cel mai bine cunoscute; spre exemplu, după romanul lung şi pompos *Rhodanphe şi Dosicles*, pe care unii istorici îl consideră penibil şi plictisitor de moarte[398]. O astfel de opinie poate fi cu greu considerată sentinţă finală. Examinarea în întregime a operei sale, inclusiv a eseurilor în proză, a dialogurilor satirice, a pamfletelor şi epigramelor, în care el imită cele mai bune modele ale Antichităţii, în special pe Lucian, obligă la o revizuire în favoarea sa a părerii generale despre activitatea lui literară. În aceste scrieri se găsesc observaţii tăioase şi hazlii despre realitatea epocii, care, fără îndoială, le

393. *The Laurentian and Ipatian Chronicles*.
394. Diehl, *Figures byzantines*, II, 140. [Am redat citatul din Charles Diehl, *Figuri bizantine*, trad. de Ileana Zara, vol. II, Bucureşti, 1969, 173 – n. trad.].
395. E. Miller, *Mélanges de philologie et d'épigraphie*, I, 142; Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, I, 106, vers. 140-142; *Poèmes prodromiques en grec vulgaire*, ed. D. Hesseling şi H. Pernot, 79, vers. 137-139.
396. Vasilievski, „Lives of Meletius the Younger by Nicolaus Bishop of Methone and of Theodore Prodromus", *Pravoslavnîi palestinskii sbornik*, XVII (1886) [în rusă], v.
397. D. Hesseling, *Byzantium*, 344; în franceză, 328.
398. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 751.

fac interesante pentru istoria socială în general şi pentru istoria literaturii în particular. Prodromos este demn de luat în seamă pentru o contribuţie foarte importantă. În câteva dintre scrierile sale, în special în cele comice, el renunţă la limba clasică artificială şi recurge la limba greacă vorbită în secolul al XII-lea, din care a lăsat exemple foarte interesante. Acesta este un mare merit al său. Cei mai mari bizantinologi contemporani recunosc astăzi, drept urmare, că, în ciuda tuturor defectelor sale, Prodromos este fără doar şi poate unul dintre reprezentanţii cei mai remarcabili ai literaturii bizantine şi, de asemenea, că este, „aşa cum puţini bizantini sunt, o personalitate culturală şi istorică"[399]

Tot sub Comneni şi Angeli a trăit şi umanistul Constantin Stilbes, despre care se cunosc foarte puţine lucruri. A avut parte de o educaţie foarte bună, a fost profesor în Constantinopol şi mai târziu a primit titlul de maestru al literelor. Sunt cunoscute ca fiind compuse de Stilbes 35 de piese, aproape toate în versuri, dintre care însă niciuna nu a fost publicată[400]. Cel mai cunoscut poem al său este acela despre marele incendiu care a avut loc în Constantinopol la 25 iulie 1197 ; a fost prima menţiune a acestei întâmplări. Poemul este compus din 938 de versuri şi oferă multe informaţii cu privire la topografia, structurile şi obiceiurile capitalei Imperiului de Răsărit. Într-un alt poem, Stilbes descrie incendiul din Constantinopol care a izbucnit în anul următor, 1198. Moştenirea literară a lui Stilbes, păstrată în multe biblioteci europene, şi personalitatea sa merită cu siguranţă o cercetare mult mai aprofundată[401].

Şi cronica aridă bizantină a avut în epoca dinastiei Comnenilor numeroşi reprezentanţi, care îşi începeau naraţiunea cu crearea lumii. Georgios Kedrenos, care a trăit în timpul lui Alexios Comnenul, a dus *Istoria* [Σύνοψις ἱστοριῶν - n. trad.] sa până la începutul domniei lui Isaac Comnenul, în 1057 ; povestirea sa, care se referă la perioada de după anul 811, este aproape identică cu textul cronicarului Ioan Skylitzes din a doua jumătate a secolului al XI-lea, a cărui versiune grecească originală nu a fost încă publicată* Ioan Zonaras scria în secolul al XII-lea nu o cronică aridă obişnuită, ci „un manual de istorie

399. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 750-751. Vezi şi Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 199-200. Trebuie să reamintim că unele dintre scrierile care poartă numele lui Prodromos nu i-au aparţinut, ci au apărut din anturajul său literar.

400. Vezi C. Loparev, „On the Byzantine Humanist Constantine Stilbes (of the Twelfth Century) and On his Works", *Vizantiyskoe obozrenie*, III (1917), 62-64 [în rusă].

401. Studiul cel mai bun care există despre Stilbes este cel al lui Loparev intitulat „On the Byzantine Humanist Constantine Stilbes (of the Twelfth Century) and On his Works", *Vizantiyskoe obozrenie*, III (1917), 62-64 [în rusă]. Vezi Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 762. Se pare că Loparev nu a cunoscut studiul lui S. Lampros, „Ὁ Μαρκιανὸς Κώδιξ", Νέος Ἑλληνομνήμων, VIII (1911), 524, unde a fost publicat poemul despre incendiul din 25 iulie 1197. [Vezi şi Johannes M. Diethart, *Der Rhetor und Didaskalos Konstantinos Stilbes*, PhD Thesis, Viena, 1971 ; Ugo Criscuolo, „Nuovi contributi alla storia letteraria del XII secolo : inedite di Costantino Stilbes", *Studi bizantini e neogreci. Atti del IV Congresso nazionale di studi bizantini*, Lecce, 1983, 293-399 ; prima ediţie critică a poemelor lui Stilbes a apărut sub îngrijirea lui Johannes M. Diethart şi Wolfram Hörandner : Constantinus Stilbes, *Poemata* (Bibliotheca Teubneriana), Monachii/Lipsiae (München/Leipzig), 2005 – n. trad.] Cronica lui Skylitzes (Σύνοψις ἱστοριῶν) a fost editată la peste două decenii după moartea lui A.A. Vasiliev : *Synopsis Historiarum*, ed. Hans Thurn (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 5. Series Berolinensis), Berlin/New York, de Gruyter, 1978 ; trad. germană : *Byzanz, wieder ein Weltreich : das Zeitalter der makedonischen Dynastie nach dem Geschichtswerk des Johannes Skylitzes* ; übersetzt, eingeleitet und erklärt von Hans Thurn, (Byzantinische Geschichtsschreiber, 15), Graz, Verlag Styria, 1983 (n. trad.).

universală care, evident, viza scopuri mai înalte"[402] şi care are la bază o bună documentaţie ; el a mers cu *Istoria* ['Επιτομὴ ἱστοριῶν – n. trad.] sa până la urcarea pe tron a lui Ioan Comnenul, în 1118. *Cronica* [Σύνοψις χρονική – n. trad.] lui Constantin Manasses, scrisă în versuri politice în prima jumătate a secolului al XII-lea şi dedicată eruditei cumnate a lui Manuel, Irina, merge cu relatarea până la urcarea pe tron a lui Alexios Comnenul, în 1081. Cu câţiva ani în urmă a fost publicată o continuare a *Cronicii* lui Manasses. Ea conţine 79 de versuri, acoperind pe scurt perioada de la Ioan Comnenul până la primul împărat al Imperiului latin de Constantinopol, Balduin ; aproape jumătate îi este consacrată lui Andronic I[403]. Manasses a scris şi un poem în metru iambic, intitulat probabil 'Οδοιπορικόν (*Itinerarium*), care vorbeşte despre evenimentele contemporane ; acesta a fost publicat în 1904[404]. În fine, Mihail Glykas a scris în secolul al XII-lea o *Cronică* universală [Βίβλος χρονική – n. trad.] care ajunge până la moartea lui Alexios Comnenul, în 1118.

În ceea ce priveşte arta bizantină, perioada Comnenilor şi a Angelilor a reprezentat continuarea celei de-a doua epoci de aur, al cărei început este plasat de mulţi dintre savanţi la mijlocul secolului al IX-lea, adică la intrarea în scenă a dinastiei Macedonenilor. Fireşte, perioada critică din secolul al XI-lea, cu puţin înainte de urcarea pe tron a dinastiei Comnenilor, a umbrit pentru scurt timp strălucirea realizărilor artistice din epoca Macedonenilor. Dar, cu noua dinastie a Comnenilor, Imperiul a recâştigat o parte din gloria şi prosperitatea anterioare, iar arta bizantină a fost capabilă să continue tradiţia glorioasă a Macedonenilor. Sub Comneni se poate remarca totuşi un fel de formalism şi imobilitate. „În secolul al XI-lea, observăm deja o diminuare a sentimentului legat de Antichitate ; libertatea firească face loc formalismului ; ideea teologică devine mai evident scopul pentru care este întreprinsă lucrarea. Sistemul iconografic elaborat caracterizează această perioadă."[405] Într-o altă carte, Dalton spunea : „Izvoarele progresului au secat ; puterea organică creatoare nu mai există. [...] Pe măsură ce perioada Comnenilor avansa, arta sacră devenea un fel de ritual, era memorată şi înfăptuită fără ca artistul să fie călăuzit de conştiinţa creatoare. Nu mai exista foc sau fervoare ; ea se îndrepta pe nesimţite spre formalism"[406].

Aceasta nu înseamnă că arta bizantină sub Comneni se afla într-un stadiu de decadenţă. Mai ales în domeniul arhitecturii au existat monumente remarcabile. În Constantinopol a fost ridicat frumosul palat Blacherne, iar Comnenii au părăsit reşedinţa imperială iniţială, aşa-numitul Mare Palat, şi s-au mutat în noul palat situat la capătul Cornului de Aur. Noua reşedinţă imperială nu era în niciun caz inferioară Marelui Palat, iar scriitori din epocă au lăsat descrieri entuziaste ale acesteia[407] Marele Palat, abandonat, căzu în paragină. În secolul al XV-lea era doar o ruină, iar turcii au dus la bun sfârşit distrugerea lui.

---

402. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 371.
403. H. Grégoire, „Un Continuateur de Constantin Manasses et sa source", *Mélanges offerts à M. Gustav Schlumberger*, I, 272-281. Izvorul continuatorului lui Manasses a fost Nicetas Choniates, *Historia* ; ed. Bonn, 280.
404. K. Horna, „Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses", *Byzantinische Zeitschrift*, XIII (1904), 313-355. Vezi lista ediţiilor lui Manasses care nu au fost incluse în lucrarea lui Krumbacher, *Geschichte*, în P. Maas, „Rhytmisches zu der Kunstprosa des Konstantinos Manasses", *Byzantinische Zeitschrift*, XI (1902), 505, n. 2.
405. O.M. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, 18.
406. Dalton, *East Christian Art*, 18-19.
407. Vezi Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 416-418 ; J. Ebersolt, *Les Arts somptuaires de Byzance*, 16. Există o monografie consacrată palatului Blacherne, scrisă în neogreacă de J. Pappadopoulos, având şi o traducere franceză.

Numele Comnenilor este legat şi de construirea şi reconstruirea multor biserici; de exemplu, Pantocrator din Constantinopol, care a devenit locul funerar al lui Ioan al II-lea şi Manuel I Comnenul şi în care mai târziu, în secolul al XV-lea, aveau să fie înmormântaţi împăraţii Manuel al II-lea şi Ioan al VIII-lea Paleologul. Celebra biserică Chora (Kariye Djami) a fost reconstruită la începutul secolului al XII-lea. Biserici au fost construite nu doar în capitală, ci şi în provincii[408]. În Apus, la Veneţia, catedrala San Marco, care reproduce în plan biserica Sfinţilor Apostoli din Constantinopol şi reflectă prin mozaicurile ei influenţa bizantină, a fost sfinţită în mod solemn în anul 1095. În Sicilia, multe clădiri şi mozaicuri din Cefalù, Palermo şi Monreale, reproduceri ale celor mai bune opere ale artei bizantine, aparţin secolului al XII-lea. În Orient, mozaicurile din biserica Naşterii Domnului din Betleem sunt vestigii importante ale unei decoraţiuni executate cu grijă în 1169 de mozaicari creştini din Orient pentru Manuel Comnenul[409] Astfel, în Răsărit şi Apus deopotrivă, „influenţa artei greceşti a rămas atotputernică în secolul al XII-lea, chiar şi acolo unde te-ai fi aşteptat mai puţin, printre normanzii din Sicilia şi latinii din Siria, Bizanţul continuă să rămână marele iniţiator, maestrul eleganţei"[410].

În Capadocia şi în sudul Italiei au fost descoperite fresce foarte valoroase aparţinând secolelor XI-XII; şi în Rusia, la Kiev, Cernigov, Novgorod şi în vecinătate au fost realizate în aceeaşi perioadă de către artişti bizantini câteva fresce splendide. Multe dintre piesele de artă ale epocii care ne-au parvenit sunt sculpturi în fildeş, ceramică şi sticlărie, obiecte din metal, sigilii şi bijuterii gravate[411]

Dar, în ciuda tuturor realizărilor de ordin artistic ale epocii Comnenilor şi Angelilor, prima perioadă a celei de-a doua epoci de aur, care coincide cu epoca dinastiei Macedonenilor, a fost mult mai strălucitoare şi mai creativă. De aceea, nu putem fi de acord cu afirmaţia unui scriitor francez: „În secolul al XII-lea, puterea politică şi militară a Bizanţului s-a prăbuşit şi nu a mai putut niciodată să renască. Totuşi, puterea creatoare a Imperiului şi a Orientului a atins în această epocă apogeul"[412]

Renaşterea bizantină din secolul al XII-lea este interesantă şi importantă nu doar *prin* şi *pentru* sine însăşi; ea a reprezentat o parte esenţială a renaşterii generale din Europa Apuseană a secolului al XII-lea, care a fost atât de bine descrisă şi explicată de C.H. Haskins în *The Renaissance of the Twelfth Century*. În primele două rânduri ale prefeţei sale, acesta spunea: „Titlul acestei cărţi li se va părea multora o contradicţie flagrantă. O renaştere în secolul al XII-lea!" Nu există nici cea mai mică contradicţie. În secolul al XII-lea, Europa Apuseană era martora renaşterii clasicilor latini, a limbii, prozei şi versului latin, a jurisprudenţei şi filosofiei, a scrierilor istorice; era epoca traducerilor din greacă şi arabă şi a înfiinţării universităţilor. Iar Haskins a avut întru totul dreptate atunci când a spus: „Nu s-a înţeles niciodată pe deplin că a existat un contact direct absolut remarcabil cu izvoarele greceşti, atât în Italia, cât şi în Răsărit, şi că traducerile făcute direct după originalele greceşti au reprezentat un vehicul important şi direct şi un intermediar de încredere pentru

408. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 463 ş.u.
409. Vezi Dalton, *East Christian Art*, 292-293; Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 561-563; Vincent, Abel, *Bethléem*, 167.
410. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 563.
411. Informaţii detaliate pot fi găsite în cele două lucrări ale lui Dalton deja menţionate şi în Diehl, *Manuel d'art*.
412. G. Duthuit, *Byzance et l'art du XIIe siècle*, 96. În ciuda titlului ei, această broşură vorbeşte foarte puţin despre arta secolului al XII-lea.

transmiterea gândirii antice"[413]. În secolul al XII-lea, între Italia şi Bizanţ, în special, a existat un contact mai frecvent şi mai vast decât ar părea la prima vedere. În legătură cu planurile religioase ale Comnenilor de a se apropia de Roma au avut loc multe dispute la Constantinopol, foarte adesea în faţa împăraţilor, cu participarea membrilor instruiţi ai Bisericii Romane care veniseră în capitala bizantină cu scopul împăcării celor două Biserici. Aceste discuţii au contribuit din plin la transmiterea moştenirii gândirii greceşti în Apus. Mai ales sub Manuel Comnenul a avut loc „o procesiune continuă de misiuni trimise la Constantinopol, papale, france, pisane şi de altă natură, amintindu-ne de grecii din Italia din prima jumătate a secolului al XV-lea"[414].

Având în vedere toată această activitate, putem trage concluzia că mişcarea culturală din timpul Comnenilor şi Angelilor reprezintă una dintre cele mai strălucite pagini din istoria Bizanţului. În epocile anterioare, Bizanţul nu cunoscuse o astfel de renaştere, iar această renaştere din secolul al XII-lea este de o mai mare importanţă atunci când este comparată cu renaşterea culturală din aceeaşi perioadă din Apus. Secolul al XII-lea poate fi considerat prima renaştere grecească din istoria Bizanţului.

413. Haskins, *Studies in Mediaeval Science*, 141 ; Haskins, „The Greek Element in the Renaissance of the Twelfth Century", *American Historical Review*, XXV (1920), 603-605 ; Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, 278.
414. Haskins, *Studies in Mediaeval Science*, 194-195.

Capitolul VIII

Imperiul de Niceea (1204-1261)

Noile state întemeiate pe teritoriul bizantin*

Cruciada a IV-a, care se sfârşise prin cucerirea şi jefuirea Constantinopolului, a determinat dezintegrarea Imperiului bizantin şi întemeierea pe teritoriul său a unui mare număr de state, în parte france, în parte greceşti, dintre care primele au primit organizarea feudală a Europei Occidentale. Francii au fondat următoarele state : Imperiul latin sau constantinopolitan, regatul de Tesalonic (Salonic) principatul Achaiei în Pelopones (Moreea), şi

---

* Pentru o panoramă a situaţiei create de cruciada a IV-a, vezi : Robert Lee Wolff, „The Latin Empire of Constantinople, 1204-1261", în *A History of the Crusades*, Kenneth M. Setton (general editor), II. *The Later Crusades, 1189-1311*, edited by Robert Lee Wolff and Harry H. Hazard, 2nd edition, Madison, The University of Wisconsin Press, 1969, 187-233 (reed. în *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, Collected Studies, 55, London, Variorum, 1976, I) ; J. Longnon, „The Frankish States in Greece, 1204-1311", în *A History of the Crusades*, Kenneth M. Setton (general editor), II. *The Later Crusades, 1189-1311*, Madison, The University of Winsconsin 1969, 234-274 ; K.M. Setton, „The Latins in Greece and the Aegean from the Fourth Crusade to the End of the Middle Ages", în *The Cambridge Medieval History*, IV/1. *The Byzantine Empire Byzantium and its Neighbours*, edited by J.M. Hussey, Cambridge, Cambridge University Press, 1966, 389-429 ; D. Jacoby, „The Encounter of Two Societies : Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade", *American Historical Review*, LXXVIII (1973), 873-906 (reed. în *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle : peuples, sociétés, économies*, London, Variorum Reprints, 1979, II) ; D. Jacoby, „From Byzantium to Latin Romania : Continuity and Change", *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, edited by Benjamin Arbel, Bernard Hamilton, David Jacoby (*Mediterranean Historical Review*, IV, 1), London, Frank Cass, 1989, 1-44. Cât priveşte consecinţele cruciadei pentru bizantini : D.M. Nicol, „The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204-1261", în *The Cambridge Medieval History*, IV/1. *The Byzantine Empire*, edited by J.M. Hussey, Cambridge, Cambridge University Press, 1966, 275-330 ; J. Hoffmann, *Rudimente von Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071-1210). Untersuchungen über Unabhängigkeitsbestrebungen und ihr Verhältnis zu Kaiser und Reich*, München, 1974 ; N. Oikonomides, „La décomposition de l'Empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de Nicée : à propos de la *Partitio Romaniae*", în *XVe Congrès International d'Études Byzantines : Rapports et co-Rapports*, I.1 (*Histoire. Forces centrifuges et centripètes dans le monde byzantin entre 1071 et 1261*), Athènes, 1976, 1-28 (n. trad.).

ducatul Atenei şi Tebei în Grecia centrală. Dominaţia Veneţiei se întindea asupra insulelor bizantine din Mările Egee şi Ioniană, asupra insulei Creta şi asupra unor poziţii de pe litoral şi din interiorul ţării. Alături de posesiunile feudale latine de pe teritoriul dezintegratului Imperiu Răsăritean s-au întemeiat trei state greceşti independente: Imperiul de Niceea şi Imperiul de Trapezunt în Asia Mică şi despotatul Epirului în Grecia septentrională. Balduin*, conte de Flandra, a devenit împărat de Constantinopol şi stăpânul celei mai mari părţi a Traciei; Bonifaciu, marchiz de Montferrat, a devenit rege al Tesalonicului (Salonicului), puterea sa întinzându-se asupra Macedoniei şi Tesaliei; Guillaume de Champlite şi, după el, Geoffroi de Villehardouin au devenit principi în Peloponeş (Moreea), iar Othon de La Roche s-a intitulat duce (*sire*) ori, aşa cum a fost numit de supuşii săi greci, *megaskyr* [Μέγας κύριος, μέγας κύρ, lat. *Dominus Athenarum*, franc. *Sire d'Athènes* – n. trad.] sau „Mare Domn" al Atenei şi Tebei. În cele trei state greceşti domneau următorii principi: la Niceea (în Bithynia), Teodor I Lascaris; la Trapezunt, Alexios I Comnenul; iar în despotatul Epirului, Mihail I Angelos Ducas Comnenul. De altfel, două state străine – al doilea Imperiu bulgar, prin activitatea suveranilor săi Caloian şi Ioan Asan al II-lea, şi sultanatul de Rum sau Ikonion, în Asia Mică – au avut un rol activ în viaţa internaţională complicată care s-a derulat după 1204 pe ruinele Imperiului bizantin. Acest lucru este adevărat îndeosebi în cazul Bulgariei.

Întregul secol al XIII-lea abundă în ciocniri şi lupte continue între aceste state aliate în combinaţii dintre cele mai diferite; grecii au luptat împotriva francilor nou-veniţi, împotriva turcilor şi bulgarilor; grecii au luptat din răsputeri împotriva grecilor, introducând în viaţa, deja destul de dezorganizată, a statului noi elemente de disoluţie prin luptele lor intestine; francii au luptat împotriva bulgarilor şi aşa mai departe. Toate aceste conflicte militare erau urmate de formarea unor diferite şi, într-o mare măsură, vremelnice alianţe şi acorduri internaţionale, care erau lesne încheiate şi la fel de lesne rupte.

După catastrofa din 1204, s-a ridicat o problemă extrem de importantă: aceea de a stabili unde se va afla centrul politic, economic, naţional, religios şi cultural în jurul căruia ar fi putut să se nască şi să fie confirmată ideea unificării şi ordinii. Statele feudale întemeiate în Orient pe modele apusene şi factoriile comerciale, unde fiecare îşi urmărea interesele, au condus, în condiţiile anarhiei generale, la o şi mai mare disoluţie; ele nu puteau nici să creeze o nouă ordine, nici să administreze corespunzător moştenirea primită în urma cruciadei a IV-a. „Toate aceste enclave apusene în Răsărit au acţionat nu ziditor, ci nimicitor", a afirmat un istoric, „şi, de aceea, au fost ele înseşi nimicite. Răsăritul a rămas stăpân asupra Răsăritului"[1].

---

* Pentru mai multe informaţii despre Balduin (1172-†1205/1206), conte de Flandra (Balduin al IX-lea, 1194-1205) şi de Hainault (Balduin al VI-lea, 1195-1205), primul împărat latin al Constantinopolului (1204-1205), vezi: R.L. Wolff, „Baldwin of Flanders and Hainaut, First Latin Emperor of Constantinople: His Life, Death, and Resurrection, 1172-1225", *Speculum*, XXVII (1952) 281-322; Benjamin Hendrickx, „Baudouin IX de Flandre et les empereurs byzantins Isaak II l'Ange et Alexis IV", *Revue belge de philologie et d'histoire*, XLIX (1971), 482-489; Jean Richard, „À propos de la mission de Baudouin de Hainaut: l'empire latin de Constantinople et les Mongols", *Journal des Savants*, 1994, 115-121 (n. trad.).

1. C. Neumann, „Die byzantinische Marine", *Historische Zeitschrift*, LXXXI (1898), 1-2.

*Începuturile Imperiului de Niceea şi Lascarizii**

În Imperiul de Niceea s-a conturat şi s-a dezvoltat ideea unificării naţionale greceşti şi a restaurării statului bizantin şi de aici a apărut Mihail Paleologul, conducătorul care în 1261 a pus stăpânire pe Constantinopol şi a restabilit Imperiul bizantin, deşi cu o întindere teritorială mult mai redusă decât în trecut. S-a crezut pentru o vreme că misiunea restaurării Imperiului grec va fi rezervată altui centru grecesc, despotatul Epirului, dar, din foarte multe motive, despoţii Epirului au fost obligaţi să cedeze în faţa importanţei crescânde a Niceei şi să renunţe la rolul principal în Răsăritul creştin. Al treilea centru grecesc,

---

* Pentru istoria Imperiului de Niceea şi instituţiile sale, vezi: Apostolos F. Vacalopoulos, *Origins of the Greek Nation 1204-1461 The Byzantine Period 1204-1461*, revision and trans. Ian Moles, New Brunswick, New Jersey, Rutgers UP, 1970 (Απ.Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Α', Θεσσαλονίκη, 1961); Stelian Brezeanu, *Politica internă în Imperiul de Niceea (1204-1261)*, teză de doctorat, Universitatea din Bucureşti, 1975; Michael Angold, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea, 1204-1261* (Oxford Historical Monographs), London, Oxford University Press, 1975; M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge/New York, Cambridge University Press, 1995; Alexios G.C. Savvides, *Ιστορία του Βυζαντίου, τόμ. Γ': Η ύστερη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και ο μεσαιωνικός Ελληνισμός 1025-1461 μ.Χ.*, Αθήνα, Πατάκης, 2004 (ediţia a II-a, 2006); P. Charanis, „On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later", *Byzantinoslavica*, XII (1951), 94-153 (reed. în *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, London, Variorum Reprints, 1973, IV); Hélène Glykatzi-Ahrweiler, „La politique agraire des empereurs de Nicée", *Byzantion*, XXVIII (*Mélanges R. Guilland*), 1958, 51-66; H. Glykatzi-Ahrweiler, „Note additionnelle sur *La politique agraire des empereurs de Nicée*", *Byzantion*, XXVIII (1958), 135-136; H. Ahrweiler, „L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle", *Travaux et Mémoires*, I (1965), 1-204; J. Irmscher, „Nikäa als *Zentrum des griechischen Patriotismus*", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, VIII (1970), 33-47; J. Irmscher, „Nikäa als *Mittelpunkt des griechischen Patriotismus*", *Byzantinische Forschungen*, IV (1972), 114-137; H. Ahrweiler, „L'expérience nicéenne", *Dumbarton Oaks Papers*, XXIX (1975), 21-40; M.J. Angold, „Byzantine *Nationalism* and the Nicaean Empire", *Byzantine and Modern Greek Studies*, I (1975), 49-70; S. Brezeanu, „La politique économique des Lascarides à la lumière des relations vénéto-nicéennes", *Études byzantines et post-byzantines*, I (1979), 39-54; M.C. Bartusis, „On the Status of Stratiotai during the Late Byzantine Period", *Zbornik radova vizantološkog instituta*, XXI (1982), 53-59; M. Nystazopoulou-Pelekidou, „Sur la diplomatique byzantine à l'époque de l'empire de Nicée", *Βυζαντιακά*, (1983), 161-173; M.J. Angold, „Administration of the Empire of Nicaea", *Byzantinische Forschungen*, XIX (1993), 127-138. Pentru ideologia Imperiului de Niceea, vezi: H. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, PUF, 1975, 103-114; S. Brezeanu, „La fonction de l'idée d'«imperium unicum» chez les Byzantins de la première moitié du XIIIe siècle", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XVI (1978), 1, 57-64 (varianta în limba română în *Imperiu universal şi monarhie naţională în Europa Creştină*, Bucureşti, Editura Meronia, 2005, 129-138); S. Brezeanu, „Das Zweikaiserproblem in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderst (1204-1261)", *Revue Roumaine d'Histoire*, XVII (1978), 2, 249-267 (varianta în limba română în *Imperiu universal şi monarhie naţională în Europa Creştină*, Bucureşti, Editura Meronia, 2005, 105-125) (n. trad.).

Imperiul de Trapezunt, era situat prea departe pentru a putea să joace rolul dominant în procesul unificării grecilor; de aceea, istoria Trapezuntului prezintă un interes particular, politic, cultural şi economic, şi merită o investigaţie detaliată separată*

Fondatorul Imperiului de Niceea, „un Imperiu în exil", a fost Teodor Lascaris**, un bărbat în vârstă de aproape 30 de ani, înrudit cu familia Angelilor prin soţia sa Ana, fiica fostului împărat Alexios al III-lea, şi cu dinastia Comnenilor prin Alexios al III-lea. Originea Lascarizilor şi numele oraşului natal al lui Teodor nu sunt cunoscute. Sub Alexios, acesta a deţinut o funcţie de conducere în armată şi a luptat energic contra cruciaţilor[2]. După toate probabilităţile, fusese considerat un potenţial împărat al Bizanţului de către clerul constantinopolitan după fuga lui Alexios Ducas Mourtzouphlos (Murzuphlus) şi până în momentul ocupării capitalei de către cruciaţi, când s-a refugiat în Asia Mică. Acolo şi-au găsit adăpost în faţa invaziei cruciaţilor numeroşi reprezentanţi ai nobilimii civile şi militare bizantine, câţiva membri proeminenţi ai clerului înalt şi alţi pribegi care nu au dorit să trăiască sub jugul puterii străine. Totuşi, ultimul patriarh grec al Constantinopolului, Ioan Kamateros, a părăsit capitala, plecând în Bulgaria, şi a refuzat să vină la Niceea la invitaţia lui Teodor. Mihail Akominatos, mitropolitul Atenei, care se retrăsese în exil din faţa latinilor invadatori, a redactat o scrisoare de recomandare pentru un eubeean oarecare adresată lui Teodor Lascaris. El scria că primul a mers în taină la Niceea, preferând viaţa în exil la curtea unui stat grec (roman) unei şederi în patria sa oprimată de străini; în aceeaşi scrisoare, Mihail sublinia faptul că, dacă eubeeanul va găsi azil la Niceea, acest lucru va impresiona toată populaţia Greciei, care-l „va considera pe Teodor unicul eliberator al tuturor", adică „eliberatorul întregii Romanii"[3]

După moartea lui Teodor Lascaris, care a guvernat între 1204 şi 1222, a domnit acolo ginerele său, soţul fiicei sale Irina, Ioan al III-lea Ducas Vatatzes (1222-1254)[4], cel mai înzestrat şi mai energic împărat de Niceea. După moartea acestuia, tronul a revenit iniţial fiului său Teodor al II-lea (1254-1258) şi apoi nepotului său minor Ioan al IV-lea (1258-1261). Ultimul a fost detronat de Mihail Paleologul, restauratorul Imperiului bizantin.

---

* Pentru domnia primului împărat niceean, vezi: Alice Gardner, *The Lascarids of Nicaea: The Story of an Empire in Exile*, London, 1912, 52-115; Η.Α. Γιαρένης, *Ο Αυτοκράτωρ της Νίκαιας Θεόδωρος Α' Κομνηνός ο Λάσκαρις* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Ιωάννινα, 2002. Despre data încoronării şi proclamării sale imperiale (18 aprilie/Duminica Paştilor 1207): Π. Γουναρίδης, „Η χρονολογία της αναγόρευσης και της στέψης του Θεοδώρου Α' του Λασκάρεως", *Σύμμεικτα*, VI (1985), 59-71 (n. trad.).

** Pentru întemeierea Imperiului de Trapezunt, vezi: A.A. Vasiliev, „The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, XI (1936), 1, 3-37; S.P. Karpov, *Trapezundskaia imperiia i zapadnoevropeiskie gosudarstva v XIII-XV vv.*, Moskva, 1981; Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Οι Μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου, Ιστορική επισκόπηση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας του μικρασιατικού ελληνισμού (1204-1461)*, Αθήνα, 2005 (n. trad.).

2. Vezi A. Gardner, *The Lascarids of Nicaea: The Byzantine Court in the Thirteenth Century. The Story of an Empire in Exile*, 53-54; Α. Μηλιαράκης, *Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου*, 8; M.A. Andreeva, *Essays on the Culture of the Byzantine Court in the Thirteenth Century*, 82-85 [în rusă].
3. Michael Acominatus, ed. S. Lampros, II, 276-277.
4. Istoricii îl numesc de obicei Ioan al III-lea pe Ioan Vatatzes, considerându-i pe Ioan Tzimiskes şi Ioan Comnenul primii doi Ioan.

Situaţia noului stat bithynian era extrem de periculoasă; din răsărit, era ameninţat de puternicul sultanat selgiucid de Ikonion, care a ocupat toată partea centrală a Asiei Mici şi poseda o parte a litoralului mediteranean, în sud, şi o parte a coastei Mării Negre, în nord; din vest, statul niceean era atacat de Imperiul latin, care şi-a stabilit drept obiectiv principal distrugerea noului Imperiu niceean. Teodor Lascaris, care a guvernat în primii aproape patru ani cu titlul de despot, nu de împărat, a avut o sarcină complicată şi dificilă. Anarhia domnea înlăuntrul ţării; în mai multe părţi ale statului au apărut seniorii independente; oraşul Niceea şi-a închis porţile pentru Teodor.

Între timp, cavalerii latini care se instalaseră la Constantinopol s-au decis, în acelaşi an, 1204, să cucerească Asia Mică. Operaţiunile lor militare au fost încununate de succese. Grecilor din Asia Mică li se părea că totul era pierdut. Villehardouin spune: „Locuitorii acelei provincii au luat partea francilor şi au început să le plătească tribut"[5]. În acest moment critic pentru tânărul Imperiu, a venit vestea neaşteptată că împăratul latin, Balduin, fusese capturat de bulgari.

Din 1196, tronul bulgar era ocupat de Caloian (Ioan, Ioniţă)*, care, în epoca Angelilor, fusese un duşman redutabil al Bizanţului. Statul latin întemeiat în Peninsula Balcanică complica situaţia în cel mai înalt grad. Era cât se poate de limpede că bulgarii şi cruciaţii îşi vor disputa dominaţia asupra Peninsulei Balcanice. Relaţiile dintre ei au devenit imediat foarte încordate, întrucât cruciaţii reacţionaseră insultător la propunerile amicale ale lui Caloian, făcându-l să înţeleagă că nu-l putea considera pe împăratul latin egalul său, ci trebuia să se comporte faţă de el precum un sclav faţă de stăpânul său; de asemenea, latinii l-au prevenit pe Caloian că, dacă va fi lipsit de deferenţă, cruciaţii vor cuceri Bulgaria prin forţa armelor şi-l vor readuce la starea de servitute din trecut[6].

Provocând astfel mânia regelui bulgar, latinii au iritat în acelaşi timp populaţia greacă din Tracia şi Macedonia, insultând credinţele şi riturile religioase ale grecilor. Negocierile secrete ale grecilor cu regele Caloian au pregătit o insurecţie în Peninsula Balcanică în favoarea bulgarilor[7] Se poate presupune că fostul patriarh al Constantinopolului, Ioan Kamateros, despre care se ştie că trăia în Bulgaria, a jucat un rol important în încheierea alianţei bizantino-bulgare din 1204-1205[8] „Această alianţă", a considerat F. Uspenski, „a pus capăt ezitărilor lui Caloian şi a stabilit planul acţiunilor sale ulterioare. Să se prezinte drept protectorul Ortodoxiei şi al populaţiei greco-bulgare împotriva preponderenţei catolice latine şi, totodată, să-şi asume sarcina de a reînvia ideea imperială bizantină, acesta a fost din acel moment planul său şi principalul mobil al întreprinderilor sale împotriva cruciaţilor"[9]. Ţarul Bulgariei aspira la coroana basileului bizantin.

Insurecţia greco-bulgară care izbucnise în Peninsula Balcanică i-a obligat pe cruciaţi să recheme în Europa trupele trimise în Asia Mică pentru a lupta contra lui Teodor Lascaris. În bătălia de la Adrianopol, la 15 aprilie 1205, Caloian, sprijinit de cavaleria cumanilor

5. Villehardouin, *La Conquête de Constantinople*, 323; ed. N. Wailly, 193.
* Ioniţă Caloian, „cel Frumos" (lat. *Calojoannes*), fratele lui Asan I şi Petru, ţar vlaho-bulgar (1197 – † octombrie 1207) (n. trad.).
6. Nicetas Choniates, *Historia* (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae), 808-809.
7. Vezi V.N. Zlatarski, *The Greek-Bulgarian Alliance in the Year 1204-1205*, 8-11 [în bulgară].
8. Vezi P. Nikov, „Bulgarian Diplomacy from the Beginning of the Thirteenth Century", *Bulgarian Historical Library*, I (1928), 103-104 [în bulgară].
9. F. Uspenski, *The Formation of the Second Bulgarian Kingdom*, 245-246 [în rusă].

(polovţi)* din armata sa, le-a provocat cruciaţilor o înfrângere decisivă. În această bătălie a pierit floarea cavaleriei occidentale şi împăratul Balduin însuşi a fost luat prizonier de bulgari. Soarta împăratului captiv nu este cunoscută ; dar, după câte s-ar părea, din porunca regelui bulgar, Balduin a fost asasinat într-un fel sau altul[10]. În absenţa unor ştiri precise despre sfârşitul lui Balduin, fratele său Henri a fost ales regent al Imperiului latin pe durata absenţei sale. Cu peste 800 de ani în urmă, în anul 378, alt împărat roman, Valens, fusese ucis lângă Adrianopol în conflictul său cu goţii.

Vârstnicul doge Enrico Dandolo, care participase la bătălie şi condusese anevoioasa retragere nocturnă a rămăşiţelor armatei înfrânte, a murit curând după acest dezastru şi a fost înmormântat în biserica Sf. Sofia. Potrivit unei tradiţii larg răspândite, osemintele sale au rămas acolo până la capturarea de către turci a Constantinopolului, când sultanul Mehmed al II-lea a poruncit ca trupul eroului veneţian să fie împrăştiat în cele patru vânturi[11].

Înfrângerea de la Adrianopol i-a pus pe cruciaţi într-o situaţie disperată. Pentru Imperiul latin era o lovitură care, chiar la începutul existenţei sale politice, i-a compromis complet viitorul. „Dominaţia francilor asupra Romaniei s-a sfârşit în această zi teribilă"[12], a declarat Gelzer, şi este adevărat că „soarta Imperiului latin de Constantinopol, pentru o anumită perioadă de timp, s-a aflat în întregime în mâinile ţarului bulgar"[13].

Bătălia de la Adrianopol a avut cea mai mare importanţă pentru ţaratul bulgar şi pentru Imperiul de Niceea. Grecii din Macedonia şi Tracia, cărora le lipsea un centru naţional în Europa şi care n-au întrezărit viitoarea importanţă a Niceei în această privinţă, au considerat că puteau să ajungă la o înţelegere şi să acţioneze concertat cu bulgarii contra latinilor ; circumstanţele păreau foarte favorabile pentru realizarea ambiţiosului plan al lui Caloian de a întemeia în Peninsula Balcanică, pe locul regatului franc ostil, un mare Imperiu greco-slav cu capitala la Constantinopol. Dar, aşa cum a scris V.G. Vasilievski, „suveranii slavi nu au reuşit să-l facă pe unul dintre reprezentanţii lumii greco-slave să joace rolul de împărat

---

* Privind raporturile dintre Imperiul vlaho-bulgar şi cumani şi rolul acestora din urmă în războaiele Asăneştilor cu imperiile latin şi bizantin în anii 1186-1207, vezi : D.A. Rasovskij, „Les Comans et Byzance", în *Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines. Izvestia na Bălgarski Arheologhiceski Institut*, IX (1935), 346-354 ; D.A. Rasovskij, „Polovcy", *Seminarium Kondakovianum*, VII (1935), 1-18 ; VIII (1936), 19-40 ; IX (1937), 41-55 ; X (1938), 57-80 ; XI (1939), 81-114 ; D.A. Rasovskij, „Rol' polovcev v voinah Asenei s Vizantiiskoi i Latinskoi imperiiami v 1186–1207 godah", *Spisanie za Bălgarskata Akademiia za Naukitea i izkustvata*, LVIII (1939), 203-211 ; Alexios G.K. Savvides, „Οι Κο(υ)μάνοι και το Βυζάντιο,11ος-13ος αι.", *Βυζαντινά*, XIII (– Δώρημα στον Ι.Καραγιαννόπουλο), 1985, 937-955 (n. trad.).

10. A. Gardner, *Lascarids of Niceea*, 66 (se spune că Balduin a fost făcut prizonier la Tîrnovo ; nu a mai fost văzut vreodată) ; E. Gerland, *Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel*, I. *Geschichte der Kaiser Baldwin I und Heinrich 1204-1216*, 92 (Caloian, într-un acces de furie, se pare că ar fi poruncit executarea captivului său) ; P. Nikov, „Bulgarian Diplomacy", *Bulgarian Historical Library*, I (1928), 104 [în bulgară]. Balduin a fost luat prizonier şi dus la Tîrnovo ; aici a fost aruncat în temniţă, unde a murit ; această informaţie este dată pe baza *Innocentii III Gesta* ; ed. J.P. Migne, *Patrologia Latina*, CCXIV, capitolul 108, col. 148.
11. Vezi H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, I, 321, 472.
12. H. Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1042.
13. F.I. Uspenski, *Second Bulgarian Kingdom*, 250 [în rusă].

universal. Ambiţia lui Caloian de a întemeia un regat greco-bulgar în Peninsula Balcanică, având capitala la Constantinopol, a rămas de domeniul viselor"[14].

Între timp, nefirescul acord greco-bulgar care avusese drept rezultat victoria de la Adrianopol a fost repede denunţat, de îndată ce patrioţii greci din Balcani au văzut în suveranul de Niceea potenţialul eliberator de sub cuceritorii latini şi purtătorul de cuvânt al aşteptărilor şi speranţelor lor naţionale. În Peninsula Balcanică s-au manifestat clar tendinţe anti-bulgare, împotriva cărora regele Bulgariei a pornit un război nemilos şi nimicitor. După mărturia unui izvor contemporan, Caloian răzbuna crimele pe care împăratul Vasile al II-lea le comisese asupra bulgarilor. Ultimului i se dăduse numele „ucigaşul de bulgari" (*Bulgarochtonos*); Caloian se autointitula cu mândrie „ucigaşul de romei" (*Romaiochtonos*, *Romaioktonos*) [Ῥωμαιοκτόνος – n. trad.]. Grecii l-au supranumit „Ioan câinele" (în greacă, *Skyloioannes*)[15] [Κυνοιωάννης – n. trad.]; un împărat latin îl numeşte într-o scrisoare „marele devastator al Greciei" (*magnus populator Graeciae*)[16].

„S-a manifestat aici", a declarat un istoric bulgar, „tendinţa pur naţională bulgară, care a călăuzit politica imperialistă a regelui Caloian contra elementului grec, acest duşman neînduplecat al independenţei naţionale bulgare, chiar în momentul alianţei cu oraşele greceşti din Tracia împotriva Imperiului latin"[17]

Campania sângeroasă a lui Caloian în Tracia şi Macedonia a avut un deznodământ fatal pentru el. În timpul asediului Tesalonicului (1207), a fost asasinat. O legendă greacă interpolată în istorisirea minunilor Sf. martir Dimitrie, care poate fi găsită în versiunile greacă şi slavonă şi în cronografele vechi ruseşti, vorbeşte de el ca despre un duşman al Bisericii Ortodoxe lovit de sfântul protector al oraşului. Astfel, ţarul Bulgariei nu a reuşit să profite de circumstanţele care-i erau extrem de favorabile după victoria de la Adrianopol. În persoana sa, a susţinut Nikov, „a dispărut de pe scena istoriei unul dintre cei mai mari diplomaţi pe care i-a produs Bulgaria vreodată"[18].

Dar, în acelaşi timp, bătălia de la Adrianopol, care năruise vigoarea dominaţiei france la Constantinopol, a salvat Imperiul de Niceea de la ruină şi i-a dat deschis noi perspective. Teodor Lascaris, care scăpase de pericolul reprezentat de vecinul vestic, a început cu energie să-şi organizeze statul. Întâi de toate, când Teodor a reuşit să se statornicească ferm la Niceea, s-a ridicat problema proclamării sale ca împărat, în loc de despot. De vreme ce patriarhul grec de Constantinopol, care se retrăsese în Bulgaria după invazia francă, a refuzat să vină la Niceea, un nou patriarh, Mihail Autoreianos, a fost ales în 1208; acesta şi-a avut reşedinţa la Niceea şi l-a încoronat împărat pe Teodor în acelaşi an (1208)[19]. Acest

14. V.G. Vasilievski, „The Regeneration of the Bulgarian Patriarchate under the King John Asen II", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXXXVIII (1885), I, 9 [în rusă].
15. Georgii Acropolitae, *Annales*, xiii, în *Opera Omnia*, ed. A. Heisenberg, 23-24.
16. Vezi J.A. Buchon, *Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française*, II, 211.
17. P. Nikov, *Studies in the Historical Sources of Bulgaria and in the History of the Bulgarian Church*, 8 (în extras) [în bulgară].
18. P. Nikov, „Bulgarian Diplomacy", *Bulgarian Historical Library*, I (1928), 108 [în bulgară].
19. Această dată, 1208, a fost stabilită în urmă cu câţiva ani de A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, II. *Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208*, 5-12; data îndeobşte acceptată era 1206. Vezi şi M. Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 85, 180-181 [în rusă].

eveniment din 1208 a avut o însemnătate capitală pentru istoria ulterioară a statului niceean ; Niceea a devenit centrul politic şi religios al Imperiului. Alături de zdruncinatul Imperiu latin a luat naştere acest al doilea imperiu, care a unificat progresiv un teritoriu considerabil în Asia Mică şi către care s-au îndreptat treptat atenţia şi speranţele grecilor europeni. În tratatul încheiat către 1220 între Teodor Lascaris şi reprezentantul Veneţiei la Constantinopol (*podestà*), titlul oficial al celui dintâi, indiscutabil recunoscut de Veneţia, era : *Theodorus in Christo Deo fidelis Imperator et moderator Romeorum et semper Augustus, Comnenos Lascarus*[20]. Întemeierea unui nou imperiu a provocat tensionarea relaţiilor cu Imperiul de Constantinopol ; cele două imperii edificate pe ruinele unicului Imperiu bizantin nu puteau coexista paşnic.

Niceea, situată la aproximativ 65 de kilometri de Constantinopol, a devenit capitala noului Imperiu. Poziţia sa, la încrucişarea a cinci sau şase căi de comunicaţie, îi conferea o importanţă politică excepţională. Niceea devenise celebră în istoria bizantină ca loc de desfăşurare a două sinoade ecumenice, iar locuitorii săi se lăudau cu zidurile, turnurile şi porţile puternice înălţate în Evul Mediu. Acestea sunt destul de bine conservate şi astăzi. Cu puţină vreme înainte de prima cruciadă, Niceea căzuse în faţa turcilor selgiucizi, dar cruciaţii, ce recuceriseră oraşul de la aceştia, au fost constrânşi, spre marea lor nemulţumire, să o restituie lui Alexios Comnenul. Palate magnifice şi numeroase biserici şi mănăstiri, astăzi complet dispărute, împodobeau Niceea medievală[21]. Vorbind de Niceea şi evocând primul sinod ecumenic, un călător arab din secolul al XII-lea, al-Harawy (el-Herewy), scria : „În biserica acestui oraş, se pot vedea icoana lui Mesia şi portretele Părinţilor aşezaţi în jilţurile lor. Această biserică este obiectul unei veneraţii deosebite"[22]. Istoricii bizantini şi occidentali ai secolului al XIII-lea au remarcat prosperitatea şi opulenţa Niceei[23]. Un scriitor din secolul al XIII-lea, Nikephoros Blemmydes, vorbea despre Niceea într-unul din poemele sale : „Niceea, un oraş cu străzi largi, plin de oameni, întărit cu ziduri, mândru de ceea ce cuprindea în sine, fiind semnul cel mai minunat al afecţiunii imperiale"[24] În sfârşit, în literatura secolelor XIII-XIV s-au păstrat două panegirice ale Niceei. Autorul unuia dintre ele, împăratul Teodor al II-lea Lascaris [*Ἐγκώμιον τῆς πόλεως Νικαίας* – n. trad.], s-a adresat Niceei : „Tu ai întrecut toate oraşele, de vreme ce statul romeilor, de multe ori divizat şi zdrobit de armate străine [...], s-a întemeiat, s-a stabilit şi s-a consolidat numai în tine"[25]. Al doilea panegiric este opera unui bine-cunoscut om de stat, diplomat, politician şi administrator, teolog, astronom, poet şi pictor din secolul al XIV-lea, Teodor

20. G.L.F. Tafel, G.M. Thomas, *Urkunden zur altern Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, II, 205.
21. Găsim informaţii foarte interesante şi o excelentă bibliografie despre Niceea medievală în J. Sölch, „Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen. Nikomedia, Nikäa, Prusa", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 263-286. Vezi şi R. Janin, „Nicée. Étude historique et topographique", *Échos d'Orient*, XXIV (1925), 482-490 ; M. Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 19-21 [în rusă].
22. Aboul Hassan Aly el Herewy, *Indications sur les lieux de pèlerinage*, trad. de Ch. Schefer, *Archives de l'Orient latin*, I, 590.
23. Vezi, de exemplu, Nicetas Choniates, *Historia*, ed. Bonn, 318 ; Villehardouin, *Conquête de Constantinople*, par. 304.
24. Nicephori Blemmydae, *Curriculum vitae et carmina*, ed. A. Heisenberg, 113, versurile 22-24.
25. F.I. Uspenski, „On the Manuscripts of the History of Nicetas Acominatus in the National Library of Paris", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CXCIV (1877), 77 [în rusă].

Metochites[26], al cărui nume este asociat cu celebrele mozaicuri ale mănăstirii constantinopolitane Chora (actuala moschee Kariye Djami), care s-au păstrat până astăzi.

Dintre monumentele medievale care puteau fi văzute, înainte de Primul Război Mondial, în actualul oraş turc Isnik (numele deformat al Niceei), aflat într-o stare deplorabilă, pe lângă zidurile oraşului, menţionăm modesta bisericuţă a Adormirii Maicii Domnului. Aceasta data probabil din secolul al IX-lea şi avea frumoase mozaicuri, importante pentru studiul artei bizantine[27]. În timpul Primului Război Mondial, Niceea a fost bombardată şi nicio locuinţă nu a rămas neatinsă. A suferit îndeosebi biserica Adormirii; în timpul bombardamentului a fost distrusă aproape complet şi doar arcul apusean al cupolei şi partea sudică a nartexului s-au conservat. Cealaltă biserică celebră din Niceea, catedrala Sf. Sofia, se află, de asemenea, într-o stare deplorabilă[28].

S-a păstrat un document interesant care ne dezvăluie, într-o oarecare măsură, concepţia lui Teodor Lascaris despre puterea imperială. Se numeşte *silentium* (Σελέντιον, σιλέντιον), denumire dată în epoca bizantină discursurilor publice rostite de împăraţi în palat, în prezenţa notabilităţilor Imperiului, la începutul Postului Mare; *silentium*-ul este considerat „mesajul tronului" pronunţat de Teodor Lascaris în 1208, imediat după încoronarea sa[29]. A fost redactat de către celebrul istoric Niketas Choniates, contemporanul său, care, după pustiirea Constantinopolului de către latini, găsise refugiu la Niceea. Acest discurs emfatic arată că Teodor, ca un basileu bizantin, considera că puterea sa este de drept divin: „Dumnezeu mi-a dat mie, ca unui părinte, puterea imperială asupra întregului Imperiu roman; mâna lui Dumnezeu a aşezat deasupra capului meu această putere". Dumnezeu îi acordase lui Teodor pentru zelul său „ungerea şi puterea lui David" Unitatea Imperiului însemna unitatea Bisericii. „Nu vor fi decât o turmă şi un păstor", a declarat Teodor la sfârşitul *silentium*-ului[30]. Este adevărat că acest discurs nu este opera împăratului însuşi, dar reflectă opinia dominantă a celor mai nobili şi mai cultivaţi oameni din Imperiul de Niceea, o opinie bazată pe temeiuri solide, potrivit căreia Teodor Lascaris, înrudit cu Angelii şi Comnenii, a devenit „basileu roman" la Niceea şi a înţeles că el continua şirul împăraţilor bizantini.

Politica externă a Lascarizilor şi restaurarea Imperiului bizantin

După înfrângerea latinilor la Adrianopol, situaţia lui Teodor s-a ameliorat pentru moment. Cu toate acestea, succesorul nefericitului Balduin pe tronul Constantinopolului, fratele său Henri*, comandant militar şi suveran energic şi înzestrat, după încoronarea sa la Sf. Sofia,

26. Publicat în C. Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, I, 139 ş.u.
27. Vezi H. Grégoire, „Le véritable nom et la date de l'église de la Dormition à Nicée. Un texte nouveau et décisif", *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne*, I, 171-174. Vezi şi Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 520-521, 21, 908 (articolul lui H. Grégoire a apărut prea târziu pentru a fi folosit de Diehl); O.M. Dalton, *East Christian Art*, 285.
28. Vezi M. Alpatov, I. Brunov, „A Brief Report of a Journey to the East", *Vizantiyskiy vremennik*, XXIV (1923-1926), 61 [în rusă]; Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 908.
29. A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums*, II, 11-12.
30. C. Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, I, 99, 105, 107.

* Pentru mai multe informaţii despre Henri I de Flandra: J. Longnon, „La campagne de Henri de Hainaut en Asie mineure en 1211", *Bulletin de l'Académie royale de Belgique. Classe des lettres*, 5e série, XXXIV (1948), 442-452; G. Prinzing, „Der Brief Kaisers Heinrich von Konstantinopel vom 13. Januar 1212", *Byzantion*, XLIII (1973), 395-431 (n. trad.).

a făcut în aşa fel încât Imperiul să-şi redobândească întru câtva forţele după înfrângerea în faţa bulgarilor şi a deschis din nou ostilităţile împotriva lui Teodor, cu intenţia de a anexa Imperiului latin posesiunile Niceei. Împăratul de Niceea nu putea, prin forţa armelor, să oprească victoriile latinilor. Dar pericolul bulgar pentru latini şi cel selgiucid pentru Teodor i-a constrâns să ajungă la o înţelegere şi să încheie un armistiţiu prin clauzele căruia Teodor era obligat să demanteleze câteva fortăreţe[31].

Turcii selgiucizi

Războiul lui Teodor cu sultanul selgiucid, căruia îi aparţinea cea mai mare parte a Asiei Mici, a avut o mare însemnătate pentru tânărul Imperiu de Niceea. Apariţia unui nou stat, Imperiul de Niceea, a fost, neîndoielnic, extrem de supărătoare pentru sultanatul turc de Ikonion sau Rum, pentru că oprea înaintarea turcilor către Apus, către coasta Mării Egee. La această cauză principală a relaţiilor încordate dintre cele două state trebuie adăugat şi faptul că socrul lui Teodor Lascaris, Alexios al III-lea Angelos, s-a refugiat la curtea sultanului şi i-a implorat ajutorul pentru a-şi redobândi tronul pierdut. Profitând de împrejurarea favorabilă a sosirii lui Alexios, sultanul i-a adresat lui Teodor o solicitare ultimativă: îl soma să-i restituie acestuia tronul, ascunzând sub acest pretext adevăratul său scop de a lua în stăpânire întreaga Asie Mică. Ostilităţile au început, ele desfăşurându-se în special la Antiohia, pe râul Maiandros, în Caria. Forţa principală a lui Teodor era reprezentată de detaşamentul de 800 de bravi mercenari occidentali care, în timpul luptei cu turcii, au dat dovadă de un eroism deosebit şi au provocat pierderi enorme inamicului, dar aproape toţi au pierit pe câmpul de bătălie. Totuşi, prin curajul personal şi prezenţa sa de spirit, Teodor Lascaris a recâştigat controlul situaţiei. În următoarea încleştare, sultanul a fost ucis, poate chiar de către Teodor însuşi. Potrivit unui izvor contemporan, sultanul „a căzut ca dintr-un turn" de pe iapa pe care o încălecase[32]. În aceeaşi bătălie, fostul împărat Alexios al III-lea, care se refugiase la turci, a fost capturat. A îmbrăcat rasa monahală şi şi-a sfârşit viaţa într-una din mănăstirile niceene.

Acest război nu pare să fi provocat schimbări teritoriale majore pentru Teodor[33]. Importanţa morală a victoriei împăratului grec creştin de la Niceea asupra musulmanilor a fost foarte mare: a consolidat noul Imperiu, a reînviat vechile tradiţii bizantine de luptă contra Islamului şi a umplut de bucurie şi curaj inimile grecilor, nu numai asiatici, ci şi europeni, care vedeau pentru prima dată în Niceea posibilul centru al unificării lor viitoare. Niketas Choniates a scris în onoarea victoriei lui Teodor un lung şi bombastic panegiric[34]. Din insula

31. Vezi E. Gerland, *Geschichte der Kaiser Baldwin I. und Heinrich*, 102-114. După lucrarea lui Gerland, disertaţia lui L. Neuhaus – *Die Reichsverwesenschaft und Politik des Grafen Heinrich von Anjou, des zweiten Kaisers im Lateinerretche zu Byzanz*, Leipzig, 1904 – nu mai prezintă interes.
32. Georgii Acropolitae, *Annales*, capitolul 10; ed. A. Heisenberg, 17.
33. Vezi G. de Jerphanion, „Les Inscriptions cappadociennes et l'histoire de l'empire grec de Nicée", *Orientalia Christiana Periodica*, I (1935), 242-243; P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche. Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13.-15. Jahrhundert*, 1-23; M.F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, 35-37; P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, 16-32.
34. Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, I, 129-136.

Keos*, unde-şi petrecea ultimii ani din viaţă, fratele lui Niketas, Mihail Akominatos, fostul mitropolit al Atenei, i-a expediat o scrisoare de felicitare lui Teodor în care-şi exprima dorinţa sa ca Teodor să urce pe tronul lui Constantin cel Mare, în locul pe care Domnul nostru l-a ales dintru început[35], adică în Constantinopol.

*Imperiul latin***

Dacă grecii s-au bucurat de victoria lui Teodor, împăratul latin Henri, care se temea de bravii mercenari apuseni ai acestuia, oricât de ciudat ar părea la prima vedere, era satisfăcut de aceeaşi victorie ; dat fiind că aproape toţi aceşti mercenari pieriseră în războiul împotriva turcilor, victoria, în opinia lui Henri, îl slăbise în fapt pe împăratul de Niceea. Un istoric contemporan nota că Henri a declarat : „Lascaris a fost învins, nu a învins"[36]. Totuşi, Henri se înşela, întrucât, curând după război, Teodor avea din nou la dispoziţia sa un număr considerabil de franci şi greci bine înarmaţi[37]

Victoria repurtată asupra turcilor i-a permis lui Teodor să deschidă ostilităţile împotriva lui Henri. La vremea aceea, ţinta precisă a lui Teodor era Constantinopolul, pe care dorea să-l atace cu ajutorul flotei sale deja considerabile. O foarte interesantă scrisoare, pe care Gerland o numeşte manifest[38], a fost scrisă din Pergamon de Henri, la începutul anului 1212, fiind adresată „tuturor prietenilor săi la care conţinutul acesteia ar putea ajunge" (*universis amicis suis ad quos tenor presentium pervenerit*). Scrisoarea atestă că Henri îl considera pe Teodor un duşman foarte periculos ; acesta scria : „Primul şi cel mai mare inamic era Lascaris, care stăpânea toate teritoriile de dincolo de strâmtoarea

---

* Κέως, Κέα, lat. Ceos, Kea, insulă grecească din arhipelagul Cicladelor, în Marea Egee (n. trad.).

35. Michael Acominatus, ed. S. Lampros, II, 353 ş.u.

** Pentru istoria Imperiului latin de Constantinopol, vezi, printre altele : Donald M. Nicol, „The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204-1261", în *The Cambridge Medieval History*, IV/1. *The Byzantine Empire*, edited by J.M. Hussey, Cambridge, Cambridge University Press, 1966, 275-330 ; Robert Lee Wolff, „The Latin Empire of Constantinople, 1204-1261", în *A History of the Crusades*, Kenneth M. Setton (general editor), II. *The Later Crusades, 1189-1311*, edited by Robert Lee Wolff and Harry H. Hazard, 2nd edition, Madison, The University of Wisconsin Press, 1969, 187-233 (reed. în *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, Collected Studies, 55, London, Variorum, 1976, I) ; Benjamin Hendrickx, „Les institutions de l'Empire Latin de Constantinople (1204-1261)", *Βυζαντινά*, VI (1974), 87-154 ; IX (1977), 187-217 ; Robert Lee Wolff, *Studies in the Latin Empire of Constantinople* (Collected Studies, 55), London, Variorum, 1976 ; Antonio Carile, *Per una storia dell'Impero Latino di Costantinopoli (1204-1261)*, seconda edizione ampliata (Il Mondo medievale. Sezione di storia bizantina e slava, 2), Bologna, Pàtron, 1978 ; *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, edited by Benjamin Arbel, Bernard Hamilton, David Jacoby (*Mediterranean Historical Review*, IV, 1), London, Frank Cass, 1989 ; B. Hendrickx, *Οι θεσμοί της Φραγκοκρατίας. Η Λατινική Αυτοκρατορία της Κωνσταντινουπόλεως και το Λατινικό Βασίλειο της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 2007. Benjamin Hendrickx a publicat regestele împăraţilor latini : „Régestes des empereurs latins de Constantinople (1204–1261/1272)", *Βυζαντινά*, XIV (1988), 7-221 (n. trad.).

36. Georgii Acropolitae, *Annales*, capitolul 15, ed. A. Heisenberg, 27.

37. E. Gerland, *Kaiser Baldwin I. und Heinrich*, 216.

38. E. Gerland, *Kaiser Baldwin I. und Heinrich*, 218.

Sf. Gheorghe[39] până în Turcia şi care, erijându-se în împărat, ne-a ameninţat adesea din partea aceea. [...] Lascaris a strâns un foarte mare număr de galere pentru a lua în stăpânire Constantinopolul ; de aceea oraşul tremura în mare deznădejde, astfel încât, pierzând orice speranţă de revenire a noastră (din Asia Mică), mulţi dintre oamenii noştri intenţionau să scape cu fuga de partea cealaltă a mării şi un mare număr au trecut de partea lui Lascaris şi i-au promis ajutor împotriva noastră. [...] Toţi grecii au început să murmure contra noastră şi i-au promis lui Lascaris ajutor, dacă va veni să lupte la Constantinopol". Scrisoarea se încheie cu un apel către latini de a-l sprijini pe Henri. „Pentru a avea o victorie completă şi a stăpâni Imperiul nostru, avem nevoie de un mare număr de latini, cărora le putem da pământul pe care-l dobândim şi pe care l-am dobândit, pentru că, după cum ştiţi, nu este destul să dobândeşti pământ, ci trebuie să existe şi aceia care să-l poată apăra."[40] Această scrisoare arată limpede că Henri era foarte îngrijorat de acţiunile ostile ale lui Teodor Lascaris şi, în plus, că starea de spirit a noilor săi supuşi era şovăielnică.

Cu toate acestea, prima încercare a Niceei de a recuceri fosta capitală a Imperiului a eşuat ; Imperiul de Niceea nu era încă suficient de puternic sau de pregătit pentru această finalitate. Victoria a fost de partea lui Henri, care a pătruns destul de departe în interiorul Asiei Mici. Într-o scrisoare publicată recent şi datată, după câte s-ar părea, în anul 1213, Henri relatează pe scurt victoria sa asupra grecilor, „care cu atâta insolenţă şi insultă s-au ridicat împotriva Bisericii Romane, întrucât îi considerau pe toţi fiii ei, latini devotaţi, nişte câini şi, din cauza dispreţului lor pentru credinţa noastră, îi numeau în mod obişnuit câini"[41].

Pacea încheiată între cei doi împăraţi a stabilit cu precizie frontierele celor două imperii în Asia Mică ; partea nord-vestică a peninsulei a rămas în mâinile Imperiului latin. Cu alte cuvinte, fără a lua în considerare câteva anexări teritoriale nesemnificative făcute de Imperiul latin în regiune, posesiunile latine din Asia Mică, după această pace, erau foarte puţin diferite de posesiunile pe care Imperiul le primise prin *partitio* din 1204[42].

În 1216, înzestratul şi energicul Henri a murit în floarea vârstei. A fost admirat şi îndrăgit chiar şi de greci, iar un cronicar bizantin din secolul al XIV-lea a afirmat că Henri era un „adevărat Ares"[43] Istoricii din secolul XX au apreciat foarte mult personalitatea şi activitatea lui. Gerland a declarat : „Henri a fost adevăratul fondator al Imperiului latin.

39. Brachium Sancti-Georgii este Bosforul.
40. *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, nouvelle édition, Paris, 1879, XVIII, 530-533.
41. Vezi M.-Ph. Lauer, „Une lettre inédite d'Henri Ier d'Angre, empereur de Constantinople, aux prélats italiens (1213 ?)", *Mélanges offerts à M. Gustav[e] Schlumberger*, I, 201. Nu ştiu pentru ce motiv Lauer atribuie anului 1213 (p. 194) scrisoarea expediată de Henri din Pergamon (13 ianuarie 1212).
42. Vezi A. Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 85-86 ; E. Gerland, *Kaiser Baldwin I. und Heinrich*, 218-219. S-a emis uneori ipoteza (vezi, de pildă, N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, 120 ; Gerland, *Kaiser Baldwin I. und Heinrich*, I, 246) că, de asemenea, Teodor I, în activitatea sa politică, a avut succes şi în sudul Asiei Mici, unde a ocupat oraşul Attalia, pe coasta Mediteranei. Dar această afirmaţie este eronată şi se datorează unei datări inexacte a unei inscripţii descoperite în Attalia, care în realitate aparţine anilor 915-916. Vezi H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure*, I, 104. Vezi şi A.A. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, II, 153 [în rusă].
43. Ephraemi Monachi, *Imperatorum et patriarcharum recensus*, versul 7735 ; ed. Bonn, 312.

Instituţiile sale au pus fundaţia pe care s-a dezvoltat dominaţia francă în Grecia"[44]. „Moartea lui Henri", scria A. Gardner, „a fost cu certitudine o nenorocire pentru latini – poate şi pentru greci –, de vreme ce politica sa energică, dar conciliantă ar fi putut reuşi, dacă vreo politică ar fi fost în stare [s-o facă], să astupe breşa dintre Orient şi Occident"[45]. Prin persoana lui Henri dispărea cel mai periculos adversar al Niceei. Succesorii săi pe tronul constantinopolitan nu s-au distins nici prin talent, nici prin energie.

În 1222, a murit fondatorul Imperiului de Niceea. Teodor I Lascaris crease un focar de elenism în Asia Mică, unificase statul şi atrăsese atenţia grecilor europeni. Aşezase fundaţia pe care succesorul său a putut construi un vast edificiu. În scrisorile elogioase către Teodor Lascaris, Mihail Akominatos scria: „Capitala azvârlită de potopul barbar dincolo de zidurile Bizanţului, pe coastele Asiei, ca o rămăşiţă vrednică de milă, tu ai primit-o, ai călăuzit-o şi ai salvat-o. [...] Tu ar trebui să te numeşti pentru totdeauna noul fondator şi cel care ai repopulat oraşul lui Constantin. [...] Privind numai la tine şi numindu-te salvator şi eliberator universal, poporul, naufragiat în diluviul universal, s-a refugiat în statul tău ca într-un port liniştit. [...] Pe niciunul dintre împăraţii care au domnit la Constantinopol nu-l consider egal cu tine, cu excepţia marelui Vasile Bulgarochtonos, dintre cei mai recenţi, şi a ilustrului Heraclius, dintre cei mai străvechi"[46].

Ioan al III-lea Ducas Vatatzes (1222-1254)

După moartea lui Teodor I Lascaris, Ioan al III-lea Ducas Vatatzes*, soţul fiicei sale Irina, a urcat pe tronul niceean şi a domnit între 1222 şi 1254[47] Deşi predecesorul său aşezase întru

44. E. Gerland, *Kaiser Baldwin I. und Heinrich*, I, 251.
45. A. Gardner, *Lascarids of Niceea*, 93.
46. Michael Acominatus, ed. Lampros, II, 150, 151, 276, 354.
* Pentru domnia celui mai mare împărat niceean (cca 15 decembrie 1221 – †3 noiembrie 1254, înmormântat la mănăstirea Sosandra, în apropiere de Nymphaion), vezi, printre altele: John Springer Langdon, *John III Ducas Vatatzes' Byzantine Imperium in Anatolian Exile, 1222-1254: The Legacy of His Diplomatic, Military and Internal Program for the Restitutio Orbis*, Ph.D. Thesis, Los Angeles, University of California, 1978; J.S. Langdon, *Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor: The Documentary Evidence for and Hagiographical Lore about John III Ducas Vatatzes' Crusade against the Turks, 1222 or 1225 to 1231* (Hellenism. Ancient, Mediaeval, Modern, 7), New Rochelle, N.Y., Aristide D. Caratzas, 1992. Pentru politica sa orientală, vezi: P. Žavoronkov, „Nikeiskaia imperiia i vostok", *Vizantiyskiy vremennik*, XXXIX (1978), 93-101. *Philanthrōpia* lui Ioan Ducas Vatatzes cel Milostiv (τοῦ Ἐλήμονος) a fost considerată principalul argument pentru canonizarea sa: D.J. Constantelos, „Emperor John Vatatzes' Social Concern: Basis for Canonisation", *Κληρονομία*, IV (1972), 92-104. Alături de *akolouthia* scrisă de Nicodim Aghioritul (1749 – †14 iulie 1809), publicată în 1872 de Agathangelos Gabrielides, mitropolitul Efesului, fragmente din altă *akolouthia* modernă au fost publicate de D.I. Polemis, „Remains of an Acoluthia for the Emperor John Ducas Batatzes", în *Okeanos Essays Presented to Ihor Ševčenko on His Sixtieth Birthday* (*Harvard Ukrainian Studies*, VII), edited by Cyril Mango and Omeljan Pritsak, Cambridge, MA, 1983, 542-547 (n. trad.).
47. Majoritatea autorilor consideră că moartea lui Vatatzes a survenit în 1254. Ἀ. Μηλιαράκης, *Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου*, 412, şi A. Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 192, afirmă că a murit la 13 octombrie 1255. În *Cambridge Medieval History*, IV, 430, este indicat anul 1254.

câtva temelia pentru viitoarea dezvoltare a statului niceean, situaţia sa internaţională reclama imperios guvernarea unui om ferm şi energic. Acest om a apărut în persoana lui Ioan Vatatzes.

În acea vreme, patru state îşi disputau dominaţia asupra Orientului: Imperiul de Niceea, Imperiul latin, despotatul Epirului şi ţaratul bulgar al lui Ioan Asan al II-lea. Prin urmare, politica externă a lui Ioan Vatatzes a constat, pe de o parte, în războaie, iar pe de altă parte, în alianţe cu unul sau altul dintre aceste state. Din fericire pentru el, cei trei rivali ai săi în Peninsula Balcanică nu au acţionat niciodată solidar sau decisiv, ci au urmat o politică ezitantă şi şubredă de ostilităţi interstatale sau una de alianţe efemere. Ioan Vatatzes a reuşit să domine cu desăvârşire complicata situaţie internaţională.

Despotatul Epirului şi raporturile cu Imperiul de Niceea

Pentru destinul ulterior al Imperiului de Niceea, istoria despotatului Epirului era extrem de importantă* Epirul era al doilea centru grecesc, în jurul căruia, în anumite circumstanţe, s-ar fi putut concentra interesele patrioţilor greci occidentali şi de unde ar fi putut veni ideea restaurării Imperiului bizantin. Cele două state greceşti, Epirul şi Niceea, care nu au putut ajunge la un compromis satisfăcător în rivalitatea lor pentru înfăptuirea unificării elenice, urmau inevitabil să intre în conflict pentru restaurarea Bizanţului.

Fondatorul despotatului Epirului a fost, în 1204, Mihail I Angelos. Familia Angelilor epiroţi era înrudită cu familiile Comnenos şi Ducas şi, prin urmare, numele despoţilor Epirului sunt uneori însoţite de un lung titlu dinastic: „Angelos Comnenos Ducas". La început, posesiunile despotatului din Epir se întindeau de la Dyrrachion**, în nord, până la golful Corint, în sud; cu alte cuvinte, cuprindeau teritoriile anticelor Epir, Acarnania şi Etolia. Oraşul Arta a devenit capitala noului stat.

Istoria despotatului Epirului în veacul al XIII-lea nu este încă deplin investigată şi nu toate izvoarele sunt cunoscute; din acest motiv, multe chestiuni rămân încă discutabile şi obscure. Multă lumină a proiectat asupra istoriei despotatului corespondenţa lui Ioan Apokaukos (Apocaucus), mitropolitul de Naupaktos (Lepanto), care a fost publicată la sfârşitul secolului al XIX-lea de V.G. Vasilievski[48].

Administraţia internă a despotatului nu a fost foarte diferită de cea anterioară anului 1204, când teritoriul său constituise o provincie a Imperiul bizantin; numele formei de guvernământ s-a schimbat, dar populaţia a continuat să trăiască pe baza administraţiei bizantine. Înconjurat din toate părţile de state latine şi slave, în est de regatul feudal al Tesalonicului, în nord-est de ţaratul bulgar, în vest de posesiunile Veneţiei care ameninţau

---

* Pentru originile despotatului Epirului, vezi: Donald M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford, Blackwell, 1957; R.-J. Loenertz, „Aux origines du despotat d'Epire et de la principauté d'Achaie", *Byzantion*, XLIII (1973), 360-394; Lucien Stiernon, „Les origines du despotat d'Épire: a propos d'un livre récent", *Revue des Études Byzantines*, XVII (1959), 90-126; L. Stiernon, „Les origines du despotat d'Épire (suite)", în *Actes du XIIe congrès d'études byzantines. Ochride 1961*, II, Belgrade, 1964, 197-202; Donald M. Nicol, „Refugees, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade", în *XVe congrès international des études byzantines, Rapports: 1. Histoire*, Athens, 1976, 1-33 (n. trad.).

** Dyrrachion (Δυρράχιον, lat. Dyrrachium, ital. Durazzo, slav. Drač, alb. Durrës, ant. Epidamnos – oraş pe coasta orientală a Mării Egee (n. trad.).

48. V.G. Vasilievski, „Epirotica saeculi XIII", *Vizantiyskiy vremennik*, III (1896), 233-299.

coasta Epirului, despotatul a fost obligat să dezvolte o forţă militară considerabilă care să-i permită să opună, în caz de necesitate, o rezistenţă adecvată duşmanilor externi. Relieful muntos şi accidentat al ţării a contribuit mult la apărarea despotatului. Despotul Mihail I s-a considerat un suveran absolut independent şi nu a recunoscut vreo superioritate a lui Teodor Lascaris de la Niceea. Biserica din despotat era, de asemenea, independentă şi Mihail I a poruncit ca episcopii să fie instituiţi de mitropoliţii locali.

Sarcina iniţială a despotului Epirului era să prezerve elenismul în regiunile occidentale ale Greciei, cu scopul de a se preveni asimilarea de către vecinii franci şi bulgari. Scopuri mai largi, care au condus despotatul mult dincolo de limitele înguste ale propriilor interese, au apărut şi s-au dezvoltat mai târziu.

În timpul domniei lui Teodor Lascaris, Niceea nu pare să fi avut vreun conflict cu despotatul. Circumstanţele s-au schimbat odată cu urcarea pe tron a lui Ioan Vatatzes. În acel moment, tronul Epirului era ocupat de Teodor, fratele lui Mihail, care fusese asasinat. Numele său este asociat cu ideea de expansiune a statului său în dauna latinilor şi bulgarilor.

În timpul vieţii fratelui său, noul despot Teodor Angelos trăise la curtea împăratului de Niceea. Când Mihail I îl implorase pe Teodor Lascaris să-i permită fratelui său să revină în Epir pentru a-l ajuta pe despot să guverneze statul, împăratul de Niceea i-a împlinit rugămintea, cerându-i în prealabil lui Teodor al Epirului să depună jurământ de credinţă faţă de el ca împărat şi faţă de succesorii săi. Aprehensiunile lui Teodor Lascaris s-au dovedit a fi întemeiate. Când Teodor Angelos a devenit despotul Epirului, a ignorat jurământul prestat faţă de împăratul niceean şi, când a considerat oportun, a deschis ostilităţile împotriva Niceei.

Prima acţiune care a atras atenţia asupra lui Teodor Angelos a fost capturarea împăratului latin de Constantinopol, Pierre de Courtenay, conte de Auxerre. După moartea lui Henri (1216), baronii l-au ales împărat pe cumnatul său, Pierre de Courtenay, soţul Iolandei, sora lui Balduin şi a lui Henri. În momentul alegerii sale, Pierre şi soţia sa se aflau în Franţa. Primind vestea alegerii sale, s-a îmbarcat către Constantinopol via Roma, unde papa Honorius al III-lea l-a încoronat pe Pierre împărat nu în bazilica Sf. Petru, ci în *San Lorenzo Fuori le Mura*, dorind să sublinieze faptul că Imperiul roman de Răsărit era diferit de Imperiul roman de Apus – o distincţie care nu ar fi fost evidentă dacă încoronarea unui împărat răsăritean s-ar fi petrecut în catedrala Sf. Petru, unde fuseseră încoronaţi împăraţii occidentali, începând cu Carol cel Mare şi Otto I[49] Din Italia, Pierre şi-a trimis soţia, Iolanda, pe mare spre Constantinopol ; el şi trupele sale au traversat Adriatica şi au debarcat lângă Dyrrachion, sperând să ajungă în capitală pe uscat. Dar Teodor Angelos l-a atacat într-o ambuscadă în munţii Epirului, înfrângând şi capturând cea mai mare parte a trupelor sale. Împăratul însuşi, potrivit unui izvor, a căzut în luptă ; potrivit altuia, a fost făcut prizonier de Teodor şi a murit în captivitate la greci[50]. V.G. Vasilievski a afirmat că „această

49. A. Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 93.

50. Între cele mai recente lucrări despre moartea lui Pierre de Courtenay, vezi, de pildă, A. Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 94 ; W. Miller, *The Latins in the Levant*, 82-83 ; *Cambridge Medieval History*, IV, 427 ; P. Nikov, *Historical Sources of Bulgaria*, 40 [în bulgară]. [Despre Pierre de Courtenay, conte de Nevers şi Auxerre, împărat latin de Constantinopol (9 aprilie 1217-1219 ?), vezi şi : Donald M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford, Blackwell, 1957, 50-53 ; Donald M. Nicol, „The Fate of Peter of Courtenay, Latin Emperor of Constantinople, and A Treaty that Never Was", în *Καθηγητρια, Essays Presented to Joan Hussey*, J. Chrysostomides (ed.), London, Camberley, 1988, 377-383 (n. trad.).

viteţie a lui Teodor cu totul pe gustul greco-bizantin"[51] a produs o impresie deosebit de puternică în Apus, unde cronicarii au zugrăvit în culorile cele mai sumbre sălbăticia şi cruzimea lui Teodor[52]. Soarta lui Pierre de Courtenay, ca şi cea a primului împărat latin, Balduin, este învăluită în mister ; după toate probabilităţile, Pierre a murit în temniţă. Între timp, văduva lui Pierre, Iolanda, care ajunsese la Constantinopol, a guvernat Imperiul vreme de doi ani, până la moartea sa (1217-1219). Moartea lui Pierre de Courtenay trebuie considerată prima ofensivă a despotatului Epirului, adică a centrului elenic occidental, contra latinilor nou-veniţi în Peninsula Balcanică.

Dar politica anti-latină a lui Teodor Angelos nu s-a oprit aici. Curând după aceea s-a ridicat problema regatului de Tesalonic (Salonic), al cărui rege, Bonifaciu de Montferrat, fusese ucis în 1207 într-o luptă cu bulgarii. După moartea sa, tulburările şi luptele intestine s-au dezlănţuit în regat. Câtă vreme a trăit energicul împărat latin Henri, Tesalonicul a fost protejat în faţa celor mai de temut doi duşmani ai săi, Bulgaria şi Epirul. Dar după moartea lui Henri şi a noului împărat latin, Pierre de Courtenay, regatul de Tesalonic nu a mai putut rezista politicii ofensive a lui Teodor al Epirului.

Teodor a declarat război regatului latin învecinat, a repurtat o victorie şi, în 1222, fără mare efort, a luat în stăpânire Tesalonicul*, al doilea cel mai important oraş al fostului Imperiu bizantin şi primul fief al Imperiului latin de Constantinopol. „Astfel, după numai 18 ani de existenţă, efemerul regat lombard s-a prăbuşit fără glorie – a fost prima dintre creaţiile celei de-a IV-a cruciade care a sucombat."[53] După cucerirea Tesalonicului şi după extinderea teritorială [a statului epirot] de la Adriatica la Egee, Teodor s-a considerat îndreptăţit să-şi asume coroana imperială, aşadar să devină împărat al romanilor. Aceasta însemna că a refuzat să recunoască titlul lui Ioan Vatatzes, care urcase recent pe tronul niceean (1222). Din punctul de vedere al lui Teodor al Epirului, el însuşi, ca reprezentant al glorioaselor familii Angelos, Comnenos şi Ducas, avea un mare avantaj în faţa lui Ioan Vatatzes, bărbat de origine nu foarte nobilă care urcase pe tron numai pentru că era ginerele lui Teodor Lascaris.

S-a ridicat apoi problema persoanei care trebuia să-l încoroneze pe Teodor la Tesalonic. Mitropolitul Tesalonicului a declinat această onoare, nedorind să violeze drepturile patriarhului grec, care atunci îşi avea reşedinţa la Niceea şi care-l încoronase deja pe Ioan Vatatzes. Prin urmare, Teodor a apelat la alt ierarh, care era independent de patriarhul ortodox de Niceea, şi anume la arhiepiscopul autocefal (independent de jurisdicţia patriarhală sau arhiepiscopală) al Ohridei (Ahrida) şi al „întregii Bulgarii", Demetrios Chomatianos (Chomatenus), ale cărui lucrări, în special corespondenţa, prezintă mare interes pentru istoria epocii. Acesta l-a încoronat şi l-a uns pe Teodor, care „s-a înveşmântat în purpură şi a început să poarte încălţăminte de culoare roşie"[54], însemnele distinctive ale basileului bizantin. Una dintre

51. V.G. Vasilievski, „The Regeneration o the Bulgarian Patriarchate", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXXXVIII (1885), 21 [în rusă].

52. Vezi Ἀ. Μηλιαράκης, *Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου*, 125 şi n. 2.
Vezi şi : J.S. Longnon, „La reprise de Salonique par les Grecs en 1224", în *Actes du VIe Congrès international d'études byzantines*, Paris, 1950, vol. I, 141-146 ; B. Sinogowitz, „Zur Eroberung Thesssalonikes im Herbst 1224", *Byzantinische Zeitschrift*, XLV (1952), 28 (n. trad.).

53. W. Miller, *The Latins in the Levant*, 83.

54. Georgii Acropolitae, *Annales*, cap. 21 ; ed. Heisenberg, 33.

scrisorile lui Demetrios Chomatianos dovedeşte că încoronarea şi onçiunea lui Teodor al Epirului s-au săvârşit „cu încuviinţarea unanimă a membrilor senatului, care se aflau în Apus (adică pe teritoriul statului de Tesalonic şi Epir), a clerului şi a întregii mari armate"[55]. Un alt document stă mărturie că încoronarea şi ungerea s-au oficiat cu asentimentul tuturor episcopilor care-şi aveau reşedinţa „în acea parte apuseană"[56]. În sfârşit, Teodor însuşi a semnat hrisoavele (*chrysoboulla*) sale cu titlul complet al împăratului bizantin: „Teodor, întru Hristos Dumnezeu, Basileus şi Autocrator al romanilor, Ducas"[57].

Informaţii interesante şi inedite despre acest subiect sunt conţinute de preţioasa colecţie de scrisori ale mai sus menţionatului mitropolit de Naupaktos, Ioan Apokaukos. Din corespondenţa sa, scria V.G. Vasilievski, „aflăm pentru prima dată despre rolul activ pe care l-a avut în mişcarea epirotă clerul grec – şi, în particular, episcopatul grec. Proclamarea lui Teodor Angelos drept împărat al romanilor a fost privită cu cea mai mare seriozitate; Tesalonicul, care trecuse în mâinile sale, se opunea Niceei; Constantinopolul se arăta limpede drept cea mai apropiată ţintă a ambiţiei sale şi un câştig sigur. Se gândea, se vorbea, se scria, era opinia comună că îi era hărăzit să intre în Sf. Sofia şi să ocupe locul împăraţilor romani ortodocşi, pe care uzurpatorii latini îl deţineau ilegal. Realizarea unor asemenea vise nu se afla dincolo de limitele posibilului; era chiar mai uşor de cucerit Constantinopolul din Tesalonic decât din Niceea"[58].

Proclamarea lui Teodor ca împărat al Tesalonicului şi ungerea sa de către arhiepiscopul Demetrios Chomatianos trebuie să fi produs o ruptură politică între Tesalonic şi Niceea şi o ruptură ecleziastică între ierarhii greci occidentali şi patriarhatul de Niceea, care se intitula patriarhat de Constantinopol.

Vreme destul de îndelungată, după căderea regatului latin de Tesalonic, mai mulţi prinţi din Europa Occidentală înrudiţi cu familia Montferrat au continuat să folosească în Apus titlul dispărut de rege al Tesalonicului. Erau aşa-numiţii regi „titulari" ai Tesalonicului, tot aşa cum, după căderea Imperiului latin în 1261, existau împăraţi „titulari" latini în Europa Occidentală.

Astfel, începând cu 1222[59], când s-a proclamat Imperiul de Tesalonic, care a refuzat să recunoască Imperiul de Niceea, au existat în Răsăritul creştin trei imperii: cele două imperii greceşti de Tesalonic şi Niceea şi Imperiul latin de Constantinopol, care devenea tot mai vulnerabil[60]. Relaţiile dintre aceste imperii, în destinele cărora ţaratul bulgar al lui Ioan Asan al II-lea a fost factorul decisiv, prezintă un mare interes pentru istoria ulterioară a secolului al XIII-lea.

55. J.B. Pitra, *Analecta sacra et classica, spicilegio Solesmensi parata*, VI, epp. 114, 488-490. Vezi M.S. Drinov, „On Some Works of Demetrius Chomatianos as Historical Material", *Vizantiyskiy vremennik*, II (1895), 11 şi n. 1 [în rusă].
56. V.G. Vasilievski, „Epirotica saeculi XIII", *Vizantiyskiy vremennik*, III (1896), 285.
57. V.G. Vasilievski, „Epirotica saeculi XIII", *Vizantiyskiy vremennik*, III (1896), 299.
58. V.G. Vasilievski, „The Regeneration of the Bulgarian Patriarchate", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXXXVIII (1885), 18-19 [în rusă].
59. Uneori este indicat anul 1223 ca dată a întemeierii Imperiului de Tesalonic.
60. Nu vom discuta despre Imperiul de Trapezunt.

Tesalonic şi Niceea

Cei doi împăraţi greci, Ioan Vatatzes şi Teodor Angelos, aveau un duşman comun în împăratul de Constantinopol. Dar suveranii greci nu au putut ajunge la o înţelegere în privinţa împăratului latin, pentru că fiecare dintre ei dorea cu orice preţ să cucerească Constantinopolul pentru sine. În opinia lor, numai unul dintre ei putea fi restauratorul Imperiului bizantin, motiv pentru care au luptat separat împotriva Imperiului latin şi, în cele din urmă, s-au înfruntat unul cu celălalt.

Veştile despre expansiunea Niceei şi a Epirului au ajuns în Europa Apuseană şi au provocat nelinişti pentru soarta Imperiului latin. Într-o scrisoare (mai 1224) adresată reginei Franţei, Blanche de Castilia, mama lui Ludovic al IX-lea, papa Honorius al III-lea, vorbind despre puternicul Imperiu al „Romaniei" şi de faptul că „recent s-a creat acolo un fel de nouă Franţă", a prevenit-o pe regină că „puterea francezilor [în Răsărit] s-a redus şi descreşte încă, în timp ce duşmanii devin din ce în ce mai puternici, astfel încât, dacă nu este oferit împăratului un ajutor grabnic, există temerea că latinii ar putea suferi pierderi ireparabile în oameni şi resurse". În continuare, Honorius al III-lea făcea un apel către regele Franţei, implorându-l să-l ajute pe împăratul latin[61].

Curând după urcarea sa pe tron, Ioan Vatatzes a deschis cu succes ostilităţile contra latinilor din Asia Mică; apoi, cu ajutorul flotei care se afla deja la dispoziţia împăratului niceean, a cucerit câteva insule din arhipelag, Chios, Lesbos, Samos şi alte câteva, şi după aceea, fiind chemat de locuitorii Adrianopolului să-i elibereze de jugul latin, a transferat în Europa teatrul ostilităţilor. A trimis la Adrianopol o armată care se pare că a ocupat fără luptă această poziţie importantă. Posesiunea Adrianopolului i-ar fi putut deschide lui Ioan Vatatzes porţile Constantinopolului. Unul dintre rivali părea să nu fie departe de ţelul dorit.

Dar, în acelaşi timp, Teodor Angelos a plecat din Tesalonic şi a cucerit cea mai mare parte a Traciei, apoi, în 1225, s-a apropiat de Adrianopol şi a determinat retragerea armatei lui Ioan Vatatzes. Pentru proiectele acestuia din urmă, pierderea Adrianopolului era o grea lovitură. Între timp, Teodor a cucerit alte câteva poziţii şi a ajuns cu trupele până sub zidurile Constantinopolului. Era un moment critic pentru latini. Împăratul Tesalonicului era pe punctul de a deveni adevăratul restaurator al Imperiului bizantin. Posesiunile sale se întindeau de la Adriatica până aproape de Marea Neagră.

Teodor a fost silit să renunţe la speranţa unor succese viitoare în lupta sa contra latinilor, pentru că el însuşi a început să fie grav ameninţat din nord de Ioan Asan al II-lea al Bulgariei, care revendica şi el Constantinopolul.

*Rolul Bulgariei în Răsăritul creştin sub Ioan Asan al II-lea**

Ioan Asan al II-lea (1218-1241), cel mai mare dintre Asăneşti, era fiul lui Ioan Asan I. „Deşi nu era el însuşi un cuceritor", pentru a-l cita pe bine-cunoscutul istoric Jireček, „a lărgit

61. Bouquet, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, XIX, 754.

* Pentru informaţii suplimentare despre ţarul Ioan Asan al II-lea (1218-1241), vezi: Vasil Nikolov Zlatarski, *Istoriia na balgarskata darjava prez Srednite vekove*, III. *Vtoro Balgarsko Tsarstvo. Balgariya pri Asĕnevţi*, Sofia, 1940, 323-418; Genoveva Čankova-Petkova, *Balgariia pri Asenevci*, Sofia, 1978. Pentru relaţiile cu statele vecine, vezi: G. Čankova-Petkova, „Griechisch-bulgarische Bündnisse in den Jahren 1235 und 1246", *Byzantinobulgarica*, III

frontierele regatului, pe care-l moştenise într-o stare de dezorganizare, la hotare pe care nu le mai atinsese de mai multe secole şi pe care nu le-a mai atins niciodată după aceea"[62]. Tolerant în chestiunile religioase, educat şi blând, avea o bună reputaţie nu numai printre bulgari, ci şi printre greci. Un istoric grec din secolul al XIII-lea, Georgios Akropolites, scria despre el: „Toţi îl considerau un om admirabil şi fericit, pentru că nu recurgea la sabie în relaţiile cu supuşii săi şi nu se întina de uciderile romanilor, precum suveranii bulgari care-l precedaseră. Prin urmare, era iubit nu numai de bulgari, ci şi de romani şi de alte popoare"[63].

În istoria Bizanţului, Ioan Asan al II-lea a avut un rol foarte important ca reprezentant al ideii unui Mare Imperiu bulgar care trebuia, se pare, să unifice întreaga populaţie ortodoxă din Peninsula Balcanică şi să-şi stabilească capitala la Ţarigrad (Constantinopol). Asemenea proiecte se opuneau, neîndoielnic, intereselor vitale ale celor două imperii greceşti şi urmau să producă conflicte. Cursul evenimentelor părea să faciliteze realizarea proiectelor ţarului bulgar.

La moartea împăratului latin Robert de Courtenay (1228), tronul trebuia să-i revină fratelui său minor, Balduin al II-lea, un copil de 11 ani. S-a ridicat problema regenţei. Unii l-au propus ca regent pe Ioan Asan, care era înrudit cu Balduin; şi, pentru a consolida legăturile de prietenie dintre cele două state, s-a sugerat logodna lui Balduin cu fiica lui Asan. Realizând toate avantajele proiectatei înţelegeri şi sperând să cucerească fără vărsare de sânge Constantinopolul, Asan a acceptat propunerea şi i-a promis lui Balduin că va elibera teritoriile ocupate de duşmanii săi, în special de Teodor al Epirului. Totuşi, cavalerii şi clerul latin s-au opus cu obstinaţie candidaturii unui duşman de moarte al Imperiului latin şi au insistat să fie ales regent al Imperiului un francez, octogenarul Jean de Brienne*, regele

(1969), 49-80; V. Gjuselev, „Bulgarien und das Kaiserreich von Nikaia (1204-1261)", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, XXVI (1977), 143-154; P.I. Zhavoronkov, „Nikeisko-bulgarskie otnosheniia pri Ivane II Asen (1218-1241)", *Vizantiskie ocerki*, I (1977), 95-209; J.S. Langdon, „The Forgotten Byzantino-Bulgarian Assault and Siege of Constantinople, 1235-36 and the Breakup of the *Entente Cordiale* Between John III Ducas Vatatzes and John Asen II as Background to the Genesis of the Hohenstaufen-Vatatzes Alliance of 1242", în *Byzantine Studies in Honor Milton V. Anastos*, ed. by S. Vryonis Jr. (Byzantina kai Metabyzantina, 4), Malibu, Undena Publications, 1985, 105-135; Anka D. Vasileva, „Les relations politiques bulgaro-latines au cours de la période 1218-1241", *Bulgarian Historical Review*, VII (1979), 1, 75-90; P.D. Angelov, „À propos des relations politiques bulgaro-serbes sous le régime de Ivan Asen II (1218–1241)", *Études Balcaniques*, XVII (1981), 4, 124-132. Pentru recunoaşterea patriarhatului bulgar de către patriarhia ecumenică prin hotărârea sinodului de la Kallipolis (1235), vezi: Ioannis Tarnanidis, „Byzantine-Bulgarian Ecclesiastical Relations during the Reigns of Ioannis III Vatatzis and Ivan Asen II up to the Year 1235", *Cyrillomethodianum*, III (1975), 28-52 (n. trad.).

62. C. Jireček, *A History of the Bulgars*, trad. de F. Bruun şi V. Palauzov, 333 [în rusă]; V. Zlatarski, „John Asen II", *Bulgarian Historical Library*, III, 1-55 [în bulgară].
63. Georgii Acropolitae, *Annales*, cap. 25; ed. A. Heisenberg, 43.

* Pentru domnia lui Jean de Brienne, împărat latin de Constantinopol (1231 – †martie 1237), vezi: Ludwig Böhm, *Johann von Brienne, König von Jerusalem, Kaiser von Konstantinopel*, Heidelberg, 1938; Jean Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée* (Bibliotheque historique), Paris, Payot, 1949, 169-177 (n. trad.).

„titular" al Ierusalimului, care se afla pe atunci în Europa Apuseană. Astfel, prima ocazie a lui Asan de a ocupa Constantinopolului s-a sfârşit cu un eşec.

După cucerirea Adrianopolului, rolul principal în Peninsula Balcanică a fost jucat de Teodor al Epirului, împăratul Tesalonicului, care a încheiat o alianţă cu ţarul bulgar Asan. Dar raporturile lor amicale nu au durat multă vreme. Proiectul privind regenţa lui Ioan Asan la Constantinopol i-a trezit lui Teodor serioase suspiciuni. A rupt cu perfidie alianţa sa cu Asan şi a deschis ostilităţile contra bulgarilor. Bătălia decisivă s-a dat în 1230 pe locul numit Klokotnica (Clocotniţa), actualul Semidje, între Adrianopol şi Philippopolis, şi s-a încheiat cu o victorie totală a lui Ioan Asan, care a fost puternic susţinut de cavaleria cumană[64]. Teodor Angelos a fost făcut prizonier. La început tratat cu blândeţe, a complotat mai târziu împotriva vieţii lui Asan şi, ca urmare a dezvăluirii conspiraţiei, a fost orbit.

Bătălia de la Klokotnica (1230) a fost unul dintre momentele decisive din istoria Răsăritului creştin în secolul al XIII-lea. A ruinat Imperiul grec occidental şi centrul grec apusean, care păreau să fie pe punctul de a restaura Imperiul bizantin. Efemerul imperiu occidental (1222-1230) înceta practic să existe şi Manuel, fratele lui Teodor Angelos, care a fost luat prizonier, a guvernat după aceea Tesalonicul, consideră unii istorici, nu cu titlul de împărat, ci cu cel de despot. Acest lucru este însă îndoielnic : a continuat să-şi semneze decretele cu cerneală roşie, ceea ce era una dintre prerogativele puterii imperiale, şi să poarte în documentele oficiale titlul de împărat[65]. În istoria ulterioară a secolului al XIII-lea, Tesalonicul şi Epirul, două state separate, nu au mai jucat vreun rol important. Din acel moment, lupta pentru Constantinopol s-a dus nu între trei, ci între doi rivali : Ioan Vatatzes şi Ioan Asan.

După victoria asupra lui Teodor al Epirului, ţarul Bulgariei a ocupat Adrianopolul fără luptă, Macedonia aproape în întregime şi Albania până la Dyrrachion (Durazzo). Tesalonicul, Tesalia şi Epirul au rămas în mâinile grecilor.

Într-o inscripţie gravată pe o coloană de marmură albă din biserica celor Patruzeci de Mucenici din Tîrnovo (Bulgaria)*, ţarul Bulgariei a vestit rezultatele victoriei sale în acest stil emfatic : „Eu, Ioan Asan, întru Hristos Dumnezeu evlaviosul ţar şi autocrator al bulgarilor, fiul fostului ţar Asan, [...] am pornit în război contra *Romaniei* şi am înfrânt armata greacă şi l-am capturat pe Împărat însuşi, Teodor Comnen, cu toţi *boierii* [nobilii] săi, şi am ocupat toate teritoriile cuprinse între Adrianopol şi Dyrrachion, teritorii greceşti, albaneze şi sârbe. Latinii [francii] au păstrat numai oraşele din vecinătatea Ţarigradului şi Ţarigradul însuşi, dar până şi ei au devenit supuşi Majestăţii Mele, pentru că ei nu au alt ţar decât pe mine şi numai graţie mie au continuat să existe"[66]. Dintr-un privilegiu privind libertatea comerţului pe teritoriul ţaratului acordat de Asan negustorilor raguzani în aceeaşi epocă, reiese că întreaga Turcie europeană de dinainte de Primul Război Mondial, cu

64. Georgios Akropolites numeşte „scită" această cavalerie a polovţilor (Georgii Acropolitae, *Annales*, cap. 25 ; ed. A. Heisenberg, 42). Alţii o socotesc moldo-valahă (valahă). Vezi O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIVe siècle*, 217-218.

65. Vezi, de pildă, Drinov, „Some Works of Demetrius Chomatianos", *Vizantiyskiy vremennik*, II (1895), 3 şi n. 1 [în rusă], şi Tafrali, *Thessalonique*, 219.

Veliko Tîrnovo, Turnovo, Τίρναβος, situat pe râul Yantra, în Bulgaria septentrională, capitala celui de-al Doilea Ţarat bulgar (n. trad.).

66. Vezi, de pildă, A. Pogodin, *A History of Bulgaria*, 87 [în rusă] ; C. Jireček, *History of the Bulgars*, 337 [în rusă].

excepţia Constantinopolului, aproape întreaga Serbie şi întreaga Bulgarie se aflau sub influenţa lui Asan[67]

Alianţa greco-bulgară. După aceea, iritat de faptul că nu reuşise să obţină regenţa la Constantinopol, Ioan Asan şi-a asumat conducerea unei alianţe a suveranilor ortodocşi din Răsărit, constituită din Asan însuşi, Ioan Vatatzes de la Niceea şi Manuel al Tesalonicului. Această nouă coaliţie a fost îndreptată împotriva latinilor. Evident, această alianţă era periculoasă pentru interesele bulgarilor în Peninsula Balcanică. Prin urmare, după cum a afirmat cu îndreptăţire V.G. Vasilievski, Asan, sufletul coaliţiei, „a contribuit la stabilirea unor relaţii mai strânse între Manuel al Tesalonicului şi împăratul de Niceea, între grecii europeni şi cei asiatici, şi a deschis calea suveranului niceean spre a-şi extinde influenţa în fostul Imperiu al Tesalonicului şi chiar în propriile posesiuni ale lui Asan. Restaurarea Imperiului Răsăritean ortodox a fost decisă parţial de această reconciliere"[68]. O consecinţă importantă a acestui acord pentru istoria internă a Bulgariei a fost recunoaşterea autocefaliei patriarhatului bulgar, proclamată cu asentimentul patriarhului niceean şi al celorlalţi patriarhi orientali.

Capitala Imperiului latin, împresurată din toate părţile de duşmani, se afla din nou într-o situaţie critică, de care contemporanii erau foarte conştienţi. Scopurile acestei alianţe ofensive împotriva latinilor erau distrugerea completă a Imperiului latin, expulzarea latinilor din Constantinopol şi împărţirea posesiunilor lor între aliaţi. Armatele lui Asan şi Vatatzes au asediat Constantinopolul în 1235, pe uscat şi pe mare, dar au fost silite să se retragă fără să fi obţinut rezultate precise. În scrisoarea în care solicita ajutorul Occidentului pentru împăratul Constantinopolului, papa Grigorie al IX-lea, îngrijorat, a declarat că „schismaticii Vatatzes şi Asan, care încheiaseră recent o alianţă a impietăţii, au invadat cu numeroase trupe greceşti pământul celui mai iubit fiu al nostru întru Hristos, împăratul Constantinopolului"[69] Deznădăjduit, Balduin al II-lea, ultimul împărat latin, a părăsit Constantinopolul şi a călătorit în Europa Occidentală, implorându-i pe suverani să ajute cu oameni şi bani Imperiul.

Constantinopolul era salvat pentru moment. Unul dintre factorii ce au cauzat oprirea înaintării alianţei ortodoxe a fost retragerea treptată a lui Ioan Asan însuşi, care a înţeles că avea în Imperiul de Niceea un adversar mult mai periculos decât muribundul şi istovitul Imperiu latin. În consecinţă, ţarul Bulgariei şi-a schimbat politica şi a devenit sprijinitorul Imperiului latin. Concomitent cu această schimbare de coaliţii politice, Asan a încercat o reconciliere cu Scaunul papal, proclamându-şi fidelitatea faţă de Biserica Romană şi rugându-l pe pontif să trimită un legat pentru a antama negocieri. Astfel, scurta alianţă greco-bulgară din a patra decadă a secolului al XIII-lea lua sfârşit.

---

67. G. Illinski, „A Charter of Tsar John Asen II", *Transactions of the Russian Archeological Institute at Constantinople*, VII (1901), fasc. 1, 27 [în rusă]. Vezi Pogodin, *History of Bulgaria*, 88 [în rusă].
68. V.G. Vasilievski, „The Regeneration of the Bulgarian Patriarchate", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXXXVII (1885), 30 [în rusă].
69. A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, 140 (CCXLIX). Vezi *Les Registres de Grégoire IX*, par L. Auvray, II, 217.

*Alianţa lui Ioan Vatatzes cu Frederic al II-lea Hohenstaufen**

De numele lui Ioan Vatatzes se leagă interesanta chestiune a relaţiilor amicale dintre cei doi suverani foarte îndepărtaţi [geografic], împăratul de Niceea şi împăratul occidental Frederic al II-lea Hohenstaufen.

Frederic al II-lea, cel mai remarcabil dintre toţi suveranii germani ai Evului Mediu, a unificat sub sceptrul său Germania şi regatul Siciliei. Acesta din urmă, sub împăratul Henri al VI-lea, la sfârşitul secolului al XII-lea, reprezentase pentru Bizanţ un pericol de moarte. Frederic îşi petrecuse anii copilăriei şi tinereţii sub cerul meridional al Siciliei, la Palermo, unde trăiseră greci, mai târziu arabi şi, după aceea, normanzi; vorbea perfect italiana, greaca şi araba şi, probabil, cel puţin în tinereţe, vorbea imperfect germana. Era mult mai tolerant în chestiunile religioase decât contemporanii săi. Sub influenţa savanţilor orientali, arabi şi evrei, foarte numeroşi la curtea siciliană a lui Frederic, a devenit pasionat de ştiinţele naturale şi de filosofie. A fondat Universitatea din Napoli şi a patronat Şcoala de Medicină din Salerno, celebră în Evul Mediu. Într-un cuvânt, prin spirit şi educaţie, Frederic îi întrecea cu mult pe contemporanii săi, care nu-l înţelegeau întotdeauna. Epoca lui Frederic al II-lea poate fi numită „prologul Renaşterii". La mijlocul secolului al XIX-lea, un istoric francez scria că Frederic al II-lea „a dat impulsul Renaşterii, care a pregătit sfârşitul Evului Mediu şi apropierea epocii moderne"[70] A fost un „om de geniu creator şi

---

* Pentru mai multe informaţii despre Frederic al II-lea Hohenstaufen (*Stupor mundi*), regele Siciliei (1198-1250) şi împărat german (1215 – †13 decembrie 1250), vezi: Thomas Curtis van Cleve, *The Emperor Frederick II of Hohenstaufen, Immutator Mundi*, Oxford, Oxford University Press, 1972; *Stupor mundi. Zur Geschichte Friedrichs II. von Hohenstaufen*, herausgegeben von Gunther G. Wolf (Wege der Forschung, 101), zweite veränderte Auflage, Darmstadt, 1982; David Abulafia, *Frederick II A Medieval Emperor*, London, Penguin Press, 1988; Wolfgang Stürner, *Friedrich II* (Gestalten des Mittelalters und der Renaissance), 2 vol., Darmstadt, 1992-2000; W. Seegrün, „Kirche, Papst und Kaiser nach den Anschauungen Kaiser Friedrichs II.", *Historische Zeitschrift*, CCVII (1968), 4-41. Pentru politica sa orientală şi alianţa cu Ioan Vatatzes, vezi: Silvano Borsari, „Federico II e l'Oriente bizantino", *Rivista storica italiana*, LXIII (1951), 3, 279-291; Erasmo Merendino, „Federico II e Giovanni III Vatatzes", *Byzantino-Sicula* II (*Miscellanea di scritti in memoria di Giuseppe Rossi Taibbi*), (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Quaderni 8), Palermo, 1975, 371-383; Stelian Brezeanu, „Notice sur les rapports de Frédéric II de Hohenstaufen avec Jean III Vatatzes", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XII (1974), 4, 583-585; Michael B. Wellas, *Griechisches aus dem Umkreis Kaiser Friedrichs II* (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung, 33), München, 1983; D. Jacoby, „The Kingdom of Jerusalem and the Collapse of Hohenstaufen Power in the Levant", *Dumbarton Oaks Papers*, XL (1986), 83-101; Jean-Marie Martin, *„O Felix Asia!* Frédéric II, l'Empire de Nicée et le *césaropapisme*", *Travaux et Mémoires*, XIV (2002), 473-483. Pentru corespondenţa dintre Frederic al II-lea şi suveranul niceean (*Σώζονται τέσσαρες ἐπιστολαὶ τοῦ Φρειδερίκου πρὸς τὸν Ἰωάννην Γ' καὶ τὸν δεσπότην Μιχαὴλ Β' τῆς Ἠπείρου*), vezi: Μιχαήλ Α. Δενδίας, „Ἐπὶ μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ Φρειδερίκου Β' πρὸς Ἰωάννην Δοῦκαν Βατατζήν", *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, XIII (1937), 400-411; E. Merendino, „Quattro lettere greche di Federico II", *Atti dell'Accademia di scienze, lettere e arti di Palermo*, Ser IV, XXXIV (1974-1975), 291-344 (n. trad.).

70. J. Huillard-Bréholles, *Introduction à l'histoire diplomatique de l'empereur Frédéric II*, dlvii.

îndrăzneţ"[71]. Cu câţiva ani în urmă, un istoric german scria: „În universalitatea sa, a fost un adevărat geniu al Renaşterii pe tronul imperial şi, în acelaşi timp, un împărat de geniu"[72]. Subiect de interes peren pentru istoric, împăratul Frederic al II-lea reprezintă în multe privinţe o enigmă încă nedezlegată[73].

Moştenind concepţia puterii imperiale absolute şi de drept divin, implicând suveranitatea supremă asupra lumii, Frederic era un duşman înverşunat al papalităţii şi al doctrinei sale despre primatul puterii pontificale asupra celei imperiale. Lupta papilor cu Frederic al II-lea a fost aprigă; împăratul a fost excomunicat de trei ori şi a murit dezgustat şi istovit de această luptă îndelungată, în care papii, abandonând orice scop spiritual, se răzbunau pe adversarii lor personali, acest „cuib de vipere al Hohenstaufenilor", pe care erau decişi să-l nimicească.

Pentru o fire precum cea a lui Frederic, proiectele şi interesele temporale prevalau asupra celor ecleziastice. Atitudinea ostilă a lui Frederic faţă de papalitate s-a extins asupra a tot ceea ce avea susţinerea papilor. Prin urmare, cât priveşte Imperiul latin din Răsărit, în care papalitatea vedea un mijloc de unire a Bisericilor Apuseană şi Răsăriteană, interesele lui Frederic şi Ioan Vatatzes coincideau. Frederic era ostil Imperiului latin, deoarece îl considera unul dintre elementele puterii şi influenţei pontificale; Ioan Vatatzes l-a considerat pe papă un adversar ce, refuzând să recunoască patriarhatul ortodox de Constantinopol, stabilit în acea vreme la Niceea, îi crea un serios obstacol în calea obiectivului său de a cuceri Constantinopolul. Relaţiile apropiate dintre cei doi împăraţi datează de la sfârşitul celei de-a patra decade a secolului al XIII-lea. Frederic nu a ezitat să încheie „o alianţă cu grecii, inamici de moarte ai papalităţii şi ai Imperiului latin"[74].

Chiar mai devreme, Teodor Angelos al Epirului întreţinuse o corespondenţă amicală cu împăratul occidental şi primise chiar sprijinul său financiar, pentru care papa Grigorie al IX-lea îi excomunicase şi îi anatemizase atât pe Frederic, cât şi pe despotul Epirului. Este limpede că pentru combinaţiile politice ale lui Frederic problema confesiunii, ortodoxă sau romană, nu avea vreo importanţă.

Dar, în ostilitatea lor faţă de papalitate, Frederic şi Ioan Vatatzes urmăreau scopuri diferite. Primul dorea ca papii să renunţe la revendicarea puterii seculare, iar cel din urmă dorea ca, prin anumite compromisuri, Occidentul să recunoască Biserica Orientală şi, drept urmare, patriarhatul latin de Constantinopol să-şi piardă raţiunea de a exista. Ioan Vatatzes putea spera după aceea că Imperiul latin va dispărea discret. De asemenea, papa avea atitudini diferite faţă de aceşti doi aliaţi surprinzători. Îl considera pe Frederic un fiu nesupus al Bisericii, care atenta la prerogativele „vicarilor lui Hristos" şi „succesorilor Sf. Petru", inalienabile din punct de vedere pontifical. Ioan Vatatzes era, în ochii papei, un schismatic care împiedica împlinirea visului drag papalităţii, şi anume unirea Bisericilor. Aliaţii au ajuns la o înţelegere. Frederic al II-lea i-a promis lui Vatatzes să elibereze Constantinopolul de latini şi să-l restituie împăratului legitim; la rândul său, împăratul de Niceea se angaja să recunoască suzeranitatea împăratului occidental şi să restabilească unirea celor două Biserici. Fireşte, este dificil de spus cât de sincere erau aceste promisiuni.

71. M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, III (2), 616; (ed. a II-a, 1937) 628.
72. E. Kantarowicz, *Kaiser Friedrich der Zweite*, 613.
73. Ch.H. Haskins, *Studies in the History of Mediaeval Science*, 242.
74. W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 322.

Raporturile dintre Frederic şi Ioan Vatatzes erau atât de strânse, încât, la sfârşitul celei de-a patra decade a secolului al XIII-lea, trupele greceşti au luptat în Italia în armata lui Frederic. Dar relaţiile celor doi împăraţi anti-pontificali au devenit chiar mai strânse după moartea primei soţii a lui Ioan Vatatzes, Irina, fiica lui Teodor I Lascaris. Împăratul văduv, „neputând suporta solitudinea"[75], potrivit mărturiei unui cronicar, s-a căsătorit cu Constanţa de Hohenstaufen, fiica lui Frederic al II-lea, pe atunci de doar 11 sau 12 ani, care, îmbrăţişând Ortodoxia, a luat numele grecesc Ana. Există un lung poem scris de Nicolae Irenikos (Eirenikos) cu ocazia festivităţilor nupţiale celebrate la Niceea; primele două stihuri ale poemului sunt:

> În jurul fermecătorului chiparos, iedera uşurel se încolăceşte;
> Împărăteasa este chiparosul; împăratul meu este iedera[76].

Constanţa-Ana a supravieţuit soţului său mulţi ani, plini de vicisitudini şi aventuri. Şi-a sfârşit zilele în oraşul spaniol Valencia, unde, în mica biserică a Sf. Ioan al Ospitalierilor*, se păstrează sarcofagul fostei *basilissa* (împărătese) niceene. Poartă următorul epitaf: „Aici odihneşte Constanţa, augusta împărăteasă a Greciei"[77].

Ideile ecleziastice ale lui Frederic, care oferă argumente unor savanţi pentru a-l compara cu Henric al VIII-lea, regele Angliei, în timpul căruia a debutat Reforma în Anglia[78], sunt reflectate de corespondenţa sa cu Ioan Vatatzes. Într-una din epistolele sale, Frederic a declarat că a fost îmboldit nu numai de afecţiunea personală pentru Vatatzes, ci şi de zelul său general în susţinerea principiilor guvernării monarhice: „Noi toţi, regi şi principi ai pământului, deosebit de zeloşi pentru religia şi credinţa ortodoxă (*orthodoxe*), nutrim

75. Nicephorus Gregoras, *Historia Byzantina*, II, 7, 3; ed. Bonn, I, 45.

76. Textul integral al poemului a fost publicat de A. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, München, 1920, 100-105. Primele opt versuri sunt reproduse de G. Schlumberger în articolul său „Le Tombeau d'une impératrice byzantine à Valence", *Revue des Deux Mondes*, XVII (15 mars 1902), şi în lucrarea sa *Byzance et les Croisades. Pages médiévales*, 64. Câteva versuri au fost traduse de Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 308. [Constanţa-Ana Lancia, fiica lui Frederic al II-lea şi a Biancăi Lancia, născută în cca 1230-1232, se căsătorise cu Ioan al III-lea Vatatzes în 1242/1243 sau 1241/1242 (Stelian Brezeanu, „Notice sur les rapports de Frédéric II de Hohenstaufen avec Jean III Vatatzes", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XII, 1974, 1, 583-585). Repudiată de soţ şi ţinută multă vreme ostatică la Niceea, basilissei i s-a permis să revină la curtea fratelui său Manfred după 1262. Pentru informaţii suplimentare, vezi: Joaquin Miret y Sans, „Tres princesas griegas en la corte de Jaime II de Aragón", *Revue Hispanique*, XV (1906), 668-720; Alexios G.C. Savvides, „The Fate of Constance-Anna of Hohenstaufen, Empress of Byzantium-in-exile", *Βυζαντιακά*, VIII (1988), 97-118 – n. trad.].

Iglesia de San Juan del Hospital, biserica Ordinului cavalerilor Sf. Ioan (Ospitalieri, Cavaleri de Malta) (n. trad.).

77. Vezi Schlumberger, *Byzance et les Croisades*, 57-58; Charles Diehl, „Constance de Hohenstaufen, impératrice de Nicée", în *Figures byzantines*, II, 207-225; C. Marinesco, „De nouveau sur Constance de Hohenstaufen, impératrice de Nicée", *Byzantion*, I (1924), 451-468 (câteva noi documente din arhivele Barcelonei).

78. Vezi Huillard-Bréholles, *L'Histoire diplomatique de Frédéric II*, dxvii-dxviii; Huillard-Bréholles, *Vie et correspondance de Pierre de la Vigne, ministre de l'empereur Frédéric II*, Paris, 1865, 241-242; *Cf.* A. Gardner, *Lascarids of Nicaea*, London, 1912, 172-173.

duşmănie faţă de episcopi şi ostilitate lăuntrică faţă de întâistătătorii Bisericii". Apoi, reproşând clerului occidental că a abuzat de libertatea şi privilegiile sale, împăratul a exclamat: „O, fericită Asie! O, fericite Puteri ale Răsăritului! Ele nu se tem de armele supuşilor lor, nici nu se îngrozesc de intervenţia pontifilor"[79] În pofida apartenenţei sale oficiale la credinţa romană, Frederic s-a arătat deosebit de binevoitor faţă de Ortodoxia răsăriteană; într-una din scrisorile sale adresate lui Vatatzes, care se păstrează atât în latină, cât şi în greacă, găsim următorul pasaj: „Cum? Acest aşa-zis mare arhiepiscop [adică papă, lat. *sacerdorum princeps*; gr. ἀρχιερεύς], care excomunică în fiecare zi, în prezenţa întregului popor, numele Maiestăţii Voastre şi pe toţi supuşii voştri romani (*graecos*, în textul latin), numind cu neruşinare eretici pe romanii cei mai ortodocşi, graţie cărora credinţa creştină s-a răspândit până la limitele extreme ale universului..."[80]. Într-o altă epistolă adresată despotului Epirului, Frederic scria: „Dorim să apărăm nu numai dreptul nostru, ci şi al vecinilor noştri aliaţi şi prieteni, a căror dragoste curată şi sinceră în Hristos i-a unit cu noi, şi, mai cu seamă, al grecilor, prietenii noştri apropiaţi. [...] [Papa îi numeşte] lipsiţi de evlavie şi eretici pe grecii cei mai pioşi şi mai ortodocşi"[81].

Relaţiile amicale dintre Frederic şi Vatatzes au continuat până la moartea lui Frederic, deşi, în ultimii săi ani, a fost alarmat de negocierile dintre Niceea şi Roma şi de schimbul de ambasade dintre ele. Din acest motiv, în scrisoarea sa către Vatatzes, Frederic a dezaprobat „părinteşte conduita fiului", care, „fără povăţuirea părintească, trimisese un ambasador la curtea papei". Frederic a continuat, nu fără ironie: „Nimic nu dorim să facem şi să întreprindem fără îndrumarea voastră" în afacerile Orientului, „pentru că aceste ţări care se învecinează cu a voastră sunt mai bine cunoscute Majestăţii Voastre decât Nouă"[82]. Frederic l-a avertizat pe Vatatzes că episcopii Romei nu „sunt arhiepiscopi ai lui Hristos, ci lupi rapace şi fiare sălbatice care devorează poporul lui Hristos"[83].

După moartea lui Frederic şi, mai cu seamă, după ce fiul său natural, Manfred, a devenit rege al Siciliei, relaţiile s-au schimbat şi Manfred a apărut ca un duşman al Imperiului de Niceea*. Într-un cuvânt, după moartea lui Vatatzes, în 1254, „alianţa la care visase Frederic al II-lea nu era decât o amintire"[84].

Nu se poate afirma că alianţa dintre cei doi împăraţi a avut rezultate importante, dar se poate releva faptul că Ioan Vatatzes, contând pe sprijinul amical al împăratului occidental,

79. Huillard-Bréholles, *L'Histoire diplomatique*, VI, 685, 686.
80. Textul grecesc în N. Festa, „Le Lettere greche di Federigo II", *Archivio storico italiano*, XIII (1894), 22; F. Miklosich, J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, II (1865), 72. Textul latin în Huillard-Bréholles, *L'Histoire diplomatique*, VI, 772.
81. Festa, „Le Lettere greche di Federigo II", 15-16; F. Miklosich, J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, II (1865), 68-69.
82. Festa, „Le Lettere greche di Federigo II", 27; F. Miklosich, J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, II (1865), 74-75; Huillard-Bréholles, *L'Histoire diplomatique*, 921-922.
83. Festa, „Le Lettere greche di Federigo II", 25; F. Miklosich, J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, II (1865), 75.
* Pentru politica balcanică şi anti-niceeană a lui Manfred, regele Siciliei (1258 – †26 februarie 1266), vezi: Donald M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford, Blackwell, 1957, 166-182, 192-194; E. Merendino, „Manfredi fra Epiro e Nicea", în *Actes du XVe congrès international des études byzantines*, IV (Athens, 1980), 245-252; B. Berg, „Manfred of Sicily and the Greek East", *Βυζαντινά*, XIV (1988), 263-289 (n. trad.).
84. Ch. Diehl, *Figures Byzantines*, II, 220.

trebuie să fi avut mai multe speranţe în succesul final al politicii sale, adică recucerirea Constantinopolului.

Invazia mongolă şi alianţa împotriva mongolilor

În decadele a patra şi a cincea ale secolului al XIII-lea, din Răsărit a apărut pericolul ameninţător al invaziei mongolilor sau tătarilor (în izvoarele bizantine, „Tachars, Tatars, Atars"). Hoardele lui Batu (Batij, Batî), unul dintre descendenţii celebrului han Temugin, care-şi luase titlul de Ginghis-Han, adică „Mare Han", s-au aruncat asupra actualei Rusii europene şi, în atacul lor distrugător şi de nestăvilit, au cucerit Kievul în 1240, apoi au traversat Carpaţii şi au ajuns în Boemia, de unde au fost obligaţi să se întoarcă în stepele ruseşti* În acelaşi timp, celălalt grup mongol, mărşăluind mai spre sud, a cucerit întreaga Armenie, cu Erzerum, şi a invadat Asia Mică, ameninţând sultanatul de Rum sau Ikonion şi firavul Imperiu de Trapezunt. Sub presiunea pericolului comun reprezentat de mongoli, s-a format alianţa celor trei state din Asia Mică: sultanatul de Ikonion, Imperiul de Niceea şi Imperiul de Trapezunt. Selgiucizii şi forţele militare trapezuntine au fost înfrânte de mongoli, după care sultanatul de Ikonion a fost obligat să achite un tribut şi să furnizeze anual cai, câini de vânătoare şi altele asemenea. Împăratul de Trapezunt, înţelegând imposibilitatea de a lupta contra lor, s-a grăbit să încheie o pace cu aceştia şi a devenit vasal mongolilor, cu condiţia achitării unui tribut anual. Din fericire pentru selgiucizi şi pentru Ioan Vatatzes, mongolii au întreprins alte acţiuni militare şi şi-au suspendat temporar atacul asupra Occidentului, ceea ce i-a permis împăratului niceean să acţioneze decisiv în Peninsula Balcanică.

Din exemplul alianţei menţionate mai sus este evident că, în secolul al XIII-lea, alianţele între creştini şi necredincioşi nu-i stânjeneau pe participanţi; în faţa pericolului comun, împăraţii ortodocşi de Niceea şi Trapezunt au ajuns la o înţelegere amicală cu sultanul mahomedan de Ikonion.

În legătură cu invazia tătarilor, două istorisiri ale cronicarului occidental Matei de Paris (secolul al XIII-lea) reflectă anumite zvonuri care circulau pe atunci în Europa[85]. În ambele sale lucrări, Matei de Paris relatează că în 1248, două ambasade mongole au fost trimise la curtea papală şi că au fost primite cordial de papa Inocenţiu al IV-lea, care, asemenea

---

* Pentru istoria Hoardei de Aur, vezi: George Vernadski, *The Mongols and Russia* (*A History of Russia*, vol. III), New Haven/London, Yale University Press/Oxford University Press, 1953; Charles Halperin, *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History*, Bloomington, Indiana University Press, 1985; David Morgan, *The Mongols*, New York, Basil Blackwell, 1987; Donald Ostrowski, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304-1589*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998; Janet Martin, *Medieval Russia, 980-1584*, Cambridge, University Press, 2003; în limba română: B.D. Grecov, A.I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur şi decăderea ei*, Bucureşti, Editura de Stat pentru Literatură Ştiinţifică, 1953 (n. trad.).

85. Matthaei Parisiensis, *Chronica Majora*, ed. H.R. Luard, V, 37-38 (*Rerum Brittanicarum medii aevi scriptores*, 57); textul îl găsim şi la K. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XVIII, 301-302. Vezi *Historia Anglorum*, ed. F. Madden, III, 38-39 (*Rerum Brittanicarum medii aevi scriptores*, 44). [Vezi şi J.J. Saunders, „Matthew Paris and the Mongols", în *Essays in Medieval History presented to Bertie Wilkinson*, edited by T.A. Sandquist and M.R. Powicke, Toronto, University of Toronto Press, 1969, 116-132 – n. trad.]

multor altor membri ai Bisericii Romane, a sperat să-i convertească pe mongoli la creştinism. Dar adaugă, în prima versiune, că mulţi au presupus atunci că scrisoarea prinţului mongol adresată papei conţinea propunerea aceluia de a angaja ostilităţi împotriva lui Ioan Vatatzes (*Battacium*), „un grec, ginerele lui Frederic, schismatic şi [fiu] nesupus al curiei papale, şi că această propunere se credea că nu a displăcut papei". În *Historia Anglorum*, Matei de Paris relatează că papa i-a trimis pe ambasadorii mongoli să-l anunţe pe hanul tătarilor că, dacă îmbrăţişa creştinismul, trebuia să mărşăluiască împreună cu toate trupele sale împotriva lui Ioan Vatatzes, „un grec, ginerele lui Frederic, schismatic şi rebel împotriva papei şi a împăratului Balduin şi, după aceea, contra lui Frederic însuşi, care se răzvrătise împotriva curiei romane". Dar ambasadorii tătari, nedorind să încurajeze „ura reciprocă a creştinilor", au răspuns, prin interpreţii lor, că nu puteau impune asemenea condiţii stăpânului lor şi că se temeau că va fi mânios la primirea acestor veşti.

Desigur, niciuna dintre aceste versiuni – mai cu seamă a doua, ce reflectă un fel de flecăreală de secol XIII – nu are vreo valoare istorică veritabilă[86] şi nu pot fi tratate drept fapt istoric, aşa cum le consideră W. Miller. Referindu-se la a doua versiune, Miller scria: „Dându-i Sfântului Părinte o lecţie de creştinism, necredincioşii s-au întors în propria ţară barbară"[87]. Dar este foarte interesant de subliniat că puterea şi importanţa politică ale lui Ioan Vatatzes erau considerabil şi profund apreciate, el jucând un rol oarecare, cel puţin în opinia scriitorilor europeni occidentali, în negocierile dintre papă şi ambasadorii mongoli. Aceştia au fost primiţi cu mare preţuire şi atenţie de Inocenţiu al IV-lea, care a scris o lungă epistolă „ilustrului lor rege şi nobililor şi tuturor prinţilor şi baronilor armatei tătare", în care stăruia ca aceştia să îmbrăţişeze creştinismul[88]. Bineînţeles, numele lui Ioan Vatatzes nu este menţionat în scrisoarea pontificală. Între timp, Ioan Vatatzes, scăpând de pericolul invaziei mongole din Orient, şi-a concentrat întreaga atenţie asupra Peninsulei Balcanice şi a obţinut rezultate strălucite.

Însemnătatea politicii externe a lui Ioan Vatatzes

Odată cu moartea lui Ioan Asan al II-lea, în 1241, s-a încheiat epoca strălucită a celui de-al Doilea Imperiu bulgar; succesorii săi, slabi şi lipsiţi de experienţă, nu au reuşit să-i păstreze cuceririle. Odată cu moartea lui s-a născut a doua încercare a bulgarilor de a fonda în Peninsula Balcanică un mare imperiu greco-slav cu capitala la Constantinopol. Atât pentru Simeon, în secolul al X-lea, cât şi pentru Asăneşti, Caloian şi Ioan Asan al II-lea, în secolul al XIII-lea, această misiune s-a dovedit prea dificilă. Ultima tentativă în acest sens, concepută şi organizată la o scară chiar mai mare de către slavi, de sârbi de această dată, va fi făcută în secolul al XIV-lea.

Profitând de declinul Bulgariei, Ioan Vatatzes a trecut cu armata sa pe coasta europeană şi, în doar câteva luni, a răpit Bulgariei toate regiunile din Macedonia şi Tracia cucerite de

86. Vezi, de pildă, P. Pelliot, „Les Mongols et la Papauté", *Revue de l'Orient Chrétien*, XXIV (1924), 330-331; XXVII (1931-1932), 3-84; B. Altaner, *Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts*, 128. Întregul pasaj din *Historia Anglorum* care se referă la negocierile secrete dintre papă şi ambasadorii tătari este marcat, pe marginea manuscrisului, *dubium*, cu litere roşii. Vezi Matthaei Parisiensis, *Historia Anglorum*, ed. F. Madden, III, 39, nota 9.

87. *The Cambridge Medieval History*, IV, 493.

88. *Les Registres d'Innocent IV*, par E. Berger, II, 113-114, nr. 4682 (Lyon, 22 noiembrie 1248).

Ioan Asan al II-lea. Continuându-şi marşul, Vatatzes a înaintat către Tesalonic, unde domnea anarhia, iar în 1246 a luat în stăpânire acest oraş fără dificultate. Statul de Tesalonic înceta să mai existe. În anul următor, Vatatzes a cucerit câteva oraşe din Tracia care aparţineau încă Imperiului latin. Împăratul de Niceea se apropia de Constantinopol. Despotatul Epirului a recunoscut suzeranitatea lui Vatatzes. Acesta nu mai avea alţi rivali în aspiraţia sa de a cuceri malurile Bosforului.

La sfârşitul domniei lui Vatatzes, posesiunile sale, directe sau supuse influenţei sale prin legături de vasalitate, se întindeau de la Marea Neagră la Adriatica. Cu excepţia Greciei centrale şi a Peloponesului, nu mai lipsea decât Constantinopolul pentru restaurarea Imperiului.

În 1254, Ioan Vatatzes a murit la vârsta de 62 de ani, la capătul unei domnii de 33 de ani. Izvoarele îl elogiază cu o unanimitate rară. Fiul şi succesorul său, Teodor al II-lea Lascaris, scria în panegiricul părintelui său [*Ἐγκώμιον τοῦ Ἰωάννου Γ' Δούκα Βατάτζη* – n. trad.]: „A unificat pământul ausonilor, care era divizat în foarte multe părţi de suverani străini şi despotici, latini, perşi, bulgari, sciţi şi alţii, i-a pedepsit pe tâlhari şi şi-a apărat pământul. [...] A făcut ţara noastră inaccesibilă duşmanilor"[89]. Istoricii bizantini îl glorifică unanim pe Ioan Vatatzes[90]. Chiar dacă există o oarecare exagerare a izvoarelor în aprecierea împăratului niceean, Ioan Vatatzes trebuie considerat un om de stat înzestrat şi energic şi principalul creator al Imperiului bizantin restaurat.

Este interesant că numele lui Ioan Vatatzes era atât de iubit şi preţuit de popor, încât, la ceva vreme după moartea sa, a devenit sfânt în tradiţia populară, i s-au atribuit minuni şi s-a compus *Viaţa Sf. Ioan cel Milostiv*; a fost un fel de canonizare populară. Este adevărat că această canonizare nu a primit consacrarea oficială a Bisericii Greceşti, iar cultul său s-a mărginit la limitele oraşului lidian Magnesia, în Asia Mică, unde împăratul a fost înmormântat. Această *Viaţă* a lui Vatatzes nu trebuie confundată cu biografia unui sfânt din secolul al VII-lea, Ioan cel Milostiv, aşa cum se întâmplă uneori; savanţii au emis opinii diferite cu privire la locul şi data compunerii primei scrieri. Chiar în zilele noastre, clerul şi populaţia Magnesiei şi din împrejurimi se adună în fiecare an, la 4 noiembrie, în biserica locală, pentru a onora memoria răposatului împărat Ioan cel Milostiv[91]. Calendarul ortodox menţionează la 4 noiembrie numele lui „Ioan Ducas Vatadzi"[92].

---

89. F. Uspenski, „Manuscripts of the History of Nicetas Acominatus", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CXCIV (1877), 76 [în rusă]; J.B. Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris, empereur de Nicée*, 43.

90. Vezi Nicephorus Gregoras, *Historia*, II, I, 2; ed. Bonn, I, 24; Georgii Acropolitae, „Epitaph in Memory of John Vatatzes", în *Opera Omnia*, ed. Heisenberg, II, 12; Ἀνωνύμου, *Σύνοψις χρονική*, în Sathas, *Bibliotheca Graeca medii aevi*, VII, 509.

91. Vezi A. Heisenberg, „Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige", *Byzantinische Zeitschrift*, XIV (1905), 160, 162; N. Festa, „À propos d'une biographie de St. Jean le Miséricordiex", *Vizantiyskiy vremennik*, XIII (1906), 5, 9, 18; A. Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 195-196; M. Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 24 [în rusă]. [O *Viaţă a Sf. împărat Ioan Vatatzes cel Milostiv* (*Βίος του αγίου βασιλέως Ιωάννου του Βατάτση του Ελεήμονος*) a compus şi Nicodim Aghioritul: Νικόδημος Αγιορείτης, *Ασματική Ακολουθία του αγίου βασιλέως Ιωάννου του Βατάτση του Ελεήμονος*, εκδ. Κ. Αγαθάγγελος, Κωνσταντινούπολις, 1872 – n. trad.]

92. Arh. Sergius, *The Complete Liturgical Calendar (Menologion) of the Orient*, ed a II-a, Vladimir, 1901, II, 344 [în rusă].

Activitatea externă a lui Vatatzes a fost extrem de importantă pentru că, prin eliminarea succesivă a pretendenţilor la rolul de restaurator al Imperiului - suveranii Tesalonicului, Epirului şi Bulgariei -, a adus sub puterea sa teritorii a căror cucerire însemna în realitate restaurarea Imperiului bizantin. Rolul principal în restaurare i-a aparţinut lui Ioan Vatatzes; în 1261, Mihail Paleologul a profitat numai de rezultatele tenacităţii şi energiei celui mai bun dintre împăraţii niceeni. Generaţiile care i-au urmat l-au considerat pe Ioan Vatatzes „părintele grecilor"[93]

Teodor şi Ioan Lascaris şi restaurarea Imperiului bizantin

Ultimii suverani ai Imperiului de Niceea au fost fiul şi nepotul lui Ioan Vatatzes, Teodor al II-lea Lascaris* (1254-1258) şi Ioan al IV-lea Lascaris (1258-1261). Teodor, în vârstă de 33 de ani, „ridicat pe scut, potrivit cutumei"[94], a fost proclamat împărat cu asentimentul armatei şi nobilimii.

În pofida sănătăţii sale precare, înainte de a urca pe tron, Teodor îşi dedicase în întregime timpul studiilor şi literaturii. Părintele său, el însuşi foarte cultivat, făcuse tot ce i-a stat în putinţă şi educaţia lui Teodor fusese supravegheată cu atenţie de cei mai mari savanţi ai epocii, în frunte cu Nikephoros Blemmydes şi Georgios Akropolites.

Odată cu urcarea pe tron, asemenea tatălui său, Teodor al II-lea a desfăşurat o activitate politică energică, aceasta silindu-l uneori să-şi neglijeze studiile, chiar şi filosofia, favorita sa. Înţelegând gravitatea situaţiei politice externe, şi-a îndreptat atenţia în principal spre organizarea unei armate puternice. Teodor scria: „Am un singur adevăr, un singur scop, o dorinţă - a aduna laolaltă turma lui Dumnezeu şi a o ocroti de lupii ostili"[95] Crezând că grecii trebuie să se bizuie numai pe forţa proprie, şi nu pe alianţe străine sau pe mercenari străini, Teodor a fost, probabil, singurul împărat „bizantin" care s-a preocupat de „elenizarea" armatei, contrar obiceiului inveterat de a recurge la trupe mercenare de naţionalităţi străine[96]

În 1258, tânărul împărat şi-a dat ultima suflare în floarea vârstei (nu avea decât 36 de ani), schimbându-şi înainte de moarte veşmintele imperiale cu cele monahale. I-a lăsat intacte succesorului său vastele cuceriri ale lui Ioan Vatatzes. Acest împărat energic şi înzestrat cu o solidă cultură filosofică a trăit şi a acţionat cu convingerea că istoria va formula asupra

93. Vezi W. Miller, „The Emperor of Nicaea and the Recovery of Constantinople", *Cambridge Medieval History*, IV, 500.
Pentru domnia acestui „împărat-filosof", vezi: Gerhard Richter, *Theodoros Dukas Laskaris, der natürliche Zusammenhang ein Zeugnis vom Stand der byzantinischen Philosophie in der Mitte des 13. Jahrhunderts*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 1989; Sophia Georgiopoulou, *Theodore II Dukas Laskaris (1222-1258) as an Author and an Intellectual of the XIIIth Century*, Ph.D. Thesis, Harvard University, 1990; A.M. de Guadan, „La *democracia* en la época de Teodoro II Láscaris", *Publications de l'Institut d'études orientales de la bibliothèque patriarcale d'Alexandrie*, XI (1962) 29-50; J.S. Langdon, „Twilight of the Byzantine Lascarid Basileia in Anatolian Exile, 1254-1258: Continuity and Change in Imperial Geopolitical Strategy", *Viator*, XXXIV (2003), 187-207 (n. trad.).
94. Nicephorus Gregoras, *Historia*, III, I, 2; ed. Bonn, I, 55; Georgii Acropolitae, *Annales*, capitolul 53; ed. Heisenberg, I, 105.
95. Theodori Ducae Lascaris, *Epistulae CCXVII.* Nunc primum ed. N. Festa, Firenze, 1898, ep. XLIV, 59.
96. W. Miller, „The Emperor of Nicaea", *Cambridge Medieval History*, IV, 505.

sa o judecată. Citim într-una din scrisorile sale: „Judecata istoriei va fi pronunţată de generaţiile viitoare"[97] Un istoric specialist în epoca lui Teodor al II-lea, M. Pappadopoulos, scria, nu fără oarecare exagerare: „Teodor a murit foarte tânăr; altfel, elenismul ar fi putut spera la zile mai fericite sub guvernarea înţeleaptă a împăratului care s-a străduit din toate forţele să creeze un Imperiu grec pe temelii solide şi nestrămutate"[98]. Însă această ambiţie a lui Teodor a rămas o teorie. În realitate, trupele mercenare reprezentând diferite naţionalităţi au participat activ la viaţa Imperiului de la Niceea, în general, şi în timpul domniei lui Teodor, în particular[99]

În activitatea externă, Teodor a întreprins două campanii dificile contra bulgarilor. La vestea morţii lui Vatatzes, ţarul bulgar Mihail Asan a profitat de împrejurarea favorabilă pentru a recuceri provinciile pierdute sub Vatatzes şi a existat temerea că toate cuceririle europene ale acestuia din urmă ar putea reveni bulgarilor. Totuşi, în ciuda multor dificultăţi, a laşităţii şi trădării generalilor săi, cele două campanii bulgare s-au sfârşit cu victoria lui Teodor şi, prin mijlocirea prinţului rus Rostislav, socrul lui Mihail Asan, s-a încheiat un tratat. Bulgarii şi grecii şi-au recunoscut fostele frontiere şi chiar o fortăreaţă bulgară a fost cedată lui Teodor[100].

Relaţiile lui Teodor cu despotul Epirului, prilejuite de proiectata căsătorie dintre fiul despotului şi fiica lui Teodor, au avut drept rezultat cedarea către Teodor a importantului port maritim Dyrrachion (Durazzo), la Adriatica, şi a fortăreţei Serbia (Servia), în apropierea hotarului dintre Epir şi Bulgaria. Dyrrachion „a fost avanpostul occidental al Imperiului niceean şi, în mod necesar, un spin în coasta despoţilor Epirului"[101]

În Asia Mică, turcii selgiucizi erau serios ameninţaţi de mongoli, care au reuşit să-l determine pe sultan să le plătească tribut. Situaţia era delicată şi dificilă, pentru că Teodor, deşi şovăitor, îl sprijinise pe sultan în lupta sa contra mongolilor, iar sultanul, „având inima unui cerb sfios"[102], s-a refugiat la curtea lui Teodor. Dar a fost evitat un conflict militar între Niceea şi mongoli şi a fost trimisă o ambasadă mongolă la Teodor. Recepţia, care s-a petrecut probabil la Magnesia, a fost deosebit de strălucită şi impunătoare; dorinţa principală a lui Teodor a fost să-i impresioneze pe tătari, de care se temea. Împăratul i-a primit pe ambasadori aşezat pe un tron înalt, cu sabia în mână. Istoricii bizantini oferă o relatare detaliată a recepţiei[103]

Un istoric contemporan a remarcat că Teodor „era, într-un cuvânt, un ghem de nervi, un caz interesant pentru un psihiatru modern", şi că „scurta sa domnie de mai puţin de patru ani nu i-a permis să-şi lase o amprentă profundă în istoria epocii sale"[104] În sfârşit, s-a afirmat recent că „în persoana lui Teodor s-a simţit, într-un mod particular, ceea ce poate fi numit absolutism luminat"[105] Firește, domnia lui Teodor a fost prea scurtă pentru a

97. Theodori Ducae Lascaris, *Ep. XLIV*, ed. N. Festa, 59, 119-120.
98. Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris, empereur de Nicée*, 180.
99. M. Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 50-54, 105 [în rusă].
100. Georgii Acropolitae, *Annales*, capitolul 62; ed. Heisenberg, 126-127.
101. A. Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 226.
102. Georgii Acropolitae, *Annales*, capitolul 69; ed. Heisenberg, 143.
103. Vezi foarte bine documentatul studiu M. Andreeva, „The Reception of the Tartar Ambassadors at the Nicene Court", *Recueil d'études dediées à la mémoire de N.P. Kondakov*, Praha, 1926, 187-200 [în rusă]; Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 71-72 [în rusă].
104. W. Miller, „The Emperor of Nicaea", *Cambridge Medieval History*, 501, 506.
105. M. Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 107 [în rusă].

formula o judecată categorică despre însemnătatea sa. Dar în istoria Niceei numele său va deţine întotdeauna un loc de cinste pentru continuarea politicii externe de succes a tatălui său şi pentru vasta lui cultură.

Succesorul lui Teodor a fost unicul său fiu, minorul Ioan al IV-lea (1258-1261), în vârstă de aproape 8 ani, care nu a putut stăpâni, nici chiar cu ajutorul regentului desemnat, Georgios Mouzalon, complicatele afaceri ale Imperiului. În acest moment, vicleanul şi ambiţiosul Mihail Paleologul, înrudit cu Ioan Vatatzes, „un intrigant neobosit şi un ipocrit infam, dar un ofiţer capabil"[106], a jucat un rol decisiv. De mai multe ori suspectat de comploturi şi trădare de către Ioan Vatatzes şi Teodor al II-lea, dar deţinând înalte demnităţi, se retrăsese în momente de restriţte şi chiar se refugiase pentru o vreme la curtea sultanului de Ikonion. Vremurile furtunoase reclamau o guvernare fermă. Mihail Paleologul a profitat cu abilitate de circumstanţe şi, în 1259, a fost încoronat împărat.

Principala ameninţare externă pentru posesiunile balcanice ale Imperiului de Niceea s-a ivit din partea despotului Epirului, care a reuşit să încheie o alianţă împotriva Imperiului, alianţă compusă din despotul însuşi, Manfred, regele Siciliei, fiul natural al lui Frederic al II-lea şi rudă a despotului, şi Guillaume de Villehardouin, prinţul Achaiei. Mihail Paleologul a obţinut câteva succese militare împotriva coaliţiei şi bătălia decisivă a avut loc în 1259, în Macedonia Occidentală, în câmpia Pelagonia, în apropiere de oraşul Castoria. Turci, cumani şi slavi luptau alături de greci în armata lui Mihail. Bătălia de la Pelagonia sau Castoria s-a încheiat printr-o înfrângere totală a aliaţilor. Prinţul Achaiei a fost capturat. Armata bine înarmată a cavalerilor occidentali a scăpat cu fuga din faţa detaşamentelor bithiniene, slave şi orientale, echipate lejer. „A fost poate pentru prima dată când turcii au luptat împotriva grecilor pe pământ grecesc şi, cu acest prilej, în serviciul grecilor."[107] Un contemporan, Georgios Akropolites, ne-a lăsat următoarea apreciere a acestui eveniment: „Graţie îndrumărilor imperiale, trupele noastre au repurtat o victorie atât de mare, încât vestea s-a răspândit în toate colţurile lumii; soarele a văzut puţine astfel de victorii"[108] În autobiografia sa, care ne-a parvenit, Mihail Paleologul scrie despre această bătălie: „Alături de ei [trădătorii statului roman, *id est* despotul Epirului şi asociaţii săi] şi aliaţii lor, care îl aveau în frunte pe prinţul Achaiei, pe cine am înfrânt? Pe alamani, sicilieni şi italienii veniţi din Apulia, [din] ţara Iapygienilor şi din Brundusium, din Bithynia, Eubeea şi Peloponeş"[109]

106. G. Finlay, *A History of Greece*, ed. H.F. Tozer, III, 328.
107. A. Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 248.
108. Georgii Acropolitae, *Annales*, capitolul 81; ed. Heisenberg, 171.
109. Imp. Michaelis Palaeologi, *De vita sua opusculum*, par. VII, *Christianskoe Čtenie*, II (1885), 534 (text grecesc); 554-555 (traducere rusă). Traducere franceză la C. Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire Byzantin*, 171. M. Dendias respinge ipoteza că Manfred a fost de faţă la înfrângerea aliaţilor la Pelagonia: „Le Roi Manfred de Sicile et la bataille de Pélagonie", *Mélanges Charles Diehl*, I, 55-60. [Pentru victoria de la Pelagonia repurtată de Mihail Paleologul asupra coaliţiei anti-niceene, vezi: D.J. Geanakoplos, „Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia – 1259", *Dumbarton Oaks Papers*, VII (1953), 99-141; Donald M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford, Blackwell, 1957, 166-182, 192-194; P. Wirth, „Von der Schlacht von Pelagonia bis Wiedereroberung Konstantinopels: zur äußeren Geschichte der Jahre 1259-1261", *Byzantinische Zeitschrift*, LV (1962), 30-37. Lupta a avut loc în vara (Donald M. Nicol, „The Date of the Batlle of Pelagonia", *Byzantinische Zeitschrift*, XLIX, 1956, 68-71) sau toamna anului 1259 (Geanakoplos) – n. trad.]

Bătălia de la Castoria a avut o importanţă decisivă pentru restaurarea Imperiului bizantin. Teritoriile despotului Epirului au fost reduse la posesiunile sale ereditare din Epir. Imperiul latin nu se mai putea bizui pe principatul înfrânt al Achaiei şi se afla el însuşi sub cârmuirea unui slab şi apatic Balduin al II-lea.

Între timp, pentru a face chiar mai sigur succesul atacului final asupra Constantinopolului, Mihail Paleologul a încheiat un tratat cu genovezii. Interesele comerciale ale Genovei şi Veneţiei se ciocneau pretutindeni în Levant. După cruciada a IV-a şi fondarea Imperiului latin, Veneţia câştigase o putere comercială excepţională în statele latine din Levant*, iar Genova nu putea să se împace cu această stare de lucruri. Înţelegând aceasta, Mihail a ajuns la un acord cu genovezii; deşi aceştia ştiau că o înţelegere cu grecii schismatici va fi condamnată sever de papă şi de Occident în general, erau atât de dornici să-i îndepărteze pe rivalii lor veneţieni din Răsărit, încât au încheiat tratatul cu Mihail.

În martie 1261, la Nymphaion, a fost semnat un tratat foarte important care le acorda genovezilor supremaţia comercială în Levant, deţinută de atât de multă vreme de veneţieni. Era o veritabilă alianţă ofensivă şi defensivă împotriva Veneţiei[110]. S-a acordat genovezilor

---

* Pentru prezenţa veneţiană în Levant, vezi, printre altele: F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siecles)*, Paris, BEFAR, 1959; Silvano Borsari, *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, Napoli, Università di Napoli, 1966; Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988 (*Βυζάντιο και Βενετία. Μελέτη των διπλωματικών και πολιτιστικών σχέσεων*, μτφρ. Χ-Α. Μουτσοπούλου, Αθήνα, 2004); şi studiile: M. Nystazopoulou Pélékidis, „Venise et la Mer Noire du XIe au XVe siècle", în *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, A. Pertusi (ed.), Florence, I/2, 1973, 541-582; Stelian Brezeanu, „Le premier traité économique entre Venise et Nicée", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XII (1974), 1, 143-146; David Jacoby, „Les Vénitiens naturalisés dans l'Empire byzantin: un aspect de l'expansion de Venise en Romanie du XIIIe au milieu du XVe siècle", *Travaux et Mémoires*, VIII (1981), 217-235; L.B. Robbert, „Venice and the crusades", în *A History of the Crusades*, Kenneth M. Setton (general editor), V. *The Impact of the Crusades on the Near East*, edited by Norman P. Zacour and Harry H. Hazard, 2nd edition, Madison, The University of Wisconsin Press, 1985, 379-451; D. Jacoby, *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion*, Northampton, Variorum Reprints, 1989; D. Jacoby, „The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261): The Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, XLIII (1993), 141-201; D. Jacoby, „Italian Migration and Settlement in Latin Greece: The Impact on the Economy", în *Die Kreuzfahrerstaaten als Multikulturelle Gesellschaft. Einwanderer und Minderheiten im 12. und 13. Jahrhundert*, H.E. Mayer (ed.), München, 1997, 97-127 (n. trad.).

110. Cel mai bun text al acestui tratat este oferit de C. Manfroni, *Le relazioni fra Genova l'Impero Bizantino e i Turchi*, 791-809. Textul tratatului este publicat şi în *Historiae Patriae Monumenta*, VII (*Liber Jurium reipublicae genuensis*), Augustae Taurinorum, 1854, I, col. 1350-1359. Vezi W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen âge*, I, 427-430; G. Caro, *Genua und die Mächte am Mittelmeer, 1257-1311*, Halle, 1895, 105-107; W. Miller, „The Emperor of Nicaea", *Cambridge Medieval History*, IV, 510-511; C. Chapman, *Michel Paléologue*, 42; G. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, 81-83; Brătianu, „Études pontiques", *Revue historique du sud est européen*, XXI (1944), 39-52. [Pentru prezenţa genoveză în Levant, vezi şi: M. Balard, „Les Génois en Romanie entre 1204 et 1261 recherches dans les minutiers notariaux génois", *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, LXXVIII (1966), 467-501; M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècle)*, Genova/Rome, 1978 – n. trad.]

libertate perpetuă de a face comerţ în toate provinciile, actuale şi viitoare, ale Imperiului. Tratatul cuprindea privilegii foarte importante pentru genovezi la Constantinopol şi în insulele Creta şi Eubeea, dacă, „prin mila lui Dumnezeu", Mihail le va recuceri ; Smyrna, „un oraş excelent pentru comerţ, având un port bun în care se aflau din belşug mărfuri de tot felul", a fost cedat controlului absolut al genovezilor ; în insulele Chios şi Lesbos şi în alte locuri urmau să fie stabilite emporii comerciale, cu biserici şi consulate ; Marea Neagră (*majus mare*) trebuia să fie închisă negustorilor străini, cu excepţia genovezilor şi pisanilor, supuşii loiali ai lui Mihail. La rândul lor, genovezii se angajau să acorde supuşilor împăratului libertatea de a face comerţ şi să-l susţină cu flota lor, cu condiţia ca navele să nu fie folosite împotriva papei şi a prietenilor Genovei. Flota genoveză a fost deosebit de importantă în planurile lui Mihail de recucerire a Constantinopolului. Acest tratat a fost ratificat la Genova cu câteva zile înainte de cucerirea Constantinopolului de către trupele lui Mihail. A fost o strălucită victorie pentru Genova, care, după victoriile lui Saladin din Siria, suferise pierderi dureroase. Era o nouă pagină în istoria ei economică. „Vigoarea vieţii coloniale din secolul al XIII-lea contrastează puternic cu caracterul ezitant şi experimental al celei din secolul al XII-lea. Bineînţeles, acesta este rezultatul unei experienţe mai bogate, al unei organizări mai bune şi, în special, al dezvoltării surprinzătoare a comerţului."[111]

La 25 iulie 1261, fără luptă, trupele lui Mihail au luat în stăpânire Constantinopolul. Mihail însuşi se afla în acel moment în Asia Mică, unde a primit vestea că fusese cucerit Constantinopolul. A pornit imediat la drum şi, la începutul lui august, a intrat în oraş în aclamaţiile populaţiei ; curând după aceea, a fost încoronat a doua oară în biserica Sf. Sofia. Balduin al II-lea s-a refugiat în Eubeea (Negroponte). Patriarhul latin şi membrii de frunte ai clerului apusean au avut timp suficient să părăsească oraşul înainte de a fi cucerit. Din ordinul lui Mihail, nefericitul Ioan al IV-lea Lascaris a fost orbit. Mihail Paleologul a devenit restauratorul Imperiului bizantin, Mihail al VIII-lea, fondatorul ultimei dinastii bizantine, cea a Paleologilor, reuşind să profite de ceea ce pregătiseră împăraţii niceeni. Capitala a fost transferată de la Niceea la Constantinopol.

Fugarul Balduin s-a îndreptat din Eubeea spre Teba şi Atena. Acolo, „pe antica acropolă a Atenei s-a jucat ultima scenă deplorabilă din scurta dramă a Imperiului latin de Constantinopol. După aceea, Balduin s-a îmbarcat din Pireu către Monemvasia şi, lăsând în urmă, în Moreea, cea mai mare parte a suitei sale, a navigat către Europa, cu scopul de a cere ajutor pentru cauza lui pierdută şi a juca rolul trist al unui împărat în exil"[112].

Astfel, Imperiul latin, potrivit judecăţii severe a istoricului german Gregorovius, „creaţia cavalerimii occidentale cruciate, a politicii comerciale egoiste a Veneţiei, a ideii ierarhice a papalităţii, a sucombat după o existenţă mizerabilă de 57 de ani, nelăsând în urmă decât ruină şi anarhie. Acest stat feudal cavaleresc diform al latinilor aparţine celor mai neînsemnate fenomene istorice. Maxima sofistică a filosofului german care afirmă că tot ceea ce există este raţional este aici o pură absurditate"[113]. Istoricul german Gelzer remarca : „Infamia latină aparţine trecutului"[114].

În vreme ce izvoarele occidentale, aproape fără excepţie, se limitează la simpla menţionare a cuceririi Constantinopolului de către Mihail şi a expulzării francilor, izvoarele greceşti

111. E.H. Byrne, „The Genoese Colonies in Syria", *The Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro by His Former Students*, 160.
112. W. Miller, *The Latins in the Levant*, 115.
113. Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*, I, 412.
114. Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1049.

exprimă marea bucurie prilejuită de acest eveniment. Georgios Akropolites, de exemplu, a scris: „Tot poporul roman a simţit în această împrejurare veselie, mare voioşie şi bucurie inefabilă; nu era nimeni care să nu veselească şi să nu exulte"[115]. Totuşi, o notă discordantă s-a făcut auzită în cuvintele unui înalt funcţionar al lui Mihail Paleologul, profesor, comentator al lui Homer şi jurist, Senakherim, care, după cucerirea Constantinopolului de către greci, a exclamat: „Ce-mi aud urechile! S-a petrecut în zilele noastre! Ce am făcut încât să trăim şi să vedem asemenea dezastre? Nimeni nu poate spera la ceva bun de vreme ce romanii intră din nou în oraş!"[116].

În concluzie, cei mai mulţi savanţi condamnă conduita latinilor din timpul stăpânirii Constantinopolului. Într-adevăr, luând în considerare jefuirea capitalei de către cruciaţi, „risipirea" nenumăratelor comori prin Europa şi oprimarea Bisericii Ortodoxe greceşti, atitudinea ostilă a izvoarelor greceşti contemporane şi a celor mai mulţi scriitori moderni este explicabilă. Cu toate acestea, s-a făcut auzită recent o voce care pledează pentru atenuarea vinii latinilor, cea a eminentului profesor american E.H. Swift, care a tratat despre conduita latinilor faţă de celebrul şi unicul edificiu al „Marii Biserici" a Sf. Sofia.

În 1907, E.M. Antoniades, autorul grec al unei monografii detaliate despre Sf. Sofia, scria: „Cei 57 de ani ai ocupaţiei latine au constituit cea mai critică şi mai periculoasă perioadă din întreaga istorie a bisericii, care a fost salvată numai de recucerirea oraşului de către greci în 1261"[117] Profesorul Swift a contestat această opinie. Acesta a crezut, pe baza unui număr de izvoare istorice şi a mărturiilor arheologice vizibile în edificiu, aşa cum se prezintă astăzi, că se poate conchide că situaţia pare să fie exact contrară. Un număr de cutremure de dinainte de 1204 au şubrezit structura bisericii, înainte de a fi luată în stăpânire de cruciaţi. Deoarece au găsit-o într-o stare de degradare deosebit de gravă, au luat îndată măsurile adecvate pentru a asigura stabilitatea catedralei lor recent dobândite, reparându-o în diferite moduri, îndeosebi prin ridicarea contraforţilor. Astfel, Swift a concluzionat: „Latinii nu au fost atât de întunecaţi pe cât sunt zugrăviţi în mod obişnuit, ci, mai degrabă, [...] au devenit de fapt salvatorii unuia dintre cele mai mari monumente ale geniului arhitectonic grecesc"[118]. Observaţia lui Swift este o contribuţie interesantă la istoria edificiului şi este foarte verosimil ca la prezervarea acestei clădiri unice cruciaţii să fi contribuit în mod considerabil. Rămâne faptul incontestabil că au jefuit fără milă interiorul Sf. Sofia.

Relaţiile ecleziastice cu Imperiile niceean şi latin

Ocuparea Constantinopolului de către cruciaţi în 1204 s-a petrecut contrar voinţei papei Inocenţiu al III-lea. Dar, după întemeierea Imperiului latin, papa a înţeles limpede că noua stare de lucruri din Orientul Apropiat, oricât de neplăcută ar fi fost la prima vedere pentru prestigiul papal, deschisese totuşi noi perspective pentru expansiunea ulterioară a catolicismului

115. Georgii Acropolitae, *Annales*, capitolul 88; ed. Heisenberg, I, 188.
116. Georgios Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, I, 149. Vezi P. Iakovenko, *Studies in Domain of Byzantine Charters The Charters of the New Monastery in the Island of Chios*, 133-135 [în rusă].
117. E.M. Antoniades, *Hagia Sophia*, I, 25.
118. E.H. Swift, „The Latins at Hagia Sophia", *American Journal of Archaeology*, XXXIX (1935), 458-459, 473-474; Swift, *Hagia Sophia*, 87-88, 113-119, în special 118-119.

şi papalităţii. Principala problemă ecleziastică a epocii era restabilirea relaţiilor dintre Bisericile Răsăriteană şi Apuseană, această restabilire fiind posibilă prin schimbările politice survenite în Răsăritul creştin. În statele latine întemeiate de cruciaţi pe teritoriul Imperiului bizantin catolicismul trebuia introdus. Prima sarcină a papalităţii era organizarea Bisericii Romane în regiunile cucerite de latini* şi, după aceea, clarificarea raportului său cu puterea seculară şi populaţia greacă indigenă, laică şi ecleziastică. A doua sarcină era de a supune Romei, din punct de vedere ecleziastic, regiunile greceşti care rămăseseră independente după 1204 şi în fruntea cărora se afla statul niceean. Într-un cuvânt, problema unirii cu grecii a devenit piatra unghiulară a relaţiilor ecleziastice în secolul al XIII-lea**

La începutul existenţei politice a Imperiului latin, situaţia papei era deosebit de complicată şi de critică. Tratatul încheiat între cruciaţi şi Veneţia stipula că, dacă împăratul fusese ales dintre franci, patriarhul latin trebuia ales din rândurile clerului veneţian. Interesele curiei romane erau ignorate, pentru că în tratat nu se găsea vreo aluzie la participarea papei la alegerea patriarhului sau la veniturile care ar trebui să intre în vistieria curiei.

În scrisoarea pe care primul împărat latin a adresat-o papei, Balduin scria despre „reuşita miraculoasă" a cruciaţilor, despre căderea Constantinopolului, despre nelegiuirea grecilor, „care provocau greaţă lui Dumnezeu Însuşi", despre speranţa de a merge ulterior într-o cruciadă în Ţara Sfântă etc.[119], dar nu făcea nicio menţiune despre alegerea patriarhului. Când noul cler de la Sf. Sofia, compus din veneţieni, l-a ales patriarh pe nobilul veneţian Tommaso Morosini, papa, deşi a proclamat iniţial alegerea necanonică, a fost totuşi obligat să cedeze şi, „din proprie iniţiativă", să confirme această alegere.

---

* Pentru istoria patriarhatului latin de Constantinopol, vezi: Leo Santifaller, *Beiträge zur Geschichte des lateinischen Patriarchats von Konstantinopel (1204-1261) und der venezianischen Urkunde* (Historisch-diplomatische Forschungen, 3), Weimar, Böhlau, 1938; Robert Lee Wolff, „The Organization of the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204-1261", *Traditio*, VI (1948), 33-60 (reed. în *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, London, Variorum Reprints, 1976, VIII); R.L. Wolff, „Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204-1261", *Dumbarton Oaks Papers*, VIII (1954), 227-303 (reed. în *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, London, Variorum Reprints, 1976, IX); Jean Richard, „The Establishment of the Latin Church in the Empire of Constantinople (1204-1227)", în *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, edited by Benjamin Arbel, Bernard Hamilton and David Jacoby (*Mediterranean Historical Review*, IV, 1), London, Franck Cass, 1989, 45-62 (n. trad.).

Pentru istoria negocierilor de unire pe durata existenţei Imperiului niceean, vezi: Raymond Janin, „Au lendemain de la conquête de Constantinople. I. Les tentatives d'union des Églises (1204-1208)", *Échos d'Orient*, XXXII (1933), 5-21; R. Janin, „Au lendemain de la conquête de Constantinople. II. Les tentatives d'union (1208-1214)", *Échos d'Orient*, XXXII (1933), 195-202; P. l'Huillier, „La nature des relations ecclésiastiques gréco-latines après la prise de Constantinople par les croisés", în *Akten des XI. internazionalen Byzantinisten- Kongresses*, München, 1960, 314-320; Daniel Stiernon, „Le problème de l'union gréco-latine vu de Byzance: de Germain II a Joseph Ier (1232-1273)", în *1274 Année Charnière. Mutations et continuités* (Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, 558), Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1977, 139-166; Teodor M. Popescu, „Cucerirea Constantinopolului de către latini ca mijloc de unire a Bisericilor (sec. XI-XIV)", *Studii Teologice*, I (1930), 1, 48-132; Lucian Gafton, „Agravarea schismei prin încercările de unire în secolele XI-XV", *Ortodoxia*, VIII (1956), 3, 397-416 (n. trad.).

119. G.L.F. Tafel, G.M. Thomas, *Urkunden zur altern Handels- und Staatsgeschichte*, I, 508-510.

De asemenea, este interesantă problema atitudinii pe care o avea Scaunul papal față de clerul grec rămas pe cuprinsul statelor latine. Se cunoaşte că un mare număr de episcopi şi majoritatea clerului inferior nu şi-au abandonat posturile. În acest caz, papa a urmat o politică conciliatoare; a permis să fie instituiţi episcopi greci în eparhiile cu populaţie exclusiv greacă şi a acordat privilegii cu privire la prezervarea riturilor greceşti şi a cultului, admiţând, de exemplu, folosirea pâinii dospite la Taina Euharistiei. Totuşi, legaţii papali au ajuns în Peninsula Balcanică şi în Asia Mică şi au încercat să convingă clerul grec să adere la unire.

În 1204, un legat pontifical a făcut prima încercare de a obţine consimţământul clerului grec pentru recunoaşterea papei drept şeful suprem al Bisericii; negocierile s-au purtat în Sf. Sofia, la Constantinopol, şi nu au ajuns la vreun rezultat[120]. Un rol foarte important în aceste negocieri l-a jucat Nicolae Mesarites, ulterior episcopul Efesului, ale cărui personalitate şi activitate au fost reliefate pentru prima dată de A. Heisenberg. Negocierile au continuat în anii 1205-1206. Nicolae de Otranto, abate de Casole, în Italia sudică, a participat la acestea în calitate de interpret; susţinând opinii ortodoxe, a recunoscut, ca întreaga Biserică a Italiei meridionale din această epocă, primatul papal şi a fost un aderent al unirii. Nicolae de Otranto, care ne-a lăsat multe poeme şi lucrări în proză, aproape toate inedite, merită, după cum îndreptăţit a remarcat Heisenberg, o monografie specială[121]. Situaţia clerului grec a devenit chiar mai complicată când, în 1206, Ioan Kamateros*, patriarhul Constantinopolului, a murit în Bulgaria, unde se refugiase din faţa cruciaţilor. Cu permisiunea împăratului Henri, clerul grec din Imperiul latin s-a adresat lui Inocenţiu al III-lea pentru autorizarea alegerii unui nou patriarh şi Henri le-a îngăduit să-şi aleagă patriarhul, cu condiţia de a recunoaşte supremaţia papei. Dar grecii nu au dorit nici subordonarea faţă de Sfântul Scaun, nici reconcilierea cu acesta. Din acest motiv, nu s-a ajuns la niciun rezultat în disputa purtată la Constantinopol în acelaşi an (1206), când în fruntea latinilor stătea patriarhul latin, Tommaso Morosini, iar Nicolae Mesarites îi conducea pe greci. Grecii din Imperiul latin au început să se îndrepte către Teodor Lascaris[122]. În 1208, a fost ales la Niceea un nou patriarh ortodox, Mihail Autoreianos, care l-a încoronat pe Teodor Lascaris împărat de

120. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums*, I, 48-50, par. 37-38 (greşeală de tipar în textul lui Heisenberg, par. 32-38); vezi şi pp. 7-8.

121. Heisenberg, *Neue Quellen...*, 8. [Acest deziderat s-a realizat: J.M. Hoeck, R.-J. Loenertz, *Nikolaos-Nektarios von Otranto, Abt von Casole. Beiträge zur Geschichte der ost-westlichen Beziehungen unter Innozenz III. und Friederich II.* (Studia patristica et byzantina, 11), Ettal, 1965 – n. trad.]
Pentru patriarhatul lui Ioan al X-lea Kamateros (5 august 1198 – aprilie/mai 1206, †iunie 1206), vezi: A. Papadakis, Alice Mary Talbot, „John X Camaterus Confronts Innocent III: An Unpublished Correspondence", *Byzantinoslavica*, XXXIII (1972), 1, 26-41; Peter Wirth, „Zur Frage eines politischen Engagements Patriarch Johannes' X. Kamateros nach dem Vierten Kreuzzug", *Byzantinische Forschungen*, IV (1972), 239-252; A. Andrea, „Latin Evidence for the Accession Date of John X Camateros, Patriarch of Constantinople", *Byzantinische Zeitschrift*, LXVI (1973), 354-358; D. Stiernon, „I rapporti ecclesiastici tra Roma e Byzanzio. Il patriarca di Constantinopoli Giovanni X. Kamateros e il primato Romano", în *Problemi di storia della chiesa il medioevo dei secoli XII-XIV*, Milano, 1976, 90-132; R. Browning, „An Unpublished Address of Nicephorus Chrysoberges to Patriarch John X Kamateros of 1202", *Byzantine Studies*, V (1978), 37-68 (n. trad.).

122. Heisenberg, *Neue Quellen...*, II, 5-6, 25-35.

Niceea. Acest fapt a avut o importanţă capitală nu numai pentru Niceea, ci şi pentru grecii din Imperiul latin.

Negocierile din 1214, purtate la Constantinopol şi în Asia Mică, la care participau cardinalul Pelagius, delegaţii săi şi Nicolae Mesarites, s-au încheiat fără vreun rezultat. Nicolae Mesarites, pe atunci mitropolit al Efesului cu titlul de exarh al întregii Asii, a fost profund nemulţumit de recepţia trufaşă pe care i-a acordat-o Pelagius la Constantinopol[123]. Din punctul de vedere al influenţei clerului latin în Răsărit, la sfârşitul pontificatului său, Inocenţiu al III-lea a obţinut o strălucită victorie: Conciliul de la Lateran din 1215, recunoscut de Biserica Occidentală drept ecumenic, l-a proclamat pe papă şeful tuturor patriarhilor latini răsăriteni, şi anume cei ai Constantinopolului, Ierusalimului şi Antiohiei, care din acel moment se aflau, din punct de vedere ierarhic, sub jurisdicţia Sfântului Scaun.

Inocenţiu al III-lea a fost complet dezamăgit în speranţa sa că Imperiul de Constantinopol se va angaja în cruciada făgăduită. Interesele şi chestiunile profane, interne şi internaţionale, au absorbit noul Imperiu latin într-o asemenea măsură, încât suveranii latini au abandonat complet proiectul unei cruciade în Ţara Sfântă, iar Inocenţiu al III-lea a început să viseze la organizarea unei noi cruciade din Europa, nu din Constantinopol.

Aşteptările papale nu s-au împlinit prin supunerea aparentă a Bisericii Răsăritene faţă de Roma; pentru o victorie completă era necesară o unire religioasă, subjugarea spirituală a populaţiei greceşti ortodoxe. Dar aceasta n-a putut fi realizată nici de Inocenţiu, nici de succesorii săi.

Imperiul de Niceea avea propriul patriarh ortodox grec, care, avându-şi reşedinţa la Niceea, a continuat să poarte titlul de patriarh de Constantinopol. Dar populaţia niceeană considera scaunul patriarhal transferat aici „ca străin şi anexat"[124] şi spera că va fi restabilit mai târziu la reşedinţa sa iniţială din Constantinopol. Primul suveran niceean, Teodor Lascaris, nu a fost recunoscut de către Inocenţiu al III-lea drept împărat, nici măcar drept despot, fiind numit în epistola sa numai „nobilul bărbat Teodor Lascaris" (*nobili viro Theodoro Lascari*)[125] În această scrisoare către Lascaris, papa, deşi nu justifică violenţele comise de cruciaţi la cucerirea Constantinopolului, declară totuşi că latinii erau instrumentul Providenţei în pedepsirea grecilor pentru refuzul lor de a accepta primatul Bisericii Romane şi că acum, pentru greci, era de dorit să devină supuşi docili ai Sfântului Scaun şi ai împăratului latin. Dar această exortaţie papală a fost zadarnică.

În politica ecleziastică a Imperiului de Niceea prezintă interes încercările, prin conferinţe şi corespondenţe, de a găsi căi şi mijloace de a stabili relaţii mai strânse între cele două Biserici. Chiar în Imperiul niceean existau oameni precum Nicolae Mesarites, mitropolitul Efesului, care erau în favoarea restabilirii relaţiilor şi a încheierii unui acord cu Biserica Romană; dar populaţia greacă nu a dorit niciodată să accepte unirea. Îndeosebi Ioan al III-lea Vatatzes părea a fi dispus să recunoască această unire, dar nu a fost influenţat decât de raţiuni politice. În primul rând, a fost alarmat de alegerea viteazului Jean de Brienne, fost rege al Ierusalimului, întâi ca regent şi apoi ca împărat asociat al lui Balduin al II-lea de Constantinopol, pe atunci minor. Jean de Brienne, sprijinit de papă, putea duce o politică agresivă faţă de Imperiul niceean. De aceea, Vatatzes s-a străduit să abată atenţia papei de la Imperiul latin.

123. Heisenberg, *Neue Quellen...*, III, 21-23, par. 16, p. 56. Vezi şi Gerland, *Geschichte des lateinischen Kaiserreiches*, 233-243.

124. Nicephori Blemmydae, *Curriculum vitae et carmina*, par. vii; ed. Heisenberg, 7.

125. Innocentii III, *Epistolae*, XI, 47; ed. Migne, *Patrologia Latina*, CCXV, 1372.

În 1232, cinci călugări franciscani (minoriţi), eliberaţi din captivitatea turcă, au ajuns la Niceea şi au iniţiat negocieri pentru unirea Bisericilor cu patriarhul Gherman al II-lea. Ioan Vatatzes şi Gherman al II-lea i-au tratat bine şi minoriţii i-au adus papei Grigorie al IX-lea o scrisoare a patriarhului* în care acesta îi propunea papei discutarea subiectului unirii[126]. Grigorie al IX-lea a acceptat bucuros această propunere şi, în 1234, a trimis la Niceea mai mulţi delegaţi. Sinodul s-a desfăşurat iniţial la Niceea, după care a fost transferat la Nymphaion. Nikephoros Blemmydes a avut un rol principal în această dispută[127] Cursul dezbaterilor Sinodului din 1234 este bine cunoscut graţie unui raport oficial detaliat[128].

* *De unitate* ad Gregoriam papam romanorum (n. trad.).

126. Corespondenţa dintre papă şi Gherman al II-lea se găseşte la Matthaei Parisienis, *Chronica Majora*, ed. Luard, III, 448-469, şi J.D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, XXIII, 47-62 (latină şi greacă). Textul grecesc al celor două scrisori se găseşte la Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, II, 39-49. Matei de Paris datează greşit epistolele în 1237. Vezi Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 165-166 ; G. Golubovich, *Bibliotheca bio-bibliographica della Terra Santa e dell'Oriente Francescano*, I, 161-162 ; II, 510-112 ; Golubovich, „Disputatio Latinorum et Graecorum seu relatio apocrisiariorum Gregorii IX de gestis Nicaeae in Bithynia et Nymphaeae in Lydia", *Archivum Franciscanum Historicum*, XII (1919), 418-424 ; Altaner, *Die Domimkanermissionen*, 16. Despre patriarhul Gherman al II-lea, deţinem o excelentă monografie în neogreacă: Σπ. Νικ. Λαγοπάτη, *Γερμανὸς ὁ Β', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως–Νικαίας (1222-1240). Βίος, Συγγράμματα καὶ Διδασκαλία αὐτοῦ, Ἀνέκδοτοι, Ὁμίλιαι καὶ Ἐπιστολαὶ τὸ πρῶτον ἐκδιδόμεναι*, Τρίπολει, Τυπογραφεῖον τῆς Ἐφημερῖδος Μορέας, 1913. Vezi recenzia lui H. Stock, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 186-189. *Non vidi*. [Pentru informaţii suplimentare despre patriarhatul lui Gherman al II-lea, patriarh în exil la Niceea, ianuarie 1223 – iunie 1240, vezi : Jules Nicole, „Bref inédit de Germain II, patriarche de Constantinople (année 1230) avec une recension nouvelle du chrysobulle de l'empereur Jean Ducas Vatacès", *Revue des Études Grecques*, VII (1894), 68-80 ; Raymond-Joseph Loenertz O.P., „Lettre de Georges Bardanes, métropolite de Corcyre, au patriarche œcuménique Germain II (1226-1227 c.)", *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, XXXIII (1964), 87-118 (retipărit în *Byzantina et Franco-Graeca : articles parus de 1935 à 1966 réédités avec la collaboration de Peter Schreiner*, Storia e Letteratura : Racolta di Studi e Testi, 118, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1970, 467-501) ; J. Gill, „An Unpublished Letter of Germanus, Patriarch of Constantinople (1222-1240)", *Byzantion*, XLIV (1974), 1, 138-151 ; Günther Prinzing, „Die *Antigraphe* des Patriarchen Germanos II. An Erzbischof Demetrios Chomatenos von Ochrid und die Korrespondenz zum nikäisch-epirotischen Konflikt 1212-1233", *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, III (1983), 21-64 ; Antonio Rigo, „Il patriarca Germano II (1223-1240) e i bogomili", *Revue des Études Byzantines*, LI (1993), 91-110 ; Ζαχαρίου Κ. Ξηντάρα, *Γερμανοῦ Β' : Κυριακοδρόμιον ἤτοι πατριαρχικὸν ὁμιλιάριον Β' κατὰ τοὺς ἐν Παρισίοις Κώδικας. Κριτικὴ ἔκδοσις*, Ἀθῆναι, Ρόες, 1999 – n. trad.]
127. Nicephori Blemmydae, *Curriculum vitae et carmina*, ed. Heisenberg, xl-xlii, 63-71.
128. Vezi Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XXIII, 279-319 ; Golubovich, *Bibliotheca bio-bibliographica*, I, 163-169. Textul cel mai complet al „Disputatio Latinorum et Graecorum" la Golubovich, *Archivum Franciscanum Historicum*, XII (1919), 428-465. [Despre acest Sinod de la Niceea-Nymphaion (1234), vezi raportul (*Memorandum*) lui Nikephoros Blemmydes asupra deliberărilor sale : P. Canart, „Nicéphore Blemmyde et le mémoire adressé aux envoyés de Grégoire IX (Nicée, 1234)", *Orientalia Christiana Periodica*, XXV (1959), 2, 310-325 (textul la pp. 319-325) ; Martiniano Roncaglia, *Les Frères Mineurs et l'Église Grecque-Orthodoxe au XIIIe siècle 1231-1274)* (Biblioteca bio-bibliografica della terra sancta e dell'Oriente

Negocierile au eşuat şi legaţii papali au fost obligaţi să se retragă, copleşiţi de blestemele grecilor adunaţi acolo care strigau : „Sunteţi eretici. Pentru că v-am aflat eretici şi excomunicaţi, vă părăsim acum ca eretici şi excomunicaţi ! " La rândul lor, legaţii catolici le strigau grecilor : „Voi înşivă sunteţi eretici ! "[129]

La Conciliul de la Lyon, în 1245, succesorul lui Grigorie, papa Inocenţiu al IV-lea, a declarat că a fost mâhnit „de schisma Romaniei [Imperiului roman – n. trad.], adică a Bisericii Greceşti, care, chiar în zilele noastre, cu puţini ani în urmă, cu aroganţă şi nesăbuinţă s-a separat şi s-a îndepărtat ea însăşi de sânul maicii sale ca de cel al unei mame vitrege"[130] „Două state", scria A. Luchaire, „două confesiuni şi două rase, întotdeauna profund separate, păstrau una faţă de alta aceeaşi atitudine de duşmănie şi mefienţă"[131] Alianţa lui Ioan Vatatzes cu Frederic al II-lea Hohenstaufen a încordat şi mai mult relaţiile dintre Niceea şi papalitate, deşi, către sfârşitul domniei lui Frederic, negocierile dintre Niceea şi Roma au fost redeschise şi a avut loc un schimb de ambasade.

Dar după moartea lui Frederic, în ultimii ani ai domniei lui Ioan Vatatzes, a părut că sosise momentul decisiv pentru unirea Bisericilor. Împăratul şi-a prezentat condiţiile – predarea către el a Constantinopolului, restaurarea patriarhatului constantinopolitan şi părăsirea oraşului de către împăratul şi clerul latin –, iar Inocenţiu al IV-lea le-a acceptat. Pentru restaurarea unităţii lumii creştine, papa era gata să sacrifice statul creat de cruciaţi. Pentru restituirea capitalei Imperiului, Vatatzes era dispus să sacrifice independenţa Bisericii Greceşti. Ambele tabere îşi abandonau complet politica tradiţională. Dar această înţelegere a rămas numai în stadiul de proiect. O foarte importantă epistolă a patriarhului de Niceea adresată lui Inocenţiu al IV-lea, redactată în 1253, a dat puteri depline delegaţilor greci pentru a încheia negocierile de unire cu papa[132] Dar în 1254 Ioan Vatatzes şi Inocenţiu al IV-lea au murit şi înţelegerea lor, una dintre cele mai însemnate pagini din istoria negocierilor de unire dintre Răsărit şi Apus, a rămas numai un proiect care nu s-a realizat niciodată.

Teodor al II-lea Lascaris, fiul şi succesorul lui Vatatzes, avea convingerea că, în calitatea sa de împărat, trebuia să conducă politica ecleziastică, să ia parte la afacerile Bisericii şi să prezideze sinoadele bisericeşti. În consecinţă, nu dorea un patriarh foarte energic şi înzestrat cu o voinţă puternică. De aceea, candidatura lui Blemmydes a fost respinsă în cele din urmă şi Arsenios* a fost promovat patriarh, din condiţia de laic, în numai trei zile[133] Sub Teodor

francescano, ser. IV, Studi II), Cairo, Centre d'Études Orientales de la Custodie Franciscaine de Terre-Sainte, 1954 ; Joseph Gill, *Byzantium and the Papacy, 1198–1400*, New Brunswick, Rutgers University Press, 1979, 65-73 – n. trad.]

129. Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XXIII, 306 ; Golubovich, *Archivum Franciscanum Historicum*, XII, 463-464. Vezi Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 350-352.

130. Matthaei Parisiensis, *Chronica Majora*, ed. Luard, IV, 434. [Pentru relaţiile dintre Niceea şi papalitate în timpul pontificatului lui Inocenţiu al IV-lea (1243 – †7 decembrie 1254), vezi şi : Georg Hofmann SJ, „Patriarch von Nikaia Manuel II. an Papst Innozenz IV.", *Orientalia Christiana Periodica*, XIX (1953), 1-2, 59-70 – n. trad.]

131. A. Luchaire, *Innocent III. La Question d'Orient*, 280.

132. Vezi această scrisoare la Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 756-759 (apendice, nr. XII).

* Arsenios Autoreianos, patriarh (noiembrie 1254 – februarie/martie 1260 ; mai/iunie ? 1261 – mai 1265 ; †30 septembrie 1273 (n. trad.).

133. Este ceea ce declară Georgios Akropolites, *Annales*, capitolul 53 ; ed. Heisenberg, 106-107. În autobiografia sa, Blemmydes însuşi declară că a refuzat oferta împăratului ; *Curriculum vitae et carmina*, ed. Heisenberg, capitolele XLIII-XLV, 41-45. Heisenberg adoptă versiunea lui

al II-lea, relaţiile dintre Niceea şi curia papală au fost strâns legate de interesele politice ale împăratului; ca şi pentru părintele său, unirea cu Roma era pentru Teodor numai un pas către Constantinopol.

Se relatează îndeobşte că, în 1256, papa Alexandru al IV-lea l-a trimis pe neaşteptate la Niceea pe episcopul de Orvieto (Italia), pentru a relua negocierile de unire întrerupte de moartea lui Vatatzes[134]. Această decizie inopinată a papei nu a fost explicată şi a rămas nemotivată. Acum, pe baza câtorva documente noi, se ştie că iniţiativa reluării negocierilor a aparţinut nu pontifului, ci împăratului de Niceea[135] În 1256, Teodor a trimis la curtea papei doi nobili, care l-au implorat pe Alexandru al IV-lea să reia negocierile şi să trimită un legat la Niceea. Alexandru a fost încântat să consimtă la propunerea imperială. Ambele părţi au dorit să accelereze lucrurile cât mai mult posibil. Legatul papal, Constantin, episcop de Orvieto, a fost gata de călătorie în zece zile. Este interesant de notat că propunerile făcute curiei de răposatul Ioan Vatatzes serveau acum drept bază principală pentru noile negocieri[136]. Delegatului i s-au oferit instrucţiuni atât oficiale, cât şi secrete. Legatului i s-au acordat puteri speciale, dintre care cea mai importantă era dreptul de a convoca un sinod, de a-l prezida în calitate de vicar al papei şi de a redacta hotărârile acestuia după bunul plac.

Această misiune pontificală, organizată atât de energic şi în jurul căreia se nutreau atâtea speranţe, s-a sfârşit cu un eşec total; episcopul de Orvieto nici măcar nu a fost primit de împărat, care se răzgândise între timp. Pe drumul său către Niceea, în Macedonia, legatului papal i s-a poruncit să părăsească teritoriul imperial şi i s-a interzis să-şi continue călătoria[137] Teodor al II-lea, care începea în acel moment lupta împotriva Bulgariei şi era încununat de succes în întreprinderile sale politice, ajunsese la concluzia că nu mai avea nevoie de sprijinul papei. Ţinta sa finală – cucerirea Constantinopolului – îi părea lui Teodor deplin realizabilă fără o nouă încercare de a încheia unirea, adică fără pierderea independenţei Bisericii Greceşti.

Teodor al II-lea a murit în 1258. Mihail Paleologul, care a uzurpat tronul de Niceea în 1259, era grav ameninţat de coaliţia constituită împotriva sa în Apus. Se simţea nevoia de sprijin papal şi Mihail, se pare, a trimis solii papei Alexandru al IV-lea. Ultimului îi lipsea energia şi nu a folosit ocazia de a profita de situaţia dificilă a lui Mihail[138]. În cele

---

Akropolites (p. xx), pe care o urmăm şi noi. Barvinok respinge versiunea lui Akropolites şi-l urmează pe Blemmydes: *Nicephorus Blemmydes and His Works*, 49-54 [în rusă].

134. Vezi, de pildă, Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 378-379; L. Bréhier, „Attempts at Reunion of the Greek and Latin Churches", *Cambridge Medieval History*, IV, 609.

135. Vezi Fritz Schillmann, „Zur byzantinischen Politik Alexanders IV.", *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, XXII (1908), 108-131. Autorul a publicat 12 documente inedite din arhivele Vaticanului despre negocierile dintre Niceea şi Roma din 1256. [Vezi şi: V. Laurent, „Le pape Alexandre IV (1254-1261) et l'empire de Nicée", *Échos d'Orient*, XXXIV (1935), 177, 26-55; A. Franchi, *La svolta politico-ecclesiastica tra Roma e Bisanzio (1249–1254). La legazione di Giovanni da Parma. Il ruolo di Federico II*, (Spicilegium Pontificii Athenaei Antoniani, 21), Rome, 1981 – n. trad.]

136. Schillmann, „Zur byzantinischen Politik Alexanders IV", 14-15 (nr. II). În aceste documente, numele împăratului *Caloiohannes* (Vatatzes) este menţionat frecvent.

137. Georgii Acropolitae, *Annales*, cap. 67; ed. Heisenberg, 139-140. *Cf.* afirmaţia eronată din *Cambridge Medieval History* (IV, 505): „După o întrevedere sterilă cu plenipotenţiarii papali, (împăratul) i-a poruncit lui Akropolites să se descotorosească de ei".

138. Vezi Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 382-383. Vezi foarte interesantul articol al lui R. Janin despre diferitele biserici şi mănăstiri constantinopolitane sub dominaţie latină: „Les Sanctuaires de Byzance sous la domination latine", *Études byzantines*, II (1945), 134-184.

din urmă, Mihail a reuşit să cucerească Constantinopolul fără vreun sprijin din partea Sfântului Scaun.

Imperiul de Niceea a salvgardat Biserica Ortodoxă şi patriarhatul ortodox şi le-a restabilit la Constantinopol. Proiectul unirii nu a avut vreun succes pe durata Imperiului niceean.

Condiţiile sociale şi economice în Imperiul de Niceea

Împăraţii de Niceea s-au preocupat întotdeauna de problemele vieţii interne a statului lor. Prosperitatea economică a fost unul dintre obiectivele lor foarte importante. În această privinţă se remarcă îndeosebi Ioan Vatatzes ; activitatea sa diversă şi intensă în domeniul politicii externe nu l-a împiedicat să acorde atenţia cuvenită bunăstării economice a ţării sale. A încurajat agricultura, viticultura, creşterea animalelor. Potrivit unui izvor, „în scurtă vreme, toate depozitele erau pline cu vârf de fructe ; drumurile, străzile, toate staulele şi ţarcurile au fost umplute cu mulţimi de vite cornute şi păsări de curte"[139]. Foametea care s-a abătut asupra sultanatului învecinat de Rum i-a silit pe turci să se îndrepte în masă către teritoriul niceean, pentru a cumpăra la un preţ ridicat mijloacele de subzistenţă. Aurul şi argintul turcilor, ţesăturile orientale, nestematele şi alte articole de lux s-au revărsat din abundenţă în mâinile grecilor niceeni şi au umplut trezoreria imperială. Prin diminuarea taxelor, Vatatzes a reuşit să crească prosperitatea economică a Imperiului. Pe timp de foamete, mari rezerve de grâne, stocate în hambarele imperiale, erau distribuite poporului. Având la dispoziţia sa considerabile sume de bani, Vatatzes a construit pretutindeni pe cuprinsul ţării fortăreţe, spitale, aşezăminte de caritate şi aziluri pentru săraci[140]. Ioan Vatatzes dorea ca, „având acasă toate cele necesare, nimeni să nu fie împins să pună o mână hrăpăreaţă pe bunurile oamenilor simpli şi săraci şi, în acest chip, statul romanilor să fie ferit complet de injustiţie"[141].

Vatatzes însuşi era un mare proprietar funciar şi mulţi dintre nobilii săi posedau, de asemenea, terenuri imense, obţinând venituri suficiente de pe domeniile lor[142]. Aceste domenii erau acordate, se pare, de împărat membrilor nobilimii din administraţie ; ele sunt comparabile cu *beneficium* din Europa Occidentală şi cu *pronoia* bizantină, adică pământuri acordate supuşilor de împăraţi sau de miniştrii acestora, în numele lor, pentru servicii aduse statului, cu condiţia de a presta serviciul militar. Marii proprietari funciari au fost poate uneori nemulţumiţi de regimul lui Vatatzes şi au refuzat să i se supună. Către sfârşitul domniei sale, împăratul a procedat la câteva confiscări de bunuri mobile şi imobile[143], fenomen foarte interesant şi care poate fi explicat printr-un antagonism între tron şi aristocraţia funciară, despre care nu există informaţii. Un istoric recent a crezut că poate afirma că s-au petrecut realmente asemenea revolte ale aristocraţiei împotriva lui Vatatzes[144]. Din punct de vedere social, Vatatzes poate fi considerat protector al ţărănimii şi orăşenimii ;

139. Nicephorus Gregoras, *Historia*, II, 6, 2 ; ed. Bonn, I, 42.
140. Theodori Scutariotae, *Addimenta ad Georgii Acropolitae Historiam* ; ed. A. Heisenberg, 285-286 ; Nicephorus Gregoras, *Historia*, II, 6, 2 ; ed. Bonn, I, 42.
141. Nicephorus Gregoras, II, 6, 2 ; ed. Bonn, I, 42.
142. Nicephorus Gregoras, II, 6, 2 ; ed. Bonn, I, 42.
143. Georgii Acropolitae, *Annales*, capitolul 52 ; ed. Heisenberg, I, 105, rândurile 3-5.
144. Vezi Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris*, 70 ; M. Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 102-103 [în rusă].

întâi de toate, s-a străduit să crească bunăstarea şi prosperitatea, iar acest fapt ar fi putut provoca nemulţumirea aristocraţiei funciare, impunându-se măsuri severe în represaliile împotriva acesteia.

Când Teodor al II-lea a urcat pe tron, aristocraţia funcţionărească, persecutată de tatăl său, l-a privit pe noul împărat cu încredere, sperând să-şi redobândească bogăţiile şi influenţa pierdute[145] Dar au fost dezamăgiţi în aşteptările lor. Politica lui Teodor a fost de a diminua influenţa aristocraţiei, adoptându-se, după câte s-ar părea, măsuri severe împotriva multor membri ai acesteia ; un scriitor contemporan ne oferă o lungă listă de nume de înalţi demnitari care au suferit sub Teodor al II-lea[146] Aristocraţia a fost umilită sub Teodor al II-lea, iar *homines novi*, de origine umilă, i-au înconjurat tronul ; datorându-i totul lui Teodor, aceştia erau unelte docile în mâinile sale[147] După moartea lui Teodor, în timpul domniei fiului său minor, aristocraţia şi-a sporit din nou influenţa.

Întreprinderile militare ale lui Teodor au provocat creşterea considerabilă a impozitelor ; în scrisoarea sa către Nikephoros Blemmydes, care-l acuza pe împărat că împovărase populaţia cu prea multe impozite, Teodor i-a explicat că acţiunile militare erau raţiunea politicii sale[148].

Împăraţii de Niceea au manifestat, de asemenea, cel mai viu interes pentru dezvoltarea relaţiilor comerciale cu alte state, în special cu Veneţia. În august 1219, Teodor I Lascaris a încheiat o alianţă şi un tratat comercial cu podestatul veneţian de la Constantinopol, ceea ce a asigurat negustorilor veneţieni privilegiul de a face comerţ, pe uscat şi pe mare, scutiţi de taxe, pe toată întinderea Imperiului de Niceea (*per totum Imperium meum et sine aliqua inquisitione*)[149]

Mărfurile occidentale importate de veneţieni în virtutea acestui tratat au concurat cu succes mărfurile orientale care urmau să traverseze întreg teritoriul sultanatului de Ikonion. Ţesăturile orientale şi italiene erau foarte căutate la Niceea şi populaţia cheltuia sume enorme pentru a le cumpăra. Astfel, Vatatzes a interzis supuşilor săi, sub pedeapsa „dezonoarei", adică a pierderii rangului social, cumpărarea şi purtarea ţesăturilor străine şi le-a poruncit să se mulţumească „numai cu ceea ce pământul romanilor produce şi cu ceea ce mâinile romanilor pot pregăti"[150] Nu ştim câtă vreme a rămas în vigoare această dispoziţie, menită a susţine producţia locală ; probabil a căzut curând în desuetudine.

Raporturile amicale cu Veneţia nu au durat vreme îndelungată şi, sub Vatatzes, Republica Sf. Marcu şi-a manifestat ostilitatea faţă de Niceea. Vatatzes avea atunci unele dificultăţi cu

145. Georgii Acropolitae, *Annales*, capitolul 52 ; ed. Heisenberg, I, 105, rândurile 1-3.
146. Georgii Acropolitae, *Annales*, capitolul 75 ; ed. Heisenberg, I, 154-155. Vezi şi Georgii Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, I, 15 ; ed. Bonn, I, 40.
147. Vezi Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris*, 79-81 ; W. Miller, „Emperor of Nicaea", *Cambridge Medieval History*, IV, 504 ; M. Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 102, 108-110, 116 [în rusă].
148. Theodori Lascaris, *Epistula* XLIV, ed. Festa, 57-58.
149. G.L.F. Tafel, G.M. Thomas, *Urkunden zur ältern Handels- und Staatsgeschichte*, II, 205-207. Vezi W. Heyd, *Histoire du commerce*, I, 304-305 ; A. Schaube, *Handelsgeschichte der Romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge*, 262-263. A. Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 95, datează eronat acest tratat în august 1220.
150. Nicephorus Gregoras, *Historia*, II, 6, 4 ; ed. Bonn, I, 43 ; *Cf.* K.E. Zacharia von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 574.

fostul guvernator imperial al insulei Rodos, Leon Gabalas, care, curând după 1204, se intitulase „suveran al Cicladelor" şi chiar „Cezar". Când Vatatzes a deschis ostilităţile împotriva sa, Leon, incapabil să apere insula cu propriile forţe, a încheiat o alianţă ofensivă şi defensivă cu Veneţia, care a denunţat tratatul încheiat cu Teodor I Lascaris. În tratatul din 1234 dintre Leon Gabalas şi Veneţia, acesteia din urmă i se acordau vaste privilegii comerciale. În acest document foarte interesant, Leon Gabalas se intitula „dominus Rhode et Cicladum insularum Ksserus Leo Gavalla", „suveranul Rodosului şi Cicladelor, Cezar Leo Gaballas"[151] Vatatzes a trimis o expediţie către Rodos şi insula a devenit posesiunea împăratului niceean[152].

Cu puţină vreme înainte de cucerirea Constantinopolului, genovezii i-au îndepărtat pe rivalii lor veneţieni când, în 1261, Mihail Paleologul a semnat tratatul de la Nymphaion. Conform acestui tratat, genovezii au obţinut supremaţia comercială în Levant. După restaurarea Imperiului bizantin, Mihail Paleologul a continuat să întreţină relaţii amicale cu genovezii.

Cultura, învăţământul, literatura şi arta

După ruinarea Imperiului în 1204 şi fărâmiţarea sa într-o serie de state independente latine şi greceşti, Imperiul niceean a devenit nu numai centrul viitoarei unificări politice a elenilor, ci şi un focar de intensă viaţă culturală. Aşa cum declară Gheorghe Cipriotul, în a doua jumătate a veacului al XIII-lea se spunea despre Niceea „că este Atena antică prin mulţimea savanţilor săi" şi „izvor minunat şi foarte căutat de erudiţie"[153]. Poate nu este lipsit de interes să reamintim că în Evul Mediu, în Apus, Parisul era numit „o nouă Atenă" şi „oraş al ştiinţei". Totuşi, la venirea sa la Niceea, Gheorghe Cipriotul a fost decepţionat de Niceea ca oraş de cultură. Într-una din scrierile sale, Teodor Lascaris afirma că oraşul Corint era celebru pentru muzică, Tesalia pentru meşteşugul ţesutului, Philadelphia pentru cizmărie şi Niceea pentru filosofie[154]. Toţi Lascarizii, cu excepţia ultimului, nevârstnicul Ioan al IV-lea, au fost adevăraţi admiratori ai literelor şi ştiinţelor, înţelegând că unul dintre fundamentele unui stat puternic era cultura intelectuală. În pofida marilor dificultăţi pe care le-a întâmpinat în politica externă şi internă a tânărului său Imperiu, primul suveran de la Niceea, Teodor I, a fost interesat de problemele de cultură. A invitat la curtea sa mulţi savanţi, în special din regiunile greceşti ocupate sau ameninţate de franci. O asemenea invitaţie a primit, de pildă,

151. G.L.F. Tafel, G.M. Thomas, *Urkunden zur ältern Handels- und Staatsgeschichte*, II, 320; pentru textul tratatului, 320-322.

152. Georgii Acropolitae, *Annales*, capitolul 48; ed. Heisenberg, I, 86-88. Vezi Heyd, *Histoire du commerce*, I, 307; Schaube, *Handelsgeschichte der Romanischen Völker*, 263.

153. Georgii Cyprii, *Λόγος τὰ καθ' ἑαυτὸν περιέχων*; Migne, *Patrologia Graeca*, CXLII, 21; I.E. Troiţki, „An Autobiography of George of Cyprus", *Christianskoe Ċtenie*, II (1870), 167, 169-170 [în rusă]. [Vezi şi Γρηγόριος Κύπριος, *Αυτοβιογραφία Γρηγορίου τοῦ ἁγιωτάτου καὶ μακαριωτάτου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου περὶ τοῦ καθ' ἑαυτὸν βίου ὡς ἀπ' ἄλλου προσώπου*, ed. W. Lameere, *La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre patriarche de Constantinople (1283-1289)* (Études de philologie et d'histoire anciennes publiées par l'Institut belge de Rome, 2), Bruxelles/Rome, 1937, 177-191 – n. trad.]

154. Theodori Lascaris, *De naturali communione*, V, 2; Migne, *Patrologia Graeca*, CXL, 1354; J. Dräseke, „Theodore Laskaris", *Byzantinische Zeitschrift*, III (1894), 500.

Mihail Akominatos*, mitropolitul Atenei, care se refugiase din faţa invaziei latine în insula Keos, dar pe care a declinat-o din cauza vârstei sale înaintate şi a sănătăţii şubrede. Totuşi, fratele lui Mihail, istoricul Niketas Akominatos, s-a retras la Niceea, după cucerirea Constantinopolului de către franci. Bucurându-se de tihna şi liniştea de la curtea lui Teodor Lascaris, a dat formă definitivă lucrărilor sale istorice [*Χρονικὴ διήγησις* – n. trad.] şi a scris tratatul teologic *Tezaurul Ortodoxiei* [*Θησαυρὸς Ὀρθοδοξίας* – n. trad.]** Succesorul lui Teodor, ilustrul Ioan al III-lea Ducas Vatatzes, în ciuda unei viguroase şi neîntrerupte activităţi militare şi internaţionale, a găsit timp suficient pentru a satisface necesităţile culturale ale Imperiului. A fondat biblioteci în oraşe, consacrate în special artei şi ştiinţelor, a trimis uneori el însuşi tineri la studii pentru a ridica nivelul cultural al ţării. Epocii sale îi aparţine cel mai eminent reprezentant al mişcării culturale din secolul al XIII-lea, Nikephoros Blemmydes, savant, scriitor şi profesor. Printre discipolii săi s-au aflat cultivatul împărat literat Teodor al II-lea Lascaris, succesorul lui Vatatzes, şi bine-cunoscutul istoric şi om de stat Georgios Akropolites. Asemenea părintelui său, Teodor al II-lea era profund interesat de biblioteci ; a strâns cărţi pe care le-a distribuit diferitelor biblioteci şi a îngăduit chiar ca aceste cărţi să fie împrumutate la domiciliu de către cititori[155]

---

* Pentru informaţii suplimentare despre Mihail Choniates vezi : Georg Stadtmüller, „Michael Choniates, Metropolit von Athen", *Orientalia Christiana*, XXXIII (1934), 2, 127-324 ; K.M. Setton, „Athens in the Later Twelfth Century", *Speculum*, XIX (1944), 179-207 ; K.M. Setton, „A Note on Michael Choniates, Archbishop of Athens (1182-1204)", *Speculum*, XXI (1946), 2, 234-236 ; Anthony Kaldellis, „Michael Choniates : A Classicist-Bishop and His Cathedral (1182–1205 AD)", în *The Christian Parthenon : Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 145-162. *Μιχαὴλ τοῦ Χωνιάτου Ἐπιστολαί* au fost editate critic de Foteini Kolovou : *Michaelis Choniatae Epistulae*, rec. F. Kolovou (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 41. Ser. Berolinensis), Berolini/Novi Eboraci, W. de Gruyter, 2001 (n. trad.).

O parte din scrierile lui Niketas Choniates sunt accesibile în ediţii moderne : *Nicetae Choniatae Historia*, rec. Ioannes Aloysius van Dieten (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 11, 1-2), Berolini/Novi Eboraci, De Gruyter, 1975 ; ed. engleză : *O City of Byzantium : Annals of Niketas Choniates*, translated by Harry J. Magoulias (Byzantine Texts in Translation), Detroit, Wayne State University Press, 1984 ; ediţie critică şi traducere italiană : *Niceta Coniata. Grandezza e catastrofe di Bisanzio : narrazione cronologica*, Milano, Fondazione Lorenzo Valla, A. Mondadori, 2 vol., 1994-1999 ; *Λόγοι καὶ ἐπιστολαί* au fost editate de J.L. van Dieten, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*, rec. Ioannes Aloysius van Dieten (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 3. Series Berolinensis), Berlin/New York, de Gruyter, 1972 ; ed. germană : *Kaisertaten und Menschenschicksale im Spiegel der schönen Rede : Reden und Briefe des Niketas Choniates*, übersetzt, eingeleitet und erklärt von Franz Grabler (Byzantinische Geschichtsschreiber, 11), Graz, Styria, 1966. *Θησαυρὸς Ὀρθοδοξίας* poate fi consultat în ediţia J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, CXXXIX, 1001-1444, CXL, 9-292. Pentru informaţii suplimentare, vezi : Jan Louis van Dieten, *Niketas Choniates ; Erläuterung zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie* (Supplementa Byzantina, 2), Berlin/New York, de Gruyter, 1971 ; Alicia Josephine Simpson, *Studies on the Composition of Niketas Choniates' Historia*, Ph.D. Thesis, King's College, University of London, 2004 ; *Nikita Khoniat i ego vremia*, A.P. Kazhdan, izdanie podgotovili A.N. Liubarski, N.A. Belozerova, E.N. Gordeeva ; predislovie Ia.N. Liubarskogo, Sankt-Peterburg, D. Bulanin, 2005 (n. trad.).

155. Theodori Scutariotae, *Additamenta ad Georgii Acropolitae Historiam*, ed. A. Heisenberg, 297.

Precum în epoca Comnenilor, oamenii cultivaţi din secolul al XIII-lea au scris, cu foarte puţine excepţii, într-o greacă de şcoală, artificială, îndepărtată de limba vorbită, care nu era recunoscută ca limbă literară. Scriitorii greci clasici şi Părinţii Bisericii erau modelele sub „jugul" cărora au trăit şi au gândit grecii cultivaţi din Evul Mediu, în general, şi cei din secolul al XIII-lea, în particular.

Personalitatea cea mai reprezentativă a vieţii culturale a Imperiului niceean a fost, neîndoielnic, Nikephoros Blemmydes. Alături de multe lucrări de natură foarte diferită, ne-a lăsat două interesante autobiografii, editate în 1896 de savantul german A. Heisenberg. Acestea descriu nu numai viaţa autorului, ci şi evenimentele şi oamenii epocii sale.

Blemmydes s-a născut la Constantinopol la sfârşitul secolului al XII-lea. După cucerirea capitalei de către latini, adolescentul Blemmydes şi părinţii săi au emigrat în Asia Mică, în posesiunile lui Teodor I Lascaris. Aici şi-a început studiile la şcoala elementară. Trecând dintr-un oraş în altul, prin mijlocirea diferiţilor profesori, Blemmydes şi-a sporit treptat cunoştinţele de poetică, retorică, logică, filosofie, ştiinţe naturale, medicină, aritmetică, geometrie, fizică şi astronomie. După care s-a retras într-o mănăstire, unde, pentru prima dată, s-a dedicat total şi neobosit studiului Sfintelor Scripturi şi al scrierilor patristice. În timpul domniei lui Vatatzes, patriarhul Gherman a nutrit afecţiune faţă de Blemmydes, l-a ţinut la reşedinţa sa şi l-a familiarizat cu interesele largi ale Bisericii. Dar Blemmydes, care năzuia să trăiască o viaţă solitară, a părăsit reşedinţa în ciuda stăruinţelor patriarhului şi s-a retras într-o mănăstire de pe muntele Latros, în apropiere de Milet, în Caria, renumită pentru severitatea pravilei sale monahale, unde s-a dedicat vieţii duhovniceşti. A revenit în viaţa seculară în timpul negocierilor de unire angajate de Vatatzes şi patriarh cu legaţii pontificali, când Blemmydes a fost un apărător strict al doctrinei ortodoxe. În cele din urmă, a fost tuns în monahism şi s-a stabilit într-o mănăstire, unde s-a ocupat de lucrările sale ştiinţifice, a fondat o şcoală şi a devenit profesor de filosofie. Printre tinerii care i-au fost încredinţaţi de împărat s-a aflat viitorul istoric şi om de stat Georgios Akropolites. Preocupat de propăşirea ştiinţelor şi artei în Imperiul său, Vatatzes l-a trimis pe Blemmydes cu o misiune ştiinţifică în Tracia, Macedonia, Tesalia, la Muntele Athos şi în alte locuri, pentru a cumpăra manuscrise valoroase ale Scripturilor şi ale altor lucrări sau, dacă achiziţionarea era imposibilă, să le citească, să le excerpteze şi să facă însemnări. Această însărcinare, împlinită cu succes de Blemmydes, i-a îmbogăţit cunoştinţele care-i uluiau foarte mult pe contemporanii săi. Împăratul i-a încredinţat educaţia fiului şi succesorului său, Teodor Lascaris, care a devenit mai târziu un scriitor şi suveran luminat. Şi-a întemeiat propria mănăstire, unde s-a retras. A participat la disputele religioase ale epocii, a fost aproape să fie ales patriarh, şi-a dedicat cea mai mare parte a timpului studiilor literare. A supravieţuit restaurării Imperiului bizantin de către Mihail Paleologul şi a răposat în pace în mănăstirea sa către 1272. Contemporanii lui Blemmydes îi aduc unanim cele mai înalte omagii[156].

S-au păstrat numeroase şi diverse scrieri ale lui Blemmydes. Cele două autobiografii [*Αὐτοβιογραφία* - n. trad.] oferă multe informaţii preţioase despre viaţa şi personalitatea

156. Cele mai bune biografii ale lui Blemmydes sunt: Heisenberg, „Dissertatio de vita et scriptis Nicephori Blemmydae", în Nicephori Blemmydae, *Curriculum vitae et carmina*, ix-xxv; V. Barvinok, *Nicephorus Blemmydes and His Works*, 1-84 [în rusă]; L. Bréhier, „Blemmydes", *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*, IX, 178-182; M. Karapiperes, *Νικηφόρος Βλεμμύδης ὡς παιδαγωγὸς καὶ διδάσκαλος*. Nu am văzut această lucrare. Vezi: *Nicephori Blemmydae autobiographia sive curriculum vitae necnon epistula universalior*, cuius editionem curavit Joseph A. Munitiz (Corpus Christianorum Series Graeca, 13),

autorului, despre istoria bisericească şi despre condiţiile politice şi sociale ale epocii ; în fapt, cea de-a doua este unul dintre cele mai importante izvoare pentru istoria Bizanţului în secolul al XIII-lea. Blemmydes a fost autorul unui foarte mare număr de scrieri teologice* în domeniile dogmaticii, polemicii, asceticii, exegezei, liturgicii, poeziei ecleziastice, omileticii şi hagiografiei. A sa *Adaptare a câtorva psalmi*, menită slujbei bisericeşti, a devenit ulterior o parte integrantă a vecerniei în Biserica Greacă şi a trecut mai târziu în Bisericile slavilor meridionali şi, apoi, în Biserica Rusă. Lucrările profane ale lui Blemmydes prezintă, de asemenea, un mare interes. Tratatul politic intitulat *Statuia imperială* (*Βασιλικὸς ἀνδριάς*), dedicat discipolului său, împăratul Teodor al II-lea Lascaris, zugrăveşte un suveran ideal care trebuie să întrupeze diferite calităţi şi virtuţi ; acest împărat este pildă a tot binele şi străluceşte mai scânteietor decât faimosul Polykleitos. Teodor trebuia să-şi conformeze viaţa unui asemenea model. În opinia lui Blemmydes, suveranul este „cel mai înalt demnitar învestit de Dumnezeu pentru a se îngriji de poporul care-i este supus şi a-l conduce către binele suprem". Împăratul, care este „reazemul şi sprijinul poporului", trebuie să aibă în vedere bunăstarea supuşilor săi, trebuie să nu dea frâu liber mâniei, trebuie să evite linguşitorii şi să se preocupe de armată şi flotă. Pe timp de pace, trebuie să se pregătească de război, pentru că armele puternice sunt cea mai bună protecţie ; este necesar să se îngrijească de organizarea internă a statului, să fie religios şi echitabil. „Fie ca împăratul să primească favorabil acest cuvânt al meu", afirma Blemmydes la sfârşitul tratatului său, „şi să asculte sfaturile mai bune ale celor mai înţelepţi, pe care la va aduna şi le va păstra cu grijă în străfundul sufletului său"[157] Punctul de plecare al tuturor acestor reflecţii ale autorului despre suveranul ideal este principiul : „Întâi de toate, împăratul trebuie să se stăpânească pe sine şi numai apoi să guverneze întreg poporul său"[158]. Izvoarele exacte pe care le-a folosit Blemmydes pentru acest tratat sunt necunoscute.

Cât priveşte însemnătatea acestui tratat, opiniile savanţilor diferă. „Această lucrare a lui Blemmydes", scria un cercetător al vieţii şi operei sale, „are o valoare şi o importanţă deosebite, în principal datorită faptului că răspundea perfect necesităţilor şi exigenţelor poporului grec în acea epocă"[159]. Acesta pierduse Constantinopolul, aflase refugiu la Niceea şi visa ca, printr-un monarh experimentat, puternic, energic şi cultivat, să-i alunge pe străini de pe malurile Bosforului şi să revină în patria sa. Un asemenea monarh ideal a zugrăvit Blemmydes.

Contrar acestei opinii, un alt savant, F. Uspenski, scria despre aceeaşi scriere : „Blemmydes nu are niciun fel de idee despre nevoile epocii sale ; el trăieşte pe un tărâm imaginar, dincolo de limitele realităţii, îi lipseşte înţelegerea vieţii contemporane şi a necesităţilor epocii. Împăratul abstract al lui Blemmydes este înţelept, dar lipsit de pasiuni şi simţăminte umane. Este situat într-un mediu complet străin de viaţa şi raporturile obişnuite

---

Turnhout/Leuven, Brepols/University Press, 1984 ; traducerea engleză îi aparţine aceluiaşi : *Nikephoros Blemmydes : A Partial Account*, introduction, translation and notes by Joseph A. Munitiz (Spicilegium sacrum Lovaniense. Études et documents, fasc. 48), Leuven, Spicilegium Sacrum Lovaniense, 1988 (n. trad.).

Un prim tom cuprinzând scrierile sale teologice a apărut în prestigioasa colecţie Sources Chrétiennes : *Nicéphore Blemmydes. Œuvres théologiques*, introduction, texte critique, traduction et notes par Michel Stavrou (Sources chrétiennes, 517), Paris, Cerf, 2007 (n. trad.).

157. Migne, *Patrologia Graeca*, CXLII, 633 B, 657, 659, 667.

158. Migne, *Patrologia Graeca*, CXLII, 613 D, 659 B.

159. V.I. Barvinok, *Nicephorus Blemmydes and His Works*, 297 [în rusă].

dintre oameni şi, prin urmare, sfaturile şi sugestiile sale nu pot corespunde exigenţelor realităţii. [...] Nefericirea grecului medieval era de a fi fost copleşit de reminiscenţele clasice ; nu avea forţă creatoare şi viaţa reală era învăluită pentru ochii săi de material livresc. Aşa ni-l imaginăm pe Blemmydes din tratatul său politic"[160].

Desigur, tradiţiile clasice şi sentimentele religioase l-au influenţat pe Blemmydes într-o mare măsură. Totuşi, în cursul vieţii sale, a fost în mai multe rânduri strâns asociat intereselor Imperiului şi ale împăratului său, astfel încât, poate, nu a fost întotdeauna un „trăitor într-o altă lume, complet străin de interesele pământului păcătos"[161]. Sub lustrul retoric al tratatului său se pot distinge câteva trăsături realiste care se potrivesc personalităţii lui Teodor al II-lea. Este foarte probabil ca, atunci când Blemmydes scria *Statuia imperială*, să fi avut în faţa ochilor imaginea veritabilă a lui Teodor al II-lea, deşi trăsăturile realiste ale suveranului său ideal sunt umbrite de retorica şi erudiţia lui clasică[162].

Dintre scrierile filosofice ale lui Blemmydes, inspirate mai cu seamă de Aristotel, cele mai cunoscute sunt *Compendiu de fizică* [*Ἐπιτομὴ Φυσικῆς* – n. trad.] şi *Compendiu de logică* [*Ἐπιτομὴ Λογικῆς* – n. trad.], în special aceasta din urmă. După moartea autorului, *Logica* sa a devenit cunoscută în întreg Imperiul şi, puţin câte puţin, a ajuns lucrarea fundamentală de predare şi manualul de filosofie preferat nu numai în Răsărit, ci şi în Europa Occidentală. A. Heisenberg, editorul autobiografiilor lui Blemmydes, a remarcat că aceste două lucrări „i-au creat cu adevărat autorului un renume nepieritor"[163].

Logica şi *Fizica* lui Blemmydes sunt, de asemenea, importante din punctul de vedere al înţelegerii mişcărilor filosofice din Bizanţ în secolul al XIII-lea şi din cel al elucidării problemei obscure a influenţei Bizanţului asupra dezvoltării gândirii europene occidentale. Ne-a parvenit, de asemenea, o corespondenţă între Blemmydes şi Teodor al II-lea Lascaris [*Ἐπιστολαί. Πρὸς αὐτοκράτορα Θεόδωρον Β' Λάσκαριν** – n. trad.], care oferă o mare cantitate de informaţii pentru istoria şi cultura epocii. Două mici scrieri geografice, manualele *O istorie a Pământului* [*Ἑτέρα ἱστορία περὶ τῆς γῆς* – n. trad.] şi *Geografie generală* [*Γεωγραφία συνοπτική* – n. trad.], şi alte câteva poeme cu caracter profan[164] completează bogata şi diversa moştenire literară lăsată de Blemmydes posterităţii. Deşi este adevărat că

160. F. Uspenski, „The Review of V.I. Barvinok's Work", *Sbornik otcetov o premiiack i nagradaci za 1912 god*, 1916, 108, 111 [în rusă].

161. I.E Troiţki, „Arsenius, Patriarch of Nicaea and of Constantinople, and the Arsenites", *Christianskoe Čtenie*, II (1869), 851 [în rusă].

162. Am susţinut anterior opinia lui Uspenski. Vezi A.A. Vasiliev, *The Latin Sway in the Levant*, 45 [în rusă]. Acum *cf.* Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 9-10 [în rusă].

163. *Curriculum vitae et carmina*, ed. A. Heisenberg, *Prolegomena*, lxviii.

* Corespondenţa lui Blemmydes a fost publicată : „Nicephori Blemmidae epistulae XXXIII : Appendix III", în *Theodori Ducae Lascaris epistolae CCXVII*, Nunc primum edidit Nicolaus Festa, Accedunt appendices IV, Pubblicazioni del R. Istituto di Studi Superiori pratici e di perfezionamento in Firenze. Sezione di filologie e lettere, Florentiae, 1898, 290-329 ; J.B. Bury, „Inedita Nicephori Blemmyda", *Byzantinische Zeitschrift*, VI (1897), 526-531 ; L.G. Westerinck, „Some Unpublished Letters of Nicephorus Blemmydes", *Byzantinoslavica*, XII (1951), 43-55 (n. trad.).

164. Inscripţia în hexametri (20 stihuri) comemorând restaurarea zidurilor Smyrnei sub Ioan Vatatzes (1222) este îndreptăţit atribuită de H. Grégoire lui Blemmydes : H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure*, 22-23 şi n. 81-82 ; Grégoire, *Byzantion*, V (1930), 783-784 (în n. 1 de la p. 784, în loc de n. 84, trebuie citit n. 81-82).

nu a reuşit să deschidă noi căi prin lucrările şi ideile sale, Nikephoros Blemmydes a fost o personalitate strălucită a epocii complexe a Imperiului de Niceea şi ocupă cu îndreptăţire unul dintre cele mai proeminente locuri în istoria culturii bizantine.

Doi dintre discipolii lui Blemmydes s-au distins în mod deosebit : Georgios Akropolites şi împăratul Teodor al II-lea Lascaris. Născut la Constantinopol, Georgios Akropolites a plecat, în tinereţea sa, la Niceea, în timpul domniei lui Ioan Vatatzes. Împreună cu Teodor Lascaris, a primit o bună educaţie de la Nikephoros Blemmydes. Mai târziu, a devenit el însuşi dascălul lui Teodor. A deţinut cele mai înalte demnităţi, dar a eşuat în cariera sa militară. Odată cu revenirea la Constantinopol, sub Mihail Paleologul, s-a dedicat diplomaţiei şi, din porunca împăratului, a condus negocierile la Conciliul de la Lyon din 1274, unde a reuşit să realizeze unirea cu Biserica Apuseană, împotriva căreia luptase anterior. Akropolites a murit la începutul celei de-a noua decade a veacului al XIII-lea.

Principala operă literară a lui Akropolites este *Istoria* [*Χρονικὴ συγγραφή** – n. trad.], un izvor foarte important, care relatează evenimentele cuprinse între cucerirea Constantinopolului de către cruciaţi şi restaurarea Imperiului bizantin (1203-1261). Această lucrare poate fi considerată o istorie specială a epocii Imperiului niceean şi este o continuare a scrierii lui Niketas Choniates. Contemporan cu evenimentele relatate, la care a participat în calitatea sa de demnitar, Akropolites oferă o istorisire rezonabilă şi demnă de încredere a evenimentelor epocii sale, într-o limbă clară. Dintre scrierile scurte ale lui Akropolites, majoritatea consacrate retoricii şi teologiei, se cuvine menţionată şi emoţionanta şi frumoasa cuvântare funebră rostită la moartea împăratului Ioan Vatatzes [*Ἐπιτάφιος τῷ ἀοιδίμῳ Βασιλεῖ κυρῷ Ἰωάννῃ Δούκᾳ* (1254) – n. trad.].

Al doilea elev ilustru al lui Blemmydes a fost împăratul Teodor al II-lea Lascaris. Georgios Akropolites a fost profesorul oficial al lui Teodor, dar Blemmydes a exercitat o puternică influenţă asupra viitorului împărat ; acesta l-a numit în scrisorile sale dascălul său şi a nutrit faţă de el o profundă veneraţie[165] Blemmydes şi Akropolites au reuşit să insufle în spiritul tânărului lor învăţăcel, în timpul vieţii tatălui său, Ioan Vatatzes, o adevărată pasiune pentru ştiinţă. Corespondenţa lui Teodor [*Ἐπιστολαί. Σειρὰ ἐπιστολῶν ποὺ ἀπευθύνονται πρὸς διαφόρους προσωπικότητας τῆς ἐποχῆς* – n. trad.], publicată la sfârşitul secolului al XIX-lea (1898) de savantul italian Festa, constituie un izvor nou şi proaspăt de informaţii despre această personalitate interesantă. Teodor a studiat scriitorii greci, bisericeşti şi profani, a dobândit vaste cunoştinţe în diferite ştiinţe ; şi-a dedicat atenţia îndeosebi filosofiei, cu precădere lui Aristotel. Hrănit de ideile elenismului şi clasicismului, a descris frumos, într-una din epistolele sale, profunda impresie pe care i-a produs-o contemplarea monumentelor antice şi a ruinelor Pergamului[166]. Această scrisoare, prin conţinut şi stil, ar fi putut fi scrisă de un umanist italian.

---

* Ediţia critică a *Χρονικὴ Συγγραφή* i se datorează lui A. Heisenberg : *Georgii Acropolitae Opera*, recensuit Augustus Heisenberg (editionem anni 1903), correctionem curavit Peter Wirth (Biblioteca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), I-II, Stuttgart, B.G. Teubner, 1978 ; trad. germană : *Georgios Akropolites (1217-1282), Die Chronik*, ubersetzt und erlautert, von Wilhelm Blum (Bibliothek der griechischen Literatur, 28), Stuttgart, A. Hiersemann, 1989. Necrologul rostit la moartea fratelui său a fost publicat în *Georgii Acropolitae Opera*, ed. A. Heisenberg, corr. P. Wirth, II, Stuttgart, 1978, 12-29 (n. trad.).

165. M. Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 100 [în rusă].

166. *Epistulae Theodori Ducae Lascaris*, ed. N. Festa, ep. LXXX, 107.

Teodor, care, asemenea părintelui său, a încurajat învăţământul, s-a interesat de problemele şcolare. Într-una dintre scrisorile sale privitoare la elevii care terminaseră studiile şi fuseseră trimişi la împărat spre a fi examinaţi, Teodor scria: „Nimic nu înveseleşte mai mult sufletul grădinarului precum vederea livezii sale complet înflorite; şi, dacă, după aspectul ei frumos şi înflorit, poate considera că plantele sunt înflorite, poate presupune, tocmai prin aceasta, că, la timpul cuvenit, se va bucura de roadele desfătării şi frumuseţii. Deşi am fost teribil de copleşit de datoriile mele de comandant, în timp ce spiritul meu a fost deturnat de revolte, bătălii, împotriviri, rezistenţe, perfidii, schimbări şi ameninţări, nu mi-am abătut totuşi gândul principal de la frumuseţea livezii spirituale"[167].

Un cerc de oameni cultivaţi, literaţi şi savanţi, s-a strâns în jurul lui Teodor al II-lea, care era el însuşi profund interesat de ştiinţă, artă, muzică, poezie şi celelalte. A deschis multe şcoli şi, într-una din epistolele sale, discută problema organizării şcolare, a programei şi a obiectivelor învăţământului[168].

Teodor Lascaris a scris mai multe tratate pe teme filosofice* şi religioase**, câteva panegirice şi a lăsat o bogată colecţie de scrisori, menţionată mai sus (peste 200), adresate diferiţilor oameni proeminenţi ai epocii, în special tutorilor săi, Nikephoros Blemmydes şi Georgios Akropolites. Se remarcă în scrierile lui Teodor vastele sale cunoştinţe în domeniul ştiinţelor naturale şi matematice. O cercetare mai atentă şi mai detaliată a moştenirii literare, edite şi inedite[169], a lui Teodor Lascaris va furniza, neîndoielnic, temeiul pentru

167. *Epistulae Theodori Ducae Lascaris*, ed. N. Festa, ep. CCXVII, 271-272.

168. *Epistulae Theodori Ducae Lascaris*, ed. N. Festa, ep. CCXVII, 271. Vezi şi Theodori Scutariotae, *Additamenta ad Georgii Acropolitae Historiam*, ed. A. Heisenberg, 291.

* Au apărut ediţii moderne ale acestor scrieri filosofice: *Κοσμική Δήλωσις*, ed. N. Festa, *Giornale della società asiatica italiana*, XI (1898), 97-114; XII (1899), 1-52; *Φυσική κοινωνία*, ed. G. Richter, *Theodoros Dukas Laskaris Der natürliche Zusammenhang. Ein Zeugnis vom Stand der byzantinischen Philosophie in der Mitte des 13. Jahrhunderts*, Amsterdam, A.M. Hakkert, 1989. Vezi şi: H. Hunger, „Von Wissenshaft und Kunstkder frühen Paleologenzeit. Mit einem Exkurs über die *Κοσμική δήλωσις* Theodoros II. Ducas Lascaris", *Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft*, VIII (1959), 123-155; E. Ivanka, „Mathematische Symbolik in den beiden Schriften des Kaisers Theodoros II. Laskaris: *Δήλωσις φυσική* und *Περί φυσικής κοινωνίας*", *Byzantinische Forschungen*, IV (1972), 138-141; R. Gerhard, *Theodoros Dukas Laskaris, der natürliche Zusammenhang: ein Zeugnis vom Stand der byzantinischen Philosophie in der Mitte des 13. Jahrhunderts*, Amsterdam, A.M. Hakkert, 1989 (n. trad.). Tratatele teologice editate sunt următoarele: H.B. Swete, *Theodorus Lascaris junior de processione spiritus sancti oratio apologetica*, London, 1875; Αλέξανδρος Κοσματόπουλος, *Τοῦ σοφώτατου βασιλέως Κύρου Θεοδώρου Δούκα τοῦ Λασκάρι λόγος τέταρτος περί θεωνυμίας*, Αθήνα, 'Αγρα, 1987; Χρίστος Κρικώνης, *Θεοδώρου Β' Λασκάρεως περὶ χριστιανικῆς θεολογίας λόγοι* ('Αναλεκτα Βλαταδων, 49), Θεσσαλονίκη, 'Ιδρυμα Πατερικών Μελετών, 1988 (n. trad.).

169. Vezi, de pildă, J.B. Pappadopoulos, „La Satire du Précepteur, œuvre inédite de Théodore II Lascaris", *Compte-rendu du deuxième Congrès international des études byzantines* (1929), 27. [*In laudem Nicaeae urbis oratio* a fost publicată de L. Bachmann, *Theodori II Ducae Lascaris imperatoris in laudem Nicaeae urbis oratio*, Rostock, 1847; tranducere engleză: Clive Foss, *Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises* (with the Speeches of Theodore Laskaris: *In Praise of the Great City of Nicaea*, and Theodore Metochites: *Nicene Oration*), Brookline, Hellenic College Press, 1996; traducerea franceză: *Théodore II Lascaris: Éloge de Nicée, Éloge de Jean Vatatzes*, édition, traduction annotée, introduction et commentaire

aprecierea personalităţii autorului – „un fel de replică răsăriteană a marelui său contemporan Frederic al II-lea" – şi pentru o mai profundă înţelegere a mişcării ideilor în Răsăritului creştin al secolului al XIII-lea[170]

În a doua jumătate a secolului al XII-lea şi în prima perioadă a Imperiilor de Niceea şi de Constantinopol se situează activitatea celor doi fraţi cultivaţi Ioan şi Nicolae Mesarites, a căror existenţă nu a fost descoperită decât la începutul secolului XX, graţie lui A. Heisenberg. Din acest motiv, cele două nume nu sunt menţionate în celebra lucrare *Istoria literaturii bizantine* a lui Krumbacher. Cuvântarea funebră [*Ἐπιτάφιος εἰς τὸν ἀδελφόν τοῦ Ἰωάννην Μεσαρίτην* (†1207) – n. trad.] rostită de Nicolae Mesarites la moartea fratelui său mai vârstnic demonstrează că Ioan a făcut studii excelente, că a deţinut o slujbă oarecare în administraţie sub ultimii doi Comneni şi că, mai târziu, sub Angeli, a devenit profesor de exegeză a cărţii Psalmilor. A scris un comentariu la Psalmi, al cărui original a fost distrus odată cu ocuparea şi jefuirea Constantinopolului de către franci, în 1204. În primii ani ai Imperiului latin, Ioan a participat activ la disputele cu legaţii pontificali de la Constantinopol şi a susţinut cu fermitate punctul de vedere ortodox. A murit în 1207[171]

Fratele său mai tânăr, Nicolae, care a deţinut, de asemenea, o dregătorie aulică oarecare sub Angeli şi care era de acord cu fratele său în privinţa pretenţiilor pontificale, a mers la Niceea după moartea fratelui său, unde a fost primit cu bunăvoinţă de patriarh, devenind ulterior episcop al Efesului. Mai târziu, a avut un rol preponderent în negocierile de unire religioasă dintre Niceea şi Roma, despre care a lăsat o istorisire detaliată. Lucrările lui Nicolae sunt departe de a fi toate publicate.

---

historique par Laurence Delobette, Paris, 1997. De asemenea, deţinem mai multe encomioane ale împăratului literat: *Ἐγκώμιον τοῦ Ἰωάννου Γ' Δούκα Βατάτζη* (*Teodoro II Duca Lascari encomio dell'imperatore Giovanni Duca*, testo critico, introduzione, traduzione e note a cura di Luigi Tartaglia, Napoli, 1990), *Λόγος ἐπιτάφιος εἰς Φρειδερῖκου Β'* (N. Dragoumis, „Ἐπιτάφιος εἰς Φρειδερῖκου Β' βασιλέα τῶν Ἀλαμάνων", *Βυζαντίς*, II, 1911, 404-415) şi *Ἀνέκδοτον ἐγκώμιον πρὸς τὸν Γεώργιον Ἀκροπολίτην* (A. Μαρκόπουλος, „Θεοδώρου Β' Λασκάρεως ἀνέκδοτον ἐγκώμιον πρὸς τὸν Γεώργιον Ἀκροπολίτην", *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, XXXVI, 1968, 110-118). Alte câteva lucrări ale lui Teodor Lascaris au fost publicate în ultimele decenii: Eurydice Lappa-Zizicas, „Un traité inédit de Théodore II Lascaris", în *Actes du VIe Congrès International d'Études Byzantines, Paris, 27 juillet - 2 août 1948*, tome I, Paris, Office des Éditions Universitaires, 1948, 119-126; Luigi Tartaglia, „L'opuscolo *De subiectorum in principem officiis* di Teodoro II Lascaris", Δίπτυχα, II (1980-1981), 187-222; L. Tartaglia, *Theodorus II Ducas Lascaris, Opuscula Rhetorica* (Bibliotheca Scriptorum Graecarum et Romanorum Teuburiana), Leipzig, 2000 – n. trad.]

170. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 478.

171. A. Heisenberg, *Analecta. Mitteilungen aus italienischen Handschriften byzantinischer Chronographen*, 32-33; Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion. I. Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes* (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse, 5. Abhandlung), München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1922, 5-7 [retipărit în August Heisenberg, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, Gesammelte Arbeiten ausgewählt von Hans-Georg Beck, London, Variorum Reprints, 1973 – n. trad.]; vezi o bibliografie completă a lui Ioan Mesarites la p. 3 a acestei lucrări.

Deosebit de interesantă este descrierea făcută de Nicolae Mesarites bisericii Sfinţii Apostoli din Constantinopol, cu frumoasele sale mozaicuri[172]. Această biserică, aproape cu nimic inferioară Sf. Sofia în lux şi frumuseţe, era necropola basileilor bizantini şi prototipul bisericii Sf. Marcu din Veneţia, al Sf. Ioan din Efes şi al Saint-Front din Périgueux, Franţa. Se ştie că biserica Sfinţilor Apostoli a fost distrusă de turci în 1453 şi că, pe amplasamentul ei, s-a construit moscheea lui Mehmed al II-lea Cuceritorul. Dată fiind dispariţia unui monument atât de important, descrierea lui Nicolae, fondată pe observaţia sa personală, are o însemnătate particulară. A. Heisenberg, primul care l-a făcut cunoscut pe Nicolae Mesarites lumii ştiinţifice, a opinat că scrierile sale pot, într-o oarecare măsură, să proiecteze o nouă lumină asupra originii Imperiului de Niceea şi că sunt un important izvor de informaţii pentru această epocă. „Cine va avea curajul să pregătească o ediţie a lucrărilor lui Mesarites va face un mare serviciu ştiinţei ; misiunea nu este facilă, ci deosebit de preţioasă şi demnă de recunoştinţă"[173].

Nu se poate atribui fraţilor Mesarites un talent eminent ; dar aceştia aparţin acelei categorii de oameni cultivaţi şi instruiţi care, unii în liniştea mănăstirilor, alţii la curtea de la Niceea, au promovat opera culturală în secolul al XIII-lea şi au pregătit renaşterea spirituală şi politică a statului, care a condus la restaurarea Imperiului bizantin în 1261.

Cronica bizantină a acestei epoci este reprezentată doar de un singur scriitor, Ioil, care a scris, probabil în secolul al XIII-lea, o scurtă cronică universală [*Χρονογραφία ἐν συνόψει* – n. trad.] fără valoare istorică sau literară. Aceasta cuprindea perioada de la Adam la cucerirea Constantinopolului de către latini (1204).

Toate aceste lucrări sunt scrise în limba clasică convenţională, literară şi artificială, care se îndepărtase complet de limba vorbită populară. Există totuşi în literatura secolului al XIII-lea câteva exemple de scriitori care au recurs la limba vorbită şi metrii poetici populari şi care ne oferă specimene interesante ale noilor curente din literatură.

Compus în versuri populare (politice) cu prilejul căsătoriei lui Ioan Vatatzes cu fiica lui Frederic al II-lea, epitalamul (*epithalamium*, poem nupţial [*Ποίημα Ἐπιθάλαμιον, εἰς δεκαπεντασυλλάβους πολιτικοὺς στίχους μὲ ἐπίδρασιν τῆς δημώδους ποιήσεως, εἰς τὸν γόμον τοῦ Ἰωάννου Γ' Δούκα Βατάτζη καὶ τῆς Κωνσταντίας ("Αννα ὀνομασείς εἰς τὸ Βυζάντιον), κόρης τοῦ Γερμανοῦ αὐτοκράτορος Φρειδερίκου Β'* – n. trad.]) lui Nicolae Irenikos (Eirenikos)[174] a fost scris în stilul ceremonialului de la curte, strâns înrudit prin stilul său cu epitalamurile lui Teodor Prodromos. Poemul lui Nicolae Irenikos oferă noi informaţii despre splendidele ceremonii de la curtea bizantină şi în această rezidă valoarea sa istorică şi culturală[175]. Nu se mai poate susţine opinia lui Krumbacher potrivit căreia acest poem se aseamănă cântecelor nupţiale din poezia populară greacă modernă şi că autorul s-a inspirat direct din poezia populară a epocii[176].

Epocii cruciadelor, mai cu seamă după cruciada a IV-a, când pe teritoriul Imperiului Răsăritean s-au întemeiat un număr de principate feudale latine, îi aparţin câteva lucrări poetice scrise în limba vorbită, un gen de roman, care, într-un cadru fantastic, descriu în principal aventuri romantice şi cavalereşti. Mai cu seamă bine-cunoscută este o operă în domeniul poeziei epice bizantine anterioară cruciadelor, poemul lui Digenis Akritas[177]

172. A. Heisenberg, *Analecta*, 24-25 ; Heisenberg, *Die Apostetkirche in Konstantinopel*, 10 ş.u.
173. Heisenberg, *Analecta*, 18, 37.
174. Despre Irenikos, vezi *supra*, p. 502.
175. A. Heisenberg, *Analecta*, III ; M. Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 15 [în rusă].
176. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinische Litteratur*, 768 ; A. Heisenberg, *Analecta*, III.
177. Vezi *supra*, pp. 368-370.

Epoca cruciadelor a creat o atmosferă literară mai complexă în Bizanţ. Cuceritorii franci, care au implantat în Orient instituţiile definitiv înrădăcinate ale feudalismului occidental, au făcut cunoscută, fără îndoială, noilor lor supuşi literatura cavalerească apuseană a secolului al XII-lea, *les romans d'aventures* provensale şi alte scrieri care au avut o largă difuziune la curţile latine din teritoriile greceşti. Romanul francez medieval, al cărui caracter cosmopolit s-a dovedit prin faptul că a fost adoptat în Germania, Italia şi Anglia, se putea înrădăcina cu certitudine în Grecia, unde condiţiile create la începutul secolului al XIII-lea păreau a fi deosebit de favorabile. Prin urmare, s-a ridicat următoarea chestiune: romanul bizantin versificat al epocii era o simplă imitaţie a modelelor apusene sau putem considera romanele de aventuri bizantine scrieri originale create de condiţiile de viaţă bizantine, analoage celor apusene, influenţate numai parţial de literatura occidentală. Bury sugerează că poate „familiaritatea lor cu romanele apusene i-a îmboldit pe greci să producă scrieri impregnate de idei occidentale, în acelaşi fel în care *Odele* lui Horaţiu sau *Bucolicele* [*Eclogae vel bucolica* – n. trad] şi *Eneida* lui Virgiliu sunt încărcate de influenţa modelelor lor elenice"[178]. Diversele opinii ale savanţilor pe marginea acestei chestiuni sunt fundamentate pe studierea izvoarelor literare – adesea anonime şi imposibil de datat cu precizie –, a stilului, metricii şi conţinutului lor istorico-literar.

Un roman versificat anonim, *Belthandros şi Chrysantza* [*Βέλθανδρος καὶ Χρυσαντζα** – n. trad.], a cărui versiune originală datează probabil din secolul al XIII-lea, este un exemplu de roman cavaleresc bizantin. Textul poartă urmele unei modificări ulterioare şi poate aparţine secolului al XV-lea[179]

Planul sumar al romanului cavaleresc este următorul: un oarecare împărat Rodophilos avea doi fii, Philarmos şi Belthandros. Belthandros, mezinul, frumos şi curajos, nu poate îndura prigoana tatălui său şi-şi părăseşte patria pentru a-şi căuta norocul într-o ţară străină. Traversând ţara învecinată Turciei şi pătrunzând în Armenia (adică Armenia Mică, Cilicia), ajunge în Tars. În apropierea acestui oraş, ajunge lângă un mic râu, în apa căruia se oglindeşte un astru. Această stea îl conduce pe Belthandros la un castel magnific, plin de minunăţii, numit în roman Castelul Iubirii ('Ερωτόκαστρον). Aici, citind inscripţiile gravate pe două statui, află că îi era sortit s-o iubească pe Chrysantza, „o fiică a marelui rege al Marii Antiohii"[180] Decis să vadă toate „frumuseţile amare şi dulci din Castelul Iubirii"[181],

178. J.B. Bury, *Romances of Chivalry on Greek Soil*, 5.

* Pentru informaţii suplimentare despre acest roman cavaleresc, vezi: Panagiotis A. Agapitos, *Narrative Structure in the Byzantine Vernacular Romances: A Textual and Literary Study of Kallimachos, Belthandros and Libistros* (Miscellanea Byzantina Monacensia, 34), München, Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität, 1991. Semnalăm şi traducerile acestui roman în câteva limbi moderne: *Three Medieval Greek Romances: Velthandros and Chrysantza, Kallimachos and Chrysorroi, Livistros and Rodamni*, trans. Gavin Betts (The Garland Library of Medieval Literature, ser. B, 98), New York, Garland Pub., 1995; *Romans de chevalerie du Moyen âge grec*, introduction, traduction et notes par René Bouchet, Paris, Belles Lettres, 2007 (n. trad.).

179. E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, I, 125-168. Textul lui Legrand a fost republicat cu un studiu detaliat despre romanul grec medieval, note şi glosar de Γ. Μηλιάδη, *Βέλθανδρος καὶ Χρυσαντζα Μυθιστόρημα XII αἰῶνος*. Vezi *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, VI (1928), 270.

180. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, v. 421, 139.

181. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, v. 441, 139.

Belthandros, la invitaţia stăpânului castelului, „regele iubirii, care poartă pe cap o coroană imperială şi ţine în mâna sa un sceptru imens şi un arc de aur"[182], se înfăţişează înaintea tronului său. Aflând despre aventurile lui Belthandros, regele îi porunceşte să aleagă, din 40 de fete, pe cea mai frumoasă şi să-i dea alesei sale o vergea „împletită din fier, aur şi topaz"[183] Urmează o interesantă descriere a unui concurs de frumuseţe, care evocă amintirea Judecăţii lui Paris şi care reflectă celebra cutumă bizantină de alegere a celei mai demne soţii pentru basileus. Când Belthandros dă vergeaua celei mai frumoase fete, tot ceea ce-l înconjura, regele însuşi şi cele 40 de fete, dispar brusc „ca prin vis"[184]. Părăsind castelul, Belthandros ajunge, după o călătorie de cinci ani, în vecinătăţile Antiohiei, unde-l întâlneşte pe regele oraşului plecat la vânătoare cu şoimii şi curtea lui. Stăpânul Antiohiei îi oferă o slujbă la curtea sa. Belthandros recunoaşte cu surprindere în fiica regelui, Chrysantza, pe fata căreia îi dăduse vergeaua în Castelul Iubirii. Tinerii se îndrăgostesc unul de celălalt şi, în pofida rigorilor condiţiei femeii în Orient, noaptea, are loc o întâlnire amoroasă în grădina regală. Dar întâlnirea se termină nefericit pentru Belthandros: în zori, gărzile descoperă cuplul, îl arestează pe Belthandros şi-l aruncă în temniţă. Chrysantza o convinge pe servitoarea sa credincioasă să spună că Belthandros venise în grădină pentru a o întâlni. Auzind acestea, tatăl Chrysantzei îl iartă pe Belthandros şi, cu asentimentul secret al Chrysantzei, se oficiază o căsătorie fictivă între Belthandros şi slujnică. Întâlnirile secrete dintre Belthandros şi Chrysantza au continuat. Zece luni mai târziu, slujnica şi câţiva slujitori credincioşi fug din Antiohia; traversând un râu vijelios, slujnica şi slujitorii pier. Amanţii abia s-au salvat şi ajung la ţărm, unde au aflat o ambarcaţiune grecească trimisă de tatăl lui Belthandros, Rodophilos, în căutarea fiului său mai tânăr; iubitul său fiu mai vârstnic murise. Recunoscându-l pe fiul împăratului lor, marinarii îi iau îndată pe Belthandros şi Chrysantza la bordul corabiei şi se grăbesc spre capitală, unde Rodophilos, care îşi pierduse speranţa că-şi va mai revedea fiul, îi întâmpină cu mare bucurie. Romanul se încheie cu o descriere a nunţii solemne dintre Belthandros şi Chrysantza, la care episcopul oficiază ceremonia nupţială şi încoronarea lui Belthandros.

Atitudinea generală a savanţilor faţă de romanul bizantin din epoca cruciadelor se poate deduce din opinia lor despre acest roman anonim. Unii savanţi presupun că un roman cavaleresc francez, încă necunoscut sau pierdut, a slujit drept model pentru romanul cavaleresc *Belthandros şi Chrysantza*; în Castelul Iubirii, grecescul *Erotokastron*, au văzut *le Château d'amour* din poezia provensală; în numele proprii Rodophilos şi Belthandros au recunoscut numele occidentale Rodolf şi Bertrand grecizate popular[185]; s-a crezut chiar că întregul roman *Belthandros şi Chrysantza* nu este decât adaptarea grecească a poveştii franceze despre un bine-cunoscut cavaler francez din secolul al XIV-lea, Bertrand du Guesclin, care a trăit în timpul Războiului de 100 de ani[186]. Krumbacher, care avea tendinţa să raporteze la izvoare occidentale tot ceea ce se găseşte în poezia populară greacă medievală despre Castelul Iubirii, Eros şi aşa mai departe, scria că romanul *Belthandros şi Chrysantza* a fost scris cu certitudine de un grec, dar într-o regiune impregnată de mai multe secole de cultura franca; dar chestiunea principală, dacă nucleul intrigii este de origine franca sau greco-răsăriteană, va rămâne nesoluţionată până la găsirea adevăratului prototip al acestui

182. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, vss. 492-494, 141.
183. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, vss. 537-538, 142.
184. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, v. 724, 148.
185. Vezi K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 858-859.
186. Vezi, de pildă, T. Warton, *History of English Poetry*, ed. W.C. Hazlitt, II, 302-303.

roman[187] În sfârşit, Bury a afirmat că romanul *Belthandros şi Chrysantza* este grecesc de la un capăt la celălalt prin construcţia, descrierile şi ideile sale ; nu are nimic care să se datoreze influenţei occidentale. A existat o dezvoltare literară paralelă în teritoriile france şi în cele greceşti. Tot aşa cum romanele franceze din secolul al XII-lea au fost precedate de un mare număr de poezii epice, romanele greceşti ale secolelor XIII-XIV au avut, de asemenea, un fundament epic drept cadru. În ambele cazuri, dezvoltarea motivelor romaneşti a fost afectată de influenţe elenistice directe sau indirecte : în Franţa, prin literatura latină, în particular prin Ovidiu ; în Grecia, prin mijlocirea tradiţiei literare care nu pierise niciodată... Când cavalerii occidentali s-au instalat în Orient, grecii posedau deja, graţie experienţelor proprii, toate ideile, materialul şi fondul pentru romanele cavalereşti. Aşadar, literatura franceză a secolului al XII-lea nu putea exercita o influenţă atât de puternică asupra Bizanţului cum a făcut-o, de pildă, asupra Germaniei. Literatura romanescă a Occidentului nu a fost o revelaţie pentru un popor care avea, în propria literatură, teme, idealuri şi elemente de fantezie similare cu cele din Apus. Desigur, nu poate fi negată o oarecare influenţă a literaturii franceze în epoca cruciadelor, prin contactul şi melanjul celor două culturi în Orientul creştin. Dar, în general, romanele franceze şi bizantine au un fond elenistic comun şi s-au dezvoltat în paralel şi independent unele de altele[188]. Aşa cum a afirmat Diehl, fondul romanului *Belthandros şi Chrysantza* rămâne pur bizantin şi civilizaţia greacă pare să le fi dat acestor baroni, care au venit ca nişte cuceritori, mult mai mult decât a primit de la ei[189] O altă „poveste de dragoste" compusă în versuri „politice", istoria lui *Kallimachos şi Chrysorroe* [*Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη* – n. trad.], poate fi atribuită, de asemenea, secolului al XIII-lea[190].

Recent, au fost puse în lumină câteva personalităţi eminente din secolul al XIII-lea care aparţin părţii occidentale a Peninsulei Balcanice şi ale căror nume sunt asociate cu istoria despotatului Epirului, cel de-al doilea centru elenic organizat pe ruinele Imperiului bizantin. Dintre cei mai proeminenţi oameni din această regiune se cuvin menţionaţi : Ioan Apokaukos, mitropolitul de Naupaktos (oraşul Naupaktos, în italiană *Lepanto*, la intrarea în Golful Corintului sau Lepanto), Georgios Bardanes, mitropolit de Korkyra (insula Korkyra, în italiană Corfu)* ; Demetrios Chomatianos (Chomatenus), arhiepiscop de Ohrida (oraşul Ohrida sau Ahrida în Macedonia occidentală, care în prima jumătate a secolului al XIII-lea aparţinea despotatului Epirului).

În 1897, Krumbacher nu-l putea menţiona decât pe Ioan de Naupaktos ca polemist anti-latin şi presupus autor al scrisorilor păstrate într-un manuscris, pe atunci inedit, de la Oxford[191]. Dar publicarea corespondenţei lui Ioan [*Ἐπιστολαί* – n. trad.], pe baza unui manuscris de la Sankt-Petersburg, de către V.G. Vasilievski, şi ediţia mai recentă a unei părţi din scrierile sale, realizată de savantul francez Pétridès, pe baza manuscrisului de la

187. Vezi M. Gidel, *Études sur la littérature grecque moderne*, 123-150 ; analiza şi expunerea întregului roman, 105-150 ; K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 860 ; J.B. Bury, *Romances of Chivalry*, 5-10.

188. J.B. Bury, *Romances of Chivalry*, 10, 21-24.

189. Ch. Diehl, *Figures Byzantines*, II, 337.

190. *Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers*, ed. Sp. Lampros, 1-109. Vezi K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 855-857 ; G. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 191.

* Kerkyra, Κέρκυρα, Phaiakia, insulă în Marea Ioniană (n. trad.).

191. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 93, 476.

Oxford, permite cercetătorilor familiarizarea cu personalitatea interesantă a acestui scriitor[192]. Publicarea tuturor manuscriselor atribuite lui Ioan de Naupaktos este departe de a fi completă.

Ioan Apokaukos, mitropolit de Naupaktos († către 1230), a primit o excelentă educaţie clasică şi teologică. A petrecut ceva vreme la Constantinopol, poate în tinereţea sa ; devenit, după aceea, mitropolit de Naupaktos, a participat activ la viaţa politică, publică şi bisericească a despotatului Epirului. Ioan apare ca un lider al segmentului patriotic al clerului grec ortodox din Epirul independent şi regiunile temporar cucerite, probabil şi ca lider politic şi, în fine, susţinător al despoţilor în conflictele lor cu cea mai înaltă autoritate ecleziastică, patriarhul, care era sprijinit de împăratul rival de Niceea[193] E.A. Cernousov scria : Ioan „nu era un monah mohorât închis în chilia sa, interesat numai de problemele bisericeşti, străin de lume şi oameni. Dimpotrivă, în spiritul şi caracterul său, în dezvăluirea propriului *eu* interior, în procedeele sale literare putem remarca trăsături care, într-o oarecare măsură, îl apropie de umaniştii italieni de mai târziu"[194]. În lucrările lui Ioan Apokaukos sunt evidente gustul şi pasiunea pentru scris, care au produs vasta sa corespondenţă, dragostea pentru natură şi, în fine, atitudinea faţă de literatura antică, a cărei autoritate, în persoanele celor mai celebri scriitori ai Antichităţii, Homer, Aristofan, Euripide, Tucidide, Aristotel şi alţii, o preţuia foarte mult şi care, alături de Biblie, îi oferea o bogată mină de paralelisme şi analogii. Sunt publicate în prezent mai mult de 40 dintre scrierile sale – epistole, lucrări de drept canonic şi epigrame[195]. Printre corespondenţii săi se aflau Teodor Comnen, despotul Epirului, şi celebrul mitropolit al Atenei, Mihail Akominatos. Pentru că nu toate scrierile lui Ioan Apokaukos au fost publicate, o judecată mai completă şi mai precisă despre activitatea sa scriitoricească şi ca om de stat aparţine viitorului[196]

A existat vreme îndelungată o importantă neînţelegere în jurul celei de-a doua personalităţi eminente a epocii despotatului Epirului, Georgios Bardanes, mitropolitul Korkyrei. La sfârşitul secolului al XVI-lea, cardinalul Baronius, autorul *Annales ecclesiastici*, a plasat existenţa sa în secolul al XII-lea pe baza epistolelor lui Georgios către împăraţii Frederic şi

192. V.G. Vasilievski, „Epirotica saeculi XIII", *Vizantiyskiy vremennik*, III (1896), 233-299 [în rusă] ; S. Pétridès, „Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits", *Transactions of the Russian Archeological Institute at Constantinople*, XIV (1909), 2-3, 1-32. Unsprezece documente asociate numelui lui Ioan de Naupaktos au fost publicate de A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, „Συνοδικὰ Γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου μητροπολίτου Ναυπάκτου", *Βυζαντίς*, I (1909), 3-30 (numai textul documentelor). Pentru o bibliografie completă a lui Ioan Apokaukos, de Naupaktos, vezi M. Wellnhofer, *Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien (c. 1155-1233). Sein Leben und seine Stellung im Despotate von Epirus unter Michael Doukas and Theodoros Comnenos*, 1-5. [Vezi N.A. Bees, E. Bees-Seferle, „Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien)", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, XXI (1971-1974), 57-160 – n. trad.]

193. Vezi V.G. Vasilievski, „Epirotica saeculi XIII", *Vizantiyskiy vremennik*, III (1896), 234 [în rusă].

194. E.A. Chernousov, „From a Byzantine Backwoods of the Thirteenth Century", *Essays Presented to V.P. Buzeskul*, 281 [în rusă].

195. Vezi S. Pétridès, „Jean Apokaukos", *Transactions of the Russian Archeological Institute at Constantinople*, XIV (1909), 2-3, 1-3. [Pentru informaţii suplimentare : Διακ. Παρθενίου Κ. Πολάκη, „Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου", *Νέα Σίον*, XVIII (1923), 3-4, 129-212 ; 6, 321-336 ; 8, 449-474 ; 9, 514-527 – n. trad.]

196. Vezi M. Wellnhofer, *Johannes Apokaukos*, 68-69.

Manuel Ducas. Cardinalul Baronius a crezut că aceste scrisori erau adresate lui Frederic I Barbarossa şi Manuel I Comnenul[197] Savanţii de mai târziu, înţelegând că mai multe scrieri polemice atribuite lui Georgios nu puteau fi asociate, prin chestiunile tratate, veacului al XII-lea, au ajuns la concluzia că au existat doi Georgios de Korkyra, unul trăitor în secolul al XII-lea, iar al doilea în veacul al XIII-lea. Această opinie eronată a fost acceptată de Krumbacher în *Istoria literaturii bizantine*, publicată în 1897[198]. Dar, în 1885, această problemă fusese definitiv rezolvată de V.G. Vasilievski, care a demonstrat indubitabil că nu a existat decât un singur Georgios, mitropolit de Korkyra; că a trăit în secolul al XIII-lea; că cei doi împăraţi destinatari ai epistolelor sale erau Frederic al II-lea şi Manuel, despotul Tesalonicului şi fratele lui Teodor Ducas Angelos, împăratul Tesalonicului, care fusese făcut prizonier de bulgari. Astfel, Georgios Bardanes aparţine secolului al XIII-lea[199]

Georgios s-a născut, probabil, la Atena şi a fost mai întâi discipolul şi mai târziu prietenul şi corespondentul lui Mihail Akominatos, ale cărui scrisori ne oferă multe informaţii despre viaţa sa. Georgios a petrecut o vreme la curtea imperială de la Niceea şi a revenit în Occident, unde a fost hirotonit episcop de Korkyra de către Ioan de Naupaktos. Teodor Angelos, despotul Epirului, i-a arătat bunăvoinţă. Deţinem scrisorile interesante ale lui Georgios adresate lui Mihail Akominatos, care a apreciat eleganţa stilului lor şi limpezimea expunerii; totuşi, aceasta nu l-a împiedicat pe Mihail Akominatos, în epistolele sale, să-i indice lui Georgios imperfecţiunile limbii sale şi să le corecteze[200] În afară de scrisori, Georgios a fost autorul unor scrieri polemice împotriva latinilor şi al câtorva poeme iambice.

Celebrul ierarh şi canonist grec din prima jumătate a secolului al XIII-lea, arhiepiscopul Ohridei (Ahrida), hirotonit de Ioan de Naupaktos, Demetrios Chomatianos (Chomatenus)*,

197. Baronii, *Annales ecclesiastici*, ed. A. Theiner, XIX, 413-415.

198. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 91, 770.

199. V.G. Vasilievski, „The Regeneration of the Bulgarian Patriarchate", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXXXVIII (1885), 224-233 [în rusă]; E. Kurtz, „Georgios Bardanes, Metropolit von Kerkyra", *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 603-613. În lucrări recente, Georgios Bardanes este considerat încă, în mod eronat, un autor de secol XII; Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 112-113; W. Miller, *Latins in the Levant*, 12 şi n. 2; Ch. Haskins, *Studies in Mediaeval Science*, 212 şi n. 113. Dimpotrivă, este plasat corect în secolul al XIII-lea de Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno*, 293, n. 1. Necunoscând articolele lui Vasilievski sau Kurtz, Golubovich şi-a exprimat speranţa că problema va fi rezolvată la timpul cuvenit, *Bibliotheca bio-bibliografica della Terra Sancta e dell'Oriente francescano*, I, (1906), 170-175. [Pentru informaţii suplimentare, vezi: P. Roncaglia, *George Bardanès, métropolite de Corfou, et Barthélemy de l'ordre franciscain. Les discussions sur le Purgatoire (15 oct. – 17 nov. 1231)* (Studi e testi francescani, 4), Rome, 1953; R.-J. Loenertz, „Lettre de George Bardanès, métropolite de Corcyre, au patriarche œcuménique Germain II 1226-1227c.", *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, XXXIII (1964), 87-118; J.M. Hoeck, R.-J. Loenertz, *Nikolaos-Nektarios von Otranto, Abt von Casole. Beiträge zur Geschichte der ost-westlichen Beziehungen unter Innozenz III. und Friederich II.* (Studia patristica et byzantina, 11), Ettal, 1965, 147-235 – n. trad.]

200. Michael Acominatus, ed. Lampros, II, 282-289, în special 289.

* Pentru mai multe informaţii, vezi: Αναστάσιος Π. Χριστοφιλοπούλου, „Δημήτριος Χωματιανός", *Θεολογία*, XX (1949), 4, 741-749; Günther Prinzing, „Die Antigraphe des Patriarchen Germanos II. an Erzbischof Demetrios Chomatenos von Ohrid und die Korrespondenz zum nikäisch-epirotischen Konflikt 1212-1233", *Rivista di studi bizantini e slavi*, III (1983), 21-64; G. Prinzing, „A Quasi Patriarch in the State of Epiros: The Autocephalous Archbishop

care l-a încoronat împărat al Tesalonicului pe Teodor al Epirului, ne-a lăsat mai mult de 150 de scrieri, scrisori în care erau discutate diferite chestiuni canonice şi bisericeşti [*Συλλογή κρίσεων ἐπὶ ζητημάτων κανονικοῦ δικαίου* – n. trad.], diferite misive şi răspunsuri canonice, sentinţe juridice, actele sinoadelor şi aşa mai departe [*Πονήματα διάφορα** – n. trad.]. Aceste scrieri sunt de foarte mare importanţă pentru istoria dreptului bizantin, în general, şi a celui canonic, în particular, şi constituie un interesant izvor de informaţii pentru istoria Bisericii, cutume şi moravuri şi pentru relaţiile internaţionale dintre Epir, Albania, Serbia, Bulgaria şi statele latine din prima jumătate a secolului al XIII-lea.

Ioan Apokaukos, mitropolit de Naupaktos, Georgios Bardanes, mitropolit de Korkyra, şi Demetrios Chomatianos, arhiepiscop de Ohrida, sunt cei mai proeminenţi reprezentanţi ai mişcării culturale din despotatul Epirului şi din efemerul Imperiu de Tesalonic[201]

Cât priveşte arta bizantină, noile principate france fondate pe teritoriul Imperiului bizantin i-au determinat pe mulţi artişti din Constantinopol şi Tesalonic (Salonic) să caute noi cariere în acum puternicul Imperiu sârb sau să se alăture artiştilor stabiliţi deja în Veneţia; „A existat atunci o *diaspora* [dispersie] a pictorilor. Aceşti misionari ai artei bizantine au preluat conducerea şcolilor slave, a căror deplină maturizare într-o epocă mai degrabă târzie începem s-o înţelegem abia acum"[202]. Tradiţiile artistice nu au pierit şi renaşterea artistică din epoca Paleologilor s-a datorat, într-o oarecare măsură, acestor tradiţii şi realizări ale epocii precedente, care s-au prezervat în secolul al XIII-lea.

Mişcarea literară a epocii Imperiului niceean ocupă un loc de mare însemnătate în istoria generală a culturii bizantine. Centrul care se crease la curtea împăraţilor niceeni a devenit focarul de cultură care, în mijlocul divizării politice, al luptelor internaţionale violente şi al dezordinilor interne, a salvat, a protejat şi a perpetuat realizările primei Renaşteri elenice din epoca Comnenilor, pentru a face posibilă, mai târziu, apariţia celei de-a doua Renaşteri culturale elenice sub Paleologi. Niceea a constituit un pod între prima Renaştere şi a doua.

Focarul intelectual creat în secolul al XIII-lea în partea occidentală a Peninsulei Balcanice, pe teritoriul despotatului Epirului, a fost în mişcarea culturală a epocii liantul dintre Răsăritul creştin şi Europa Occidentală, Italia în particular. Progresul cultural din Italia în secolul al XIII-lea, în epoca lui Frederic al II-lea Hohenstaufen, acest „prolog al Renaşterii", deşi nu a fost studiat temeinic, a fost şi este în general subliniat, discutat şi recunoscut. Dar propăşirea culturală a Niceei în acelaşi secol şi, mai ales, mişcarea intelectuală din Epirul ignorat nu au fost luate în considerare. În realitate, aceste trei mişcări, din Italia, Niceea şi Epir, s-au dezvoltat, mai mult sau mai puţin intens, paralel şi poate nu fără oarece influenţe reciproce. Chiar un fenomen atât de modest la prima vedere precum propăşirea culturală a Epirului în secolul al XIII-lea trebuie să nu mai fie considerat din perspectivă exclusiv locală şi trebuie să-şi ocupe locul cuvenit în istoria generală a culturii europene din secolul al XIII-lea.

---

of Boulgaria (Ohrid) Demetrios Chomatenos", Зборник радова Византолошког Института, XLI (2004), 165-182 (n. trad.).

Ponemata Diaphora pot fi consultate acum în ediţia pregătită de Günther Prinzing: *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, recensuit G. Prinzing (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 38. Ser. Berolinensis), Berolini/Novi Eboraci, W. de Gruyter, 2002 (n. trad.).

201. Aceşti trei scriitori nu sunt menţionaţi deloc de G. Montelatici, *Storia delta letteratura bizantina*, Milano, 1916.

202. O. Dalton, *East Christian Art*, 19-20; Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 735-736.

Feudalismul bizantin

Pentru o perioadă de timp considerabilă, feudalismul a fost studiat ca fenomen aparţinând exclusiv Europei Occidentale medievale şi, desigur, ca aspect care deosebeşte istoria acestui spaţiu de istoria altor regiuni[203] S-a presupus chiar, nu rareori, că, în toate statele occidentale, feudalismul a fost un fenomen omogen, identic în substanţă. S-a ocultat faptul că, într-unul sau altul din statele occidentale, condiţiile feudale create aveau propriile particularităţi. Totuşi, recent, sensul termenului „feudalism" s-a lărgit ; savanţii au observat că prezenţa proceselor de feudalizare se poate constata la diversele popoare din diferitele părţi ale lumii şi în diferite epoci ale istoriei. Metoda istorică comparativă a eliminat o prejudecată istorică importantă preponderentă multă vreme : aceea că fenomenul politic, social şi economic complex numit convenţional feudalism aparţine exclusiv Evului Mediu din Europa Occidentală. Aşadar, în prezent, termenul „feudalism" este folosit în două sensuri, unul generic, iar altul specific. Feudalismul medieval vest-european este numai unul dintre tipurile de feudalism şi este un concept folosit în sensul cel mai îngust al cuvântului, în timp ce în înţelesul mai cuprinzător feudalismul este un stadiu de civilizaţie prin care, potrivit multor istorici şi sociologi, trec toate popoarele în dezvoltarea lor istorică. Fără îndoială, procesul feudal nu a atins pretutindeni dezvoltarea completă ; de pildă, uneori procesul s-a limitat numai la aspectul social, fără a fi reuşit să atingă o semnificaţie politică. Totuşi, transferul acestei chestiuni din limitele istoriei medievale a Europei Apusene la istoria mondială le-a permis savanţilor să descopere feudalism în Egiptul antic, în califatul arab, în Japonia, în insulele din Pacific şi în Vechea Rusie. În fiecare ţară în care apar condiţiile adecvate, feudalismul, în unul sau altul dintre stadiile de dezvoltare, este un fenomen posibil, însă nu inevitabil în mod necesar.

Uimitoare prin concizie şi profunzime este definiţia dată feudalismului de savantul rus P. Vinogradov : „Feudalismul este marcat de aspectul teritorial al relaţiilor politice şi de aspectul politic al relaţiilor teritoriale"[204]. În mod evident, această definiţie nu surprinde aspectul economic al chestiunii, care a fost mai târziu remarcat şi, desigur, subliniat de savanţi, iar acum trebuie luat în considerare.

În privinţa originii feudalismului european apusean s-au exprimat multe opinii divergente, uneori diametral opuse. Unii savanţi consideră că îşi are originea în condiţiile din lumea germanică sau romană existente în momentul tranziţiei de la Antichitate la Evul Mediu ; unii cred că este rezultatul legislaţiei carolingiene ; alţii încearcă să explice această instituţie complexă prin condiţiile sociale ale cvasinecunoscutei vieţi antice germanice, în special prin condiţiile imaginare ale „mărcii de frontieră" vechi germanice. Toate aceste teorii nu au acum decât o însemnătate istorică şi ilustrează remarcabil volumul de muncă şi uneori perspicacitatea excesivă pe care savanţii le-au risipit pentru a stabili, pe o bază cu adevărat ştiinţifică, un fenomen istoric complex, în acest caz feudalismul.

---

203. Textul original al părţii rămase din acest capitol a fost publicat în lucrarea mea *The Latin Sway in the Levant*, 56-74 [în rusă] şi a fost omis în ediţiile engleză şi franceză ale acestei lucrări. A apărut într-o formă revizuită, în limba engleză, în *Byzantion*, VIII (1933), 584-604. Apare în această nouă ediţie engleză, cu mici modificări.

204. P. Vinogradov, „The Origin of Feudal Relations in Lombard Italy", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCVII (1880), 137 [în rusă].

Multe trăsături caracteristice feudalismului vest-european se explică parţial prin condiţiile din Imperiul Roman în primele trei secole ale existenţei sale. Câteva elemente au devenit mai târziu constitutive feudalismului. *Precarium* sau beneficiul (*beneficium*), patronajul şi imunitatea sunt bine-cunoscute epocii romane. *Beneficium* desemna anterior orice posesiune temporară, uneori viageră ; aşadar, proprietăţile funciare acordate în anumite condiţii pentru uzufruct temporar, adesea viager, erau numite şi *beneficia* ; între aceste condiţii, primul loc îl ocupa prestarea serviciului militar de către posesor, astfel încât *beneficium* însemna în mod obişnuit o cesiune teritorială acordată cu condiţia îndeplinirii serviciului militar. Mai târziu, când feudalismul vest-european a dobândit forma definitivă, *beneficium* a devenit *feodum* (fief), adică o proprietate funciară acordată în posesiune ereditară în condiţii precise. Numele convenţional *feudalism* derivă de la *feodum*, a cărui origine nu s-a stabilit încă definitiv. Patronajul, adică obiceiul de a se aşeza sub protecţia unui om mai puternic, s-a transmis din timpurile romane în Evul Mediu şi în epoca feudală a început să fie indicat prin termenul latin *commendatio* sau, uneori, prin termenul german *mundium*. În sfârşit, *immunitas*, cunoscută în epoca romană, însemna în feudalism acordarea anumitor drepturi de stat unor persoane particulare ; aceşti oameni erau adeseori scutiţi de anumite obligaţii faţă de stat, iar agenţilor guvernamentali le era interzis accesul pe teritoriile beneficiarului unei imunităţi.

În Occident, pe măsură ce puterea centrală intra în declin, aceste trei elemente, care existaseră vreme îndelungată independent unul de celălalt, au început progresiv să se concentreze într-o singură persoană ; acelaşi individ, adică proprietarul funciar, distribuia beneficii, primea omagii şi profita de imunităţi. Cu alte cuvinte, latifundiarul devenea un suveran. Acest proces îi privea deopotrivă pe mireni şi pe clerici. Desigur, această evoluţie s-a petrecut în felurite moduri în diferitele ţări.

Chestiunea feudalismului în Bizanţ nu a fost mult studiată ; este necesar un studiu aprofundat şi se impune prudenţă în a face generalizări. Dar, cel puţin, acum putem vorbi de feudalism şi de proces de feudalizare în Bizanţ, având în vedere că, nu cu multă vreme în urmă, sintagma „feudalism bizantin" ar fi putut părea un paradox.

Pentru că Bizanţul este continuatorul Imperiului roman, se poate spune *a priori* că fenomene analoage beneficiului, patronajului şi imunităţii se pot observa, firește, şi în viaţa internă a Bizanţului. Se ridică numai chestiunea : în ce măsură aceste fenomene s-au dezvoltat în condiţiile modificate ale provinciilor răsăritene ale Imperiului şi ce forme au îmbrăcat.

În Răsărit, termenul grecesc *charistikion* [χαριστικὴ *(δωρεά)* – n. trad.] corespundea semantic termenului latin *beneficium*, iar cuvântul grecesc *charistikarios* corespundea lui *beneficiarius*, adică cel căruia i se acorda un lot cu condiţia prestării serviciului militar. Dar în Bizanţ, în special începând cu secolul al X-lea, sistemul distribuirii de proprietăţi funciare drept *charistikia* se aplica de obicei mănăstirilor, acordate atât mirenilor, cât şi clericilor. Este posibil ca această particularitate a *beneficium*-ului (*charistikion*) bizantin să fie asociată cu epoca iconoclastă, când guvernul, în lupta sa cu monahismul, a recurs la secularizarea bunurilor funciare mănăstireşti, ceea ce i-a oferit împăratului o bogată sursă pentru cesiunea de proprietăţi funciare. Această împrejurare, după toată probabilitatea, este motivul pentru care sensul originar al cuvântului *charistikion*, cesiunea unei proprietăţi funciare în genere, nu specific mănăstireşti, s-a pierdut şi termenul *charistikion* a fost folosit în special pentru concesiunea unei mănăstiri. O mare autoritate în viaţa internă a Bizanţului, P.V. Bezobrazov, scria : „Trăsătura caracteristică a sistemului *charistikion*-ului era că proprietarul unei mănăstiri, oricine ar fi fost (împărat, episcop sau persoană privată), oferea o

mănăstire pe viaţă cuiva care lua ulterior numele *charistikarios*. *Charistikarios*-ului îi reveneau toate veniturile mănăstirii şi era obligat să-i întreţină pe monahi şi să aibă grijă de edificiile mănăstirii - într-un cuvânt, să se îngrijească de întreaga economie a mănăstirii. Este evident că surplusul de venituri îi aparţinea *charistikarios*-ului"[205] Un alt bizantinolog rus respectat, F. Uspenski, a declarat limpede că sistemul *charistikion*, în calitate de cutumă de a acorda mănăstiri şi proprietăţi funciare bisericeşti, era o instituţie care s-a dezvoltat în interiorul Bisericii şi care era în deplină armonie cu obiceiurile şi opiniile existente printre laici cu privire la dreptul de a dispune de proprietatea funciară[206]. Dacă aceste definiţii ale *charistikion*-ului, în special cea a lui Uspenski, sunt acceptate, trebuie să se afirme şi că toate legăturile cu trecutul roman erau pierdute ; această concluzie este incorectă. *Charistikion* este o reminiscenţă a instituţiei romane *precarium-beneficium*, care a primit un sens specific datorită condiţiilor particulare din jumătatea răsăriteană a Imperiului.

În epoca Imperiului Roman păgân exista proprietate funciară militară, a cărei trăsătură distinctivă era că terenul de la frontierele Imperiului era acordat ca proprietate ereditară, cu condiţia determinată ca posesorii să apere frontierele, această obligaţie transmiţându-se copiilor acestora. Începutul acestei măsuri este atribuit îndeobşte epocii lui Severus Alexander, adică prima jumătate a secolului al III-lea, când acesta a acordat loturile de la frontieră, cucerite de la duşman, soldaţilor de graniţă (*limitanei*) şi comandanţilor lor, cu condiţia ereditară de a presta serviciul militar şi de a nu înstrăina aceste loturi civililor. Deşi unii savanţi declară categoric că aceste loturi de frontieră (*agri limitanei*) nu au vreo legătură cu *beneficium* sau fieful (*feodum*) de mai târziu[207], mulţi eminenţi istorici, nu fără justificare, descoperă rădăcinile *beneficia* din Evul Mediu în sistemul distribuirii de proprietăţi funciare în Imperiul Roman păgân[208] O novelă a lui Teodosie al II-lea, emisă în prima jumătate a secolului al V-lea şi inclusă în Codul lui Iustinian din secolul al VI-lea, care a fost proclamat obligatoriu pentru ambele părţi ale Imperiului, apuseană şi răsăriteană, confirmă că serviciul militar al soldaţilor de frontieră sau miliţiilor de frontieră (*limitanei milites*) era condiţia necesară pentru posesiunea unui lot, atribuind cutuma vechilor edicte (*sicut antiquitus statutum est*)[209]

Începând cu secolul al VII-lea, sub ameninţarea invaziei perşilor, arabilor, avarilor, slavilor şi bulgarilor, care au reuşit adeseori să smulgă Imperiului provincii de frontieră importante şi prospere, guvernul a întărit organizarea militară pe întreg teritoriul Imperiului ; cu alte cuvinte, a aplicat provinciilor din interiorul ţării organizarea proprie frontierei din trecut. Dar numeroasele înfrângeri militare severe pe care Bizanţul le-a suferit între secolele al VII-lea şi al IX-lea, la care s-au adăugat tulburările interne ale epocii iconoclaste şi luptele pentru tron, au clătinat, în mod evident, bine orânduitul sistem al proprietăţii funciare militare ; marii latifundiari, aşa-numiţii „puternici" [δυνατοί - n. trad.] sau magnaţi, au profitat de această situaţie nouă şi au început să achiziţioneze în mod ilegal proprietăţile militare. Prin

205. P. Bezobrazov, *Byzantine Writer and Statesman, Michael Psellus*, I, 29 [în rusă].
206. F. Uspenski, „Opinions and Decrees of Constantinopolitan Local Councils of the Eleventh and Twelfth Centuries Concerning the Distribution of Church Possessions (*Kharistikaria*)", *Transactions of the Russian Archeological Institute at Constantinople*, V (1900), 5 [în rusă].
207. Vezi, de pildă, Fustel de Coulanges, *Les Origines du système féodal*, I-II, esp. 9.
208. Vezi C. Jireček, *Staat und Geselschaft im mittelalterlichen Serbien*, I, 40-41 ; Cf. P. Mutafčiev, *Vojnišky zemi i vojnici v Vizantija prez XIII-XIV v*, 34.
209. *Novellae Theodosii*, XXIV; în *Theodosiani libri XVI*, ed. T. Mommsen, P. Meyer, II, 63 ; *Codex Iustinianus*, XI, 60, 3.

urmare, când, în secolul al X-lea, împăraţii dinastiei macedonene au promulgat celebrele lor novele pentru a apăra interesele ţărănimii împotriva tendinţelor acaparatoare ale „puternicilor", aceştia acţionau concomitent şi în apărarea proprietăţii militare. Novelele lui Roman Lekapenos, Constantin Porfirogenetul, Roman al II-lea şi Nikephoros Phokas au vizat restaurarea statorniciei şi inviolabilităţii proprietăţilor militare, asigurându-se în principal că asemenea proprietăţi nu vor fi înstrăinate către cei care nu îndeplineau serviciul militar ; cu alte cuvinte, în esenţă, aceste novele reproduc prevederea novelei lui Teodosie al II-lea, citată mai sus, care a intrat în Codul lui Iustinian. F. Uspenski, care considera înrâurirea slavonă asupra Bizanţului unul dintre cele mai importante elemente ale vieţii sale interne, scria despre proprietăţile militare : „Dacă în secolul al X-lea se observă câteva semne ale comunităţii în organizarea proprietăţilor militare, aceasta nu indică, fireşte, o origine romană a acestei instituţii, ci una slavă, iar primele sale manifestări trebuie atribuite epocii aşezării slavilor în Asia Mică"[210]. Dar această ipoteză a reputatului istoric rus nu se poate demonstra. Sistemul proprietăţii militare a supravieţuit într-o oarecare măsură până la căderea Bizanţului ; cel puţin în actele legislative din secolele XI-XIV, reglementările împăraţilor din veacul al X-lea sunt tratate ca fiind încă în vigoare, deşi, în realitate, nu era întotdeauna aşa.

Vreme îndelungată, aşa cum arată dovezile fragmentare şi obscure, după câte s-ar părea, niciun termen specific nu a fost universal acceptat în Bizanţ pentru a desemna concesiunile imperiale, poate cu excepţia termenului *charistikion* ; acest termen nu a fost încă studiat din această perspectivă particulară, aşa încât folosirea lui este numai ipotetică, deşi foarte plauzibilă. Un termen specific care să desemneze concesiuni imperiale şi-a făcut apariţia în izvoarele bizantine ale secolului al XI-lea ; era un termen care fusese utilizat în trecut alternativ cu *charistikion*, dar care mai târziu a început să fie folosit în special cu sensul de concesiune imperială. Acest termen era *pronoia*.

Unii savanţi au derivat incorect acest termen de la cuvântul german *Frohne* (rentă feudală, slujbă obligatorie) ; de vreme ce l-au descoperit în documentele sârbeşti înainte să fi aflat de apariţia sa în izvoarele bizantine, aceştia au considerat chiar că sârbii l-au împrumutat când se aflau încă în vecinătatea goţilor[211]. Ei nu afirmă că *pronoia* este un cuvânt grecesc însemnând „prevedere, purtare de grijă", sensul creştin fiind de „providenţă". Fireşte că *pronoia*, după ce a primit accepţiunea specială de concesiune imperială, nu şi-a pierdut sensul originar, astfel încât într-o epocă mai târzie – care nu poate fi precizată exact – documentele bizantine conţin ambele înţelesuri ; în mod similar, în Occident, termenul feudal *beneficium* nu a reuşit să copleşească sensul originar al acestui cuvânt : „favoare, beneficiu".

Cel care solicita şi primea o mănăstire drept concesiune (*charistikion*) se angaja să se îngrijească de ea, adică, în greceşte, să aibă *pronoia* de ea. Prin urmare, cine primea o asemenea concesiune era numit uneori nu numai *charistikarios*, ci şi *pronoetes*, adică furnizor. În cursul vremii, însăşi proprietatea concesionată a început să fie numită *pronoia*. Potrivit lui F. Uspenski, în Bizanţ, *pronoia* „înseamnă o concesiune către clasa demnitarilor de loturi populate sau alte proprietăţi aducătoare de venituri, drept recompensă pentru

210. F. Uspenski, „On the History of Peasant Landownership in Byzantium", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXXV (1883), 326 [în rusă].

211. Vezi A. Maikov, „On Land Property in Old Serbia", *Chteniya of the Society of Russian History and Antiquities*, I (1860), 28-29 şi n. 1 [în rusă]. În 1902 L. Gumplowicz încă deriva *pronoia* de la germanul *Frohne*. Vezi C. Jireček, *Staat und Geselschaft*, I, 41, n. 5.

serviciul făcut şi cu condiţia de a îndeplini o anumită slujbă în contul acestei cesiuni"[212]. Este vizat îndeosebi serviciul militar. *Pronoia* nu era o proprietate ereditară deţinută necondiţionat; posesorul unei *pronoia* nu putea s-o vândă, s-o lase moştenire, nu putea să înstrăineze lotul acordat. Cu alte cuvinte, *pronoia* este identificată cu aceste loturi militare a căror origine merge până în epoca Imperiului Roman păgân. *Pronoia* a fost acordată fie de împăraţii înşişi, fie, în numele lor, de miniştrii acestora.

Cel mai devreme în secolul al X-lea, este atestată folosirea cuvântului *pronoia* cu sensul de cesiune a unui lot cu condiţia serviciului militar. Certitudinea documentară a atestării *pronoia* cu sensul specific nu o avem decât începând cu a doua jumătate a secolului al XI-lea. Această circumstanţă nu dovedeşte în niciun fel că acest sens al *pronoia* nu ar fi putut exista anterior. Publicarea ulterioară a documentelor timpurii şi o cercetare a izvoarelor publicate din această perspectivă particulară ar putea stabili sensul specific al *pronoia* pentru epoca anterioară secolului al XI-lea. În epoca Comnenilor, sistemul acordării de *pronoiai* era deja un fapt obişnuit. În relaţie cu expediţiile cruciate şi cu pătrunderea influenţei europene occidentale în Bizanţ, în special în timpul împăratului latinofil Manuel I (1143-1180), în mod efectiv, termenii feudalismului vest-european, deşi într-o formă grecească, şi-au făcut apariţia în Bizanţ – de pildă, *lizios*, care corespunde termenului latin medieval *ligius*, adică un vasal sau deţinătorul unui fief. Este interesant de remarcat că, atunci când participanţii la cruciada a IV-a, adică proprietarii funciari din Europa Occidentală, au început să se stabilească ei înşişi în teritoriile ocupate ale Imperiului Răsăritean, au aflat o situaţie funciară locală foarte similară celei din Apus şi uşor adaptabilă propriilor forme feudale. Într-un document de la începutul secolului al XIII-lea, concesiunile împăraţilor bizantini sunt numite fiefuri (*de toto feudo, quod et Manuel quondam defunctus Imperator dedit patri meo*)[213]. Un alt document din aceeaşi perioadă atestă că aceşti cuceritori occidentali au continuat să menţină populaţia cucerită în situaţia anterioară, pretinzând de la aceasta nimic mai mult decât ceea ce se obişnuia sub împăraţii greci (*debemus in suo statu tenere, nihil ab aliquo amplius exigentes, quam quod facere consueverant temporibus graecorum imperatorum*)[214]. Multă documentaţie pentru studierea relaţiilor feudale în teritoriul Bizanţului conţine aşa-numita *Cronică a Moreei* [*Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως* – n. trad.], o bogată sursă de informaţii pentru acest subiect. Instituţia *pronoia* a supravieţuit pe durata Evul Mediu până la căderea Imperiului.

Investigarea chestiunii *pronoia* în Bizanţ, în relaţie cu *charistikion* şi loturile militare, merită multă atenţie şi poate conduce la rezultate foarte interesante[215], nu numai pentru o mai bună şi mai corectă înţelegere a situaţiei funciare şi a vieţii interne a Imperiului, în general, ci şi pentru analogii instructive şi clarificatoare cu alte state, occidentale, slave şi islamice, inclusiv cu Imperiul otoman de mai târziu.

Termenul *pronoia* este folosit cu sensul său comun în documentele sârbeşti. În istoria Rusiei, *pronoia* este uneori comparată cu *kormlenie* (hrănire). Exista o cutumă în Vechea

212. F. Uspenski, „Significance of Byzantine and South-Slavonic Pronoia", *Collection of Articles on Slavonic Studies for the Twenty-Fifth Anniversary of the Scholarly and Professorial Activities of V.I. Lamanski*, I, 22, 29 [în rusă].
213. G.L.F. Tafel, G.M. Thomas, *Urkunden zur ältern Handels- und Staatsgeschichte*, I, 513.
214. G.L.F. Tafel, G.M. Thomas, *Urkunden zur ältern Handels- und Staatsgeschichte*, II, 57.
215. Pentru *pronoia*, vezi P. Mutafčiev, *Vojniški zemi i voljnici*, 37-61 [în bulgară]; G. Ostrogorsky, *Pronoia*, 1951 [în sârbă].

Rusie : nobililor ruşi le erau acordate oraşe sau provincii drept *kormlenie*, adesea ca recompensă pentru serviciul militar ; acestor nobili li se oferea posibilitatea de a se îmbogăţi prin *korm* (hrană), daruri şi taxe juridice şi administrative percepute de la populaţia locală. Dar instituţia rusă *kormlenie* nu era asociată cu posesiunea unui teritoriu şi semnifica numai administrarea unui oraş sau a unei provincii cu dreptul de a colecta venituri pentru profitul administratorului. Prin urmare, *pronoia* bizantină corespunde mai degrabă cu *pomestie* din statul moscovit, adică o proprietate deţinută temporar cu condiţia îndeplinirii serviciului militar, care a dobândit foarte repede un caracter ereditar.

Patronajul roman (*patrocinium*) sau *commendatio-mundium* din Europa Occidentală a fost, de asemenea, bine-cunoscut în Bizanţ. Codurile lui Teodosie şi Iustinian conţin un număr considerabil de decrete, începând cu secolul al IV-lea, în care patronajul (în codice este numit *patrocinium*) era foarte sever pedepsit pentru că oamenii săraci, care se aşezau sub protecţia (patronajul) vecinilor lor bogaţi şi puternici, doreau să scape astfel de obligaţiile faţă de stat, în special de sarcinile fiscale împovărătoare, ceea ce statul nu putea admite. În novelele lui Iustinian şi ale împăraţilor de mai târziu există un termen grecesc care corespunde latinescului *patrocinium* ; este *prostasia*, adică „a acţiona în numele cuiva, patronaj, protecţie", ceea ce era interzis sub orice formă. În pofida măsurilor prohibitive ale guvernului central, marii proprietari („puternicii") au continuat practica foarte profitabilă a patronajului sau *prostasia*, constituindu-se într-un fel de intermediari între stat şi populaţia contribuabilă, iar puterea imperială a fost incapabilă să remedieze acest rău. Novela promulgată de Roman Lekapenos în 922, care interzicea „puternicului" să achiziţioneze orice proprietate de la un sărac, menţionează *prostasia* – adică patronajul – printre alte mijloace ale celui bogat de a-l oprima pe cel sărac.

Instituţia imunităţii (*immunitas*) era, de asemenea, cunoscută în Bizanţ drept *exkouseia* sau *exkousseia* (ἐξκουσσεία), care, împreună cu verbul derivat (ἐξκουσσεύειν, ἐξκουσσεύεσθαι), este numai o formă grecească a latinescului *excusatio* (vb., *excusare*), cu o accepţiune similară. Savanţii care s-au interesat în particular de *exkouseia* au descoperit că cel mai timpuriu hrisov imperial (*chrysoboullon*) care acorda o *exkouseia* a fost emis abia la jumătatea secolului al XI-lea (1045) ; în consecinţă, nu au reuşit să vadă în această instituţie – care, potrivit hrisovului, era atât de îndepărtată de epoca romană – o reminiscenţă a imunităţii de odinioară şi, de aceea, au încercat să-i explice originea prin alte cauze. Savantul N. Suvorov a urmărit originea imunităţii bizantine – *exkouseia* – până la o cutumă apuseană, care a trecut în Bizanţ sub o formă germană. În opinia sa, „este imposibil de stabilit vreo legătură istorică între aceste imunităţi bizantine târzii şi imunităţile din dreptul roman. Chiar dacă presupunem că imunitatea germană are rădăcini romane, se afla deja sub formă francă atunci când a trecut în Bizanţ"[216] Un alt savant care a dedicat un studiu special chestiunii *exkouseia*, P. Iakovenko, nu a fost de acord cu această opinie ; el a crezut că această instituţie şi-a avut originea şi s-a dezvoltat independent în Bizanţ şi a refuzat să admită vreo legătură între *exkouseia* şi imunitatea romană, pentru motivul că există o puternică diferenţă între aceste două concepte. „Originea *exkouseia* trebuie căutată în dezordinile politice care s-au dezlănţuit în Bizanţ din cauza degenerării instituţiilor statale romane. Alături de acestea, o influenţă a exercitat şi confuzia dintre principiile de drept public şi cele de drept privat. În aceste cauze îşi are originea sâmburele *exkouseia* ; funcţionarilor de stat le era interzis

216. N. Suvorov, în *Vizantiyskiy vremennik*, XII (1906), 227-228 [în rusă].

accesul pe proprietăţile cesionate, iar beneficiarului unei imunităţi îi era, de asemenea, acordat dreptul de a încasa venituri de stat[217]

În documentele juridice romane, termenii latini *immunitas* şi *excusatio* sunt identici ca semnificaţie şi încercările unor eruditi juristi de a stabili o distincţie netă între aceştia nu au condus la rezultate decisive[218].

În codurile lui Teodosie şi Iustinian există reglementări severe împotriva scutirilor de taxe, care sunt numite *immunitates* sau sunt exprimate prin verbul *excusare*.

Documentele epocii bizantine conţin acordări de imunităţi-*exkouseiai*, beneficiare fiind în principal mănăstirile. Potrivit acestor documente, privilegiile acordate prin hrisoavele împăraţilor bizantini priveau, în principal, interdicţia funcţionarilor imperiali de a intra în localităţile beneficiare ale unui privilegiu, scutiri de taxe şi dreptul de jurisdicţie ; cu alte cuvinte, aceasta era adevărata imunitate medievală după model feudal apusean.

Se presupune îndeobşte că cel mai timpuriu hrisov (*chrysoboullon*) care acordă o *exkouseia* a fost promulgat la mijlocul secolului al XI-lea. Dar numai acest fapt nu poate fi o dovadă în sine că vreo *exkouseia* nu a fost acordată anterior, cu atât mai mult cu cât stilul şi expresiile hrisoavelor din secolele XI-XII, care se păstrează, indică faptul că ideea de *exkouseia* era, la acel moment, absolut comună, precisă şi bine-cunoscută, neimpunându-se vreo explicaţie. Aceasta nu este totul. Hrisoavele împăraţilor dinastiei macedonene, de la sfârşitul secolului al IX-lea şi din secolul al X-lea, acordate monahilor athoniţi au toate trăsăturile *exkouseia*. Un hrisov al lui Vasile I (867-886) îi protejează pe toţi cei care „au ales viaţa eremitică pe Muntele Athos" atât de comandanţii militari şi de funcţionarii imperiali, cât şi de persoanele particulare şi de ţărani, „astfel încât nimeni să nu-i tulbure pe acei monahi sau să intre în locurile tainice ale Muntelui Athos"[219]. Acest hrisov a fost confirmat de fiul lui Vasile I, împăratul Leon al VI-lea Filosoful (886-912). O altă confirmare a acestui hrisov de către împăraţii „care au domnit anterior" a fost făcută în prima jumătate a secolului al X-lea printr-un hrisov al lui Roman I Lekapenos (919-944)[220] În alte documente athonite de delimitare a terenurilor aflate în litigiu la Muntele Athos, din secolul al X-lea, există referiri la hrisoave din epoca preiconoclastă, care supravieţuiseră ; acestea erau hrisoavele din secolul al VII-lea şi de la începutul secolului al VIII-lea emise de Constantin al IV-lea (668-685), Iustinian al II-lea Rhinotmetos (685-695 ; 705-711), precum şi de prima restauratoare a cultului icoanelor, împărăteasa Irina (797-802), şi de fiul ei Constantin al VI-lea (780-797)[221]. Este imposibil, firesc, de precizat cu exactitate conţinutul acestor hrisoave ; însă pe baza disputei privind posesiunea de pământ de către monahii athoniţi se poate presupune că tratau şi despre imunităţi[222].

Edictul împăratului Iustinian al II-lea, promulgat în septembrie 668, care s-a păstrat într-o inscripţie, poate fi considerat un exemplu de imunitate-*exkouseia* dintr-o perioadă anterioară. Prin acest edict, Iustinian al II-lea acorda o salină în Tesalonic bisericii

217. P. Iakovenko, *On the History of Immunity in Byzantium*, 38, 48, 63 [în rusă].
218. P. Iakovenko, *On the History of Immunity in Byzantium*, 6 [în rusă] ; C. Uspenski, „Exkuseia--Immunity in the Byzantine Empire", *Vizantiyskiy vremennik*, XXIII (1923), 76 [în rusă].
219. P. Uspenski, *The Christian Orient*, III (1), 37, 295 [în rusă].
220. P. Uspenski, *The Christian Orient*, III (1), 45, 49, 298, 299 [în rusă].
221. P. Uspenski, *The Christian Orient*, III (1), 51 [în rusă].
222. C. Uspensky, „Exkuseia-Immunity in the Byzantine Empire", *Vizantiyskiy vremennik*, XXIII (1923), 99 [în rusă].

Sf. Dimitrie „pentru anii următori şi în vecii vecilor" ca proprietatea sa exclusivă, care era scutită de orice obligaţie anterioară. În edictul său, Iustinian exprimă limpede scopul acestei concesiuni : întregul profit de pe urma salinei trebuia să acopere cheltuielile iluminării bisericii, ale subzistenţei clerului său, ale întreţinerii necesare a edificiului şi ale tuturor celorlalte nevoi ale clerului[223]

Mănăstirile beneficiare ale unor privilegii, care sunt numite uneori „mănăstiri-principat"[224], s-au dezvoltat din perioada lui Iustinian cel Mare (527-565), iar aceste imunităţi mănăstireşti pot fi puse în relaţie cu diferite privilegii ale clerului creştin instituite în secolul al IV-lea de Constantin cel Mare şi succesorii săi[225]. Este adevărat că toate aceste observaţii fragmentare despre imunitate în Bizanţ privesc exclusiv viaţa mănăstirească. Dar multe hrisoave (*chrysoboulla*) timpurii au dispărut şi, de altminteri, chestiunea imunităţii bizantine a fost în genere puţin studiată, în special în istoria sa anterioară secolului al XI-lea. Chiar diferite izvoare bizantine publicate, precum istorii, cronici şi vieţi ale sfinţilor, nu au fost evaluate corespunzător din acest punct de vedere. Când se va realiza această lucrare pregătitoare, documentaţie importantă şi inedită va fi aproape cu certitudine disponibilă în chestiunea *ekouseia*-imunităţii laice în Bizanţ. S-ar putea conchide că *exkouseia* bizantină îşi are originile în imunitatea romană şi că este o parte a complexei moşteniri sociale pe care Imperiul creştin a primit-o de la Imperiul păgân[226].

Cercetarea ulterioară a *prostasia*-patronajului şi a *exkouseia*-imunităţii bizantine va fi extrem de importantă, atât pentru o mai bună înţelegere a vieţii interne a Imperiului bizantin, cât şi pentru istoria internă a statelor învecinate, musulmane, slave şi a Vechii Rusii în particular. Valoroasele studii despre feudalism în Vechea Rusie ale lui N. Pavlov-Silvanski, care a comparat patronajul apusean cu *zakladnicestvo* din Rusia şi imunitatea apuseană cu *boiar samosud* (dreptul de jurisdicţie din sânul nobilimii ruse), ar fi fost chiar mai valoroase dacă autorul nu s-ar fi limitat la analogii apusene, ci ar fi făcut uz şi de mărturiile bizantine.

Marea proprietate funciară, celebra *latifundia* romană, constituie de asemenea una dintre notele caracteristice ale structurii sociale a Imperiului bizantin. Puternicii magnaţi provinciali erau uneori atât de periculoşi pentru puterea centrală, încât aceasta era constrânsă să poarte o luptă înverşunată împotriva lor, adesea fără succes.

În această privinţă, epoca lui Iustinian cel Mare, care a luptat energic împotriva marilor proprietari, este extrem de interesantă. *Istoria secretă* a lui Procopius, precum şi *Novelele* lui Iustinian oferă cel mai interesant material despre acest subiect ; *Istoria secretă* este o scriere din secolul al VI-lea, părtinitoare şi unilaterală, reflectând în mod evident interesele şi ideile marilor proprietari, dar, dacă este folosită cum se cuvine, este un izvor extrem de valoros pentru istoria internă a Imperiului bizantin. Aceasta şi *Novelele* dezvăluie lupta împăratului împotriva aristocraţiei funciare, o luptă care a tulburat nu numai secolul al VI-lea, ci a continuat şi mai târziu. Una dintre novelele lui Iustinian, adresată proconsulului

223. A.A. Vasiliev, „An Edict of the Emperor Justinian II, September, 688", *Speculum*, XVIII (1943), 9.

224. Vezi C. Uspenski, *Outlines in the History of Byzantium*, 187, 190-191, 195 [în rusă].

225. Pentru detalii despre imunitatea mănăstirească, vezi C. Uspenski, „Exkuseia-Immunity in the Byzantine Empire", *Vizantiyskiy vremennik*, XXIII (1923), 99-117 [în rusă].

226. Uspenski a contestat acest punct de vedere ; acesta scria că „*exkouseia* nu se putea dezvolta din imunitate" ; C. Uspenski, „Exkuseia-Immunity in the Byzantine Empire", *Vizantiyskiy vremennik*, XXIII (1923), 115 [în rusă].

Capadociei, învinuieşte conduita neînfrânată a magnaţilor locali pentru situaţia disperată a statului şi a proprietăţii private ; aceasta conţine următoarele rânduri : „Ne-au parvenit veşti despre abuzuri atât de mari în provincii, încât îndreptarea lor ar putea fi făcută anevoie chiar şi de o persoană cu o înaltă autoritate. Suntem chiar ruşinaţi a vă spune cu câtă indecenţă administratorii proprietăţilor «moşierilor» se plimbă peste tot, înconjuraţi de gărzi personale, cum sunt urmaţi de mari mulţimi de oameni şi cum fură cu neruşinare orice". Apoi, după ce menţionează câteva lucruri despre proprietatea privată, novela continuă prin a spune că „proprietatea statului a trecut aproape în întregime în posesiune privată, pentru că a fost furată şi jefuită, inclusiv toate hergheliile de cai, şi nici măcar o singură persoană nu vorbea împotriva acestui fapt, pentru că toate gurile erau astupate cu aur"[227]. Din aceste declaraţii reiese că magnaţii capadocieni aveau deplină autoritate în provinciile lor, că susţineau chiar trupe proprii, oameni înarmaţi şi gărzi de corp şi că puneau stăpânire pe proprietăţi funciare atât private, cât şi aparţinând statului. Informaţii similare despre Egiptul din timpul lui Iustinian sunt cuprinse în papirusuri. Un membru al celebrei familii egiptene de moşieri a Apionilor poseda în secolul al VI-lea vaste proprietăţi funciare în diferite părţi ale Egiptului. Sate întregi erau parte a posesiunilor lui. Reşedinţa sa era cvasiregală. Avea secretari şi intendenţi, hangii pentru lucrători, propriii controlori şi colectori de impozite, propriul trezorier, poliţia sa şi chiar propriul serviciu poştal. Mulţi dintre aceşti magnaţi aveau închisori proprii şi întreţineau trupe proprii[228].

Împotriva acestor mari proprietari funciari Iustinian a purtat o luptă nemiloasă. Prin felurite mijloace, a vizat în mod conştient şi tenace distrugerea marii proprietăţi funciare. Totuşi, nu a reuşit deplin şi marea proprietate a rămas o trăsătură caracteristică nepieritoare a Imperiului în epocile ulterioare.

Inamic convins al marii proprietăţi funciare laice, Iustinian a încercat, în acelaşi timp, să protejeze şi să sporească proprietatea bisericească şi mănăstirească. Epoca lui Iustinian este cea mai importantă etapă în procesul formării marii proprietăţi funciare bisericeşti şi mănăstireşti în Imperiu, ceea ce, în relaţie cu *exkouseiai*-imunităţi, a dat naştere, ca şi cum ar fi fost centre feudale, mănăstirilor-principate sau mănăstirilor-fiefuri care, potrivit unui istoric, s-au substituit în Bizanţ ducatelor şi comitatelor din Europa Occidentală[229] Dar trăsătura distinctivă a unui stat feudal din Europa Occidentală este, întâi de toate, instabilitatea, slăbiciunea şi, uneori, dezintegrarea puterii centrale. Mănăstirile bizantine cu mari proprietăţi funciare, din punct de vedere feudal, erau create şi administrate de elemente antifeudale, pentru că stareţii (*hegoumenoi*) care conduceau mănăstirile deţineau putere deplină şi erau practic monarhi şi autocratori pe cuprinsul posesiunilor lor. Probabil că aceasta este una dintre particularităţile feudalismului bizantin.

În dezvoltarea proprietăţii bisericeşti şi mănăstireşti în Bizanţ, secolul al VII-lea prezintă mare însemnătate. După cucerirea de către arabi a Palestinei şi Egiptului, unde monahismul era deosebit de înfloritor, un număr considerabil de monahi au găsit refugiu în provinciile din interiorul Imperiului ; vechile mănăstiri erau înţesate de refugiaţi şi noi mănăstiri au fost construite. Prin urmare, a doua jumătate a secolului al VII-lea şi începutul celui următor pot

227. *Novella* 30, 5 ; ed. Schoell-Kroll, 228 ; ed. Zacharia von Lingenthal, I, 268.

228. H.I. Bell, „The Byzantine Servile State in Egypt", *Journal of Egyptian Archaeology*, IV (1917), 101-102 ; A.A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, I, 208. Pentru familia Apion şi proprietăţile sale, vezi : E.R. Hardy, *The Large Estates of Byzantine Egypt*.

229. C. Uspenski, *History of Byzantium*, 198 [în rusă].

fi privite cu îndreptăţire drept perioada în care proprietatea mănăstirească a atins apogeul. Din cauza multor privilegii, acest fapt a subminat finanţele statului şi, pentru că numeroşi tineri viguroşi intrau în mănăstiri, fiind astfel scutiţi de serviciul militar, puterea militară a Imperiului a fost măcinată. Statul nu se putea resemna cu această situaţie. Potrivit lui Vasilievski, „fără a ne expune pericolului de a greşi, se poate conchide că, înainte de debutul iconoclasmului, în ceea ce priveşte dimensiunea proprietăţii funciare, Biserica Orientală nu era în niciun caz inferioară Bisericii Occidentale. Regii franci începuseră de timpuriu să se plângă că trezoreria era epuizată şi că bogăţiile lor trecuseră în mâinile episcopilor şi clerului; către sfârşitul secolului al VII-lea, o treime din teritoriul statului franc aparţinea Bisericii. Credem că o situaţie similară exista şi în Bizanţul acelei epoci"[230].

Se poate presupune că împăraţii isaurieni, care sunt celebri în primul rând pentru politica lor iconoclastă, au purtat război nu numai contra icoanelor, ci şi împotriva proprietăţii mănăstireşti sau a feudalismului monahal[231]. În epoca iconoclastă, proprietăţile mănăstireşti au fost confiscate fără milă şi monahii înşişi, precum şi cei care trăiau pe lângă mănăstiri – adesea nu dintr-un motiv religios, ci pentru a fi scutiţi de diferite obligaţii faţă de stat – au fost readuşi la condiţia de laici şi siliţi astfel să-şi împlinească obligaţiile către stat.

Dar odată cu sfârşitul iconoclasmului şi urcarea pe tron a dinastiei Macedonenilor circumstanţele s-au schimbat. Numărul mănăstirilor a crescut din nou, iar suprafeţele de pământ care au intrat în posesiunea mănăstirilor au sporit chiar mai rapid. Procesul de feudalizare în domeniul bisericesc şi mănăstiresc, care fusese temporar stopat de către împăraţii isaurieni, a început din nou să se dezvolte într-o direcţie nedorită, câteodată periculoasă, pentru puterea centrală. Savantul francez Charles Diehl scria despre această epocă: „Uzurpările au continuat; puterea marii aristocraţii funciare a sporit continuu; feudalismul s-a dezvoltat necontenit. În secolul al IX-lea criza a avut un caracter deosebit de acut"[232].

În viaţa politică a Imperiului se poate stabili o analogie izbitoare între seniorii feudali din Europa Occidentală, duci (*duces*) şi conţi (*comites*), şi exarhii de la sfârşitul secolului al VI-lea, care, sub împăratul Mauricius (582-602), se aflau în fruntea celor două vaste unităţi teritoriale, exarhatele de Ravenna şi Cartagina sau Africa. Exarhii sau guvernatorii generali, întâi de toate ofiţeri militari, au concentrat progresiv în mâinile lor funcţiile administrative şi judiciare şi au avut cuvântul decisiv în administrarea chestiunilor bisericeşti din exarhat. Ori de câte ori exarhul ajungea la Roma, i se acorda o recepţie cvasiimperială. Protocolul intrării sale în Roma a devenit modelul pentru recepţia regilor franci sau a împăraţilor germani. De pildă, recepţia lui Carol cel Mare la Roma, în 774, a copiat-o pe

230. V. Vasilievski, „Materials for the Internal History of the Byzantine State", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCII (1879), 222; în *Works*, IV, 319-320 [în rusă].

231. Acest punct de vedere a fost subliniat îndeosebi de C. Uspenski, *History of Byzantium*, 213 [în rusă]; vezi şi N. Iorga, „Les Origines de l'iconoclasme", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924), 147-148; Iorga, *Histoire de la vie byzantine*, II, 32-43; Charles Diehl, G. Marçais, *Le Monde oriental, de 395 à 1081*, 263 şi, în special, n. 46. Această opinie este energic respinsă de G. Ostrogorsky, „Ueber die vermeintliche Reformtatigkeit der Isaurier", *Byzantinische Zeitschrift*, XXIX (1929-1930), 399, n. 2. *Cf.* G. Ostrogorsky, „Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages", *Cambridge Economic History of Europe*, I, 208-209.

232. Charles Diehl, *Byzance. Grandeur et décadence*, 167.

cea a exarhului şi a rămas normativă pentru toate recepţiile imperiale medievale la Roma[233]. Nu este surprinzător că, din când în când, exarhii ridicau steagul revoltei atât la Cartagina, cât şi la Ravenna şi formulau pretenţii la tronul imperial. La începutul secolului al VII-lea, o revoltă a exarhului african Heraclius a avut ca rezultat stabilirea unei noi dinastii în Bizanţ, în persoana fiului acestuia, numit şi el tot Heraclius.

Este relevant să subliniem faptul că acelaşi împărat Mauricius, sub care s-au întemeiat cele două exarhate cvasiindependente, a redactat un testament cu câţiva ani înainte de moartea sa, pe când era grav bolnav. Acest testament, după câte s-ar părea, nu a fost cunoscut în timpul vieţii sale ; a fost descoperit şi deschis mai târziu, sub Heraclius. Prin el, Mauricius şi-a divizat Imperiul între fiii săi : a atribuit Constantinopolul şi provinciile răsăritene fiului său celui mai mare ; Roma, Italia şi insulele – celui de-al doilea fiu ; restul Imperiului l-a distribuit celor mai tineri fii ai săi[234]. Acest testament nu a fost pus în aplicare din cauza revoluţiei din 602, când Mauricius a fost răsturnat de la putere ; dar este interesant ca încercare de diviziune tipic feudală, aşa cum s-a petrecut adesea în Occident în epoca Merovingienilor şi Carolingienilor, precum şi în Vechea Rusie, în aşa-numită „epocă a apanajelor"*

Procesul configurării unei noi organizări provinciale sau în *theme*, pentru a folosi termenul bizantin, poate furniza oarece documentaţie pentru analogii feudale. În secolul al VII-lea, în relaţie cu pericolele persan, arab, bulgar şi slav, s-a înfăptuit o reorganizare a administraţiei provinciale prin numirea în fruntea câtorva vaste teritorii a unor guvernatori generali militari, care au dobândit treptat completa superioritate faţă de autorităţile civile. Mai târziu, în secolele IX-X, aceşti guvernatori provinciali îşi transmiteau uneori puterea şi funcţiile în sânul propriilor familii, din generaţie în generaţie ; era ca şi cum ar fi devenit guvernatori ereditari în respectivele provincii, evitând astfel controlul direct al puterii imperiale[235] Situaţia lor era similară cu cea a conţilor şi ducilor ereditari din Apus.

Lupta aproape perpetuă de la frontiera răsăriteană a Asiei Mici contra arabilor a provocat apariţia aşa-numiţilor *akritai*. *Akrites* (pl. *akritai*) era numele acordat, în epoca bizantină, apărătorilor frontierelor extreme ale Imperiului ; derivă de la termenul grecesc *akra*, însemnând „graniţă". *Akritai* se bucurau uneori de o oarecare marjă de independenţă faţă de guvernul central şi sunt comparaţi – întru câtva îndreptăţit – cu marcgrafii (însemnând conducători ai mărcilor de frontieră) din Europa Apuseană şi cu cazacii din *ukraina*

233. Vezi L. Duchesne, *Liber Pontificalis*, I, 497 : *cum adclamationum earundemque laudium vocibus ipsum Francorum susceperunt regem, obviam illi eius sanctitas dirigens venerandas cruces id est signa, sicut nos est exarchum aut patritium suscipiendum, eum cum ingenti honore suscipi fecit* (Recepţia lui Carol cel Mare în timpul papei Adrian, 772-795). Vezi E. Eichmann, „Studien zur Geschichte der abendländischen Kaiserkrönung, II. Zur Topographie der Kaiserkrönung", *Historisches Jahrbuch*, XLV (1925), 24-25 ; E. Kantarowicz, „The King's Advent' and the Enigmatic Panels in the Doors of Santa Sabina", *The Art Bulletin*, XXVI (1944), 211 şi n. 23.

234. Theophylacti Simocattae, *Historiae*, VIII, 11, 7 ; ed. C. de Boor, 305-306.

* Epocă din istoria Rusiei medievale cuprinsă între prăbuşirea Rusiei kievene (1237/1240) şi apariţia statului rus centralizat (mijlocul veacului al XV-lea – primele decenii ale celui următor) (n. trad.).

235. Pentru câteva exemple luate din vieţile sfinţilor, vezi A. Rudakov, *Outlines in Byzantine Culture Based on Data from Greek Hagiography*, 201-202 [în rusă].

(însemnând, de asemenea, graniţă) din istoria Rusiei. În aceste districte de frontieră, unde războiul era starea normală de lucruri, iar securitatea lipsea, potrivit istoricului francez A. Rambaud, „te simţeai la mare distanţă de Imperiul bizantin, aflându-te nu în provinciile unui monarh luminat, ci în mijlocul anarhiei feudale din Apus"[236]. Istoricul englez J.B. Bury afirmă că lupta permanentă contra saracinilor (arabilor) în Orient a produs un nou tip de războinic, *kaballarios*, adică un călăreţ, cavaler (în germană *Ritter*), „a cărui inimă era incitată de aventuri şi care era obişnuit să acţioneze independent de ordinele împăratului sau superiorului militar. [...] În secolul al X-lea, mulţi dintre aceştia deţineau mari domenii şi semănau mai degrabă cu baronii feudali decât cu ofiţerii romani"[237] Celebrele familii din Asia Mică, Phokas, Skleros, Maleinos şi Philokales, cu care Vasile al II-lea (976-1025) s-a luptat cu înverşunare şi neîntrerupt, sunt reprezentantele marilor proprietari din Asia Mică ce, din cauza vastelor lor proprietăţi funciare, nu erau numai o anomalie socială în Imperiu, ci şi un serios pericol politic pentru dinastia conducătoare, pentru că puteau grupa în jurul lor propriile forţe militare. Un om care primea o *pronoia* cu condiţia serviciului militar avea dreptul sau, probabil, chiar obligaţia de a susţine un corp de armată pe care, dacă împrejurările o permiteau, îl putea aduce la o dimensiune considerabilă. Celebrele novele ale împăraţilor dinastiei macedonene în apărarea micii proprietăţi subliniază încă o dată cât de ameninţătoare era marea proprietate din punctul de vedere al statului.

Perioada agitată a secolului al XI-lea a fost caracterizată de o luptă între marii proprietari din Asia Mică, ce se bizuiau pe forţele lor militare, şi guvernul central. Rezultatul a fost că, în 1081, un reprezentant al moşierimii, Alexios Comnenul, a pus stăpânire pe tron şi a fondat o dinastie de lungă durată (1081-1185). Dar Alexios a fost obligat să recunoască Trapezuntul ca stat cvasiindependent şi, în timpul domniei sale, a luat măsuri severe împotriva marilor proprietari laici şi ecleziastici. O puternică reacţie împotriva marilor proprietari funciari s-a petrecut în timpul ultimului împărat din dinastia Comnenilor, Andronic I (1182-1185). Fostul sistem a triumfat din nou în timpul dinastiei Angelilor (1185-1204).

Odată cu epoca cruciadelor au apărut cruciaţii occidentali şi alţi apuseni. La început au traversat numai teritoriul Imperiului; apoi, în special datorită politicii latinofile a lui Manuel I, s-au aşezat masiv şi au pătruns în toate ramurile vieţii sociale şi economice a Bizanţului. În fine, după cruciada a IV-a au ocupat cea mai mare parte a Imperiului bizantin. În acest timp, procesul de feudalizare din Bizanţ dobândise forma sa definitivă şi occidentalii nu au găsit nimic nou pentru ei în condiţiile generale din Imperiu.

Un volum de documente foarte interesante pentru cercetarea feudalismului în statele latine întemeiate în Răsărit, în epoca cruciadelor, se găseşte în codurile compilate acolo. Primul loc aparţine aşa-numitelor *Les Assises de Jérusalem* sau *Scrisori de la Sfântul Mormânt* (*Lettres du Sépulcre*) care, potrivit tradiţiei ierusalimitene târzii, erau atribuite primului suveran al Ierusalimului, Godefroy. Făcând abstracţie de complicata şi discutabila chestiune a diferitelor versiuni ale *Assises* şi de toată discuţia despre relaţia dintre codul original şi *Les Assises de Jérusalem* mai târzii, oricare ar fi originea acestora, reprezentau exclusiv dreptul secolului al XIII-lea şi „legile Ierusalimului erau bazate pe cutumele feudale ale Europei secolului al XI-lea, aduse în Răsărit de participanţii la prima cruciadă"[238]

236. A. Rambaud, *Études sur l'histoire byzantine*, 73.
237. J.B. Bury, *Romances of Chivalry*, 17-18.
238. J.L. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem 1000 to 1291*, 97.

Les Assises au o importanţă fundamentală, atât pentru o mai bună înţelegere a relaţiilor feudale din Răsăritul creştin, în legătură cu condiţiile locale, cât şi pentru chestiunea feudalismului în general. Un istoric francez care a dedicat un studiu special instituţiilor Regatului Ierusalimului, Gaston Dodu, scria: „*Les Assises de la Haute Cour* [aceasta era secţiunea din *Les Assises* care trata despre relaţiile dintre principii latini şi vasalii lor] reprezintă cea mai veche şi mai pură expresie a feudalismului francez" compilatorii textelor care au supravieţuit „au scris un tratat complet despre proprietăţile feudale superior tuturor celor transmise nouă despre acest subiect de Evul Mediu". Trebuie să se recurgă la *Les Assises* „pentru cercetarea adevăratului caracter al feudalismului"[239]. Foarte recent, un istoric american care a scris o monografie importantă despre monarhia feudală din Regatul latin al Ierusalimului, John L. La Monte, a subliniat aceeaşi idee: „*Les Assises de la Haute Cour* sunt, esenţialmente, dreptul feudal francez şi sistemul feudal al Ierusalimului, dacă sistemul feudal este considerat a însemna numai relaţiile dintre nobilimea deţinătoare de mari proprietăţi funciare, era feudalismul occidental genuin pe care cruciaţii îl aduseseră din patriile lor occidentale. Odată întemeiat, acesta s-a menţinut. Forţele care afectau feudalismul în Apus au avut un efect redus asupra Răsăritului, mai puţin dinamic. Există ceva adevăr în vechea aserţiune că în sistemul feudal al Ierusalimului găsim un sistem feudal aproape ideal. Instituţiile apusene ale secolelor XI-XII sunt transplantate într-un sol semivirgin şi se conservă într-o epocă mai târzie, când Occidentul însuşi le abandonase în bună măsură"[240]. Astfel, aproape neaşteptat, Răsăritul creştin a pus la dispoziţia savanţilor un cod de drept feudal transpus într-un sistem precis, în condiţiile căruia Europa Occidentală a trăit vreme îndelungată.

După cruciada a IV-a, *Les Assises de Jérusalem* au fost introduse în Moreea, care fusese cucerită de cruciaţi, şi în alte state latine întemeiate pe atunci atât pe teritoriul bizantin, cât şi în insula Cipru; pentru această ultimă insulă, *Les Assises* au fost traduse în greceşte. *Les Assises d'Antioche*, care ne oferă o bună idee despre legile acestui principat latin din Răsărit, pot sluji drept excelent complement la *Les Assises de Jérusalem*. Textul original al *Les Assises d'Antioche* s-a pierdut, dar a supravieţuit traducerea lor armeană şi, în secolul al XIX-lea, aceasta a fost tradusă în franceza modernă. Astfel, aceste coduri franco-răsăritene prezintă mare însemnătate atât pentru istoria feudalismul vest-european, cât şi pentru cel latin şi greco-bizantin oriental şi chiar pentru anumite secţiuni ale dreptului otoman.

Cercetarea feudalismului în Bizanţ se află abia la început. În 1879, istoricul rus V. Vasilievski, în legătură cu investigaţia sa despre *pronoia*, a făcut observaţia că numai în epoca Comnenilor şi Angelilor putem constata în Bizanţ „un adevărat embrion al unei ordini feudale, deşi nu sistemul dezvoltat"[241]. Este adevărat că Vasilievski nu a întreprins vreo investigaţie specială asupra feudalismului bizantin. Nici măcar nu-şi putea imagina că procesele feudale ar fi putut exista în Bizanţ înainte de sfârşitul secolului al XI-lea, când Comnenii au urcat pe tron. Fireşte, bine organizata ierarhie feudală care în societatea feudală occidentală crea lungi şiruri de suzerani, vasali şi sub-vasali nu s-a format vreodată în Bizanţ. Însă, aşa cum remarca îndreptăţit Ch. Diehl, „în Imperiul bizantin, existenţa acestei aristocraţii provinciale

239. Gaston Dodu, *Histoire des institutions monarchiques... 1099-1291*, 36, 59.

240. J.L. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom*, xx; *Feudal Institutions as Revealed in Assizes of Romania*, trans. by P.W. Topping, 1949.

241. V. Vasilievski, „Materials for the Internal History Byzantine State", *Journal of the Ministry of of the Public Instruction*, CCII (1879), 415 [în rusă].

puternice a avut aceleaşi consecinţe ca şi în statele Evului Mediu occidental ; mai cu seamă ori de câte ori puterea centrală devenea mai şubredă, era o sursă teribilă de tulburări şi disoluţie"[242].

Aşa-numitele procese de feudalizare în aspectele lor sociale, politice şi economice pot fi observate în Bizanţ pe durata întregului curs al istoriei sale.

242. Ch. Diehl, *Byzance. Grandeur et décadence*, 178.

Capitolul IX

Căderea Bizanţului

Politica externă a Paleologilor

„Constantinopolul, acropola universului, capitala imperială a romanilor, care, prin voia lui Dumnezeu, se afla sub puterea latinilor, a revenit sub puterea romanilor – aceasta li s-a acordat din voia lui Dumnezeu prin mijlocirea noastră." Citim aceste cuvinte în autobiografia lui Mihail Paleologul, primul împărat al Imperiului bizantin restaurat[1]

Situaţia generală a Imperiului

Întinderea teritorială a Imperiului lui Mihail era mult mai redusă decât cea a Bizanţului în epocile Comnenilor şi Angelilor, în special după prima cruciadă. În 1261, Imperiul cuprindea colţul nord-vestic al Asiei Minor, cea mai mare parte a Traciei şi Macedoniei, Tesalonicul şi mai multe insule în partea nordică a Mării Egee (Arhipelag). Prin urmare, Bosforul şi Hellespontul, aceste căi navigabile extrem de importante din punct de vedere strategic şi comercial, aparţineau Imperiului restaurat. Despotatul Epirului se afla sub suzeranitatea Imperiului* Chiar la începutul domniei sale, Mihail a primit drept răscumpărare pentru prinţul Achaiei, Guillaume de Villehardouin, capturat de greci în bătălia de la Castoria, trei puternice fortăreţe france în Peloponez: Monembasia, situată pe litoralul oriental, marea stâncă ridicându-se din apele mării în apropiere de anticul Epidaurus Limera, „ce nu este doar unul dintre cele mai pitoreşti locuri din Peloponez, ci poartă amintirea splendidă a independenţei eroice care-l îndreptăţeşte la primele locuri în lista fortăreţelor lumii"[2]; bine-cunoscutul castel fortificat de la Mistra şi Maïna, alt castel ridicat de franci în munţii Taygetos pentru a le inspira teamă slavilor care trăiau acolo. Aceste trei fortăreţe au devenit baze strategice, din care trupele bizantine luptau cu succes împotriva ducilor franci.

---

1. Imp. Michaelis Palaeologi, „De vita sua opusculum", par. viii, în *Christianskoe Čtenie*, II (1885), 535 (text grecesc), 556 (trad. rusă); tradus în franceză de C. Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire Byzantin (1261-1282)*, 172.
   Pentru istoria despotatului Epirului, vezi: Donald M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford, Blackwell, 1957; Donald M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479 A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1984 (n. trad.).
2. W. Miller, *Essays on the Latin Orient*, 231.

Dar rămăşiţele fostului mare Imperiu erau ameninţate din toate părţile de popoare puternice politic şi economic : turcii ameninţau dinspre Asia Mică, sârbii şi bulgarii din nord, veneţienii ocupaseră câteva insule din arhipelag, genovezii câteva puncte din Marea Neagră, iar cavalerii latini Peloponesul şi o parte a Greciei centrale. Mihail Paleologul nu a reuşit nici măcar să unifice toate centrele greceşti. Imperiul de Trapezunt a continuat să trăiască o existenţă separată şi independentă ; posesiunile bizantine din Crimeea - *thema* Cherson (Korsun) şi regiunea învecinată, desemnate adesea drept „klimata gotică" - se aflau în stăpânirea împăraţilor de Trapezunt şi le plăteau tribut. Despotatul Epirului era doar într-o oarecare măsură dependent de Imperiul bizantin restaurat al lui Mihail. Sub Mihail Paleologul, Imperiul a atins cea mai vastă întindere teritorială din ultima perioadă a existenţei sale, dar aceste limite n-au fost prezervate decât pe durata domniei lui, astfel încât, „în această privinţă, Mihail Paleologul a fost primul şi ultimul împărat puternic al Bizanţului restaurat"[3]. Imperiul primului Paleolog se asemăna, potrivit bizantinistului francez Diehl, „unui trup plăpând, vlăguit, vrednic de milă, pe care se sprijinea un cap enorm - Constantinopolul"[4].

Capitala, care nu se refăcuse niciodată după jaful din 1204, a trecut în mâinile lui Mihail într-o stare de decadenţă şi ruină* ; cele mai frumoase şi mai bogate edificii arătau de parcă ar fi fost jefuite recent, bisericile fuseseră despuiate de ornamentele lor preţioase, palatul

3. T. Florinski, *The Southern Slavs and Byzantium in the Second Quarter of the Fourteenth Century*, I, 23 [în rusă]. [Despre domnia restauratorului Imperiului Bizantin, vezi şi : Deno John Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282 : A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1959 (traducere în greaca modernă : *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος καὶ ἡ Δύσις, 1252-1282 : μελέτη ἐπὶ τῶν Βυζάντινο-Λατινικῶν σχέσεων*, Athēnai, Ekd. A. Karavia, 1969) ; G. Czebe, „Studien zum Hochverratsprozesse des M. Paläologos im Jahr 1252", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, VIII (1931), 59-98 ; D. Geanakoplos, „Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration : The Battle of Pelagonia - 1259", *Dumbarton Oaks Papers*, VII (1953); 99-141 ; D. Geanakoplos, „Michael VIII Palaeologus and the Union of Lyons (1274)", *Harvard Theological Review*, XLVI (1953), 79-89 ; D. Geanakoplos, „The Nicene Revolution of 1258 and the Usurpation of Michael VIII Palaeologos", *Traditio*, IX (1953), 420-430 ; L. Burgmann, P. Magdalino, „Michael VIII on Maladministration : An Unpublished Novel of the Early Palaiologan Period", *Fontes minores*, VI (1984), 377-390 ; Albert Failler, „La proclamation impériale de Michael VIII et d'Andronic II", *Revue des Études Byzantines*, XLIV (1986), 237-251 ; Malgorzata Dabrowska, „L'attitude pro-byzantine de Saint Louis : les opinions des sources françaises concernant cette question", *Byzantinoslavica*, L (1989), 11-23 ; Alice-Mary Talbot, „Empress Theodora Palaiologina, Wife of Michael VIII", *Dumbarton Oaks Papers*, XLVI (*Homo Byzantinus : Papers in Honor of Alexander Kazhdan*), 1992, 295-303 - n. trad.]

4. Diehl, *L'Empire byzantin sous les Paléologues. Études byzantines*, 220.

* Pentru recucerirea Constantinopolului (1261), vezi şi : Deno J. Geanakoplos, „The Byzantine Recovery of Constantinople from the Latins in 1261 A Chrysobull of Michael VIII Palaeologus in favor of Hagia Sophia", în *Continuity and Discontinuity in Church History Essays Presented to George Huntston Williams on the Occasion of His 65th Birthday*, ed. by F. Forrester Church şi Timothy George (Studies in the History of Christian Thought, 19), Leiden, Brill, 1979, 104-117 ; Ruth J. Macrides, „The New Constantine and the New Constantinople - 1261", *Byzantine and Modern Greek Studies*, VI (1980), 13-41 ; Alice-Mary Talbot, „The Restoration of Constantinople under Michael VIII", *Dumbarton Oaks Papers*, XLVII (1993), 243-261 (n. trad.).

Blacherne, care, din vremea Comnenilor, devenise reşedinţă imperială şi îi uluise pe străini cu decoraţiile bogate şi mozaicurile sale, era complet devastat ; în interior era, a afirmat un grec contemporan, „plin de fum şi abur de cărbune italian"[5] de la banchetele împăraţilor latini, fiind, prin urmare, de nelocuit.

Deşi Imperiul bizantin al Paleologilor a continuat să se numere printre principalele focare de civilizaţie, Constantinopolul a încetat să mai fie unul dintre centrele politicii europene. „După restaurarea de către Paleologi, Imperiul a deţinut însemnătatea aproape exclusiv locală a unui regat naţional medieval grec, care, în fond, era continuarea Imperiului de Niceea, deşi se instalase la Blacherne şi se drapa în formele caduce ale fostului Imperiu bizantin."[6] În jurul acestui organism îmbătrânit, popoare mai tinere creşteau şi se fortificau, în special sârbii din secolul al XIV-lea sub Ştefan Dušan şi turcii otomani. Republicile comerciale italiene întreprinzătoare, Genova şi Veneţia, cu deosebire prima, au obţinut controlul întregului comerţ al Imperiului, care a devenit complet dependent financiar şi economic de acestea. Singura întrebare era care dintre aceste popoare va pune capăt Imperiului creştinilor răsăriteni, va cuceri Constantinopolul şi va obţine hegemonia în Peninsula Balcanică. Istoria secolului al XIV-lea va rezolva această chestiune în favoarea turcilor.

Dacă în sfera vieţii politice internaţionale Bizanţul sub Paleologi a jucat un rol secundar, viaţa sa internă a fost de mare însemnătate. În epoca Paleologilor se poate remarca faptul interesant al renaşterii patriotismului în sânul poporului grec, însoţit de o întoarcere la gloriile Greciei antice. Bunăoară, oficial, împăraţii continuau să poarte titlul obişnuit de „basileu şi autocrator al romanilor", dar câţiva oameni proeminenţi ai epocii au încercat să-l convingă pe basileu să adopte noul titlu de „împărat al elenilor". Fostul Imperiu vast şi multinaţional s-a transformat într-un stat modest în limitele sale teritoriale şi grec în structură. În manifestarea patriotismului elenic în secolele XIV-XV şi în entuziasmul profund pentru gloriosul trecut elenic se poate vedea, nu fără temei, unul dintre elementele care, în secolul al XIX-lea, a contribuit la regenerarea Greciei moderne. De altfel, epoca Paleologilor, când în Imperiu elementele orientale şi occidentale s-au îngemănat minunat, a fost marcată de o înflorire a vieţii intelectuale şi artistice care, având în vedere gravele frământări externe şi interne, pare la prima vedere surprinzătoare. Bizanţul a produs în această epocă un mare număr de savanţi şi oameni cultivaţi, scriitori, uneori înzestraţi cu un talent foarte original, în cele mai diverse domenii ale cunoaşterii. Monumente de artă precum mozaicurile din moscheea Kariye Djami (Kariye Camii, biserica bizantină Chora), din Mistra peloponesiacă, şi bisericile din Athos permit aprecierea importanţei creaţiei artistice sub Paleologi. Această înflorire artistică a fost adesea comparată cu pre-Renaşterea artistică din Europa Occidentală, deci cu perioada timpurie a umanismului italian. Aceste fenomene din domeniul literaturii şi artei şi cele mai importante probleme care le sunt asociate în lucrările multor savanţi ai secolelor XIX-XX vor fi tratate mai jos într-o secţiune dedicată culturii bizantine din epoca Paleologilor.

Epocii Paleologilor aparţin cele mai puţin investigate probleme ale istoriei bizantine. Cauza rezidă în extraordinara complexitate a istoriei epocii, atât în ceea ce priveşte politica externă, cât mai ales afacerile interne, pe de o parte, iar pe de altă parte, în abundenţa şi

5. Georgii Pachymeris, *De Michaele Palaeologo*, II, 31 ; ed. Bonn, ed. I, 161.
6. B.A. Pančenko, „The Latin Constantinople and Pope Innocent III", *The Annals of the Historical-Philological Society at the University of Novorossiya*, XXI (1914), 1 [în rusă].

varietatea izvoarelor, dintre care multe n-au fost încă publicate, păstrându-se în colecţiile de manuscrise ale bibliotecilor occidentale şi orientale. Nu există încă o monografie completă care să acopere toate aspectele guvernării asupra oricăruia dintre Paleologi, studiile existente netratând decât o latură a activităţii lor. Cu o singură excepţie. În 1926 a apărut monografia despre Mihail Paleologul a lui C. Chapman, scurtă şi superficială, dar cu caracter general[7].

Dinastia Paleologilor descindea dintr-o familie grecească bine-cunoscută care, începând cu primii Comneni, a dat Bizanţului mulţi oameni energici şi înzestraţi, mai ales în domeniul militar. S-a înrudit, în decursul timpului, cu familiile imperiale Comnenos, Ducas, Angelos; în virtutea acestei înrudiri, primii Paleologi, Mihail al VIII-lea întotdeauna, Andronic al II-lea şi Mihail al IX-lea, co-împăratul şi fiul său, cel mai adesea şi poate uneori Andronic al III-lea, au semnat cu cele patru patronime – de pildă, Mihail Ducas Angelos Comnenos Paleolog. Mai târziu, împăraţii au semnat doar „Paleolog"[8].

Dinastia Paleologilor a ocupat tronul bizantin pentru 192 de ani (1261-1453), cea mai lungă dinastie din întreaga istorie bizantină[9] Primul Paleolog care a urcat pe tronul zdruncinatului şi mult restrânsului teritorial Imperiu răsăritean, Mihail al VIII-lea (1261-1282), viclean, crud, dar diplomat abil şi de talent, a reuşit să salveze Imperiul de teribilul pericol ce-l ameninţa din Apus, adică de Regatul celor două Sicilii, şi i-a transmis tronul fiului său, Andronic al II-lea cel Bătrân (1282-1328)*, „a cărui natură îl destina să devină profesor de teologie, dar care printr-un accident a ajuns împărat bizantin"[10]. Andronic s-a căsătorit de două ori. Prima sa soţie, Ana, era o fiică a regelui maghiar Ştefan al V-lea; a doua, Iolanda (Violanta)-Irina, soră a marchizului de Montferrat din Italia septentrională, după moartea

7. C. Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire Byzantin (1261-1282)*, Paris, 1926. Vezi şi F. Uspenski, *History of the Byzantine Empire*, III, 607-656 [în rusă].
8. P. Iakovenko, *Studies in the Domain of Byzantine Charters : The Charters of the New Monastery in the Island of Chios*, 79-80 [în rusă]. Vezi şi A. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, München, 1920, 26 (Andronic al II-lea cu două patronime) şi planşa III (Andronic al II-lea Paleologul). V. Laurent, „La Généalogie des premiers Paléologues", *Byzantion*, VIII (1933), 125-149. *Stemma* primilor Paleologi (secolele XI-XII), sfârşind cu Mihail al VIII-lea şi fraţii săi, p. 146; o uşoară simplificare a *stemmei*, pp. 148-149. Vezi o genealogie nedemnă de încredere a Paleologilor de Tedor Spandugino († după 1538), în C. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, IX, v, 175.
9. Dinastia macedoneană, cea mai apropiată ca durată de cea a Paleologilor, a domnit 189 ani.
* Din bibliografia referitoare la domnia frământată a lui Andronic al II-lea menţionăm : Angeliki Evangelos Laiou, *Constantinople and the Latins : The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328* (Harvard Historical Studies, 88), Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1972; Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση-Οικονομία* (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 36), Θεσσαλονίκη, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, 2004; Επισκόπος Ελαίας Θεοδώρητος, *Ο Αυτοκράτωρ Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος και Μονεμβασία, Βασιλική και Ιερά Καστροπολιτεία*, Αθήνα-Καλαμάτα, Εκδ. 'Ελυτρον, 2005, şi studiile : E. Voordeckers, „À propos de la renonciation au trône d'Andronic II Paléologue en 1330", *Revue des Études Byzantines*, XXVI (1968), 185-188; J. Gill, „Emperor Andronicus II and the Patriarch Athanasius I", *Βυζαντινά*, II (1970), 13-19; J. Bompaire, L. Mavromatis, „La querelle des deux Andronic et la Mont Athos en 1322", *Revue des Études Byzantines*, XXXII (1974), 187-198 (n. trad.).
10. W. Miller, *The Catalans at Athens*, 4. Vezi şi Miller, *The Latins in the Levant*, 176.

fratelui său, a devenit moştenitoarea margrafiatului. În imposibilitate de a accepta marchizatul, în calitatea sa de împărătească a Bizanţului, l-a trimis acolo pe unul dintre fiii săi, care a fondat la Montferrat dinastia Paleologilor, ce s-a stins abia în prima jumătate a secolului al XVI-lea[11].

În 1295, Andronic l-a încoronat cu diadema imperială pe Mihail, cel mai vârstnic fiu al său din prima căsătorie. Mihail a murit în 1320, înaintea tatălui său, şi este menţionat în lucrările istorice ca asociat la tronul tatălui său cu numele Mihail al IX-lea. S-au angajat negocieri în vederea căsătoriei lui Mihail cu Catherine de Courtenay, fiica împăratului titular al Romaniei (fostul Imperiu latin); papa a fost foarte interesat de acest proiect[12], dar, în cele din urmă, Mihail s-a căsătorit cu o prinţesă armeană, Xenia-Maria.

Fiul lui Mihail al IX-lea şi nepotul lui Andronic al II-lea, tânărul Andronic, a fost pentru mulţi ani, în timpul vieţii părintelui său, preferatul bunicului. Dar Andronic era frivol şi dedat aventurilor amoroase, iar una dintre aceste aventuri s-a sfârşit cu moartea accidentală a fratelui său, care a avut drept consecinţă moartea prematură a tatălui, Mihail al IX-lea, ceea ce a schimbat complet atitudinea bunicului său. Un război civil s-a declanşat între bunic şi nepot. Împotriva lui Andronic cel Bătrân s-a constituit un puternic partid de opoziţie, al cărui spirit conducător a fost [Ioan – n. trad.] Cantacuzino, devenit celebru mai târziu. Războiul civil s-a încheiat în avantajul lui Andronic cel Tânăr*, care, în 1328, a cucerit pe neaşteptate Constantinopolul şi l-a silit pe Andronic cel Bătrân să abdice. Împăratul depus, a cărui lungă domnie fusese o nouă perioadă de decădere pentru Bizanţ, şi-a sfârşit zilele (în 1332) ca monah.

În fruntea guvernării lui Andronic cel Tânăr (1328-1341) s-a aflat liderul principal al rebeliunii sale, Ioan Cantacuzino, în ale cărui mâini au trecut administraţia internă şi afacerile externe ale Imperiului. Noul împărat, complăcându-se, ca şi în trecut, în distracţii şi partide de vânătoare, nu simţea vreo vocaţie pentru a se dedica afacerilor de stat, dar a luat parte personal la numeroasele războaie purtate în timpul domniei sale. Cantacuzino nu era satisfăcut cu influenţa extraordinară pe care o obţinuse, pentru că râvnea la tronul imperial sau, cel puţin, la o regenţă omnipotentă. Această idee l-a dominat în timpul celor 13 ani ai guvernării lui Andronic şi a fost forţa care l-a motivat în toată activitatea sa. Mama lui Andronic, văduva Xenia-Maria, şi a doua sa soţie, Ana de Savoia[13], o prinţesă apuseană,

---

11. Violanta-Irina a murit în 1317. Vezi F. Cognasso, „Una crisobolla di Michele IX Paleologo per Teodoro I di Monferrato", *Studi bizantini*, II (1927), 43.
12. Referitor la acest proiect, vezi G.I. Brătianu, „Notes sur le projet de mariage entre l'empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtenay (1288-1295)", *Revue historique du Sud-Est européen*, I (1924), 59-63; C. Marinescu, „Tentatives de mariage de deux fils d'Andronic II Paléologue avec des princesses latines", *Revue historique du Sud-Est européen*, I (1924), 139-140.

* Pentru domnia reformatoare a lui Andronic al III-lea, vezi şi: Ursula Victoria Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos, Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341*, Amsterdam, A.M. Hakkert, 1965; Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261–1453*, London, 1972, 159-192; C. Kyrris, „Continuity and Differentiation in the Régime Established by Andronicus III after His Victory of 23/24.V.1328", *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, XLIII (1977-1978) 278-328 (n. trad.).

13. Andronic al III-lea nu a avut urmaşi din prima căsătorie cu prinţesa germană Irina. Căsătoria a fost sterilă.

erau amândouă ostile influenţei exclusive a lui Cantacuzino. Graţie diferitelor intrigi, acesta a reuşit să-şi menţină situaţia până la moartea lui Andronic.

La moartea lui Andronic al III-lea (1341), noul împărat, Ioan al V-lea, fiul său primul născut, abia dacă avea 11 ani (1341-1391)* Un lung război civil**, în care Ioan Cantacuzino a jucat rolul principal, s-a declanşat pentru tronul împăratului-copil. Împotriva lui Cantacuzino s-a format un partid puternic, compus din văduva defunctului împărat, Ana de Savoia, care fusese proclamată regentă, partizanul acesteia şi fostul favorit al lui Cantacuzino, ambiţiosul şi puternicul Alexios Apokaukos, patriarhul [Ioan al XIV-lea Kalekas – n. trad.] şi alţii. Trăsătura caracteristică a războiului civil din secolul al XIV-lea a fost participarea, de o parte şi de alta, a popoarelor străine care urmăreau să-şi atingă propriile obiective politice – sârbii, bulgarii şi, mai cu seamă, turcii selgiucizi şi cei otomani. La câteva luni după moartea lui Andronic al III-lea, în unul dintre oraşele Traciei, Cantacuzino s-a autoproclamat împărat (Ioan al VI-lea)*** Curând

---

* Din bogata bibliografie a domniei epigonului Ioan al V-lea semnalăm : Radivoj Radić, *Vreme Jovana V Paleologa : 1332-1391*, urednik Božidar Ferjančić, Posebna izdanja (Vizantološki institut Srpska Akademija Nauka i Umetnosti), Beograd, SANU, 1993, şi studiile : H. Hunger, „Kaiser Johannes V. Palaiologos und der Heilige Berg", *Byzantinische Zeitschrift*, XLV (1952), 1, 357-379 ; R.-J. Loenertz, „Jean V Paléologue à Venise (1370-1371)", *Revue des Études Byzantines*, XVI (1958) 217-232 ; F. Pall, „Encore une fois sur le voyage diplomatique de Jean V. Paléologue en 1365/1366", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, IX (1971), 535-540 ; Maria Holban, „Autour du voyage de l'empereur Jean V à Bude (printemps 1366) et de ses répercussions sur le Banat", *Actes du XVe Congrès international d'Études byzantines*, Bucarest 1975, II, 121-125 ; Joseph Gill, „John V Palaeologus at the Court of Louis I of Hungary (1366)", *Byzantinoslavica*, XXXVIII (1977), 1, 30-38 ; F.H. Tinnefeld, „Kaiser Ioannes V. Palaiologos und der Gouverneur von Phokaia 1356-1358 : ein Beispiel für den Verfall der byzantinischen Zentralgewalt um die Mitte des 14. Jahrhunderts", *Rivista di studi bizantini e slavi*, I (1981), 259-272 (n. trad.).

** Pentru istoria războiului civil dintre Ioan Paleologul şi Ioan Cantacuzino, vezi : Klaus-Peter Matschke, *Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jahrhundert : Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354* (Berliner byzantinistische Arbeiten, 42), Berlin, Akademie-Verlag, 1971 ; Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, London, 191-216 (n. trad.)

*** Despre Ioan-Ioasaf Cantacuzino, împărat, istoric, teolog, vezi şi : Donald M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460 : A Genealogical and Prosopographical Study* (Dumbarton Oaks Studies, 11), Washington, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1968 ; Günter Weiss, *Joannes Kantakuzenos, Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch, in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, (Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa, 4), Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1969 ; Klaus-Peter Todt, *Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos und der Islam : politische Realität und theologische Polemik im palaiologenzeitlichen Byzanz* (Religionswissenschaftliche Studien, 16), Würzburg, Echter, 1991 ; Donald M. Nicol, *The Reluctant Emperor : A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295-1383*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1996 ; şi studiile : Linos Politis, „Jean-Joasaph Cantacuzène fut-il copiste ? ", *Revue des Études Byzantines*, XIV (1956), 195-199 ; E. Werner, „Johannes Kantakuzenos, Umur Paša und Orhan", *Byzantinoslavica*, XVI (1965), 255-276 ; Albert Failler, „Note sur la chronologie du règne de Jean Cantacuzène", *Revue des Études Byzantines*, XXIX (1971), 293-302 ; A. Failler, „Nouvelle note sur la chronologie du règne de Jean Cantacuzène", *Revue des Études Byzantines*, XXXIV (1976), 119-124 ; Joseph Gill, „John VI Cantacuzenus

după aceea, s-a celebrat la Constantinopol încoronarea solemnă a lui Ioan al V-lea Paleologul. Astfel, în Imperiu au apărut doi împăraţi. Cantacuzino, care fusese susţinut puternic de turci (îşi măritase chiar fiica cu un sultan otoman), a dobândit preeminenţa. Apokaukos, principalul său rival, a fost asasinat în Constantinopol. Cantacuzino a fost încoronat la Adrianopol de patriarhul Ierusalimului, care a pus pe capul noului împărat o coroană de aur. Capitala şi-a deschis apoi porţile. Regenta Anna de Savoia a fost convinsă să cedeze şi Cantacuzino a fost recunoscut împărat *ex aequo* cu Ioan Paleologul. În 1347, Cantacuzino a fost încoronat pentru a doua oară şi fiica sa, Elena, s-a căsătorit cu tânărul Paleolog. Ambiţioasele proiecte ale lui Cantacuzino se împliniseră.

În acelaşi an (1347), pentru o scurtă vreme, a stat în fruntea guvernării Romei tribunul Cola di Rienzo, un celebru visător sedus de amintirea gloriei trecute a Republicii romane, căruia Cantacuzino i-a trimis o ambasadă cu o scrisoare de felicitare pentru dobândirea puterii la Roma[14].

Guvernarea furtunoasă a lui Cantacuzino, în timpul căreia Ioan Paleologul a fost împins în plan secund, a fost extrem de importantă pentru relaţiile internaţionale ale epocii. În ceea ce priveşte politica personală, Cantacuzino şi-a dedicat energiile înlăturării Paleologului; l-a proclamat împărat pe fiul său, l-a declarat co-împărat şi moştenitor şi a interzis menţionarea numelui lui Ioan Paleologul în biserici şi la festivităţile publice. Dar influenţa lui Cantacuzino asupra poporului s-a diminuat treptat şi ultima lovitură pentru popularitatea sa a fost instalarea turcilor în Europa. Beneficiind de colaborarea cu genovezii, Ioan Paleologul a intrat în Constantinopol la sfârşitul anului 1354. Constrâns să abdice, Cantacuzino a îmbrăcat veşmântul monahal sub numele Ioasaf şi şi-a petrecut restul zilelor scriindu-şi importantele memorii[15]. Într-un manuscris grec al Bibliotecii Naţionale din Paris se conservă două interesante miniaturi care-l înfăţişează pe Cantacuzino; în una Cantacuzino este reprezentat de două ori, în veşmintele imperiale şi straiele monahale. Fiul său a abdicat de asemenea.

Ioan al V-lea Paleologul a devenit, în sfârşit, singur împărat, dar a primit, în special după distrugătorul război civil şi eşecurile pe plan extern, o moştenire jalnică. Potrivit lui T. Florinski, „câteva insule şi o provincie (Tracia) complet ruinate şi depopulate, de o parte a cărora, aproape de capitală, se stabiliseră genovezii rapace, iar de cealaltă se ridica puternicul stat turc; acesta era Imperiul pe care trebuia să-l guverneze"[16].

De altfel, nenorocirile din familia lui Ioan nu se sfârşiseră. Nu fusese niciodată în relaţii apropiate cu fiul său cel mai vârstnic, Andronic, care, în 1376, cu ajutorul genovezilor, l-a depus pe tatăl său, a fost încoronat sub numele Andronic al IV-lea (1376-1379) şi l-a asociat la tron pe fiul său, Ioan. Vârstnicul Ioan al V-lea şi Manuel, fiul favorit şi moştenitorul său, au fost aruncaţi în temniţă. În 1379, Ioan al V-lea a reuşit să evadeze şi, cu ajutorul turcilor,

---

and the Turks", *Byzantina*, XIII (1985), 55-76; Donald M. Nicol, „Abdication of John VI Cantacuzene", în *Polychordia: Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag* (*Byzantinische Forschungen*, II, 1967), Amsterdam, A.M. Hakkert, vol. II, 269-283 (reed. în *Studies in Late Byzantine History and Prosopography*, London, Variorum Reprints, 1986). În limba română, vezi şi Marin Cojoc, „Ioan VI Cantacuzino - împărat, istoric, monah", *Biserica Ortodoxă Română*, CIX (1991), 131-152 (n. trad.).

14. *Epistolario* di Cola di Rienzo, ep. XXXI, ed. A. Gabrielli, în *Fonti per la Storia d'Italia, Epistolari*, XIV, nr. 6.
15. Cantacuzino a murit în 1383.
16. Florinski, *The Southern Slavs and Byzantium*, I, 135 [în rusă].

şi-a redobândit tronul. Ioan al V-lea şi Andronic au ajuns la un acord care a durat până la moartea ultimului (1385), după care Ioan al V-lea, ignorând drepturile nepotului său Ioan, l-a încoronat co-împărat pe fiul său, Manuel. În cele din urmă, chiar la sfârşitul domniei lui Ioan al V-lea, nepotul său a instigat o rebeliune împotriva lui. În 1390, tânărul Ioan a cucerit Constantinopolul, pe care l-a guvernat numai câteva luni sub numele Ioan al VII-lea* Noi documente din arhivele veneţiene indică faptul că rebeliunea lui Ioan din 1390 a fost organizată de sultanul Baiazid. Senatul Veneţiei, ca de obicei foarte bine informat despre situaţia din Constantinopol prin negustorii săi, după câte s-ar părea, a considerat probabilă urcarea lui Baiazid pe tronul bizantin. În orice caz, în instrucţiunile date ambasadorilor veneţieni trimişi la Constantinopol în 1390, aceştia erau avertizaţi: „Dacă-l veţi afla pe fiul lui Murad [Baiazid] la Constantinopol, trebuie să încercaţi să obţineţi de la acesta revocarea sechestrului pus pe ambarcaţiunile veneţiene"[17]. Graţie activităţii lui Manuel, Ioan al V-lea şi-a recâştigat tronul. La începutul anului 1391, Ioan al V-lea a murit după o lungă, furtunoasă şi nefericită domnie. Fiul său Manuel a devenit împărat (1391-1425)**

---

* Pentru domnia efemeră a lui Ioan al VII-lea (alias Andronic) Paleologul (1390, †22 [23?] septembrie 1408), vezi: Sanja Mešanović, *Jovan VII Paleolog*, urednik Božidar Ferjančić, (Posebna izdanja. Vizantološki institut Srpska Akademija Nauka i Umetnosti), Beograd, Vizantološki institut SANU, 1996, şi: Franz Dölger, „Johannes VII., Kaiser der Rhomäer", *Byzantinische Zeitschrift* 31, XXXI (1931), 21-36; P. Wirth, „Zum Geschichtsbild Kaiser Johannes VII.", *Byzantion*, XXXV (1965), 592-600; John W. Barker, „John VII in Genoa: A Problem in Late Byzantine Source Confusion", *Orientalia Christiana Periodica*, XXVIII (1962), 213-238; George T. Dennis, „An Unknown Byzantine Emperor, Andronicus V Palaeologus", *Jahrbuch der Oesterreichischen Byzantinistik*, XVI (1967), 175-187; Eurydice Lappa-Zizicas, „Le voyage de Jean VII Paléologue en Italie", *Revue des Études Byzantines*, XXXIV (1976), 139-142; Elizabeth A. Zachariadou, „John VII (alias Andronicus) Palaeologus", *Dumbarton Oaks Papers*, XXXI (1977), 339-342 (n. trad.).

17. Vezi M. Silberschmidt, *Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung der Türkischen Reiches nach venezianischen Quellen*, 66-68.

** Pentru domnia acestui energic şi abil diplomat, vezi: George T. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387* (Orientalia Christiana Analecta, 159), Romae, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1960; John W. Barker, *Manuel Paleologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship* (Rutgers Byzantine series), New Brunswick, N.J., Rutgers University Press, 1969; Adel-Théodore Khoury, „L'empereur Manuel II Paléologue (1350-1425). Esquisse biographique", *Proche-Orient Chrétien*, XV (1965), 127-144, XVIII (1968), 29-49; Constantin Marinesco, „De nouveau sur les relations de Manuel Paléologue (1391-1425) avec l'Espagne", în *Atti dello VIII Congresso Internazionale di studi Bizantini*, I (*Studi bizantini e neoellenici* VII), 1953, 420-436; J.W. Barker, „On the Chronology of the Activities of Manuel II Palaeologus in Morea in 1415", *Byzantinische Zeitschrift*, LV (1962), 39-55; E. Voordeckers, „Les *Entretiens avec un Perse* de l'empereur Manuel II Paléologue", *Byzantion*, XXXVI (1966), 311-317; Peter Schreiner, „Hochzeit und Krönung Kaiser Manuels II. im Jahre 1392", *Byzantinische Zeitschrift*, LX (1967), 70-85; Erich Trapp, „Der Sprachgebrauch Manuels II. in den Dialogen mit einem *Perser*", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, XVI (1967), 189-197; G.T. Dennis, „The Byzantine-Turkish Treaty of 1403", *Orientalia Christiana Periodica*, XXXIII (1967), 72-88; P. Schreiner, „Chronologische Untersuchungen zur Familie Kaiser Manuels II.", *Byzantinische Zeitschrift*, LXIII (1970), 285-299; Nicolae Mitru, „Morala islamică oglindită în lucrarea *Dialogos* a lui Manuel al II-lea Paleologul (1391-1425)", *Ortodoxia*, XXIV (1972), 459-474; Klaus Wessel,

Cu puţină vreme înainte de urcarea sa pe tron, noul împărat se căsătorise cu Elena, fiica unui suveran din Macedonia de Nord, Constantin Dragaš (Dragases), un slav, fiind, aşa cum a afirmat C. Jireček, „singura sârboaică devenită împărătească a Bizanţului"[18]. Ea i-a născut şase fii, dintre care doi au devenit ultimii împăraţi bizantini, Ioan al VIII-lea şi Constantin al XI-lea; ultimul poartă adesea numele slav al bunicului matern, Dragaš (Dragases). Ultimii doi Paleologi pe tronul imperial erau, prin urmare, pe jumătate slavi. Un portret al Elenei, supranumită „Paleologina", se află într-o frumoasă miniatură a unui preţios manuscris grec din muzeul Luvru din Paris. În această miniatură sunt reprezentaţi împăratul Manuel, soţia sa, Elena, şi trei dintre fiii lor, încoronaţi de Fecioara Maria. Acest manuscris, care conţine lucrările Sf. Dionisie Areopagitul, una dintre nestematele Luvrului, a fost trimis la Paris de Manuel ca dar, la câţiva ani după revenirea sa la Constantinopol din Paris[19] Un alt portret al Elenei a fost prezervat pe un sigiliu de plumb sau *molybdoboullon*[20].

Manuel, chipeş, nobil, foarte cultivat şi înzestrat cu un mare talent literar, a simţit acut încă din tinereţe, în timpul vieţii părintelui său, situaţia teribilă a Imperiului şi toată povara umilitoare a moştenirii sale. Când tatăl său i-a încredinţat guvernarea Tesalonicului, a intrat în negocieri cu populaţia unui oraş macedonean, ocupat de trupele sultanului Murad, cu scopul de a anihila garnizoana turcă şi a elibera oraşul de sub jugul turcesc. Sultanul a fost informat de acest plan şi s-a decis să-l pedepsească sever pe guvernatorul Tesalonicului. Incapabil să opună o rezistenţă adecvată, Manuel, după ce a încercat zadarnic să afle azil la îngrozitul său tată, s-a îndreptat direct către reşedinţa lui Murad şi şi-a exprimat căinţa pentru conduita sa. „Necredinciosul, dar înţeleptul sultan", a afirmat un istoric al secolului al XV-lea, „l-a găzduit cu condescendenţă mai multe zile pe oaspetele său şi, oferindu-i provizii pentru călătoria sa şi daruri bogate, când se pregătea să plece, l-a trimis înapoi la tatăl său cu o scrisoare în care-l implora pe Ioan al V-lea să-l ierte pe fiul său pentru ceea ce făcuse din ignoranţă". În discursul său de rămas-bun, Murad i-a spus lui Manuel: „Guvernează în pace ceea ce îţi aparţine şi nu râvni ţinuturi străine. Dacă ai nevoie de bani sau de orice fel de ajutor, eu voi fi întotdeauna bucuros să împlinesc cererea ta"[21].

„Manuel II. Palaiologos und seine Familie. Zur Miniatur des Cod. Ivoires A 53 des Louvre", *Beiträge zur Kunst des Mittelalters. Festschrift für Hans Wenzel zum 60. Geburtstag*, Berlin, 1975, 219-229; Elizabeth Zachariadou, „Manuel II Palaeologus on the Strife Between Bāyezīd and Kādī Burhān al-Din Ahmad", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XVIII (1980), 471-481 (*Romania and the Turks, c. 1300 - c. 1500*, Collected Studies, 211, London, Variorum Reprints, 1985, IV); Stephen W. Reinert, „Manuel II Palaeologus and His Muderris", în *The Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, edited by Slobodan Curcic and Doula Mouriki, Princeton, Princeton University Press, 1991, 39-51 (n. trad.).

18. C. Jireček, „Die Wittwe und die Söhne des Despoten Esau von Epirus", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 4; lista genealogică, 6. Către sfârşitul vieţii sale, Elena a intrat în mănăstire sub numele Hypomene. Mai mulţi istorici o numesc Irina pe mama lui Constantin al XI-lea, în loc de Elena.
19. Această miniatură a fost reprodusă adeseori. Vezi, bunăoară, Σπ. Λάμπρου, „Εἰκόνες Ἰωάννου Η' τοῦ Παλαιολόγου", *Νέος Ἑλληνομνήμων*, IV (1907), 386-387; Lampros, *Empereurs byzantins. Catalogue illustré de la collection de portraits des empereurs de Byzance*, 53; G. Schlumberger, *Byzance et croisades*, 145 şi planşa IV.
20. B.A. Pančenko, *A Catalogue of the Molybdobulla of the Collection of the Russian Archeological Institute in Constantinople*, I, 133 (nr. 380) [în rusă].
21. Georgii Phrantzae, *Annales*, I, II; ed. Bonn, 48-49.

Mai târziu, Baiazid, succesorul lui Murad, i-a cerut insistent lui Ioan să-i trimită, cu tributul convenit, pe fiul său Manuel şi un detaşament de auxiliari greci. Manuel a fost silit să cedeze şi să participe la o expediţie de pradă a turcilor în diferite regiuni ale Asiei Mici. Umilirea, neputinţa sa completă şi privaţiunile expediţiei se fac simţite în epistolele lui Manuel. Descriind foametea, gerul, epuizarea şi traversarea munţilor, „unde nici măcar fiarele nu se pot hrăni", Manuel a făcut o remarcă tragică: „Toate acestea le suferim deopotrivă cu întreaga armată; dar un singur lucru este insuportabil pentru noi: noi ne luptăm cu ei [turcii] şi pentru ei, iar aceasta înseamnă că sporim puterea lor şi o reducem pe a noastră"[22]. În altă scrisoare, Manuel, referindu-se la oraşele distruse pe care le văzuse în timpul expediţiei, scria: „La întrebarea mea care erau numele acelor oraşe, interlocutorii mei au răspuns: «Tot aşa cum noi le-am distrus, aşa timpul a distrus numele lor», şi îndată mâhnirea m-a cuprins; dar eram îndurerat în tăcere, fiind capabil încă să-mi disimulez sentimentele"[23] Atâta umilinţă şi servilitate faţă de turci a fost obligat să sufere înainte de urcarea sa pe tron.

Nobleţea caracterului său s-a manifestat atunci când şi-a răscumpărat tatăl, pe Ioan al V-lea, de la veneţieni – care, la revenirea împăratului din Italia, l-au reţinut la Veneţia, pentru că nu reuşise să le plătească datoria contractată. În timp ce fiul vârstnic al lui Ioan, Andronic, care a guvernat Imperiul în absenţa tatălui său, era surd la rugăminţile lui Ioan de a colecta suma datorată, Manuel a procurat-o imediat şi, venind în Veneţia în persoană, l-a răscumpărat pe tatăl său din acea captivitate umilitoare.

După o domnie îndelungată şi dificilă, în ultimii ani ai vieţii, Manuel s-a retras din afacerile de stat, pe care i le-a încredinţat fiului său Ioan, şi s-a dedicat studiului Sfintei Scripturi. Curând după aceea, Manuel a suferit un atac de apoplexie; cu două zile înainte de moartea sa a depus sfintele voturi [monahale – n. trad.] sub numele Matei (Matthias).

Fiul şi succesorul său, Ioan al VIII-lea, a domnit între 1425 şi 1448* Noul împărat a fost căsătorit de trei ori şi toate cele trei soţii erau de naţionalităţi diferite. Prima sa soţie a fost o tânără prinţesă rusă, Ana, fiica marelui prinţ al Moscovei, Vasile I; a trăit la Constantinopol doar trei ani, dar în foarte scurtă vreme a devenit foarte populară în capitală. A căzut victimă epidemiei de ciumă. A doua soţie a lui Ioan era o italiancă, Sofia de Montferrat, o femeie cu înalte calităţi morale, dar atât de neatrăgătoare, încât Ioan simţea numai repulsie faţă de ea; istoricul bizantin Ducas, care-i descrie înfăţişarea, citează un proverb popular în epocă: „Din faţă se asemăna cu Postul Mare, din spate cu Postul Paştelui"[24]. Nu a putut

22. *Lettres de l'empereur Manuel Paléologue*, ed. E. Legrand, 28-29 (ep. 19).
23. *Lettres de l'empereur Manuel Paléologue*, ed. E. Legrand, 23 (ep. 16).
* Pentru domnia şi politica unionistă ale lui Ioan al VIII-lea, vezi: Helfer Walter, *Johannes VIII. Palaiologos. Eine monographische Dokumentation*, Phil. Diss., Wien, 1969; Ivan Djurić, *Sumrak Vizantije: vreme Jovana VIII Paleologa, 1392-1448*, Beograd, Narodna knjiga, 1984 (*Le Crépuscule de Byzance. Le temps de Jean VIII Paléologue. 1392-1448*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1996; *Il crepuscolo di Bisanzio: i tempi di Giovanni VIII Paleologo (1392-1448)*, introduzione di Mario Gallina, traduzione di Silvia Vacca, Roma, Donzelli, 1995); Constantin Marinesco, „Deux Empereurs byzantins en Occident: Manuel II et Jean VIII Paléologue", *Comptes-rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, Janvier-Mars 1957, Paris, 1958, 23-35; J. Gill, *Personalities of the Council of Florence*, Oxford, Basil Blackwell, 1964, 104-124; Armin Hohlweg, „Kaiser Johannes VIII. Palaiologos und der Kreuzzug des Jahres 1444", *Byzantinische Zeitschrift*, LXXIII (1980), 14-24 (n. trad.).
24. Ducas, *Historia bizantina*, capitolul XX; ed. Bonn, 100.

suporta situaţia sa umilitoare de la curte şi, cu ajutorul genovezilor din Galata şi spre satisfacţia soţului, a fugit în Italia, unde şi-a sfârşit zilele în claustrare monahală. Ioan şi-a găsit a treia soţie într-o prinţesă din Trapezunt, Maria, din familia Comnenilor, „care se distingea prin frumuseţea şi virtuţile sale"[25]. Puterea de atracţie a acestei doamne fermecătoare este remarcată atât de istoricul bizantin, cât şi de un pelerin francez la Locurile Sfinte, ce a fost fermecat de frumuseţea basilissei, pe care a văzut-o ieşind din Sf. Sofia[26]. A exercitat o mare influenţă pe lângă împărat, care i-a supravieţuit. Durează încă astăzi în una dintre insulele *Prinkipioi*, în apropierea Constantinopolului, o mică biserică a Sfintei Fecioare construită la porunca frumoasei împărătese din Trapezunt.

Ioan al VIII-lea nu a avut copii de la niciuna dintre cele trei soţii ale sale. Când a murit, în toamna anului 1448, s-a ridicat chestiunea succesiunii. Împărăteasa-mamă, soţia lui Manuel al II-lea, care era încă în viaţă, fraţii împăratului defunct şi cei mai înalţi magistraţi ai Constantinopolului au convenit asupra alegerii lui Constantin, unul dintre fraţii lui Ioan al VIII-lea, pe atunci despot al Moreei. Sultanul a fost informat de alegerea noului împărat şi a aprobat candidatul. O ambasadă a fost trimisă în Moreea, notificându-l pe Constantin de alegerea sa pe tronul clătinând al odinioară marelui Imperiu al Bizanţului. La începutul anului 1449, din Mistra, Sparta medievală, reşedinţa despotului Moreei, acesta a navigat îndată către Constantinopol cu o ambarcaţiune catalană şi a fost întâmpinat cu entuziasm de populaţie. S-a crezut multă vreme că [împăratul] Constantin al XI-lea a fost încoronat de un laic. Dar acum se cunoaşte, de la publicarea operei lui Ioan Eugenicul de către Sp. Lampros, că încoronarea lui Constantin al XI-lea n-a fost celebrată deloc. Biserica a cerut să fie săvârşită de patriarh, dar a fost probabil amânată din cauza antagonismului încordat dintre partizanii unirii Bisericilor şi oponenţii lor[27] Constantin a fost de două ori căsătorit, ambele sale soţii aparţinând unor familii latine care s-au stabilit în Răsăritul creştin – una familiei Tocco, cealaltă dinastiei genoveze Gattilusio din insula Lesbos –, dar amândouă au murit înainte de urcarea lui Constantin pe tronul bizantin. Negocierile privind o a treia soţie pentru noul împărat, în Apus şi Răsărit, la Veneţia, în Portugalia, la Trapezunt, în Iberia (Georgia) – nu au avut vreun rezultat. Căderea Constantinopolului şi moartea lui Constantin au împiedicat realizarea acestor proiecte matrimoniale. Prietenul său intim, diplomatul şi istoricul epocii Paleologilor, Georgios Phrantzes, ne-a lăsat în *Istoria* sa o descriere interesantă a misiunii ce i-a fost încredinţată de a-i găsi împăratului o mireasă în Trapezunt şi Iberia[28]. Istoricul francez Diehl a remarcat că, în pofida relaţiilor matrimoniale continue între împăraţi bizantini şi prinţese occidentale, într-un moment critic, în căutarea unei soţii, ochii ultimului împărat s-au îndreptat către Răsăritul mai apropiat, mai înrudit şi cu afinităţi asemănătoare[29]

25. Ducas, *Historia bizantina*, capitolul XX; ed. Bonn, 102.
26. *Le Voyage d'outremer de Bertrandon de la Broquière*, publié et annoté par Ch. Schefer, Paris, 1892, 155.
27. Vezi P. Charanis, „The Crown Modiolus Once More", *Byzantion*, XIII (1938), 379, 381-382. Sunt indicate izvoarele şi literatura. În 1938, F. Dölger scria că împăratul Constantin al XI-lea a fost încoronat de un mirean (*Byzantinische Zeitschrift*, XXXVIII, 1938, 240). În 1940, G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 408, afirma că a fost încoronat împărat în Moreea.
28. Georgii Phrantzae, *Annales*, III, i; ed. Bonn, 206 ş.u.
29. Charles Diehl, *Figures byzantines*, II, 289-290.

Constantin al XI-lea a fost ucis în mai 1453, la cucerirea Constantinopolului de către turci. Pe locul monarhiei creştine răsăritene s-a fondat puternicul imperiu militar al turcilor otomani.

Dintre fraţii care i-au supravieţuit lui Constantin, Demetrios Paleologul a fost capturat de Mehmed al II-lea, cu care fiica sa era căsătorită, şi a murit la Adrianopol ca monah sub numele David. Un alt frate, Toma, şi-a sfârşit zilele în Italia visând la o cruciadă împotriva turcilor şi primind de la papă mijloacele de subzistenţă. Fiul său Andrei (Andreas), convertit la creştinismul apusean, era singurul reprezentant legitim al dinastiei Paleologilor care avea drepturi la tronul bizantin pierdut. Există un document interesant în care Andrei Paleologul i-a transmis regelui Carol al VIII-lea al Franţei drepturile sale la Imperiile de Constantinopol şi Trapezunt, precum şi la despotatul Serbiei. Când acesta din urmă, la sfârşitul secolului al XV-lea, a întreprins expediţia sa împotriva Napoli, a considerat-o doar un preludiu la eventuala cucerire a Constantinopolului şi Ierusalimului. Cu alte cuvinte, la sfârşitul secolului al XV-lea, visul unei cruciade persista încă. Probabil, actul transmiterii drepturilor lui Andrei către Carol al VIII-lea nu a rămas decât în stadiu de proiect, pentru că ulterior Andrei a transmis încă o dată drepturile sale la tronul bizantin lui Ferdinand şi Isabela ai Spaniei (Castilia)[30]. Acest act, desigur, nu a avut vreun rezultat practic.

Zoe, fiica lui Toma Paleologul şi sora lui Andrei, s-a căsătorit cu Ivan (Ioan) al III-lea, Marele Prinţ al îndepărtatei Moscove, şi este cunoscută în izvoarele ruseşti drept Sofia Paleologina. Istoricul rus Kliucevski a afirmat: „Ca moştenitoare a casei decăzute din drepturi a Bizanţului, noua ţarină a Rusiei a transferat drepturile supreme ale casei Bizanţului la Moscova, ca la un nou Ţarigrad, şi aici le-a împărţit cu soţul ei"[31]

Moscova a început să fie comparată cu „Roma cea cu şapte coline" şi numită „a treia Romă". Marele Prinţ al Moscovei a devenit „Ţarul întregii Ortodoxii", iar Moscova, capitala statului rus, a devenit „noul oraş al lui Constantin" (adică un nou Constantinopol-Ţarigrad)[32]. Un scriitor rus de la începutul secolului al XVI-lea, monahul Filotei, a scris: „Două Rome au căzut şi a treia durează încă, în timp ce a patra nu va mai fi"[33]. Papa i-a recunoscut succesorului lui Ivan al III-lea dreptul de a apăra „patrimoniul Constantinopolului"[34]. Astfel, căderea Bizanţului şi căsătoria lui Ivan al III-lea cu Sofia Paleologina s-au aflat la originea problemei drepturilor suveranilor Moscovei, reprezentanţi şi apărători ai Ortodoxiei Răsăritene, la tronul Imperiului bizantin, care fusese cucerit de turcii otomani în 1453.

30. Vezi A.A. Vasiliev, „The Transmission by Andreas Palaeologus of the Rights to Byzantium to the King of France, Charles VIII", *Papers Presented to N.I. Kareev*, 273-274 [în rusă]. Textul acestui document se regăseşte la Foncemagne, *Mémoires de l'Académie royale des inscriptions et belles-lettres*, XVII (1751), 572-577. Traducerea rusă la Vasiliev, 275-278.
31. V. Kliucevski, *A History of Russia*, II, 150 [în rusă]; trad. engleză de C.J. Hogarth, II, 19.
32. Vezi H. Schaeder, *Moskau das Dritte Rom. Studien zur Geschichte der politischen Theorien in der slavischen Welt*, 36-37. Autorul este foarte familiarizat cu izvoarele ruseşti.
33. V. Malinm, *The Old Monk of the Monastery of Eleazar, Philotheus, and His Works*, apendice, 42, 45 [în rusă].
34. Vezi, bunăoară, L.P. Pierling, *La Russie et le Saint-Siège*, I, 221-239. Vezi şi un interesant text la N. Iorga, *Byzance après Byzance*, 26, n. 5.

Politica externă a lui Mihail al VIII-lea

*Bizanţul şi Regatul celor două Sicilii, Carol de Anjou şi Vecerniile siciliene** Atitudinea lui Mihail al VIII-lea faţă de Regatul celor două Sicilii este cheia de boltă a politicii sale externe. În funcţie de această atitudine s-au dezvoltat şi s-au ajustat relaţiile sale cu republicile italiene, Genova şi Veneţia, şi curia pontificală. Relaţiile cu turcii în Orient au depins, de asemenea, de politica sa occidentală.

Către sfârşitul secolului al XII-lea, împăratul german Henric al VI-lea Hohenstaufen, fiul lui Frederic Barbarossa, a obţinut controlul Regatului celor două Sicilii graţie căsătoriei cu prinţesa normandă Constance, moştenitoarea statului normand din Italia sudică şi Sicilia, şi a moştenit ostilitatea de neînduplecat a normanzilor şi proiectele lor agresive faţă de Bizanţ. Uniunea Regatului celor două Sicilii cu Germania a durat până în 1250, când, la moartea lui Frederic al II-lea Hohenstaufen, fiul său natural, Manfred, a devenit rege al Siciliei. Fiul legitim al lui Frederic, Conrad, a urcat pentru scurtă vreme pe tronul Imperiului German. Sub domnia lui Manfred, care s-a preocupat nu doar de interesele materiale, ci şi de cele spirituale ale regatului său, Sicilia s-a bucurat de o perioadă de pace. Curtea sa era cea mai strălucită din epocă; suveranii străini îl tratau pe Manfred cu deferenţă; Balduin al II-lea, ultimul împărat latin, care fugise din Constantinopol, i-a cerut ajutorul pentru a-şi redobândi tronul. Cât priveşte Bizanţul, Manfred a adoptat politica predecesorilor săi, ceea ce trebuie să-l fi alarmat serios pe Mihail al VIII-lea, care se temea mai cu seamă de o eventuală restaurare latină la Constantinopol. Balduin II, deposedat de tronul său, a apărut la curtea lui Manfred cu proiecte precise şi cereri de asistenţă. De altminteri, *podestà* (reprezentantul principal al genovezilor care locuiau în Constantinopol şi beneficiau în acel moment de condiţii comerciale extrem de favorabile) a intrat în negocieri cu Manfred. I-a propus un plan vizând o subită cucerire a Constantinopolului şi restabilirea dominaţiei latine. Informat despre acesta, Mihail al VIII-lea, înfuriat, i-a expulzat pe genovezi din

* Pentru raporturile dintre Mihail al VIII-lea şi Carol de Anjou şi pentru Vecerniile siciliene, vezi, printre altele: Émile Léonard, *Les Angevins de Naples*, Paris, Presses Universitaires de France, 1954; Steven Runciman, *The Sicilian Vespers A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*, Cambridge, University Press, 1958 (*Vecerniile siciliene. O istorie a lumii mediteraneene spre sfârşitul secolului al XIII-lea*, traducere de Mihai Moroiu, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1993); D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1959, 189-377; Luigi Natoli, *I Vespri siciliani*, introduzione di Francesco Giunta, Palermo, S.F. Flaccovio, 1978; Antonino Franchi, *I vespri siciliani e le relazioni tra Roma e Bisanzio: studio critico sulle fonti*, Palermo, Facoltà Teologica di Sicilia, 1984; Salvatore Tramontana, *Gli anni del Vespro l'immaginario, la cronaca, la storia* (Storia e civiltà, 25), Bari, Edizioni Dedalo, 1989. Din bibliografia abundentă despre Carol de Anjou, se cuvin menţionate cele mai recente monografii: Jean Dunbabin, *Charles I of Anjou: Power, Kingship and State-Making in Thirteenth-Century Europe* (The Medieval World), London/New York, Longman, 1998; Georges Jehel, *Charles d'Anjou (1226-1285) comte d'Anjou et de Provence, roi de Sicile et de Jérusalem: un capétien en Méditerranée* (Histoire médiévale et archéologie, XVIII), s.l., CAHMER, Laboratoires d'archéologie et d'histoire de l'Université de Picardie Jules Verne, 2005; Gian Luca Borghese, *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo politica, diplomazia e commercio internazionale prima dei vespri* (Collection de l'École française de Rome, 411), Rome, École française de Rome, 2008 (n. trad.).

capitală şi a deschis negocieri cu Veneţia, ceea ce a dus la semnarea unui nou tratat cu Republica Sf. Marcu, prin care erau restabilite şi confirmate fostele privilegiile ale veneţienilor, ce erau obligaţi să lupte, împreună cu grecii, împotriva genovezilor, dacă aceştia deschideau ostilităţile împotriva Imperiului.

Dar Manfred nu a avut timp să facă paşi efectivi împotriva Bizanţului, căzând victimă intrigilor papale. Papa, văzând că după moartea lui Frederic al II-lea puterea Hohenstaufenilor, inamicii ireconciliabili ai papalităţii, era slăbită, s-a decis să dea o lovitură mortală dinastiei detestate prin suprimarea lui Manfred. Carol de Anjou, fratele regelui Ludovic al IX-lea (St. Louis) al Franţei, a devenit executantul proiectelor pontificale. Invitându-l pe Carol să ocupe Regatul Siciliei, papa a avut în vedere nu doar distrugerea Hohenstaufenilor, ci şi ajutorul pe care Carol urma să-l furnizeze pentru restaurarea Imperiului latin în Răsărit. În 1265, papa Clement al IV-lea şi-a exprimat speranţa că, prin ajutorul lui Carol, „situaţia Imperiului roman va fi restabilită" (*imperii Romani status reformabitur*)[35]. Acceptând propunerile pontificale de a interveni în afacerile sud-italiene, Carol de Anjou a deschis era expediţiilor franceze în Italia – o perioadă atât de nefastă pentru interesele vitale şi nevoile Franţei, care, pentru mai multe secole, urma să-şi irosească energia şi resursele în Italia, în loc să-şi îndrepte forţele şi atenţia către cei mai apropiaţi vecini, de pildă, Olanda şi valea Rinului.

Puţine figuri proeminente ale istoriei au fost zugrăvite de istorici în culori atât de sumbre precum Carol de Anjou şi poate nu cu deplină îndreptăţire. Lucrări recente despre Carol au înlăturat definitiv legenda care făcea din el un adevărat tiran, „hrăpăreţ, perfid şi hain, întotdeauna pregătit să înece în sânge cea mai mică rezistenţă"[36]. Adresându-se lui Carol, papii se pare că nu au luat în considerare trăsăturile distinctive ale caracterului său care excludeau cu desăvârşire posibilitatea să devină un simplu instrument în mâinile altcuiva. Era un suveran bine instruit, energic, uneori sever, chiar crud, nelipsit de o oarecare voioşie, pasionat de turniruri, interesat de poezie, artă şi ştiinţă ; mai presus de toate, nu era dispus să devină o marionetă în mâinile papei, care-l invitase în Italia.

Ajuns în Italia cu o armată, Carol l-a zdrobit pe Manfred la Beneventum în 1266. Odată cu moartea lui Manfred, Sicilia şi Napoli au ajuns sub dominaţie franceză. Carol de Anjou a devenit noul rege al celor două Sicilii. Francezii au început să-şi părăsească în masă patria şi să emigreze în noile posesiuni ale lui Carol, unde condiţiile generale de trai erau excelente[37]

Curând după aceea, atitudinea lui Carol faţă de Bizanţ s-a dezvăluit limpede. Cu consimţământul şi în prezenţa papei, la Viterbo, un orăşel italian situat la nord de Roma, a încheiat un tratat cu Balduin al II-lea, expulzatul împărat latin, prin care acesta din urmă i-a transmis lui Carol drepturile sale la puterea supremă asupra tuturor posesiunilor france din fostul Imperiu latin, rezervându-şi pentru sine doar Constantinopolul şi câteva insule din Arhipelag, pe care Carol urma să-l ajute să le recucerească de la greci. Revendicările normanzilor faţă de Bizanţ au reînviat din nou deplin, sub dominaţia franceză, în Regatul celor două Sicilii.

35. Vezi E. Martène, U. Durand, *Thesaurus novus anecdotorum*, II, 197. Vezi E. Jordan, *Les registres de Clément IV (1265-1268)*, 61-62 (nr. 224) ; W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 444, n. 1.

36. E. Jordan, *Les Origines de la domination angevine en Italie*, 410, 414-415.

37. Vezi entuziasta descriere a regatului italian al lui Carol în F. Carabellese, *Carlo d'Angiò nei rapporti politici e commerciali con Venezia e l'Oriente*, xxviii-xxx (lucrare postumă).

Înţelegând iminenţa pericolului, Mihail al VIII-lea a recurs la o serie de abile manevre diplomatice. Pe de o parte, negociind cu papa unirea Bisericilor Răsăriteană şi Apuseană, Mihail l-a abătut de la o colaborare strânsă cu Carol şi l-a făcut să dorească o politică conciliatoare faţă de Bizanţ. Pe de altă parte, Mihail a decis să se reconcilieze cu genovezii care, aşa cum s-a menţionat mai sus, stabilind relaţii cu Manfred al Siciliei şi plănuind să le predea Constantinopolul latinilor, fuseseră, în consecinţă, expulzaţi din capitală. Genovezii au primit permisiunea de a reveni la Constantinopol, unde câteva cartiere le-au fost repartizate nu în oraşul propriu-zis, ci în suburbia Galata, de cealaltă parte a Cornului de Aur. Distanţa nu i-a împiedicat pe genovezi să-şi redobândească fostele privilegii comerciale, extinzându-şi activitatea comercială şi împingându-i pe rivalii veneţieni în plan secund. Un genovez din familia Zaccaria, spre exemplu, care obţinuse de la împărat dreptul de a exploata bogatele mine de alaun din munţii Asiei Mici, lângă oraşul Phokaia (Phocaea, în italiană *Fogia*, *Foglia*), la intrarea în golful Smyrnei, a făcut o avere colosală[38]. În sfârşit, în întregul Răsărit bizantin, sub Paleologi, Genova s-a substituit Veneţiei.

În acest timp, Carol de Anjou a cucerit insula Corfu, care era primul pas în realizarea planului său de invadare a Bizanţului. Mihail al VIII-lea, sperând să aibă mai mult succes în politica sa conciliatoare faţă de papă şi să imite politica agresivă a lui Carol de Anjou, i s-a adresat fratelui acestuia din urmă, regele Ludovic al IX-lea al Franţei, care era suveranul cel mai pios, mai drept şi mai respectat al epocii. Cu puţin înainte să i se fi adresat Mihail, Anglia îl implorase să tranşeze în calitate de arbitru câteva probleme complicate ale vieţii sale interne. Împrejurările tindeau să-l implice pe Ludovic şi în istoria Bizanţului. Mihail i-a trimis lui Ludovic al IX-lea un manuscris al Noului Testament ornat cu miniaturi. Când, la sfârşitul decadei a şaptea, ambasadorii bizantini au ajuns în Franţa „în vederea unirii Bisericilor Greacă şi Romană", Mihail i-a propus regelui Franţei să „stabilească în calitate de arbitru condiţiile unirii celor două Biserici şi l-a asigurat anticipat de întreaga sa încuviinţare"[39]

La început Ludovic al IX-lea a dezaprobat decizia fratelui său Carol de a cuceri Italia de Sud şi doar mai târziu pare să se fi împăcat cu acest *fait accompli*, probabil pentru că a fost convins de utilitatea sa pentru viitoarea cruciadă. De altfel, Ludovic s-a împotrivit ferm şi proiectului lui Carol de a cuceri Bizanţul, pentru că, dacă forţele principale ale lui Carol se abăteau către Constantinopol, ele nu puteau juca un rol corespunzător în cruciada către Ţara Sfântă, o idee care l-a influenţat puternic pe Ludovic. De altfel, decizia lui Mihail – de care Ludovic a aflat prin ambasadă – de a-l implora să fie arbitru în problema unirii Bisericilor şi promisiunea împăratului de a se supune complet hotărârii sale l-au convins pe regele Franţei, un credincios apusean zelos, să se ralieze împăratului bizantin*

Era puţin probabil ca presiunile exercitate de Ludovic să-l convingă cu adevărat pe războinicul său frate să renunţe la proiectele agresive împotriva Imperiului. Dar Carol a amânat întru câtva ostilităţile sale împotriva Bizanţului din cauza celei de-a doua cruciade a

38. S.W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, I, 438; W. Miller, „The Zaccaria of Phocaea and Chios (1275-1329)", în ale sale *Essays on the Latin Orient*, 284-285. Vezi şi importanta lucrare a lui R. Lopez, *Genova marinara nel duecento. Benedetto Zaccaria arnmiraglio e mercante*, II, 23-61.

39. J. Ebersolt, *Orient et Occident. Recherches sur les influences Byzantines et orientales en France pendant les Croisades*, 34.
Pentru informaţii suplimentare, vezi M. Dabrowska, „L'attitude pro-byzantine de Saint-Louis", *Byzantinoslavica*, L (1989), 11-23 (n. trad.).

lui Ludovic în Tunis, care leza interesele lui Carol în Occident. Chestiunea atitudinii lui Carol faţă de originea acestei cruciade este una asupra căreia opiniile savanţilor diferă[40]. Moartea subită a lui Ludovic în Tunis, în 1270, a spulberat speranţele lui Mihail în privinţa unei cooperări a acestuia. Ambasadorii bizantini, care ajunseseră în Tunis pentru negocieri cu puţină vreme înainte de moartea lui Ludovic, au revenit, spune un izvor grec, „cu mâinile goale de promisiuni"[41] Carol şi-a făcut apariţia în Tunis şi, după două strălucite victorii, l-a obligat pe emirul Tunisului să încheie pace în termenii săi, emirul având obligaţia să-l despăgubească pe Carol pentru cheltuielile sale militare şi să-i plătească un tribut anual. Carol s-a decis atunci să îşi înfăptuiască proiectul de invadare a Bizanţului. Dar, pe calea de întoarcere din Tunis, o teribilă furtună a distrus cea mai mare parte a flotei sale, astfel încât, cel puţin pentru o vreme, a fost incapabil să întreprindă o ofensivă contra Bizanţului de o anvergură atât de mare pe cât o plănuia.

Totuşi, la începutul anilor '70 ai secolului al XIII-lea, Carol reuşea să trimită o armată considerabilă de mercenari în Peloponez, în Achaia, unde au luptat cu succes împotriva trupelor imperiale. În acest timp, Carol a reuşit să se stabilească în Peninsula Balcanică. A cucerit mai multe poziţii fortificate, dintre care cea mai importantă era Dyrrachion (Durazzo, Drač), pe coasta orientală a Mării Ioniene ; muntenii albanezi au devenit supuşii lui Carol şi despotul Epirului i-a prestat jurământ. Prin urmare, regele celor două Sicilii a început să se intituleze regele Albaniei (*regnum Albaniae*)[42].

Într-un document oficial îşi ia titlul de „rege, prin harul lui Dumnezeu, al Siciliei şi Albaniei" (*Dei gratia rex Sicilie et Albanie*)[43]. Într-o epistolă, Carol scrie că albanezii „ne-au ales pe noi şi moştenitorii noştri ca regi şi stăpâni perpetui ai amintitului regat" (*nos et heredes nostros elegerunt in reges et dominos perpetuos dicti Regni*)[44]. Un istoric italian din secolul XX remarcă : „Atunci când opera lui Carol va fi mai bine studiată şi cunoscută, va apărea în adevărata sa lumină, ca un precursor obscur al autonomiei politice şi civile a poporului albanez, care, chiar la începutul secolului XX, pare un vis şi o aspiraţie vagă şi nedeterminată"[45]. Dar Carol nu era satisfăcut. Li s-a adresat sârbilor şi bulgarilor şi a găsit în ei aliaţi zeloşi. Solii *imperatoris Vulgarorum et regis Servie* au apărut la curtea sa[46]. Slavii meridionali au început să se înghesuie în serviciul său şi să emigreze în posesiunile sale italiene. Un savant rus care a fost familiarizat cu arhivele italiene şi care a extras din acestea multe informaţii despre slavi, V. Makuşev, a declarat că, în pofida documentaţiei laconice şi incomplete, „ne putem contura o idee despre procesul stabilirii slavilor în Italia meridională şi despre marele număr de slavi care s-au revărsat din toate părţile lumii sud-slave în serviciul Angevinilor. [...] Aşezările slavilor în Italia de Sud s-au multiplicat constant din secolul al XIII-lea până în secolul al XV-lea : s-au întemeiat colonii noi, iar cele vechi s-au

40. Vezi, de pildă, E. Lavisse, *Histoire de France*, III (2), 101-102 ; W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 468.
41. Pachymeris, *De Michaele Palaeologo*, V, 9 ; ed. Bonn, I, 364.
42. C. Jireček, „The Situation and Past of the City of Drač", *Transactions of the Geographical Society of Serbia*, I, fasc. 2 (1912), 6 [în sârbă, în extras] ; în germană : L. von Thalloczy, *Illyrisch-albanische Forschungen*, 161.
43. P. Durrieu, *Les Archives angevines de Naples. Étude sur les registres du roi Charles Ier*, I, 191, n. 5 ; *Acta diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, ed. L. von Thalloczy, C. Jireček, E. de Sufflay, I, 77 (nr. 270).
44. J.A. Buchon, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée*, II, 317.
45. Carabellese, *Carlo d'Angiò*, xl. Aceste rânduri au fost scrise în 1911.
46. Vezi C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 323.

extins"[47] Într-un document din 1323, la Napoli este menţionat „un cartier numit bulgar" (*vicus qui vocatur Bulgarus*)[48] Ambasadorii sârbi şi bulgari au ajuns la Napoli pentru negocieri. În mod evident, aliaţii slavo-francezi reprezentau un pericol serios la adresa Bizanţului. De altminteri, Veneţia, care ocupa cel mai important loc în viaţa politică, economică şi comercială a regatului lui Carol, era în relaţii amicale cu acesta şi pentru moment a susţinut politica sa imperialistă în Orient[49] În plus, ultimul împărat de Niceea, Ioan al IV-lea Lascaris, depus şi orbit de Mihail al VIII-lea, a evadat din închisoarea bizantină şi, la invitaţia lui Carol, s-a înfăţişat la curtea sa.

Astfel, în jurul lui Carol de Anjou s-au adunat treptat toţi cei care erau nemulţumiţi şi ofensaţi de împăratul bizantin; sârbii şi bulgarii, Balduin al II-lea, Ioan al IV-lea Lascaris şi chiar prudenta Veneţie au devenit instrumente în mâinile unui rege ambiţios şi abil. Căsătoria dintre fiul lui Balduin şi fiica lui Carol i-a dat lui Balduin speranţa restabilirii Imperiului latin, cu ajutorul noii sale rude. Aceasta era situaţia generală internaţională în Italia şi Peninsula Balcanică, situaţie de natură să-i provoace temeri serioase lui Mihail al VIII-lea pentru Constantinopol şi tronul său[50]

Dar abilul om politic Carol a înfruntat în Mihail al VIII-lea un om politic nu mai puţin abil, ce şi-a concentrat toată atenţia asupra curiei papale, căreia i-a promis unirea Bisericilor. Papa Grigorie al X-lea a primit din toată inima propunerea împăratului, nu doar din teama de puterea crescândă a lui Carol, care nu putea decât să-l alarmeze, ci şi din dorinţa sinceră de a restabili pacea şi unitatea Bisericii şi de a-şi vedea realizată speranţa eliberării Ierusalimului. În politica sa paşnică de împăcare cu Biserica Orientală, a întâlnit, neîndoielnic, multe obstacole din partea lui Carol, care plănuia subjugarea prin forţă a împăratului. Dar papa a reuşit să-l convingă pe Carol să amâne pentru un an expediţia deja decisă contra Bizanţului şi în acest răgaz a realizat unirea Bisericilor.

Solii lui Mihail Paleologul la conciliu, ce urma să se desfăşoare în oraşul francez Lyon, au traversat în siguranţă posesiunile lui Carol, care le-a oferit salvconducte şi provizii[51] La Lyon, în 1274, unirea s-a realizat între papă şi reprezentanţii lui Mihail al VIII-lea. Potrivit documentelor recent studiate de la Vatican, această unire a condus imediat la negocieri între Grigorie al X-lea şi Mihail al VIII-lea privind o nouă ligă antiturcă. Un cardinal de rang înalt a mers la Constantinopol în miezul iernii. S-au stabilit fără întârziere data şi locul unei conferinţe personale a papei şi împăratului: cele două venerabile personalităţi urmau să se întrunească în lunea Paştilor, 1276, la Brindisi sau Valona. Însă chiar la începutul anului, la 6 ianuarie, papa a murit subit şi proiectul s-a năruit[52]. Totuşi, Mihail a simţit că unirea i-a

47. V. Makushev, *The Italian Archives and Material on the History of the Slavs Preserved in Them*, II, 67-68 [în rusă].
48. V. Makushev, *The Italian Archives and Material on the History of the Slavs Preserved in Them*, II, 69 [în rusă]. Jireček, *A History of the Bulgars*, 363 [în rusă].
49. Pentru Veneţia, vezi Carabellese, *Carlo d'Angiò*, xxxiv-xxxviii, 106-142.
50. Din păcate, lucrarea lui Carabellese nu tratează sistematic relaţiile dintre Carol şi Mihail Paleologul. Carabellese, *Carlo d'Angiò*, xxix – autorul afirmă: „Despre mulţimea de documente, edite sau inedite, care se referă la Paleolog vom vorbi altă dată" Cred că autorul nu a avut timp să-şi îndeplinească intenţia.
51. Carabellese, *Carlo d'Angiò*, 23-24.
52. V. Laurent, „Grégoire X (1271-1276) et le projet d'une ligue anti-turque", *Échos d'Orient*, XXXVII (1938), 257-273, în special 269. Acest articol este un capitol din lucrarea lui Laurent, aflată în stadiul de proiect, *The Second Council of Lyons and the Religious Policy of Michael VIII Palaeologus*.

dat dreptul să spere la susţinerea papală în proiectele sale de recucerire a regiunilor din Peninsula Balcanică aflate anterior sub stăpânirea Imperiului. În consecinţă, a deschis ostilităţile împotriva trupelor lui Carol şi aliaţilor săi şi a repurtat un mare succes, de vreme ce Carol era distras în acel moment de unele dificultăţi cu Genova.

Dar după câteva fricţiuni cu papa, evocate de Conciliul de la Lyon, Carol a reuşit să-l impună pe tronul pontifical pe francezul Martin al IV-lea, unul dintre cei mai buni prieteni ai săi, care a susţinut în întregime politica regelui sicilian şi a denunţat alianţa cu Mihail. După aceea, în 1281, s-a încheiat un tratat între Carol, împăratul latin titular şi Veneţia „pentru recuperarea Imperiului Romaniei, care se află sub dominaţia Paleologului" (*ad recuperatione ejusdem Imperii Romaniae, quod detinetur per Paleologum*)[53] O vastă coaliţie s-a constituit contra Bizanţului : forţele posesiunilor latine din fostul teritoriu al Imperiului bizantin, trupele Italiei şi ale Franţei, patria lui Carol, flota veneţiană, forţele pontificale şi armatele sârbilor şi bulgarilor. Imperiul bizantin părea că se află la un pas de ruină şi Carol de Anjou, „precursorul lui Napoleon în secolul al XIII-lea"[54], era aproape să pună mâna pe întreaga putere mondială. Un istoric grec din secolul al XIV-lea, Gregoras, a scris că regele Carol „visa, dacă va pune stăpânire pe Constantinopol, să cucerească întreaga monarhie a lui Iulius Caesar şi a lui Augustus"[55] Sanudo, un cronicar occidental din aceeaşi epocă, a afirmat că regele Carol „aspira la monarhia universală" (*asperava alla monarchia del mondo*)[56]. Acesta a fost momentul cel mai critic din întreaga politică externă a lui Mihail. În 1281, Mihail al VIII-lea a deschis negocierile cu sultanul egiptean Qala'un pentru o alianţă militară „împotriva inamicului comun", Carol de Anjou[57]

Salvarea pentru Bizanţ a venit pe neaşteptate din Apus, din Sicilia, unde, la 31 martie 1282, a izbucnit o revoltă împotriva dominaţiei franceze ; s-a propagat rapid în întreaga insulă şi a devenit cunoscută în istorie ca „Vecerniile siciliene"[58]. Mihail al VIII-lea nu a fost străin de această rebeliune.

Vecerniile siciliene, unul dintre cele mai importante evenimente din istoria începuturilor unificării politice a Italiei, ne reamintesc întotdeauna de o lucrare a unui celebru istoric şi patriot italian, Michele Amari, intitulată *Războiul Vecerniilor siciliene* [*La Guerra del Vespro Siciliano o un periodo delle istorie siciliane del secolo XIII* – n. trad]. Această lucrare, scrisă la începutul celei de-a cincea decade a secolului al XIX-lea, a fost editată în repetate rânduri şi a constituit fundamentul pentru studierea ştiinţifică a acestei chestiuni. Desigur, în timpul vieţii lui Amari, multe dintre izvoare erau inaccesibile şi Amari însuşi, familiarizându-se treptat cu noile descoperiri din domeniu, a făcut adăugiri şi corecţii în ediţiile ulterioare ale acestei lucrări. Un nou impuls pentru studierea acestei probleme a fost dat de celebrarea, în 1882, în Sicilia, a aniversării a 600 de ani de la Vecerniile siciliene, când au apărut numeroase noi publicaţii. Un număr enorm de documente originale importante au fost deja publicate şi încă foarte multe sunt furnizate de arhiva angevină din Napoli şi de

53. G.L.F. Tafel, G.M. Thomas, *Urkunden zur altern Handels- und Staatsgesckichte der Republik Venedig*, III, 289.
54. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 604.
55. Nicephorus Gregoras, *Historia*, V, i, B ; ed. Bonn, I, 123.
56. Sanudo, *Historia del regno di Romania*, în C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, 138.
57. Vezi *infra*, n. 74.
58. Numele acestui eveniment („Vecerniile siciliene") nu a apărut probabil în literatură mai devreme de sfârşitul veacului al XV-lea, după prima mare expediţie franceză contra Italiei.

la Vatican, în Roma, dar şi de arhivele spaniole. Vecerniile siciliene, care la prima vedere par a fi un eveniment ce aparţine exclusiv istoriei Europei Apusene, au avut o oarecare însemnătate şi în istoria Bizanţului.

Înainte de apariţia lucrării lui Amari s-a crezut îndeobşte că principalul instigator şi liderul revoluţiei siciliene din 1282 a fost exilatul sicilian Giovanni Procida (Prochida, Prochyta), care, motivat de o vendetă personală, ar fi intrat în negocieri cu Petru al Aragonului, cu împăratul bizantin Mihail al VIII-lea, cu reprezentanţii nobilimii siciliene şi alţii, că i-ar fi câştigat pe toţi de partea sa şi astfel ar fi stârnit revolta. Petrarca, marele umanist al secolului al XIV-lea, l-a considerat pe Procida principalul instigator al revoluţiei[59]. Amari, după investigarea izvoarelor, a demonstrat că această prezentare este o dezvoltare legendară a unui fapt istoric care, printre cauzele revoluţiei siciliene, are numai o semnificaţie secundară[60].

Populaţia siciliană simţea o furie nestăpânită împotriva dominaţiei franceze oprimante. Atitudinea arogantă a francezilor faţă de populaţia supusă şi impozitele copleşitoare ce fuseseră impuse şi sporite mai cu seamă din cauza expediţiei costisitoare şi dificile a lui Carol împotriva Bizanţului au fost principalele cauze ale revoltei din 31 martie. Cei mai buni doi oameni politici ai epocii, exceptându-l pe Carol, Mihail al VIII-lea şi Petru al Aragonului, au folosit cu abilitate nemulţumirea populaţiei siciliene. Petru, înrudit cu fostul rege Manfred al Siciliei, fiul natural al lui Frederic al II-lea Hohenstaufen, nu putea să se împace cu puterea excesivă a lui Carol şi a considerat că este dreptul său să revendice Sicilia. Mihail al VIII-lea a profitat de ambiţia lui Petru şi i-a promis subsidii dacă deschidea ostilităţi împotriva lui Carol. În Italia, partidul imperial al ghibelinilor şi o parte a nobilimii siciliene s-au raliat lui Petru. În toate aceste negocieri, Giovanni Procida a fost un mijlocitor, dar nimic mai mult.

Revolta a fost încununată de succes. La invitaţia sicilienilor, în august, acelaşi an, Petru al Aragonului a debarcat pe insulă şi a fost încoronat la Palermo cu diadema lui Manfred. Încercările lui Carol, revenit din Orient, unde continuau ostilităţile împotriva Bizanţului, de a recuceri Sicilia şi de a-l alunga pe Petru al Aragonului au fost zadarnice. Carol a fost silit să îşi abandoneze proiectele împotriva Imperiului lui Mihail al VIII-lea. După aceea, Carol şi-a păstrat coroana regală doar în Italia de Sud. Însemnătatea pentru Bizanţ a Vecerniilor siciliene, care l-au deposedat pe Carol de Sicilia şi au salvat Imperiul Răsăritean de un pericol fatal, este evidentă. În acelaşi timp, aceste evenimente legate de revolta din 1282 au pus bazele relaţiilor amicale dintre împăraţii bizantini şi regii Aragonului. De vreme ce l-a sprijinit cu subsidii pe Petru al Aragonului, Mihail a participat, prin urmare, la rezolvarea chestiunii siciliene. În autobiografia sa, vorbind despre expediţia lui Carol împotriva Imperiului său, Mihail a remarcat: „Sicilienii, desconsiderând restul forţelor lui Carol ca infime, au îndrăznit să ridice armele şi să se elibereze ei înşişi din servitute; aşadar, dacă aş spune că Dumnezeu, care le-a redat libertatea, le-a acordat-o prin noi, aş spune purul adevăr"[61].

Vecerniile siciliene au afectat în mare măsură situaţia papei Martin al IV-lea. Faptul că, aşa cum a scris istoricul Ranke, „poporul, contrar poruncilor Romei, îndrăznise să-şi aleagă un rege"[62] nu era doar o inovaţie nemaiauzită, ci evenimentele din 1282 au subminat

59. F. Petrarcae, „Itinerarium Syriacum", în *Opera Omnia*, 559; G. Lumbroso, *Memorie italiane del buon tempo antico*, 34.
60. Vezi Lopez, *Genova Marinara nel duecento*, 69-71, 88, n. 28.
61. Imp. Michaelis Palaeologi, „De vita sua opusculum", par. ix, în *Christianskoe Čtenie*, II (1885), 537-538; în rusă, 558; în franceză, ed. Chapman, 145, 174.
62. L. Ranke, *Weltgeschichte*, VIII, 538.

fundamentele politicii bizantine a acestui papă, care denunţase Unirea de la Lyon, acceptase fără rezervă proiectele orientale ale lui Carol de Anjou şi sperase în ocuparea latină a Constantinopolului. Vecerniile siciliene au făcut această politică imposibilă, pentru că au dezmembrat şi au slăbit regatul sud-italian al lui Carol, care fusese până atunci baza principală pentru politica agresivă a Occidentului contra Bizanţului.

Revoluţia din 1282 a avut o repercusiune asupra politicii Veneţiei, care, în urmă cu un an, se angajase printr-o alianţă cu Carol împotriva Bizanţului. Aflând de insurecţia Siciliei şi întrezărind declinul puterii lui Carol şi năruirea proiectelor sale răsăritene, Republica Sf. Marcu şi-a modificat rapid politica; înţelegând că nu-i mai putea fi util Carol, a denunţat tratatul semnat cu acesta, a cultivat relaţii mai strânse cu Bizanţul şi, trei ani mai târziu, a încheiat un tratat de prietenie cu succesorul lui Mihail, Andronic cel Bătrân. De altminteri, Veneţia a stabilit relaţii şi cu Petru al Aragonului.

Astfel, relaţiile internaţionale ale epocii şi nemulţumirea Siciliei, de care Mihail al VIII-lea a profitat, au salvat Bizanţul de pericolul fatal ce l-a ameninţat, reprezentat de atotputernicul Carol de Anjou.

Politica orientală a lui Mihail al VIII-lea. Continuator al împăraţilor niceeni, Mihail al VIII-lea, după recucerirea Constantinopolului, şi-a îndreptat, asemenea predecesorilor săi, forţele principale către Occident pentru recuperarea Peninsulei Balcanice şi pentru lupta epuizantă cu Carol de Anjou, ceea ce a decis practic destinul Imperiului restaurat. Frontiera orientală a fost întru câtva neglijată şi guvernul bizantin se pare că a uitat uneori de pericolul care-l ameninţa din acea direcţie. Georgios Phrantzes, un istoric bizantin din secolul al XV-lea, scria: „Sub Mihail Paleologul, din cauza războaielor din Europa contra italienilor, Imperiul roman a fost expus pericolului turc în Asia"[63]. Desigur, pericolul turc apăruse pentru Bizanţ mai devreme, dar această remarcă a istoricului subliniază o trăsătură distinctă a politicii orientale a lui Mihail al VIII-lea. Din fericire pentru Imperiu, turcii înşişi traversau în secolul al XIII-lea o perioadă agitată, cauzată de succesele militare ale mongolilor.

În anii '30 şi '40 ai secolului al XIII-lea, din Orient a apărut pericolul ameninţător al invaziei mongole. Sultanatul selgiucid de Rum sau Ikonion, aflat la hotarul oriental al Imperiului de Niceea, a fost înfrânt de mongoli. În a doua jumătate a secolului al XIII-lea, în epoca lui Mihail al VIII-lea, ultimii selgiucizi erau simpli reprezentanţi ai mongolilor persani, ale căror posesiuni se întindeau din India până la Mediterana şi în fruntea cărora se afla Hulagu, care-l recunoştea pe hanul mongolilor din Orient drept suzeranul său. În 1258, Hulagu a cucerit Bagdadul, unde ultimul calif abbasid a suferit o moarte violentă. După aceea, a invadat şi a devastat Siria, Mesopotamia şi regiunile învecinate şi a proiectat un marş asupra Ierusalimului, iar apoi, probabil, o campanie contra Egiptului. Dar vestea morţii Marelui Han mongol Mangu l-a obligat să renunţe la proiectele sale ofensive către sud. Dinastia mongolă persană era, în ultimele decade ale secolului al XIII-lea, un aliat al creştinilor împotriva mahomedanilor. Un istoric modern a afirmat că „Hulagu i-a condus pe turcii nestorieni [*id est* creştini] din Asia Centrală într-o adevărată «cruciadă galbenă» (*croisade jaune*) contra Islamului"[64] În cele din urmă, în 1260, armata mongolă a fost zdrobită de mamelucii egipteni la Ain-Jalut. În aceeaşi epocă, un alt stat mongol foarte puternic s-a întemeiat în nord, în Rusia. Acesta era Hoarda de Aur sau Hoarda Kipchak cu capitala la Sarai, pe cursul inferior al Volgăi. Realizând marea însemnătate a acestui nou

63. Georgii Phrantzae, *Annales*, I, 3; ed. Bonn, 23.
64. R. Grousset, *Histoire d'Asie*, *III. Le Monde mongol*, 100.

factor mongol în viaţa internaţională a epocii, Mihail Paleologul a încercat să-l folosească de mai multe ori în politica sa externă[65].

În această privinţă, este important să reamintim că dinastia Mamelucă (Mamluk), instituită în Egipt în 1250, era unită prin legături etnografice cu Rusia sudică. Termenul *mamluk* înseamnă „posedat de cineva", „aparţinând cuiva", „sclav", iar mamelucii din Egipt erau la origine gărzile personale alcătuite din sclavi turci, formate pentru prima dată de succesorii lui Saladin; în 1260, aceşti „sclavi" au acaparat tronul şi au guvernat Egiptul până în 1517, când Egiptul a fost cucerit de turcii otomani. Din a treia decadă a secolului al XIII-lea, contingentul principal al gărzii mameluce era constituit din membrii tribului turcic al cumanilor (polovţi) din Rusia de Sud, care fugiseră înainte de invazia mongolă sau fuseseră luaţi captivi ori vânduţi ca sclavi[66]. Un istoric bizantin afirmă că mamelucii descindeau din „sciţii europeni care sălăşluiau pe malurile Meotis (Marea de Azov) şi râului Tanais (Don)"[67]

Astfel, datorită originii cumane a unui mare număr de mameluci, aceştia erau interesaţi să menţină şi să dezvolte relaţiile cu compatrioţii lor din Rusia meridională, unde, chiar după cucerirea mongolă, rămăseseră un număr considerabil de cumani (polovţi). De altfel, hanul Hoardei de Aur (Kipchak) îmbrăţişase Islamul şi sultanul Egiptului, mamelucul Beybars, era de asemenea musulman, în timp ce Hulagu era şamanist, păgân[68], şi inamic al Islamului. Între Hulagu şi Berke (Bereke), hanul Hoardei de Aur, exista o rivalitate de moarte nu doar politică, ci şi religioasă.

Calea terestră dintre mameluci şi Kipchaki a fost blocată de posesiunile lui Hulagu. Comunicaţia maritimă între Egipt şi sudul Rusiei era posibilă doar prin Hellespont, Bosfor şi Marea Neagră; dar ambele strâmtori se aflau în stăpânirea împăratului bizantin, astfel încât mamelucii aveau nevoie de autorizaţia specială a lui Mihail Paleologul pentru a le traversa[69] În consecinţă, sultanul Egiptului, „dornic să fie prieten al romanilor şi să aibă permisiunea pentru negustorii egipteni să navigheze o dată pe an prin strâmtorile noastre" [Hellespont şi Bosfor], şi-a trimis ambasadorii la Mihail Paleologul[70] Dificultatea o constituia faptul că, în acea epocă, Mihail se afla în relaţii amicale cu Hulagu, suveranul mongolilor din Persia; aşadar, ambasadorii egipteni nu au primit imediat satisfacţie, Mihail amânând răspunsul său de la un termen la altul. În 1265, hanul Kipchak Berke i-a declarat război lui Mihail, iar în acest război ţarul bulgar Constantin Tich (Tech) li s-a alăturat mongolilor aflaţi sub comanda generalului lui Berke, Nogai. Mongolii (tătarii) şi aliaţii lor bulgari au înfrânt trupele bizantine. După această înfrângere, Mihail a fost obligat să-l abandoneze pe Hulagu şi să se alăture alianţei egipto-Kipchak[71]. Pentru a intra în graţiile

65. S-au publicat recent, în limba rusă, două interesante studii despre acest subiect: F.I. Uspenski, „Byzantine Historians on the Mongols and Egyptian Mamluks", *Vizantiyskiy vremennik*, XXIV (1923-1926), 1-16 [în rusă]; şi G. Vernadski, „The Golden Horde, Egypt, and Byzantium in Their Mutual Relations in the Reign of Michael Palaeologus", *Annales de l'Institut Kondakov*, I (1927), 73-84 [în rusă].
66. Vernadski, „The Golden Horde, Egypt, and Byzantium...", 76 [în rusă].
67. Nicephorus Gregoras, *Historia*, IV, 7, i; ed. Bonn, I, 102.
68. Şamanismul este una dintre religiile popoarelor uralo-altaice.
69. Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, III, 3; ed. Bonn, I, 176-177.
70. Nicephorus Gregoras, *Historia*, IV, 7, i; ed. Bonn, I, 101.
71. G. Vernadski, „The Golden Horde", *Annales de l'Institut Kondakov*, I (1927), 79 [în rusă]; P. Nikov, *The Tartaro-Bulgarian Relations in Middle Ages*, 6-11 [în bulgară]; *Cf.* Chapman, *Michel Paléologue*, 74-75; G.I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, 207-208.

puternicului Nogai, Mihail i-a dat-o în căsătorie pe fiica sa nelegitimă şi, în războiul care a urmat cu ţarul bulgar Constantin Tich Mihail, a fost susţinut atât de eficient de ginerele său, încât ţarul bulgar a fost obligat să înceteze ostilităţile[72]. Relaţiile diplomatice dintre Hoarda de Aur, Egipt şi Bizanţ au existat pe toată durata domniei lui Mihail[73]. Relaţiile amicale dintre Mihail Paleologul şi sultanul Egiptului, mamelucul Qala'un (1279-1290), către sfârşitul domniei primului, sunt foarte interesante. Un pericol comun i-a constrâns pe cei doi monarhi să ajungă la o înţelegere, pentru că proiectele ambiţioase ale lui Carol de Anjou ameninţau ambele imperii. Aceste relaţii au condus, după câte s-ar părea, la încheierea unui tratat formal de prietenie şi comerţ, care potrivit savantului francez M. Canard fost încheiat realmente în 1281, dar care după savantul german F. Dölger nu a trecut de stadiul negocierilor diplomatice. Prăbuşirea lui Carol de Anjou şi Vecerniile siciliene au alterat complet situaţia în Apus şi în Răsărit[74].

În Asia Mică, Mihail Paleologul nu a fost ameninţat în mod particular. Deşi rupsese relaţiile cu Hulagu, mongolii din Persia erau prea preocupaţi de propriile tulburări intestine pentru a face paşi decisivi împotriva Bizanţului. Cât despre sultanatul de Rum, acesta era strict dependent de Imperiul mongol. Totuşi, detaşamente turce izolate, câteodată adevărate bande de briganzi, ignorând orice tratate încheiate altădată între împăraţi şi sultani, invadau neîntrerupt teritoriul bizantin şi pătrundeau în interiorul ţării, jefuind oraşe, cătune şi mănăstiri, masacrând şi robind populaţia.

Începând din epoca dominaţiei arabe, Bizanţul şi-a creat la frontiera răsăriteană a Asiei Mici o linie de fortificaţii, în special în defileurile montane *kleisaurai* (*clusurae*), şi organizase, pe lângă trupele regulate, un corp special de apărători ai frontierelor extreme ale Imperiului, numiţi *akritai* (*akrites*). Treptat, pe măsură ce turcii înaintau către Apus, linia de frontieră cu apărătorii săi, *akritai*, a fost de asemenea împinsă către Occident, astfel încât, în secolul al XIII-lea, erau concentraţi în principal în munţii Olimpului bithynian, adică în colţul nord-vestic al Asiei Mici. În epoca niceeană, aceşti colonişti de frontieră – înzestraţi cu pământuri, scutiţi de impozite şi contribuţii şi trăind în mare îndestulare – trebuiau să presteze exclusiv serviciul militar şi să apere graniţa împotriva inamicilor şi, pe cât putem aprecia pe baza izvoarelor, au apărat-o curajos şi energic. Dar după transferul capitalei de la Niceea la Constantinopol aceşti *akritai* au încetat să primească sprijinul oferit până atunci de guvern, care, în noua sa capitală, s-a simţit mai puţin dependent de frontiera orientală. De altminteri, Mihail Paleologul, încercând o reformă financiară, a făcut să se întocmească o catagrafie oficială a proprietăţilor acestor *akritai* şi a confiscat, în beneficiul vistieriei, cea mai mare parte a pământurilor lor, din care proveneau veniturile acestora. Această măsură a ruinat prosperitatea economică a acestor *akritai* bithynieni, de care depindea zelul lor militar şi care era „nervul războiului"[75], şi aproape a lipsit de apărare frontiera orientală.

72. Vezi Nikov, *Tartaro-Bulgarian Relations*, 11-12 [în bulgară].

73. Vezi, de pildă, S. Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages*, 266.

74. M. Canard, „Le Traité de 1281 entre Michel Paléologue et le sultan Qalâ'ûn", *Byzantion*, X (1935), 669-680. Canard, „Un Traité entre Byzance et l'Égypte au XIIIe siècle et les relations diplomatiques de Michel VIII Paléologue avec les sultans Mamlûks Baibars et Qalâ'ûn", *Mélanges Guadefroy-Demombynes*, 197-224. Pentru îndoielile şi critica lui F. Dölger, vezi: *Byzantinische Zeitschrift*, XXXVI (1936), 467; XXXXVII (1937), 537-538. Vezi Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, III, 74 (nr. 2052), datat în 1281; III, 75 (nr. 2062), care se referă la 1282. Aici Dölger nu a folosit izvorul arab al lui Canard, lucrarea lui Qalqashandi (care a murit în 1418). Vezi acum şi Dölger, *Der Vertrag des Sultans Qala'un von Aegypten mit dem Kaiser Michael VIII Palaiologus. Serta Monacensia*, Leiden, 1952, 68, 78-79.

75. Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, I, 5; ed. Bonn, I, 18.

Guvernul a înăbuşit revolta acestor *akritai* şi s-a abţinut să-i extermine complet doar din teama de a nu deschide calea turcilor. Influenţaţi de savantul rus V.I. Lamanski, mai mulţi istorici i-au considerat slavi pe aceşti *akritai* bithynieni[76] Dar, mai probabil, erau reprezentanţii diferitelor popoare, printre care s-ar fi putut afla şi descendenţi ai slavilor colonizaţi de multă vreme în Bithynia. Politica externă a lui Mihail al VIII-lea, atât de puternic influenţată de politica imperialistă a lui Carol de Anjou, a avut efecte nefaste asupra frontierei orientale.

Rezultatele politicii orientale promovate de Mihail s-au făcut simţite când turcii, după o perioadă de nelinişti şi disoluţie, s-au unificat şi au redevenit puternici sub dominaţia turcilor otomani; aceştia din urmă vor da lovitura decisivă Bizanţului şi vor distruge Imperiul creştin răsăritean.

Politica externă a Bizanţului în timpul domniei celor doi Andronici

Politica externă a Imperiului sub Andronic al II-lea şi Andronic al III-lea, bunic şi nepot, a fost diferită de cea a predecesorului lor Mihail al VIII-lea. Un mare pericol îl ameninţase pe Mihail din Apus, în persoana lui Carol de Anjou; dar Vecerniile siciliene înlăturaseră definitiv acest pericol în anul morţii lui Mihail. Turcii fuseseră împiedicaţi de propriile frământări să profite de situaţia lor avantajoasă la frontiera orientală a Imperiului.

Andronic al II-lea şi Andronic al III-lea au fost obligaţi să înfrunte doi noi inamici puternici: Serbia în Peninsula Balcanică şi turcii otomani în Asia Mică. Ca şi Carol de Anjou, suveranii acestor două popoare îşi stabiliseră ca ţinte precise în lupta cu Bizanţul distrugerea completă a Imperiului şi crearea unui Imperiu greco-slav sau greco-turc pe amplasamentul său. Proiectul lui Carol de a întemeia un Imperiu greco-latin eşuase. În secolul al XIV-lea, marele suveran sârb Ştefan Dušan părea a fi aproape să întemeieze un mare Imperiu slav. Din multe motive, doar turcii otomani vor reuşi să realizeze acest lucru: la jumătatea secolului al XV-lea, vor întemeia un imperiu imens, nu exclusiv greco-turc, ci greco-slavo-turc, integrându-i pe sârbi şi pe bulgari.

Turcii otomani. În epoca celor doi Andronici, apariţia turcilor otomani a fost principalul fenomen în Răsărit. Înaintând către Asia Minor, mongolii împinseseră din provincia persană Khorasan (Khurasan), către apus, o hoardă turcică din tribul Oghuz (Ghuzz), care a ajuns pe teritoriul sultanatului de Iconium şi a primit permisiunea sultanului să se stabilească şi să-şi pască turmele. După înfrângerea provocată de mongoli, statul selgiucizilor s-a dezintegrat în mai multe state independente (emirate), cu dinastii distincte, care hărţuiau grav Imperiul. Odată cu dezintegrarea Imperiului selgiucizilor, hoarda turcică din tribul Oghuz a devenit şi ea independentă. Chiar la sfârşitul secolului al XIII-lea, căpetenia lor era Osman (Othman), fondatorul dinastiei otomane, cel care a dat numele său turcilor aflaţi sub autoritatea sa; din acel moment, aceştia se vor numi turci otomani. Dinastia întemeiată de Osman a guvernat Turcia până în 1923[77]

76. V.I. Lamanski, *The Slavs in Asia Minor, Africa, and Spain*, 11-14 [în rusă]; F.I. Uspenski, „On the History of the Peasant Landholding in Byzantium", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXV (1883), 342-345 [în rusă]; P. Mutafčiev, *Military Lands and Soldiers in Byzantium in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, 67 [în bulgară].

77 Vezi H.A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*; F. Giese, „Das Problem der Entstehung des osmanischen Reiches", *Zeitschrift fur Semitistik*, II (1923), 246-271. Pentru

De la sfârşitul secolului al XIII-lea, turcii otomani au început să hărţuiască serios micile posesiuni din Asia Mică rămase încă în stăpânirea Bizanţului. Armatele imperiale au păstrat cu dificultate cele mai importante trei poziţii în Asia Mică: Brusa, Niceea şi Nicomedia. Co-împăratul Mihail al IX-lea a fost trimis împotriva turcilor şi înfrânt. Constantinopolul părea ameninţat şi împăratul „părea a fi adormit sau mort"[78].

*Companiile catalane în Răsărit**. Andronic nu putea stăpâni situaţia fără un ajutor străin, şi a obţinut un astfel de ajutor din partea bandelor mercenare spaniole, aşa-numitele „companii catalane" sau „almughavari"[79] Bandele de mercenari de diferite naţionalităţi, sub numele „companii", care trăiau doar pentru război şi luptau pentru soldă, putând fi angajate de oricine împotriva oricui, erau bine-cunoscute în a doua jumătate a Evului Mediu. „Companiile catalane", care nu erau constituite doar din catalani, ci şi din aragonezi, navarezi, locuitori ai insulei Mallorca şi din alte regiuni, au luptat ca mercenari pentru Petru al Aragonului în timpul războiului ce a izbucnit după Vecerniile siciliene. Atunci când, la începutul secolului al XIV-lea, s-a încheiat pacea între Sicilia şi Napoli, catalanii au rămas fără slujbă. Asemenea aliaţi, deprinşi să trăiască din război, jaf şi acte de violenţă, au devenit pe timp de pace periculoşi pentru cei care-i invitaseră şi care acum încercau să scape de ei. De altfel, companiile însele, pe care condiţiile paşnice de existenţă nu le puteau satisface, căutau noi ocazii de a-şi exercita activitatea. Catalanii l-au ales drept lider pe Roger de Flor, german la origine; supranumele tatălui acestuia, Blum (adică „floare"), a fost tradus în spaniolă „Flor".

Având consimţământul tovarăşilor săi, Roger, care vorbea fluent greceşte, şi-a oferit serviciile lui Andronic al II-lea în lupta sa contra turcilor selgiucizi şi otomani şi a obţinut de la împăratul aflat în dificultate condiţii nemaiauzite: insolentul aventurier i-a cerut asentimentul lui Andronic pentru căsătoria sa cu o nepoată a împăratului, acordarea titlului

---

informaţii importante cu caracter general critic şi bibliografic, vezi E.L. Langer, R.P. Blake, „The Rise of the Ottoman Turks and Its Historical Background", *American Historical Review*, XXXVII (1932), 468-505; M.F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, 5-32; P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, 33-51.

78. Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, V, 21; ed. Bonn, II, 412.

* Pentru aventura mercenarilor iberici în Bizanţ, vezi printre altele: J.P.É. Pascot, *Les Almugavares, mercenaires catalans du moyen âge, 1302-1388*, Bruxelles, Elzévir-Séquoia, 1971; Alfonso Lowe, *The Catalan Vengeance*, London/Boston, Routledge/K. Paul, 1972; A.E. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328* (Harvard Historical Studies, 88), Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1972, 131-147; Kenneth M. Setton, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, revised edition (1st ed., Cambridge, Mass., 1948), London, Variorum, 1975; Francisco de Moncada, *Roger de Flor y los almogávares*, (Históricas Alcántara), Madrid, Ediciones Alcántara, 1998; David Agustí, *Los almogávares: la expansión mediterránea de la corona de Aragón* (Historia), Madrid, Sílex, 2004. Cronica lui Muntaner a fost publicată: Ramón Muntaner, *Cronica*, a cura de Marina Gusta, prolog de Joan Fuster, Barcelona, Edicions 62, 1979 (selecţiuni din această cronică, traduse în engleză: *Cronica. Selections. The Catalan Expedition to the East: From the Chronicle of Ramon Muntaner* (Colección Támesis. Serie B, Textos, 49), translated by Robert Hughes, Woodbridge, Tamesis, 2006 (n. trad.).

79. *Almughavari* este un cuvânt arab împrumutat de la arabii spanioli, care înseamnă literalmente: „cei care fac o expediţie", de aici „cavalerie uşoară", „cercetaşi".

de *megadukas* (amiral) şi o mare sumă de bani pentru solda companiei sale. Andronic a fost silit să cedeze acestor exigenţe, iar companiile spaniole s-au îmbarcat şi au navigat către Constantinopol.

Participarea spaniolilor la viaţa Bizanţului este relatată în detaliu atât în izvoarele spaniole (catalane), cât şi în cele greceşti. Dar, în vreme ce cronicarul catalan Muntaner[80], participant la expediţie, i-a descris pe Roger şi tovarăşii săi drept luptători curajoşi şi nobili pentru o cauză dreaptă, făcând onoare patriei lor, istoricii greci îi consideră pe catalani, dimpotrivă, jefuitori şi tâlhari insolenţi, iar unul dintre ei a exclamat: „Măcar de nu l-ar fi văzut Constantinopolul pe latinul Roger!"[81]. Istoricii secolului al XIX-lea au acordat multă atenţie expediţiei catalane. Un specialist spaniol al acestei probleme a comparat faptele lor eroice cu cele ale celebrilor *conquistadori* spanioli ai Mexicului şi Perúlui în secolul al XVI-lea, Cortés şi Pizarro; nu ştie „ce alt popor s-ar putea mândri cu un asemenea eveniment istoric precum glorioasa noastră expediţie în Orient" şi a considerat această expediţie o mărturie eternă a gloriei neamului spaniol[82]. Istoricul german Hopf a declarat că „expediţia catalană este episodul cel mai atrăgător din istoria Imperiului Paleologilor", „mai cu seamă din cauza interesului său dramatic"[83]. Finlay a scris că, „dacă ar fi fost călăuziţi de un suveran precum Leon al III-lea sau Vasile al II-lea, catalanii i-ar fi putut înfrânge pe turcii selgiucizi, ar fi înăbuşit puterea otomană în chiar leagănul său şi ar fi purtat vulturul bicefal al Bizanţului victorios până la poalele Munţilor Taurus şi pe malurile Dunării"[84]. Altundeva, acelaşi istoric a remarcat: „Expediţia catalanilor în Orient este un caz admirabil al reuşitei care uneori însoţeşte o carieră de jaf şi crimă, contrar tuturor regulilor obişnuite ale bunului-simţ uman"[85] Arhivele spaniole furnizează încă multe informaţii inedite despre această expediţie.

În primii ani ai secolului al XIV-lea, Roger de Flor şi compania sa au ajuns în Constantinopol[86]. Participau la expediţie aproape 10.000 de persoane, dar acest număr include soţii, amante şi copii. Căsătoria lui Roger cu nepoata împăratului a fost celebrată la Constantinopol cu mare pompă. După câteva grave conflicte în capitală între catalani şi genovezi, aceştia din urmă, geloşi pe privilegiile lor extraordinare în Imperiu, i-au perceput pe nou-veniţi drept rivalii lor; în cele din urmă, compania a fost transferată în Asia Mică,

80. Muntaner, *Chronica o descripcio dels fets e hazanyes del inclyt rey Don Jaume*, în Buchon, *Chroniques étrangères*, ed. K. Lanz. Despre Muntaner, vezi N. Iorga, „Ramön Muntaner et l'Empire byzantin", *Revue historique du Sud-Est européen*, IV (1927), 325-355.
81. Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, V, 12; ed. Bonn, II, 393.
82. A. Rubió y Lluch, *La expedición y dominación de los Catalanes en Oriente*, 6, 7, 10; Rubió y Lluch, *Los Catalanes en Grecia. Últimos años de su dominación. Caudros históricos*, 6; C. Banús y Comas, *Expedición de Catalanes y Aragoneses en Oriente en principio del siglo XIV*, 43, 46: Roger de Flor a mers în Orient căutând glorie şi pradă.
83. C. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginne des Mittelalters bis auf die neuere Zeit*, I, 380.
84. Finlay, *A History of Greece*, ed. H.F. Tozer, III, 388.
85. Finlay, *A History of Greece*, IV, 147. O schiţă generală a studiului problemei catalane în Grecia, în Rubió y Lluch, *Los Catalanes en Grecia*, 19-50.
86. În palatul Senatului din Madrid, o lucrare a unui pictor spaniol din secolul al XIX-lea, José Moreno Carbonero (1888-), înfăţişează intrarea lui Roger de Flor în Constantinopol. Pictura a fost descrisă de Banús y Comas, *Expedición de Catalanes y Aragoneses en Oriente*, 48, cu o reproducere a picturii.

unde turcii asediau marele oraş Philadelphia, la est de Smyrna. Susţinută de o parte a trupelor imperiale, mica armată hispano-bizantină, sub comanda lui Roger de Flor, a despresurat Philadelphia. Victoria mercenarilor occidentali a fost primită cu entuziasm în capitală ; mulţi au crezut că pericolul turc pentru Imperiu fusese înlăturat pentru totdeauna. Primul succes a fost urmat de altele împotriva turcilor din Asia Mică. Dar rechiziţiile insuportabile şi cruzimile arbitrare ale catalanilor faţă de populaţia locală, pe de o parte, şi intenţia exprimată limpede de Roger de a întemeia un principat pentru sine în Asia Mică, deşi sub suzeranitatea împăratului, pe de altă parte, au tensionat relaţiile dintre mercenari, populaţia Asiei Mici şi guvernul constantinopolitan. Împăratul l-a rechemat pe Roger în Europa, iar acesta, împreună cu compania sa, a traversat Hellespontul şi a ocupat mai întâi o importantă fortăreaţă aproape de strâmtorile de la Gallipoli, apoi Peninsula Gallipoli în întregime. Noi negocieri între Roger şi împărat s-au încheiat cu obţinerea de către Roger a unui titlu imediat inferior celui de împărat, cel de cezar, niciodată până atunci purtat de un străin. Înainte de a mărşălui din nou către Asia Mică, noul Cezar s-a îndreptat cu un mic detaşament către Adrianopol, unde îşi avea reşedinţa cel mai vârstnic fiu al lui Andronic, co-împăratul Mihail al IX-lea. La ordinului lui Mihail, Roger şi tovarăşii săi au fost măcelăriţi în timpul unui festin. Când această veste s-a propagat în rândurile populaţiei Imperiului, spaniolii de la curte şi din alte oraşe au fost de asemenea ucişi.

Catalanii, care erau concentraţi la Gallipoli, înfuriaţi şi însetaţi de răzbunare, au denunţat alianţa lor cu Imperiul şi s-au îndreptat către Apus, trecând prin foc şi sabie (*igni et ferro*) regiunile pe unde treceau. Tracia şi Macedonia au fost teribil devastate. Nici chiar mănăstirile de la Muntele Athos nu au fost cruţate. Un martor ocular, ucenicul lui Daniel, egumenul (stareţul) mănăstirii sârbe Hilandar de la Muntele Athos, scria : „Era o oroare să vezi devastarea Sfântului Munte de mâini duşmane"[87] Catalanii au incendiat şi mănăstirea rusă a Sf. Panteleimon de la Muntele Athos, dar atacul lor asupra Tesalonicului a eşuat. Drept represalii pentru devastările catalanilor, Andronic a poruncit confiscarea mărfurilor de pe vasele comerciale catalane aflate în apele bizantine şi arestarea negustorilor[88].

După ce au staţionat câtva timp în Tesalia, catalanii s-au îndreptat către sud şi, prin celebrul defileu de la Termopile, au invadat Grecia centrală, adică teritoriul ducatului de Atena şi Theba*, care fusese fondat după cruciada a IV-a şi se afla sub dominaţie franceză. În primăvara anului 1311, pe malurile râului Kephissos, în Beotia, s-a desfăşurat lupta de lângă lacul Kopais (în apropiere de actualul sat Skripu). Catalanii au repurtat o victorie decisivă asupra trupelor franceze. Suprimând înfloritorul ducat francez ateno-theban, au instaurat acolo dominaţia spaniolă, care a durat opt decenii** Biserica Sfintei Fecioare,

87. P. Uspenski, *The Christian Orient. Athos*, III, 2, 118 [în rusă].

88. Vezi *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen-und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291-1327)*, ed. H. Finke, II, 741 (nr. 458). În această ediţie, textul este datat 2 mai 1293. Dar, în documentul în sine, anul a fost şters. Cred că trebuie atribuit începutului secolului al XIV-lea, pentru că în 1293 companiile catalane nu jucaseră încă niciun rol în istoria Bizanţului.

Pentru istoria principatului latin din Moreea, vezi : Antoine Bon, *La Morée franque ; recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaie (1205-1430)* (Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, 213), Paris, E. de Boccard, 1969 ; P.W. Topping, *Studies on Latin Greece A.D. 1205-1715*, London, Variorum Reprints, 1977 (n. trad.).

** Pentru istoria ducatului aragonezo-catalan, vezi : J.L. Shneidman, *The Rise of the Aragonese-Catalan Empire : 1200-1350*, New York, New York University Press, 1970 ; Francesco Giunta,

anticul Parthenon de pe Acropole, a trecut în mâinile clerului catalan, care a fost impresionat de magnificenţa şi bogăţiile sale. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, un duce spaniol al Atenei a numit Acropole „cea mai preţioasă bijuterie care există în lume şi pe care toţi suveranii creştinătăţii zadarnic încearcă s-o imite"[89]

Ducatul atenian al catalanilor, întemeiat printr-un simplu accident în secolul al XIV-lea pe solul Eladei antice şi organizat după model spaniol sau sicilian, a fost considerat în mod obişnuit o dominaţie brutală, opresivă şi distructivă, care la Atena şi în Grecia în general a lăsat foarte puţine urme materiale. Pe Acropole, spre exemplu, catalanii au adus câteva modificări, în special în dispunerea fortificaţiilor, dar nu au rămas vestigii care să le aparţină. Dimpotrivă, în tradiţia populară greacă şi în limba greacă stăruie încă amintirea cruzimii şi nedreptăţii invadatorilor spanioli. Şi astăzi, în unele regiuni ale Greciei – de pildă, în insula Eubeea –, când cineva vrea să condamne o ilegalitate sau o injustiţie, spune: „Nici catalanii n-ar fi făcut asta" În Acarnania, cuvântul *catalan* este încă sinonim cu *sălbatic*, *brigand*, *scelerat*. La Atena, cuvântul *catalan* este considerat o insultă. În unele oraşe din Peloponez, când cineva doreşte să spună că o femeie are o fire rea, zice: „Trebuie să fie o catalană"[90]

Materialul documentar inedit descoperit recent, îndeosebi în arhivele din Barcelona (arhivele de la *Corona d'Aragó*), ne arată că opinia istoricilor din trecut despre acest subiect era o prejudecată. Anii dominaţiei catalane în Grecia centrală, în secolul al XIV-lea, nu au fost doar frământaţi şi distructivi, ci şi productivi. Acropole, numit în catalană *Castell de Cetines*, a fost fortificat; pentru prima dată de la închiderea şcolii ateniene de către Iustinian cel Mare, la Atena s-a întemeiat o universitate[91] Fortificaţii catalane s-au construit şi în Grecia centrală şi septentrională[92]. Un istoric catalan contemporan, A. Rubió y Lluch, cea mai mare autoritate în problema catalană din Grecia centrală, a declarat: „Descoperirea Greciei catalane este, în opinia noastră, una dintre cele mai neaşteptate surprize pe care cercetătorii contemporani au avut-o în istoria vieţii politice medievale"[93] Desigur, istoria completă a dominaţiei catalane în Grecia rămâne să fie studiată; trebuie însă să realizăm că lucrările mai vechi şi punctele de vedere tradiţionale despre această chestiune ale multor cercetători eminenţi ar trebui rectificate şi că o nouă istorie a dominaţiei catalane în Grecia trebuie scrisă pe baza unei noi documentaţii[94]. Invazia navareză din 1379 a dat o lovitură mortală dominaţiei catalane în Grecia.

Aragonesi e Catalani nel Mediterraneo, 2 vol., Palermo, Manfredi, 1953-1959; Kenneth Meyer Setton, *Athens in the Middle Ages*, London, Variorum Reprints, 1975 (n. trad.).

89. W. Miller, *The Catalans at Athens*, 14; Miller, *Essays on the Latin Orient*, 129; Setton, *Catalan Domination of Athens 1311-1388*, 17, 187, 257.
90. A. Rubió y Lluch, *La expedición y dominación de los Catalanes*, 14-15; G. Schlumberger, *Expédition des „Almugavares" ou routiers Catalans en Orient*, 391-392.
91. Vezi A. Rubió y Lluch, „Atenes en temps dels Catalans", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, II (1907), 245-246.
92. Rubió y Lluch, „Els Castells Catalans de Grecia continental", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, III (1908), 362-425.
93. Rubió y Lluch, „La Grecia Catalana des de la mort de Roger de Lluria fins a la de Frederic III de Sicilia (1370-1377)", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, V (1913-1914), 393. Vezi şi Rubió y Lluch, „Une figure athénienne de l'époque de la domination catalane. Dimitri Rendi", *Byzantion*, II (1925), 194.
94. Rubió y Lluch, „La Grecia Catalana de la mort de Frederic III fins a la invasió navarresa (1377-1379)", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI (1915-1920), 199. Vezi şi a sa

Succese ale turcilor în Asia Mică. La începutul secolului al XIV-lea, compania catalană a luptat cu succes împotriva turcilor otomani. Dar aceste victorii militare nu au durat mult. Marşul sângeros al companiilor catalane prin Peninsula Balcanică, după asasinarea lui Roger de Flor, şi războiul civil dintre cei doi Andronici, bunic şi nepot, au abătut forţele şi atenţia Imperiului de la frontiera orientală. Otomanii au profitat de această situaţie şi, în ultimii ani ai lui Andronic cel Bătrân şi în timpul domniei lui Andronic cel Tânăr, au repurtat câteva succese însemnate în Asia Mică. Sultanul Othman (Osman) şi, după el, fiul său Orhan au cucerit principalele oraşe bizantine: Brusa (care a devenit capitala statului turcilor otomani), Niceea şi Nicomedia; au atins apoi ţărmul Mării Marmara. Câteva oraşe de pe coasta occidentală a Asiei Mici au început să le plătească tribut turcilor. În 1341, când a murit Andronic al III-lea, turcii otomani deveniseră deja adevăraţii stăpâni ai Asiei Mici, cu intenţia vădită de a transfera ostilităţile pe teritoriul european al Imperiului şi chiar de a ameninţa Constantinopolul; Tracia era expusă incursiunilor lor continue. În acest timp, emiratele selgiucide, simţindu-se ameninţate de otomani, au intrat în relaţii amicale cu Imperiul, pentru a lupta deopotrivă împotriva latinilor şi otomanilor.

Bizanţul şi ascensiunea Serbiei; Ştefan Dušan. Posesiunile Bizanţului în Peninsula Balcanică, la sfârşitul secolului al XIII-lea, cuprindeau întreaga Tracie şi Macedonia meridională, cu Tesalonicul; dar regiunile aflate mai la vest şi la sud – Tesalia, Epirul şi Albania – nu recunoşteau autoritatea Imperiului decât parţial şi în grade inegale. În Peloponeș, sub Mihail Paleologul, Imperiul recucerise de la franci Lakonia, în sud-estul peninsulei, apoi provincia centrală, Arcadia. În restul Peloponesului şi în Grecia centrală, latinii continuau să-şi exercite dominaţia. Cât priveşte Arhipelagul, Bizanţul deţinea doar câteva insule în partea de nord şi nord-est a Mării Egee.

Concomitent cu pericolul otoman în Răsărit, alt pericol ameninţător pentru Bizanţ se amplifica în Peninsula Balcanică, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, din direcţia Serbiei.

Sârbii şi croaţii, înrudiţi îndeaproape, poate chiar identici, au apărut în Peninsula Balcanică în secolul al VII-lea, în vremea împăratului Heraclius, şi au ocupat partea apuseană a peninsulei. În timp ce croaţii, stabiliţi în Dalmaţia şi în regiunea dintre râurile Sava şi Drava, au început să intre în relaţii mai strânse cu Apusul, s-au convertit la creştinismul de rit apusean şi, în secolul al XI-lea, şi-au pierdut independenţa, intrând sub autoritatea regatului maghiar (ungar), sârbii au rămas loiali Bizanţului şi Bisericii Răsăritene. Vreme îndelungată, până în a doua jumătate a secolului al XII-lea, spre deosebire de bulgari, sârbii nu au reuşit să întemeieze un stat unificat. Trăiau în ţinuturi de sine stătătoare sau jupanate (*župa*), în fruntea cărora se aflau jupanii (*župan*). O tendinţă către unificare s-a conturat printre sârbi abia la începutul secolului al XII-lea şi a coincis cronologic cu mişcarea Bulgariei către întemeierea celui de-al doilea ţarat (imperiu) bulgar. Aşa cum familia Asan a condus mişcarea în Bulgaria, familia Nemanja a avut un rol analog în Serbia.

Fondatorul monarhiei sârbe, în a doua jumătate a secolului al XII-lea, a fost Ştefan Nemanja, proclamat „Mare Jupan (*Župan*)", primul care i-a unificat pe sârbi sub autoritatea familiei sale. Graţie războaielor victorioase cu Bizanţul şi bulgarii, a extins considerabil

---

Diplomatari de l'Orient català, Barcelona, 1948, o lucrare postumă. Vezi şi a sa *Los Catalanes en Grecia*, 13. Pentru o listă a numeroaselor publicaţii ale lui Rubió y Lluch, vezi: *Cambridge Medieval History*, IV, 862, şi mai ales Setton, *Catalan Domination of Athens 1311-1388*, 286-291.

teritoriul sârb; apoi, îndeplinind această misiune politică, a abdicat şi şi-a sfârşit zilele ca monah în una dintre mănăstirile Athosului. În timpul celei de-a treia cruciade, Ştefan Nemanja a intrat în negocieri cu regele german Frederic Barbarossa, care traversa pe atunci Peninsula Balcanică, şi i-a oferit o alianţă împotriva împăratului bizantin, dacă Frederic ar fi îngăduit Serbiei să anexeze Dalmaţia şi să păstreze regiunile răpite Bizanţului. Aceste negocieri nu au ajuns la niciun rezultat.

După un război civil între fiii lui Ştefan Nemanja, fiul său Ştefan a devenit conducătorul statului şi a fost încoronat în 1217 de un legat papal. După încoronare, a devenit regele Serbiei şi este cunoscut în istorie drept „întâiul-încoronat" rege (*kral*) „a toată Serbia". În timpul domniei sale, Biserica sârbă a primit, printr-un reprezentant al papei, un întâistătător autocefal, în persoana arhiepiscopului Serbiei. Dar dependenţa Serbiei de Biserica Romei a fost de scurtă durată şi noul regat a rămas fidel Bisericii Răsăritene Ortodoxe.

Imperiul latin, străduindu-se să-şi extindă influenţa în Peninsula Balcanică, a întâmpinat un serios obstacol în cele două state slave, Bulgaria şi Serbia. După căderea Imperiului latin (1261), circumstanţele s-au schimbat; Imperiului latin i s-a substituit şubredul Imperiu bizantin restaurat şi, aproape simultan, Bulgaria, slăbită de agitaţiile interne şi diminuată teritorial, pierduse mult din forţa sa trecută. După 1261, Serbia a devenit cel mai important stat din Peninsula Balcanică. Dar regii sârbi au comis o eroare strategică: nereuşind să anexeze ţinuturile sârbe apusene (croate), să înfăptuiască aşadar unificarea naţională, ei şi-au îndreptat atenţia către Constantinopol.

În timpul războiului civil dintre cei doi Andronici, „kralul" (regele) sârb l-a susţinut pe bunic [Andronic al II-lea cel Bătrân – n. trad.]. Victoria repurtată de sârbi în 1330 asupra bulgarilor, aliaţi ai lui Andronic al III-lea, în apropiere de Velbužd (actualul Köstendil), în Macedonia superioară, a fost de mare însemnătate pentru viitorul Serbiei. Tânărul prinţ Ştefan Dušan, viitorul mare suveran al sârbilor, se crede, în pofida unor discrepanţe între izvoare[95], că a avut o contribuţie decisivă la această victorie. Încercând să fugă, regele bulgar a fost doborât de pe cal şi ucis. Rezultatele bătăliei de la Velbužd au avut o importanţă considerabilă pentru tânărul regat sârb. Alianţa greco-bulgară a fost desfiinţată şi posibilitatea ca Bulgaria să împiedice eventuala ascensiune a Serbiei a fost definitiv înlăturată. De atunci Regatul Serbiei a devenit hegemonul Peninsulei Balcanice.

Dar Serbia a atins apogeul puterii sale sub Ştefan Dušan (1331-1355)* Cu zece ani înainte de urcarea sa pe tron, Ştefan şi tatăl său au fost încoronaţi de arhiepiscop. Cronicile îl numesc, pentru acest motiv, „Ştefan, tânărul *kral* (rege)", *rex juvenis*, în opoziţie cu „vârstnicul *kral* (rege)", *rex veteranus*. T. Florinski a făcut următoarea remarcă: „Această încoronare simultană a părintelui şi a fiului era un fenomen nou şi semnificativ în istoria

95. Vezi Florinski, *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 55 [în rusă]; Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 362.
Despre marele suveran sârb Ştefan Uroš al IV-lea Dušan, despre programul său politic şi raporturile cu Bizanţul, vezi şi: George Christos Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and His Successors*, Washington, D.C., Dumbarton Oaks Library and Collection, 1984 (ediţie revăzută a tezei de doctorat cu acelaşi titlu, Harvard University, 1958); John V.A. Fine, Jr., *The Late Medieval Balkans*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1987; *Byzantium and Serbia in the 14th Century*, ed. E. Papadopoulou, D. Dialete (International Symposia, 3), Athens, National Hellenic Research Foundation, 1996; Božidar Ferjančić, Sima Ćirković, *Stefan Dušan: kralj i car 1331-1355*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005 (n. trad.).

Serbiei. Recunoaştem limpede înrâurirea Bizanţului, unde exista vechea cutumă ca împăraţii să aibă alături asociaţi încoronaţi care purtau titlul imperial"[96].

În prima decadă a domniei, care corespundea domniei lui Andronic al III-lea în Bizanţ, Ştefan Dušan a profitat de faptul că împăratul şi Ioan Cantacuzino erau ocupaţi în Orient cu pericolul otoman şi şi-a început politica de cuceriri prin anexarea Macedoniei nordice şi prin ocuparea celei mai mari părţi a Albaniei, unde, cu puţin timp în urmă, trupele lui Andronic luptaseră cu succes. Înainte de moartea împăratului (1341), Ştefan Dušan, deşi nu-şi vădise complet proiectele contra Bizanţului, arătase totuşi ce duşman puternic va înfrunta Imperiul în persoana sa.

Înaintarea albanezilor către sud. În prima jumătate a secolului al XIV-lea, albanezii au început să joace un rol considerabil în istoria Peninsulei Balcanice. Andronic al III-lea şi Ştefan Dušan s-au luptat împotriva lor.

Din Antichitatea clasică, Albania nu constituise niciodată o unitate politică distinctă şi istoria albanezilor a fost întotdeauna o parte a istoriei unui popor străin. Pe plan intern, erau divizaţi în mici principate şi triburi autonome de munteni şi interesele lor erau exclusiv locale. „Albania abundă în vestigii care până acum nu au fost explorate. Prin urmare, istoria Albaniei nu poate fi scrisă în forma completă şi definitivă fără referire la preţioasele relicve pe care solul albanez le-a conservat cu gelozie de secole. Doar atunci când aceste comori arheologice vor ajunge la lumină va putea fi scrisă o istorie cu adevărat ştiinţifică a Albaniei."[97]

Strămoşii albanezilor erau ilirii antici, care trăiau de-a lungul coastei răsăritene a Mării Adriatice, din Epir, în sud, până în Pannonia. Geograful grec Ptolemeu (secolul al II-lea d.Hr.) a menţionat un trib albanez cu oraşul său, Albanopolis. Numele acestor albanezi a fost extins, în secolul al XI-lea, la toţi ceilalţi descendenţi ai ilirilor antici. Acest popor era numit, în greacă, *Albanoi*, *Arbanoi* sau *Albanitai*, *Arbanitai* ; în latină, *Arbanenses* sau *Albanenses* ; de la forma latină sau romană derivă cea slavonă, *Arbanasi* ; în greaca modernă, *Arvanitis* ; în turcă, *Arnaut*. De asemenea, albanezii înşişi se numesc *Arber* sau *Arben*. Mai târziu, a apărut pentru albanezi alt etnonim, *skipetar*, a cărui origine etimologică nu este definitiv explicată[98]. Limba albaneză este astăzi plină de elemente romane, de la limba latină clasică la dialectul veneţian, astfel încât unii specialişti consideră limba albaneză „o limbă mixtă, pe jumătate romanică" (*halbromanische Mischprache*)[99] Din vechime, albanezii au fost un popor creştin. În Bizanţul timpuriu, împăratul Anastasius I, originar din Dyrrachion (Durazzo), principalul oraş de pe coasta ilirică, a fost poate albanez. Nu este imposibil ca familia lui Iustinian cel Mare să fi fost, de asemenea, de origine albaneză.

96. T. Florinski, *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 45-46 [în rusă]. Vezi Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 355-356.
97. C.A. Chekrezi, *Albania - Past and Present*, 8.
98. C. Jireček, „Albanen in der Vergangenheit", *Oesterreichische Monatschrijt für den Orient*, 1-2 (1914), 2 ; reeditat în L. von Thallóczy, *Illyrisck-albanische Forschungen*, I, 66. Pentru termenul *skipetar*, vezi A.Ch. Chatziz, „πόθεν τὸ ἐθνικὸν Σκιπετάρ", *Πράκτικα of the Academy of Athens*, IV (1929), 102-104 ; H. Grégoire, *Byzantion*, IV (1929), 746-748 : în greaca modernă, σκιππέτο - termenul italian *shiopetto*, termenul francez *escopette* - înseamnă „armă, populaţia înarmată" Problema nu a fost definitiv tranşată.
99. Jireček, „Albanen in der Vergangenheit", 2 ; Thallóczy, *Illyrisck-albanische Forschungen*, I, 67 ; G. Gröber, *Grundriss der romanischen Philologie*, ed. a II-a, 1904-1906, 1039.

Însemnate modificări etnografice s-au petrecut în rândurile populaţiei albaneze în epoca aşa-numitelor invazii barbare din secolele IV-V şi în cea a ocupării progresive a peninsulei de către slavi. Mai târziu, albanezii, care nu sunt încă menţionaţi în izvoare sub acest nume, au fost supuşi întâi Bizanţului, apoi Marii Bulgarii a lui Simeon. Albanezii apar sub acest nume pentru prima dată în izvoarele bizantine din secolul al XI-lea, după conflictele normando-bizantine din Peninsula Balcanică[100] În epoca Imperiului latin şi a primilor Paleologi, albanezii s-au aflat succesiv sub stăpânirea despotatul Epirului, a celui de-al doilea Imperiu bulgar al lui Ioan Asan al II-lea, a împăratului Ioan Ducas Vatatzes de la Niceea şi, în sfârşit, a lui Carol de Anjou, care s-a intitulat „rege, prin harul lui Dumnezeu, al Siciliei şi Albaniei". În a patra decadă a secolului al XIV-lea, cu puţin timp înainte de moartea lui Andronic, regele sârb Ştefan Dušan a cucerit cea mai mare parte a Albaniei.

Din acest moment a început o puternică deplasare a albanezilor către sud, mai întâi spre Tesalia, dar extinzându-se mai târziu, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea şi în veacul al XV-lea, către toată Grecia centrală, Peloponesul şi cea mai mare parte a insulelor egeene. Această puternică mişcare de colonizare albaneză se face simţită încă în zilele noastre. Fallmerayer, un savant german din prima jumătate a secolului al XIX-lea, a enunţat teoria uluitoare potrivit căreia grecii ar fi fost complet exterminaţi de către slavi şi albanezi: „Nicio singură picătură de sânge elen pur nu curge prin venele populaţiei creştine a Greciei moderne"; în al doilea volum al lucrării sale *Istoria Peninsulei Moreea în Evul Mediu*, a adăugat că, începând cu al doilea pătrar al secolului al XIV-lea, greco-slavii care locuiau în Grecia au fost dislocaţi şi zdrobiţi de coloniştii albanezi, astfel încât, în opinia sa, revoluţia greacă din secolul al XIX-lea, care a eliberat Grecia de sub jugul turcesc, a fost în realitate opera albanezilor. Fallmerayer a călătorit prin Grecia şi a găsit în Attica, Beotia şi în cea mai mare parte a Peloponesului un număr mare de colonişti albanezi, care uneori nu înţelegeau nici măcar limba greacă. Dacă cineva numeşte această ţară o nouă Albanie, scria acelaşi autor, acela îi dă numele său real. Aceste provincii ale regatului grec nu sunt mai strâns înrudite cu elenismul decât ţinuturile scoţiene cu regiunile afgane Kandahar şi Kabul[101]

Deşi teoria lui Fallmerayer nu poate fi acceptată integral, trebuie să constatăm că, astăzi încă, multe insule din Arhipelag şi aproape întreaga Attica până la Atena sunt albaneze. În conformitate cu statisticile aproximative întocmite de cercetători, albanezii din Peloponesul reprezintă, în zilele noastre, mai mult de 12% din întreaga populaţie (circa 92.500 de suflete)[102]. În 1854, J.G. Hahn, autorul lucrării în limba germană *Studii albaneze*, a estimat că, „dintr-un total de un milion de locuitori ai Greciei, circa 173.000 erau albanezi", iar un istoric modern a remarcat: „Nu s-au produs până astăzi modificări care să le altereze proporţia"[103].

Astfel, domnia lui Andronic al III-lea a fost marcată de începutul colonizării albaneze în sudul Greciei şi până în Peloponesul inclusiv şi de o importantă modificare etnografică în rândurile populaţiei peninsulei greceşti.

---

100. Michael Attaliates, *Historia*, 9, 18.
101. J.P. Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, II, xxiv-xxvii.
102. Vezi, de pildă, Phillipson, „Zur Ethnographie des Peloponnes", *Peterman's Mitteilungen*, XXXVI (1890), 35; Phillipson, *Das Byzantinische Reich als Geographische Ercheinung*, 131; D.A. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, 102-105.
103. J. Hahn, *Albanesische Studien*, I, 32 (cifra este aproximativă); *cf.* II, i (aproape jumătate din populaţia Greciei); vezi şi Prefaţa, vi. Vezi Chekrezi, *Albania – Past and Present*, 25, n. 1, 205; Finlay (*History of Greece*, IV, 32) a numărat circa 200.000 de albanezi în Grecia.

Veneţia şi Genova. Guvernarea lui Mihail al VIII-lea a preferat neîndoielnic Genova în rivalitatea dintre cele două republici comerciale apusene, Veneţia şi Genova. În funcţie de condiţiile politice, împăratul a restabilit relaţiile amicale cu Veneţia, profitând cu abilitate de antagonismul dintre cele două republici. Andronic al II-lea a continuat politica părintelui său de acordare unor privilegii Genovei, astfel încât motivele conflictului dintre Genova şi Veneţia să subziste.

Către sfârşitul secolului al XIII-lea, toate posesiunile creştine din Siria au fost pierdute. În 1291, mahomedanii le-au răpit creştinilor ultimul oraş important de coastă, Acra (Acca, anticul Ptolemaïs); toate celelalte oraţe de pe litoral s-au predat mahomedanilor aproape fără luptă. Întreaga Sirie şi Palestina au trecut sub stăpânirea mahomedanilor.

Acest eveniment era o lovitură teribilă dată Veneţiei, pentru că i-a provocat pierderea întregii Mediterane sud-estice, unde comerţul ei avusese vreme îndelungată o influenţă preponderentă. În acelaşi timp, genovezii, instalaţi solid pe malurile Bosforului, şi-au extins influenţa în Marea Neagră, unde sperau în mod evident să monopolizeze comerţul. Acest fapt era important cu deosebire în Crimeea, unde se întemeiaseră deja colonii veneţiene şi genoveze. Realizând gravul pericol care ameninţa puterea ei comercială, Veneţia a declarat război Genovei. O mare parte a ostilităţilor s-au petrecut pe teritoriul sau în apele Imperiului bizantin. Traversând Hellespontul şi Marea Marmara, flota veneţiană a jefuit şi a incendiat ţărmurile Bosforului şi suburbia Galata, unde trăiau genovezii. Colonia genoveză s-a refugiat în spatele zidurilor Constantinopolului, al cărui împărat i-a sprijinit activ pe genovezi. Veneţienii care trăiau în capitală au fost masacraţi. Genovezii au obţinut de la Andronic al II-lea autorizaţia de a încercui Galata cu un zid şi un şanţ cu apă. Curând după aceea, cartierele lor au fost împodobite cu numeroase edificii publice şi private. În fruntea coloniei se afla un podestat numit de Genova, care guverna pe baza anumitor reglementări şi era însărcinat să apere interesele tuturor genovezilor care trăiau pe teritoriul Imperiului. Astfel, T. Florinski a afirmat că „aproape de Ţarigradul ortodox s-a născut un mic, dar bine fortificat oraş latin cu un podestat genovez, cu o organizare republicană, biserici latine şi mănăstiri latine. Genova, pe lângă însemnătatea ei comercială, a obţinut şi o mare importanţă politică în Imperiu"[104]. În momentul urcării pe tron a lui Andronic al III-lea, Galata a devenit un fel de stat în stat; la sfârşitul domniei sale, această situaţie s-a făcut puternic simţită. O pace autentică între Genova şi Veneţia era imposibilă.

În afară de aceste două republici comerciale puternice, la sfârşitul secolului al XIII-lea şi în secolul al XIV-lea, alte câteva oraşe occidentale desfăşurau o considerabilă activitate comercială la Constantinopol, având aici şi colonii – de pildă, Pisa, Florenţa şi Ancona în Italia, oraşul slav Ragusa (Dubrovnik)[105] de la Adriatica şi alte câteva din sudul Franţei, precum Marsilia.

Bilanţul domniilor celor doi Andronici, bunic şi nepot, este nefericit. În răsărit, turcii otomani au devenit stăpânii situaţiei din Asia Mică; în Peninsula Balcanică, Ştefan Dušan obţinuse deja succese importante, care anunţau proiecte de mai mare anvergură în viitor. Companiile catalane devastaseră teribil mai multe regiuni ale Imperiului în marşul lor către Apus. În sfârşit, Galata genoveză, puternică economic şi cvasiindependentă politic, se întemeiase şi se fortificase alături de Constantinopol.

---

104. T. Florinski, *The Southern Slavs and Byzantium*, I, 32-33 [în rusă].

105. Vezi N. Iorga, „Une ville *romane* devenue slave: Raguse", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XVIII (1931), 32-100; P. Skok, „Les Origines de Raguse", *Slavia*, X (1931), 449-500. Un scurt articol de popularizare este semnat de M. Andreeva, „Dubrovnik", *Revue internationale des études balkaniques*, II (1935), 125-128.

Ioan al V-lea (1341-1391), Ioan al VI-lea Cantacuzino (1341-1354) şi apogeul puterii sârbe sub Ştefan Dušan

În timpul domniei lui Andronic al III-lea, predecesorul lui Ioan al V-lea, Ştefan Dušan luase în stăpânire Macedonia nordică şi cea mai mare parte a Albaniei. Odată cu urcarea pe tron a împăratului minor Ioan al V-lea, când un devastator război civil a început să sfâşie Imperiul, proiectele agresive ale lui Dušan s-au lărgit şi au luat o formă concretă, vizând Constantinopolul însuşi. Un istoric bizantin din secolul al XIV-lea, Nichifor Gregoras, atribuie lui Ioan Cantacuzino aceste cuvinte: „Marele sârb (Ştefan Dušan)[106], asemenea unui râu năvalnic care se revărsă mult dincolo de albia sa, a inundat deja o parte a Imperiului Romaniei cu valurile sale şi ameninţă să inunde o alta"[107] Ştefan Dušan a negociat când cu Cantacuzino, când cu Ioan al V-lea, după cum i se părea avantajos pentru sine. Profitând de situaţia disperată a Imperiului, ale cărui forţe erau paralizate de luptele intestine, Ştefan a cucerit fără dificultate întreaga Macedonie, cu excepţia Tesalonicului, şi, după un asediu, a ocupat Serres*, o cetate fortificată din Macedonia orientală, situată pe drumul de la Tesalonic la Constantinopol. Capitularea Serresului a fost de mare însemnătate; Dušan obţinuse un oraş fortificat, pur grecesc, aproape la fel de important ca Tesalonicul, care putea fi cheia Constantinopolului. Din acest moment, proiecte de mai mare anvergură împotriva Imperiului au prins contur în mintea suveranului sârb.

Izvoarele bizantine contemporane asociază capturarea Serresului cu asumarea de către Dušan a titlului de ţar şi exprimarea deschisă a pretenţiilor sale la tronul Imperiului Răsăritean. De pildă, Ioan Cantacuzino scria: „Kralul [Regele] s-a apropiat de Serres şi l-a luat în stăpânire. [...] După aceea, devenind peste măsură de trufaş şi văzându-se stăpânul celei mai mari părţi a Imperiului, s-a autoproclamat ţar al romanilor şi sârbilor[108] şi fiului său i-a conferit titlul de *kral*"[109] În scrisoarea adresată dogelui Veneţiei, expediată din Serres, Dušan îşi ia printre alte titluri şi pe cel de „stăpân al aproape întregului Imperiu al Romaniei [*et fere totius imperii Romaniae dominus*]"[110]. Dušan a semnat edictele sale greceşti cu cerneală roşie „Ştefan, întru Hristos Dumnezeu credincios, *kral* şi autocrator al Serbiei şi Romaniei"[111]

Ţelurile grandioase ale lui Dušan privind Constantinopolul se distingeau de proiectele ţarilor bulgari din secolele al IX-lea şi al XIII-lea, Simeon şi Asăneştii. Ţintele principale ale lui Simeon au fost eliberarea teritoriilor slavone de sub dominaţia bizantină şi întemeierea unui mare Imperiu slav unic; „chiar încercarea sa", scria T. Florinski, „de a pune stăpânire pe Constantinopol se datora aceleiaşi tendinţe de a distruge puterea grecilor şi de a o înlocui

106. Nichifor Gregoras îl numeşte „Marele tribal". Sub acest nume al unui trib trac antic, Gregoras îi desemnează pe sârbi.
107. *Historia*, XIV, 4; ed. Bonn, II, 817.
* Σέρρες, Σέρραι, ant. Siris, situat pe râul Strymon (n. trad.).
108. Cantacuzino, asemenea lui Gregoras, îi numeşte în memoriile sale pe sârbi cu numele anticului trib tracic al tribalilor.
109. Ioannis Cantacuzeni, *Historiae*, III, 89; ed. Bonn, II, 551-552.
110. Florinski, *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 108, 111 [în rusă]; Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 386.
111. Vezi C. Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, I, 239; Florinski, *The Athenian Acts and Photographs of Them in the Collections of Sevastyanov*, 96 [în rusă].

cu cea a slavilor"[112]. „Dorea să stăpânească Ţarigradul şi să-şi exercite puterea asupra grecilor, nu ca împărat al romanilor, ci ca ţar al Bulgariei"[113] Aceleaşi obiective erau urmărite de Asăneşti, care aspirau la eliberarea şi independenţa completă a poporului bulgar şi doreau să întemeieze un Imperiu bulgar care să includă Constantinopolul.

Asumându-şi titlul de împărat (*basileus*) şi autocrator, Ştefan Dušan era animat de intenţii diferite. Nu era vorba numai de eliberarea poporului sârb de sub influenţa împăratului răsăritean. Fără îndoială că Dušan şi-a stabilit ţelul de a crea un nou imperiu în locul Bizanţului, nu sârb, ci greco-sârb, şi că dorea ca „poporul sârb, regatul sârb şi toate regiunile slave anexate acestuia să devină numai o parte a Imperiului romanilor, al cărui cap s-a autoproclamat"[114] Revendicând tronul lui Constantin cel Mare, Iustinian şi al celorlalţi împăraţi bizantini, Dušan dorea, mai presus de toate, să devină împăratul romanilor şi apoi al sârbilor, adică să întemeieze în persoana sa o dinastie sârbă pe tronul Bizanţului.

Era important pentru Dušan să atragă de partea sa clerul grec din regiunile cucerite ; a înţeles că proclamarea sa drept ţar al sârbilor şi grecilor nu putea fi legitimă, în ochii poporului, decât dacă era consacrată de cea mai înaltă autoritate bisericească. Arhiepiscopul Serbiei, dependent canonic de patriarhul de Constantinopol, nu era suficient ; chiar să fi fost proclamată completa autocefalie a Bisericii sârbe, arhiepiscopul sau patriarhul Serbiei nu putea să-l încoroneze pe *kral* (rege) decât ţar al Serbiei. Pentru a consfinţi titlul de „ţar al sârbilor şi al romanilor", care-l îndreptăţea la tronul bizantin, era nevoie de o autoritate mai înaltă. Desigur, patriarhul Constantinopolului nu putea să consimtă la o asemenea încoronare. Dušan a început să-şi propună consfinţirea acestui nou titlu prin aprobarea înaltului cler grec din regiunile cucerite şi a monahilor din mănăstirile greceşti ale celebrului Munte Athos.

În acest scop, a confirmat şi a lărgit privilegiile şi a sporit înzestrările mănăstirilor greceşti din Macedonia cucerită, unde se aflau sub autoritatea sa multe proprietăţi (μετόχια) care aparţineau Athosului. Peninsula Calcidică, cu mănăstirile athonite, a ajuns în mâinile sale şi monahii nu puteau să nu înţeleagă că protecţia asupra mănăstirilor trecuse de la împăratul bizantin la noul stăpân, de care va depinde bunăstarea lor ulterioară. Diplomele redactate în greacă acordate de Dušan mănăstirilor greceşti de la Athos atestă nu numai confirmarea vechilor privilegii, scutiri şi posesiuni, ci şi acordarea altora noi. În afară de hrisoavele (*chrysoboulla*) acordate individual mănăstirilor, un hrisov general a fost acordat tuturor mănăstirilor athonite ; în această cartă citim : „Majestatea Noastră, primind (în puterea noastră) toate mănăstirile aflate pe Sfântul Munte Athos, care din toată inima Ni s-au încredinţat şi s-au supus Nouă, a concedat şi a acordat lor prin acest hrisov (*chrysoboullon*) general o mare binefacere, astfel încât monahii care vieţuiesc într-însele să împlinească în pace şi fără tulburare lucrarea lor pioasă"[115].

Paştile anului 1346 au reprezentat o zi memorabilă în istoria Serbiei. La Skoplje (Scopia, Uskub, în Macedonia septentrională), capitala lui Dušan, s-au adunat nobilimea întregului regat sârb, ierarhia sârbă în frunte cu arhiepiscopul Serbiei, clerul bulgar şi grec din regiunile cucerite şi, în sfârşit, *protos*-ul, conducătorul soborului egumenilor (stareţilor) care administra Athosul, egumeni şi eremiţi de la Sfântul Munte Athos. Această mare şi

112. Florinski, *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 109 [în rusă].
113. *Ibidem*, 110.
114. *Ibidem*.
115. Florinski, *The Athenian Acts*, 95 ; Uspenski, *The Christian Orient. Athos*, III. 2, 156 [în rusă].

solemnă adunare trebuia „să ratifice și să consfințească revoluția politică realizată de Dušan: întemeierea unui nou Imperiu"[116].

În primul rând, adunarea a instituit un patriarhat sârb complet independent de patriarhatul constantinopolitan. Dušan avea nevoie de un patriarh sârb autocefal pentru a fi încoronat împărat. Pentru că alegerea patriarhului s-a petrecut fără participarea patriarhilor răsăriteni, episcopii greci și sihaștrii de la Muntele Athos au suplinit absența patriarhului Constantinopolului. A fost ales patriarhul sârb, iar patriarhul Constantinopolului, care a refuzat să recunoască legitimitatea actelor acestui sobor, a excomunicat Biserica Serbiei.

După alegerea patriarhului a fost celebrată solemn încoronarea lui Dušan cu diadema imperială. Acest eveniment fusese probabil precedat de ceremonia de la Serres, unde Dušan a fost proclamat țar, curând după cucerirea orașului. Ca urmare a acestor evenimente, Dušan a introdus la curtea sa titluri aulice pompoase și a adoptat cutumele și manierele bizantine. Noul *basileus* s-a îndreptat către reprezentanții nobilimii grecești; limba greacă a dobândit, se pare, același statut cu cea sârbă, pentru că multe dintre cartele lui Dušan erau redactate în greacă. „Clasele privilegiate din Serbia, marii proprietari funciari și clerul, care exercitaseră o influență și o putere enorme și limitaseră libertatea de acțiune a regilor sârbi, erau acum obligați să recunoască autoritatea superioară a țarului și să se închine lui ca unui monarh absolut."[117] Potrivit cutumei bizantine, soția lui Dušan a fost, de asemenea, încoronată și fiul lor de 10 ani a fost proclamat „*kral* al tuturor teritoriilor sârbe". După încoronare, prin mai multe hrisoave (*chrysoboulla*), Dušan și-a exprimat recunoștința și bunăvoința față de mănăstirile și bisericile grecești și, împreună cu soția sa, a vizitat Athosul, unde a rămas patru luni, rugându-se în toate mănăstirile, înzestrându-le cu generozitate și primind pretutindeni „binecuvântarea sfinților și dumnezeieștilor Părinți care trăiau viețuri îngerești"[118].

După încoronare, singurul vis al lui Ștefan a fost de a ajunge la Constantinopol; după victoriile și încoronarea lui, nu putea vedea niciun obstacol în calea atingerii acestui țel. Deși în ultima perioadă a domniei sale campaniile împotriva Bizanțului nu au fost atât de frecvente ca în trecut și atenția sa era abătută fie de ostilitățile din apus și din nord, fie de organizarea internă a monarhiei sale, totuși, după cum a afirmat Florinski, „atenția lui a fost *numai deturnată* de toate acestea, nu mai mult: ochii și gândurile sale s-au concentrat, ca și mai înainte, asupra aceluiași ispititor colț sud-estic extrem al peninsulei. Dorința de a pune stăpânire pe colțul sud-estic al peninsulei sau, la drept vorbind, pe celebrul oraș situat acolo a dominat pe atunci mai mult gândurile țarului, a devenit principiul conducător al întregii sale activități și a caracterizat domnia sa pe toată durata acesteia"[119].

Mânat de visul unei cuceriri facile a Constantinopolului, Dušan nu a înțeles imediat că existau deja câteva obstacole serioase în calea realizării proiectului său. În primul rând, puterea crescândă a turcilor, care vizau de asemenea capitala bizantină și pe care forțele sârbe, defectuos organizate, nu o puteau învinge; mai mult decât atât, pentru a cuceri Constantinopolul era nevoie de o flotă, pe care Dušan nu o poseda. Pentru a-și spori forța maritimă, țarul sârb a intenționat să contracteze o alianță cu Veneția, dar acest proiect a fost dintru început sortit eșecului. Republica Sf. Marcu, neîmpăcată cu revenirea Constantinopolului în posesia Paleologilor, nu ar fi consimțit niciodată să-l susțină pe Dušan să cucerească orașul pentru

116. Florinski, *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 126 [în rusă].
117. Florinski, *The Monuments of Dushan's Legislative Activity*, 13 [în rusă].
118. Florinski, *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 134 [în rusă].
119. *Ibidem*, 141.

sine ; dacă Veneţia ar fi cucerit Constantinopolul, ar fi făcut-o în folosul ei. Încercarea lui Dušan de a încheia o alianţă cu turcii a suferit, de asemenea, un eşec, din cauza politicii lui Ioan Cantacuzino ; de altfel, interesele lui Dušan şi ale turcilor ar fi intrat cu necesitate în coliziune. Nici imixtiunea în luptele intestine din Imperiu nu a sprijinit proiectele lui Dušan. În ultimii ani ai domniei sale, un corp de oaste sârb care lupta de partea lui Ioan al V-lea Paleologul a fost măcelărit de turci. Dušan era sortit dezamăgirii : era evident că drumul spre Constantinopol îi era închis.

Indicaţiile pe care le găsim în cronicile târzii ale Ragusei (Dubrovnik) despre o vastă expediţie întreprinsă de Dušan contra Constantinopolului în chiar anul morţii sale, singura care l-a împiedicat să-şi ducă planul la bun sfârşit, nu sunt confirmate de nicio mărturie contemporană şi cei mai mari savanţi le consideră neverosimile[120] În 1355, marele suveran al Serbiei a murit fără a-şi realiza ambiţia. Astfel, Dušan nu a reuşit să creeze un imperiu greco-sârb care să înlocuiască Imperiul bizantin ; a reuşit numai să formeze un Imperiu sârb care cuprindea mai multe teritorii greceşti[121] şi care s-a destrămat după moartea sa, aşa cum zicea Ioan Cantacuzino, „într-o mie de bucăţi"[122].

Existenţa monarhiei lui Dušan a fost atât de scurtă, încât, după cum afirma Florinski, „în ea, la drept vorbind, nu putem distinge decât două momente : momentul întemeierii, care a coincis cu întreaga durata a domniei lui Dušan, şi cel al dezintegrării, care a început imediat după moartea fondatorului"[123] „Zece ani mai târziu", scria alt savant rus, „măreţia Imperiului sârb părea a aparţine unui trecut îndepărtat"[124]. Astfel, cea mai grandioasă tentativă a slavilor, a treia şi ultima, de a fonda în Peninsula Balcanică un mare imperiu, având Constantinopolul drept capitală, s-a sfârşit cu un eşec. Peninsula Balcanică era deschisă şi aproape lipsită de apărare în faţa proiectelor ofensive ale războinicilor turci otomani.

Politicile bizantine în a doua jumătate a secolului al XIV-lea

Turcii. La sfârşitul domniei lui Andronic cel Tânăr, turcii stăpâneau aproape complet Asia Mică. Partea orientală a Mediteranei şi Arhipelagul erau neîntrerupt ameninţate de ambarcaţiunile piraţilor turci, otomani şi selgiucizi. Situaţia populaţiei creştine din peninsulă, din regiunile litorale şi din insule a devenit insuportabilă ; comerţul s-a stins. Atacurile turceşti asupra mănăstirilor athonite l-au obligat pe unul dintre monahi, Atanasie, să părăsească Athosul şi să emigreze în Grecia, în Tesalia, unde a întemeiat celebrele mănăstiri „suspendate în aer", „minunatele şi fantasticele Metéora, care încununează piscurile abrupte din sălbatica vale Kalabaka"[125] Regele Ciprului şi marele maestru al ordinului militar al Ospitalierilor sau al Sf. Ioan, care deţinuse Rodosul de la începutul secolului al XIV-lea, l-au implorat pe papă să mobilizeze statele europene occidentale pentru o expediţie contra turcilor. Dar micile

120. Florinski, *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 200-201, 206-207 [în rusă].
121. *Ibidem*, 208.
122. Ioannis Cantacuzeni, *Historiae*, IV, 43 ; ed. Bonn, III, 315.
123. Florinski, *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 1 [în rusă].
124. A. Pogodin, *A History of Serbia*, 79 [în rusă].
125. Vezi Nikos A. Bees, „Geschichtliche Forschungsresultate und Mönchs-und Volkssagen über die Gründer der Meteorenklöster", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, III (1922), 364-369 ; Miller, *The Latins in the Levant*, 294-295 ; I. Boghiatzides, „Τὸ χρονικὸν τῶν Μετεώρων", *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντιῶν Σπουδῶν*, II (1925), 149-182.

expediţii de despresurare ce au răspuns apelurilor papei, deşi nu întru totul nereuşite, nu au izbutit să realizeze o operă considerabilă. Turcii erau decişi să se instaleze durabil pe coasta europeană; şi acest lucru a fost facilitat de războiul civil din Imperiu, în care Ioan Cantacuzino i-a implicat pe turci.

Prima instalare a turcilor otomani în Europa este îndeobşte asociată numelui lui Ioan Cantacuzino, care a solicitat adeseori sprijinul lor în lupta cu Ioan Paleologul. Cantacuzino şi-a măritat chiar fiica cu sultanul Orhan. La invitaţia lui Cantacuzino, turcii, aliaţii săi, au devastat Tracia în mai multe rânduri. Nichifor Gregoras, un istoric din secolul al XIV-lea, a remarcat că Ioan Cantacuzino îi detesta pe romani tot atât cât îi iubea pe barbari[126]. Este foarte posibil ca prima colonizare turcă în Peninsula Gallipoli să se fi petrecut cu ştiinţa şi consimţământul lui Cantacuzino. Acelaşi istoric bizantin scria că, în momentul în care, în biserica palatului, se oficia o slujbă creştină, otomanii care fuseseră admişi în capitală dansau şi cântau lângă palat, „strigând în sunete de neînţeles cântece şi imnuri lui Mahomed, ademenind astfel mulţimea să le asculte mai abitir decât dumnezeieştile Evanghelii"[127] Pentru a satisface pretenţiile financiare ale turcilor, Cantacuzino le-a încredinţat chiar suma de bani trimisă din Rusia de Marele Prinţ al Moscovei, Simeon cel Trufaş, destinată restaurării bisericii Sf. Sofia, căzută în ruină la acea dată.

Deşi câteva stabiliri izolate ale turcilor în Europa, îndeosebi în Tracia şi în Peninsula Traciei (Gallipoli), se realizaseră, după toată probabilitatea, din primii ani ai domniei lui Cantacuzino, ei nu păreau a fi deosebit de periculoşi, pentru că rămăseseră supuşi autorităţilor bizantine. Dar la mijlocul secolului al XIV-lea Tzympe, o mică fortăreaţă de lângă Gallipoli (Kallipolis)*, a căzut în mâinile turcilor. Încercarea lui Cantacuzino de a-i mitui pe turci pentru a evacua Tzympe a eşuat**

În 1354, aproape întreaga coastă sudică a Traciei a fost lovită de un teribil cutremur care a distrus multe oraşe şi fortăreţe. Turcii au fortificat Tzympe şi au ocupat mai multe oraşe din peninsulă abandonate de populaţie după cutremur, printre care şi Gallipoli. Acolo au construit ziduri, au ridicat puternice fortificaţii şi un arsenal şi au plasat o garnizoană numeroasă, astfel încât Gallipoli a devenit un centru strategic extrem de important şi un punct de sprijin pentru înaintarea lor ulterioară în Peninsula Balcanică*** Populaţia constantinopolitană a realizat

126. Nicephorus Gregoras, *Historia*, XXVIII, 2; ed. Bonn, III, 177.

127. Nicephorus Gregoras, *Historia*, XXVIII, 40; ed. Bonn, 202-203.

* Kallipolis, Καλλίπολις, turc. Gelibolu, oraş pe coasta europeană a Mării Marmara (n. trad.).

** Pentru informaţii suplimentare, vezi şi: N. Oikonomides, „From Soldiers of Fortune to Gazi Warriors: The Tzympe Affair", în *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Ménage*, ed. by Colin Heywood and Colin Imber, Istanbul, The Isis Press, 1994, 239-247 (n. trad.).

*** Vezi şi: Peter Charanis, „On the Date of the Occupation of Gallipoli by the Turks", *Byzantinoslavica*, XVI (1955), 113-117 (reed. în *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, London, Variorum Reprints, 1973); Paul Lemerle, *L'émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident; recherches sur La geste d'Umur pacha* (Bibliothèque byzantine. Études, 2), Paris, Presses Universitaires de France, 1957, 68-74. Sf. Grigorie Palama, arhiepiscopul Tesalonicului, a fost luat captiv după cucerirea oraşului Gallipoli: G.G. Arnakis, „Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources", *Speculum*, XXVI (1951), 104-118; G.G. Arnakis, „Gregory Palamas, The Χίονες, and the Fall of Gallipoli", *Byzantion*, XXII (1952), 305-312; Ioan I. Ică Jr., „Violenţă şi dialog inter-religios în captivitatea otomană a Sfântului Grigorie Palama", în *Violenţa „În numele*

imediat pericolul şi ştirile despre cucerirea oraşului Gallipoli de către turci i-au aruncat în disperare. Un scriitor proeminent al epocii, Demetrios Kydones, a dat mărturie că strigătele şi tânguirile răsunau în întreg oraşul. „Ce fel de discuţii", scria, „erau auzite pe atunci mai adesea în oraş? Nu suntem oare pierduţi? Nu suntem oare noi toţi din interiorul zidurilor [oraşului] prinşi ca în năvodul barbarilor? Nu este fericit cel care, înainte de aceste pericole, a părăsit oraşul?". „Pentru a scăpa de robie", toţi se grăbeau să plece către Italia, Spania şi chiar mai departe, „către marea situată dincolo de coloane"[128], adică dincolo de coloanele lui Hercule (actuala strâmtoare Gibraltar), poate către Anglia. Despre aceste evenimente un cronicar rus a notat: „În anul 6854 [1346], ismaeliţii [turcii] au trecut pe acest ţărm, pe pământ grecesc. În anul 6865 [1357] au ocupat Gallipoli de la greci"[129]

În acel moment, reprezentantul veneţian la Constantinopol şi-a anunţat guvernul de pericolul reprezentat de turci, de posibila cucerire a rămăşiţelor Imperiului, de nemulţumirea generală din Bizanţ faţă de împărat şi guvern şi, în sfârşit, de dorinţa majorităţii populaţiei de a se supune latinilor – şi, în particular, Veneţiei. În alt raport, acelaşi ambasador scria că grecii din Constantinopol, voind să fie protejaţi împotriva turcilor, doreau, mai presus de orice, dominaţia Veneţiei sau, dacă aceasta era imposibilă, pe cea a „regelui Ungariei sau Serbiei"[130]. Este dificil de spus în ce măsură acest punct de vedere al reprezentantului veneţian reflecta starea de spirit reală din Constantinopol.

Istoricii îl consideră de obicei pe Ioan Cantacuzino singura cauză a primei instalări a turcilor în Peninsula Balcanică; i-a chemat în ajutor în timpul luptei sale personale pentru putere cu Ioan Paleologul. Impresia era că întreaga responsabilitate pentru dominaţia barbară ulterioară a turcilor în Europa îi incumbă lui Cantacuzino. Dar, desigur, nu este singurul responsabil de acest eveniment fatal Bizanţului şi Europei. Cauza principală rezidă în situaţia generală din Bizanţ şi Peninsula Balcanică, în care nu se putea opune niciun obstacol serios năvalei de nestăvilit a turcilor către Occident. Chiar dacă Ioan Cantacuzino nu i-ar fi chemat în Europa, ei ar fi venit oricum. După cum spunea T. Florinski, „prin incursiunile lor continue, turcii pregătiseră calea pentru cucerirea Traciei; situaţia internă deplorabilă a lumii greco-slave a contribuit în mare măsură la succesul şi impunitatea invaziilor lor; în sfârşit, conducătorii politici ai diferitelor state şi popoare [...] nu aveau nici cea mai vagă idee despre pericolul ameninţător al puterii mahomedane crescânde; dimpotrivă, toţi căutau să ajungă la un compromis cu această [putere] pentru ţelurile lor înguste, egoiste; Cantacuzino nu constituie, în cazul de faţă, o excepţie". Ca şi Cantacuzino, veneţienii şi genovezii, „aceşti privilegiaţi apărători ai Creştinătăţii împotriva Islamului", au fost preocupaţi în acel moment de ideea unei alianţe cu turcii. Marele „ţar al sârbilor şi al grecilor", Dušan, căuta, de asemenea, aceeaşi alianţă. „Nimeni, desigur, nu-l va absolvi cu desăvârşire pe Cantacuzino; nu poate fi derobat complet de responsabilitate pentru nefericitele evenimente care au condus la stabilirea turcilor în Europa; dar nu trebuie să uităm că nu a fost singurul responsabil. Ştefan

---

lui Dumnezeu" – un răspuns creştin. Simpozion internaţional organizat de Facultatea de Teologie Ortodoxă din Alba Iulia, Alba Iulia, Reîntregirea, s.a., 156-205 (n. trad.).

128. Demetrii Cydonii, *Συμβουλευτικὸς ἕτερος*; Migne, *Patrologia Graeca*, CLIV, 1013.

129. Voskresenskaya lietopis (*The Annals of Voskresensk*), *The Complete Collection of Russian Annals*, VII, 251 [în rusă].

130. Vezi N. Iorga, „Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1242-1362)", *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 217; Hopf, *Geschichte Griechenlands*, I, 448.

Dušan i-ar fi adus poate pe turci în peninsulă, aşa cum a făcut-o Cantacuzino, dacă ultimul nu l-ar fi devansat şi nu l-ar fi împiedicat să se alieze cu Orhan."[131]

Instalaţi la Gallipoli şi profitând de tulburările interne continue din Bizanţ şi statele slave, Bulgaria şi Serbia, turcii şi-au continuat cuceririle în Peninsula Balcanică. Succesorul lui Orhan, sultanul Murad I, a ocupat multe fortificaţii în imediata vecinătate a Constantinopolului, a cucerit centre importante precum Adrianopol şi Philippopolis şi, înaintând către apus, a început să ameninţe Tesalonicul. Capitala statului turc a fost transferată la Adrianopol* Constantinopolul a fost treptat încercuit de posesiunile turceşti. Împăratul a continuat să plătească tribut sultanului.

Aceste cuceriri l-au adus pe Murad în faţa Serbiei şi Bulgariei, care-şi pierduseră deja forţa trecută din cauza tulburărilor interne. Murad a mărşăluit contra Serbiei. Prinţul sârb Lazăr i-a ţinut piept. În vara anului 1389, bătălia decisivă s-a dat în Serbia centrală, în câmpia Kossovo. Victoria a părut a le reveni iniţial sârbilor. Se povesteşte că un nobil sârb, Miloš Obilić sau Kobilić, a pătruns în tabăra turcă, s-a prezentat ca fiind dezertor şi, intrând în cortul lui Murad, l-a ucis cu o lovitură de pumnal otrăvit. Confuzia din tabăra turcă a fost rapid potolită de Baiazid, fiul asasinatului Murad, care a încercuit armata sârbă şi i-a provocat o înfrângere zdrobitoare. Lazăr a fost luat prizonier şi executat. Anul bătăliei de la Kossovo poate fi considerat anul prăbuşirii Serbiei. Rămăşiţele jalnice ale Imperiului sârb, care au continuat să existe încă 70 de ani, nu merită denumirea de stat. În 1389, Serbia a devenit tributară Turciei[132]. Patru ani mai târziu, în 1393, după moartea lui Ioan al V-lea, capitala Bulgariei, Tîrnovo**, a fost de asemenea capturată de turci şi, la scurtă vreme după aceea, întregul teritoriu al Bulgariei făcea parte din Imperiul turc.

Vârstnicul şi suferindul Ioan al V-lea a trebuit să îndure o nouă umilinţă, care i-a precipitat sfârşitul. Pentru a proteja capitala împotriva pericolului turc, Ioan a procedat la restaurarea zidurilor oraşului şi la înălţarea unor fortificaţii. Aflând de aceasta, sultanul i-a poruncit să distrugă tot ceea ce construise, în caz de refuz ameninţându-l că îl va orbi pe fiul şi moştenitorul împăratului, Manuel, care se afla în acel moment la curtea lui Baiazid. Ioan a fost constrâns să cedeze şi să împlinească porunca sultanului. Constantinopolul intra în cea mai critică epocă a existenţei sale.

Genova, Moartea Neagră din 1348 şi războiul veneto-genovez. La sfârşitul domniei lui Andronic al III-lea, colonia genoveză de la Galata obţinuse o poziţie economică şi politică excelentă şi devenise un fel de stat în stat. Profitând de absenţa completă a flotei bizantine, genovezii şi-au trimis vasele către toate porturile Arhipelagului şi au confiscat întregul

131. Florinski, *The Southern Slavs and Byzantiun*, II, 192-193 [în rusă].

* Pentru informaţii suplimentare, vezi: Irène Beldiceanu-Steinherr, „La conquête d'Andrinople par les Turcs: La pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes", *Travaux et Mémoirs*, I (1965), 439-461; Elizabeth A. Zachariadou, „The Conquest of Adrianople by the Turks", *Studi Veneziani*, XII (1970), 211-217 (*Romania and the Turks, c. 1300 – c. 1500*, Collected Studies, 211, London, Variorum Reprints, 1985, XII); Halil Inalcik, „The Conquest of Edirne (1361)", *Archivum Ottomanicum*, III (1971), 185-210 (n. trad.).

132. Pentru izvoarele greceşti pentru lupta de la Kossovo, vezi N. Radojčić, „Die griechischen Quellen zur Schlacht am Kossovo Polje", *Byzantion*, VI (1931), 241-246; H. Grégoire, „L'Opinion byzantine et la bataille de Kossovo", *Byzantion*, VI (1931), 247-251.

Veliko Tîrnovo, Turnovo, Τίρναβος, în Bulgaria septentrională, capitala celui de-al doilea Imperiu bulgar (n. trad.).

comerţ de import din Marea Neagră şi Strâmtori. Potrivit mărturiei unui istoric contemporan, Nichifor Gregoras, veniturile vamale ale Galatei însumau anual până la 200.000 de monede de aur, în timp de Bizanţul încasa abia 30.000[133] Înţelegând pericolul pe care-l reprezenta Galata pentru Bizanţ, Cantacuzino, în pofida luptelor interne care ruinau statul, a început, atât cât permitea situaţia precară a finanţelor Imperiului, construcţia unor ambarcaţiuni militare şi comerciale. Populaţia alarmată a Galatei s-a decis să reziste prin forţă planurilor lui Cantacuzino ; a ocupat colina care domina Galata, a construit acolo ziduri, un turn şi diferite metereze de pământ şi a luat iniţiativa împotriva lui Cantacuzino. Primul atac al genovezilor asupra Constantinopolului a fost un eşec. Navele construite de Cantacuzino au intrat în Cornul de Aur pentru a se lupta cu genovezii, care la vederea forţei noii flote bizantine au fost pe punctul de a face pace. Dar lipsa de experienţă a comandanţilor greci şi dezlănţuirea unei furtuni, abil folosită de amiralul genovez, au condus la distrugerea flotei greceşti. Genovezii din Galata şi-au decorat ambarcaţiunile şi au navigat triumfători până în faţa palatului imperial, batjocorind stindardul imperial capturat de pe vasele greceşti scufundate. Potrivit condiţiilor de pace, înălţimile din preajma Galatei, aflate în litigiu, au rămas în mâinile genovezilor şi Galata a devenit şi mai periculoasă pentru Constantinopol.

Creşterea influenţei genoveze, deja mare, nu a putut să nu afecteze politica Veneţiei, principalul rival comercial al Genovei în Răsărit. Cele două republici aveau interese contrarii mai cu seamă în regiunea Mării Negre şi a Maeotis (Marea de Azov), unde genovezii se instalaseră la Kaffa (Caffa, actuala Theodosia, în Crimeea) şi Tana (Tanais), la gurile fluviului Don (lângă actualul Azov). Bosforul, intrarea în Marea Neagră, se afla de asemenea în mâinile genovezilor, care, posedând şi Galata, organizaseră pe malurile strâmtorii un fel de serviciu vamal ce încasa taxe comerciale de la toate vasele ne-genoveze, veneţiene şi bizantine în special, care navigau către Marea Neagră. Obiectivul Genovei era să obţină monopolul traficului prin Bosfor. Interesele Veneţiei şi Genovei se ciocneau, de asemenea, în insule şi pe litoralul Mării Egee.

O ciocnire imediată între cele două republici a fost temporar îndepărtată de ciuma din 1348 şi din anii următori, care le-a paralizat forţele. Această plagă teribilă, aşa-numita Moarte Neagră, care a fost adusă din adâncurile Asiei pe litoralul Maeotis (Marea de Azov) şi în Crimeea, a fost răspândită de galerele comerciale genoveze contaminate de ciumă care navigau din Tana şi Kaffa la Constantinopol, unde a răpus, după mărturiile probabil puţin exagerate ale cronicarilor occidentali, 2/3 sau 8/9 din populaţia sa[134]. De acolo, ciuma a ajuns în insulele Mării Egee şi pe coasta Mediteranei. Istoricii bizantini au lăsat o descriere detaliată a bolii care arată neputinţa completă a medicilor în lupta lor împotrivă-i[135]. În descrierea acestei epidemii care-i aparţine, Ioan Cantacuzino imită celebra descriere a pestei din Atena oferită de Tucidide în cartea a doua a scrierii sale. Din Bizanţ, aşa cum relatează cronicarii occidentali, galerele genoveze au propagat ciuma în oraşele de pe litoralul Italiei, Franţei şi Spaniei. „Este ceva de necrezut", a remarcat M. Kovalevski, „în cutreierarea neîntreruptă a acestor galere purtătoare de pestă prin porturile Mediteranei"[136]

133. Nicephorus Gregoras, *Historia*, XVII, i, 2 ; ed. Bonn, II, 842.
134. *Chronicon Estense*, vezi Muratori, *Scriptores rerum italicarum*, XV, 448 ; Bartholomaeus della Pugliola, *Historia miscella Bononiensis*, Muratori, XVIII, 409.
135. Nicephorus Gregoras, *Historia*, XV, i, 5 ; ed. Bonn, II, 797-798 ; Ioannis Cantacuzeni, *Historiae*, IV, 8 ; ed. Bonn, III, 49-53.
136. M.M. Kovalevski, *The Economic Growth of Europe*, III, 191 [în rusă] ; trad. M. Kupperberg, *Die ökonomische Entwicklung Europas*, V, 236 ; A.A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, 175-177, cu bibliografie.

Din acestea, pesta s-a răspândit către nord şi vest şi a afectat Italia, Spania, Franţa, Anglia, Germania şi Norvegia[137]. În această epocă, în Italia, Boccaccio îşi scria celebrul *Decameron*, care debutează „cu o descriere a Morţii Negre, clasică prin pitorescul şi solemnitatea sa măsurată"[138], în care mulţi oameni curajoşi, doamne mândre şi tineri galanţi „cu o sănătate de fier luau gustarea de dimineaţă cu familia, tovarăşii şi prietenii lor şi, când venea seara, cinau cu strămoşii lor în lumea cealaltă"[139] Savanţii au comparat descrierea lui Boccaccio cu cea a lui Tucidide, iar unii dintre ei l-au apreciat pe umanist mai mult decât pe scriitorul clasic[140].

Din Germania, prin Marea Baltică şi Polonia, pesta a pătruns în Pskov, Novgorod, Moscova, unde marele prinţ Simeon cel Trufaş i-a căzut victimă (1355), şi apoi s-a răspândit în întreaga Rusie. În câteva oraşe, potrivit mărturiei unei cronici ruseşti, nu a rămas nimeni viu[141].

Veneţia se pregătea activ de război. După ce ororile pestei au fost întru câtva uitate, Republica Sf. Marcu a făcut o alianţă cu regele Aragonului. Acesta din urmă era nemulţumit de Genova şi a consimţit, prin atacurile sale asupra coastelor şi insulelor italiene, să-i distragă pe genovezi şi astfel să faciliteze ofensiva Veneţiei în Răsărit. După câteva ezitări, Ioan Cantacuzino s-a alăturat alianţei veneto-aragoneze contra Genovei; a acuzat „nerecunoscătorul popor al genovezilor" de a fi uitat „teama de Dumnezeu", devastând mările „ca şi cum ar fi fost stăpâniţi de nebunia de a jefui" şi de a se strădui neîntrerupt „să tulbure mările şi navigatorii prin atacurile lor piratereşti"[142].

Principala luptă, la care au participat circa 150 de nave greceşti, veneţiene, aragoneze şi genoveze, s-a purtat la începutul celei de-a şasea decade, în Bosfor. Nu a avut un rezultat categoric; ambele părţi au clamat victoria. Relaţiile amicale dintre genovezi şi turcii otomani l-au silit pe Ioan Cantacuzino să renunţe la alianţa cu Veneţia şi să se reconcilieze cu Genova, pe care a asigurat-o că nu va mai susţine pe viitor Veneţia. De asemenea, a consimţit să cedeze mai mult teritoriu coloniei genoveze de la Galata. După alte câteva ciocniri, Veneţia şi Genova, epuizate de război, au făcut pace. De vreme ce această pace nu a reuşit să soluţioneze principala chestiune litigioasă, pacea a fost efemeră; din nou a izbucnit un război, pe care-l putem numi războiul Tenedosului. Tenedos, una dintre puţinele insule din Arhipelag aflate încă în mâinile împăraţilor bizantini, deţinea, graţie situării sale la intrarea în Dardanele, cea mai mare însemnătate pentru statele care aveau relaţii comerciale cu Constantinopolul şi ţările din jurul Mării Negre. De vreme ce ambele maluri ale Strâmtorilor erau în mâinile turcilor otomani, Tenedosul era un excelent punct de observaţie a acţiunilor acestora. Veneţia, care visa deja de multă vreme să ocupe această insulă, a obţinut în cele din urmă, după negocieri îndelungate cu împăratul, consimţământul acestuia. Dar genovezii nu puteau accepta cesiunea insulei Tenedos către Veneţia; pentru a o

137. Pentru Norvegia, vezi, de pildă, K. Gjerset, *History of the Norwegian People*, I, 202.
138. A.N. Veselovski, „Boccaccio, His Environment and Contemporaries", *Works of A.N. Veselovski*, V, 448, 451 [în rusă]; *Sbornik Otdelenia Ruskago Iazika i Slovesnosti*, LII, 444, 447 [în rusă].
139. *Decameronul*, prima zi, introducere.
140. Vezi, bunăoară, M. Korelin, *The Earlier Italian Humanism and Its Historiography*, 495 [în rusă].
141. Nikonovskaya lietopis, *The Complete Collection of Russian Annals*, X, 224.
142. N. Iorga, „Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1242-1362)", *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 208.

zădărnici, ei au reuşit să stârnească la Constantinopol o revoluţie care l-a depus pe Ioan al V-lea şi l-a adus la tron, pentru trei ani, pe primul său născut, Andronic. Războiul care izbucnise între cele două republici le-a epuizat şi a ruinat toate statele care aveau afaceri comerciale în Răsărit. În cele din urmă, în 1381, războiul s-a încheiat cu pacea semnată la Torino, capitala ducatului de Savoia.

Există un raport amplu şi detaliat despre conferinţa de la Torino[143]. Cu participarea personală a contelui de Savoia, conferinţa a dezbătut diferite probleme generale ale vieţii internaţionale, deja foarte complexă în epoca aceea, şi a formulat condiţiile de pace ; dintre acestea, prezintă interes aici numai cele care au pus capăt disputei dintre Veneţia şi Genova şi privesc Bizanţul. Veneţia era obligată să evacueze insula Tenedos, ale cărei fortificaţii erau demantelate ; insula trebuia să treacă, la o dată stabilită, în mâinile contelui de Savoia (*in manibus prefati domini Sabaudie comitis*), înrudit cu Paleologii prin Ana de Savoia, soţia lui Andronic al III-lea. Astfel, nici Veneţia, nici Genova nu au obţinut acest important punct strategic, pe care erau atât de dornice să-l posede.

Pero Tafur, un călător spaniol care a vizitat Constantinopolul în 1437, ne-a oferit o foarte interesantă descriere a Tenedosului :

> Am ajuns în insula Tenedos, unde am aruncat ancora şi am debarcat. În timp ce corabia era reparată, am plecat să vedem insula, care are aproape opt sau zece mile. Sunt acolo mulţi iepuri şi insula este acoperită cu vii, dar sunt toate distruse. Portul Tenedos pare atât de nou, de parcă ar fi fost construit astăzi, de o mână de maestru. Cheiul este făcut din pietre de mari dimensiuni şi coloane, iar aici corăbiile aveau dane de acostare şi locuri excelente de ancorare. Navele puteau ancora şi în alte locuri, dar acesta este cel mai bun, pentru că se află chiar în faţa intrării în Strâmtorile Romaniei [Dardanele]. Mai sus de port se află o colină înaltă, încoronată de un castel foarte întărit. Acest castel a fost cauza numeroaselor conflicte dintre veneţieni şi genovezi, până când papa a poruncit să fie distrus, ca să nu mai aparţină niciuneia. Dar, fără îndoială, a fost nechibzuit, de vreme ce portul este unul dintre cele mai bune din lume. Nicio ambarcaţiune nu putea intra în Strâmtori fără a ancora mai întâi acolo pentru a afla intrarea, care este foarte îngustă, şi turcii, ştiind cât de multe corăbii ajung aici, se înarmează, stau la pândă şi ucid mulţi creştini[144].

Cât despre problema acută a monopolului comercial al Genovei în Marea Neagră şi Maeotis, în special în colonia Tana, Genova, potrivit condiţiilor de pace de la Torino, era obligată să renunţe la intenţia sa de a închide pieţele veneţiene din Marea Neagră şi accesul către Tana. Naţiunile angajate în comerţ au reluat relaţiile cu Tana, care, situată la gura Donului, era unul dintre cele mai importante centre ale comerţului cu popoarele orientale. S-au restabilit relaţiile paşnice dintre Genova şi vârstnicul Ioan al V-lea, care-şi redobândise tronul. Bizanţul a trebuit din nou să manevreze între cele două republici, ale căror interese comerciale în Răsărit, în ciuda termenilor păcii, au continuat să fie contrare. Totuşi, Pacea de la Torino, punând capăt unui mare război provocat de rivalitatea economică dintre Veneţia şi Genova, a fost de mare importanţă pentru faptul că a permis naţiunilor care

143. „Liber jurium reipublicae Genuensis", II, 858-906, în *Monumenta Historiae Patriae*, IX. *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, IV, 199-263.

144. *Andanças e viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos* (1435-1439), 135-136 ; ed. Malcolm Letts, 113-114. Vezi A.A. Vasiliev, „Pero Tafur, a Spanish Traveler of the Fifteenth Century and his Visit to Constantiople, Trebizond, and Italy", *Byzantion*, VII (1932), 75-122 ; Charles Diehl, „Un Voyageur espagnol à Constantinople", *Mélanges Glotz*, I (1932), 319-327.

menţinuseră relaţiile cu Bizanţul să-şi reia activităţile comerciale care fuseseră întrerupte de mulţi ani. Soarta ulterioară a acestui comerţ a depins de turcii otomani, cărora, aşa cum era deja evident la sfârşitul secolului al XIV-lea, le aparţinea viitorul Răsăritului creştin.

Manuel al II-lea (1391-1425) şi turcii

Într-unul opuscul, Manuel al II-lea scria: „Când trecusem de vârsta copilăriei şi nu atinsesem încă pe cea a maturităţii, am fost asaltat de o viaţă plină de nenorocire şi nelinişte, dar ea ne permitea să prevedem că viitorul nostru ne va face să considerăm trecutul o epocă de linişte senină"[145] Presentimentele lui Manuel s-au adeverit.

Bizanţul sau, mai degrabă, Constantinopolul se afla într-o situaţie disperată şi umilitoare în ultimii ani ai domniei lui Ioan al V-lea. În momentul morţii lui Ioan, Manuel se afla la curtea sultanului Baiazid. Când a aflat vestea morţii tatălui său, a reuşit să fugă de la curtea sultanului şi să ajungă la Constantinopol, unde a fost încoronat împărat. Potrivit lui Ducas, Baiazid, care se temea de popularitatea lui Manuel, a regretat că nu l-a ucis în timpul şederii la curtea sa. Ambasadorul lui Baiazid, trimis la Constantinopol pe lângă Manuel, aşa cum relatează Ducas, i-a transmis următoarele cuvinte ale sultanului: „Dacă vrei să-mi împlineşti poruncile, zăvorăşte porţile cetăţii şi domneşte înăuntrul ei; însă tot ceea ce se găseşte în afara oraşului îmi aparţine"[146]. Din momentul acela, Constantinopolul s-a aflat, în realitate, în stare de asediu* Singura despovărare pentru capitală era situaţia nesatisfăcătoare a flotei turce; din acest motiv, turcii, deşi deţineau ambele maluri ale Dardanelelor, nu au fost capabili în acel moment să împiedice complet relaţiile Bizanţului cu lumea exterioară prin această strâmtoare. Înspăimântător pentru Răsăritul creştin a fost momentul în care Baiazid, prin vicleşug, i-a adunat la un loc pe reprezentanţii familiilor Paleologilor, în frunte cu Manuel, şi pe prinţii slavi; se pare că a intenţionat să-i suprime numaidecât, „astfel încât", pentru a cita cuvintele sultanului redate într-o scriere a lui Manuel, „după ce ţara va fi fost curăţată de ghimpi, prin care se referea la noi [creştinii], fiii săi să poată dansa pe pământul creştinilor fără a se teme că-şi vor însângera picioarele"[147]. Reprezentanţii familiilor domnitoare au fost cruţaţi, dar mânia cruntă a sultanului a lovit mulţi nobili din suita lor.

În 1392, Baiazid a organizat o expediţie maritimă în aparenţă contra portului Sinope, la Marea Neagră. Dar sultanul l-a pus pe împăratul Manuel în fruntea flotei turce. Prin urmare, Veneţia s-a gândit că această expediţie nu era îndreptată împotriva portului Sinope, ci a coloniilor veneţiene aflate la sud de Dardanele, în Arhipelag, că, departe de a fi o expediţie turcă, era o expediţie grecească mascată, susţinută de trupele turceşti. Aşa cum a spus recent un istoric, problema orientală ar fi putut fi rezolvată la sfârşitul secolului al XIV-lea prin constituirea unui imperiu turco-grec[148] Acest episod interesant, despre care

145. Berger de Xivrey, „Mémoire sur le vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue", *Mémoires de l'Institut de France*, XIX, 2, 25-26.

146. Ducas, *Historia byzantina*, XIII; ed. Bonn, 49.

* Despre frontierele Imperiului sub ultimii Paleologi, vezi şi: Apostolos F. Bakalopulos, „Les limites de l'Empire byzantin depuis la fin du XIVe siècle jusqu'à sa chute (1453)", *Byzantinische Zeitschrift*, LV (1962), 56-65 (n. trad.).

147. Manuelis Palaeologi, *Oratio funebris in proprium ejus fratrem despotam Theodorum Palaeologum*, ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CLVI, 225.

148. M. Silberschmidt, *Das orientalische Problem*, 78-79. Autorul foloseşte o sintagmă înşelătoare, „Griechisches Reich türkischer Nation" (p. 79). Vezi recenzia lui R. Salomon, *Byzantinische*

avem mărturii în arhivele Veneţiei, nu a avut rezultante importante. Curând după aceea, relaţiile amicale dintre Bizanţ şi Baiazid au ajuns la o ruptură deschisă şi Manuel s-a îndreptat din nou către Apusul neglijat de ceva vreme.

Strâmtorat, Manuel a restabilit relaţiile amicale cu Veneţia. Baiazid a încercat să suprime aprovizionarea cu hrană a Constantinopolului. Foametea în capitală era atât de acută, încât, potrivit unui cronicar bizantin, oamenii îşi dărâmau casele ca să procure lemnul necesar pentru coacerea pâinii[149]. La solicitarea emisarilor Bizanţului, Veneţia a trimis o cantitate de grâne la Constantinopol[150].

Cruciada lui Sigismund al Ungariei şi bătălia de la Nicopole. În acest timp, victoriile turcilor în Peninsula Balcanică au ridicat din nou problema pericolului iminent pentru Europa Occidentală. Înrobirea Bulgariei şi aproape completa cucerire a Serbiei i-au adus pe turci la frontierele Regatului Ungariei. Regele Ungariei, Sigismund, simţind că era imposibil să se opună pericolului turc exclusiv cu forţe proprii, a cerut asistenţa suveranilor europeni. Franţa a răspuns acestei cereri de ajutor cu cel mai mare entuziasm. Ascultând vocea opiniei publice, regele Franţei a trimis un mic corp de oaste condus de ducele Burgundiei. Polonia, Anglia, Germania şi alte state de mai mică importanţă au trimis, de asemenea, trupe. Veneţia s-a alăturat campaniei. Chiar înainte de începutul cruciadei lui Sigismund, Manuel se pare că a format o ligă cu genovezii din insulele egeene, adică Lesbos şi Chios, şi cu Cavalerii din Rodos sau, cu alte cuvinte, „cu avanposturile creştine din Marea Egee"[151]. Cât despre relaţia lui Manuel cu cruciada lui Sigismund, este posibil să se fi angajat să suporte o parte din cheltuielile campaniei.

Întreprinderea cruciată s-a sfârşit cu un eşec total. În 1396, cruciaţii au fost zdrobiţi de turci în lupta de la Nicopole (Nicopolis, pe malul drept al Dunării inferioare) şi au fost obligaţi să revină în patriile lor. Sigismund, care abia evitase să fie luat în captivitate, a navigat cu o mică ambarcaţiune către gurile Dunării şi, prin Marea Neagră, către Constantinopol, de unde, pe un drum ocolit, prin Arhipelag şi Marea Adriatică, a revenit în Ungaria[152]. Un

---

Zeitschrift, XXVIII (1928), 144. Vezi Peter Charanis, „The Strife Among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402", *Byzantion*, XVI, I (1944), 286-314. Printre alte izvoare, autorul a folosit corespondenţa lui Demetrios Kydones.

149. Ducas, *Historia byzantina*, XII; ed. Bonn, 50.

150. Silberschmidt, *Das orientalische Problem*, 87.

151. Silberschmidt, *Das orientalische Problem*, 119.

152. Aziz Suryal Atiya, *The Crusade of Nicopolis*; H.L. Savage, „Enguerrand de Coucy VII and the Campaign of Nicopolis", *Speculum*, XIV (1939), 423-442. [Pentru cruciada de la Nicopole, vezi: R. Rosetti, „Notes on the Battle of Nicopolis (1396)", *Slavonic and East European Review*, XV (1936-1937), 629-638; *Nicopolis, 1396-1996: Actes du colloque international organisé par l'Académie des sciences, arts et belles-lettres de Dijon et le Centre national de la recherche scientifique, réuni à Dijon, au Conseil régional de Bourgogne, le 18 octobre 1996*, textes publiés par Jacques Paviot et Martine Chauney-Bouillot, Dijon, Société des Annales Bourgogne, 1997; O. Cristea, „Bătălia de la Nicopole în viziunea surselor occidentale: mentalitate cavalerească şi mentalitate ecleziastică", *Revista istorică*, IX (1998), 5-6, 431-441. Pentru iniţiatorul acesteia, vezi, printre altele: Joerg Hoensch, *Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368-1437*, München 1996; Wilhelm Baum, „Europapolitik im Vorfeld der Frühen Neuzeit: König und Kaiser Sigismund vom Hause Luxemburg, Ungarn, Byzanz und der Orient", în *Europa in der frühen Neuzeit, Festschrift Günter Mühlpfordt*,

participant la bătălia de la Nicopole, soldatul bavarez Schiltberger, care fusese luat prizonier de turci şi petrecuse o vreme la Gallipoli, a descris ca martor ocular traversarea Dardanelelor de către Sigismund, pe care turcii nu a putut-o preveni. Potrivit relatării sale, aflând de trecerea regelui, turcii au înşirat de-a lungul ţărmului strâmtorii toţi captivii creştini şi i-au strigat batjocoritor lui Sigismund să-şi părăsească nava şi să-şi elibereze poporul[153]

După înfrângerea cruciaţilor occidentali la Nicopole, victoriosul Baiazid, plănuind să dea o lovitură finală Constantinopolului, a decis să ruineze cele câteva regiuni care aparţineau încă – deşi doar nominal – Imperiului şi de unde capitala asediată putea obţine un ajutor oarecare. A devastat Tesalia, care i s-a supus, şi, potrivit izvoarelor turceşti, a ocupat chiar Atena pentru o scurtă vreme[154]; cei mai buni generali ai săi au provocat o distrugere teribilă Moreei (Pelopones), unde fratele lui Manuel domnea cu titlul de despot.

Între timp, nemulţumirea populară creştea în capitală; populaţia obosită şi epuizată murmura, acuzându-l pe Manuel de nenorocirea ei şi îndreptându-şi ochii către nepotul acestuia, Ioan, care-l depusese în 1390 pentru câteva luni pe bătrânul părinte al lui Manuel, Ioan al V-lea.

Expediţia mareşalului Boucicaut. Înţelegând că prin forţele sale nu va putea să-i învingă pe turci, Manuel a decis să ceară ajutorul celor mai puternici suverani ai Europei Occidentale şi marelui prinţ rus Vasile I Dmitrievici. Papa, Veneţia, Franţa, Anglia şi, probabil, Aragonul au răspuns favorabil apelului lui Manuel. Cererea sa adresată regelui Franţei a părut în special flatantă, pentru că, declara un cronicar occidental contemporan, „era pentru prima dată când foştii împăraţi ai lumii întregi ceruseră ajutor unei ţări atât de îndepărtate"[155] Apelul adresat Europei Apusene de către Manuel i-a adus o sumă de bani sigură, dar insuficientă şi speranţa de a obţine un sprijin militar din partea Franţei.

Cererea de ajutor adresată de Manuel marelui prinţ al Moscovei, sprijinită de o cerere având acelaşi scop a patriarhului Constantinopolului, a fost primită favorabil la Moscova. Se pare că nu s-a ridicat la curtea moscovită chestiunea trimiterii unor trupe la Constantinopol; era vorba numai de a acorda, potrivit unei cronici ruse, „milă celor care sunt în nevoie şi suferinţă, asediaţi de turci"[156]. A fost trimisă o sumă de bani la Constantinopol, unde a fost acceptată cu multă recunoştinţă. Dar acest aport pecuniar nu putea să-l ajute considerabil pe Manuel.

Regele Carol al VI-lea al Franţei şi-a ţinut promisiunea şi a trimis în sprijinul Constantinopolului 1.200 de soldaţi, în fruntea cărora l-a numit pe mareşalul Boucicaut, unul dintre cei mai interesanţi francezi de la sfârşitul secolului al XIV-lea şi începutul celui

---

vol. I, ed. Erich Donnert, Weimar-Köln-Wien, 1997, 13-43. Pentru participarea lui Mircea cel Bătrân la cruciada de la Nicopole, vezi: Şerban Papacostea, „Mircea la Nicopol (1396): o mărturie ignorată", *Revista de istorie*, XXXIX (1986), 7, 696-698 (retipărit în *Evul Mediu românesc. Realităţi politice şi curente spirituale*, Bucureşti, Editura Corint, 2001, 75-78 (n. trad.).

153. H. Schiltberger, *Reisebuch*, ed. V. Langmantel, 7.

154. Vezi J.H. Mordtmann, „Die erste Eroberung von Athen durch die Türken zu Ende des 14. Jahrhunderts", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, IV (1923), 346-350; R. Loenertz, „Pour l'histoire du Péloponnèse au XIVe siècle (1382-1404)", *Études byzantines*, I (1944), 185-186.

155. *Chronique du Religieux de Saint-Denys*, ed. Bellaguet, II, 562.

156. Nikonovskaya lietopis, *Complete Collection of Russian Annals*, XI (1897), 168.

de-al XV-lea. Om de o vitejie şi o fermitate extraordinare, acesta şi-a petrecut întreaga viaţă în călătorii lungi şi aventuri periculoase. Tânăr fiind, plecase către Răsărit, sosise la Constantinopol, călătorise în întreaga Palestină, ajunsese la Sinai şi pentru câteva luni fusese captiv în Egipt. La revenirea sa în Franţa, auzind apelul la cruciadă al regelui maghiar Sigismund, Boucicaut s-a grăbit să i se alăture, a luptat cu extraordinar curaj în bătălia nefericită de la Nicopole şi a fost capturat de Baiazid. Salvându-i-se viaţa printr-un miracol şi fiind răscumpărat, Boucicaut a revenit în Franţa pentru ca, în anul următor, cu toată promptitudinea şi energia, să preia comanda detaşamentului trimis de Carol al VI-lea în Orient.

La expediţia lui Boucicaut participau membrii celor mai eminente familii ale cavalerimii franceze. Boucicaut a urmat calea maritimă. Avertizat de apropierea ambarcaţiunilor sale de Dardanele, Baiazid a încercat să împiedice trecerea mareşalului prin strâmtoare. Dar Boucicaut, după multe pericole şi cu mare efort, a reuşit să răzbată prin Dardanele şi să ajungă la Constantinopol, unde flota sa a fost primită cu cea mai mare bucurie. Boucicaut şi Manuel au întreprins multe raiduri devastatoare de-a lungul coastei asiatice a Mării Marmara şi Bosforului şi au pătruns chiar în Marea Neagră. Totuşi, aceste victorii nu au modificat semnificativ situaţia; nu au reuşit să salveze Constantinopolul de apropiata sa cădere. Văzând situaţia critică a lui Manuel şi a capitalei sale, din punctul de vedere al finanţelor şi proviziilor, Boucicaut s-a decis să revină în Franţa, dar numai după ce l-a convins pe împărat să-l însoţească în Apus, pentru a face o mai puternică impresie acolo şi a-i determina pe suveranii Europei Apusene să întreprindă acţiuni mai decisive. Asemenea expediţii modeste precum cea a lui Boucicaut nu puteau, în mod evident, să amelioreze situaţia disperată a Bizanţului.

Călătoria lui Manuel al II-lea în Europa Occidentală. Când s-a decis călătoria lui Manuel în Apus, nepotul său Ioan a consimţit să preia frâiele guvernării pe durata absenţei împăratului. La sfârşitul anului 1399, Manuel şi Boucicaut, însoţiţi de o suită de clerici şi laici, au părăsit capitala cu destinaţia Veneţia[157]

Republica Sf. Marcu era într-o situaţie dificilă când i s-a cerut să acorde o mână de ajutor Bizanţului. Importantele sale interese comerciale în Orient au determinat Veneţia să-i privească pe turci, mai cu seamă după victoria lor strălucită de la Nicopole, nu numai din punctul de vedere al unui stat creştin, ci şi din cel al unui stat comercial. Veneţia a încheiat chiar câteva tratate cu Baiazid. Chiar şi numai acest fapt o împiedica să participe deschis şi direct la apărarea zdruncinatului Imperiu bizantin. În plus, rivalitatea comercială cu Genova în Orient şi relaţiile Veneţiei cu alte state italiene au determinat-o, de asemenea, să nu-şi angajeze forţele pentru cauza lui Manuel. Era nevoie de ele acasă. Totuşi, Veneţia şi alte state italiene vizitate de Manuel l-au întâmpinat cu deferenţă şi i-au arătat o mare compătimire. Este discutabil dacă împăratul a avut sau nu o întrevedere cu papa. Când Manuel părăsea

157. Pentru o istorisire mai detaliată a călătoriei lui Manuel, vezi A.A. Vasiliev, „The Journey of the Byzantine Emperor Manuel II Palaeologus in Western Europe (1399-1403)", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, N.S. XXXIX (1912), 41-78, 260-304 [în rusă]. Vezi şi G. Schlumberger, „Un Empereur de Byzance à Paris et à Londres", *Revue des Deux Mondes*, XXX (15 décembre 1915); reeditată în lucrarea sa *Byzance et croisades*, 87-147. M. Jugie, „Le Voyage de l'Empereur Manuel Paléologue en Occident", *Échos d'Orient*, XV (1912), 322-332; H.C. Luke, „Visitors from the East to the Plantagenet and Lancastrian Kings", *Nineteenth Century*, CVIII (1930), 760-769. O scurtă notă despre vizita lui Manuel.

Italia, încurajat de promisiunile Veneţiei şi ale ducelui de Mediolanum şi de bulele papale, plănuind să viziteze cele mai mari centre ale Europei Occidentale, Paris şi Londra, era convins încă de importanţa şi eficacitatea îndelungatei sale călătorii.

Împăratul a ajuns în Franţa într-un moment dificil şi interesant, epoca Războiului de 100 de ani dintre Franţa şi Anglia. Armistiţiul în vigoare în momentul venirii sale putea fi rupt în orice moment. În Franţa existau o polemică aprigă şi un conflict foarte violent între papalitatea de la Avignon şi Universitatea din Paris, ce redusese influenţa pontificală în Franţa şi determinase recunoaşterea autorităţii supreme a regelui în afacerile ecleziastice. În fine, însuşi regele Carol al VI-lea avea frecvente atacuri de nebunie.

La Paris s-au pregătit pentru Manuel o recepţie solemnă şi o reşedinţă bogat decorată în palatul Luvru. Un francez care a fost martor ocular la intrarea împăratului în Paris i-a descris înfăţişarea: de statură medie şi constituţie robustă, purta o barbă lungă şi deja foarte căruntă, avea trăsături care inspirau respect şi le-a părut francezilor demn să fie împărat[158].

Şederea sa la Paris a durat mai mult de patru luni şi a produs rezultate modeste: regele şi consiliul regal au decis să-l susţină printr-un detaşament de 1.200 de soldaţi, în fruntea căruia urma să fie numit mareşalul Boucicaut. Satisfăcut de această promisiune, împăratul a mers la Londra, unde a fost primit, de asemenea, cu cele mai mari onoruri şi i s-au făcut numeroase promisiuni, dar a fost curând dezamăgit. În una dintre scrisorile sale expediate din Londra, Manuel scria: „Regele ne oferă ajutor în soldaţi, arcaşi, bani şi corăbii care să transporte trupele unde vom avea nevoie"[159]. Dar această promisiune a rămas neonorată. După o şedere de două luni la Londra, Manuel, încărcat de daruri şi copleşit de atenţie şi onoruri, dar fără ajutorul militar promis, s-a reîntors în Paris. Un istoric englez din secolul al XV-lea, Adam Usk, scria: „Cugetam în sine-mi ce dureros era ca acest mare suveran creştin din Răsăritul îndepărtat să fi fost constrâns de necredincioşi să viziteze insulele îndepărtate din Apus, pentru a implora ajutor contra lor. Dumnezeul meu! Ce ai devenit, fostă glorie a Romei! Nimicită este măreţia imperiului tău astăzi; cu adevărat ţi se pot spune cuvintele lui Ieremia: *doamna cetăţilor a ajuns birnică* (*Plângeri* I, 1). Cine s-ar fi gândit vreodată că te vei scufunda într-un asemenea adânc al nenorocirii, că, deşi odinioară stăteai pe tronul majestăţii şi guvernai întreaga lume, acum n-ai să ai nicio putere să aduci ajutor credinţei creştine?"[160].

A doua şedere a lui Manuel la Paris a durat aproape doi ani. Informaţiile despre această vizită îndelungată sunt sărace. Francezii se obişnuiseră probabil cu prezenţa sa, iar cronicarii contemporani care notaseră multe detalii despre prima şedere a lui Manuel la Paris vorbesc foarte puţin despre a doua sa vizită. Puţinele informaţii pe care le posedăm despre acest subiect provin din corespondenţa sa. Cele care sunt atribuite începutului acestei a doua şederi sunt marcate de încredere în viitor, încredere care s-a diminuat pe măsură ce a început să înţeleagă că nu putea conta pe un sprijin important nici din partea Angliei, nici din partea Franţei. Nu deţinem scrisori imperiale din ultima perioadă a şederii sale în Franţa.

Există câteva informaţii interesante ce descriu modul în care împăratul îşi petrecea timpul liber la Paris. În frumos decoratul palat Luvru, bunăoară, unde Manuel îşi avea reşedinţa, atenţia împăratului a fost atrasă, printre alte ornamente, de o tapiserie splendidă, un fel de goblen, ce reprezenta o primăvară. În timpul său liber, împăratul a făcut o

158. *Chronique du Religieux de Saint-Denys*, XXI, i; ed. Bellaguet, 756.
159. *Lettres de l'empereur Manuel Paléologue*, ed. E. Legrand, I, 52.
160. *Chronicon Adae de Usk*, ed. E.M. Thompson, 2nd ed., 1904, 57; 220 (trad. engleză).

descriere elegantă, pe un ton întru câtva nostim, a acestei imagini a primăverii de pe o „perdea regală ţesută". Se păstrează şi astăzi această scriere a lui Manuel[161]

Bătălia de la Angora (Ankara) şi însemnătatea acesteia pentru Bizanţ. Între timp, sterila şedere a lui Manuel la Paris începuse a părea fără sfârşit. Dar un eveniment care se petrecuse în Asia Mică l-a determinat pe împărat să părăsească Franţa imediat şi să revină la Constantinopol. În iulie 1402 a avut loc celebra bătălie de la Angora*, în care Timur (Tamerlan) l-a înfrânt pe Baiazid şi a înlăturat astfel pericolul imediat la adresa Constantinopolului. Vestea despre acest eveniment extrem de important nu a ajuns la Paris decât după două luni şi jumătate de la bătălie. Împăratul s-a pregătit repede pentru călătoria de înapoiere şi a revenit în capitală via Genova şi Veneţia, după o absenţă de trei ani şi jumătate. Ragusa (Dubrovnik), oraşul slav de pe coasta adriatică, sperând că împăratul se va opri acolo în drumul său spre patrie, a făcut pregătiri minuţioase pentru a-l întâmpina. Dar împăratul a trecut fără să poposească[162]. În amintirea şederii sale în Franţa, a dăruit mănăstirii St. Denis, de lângă Paris, un manuscris împodobit cu miniaturi cuprinzând scrierile Sfântului Dionisie Areopagitul, păstrat astăzi la Luvru. Într-una din miniaturile acestui manuscris sunt reprezentaţi împăratul, soţia sa şi cei trei fii ai lor. Portretul lui Manuel prezintă mare interes, deoarece turcii au găsit şi au admirat în trăsăturile sale o izbitoare asemănare cu Mahomed, fondatorul Islamului. Baiazid, relatează istoricul bizantin Phrantzes, a spus despre Manuel: „Cineva care nu ştie că este împărat va spune numai după înfăţişarea sa că este împărat"[163].

În privinţa intereselor vitale ale Imperiului, zădărnicia călătoriei lui Manuel în Europa Occidentală este evidentă; istoricii şi cronicarii epocii au recunoscut lipsa de rezultate şi au semnalat-o în analele lor[164]. Dar această călătorie prezintă un mare interes dacă o apreciem din punctul de vedere al informaţiei dobândite de Europa Apuseană despre Imperiul bizantin în epoca declinului său. Această călătorie este un episod din istoria relaţiilor culturale dintre Apus şi Răsărit la sfârşitul secolului al XIV-lea şi începutul celui de-al XV-lea, în epoca Renaşterii italiene.

Bătălia de la Angora* a avut o importanţă considerabilă pentru ultimele zile ale Imperiului bizantin. La sfârşitul secolului al XIV-lea, imperiul mongol, care se dezagregase, a fost

161. Migne, *Patrologia Graeca*, CLVI, 577-580. Traducerea în limba rusă a acestui eseu în A.A. Vasiliev, „The Journey of Manuel II Palaeologus", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, XXXIX (1912), 58-60 [în rusă].

* Ankyra, actuala Ankara, turc. Engüri, Engüriye, Engürü (n. trad.).

162. Vezi M. Andreeva, „Zur Reise Manuels II. Palaiologos nach West-Europa", *Byzantinische Zeitschrift*, XXXIV (1934), 37-47.

163. Georgii Phrantzae, *Annales*, I, 39; ed. Bonn, 117.

164. Georgii Phrantzae, *Annales*, I, 15; ed. Bonn, 62; „Chronicon Tarvisinum", în Muratori, *Scriptores rerum italicarum*, XIX, 794.
Pentru lupta de la Ankara şi situaţia statului otoman în deceniul de interregn (*Fetret*) dinastic (1402-1413), vezi, printre altele: E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht. Die Osmanen*, Berlin, 1978; Klaus-Peter Matschke, *Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz. Studien zur spätbyzantinischen Geschichte zwischen 1402 und 1422* (Forschungen zur mittelalterl. Geschichte 29), Weimar, Böhlau, 1981; David Morgan, *Medieval Persia: 1040–1797*, London, Longman, 1988; Colin Imber, *The Ottoman Empire: 1300-1481*, Istanbul, Isis, 1990; Dimitris J. Kastritsis, *The Sons of Bayezid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-1413*, Leiden, Boston, Brill, 2007. Vezi şi Mihai Maxim, „Captivitatea şi moartea

unificat din nou sub autoritatea lui Timur sau Tamerlan (Timurlenk, care înseamnă în traducere „Şchiopul de fier", Timur cel Şchiop)* Timur întreprinsese multe expediţii devastatoare de mare anvergură în Rusia meridională, India septentrională, Mesopotamia, Persia şi Siria. Campaniile sale erau însoţite de cruzimi atroce. Mii de oameni au fost măcelăriţi, oraşele ruinate, ogoarele devastate. Istoricul bizantin Ducas scria: „Când mongolii lui Timur părăseau un oraş pentru a merge către altul, îl lăsau atât de pustiu şi de abandonat, încât nu se mai auzeau nici lătrat de câine, nici cotcodăcitul păsărilor de curte, nici plânset de copil"[165].

Pătrunzând în Asia Mică după expediţia sa în Siria, Timur s-a izbit de turcii otomani. Sultanul Baiazid s-a grăbit să treacă din Europa în Asia Mică pentru a-l înfrunta pe Timur şi acolo, aproape de oraşul Angora, în 1402, a avut loc o luptă sângeroasă, încheiată cu înfrângerea totală a turcilor. Baiazid însuşi a fost făcut prizonier de Timur; a murit curând după aceea, în captivitate. Timur nu a rămas în Asia Mică. A întreprins o campanie împotriva Chinei, însă a murit pe drum. După moartea sa, imensul Imperiu mongol s-a dezintegrat şi şi-a pierdut însemnătatea. Dar după înfrângerea de la Angora turcii au fost atât de slăbiţi, încât pentru o vreme au fost incapabili să întreprindă acţiuni decisive împotriva Constantinopolului; existenţa Imperiului în agonie a fost prelungită astfel încă 50 de ani.

În pofida succeselor sale modeste, Manuel nu a renunţat la planurile sale după reîntoarcerea din Europa Occidentală, ci a continuat să caute ajutorul Apusului contra turcilor. Există două epistole foarte interesante adresate de Manuel lui Martin al V-lea (1395-1410) şi Ferdinand I (1412-1416), regii Aragonului. În prima, transmisă lui Martin prin mijlocirea celebrului umanist bizantin Manuel Chrysoloras, aflat pe atunci în Italia, Manuel l-a informat pe Martin că îi trimitea, la cererea sa, câteva relicve preţioase şi-l implora să transmită la Constantinopol colecta făcută în Spania spre ajutorarea Imperiului[166] Totuşi, misiunea lui Chrysoloras nu a avut nicio consecinţă. Mai târziu, în timpul unui voiaj în Moreea, Manuel

---

lui Baiazid Fulgerul", *Magazin istoric*, 1971, 8, 47-53. Pentru implicarea lui Mircea cel Bătrân, domnul Ţării Româneşti, în lupta pentru putere dintre fiii lui Baiazid, vezi şi Şerban Papacostea, „Ţara Românească şi criza de structură a Imperiului otoman (1402-1413)", în *Evul Mediu românesc. Realităţi politice şi curente spirituale*, Bucureşti, Editura Corint, 2001, 79-92. Textul tratatului încheiat de Soliman cu membrii ligii navale sau mediteraneene a fost publicat de N. Iorga, „Privilegiul lui Mohammed al II-lea pentru Pera (1 iunie 1453)", *Analele Academiei Române, Memoriile Secţiei Istorice*, seria a II-a, XXXVI (1913), 17-20, şi mai recent de George T. Dennis, „The Byzantine-Turkish Treaty of 1403", *Orientalia Christiana Periodica*, XXXIII, (1967), 77-80 (n. trad.).

Pentru informaţii suplimentare despre Timur, fondatorul unui vast Imperiu turco-mongol în Asia Centrală şi Apuseană, vezi: Tilman Nagel, *Timur der Eroberer und die islamische Welt des späten Mittelalters*, München, C.H. Beck, 1993; Beatrice Forbes Manz, *Tamerlane His Rise and Rule*, London, The Folio Society, 2005; Arnaud Blin, *Tamerlan*, Paris, Perrin, 2007. Pentru campania sa în Anatolia, rămâne clasică Marie Mathilde Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Bucureşti, Monitorul Oficial şi Imprimeriile Statului, 1942 (n. trad.).

165. Ducas, *Historia byzantina*, XVII; ed. Bonn, 76-77.

166. Vezi C. Marinescu, „Manuel II Paléologue et les rois d'Aragon. Commentaire sur quatre lettres inédites en latin, expédiées par la chancellerie Byzantine", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924), 194-195, 198-199.

a redactat în Tesalonic altă scrisoare, de astă dată adresată lui Ferdinand I. Această scrisoare ne revelează că Ferdinand îi promisese fiului lui Manuel, Teodor, despot al Moreei, să vină acolo cu o armată considerabilă pentru a-i ajuta pe creştini, în general, şi pe Manuel, în particular. Manuel îşi exprima speranţa de a-l întâlni pe Ferdinand în Moreea, dar Ferdinand nu a venit niciodată[167]

Situaţia în Pelopones. În ultimii 50 de ani de existenţă a celor din urmă vestigii ale Imperiului bizantin, Peloponesul, întru câtva neaşteptat, a atras atenţia guvernului central. Întrucât teritoriul Imperiului s-a redus la Constantinopol, partea adiacentă din Tracia, una sau două insule din Arhipelag, la Tesalonic şi Pelopones, alături de Constantinopol, Peloponesul era, în mod evident, cea mai importantă parte a posesiunilor greceşti. Contemporanii au descoperit că era o regiune veche şi pur grecească, că locuitorii săi erau adevăraţi eleni, nu romani, şi că nicăieri altundeva nu putea fi creată o bază pentru a continua lupta contra otomanilor. În timp ce nordul Greciei căzuse deja pradă turcilor şi restul Greciei antice era pe punctul de a sucomba sub jugul turcesc, în Pelopones a apărut un centru al spiritului naţional grec şi al patriotismului elenic, nutrind cu tărie visul – iluzoriu din punct de vedere istoric – de regenerare a Imperiului şi de rezistenţă faţă de puterea otomană.

După cruciada a IV-a, Peloponesul (sau Moreea) a trecut sub dominaţie latină. La începutul domniei restauratorului Imperiului bizantin, Mihail al VIII-lea Paleologul, prinţul Achaiei, Guillaume de Villehardouin, a fost capturat de greci şi a oferit drept răscumpărare trei fortăreţe : Monembasia, Maïna şi recent construita Mistră. De vreme ce puterea greacă în Pelopones sporea încet, dar continuu, în dauna posesiunilor latine, provincia bizantină creată acolo a devenit, la mijlocul secolului al XIV-lea, atât de importantă, încât a fost reorganizată ca un despotat distinct şi a fost prefăcută în apanajul celui de-al doilea fiu al împăratului din Constantinopol, devenit un fel de vicerege în Pelopones* La sfârşitul secolului al XIV-lea, Peloponesul a fost necruţător devastat de turci. Pierzând orice speranţă de a-şi apăra ţara cu propriile forţe, despotul Moreei le-a propus cavalerilor ordinului Ospitalierilor sau Ioaniţilor, care deţineau pe atunci insula Rodos, să le cedeze posesiunile sale şi numai insurecţia populară izbucnită la Mistra, capitala despotatului, provocată de oferta sa, l-a împiedicat s-o facă. Vulnerabilitatea turcilor otomani după înfrângerea de la Angora a dat Peloponesului un oarecare răgaz şi speranţa într-un viitor mai bun[168].

Mistra, principalul oraş al despotatului Moreei, în apropiere de antica Lacedomonia--Sparta şi de Sparta medievală, reşedinţa despotului, era în veacul al XIV-lea şi la începutul celui de-al XV-lea un centru politic şi cultural al elenismului renăscând. Aici se aflau mormintele despoţilor Moreei. Aici a murit la o vârstă înaintată şi a fost înmormântat Ioan Cantacuzino. În vreme ce stadiul de civilizaţie al populaţiei rurale l-a determinat pe un

167. Vezi C. Marinescu, „Manuel II Paléologue et les rois d'Aragon...", 195-196, 200-201 : „Vestra Excellentia illustri filio nostro, despoti Moree Porfirogenito, notificaverat qualiter accedere intendebat pro communi utilitate christianorum et specialiter nostra ad dictas partes Moree cum potencia maxima". Vezi D.A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, 168.

* Pentru istoria despotatului grec de Moreea, vezi, alături de ediţia revizuită şi adăugită de Chryssa Maltézou a monografiei lui Dionysios Zakythēnos, *Le despotat grec de Morée*, 2 vol., London, Variorum, 1975 : David Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle : peuples, sociétés, économies*, London, Variorum Reprints, 1979 ; Steven Runciman, *Mistra : Byzantine Capital of the Peloponnese*, London, Thames and Hudson, 1980 (n. trad.).

168. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, este o lucrare excelentă.

contemporan, Mazaris, să se teamă că va deveni el însuşi un barbar[169], la curtea despotului, în castelul său de la Mistra, se afla un focar de cultură care atrăgea greci cultivaţi, savanţi, sofişti şi curteni. Se cunoaşte că, în secolul al XIV-lea, la Sparta, exista o şcoală de copişti de manuscrise antice. Gregorovius a comparat, pe drept cuvânt, curtea de la Mistra cu câteva curţi ale prinţilor italieni ai Renaşterii[170]. Celebrul savant, umanist şi filosof bizantin Gemistos Plethon a trăit la curtea despotului Moreei, în timpul domniei lui Manuel al II-lea.

În 1415, împăratul Manuel a vizitat personal Peloponesul, unde al doilea său fiu, Teodor, era pe atunci despot. Prima măsură a împăratului menită a proteja peninsula împotriva viitoarelor invazii a fost construirea unui zid cu numeroase turnuri pe istmul Corint. Zidul a fost înălţat pe locul sistemului de fortificaţii pe care, în secolul al V-lea î.Hr., peloponesienii l-au ridicat la apropierea lui Xerxes ; acesta a fost restaurat în secolul al III-lea d.Hr. de împăratul Valerian, când a fortificat Grecia împotriva goţilor, şi, în fine, a fost reconstruit de Iustinian cel Mare, când Grecia a fost ameninţată de huni şi slavi[171]. Prevăzând aceeaşi ameninţare turcă în secolul al XV-lea, predecesorul lui Teodor a instalat numeroase colonii de albanezi (iliri) în regiunile pustii ale Peloponesului, iar Manuel al II-lea, care i-a rostit necrologul[172], l-a elogiat pentru precauţia sa.

Proiectatele reforme ale lui Gemistos Plethon. Despre afacerile peloponesiace din această epocă deţinem două izvoare contemporane extrem de interesante, cu caractere destul de diferite. Cel dintâi este opera savantului şi umanistului bizantin Gemistos Plethon, un filoelen obsedat de ideea că populaţia peloponesiacă reprezenta tipul cel mai pur şi mai vechi al rasei elene şi că din Pelopones proveneau cele mai nobile şi mai ilustre familii „ale elenilor", care înfăptuiseră „cele mai mari şi mai celebre fapte eroice"[173]. Cealaltă este opera lui Mazaris, autorul *Călătoriei lui Mazaris în Hades*, „neîndoielnic", aşa cum a afirmat K. Krumbacher, poate nu fără exagerare, „cea mai nereuşită dintre imitaţiile lui Lucian cunoscute până în prezent"[174], un fel de satiră în care autorul descrie pe un ton sarcastic obiceiurile şi moravurile din Pelopones-Moreea, al cărei nume, în forma *Mora* (μώρα), îl derivă de la grecescul *moria* (μωρία)[175], care înseamnă „prostie, nebunie". Contrar lui Plethon, Mazaris a distins şapte naţionalităţi în rândurile populaţiei Peloponesului : greci (la Mazaris, lacedemonieni şi peloponesieni), italieni (descendenţii cuceritorilor latini), slavi (sthlavini), iliri (albanezi), egipteni (ţigani) şi evrei[176]. Această enumerare corespunde realităţii istorice. Deşi ambii autori – savantul utopist Plethon şi satiricul Mazaris – trebuie folosiţi cu circumspecţie, amândoi ne oferă o documentaţie bogată şi interesantă pentru studierea civilizaţiei Peloponesului în prima jumătate a veacului al XV-lea.

Epocii lui Manuel i se atribuie două interesante „dări de seamă" sau „adrese" scrise de Gemistos Plethon despre urgenţa introducerii unor reforme politice şi sociale în Pelopones. Unul dintre aceste manifeste a fost adresat împăratului, celălalt lui Teodor, despot al

169. Mazari, *Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἅιδου*; A. Ellissen, *Analekten der mittel- und neu-griechischen Litteratur*, IV, 230.
170. Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen*, II, 240-283.
171. Vezi W. Miller, *The Latins in the Levant*, 377.
172. Manuelis Palaeologi, *Oratio funebris* ; Migne, *Patrologia Graeca*, CLVI, 212-213.
173. Gemisti Plethonis, *Oratio prima*, 2-3 ; ed. Ellissen, *Analekten*, IV (2), 42.
174. K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, 494.
175. Mazari, *Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἅιδου*, 2 ; A. Ellissen, *Analekten*, IV (7), 192.
176. Mazari, *Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἅιδου*, 22 ; Ellissen, *Analekten*, 239.

Moreei. Istoricul german Fallmerayer a fost cel dintâi care a atras atenţia savanţilor faţă de importanţa acestor proiecte irealizabile ale visătorului elen, în al doilea volum al lucrării sale *Istoria Peninsulei Moreea*[177]

Plethon preconiza regenerarea Peloponesului şi, în acest scop, a schiţat un plan de reformă radicală a sistemului social şi de rezolvare a problemei agrare[178]. Potrivit lui Plethon, societatea trebuia divizată în trei clase : (1) cultivatorii solului (plugari, săpători, bunăoară viticultori, şi păstori) ; (2) cei care procură agriculturii mijloacele sale de lucru (cei care se îngrijesc de bovine, animale domestice şi aşa mai departe)[179] ; (3) cei care menţin securitatea şi ordinea, adică armata, guvernul şi funcţionărimea ; în fruntea tuturor trebuie să se afle un împărat-basileus. Potrivnic trupelor mercenare, Plethon pleda pentru constituirea unei armate indigene şi, pentru ca armata să-şi dedice integral timpul şi atenţia împlinirii îndatoririlor specifice, Plethon diviza populaţia în două categorii : contribuabilii şi cei care îndeplinesc serviciul militar ; soldaţii erau exceptaţi de la plata impozitelor. Proporţia populaţiei contribuabile care nu participă la administrare sau apărare era numită de Plethon iloţi. Proprietatea privată funciară era abolită : „Întreg pământul, aşa cum natura pare să fi stabilit, trebuie să fie proprietatea colectivă a populaţiei ; oricine doreşte poate să cultive şi să construiască o casă oriunde va dori şi să are pământ cât ar dori şi ar putea"[180]. Acestea sunt ideile centrale ale raportului lui Plethon. Proiectul său poartă urmele influenţei lui Platon, al cărui mare admirator era umanistul bizantin. Va rămâne un interesant document cultural al Renaşterii bizantine din epoca Paleologilor. Câţiva eruditi indică puncte de analogie între proiectul lui Plethon, secţiuni ale *Contractului social** al lui Jean-Jacques Rousseau şi ideile lui Saint-Simon[181].

Astfel, în ajunul catastrofei finale, Plethon îi propunea lui Manuel al II-lea un program de reforme menite a regenera Elada. Bizantinistul francez Charles Diehl scria : „În vreme ce Constantinopolul este slăbit şi se năruie, un stat grec încearcă să se nască în Moreea. Oricât de zadarnice pot părea aceste aspiraţii şi oricât de sterile pot apărea aceste dorinţe, totuşi această recuperare a conştiinţei elenismului şi această înţelegere, precum şi pregătirea obscură a unui viitor mai bun sunt printre cele mai curioase şi mai remarcabile fenomene din istoria bizantină"[182].

---

177. Fallmerayer, *Halbinsel Morea*, II, 300-366. Vezi H.F. Tozer, „A Byzantine Reformer (Gemistus Plethon)", *Journal of Hellenic Studies*, VII (1886), 353-380 ; J. Dräseke, „Plethons und Bessarions Denkschriften über die Angelegenheiten im Peloponnes", *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, XXVII (1911), 102-119.
178. Georgii Plethonis, *De Rebus Peloponnesiacis Orationes duae*, ed. Ellissen, *Analekten*, IV (2) ; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CLX, 821-866.
179. Gemisti Plethonis, *Oratio I*, par. 12, *Oratio II*, par. 13 ; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CLX, 829, 853. Vezi Tozer, „Gemistus Plethon", *Journal of Hellenic Studies*, VII (1886), 370 ; această a doua clasă este numită clasa „celor care sunt angajaţi în comerţ sau în manufacturi" sau „clasa negustorească" (372).
180. Gemisti Plethonis, *Oratio I*, par. 18 ; ed. Ellissen, *Analekten*, IV (2), 53 ; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CLX, 833.
* *Du contrat social, ou les Principes du droit politique*, 1762 ; ediţia în limba română : *Contractul social*, traducere de H.H. Stahl, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1957 (n. trad.).
181. Vezi Ellissen, *Analekten*, IV (2), 143, n. 3. Vezi Tozer, „Gemistus Plethon", *Journal of Hellenic Studies*, VII (1886), 379.
182. Diehl, *Études byzantines*, 232.

Asediul Constantinopolului din 1422. Până la începutul celei de-a treia decade a secolului al XV-lea, relaţiile dintre Manuel şi succesorul lui Baiazid, Mehmed I, unul dintre marii reprezentanţi ai statului otoman, erau marcate, în pofida unor erori ale împăratului, de încredere şi pace. La un moment dat, cu ştiinţa împăratului, sultanul a traversat o suburbie a Constantinopolului, iar Manuel a mers să-l întâlnească. Fiecare suveran a rămas pe propria galeră şi, având o discuţie cordială, au trecut prin strâmtoare către coasta asiatică, unde sultanul şi-a instalat corturile; dar împăratul nu a coborât de pe galera sa. La cină, monarhii şi-au trimis reciproc cele mai rafinate feluri de mâncare din meniul lor[183] Sub succesorul lui Mehmed I, Murad al II-lea, circumstanţele s-au schimbat.

În ultimii ani ai vieţii sale, Manuel s-a retras din afacerile de stat şi le-a încredinţat fiului său, Ioan, care nu avea nici experienţa, nici tactul, nici noblețea tatălui său. Ioan a insistat să susţină pe unul dintre pretendenţii turci la tronul sultanului; încercarea de revoltă a eşuat şi Murad al II-lea, înfuriat, a decis să asedieze Constantinopolul şi să zdrobească îndată acest mult râvnit oraş.

Dar forţele otomane, care nu avuseseră răgazul să se refacă după înfrângerea de la Angora şi care fuseseră slăbite de lupte intestine, nu erau pregătite să dea o asemenea lovitură. În 1422, turcii au asediat Constantinopolul. Există în literatura bizantină o lucrare specială dedicată acestui asediu, scrisă de un contemporan, Ioan Kananos, intitulată *Istorisirea războiului din Constantinopol din 6930 [1422], când Amurat-bey a atacat oraşul cu o mare armată şi l-ar fi cucerit dacă Preasfânta Maică a lui Dumnezeu nu l-ar fi apărat*[184] [*Ἰωάννου τοῦ Κανανοῦ Διήγησις περὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει γεγονότος πολέμου κατὰ τὸ ἔτος ὅτε ὁ Ἀμουρὰτ πεῖς παρέσπεσε ταύτῃ μετὰ δυνάμεως βαρείας καὶ παρ ὀλίγον ταύτην ἐκράτει, εἰ μὴ ἡ ὑπέραγνος μήτηρ τοῦ Κυρίου ταύτην ἐφύλαξεν* – n. trad.]. O puternică armată musulmană, echipată cu diverse maşini de război, a încercat să ia cu asalt oraşul, dar atacul a fost respins graţie eforturilor eroice ale populaţiei capitalei. Dificultăţile interne ale Imperiului otoman i-au constrâns pe turci să ridice definitiv asediul. Înlăturarea ameninţării la adresa capitalei a fost asociată în tradiţia populară, ca întotdeauna, mijlocirii Maicii lui Dumnezeu, protectoarea statornică a Constantinopolului. Între timp, trupele turce nu operau numai sub zidurile capitalei; după o încercare nereuşită de a cuceri Tesalonicul, au mărşăluit către sudul Greciei; după ce au distrus zidul construit de Manuel la istmul Corint, au făcut o incursiune devastatoare în Moreea[185]. Co-împăratul lui Manuel, Ioan al VIII-lea, a petrecut aproape un an la Veneţia, Mediolanum şi în Ungaria în căutare de ajutor. Potrivit clauzelor tratatului de pace încheiat cu turcii, împăratul s-a angajat să continue să-i plătească sultanului tributul fixat şi i-a predat acestuia câteva oraşe în Tracia. Teritoriul care înconjura Constantinopolul se restrânsese chiar mai mult. După acest asediu, Imperiul a dus încă trei decenii o existenţă jalnică, în aşteptarea angoasată a ruinei inevitabile.

În 1425, Manuel, care paralizase, s-a stins din viaţă. Cu un sentiment de mâhnire profundă, masa populaţia capitalei a însoţit carul funebru al împăratului răposat. O asemenea mulţime îndoliată nu fusese văzută vreodată la înmormântarea niciunuia dintre predecesorii săi[186].

183. Georgii Phrantzae, *Annales*, I, 37; ed. Bonn, 111-112.

184. Joannis Canani, *De Constantinopoti anno 1422 oppugnata narratio*, ed. Bonn, 457.

185. Gemistos a descris ca martor ocular atrocităţile turcilor în Grecia. Lungul său poem „Ad S.D.N. Leonem X. Pont. Maximi Ioannis Gemisti Graeci a secretis Anconae Protrepticon et Promostico" este editat de C. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, VIII, 546-591, în special 548-550. Vezi şi Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, IX, vii.

186. Georgii Phrantzae, *Annales*, I, 40; ed. Bonn, 121.

Un istoric al domniei lui Manuel, Berger de Xivrey, scria: „Acest sentiment va părea sincer celui care își va reaminti de toate vicisitudinile pe care acest suveran le-a împărtășit cu poporul său, de toate eforturile sale de a-l ajuta și de simpatia profundă pe care a păstrat-o întotdeauna în gândurile și simțămintele sale pentru poporul său"[187]

Evenimentul capital al epocii lui Manuel a fost bătălia de la Angora, care a întârziat căderea Constantinopolului cu 50 de ani. Dar nici chiar această vremelnică înlăturare a pericolului otoman nu a fost obținută prin puterea împăratului bizantin, ci grație puterii mongole create accidental în Răsărit. Evenimentul principal pe care contase Manuel, ridicarea Europei Occidentale într-o cruciadă, nu se petrecuse. Asediul și asaltul Constantinopolului de către turci în 1422 nu au fost decât prologul asediului și asaltului din 1453. În aprecierea relațiilor turco-bizantine din epoca lui Manuel nu trebuie pierdută din vedere influența personală pe care împăratul a exercitat-o asupra sultanilor turci și care a amânat de mai multe ori ruina finală a Imperiului în agonie.

Ioan al VIII-lea (1425-1448) și amenințarea turcă. Sub Ioan al VIII-lea, Imperiul a cunoscut cea mai modestă întindere teritorială. Puțin înainte de moartea tatălui său, Ioan fusese obligat să-i cedeze sultanului mai multe orașe în Tracia. Când Ioan a devenit unicul suveran al Imperiului, în 1425, puterea lui se întindea, la drept vorbind, asupra Constantinopolului și a împrejurimilor sale imediate. Dar restul Imperiului – bunăoară Peloponesul, Tesalonicul și câteva orașe risipite în Tracia – se găseau sub autoritatea fraților săi ca principate distincte, apanaje cvasiindependente.

În 1430, Tesalonicul a fost cucerit de turci. Unul dintre frații lui Ioan al VIII-lea, care guverna Tesalonicul cu titlul de despot, a înțeles că nu se putea împotrivi turcilor cu forțele proprii și a vândut orașul republicii Veneția pentru o sumă de bani. Luând în posesie acest important punct comercial, Veneția s-a angajat, potrivit lui Ducas, „să-l protejeze, să-l aprovizioneze, să-i sporească prosperitatea și să-l facă o a doua Veneție"[188]. Dar turcii, care posedau deja ținutul înconjurător, nu puteau tolera instalarea Veneției la Tesalonic. Sub comanda personală a sultanului, au început asediul Tesalonicului; desfășurarea și deznodământul asediului sunt bine descrise într-o lucrare specială, *Despre ultima cucerire a Tesalonicului* [*Διήγησις περὶ τῆς τελευταίας ἁλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης* – n. trad.], scrisă de un contemporan al acestei drame, Ioan Anagnostes (Lector, Citeț)[189] Garnizoana latină a Tesalonicului era puțin numeroasă și populația orașului îi considera străini pe noii stăpâni venețieni. Nu au putut rezista turcilor, care, după un scurt asediu, au cucerit orașul prin asalt și l-au expus unei teribile distrugeri și nelegiuirilor de tot felul. Populația a fost masacrată fără deosebire de gen sau vârstă. Bisericile au fost transformate în moschei; totuși, biserica Sf. Dimitrie din Tesalonic, principalul patron al orașului, a fost lăsată provizoriu creștinilor, deși într-o stare de părăginire completă.

Cucerirea Tesalonicului de către turci a fost, de asemenea, descrisă în versuri grecești de un membru al înaltului cler bizantin în *Cronica despre Imperiul turc*[190]. Câteva cântece

187. Berger de Xivrey, „Mémoire sur Manuel Paléologue", *Mémoires de l'Institut de France*, XIX (2), 180.

188. Ducas, *Historia byzantina*, XXIX; ed. Bonn, 197.

189. Ioannis Anagnostae, *De extremo Thessalonicensi excidio*, ed. Bonn, 481-528.

190. Ἱέρακος, *Χρονικὸν περὶ τῆς τῶν Τούρκων βασιλείας*; Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, I, 256-257, vv. 360-388; același fragment este oferit de Π.Ν. Παπαγεωργίου, „Ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ μονὴ τῶν βλαταίων καὶ τὰ μετόχια αὐτῆς", *Byzantinische Zeitschrift*, VIII

populare greceşti au fost compuse despre acest eveniment dezastruos[191]. Pierderea Tesalonicului a impresionat profund Veneţia şi Europa Occidentală. Apropierea momentului decisiv a fost, de asemenea, simţită în oraşul Constantinopol.

O interesantă descriere a Constantinopolului îi aparţine unui pelerin care se întorcea de la Ierusalim, cavalerul burgund Bertrandon de la Broquière, care a vizitat capitala Paleologilor la începutul anilor '30 ai secolului al XV-lea, curând după căderea Tesalonicului. A lăudat starea excelentă a zidurilor, a zidurilor terestre mai ales, dar a constatat în oraş o anumită părăsire ; a vorbit, de pildă, despre ruinele şi vestigiile a două palate magnifice distruse, potrivit unei tradiţii, de un împărat la porunca unui sultan turc. Pelerinul burgund a vizitat bisericile şi alte monumente ale capitalei, a asistat la servicii liturgice solemne, a văzut în biserica Sf. Sofia o reprezentare a misterului celor trei tineri aruncaţi de Nabucodonosor* în cuptorul arzând, a fost fermecat de frumuseţea împărătesei bizantine, originară din Trapezunt, şi i-a spus împăratului, care era interesat de soarta Ioanei d'Arc, ce tocmai fusese arsă pe rug la Rouen, „întregul adevăr" despre faimoasa „Fecioară din Orléans"[192]. Din propriile observaţii asupra turcilor, acelaşi pelerin credea posibile expulzarea acestora din Europa şi chiar recucerirea Ierusalimului : „Mi se pare că nobilii şi buna cârmuire a celor trei naţiuni pe care le-am menţionat, şi anume franceză, engleză şi germană, sunt mai degrabă formidabili şi, dacă se coalizează într-un număr suficient, vor fi capabili să ajungă la Ierusalim pe uscat"[193]

Înţelegând iminenţa pericolului turc la adresa capitalei, Ioan al VIII-lea a întreprins marea lucrare de restaurare a zidurilor Constantinopolului. O serie de inscripţii conservate pe ziduri până astăzi, care menţionează numele lui „Ioan Paleologul, autocrator în Hristos", dau mărturie despre dificila ultimă încercare a împăratului creştin de a restaura fortificaţiile lui Teodosie cel Tânăr, care odinioară păruseră inatacabile.

Dar nu era suficient pentru a lupta contra otomanilor. Asemenea predecesorilor săi, Ioan al VIII-lea a sperat să primească un ajutor efectiv împotriva turcilor din Apus, prin conlucrarea papei. În acest scop, împăratul însuşi, însoţit de patriarhul grec şi o suită strălucită, a navigat către Italia. Rezultatul acestei călătorii a fost încheierea celebrei uniri florentine. Cât priveşte ajutorul real pentru Bizanţ, călătoria imperială în Italia a fost totuşi zadarnică.

Papa Eugenius al IV-lea a predicat o cruciadă şi a reuşit să-i ridice la luptă împotriva turcilor pe unguri, polonezi şi români. O armată cruciată s-a constituit sub comanda regelui

(1899), 421 ; o scurtă însemnare grecească despre căderea Tesalonicului la pp. 403-404. Σπ. Λάμπρου, „Τρεῖς ἀνέκδοτοι μονῳδίαι εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἅλωσιν τῆσ Θεσσαλονίκης", *Νέος Ἑλληνομνήμων*, V (1908), 369-391 (două texte în versuri, una în proză).

191. Vezi Florence McPherson, „Historical Notes on Certain Modern Greek Folk-songs", *Journal of Hellenic Studies*, X (1889), 86-87.
Nebuchadnezzar al II-lea, suveran al Imperiului Neo-Babilonian (605-562 î.Hr.), fiul lui Nabopalassar, fondatorul Imperiului Caldeo-Babilonian (n. trad.).

192. La Broquière, *Voyage d'outremer*, ed. Schefer, 150-165. Vezi A.A. Vasiliev, „La Guerre de Cent Ans et Jeanne d'Arc dans la tradition byzantine", *Byzantion*, III (1926), 249. Ştiri despre Ioana d'Arc au ajuns la Ragusa. Vezi N. Iorga, *Notes et extracts pour servir à l'histoire des Croisades*, II, 272 : „on parle d'una mamoleta virgine, la qual gli è (al rè Carlo) apparuta maravigliosamente, la qual rege et guida lo suo exercito" (din Arhivele Ragusei, 30 aprilie – 28 decembrie 1430, Nouvelles de France).

193. La Broquière, *Voyage d'outremer*, ed. Schefer, 230.

Vladislav al Poloniei şi Ungariei şi a celebrului erou şi comandant maghiar [*sic !*] Ioan Huniade*. În lupta de la Varna, din 1444, cruciaţii au fost zdrobiţi de turci. Vladislav a căzut în luptă. Cu restul armatei, Ioan Huniade s-a retras spre Ungaria. Bătălia de la Varna a reprezentat ultima încercare a Europei Apusene de a veni în ajutorul Bizanţului în agonie. După 1444, Constantinopolul a rămas abandonat sorţii sale nefericite[194].

Câteva documente din arhivele Barcelonei, publicate destul de recent, au revelat planurile agresive ale celebrului rege al Aragonului şi mecena al epocii Renaşterii, Alfons al V-lea cel Mărinimos, care a murit în 1458. După ce reunise Sicilia şi Napoli sub sceptrul său pentru o scurtă vreme, la jumătatea secolului al XV-lea, acesta plănuia să întreprindă o vastă campanie agresivă în Orient, ceea ce era similar cu proiectele grandioase ale lui Carol de Anjou. Constantinopolul era una dintre ţintele lui Alfons şi ideea de cruciadă împotriva turcilor nu l-a părăsit niciodată pe ambiţiosul rege al Aragonului. Realizase de multă vreme că, dacă puterea crescândă şi „bunăstarea insolentă" a otomanilor nu erau anihilate, nu va avea securitate la frontierele maritime ale propriului regat. Dar ambiţioasele proiecte ale lui Alfons nu s-au împlinit şi turcii nu au fost niciodată serios ameninţaţi de acest înzestrat şi strălucit umanist şi om de stat[195]

---

* Pentru lupta antiotomană a lui Iancu (Ioan) de Hunedoara, de origine română („Johannes Olah"), voievod al Transilvaniei (1441-1456), guvernator al Ungariei (1446-1453) şi căpitan general al regatului, †11 august 1456, „fortissimus athleta Christi" (Calixt al III-lea) şi „lumina lumii" (Giovanni da Capistrano), vezi: Ioan Lupaş, „Voievodul transilvan Ioan Huniade *forstissimus athleta Christi*", în *Studii, conferinţe şi comunicări istorice*, vol. II, Cluj, 1940; Francisc Pall, „Byzance à la veille de sa chute et Janco de Hunedoara (Hunyadi)", *Bizantinoslavica*, XIX (1969), 1, 119-126; Fr. Pall, „Le condizioni e gli echi internazionali della lotta antiotomana di 1442-1443, condotta da Giovanni di Hunedoara", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, III (1965), 3-4, 433-463; Mihail P. Dan, *Un stegar al luptei antiotomane: Iancu de Hunedoara*, Bucureşti, Editura Militară, 1974; Camil Mureşan, *Iancu de Hunedoara*, Bucureşti, Editura Militară, 1976; Eugen Denize, „Relaţiile lui Iancu de Hunedoara cu Alfons al V-lea de Aragon şi lupta antiotomană la mijlocul secolului al XV-lea", *Revista de istorie*, XXXVIII (1985), 8, 782-795; Eugen Denize, „Relaţiile lui Iancu de Hunedoara cu Veneţia", în *Românii în istoria universală*, II, 1, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iaşi, Universitatea „Al.I. Cuza", 1987, 197-211; Eugen Denize, Ileana Cazan, *Marile puteri şi spaţiul românesc în secolele XV-XVI*, Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, 2001, 9-54. Pentru relaţiile sale cu Gheorghe Castriotul, marele erou al poporului albanez, vezi Fr. Pall, „Skanderbeg et Ianco de Hunedoara", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, VI (1968), 1, 5-21 (n. trad.).

194. Aziz Suryal Atiya, *Crusade in the Later Middle Ages*; vezi recenzia lui O. Halecki, *Byzantion*, XV (1940-41), 473-483; Halecki, *The Crusade of Varna: A Discussion of Controversial Problems*, 96. O excelentă monografie.

195. Vezi F. Cerone, „La politica orientale di Alfonso d'Aragona", *Archivio storico per le provincie Napoletane*, XXVII (1902), 425-456; 555-634; XXVIII (1903), 167; W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 731-733. C. Marinescu pregăteşte, pe baza unei bogate documentaţii inedite din *Archivos de la Corona de Aragón* din Barcelona, o lucrare specială dedicată raporturilor lui Alfons al V-lea cu Răsăritul - vezi „Manuel II Paléologue et les rois d'Aragon", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924), 197. Vezi şi D. Anastasijević, Ph. Granić, *Compte-rendu du deuxième Congrès international des études byzantines à Belgrade, 1927*, Belgrade, 1929, 162.

După victoria repurtată de turci la Varna, Ioan al VIII-lea, care nu participase la expediţia cruciată, a deschis imediat negocieri cu sultanul, pe care a încercat să-l îmbuneze cu daruri, reuşind să păstreze relaţii paşnice cu acesta până la sfârşitul domniei sale.

Deşi în raporturile cu turcii Bizanţul, sub Ioan al VIII-lea, a suferit eşecuri constante şi amare, forţele greceşti au repurtat o victorie însemnată, deşi de scurtă durată, în Peloponez (Moreea), un apanaj aproape independent de guvernul central. În afară de posesiunile bizantine, în Peloponez se aflau rămăşiţele principatului de Achaia şi alte câteva regiuni, în special în extremitatea sudică a peninsulei, care aparţineau Veneţiei. La începutul veacului al XV-lea, Veneţia şi-a stabilit obiectivul de a supune influenţei proprii partea Peloponesului rămasă încă în mâinile latinilor; în acest scop, a intrat în negocieri cu diferiţi suverani din peninsulă. Pe de o parte, Republica Sf. Marcu a dorit să pună stăpânire pe zidul de la istmul Corint construit de Manuel al II-lea, pentru a opune o rezistenţă eficace invaziilor turce. Pe de altă parte, Veneţia era atrasă de interesele sale comerciale, de vreme ce, potrivit informaţiilor culese de reprezentanţii Republicii, resursele de aur, argint, mătase, miere, grâne, stafide şi alte produse din regiune îi promiteau beneficii considerabile. Totuşi, în timpul domniei lui Ioan al VIII-lea, trupele despotatului grec de Moreea au deschis ostilităţile contra latinilor, au cucerit rapid partea latină a Peloponesului şi au pus astfel capăt puterii france în Moreea. De atunci şi până în momentul cuceririi turceşti, întreaga peninsulă a aparţinut familiei Paleologilor; Veneţia a menţinut numai punctele din sud pe care le stăpânise anterior.

Unul dintre despoţii Moreei, Constantin, fratele lui Ioan al VIII-lea, care va deveni ultimul împărat al Bizanţului, a profitat de câteva dificultăţi ale turcilor în Peninsula Balcanică pentru a mărşălui către nord cu trupele sale, prin istmul Corint, până în Grecia centrală şi septentrională, unde turcii făcuseră deja cuceriri. După victoria sa de la Varna asupra creştinilor, sultanul Murad al II-lea a considerat invazia lui Constantin în nordul Greciei o insultă personală: a mărşăluit către sud, a făcut o breşă în zidul fortificat de la istmul Corint, a devastat teribil Peloponesul şi a luat în captivitate un mare număr de greci. Despotul Constantin, înspăimântat, a fost bucuros să încheie pace în termenii dictaţi de sultan; a rămas despot de Moreea şi s-a angajat să-i achite tribut sultanului.

Sub Constantin Paleologul, Cyriacus de Ancona, celebru călător, arheolog şi negustor al epocii, a vizitat Mistra pentru a doua oară, unde a fost primit condescendent de către despot (*Constantinum Cognomento Dragas*) şi demnitarii săi. La curtea sa, Cyriacus i-a întâlnit pe Gemistos Plethon, „cel mai învăţat om al epocii sale", şi pe Nicolae Chalcocondyles, fiul prietenului său atenian Georgios, un tânăr foarte versat în latină şi greacă[196]. Acest Nicolae Chalcocondyles este, fără îndoială, nimeni altul decât viitorul istoric Laonikos Chalcocondyles, pentru că numele Laonikos nu este decât o uşoară deformare a lui Nikolaos, Nicolae. În

196. Vezi descrierea Peloponesului făcută de Cyriacus, publicată pentru prima dată de R. Sabbadini, „Ciriaco d'Ancona e la sua descrizione autografa del Peloponneso trasmessa da Leonardo Botta", *Miscellanea Ceriani*, 203-204. Despre Cyriacus de Ancona, vezi: G. Castellani, „Un traité inédit en Grec de Cyriaque d'Ancône", *Revue des études grecques*, IX (1896), 225-228; E. Ziebarth, „Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος ἐν Ἠπείρῳ", *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, II (1926), 110-119; câteva adăugiri şi corecţii la Δ. Καμπουρογλοῦ, *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, III (1928), 223-224; indică data exactă a morţii lui Cyriacus: 1452 (p. 224); F. Pall, „Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XX (1937), 9-60. Vezi şi Zakythinos, *Le Despotat Grec*, 231-235.

timpul primei sale şederi la Mistra, sub despotul Teodor Paleologul, în 1437, Cyriacus vizitase monumentele antice de la Sparta şi copiase inscripţii greceşti[197]

*Constantin al XI-lea (1449-1453) şi capturarea Constantinopolului de către turci**

Teritoriile ce recunoşteau autoritatea ultimului împărat bizantin se reduceau la Constantinopol, cu împrejurimile sale imediate din Tracia, şi cea mai mare a Peloponesului sau Moreea, la o oarecare distanţă de capitală, guvernată de fraţii împăratului.

Onestitatea, nobleţea, energia, bărbăţia şi patriotismul erau calităţile dominante ale lui Constantin, confirmate de cele mai multe izvoare greceşti contemporane şi de propria conduită din timpul asediului Constantinopolului. Umanistul italian Francesco Filelfo, care, în timpul şederii sale la Constantinopol, l-a cunoscut personal pe Constantin înainte de urcarea sa pe tron, îl numeşte pe împărat, într-una dintre epistolele sale, bărbat cu „suflet pios şi nobil" (*pio et excelso animo*)[198].

---

197. Vezi *Epigrammata reperta per lllyricum a Cyriaco Anconitano apud Liburniam*, xxxvii; Zakythinos, *Le Despotat Grec*, 236.
Pentru căderea Constantinopolului, vezi, printre altele: *1453-1953. Le Cinq-Centième Anniversaire de la Prise de Constantinople* (L'Hellénisme contemporain, 2e série, 7e année, fascicule hors série), Athènes, 1953; Geōrgios Theodōrou Zōras, *Περὶ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως* (Spoudastērion Vyzantinēs kai Neoellēnikēs Philologias tou Panepistēmiou Athēnōn, 25), Athēnai, 1959; Chrēstos Zalokōstas, *Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος*, Athēnai, 1965; Steven Runciman, *The Fall of Constantinople: 1453*, Cambridge, University Press, 1965 (ediţia în limba română: *Căderea Constantinopolului*, traducere, note, postfaţă şi îngrijirea ştiinţifică a ediţiei de Alexandru Elian, ed. a II-a, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1991); Agostino Pertusi, *La Caduta di Costantinopoli*, vol. I: *Le testimonianze dei contemporanei*, vol. II: *L'eco nel mondo* (Scrittori greci e latini), Roma/Milano, Fondazione L. Valla/A. Mondadori, 1976, vol. III: *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli*, edizione postuma a cura di Antonio Carile (Il Mondo medievale. Sezione di storia bizantina e slava, 4), Bologna, Pàtron, 1983; N. Simopoulos, *Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος*, Athēnai, 1978; Agostino Pertusi, *Fine di Bisanzio e fine del mondo: significato e ruolo storico delle profezie sulla caduta di Costantinopoli in oriente e in occidente*, edizione postuma a cura di Enrico Morini (Istituto storico italiano per il Medio Evo. Nuovi studi storici, 3), Roma, Borromini, 1988; Donald M. Nicol, *The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992 (ediţia în limba română: *Împăratul fără de moarte. Viaţa şi legenda lui Constantin Paleologul, ultimul împărat al romanilor*, traducere, note şi comentarii de Maria Magdalena Székely şi Ştefan S. Gorovei, Iaşi, Polirom, 2003); Jacques Malherbe, *Constantin XI dernier empereur des Romains*, Louvain-la-Neuve, Academia Bruylant, 2001; 1453: *Ἡ ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἡ μετάβαση ἀπὸ τοὺς μεσαιωνικοὺς στοὺς νεώτερους χρόνους*, epistēmonikē epimeleia Tonia Kiousopoulou, Heraklion, Hērakleio, Panepistēmiakes Ekdoseis Krētēs, 2005; *L'Europa dopo la caduta di Costantinopoli: 29 maggio 1453. Atti del XLIV Convegno storico internazionale, Todi, 7-9 ottobre 2007* (Atti dei convegni del Centro italiano di studi sul basso Medioevo. Accademia tudertina e del Centro di studi sulla spiritualità medievale, 21), Spoleto, Fondazione Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, 2008; Nevra Necipoglu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins. Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2009 (n. trad.).

198. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades*, IV, 83.

Adversarul puternic şi teribil al lui Constantin era Mehmed al II-lea, în vârstă de 21 de ani, care reunea în natura sa izbucnirile violente de cruzime nepotolită, setea de sânge şi multe dintre cele mai josnice vicii cu pasiunea pentru ştiinţă, artă şi cultură, energia şi calităţile de general, om de stat şi organizator. Un istoric bizantin relatează că se dedica cu înflăcărare ştiinţelor, în special astrologiei, că citea povestiri despre faptele eroice ale lui Alexandru al Macedoniei, ale lui Iulius Caesar şi ale împăraţilor Constantinopolului şi că vorbea cinci limbi, în afară de turcă[199] Izvoarele orientale elogiază evlavia sa, dreptatea, blândeţea şi protecţia acordată savanţilor şi poeţilor. Istoricii secolelor XIX-XX l-au apreciat diferit pe Mehmed al II-lea ; unii i-au contestat orice calitate pozitivă[200], alţii au recunoscut că era o personalitate extraordinară, aproape genială[201]. Dorinţa cuceririi Constantinopolului era o obsesie a tânărului sultan, care, potrivit istoricului Ducas, „noaptea şi ziua, mergând la culcare şi deşteptându-se, în palatul său ori în afara acestuia, îşi frământa mintea prin ce acţiuni şi cu ce mijloace militare să poată pună stăpânire pe Constantinopol". Petrecea nopţi de insomnie schiţând pe hârtie planul oraşului şi al fortificaţiilor sale, marcând locurile de unde ar putea fi mai lesne atacat[202].

Ne-au parvenit portretele ambilor adversari, cele ale lui Constantin Paleologul pe sigilii şi în câteva manuscrise târzii[203], cele ale lui Mehmed al II-lea pe medaliile bătute în secolul al XV-lea de artiştii italieni în onoarea sultanului şi în câteva portrete, mai cu seamă cel pictat de celebrul artist veneţian Gentile Bellini (†1507), care a petrecut o scurtă vreme (1479-1480) la Constantinopol către sfârşitul domniei lui Mehmed al II-lea[204].

Decis să aplice lovitura de graţie Constantinopolului, Mehmed a acţionat cu extremă prudenţă. Întâi de toate, la nord de oraş, pe malul european al Bosforului, în cel mai îngust

199. Georgii Phrantzae, *Annales*, I, 32 ; ed. Bonn, 93, 95.

200. De pildă, Ellissen, *Analekten*, III, 87-93. Pentru pasiunea lui Mehmed pentru ştiinţă, poezie şi artă, vezi J. Karabaček, *Abendländische Künstler zu Konstantinopel im XV. und XVI. Jahrkundert*, 2.

201. N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, 3. [Pentru domnia lui Mehmed al II-lea Cuceritorul, vezi, printre altele : Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit : Weltenstürmer einer Zeitenwende*, München, F. Bruckmann, 1953 (*Mehmed the Conqueror and His Time*, translated from the German by Ralph Manheim, Bollingen series, 96, edited by William C. Hickman, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1978) ; Halil Inalcik, „Mehmed the Conqueror (1432-1481) and his Time", *Speculum*, XXXV (1960), 408-427 ; H. Inalcik, „The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, XXIII (1969-1970), 229-249 ; John Freely, *The Grand Turk : Sultan Mehmet II – Conqueror of Constantinople, Master of an Empire and Lord of Two Seas*, London, New York, I.B. Tauris, 2009 – n. trad.].

202. Ducas, *Historia byzantina*, XXXV ; ed. Bonn, 249, 252.

203. Vezi Λάμπρος, „Αἱ εἰκόνες Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου", *Νέος Ἑλληνομνήμων*, III (1906), 229-242 ; Λάμπρος, „Νέαι εἰκόνες Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου", *Νέος Ἑλληνομνήμων*, IV (1907), 238-240 ; VI (1909), 399-408 ; S. Lampros, *Empereurs byzantins. Catalogue illustré de la collection de portraits des empereurs de Byzance*, 57-58.

204. Vezi L. Thuasne, *Gentile Bellini et Sultan Mohammed II. Notes sur le séjour du peintre vénétien à Constantinople (1479-1480)*, 50-51 ; portretele şi medaliile lui Mehmed sunt reproduse aici. Karabaček, *Abendländische Künstler zu Konstantinopel*, I, 24-49 ; această lucrare conţine multe ilustraţii. Înainte de Primul Război Mondial, celebra pictură a lui Bellini se afla în colecţia lui Lady Enid Layard din Veneţia ; în timpul războiului a fost transferată la Londra. Vezi Karabaček, *Abendländische Künstler zu Konstantinopel*, I, 44.

punct, a construit o puternică fortăreaţă cu turnuri, ale cărei ruine maiestuoase se zăresc încă (Rumeli-Hisar); tunurile instalate acolo lansau proiectile de piatră enorme pentru acea epocă.

Când s-a răspândit vestea construirii citadelei pe Bosfor, populaţia creştină din capitală, din Asia, Tracia şi insule a scos, potrivit lui Ducas, un strigăt de disperare: „Acum a venit sfârşitul oraşului; acum vedem semnele ruinei neamului nostru; acum zilele lui Antihrist s-au apropiat. Ce se va întâmpla cu noi? Ce-i de făcut?... Unde sunt sfinţii protectori ai oraşului?"[205]. Un alt contemporan şi martor ocular care a trăit toate ororile asediului Constantinopolului, veneţianul Nicolò Barbaro, autorul preţiosului *Jurnal al asediului*, scria: „Această fortificaţie este extrem de puternică dinspre mare, astfel încât este absolut inexpugnabilă, pentru că pe ţărm şi ziduri se află bombarde într-un număr foarte mare; dinspre uscat fortificaţia este, de asemenea, puternică, deşi mai puţin decât dinspre mare"[206]. Această fortificaţie a tăiat comunicaţia capitalei cu Nordul şi porturile Mării Negre, pentru că toate ambarcaţiunile străine, atât la intrarea, cât şi la ieşirea din Bosfor, erau interceptate de turci; în caz de asediu, Constantinopolul ar fi fost privat de aprovizionarea cu grâne din porturile Mării Negre. Era foarte simplu pentru turci să ia aceste măsuri, pentru că, în faţa fortăreţei europene, se înălţau pe ţărmul asiatic al Bosforului fortificaţiile construite la sfârşitul secolului al XIV-lea de sultanul Baiazid (Anatoli-Hisar). Mehmed a invadat apoi posesiunile greceşti din Moreea, pentru a-l împiedica pe despotul Moreei să vină în ajutorul Constantinopolului într-o împrejurare critică. După aceşti paşi preliminari, Mehmed, acest „duşman păgân al poporului creştin"[207], pentru a-l cita pe Barbaro, a început asediul marelui oraş.

Constantin s-a străduit pe cât posibil să opună o rezistenţă demnă puternicului adversar într-o luptă inegală ale cărei rezultate erau, s-ar putea spune, previzibile. Împăratul poruncise să se adune în oraş, din vecinătăţile capitalei, toate rezervele posibile de grâne şi să se facă unele reparaţii la zidurile oraşului. Garnizoana greacă a oraşului nu depăşea câteva mii de oameni. Văzând apropierea acestui pericol de neînlăturat, Constantin a cerut ajutor Occidentului; dar în locul ajutorului militar dorit un cardinal roman de origine greacă, Isidor, fostul mitropolit al Moscovei şi participant la sinodul florentin, a ajuns în Constantinopol şi, pentru a celebra restaurarea păcii între Bisericile Orientală şi Apuseană, a oficiat un serviciu religios de unire în biserica Sf. Sofia, ceea ce a provocat cea mai mare agitaţie în rândurile populaţiei oraşului. Unul dintre cei mai înalţi demnitari ai Bizanţului, Lucas Notaras, a rostit atunci aceste celebre cuvinte: „Mai bine să vedem domnind în oraş turbanul turcesc decât tiara latinilor"[208].

Veneţienii şi genovezii au luat parte la apărarea capitalei. Constantin şi populaţia oraşului s-au bizuit, în special, pe un nobil genovez cu o mare reputaţie militară, Giovanni Giustiniani, care a ajuns în Constantinopol cu două nave de mari dimensiuni aducând 700 de luptători. Intrarea în Cornul de Aur era blocată, cum se întâmplase deja de câteva ori în momente critice din trecut, de un lanţ masiv de fier. Se presupune că rămăşiţe ale acestui lanţ de fier puteau fi văzute până recent în curtea bisericii bizantine Sf. Irina, unde se află acum Muzeul Otoman de Istorie Militară[209]

205. Ducas, *Historia byzantina*, XXXIV; ed. Bonn, 238.
206. Nicolò Barbaro, *Giornale dell'assedio di Constantinopoli*; ed. E. Cornet, 2.
207. Nicolò Barbaro, *Giornale dell'assedio di Constantinopoli*; ed. E. Cornet, 18.
208. Ducas, *Historia byzantina*, XXXVII; ed. Bonn, 264.
209. În prezent se crede că acest lanţ este o parte din lanţul portului insulei Rodos, adusă la Constantinopol de către turci după cucerirea Rodosului.

Forţele militare ale lui Mehmed, terestre şi maritime – alcătuite, în afară de turci, din reprezentanţi ai diferitelor popoare cucerite –, depăşeau cu mult numărul modest al apărătorilor Constantinopolului, greci şi câţiva latini, mai cu seamă italieni.

Unul dintre cele mai importante evenimente din întreaga istorie mondială era iminent. Faptul însuşi al asedierii şi cuceririi de către turci a „oraşului protejat de Dumnezeu", Constantinopolul, a lăsat o amprentă profundă în izvoare, care, în diferite limbi şi din diferite puncte de vedere, au descris ultimele momente ale Imperiului bizantin şi care ne permit să asistăm, uneori literalmente pe zile şi ore, la desfăşurarea ultimului act al acestei drame istorice emoţionante. Ne-au parvenit izvoare redactate în greacă, latină, italiană, slavă şi turcă.

Principalele izvoare greceşti se disting în aprecierea acestui eveniment. Georgios Phrantzes, care a participat la asediu, prieten intim al ultimului împărat bizantin şi celebru diplomat care deţinuse înalte demnităţi în Imperiu, nutrea o dragoste nemărginită pentru împăratul său erou şi pentru dinastia Paleologilor în general şi era ostil unirii Bisericilor; acesta descrie ultimele zile ale Bizanţului cu intenţia de a restabili onoarea învinsului Constantin, a patriei sale jignite şi a credinţei greceşti ortodoxe ofensate. Un alt scriitor contemporan, grecul Critobul, care trecuse de partea turcilor şi dorea să-şi demonstreze loialitatea faţă de Mehmed al II-lea, a dedicat istoria sa, puternic influenţată de Tucidide, „celui mai mare împărat, regelui regilor, Mehemet"[210]; a istorisit evenimentele din ultimele zile ale Bizanţului din punctul de vedere al unui supus al noului Imperiu Otoman, deşi nu i-a atacat pe conaţionalii săi greci. Un grec din Asia Mică, Ducas, partizan al unirii, în care vedea singura salvare pentru Imperiu, a scris dintr-o perspectivă favorabilă Apusului, a accentuat în special serviciile şi meritele comandantului genovez Giustiniani, reducând mai degrabă rolul lui Constantin, dar a scris, în acelaşi timp, nu fără dragoste şi compătimire pentru greci. În fine, al patrulea istoric grec al ultimei perioade a Bizanţului, unicul atenian din literatura bizantină, Laonikos Chalcocondyles (Chalcondyles), alegând ca subiect principal al istoriei sale nu Bizanţul, ci Imperiul turc, şi-a fixat o temă nouă şi vastă: „Extraordinara creştere a puterii tânărului Imperiu otoman, care s-a înălţat pe ruinele statelor greceşti, france şi slave"[211] Lucrare cu caracter general, scrierea lui Laonikos – care, în plus, nu a fost un martor ocular al ultimelor zile ale Constantinopolului – nu are decât o însemnătate secundară.

Printre cele mai valoroase izvoare redactate în latină, câteva aparţin unor autori care au trăit la Constantinopol pe toată durata asediului. Unul era apelul „Către toţi credincioşii întru Hristos" (*Ad universos Cristifideles de expugnatione Constantinopolis*), scris de cardinalul Isidor, care a scăpat cu greutate să nu fie luat captiv de turci. El îi implora pe toţi creştinii să ridice armele pentru a apăra credinţa creştină aflată în pericol. Raportul către papă al arhiepiscopului Chiosului, Leonard, care a scăpat şi el de captivitate, a interpretat marea nenorocire care lovise Bizanţul drept pedeapsa pentru abaterea grecilor de la credinţa apuseană. În sfârşit, un poem în versuri, în patru strofe, intitulat „Constantinopolis", a fost compus de italianul Pusculus, care a petrecut ceva vreme în captivitate la turci. Era un imitator al lui Virgiliu şi, într-o oarecare măsură, al lui Homer. Credincios apusean zelos,

210. C. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, V, 52.

211. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 302. Vezi şi W. Miller, „The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondyles", *Journal of Hellenic Studies*, XLII (1922), 38.

a dedicat poemul său papei şi a fost, ca şi Leonard, convins că Dumnezeu a pedepsit Bizanţul pentru schisma sa.

Printre izvoarele italiene se află nepreţuitul *Jurnal al asediului Constantinopolului*, scris în vechiul dialect veneţian, într-un stil arid de cronică, al cărui autor este un nobil veneţian, Nicolò Barbaro. A enumerat zi de zi conflictele dintre greci şi turci din timpul asediului, motiv pentru care lucrarea sa are o importanţă capitală în stabilirea cronologiei evenimentelor.

În rusa veche, o istorie importantă a cuceririi Ţarigradului, „această mare şi teribilă ispravă", a fost scrisă de „păcătosul şi smeritul Nestor Iskinder (Iskander)"[212]. Probabil rus la origine, a luptat în armata sultanului şi a descris cu imparţialitate şi, pe cât posibil, zi de zi acţiunile turcilor din timpul asediului şi după căderea oraşului. Istoria căderii Constantinopolului este, de asemenea, relatată în diferite cronici ruseşti.

În sfârşit, există izvoare turceşti care apreciază marele eveniment din punctul de vedere al Islamului victorios şi triumfător şi al reprezentantului său strălucit, Mehmed al II-lea Cuceritorul. Izvoarele turceşti se prezintă uneori sub forma unor colecţii de legende populare turceşti despre Constantinopol şi Bosfor[213].

Această enumerare a izvoarelor principale arată ce documentaţie bogată şi variată există pentru studierea problemei asediului şi cuceririi Constantinopolului de către turci.

La începutul lui aprilie 1453 a început asediul marelui oraş. Nu numai superioritatea numerică de netăgăduit a forţelor militare turceşti a contribuit la reuşita asediului. Mehmed al II-lea, numit de Barbaro „acest turc perfid, câine-turc"[214], a fost primul suveran din istorie care avea la dispoziţia sa un adevărat parc de artilerie. Tunurile perfecţionate din bronz ale turcilor, de dimensiuni gigantice pentru epoca aceea, aruncau la mare distanţă proiectile de piatră enorme; la loviturile distrugătoare ale acestora zidurile seculare ale Constantinopolului nu puteau rezista. *Povestirea rusă despre Ţarigrad* menţionează că „blestematul Mehmed" a transportat lângă zidurile oraşului „tunuri, archebuze, turnuri, scări mobile, maşini de asediu şi alte dispozitive destinate demolării zidurilor"[215] Critobul, istoricul grec contemporan, a înţeles limpede rolul decisiv al artileriei când a scris că toate

212. *The Tale of Tsargrad by Nestor-Iskander*, ed. Abbot Leonidas, *Pamyatniky drevney pismennosti*, LXII (1886), 43 [în rusa veche]. Pentru alte relatări slave, vezi *Cambridge Medieval History*, IV, 888. Textul rus al *Istoriei*, după ediţia din 1853, este reeditat de N. Iorga, „Origines et prise de Constantinople", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XIII (1927), 89-105. Se ridică acum întrebarea dacă textul original nu este cel grecesc şi dacă istorisirea slavă ar putea aparţine nu unui rus, ci unui sârb. Vezi N. Iorga, „Une source négligée de la prise de Constantinople", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XIII (1927), 65; B. Unbegaun, „Les Relations vieux-russes de la prise de Constantinople", *Revue des études slaves*, IX (1929), 13-38: despre versiunea rusă a lui Iskander şi despre vechea traducere rusă a relatării lui Aeneas Sylvius [Enea Silvio Piccolomini (18 octombrie 1405 – †14 august 1464), savant umanist, pontif (Pius al II-lea, 19 august 1458 – 1464 – n. trad.] despre cucerirea Constantinopolului de către turci.

213. Vezi F. Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, 23-45 şi *passim*.

214. Nicolò Barbaro, *Giornale dell'assedio di Constantinopoli*; ed. E. Cornet, 20, 21.

215. *Tale of Tsargrad*; ed. Leonidas, 27 [în rusa veche]. Vezi şi: *The Tales of Tsargrad*; ed. V. Yakovlev, 92, 93 [în rusă]; N. Iorga, „Origines et prise de Constantinople", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XIII (1927), 99.

şanţurile săpate de turci pe sub ziduri şi culoarele subterane „s-au dovedit de prisos şi au implicat o cheltuială inutilă, întrucât tunurile decideau totul"[216].

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în câteva locuri din Istanbul se puteau vedea pe sol imensele ghiulele de tun care fuseseră aruncate peste ziduri şi care se aflau aproape în acelaşi loc unde căzuseră în 1453. La 20 aprilie, singurul moment în care soarta a fost favorabilă creştinilor, patru nave genoveze care veniseră în ajutorul Constantinopolului au înfrânt flota turcă în pofida superiorităţii numerice a acesteia. „Se poate imagina cu uşurinţă", scria Schlumberger, un istoric recent al asediului şi cuceririi Constantinopolului, „bucuria inefabilă a grecilor şi italienilor. Pentru o clipă, Constantinopolul s-a considerat salvat"[217] Dar acest succes, desigur, nu putea avea o însemnătate reală pentru desfăşurarea asediului.

La 22 aprilie, oraşul cu împăratul în frunte a rămas uluit în faţa unui spectacol extraordinar şi terifiant: navele turceşti se găseau în partea superioară a Cornului de Aur. În timpul nopţii precedente, sultanul reuşise să transporte pe uscat ambarcaţiunile din Bosfor în Cornul de Aur; se construise ad-hoc un fel de platformă de lemn în valea dintre coline şi vasele au fost puse pe roţi şi trase pe această platformă prin eforturile unui mare număr de „netrebnici", potrivit spuselor lui Barbaro[218], care se aflau la dispoziţia sultanului. Flota greco-italiană ancorată în Cornul de Aur, dincolo de lanţ, s-a aflat din acel moment prinsă între două focuri. Situaţia oraşului a devenit critică. Planul garnizoanei asediate de a incendia în timpul nopţii vasele turceşti în Cornul de Aur a fost dezvăluit sultanului printr-o trădare şi a fost preîntâmpinat.

Între timp, bombardamentul violent al oraşului, neîntrerupt de mai multe săptămâni, a adus populaţia în pragul epuizării complete; bărbaţi, femei, copii, preoţi, monahi şi monahii erau constrânşi, zi şi noapte, sub canonadă, să repare numeroasele breşe din ziduri. Asediul dura deja de 50 de zile. Zvonurile care i-au ajuns sultanului la ureche, poate inventate anume, despre eventuala sosire a flotei creştine în ajutorul oraşului l-au convins să precipite lovitura decisivă dată Constantinopolului. Imitând celebrele discursuri din istoria lui Tucidide, Critobul îi atribuie lui Mehmed un lung discurs adresat trupelor sale, în care face apel la curajul şi fermitatea lor; în acest discurs, sultanul declara: „Trei sunt condiţiile pentru un război victorios: a dori (victoria), a fi ruşinat (de dezonoare, înfrângere) şi a da ascultare comandanţilor"[219] Acest asalt a fost stabilit pentru noaptea de 29 mai.

Vechea capitală a Răsăritului creştin, prevăzând inevitabila catastrofă şi prevenită de asaltul proiectat, a petrecut ajunul marii zile în rugăciune şi lacrimi. La porunca împăratului, procesiuni religioase, urmate de enorme mulţimi de oameni cântând „Doamne, miluieşte-ne", au străbătut oraşul. Bărbaţii se încurajau unii pe alţii pentru a opune o rezistenţă dârză turcilor în ceasul ultim al luptei. Într-un lung discurs citat de istoricul grec Phrantzes[220], Constantin a îndemnat populaţia la o apărare curajoasă, dar a întrezărit limpede destinul ei tragic când a spus că turcii „se bizuie pe arme, cavalerie, infanterie şi superioritate numerică; noi ne încredem în numele Domnului Dumnezeului şi Mântuitorului nostru şi, în al doilea rând, în braţele şi forţa noastră, care ne-au fost încredinţate de puterea dumnezeiască"[221]. Constantin şi-a încheiat discursul astfel: „Vă rog şi vă implor să acordaţi

216. Critobulus, I, 31, 3; ed. C. Müller, 80.
217. G. Schlumberger, *Le Siège, la prise, et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453*, 140.
218. Barbaro, *Giornale dell'assedio di Constantinopoli*; ed. E. Cornet, 28.
219. Critobulus, I, 50, 2; ed. Müller, 91.
220. Georgii Phrantzae, *Annales*, III, 6; ed. Bonn, 271-279.
221. Georgii Phrantzae, *Annales*, ed. Bonn, 273.

onoarea şi ascultarea cuvenite comandanţilor voştri, fiecăruia potrivit rangului său, gradului şi slujbei lui militare. Aflaţi aceasta: dacă respectaţi cu sinceritate toate câte vi le-am poruncit, nădăjduiesc, cu ajutorul lui Dumnezeu, să evităm dreapta pedeapsă trimisă de Dumnezeu"[222]. În seara aceleiaşi zile s-a celebrat o slujbă în Sf. Sofia; a fost ultima ceremonie creştină care s-a săvârşit în celebra biserică. Pe baza izvoarelor bizantine, istoricul englez E. Pears a oferit o descriere remarcabilă a acestei ceremonii:

> Marea ceremonie din seara [acelei zile - n. trad.], una ce trebuie întotdeauna să se evidenţieze dintre spectacolele istorice mondiale, a fost ultima slujbă creştină celebrată în biserica Înţelepciunii dumnezeieşti. [...] Erau de faţă împăratul şi comandanţii de care se putea lipsi [de pe zidul de apărare - n. trad.], iar lăcaşul era încă o dată şi pentru ultima oară înţesat cu dreptcredincioşi creştini. Ne putem imagina fără prea mare efort această scenă. Interiorul bisericii era cel mai frumos pe care-l produsese arta creştină şi frumuseţea sa era sporită de detalii splendide. Patriarhul şi cardinalul, mulţimea clericilor reprezentând ambele Biserici, Răsăriteană şi Apuseană; împăratul şi aristocraţii, ultima rămăşiţă a odinioară strălucitei şi curajoasei aristocraţii bizantine; preoţi şi soldaţi amestecaţi; constantinopolitani, veneţieni şi genovezi, toţi erau prezenţi, toţi realizând primejdia aflată în faţa lor şi simţind că, având în vedere pericolul iminent, rivalităţile care-i absorbiseră ani de zile erau prea mărunte pentru a mai reflecta la ele. Împăratul şi camarazii săi de arme s-au împărtăşit cu „Preacuratele şi Dumnezeieştile Taine" şi şi-au luat rămas-bun de la patriarh. Ceremonia era în realitate o liturghie a morţii. Imperiul agoniza şi se cuvenea ca slujba pentru spiritul său în agonie să fie săvârşită public în cea mai frumoasă biserică şi înaintea ultimului său viteaz împărat. Dacă scena încoronării lui Carol cel Mare şi a naşterii unui Imperiu, atât de viu descrisă de dl Bryce, este printre cele mai pitoreşti din istorie, aceea a ultimei slujbe creştine în Sf. Sofia este cu siguranţă printre cele mai tragice[223].

„Cine va putea descrie", scrie Phrantzes, „lacrimile şi suspinele din palat! Nici chiar o fiinţă din lemn sau piatră nu-şi putea reţine lacrimile"[224].

Asaltul general a început în noaptea de marţi, 28-29 mai, între ceasurile întâi şi al doilea ale dimineţii. La semnalul dat, oraşul a fost atacat simultan din trei părţi. Două atacuri au fost respinse. În cele din urmă, Mehmed a organizat cu cea mai mare grijă al treilea şi ultimul atac. Turcii au atacat cu extraordinară violenţă zidurile din apropierea Porţii Sf. Romanos (sau Pempton), unde lupta împăratul. Unul dintre principalii apărători ai oraşului, genovezul Giustiniani, grav rănit, a fost obligat să abandoneze lupta; a fost transportat cu dificultate pe o corabie care a reuşit să părăsească portul în direcţia insulei Chios. Fie aici, fie în cursul călătoriei spre insulă, Giustiniani a murit. Mormântul său poate fi văzut şi astăzi în Chios, dar epitaful latin, aflat înainte vreme în biserica Sf. Dominic din interiorul citadelei, se pare că a dispărut[225].

---

222. Georgii Phrantzae, *Annales*, ed. Bonn, 278.
223. E. Pears, *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*, 330-331; o parafrază a relatării lui Pears la Schlumberger, *Le Siège, la prise, et le sac de Constantinople*, 269-270; R. Byron, *The Byzantine Achievement: An Historical Perspective A.D. 330-1453*, 295-298.
224. Georgii Phrantzae, *Annales*; ed. Bonn, 279.
225. Vezi F.W. Hasluck, „The Latin Monuments of Chios", *Annual of the British School at Athens*, XVI (1909-1910), 155 şi fig. 18. Este reprodus textul inscripţiei. Autorul remarcă: „Acesta este mormântul celebrului Giovanni Giustiniani, a cărui rană a fost cauza imediată a căderii Constantinopolului" (p. 155).

Plecarea şi moartea lui Giustiniani au constituit o pierdere ireparabilă pentru cei asediaţi. Tot mai multe noi breşe se deschideau în ziduri. Împăratul a luptat eroic, ca un simplu soldat, şi a căzut în luptă. Nu deţinem informaţii precise despre moartea ultimului împărat bizantin; din acest motiv, moartea sa a fost învăluită curând de legenda care a ocultat faptul istoric.

După moartea lui Constantin, turcii au năvălit în oraş, cauzând o teribilă devastare. O mulţime de greci au căutat refugiu în Sf. Sofia, sperând să se afle acolo în siguranţă. Dar turcii au forţat intrarea şi s-au năpustit în biserică; au ucis şi au batjocorit pe grecii care se ascundeau acolo, fără deosebire de sex sau vârstă. În ziua cuceririi oraşului sau poate a doua zi, sultanul şi-a făcut intrarea solemnă în Constantinopolul cucerit şi a mers la Sf. Sofia, unde a rostit o rugăciune musulmană. După aceea, Mehmed şi-a stabilit reşedinţa în palatul imperial de la Blacherne.

Potrivit indicaţiei unanime a izvoarelor, jefuirea oraşului, aşa cum le promisese Mehmed soldaţilor, a durat trei zile şi trei nopţi. Populaţia a fost masacrată fără milă. Bisericile, în frunte cu Sf. Sofia, şi mănăstirile, cu toată bogăţia lor, au fost jefuite şi profanate; proprietăţile private au fost prădate. În acele zile nefaste a pierit un mare număr de capodopere ale spiritului uman. Cărţile au fost aruncate în foc sau rupte în bucăţi, călcate în picioare sau vândute pe un preţ de nimic. Potrivit mărturiei lui Ducas, un număr enorm de cărţi au fost încărcate în căruţe şi risipite în diferite regiuni; un mare număr de cărţi, lucrările lui Aristotel şi Platon, scrieri teologice şi multe altele erau vândute pentru o monedă de aur; ferecăturile din aur şi argint care împodobeau Evangheliile au fost smulse şi Evangheliile înseşi au fost vândute sau aruncate; toate sfintele icoane au fost aruncate în foc şi turcii mâncau carne fiartă pe acest rug[226]. Totuşi, unii savanţi – de pildă, F. Uspenski, cred că „turcii în 1453 au acţionat cu mai multă blândeţe şi umanitate decât cruciaţii care au cucerit Constantinopolul în 1204"[227].

O tradiţie creştină populară relatează că, în momentul apariţiei turcilor în Sf. Sofia, se celebra [Sfânta] Liturghie; când preotul care ţinea în mâini Sfintele Taine i-a văzut pe musulmani îmbulzindu-se în biserică, zidul altarului s-a deschis ca prin minune în faţa lui, el a pătruns şi s-a făcut nevăzut; când Constantinopolul va trece din nou în mâinile creştinilor, preotul va ieşi din zid şi va continua Liturghia.

Cu 60 de ani în urmă, ghizii locali obişnuiau să le arate turiştilor, într-unul din colţurile ascunse ale Istanbulului, un pretins mormânt al ultimului împărat bizantin, deasupra căruia ardea o candelă modestă. Desigur, acest mormânt anonim nu este cu adevărat cel al lui Constantin; locul unde a fost înmormântat este necunoscut. În 1895, E.A. Grosvenor scria: „Astăzi, în cartierul Abou Vefa din Istanbul, poate fi văzut un mormânt modest şi anonim pe care grecii simpli îl venerează ca fiind cel al lui Constantin. Devoţiunea umilă l-a înconjurat cu câteva ornamente rustice. Lumânările ardeau alături zi şi noapte. Până acum opt ani, era frecventat, deşi pe ascuns, ca loc de rugăciune. Apoi, guvernul otoman a introdus pedepse severe şi de atunci a fost aproape părăsit. Este genul de poveste care îi încântă pe creduli sau pe credincioşi"[228].

S-a afirmat îndeobşte că, la două zile după căderea Constantinopolului, în Arhipelag a sosit o flotă apuseană care să-l despresoare şi, aflând veştile despre căderea oraşului, a făcut cale-ntoarsă numaidecât. Pe baza unor mărturii noi, astăzi acest fapt este negat: nici vase

226. Ducas, *Historia byzantina*, XLII; ed. Bonn, 312.
227. F. Uspenski, „The Start and Development of the Eastern Problem", *Transactions of the Slavonic Charitable Society*, III (1886), 251 [în rusă].
228. E.A. Grosvenor, *Constantinople*, I, 47.

papale, nici genoveze sau aragoneze nu au navigat spre răsărit pentru a veni în sprijinul Constantinopolului[229].

În 1456, Mehmed a cucerit Atena de la franci[230]; curând după aceea, i s-a supus întreaga Grecie, cu Peloponesul. Anticul Parthenon, unde se afla în Evul Mediu biserica Sfintei Fecioare, a fost, la porunca sultanului, transformat într-o moschee. În 1461, îndepărtatul Trapezunt, capitala unui Imperiu cândva independent, a trecut în mâinile turcilor. În acelaşi timp, au luat în posesie ultimele vestigii ale despotatului Epirului. Imperiul bizantin ortodox înceta să existe şi pe amplasamentul său s-a fondat şi s-a extins un Imperiu musulman otoman (othman). Capitala sa a fost transferată de la Adrianopol la Constantinopol, numit de turci Istanbul (Stambul)[231].

Imitând „lamentaţia" lui Niketas Akominatos după jefuirea Constantinopolului de către latini în 1204, Ducas a deplâns evenimentul din 1453. Iată exordiul acestei tânguiri:

> O, oraş, oraş, cap al tuturor oraşelor! O, oraş, oraş, centru al celor patru sferturi ale lumii! O, oraş, oraş, mândria creştinilor şi spaima barbarilor! O, oraş, oraş, al doilea paradis sădit în Apus, cuprinzând tot soiul de plante care se apleacă sub povara fructelor spirituale! Paradis, unde este frumuseţea ta? Unde este binecuvântata forţă spirituală şi trupească a darurilor tale duhovniceşti? Unde sunt trupurile Apostolilor Domnului meu?... Unde sunt moaştele sfinţilor, unde sunt moaştele martirilor? Unde sunt rămăşiţele pământeşti ale marelui Constantin şi ale celorlalţi împăraţi...?[232].

Un alt contemporan, istoricul polonez Jan Długosz, scria în a sa *Istorie a Poloniei*:

> Această înfrângere constantinopolitană, jalnică şi vrednică de plâns, a fost victoria enormă a turcilor, pieirea din urmă a grecilor, infamia latinilor; prin care credinţa romană a fost rănită, religia răvăşită, numele lui Hristos batjocorit şi asuprit. Unul dintre cei doi ochi ai Creştinătăţii a fost smuls; una dintre cele două mâini a fost amputată, de vreme ce bibliotecile au fost incendiate şi învăţăturile literaturii greceşti distruse, fără de care nimeni nu se poate considera învăţat[233].

Un cronicar din îndepărtata Georgie a notat cu pioşenie: „În ziua în care turcii au luat Constantinopolul, soarele s-a întunecat"[234].

---

229. Vezi G.B. Picotti, „Sulle navi papali in Oriente al tempo della caduta di Costantinopoli", *Nuovo Archivio Veneto*, N.S. XXII (1911), 416, 436.
230. Aceasta este data corectă. Uneori este indicat anului 1458. Vezi, bunăoară, Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen*, II, 381.
231. Geograful arab al-Masudi (secolul al X-lea) afirmă că grecii zilelor sale vorbesc despre capitala lor ca despre Bulin (*id est* termenul grecesc *Polin*), de asemenea, Istan-Bulin (στὴν πόλιν, *stinpolin*), şi că nu foloseau numele Constantinopol. Vezi G. LeStrange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 138, n. A. Andreadès, „De la population de Constantinople sous les empereurs byzantins", *Metron*, I (1920), 69, n. 2. Astfel, Istanbul (Stamboul) este grecescul *stinpolin*, „către Oraş".
232. Ducas, *Historia byzantina*, XLI; ed. Bonn, 306. Vezi nouă texte (şase în proză, trei în versuri) ale monodiilor şi tânguirilor pentru căderea Constantinopolului: Σπ. Λάμπρου, „Μονῳδίαι καὶ θρῆνοι ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως", *Νέος Ἑλληνομνήμων*, V (1908), 190-269.
233. Textul latin al lui Długosz este reprodus de O. Halecki, „La Pologne et l'Empire Byzantin", *Byzantion*, VII (1932), 65.
234. Vezi M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 683.

Căderea Constantinopolului a făcut o impresie teribilă în Europa Occidentală, care, întâi de toate, a fost îngrozită la gândul viitoarei înaintări a turcilor. De altminteri, ruina unuia dintre principalele centre ale Creştinătăţii, deşi schismatic din punctul de vedere al Bisericii Romane, nu putea să nu provoace în sufletele credincioşilor din Occident mânie, spaimă, dorinţă fierbinte de a repara situaţia. Papi, suverani, episcopi, prinţi şi cavaleri au lăsat multe scrieri şi epistole care zugrăvesc întreaga oroare a situaţiei şi fac apel la o cruciadă contra Islamului victorios şi a reprezentantului său, Mehmed al II-lea, „precursorul lui Antihrist şi al doilea Sennacherib*"[235]. Multe scrieri deplâng ruina Constantinopolului ca focar de cultură. În apelul adresat papei Nicolae al V-lea, împăratul occidental Frederic al III-lea, numind căderea Constantinopolului o „nenorocire comună pentru întreaga credinţă creştină", a scris că (oraşul) Constantinopol era „un adevărat sălaş (*velut domiciulium proprium*) al literaturii şi învăţăturii pentru întreaga umanitate"[236]. Cardinalul Bessarion, jelind căderea oraşului, l-a numit „şcoala celor mai frumoase arte" (*gymnasium optimarum artium*)[237]. Celebrul Enea Silvio Piccolomini, viitorul papă Pius al II-lea, reamintind scrierile nenumărate din Bizanţ care erau încă necunoscute latinilor, a numit cucerirea turcă a oraşului a doua moarte a lui Homer şi a lui Platon[238]. Câţiva scriitori din secolul al XV-lea i-au numit pe turci teucrieni (teucri), considerându-i descendenţi din anticii troieni, şi au avertizat Europa de proiectele sultanului de a ataca Italia, care îl ademenea „prin bogăţiile sale şi prin mormintele strămoşilor troieni"[239]. Pe de o parte, diverse scrieri de la mijlocul secolului al XV-lea proclamau că „sultanul, ca odinioară Iulian Apostatul, va fi obligat în cele din urmă să recunoască victoria lui Hristos" ; că religia creştină, neîndoielnic, este suficient de puternică pentru a nu se teme de turci ; că „o puternică expediţie (*valida expeditio*)" va fi pregătită şi creştinii vor fi capabili să-i înfrângă pe turci şi „să-i alunge din Europa (*fugare extra Europam*)". Pe de altă parte, câteva scrieri anticipau mari dificultăţi în apropiata luptă contra turcilor şi cauza principală a acestor dificultăţi – discordia dintre creştinii înşişi, „un spectacol care îl încurajează pe sultan"[240]. Enea Silvio Piccolomini a oferit în una dintre epistolele sale o imagine excelentă şi autentică a relaţiilor intercreştine în Apus în acea epocă :

> Nu sper să se realizeze ceea ce-mi doresc. Creştinătatea nu mai are un cap : nici Papa, nici Împăratul nu se bucură de consideraţia şi supunerea cuvenite ; sunt trataţi ca nişte nume fictive şi ca nişte figuri pictate. Fiecare oraş are un rege al său ; sunt tot atâţia prinţi câte locuinţe. Cum ar putea cineva să-i convingă pe nenumăraţii suverani creştini să ridice armele ? Te uită la Creştinătate ! Italia, zici, este pacificată. Nu ştiu în ce măsură. Există un război mocnit între regele Aragonului şi genovezi. Genovezii nu vor lupta contra turcilor ; se zice că le plătesc tribut acestora ! Veneţienii au încheiat un tratat cu turcii. Dacă italienii nu participă, nu putem spera la un război maritim. În Spania, după cum ştii, sunt mulţi regi cu puteri inegale,

---

* Sennacherib (Sanherib), 705-681 î.Hr., unul dintre cei mai importanţi despoţi asirieni ai Regatului Nou, succesorul lui Sargon al II-lea (722-705 î.Hr.), a devastat Iudeea, care denunţase suzeranitatea asiriană, şi a asediat Ierusalimul, nereuşind însă să cucerească Oraşul Sfânt din cauza unei epidemii de ciumă care a decimat trupele invadatoare sau, mai probabil, a unei noi rebeliuni babiloniene (n. trad.).

235. Vezi G. Voigt, *Enea Silvio Piccolomini*, II, 95.
236. Baronii Raynaldi, *Annales ecclesiastici*, ed. A. Theiner, XXVIII, 598.
237. Vezi N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reichs*, II, 41.
238. G. Voigt, *Enea Silvio Piccolomini*, II, 94.
239. N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades*, IV, 74.
240. N. Iorga, *Notes et extraits pour sérvir à l'histoire des Croisades*, IV, 64, 76, 82, 84, 90.

politici deosebite, voinţe diferite şi idei opuse; dar aceşti suverani care trăiesc în Apusul îndepărtat nu pot fi atraşi către Răsărit, mai ales că se luptă cu maurii din Granada. Regele Franţei şi-a izgonit inamicul din regat; dar este încă neliniştit şi nu va îndrăzni să-şi trimită cavalerii dincolo de frontierele regatului de teama unei debarcări subite a englezilor. Cât îi priveşte pe englezi, sunt preocupaţi numai să-şi ia revanşa pentru alungarea lor din Franţa. Scoţienii, danezii, suedezii şi norvegienii, care trăiesc la capătul lumii, nu caută nimic dincolo de ţările lor. Germanii sunt foarte divizaţi şi nu există nimic care să-i unifice[241].

Nici apelurile papilor şi suveranilor, nici imboldul nobil al indivizilor şi colectivităţilor, nici conştientizarea pericolului comun în faţa ameninţării otomane nu putea unifica divizata Europă Occidentală pentru a lupta contra Islamului. Turcii au continuat să înainteze şi, la sfârşitul secolului al XVII-lea, au ameninţat Viena. A fost zenitul puterii Imperiului otoman. Au fost determinaţi să se retragă din Europa, dar Constantinopolul, se ştie, se află şi astăzi în mâinile turcilor.

Problemele ecleziastice sub Paleologi

Istoria bisericească a epocii Paleologilor este extrem de interesantă din punctul de vedere al relaţiilor dintre Biserica Greco-Orientală şi Scaunul papal şi din perspectiva mişcărilor religioase care au marcat viaţa internă a Imperiului. Raporturile cu Roma, care au luat forma unor tentative de a realiza unirea cu Biserica Romană, au fost, cu excepţia Unirii de la Lyon, intim legate de pericolul turc mereu crescând, pentru că, în opinia împăratului bizantin, acest pericol nu putea fi prevenit decât prin intervenţia papei şi a suveranilor Europei Apusene. Promptitudinea papei în a susţine propunerea monarhului răsăritean a depins adeseori de condiţiile internaţionale din Apus.

*Unirea de la Lyon** Papii din a doua jumătate a secolului al XIII-lea nu au dorit în politica lor orientală o repetare a cruciadei a IV-a, care nu reuşise să rezolve problema

241. G. Voigt, *Enea Silvio Piccolomini*, II, 118-119.

* O importantă colecţie de documente greceşti despre Conciliul de la Lyon a fost publicată de Vitalien Laurent şi Jean Darrouzès: *Dossier grec de l'Union de Lyon (1273-1277)* (Archives de l'Orient chrétien, 16), Paris, Institut français d'études byzantines, 1976. Pentru informaţii suplimentare despre Unirea de la Lyon, vezi: Burkhard Roberg, *Die Union zwischen der griechischen und der lateinischen Kirche auf dem II. Konzil von Lyon (1274)* (Bonner historische Forschungen, 24), Bonn, L. Röhrscheid, 1964; Antonino Franchi, *Il concilio II di Lione (1274) secondo la „Ordinatio Concilii Generalis Lugdunensis"* (Studi e testi francescani, 33), Roma, Edizione Francescane, 1965; Hans Wolter, Henri Holstein, *Lyon I et Lyon II*, (Histoire des conciles œcuméniques, 7), Paris, Éditions de l'Orante, 1966; *1274, année charnière, mutations et continuités. Actes du colloque international, Lyon-Paris, 30 septembre - 5 octobre 1974* (Colloques internationaux du Centre national de la recherche scientifique, 558), Paris, Centre national de la recherche scientifique, 1977; Joseph Gill, *Byzantium and the Papacy, 1198-1400*, New Brunswick, N.J., Rutgers University Press, 1979, 97-141; Burkhard Roberg, *Das zweite Konzil von Lyon (1274)* (Konziliengeschichte. Reihe A, Darstellungen), Paderborn, F. Schöningh, 1990; Χρήστος Αθ. Αραμπατζής, *Η Σύνοδος της Λυών. Πρόσωπα και Θεολογία* (Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, 48), Θεσσαλονίκη, Έκδόσεις Π. Πουρνάρα, 2002; Χρήστος Αθ. Αραμπατζής, *Η Ορθόδοξη αντιρρητική Γραμματεία τον*

foarte importantă a schismei greceşti, ci amânase doar cealaltă problemă importantă a cruciadei către Ţara Sfântă. Acum era de dorit pentru papalitate să realizeze o unire paşnică cu grecii, o unire care să pună capăt vechii schisme şi să facă posibilă speranţa eliberării Ierusalimului. Recucerirea Constantinpolului de către greci în 1261 a fost o grea lovitură pentru papă. Apeluri ale papei pentru salvarea operei latinilor din Răsărit au fost trimise multor suverani. Dar atitudinea pontificală depindea de afacerile italiene: papii, de exemplu, nu doreau să acţioneze împreună cu Hohenstaufenul Manfred, pe care-l detestau. Totuşi, când puterea lui Manfred în Italia meridională a fost distrusă de Carol de Anjou, deşi ultimul fusese invitat de

---

13ο αιώνα, τόμος Β': Η Γραμματεία και τα γεγονότα της Συνόδου της Λυών (1274), (Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, 57), Θεσσαλονίκη, Ἐκδόσεις Π. Πουρνάρα, 2005. Dintre numeroasele studii care abordează această temă, recomandăm: Ἰωάννου N. Καρμίρη, „Ἡ ἀποδιδόμενη εἰς τὸν Μιχαὴλ Η Παλαιολόγον λατινικὴ ὁμολογία πίστεως τοῦ 1274", *Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου*, II (1947), 2, 127-147; Augustin Fliche, „Le problème oriental au second Concile œcuménique de Lyon (1274)", *Orientalia Christiana Periodica*, XIII (1947), 3-4, 475-485; H. Evert-Kappesowa, „La société byzantine et l'Union de Lyon", *Byzantinoslavica*, X (1949), 1, 28-41; H. Evert-Kappesowa, „Une page de l'histoire des relations byzantino-latines: le clergé byzantin et l'Union de Lyon (1274-1282)", *Byzantinoslavica*, XIII (1952-1953), 1, 68-92; Deno Geanakoplos, „Michael VIII Palaeologus and the Union of Lyons (1274)", *The Harvard Theological Review*, XLVI (1953), 2, 79-89; H. Evert-Kappesowa, „Une page des relations byzantino-latines", *Byzantinoslavica*, XVI (1955), 2, 297-317; XVII (1956), 1, 1-18; Michael Lehmann, „Das II. Konzil von Lyon und die Ostkirche", *Ostkirchliche Studien*, XII (1963), 2-3, 132-156; Johannes Koder, „Patres Athonenses a latinophilis occisi sub Michaele VIII", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, XVIII (1969), 79-88; Donald M. Nicol, „The Byzantine Reaction to the Second Council of Lyons, 1274", în *Councils and Assemblies*: *Papers Read at the Eighth Summer Meeting and the Ninth Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society*, G.J. Cuming and Derek Baker (eds.) (Studies in Church History, 7), Cambridge, Cambridge University Press, 1971, 113-146; Henri Holstein, „Bonaventura und die Kircheunion auf dem Zweiten Konzil zu Lyon (1274)", *Wissenschaft und Weisheit*, XXXVII (1974), 122-139; Deno J. Geanakoplos, „Bonaventura, the Two Mendicant Orders, and the Greeks at the Council of Lyons (1274)", în *The Orthodox Churches and the West: Papers Read at the Fourteenth Summer Meeting and the Fifteenth Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society*, Derek Baker (ed.) (Studies in Church History, 13), Oxford, Basil Blackwell, 1976, 183-211; B. Roberg, „Das *Orientalische Problem* auf dem Lugdunense II", *Annuarium Historiae Conciliorum*, IX (1977), 1, 43-66; М. Живојиновић, „Света Гора и Лионска Унија", Зборник Радова Византолошког Института, XVIII (1978), 141-154; Nikolaj Šivarov, „Gründe für den widerstand der Bulgarischen Orthodoxen Kirche gegen die Union von Lyon", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, XXXII (1982), 4, 297-306; Donald M. Nicol, „Popular Religious Roots of the Byzantine Reaction to the Second Council of Lyons", în *The Religious Roles of the Papacy: Ideals and Realities, 1150-1300*, Christopher Ryan (ed.) (Papers in Mediaeval Studies, 8), Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1989, 321-339; Χρήστου Ἀραμπάτζη, „Ἐκκλησιαστικό-πολιτικὲς καὶ θεολογικὲς διεργασίες στὴν Κωνσταντινούπολη στὸν ἀπόηχο τῆς συνόδου τῆς Λύων (1274-1280)", *Βυζαντινά*, XX (1999), 199-251; Marie-Hélène Blanchet, „La question de l'union des Églises (13e-15e siècles): Historiographie et perspectives", *Revue des Études Byzantines*, LXI (2003), 5-48. În sfârşit, pentru o bibliografie cvasicompletă asupra Conciliului de la Lyon, vezi Carmelo Capizzi, „Il II Concilio di Lione e l'Unione del 1274: saggio bibliografico", *Orientalia Christiana Periodica*, LI (1985), 1, 87-122 (n. trad.).

papă, politica agresivă a acestuia faţă de Bizanţ nu a găsit vreo susţinere din partea papalităţii. Papii au realizat că puterea lui Carol, sporită prin cucerirea Bizanţului, nu va fi mai puţin periculoasă pentru situaţia generală a papalităţii decât dominaţia Hohenstaufenilor asupra Bizanţului. Este interesant de remarcat că prima unire de la Lyon sub Mihail Paleologul nu s-a realizat sub presiunea pericolului turc în Orient, ci sub ameninţarea politicii ofensive a lui Carol de Anjou.

Începând din epoca Comnenilor, atitudinea împăratului oriental faţă de unire se schimbase radical. Sub Comneni, în epoca lui Manuel în special, împăratul urmărise unirea nu numai sub presiunea pericolului extern turc, ci şi în speranţa, deja doar o iluzie, că, beneficiind de ajutorul papal, ar putea câştiga hegemonia asupra Apusului, restaurând astfel fostul Imperiu roman. Această aspiraţie s-a ciocnit cu năzuinţa similară a papilor de a obţine suprema putere temporală asupra Apusului, astfel că unirea nu s-a realizat. Primul Paleolog, în negocierile sale pentru unire, a avut pretenţii mult mai modeste. Avea în gând nu expansiunea Imperiului bizantin în Apus, ci apărarea sa, cu ajutorul papei, împotriva Apusului, întruchipat de puternicul şi redutabilul Carol de Anjou. Curia papală a fost favorabilă propunerilor sale, realizând că supunerea ecleziastică a Răsăritului faţă de Roma va conduce, dacă pericolul sicilian va fi îndepărtat, la o supunere politică. Dar posibilitatea unei asemenea creşteri a puterii temporale a papei a întâmpinat rezistenţa fermă a suveranilor apuseni. La rândul lui, în demersul său de reconciliere cu Biserica Romei, împăratul răsăritean a întâmpinat opoziţia obstinată a clerului grec, care, într-o majoritate covârşitoare, a rămas fidel Ortodoxiei greceşti. Istoricul W. Norden a afirmat că papa Grigorie al X-lea „a încercat să-l convingă pe regele Siciliei cu argumente spirituale, iar Paleologul pe prelaţii săi cu argumente politice"[242].

Unul dintre cei mai eminenţi reprezentanţi ai Bisericii greceşti, viitorul patriarh Ioan Bekkos (Beccus, Veccus)*, „un om înţelept, maestru al elocinţei şi ştiinţelor"[243], potrivit lui

242. W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 505.

* Pentru patriarhatul unionistului şi ereticului Ioan Bekkos, vezi şi: Joseph Gill, *Byzantium and the Papacy: 1198-1400*, New Brunswick, N.J., Rutgers University Press, 1979; Νικολάος Γ. Ξεξάκη, *Ἰωάννης Βέκκος καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ*, Ἀθηναῖ, 1981; Aristeides Papadakis, *Crisis in Byzantium: The Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289)*, New York, Fordham University Press, 1983 (revised edition, Crestwood NY, St. Vladimir's Seminary Press, 1997); Alexandra Riebe, *Rom in Gemeinschaft mit Konstantinopel: Patriarch Johannes XI. Bekkos als Verteidiger der Kirchenunion von Lyon (1274)* (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 8), Wiesbaden, Harrassowitz, 2005; Manuel Sotomayor, „El Patriarca Becos, según Jorge Paquimeres (Semblanza histórica)", *Estudios Eclesiásticos*, XXXI (1957), 327-358; Salvatore Lilla, „Un opuscolo polemico anonimo contro il patriarca Becco di Costantinopoli (1275-1282)", *Byzantion*, XL (1970), 75-89; Joseph Gill, „John Beccus, Patriarch of Constantinople, 1275-1282", *Βυζαντινά*, VII (1975), 251-266; J. Gouillard, „Michel VIII et Jean Beccos devant l'Union", în *1274, année charnière, mutations et continuités. Actes du colloque international, Lyon-Paris, 30 septembre - 5 octobre 1974*, Paris, Centre national de la recherche scientifique, 1977, 179-190; Vittorio Peri, „L'opuscolo di Giovanni Vekkos *Sull'infondateza storica dello scisma tra le Chiese* e la sua prima redazione", *Rivista de Studi Bizantini e Neoellenici*, N.S., XIV-XVI (1977-1979), 203-237; Gerhard Richter, „Johannes Bekkos und sein Verhältnis zur römischen Kirche", *Byzantinische Forschungen*, XV (1990), 167-217; Y. Spiteris, „Giovanni Beccos: Un convinto sostenitore dell'unità tra la chiesa greca e quella latina. A sette secoli dalla sua morte (1297-1997)", *Studi Ecumenici*, XVI (1998), 459-491 (n. trad.).

243. Nicephorus Gregoras, *Historia*, V, 2, 5; ed. Bonn, I, 128.

Gregoras, se opusese unirii şi fusese, de aceea, întemniţat. În timpul detenţiei, a devenit un partizan al unirii şi un zelos susţinător al împăratului în proiectul său de reconciliere cu Roma, un eveniment de mare importanţă pentru ţelul lui Mihail.

Conciliul s-a desfăşurat în 1274, în oraşul francez Lyon. Mihail a trimis o ambasadă solemnă, condusă de fostul patriarh Gherman şi istoricul Georgios Akropolites, marele logotet şi intimul împăratului. S-a intenţionat ca Toma d'Aquino, cel mai celebru reprezentant al teologiei apusene medievale, să deţină, din partea Romei, rolul preponderent la acest conciliu, dar acesta a murit în drumul său spre Lyon. Locul i-a fost luat de nu mai puţin ilustrul cardinal Bonaventura. La conciliu a participat şi un episcop mongol[244] Autorul *Vieţii* Sf. Bonaventura, Petrus Galesinius (Pietro Galesino), în secolul al XVI-lea, şi alţi câţiva scriitori ai secolelor XV-XVI au susţinut că, la invitaţia papei, împăratul Mihail Paleologul însuşi s-a deplasat la Lyon pentru a asista la acest conciliu, eroare sesizată şi respinsă de Leo Allatius în secolul al XVII-lea[245].

Unirea de la Lyon s-a realizat cu condiţia ca împăratul să recunoască *filioque*, *azima* (pâine nedospită) şi *suprema autoritate pontificală* ; la toate aceste clauze, în numele lui Mihail, Georgios Akropolites a prestat un jurământ[246]. Mihail şi-a exprimat către papă disponibilitatea de a susţine cu trupe, bani şi provizii proiectata cruciadă comună pentru eliberarea Ţării Sfinte, cu condiţia de a se încheia pace cu Carol de Anjou, astfel încât împăratul să-şi poată îndrepta toate forţele către Orient, fără a se teme de un atac din Apus[247]

Nicio parte nu a fost satisfăcută de rezultatele unirii. Cum era de aşteptat, Mihail a întâmpinat rezistenţa dârză a majorităţii covârşitoare a clerului grec. Un sinod antiunionist, contra lui Mihail Paleologul şi Ioan Bekkos, s-a ţinut în Tesalia[248]. Mai mult, ideea unei

244. L. Bouvat, *L'Empire Mongol*, I.

245. Pentru călătoria lui Mihail la Lyon, vezi, de pildă, Theodoro Spandugino, patritio Constantinopolitano († post 1538), „De la origine deli imperatori Ottomani", în Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce*, IX, 143. *Chronicon Carionis a Casparo Peucero expositi et aucti*, V, partea 3, 874-875. Există alte câteva ediţii mai vechi ale acestei cronici. Flavius Blondus (Biondo), care a murit în 1463. Pentru respingerea acestei istorii, vezi : Leo Allatius, *De ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione*, II, capitolul XV, 753. Allatius citează alte câteva nume.

246. Vezi profesiunea de credinţă citită la conciliu în numele lui Mihail Paleologul, în foarte interesantul articol semnat de F. Vernet, „Le IIe Concile œcuménique de Lyon, 7 mai – 17 juillet, 1274", *Dictionnaire de théologie catholique*, IX, 1384-1386. Vezi şi V. Grumel, „Le IIe Concile de Lyon et la réunion de l'Église grecque", *Dictionnaire de théologie catholique*, IX, 1391-1410. Ambele articole furnizează informaţii despre izvoarele şi literatura Unirii de la Lyon. Vezi şi W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 520-615.

247. Despre Unirea de la Lyon există o veche lucrare în limba rusă, exactă, dar scrisă strict din perspectiva greacă ortodoxă : Vladimir Nikolski, „The Union of Lyons : An Episode from Medieval Church History, 1261-1293", *Pravoslavnoe Obozrenie*, XXIII (1867), 5-23, 116-144, 352-378 ; XXIV (1867), 11-33 [în rusă]. Potrivit lui Nikolski, „Unirea a fost o povară grea, o pată de ruşine pe conştiinţa lui Mihail Paleologul. Desigur, s-a prăbuşit, acoperindu-l pe artizanul ei de infamie, lăsând în urmă grămezi de ruini hidoase – acele consecinţe fatale pe care succesorii săi erau hărăziţi să le sufere" (XXIII, 377-378).

248. V. Grumel, „En Orient après le IIe Concile de Lyon", *Échos d'Orient*, XXIV (1925), 321-322. Vezi G. Rouillard, „La Politique de Michel VIII Paléologue à l'égard des monastères", *Études byzantines*, I (1944), 73-84. Mihail al VIII-lea şi mănăstirile de la Muntele Athos.

cruciade nu putea fi agreată de împărat, care nu putea uita avertismentul cruciadei a IV-a. O dificultate suplimentară era că Mihail Paleologul întreţinea relaţii amicale cu sultanul Egiptului, inamic înverşunat al latinilor din Siria.

Între 1274 şi 1280, cinci ambasade pontificale au venit în Constantinopol pentru a confirma unirea[249]. Dar în 1281 noul papă, francezul Martin al IV-lea, pe care Carol de Anjou îl impusese pe Scaunul pontifical, a denunţat unirea şi a oferit întreaga susţinere proiectelor agresive ale lui Carol împotriva Bizanţului. Mihail s-a considerat obligat formal de Unirea de la Lyon până în ziua morţii sale.

*Arseniţii** În afară de chestiunea unirii, Bizanţul era agitat în timpul domniei lui Mihail de conflictul dintre partidele religios-politice, dintre care cel mai important îi privea pe aşa-numiţii arseniţi.

Începând din secolul al XII-lea, în Biserica bizantină existau două partide potrivnice şi ireconciliabile care se aflau în competiţie pentru influenţă şi putere în administraţia bisericească. Unul dintre aceste partide este numit de izvoarele bizantine partidul „zeloţilor" (ζηλωταί), celălalt al „oamenilor politici" (πολιτικοί) sau moderaţilor[250]; istoricul bisericesc A.P. Lebedev a tradus numele acestora printr-un „termen francez al limbajului parlamentar - *oportunişti*"[251].

Zeloţii, campionii libertăţii şi independenţei Bisericii, se opuneau ingerinţei statului în afacerile bisericeşti, un punct de vedere care i-a dus într-un conflict continuu cu împăratul.

---

249. Vezi V. Grumel, „Les Ambassades pontificales à Byzance après le IIe Concile de Lyon (1274-1280)", *Échos d'Orient*, XXIII (1924), 446-447; acest articol conţine câteva importante corecţii la cronologia oferită de W. Norden. *Cf.* M. Viller, „La Question de l'union des Églises entre Grecs et Latins depuis le Concile de Lyon jusqu'à celui de Florence (1274-1438)", *Revue d'histoire ecclésiastique*, XVI (1921), 261.
Schisma provocată de arseniţi, care a marcat societatea bizantină în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, nu a constituit un subiect predilect pentru cercetători. Totuşi, dincolo de indicaţiile bibliografice ale autorului, ultimele decenii au propus o serie de studii interesante: V. Laurent, „Les grandes crises religieuses à Byzance: la fin du schisme arsénite", *Bulletin de la Section Historique (Histoire-Géographie-Sciences sociales)* [Académie Roumaine], XXVI (1945), 2, 225-313; Robert E. Sinkewicz, „A Critical Edition of the Anti-Arsenite Discourses of Theoleptos of Philadelpheia", *Mediaeval Studies*, L (1988), 46-95; Παναγιώτης Γ. Νικολόπουλος, „'Ακολουθία ἀνέκδοτος εἰς 'Αρσένιον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως", *'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, XLIII (1977-1978), 365-383; Π.Γ. Νικολόπουλος, „'Ανέκδοτος λόγος εἰς 'Αρσένιον Αὐτωρείανον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως", *'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, XLV (1981-1982), 406-461; Π.Γ. Νικολοπούλου, „'Ανέκδοτου 'Αρσενιατικὸν δοκίμιον ὑπὲρ τῶν σχιζομένων", *'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, XLVIII (1990-1993), 164-280; 'Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, „Τὸ σχίσμα τῶν 'Αρσενιατῶν (1265-1310). Συμβολή στην μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος", *Βυζαντιακά*, XVIII (1998), 177-235; Πάρις Γουναρίδης, *Τὸ κίνημα τῶν 'Αρσενιάτων (1261-1310) ἰδεολογικὲς διαμάχες τὴν ἐποχὴν τῶν πρώτων Παλαιολόγων*, 'Αθηνᾶ, 'Εκδόσεις Δόμος, 1999; Ionuţ-Alexandru Tudorie, „Schisma arsenită (1265-1310): între *akribeia* şi *oikonomia*", *Tabor*, III (2010), 11 (februarie), 23-49 (n. trad.).
250. Nicephorus Gregoras, *Historia*, VI, I, 7; ed. Bonn, I, 165; Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, IV, 12; ed. Bonn, I, 280.
251. A.P. Lebedev, *Historical Essays on the Situation of the Byzantine Eastern Church* (ed. a II-a, 1902), 296-297 [în rusă].

În această privință, ideile zeloților erau asemănătoare celor ale celebrului Teodor Studitul, care în secolul al IX-lea a scris și a vorbit deschis împotriva imixtiunii imperiale în afacerile Bisericii. Zeloții nu doreau să facă vreo concesie puterii imperiale ; doreau să-l supună pe împărat severei discipline bisericești și nu se temeau de vreun conflict cu guvernul sau societatea, conflict care ar fi putut fi provocat de ideile lor. În consecință, s-au implicat în diverse rânduri în tulburările și dezordinile politice și au dobândit o reputație de partid politic și religios. Nu străluceau prin cultură și nu se îngrijeau să aibă un cler educat, dar respectau cu scrupulozitate regulile unei moralități și unei austerități stricte. În disputa cu oponenții lor, au fost susținuți adesea de monahi și în momentele triumfului lor le-au deschis monahilor calea către putere și acțiune. Un istoric al epocii, Gregoras, nota că un patriarh [zelot – n. trad.] „nu putea nici măcar citi corect"[252]. Descriind starea sufletească predominantă în mediul monahal când un zelot devenea patriarh, același istoric scria : „Acestor monahi răi li se părea că după furtună și agitații venise calmul, iar după iarnă, primăvara"[253]. Susținători stricți ai Ortodoxiei, zeloții se opuneau cu îndârjire politicii unioniste a lui Mihail și au exercitat o mare influență asupra maselor populare.

Oamenii politici sau moderații aveau un punct de vedere diametral opus celui al zeloților. Pledau pentru susținerea Bisericii de către Stat și pentru cooperarea dintre Biserică și Stat ; prin urmare, nu obiectau față de exercitarea unei influențe a Statului asupra Bisericii. Socoteau că o putere temporală puternică, nelimitată de ingerințe externe era esențială pentru bunăstarea națiunii ; de aceea, erau dispuși să acorde concesii considerabile puterii imperiale. Erau partizanii așa-numitei teorii a „iconomiei", care stabilea că Biserica, în relația sa cu Statul, trebuie să se adapteze circumstanțelor ; pentru a justifica teoria „iconomiei", oamenii politici se refereau de obicei la viața Apostolilor și a Sfinților Părinți. Recunoscând importanța culturii, încercau să promoveze în demnitățile ecleziastice oameni cultivați și instruiți. Întrucât interpretau regulile strictei moralități destul de liber și nu aprobau ascetismul riguros, oamenii politici căutau susținere nu printre monahi, ci printre clerul de mir și clasele educate ale societății.

În mod natural, acțiunile ambelor partide difereau în bună măsură. Istoricul bisericesc rus A. Lebedev afirma : „Când oamenii politici acționau pe scena bisericească, își puneau în practică teoriile cu calm și într-o pace relativă ; dimpotrivă, când zeloții aveau frâiele guvernării, bizuindu-se pe un element atât de schimbător în Bizanț ca monahii și, într-o oarecare măsură, pe mulțime, acționau întotdeauna gălăgios, adesea furtunos și uneori chiar sediții os"[254]. Majoritatea oamenilor politici erau favorabili Unirii de la Lyon, susținând politica religioasă a lui Mihail Paleologul.

Disputele dintre zeloți și oamenii politici – a căror origine unii savanți au urmărit-o până în epoca iconoclastă și în cea a disensiunilor dintre ignatieni și fotieni din secolul al IX-lea – au fost resimțite, desigur, de către popor și au suscitat o mare agitație. Uneori situația era de așa natură, încât o casă sau o familie avea reprezentanți în ambele partide ; un istoric al epocii afirma : „Schisma bisericească a atins un asemenea nivel, încât îi scinda pe locatarii aceleiași case : tatăl se opunea fiului, mama fiicei, nora soacrei"[255].

În vremea lui Mihail Paleologul, zeloții sau arseniții, cum erau numiți uneori la sfârșitul secolului al XIII-lea și la începutul secolului al XIV-lea, au desfășurat o activitate intensă. Termenul *arsenit* provine de la numele patriarhului Arsenios, care a ocupat de două ori

252. Nicephorus Gregoras, *Historia*, VIII, 12, I ; ed. Bonn, I, 360.
253. Nicephorus Gregoras, *Historia*, VI, 7, 4 ; ed. Bonn, I, 193.
254. A. Lebedev, *Essays on the Byzantine Eastern Church*, 298 [în rusă].
255. Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, IV, 28 ; ed. Bonn, I, 314.

scaunul patriarhal, prima dată la Niceea, a doua oară la Constantinopol după restaurarea Imperiului. Puțin instruit, Arsenios fusese ales patriarh de împăratul de Niceea, Teodor al II-lea Lascaris, care spera că Arsenios, promovat peste meritele sale, va fi o unealtă docilă în mâinile împăratului. Așteptările lui Teodor nu s-au împlinit. Patriarhatul lui Arsenios a fost marcat de ciocniri violente cu împăratul, care au condus mai întâi la formarea unui partid, apoi la producerea schismei „arseniților", care a agitat Biserica greacă pentru mai multe decade. Arsenios nu a ezitat să-l excomunice pe Mihail Paleologul, care, contrar jurământului său, îl detronase și îl orbise pe nefericitul Ioan al IV-lea Lascaris, ultimul împărat de Niceea. Împăratul, înfuriat, l-a depus pe Arsenios și l-a trimis în exil, unde acesta a murit. Arsenios a considerat depunerea sa și hirotonirea noilor patriarhi ai Constantinopolului acte ilegitime care provocau ruina Bisericii. Ideile lui Arsenios au răsculat poporul și au aflat numeroși partizani printre clerici și mireni. Rezultatul a fost producerea schismei „arseniților", care și-au ales drept *motto* sentința Apostolului Pavel: „Nu lua... nu te atinge!" (*Coloseni* II, 21), adică nu te atinge de cei pe care Arsenios i-a condamnat. Zeloși apărători ai Ortodoxiei răsăritene, arseniții se disting de zeloți numai prin conduita lor în privința patriarhului Arsenios.

Arseniții au beneficiat de puternica susținere a poporului, în rândurile căruia au trimis agenți secreți, pelerini și vagabonzi, numiți de populație „oameni ai lui Dumnezeu", iar de istoricul Pachymeres „purtători de veșminte de sac" (σακκοφόροι)[256], care au pătruns în multe familii și au semănat semințe de schismă. I.E. Troițki, un istoric bisericesc rus, a descris situația astfel:

> Exista în Imperiul bizantin o forță ocultă și nerecunoscută. Era o forță stranie. Nu purta niciun nume și nu se revela decât în situații de urgență. Era complexă, obscură, de origine și caracter îndoielnice. Era compusă din elemente diverse. Membrii ei era cerșetori, „purtători de veșminte de sac", pelerini, neghiobi, rătăcitori enigmatici, alienați și alți indivizi cu reputație proastă – oameni de origine necunoscută, fără locuințe statornice. Din diferite rațiuni, acestora li se alăturau demnitari aflați în disgrație, episcopi depuși, preoți caterisiți, monahi excluși din mănăstiri și, uneori, membri dezonorați ai familiei imperiale. Spiritul acestui partid era determinat de originea și compoziția lui. Creat în condiții sociale anormale, reprezenta o opoziție tainică, în general pasivă, dar eficientă, față de aceste condiții și puterea responsabilă de ele, adică puterea imperială. Această opoziție era de obicei exprimată prin colportarea unor zvonuri care, mai mult sau mai puțin, compromiteau persoane din autoritatea guvernamentală. Această forță rareori s-a aventurat deschis, încât să provoace o pedeapsă politică, dar adesea preocupa serios guvernul, a cărui teamă era mai mare, pentru că, pe de o parte, activitatea secretă era foarte greu de supravegheat, iar pe de altă parte, avea un mare efect asupra organizării sociale. Poporul, trăind în mizerie, deprimat și ignorant, de aceea credul și superstițios, persecutat constant atât de dușmani externi, cât și de funcționari ai statului, împovărat de taxe exorbitante, zdrobit sub presiunea claselor privilegiate și a negustorilor străini monopoliști – poporul era foarte lesne influențat de insinuările emanate de această forță obscură, cu atât mai mult cu cât această forță, constituită în sânul poporului și supusă condițiilor în care trăia, cunoștea secretul de a atinge în momentul decisiv coarda sensibilă a oamenilor. Populația capitalei a fost cu deosebire sensibilă la astfel de insinuări. [...] Această forță și-a manifestat opoziția față de guvern prin diferite sloganuri; dar opoziția sa era periculoasă în special pentru șeful statului, pentru că pe stindardul său era etalat cuvântul magic *Ortodoxie*[257].

256. Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, IV, II; ed. Bonn, I, 277.

257. I.E. Troițki, *Arsenius and the Arsenites*, 99-101 [în rusă]. Vezi și I. Sykoutres, „Περὶ τὸ σχίσμα τῶν ἀρσενιάτων", *Ἑλληνικά*, II (1929), 267-332; III (1930), 15-44. Autorul afirmă că lucrarea teologului rus Ivan Troițki i-a fost absolut inaccesibilă (II, 269).

Sub Mihail Paleologul, partizanii fostului împărat orbit Ioan Lascaris s-au raliat arseniţilor.

Guvernul lui Mihail Paleologul a recurs la măsuri de constrângere şi rigoare; arseniţii au fost obligaţi să se refugieze din capitală, unde activitatea lor se concentrase aproape exclusiv. Provinciile erau deschise acum propagandei lor şi populaţia provincială, în mulţimi imense, se îmbulzea să asculte discursurile lor înflăcărate care-l condamnau pe împărat şi-l proslăveau pe patriarhul depus. Moartea lui Arsenios nu a reuşit să pună capăt schismei şi disputa a continuat. După cum a spus I. Troiţki, disputa partidelor din timpul lui Mihail, „prin animaţia febrilă şi lipsa de scrupule, ne aduce aminte de vremurile cele mai furtunoase ale luptelor contra ereticilor din secolele IV-VI"[258].

Unirea de la Lyon a modificat în multe privinţe situaţia partidului arseniţilor. Chestiunea unirii prezenta un interes mai larg, pentru că atingea principalul fundament al Bisericii greceşti – Ortodoxia. Arseniţii, cu interesele lor înguste şi prejudecăţile lor, au fost împinşi temporar în umbră; atenţia guvernului şi a poporului s-a îndreptat aproape exclusiv către problema unirii. Acest fapt explică tăcerea aproape completă a izvoarelor în ce priveşte activitatea arseniţilor din epoca Unirii de la Lyon până la moartea lui Mihail al VIII-lea. Este mai degrabă nesigură indicaţia că în 1278 un sinod arsenit s-a desfăşurat în Tesalia sau Epir; principalul său scop ar fi fost de a asigura triumful cauzei arsenite şi a glorifica memoria lui Arsenios[259].

Simţind această opoziţie obstinată, declarată sau secretă, faţă de proiectele sale de unire, Mihail s-a comportat cu mare cruzime în ultimii ani ai domniei sale.

Succesorul şi fiul său, Andronic al II-lea, a moştenit de la tatăl său două probleme dificile în viaţa bisericească a Imperiului: unirea şi lupta arseniţilor contra Bisericii oficiale. Întâi de toate, noul împărat a denunţat formal unirea şi a restaurat Ortodoxia. Un istoric al epocii a consemnat: „Au fost trimişi pretutindeni curieri purtând decretele imperiale care anunţau suprimarea dezordinilor din Biserică, revenirea tuturor celor care fuseseră exilaţi pentru zelul lor şi amnistierea tuturor celor care suferiseră în orice alt fel"[260]. Împlinirea acestei măsuri nu prezenta nicio dificultate, pentru că majoritatea clerului şi populaţiei răsăritene erau ostili unirii cu Biserica Romei. Unirea de la Lyon durase formal opt ani (1274-1282).

Abolirea unirii însemna triumful ideilor zeloţilor şi arseniţilor, care erau inamici fermi ai unirii, ai „uniţilor" şi a tot ceea ce era latin. Dar arseniţii nu erau satisfăcuţi. Au participat, alături de Lascaris, la un complot politic împotriva împăratului, sperând, în caz de reuşită, să obţină influenţă exclusivă în stat. Dar conspiraţia a fost dezvăluită la timp şi înăbuşită; după aceea, schisma arsenită a dispărut progresiv şi nu a supravieţuit lui Andronic cel Bătrân, care, în pofida agitaţiilor arseniţilor, a consimţit în cele din urmă la reconcilierea lor solemnă cu Biserica. După reconciliere, câţiva arseniţi schismatici „au denunţat înţelegerea şi au început să trăiască din nou în schismă"[261]; dar I. Troiţki a afirmat că aceasta era „ultima convulsie înainte de moartea unei mişcări anacronice, care la acea vreme nu mai găsea niciunde susţinere şi a dispărut curând, nelăsând nicio urmă, împreună cu ultimii săi aderenţi, făcând loc unor noi tulburări civile şi bisericeşti"[262].

---

258. I.E. Troiţki, *Arsenius and the Arsenites*, 178 [în rusă].
259. Vezi Grumel, „En Orient après le IIe Concile de Lyon", *Échos d'Orient*, XXIV (1925), 324-325.
260. Nicephorus Gregoras, *Historia*, VI, I, 2; ed. Bonn, I, 160.
261. Nicephorus Gregoras, *Historia*, VII, 9, 4; ed. Bonn, I, 262.
262. I.E. Troiţki, *Arsenius and the Arsenites*, 445 [în rusă].

Către sfârşitul secolului al XIII-lea, în legătură cu abolirea unirii şi triumful politicii ortodoxe, partidul zeloţilor, care se bizuia pe monahi şi idealurile monastice, şi-a sporit puterea. În secolul al XIV-lea, ei au desfăşurat o viguroasă activitate care nu s-a limitat la problemele bisericeşti, ci s-a extins la politică şi mişcările sociale. De pildă, în secolul al XIV-lea, zeloţii au participat activ la tulburările din Tesalonic, urmărind nişte scopuri politice care nu au fost încă elucidate satisfăcător, şi s-au raliat împăratului Ioan al V-lea Paleologul împotriva lui Cantacuzino ; din acest motiv, Iorga i-a numit pe zeloţi „legitimişti"[263]. O încercare interesantă de a expune ideologia politică a zeloţilor pe baza unei predici inedite a celebrului mistic bizantin Nicolae Cabasila a fost întreprinsă recent de savantul român Tafrali[264].

În prima jumătate a secolului al XIV-lea, zeloţii şi monahii au obţinut un ascendent asupra clerului de mir. Această mişcare s-a sfârşit cu deplinul triumf al monahilor atoniţi asupra patriarhatului de Constantinopol în epoca aşa-numitelor controverse isihaste. Această perioadă a cunoscut o ultimă alegere patriarhală dintre demnitarii statului şi pe ultimul patriarh ales din clerul de mir. „De acum înainte, cele mai înalte posturi din ierarhie sunt ocupate exclusiv de monahi şi scaunul patriarhal al Constantinopolului a devenit pentru multă vreme proprietatea reprezentanţilor Muntelui Athos."[265]

În timpul lui Andronic al II-lea cel Bătrân a avut loc o importantă modificare în administrarea Athosului. La sfârşitul secolului al XI-lea, Alexios Comnenul a scos Athosul de sub jurisdicţia oricărei puteri ecleziastice şi civile şi a plasat mănăstirile athonite sub controlul exclusiv al împăratului. El îl instituia pe *protos*, conducătorul adunării stareţilor (egumenilor), căruia îi era încredinţată administrarea mănăstirilor. Andronic cel Bătrân a renunţat să exercite o putere directă asupra Muntelui Athos şi a cedat mănăstirile patriarhului Constantinopolului, care trebuia să-l consacre pe *protos*. Într-un document solemn (*chrysoboullon*) acordat cu această ocazie, *protos*-ul Muntelui Athos, „acest al doilea paradis şi rai scânteietor sau adăpost al tuturor virtuţilor", urma să se afle „sub marea putere spirituală a patriarhului"[266].

Cu numele lui Andronic cel Bătrân este asociată ultima reformă importantă a organizării bisericeşti din istoria Bizanţului, o nouă distribuţie a eparhiilor dictată de reducerea teritoriului Imperiului. În pofida câtorva schimbări sub Comneni şi Angeli, distribuţia eparhiilor şi a scaunelor episcopale la sfârşitul secolului al XIII-lea corespundea nominal distribuţiei atribuite îndeobşte lui Leon cel Înţelept (către 900). Dar în secolul al XIII-lea circumstanţele se schimbaseră complet. Teritoriul Imperiului era redus : Asia Mică era pierdută aproape în întregime ; în Europa, statele slave şi latine ocupau cea mai mare parte a teritoriului care aparţinuse anterior Imperiului. Totuşi, „lista mitropoliilor supuse Scaunului apostolic şi patriarhal al oraşului apărat de Dumnezeu, Constantinopolul"[267], care a fost alcătuită sub Andronic cel Bătrân, ignoră cu desăvârşire întinderea modestă a teritoriului Imperiului : lista enumeră o lungă serie de oraşe situate în regiuni şi teritorii străine, care, din punct de vedere ecleziastic, se aflau sub jurisdicţia patriarhului de Constantinopol.

263. N. Iorga, „Latins et Grecs d'Orient", *Byzantinische Zeitschift*, XV (1906), 185. Vom analiza mai târziu agitaţiile din Tesalonic.
264. O. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle*, 225-272.
265. I.E. Troiţki, *Arsenius and the Arsenites*, 522 [în rusă].
266. P. Uspenski, *The Christian Orient : Athos*, III (2), 140, 141, 144, 633, 651 [în rusă] ; P. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, 191-193.
267. Vezi H. Gelzer, *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitae Episcopatuum. Ein Beitrtag sur byzantinischen Kirchen und Verwaltungsgeschichte*, 595, 597, 599-600, 605.

Dintre cele mai îndepărtate mitropolii menţionate în această listă, se pot menţiona câteva în regiunile caucaziene, Crimeea, Rusia, Galiţia şi Lituania. Distribuţia mitropoliilor sub Andronic cel Bătrân este de asemenea importantă, deoarece, cu câteva modificări introduse mai târziu, aceasta este încă în vigoare la Constantinopol. „Lista mitropoliilor tronului ecumenic actualmente în vigoare", a scris I. Sokolov, un specialist rus în istoria Răsăritului creştin, „îşi are originea în epoci străvechi şi reprezintă până la un punct moştenirea directă şi incontestabilă a epocii bizantine"[268].

Mişcarea isihastă. În prima jumătate a secolului al XIV-lea, interesanta mişcare isihastă, mistică şi religioasă, a apărut în Bizanţ şi a născut controverse înflăcărate şi polemici înverşunate. Numele isihaşti (ἡσυχασταί), „cei care trăiesc în linişte", era dat celor a căror ţintă era unirea intimă şi totală cu Dumnezeu şi care aleseseră ca singură cale de a o atinge izolarea completă de lume, *hesychia* (ἡσυχία), care însemna „linişte, tăcere".

Controversa isihastă, care a tulburat în mare măsură viaţa internă a statului, îşi avea obârşia în epoca agitată şi complicată în care Imperiul se lupta pentru supravieţuire, în primul rând, împotriva ofensivei turcilor şi, mai târziu, a sârbilor, iar în al doilea rând, împotriva dezordinilor interne grave iscate de conflictul persistent dintre cei doi Andronici, bunic şi nepot, şi dintre Ioan Paleologul şi Ioan Cantacuzino. Trecuse puţină vreme de la schisma arseniţilor, care tulburase afacerile bisericeşti şi de stat.

Instigatorul acestei dispute a fost un monah grec, Varlaam, care venise din sudul Italiei (Calabria). Acesta a denaturat şi a ridiculizat doctrina isihastă* dominantă îndeosebi în

268. I.I. Sokolov, *The Eparchies of the Constantinopolitan Church of the Present Time*, 66 [în rusă].

* Majoritatea scrierilor antipalamite ale lui Varlaam au fost distruse după anatemizarea sa. Tratatele antilatine despre purcederea Duhului Sfânt şi primatul papal sunt disponibile astăzi într-o ediţie critică : *Barlaam Calabro Opere contro i Latini : introduzione, storia dei testi, edizione critica, traduzione e indici*, a cura di Antonis Fyrigos (Studi e testi, 347-348), Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1998. Trei dintre tratatele împotriva primatului fuseseră editate de Tia Kolbaba, „Barlaam the Calabrian's *Three Treatises on Papal Primacy* : Introduction, Edition, and Translation", *Revue des Études Byzantines*, LIII (1995), 41-115. Ediţia critică a corespondenţei greceşti a lui Barlaam i se datorează lui A. Phyrigos : *Dalla controversia palamitica alla polemica esicastica*, con un'edizione critica delle epistole greche di Barlaam (Medioevo, 11), Roma, Antonianum, 2005. Înainte de apariţia ediţiei critice puteau fi folosite : *Epistole greche i primordi episodici e dottrinari delle lotte esicaste*, Studio introduttivo e testi a cura di Giuseppe Schirò (Testi e monumenti, Testi, 1), Palermo, 1954 ; *Epistole a Palamas*, introduzione, testo, traduzione, note a cura di Antonis Fyrigos, Roma, 1975. Tratatul său de astronomie este acum disponibil : *Traités sur les éclipses de soleil de 1333 et 1337*, histoire des textes, éditions critiques, traductions et commentaires par Joseph Mogenet et Anne Tihon, avec la collaboration de Daniel Donnet, Louvain, Éditions Peeters, 1977. Pentru informaţii suplimentare despre acest teolog antipalamit, vezi : John Meyendorff, „Un mauvais théologien de l'Unité au XIVe siècle : Barlaam le Calabrais", în *1054-1954, L'église et les églises : neuf siècles de douloureuse séparation entre l'Orient et l'Occident*, études et travaux offerts à Lambert Beauduin, Éditions de Chevetogne, vol. II, 1955, 29-46 ; Giuseppe Schirò, *Ho Barlaam kai hē philosophia eis tēn Thessalonikēn kata ton 14. aiōna*, Thessalonike, 1959 ; Ioannis E. Anastasiou, „I tentativi di Barlaam Calabro per l'unione delle chiese", în *La Chiesa greca in Italia dall'VIII al XVI secolo. Atti del Convegno storico interecclesiale (Bari, 30 apr. - 4 magg. 1969)* (Italia Sacra, 21), Padova, Editrice Antenore, 1973, 663-684 ; Robert

mănăstirile athonite, care i-a fost comunicată eronat de un monah bizantin ignorant. Un raport prezentat patriarhului conţinea aceste rânduri: „Până recent am trăit în pace şi linişte, primind cuvântul credinţei şi evlaviei cu nădejde şi simplitatea inimii, când, prin invidia diavolului şi insolenţa propriei minţi, un oarecare Varlaam s-a ridicat împotriva isihaştilor, care, în simplitatea inimii lor, trăiau o viaţă neprihănită aproape de Dumnezeu"[269]. Athosul, care fusese până atunci păzitorul purităţii Ortodoxiei răsăritene şi al idealurilor monastice, a fost dureros afectat de această dispută şi, desigur, a deţinut rolul preponderent în desfăşurarea şi deznodământul ei.

Savanţii consideră această dispută unul dintre evenimentele foarte importante ale secolului al XIV-lea. Bizantinistul german Gelzer a exagerat mai degrabă atunci când a afirmat că această controversă ecleziastică „aparţine celor mai remarcabile şi mai interesante fenomene din toate timpurile, în privinţa aspectelor cultural şi istoric"[270]. Un alt savant, ce a investigat cel mai recent această chestiune, un grec care şi-a făcut studiile în Rusia, Papamichael, a considerat mişcarea isihastă cel mai important fenomen cultural al epocii, meritând o studiere atentă[271]. Opiniile savanţilor diferă foarte mult în privinţa concepţiei intrinsece a mişcării isihaste. Troiţki a considerat această mişcare o continuare a disputei dintre zeloţi şi oamenii politici[272] sau, cu alte cuvinte, dintre monahi şi clerul de mir, o dispută care, pe durata controversei isihaste, s-a încheiat cu victoria deplină a monahilor. F. Uspenski a concluzionat că disputa isihastă a fost un conflict între cele două şcoli filosofice, cea aristotelică, ale cărei principii fuseseră adoptate de Biserica Răsăriteană, şi cea platoniciană, ai cărei aderenţi fuseseră anatemizaţi de Biserică. Mai târziu, conflictul s-a transferat în

---

E. Sinkewicz, *The Doctrine of the Knowledge of God in the Initial Discussions between Barlaam the Calabrian and Gregory Palamas*, Ph.D. Thesis, University of Oxford, 1979; Robert E. Sinkewicz, „A New Interpretation for the First Episode in the Controversy between Barlaam the Calabrian and Gregory Palamas", *Journal of Theological Studies*, XXXI (1980), 489-500; Domenico Cassiano, *Barlaam Calabro: l'umana avventura di un Greco d'Occidente* (Nuova Arberia, 4), Lungro, C. Marco, 1994; Tia M. Kolbaba, „Conversion from Greek Orthodoxy to Roman Catholicism in the Fourteenth Century", *Byzantine and Modern Greek Studies*, XIX (1995), 120-134; Reinhard Flogaus, „Palamas and Barlaam Revisited: A Reassessment of East and West in the Hesychast Controversy of 14th Century Byzantium", *St. Vladimir's Theological Quarterly*, XLII (1998), 1, 1-32; *Barlaam Calabro: l'uomo, l'opera, il pensiero. Atti del Convegno Internazionale „Barlaam Calabro", Reggio Calabria, Seminara, Gerace, 10-11-12 dicembre 1999*, a cura di Antonis Fyrigos (Saggi di: S. Gioffré, G. Poskalsky, V. Pseftongàs, C. Charalampidis, C. Pitsakis, E. D'Agostino, F. Quaranta), Roma, Gangemi, 2001 (n. trad.).

269. F.I. Uspenski, *Essays on the History of Byzantine Civilization*, 327 [în rusă]. Cele mai bune expuneri ale doctrinei isihaste sunt: Monahul Vasiliy (Krivoshein), „The Ascetic and Theological Doctrine of St. Gregorius Palamas", *Seminarium Kondakovianum*, VIII (1936), 99-151 [în rusă], şi Arhimandritul Cyprian, *The Anthropology of Saint Gregory Palamas*, Paris, s.a. (1951) [în rusă].

270. H. Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1058.

271. Γ.Χ. Παπαμιχαήλ, *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης*, 14-15. Vezi o recenzie detaliată a acestei lucrări semnată de I. Sokolov în *Journal of the Ministry of Public Instruction*, NS, XLIV (1913), 381 [în rusă]. Un foarte bun studiu despre Sf. Grigorie Palama şi controversa palamită este semnat de M. Jugie, „Palamas et Controverse palamite", *Dictionnaire de théologie catholique*, XI (2), 1735-1818.

272. I.E. Troiţki, *Arsenius and the Arsenites*, 521 [în rusă].

domeniul teologic. Însemnătatea istorică a principalilor purtători de cuvânt ai învăţăturii isihaste decurge din faptul că nu erau numai purtătorii de cuvânt ai ideilor naţionale greceşti în lupta cu Apusul, ci, chiar mai important, stăteau în fruntea mişcării monahale şi aveau susţinerea Athosului şi a mănăstirilor din Peninsula Balcanică depinzând de Sfântul Munte[273]. Mai recent un cercetător al acestei probleme, Papamichael, a cărui carte a apărut în 1911, nu a negat că lupta monahilor (partidul zeloţilor) cu oamenii politici şi speculaţia filosofică au fost factori secundari ai acestei mişcări ; dar avea convingerea că explicaţia corectă a disputei isihaste trebuie căutată în principal în domeniul pur religios. Pe de o parte, a aflat-o în acel intens misticism dominant în epocă nu numai în Occident, ci şi în Răsărit, în special la Athos ; pe de altă parte, în încercarea monahului grec apusean Varlaam de a latiniza Răsăritul bizantin ortodox prin atacuri raţionaliste şi sarcastice care au zguduit autoritatea monahală în Bizanţ[274].

Prozelitismul latin al lui Varlaam nu este încă satisfăcător probat. În afară de aceasta, mişcarea isihastă, deşi originar religioasă, a devenit mai interesantă în legătură cu misticismul dominant în Europa Apuseană şi Răsăriteană şi cu alte fenomene culturale ale Renaşterii italiene. Studierea acestui aspect al mişcării isihaste aparţine viitorului.

Cel mai proeminent dintre isihaştii secolului al XIV-lea şi cel mai bun teoretician al doctrinei despre *hesychia* a fost Grigorie Palama, arhiepiscopul Tesalonicului, un om foarte cultivat şi un scriitor talentat, adversar aprig al lui Varlaam şi liderul partidului „palamit"* În acelaşi timp, mulţi alţi isihaşti explicau şi interpretau doctrina despre *hesychia*, în special

273. F.I. Uspenski, *Byzantine Civilization*, 273, 364, 366 [în rusă].

274. Παπαμιχαήλ, *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης*, 18 ; I. Sokolov, în *Journal of the Ministry of Public Instruction*, N.S. XLIV (1913), 382 [în rusă].

* Din imensa bibliografie despre acest sfânt isihast şi teolog mistic nu vom menţiona decât monografiile : Panagiōtēs K. Chrēstou, *Ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ θεολογία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα* (Hetaireia Makedoni Spoudōn. Hidryma Meletōn Chersonēsou tou Haimou, 33), Thessalonike, 1959 ; J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas* (Patristica Sorbonensia 3), Paris, Éditions du Seuil, 1959 ; J. Meyendorff, *St. Grégoire Palamas et la mystique orthodoxe* (Maîtres spirituels, 20), Paris, Éditions du Seuil, 1959 (*St. Gregory Palamas and Orthodox Spirituality*, authorized translation by Adele Fiske, Crestwood, New York, St. Vladimir's Seminary Press, 1974 ; ediţia în limba română : *Sfântul Grigorie Palamas şi mistica ortodoxă*, traducere din franceză de Angela Pagu, cuvânt înainte de Teodor Baconsky, Bucureşti, Editura Humanitas, 2007) ; Geōrgios I. Mantzaridys, *Παλαμικά*, Thessalonike, Ekdoseis P. Pournara, 1973 ; J. Meyendorff, *Byzantine Hesychasm : Historical, Theological and Social Problems. Collected Studies*, London, Variorum Reprints, 1974 ; L. Clucas, *The Hesychast Controversy in Byzantium in the Fourteenth Century : A Consideration of the Basic Evidence* I-II, Diss., University of California, Los Angeles, 1975 ; Theokletos Dionysiates, *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Ὁ βίος καὶ ἡ θεολογία σου*, Thessalonike, 1976 ; Gerhard Podskalsky, *Theologie und Philosophie in Byzanz. Der Streit um die theologische Methodik in der spätbyzantinischen Geistesgeschichte (14./15. Jh.), seine systematischen Grundlagen und seine historische Entwicklung* (Byzantinisches Archiv, 15), Munich, C.H. Beck, 1977 ; Robert Edward Sinkewicz, *The Doctrine of the Knowledge of God in the Initial Discussions between Barlaam the Calabrian and Gregory Palamas*, Ph.D. Thesis, University of Oxford, 1979 ; A. Keselopoulos, *Πάθη καὶ ἀρετὲς στὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγόριου τοῦ Παλαμᾶ*, Athenai, 1982 ; Geōrgios Mantzaridēs, *The Deification of Man : St. Gregory Palamas and the Orthodox Tradition*, translated from the Greek by Liadain Sherrard, with a foreword by Bishop Kallistos of Diokleia (Contemporary

un mistic bizantin, din păcate foarte puţin cunoscut, Nicolae Cabasila, ale cărui idei şi lucrări merită o cercetare riguroasă*

Greek theologians, 2), Crestwood, New York, St. Vladimir's Seminary Press, 1984; Jacques Lison, *L'esprit répandu : la pneumatologie de Grégoire Palamas*, préface de J.M.R. Tillard (Patrimoines. Orthodoxie), Paris, Cerf, 1994; Yannis Spiteris, *Palamas : la grazia e l'esperienza. Gregorio Palamas nella discussione teologica* (Pubblicazioni del Centro Aletti 17), Lipa, Roma, 1996; Σταύρος Γιαγκάζογλου, *Κοινωνία θεώσεως. Η σύνθεση Χριστολογίας και Πνευματολογίας στο έργο του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά*, Αθήνα, Εκδόσεις Δόμος, 2001; R.E. Sinkewicz, „Gregory Palamas", în *La théologie byzantine et sa tradition II (XIIIe-XIXe s.)*, sous la direction de Carmelo Giuseppe Conticello et Vassa Conticello (Corpus christianorum), Centre d'Études des Religions du Livre, Turnhout, Brepols Publishers, 2002, 131-188; George C. Papademetriou, *Introduction to St. Gregory Palamas*, Brookline, Mass., Holy Cross Orthodox Press, 2004. Lucrările Sf. Grigorie Palama au început a fi traduse şi în româneşte: *Fecioara Maria şi Petru Athonitul - prototipuri ale vieţii isihaste şi alte scrieri duhovniceşti. Scrieri II*, studiu introductiv şi traducere de diac. Ioan I. Ică jr., Sibiu, Editura Deisis, 2005; *Tomosuri dogmatice. Viaţa. Slujba. Dosarele canonizării. Scrieri I*, studiu introductiv şi traducere de diac. Ioan I. Ică jr., Sibiu, Editura Deisis, 2009; *Opera completă*, vol. I, traducere, note şi studiu introductiv de pr. Cristian Chivu, [s.l.], Bucureşti, Editura Patristică, 2005. De asemenea, există o ediţie românească a *homiliarion*: *Omilii*, trad. din lb. greacă de Constantin Daniel şi Parascheva Grigoriu, revăzută de Laura Pătraşcu şi stilizată de Răzvan Codrescu (Luminătorii lumii), 3 vol., Bucureşti, Editura Anastasia, 2000, 2004, 2007. Cititorul român are la dispoziţie excepţionala monografie a pr. Dumitru Stăniloae, *Viaţa şi învăţătura Sfântului Grigorie Palama* (Seria Teologică, 10), Sibiu, 1938 (cea mai recentă ediţie: Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2006), şi studiul diac. Ioan Ică jr., „Morala şi spiritualitatea ortodoxă în viziunea Sfântului Grigorie Palama", *Revista Teologică*, LXXVI (1994), 3, 15-43 (n. trad.).

Pentru informaţii suplimentare despre acest teolog mistic şi isihast palamit, vezi: Myrrha Lot-Borodine, *Un maître de la spiritualité byzantine au XIVe siècle : Nicolas Cabasilas*, Paris, Éditions de l'Orante, 1958; J.A. Vafiadis, *L'humanisme chrétien de Nicolas Cabasilas. L'épanouissement de la personne humaine dans le Christ* (Facolta di Teologia cattolica. Tesi dattiloscritta di Dottorato in Scienze religiose), Strasbourg, 1963; Athanasios Angelopoulos, *Νικολάος Καβάσιλας Χαμαετός. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*, Thessalonike, 1970; Panayiotis Nellas, *Ἡ περὶ δικαιώσεως διδασκαλία Νικολάου τοῦ Καβάσιλα. Συμβολὴ εἰς τὴν ὀρθόδοξον σωτηριολογίαν*, Peiraieus, Ekdoseis St. Karamperopoulos, 1975; M. Rubini, *L'antropologia cristologica di Nicola Cabasilas*, Pars Dissertationis ad Doctoratum in Sectione oecumenico-patristica graeco-byzantina „A.S. Nicolao" in Urbe Barensi in Facultate S. Theologiae apud Pontificiam Universitatem S. Thomae de Urbe, Molfetta, 1976; L. Mellis, *Die eucharistische Epiklese in den Werken des Nikolaos Kabasilas und des Symeon von Thessalonike*, Diss. Pont. Univ. Lateranensis, Roma, 1977; Constantine N. Tsirpanlis, *The Liturgical and Mystical Theology of Nicolas Cabasilas* (Monograph Series in Orthodox Theology and Civilization, 1), New York, Tsirpanlis, 1979 (*Θεολογία*, XLVI [1975], 183-197, 429-445, 543-555); Yannis Spiteris, *Cabasilas, teologo e mistico bizantino : Nicola Cabasilas Chamaetos, e la sua sintesi teologica* (Pubblicazioni del Centro Aletti, 15), Roma, Lipa, 1996; şi studiile: B. Bobrinskoy, „Nicolas Cabasilas and Hesychast Spirituality", *Sobornost*, VII (1968), 483-510; P. Nellas, „Essai sur la Mère de Dieu et l'humanisme théocentrique", *Le messager orthodoxe*, LI (1970), 4-14; C. Tsirpanlis, „The Mariology of Nicholas Cabasilas", *Κληρονομία*, XI (1979), 273-288 (*Marian Studies*, XXX, 1979, 89-107); Marie-Hélène Congourdeau, „Prier à Byzance au XIVe s. d'après la Vie en Christ de Nicolas Cabasilas", în

Potrivit sus-menţionatei lucrări a lui Papamichael şi recenziei semnate de I. Sokolov, isihaştii se dedicau în întregime cunoaşterii şi contemplării lui Dumnezeu şi realizării unirii cu El şi-şi concentrau toate energiile pentru a atinge această ţintă. Se retrăgeau „din lume în ansamblul ei şi de tot ceea ce le amintea de lume", se izolau „în reculegere şi în adunarea spiritului în sine". Pentru a atinge această concentrare, isihastul trebuia să se detaşeze de orice plăsmuire, de orice idee şi gând şi să-şi elibereze cugetul de orice cunoştinţă, pentru a putea în mod liber, printr-un elan absolut independent, să se cufunde în întunericul cu adevărat mistic al necunoaşterii. Această cea mai înaltă, mai sinceră şi mai desăvârşită rugăciune a isihaştilor desăvârşiţi este un dialog nemijlocit cu Dumnezeu, în care nu există gânduri, idei, nici imaginea prezentului sau amintirea trecutului. Este cea mai desăvârşită contemplare – contemplarea lui Dumnezeu singur, desăvârşitul extaz al spiritului, transcenderea materiei. Niciun gând nu este mai desăvârşit sau mai înalt decât o asemenea rugăciune. Este o stare de extaz, o unire mistică cu Dumnezeu, îndumnezeire (apotheosis, apoteoză, ἡ θέωσις). În această stare [de extaz mistic – n. trad.], spiritul transcende întru totul limitele materiei; se eliberează de orice gând, experiază o deplină insensibilitate faţă de impresiile exterioare şi devine surd şi mut. Nu numai că isihastul este în întregime eliberat de impresiile exterioare, ci îşi transcende individualitatea şi pierde conştiinţa de sine, fiind absorbit în întregime de contemplarea lui Dumnezeu. În felul acesta, cel care a atins extazul nu mai trăieşte o viaţă personală şi individuală; viaţa lui spirituală şi corporală încetează, spiritul său rămâne nemişcat, ataşat de obiectul contemplaţiei. Astfel, fundamentul sau esenţa *hesychiei* este dragostea de Dumnezeu din suflet, din inimă şi din cuget şi dorinţa de contemplare a lui Dumnezeu prin renunţarea la tot ce ar putea aminti de lume şi de conţinutul ei, oricât de mărunt şi nedesluşit. Ţinta isihaştilor este atinsă prin izolare şi tăcere absolute, prin „paza inimii" şi mortificarea spiritului, penitenţă continuă, lacrimi

---

La prière au Moyen Âge. Littérature et Civilisation (Sénéfiance, 10), Aix-en-Provence, Université de Provence, 1981, 121-132; Gennadios Limouris, „Les homélies mariales de Nicolas Cabasilas (XIVe s.). Monument liturgique et thélogique", în *La Mère de Jésus-Christ et la communion des Saints dans la liturgie*, Achille M. Triacca, Alessandro Pistoia (eds.) (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae, Subsidia, 37), Roma, CLV-edizioni Liturgiche, 1986, 149-171; Heinrich M. Köster, „Die Mariologie des Nicolaus Kabasilas", în *Virgo Liber Verbi. Miscellanea di studi in onore di P. Giuseppe M. Besutti*, Ignazio M. Calabuig (ed.), Roma, Marianum, 1991, 269-280; Michael Klimenko, „On the Divine Liturgy, Nicholas Cabasilas, and his Commentary", *Diakonia*, XXIX (1996), 3, 215-237; Yannis Spiteris, Carmelo Giuseppe Conticello, „Nicola Cabasilas Chamaetos", în *La théologie byzantine et sa tradition II (XIIIe-XIXe s.)*, sous la direction de Carmelo Giuseppe Conticello et Vassa Conticello (Corpus christianorum), Centre d'Études des Religions du Livre, Turnhout, Brepols Publishers, 2002, 315-410; M.-H. Congourdeau, „Nicolas Cabasilas et le Palamisme", în *Gregorio Palamas e oltre. Studi e documenti sulle controversie teologiche del XIV secolo bizantino*, Antonio Rigo (ed.) (Orientalia Venetiana, 16), Firenze, Leo S. Olschki, 2004, 191-210; M.-H. Congourdeau, „Nicola Cabasilas e il suo tempo", în: *Nicola Cabasilas e la divina liturgia. Atti del 14. Convegno ecumenico internazionale di spiritualita ortodossa, sezione bizantina: Bose, 14-16 settembre 2006*, a cura di Sabino Chiala e Lisa Cremaschi, Magnano, Qiqajon, 2007, 25-46. Studiul consistent al lui Panayotis Nellas despre antropologia hristologică a lui Cabasila a fost tradus în româneşte de diac. Ioan Ică jr.: P. Nellas, „Viaţa spirituală a omului în Hristos. Studiu asupra antropologiei hristologice a lui Nicolae Cabasila", în *Omul – animal îndumnezeit. Pentru o antropologie ortodoxă*, studiu introductiv şi traducere de diac. Ioan I. Ică jr., (Dogmatica), Editura Deisis, Sibiu, 1994, 75-119 (n. trad.).

abundente, aducerea-aminte de Dumnezeu şi de moarte şi repetarea continuă a rugăciunii „interioare": „Doamne Iisuse Hristoase, miluieşte-mă; Fiul lui Dumnezeu, ajută-mă". Consecinţa acestei stări de spirit de rugăciune este binecuvântata umilinţă. Mai târziu, doctrina sfintei *hesychia* a fost expusă mai sistematic, în special printre monahii atoniţi, unde calea de a atinge desăvârşita *hesychia* a fost divizată în mai multe etape şi s-au compus „scheme" şi „scări" precise; de exemplu, sunt „cele patru categorii ale celor care păstrează tăcerea" începătorii, cei ce reuşesc, cei ce au reuşit şi desăvârşiţii. Foarte puţini devin desăvârşiţi, atingând astfel treapta superioară a *hesychia*, „contemplarea". Majoritatea asceţilor ating doar primele trepte[275].

Principalul reprezentant al mişcării isihaste a fost Grigorie Palama, arhiepiscopul Tesalonicului. Sub protecţia lui Andronic al II-lea, primise o educaţie enciclopedică la Constantinopol şi s-a simţit atras din tinereţe să studieze problemele vieţii monahale. La 20 de ani a îmbrăcat veşmântul monahal la Muntele Athos. Apoi, vieţuind la Athos, la Tesalonic şi în alte locuri izolate din Macedonia, şi-a întrecut în ascetism toţi fraţii de la Sfântul Munte şi şi-a dedicat întreaga energie efortului de a atinge „contemplarea". Îşi făcuse o opinie precisă despre „contemplare" (θεωρία) şi şi-a început activitatea literară consacrată explicării ideilor sale ascetice. Dorinţa lui de a se retrage într-o solitudine completă, pentru a se dedica în întregime rugăciunii „interioare", nu s-a realizat din cauza izbucnirii la Athos a agitaţiilor produse de Varlaam.

Planurile cu care Varlaam venise în Bizanţ nu au fost încă elucidate satisfăcător. A inspirat aici o atât de mare încredere, încât a fost numit egumen (stareţ) al unei mănăstiri constantinopolitane. Înfrânt într-o controversă de Nichifor Gregoras, un eminent savant bizantin, Varlaam s-a refugiat la Tesalonic, iar de acolo la Athos. Aici a cunoscut, prin intermediul unui monah ignorant, doctrina isihastă. Varlaam i-a acuzat pe isihaştii care atinseseră cea mai înaltă treaptă a desăvârşirii „că văd cu ochii lor trupeşti lumina dumnezeiască necreată strălucind în jurul lor"; monahii distrugeau astfel dogmele Bisericii când susţineau că văd, cu ochii lor corporali, lumina dumnezeiască, pentru că declarau, prin urmare, harul divin creat şi Fiinţa dumnezeiască inteligibilă.

Controversa literară iscată în jurul acestui subiect între Palama şi Varlaam, care a creat partidele palamiţilor şi varlaamiţilor, nu a avut un rezultat precis. Chestiunea s-a transferat la Constantinopol, unde s-a decis să se convoace un sinod ce urma să trateze chestiunea naturii luminii taborice, adică a luminii în care a strălucit Hristos şi pe care Apostolii au văzut-o pe muntele Tabor la Schimbarea la Faţă. Era creată sau necreată această lumină? În învăţătura lui Palama, lumina sau strălucirea de care isihaştii desăvârşiţi erau vrednici să se împărtăşească era într-adevăr o lumină identică cu lumina taborică; lumina dumnezeiască era necreată, după cum necreată era şi lumina taborică.

La sinodul convocat în biserica Sf. Sofia, Palama a avut câştig de cauză; Varlaam a fost obligat să-şi exprime public căinţa pentru eroarea sa. Totuşi, izvoarele oferă despre acest sinod informaţii mai degrabă contradictorii şi F. Uspenski, de pildă, era tentat să se îndoiască de condamnarea lui Varlaam prin decizia acestui sinod. În orice caz, Palama a fost nemulţumit de hotărârea sinodului[276].

---

275. Sokolov, „Review: Works of G. Papamichael", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, NS, XLIV (1913), 384-386; NS, XLIV (1913), 171-172, 181-182 [în rusă].
276. F.I. Uspenski, *Byzantine Civilization*, 336 [în rusă].

Tulburările din Biserică au continuat, iar chestiunile controversate au fost dezbătute de alte sinoade; reprezentanţii Bisericii s-au amestecat în complicaţiile politice ale luptei dintre Ioan Paleologul şi Ioan Cantacuzino. Palama a dus o viaţă agitată; o vreme, a fost chiar întemniţat de patriarh pentru ideile sale religioase. În această perioadă, s-a confruntat cu un oponent aprig în persoana lui Nichifor Gregoras, care anterior luptase cu atâta energie împotriva lui Varlaam, pentru ca apoi să se alăture celor care erau favorabili reconcilierii cu Roma. Cauza lui Palama a triumfat în cele din urmă, iar învăţătura sa a fost recunoscută de sinod drept adevărata doctrină a întregii Biserici Ortodoxe. Hotărârea sinodului, care înşiră „blasfemiile lui Varlaam", a proclamat că „acesta fusese exclus din comunitatea creştină pentru numeroasele sale erori şi, în particular, pentru faptul că a numit lumina Schimbării la Faţă a Domnului, care a apărut fericiţilor Săi Ucenici, care au urcat pe munte împreună cu El, creată şi descriptibilă, nediferită cu nimic de lumina percepută prin simţuri"[277]. Această dispută şi multele nenorociri îl epuizaseră pe Palama; a murit în 1360, după o gravă boală. Într-o frumoasă miniatură dintr-un manuscris cuprinzând lucrările lui Ioan Cantacuzino, care se află în Biblioteca Naţională din Paris, este înfăţişat Ioan Cantacuzino care, şezând pe tron, a rezolvat la acest sinod problema naturii luminii taborice.

Disputa isihastă de la mijlocul secolului al XIV-lea s-a sfârşit printr-o victorie completă a Ortodoxiei riguroase, în general, şi a idealurilor monahale ale Athosului, în particular. Monahii dominau şi Biserica, şi Statul. Trupul neînsufleţit al lui Nichifor Gregoras, principalul oponent al lui Palama, a fost pângărit şi târât pe străzile oraşului, potrivit altui adversar, Ioan Kyparissiotes, supranumit „cel Înţelept"[278]. În acest moment, potrivit lui L. Bréhier, un viitor sumbru începea pentru Imperiu[279] Bizantinistul german Gelzer a schiţat însă o imagine mai degrabă idilică a vieţii monahilor athoniţi ai epocii. Acesta scria:

> Sfântul Munte s-a dovedit a fi Sionul adevăratei credinţe. În timpul crizei teribile a morţii întregii naţiuni, când otomanii călcau în picioare fără milă poporul roman, Athosul a devenit adăpostul în care liniştea a fost căutată de inimile zdrobite şi multe spirite puternice, care rătăciseră în viaţa lor terestră, au preferat să îşi poarte lupta morală în izolare de lume şi în unire cu Dumnezeu. În acele vremuri triste, viaţa monahală oferea unei naţiuni nefericite singura mângâiere adevărată şi durabilă[280].

Rolul isihaştilor în conflictele politice ale epocii nu a fost încă desluşit, dar conducătorii partidelor politice, [Ioan al V-lea – n. trad.] Paleologul şi [Ioan al VI-lea – n. trad.] Cantacuzino, au înţeles limpede importanţa şi forţa isihaştilor şi s-au orientat adeseori către ei pentru a-şi atinge scopuri strict seculare. Dar gravitatea situaţiei politice – de pildă,

277. Migne, *Patrologia Graeca*, CLI, 718-719.
278. Ioan din Cipru, *Palamiticarum Transgressionum Liber*, capitolul X; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CLII, 733-736. Vezi R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, 54; L. Bréhier, „La Renovation artistique sous les Paléologues et le mouvement des idées", *Mélanges Diehl*, I, 9. [Pentru informaţii suplimentare despre acest teoretician al antipalamismului (cca 1310 – cca 1378), vezi: Juan Manuel Candal, „Ciparisiota y el problema trinitario palamítico", *Orientalia Christiana Periodica*, XXV (1959), 1-2, 127-164; Vasileios L. Dentakēs, *Ἰωάννης Κυπαρισσιώτης, ὁ σοφὸς καὶ φιλόσοφος* (Ἡσυχαστικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ μελέται, 3), Athēnai, 1965 – n. trad.]
279. L. Bréhier, „La Renovation artistique sous les Paléologues...", 9.
280. H. Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1059-1060.

omniprezentul pericol turc – i-a obligat pe împăraţi (chiar şi pe cei care căutau susţinerea isihaştilor) să devieze de la Ortodoxia strictă a triumfătorului Palama şi a partizanilor săi şi să urmărească reconcilierea cu Biserica Romei, care, în opinia împăraţilor răsăriteni, era singura capabilă să mobilizeze Europa Apuseană întru apărarea Creştinătăţii. Această tentaţie occidentală a devenit mai puternică atunci când, după depunerea lui Cantacuzino, şi-a consolidat tronul Ioan al V-lea Paleologul, pe jumătate latin pe linie maternă*, care a devenit el însuşi credincios de rit apusean.

Convertirea la credinţa romană a împăratului Ioan al V-lea. Către cea de-a şaptea decadă a secolului al XIV-lea, turcii erau stăpânii Asiei Mici şi ai Peninsulei Gallipoli în Europa şi începuseră să înainteze în Peninsula Balcanică, ameninţând să încercuiască Constantinopolul. Ioan al V-lea Paleologul şi-a pus toată încrederea în papă.

Secolul al XIV-lea a fost epoca aşa-numitei „captivităţi babiloniene" [a papalităţii – n. trad.]; între 1305 şi 1378, cei şapte papi care au ocupat succesiv scaunul Sf. Petru au avut reşedinţa, mai mult sau mai puţin permanent, pe malurile Ronului, la Avignon, fiind practic dependenţi de regii francezi. Apelurile pontificale adresate suveranilor occidentali prin care erau invitaţi să ofere ajutor Bizanţului împotriva turcilor au fost fără rezultat sau au condus numai la expediţii minore, uneori temporar victorioase, dar care n-au fost de vreun ajutor constant. Occidentului îi lipsea entuziasmul pentru cruciadă. De asemenea, în opinia occidentalilor acelei epoci, grecii schismatici erau mai respingători decât turcii musulmani. Petrarca scria: „Turcii ne sunt duşmani, dar grecii sunt schismatici şi mai mult decât duşmani"[281].

În 1367, papa Urban al V-lea a decis să-şi transfere reşedinţa de la Avignon la Roma. În drumul său către Cetatea Eternă, a întâlnit o ambasadă bizantină care l-a anunţat că împăratul era dornic să îmbrăţişeze creştinismul de rit occidental şi, în acest scop, era dispus să vină la Roma. Ioan al V-lea a ajuns la Roma pe mare, *via* Napoli[282]. Faptul că decizia lui Ioan al V-lea de a adopta creştinismul apusean nu avea vreo susţinere din partea Bisericii Bizantine este evident din faptul că nu-l însoţea la Roma nici măcar un singur reprezentant al clerului bizantin. În octombrie 1369, la Roma, a dat citire solemn unei profesiuni de credinţă conformă întru totul cu dogmele Bisericii Romane. În bazilica Sf. Petru, papa a celebrat o mesă solemnă, în cursul căreia Ioan al V-lea şi-a citit încă o dată mărturisirea de credinţă şi a confirmat din nou dogma [latină – n. trad.] a purcederii Sfântului Duh de la Tatăl *şi de la Fiul* [*filioque*, Spiritus Sanctus *ab utraque* procedens – n. trad.] şi că papa este capul tuturor creştinilor. În aceeaşi zi, împăratul a luat cina cu papa; toţi cardinalii au fost invitaţi. Împăratul a revenit în Constantinopol *via* Napoli şi Veneţia, unde a trecut prin momente umilitoare. A fost arestat de veneţieni ca debitor insolvent şi nu a fost eliberat decât după ce nobilul şi energicul său fiu, viitorul împărat Manuel, a venit în

---

* Ana (Giovanna) de Savoia (1306 – † cca 1365), fiică a contelui Amedeo al V-lea de Savoia, soţia împăratului Andronic al III-lea Paleologul din octombrie 1326; din 1341 a fost regentă pe perioada minoratului fiului său; din 1351 a administrat Tesalonicul ca apanaj propriu (n. trad.)

281. F. Petrarca, „Rerum senilium, liber VII", în *Opera Omnia*, 912; Baronii, *Annales ecclesiastici ad annum 1366*, ed. Theiner, XXVI, 135.

282. H. Gelzer comite o eroare afirmând că, în 1369, Ioan era decis să meargă la Avignon (*Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1060).

persoană la Veneţia şi l-a răscumpărat pe tatăl său. Curând după plecarea împăratului, papa Urban al V-lea a revenit la Avignon.

Într-o scrisoare enciclică, papa şi-a exprimat bucuria pentru reîntoarcerea lui Ioan la credinţa apuseană şi abjurarea schismei şi şi-a declarat speranţa că exemplul său va fi imitat de „popoarele nenumărate care urmează schisma şi erorile grecilor". Totuşi, în acelaşi timp, Filotei, patriarhul Constantinopolului, a expediat scrisori nu numai populaţiei Imperiului, ci şi creştinilor ortodocşi de dincolo de frontierele sale, din Siria, Egipt, statele sud-slave şi îndepărtata Rusie, îndemnându-i să rămână statornici în credinţa ortodoxă. A existat o rezistenţă obstinată faţă de politica religioasă a lui Ioan. Convertirea sa la Roma nu a avut rezultate efective, iar el nu a primit de la papă decât atenţie, cadouri şi promisiuni. În ciuda apelurilor papale, Europa Occidentală nu a trimis niciun ajutor împotriva turcilor. Convertirea lui Ioan, atât de solemn proclamată, era un simplu act personal; majoritatea covârşitoare a populaţiei Imperiului a rămas credincioasă Bisericii Răsăritene Ortodoxe[283] Totuşi, această călătorie a împăratului constituie un episod interesant în istoria contactelor culturale dintre Bizanţ şi Europa Apuseană în epoca Renaşterii.

*Unirea de la Florenţa** Cea mai celebră unire bisericească a fost aceea de la Florenţa, încheiată în 1439. În această epocă, atmosfera politică în Răsăritul creştin era mult mai

283. În studiul meu despre călătoria lui Ioan la Roma şi despre convertirea sa la credinţa apuseană, m-am referit eronat la convertirea sa ca la „Unirea de la Roma din 1369". Vezi „Il viaggio dell'Imperatore Bizantino Giovanni V Paleologo in Italia (1369-1371) e l'Unione di Roma del 1369", *Studi bizantini e neoellenici*, III (1931), 151-193. Convertirea lui Ioan a fost personală şi nu a primit vreo susţinere din partea clerului bizantin. Vezi excelenta şi amplu documentata investigaţie a lui O. Halecki, *Un Empereur de Byzance à Rome*, în special 188-234. Vezi şi G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 388-389. [Documentele care consfinţesc apostazia lui Ioan al V-lea Paleologul, editate de A. Theiner şi F. Miklosich, *Monumenta spectantia ad unionem Ecclesiarum Graecae et Romanae*, Viena, 1872, 29-36, 38-43, şi Sp. Lampros, „Autokratoron tou Byzantiou chrysoboulla kai chrysa grammata anapheromena eis ten henosin ton Ekklesion", *Neos Hellenomnenon*, XI (1914), 1-2, 94-128, şi 3, 241-254, au fost traduse în limba română de diac. Ioan I. Ică jr. în *Sfântul Grigorie Palama, Scrieri I, Tomosuri dogmatice. Viaţa. Slujba. Dosarele canonizării*, studiu introductiv şi traducere de diac. Ioan I. Ică jr., Sibiu, Editura Deisis, 2009, 369-380 – n. trad.]
Actele Sinodului ferraro-florentin au fost editate critic de Joseph Gill, *Quae supersunt Actorum Graecorum Concilii Florentini*, Pars I: *Res Ferrariae Gestae* (Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores, ser. B, 5, fasc. 1), Romae, Pontificium Institutum Studiorum Orientalium, 1953; Pars II: *Res Florentiae Gestae* (Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores, ser. B, 5/2), Rome 1953, 21964; şi Georg Hofmann, *Acta Latina Concilii Florentini* (Concilium Florentinum. Documenta et scriptores, ser. B, 6), Romae, Pontificium Institutum Studiorum Orientalium, 1955. Izvoare nepreţuite pentru istoria Conciliului florentin sunt: V. Laurent, *Les „Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinopole Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)* (Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores, 9), Paris, 1971, şi opera antiunionistă a mitropolitului Marcu Eugenicu: L. Petit, *Marci Eugenici, metropolitae Ephesi, opera anti-unionitica* (Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores, 10/2), Rome, 1977. Pentru „unirea florentină", vezi: Joseph Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, Cambridge University Press, 1959; J. Gill, *Personalities of the Council of Florence and Other Essays*, Oxford, Basil Blackwell, 1964; J. Gill, *Constance et Bâle – Florence* (Histoire des conciles œcuméniques, 9), Paris, 1965; A. Leidl, *Die Einheit der*

critică decât în vremea convertirii lui Ioan. Pustiirea Serbiei şi Bulgariei de către turci, înfrângerea cruciaţilor la Nicopole, călătoria zadarnică a lui Manuel al II-lea prin Europa Apuseană şi, în sfârşit, cucerirea Tesalonicului de către turci în 1430 puseseră Imperiul Răsăritean într-o situaţie prea critică pentru a mai putea fi salvat de înfrângerea turcilor de către mongoli la Angora. Victoriile turcilor deveniseră deja o ameninţare serioasă şi pentru statele occidentale ; acesta este motivul pentru care, la Sinodul de la Florenţa, necesitatea unei lupte comune latino-greceşti contra turcilor a fost puternic resimţită. Dar, în ciuda situaţiei disperate, partidul naţionalist ortodox din Bizanţ s-a opus ideii de unire, nu numai de teama alterării purităţii Ortodoxiei greceşti, ci şi din cauza sentimentului că ajutorul apusean, cumpărat cu preţul unirii, va avea drept rezultat supremaţia politică a Apusului asupra Răsăritului - cu alte cuvinte, că ameninţătoarea dominaţie a turcilor ar putea fi înlocuită cu cea a latinilor. La începutul secolului al XV-lea, Iosif Bryennios, un polemist bizantin, scria : „Nimeni să nu fie înşelat de speranţele amăgitoare că trupele aliate italiene vor veni mai devreme sau mai târziu la noi. Dar, dacă pretind că se ridică la luptă pentru a ne apăra, atunci ei vor lua armele pentru a ne distruge oraşul, neamul şi numele"[284]. În secolul al XV-lea, această aprehensiune era justificată de planurile politice ale lui Alfons cel Mărinimos împotriva Răsăritului.

Cam în acelaşi timp în Apus, după conciliile de la Pisa şi Konstanz, s-a convocat al treilea mare conciliu al secolului al XV-lea, cel de la Basel, care a anunţat ca program al său

Kirchen auf den spätmittelalterlichen Konzilien von Konstanz bis Florenz, Paderborn, 1966 ; Jean Décarreaux, *Les Grecs au Concile de l'union, Ferrare-Florence, 1438-1439* (Publication de la Société des études italiennes, 6), Paris, Picard, 1970 ; Ivan N. Ostroumov, *The History of the Council of Florence*, trans. Basil Popoff, Boston, M.A., Holy Transfiguration Monastery, 1971 (traducere în limba română : Ivan Ostrumov, *Din istoria marii apostazii. Sinodul de la Ferrara-Florenţa (1438-1439)*, Bucureşti, Editura Scara, 2002) ; H.J. Marx, *Filioque und Verbot eines anderen Glaubens auf dem Florentinum. Zum Pluralismus in dogmatischen Formeln*, Bonn, Steyler Verlag, 1977 ; *Christian Unity : the Council of Ferrara-Florence, 1438/39-1989*, edited by Giuseppe Alberigo (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, 97), Louvain, Louvain University Press, Peeters, 1991 ; *Firenze e il Concilio del 1439 : convegno di studi, 29 novembre - 2 dicembre 1989*, a cura di Paolo Viti (Biblioteca storica Toscana, 29), Firenze, L.S. Olschki, 1994. Pentru reacţia ortodoxă faţă de deciziile sinodului florentin, vezi : Michael Cherniavsky, „The Reception of the Council of Florence in Moscow", *Church History* XXIV (1955), 347-359 ; Ihor Ševčenko, „Intellectual Repercussions of the Council of Florence", *Church History*, XXIV (1955), 291-323 ; P.Ş. Năsturel, „Quelques observations sur l'union de Florence et la Moldavie", *Südost-Forschungen*, XVIII (1959), 84-89 ; J.P. Arrignon, „Les Russes au Concile de Ferrare-Florence", *Irénikon*, XLVII (1974), 2, 188-208 ; George E. Demacopoulos, „The Popular Reception of the Council of Florence in Constantinople 1439-1453", *St. Vladimir's Theological Quarterly*, XLIII (1999), 1, 37-53. Pentru participarea Mitropoliei Moldovei la acest conciliu, vezi : C. Auner, *Moldova la soborul din Florenţa*, ed. a II-a, Bucureşti, 1915 ; Petre Ş. Năsturel, „Câteva însemnări despre sinodul de la Florenţa", *Mitropolia Olteniei*, XI (1959), 9-12, 643-648 ; Pavel Chihaia, „În legătură cu absenţa delegaţiei Ţării Româneşti la Conciliul de la Ferrara-Florenţa (1438-1439)", *Glasul Bisericii*, XXXVII, (1979), 1-2, 155-165 ; Emilian Popescu, „Completări şi rectificări la istoria Bisericii Moldovei şi la relaţiile cu Bizanţul în prima jumătate a secolului al XV-lea", *Teologie şi Viaţă*, serie nouă, III (LXIX), 1993, 4-7, 135-156 (n. trad.).

284. Καλογέρας, *Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς καὶ Βησσαρίων ὁ Καρδινάλις*, 70 (pe baza ediţiei rare a lucrărilor lui Iosif Bryennios, publicate la Leipzig în 1768). Vezi şi W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 731.

reformarea Bisericii *in capite et membris* şi soluţionarea problemei husite, care, după moartea lui Jan Hus, luase o amploare considerabilă. Papa Eugeniu al IV-lea nu nutrea vreo simpatie pentru acest sinod. Conciliul de la Basel şi papa – simultan, dar independent unul de celălalt – au deschis negocieri cu împăratul Ioan al VIII-lea. Conciliul de la Basel şi Constantinopolul au schimbat ambasade, iar printre ambasadorii greci se afla un egumen (stareţ) al unei mănăstiri constantinopolitane, Isidor, viitorul mitropolit al Moscovei. Acesta a rostit un discurs în favoarea unirii Bisericilor care, spunea el, „va înălţa un monument grandios care va rivaliza cu Colosul din Rodos, al cărui vârf va atinge cerul şi a cărui strălucire se va răsfrânge asupra Răsăritului şi Apusului"[285] După dispute sterile privind locul desfăşurării viitorului conciliu, Părinţii conciliari de la Basel au decis că vor tranşa chestiunea husită şi, mai apoi, vor lua în considerare problema greacă. Grecii bizantini, reprezentanţi ai adevăratei Ortodoxii, s-au simţit profund ofensaţi de faptul de a fi puşi pe picior de egalitate cu „ereticii" husiţi. „O adevărată furtună s-a dezlănţuit" la Constantinopol[286]. Între timp, împăratul se apropia de o înţelegere cu papa, care preluase conducerea negocierilor de unire. Temându-se de tendinţele reformatoare ale Conciliului de la Basel, Eugeniu al IV-lea a transferat conciliul în oraşul nord-italian Ferrara, iar de acolo, în urma izbucnirii unei epidemii de ciumă, la Florenţa. Totuşi, o parte dintre membrii acestui conciliu, nesupunându-se dispoziţiilor papei, au rămas la Basel şi chiar au ales alt papă [antipapă – n. trad.].

Şedinţele Conciliului de la Ferrara-Florenţa s-au desfăşurat într-o atmosferă de extraordinară solemnitate. Împăratul Ioan al VIII-lea şi fratele său ; Iosif, patriarhul Constantinopolului ; Marcu*, mitropolitul Efesului, un oponent neînduplecat al unirii ; Bessarion, mitropolitul

285. Vezi L.P. Pierling, *La Russie et le Saint-Siège* (ed. a II-a, 1906), I, 11. [Pentru informaţii suplimentare despre Isidor, vezi : A. Ziegler, „Isidore de Kiev, apôtre de l'Union Florentine", *Irénikon*, XIII (1936), 393-410 ; J. Gill, *Personalities of the Council of Florence and Other Essays*, Oxford, Basil Blackwell, 1964, 65-78 ; I. Peleshenko, „Metropolitan Isidore and the Union of Florence", *Ukrainian Review*, XLIV (1997), 2, 32-50 – n. trad.]

286. L.P. Pierling, *La Russie et le Saint-Siège*, I, 12, 15.

* Cele mai valoroase monografii despre cel mai important teolog al epocii Paleologilor, sfânt isihast şi imnograf, sunt : K.G. Mamonis, *Μάρκος ὁ Εὐγενικός. Βίος καὶ ἔργον. Μέλετη γραμματολογικὴ*, Athēnai, 1954 (θεολογία, XXV (1954), 377-404, 521-575) ; P.I. Koutsocheras, *Μάρκος ὁ Εὐγενικός Ποιητικὴ Σύνθεση*, Athēnai, 1964 ; Constantine N. Tsirpanlis, *Mark Eugenicus and the Council of Florence A Historical Re-evaluation of His Personality*, Thessalonike, Kentron Byzantinōn Ereunōn, 1974 ; Nikolaos P. Basileiadēs, *Ὁ ἅγιος Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς καὶ ἡ ἕνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν*, Athēnai, Ho Sōtēr, 1983 ; G. Nicozisin, *Mark Eugenicus Metrop. Bishop of Ephesus A Study of a Late Medieval Orthodox Theologian*, Rochester, New York, 1969-1970 ; Irinej Bulović, *Τὸ μυστήριον τῆς ἐν τῇ ἁγίᾳ Τριάδι διακρίσεως τῆς θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας κατὰ τὸν ἅγιον Μάρκον Ἐφέσου τὸν Εὐγενικόν* (Ἀναλέκτα Βλαταδῶν, 39), Θεσσαλονική, Πατριαρχικὸν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1983 ; Evelina Mineva, *To hymnographiko ergo tou Markou Eugenikou*, Athēna, Ekdoseis Kanakē, 2004. Pentru aprofundarea unor aspecte ale activităţii şi operei sale teologice, vezi şi : Joseph Gill, „Mark Eugenicus, Metrop. of Ephesus", *Unitas*, XI (1959), 120-128 ; J. Gill, „The Year of the Death of Mark Eugenicus", *Byzantinische Zeitschrift*, LII (1959), 23-31 ; J. Gill, *Personalities of the Council of Florence and Other Essays*, Oxford, Basil Blackwell, 1964, 55-64 ; C.N. Tsirpanlis, „The Career an Political Views of Mark Eugenicus", *Byzantion*, XLIV (1974), 449-466 ; Irinej Bulović, „Ἡ ἐρμενία τῆς εὐχῆς τοῦ Ἰησοῦ ὑπὸ τοῦ ἁγίου Μάρκου Ἐφέσου", *Κληρονομία*, VII (1975), 345-352 ; C.N. Tsirpanlis, „Mark Eugenicus on Purgatorium", *Byzantinoslavica*, XXXVII (1976), 194-200 ; I.V. Leb, „Mitropolitul

Niceei, înzestratul şi foarte cultivatul promotor al unirii; şi un mare număr de alţi reprezentaţi ai clerului şi laicatului au ajuns la Ferrara *via* Veneţia. Marele Prinţ al Moscovei, Vasile al II-lea „cel Orb"*, l-a trimis la conciliu pe Isidor, mitropolitul Moscovei, favorabil unirii, care era însoţit de o numeroasă suită compusă din clerici şi laici ruşi. Era chiar perioada înfloririi Renaşterii italiene. Ferrara sub Casa d'Este şi Florenţa sub Casa de Medici erau centre strălucite ale activităţii artistice şi intelectuale.

Disputele şi pertractările sinodului, care s-au redus la două probleme principale, *filioque* şi primatul papal, au trenat vreme îndelungată. Nu toţi grecii erau dispuşi să recunoască aceste dogme şi chiar împăratul, plictisit, a fost pe punctul de a părăsi Florenţa. Patriarhul Iosif**, care se opunea unirii, a murit la Florenţa înainte de promulgarea ei oficială. Dar Isidor, mitropolitul Moscovei, a lucrat eficient în favoarea unirii. În cele din urmă, decretul de unire, redactat în două limbi, a fost promulgat solemn, în prezenţa împăratului, la 6 iulie 1439, în catedrala Santa Maria del Fiore din Florenţa. Totuşi, câţiva greci, în frunte cu Marcu al Efesului, au refuzat să semneze decretul.

Există astăzi în Italia numeroase mărturii ale Unirii florentine. O foarte interesantă copie contemporană a decretului de unire, redactată în trei limbi (latină, greacă şi slavă), este conservată şi expusă în una dintre bibliotecile Florenţei, Biblioteca Laurenziana; în afară de semnăturile greceşti şi latineşti de pe acest document, se poate descifra o semnătură în rusă a „umilului episcop Abramius (Avrami) de Suzdal", participant la conciliu. Catedrala

---

Marcu Eugenicul al Efesului apărător al Ortodoxiei la Conciliul de la Ferrara-Florenţa (1438-1439)", *Glasul Bisericii*, XXXVIII (1979), 533-543; M. Orphanos, „Some Points of Mark of Ephesus' Criticism of the Filioque", în *Philoxenia. Prof. Dr. Bernhard Kötting gewidmet von seinen griechischen Schülern*, herausgegeben von Anastasios Kallis, Münster, Aschendorff, 1980, 223-232; A. Schmemann, „St. Mark of Ephesus and the Theological Conflicts in Byzantium", *St. Vladimir's Seminary Quarterly*, NS, I (1957), 11-24; V. Lur'e, „L'attitude de S. Marc d'Ephèse aux débats sur la procession du Saint-Esprit à Florence. Ses fondements dans la théologie postpalamite", *Annuarium historiae Conciliorum*, XXI (1989), 2, 317-333; †Chrysostomos de Etna, „The Witness of St. Mark of Ephesus in Contemporary Orthodoxy", *The Patristic and Byzantine Review*, X (1991), 104-116; †Auxentios, „St. Mark of Ephesus: His Person and his Liturgical and Theological Expertise", *The Patristic and Byzantine Review*, X (1991), 159-166; B. Petra, „Κατὰ τὸ φρόνημα τῶν Πατέρων! La coerenza teologica di Marco d'Efeso al Concilio di Firenze", în *Firenze e i concilio del 1439. Convegno di Studi (Firenze, 29 novembre - 2 dicembre 1989)*, a cura di P. Viti, II, Firenze, L.S. Olschki, 1994, 873-900; Nicholas Constas, „Mark Eugenikos", în *La théologie byzantine et sa tradition II (XIIIe-XIXe s.)*, sous la direction de Carmelo Giuseppe Conticello et Vassa Conticello (Corpus Christianorum), Centre d'Études des Religions du Livre, Turnhout, Brepols Publishers, 2002, 411-467. De curând s-a editat un prim volum al unei ediţii bilingve ce se doreşte completă a operelor lui Marcu al Efesului: Sfântul Marcu Evghenicul, *Opere*, vol. I, introducere, note şi traducere de Marcel Hancheş, Cristian Chivu, Cornel Coman, Adrian Tănăsescu, Cristina Rogobete, Emanuel Dumitru, Marios Pilavakis şi Caliopie Papacioc, Bucureşti, Editura Pateres, 2009 (n. trad.).

* Vasile al II-lea Vasilievici (10 martie 1415 - †27 martie 1462), mare prinţ al Moscovei între 1425 şi 1462, cu intermitenţe (n. trad.).

** Pentru informaţii suplimentare, vezi şi: V. Laurent, „Les origines princières du patriarche de Constantinople Joseph II (†1439)", *Revue des Études Byzantines*, XIII (1955), 131-134; J. Gill, „Joseph II, Patriarch of Constantinople", *Orientalia Christiana Periodica*, XXI (1955), 79-101; I. Dujčev, „À propos de la biographie de Joseph II, patriarche de Constantinople", *Revue des Études Byzantines*, XIX (*Mélanges R. Janin*), 1961, 333-339 (n. trad.).

Santa Maria del Fiore din Florenţa, în care s-a promulgat unirea, există încă. În altă biserică florentină, Santa Maria Novella, se poate vedea astăzi monumentul funerar, cu o frescă reprezentându-l în mărime naturală, al patriarhului Iosif, care a murit în timpul conciliului. În sfârşit, în Palazzo Riccardi din Florenţa s-a păstrat fresca unui pictor italian din secolul al XV-lea, Benozzo Gozzoli, reprezentând Închinarea Magilor care au mers la Betleem pentru a-L adora pe Pruncul Hristos; în persoana magilor pictorul i-a înfăţişat, într-un mod destul de fantezist, pe Ioan Paleologul şi patriarhul Iosif, la a căror intrare în Florenţa ar fi putut fi martor ocular. Şi Roma deţine mărturii ale Unirii de la Florenţa. Printre basoreliefurile de mari dimensiuni ce reprezintă pe Mântuitorul, Preasfânta Fecioară şi Sfinţii Petru şi Pavel de pe celebrele porţi de intrare în *basilica di San Pietro*, opere de secol XV, se află câteva basoreliefuri mici legate de sinodul florentin: împăratul îmbarcându-se în Constantinopol, sosirea sa la Ferrara, o şedinţă a Conciliului de la Florenţa, plecarea împăratului cu suita sa din Veneţia. În sfârşit, într-unul din muzeele Romei se păstrează un frumos bust de bronz, în mărime naturală, al lui Ioan Paleologul purtând o pălărie ţuguiată. Acest bust, reprodus adeseori, a fost poate executat în timpul şederii împăratului la Florenţa[287]

Ca şi Unirea de la Lyon, Unirea de la Florenţa nu a fost acceptată în Răsărit şi, la revenirea sa în Constantinopol, Ioan a înţeles curând că întreprinderea lui eşuase. Un partid ortodox numeros s-a grupat în jurul lui Marcu al Efesului, care refuzase să semneze decretul de unire; mulţi dintre semnatarii unirii şi-au retras semnăturile. La Moscova, Isidor a hotărât ca decretul de unire să fie lecturat solemn în catedrala Adormirii Maicii Domnului (Uspenski), dar nu s-a bucurat de vreo susţinere. Marele Prinţ nu l-a mai considerat un păstor şi învăţător al turmei sale, ci lup răpitor şi l-a pus sub arest într-o mănăstire, de unde el a evadat şi s-a refugiat la Roma. Patriarhii răsăriteni ai Alexandriei, Antiohiei şi Ierusalimului s-au declarat, de asemenea, împotriva unirii, iar la Sinodul de la Ierusalim, din 1443, Conciliul de la Florenţa a fost numit „impur" (μιαρά)[288]

Cu toate acestea, Biserica Catolică recunoaşte încă validitatea decretului Conciliului florentin şi, chiar în secolul al XIX-lea, papa Leon al XIII-lea, în enciclica privind unirea Bisericilor, a făcut apel la ortodocşi să revină la decretul de unire.

Ultimul împărat bizantin, Constantin al XI-lea, asemenea fratelui său Ioan al VIII-lea, credea că salvarea Imperiului muribund rezida în unirea cu Biserica Apuseană.

Chestiunea Sinodului de la Sf. Sofia. Câţiva istorici au susţinut că, în 1450, în biserica Sf. Sofia a fost convocat un sinod la care au participat numeroşi reprezentanţi ai clerului ortodox care au venit la Constantinopol, printre aceştia aflându-se şi patriarhii Antiohiei, Alexandriei şi Ierusalimului; acest sinod a condamnat unirea şi pe partizanii săi şi a proclamat restaurarea Ortodoxiei. Leo Allatius, un celebru savant italian din secolul al XVII-lea, a fost cel care a publicat prima dată fragmente ale actelor acestui sinod, dar le-a considerat apocrife. De atunci, opiniile cercetătorilor au fost împărţite: unii, urmând exemplul lui Allatius, au considerat actele sinodului false şi au afirmat că sinodul în sine nu a existat; alţii, în special teologii şi savanţii greci, care au fost extrem de interesaţi de acest sinod, au considerat actele publicate autentice şi convocarea Sinodului de la Sf. Sofia un fapt

287. Autenticitatea acestui bust este acum uneori contestată. Vezi, de pildă, R. Byron, *The Byzantine Achievement*, 318: „Bustul de la *Museo di Propaganda* din Roma poate fi considerat un fals din secolul al XIX-lea"

288. Leo Allatius, *De Ecclesiae Occidentalis atque orientalis perpetua consensione*, III (4), 939.

istoric. Recent, a existat tendinţa de a considera actele sinodului false şi de a contesta chiar faptul convocării lui[289], deşi unii cercetători încă afirmă că acest sinod s-a desfăşurat în realitate[290]. Nu există dovezi suficiente pentru a afirma că, sub Constantin al XI-lea, a existat o denunţare făţişă a unirii, confirmată de un sinod. Dimpotrivă, când a văzut pericolul fatal apropiindu-se de oraş, Constantin a apelat din nou la ajutorul Apusului. În locul doritului ajutor militar, la Constantinopol a ajuns numai Isidor, fostul mitropolit al Moscovei care participase la Unirea florentină, acum cardinal al Bisericii Romane, şi, în decembrie 1452, cu cinci luni înainte de căderea oraşului, el a dat citire promulgării solemne a unirii şi a celebrat Liturghia de unire, incluzând şi numele papei. Acest act, într-o asemenea criză, a provocat cea mai mare agitaţie în rândurile populaţiei capitalei.

După căderea Constantinopolului, religia şi instituţiile religioase ale grecilor s-au prezervat sub dominaţia turcă* În ciuda actelor de violenţă ocazionale ale guvernului turc şi ale poporului musulman împotriva reprezentanţilor Bisericii greceşti şi a populaţiei ortodoxe, sub Mehmed al II-lea şi succesorii săi imediaţi drepturile religioase acordate creştinilor au fost respectate cu stricteţe. Persoana patriarhului, cele ale episcopilor şi preoţilor au fost proclamate inviolabile. Clerul era scutit de impozite, în timp ce restul grecilor erau obligaţi la plata unui tribut anual (*harâc*). Jumătate din bisericile capitalei au fost transformate în moschei, iar cealaltă jumătate au continuat să fie folosite de creştini. Canoanele bisericeşti au rămas în vigoare în toate problemele administraţiei interne bisericeşti, care se afla în mâinile patriarhilor şi episcopilor. Sfântul sinod patriarhal a continuat să existe şi patriarhii împreună cu sinodul se ocupau de problemele administraţiei bisericeşti. Toate serviciile religioase puteau fi celebrate liber în toate oraşele şi satele – de pildă, Paştele putea fi celebrat solemn. Toleranţa religioasă a Imperiului turc s-a perpetuat până în zilele noastre[291], deşi, de-a lungul timpului, cazurile de violare a drepturilor religioase ale

289. Pentru această problemă, vezi Kh. Papaioannu, „The Acts of the So-called Council of Sophia (1450) and their Historical Significance", *Vizantiyskiy vremennik*, II (1895), 394, 413 [în rusă]; A. Lebedev, *Essays on the Byzantine-Eastern Church* (ed. a II-a, 1902), 294 [în rusă]. Amândoi consideră aceste acte apocrife.

290. Vezi, de pildă, J. Dräseke, „Zum Kircheneinigungsversuch des Jahres 1439", *Byzantinische Zeitschrift*, V (1896), 580; L. Bréhier, „Attempts at Reunion of the Greek and Latin Churches", *Cambridge Medieval History*, IV, 624-625.

* Pentru „captivitatea otomană" a Patriarhatului Ecumenic, vezi: Steven Runciman, *The Great Church in Captivity A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, London, Cambridge University Press, 1968; M. Sureyya Şahin, *Fener Patrikhânesi ve Türkiye*, Istanbul, 1980; Vitalien Laurent, „Les premiers patriarches de Constantinople sous domination turque (1454-1476)", *Revue des Études Byzantines*, XXVI (1968), 229-263; Kemal H. Karpat, „Ottoman Views and Policies towards the Orthodox Christian Church", *Greek Orthodox Theological Review*, XXXI (1986), 1-2, 131-155; Elizabeth A. Zachariadou, „Les notables laïques et le patriarcat œcuménique après la chute de Constantinople", *Turcica*, XXX (1998), 119-134; E. Zachariadou, „The Great Church in Captivity, c. 1453-1586", în *Eastern Christianity*, edited by Michael Angold (*The Cambridge History of Christianity*, vol. V), Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2006, 169-186. Pentru istoria catolicismului în Imperiul otoman, vezi Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire, 1453-1923*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983 (n. trad.).

291. Imperiul turc a devenit republică în 1923.

creştinilor de către turci au devenit mai frecvente şi situaţia populaţiei creştine a fost în anumite momente foarte dificilă.

Primul patriarh al Constantinopolului sub noul regim a fost ales de cler, curând după cucerirea oraşului de către turci, şi a fost recunoscut de sultan. Alegerea a fost Ghenadie (Gheorghe) Scholarios*. Acesta îl însoţise pe Ioan al VIII-lea la Conciliul de la Ferrara-Florenţa şi fusese un partizan al unirii, dar mai târziu se răzgândise şi devenise un zelos apărător al Ortodoxiei. Odată cu urcarea sa pe scaunul patriarhal, unirea greco-romană a încetat să mai existe.

---

* Pentru mai multe informaţii despre patriarhatul lui Ghenadie Scholarios şi contribuţia sa teologică, vezi: M. Pharantos, *Ἡ θεολογία Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου. Συμβολὴ εἰς τὴν δογματικὴν ἔρευναν τῆς πατερικῆς παραδόσεως*, Athēna, 1969; M. Antōnopoulos, *Γεννάδιος Β' Σχολάριος ὁ πατριάρχης τῆς ἁλώσεως*, Athēna, Ekklēsiastikai Ekdoseis Ethnikēs Hekatonpentēkontaetēridos, 1974; Theodōros N. Zēsēs, *Γεννάδιος Β' Σχολάριος Βίος, Συγγράμματα, Διδασκαλία* ('Αναλέκτα Βλαταδῶν, 30), Θεσσαλονική, Πατριαρχικὸν "Ιδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1980; H.C. Barbour, *The Byzantine Thomism of Gennadios Scholarios and His Translation of the Commentary of Armandus de Bellovisu on the* De Ente et Essentia *of Thomas Aquinas* (Studi tomistici, 53), Vatican, 1993; M.G. Serges, *Γεώργιος Σχολάριος-Γεννάδιος Β' ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἅλωση οἰκουμενικὸς πατριάρχης*, Athēna, 1996; Franz Tinnefeld, „Georgios Gennadios Scholarios", în *La théologie byzantine et sa tradition II (XIIIe-XIXe s.)*, sous la direction de Carmelo Giuseppe Conticello et Vassa Conticello (Corpus christianorum), Centre d'Études des Religions du Livre, Turnhout, Brepols Publishers, 2002, 477-541; Marie-Hélène Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400 - vers 1472) : un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'empire Byzantin*, (Archives de l'Orient chrétien, 20), Paris, Institut français d'études byzantines, 2008; C.J.G. Turner, „George-Gennadius Scholarius and the Union of Florence", *Journal of Theological Studies*, XVIII (1967), 83-103; V. Laurent, „Les premiers patriarches de Constantinople sous domination turque (1454-1476)", *Revue des Études Byzantines*, XXVI (1968), 229-263; C.J.G. Turner, „The Career of George-Gennadius Scholarius", *Byzantion*, XXXIX (1969), 420-455; A. Papadakis, „Gennadius II and Mehmet the Conqueror", *Byzantion*, XLII (1972), 88-106; Alexandros Kariotoglou, „Die Problemstellung des patriarchen Gennadios Scholarios gegenueber dem Islam", în *Philoxenia : Prof. Dr. Bernhard Kötting gewidmet von seinen griechischen Schülern*, hrsg. von Anastasios Kallis, Münster, Aschendorff, 1980, 159-172; P. Tavardon, „Georges Scholarios, un thomiste byzantin?", *Βυζαντιακά*, III (1983), 57-74; K. Karpat, „Ottoman Views and Policies towards the Orthodox Christian Church", *Greek Orthodox Theological Review*, XXXI (1986), 1-2, 131-155; Michael Azkoul, „St. Gennadius Scholarius and the Latin Theological Tradition: An Introduction", *Patristic and Byzantine Review*, X (1991), 3, 167-172; A. Angelou, *Γεννάδιος Β' Σχολάριος καὶ ἡ ἅλωση, Ἡ ἅλωση τῆς Πόλις. Συλλογικὸς τόμος*, Athēna, 1994, 99-133; Speros Vryonis, „The Byzantine Patriarchate and Turkish Islam", *Byzantinoslavica*, LVII (1996), 69-111. Semnalăm şi contribuţiile cercetătorilor români: Aurel Decei, „Versiunea turcească a confesiunii patriarhului Ghenadie II Scholarios, scrisă la cererea sultanului Mehmet II", în *Omagiu Înalt Preasfinţiei Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului*, Sibiu, Tipografia Arhidiecezană, 1940, 372-410; Ioan Pulpea-Rămureanu, „Ghenadie II Scholarios, primul patriarh ecumenic sub turci", *Ortodoxia*, VIII (1956), 1, 71-109; Marius Telea, *Un patriarh apologet - Ghenadie al II-ea Scholarios*, Deva, Editura Emia, 2005 (n. trad.).

Condiţiile politice şi sociale din Imperiu

Problema situaţiei interne a Imperiului sub Paleologi este printre cele mai puţin studiate şi mai complexe din istoria bizantină. Izvoarele pentru acest subiect, numeroase şi diverse, nu au fost încă examinate satisfăcător şi apreciate adecvat. Multă documentaţie valoroasă, în special *chrysoboulla* imperiale şi privilegiile acordate mănăstirilor, este încă nepublicată şi se conservă în tezaurele manuscrise ale diferitelor biblioteci din Răsărit şi Apus ; în această privinţă, manuscrisele mănăstirilor athonite prezintă cea mai mare importanţă. Dar, în secolul al XVIII-lea şi în prima jumătate a secolului al XIX-lea, monahii ortodocşi de la Athos au fost custozi prea vigilenţi ai bibliotecilor lor şi manuscrisele athonite au fost practic inaccesibile cercetătorilor de altă confesiune decât cea ortodoxă. Din acest motiv, savanţii ortodocşi ruşi au avut o contribuţie foarte însemnată în cercetarea manuscriselor athonite.

În secolul al XVIII-lea, călătorul rus V.G. Barski a vizitat mănăstirile athonite în două rânduri (1725-1726 şi 1744). A fost primul care a cunoscut arhivele tainice şi, prin descrierea sa detaliată, a aruncat lumină asupra acestei bogate mine de izvoare istorice păstrate în bibliotecile athonite[292] În secolul al XIX-lea, savanţii ruşi, episcopul Porphyrius (Uspenski), P.I. Sevastianov, T.O. Florinski şi V. Regel, au lucrat asiduu în mănăstirile Sfântului Munte şi au publicat o lungă serie de documente foarte importante pentru situaţia internă a Imperiului bizantin. Deosebit de importante sunt cărţile de privilegii publicate în suplimentele mai multor volume din revista rusă de bizantinologie *Vizantiyskiy vremennik*, care nu au fost încă studiate temeinic. Chiar la sfârşitul secolului al XIX-lea (1895-1900), savantul grec Sp. Lampros a publicat un catalog al manuscriselor greceşti de la Muntele Athos. Dar, independent de voinţa sa, Lampros nu a putut include în catalogul său cele mai importante două colecţii de manuscrise conservate în mănăstirile Laura şi Vatoped. Catalogul manuscriselor greceşti din biblioteca mănăstirii Vatoped a fost publicat în 1924[293] În 1915, cercetătorul francez G. Millet a fost trimis cu o misiune la Muntele Athos, unde a adunat o serie de documente din arhivele Laurei, care, potrivit unui hrisov, este „capul şi Acropolisul întregii republici monahale"[294].

În prefaţa catalogului de la Vatoped, autorii au declarat : „Sfântul Munte a păstrat şi a salvat intacte civilizaţia bizantină şi forţele spirituale ale poporului elen"[295].

O documentaţie bogată pentru epoca Paleologilor se găseşte şi în alte biblioteci. De mare importanţă este colecţia publicată de Miklosich şi Müller sub titlul *Acta et diplomata graeca medii aevi*, ca şi numeroasele ediţii ale textelor greceşti publicate de cercetătorul grec C. Sathas. În sfârşit, manuscrisele mănăstirii Vazelon, în apropiere de Trapezunt, recent publicate, oferă informaţii inedite şi bogate despre istoria proprietăţii ţărăneşti şi mănăstireşti nu numai în Imperiul trapezuntin, ci şi în Bizanţ în general, din secolul al XIII-lea până în secolul al XV-lea[296].

---

292. Vezi *Travels of V.G. Barski in the Holy Places of the East from 1723 to 1747*, ed. N. Barsukov, I, xxxiii [în rusă].
293. S. Eustratiades, Arcadios de la Vatopedi, *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mt. Athos* (Harvard Theological Studies, XI), Cambridge, 1924.
294. Vezi G. Rouillard, „Les Archives de Lavra (mission Millet)", *Byzantion*, III (1926), 253 ; G. Rouillard, P. Collomp, *Actes de Lavra*, (1937), I.
295. S. Eustratiades, Arcadios de la Vatopedi, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, i.
296. F.I. Uspenski, V. Beneševič, *The Acts of Vazelon : Materials for the History of Peasant and Monastery Landownership in Byzantium from the Thirteenth to the Fifteenth Century* [text grec şi comentariu în rusă].

Pe măsură ce teritoriul Imperiului grec restaurat se restrângea continuu şi era neîntrerupt ameninţat de normanzi, turci, sârbi, veneţieni şi genovezi, Imperiul Paleologilor a devenit un stat secundar, nemaiputând fi un stat normal şi bine organizat. Dezorganizarea tuturor componentelor aparatului de stat şi declinul puterii centrale imperiale sunt trăsăturile caracteristice ale acestei epoci. Îndelungata luptă dinastică dintre cei doi Andronici, bunic şi nepot, şi dintre Ioan al V-lea Paleologul şi Ioan Cantacuzino, supunerea faţă de papi în vederea realizării unirii şi, în relaţie cu aceasta, călătoriile uneori umilitoare ale împăraţilor în Europa Apuseană (Ioan al V-lea, care a fost arestat la Veneţia pentru o datorie; Manuel al II-lea şi Ioan al VIII-lea), înjosirile şi umilirile similare, în diferite forme, faţă de sultanii turci, plata unui tribut, şederile forţate la curtea turcă şi acordarea în căsătorie a prinţeselor imperiale – toate acestea au slăbit şi au degradat puterea basileului bizantin în ochii poporului.

Constantinopolul însuşi, care trecuse în mâinile Paleologilor după jefuirea şi devastarea de către latini, era o ruină a oraşului care fusese odinioară. Scriitorii greci şi diferiţi călători şi pelerini străini care au vizitat Constantinopolul în această epocă depun unanim mărturie pentru decadenţa capitalei.

La începutul secolului al XIV-lea, geograful arab Abulfeda, după o scurtă enumerare a celor mai importante monumente din Constantinopol, a remarcat: „În interiorul oraşului există terenuri însămânţate şi grădini şi multe case în ruină"[297] La începutul secolului al XV-lea, călătorul spaniol Ruy Gonzáles de Clavijo scria: „Pretutindeni în oraş sunt multe palate mari, biserici şi mănăstiri, dar cele mai multe dintre acestea sunt acum în ruină. Totuşi, este limpede că în vremurile de odinioară Constantinopolul era una dintre cele mai nobile capitale ale lumii". În contrast cu Constantinopolul, când Clavijo a vizitat colonia genoveză de la Pera, de dincolo de Cornul de Aur, a notat: „Pera este doar un orăşel, însă foarte populat. Este încercuit de un zid puternic şi are locuinţe excelente, toate bine construite"[298] În aceeaşi epocă, un italian, florentinul Buondelmonti, a scris că una dintre cele mai celebre biserici constantinopolitane, biserica Sfinţii Apostoli, se afla în stare de degradare (*ecclesia jam derupta*)[299] Totuşi, pelerinii evlavioşi de diferite naţionalităţi care au vizitat Constantinopolul în secolele XIV-XV, printre aceştia aflându-se şi şapte pelerini ruşi, au fost uimiţi şi vrăjiţi de decoraţiile şi moaştele bisericii constantinopolitane[300]. În 1287, monahul Rabban Sauma, un ambasador al hanului mongol, după întrevederea cu împăratul Andronic al II-lea şi cu autorizaţia sa specială, a vizitat cu evlavie bisericile şi moaştele din oraş[301] Sub Manuel al II-lea, în 1422, Ghillebert de Lannoy, călător burgund, diplomat şi moralist, a fost primit cu amabilitate de împărat şi de tânărul său fiu şi moştenitor, care i-au permis să viziteze „splendorile şi antichităţile oraşului şi ale bisericilor"[302].

297. *Géographie d'Aboulféda*, trad. par J.T. Reinaud, II (I), 315-316.
298. Ruy Gonzáles de Clavijo, *A Diary of the Journey to the Court Timur (Tamerlane), to Samarqand in 1403-1406*, ed. J. Sreznevsky, 87-88; ed. G. Le Strange, 88-89.
299. *Description des îles de l'Archipel par Chr. Buondelmonti*, ed. E. Legrand, 88; ed. Bonn (în volumul care conţine opera lui Kinnamos), 181.
300. Vezi J. Ebersolt, *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant*, 41-43; J. Ebersolt, *Les Arts somptuaires de Byzance*, 118-119.
301. J.B. Chabot (ed.), „Histoire de Mar Jabalaha III, patriarche des Nestoriens (1281-1317), et du moine Rabban Çauma, ambassadeur du roi Argoun en Occident (1287)", *Revue de l'Orient latin*, II (1894), 82-87; în extras 54-59. *The History of Yaballaha III Nestorian Patriarch and of his Vicar Bar Sauma*, ed. J.A. Montgomery, 52-54.
302. *Œuvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate, et moraliste*, ed. Ch. Potvin, 65. Vezi Petras Klimas, *Ghillebert de Lannoy in Medieval Lithuania*, 80.

În 1437, la Constantinopol, călătorul spaniol Pero Tafur a fost tratat cu deferență de împăratul Ioan al VIII-lea. Când, la revenirea sa din Crimeea și Trapezunt, Pero Tafur a vizitat din nou Constantinopolul, guverna „despotul Dragas", fratele lui Ioan, aflat pe atunci în Italia. Tafur a remarcat că „biserica pe care ei o numesc Valayerna [Blachernae] este astăzi atât de nimicită de flăcări, încât nu se poate repara" ; că „șantierul naval trebuie să fi fost splendid ; chiar și acum este suficient pentru a adăposti corăbiile". „Palatul imperial trebuie să fi fost magnific, dar acum este într-o asemenea stare, încât și el, și orașul lasă să se vadă bine năpastele pe care poporul le-a suferit și pe care încă le îndură [...]. Orașul are o populație risipită [...]. Locuitorii nu sunt bine îmbrăcați, ci mâhniți și săraci, arătând vitregiile sorții lor, care nu este totuși atât de cruntă pe cât ar merita, pentru că sunt un popor vicios, cufundat în păcat." Poate nu ar fi nepotrivit să adăugăm și această declarație a lui Tafur : „Situația împăratului este la fel de strălucitoare ca întotdeauna, pentru că nimic nu lipsește din vechile ceremonii, dar, la drept vorbind, este ca un episcop fără scaun"[303]

După cuceririle turce și sârbe în Peninsula Balcanică din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, Constantinopolul (cu cele mai apropiate posesiuni ale sale din Tracia) era înconjurat de posesiunile turcilor și putea menține cu mare greutate relații maritime cu teritoriile care încă erau parte a Imperiului : Tesalonic, Tesalia și despotatul de Moreea. Așadar, aceste teritorii au devenit cvasiindependente de guvernul central. În aceste noi împrejurări, când ruta maritimă dinspre țărmul nordic al Mării Negre, foarte importantă pentru aprovizionarea cu grâne a capitalei, a fost tăiată de turci, insula Lemnos, din nordul Arhipelagului, a devenit temporar grânarul Constantinopolului[304].

Din cauza procesului de feudalizare din Imperiu, care debutase înainte de Paleologi, aparatul central de stat, ingenios organizat, a slăbit progresiv : uneori, departamentele centrale nu puteau face aproape nimic, pentru că Imperiul era dezagregat și dezorganizat în cel mai înalt grad. Sub Paleologi, finanțele, care fuseseră ruinate de regimul latin, au fost complet epuizate. Impozitele din cele câteva provincii devastate care rămăseseră în mâinile împăratului nu erau achitate ; toate rezervele au fost cheltuite, bijuteriile imperiale au fost vândute ; soldații nu puteau fi hrăniți, mizeria domnea pretutindeni[305]. Un istoric al secolului al XV-lea, Nichifor Gregoras, a descris festivitățile căsătoriei lui Ioan al V-lea :

> În această epocă palatul era atât de sărac, încât nu se găseau în el nicio cupă și niciun pahar de aur sau argint ; unele erau din cositor, toate celelalte din argilă ; [...] la acea sărbătoare cea mai mare parte a diademelor și a veșmintelor imperiale aveau numai aparența aurului și a giuvaierelor, [în realitate] ele erau de piele, dar erau aurite, așa cum fac tăbăcarii uneori, sau dintr-o sticlă ce reflectă diferite nuanțe ; numai rareori, ici și colo, se aflau pietre prețioase cu o sclipire naturală și strălucire de perle, care nu amăgesc ochii. Într-un asemenea grad se prăbușiseră vechea prosperitate și strălucirea Imperiului Roman, complet stinse și dispărute, încât nu fără rușine vă spun această istorisire[306].

303. *Andanças é viajes de Pero Tafur*, 176, 181, 184 ; Pero Tafur, *Travels*, 142, 145, 146 ; A.A. Vasiliev, „Pero Tafur, a Spanish Traveler of the Fifteenth Century and his Visit to Constantinople, Trebizond and Italy", *Byzantion*, VII (1932), 111-113.
304. Vezi G. Rouillard, „Les Archives de Lavra (mission Millet)", *Byzantion*, III (1926), 255-256, 257.
305. Ioannis Cantacuzeni, *Historiae*, IV, 5 ; ed. Bonn, III, 33.
306. Nicephorus Gregoras, *Historia*, XV, ii, 4 ; ed. Bonn, II, 788-789.

Îndeosebi oraşele ameninţate de turci au început să se depopuleze. După cucerirea de către turci a oraşului Gallipoli (Kallipolis), o parte a locuitorilor Constantinopolului s-au refugiat în Apus[307] În 1425, mulţi au emigrat din Tesalonic, iar unii dintre aceştia s-au îndreptat spre Constantinopol cu speranţa că mai sigură decât Tesalonicul era capitala[308]. Aceasta a fost momentul critic în care Tesalonicul a fost ocupat de veneţieni, iar turcii erau pe punctul de a cuceri oraşul, ceea ce s-a şi întâmplat, de fapt, în 1430.

Teritoriul restrâns al Imperiului şi populaţia sa puţin numeroasă au făcut imposibilă pentru guvernul Paleologilor întreţinerea unei numeroase armate naţionale, astfel încât armata era compusă din mercenari de diferite naţionalităţi. Sub Paleologi, au apărut companii spaniole (catalane), turce, genoveze şi veneţiene, sârbe şi bulgare. De asemenea, s-au menţinut mercenarii anglo-saxoni, aşa-numiţii varegi sau anglo-varegi, şi vardarioţii de neam turc[309] Incapabil să-şi plătească bine mercenarii, guvernul a fost silit uneori să tolereze agitaţia lor arogantă şi devastarea unor provincii întregi şi a unor mari oraşe, ca, de pildă, sângeroasa traversare a Peninsulei Balcanice de către catalani. Având o armată terestră mediocră şi dezorganizată, Paleologii s-au străduit în zadar să refacă flota, care se afla într-o stare de degradare totală. Mihail Paleologul a reuşit câte ceva. Dar Andronic al II-lea, succesorul său, a neglijat din nou flota, astfel încât insulele Arhipelagului care se aflau sub controlul Imperiului nu au mai putut fi protejate împotriva agresiunilor piratereşti[310]. Flota nu putea întreprinde nimic împotriva bine echipatelor şi puternicelor flote ale genovezilor şi veneţienilor sau chiar a flotei turceşti, care tocmai îşi făcuse apariţia. Marea Neagră şi Marea Egee au ieşit complet de sub controlul Bizanţului şi, în secolul al XIV-lea şi în prima jumătate a secolului al XV-lea, flotele republicilor comerciale italiene erau stăpâne aici.

Organizarea provincială sau în theme fusese distrusă de dominaţia latină şi nu a putut funcţiona normal sub Paleologi. Pentru fostul sistem de administraţie provincială, Imperiul nu avea suficient teritoriu. Fostul titlu de guvernator al unei theme, *strategos*, a dispărut complet sub Comeni şi a fost înlocuit de mult mai modestul titlu de *dux*[311]. Termenul *themă* a fost folosit uneori de istoricii moderni pentru provincia Macedonia şi Tesalia în secolul al XIV-lea[312]. O provincie izolată de capitală de către posesiunile turceşti sau sârbe a devenit un fel de despotat, al cărui guvernator era aproape independent de guvernul central. De obicei, un membru al familiei imperiale se afla în fruntea unui asemenea nou stat. La sfârşitul

307. Vezi pp. 583-584.
308. Vezi S. Kugéas, „Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Aufang des XV. Jahrhunderts", *Byzantinische Zeitschrift*, XXIII (1914-1919), 152 (par. 82), 158; O. Tafrali, *Thessalonique*, 16.
309. Vezi decretului lui Mihail Paleologul din anul 1272, în A. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, 39, rândurile 49-50, 61-62; E. Stein, „Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte", *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, II (1924), 47-49. Varegii şi vardarioţii sunt menţionaţi de mai multe ori de Kodinos (Codinus); vezi referinţele la Heisenberg, 61-62.
310. Un pasaj foarte interesant despre flota bizantină sub Andronic al II-lea la Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, I, 26; ed. Bonn, II, 69-71; de asemenea, la Nicephorus Gregoras, *Historia*, VI, 3; ed. Bonn, I, 174-175. Vezi P. Iakovenko, *Studies in Byzantine Charters*, 180-181 [în rusă].
311. E. Stein, „Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte", *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, II (1924), 21.
312. Vezi O. Tafrali, *Thessalonique*, 44-50.

secolului al XIV-lea, Tesalonicul a primit ca despot pe unul dintre fiii împăratului Ioan al V-lea. De asemenea, despotatul de Moreea a fost guvernat de fii sau fraţi din dinastia imperială.

Raporturile sociale dintre clasele superioare şi cele inferioare au fost foarte încordate sub Paleologi. Agricultura, întotdeauna considerată baza reală a bunăstării economice a Imperiului, s-a prăbuşit. Multe provincii fertile fuseseră pierdute ; restul au fost devastate de războaie civile aproape continue şi de trecerea nefastă a companiilor catalane. În Asia Mică, prosperitatea economică a coloniştilor de la frontieră (*akritai*), de asemenea bazată pe agricultură, a fost subminată complet de măsurile represive ale lui Mihail al VIII-lea şi de înaintarea victorioasă a turcilor.

Marea proprietate funciară a fost o trăsătură particulară a epocii Paleologilor. Ţăranii ruinaţi se aflau sub autoritatea seniorilor lor. Un număr destul de mare de greci au devenit importanţi proprietari funciari în Tesalia după 1261. În partea apuseană a Tesaliei, care fusese ocupată de despotatul din Epir, şi în partea de nord-est, care aparţinea împăratului bizantin, marii proprietari funciari au jucat un rol foarte important şi au stabilit relaţii feudale cu proprietarii mai mici. Din cauza devastărilor catalane, de la începutul secolului al XIV-lea, şi a invaziilor albaneze, regimul agrar din Tesalia s-a dezorganizat complet. Mulţi albanezi au devenit mari proprietari funciari. O oarecare ameliorare în administrarea pământului s-a simţit în 1348, când Ştefan Dušan, regele Serbiei, a luat în stăpânire Tesalia[313]. În unele regiuni muntoase ale Tesaliei existau câteva proprietăţi individuale ţărăneşti şi comunităţi de ţărani liberi[314].

Despre puterea şi îndărătnicia marilor proprietari funciari (*archontes*) din Peloponeș, informaţii importante ne oferă Mazaris[315]. Mai devreme în secolul al XIV-lea, Ioan Cantacuzino a scris că decăderea internă a Peloponesului nu era efectul invaziilor turce sau latine, ci al luptelor intestine, care a făcut „Peloponesul mai pustiu decât Scythia". Când Manuel, fiul lui Ioan al V-lea, a fost numit despot de Moreea, a restaurat mai mult sau mai puţin agricultura, astfel încât „Peloponesul a redevenit în scurtă vreme cultivat" şi populaţia a început să se întoarcă la locuinţe[316]. Cucerirea turcă a pus capăt operei bizantine în Moreea.

Oprimate de atotputernicii mari proprietari funciari, satele şi ţărănimea au îndurat mari nedreptăţi. Ţărănimea a fost ruinată. S-a afirmat uneori că situaţia ţărănimii, de pildă, din regiunea Tesalonicului în secolul al XIV-lea, cel puţin pe domeniile marilor moşieri, nu era foarte precară[317]. Dar, chiar dacă este adevărat, mizeria generală a ţărănimii nu poate fi pusă la îndoială. Luptele de clasă şi aversiunea claselor inferioare faţă de cei bogaţi s-au resimţit

313. Vezi I. Sokolov, „Large and Small Landlords in Thessaly in the Epoch of the Palaeologi", *Vizantiyskiy vremennik*, XXIV (1923-1926), 35-42 [în rusă] ; Ἰ. Βογιατζίδου, „Τὸ χρονικὸν τῶν Μετεώρων", *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, I (1924), 146-156 ; F.I. Uspenski, V. Beneševič, *The Acts of Vazelon*, xcii-xciii [în rusă] ; A.V. Solovjev, „The Thessalian Archonts in the Fourteenth Century : Traces of Feudalism in the Byzantino-Serbian Order", *Byzantinoslavica*, IV (1932), 1, 159-174 [în rusă].

314. I. Sokolov, „Large and Small Landlords in Thessaly", *Vizantiyskiy vremennik*, XXIV (1923-1926), 42 [în rusă].

315. Vezi J. Dräseke, „Byzantinische Hadesfahrten", *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, XXIX (1912), 364-365.

316. Ioannis Cantacuzeni, *Historiae*, IV, 13 ; ed. Bonn, III, 85-86.

317. Vezi P. Iakovenko, în *Vizantiyskiy vremennik*, XXI (1914), 3-4, 183 [în rusă].

nu numai în provincii, ci chiar în oraşele principale ale Imperiului. În timpul revoluţiei din 1328, populaţia Constantinopolului a jefuit magnificul palat al lui Teodor Metochites[318].

Din perspectiva antagonismului social dintre elementele aristocratice şi cele democratice, încercarea revoluţionară din Tesalonic care a izbucnit la mijlocul secolului al XIV-lea este extrem de interesantă şi importantă. Mişcarea revoluţionară s-a declanşat în 1341, la Adrianopol, drept urmare a proclamării ca împărat a lui Ioan Cantacuzino, şi s-a manifestat ca o sediţiune, victorioasă la început, a populaţiei împotriva claselor înstărite (δυνατοί); apoi s-a propagat şi în alte oraşe ale Imperiului[319] Revoluţia zeloţilor din Tesalonic, în cea de-a cincea decadă a secolului al XIV-lea, prezintă un interes particular[320].

Izvoarele disting trei clase în Tesalonic: (1) cea nobilă şi înstărită; (2) clasa medie sau „burghezia", „cei din clasa de mijloc" (οἱ μέσοι), căreia îi aparţineau negustorii, industriaşii, meşteşugarii bogaţi, micii proprietari şi reprezentanţii profesiunilor liberale; şi, în sfârşit, (3) poporul – micii fermieri, micii meşteşugari, navigatorii şi lucrătorii. Pe măsură ce însemnătatea şi influenţa clasei înstărite sporeau, situaţia clasei inferioare, în special a cultivatorilor din vecinătatea oraşului, ale căror terenuri au fost ruinate continuu de duşmani, se înrăutăţea. Întregul comerţ al acestui important centru economic şi avantajele asociate cu acesta erau acaparate de clasa superioară. Resentimentul creştea şi orice incident întâmplător putea provoca un conflict. Apoi, Ioan Cantacuzino a fost proclamat împărat cu susţinerea nobilimii; elementele democratice au venit imediat în apărarea Paleologilor. Tafrali scria: „Nu mai era o luptă între ambiţiile a două persoane care-şi disputau puterea supremă, ci o luptă între două clase, din care una dorea să-şi menţină privilegiile, iar cealaltă încerca să înlăture jugul acesteia"[321]. Într-un izvor contemporan se scrie că „Tesalonicul a fost privit ca exemplu pentru celelalte oraşe în răzvrătirea poporului împotriva aristocraţiei"[322].

În fruntea democraţiei din Tesalonic se aflau zeloţii, care, în 1342, i-au expulzat pe nobili din oraş, au jefuit casele opulente şi au instituit un fel de guvern republican compus din membrii partidului zelot. Dificultăţile din oraş au condus la sângerosul masacru al aristocraţiei din 1346*

318. Vezi R. Guilland, „Le Palais de Théodore Métochite", *Revue des Études grecques*, XXXV (1922), 82, 92-93; J. Ebersolt, *Les Arts somptuaires de Byzance*, 109.
319. Vezi Ioannis Cantacuzeni, *Historiae*, III, 28; ed. Bonn, II, 175-179.
320. Acum avem la dispoziţie un studiu bine documentat despre aceşti ani agitaţi din istoria Tesalonicului: P. Charanis, „Internal Strife in Byzantium in the Fourteenth Century", *Byzantion*, XV (1940-1941), 208-230.
321. O. Tafrali, *Thessalonique*, 224.
322. Demetrios Kydones, *apud* P. Charanis, „Internal Strife in Byzantium", *Byzantion*, XV (1940-1941), 217.
Pentru revolta zeloţilor din Tesalonic, vezi şi: Ihor Ševčenko, „The Zealot Revolution and the Supposed Genoese Colony in Thessalonica", în *Προσφορὰ εἰς Στ. Π. Κυριακίδην* (*Hellenika*, 4), Thessalonike, 1953, 603-617; Ihor Ševčenko, „Nicolas Cabasilas' Anti-Zealot Discourse: A Reinterpretation", *Dumbarton Oaks Papers*, XI (1957), 79-171; Ernst Werner, „Volkstümliche Häretiker oder sozial-politische Reformer? Probleme der revolutionären Volksbewegung in Thessalonike 1342-1349", *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Lepzig*, VIII (1958-1959), 45-83; V. Hrochová, „La révolte des Zélotes à Salonique et les communes italiennes", *Byzantinoslavica*, XXII (1961), 1-15; P. Kyrris, „Gouvernés et gouvernants à Byzance pendant la révolution des Zélotes (1341-1350)", în *Gouvernés et Gouvernants, II: Antiquité et haut moyen âge* (*Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Histoire Comparative des Institutions*, 23), Bruxelles, 1968, 271-330; John W. Barker, „Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses", *Dumbarton Oaks Papers*, LVII (*Symposium on Late Byzantine Thessalonike*), 2003, 5-33 (n. trad.).

Nicolae Cabasila a fost unul dintre puţinii care au scăpat cu viaţă. Chiar după reconcilierea dintre Cantacuzino şi Ioan al V-lea Paleologul, guvernul zeloţilor de la Tesalonic a continuat să funcţioneze şi „în anumite privinţe s-a asemănat unei adevărate republici"[323]. Zeloţii au ignorat ordinele venite din Constantinopol şi Tesalonicul a fost guvernat ca o republică autonomă până în 1349, când Ioan al V-lea şi Cantacuzino au reuşit, în sfârşit, prin eforturi conjugate, să pună capăt regimului democratic al zeloţilor.

Cauzele reale ale revoluţiei din Tesalonic nu sunt încă perfect limpezi. Istoricul român Tafrali a considerat situaţia economică deplorabilă a populaţiei principala cauză şi pe zeloţi campionii libertăţii şi ameliorării condiţiilor sociale în viitor[324]. Diehl scria: „Luptele de clasă, bogaţi contra săraci, aristocraţi împotriva plebeilor, şi atrocitatea luptei s-au manifestat în istoria curioasă, tragică şi sângeroasă a comunei din Tesalonic din secolul a XIV-lea; această luptă *trădează o vagă tendinţă către mişcarea comunistă*"[325] Totuşi, alt istoric a susţinut că în revolta din Tesalonic elementul politic, lupta împotriva partizanilor lui Ioan Cantacuzino, a precumpănit asupra elementului social[326]. Această problemă merită o investigaţie viitoare, dar se pare că în revoluţia de la Tesalonic condiţiile sociale au avut un rol preponderent; totuşi, problema socială s-a îngemănat cu luptele politice ale vremii, cu războiul civil dintre Ioan al V-lea şi Ioan Cantacuzino. Ca un exemplu al luptei de clasă, revoluţia de la Tesalonic este unul dintre cele mai interesante fenomene din întreaga istorie a problemelor sociale medievale.

Din cauza condiţiilor interne şi externe ale Imperiului, Bizanţul a pierdut controlul asupra comerţului său. Totuşi, până la încercuirea definitivă de către turci, Constantinopolul, ca şi mai înainte, a rămas un centru în care mărfurile veneau din diferite părţi ale lumii şi unde puteai întâlni negustori de diferite naţionalităţi.

Francesco Balducci Pegolotti, neguţător şi scriitor florentin din prima jumătate a secolului al XIV-lea, un agent în serviciul casei de comerţ Bardi, ne-a oferit informaţii valoroase despre mărfurile de vânzare la Constantinopol, Galata sau Pera şi despre negustorii apuseni de acolo[327] Pegolotti menţionează genovezi, veneţieni, pisani, florentini, provensali, catalani, anconezi, sicilieni şi „străini de tot felul" (*e tutti altri strani*)[328]. Un pelerin burgund din prima jumătate a secolului al XV-lea, Bertrandon de la Broquière, a scris că a văzut la Constantinopol mulţi negustori de diferite naţionalităţi, dar veneţienii „aveau mai multă autoritate" în alt loc menţionează veneţieni, genovezi şi catalani[329]. Desigur, la

323. O. Tafrali, *Thessalonique*, 249.
324. O. Tafrali, *Thessalonique*, 255, 259-272; P. Charanis, „Internal Strife in Byzantium", *Byzantion*, XV (1940-41), 221.
325. Charles Diehl, *Byzance. Grandeur et décadence*, 20; Ch. Diehl, „Byzantine Civilization", *Cambridge Medieval History*, IV, 760.
326. P. Iakovenko, în *Vizantiyskiy vremennik*, XXI (1914), 3-4, 184 [în rusă].
327. Despre Pegolotti, vezi W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen âge*, I, xvii-xviii; C.R Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, III, 324-332. Articolul din *Encyclopaedia Brittanica* este tributar lui Beazley. H.J. Yule, *Cathay and the Ways Thither*, II, 278-308; ed. H. Cordier, III, 137-142; E. Friedmann, *Der mittelalterhche Welthandel von Florenz in seiner geogiaphischen Ausdehnung (nach der Pratica della mercatura des Balducci Pegolotti)*, 3-5.
328. Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura della decima e delle altre gravezze*, III, 24; ed. Allan Evans, xv-xxvi, despre izvoarele lui Pegolotti, xxvi-l. Desigur, cel mai bun ghid pentru comerţul bizantin din epoca Paleologilor este W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, I, 427-527, şi II.
329. *Voyage d'outremer*, ed. Ch. Schefer, 150, 164.

Constantinopol se aflau şi mulţi alţi negustori occidentali – de pildă, din Ragusa, de la Marea Adriatică – şi orientali. Relaţiile comerciale în Constantinopol erau cu adevărat internaţionale.

Dar comerţul în sine nu mai era întreprins de bizantini; trecuse complet în mâinile negustorilor occidentali, în principal ale veneţienilor şi genovezilor, dar într-o oarecare măsură şi ale pisanilor, ale florentinilor şi ale altora. Din timpul domniei lui Mihail al VIII-lea, Genova a ocupat primul loc în viaţa economică a Bizanţului. Genovezii erau scutiţi de taxe, au primit permisiunea să ridice şi să fortifice Galata şi să-şi organizeze factoriile şi coloniile nu numai în insulele Mării Egee şi în Asia Mică, ci şi pe ţărmurile Mării Negre, la Trapezunt, Caffa (Theodosia), în Crimeea, şi la Tana, la gurile Donului[330]. Caffa era un oraş înfloritor şi bine organizat, cu fortificaţii puternice şi un detaliat statut de administrare (1449)[331]. Pachymeres, un istoric bizantin, îi admira pe genovezi pentru faptul că furtunile de iarnă nu-i împiedică să navigheze cu ambarcaţiunile lor în Marea Neagră[332]. Veneţia era de asemenea scutită de taxe comerciale şi rivalitatea politică şi economică permanentă dintre cele două republici puternice, Genova şi Veneţia, conducea uneori la războaie violente. Situaţia Bizanţului în aceste războaie era extrem de delicată. La sfârşitul secolului al XIII-lea, când, în 1291, Sf. Ioan din Acra, ultima fortăreaţă a cruciaţilor în Siria, a căzut în mâinile sultanului Egiptului, Veneţia nu a mai putut desfăşura activităţi comerciale în bazinul sud-estic mediteranean; după aceea, şi-a dedicat întreaga energie unei lupte violente cu Genova în nord, pentru a-şi redobândi poziţia economică în Bizanţ, în Marea Neagră şi Marea Egee. Noi mărturii privind relaţiile comerciale dintre Florenţa şi Constantinopol ne indică faptul că acest comerţ era foarte activ şi că era în principal un comerţ cu cereale[333].

Dar întregul profit rezultat din activitatea comercială a numeroşilor negustori apuseni în Bizanţ le revenea lor, nu Imperiului; dependenţa economică a Paleologilor faţă de republicile şi oraşele apusene prospere şi rivale era totală. Din punct de vedere economic, Paleologii nu aveau niciun control asupra Imperiului.

Influenţa italiană poate fi constatată şi analizând monedele bizantine. În secolul al XIV-lea, sub Andronic al II-lea, Andronic al III-lea şi Ioan al V-lea, s-a încercat o reformă monetară, introducându-se tipul de monedă florentin. Se poate observa şi tipul

330. Un capitol interesant despre comerţul genovez din Imperiul bizantin în secolul al XIII-lea, în G. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, 108-154. Pentru tratatele comerciale dintre Veneţia şi Trapezunt din secolul al XIV-lea, vezi D.A. Zakythinos, *Le Chrysobulle d'Alexis III Comnène empereur de Trébizonde en faveur des Vénétiens*, 4-12.

331. Textul acestui statut extrem de interesant din 1449 a fost publicat de V. Yurguevich în: *Transactions of the Historical and Archeological Society of Odessa*, V (1865), 631-837 [în rusă], şi de P. Vigna în *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, VII (2), 567-680. Pentru inscripţiile genoveze de la Caffa, vezi monografia foarte exactă a Elenei Skrzinska, „Inscriptions latines des colonies genoises en Crimée", în *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, LVI (1928), 1-180. Pentru statutul din 1449, vezi şi A.A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, 226-227.

332. Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, ed. Bonn, I, 419-420.

333. Câteva documente din secolele XIII–XIV, care au fost inaccesibile lui W. Heyd, au fost publicate de R. Davidson, *Forschungen zur Geschichte von Florenz*, III, 60-70 (nr. 315), 135 (nr. 686), 193 (nr. 974). Vezi E. Friedmann, *Der Mittelalterhche Welthandel von Florenst*, 26. Desigur, câteva documente din secolul al XV-lea se pot găsi la J. Müller, *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll'Oriente Cristiano e coi Turchi*, 149-150, 162-163, 169-177, 283-284.

veneţian. Ultima monedă de aur a Imperiului bizantin a fost emisă sub Manuel al II-lea, probabil cu ocazia încoronării sale, şi pe ea este înfăţişată Preasfânta Fecioară înconjurată de zidurile Constantinopolului. Nu se cunosc monede bătute de ultimul împărat bizantin, Constantin al XI-lea[334]. Există o ipoteză că, sub Manuel al II-lea şi Ioan al VIII-lea, s-a întreprins o reformă care a plasat Bizanţul sub regimul monometalismului argint[335]. Această teorie nu este demonstrată.

Puterea economică a Occidentului în Bizanţ a încetat odată cu înaintarea victorioasă a turcilor otomani ; aceştia au pus stăpânire progresiv pe Constantinopol şi pe restul Imperiului, Trapezunt şi ţărmurile nordice ale Mării Negre.

Având în vedere situaţia generală deplorabilă a Imperiului, atât externă, cât şi internă, este ciudat să citeşti un tratat anonim din secolul al XIV-lea despre funcţiile aulice, atribuit adesea, deşi eronat, lui Kodinus (Codinus) [Pseudo-Kodinos, *Περὶ ὀφφικιαλίων τοῦ Παλατίου Κωνσταντινουπόλεως* – n. trad.]. În acest tratat sunt descrise în detaliu straiele splendide ale demnitarilor de la curte, diferitele lor acoperăminte ale capului, încălţămintea şi accesoriile ; sunt oferite descrieri minuţioase ale ceremonialului de la curte, ale încoronărilor şi învestirilor într-un rang sau altul. Acest tratat este un supliment la celebra lucrare din secolul al X-lea care descrie *Ceremoniile curţii bizantine* [*De Cerimoniis aulae byzantinae* – n. trad.]. În secolul al X-lea, în perioada de apogeu al puterii şi strălucirii Imperiului, asemenea lucrări erau comprehensibile şi necesare. Dar apariţia unui tratat analog în secolul al XIV-lea, în ajunul prăbuşirii finale a Imperiului, stârneşte perplexitatea şi revelează orbirea care domnea în mod vădit la curtea împăraţilor bizantini din ultima dinastie. Krumbacher, şi el nedumerit de apariţia acestui tratat în secolul al XIV-lea, a remarcat nu fără ironie : „Probabil, răspunsul este dat de un proverb grec medieval : *lumea pierea şi soţia mea cumpăra încă veşminte noi* (ὁ κόσμος ἐποντίζετο καὶ ἡ ἐμὴ γυνὴ ἐστολίζετο)"[336].

Educaţia, literatura, ştiinţa şi arta

Din punct de vedere politic şi economic, Imperiul sub Paleologi traversa perioade critice, cedând pas cu pas în faţa turcilor otomani, fiind treptat redus teritorial la Constantinopol cu împrejurimile sale şi Moreea. După câte se părea, n-ar fi fost nici locul, nici momentul şi nici condiţiile propice unei dezvoltări culturale. Totuşi, în realitate, Imperiul muribund din secolele XIV-XV, îndeosebi oraşul Constantinopol, a fost centrul unei culturi efervescente, atât intelectuală, cât şi artistică. Şcolile din Constantinopol au înflorit, aşa cum se întâmplase în trecutul cel mai strălucit al oraşului, iar studenţii nu veneau doar din regiunile greceşti îndepărtate, precum Sparta sau Trapezunt, ci chiar din Italia, aflată în acel timp la apogeul Renaşterii. Filosofii, avându-l în frunte pe Gemistos Plethon, îi explicau pe Aristotel şi

334. Vezi W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, I, lxviii-lxxiii ; II, 635-643 ; A. Blanchet, „Les dernières monnaies d'or des empereurs de Byzance", *Revue Numismatique*, IV (1910), 4, 89-91. Pagini interesante despre sistemul monetar din epoca Paleologilor la E. Stein, „Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte", *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, II (1924), 11-14.

335. A. Blanchet, „Les dernières monnaies d'or des empereurs de Byzance", 14-15.

336. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 425.

Platon. Oratorii şi filologii, care studiaseră cele mai bune creaţii ale Antichităţii clasice şi care se străduiau să le egaleze în stil, atrăgeau grupuri entuziaste de auditori şi discipoli, prezentând, prin activitatea şi interesul lor, o asemănare izbitoare cu umaniştii italieni. Ultimele zile ale Imperiului au fost descrise de un mare număr de istorici. O viaţă bisericească intensă, marcată de mişcarea isihastă şi de problema unirii cu Biserica Romană, a lăsat urme adânci în domeniul literaturii dogmatice, ascetice, mistice şi polemice. Poate fi amintită o renaştere şi în poezie. În fine, această renaştere literară a fost urmată de una artistică, aceasta lăsând monumente de o mare valoare. În afară de Constantinopol, Mistra-Sparta s-a remarcat printr-o mişcare intelectuală intensă. Secolul al XIV-lea a reprezentat epoca de aur a Tesalonicului (Salonic) în artă şi literatură[337]

Într-un cuvânt, în timpul declinului său politic şi economic, elenismul părea să-şi adune toate puterile pentru a arăta viabilitatea culturii clasice şi a prevesti astfel viitoarea renaştere elenică din secolul al XIX-lea. Un istoric spunea: „În ajunul năruirii sale definitive, toată Elada îşi aduna energia intelectuală pentru a reflecta o ultimă şi splendidă strălucire"[338].

Mulţi dintre membrii familiilor imperiale, Paleologi şi Cantacuzini, s-au remarcat prin erudiţia lor. Mihail al VIII-lea a fost autorul câtorva lucrări în favoarea unirii şi al unor „canoane" dedicate martirilor importanţi; de asemenea, el ne-a lăsat interesanta sa autobiografie[339], al cărei manuscris a fost descoperit la Biblioteca Sinodală din Moscova, şi a întemeiat o şcoală de gramatică la Constantinopol. Andronic cel Bătrân a fost un iubitor de literatură şi artă şi un protector al cărturarilor şi artiştilor. Unii savanţi consideră că sub protecţia lui s-a dezvoltat atmosfera artistică ce a produs monumente de artă atât de remarcabile ca mozaicurile mănăstirii Chora (actuala moschee Kariye-Djami) din Constantinopol[340]. Manuel al II-lea s-a distins mai cu seamă prin cultura şi talentul lui literar. Teolog subtil, versat în literatura clasică, dialectician rafinat şi excelent stilist, el ne-a lăsat mai multe scrieri: un

337. Vezi W. Miller, *Essays on the Latin Orient*, 278-279; O. Tafrali, *Thessalonique*, 149-169.

338. E. Lavisse, A. Rambaud, *Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, III, 819; Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 750. Vezi imaginea pesimistă şi deplasată despre cultura epocii Paleologilor bazată doar pe opinia lui Iosif Bryennios, polemist bizantin de la începutul secolului al XIV-lea, a lui L. Oeconomos, „L'État intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu du XIVe siècle d'après une page de Joseph Bryennios", *Mélanges Diehl*, I, 225-233; vezi în special 226: declinul progresiv al nivelului intelectual şi moral. Vezi remarca delicată a lui N.H. Baynes, în *Journal of Hellenic Studies*, LII (1932), 159.

339. Părţi ale acestei autobiografii au fost traduse în franceză de C. Chapman, *Michel Paléologue*, 167-177. [Această „autobiografie" constituie principala secţiune a *typikon*-ului pe care împăratul Mihail l-a redactat, către 1281, pentru mănăstirea Sf. Demetrios-Kellibara din Constantinopol. Cea mai recentă ediţie a acestui *typikon*, publicat pentru prima dată de I. Troiţki, *Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua opusculum necnon regulae quam ipse monasterio S. Demetrii praescripsit fragmentum*, St. Petersburg, 1885, 529-579, a fost oferită de Henri Grégoire, „Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua", *Byzantion*, XXIX-XXX (1959-1960), 447-474, care a însoţit textul grecesc de o traducere în limba franceză. O traducere în engleză a oferit George T. Dennis, *„Kellibara I: Typikon* of Michael VIII Palaiologos for the Monastery of St. Demetrios of the Palaiologoi-Kellibara in Constantinople", în *Byzantine Monastic Foundation Documents A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, edited by John Thomas and Angela Constantinides Hero with the assistance of Giles Constable, vol. III, (Dumbarton Oaks Studies, XXXV), Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., 2000, 1237-1253 – n. trad.]

340. D. Ainalov, *The Byzantine Panting of the Fourteenth Century*, 132-133 [în rusă].

tratat despre purcederea Duhului Sfânt, o critică a islamului [*Διάλογος ὃν ἐποιήσατο μετὰ τινος Πέρσου, τὴν ἀξίαν Μουτερίζη, ἐν Ἀνκύρᾳ τῆς Γαλατίας* – n. trad.], o serie de cuvântări pe teme diferite [*Ὑποθῆκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς, Πρὸς τὸν υἱὸν Ἰωάννην λόγοι ἑπτά, Λόγος συμβουλευτικὸς πρὸς θεσσαλονικεῖς, Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν δεσπότην θεόδωρον Παλαιολόγον* – n. trad.], „Descrierea primăverii pe o perdea imperială brodată" [*Ἔαρος εἰκὼν ἐν ὑφαντῷ παραπετάσματι ῥηγικῷ* – n. trad.], într-un stil întru câtva mai şăgalnic şi, în fine, o mare colecţie de scrisori importante către multe personalităţi ale epocii, scrise fie în timpul şederii sale forţate la curtea turcească, fie cu prilejul călătoriei sale în Europa Occidentală. În total există aproape 109 opere literare şi scrisori generate de peniţa lui Manuel[341].

Dar, din punctul de vedere al activităţii literare, primul loc între împăraţi trebuie atribuit lui Ioan al VI-lea Cantacuzino, care, după abdicarea sa forţată, şi-a încheiat viaţa ca monah sub numele Ioasaf şi şi-a dedicat timpul retragerii sale din lume preocupărilor ştiinţifice şi literare. Lucrarea sa literară principală o reprezintă *Istoriile* [*Ἱστοριῶν, Ἱστορία* – n. trad.], în patru cărţi, sau, poate, *Memoriile*, care acoperă perioada cuprinsă între 1320 şi 1356 şi oferă câteva informaţii cu privire la epoca posterioară. Autorul anunţă în introducere că va scrie numai adevărul[342], dar a deviat, probabil involuntar, de la intenţia sa în tratarea

341. Berger de Xivrey, „Mémoire sur Manuel Paléologue", *Mémoires de L'Institut de France*, XIX (2), 1; L. Petit, „Manuel II Paléologue", *Dictionnaire de théologie catholique*, IX (2), 1925-1932. Nu toate scrierile lui Manuel sunt publicate. Unele fragmente din scrisorile şi eseurile sale au fost citate deja. [O ediţie a corespondenţei sale (*Ἐπιστολαί*), preferabilă celei semnate de Émile Legrand, *Lettres de l'empereur Manuel Paléologue*, Paris, 1893, a fost publicată de George Dennis: *The Letters of Manuel II Palaeologus*, text, translation and notes by George T. Dennis (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 8; Dumbarton Oaks Texts, 4), Washington, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1977. *Dialogurile cu un musulman* au fost editate critic de Karl Förstel: *Manuel II. Palaiologos, Dialoge mit einem Muslim*, Kommentierte griechisch-deutsche Textausgabe von Karl Förstel, 3 vol. (Corpus Islamo-Christianum. Series Graeca, 4), Würzburg/Altenberge, Echter Verlag/Oros Verlag, 1993-1996; ediţia critică şi traducerea dialogului al VII-lea i se datorează lui Adel Théodore Khoury: *Manuel II Paléologue. Entretiens avec un musulman: 7e controverse*, introduction, texte critique, traduction et notes par Théodore Khoury (Sources Chrétiennes, 115), Paris, Éditions du Cerf, 1966. Vezi şi Marie-Hélène Congourdeau, „Manuel II et l'islam", *Contacts*, LIX (2007), 217, 20-34 – n. trad.]

342. Ioannis Cantacuzeni, *Historiae*, prefaţă, ed. Bonn, I, 10. [*Historiai* sunt disponibile într-o traducere germană: *Geschichte*, übersetzt und erläutert von Georgios Fatouros und Tilman Krischer (Bibliothek der griechischen Literatur, 17, 21. Abteilung Byzantinistik), Stuttgart, Hiersemann, vol. 1-2, 1982-1986, şi în mai multe traduceri parţiale în limba engleză: *History I: 1-19*, translated by R. Trone, Ph.D. Dissertation, Catholic University of America, 1979; *The History of John Cantacuzenus: Book IV*, text, translation and commentary by Timothy S. Miller, Ph.D Dissertation, Catholic University of America, 1975. Tratatele teologice pro-palamite au fost editate recent: *Iohannis Cantacuzeni, Refutationes duae Prochori Cydonii; Disputatio cum Paulo patriarcha latino epistulis septem tradita*, nunc primum editae curantibus Edmond Voordeckers et Franz Tinnefeld (Corpus Christianorum. Series Graeca, 16), Turnhout/Leuven, Brepols/University Press, 1987. De asemenea, au fost publicate scrierile polemice contra Islamului: *Christentum und Islam: apologetische und polemische Schriften*, griechisch-deutsche Textausgabe von Karl Förstel (Corpus Islamo-Christianum. Series Graeca, 6), Altenberge, Oros, 2005. Vezi şi A.P. Kazdhan, „L'Histoire de Cantacuzène en tant qu'œuvre littéraire", *Byzantion*, L (1980), 279-335 – n. trad.]

evenimentelor la care a luat parte. El s-a străduit să se derobeze de responsabilitate şi să se preamărească pe sine, pe prietenii şi partizanii săi ; în acelaşi timp, a încercat să-i înjosească, să-i ridiculizeze şi să-i defăimeze pe adversari. Cantacuzino a fost singurul împărat bizantin care a scris memorii detaliate şi, în ciuda caracterului părtinitor, ele reprezintă o bogată sursă de informaţii importante despre istoria zbuciumată a Peninsulei Balcanice în secolul al XIV-lea, în special privind istoria slavilor şi geografia Balcanilor. Cantacuzino a scris şi câteva tratate teologice, dintre care o mare parte sunt încă inedite. Dintre acestea amintim scrierile polemice contra lui Varlaam, a evreilor şi a musulmanilor. Ioan Cantacuzino a transmis preocuparea pentru literatură fiului său Matei, care, după depunerea sa, a fost şi el obligat să-şi găsească refugiul într-o mănăstire, unde a scris câteva tratate teologice şi retorice.

Epoca Paleologilor a dat o pleiadă de istorici importanţi şi talentaţi care s-au străduit să descrie şi să explice evenimentele tragice ale timpului. Istoricul Pachymeres (1242-1310), care, după expulzarea latinilor, a venit de la Niceea la Constantinopol, a fost un om foarte cultivat. Datorită înaltei sale funcţii oficiale, Pachymeres şi-a putut completa observaţiile personale cu documente oficiale demne de încredere. El a fost un zelos purtător de cuvânt al spiritului naţional grec şi, de aceea, s-a opus ideii de unire. Pe lângă câteva lucrări retorice şi filosofice, autobiografia sa scrisă în hexametri şi câteva scrisori, a fost autorul unei foarte importante lucrări istorice [*Συγγραφικαὶ ἱστορίαι* – n. trad.] care acoperă perioada din 1261 până la începutul secolului al XIV-lea (1307-1308). Aceasta constituie izvorul principal pentru domnia lui Mihail al VIII-lea şi pentru o parte a domniei lui Andronic cel Bătrân. Pachymeres a fost primul istoric bizantin al cărui interes principal l-au constituit disputele dogmatice subtile şi complicate ale epocii. „Se părea", scria Krumbacher, „că aceşti oameni, întorcând spatele cu oroare nenorocirilor vieţii politice a Imperiului, căutau mângâiere şi uşurare în investigarea abstractă a problemelor religioase dogmatice care frământau atunci toate spiritele"[343]. Una dintre cele mai interesante părţi ale istoriei lui Pachymeres este nararea expediţiei catalane a lui Roger de Flor, care este importantă prin comparaţie cu relatarea cronicarului catalan Muntaner[344]. Stilul lui Pachymeres, în care expresiile homerice sunt amestecate cu declamaţii teologice, expresii străine şi populare, este pătruns de imitarea pedantă a stilului antic, efectul fiind o evidentă lipsă de claritate. Pachymeres a folosit chiar puţin cunoscutele nume atice pentru lunile anului în locul celor creştine obişnuite. Unele dintre scrierile lui Pachymeres nu sunt încă publicate şi chiar şi opera sa istorică principală are nevoie de o ediţie critică[345].

343. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 288.

344. Vezi excelenta caracterizare a lui Pachymeres făcută de A. Rubió i Lluch, „Paquimeres i Muntaner", *Secció histórico arqueológica del Institut d'Estudis Catalans, Memories*, I (1927), 33-60.

345. Vezi A. Heisenberg, „Eine Handschrift des Georgios Pachymeres", în *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, 3-13. Pentru un manuscris al lui Pachymeres aflat în Biblioteca din Ierusalim, vezi : *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, II (1921), 227. Vezi K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 288-291 ; G. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 224-225, şi, mai recent, articolul lui V. Laurent, „Les Manuscrits de l'Histoire Byzantine de Georges Pachymère", *Byzantion*, V (1929-1930), 129-205 : istoria ediţiei, precum şi descrierea şi citarea a zece manuscrise ; V. Laurent, „Deux nouveaux manuscrits de l'Histoire Byzantine de Georges Pachymère", *Byzantion*, XI (1936), 43-57 ; două manuscrise adiţionale. [Au apărut în ultimul deceniu ediţii critice ale celor două versiuni ale acestei

La începutul secolului al XIV-lea, Nichifor Calist Xanthopulos (Nikephoros Kallistos Xanthopoulos) compila *Istoria bisericească* [*Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* – n. trad.]. Proiectul său inițial trebuie să fi fost de a aduce la zi *Istoria*, dar s-a oprit la anul 911. Ne-a parvenit în întregime doar partea din lucrare ce acoperă perioada de la nașterea lui Hristos până la începutul secolului al VII-lea. A scris, de asemenea, poeme bisericești, epigrame și alte câteva lucrări[346]

Tot în secolul al XIV-lea a trăit unul dintre cei mai mari savanți și scriitori din ultimele două secole ale Bizanțului, Nichifor Gregoras, care a participat la disputa isihastă. Prin diversitatea și amploarea cunoștințelor sale, prin abilitatea sa în dialectică, prin fermitatea caracterului, era superior aproape tuturor celor mai cultivați oameni din Bizanțul epocii Paleologilor și poate fi comparat cu îndreptățire cu cei mai buni reprezentanți ai Renașterii occidentale. Primise o educație excelentă, era familiar cu literatura clasică și atât de pasionat de astronomie, încât i-a propus chiar împăratului o reformă a calendarului. După câțiva ani de rodnică activitate didactică, Gregoras a participat la furtunoasele dispute teologice ale epocii și a scris multe lucrări, din care o parte considerabilă nu sunt încă publicate[347]. Și-a început cariera ca oponent aprig al monahului calabrez Varlaam, dar a devenit treptat unionist; pentru acest fapt a fost sever persecutat de autorități, fiind chiar întemnițat. Gregoras și-a încheiat viața furtunoasă, după cât se pare, pe la 1360. A scris în aproape toate domeniile științei bizantine – teologie, filosofie, astronomie, istorie, retorică și gramatică. Lucrarea cea mai importantă este voluminoasa *Istorie romană* [*Ῥωμαϊκὴ ἱστορία* – n. trad.], în 37 de cărți, acoperind perioada de la 1204 la 1359, epoca Imperiilor niceean și latin și cea a primilor patru Paleologi și a lui Ioan Cantacuzino. Evenimentele anterioare anului 1204 sunt schițate succint și relatarea detaliată, în particular a disputelor dogmatice ale epocii, începe cu acest an. Gregoras nu s-a putut abține să nu ofere detalii ale disputelor religioase în care a fost unul dintre participanții de marcă; prin urmare, *Istoria*

---

cronici: *Georges Pachymères. Relations historiques*, édition, introduction et notes par Albert Failler; traduction française par Vitalien Laurent (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 24. Series Parisiensis), Paris, Belles Lettres/Institut Français d'Études Byzantines, 5 vol., 1984-2000; *La version brève des Relations Historiques de Georges Pachymérès*, édition du texte grec et commentaires par Albert Failler, 3 vol. (Archives de l'Orient chrétien, 17-19), Paris, Institut Français d'Études Byzantines, 2001-2004. Pentru informații suplimentare: George Georgiades Arnakis, „George Pachymeres: A Byzantine Humanist", *Greek Orthodox Theological Review*, XII (1967), 2, 161-167; C.N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204 – ca. 1310)* (Cyprus Research Centre. Texts and Studies of the History of Cyprus, 11), Nicosia, 1982, 61-64; V. Laurent, „Pachymère", *Dictionnaire de Théologie Catholique*, XI, 1713-1718; Stylianos Lampakis, „Some Considerations on the Historiographical Work of Georgios Pachymeris", *Σύμμεικτα*, XVI (2003), 133-138; și articolele semnate de Albert Failler, „La tradition manuscrite de l'Histoire de Georges Pachymère (livres I-VI)", *Revue des Études Byzantines*, XXXVII (1979), 123-130; „La tradition manuscrite de l'Histoire de Georges Pachymère (livres VII-XIII)", *Revue des Études Byzantines*, XLVII (1989), 91-181 – n. trad.]

346. Vezi K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 291-293; G. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 226. Vezi și M. Jugie, „Poésies rhythmiques de Nicéphore Calliste Xanthopoulos", *Byzantion*, V (1929-1930), 357-390. Jugie a publicat zece imnuri bisericești.

347. Vezi R. Guilland, *Essai sur Nicéphorus Grégoras*, xxxii-xxxiii; Guilland, *Correspondance de Nicéphorus Grégoras*, xii-xviii.

sa îi reflectă limpede simpatiile şi are un caracter destul de părtinitor. Poate ar fi preferabil să fie clasată ca autobiografie, nu ca istorie. Poate fi considerată „o pictură zugrăvită cu subiectivism a unui impunător proces ecleziastic de fermentaţie"[348]. Cercetătorii apreciază foarte diferit importanţa lui Gregoras. Krumbacher l-a numit „cel mai mare polihistor al ultimelor două secole ale Bizanţului"[349]; Montelatici l-a descris drept „cel mai mare savant al epocii sale"[350] Guilland, biograful cel mai recent al lui Gregoras, nu a fost de acord cu Krumbacher. El a scris: „Este Gregoras cel mai mare polihistor al epocii Paleologilor, aşa cum îi place lui Krumbacher să-l numească? Nu. Este unul dintre cei mai eminenţi scriitori bizantini din secolul al XIV-lea, dar nu este cel mai mare [...]. Gregoras nu este cel mai mare, dar este unul dintre cei mai mari scriitori ai secolului, care este încă prea puţin cunoscut, deşi este foarte important în istoria civilizaţiei bizantine şi chiar a civilizaţiei europene"[351]. În orice caz, universalitatea cunoştinţelor lui Gregoras este uimitoare şi este dificil de găsit în Bizanţ cineva comparabil cu acest strălucit reprezentant al Renaşterii bizantine.

348. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 293-296; R. Guilland, *Essai sur Nicéphorus Grégoras*, 236-238. [S-a publicat în ultimele decenii o excelentă traducere germană adnotată a *Istoriei romane*: *Nikephoros Gregoras. Rhomäische Geschichte/R : maiky historia*, übersetzt und erläutert von Jan Louis van Dieten (Bibliothek der griechischen Literatur, 4, 8-9, 24, 39, 59, 66. Abteilung Byzantinistik), 7 vol., Stuttgart, Anton Hiersemann, 1973-2007. O colecţie de scrisori mai amplă decât cea editată de R. Guilland (*Correspondance de Nicéphore Grégoras*, texte édité et traduit par R. Guilland, Paris, Société d'édition Les Belles Lettres, 1927) a fost publicată recent: *Nicephori Gregorae Epistulae*, edidit Petrus Aloisius M. Leone Accedunt epistulae ad Gregoram missae, 2 vol., Tipografia di Matino, s.n., 1982-1983. *Logos antirrētikos prōtos*, însoţit de o traducere în limba germană, a fost editat recent: *Antirrhetika I*, Einleitung, Textausgabe, Ubersetzung und Anmerkungen v. Hans-Veit Beyer (Wiener byzantinistische Studien, 12), Wien, 1976. Este disponibilă o ediţie critică a unui discurs al lui Gregoras privind dialogul cu latinii: Maurizio Paparozzi, „Un opuscolo di Niceforo Gregoras sulle condizioni del dialogo teologico con i Latini", în *La Chiesa greca in Italia dall'VIII al XVI secolo. Atti del Convegno storico intereccleslale (Bari, 30 apr. - 4 magg. 1969)*, Padova, Editrice Antenore, 1973, 1331-1359. Pentru informaţii suplimentare despre acest savant umanist, vezi: Teresa Hart, „Nicephorus Gregoras: Historian of the Hesychast Controversy", *Journal of Ecclesiastical History*, II (1951), 2, 169-179; Hans-Veit Beyer, „Nikephoros Gregoras als Theologe und sein erstes Auftreten gegen die Hesychasten", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, XX (1971), 171-188; O. Zakrževskaja, „Koncepcija patriotizma Nikifora Grigory", *Antiènaja drevnost' i srednie veka*, XIV (1977), 85-95; Hans-Veit Beyer, „Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, XXVII (1978), 127-155; Armin Hohlweg, „Astronomie und Geschichtsbetrachtung bei Nikephoros Gregoras", în *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit - Referate des Internationalen Symposions zu Ehren Herbert Hungers (Wien, 30. November - 3. Dezember 1994)*, Hrsg. von Werner Seibt (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Philosophisch-historische Klasse, 241; Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, 8), Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996, 51-63 - n. trad.]

349. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 288. Polihistori erau numiţi eruditii care se distingeau în diferite domenii ale ştiinţei.

350. G. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 225: „il più grande erudito del suo tempo".

351. R. Guilland, *Essai sur Nicéphorus Grégoras*, 296.

Evenimentele politice însemnate ale secolului al XV-lea au lăsat urme profunde în literatura istorică a epocii. Ioan Kananos a scris o lucrare specială despre asediul turc nereuşit al Constantinopolului din 1422 [*Ἰωάννου τοῦ Κανανοῦ Διήγησις περὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει γεγονότος πολέμου κατὰ τὸ ἔτος ὅτε ὁ Ἀμουράτ πεῖς παρέσπεσε ταύτῃ μετὰ δυνάμεως βαρείας καὶ παῤ ὀλίγον ταύτην ἑκράτει, εἰ μὴ ἡ ὑπέραγνος μήτηρ τοῦ Κυρίου ταύτην ἐφύλαξεν* – n. trad.]. Kananos, care a scris într-o limbă foarte apropiată de cea vorbită, a atribuit salvarea capitalei intervenţiei miraculoase a Preasfintei Fecioare*. Este posibil ca Ioan Kananos să fie autorul unei foarte succinte relatări, atribuită de obicei lui Kananos Lascaris, despre călătoria sa în Germania, Suedia, Norvegia, Livonia** şi chiar în îndepărtata Islandă[352].

Ioan Anagnostes este autorul unei relatări demne de încredere despre cucerirea Tesalonicului de către turci [*Διήγησις περὶ τῆς τελευταίας ἁλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης*** – n. trad.]. Spre deosebire de Kananos, Anagnostes a urmat cu stricteţe regulile artei literare şi a fost foarte preocupat să menţină puritatea limbii sale greceşti.

În sfârşit, istoricii evenimentului fatal din 1453, care i-a impresionat atât de profund şi de dureros pe contemporani, sunt reprezentaţi de patru autori ale căror lucrări diferă ca perspectivă şi valoare. Despre aceştia am discutat deja. Dar aceştia patru – Georgios Phrantzes [Σφραντζῆς**** – n. trad.], Ducas, Laonikos Chalcocondyles (sau Chalcocandyles) şi Critobul – sunt izvoare nu numai pentru căderea Constantinopolului, ci şi pentru epoca Paleologilor în general.

Cronica [*Χρονικόν* – n. trad.] lui Phrantzes s-a păstrat în două versiuni: una abreviată şi alta mai detaliată. Cea mai scurtă, adesea numită *minus*, acoperă numai răstimpul 1413-1478, în vreme ce versiunea mai amplă (*maius*) sau *Istoria lui Phrantzes* acoperă perioada cuprinsă între 1258 şi 1478; începe cu ultimii ani ai Imperiului de Niceea şi sfârşeşte cu epoca stăpânirii turceşti la Constantinopol. Se afla în capitală în timpul asediului, aşa încât relatarea sa detaliată este cea a unui martor ocular. După căderea Constantinopolului, a fost capturat de către turci. Mai târziu, a fost răscumpărat şi s-a retras pentru o vreme la Mistra, pe care turcii nu o cuceriseră încă. Înainte ca aceştia să cucerească Peloponesul,

---

* Vezi ediţia critică a *Διήγησις*, însoţită de o traducere italiană: *Johannis Canani De Constantinopolis obsidione/Giovanni Cananos. L'assedio di Costantinopoli*, introduzione, testo critico, traduzione, note e lessico a cura di Emilio Pinto, Messina, EDAS, 1977. Vezi şi Maria Elisabetta Colonna, „Sulla Διήγησις di Giovanni Cananos", *Università di Napoli. Annali della Facoltà di lettere e filosofia*, VII (1957), 151-166 (n. trad.).

** Astăzi, teritoriul acestei provincii istorice din zona Mării Baltice se întinde parţial pe teritoriul Estoniei şi Letoniei (n. trad.).

352. Laskaris Kananos, *Reseanteckningar fran de nordiska länderna. Smärre Byzantinska skrifter*, ed. V. Lundstrom, 14-17; ed. A.A. Vasiliev, „Laskaris Kananos, Byzantine Traveler of the Fifteenth Century Through Northern Europe and to Iceland", *Essays Presented to V.P. Buzeskul*, 397-402 [în rusă]; K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen litteratur*, 422.

*** Vezi şi ediţia mai recentă a acestei lucrări: Ἰ. Τσάρας, *Ἰωάννου Ἀναγνώστου Διήγησις περὶ τῆς τελευταίας ἁλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 1959 (n. trad.).

**** Pe baza tradiţiei manuscriselor, s-a demonstrat că numele adevărat al acestui istoric bizantin este Sphrantzes, deşi până la jumătatea veacului trecut era cunoscut îndeobşte drept Phrantzes: Vitalien Laurent, „Σφραντζῆς et non Θραντζῆς", *Byzantinische Zeitschrift*, XL (1951), 373-378; V. Laurent, „Sphrantes et non Phrantzes. À nouveau", *Revue des Études Byzantines*, XX (1951), 170-171 (n. trad.).

Phrantzes s-a refugiat în insula Corfu, care aparţinea în acel moment Veneţiei. Într-o mănăstire de acolo, unde a depus voturile monahale sub numele Grigorie, a scris istoria sa la cererea unor aristocraţi din Corfu[353]. Profund recunoscător pentru cariera sa oficială Paleologilor, cu care întreţinea relaţii strânse, Phrantzes a fost istoriograful acestora şi a exagerat adesea meritele lor şi le-a ascuns defectele. Ura faţă de turci, fidelitatea şi devoţiunea faţă de Ortodoxie şi loialitatea faţă de Paleologi sunt trăsăturile caracteristice ale lucrării lui Phrantzes. În ciuda prejudecăţilor sale, scrierea lui, redactată de un martor ocular apropiat de evenimente, prezintă mare însemnătate, mai cu seamă începând cu domnia lui Ioan al VIII-lea. Stilul lui Phrantzes este simplu şi facil ; conţine unele cuvinte turceşti şi italiene. Un biograf al lui Phrantzes a remarcat : „Eminamente un om de afaceri – şi în aceasta rezidă valoarea istoriei sale –, el avea totuşi, asemenea celor mai mulţi bizantini, cunoştinţe solide de literatură"[354]. „Om de afaceri" înseamnă că Phrantzes avea o legătură strânsă cu afacerile de stat şi personale ale lui Constantin al XI-lea şi cu situaţia reală a Imperiului.

Ducas (Doukas), un grec originar din Asia Mică, a scris „într-o greacă populară puţin şlefuită"[355] o istorie [*Ἱστορία* – n. trad.] a epocii cuprinse între 1341 şi 1462, adică de la urcarea pe tron a lui Ioan al V-lea până la cucerirea insulei Lesbos de către turci. În primele pagini ale scrierii sale, face o scurtă introducere cronologică începând cu Adam ; domniile ultimilor trei Paleologi sunt tratate în detaliu. Ortodox în adâncul sufletului, a acceptat compromisul cu Roma ca unic mijloc de a salva Imperiul în agonie. Ducas şi-a petrecut aproape întreaga viaţă în serviciul guvernatorului genovez al Lesbosului, dar nu s-a detaşat de poporul grec. A privit cu mare mâhnire la destinul său fatal şi relatarea lui despre căderea Constantinopolului se încheie cu „tânguirea", din care s-a citat mai sus un fragment. *Istoria* lui Ducas s-a păstrat nu numai în textul original grecesc, ci şi într-o veche versiune italiană, care conţine câteva adaosuri ce lipsesc din originalul grecesc[356]. Unul dintre biografii lui Ducas a afirmat : „Sobru, modest, cultivat, demn de încredere şi, în ciuda patriotismului său, relativ imparţial, Ducas ne este util ca excelent ghid pentru înţelegerea situaţiei reale a persoanelor şi evenimentelor"[357]. Mai recent un biograf al lui Ducas a remarcat : „Ducas este un autor ce merită studiat, pentru că a fost demn de încredere şi în câteva situaţii martor ocular – calităţi care, în opinia istoricilor, prevalează asupra barbarismului stilului său, care l-a ofensat atât de mult pe arogantul editor al defectuoasei ediţii de la Bonn"[358].

353. W. Miller, „The Historians Doukas and Phrantzes", *Journal of Hellenic Studies*, XLVI (1926), 70.
354. W. Miller, „The Historians Doukas and Phrantzes", 71. Pe baza unei comparaţii între cele două versiuni ale lui Phrantzes, s-a pus problema dacă el a fost într-adevăr autorul cronicii mari care-i poartă numele. J.B. Faller-Papadopoulos, „Phrantzes est-il réellement l'auteur de la grande chronique qui porte son nom ?", *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare*, IX (1935), 177-189.
355. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 306 ; G. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 231.
356. Versiunea italiană a cronicii lui Ducas a fost publicată în ediţia de la Bonn a textului său grecesc, 347-512.
357. E. Chernousov, „Ducas, One of the Historians of the Fall of Byzantium", *Vizantiyskiy vremennik*, XXI (1914), 221 [în rusă].
358. W. Miller, „The Historians Doukas and Phrantzes", *Journal of Hellenic Studies*, XLVI (1926), 63. [Ediţia critică i se datorează lui Vasile Grecu : *Istoria turco-bizantină (1341-1462)*

Laonikos Chalcocondyles (Chalcocandyles sau, într-o formă abreviată, Chalcondyles)[359], atenian la origine, a aşezat în centrul lucrării sale nu Constantinopolul sau curtea Paleologilor, ci tânărul şi vigurosul Imperiu otoman. A scris o *Istorie* [*Ἀπόδειξις ἱστορίων / Historiarum demonstrationes* – n. trad.] în zece cărţi, de la 1298 la 1463 sau, mai exact, până la începutul anului 1464[360]; nu a relatat istoria dinastiei Paleologilor, ci istoria otomanilor şi a suveranilor lor. Laonikos a fost obligat să se refugieze din Atena, a rămas în Peloponeş până la cucerirea turcă, după care a mers în Italia sau, mai probabil, în Creta, unde şi-a compus scrierea. Avându-i ca modele pe Herodot şi Tucidide, Laonikos este un bun exemplu al modului cum putea un grec să studieze limba antică în litera ei, fără a fi capabil să-i înţeleagă spiritul. Asemenea lui Tucidide, pune în gura protagoniştilor săi discursuri care erau, desigur, opera purei imaginaţii. Numeroase informaţii, adesea nu foarte exacte, sunt oferite de Laonikos despre popoarele şi ţările Europei Occidentale[361]. Recent biograful său declara: „Cu o imparţialitate rară într-o parte a lumii unde ura rasială arde cu atâta furie, el descrie originea, organizarea şi triumful celui mai mare duşman al naţiunii sale, în vreme ce-şi extinde naraţiunea dincolo de frontierele Imperiului grec, către sârbi, bosniaci, bulgari şi români, cu interesante şi curioase digresiuni, întru totul în stilul lui Herodot, despre moravurile şi cutumele unor ţări de dincolo de Europa de Sud-Est – Ungaria, Germania, Italia, Spania, Franţa şi Anglia. Această mare varietate justifică remarca unui critic că «are darul de a ne trezi interesul, stârnindu-ne curiozitatea, şi de a nu ne lăsa să aţipim deasupra cărţii sale»"[362].

(Scriptores Byzantini, 1), Bucureşti, Editura Academiei Române, 1958. Semnalăm traducerea engleză adnotată: *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, an annotated translation by Harry J. Magoulias, Detroit, Wayne State University Press, 1975, şi cea franceză însoţită de un amplu comentariu: *Histoire turco-byzantine: introduction, traduction et commentaire*, thèse de doctorat présentée et soutenue publiquement par Jean Dayantis, Université Paul Valéry-Montpellier III, Lille, Atelier national de reproduction des thèses, 2004. Excerpte din *Historia Byzantina* au fost reproduse în: Jean Dayantis, *Doukas, un historien byzantin du 15e siècle: entre Grecs et Turcs* (Cahiers du Bosphore, 51), Istanbul, Isis, 2008 – n. trad.]

359. *Chalcocondyles* înseamnă „cel cu condeiul de bronz", *Chalcocandyles* – „bărbatul cu sfeşnic de bronz". Numele său de botez nu este decât o variantă a lui Nikolaos, Nicolae.

360. Vezi W. Miller, „The Last Athenian Historian", *Journal of Hellenic Studies*, XLII (1922), 37. Vezi şi D. Kampouroglou, *Οἱ Χαλκοκονδύλαι. Μονογραφία*, 104-171. [Traducerile moderne ale acestei lucrări s-au făcut după textul ediţiei critice semnate de Eugenius Darkó: *Laonoci Chalcocandylae Historiarum demonstrationes*, Ad fidem codicum recensuit, emendavit annotationibusque criticis instruxit Eugenius Darkó, Budapestini, Sumptibus Academiae litterarum Hungaricae, I-II, 1922-1927; traducerea în limba română: *Expuneri istorice*, în româneşte de Vasile Grecu (Scriptores byzantini, 2), Bucureşti, Editura Academiei Române, 1958. Câteva pasaje au fost traduse în limba germană de F. Grabler, *Europa im XV. Jahrhundert von Byzantinern gesehen* (Byzantinische Geschichtsschreiber, 2), Graz, Styria, 1954. Cărţile I-III au apărut într-o ediţie bilingvă comentată de Nicolaos Nicoloudis: *Laonikos Chalkokondylēs metaphrasy kai scholiasmos tōn Apodeixeōn historiōn, vivlia 1-3/A Translation and Commentary of the Demonstrations of Histories: Books I-III* (Historical Monographs, 16), Athens, Historical Publications St. D. Basilopoulos, 1996 – n. trad.]

361. Vezi E. Darkó, „Neuere Beitrage zur Biographie des Laonikos Chalkokondyles", *Compte-rendu du deuxième Congrès international des études byzantines, 1927*, 25-26. Vezi, de pildă, K. Dieterich, *Quellen und Forschungen zur Erd und Kulturkunde*, II, 124-125; A.A. Vasiliev, „La Guerre de Cent Ans et Jeanne d'Arc", *Byzantion*, III (1926), 242-248.

362. W. Miller, „The Last Athenian Historian", *Journal of Hellenic Studies*, XLII (1922), 38.

În sfârşit, Critobul [*Ἱστορίαι / De rebus gestis Mechemetis II* – n. trad.]*, imitându-l fără succes pe Tucidide, a compus o istorie elogioasă a lui Mehmed al II-lea, care acoperă perioada 1451-1467.

Epoca Paleologilor, reprezentată de o serie de istorici, nu a produs aproape niciun cronicar. În secolul al XIV-lea a fost numai un oarecare Efrem, care a scris o cronică versificată (aproape 10.000 de versuri), acoperind răstimpul de la Iulius Caesar până la restaurarea Imperiului de către Mihail Paleologul în 1261 [*Ἐμμετρον Χρονικόν, ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος μέχρι τῆς ἀπὸ τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου ἀνακτήσεως τῆς Κωνσταντινόπολεως* – n. trad.]. Este aproape inutilă din perspectivă istorică.

Problema unirii, care a devenit deosebit de presantă în epoca Paleologilor şi a condus de două ori la realizarea formală a unirii, precum şi îndelungata şi furtunoasa dispută isihastă au provocat o intensă activitate în domeniul literaturii dogmatice şi polemice. Ultima a produs o serie de scriitori atât dintre partizanii, cât şi dintre oponenţii unirii şi ai isihaştilor; despre unii dintre aceştia am discutat deja.

Trei scriitori şi „oameni de acţiune" pot fi menţionaţi printre cei mai eminenţi partizani ai unirii: Ioan Bekkos, care a murit la sfârşitul secolului al XIII-lea; Demetrios Kydones, trăitor în secolul al XIV-lea; şi Bessarion de Niceea, celebrul învăţat teolog din veacul al XV-lea.

Ioan Bekkos, un contemporan al lui Mihail Paleologul, s-a opus iniţial reconcilierii cu Roma şi s-a împotrivit politicii unioniste a lui Mihail, motiv pentru care şi-a atras mânia imperială şi, în pofida înaltei sale demnităţi bisericeşti, a fost aruncat în temniţă. Potrivit izvoarelor, Bekkos era un om de o inteligenţă şi o educaţie remarcabile. Potrivit unui istoric grec, se distingea „prin cultură, îndelungată experienţă şi elocinţă care ar fi putut pune capăt schismei"[363]. Un alt istoric al secolului al XIV-lea l-a numit „un om inteligent, maestru al elocinţei şi învăţăturii, înzestrat cu asemenea daruri ale naturii pe care nimeni dintre contemporanii săi nu le poseda [...]. În ceea ce priveşte agerimea minţii, fluenţa vorbirii, cunoaşterea dogmelor Bisericii, toţi ceilalţi, comparaţi cu el, păreau nişte copii"[364]. Scrierile lui Nichifor Blemmydes, din epoca niceeană, l-au determinat să-şi schimbe ideile şi simpatiile religioase. A devenit un partizan al unirii. Mihail al VIII-lea l-a ridicat pe scaunul patriarhal, pe care l-a ocupat până la începutul domniei lui Andronic al II-lea. Ultimul a denunţat unirea, l-a depus pe Bekkos şi l-a aruncat în temniţă, unde a şi murit. Cea mai

---

* Această scriere istorică este disponibilă în mai multe ediţii critice: *Critobuli Imbriotae Historiae*, recensuit Diether Roderich Reinsch (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 22. Series Berolinensis), Berolini et Novi Eboraci, Walter de Gruyter, 1983; *Din domnia lui Mahomed al II-lea, anii 1451-1467 [de] Critobul din Imbros*, ediţie de Vasile Grecu (cu o traducere în limba română) (Scriptores Byzantini, 4), Bucureşti, Editura Academiei Române, 1963; traducere engleză: *History of Mehmed the Conqueror*, translated from Greek by Charles T. Rigg, Princeton, Princeton University Press, 1954; traducere germană: *Mehmet II. Erobert Konstantinopel: die ersten Regierungsjahre des Sultans Mehmet Fatih, des Eroberers von Konstantinopel 1453: das Geschichtswerk des Kritobulos von Imbros*, übersetzt, eingeleitet und erklärt von Diether Roderich Reinsch (Byzantinische Geschichtsschreiber, 17), Graz, Styria, 1986; traducere în greaca modernă: *Historia/Kritovoulou tou Imvriou*; eisagōgē, metaphrasē, scholia, Diether Roderich Reinsch, Phōteinē Kolovou (Keimena Vyzantinys historiographias, 13), Athēna, Ekdoseis Kanakē, 2005 (n. trad.).

363. Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, V, 24; ed. Bonn, I, 403.

364. Nicephorus Gregoras, *Historia*, V, 2, 5; ed. Bonn, I, 128-129.

amplă lucrare a lui Bekkos este tratatul *Despre unirea şi pacea dintre Bisericile Vechii şi Noii Rome* [*Περὶ τῆς ἑνώσεως καὶ εἰρήνης τῶν τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Ῥώμης ἐκκλησιῶν* – n. trad.], în care autorul încerca să demonstreze că Părinţii Greci ai Bisericii recunoscuseră deja dogma latină, dar teologii greci de mai târziu, în frunte cu Fotie, au denaturat învăţătura lor. Bekkos a tratat similar subiectul purcederii Duhului Sfânt. A scris şi alte câteva tratate teologice de acelaşi tip. Pentru partizanii unirii care i-au succedat, operele lui Bekkos erau un bogat izvor din care-şi puteau extrage documentaţia dorită[365].

Demetrios Kydones se înscrie între cei mai talentaţi autori din domeniul teologiei şi retoricii în epoca Paleologilor. S-a născut la Tesalonic chiar la începutul secolului al XIV-lea şi a murit la începutul veacului al XV-lea, aşa încât viaţa sa a durat un întreg secol[366]. S-a familiarizat temeinic la Mediolanum cu limba şi literatura latină. A trăit succesiv în Tesalonic, Constantinopol şi Creta, i s-a acordat cetăţenia veneţiană[367] şi şi-a sfârşit zilele într-o mănăstire. Kydones a participat activ la disputele religioase ale vremii sale, fiind partizanul reconcilierii cu Roma. În lucrările sale literare, faţă de majoritatea contemporanilor săi, avea marele avantaj de a cunoaşte limba latină şi de a-i putea folosi pe cei mai eminenţi scriitori şi savanţi occidentali. A fost autorul a numeroase scrieri despre diferite probleme teologice, retorice şi filosofice[368]. Un tratat despre *Purcederea Duhului Sfânt*, editat între scrierile lui Kydones, după câte s-ar părea, nu-i aparţine, fiind opera unuia dintre ucenicii săi, Manuel Kalekas[369]. Kydones a tradus din latină în greacă, printre altele, *Summa Theologiae*, celebra operă a lui Toma d'Aquino. Această traducere este încă inedită. Un scriitor catolic a remarcat: „Aceste traduceri laborioase prin care Sf. Toma vorbeşte în limba Sf. Ioan Damaschin au fost îngropate de patru secole în praful bibliotecilor. Ce soartă le va rezerva viitorul? Nu se va găsi undeva un teolog, un apostol, tomist şi elinist deopotrivă, care să răspândească şi să difuzeze în Biserica greacă comorile doctrinare pe care Kydones le-a prezervat pentru viitor?". Ar putea fi această traducere „ghidul doctrinar al unirii"?[370]

Dintre discursurile lui Kydones trebuie menţionate cele două cuvântări „deliberative" (συμβουλευτικοί) care descriu starea de deprimare a populaţiei constantinopolitane în faţa

365. A. D. Zotos, *Ἰωάννης ὁ Βέκκος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης*, München, 1920.

366. Vezi G. Cammelli, „Demetrio Cidonio : Brevi Notizie della vita e delle opere", *Studi Italiani di filologia classica*, N.S. I (1920), 144-145 ; Kydones s-a născut între 1300 şi 1310 şi a trăit până către 1403 sau 1413. R. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, 325-327, datează moartea sa la începutul anului 1400. M. Jugie, „Démétrius Cydonès et la théologie latine à Byzance aux XIVe et XVe siècles", *Échos d'Orient*, XXXI (1928), 386-387, afirmă că s-a născut între 1310 şi 1320 şi că a murit în 1399-1400. Cea mai recentă biografie detaliată este semnată de G. Cammelli, *Démétrius Cydonès. Correspondance*, v-xxiv.

367. Pentru cetăţenia veneţiană a lui Kydones, vezi R. Loenertz, „Démétrius Cydonès, citoyen de Venise", *Échos d'Orient*, XXXVII (1938), 125-126.

368. Vezi R. Guilland, *Essai sur Nicéphorus Grégoras*, 327-331.

369. Această descoperire a fost făcută recent de savantul italian G. Mercati. Vezi M. Jugie, „Démétrius Cydonès", *Échos d'Orient*, XXXI (1928), 385.

370. Vezi E. Bouvy, „Saint Thomas. Ses traducteurs byzantins", *Revue augustinienne*, XVI (1910), 407-408. Vezi şi M. Rackl, „Demetrios Kydones als Verteidiger und Uebersetzer des hl. Thomas von Aquin", *Der Katholik. Zeitschrift fur Katholische Wissenschaft und Kirchliches Leben*, XV (1915), 30-36 ; M. Jugie, „Démétrius Cydonès", *Échos d'Orient*, XXXI (1928), 148.

pericolului turc, vorbesc despre emigrarea în Europa Apuseană şi-i imploră pe greci şi latini să-şi unească forţele împotriva inamicului comun[371].

Voluminoasa corespondenţă a lui Kydones este de cea mai mare importanţă pentru istoria culturală a secolului al XIV-lea. Cea mai mare parte a scrisorilor sunt încă inedite; din cele 447, numai 51 au fost editate. Printre corespondenţii lui Kydones se află Manuel al II-lea (32 de epistole), Ioan Cantacuzino (11 epistole), cu care se afla în relaţii foarte cordiale, şi multe alte personalităţi ale epocii sale[372].

Până când nu va fi disponibilă pentru studiu toată corespondenţa, nu se pot încerca nicio biografie a lui Kydones, nicio listă completă a lucrărilor sale. De altminteri, istoria civilizaţiei greceşti în ultimele secole ale Bizanţului nu poate fi complet cunoscută sau adecvat apreciată fără o studiere meticuloasă a acestui material inedit*. Această investigaţie nu

371. Vezi G. Cammelli, „Demetrii Cydonii orationes tres adhuc ineditae", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbucher*, III (1922), 67-76; IV (1923), 77-83, 282-295.

372. Vezi G. Cammelli, „Personaggi bizantini dei secoli XIV-XV attraverso le epistole di Demetrio Cidonio", *Bessarione*, fasc. 151-154, XXIV, (1920), 77-108. Pentru o listă preliminară a lucrărilor publicate şi inedite ale lui Kydones, vezi Cammelli, „Demetrio Cidonio", *Studi Italiani di filologia classica*, NS. I (1920), 157-159. În 1930, Cammelli a publicat 50 de scrisori cu traducere franceză şi o listă completă de 447 de epistole datate şi nedatate; vezi *Démétrius Cydonès. Correspondance*. Vezi recenzia detaliată a acestei ediţii semnată de V. Laurent, „La Correspondance de Démétrius Cydonès", *Échos d'Orient*, XXX (1931), 339-354. Laurent, „Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leur Correspondance", *Échos d'Orient*, XXXVI (1937), 271-287, 474-487; XXXVII (1938), 107-124; G. Mercati, „Per L'Epistolario di Demetrio Cidone", *Studi bizantini e neoellenici*, III (1931), 201-230; P. Charanis, „The Greek Historical Sources of the Second Half of the Fourteenth Century", *The Quarterly Bulletin of the Polish Institute in America* (ian. 1944), 2-5. [Corespondenţa lui Kydones a fost publicată: *Démétrius Cydonius: Correspondance*, publiée par Raymond-Joseph Loenertz (Studi e testi, 186, 208), Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1956-1960; *Briefe*, übersetzt und erläutert von Franz Tinnefeld (Bibliothek der Griechischen Literatur 12, 16, 33, 50, 60), Stuttgart, Hiersemann, 1981-2003 – n. trad.] Pentru mai multe informaţii despre acest teolog antipalamit şi promotor al tomismului, vezi: Thomas Tyn, „Prochoros und Demetrios Kydones: der byzantinische Thomismus des 14. Jahrhunderts", în *Thomas von Aquino Interpretation und Rezeption. Studien und Texte*, hrsg. von Willehad Paul Eckert, Mainz, Matthias-Grünewald, 1974, 837-912; Raymond-Joseph Loenertz, „Démétrius Cydonès", *Orientalia Christiana Periodica*, XXXVI (1970), 47-72; Frances Kianka, „The Apology of Demetrius Cydones: A Fourteenth-Century Autobiographical Source", *Byzantine Studies/Études Byzantines*, VII (1980), 1, 57-71; F. Kianka, *Demetrius Cydones (c. 1324 – c. 1397): Intellectual and Diplomatic Relations between Byzantium and the West in the Fourteenth Century*, Ph.D. Thesis, Fordham University, 1981; F. Kianka, „Demetrius Cydones and Thomas Aquinas", *Byzantion*, LII (1982), 264-286; F. Kianka, „A Late Byzantine Defense of the Latin Church Fathers", *Orientalia Christiana Periodica*, XLIX (1983), 2, 1983, 419-425; Frances Kianka, „Byzantine-Papal Diplomacy: The Role of Demetrius Cydones", *The International History Review*, VII (1985), 175-213; F. Kianka, „Demetrios Kydones and Italy", *Dumbarton Oaks Papers*, XLIX (1995), 99-110. Scrierile lui Prochoros Kydones, fratele lui Demetrios, monah şi teolog antipalamit, au fost editate recent: Manuel Candal, „El libro VI de Prócoro Cidonio (sobre la luz tabórica)", *Orientalia Christiana Periodica*, XX (1954), 3-4, 247-297; *Prochoros Kydones: Übersetzung von acht Briefen des Hl. Augustinus*, hrsg. von Herbert Hunger (Wiener Studien. Beiheft, 9), Wien, Verlag der

prezintă interes numai pentru civilizaţia greacă, ci proiectează o lumină nouă asupra raporturilor culturale dintre Bizanţ şi Renaşterea italiană, cu care Kydones era atât de strâns asociat. Unul dintre reprezentaţii Renaşterii italiene de la sfârşitul secolului al XIV-lea, Coluccio Salutati, i-a scris lui Kydones o lungă şi elogioasă epistolă[373].

Corespondenţa inedită a patriarhului Atanasie I al Constantinopolului, care în timpul lui Andronic al II-lea Paleologul a ocupat de două ori scaunul patriarhal (1289-1293 şi 1304-1310), în mod evident, ar putea oferi informaţii interesante privind condiţiile politice, religioase şi sociale din Imperiul epocii sale. Aceasta se poate deduce din cele câteva specimene deja publicate[374]

Între unioniţti se înscrie şi celebrul Bessarion de Niceea*, membru al Conciliului de la Florenţa şi, mai târziu, cardinal al Bisericii Romei. Însemnătatea activităţii şi personalităţii

---

Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1984; Franz Tinnefeld, „Ein Text des Prochoros Kydones in Vat. Gr. 609 über die Bedeutung der Syllogismen für die theologische Erkenntnis", în *Philohistor. Miscellanea in honorem Caroli Laga septuagenarii*, ed. A. Schoors, Leuven, 1994, 515-527 (n. trad.).

373. Vezi *Epistolario di Coluccio Salutati*, ed. F. Novati, III, 105-119; epistola a fost scrisă în 1396.

374. R. Guilland, „La Correspondance inédite d'Athanase, patriarche de Constantinople (1289-1293; 1304-1310)", *Mélanges Diehl*, I, 121-140; N. Bănescu, „Le Patriarche Athanase Ier et Andronic II Paléologue. État religieux, politique et social de l'Empire", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XXIII, I, (1942), 1-29. [O ediţie critică a corespondenţei patriarhului Athanasios I a apărut în ultimele decenii: *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople: Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family, and Officials*, an edition, translation, and commentary by Alice-Mary Maffry Talbot (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 7; Dumbarton Oaks Texts, 3), Washington, D.C., Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1975. Pentru patriarhatul său, vezi şi investigaţiile: John Lawrence Boojamra, *Church Reform in the Late Byzantine Empire: A Study for the Patriarchate of Athanasios of Constantinople* (Ἀναλέκτα Βλατάδων, 35), Θεσσαλονική, Πατριαρχικὸν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1982; John L. Boojamra, *The Church and Social Reform The Policies of the Patriarch Athanasios of Constantinople*, New York, Fordham University Press, 1993; Alice-Mary Maffry Talbot, „The Patriarch Athanasius (1289-1293; 1303-1309) and the Church", *Dumbarton Oaks Papers*, XXVII (1973), 11-28; A.-M. Talbot, *Faith Healing in Late Byzantium: The Posthumuous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite*, Brookline, MA, Hellenic College Press, 1983; Emmanuel Patedakis, *Athanasios I Patriarch of Constantinople (1289-1293; 1303-1309) A Critical Edition with Introduction and Commentary of Selected Unpublished Works*, Ph.D. Thesis, Oxford, 2004 (n. trad.)

Pentru mai multe informaţii despre acest teolog unionist, filosof, filolog, umanist şi diplomat, vezi: Ludwig Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, 3 vol., Aalen/Paderborn, Scientia Verlag/F. Schöningh, 1923-1942; K.M. Setton, „The Byzantine Background to the Italian Renaissance", *Proceedings of the American Philosophical Society*, C (1956), 1-76; Deno John Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice: Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to the West*, Cambridge, MA, Harvard, 1962; *Miscellanea Marciana di studi bessarionei a coronamento del V centenario della donazione nicena* (Medioevo e Umanesimo, 24), Padova, Editorice Atenore, 1976; Lotte Labowsky, *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana*, Rome, Edizioni di storia e letteratura, 1979; Nigel Guy Wilson, *From Byzantium to Italy Greek Studies in the Italian Renaissance*, London, Duckworth,

sale depăşeşte literatura teologică, unde se remarcă prin câteva tratate dogmatice, scrise din perspectivă latină, motiv pentru care vor fi discutate şi apreciate în secţiunea care tratează raportul Bizanţului cu Renaşterea.

Oponenţii unirii au avut şi ei scriitorii lor, dar aceştia nu pot fi comparaţi cu eminenţii unionişti Kydones sau Bessarion. Grigorie din Cipru (numele său de botez era Gheorghe), patriarh sub Andronic al II-lea, adversarul principal, deşi nu întotdeauna încununat de succes, al lui Ioan Bekkos, un om „cunoscut pentru învăţătura sa"[375], pentru a cita un izvor contemporan, a lăsat câteva scrieri cu caracter dogmatic, în care încerca să rezolve din perspectivă greacă problema purcederii Duhului Sfânt. Lucrările de retorică ale lui Grigorie sunt de mare însemnătate. Marcu Eugenicul, mitropolitul Efesului, care a refuzat să semneze actul de unire la Conciliul de la Ferrara-Florenţa, a scris câteva scurte compilaţii cu caracter polemic, bunăoară un text contra lui Bessarion, care îndreptăţesc includerea sa printre purtătorii de cuvânt ai punctului de vedere naţional grec faţă de unire[376].

1992 ; John Monfasani, *Byzantine Scholars in Renaissance Italy Cardinal Bessarion and other Émigrés* (Variorum Collected Studies, 485), Aldershot, Hampshire/Brookfield, Vermont, Variorum, 1995 ; Concetta Bianca, *Da Bisanzio a Roma : studi sul Cardinale Bessarione*, Roma, Roma nel Rinascimento, 1999 ; Jacquilyne Emily Martin, *Cardinal Bessarion : Mystical Theology and Spiritual Union between East and West*, Ph.D. Thesis, University of Manitoba, 2000 ; Raymond H. Loenertz, „Pour la biographie du Cardinal Bessarion", *Orientalia Christiana Periodica*, X (1944), 116-149 ; Joseph Gill, „Sincerity of Bessarion the Unionist", *Journal of Theological Studies*, XXVI (1975), 377-392 ; J. Gill, „Was Bessarion a Conciliarist or a Unionist before the Council of Florence", în *Collectanea byzantina* (Orientalia Christiana Analecta, 204), Rome, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1977, 201-219 ; A. Hevia-Ballina, „Besarion de Nicea, Latinista", *Acta conventus neo-latini Turonensis*, I (1980), Paris, Librairie Philosophique J. Vrin, 449-461 ; André de Halleux, „Bessarion et le palamisme au concile de Florence", *Irénikon*, LXII (1989), 3, 307-332 (n. trad.).

375. Nicephorus Gregoras, *Historia*, VI, I, 5 ; ed. Bonn, I, 163. [Pentru alte detalii privind patriarhatul şi contribuţia sa teologică, vezi monografiile : William Lameere, *La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre, patriarche de Constantinople (1283-1289)* (Études de Philologie, d'Archéologie et d'Histoire Anciennes publiées par l'Institut Historique Belge de Rome, 2), Bruxelles/Rome, Palais des Académies/Institut Historique Belge, 1937 ; Andrew J. Sopko, *Gregory of Cyprus : A Study of Church and Culture in the Late Thirteenth Century Byzantium*, Ph.D. Thesis, London, s.a. ; Aristeides Papadakis, *Crisis in Byzantium : The Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289)*, New York, Fordham University Press, 1983 (revised edition, Crestwood, NY, St. Vladimir's Seminary Press, 1997) ; Inmaculada Pérez Martín, *El Patriarca Gregorio de Chipre (ca. 1240-1290) y la transmisión de los textos clásicos en Bizancio* (Nueva Roma. Bibliotheca Graeca et Latina Aevi Posterioris, 1), Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1996 ; Χρυσόστομος Σαββάτος, *Ἡ θεολογικὴ ὁρολογία καὶ ἡ προβληματικὴ τῆς πνευματολογίας Γρηγορίου Β' τοῦ Κυπρίου*, Κατερίνη, 1997 ; şi următoarele studii : Bernhard Schultze, „Patriarch Gregorios II. von Cypern über das Filioque", *Orientalia Christiana Periodica*, LI (1985), 163-187 ; Ioan I. Ică jr., „Sinodul constantinopolitan din 1285 şi pnevmatologia patriarhului Grigorie II Cipriotul", *Mitropolia Ardealului*, XXXII (1987), 2, 47-78 ; Ch. Savvatos, „Il patriarca Gregorio II il Cipriota ed il problema del Filioque", *Κληρονομία*, XIX (1987), 205-218 ; Joost van Rossum, „Gregory of Cyprus and Palamism", *Studia Patristica*, XXXVII (2001), 626-630 – n. trad.]

376. Pentru Marcu al Efesului, vezi articolul foarte bun semnat de L. Petit în *Dictionnaire de théologie catholique*, IX, 2 (1927), 1968-1986.

În sfârşit, ultimul polemist important al Bisericii Bizantine şi primul patriarh al Constantinopolului sub dominaţie turcă, Gennadios Scholarios (numele său de botez era Gheorghe), era un erudit teolog şi filosof. A participat la Sinodul de la Ferrara-Florenţa, unde a pledat iniţial pentru unire, dar în cele din urmă, influenţat mai cu seamă de Marcu al Efesului, a trecut în tabăra antiunioniştilor. A fost un scriitor foarte prolific, un teolog şi un savant multilateral, ale cărui numeroase lucrări acopereau aproape toate ramurile literaturii. A scris un număr de texte polemice. Lucrările sale filosofice, care-şi aveau originea în disputa sa cu Gemistos Plethon pe marginea aristotelismului şi platonismului, îl asociază umaniştilor şi l-au determinat pe cercetătorul grec Sathas să-l numească „ultimul bizantin şi primul elen"[377] *Tânguire pentru nenorocirile vieţii mele* conţine detalii istorice despre viaţa şi activitatea autorului şi despre situaţia Bisericii greceşti în primii ani ai dominaţiei mahomedane. A scris, de asemenea, un scurt text istoric, *Chronographia* [*Χρονογραφία* – n. trad.], publicată pentru prima dată în 1935 pe baza manuscrisului său autograf. Deşi *Chronographia* ocupă numai nouă pagini din textul imprimat, acoperă toţi anii de la Adam până în 1472[378].

Mişcarea isihastă a produs o serie de scriitori de ambele orientări, începând cu întemeietorul său, Grigorie Sinaitul*. Principalul reprezentant al isihaştilor, Grigorie Palama, a fost autorul câtorva tratate dogmatice şi a numeroase cuvântări, dintre care 66 au fost descoperite într-una din mănăstirile de la Meteora, în Tesalia[379]. Activitatea literară a lui Nichifor Gregoras, un oponent violent al isihaştilor, a fost deja discutată. Un alt oponent al lui Palama, Ioan Kyparissiotes, care a trăit în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, poate fi menţionat ca autor

377. C. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce*, IV, vii şi n. 7.

378. Opera lui Gennadius a fost publicată recent în opt volume. *Œuvres complètes de Gennade Scholarios*, ed. L. Petit, X.A. Siderides, M. Jugie. Dintre lucrările recente despre Gennadius, vezi M. Jugie, „Georges Scholarios, professeur de philosophie", *Studi bizantini e neoellenici*, V (1939), 482-494. O cercetare detaliată a biografiei, activităţii şi realizărilor sale literare este imperios necesară.

* Pentru informaţii suplimentare, vezi: H.-V. Beyer, *Gregorios Sinaites Werke*, Einleitung, Textausgabe und Ubersetzung, Wien, 1985; E. Hisamatsu, *Gregorios Sinaites als Lehrer des Gebetes* (Münsteraner Theologische Abhandiungen, 34), Altenberge, Oros, 1994; A. Rigo, „Gregorio il Sinaita", în *La théologie byzantine et sa tradition II (XIIIe-XIXe s.)*, sous la direction de Carmelo Giuseppe Conticello et Vassa Conticello (Corpus christianorum), Turnhout, Brepols Publishers, 2002, 35-130; A. Rigo, *Il monaco, la chiesa e la liturgia. Il trattato sulle gerarchie di Gregorio il Sinaita*, Milano, 2003; Αγγελική Δεληκάρη, *Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης. Η δράση και η συμβολή του στη διάδοση του Ησυχασμού στα Βαλκάνια. Η σλαβική μετάφραση του βίου του και το αρχαιότερο χειρόγραφο* (Ελληνισμός καί Κόσμος των Σλάβων, 6), Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών, 2004. Traducerea în limba română a versiunii paleoslave a vieţii acestui Părinte isihast i se datorează lui Dragoş Şesan: „Viaţa şi faptele Preacuviosului nostru părinte Grigorie Sinaitul, scrisă de Prealuminatul Arhiepiscop al cetăţii lui Constantin, kir Calist", *Studii Teologice*, seria a III-a, V (2009), 2, 186-233, traducere însoţită de un amplu studiu introductiv semnat de Adrian Marinescu: „Viaţa Sf. Grigorie Sinaitul scrisă de patriarhul Calist, tezaur de istorie şi teologie isihastă. Legăturile românilor cu teologia sinaită şi cu centrul monahal de la Paroria", *Studii Teologice*, seria a III-a, V (2009), 2, 149-185 (n. trad.).

379. Graţie străduinţei neobosite a lui N.A. Bees, manuscrisele de la Meteora sunt acum cunoscute şi descrise. Vezi J. Dräseke, „Die neuen Handschriftenfunde in den Meteoraklöstern", *Neue Jahrbucher für das klassische Altertum*, XXIX (1912), 552.

al *Ἔκθεσις στοιχειώδης ῥήσεων θεολογικῶν* sau *Expositio materiaria eorum quae a Deo a theologis dicuntur*, prima încercare de dogmatică pe tiparul scolasticismului apusean[380].

Unul dintre cei mai mari teologi şi scriitori ai epocii şi unul dintre cei mai importanţi mistici ai Bisericii Răsăritene, Nicolae Cabasila, aparţine şi el secolului al XIV-lea. Originea ideilor lui Cabasila se afla, ca în misticismul european apusean, în opera aşa-numitului Dionisie Pseudo-Areopagitul, foarte probabil autor de la sfârşitul secolului al V-lea şi începutul veacului următor. Misticismul bizantin a trecut printr-o importantă evoluţie în secolul al VII-lea, graţie lui Maxim Mărturisitorul, care a eliberat misticismul Pseodo--Areopagitului de elementele sale neoplatonice şi l-a reconciliat cu învăţătura Bisericii Ortodoxe Răsăritene. Influenţa lui Maxim era încă resimţită de scriitorii mistici din secolul al XIV-lea, în frunte cu Nicolae Cabasila.

Nicolae Cabasila aparţine acelei categorii de autori care sunt foarte puţin cunoscuţi şi insuficient studiaţi, pentru că multe dintre scrierile sale au rămas nepublicate. Multe dintre acestea, în special cuvântări şi scrisori, se păstrează într-o serie de manuscrise de la Biblioteca Naţională din Paris, dintre care unul a fost folosit de istoricul român Tafrali în monografia sa despre Tesalonic [*Λόγος περὶ τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσιν ἐπὶ τοῖς ἱεροῖς τολμωμένων* – n. trad.][381] Pentru cercetarea învăţăturii lui Cabasila, două lucrări sunt importante: *Şapte cuvinte despre viaţa în Hristos* (*De vita in Christo*) [*Λόγοι ἑπτὰ περὶ ἐν Χριστῷ ζοῆς, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζοῆς* – n. trad.] şi *Explicarea Sfintei Liturghii* (*Sacrae liturgiae interpretatio*) [*Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας* – n. trad.][382]. Nu putem

380. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litterattur*, 106-107 (Ehrhard). Textul în Migne, *Patrologia Graeca*, CLII, 741-992.

381. Vezi O. Tafrali, *Thessalonique*, iv şi *passim*. În ediţiile engleză şi franceză ale *Istoriei Imperiului bizantin* pe care o semnez, urmând altor savanţi, îl califc eronat pe Nicolae Cabasila „mitropolit al Tesalonicului" Nu a fost nicicând mitropolit al vreunui oraş.

382. Migne, *Patrologia Graeca*, CL, 367-492, 493-726. Vezi S. Salaville, „Deux manuscrits du *De vita in Christo* de Nicholas Cabasilas", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XIV (1928); *Compte-rendu du deuxième Congrès international des études byzantines 1927*, 79. [Ediţia critică a *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζοῆς* a fost publicată în colecţia *Sources Chrétiennes*: *La vie en Christ*, introduction, texte critique, traduction et annotation par Marie-Hélène Congourdeau, vol. I-II (Sources chrétiennes, 355, 361), Paris, Éditions du Cerf, 1989-1990; traducere germană: *Sakramentalmystik der Ostkirche. Das Buch vom Leben in Christus des Nikolaos Kabasilas*, übertr. v. G. Hoch, hrsg. v. E. von Ivánka, Klosterneuburg-München, 1958; traducere italiană: *La vita in Cristo di Nicola Cabasilas*, a cura di U. Neri, trad. di Maria Gallo (Classici delle religioni), Torino, 1971; traducere engleză: *The Life in Christ*, translated by C.J. de Catanzaro, with an Introduction by B. Bobrinskoy, Crestwood, NY, St. Vladimir's Seminary Press, 1974 (2nd ed., 1982); în limba română: *Tâlcuirea dumnezeieştii liturghii şi despre Viaţa în Hristos*, traducere, studiu introductiv şi note de Ene Branişte şi Teodor Bogodae, Bucureşti, 1992, 130-296. De asemenea, *Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας* este accesibilă într-o ediţie critică: *Explication de la divine liturgie*, traduction et notes de Sévérien Salaville, deuxième édition munie du texte grec, revue et augmentée par René Bornert, O.S.B., Jean Gouillard, Pierre Périchon, S.J. (Sources chrétiennes, 4), Paris, Éditions du Cerf, 1967; şi a fost tradusă în foarte multe limbi de circulaţie: *Commentary on the Divine Liturgy*, translated by J.M. Hussey şi P.A. McNulty, Londra, SPCK, 1960; *Commento della divina liturgia*, a cura di M. Davitti e S. Manuzio (Classici dello spirito. Teologia), Padova, Edizioni Messaggero, 1984. Traducerea în limba română poate fi consultată în *Tâlcuirea dumnezeeştii liturghii şi despre Viaţa în Hristos*, traducere, studiu introductiv şi note de E. Branişte şi T. Bogodae, Bucureşti, 1992, 25-114 – n. trad.]

face aici o analiză a învăţăturii lui Cabasila şi a tezei sale „A trăi în Hristos este chiar unirea cu Hristos", dar se poate spune cu certitudine că opera literară a lui Cabasila în misticismul bizantin, cu meritele sale, dar şi în legătură cu mişcarea isihastă şi cu mişcările mistice din Europa Apuseană, merită un loc de cinste în istoria culturală a Bizanţului în secolul al XIV-lea şi trebuie să atragă atenţia cercetătorilor, care până în prezent l-au neglijat pe nedrept pe acest autor interesant. Savanţii au exprimat puncte de vedere divergente în definirea misticismului lui Cabasila şi unii dintre ei au declarat chiar că nu poate fi considerat deloc un mistic[383] Corespondenţa lui Cabasila merită publicată. Potrivit eruditului francez Guilland, epistolele sale sunt scrise într-un stil natural şi elegant, deşi uneori excesiv de rafinat, şi conţin informaţii inedite şi interesante[384].

Filosofia este reprezentată în epoca Paleologilor de celebrul Georgios Gemistos Plethon[385]. Plin de entuziasm pentru elenismul antic, admirator al lui Platon, pe care l-a cunoscut temeinic prin intermediul neoplatonismului, un visător care se gândea să creeze, cu ajutorul zeilor mitologiei antice, un nou sistem religios, Plethon a fost un veritabil umanist şi s-a aflat în strânsă legătură cu Italia. Interesul pentru filosofia antică, pentru Aristotel în special şi, începând cu secolul al XI-lea, pentru Platon, n-a dispărut niciodată în Bizanţ. Mihail Psellos în secolul al XI-lea, Ioan Italos în veacul al XII-lea, Nichifor Blemmydes în secolul al XIII-lea şi au dedicat o parte considerabilă din timp filosofiei – Psellos în special lui Platon, ceilalţi lui Aristotel. Concurenţa dintre cele două mişcări filosofice, aristotelică şi platonică, atât de caracteristică Evului Mediu în general, s-a simţit puternic în Bizanţul disputei isihaste. De aceea, era pregătită calea pentru personalitatea extrem de interesantă a lui Gemistos Plethon.

Plethon şi-a primit educaţia elementară la Constantinopol şi a petrecut cea mai mare parte a vieţii sale de aproape un veac la Mistra, centrul cultural al despotatului de Moreea. L-a însoţit pe împăratul Ioan al VIII-lea la Conciliul de la Ferrara-Florenţa. A murit la Mistra, probabil în 1450. În 1465, un general italian şi protector al literaturii din ilustra

383. Vezi P. Anikiev, „On the Problem of Orthodox-Christian Mysticism", *Pravoslavno-russkoye Slovo*, XIII (1913), 200-217 [în rusă] ; Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 251-252 ; F. Vernet, „Nicholas Cabasilas", *Dictionnaire de théologie catholique*, II (2), 1292-1295.

384. R. Guilland, „La Correspondance inédite de Nicolas Cabasilas", *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-30), 98. Vezi S. Salaville, *Nicolas Cabasilas : Explication de la divine liturgie*, Paris, 1943. O traducere franceză a acestui tratat cu o introducere amplă cuprinzând biografia lui Cabasila. Vezi o foarte favorabilă recenzie a acestei cărţi scrisă de către V. Grumel, *Études Byzantines*, II (1945), 265-267.

385. Adevăratul său nume era Georgios Gemistos ; *Plethon* este sinonim cu *Gemistos*, amândouă însemnând „plin" Gemistos a început să-şi spună Plethon din dorinţa de a înlocui numele grecesc comun Gemistos cu cel mai elenic Plethon. *Cf.* Desiderius-Erasmus. Vezi H. Tozer, „A Byzantine Reformer : Gemistus Plethon", *Journal of Hellenic Studies*, VII (1886), 354. [Pentru viaţa şi filosofia lui Plethon, vezi : François Masai, *Pléthon et le platonisme de Mistra*, Paris, Société d'édition Les Belles Lettres, 1956 ; Christopher Montague (Monty) Woodhouse, *George Gemistos Plethon : The Last of the Hellenes*, Oxford, Clarendon Press, 1986 ; Brigitte Tambrun, *Pléthon. Le retour de Platon*, Paris, 2006 ; Θεόδωρος Στ. Νικολάου, *Πληθωνικά*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Βάνιας, 2005 ; în limba română : Vasile Adrian Carabă, „Gheorghios Ghemistos Plethon (circa 1355-1452), filosoful *neopăgânismului* în Bizanţ", în : *Studia Historica et Theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu*, Iaşi, Trinitas, 2003, 537-559 – n. trad.].

familie Malatesta a capturat Sparta de la turci şi a transportat rămăşiţele pământeşti ale lui Plethon în oraşelul Rimini, unde odihnesc acum în biserica San Francisco[386].

Scopul scrierilor filosofice ale lui Plethon era să explice însemnătatea filosofiei platonice în comparaţie cu cea aristotelică. Plethon a deschis o nouă etapă în lupta dintre aristotelism şi platonism. A adus în Italia cunoştinţele şi entuziasmul său pentru Platon şi le-a produs o impresie puternică lui Cosimo de Medici şi altor umanişti italieni. Într-adevăr, a sugerat ideea fondării Academiei Platoniciene din Florenţa.

În acest oraş, Plethon a scris tratatul *Despre diferenţa dintre Aristotel şi Platon* [*Περί διαφορών μεταξύ Πλάτωνα και Αριστοτέλη* – n. trad.], în care s-a străduit să demonstreze superioritatea filosofului său favorit faţă de Aristotel. Şederea filosofului bizantin la Florenţa este unul dintre cele mai interesante episoade din istoria transplantării ştiinţei clasice greceşti în Italia şi, în special, a renaşterii filosofiei platonice în Apus[387]. Lucrarea principală a lui Plethon este un fel de *Utopia*, *Tratatul despre legi* (*Νόμων συγγραφή*), care, din păcate, nu s-a păstrat integral. Pe de o parte, era o încercare interesantă pentru că indica o tendinţă a vremii – dar, desigur, sortită eşecului – de a restabili păgânismul pe ruinele creştinismului prin statornicirea filosofiei neoplatonice; pe de altă parte, era menită să ofere umanităţii condiţii de viaţă ideale. Pentru a afla în ce constă fericirea omului, Plethon a considerat necesar să înţeleagă profund natura umană în sine şi sistemul universului a cărui parte este omul. Plethon i-a prezentat lui Manuel proiectele sale pentru restaurarea Peloponesului.

Prin însemnătatea şi influenţa lui, Plethon depăşeşte limitele istoriei culturale a Bizanţului şi chiar numai pentru acest motiv merită cea mai mare atenţie. Pentru că activitatea şi importanţa lui nu au fost încă apreciate pe deplin, însemnătatea lui Gemistos Plethon este una dintre cele mai fascinante teme pentru istoricul interesat de istoria culturală a Imperiului bizantin târziu[388]

În domeniul retoricii, care se află adesea în strânsă legătură cu filosofia, pot fi menţionaţi mai mulţi autori. Grigorie (Gheorghe) Cipriotul, patriarh în timpul domniei lui Andronic cel Bătrân, a compus o interesantă şi remarcabil scrisă autobiografie [*Λόγος τὰ καθ' ἑαυτὸν περιέχων. Αὐτοβιογραφία* – n. trad.][389] Nichifor Choumnos, contemporan şi discipol al lui Grigorie de Cipru, a scris o serie de lucrări teologice, filosofice şi retorice şi a lăsat o colecţie de 172 de epistole. În scrierile sale filosofice se revelează drept unul dintre cei mai ardenţi şi mai abili apărători ai lui Aristotel. Choumnos coresponda cu aproape toate personalităţile epocii sale, oameni politici, clerici şi literaţi. Deşi mai puţin dotat intelectual, mai puţin original, mai puţin cultivat decât magistrul său, Grigorie Cipriotul, Choumnos nu este lipsit de însemnătate pentru Renaşterile bizantină şi italiană ale epocii. „Prin dragostea

386. Vezi F. Schultze, *Geschichte der Philosophie der Renaissance*, I. *Georgios Gemistos Plethon und seine reformatorischen Bestrebungen*, 23-109; J.W. Taylor, *Georgius Gemistus Pletho's Criticism of Plato and Aristotle*, 1-2.

387. A. Ellissen, *Analekten*, IV (2), 11.

388. Vezi E. Stephanou, „Études récentes sur Pléthon", *Échos d'Orient*, XXXI (1932), 207-217. Bibliografie excelentă, în special 217. Nu vom discuta aici enorma literatură despre Gemistos Plethon. Cel mai recent studiu substanţial îi aparţine lui Milton V. Anastos, „Pletho's Calendar and Liturgy", *Dumbarton Oaks Papers*, IV (1948), 183-305. Bibliografie excelentă.

389. G. Misch, „Die Schriftsteller-Autobiographie und Bildungsgeschichte eines Patriarchen von Konstantinopel aus dem XIII. Jahrhundert. Eine Studie zum byzantinischen Humanismus", *Zeitschrift fur Geschichte der Erziehung und der Unterrichts*, XXI (1931), 1-16.

sa pentru Antichitate, pătimaşă, deşi poate un pic servilă, şi prin varietatea cunoştinţelor sale, Choumnos anunţă umanismul italian şi Renaşterea apuseană"[390].

În sfârşit, lucrările lui Mazaris – pastişe ale lui Lucian, *Călătoria lui Mazaris în Hades* [*Διάλογος νεκρικός, Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἅιδου* – n. trad.]* şi *Un vis după revenirea la viaţă*, precum şi epistolele sale despre afacerile din Peloponeș de la începutul secolului al XV-lea – furnizează, în ciuda talentului literar redus al autorului lor, informaţii importante despre chestiunea imitării lui Lucian în literatura bizantină şi oferă detalii interesante despre cultura bizantină a epocii.

În domeniul filologiei, epoca Paleologilor a produs nu puţini scriitori interesanţi care, prin tendinţele şi ideile lor, sunt precursorii unei epoci intelectuale noi şi, aşa cum a remarcat Krumbacher, sunt mai puţin legaţi de predecesorii lor bizantini – de pildă, Fotie sau Eustathios de Tesalonic – decât de primii reprezentanţi ai Renaşterii clasice în Apus[391]. Totuşi, există o latură a operei filologilor din epoca Paleologilor care este criticată, pe bună dreptate, de către specialiştii în literatura clasică: felul în care tratează textele clasice. În vreme ce exegeţii şi copiştii secolelor XI-XII au prezervat aproape intactă tradiţia manuscrisă a epocii alexandrine şi romane, filologii epocii Paleologilor au început să modifice textul autorilor antici potrivit ideilor lor preconcepute despre „puritatea" limbii eline sau uneori potrivit noilor metri. Această tendinţă i-a determinat pe specialiştii în literatura clasică să consulte, când era posibil, manuscrisele anterioare epocii Paleologilor. Oricât de supărătoare putea fi această practică, trebuie judecată în funcţie de condiţiile epocii. Filologii începuseră să fie nemulţumiţi de metodele pur mecanice ale predecesorilor şi căutau, deşi rudimentar şi stângaci, să exprime propriile tendinţe creatoare.

Dintre filologi, trebuie menţionat monahul Maximos Planudes (numele său de botez era Manuel), contemporan al primilor doi Paleologi, care şi-a dedicat cea mai mare parte a timpului ştiinţei şi activităţii didactice. A vizitat Veneţia în calitate de ambasador bizantin şi

390. Vezi R. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, 324; un capitol dedicat lui Chumnos, 317-324. Vezi şi Georgios Chumnos, *Old Testament Legends from a Greek Poem on Genesis and Exodus*, ed. F.H. Marshall, Cambridge, 1925. [Pentru informaţii suplimentare despre acest intelectual şi om de stat bizantin, vezi: Jean Verpeaux, *Nicéphore Choumnos, homme d'État et humaniste byzantin (ca. 1250/1255-1327)*, préf. de R. Guilland, Paris, A. et J. Picard, 1959; Ihor Ševčenko, *La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues. Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos* (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia, 3), Bruxelles, Byzanthion, 1962; Nikē Papatriantaphyllou-Theodōridē, *Hē cheirographē paradosē tōn ergōn tou Nikēphorou Choumnou (1250/55-1327)*, Ph.D. Thesis, Thessalonike, Aristoteleio Panepistēmio Thessalonikēs, 1984 – n. trad.]

* Pentru informaţii suplimentare despre această satiră bizantină: Erich Trapp, „Zur Identifizierung der Personen in der Hadesfahrt des Mazaris", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, XVIII (1969), 95-99; Rainer Walther, „Zur Hadesfahrt des Mazaris", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, XXV (1976), 195-206; Lynda Garland, „Mazaris's Journey to Hades: Further Reflections and Reappraisal", *Dumbarton Oaks Papers*, LXI (2007), 183-214. Semnalăm şi o ediţie modernă a acestei satire: *Mazaris' Journey to Hades or Interviews with Dead Men about Certain Officials of the Imperial Court*, Greek text with translation, notes, introduction and index by Seminar Classics 609 (Arethusa Monographs, 5), State University of New York at Buffalo, Dept. of Classics, 1975 (n. trad.).

391. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen litteratur*, 541.

era strâns legat de frageda mişcare culturală din Apus, graţie în special cunoaşterii limbii şi literaturii latine. Dascăl neobosit, Planudes a fost autorul câtorva lucrări de gramatică şi al colecţiei de peste 100 de epistole care zugrăvesc personalitatea sa intelectuală, pasiunile şi preocupările sale ştiinţifice. În afară de excerptele istorice şi geografice compilate din autori antici, Planudes ne-a lăsat traduceri din autori latini, precum Cato cel Bătrân, Ovidiu, Cicero şi Caesar. Este poate cunoscut în Europa Occidentală mai ales pentru ediţia sa de selecţii din autori greci. Numărul mare de manuscrise existente ale traducerilor sale demonstrează că, în primele zile ale umanismului, slujeau adesea la învăţarea limbii greceşti în Apus. În acelaşi timp, numeroasele sale traduceri din latină în greacă au contribuit mult la apropierea culturală dintre Răsărit şi Apus în epoca Renaşterii[392].

Discipolul şi prietenul lui Planudes, Manuel Moschopoulos (Moschopulus)*, un contemporan al lui Andronic al II-lea, este, ca şi dascălul său, deosebit de important pentru determinarea caracteristicilor ştiinţei bizantine la sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul celui următor, precum şi pentru transmiterea studiilor clasice în Apus. *Întrebările gramaticale* [*Ἐρωτήματα γραμματικά* – n. trad.] şi *Dicţionarul* grec au fost, alături de traducerile lui Planudes, cărţile favorite pentru învăţarea limbii greceşti în Apus; în plus, comentariile lui la un număr de autori clasici şi colecţia scrisorilor sale furnizează o documentaţie foarte interesantă, care până acum nu a fost studiată şi apreciată cum se cuvine.

Teodor Metochites, un contemporan al lui Andronic al II-lea, este uneori amintit în istoria literaturii bizantine în legătură cu filologia[393]. Ampla şi multilaterala sa activitate

392. Cel mai recent şi mai exhaustiv studiu dedicat lui Planudes este semnat de C. Wendel în *Paulys Real Encyclopadie. Neue Bearbeitung*. XX (1950), 2202-2253. [Corespondenţa lui Planudes a fost publicată recent de Pietro Luigi Leone: *Maximi Monachi Planudis Epistulae*, edidit Petrus Aloisius M. Leone (Classical and Byzantine monographs, 18), Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 1991; de asemenea, panegiricul *Basiliskos*: L.G. Westerink, „Le Basilikos de Maxime Planoude", *Byzantinoslavica*, XXVII (1966), 98-103; XXVIII (1967), 54-67; XXIX (1968), 34-48. Despre Maximos Planudes, vezi şi: W.O. Schmitt, „Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen des Maximos Planudes und die Moderne Forschung", *Jahrbuch der österreichischen byzantinischen*, XVII (1968), 127-147; A.E. Loiou, „Some Observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planudes", *Byzantine and Modern Greek Studies*, IV (1978), 89-99 – n. trad.]

* Pentru informaţii suplimentare despre acest filolog şi scriitor prolific, vezi: Nigel Guy Wilson, *Scholars of Byzantium*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1983, 244-247; Ihor Ševčenko, „Imprisonment of Manuel Moschopoulos in the year 1305 or 1306", *Speculum*, XXVII (1952), 133-157; Ioannis D. Polemis, „An Unpublished Anti-Latin Treatise of Manuel Moschopoulos", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, XLVI (1996) 251-264 (n. trad.).

393. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 550-553. Krumbacher l-a numit pe Teodor Metochites unul dintre cei mai proeminenţi polihistori ai Renaşterii bizantine. [Despre acest om de stat şi savant bizantin, vezi şi: Hans Georg Beck, *Theodoros Metochites, die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert*, München, C.H. Beck, 1952; Ihor Ševčenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos* (Corpus bruxellense historiae byzantinae. Subsidia 3), Bruxelles, Byzantion, 1962; Ihor Ševčenko, „Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of His Time", în *The Kariye Djami*, vol. IV: *Studies in the Art of the Kariye Djami and Its Intellectual Background*, edited by Paul A. Underwood (Bollingen Series, 70), Princeton, Princeton University Press, 1975, 17-91; Eva de Vries-Van der Velden, *Théodore Métochite: une réévaluation*, Amsterdam, J.C. Gieben, 1987 – n. trad.]

depăşeşte limitele modeste ale filologiei. În secţiunea dedicată Imperiului de Niceea a fost menţionat ca autor al unui panegiric adresat Niceei*. Foarte cultivat, o autoritate în privinţa autorilor clasici, un admirator al lui Plutarh, Aristotel şi îndeosebi al lui Platon, pe care-l numea „Olimpul înţelepciunii", „o bibliotecă vie" şi „Helicon al muzelor"[394], om de stat înzestrat şi prim-ministru în timpul domniei lui Andronic al II-lea, Teodor Metochites este un tip extrem de interesant de umanist bizantin din prima jumătate a secolului al XIV-lea. Acest savant şi remarcabil om de stat a avut o influenţă excepţională în afacerile statului şi s-a bucurat de încrederea deplină a împăratului. Contemporanul său Nichifor Gregoras scria: „De dimineaţa până seara se dedica întru totul şi plin de zel afacerilor publice, ca şi cum ştiinţa ar fi fost absolut irelevantă pentru el; seara târziu, după ce părăsea palatul, era absorbit de ştiinţă, ca şi cum ar fi fost un savant fără absolut nicio legătură cu orice alte afaceri"[395] Pe baza ideilor sale politice, pe care le-a exprimat uneori în scrierile sale, Sathas a ajuns la o concluzie interesantă: înclinat nici spre democraţie, nici spre aristocraţie, avea un ideal politic personal, un fel de monarhie constituţională. Diehl a remarcat: „Nu este nici cea mai mică urmă de originalitate în faptul că acest bizantin din secolul al XIV-lea nutrea asemenea vise sub regimul absolut al basileului de drept divin"[396]. Desigur, istoria teoriei politice bizantine nu a fost încă scrisă. Dar acest exemplu arată limpede că „istoria ideilor politice în Bizanţ nu este o plictisitoare repetiţie a aceloraşi lucruri. A avut o viaţă şi a existat o evoluţie"[397] Totuşi, o investigaţie mai recentă consideră că este probabil ca această declaraţie a lui Metochites să nu fi fost o teorie politică practică, ci o interpretare a unei idei platonice în spiritul neoplatonismului[398]

În timpul revoluţiei care l-a detronat pe Andronic al II-lea, Teodor şi-a pierdut funcţia, venitul şi locuinţa şi a fost întemniţat. Când s-a aflat că suferă de o boală gravă, i s-a permis să-şi sfârşească zilele în mănăstirea constantinopolitană Chora (actuala moschee Kariye-Djami). Încă în putere, a restaurat mănăstirea, care era veche şi se afla într-o stare de degradare, a dotat-o cu o bibliotecă şi a împodobit-o cu mozaicuri. Astăzi, printre alte frumoase mozaicuri păstrate în moschee, se poate vedea, deasupra portalului principal al narthexului bisericii, o reprezentare a lui Hristos pe tron, iar la picioarele Sale silueta lui Teodor Metochites, îngenuncheat, în veşmintele splendide ale unuia dintre cei mai înalţi demnitari bizantini, ţinând în mână o machetă a bisericii; numele său este înscris pe acest mozaic. A murit acolo în 1322.

---

* Semnalăm o ediţie foarte recentă a acestui encomion, ediţie însoţită de o traducere în limba engleză: *Nicaea. A Byzantine Capital and Its Praises: With the Speeches of Theodore Laskaris, in Praise of the Great City of Nicaea, and Theodore Metochites, Nicene oration*, by Clive Foss, with the collaboration of Jacob Tulchin (Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources, 21), Brookline, MA, Hellenic College Press, 1996 (n. trad.)

394. Nicephorus Gregoras, *Historia*, VII, 2, 2; ed. Bonn, I, 272; C. Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, I, introduction, 60-61.
395. Nicephorus Gregoras, *Historia*, VII, II, 3; ed. Bonn, I, 272-273.
396. Ch. Diehl, *Études byzantines*, 401. Vezi şi Guilland; *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, 361.
397. Vezi V. Valdenberg, „An Oration of Justin II to Tiberius", *Bulletin of the Academy Science of the Union of Soviet Socialist Republics*, II (1928), 140 [în rusă].
398. D.C. Hesseling, „Een Konstitutioneel Keizershap", *Hermeneus*, XI (1938-1939), 89-93. Vezi *Byzantinische Zeitschrift*, XXXIX, 263-264.

Celebrul Nichifor Gregoras, care a fost unul dintre discipolii săi, a zugrăvit în scrierile sale personalitatea magistrului său într-o manieră detaliată şi entuziastă[399]. Lucrările lui numeroase şi diverse, dintre care multe sunt nepublicate şi foarte puţin studiate – scrieri filosofice şi istorice, retorice şi astronomice, lucrări poetice şi corespondenţa bogată adresată eminenţilor contemporani –, îl situează pe Teodor Metochites, alături de Nichifor Gregoras şi Demetrios Kydones, printre cei mai străluciţi umanişti bizantini din secolul al XIV-lea. Cel mai recent un cercetător a definit opera lui Metochites ca prodigioasă şi diversă şi l-a numit „probabil cel mai mare scriitor al secolului al XIV-lea şi unul dintre cei mai mari scriitori din literatura bizantină"[400] Scrierile sale filosofice i-au determinat pe unii savanţi (de pildă, Sathas şi, mai târziu, F. Uspenski) să-l considere precursorul platoniştilor bizantini din secolul al XV-lea, în general, şi al lui Gemistos Plethon, în particular[401].

Dintre toate lucrările sale, cea mai cunoscută este *Comentarii sau judecăţi morale*, ştiută îndeobşte sub numele *Miscelanee* (*Miscellanea philosophica et historica*) [*Ὑπομνηματισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαί* – n. trad.]* Este un fel de enciclopedie, „o inestimabilă mină a ideilor lui Metochites", care îi permite cititorului să admire vasta şi profunda sa erudiţie. Metochites a citat şi, foarte probabil, a citit peste 70 de autori greci. Synesius pare să fi fost principalul său izvor şi scriitorul său preferat[402]. În lucrările sale sunt risipite numeroase însemnări istorice foarte importante nu numai despre istoria Bizanţului, ci şi a popoarelor vecine; un exemplu este istorisirea sa detaliată despre misiunea diplomatică încredinţată lui în 1298 pe lângă ţarul Serbiei de a negocia căsătoria uneia dintre fiicele lui Andronic al II-lea[403].

Metochites a scris 20 de poeme [*Τὰ ποιήματα τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου ἔχουν γενικώτερον ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον* – n. trad.]**, dintre care numai două sunt publicate.

---

399. Vezi St. Bezdeki, *Le Portrait de Théodore Métochite par Nicéphore Grégoras. Mélanges d'histoire générale*, Cluj, 1927, 57-67.

400. Vezi R. Guilland, „Les Poésies inédites de Théodore Métochite", *Byzantion*, III (1927), 265; Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, 358.

401. C. Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, I, introd., 64; F.I. Uspenski, *Byzantine Civilization*, 263-264 [în rusă].
Din cele 120 de *Semeioseis gnomikai* au fost editate critic 1-26 şi 71: *Theodore Metochites on Ancient Authors and Philosophy Semeioseis gnomikai 1-2 and 71*, a critical edition with introduction, translation, notes, and indexes by Karin Hult; with a contribution by Börje Bydén (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, 65), Göteborg, Acta Universitatis Gothoburgensis, 2002; 8 şi 93: *Theodoros Metochites on Philosophic Irony and Greek History: Miscellanea 8 and 93*, edited with an introduction, translation, and notes by Panagiotis A. Agapitos, Karin Hult and Ole L. Smith, Nicosia/Göteborg, University of Cyprus/Göteborg University, 1996. De asemenea, semnalăm o traducere engleză a tratatului său astronomic: Börje Bydén, *Theodore Metochites' Stoicheiosis Astronomike and the Study of Natural Philosophy and Mathematics in Early Palaiologan Byzantium* (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, 66), Göteborg, Acta Universitatis Gothoburgensis 2003 (n. trad.).

402. Vezi R. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, 360-362; K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 551-552.

403. Vezi C. Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, I, 22; textul „ambasadei" la 154-193; R. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, 364. Textul este republicat şi analizat de P. Nikov, *Tartaro-Bulgarian Relations*, 54-95 [text şi traducere bulgară].
O primă ediţie a celor şapte poeme „Către sine", însoţite de o traducere engleză, a apărut recent: *Theodore Metochites's Poems* To Himself, introduction, text and translation by Jeffrey Michael Featherstone (Byzantina Vindobonensia, 23), Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000 (n. trad.).

Primul, de 1.355 de versuri, este o lungă descriere a vieţii sale şi a mănăstirii Chora; al doilea este altă descriere a acestei mănăstiri[404]; celelalte 18 poeme inedite au fost analizate şi conţin bogate informaţii despre viaţa autorului şi despre evenimentele istorice ale epocii sale[405]. În poemul al XIX-lea Metochites a oferit o descriere detaliată a palatului său, cu bogăţiile, confortul şi frumuseţea lui[406], palat pe care l-a pierdut în timpul revoluţiei din 1328. Poemele sale sunt scrise într-un stil şlefuit, care nu este întotdeauna uşor de înţeles. Dar aceasta nu era numai trăsătura sa exclusivă: mulţi autori bizantini, prozatori şi poeţi, au scris într-un stil lipsit de claritate care avea nevoie de comentarii. Din punctul lor de vedere, cel mai rafinat stil era şi cel mai apreciat.

Metochites ne-a lăsat câteva scrisori; ne-au parvenit doar patru dintre ele, de nu prea mare importanţă. După toate probabilităţile, celelalte scrisori au fost distruse de duşmanii săi[407]. Aportul său în artă este, de asemenea, foarte important: această însemnătate se datorează în special mozaicurilor de la Chora. Avusese dreptate când şi-a exprimat speranţa că, pentru activitatea sa artistică, „posteritatea îi va păstra o amintire nepieritoare până la sfârşitul lumii"[408].

Neîndoielnic, una dintre cele mai importante probleme de cercetare din istoria Renaşterii Paleologilor este întreaga operă a lui Teodor Metochites. Mai sunt încă multe de făcut. Măreţia lui ca om şi însemnătatea sa pentru mişcarea culturală din secolul al XIV-lea abia au început să fie recunoscute. Este necesar ca scrierile sale să fie mai întâi publicate complet şi studiate, numai după aceea fiind posibilă aprecierea adecvată a unui mare om într-o mare epocă culturală.

Dintre filologii din timpul domniei lui Andronic al II-lea poate fi menţionat Toma Magistros, care provenea din cercul literar al lui Moschopoulos, Teodor Metochites şi Gregoras şi care a fost autorul multor scolii la autorii antici, discursuri şi epistole [*Λόγοι ἐπὶ διαφόρων θεμάτων (Περὶ βασιλείας, Περὶ πολιτείας), Ἐπιστολαί* – n. trad.] şi a cărui operă literară merită să fie mai bine cunoscută decât în prezent[409]. Un alt filolog din aceeaşi epocă a fost Demetrios Triklinios, un excelent critic de text, care, aşa cum a afirmat Krumbacher[410], poate fi pus pe acelaşi plan cu câţiva dintre editorii moderni, şi o înaltă

404. Vezi M. Treu, *Dictungen des Gross-Logotheten Theodoros Metochites*, 1-54.

405. R. Guilland, „Les Poésies inédites de Théodore Métochite", *Byzantion*, III (1927), 265-302; Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 552-553. Tradiţia manuscrisă a poemelor a fost discutată de I. Ševčenko, „Observations sur les recueils des discours et des poèmes de Th. Métochite", *Scriptorium*, II (1951), 279-288.

406. Vezi R. Guilland, „Le Palais de Théodore Métochite", *Revue des Études grecques*, XXXV (1922), 82-95; la 86-93 a publicat o parte din textul grecesc cu traducere franceză; J. Ebersolt, *Les Arts somptuaires de Byzance*, 109.

407. Vezi R. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, 368.

408. Vezi Ch. Diehl, *Études byzantines*, 401.

409. Vezi R. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, 348-353. [Despre acest scriitor prolific, vezi şi: Nigel Guy Wilson, *Scholars of Byzantium*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1983, 247-249; Stephanos Skalistēs, *Thōmas Magistros, ho vios kai to ergo tou*, Thessalonike, Aristoteleio Panepistēmio Thessalonikēs, 1984 – n. trad.]

410. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 554. [Despre acest filolog clasic, vezi: N.G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1983, 249-256; O.L. Smith, „Tricliniana", *Classica et Medievalia*, XXXIII (1981-1982), 239-262; M. Fernandez-Galiano, „Demetrio Triclinio en su centenario", *Emerita*, LIII (1985), 15-30; E.B. Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261 - c. 1360)* (The medieval Mediterranean, 27), Leiden/Boston, Brill, 2000 – n. trad.]

autoritate pentru autorii antici, precum Pindar, Eschil, Sofocle, Euripide, Aristofan şi Teocrit.

În domeniul jurisprudenţei, epocii Paleologilor aparţine ultimul mare monument juridic, care şi-a păstrat însemnătatea capitală până în prezent. Este o mare compilaţie scrisă de un jurist şi judecător din Tesalonic în secolul al XIV-lea, Constantin Harmenopoulos, cunoscută sub titlul de *Hexabiblos* (*ἑξάβιβλος*), pentru că este divizată în şase cărţi, sau *Promptuarium* (*πρόχειρον νόμων*, *manuale legum*). Această compilaţie cuprinde dreptul civil şi penal, cu câteva suplimente – de pildă, bine-cunoscutul *Cod Rural*. Autorul s-a folosit de lucrările legislative anterioare, de *Prochiron*, *Basilicale*, *Novele*, precum şi de *Ecloga*, *Epanagoga* şi alte câteva[411]. În legătură cu chestiunea izvoarelor *Hexabiblos*, s-a semnalat o problemă foarte importantă care deocamdată nu a fost elucidată în mod satisfăcător. S-a demonstrat că Harmenopoulos a folosit mai multe izvoare în versiuni foarte vechi, fără adaosurile şi alterările făcute de comisia legislativă a lui Iustinian cel Mare[412]; cu alte cuvinte, *Hexabiblos* oferă un material valoros pentru studiul critic al izvoarelor *Codului* lui Iustinian, pentru forma originară a textelor alterate şi pentru reminiscenţele aşa-numitului drept roman clasic în lucrările juridice ale Bizanţului. După 1453, *Hexabiblos*-ul lui Harmenopoulos s-a răspândit în Apus şi umaniştii au studiat atent şi cu grijă această lucrare juridică a Bizanţului prăbuşit. Compilaţia lui Harmenopoulos este încă în uz în practica judiciară din Grecia actuală şi Basarabia[413]

Mai multe tratate de medicină marcate de o influenţă arabă aparţin epocii Paleologilor. Un manual medical de la sfârşitul secolului al XIII-lea a exercitat o influenţă considerabilă asupra medicinei apusene şi a fost studiat la Facultatea de Medicină din Paris până în secolul al XVII-lea. Cu toate acestea, totala lipsă de originalitate din medicina bizantină a fost constatată adeseori. Un profesor francez de medicină interesat în special de epoca bizantină

411. Vezi P. Collinet, „Byzantine Legislation", *Cambridge Medieval History*, IV, 722-723.

412. Vezi L. Siciliano, „Dirritto bizantino", *Enciclopedia Giuridica Italiana*, IV (5), 72; P. Collinet, „Byzantine Legislation", *Cambridge Medieval History*, IV, 723.

413. L. Kasso, *Byzantine Law in Bessarabia*, 42-49 [în rusă]. [Ediţia critică a *Promptuarium iuris civile*, îndeobşte cunoscută drept *Hexabiblos* sau *Manuale legum* (*Procheiron nomon*), îi aparţine lui Konstantinos G. Pitsakis: *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἑξάβιβλος* (Byzantina kai neoellenika keimena, 1), Athena, Dodone, 1971. De asemenea, ediţia lui Ernst Gustav Heimbach, *Const. Harmenopuli Manuale legum sive Hexabiblos, cum appendicibus et legibus agrariis*, Lipsiae, 1851, a fost reeditată (Aalen, 1969). Pentru informaţii suplimentare despre acest eminent jurist şi opera sa, vezi: M.Th. Fögen, „Die Scholien zur Hexabiblos im Codex vetustissimus Vaticanus Ottobonianus gr. 440", *Fontes Minores*, III (1981), 256-345; M.Th. Fögen, „Hexabiblos aucta. Eine Kompilation der spätbyzantinischen rechtswissenschaft", *Fontes Minores*, VII (1986), 259-333; Ch. Argyriadis, „*...bitten wir, uns mit den entsprechenden Gesetzen zu versehen*. Armenopoulos und der Zeitgeist des 19. Jahrhundert", *Rechtshistorisches Journal*, III (1984), 243-251; Sp.N. Troianos, „Von der Hexabiblos zu den Basiliken", *Subseciva Groningana*, III (1989), 127-141; N.M. Paschalidis, „Konstantinos Armenopoulos (1320-1385): «Nomophylax and Justice of Thessaloniki.» Analysis of the Diachronicity of His Work, 1340-2000", în *Byzantine Law: Proceedings of the International Symposium of Jurists Thessaloniki, 10-13 December 1998*, edited by Ch. Papastathis, Thessalonike, 2001, 173-182; C.G. Pitsakis, „Un demi-siècle d'études sur Constantin Harménopoulos: un bilan", în *Byzantine Law: Proceedings of the International Symposium of Jurists Thessaloniki, 10-13 December 1998*, edited by Ch. Papastathis, Thessalonike, 2001, 135-164 – n. trad.]

a remarcat: „Dacă cineva ar dori să consulte lucrări originale [de medicină], nu ar avea nimic de înregistrat şi pagina dedicată acestei perioade de peste un mileniu ar rămâne albă"[414]. Studierea matematicilor şi astronomiei a înflorit, de asemenea, sub Paleologi şi un mare număr dintre personalităţile multilaterale şi enciclopediştii deja menţionaţi şi-au dedicat o parte din timp ştiinţelor exacte, extrăgându-şi documentaţia din lucrările antice ale lui Euclid şi Ptolemeu şi din scrierile persane şi arabe, care erau în cea mai mare parte, la rândul lor, inspirate de izvoare greceşti.

Poezia a fost reprezentată sub Paleologi de Manuel Holobolos şi Manuel Philes. Poezia lui Holobolos a fost de obicei apreciată ca artificială şi lipsită de originalitate, căutându-şi subiectele în sfera vieţii de la curte şi, de aceea, convenţională şi uneori impardonabil de linguşitoare şi servilă[415] O investigaţie mai recentă a probat că această judecată este eronată; poemele sale, este adevărat, descriu magnificenţa şi strălucirea ceremoniilor de la curte, dar nu trădează linguşire sau servilism faţă de împărat[416]. Holobolos a fost şi autorul unui encomion al împăratului Mihail al VIII-lea [*Λόγοι καὶ ἐγκώμια πρὸς τὸν Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγον* – n. trad.][417]. Manuel Philes*, a cărui viaţă a fost una de mizerie extremă, era forţat să-şi folosească talentul literar [*Ποιήματα* – n. trad.] pentru a-şi câştiga pâinea de zi cu zi; uneori, în consecinţă, se înjosea până la tot felul de linguşiri şi măguliri. În această privinţă, poate fi comparat cu Teodor Prodromos din secolul al XII-lea.

Ultimul mare literat al secolului al XIV-lea este Teodor Meliteniotes. Mai multe persoane cu acelaşi nume sunt cunoscute la sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul celui următor; de aceea, este foarte dificil de distins care dintre acestea a scris opera atribuită exclusiv lui

414. E. Jeanselme, „Sur un aide-mémoire de thérapeutique byzantine contenu dans un manuscrit de la Bibliothèque Nationale de Paris (Supplément grec, 764): traduction, notes et commentaire", *Mélanges Diehl*, I, 170.

415. Vezi M. Treu, „Manuel Holobolos", *Byzantinische Zeitschrift*, V (1896), 538-559; K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 770-772. Articolul lui Krumbacher dedicat lui Manuel Holobolos este tributar celui al lui Treu.

416. Vezi A. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, 112-132.

417. Ξ. Σιδερίδου, „Μανουὴλ Ὁλοβώλου Ἐγκώμιον εἰς Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγον", *Ἐπετηρὶς ἑταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν*, III (1926), 168-191. [Un alt encomion a fost editat de L. Previale, „Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo", *Byzantinische Zeitschrift*, XLII (1943-1949), 1-49. Pentru informaţii suplimentare, vezi: C.N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries: 1204 – ca. 1310* (Pēgai kai meletai tēs Kypriakēs historias, 11), Nicosia, Cyprus Research Centre, 1982, 55-59; Christian Hannick, *Maximos Holobolos in der kirchenslavischen homiletischen Literatur* (Wiener byzantinistische Studien, 14), Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1981 – n. trad.]

* Pentru informaţii suplimentare despre Manuel Philes, vezi: Nikolaos Papadogiannakis, *Studien zu den Epitaphien des Manuel Philes*, Heraklion, 1984; Günter Stickler, *Manuel Philes und seine Psalmenmetaphrase*, Wien, VWGÖ, 1992. Alte câteva lucrări au fost publicate recent: Alice-Mary Talbot, „Epigrams of Manuel Philes on the Theotokos tes Peges and Its Art", *Dumbarton Oaks Papers*, XLVIII (1994), 135-165; J.A. Munitiz, Pamela Armstrong, „An Exhortation by Manuel Philes to Pay Attention", în *Ritual and Art: Byzantine Essays for Christopher Walter*, London, The Pindar Press, 2006, 28-34; Sarah T. Brooks, „Poetry and Female Patronage in Late Byzantine Tomb Decoration: Two Epigrams by Manuel Philes", *Dumbarton Oaks Papers*, LX (2007), 223-248 (n. trad.).

Meliteniotes[418]. Cu toate acestea, este cert că Teodor Meliteniotes, care a trăit în secolul al XIV-lea, a fost autorul unei lucrări astronomice, cea mai vastă şi mai ştiinţifică din întreaga perioadă bizantină, şi al unui lung poem alegoric în 3.602 de versuri „politice" [populare - n. trad.], intitulat *Despre prudenţă* (*Εἰς τὴν σωφροσύνην*)[419]. Recent s-a pus problema dacă poemul lui Meliteniotes a fost compus sau nu sub directa influenţă a *L'Amorosa Visione* de Boccaccio[420]. Acest exemplu poate ilustra încă o dată importanţa schimburilor culturale dintre Bizanţ şi Italia în epoca Paleologilor. S-au semnalat recent câteva similitudini între *Despre prudenţă* şi celebrul, chiar legendarul *Pèlerinage de Charlemagne*[421].

Ne-au parvenit câteva documente literare foarte interesante scrise în limba vorbită a epocii Paleologilor. Versiunea grecească a *Cronicii Moreei* [*Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως* - n. trad.]*, de peste 9.000 de stihuri, care a fost deja evaluată din perspectivă istorică în legătură cu ocuparea latină a Peloponesului, oferă o mostră interesantă din limba vorbită a epocii, care asimilase deja cuvinte şi expresii din limbile romanice ale cuceritorilor.

---

418. Vezi K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 782; F. Dölger, „Neues zu Alexios Metochites und zu Theodorus Meliteniotes", *Studi e testi*, CXXIII (1946), 238-251; *Cf.* M. Miller, „Poème allégorique de Méliténiote, publié d'après un manuscrit de la Bibliothèque Impériale", *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, XIX (1858), 2, 2-11.

419. M. Miller, „Poème allégorique de Méliténiote... , 11-138; G. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 269, nu a menţionat acest poem. Fragmente din lucrarea sa de astronomie, în Migne, *Patrologia Graeca*, CXLIX, 988-1001. O ediţie mai bună şi mai completă în *Catalogus codicum astrologicorum graecorum*, V, 3 (1910), 133-147 (excerpta ex codice 21, Vatic. 1059); XI (1932), 1, 54 (codices escorialenses).

420. Vezi F. Dölger, „Die byzantinische Literatur und Dante", *Compte-rendu du deuxième Congrès international des études byzantines, 1927*, 47-48. Dölger a susţinut, la Congres, teza conform căreia poemul lui Metochites a fost compus sub influenţa *Divinei Comedii* a lui Dante. Ulterior, la sugestia lui S.G. Mercati, şi-a schimbat punctul de vedere în favoarea unei influenţe a lui Boccaccio. În timpul Renaşterii, unele dintre operele lui Boccaccio au fost traduse în greacă. Cunoaştem o traducere în greaca vorbită a *Theseis*, care „începe seria epopeilor romantice care au avut o atât de strălucită carieră în Italia". J. Schmitt, „La «Théséide» de Boccace et la «Théséide» grecque", *Études de philologie néo-grecque*, publiées par J. Psichari, Paris, 1892, 280. Vezi şi Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 870.

421. M. Schlauch, „The Palace of Hugon de Constantinople", *Speculum*, VII (1932), 505, 507-508.

* Cele mai recente traduceri ale acestei cronici sunt: *Chronique de Morée*, introduction, traduction et notes par René Bouchet (Roue à livres), Paris, Belles Lettres, 2005; *The Chronicle of Morea: A History in Political Verse, Relating the Establishment of Feudalism in Greece by the Franks in the Thirteenth Century*, edited in two parallel texts from the mss of Copenhagen and Paris, with introduction, critical notes, and indices by John Schmitt, New York, AMS Press, 1979; *Crusaders as Conquerors: The Chronicle of Morea*, translated from the Greek, with notes and introduction by Harold E. Lurier (Records of Civilization, Sources and Studies, 69), New York, Columbia University Press, 1964. Vezi şi: José M. Egea, *Gramática de la Crónica de Morea: un estudio sobre el griego medieval*, Vitória, Universidad del País Vasco, 1988; W.J. Aerts, H. Hokwerda, *Lexicon on the Chronicle of Morea*, Groningen, Egbert Forsten, 2002; C.T.M. Shawcross, *The Chronicle of Morea: Historiography in Crusader Greece* (Oxford studies in Byzantium), Oxford/New York, Oxford University Press, 2009 (n. trad.).

Problema limbii originale a cronicii este încă subiect de controversă : unii savanţi consideră versiunea franceză originalul, alţii greaca ; mai recent s-a exprimat opinia că textul original era italian, scris probabil în dialect veneţian[422]. În opinia mea, textul original era grecesc. Autorul versiunii greceşti este considerat îndeobşte un franc elenizat care a trăit aproximativ în aceeaşi perioadă cu evenimentele descrise şi era familiarizat cu afacerile peloponesiace.

Aceleiaşi epoci îi aparţine un roman cavaleresc versificat (circa 4.000 de stihuri), *Lybistros şi Rhodamne* [*Λίβιστρος καὶ Ῥοδάμνη* – n. trad.]*, care seamănă izbitor, în intrigă şi idei, cu romanul cavaleresc *Belthandros şi Chrysantza* [*Βέλθανδρος καὶ Χρυσαντζα* – n. trad.]. Subiectul este pe scurt următorul : Lybistros află în vis că Rhodamne, o prinţesă indiană, este sortită să-i fie soţie, caută să se facă iubit şi, în fine, victorios în lupta cu rivalul său, o câştigă de soţie. Datorită unor farmece, rivalul o răpeşte pe Rhodamne, care în cele din urmă, după multe aventuri, ajunge din nou în siguranţă împreună cu Lybistros[423]. În acest roman cavaleresc trebuie subliniat melanjul dintre cultura franco şi condiţiile de viaţă răsăritene. În timp ce în *Belthandros şi Chrysantza* cultura franco este întru totul distinctă de cea greacă, în *Lybistros* cultura franco se implantase profund în solul bizantin ; dar, în schimb, începe să cedeze influenţei greceşti. Totuşi, în ciuda influenţei latine, poemul este mai mult decât o pastişă a unui model apusean. Diehl a afirmat : „Deşi societatea descrisă apare pătrunsă de anumite elemente latine, ea păstrează, ca întreg, o coloratură bizantină evidentă"[424] Versiunea originală a romanului cavaleresc aparţine secolului al XIV-lea. Romanul cavaleresc *Lybistros şi Rhodamne* există într-o versiune revizuită mai târzie.

Probabil secolului al XV-lea îi aparţine versiunea grecească a unui poem toscan, *Romanul cavaleresc al lui Fiorio şi Biancifiore* (*Il cantare di Fiorio e Biancifiore*), datând din secolul al XIV-lea. Versiunea grecească conţine 2.000 de versuri în greaca populară şi metri „politici" [populari – n. trad.]. Textul grecesc nu oferă vreo indicaţie privind identitatea poetului grec. Krumbacher a crezut că autorul acestei versiuni este un francez elenizat[425], adică un occidental. Această ipoteză este considerată acum eronată, autorul anonim al

422. J. Longnon, *Livre de la Conquête de la Princée de l'Amorée*, lxxxiii-lxxxiv.

* Nu vom menţiona decât cele mai recente traduceri ale acestui roman cavaleresc : *Romans de chevalerie du Moyen âge grec*, introduction, traduction et notes par René Bouchet (Roue à livres, 49), Paris, Belles Lettres, 2007 ; *Three Medieval Greek Romances*, translated by Gavin Betts (Garland library of medieval literature, 98), New York, Garland Pub., 1995 ; *Libistro e Rodamne : romanzo cavalleresco bizantino*, introduzione e versione italiana di Vincenzo Rotolo (Keimena kai meletai neohellēnikēs philologias, 22), Athēnai, s.n., 1965. Vezi şi : Panagiotis Agapitos, *Narrative Structure in the Byzantine Vernacular Romances : A Textual and Literary Study of Kallimachos, Belthandros and Libistros* (Miscellanea Byzantina Monacensia, 34), München, Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität, 1991 ; P. Agapitos, „Libistros und Rhodamne : Vorläufiges zu einer kritischen Ausgabe der Version a", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, XLII (1992), 191-208 ; Manoussos Manoussacas, „Le *terminus ante quem* pour la composition du roman *Libistros et Rhodamné*", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, XLIV (1994), 297-306 (n. trad.).

423. Textul grecesc la W. Wagner, *Trois poèmes du moyen âge*, 242-349 ; o analiză detaliată a acestui roman cavaleresc, M. Gidel, *Études sur la littérature grecque moderne*, 151-196 ; noua ediţie de J.A. Lambert, 545 ; J.B. Bury, *Romances of Chivalry on Greek Soil*, 11-12.

424. Ch. Diehl, *Figures byzantines*, II, 348.

425. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 868.

acestei versiuni greceşti fiind probabil un grec ortodox[426]. Versiunea grecească a *Romanului cavaleresc al lui Phlorias şi Platzia Phlore* (*Φλωρίου καὶ Πλάτζια Φλώρης*) prezintă mare interes pentru studiul limbii greceşti populare din epoca Paleologilor.

Probabil la începutul secolului al XV-lea a fost compus poemul *Achilleis* [*Ἀχιλληΐς* – n. trad.], scris de asemenea în metri „politici". În ciuda titlului clasic amintind de războiul troian şi de Homer, poemul are prea puţin în comun cu Homer. Decorul este constituit de feudalismului francez. Personalitatea eroului acestui poem, Ahile, este influenţată de alt erou de epopee bizantină, Digenis Akrites. „Ahile este Digenis botezat cu nume clasic"[427]. Nu este limpede dacă autorul poemului *Achilleis* era familiarizat cu una dintre versiunile epopeii bizantine sau dacă şi-a extras episoadele din izvoare comune ambelor poeme, adică din cântece populare. Chestiunea nu poate fi definitiv tranşată; dar anumite paralele în ambele texte fac mai probabilă prima ipoteză[428]. Poemul se sfârşeşte cu moartea lui Ahile la Troia, în mâinile lui Paris şi Deiphobos, şi cucerirea oraşului de către greci ca răzbunare pentru moartea sa.

De asemenea, trebuie subliniată o uluitoare înflorire artistică, în aparenţă mai degrabă neaşteptată, având în vedere situaţia generală a Imperiului sub Paleologi. Renaşterea artei bizantine sub Paleologi, care a produs asemenea opere precum mozaicurile de la Kariye-Djami, Mistra, Athos şi din Serbia, a fost atât de bruscă şi de incomprehensibilă, încât savanţii au avansat diferite ipoteze pentru a explica originea noilor forme de artă. Susţinătorii aşa-numitei ipoteze „occidentale", luând în considerare influenţa occidentală asupra vieţii bizantine în toate aspectele sale începând de la cruciada a IV-a, au comparat monumentele bizantine cu frescele italiene din *Trecento* în general şi în particular cu cele ale lui Giotto şi ale altor câtorva artişti, care locuiau în Italia când au apărut primele opere de artă ale Renaşterii răsăritene de sub Paleologi. Aceştia au ajuns la concluzia că maeştrii italieni ai *Trecento* trebuie să fi influenţat arta bizantină şi că aceasta a fost explicaţia noilor forme din Răsărit. Ipoteza apuseană totuşi este inacceptabilă, din cauza situaţiei exact contrare, deoarece s-a dovedit existenţa unei influenţe bizantine asupra artei italiene, mai degrabă decât a unei influenţe italiene asupra artei Imperiului bizantin.

Cea de-a doua ipoteză – „siriană" –, avansată la începutul secolului XX –, de Strzygowski şi Th. Schmidt, presupune că realizările cele mai importante ale artei bizantine sub Paleologi nu erau decât simple copii ale unor originale vechi siriene, adică ale unor arhetipuri care, într-adevăr, au furnizat nu puţine forme noi asimilate de arta bizantină începând cu secolul al IV-lea până în veacul al VII-lea. Dacă s-ar accepta această teorie, nu ar exista o Renaştere

426. *Le roman de Phlorios et Platzia Phlore*, ed. D.C. Hesseling, 9, 13-14; vezi şi 104, stihul 1794.
427. *L'Achilléide Byzantine*, ed. D.C. Hesseling, 9.
428. *L'Achilléide Byzantine*, ed. D.C. Hesseling, 3-15. *Cf.* K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 848-849; G. Montelatici, *Storia detta letteratura bizantina*, 192-193. [Există o traducere italiană a acestui roman cavaleresc: Paolo Stomeo, „Achilleide: poema bizantino anonimo", *Studi Salentini*, VII (1959), 159-197. Vezi: Karl Praechter, „Zur byzantinischen Achilleis", *Byzantinische Zeitschrift*, X (1901), 485-488; Paolo Stomeo, „Osservazioni sull'Achilleide bizantina", *Annuario 1958-1959 del Liceo Ginnasio di Stato G. Palmieri di Lecce*, Lecce, Galatina, 1958; 56-67; Rudolf Keydell, „Achilleis. Zur Problematik und Geschichte eines griechischen Romans", *Byzantinische Forschungen*, VI (1979), 83-100; Ole Langwitz Smith, „Versions and Manuscripts of the Achilleid", în *Neograeca medii aevi Texte und Ausgabe. Akten zum Symposion Köln*, hrsg. Hans Eideneier, Köln, Romiosini, 1986, 315-324; O.L. Smith, „Notes on the Byzantine Achilleid: The Oxford Version", *Classica et mediaevalia*, XXXIX (1988), 259-272 – n. trad.]

a artei bizantine în secolul al XIV-lea, vreo originalitate sau vreo putere creatoare a maeştrilor bizantini ai epocii ; în orice caz, totul s-ar reduce la copii bine realizate ale unor vechi arhetipuri insuficient cunoscute. Această teorie, pe care N. Kondakov a numit-o „jocul arheologic"[429], a găsit puţini adepţi[430].

În prima ediţie a *Manualului de artă bizantină* pe care l-a publicat în 1910, Ch. Diehl a respins ambele teorii şi a văzut originile renaşterii artistice din epoca Paleologilor în progresul cultural general atât de caracteristic al epocii, în redeşteptarea unui sentiment de patriotism elenic foarte intens şi în dezvoltarea progresivă a noilor curente în arta bizantină, care apăruseră în Bizanţ cel mai devreme în secolul al XI-lea, adică începând cu epoca dinastiei Comenilor. De aceea, „pentru cel care examinează această chestiune cu atenţie, marea mişcare artistică a secolului al XIV-lea nu este un fenomen subit şi neaşteptat ; este născută din evoluţia naturală a artei în condiţii deosebit de favorabile şi viguroase ; şi, chiar dacă influenţele străine au contribuit parţial la înflorirea sa scânteietoare, ea şi-a extras din sine, prin rădăcinile adânc fixate în trecut, calităţile sale puternice şi originale"[431].

În 1917, D.V. Ainalov a criticat soluţia oferită de Diehl din punctul de vedere al metodei. Diehl nu şi-a fundamentat concluziile pe analiza nemijlocită a operelor de artă, ci a dedus-o indirect din informaţiile despre dezvoltarea literaturii, ştiinţei şi aşa mai departe. Ainalov a crezut că problema originii noilor forme ale picturii bizantine în secolele XIII-XIV nu putea fi rezolvată decât prin metoda comparativă. Examinarea particularităţilor geografice şi arhitecturale ale mozaicurilor de la Kariye-Djami din Constantinopol şi ale bisericii San Marco din Veneţia l-a determinat pe Ainalov să sublinieze o relaţie remarcabilă între aceste forme şi cele din pictura peisagistică a primei Renaşteri italiene. A ajuns la concluzia că pictura bizantină din secolul al XIV-lea nu poate fi considerată un fenomen genuin al artei bizantine ; a fost numai reflecţia unei noi dezvoltări a picturii italiene, care s-a întemeiat, la rândul său, pe arta bizantină anterioară. „Veneţia este unul dintre centrele care au intermediat această retroacţiune a artei Renaşterii timpurii asupra artei bizantine târzii."[432]

Th. Schmidt a susţinut că, în contextul declinului economic şi politic general al Imperiului în timpul Paleologilor, o renaştere autentică a artei în secolul al XIV-lea era imposibilă[433]. În această privinţă, Diehl a remarcat cu îndreptăţire : „Această ipoteză poate părea ingenioasă ; dar este mai degrabă o afirmaţie decât o probă"[434]. În 1925, Dalton, independent de Ainalov, scria despre secolul al XIV-lea : „Toate noutăţile provenind din Italia care au apărut în Serbia, la Mistra sau în Constantinopol sunt într-o foarte mare măsură vechi elemente greceşti revenite în zona de origine, uşor îmbogăţite de farmecul sienez. Aşa stând lucrurile, nu putem considera pictura slavilor sau a grecilor bizantini din secolul al XIV-lea ca fiind dominată de influenţa apuseană. Italia doar conferise oarecare viaţă şi eleganţă unei arte esenţialmente neschimbată"[435] În sfârşit, luând în considerare lucrările recente ale lui Millet,

429. N.P. Kondakov, *Macedonia An Archaeological Journey*, 280 [în rusă].
430. Vezi Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, 2e édit., Paris, 1926, II, 744-745.
431. Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 751. Acest pasaj este reluat din prima ediţie (Paris, 1910), 702.
432. D. Ainalov, *Byzantine Painting*, 86, 89, 96 [în rusă].
433. Th. Schmidt, „La «Renaissance» de la peinture byzantine au XIVe siècle", *Revue archéologique*, II (1912), 127-128.
434. Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 748.
435. O.M. Dalton, *East Christian Art*, 240.

Bréhier şi Ainalov, Diehl, în a doua ediţie a *Manualului artei bizantine*, a concluzionat numind secolul al XIV-lea o autentică renaştere. A dezvoltat cu magnifică amploare şi remarcabilă continuitate tendinţele secolelor XI-XII, aşa încât între trecut şi secolul al XIV-lea nu este nicio sincopă. În acest punct, Diehl a repetat pasajul din prima ediţie deja citat[436].

În 1930, Bréhier scria: „Arta bizantină a epocii Paleologilor apare ca o sinteză între cele două forţe spirituale care au dominat istoria Bizanţului: clasicismul şi misticismul"[437] În 1938, A. Grabar a declarat că progresul (*l'essor*) al artei bizantine sub Paleologi a fost remarcabil; în timpul Paleologilor, ultima renaştere a artelor, în special a picturii, s-a manifestat atât în Imperiu, care a fost în cele din urmă redus la Constantinopol şi suburbiile sale, cât şi în principatele greceşti autonome (Sparta, Trapezunt) şi în statele slave care au urmat exemplul Bizanţului[438]. Acestea fiind spuse, următoarea afirmaţie pare incomprehensibilă: „Istoria artei bizantine s-a încheiat într-adevăr cu devastarea Constantinopolului de către franci în 1204"[439] Dimpotrivă, Renaşterea bizantină este un domeniu bogat, fertil şi demn de o mai aprofundată investigare[440].

Supravieţuiesc numeroase monumente ale renaşterii artei bizantine sub Paleologi. Dintre edificii, cele mai notabile sunt bisericile, în special şapte în Mistra (Pelopones), câteva la Muntele Athos, multe în Macedonia, care s-a aflat în secolul al XIV-lea sub stăpânirea Serbiei, şi altele chiar în Serbia. Strălucita înflorire a mozaicurilor şi a picturii în frescă sub Paleologi a produs o moştenire remarcabilă: mozaicurile de la Kariye-Djami din Constantinopol, la care ne-am referit deja, multe fresce din Mistra, Macedonia şi Serbia. La Muntele Athos se află mozaicuri şi fresce de la sfârşitul secolului al XIII-lea şi din veacurile XIV-XV, dar înflorirea plenară a artei athonite aparţine secolului al XVI-lea. Celebrul pictor bizantin Manuel Panselinos din Tesalonic (Salonic), „Rafael" sau „Giotto al picturii bizantine", a trăit probabil în prima jumătate a secolului al XVI-lea; poate unele dintre lucrările sale sunt încă admirate la Athos, dar asupra acestei chestiuni persistă încă o oarecare îndoială[441].

S-au păstrat multe icoane şi manuscrise împodobite cu miniaturi datând din epoca Paleologilor. Un exemplu este celebrul manuscris de la Madrid din secolul al XIV-lea conţinând cronica lui Ioan Skylitzes cu aproximativ 600 de miniaturi interesante, care ilustrează istoria Bizanţului de la 811 până la jumătatea secolului al XI-lea – perioada acoperită de Skylitzes[442]. Au fost deja menţionate cele două manuscrise pariziene, unul

436. Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 751. Întregul capitol despre renaşterea artei bizantine în secolul al XIV-lea (pp. 735-751) a fost retipărit în *Byzantion*, II (1926), 299-316. În a doua ediţie a lucrării, Diehl nu a folosit lucrarea lui Dalton, dar la scurtă vreme a publicat o recenzie detaliată în *Byzantinische Zeitschrift*, XXVI (1926), 127-133.
437. L. Bréhier, „La Rénovation artistique", *Mélanges Diehl*, II, 10.
438. A. Grabar, *L'art byzantine*, 7, 10.
439. H. Pierce, R. Tyler, *Byzantine Art*, 15.
440. Vezi, de pildă, recenzia lui Charles Diehl la lucrarea lui G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, în *Journal des Savants*, N.S. XV (1917), 376. Vezi şi G. Soteriou, „Die byzantinische Malerei des XIV. Jahrhundert in Griechenland. Bemerkungen zum Stilproblem der Monumentalmalerei des XIV. Jahrhundert", *Ἑλληνικά*, I (1928), 95-117.
441. Vezi Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 840-844. Pentru problema cronologiei lui Panselinos, vezi 842 şi n. 1. O.M. Dalton, *East Christian Art*, 238.
442. Un set complet de reproduceri ale acestor miniaturi se află în colecţia fotografică a École des Hautes-Études din Paris. Vezi şi J. Ebersolt, *La Miniature byzantine*, 59.

aparţinând secolului al XIV-lea, cu o miniatură a lui Ioan Cantacuzino prezidând sinodul isihast, şi altul de la începutul secolului al XV-lea, cu o miniatură a lui Manuel al II-lea[443].

Arta epocii Paleologilor şi reflectările acesteia în statele slave, în general, şi în Rusia, în particular, nu au fost temeinic studiate; mărturiile acestei perioade nu au fost complet colecţionate sau studiate şi în câteva cazuri nici măcar descoperite. Discutând despre cercetarea iconografiei din secolele XIII-XIV, N.P. Kondakov scria în 1909: „General vorbind, intrăm într-o pădure întunecată în care potecile sunt neexplorate"[444]. Mai recent un cercetător al picturii bizantine din secolul al XIV-lea, D.V. Ainalov, a adăugat: „Totuşi, în această pădure, câţiva pionieri au bătut deja cărările în diferite direcţii şi au făcut câteva importante observaţii pozitive"[445] În 1919, în lucrarea sa despre bisericile medievale sârbe, G. Millet s-a străduit să respingă opinia comună că arta sârbă nu era decât o ramură a artei bizantine şi să probeze că prima avea un caracter original propriu[446].

Rezumând cele spuse despre mişcarea culturală de sub Paleologi, trebuie să recunoaştem, în primul rând, o mare vigoare, o intensitate şi o diversitate care nu au fost prezente în epocile precedente, când situaţia generală a Imperiului părea mult mai favorabilă realizărilor culturale. Înflorirea, desigur, nu trebuie considerată bruscă, fără rădăcini în trecut. Rădăcinile pot fi văzute în propăşirea culturală a Bizanţului din epoca Comnenilor; iar veriga de legătură dintre cele două perioade, separate una de cealaltă de fatala dominaţie latină, este viaţa culturală a Imperiului de Niceea, cu Nichifor Blemmydes şi împăraţii luminaţi ai dinastiei Lascarizilor. În pofida tuturor dificultăţilor situaţiei politice, împăraţii niceeni au reuşit să protejeze şi să dezvolte spiritele cel mai bine înzestrate intelectual ale epocii, pentru a transmite această moştenire Imperiului restaurat al Paleologilor. Sub ultimii, viaţa culturală a înflorit cu prisosinţă, în special la sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul celui de-al XIV-lea. După aceea, sub presiunea pericolului turc, a intrat în declin la Constantinopol, iar cele mai luminate minţi ale secolului al XV-lea, precum Bessarion de Niceea şi Gemistos Plethon, şi-au transferat activitatea în Peloponeş, la Mistra, centru comparabil cu alte câteva centre mai mici ale Renaşterii, aparent mai puţin expus cuceririi turceşti decât Constantinopolul sau Tesalonicul.

Au fost comparate în câteva rânduri interesele şi tendinţele culturale din Bizanţ cu cele analoage din epoca primei Renaşteri italiene. Italia şi Bizanţul traversau o epocă de intensă activitate culturală cu multe caracteristici similare şi origine comună în revoluţia economică şi intelectuală realizată de cruciaţi. Nu a fost epoca Renaşterii italiene sau a Renaşterii bizantine, ci, pentru a folosi acest termen în cel mai cuprinzător sens şi fără a-l limita la o singură naţiune, epoca Renaşterii greco-italiene sau, general vorbind, a Europei Meridionale. Mai târziu, în secolul al XV-lea, această înflorire în sudul Europei a fost curmată de cucerirea turcească; în Apus, în Italia, condiţiile generale s-au modelat în aşa fel încât viaţa culturală a putut să se dezvolte mai mult şi să difuzeze în alte ţări.

Desigur, Bizanţul nu a avut un Dante. Renaşterea bizantină era legată de tradiţiile trecutului, în care puterea creatoare şi spiritul de independenţă au fost înfrânate de autoritatea strictă a Bisericii şi a Statului. Formalismul şi convenţionalismul erau caracteristicile trecutului bizantin. Luând în considerare aceste condiţii ale vieţii bizantine, suntem uimiţi

443. Pentru miniaturile epocii Paleologilor, vezi Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 872-884.
444. N.P. Kondakov, *Macedonia*, 285 [în rusă].
445. D. Ainalov, *Byzantine Painting*, 68 [în rusă].
446. G. Millet, *L'Ancien art serbe. Les églises*, 9; Millet, „La Renaissance Byzantine", *Compte-rendu du deuxième Congrès international des études byzantines*, 1927, 19-21.

de activitatea culturală intensă a perioadei Paleologilor şi de eforturile energice ale celor mai strălucite minţi de a deschide o nouă cale de investigaţie liberă şi independentă în literatură şi artă. Dar destinul fatal al Imperiului Răsăritean a zdrobit prematur această pasiune literară, ştiinţifică şi artistică[447]

Bizanţul şi Renaşterea italiană

Referitor la înrâurirea exercitată asupra Renaşterii italiene de tradiţia greacă medievală, în general, şi de grecii bizantini, în particular, este important să ne reamintim că nu interesul sau studiul Antichităţii clasice a generat Renaşterea în Italia. Dimpotrivă, condiţiile vieţii italiene care au simulat şi au potenţat această mişcare au fost adevărata cauză a creşterii interesului pentru cultura antică.

La mijlocul veacului al XIX-lea, câţiva istorici au crezut că Renaşterea italiană a fost provocată de grecii care s-au refugiat, în faţa pericolului turc, din Bizanţ în Italia, în special după căderea Constantinopolului în 1453. De pildă, un slavofil rus din prima jumătate a secolului al XIX-lea, I.V. Kireevski, scria: „Când după cucerirea Constantinopolului aerul proaspăt şi curat al gândirii elenice a adiat dinspre Răsărit spre Apus şi gânditorul din Apus l-a respirat mai uşor şi mai liber, întregul edificiu al scolasticii s-a năruit îndată"[448]. În mod evident, un asemenea punct de vedere nu se poate susţine chiar şi numai pe temeiul cronologiei elementare: Renaşterea se cunoaşte a fi îmbrăţişat întreaga Italie încă în prima jumătate a secolului al XV-lea, iar principalii reprezentanţi ai aşa-numitului umanism italian, Petrarca şi Boccacio, au trăit în veacul al XIV-lea.

Prin urmare, există două probleme: influenţa tradiţiei greceşti medievale asupra Renaşterii şi influenţa grecilor bizantini asupra Renaşterii. Cât priveşte ultima, cine sunt grecii ale căror nume sunt asociate cu epoca Renaşterii timpurii, *id est* secolul al XIV-lea şi începutul celui următor?

Din punct de vedere cronologic, primul care trebuie menţionat este Varlaam, un grec din Calabria, în Italia meridională, care a murit către mijlocul secolului al XIV-lea şi care a participat la disputa isihastă. A îmbrăcat veşmântul monahal în Calabria, şi-a schimbat numele din Bernardo în Varlaam şi a petrecut o vreme în Tesalonic, la Muntele Athos şi la

447. În foarte interesantul său articol, „Das Problem der Renaissance in Byzanz", *Historische Zeitschrift*, CXXXIII (1926), 393-412, A. Heisenberg, general vorbind, a contestat existenţa unei Renaşteri bizantine, dar şi-a încheiat astfel articolul: „Numai peste câteva secole elita [din Bizanţ] a început să simtă, sub învelişul unei tradiţii antice impuse întru câtva ostentativ de Stat şi Biserică, forţele unei vieţi mai noi, mai bogate şi mai profunde. Dar, în acel moment, din cauza avariţiei Europei Occidentale, forţa lumii bizantine a fost definitiv zdrobită; o autentică Renaştere nu a fost menită nici poporului bizantin, nici restului lumii ortodoxe din Europa Răsăriteană" (p. 412). Vezi şi F. Dölger, în *Deutsche Literaturzeitung*, XLVII (1926), 1142-1143, 1445. Contrar lui Heisenberg, R. Guilland a crezut într-o „autentică Renaştere" a Bizanţului în secolul al XIV-lea: *Essai sur Nicéphore Grégoras*, 294-295 şi *passim*. *Cf.* excelentul, dar unilateralul articol al lui C. Neumann „Byzantinische Kultur und Renaissancekultur", *Historische Zeitschrift*, XCI (1903), 215-232.

448. I.V. Kireevski, *Works*, II, 252 [în rusă]. Această opinie a fost exprimată în prima ediţie a lucrării lui Iu.A. Kulakovski, *History of Byzantium*, I, 12 [în rusă]; în a doua ediţie (1913), această teorie a fost abandonată.

Constantinopol. Împăratul Andronic cel Tânăr i-a încredinţat o importantă misiune în Apus privind organizarea unei cruciade contra turcilor şi unirea Bisericilor. După o călătorie sterilă, a revenit în Bizanţ, unde a luat parte la mişcarea religioasă a isihaştilor, după care s-a întors în Apus, unde s-a sfârşit din viaţă. Varlaam este o personalitate despre care primii umanişti vorbesc adeseori, iar savanţii secolului al XIX-lea au opinii divergente în privinţa sa. Petrarca l-a întâlnit pe Varlaam la Avignon şi a primit lecţii de greacă de la el, pentru a fi apt să citească autorii greci în original. Într-una din scrisorile sale, Petrarca spune despre Varlaam următoarele: „Am avut încă un magistru care, după ce a trezit în mine cea mai plăcută nădejde, m-a părăsit chiar la începutul studiilor mele (*in ipso studiorum lacte*), fiind răpit de moarte" În altă epistolă, Petrarca scria: „Acesta [Varlaam] era excelent în elocinţa greacă şi foarte modest în cea latină; bogat în idei şi ager la minte, era stânjenit când îşi exprima emoţiile în cuvinte"[449] Într-o a treia scrisoare a lui Petrarca citim: „Eram întotdeauna foarte dornic să studiez întreaga literatură greacă şi, dacă Fortuna nu ar fi invidiat începuturile mele şi nu m-ar fi privat de un dascăl excelent, acum aş fi putut fi un elenist avansat"[450] Petrarca nu a reuşit niciodată să citească literatura greacă în original. Varlaam a avut o influenţă oarecare asupra lui Boccaccio, care în scrierea sa *Genealogia zeilor* (*Genealogia deorum*) îl numeşte pe Varlaam un bărbat „cu trup mic, dar cu enorme cunoştinţe" care se încrede deplin în el în tot ce priveşte erudiţia greacă[451].

Lucrările teologice şi matematice, însemnările şi cuvântările lui Varlaam care ne sunt accesibile nu oferă un temei suficient pentru a-l considera umanist. După toate probabilităţile, scrierile sale îi erau necunoscute lui Petrarca, iar Boccaccio spune desluşit că „nu a văzut nici măcar una dintre scrierile sale"[452]. Nu există suficiente informaţii pentru a proba vasta sa cultură sau cunoştinţele lui excepţionale de literatură; cu alte cuvinte, nu există vreun motiv să credem că Varlaam poseda destul talent sau forţă intelectuală pentru a exercita o influenţă profundă şi durabilă asupra celor mai înzestraţi şi mai cultivaţi contemporani italieni, somităţi ale epocii, precum Petrarca sau Boccaccio. De aceea, nu putem fi de acord cu supraestimarea influenţei lui Varlaam asupra Renaşterii care apare uneori în lucrări excepţionale. De pildă, savantul german G. Körting remarca: „Prin plecarea sa precipitată de la Avignon, Varlaam l-a privat pe Petrarca de posibilitatea unei cunoaşteri mai profunde a limbii şi civilizaţiei greceşti; a distrus astfel edificiul impunător al viitorului şi a determinat destinul popoarelor europene pentru mai multe secole. Mici cauze, mari efecte!"[453] Savantul rus F. Uspenski scria despre acelaşi subiect: „Conştiinţa netă a ideii şi importanţei studiilor eleniste, de care erau pătrunşi oamenii Renaşterii italiene, se datorează în întregime influenţei directe şi indirecte a lui Varlaam. Astfel, marele merit în istoria culturii medievale îi aparţine [...]. Pe baza faptelor reale, putem afirma cu tărie că îmbina cele mai bune calităţi ale culturii din epoca sa"[454].

449. Fr. Petrarcae, *Epistolae de rebus familiaribus et Variae*, XVIII, 2; XXIV, 12; ed. G. Fracassetti, II, 474; III, 302. Vezi F.I. Uspenski, *Byzantine Civilization*, 301-302 [în rusă]; A. Veselovski, „Boccaccio, His Surroundings and Contemporaries", *Works*, V, 86 [în rusă].
450. *Variarum epistolarum*, XXV; ed. Fracassetti, II, 369; F.I. Uspenski, *Essays on Byzantine Civilization*, 303.
451. *De genealogia deorum*, XV, 6; 1532 ed. (Joannis Bocatii, *De genealogia deorum libri quindecim*, Basileae, 1532), 389; M. Korelin, *The Early Italian Humanism and Its Historiography*, 993 [în rusă].
452. *De genealogia deorum*, XV, 6; ediţia din 1532, 390: „hujus ego nullum vidi opus".
453. G. Körting, *Petrarca's Leben und Werke*, 154.
454. F.I. Uspenski, *Essays on Byzantine Civilization*, 308 [în rusă].

Rolul lui Varlaam în istoria Renaşterii a fost în realitate mult mai modest. Nu a fost decât un magistru de limbă greacă mai curând nedesăvârşit, care putea să împărtăşească elemente de gramatică şi să servească drept dicţionar „care conţinea", spune Korelin, „informaţii foarte inexacte"[455] Cea mai justă apreciere a însemnătăţii lui Varlaam îi aparţine lui A. Veselovski: „Rolul lui Varlaam în istoria umanismului italian timpuriu este superficial şi fortuit [...]. Scolastic medieval şi adversar al filosofiei platonice, putea împărtăşi cu prietenii săi occidentali numai cunoaşterea limbii greceşti şi câteva fragmente de erudiţie; dar a fost hiperbolizat, fiind prezentat drept simbolul speranţelor şi dorinţelor prin care se exprima evoluţia umanismului, cărora nu a fost apt a le răspunde"[456].

Al doilea grec care a jucat un rol considerabil în epoca primei Renaşteri a fost un discipol al lui Varlaam, Leontios Pilatos - şi el de origine din Calabria, ca şi dascălul său -, care a murit în decada a şaptea a secolului al XIV-lea. Deplasându-se din Italia în Grecia şi înapoi, trecând în Italia drept un grec din Tesalonic, iar în Grecia drept italian şi pretutindeni angajându-se în dispute, a rămas timp de trei ani la Florenţa cu Boccaccio, căruia i-a predat greaca şi i-a oferit unele informaţii pentru *Genealogia zeilor*. Petrarca şi Boccacio au vorbit despre Leontios în scrierile lor şi i-au zugrăvit într-un mod similar caracterul îndărătnic, vulgar şi insolent, precum şi înfăţişarea respingătoare a acestui „om de moravuri atât de bestiale şi obiceiuri atât de ciudate"[457] Într-una din scrisorile adresate lui Boccaccio, Petrarca scria că Leontios, care-l părăsise proferând insulte la adresa Italiei şi italienilor, i-a trimis din călătorie o epistolă „mai lungă şi mai dezgustătoare decât barba şi părul lui, în care ridică în slăvi Italia, pe care o detesta atât, defăimează şi blamează Grecia şi Bizanţul, pe care le preamărea înainte; apoi îmi cere să-l chem înapoi lângă mine şi mă roagă fierbinte şi mă imploră mai arzător decât L-a implorat Apostolul Petru pe Hristos, care poruncea apelor". În aceeaşi scrisoare citim următoarele rânduri interesante: „Şi acum ascultă şi râzi: printre altele, mă roagă să-l recomand printr-o scrisoare împăratului Constantinopolului, pe care nu-l cunosc nici personal, nici după nume, dar îşi doreşte asta şi de aceea îşi închipuie că împăratul este la fel de generos şi de binevoitor faţă de mine ca împăratul roman; ca şi cum similitudinea titlurilor i-ar identifica sau pentru că grecii numesc Constantinopolul a doua Romă şi îndrăznesc s-o considere nu numai egala celei vechi, ci chiar şi superioara acesteia prin populaţie şi opulenţă"[458]. În *Genealogia zeilor*, Boccaccio îl descrie pe Leontios ca înspăimântător de slut, totdeauna absorbit de gândurile sale, necioplit şi neprietenos, dar cea mai mare autoritate în literatura greacă şi o inepuizabilă arhivă vie de legende şi fabule greceşti[459] Câtă vreme a stat alături de Boccaccio, Leontios a făcut prima traducere latină literală a lui Homer. Totuşi, această traducere a fost atât de nesatisfăcătoare, încât umaniştii de mai târziu au considerat că este de dorit s-o înlocuiască cu una nouă. Luând în considerare faptul că Leontios, aşa cum declara Boccaccio, era

455. M. Korelin, *Early Italian Humanism*, 993 [în rusă].

456. A. Veselovski, *Works*, V, 100-101 [în rusă].

457. Petrarca, *Lettere senili di Petrarca*, V, 3; ed. Fracassetti, I, 299; *Cf.* III, 6, ed. Fracassetti, I, 73: „è certamente una gran bestia" Vezi *Lettere di Petrarca*, ed. Fracassetti, IV, 98; Boccaccio, *De genealogia deorum*, XV, 6, ediţia din 1532, 389. Vezi A. Veselovski, „Boccaccio", *Works*, VI, 364 [în rusă].

458. Petrarca, *Lettere senili*, III, 6; ed. Fracassetti, I, 174-175; *Lettere di F. Petrarca*, ed. Fracassetti, IV, 98. Vezi A. Veselovski, „Boccaccio", *Works*, VI, 362-363 [în rusă].

459. *De genealogia deorum*, XV, 6; ediţia din 1532, 390. Vezi A. Veselovski, „Boccaccio", *Works*, VI, 351-352 [în rusă].

îndatorat magistrului său Varlaam pentru cea mai mare parte din cunoştinţele sale, F. Uspenski a remarcat că „importanţa ultimului trebuie să crească şi mai mult în ochii noştri"[460].

Recunoscând pe deplin influenţa considerabilă a lui Leontios Pilatos asupra lui Boccaccio în studierea limbii şi literaturii greceşti, rolul lui Pilatos în istoria generală a Renaşterii este totuşi redus la difuzarea limbii şi literaturii greceşti în Italia prin prelegeri şi traduceri. De altminteri, nemurirea lui Boccaccio nu se întemeiază pe materialul oferit de literatura greacă, ci are un fundament complet diferit.

Astfel, rolul acestor greci care nu erau bizantini la origine, ci sud-italieni (calabrezi) în istoria mişcării umaniste timpurii este limitat la simpla transmitere a informaţiilor tehnice despre limbă şi literatură.

S-a subliniat în repetate rânduri faptul că Varlaam şi Leontios Pilatos proveneau din Calabria, în sudul Italiei, unde limba şi tradiţia greacă au supravieţuit pe întreaga durată a Evului Mediu. Fără a ţine seama de „Magna Grecia" antică din Italia meridională, ale cărei elemente elenice nu fuseseră absorbite complet de Roma, cuceririle lui Iustinian din secolul al VI-lea introduseseră în Italia, îndeosebi în Italia meridională, numeroase elemente greceşti. Lombarzii, care, curând după Iustinian, au cucerit cea mai mare parte a Italiei, au fost ei înşişi afectaţi de influenţa greacă şi au devenit într-o oarecare măsură campionii civilizaţiei elenice. Este important să examinăm evoluţia elenismului în Italia sudică şi Sicilia, unde populaţia greacă a sporit progresiv prin afluxuri succesive. În secolele VI-VII, mulţi greci au fost obligaţi să-şi părăsească patria, plecând în sudul Italiei şi Sicilia sub presiunea invaziilor slave în Grecia[461] În secolul al VII-lea, remarcăm o masivă emigraţie grecească în Sicilia şi Italia meridională cauzată de cucerirea şi devastarea regiunilor bizantine de către perşi şi arabi. În secolul al VIII-lea, un mare număr de monahi greci au emigrat în Italia, sustrăgându-se persecuţiei împăraţilor iconoclaşti. În sfârşit, în secolele IX-X, refugiaţii greci din Sicilia, cucerită atunci de arabi, au inundat Italia meridională. Aceasta a fost probabil principala sursă de elenizare bizantină a Italiei sudice, fiindcă civilizaţia bizantină a început să înflorească aici abia în secolul al X-lea, „ca şi cum n-ar fi fost decât continuarea şi moştenirea culturii greceşti din Sicilia"[462]. A. Veselovski scria: „Astfel, în sudul Italiei s-au creat insule etnice greceşti dens populate, precum şi o populaţie şi o societate unite printr-o singură limbă şi o singură religie şi printr-o tradiţie culturală conservată în mănăstiri. Înflorirea acestei culturi acoperă perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului al IX-lea şi a doua jumătate a celui de-al X-lea; dar continuă, de asemenea, în epoca normanzilor [...]. Cele mai importante mănăstiri greceşti din Italia meridională au fost ridicate în secolul al XII-lea. Istoria lor este cea a elenismului sud-italian. Ele au avut perioada lor de glorie, cea a anahoreţilor trăind în peşteri şi preferând contemplarea scrisului şi cititului, precum şi perioada instituţiilor cenobitice bine organizate, cu şcoli de copişti, biblioteci şi activitate literară"[463]. Italia meridională medievală elenizată

460. F.I. Uspenski, *Essays on Byzantine Civilization*, 308 [în rusă]. Vezi Boccaccio, *De genealogia deorum*, XV, 6; ediţia din 1532, 390: „Leontium Pilatum... ut ipse asserit, praedicti Barlaae auditorem".

461. P. Charanis, „On the Question of the Hellenization of Sicily and Southern Italy", *American Historical Review*, LII (1946-1947), 74-86.

462. P. Batiffol, *L'Abbaye de Rossano*, ix.

463. A. Veselovski, „Boccaccio", *Works*, V, 22 [în rusă].

a văzut născându-se un număr de scriitori care şi-au dedicat întreaga activitate nu numai compunerii vieţilor de sfinţi, ci şi poeziei religioase; aceştia „conservau, de asemenea, tradiţiile culturii"[464]. În a doua jumătate a secolului al XIII-lea, Roger Bacon îi scria papei despre Italia, „în care, în multe locuri, clerul şi poporul sunt adevăraţi greci"[465]. Un cronicar francez al epocii a afirmat că ţăranii din Calabria şi Apulia nu vorbeau decât limba greacă[466]. În secolul al XIV-lea, într-una din scrisorile sale, Petrarca vorbeşte despre un tânăr care, la îndemnul său, mergea în Calabria: acesta dorea să meargă direct la Constantinopol, „dar, aflând că Grecia, care abunda odinioară de mari talente, sărăcise astăzi, a crezut cuvintele mele [...]; aflând de la mine că, în vremea noastră, în Calabria se aflau câţiva oameni temeinic cunoscători ai literaturii greceşti [...], s-a decis să meargă acolo"[467]. Astfel, în secolul al XIV-lea italienii nu aveau nevoie să se adreseze Bizanţului pentru a dobândi o cunoaştere tehnică elementară a limbii greceşti şi pentru a face primii paşi în literatura greacă; aveau la dispoziţie o sursă mai apropiată, în Italia meridională: această sursă le-a dat pe Varlaam şi pe Leontios Pilatos.

Influenţa efectivă a Bizanţului asupra Italiei începe la sfârşitul secolului al XIV-lea şi continuă în tot veacul al XV-lea, epoca veritabililor umanişti bizantini Manuel Chrysoloras, Gemistos Plethon şi Bessarion de Niceea.

Născut la Constantinopol către jumătatea secolului al XIV-lea, Manuel Chrysoloras s-a bucurat în patria sa natală de reputaţia de eminent profesor, retor şi filosof. Tânărul umanist italian Guarino a mers la Constantinopol pentru a-l audia pe Chrysoloras; a învăţat greacă de la acesta şi a început să-i studieze pe autorii greci. Chrysoloras a fost însărcinat de împărat cu o misiune politică extraordinară în Italia, unde faima sa l-a precedat şi unde a fost primit cu entuziasm. Centrele italiene ale umanismului, aflate într-o concurenţă acerbă, l-au copleşit pe savantul grec cu invitaţii. A predat mai mulţi ani la Universitatea din Florenţa, unde a avut ca auditori numeroşi umanişti ai epocii. S-a mutat pentru o scurtă vreme la Mediolanum, iar apoi, la rugămintea împăratului Manuel al II-lea, aflat pe atunci în Italia, a devenit profesor la Pavia. După o scurtă şedere în Bizanţ, Chrysoloras a revenit în Italia şi apoi, în numele împăratului, a făcut o lungă călătorie în Anglia, Franţa şi, probabil, Spania, apropiindu-se în cele din urmă de curia papală. Trimis de papă în Germania pentru a conduce negocierile privind proiectatul conciliu, a ajuns la Konstanz, unde se desfăşura conciliul şi unde a murit în 1415. Însemnătatea capitală a lui Chrysoloras este în mod evident datorată învăţăturii şi abilităţii sale de a transmite auditorilor vastele sale cunoştinţe de literatură greacă. Scrierile sale, tratate teologice, o gramatică greacă, mai multe traduceri – de pildă, o traducere literală din Platon –, corespondenţă, nu ne permit să-l considerăm pe Chrysoloras cu adevărat un mare talent literar. Dar influenţa pe care a exercitat-o asupra umaniştilor a fost enormă şi aceştia l-au copleşit pe profesorul bizantin cu cele mai înalte elogii şi entuziasmul cel mai sincer. Guarino l-a comparat cu un soare ce luminează Italia cufundată în tenebrele cele mai profunde şi şi-a exprimat dorinţa ca Italia recunoscătoare să ridice în onoarea sa arcuri de triumf[468]. I s-a decernat titlul de „prinţ al

464. A. Veselovski, „Boccaccio", *Works*, V, 23 [în rusă].

465. „Nec multum esset pro tanta utilitate ire in Italiam, in qua clerus et populus sunt pure Graeci in multis locis" Fr. Rogeri Bacon, *Compendium studii philosophiae*, capitolul VI; F.R. Bacon, *Opera quaedum hactenus inedita*, 434.

466. „Et par toute Calabre li paisant ne parlent se grizois non". P. Meyer, „Les Premières compilations françaises d'histoire ancienne", *Romania*, XIV (1885), 70, n. 5.

467. Petrarcae, *De rebus senilibus*, XI, 9; ed. Fracassetti, II, 164.

468. Vezi P. Monnier, *Le Quattrocento. Essai sur l'histoire littéraire du XVe siècle italien*, II, 6.

elocinţei şi filosofiei greceşti"[469] Cei mai eminenţi reprezentanţi ai Renaşterii s-au aflat printre discipolii săi. Monnier, un istoric francez al Renaşterii, reamintind aprecierile umaniştilor despre Varlaam şi Pilatos, scrie: „Nu este o minte obtuză, o barbă slinoasă, un calabrez necioplit gata să râdă ca o brută la admirabilele sclipiri ale unui om de spirit ca Terentius. Manuel Chrysoloras este un grec veritabil. Este din Bizanţ; este nobil, erudit, pe lângă greacă, ştie latina; este grav, dulce, religios şi prudent; mi se pare născut pentru virtute şi glorie; este familiar cu ultimele realizări ale ştiinţei şi filosofiei; este un maestru. Este primul profesor grec care, reînnoind tradiţia clasică, a ocupat o catedră în Italia"[470].

Dar Italia secolului al XV-lea a fost influenţată mult mai profund şi într-o mai mare măsură de celebrii reprezentanţi ai Renaşterii bizantine Gemistos Plethon şi Bessarion de Niceea. Primul a iniţiat fondarea Academiei Platonice din Florenţa şi înnoirea filosofiei platonice în Occident, iar Bessarion a fost un om de primă importanţă pentru mişcarea culturală a epocii.

Bessarion s-a născut chiar la începutul secolului al XV-lea la Trapezunt, unde a primit educaţia elementară. A fost trimis la Constantinopol pentru a-şi continua studiile şi aici i-a studiat temeinic pe poeţii, oratorii şi filosofii greci. O întâlnire cu umanistul italian Filelfo, care urma pe atunci nişte cursuri la Constantinopol, i-a făcut cunoscute lui Bessarion mişcarea umanistă din Italia şi interesul profund care începuse să se manifeste acolo pentru literatura şi arta antice. După ce a îmbrăcat veşmântul monahal, şi-a continuat studiile în Pelopones, la Mistra, sub îndrumarea celebrului Plethon. Ca arhiepiscop de Niceea, l-a însoţit pe împăratul bizantin la Conciliul de la Ferrara-Florenţa şi a exercitat o mare influenţă asupra desfăşurării negocierilor de unire, raliindu-se progresiv partizanilor Unirii. „Nu consider că este îndreptăţit", scria Bessarion în timpul conciliului, „să ne separăm de latini, în pofida tuturor motivelor admisibile"[471].

În timpul şederii sale în Italia, s-a implicat în viaţa intensă a Renaşterii şi, cu nimic inferior umaniştilor italieni în privinţa talentului şi culturii, a avut relaţii apropiate cu aceştia şi, graţie opiniei sale despre unire, s-a apropiat de curia pontificală. Când s-a întors la Constantinopol, Bessarion a înţeles curând că, din cauza ostilităţii majorităţii populaţiei greceşti, unirea nu se putea realiza în Orient. În acest moment, a primit din Italia vestea că fusese numit cardinal al Bisericii Romei. Simţind ambiguitatea situaţiei sale în patrie, a cedat dorinţei de a reveni în Italia, focarul umanismului, şi a părăsit Bizanţul.

La Roma, locuinţa lui Bessarion a devenit locul de întâlnire al umaniştilor. Cei mai eminenţi reprezentanţi ai umanismului, precum Poggio sau Valla, erau prietenii săi. Valla, făcând aluzie la cunoaşterea perfectă a celor două limbi clasice, l-a numit pe Bessarion „cel mai grec dintre latini şi cel mai latin dintre greci" (*latinorum graecissimus, graecorum latinissimus*)[472]. Achiziţionând cărţi sau comandând să fie copiate, Bessarion a adunat o

469. Vezi M. Korelin, *Early Italian Humanism*, 1002 [în rusă].

470. P. Monnier, *Le Quattrocento*, II, 4 „Quis enim praestantiorem Manuele virum, aut vidisse aut legisse meminit, qui ad virtutem ad gloriam sine ulla dubitatione natus erat?", spune Guarino. Decembrio declară „că, atât cât cunoaşte corespondenţa sa, nu pare a fi un om, ci mai curând un înger"

471. Bessarionis cardinalis *Oratio dogmatica pro unione*, ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CLXI, 612.

472. H. Vast, *Le Cardinal Bessarion (1403-1472)*, pagina de titlu; R. Rocholl, *Bessarion. Studie zur Geschichte der Renaissance*, 105; L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, 406.

bibliotecă excelentă, care cuprindea lucrările Părinţilor Bisericilor Răsăriteană şi Apuseană şi lucrări teologice în general, precum şi literatură umanistă. La sfârşitul vieţii, şi-a donat biblioteca extrem de bogată oraşului Veneţia, devenind unul dintre principalele fonduri ale celebrei biblioteci actuale a Sf. Marcu (*Bibliotheca Marciana*); putem vedea încă portretul lui Bessarion la intrarea în această bibliotecă.

O altă idee care-l preocupa în mod deosebit era cea a cruciadei contra turcilor. Când a primit vestea căderii Constantinopolului, Bessarion i-a scris numaidecât dogelui Veneţiei pentru a-l avertiza asupra pericolului turc care ameninţa Europa şi a-i solicita să poarte război cu aceştia[473] În vremea aceea, Europa era incapabilă să înţeleagă orice altă raţiune. Bessarion a murit la Ravenna în 1472, iar trupul său a fost transportat la Roma pentru o înmormântare solemnă.

Activitatea literară a lui Bessarion a continuat în Italia. În afară de numeroase lucrări cu caracter teologic despre unire, *Un discurs dogmatic*, o refutaţie a lui Marcu Eugenicul (Marcu al Efesului) şi de scrieri polemice şi exegetice, Bessarion ne-a lăsat traduceri din câţiva scriitori clasici, printre care Demostene şi Xenofon şi *Metafizica* lui Aristotel, lucrări care-l caracterizează mai bine ca umanist. Admirator al lui Platon, Bessarion, în lucrarea sa *Împotriva calomniatorului lui Platon* (*In calumniatorem Platonis*), a reuşit să se menţină mai mult sau mai puţin obiectiv, ceea ce nu se poate spune despre alţi campioni ai aristotelismului şi platonismului. Abia recent a fost publicat lungul său *Encomion* (*Elogiul*) al oraşului natal (Trapezunt), extrem de important din punct de vedere istoric[474].

Aşa cum a afirmat biograful său francez, Bessarion reprezintă mai mult decât oricare dintre personalităţile epocii sale un exemplu de sinteză a geniului grec şi a celui latin, din care a izvorât Renaşterea însăşi. „Bessarion a trăit în pragul dintre două epoci. Grec la origine, a devenit latin, [...] un cardinal care îi protejează pe savanţi, un teolog scolastic care pledează în favoarea platonismului, un admirator entuziast al Antichităţii, care a contribuit mai mult decât oricine la naşterea epocii moderne. Este asociat cu Evul Mediu prin idealul unirii creştine şi al cruciadei pe care a încercat s-o realizeze; el domină epoca sa şi o împinge cu avânt pe căi noi, către progres, către Renaştere"[475]. Unul dintre contemporanii lui Bessarion, Mihail Apostolios (Apostolius), plin de entuziasm faţă de personalitatea şi talentul lui Bessarion, face din el un fel de semizeu. În necrologul său pentru Bessarion, scria: „[Bessarion] era răsfrângerea adevăratei înţelepciuni dumnezeieşti"[476]. Multe dintre scrierile lui Bessarion sunt încă inedite. Un interesant tribut modern este publicarea, încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea, a unui periodic catolic care urmăreşte unirea Bisericilor, sub titlul *Bessarione*.

Dar Bizanţul a contribuit semnificativ la istoria Renaşterii nu numai sădind cunoaşterea limbii şi literaturii greceşti, prin lecţii şi prelegeri, precum şi graţie activităţii unor oameni înzestraţi precum Plethon sau Bessarion, care au deschis noi orizonturi în Italia; Bizanţul a dat Occidentului un mare număr de preţioase manuscrise greceşti conţinând scrierile celor mai importanţi autori clasici, fără a menţiona textele epocii bizantine sau lucrările Părinţilor greci ai Bisericii.

---

473. Vezi A. Sadov, *Bessarion of Nicaea*, 276 [în rusă]; Mohler, *Kardinal Bessarion*, 275-276; despre biblioteca lui Bessarion, 408-415.
474. Ed. S. Lampros, *Νέος Ἑλληνομνήμων*, XIII (1916), 146-194, publicat şi în extras.
475. H. Vast, *Le Cardinal Bessarion*, ix, xi.
476. M. Apostoli, *Laudatio funebris Bessarionis*; Migne, *Patrologia Graeca*, CLXI, 140.

Umaniştii italieni, în frunte cu celebrul bibliofil Poggio, au străbătut Italia şi Europa Occidentală şi au adunat, pe la 1440, *id est* perioada Conciliului florentin, aproape toate scrierile clasicilor latini cunoscute astăzi. Odată cu sosirea lui Manuel Chrysoloras în Italia, care a stârnit o admiraţie entuziastă pentru Elada antică, au început să fie achiziţionate cărţi greceşti. În acest scop, italienii sperau să recurgă la bibliotecile bizantine. Italienii care merseseră în Bizanţ pentru a învăţa din înţelepciunea greacă s-au întors în Italia aducând cărţi greceşti. Primul dintre aceştia a fost un auditor al lui Chrysoloras la Constantinopol, Guarino. Ceea ce Poggio a făcut pentru colecţionarea scrierilor literaturii romane, Giovanni Aurispa a făcut pentru cea greacă : a mers în Bizanţ şi a adus din Constantinopol, Peloponeş şi insule nu mai puţin de 238 de volume – cu alte cuvinte, o întreagă bibliotecă cuprinzând cele mai importante opere clasice.

Pe măsură ce condiţiile de viaţă din Bizanţ deveneau tot mai dificile şi mai periculoase, ca urmare a cuceririi turceşti, grecii au emigrat în număr mare în Occident şi au adus cu ei operele esenţiale din literatura lor. Această afluenţă de comori ale lumii clasice în Italia, din cauza condiţiilor din Bizanţ, a creat în Apus condiţii foarte favorabile pentru studierea trecutului îndepărtat al Eladei şi a culturii sale nepieritoare. Transmiţând aceste lucrări clasice Occidentului şi salvându-le astfel de distrugerea turcilor, Bizanţul a făcut un imens serviciu umanităţii.

Tabele cronologice

Împăraţi bizantini

Constantin I cel Mare (Flavius Valerius Constantinus)	324-337
Constantin al II-lea (Flavius Claudius Constantinus)	337-340
Constans I (Flavius Iulius Constans)	337-350
Constantius al II-lea (Flavius Iulius Constantius)	340-361
Iulian Apostatul (Flavius Claudius Iulianus)	361-363
Iovian	363-364
Valens	364-378
Teodosie I cel Mare (Theodosios I)	379-395
Arcadius	395-408
Teodosie al II-lea (Theodosios al II-lea)	408-450
Marcian (Marcianus)	450-457
Leon I (Valerius Leo)	457-474
Leon al II-lea	474
Zenon	474-491
Anastasios	491-518
Iustin (Iustinus I)	518-527
Iustinian I (Flavius Petrus Sabattius Iustinianus)	527-565
Iustin al II-lea	565-578
Tiberius al II-lea (Tiberius Constantinus)	578-582
Mauricius (Mauricius Tiberius)	582-602
Phokas	602-610
Heraclius (Hērakleios)	610-641
Constantin al III-lea (Kōnstantinos, Hērakleios Kōnstantinos)	641
Heracleonas (Hēraklōnas, Kōnstantinos Hērakleios)	641
Constans al II-lea (Kōnstas, Kōnstantinos)	641-668

Constantin al IV-lea (Kōnstantinos al IV-lea)	668-685
Iustinian al II-lea (Ioustinianos al II-lea Rhinotmētos)	685-695
Leontios (Leōn)	695-698
Tiberios al III-lea Apsimaros	698-705
Iustinian al II-lea (a doua oară)	705-711
Philippikos	711-713
Anastasios al II-lea	713-715
Teodosie al III-lea (Theodosios)	715-717
Leon al III-lea Sirianul	717-741
Constantin al V-lea (Kōnstantinos al V-lea Kopronymos)	741-775
Artabasdos	742-743
Leon al IV-lea	775-780
Constantin al VI-lea	780-797
Irina (Eirēnē)	797-802
Nichifor I (Nikēphoros I Genikos)	802-811
Straurakios	811
Mihail I (Mihaēl I Rangabe)	811-813
Leon al V-lea Armeanul	813-820
Mihail al II-lea	820-829
Teofil (Theophilos)	829-842
Mihail al III-lea	842-867
Vasile I (Basileios I)	867-886
Leon al VI-lea	886-912
Alexandru (Alexandros)	912-913
Regenţă	913-920
Roman I (Rōmanos I Lakapēnos)	920-944
Constantin al VII-lea Porfirogenetul (Kōnstantinos al VII-lea Porphyrogennetos)	945-959
Roman al II-lea	959-963
Nichifor al II-lea (Nikēphoros al II-lea Phokas)	963-969
Ioan I (Iōannēs I Tzimiskēs)	969-976
Vasile al II-lea (Basileios al II-lea Bulgaroktonos)	976-1025
Constantin al VIII-lea (IX)	1025-1028
Roman al III-lea (Rōmanos al III-lea Argyros)	1028-1034
Mihail al IV-lea Paflagonianul	1034-1041
Mihail al V-lea Kalaphatēs	1041-1042
Zoe şi Theodora	1042
Constantin al IX-lea Monomahul (Kōnstantinos al IX-lea Monomahos)	1042-1055
Teodora (Theodōra)	1055-1056
Mihail al VI-lea Bringas Stratiotikos	1056-1057
Isaac I Comnenos	

(Isaakios I Komnenos)	1057-1059
Constantin al X-lea Ducas	
(Kōnstantinos al X-lea Doukas)	1059-1067
Roman al IV-lea	
(Rōmanos al IV-lea Diogenēs)	1068-1071
Mihail al VII-lea Ducas	
(Michaēl al VII-lea Doukas Parapinakēs)	1071-1078
Nichifor al III-lea	
(Nikēphoros al III-lea Botaneiatēs)	1078-1081
Alexios I Comnenul	1081-1118
Ioan al II-lea Comenul	
(Iōannēs al II-lea Komnēnos)	1118-1143
Manuel I Comenul	
(Manouēl I Komnēnos)	1143-1180
Alexios al II-lea Comenul	1180-1183
Andronic I Comenul	
(Andronikos I Komnēnos)	1183-1185
Isaac al II-lea	
(Isaakios al II-lea Angelos)	1185-1195
Alexios al III-lea Angelos	1195-1203
Isaac al II-lea (a doua oară) şi	
Alexios al IV-lea Angelos	1203-1204
Alexios al V-lea Ducas Mourtzouphlos	1204

Imperiul latin de Constantinopol 1204-1261

Mihail al VIII-lea Paleologul	
(Michaēl al VIII-lea Palaiologos)	
(împărat în Constantinopol din 1261)	1259-1282
Andronic al II-lea Paleologul	
(Andronikos al II-lea Palaiologos)	1282-1328
Mihail al IX-lea Paleologul	1294/1295-1320
Andronic al III-lea Paleologul	1328-1341
Ioan al V-lea Paleologul	
(Iōannēs al V-lea Palaiologos)	1341-1391
Ioan al VI-lea Cantacuzino	
(Iōannēs al VI-lea Kantakouzēnos)	1347-1354
Andronic al IV-lea Paleologul	1376-1379
Ioan al V-lea (a doua oară)	1379-1391
Ioan al VII-lea Paleologul	1390
Manuel al II-lea Paleologul	
(Manouēl al II-lea Palaiologos)	1391-1425
Ioan al VIII-lea Paleologul	
(Iōannēs al VIII-lea Palaiologos)	1425-1448
Constantin al XI-lea (XII) Paleologul Dragases	
(Kōnstantinos al XI-lea Dragases)	1449-1453

* *Imperiul de Niceea*

Constantin al XI-lea Lascaris	*1204*
Teodor I Lascaris (Theodōros I Komnēnos Laskaris)	*1205-1221*
Ioan al III-lea Ducas Vatatzes (Iōannēs al III-lea Doukas Batatzēs)	*1221-1254*
Teodor al II-lea Lascaris (Theodōros al II-lea Doukas Laskaris)	*1254-1258*
Ioan al IV-lea Lascaris (Iōannēs al IV-lea Doukas Laskaris)	*1258-1261*
Mihail al VIII-lea Paleologul (împărat în Constantinopol din 1261)	*1259-1282*

Imperiul latin de Constantinopol

Balduin I de Flandra (Baudouin de Flandre)	*1204-1205*
Henric I (Henri de Hainaut)	*1206-1216*
Pierre de Courtenay	*1217(-1219 ?)*
Iolanda (Yolande)	*1217-1219*
Robert de Courtenay	*1221-1228*
Jean de Brienne	*1231-1237*
Balduin al II-lea (Baudouin de Courtenay)	*1240-1261*

Despotatul Moreei (Mistrei)

Manuel Cantacuzino	*1348-1380*
Matei Cantacuzino	*1380-1383*
Demetrios Cantacuzino	*1383*
Teodor I Paleologul	*1383-1407*
Teodor al II-lea Paleologul	*1407-1443*
Constantin şi Toma Paleologul	*1443-1449*
Toma şi Demetrios Paleologul	*1449-1460*

Imperiul de Trapezunt (Trapezous)

Alexios I Comnenul	*1204-1222*
David	*1204-1212*

---

* Tabelele cronologice adăugate listei basileilor bizantini au fost întocmite de Sebastian-Laurenţiu Nazâru, având ca repere : *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Alexander P. Kazhdan, editor in chief, New York, Oxford University Press, 1991 ; John F. Haldon, *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, New York, Palgrave Macmillan, 2005 ; *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, edited by Jonathan Shepard, Cambridge (UK)/New York, Cambridge University Press, 2008 (n.red.).

Andronic I	
(Andronikos I Gidos)	*1222-1235*
Ioan I	
(Iōannēs I Axouch)	*1235-1238*
Manuel I	*1238-1263*
Andronic al II-lea	*1263-1266*
Geōrgios	*1266-1280*
Ioan al II-lea	*1280-1284*
Teodora	*1285*
Ioan al II-lea (a doua oară)	*1285-1297*
Alexios al II-lea	*1297-1330*
Andronic al III-lea	*1330-1332*
Manuel al II-lea	*1332*
Vasile (Basileios Komenos)	*1332-1340*
Irina Paleologina	
(Eirēnē Palaiologina)	*1340-1341*
Ana Anachoutlou	*1341*
Mihail	*1341*
Ana Anachoutlou (a doua oară)	*1341-1342*
Ioan al III-lea	*1342-1344*
Mihail (a doua oară)	*1344-1349*
Alexios al III-lea	*1349-1390*
Manuel al III-lea	*1390-1416/1417*
Alexios al IV-lea	*1416/1417-1429*
Ioan al IV-lea	*1429-1458/1460*
David	*1459-1461*

Principatul (despotatul) Epirului

Mihail I Angelos Ducas	
(Michaēl I Komnēnos Doukas)	*1204-1215*
Teodor Angelos	
(Theodōros Komnēnos Doukas)	*1215-1224 (a fost proclamat împărat după cucerirea Tesalonicului, 1224)*

Imperiul de Tesalonic

Teodor I Angelos	*1224-1230*
Manuel I Angelos	*1230-1237*
Ioan Angelos	*1237-1244*
Demetrios Angelos Ducas (despot)	*1244-1246*

(1246 – Tesalonicul este cucerit de Ioan al III-lea Ducas Vatatzes)

Despotatul Epirului

Mihail al II-lea Angelos Ducas	*1230-1267*
Nichifor I Angelos Ducas (Nikēphoros I Komnēnos Doukas)	*1267-1296*
Toma (Thōmas I Komnēnos Doukas, despot)	*1296-1318*
Nicolao Orsini	*1318-1323*
Giovanni Orsini	*1323-1335*
Nichifor al II-lea (1337 – cucerit de Andronic al II-lea Paleologul)	*1335-1337*

Tesalia

Ioan I	*1271-1296*
Constantin	*1296-1303*
Ioan al II-lea	*1303-1318*

Împăraţi romani de Apus

Valentinianus I	*364-375*
Graţian	*375-383*
Valentinianus al II-lea	*383-392*
Eugenius	*392-394*
Theodosius I	*394-395*
Honorius	*395-423*
Ioannes	*423-425*
Valentinianus al III-lea	*425-455*
Petronius Maximus (Anicius Petronius Maximus)	*455*
Avitus (Marcus Maccilius Eparchius Avitus)	*455-456*
Marcianus	*456-457*
Leon I (Valerius Leo)	*457*
Maiorianus (Iulius Valerius Maiorianus)	*457-461*
Libius Severus	*461-465*
Anthemios (Procopius Anthemios)	*467-472*
Olybrius (Anicius Olybrius)	*472*
Glycerius	*472-474*
Nepos (Iulius Nepos)	*474-475*
Romulus Augustulus	*475-476*

Împăraţi occidentali

Dinastia carolingiană

Pipin al III-lea cel Scurt	*751-768*
Carloman	*768-771*
Carol cel Mare (împărat din 800)	*768-814*
Ludovic cel Pios	*814-840*
Lothar I (împărat asociat din 824)	*840-855*
Ludovic al II-lea	*855-875*
Carol al II-lea cel Pleşuv	*875-877*
Interregnum	*877-881*
Carol al III-lea cel Gros	*881-887*

Dinastiile de Saxonia, Franconia, Hohenstaufen

Henric I	*919-936*
Otto I cel Mare (rege din 936)	*962-973*
Otto al II-lea	*973-983*
Otto al III-lea (rege din 983)	*983-1002 (încoronat împărat în 996)*
Henric al II-lea (rege din 1002)	*1002-1024 (încoronat împărat în 1014)*
Conrad al II-lea (rege din 1024)	*1024-1039 (încoronat împărat în 1027)*
Henric al III-lea (rege din 1039)	*1039-1056 (încoronat împărat în 1046)*
Agnes, regentă	*1053-1068*
Henric al IV-lea (rege din 1056)	*1053-1106 (încoronat împărat în 1084)*
Henric al V-lea (rege din 1106)	*1099-1125 (încoronat împărat în 1111)*
Lothar al II-lea (rege din 1125)	*1125-1137 (încoronat împărat în 1133)*
Conrad al III-lea (rege)	*1138-1152*
Frederic I Barbarossa (rege din 1152)	*1152-1190 (încoronat împărat în 1155)*
Henric al VI-lea (rege din 1190)	*1190-1197 (încoronat împărat în 1191)*
Filip de Suabia (rege)	*1198-1208*
Otto al IV-lea de Brunswick (rege din 1208)	*1198-1215 (încoronat împărat în 1209)*
Frederic al II-lea (rege din 1212)	*1215-1250 (încoronat împărat în 1220)*
Conrad al IV-lea (rege)	*1250-1254*
Marele Interregnum	*1254-1273*

Dogi ai Veneţiei (991-1457)

Pietro al II-lea Orseolo	*991-1008*
Otto Orseolo	*1008-1026*
Pietro Centranico (Barbolano)	*1026-1030*
Otto Orseolo	*1030-1032*
Domenico Flabianico	*1032-1043*
Domenico Contarini	*1043-1070*
Domenico Silvio (Selvo)	*1070-1084*
Vitale Falier	*1084-1096*

Vitale I Michiel	*1096-1101*
Ordelafo Falier	*1101-1118*
Domenico Michiel	*1118-1129*
Pietro Polani	*1129-1148*
Domenico Morosini	*1148-1155*
Vitale al II-lea Michiel	*1155-1172*
Sebastiano Ziani	*1172-1178*
Orio Mastropiero (Malipiero)	*1178-1192*
Enrico Dandolo	*1192-1205*
Pietro Ziani	*1205-1229*
Jacopo Tiepolo	*1229-1249*
Marino Morosini	*1249-1252*
Reniero Zeno	*1252-1268*
Lorenzo Tiepolo	*1268-1275*
Jacopo Contarini	*1275-1280*
Giovanni Dandolo	*1280-1289*
Pietro Gradenigo	*1289-1311*
Marino Zorzi	*1311-1312*
Giovanni Soranzo	*1312-1328*
Francesco Dandolo	*1328-1339*
Bartolomeo Gradenigo	*1339-1342*
Andrea Dandolo	*1342-1354*
Marino Faliero	*1354-1355*
Giovanni Gradenigo	*1355-1356*
Giovanni Dolfin	*1356-1361*
Lorenzo Celsi	*1361-1365*
Marco Cornaro	*1365-1367*
Andrea Contarini	*1367-1382*
Michele Morosini	*1382-1382*
Antonio Venier	*1382-1400*
Michele Steno	*1400-1413*
Tommaso Mocenigo	*1413-1423*
Francesco Foscari	*1423-1457*

Suverani sassanizi (226-651)

Ardashīr I	*224-241*
Shāpūr I	*241-272*
Hurmazd I (Hurmazd-Ardashīr)	*272-273*
Bahrām I	*273-276*
Bahrām al II-lea	*276-293*
Bahrām al III-lea	*293*
Narseh	*293-302*
Hurmazd al II-lea	*302-309*
Adhur Narseh	*309*
Shāpūr al II-lea	*309-379*
Ardashīr al II-lea	*379-383*

Shāpūr al III-lea	*383-388*
Bahrām al IV-lea	*388-399*
Yazdigird I	*399-420*
Bahrām al V-lea	*420-438*
Yazdigird al II-lea	*438-457*
Hurmazd al III-lea	*457-459 ?*
Pērōz I	*457-484*
Balash	*484-488*
Kavād I	*488-496*
Zāmāsp	*496-498*
Kavād I (a doua oară)	*498-531*
Khusrau I (Chosroes)	*531-579*
Hurmazd al IV-lea	*579-590*
Khosrau al II-lea (Chosroes)	*590*
Bahrām al VI-lea Chobīn	*590-591*
Khosrau al II-lea (a doua oară)	*591-628*
Bistam	*591-595*
Hurmazd al V-lea	*593*
Kavād al II-lea (Shīrūya)	*628*
Ardashīr al III-lea	*628-630*
Shahrbarāz	*630*
Bōrāndukht	*630-631*
Pērōz al II-lea	*631*
Azarmidukht	*631*
Khorezadh Khosrau	*631*
Hurmazd al VI-lea	*631-632*
Yazdigird al III-lea	*632-651*

Califi „ortodocşi" (rāshidūn)

Abu Bakr	*632-634*
'Umār I	*634-644*
'Uthmān	*644-656*
'Ali	*656-661*

Dinastia umayyadă (Damasc)

Mu'āwiya I	*661-680*
Yazīd I	*680-683*
Mu'āwiya al II-lea	*683-684*
Marwān I	*684-685*
'Abd al-Malik	*685-705*
al-Walīd I	*705-715*
Sulaymān	*715-717*
'Umar al II-lea	*717-720*
Yazīd al II-lea	*720-724*
Hishām	*724-743*

al-Walid al II-lea	*743-744*
Yazid al III-lea	*743*
Ibrāhīm	*744*
Marwān al II-lea	*744-750*

Dinastia abbasidă (Baghdad)

Al-Saffāh	*750-754*
Al-Mansūr	*754-775*
Al-Mahdī	*775-785*
Al-Hādī	*785-786*
Hārūn al-Rashid	*786-809*
Al-Amīn	*809-813*
Al-Ma'mūn	*813-833*
Al-Mu'tasim	*833-842*
Al-Wāthiq	*842-847*
Al-Mutawakkil	*847-861*
Al-Muntasir	*861-862*
Al-Masta'in	*862-866*
Al-Mu'tazz	*866-869*
Al-Muhtadī	*869-870*
Al-Mu'tamid	*870-892*
Al-Mu'tadid	*892-902*
Al-Muktafī	*902-908*
Al-Muqtadir	*908-932*
Al-Kāhir	*932-934*
Al-Rādī	*934-940*
Al-Muttakī	*940-944*
Al-Mustakfī	*944-946*
Al-Mutī'	*946-974*
Al-Tā'i'	*974-991*
Al-Kādir	*991-1031*
Al-Kā'im	*1031-1075*
Al-Muktadī	*1075-1094*
Al-Mustazhir	*1094-1118*
Al-Mustarshid	*1118-1135*
Al-Rāshid	*1135-1136*
Al-Muktafī	*1136-1160*
Al-Mustandjid	*1160-1170*
Al-Mustadi'	*1170-1180*
Al-Nāsir	*1180-1225*
Al-Zāhir	*1225-1226*
Al-Mustansir	*1226-1242*
Al-Musta'sim	*1242-1258*

Dinastia abbasidă (Cairo)

Al-Mustansir	*1261-1262*
Al-Hakim I	*1262-1302*
Al-Mustakfi I	*1303-1340*
Al-Wathiq I	*1340-1341*
Al-Hakim al II-lea	*1341-1352*
Al-Mutadid I	*1352-1362*
Al-Mutawakkil I	*1362-1383*
Al-Wathiq al II-lea	*1383-1386*
Al-Mutasim	*1386-1389*
Al-Mutawakkil I (a doua oară)	*1389-1406*
Al-Mustain	*1406-1414*
Al-Mutadid al II-lea	*1414-1441*
Al-Mustakfi al II-lea	*1441-1451*
Al-Qaim	*1451-1455*
Al-Mustanjid	*1455-1479*
Al-Mutawakkil al II-lea	*1479-1497*
Al-Mustamsik	*1497-1508*
Al-Mutawakkil al III-lea	*1508-1517*

Emiratul umayyad de Cordoba

'Abd al-Rahmān I	*756-788*
Hishām I	*788-796*
al-Hakam I	*796-822*
'Abd al-Rahmān al II-lea	*822-852*
Muhammad I	*852-886*
al-Mundhir	*886-888*
'Abdallāh ibn Muhammad	*888-912*
'Abd al-Rahmān al III-lea	*912-929*

Califatul umayyad de Cordoba

'Abd al-Rahmān al III-lea	*929-961*
Al-Hakam al II-lea	*961-976*
Hishām al II-lea	*976-1008*
Muhammad al II-lea	*1008-1009*
Suleiman al II-lea	*1009-1010*
Hishām al II-lea (a doua oară)	*1010-1012*
Suleiman al II-lea (a doua oară)	*1012-1017*
'Abd al-Rahmān al IV-lea	*1021-1022*
'Abd al-Rahmān al V-lea	*1022-1023*
Muhammad al III-lea	*1023-1024*
Hishām al III-lea	*1027-1031*

Sultanatul selgiucid de Rum (Ikonion) (1060-1307)

Kutalmish	*1060-1077*
Süleyman I (Suleiman)	*1077-1086*
Interregnum	*1086-1092*
Kilij Arslan I	*1092-1107*
Malikshah	*1107-1116*
Mas'ud I	*1116-1156*
Kilij Arslan al II-lea	*1156-1192*
Kaykhusraw I	*1192-1196*
Süleyman al II-lea	*1196-1204*
Kilij Arslan al III-lea	*1204-1205*
Kaykhusraw I (a doua oară)	*1205-1211*
Kaykawus I	*1211-1220*
Kaykubad I	*1220-1237*
Kaykhusraw al II-lea	*1237-1246*
Kaykawus al II-lea	*1246-1257*
Kilij Arslan al IV-lea	*1248-1265*
Kaykubad al II-lea	*1249-1257*
Kaykawus al II-lea (a doua oară)	*1257-1261*
Kaykhusraw al III-lea	*1265-1282*
Mas'ud al II-lea	*1282-1284*
Kaykubad al III-lea	*1284*
Mas'ud al II-lea (a doua oară)	*1284-1293*
Kaykubad al III-lea (a doua oară)	*1293-1294*
Mas'ud al II-lea (a treia oară)	*1294-1301*
Kaykubad al III-lea (a treia oară)	*1301-1303*
Mas'ud al II-lea (a patra oară)	*1303-1307*
Mas'ud al III-lea	*1307-1308*

Imperiul mongol

Genghis Khan	*1206-1227*
Tolui (regent)	*1227-1229*
Ögedei Khan	*1229-1241*
Töregene Khatun (regent)	*1243-1246*
Güyük Khan	*1246-1248*
Oghul Ghaymish (regent)	*1248-1251*
Möngke Khan	*1251-1259*
Kublai Khan	*1260-1294*
Temür Khan	*1294-1307*

Hanatul Hoardei de Aur

Batu Khan	*1227-1255*
Sartaq	*1255-1256*

Ulaghchi	*1257*
Berke	*1257-1266*
Möngke-Timur	*1266-1281*
Töde-Möngke	*1281-1287*
Töle-Buqa, Telebogha	*1287-1291*
Tokhta, Toqto'a	*1291-1312*
Uzbeg Khan	*1312-1341*

Sultanii otomani până în 1481

Osman I (Bey)	*cca 1282-1326*
Orhan I Ghazi (Bey)	*1326-1362*
Murad I Hüdavendigar	*1362-1389 (sultan din 1383)*
Bayezid I Yildirim	*1389-1402*
Interregnum	*1402-1413*
Mehmed I Çelebi	*1413-1421*
Murad al II-lea Koca	*1421-1444*
Mehmed al II-lea	*1444-1446*
Murad al II-lea	*1446-1451*
Mehmed al II-lea Fatih (Cuceritorul)	*1451-1481*

Armenia (885-1042/1045)

Ašot I cel Mare	*885-890*
Smbat I	*890-914*
Ašot al II-lea	*914-928*
Abas I	*928-952*
Ašot al III-lea cel Milostiv	*952-977*
Smbat al II-lea Cuceritorul	*977-989*
Gagik I	*989-1020*
John-Smbat al III-lea	*1020-1040*
Ašot al IV-lea the Valiant	*1021-1039*
Gagik al II-lea	*1042-1045*

Hanatul bulgar/Primul Ţarat bulgar

Kubrat	*629 ? -665*
Bat Bajan	*665-668*
Asparuch	*cca 680-701*
Tervel	*701-718*
Anonim	*718-725*
Sevar	*725-739*
Kormisoš	*739-756*
Vineh	*756-cca 761*
Teletz	*cca 760 – cca 763*

Sabin	*cca 763 – cca 767*
Umor	*cca 767*
Toktu	*cca 767 – cca 769*
Pagan (Bagan, Bajan)	*cca 770*
Telerig	*cca 770 – cca 777*
Kardam	*cca 777 – cca 803*
Krum	*803-814*
Dukum, Dicevg 814	
Omurtag	*814-831*
Malamir	*831-836*
Presian I	*836-cca 852*
Boris I	*cca 852-889 (†907)*
Vladimir	*889-893*
Simeon I	*893-927 (ţar din 913)*
Petru (Petăr) I	*927-969*
Boris al II-lea	*969-977*
Roman	*977-997*

Imperiul bulgar macedonean

Samuel, Aaron, Moise şi David kometopouloi	*976-987/988*
Samuil	*987/988-1014*
Gavril Radomir	*1014-1015*
Ivan Vladislav	*1015–1018*

Rebeli împotriva dominaţiei bizantine

Petru Deljan (Deleanos)	*1040-1042*
Alusjan (Alousianos)	*cca 1041*
Constantin Bodin („ţarul Petru')	*1072-1081 ?*

Al doilea Ţarat bulgar

Asan I	*1185/1186-1196*
Petru al IV	*1196-1197*
Ivan Kalojan	*1197-1207*
Boril	*1207-1218*
Ivan Asan al II-lea	*1218-1241*
Kaloman Asan I	*1241-1246*
Mihail Asan I	*1246-1256*
Kaliman Asan al II-lea	*1256*
Mico Asan	*1256-1257*
Constantin Tich I	*1257-1277*
Mihail Asan al II-lea	*1277-1279 (asociat Ivailo 1278-1279)*
Ivan Asan al III-lea	*1279-1280*

Gheorghe (Georgi) Terter I	*1280-1292*
Smilec (Smiletz)	*1292-1298*
Ivan al II-lea	*1298-1299*
Čaka	*1299-1300*
Teodor (Todor) Svetoslav	*1299-1322*
Gheorghe Terter al II-lea	*1322-1323*
Mihail Šišman (Mihail Asan al III-lea)	*1323-1330*
Ivan Stefan	*1330-1331*
Ivan Alexandru	*1331-1371*
Ivan Šišman	*1371-1393 (Târnvo)*
Ivan Sracimir	*cca 1356-1396 (Vidin)*

Serbia

Višeslav (Vojislav)	*a doua jumătate a secolului al VIII-lea*
Radoslav	
Prosigoj	
Ioan Vlastimir	*mijlocul secolului al IX-lea*
Mutimir, Strojimir şi Gojnik	*? -860*
Mutimir	*860-891*
Prvoslav (Pribislav)	*891-892*
Petru (Petar) Gojniković	*892-917*
Paul (Pavle) Branović	*917-920*
Zaharia Prvoslavljević (Pribisavljević)	*920 – cca 924*
Časlav Klonimirović	*927 – după 950*

Zeta (Diocleea)

Predimir	*înainte de 969 – după 976*
Petru (Petar, Petrislav)	*după 976 – înainte de 998*
Ioan Vladimir	*înainte de 998 – 1016*
Ştefan Voislav	*cca 1040 – cca 1052*
Mihail (din 1077 rege)	*cca 1052 – 1081*
Constantin Bodin	*1081 – cca 1101*
Dobroslav	*cca 1101*
Kočopar	*1101-1102*
Vladimir al II-lea	*1102-1114*
Gheorghe	*1114-1118*
Grubeša	*1118-1125*
Gheorghe (a doua oară)	*1125-1131*
Gradihna	*1131-1142*
Radoslav	*1142-1148/1149*
Desa	*1148/1149 – după 1151*
Mihail (Mihailo)	*înainte de 1173 – 1189*

Mari župani de Raška, regi şi ţari ai Serbiei

Vukan (veliki župan)	*1083/1084 – cca 1122*
Uroš I	*cca 1125 – cca 1140*
Uroš al II-lea	*cca 1145 – 1160*
Primislav (Prvoslav)	*cca 1162*
Beloš	*cca 1162*
Desa	*cca 1162 – cca 1165*
Tihomir (veliki župan), Stefan Nemanja, Sracimir, Miroslav	*cca 1165 – 1168*
Ştefan Nemanja	*cca 1165/1168 – 1196*
Ştefan Prvovenčani („Întâiul Încoronat") (rege al Serbiei din 1217)	*1196-1227*
Ştefan Radoslav	*1227-1234*
Ştefan Vladislav	*1234-1243*
Ştefan Uroš I	*1243-1276*
Ştefan al II-lea Dragutin	*1276-1282*
Ştefan Uroš al II-lea Milutin	*1282-1321*
Ştefan Uroš al III-lea Dečanski	*1321-1331*
Ştefan Dušan (ţar în 1345)	*1331-1355*
Ştefan Uroš al V-lea	*1355-1371*
Lazăr Hrebljanović (principe)	*1371-1389*
Ştefan Lazarević (despot din 1402)	*1389-1427*
Gheorghe Branković (despot din 1429)	*1427-1456*
Lazăr al II-lea Branković („mare despot")	*1456-1458*

Macedonia Occidentală

Vukašin Mrnjavčević (rege)	*1366-1371*
Marko Kraljević (rege)	*1371-1395*

Macedonia Orientală

Ioan Dragaš	*cca 1365 – cca 1378*
Constantin Dragaš	*?-1395*

Regiunea Serres

Ioan Uglieša	*1365-1371*

Principatul Kievului

Rurik I	*862-879*
Oleg	*879-912*

Igor I	*912-945*
Sviatoslav I	*945-972*
Iaropolk I	*972-978*
Vladimir I Sviatoslavici	*978-1015*
Sviatopolk I	*1015*
Iaroslav I cel Înţelept	*1015-1018*
Sviatopolk I	*1018-1019*
Iaroslav I cel Înţelept (a doua oară)	*1019-1054*
Iziaslav I	*1054-1068*
Vseslav	*1068-1069*
Izjaslav I (a doua oară)	*1069-1073*
Sviatoslav al II-lea	*1073-1076*
Vsevolod I	*1077*
Iziaslav I (a treia oară)	*1077-1078*
Vsevolod I (a doua oară)	*1078-1093*
Sviatopolk al II-lea	*1093-1113*
Vladimir al II-lea Monomahul	*1113-1125*
Mstislav I cel Mare	*1125-1132*
Iaropolk al II-lea	*1132-1139*
Vjačeslav	*1139*
Vsevolod al II-lea	*1139-1146*
Igor al II-lea	*1146*
Iziaslav al II-lea	*1146-1149*
Iuri I	*1149-1150*
Iziaslav al II-lea	*1150*
Iuri I	*1150-1151*
Iziaslav al II-lea	*1151-1154*
Iuri I	*1155-1157*
Iziaslav al III-lea	*1157-1158*
Rostislav I	*1154, 1159-1161, 1161-1167*
Mstislav al II-lea	*1158-1159, 1167-1169, 1170*
Gleb	*1169-1170, 1170-1171*
Roman I	*1171-1173, 1175-1177*
Iaroslav al II-lea	*1173-1174, 1174-1175*
Sviatoslav al III-lea	*1177-1180*
Rurik al II-lea	*1180-1181*
Sviatoslav al III-lea (a doua oară)	*1181-1194*
Rurik al II-lea (a doua oară)	*1194-1202 1203-1204 1205-1206 1206-1207, 1208-1210*
Roman al II-lea	*1204*
Vsevolod al IV-lea	*1206, 1207-1208, 1210-1212*
Mstislav al III-lea	*1212-1223*
Vladimir al IV-lea	*1223-1235, 1236-1238*
Iziaslav al IV-lea	*1235-1236*
Iaroslav al III-lea	*1238, 1243-1246*
Mihail al II-lea	*1238-1239, 1240-1243*
Rostislav al II-lea	*1239-1240*
Aleksandr Nevski	*1247-1263*
	(1263 – dezintegrarea principatului)

Prinţi, mari prinţi ai Moscovei, ţari ai Rusiei

Daniil	*1263-1303*
Iuri I	*1303-1325*
Ivan I Kalita	*1325-1341*
Simeon (Semën) I	*1341-1353*
Ivan al II-lea cel Frumos	*1353-1359*
Dmitri I Donskoi	*1359-1389*
Vasili I	*1389-1425*
Vasili al II-lea cel Orb (Tomnyi)	*1425-1433*
Iuri al II-lea	*1433*
Vasili al II-lea cel Orb (a doua oară)	*1433-1446*
Dmitri al II-lea Šemjaka	*1446-1447*
Vasili al II-lea cel Orb (a treia oară)	*1447-1462*
Ivan al III-lea cel Mare (ţar din 1480)	*1462-1505*
Vasili al III-lea	*1505-1534*
Ivan al IV-lea cel Groaznic (încoronat ţar în 1547)	*1534-1574*

Regi maghiari (890-1490)

Árpád	*890-907 ?*
Zulta (Zsolt)	*907 ? -945 ?*
Taksony (Taksany)	*945 ? -971 ?*
Géza-Ştefan	*971-997*
Vajk-Stefan I cel Sfânt	*997-1038*
Petru Urseolo	*1038-1041*
Samuel Aba	*1041-1044*
Petru Urseolo (a doua oară)	*1044-1046*
Andrei I	*1046-1060*
Béla I	*1060-1063*
Salomon	*1063-1074*
Géza I	*1074-1077*
Ladislau I cel Sfânt	*1077-1095*
Coloman I	*1095-1116*
Stefan al II-lea	*1116-1131*
Béla al II-lea	*1131-1141*
Géza al II-lea	*1141-1162*
Stefan al III-lea	*1162*
Ladislau al II-lea	*1162-1163*
Stefan al IV-lea	*1163*
Stefan al III-lea (a doua oară)	*1163-1172*
Béla al III-lea (Béla-Alexios)	*1172-1196*
Emeric (Imre)	*1196-1204*
Ladislau al III-lea	*1204-1205*
Andrei al II-lea	*1205-1235*
Béla al IV-lea	*1235-1270*
Ştefan al V-lea	*1270-1272*

Ladislau al IV-lea	*1272-1290*
Andrei al III-lea	*1290-1301*
Venceslav	*1301-1305*
Otto	*1305-1308*
Carol I Robert	*1308-1342*
Ludovic I cel Mare	*1342-1382*
Maria	*1382-1395*
Sigismund de Luxemburg	*1387-1437*
Albert	*1438-1439*
Vladislav I	*1440-1444*
Interregnum	*1444-1446*
Ladislau al V-lea Postumul	*1444-1457*
Matias Corvin	*1458-1490*

Arhiepiscopi şi patriarhi de Constantinopol (314-381)

Alexandru	*314-337*
Pavel I (Paulos)	*337-339*
Eusebios	*339-341*
Pavel I (a doua oară)	*341-342*
Macedonie I (Makedonios)	*342-346*
Pavel I (a treia oară)	*346-351*
Macedonie I (a doua oară)	*351-360*
Eudoxios	*360-370*
Evagrie	*370*
Demophilos	*370-379*
Grigorie de Nazianz (Gregorios I Nazianzos)	*379-381*
Maximos	*380*
Nektarios	*381-397*
Ioan I Chrysostomos	*398-404*
Arsakios	*404-405*
Attikos	*406-425*
Sisinnios I	*426-427*
Nestorie (Nestorios)	*428-431*
Maximianos	*431-434*
Proclu (Proklos)	*434 ? -446*
Flavian (Phlabianos)	*446-449*
Anatolios	*449-458*
Gennadios I	*458-471*
Akakios	*472-489*
Phrabitas	*489-490*
Euphemios	*490-496*
Macedonie al II-lea (Makedonios)	*496-511*
Timotheos I511-518	
Ioan al II-lea Capadocianul (Iōannēs II Kappodokos)	*518-520*
Epiphanios	*520-535*
Anthimos I	*535-536*

Mina (Menas)	*536-552*
Eutychios	*552-565*
Ioan al III-lea Antiohianul (Iōannēs al III-lea Antiochios Scholastikos)	*565-577*
Eutychios (a doua oară)	*577-582*
Ioan al IV-lea Postitorul (Nesteutes)	*582-595*
Kyriakos	*595/596-606*
Toma I (Thōmas)	*607-610*
Sergios I	*610-638*
Pyrrhos I	*638-641*
Pavel al II-lea (Paulos)	*641-653*
Pyrrhos I (a doua oară)	*654*
Petru	*654-666*
Toma al II-lea	*667-669*
Ioan al V-lea	*669-675*
Constantin I	*675-677*
Teodor I	*677-679*
Georgios I	*679-686*
Teodor I (a doua oară)	*686-687*
Pavel al III-lea (Paulos)	*688-694*
Kallinikos I	*694-706*
Kyros	*706-712*
Ioan al VI-lea	*712-715*
Gherman I (Germanos I)	*715-730*
Anastasios	*730-754*
Constantin al II-lea	*754-766*
Niketas I	*766-780*
Pavel al IV-lea (Paulos)	*780-784*
Tarasios	*784-806*
Nichifor I (Nikephoros)	*806-815*
Theodotos Melissenos Kassiteras	*815-821*
Anthonios I Kassimatas	*821-837*
Ioan al VII-lea (Iōannēs al VII-lea Morocharzanios Grammatikos)	*837-843*
Methodios I	*843-847*
Ignatios (Niketas)	*847-858*
Fotie (Photios)	*858-867*
Ignatios (a doua oară)	*867-877*
Fotie (Photios, a doua oară)	*877-886*
Ştefan I	*886-893*
Anthonios al II-lea Kauleas	*893-901*
Nicolae I (Nikolaos I Mystikos)	*901-907*
Euthymios I	*907-912*
Nicolae I Mystikos (a doua oară)	*911-925*
Ştefan al II-lea	*925-927*
Tryphon	*927-931*
Theophylaktos	*933-956*
Polyeuktos	*956-970*
Vasile I (Basileios I Skamandrenos)	*970-974*
Anthonios al III-lea Studites	*974-979*

Nicolae al II-lea Chrysoberges	*979-991*
Vacanță	*991-996*
Sisinnios al II-lea	*996-998*
Sergios al II-lea Manuelites	*1001-1019*
Eustathios	*1019-1025*
Alexios Studites	*1025-1043*
Mihail I Kerularios	*1043-1058*
Constantin al III-lea Leichudes	*1059-1063*
Ioan al VIII-lea Xiphilinos	*1064-1075*
Kosmas I Hierosolymites	*1075-1081*
Eustratios Garidas	*1081-1084*
Nicolae al III-lea Kyrdiniates Grammatikos	*1084-1111*
Ioan al IX-lea Agapetos	*1111-1134*
Leon Styppes/Styppeiotes	*1134-1143*
Mihail al II-lea Kourkouas (Oxeites)	*1143-1146*
Kosmas al II-lea Attikos	*1146-1147*
Nicolae al IV-lea Mouzalon	*1147-1151*
Theodotos al II-lea	*1151/1152-1153/1154*
Neophytos I	*1153-1154*
Constantin al IV-lea Chliarenos	*1154-1157*
Lukas Chrysoberges	*1157-1169/1170*
Mihail al III-lea	*1170-1178*
Chariton Eugeneiotes	*1178-1179*
Theodosios Boradiotes	*1179-1183*
Vasile al II-lea Kamateros (Phylakopoulos)	*1183-1186*
Niketas al II-lea Mountanes	*1186-1189*
Dositheos Ierusalimiteanul	*febr. 1189*
Leontios Theotokites	*febr.-oct. 1189*
Dositheos Ierusalimiteanul (a doua oară)	*1189-1191*
Georgios al II-lea Xiphilinos	*1191-1198*
Ioan al X-lea Kamateros	*1198-1206*
Mihail al IV-lea Autoreianos	*1208-1214*
Teodor al II-lea Eirenikos (Kopas)	*1214-1216*
Maximos al II-lea	*1216*
Manuel I Sarantenos (Charitopulos)	*1216/1217-1222*
Gherman al II-lea (Germanos al II-lea)	*1222-1240*
Methodios	*1240/1241 ?*
Manuel al II-lea	*1244-1254*
Arsenios Autoreianos	*1254-1259*
Nichifor al II-lea	*1260-1261*
Arsenios Autoreianos (a doua oară)	*1261-1265*
Gherman al III-lea (Germanos al III-lea Lazos Markoutzas)	*1265-1266*
Iosif I	*1266-1275*
Ioan al XI-lea Bekkos	*1275-1282*
Iosif I (a doua oară)	*1282-1283*
Grigorie al II-lea Cipriotul (Gregorios/Georgios al II-lea Kyprios)	*1283-1289*
Athanasios I	*1289-1293*
Ioan al XII-lea Kosmas	*1294-1303*

Athanasios I (a doua oară)	*1303-1309*
Nifon (Nephon)	*1310-1314*
Ioan al XIII-lea Glykys	*1315-1319*
Gerasimos I	*1320-1321*
Isaias	*1323-1332*
Ioan al XIV-lea Kalekas	*1334-1347*
Isidor I (Isidoros I Boucheiras)	*1347-1350*
Kallistos I	*1350-1353*
Philotheos Kokkinos	*1353-1354*
Kallistos I (a doua oară)	*1355-1363*
Philotheos Kokkinos (a doua oară)	*1364-1376*
Makarios	*1376/1377-1379*
Nil (Neilos) Kerameus	*1379-1388*
Anthonios al IV-lea	*1389-1390*
Makarios (a doua oară)	*1390-1391*
Anthonios al IV-lea (a doua oară)	*1391-1397*
Kallistos al II-lea Xanthopoulos	*1397*
Matei (Matthaios) I	*1397-1402, 1403-410*
Euthymios al II-lea	*1410-1416*
Iosif al II-lea	*1416-1439*
Metrophanes al II-lea	*1440-1443*
Grigorie al III-lea Mammas (Gregorios al III-lea Melissenos Strategopulos)	*1443-1450*
Athanasios al II-lea	*1450*
Gennadios al II-lea (Georgios Kurtesios) Scholarios	*1454-1456*
Isidor al II-lea	*1456-1462*
Gennadios al II-lea Scholarios (a doua oară)	*1462-1463*
Sophronios I	*1463-1464*
Gennadios al II-lea Scholarios (a treia oară)	*1464-1465*

Papi (314-1455)

Silvestru I	*314-335*
Marcus	*336*
Iulius I	*337-352*
Liberius	*352-366*
Damasus I	*366-383*
Siricius	*384-399*
Anastasius I	*399-401*
Inocenţiu I	*401-417*
Zosimus	*417-418*
Bonifaciu I	*418-422*
Celestin I	*422-432*
Sixtus al III-lea	*432-440*
Leon I	*440-461*
Hilarius	*461-468*
Simplicius	*468-483*
Felix al III-lea	*483-492*
Gelasius I	*492-496*

Anastasius al II-lea	*496-498*
Symmachus	*498-514*
Hormisdas	*514-523*
Ioan I	*523-526*
Felix al IV-lea	*526-530*
Bonifaciu al II-lea	*530-532*
Ioan al II-lea	*533-535*
Agapetus I	*535-536*
Silverius	*536-537*
Vigilius	*537-555*
Pelagius I	*556-561*
Ioan al III-lea	*561-574*
Benedict I	*575-579*
Pelagius al II-lea	*579-590*
Grigorie I cel Mare	*590-604*
Sabinianus	*604-606*
Bonifaciu al III-lea	*607*
Bonifaciu al IV-lea	*608-615*
Adeodatus I (Deusdedit)	*615-618*
Bonifaciu	*619-625*
Honorius I	*625-638*
Severinus	*640*
Ioan al IV-lea	*640-642*
Teodor I	*642-649*
Martin I	*649-655*
Eugenius I	*654-657*
Vitalian	*657-672*
Adeodatus al II-lea	*672-676*
Donus	*676-678*
Agathon	*678-681*
Leon al II-lea	*682-683*
Benedict al II-lea	*684-685*
Ioan al V	*685-686*
Conon	*686-687*
Sergius I	*687-701*
Ioan al VI-lea	*701-705*
Ioan al VII-lea	*705-707*
Sisinnius	*708*
Constantin	*708-715*
Grigorie al II-lea	*715-731*
Grigorie al III-lea	*731-741*
Zacharias	*741-752*
Ştefan al II-lea (III)	*752-757*
Paul I	*757-767*
Ştefan al III-lea (IV)	*768-772*
Hadrian I	*772-795*
Leon al III-lea	*795-816*
Ştefan al IV-lea (V)	*816-817*
Pascal I	*817-824*
Eugenius al II-lea	*824-827*

Valentin	*827*
Grigorie al IV-lea	*827-844*
Sergius al II-lea	*844-847*
Leon al IV-lea	*847-855*
Benedict al III-lea	*855-858*
Nicolae I	*858-867*
Hadrian al II-lea	*867-872*
Ioan al VIII-lea	*872-882*
Marinus I	*882-884*
Hadrian al III-lea	*884-885*
Ştefan al V-lea (VI)	*885-891*
Formosus	*891-896*
Bonifaciu al VI-lea	*896*
Ştefan al VI-lea (VII)	*896-897*
Romanus	*897*
Teodor al II-lea	*897*
Ioan al IX-lea	*898-900*
Benedict al IV-lea	*900-903*
Leon al V-lea	*903*
Sergius al III-lea	*904-911*
Anastasius al III-lea	*911-913*
Lando	*913-914*
Ioan al X-lea	*914-928*
Leon al VI-lea	*928*
Ştefan al VII-lea (VIII)	*928-931*
Ioan al XI-lea	*931-935*
Leon al VII-lea	*936-939*
Ştefan al VIII-lea (IX)	*939-942*
Marinus al II-lea	*942-946*
Agapet al II-lea	*946-955*
Ioan al XII-lea	*955-964*
Leon al VIII-lea	*963-965*
Benedict al V-lea	*964-966*
Ioan al XIII-lea	*965-972*
Benedict al VI-lea	*973-974*
Benedict al VII-lea	*974-983*
Ioan al XIV-lea	*983-984*
Ioan al XV-lea	*985-996*
Grigorie al V-lea	*996-999*
Silvestru al II-lea	*999-1003*
Ioan al XVII-lea	*1003*
Ioan al XVIII-lea	*1004-1009*
Sergius al IV-lea	*1009-1012*
Benedict al VIII-lea	*1012-1024*
Ioan al XIX-lea	*1024-1032*
Benedict al IX-lea (primul pontificat)	*1032-1044*
Silvestru al III-lea	*1045*
Benedict al IX-lea (al doilea pontificat)	*1045*
Grigorie al VI-lea	*1045-1046*
Clement al II-lea	*1046-1047*

Benedict al IX-lea (al treilea pontificat)	*1047-1048*
Damasus al II-lea	*1048*
Leon al IX-lea	*1049-1054*
Victor	*1055-1057*
Ştefan al IX-lea (X)	*1057-1058*
Nicolae al II-lea	*1059-1061*
Alexandru al II-lea	*1061-1073*
Grigorie al VII-lea	*1073-1085*
Victor al III-lea	*1086-1087*
Urban al II-lea	*1088-1099*
Pascal al II-lea	*1099-1118*
Gelasius al II-lea	*1118-1119*
Callixtus al II-lea	*1119-1124*
Honorius al II-lea	*1124-1130*
Inocenţiu al II-lea	*1130-1143*
Celestin al II-lea	*1143-1144*
Lucius al II-lea	*1144-1145*
Eugenius al III-lea	*1145-1153*
Anastasius al IV-lea	*1153-1154*
Hadrian al IV-lea	*1154-1159*
Alexandru al III-lea	*1159-1181*
Lucius al III-lea	*1181-1185*
Urban al III-lea	*1185-1187*
Grigorie al VIII-lea	*1187*
Clement al III-lea	*1187-1191*
Celestin al III-lea	*1191-1198*
Inocenţiu al III-lea	*1198-1216*
Honorius al III-lea	*1216-1227*
Grigorie al IX-lea	*1227-1241*
Celestin al IV-lea	*1241*
Inocenţiu al IV-lea	*1243-1254*
Alexandru al IV-lea	*1254-1261*
Urban al IV-lea	*1261-1264*
Clement al IV-lea	*1265-1268*
Grigorie al X-lea	*1271-1276*
Inocenţiu al V-lea	*1276*
Hadrian al V-lea	*1276*
Ioan al XXI-lea	*1276-1277*
Nicolae al III-lea	*1277-1280*
Martin al IV-lea	*1281-1285*
Honorius al IV-lea	*1285-1287*
Nicolae al IV-lea	*1288-1292*
Celestin al V-lea	*1294*
Bonifaciu al VIII-lea	*1294-1303*
Benedict al XI-lea	*1303-1304*
Clement al V-lea	*1305-1314*
Ioan al XXII-lea	*1316-1334*
Benedict al XII-lea	*1334-1342*
Clement al VI-lea	*1342-1352*
Inocenţiu al VI-lea	*1352-1362*

Urban al V-lea	*1362-1370*
Grigorie al XI-lea	*1370-1378*
Urban al VI-lea	*1378-1389*
Bonifaciu al IX-lea	*1389-1404*
Inocenţiu al VII-lea	*1404-1406*
Grigorie al XII-lea	*1406-1415*
Martin al V-lea	*1417-1431*
Eugenius al IV-lea	*1431-1447*
Nicolae al V-lea	*1447-1455*

Tabele genealogice ale dinastiilor bizantine

1. Dinastia constantiniană, 324-363

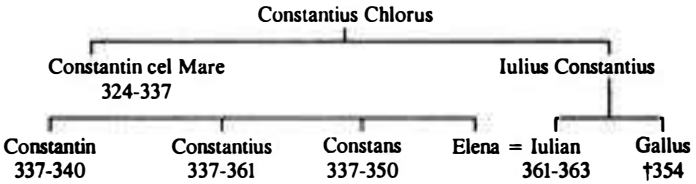

Perioada interdinastică

Iovian, 363-364

Valens, 364-378

2. Dinastia teodosiană, 379-457

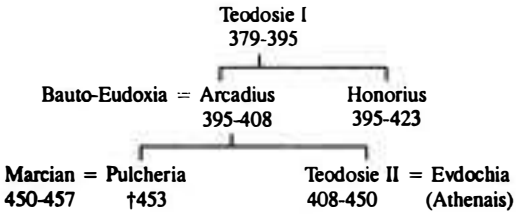

3. Dinastia leoniană, 457-518

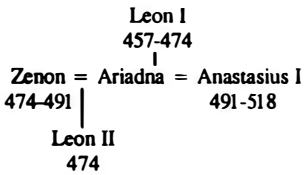

4. Dinastia lui Iustinian, 518-602

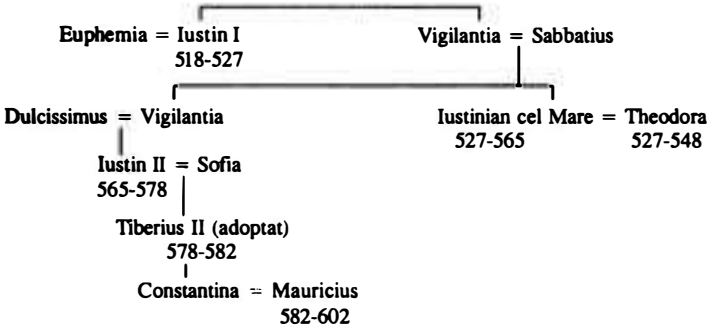

Nu a întemeiat o dinastie

Phocas, 602-610

Nu a întemeiat o dinastie

Phokas, 602-610

5. Dinastia heraclidă, 610-711

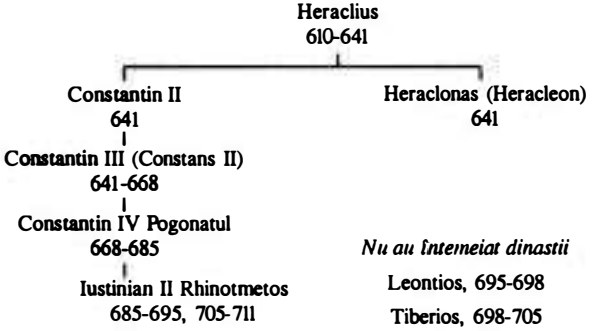

Nu au întemeiat dinastii

Leontios, 695-698

Tiberios, 698-705

Nu au întemeiat dinastii

Philippikos Bardanes, 711-713

Anastasios II, 713-716

Teodosie III, 716-717

6. Dinastia isaurianã sau sirianã, 717-802

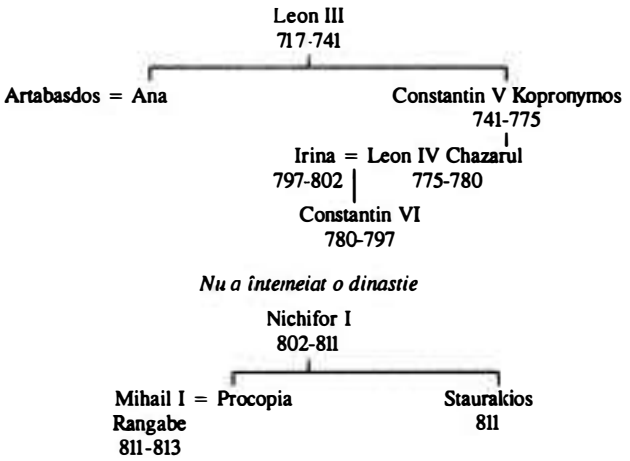

7. Dinastia amoriană sau frigiană, 820-867

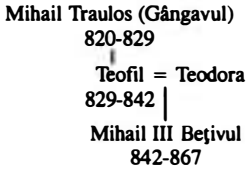

8. Dinastia macedoneană, 867-1056

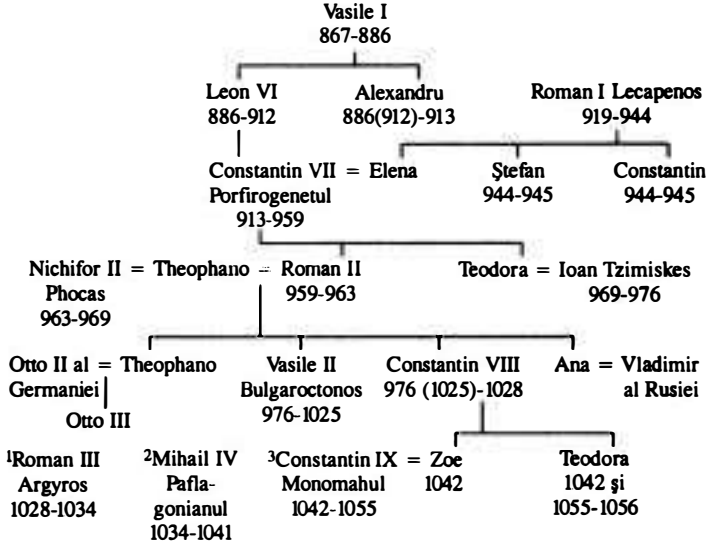

9. Dinastia Ducas, 1059-1081

Constantin X = Evdokia Makrembolitissa = Roman IV Diogenes
1059-1067 1067-1071

Mihail VII Parapinakes = Maria = Nichifor III Botaniates
1071-1078 1078-1081

10. Dinastia comnenă, 1081-1185

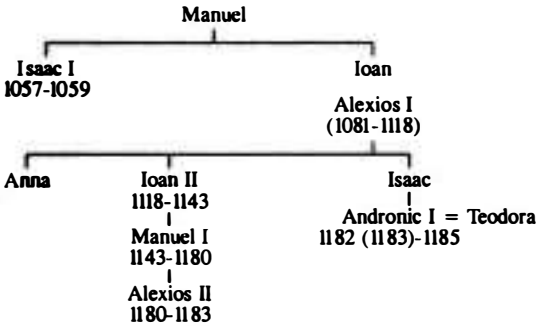

11. Dinastia Angelilor, 1185-1204

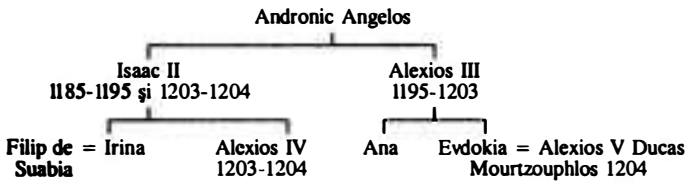

12. Dinastia Lascarizilor, 1204-1261

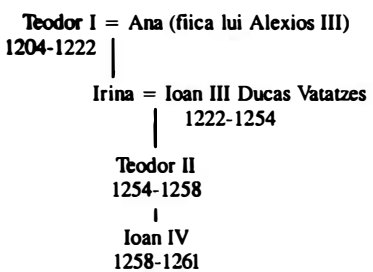

13. Dinastia Paleologilor, 1261-1453

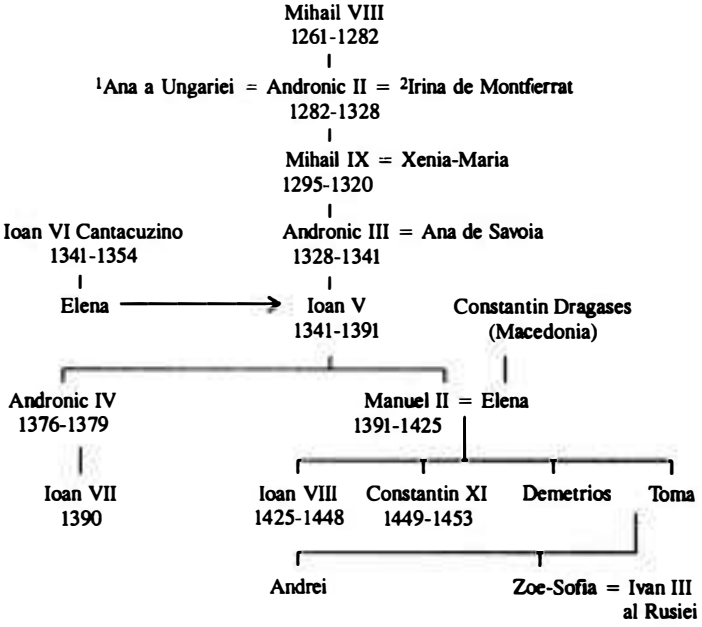

LUMEA BIZANTINĂ

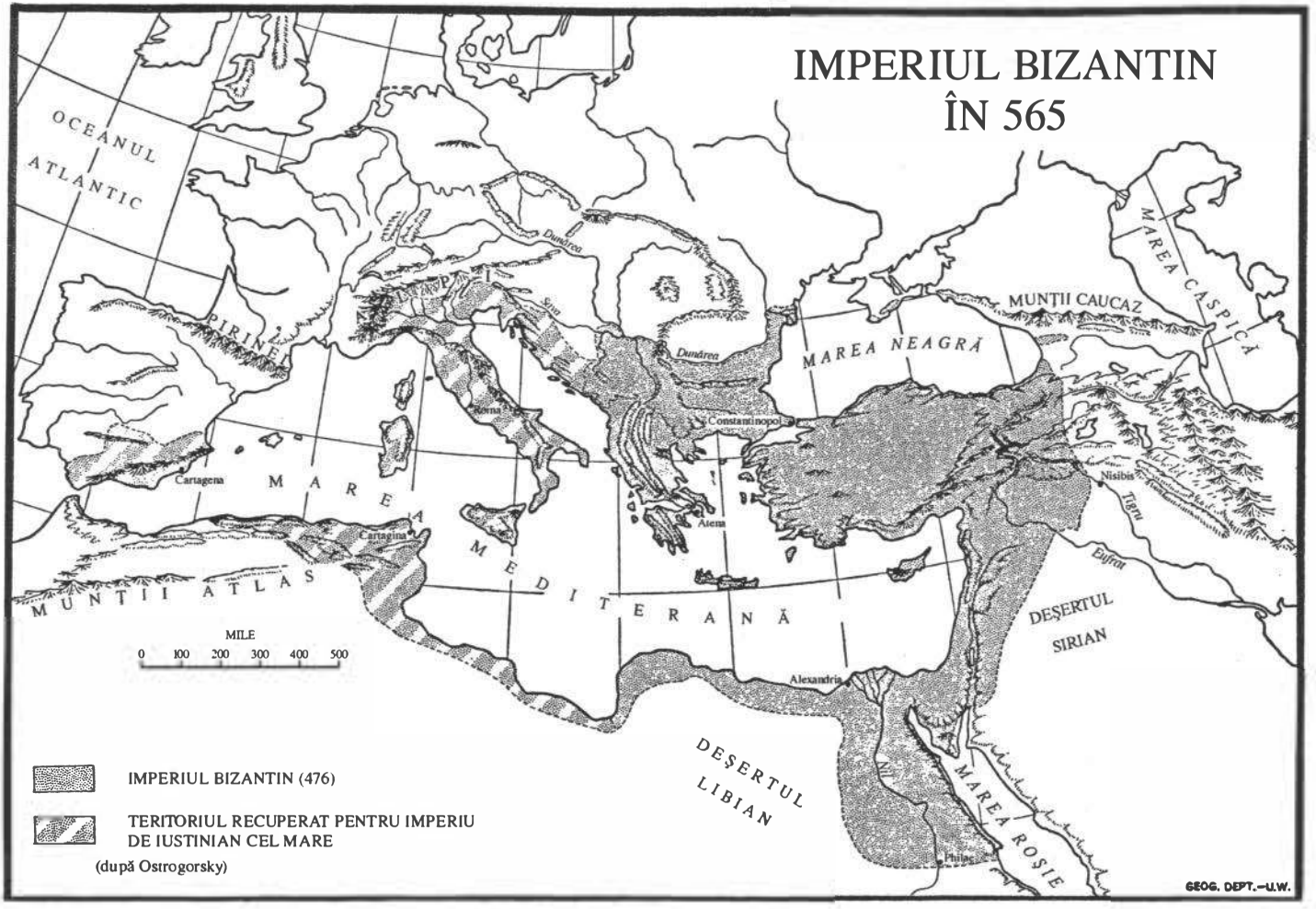
IMPERIUL BIZANTIN
ÎN 565
OCEANUL
ATLANTIC
PIRINEI
Dunărea
Sava
Dunărea
MAREA NEAGRĂ
MUNȚII CAUCAZ
MAREA CASPICĂ
Roma
Constantinopol
Cartagena
MAREA MEDITERANĂ
Cartagina
Atena
Nisibis
Tigru
Eufrat
MUNȚII ATLAS
DEȘERTUL
SIRIAN
MILE
0 100 200 300 400 500
Alexandria
DEȘERTUL
LIBIAN
MAREA ROȘIE
Philae
IMPERIUL BIZANTIN (476)
TERITORIUL RECUPERAT PENTRU IMPERIU
DE IUSTINIAN CEL MARE
(după Ostrogorsky)
GEOG. DEPT.—U.W.

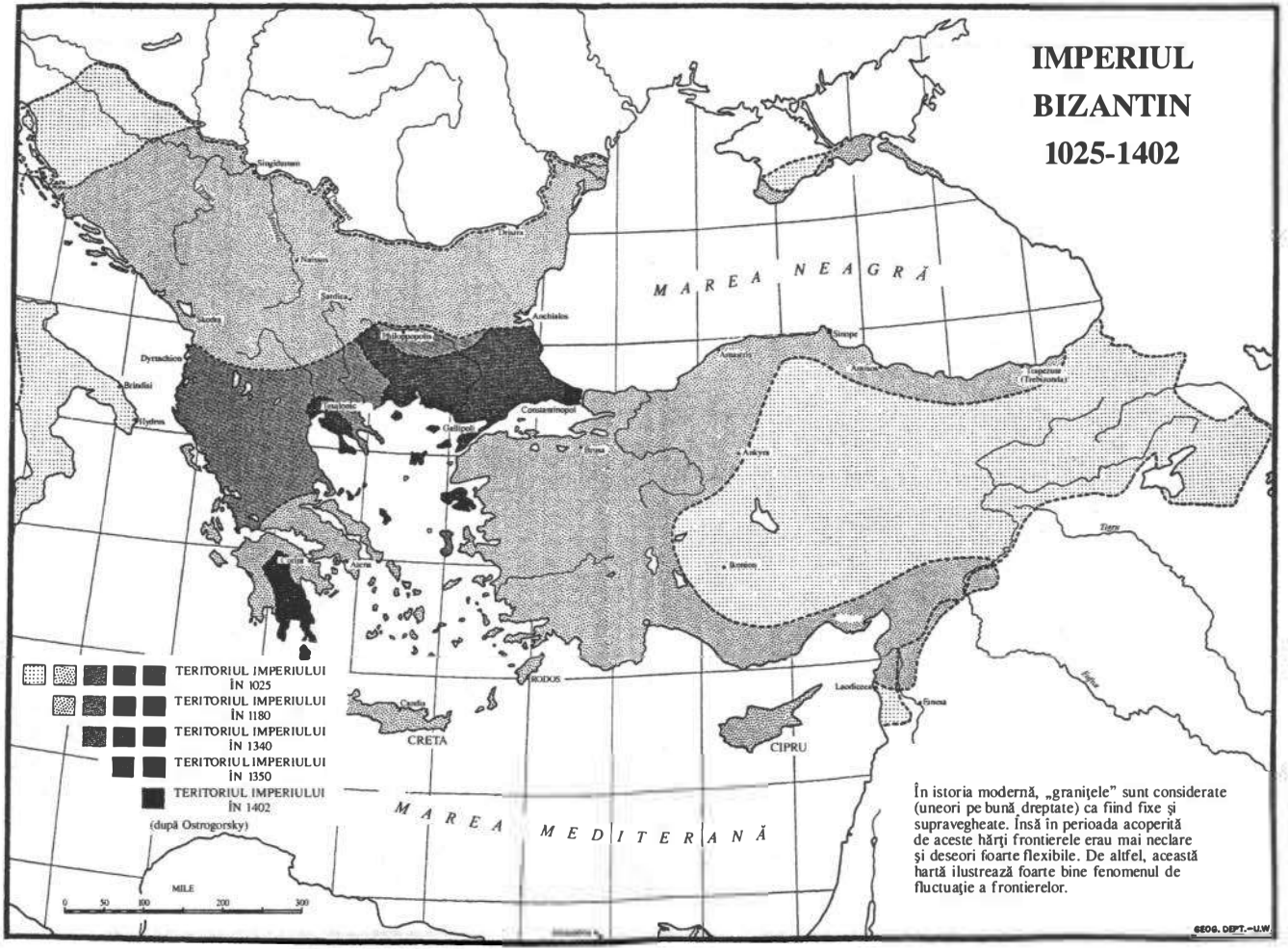

În istoria modernă, „granițele" sunt considerate (uneori pe bună dreptate) ca fiind fixe și supravegheate. Însă în perioada acoperită de aceste hărți frontierele erau mai neclare și deseori foarte flexibile. De altfel, această hartă ilustrează foarte bine fenomenul de fluctuație a frontierelor.

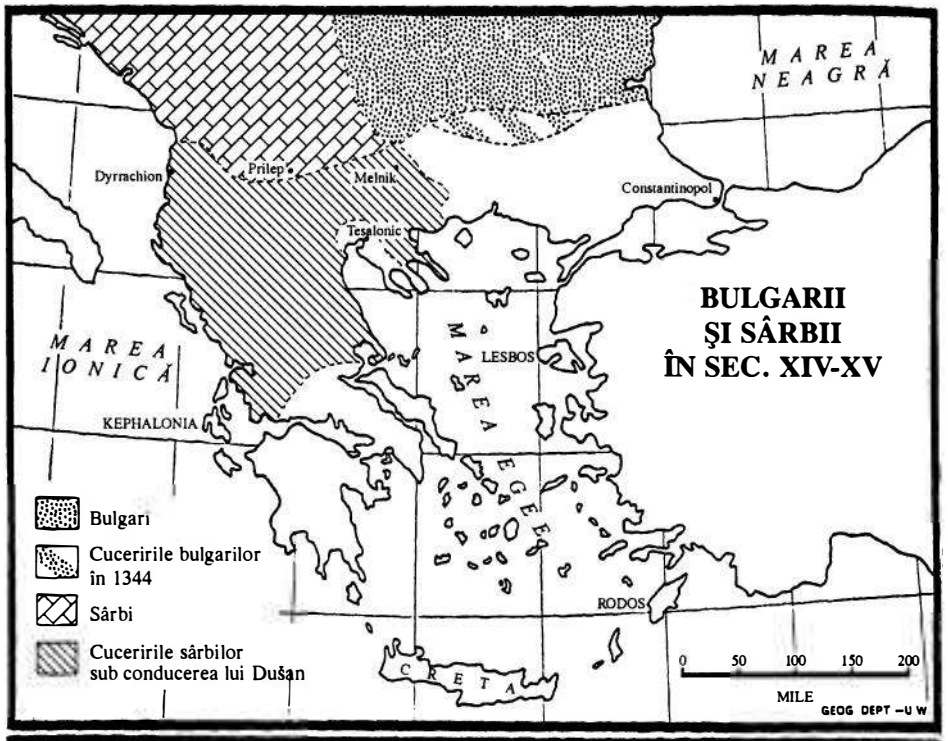
MAREA NEAGRĂ
Dyrrachion
Prilep
Melnik
Constantinopol
Tesalonic
BULGARII
ŞI SÂRBII
ÎN SEC. XIV-XV
MAREA IONICĂ
LESBOS
MAREA EGEEA
KEPHALONIA
Bulgari
Cuceririle bulgarilor în 1344
Sârbi
Cuceririle sârbilor sub conducerea lui Dušan
RODOS
CRETA
0 50 100 150 200
MILE
GEOG DEPT –U W

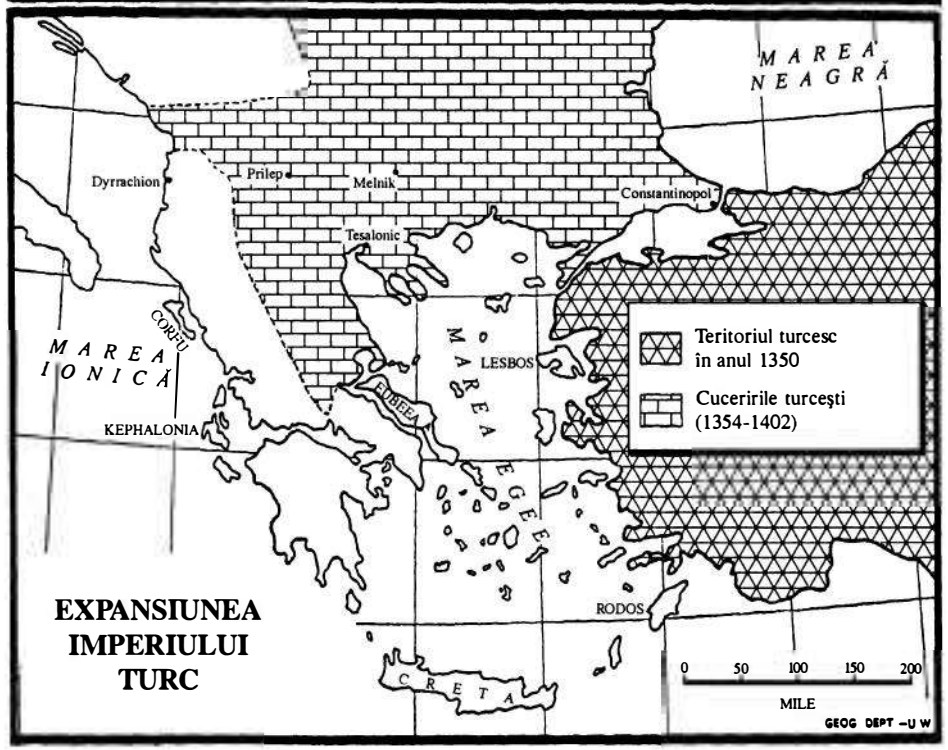
MAREA NEAGRĂ
Dyrrachion
Prilep
Melnik
Constantinopol
Tesalonic
CORFU
MAREA IONICĂ
LESBOS
EUBEEA
MAREA EGEEA
KEPHALONIA
Teritoriul turcesc în anul 1350
Cuceririle turcești (1354-1402)
EXPANSIUNEA IMPERIULUI TURC
RODOS
CRETA
0 50 100 150 200
MILE
GEOG DEPT –U W

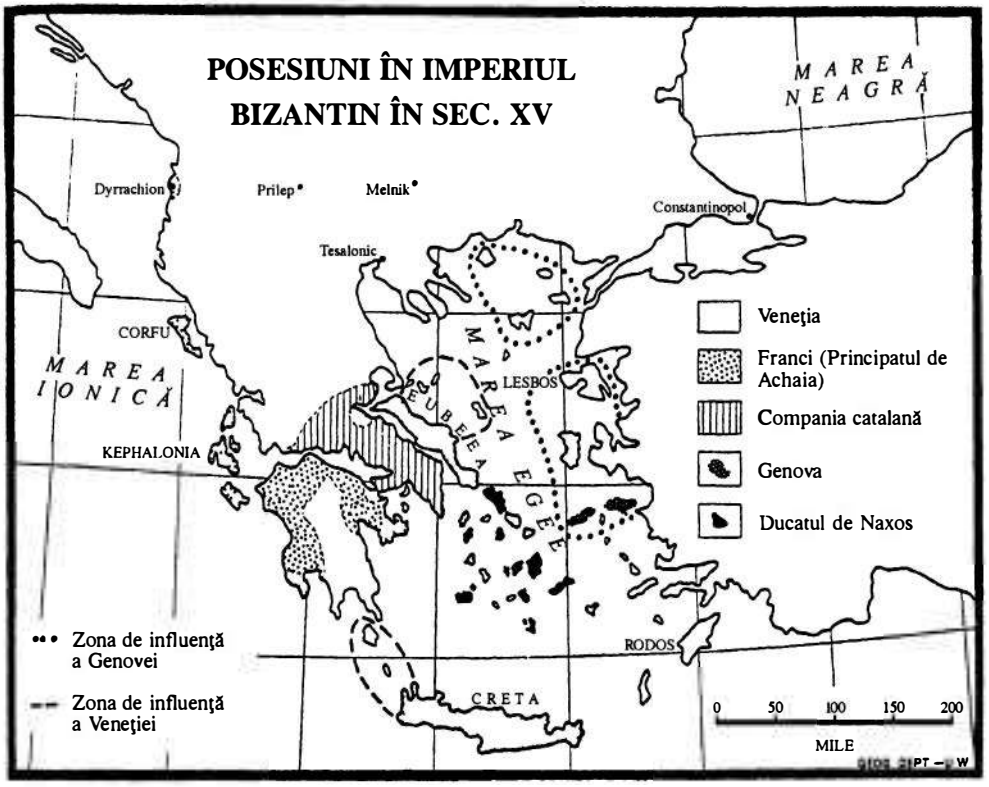

DECLINUL IMPERIULUI BIZANTIN ÎN SEC. XIV-XV

Harta din stânga-sus prezintă teritoriul ocupat de sârbi şi bulgari în secolul al XIV-lea, precum şi expansiunea acestora în detrimentul Imperiului bizantin în veacul respectiv. Expansiunea turcilor spre vest în perioada 1354-1402 este prezentată în harta din stânga-jos. Harta de deasupra înfăţişează teritoriile controlate în secolul al XV-lea de veneţieni, genovezi, franci şi catalani, precum şi graniţele Ducatului de Naxos. Dacă analizăm şi frontierele Imperiului bizantin în anii 1340, 1350 şi 1402, aceste hărţi ne arată limitarea treptată a teritoriului acestuia înainte de căderea Imperiului în 1453. Teritoriile prezentate în aceste hărţi sunt modificate după hărţile din volumul lui Ostrogorsky *Geschichte des byzantinischen Staates.*

Bibliografie

Abel, R.P.F.M., „L'île de Jotabe", *Revue biblique*, XLVII (1938), 520-524.

Aboulféda, *Géographie d'Aboulféda*, traducere din limba arabă: J.T. Reinaud, vol. II, Paris, 1848.

L'Achilléide Byzantine, Ed. D.C. Hesseling, Amsterdam, 1919.

Acquis, Fr.J. da, *Dalla Cronaca dell'Imagine del Mondo* (*Monumenta Historiae Patriae. Scriptorum*, vol. III, cols. 1457-1626), Turin, 1848.

Acropolita, George, *Opera*, Ed. August Heisenberg (*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*), Leipzig, 1903.

Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291-1327), Ed. H. Finke, 2 vols., Berlin/Leipzig, 1908-1922.

Acta 42 martyrum Amoriensium, Ed. V.G. Vasilievski & P. Nikitin, *Transactions of the Imperial Academy of Sciences*, VIII, ser. VII, (1905), 2 (în limbile greacă şi rusă).

Adam, Paul, *Princesses byzantines*, Paris, 1893.

Adamek, O., *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Kaisers Maurikios*, Graz, 1890-1891.

Adonz, N., „L'âge et l'origine de l'empereur Basile I (867-886)", *Byzantion*, IX (1934), 223-260.

Adonz, N., *Armenia in the Epoch of Justinian*, St. Petersburg, 1908 (în limba rusă).

Adonz, N., „Samuel l'Armenien, Roi des Bulgares", *Mémoires de l'Académie Royale de Belgique*, XXXIX (1938).

Agapius (Mahboub) de Menbidg, *Histoire Universelle*, Ed. A.A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis*, VIII (1912), 399-550.

Agathias Scholasticus, *Historiarum*, Ed. L.A. Dindorf (*Historici Graeci Minores*, vol. II, pp. 132-432), Leipzig, 1870-1871; Ed. B.G. Niebuhr (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1828.

Ainalov, D., *The Byzantine Painting of the Fourteenth Century* (*Zapiski klassicheskago otdeleniia Russkago Archeologicheskago Obstcestva*, vol. IX), Petrograd, 1917 (în limba rusă).

Ainalov, D., „La Chronique de George Hamartolus", *Compte-rendu du deuxième congrès international des études byzantines, Belgrade, 1927*, Belgrade, 1929.

Albertoni, A., *Per una esposizione del diritto bizantino*, Imola, 1927.

Albornoz, A.F. Carillo de, *Juan Chrisóstomo y su influencia social en el Imperio bizantino*, Madrid, 1934.

Alexandre, C. Pléthon, *Traité de lois*, Paris, 1858.

Alföldi, A., *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, Oxford, 1948.

Alföldi, A., „Hoc signo victor eris. Beiträge zur Bekehrung Konstantins des Grossen", *Pisciculi. Studien zur Religion und Kultur des Altertums*, Munich, 1939.

Allard, P., *Julien l'Apostat*, 3 vols., troisième édition, Paris, 1906-1910.

Allatius, Leo, *De ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione*, Cologne, 1648.

Allen, W.E.D., *A History of the Georgian People*, London, 1932.

Alpatov, M., Brunov, I., „A Brief Report of a Journey to the East", *Vizantiyskiy vremennik*, XXIV (1923-1926).

Altaner, B., *Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts*, Habelschwerdt, 1924.

Alvari Cordubensis, *Opera. Indiculus luminosus*, Ed. F.H. Florenz, *España Sagrada*, XI (Madrid, 1753), 219-275.

Amantos, K., *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, 2 vols., Atena, 1939-1947.

Amari, M., *Storia dei musulmani di Sicilia*, vols. I-III, Firenze, 1854-1872; Ed. C.A. Nallino, vols. I-III, Catania, 1933-1937.

Amélineau, E., „La Conquête de l'Egypte par les Arabes", *Revue historique*, CXIX (1915), 273-310.

Anastasijević, D., „A Hypothesis of Western Bulgaria", *Bulletin de la Société Scientifique de Skoplje*, III (1927), 1-12 (în limba sârbă).

Anastasius, *Chronographia tripartita*, Ed. C. de Boor, Leipzig, 1885 (*Theophanis Chronographia*, Ed. C. de Boor, vol. II).

Anastos, M., „Plethos' Calendar and Liturgy", *Dumbarton Oaks Papers*, IV (1948), 183-305.

Andreadès, A., „De la population de Constantinople sous les empereurs byzantins", *Metron*, I (1920).

Andreev, I., *Germanus and Tarasius, the Patriarchs of Constantinople : Their Life and Activity in Connection with the History of Iconoclastic Troubles*, Sergiev Posad, 1907 (în limba rusă).

Andreeva, M.A., „Dubrovnik", *Revue internationale des études balkaniques*, II (1935), 125-128.

Andreeva, M.A., *Essays on the Culture of the Byzantine Court in the Thirteenth Century*, Praga, 1927 (în limba rusă; o lucrare excelentă).

Andreeva, M.A., „The Reception of the Tartar Ambassadors at the Nicene Court", *Recueil d'études dédiées à la mémoire de N.P. Kondakov*, Praga, 1926 (în limba rusă).

Andreeva, M.A., „Zur Reise Manuels II. Palaiologos nach Westeuropa", *Byzantinische Zeitschrift*, XXXIV (1934), 37-47.

Andriotes, N., „Κριτόβουλος ὁ Ἰμβριος καὶ τὸ Ἱστορικὸ του ἔργο", *Ἑλληνικά*, II (1929), 167-200.

Anecdota Bruxellensia, I. *Chroniques byzantines du Manuscrit II.376*, Ed. Franz Cumont, 1894.

Anikiev, P., „On the Problem of Orthodox-Christian Mysticism", *Pravoslavnoie-Russkoie Slovo*, XIII (Aug. 1903), 200-217 (în limba rusă).

Annales Colonienses Maximi, s.a. 1185, Ed. K. Pertz (*Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, XVII, 723-847), Hannover, 1861.

Annales Marbacenses, Ed. K. Pertz (*Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, XVII, 142-180), Hannover, 1861.

Annales Stadenses, Ed. K. Pertz (*Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, XVI, 349 ş.u.), Hanover, 1861.

Anonymous Valesianus, Ed. V. Gardhausen (în vol. II al ediţiei sale dedicată lui Ammianus Marcellinus), Leipzig, 1875; Ed. T. Mommsen (*Monumenta Germaniae Historica. Auctorum Antiquissimorum*, IX. *Chronica Minora*, I.), Berlin, 1892; Ed. Cessi (*Rerum Italicarum Scriptores*), Bologna, 1913.

Ansbertus, *Historia de expeditione Frederici Imperatoris* (*Fontes rerum Austriacarum. Scriptores*, V, 1-90), Vienna, 1863.

Antiochus Strategus, *The Capture of Jerusalem by the Persians in the Year 614*, traducere din limba georgiană: N. Marr, St. Petersburg, 1909; traducere în limba engleză: F.C. Conybeare, *The English Historical Review*, XXV (1910), 502-517.

Antoniades, E.M., *Hagia Sophia*, Athens, 1907 (în limba greacă).

Apostoli, M., *Laudatio funebris Bessarionis*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, CLXI, cols. 140 ş.u.), Paris, 1866.

Arnakes-Georgiades, G., „Captivity of Gregory Palamas by the Turks and Related Documents as Historical Sources", *Speculum*, XXXVI (1951), 104-118.

Arnakes-Georgiades, G., *Οἱ πρῶτοι Ὀθωμάνοι. Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1282-1337)* (*Texte und Forschungen zur byz. neugr. Philologie*, no. 41), Athens, 1947.

Ashburner, W., „The Farmer's Law", *Journal of Hellenic Studies*, XXX (1910), 85-108; XXXII (1912), 68-83.

Ashburner, W., *The Rhodian Sea Law*, Oxford, 1909.

Assemani, Joseph Simeon, *Kalendaria Ecclesiae Universae*, 4 vols., Roma, 1755.

Atiya, Aziz Suryal, *The Crusade in the Later Middle Ages*, London, 1938.

Atiya, Aziz Suryal, *The Crusade of Nicopolis*, London, 1934.

Attwater, S., *St. John Chrysostom*, Milwaukee, 1939.

Auvray, L., *Les Registres de Grégoire IX*, Paris, 1907.

Babinger, F., *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927.

Bach, E., „Les Lois agraires byzantines du Xe siècle", *Classica et Mediaevalia*, V (1942), 70-91.

Bacon, R., „Compendium studii philosophiae", *Opera quaedum hactenus inedita*, London, 1859.

Baker, G.P., *Justinian*, New York, 1931 (povestire militară cu ilustrații; lucrare superficială și lipsită de importanță).

Balsamonis, Theodori, *In canonem XVI concilii Carthaginiensis*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, CXXXVIII, cols. 83-95), Paris, 1865.

Banús y Comas, C., *Expedición de Catalanes y Aragoneses en Oriente en principio del siglo XIV*, Madrid, 1929.

Barbaro, Nicolò, *Giornale dell'assedio di Constantinopoli*, Ed. E. Cornet, Vienna, 1856.

Bardenhewer, O., *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, 5 vols., Freiburg, 1912-1932 (bibliografie relevantă).

Bardenhewer, O., *Patrologie*, 3rd ed., Freiburg, 1910; traducere în limba engleză: T.J. Shahan, Freiburg/St. Louis, 1908.

Barlone, Daniel, *Une Fiancée de Charlemagne: Irène, imperatrice de Byzance*, Algiers/Paris, 1945 (ficțiune istorică, fără valoare istorică).

Baronii, Caesare, *Annales ecclesiastici*, Ed. A. Theiner, 37 vols., Paris/Brussels, 1864-1883.

Barski, V.G., *Travels of V.G. Barski in the Holy Places of the East from 1723 to 1747*, Ed. N. Barsukov, St. Petersburg, 1885 (în limba rusă).

Barth, W., *Kaiser Zeno*, Basel, 1894.

Barthold, V., „Charlemagne and Harun ar-Rashid", *Hristianskii Vostok*, I (1912), 69-94 (în limba rusă).

Barthold, V., „The Orientation of the First Muslim Mosques", *Annual Publications of the Russian Institute of Art History*, I (1922) (în limba rusă).

Barthold, V., „Review", *Transactions of the Oriental College*, I (1925) (în limba rusă).

Barvinok, V., *Nicephorus Blemmydes and His Works*, Kiev, 1911 (în limba rusă).

Basset, René, „Berbères: Religion, langue et littérature", *Encyclopédie de l'Islam*, I (1913), 721-723.

Batiffol, P., *L'Abbaye de Rossano*, Paris, 1891.

Batiffol, P., *La Paix constantinienne et le catholicisme*, troisième édition, Paris, 1914.

Baur, P.C., *Der heilige Johannes Chrysostomus und seine Zeit*, Munich, 1929-1930.

Baynes, N.H., „Alexandria and Constantinople: A Study in Ecclesiastical Diplomacy", *Journal of Egyptian Archaeology*, XII (1926), 145-156.

Baynes, N.H., „Athanasiana", *Journal of Egyptian Archaeology*, XI (1925), 58-69.

Baynes, N.H., *A Bibliography of the Works of J.B. Bury*, Cambridge, 1929.

Baynes, N.H., „Bibliography: Papyri on Social Life in Graeco-Roman Egypt", *Journal of Egyptian Archaeology*, XVIII (1932), 90-91.

Baynes, N.H., „Byzantine Civilization", *History*, X (1926), 289-299.

Baynes, N.H., *The Byzantine Empire*, New York/London, 1926.

Baynes, N.H., *Constantine the Great and the Christian Church* (*Proceedings of the British Academy*, XV), London, 1929.

Baynes, N.H., „The Date of the Avar Surprise : A Chronological Study", *Byzantinische Zeitschrift*, XXI (1912), 110-128.

Baynes, N.H., „The Death of Julian the Apostate in a Christian Legend", *Journal of Roman Studies*, XXVII (1937), 22-29.

Baynes, N.H., „The Early Life of Julian the Apostate", *Journal of Hellenic Studies*, XLV (1925), 251-254.

Baynes, N.H., *The Historia Augusta : Its Date and Purpose*, Oxford, 1926.

Baynes, N.H., „The Historia Augusta : Its Date and Purpose. A Reply to Criticism", *The Classical Quarterly*, XXII (1928), 166-171.

Baynes, N.H., „Review : *Mélanges Charles Diehl*", *Journal of Hellenic Studies*, LII (1932), 157-161.

Baynes, N.H., „Review : Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, vol. I", *Journal of Roman Studies*, XVIII (1928), 217-225.

Baynes, N.H., „The Vita S. Danielis Stylitae", *The English Historical Review*, XL (1925), 397-402.

Baynes, N.H., Moss, H.St.L.B (Eds.), *Byzantium : An Introduction to East Roman Civilization*, Oxford, 1948.

Bănescu, N., *Un problème d'histoire médiévale. Création et caractère du Second Empire Bulgare*, Bucarest, 1943 (lucrare importantă).

Beazley, C., *The Dawn of Modern Geography*, 4 vols., London, 1897-1906.

Becker, C., „The Expansion of the Saracens – the East", *The Cambridge Medieval History*, II (1913), 329-364.

Becker, C., *Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt : Islamstudien*, vol. I, Leipzig, 1924.

Bees, A., „Bambacoratius, ein Beiname des Kaisers Alexios III. Angelos (1195-1203)", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, III (1922), 285-286.

Bees, A., „Eine unbeachtete Quelle über die Abstammung des Kaisers Basileios I., des Mazedoniers", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, IV (1923), 76.

Bees, A., „Geschichtliche Forschungsresultate und Mönchs- und Volkssagen über die Gründer der Meteorenkloster", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, III (1922), 364-403.

Beladsori (Baladhuri), *Liber expugnationum regionum*, Ed. M.J. de Goeje, Leyden, 1866.

Beladsori (Baladhuri), *The Origins of the Islamic State*, traducere : P. Hitti (*Columbia University Studies in History, Economics and Public Law*, LXVIII, part I), New York, 1916.

Belin, M.A., *Histoire de la Latinité de Constantinople*, deuxième édition, Paris, 1894 (o prezentare scurtă şi foarte superficială a istoriei Bisericii Apusene în Bizanţul secolului al XIII-lea).

Bell, H.I., „The Decay of a Civilization", *Journal of Egyptian Archaeology*, X (1924), 201-216.

Bell, H.I., *Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest : A Study in the Diffusion and Decay of Hellenism*, Oxford, 1948.

Bell, H.I., „An Epoch in the Agrarian History of Egypt", *Recueil d'études égyptologiques dédiées à la mémoire de Jean-François Champollion*, Paris, 1922.

Bell, H.I., „The Byzantine Servile State in Egypt", *Journal of Egyptian Archaeology*, IV (1917), 86-106.

Benešević, V., Uspenski, F.I., *The Acts of Vazelon*, Leningrad, 1927 (în limbile rusă şi greacă).

Benešević, V., Uspenski, F.I., „Die byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei (*De Cer.* I, II c. 52) und nach den Jerusalemer Handschriften zusammengestellt und revidiert", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, V (1926), 97-167.

Benešević, V., Uspenski, F.I., „Sur la date de la mosaïque de la Transfiguration au Mont Sinaï", *Byzantion*, I (1924), 145-172.

Benjamin, Rabbi, de Tudela, *Oriental Travels*, traducere : L. Grunhüt, M.N. Adler, Jerusalem, 1903 (în limba germană) ; Ed. Manuel Komroff, New York, 1928 ; traducere : M.N. Adler, London, 1907.

Berger, A., „Tipoukeitos: The Origin of a Name", *Traditio*, III (1945), 394-402.
Berger, A., Schiller, A.A., *Bibliography of Anglo-American Studies in Roman, Greek, and Greco-Egyptian Law and Related Sciences* (un exceptional număr anual al *The Jurist*), Washington, D.C., 1945.
Berger, E., *Les Registres d'Innocent IV*, Paris, 1887.
Bergkamp, J.U., *Dom Jean Mabillon and the Benedictine Historical School of Saint-Maur*, Washington, D.C., 1928.
Berthelot, M., *La Chimie au Moyen Âge*, vol. I, Paris, 1893.
Besta, E., *La cattura dei Veneziani in Oriente*, Feltre, 1920.
Bezdechi, Ştefan, „Le Portrait de Théodore Métochite par Nicéphore Grégoras", *Mélanges d'histoire générale*, Cluj, 1927.
Bezobrazov, P.V., *A Byzantine Writer and Statesman, Michael Psellus*, I. *The Biography of Michael Psellus*, Moscova, 1890 (în limba rusă).
Bezobrazov, P.V., „Comptes rendus", *Vizantiyskiy vremennik*, XVIII (1911), 33-36; III (1896) (în limba rusă).
Bezobrazov, P.V., „Craft and Trade Corporations", în G. Hertzberg, *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen ende des 16. Jahrhunderts*; traducere în limba rusă: P.V. Bezobrazov, Moscova, 1896.
Bezobrazov, P.V., „The Empress Zoe", *Historical Articles*, vol. I, 225-251, Moscova, 1893 (articol de popularizare, în limba rusă).
Bikélas, D., *La Grèce byzantine et moderne*, Paris, 1893.
Bikélas, D., *Seven Essays on Christian Greece*, traducere: John [Patrick Crichton Stuart], Marquess of Bute, London, 1890.
Biondi, B., *Giustiniano Primo Principe e Legislatore Cattolico*, Milano, 1936 (politica religioasă a lui Iustinian şi relaţiile lui cu papalitatea).
Bizilli, P., „The Version of Novgorod of the Fourth Crusade", *Istoriceskiia Izvestiia*, 3, 4 (1916) (în limba rusă).
Blake, R.P., „The Monetary Reforms of Anastasius I and Its Economic Implications", *Studies in the History of Culture, the Disciplines of the Humanities*, Menasha, Wisconsin, 1942.
Blake, R.P., „Note sur l'activité littéraire de Nicéphore, Ier patriarche de Constantinople", *Byzantion*, XIV (1939), 1-15.
Blanchet, A., „Les dernières monnaies d'or des empereurs de Byzance", *Revue numismatique*, IV (1910), 4, 78-90.
Blemmydes, Nicephorus, *Curriculum vitae et carmina*, Ed. A. Heisenberg, Leipzig, 1896.
Boak, A.E.R., „Byzantine Imperialism in Egypt", *The American Historical Review*, XXXIV (1928), 1-8.
Bobcev, S., *History of the Ancient Bulgarian Law*, Sofia, 1910 (în limba bulgară).
Boccaccio, G., *De genealogia deorum*, Basel, 1532.
Boghiatzides, I., „Τὸ Χρονικὸν τῶν μετεώρων", *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, I (1924), 146-156.
Bogišič, V., *Pisani zakoni na slovenskom jugu*, Zagreb, 1872.
Böhmer, J.F., *Acta imperii selecta*, Innsbruck, 1870.
Bois, J., „Grégoire le Sinaïte et l'Hésychasme à l'Athos au XIVe siècle", *Échos d'Orient*, V (1901).
Boissier, G., *La Fin du paganisme: étude sur les dernières luttes religieuses en Occident au quatrième siècle*, Paris, 1891.
Boives, K., *Ἀκολουθία ἱερὰ τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Χριστοδούλου*, ed. a III-a, Atena, 1884.
Bolotov, V., *Lectures on the History of the Ancient Church*, III. *A History of the Church in the Period of the Ecumenical Councils*, St. Petersburg, 1913 (lucrare foarte importantă; în limba rusă).

Bon, A., *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris, 1951.
Boor, C. de, „Der Angriff der Rhos auf Byzanz", *Byzantinische Zeitschrift*, IV (1895), 449-453.
Bouchier, E., *Spain under the Roman Empire*, Oxford, 1914.
Bouvat, L., *L'Empire Mongol*, Paris, 1927.
Bouvy, E., „Saint Thomas. Ses traducteurs byzantins", *Revue augustinienne*, XVI (1910), 407 ş.u.
Brătianu, G.I., *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du XIIIe siècle*, Bucarest, 1927.
Brătianu, G.I., „Charles Diehl et la Roumanie", *Revue historique du sud-est européen*, XXII (1945), 5-36.
Brătianu, G.I., *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938.
Brătianu, G.I., „Études pontiques", *Revue historique du sud-est européen*, XXI (1944), 39-52.
Brătianu, G.I., „La Fin du régime des partis à Byzance et la crise antisémite du VIIe siècle", *Revue historique du sud-est européen*, XVIII (1941), 49-57.
Brătianu, G.I., „Notes sur le projet de mariage entre l'empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtenay (1288-1295)", *Revue historique du sud-est européen*, I (1924), 59-63.
Brătianu, G.I., „La Politique fiscale de Nicéphore Ier ou Ubu Roi à Byzance", *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938 (studiu interesant).
Brătianu, G.I., *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929.
Brătianu, G.I., *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucarest, 1943.
Brătianu, G.I., „Vicina. I. Contribution à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, X (1923).
Bréhier, L., „Andronic I (Comnène)", *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, Ed. A. Baudrillart, II (1914-1920), cols. 1776-1782.
Bréhier, L., „Attempts at Reunion of the Greek and Latin Churches", *The Cambridge Medieval History*, IV (1923), 594-626.
Bréhier, L., „Constantin et la fondation de Constantinople", *Revue historique*, CXIX (1915), 241-272.
Bréhier, L., *L'Église et l'Orient au Moyen Âge : les croisades*, Paris, 1907 ; cinquième édition, Paris, 1928.
Bréhier, L., „Les Empereurs byzantins dans leur vie privée", *Revue historique*, CLXXXVIII--CLXXXIX (1949), 193-217.
Bréhier, L., „The Greek Church : Its Relations with the West up to 1054", *The Cambridge Medieval History*, IV (1923), 246-273.
Bréhier, L., *Un héros de roman dans la littérature byzantine*, Clermont-Ferrand, 1904.
Bréhier, L., „Iconoclasme", în *Histoire de L'Église*, A. Fliche – V. Martin (Eds.), vol. V (1938), 431-470 (lucrare foarte importantă, cu o bibliografie excelentă).
Bréhier, L., *Le Monde byzantin*, 3 vols., Paris, 1947-1950.
Bréhier, L., „Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople", *Byzantion*, III (1927), 72-94 ; IV (1929), 13-28.
Bréhier, L., *La Querelle des images, VIIIe-IXe siècles*, Paris, 1904 (lucrare importantă).
Bréhier, L., „La Rénovation artistique sous les Paléologues et le mouvement des idées", *Mélanges Diehl : Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance*, Paris, 1930.
Bréhier, L., *Le Schisme oriental du XIe siècle*, Paris, 1899 (lucrare importantă).
Bréhier, L., „La Transformation de l'empire byzantin sous les Héraclides", *Journal des Savants*, N.S., XV (1917), 401-415.
Brianţev, D., „John Italus", *Vera i Razum*, vol. II, part I, St. Petersburg, 1904 (în limba rusă).
Brilliantov, A., *The Emperor Constantine the Great and the Edict of Milan, 313 A.D.*, Petrograd, 1916 (o lucrare excelentă, care analizează perioada respectivă folosind izvoarele şi literatura secundare, incluzând şi literatura bogată din anul 1913 ; în limba rusă).
Brilliantov, A., *The Influence of Eastern Theology upon Western as Evidenced by the Works of John the Scot Eriugena*, St. Petersburg, 1898 (în limba rusă).

Brion, M., *Crowned Courtesan: The Tale of Theodora, Empress of Byzantium*, traducere din limba franceză: W.B. Wells, London, 1936.

Brooks, E.W., „The Arab Occupation of Crete", *The English Historical Review*, XXVIII (1913), 431-443.

Brooks, E.W., „Arabic Lists of the Byzantine Themes", *Journal of Hellenic Studies*, XXI (1901), 67-77.

Brooks, E.W., „Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids", *English Historical Review*, XV (1900), 728-747.

Brooks, E.W., „The Campaign of 716-718, from Arabic Sources", *Journal of Hellenic Studies*, XIX (1899), 19-31.

Brooks, E.W., „The Eastern Provinces from Arcadius to Anastasius", *The Cambridge Medieval History*, I (1911), 456-486.

Brooks, E.W. (editare şi traducere), John of Ephesus, *Lives of the Eastern Saints*, text în limba siriacă şi traducere: *Patrologia Orientalis*, XVII (1923), 1-307.

Brooks, E.W., „Review: Vasiliev, *Lekţii po Istorii Vizantii*", *The English Historical Review*, XXXIV (1919), 117.

Brooks, E.W., „Who was Constantine Pogonatus?", *Byzantinische Zeitschrift*, XVII (1908), 460-462.

Brosset, M., *Histoire de la Géorgie*, vol. I, St. Petersburg, 1849.

Brown, H.F., „The Venetians and the Venetian Quarter in Constantinople to the Close of the Twelfth Century", *Journal of Hellenic Studies*, XL (1920), 68-88.

Bruns, K.G., Sachau, E. (Eds.), *Syrisch-Römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert*, Leipzig, 1880.

Bryce, James, *The Holy Roman Empire*, New York, 1919.

Bryce, James, „Life of Justinian by Theophilus", *Archivio della Reale Società Romana di Storia Patria*, X (1887), 137-171; şi în *The English Historical Review*, II (1887), 657-684.

Bubnov, N., *The Collection of Gerbert's Letters as a Historical Source*, St. Petersburg, 1890 (în limba rusă).

Buchon, J.A., *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle*, Ed. K. Lanz (*Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart*, VIII, 1844), Stuttgart, 1844.

Buchon, J.A., *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies fondées à la suite de la quatrième croisade, pour servir de complément aux éclaircissements historiques, généalogiques et numismatiques sur la principauté française de Morée*, Paris, 1843-1845.

Buchon, J.A., *Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française*, Paris, 1840.

Buckler, Georgiana, *Anna Comnena: A Study*, Oxford, 1929 (cea mai detaliată monografie, excelent documentată).

Buondelmonti, Chr., *Description des îles de l'Archipel*, Ed. E. Legrand, Paris, 1897; Ed. A. Meineke (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1836.

Burckhardt, J., *Die Zeit Constantins des Grossen*, ed. I, Leipzig, 1853; ed. a II-a, Leipzig, 1898; ed. a IV-a, revizuită şi adăugită, Leipzig, 1925; traducere în limba engleză: J. Moffat, London, 1904.

Bury, J.B., *The Ancient Greek Historians*, New York, 1909.

Bury, J.B., „The Bulgarian Treaty of A.D. 814 and the Great Fence of Thrace", *The English Historical Review*, XXV (1910), 276-287.

Bury, J.B., „The Ceremonial Book of Constantine Porphyrogennetos", *The English Historical Review*, XXII (1907), 209-227; 417-439.

Bury, J.B., „Charles the Great and Irene", *Hermathena*, VIII (1893), 17-37.

Bury, J.B., *The Constitution of the Later Roman Empire*, Cambridge, 1910.

Bury, J.B., *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802-867)*, London, 1912 (cea mai bună lucrare asupra acestei perioade).

Bury, J.B., *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395-800)*, 2 vols. London, 1889; o nouă ediţie, acoperind perioada anilor 395-565: 2 vols., London, 1923.

Bury, J.B., *The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a revised text of the Kletorologion of Philotheos (British Academy Supplemental Papers*, I), London, 1911.

Bury, J.B., „The Notitia Dignitatum", *Journal of Roman Studies*, X (1920), 131-154.

Bury, J.B., „The Provincial Lists of Verona", *Journal of Roman Studies*, XIII (1923), 127-151.

Bury, J.B., „Roman Emperors from Basil II to Isaac Komnenos", *The English Historical Review*, IV (1889), 41-64; 251-285 (un excelent studiu al lucrării lui Psellos).

Bury, J.B., *Romances of Chivalry on Greek Soil*, Oxford, 1911.

Bury, J.B., *Selected Essays*, Ed. H. Temperley, Cambridge, 1930.

Bury, J.B., „The Struggle with the Saracens: Summary", *The Cambridge Medieval History*, IV (1923), 151-152.

Bury, J.B., „The Treatise *De Administrando Imperio*", *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 517-577.

Byrne, E.N., „The Genovese Colonies in Syria", *Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro by his Former Students*, New York, 1928.

Byron, R., *The Byzantine Achievement: An Historical Perspective A.D. 330-1453*, London, 1929.

Butler, M., *The Arab Conquest of Egypt*, Oxford, 1902.

Caetani, L., *Annali dell'Islam*, vols. I-X, Milano, 1905-1926 (o lucrare foarte importantă pentru relaţiile dintre Bizanţ şi arabi în timpul primilor califi).

Caetani, L., *Studi di storia orientale*, vols. I & III, Milano, 1911-1914 (lucrare importantă pentru istoria veche a Islamului).

Cahen, C., „La Campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes", *Byzantion*, IX (1934), 613-642.

Cahen, C., „La première pénétration turque en Asie Mineure (seconde moitié du XIe siècle)", *Byzantion*, XVIII (1948), 5-67.

Cahen, C., *La Syrie du Nord à l'époque des croisades*, Paris, 1940.

Callistus, Nicephorus, *Historia ecclesiastica*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, CXLV-CXLVI), Paris, 1865.

The Cambridge Ancient History, XII. *The Imperial Crisis and Recovery A.D. 193-324*, Cambridge, 1929 (lucrare importantă; bibliografie bogată).

Cammelli, G., „Demetrii Cydonii orationes tres, adhuc ineditae", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, III (1922), 67-76; IV (1923), 77-83, 282-295.

Cammelli, G., „Demetrio Cidonio: Brevi notizie della vita e delle opere", *Studi Italiani di filologia classica*, N.S., I (1920), 140-161.

Cammelli, G., *Démétrius Cydonès. Correspondance*, Paris, 1930.

Cammelli, G., „L'inno per la natività di Romano il Melode", *Studi Bizantini*, Rome, 1925.

Cammelli, G., „Personaggi bizantini dei secoli XIV-XV attraverso le epistole di Demetrio Cidonio", *Bessarione*, XXXVI (1920), 77-108.

Cammelli, G., *Romano il Melode*, Firenze, 1930.

Canard, M., „Les expéditions des arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende", *Journal asiatique*, CCVIII (1926), 61-121.

Canard, M., „La guerre sainte dans le monde islamique et dans le monde chrétien", *Revue africaine*, LXXIX (1936), 605-623.

Canard, M., *Sayf al Daula* (*Bibliotheca Arabica*, publiée par la Faculté des Lettres d'Alger, VIII), Algiers, 1934 (text în limba arabă; fără traducere).

Canard, M., „Le Traité de 1281 entre Michel Paléologue et le sultan Qalâ'ûn", *Byzantion*, X (1935), 2, 669-680.

Canard, M., „Un Traité entre Byzance et l'Égypte au XIIIe siècle et les relations diplomatiques de Michel VIII Paléologue avec les sultans Mamlûks Baibars et Qalâ'ûn", *Mélanges Gaudefroy-Demombynes par ses amis et anciens élèves*, Le Caire, 1937, 197-224.

Carabellese, F., *Carlo d'Angiò nei rapporti politici e commerciali con Venezia e l'Oriente*, Bari, 1911 (nu conţine multe informaţii despre Bizanţ).

Caro, G., „Die Berichterstattung auf dem ersten Kreuzzuge", *Neue Jahrbücher für das klassische Alterum*, XXIX (1912), 50-62.

Caro, G., *Genua und die Machte am Mittelmeer, 1257-1311*, Halle, 1895.

Carpenter, M., „The Paper that Romanos Swallowed", *Speculum*, VII (1932), 3-22.

Carpenter, M., *Romanos and the Mystery Play of the East* (*The University of Missouri Studies*, XI, 3), Columbia, Mo., 1936.

Caspar, E., *Geschichte des Papsttums*, vols. I-II, Tübingen, 1930-1933.

Caspar, E., „Letters of Gregory II", *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, LII (1933), 29-89.

Caspar, E., *Roger II. (1101-1154) und die Gründung der normannish-sicilischen Monarchie*, Innsbruck, 1904.

Castellani, G., „Un Traité inédit en Grec de Cyriaque d'Ancône", *Revue des Études grecques*, IX (1896), 225-228.

Ceaadaev, P.Y. *Works and Letters*, Ed. M. Herschensohn, Moscova, 1914 (în limba rusă).

Cerniavski, N., *The Emperor Theodosius the Great and his Religious Policy*, Sergiev Posad, 1913 (în limba rusă).

Cernusov, E., „Ducas, one of the Historians of the Fall of Byzantium", *Vizantiyskiy vremennik*, XXI (1914), 171-221 (în limba rusă).

Cernusov, E., „From a Byzantine Backwoods of the Thirteenth Century", *Essays Presented to V.P. Buzeskul*, Harkov, 1913-1914 (în limba rusă).

Cernusov, E., „The Roman and Byzantine Guilds", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, 1914 (un articol în limba rusă despre cartea lui [Albert] Stöckle : [*Spätrömische und byzantinische zünfte*, Leipzig, 1911 – n. trad.]).

Cerone, F., „Il Papa ed i Veneziani nella quarta crociata", *Archivio Veneto*, XXXVI (1888), 57-70; 287-297.

Cerone, F., „La Politica orientale di Alfonso d'Aragona", *Archivio storico per le provincie Napolitane*, XVII (1902), 425-456, 555-634; XVIII (1903), 167 ş.u.

Chabot, J., „Un Épisode de l'histoire des croisades", *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, vol. I, Paris, 1924.

Chalandon, F., *Les Comnènes : Études sur l'empire byzantin au XIe et au XIIe siècles*, 2 vols., Paris, 1900-1912.

Chalandon, F., „The Earlier Comneni", *The Cambridge Medieval History*, IV (1923), 318-350.

Chalandon, F., *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, Paris, 1907.

Chalandon, F., *Histoire de la première croisade jusqu'à l'élection de Godefroi de Bouillon*, Paris, 1925.

Chamberlin, William, „On Rereading Gibbon", *The Atlantic Monthly*, CLXXIV (1944), 65-70.

Chapman, C., *Michael Paléologue restaurateur de l'Empire Byzantin (1261-1282)*, Paris, 1926 (lucrare folositoare; prea expeditivă).

Charanis, P., „Byzantium, the West and the Origin of the First Crusade", *Byzantion*, XIX (1949), 17-37.

Charanis, P., „The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece", *Dumbarton Oaks Papers*, V (1950), 139-167.

Charanis, P., *Church and State in the Later Roman Empire : The Religious Policy of Anastasius the First, 491-518*, Madison, Wisconsin, 1939 (investigaţie foarte exactă).

Charanis, P., „The Crown Modiolus Once More", *Byzantion*, XIII (1938), 337-381.

Charanis, P., „Internal Strife in Byzantium in the Fourteenth Century", *Byzantion*, XV (1940-1941), 208-230.

Charanis, P., „The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire", *Dumbarton Oaks Papers*, IV (1948), 51-119.

Charanis, P., „On the Question of the Hellenization of Sicily and Southern Italy during the Middle Ages", *The American Historical Review*, LII (1946-1947), 74-86.

Charanis, P., „The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402", *Byzantion*, XVI (1942-1943), 286-314.

Chatzes, A.C., „Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους", *Πρακτικά of the Academy of Athens*, IV (1929), 746-748.

Chekrezi, C., *Albania : Past and Present*, New York, 1919.

Cheronis, N.D., „Chemical Warfare in the Middle Ages : Kallinikos Prepared Fire", *Journal of Chemical Education*, XIV (1937), 8, 360-365.

Chiliades, Ed. Th. Kiessling, Leipzig, 1826.

Chomnos, Georgios, *Old Testament Legends from a Greek Poem on Genesis and Exodus*, Ed. F.H. Marshall, Cambridge, 1925.

Christ, W., *Geschichte der griechischen Litteratur*, ed. a VI-a, München, 1924.

The Christian Roman Empire and the Foundation of the Teutonic Kingdom (*The Cambridge Medieval History*, I), Cambridge, 1911.

Chronica Minora, traducere : I. Guidi (*Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*), Paris, 1903-1905.

Chronicle of John, bishop of Nikiu, traducere din etiopiană : M. Zotenberg, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, XXIV (1883) ; traducere în limba engleză : R. Charles, London, 1916.

The Chronicle of Morea, Ed. J. Schmitt, London, 1904 ; Ed. P. Kalonares, Atena, 1940 (în limba greacă).

The Chronicle of Novgorod, St. Petersburg, 1888 (în limba rusă) ; traducere în limba latină : C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin, 1873.

Chronicon Adae de Usk, Ed. E.M. Thompson, 2nd ed., London, 1904 (text în limba latină cu traducere în limba engleză).

Chronicon Estense, Ed. L.A. Muratori (*Scriptores Rerum Italicarum*, XV), Milano, 1729.

Chronicon Magni Presbyteri (*Annales Reicherspergenses*), Ed. G.H. Pertz (*Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, XVII, cols. 439-534), Hanover, 1861.

Chronique de Michel le Syrien, éditée et traduite en français par J.-B. Chabot, vols. I-III, Paris, 1899-1910.

Chronique du Religieux de Saint-Denys, publiée en latin et traduite par M.L. Bellaguet, 6 vols., Paris, 1839-1852.

Chrysostomica, *Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo a cura del Comitato per il XVe centenario della sua morte (407-1907)*, Roma, 1908.

Ciprian, Arhimandritul, *The Anthropology of Saint Gregory Palamas*, Paris, s.a. (1951) (în limba rusă).

Ciriaco d'Ancona, *Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Aconitano*, Rome, 1747.

Clavijo, Ruy Gonzales de, *A Diary of the Journey to the Court of Timur (Tamerlane), to Samarqand in 1403-1406*, text în limba spaniolă, traducere în limba rusă şi comentariu : I. Sreznevski, St. Petersburg, 1881 ; traducere în limba engleză : Guy le Strange, London, 1928.

Clement din Alexandria, *Stromata*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, VIII, cols. 717-720), Paris, 1891 ; Ed. O. Stählin, Leipzig, 1939.

Codellas, P.S., „The Pantocrator, the Imperial Byzantine Medical Center of the Twelfth Century A.D. in Constantinople", *Bulletin of the History of Medicine*, XII (1942), 2, 392-410.

Cognasso, F., „Una crisobolla di Michele IX Paleologo per Teodoro I di Monferrato", *Studi bizantini*, II (Roma, 1927).

Cognasso, F., „Un imperatore bizantino della decadenza : Isacco II Angelo", *Bessarione*, XXXI (1915), 29-60, 246-289 ; retipărit separat : Roma, 1915.

Cognasso, F., *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno* (*Reale Accademia delle scienze di Torino*, 1911-1912), Torino, 1912.

Cohn, „Eustathius", *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Ed. A.F. Pauly, G. Wissowa *et alii*, VI (1909), cols. 1452-1489.

Coleman, C.B., *Constantine the Great and Christianity* (*Columbia University Studies in History, Economics and Public Law*, LX), New York, 1914 (bibliografie foarte bună, pp. 243-254).

Collectio Avellana, Ed. Otto Günther (*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, XXXV), Vienna, 1895.

Collinet, P., „Byzantine Legislation from the Death of Justinian (565) to 1453", *The Cambridge Medieval History*, IV (1923), 707-723.

Collinet, P., *Études historiques sur le droit de Justinien*, vol. I, Paris, 1912 (lucrare importantă şi interesantă).

Collinet, P., *Histoire de l'école de droit de Beyrouth*, Paris, 1925.

Comnena, Ana, *The Alexiad*, Ed. A. Reifferscheid, 2 vols., Leipzig, 1884; traducere: Elizabeth A.S. Dawes, London, 1928.

Complete Collection of Russian Chronicles, Arheograficeskaia Komissiia, *Polnoe Sobranie Russkih Lietopisei*, St. Petersburg, 1846-1926.

Condurachi, E., „Factions et jeux de cirque à Rome au début du VIe siècle", *Revue historique du sud-est européen*, XVIII (1941), 95-102.

Condurachi, E., „Les Idées politiques de Zosime", *Revista Clasică*, XIII-XIV (1941-1942).

Condurachi, E., „La Politique financière de l'Empereur Julien", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XXII (1941), 2, 1-59.

Constantinescu, N.A., „Réforme sociale ou réforme fiscale?", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924), 95-96.

Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, Edited by G. Moravcsic, translated by R.J.H. Jenkins, Budapest, 1949.

Constantinus Porphyrogenitus, *De ceremoniis aulae bizantinae*, Ed. J.J. Reiske & I. Bekker, (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1829-1840.

Constantinus Porphyrogenitus, *Excerpta historica jussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*, Ed. C. de Boor, Berlin, 1903.

Constantinus Porphyrogenitus, *De thematibus*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1840.

Constitutio Imperatoriam majestatem, Ed. P. Krüger, Berlin, 1892.

Coran, traducere: E.H. Palmer, Oxford, 1880; traducere: G. Sale, London/New York, 1891; 9th ed., Philadelphia/London, 1923; traducere: J.M. Rodwell, New York, 1915.

Corripus, Flavius, *De laudibus Iustini*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1836.

Cosmas (Indicopleustes), *Topographia christiana*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, CLXXXVIII, cols. 51-476), Paris, 1864; Ed. E. Winstedt, *The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, Cambridge, 1909; traducere în limba engleză: J.W. McCrindle, *The Christian Topography of Cosmas, an Egyptian Monk* (*Hakluyt Society Publications*, no. 98), London, 1897.

Coster, C.H., „Synesius, a Curialis of the Time of the Emperor Arcadius", *Byzantion*, XV (1940-1941), 10-38.

Critobul, Ed. C. Müller (*Fragmenta historicorum graecorum*, V), Paris, 1870.

Cross, S.H., *The Russian Primary Chronicle* (*Harvard Studies and Notes in Philology and Literature*, XII), Cambridge, 1930.

Crump, C., Jacob, E. (Eds.), *The Legacy of the Middle Ages*, Oxford, 1926.

Curtis, E., *Roger of Sicily and the Normans in Lower Italy, 1016-1154*, New York/London, 1912.

Dahn, F., *Prokopius von Cäsarea*, Berlin, 1865.

Dalton, O.M., *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford, 1911.

Dalton, O.M., *East Christian Art*, Oxford, 1925.

The Damascus Chronicle of the Crusaders, extras şi traducere din : *Chronicle of Ibn al-Qalanisi*, H.A.R. Gibb, London, 1932.

Danduli, Andrae, *Chronicon*, Ed. L.A. Muratori (*Rerum Italicarum Scriptores*, XII, 1-523), Milano, 1728.

Daniel, egumen rus, „Life and Pilgrimage of Daniel", *Pravoslavnîi Palestinskii sbornik*, III (1885) ; în limba rusă veche ; traducere în limba franceză : *Vie et pélerinage de Daniel, hégoumène russe. Itinéraires russes en Orient*, Ed. B. de Khitrovo, Geneva, 1889.

Danstrup, J., „Manuel's coup against Genoa and Venice in the Light of Byzantine Commercial Policy", *Classica et Mediaevalia*, X (1949), 195-219.

Danstrup, J., *Recherches critiques sur Andronic I*, Arsbok, 1944 ; Lund, 1945.

Danstrup, J., „The State and Landed Property in Byzantium to 1250", *Classica et Mediaevalia*, VIII (1946), 221-262.

Darkó, J., „La militarizazione dell'Impero Bizantino", *Studi bizantini e neoellenici*, V (1939), 88-99.

Darkó, J., „Neuere Beiträge zur Biographie des Laonikos Chalkokondyles", *Compte-rendu du deuxième congrès international des études byzantines, Belgrade, 1927*, Belgrade, 1929, 25-29.

Darkó, J., „Zum Leben des Laonikos Chalkokondyles", *Byzantinische Zeitschrift*, XXIV (1923), 29-39.

Davidson, R., *Forschungen zur Geschichte von Florenz*, Berlin, 1901.

Dawkins, R.M., „Greeks and Northmen", *Custom is King : Essays Presented to Dr. R.R. Marett*, Oxford, 1936.

Declareuil, T., *Rome et l'organisation du droit* (*Bibliothèque de synthèse historique. L'évolution de l'humanitè*), Ed. H. Berr, Paris, 1924. Vezi în special cartea a II-a : *Le droit du Bas-Empire et les réformes Justiniennes*.

Delarue, F., *Abrégé de l'histoire du Bas-Empire de Lebeau*, Lyon, 1836.

Delehaye, H., *Les Saints Stylites*, Brussels, 1923.

Delehaye, H., „La vie de Saint Paul le Jeune et la chronologie de Metaphraste", *Revue des questions historiques*, N.S., X (1893), 49-85.

Delehaye, H. (Ed.), „Life of Daniel the Stylite", *Analecta Bollandiana*, XXXII (1913), capitolul 31.

Dendias, M., „Le Roi Manfred de Sicile et la bataille de Pélagonie", *Mélanges Charles Diehl : Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance*, Paris, 1930.

Destunis, G., „Essay on the biography of George Phrantzes", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCLXXXVIII (1893), 427-497 (în limba rusă).

Devreesse, *Le Patriarcat d'Antioche depuis la paix de l'Église jusqu'à la conquête Arabe*, Paris, 1945.

Dewing, H.B. (edition and translation), *Procopius of Caesarea*, 7 vols., 1914-1940.

Diakonov, A.P., „The Byzantine Demes and Factions (τὰ μέρη) in the Fifth to the Seventh Centuries", *Vizantiyskiy sbornik* (Moscova/Leningrad), 1945.

Diakonov, A.P., *John of Ephesus and his Ecclesiastical-Historical Works*, St. Petersburg, 1908 (lucrare foarte importantă ; în limba rusă. E.W. Brooks afirmă : „Toate studiile asupra lui Ioan de Efes au fost acum puse în umbră de valoroasa lucrare a lui A. Diakonov", *Patrologia Orientalis*, XVII [1923], iii).

Dictionnaire de Théologie Catholique, Ed. A. Vacant, E. Mangenot et E. Amann, 15 vols., Paris, 1903-[1970 – n. trad.].

Diehl, Charles, *L'Afrique byzantine*, Paris, 1896.

Diehl, Charles, *Byzance. Grandeur et décadence*, Paris, 1920.

Diehl, Charles, „Byzantine Civilization", *The Cambridge Medieval History*, IV (1923), 745-777.

Diehl, Charles, „La dernière renaissance de l'art Byzantin", *Journal des Savants*, N.S., XV (1917), 361-376.

Diehl, Charles, „L'empereur au nez coupé", *Revue de Paris*, January 1, 1923 (retipărit în lucrarea proprie : *Choses et gens de Byzance*, Paris, 1926).

Diehl, Charles, *Études byzantines*, Picard, Paris, 1905.
Diehl, Charles, *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568-751)*, Paris, 1888.
Diehl, Charles, *Figures byzantines*, deuxième ser., Paris, 1906-1908; quatrième édition, Paris, 1909. Biografia împărătesei Teodora (vol. I, quatrième édition, 1909, 51-75) este cea mai bună sursă de informare asupra subiectului. Prezentarea lui Andronic Comnenul (seria a II-a, 1908, 86-133) este excelent redactată. Traducere în limba engleză: H. Bell, *Byzantine Portraits*, New York, 1927.
Diehl, Charles, „The Fourth Crusade and the Latin Empire", *The Cambridge Medieval History*, IV (1923), 415-431.
Diehl, Charles, *Les Grands problèmes de l'histoire byzantine*, Paris, 1943.
Diehl, Charles, *Histoire de l'empire byzantin*, Paris, 1930; traducere în limba engleză: G.B. Ives, Princeton, 1925.
Diehl, Charles, *Justinien et la civilization byzantine au VIe siècle*, Paris, 1901.
Diehl, Charles, „La Légende de l'empereur Théophile", *Annales de l'Institut Kondakov*, IV (1931), 33-37.
Diehl, Charles, „Leo III and the Isaurian Dynasty (717-802)", *The Cambridge Medieval History*, IV (1923), 1-26.
Diehl, Charles, *Manuel d'art byzantin*, Paris, 1910; deuxième édition, Paris, 1925-1926.
Diehl, Charles, „L'Origine du régime des thèmes dans l'empire byzantin", *Études byzantines*, Paris, 1905. Prima ediţie a acestui articol în: *Les Études d'histoire du Moyen Âge dédiées à G. Monod*, Paris, 1896.
Diehl, Charles, *Ravenne*, Paris, 1907.
Diehl, Charles, *Une République patricienne. Venise*, Paris, 1915; deuxième édition, Paris, 1928 (lucrare atractiv redactată).
Diehl, Charles, „Review: Runciman, *Byzantine Civilization*", *Byzantinische Zeitschrift*, XXXIV (1934), 127-130 (Diehl indică unele erori, însă conchide că lucrarea este excelentă).
Diehl, Charles, „La Société byzantine à l'époque des Comnènes", *Revue historique du sud-est européen*, VI (1929), 198-280; editată separat: Paris, 1929 (lucrare foarte interesantă).
Diehl, Charles, *Théodora, impératrice de Byzance*, troisième édition, Paris, 1904 (retipărită în anul 1937).
Diehl, Charles, Guilland, R. *et alii*, *L'Europe Orientale de 1081 à 1453*, Paris, 1945.
Diehl, Charles, Marçais, G., *Le Monde oriental de 395 à 1018*, Paris, 1936.
Diener, Bertha, *Imperial Byzantium*, Boston, 1938.
Dieterich, K., *Quellen und Forschungen zur Erd- und Kulturkunde*, Leipzig, 1912.
Dirr, A., „Géorgie", *Encyclopédie de l'Islam*, II (1927), 139-140.
„Disputatio Latinorum et Graecorum", *Archivum Franciscanum Historicum*, XII (1919).
Dimitrievski, A., *The Description of the Liturgical Manuscripts preserved in the Libraries of the Orthodox East*, Kiev, 1895 (în limbile rusă şi greacă).
Dobiaş-Rojdestvenskaia, O., *The Epoch of the Crusades: The West in the Crusading Movement*, Petrograd, 1918 (în limba rusă).
Dobroklonski, A., *Blessed Theodore the Confessor and Abbot of Studion*, Odessa, 1913 (în limba rusă).
Dodu, G., *Histoire des institutions monarchiques dans le royaume latin de Jérusalem, 1099-1291*, Paris, 1894.
Dölger, Franz, *Beitrage zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig/Berlin, 1927 (lucrare importantă).
Dölger, Franz, „Bulgarisches Cartum und byzantinisches Kaisertum", *Actes du IVe congrès international des études byzantines*, Sofia, 1934.
Dölger, Franz, „Die byzantinische Literatur und Dante", *Compte-rendu du deuxième congrès international des études byzantines, Belgrade, 1927*, Belgrade, 1929.

Dölger, Franz, *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit*, Regesten I. *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 3 vols., München/Berlin, 1924-1932.

Dölger, Franz, „Die neuentdeckte Quelle zur Helenaszene in Goethes Faust. Die Prophylaen", *Beilage zur Münchener Zeitung*, XXVIII (1931), 289-290.

Dölger, Franz, „Reviews and Comments", *Deutsche Literaturzeitung*, XLVII (1926), cols. 1440-1445; *Historisches Jahrbuch*, XLVII (1927), 760-766; *Historische Zeitschrift*, CXLI (1930), 110-113; *Byzantinische Zeitschrift*, XXVI (1926), 95-101; XXXVI (1936), 467-468; XXXVII (1937), 542-547.

Dölger, Franz, *Der Vertrag des Sultans Qala'un von Aegypten mit dem Kaiser Michael VIII Palaiologus. Serta Monacensia*, Leyden, 1952.

Dopsch, A., *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*, vol. I, Viena, 1918; ed. a II-a, Viena, 1923 (lucrare foarte importantă şi interesantă, în special pentru Occident).

Dräseke, J., „Byzantinische Hadesfahrten", *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, XXIX (1912), 343-366.

Dräseke, J., „Die neuen Handschriftenfunde in den Meteoraklöstern", *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, XXIX (1912), 542-553.

Dräseke, J., „Plethons und Bessarions Denkschriften *Über die Angelegenheiten im Peloponnes*", *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, XXVII (1911), 102-119.

Dräseke, J., „Theodoros Lascaris", *Byzantinische Zeitschrift*, III (1894), 498-515 (în special activitatea literară a împăratului Teodor al II-lea).

Dräseke, J., „Zu Johannes Kantakuzenos", *Byzantinische Zeitschrift*, IX (1900), 72-84.

Dräseke, J., „Zum Kircheneinigungsversuch des Jahres 1439", *Byzantinische Zeitschrift*, V (1896), 572-586.

Drapeyron, L., *L'Empereur Héraclius et l'empire byzantin au VIIe siècle*, Paris, 1869 (lucrare depăşită).

Drinov, M.S., „On Some Works of Demetrius Chomatianos as Historical Material", *Vizantiyskiy vremennik*, I (1894), 319-340; II (1895), 1-23 (în limba rusă).

Drinov, M.S., *The Slavic Occupation of the Balkan Peninsula*, Moscova, 1873 (în limba rusă).

Drinov, M.S., *The Southern Slavs and Byzantium in the Tenth Century*, Moscova, 1875; retipărită în *Works of M.S. Drinov*, Ed. V.N. Zlatarski, vol. I., Sofia, 1909 (o lucrare foarte importantă asupra relaţiilor bizantino-bulgare; în limba rusă).

Ducas, Michael, *Historia byzantina*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1834 (text în limba greacă şi traducere în limba latină).

Duchataux, V., *Eustathe, Archevêque de Thessalonique. Sa Vie, ses œuvres, son histoire du siège et de la prise de Thessalonique par les Normands Siciliens (Travaux de l'Académie Nationale de Reims*, CVIII), Reims, 1902.

Duchesne, L., *Liber Pontificalis*, Paris, 1886.

Dudden, F., *Gregory the Great: His Place in History and Thought*, London, 1905.

Dulaurier, E., „Chronique de Matthieu d'Edesse", *Bibliothèque historique arménienne*, Paris, 1858, 16-24.

Duncalf, F., „The Pope's Plan for the First Crusade", *The Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro by His Former Students*, New York, 1928.

Dupuy, „Éloge de Lebeau", *Histoire du Bas-Empire*, Ed. M. de Saint-Martin, vol. I, Paris, 1824.

Durrieu, P., *Les Archives angevines de Naples. Études sur les registres du roi Charles Ier (Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome*, XLVI), Paris, 1886.

Duruy, V., *Histoire des Romains*, vols. VI-VII, Paris, 1883-1885; traducere în limba engleză: M.M. Ripley, Boston, 1883-1886.

Dussaud, R., *Les Arabes en Syrie avant l'Islam*, Paris, 1907.

Duthuit, G., *Byzance et l'art du XIIe siècle*, Paris, 1926.

Dvornik, F., *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Prague, 1933 (lucrare foarte importantă).
Dvornik, F., *The Making of Central and Eastern Europe*, London, 1949.
Dvornik, F., *The Photian Schism : History and Legend*, Cambridge, 1948 ; traducere în limba franceză : Paris, 1950 (lucrare foarte importantă).
Dvornik, F., *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris, 1926 (lucrare importantă).
Dvornik, F., *La Vie de Saint Grégoire le Décapolite et les slaves macédoniens au IXe siècle*, Paris, 1926.
Ebersolt, J., *Les Arts somptuaires de Byzance*, Paris, 1923.
Ebersolt, J., *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant*, Paris, 1918.
Ebersolt, J., *La Miniature byzantine*, Paris/Bruxelles, 1926.
Ebersolt, J., *Orient et Occident*, 2 vols., Paris, 1928-1929.
Ecloga ad Procheiron mutata, founded upon the *Ecloga* of Leo III and Constantine V of Isauria and on the *Procheiros nomos* of Basil I of Macedonia, including the Rhodian maritime law edited in 1166 A.D., Ed. E.H. Freshfield, *A Manual of Later Roman Law*, Cambridge, 1927.
Eichmann, E., „Studien zur Geschichte der abenländischen Kaiserkrönung. II. Zur Topographie der Kaiser Kaiserkrönung", *Historisches Jahrbuch*, XLV (1925), 21-56.
Eichner, W., „Die Nachrichten über den Islam bei den Byzantinern", *Der Islam*, XXIII (1936), 133-162 ; 197-244.
Elderkin, G.W., Stillwell, R. (Eds.), *Antioch-on-the-Orontes* (*Publications of the Committee for the Excavation of Antioch and its vicinity*), Princeton, 1934-1941.
Ellissen, A., *Analecten der mittel- und neugriechischen Litteratur*, IV, Leipzig, 1860.
Ellissen, A., *Michael Akominatos von Chonä*, Göttingen, 1846.
Emereau, C., „Notes sur les origines et la fondation de Constantinople", *Revue archéologique*, XXI (1925), 1-25.
Ensslin, W., „Leo I., Kaiser 457-474", *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft*, Ed. A.F. Pauly, G. Wissowa *et alii*, 1 ser., XII (1925), cols. 1947-1961.
Ensslin, W., „Maximus und sein Begleiter der Historiker Priskos", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, V (1926), 1-9.
Ensslin, W., *Theoderich der Grosse*, Munich, 1947.
Ephraemius Monachus, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1840.
Epifanovici, S., *The Blessed Maximus Confessor and Byzantine Theology*, Kiev, 1915 (în limba rusă).
Erdmann, C., *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*, Stuttgart, 1935.
Ermoni, V., *Saint Jean Damascène*, Paris, 1904.
Ertov, I., *History of the Eastern Roman or Constantinopolitan Empire*, St. Petersburg, 1837 (în limba rusă).
Eusebiu de Cezarea, *De laudibus Constantini*, Ed. I. von Heikel, *Eusebius Werke*, Leipzig, 1902 ; Ed. P. Schaff, H. Wace *et alii*, *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, 2nd ser., vol. I, New York, 1890.
Eusebiu de Cezarea, *Historia ecclesiastica*, Ed. P. Schaff & H. Wace, *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, 2nd ser., vol. I, New York, 1890.
Eusebiu de Cezarea, *Vita Constantini*. Ed. I. Heikel, *Eusebius Werke*, Leipzig, 1902 ; Ed. P. Schaff, H. Wace *et alii*, *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, 2nd ser., vol. I, New York, 1890.
Eustathios din Tesalonic, *De Thessalonica a Latinis capta*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1842.
Eustathios din Thesalonic, *Manuelis Comneni Laudatio funebris*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, CXXXV), Paris, 1887.
Eustratiades, S., Arcadios of Vatopedi, *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mt. Athos* (Harvard Theological Studies, XL), Cambridge, 1924.

Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae ad Valentem Augustum*, Ed. F. Ruhl, Leipzig, 1919.
Eutihie din Alexandria, *Annales*, Ed. L. Cheikho, B. Carra de Vaux & H. Zayyat (*Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Arabici*), Beirut/Paris, 1906-1912 (în limba arabă); traducere în limba latină: ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, CXI, cols. 889-1156), Paris, 1863.
Evagrius (Scholasticus), *Historia Ecclesiastica*, Ed. J. Bidez & L. Parmentier, London, 1898.
Evangelides, T., *Ἡράκλειος ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου*, Odessa, 1903 (compilaţie sumară).
Every, G., *The Byzantine Patriarchate (451-1204)*, London, 1948.
Excerpta e Theophanis Historia, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1829.
Excerpta historica jussu imperatoris Constantini Porphyrogeniti confecta, Ed. C. de Boor, Berlin, 1903 [vezi şi Constantin Porfirogenetul].
Falcandus, Hugo, *Historia sicula*, Ed. L.A. Muratori (*Scriptores Rerum Italicarum*, VII, cols. 249-344), Milano, 1751.
Falier-Papadopoulos, J.B., „Phrantzès est-il réellement l'auteur de la grande chronique qui porte son nom?", *Bulletin de l'institut archéologique bulgare*, IX (1935), 177-189.
Fallmerayer, J.P., *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, Stuttgart, 1830-1836 (lucrare subiectivă).
Faral, E., „Geoffroy de Villehardouin. La question de la sincérite", *Revue historique*, CLXXVII (1936), 530-582.
Ferrini, C., „Edizione critica del νόμος γεωργικός", *Byzantinische Zeitschrift*, VII (1898), 558-571.
Ferrini, C., *Opera di Contardo Ferrini*, vol. I, Milano, 1929.
Festa, Nicola, „ À propos d'une biographie de St. Jean le Miséricordieux", *Vizantiyskiy vremennik*, XIII (1906).
Festa, Nicola, „Le Lettere greche di Federigo II", *Archivio storico italiano*, Ser. 5 XIII (1894), 1-34.
Feugère, L., *Étude sur la vie et les ouvrages de Ducange*, Paris, 1852.
Fialon, E., *Étude historique et littéraire sur Saint Basile*, deuxième édition, Paris, 1869.
Finlay, G., *History of the Byzantine Empire from DCXIV to MLVII*, 2nd ed., Edinburgh/London, 1856; Ed. H.F. Tozer, Oxford, 1877.
Finlay, G., *A History of Greece*, Ed. H.F. Tozer, Oxford, 1877.
Fischer, W., *Studien zur byzantinischen Geschichte des 11. Jahrhunderts*, Plauen, 1883.
Fitzgerald, A., *The Essays and Hymns of Synesius of Cyrene*, Oxford/London, 1930.
Fitzgerald, A., *The Letters of Synesius of Cyrene*, London, 1926.
Fletcher, W., *Ante-Nicene Christian Library*, Edinburgh, 1871.
Florinski, T.D., „Andronicus the Younger and John Cantacuzene: Sketch on the History of Byzantium in the Second Quarter of the Fourteenth Century (1328-1355)", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCIV-CCV (1879) (lucrare importantă; în limba rusă).
Florinski, T.D., *The Athonian Acts and Photographs of Them in the Collections of Sevastianov*, St. Petersburg, 1880.
Florinski, T.D., *The Monuments of Dushan's Legislative Activity*, Kiev, 1888 (în limba rusă).
Florinski, T.D., *The Southern Slavs and Byzantium in the Second Quarter of the Fourteenth Century*, vols. I-II, St. Petersburg, 1882 (o prezentare foarte exactă a relaţiilor externe ale Imperiului în timpul lui Andronic al III-lea, Ioan Cantacuzino şi Ştefan Dušan).
Foakes-Jackson, F.J., „Anna Comnena", *Hibbert Journal*, XXXIII (1934-1935), 430-442 (prezentare de popularizare, redactat într-o formă plină de viaţă).
Fontes rerum byzantinarum, Ed. W. Regel, St. Petersburg, 1892; vol. 2, Petrograd, 1917.
Fotheringham, J.K., „Genoa and the Fourth Crusade", *The English Historical Review*, XXV (1910), 20-57.

Fotheringham, J.K., *Marco Sanudo, Conqueror of the Archipelago*, Oxford, 1915.
Freeman, E.A., *Historical Essays*, vol. III, ser. 2, 2nd ed., London, 1892.
Freeman, E.A., *The History of the Norman Conquest of England*, Oxford, 1870.
Freshfield, E. (Ed.), *A Manual of Eastern Roman Law : The Procheiros Nomos Published by the Emperor Basil I at Constantinople between 867 and 879 A.D.*, Cambridge, 1928.
Freshfield, E. (Ed.), *A Manual of Roman Law - the Ecloga - Published by the Emperors Leo III and Constantine V of Isauria at Constantinople A.D. 726*, Cambridge, 1926.
Freshfield, E., *A Revised Manual of Roman Law Founded upon the Ecloga of Leo III and Constantine V of Isauria : Ecloga Privata Aucta*, Cambridge, 1927.
Freshfield, E. (Ed.), *Roman Law in the Later Roman Empire : Byzantine Guilds. Professional and Commercial Ordinances of Leo VI. c. 895 from the Book of the Eparch*, rendered into English, Cambridge, 1938 (introducere şi traducere în limba engleză).
Freytag, G., *Regnum Saahd-Aldaulae in oppido Halebo*, Bonn, 1820. Volumul include şi: Leo the Deacon (Diaconus), *Historiae*, Ed. C.B. Hasii (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1828.
Friedländer, P., *Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius*, Leipzig/Berlin, 1912.
Friedmann, E., *Der mittelalteriche Welthandel von Florenz in seiner geographischen Ausdehnung (nach der Practica della mercatura des Balducci Pegolotti)* (*Abhandlungen der Kaiserlichen Königlichen Geographischen Gesellschaft in Wien*, X), Viena, 1912.
Fuchs, F., *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Leipzig/Berlin, 1926 (lucrare importantă).
Fulgentii Ferrandi, *Epistolae*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Latina*, LXVII), Paris, 1848.
Fuller, G.T., *Andronicus or the Unfortunate Politician*, London, 1646 (R. Byron în *The Byzantine Achievement*, London, 1929, aminteşte această lucrare ca fiind probabil cel mai timpuriu studiu de istorie bizantină al unui englez).
Fustel de Coulanges, Numa Denis, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France*, deuxième édition, Paris, 1904.
Fustel de Coulanges, Numa Denis, *Les Origines du système féodal*, Paris, 1890.
Gabotto, F., *Eufemio il movimento separatista nella Italia bizantina*, Torino, 1890.
Gardner, A., *The Lascarids of Nicaea : The Story of an Empire in Exile*, London, 1922 (o interesantă şi exactă monografie a Imperiului de Niceea).
Gardner, A., *Theodore of Studion, His Life and Times*, London, 1905.
Gasquet, A., *L'Empire byzantin et la monarchie franque*, Paris, 1888.
Gass, W., *Die Mystik des Nikolaus Kabasilas vom Leben in Christo*, Greisswald, 1849.
Gay, I., *L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les normands, 867-1071*, Paris, 1904 (lucrare importantă).
Gay, I., *Les Papes du XIe siècle et la chrétienté*, Paris, 1926.
Geffcken, J., *Kaiser Julianus*, Leipzig, 1914.
Gelzer, H., *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, München, 1897.
Gelzer, H., *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig, 1899.
Gelzer, H. (Ed.), *Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani*, Leipzig, 1890.
Gelzer, H., „Kosmas der Indienfahrer", *Jahrbücher für protestantische Theologie*, IX (1883), 105-141.
Gelzer, H., *Leontius von Neapolis Leben des heiligen Johannes des Barmherzigen Erzbischof von Alexandrien*, Freiburg/Leipzig, 1893.
Gelzer, H., *Ungedruckte und ungenugend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatuum, ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte* (*Abhandlungen der philologische--philosophischen Klasse der Akademie der Wissenschaften zu München*, XII), München, 1901.
Gelzer, M., *Studien zur byzantinische Verwaltung Ägyptens*, Leipzig, 1909.
Genesius, Joseph, *Regna*, Ed. C. Lachmann (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1834.

Georgios din Pisidia, *De expeditione persica*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1836.

Gercke, A., Norden, E., *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, vol. III, ed. a II-a, Leipzig/ Berlin, 1914.

Gerland, E., „Byzantion und die Gründung der Stadt Konstantinopel", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, X (1933), 93-105.

Gerland, E., *Geschichte der Frankenherrschaft in Griechenland*, II. *Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel*, Hamburg, 1905 (o prezentare detaliată a relaţiilor externe ale Imperiului latin între anii 1204 şi 1216, realizată pe baza manuscrisului editat de K. Hopf).

Gerland, E., *Konstantin der Grosse in Geschichte und Sage* (*Texte und Forschungen zur byzantinisch--neugrieschischen Philologie*, no. 23), Atena, 1937 (Studiu postum al lui Gerland care nu a fost finalizat; fără valoare deosebită. Vezi critica făcută de H. Grégoire în *Byzantion*, XII, 1937, 698-699).

Gerland, E., „Die Quellen der Helenaepisode in Goethes Faust", *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, XXV (1910), 735-739.

Gerland, E., *Das Studium der byzantinischen Geschichte vom Humanismus bis zur Jeztheit*, Atena, 1934.

Gerland, E., „Der vierte Kreuzzug und seine Probleme", *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, XIII (1904), 505-514.

Gesta Dagoberti I regis Francorum (*Monumenta Germaniae Historica Scriptores. Rerum Merovingicarum*, II, 396-425), Hannover, 1888.

Gesta regis Henrici Secundi, Ed. W. Stubbs (*Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*, vol. XLIX), London, 1867.

Gfrörer, A., *Byzantinische Geschichten*, vols. II-III, Graz, 1873-1877 (prezentări ale domniilor împăraţilor de la Ioan Tzimiskes până la Roman Diogenes inclusiv).

Ghenadie Scholarios, *Œuvres complètes de Gennade Scholarios*, Ed. L. Petit, X.A. Sidéridès, M. Jugie *et alii*, 8 vols., Paris, 1928-1936.

Gheorghe Hamartolos, *Chronicle*, Ed. E. Muralt, St. Petersburg, 1859; Ed. C. de Boor, 2 vols., Leipzig, 1904.

Ghines, D., „Τὸ ἐπαρχικὸν Βιβλίον καὶ οἱ νόμοι Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου", *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, XIII (1937), 183-191.

Gibbon, Edward, *The Autobiographies of Edward Gibbon*, Ed. J. Murray, London, 1896.

Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Ed. J.B. Bury, 7 vols., London, 1897-1902.

Gibbons, H.A., *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916.

Gidel, M., *Études sur la littérature grecque moderne*, Paris, 1866.

Giese, F., „Das Problem der Entstehung des Osmanischen Reiches", *Zeitschrift für Semitistik*, II (1923), 246-271.

Gildersleeve, B.L., „Paulus Silentiarius", *American Journal of Philology*, XXXVIII (1917), 42-72.

Ginnis, D., „Das promulgationsjahr der Isaurischen Ecloge", *Byzantinische Zeitschrift*, XXIV (1924), 346-358.

Gjerset, K., *History of the Norwegian People*, New York, 1915.

Goeje, M.J. de, „Harun-ibn-Yahya", *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, VII (1892), 119-132.

Goeje, M.J. de, *Mémoire sur la conquête de la Syrie*, deuxième édition, Leyden, 1900.

Goldziher, I., *Muhammedanische Studien*, Halle, 1890.

Goldziher, I., „Die Religion des Islams, in *Die Kultur der Gegenwart*... von P. Hinneberg", *Die Religionen des Orients*, III (1913).

Goldziher, I., *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg, 1910.

Golubinski, E.E., *History of the Russian Church*, vol. I, ed. a II-a, Moscova, 1901 (lucrare excelentă pentru problema primelor relaţii între Bizanţ şi Rusia; în limba rusă).

Golubovich, G., „Disputatio Latinorum et Graecorum", *Archivum Franciscanum Historicum*, XII (1919), 428-465.

Görres, F., „Die byzantinischen Besitzungen an den Küsten des spanisch-westgothischen Reiches (554-624)", *Byzantinische Zeitschrift*, XVI (1907), 530-532.

Görres, F., „Justinian II. und das römische Papsttum", *Byzantinische Zeitschrift*, XVII (1908), 440-450.

Goubert, P., „L'Administration de l'Espagne Byzantine", *Études byzantines*, III (1945), 127-143 ; IV (1946), 71-135.

Goubert, P., „Byzance et l'Espagne wisigothique (554-711)", *Revue des études byzantines*, II (1945), 5-78.

Grabar, André, *L'Art byzantine*, Paris, 1938.

Granovski, T.N., „The Latin Empire ; a Review of Medovikov's Work", *Complete Works of T.N. Granovski*, ed. a IV-a, Moscova, 1900 (în limba rusă).

Grégoire, Henri, „An Armenian Dynasty on the Byzantine Throne", *Armenian Quarterly*, I (1946), 4-21.

Grégoire, Henri, „Un Continuateur de Constantin Manassès et sa source", *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, vol. I, Paris, 1924.

Grégoire, Henri, „La *Conversion* de Constantin", *Revue de l'Université de Bruxelles*, XXXVI (1930-1931), 231-272 (studiu foarte important).

Grégoire, Henri, *Digenis Akritas : The Byzantine Epic in History and Poetry*, New York, 1942 (lucrare fundamentală, în limba neogreacă).

Grégoire, Henri, „Du nouveau sur la Chronographie byzantine : le *Scriptor incertus* de Leone Armenio est le dernier continuateur de Malalas", *Bulletin de la classe des lettres de l'Académie royale de Belgique*, XXII (1936), 420-436.

Grégoire, Henri, „Du nouveau sur le Patriarche Photius", *Bulletin de la classe des lettres de l'Académie royale de Belgique*, XX (1934), 36-53.

Grégoire, Henri, „L'Étymologie de *Labarum*", *Byzantion*, IV (1929), 477-482.

Grégoire, Henri, „Eusèbe n'est pas l'auteur de la *Vita Constantini* dans sa forme actuelle et Constantin ne s'est pas *converti* en 312", *Byzantion*, XIII (1938), 561-583.

Grégoire, Henri, „La Légende d'Oleg et l'expédition d'Igor", *Bulletin de la classe des lettres de l'Académie royale de Belgique*, XXIII (1937), 80-94.

Grégoire, Henri, „M. Charles Diehl, M.G. Ostrogorsky et M. Stein ou *Slavica non leguntur*", *Byzantion*, XIII (1938), 2, 749-757.

Grégoire, Henri, „Notules épigraphiques", *Byzantion*, XIII (1938).

Grégoire, Henri, „Un Nouveau fragment du *Scriptor incertus* de Leone Armenio", *Byzantion*, XI (1936), 417-428.

Grégoire, Henri, „L'Opinion byzantine et la bataille de Kossovo", *Byzantion*, VI (1931), 247-251.

Grégoire, Henri, „Le Peuple de Constantinople", *Byzantion*, XI (1936), 617-716.

Grégoire, Henri, „Les Pierres qui crient", *Byzantion*, XIV (1939), 317-321.

Grégoire, Henri, „Le Problème de la version *originale* de l'Épopée Byzantine de Digenis Akritas", *Revue des études byzantines*, VI (1948), 1, 27-35 (studiu foarte folositor pentru întreaga problematică a lui Digenis Akritas, precum şi pentru bibliografia recentă).

Grégoire, Henri, „The Question of the Diversion of the Fourth Crusade", *Byzantion*, XV (1941), 158-166.

Grégoire, Henri, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure*, Paris, 1922.

Grégoire, Henri, „Review : Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*", *Byzantion*, XIV (1944), 2, 545-555.

Grégoire, Henri, „Review : Ostrogorsky, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*", *Byzantion*, IV (1929), 765-771.

Grégoire, Henri, „Une Source byzantine du second Faust", *Revue de l'Université de Bruxelles*, XXXVI (1930-1931), 348-354.

Grégoire, Henri, „Le tome II de Vasiliev", *Byzantion*, V (1930), 779-784.
Grégoire, Henri, „Le Véritable nom et la date de l'église de la dormition à Nicée. Un texte nouveau et décisif", *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne*, vol. I, Paris/Brussels, 1926.
Grégoire, Henri, Goossens, R., „Les Recherches récentes sur l'épopée byzantine", *L'Antiquité Classique*, I (1932), 419-439; II (1933), 449-472 (partea a doua a studiului este semnată de R. Goossens; este o excelentă introducere la poemul epic al lui Digenis Akritas).
Grégoire, Henri, Keyser, R., „La chanson de Roland et Byzance ou de l'utilité du grec pour les romanistes", *Byzantion*, XIV (1939), 265-301.
Grégoire, Henri, Kugener, M.A., „La Vie de Porphyre, evêque de Gaza, est-elle authentique?", *Revue de l'Université de Bruxelles*, XXXV (1929-1930), 53-60.
Grégoire, Henri, Kugener, M.A. (Eds.), *Marc le Diacre, vie de Porphyre évêque de Gaza*, Paris, 1930.
Gregoras, Nichifor, *Historia Byzantina*, Ed. L. Schopen (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1829-1835.
Gregorii Magni, *Epistolae*, Ed. L.M. Hartmann (*Monumenta Germaniae Historica Epistolarum*, I-II), Berlin, 1891-1899; Ed. J.P. Migne (*Patrologia Latina*, LXXV-LXXIX), Paris, 1849; Ed. P. Schaff *et alii*, *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, 2nd ser., XI-XIII, New York, 1895-1898; Ed. J.D. Mansi (*Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, IX, cols. 1023-1240), Florence, 1763.
Gregorii Turonensis Episcopi, *Historia Francorum*, Ed. H. Omont & G. Collon, vol. II, Paris, 1913.
Gregorius Nyssenus, *Oratio de Deitate Filii et Spiritus Sancti*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, XLVI), Paris, 1845.
Gregorovius, F.A., *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter von der zeit Justinian's bis zur türkischen Eroberung*, Stuttgart, 1889.
Grigorie (Gheorghe) din Cipru, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, CXLII), Paris, 1885.
Grimbert, E., *Theodora. Die Tanzerin auf dem Kaiserthron*, Munich, 1928.
Grimme, H., *Mohammed*, I. *Das Leben*, Münster, 1892.
Gröber, G., *Grundriss der romanischen Philologie*, ed. a II-a, Strassburg, 1904-1906.
Groh, K., *Geschichte des oströmischen Kaisers Justin II, nebst den Quellen*, Leipzig, 1889.
Grossu, N., *The Attitude of the Byzantine Emperors John II and Manuel I Comneni towards Union with the West* (*Transactions of the Spiritual Academy of Kiev*, 1912), Kiev, 1912 (în limba rusă).
Grossu, N., *The Blessed Theodore of Studion: His Times, Life and Works*, Kiev, 1907 (în limba rusă).
Grossu, N., *The Church and Religious Activity of the Byzantine Emperor Alexius I Comnenus (1081-1118)* (*Transactions of the Spiritual Academy of Kiev*, 1912), Kiev, 1912 (în limba rusă).
Grossu, N., *The Edict of Milan* (*Transactions of the Spiritual Academy of Kiev*, 1913), Kiev, 1913 (în limba rusă).
Grosvenor, E.A., *Constantinople*, Boston, 1895.
Grot, C., *Account of Constantine Porphyrogenitus on the Serbians and Croatians and their Settlement in the Balkan Peninsula*, St. Petersburg, 1880 (în limba rusă).
Grot, C., *From the History of Ugria* (*Hungary*) *and the Slavs in the Twelfth Century*, Warszawa, 1889 (în limba rusă).
Grot, C., *Moravia and Magyars from the Ninth until the Beginning of the Tenth Centuries*, St. Petersburg, 1881 (în limba rusă).
Grousset, R., *L'Empire des steppes. Attila, Gengiz-Kahn, Tamerlan*, Paris, 1939.
Grousset, R., *L'Empire du Levant. Histoire de la question d'Orient*, Paris, 1949.
Grousset, R., *Histoire d'Asie*, III. *Le Monde mongol*, Paris, 1922.
Grousset, R., *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paris, 1947.

Grousset, R., *Histoire des croisades et du Royaume Franc de Jérusalem*, 3 vols., Paris, 1934-1936 (lucrare importantă din punctul de vedere al istoriei Bizanţului).
Gruhn, A., *Die Byzantinische Politik zur Zeit der Kreuzzüge*, Berlin, 1904.
Grumel, V., „L'Affaire de Léon de Chalcedoine. Le chrysobulle d'Alexis Ier sur les objets sacrés", *Études byzantines*, II (1945), 126-133.
Grumel, V., „Les Ambassades pontificales à Byzance après le IIe Concile de Lyon (1274-1280)", *Échos d'Orient*, XXIII (1924), 437-447.
Grumel, V., „La Date de la promulgation de l'Écloge de Léon III", *Échos d'Orient*, XXXIV (1935), 321-325.
Grumel, V., „En Orient après le IIe Concile de Lyon", *Échos d'Orient*, XXIV (1925), 321 ş.u.
Grumel, V., „Michel Glykas", *Dictionnaire de Théologie Catholique*, X, 2 (1928), 1705-1707.
Grumel, V., „Review : Lemerle, Histoire de Byzance", *Études byzantines*, II (1945), 275.
Grupe, E., *Kaiser Justinian, aus seinem Leben und aus seiner Zeit* (*Wissenschaft und Bildung*, no. 184), Leipzig, 1923 (lucrare redactată pe baza cărţilor lui Diehl şi Holmes).
Gsell, S., *Les Monuments antiques de l'Algérie*, Paris, 1901.
Güldenpenning, A., *Geschichte des oströmischen Reiches unter den Kaisern Arcadius und Theodosius II.*, Halle, 1885.
Güldenpenning, A., Ifland, J., *Der Kaiser Theodosius der Grosse*, Halle, 1878.
Guérard, L., „Les Lettres de Grégoire II à Léon l'Isaurien", *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, X (1890), 44-60.
Güterbock, K., *Byzanz und Persien in ihren diplomatisch-völkerrectlichen Beziehungen im Zeitalter Justinians*, Berlin, 1906.
Güterbock, K., *Der Islam im Lichte der byzantinischen Polemik*, Berlin, 1912.
Güterbock, K., „Laonikos Chalkokondyles", *Zeitschrift für Völkerrecht und Bundesstaatsrecht*, IV (1910), 72-102.
Guilland, R., *Correspondance de Nicéphore Gregoras*, Paris, 1927.
Guilland, R., „La Correspondance inédite d'Athanase, Patriarche de Constantinople (1289-1293 ; 1304-1310)", *Mélanges Diehl : Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance*, Paris, 1930.
Guilland, R., „La Correspondance inédite de Nicolas Cabasilas", *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-1930), 96-102.
Guilland, R., *Essai sur Nicéphore Gregoras. L'homme et l'œuvre*, Paris, 1926.
Guilland, R., „Le Palais de Théodore Métochite", *Revue des études grecques*, XXXV (1922), 82-95.
Guilland, R., „Les Poésies inédites de Théodore Métochite", *Byzantion*, III (1927), 265-302.
Guilland, R., „Le Protovestiarite George Phrantzès", *Revue des études byzantines*, VI (1948), 1, 48-57.
Guillaume de Tyr, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* (*Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, I, II), Paris, 1869-1881 ; editare şi traducere : E.A. Babcock & A.C. Krey, *William Archbishop of Tyre. A History of Deeds done beyond the Sea*, New York, 1943 ; Ed. M. Paulin, *Guillaume de Tyr et ses continuateurs : texte français du XIIIe siècle*, 2 vols., Paris, 1879-1880.
Guldencrone, Baronne Diane de, *L'Achaie féodale. Étude sur le Moyen Âge en Grèce (1205-1456)*, Paris, 1886 (lucrare de popularizare cu referinţe la unele izvoare).
Guldencrone, Baronne Diane de, *L'Italie byzantine. Étude sur le haut Moyen Âge, 400-1050*, Paris, 1914.
Gwatkin, H.M., „Arianism", *The Cambridge Medieval History*, I (1911), 118-142.
Gwatkin, H.M., *Studies on Arianism*, 2nd ed., Cambridge, 1900 (lucrare excelentă).
Hagenmeyer, H., „Der Brief des Kaisers Alexios I Komnenos an den Grafen Robert I von Flandern", *Byzantinische Zeitschrift*, VI (1897), 1-32.
Hagenmeyer, H., *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100*, Innsbruck, 1901.
Hahn, J., *Albanesische Studien*, Jena, 1854.
Halecki, O., *The Crusade of Varna : A Discussion of Controversial Problems*, New York, 1943.
Halecki, O., *Un Empereur de Byzance à Rome*, Warszawa, 1930.
Halecki, O., „La Pologne et l'empire Byzantin", *Byzantion*, VII (1932), 41-67.
Haller, J., „Kaiser Heinrich VI", *Historische Zeitschrift*, CXIII (1914), 473-504.

Halphen, L., *Les Barbares : des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle*, Paris, 1926.
Halphen, L., „La Conquête de la Méditerranée par les Européens au XIe et au XIIe siècles", *Mélanges d'histoire offerts à H. Pirenne*, Bruxelles/Paris, 1926.
Hamid, Mustafa, „Das Fremdenrecht in der Türkei", *Die Welt der Islam*, VII (1919), 26-27.
Hanotaux, G., „Les Vénitiens ont-ils trahi la chrétienté en 1202 ?", *Revue historique*, IV (1887), 74-102.
Harnack, A., *Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius*, II. *Die Chronologie der altchristlichen Litteratur bis Eusebius*, Leipzig, 1904.
Harnack, A., *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, vol. II, 4th ed., Tübingen, 1909 ; traducere în limba engleză : E. Speirs şi J. Millar, vol. IV, London, 1898 (traducere după originalul în limba germană, ediţia a III-a).
Harnack, A., *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, 4th revised ed., Leipzig, 1924.
Harrison, F., *Among My Books : Centenaries, Reviews, Memoirs*, London, 1912.
Hase, M., „On Timarion", *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, IX (1813), 125-168.
Haskins, C.H., „The Greek Element in the Renaissance of the Twelfth Century", *The American Historical Review*, XXV (1920), 603-615.
Haskins, C.H., *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge, 1927.
Haskins, C.H., „The Spread of Ideas in the Middle Ages", *Speculum*, I (1926), 19-30.
Haskins, C.H., *Studies in the History of Mediaeval Science*, Cambridge, 1924.
Hasluck, F.W., „The Latin Monuments of Chios", *The Annual of the British School at Athens*, XVI (1909-1910), 137-184.
Hasset, M., „The Reign of Justinian", *The American Catholic Quarterly Review*, XXXVIII (1912), 266-285 (un punct de vedere strict catolic).
Havet, T., *Lettres de Gerbert (983-997)*, Paris, 1889.
Hefele, K.J. von, *Konciliengeschichte*, 9 vols., Freiburg, 1873-1895 ; traducere în limba engleză : *A History of the Councils of the Church*, 5 vols., Edinburgh, 1876-1896 ; traducere în limba franceză : *Histoire des conciles*, Ed. Dom. Leclercq, Paris, 1907-1949.
Hegel, G.W.F., *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, traducere : J. Sibree, London, 1890.
Heichelheim, Fritz, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums vom Palaiolitikum bis zur Völkerwanderung der Germanen, Slaven und Araber*, 2 vols., Leyden, 1938.
Heimbach, G., *Basilicorum Libri LX*, Leipzig, 1870.
Heimbach, G., „Über die angebliche neueste Redaction der Basiliken durch Constantinus Porphyrogeneta", *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*, VIII (1869), 417 ş.u.
Heisenberg, A., *Analecta : Mittelungen aus italienischen Handschriften byzantinischer Chronographen*, Munich, 1901.
Heisenberg, A., *Die Apostelkirche in Konstantinopel*, Leipzig, 1908.
Heisenberg, A., *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, München, 1920.
Heisenberg, A., „Dissertatio de vita et scriptis Nicephori Blemmydae", *Nicephori Blemmydae Curriculum vitae et carmina*, Leipzig, 1896.
Heisenberg, A., „Dissertatio de vita scriptoris Georgii Acropolitae", *Opera Georgii Acropolitae*, Leipzig, 1903.
Heisenberg, A., „Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige", *Byzantinische Zeitschrift*, XIV (1905), 160-233.
Heisenberg, A., *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kircheunion*, I. *Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes*, II. *Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkronung in Nikaia 1208*, Munich, 1922-1923.
Heisenberg, A., *Nicolaos Mesarites. Die Palastrevolution des Johannes Komnenos*, Würzburg, 1907.

Heisenberg, A., „Das Problem der Renaissance in Byzanz", *Historische Zeitschrift*, CXXXIII (1926), 393-412.

Heisenberg, A., *Studien zu Georgios Akropolites* (*Sitzungsberichte der philosophisch-philologisch und der historische Klasse der Academie der Wissenschaften*, II), Vienna, 1899.

Henderson, B., *The Life and Principate of the Emperor Hadrian*, London, 1923.

Herewy (Harewy), Aboul Hassan Aly el, *Indications sur les lieux de Pèlerinage*, traducere: C. Schefer, *Archives de l'Orient Latin*, Paris, 1881.

Hergenröther, J., *Photius, Patriarch von Constantinopel: Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma*, vols. I-III, Regensburg, 1867-1869 (lucrare foarte importantă pentru problema separării Bisericilor până în anul 1054; punct de vedere catolic).

Hertzberg, G.F., *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen reiches bis gegen ende des 16. Jahrhunderts*, Berlin, 1883; traducere în limba rusă: P.V. Bezobrazov, Moscova, 1896.

Herzen, A., *The Past and Thoughts: Venezia la Bella*, Geneva, 1879 (în limba rusă).

Hesseling, D., *Byzantium*, Haarlem, 1902; traducere în limba franceză: *Essai sur la civilization byzantine*, Paris, 1907.

Hesseling, D., „Een Konstitutioneel Keizershap", *Hermenuns*, XI (1938-1939), 89-93.

Hesseling, D., *La Plus ancienne rédaction du poème épique sur Digenis Akritas* (*Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde*, vol. LXIII, ser. A, no. 1), Amsterdam, 1927.

Hesseling, D., Pernot, N. (Eds.), *Poèmes prodromiques en grec vulgaire*, Amsterdam, 1910.

Heyd, W., *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, Leipzig, 1885 (retipărire, 1936).

Hierax, É., *Χρονικὸν περὶ τῆς τῶν Τούρκων Βασιλείας*, Ed. K. Sathas (*Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, vol. I, 256-257), Venice, 1872.

Hieronymi, *Opera Omnia*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Latina*, vols. XXII-XXX), Paris, 1845-1846.

Higgins, M.J., „International Relations at the Close of the Sixth Century", *The Catholic Historical Review*, XXVII (1941), 279-315.

Higgins, M.J., *The Persian War of the Emperor Maurice*, I. *The Chronology with a Brief History of the Persian Calendar*, Washington, D.C., 1939.

Hill, G.A., *A History of Cyprus*, 3 vols., Cambridge, 1948.

Hime, H.W.L., *The Origin of Artillery*, London, 1915.

Hirsch, F., *Kaiser Constantin VII Porphyrogennetos*, Berlin, 1873 (prezentare succintă pe baza lucrării lui Rambaud).

Histoire de l'église depuis les origines jusqu'à nos jours, A. Fliche & V. Martin (Eds.), vol. I, Paris, 1936.

„Historia belli sacri (Tudebodus imitatus et continuatus)", *Recueil des historiens des croisades*, Ed. D. Bouquet, vol. III, Paris, 1833; deuxième édition, Paris, 1879.

Hitti, P.K., *History of the Arabs*, London, 1937; 3rd ed., 1951; 4th ed., *The Arabs: A Short History*, Princeton, 1943 (lucrare foarte bună).

Hodgkin, T., *Italy and Her Invaders, 376-744*, vol. I, 2nd ed., Oxford, 1892.

Hodgson, F.C., *The Early History of Venice from the Foundation to the Conquest of Constantinople, A.D. 1204*, London, 1901.

Höfer, F., *Histoire de la chimie*, Paris, 1842.

Hofler, K.R. von, *Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte*, I. *Die Walachen als Begrunder des zweiten bulgarischen Reiches der Asaniden, 1186-1257* (*Sitzungsberichte der philosophische-historische Klasse der Akademie der Wissenschaften*, XCV, 229-249), Viena, 1879.

Holmes, W.G., *The Age of Justinian and Theodora*, 2 vols., 2nd ed., London, 1912.

Holtzmann, W., „Die Unionsverhandlungen zwischen Alexios I. und Papst Urban II. im Jahre 1089", *Byzantinische Zeitschrift*, XXVIII (1928), 38-67.

Homiakov, A.S., „The Voice of a Greek in Defense of Byzantium", *Works of A.S. Khomiakov*, vol. III, 4th ed., Moscow, 1914 (în limba rusă).

Homo, L., *Essai sur le règne de l'empereur Aurelien*, Paris, 1904.
Honigmann, E., „La Liste originale des Pères de Nicée", *Byzantion*, XIV (1939), 17-76.
Honigmann, E., „The Original Lists of the Members of the Council of Nicaea, the Robber-Synod and the Council of Chalcedon", *Byzantion*, XVI (1944), 1, 20-80.
Hönn, K., *Konstantin der Grosse. Leben einer Zeitwende*, Leipzig, 1940; ed. a II-a, Leipzig, 1945.
Hopf, K., *Geschichte Griechenlands vom Beginne des Mittelalters bis auf die neuere Zeit*, Leipzig, 1867 (în I.S. Ersch, I.G. Gruber, *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, 85, 86)
Horma, K., „Das Hodiporikon des Konstantin Manasses", *Byzantinische Zeitschrift*, XIII (1904), 313-355.
Hoveden, Roger of, *Chronica*, Ed. W. Stubbs (*Rerum Britannicarum Medii Aevi Scnptores*, LI), London, 1869.
Houssaye, Henri, *1815*, vol. I. *La Première Restauration ; le retour de l'île d'Elbe ; les cent jours*, Paris, 1905.
Huart, C., *Histoire des Arabes*, Paris, 1912 (lucrare folositoare).
Huillard-Bréholles, J., *Introduction à l'histoire diplomatique de l'empereur Frédéric II*, Paris, 1858.
Huillard-Bréholles, J., *Vie et correspondance de Pierre de la Vigne, ministre de l'empereur Frédéric II*, Paris, 1865.
Hussey, J., „Michael Psellus", *Speculum*, X (1935), 81-90.
Hussey, J.M., „The Byzantine Empire in the Eleventh Century : Some Different Interpretations", *Transactions of the Royal Historical Society*, ser. 4, XXXII (1950), 71-85.
Hussey, J.M., *Church and Learning in the Byzantine Empire, 867-1185*, London, 1937 (lucrare importantă).
Huttmann, M.A., *The Establishment of Christianity and the Proscription of Paganism* (*Columbia University Studies in History, Economics and Public Law*, LX, no. 2), New York, 1914 (bibliografie bună).
Hvostov, M., *History of the Commerce in Greco-Roman Egypt*, Kazan, 1907 (în limba rusă).
Iakovenko, P., *On the History of Immunity in Byzantium*, Iuriev, 1908 (în limba rusă).
Iakovenko, P., „Review : Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle*", *Vizantiyskiy vremennik*, XXI (1914), 3-4 (în limba rusă).
Iakovenko, P., *Studies in the Domain of Byzantine Charters. The Charters of the New Monastery in the Island of Chios*, Iuriev, 1917 (în limba rusă).
Illinski, G., „A Charter of Tsar John Asen II", *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople*, VII (1901) (în limba rusă).
Imperatorum Basili Constantini et Leonis Prochiron, Ed. Karl Eduard Zacharia von Lingenthal, Heidelberg, 1837.
Innocent III, *Epistolae*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Latina*, CCXV-CCXVII), Paris, 1855.
Inostrantev, K., *Hunnu and Huns : Examination of the Theories of the Origin of the People Hunnu of Chinese Annals, of the Origin of the European Huns, and of the Mutual Relations of These Two Peoples*, 2nd ed., Leningrad, 1926 (în limba rusă).
Ioan Anagnostes, *De extremo Thessalonicensi excidio*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1838.
Ioan Cantacuzino, *Historiae*, Ed. L. Schopen (*Corpus Scriptorum Historiae Byantinae*), Bonn, 1828-1832.
Ioan Catolicos, *Histoire d'Arménie*, traduite par A.J. Saint-Martin, Paris, 1841.
Ioan din Cipru, *Palamiticarum transgressionum liber*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, CLII, cols. 663-738), Paris, 1865.
Ioan Damaschin, Sf., *Barlaam and Joasaph*, translated by G.R. Woodward, H. Mattingly, London/ New York, 1914.
Ioan de Efes, *Ecclesiastical History*, translated by R. Payne-Smith, Oxford, 1860; traducere în limba latină: E.W. Brooks, Louvain, 1936.

Ioan de Efes, *Lives of the Eastern Saints*, text în limba siriacă şi traducere în limba engleză: E.W. Brooks, *Patrologia Orientalis*, XVIII (1924); traducere în limba latină: W.J. van Douwen, J.P.N. Land, Amsterdam, 1889.

Ioan Hrisostom, *Epistolae*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, LII), Paris, 1862.

Ioan Hrisostom, *Œuvres complètes de Saint Jean Chrysostome*, traduites sous la direction de M. Jeannin, Arras, 1887.

Ioan Lydos, *De magistratibus*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1837; Ed. R. Wuensch (*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*), Leipzig, 1903.

Iordanes, *Getica*, Ed. T. Mommsen (*Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi*, V, 1), 1882.

Iorga, N., *Byzance après Byzance*, Bucarest, 1935.

Iorga, N., *Choses d'Orient et de Roumanie*, Bucarest/Paris, 1924.

Iorga, N., „Deux siècles d'histoire de Venise", *Revue historique du sud-est européen*, IX (1932), 1-59.

Iorga, N., *Geschichte des Osmanischen Reiches*, vol. II, Gotha, 1909.

Iorga, N., *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation*, 3 vols., Bucarest, 1934.

Iorga, N., „Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1342-1362)", *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 179-222.

Iorga, N., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, Bucarest, 1915.

Iorga, N., „Les Origines de l'iconoclasme", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924), 143-155.

Iorga, N. (Ed.), „Origines et prise de Constantinople", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XIII (1927), 88-128.

Iorga, N., „Ramön Muntaner et l'empire byzantin", *Revue historique du sud-est européen*, IV (1927), 325-355.

Iorga, N., „Une ville romane devenue slave: Raguse", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XVIII (1931), 32-100.

Iosua Stilitul, *The Chronicle of Joshua the Stylite*, traducere: W. Wright, Cambridge, 1882.

Isambert, F.A., *Histoire de Justinien*, 2 vols., Paris, 1856 (lucrare depăşită).

Isidori, Hispalensis Episcopi, *Chronica Majora*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Latina*, LXXXIII), Paris, 1850; Ed. T. Mommsen (*Monumenta Historiae Germanica. Auctorum Antiquissima*, XI. *Chronica Minora*, II), Berlin, 1894.

Isidori, Hispalensis Episcopi, *Opera Omnia*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Latina*, LXXXI-LXXXIV), Paris, 1850.

Istrin, V.M., *The Chronicle of George Hamartolus in its Old Sloveno-Russian Version*, 3 vols., Petrograd, 1920-1930 (în limba rusă).

Ites, M., „Zur Bewertung des Agathias", *Byzantinische Zeitschrift*, XXVI (1926), 273-285.

Iulian Apostatul, *Juliani Opera*, II. *Epistolae*, editare şi traducere: W.C. Wright, 3 vols., London, 1913-1923.

Iulian Apostatul, *Quae supersunt*, Ed. F.C. Hertlein, Leipzig, 1875-1876.

Iustinian, *Corpus juris civilis. Institutions*, introducere şi traducere: J.T. Abdy & B. Walker, Cambridge, 1876 (*Instituţiile* lui Iustinian au fost traduse în limba rusă în 1859 şi în 1888); *Constitutions*, Ed. K.E. Zacharia von Lingenthal, Leipzig, 1884-1891; *Edicta*, Ed. K.E. Zacharia von Lingenthal, Leipzig, 1884-1885; *Digest of Justinian*, traducere: C.H. Monro, Cambridge, 1904; *Institutiones und Digesta*, Ed. P. Krueger & T. Mommsen, Berlin, 1889; *Codex*. Ed. P. Krüger, Berlin, 1892; *Novellae*, Ed. G. Kroll, Berlin, 1928.

Ivanov, I., „The Origin of the Family of the Tsar Samuel", *Essays in Honour of V.N. Zlatarski*, Sofia, 1925 (în limba bulgară).

Jahns, Max, *Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance*, Leipzig, 1880.

Jaffé, P., *Regesta Pontificum Romanorum*, Leipzig, 1885.
Jager, M., *Histoire de Photius*, deuxième édition, Paris, 1845.
Janin, R., *Constantinople Byzantine. Développement urbain et répertoire topographique* (*Institut Français d'Études byzantines*), Paris, 1950.
Janin, R., „Nicée. Étude historique et topographique", *Échos d'Orient*, XXIV (1925), 482-490.
Janin, R., „Les Sanctuaires de Byzance sous la domination latine", *Études byzantines*, II (1945), 134-184.
Jeanselme, E., „Sur un aide-mémoire de thérapeutique byzantine contenu dans un manuscrit de la Bibliothèque Nationale de Paris (Supplément grec, 764) : traduction, notes et commentaire", *Mélanges Diehl : Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance*, vol. I, Paris, 1930.
Jeanselme, E., Oeconomos, L., *Les Œuvres d'assistance et les hôpitaux byzantins au siècle des Comnènes*, Anvers, 1921.
Jeanselme, E., Oeconomos, L., „La Satire contre les Higoumènes", *Byzantion*, I (1924), 317-339.
Jeffrey, A., „Ghevond's Text of the Correspondence between Umar II and Leo III", *The Harvard Theological Review*, XXXVII (1944), 269-332.
Jerphanion, G. de, „Les Inscriptions cappadociennes et l'histoire de l'empire grec de Nicée", *Orientalia Christiana Periodica*, (1935), 237-256.
Jerphanion, G. de, *Une Nouvelle Province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*, Paris, 1925.
Jireček, C., „Albanien in der Vergangenheit", *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, no. 1-2 (1914) ; retipărit în *Illyrisch-albanische Forschungen*, Ed. L. von Thallóczy, München/ Leipzig, 1916.
Jireček, C., *Geschichte der Bulgaren*, Prague, 1876 ; revizuire şi traducere în limba rusă : F. Bruun, V. Palauzov, Odessa, 1878 ; traducere în limba bulgară : V. Zlatarski, Sofia, 1929.
Jireček, C., *Geschichte der Serben*, vol. I, Gotha, 1911 ; vol. II, part 1, Gotha, 1918 (lucrare excelentă).
Jireček, C., „The Situation and Past of the City of Drač", *Transactions of the Geographical Society of Serbia*, I (1912), 2 (în limba sârbă).
Jireček, C., *Staat und Gesellschaft in mittelalterlichen Serbien* (*Denkschriften der Wissenschaften in Wien, philosophische-historische Klasse*, LVI), Viena, 1912.
Jireček, C., „Die Wittwe und die Söhne des Despoten Esau von Epirus", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 1-16 (tabel genealogic, p. 6).
Jones, A.H.M., *Constantine and the Conversion of Europe*, London, 1948 („Constantin cu greu merită cognomenul *cel Mare*" ; autorul nu a folosit niciun titlu în limba rusă).
Joranson, E., „The Alleged Frankish Protectorate in Palestine", *The American Historical Review*, XXXII (1927), 241-261.
Joranson, E., „The Great German Pilgrimage of 1064-1065", *The Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro by His Former Students*, New York, 1928 (studiu excelent cu o bibliografie completă).
Joranson, E., „The Problem of the Spurious Letter of Emperor Alexis to the Count of Flanders", *American Historical Review*, LV (1950), 4, 811-832.
Jordan, E., *Les Origines de la domination angevine en Italie*, Paris, 1909.
Jordan, E., *Les Registres de Clément IV (1265-1268)*, Paris, 1893.
Jugie, M., „Démétrius Cydonès et la théologie latine à Byzance au XIVe et XVe *siècles*", *Échos d'Orient*, XXXI (1928).
Jugie, M., „Georges Scholarios, professeur de philosophie", *Studi bizantini e neoellenici*, V (1939), 482-494.
Jugie, M., „Michael Psellus", *Dictionnaire de Théologie Catholique*, XIII (1936), 1149-1158.
Jugie, M., „Palamas et la controverse palamite", *Dictionnaire de Théologie Catholique*, XI (1932), 1735-1818.

Jugie, M., „Poésies rhythmiques de Nicéphore Calliste Xanthopoulos", *Byzantion*, V (1929-1930), 357-390.

Jugie, M., *Le Schisme byzantin. Aperçu historique et doctrinal*, Paris, 1941.

Jugie, M., „Le Schisme de Michel Cérulaire", *Échos d'Orient*, XXXVI (1937), 440-473.

Jugie, M., „Sur la Vie et les procédés littéraires de Syméon Métaphraste", *Échos d'Orient*, XXII (1923), 5-10.

Jugie, M., „La vie de S. Jean Damascène", *Échos d'Orient*, XXIII (1924), 137-161.

Jugie, M., „Le Voyage de l'Empereur Manuel Paléologue en Occident", *Échos d'Orient*, XV (1912), 322-332.

Kadlec, C., „The Empire and Its Northern Neighbors", *The Cambridge Medieval History*, IV (1923), 183-215 (vezi şi o foarte bună bibliografie a relaţiei dintre Bizanţ şi vechea Rusie, pp. 819-821).

Kaestner, T., *De imperio Constantini III. 641-668*, Leipzig, 1907 (lucrare scurtă, dar exactă).

Kahle, P., „Zur Geschichte des mittelalterlichen Alexandria", *Der Islam*, XII (1922), 29-83.

Kalligas, P., *Μελέται βυζαντινῆς ἱστορίας ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς τελευταίας ἁλώσεως (1205-1453)*, Atena, 1894.

Kalogeras, *Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς καὶ Βησσαρίων ὁ Καρδινάλις*, Atena, 1893.

Kampouroglou, D., *Οἱ Χαλκοκονδύλαι Μονογραφία*, Atena, 1926.

Kananos, Ioan, *De Constantinopoli anno 1422 oppugnata narratio*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1838.

Kananos, Laskaris, *Reseanteckningar från nordiska landerna. Smarre Byzantinska skrifter*, Ed. V. Lundström, Uppsala/Leipzig, 1902; traducere în limba rusă şi comentariu: A.A. Vasiliev, „Laskaris Kananos, Byzantine Traveler of the Fifteenth Century through Northern Europe and to Iceland", *Essays Presented to V.P. Buzeskul*, Harkov, 1914, 397-402 (în limba rusă).

Kantorowicz, E., *Kaiser Friedrich der Zweite*, Berlin, 1927; traducere în limba engleză: London, 1931.

Kantorowicz, E., „The *King's Advent* and the Enigmatic Panels in the Doors of Santa Sabina", *The Art Bulletin*, XXVI (1944), 207-231.

Kap-Herr, H. von, *Die Abenlandische Politik Kaiser Manuels*, Strassburg, 1881 (o lucrare exactă).

Karabaček, J., *Abenlandische Künstler zu Konstantinopel im XV. und XVI. Jahrhundert* (*Denkschriften der philosophische-historischen Klasse der Akademie der Wissenschaften in Wien*, LXII), Vienna, 1918.

Karapiperes, M., *Νικήφορος Βλεμμύδης, ὡς παιδαγωγὸς καὶ διδάσκαλος*, Ierusalim, 1921 (nu am văzut această carte).

Karolidis, P., *Ὁ αὐτοκράτωρ Διογένης Ὁ Ῥωμανός*, Atena, 1906 (în limba neogreacă; prezentare de popularizare a domniei împăratului Roman al IV-lea Diogenes).

Kasso, L., *Byzantine Law in Bessarabia*, Moscova, 1907 (în limba rusă).

Kaufmann, C.M., *Die Menasstadt*, Leipzig, 1910.

Kedrenos, Georgios, *Historiarum compendium*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1838.

Kidd, B.J., *A History of the Church to A.D. 461*, 3 vols., Oxford, 1922.

Kingsley, C., *Hypatia or New Foes with an Old Face*, 2 vols., editare şi abreviere: Mabel Goddard, New York, 1929.

Kinnamous, Ioan, *Historia*, Ed. A. Meineke (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1838.

Kireevski, I., *Works*, Moscova, 1861 (în limba rusă).

Kleinclausz, A., *L'Empire Carolingien. Ses origines et ses transformations*, Paris, 1902.

Kleinclausz, A., „La Légende du protectorat de Charlemagne sur la Terre Sainte", *Syria*, VII (1926), 211-233.

Klimas, Petras, *Ghillebert de Lannoy in Medieval Lithuania*, New York, 1945.

Kliucevski, V.O., *A History of Russia*, ed. a II-a, Moscova, 1906 (în limba rusă); traducere în limba engleză: C.J. Hogarth, 5 vols., New York/London, 1911-1931.

Knappen, M.M., „Robert II of Flanders in the First Crusade", *The Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro by His Former Students*, New York, 1928.

Knecht, A., *Die Religions-Politik Kaiser Justinians*, Wurzburg, 1896.

Knipfing, J.R. von, „Das Angebliche *Mailander Edikt* v. J. 313 im Lichte der neueren Forschung", *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, XL (1922), 206-218.

Kokovţov, P.C., *A Hebrew-Khazar Correspondence of the Tenth Century*, Leningrad, 1932 (în limba rusă).

Kokovţov, P.C., „A New Jewish Document on the Khazars and the Khazaro-Russo-Byzantine Relations in the Tenth Century", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, XLVIII (1913), 150-172 (o traducere a textului din limba ebraică în limba rusă, cu un scurt comentariu, redactat tot în limba rusă).

Kokovţov, P.C., „A Note on the Judeo-Khazar Manuscripts at Cambridge and Oxford", *Comptes rendus de l'Académie des Sciences de l'Union des Républiques Sovietiques Socialistes* (1926), 121-124 (în limba rusă).

Kondakov, N.P., *An Archeological Journey through Syria and Palestine*, St. Petersburg, 1904 (în limba rusă).

Kondakov, N.P., *Histoire de l'art byzantin considéré principalement dans les miniatures*, Paris, 1886 (această lucrare a fost publicată inițial în limba rusă la Odessa, în 1876).

Kondakov, N.P., *Iconography of the Holy Virgin*, Petrograd, 1915 (în limba rusă).

Kondakov, N.P., *Macedonia : An Archaeological Journey*, St. Petersburg, 1909 (în limba rusă).

Kondakov, N.P., *Sketches and Notes on the History of Mediaeval Art and Culture*, Praga, 1929 (în limba rusă ; publicată postum).

„Konstantin der Grosse und seine Zeit", *Gesammelte Studien*, Ed. F. Dölger, Freiburg, 1913.

Köprulü, M.F., *Les Origines de l'empire Ottoman*, Paris, 1935.

Korelin, M., *The Earlier Italian Humanism and Its Historiography*, Moscova, 1892 (în limba rusă).

Kornemann, E., *Römische Geschichte*, vol. II, Stuttgart, 1939 ; ed. a II-a, 1941.

Korting, G., *Petrarca's Leben und Werke*, Leipzig, 1878.

Kougéas, S.B., *Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*, Atena, 1913.

Koukoules, Ph., „Λαογραφικαὶ εἰδήσεις παρὰ τῷ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίῳ", *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, I (1924), 5-40.

Kovalevski, M., *The Economic Growth of Europe*, Moscova, 1903 (în limba rusă) ; traducere în limba germană : M. Kupperburg, *Die ökonomische Entwicklung Europas*, Berlin, 1911.

Kracikovski, I., *The Arab Culture in Spain*, Moscova/Leningrad, 1937 (în limba rusă).

Kraus, R., *Theodora : The Circus Empress*, New York, 1938 (lucrare fără valoare istorică).

Kreller, H., „Lex Rhodia. Untersuchungen zur Quellengeschichte des römischen Seerechtes", *Zeitschrift für das Gesamte Handelsrecht und Konkursrecht*, XXV (1921), 257-367.

Kremer, A., *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, 2 vols., Vienna, 1875-1877.

Kretschmayr, H., *Geschichte von Venedig*, vol. I, Gotha, 1905 (lucrare importantă).

Krey, A.C., „A Neglected Passage in the *Gesta* and Its Bearing on the Literature of the First Crusade", *The Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro by His Former Students*, New York, 1928.

Krivoşein, V., „The Ascetic and Theological Doctrine of the Saint Gregorius Palamas", *Annales de l'Institut Kondakov*, VIII (1936), 99-151 (un studiu excelent ; bibliografie bogată ; în limba rusă, cu rezumat în limba franceză, pp. 152-154) ; traducere în limba germană : Mönch. Wassilij, „Die asketische und theologische Lehre des Whl. Gregorius Palamas", *Das östliche Christentum*, VIII (1939) ; traducere în limba engleză : *Eastern Churches Quarterly*, III (1938), 1-4.

Krumbacher, K., *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum ende des ostromischen retches (527-1453)*, München, 1891 ; ed. a II-a, 1897.

Krumbacher, K., *Die Griechische Literatur des Mittelalters. Die Kultur des Gegenwart ihre Entwicklung und ihre Ziele*, ed. a III-a, Leipzig/Berlin, 1912.

Krumbacher, K., *Kasia* (*Sitzungsberichte der philosophisch-phililogischen und der historischen Klasse der bayerischen Akademie der Wissenschaften*, III, 305-370), München, 1897.
Krumbacher, K., *Michael Glykas* (*Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und historischen Klasse der bayerischen Akademie der Wissenschaften*, 1894), München, 1894.
Krîmski, A., *A History of Muhammedanism*, Moscova, 1903-1904 (în limba rusă).
Kuciuk-Ioannesov, Hr., „The Letter of Emperor John Tzimisces to the Armenian King Ashot III", *Vizantiyskiy vremennik*, X (1903), 93-101 (în limba rusă).
Kugeas, S., „Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts", *Byzantinische Zeitschrift*, XXIII (1914-1919), 143-163 (vezi şi S.B. Kougéas).
Kugler, B., *Geschichte der Kreuzzüge*, Berlin, 1880; ed. a II-a, Berlin, 1891.
Kugler, B., „Kaiser Alexius und Albert von Aachen", *Forschungen zur deutschen Geschichte*, XXIII (1883).
Kugler, B., *Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges*, Stuttgart, 1866.
Kulakovski, I., *History of Byzantium*, 3 vols., Kiev, 1910-1915; ed. a II-a, vol. I, Kiev, 1913 (în limba rusă).
Kulakovski, I., *The Past of the Tauris*, ed. a II-a, Kiev, 1914 (în limba rusă).
Kulischer, J., *Russische Wirtschaftsgeschichte*, Jena, 1925.
Kunik, A., *On the Report of the Toparchus Gothicus*, St. Petersburg, 1874 (în limba rusă).
Kupperberg, M., *Die ökonomische Entwicklung Europas*, Berlin, 1911 (vezi şi M. Kovalevski).
Kurtz, E., *Die Gedichte des Christophoros Mytilenaios*, Leipzig, 1903; traducere în limba rusă: D. Şestakov, „Three Poets of the Byzantine Renaissance", *Transactions of the University of Kazan*, LXXIII (1906).
Kurtz, E., „Georgios Bardanes, Metropolit von Kerkyra", *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 603-613.
Kydones, Dimitrie, *Συμβουλευτικὸς Ἕτερος*, Ed. J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, CLIV.
Kyriakides, S., *Ὁ Διγένης Ἀκρίτας*, Atena, 1926.
Labbé, Ph., *De byzantinae historiae scriptoribus ad omnes per orbem eruditos* προτρεπτικόν, Paris, 1648.
Labourt, J., *Le Christianisme dans l'empire perse sous la dynastie Sassanide*, ed. a II-a, Paris, 1904.
La Broquière, B. de, *Le Voyage d'outremer*, Ed. C. Schefer (*Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie*, XII) Paris, 1892.
Lactantius, *De mortibus persecutorum*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Latina*, VII) (*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, XXVII).
Ladner, G.B., „Origin and Significance of the Byzantine Iconoclastic Controversy", *Medieval Studies*, II (1940), 127-149.
Lamanski, V.I., *The Slavs in Asia Minor, Africa and Spain*, St. Petersburg, 1859 (în limba rusă).
Lammens, P.H., *Études sur le règne du calife Omaiyade Moaivia I*, Paris, 1908.
Lammens, P.H., „La Mecque à la veille de l'hégire", *Mélanges de l'Université de Saint-Joseph*, IX (1924), 97-439.
Lammens, P.H., „Les Sanctuaires pré-islamiques dans l'Arabie Occidentale", *Mélanges de l'Université de Saint-Joseph*, XI (1926).
La Monte, John J., *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem 1100 to 1291*, Cambridge, Mass., 1932.
La Monte, John J., „To What Extent Was the Byzantine Empire the Suzerain of the Latin Crusading States?", *Byzantion*, VII (1932), 253-264.
Lampridius, *Antonini Heliogabali Vita*.
Lampros, Sp., „Αἱ εἰκόνες Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου", *Νέος Ἑλληνομνήμων*, III (1906), 229-242.
Lampros, Sp. (Ed.), „Bessarion's *Encomium*", *Νέος Ἑλληνομνήμων*, XIII (1916), 146-194 (de asemenea, publicat şi separat).

Lampros, Sp. (Ed.), *Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers*, Paris, 1880.
Lampros, Sp., „Εἰκόνες Ἰωάννου Η τοῦ Παλαιολόγου", *Νέος Ἑλληνομνήμων*, IV (1907).
Lampros, Sp., *Empereurs byzantins. Catalogue illustré de la collection de portraits des empereurs de Byzance*, Athens, 1911.
Lampros, Sp., „Leo und Alexander als Mitkaiser von Byzance", *Byzantinische Zeitschrift*, IV (1895), 92-98.
Lampros, Sp., „Mazaris und seine Werke", *Byzantinische Zeitschrift*, V (1896), 63-73.
Lampros, Sp., „Μονῳδίαι καὶ θρῆνοι ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως", *Νέος Ἑλληνομνήμων*, V (1908), 190-269.
Lampros, Sp., „Νέαι εἰκόνες Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου", *Νέος Ἑλληνομνήμων*, IV (1907), 238-240; VI (1909), 399-408.
Lampros, Sp., „Ὁ Μαρκιανὸς Κώδιξ 524", *Νέος Ἑλληνομνήμων*, VIII (1911).
Lampros, Sp., „Τρεῖς ἀνέκδοτοι μονωδίαι εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης", *Νέος Ἑλληνομνήμων*, V (1908), 369-391.
Lane-Poole, Stanley, *A History of Egypt in the Middle Ages*, London, 1901.
Langen, J., *Johannes von Damaskus*, Gotha, 1879.
Lannoy, G. de, *Œuvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste*, Ed. C. Potvin, Louvain, 1878.
Laqeur, R., *Eusebius als Historiker seiner Zeit*, Berlin/Leipzig, 1929.
Lascaris, Teodor Ducas, *De naturali communione*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, CXL), Paris, 1887.
Lascaris, Teodor Ducas, *Epistulae* CCXVII, Ed. N. Festa (*Publicazioni del R. Istituto di studi superiori pratici e di perfezionamento. Sezione di filosofia e lettere*, no. 29), Firenze, 1898.
Laskin, G., *Heraclius : The Byzantine State in the First Half of the Seventh Century*, Harkov, 1889 (noi izvoare ; în limba rusă).
Lathoud, D., „La Consécration et la dédicace de Constantinople", *Échos d'Orient*, XXIII (1924), 289-294.
Latişev, V.V., „Two Orations of Theodore Daphnopates with an Introduction on His Life and His Literary Work and a Russian Translation", *Pravoslavnîi palestinski sbornik*, LIX (1910) (în limba rusă).
Lauer, M.P., „Une Lettre inédite d'Henri Ier d'Angre, empereur de Constantinople, aux prélats italiens (1213?)", *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, vol. I, Paris, 1924.
Laurent, J., *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886* (*Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome*, CXVII), Paris, 1919.
Laurent, J., *Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081* (*Annales de l'Est publiées par la Faculté des Lettres de l'Université de Nancy*, XXVII-XXVIII), Paris, 1913-1914.
Laurent, J., „Byzance et l'origine du sultanat de Roum", *Mélanges Charles Diehl : Études sur l'histoire et l'art de Byzance*, Paris, 1930.
Laurent, V., „Charles Diehl, historien de Byzance", *Revue historique du sud-est européen*, XXII (1945), 5-26.
Laurent, V., „La Correspondance de Démétrius Cydonès", *Échos d'Orient*, XXX (1931), 339-354.
Laurent, V., „Deux nouveaux manuscrits de l'histoire byzantine de Georges Pachymère", *Byzantion*, XI (1936), 43-57.
Laurent, V., „La généalogie des premiers Paléologues", *Byzantion*, VIII (1933), 125-249.
Laurent, V., „Grégoire X (1271-1276) et le projet d'une ligue anti-turque", *Échos d'Orient*, XXXVII (1938), 257-273.
Laurent, V., „Les Manuscrits de l'Histoire Byzantine de Georges Pachymère", *Byzantion*, V (1929-1930), 129-205.
Laurent, V., „Michel de Thessalonica", *Dictionnaire de théologie et liturgie catholique*, X, 2 (1928), 1719-1720.

The Laurentian and Ipatian Chronicles, în *Complete Collection of Russian Annals* (*Polnoe Sobranie Ruskih Letopisei*), vols. I-II, St. Petersburg, 1841 ş.u. ; ediţie nouă : *Laurentian Chronicle* by E.F. Karski, Leningrad, 1926 ; traducerea în limba engleză a acestei cronici : S.H. Cross, Cambridge, Mass., 1930.

Lavisse, E., *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la révolution*, Paris, 1900-1911.

Lavisse, E., Rambaud, A. *Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, Paris, 1893-1901.

Lawson, F.H., „The Basilica", *The Law Quarterly Review*, XLVI (1930), 486-501.

Le Barbier, E., *Saint Christodule et la réforme des couvents grecs au XIe siècle*, deuxième édition, Paris, 1863.

Lebeau, Charles, *Histoire du Bas-Empire*, Ed. M. Saint-Martin, M. Brosset, 21 vols., Paris, 1824-1836.

Lebedev, A., *The Ecumenical Councils of the Sixth, Seventh and Eighth Centuries*, ed. a III-a, St. Petersburg, 1904 (în limba rusă).

Lebedev, A., *The Epoch of Christian Persecutions*, 3rd ed., St. Petersburg, 1904 (în limba rusă).

Lebedev, A., *Historical Essays on the Situation of the Byzantine-Eastern Church from the End of the Eleventh Century to the Middle of the Fifteenth Century*, ed. a II-a, Moscova, 1902 (în limba rusă).

Lebedev, A., *A History of the Greek-Eastern Church under the Sway of the Turks*, ed. a II-a, St. Petersburg, 1904 (în limba rusă ; lucrare foarte utilă).

Lebedev, A., *History of the Separation of the Churches in the Ninth, Tenth and Eleventh Centuries*, ed. a II-a, Moscova, 1905 (în limba rusă).

Lebedev, N.S., „Vasilievski and the Importance of His Work", *Istoriceski Jurnal*, Leningrad (1944) (în limba rusă).

Lebon, J., *Le monophysisme sévérien. Étude historique, littéraire et théologique sur la résistance monophysite au Concile de Chalcédoine jusqu'à la constitution de l'église jacobite*, Louvain, 1909 (lucrare foarte importantă).

Leclercq, H., *L'Afrique chrétienne*, Paris, 1904.

Leclercq, H., „Constantin", *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, III, 2 (1914), cols. 2622-2695.

Leclercq, H., „Constantine Porphyrogénète et le livre des cérémonies de la cour de Byzance", *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, III, 2 (1914), cols. 2695-2713.

Leclercq, H., „Culte et querelle des images", *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, VII, 1 (1926), cols. 180-302 (bibliografie excelentă).

Leclercq, H., „Julien l'Apostat", *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, VIII, 1 (1928), cols. 305-399 (bibliografie utilă).

Leclercq, H., „Justinien", *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, VIII, 1 (1928), cols. 507-604 (bibliografie foarte bună).

Leclercq, H., „Kosmas Indicopleustès", *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, VIII, 1 (1928), cols. 819-849.

Lefebvre, G., *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Egypte*, Le Caire, 1907.

Lefort, L.T., „La Littérature égyptienne aux derniers siècles avant l'invasion arabe", *Chronique d'Egypte*, VI (1931), 315-323.

Legrand, E., *Bibliothèque grecque vulgaire*, Paris, 1880.

Leib, Bernard, „Les Idées et les faits à Byzance au XIe siècle. Aperçus d'histoire religieuse d'après un témoin, Anne Comnène", *Orientalia Christiana Periodica*, I (1935), 164-203 (într-o formă extinsă, acest studiu a fost publicat ca o introducere generală la ediţia *Alexiadei* semnată de Leib : vol. I, Paris, 1937, pp. ix-clxxxi) (studiu interesant).

Leib, Bernard, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle*, Paris, 1924.

Lemerle, P., *Philippe et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie*, Paris, 1945.

Lemerle, P., *Histoire de Byzance*, Paris, 1948.

Leon Diaconul, *Historiae*, Ed. C.B. Hasius (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1828.

Leon Gramaticianul, *Chronographia*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1842.

Leonhardt, W., *Der Kreuzzugsplan Kaiser Heinrichs VI*, Berna/Leipzig, 1913.

Leroy-Mohinghen, A., „Prolégomènes à une édition critique des Lettres de Théophylacte de Bulgarie", *Byzantion*, XIII (1938), 253-262.

Le Strange, G., *Bagdad during the Abbasid Caliphate*, Oxford, 1900.

Levcenko, M.V., *History of Byzantium*, Moscova/Leningrad, 1940 (în limba rusă); traducere în limba bulgară: Sofia, 1948; traducere în limba franceză: Paris, 1949.

Lewis, A.R., *Naval Power and Trade in the Mediterranean A.D. 500-1100*, Princeton, 1951.

Libanii, *Oratio*, Ed. R. Förster (*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*), 7 vols., Leipzig, 1903-1913.

Liber junum republicae Genuensis, Ed. H. Riccotius (*Monumenta Historiae Patriae*, IX), Torino, 1857.

Liber Pontificalis, Ed. L. Duchesne, 2 vols., Paris, 1884-1892.

Lipshitz, E., „The Byzantine Peasantry and Slavonic Colonization (particularly upon the data of the Rural Code)", *Vizantiyskiy sbornik*, 1945 (în limba rusă).

Liudprandi, *Legatio*, Ed. I. Becker, 3rd ed., 1915.

Le Livre du préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople, Ed. J. Nicole, Geneva, 1893 (text în limba greacă şi traducere în limba latină); traducere în limba franceză: J. Nicole, Geneva/Basel, 1894; traducere în limba engleză: A.E.R. Boak, *The Journal of Economic and Business History*, I (1929), 600-619; traducere în limba engleză: E.H. Freshfield, *Roman Law in the Later Roman Empire: Byzantine Guilds Professional and Commercial Ordinances of Leo VI c. 895 from the Book of the Eparch*, Cambridge, 1938. Textul grecesc al ediţiei lui J. Nicole a fost republicat în J. şi R. Zepos, *Jus graeco-romanum*, II (1931), 371-392.

Loenertz, R., „Démétrius Cydonès, citoyen de Venise", *Échos d'Orient*, XXXVII (1938), 125-126.

Loenertz, R., „Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leur correspondance", *Échos d'Orient*, XXXVI (1937), 271-287; 474-487; XXXVII (1938), 107-129.

Loenertz, R., „Pour l'histoire du Péloponnèse au XIVe siècle (1382-1404)", *Études byzantines*, I (1944).

Loewe, H.M., „The Seljūqs", *The Cambridge Medieval History*, IV (1923), 299-317, 836.

Logopatis, S.N., *Γερμανὸς ὁ Β' πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως-Νικαίας (1222-1240). Βίος, συγγράμματα καὶ διδασκαλία αὐτοῦ*, Atena, 1919.

Lombard, A., *Études d'histoire byzantine: Constantin V, empereur des Romains (740-775)*, Paris, 1902.

Longnon, J., *L'Empire Latin de Constantinople et la Principauté de Morée*, Paris, 1949.

Longnon, J., *Livre de la conquête de la Princée de l'Amorée. Chronique de Morée*, Paris, 1911.

Loofs, F., *Leontius von Byzanz*, Leipzig, 1887.

Loparev, C., „Concerning the Unitarian Tendencies of Manuel Comnenus", *Vizantiyskiy vremennik*, XIV (1907), 334-357.

Loparev, C., „Hagiography of the Eighth and Ninth Centuries as a Source of Byzantine History", *Revue byzantine*, II (1916), 167-176 (în limba rusă).

Loparev, C., „On the Byzantine Humanist Constantine Stilbes (of the Twelfth Century) and His Works", *Vizantiyskoe obozrenie*, III (1917), 57-88 (în limba rusă).

Lopez, R., *Genova Marinara nel duecento. Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante*, Messina/Milano, 1933.

Lopez, R., „Mohammed and Charlemagne: A Revision", *Speculum*, XVIII (1943), 14-38.

Lopez, R.S., „Byzantine Law in the Seventh Century and Its Reception by the Germans and the Arabs", *Byzantion*, XVI (1944), 2, 445-461.

Lopez, R.S., „Le Problème des relations Anglo-byzantines du septième au dixième siècle", *Byzantion*, XVIII (1948), 139-162.

Lopez, R.S., „Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, XX (1945), 1-42.

Lot, F., *La Fin du monde antique et le début du Moyen Âge*, Paris, 1927 (lucrare importantă).

Luchaire, A., *Innocent III : La Question d'Orient*, Paris, 1907 (lucrare interesantă, care acoperă perioada până în anul 1216 ; nicio referinţă la izvoare).

Luke, H.C., „Visitors from the East to the Plantagenet and Lancastrian Kings", *Nineteenth Century*, CVIII (1930), 760-769.

Lumbroso, G., *Memorie italiane del buon antico*, Turin, 1889.

Lupton, J.H., *St. John of Damascus*, London, 1882.

Maas, P., „Die Chronologie der Hymnen des Romanos", *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 1-44.

Maas, P., „Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses", *Byzantinische Zeitschrift*, XIII (1904), 313-355.

Maas, P., „Die ikonoclastiche Episode im Briefe des Epiphanios an Johannes", *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-1930), 279-286.

Maas, P., „Metrische Akklamationen der Byzantiner", *Byzantinische Zeitschrift*, XXI (1912), 28-51.

Maas, P., „Die Musen des Kaisers Alexios I", *Byzantinische Zeitschrift*, XXII (1913), 348-369.

Maas, P., „Rhytmisches zu der Kunstprosa des Konstantinos Manasses", *Byzantinische Zeitschrift*, XI (1902), 505-512.

Macartney, C.A., „The Greek Sources for the History of the Turcs in the Sixth Century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XI (1944), 226-275.

Macri, C.M., *L'Organisation de l'économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macédoine, 867-1057*, Paris, 1925 (fără idei noi).

Madler, H., *Theodora, Michael Stratiotikos, Isaak Komnenos. Ein Stück byzantinischer Kaisergeschichte*, Plauen, 1894 (rezumat care cuprinde indicarea izvoarelor, precum şi prezentări generale ale domniei Theodorei, a lui Mihail Stratiotikos şi a lui Isaac Comnenul).

Maikov, A., „On Land Property in Old Serbia", *Citeniia of the Society of Russian History and Antiquities*, I (1860) (în limba rusă).

Makuşev, V., *Historical Studies on the Slavs in Albania in the Middle Ages*, Warszawa, 1871 (în limba rusă).

Makuşev, V., *The Italian Archives and Material on the History of the Slavs Preserved in Them* (addition to the *Transactions of the Academy of Sciences*, XIX, no. 3), St. Petersburg, 1871 (în limba rusă).

Malafosse, J. de, *Les Lois agraires à l'époque Byzantine. Tradition et exégèse* (*Recueil de l'Académie de Législation*, XIX), Toulouse, 1949.

Malalas, John, *Chronicle* (*Books 8-18*), traducere din slavona bisericească : M. Spinka & G. Downey, Chicago, 1940.

Malinin, V., *The Old Monk of the Monastery of Eleazar : Philotheus and His Works*, Kiev, 1901 (în limba rusă).

Manasses, Constantin, *Breviarium historiae metricum*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1837.

Manfroni, C., „Le relazioni fra Genova, l'Impero Bizantino e i Turchi", *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, XXVIII (1896), 575-858.

Mann, H.K., *The Lives of the Popes in the Early Middle Ages*, 2nd ed., London, 1925.

Manojlović, Gauro, „Memoirs", *Compte-rendu du deuxième congrès international des études byzantines, Belgrade, 1927*, Belgrade, 1929.

Manojlovič, Gauro, „Le Peuple de Constantinople", *Byzantion*, XI (1936), 617-716.
Manojlovič, Gauro, „Studije o spisu *De admimstrando imperio* cara Konstantina VII Porfirogenita", *Publications of the Academy of Zagreb*, CLXXXII (1910-1911), 1-65 ; CLXXXVI (1910-1911), 35-103 ; 104-184 ; CLXXXVII (1910-1911), 1-132 (în limba croată).
Mansi, Joannes Dominicus (Ed.), *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, 31 vols., Florence/Venice, 1758-1798.
Manuel Paleologul, *Oratio funebris*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, CLVI, cols. 181-308), Paris, 1866 (vezi şi Paleologul, Manuel).
Marcellini, Comitis, *Chronicon, ad annum 517*, Ed. T. Mommsen (*Monumenta Germaniae Historica. Auctorum Antiquissimorum*, XI. *Chronica Minora*, II), Berlin, 1894.
Marcellinus, Ammianus, *Res Gestae*, Ed. J. Rolfe, I-III (1935-1939).
Marin, E., *Saint Théodore, 759-826*, Paris, 1906.
Marinescu, C., „Manuel II Paléologue et les rois d'Aragon. Commentaire sur quatre lettres inédites en latin, expediées par la chancellerie byzantine", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924), 192-206.
Marinescu, C., „Tentatives de mariage de deux fils d'Andronic II Paléologue avec des princesses latines", *Revue historique du sud-est européen*, I (1924), 139-140.
Marquart, J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzuge*, Leipzig, 1903.
Marr, N., „The Caucasian Cultural World and Armenia", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, LVII (1915).
Marr, N., „John Petritzi, Iberian (Gruzinian) Neoplatonic of the Eleventh-Twelfth Century", *Accounts of the Oriental Section of the Russian Archeological Society*, XIX (1909) (în limba rusă).
Martène, E., Durand, U., *Thesaurus novus anecdotorum*, Paris, 1717.
Martin, E.J., *A History of the Iconoclastic Controversy*, London, 1930 (lucrare importantă).
Martin, Pope, *Epistolae*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Latina*, LXXXVII), Paris, 1851.
Marzemin, G., „Il Libro del Prefetto. Sistema corporativo romano di Costantinopoli e di Venezia", *Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti*, XCIV (1934-1935), 381-406.
Masefield, John, *Basilissa, a Tale of the Empress Theodora*, New York, 1940.
Mas Latrie, M.L. de, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, 3 vols., Paris, 1852-1861.
Maspero, J., „Un dernier Poète grec d'Égypte : Dioscore, fils d'Apollôs", *Revue des études grecques*, XXIV (1911), 426-481.
Maspero, J., *Histoire des patriarches d'Alexandrie*, Paris, 1923.
Maspero, J., *Organization militaire de l'Égypte byzantine*, Paris, 1912.
Matei de Paris, *Chronica Majora*, Ed. H.R. Luard, 7 vols. (*Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*, LVII), London, 1880.
Matei de Paris, *Historia Anglorum*, Ed. F. Madden, 3 vols. (*Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*, XLIV), London, 1866-1869.
Matranga, P., *Anecdota Graeca*, Rome, 1850.
Mattern, J., „À travers les villes mortes de Haute-Syrie", *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, XVII (1933), 1 ; 2nd ed., *Villes mortes de Haute-Syrie*, Beirut, 1944.
Maurice, J., *Constantin le Grand : l'origine de la civilization chrétienne*, Paris, 1925.
Maurice, J., *Numismatique constantinienne*, Paris, 1908-1912 (volumele I-III sunt foarte importante).
Maurice, J., *Les Origines de Constantinople* (*Centenaire de la Société Nationale des Antiquaires de France*), Paris, 1904.
McCabe, J., *The Empresses of Constantinople*, Boston [s.a.].
McPherson, Florence, „Historical Notes on Certain Modern Greek Folk Songs", *Journal of Hellenic Studies*, X (1889), 86-89.
Mednikov, N., *Palestine from its Conquest by the Arabs to the Crusades, Based upon Arabic Sources*, vols. I-IV, St. Petersburg, 1897-1902 (o traducere în limba rusă a izvoarelor arabe, cu note şi citate din monografii speciale).

Medovikov, P., *The Latin Emperors in Constantinople and Their Relations to the Independent Greek Rulers and to the Local Population in General*, Moscow, 1849 (în limba rusă; lucrare depăşită).

Meliades, G., *Βέλθανδρος καὶ χρυσάντζα, Μυθιστόρημα XII αἰῶνος*, Atena, 1925.

Meliarakes, A., *Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204-1261)*, Atena, 1898 (o lucrare importantă care subliniază istoria Niceei şi a Epirului).

Menander, *Excerpta ex historia*, Ed. B.G. Niebuhr (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1829.

Mercati, S.G., „Per l'epistolario di Demetrio Cidone", *Studi bizantini e neoellenici*, III (1930), 201-230.

Mercati, S.G., „Poesie de Teofilatto de Bulgaria", *Studi bizantini e neoellenici*, I (1924), 173-194.

Mercier, E., *Histoire de l'Afrique septentrionale*, Paris, 1888.

Merejkovski, D., *Christ and Antichrist*, I. *The Death of the Gods Julian the Apostate*, traducere: H. Trench, New York, 1929 (o nuvelă; lectură interesantă).

Meyer, L., *S. Jean Chrysostome, maître de la perfection chrétienne*, Paris, 1933.

Meyer, P., *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig, 1894.

Meyer, P., „Les premières compilations françaises d'histoire ancienne", *Romania*, XIV (1885), 1-81.

Mihail Akominatos (Choniates), *Works*, Ed. S. Lampros, Atena, 1879.

Mihail Attaleiates, *Historia*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1853.

Michel, A., *Humbert und Kerullarios. Studien*, vols. I-II, Paderborn, 1925-1930.

Mickwitz, G., *Die Kartellfunktionen der Zunfte*, Helsingfors, 1936.

Mickwitz, G., „Die Organizationsformen zweier byzantinischer Gewerbe im X. Jahrhundert", *Byzantinische Zeitschrift*, XXXVI (1936), 63-76 (studiu important).

Mickwitz, G., „Review: Christophilopoulos, Τὸ ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, XII (1936), 368-374.

Miklosich, F., Müller, J., *Acta et diplomata graeca medii aevi*, 6 vols. Viena, 1860-1890.

Miller, E., *Mélanges de philologie et d'épigraphie*, Paris, 1876.

Miller, M., „Poème allégorique de Méliténiote, publié d'après un manuscrit de la Bibliothèque Impériale", *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, XIX (1858), 2, 11-138.

Miller, W., *The Catalans at Athens*, Roma, 1907.

Miller, W., „The Emperor of Nicaea and the Recovery of Constantinople", *The Cambridge Medieval History*, IV (1923), 478-516.

Miller, W., *Essays on the Latin Orient*, Cambridge, 1921 (articole şi monografii ale autorului, publicate iniţial între anii 1897 şi 1921, revizuite şi actualizate; o lucrare foarte utilă).

Miller, W., „The Finlay Library", *The Annual of the British School at Athens*, XXVI (1923-1925), 46-66.

Miller, W., „The Finlay Papers, George Finlay as a Journalist and the Journals of Finlay and Jarvis", *The English Historical Review*, XXXIX (1924), 386-398, 552-557; XLI (1926), 514-525.

Miller, W., „The Historians Doukas and Phrantzes", *Journal of Hellenic Studies*, XLVI (1926), 63-71.

Miller, W., „The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondyles", *Journal of Hellenic Studies*, XLII (1922), 36-49.

Miller, W., *The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece (1204-1566)*, London, 1908 (cea mai bună lucrare generală despre influenţa francă în Grecia şi în insule).

Millet, G., *L'ancient Art serbe. Les Églises*, Paris, 1919.

Millet, G., *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris, 1916.

Millet, G., „La Renaissance byzantine", *Compte-rendu du deuxième congrès international des études byzantines, Belgrade, 1927*, Belgrade, 1929.

Minorski, V., „Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XI (1944), 2.

Mioni, E., *Romano il Melode. Saggio critico e dieci inni inediti*, Torino, 1937.

Miracula S. Wulframni, Ed. D.T. Mabillon (*Acta Sanctorum ordina S. Benedicti in saeculorum classes distributa*, III), Paris, 1668-1701.

Misch, G., „Die Schriftsteller-Autobiographie und Bildungsgeschichte eines Patriarchen von Konstantinopel aus dem XIII. Jahrhundert. Eine Studie zum byzantinischen Humanismus", *Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts*, XXI (1931), 1-16.

Mitchison, Naomi, „Anna Comnena", *Representative Women*, London, 1928.

Mitrofanov, P., „The Change in the Direction of the Fourth Crusade", *Vizantiyskiy vremennik*, IV (1897), 461-523 (în limba rusă).

Mohler, L., *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann* (*Quellen und Forschungen, herausgegeben von der Görres-Gesellschaft*, XX), Paderborn, 1923.

Monnier, H., „Études du droit byzantine", *Nouvelle revue historique de droit*, XVI (1892), 497-542, 637-672.

Monnier, Ph., *Le Quattrocento. Essai sur l'histoire littéraire du XVe siècle italien*, Paris, 1912.

Montelatici, G., *Storia della letteratura bizantina* (*324-1453*), Milano, 1916.

Montesquieu, Ch. Louis, Baron de, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, traducere: J. Baker, New York, 1882.

Monumenta Germaniae Historica. Epistolarum, III-IV. *Epistolae Merowingici et Karolini aevi*, Ed. E. Dümmler, Berlin, 1892-1895.

Moravcsik, G., *Byzantinoturcica*, 2 vols., Budapest, 1942-1943.

Moravcsik, G., „L'Édition critique du *De administrando imperio*", *Byzantion*, XIV (1939), 353-360.

Moravcsik, G., „Zur Geschichte der Onoguren", *Ungarische Jahrbücher*, X (1930), 68-69.

Moravcsik, G., „Zur Quellenfrage der Helenaepisode in Goethes Faust", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, VIII (1931), 41-56.

Mordtmann, J.H., „Die erste Eroberung von Athen durch die Turken zu Ende des 14 Jahrhunderts", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, IV (1923), 346-350.

Morey, C.R., *East Christian Paintings in the Freer Collection* (*University of Michigan Studies, Humanities Series*, XII), New York, 1914.

Morey, C.R., *The Mosaics of Antioch*, New York, 1932.

Moşin, V.A., „Again on the Newly Discovered Khazar Document", *Publications of the Russian Archeological Society in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes* (Iugoslavia), I (1927), 41-60 (în limba rusă).

Müller, A., *Der Islam im Morgen- und Abendland*, vol. I-II, Berlin, 1885.

Müller, C. *Fragmenta historicorum graecorum*, Paris, 1870.

Müller, J. *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll'Oriente Cristiano e coi Turchi*, Florence, 1879.

Munro, Dana C., „Did the Emperor Alexius I Ask for Aid at the Council of Piacenza, 1095?", *The American Historical Review*, XXVII (1922), 731-733.

Munro, Dana C., „Speech of Pope Urban II at Clermont, 1095", *The American Historical Review*, XI (1906), 231-242.

Muntaner, Ramon, *Chronica o descripcio fets e hazanyes dell inclyt rey Don Jaume*, Ed. J.A. Buchon, în *Chroniques étrangères relatives aux expéditions pendant le XIIe siècle*, Paris, 1840-1860; Ed. Karl Lanz, *Chronik des edlen En Ramon Muntaner* (*Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart*, VIII), Stuttgart, 1844; traducere în limba engleză: Lady Goodenough, *The Chronicle of Muntaner* (*Publications of the Hakluyt Society*, L), Oxford, 1921.

Murnu, G., „L'Origine des Comnènes", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924), 212-216.

Mutafciev, P., *Military Lands and Soldiers in Byzantium in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Sofia, 1923 (în limba bulgară).

Mutafciev, P., *The Rulers of Prosek*, Sofia, 1913 (în limba bulgară).

Mutafciev, P., *Vojniški zemi i vojnici v Vizantija prěz XIII-XIV v.*, Sofia, 1932 (extras din *Spisanije na Bulgarska Akademija*, XXVII) (în limba bulgară).

Nasir-i-Khusrau, *A Diary of a Journey through Syria and Palestine*, traducere: Guy le Strange, (*Palestine Pilgrim's Text Society*, IV), London, 1896.

Negri, G., *L'Imperatore Giuliano l'Apostata*, edizione seconda, Milano, 1902; traducerea în limba engleză: Duchess Litta-Visconti-Arese, 2 vols., New York, 1905.

Nersessian, Sirarpie der, *Armenia and the Byzantine Empire*, Cambridge, Mass., 1945.

Nersessian, Sirarpie der, „Remarks on the Date of the Menologium and the Psalter Written for Basil II", *Byzantion*, XV (1940-1941), 104-125.

Nestor-Iskander, *The Tale of Tsargrad*, Ed. Abbot Leonides (*Pamiatiki drevnei pismennosti*, LXII, no. 43), St. Petersburg, 1886 (în limba rusă veche); pentru alte prezentări slave, vezi *The Cambridge Medieval History*, IV (1923), 888. Textul în limba rusă al ediţiei acestei cronici publicate în anul 1853 a fost retipărit de N. Iorga, „Origines et prise de Constantinople", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XIII (1927), 89-105. Problema care se pune acum este dacă textul original al acestei cronici nu este grecesc şi dacă descrierile slave ale acesteia pot aparţine nu unui rus, ci unui sârb. Pentru versiunea în limba rusă a cronicii lui Iskander şi traducerea în rusa veche a descrierii lui Aeneas Sylvius despre cucerirea Constantinopolului de către turci, vezi N. Iorga, „Une source négligée de la prise de Constantinople", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XIII (1927), 65; B. Unbegaun, „Les relations vieux-russes de la prise de Constantinople", *Revue des études slaves*, IX (1929), 13-38.

Neuhaus, L., *Die Reichsverwesenschaft und Politik des Grafen Heinrich von Anjou, des zweiten Kaisers im Lateinerreiche zu Byzanz*, Leipzig, 1904 (lucrare fără relevanţă).

Neumann, C., „Byzantinische Kultur und Renaissancekultur", *Historische Zeitschrift*, XCI (1903), 215-232. Acest studiu a fost publicat şi separat: Berlin/Stuttgart, 1903.

Neumann, C., „Die byzantinische Marine", *Historische Zeitschrift*, N.S., XLV (1898), 1-23.

Neumann, C., *Griechische Geschichtschreiber und Geschichtsquellen im zwölften Jahrhundert. Studien zu Anna Comnena, Theodor Prodromus, Johannes Cinnamus*, Leipzig, 1888.

Neumann, C., *Die Weltstellung des Byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen*, Leipzig, 1894; traducere în limba franceză: „La Situation mondiale de l'empire byzantin avant les croisades", *Revue de l'Orient Latin*, X (1905), 37-171 (prezentare extrem de interesantă pentru cadrele generale ale Imperiului în secolul al XI-lea).

Nicetas Choniates, *Historia*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1835.

Nicolae Misticul, *Epistolae*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, CXI), Paris, 1863.

Nickles, H.G., „The Continuatio Theophanis", *Transactions of the American Philological Association*, LXVIII (1937), 221-227.

Niederle, L., *Manuel de l'antiquité slave*, 2 vols., Paris, 1923-1926.

Nikolski, V., „The Union of Lyons: An Episode from Medieval Church History, 1261-1293", *Pravoslavnoe Obozrenie*, XXIII (1867), 5-23, 116-144, 352-378; XXIV (1867), 11-33 (studiu exact, însă scris dintr-un punct de vedere strict ortodox).

Nikonovskaia Letopis: The Complete Collection of Russian Chronicles, vols. IX-XIII, St. Petersburg, 1762 ş.u. (în limba rusă veche).

Nikov, P., „Bulgarian diplomacy from the Beginning of the Thirteenth Century", *Bulgarian Historical Library*, I (1928) (în limba bulgară).

Nikov, P., *The Second Bulgarian Empire, 1186-1936*, Sofia, 1937 (prezentare de popularizare; în limba bulgară).

Nikov, P., *Studies in the Historical Sources of Bulgaria and in the History of the Bulgarian Church* (retipărit din *Transactions of the Bulgarian Academy of Sciences*, XX), Sofia, 1921 (în limba bulgară).

Nikov, P., *Tartaro-Bulgarian Relations in the Middle Ages*, Sofia, 1921 (text original şi traducere în limba bulgară).

Nöldeke, T., *Aufsätze zur persischen Geschichte*, Leipzig, 1887.

Nöldeke, T., *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, Leyden, 1879.

Nöldeke, T., „Über Mommsen's Darstellung der römischen Herrschaft und römischen Politik im Orient", *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, XXXIX (1885).

Nomiku, X.A., „Τὸ πρῶτο τζαμὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως", *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, I (1924), 199-209.

Norden, E., *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, ed. a II-a, Leipzig/Berlin, 1914.

Norden, W., *Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reichs (1453)*, Berlin, 1903 (această lucrare include informaţii noi şi de foarte mare importanţă cu privire la relaţiile bizantino-normade).

Norden, W., *Der vierte Kreuzzug im Rahmem der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz*, Berlin, 1898.

„Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'Impero Bizantino", ed. A. Sanguineti, G. Bertolotto, *Atti della Società ligure di storia patria*, XXVIII (1896-1898), 351-360.

O'Conner, John B., „John Damascène", *Catholic Encyclopedia*, VIII (1910), 459-461.

Oeconomos, L., „L'état intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu du XIVe siècle d'après une page de Joseph Bryennios", *Mélanges Diehl : Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance*, Paris, 1930.

Oeconomos, L., *La Vie religieuse dans l'empire byzantin au temps des Comnènes et des Anges*, Paris, 1918 (lucrare importantă).

Olmstead, A.T., „Review : Spinka and Downey (eds.), *The Chronicle of John Malalas*", *Chicago Theological Seminary Register*, XXXI (1942), 4, 22-23.

Oman, C., *A History of the Art of War in the Middle Ages*, 2nd ed., London, 1924.

Omont, H., „Le Glossaire grec de Du Cange. Lettres d'Anisson à Du Cange relatives à l'impression du Glossaire (1682-1688)", *Revue des études grecques*, V (1892), 212-249.

Orderici Vitalis, *Historia ecclesiastica*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Latina*, CLXXXVIII, cols. 17-986), Paris, 1855.

Orosius, Paul, *Historiae adversum paganos*, VII.

Oster, E., *Anna Komnena*, I-III, Rastatt, 1868-1871.

Ostrogorsky, G., „Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages", *The Cambridge Economic History*, I (1941), 194-223 (analiză importantă).

Ostrogorsky, G., „The Athonian Hesychasts and Their Opponents", *Transactions of the Russian Scientific Institute in Belgrade*, V (1931), 349-370 (prezentare foarte precisă ; în limba rusă).

Ostrogorsky, G., „A Byzantine Treatise on Taxation", *Recueil d'études dédiées à la mémoire de N.P. Kondakov*, Praga, 1926 (în limba rusă).

Ostrogorsky, G., „L'Expédition du prince Oleg contre Constantinople", *Annales de l'Institut Kondakov*, XI (1940), 47-62.

Ostrogorsky, G., *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1940.

Ostrogorsky, G., „Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XX (1927).

Ostrogorsky, G., „Die Perioden der byzantinischen Geschichte", *Historische Zeitschrift*, CLXIII (1941), 229-254.

Ostrogorsky, G., „Das Projekt einer Rangtabelle aus der Zeit des Caren Fedor Alekseevič", *Jahrbuch für Kultur und Geschichte der Slaven*, IX (1933), 86-148.

Ostrogorsky, G., „Relation between the Church and the State in Byzantium", *Annales de l'Institut Kondakov*, IV (1931), 121-123 (în limba rusă).

Ostrogorsky, G., „A Slavonic Version of the Chronicle of Symeon Logothete", *Annales de l'Institut Kondakov*, V (1932), 17-36 (studiu important ; în limba rusă).

Ostrogorsky, G., *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, Breslau, 1929 (lucrare importantă).

Ostrogorsky, G., „Theophanes", *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Ed. A.F. Pauly, G. Wissowa *et alii*, seria a II-a, X (1934), cols. 2127-2132.

Ostrogorsky, G., „Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier", *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-1930), 394-400.

Ostrogorsky, G., „V.G. Vasilievski as Byzantinologist and Creator of Modern Russian Byzantology", *Annales de l'Institut Kondakov*, XI (1940), 227-235 (în limba rusă).

Ostrogorsky, G., „Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungs-grundlagen des byzantinischen Reiches", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XXII (1929).

Otto de Freising, *Gesta Friderici I. Imperatoris*, Ed. G. Waitz (*Scriptores Rerum Germanicarum in Usum Scholarum*, XXXIII).

Pachymeres, George, *De Michaele Palaeologus et De Andronico Palaeologo*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1835.

Paleologul, Manuel, *Lettres de l'empereur Manuel Paléologue*, Ed. E. Legrand, Paris, 1893 (vezi şi Manuel Paleologul).

Paleologul, Mihail, *De vita sua opusculum*, text în limba greacă şi traducere în limba rusă în *Hristianskoe Čtenie*, St. Petersburg, 1885; traducere în limba franceză la C. Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire Byzantin (1261-1282)*, Paris, 1926.

Palanque, J.R., *Essai sur la préfecture du prétoire du Bas-Empire*, Paris, 1933.

Palanque, J.R., „Sur la Liste des préfets du prétoire du IVe siècle. Réponse à M. Ernest Stein", *Byzantion*, IX (1934), 703-713.

Palgrave, F., *The History of Normandy and of England*, London, 1864.

Pall, P., „Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XX (1937), 9-60.

Pancenko, B., *A Catalogue of the Molybdobulla of the Collection of the Russian Archaeological Institute in Constantinople* (*Transactions of the Institute*, VIII-IX), Sofia, 1903-1904 (în limba rusă).

Pancenko, B., „The Latin Constantinople and Pope Innocent III", *The Annals of the Historical--Philological Society at the University of Novorossiia*, XXI (1914), 1 (în limba rusă).

Pancenko, B., „On the Secret History of Procopius", *Vizantiyskiy vremennik*, II (1895), 300-316; III (1896), 461-527; IV (1897), 402-451 (în limba rusă).

Pancenko, B., *Peasant Property in the Byzantine Empire*: *The Rural Code and Monastic Documents*, Sofia, 1903 (în limba rusă).

Pancenko, B., „The Slavonic Monument in Bithynia of the Seventh Century", *Transactions of the Russian Archeological Institute in Constantinople*, VIII (1902), 1-2 (în limba rusă).

Papadimitriu, T.D., *Theodore Prodromus*, Odessa, 1905 (în limba rusă).

Papadopoulos-Kerameus, A., *Fontes Historiae Imperii Trapezuntini*, Petropolis, 1897.

Papaioannu, K., „The Acts of the So-Called Council of Sophia (1450) and their Historical Significance", *Vizantiyskiy vremennik*, II (1895), 394-415 (în limba rusă).

Papamichael, G., *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης*, Alexandria, 1911 (lucrare interesantă cu privire la istoria mişcării mistico-religioase a isihaştilor în secolul al XIV-lea).

Paparrigopoulos, K., *Histoire de la civilisation hellénique*, Paris, 1878.

Paparrigopoulos, K., *History of the Greek People*, Athens, 1871-1877; Ed. P. Karolides, 8 vols., Atena, 1925. (în limba greacă)

Pappadopoulos, J.B., *Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς 824-961*, Atena, 1948.

Pappadopoulos, J.B., „*La Satire du précepteur*, œuvre inédite de Théodore II Lascaris", *Compte--rendu du deuxième congrès international des études byzantines, Belgrade, 1927*, Belgrade, 1929.

Pappadopoulos, J.B., *Theodore II Lascaris, empereur de Nicée*, Paris, 1908 (o prezentare mai degrabă succintă a domniei lui Teodor II ; vezi recenzia severă a lui N. Festa în *Byzantinische Zeitschrift*, XVIII, 1909, 213-217).

Paris, G., „La Légende de Saladin", *Journal des Savants*, (1893), 7-34.

Parisot, V., *Cantacuzène, homme d'État et historien*, Paris, 1845 (o monografie veche, însă bună şi interesantă, care oferă o perspectivă generală asupra epocii lui Ioan Cantacuzino ; prezintă o uşoară tendinţă în favoarea lui Cantacuzino).

Pascal, P., „Le *Digenis* slave ou la *Geste de Devgenij*", *Byzantion*, X (1935), 301-334 (porneşte de la ediţia lui Speranski).

Pauli Diaconi, *Historia Langobardorum*, Ed. L. Bethmann, G. Waitz (*Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum*), Hanover, 1878.

Pears, E., *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*, London/New York, 1903 (lucrare bună).

Peeters, P., „La Prise de Jérusalem par les Perses", *Mélanges de l'Université de Saint-Joseph*, IX (1923).

Peeters, P., „S. Romain le néomartyr († 1 Mai 780) d'après un document géorgien", *Analecta Bollandiana*, XXX (1911), 393-427.

Pegolotti, Francesco Balducci, *La pratica della mercatura. Della decima e delle altre gravezze*, Lisabona/Lucca, 1766 ; Ed. Allan Evans (*The Medieval Academy of America Publications*, no. 24), Cambridge, Mass., 1936.

Pelliot, P., „Les Mongols et la Papauté", *Revue de l'Orient chrétien*, XXIV (1924), 330-331 ; XXVII (1931-1932), 3-84.

Pernice, A., *L'Imperatore Eraclio*, Firenze, 1905 (cea mai bună monografie).

Pernot, H., *Études de littérature grecque moderne*, Paris, 1916.

Pernot, H., „Le Poème de Michel Glykas sur son emprisonnement", *Mélanges Charles Diehl : Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance*, Paris, 1930.

Perrier, *Jean Damascène : sa Vie et ses écrits*, Strasbourg, 1863.

Pervanoglu, J., *Historische Bilder aus dem byzantinischen Reiche*, I. *Andronik Comnenus*, Leipzig, 1879 (lucrare fără importanţă din punct de vedere istoric).

Petit, L., „Manuel II Paléologue", *Dictionnaire de théologie catholique*, IX, 2 (1926), cols. 1925-1932 (articol foarte bun, cu bibliografie).

Petit, L., „Marcus of Ephesus", *Dictionnaire de théologie catholique* IX, 2 (1926), cols. 1968-1986.

Petrarca, Francesco, *Epistolae de rebus familiaribus et variae*, Ed. G. Fracassetti, Firenze, 1859-1863.

Petrarca, Francesco, *Itinerarum Syriacum*, în *Opera Omnia*, 2 vols., Basel, 1554.

Petrarca, Francesco, *Lettere di Francesco Petrarca*, Ed. G. Fracassetti, Firenze, 1892.

Petrarca, Francesco, *Lettere sinili di Francesco Petrarca*, Ed. G. Fracassetti, Firenze, 1869-1870.

Petrarca, Francesco, *Rerum sinilium lib. VII*, în *Opera Omnia*, 2 vols., Basel, 1554.

Pétridès, S., „Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits", *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople*, XIV (1909), 2-3, 1-32.

Petrovski, N.M., „On the Problem of the Genesis of Fallmerayer's Theory", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, 1913, 104-149 (în limba rusă).

Petru Venerabilul, *Opera Omnia*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Latina*, CLXXXIX, cols. 61-1054), Paris, 1890.

Pfister, Kurt, *Der Untergang der Antiken Welt*, Leipzig, 1941.

Philippson, A.E., *Das Byzantinische Reich als Geographische Ercheinung*, Leyden, 1939.

Philippson, A.E., „Zur Ethnographie des Peloponnes", *Petermann's Mitteilungen*, XXXVI (1890).

Philostorgius de Borissus, *Historia Ecclesiastica*, Ed. Joseph Bidez, Paris/Bruxelles, 1913.

Phoropoulos, I.D., *Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία αὐτοκράτειρα Ῥωμαίων*, Leipzig, 1887.

Phrantzes, Georgios, *Annales*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1839 ; Ed. J.B. Pappadopoulos, Leipzig, 1935.

Pichon, R., *Lactance. Étude sur le mouvement philosophique et religieux sous le règne de Constantin*, Paris, 1901.

Picotti, G.B., „Sulle navi papali in Oriente al tempo della caduta di Costantinopoli", *Nuovo Archivio Veneto*, N.S., XXII (1911).

Pierce, H., Tyler, R., *Byzantine Art*, New York, 1926.

Pierling, L.P., *La Russie et le Saint-Siège*, Paris, 1896; deuxième édition, Paris, 1906.

Piganiol, A., *L'Empereur Constantin le Grand*, Paris, 1932.

Piganiol, A., *L'Empire Chrétien, 325-395*, Paris, 1947.

Piganiol, A., „L'État actuel de la question constantinienne, 1939-1949", *Historia*, I (1950), 1.

Pipe Rolls, vols. XXVI, XXVIII (*The Great Roll of the Pipe for the Reign of King Henry the Second*, published by the Pipe Roll Society), London, 1905, 1907.

Pirenne, Henri, „À propos de la lettre d'Alexis Comnène à Robert le Frison, comte de Flandre", *Revue de l'instruction publique en Belgique*, L (1907), 217-227.

Pirenne, Henri, „Mahomet et Charlemagne", *Revue belge de philologie et d'histoire*, I (1922); traducere în limba engleză: New York, 1949.

Pirenne, Henri., *Medieval Cities*, Princeton, 1925; traducere în limba franceză: *Les villes du Moyen Âge*, Bruxelles, 1927.

Pitra, J.B., *Analecta sacra et classica spicilegio Solesmensi parata*, Paris/Rome, 1891.

Plethon, George Gemistos, „Ad. Sanctissimum Dominum Nostrum Leonem Decimum Pontificem Maximum, Ioannis Gemisti Graeci, secretarii Ancone, Protrepticon et Pronosticon", Ed. C. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, VIII (1888), 545-591.

Plethon, George Gemistos, *De Rebus Peloponnesiacis Orationes duae*, Ed. A. Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Litteratur*, IV (1860), 2.

Plethon, George Gemistos, *Oratio prima*, Ed. A. Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Litteratur*, IV (1860), 2.

Pniower, O., „Review: Schmitt, *Die Chronik von Morea*", *Deutsche Literaturzeitung*, XXV (1904), 2739-2741.

Pogodin, A., *History of Bulgaria*, St. Petersburg, 1910 (în limba rusă).

Pogodin, A., *A History of Serbia*, St. Petersburg, 1909 (în limba rusă).

Pogodin, P., „Survey of the Sources on the History of the Siege and Capture of Byzantium by the Turks in 1453", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCLXIV (1889), 205-258 (studiu excelent; în limba rusă).

Pokrovski, I.A., *History of Roman Law*, ed. a II-a, Petrograd, 1915 (în limba rusă).

Popov, N., *The Emperor Leo VI the Wise and his Reign from an Ecclesiastical Standpoint*, Moscova, 1892 (în limba rusă).

Popov, N., *Outlines in the Secular History of Byzantium in the Time of the Macedonian Dynasty*, Moscova, 1916 (o serie de prelegeri).

Porphyrius, A., *History of Athos*, Kiev, 1877 (în limba rusă).

Preobrajenski, V., „The Blessed Theodore of Studion and His Time, 759-826", *Pastirski Sobesednik*, (1895) (în limba rusă).

Procopius, *Opera Omnia*, Ed. J. Haury (*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*), Munich, 1913; vols. I-II, *De bellis libri I-VIII* (1905); vol. III, 1, *Historia arcana* (1906); vol. III, 2, *VI libri* Περὶ κτισμάτων *sive De aedificius* (1913); traducere în limba engleză: Dewing, 7 vols., London/New York, 1914-1940.

Prutz, H., *Kulturgeschichte der Kreuzzüge*, Berlin, 1883.

Psellos, Mihail, *Chronographia*, Ed. C. Sathas (*Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, IV), Paris, 1874; editare şi traducere în limba franceză de E. Renauld, 2 vols., Paris, 1926-1928.

Puigi i Cadafalch, J., „L'Architecture religieuse dans le domaine byzantin en Espagne", *Byzantion*, I (1924), 519-533.

Rackl, M., „Demetrios Kydones als Verteidiger und Übersetzer des hl. Thomas von Acquin", *Der Katholik. Zeitschrift für Katholische Wissenschaft und Kirchliches Leben*, XV (1915), 30-36.

Radojčić, N., „Die Griechischen Quellen zur Schlacht am Kossovo Polje", *Byzantion*, VI (1931), 241-246.

Radojčić, N., *Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolu*, Zagreb, 1907 (în limba croată; analiză a perioadei ultimilor împăraţi comneni pe tronul bizantin; pe scurt, însă utilă).

Radonić, J., „Critobulus, a Byzantine Historian of the Fifteenth Century", *Glas of the Royal Academy of Belgrad*, CXXXVIII (1930), 59-83 (în limba sârbă).

Rambaud, A., *L'Empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénète*, Paris, 1870 (o lucrare excelentă).

Rambaud, A., *Études sur l'histoire byzantine*, Paris, 1912.

Ramsay, W.M., „The Attempts of the Arabs to Conquer Asia Minor (641-694 A.D.) and the Causes of Its Failure", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924).

Ramsay, W.M., *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Oxford, 1895.

Ramsay, W.M., *Historical Geography of Asia Minor*, London, 1890.

Ramsay, W.M., „The War of Moslem and Christian for the Possession of Asia Minor", *Contemporary Review*, XC (1906), 1-15.

Ranke, Leopold von, *Weltgeschichte*, vol. VIII, Leipzig, 1887.

Rappaport, B., *Einfälle der Goten in das Römische Reich bis auf Constantin*, Leipzig, 1899.

Rasovski, D.A., „Polovtzi, IV: Military History of Polovtzi", *Annales de l'Institut Kondakov*, XI (1940) (în limba rusă).

Rauschen, G., *Jahrbücher der christlichen Kirche unter dem Kaiser Theodosius dem Grossen*, Freiburg, 1897.

Recueil des historiens des Gaules et de la France, Ed. D. Bouquet, Paris, 1833; deuxième édition, Paris, 1879.

Redin, K., *The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes from Greek and Russian Versions*, Ed. D. Ainalov, Moscova, 1916 (conţine numeroase hărţi şi imagini; în limba rusă).

Reinach, S., *Cultes, mythes et religions*, vol. I, troisième édition, Paris, 1922.

Renaudin, R.P., „Christodoule, higoumène de Saint-Jean, à Patmos (1020-1101)", *Revue de l'Orient chrétien*, V (1900), 215-246.

Renauld, E., *Étude de la langue et du style de Michel Psellos*, Paris, 1920.

Renauld, E., *Lexique choisi de Psellos*, Paris, 1920.

Renauld, E., *Michel Psellos Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance, 976-1077*, vols. I-II, Paris, 1926-1928.

Reverdy, G., „Les Relations de Childebert II et de Byzance", *Revue historique*, CXIV (1913), 61-85.

Riant, P.E., *Alexii I Comneni ad Robertum I Flandriae comitem epistola spuria*, Geneva, 1879.

Riant, P.E., „Le Changement de direction de la quatrième croisade d'après quelques travaux recents", *Revue des questions historiques*, XXIII (1878), 71-114.

Riant, P.E., *Exuviae sacrae constantinopolitanae*, 2 vols., Geneva, 1876.

Riant, P.E., „Innocent III, Philippe de Souabe et Boniface de Montferrat", *Revue des questions historiques*, XVII (1875), 321-374; XVIII (1875), 5-75.

Riant, P.E., „Inventaire critique des lettres historique de croisades", *Archives de l'Orient latin*, I (1881), 1-224.

Rienzi, Cola di, *Epistolario*, Ed. A. Gabrielli (*Fonti per la Storia d'Italia. Epistolari*, XIV, no. 6), Rome, 1890.

Roby, H.J., *Introduction to Justinian's Digest*, Cambridge, 1884 (lucrare utilă).

Rocholl, R., *Bessarion. Studie zur Geschichte der Renaissance*, Leipzig, 1904.

Röhricht, R., *Geschichte der Kreuzzüge im Umriss*, Innsbruck, 1898.

Röhricht, R., *Geschichte des Königreichs Jerusalem, 1100-1291*, Innsbruck, 1898.
Le Roman de Phlorios et Platzia Phlore, Ed. D.C. Hesseling, Amsterdam, 1917.
Romance of Lybistros and Rhodamne, text în limba greacă: W. Wagner, *Trois poemès du Moyen Âge*, Berlin, 1881; analiză detaliată: M. Gidel, *Études sur la littérature grecque moderne*, Paris, 1866; ediţie nouă: J.A. Lambert, Amsterdam, 1935.
Romanos, I.A., *Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Ἠπείρου ἱστορικὴ πραγματεία*, Corfù, 1895 (o monografie importantă şi onestă, publicată postum, cu privire la despotatul de Epir).
Romein, Jan, *Byzantium: A Historical Review of the State and Civilization in the Eastern Roman Empire*, Zutphen, 1928 (în limba olandeză).
Rose, A., *Die byzantinische Kirchenpolitik unter dem Kaiser Anastasius I*, Wohlau, 1888.
Rose, A., *Kaiser Anastasius* I, I. *Die äussere Politik des Kaisers*, Halle, 1882.
Rosen, V.R., Baron, *The Emperor Basil Bulgaroctonus: Selections from the Chronicle of Yahya of Antioch*, St. Petersburg, 1883 (în limba rusă; o lucrare foarte importantă, utilizată frecvent de G. Schlumberger).
Rosenberg, A., *Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte*, Berlin, 1921.
Roseikin, T.M., *The First Rule of Photius, Patriarch of Constantinople*, Sergiev Posad, 1915 (o lucrare importantă; în limba rusă).
Rossini, C., *Storia d'Etiopia*, Bergamo, 1928.
Rostovtzeff, M., *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1926.
Roth, K., *Studie zu den Briefen des Theophylactos Bulgarus*, Ludwigshafen am Rhein, 1900.
Rouillard, Germaine, *L'Administration civile de l'Égypte byzantine*, deuxième édition, Paris, 1928.
Rouillard, Germaine, „À propos d'un ouvrage récent sur l'histoire de l'État byzantin", *Revue de philologie*, XIV (1942), 169-180.
Rouillard, Germaine, „Les Archives de Lavra (Mission Millet)", *Byzantion*, III (1926), 253-264.
Rouillard, Germaine, „La politique de Michel VIII Paléologue à l'égard des monastères", *Études byzantines*, I (1943), 73-84.
Rouillard, Germaine, Collomp, P. (Eds.), *Actes de Lavra*, Paris, 1937.
Royou, M., *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1803; cinquième édition, Paris, 1836; septième édition, Paris, 1844.
Rubió y Lluch, A., „Atenes en temps dels Catalans", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, I (1907), 225-254.
Rubió y Lluch, A., „Els Castells catalans en la Grecia continental", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, II (1908), 364-425.
Rubió y Lluch, A., *Los Catalanes en Grecia: ultimos años de su Dominación: Cuadros históricos*, Madrid, 1927.
Rubió y Lluch, A., *La expedición y dominación de los Catalanes en Oriente, juzgadas por los Griegos* (*Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, IV.1), 1883.
Rubió y Lluch, A., „Une figure athénienne de l'époque de la domination catalane: Dimitri Rendi", *Byzantion*, II (1925), 193-229.
Rubió y Lluch, A., „La Grecia catalana des de la mort de Frederic III fins a la invasió navarresa (1377-1379)", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI (1915-1920), 127-199.
Rubió y Lluch, A., „La Grecia catalana des de la mort de Roger de Llúria fins a la de Frederic III de Sicilia (1370-1377)", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, V (1913-1914), 393-485.
Rubió y Lluch, A., „Paquimeres i Muntaner", *Secció Histórico-Arqueológica del Institut d'Estudis Catalans, Memòries*, I (1927), 33-66.
Rudakov, A.P., *Outlines in Byzantine Culture Based on Data from Greek Hagiography*, Moscova, 1917 (în limba rusă).
Rügamer, P.W., *Leontius von Byzanz*, Würzburg, 1894.
Runciman, S., *Byzantine Civilization*, London, 1933.

Runciman, S., „Charlemagne and Palestine", *The English Historical Review*, L (1935), 606-619.
Runciman, S., *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign : A Study of Tenth Century Byzantium*, Cambridge, 1929 (lucrare importantă).
Runciman, S., *A History of the Crusades*, vol. I, Cambridge, 1951.
Runciman, S., *A History of the First Bulgarian Empire*, London, 1930 (lucrare importantă).
The Russian Chronography (reeditarea ediţiei din anul 1512), St. Petersburg, 1911 (în limba rusă).
Sabbadini, R., „Ciriaco d'Acona e la sua descrizione autografa del Peloponneso trasmessa de Leonardo Botta", *Miscellanea Ceriani*, (1910), 203-204.
Sadov, A., *Bessarion of Nicaea, His Activity at the Council of Ferrara-Florence, His Theological Works and His Importance in the History of Humanism*, St. Petersburg, 1883 (în limba rusă).
Saewulf, *Pilgrimage of Saewulf to Jerusalem and the Holy Land* (*Palestine Pilgrim's Text Society*), London, 1896.
Saidak, J., *Literatura Bizantyńska*, Warszawa, 1933 (în limba poloneză).
Saidak, J., „Que Signifie Κυριώτης Γεωμέτρης ?", *Byzantion*, VI (1931), 343-353.
Salaville, S., „L'Affaire de l'Hénotique ou le premier schisme byzantin au Ve siècle", *Échos d'Orient*, XVIII (1910), 225-265, 389-397 ; XIX (1920), 49-68, 415-433.
Salaville, S., „Deux manuscrits du *De vita Christi* de Nicholas Cabasilas", *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XIV (1928).
Salaville, S., *Nicolas Cabasilas : explication de la divine liturgie*, introducere şi traducere : Paris/ Lyons, 1944.
Salaville, S., „Le second centenaire de Michel le Quien (1733-1933)", *Échos d'Orient*, XXXII (1933), 257-266.
Salomon, R., „Review : Silberschmidt, *Das orientalische Problem*", *Byzantinische Zeitschrift*, XXVIII (1928), 143-144.
Salutati, C., *Epistolario di Coluccio Salutati*, Ed. F. Novati (*Fonti per la Storia d'Italia Epistolari*, XIV-XV), Rome, 1891-1911.
Sanudo, Marino, *Istoria del regno di Roumania*, Ed. C. Hopf, în *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin, 1873.
Sathas, Constantin, *Bibliotheca graeca medii aevi*, 7 vols., Venice/Paris, 1872-1894.
Sathas, Constantin, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, 9 vols., Paris, 1880-1890.
Savage, H.L., „Reguerrand de Coucy VII and the Campaign of Nicopolis", *Speculum*, XIV (1939), 423-442.
Scala, R. von, „Das Griechentum seit Alexander dem Grossen", în H.F. Helmolt, *Weltgeschichte*, vol. V, Leipzig/Vienna, 1905.
Schaeder, H., *Moskau das Dritte Rom. Studien zur Geschichte der politischen Theorien in der slavischen Welt*, Hamburg, 1929 (autorul este un bun cunoscător al izvoarelor în limba rusă).
Schanz, Martin von, *Geschichte der römischen Literatur bis zum gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, vol. III, ed. a II-a, München, 1905.
Schaube, A., *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge*, München/Berlin, 1906.
Schechter, S., „An Unknown Khazar Document", *Jewish Quarterly Review*, N.S., III (1912-1913), 181-219.
Schenk, K., *Kaiser Leon III*, vol. I, Halle, 1880.
Schenk, K., „Kaiser Leons III Walten im Innern", *Byzantinische Zeitschrift*, V (1896), 257-301.
Schiller, H., *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, vol. II, Gotha, 1887 (o lucrare foarte bună pentru perspectiva politică, dar superficială în prezentarea problemelor religioase).
Schillmann, F., „Zur byzantinischen Politik Alexanders IV", *Römische Quartalschrift*, XXII (1908), 108-131.
Schiltberger, H., *Reisebuch*, Ed. V. Langmantel (*Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart*, CLXXII), Tübingen, 1885.

Schlauch, M., „The Palace of Hugon de Constantinople", *Speculum*, VII (1932), 500-514.
Schlosser, F.C., *Geschichte der bildersturmenden Kaiser des oströmischen Reiches*, Frankfurt, 1912 (lucrare depăşită).
Schlumberger, G., *Byzance et les croisades*, Paris, 1927.
Schlumberger, G., *Un Empereur byzantin au dixième siècle. Nicéphore Phocas*, Paris, 1890 (o retipărire, dar fără hărţi şi imagini, Paris, 1923).
Schlumberger, G., „Un Empereur de Byzance à Paris et à Londres", *Revue des Deux Mondes*, XXX (1915), 786-817 (retipărit în lucrarea sa *Byzance et les croisades*, Paris, 1927).
Schlumberger, G., *L'Epopée byzantine à la fin du dixième siècle*, 3 vols., Paris, 1896-1905.
Schlumberger, G., *Expédition des „Almugavares" ou routiers catalans en Orient*, Paris, 1902.
Schlumberger, G., *Renaud de Chatillon*, Paris, 1898.
Schlumberger, G., *Le Siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453*, Paris, 1915 (lucrare scrisă pe baza cărţii lui E. Pear; bibliografie la pp. 365-369).
Schmidt, L. *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Volkerwanderung*, vol. I, Berlin, 1904.
Schmidt, T., „La *Renaissance* de la peinture byzantine au XIVe siècle", *Revue archéologique*, Ser. 4, XX (1912), 127-142.
Schmitt, J., *Die Chronik von Morea. Eine Untersuchung über das Verhaltnis ihrer Handschriften und Versionen*, München, 1889; traducere în limba engleză: London, 1904.
Schmitt, J., „La *Théséide* de Boccace et la *Théséide* grecque", *Études de philologie néo-grecque* (*Bibliothèque de l'École des hautes études. Sciences philologiques et historiques*, XCII), Paris, 1892.
Schneider, G.A., *Der heilige Theodor von Studion, sein Leben und Werke*, Münster, 1900.
Schoenebeck, Hans von, *Beitrage zur Religionspolitik des Maxentius und Constantin*, Leipzig, 1939 (lucrare importantă).
Schramm, P., *Kaiser, Rom und Renovatio*, Leipzig/Berlin, 1929.
Schubart, W., *Einführung in die Papyruskunde*, Berlin, 1918.
Schubart, W., *Justinian und Theodora*, München, 1943.
Schultze, F., *Geschichte der Philosophie der Renaissance*, I. *Georgios Gemistos Plethon und seine reformatorischen Bestrebungen*, Jena, 1874.
Schwartz, E., *Kaiser Constantin und die christliche Kirche*, Leipzig/Berlin, 1913.
Schwartz, E., *Kyrillos von Skythopolis*, Leipzig, 1939.
Schwarzlose, Karl, *Der Bilderstreit, ein Kampf der Griechischen Kirche um ihre Eigenart und ihre Freiheit*, Gotha, 1890 (lucrare importantă).
Scriptor incertus de Leone Bardae filio, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*; volumul include şi cronica lui Leon Gramaticianul), Bonn, 1842.
Scriptores originum Constantinopolitanarum, Ed. T. Preger, Leipzig, 1901.
Scylitzes, Ioan, *Excerpta ex breviario historico*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1838-1839.
Sebèos, *The History of the Emperor Heraclius*, traducere din armeană în limba rusă: K. Patkanov, St. Petersburg, 1862; traducere în limba franceză: F. Macler, Paris, 1904.
Sedelnikov, A., „The Epic Tradition Concerning Manuel Comnenus", *Slavia*, III (1924-1925), 608-618 (în limba rusă).
Seeck, O., „Der Codex Justinianus", în *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, Stuttgart, 1919.
Seeck, O., „Collatio lustralis", *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Ed. A.F. Pauly, G. Wissowa *et alii*, seria I, IV (1901), cols. 370-376.
Seeck, O., *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, 6 vols., Berlin/Stuttgart, 1895; vol. I, ed. a II-a, 1897; ed. a III-a, 1910; vols. II-III, ed. a II-a, 1921.
Seeck, O., „Die Quellen des Codex Theodosianus", în *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, Stuttgart, 1919.

Seeck, O., „Das sogenannte Edikt von Mailand", *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, XII (1891), 381-386.

Serghie, Arh., *The Complete Liturgical Calendar (Menologion) of the Orient*, ed. a II-a, Vladimir, 1901 (în limba rusă).

Serruys, M.D., „Les Actes du Concile Iconoclaste de l'an 815", *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, XXIII (1903), 345-351.

Serruys, M.D., „Une source byzantine des *Libri Carolini*", *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, I (1904), 360-363.

Setton, Kenneth M., „Athens in the Later Twelfth Century", *Speculum*, XIX (1944), 179-207 (lucrare foarte bună).

Setton, Kenneth M., *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, Cambridge, Mass., 1948.

Sewell, R., „Roman Coins in India", *Journal of the Royal Asiatic Society*, XXXVI (1904), 620-621.

Shepard, A.M., *The Byzantine Reconquest of Crete (A.D. 960)* (*U.S. Naval Institute Proceedings*, LXVII, no. 462), Annapolis, Md., 1941.

Siciliano, Villanueva L., „Diritto bizantino", *Enciclopedia Giuridica Italiana*, IV (1906), 5, 72.

Sickel, W., „Die Kaiserwahl Karls des Grossen. Eine rechtsgeschichtliche Erörterung", *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, XX (1899), 1-38.

Sidéridès, X., „Μανουὴλ ὁ Ὀλοβώλου Ἐγκώμιον εἰς Μιχαὴλ Η' Παλαιὸλογον", *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, III (1926), 168-191.

Silberschmidt, M., *Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des Türkischen Reiches*, Leipzig/Berlin, 1923.

Simeon Magister (Logothetes), *Chronicle*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1838.

Simeon, Mitropolit de Varna şi Preslava, *The Letters of Theophylact of Ochrida*, traducere în limba bulgară (*Sbornik of the Bulgarian Academy of Sciences*, XXVII), Sofia, 1931.

Šišić, F., *Geschichte der Kroaten*, Zagreb, 1917.

Skabalanovici, N., *Byzantine State and Church in the Eleventh Century*, St. Petersburg, 1884 (o istorie a secolului al XI-lea începând cu anul 1025; lucrare foarte importantă pentru istoria internă a Imperiului; în limba rusă).

Skok, P., „Les Origines de Raguse", *Slavia*, X (1931), 449-500.

Skrzinska, Elena, „Inscriptions latines des colonies génoises en Crimée", *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, LVI (1928), 1-180.

Smirnov, V.D., *Turkish Legends on Saint Sophia*, St. Petersburg, 1898 (în limba rusă).

Socrates Scholasticus, *Historia ecclesiastica*, traducere în limba engleză: Philip Schaff, Henry Ware *et alii*, *A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, 2nd ser., vol. II, New York, 1895.

Sölch, J., „Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen: Nikomedia, Nikaea, Prusa", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 263-286.

Sokolov, I.I., *The Eparchies of the Constantinopolitan Church of the Present Time*, St. Petersburg, 1914 (în limba rusă).

Sokolov, I.I., „Large and Small Landlords in Thessaly in the Epoch of the Palaeologi", *Vizantiyskiy vremennik*, XXIV (1923-1926), 35-42 (în limba rusă).

Sokolov, I.I., „Review: Works of G. Papamichael", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, N.S. XLIV (1913), 378-393; XLV (1913), 159-185; XLVI (1913), 409-419; XLVII (1913), 114-139 (în limba rusă).

Sokolski, V., „Concerning the Nature and Meaning of the Epanagoge", *Vizantiyskiy vremennik*, I (1894) (în limba rusă).

Soloviev, A.V., „The Thessalian Archonts in the Fourteenth Century: Traces of Feudalism in the Byzantino-Serbian Order", *Byzantinoslavica*, IV (1932), 1, 159-174 (în limba rusă cu un rezumat în limba franceză).

Sommerard, L. du, *Deux princesses d'Orient au XIIe siècle. Anne Comnène témoin des croisades. Angès de France*, Paris, 1907.

Sorel, A., *Montesquieu*, deuxième édition, Paris, 1889.

Soteriou, G., „Die byzantinische Malerei des XIV. Jahrhunderts in Griechenland. Bemerkungen zum Stilproblem der Monumentalmalerei des XIV. Jahrhunderts", *Ἑλληνικά*, I (1928), 95-117.

Soyter, G., „Prokop als Geschichtschreiber der Vandalen- und Gotenkriege", *Neue Jahrbücher für Antike und Deutsche Bildung*, II (1939), 97-103.

Sozomenis, H., *Historia ecclesiastica*, Ed. J. Migne (*Patrologia Graeca*, LXVII), Paris, 1864.

Spasski, A., *The History of the Dogmatic Movements during the Period of the Ecumenical Councils*, Sergiev Posad, 1906 (în limba rusă).

Speranski, M.N., „Digenis' Deeds", *Sbornik Otdeleniia Ruskago Iazika i Slovesnosti*, XCIX (1922), 7 (în limba rusă).

Speranski, M.N., *From the Ancient Novgorod Literature of the Fourteenth Century*, Leningrad, 1934 (în limba rusă).

Speranski, M.N., „The South-Slavonic and Russian Texts of the Tale of the Construction of the Church of St. Sophia of Tzarigrad", *Memorial Volume in Honor of V.N. Zlatarski*, Sofia, 1925 (în limba rusă).

Spintler, R., *De Phoca imperatore Romanorum*, Jena, 1905.

Spulber, C.A., *L'Éclogue des Isauriens texte, traduction, histoire*, Cernăuţi, 1929 (text în limba greacă cu traducere în limba franceză şi o istorie a *Eclogei*).

Stadelmann, H., *Theodora von Byzanz*, 2 vols., Dresden, 1926.

Stadtmüller, Georg, „Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca. 1138 – ca. 1222)", *Orientalia Christiana*, XXXIII (1934), 2, 125-325 (cea mai bună analiză asupra subiectului).

Stanojević, S., *History of the Serbian People*, ed. a III-a, Belgrad, 1926 (în limba sârbă; lucrare utilă).

Stein, Ernst, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, vol. I, Viena, 1928 (lucrare importantă).

Stein, Ernst, *Histoire du Bas-Empire*, vol. II, Paris/Bruxelles/Amsterdam, 1949.

Stein, Ernst, „Justinian, Johannes der Kappadozier und das Ende des Konsulats", *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1930), 376-381.

Stein, Ernst, „Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 50-89 (vezi, în special, pp. 70-82).

Stein, Ernst, „Une Nouvelle Histoire de l'Église", *Revue belge de philologie et d'histoire*, XVII (1938), 1024-1044.

Stein, Ernst, „Review: Baynes, *The Byzantine Empire*", *Gnomon*, IV (1928), 410-414.

Stein, Ernst, „Review: Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*", *Byzantinische Zeitschrift*, XXIX (1930), 347-360.

Stein, Ernst, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus*, Stuttgart, 1919 (lucrare foarte importantă).

Stein, Ernst, *Untersuchungen über das Officium der Prätorianenpräfektur seit Diokletian*, Viena, 1922.

Stein, Ernst, „Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte", *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, II (1924).

Stein, Ernst, „Untersuchungen zur spätrömischen Verwaltungsgeschichte", *Rheinisches Museum für Philologie*, N.S., LXXIV (1925), 347-354.

Stein, Ernst, „Jean Italos, philosophe et humaniste", *Orientalia Christiana Analecta*, CXXXIV (1949), 122 ş.u.

Stein, Ernst, „Spyridon Lambros (1851-1919); Xénophon Sidéridès (1851-1929)", *Échos d'Orient*, XXIX (1930), 73-79.

Stéphanou, P.E., „Études récentes sur Pléthon", *Échos d'Orient*, XXXI (1932), 207-217.

Stöckle, A. *Spätrömische und byzantinische Zünfte*, Leipzig, 1911 (lucrare interesantă).
Streit, L., *Venedig und die Wendung des vierten Kreuzzugs gegen Konstantinopel*, Anklam, 1877.
Struck, A., „Die Eroberung Thessalonikes durch die Sarazenen im Jahre 904", *Byzantinische Zeitschrift*, XIV (1905), 535-562.
Struck, A., *Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt*, Viena/Leipzig, 1910.
Strzygowski, J., *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Viena, 1918.
Strzygowski, J., *Ursprung der christlichen Kirchenkunst*, Leipzig, 1920; traducere în limba engleză: O. Dalton & H. Braunholtz, Oxford, 1923.
Suetonius, „Caligula", *Vita 12 Caesarum*.
Suidas, *Lexicon*, Ed. Ada Adler, I-V, Leipzig, 1928-1938.
Sundwell, J., *Abhandlungen zur Geschichte des ausgehenden Römertums*, Helsingfors, 1919.
Suvorov, N., „Review: Grenier, *L'Empire Byzantin*", *Vizantiyskiy vremennik*, XII (1906), 227-228. (în limba rusă)
Suzumov, M., „On the Sources of Leo the Deacon and Scylitzes", *Vizantiyskoe obozrenie*, II (1916), 1, 106-66 (în limba rusă).
Swift, E.H., *Hagia Sophia*, New York, 1940 (include 34 imagini şi 46 hărţi; bibliografie completă).
Swift, E.H., „The Latins at Hagia Sophia", *American Journal of Archaeology*, XXXIX (1935), 458-459, 473-474.
Sybel, H., *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Leipzig, 1841 (ulterior, au apărut alte două ediţii, în anii 1881 şi, respectiv, 1900, fără modificări; încă este cea mai importantă lucrare pe acest subiect).
Sybel, H., „Über den zweiten Kreuzzug", *Kleine Historische Schriften*, vol. I, München, 1863.
Sykutres, E., „Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιτῶν", *Ἑλληνικά*, II (1929), 267-332; III (1930), 15-44 (autorul afirmă că lucrarea teologului rus Ivan Troiţki nu i-a fost accesibilă).
Synesius din Cyrene, *The Essays and Hymns of Synestus of Cyrene, Including the Address to the Emperor Arcadius and the Political Speeches*, traducere şi editare: A. Fitzgerald, Oxford/London, 1930.
Synesius din Cyrene, *The Letters of Synesius of Cyrene*, Ed. A. Fitzgerald, London, 1926.
Synesius din Cyrene, *Opera*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, LXVII, cols. 1020-1615), Paris, 1864.
Synodicon Orientale ou Recueil de Synodes Nestoriens, traducere şi editare: J.B. Chabot în *Notices et extraits des manuscrits de la Bibiothèque Nationale*, XXXVII (1902).
Şahmatov, A., *The Story of the Current Times (Poviest vremennych liet)*, Petrograd, 1916 (în limba rusă).
Şanghin, M.A., „Byzantine Political Personalities of the First Half of the Tenth Century", *Vizantiyskiy sbornik* (1945), 228-236 (în limba rusă).
Şestakov, S.P., *Lectures on the History of Byzantium*, vol. I, ed. a II-a, Kazan, 1915 (în limba rusă).
Şestakov, S.P., „Notes to the Poems of the Codex Marcianus gr. 524", *Vizantiyskiy vremennik*, XXIV (1923-1926), 46-47 (în limba rusă).
Şestakov, S.P., „The Question of the Author of the Continuation of Theophanes", *Compte-rendu du deuxième congrès international des études byzantines, Belgrade, 1927*, Belgrade, 1929.
Ştefan cel Tânăr, *Vita*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, C, cols. 1070-1186), Paris, 1860.
Tabari, *Annales*, Ed. M.J. de Goeje, 15 vols., Leyden, 1879-1901.
Tacchi-Venturi, P.S.I., „Commentariolum de Ioanne Geometra ejusque in S. Gregorium Nazianzenum inedita laudatione in cod. Vaticano-Palatino 402 adversata", *Studi e documenti di storia e diritto*, XIV (1893).
Tafel, G.L.F., *Komnenen und Normannen*, Stuttgart, 1870.
Tafel, G.L.F., Thomas, G.M., *Urkunden zur altern Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig* (*Fontes rerum austriacarum. Diplomata et acta*, XII-XIV), Vienna, 1856-1857.

Tafrali, O., *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris, 1913.
Tafrali, O., *Thessalonique des origines au XIVe siècle*, Paris, 1919.
Tafur, Pero, *Andanças e viajes de Pero Tafur por diversas paries del mundo avidos (1435-1439)* (*Colección de libros españoles raros ó curiosos*, VIII-IX), Madrid, 1874 ; editare şi traducere : Malcolm Letts, New York/Londra, 1926.
Tales of the Russian People, Ed. T. Zaharov, St. Petersburg, 1849 (în limba rusă).
Taylor, J.W., *Georgius Gemistus Pletho's Criticism of Plato and Aristotle*, Menasha, Wis., 1921.
Tennent, J.E., *Ceylon*, 5th ed., Londra, 1860.
Teodor Monahul, *Θεοδοσίου Μοναχοῦ τοῦ καὶ γραμματικοῦ ἐπιστολὴ πρὸς Λέοντα Διάκονον περὶ τῆς ἁλώσεως Συρακούσης*, Ed. Hase, Paris, 1819 ; ediţie nouă : C. Zuretti, *Centenario della nascita di Michele Aman*, I (Palermo, 1910), 165-168.
Teodoret, episcop de Cyr, *Historia ecclesiastica*, Ed. Léon Parmentier, Paris, 1911.
Teodosie al II-lea, *Theodosiani libri XVI*, Ed. T. Mommsen – P. Meyer, 3 vols., Berlin, 1905 ; traducerea în limba engleză : *The Theodosian Code*, de C. Pharr, Princeton, 1952.
Teofan, *Chronographia*, Ed. C. de Boor, 2 vols., Leipzig, 1883-1885.
Teofilact, arhiepiscop al Bulgariei, *Epistolae*, Ed. J.P. Migne (*Patrologia Graeca*, CXXVI), Paris, [j.a.].
Teofilact Simocatta, *Historiae*, Ed. C. de Boor, Leipzig, 1887.
Ternovski, F.A., *The Graeco-Eastern Church*, Kiev, 1879-1882 (în limba rusă).
Tessier, J., *Quatrième croisade. La diversion sur Zara et Constantinople*, Paris, 1884.
Testaud, G., *Des Rapports des puissants et petits propriétaires ruraux dans l'empire byzantin au Xe siècle*, Bordeaux, 1898.
Thalloczy, L. von, *Illyrisch-albanische Forschungen*, München/Leipzig, 1916.
Thallon, Ida C., *A Medieval Humanist : Michael Akominatos* (*Vassar Medieval Studies* by the members of the Faculty of Vassar College), New Haven, 1923.
Theiner, A., *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, Roma, 1859.
Theophanes Continuatus, *Historia*, Ed. I. Bekker (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1838.
Theodor Scutariotae, *Addimenta ad Georgii Acropolitae Historiam*, Ed. A. Heisenberg, Leipzig, 1903.
Thomas, A., „La Légende de Saladin en Poitou", *Journal des Savants*, N.S., VI (1908), 467-471.
Thomas, C., *Theodor von Studion und sein Zeitalter*, Osnabrück, 1892.
Thompson, E.A., *A History of Attila and the Huns*, Oxford, 1948.
Thompson, James Westfall, „The Age of Mabillon and Montfaucon", *The American Historical Review*, XLVII (1942), 225-244.
Thompson, James Westfall, *An Economic and Social History of the Middle Ages*, New York/London, 1928.
Thuasne, L., *Gentile Bellini et Sultan Mohammed II. Notes sur le séjour du peintre vénitien à Constantinople (1479-1480)*, Paris, 1888.
Timario sive De passionibus ejus. Dialogus satyricus. Vezi M. Hase, în : *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, IX (1813) ; Ed. A. Ellissen, *Analecten der mittel- und neugriechischen Literatur*, vol. IV, Leipzig, 1860.
Tomaschek, W., *Die Goten in Taurien*, Viena, 1881.
Tozer, H.F., „A Byzantine Reformer (Gemistus Plethon)", *Journal of Hellenic Studies*, VII (1886), 353-380.
Tozer, H.F., „Byzantine Satire", *Journal of Hellenic Studies*, II (1881), 233-270.
Traub, E., *Der Kreuzzugsplan Kaiser Heinrichs VI im Zusammenhang mit der Politik der Jahre 1195-1197*, Jena, 1910.
Treu, M., *Dichtungen des Grosslogothet Theodoros Metochites*, Potsdam, 1895.
Treu, M., „Manuel Holobolos", *Byzantinische Zeitschrift*, V (1896), 538-559.

Treu, M., „Mazaris und Holobolos", *Byzantinische Zeitschrift*, I (1892), 86-97.

Troiţki, I., *Arsenius, the Patriarch of Nicaea and Constantinople, and the Arsenites*, St. Petersburg, 1873 (iniţial această analiză a fost publicată în: *Hristianskoe Čtenie*, 1873; oferă o descriere excelentă a vieţii Bisericii Răsăritene în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, în timpul împăraţilor Mihail VIII şi Andronic II).

Trubeţkoi, E., *Religious and Social Ideals of Western Christianity in the Fifth Century*, Moscova, 1892 (în limba rusă).

Turaev, B.A., *History of the Ancient East*, ed. a II-a, Petrograd, 1914 (în limba rusă).

Turchi, N., *La civiltà bizantina*, Torino, 1915.

Twenty-five Years of Historical Study in the U.S.S.R., Ed. M. Levcenko, Moscova/Leningrad, 1942 (în limba rusă).

Tzetzes, Ioan, *Argumentum et allegoriae in Iliadem*, Ed. P. Metranga, *Anecdota Graeca*, Roma, 1850.

Tzetzes, Ioan, *Historiarum variarum Chiliades*, Ed. T. Kiesslingius, Leipzig, 1826.

Ubicini, J.H., „Chronique du règne de Mahomet II, par Critobule d'Imbros", *L'Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques*, V (1871), 49-74.

Underhill, Clara, *Theodora. The Courtesan of Constantinople*, New York, 1932 (include o bună bibliografie).

Usener, H., „Vier Lateinische Grammatiker", *Rheinisches Museum für Philologie*, XXIII (1868), 490-507.

Uspenski, C.N., „Exkuseia-Immunity in the Byzantine Empire", *Vizantiyskiy vremennik*, XXIII (1923), 99-117 (în limba rusă).

Uspenski, C.N., *Outlines of the History of Byzantium*, Moscova, 1917 (în limba rusă).

Uspenski, P., *The Christian Orient. Athos*, vol. III, Kiev, 1877; ed. a II-a, St. Petersburg, 1892 (în limba rusă).

Uspenski, F.I., „The Boundary Stone between Byzantium and Bulgaria under Simeon", *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople*, III (1898), 184-194 (în limba rusă).

Uspenski, F.I., „Byzantine Historians on the Mongols and Egyptian Mamluks", *Vizantiyskiy vremennik*, XXIV (1923-1926), 1-16 (în limba rusă).

Uspenski, F.I., *A Byzantine Writer, Nicetas Acominatus (of Chonae)*, St. Petersburg, 1874 (în limba rusă).

Uspenski, F.I., „The Constantinopolitan Code of Seraglio", *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople*, XII (1907), 30-31 (în limba rusă)

Uspenski, F.I., „The Eastern Policy of Manuel Comnenus", *Accounts of the Russian Palestine Society*, XXIX (1926), 111-138 (în limba rusă).

Uspenski, F.I., „The Emperors Alexius II and Andronicus Comnenus", *The Journal of the Ministry of Public Instruction*, CXII (1880), 95-130; CXIV (1881), 52-85 (în limba rusă; studiu interesant, însă nefinalizat).

Uspenski, F.I., „The Eparch of Constantinople", *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople*, IV (1890), 2 (în limba rusă).

Uspenski, F.I., *Essays on the History of Byzantine Civilization*, St. Petersburg, 1892 (în limba rusă; lucrare foarte importantă; include un mare număr de izvoare noi cu privire la mişcarea isihastă şi la relaţiile Bizanţului cu ideile Renaşterii; a se vedea şi o recenzie foarte interesantă a acestei lucrări: P. Bezobrazov, *Vizantiyskiy vremennik*, III (1896), 125-150; în limba rusă).

Uspenski, F.I., *The Formation of the Second Kingdom of Bulgaria*, Odessa, 1879 (în limba rusă).

Uspenski, F.I., *A History of the Byzantine Empire*, vol. I; II, 1 (vol. II, 2 nu a fost publicat); III, St. Petersburg/Moscova/Leningrad, 1914-1948 (în limba rusă).

Uspenski, F.I., *A History of the Crusades*, St. Petersburg, 1900 (în limba rusă; lucrare foarte importantă din punctul de vedere al istoriei Bizanţului).

Uspenski, F.I., „The Last Comneni. The Beginning of a Reaction", *Vizantiyskiy Vremennik*, XXV (1927-1928), 1-23 (în limba rusă).

Uspenski, F.I., „Materials for Bulgarian Antiquities, Aboba-Plisca", *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople*, X (1905) (în limba rusă).

Uspenski, F.I., „The Military Organization of the Byzantine Empire", *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople*, VI (1900) 1, 1-54 (în limba rusă).

Uspenski, F.I., „The Official Report on the Accusation of John Italus of Heresy", *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople*, II (1897), 1-66 (în limba rusă)

Uspenski, F.I., „On the History of the Peasant Landownership in Byzantium", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXXV (1883) (în limba rusă).

Uspenski, F.I., „On the Manuscripts of the History of Nicetas Acominatus in the National Library of Paris", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CXCIV (1877) (în limba rusă).

Uspenski, F.I., „Opinions and Decrees of Constantinopolitan Local Councils of the Eleventh and Twelfth Centuries concerning the Distribution of Church Possessions", *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople*, V (1900), 1-48 (în limba rusă).

Uspenski, F.I., „Review of V.I. Barvinok's Work", *Sbornik otcetov o premiiah i nagradah Akademii Nauk za 1912 god* (Petrograd, 1916), 101-124 (în limba rusă).

Uspenski, F.I., „Significance of Byzantine and South-Slavonic Pronoia", *Collection of Articles on Slavonic Studies for the Twenty-fifth Anniversary of the Scholarly and Professorial Activities of V.J. Lamanski*, St. Petersburg, 1883.

Uspenski, F.I., „The Start and Development of the Eastern Problem", *Transactions of the Slavonic Charitable Society*, III (1886) (în limba rusă).

Uspenski, F.I., *Synodikon for the First Sunday of Lent*, Odessa, 1893 (în limba rusă).

Uspenski, F.I., „The Tendency of Conservative Byzantium to adopt Western Influences", *Vizantiyskiy vremennik*, XXII (1916) (în limba rusă).

Uspenski, F.I., Beneševič, V., *The Acts of Vazelon. Materials for the History of Peasant and Monastery Landownership in Byzantium from the Thirteenth Century to the Fifteenth*, Leningrad, 1927 (text în limba greacă şi comentariu în limba rusă).

Vailhé, S., „Projet d'alliance turco-byzantine au VIe siècle", *Échos d'Orient*, XII (1909), 206-214.

Valdenberg, V., „An Oration of Justin II to Tiberius", *Bulletin of the Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics*, no. 2 (1928) (în limba rusă).

Valdenberg, V., „The Philosophical Ideas of Michael Psellus", *Vizantiyskiy sbornik*, (1945), 249-255 (în limba rusă).

Vance, J.M., *Beiträge zur byzantinische Kulturgeschichte am Ausgange des IV. Jahrhunderts aus den Schriften des Johannes Chrysostomos*, Jena, 1907.

Vandercook, John W., *Empress of the Dusk. A Life of Theodora of Byzantium*, New York, 1940.

Van Millingen, A., *Byzantine Constantinople, the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, London, 1899.

Vasiliev, Aleksandr A., *Byzantium and the Arabs*, vols. I-II, St. Petersburg, 1900-1902 (în limba rusă); traducere în limba franceză: Henri Gregoire, M. Canard *et alii*, *Byzance et les Arabes*, vol. I; II.2 (II.1 nu a fost încă publicat), Brussels, 1935-1950, (*Corpus bruxellense historiae byzantinae*, I; II.2). [Pentru situaţia actualizată a acestei serii, vezi *Lista publicaţiilor lui A.A. Vasiliev* din prima parte a acestui volum – n. tr.]

Vasiliev, Aleksandr A., „Charlemagne and Harun ar-Rashid", *Vizantiyskiy vremennik*, XX (1913), 63-116 (în limba rusă).

Vasiliev, Aleksandr A., „An Edict of the Emperor Justinian II, September, 688", *Speculum*, XVIII (1943), 1-13.

Vasiliev, Aleksandr A., *The Russian Attack on Constantinople in 860* (*Medieval Academy of America Monographs*, no. 46), Cambridge, Mass., 1946.

Vasiliev, Aleksandr A., „Das genaue Datum der Schlacht von Myriokephalon", *Byzantinische Zeitschrift*, XXVII (1927), 288-290.

Vasiliev, Aleksandr A., *The Goths in the Crimea* (*Medieval Academy of America Monographs*, no. 11), Cambridge, Mass., 1936.

Vasiliev, Aleksandr A. (Ed.), „A Greek Text of the Life of 42 Martyrs of Amorion, after the MSS of the Bibliothèque Nationale de Paris, no. 1534", *Transactions of the Imperial Academy of Sciences*, St. Petersburg, III (1898), 3 (în limba rusă).

Vasiliev, Aleksandr A., „La Guerre de cent ans et Jeanne d'Arc dans la tradition byzantine", *Byzantion*, III (1926), 241-250.

Vasiliev, Aleksandr A., „Harun-ibn-Yahya and His Description of Constantinople", *Annales de l'Institute Kondakov*, V (1932), 149-163.

Vasiliev, Aleksandr A., Kracikovski, I. (editare şi traducere), *Histoire de Yahya-ibn-Sa'id d'Antioche. Continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq*, în: *Patrologia Orientalis*, XVIII (1924), 702-833; XXIII (1932), 349-520.

Vasiliev, Aleksandr A., *Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great*, Cambridge, Mass., 1950.

Vasiliev, Aleksandr A., „Justin I (518-527) and Abyssinia", *Byzantinische Zeitschrift*, XXXIII (1933), 67-77 (include indicaţii bibliografice).

Vasiliev, Aleksandr A., „Justinian's Digest. In commemoration of the 1400th anniversary of the publication of the Digest (A.D. 533-1933)", *Studi Bizantini e neoellenici*, V (1936), 711-734.

Vasiliev, Aleksandr A., *The Latin Sway in the Levant*, Petrograd, 1923 (în limba rusă).

Vasiliev, Aleksandr A., *Lectures in Byzantine History*, I. *The Period Until the Beginning of the Crusades (1081)*, Petrograd, 1917; II, part 1. *Byzantium and the Crusaders*, Petrograd, 1923; II, part 2. *Latin Domination in the East*, Petrograd, 1923; II, part 3. *The Fall of the Byzantine Empire*, Leningrad, 1925 (în limba rusă); traducere în limba engleză din limba rusă: Sarra Mironovna Ragozina, *History of the Byzantine Empire*, 2 vols., (*University of Wisconsin Studies in the Social Sciences and History*, no. 13-14), Madison, Wis., 1928-1929; traducere în limba franceză din limba engleză: P. Brodin - A. Bourguina, prefaţă de Charles Diehl, *Histoire de l'Empire Byzantin*, 2 vols., Paris, 1932; primul volum a fost tradus în limba turcă după ediţia franceză de: Professor Arif Müfid Manzel, Ankara, 1943; editare şi traducere în limba spaniolă din limba franceză: Juan G. de Luaces - Ramón Masoliver, *Historia del Imperio Bizantino*, 2 vols., Barcelona, 1946.

Vasiliev, Aleksandr A., „The Lifetime of Romanus the Melode", *Vizantiyskiy vremennik*, VIII (1901), 435-478 (în limba rusă).

Vasiliev, Aleksandr A., „Medieval Ideas of the End of the World: West and East", *Byzantion*, XVI (1942-1943), 2, 462-502.

Vasiliev, Aleksandr A., „The Origin of the Emperor Basil the Macedonian", *Vizantiyskiy vremennik*, XII (1905), 148-165 (în limba rusă).

Vasiliev, Aleksandr A., „Pero Tafur, a Spanish Traveler of the Fifteenth Century and his visit to Constantinople, Trebizond and Italy", *Byzantion*, VII (1932), 75-122.

Vasiliev, Aleksandr A., „The Problem of Justinian's Slavic Origin", *Vizantiyskiy vremennik*, I (1894), 469-492 (în limba rusă).

Vasiliev, Aleksandr A., „Quelques remarques sur les voyageurs du Moyen Âge à Constantinople", *Mélanges Charles Diehl: Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance*, Paris, 1930, 293-298.

Vasiliev, Aleksandr A., „Review: Diehl & Marçais, *Le Monde oriental*", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, XIII, (1937), 1, 114-119.

Vasiliev, Aleksandr A., „The Slavs in Greece", *Vizantiyskiy vremennik*, V (1898), 404-438, 626-670 (în limba rusă).

Vasiliev, Aleksandr A., „The Transmission by Andreas Palaeologus of the Rights to Byzantium to the King of France, Charles VIII", *Papers presented to N.I. Kareev*, St. Petersburg, 1914, 273-279 (în limba rusă).

Vasiliev, Aleksandr A., „Il Viaggio dell' Imperatore Bizantino Giovanni V Paleologo in Italia (1369-1371) e l'Unione di Roma del 1369", *Studi bizantini e neoellenici*, III (1931), 151-193.

Vasilievski, V.G., „Byzantium and the Patzinaks", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CLXIV (1872) (retipărit în *Works*, I, 1908; o capodoperă; în limba rusă).

Vasilievski, V.G., „The Alliance of the Two Empires", *Slavianski sbornik*, II (1877), 210-290 (retipărit în *Works*, IV, 1930; studiu foarte important; în limba rusă).
Vasilievski, V.G., „The Chronicle of Logothete in Slavonic and Greek", *Vizantiyskiy vremennik*, II (1895), 78-151 (în limba rusă).
Vasilievski, V.G., „Epirotica saeculi XIII", *Vizantiyskiy vremennik*, III (1896), 233-299 (în limba rusă).
Vasilievski, V.G., „The Legislation of the Iconoclasts", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CXCIX, CC (1878) (retipărit în *Works*, IV, 1930; în limba rusă).
Vasilievski, V.G., „The Life of Stephen the Younger", *Works*, II (1909) (în limba rusă).
Vasilievski, V.G., „Lives of Meletius the Younger by Nicolaus, bishop of Methone, and of Theodore Prodromus", *Pravoslavnîi palestinski sbornik*, XVII (1886) (în limba rusă).
Vasilievski, V.G., „Materials for the Internal History of the Byzantine State. Measures in Favor of Peasant Landownership", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCII (1879) (retipărit în *Works*, IV, 1930, 250-331; include traducerea în limba rusă a novelelor din secolul al X-lea şi un comentariu foarte interesant).
Vasilievski, V.G., „On the Life and Works of Simeon Metaphrastes", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXII (1880), 379-437 (în limba rusă).
Vasilievski, V.G., „The Regeneration of the Bulgarian Patriarchate under the Tsar John Asen II", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXXXVIII (1885) (în limba rusă).
Vasilievski, V.G., „Review: F.I. Uspenski, *The Formation of the Second Bulgarian Kingdom*", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCIV (1879), 144-217, 318-348 (în limba rusă; recenzie foarte importantă).
Vasilievski, V.G., „Russian-Byzantine Fragments. II. On the History of the years 976 to 986", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CLXXXIV (1876), 162-178 (retipărit în *Works*, II, 1909, 107-124; în limba rusă).
Vasilievski, V.G., „The South Italian War (1156-1157)", *Slavianski sbornik*, III (1876) (retipărit în *Works*, IV, 1930; în limba rusă).
Vasilievski, V.G., *A Survey of Works on Byzantine History*, St. Petersburg, 1890 (în limba rusă).
Vasilievski, V.G., „An Unpublished Funeral Oration of Basil of Ochrida", *Vizantiyskiy vremennik*, I (1894), 55-132 (în limba rusă).
Vasilievski, V.G., „The Varangian-Russian and Varangian-English Guard (druzhina) in Constantinople in the Eleventh and Twelfth Centuries", *Works*, I (1908), 265-266 (în limba rusă).
Vasilievski, V.G., *Works of V.G. Vasilievski*, 4 vols., St. Petersburg/Leningrad, 1908-1930 (în limba rusă).
Vast, H., *Le cardinal Bessarion (1403-1472). Étude sur la chrétienté et la renaissance vers le milieu du XVe siècle*, Paris, 1878.
Veniero, A., „Paolo Silenziario", *Studio sulla letteratura bizantina del VI secolo*, Catania, 1916.
Vernadski, G., „The Golden Horde, Egypt and Byzantium in their Mutual Relations in the Reign of Michael Palaeologus", *Annales de l'Institut Kondakov*, I (1927), 73-84 (în limba rusă).
Vernadski, G., „Die kirchlich-politische Lehre der Epanagoge und ihr Einfluss auf das russische Leben im XVII. Jahrhundert", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, VI (1928), 121-125.
Vernadski, G., „Notes on the Peasant Community in Byzantium", *Uceniia Zapiski osnovanniia Russkoi Ucebnoi Kollegiei v Prage*, I (1924), 2, 81-97 (în limba rusă).
Vernadski, G., „Sur les Origines de la loi agraire byzantine", *Byzantion*, II (1926), 169-180.
Vernadski, G., „The Tactics of Leo the Wise and the Epanagoge", *Byzantion*, VI (1931), 333-335.
Vernet, F., „Nicolas Cabasilas", *Dictionnaire de théologie catholique*, II, 2 (1923), cols. 1292-1295.
Vernet, F., „Le second Concile oecuménique de Lyon, 7 mai - 17 juillet 1274", *Dictionnaire de théologie catholique*, IX (1926), cols. 1374-1391 (bibliografie utilă).
„Versus Pauli Diaconi XII", *Poetae Latini Aevi Carolini* (*Monumenta Germaniae Historica*), Berlin, 1881.

Veselovski, A.N., „Boccaccio, His Environment and Contemporaries", *Sbornik Otdeleniia Russkago Yazika i Slovesnosti*, LIII (1893) (retipărit în: *Works*, V, 1915; în limba rusă).
Veselovski, A.N., „The Poem of Digenes", *Vestnik Evropî* (1875) (în limba rusă).
Vie de Saint Athanase l'Athonite, Ed. L. Petit, *Analecta Bollandiana*, XXV (1906), 5-89.
Villehardouin, G. de, *La Conquête de Constantinople*, Ed. N. de Wailly, Paris, 1872; editare şi traducere: E. Faral, Paris, 1938-1939.
Viller, M., „La Question de l'union des églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu'à celui de Florence (1274-1438)", *Revue d'histoire ecclésiastique*, XVI (1921), 260-305, 515-532.
Vincent, H., Abel, F.N., *Bethléem: Le Sanctuaire de la Nativité*, Paris, 1914.
Vincent, H., Abel, F.N., *Jérusalem. Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire*, Paris, 1914; ed. a II-a, Paris, 1926 (include indicaţii bibliografice).
Vinogradov, P., „The Origin of Feudal Relations in Lombard Italy", *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCVII (1880) (în limba rusă).
Vita Agapeti papae, Ed. L. Duchesne, *Liber Pontificalis*, Paris, 1886.
Vita Euthymii: Ein Anecdoten zur Geschichte Leo's des Weisen A.D. 886-912, Ed. C. de Boor, Berlin, 1888 (în completarea textului în limba greacă, Carl de Boor oferă şi un valoros studiu istoric asupra acestei *Vita*).
Vogt, A., *Basile Ier empereur de Byzance (867-886) et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle*, Paris, 1908.
Vogt, A., „La Jeunesse de Leon VI le Sage", *Revue historique*, CLXXIV (1934), 389-428.
Vogt, J., *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, München, 1949.
Vogüé, M. de, *Les Églises de la Terre Sainte*, Paris, 1860.
Voigt, G., *Enea Silvio Piccolomini*, vol. II, Berlin, 1862.
Wagner, W., *Trois Poèmes du Moyen Âge*, Berlin, 1881.
Warmington, E., *The Commerce between the Roman Empire and India*, Cambridge, 1928.
Wartenberg, G., „Das Geschichtswerk des Leon Diakonos", *Byzantinische Zeitschrift*, VI (1897), 106-111, 285-317.
Wartenberg, G., *Das mittelgriechische Heldenlied von Basileios Digenis Akritis*, Ostern, 1897.
Warton, T., *History of English Poetry*, Ed. W.C. Hazlitt, vol. II, London, 1871.
Weil, G., *Geschichte der Chalifen*, 3 vols., Mannheim, 1846-1851.
Wellhausen, J., *Das arabische Reich und sein Sturz*, Berlin, 1902.
Wellhausen, J., *Die Kämpfe der Araber mit den Romäern in der Zeit der Umaijaden (Nachrichten von der Klassische Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philosophisch-historische Klasse)*, Göttingen, 1901.
Wellnhofer, M., *Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien (c. 1155-1233). Sein Leben und seine Stellung in Despotate von Epirus unter Michael Doukas und Theodoros Komnenos*, Freising, 1913.
Wendel, C., „Planudes", *Paulys Real Enzyclopädie*, Neue Bearbeitung, XX (1950), 2202-2253.
Whittemore, Thomas, *The Mosaics of St. Sophia at Istambul. Preliminary Reports*, I-IV, Oxford, 1933-1952.
Wigram, W.A., *An Introduction to the History of the Assyrian Church*, London, 1910.
Wigram, W.A., *The Separation of the Monophysites*, London, 1923.
Wilken, F., *Andronikus Comnenus. Historisches Taschenbuch von Raumer*, vol. II, Leipzig, 1831. (lucrare depăşită)
Wilken, F., *Rerum ab Alexio I, Ioanne et Manuele Comnenis Gestarum Libri IV*, Heidelberg, 1811 (lucrare rezumativă şi depăşită).
Wilkenhauser, „Zur Frage der Existenz von Nizänischen Synodalprotocolen", *Gesammelte Studien*, Ed. F. Dölger, Freiburg, 1913.
Willibaldi, *Vita*, Ed. G.H. Pertz (*Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, XV), Hannover, 1887.

Winstedt, E.O., *The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, Cambridge, 1909.
Wittek, P., „Deux Chapitres de l'histoire des Turcs de Roum", *Byzantion*, XI (1936), 285-302.
Wittek, P., *Das Fürstentum Mentesche. Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13-15. Jahrhunderts*, Istambul, 1934.
Wittek, P., *The Rise of the Ottoman Empire*, London, 1938 (lucrare interesantă).
Wittek, P., „Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie", *Byzantion*, X (1935), 12-53.
Wolff, R.L., „The Second Bulgarian Empire: Its Origin and History to 1204", *Speculum*, XXIV (1949), 167-206.
Wolters, P., „De Constantini Cephalae Anthologia", *Rheinisches Museum für Philologie*, XXXVIII (1883), 97-119.
Wright, F.A., *A History of Later Greek Literature from the Death of Alexander in 323 B.C. to the Death of Justinian in 565 A.D.*, New York, 1932.
Wright, W.C., *The Works of the Emperor Julian*, cu traducere în limba engleză, Cambridge, 1913.
Wright, W.S. (Ed.), *The Chronicle of Joshua the Stylite, composed in Syriac A.D. 507*, Cambridge, 1882.
Wroth, W., *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, London, 1908.
Xivrey, B. de, *Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue* (*Mémoires de l'Institut de France. Académie des inscriptions et belles-lettres*, XIX, 2), Paris, 1853 (lucrare excelentă despre personalitatea şi activitatea literară a lui Manuel al II-lea, cu o foarte bună descriere generală a perioadei).
Yaballah III, „Histoire de Mar Jabalaha III, patriarche des Nestoriens (1281-1317), et du moine Rabban Çauma, ambassadeur du roi Argoun en Occident (1287)", editare şi traducere: J.B. Chabot, *Revue de l'Orient Latin*, II (1894), 82-87.
Yaballah III, *The History of Yaballaha III Nestorien Patriarch and of his vicar Bar Sauma*, editare şi traducere: J.A. Montgomery, New York, 1927.
Yacut (Yaqut), *Geographisches Wörterbuch*, Ed. H.F. Wüstenfeld, 6 vols., Leipzig, 1866-1870.
Yahia Ibn Said Antiochensis, *Annales*, Ed. Cheikho, Beirut/Paris, 1909; o altă ediţie este menţionată în dreptul numelui lui Vasiliev.
Yaqubi, *Historiae*, Ed. M.T. Houtsma, 2 vols., Leyden, 1883.
Yewdale, R.B., *Bohemond I, Prince of Antioch*, Princeton, 1924.
Yule, H.J., *Cathay and the Ways Thither* (*Publications of the Hakluyt Society*, XXXVII), London, 1914.
Zachariä von Lingenthal, K.E., *Collectio librorum juris graeco-romani ineditorum. Ecloga Leonis et Constantini*, Leipzig, 1852.
Zachariä von Lingenthal, K.E., *Geschichte des griechish-römischen Rechts*, ed. a III-a, Berlin, 1892.
Zachariä von Lingenthal, K.E., *Historiae juris graeco-romani delineatio*, Heidelberg, 1839.
Zachariä von Lingenthal, K.E., „Wissenschaft und Recht für das Heer vom 6. bis zum Anfang des 10. Jahrhunderts", *Byzantinische Zeitschrift*, III (1894), 437-457.
Zaharia de Mitylene, *The Syriac Chronicle*, traducere: F.J. Hamilton, E.W. Brooks, London, 1899.
Zakythinos, D.A., *Le Chrysobulle d'Alexis III Comnène empereur de Trébizonde en faveur des Vénetiens*, Paris, 1932.
Zakythinos, D.A., *Crise monetaire et crise économique à Byzance du XIIe au XVe siècle*, Atena, 1948.
Zakythinos, D.A., *Le Despotat grec de Morée*, Paris, 1932 (o lucrare foarte bună).
Zakythinos, D.A., *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Atena, 1945 (lucrare importantă).
Zakythinos, D.A., „Processus de féodalisation", *L'Hellénisme Contemporain* (1948), 499-534.
Zeller, C.F., *Andronikus der Komnene Römischer Kaiser. Ein historisches Gemälde aus dem ost-römischen Kaiserthume im zwölften Jahrhundert*, vol. I, Stuttgart, 1804 (lucrare depăşită).
Zenghelis, C., „Le Feu grégeois", *Byzantion*, VII (1932), 265-286.
Zepos, J., P. (eds.), *Jus graeco-romanum*, Athens, 1930-1931.

Zernin, A., *The Life and Literary Works of the Emperor Constantine Porphyrogenitus*, Harkov, 1858 (în limba rusă; lucrare depăşită).

Zervos, Chr., *Un Philosophe néoplatonicien du XIe siècle. Michael Psellus, sa vie, son oeuvre, ses luttes philosophiques, son influence.* Paris, 1920 (lucrare interesantă).

Ziebarth, E., „Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος ἐν Ἠπείρῳ", *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, II (1926), 110-119.

Zimmert, K., „Der deutsch-byzantinische Konflikt vom Juli 1189 bis Februar 1190", *Byzantinische Zeitschrift*, XII (1903), 42-77.

Zinsser, Hans, *Rats, Lice and History*, Boston, 1935.

Zlatarski, V.N., „Accounts of the Bulgarians in the Chronicle of Simeon Metaphrastes and Logothete", *Sbornik za Narodni umotvoreniia, nauka i knizhnina*, XXIV (1908) (în limba bulgară).

Zlatarski, V.N., „Bulgarian Chronology", *Izvestia otdela russkago iazika i slovesnosti Akademii Nauk*, XVII (1912), 2, 28-59 (în limba rusă).

Zlatarski, V.N., *Geschichte der Bulgaren*, I. *Von der Grundung des bulgarischen Reiches bis zur Turkenzeit (679-1396)* (*Bulgarische Bibliothek*, Ed. G.V. Waigand), Leipzig, 1918.

Zlatarski, V.N., *The Greek-Bulgarian Alliance in the year 1204-1205*, Sofia, 1914 (în limba bulgară).

Zlatarski, V.N., *A History of the State of Bulgaria in the Middle Ages*, Sofia, 1919-1934 (în limba bulgară; lucrare excelentă).

Zlatarski, V.N., „John Asen II", *Historical Bulgarian Library*, III (1933), 1-55 (în limba bulgară).

Zlatarski, V.N., „The Letters of Nicholas Mysticus, Patriarch of Constantinople, to Simeon, Tsar of Bulgaria", *Sbornik za Ministerstvo Norodnago Prosvesceniia*, X (1894), 372-428; XI (1894), 3-54; XII (1895), 121-211 (în limba bulgară).

Zlatarski, V.N., *The Origin of Peter and Asen, Leaders of the Insurrection in 1185*, Sofia, 1933 (în limba bulgară).

Zlatarski, V.N. (Ed.), *The Works of Drinov*, Sofia, 1909.

Zoras, Giorgio, *Le corporazioni bizantine. Studio sull'* Ἐπαρχικὸν Βιβλίον *dell' imperatore Leone VI*, Roma, 1931.

Zosimus, *Historia nova*, Ed. L. Mendelssohn, Leipzig, 1887.

Zotos, A., *Ἰωάννης ὁ Βέκκος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης*, München, 1920.

Index

A

Abasgi (Abhazi) 322n40, 415
Abbasizi 253, 369n
Abdallah al-Battal, erou mahomedan 253
Abelard 452
Abisinia (Regatul de Axum) 25, 165, 173, 192, 223
Aboba (Pliska), în Bulgaria 237, 291n154, 324
Abu Bakr (Abu Bekr) 230
Abulfeda, geograf arab 643
Abydos, oraş în Hellespont 251, 461
Acarnania 492, 577
Achaia 444, 566, 607
Achelous, râu 324
Achilleis, poem bizantin 677
Acra (Accra, Akko, Sf. Ioan din Acra) 436, 582, 649
Acropolis din Atena 642
Adrian I, papă 276
Adrian IV, papă 454
Adrianopol (Orestias, Edirne) 126, 291, 324, 330, 359, 375, 381, 430-431, 462, 483-485, 487, 496, 498, 557, 562, 576, 589, 616, 647
Aelia Capitolina, colonie romană în Ierusalim 99
Aeneas 102
Africa de Nord 92, 135, 140, 157, 161, 167, 184, 189, 210, 226, 232-234, 238, 242, 255, 288
Agapet (Agapetus I), papă 182
Agapet (Agapetus), diacon 51
Agathias din Myrina, istoric 205-206, 210
Aghlabidă, dinastie în Tunis (Tunisia) 288
Agnes (Ana) a Franţei 418, 420
Ahile, erou troian 129, 677
Ainalov, D.V. 159, 194n105, 651n340, 678-680
Ain-Jalut 570
Aix-la-Chapelle (Aachen, Aquisgranum) 280
Akakios, patriarh de Constantinopol 707
akephaloi 143
akoimetoi 143
akritai 368, 546, 572-573, 646
Akritas, Vasile Digenis 253n15, 368--370, 529
Akroinon (Akrounos, Afyonkarahisar) 369
Akropolites, Georgios 497-498, 507, 509, 512, 517-518n133, 518n137, 522-523, 526-527, 621
Alamanikon (*alamanian*) 432
Alani 126, 324, 459
Alaric Balta, căpetenie a vizigoţilor 129
Alaric II, rege al vizigoţilor 137-139, 158
Albania (albanezi) 64, 109-110, 163, 202-203, 323, 498, 535, 566, 578, 580-581, 583, 601, 606n, 646
Albanopolis 580
Albaştri (*Venetoi*), partidă din hipodrom 185
Albertoni, Aldo 86, 346n120
albigenzi 381
Alboin, rege al lombarzilor 198
Alcuin, savant carolingian 277
Aleksei Mihailovici, ţar rus 344
Alemannus, Nicolaus 51, 163
Alep (Aleppo, Haleb) 160, 315-317, 319-320, 388
Alexandria 99-100, 103, 122, 127, 132, 136, 141, 148, 150-151, 154, 160, 180, 192, 194, 217, 230, 239
Alexandria, patriarhat 143, 234
Alexandru III, papă 454
Alexandru IV, papă 518
Alexandru Macedon 16, 74, 104, 127, 151, 218, 407, 609
Alexandru, episcop de Alexandria 99--100
Alexandru, împărat, fiu al lui Vasile I 310
Alexios Comnenul, nepot al lui Manuel I 353, 355, 358-360, 373, 375--376, 378-380
Alexios I Comnenul, împărat 375, 378-386, 390, 392, 394-396
Alexios I Comnenul, împărat al Trebizondei (Trapezunt) 480
Alexios II Comnenul, împărat 376, 378, 419-420, 459-460
Alexios III Angelos, împărat 425, 432, 434, 436, 438, 441, 443, 455, 462, 482, 488
Alexios IV Angelos, împărat 425, 441
Alexios V Ducas Mourtzouphlos, împărat 425, 441, 443
Alfons Magnanimul 606, 636
Algeria 20, 171, 234
Al-Hakim, fatimid, calif al Egiptului 319-320
Al-Harawy (El-Herewy), pelerin arab 458, 486
Ali 230, 232
Allah 223, 225-226
Allatius, Leon 51, 621, 639
allelengyon 350-351
Almagest 465
Al-Mahdi, calif abbasid 253
Al-Mamūn, calif al Bagdadului 285--287, 300, 306-307
Al-Mu'tasim (Mutasim), calif 698
Alp Arslan 356-358
Altai-Iran 159
Altarul Victoriei din Senatul roman 110
Alvaro, episcop de Córdoba 234
Amann 335
Amantos, Constantin, cercetător grec 72
Amari, Michele 289, 568-569
Amaury (Amalric) I, rege al Ierusalimului 415
Ambrozie, sfânt, episcop de Mediolanum 122
Amélineau, E., cercetător francez 229
Amisus (Samsun), oraş în Asia Mică 287
Ammianus Marcellinus, istoric păgân 79, 113, 115-117, 158
Amoriană (Frigiană), dinastie 282--283

Amorion (Amorium), oraş în Phrygia (Frigia) 18, 283, 287, 356
Amr ('Amr bin al-'As), general arab 230
Ana a Ungariei, soţia lui Andronic II 554
Ana Comnena 382-383, 385, 398, 402, 449, 463-464
Ana Dalassena 463-465
Ana de Savoia, soţia lui Andronic III 555-557, 592, 634n
Ana, prinţesă de origine rusă 560
Ana, soţia lui Teodor Laskaris 482, 502
Anagnostes, Ioan 604, 656
Anastasios II (Artemios), împărat 216, 245
Anastasios, bibliotecar pontifical şi traducătorul lui Theophanes 249, 300
Anastasios, patriarh de Constantinopol 271
Anastasius I, împărat 16, 57
Anatolikoi, temă 243, 370
Anchialos 202, 324
Ancona 582, 607
Andréadès, A., cercetător grec 103n52
Andreev, I.D. 269, 273, 275
Andrei (Andreas) Paleologul 21, 562
Andrei din Creta 247, 562
Andronic I Comnenul, împărat 419, 424, 426, 431, 454, 457, 466, 476, 547
Andronic II Paleologul (cel Bătrân), împărat 554-555, 573-574, 579, 582, 625-626, 632, 643, 645, 649, 659, 662-663, 669-672
Andronic III Paleologul (cel Tânăr), împărat 554, 556, 573, 578-583, 589, 592, 634n, 649
Andronic IV Paleologul, împărat 557
Angelos, Constantin 424
Angelos, dinastie 424, 426, 462
Angelos, familie din Epir (Epiros) 494
Anglia 55-56, 60, 396, 460, 502, 530, 565, 588, 591, 594-595, 597, 658, 685
anglo-saxoni 460, 645
Angora (ant. Ankyra, Ancyra, Ankara), bătălia de la 598-600, 603-604, 636
Ani, în Armenia 248, 321, 322, 356
Ansbert, cronicarul cruciadei lui Frederic Barbarossa 427
Anselm de Havelberg 453
Anthemios, episcop de Trapezunt (Trebizonda) 67
Antim din Tralles, arhitect 211-212
Antim, prefect al pretoriului 139
Antiohia, în Siria 99, 103, 116-117, 126-127, 132, 135, 141, 148, 151--152, 154, 157-158, 160, 171, 194, 207, 216, 234, 246, 267, 285, 316-320, 377, 388, 390, 395, 401-402, 406-407
Antiohia, patriarhat 180, 239, 403
Antoniades, E.M., cercetător grec 512
Anuarul Societăţii de Studii Bizantine (*Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*) 86
apelatai 368
Apion, familie de origine egipteană deţinătoare de proprietăţi funciare 187
Apokaukos (Apocaucus), Alexios 536, 557
Apokaukos (Apocaucus), Ioan, mitropolit de Naupaktos (Lepanto) 492, 495, 532-533, 535
Apolinarie cel Bătrân, scriitor creştin 116
Apolinarie cel Tânăr, scriitor creştin 116
Apollo Phytius 102
Apollo, *sol invictus* 94, 117, 181
Apostolios, Mihail 687
Apulia (Puglia) 332, 339, 360-361, 379-380, 402-404, 413, 509
Aquino, Toma d' 302, 621, 660
Arabia 221, 226, 228-229
Arabissus (Afşin), oraş în Capadocia 164
Aragon 569, 591, 595, 599, 606, 617
Arcadia 578
Arcadius, împărat 67, 109, 126, 128--131, 133, 140, 149, 160, 192, 280
Archontatus, district provincial 351
Arethas, arhiepiscop de Cezareea (Caesarea) 363-364
Argentoratum (Strasbourg) 113
Argos 124, 129
Arhipelag. *Vezi* Egee, Marea ~
Ariadna, soţia lui Zenon Isaurianul 109, 144
Arianism 99-101, 110, 119-121, 126, 151
Arie (Arius, Areios) 99-101
Aristofan 463-464, 473, 533, 673
Aristotel (Aristoteles) 155, 157, 209, 451, 464, 525-526, 533, 615, 650, 666-667, 670, 687
Armenia 69, 92, 127-128, 159, 197, 243, 309, 312-313, 315, 320-322, 356-358, 371, 373, 377, 395
Armenia Mică, în Cilicia 406, 423, 530
Armeniakoi, temă 243
Arnaldo da Brescia 409
arpadiană, dinastie 385
arsacidă, dinastie armeană 215
Arsenios Autoreianos (Autorianus), patriarh de Constantinopol 517, 623-625
arseniţi 622-625
Arta (ant. Ambracia) 492
Ascalon (Ashkelon) 423
Ascholios, episcop de Tesalonic (Saloniki, Thessaloniki) 120
Ashburner, W. 259-260
Asia Mică 16, 18, 69, 80, 92, 97, 102, 109, 124-128, 131-132, 143, 150-151, 154, 159-160, 189-190, 205, 208-209, 211, 217-218, 221, 230-231, 233, 235-237, 242-243, 245, 250-253, 262, 266, 268, 272, 274, 282-287, 290, 293, 296-298, 309, 312-313, 319, 322, 328-329, 348-350, 352-353, 355--358, 361, 369-370, 372, 375, 377-378, 380-382, 387, 389-390, 393, 396-398, 400-404, 406, 408, 410-411, 414, 417-419, 424-426, 428, 430-431, 443, 447, 456-457, 460-461, 466, 480, 482-483, 486, 488, 490-491, 496, 504, 506, 508, 511, 514-515, 523, 539, 546-547, 552, 565, 572-576, 578, 582, 586, 598-599, 611, 626, 634, 646, 649, 657
Askold, prinţ de origine rusă 288
Ašot I Bagratid (Bagratuni), rege al Armeniei 313, 321
Ašot II, rege al Armeniei 321
Ašot III, rege al Armeniei 318, 321
Aspar, general alan 140
Asparuch (Isperich), conducător bulgar 236-237, 253
Assemani, savant italian 288
atabeg 408
Atanasie al Alexandriei 111, 154
Atanasie Athonitul, sfânt 338, 340
Atanasie I, patriarh de Constantinopol 662
Atanasie, călugăr athonit 586
Atena 60, 62-63, 68, 85-86, 103, 112, 123-124, 129, 136-137, 151, 158--159, 181, 190, 210, 238, 250, 254, 411, 444, 467-468, 511, 521, 534, 576-577, 581, 590, 595, 616, 658
Atena Promachos 129
Athenad's (Evdochia), soţia lui Teodosie II 109, 134, 159
Athos, Muntele (Sfântul Munte) 68, 338-340, 372, 425, 449-450, 456n307, 523, 542, 553, 576, 579, 584-586, 626, 628-629, 632--633, 642, 677
atic, dialect 463
Attaleia (Attalia, Antalya, Satalia), în Asia Mică 460, 490n42
Attaleiates, Mihail, scriitor 370
attalizi 104
Attica 129, 372, 444, 581
Attila 125n109, 135, 139, 141-142, 158, 173

Atzig, general turc 390
Augusta Treverorum (Trier, Treves) 106
Augustalis, oficial egiptean 189
Augustin, sfânt 116, 159
Augustus (C. Iulius Caesar Octavianus Augustus), împărat roman 56, 67, 72, 104, 205, 350
Aurelian (Flavius Claudius Aurelianus), împărat roman 105, 124
Aurelian, prefect al Constantinopolului 130-131
Aurispa, Giovanni 688
Autoreianos, Mihail 485, 514
avari 196-198, 201-202, 216, 218-219, 233, 245, 323, 538
Avignon 597, 634, 682
Avraam (Abraham) 223, 225
Axum, regat abisinian *vezi* Abisinia
Ayla, port bizantin 194
Ayyubidă, dinastie egipteană 429, 436
Azarevici 86
azima 621

B

Bab el Mandeb, strâmtoarea ~ 165
babiloniană, captivitate 634
Bacon, Roger 685
Bagdad 253, 275, 306-307, 356, 458, 570
Bagratidă (Bagratuni), dinastie armeană 321-322
Baiazid I (Bāyezīd Yildirim), sultan otoman 558, 560, 589, 593-596, 598-599, 603
Bailly, Auguste 75
Balduin de Flandra 435, 443, 480
Balduin II, împărat latin 497, 499, 510-511, 515, 563-564, 567
Balduin III, rege al Ierusalimului 415
Balduin, fratele lui Godefroy de Bouillon 398
Baleare, insulele ~ 169, 171, 218
Balsamon, Teodor 448
Baltică, Marea ~ 64, 123, 591
Banduri, călugăr benedictin şi cercetător 53
Barbaro, Nicolò 610, 612
Barcelona, arhivele din 577
Bardanes, Georgios, mitropolit de Kerkyra (Corcyra, Corfu) 532-535
Bardas Phokas 318-319, 328, 349, 365
Bardas Skleros 319, 349, 365
Bardas, *caesar*, unchiul lui Mihail III 284, 304-306
Bardenhewer, Otto 76
Bari 290, 313, 331, 333, 360-361, 413
Baronius, cardinal 533-534
Barski, V.G. 642
Barthold, V. 252
Basarabia 673
Basel, Conciliul de la 636-637
Basileus 495
Basilicale (*Basilika*) 260, 309, 339, 343-347, 370, 673
Batiffol, P. 94
Batu, nepotul lui Gengis-han (Genghis-han, Temugin) 504
Bayet, savant francez 87
Baynes, Norman H. 66, 75, 79n60, 87, 140, 158
beduini 223, 227, 230, 388
Bees, N.A. 85
Beirut (ant. Berytus, Beyrut), în Siria 151, 176, 178, 194, 429
Bekkos (Beccus), Ioan XI, patriarh de Constantinopol 620-621, 659-660, 663
Beladsori, istoric arab 228
Belizarie, general 168-172, 187, 204-206
Bell, H.I. 88, 229
Bellini, Gentile 609
Belthandros şi Chrysantza, poem bizantin 530-532, 676
beneficium 537
Beneševic, V., cercetător rus 352
Beneventum, ducatul de 290
Benjamin de Tudela, pelerin evreu 458
Benventum (Benevento) 198
Beotia 129, 372, 576, 581
berberi (mauri) 200, 232, 235, 242
Berke (Bereke), han al Hoardei de Aur 571
Bernard de Clairvaux 409, 412
Bertrand du Guesclin 531
Bertrandon de la Broquière 605, 648
Berytus. *Vezi* Beirut
Bessarion (Visarion) al Niceei, cardinal 638, 662, 680
Betleem, bisericile din 160
Beybars, mameluc, sultan al Egiptului 571
Bezobrazov, P.V. 65, 83, 85, 452
Biblia 125, 209, 533
Biblioteca Laurenziana 638
Birkbeck Hill, George 56
Biserica *Adormirii Maicii Domnului* din Niceea 487
Biserica celor 40 de Mucenici din Tîrnovo 498
Biserica din Daphni, în Attica 372
Biserica din Skripu, în Beotia 372
Biserica *Înălţării* din Muntele Măslinilor 98
Biserica *Învierii*. *Vezi* Biserica *Sfântului Mormânt*
Biserica *Naşterii* din Betleem 98, 415
Biserica *Sfânta Irina* din Constantinopol 98
Biserica *Sfântul Apolinarie in classe* din Ravenna 213
Biserica *Sfântul Dimitrie* din Tesalonic 604
Biserica *Sfântul Francisc* din Rimini 667
Biserica *Sfântul Front* din Périgueux, Franţa 212, 529
Biserica *Sfântul Ioan al Ospitalierilor* din Valencia 502
Biserica *Sfântul Ioan* din Efes 212, 529
Biserica *Sfântul Luca* din Stiris, în Phocida 372
Biserica *Sfântul Vasile cel Mare* din Capadocia 357
Biserica *Sfântul Vitalie* din Ravenna 166
Biserica *Sfântului Mormânt* 98, 217, 319-320
Biserica *Sfintei Fecioare* din Vlaherne, în Constantinopol 274
Biserica *Sfinţilor Apostoli* din Constantinopol 98, 111, 118, 126, 161, 166, 212, 214, 276, 293, 363, 372
Bithynia 100, 102, 236, 266, 480, 509, 573
Bizilli, P. 437
Blacherne (Blachernae) 471n379, 476, 553, 615, 644
Blanche, regină a Franţei 444, 496
blemizi, populaţie africană din zona Nilului Superior 173
Blemmydes, Nichifor 486, 507, 516-517, 520, 522-526, 659
Bobcev, cercetător bulgar 138-139
Boccaccio 591, 675, 682-684
Boemia 504
Bogišič, cercetător croat 138-139
Bogomil 381
bogomili 381, 451
boiar samosud 543
Boissier, G. 91, 94
Bolotov, V., cercetător rus 93
Bonaventura, cardinal 621
Boniak, han cuman 382-383
Borane, regină persană 220
Boris (Bogoris), han al Bulgariei 139, 291-292, 299, 322, 334
Bosfor (Bosphoros), regat în peninsula Crimeea 16, 21, 81, 90, 101-102, 124, 145, 172, 217, 272, 286, 322, 327, 332, 358, 366, 381, 384, 398, 411, 443, 506, 524, 551, 571, 582, 591, 596, 609-610
Bosfor (Bosphoros, ant. Bosporus Thracicus, turc. Karadeniz Boğazi), strâmtoarea ~ 571, 590
Bosnia 381
Bothra (Bosra), fortăreaţă bizantină 230
Boucicaut, mareşal 595-597
Boukellarion, thema 262
Bréhier, Louis 10, 73

Breviar-ul lui Alaric. *Vezi Lex Romana Visigothorum*
Brindisi (ant. Brundisium) 360, 413, 567
Britania 90, 106-107
Brosset, M., orientalist francez 58
Brundisium. *Vezi* Brindisi
Brusa (Prousa, Bursa), în Asia Minor 574
Bruttium 289
Bryce, James 163, 333, 614
Bryennios, Iosif 636
Bryennios, Nichifor 375, 464
Buddha, legenda lui 303
Buhara 191
Bulgaria (şi bulgarii) 25, 139, 291-292, 309, 312, 322-326, 330, 334, 381, 398, 403, 426
Buondelmonti din Florenţa, peleri italian 643
Burckhardt, Jacob 91, 93
Burgundio din Pisa 453
Bury, J.B. 57-58, 66, 68, 70, 74-75, 195, 220, 251, 261n53, 279n109, 280, 296, 305, 369
Bussell, F.W. 69
Busta Gallorum, în Umbria 170
Byron, George Gordon, lord 60
Byron, Robert 75
Byzantinische Zeitschrift 85
Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 85
Byzantion 86
Byzantis (*Βυζαντίς*) 85
Byzas 102

C

Cabasila, Nicolae 626, 630, 648, 665, 666
Caesar, Caius Iulius, împărat roman 102, 208, 350, 568, 609, 659, 669
Caetani, L., cercetător italian 226, 228
Caffa (Kaffa), în Crimeea 590, 649
Calabria (ant. Bruttium) 263, 289, 331, 339, 352, 361, 627, 681, 683-685
Calcedon (Chalkedon, Kadiköy) 102, 217-219
Calcedon, Sinodul de la 121, 141, 143-144, 155, 164-165, 180, 182, 185, 335
calcedonieni 185
Calcidică, peninsula ~ 584
Caligula (Caius Iulius Caesar Germanicus), împărat roman 105, 283
Calixt II, papă 453
Caloian (Kaloian) Ioniţă, ţar al Bulgariei 429, 483-485, 505
Cambridge Medieval History 21, 69, 70n
Campania, regiune în Sudul Italiei 289
Canard, M. 37n3, 398n90, 572
Candia (Chandax) *vezi* Creta
Cannae, bătălia de la 333
Cantacuzino (Kantakouzenos) *vezi* Ioan şi Matei Cantacuzino
Cântecul lui Roland 369
Capadocia (Cappadocia, Kappadokia), în Asia Minor 112, 151-152, 164, 186, 322, 349, 356, 358, 369, 402, 408, 477
Caria, regiune în Sud-Vestul Asiei Minor 488, 523
Carol cel Mare 66-67, 82, 138, 277-281, 290, 298, 361, 369, 387-388, 493, 545, 614
Carol cel Pleşuv 331
Carol de Anjou 563-570, 572-573, 581, 606, 619-622
Carol Martel 252, 338, 387
Carol VI al Franţei 595-597
Carol VIII al Franţei 562
Carolingieni 546
Cartagina, în nordul Africii 182, 201, 233, 242, 545
Cartagina, în Spania 170
Cartea Eparhului (*Cartea Prefectului*) 346-347
Cassiodor (Flavius Magnus Aurelius Cassiodor), scriitor latin 158
Catalane, companii 574-577
Catalaunice, câmpiile (Campus Mauriacus), bătălia de la 141
Catherine de Courtenay 555
Cato cel Bătrân (Marcus Porcius Cato) 669
Catolicos (*catholikos*) 134, 136
Caucaz (Caucasus) 124, 196, 218, 285, 356, 377, 395
Ceaadaev, P.Y. 77
Cefalù (Cephaloedium, Cephaloedis) 477
Celestin, papă 135
Cephalonia, insulă. *Vezi* Kephallenia
Cernigov, în Rusia 477
Cerularie (Kerularios), Mihail, patriarh de Constantinopol 340-341
Ceuta 169, 233
Ceylon (Taprobane, Sri Lanka), insulă 191-193
Cezareea (Caesarea), în Capadocia 356, 363
Cezareea (Caesarea), în Palestina 99, 151-152, 318
cezaropapism 179-180, 200, 270, 338
Chalandon, F. 380, 384, 386, 400-401, 404, 450, 456
Champlitte, Guillaume de, prinţ de Ahaia 444
Chapman, C. 554
Charioupolis, oraş în Macedonia 310
charistikia 456
Chataldja, linie de apărare 145
chazari 216, 218, 236, 250, 252, 362
Chazaria 330, 458
Cherson (Chersonesos, Korsun), oraş în Crimeea 21, 172-173, 216, 240, 328
Cherson (*Klimata*, *Klimata* gotică), thema 330, 352, 552
Childebert II, rege franc 198
China 191-192, 196
Chios, insulă 372, 390, 443, 459, 496, 511, 594, 611, 614
Chiril (Constantin), apostol al slavilor 80, 292
Chiril din Scythopolis 209
Chiril, episcop al Alexandriei 135-136, 155
Chomatianos, Demetrios, arhiepiscop de
Chomnos, Nichifor, scriitor 667-668
Chonai (Chonae, Colossae), oraş în Frigia 466, 468
Choniates, Mihail, mitropolit al Atenei 420, 444, 468
Choniates, Nichita (Niketas) 375, 377, 405, 416, 420-421, 424-425, 427, 433, 440-443, 448, 455, 457, 460, 468-469, 487-488, 526
Chora (Kariye Camii, Kahrie Djami) în Constantinopol 477, 487, 553, 651, 670, 672
Chosroes I Anuşirvan, rege persan 171-172, 181
Christ, W. 76
Chronicon Paschale 246
Chrysargyron (*collatio lustralis*) 146
Chrysoloras, Manuel 599, 685-686, 688
Chrysopolis (Scutari, Üsküdar) 124, 217, 327, 358
Cicero 669
Cid 369
Cilicia 72, 111, 241, 243, 249 286, 317-318, 356, 377, 406, 414, 431
Cipru, insulă 72, 124, 231, 247, 267, 274, 316-317, 369, 414, 423, 431-432, 438, 548, 586, 663, 667
Cizic (Kyzikos, Cyzicus, Kapidaği), oraş 124, 232, 390
Claudius II Gothicus, împărat roman 124
Clavijo, Ruy Gonzáles de, pelerin spaniol 643
Clement al Alexandriei 150
Clement IV, papă 564
Clermont, castel, în Pelopones 445
Clermont, Conciliul de la 384, 396
Clinton, H.L. 87
Clovis, rege franc 145-146, 167
Cluny, mişcare reformatoare 392
Cluny, muzeu în Paris, Franţa 113
Codex Gregorianus 137, 175

Codex Hermogenianus 137, 175
Codex Iustinianus 138, 175-178, 214, 254-256, 259, 261, 342-344
Codex Palatinus 363
Codex repetitae praelectionis 176
Codex Theodosianus 86, 136-140, 175, 259
Codul Rural 65, 247, 258-261
Cognasso, F., istoric italian 421, 424, 459, 462
Cola di Rienzo 557
Colbert, Jean Baptiste 51-52
Coloanele lui Hercule 169, 171, 233, 588
colonizare (*colonus*, *coloni*) 127, 198, 243, 253, 581, 587
commendatio 537, 541
Comnen-Angelos, dinastie 447
comnenă, dinastie 353, 355, 360-361, 371-372, 376, 420, 447-448, 453, 456, 461, 473, 475-476, 482, 547, 678
Conrad III al Germaniei 376, 408--413
Conrad IV Hohenstaufen 563
Constance, moştenitoare normandă, soţia lui Henric VI 563
Constans I, împărat, fiu al lui Constantin cel Mare 67, 108, 120
Constans II (Constantin III), împărat 215, 231, 236, 238-241, 246
Constantin I cel Mare, împărat 66--67, 69, 89, 93, 96, 99, 104, 106-109, 111, 119, 124, 134, 138--139, 152, 158, 160, 179, 192, 207, 215, 217, 279, 363, 449, 489, 543, 584
Constantin II (III), împărat, fiu al lui Heraclius 215
Constantin III. *Vezi* Constans II
Constantin IV Pogonatul, împărat 215, 230, 232-233, 236, 238, 240-241, 251, 387, 542
Constantin IX Monomahul, împărat 312, 322, 340-341, 356, 368
Constantin Rodianul (din Rodos), scriitor 363
Constantin Tich (Tech), ţar bulgar 571-572
Constantin V, împărat 250, 252-254, 271, 273-275, 277, 294, 300, 302--303, 307, 381
Constantin VI, împărat 250, 254, 275, 279, 542
Constantin VII Porfirogenetul, împărat 310-311, 315, 328, 337, 349, 362
Constantin VIII, împărat 311, 351
Constantin X Ducas, împărat 353--354, 356, 368
Constantin XI (XII) Paleologul (Dragases), împărat 559, 561-562, 608, 639-640, 650, 657
Constantin, apostol al slavilor. *Vezi* Chiril
Constantin, episcop de Orvieto 518
Constantin, fiul lui Constantin cel Mare 108
Constantin, papă 241
Constantin, prefect al pretoriului 139
Constantinopol, descrieri ale 52, 98, 103-104, 160, 332, 356n142, 363, 365, 384, 389, 442, 446, 458, 529
Constantinopol, elemente străine în 120, 130-132, 137, 140, 182
Constantinopol, patriarhat 121-122, 131, 135-136, 141-144, 146, 182--183, 200, 495, 501, 513n, 517, 519, 585, 626
Constantinopol, Universitatea din 136--137, 140, 151, 159, 181, 210, 304n120, 463
Constantinopol, viaţă, artă, scrisori 74, 98, 104, 113-114, 122, 151, 160-161, 184, 190, 195, 199, 205, 363, 365, 446, 458, 529
Constantinopol. *Vezi* Imperiul latin de Constantinopol
Constantius Chlorus (Constantius Flavius Valerius Chlorus), tatăl lui Constantin cel Mare 90, 106, 113
Constanţia de Hohenstaufen (Ana), fiică a lui Frederic II 502
Constanţiu (Constantius), fiul lui Constantin cel Mare, împărat 67, 98, 108-114, 161
coptă, limbă 128, 141, 155
Coran (ā-Qur'ān) 219, 226-227, 268
Corcyra. *Vezi* Corfu (Kerkyra)
Córdoba, în Spania 100-101, 170, 234
Corfu (Kerkyra, Corcyra), insulă 64, 379, 410-412, 532, 565, 657
Corint 124, 129, 410, 462, 521
Corint, istm 129, 172, 601, 603, 607
Corippus (Flavius Cresconius Corippus), poet latin din Africa de Nord 169, 190, 210
Cornul de Aur 103, 139, 251, 440, 476, 565, 590, 610, 613, 643
Corpus Juris Civilis. Vezi Codex Iustinianus
Corsica 169, 171, 394
Cosma Indicopleustes 192-194, 206
Creta, insulă 124, 231, 247, 288--290, 314, 316, 387, 443, 480, 511, 658, 660
Crimeea, peninsulă 124-125, 173, 216, 241, 328, 330, 352, 552, 582, 590, 627, 644, 649
Critobul din Imbros (Mihail Kritoboulos), istoric grec 611-613, 656, 659
croaţi 578
Cronica Moreei 445-446, 540, 675
Cruciada I 329, 378-379, 384-386, 393-399, 402, 408, 453, 456, 464-465, 484, 547, 551
Cruciada II 407-419
Cruciada III 429-431
Cruciada IV 75, 433-448, 455, 468, 479, 510, 529, 540, 547-548, 576, 600
crysoteleia 147
Ctesiphon 134, 217
cumani (polovţi) 329, 381-383, 392, 395, 405, 412, 427-428, 483, 509, 571
Cumont, Franz, cercetător belgian 288
Curiae 147
cutriguri 172-173
Cyriacus de Ancona, pelerin şi arheolog 607-608
Cyrus, prefect 139

D

Dacia 107, 109, 124
Dagobert I, regele francilor 220
Daillecourt, Choiseul 389
Dalmaţia 161, 169-171, 385, 405, 428, 578-579
Dalton, O.M. 87, 476, 678
Damasc 216, 230-232, 247, 252-253, 264, 302, 318, 400n98, 411, 429
Dandolo, Enrico, doge al Veneţiei 435-437, 439-444, 447, 484
Daniel, egumen al mănăstirii Hilandar de la Muntele Athos 576
Daniel, pelerin rus 389
Danişmendizi 402, 408
Dante 156, 158, 227, 680
Daphne, suburbie a Antiohiei 117
Dara (Anastasiopolis, Oğuz), oraş 196--197
Dardania (Macedonia Superioară) 163
David Restauratorul, regele Georgiei 395
David, numele monahal al lui Dimitrie Paleologul 562
Decius, împărat roman 124
Delianos (Odeljan), Petru, conducător al bulgarilor 326
Delphi 103
Demetrios Paleologul 562
Demostene 115, 463-464, 687
diademă 105, 185, 284, 310, 332, 555, 569, 585, 644
Diakonov, A. 185-186
Diehl, Charles 70-72, 74, 87, 166, 168, 177, 190, 201, 235, 258--259, 281, 307, 371, 376-377, 474, 532, 545, 548, 552, 602, 648, 670, 676, 678-679
Diener, Bertha 75
Dieterich, K. 76
Digenis Akritas 368-370, 529, 677

Digeste (*Digesta, Pandektai*) 175-178, 254-255, 260-261
Dimitrie, sfântul patron al Tesalonicului 198, 462, 485, 543, 604
dioceze 107
Diocleţian (Caius Aurelius Valerius Diocletianus), împărat 72, 90, 92, 102, 104-107, 137, 152, 157, 161, 182, 299-300, 363
Dionisie Areopagitul 246-247, 559, 598
Dioscor (Dioskoros), patriarh de Alexandria 136, 141, 210
Długosz (Dlugossius), Jan, istoric polonez 616
Dobrogea (Sciţia Mică, Scythia Minor) 236
Dodu, Gaston 548
Dölger, Franz 10, 85, 87, 93, 572
Don, fluviu 123, 571, 590
Dorotheos, jurist 176
Dory (Doros), în Crimeea 173, 195
Dorylaion (Dorylaeum). *Vezi* Eskişehir
Drava, râu 578
Drinov, M. 145, 337
Dristra (Durostorum, Dorystolum, Dorostolon, Silistra) 381
droungarius, guvernatorul themei *Kibyrrhaiotai* (*Kibyrraioton*) 244
Du Cange 52-53
Ducas, familie 355
Ducas, Mihail 354-355, 357-359, 361, 391
ducat, district provincial 576
Dunărea, fluviu 107, 123-125, 131, 135, 172, 184, 195-196, 202, 219, 236, 253, 323, 325-326, 328-330, 359-360, 381, 405, 412, 427-428, 457, 475, 594
dunărene, regiuni 55
Duruy, V. 93
Dux 461, 645
Dvornik, F. 335
Dyr, prinţ de origine rusă 288
Dyrrachion (Dyrrachium, Durazzo, Durrës) 492-493, 498, 508

E

Eboracum (York) 106
Échos d'Orient 86
Ecimiadzin, catedrală, în Armenia 248
Ecloga (*Ekloge ton nomon*) 255-257, 259-261, 264, 343-344, 673
Ecumenice, Sinoade ~ 100, 121, 125-126, 135-136, 141, 143, 181, 183, 239-242, 246, 251, 257, 263, 272-273, 276, 297
Edesa 136, 147, 182, 267, 315, 318, 320, 363, 401-402, 408-409
Efes (Ephesos) 103, 112, 124, 135-136, 141, 174, 181, 195, 206, 208, 212, 274, 419, 442, 514-515, 529, 637-638
Efrem, cronicar 659
Eftimie, sfânt 209
Egee, Marea ~ 64, 104, 172, 197, 209, 231-232, 236-237, 243, 245, 251, 271, 286, 289, 300, 314, 316, 380, 382, 405, 443, 447, 462, 480, 488, 494, 551, 578, 590, 594, 645, 649
Egipt 92, 99, 104-107, 127-128, 135, 141, 143, 146, 148-150, 154-155, 159-160, 173, 181, 187, 190, 192, 194, 197, 201, 207, 209-210, 217-221, 226, 228-231, 234, 238-239, 241, 244-245, 255, 288-289, 312, 319-320, 356, 387, 401, 423, 425, 429-430, 436-437, 448, 458, 536, 544, 570-572, 596, 622, 635, 649
Ehrhard, A. 76
Ekthesis 239-240
Elena Paleologina, soţia lui Manuel II 559
Elena, fiica lui Ioan Cantacuzino (Kantakouzenos) 557
Elena, sfântă, mama lui Constantin I 90, 98, 217, 276
Elena, sora lui Constanţiu 109, 112
elenism 63, 89, 112, 127-128, 160, 210, 251, 367, 491, 493, 508, 526, 581, 600, 602, 651, 666, 684
Eleusis, misterele de la 112, 467
Elvira, Sinodul de la 266
Emesa (Hims, Homs) 228
Engelman, August 86
Epaminondas 201
Epanagoga 342-344, 673
eparh, funcţie administrativă 346-347, 514, 626
eparhie, provincie civilă 244, 514, 626
Epibole (*adjectio sterilium*) 148, 350
Epidaurus Limera 551
Epifanie din Cipru 267
Epifanie Hagiopolites, pelerin bizantin 393
Epir (Epiros) 129, 145, 447, 492-498, 508, 510, 535
Epir (Epiros), despotat 447, 480-481, 492-494, 501, 503, 506-510, 532-535
epoca raţiunii, atitudinea faţă de Bizanţ 53-54
Eriugena, Johannes (Ioan) Scotus 247
Ertov, I. 79
Erzurum (Theodosioupolis), în Armenia 321
Eschil 673
Eskişehir (medievalul Dorylaion) 253
Etiopia (Ethiopia). *Vezi* Abisinia
Etolia 492
Eubeea (Negroponte) 450, 470, 482, 509, 511, 577
Euclid 674
Eudoxia, soţia lui Arcadius 109, 129, 132-133
Eufrat, fluviu 127, 171, 191, 195, 221-222, 226, 275, 316, 318, 320, 369-370, 407
Eufrosina, prinţesă de Poloţk (în Belarus) 419
Eugeniu III, papă 409, 412
Eugeniu IV, papă 605, 637
euharistică, controversă 455
Euphemios 289
Euripide 246, 533, 673
Eusebiu de Cezareea (Caesarea), istoric 91, 93, 95-96, 99, 152-154, 167, 267, 364
Eusebiu de Nicomedia 99, 101, 111
Eustathios de Tesalonic 378, 415, 418-419, 423, 465-466, 469-470, 668
Euthymios, patriarh de Constantinopol 337
Eutihie (Euthychios, Sa'id ibn Batrīq), istoric creştin arab 228
Eutihie (Eutyches), arhimandrit în Constantinopol 136, 143
Eutropius, favoritul lui Arcadius 129-132
Eutropius, istoric 107
Evagrie (Scolasticul) din Siria, istoric eccleziastic 202, 206
Evdochia, soţia lui Heraclius 215
Evdokia Makrembolitissa, soţia lui Constantin X Ducas iar ulterior a lui Roman IV Diogenes 354, 356-357, 368
evrei 152, 180-181, 217, 223-225, 230, 263-264, 267, 270, 283, 319, 336, 388, 466, 500, 601, 653
exarhat 196, 200-201, 231, 233, 242-244, 281, 331
exkouseia (*exkousseia*), instituţia 83

F

Fallmerayer, Jakob Ph., istoric german 64, 202-204, 581, 602
Fatimizi, califi ai Egiptului 319, 356, 388-389, 401, 429
Faust de Goethe 305, 445-446
Ferdinand al Spaniei 562
Ferdinand I de Aragon 599-600
Ferrara, Conciliul de la Ferrara-Florenţa. *Vezi* Florenţa, Conciliul de la
Festa, Nicola, cercetător italian 526
Feudalism 49, 265, 459, 530, 536-549, 677
Filelfo, Francesco, umanist italian 608, 686

Filioque 299, 335, 453, 621, 634, 638
Filip al Macedoniei 102, 171n29
Filip de Suabia, împărat 425, 432, 434, 437, 439
Filip I al Franţei 398
Filip II August 429, 431, 435-437
Filostorgiu (Philostorgios), istoric arian 119, 154
Filotei (Philotheos), patriarh de Constantinopol 635
Filotei, călugăr şi cercetător rus 562
Finlay, George 60-62, 66, 74, 82, 196, 262, 575
Fiorio e Biancifiore, poem 676
Fiscardo (Katharevousa, Fiskardo, Guiskardo, Piskardo, Portus Wiscardi), golf şi sat în insula Kephalonia (Cephalonia) 379
Flandra 383-385, 390, 394, 399, 435, 443, 480
Florenţa 56, 582, 635, 637-639, 649
Florenţa, Conciliul de la 636, 638, 641, 662
Florinski, T.D. 583
focul grecesc 55, 232, 251, 306, 327, 329
follis, monedă 148
Foord, E. 74
Fotie (Photios), patriarh de Constantinopol 206-207, 288, 298-299, 305-306, 309, 334-337, 344, 362, 368, 463, 660, 668
fotieni 623
franci 114, 146, 168, 171, 220, 278, 281, 316, 357, 362, 395, 399-400, 434, 437, 445-446, 460, 467, 479-480, 483-484, 489, 493, 498, 511, 513, 521-522, 528, 530
Francisc I 51
franciscani, călugări (minoriţi) 516
Franţa 51-53, 55, 59, 74, 86, 381, 386, 393-394, 396, 398-399, 403, 409, 411-412, 418, 420, 429, 435, 442, 444, 493, 496, 562, 564-565, 568, 582, 590-591, 594-598, 618, 658, 685
Fravitta, got 131
Frederic I Barbarossa 413-418, 422, 427-433, 454, 534, 563, 579
Frederic II Hohenstaufen 500-505, 509, 517, 528-529, 534-535, 563-564, 569
Frederic III al Germaniei 617
Freeman, Edward A. 57, 62, 460
Frigia, goţi în 131
Frohne 539
Fustel de Coulanges, istoric francez 125, 138, 538

G

Gabalas, Leon, guvernator în Rodos 521
Gabotto, F., cercetător italian 289
Gainas, general 129-131, 133
Gaius, jurist 138
Galata 440, 561, 565, 581, 589-591, 648-649
Galerius (Caius Galerius Valerius Maximianus), împărat roman 90, 96-97, 106, 152
Galesinius, Petrus 621
Galia 92, 96, 106-107, 112-113, 138, 146, 149, 235, 387
Galiţia 377, 627
Galla Placidia, fiica lui Teodosie I 161, 213
Gallipoli (Kallipoli, Gelibolu), în Hellespont 443, 576, 587-589, 595, 634, 645
Gallus (Flavius Claudius Constantinus), *caesar* 108-109, 112
Gardner, A. 491
Gattilusio (Gattilusi), dinastie 561
Gaza, în Palestina 133, 151, 154
Geffcken, Johannes 118
Gelzer, H. 68, 76, 229, 231, 262, 424, 484, 511, 628, 633
Genesios, Iosif, istoric bizantin 363-364
Gengis-han (Genghis-han, Temugin) 504
Gennadios Scholarios, patriarh de Constantinopol 664
Genoa (Genova) 64, 394, 405, 414, 435, 440, 462, 510-511, 553, 563, 565, 568, 582, 589, 591-592, 596, 598, 649
Geoffrey de Haie (Galafridus de Haia) 418
George Hamartolos, cronicar bizantin 301, 364
George Synkellos, cronicar 299-300
Georgia (Iviria, Gruzia) 321, 377, 395, 561
Georgios din Pisidia (Pisides), poet 216, 218, 245-246
gepizi 172, 198
Gerbert d'Aurillac 333, 391
Gerland, E. 75, 489-490
germani 113, 244, 403, 409, 430, 434-435
Germania 51, 85, 333, 339, 361, 363, 376, 379, 381, 393, 396, 398, 406, 408-409, 411-414, 418, 422, 425, 428-429, 434-439, 455, 500, 530, 532, 563, 591, 594, 656, 658, 685
Germaniceea (Germanikeia, Maraş), în Siria 249
Germanicopolis, în Isauria 249
Ghăssanizi, dinastie siro-arabă 222
Ghāzī. *Vezi* Malik Ghāzī (Amīr Ghāzī)
Gheorghe Cipriotul, geograf 521
Gherman (Germanos) I, patriarh de Constantinopol 270-271, 273
Gherman II, patriarh de Constantinopol la Niceea (Nicaea, Isnik) 621
ghibelini 569
Ghuzz, trib, nomazi de origine turcică 573
Gibbon, Edward 54-58, 60, 62, 67, 79, 116, 221, 375, 399-400
Gibraltar 233, 588
Giotto, pictor italian 677, 679
Giustiniani, Giovanni Longo 610-611, 614-615
Glotz, Gustave 71
Glykas, Mihail, cronicar 476
Godefroy de Bouillon 398, 401
Godefroy, Jacques 86
Goethe 445-446
Goldziher, I., cercetător maghiar 223, 226
Golgota, în Ierusalim 319, 388, 390
Golubinski, E.E., cercetător rus 288
Goossens, R. 370
Gordian III (Marcus Antonius Gordianus Pius Felix Augustus), împărat roman 124
Gozzoli, Benozzo, pictor italian 639
Grabar, André, despre arta epocii Paleologilor 679
Graindor, Paul 86
Granovski, T.N. 78
Grecia 60-61, 64, 77, 102, 107, 136, 151, 172, 181, 194, 197, 201-204, 218, 237, 243-244, 253-254, 262, 271, 275, 296, 324, 333, 359, 379-380, 410-411, 444-445, 462, 467, 480, 491, 530, 532, 576-578, 581, 586, 601, 603, 607
Grégoire, Henri 86, 92n4, 94, 185n78, 283, 370, 440
Gregoras, Nichifor, scriitor bizantin 568, 583, 587, 590, 621, 623, 632-633, 644, 654-655, 664, 670, 671-672
Gregorovius, F., istoric german 65, 129, 467, 511, 601
Grenier, Pierre 74
Grigorie de Nazianz, teolog, patriarh de Constantinopol 121, 151, 157, 246
Grigorie de Nyssa 120, 151, 246
Grigorie Decapolitul, sfânt 275
Grigorie din Cipru, patriarh de Constantinopol 663
Grigorie I cel Mare, papă 183, 199, 267
Grigorie II, papă 270-271
Grigorie III, papă 271
Grigorie IX, papă 499, 501, 516
Grigorie Sinaitul 664
Grigorie VII, papă 358-359, 379, 391-392

Grigorie X, papă 567, 620
Grigorie, autorul *Codex Gregorianus* 151, 156, 247
Grimme, H., cercetător german 226
Grosvenor, E.A., scriitor englez 615
Grot, C., cercetător rus 323, 405
Grousset, René 71-72
Grumel, V., istoric francez 87, 335
Guarino, umanist italian 685, 688
Guilland, R. 71-72, 655, 666, 681n447
Guillaume de Tyr (Sūr), istoric 414, 416
Guillaume I, rege al Siciliei 413
Guillaume II, rege al Siciliei 421--423, 426
Guillaume, conte de Angouleme 393
Guiscard, Robert, duce al Apuliei
Guizot, F., istoric francez, traducătorul lui Gibbon 58
Günther, episcop de Bamberg 393

H

Hadrian (Publius Aelius Hadrianus), împărat roman 99, 175-176
Hahn, J.G. 581
Halphen, L. 75
Hamdanizi, conducători ai Alepului 315-317
Hannibal 333, 407
Hanotaux, Gabriel, cercetător francez 438
Harald Hardrîde, conducător scandinav 320, 333, 389
Harmenopoulos, Constantin, jurist 673
Harnack, A. 92-93, 99
Harran (Haran, Charran), bătălia de la 402
Harrison, F. 73
Harun ar-Raşid, calif al Bagdadului 253, 285, 307, 387
Haskins, Charles H. 477
Heeren, Arnold, cercetător german 386
Hegel, filosof german 54
Hegira, anul 224, 252, 400
Heichelheim, Fritz 72
Heidelberg, Germania 363
Heimbach, E. 86
Heisenberg, August 75, 212, 514, 523, 525, 528-529
Heliogabalus, împărat roman 105
Helladikoi, themă 244
Hellespont 172, 232, 235, 251, 461, 551, 571, 576, 582
Helmholt, H., editorul al *Weltgeschichte* 74
Henoticon 143, 149-150, 164,
Henri de Flandra, împărat latin 487n, 489-491, 493-494
Henric II al Angliei 415, 417-418, 422
Henric IV al Germaniei 359, 379, 391, 398
Henric VIII al Angliei 502
Henric VI al Germaniei 431-434, 439, 563
Heracleonas (Heraklonas, Heraclius II), împărat 215
heraclidă, dinastie 215-216, 236, 242, 247, 299, 716
Heraclius (Herakleios), împărat 215--216, 218-221, 228, 230, 236, 238-240, 242-246, 261, 279, 397, 578
Heraclius, exarh în Africa 201, 546
Hermogenes 137
Herodot 102, 115, 205, 466, 658
Hertzberg, G.F. 65, 68, 419
Heruli, populaţie de la Dunăre 184
Herzen, A., scriitor rus 77
Hesiod 111, 115, 463, 473
Hesseling, D.C. 69
Hesychios din Milet, cronicar 207
Hidjaz, provincie a Arabiei 221, 223
Hieria (Hiereia, Fenerbahçe), palat 272
Hierocles, gramatician 207
Hilandar, mănăstire sârbă în Muntele Athos 576
Himerios, amiral bizantin 314
Hinneberg, P. 75-76
Hipodrom, în Constantinopol 29, 103, 184-187, 274, 288, 298, 442, 462
Hira (al-Hirah), oraş pe valea Eufratului 222
Hittin (Hattin), bătălia de la 429
Hoarda de Aur (hanatul Kipchak) 504n, 570-572
Holobolos, Manuel, scriitor bizantin 674
Homer 111, 115, 369, 459, 463-464, 473, 512, 533, 611, 617, 677, 683
Homiakov, A.S 77
Honorius I, papă 239
Honorius II, papă 453
Honorius III, papă 444, 493, 496
Honorius, împărat 67, 109, 126, 129, 133, 280
Hopf, Karl, cercetător german 64-65, 203, 438, 575
Horeb, Muntele 235
Hristodul, sfânt, fondatorul mănăstirii Sf. Ioan din Patmos 450
Hristofor de Mytilene, poet şi epigramist 274n92, 365, 366n174
Hristofor, patriarh al Alexandriei 296
Hugues, conte de Vermandois 399
Hulagu (Hülegü, Hulegu, Halaku), han mongol 570-572
Humbert, cardinal 341
Huni 125-126, 131, 135, 139-140, 146, 158, 167, 171-173, 601
husită, mişcare 637
Hutton, W.H. 74
Hydrus (Hydruntum, Otranto) 275
Hypatia, profesoară şi filosoafă 155
hyperpyron, monedă 456, 457n308

I

Iacob din Veneţia 453
Iakovenko, P.A. 541, 542n, 554n8
Iancu (Ioan) de Hunedoara (Ioan Corvin), erou maghiar (*sic!*) 606n
Iaroslav cel Înţelept, mare prinţ al Rusiei 329
Iaroslav, prinţul Galiţiei 377
Ibas de Edesa 182-183
Ibn al-Qalānisī, istoric arab 400-401
Ibn Khurdādhbeh, geograf arab 242, 262, 351
Iconoclasm 263-266, 275, 277, 293n, 295, 297-300, 302-303, 308, 338, 545
Ieronim, sfânt 111, 115, 137, 153
Ierusalim, oraş 98-99, 141, 151, 160, 165, 216-219, 221, 230, 234-235, 252, 318-320, 376-377, 388, 389--395, 397, 401, 423, 442, 447, 562, 605, 619, 639
Ierusalim, regat 389, 398, 401-402, 407, 409, 415-416, 429-431, 547--548
ignatiană, partida 337, 623
Ignatie, patriarh de Constantinopol 298-299, 334-335
Igor, prinţ rus 326n57, 327-328
Iisus Hristos 95, 100, 135-136, 143, 152, 225, 239-240, 252, 265, 267-269, 278, 320
Ikonion (Iconium, Konia), în Asia Mică 358, 376, 390, 408, 414, 416-419, 423, 430, 447 480, 483, 488, 504, 509, 520, 570, 573
Ilion (vechea Troie) 102
Illyri (iliri) 163, 197, 202, 580, 601
Illyricum (Iliria), prefectura 107, 109, 119, 129, 379
Immunitas 537, 541-542
India 136, 159, 191-194, 303, 317, 570, 599
Ingelheim, în Germania 287
Inocenţiu III, papă 427, 429, 434--436, 439n231, 446-447, 455, 512, 514-515
Inocenţiu IV, papă 504-505, 517
Institutul Bizantin din America (Byzantine Institute of America) 213
Institutul Rus de Arheologie 18, 27, 80, 237, 324
Instituţii (*Institutiones*) 176-178, 255--256, 343
Ioan III Ducas Vatatzes, împărat al Niceei 482, 491, 522

Ioan II Comnenul, împărat 375-376, 404, 406, 477
Ioan IV Laskaris, împărat al Niceei 482, 507, 509, 511, 521, 567, 624
Ioan VIII Paleologul, împărat 559-561, 604-605, 607, 637, 639, 641, 643--644, 650, 657, 666
Ioan VIII, papă 331, 335
Ioan VII Paleologul, împărat 558n
Ioan VI Cantacuzino (Kantakouzenos) 556, 583, 633, 643, 652
Ioan V Paleologul 556-559, 583, 586, 589, 592-593, 595, 626, 633-634, 643-644, 646, 648-649, 657
Ioan XII, papă 332
Ioan Asan II, ţar al Bulgariei 480, 492, 495-499, 505-506, 581
Ioan Asan I, ţar al Bulgariei 426-428, 496
Ioan cel Milostiv, sfânt 247, 506
Ioan Damaschin 227, 264, 271, 273, 297, 302-303, 660
Ioan de Efes (Ephesos), istoric al perioadei lui Iustin II 173-174, 181, 195, 208
Ioan din Antiohia, cronicar 246
Ioan din Capadocia, prefect 186
Ioan din Lidia (Lydos), scriitor 184, 206
Ioan Eugenicul (Eugenikos) 561
Ioan Fără-de-Ţară al Angliei 435
Ioan Hrisostom (Chrysostomos, Gură de Aur) 131, 152, 157
Ioan Moschos 209
Ioan Postitorul (Nesteutes), patriarh de Constantinopol 199
Ioan Scărarul (Klimax, Scolasticul, Sinaitul) 209
Ioan Tzimiskes, împărat 309, 311, 316, 318-320, 325, 327-328, 330, 332, 339-340, 364-365, 367, 381, 388, 397
Ioan, episcop de Nikiu 197
Ioan, mitropolit al Kievului (Ioan II) 473
Ioana d'Arc 605
Ioaniţi 133, 600
Ioasaf. *Vezi* Ioan Cantacuzino (Kantakouzenos) 556n, 557, 652
Ioil, cronicar bizantin 529
Iolanda (Yolande), soţia lui Pierre II de Courtenay 493-494
Iolanda (Yolande, Irina) de Montferrat, soţia lui Andronic II 554
Ionice, insule 332
Ioniţă, ţar al Bulgariei *vezi* Caloian 483
Ioppe (Iaffa, Jaffa) 429
Iordanes, istoric latin 124, 158
Iordanului, Muntele ~ 235
Iorga, N., istoric român 9, 71, 74, 76, 268n76, 626
Iosif II, patriarh de Constantinopol 637-639
Iosif Genesios, istoric 363
Iotabe (Tiran), insulă în Golful Aqaba (Akaba) 194
Iov, patriarh de Antiohia 285, 296
Iovian, împărat 109-110, 118-119
Irenikos, Nicolae, scriitor 502, 529
Irina, cumnata lui Manuel I 465-466, 474, 476
Irina, fiica hanului chazarilor şi soţia lui Constantin V 250
Irina, fiica lui Ioan III Ducas Vatatzes 482, 491, 502, 542
Irina, fiica lui Isaac II şi soţia lui Filip de Suabia 425, 432, 437
Irina, soţia lui Leon IV şi împărăteasă 250, 253-254, 266, 275--277, 279, 282, 292-293
Isaac Comnenul, *basileus* în Cipru 423
Isaac Comnenul, fratele lui Ioan II 465, 475
Isaac I Comnenul, împărat 353-356, 359, 375
Isaac II Angelos, împărat 57, 378, 424-426, 430-432, 434, 437, 441, 448, 455, 459, 462
Isabela a Spaniei 562
isauriană (siriană), dinastie 249-250, 253-254, 257, 260-263, 280-282, 717
isaurieni, în Asia Mică 109, 128, 140, 142, 144, 150, 266, 282, 297, 343, 545
Isidor de Sevilla 218
Isidor din Milet 211-212
Isidor, mitropolit al Kievului, cardinal 610-611, 637-640
isihastă, mişcare 627-629, 632, 651, 664, 666
Islam 29, 221, 224n30, 225-230, 234--235, 253, 268, 287, 314, 316, 319, 356, 387, 392, 410, 434, 458, 488, 571, 588, 598, 612, 617-618, 652
Isnik (Nicaea). *Vezi* Niceea 487
Isocrate 463-464
Italos, Ioan 451-452, 471, 666
Iudaism 165, 184, 224-225, 227
Iulian Apostatul, împărat 111, 123, 158, 205, 617
Iustin I (cel Bătrân), împărat 25, 28, 69, 164-165, 192, 207
Iustin II (cel Tânăr), împărat 163-164, 190, 195-196, 198-199, 210
Iustinian I cel Mare, împărat 29, 144
Iustinian II Rhinotmetos, împărat 29, 215-216, 233, 236, 241-243, 245, 251, 253, 258, 542
Iustinian, Codexul lui 538-539, 673
Ivan (Ioan) cel Groaznic, ţar al Rusiei 421
Ivan III, ţar al Rusiei 562
Iviria, în Caucaz 322n40

I

învestitură, cearta pentru 359, 398

J

Japonia 536
Jean de Brienne, împărat latin 497, 515
Jerphanion, Guillaume de 372, 415n145
Jireček, K. 17, 496
Jocurile olimpice 123
Joranson, E. 393
Joscelin, conte al Edesei 409
Judicatum 183
Jupan (*župan*) 428, 430, 578
Jus vetus (*jus antiquum*) 174-176

K

Kaaba, sanctuar la Mecca 223, 225--226
kaballarios 547
Kaffa. *Vezi* Caffa
Kainourgion, palat ridicat de Vasile I 372
Kalabaka (Kalampaka, Stagoi), în Tesalia 586
Kaleb, rege al Abisiniei 165
Kalekas, Manuel 660
Kallimachos şi Chrysorroe, poem bizantin 532
Kallinikos, inventatorul focului grecesc 232
Kaloian Ioniţă, ţar al Bulgariei. *Vezi* Caloian
Kamateros (Camaterus), Ioan X, patriarh de Constantinopol 482-483, 514
Kaminiates, Ioan 314, 364
Kananos (Cananus), Ioan 603, 656
Kananos (Cananus), Laskaris 656
Karamzin, N.M., istoric rus 370
Kariye Camii (Kahrie Dhami). *Vezi* Chora
Karolides, P., istoric grec 63
Kasia (Kassiane, Eikasia), poetesă bizantină 304
Kastoria (Castoria), bătălia de la 32
Katepan (catepan) 333
Kathisma, în hipodrom 184
Kaufmann, C.M. 160
Kawadh (Kavadh) I, regele Persiei 171n29, 243
Kawadh (Kavadh) II Siroes, rege persan 219
Kea (Keos, Ceos), insulă 489n

Kebra Nagast, colecţie de documente abisiniene 27n62, 165
Kedrenos (Cedrenus), Georgios, cronicar 475
Kemal, Mustafa Atatürk 213
Kephalas, Constantin, scriitor 363
Kephallenia (Kephalenia, Kephalonia, Cefalonia), insulă 332
Kephissos (Cephissus), râu 576
Khadidja, soţia lui Mahomed 224
Khludoff (*Khludov*), psaltire (Moscova) 307
Khorasan (Khurasan), provincie persană 356, 573
Kibyrraioton (Caravisionorum), temă 243
Kiev 328, 372, 473, 477, 504
Kilij Arslan I (Kilic Arslan, Kilidj Arslan), sultan de Iconium (Konya) 414-417
Kinnamos, Ioan 466, 468
Kipchak. *Vezi* Hoarda de Aur
Kireevski, I.V. 681
kîrgîze, stepele 356
Kleisourai (*Clisurae*) 351-352, 372
Klimata gotică *vezi* Cherson, thema
Kliucevski, V.O. 395, 562
Klokotnica, bătălia de la 498
Kondakov, N.P. 78, 86, 193, 269, 298
Konstanz, Conciliul de la 636, 685
Kopais (Kopaida, Copais), lac 576
Kopitar, J., cercetător vienez 203
Kormceaia Kniga (*Kormčaja Kniga*, Cartea regulilor), tratat rusesc 257, 344
Kormlenie, instituţie în Rusia medievală 540-541
Koukousos, în Armenia 133
Kourkouas, Ioan 315-316, 320
Kovalevski, M.M. 590
Krebs, E. 93
Krug, J.Ph. 77
Krum, han bulgar 290-291
Krumbacher, Karl 68, 76, 85, 88, 150-151, 206, 304, 365, 464, 472, 528
Kudama, geograf arab 242
Kugler, B., istoric german 386, 409
Kulakovski, I.A. 79-80, 164, 171n30, 173n36, 179n58, 196n116, 219n15, 233, 243, 249n3, 262n60, 281, 681n448
Kunik, A. 77
Küstendil (Pataulia). *Vezi* Velbuţd (Velbujd)
Kydones, Dimitrie 588, 659-661
Kyparissiotes, Ioan 633, 664
Kyriotes, Ioan (Geometres), poet bizantin 24, 365

L

La Monte, John L. 548
Labarum 119
Labbé (Labbaeus), Philippe 52
Lactantius (Lucius Caecilius Firmianus Lactantius), scriitor creştin 95-96, 157
Lakhmizi, dinastie siro-arabă 222
Lakonia 445, 578,
Lamanski, V.I. 236, 573
Lampros, Spyridon, istoric grec 68, 86, 251, 642
Lateran, basilică în Roma 98, 240, 515
Latifundia 543
Latin, Imperiul de Constantinopol 476, 484, 494-495, 511
Lavisse, E., istoric 74
Lavră, mănăstire athonită 209, 217, 302, 340
Lazăr, pictor iconar 295
Lazăr, prinţ sârb 589
Lazika, în Caucaz 172, 246
Le Quien, Michel, călugăr dominican 53
Lebeau, Charles 58-59, 79
Lebedev, A.P. 268, 338, 622-623
Legea maritimă rodiană 257, 260
Legea militară 260-261
Legile (*assises*) din Antiohia 548
Legile (*assises*) din Ierusalim (Scrisorile Sfântului Mormânt) 547-548
Legnano, bătălia de la 414
Leib, B. 384, 395
Lemerle, Paul 75
Lemnos, insulă 644
Leon Diaconul, istoric 317, 324, 327, 338, 364
Leon din Tripolis 314-315
Leon Grammatikos, cronicar 364
Leon I cel Mare, papă 136
Leon I, împărat 67, 109, 140, 142, 149, 192
Leon II cel Tânăr, împărat 109
Leon III Isaurianul, împărat 61, 66, 103, 249-259, 261-266, 270-271, 277-278, 280-282, 294, 297, 387
Leon III, papă 66, 213
Leon IV Chazarul, împărat 250, 275, 279
Leon IX, papă 340
Leon Matematicianul 306-307
Leon Tornikios 322
Leon V Armeanul, împărat 266, 280, 282-283, 291, 293-295, 297, 299--302, 363
Leon VI cel Înţelept, împărat 310, 313-314, 322-324, 326, 331-332, 335-337, 339, 343-344, 346-347, 352, 362-363, 542, 626
Leon XIII, papă 639
Leonard, arhiepiscop de Chios 611--612
Leonidas, rege spartan 201
Leontios Pilatus 683-685
Leonţiu (Leontios) din Bizanţ, scriitor 208
Leonţiu (Leontios), episcop de Neapolis, în Cipru 247
Leonţiu (Leontios), împărat 216
Lepanto 492, 532
Lesbos, insulă 390, 443, 496, 511, 561, 594, 657
Levcenko, M.V. 84
Lex Romana Visigothorum (*Breviar*-ul lui Alaric) 138-139
Lexicon-ul lui Suidas 363
Libanius din Antiohia, retor 112, 114, 118, 132, 152, 157
Licinius, împărat 90, 94, 96-97, 99, 124, 153
Limes romanus 221
Lingenthal, Zachariä von 86, 257-260
Lipshitz, E. 258
literatura epică în Bizanţ 368, 359n, 370, 464, 529, 532
Lituania 64n, 627
Liutprand, episcop de Cremona 311, 332
Lizios (*ligius*) 540
Lombard, A. 265
lombarzi 684
Longobardia 198, 331-333, 358
Lot, Ferdinand 74, 94
Lothar I al Germaniei 406
Louis de Blois 435
Luchaire, A. 439, 517
Lucian de Samosata, satirist în secolul al II-lea 601, 668
Lucian de Samosata, teolog 99, 364, 471
Lucius III, papă 423
Ludovic I cel Pios, împărat 280, 287
Ludovic II Germanicul, împărat 290, 313, 331, 360, 412
Ludovic IX al Franţei 498, 564-566
Ludovic VII al Franţei 409-411
Ludovic XIII al Franţei 51
Ludovic XIV al Franţei 51-52
Lusignan, familie, conducători ai Ciprului 431
Lusignan, Guy de, fost rege al Ierusalimului, guvernator al Ciprului 431
Lutetia Parisiorum (Paris) 113
Luvru, în Paris 559, 597-598
Lybistros şi Rhodamne, poem bizantin 676
Lyon, Conciliul şi unirea de la 517, 526, 567-568, 570, 618-622

M

Mabillon, Jean 53
Macarie, patriarh al Antiohiei 241
macedoneană, dinastie 419, 476, 545
Macedonia 102, 104, 107, 124, 129, 145, 163, 173, 253, 262, 286, 290, 291, 310, 323-325, 359, 443, 480,

483-485, 498, 505, 509, 518, 523, 551, 559, 576, 578-580, 583-584, 632, 645
Macedonie (Makedonios), erezia lui 121
Maeotis, Palus (Marea de Azov) 590, 592
maghiari (unguri) 313, 323-324, 385, 405
Magnesia 506, 508
Mahomed (Mehmed) I, sultan otoman 484, 529, 562, 603
Mahomed (Mehmed) II Cuceritorul 58, 212, 529, 562, 609-617, 640, 659
Mahomed 221-227, 230, 252, 587, 598
Malaga, în Spania 170
Malalas, Ioan, cronicar 207-208, 246
Malatesta, familie 667
Maleinos, Eustatie, latifundiar capadocian 350, 547
Malik Ghāzi (Amir Ghāzī), emir 402
Malta 64, 313
Mameluci 570-571
Manasses, Constantin, cronicar 466, 476
Manfred 503, 509, 563-565, 569, 619
Maniakes, Georgios 320, 333
Maniheism 184, 381
Manojlović, G. 185
Mantzikert, în Armenia, bătălia de la 357-359, 361
Manuel I Comnenul, împărat 376--377, 407-419, 453, 477, 534, 540, 547
Manuel II Paleologul, împărat 477, 561, 593-618, 636, 643, 650-651, 661, 680
Manuel, fratele lui Teodor Angelos 498
Marcian, împărat 109, 140-142, 192
Marcu Eugenicul, mitropolit de Efes 637-638, 639, 663-664, 687
Marcus Aurelius, împărat roman 114, 376
mardaiţi 233
Mardonios, profesorul lui Iulian Apostatul 111-112
Marele Palat, în Constantinopol 372, 476
Maria Antoaneta a Franţei 376
Maria din Antiohia, soţia lui Manuel I 376, 378, 420
Maria din Trebizonda (Trapezunt), soţia lui Ioan VIII 561
Marinus, prefect 148
Marmara, Marea ~ 101, 103, 124, 139, 145, 183, 197, 217, 243, 443, 578, 582, 596
Marr, N. 321-322, 452
Martin I, papă 240-241
Martin IV, papă 568-569, 622
Martin V, papă 599
Martina, soţia lui Heraclius 215, 219
Maslama ibn 'Abd al-Malik, general arab 251
Mas-Latrie, istoric francez 438
Maspero, Jean 210, 229
Massilia (Marsilia) 267
Masudi (Ali al-Hasan Ali ibn al-Husayn al Masudi), istoric şi geograf arab 234
Matei din Paris (*Matthaei Parisiensis*) 504-505, 516
mauri. *Vezi* berberi
Maurice, Jules 94
Mauricius, împărat 164, 196-201, 204--206, 210, 545-546
Maxentius, împărat roman 90, 94-96
Maxim din Efes (Ephesos), filosof 112
Maxim Mărturisitorul (Confesorul) 240, 246-247, 463, 665
Maximian (Marcus Aurelius Valerius Maximianus), împărat roman 90, 106, 124, 135
Mazarin, Jules, cardinal 51
Mazaris, imitatorul sofistului Lucian 601, 646, 668
Mecca (Makkah al-Mukarramah) 223--226, 229, 235
Medici, familie 638
Medina (Yathrib) 223-225, 227, 230, 235, 252
Mediolanum (Milano) 86, 90, 106, 112, 122, 126, 157, 414, 597, 603
Mediolanum, Edictul de la 93, 96--97, 134
Mediterană, Marea ~ 102, 104, 127, 167, 171, 194, 209, 230-231, 237--238, 243-245, 261, 285, 288, 316, 379, 387, 403, 423, 431, 570, 582, 586, 590
Megabazus, general persan 102
Megarieni, fondatori ai Calcedonului şi Bizanţului 102
Mehdia, oraş în Africa de Nord 394
Meles 333
Melitene, oraş în Mesopotamia 287, 315, 364
Meliteniotes, Teodor 674-675
Menandru Protector, istoric 172, 204n140, 205-206
Menologiu. *Vezi Vatican Menologium*
Mercati, S. 76
merovingieni 546
Mesarites, Ioan 212, 442, 514-515, 528-529
Mesarites, Nicolae, mitropolit de Efes (Ephesos) 212, 442, 514-515, 528--529
Mesopotamia 127, 136, 190, 197, 208, 226, 230, 315-316, 356, 377, 387, 401, 408, 429, 458, 570, 599
Messina, în Sicilia 289, 314, 432
Meteora, aşezământ monahal 664
Metochites, Teodor 669-672
Metodie (Methodios), patriarh de Constantinopol 80, 292, 295-296
Meursius (van Meurs), bizantinolog olandez 51
Mihail (Retorul) din Tesalonic (Saloniki, Thessaloniki) 471
Mihail I Angelos Ducas Comnenul, despot al Epirului (Epiros) 480, 492-493, 554
Mihail I Rangabe, împărat 280, 282, 284, 291-293, 300, 304-305, 310
Mihail II (Gângavul), împărat 266, 282, 285-286, 288-289, 294-295, 297
Mihail II Asan, ţar al Bulgariei 508
Mihail III (Beţivul), împărat 283-284, 287, 298-299, 322, 334
Mihail IV Paflagonianul, împărat 312, 333
Mihail IX Paleologul, împărat 481--482, 507, 509-512, 518-519, 521, 523, 526, 551-552, 554-555, 574, 576
Mihail Kritoboulos. *Vezi* Critobul din Imbros
Mihail V Kalaphates, împărat 312
Mihail VI Stratiotikos, împărat 312, 353, 368
Mihail VII Ducas (Parapinakes), împărat 354-355, 357-359, 361, 391--392, 452
Mihail VIII Paleologul, împărat 511, 554, 563, 565-573, 582, 600, 620-625, 645-646, 649, 651, 653, 659, 674
Miklosich, Franc 642
Miliaresion, monedă de argint 457n308
Militar, partid 353-355, 357
Miller, W. 505
Millet, G. 642, 680
Miloš Obilić (Kobilić), cavaler sârb 589
Mina (Menas), patriarh de Constantinopol 183
Mina, sfânt egiptean 160
Mir-Achor Djami 161
Mistra, în Moreea 445, 551, 553, 561, 600-601, 607-608, 651, 656, 666, 677-680, 686
Mithra, zeu persan 94, 118
Moartea neagră 589
Modon, în Peloponez, port venetian 445
Moesia 124-126, 129, 236
Moise 116, 153, 192, 225
Moise din Bergamo (Brolo) 453
monahomahia 274
Monembasia (Monemvasia, Malvasia), oraş în Peloponez 551, 600
Möngke (Mangu, Möngka), marele han mongol 570
Mongoli 69, 125, 504-505, 508, 570--573, 599, 636
Mongos. *Vezi* Petru Mongos
Monnier, P. 686
monofizitism 136, 141, 146, 166, 180, 182-18, 241

monotelism 238-241, 245
Monreale, în Sicilia 477
montaniști, sectă 270
Montelatici, G. 76, 655
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de 54-55, 68
Montfaucon, Bernard de, cercetător francez 53
Montferrat, dinastia Paleologilor fondată la 555
Mopsuestia (Mamistra, Misis), în Cilicia 182-183, 414-415
Moreea (Pelopones) 444-445, 479--480, 511, 548, 561, 576n, 595, 599-603, 607-608, 610, 644, 646, 650, 666
Morosini, Tommaso, patriarh latin de Constantinopol 443, 513-514
Mortreuil, J., cercetător francez 86
Moschopoulos, Manuel 669, 672
Moscova 58, 65, 78, 82, 84, 307, 562, 591, 595, 639, 651
Mosul, pe fluviul Tigru 219, 408
Mouzalon, Georgios 509
mozarabi, clasă socială în Spania 234
Mschatta, friza de la 160
Muawiya (Moawiya, Mu'āwiya), calif 231-233, 235
Müller, J., cercetător austriac 642
mundium 537
Muntaner, Ramon, cronicar catalan 444, 575, 653
Murad I, sultan otoman 558-560, 589
Murad II, sultan otoman 603, 607
Muralt, E., cercetător elveţian în Rusia 87
Myriokephalon, bătălia de la 416-419

N

Naissus (Niš) 90, 102, 124
Napoleon I 54, 108, 568
Napoli 56, 64, 169, 289, 422, 500, 562, 564, 567, 569, 574, 606, 634
Narses, general bizantin 170, 198
Nasir-i-Khusraw, călător persan 320
Naupaktos. *Vezi* Lepanto
navarezi, în expediţia catalană 574
Nazaret 160, 318
Nea Ekklesia (Biserica Nouă) 371, 372n
Nea Moni, în Chios 372
Neagră, Marea ~ 84, 102, 124, 145, 171, 173, 326, 358, 496, 506, 511, 552, 571, 582, 589-590, 592--594, 596, 645, 649
Nectarie (Nektarios), patriarh de Constantinopol 122, 132
Nedjd, provincie a Arabiei 221
Nemanja, dinastie 428
Neos Hellinomnimon (*Νέος Ἑλληνομνήμων*) 635n283
Nestor Iskinder (Iskander) 612
nestorianism, nestorieni 136, 180-181, 183-184, 209, 217, 228, 517
Nestorie (Nestorios), preot antiohian 135, 143, 155, 217
Niceea (Nicaea, Isnik), Imperiul de la 479-495, 499-500, 503-504, 507-509, 515, 519-521, 526, 528--529, 533, 553, 567, 570, 656, 670, 680
Niceea (Nicaea, Isnik), patriarhat 494--495, 514, 517
Niceea (Nikaia, Nicaea, Isnik), în Bithynia 61, 80, 99-101, 119-121, 125, 154, 182, 252, 276, 292, 296, 358, 383, 389-390, 396, 398, 401, 410, 443, 447, 468, 495-496, 502, 511, 516-518, 521--522, 524, 526, 535, 572, 574, 578, 581, 624, 653
Nichifor I, împărat 279, 282, 284, 288, 290-292, 350-351
Nichifor II Phokas, împărat 309, 311, 313-314, 316-318, 320, 325, 328, 331-332, 338-340, 346, 349, 364--365, 388, 397, 449, 457
Nichifor III Botaniates, împărat 355, 358, 360, 382, 464
Nichifor Kallistos, scriitor 152
Nichifor, patriarh al Ierusalimului 319
Nichifor, patriarh de Constantinopol 292-294, 300, 302
Nicolae din Otranto (Hydrus, Hydruntum), abate mănăstirii Sf. Nicolae din Casole 514
Nicolae I, papă 139, 292, 298-299, 334
Nicolae Mystikos, patriarh de Constantinopol 306, 314, 324, 336--338, 364
Nicolae V, papă 617
Nicolaiţi 337
Nicomedia (Nikomedeia), în Bithynia 92, 96-99, 101-102, 105-106, 111--112, 124, 148, 574, 578
Nicopolis, bătălia de la 594
Nifon (Niphon) 451
Nika, revolta 168, 184, 186-187, 211
Nikon, patriarh 344
Nikov, P. 485
Nil, fluviu 286
Ninive (Nineveh, Ninus), bătălia de la 219
Nisibis (Nisibe, Nusaybin) 136, 196
Nistru, râu 123, 328n61
nobazi (nubieni) 173
Nogai, general al Hoardei de Aur (Kipchak) 571-572
nomisma (*hyperpyron* sau *solidus*) 193, 456-457
Nomocanon 448
Nonnosos, misiunea lui 206
Norden, W. 432-434, 439, 453, 620
normanzi 333-334, 353, 355, 360--361, 379-380, 385, 389, 391--392, 399, 404-408, 410-411, 413, 421-424, 426, 431-432, 456-457, 459-460, 477, 500, 563-564, 643, 684
Notaras, Luca 610
Notitia dignitatum 106
Nougaret, P.J.B. 58-59
Novele (*Novellae leges*) 176, 178, 244, 255, 259, 309, 539, 543, 673
Novgorod 212, 437, 442, 477, 591
Nubia 192
Nūr al-Dīn Mahmud, conducătorul Siriei 429
Nürnberg, tratatul de la 430
Nymphaion (Nymphaeum, Kemalpaşa, Nif), Sinodul de la 516
Nymphaion (Nymphaeum, Kemalpaşa, Nif), tratatul de la 510, 521

O

Octateuh, *codex* constantinopolitan 465
Odoacru (Odovacer, Odovacar) 142--143, 145
Oeconomos, L. 71-72
Ohrida (Ochrida, Ohrid) 532
Ohrida (Ochrida, Ohrid), arhiepiscopie 470, 532, 535
Oleg, prinţ rus 326-328
Olga (Helga), mare prinţesă rusă 328
Oman, C.W. 73
Omar, calif 230
Omar, emir de Melitene 287-288
Omar, moscheea lui 217, 248, 401
Omurtag, han bulgar 286, 291
onoguri (onogunduri) 236
Opsikion, temă 236, 243-244, 262
Origen 99
Orkhan, sultan 578, 587, 589
Orosius, Paul, istoric 109
Orvieto, episcopul de, în Niceea 518
Osius, episcop de Córdoba 100-101, 109
Osman (Othman, Atman), sultan 573, 578
Ospitalieri, Cavalerii Sfântului Ioan, în Rodos 502, 586, 600
Ostrogorsky, G. 9, 71n43, 72-73, 148n158, 178n57, 185n78, 216, 258, 267n72, 273n88, 275, 302n183, 326n57
ostrogoţi (goţii estici) 123, 125, 142--144, 149, 167-171, 182, 198-199, 205, 213
Othman (Osman), calif 230
Othon de la Roche, duce al Atenei şi Thebei (*dux Athenarum atque Thebarum*) 444, 480
otomani 61, 72, 382, 553, 556, 562, 571, 573-574, 578, 582, 586-587, 591, 593, 599-600, 605-606, 633, 650, 658

Otto I, împărat 316, 332, 339
Otto II, împărat 318-319, 332
Otto III, împărat 333
Otto von Braunschweig 434-435, 437, 439
Otto von Freising 413
Ovidiu (Publius Ovidius Naso) 532, 669

P

Pachymeres, Georgios, istoric 624, 649, 653
Paladie (Palladios) de Helenopolis, istoric al monahismului egiptean 154
Palama (Palamas), Grigorie, arhiepiscop de Tesalonic (Saloniki, Thessaloniki) 628n271, 629, 630n, 632-634, 664
Paleologi de Montferrat 555
Palermo (Panormos) 64, 289, 313, 406, 410, 477, 500, 569
Palestina 90, 92, 98, 127, 143, 149, 151, 181, 190, 194, 209, 216-217, 219, 222-223, 226, 228-230, 234, 238-239, 241, 245, 247, 255, 318, 377, 387-390, 392-393, 395, 401, 411, 423, 431-432, 436, 448, 582
Palmyra (Tadmor, Tadmur), oraş şi Stat 221-222
Pamfilia 233
Pancenko, B.A. 236, 258
Pandecte (*Pandektai, Pandectae*) *vezi Digeste*
Panonia (Pannonia) 135, 142, 197-198
Panselinos, Manuel, pictor iconar 679
Pantocrator (Pantokrator), biserică şi mănăstire în Constantinopol 450, 477
papalitate 277, 298, 334, 339, 341-342, 412, 432, 434, 439, 448, 452, 455, 501, 511, 513, 517, 564, 597, 619-620, 634
Papamichael, G. 628-629, 631
Paparrigopoulos, K. 62-64, 257, 264
Parenzo (Poreč), în Istria 212
parsism (zoroastrism) 225
Parthenon 577, 616
Partitio Romaniae 479
Patras (Patrae) 288, 462
Patzes, jurisconsult bizantin 345
Paul Diaconul (Warnefred, Cassinensis) 278
Paul Silentiarios (Silenţiarul) 210
Pausanias 129
Pavel de Samosata 381
Pavia (Ticinum) 685
pavlicieni 268, 312, 381, 451
Pavlov, A.S. 260
Pavlov-Silvanski, N. 543
Pears, E. 614
pecenegi (patzinaki) 78, 322-325, 328-331, 353-355, 357-360, 362, 380-383, 398, 404, 445, 449, 456, 458
Pegolotti, Francesco Balducci 648
Peirce, H. 87
Pelagius de Albano, cardinal 515
Pelagonia, bătălia de la 509
pelerinaje 90, 225-226, 382, 392-393
Pelopones 62-63, 129, 190, 197, 202-203, 231, 233, 243, 253-254, 288, 314, 326, 335, 443-445, 479-480, 506, 509, 551-553, 566, 577-578, 581, 595, 600-601, 604, 607-608, 646, 656, 658, 667-668. *Vezi şi* Moreea
Pempton (Sfântul Roman), poartă a oraşului Constantinopol 614
Pepin cel Scurt 281, 351
Pera (Galata), cetate situată de cealaltă parte a Cornului de Aur 599, 643, 648
Pergam (Pergamon, Bergama) 104, 251, 489-490, 526
Persarmenia 321
Persia 94, 111, 113, 118, 127, 134, 136, 168, 170-172, 181, 190-192, 194, 196-107, 206, 217-218, 220, 222, 227, 243, 307, 321, 356, 458, 571-572, 599
Pescennius Niger 102
Petra, oraş 221-222
Petrarca, Francesco 569, 634, 681-683, 685
Pétridès, S. 532
Petronas, general bizantin 288
Petrovski, N. 204
Petru al Rusiei 77n51, 108
Petru de Aragon 569-570, 574
Petru Delyan (Delianos), conducător bulgar 326
Petru Eremitul (Petru din Amiens) 398-400
Petru I Asan, ţar bulgar 426-428
Petru Mongos, patriarh al Alexandriei 143
Petru Patricianul (Magistros, Patrikios), istoric 205
Petru, ţar al Bulgariei 428
Phidias, sculptor 123
Philadelphia (Alaşehir) 424, 521, 576
Philes, Manuel, poet 674
Philippikos (Bardanes), împărat 216, 245
Philippopolis (Pulpudeva, Plovdiv) 381, 430, 433, 451, 462, 498
Philokales (Philokalios), familie din Asia Minor 350, 547
Philopatris, dialog pseudo-lucianic 365
Philopoemen, general 201-202
Phocaea (Fogia, Foça) 565
Phokas, familie 350
Phokas, împărat 196-197, 199-201, 210, 216, 246, 311, 539
Phorkias, în *Faust* 445
Phrantzes (Sphrantzes), Georgios, istoric şi diplomat 561, 570, 598, 611, 613-614, 656-657
Piacenza, Conciliul de la 395-396
Piccolomini, Enea Silvio (Pius II), papă 617
Pierre II de Courtenay, împărat latin 493-494
Piganiol, A. 94
Pilatos, Leontios 683-686
Pindar 116, 156, 470, 673
Pirenne, H. 387
Pireu (Peiraeus) 129, 467, 511
Pisa 394, 405, 414, 425, 435, 462, 582, 636
Pius II, papă. *Vezi* Piccolomini
Planudes, Maxim 668-699
Platon şi platonism 116, 154-155, 192, 209, 364, 367, 451, 463-464, 466, 602, 615
Platonică, Academie în Florenţa 667, 686
Plethon, Georgios Gemistos 607, 650, 664, 666-667, 671, 680, 685-687
Pliska (Pliskova, Aboba) 237
Plutarh 129, 472, 670
Poarta de Aur (Porta Aurea), în Constantinopol 160, 291, 502
Podul Vulturului (Pons Milvius, Saxa Rubra), bătălia de la 90
poezia provensală 531
Poggio Bracciolini, umanist italian 686-688
Poitiers, bătălia de la 252, 387
Pokrovski, I.A. 178
Politikoi, partid 622
Polonia 64, 591, 594
polovţi. *Vezi* cumani
Polybius, istoric grec 102, 463
Polykleitos (Polyklitos, Polyclitos) 524
pomestie 541
Pont (Pontus) 378
Pontifex Maximus 94, 110, 117
Portugalia 561
Poson, în Asia Minor, bătălia de la 288
Poveştile celor o mie şi una de nopţi 370
praefecturae 107
praetor, în timpul lui Iustinian 189
Pragmatica Sanctio 170
Precarium 537-538
prima cascadă 173
Priscus (Priskos), istoric 135, 158
Procheiron 342-344
Procida, Giovanni da 569
Proclu (Proklos) de Constantinopol 158
Procopia, soţia lui Mihail I 282
Procopius de Cezareea 148, 165-166, 168, 172-174, 184, 187, 190, 195, 204-206, 210, 466, 543

Prodromos, Teodor 369, 466, 473--475, 529, 674
Pronoia 519, 539-541, 547-548
Prostasia 541, 543
Protaton, adunarea egumenilor de la Muntele Athos 340, 450
Psellos, Mihail (Constantin) 246, 353--354, 366-368, 370, 451, 463, 469-471, 666
Pseudo-Lucian 365
Pseudo-Simeon Magister, cronicar 364
Ptolemeii din Egipt 104-105, 148
Ptolemeu, astronom 192, 465, 580, 674
publicani. *Vezi* pavlicieni
Pulcheria, sora lui Teodosie II 109, 134, 140, 250
Pusculus, Ubertinus, scriitor italian 611

Q

Qala'un (Qalawun), mameluc, sultan al Egiptului 568, 572
Quadrivium 305
Quinisext, Sinodul 241
Quraysh, trib 223-224

R

Rabban Sauma, călugăr, mesager mongol 643
Ragusa (Dubrovnik) 53, 582, 598, 605n192, 649
Ramadan 226
Rambaud, A. 74, 185, 316, 368, 547
Ramsay, W. 390
Ravenna 143, 161, 166, 169, 193, 198, 200-201, 212-214, 238, 240, 242, 281, 351, 545-546, 687
Raymond, conte de Toulouse (Raymond de Saint-Gilles) 399, 402
Războiul de 100 ani 531
Regel, V.E. 85, 642
Renaşterea italiană 51, 598, 601, 629, 638, 650, 662, 678, 680-682
Renaşterea în Bizanţ 477-478, 500--501, 602, 655, 663, 667, 677--680, 681n447
Revue de l'Orient Chrétien 86
Rhegium (Reggio) 314, 360
Riant, P.E.D., conte de 384, 438-439
Riccardi, palat 639
Richard I Inimă de Leu 429, 431
Richelieu, cardinal 51
Robert cel Rău, duce al Normandiei 389
Robert de Courtenay, împărat latin 497
Robert II, conte de Flandra 399
Robert, conte de Flandra 383-385, 390, 399
Robert, duce al Normandiei 398-399
Rodos (Rhodos), insulă 124, 231, 390, 459, 521, 586, 600
Roger de Flor 574-576, 578, 653
Roger II, regele Siciliei 406, 408-413
Roman I Lecapenos, împărat 311, 315--316, 321, 324-325, 327, 337--339, 348-349, 352, 362, 364
Roman II, împărat 311, 316, 338, 349
Roman III Argyros, împărat 312, 320, 351
Roman IV Diogenes, împărat 354--355, 357-358, 471
Roman Melodul, poet bizantin 156, 247, 302
Romania, Imperiu 369
Romein, Jan 70
Romulus Augustulus 67, 142, 279
Rosen, V. 388
rossi, ruşi 288
Rostislav, prinţ rus 508
Roşie, Marea ~ 127, 194, 221
Roth, K. 74
Rothruda, fiica lui Carol cel Mare 278
Rousseau, Jean-Jacques 602
Rouvroy, Claude de, duce de Saint--Simon 602
Royou, J.C. 59, 79
Rubenizi (Rupenizi), dinastie armeană 406
Rubió y Lluch, Antonio, cercetător spaniol 577
Rufinus, Tyrannius 129
Rum, sultanat (Sultanatul de Ikonion) 390, 408, 447, 480, 488, 504, 519, 570, 572
Runciman, Steven 71, 258n40, 338
Rusia 49, 68, 75, 77-78, 81, 83-85, 108, 123, 125, 142, 173, 178, 204, 209, 222, 257, 269, 309, 312, 322, 326-330, 342, 344, 348, 363, 368, 372, 377, 394-395, 419, 421, 458, 471, 473, 477, 504, 536, 540-541, 543, 547, 562, 570-571, 587, 591, 599, 627-628, 635, 680

S

Saba, regina din 165
Sabeeni-Himiariţi (Homeriţi), conducători ai Yemenului 222
Sacrum palatium 200
Saewulf, pelerin anglo-saxon 389
Saidak, Jan 76
Saint Denis en Broqueroie, abaţie 598
Saint-Front de Périgueux 529
Saint-Martin, M. de, orientalist francez 58
Saladin (Salāh al-Dīn Yusuf ibn Aiyūb), sultan al Egiptului 423, 429--431, 436, 511, 571
Salerno, şcoala medicală de la 331, 413, 500
Salutati, Coluccio 662
samariteni, în Palestina 181
Samos 390, 443, 496
Samosata 370
Samuel, ţar al Bulgariei 325-326
San Lorenzo *Fuori le Mura* 493
Santa Maria Antiqua, în Roma 161, 248, 372
Santa Maria del Fiore, în Florenţa 638-639
Santa Maria Novella, în Florenţa 639
Sanudo, Marino, cronicar 568
Sarai, capitala Hoardei de Aur 570
Sardica (Serdica, Sofia) 102
Sardinia 169, 171, 394
Sardis 251
Sathas, C., cercetător grec 642, 664, 670-671
Sava, sfânt 209, 302
Savoia, conte de 592
Sayf al-Dawla, emir hamdanid de Alep (Aleppo, Haleb) 315-316
Sayyid Battal Ghazi, campion legendar al Islamului 253
Scala, R. Von 74
scandinave, regate 395
Schechter, S. 327
Schiltberger, Johann, soldat bavarez 595
Schlumberger, G. 69, 613
Schmidt, Th. 677-678
Schoenebeck, H. Von 94
Schramm, P. 279
Schwartz, E. 93
sciţi (scythani) 130, 144, 329-330, 381, 383, 405, 464, 571
Sciţia Mică (Scythia Minor). *Vezi* Dobrogea
Scriptores Historiae Augustae 157
Sebeos, istoric armean 215, 219
Seeck, Otto 75, 87, 96
Ségur, conte de 59
Seleucia (Ctesiphon), în Persia 134
Seleucia (Seleukeia, Silifke), Sinodul din 134
Seleucia, *clisura* 352
Selgiuc (Seljuk), prinţ turc 356
selgiucizi 356, 504
Senakherim, scriitor bizantin 512
Senlac, bătălia de la 460
Septem (Ceuta), fortăreaţă 233
Septimius Sever (Lucius Septimius Severus), împărat roman 102-103
Seraglio (Seragliensis), biblioteca 465
Serapeum, templu 122
Serbia (Servia), fortăreaţă 508
Serbia şi sârbi 324, 381, 385, 405, 412, 535, 573, 578-579, 585, 589, 677-679
Serghie (Sergios), patriarh de Constantinopol 239
Sergiu, papă 241
Serres (Siris) 583, 585
Sevastianov, P. 642
Severus Alexander (Marcus Aurelius Severus Alexander), împărat roman 538

Sfânta Ecaterina de la Muntele Sinai, mănăstire 214
Sfânta Sofia, biserică, în Constantinopol 98, 161, 186, 195, 211--214, 240, 245, 252, 293, 296, 310, 341, 371-372, 442-443, 461, 469-471, 484, 487, 495, 511-514, 529, 610, 614-615, 632, 639
Sfânta Sofia, biserică, în Kiev 372
Sfânta Sofia, biserică, în Niceea (Nicaea, Isnik) 487
Sfântul Ioan din Acra, în Siria 436, 649
Sfântul Ioan din Efes, biserică 212
Sfântul Ioan *ton Stoudiou*, basilică 161
Sfântul Marcu, biserică, în Veneţia 212
Sfântul Pantelimon, mănăstire rusească pe Muntele Athos 450
Sfântul Pavel, basilică 290
Sfântul Petru, basilică 290, 335
Sfântul Roman, poarta. *Vezi* Pempton
Sfântul Sava, lavra, în Palestina 209
Sfântul Simeon Stâlpnicul (Kalat Seman), mănăstire 160
Sicilia 169-171, 190, 231, 238, 262--263, 285, 289-290, 313-314, 316, 318, 320, 331, 387, 389, 399, 404, 406, 410, 412-413, 422-423, 429, 431, 465, 477, 563, 568--569, 574, 606, 684
Siciliano, L. 86
Sidon (Saydă) 178, 429
Sigismund, rege al Ungariei 594-596
silentiarius 144
Silko, rege nubian 173
Silvestru II, papă 333, 391
Simeon cel Trufaş, mare prinţ al Moscovei 587, 591
Simeon Magistros (Logothetes) 364
Simeon Metafrastul (Metaphrastes) 363
Simeon, ţar al Bulgariei 322-325, 364, 385, 505, 581, 583
Singidunum (Belgrad) 202
Sinodul Tâlhăresc, 136, 141
Siracusa 183, 238, 313, 331
Siria 16, 92, 99, 127-128, 136-137, 141, 143, 146, 149, 151, 156, 159-160, 171, 181, 190, 194, 206, 209, 212, 216-219, 221-223, 226--230, 232, 234, 236, 238-239, 241, 245, 247, 250, 255, 284, 287, 309, 314, 317-320, 356, 377, 387-390, 397, 401-402, 429, 432, 436, 477, 511, 570, 582, 599, 622, 635, 649
sirian, *limes* 221
Sirmium (Sremska Mitrovica), pe râul Sava 106
siro-chaldeeni, creştini 136
Skleros, familie 350, 547
Skodra (Skadar, Shkodër, Scudra) 385
Skopia (Scupi, Uskub): Sinodul de la 584
Skylitzes, Ioan, cronicar 475, 679
Smirna (Smyrna, Izmir) 382, 390
Socrate (Scolasticul) de Constantinopol, istoric 112, 118, 154, 206
Sofia de Montferrat, soţia lui Ioan VIII 560
Sofia Paleologina 562
Sofia, soţia lui Iustin II 196
Sofronie (Sophronios), patriarh de Ierusalim 230, 239, 247
Sokolov, I. 627
Solomon, succesorul lui Belisarios în Africa de Nord 169
Soterikos Panteugenos 471
Sozomen, scriitor creştin 102, 114, 154, 206
Spalato (Spalatum, Split), în Dalmaţia 161
Spania 100, 106-107, 109, 149, 169--171, 218, 233-234, 252, 266, 287, 289, 356, 387, 393-394, 399, 458, 588, 591, 599, 617, 658, 685
Sparta 129, 445, 561, 600-601, 608, 651, 667, 679
Spasski, A. 99, 101
Spoleto, ducat 290, 331
Staurakios, împărat 282, 290
Stein, E. 71n43, 75, 94, 104n54, 158, 171n29, 185n78, 243-244, 258n37, 272, 461n331
Stilbes, Constantin, retor şi poet 475
Stilichon, Flavius 129
Strabon, istoric 102
strategus 461
Strzygowski, J., cercetător austriac 159, 212, 371, 677
Suetoniu, istoric roman 102, 105
Suger, abate 412
Suidas, lexicograf grec 207, 363
Süleyman-ibn-Kutulmuş 358
sunna 226
Suvorov, N. 541
Svein, nobil danez 395
Sviatoslav, prinţ rus 316, 325, 327--328, 364
Swift, E.H. 512
Swinthila (Svinthila), rege vizigot 218
Sybel, H. 384, 392, 396, 410
Symmachus (Quintus Aurelius Memmius Eusebius Symmachus), orator şi senator 123
Synesius din Cyrene, episcop de Ptolemais 154-155, 157
Synodicon 451

Ş

şahinşah 321
Şapte arte liberale 304
Şestakov, S.P. 82, 281
Ştefan cel Tânăr, sfânt 249, 274-275
Ştefan din Novgorod, pelerin rus 212
Ştefan Dušan, rege al Serbiei 553, 573, 578-585, 588-589, 646
Ştefan Nemanja, mare *jupan* al Serbiei 428, 578-579
Ştefan V, rege al Ungariei 554
Ştefan, fiul lui Ştefan Nemanja, regele Serbiei 579
Ştefan, patriarh de Constantinopol 336
Şumen (Šumen, Shumen), în Bulgaria 237

T

Tabor, Muntele ~ 235, 632
Tacit (Publius Cornelius Tacitus), istoric roman 54, 56, 102, 158
Tafrali, O. 626, 647-648, 665
Tafur, Pero, călător spaniol 25, 592, 644
Tana (Tanais) 21, 571, 590, 592, 649
Tancred, cruciat 399, 402-403
Taormina (Tauromenium) 313-314
Taprobane (Sri Lanka). *Vezi* Ceylon
Tarasie (Tarasios), patriarh de Constantinopol 276, 292-293
Tarentum (Taras, Taranto) 289-290, 313, 331, 360
Tarik ibn Zyad, general arab 233
Tars (Tarsos, Tarsus) 316, 530
Taurică, peninsula *vezi* Crimeea
Teba, în Beotia 194, 410, 444, 462, 511
Tekfour Sarayi 139
Tenedos (Bozca Ada), insulă 591-592
Tenedos (Bozca Ada), războiul din 591
Teoctist (Theoktistos), consilier al Teodorei 284
Teodor Angelos, despot de Epir (Epiros) 493-496, 498, 501, 554
Teodor Daphnopates, istoric 363, 364n169
Teodor de Mopsuestia 182-183
Teodor I Laskaris, împărat al Niceei (Nicaea) 480, 491, 502, 521, 523
Teodor II Laskaris, împărat al Niceei (Nicaea) 482, 486, 506-509, 517--518, 520, 522, 524-527, 624
Teodor Metochites. *Vezi* Metochites, Teodor
Teodor Studitul 292, 295, 297, 302--303, 623
Teodora, împărăteasă, fiica lui Constantin VIII 312
Teodora, soţia lui Ioan Tzimiskes 311
Teodora, soţia lui Iustinian I 165--166, 181, 183, 185, 196, 205, 208, 214, 250, 266, 296, 304, 309
Teodora, soţia lui Teofil 283-284
Teodora, văduva regelui Ierusalimului 377
Teodoret, episcop de Cir 154, 182--183
Teodoric, rege al ostrogoţilor 142--143, 145, 167-168

Teodosian, Codul (*Codex Theodosianus*) 138, 140, 159, 175, 259, 541-542
Teodosie (Theodosios) I, împărat 66, 89, 109-110, 119-123, 126-127, 129. 131, 213
Teodosie de Melitene, cronicar 364
Teodosie II cel Tânăr, împărat 67, 109, 133-140, 159, 175, 181, 192, 210, 250, 259, 538-539, 605
Teodosie III, împărat 216, 245, 280
Teodosie, călugăr 313
Teofan din Bizanţ, istoric 206, 227, 249, 251, 270, 274, 291, 300
Teofan Mărturisitorul (Theophanes Confessor) 299
Teofan, călugăr 295
Teofano, împărătească, soţia lui Roman II 311, 338
Teofano, prinţesă bizantină, soţia lui Otto II 318, 332-333
Teofil (Theophilos), împărat 266, 283, 286-287, 290, 294-296, 301, 304, 306-307, 471
Teofil, egumen 163
Teofil, episcop al Alexandriei 132
Teofil, episcop al goţilor creştini (*Theophilus Gothiae*) 125
Teofil, profesor de Drept în Constantinopol 175-176
Teofilact Symokatta (Theophylaktos Simokattes), istoric 206
Teofilact, arhiepiscop de Ohrida (Ochrida, Ohrid), scriitor 144, 330, 399, 403, 453, 457, 470
Tephrike (Divriği), fortăreaţă pavliciană 313
Termopile 129, 145, 576
Tertulian 99
Tesalia (Thessalia) 129, 145, 173, 403, 444, 498, 521, 523, 576, 578, 581, 586, 591, 621, 625, 644-646
Tesalonic (Salonic, Thessaloniki) 102, 120, 122, 124, 144, 151, 161, 172, 197, 197-198, 235-236, 254, 306-307, 314-315, 323-325, 359, 364, 378-379, 411, 415, 418-419, 423-424, 426, 431, 443-444, 454, 462, 465-466, 469-471, 479-480, 485, 492, 494-496, 498-499, 506--507, 534-535, 542, 576, 583, 600, 603-604
Tessier, J. 439
tetrarhie, sistem de conducere 105-106
teucri 617
theme, sistem de împărţire administrativă 82-83, 200-201, 236, 242--245, 254, 262-263, 271, 285, 332, 351-352, 355, 461
Themistios din Paflagonia 157
Theodosioupolis (Karin, Qaliqală, Erzurum), în Armenia 321
Theophanes Continuatus (*Scriptores post Theophanem*) 364
Thibaut, conte de Champagne 435--436
Thoros, conducătorul Armeniei Mici 414
Thrakesion, thema 262
Tiberiu II, împărat 164, 196
Tiberiu III (Apsimar), împărat 216
Tillemont, Sebastien le Nain de, istoric francez 57
Timarion 471
Timur (Tamerlan) 598-599
Tipoukeitos (*Tipucitus*) 344-345
Tit (Titus Flavius Vespasianus), împărat 99, 151, 217
Tîrnovo, capitala celui de-al doilea ţarat bulgar 426-429, 498, 589
Tocco, familie latină în Orient 561
Toledo 389
Toma Magistros 672
Toma Paleologul 562
Toma Slavul 284-286, 348
Tomul unirii 337
Torino, conferinţa şi pacea de la 592
Totila, rege ostrogot 170
Tozer, H.F. 60, 62n29,
Tracia 107, 109, 124-126, 129, 131, 141, 144-146, 158, 172-173, 244, 251, 253, 261-262, 286, 291, 297, 324-325, 359, 381, 430, 443, 480, 483-485, 496, 505-506, 523, 551, 556-557, 576, 578, 587-588, 600, 603-604, 608, 610, 644
Trebizonda (Trapezunt), Imperiul de 29, 376, 447
Trebizonda (Trapezunt), oraş 182
Trei Capitole, controversă 182-183
Tribigild, general ostrogot 131
Tribonian, jurist 174-178, 186
Triklinios, Dimitrie 672
Tripoli, principat 402, 408-409, 436
Trivium 305
Troglita, Ioan, diplomat şi general bizantin 169, 210
Troia 102, 459, 677
Trulan, Sinodul 241
Tucidide 56, 147, 190, 205, 463-464, 533, 590-591, 611, 613, 658-659
Tugorhan, han al cumanilor 382-383
Tulunizi, conducători ai Egiptului 312
Tunis (Tunisia) 171, 234-235, 288, 566
Turaev, B.A. 221
Turchi, N. 74
turci 11, 54-55, 59, 196, 206, 212, 323, 355-357, 363, 379, 381-383, 390, 395, 398, 401-402, 410-411, 417, 445, 459, 484, 488, 509, 519, 529, 557, 560, 562, 571, 573, 586-589, 594-596, 600, 603--604, 606-608, 610-613, 616-617, 636, 641, 643-645, 648, 656-657, 667
Tyler, R. 87
Typos 239-240
Tyr (Sūr) 194, 431
Tzachas, pirat turc 382-383, 392
Tzetzes, Ioan, poet 458-459, 472-473

U

Ucraina 368
Ulfila (Wulfila) 125
Umayyazi (Omeyazi) 226, 232, 253, 312, 369n
Underwood, Paul A. 213
Ungaria (Ugria) 377, 385, 398, 405, 410, 412, 418, 427, 429-430, 435--436, 458, 588, 594, 603, 606, 658
Universitatea din Paris 597
Upravda, numele slavon al lui Iustinian I 163
Urban II, papă 392, 394-396, 453
Urban V, papă 634-635
Usk, Adam, istoric englez 597
Uskub. *Vezi* Skopia
Uspenski, C.N. 543n226
Uspenski, Porfirie, episcop 340
Uspenski, Th.I. 237, 469, 671
Uzi 329, 357, 359, 575

V

Valens, împărat 109, 119-120, 126, 158, 291, 484
Valentinian I, împărat 109-110, 119
Valentinian II, împărat 109, 119-120, 123
Valentinian III, împărat 67, 175, 213, 280
Valerian, împărat 601
Valla, Lorenzo, umanist 522n, 686
Valona (Vlorë, Avlon, Avlonya) 567
vandali 140, 167-169, 188, 204-205
vardarioţi 645
varegi (vikingi) 328, 357, 360, 440, 645
Varlaam 627-629, 632-633, 653-654, 681-686
Varlaam şi Iosafat (*Ioasaf*) 303
varlaamiţi 632
Varna, bătălia de la 606-607
Vasile cel Mare, sfânt 151, 157, 357
Vasile I, împărat 256, 284, 299, 309--310, 312-313, 316, 321-322, 331, 334-336, 339, 342, 344, 362, 371-372, 542
Vasile II cel Întunecat, mare prinţ al Moscovei 638
Vasile II, împărat 309, 311, 316, 319--320, 322, 325-326, 328, 330, 332-333, 339-340, 348-352, 364--366, 369, 372-373, 375, 379, 381, 397, 405, 419, 426, 485, 547, 575

Vasile, arhiepiscop de Tesalonic 454
Vasile, călugăr 451
Vasile, patriarh de Ierusalim 296
Vasilievski, V.G. 15-19, 52, 78, 85, 255, 257-258, 330, 349, 382-384, 410, 412, 426, 428, 439, 453, 470n377-378, 472-473, 484, 492-495, 499, 532, 534, 545, 548
Vatican Menologium 372
Vatoped, mănăstire athonită 32n90, 642
Vazelon (Zaboulon), mănăstire 642
Velbužd (Velbujd, Küstendil, Pataulia), bătălia de la 579
Veneţia 25n57, 56, 72, 212, 287, 289, 312, 331, 379-380, 385, 394, 404-405, 412-414, 418, 423, 435-443, 460-462, 477, 480, 486, 492, 510-511, 513, 520-521, 529, 535, 553, 558, 560-561, 563-565, 567-568, 570, 582-583, 585-586, 588, 590-598, 603-605, 607, 610, 617, 634-635, 638-639, 643, 649, 657, 668, 678, 687
Veneţia, congresul de la 418, 422-423
Verzi (*Prasinoi*), partidă din hipodrom 185
Vézelay, în Burgundia 409
via Egnatia 379, 423
Viena 17, 64, 203, 618
Vigilius, papă 183
Villehardouin, familie, prinţi de Ahaia 444-445, 480
Villehardouin, Geoffroi de 438, 440, 442, 483
Villehardouin, Geoffroi de, nepot al cronicarului 444
Villehardouin, Guillaume de, prinţ de Ahaia 509, 551, 600
Vindices 148
Vinogradov, P. 536
Virgiliu (Publius Vergilius Maro) 169n23, 530, 611
Vitalian, papă 240
Vitalian, rebeliunea lui 146
Viterbo, tratatul de la 564
Vizantiyskiy vremennik 17-19, 85
Vizantiyskoe obozrenie 85, 327n58
vizigoţi 123-125, 129, 135-138, 167-170, 218, 233, 291, 387
Vladimir, prinţ rus 21, 328-329, 349
Vladislav III, regele Poloniei şi Ungariei 606
vlahi 426-427
Vogue, Melchior de, arheolog 160
Voltaire 54-55, 155n172

W

Walid I (Al-Walid ibn Abd al-Malik), calif 252
Welf (Welf-Este), duce 412
Westminster 55, 418
Whittemore, Thomas 213
William I Cuceritorul 398
William II (Rufus) al Angliei 398
Wittken, Horst von 87
Wolf, Hieronymus 51
Wright, F.A. 76

X

Xanthopoulos, Nichifor Kallistos, istoric bizantin 654
Xenia-Maria (Rita), soţia lui Mihail IX 555
Xenofon 464, 466, 687
Xiphilinos, Ioan 366-367
Xivrey, Berger de 604

Y

Yahyā de Antiohia, istoric arab 21, 27, 37n3, 317-319, 355-356n142, 388, 389n55
Yarmuk, râu, bătălia de pe 222n27, 230
Yazdigird (Yazdgard) I, regele Persiei 133-134
Yazid II, calif 268
Yemen (Himyar) 165, 221-223, 226

Z

Zabergan, han al kutrigurilor 172
Zaccaria, familie genoveză 565
Zaharia, patriarh de Ierusalim 217
Zakladnicestvo 543
Zangi (Zengi), *atabeg* de Mosul 408-409
Zara (Zadar, Iadera) 436-439, 446
Zeloţi 292, 502, 622-626, 628-629, 647-648
Zenon Isaurianul, împărat 109, 136, 142-145, 149, 163-164, 180, 192
Zenovia (Zenobia) de Palmyra (Tadmor, Tadmur) 221
Zeus al lui Phidias 123
Zidul cel Mare (zidul lui Anastasios), în Constantinopol 145, 148
Zigabenos (Zigadenos), Eftimie (Euthymios), teolog 451, 469
Zlatarski, V.N. 236n71
Zoe, fiica lui Toma Paleologul şi soţia lui Ivan III al Moscovei 562
Zoe, împărăteasă, fiica lui Constantin VIII 312, 351
Zoe, soţia lui Leon VI 337
Zonaras, Ioan 475
Zoroastriană, biserică de Stat 94
Zoroastrism 225
Zosimos, istoric păgân 91, 126, 129, 158
Zotenberg, H. 303
Zvonimir, Dmitar, rege croat 385
Zympa, fortăreaţă în apropiere de Gallipoli 587

A.A. VASILIEV

ISTORIA IMPERIULUI BIZANTIN

Scrisă de unul dintre cei mai reputați bizantinologi ai secolului XX, lucrarea urmărește în desfășurarea ei o istorie ce se întinde de la domnia lui Constantin cel Mare până la cucerirea Constantinopolului de către Mahomed al II-lea. Abordarea complexă adoptată de Vasiliev – autorul prezentând și comentând nu doar evenimentele politice și militare, ci și relațiile comerciale, viața religioasă și realizările culturale – face din *Istoria Imperiului bizantin* cel mai cuprinzător studiu din acest domeniu. Dincolo de bogăția informației și acuratețea analizei, cititorul poate contempla spectacolul fascinant al unei mari civilizații, cu toate cuceririle ei în materie de învățământ, știință, literatură și artă.

EDITURA POLIROM

ISBN 978-973-46-0791-4

www.polirom.ro